Rāmāyaṇam
(Araṇyakāṇḍam)

HA CENTRAL LIBRARY
.O. Malleswaram,
NGALORE-560 055.
No......
No......
of Accession......

ADARSHA EDUCATIONAL AND SOCIAL
SERVICE TRUST
No. 151, Adarsha Bhavan, 15th Cross, Malleswaram,
BANGALORE-55. Phone : 340153

LIBRARY

Faculty/
Institution ......
......
Name of the Book......
Author......
Donated by/
Purchased From......
......
......
On Date ......
Gen. No. ......SL.NO. 144

ADARSHA CENTRAL LIBRARY
H.O. Malleswaram,
BANGALORE-560 055.
Acc No............
Call No............
Date of Accession............

శ్రీరస్తు.

శ్రీ హ య గ్రీ వా య ప ర బ్ర హ్మ ణే న మః.

శ్రీమత్సకలజగదేకకారణవేదాంతైకవేద్యపరబ్రహ్మాభిధానపురుషోత్తమపూర్ణావతారసమస్తకల్యాణ
గుణాభిరామశ్రీరామచరిత్రామృతకలశపయోనిధౌ-స్వశ్రవణపఠనలేఖనపూజనాదిజాగరూకశిష్టజనమనోరథపూరణపారిజాతే
నారదోపదేశకరతలామలకీకృతచతురాననవదననిర్గళితశతకోటిగ్రంథవిస్తరశ్రీరామచరిత్రామృతసారాంశేన
కమలాసనవదనవిహారిభారతీప్రథమావతారభువావల్మీకభువామహర్షిణాప్రణీతే
పరతత్త్వజిజ్ఞాసుజనమనస్సంశయాంధకారనిరాకరణప్రచండభాస్కరాయమాణే - శ్రీరామాయణాఖ్యేప్రబంధరాజే

ఆరణ్యాదికాండద్వయపరిమితోయంశ్రీకోశః.

సర్వేషామాస్తికజనానాంశ్రీరామాయణవిశుద్ధపాఠపఠనసంప్రదాయార్థావబోధనమూలకాఖిలపురుషార్థలాభాపాదనాయ
శ్రీమద్వేదవేదాంతశ్రీభాష్యాదిపారగానంతాచార్యవర్యతనయేనశ్రీహయగ్రీవభగవచ్చరణసేవాసమాసాదితానవద్యవిద్యావిభూషితేన

సరస్వతి-తిరువేంగడాచార్యేణ

శ్రీమద్వాల్మీకిమహర్షిప్రణీతశ్రీరామాయణప్రథమోపదేశపాత్రభూతభరద్వాజమహర్షివంశకలశోదధిచంద్రేణ
శ్రుతిస్మృతిత్రయ్యంతశ్రీభాష్యభగవద్విషయాది సద్గ్రంథప్రచారప్రముదితాంతరంగశ్రీనృసింహాచార్యవర్యతనయేన

వం-రామకృష్ణమాచార్యేణచ.

మూలగ్రంథస్యోర్ధ్వభాగేరామానుజీయాదివ్యాఖ్యానస్థవిశేషవిషయసహితశ్రీగోవిందరాజీయవ్యాఖ్యాం-అధోభాగేతిలకాదివ్యాఖ్యానస్థ
విశేషవిషయసహితమహేశ్వరతీర్థీయవ్యాఖ్యాంచసంయోజ్య. నానాదేశానీతానేకమూలవ్యాఖ్యానకోశస్థపాఠభేదయుక్త్యాయుక్తవిమ
ర్శపూర్వకంసమ్యక్పరిశోధితః- శ్రీమచ్చన్నపుర్యాభరణాయమానసరస్వతీనిలయాఖ్యస్వకీయముద్రాక్షరశాలాయామ్
బ్రాహ్మణజనవిరచితాక్షరసంయోజనాదికృత్యస్సన్. శాలీవాహనశకసంవత్సరేషు ౧౮౪౪ గతేషు
దుందుభినామసంవత్సరాశ్వయుజశుద్ధద్వితీయాయాంముద్రాక్షరైస్సుష్ఠుప్రకాశితః.

ఈ గ్రంథము సంపూర్ణముగా తీసుకొనవలయునని అపేక్షించువారు ఇది మొదలుకొని మూఁడుమాసములవలోఁగా చెన్నపట్టణపు సరస్వతీనిలయముద్రాక్షరశాలాధికారులగు సరస్వతి తిరువేంగడాచార్యులు - వంగీపురం రామకృష్ణమాచార్యులు వీరిపేరట ఉత్తరము వ్రాసి చందాదార్లుగా నేర్పడినపక్షమందు ప్రకటనపత్రికయందుఁ దెలియఁజేయఁబడియున్న పద్ధతుల ప్రకారము రూపాయలు పంపించి తెప్పించుకొనవచ్చును.

శ్రీరామాయణె ఆరణ్యకాండసర్గాణాం ప్రధానకథానుక్రమణికా సంగ్రహేణ ప్రకాశ్యతే.

పుటసంఖ్యా. సర్గసంఖ్యా.

౧. శ్రీసీతాలక్ష్మణసమేతస్య ప్రవిష్టదండకారణ్యస్య శ్రీరామస్య తత్రత్యఋషీణామాశ్రమమండలదర్శనం-మునిభిర్యథోచితం శ్రీరామపూజనంచ ప్రథమే. ౧

౬. అథవనమధ్యేవిరాధదర్శనం విరాధేనసీతాగ్రహణపూర్వకం రఘునందనవేషనిందనపూర్వకంచతన్నామగోత్రాదిప్రశ్నః-స్వనామకథనం-సీతాభయదర్శనదుఃఖితేనరామేణలక్ష్మణంప్రతితదవస్థాప్రదర్శనం-లక్ష్మణేనసధైర్యంవిరాధవధసౌలభ్యప్రత్యుక్తిశ్చద్వితీయే. ౨

౯. అథపునఃపృచ్ఛంతంవిరాధంప్రతి రామేణస్వనామకులాదికీర్తనం- తతోరామపృష్టేనవిరాధేనచస్వమాతాపితృకథనపూర్వకం స్వస్యబ్రహ్మవరలబ్ధశస్త్రావధ్యత్వకథనపూర్వకంచస్వబలగర్వప్రలపనం - తతోరామముక్తసప్తబాణతాడితంసీతాంభువిత్యక్త్వాశూల ముద్యమ్యాభి యాంతంవిరాధంప్రతిబాణావర్షతోః రామలక్ష్మణయోః స్వస్కంధారోపణపూర్వకంవిరాధేనవనమధ్యగమనం - తాభ్యాంగంతవ్యమార్గానుకూలత్వాత్తత్సహనంచతృతీయే. ౩

౧౧. అథస్నేహార్ద్రుదంతీంసీతాందృష్ట్వా రామలక్ష్మణాభ్యాంవేగేన విరాధబాహుచ్ఛేదనం తేనచరామపాదస్పర్శజనితజ్ఞానేనస్వపూర్వజన్మవృత్తాంతాదికథనంశరభంగాశ్రమోక్తిరూపవాచికకైంకర్యకరణం- తస్యస్వర్గప్రాప్తిశ్చచతుర్థే. ౪

౧౩. అథశ్రీరామస్యసభార్యస్యసానుజస్య శరభంగాశ్రమసమీపే శరభంగబ్రహ్మలోకనినీషాగతసరథసానుచరవాసవదూరదర్శనపూర్వకం శరభంగాశ్రమగమనం-శరభంగేణపూజనం-తతశ్శరభంగేణ రామస్యసుతీక్ష్ణాశ్రమమార్గోపదేశపూర్వకం రామసన్నిధావగ్నిప్రవేశనేన పరమవ్యోమప్రాప్తిశ్చపంచమే. ౫

౧౫. అథశరభంగాశ్రమమునిజనైశ్శరణాగతిపూర్వకం రామాయరాక్షసోపద్రవనివేదనం-రామేణతేషాంరాక్షసవధప్రతిజ్ఞానంచషష్ఠే. ౬

౨౨. అథరామస్యసుతీక్ష్ణాశ్రమేతత్సందర్శనంతతస్సుతీక్ష్ణేనరామాయతత్రత్యమృగోపద్రవకథనం - తతోరామేణమృగవధప్రతిజ్ఞాపూర్వకంతస్మిన్నాశ్రమేతద్రాత్రౌనివాసకల్పనంచసప్తమే. ౭

౨౪. అథసుతీక్ష్ణానుజ్ఞయారామస్యాశ్రమమండలదర్శనాయప్రస్థానమష్టమే. ౮

౨౫. అథమునిజనసన్నిధౌరామకృతాం నిఖిలరాక్షసవధప్రతిజ్ఞాంశ్రుత్వా ధర్మహానిభీతయాసీతయాతిప్రేమ్ణారామంప్రతినిర్వైరనిఖిలరాక్షసవధనివర్తనాయసవినయంవిజ్ఞాపనంనవమే. ౯

౨౯. అథరామేణసీతాంప్రతిఆర్తరక్షణస్యక్షత్రియధర్మతయా శరణాగతవిరోధినాంస్వవిరోధితయాస్వారాధనభూతయజ్ఞకర్మవిఘటనరూపమహాపరాధేనచప్రతిజ్ఞాతనిఖిలరాక్షససంఘవధస్యావశ్యకర్తవ్యత్వేనప్రత్యుత్తరకథనందశమే. ౧౦

౩౧. అథవనమధ్యేస్వసహానుయాయిధర్మభృన్నామకమునిసకాశాన్మాండకర్ణినిర్మితపంచాప్సరోనామకసరఃప్రభావంశ్రుతవతాసద్వేష్వపిఋషీణామాశ్రమేషుకంచిత్కాలంనివాసంకృతవతాపునస్సుతీక్ష్ణాశ్రమమాగతవతారామేణసుతీక్ష్ణంప్రత్యగస్త్యాశ్రమస్థానప్రశ్నః తతస్సుతీక్ష్ణేనాగస్త్యభ్రాత్రాశ్రమమార్గేణాగస్త్యాశ్రమగంతవ్యతా, తన్మార్గచిహ్నాదికకథనం-తతస్తేనైవమార్గేణగచ్ఛతాలక్ష్మణంప్రతివాతాపీల్వలవిధ్వంసనరూపాగస్త్యకథాంకథయతాగస్త్యభ్రాతురాశ్రమే ఏకాం రాత్రిముషిత్వా ప్రాతఃపునర్లక్ష్మణంప్రతి వింధ్యస్తంభనాద్యగస్త్యమహిమానంకథయతాగస్త్యాశ్రమమాగత్యప్రథమతస్స్వాగమననివేదనాయలక్ష్మణప్రేషణంచైకాదశే. ౧౧

౩౫. అథశిష్యముఖాద్విదితరామాగమనవృత్తాంతేనస్వనియుక్తశిష్యద్వారా ఆనీయమానస్యస్వాశ్రమస్థబ్రహ్మాదిదేవస్థానాదీన్ సకౌతూహలంప్రేక్షమాణస్యశ్రీరామస్యససీతాలక్ష్మణస్య సశిష్యగణంప్రత్యుత్థితేనదత్తపా

ధ్యాసనాదికేనవైశ్వదేవపూర్వకమాతిథ్యంచకృతవతాఽగస్త్యేనవైష్ణవధనుశ్శరతూణీరాసీనాం శ్రీరామేసమర్పణంద్వాదశే. ౧౨

౪౧. అథఖరాదివధాయాగస్త్యేనానుజ్ఞాతస్యససీతస్యసలక్ష్మణస్య రామస్య పంచవటీంప్రతిప్రయాణంత్రయోదశే. ౧౩

౪౩. అథరామస్యపంచవటీమార్గేస్వవంశక్రమకథనపూర్వకంపితృసఖిత్వం నివేదితవతాజటాయుషాసహసమాగమః - తేనసహపంచవటీగమనంచ చతుర్దశే. ౧౪

౪౫. అథపంచవట్యాంగోదావరీతీరే లక్ష్మణనిర్మితాశ్రమే రామేణసీతాలక్ష్మణాభ్యాంసహకంచిత్కాలంనివాసఃకృతఇత్యాహపంచదశే. ౧౫

౪౮. అథతత్రకదాచిత్ ప్రభాతవేళాయాంగోదావరీంప్రతిస్నానాయగమనసమయే తదానుగచ్ఛతాలక్ష్మణేనరామంప్రతి హేమంతఋతువర్ణనపూర్వకం భరతగుణకథనపూర్వకంచకైకేయీనిందనంతదసహమానేన రామేణమాతృనిందానివారణపూర్వకంభరతగుణప్రశంసనం-తద్దర్శనోత్కంఠాకథనంచ- తతోగోదావర్యాంరామాదీనాంస్నానాదికృత్యంచ షోడశే. ౧౬

౫౩. అథాశ్రమమాగత్యతత్రసుఖంవసతఃశ్రీరామస్య యాదృచ్ఛికంశూర్పణఖాదర్శనంతతోన్యోన్యకులగోత్రజ్ఞానానంతరం శ్రీరామంప్రతిశూర్పణఖయాభార్యాత్వేనస్వాంగీకారాభ్యర్థనంచసప్తదశే. ౧౭

౫౫. అథరామేణస్వస్యసదారత్వేనదూరస్థదారంలక్ష్మణంభజేతిపరిహాసపూర్వకంలక్ష్మణంప్రతిప్రేషితాయాఃలక్ష్మణేనచస్వస్యరామదాసత్వేనదాసభార్యాత్వమనుచితమితి పునారామంప్రత్యేవప్రేషితాయాః స్వాపరిగ్రహమూలమియమితిమత్వాసీతాంహంతుముద్యుక్తాయాఃతావత్క్రుద్ధరామాజ్ఞప్తలక్ష్మణనికృత్తకర్ణనాసాయాశ్శూర్పణఖాయాఃఖరసమీపగమనమష్టాదశే ౧౮

౫౭. అథశూర్పణఖయావిదితవృత్తాంతేనఖరేణరామలక్ష్మణజయాయతత్సకాశంప్రతిచతుర్దశరాక్షసప్రవరప్రేషణంతేషాంశూర్పణఖయాసహరామసమీపగమనంచైకోనవింశే ౧౯

౬౧. అథచతుర్దశానామపి రాక్షసప్రధానానాంరామేణవధస్తతోభీతాయాశ్శూర్పణఖాయాఃపునఃఖరసమీపగమనంచవింశే ౨౦

౬౩. అథశూర్పణఖాముఖాత్ ఖరస్యస్వప్రేషితచతుర్దశరాక్షసవధశ్రవణమేకవింశే ౨౧

౬౫. అథఖరస్యచతుర్దశరాక్షససహస్రతదనుగుణ నానావిధాయుధప్రభృతిపరికరసహితస్యయుద్ధాయప్రయాణంద్వావింశే ౨౨

౬౭. అథఖరస్యససైన్యస్యప్రయాతస్యదివ్యభౌమశారీరమహోత్పాతదర్శనేపిదర్పాత్ ప్రయాణానివృత్తిస్త్రయోవింశే ౨౩

౬౯. అథరాక్షసపరాజయహేతూన్ మహోత్పాతాన్స్వ విజయహేతుభూతానిసునిమిత్తానిచదృష్టవతారామేణపర్వతగుహాయాంసీతారక్షణాయలక్ష్మణప్రేషణంకవచాదిధారణపూర్వకంయుద్ధాయసన్నద్ధతయావస్థానంరాక్షససేనాయాస్తత్సమీపాగమనంచచతుర్వింశే ౨౪

౭౧. అథరామస్యరాక్షససైన్యైస్సాకంతుములంయుద్ధంతతోరామప్రయుక్తగాంధర్వాస్త్రేణానేకసాహస్రరాక్షసవిచిత్రవధశ్చపంచవింశే ౨౫

౭౫. అథరామేణఖరత్రిశిరోవ్యతిరిక్తానాందూషణప్రభృతిసేనాధ్యక్షసహితానాంచతుర్దశసహస్రసంఖ్యానాంరాక్షసప్రధానానాంవధష్షడ్వింశే ౨౬

౭౮. అథత్రిశిరసోవధస్సప్తవింశే ౨౭

౭౯. అథరామేణఖరస్యరథరథాశ్వసారథిధనుఃప్రభృతి సర్వపరికరభంజనమష్టావింశే ౨౮

౮౦. అథశత్రువిషయేపిపరమవాత్సల్యయుక్తతయా శ్రీరామేణఖరంప్రత్యానుకూల్యాభిసంధిజిజ్ఞాసయామృదుపూర్వంపరుషోక్తిభిఃపాపకర్మణఃదుఃఖోదర్కత్వాదితిబోధనంతతః ఖరస్యాతిపాపిష్ఠతయా మాతృవధప్రవృత్తోన్మత్తన్యాయేనతత్ప్రతిక్షేపపూర్వకంరామోపరిగదాప్రక్షేపస్తతో రామేణగదాఖండనంచైకోనత్రింశే ౨౯

౮౩. అథపూర్వంసర్వదేవసంఘమర్దనచండగదాగర్వేణానుకూల్యాభావేపి ఇదానీంతద్ధ్వంసనదర్శనేనవాపికిమస్యవివేకేనానుకూల్యచికీర్షాజాతేతి పరీక్షిషయాపునరపి శ్రీరామేణఖరంప్రతిన్యాయ్యవచననిదర్శనం తతః ఖరేణపిత్తోపహతక్షీరన్యాయేనతత్ప్రతిక్షేపపూర్వకంసాలవృక్షేణరామప్రహరణసముద్యోగస్తావతాతంశతశశ్ఛిందతశ్శరసహస్రైణస్వసర్వాంగమర్మాణికృంతతోరామస్యాతిసమీపేఖరస్యాభిపతనం- శరసంధానావకాశలాభాయతత్ క్షణఏవరామేణ కించిత్పశ్చాదివ్రిత్ పదత్రే

పపూర్వకమతిశీఘ్రసంహితేనఅగస్త్యదత్తేనబాణవరేణఖరహృదయభేదనం- తతఃఖరవధపరితుష్టమహర్షిగణకృతరామస్తుతిఃదేవైర్నభసఃకుసుమవర్షాభిష్టవనాదికంతతోలక్ష్మణపూజితంశ్రీరామంగిరిగుహాతోలక్ష్మణసహాయేననిర్గత్యస్వభర్తృవిక్రమనిరీక్షణనిర్భరవిస్మయానందయాజానక్యావీరవ్రణశ్రమజలరోమాంచశబళశ్రీరామదివ్యమంగళవిగ్రహస్యగాఢాలింగనంచత్రింశే ౩౦

౯౧. అథాకంపనముఖేనజనస్థానస్థాపితఖరదూషణత్రిశిరఃప్రభృతినిఖిలరాక్షసవధంశ్రీరామకృతంశ్రీరామస్యానన్యసాధారణంమహిమానంతస్య యుద్ధేనాసాధ్యత్వంసీతాపహారస్యైవతద్వ్యసనహేతుత్వంచశ్రుతవతోరావణస్యరథేనమారీచాశ్రమగమనం-తం ప్రతిసీతాపహారేసాహాయ్యకరణప్రార్థనంతతోమారీచేనశ్రీరామేణవైరకరణేతవసకలరక్షఃకదంబేనసహవినాశస్సిద్ధఃఅతఃకిమర్థంలంకారాజ్యసుఖఃస్వయమేవహాతుమిచ్ఛసీతి ప్రతిబోధనేనపునర్లంకాంప్రతినివర్తనంచైకత్రింశే ౩౧

౯౨. అథఖరదూషణత్రిశిరఃప్రభృతీనాం రాక్షసప్రధానానాం చతుర్దశసహస్రసంఖ్యాకానాం ఘటికాత్రయేణతృణపూలలావంలువతః శ్రీరామస్య విక్రమవైఖరీంస్వచక్షుషా ప్రత్యక్షీకృతవత్యాస్తతఎవ త్యక్తధృత్యాస్త్వరితగత్యాశూర్పణఖాయాఃలంకాయాంపుష్పకవిమానోపరినిఖిలపరిజన పరిచ్ఛదపరివృతస్యనిస్సాధారణభుజబలవరబలదుర్లలితస్య దశగ్రీవస్యస్వవైరూప్యకరణప్రదర్శనపూర్వకందర్శనంద్వాత్రింశే ౩౨

౯౩. అథశూర్పణఖయాజనస్థానస్థితయావద్రాక్షసనిశ్శేషవినాశేపితూష్ణీమవస్థానేనాతిక్రుద్ధయారావణవినిందనంత్రయస్త్రింశే ౩౩

౯౪. అథరావణేనరామస్య నామరూపాయుధపరాక్రమప్రకారాణాంపృష్టయాశూర్పణఖయా శ్రీరామలక్ష్మణయోరాయోర్వత్స్వభావానాం విశేషతోచింత్యంపరాక్రమంచకథితవత్యా సీతాసౌందర్యకథనపూర్వకంతజ్జిఘృక్షోత్పాదనంచతుస్త్రింశే ౩౪

౯౫. అథాచిరభావిమృత్యుదృఢీకృతసీతాపహారనిశ్చయేనరావణేనప్రచ్ఛన్నతయాకామగరథాతీతమహార్ణవేనాతిరమణీయతమసింధురాజానూపదర్శనం- తథాతత్రత్యస్యశతయోజనప్రమాణనానాశాఖావృతస్యస్వకరగృహీతభక్ష్యార్థమహాప్రమాణగజకచ్ఛపమహాబలసువర్ణరోహ పుటేణమాత్రభగ్నైకశాఖస్యతత్క్షణసావధానగృహీతతచ్ఛాఖాకృతపాపిష్ఠతమనిషాదగ్రామనిర్మూలనశాఖాధఃప్రదేశనివాసినానామునిజనశాఖాపతనభయమోక్షణరూపదుష్టనిగ్రహశిష్టపరిపాలనలాభప్రహృష్టద్విగుణితాచింత్యబలవైభవకృతదుష్ప్రాపనానావరణరక్షణసుగుప్తమహేంద్రభవనస్థాయ్యమృతకలశాహరణసుపర్ణాపదానభూతతచ్ఛాఖాభంగచిహ్నస్యసుభద్రనామ్నోన్యగ్రోధస్యదర్శనంతతఃక్వచిత్ పుణ్యతమేదేశేఆశ్రమేమునివేషస్యమారీచస్య దర్శనంతేన రావణపూజనపూర్వకంశీఘ్రాగమననిమిత్తప్రశ్నశ్చపంచత్రింశే ౩౫

౧౦౦ అథరావణేనమారీచంప్రతిజనస్థానవృత్తాంతకథనపూర్వకంస్వచికీర్షితసీతాపహారేవిచిత్రమృగరూపేణసాహాయ్యాభ్యర్థనంషట్త్రింశే ౩౬

౧౦౧ అథమారీచేనాసకృదనుభూతరామపరాక్రమేణరావణహితైషిణాలోకాతీతాచింత్యవీర్యాదిగుణశేవధిభూతస్య శ్రీరామస్య ప్రాణదయితాయాఃస్వపాతివ్రత్యమహిమ్నైవఇచ్ఛాయాంసత్యాంసర్వమపిజగత్ భస్మీకర్తుంశక్తాయాస్సీతాయాఃహరణంతవయావద్రాక్షసజాతీయయుక్తస్యనిర్మూలనామోఘకారణంఅతస్తచ్చింతాంమాకుర్వితిరావణంప్రతిహితోపదేశస్సప్తత్రింశే ౩౭

౧౦౪ అథపునర్మారీచేనపూర్వంస్వేనవిశ్వామిత్రయాగవేద్యాక్రమణప్రయత్నసమయే అతిబాలేనాకృతాస్త్రేణశ్రీరామేణకృతంస్వనిపాతనంస్వసహాయభూతయావద్రాక్షసహననంచనిదర్శ్యరామవిప్రియకరణేసర్వథాతవవినాశస్సిద్ధఇతిరావణంప్రతిబోధనమష్టత్రింశే. ౩౮

౧౦౬ అథపునర్మారీచఃఇదానీంరామస్యప్రౌఢతాదశాయాంస్వయంమృగరూపస్యతాదృశరాక్షసద్వయసహితస్యతాపసవేషంరామంపరిబిభావయిషతః తావదేవరామముక్తశరేణ రాక్షసద్వయమరణం పశ్యతస్స్వస్యరామపరాక్రమజ్ఞతయాతత్క్షణమేవపలాయనేనపలాయితంరామశరాప్రవృత్తైఃకథంచిజ్జీవనంతదాప్రభృతిత్యక్తరాక్షసవ్యాపారతయాతపోనిష్ఠయాచావస్థానం-స్వస్యరేఫాదినామోచ్చారణేపిమహాభయంచప్రదర్శ్యరావణంనరామవైరేప్రవర్తస్వేత్యబోధయదితికథాఏకోనచత్వారింశే. ౩౯

౧౦౭ అథమారీచవాక్యంశ్రుతవతారావణేనపరుషోక్తిభిర్మారీచోక్తప్రత్యాఖ్యా

నపూర్వకంబలాత్కారేణసీతాపహారకార్యసాహాయ్యనియోజనం ౪౦

౧౧౦ అథభవితవ్యతావశేనసీతాపహారబద్ధాగ్రహస్యరావణస్యవచనంశ్రుతవతాపిమారీచేనపునరపిమమైకస్య మరణంప్రతినశోచామి కింతుతవసపుత్రమిత్రబాంధవపరివారస్యమరణంప్రత్యేవ-త్వంచభవితవ్యతావశేనమద్వాక్యంనాంగీకరోషి ఆసన్నమరణజనాః హితంనగృహ్ణంతీహీత్యాదిరూపేణరావణంప్రతిప్రతివచనమేకచత్వారింశే. ౪౧

౧౧౨. అథస్వస్యరావణేనవధాద్రామేణవధంశ్రేయస్కరంమత్వా నేన మారీచేనరావణవాక్యమంగీకృతవతా రావణేనసాకంరథేన నానానగరాదినిరీక్షణపూర్వకందండకారణ్యస్థరామాశ్రమప్రవేశః-తత్ర రావణాభ్యర్థనేనక్షణేనవిచిత్రమృగరూపకరణపూర్వకంరామాశ్రమసమీపేగతాగతనివర్తనమృగయూథానుసరణాదివిచిత్రచేష్టితకరణం- తద్దైవతస్యతత్రకుసుమాపచయార్థమాగతయాజానక్యా అత్యాశ్చర్యభరితతయానిరీక్షణంచద్విచత్వారింశే. ౪౨

౧౧౪. అథసీతాహూతయోరామలక్ష్మణయోస్తాదృశవిచిత్రమృగదర్శనం - తద్దైవమారీచమాయైవేయమితిలక్ష్మణేనకథనం-తతఃశ్రీరామేణసీతోక్తరీత్యాసాతచ్చిత్రమృగత్వేపిభవదుక్తరీత్యామారీచమాయాత్వేపి తాదృశమృగత్వగ్గ్రహణార్థం రాక్షసహననార్థంచ మయాప్రవర్తనీయమేవత్వంతుసీతామాశ్రమేస్థిత్వాప్రతీక్షణం సర్వతశ్శంకితస్సన్నప్రమత్తోరక్షేత్యువాచత్రిచత్వారింశే. ౪౩

౧౧౯. అథైవంలక్ష్మణంసందిశ్యసశరచాపాసితూణీరంనిర్గతేనమృగరూపమారీచ నానావిధగతిభేదదూరాకృష్టేనతతస్స్వబాణేనమారీచహననసమయేస్వస్వరసదృశం మారీచకృతంహాసీతేలక్ష్మణేత్యేవంరూపంశబ్దం చ శ్రుత్వాకింభవిష్యతీతిభీతేనరామేణస్వాశ్రమాభిముఖతయాఆగమనం చతుశ్చత్వారింశే. ౪౪

౧౨౧. అథమారీచవిసృష్టమార్తస్వరంరామాక్రందనంమత్వానయాసీతయాలక్ష్మణంప్రతిరామసమీపగమనచోదనం - తద్రాక్షసమాయాకృతమితితూష్ణీంస్థితంలక్ష్మణంప్రతి తవరామస్యవ్యసనమిష్టంయతస్త్వమీదృశసమయేపితూష్ణీంతిష్ఠసిత్వంతుస్వయమేవవా భరతనియుక్తోవా రామవ్యసనసమయేమజ్జిఘృక్షయైవరామమనుగతఃకథమన్యథాభార్యాదికం

పు టే విసృజ్యైకాకినోరామానుగమనంఅహంతురామంవినాక్షణమపిస్థాతుంప్రాణాన్ధర్తుంచనశక్నోమిరామాదన్యం క్షుద్రంపురుషంపదాపినస్పృశామి అతోభరతస్యతవచమనోరథోనసిద్ధ్యతీత్యాదిపరుషభాషణంపునర్లక్ష్మణేనరామస్య నిఖిలలోకవర్తిసమస్తసురాసురమానుషగంధర్వకిన్నరపిశాచపతగమృగప్రభృతిభిస్సంభూయాపినకించిదపికర్తుంశక్యంవృథాశంకాంత్యజఅయంశబ్దస్తుమృగరూపస్యమారీచస్యైవేత్యాదిప్రతివచనంతతోద్విగుణకోపయాసీతయాపూర్వోక్తరీత్యాఅతిపరుషభాషణంగోదావరీపతనవిషపానభృగుపతనోద్బంధనాదికరణవచనంతతస్తామాశ్వాస్యకించిత్ప్రణమ్యస్త్రీణాంస్వభావంచవినింద్యకథమేకాకినీవనేమయావిసర్జనీయాకిమహంకరోమీతిబహుశోవిచింతయతాలక్ష్మణేనరామసమీపగమనంపంచచత్వారింశే ౪౫

౧౨౩. అథరామలక్ష్మణాపగమనంప్రతీక్షమాణేనతస్మిన్సమయేధృతపరివ్రాజకవేషేణరావణేనరామాశ్రమేసీతాసమీపమాగతేనసీతాలావణ్యదర్శనవివశహృదయేనసీతారూపప్రశంసాదిపూర్వకంతన్నామభర్తృనామదేశాదిప్రశ్నః-తదాధర్మజ్ఞశ్రేష్ఠజనకవంశజననిసర్గసిద్ధధర్మజ్ఞానయాజానక్యాతంబ్రాహ్మణపరివ్రాజకంమత్వానయాతస్యరావణస్యార్ఘ్యపాద్యాదిభిఃపూజనంచషట్చత్వారింశే ౪౬

౧౨౬ అథసీతయాపరివ్రాజకపృష్టస్యఉత్తరానుక్త్వాసశపేదితిమత్వాస్వకులగోత్రభర్తృనామాదికథనం తత్కులనామాదిప్రశ్నఃతదవసరలాభత్వరితేన రావణేనస్వకుల నామపౌరుషాదిప్రకటనపూర్వకంస్వాంగీకరణప్రార్థనంతావతాఅతికుపితయాసీతయాశ్రీరామోత్కర్షరావణనికర్షయోర్నానానిదర్శనప్రదర్శనపూర్వకం రావణంప్రతిధిక్కారవచనజాతంచసప్తచత్వారింశే ౪౭

౧౩౧. అథసీతావచనశ్రవణకుపితేనరావణేనస్వకృతంస్వభ్రాతృభూతకుబేరవిజయపూర్వకంతదీయపుష్పకహరణంసూర్యచంద్రేంద్రప్రభృతినిఖిలదేవసంఘవిద్రవణకరణకించిత్కోప వ్యాపారవత్త్వంస్వభయేనతరుపత్రాణామప్యచలనంసరితామపిస్తిమితగమనం ఉష్ణకిరణస్యాపిసూర్యస్యశీతకిరణత్వమిత్యాదికం సముద్రపరిఘావృతదేవాదిదుష్ప్రాపత్రికూటశిఖరస్థసువర్ణరత్నాదిమయదివ్యలంకానగరనిత్యనివాసనిస్స

ధారణదివ్యభోగభాగిత్వ మిత్యాదిచాభిధాయ ప్రయత్నసంపాద్యాం మాంఅప్రయత్నేనాగతమవశ్యమంగీకురుఅన్యథాతవాతీవపరితాపోభవితేతికథనంతచ్ఛ్రవణవివృద్ధకోపయాసీతయాధర్మజ్ఞకుబేరానుబంధిన స్తవపాపిష్ఠతమవ్యాపారప్రవృత్తిఃకథంకింబహునానిఖిలరాక్షసజాతివినాశాయైవతవాయంవ్యాపారఃతవపీతావ్మ్రతస్యాపి జీవితాశానకర్తవ్యేత్యాదిరూపేణవచనేనరావణనిర్భర్త్సనంచాష్టచత్వారింశే ౪౮

౧౩౪- అథాతీవకుపితేనతత్క్షణపవత్యక్తపరివ్రాజకవేషేణరావణేననానాధిక్కారవచనపూర్వకంసీతాంబలాద్గృహీత్వారథమారోప్యగమనం- తత్సమయేసీతాయాఃనానావిధాక్రందనాదీని జనస్థానస్థవృక్ష గిరినదీప్రభృతీనుద్దిశ్యస్వహరణస్యరామంప్రతిశంసనప్రార్థనం - తత్రకస్మింశ్చిద్వృక్షేస్థితస్యజటాయోర్దర్శనం తంప్రతిమహతాదుఃఖేనఆక్రందనపూర్వకంరామాయస్వహరణకథనప్రార్థనంచైకోనపంచాశే. ౪౯

౧౩౭- అథసీతాశోకాక్రందనం శ్రుతవతస్తావత్తైవప్రబుద్ధస్య జటాయోః ప్రథమంరావణంప్రతిధర్మాధర్మశ్రేయస్కరత్వ దుఃఖకరత్వాది సామాన్యనీతిప్రదర్శనపూర్వకమధర్మ్యసీతాపహరణాన్నివర్తనప్రయత్నస్తేనాప్యనివృత్తంతంప్రతికటూక్తిభిస్తన్నివర్తనప్రయత్నస్తేనాప్యనివృత్తంపలాయమానంతంప్రతియుద్ధాయనిరోధనంచపంచాశే ౫౦

౧౪౦- అథజటాయుశ్చిరంరావణేనసహకృతసంగ్రామః రావణేనబహుభిర్బాణైరభిహతఃపునారావణస్యధనుస్సారథిరథహయాదీన్నిమర్థ్య కించిత్పరిశ్రాంతఃతావతా అంకేనసీతామాదాయపలాయమానం రావణం పునర్నిరుధ్య నానావిధ పరుషోక్తిభిస్సంతర్జ్యతస్యశరీరే నఖముఖాదిభిస్సర్వతఃపరిక్షతింవిధాయతస్య సీతాపరిష్వంగ పాపిష్ఠతమౌ బాహూదశచతుండేనాచ్ఛిద్యతావతాతికుపితేనభూతలత్యక్తసీతేనరావణేనఖడ్గేననికృత్తపక్షఃపపాత-తంతాదృశావస్థంస్వార్థత్యక్తప్రాణం జటాయుషంజానకీసమీక్ష్యపరిష్వజ్యరురోదచేతికథాఏకపంచాశే ౫౧

౧౪౪- అథయుద్ధసమయేభూతలత్యక్తాంజటాయుంమృతమనుశోచంతీం వృక్షాన్దృఢంబాహుభ్యామాలింగ్యరుదంతీంజానకీంపునర్బలాద్గృహీత్వా రావణగమనం-తత్సమయేతివేగాకాశగమనేనసీతాధృతకుసుమసరనానావిధనూపురాదిదివ్యభూషణాదీనాంభూమావాపతనం తాదృశీంసీతాదశాం

పు శే. నిరీక్ష్యవృక్షగిరినదీప్రభృతీనాంస్థావరాణాంసింహవ్యాఘ్రప్రభృతీనాం తిరశ్చాంసీతాసంవర్ధితానాంమృగపోతకానాంచానుశోచనం- సీతాదశాదర్శనేనవనదేవతానాంగాత్రకంపనం-సీతాహరణసమయసంజాతజగద్వైక్లవ్యకృతంచద్విపంచాశే ౫౨

౧౪౭. అథరావణేనహ్రియమాణయావాచామగోచరశోకార్ణవేమగ్నయాజానక్యా అతికరుణమతిపరుషంచరావణంప్రతినింద్యవచనజాలం ౫౩

౧౪౯- అథైవంరావణేన బలాద్ధ్రియమాణయాకస్యాపిస్వనివర్తనసమర్థస్యాదర్శనేనప్రవృద్ధభయశోకయాసీతయాగమనసమయేకస్మింశ్చిద్గిరిశృంగేపంచవానరదర్శనం- తత్రతత్క్షణఏవదైవగత్యాదృష్టాయరామాయమద్వృత్తాంతంసాభిజ్ఞానమిమేవదేయురితిప్రత్యాశయా భిన్నోత్తరీయకాండస్యాతర్నిక్షిప్తభూషణస్యతాన్ప్రతివిసర్జనంసీతాపహరణరూపమహాసాహసకృత్యకరణజనితచిత్తక్షోభేణ రావణేనతత్కర్మావేదనంతతోరావణేనసీతాంగృహీతవతాతీర్ణసాగరేణలంకాయామంతఃపురేసీతాస్థాపనం-తత్రరాక్షసీఃప్రతిఅతిజాగరూకతయాసీతారక్షణాలాపనంచచతుఃపంచాశే ౫౪

౧౫౨- అథరావణేనరాఘవశరానలభస్మీకృతనిఖిలరాక్షసగుల్మంజనస్థానంప్రతిబలీయసాంరాక్షసానామష్టానాంప్రేషణం తతోంతఃపురంప్రవిష్టేనస్వసంపత్ప్రదర్శనేనసీతాం వశీకర్తుమిచ్ఛతా తతఏవబలాత్సీతాం గృహీతవతా తస్యైస్వకీయానాంనానారత్నఖచిత విచిత్రచిత్రప్రాసాదమండపగోపురవాపీకూపోద్యానప్రభృతి భోగస్థానానాంప్రదర్శనంపతాదృశసంపత్సమృద్ధంమాంభజస్వేతిప్రార్థనంచపంచపంచాశే ౫౫

౧౫౫- అథరావణవాక్యశ్రవణకుపితయాఅతిక్షుద్రరావణాభిముఖభాషణజుగుప్సయా తృణంకించిదంతరతఃకృతవత్యాసీతయా స్వశ్వశురకులగరిమ్ణఃస్వభర్తృగతసర్వమంగళగుణభూమ్నః తత్రచవాఙ్మనసాగోచరస్యనిఖిలచరాచరాత్మకజగత్సమూలనిర్మూలన పునరుత్పాదనాది లీలాలేశస్యశ్రీరామపరాక్రమస్యచప్రదర్శనేన తత్ప్రతిభటరావణగతదోషరాశిప్రదర్శనేనచధిక్కరణం - నిఖిలరాక్షసకదంబసహితస్యతవవినాశస్సిద్ధఇత్యేవమాదిశపనం-తతఃకుపితేనరావణేనద్వాదశమాసాంతరేత్వం యదిమద్వశగా నభవిష్యసితదాత్వాంతుప్రాతరశనార్థం

సూదాశ్చేత్సమ్యంతీతి ప్రత్యుక్త్వా రాక్షసీః ప్రతిసీతాయా అశోకవనికా
నయనపూర్వకం తత్ర తర్జనభర్త్సనాదిభిస్స్వవశీకరణాజ్ఞాపనం-తా
వతా రాక్షసీభిరశోకవనికాంనీతాయాస్సీతాయాస్తత్కృత తర్జనభ
ర్త్సనాదివివృద్ధశోకాయాస్తత్ర వాసశ్చ షట్పంచాశే   ౫౬
౧౫౮- అథ మృగరూపం మారీచం హత్వా ప్రతినివృత్తేన క్రూరగోమాయుస్వరా
దిదుర్నిమిత్తదూయమానమానసేన తత ఏవ నానావిధచింతా దంతురి
తాంతఃకరణేన రామేణ మధ్యేమార్గం వివర్ణవదనస్య లక్ష్మణస్య దర్శనం-
తత్సమాగమః- కథం లక్ష్మణ రాక్షసభూయిష్ఠే వనే సీతామేకాకినీం విసృ
జ్యాగతోసీత్యాదివచనం పునఃపునర్దుర్నిమిత్తదర్శనేన సీతాయాః హ
రణమరణాద్యన్యతమం సిద్ధమితి నిశ్చితవతా నుశోచనం చ సప్తపంచాశే ౫౭
౧౬౦- అథ లక్ష్మణం ప్రతి దుర్నిమిత్తాదిభిస్సర్వథా సీతా నష్టేత్యనేకముఖమా
క్రోశతా అసకృల్లక్ష్మణం పృచ్ఛతా అతిదూరధావనకృతశ్రమపిపాసాది
పీడితేన రామేణ స్వాశ్రమసమీపప్రదేశం స్వాశ్రమం క్రీడాస్థానాని
చ శూన్యాని దృష్ట్వా అననుభూతపూర్వవ్యథా ప్రథమావేశశ్చ   ౫౮
౧౬౧- అథ పూర్వసంగృహీతం విస్తరేణ వివక్షుర్మధ్యేమార్గం సమాగతం ల
క్ష్మణం ప్రతి కిమర్థం విజనే రాక్షససేవితే వనే సీతాం విసృజ్యాగతోసీతి రా
మేణ ప్రశ్నః-తతో లక్ష్మణేన ఆర్తస్వరం శ్రుతవత్యా తావత్ సంజాతమ
హాశోకయా అసకృన్మయా సమాశ్వాసితయాపి మామతీవో గ్రైర్దుర్వాద
భిలాషైర్వత్స రామమనుగచ్ఛ ఇత్యాదిభిర్వచనైరధిక్షిప్తవత్యా సీ
తయైవ ప్రేషితోహమాగచ్ఛమితి లక్ష్మణస్య ప్రత్యుక్తిః తతో రామేణ త
థాపి క్రుద్ధాయాః స్త్రియా వాక్యం శ్రుత్వా మాం నిఖిలరాక్షససంహ
రణసమర్థం జానతాపి భవతా తాం తాదృశవనే విసృజ్య యదత్రాగతం
తదపనయ పవేతి పునరుక్తిశ్చైకోనషష్టితమే   ౫౯
౧౬౮- అథ పునః పునర్దుర్నిమిత్తదూయమానమానసేన రామేణ నిజాశ్రమస
మీపాదివిచయనపూర్వకం నానావిధవృక్షలతాదీన చేతనానపి పదార్థా
నాహూయాహూయ సీతాగతికథనాభ్యర్థనం- తత స్తేషు నిరుత్తరేషు
మృగగజశార్దూలాద్యభ్యర్థనం తేష్వపి నిరుత్తరేషు సర్వత్ర దర్శనే
నాత్యంతమవసాదనం పునఃపునర్మార్గణప్రయత్నశ్చ షష్టితమే.   ౬౦
౧౬౯- అథ పునః పర్ణశాలాదికం సీతారహితం దృష్ట్వా ఉచ్చైస్స్వరేణ సీతా
హ్వానపూర్వకం రామస్య నానావిధప్రలాపః-తతో లక్ష్మణేన సమాశ్వా
సనపూర్వకం పునస్సమ్యక్సర్వతో మార్గణప్రయత్నకరణ ప్రార్థనం త
తస్సర్వతః కాననస్య ప్రస్రవణాఖ్యస్య పర్వతస్య చ సమ్యగ్విచయనం- త
త్ర సర్వత్ర సీతాలాభాభావేనాతీవ రామస్య వైక్లబ్యపూర్వకముచ్చైః
ప్రలాపః-పునర్లక్ష్మణేన సాంత్వనం- తదనాదృత్య రామస్య పూర్వవత్ప్ర
లాపశ్చైకషష్టితమే   ౬౧
౧౭౦- అథ పునా రామేణ కామపరవశేన సీతామపశ్యతాపి పురతః పశ్యతేవ నా
నావిధపరిదేవనం-సీతావ్యసనేన స్వమరణమపి సిద్ధం కృత్వా కైకేయ్యా
మనోరథసిద్ధికథనం-సీతయా సహ గతస్య స్వస్య తయా వినా నగరగమ
నాశక్యతాం-గమనే జనకదర్శనాశక్యతాం స్వస్య మరణే ప్యధీరత్వాప
ప్రధానం ప్రతిచానుశోచ్యత్వమిహ మాం విసృజ్యాయోధ్యాం గత్వా రామే
ణానుజ్ఞాతస్త్వమయోధ్యాం పాలయేతి భరతం ప్రతి కథయ మదుక్త్యా
కైకేయీ సుమిత్రా కౌసల్యా అభివాదయ సీతానిమిత్తం మద్వినాశం
విశేషేణ మజ్జననై కౌసల్యాయైకథయ ఇతి లక్ష్మణం ప్రతి నియోజనం - త
త ఏతాదృశీం రామదశాం దృష్ట్వా లక్ష్మణస్య వాచామగోచరవైక్లబ్యా
వాప్తిశ్చ ద్విషష్టితమే   ౬౨
౧౭౧. అథ పునర్లక్ష్మణశోకవివృద్ధశోకేన రామేణ రాజ్యప్రణాశ పితృనాశ జ
ననీవియోగ బంధువియోగ వనవాసాదిభిస్సీతావ్యసనామ్రేడితైశ్చింత్య
మానై రతీవ శోకపారవశ్యం-తత్తాదృశగుణవంతి సీతావదన కరబాహు
ప్రభృతీన్యంగాని రాక్షసైర్భక్షితాని భవేయురితి పరిదేవనం- గోదావ
రీజలమధ్యస్థ విశాలశిలాతలదర్శనేన తత్రానుభూతపూర్వం సీతాసర
సలీలావిహారవచనాదికం లక్ష్మణసాక్షికమిదానీమనుస్మృత్యాతీవ శోచ
నం గోదావరీగమన వనగమన పద్మినీగమనాదికమాశంక్యాతిభీరుతయా
ఏకాకితయా గమనాసంభావనయా పునస్తదభావనిశ్చయః-పునరాదిత్య
వాయ్వాదీన్ ప్రతి సీతాగతికథనాయాభ్యర్థనం ఏవమియత్తారహిత శో
కార్ణవపరిప్లుతం శ్రీరామమవేక్ష్య స్వశోకమపహ్యనాదృత్య లక్ష్మణేన రా
మాశ్వాసనం - తదనాదృత్య విముక్తధైర్యేణ రామేణ పునర్మహాహ్వాస
నావాప్తిశ్చ త్రిషష్టితమే.   ౬౩
౧౭౪. అథ దీనేన రామేణ లక్ష్మణం ప్రతి గోదావరీవిచయనాయాజ్ఞాపనం తతో

లక్ష్మణేన గోదావరీతీరం సర్వం విచిత్యాప్యపి సీతా నదృశ్యత ఇతి కథనం-తతో రామేణ స్వయమేవ సీతాగతిం బ్రూహీతి గోదావరీ ప్రార్థనం-తావతాపి రావణభయేన గోదావర్యాతూష్ణీంభావేనావస్థానం-అథ రామేణాతీవ జనకాదినిరీక్షణాశక్యతాదికం ప్రత్యనుశోచత ఆశ్రమభువి పరిచిత పూర్వాన్ మృగాన్ ప్రతి సీతాగతి ప్రశ్నః తతస్తైర్దక్షిణస్యాం దిశ్యాకాశముద్వీక్ష్య స్వయం చ కించిత్ గత్వా తదింగితేన తద్దిశి సీతా హృతేతి సూచనం- తావదేవాతిబుద్ధినా లక్ష్మణేన దక్షిణాం దిశం ప్రతిగమనే సీతాధిగమోపాయో దృశ్యేత అత ఇమాం దిశం గచ్ఛావేత్యగ్రజ ప్రార్థనం-తథైవోభాభ్యాం గమనం - తత్ర మార్గే సీతాధృతాని పతితాని కుసుమాని దృష్ట్వానుశోచనం తత్ర సన్నిహితం ప్రస్రవణాఖ్యం గిరిం ప్రతి సన్నిహితాం నదీం సీతాగత్యకథనాద్వాం విధ్వంసయామీతి వచనం- అథ తత్ర మహతో రాక్షస పదవిన్యాసస్య తత ఇతో వధానం కృతవత్యాః సీతాయాః పదన్యాసానాం చ దర్శనం-తతస్సర్వథా రాక్షసైర్భక్షితేత్యనుశోచనం· తతస్తత్ర మహద్ధనుర్విశీర్ణం తూణీరౌ మహాంతం రథం రథాశ్వాన్ సారథిం చ భగ్నాన్ దృష్ట్వా సర్వథా సుందోపసుందవత్ సీతావిషయే ద్వయోర్విగ్రహస్సమజని సర్వథా సీతా భక్షితా ఇతి నిశ్చిత్య మహాశోకపరిణతేన మహతా కోపేన ధర్మం ధర్మఫలప్రదాన్ దేవాన్ స్వవ్యృదిమాదిగుణాంశ్చ ప్రతిజుగుప్సనం-అథ వివృద్ధకోపేన నిఖిలమపి బ్రహ్మాండం పిండీకరిష్యామీతి జగన్నిర్మూలనాయ బాణసంధానం చ చతుష్షష్టితమే- ౬౪

౧౬౦ అథ లక్ష్మణేన నైకస్యాపరాధేన సర్వలోకవిధ్వంసనం యుక్తమిత్యాదిరూపేణ సంగ్రహేణ రామసమాధానం పంచషష్టితమే- ౬౫

౧౬౧ అథ పునర్లక్ష్మణః త్వం దశరథరచితానన్యసాధ్యసుకృతఫలరూపతయా నిఖిలలోకదుర్లభకల్యాణగుణగణనిధిస్సమవతీర్ణః- తాదృశగుణగణత్వద్విశ్లేషదుఃఖేన రాజా ప్రాణానపి జహౌ-అతస్తాదృశస్య తవ నిరపరాధనిఖిలజగదున్మూలనః కోపో నయుక్తః - ఇహ లోకే యయాతి నహుష నళ మాంధాతృ ప్రభృతిభిర్మహానుభావైరపి వసిష్ఠాదిభిర్దుర్దశౌ సుకిం కిం దుఃఖం నాన్వభూయత- అతస్తత్వ బుద్ధ్యా సమ్యగ్విచార్య స్వాపరాధి సముద్ధరణ ఏవ ప్రయతస్వ త్వయైవ బహుశో మమైవముపదిష్టం-సమతీత గీష్పతి ప్రభృతిక నిఖిలవిజ్ఞానధురంధరస్య తవ కేన కిముపదేశ్యం అతస్స్వ

పుటే. మేవ వధానర్హం సాత్త్వికం దివ్యం ప్రాణిజాతం మానుషం చ బ్రాహ్మణాదికం ఆత్మనస్సకలజగన్నిర్మూలనక్షమం పరాక్రమం చావలోక్యాపరాధిన మేవోద్ధర్తుమర్హసీతి ప్రార్థయామాస షట్షష్టితమే. ౬౬

౧౬౩ అథ లక్ష్మణవచన ప్రతిష్ఠాపితధైర్యేణ రామేణ తేన సాకం కించిద్దూరగమనం-తత్ర రుధిరార్ద్రం గృధ్రం శయానం దృష్ట్వా తస్యైవ సీతాభక్షకగృధ్రరూపరాక్షసవిశేషత్వేన సంశయః-తద్వధాయ తత్సమీపగమనం-తావతా గృధ్రరాజేన రావణకృతస్వమారణ సీతాహరణకథనం తచ్ఛ్రవణేనానంతదుఃఖావాప్తిః.లక్ష్మణం ప్రతి పరిదేవనం చ సప్తషష్టితమే. ౬౭

౧౬౫ అథాతిశోకేన రామేణ ముమూర్షుం గృధ్రరాజం ప్రతి సీతాగతికథన ప్రశ్నః-తతస్తేన సంగ్రహేణ రావణకృతసీతాహరణాదికథనం సీతాహరణ ముహూర్తబలేన పునస్సీతామవాప్స్యసీతి కథయిత్వా రావణస్థానాదికథనారంభ ఏవ జటాయోః ప్రాణోత్క్రమణం- తాదృశావస్థతద్దర్శన వివశహృదయేన రామేణ బహుధా పరిదేవనం-తతస్తస్యోత్తమగతి ప్రార్థన పూర్వకం సంస్కారకరణం ఉదకదానం చాష్టషష్టితమే ౬౮

౧౭౦ అథ రామలక్ష్మణౌ పునః ప్రస్థితౌ దండకారణ్యం తతః క్రౌంచారణ్యం చాతిక్రమ్య మతంగాశ్రమ పూర్వదిగ్వనదర్యామయోముఖీ నామక రాక్షస్యాశ్శూర్పణఖాయా ఇవ కర్ణనాసాదిచ్ఛేదేన నిరసనం కృతవంతౌ తాదాత్వికదుర్నిమిత్తాని చింతయంతౌ అతిబీభత్సభీమమహాకళేబరస్య యోజనాయత బాహుకస్య కబంధస్య బాహుపాశబద్ధావస్వశోచతామితి కథా ఏకోనసప్తతితమే- ౬౯

౧౭౪ అథ దేశకాలోచితజ్ఞేన లక్ష్మణేన రామం ప్రతి కబంధ బాహుద్వయచ్ఛేదనాభ్యర్థనం-తచ్ఛ్రవణకుపితేన కబంధేన రామలక్ష్మణభక్షణ ప్రయత్నః- తావద్ద్వాభ్యాం రామలక్ష్మణాసిభ్యాం కబంధదక్షిణసవ్యబాహుచ్ఛేదనం - తావత్ స్మృతపూర్వజన్మవృత్తాంతేన కబంధేన కౌ యువామితి ప్రశ్నః-లక్ష్మణేన స్వస్వరూపవృత్తాంతాదికథనం- తావతాతిసంతుష్టేన కబంధేన అతి సంమోదనపూర్వకం స్వస్య విరూపశరీర ప్రాప్తిహేతుక థాకథనారంభశ్చ సప్తతితమే- ౭౦

౧౭౫ అథ కబంధేన పురా స్వస్య స్వతస్సోమసూర్యశక్రాదీనామివ దివ్యరూపవత్త్వం-తాదృశస్యాపి స్వస్య భయంకరరాక్షసరూపపరిగ్రహణబుు

షిసంభమవిత్రాసనం- తతఃకదాచిత్తత్రైవ స్థూలశిరోనామకమునిధర్షణం-తతఃకు్రద్ధేన తేనర్షిణా రాక్షసరూపమేవ తవాస్త్వితి శాపః-తతో యాచితేన తేనయదా రామస్త్వద్భుజౌఛిత్వాత్వాందహేత్ తదాతవస్స్వీయరూపప్రాప్తిరితిశాపమోక్షకథనం-అథపునస్స్వస్యతాదృగ్రూపస్యైవస్వకులద్వేషీంద్రజయాయపితామహముద్దిశ్యతపఃకరణం- తేన చస్వస్యదీర్ఘాయుః ప్రదానం-తద్గర్వేణస్వస్యశక్రప్రధర్షణం- తావత్ కు్రద్ధేనవాసవేనవజ్రేణభగ్నశిరస్సక్థితయాకరణం-తదాస్వయాచితేన తేన స్వస్యామారణం భగ్నశిరస్సక్థితయా ఆహారసంపాదనాయ యోజనాయతబాహుద్వయదానం కుక్షౌవాస్యకల్పనం- తదాప్రభృతి స్వస్యతాదృశబాహుద్వయేనస్వపురస్థయావజ్జంతుగ్రహణభక్షణం-శక్రేణాపియదారామ ఎతౌభుజౌఛింద్యాత్తదా తవస్వర్గప్రాప్తిరితికథనాత్ స్వస్యసదారామాగమప్రతీక్షణం-ఇదానీంభుజద్వయనికృంతనేనయువాం రామలక్ష్మణావేవ ఎవంమహోపకారకయోర్భవతో రహంబుద్ధిసాచివ్యంకరిష్యామీతికథనం-తావద్రామేణరావణనిలయాదికథనప్రశ్నః - పునఃకబంధేన నాహం రావణంజానేఅపితుఅదగ్ధస్యమమదివ్యజ్ఞానాభావాత్ భవద్భ్యామస్య దేహస్యదాహేకృతే పశ్చాదుత్పన్నదివ్యజ్ఞానస్సన్ భవతో జానకీలాభహేతుభూతం సన్మిత్రంకథయామీతికథనంచైక సప్తతితమే. ౭౧

౧౯౮ అథసంస్కృతః కబంధస్స్వంరూపం ప్రత్యాపన్నః వాలినిరస్తమృశ్యమూకగిరిస్థితంసూర్యపుత్రంసుగ్రీవంసఖాయంకురు - సీతాంసవిచిత్యదాస్యతీత్యబ్రవీదితికథాద్విసప్తతితమే- ౭౨

౨౦౦- అథకబంధేనసుగ్రీవస్థానమార్గందర్శయిత్వాగమనం ౭౩

౨౦౩- అథకబంధదర్శితమార్గేణ రామలక్ష్మణయోః పంపాతీరస్థశబర్యాశ్రమగమనం-తత్రశబర్యాపూజనం-రామాయశబర్యాస్వాచార్యభూతమతంగశిష్యాశ్రమదేవపూజాస్థానాదిప్రదర్శనం తతో రామానుజ్ఞాతయాతయాఆత్మసమాధిబలేనస్వగురుస్థానభూతపరమపదగమనంచ. ౭౪

౨౦౬- అథలక్ష్మణేనశబర్యాశ్రమతదాచార్యమహిమవృత్తాంతంకథయతాసీతామార్గణత్వరావివృద్ధసుగ్రీవదిదృక్షాయుక్తేనశ్రీరామేణ నానావిధవృక్షగుల్మలతాదియుక్త పంపామార్గవనదర్శనపూర్వకం మార్గమధ్యస్థమతంగసరసిస్నానపూర్వకంపునఃపంపాతీరసమీపవనదర్శనపూర్వకంచపంపాప్రవేశఃపంచసప్తతితమే ౭౫

ఏవమారణ్యకాండకథానుక్రమణికాసమాప్తా.

అథకిష్కింధాకాండకథానుక్రమణికా.

౧. అథరామస్యసలక్ష్మణస్యాతిరమణీయపంపాసరోదర్శనం తత్తాదృశరమణీయపుష్కరిణీదర్శనోద్దీపితసీతావిహారహానలస్య తస్యచిత్తక్షోభపూర్వకంలక్ష్మణంప్రతి నానావిధవృక్షలతాగుల్మరమణీయపుష్పాదివర్ణనం-నానావిధహంససారసక్రౌంచమద్గుమయూరనత్యూహప్రభృతిపక్షిణాం మిథునీభూయచరతాందర్శనేనస్వస్యకామోద్దీపనకథనం-ఎతాదృశవసంతఋతుసమయే అతిమనోహరమలయమారుతసంచారేకథం సీతాంవినామమజీవితధారణమిత్యాదిరీత్యాఅతీవావసాదనం - తతోలక్ష్మణేనభవాదృశానామేవ మతిరేవంచేత్కథమితరే వర్తేరన్ ప్రియజనే అతిస్నేహఃమహోపద్రవాయభవేత్ అతోధైర్యమవలంబ్యసీతాధిగమసాధనప్రయత్నంకుర్విత్యాశ్వాసనం-తావతా రామస్యసధైర్యస్య లక్ష్మణేన సాకంపంపామతీత్యఋశ్యమూకసమీపగమనం-తౌద్వావిలక్షణరూపలావణ్యౌమహోజసౌసర్వభయంకరశరచాపాసిధరౌదృష్ట్వాసుగ్రీవస్యససచివస్యవాలిప్రేరితబుద్ధ్యాతీవత్రాసశ్చప్రథమే. ౧

౧౪. అథరామలక్ష్మణౌదృష్ట్వాత్రస్తస్యసుగ్రీవస్యతయోః స్వరూపపరిజ్ఞానార్థంతత్సమీపంప్రతిహనుమత్ప్రేషణంద్వితీయే. ౨

౧౮. అథసుగ్రీవప్రేషితస్యహనుమతోభిక్షురూపస్యరామసమీపగతస్య రామలక్ష్మణరూపలావణ్యతేజఃపరాక్రమాయుధాదిప్రశంసావ్యాజేనతయోః కులగోత్రనామాదిప్రశ్నః-తావత్తద్వాక్యనైర్దోష్యగుణపోష్కల్యపరవశహృదయేనశ్రీరామేణస్వయంలక్ష్మణంప్రతి తద్వాక్యశ్లాఘాపూర్వకంతత్ప్రతివచనకథనాయలక్ష్మణనియోజనం-తతోతిచతురేణరామానుజేనసంగ్రహేణసుగ్రీవదర్శనార్థమేవావయోరాగమనమితిప్రత్యుక్తిశ్చ ౩

౨౧. అథాతినిపుణంసౌమిత్రివచనంశ్రుత్వాతత్ర ఎవసుగ్రీవస్యరాజ్యాగ

మనంసిద్ధంమన్వానేనహనుమతా సామాన్యతఃకార్యార్థిత్వేదర్శితేపి పునఃకులనామరాజ్యభ్రంశనిమిత్తాదిప్రశ్నః-తదానియుక్తేనలక్ష్మణేనపితుర్దశరథస్యతస్యజ్యేష్ఠపుత్రస్యస్వాగ్రజస్య రామస్యతద్దాస్యైకనిరతస్యస్వస్యచయథోచితంగుణనామాదికథనపూర్వకంశ్రీరామస్యరాజ్యభ్రంశంస్వేనసీతయాచసహవనేవాసంరక్షసాకేనాపితస్యాహరణం తన్నామాద్యపరిజ్ఞానంఏతాదృశస్యరామస్యవిషయేసుగ్రీవేణైవసాహాయ్యంకర్తవ్యమితితచ్ఛరణవరణప్రయత్నంచోక్త్వావచస్సమాపనం-తతోహనుమతాసుగ్రీవోయువయోస్సాహాయ్యంకరిష్యతీతి ప్రతికథనం-తతోలక్ష్మణేన శ్రీరామం ప్రతిసుగ్రీవసమీపగమనప్రార్థనం-తతోహనుమతారామలక్ష్మణాభ్యాంసాకంసుగ్రీవసమీపగమనంచచతుర్థే　౪

౨౪. అథహనుమతా ఋశ్యమూకేరాఘవౌప్రతిష్ఠాప్య సమీపస్థమలయగిరింగతవతస్సుగ్రీవస్యసమీపంగత్వారామవృత్తాంతమావేద్య తేనసాకమృశ్యమూకాగమనం-తతోరామస్యసుగ్రీవేణఅగ్నిప్రదక్షిణపూర్వకసఖ్యకరణం-అథసుగ్రీవేణవాలిసకాశాదభయప్రార్థనం-రామేణవాలివధప్రతిజ్ఞానంచపంచమే　౫

౨౬. అథసుగ్రీవేణశ్రీరామంప్రతిసీతామానీయదాస్యామీతిప్రతిజ్ఞానం- తతస్సీతాత్యక్తాభరణప్రదర్శనం- తతశ్శ్రీరామేణతద్దర్శనకృతపరిదేవనం.తతస్తేనరావణవాసస్థానాదిప్రశ్నశ్చషష్ఠే　౬

౨౭. అథసుగ్రీవేణస్వస్యరావణస్థానాపరిజ్ఞానేపి రావణంహత్వా సీతామానీయదాస్యామీతిప్రతిజ్ఞానం - తతోరామేణసీతాన్వేషణకరణనియోజనం తతఃపునర్వాలివధశపథేనసుగ్రీవస్యసంతోషణంచసప్తమే　౭

౨౯. అథసుగ్రీవేణ దేహాదిత్యాగంకృత్వా మిత్రకార్యంకర్తవ్యమితి కథనం- తతశ్శ్రీరామేణపునశ్శపథపూర్వకంవాలివధప్రతిజ్ఞానం- తతస్సుగ్రీవేణస్వయశావరాజ్యదారహరణాదికథనం- తతశ్శ్రీరామేణసుగ్రీవస్యవాలినాసాకం వైరకారణప్రశ్నః - తతస్సుగ్రీవేణ వైరకారణకథనారంభశ్చాష్టమే　౮

౩౨. అథసుగ్రీవేణ-పురాస్వపితృమరణానంతరంజ్యేష్ఠతయావాలినోమంత్రిభిరాజ్యేభిషేచనం-తతఃకదాచిన్మాయావినామ్నాసురస్యరణాయవాల్యాహ్వానం-తతస్స్వేనసాకంవాలినిర్గమనం-వాలిభీతస్యమాయావినఃబిలప్రవేశనం-తతోవాలినాబిలద్వారేస్వనిక్షేపపూర్వకబిలాంతఃప్రవేశనం-తతోమహతోరక్తప్రవాహస్యదర్శనేనాసురనిర్ఘోషశ్రవణేనచవాలినంమృతంమత్వాబిలద్వారంగండశైలేనాచ్ఛాద్యస్వస్యనగరాగమనం-తతోమంత్రిభిస్స్వస్యరాజ్యాభిషేచనం- అసురంనిహత్యనగరంప్రత్యాగతస్యవాలినోనమస్కారాదిపూర్వకమజ్ఞానకృతమిదమితి సాంత్వనేపిప్రసాదాకరణంచకథితమితికథానవమే　౯

౩౩. అథపునస్సుగ్రీవేణకుపితస్య వాలినఃబహుశస్సాంత్వనేపిప్రసాదాకరణంప్రకృతీరానీయమాయావియుద్ధరాజ్య కాంక్షయాబిలేమాంరురోధేత్యుక్త్వామాంనిర్వాసితవానితికథనపూర్వకమభయప్రార్థనం-తతోరామేణతథైవకరిష్యామీతిప్రతిజ్ఞానం-తచ్ఛ్రవణేనసుగ్రీవసంతోషశ్చదశమే

౩౫. అథపునస్సుగ్రీవేణవాలివిక్రమప్రకారోపక్షేపః - తతఃకదాచిద్వాలిదుందుభ్యోర్యుద్ధం- వాలినాతంనిహత్యస్రవద్రుధిరప్రవాహస్యతదీయదేహస్యదూరప్రక్షేపణం-తతస్తద్రుధిరబిందుభిర్మతంగాశ్రమదూషణం-క్రుద్ధేనమతంగేనవాలినఃస్వాశ్రమప్రవేశేవధోస్త్వితిశాపప్రదానం-తదీయవానరాణాంచతత్ప్రవేశేశైలీభవనశాపః-తత్రత్యానాంసప్తసాలానాం పూర్వంవాలినాబలేనరంధ్రీకరణప్రదర్శనం. తతోదుందుభికళేబరస్యైకేనపాదేన ధనుశ్శతద్వయదూరంప్రక్షేపప్రార్థనం-రామేణపాదాంగుష్ఠేనదుందుభికాయస్యశతయోజనపర్యంతంప్రక్షేపణం-తావతాఅతృప్తేనసుగ్రీవేణసాలభేదనాద్యర్థనంచైకాదశే.　౧౧

౪౦. అథశ్రీరామేణైకబాణేనసప్తసాలగిరిరసాతలానాంభేదనం - తతస్సుగ్రీవేణవాలివధాయరామేణసాకంకిష్కింధాసమీపగమనం-తదుపకంఠేరామాదీనాంవృక్షైరాత్మగోపనపూర్వకమవస్థానం- తతోవాలినస్సుగ్రీవేణద్వంద్వయుద్ధం వాలిసుగ్రీవయోరాకృత్యాదిభిరత్యంతసాదృశ్యేనభేదాజ్ఞానాద్రామేణతూష్ణీమవస్థానం- తావతాసుగ్రీవస్యఋశ్యమూకంప్రతిపలాయనం- తతోవాలిసుగ్రీవభేదప్రదర్శనార్థం సుగ్రీవకంఠేలక్ష్మణేనగజపుష్పలతాబంధనం- తతఃపునఃకిష్కింధాంప్రతిరామాదిభిస్సహసుగ్రీవస్యప్రయాణోపక్రమశ్చద్వాదశే.　౧౨

౪౩. అథకిష్కింధాంప్రతి రామాదిభిస్సహసుగ్రీవస్యగమనం - తతస్సుగ్రీవేణరామంప్రతిసప్తజనానామాశ్రమమాహాత్మ్యకథనంచత్రయోదశే　౧౩

౪౪. అథకిష్కింధోపకంఠేరామాదీనాంవృక్షైరాత్మగోపనపూర్వకమవస్థానం సుగ్రీవేణకిష్కింధాద్వారమావృత్యగర్జనంచచతుర్దశే ౧౪
౪౬. అథయుద్ధాయవాలినిర్గమనం - తత్రతారయాసుగ్రీవసహాయభూతేన శ్రీరామేణసాకంవిరోధస్తవాయుక్తః అతస్సుగ్రీవస్యయౌవరాజ్యదాన పూర్వకముపలాలనంకుర్విత్యాదిహితవచనం- తారావచనస్యవాలినాఅ నంగీకరణంచపంచదశే- ౧౫
౫౦. అథతారాశ్వాసనపూర్వకంనిర్గతస్యవాలినః సుగ్రీవేణసాకం ద్వంద్వ యుద్ధకరణం-సుగ్రీవబలహానిసమయఏవరామేణబాణేన వాలివక్షసితాడ నం-తత్క్షణఏవవాలినోభువిపతనంచషోడశే ౧౬
౫౧. అథభువిపతితస్యముమూర్షోర్వాలినఃరామంప్రతిబహుశోనిందావచనం తతోబహుభాషణక్లేశవశాన్ముఖేనవాలినాతూష్ణీంభవనంచసప్తదశే- ౧౭
౫౩. అథశ్రీరామేణభూమౌనిపతితంవాలినంప్రతి ధర్మశాస్త్రనిరూపణపూ ర్వకంసమాధానవచనం - తచ్ఛ్రవణసంజాతజ్ఞానేనవాలినాస్వాపరాధ క్షామణపూర్వకంఅంగదేసుగ్రీవఇవసప్రేమవర్తనప్రార్థనం - తదంగీ కృత్యరామేణవాలినంప్రతిదైవగతేర్దుర్నివారతాప్రదర్శనేనపునస్సాం త్వనంచాష్టాదశే ౧౮
౬౪. అథరామబాణేననిహతంవాలినంశ్రుతవత్యాస్తారాయాఃఅంగదేనసాకం వాలిసమీపగమనమేకోనవింశే ౧౯
౬౫. అథతారాయాఃప్రలాపోవింశే ౨౦
౬౭. అథహనుమతాతారాసమాశ్వాసనమేకవింశే. ౨౧
౬౯. అథదైవాత్ప్రాప్తచైతన్యేనవాలినాసుగ్రీవంప్రేక్ష్యపూర్వంస్వకృ తాపకారవిస్మారణపూర్వకంతస్మిన్నంగదరక్షణభారసమర్పణంస్వస్యమ హేంద్రదత్తాయాదివ్యమాలాయాస్తస్మైప్రదానం-తదాపునరంగదంప్ర తిసుగ్రీవవిషయేవర్తనప్రకారశిక్షణం- తావద్వాలినఃప్రాణోత్క్రమ ణం-వానరాణాంపరిదేవనంచద్వావింశే. ౨౨
౭౧. అథోత్క్రాంతప్రాణంవాలినంనిరీక్ష్యతారాయాఃప్రలాపస్త్రయోవింశే
౭౪. అథవాలివధేనామితంశోకముపగతాంతారాం తాదృశంచాంగదంనిరీక్ష్య సుగ్రీవేణస్వస్యాగ్నిప్రవేశాయరాఘవంప్రత్యనుజ్ఞాప్రార్థనం- సుగ్రీ వదర్శనజనితతాదృశార్తినాశ్రీరామేణతారాసమాశ్వాసనాయవాలిస మీపగమనం-తదాతారయాఅదృష్టపూర్వదివ్యసంహననశ్రీరామదర్శనజ నితదివ్యజ్ఞానేనస్తుతిపూర్వకంస్వస్యాపివధాభ్యర్థనపర్యంతశోకప్రలాపః తతస్తస్యాఅంగదయౌవరాజ్యదానాదిభావిసౌఖ్యనిదర్శనపూర్వకంశ్రీ రామేణసమాశ్వాసనంచచతుర్వింశే. ౨౪
౭౭. అథశ్రీరామేణవాలిసంస్కారనియమనం తతఃసుగ్రీవాదిభిర్వాలినశ్శిబి కారోపణపూర్వకంనదీపులినేఅగ్నిదానం - తతస్సుగ్రీవాంగదాదీనాంన ద్యాంస్నానపూర్వకముదకదానం-సుగ్రీవస్యపశ్చాద్రామసమీపగమనం చపంచవింశే. ౨౫
౭౮. అథశ్రీరామేణవర్షర్తుతయాసీతాన్వేషణాసమయతాప్రదర్శనపూ ర్వకంసుగ్రీవస్యరాజ్యాభిషేకనియోజనం - అంగదస్యయౌవరాజ్యాభి షేకనియోజనం-తథైవతయోరభిషేచనంచషడ్వింశే ౨౬
౭౯. అథశ్రీరామేణసలక్ష్మణేనకిష్కింధాసమీపవర్తినఃప్రస్రవణనామ్నఃప ర్వతస్యకస్యాంచిద్గుహాయామాషాఢాదిమాసచతుష్టయసమాపనం- త తోరామేణాతిరమణీయపర్వతతటాకప్రభృత్యుద్దీపకవస్తుదర్శనస్మారిత సీతావిరహతయాబహుశశ్శోచనం-తదాసౌమిత్రిణాసమాశ్వాసనం ౨౭
౮౦. అథరామేణలక్ష్మణంప్రతివిస్తరేణవర్షఋతువర్ణనపూర్వకంస్వస్యరా జ్యాచ్చ్యవనందారనాశంప్రబలశత్రుకత్వంచ విచింత్యానుశోచనం పున శ్చలక్ష్మణేనసమాధానంచాష్టావింశే ౨౮
౮౨. అథహనుమాన్వర్షకాలేతేతమిత్రకార్యంవిస్మృతవంతంసుగ్రీవంసమ్య క్ప్రతిబోధ్యతన్ముఖేననీలస్యపంచదశరాత్రాదంతరేవసకలసేనాసమా నయనాజ్ఞాపనమేకోనత్రింశే ౨౯
౯౦. అథశరదిప్రాప్తాయామపిసీతాన్వేషణప్రయత్నాభావవసహామానేన రామేణానుశోచనం-తతోలక్ష్మణేనాశ్వాసనం- తతఃపునారామేణశరద్వ ర్ణనపూర్వకంసంకేతితమాసచతుష్టయమతిక్రమ్యాపి నిరుద్యమంసు గ్రీవంప్రతివక్తవ్యతయాలక్ష్మణంప్రతికథనం- తచ్ఛ్రుత్వాసుగ్రీవంప్రతి లక్ష్మణస్యనిగ్రహసంకల్పశ్చత్రింశే. ౩౦
౯౨. అథలక్ష్మణేనసుగ్రీవహననార్థంగమనోద్యోగః - తావతాశ్రీరామేణస్వో క్తభీషకవచనమాత్రకథనాయసుగ్రీవంప్రతిలక్ష్మణస్యప్రేషణం తతఃకి ష్కింధాసమీపమాగతంప్రవృద్ధకోపంలక్ష్మణంప్రేక్ష్యసర్వైర్వానరై

రంగదేనచసుగ్రీవసమీపేలక్ష్మణాగమనకథనం - తతస్త్వతిప్రమత్తసుగ్రీవప్రబోధనే అంగదేనప్లక్షప్రభావాఖ్యమంత్రిభ్యాం సహ సుగ్రీవసమీపమాగత్యమంత్రిముఖేనలక్ష్మణాగమనాదివృత్తాంతజ్ఞాపనంచైకత్రింశే

౧౧౦. అథలక్ష్మణస్యద్వార్యవస్థానంశ్రుతవతస్సుగ్రీవస్యరామకోపంప్రతికారణవిచింతనాయమంత్రినియోజనం-తావద్ధనుమతాస్వసంకేతితకాలాతిక్రమఎవకోపనిమిత్తంస్వబోధనార్థమేవలక్ష్మణాగమనంఅతోఽంజలింబద్ధ్వాలక్ష్మణంప్రసాదయిత్వాస్వప్రతిజ్ఞాతార్థంనిర్వర్తయేతిసుగ్రీవంప్రతిహితోపదేశశ్చద్వాత్రింశే ౩౨

౧౧౧. అథలక్ష్మణస్యకిష్కింధానగరరామణీయకదర్శనపూర్వకంసుగ్రీవాంతఃపురప్రవేశః - తత్రరమణీజననూపురారావశ్రవణజనితకోపేనలక్ష్మణేనజ్యాస్వనకరణం-తావజ్జ్యారవశ్రవణపరిచకితేనసుగ్రీవేణలక్ష్మణకోపశమనాయప్రథమతస్తారాప్రేషణం - తయాలక్ష్మణసమీపమాగతయాలక్ష్మణసాంత్వనపూర్వకంతస్యాంతర్నయనేనలక్ష్మణస్యసుగ్రీవసమీపగమనంచత్రయస్త్రింశే ౩౩

౧౧౬- అథలక్ష్మణదర్శనేనవ్యథితేంద్రియస్యసుగ్రీవస్యస్రజనేన సహాసనాదుత్థాయావస్థానం - తావదేవలక్ష్మణేనసంకేతితకాలాతిక్రమదోషప్రయుక్తస్యరామవాక్యస్యకథనంచచతుస్త్రింశే- ౩౪

౧౧౭. అథకుపితంలక్ష్మణంప్రతితారాసాంత్వనంపంచత్రింశే ౩౫

౧౧౯. అథతారావాక్యేనప్రశాంతకోపంలక్ష్మణంప్రతి సుగ్రీవేణశ్రీరామగుణప్రశంసనం-తచ్ఛ్రవణసంతుష్టేనలక్ష్మణేనచసుగ్రీవప్రశంసాపూర్వకంస్వోక్తపరుషవచనస్యక్షమాపణంచషట్త్రింశే ౩౬

౧౨౦. అథసుగ్రీవేణపూర్వంహనుమంతంప్రతివానరానయనార్థం దశాహాన్యవధీకృత్యపునర్దూతప్రేషణాజ్ఞాపనం - తతస్తథైవహనుమతాదూతప్రేషణం-తైర్వానరనికేతనేషుగత్వాతేషాంత్వరణకరణం- తతస్తత్తత్స్థానేభ్యస్సర్వవానరాణాంచనిర్గమనం-పూర్వంనీలముఖేనప్రేషితానాందూతానాంమాహేశ్వరయజ్ఞాయతనస్థమాసపర్యంతతృప్తికరఫలాదీనామాహరణం-తత్సమర్పణపూర్వకంసర్వవానరాగమనవృత్తాంతకథనంచసప్తత్రింశే ౩౭

౧౨౩- అథదూతానాంబహుమానపూర్వకంవిసర్జనం- తతస్సుగ్రీవస్యలక్ష్మణేనసహశిబికారోహణపూర్వకంశ్రీరామసమీపగమనం-తతస్సుగ్రీవంప్రతిశ్రీరామేణఅమిత్రనిరసనమిత్రసంగ్రహణాదినృపరాజధర్మశిక్షణపూర్వకంసీతాధిగమోపాయచింతనాజ్ఞాపనం - తావత్సుగ్రీవేణఅనేకసేనాపరివృతవానరయూథపాగమనజ్ఞాపనపూర్వకంతదుద్యోగప్రదర్శనేనశ్రీరామమనస్తోషణంచాష్టత్రింశే- ౩౮

౧౨౪. అథరామేణసుగ్రీవశ్లాఘనం- తతోఽసంఖ్యేయకోటివానరగోలాంగూలనికురంబైకార్ణవీభవనం-తతఆగతవానరయూథపానాంసుగ్రీవేణరామసన్నిధౌతత్స్వరూపకథనపూర్వకంయథోచితవాసస్థానాజ్ఞాపనంచ

౧౨౬. అథసుగ్రీవేణశ్రీరామసన్నిధౌ ఆగతవానరాణాంకార్యనియోజనప్రార్థనం-తతోరామేణరావణవాసస్థానస్యసీతాజీవనస్యచజ్ఞేయత్వాయసర్వాన్స్వపితృసువానరాన్మార్గణాయప్రేషయితవ్యాఇతిసుగ్రీవనియోజనం- తతస్సుగ్రీవేణ రామలక్ష్మణసన్నిధౌవినతంనామ యూథపంప్రతిప్రాచీందిశంగత్వాసీతారావణనిలయంచాధిగమ్యాగచ్ఛేతి నియోజనంచచత్వారింశే ౪౦

౧౩౧. అథసుగ్రీవేణహనుమన్నీలజాంబవత్సుహోత్రశరారిశరగుల్మగజగవాక్షగవయసుషేణవృషభమైందద్వివిదవిజయగంధమాదనోల్కాముఖాసంగాఖ్యానవానరయూథపతీనంగదసహితానవేక్ష్యసీతాయథాలభ్యేతతథాప్రయత్నంకురుతేతి దక్షిణాందిశంప్రతిప్రేషణం- తత్ప్రేషణప్రకారశ్చైకచత్వారింశే ౪౧

౧౩౪. అథపునస్సుగ్రీవేణసుషేణంతారాయాః పితరంస్వశ్వశురం సుషేణంచప్రతిపశ్చిమదిశంగత్వాసీతాంరావణనిలయంచ విచిత్యనివర్తధ్వమితినియోజనంద్విచత్వారింశే ౪౨

౧౩౭. అథపునస్సుగ్రీవేణశతవలినామానం యూథపతింప్రతిఉత్తరాందిశంగత్వాతత్రరామపత్నీంరావణనిలయంచవిచిన్వతేతి ప్రేషణప్రకారస్త్రిచత్వారింశే ౪౩

౧౪౧- అథపునస్సుగ్రీవేణసీతాధిగమోహనుమత్యేవేతినిశ్చిత్య హనుమతివిశేషతః స్తుతిపురస్సరంసీతాధిగమరూపకార్యభారనిక్షేపపరవచనం- తతశ్శ్రీరామేణస్వనామాంకితాంగులీయకప్రదానపూర్వకంత్వయైవైతత్కార్యంసాధనీయమితికార్యభారనిక్షేపశ్చచతుశ్చత్వారింశే ౪౪

౧౪౩. అథపునస్స్వకృతాజ్ఞాకరణదాఢ్ర్యాయసుగ్రీవేణ సర్వాన్వానరాన్ ప్రత్యపి సామాన్యతఃమయాయథోక్తంతథాసర్వైర్విచేతవ్యమితిపునరాజ్ఞాకరణం - తతోవానరాణాంప్రయాణసన్నాహందృష్ట్వాసుగ్రీవస్యాతిసంతుష్టహృదయతయావస్థానం - తతస్సవైరపిప్రయాణసమయేనానావిధవీరవాదకరణంచపంచచత్వారింశే　౪౫
౧౪౪. అథసర్వవానరగమనానంతరంశ్రీరామేణసుగ్రీవంప్రతి నిఖిలభూమండలవృత్తాంతఃభవతాకథంవిదితఇతిప్రశ్నకరణం-తతస్సుగ్రీవేణపూర్వం మాయావియుద్ధేఅజ్ఞానకృతాపరాధేనకుపితవాల్యభిద్రుతమత్పలాయనసమయే-మయాసర్వమపిభూమండలందృష్టమితి ప్రత్యుత్తరకథనంచషట్చత్వారింశే　౪౬
౧౪౫. అథవినత శతవలిసుషేణైఃపూర్వోత్తరపశ్చిమ దిక్ప్రేషితైః స్వస్వదిగ్విచయనపూర్వకం మాసాంతేసమాగత్యసీతానదృష్టా హనుమానేవ తాంద్రక్ష్యతీతిసుగ్రీవంప్రతికథనంసప్తచత్వారింశే　౪౭
౧౪౬. అథదక్షిణదిశి ప్రేషితేన తారాంగదాదిసహితేన హనుమతావింధ్యోపాంతశూన్యారణ్యవిచయనపూర్వకంమరుభూమివిచయనం-తత్రగిరిగహ్వరేకంచనాసురందృష్ట్వారావణభ్రాంత్యాంగదేనహననం- తతస్తద్వాసభూమివిచయనపూర్వకం పరిశ్రమాదేకత్రవృక్షమూలేవస్థానంచాష్టచత్వారింశే　౪౮
౧౪౭. అథ వానరాన్ప్రత్యంగదేన మాసాతిక్రమ సుగ్రీవోగ్రదండత్వాదీన్ ప్రదర్శ్య పునస్సమ్యగ్విచయనాయాజ్ఞాపనం తతోగంధమాదనేనాపి తాన్ప్రతిహితవచనకథనం-తతోరజతపర్వతాదీన్విచిత్యమహూర్తం విశ్రమ్యపునరితస్తతోవిచేతుంప్రవృత్తిశ్చైకోనపంచాశే　౪౯
౧౪౮- అథఋక్షబిలేవానరాణాంస్వయంప్రభాదర్శనంపంచాశే　౫౦
౧౪౯- అథస్వయంప్రభయావానరాన్ప్రతిఋక్షబిలవృత్తాంతకథనం　౫౧
౧౫౦. అథహనుమతాభిగమనహేతుకథనంద్విపంచాశే　౫౨
౧౫౩. అథబిలాదుత్తీర్ణానాంవానరాణాంనిర్వేదస్త్రిపంచాశే　౫౩
౧౫౫. అథవానరాణామంగదస్యచప్రాయోపవేశాలోచనమాలోక్య హనుమతాతన్మతభేదనపూర్వకంఅంగదస్యసుగ్రీవసమీపగమనాయనియోజనఞ్చతుఃపంచాశే　౫౪
౧౫౭. అథహరీణాంప్రాయోపవేశఃపంచపంచాశే　౫౫
౧౫౯. అథవానరాణాంసంపాతేశ్చసంవాదష్షట్పంచాశే　౫౬
౧౬౦. అథసంపాతిప్రశ్నస్యఅంగదేనప్రత్యుక్తికథనంసప్తపంచాశే　౫౭
౧౬౧. అథసంపాతినాసీతాస్థానకథనమష్టపంచాశే　౫౮
౧౬౩. అథజాంబవతాపృష్టేనసంపాతినాస్వపుత్రసుపార్శ్వవచనేన రావణకృతంసీతాపహరణమవగతమితికథనమేకోనషష్టితమే　౫౯
౧౬౫. అథపునస్సంపాతినా అంగదంప్రతినిశాకరాఖ్యమహర్షిసమీపే స్వపక్షదాహాదివృత్తాంతకథనంషష్టితమే　౬౦
౧౬౬. అథసంపాతినాఅంగదంప్రతిమునిసమీపేస్వస్యమర్తవ్యత్వాభిలాషఃకథితఇతికథనమేకషష్టితమే　౬౧
౧౬౭. అథసంపాతినాపునరంగదంప్రతి సీతాన్వేషకవానరాణాం తద్వానవృత్తాంతకథనేనస్వస్యపక్షలాభస్స్యాదితిమునిరవోచదితికథనం ద్విషష్టితమే　౬౨
౧౬౮. అథవానరాణాంసీతావృత్తాంతకథనేనసంపాతేఃపక్షప్రరోహః- తతోవానరాణాంసీతాన్వేషణోద్యోగశ్చత్రిషష్టితమే　౬౩
౧౬౯. అథజటాయుషఃకృతోదకం సంపాతింస్వస్థానమానీయవానరాణాంసముద్రతీరగమనం - తతస్సముద్రతరణేకస్యకియతీశక్తిరితిఅంగదేనప్రశ్నకరణంచచతుష్షష్టితమే　౬౪
౧౭౦. అథవానరాణాంస్వస్వశక్తికథనంపంచషష్టితమే　౬౫
౧౭౨. అథజాంబవతాహనుమత్ప్రోత్సాహనంషట్షష్టితమే　౬౬
౧౭౩. అథహనుమతాసముద్రలంఘనాయవిజృంభణంసప్తషష్టితమే　౬౭

ఇతికిష్కింధాకాండకథానుక్రమణికాసమాప్తా.

శ్రీరస్తు.

అథసుందరకాండసర్గాణాంప్రధానకథానుక్రమణికాప్రకాశ్యతే.

పుటసంఖ్యా. సర్గసంఖ్యా.

౧. అథహనుమతోమహేంద్రశిఖరాదాకాశసరణిగమనం-తంప్రతితత్పర్వతస్థవిద్యాధరమహర్షిగణకృతసంస్తుతిః- తస్యమధ్యేసముద్రంమైనాకపర్వతదర్శనం- తస్యపరాక్రమపరీక్షణసముత్సుకదేవగణప్రేషితసురసావిజయః- తతస్తస్యచ్ఛాయాగ్రాహిసింహికాప్రమాపణం-తతస్తస్యలంకాద్వీపప్రవేశశ్చప్రథమే. ౧

౧౫. అథహనుమతోలంకాద్వీపపర్వతస్థనానాతరుగణనదీప్రస్రవణాదిదర్శనం తస్యనిశ్వాసలేశంవినైవసాగరలంఘనం - తస్యలంకాదర్శనం - తతోలంకాప్రవేశోపయికస్వల్పశరీరపరిగ్రహణం తదాలంకాసమీపాపసర్పణం తదానీంచంద్రోదయశ్చద్వితీయే. ౨

౨౦. అథహనుమతఃలంకాధిదేవతయానిరోధనం పశ్చాదేకముష్టిప్రహారజర్ఝరితాంగయాతయాబ్రహ్మదత్తవరప్రకారకథనపూర్వకంహనుమతోలంకాప్రవేశానుజ్ఞాపనంచతృతీయే. ౩

౨౪. అథహనూమతోఽద్వారేణలంకానగరప్రాకారలంఘనపూర్వకలంకాప్రవేశః - తస్యాత్యద్భుతరత్నగణహర్మ్యమండలదర్శనపూర్వకంనగరమధ్యనిక్షిప్తరావణమూలబలదర్శనంచచతుర్థే- ౪

౨౭. అథహనూమతఃవియన్మధ్యగతచంద్రప్రకాశదర్శనేనామోదనం - తతస్తేననానావిధరాక్షసకుటుంబినీగణదర్శనేపిజానక్యదర్శనేనశోచనంచ ౫

౩౦. అథహనూమతఃరావణాధిష్ఠితాంతర్నగరదర్శనంషష్ఠే- ౬

౩౩. అథహనూమతఃరావణాంతర్నగరవర్తిగృహగణదర్శనపూర్వకంపుష్పకవిమానదర్శనంసప్తమే. ౭

౩౬. అథహనూమతఃపుష్పకవిమానవర్ణనమష్టమే ౮

౩౭. అథహనూమతఃరావణాంతఃపురదర్శనం- తత్రత్యాద్భుతభవనగణరామణీయకదర్శనపూర్వకంపుష్పకాధిరోహణం - తతోంతఃపురశయనానేకదేవదానవాదిప్రమదాజనపరివృతరావణదర్శనపూర్వకం తస్యైశ్వర్యదర్శనవ్యాముగ్ధత్వం-తస్యసీతావిషయాపరాధకరణంసద్యస్సమూలనాశహేతురితిచింతనంచనవమే- ౯

౪౫. అథహనుమతఃరావణోపాంతభాగేషువాదనాయమురవపణవాదివాద్యవిశేషాపానవిద్రాపారవశ్యేనాలింగ్య స్వపంతీనాంస్త్రీణాంసర్వ్యాదర్శనంతత్రైవపృథక్ఛయనేశయానాం దివ్యసౌందర్యయుక్తాం మండోదరీంవీక్ష్యసీతేతిమననంచదశమే- ౧౦

౪౮. అథహనుమతఃసీతాయాః రామవిశ్లేషేస్వప్రాణత్యాగపర్యంతప్రయత్నకరణార్హతాంద్రుశ్యమానాయాఃస్త్రియస్తద్విరుద్ధపానాపానభూమ్యాదికంచాలోచ్యాన్యేయమితినిశ్చయకరణం-తతోనానావ్యగమాంసపానాదివాసితపానభూమిప్రవేశపూర్వకం తత్రత్యనారీజనశయనకదంబదర్శనం-ప్రసుప్తపరదారదర్శనేనమహానధర్మోజాతఇతిభయప్రాప్తిఃస్త్రీప్స్వాంతరాస్త్రీమార్గణాశక్యత్వస్వనిర్వికారచిత్తత్వపర్యాలోచనేనపునస్తన్నివృత్తిఃఅంతఃపురమార్గణప్రయత్నశ్చైకాదశే ౧౧

౫౩. అథహనుమతఃసీతాఽదర్శనేనస్వకృతసముద్రలంఘనవైయర్థ్యచింతనం తతస్తస్యపునర్గమనేనజాంబవత్ప్రముఖప్రాణోపవేశచింతనం పునరపిధైర్యంకృత్వాంతఃపురప్రదేశవిచయనంతావతాపిసీతాదర్శనాభావాద్విషాదాగమశ్చద్వాదశే- ౧౨

౫౫. అథహనుమతఃఅశోకవనికాప్రాకారారోహణం-తతోనేకవిధమార్గణేపిసీతాయాఅదర్శనాత్సీతామరణాదిచింతనం- సీతామదృష్ట్వాస్వస్యగమనేశ్రీరామాదీనాంమరణచింతనం-స్వస్యలంకాపరిసరేవిషాద్బంధనాద్యుపాయైః ప్రాణత్యాగచింతనం-తతోశోకవనికామాత్రమార్గణకర్తవ్యశేషనిశ్చయఃతతస్సీతాధిగమసిద్ధ్యైనిఖిలదేవతానమస్కారప్రార్థనంచత్రయోదశే- ౧౩

౬౫. అథహనుమతోఽశోకవనికాప్రవేశః- తత్రత్యనానావిధవృక్షజాలనదీవా

పీక్రీడాపర్వతప్రభృతిదర్శనపూర్వకంఅత్యద్భుతశింశుపావృక్షదర్శనం-తతస్తమారుహ్యతద్దేశరామణీయకందృష్ట్వాయదిసీతాత్ర తిష్ఠేత్తర్హ్యత్ర సంధ్యాద్యర్థమాగచ్ఛేదితిచింతనంచచతుర్దశే ౧౪

౬౨. అథహనుమతోశోకవనికామధ్యవర్తిహేమస్తంభప్రాసాదశిల్పదర్శనం తతోదైవాత్తత్రరాక్షసీగణపరివృతసీతాదర్శనం- తతస్తాంమలినసంవీతత్వాదిభిర్లింగైస్సీతేయమిత్యనుమానపూర్వకంసీతేతినిర్ణయశ్చ ౧౫

౬౬. అథహనుమాన్సీతాయాః వాచామగోచరమదర్శాం ప్రేక్ష్యస్వయం శాఖాస్వగోప్యతీవవిలలాపేతికథాషోడశే ౧౬

౬౯. అథహనుమానేకాక్షిప్రభృతీ రాక్షసీఃతాభిఃపరివృతాంసీతాంచసమ్యక్ప్రేక్ష్యతతస్సీతాదర్శనసంహృష్టస్సరాక్షస్యదర్శనాయశింశుపాయాం గూఢోవసదితికథాసప్తదశే- ౧౭

౭౦. అథహనుమానపరరాత్రప్రబుద్ధంసీతాదిదృక్షయాతస్యాస్సమీపమాగతం రావణంప్రేక్ష్యశింశుపావృక్షస్యాథశ్శాఖాయామవరుహ్యపత్రపుష్పసంవృతోతిష్ఠదితికథాష్టాదశే- ౧౮

౭౩. అథరావణఃఉపవాసశోకధ్యానభయాదిభిరతీవదీనామవాఙ్మానసగోచరదుర్దశాపన్నాంసీతాంప్రేక్ష్యస్వాభిప్రాయప్రకటనాయోపక్రాంతఇతికథాపకోనవింశే- ౧౯

౭౪. అథరావణఃసీతాంప్రతిస్వవశీకరణాయ నానావిధప్రార్థనమకరోదితికథావింశే- ౨౦

౭౭. అథసీతయా రావణోక్తిప్రత్యాఖ్యానపూర్వకం తస్మైస్వస్యాః రామాయసమర్పణప్రార్థనం- తదకృత్వాయత్రక్వాపిగమనేపి రామేణవిధ్వంసనంతవసిద్ధమితిసమ్యక్కథనంచైకవింశే- ౨౧

౮౦. అథసీతాంప్రతి రావణేనమాసద్వయానంతరమపిమద్వచనానంగీకరణేత్వాంభక్షయిష్యామీతికథనం- తాంప్రతిరామానుజ్ఞాభావాదహంత్వాంనభస్మీకరోమీతిప్రతివచనకథనం - తతస్తేనతస్యాస్స్వాధీనకరణాయపకాక్ష్యాదిరాక్షసీనియోజనపూర్వకమంతఃపురగమనంచద్వావింశే ౨౨

౮౩. అథసీతాంప్రతిఏకజటాప్రభృతిరాక్షసీనాంసాంత్వపూర్వకంరావణభార్యాత్వాంగీకరణప్రార్థనంత్రయోవింశే- ౨౩

౮౪. అథపునస్తాసాంసీతాంప్రతి రావణాంగీకరణనియోజనంతతశ్శింశుపాపాం తంగతాంసీతాంప్రతిపునస్తాభిస్తర్జనాదిపూర్వకంరావణాంగీకరణనియోజనం-తతోతీవదైన్యేనత్యక్తధైర్యయాసీతయారోదనకరణంచచతుర్వింశే

౮౭. అథసీతారాక్షసీఃప్రతిమానుషీరాక్షసస్యభార్యాభవితుంనార్హతీత్యుక్త్వాఅశోకశాఖామాలంబ్యాతీవశోకేనవిలపనంకృతవతీతికథాపంచవింశే.

౮౯. అథసీతాశ్రీరామేణస్వానస్వీకరణేబహూనికారణాన్యాశంక్యస్వవిషయప్రీతిరాహిత్యేస్వభాగ్యహీనతామేవకారణంనిశ్చిత్యస్వస్యామరణమేవశ్రేయఇతినిశ్చితవతీతికథాషడ్వింశే- ౨౬

౯౨. అథత్రిజటాఖ్యయావిభీషణపుత్ర్యాశ్రీరామవిజయరావణవినాశసూచకస్వదృష్టస్వప్నవిశేషకథనం- తతోదేవ్యావామబాహ్వాదిస్ఫురణశరీరనిమిత్తదర్శనంచసప్తవింశే- ౨౭

౯౬. అథరాక్షసీకృతతర్జనభర్త్సనాదిభిరతీవశోకమనుభవంత్యాస్సీతాయాశ్శింశుపాసమీపగమనం-తతస్తచ్ఛాఖాంగృహీత్వావేణ్యుద్గ్రథనేనప్రాణత్యాగచికీర్షణం-తతశ్శుభనిమిత్తప్రాదుర్భావశ్చాష్టావింశే- ౨౮

౯౮. అథసీతాస్వవామాక్షిభుజోరుస్ఫురణాదినిమిత్తైశ్శకునాదినిమిత్తైశ్చాచిరాత్తాదృంతాగమనవార్తాశ్రవణంభవిష్యతీతిప్రహర్షంలేభఇతికథాఏకోనత్రింశే- ౨౯

౯౯. అథపూర్వోక్తవృత్తాంతాన్సాక్షాత్కృత్వాతాహనుమాన్తాసీతాసమాశ్వాసనంప్రతిప్రథమంరామగుణకీర్తనంకర్తవ్యమితినిశ్చితమితికథాత్రింశే

౧౦౨.అథహనుమతాదశరథగుణప్రశంసాపూర్వకశ్రీరామగుణప్రశంసనం-తతస్తస్యవనేసంభావితసకలవృత్తాంతకథనపూర్వకసుగ్రీవమైత్రీకరణకథనంతేననానాదిక్షువానరప్రేషణకథనంవానరప్రశంసాపూర్వకంస్వేనసముద్రతరణలంకాప్రవేశకథనం-తతశ్శింశుపామూలేసీతాదర్శనకథనం-సీతయాతచ్ఛ్రుత్వాశింశుపావృక్షేహనుమతోదర్శనంచైకత్రింశే- ౩౧

౧౦౩అథసీతారామవృత్తాంతావేదనేస్వప్నత్వాదీనారోప్యవ్యక్తరూపవానరకర్తృకవచనత్వాత్తథాత్వంప్రతిషిధ్య - అనేనోక్తంసత్యమస్త్వితిసర్వదేవతాప్రార్థనంకృతవతీతికథాద్వాత్రింశే- ౩౨

౧౦౪అథశింశుపావృక్షాదవతీర్ణేన హనుమతా సీతేయమితిజానతాపి తాంప్రతికాత్వమిత్యాదిప్రశ్నకరణం-తతస్సీతయాఆదితఆరభ్యవనవాసనిమిత్తప్రభృతిరావణహరణపర్యంతవృత్తాంతకథనంచత్రయస్త్రింశే- ౩౩

౧౦౬. అథహనుమతా సీతాంప్రతి రామలక్ష్మణకుశలకథనం-తచ్ఛ్రుత్వా దేవ్యాతీవసంతోషణం-తతోహనుమతా దేవీవందనాయ సమీపగమనం-తతస్సీతయా అయంరావణ ఇతిమత్వా ప్రత్యాఖ్యానపూర్వకం యదిత్వం రామదూతస్తర్హి రామగుణాన్ కథయేతి నియోజనం - తతోహనుమతా రామగుణకథనేన దేవీంప్రహర్షవతీంకృత్వా తాంప్రతిస్వవచనే శ్రద్ధాప్రార్థనంచకృతమిత్యేతాః కథాశ్చతుస్త్రింశే- 34

౧౦౯. అథహనుమతా శ్రీరామకళ్యాణగుణకథనపూర్వకం దివ్యమంగళవిగ్రహచిహ్నకథనం-తస్యసుగ్రీవసఖ్యకథనపూర్వకం తేననానాదిక్షు ప్రేషితవానరేషు దక్షిణదిక్ప్రేషితానాంగదాదీనాం స్వేషాం కాలాతిక్రమేణ ప్రాయోపవేశకరణప్రభృతి స్వేనశతయోజనపరిమితసాగరలంఘనాద్యశోకవనికాప్రవేశపర్యంతవృత్తాంతకథనేన సీతాప్రత్యయోత్పాదనమకారీత్యేతాః కథాఃపంచత్రింశే- 35

౧౧౬. అథహనుమతా సీతాయై రామదత్తాంగులీయకదానం- తతోదేవ్యాస్స్వానయనకారణప్రశ్నకరణం-తతోహనుమతా శ్రీరామస్య సదా సీతాశోకపారవశ్యనివేదనం-తతస్స్థానాపరిజ్ఞానమేవ అనానయనకారణమితి సమాశ్వాసనంచషట్త్రింశే- 36

౧౨౦. అథసీతయా స్వస్యా రావణకృతమాసద్వయాత్మకజీవితానుగ్రహకాలనివేదనం-తతస్స్వపృష్ఠమారోప్య రామసన్నిధింనయామీతి హనుమతా ప్రార్థనం-తతోదేవ్యా రామేణైవ రావణవిధ్వంసనపూర్వకం స్వానయనంకర్తవ్యమితి ప్రతివచనదానంచకృతమితికథాస్సప్తత్రింశే- 37

౧౨౩. అథహనుమతా దేవీంప్రతి శ్రీరామాయ ప్రత్యభిజ్ఞానప్రార్థనం - తతోదేవ్యా కాకాసురవృత్తాంతకథనపూర్వకం చూడామణిప్రదానం చాష్టత్రింశే 38

౧౩౦. అథదేవ్యా హనుమంతంప్రతి వానరసైన్యస్య రామలక్ష్మణయోశ్చసముద్రలంఘనం కథమితి ప్రశ్నకరణం - తతస్తేనవానరాణాం సర్వత్రాప్రతిహతగమనకథనం-స్వస్కంధమారుహ్య రామలక్ష్మణయోరాగమనపూర్వకం శ్రీరామో రావణంహత్వా పురీంయాస్యతీతి సమాధానంచైకోనచత్వారింశే- 39

౧౩౨. అథసీతాయా హనుమద్వచనశ్రవణేన సంతోషజననం-పునఃకదాచిత్ శ్రీరామేణ స్వహృష్టతిలకాయాస్స్వస్యాః మనశ్శిలయా తిలకనిర్మాణకథనం - స్మృత్యా రక్షణత్వరాకరణప్రార్థనపూర్వకం హనుమతోగమనాభ్యనుజ్ఞానం - తతోహనుమతా స్వకర్తవ్యకార్యశేషచింతనంచచత్వారింశే 40

౧౩౩. అథహనుమతా రావణహృదయపరిజ్ఞానాయ తత్సమీపగమనభాషణాద్యుపేతయోపాయచింతనం-తదౌపయికతయా అశోకవనికావిధ్వంసనంచ 41

౧౩౬. అథరావణేన రాక్షసీగణముఖాదశోకవనికాభంగవృత్తాంతశ్రవణం-తతస్తేనప్రేషితాశీతిసహస్రసంఖ్యాకకింకరాఖ్యరాక్షసానాం హనుమతావిధ్వంసనంచద్విచత్వారింశే. 42

౧౩౭. అథహనుమతా చైత్యప్రాసాదస్థరాక్షసవిధ్వంసనంత్రిచత్వారింశే 43

౧౩౯. అథహనుమతా స్వవిధ్వంసితకింకరాఖ్యరాక్షసగణవృత్తాంతశ్రవణకుపితరావణప్రేషితం ప్రహస్తపుత్రం జంబుమాలినా మానవధీదితికథాచతుశ్చత్వారింశే- 44

౧౪౦. అథహనుమతా రావణప్రేషితానాం సప్తమంత్రిసుతానాం వధ ఇతికథా పంచచత్వారింశే- 45

౧౪౧. అథహనుమతా రావణప్రేరితానాం విరూపాక్షయూపాక్షదుర్ధరప్రఘసభాసకర్ణాఖ్యానాం పంచసేనానాయకానాం ప్రమాపణమితికథా. 46

౧౪౨. అథహనుమతా అక్షకుమారవధీదితికథాసప్తచత్వారింశే- 47

౧౪౫. అథహనుమతా ఇంద్రజితా బ్రహ్మాస్త్రేణబద్ధస్య రావణాంతికం నీతఇతికథాష్టచత్వారింశే- 48

౧౫౦. అథహనుమతా రావణందృష్ట్వా తదీయతేజోవిశేషేణాతీవ విస్మితోభూదితికథా ఏకోనపంచాశే- 49

౧౫౧. అథప్రహస్తేన హనుమంతంప్రతి కస్యదూతస్త్వమితి ప్రశ్నకరణం - తతోహనుమతా రావణంప్రతి రామదూతోహమితికథనంచపంచాశే 50

౧౫౨. అథహనుమతా రావణంప్రతి రామవనవాసప్రభృతి స్వాగమనపర్యంతవృత్తాంతకథనపూర్వకం రామాయసీతాసమర్పణం హితమిత్యుపపాదనం తతస్సీతాయా అప్రదానే రావణప్రాణత్రాణం దుశ్శక్యమిత్యుపదేశశ్చైకపంచాశే- 51

౧౫౪. అథరావణేన హనుమద్వధాయాజ్ఞాపనం- తతోవిభీషణేన దూతవధస్యగర్హితతాప్రదర్శనపూర్వకం వైరూప్యకరణాదేరేవ యుక్తతాప్రదర్శనం-తతోరావణేన తదంగీకరణంచద్విపంచాశే. 52

పుట		
౧౫౯.	అథరాక్షసైః రావణాజ్ఞయాజీర్ణపటాదిభిర్హనుమత్పుచ్ఛసంవేష్ట నతైలసేచనాగ్నిసంయోజనపూర్వకం లంకాయాం సర్వతోనయనం - తతోరాక్షసీభిస్సీతాయై ఏతద్వృత్తాంతకథనం - తతోదేవ్యాహనుమతోదాహోభావాయాగ్న్యుపాసనం - తతః ప్రదీప్తమపివాలస్థమగ్నిం పీడామకుర్వంతం ప్రసమీక్ష్యహనూమతాసీతారామప్రభావాదగ్నేశ్శైత్యమితినిశ్చయకరణం-తతోతిప్రస్ఫీతభవనాద్విగిధూర్తతనిఖిలబంధనతయానగరపరిఘునిపాతేనినిఖిలరక్షోవర్గవిధ్వంసనంచత్రిపంచాశః	౫౩
౧౬౧.	అథహనుమతాస్వలాంగూలప్రజ్వలదగ్నినావిభీషణగృహమంతరారావణగృహప్రభృతిసమస్తరాక్షసగృహభస్మీకరణంచతుఃపంచాశః	౫౪
౧౬౬.	అథహనుమతాజ్జానక్యపిదగ్ధేత్యంతస్తాపకరణం - తతశ్చారణవచనైర్జానక్యదాహశ్రవణపూర్వకం ప్రత్యక్షతస్సీతాసందర్శనం - తతఃప్రతిప్రయాణసంకల్పశ్చపంచపంచాశః-	౫౫
౧౬౮.	అథహనుమతాస్వచరణనిపీడనేనతత్రత్యమరిష్టాఖ్యంధరణీధరంధరణీసమమాతన్వానపూర్వకమాకాశసరణిగమనంషట్పంచాశః-	౫౬
౧౭౦.	అథపునర్హనుమతాయథాగతంసముద్రతరణం- తతఃస్వబాహూరువేగగర్జనశ్రవణసంమోదితనిఖిలవానరేభ్యోదృష్టాసీతేతికథనం - తతోజాంబవత్ప్రముఖైస్సముద్రతరణప్రభృత్యుదితసకలవృత్తాంతకథనప్రార్థనంచసప్తపంచాశః-	౫౭
౧౭౨.	అథహనుమతావానరకౌతుకసఫలీకరణాయస్వకృతసముద్రలంఘనాదివృత్తాంతస్యవిస్తరేణనివేదనమష్టపంచాశః-	౫౮
౧౮౧.	అథహనుమతాసీతాదుర్దశావిచింతనజనితత్వరయాజాంబవదాద్యనుజ్ఞాంకారయిత్వాతైస్సహపునర్లంకాంగత్వారావణంహత్వాసీతామాదాయరాఘునాంత్రత్యామఇతికథనమేకోనషష్టితమః-	౫౯
౧౮౩.	అథాంగదేనాపిహనుమన్మతానుసారేణస్వాభిప్రాయకథనం - తతోజాంబవతాస్మాభిఃరామాజ్ఞానుసారేణైవకర్తవ్యమితి హనుమదంగదరోషామర్షనివర్తనంచషష్టితమః-	౬౦
౧౮౫.	అథహనుమదంగదాదిభిఃశ్రీరామసమీపగమనాయప్రతిప్రయాణం - తతోమధ్యేమార్గంమధువనగమనం-తతస్తైర్వరంగదంప్రతిమధుయాచనం-తతోంగదేనతథాభ్యనుజ్ఞానపూర్వకంయథేష్టమధుపానం-తతోవనపాలదధిముఖప్రత్యాఖ్యానంచైకషష్టితమః-	౬౧
౧౮౬.	అథహనుమదంగదాభ్యాంపునర్దత్తావలంబైర్వానరైర్మధువనభంజనం-పునర్దధిముఖేనతేషాంనివారణపూర్వకంవనపాలైస్సహాగత్యసుగ్రీవచరణరోదనంచద్విషష్టితమః.	౬౨
౧౮౮.	అథదధిముఖేనసుగ్రీవాంగదాదిభిర్మధువనభంజనవృత్తాంతనివేదనం తతస్సుగ్రీవేణఅంగదాదిభిర్మధువనస్యప్రభగ్నత్వాత్ సీతాదర్శనంసిద్ధమితిలక్ష్మణాయకథనం-తతోదధిముఖంప్రతితాన్ ద్రుతమేవప్రేషయేత్యుక్తిపూర్వకంమధువనంప్రతితస్యప్రేషణంచత్రిషష్టితమః	౬౩
౧౯౦.	అథపునర్దధిముఖేనఅంగదాదీన్ప్రతిసుగ్రీవసమీపగమనం - తతోహనుమతాశ్రీరామాదివందనపూర్వకందృష్టాసీతేతికథనం-తతఃశ్రీరామేణసబహుమానాద్ధనుమదవేక్షణంచచతుష్షష్టితమః	౬౪
౧౯౧.	అథహనుమతాశ్రీరామసన్నిధౌసీతావృత్తాంతనివేదనపూర్వకంచూడామణిదానంపంచషష్టితమః-	౬౫
౧౯౩.	అథమణిదర్శనేనరామవిలాపఃషట్షష్టితమః-	౬౬
౧౯౩.	అథహనుమతావిస్తరేణసీతాసందేశకథనంసప్తషష్టితమః	౬౭
౧౯౪.	అథపునరపిహనుమతాసీతాకృతవానరసముద్రతరణోపాయప్రశ్నకథనం - తతస్తేషాంసముద్రలంఘనశక్తికథనపూర్వకం రామలక్ష్మణౌమత్పృష్ఠమారూఢావేవాగమిష్యతః తతస్సర్వథారామఃశీఘ్రమేవరావణంహత్వాత్వాంప్రాప్యపట్టాభిషిక్తోభవిష్యతీతిప్రతికథితమితిరామసన్నిధౌ విజ్ఞాపనంచాష్టషష్టితమః-	౬౮

ఇతిశ్రీమత్సుందరకాండసర్గాణాంప్రధానకథానుక్రమణికాసమాప్తా.

హరిః ఓమ్.

శ్రీరామాయణే - వ్యాఖ్యానచతుష్టయవిశిష్టే - ఆరణ్యకాండప్రారంభః.

రామానుజీయాదివ్యాఖ్యానసహితగోవిందరాజీయవ్యాఖ్యా.

వాత్స్యశ్రీశఠకోపదేశికవరశ్రీపాదరేణ్వంజనైర్దృష్ట్యానిర్మలయానిరీక్ష్యబహుధావల్మీకజన్మాశయమ్। శ్రీమత్కౌశికవంశసాగరమణిర్గోవిందరాజాహ్వయో వ్యాచష్టేహమరణ్యకాండమధునాపశ్యంతునిర్మత్సరాః॥ శ్రీరామాయణరాజస్యదత్త్వాపీతాంబరంమహత్ ।అర్పయేవరయాలక్ష్మ్యారాజంతీంరత్నమేఖలామ్ ఏవంపూర్వస్మిన్కాండేజగజ్జన్మాదికారణస్యవేదాంతవేద్యస్యబ్రహ్మణోనిరస్తసమస్తావిద్యత్వంనిత్యానందపరిపూర్ణత్వంనిఖిలాంతర్యామిత్వం నిరతిశయౌజ్జ్వల్యంనిరుపమధర్మప్రవర్తకత్వమిత్యాద్యనంతకల్యాణగుణజాతముపవర్ణితం - సంప్రతిసజ్జనసంరక్షణరూపం ధర్మవిశేషమభిధాతుమారణ్యకాండఆరభ్యతే - యద్వాపూర్వకాండేపితృవచనపరిపాలనరూపోధర్మస్సద్భిరనుష్ఠాతవ్యఇతిప్రాధాన్యేనదర్శితం-అథసజ్జనసంరక్షణరూపంధర్మవిశేషంప్రతిపాదయితుమారణ్యకాండఆరభ్యతే॥ ప్రవిశ్యేత్యాది ॥ తుశబ్దఃపూర్వారణ్యవైలక్షణ్యంద్యోతయతి-మహారణ్యంఇతరదురవగాహం- దండకారణ్యందండకస్యరాజ్ఞోరణ్యంశుక్రశాపాదరణ్యభూతంజనపదంప్రవిశ్య - ఆత్మవాన్ధైర్యవాన్ - దురవగాహమహాగహనప్రవేశేప్యజనితభయలేశఇత్యర్థః-తత్రహేతుమాహ - దుర్ధర్షఇతి . హింస్రాదిభిరప్రధృష్యఇత్యర్థః-రామః తాపసానాంతపస్వినాం-ఆశ్రమమండలంఆశ్రమసమూహం॥ని॥ తపోవనేమతేబ్రహ్మచర్యాదావాశ్రమోస్త్రియామితిబాణః-దదర్శ(౧)అభిగమ్యత్వాయాశ్రమమండలంవర్ణయతి - కుశేత్యాదిభిస్సార్ధసప్తశ్లోకైః ॥ కుశైఃయజ్ఞార్థమాహృతైః-చీరైఃస్నానానంతరమాతపేపరిశోషణార్థంక్షిప్తైర్వల్కలైశ్చ-పరిక్షిప్తంవ్యాప్తం-బ్రహ్మవేదః-తత్సంబంధినీవేదాధ్యయనతదర్థానుష్ఠానజన్యేత్యర్థః-తయాలక్ష్మ్యాశ్రియాసమావృతం - అతఏవగగనేప్రదీప్తం-గగనమధ్యస్థమిత్యర్థః-దుర్దర్శం-సూర్యమండలంయథాతథావస్థితమిత్యర్థః - తద్వద్రక్షోభిరనభిభవనీయం - ఉదయాస్తమయయోర్హిసూర్యస్యమందేహాఖ్యరక్షోభిరాక్రమణంనతుమధ్యాహ్నే (౨)అతఏవశరణ్యంశరణార్హం-తదర్హతీతియత్ప్రత్యయః-సహజవైరప్రయుక్తవధ్యఘాతుకభావాభావేన

ప్రవిశ్యతుమహారణ్యందండకారణ్యమాత్మవాన్ ।దదర్శరామోదుర్ధర్షస్తాపసాశ్రమమండలమ్(౧)కుశచీరపరిక్షిప్తంబ్రాహ్మ్యాలక్ష్మ్యా
సమావృతమ్ ।యథాప్రదీప్తందుర్దర్శంగగనేసూర్యమండలమ్(౨)శరణ్యంసర్వభూతానాంసుసమ్మృష్టాజిరంతథా। మృగైర్బహుభిరాకీర్ణం

తిలకాదివ్యాఖ్యానసహితతీర్థీయవ్యాఖ్యా

ఇక్ష్వాకువంశప్రభవఇత్యారభ్యదండకాప్రవేశహేత్వంతేనగ్రంథసందర్భేణసంక్షిప్యనారదేనోక్తంశ్రీరామచరితం సర్వలోకోపకారకంమహాప్రబంధేనోక్త్వా - అధునాదేవస్యదండకారణ్యసంచారేసముద్భూతానుద్భూతవిశేషాన్విస్తరేణవక్తుంతృతీయకాండమారభతే ॥ ప్రవిశ్యేత్యాది॥ఆత్మవాన్ధృతిమాన్-ఆత్మాజీవేధృతౌచేతియాదవః - దుర్ధర్షఃద్విషద్భిరప్రధృష్యః- తిరస్కర్తుమశక్యఇత్యర్థః-మహారణ్యమితిసామాన్యేనోక్తస్యవిశేషస్యసంజ్ఞాదండకారణ్యమితి-దండకనామ్నారాజ్ఞాపరిపాలితోదేశః-శుక్రశాపాదరణ్యమభూదిత్యుత్తరకాండేవక్ష్యతి- మండలంసమూహః॥తి॥ అథఋషిదర్శితవర్త్మనారామస్యదండకారణ్యప్రవేశమాహ-ప్రవిశ్యేతి॥ఆత్మవాన్స్వాయత్తచిత్తః- దుర్ధర్షమితిపాఠేరక్షోయుతత్వాదశక్యప్రవేశమిత్యర్థః-ప్రాయేణమహారాష్ట్రదేశోయం (౧)తాపసాశ్రమమండలంవర్ణయతి॥కుశేత్యాదిసార్ధసప్తశ్లోకైః-చీరాణివల్కలాని-పరిక్షిప్తంవ్యాప్తం- బ్రాహ్మ్యాలక్ష్మ్యాతపోజనితతేజోవిశేషః తయాసమావృ

సర్వప్రాణినాంశరణీయమిత్యర్థః- రక్షోభ్యోభీతానాంవాసాహ్వంవా॥ని॥ శరణంగృహరక్షిత్రోరిత్యమరః। సదాసుసంమృష్టాజిరంసదాసమ్యక్సంమృష్టాంగణం॥ని॥అంగణంచత్వరాజిరేఇత్యమరః।సర్వభూతశరణ్యత్వంప్రపంచయతి-మృగైరితి(౩)ప్రనృత్తంప్రకృష్టనృత్తవత్ -అర్శఆద్యచ్ -బహువ్రీహిర్వా-అతిరమణీయప్రదేశత్వాద్దేవతాసాన్నిధ్యాద్వానర్తనం- అతఏవపూజితం-అగ్నిశరణైఃఅగ్నిహోత్రగృహైః-స్రుక్స్రువాణిభాండానియజ్ఞపాత్రాణిస్రుగ్భాండాని-స్ఫ్యశ్చకపాలానిచేత్యాద్యామ్నాతానితైః॥ని॥వణిజ్మూలధనేపాత్రేభాండమితివైజయంతీ। కుశైఃపరిస్తరణార్థైః-కుశచీరేత్యత్రసంగృహీతకుశోక్తిః(౪)అరణ్యేభవైఃఆరణ్యైః(౫)బలిభిఃభూతబలిప్రభృతిభిః-హోమైర్వైశ్వదేవాదిహోమైశ్చ-అర్చితంసత్కృతం-బ్రహ్మఘోషైర్వేదఘోషైః- నినాదితంసంజాతనినాదం-పుష్పైఃదేవపూజార్థముపక్షిప్తైః-సపద్మయాపద్మసహితయా-పద్మిన్యాసరస్యా(౬) మునిషుతారతమ్యప్రదర్శనార్థంసూర్యవైశ్వానరాభైరిత్యుపమానద్వయం-పురాణైర్వృద్ధైః(౭)పరమర్షిభిఃఉక్తమునీనామపిపూజనీయైః-తత్ ప్రసిద్ధం-బ్రహ్మభవనప్రఖ్యంబ్రహ్మలోకతుల్యప్రసిద్ధికం-బ్రహ్మఘోషైఃకర్మకాలికవేదమంత్రఘోషైః-నినాదితం- బ్రహ్మవిద్భిఃపరబ్రహ్మజ్ఞానిభిః-మహాభాగైఃమహాభాగ్యైః॥ని॥భాగోరూపార్థకేప్రోక్తోభాగధేయైకదేశయోరితివిశ్వః। ఏతాదృశంతాపసాశ్రమమండలందదర్శేతిపూర్వేణాన్వయః॥౮॥ సఇతి ॥ విజ్యంవిసృష్టమౌర్వీకంకృత్వా-వినీతవేషప్రవేశత్వాదాశ్రమాణామాశ్రమమృగపక్ష్యాదిభయనివృత్త్యర్థంచవిజ్యకరణం-అభ్యగచ్ఛత్ అభిముఖీభూయగతః॥౯॥ దివ్యేతి॥ దివ్యంలోకవిలక్షణంజ్ఞానం తేనఉపపన్నాయుక్తాః-అతీతానాగతజ్ఞానవంతఇత్యర్థః-రామోయంరావణవధార్థమవతీర్ణోవిష్ణుః-సీతాలక్ష్మీః-లక్ష్మణశ్చతదంశఇతివిజ్ఞాతతదవతారరహస్యాఇతియావత్ ॥ తనిశ్లోకే॥ దివ్యజ్ఞానోపపన్నాఃఅవతారరహస్యరూపదివ్యజ్ఞానోపపన్నాః-జన్మకర్మచమేదివ్యమితిస్మృతేః - మహర్షయఃఅలౌకికతత్త్వసాక్షాత్కారసమర్థాః- ప్రీతాఃభక్తిప్రేరితాః- అభ్యగచ్ఛన్ప్రత్యుత్థానంచక్రుః॥౧౦॥ తేతమిత్యాదిసార్ధశ్లోకఏకాన్వయః॥ తేత్రికాలజ్ఞాః-తంరాఘవనిరాసాయావతీర్ణంరామం-ఉద్యంతంసోమమివస్థితంఅంధకారనివర్తనప్రవృత్తంచంద్రమివస్థితం.యద్వాఉద్యంతంసోమమివప్రతిపచ్చంద్రమివార్చనీయం - యద్వావనరాజ్యంతఃప్రాదుర్భవత్త్వయామేఘావృతమిందుమివస్థితం - ధర్మ

పక్షిసంఘైస్సమావృతమ్(౩) పూజితంచప్రనృత్తంచనిత్యమప్సరసాంగణైః। విశాలైరగ్నిశరణైస్స్రుగ్భాండైరజినైఃకుశైః(౪)సమిద్భిస్తోయకలశైఃఫలమూలైశ్చశోభితమ్। ఆరణ్యైశ్చమహావృక్షైఃపుణ్యైస్స్వాదుఫలైర్వృతమ్(౫)బలిహోమార్చితంపుణ్యంబ్రహ్మఘోషనినాదితమ్। పుష్పైర్వన్యైఃపరిక్షిప్తంపద్మిన్యాచసపద్మయా(౬) ఫలమూలాశనైర్దాంతైశ్చీరకృష్ణాజినాంబరైః। సూర్యవైశ్వానరాభైశ్చపురాణైర్మునిభిర్వృతమ్(౭)పుణ్యైశ్చనియతాహారైశ్శోభితంపరమర్షిభిః। తద్బ్రహ్మభవనప్రఖ్యంబ్రహ్మఘోషనినాదితమ్ * బ్రహ్మవిద్భిర్మహాభాగైర్బ్రాహ్మణైరుపశోభితమ్॥౮॥సదృష్ట్వారాఘవశ్శ్రీమాంస్తాపసాశ్రమమండలమ్ * అభ్యగచ్ఛన్మహాతేజావిజ్యంకృత్వామహద్ధనుః॥౯॥ దివ్యజ్ఞానోపపన్నాస్తేరామందృష్ట్వామహర్షయః * అభ్యగచ్ఛంస్తదాప్రీతావైదేహీంచయశస్వినీమ్॥౧౦॥ తేతంసోమమివోద్యంతందృష్ట్వావైధర్మచా

తం-తయాసమావృతత్వాద్దేవగగనాధికరణసూర్యమండలవత్ దుర్ధర్షం-రక్షస్సురాదిభిర్ద్రష్టుమశక్యం(౨)శరణ్యమావాసాహ్వం- సుసంమృష్టాజిరం- అలంకృతప్రాంగణమిత్యర్థః(౩)అప్సరసాంగణైరుపనృత్తంఉపసమీపేనృత్తవత్ -బహువ్రీహిర్వా- అతిమనోహరప్రదేశత్వాత్ -తైఃపూజితంపూజ్యమానం- అగ్నిశరణానిదక్షిణాగ్నిగార్హపత్యాహవనీయసభ్యావసథ్యశాలాఃస్రుగ్భాండైఃస్రుక్స్రువాద్యుపకరణజాతైఃసర్వమావపనంభాండమిత్యమరః(౪)అరణ్యేభవాఆరణ్యాః (౫)బలిహోమార్చితం-బలిభిర్వైశ్వదేవాదిబలిభిఃహోమైరగ్నిహోత్రైఃశోభితంబ్రహ్మఘోషానునాదితంవేదఘోషయుక్తం-పద్మినీపద్మసరః - సపద్మయాపద్మపుష్పయుక్తయా(౬)పురాణైర్వృద్ధైః(౭)తి॥ బ్రహ్మభవనంబ్రహ్మలోకఃబ్రహ్మఘోషోవేదఘోషఃబ్రహ్మవిద్భిస్సర్వత్రబ్రహ్మాన్యత్త్వజ్ఞానవద్భిఃబ్రాహ్మణైరుక్తలక్షణైరన్వర్థబ్రాహ్మణైః-తాదృశైర్యుక్తత్వాద్దేవబ్రహ్మభవనప్రఖ్యత్వమాశ్రమస్య॥౮॥సఇతి॥విజ్యమవరోపితగుణంకృత్వేతి-ఆశ్రమమర్యాదామృగపక్షిత్రాసనివృత్త్యర్థమితిశేషః॥౯॥ దివ్యేతి॥ దివ్యజ్ఞానోపపన్నాఃశ్రీరామఏవతారకంబ్రహ్మేతిజ్ఞానవంతః- రామందృష్ట్వాచతాల్లక్ష్మణంచదృష్ట్వా -తదాప్రీతాస్సంతఃఅభ్యగచ్ఛన్-అభిముఖ్యేనజగ్మురిత్యర్థః॥౧౦॥ తఇతి ॥ రామందృష్ట్వావైదేహీంలక్ష్మణంచదృష్ట్వా - ఉద్యంతంసోమమివసకలజగదానందకరంతంరామం-స్వేష్టదేవతాస్వరూపస్యగృహ్ణస్వీచక్రురితి సంబంధః ॥ తి ॥ ఉద్యంతం సోమమివ తద్వత్ ప్రియదర్శనం - తస్మాత్సోమ రాజా నో బ్రాహ్మణానామితి శ్రుతేః . సర్వ

చారిణో దృష్ట్వా స్వాచర్యమాణధర్మారాధ్యం సౌత్సుక్యం - యద్వా ఇతః పూర్వం ధర్మపీఠ్యేణ పశ్యంతి సంప్రతి చక్షుషా సౌత్సుక్యం కుర్వంతీత్యర్థః - తథా లక్ష్మణం చ వైదేహీం చ దృష్ట్వా మంగళాని ప్రయుంజానాః - స్వాపేక్షిత రక్షాభ్యర్థనాత్ ప్రాగేవ మంగళాని ప్రయుంజానాః - రామస్య సౌందర్య సౌకుమార్యాదికం దృష్ట్వా రక్షోభూయిష్ఠే త్ర వనే కిం భవిష్యతీతి వ్యాకులహృదయతయా తస్మై విరోధినిరసనవచనాని ప్రయుంజానాః - దృఢవ్రతాః అశిథిలవ్రతత్వాన్నియమాస్సంతః - ప్రత్యగృహ్ణన్ ప్రతిగృహీతవంతః - ప్రత్యుత్థానఫలప్రదానాద్యుపచారమకుర్వన్నిత్యర్థః॥ తనిశ్లోకీ॥ ప్రత్యగృహ్ణన్ ఆత్మీయతాకరణం ప్రతిగ్రహః - నిసృష్టాత్మా సుహృత్సు చేతి వక్ష్యతి॥ ౧౨॥ మంగళాశాసననిమిత్తం సౌందర్యసౌకుమార్యాదికమాహ - రూపేతి ॥ రూపస్య శరీరస్య - సంహననం సమస్తమవిభక్తాంగ ఇత్యుక్తావయవసంస్థానవిశేషం - లక్ష్మీం సముదాయశోభాం - సౌకుమార్యం పుష్పహాసతుల్యకోమలతాం - సువేషతాం శోభనలావణ్యవత్తాం - లావణ్యస్వరూపముక్తం॥ ముక్తాఫలేషు చ్ఛాయాయాస్తరళత్వమివాంతరా । ప్రతిభాతి యదంగేషు లావణ్యం తదిహోచ్యత ఇతి ॥ విస్మితా నామాకారా ఇవాకారా యేషాం తే విస్మితాకారాః - విస్మయావేదకస్వముఖప్రసాదఫుల్లనేత్రత్వాదియుక్తా ఇత్యర్థః - వనవాసినః వికారరహితా సత్యప్యవికృతచిత్తా ఇత్యర్థః - వనవాసినోపి విస్మితాకారాస్సంతః రామస్య రూపసంహననాదికం దదృశుః అభేదేన ప్రత్యయద్యోతనార్థం చకారాప్రయోగః . యజ్ఞాభావ అభూషణోపి భూషితవత్ భాసమానత్వం రూపం - తథోక్తం. అంగాన్యభూషితాన్యేవ వలయాద్యైర్విభూషణైః । యేన భూషితవద్భాతి తద్రూపమితి కథ్యత ఇతి॥ సంహననం సౌందర్యం - తదప్యుక్తం - అంగప్రత్యంగకానాం యస్సన్నివేశో యథోచితః। సుశ్లిష్టసంధిబంధస్స్యాత్ తత్సౌందర్యమిహోచ్యత ఇతి ॥ లక్ష్మీం లావణ్యం - తచ్చోక్తం పూర్వమేవ. సౌకుమార్యమప్యుక్తమేవ. సువేషతాం ఉచితశృంగారసంపన్నత్వం॥ తనిశ్లోకీ॥ ౧౩ ॥ ఏతం న్యాయం సీతాలక్ష్మణయోరప్యతిదిశ్తుమాహ - వైదేహీమితి ॥ సర్వే వనచారిణః ఆశ్చర్యభూతాన్ అదృష్టపూర్వతయా ఆశ్చర్యావహాన్ వైదేహీం లక్ష్మణం రామం చ దివ్యరూపదర్శనజనితానందభంగభీరుతయా విస్మయవిస్ఫారితేక్షణతయా చ సర్వథా నిర్నిమేషైరివ స్థితైర్నేత్రైరుపలక్షితాస్సంతః దదృశుః. అనేన పూర్వశ్లోకే విస్మితాకారా ఇత్యేతద్వివృతం॥ తనిశ్లోకీ॥ నేత్రైరనిమిషైరివ. జగన్మోహనదివ్యమంగళవిగ్రహదర్శనానందవిచ్ఛేదభయేన నిమేషరహితైర్నేత్రైః - ఇవశబ్దో వాక్యాలంకారే. అనిమిషత్వే హేతుమాహ - ఆశ్చర్యభూతానితి॥ ౧౪॥ అత్రేతి॥ అత్ర ఆశ్రమమండలే మహాభాగాః మహాభాగ్యాః ఋషయః సర్వభూతహితే రతం - అతిథిం న్యాయతః పూజార్హం ఏతం రాఘవం పర్ణశాలాయాం స్వస్వపర్ణశాలాయాం సన్న్యవేశయన్ స్థాపయామాసుః॥ ౧౫॥ తత ఇతి॥ రామస్య సత్కృత్యేతి పష్ఠ్యార్షీ - నలోకావ్యయనిష్ఠేత్యాదినా నిషేధాత్ - సత్కృత్య సత్కారం కృత్వా. కుశలప్రశ్నాదికం కృత్వేత్యర్థః - పావకోపమా ఇత్యనేన రామస్య పవిత్రా

రిణః * లక్ష్మణం చైవ దృష్ట్వా తు వైదేహీం చ యశస్వినీమ్ । మంగళాని ప్రయుంజానాః ప్రత్యగృహ్ణన్ దృఢవ్రతాః॥ ౧౨॥ రూపసంహననం లక్ష్మీం సౌకు
మార్యం సువేషతామ్ । దదృశుర్విస్మితాకారా రామస్య వనవాసినః॥ ౧౩॥ వైదేహీం లక్ష్మణం రామం నేత్రైరనిమిషైరివ । ఆశ్చర్యభూతాన్ దదృశు
స్సర్వే తే వనచారిణః॥ ౧౪॥ అత్రైనం హి మహాభాగాస్సర్వభూతహితే రతమ్ । అతిథిం పర్ణశాలాయాం రాఘవం సన్న్యవేశయన్॥ ౧౫॥ తతో రామ

లరక్షకం సోమమివ స్వరక్షకం ధర్మచారిణం రామం దృష్ట్వా - యశస్వినీం పాతివ్రత్య యశోవతీం రక్షఃకుల సంహార హేతుత్వేన వా యశోవతీం వా - సీతాం చ దృష్ట్వా - అత ఏవాగ్రే రక్షణప్రార్థనోపపద్యతే - మంగళాని ఆశీర్వాదాన్ ॥ ౧౨ ॥ రూపేతి ॥ రామస్య రూపాదికం - వనవాసినో మునయః దదృశురితి సంబంధః - రూపం నామ - అంగాన్యభూషితాన్యేవ ప్రేక్షణీయైర్విభూషణైః - యేన భూషితవద్భాతి తద్రూపమితి కథ్యతే - సంహననమవయవానాం సంశ్లిష్టసంధిబంధః సౌందర్యం। అంగప్రత్యంగకానాం యస్సన్నివేశో యథోచితః । సుశ్లిష్టసంధిబంధస్తత్సౌందర్యమితి చోచ్యతే - లక్ష్మీః కాంతిః లావణ్యమిత్యర్థః - ముక్తాఫలేషు చ్ఛాయాయాస్తరళత్వమివాంతరా ॥ ప్రతిభాతి యదంగేషు లావణ్యం తన్నిగద్యతే - సౌకుమార్యం మార్దవం - సువేషతాముచితశృంగారసంపన్నతాం - విస్మితాకారాః విస్మితో అంతఃకరణధర్మః అద్భుతవస్తుదర్శనజన్యః ఆకారః తద్వ్యంజకముఖప్రసాదవిస్ఫారితేక్షణత్వాదిః తద్వంతః ॥ ౧౩ ॥ వైదేహీమితి ॥ వనచారిణః పశుపక్షిమృగాదయః అయం భావః - వేదభవపద్మభవప్రముఖానామప్యగోచరో భగవాన్ - సీతాలక్ష్మణోపేతః శ్రీరామః పంగూపరి గంగాప్రవాహవదస్మాకమపి పురతః ప్రాదుర్భాసీదితి సకలజగన్మోహనదివ్యమంగళవిగ్రహదర్శనానందవిచ్ఛేదభయేన నిమేషరహితైర్నేత్రైః మృగాదయో హ్యాశ్చర్యవంతో దదృశురితి॥ ౧౪ ॥ తత్రేతి॥ తత్ర తస్మిన్నాశ్రమే మహాభాగాః ఋషయః॥ ౧౫॥ తత ఇతి॥ పరమపురుషస్య తవ సందర్శనేన వయం - మహాభాగాః అతిథన్యా ఇతి ప్రియవచనైః సత్కృత్య - సలిలం సలిలాది

ణాంపవిత్రత్వముక్తం. ధర్మచారిణ ఇత్యనేన సత్కారస్య ధర్మాచరణఫలత్వముక్తం. మహాభాగా ఇతి సుకృతపరిపాక ఉచ్యతే. సలిలం అర్ఘ్యాదిభ్యుచితం ఆజహ్రుః॥ ౧౬॥ మూలమితి॥ ధర్మజ్ఞాః శేషిణి శేషవృత్తిరూపధర్మజ్ఞాః ప్రాంజలయః ప్రకృష్టాంజలయః. మూర్ధ్ని కృతాంజలయ ఇత్యర్థః. మహాత్మనశ్శేషిణో రామస్య వన్యం మూలాదిక మాశ్రమం చ నివేదయిత్వా ఇమాని భవదీయానియథేష్టం వినియుజ్య్యన్త్వితి నివేద్య తతోఽబ్రువన్॥ తని శ్లోకి॥ ఆత్మీయభరసమర్పణమత్రోచ్యతే॥ ౧౭॥ ధర్మపాల ఇతి ॥ ధర్మపాలః వర్ణాశ్రమధర్మపాలకః. అస్య ఆర్తస్య మునిజనస్య. శరణ్యః శరణార్హః పూజనీయశ్చ దేవతాబుద్ధ్యా అర్చనార్హః. మాన్యః రాజబుద్ధ్యా బహుమానార్హః. మాన్యత్వే హేతుః రాజా దండధర ఇతి. పూజనీయత్వే హేతుర్గురురితి. దండస్య నిగ్రహస్య ధరః కర్తా॥ ౧౮॥ పూజ్యత్వే హేత్వంతరమాహ. ఇంద్రస్యేహేతి ॥ ఇహ భూస్వర్గే. ఇంద్రస్య చతుర్భాగః చతుర్థాంశః రాజా ప్రజా రక్షతి. తస్మాద్ధేతోః వరాన్ శ్రేష్ఠాన్ భోగాన్ భుఙ్క్తే అనుభవతి. ఇంద్రస్యేతి లోకపాలాంతరాణాముపలక్షణం॥ అష్టాభిర్లోకపాలానాం మాత్రాభిః కల్పితో నృప ఇతి వచనాత్ ॥ వస్తుతస్తు ఇంద్రశబ్దోయం పరమాత్మపరః. ఇది పరమైశ్వర్య ఇతి ధాతోస్తత్రైవ ముఖ్యవృత్తత్వాత్ . ఇంద్రో మాయాభిః పురురూప ఈయత ఇతి శ్రౌతప్రయోగాచ్చ । ఇంద్రస్య పరమాత్మనః. చతుర్భాగః చతుర్థాంశః తదవతారభూతే వ్యక్తిచతుష్టయే ఏకవ్యక్తిభూతః భవాన్ భోగాన్ భుఙ్క్తే ఇత్యర్థః. పూర్వాపరశ్లోకానుగుణ్యాచ్ఛాయమేవార్థః. నహ్యన్యస్మై ఋషయః ప్రాంజలయో భవంతి. న చాశ్రమం నివేదయంతి. నాపి గర్హాభూతత్వం వదంతి॥ ౧౯॥ భవతా రక్ష్యత్వే త్వద్దేశవాసిత్వమేవ నిష్ప్రమాదో హేతుః నోపాసనాదికమిత్యాహ. తేవయమితి తే వయం ఆర్తా వయం. భవతా రక్ష్యాః. ఆర్తరక్షణదీక్షితేన త్వయా రక్షితుమర్హాః. కిముపాసనబలేనైవ ముచ్యతే నేత్యాహ. భవద్విషయవాసిన ఇతి. భవద్దేశవాసిత్వమేవ భవద్రక్ష్యత్వే హేతుః. నాన్యః. తత్ర ప్రమాదాదిసంభవాత్ దేశవాసిత్వే తదభావాదితి భావః. భవతు తథైవ రక్షిష్యామః యదా రక్షణప్రదేశే స్థాస్యామ ఇత్యత్రాహ నగరస్థ ఇతి. నగరస్థః సింహాసనస్థో వా. వనస్థః తద్రహితో వా. త్వం. స్వతస్సిద్ధసర్వశక్తికః నిరుపాధికసర్వశేషీ చ త్వం. నః అస్మాకం. రాజా రక్షకః. తత్ర హేతుమాహ జనేశ్వర ఇతి. నిరుపాధికసర్వశేషీత్యర్థః॥ తని శ్లోకి ॥ తే పూర్వోక్తప్రకారేణ ఆత్మాత్మీయభరసమర్పకాః. వయం ఉపాయశూన్యత్వాపాయబహుళత్వాదిమంతః. భవతా నిరుపాధికసర్వలోకశరణ్యేన రక్ష్యాః. అతిప్రసంగపరిహారార్థమాహ. భవద్విషయవాసిన ఇతి. భవద్విషయవాసిత్వాత్. సాకేతసంభవచరాస్యస తత్పృత్యపి థినా పాపకోపమాః ।

ఆజహ్రుస్తే మహాభాగాస్సలిలం ధర్మచారిణః॥ ౧౬॥ మూలం పుష్పం ఫలం వన్యమాశ్రమం చ మహాత్మనః । నివేదయిత్వా ధర్మజ్ఞాస్తతః ప్రాంజలయోఽబ్రువన్॥ ౧౭॥ ధర్మపాలో జనస్యాస్య శరణ్యస్త్వం మహాయశః । పూజనీయశ్చ మాన్యశ్చ రాజా దండధరో గురుః॥ ౧౮॥ ఇంద్రస్యేహ చతుర్భాగః ప్రజా రక్షతి రాఘవ। రాజా తస్మాద్వరాన్ భోగాన్ భుఙ్క్తే లోకనమస్కృతః॥ ౧౯॥ తే వయం భవతా రక్ష్యా భ

పూజాద్రవ్యం. ఆనీయేతి శేషః. ఆజహ్రుః రామస్య పూజామితి శేషః॥ ౧౬॥ మూలమితి॥ వన్యం వనే భవం. ఆశ్రమం నివాసస్థానం చ నివేదయిత్వా - ఇమాని వస్తూని దేవ త్వదీయానీత్యుక్త్వా ప్రాంజలయః అయమేవాదిపురుష ఇతి నిశ్చయబుద్ధ్యా సముద్బుద్ధభక్తిరసేన బద్ధాంజలయః. భక్తినమ్రాః భగవంతం శ్రీరామమబ్రువన్ - విజ్ఞాపయంతిస్మేత్యర్థః॥ ౧౭॥ విజ్ఞాపనాప్రకారమేవాహ. ధర్మపాల ఇత్యాదినా. ధర్మపాలః వర్ణాశ్రమధర్మపాలకః. శరణ్యః ఆర్తస్య సర్వలోకస్య రక్షితా. దండధరః దుష్టనిగ్రహకర్తా భగవదవతారరూపేణ. గురుః పూజ్యః అర్ఘ్యాదిసత్క్రియాపూజార్హః. రాజా రాజరూపేణ మాన్యః. బహుమానార్హశ్చ త్వమసీతి శేషః॥ ౧౮॥ కుతో మయ్యేతాదృశప్రభావ ఇతి శంకాయాం తమేవ కైముత్యన్యాయేన ప్రథయతి. ఇంద్రస్యేతి ॥ దిక్పాలచతుష్టయాత్ప్రత్యేకం చతుర్థాంశో రాజని సంక్రామతీతి న్యాయేన. ఇంద్రస్య సన్నియమ్యస్య పురందరస్య చతుర్థాంశభూతో రాజాపి ప్రజా ధర్మేణ రక్షతి. తస్మాద్రక్షణాదగ్ర్యాన్ గ్రామ్యాన్ భోగాన్ భుఙ్క్తే చ. నమస్కృతశ్చేతి సంబంధః. యదా పవంవిధస్య రాజ్ఞోప్యేవం ప్రభావః. తదా సకలజగద్రక్షణాయావతీర్ణస్యేశ్వరస్య తవ తు. ధర్మపాలత్వశరణ్యత్వాదికమస్తీతి కిము వక్తవ్యమితి భావః॥ ౧౯॥ అస్తు ప్రకృతే కిమాయాతమత ఆహ. తేవయమితి॥ నను నగరం విహాయ ఆగతేన చతురంగబలరహితేన వనస్థేన మయా భవంతః కథం రక్ష్యా ఇత్యత ఆహ నగరస్థ ఇతి. యతస్త్వం నగరస్థో వనస్థో వా నః రాజా అతస్త్వదేకశరణా వయం భవతా కరుణాశాలినా రక్ష్యాః. అత్రాస్మద్రక్షణం నామ అనంతకల్యాణగుణైకనిలయజగన్మోహనదివ్యమంగళత్వన్మూర్తిధ్యానానందానుభవాంతరాయరూపరక్షోనివారణరూపం అతిప్రసంగపరిహారార్థమాహుః త్వద్విషయవాసిన ఇతి. విషయో దేశః అయం భావః. ఇతరే రాజానో బుద్ధిబలేన చతురంగబలేన చ స్వరాజ్యమాత్రరక్షణే శక్తా భవంతి. సకలలోకరక్షణధురంధరస్య సహాయశూరస్య తవ నగరవాసేకిం బలము

చరజంతున్యాయేనప్రపత్తినిరపేక్షమేవరక్షణమిత్యేకఃపక్షః-పూర్వోత్తరశ్లోకపర్యాలోచనయాప్రపత్తిద్వారకమిత్యన్యఃపక్షఃనచపూర్వకృతాత్మాత్మీయరక్షాభర సమర్పణేనైవప్రయోజనసిద్ధేర్విషయవాసిత్వకథనంవ్యర్థమితిశంక్యం-రక్షకేపశ్యతితత్సన్నిధానేరక్ష్యవినాశస్యదోషభూయస్త్వకథనార్థత్వాత్-విషయవాసిత్వ స్యనిరపేక్షహేతుత్వనిర్బంధేపిమోక్షవ్యతిరిక్తరక్షణోపాయస్యావిరోధాత్ నహ్యత్రమహర్షయోమోక్షాపేక్షయాఉపాయానుష్ఠానంచక్రుః - కింతుదుష్ట రాక్షసనిరసనాపేక్షయా-నగరస్థోవనస్థోవేతి-ఇతరేమూర్ధాభిషిక్తాబుద్ధిబలేనస్థానబలేనచతురంగబలేనచస్వరాజ్యమాత్రరక్షణేసమర్థాభవంతి- సకలలోకర క్షణధురంధరస్యాసహాయశూరస్యతవనగరవాసేకింబలముపచీయతే - వనవాసేకిముపచీయతే - స్వాభావికనిత్యనిరతిశయశక్తిసంపన్నస్యావసాదకంసత్వంకిమపి నాస్తీత్యర్థః-సోపాధికశేషిణోదేశవిశేషాదిసంబంధాపేక్షా-నిరుపాధికశేషిణస్తవయత్రకుత్రచిదవస్థానేప్యస్మద్రక్షణమావశ్యకమితిరాజశబ్దార్థః॥ ౨౦॥ ననుభ వంతఏవతపఃప్రభావేనస్వరక్షణక్షమాఇత్యత్రాహుః-న్యస్తేతి॥ న్యస్తఃత్యక్తోదండోయైస్తేన్యస్తదండాః - శాపతోనిగ్రహకరణరహితాఇత్యర్థః- తత్రహేతుః జిత క్రోధాఇతి-తపోనాశభీత్యాత్యక్తక్రోధాఇత్యర్థః-తత్రాపిహేతుఃజితేంద్రియాఇతి- ఇంద్రియజయేనకామాద్యభిష్వంగాభావాత్తన్మూలక్రోధరహితాఇత్యర్థః- వస్తుతస్తుస్వసామర్థ్యేసత్యపిస్వరూపవిరోధాన్నాస్మాభిరస్మద్రక్షణముచితమిత్యాహుఃత్వయారక్షితవ్యాఇతి-అనన్యాహశరణాఇత్యర్థః - గర్భభూతాఃప్ర జాతుల్యాః-అనేనానన్యార్హశేషత్వముక్తం-శశ్వదితికాకాక్షిన్యాయేనోభయత్రాప్యన్వేతి- తేనానన్యార్హశేషత్వానన్యశరణత్వయోస్స్వాభావికత్వము క్తం-తథాపిసాధనంవినారక్షణేతిప్రసంగస్స్యాదిత్యత్రాహుః- తపోధనాఇతి- తపోత్రన్యాసనిక్షేపాపరపర్యాయః - తస్మాన్న్యాసమేషాంతపసామతిరిక్తమా హురితిశ్రుతేః - ప్రపత్త్యేకధనావయమిత్యర్థః-అస్మత్కృతాంప్రపత్తింవ్యాజీకృత్యాస్మాన్రక్షేత్యర్థః-రక్షణమత్రమోక్షప్రాపణమేవ- ఖరాదిభ్యస్త్రాణస్య శరభంగాశ్రమవాసిభిర్వక్ష్యమాణత్వాత్ -ఇమేతుమునయోమోక్షైకపరాః॥తనిశ్లోకి॥మహాప్రభావానాంభవతాంకుతోరక్షకాంతరాపేక్షేత్యత్రాహుః- న్య స్తదండాఃత్యక్తశాపాదిశాసనాః-యద్వాత్వయ్యేవవిన్యస్తసకలరక్షణభారాః- అతఏవగర్భభూతాఃగర్భోయథాప్రయత్నేనపరిపాలనీయః- తద్వద్వయ మపిపరిపాలనీయాఇత్యర్థః॥౨౧॥అతస్తేషాంప్రపన్నానాంయథోచితకైంకర్యప్రవృత్తిందర్శయతి-ఏవమిత్యాది ॥ ఋషయఃఏవముక్త్వాసలక్ష్మణంరాఘవంవన్యైః పుష్పైఃఫలాదిభిశ్చాపూజయన్-రాఘవమిత్యనేనసీతాపూజనమప్యర్థసిద్ధం-మిథునశేషత్వస్యైవస్వరూపత్వాత్ -ప్రభాప్రభావన్న్యాయేనతయోరపృథక్త్వా వాత్ -అన్యైఃసంకల్పసిద్ధైః-వివిధాహారైఃసృష్టాన్నాదిభిః॥౨౨॥తథాన్యఇతి ॥ సిద్ధాఃసిద్ధసాధననిష్ఠాః-న్యాయవృత్తాఃన్యాయానుగుణవ్యాపారాః-స్వరూపానురూ పకైంకర్యవృత్తయఇత్యర్థః-వైశ్వానరోపమాఃఅస్పృష్టవిరోధినః-స్వరూపవిరుద్ధనిషిద్ధకామ్యకర్మాంతరత్యాగినఇత్యర్థః-అన్యేపూర్వేభ్యోవిలక్షణాః - తాపసాః కాయికకైంకర్యాశక్తాఇత్యర్థః-ఈశ్వరంపరమశేషిణంరామంయథాన్యాయంయథోచితం-స్తుతిప్రణామాదిభిస్తర్పయామాసురిత్యర్థః॥ ౨౩॥ ఇతిశ్రీగోవిందరా జవిరచితేశ్రీరామాయణభూషణేరత్నమేఖలాఖ్యానేఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యానేప్రథమస్సర్గః. ***************************************

వద్విషయవాసినః ।నగరస్థోవనస్థోవాత్వంనోరాజాజనేశ్వరః॥౨౦॥న్యస్తదండావయంరాజన్ జితక్రోధాజితేంద్రియాః ।రక్షితవ్యాస్త్వయా శశ్వద్గర్భభూతాస్తపోధనాః॥౨౧॥ఏవముక్త్వాఫలైర్మూలైఃపుష్పైర్వన్యైశ్చరాఘవమ్ ।అన్యైశ్చవివిధాహారైస్సలక్ష్మణమపూజయన్॥౨౨॥ తథాన్యేతాపసాస్సిద్ధారామంవైశ్వానరోపమాః * న్యాయవృత్తాయథాన్యాయంతర్పయామాసురీశ్వరమ్॥ ౨౩ ॥ఇతిశ్రీమదారణ్యకాండే - ప్ర

పచీయతే-స్వాభావికనిత్యనిరతిశయజ్ఞానశక్తిసంపన్నస్యతవవనవాసేకిముపచీయతే-అతోయత్రకుత్రాపిస్థితస్యతవాసాధ్యంకిమపినాస్తీతి॥౨౦॥ మహాప్రభావ వతాంభవతాంకుతోరక్షకాంతరాపేక్షేత్యత్రాహన్యస్తదండాఇతి॥న్యస్తదండాఃత్యక్తశాపాదిశాసనాః-యద్వాత్వయ్యేవవిన్యస్తసకలరక్షణభారాః-అ తఏవగర్భభూతాఃగర్భోయథామాత్రామహతాప్రయత్నేనపరిపాలనీయఃతద్వద్వయమపిపరిపాలనీయాఇత్యర్థః॥౨౧॥ఏవమితి॥అన్యైర్నీవారాదిభిః॥౨౨ తథేతి ॥ సిద్ధాఃభరద్వాజాదివత్సిద్ధసంకల్పాః - న్యాయేవృత్తాఃన్యాయోభగవదుపాసనాదిరూపధర్మఃసఏవవృత్తంశీలంయేషాంతేతథాకృతాభ్యవహారమీశ్వ రంసకలజగత్స్వామినంనీరాజనమంగళస్తుత్యాదిభిర్యథాన్యాయంయథావిధితర్పయామాసుః॥ ౨౩ ॥ ఇతి శ్రీమత్పరమహంసపరివ్రాజకాచార్యనారాయణతీర్థశి ష్యశ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాయామారణ్యకాండవ్యాఖ్యాయాం- ప్రథమస్సర్గః.********** కృతేతి ॥సూర్యస్యోద

ఏవం ప్రథమసర్గేణ సిద్ధసాధననిష్ఠానాం ముముక్షూణాం మునీనాం తదీయపర్యన్తం విశిష్టవిషయకైంకర్యం ప్రతిపాద్య ఖరవధాదిభిర్మునిజనశరణాగతిం వక్ష్యన్ శరణ్యత్వోపయోగి సామర్థ్యం విరాధవధకథనముఖేన బోధయితుముపక్రమతే-కృతాతిథ్య ఇత్యాదినా ॥ అత ఏవ సంక్షేపే-విరాధం రాక్షసం హత్వా శరభంగం దదర్శ హేత్యత్ర విరాధవధోపహారముఖేన శరభంగం దృష్టవానితి వ్యాఖ్యాతం॥ కృతాతిథ్య ఇతి॥ తుశబ్దేన అత్రాత్ర్యాదికృతాతిథ్యాద్వైలక్షణ్యముచ్యతే-అనన్యప్రయోజనదత్తం హి భాగవతైః పరమభోగ్యం-పత్రం పుష్పమిత్యాది॥ అథశబ్దః కృత్స్నవాచీ- కార్త్స్న్యేన కృతాతిథ్య ఇత్యర్థః - భక్త్యైకలభ్యం చిదచిత్తత్త్వపితత్ సర్వాతిథ్యేన సహి భాగవాన్ స్వీకరోతి-సూర్యస్యోదయనం ప్రతీతి కర్మప్రవచనీయయోగే ద్వితీయా-లక్షణేత్థంభూతాఖ్యానేత్యాదినా ప్రతేః కర్మప్రవచనీయత్వం- ఉదయనం ప్రతి ఉదయకాలే- ప్రాతస్స్నానాదికమాచారవసాన ఇత్యర్థః-వనమేవాన్వగాహత-న చ తత్ర స్థాతుమైచ్ఛదిత్యర్థః॥౧॥ నానామృగగణేత్యాదిశ్లోకద్వయమేకాన్వయం॥ ధ్వస్తవృక్షలతాగుల్మం-కుంజరకరిణవిరాధదేహసంపర్కాదితి భావః-దుర్దర్శసలిలాశయమిత్యత్రాప్యయమేవ హేతుః-నిష్కూజనానాశకునినిశ్శబ్దనానావిధపక్షికం-సుదూరముడ్డీయమానోఽపి పక్షీ తస్మాత్ భియా నిశ్శబ్దం లీయత ఇతి భావః-ఝిల్లికాగణనాదితం ఝిల్లికాభిస్తు దుర్దర్శత్వాత్ సర్వదా శబ్ద్యత ఇత్యర్థః- నానేత్యాది సర్వం వనమధ్యవిశేషణం॥౩॥ సీతయా సహేత్యాది సార్ధశ్లోకచతుష్టయమేకాన్వయం ॥ ఘోరమృగాస్తరక్ష్వాదయః-పురుషానత్తి భక్షయతీతి పురుషాదః పచాద్యచ్ - రాక్షసమిత్యర్థః-మహాస్వనం దృఢకంఠధ్వనికం(౧) గంభీరాక్షం నిమ్నాక్షం-మహావక్త్రం పృథుతరముఖం.వికటం విశాలం- విషమోదరం నిమ్నోన్నతోదరం - భీభత్సం మాంసరుధిరాలిప్తశరీరతయా కుత్సితం-విషమం న్యూనాధికావయవం-వికృతం ఉక్తప్రకారేణ వికృతవేషం . అత ఏవ ఘోరదర్శనం(౨) వసా మాంసం తయా ఆర్ద్రం రుధిరోక్షితం రక్తసిక్తం-వ్యాదితాస్యం వ్యాత్తాస్యం-అర్ధ ఇట్(౬) త్రీనిత్యాది భక్షణార్థమితి శేషః-పృషతాన్ బిందుమృగాన్.ఆయసే అయోమయే శూలే - అవసజ్య ప్రోతాన్ కృత్వా . మహాస్వనం యథా భవతి తథా వినదంతం వినాదం కుర్వంతం॥ ౪॥ స ఇతి ॥ కాలే సంహారకాలే- ప్రజా ఉద్దిశ్యాంతకో యథా ధావతి తథా అభ్యధావత॥౫॥ స ఇతి॥ అంకేన కటిప్రదేశేన॥౬॥ యువామిత్యాది॥సభార్యావితి-భార్యాశబ్దో యోషిన్మాత్రవాచీత్యేకే వదంతి-అన్యే తు యథా-ప్రాణభృత ఉపద

థమస్సర్గః- ****************** కృతాతిథ్యోఽథ రామస్తు సూర్యస్యోదయనం ప్రతి ।ఆమంత్ర్య స మునీన్ సర్వాన్ వనమేవాన్వగాహత।౧॥ నానామృగగణాకీర్ణం శార్దూలవృకసేవితమ్ । ధ్వస్తవృక్షలతాగుల్మం దుర్దర్శసలిలాశయమ్ * నిష్కూజనానాశకుని ఝిల్లికాగణనాదితమ్ ।లక్ష్మణానుగతో రామో వనమధ్యం దదర్శ హ॥౩॥ సీతయా సహ కాకుత్‌స్థస్తస్మిన్ ఘోరమృగాయుతే ।దదర్శ గిరిశృంగాభం పురుషాదం మహాస్వనమ్(౧) గంభీరాక్షం మహావక్త్రం వికటం విషమోదరమ్ ।బీభత్సం విషమం దీర్ఘం వికృతం ఘోరదర్శనమ్(౨) వసానం చర్మ వైయాఘ్రం వసార్ద్రం రుధిరోక్షితం త్రాసనం సర్వభూతానాం వ్యాదితాస్యమివాంతకమ్(౬) త్రీన్ సింహాంశ్చతురో వ్యాఘ్రాన్ ద్వౌ వృకౌ పృషతాన్ దశ। సవిషాణం వసాదిగ్ధం గజస్య చ శిరో మహత్ * అవసజ్యాయసే శూలే వినదంతం మహాస్వనమ్॥౪॥ స రామం లక్ష్మణం చైవ సీతాం దృష్ట్వా చ మైథిలీమ్ * అభ్యధావత సంక్రుద్ధః ప్రజాః కాల ఇవాంతకః॥౫॥ స కృత్వా భైరవం నాదం చాలయన్నివ మేదినీమ్ * అంకేనాదాయ వైదేహీమపక్రమ్య తతోఽబ్రవీత్ ॥౬॥ యువాం జటాచీర

యనం ప్రతి-ఉదయకాల ఇత్యర్థః-అవగాహత ప్రావిశత్ ॥౧॥ ధ్వస్తేతి॥వృక్షాదిధ్వంసే విరాధకృతోపప్లవః కారణం దుర్దర్శసలిలాశయమిత్యుక్తహేతోరేవ* పక్షిణాం సాధ్వసేన నిష్కూజాః నిశ్శబ్దాః నానావిధాః శకునయో యస్మిన్ తత్ ఝిల్లికాగణనాదితం-రామో వనమధ్యం దదర్శేతి పూర్వేణ సంబంధః॥౩॥ సీతయేతి॥ గిరిశృంగాభం గిరేః శృంగం ఆభా ఉపమా యస్య తం(౧) గంభీరాక్షం నిమ్ననయనం-వికటం వక్రం బీభత్సం కుత్సితం-విషమం నిమ్నోన్నతం- వికృతం వక్ష్యమాణధర్మవత్త్వాద్విపరీతవేషం(౨) వసార్ద్రం చర్మ వసానః-వసా మాంసవిశేషః(౬) భక్షణార్థం సింహాదీన్ ఆయసే శూలే-అవసజ్య నిధాయ-ప్రోతం కృత్వా మహాస్వనం యథా తథా వినదంతమేవంవిధం విరాధం దదర్శేతి పూర్వేణ సంబంధః॥౪॥ స ఇతి॥ సః విరాధః కాలే యుగాంతకాలే-క్రుద్ధోఽంతకః ప్రజా ఉద్దిశ్య యథా ధావతి-తద్వదభ్యధావత॥౫॥ స ఇతి॥ అంకేన కటిప్రదేశేనాదాయాపక్రమ్య॥ టీ॥ అత్ర విరాధేన సీతాగ్రహణం స్వాపరాధోపహారార్థమేవ - న తు దారబుద్ధ్యా-తదుక్తం సారగ్రాహే ॥ సోఽపి తాం జానకీం దృష్ట్వా శీఘ్రం సంజాతవిక్రమః ।ఇయం పరా మహాశక్తిస్స్వయం స్వర్గస్య కారణం॥అస్యా వియోగో మే శాపే కారణం బంధనేఽపి చ।తస్మాదిమాం భజిష్యామి దిష్ట్యా ప్రాప్తం హి దర్శనం ॥ ఇతి దశకంఠనామ్నా తేన విముక్తాఘోఽఘపంజరః । భక్త్యైవ మోక్షజహార్థే నాం సీతాం హైమవ్యరూపిణీమితి ॥ ౬ ॥ యువామిత్యాది॥ సభార్యావితి భా

ధాతీత్యత్ర ప్రాణభృచ్ఛబ్దః ప్రాణభృన్న ప్రాణభృత్సాధారణః యథాచ ఋతంపిబంతావిత్యత్ర పానకర్తృకర్తృసాధారణో జీవేశ్వరయోః పిబచ్ఛబ్దప్రయోగః · తథాచ త్రిన్యాయేనాత్రాపి సభార్యావిత్యుక్తమిత్యాహుః తథాపిద్వనిదోషోవర్జనీయః. వస్తుతస్తుద్వయోరేకాభార్యాస్తీతిదుర్బుద్ధిస్సైవముక్తమితి సమ్యక్ క్షీణజీవితౌ· మద్ధస్తేపతనాదితిభావః· యద్వాక్షీణజీవితౌ ప్రవిష్టౌ క్షీణజీవితత్వాదేవప్రవిష్టౌ · అత్రప్రవిష్టానాంజీవితందుర్లభమితిభావః(౧౦) వస్తుతోవిపరీతాచారౌ యువాంమమవధ్యావేవేత్యాశయేనాహ-కథమితి-వాంయువయోః ప్రమదయాసహవాసశ్చకథం-విరుద్ధమిత్యర్థః - నచవాహోతినిషేధేపివామాదేశఆర్షః - కథంశబ్దోక్తంవివృణోతి॥అధర్మేతి॥మునిదూషకౌ మునివేషవిరుద్ధశరచాపాసిధారణాదితిభావః-అతఏవపాపౌ॥౧౧॥అహమిత్యాది॥మృగయుద్ధ॥౧౩॥తస్యేత్యాది॥ సగర్వితంసగర్వం భావేనిష్ఠా-ఉద్వేగాత్ భయాత్ ॥౧౪॥ తామితి॥పరిశుష్యతాశోకసంకుచితేన-ముఖేనఉపలక్షితః॥౧౬॥౧౭॥యదితి॥ కైకేయ్యాఃఅస్మాసువిషయే యదభిప్రేతంయోఽభిప్రాయః-యచ్చప్రియంవరవృతంవరవ్యాజేనవృతం తదద్యైవసుసంపన్నంఫలితం॥ ౧౮॥ అభిప్రేతశబ్దోక్తంసూక్ష్మేక్షికయావివృణోతి యానతుష్యతీతి॥ యయాదీర్ఘదర్శిన్యాకైకేయ్యా - అస్మద్వ్యసనంపూర్వమేవయదినచింతితంస్యాత్తర్హి పుత్రార్థంరాజ్యమేవవరయేత్ నతుమత్ప్రవాసనం మత్ప్రవాసనవరణాదవగమ్యతే-అయంవనంగతశ్చేత్ సీతాపిగచ్ఛేత్ సాచరాక్షసాదిభిరపహ్రియేత తేనరామోపివ్యసనంమహత్ప్రాప్నుయాత్ తతశ్చ - మత్పుత్రస్యరాజ్యంనిష్కంటకంస్యాదితికైకేయీనూనమమన్యతేతిభావః-పుత్రార్థేపుత్రప్రయోజననిమిత్తంమాతామమమధ్యమేతి యద్యపిపూర్వం మమమాతాకనీయసీత్యుక్తం·తథాపిసుమిత్రయాపేక్షయాకనీయసీత్వం· సర్వదశరథపత్న్యపేక్షయామధ్యమాత్వం · త్రిశతంపంచాశచ్చదశరథపత్న్యస్సంతీతిపూర్వమేవోక్తం·అద్యఅస్మిన్దివసే·ఇదానీంఅస్మిన్క్షణే॥౨౦॥ కింతేతాదృశంవ్యసనంతత్రాహ · పరస్పర్శాదితి ॥ వైదేహ్యాఃపరస్పర్శాద్యథాదుఃఖతరంఅతిదుఃఖం·పి

> ధరౌసభార్యౌక్షీణజీవితౌ * ప్రవిష్టౌదండకారణ్యంశరచాపాసిధారిణౌ(౧౦) కథంతాపసయోర్వాంచవాసఃప్రమదయాసహ * అధర్మచారిణౌపాపౌకౌయువాంమునిదూషకౌ॥౧౧॥అహంవనమిదందుర్గంవిరాధోనామరాక్షసః * చరామిసాయుధోనిత్యమృషిమాంసానిభక్షయన్। ఇయంనారీవరారోహామమభార్యాభవిష్యతి * యువయోఃపాపయోశ్చాహంపాస్యామిరుధిరంమృధే॥౧౩॥తస్యైవంబ్రువతోదుష్టంవిరాధస్యదురాత్మనః* శ్రుత్వాసగర్వితంవాక్యంసంభ్రాంతాజనకాత్మజా। సీతాప్రావేపతోద్వేగాత్ప్రవాతేకదలీయథా॥౧౪॥తాందృష్ట్వారాఘవస్సీతాంవిరాధాంకగతాంశుభామ్ ।అబ్రవీల్లక్ష్మణంవాక్యంముఖేనపరిశుష్యతా॥౧౬॥పశ్యసౌమ్యనరేంద్రస్యజనకస్యాత్మసంభవామ్।మమభార్యాంశుభాచారాంవిరాధాంకేప్రవేశితామ్ * అత్యంతసుఖసంవృద్ధాంరాజపుత్రీంయశస్వినీమ్॥౧౭॥ యదభిప్రేతమస్మాసుప్రియంవరవృతంచయత్ * కైకేయ్యాస్తుసుసంవృత్తంక్షిప్రమద్యైవలక్ష్మణ॥౧౮॥యానతుష్యతిరాజ్యేనపుత్రార్థేదీర్ఘదర్శినీ * యయాహంసర్వభూతానాంహితఃప్రస్థాపితోవనమ్ ।అద్యేదానీంసకామాసాయామాతామమమధ్యమా॥౨౦॥పరస్పర్శాత్తువైదేహ్యానదుఃఖతరమస్తిమే । పితుర్వియోగాత్సౌమిత్రేస్వరా

ర్యాశబ్దస్తుయోషిన్మాత్రవాచీఏకయాయోషితాసహితౌ-సభార్యశబ్దఃచ త్రిణోగచ్ఛంతీతివల్లాక్షణికోవా (తి)యద్వావిరాధస్యేదంనిందోక్తిరూపమేవసభార్యావితివాక్యం(టీ)యద్వాసభాయామార్యాసభార్యా(౧౦)కథమితి ॥ వాంయువయోఃమునిదూషకౌమునివేషశరచాపాసిధారణాత్ అతఏవపాపౌ॥౧౧॥నయోర్భీత్యుత్పాదనాయవిరాధఃస్వయమేవస్వస్వరూపంకథయతి-అహమిత్యాదినా॥మృధేయుద్ధే॥౧౩॥తి॥సగర్వితం-భావేనిష్ఠా·సగర్వమిత్యేయావత్ - ఉద్వేగాద్భయాత్ ॥౧౪॥ తామితి॥పరిశుష్యతాముఖేనోపలక్షితః॥౧౬॥ పశ్యేతి॥విరాధాంకేప్రవేశితాంవిరాధేనాంకేప్రవేశితాం ॥ ౧౭॥ యదితి ॥ అస్మాసువిషయే కైకేయ్యాయద్దుఃఖం-వనేసంపాదనీయతయాఅభిప్రేతం-తత్ క్షిప్రమద్యైవసుసంవృత్తంసిద్ధమిత్యర్థః॥౧౮॥ యేతి॥యాపుత్రార్థేపుత్రప్రయోజననిమిత్తం-రాజ్యేనరాజ్యాభిషేకకరణమాత్రేణ-నతుష్యతి-సర్వభూతానాంహితోప్యహంయయాహందీర్ఘదర్శిన్యావనమపి పుత్రరాజ్యస్థైర్యాయప్రస్థాపితః - యామమమాతానుధ్యమాసాకైకేయీఅద్యదివసేసకామాజాతా-ననుపూర్వంమమమాతాకనీయసీత్యుక్తం-కథమిదానీంమధ్యమేత్యుచ్యతే-సత్యం - కౌసల్యాసుమిత్రాభ్యాంకనీయసీకైకేయీఅన్యాసాందశరథస్త్రీణాంజ్యేష్ఠేతిమధ్యమాత్వకథనం ఇత్యుభయత్రయనిర్దేశః॥౨౦॥పరస్పర్శాదితి ॥ వైదేహ్యాఃపరస్పర్శాత్ యథాదుఃఖతర

తృవియోగాద్రాజ్యహరణాచ్చ తథాదుఃఖంనాస్తీతి యోజనా॥౨౧॥ఇతీతి॥రుద్ధః మంత్రగణనిరుద్ధః నాగస్సర్పః శ్వసన్ - రామశోకదర్శనాదితిభావః॥౨౨॥అనాథ ఇవేతి॥వాసవోపమో భూతానాంనాథస్సన్ - నాథసాపేక్షో నరఇవవిశిష్యమయా ప్రేష్యేణసహితోపికిమర్థంపరితప్యసే - వాస్తవార్థస్తు భూతానాంసర్వలోకానాంనాథః వాసవఉపమీయతేనేనేతి వాసవోపమః త్వంఅనాథఇవనాథభిన్నఇవ కిమర్థంపరితప్యసే - ఏవమేవతత్వంజగుః యథావిశ్వామిత్రః అహంవేద్మిమహాత్మానమితి యథాచపరశురామః త్వయాత్రైలోక్యనాథేనయదహంవిముఖీకృతఇతి ఏవమృషయోపి॥౨౩॥ ప్రేష్యేణత్వయాకిం క్రియతఇత్యత్రాహ శరేణేతి॥౨౪॥ రాజ్యకామఇతి॥ కైకేయ్యాః భరతార్థంరాజ్యకాంక్షిత్వాత్ భరతస్యాపిరాజ్యకామత్వం. తంపిరాధేవిమోక్ష్యామీతి శరణాగతేభరతేదుర్విమోచత్వాదితిభావః ననుభరతకైకేయీభ్యామజ్ఞానాత్ ప్రవాసనంకారితంపునరాగంతవ్యమితిక్షమాపణస్యకృతత్వాత్ కుతఃపునః రామలక్ష్మణాభ్యాంతత్ర రాజ్యాపహారిత్వమనుస్మర్యతే - ఉచ్యతే - అనంతరంతథాఅనుష్ఠానేపిపూర్వంకైకేయ్యాతథాచింతితత్వాత్తస్యచావశ్యకర్తవ్యత్వాద్దుఃఖకాలేతచ్చింతనం - తథాపివ్యసనకాలేపిపరదోషోద్ఘాటనం సత్పురుషానుచితం రామప్రకృతివిరుద్ధంచ సుప్తప్రమత్తకుపితానాంభావజ్ఞానందృష్టమితి న్యాయేనదోషదర్శనమేవరామస్యహార్దం - తదుపేక్షకత్వంత్వభినయమాత్రమితిస్యాత్ అత్రోచ్యతే. వ్యసనకాలేలోకోవాచ్యమవాచ్యంచనజానాతీత్యముమర్థంవ్యంజయితుమేవముక్తమితి॥౨౫॥మమేతి॥భుజబలవేగేనధనురాకర్షణవేగేన వేగితః అసిత వేగః - ఇతజంతోవా - విఘూర్ణితః సంజాతభ్రమణః॥౨౬॥ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే శ్రీరామాయణభూషణే ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే ద్వితీయస్సర్గః

జ్యహరణాత్తథా॥౨౧॥ఇతిబ్రువతికాకుత్స్థే బాష్పశోకపరిప్లుతే । అబ్రవీల్లక్ష్మణః క్రుద్ధో రుద్ధో నాగఇవశ్వసన్॥౨౨॥అనాథఇవభూతానాంనాథస్త్వంవాసవోపమః । మయాప్రేష్యేణకాకుత్స్థ కిమర్థంపరితప్యసే॥౨౩॥శరేణనిహతస్యాద్యమయా క్రుద్ధేనరక్షసః । విరాధస్యగతాసోర్హి మహీపాస్యతిశోణితమ్॥౨౪॥రాజ్యకామేమమక్రోధో భరతేయోబభూవహ । తంవిరాధేప్రమోక్ష్యామి వజ్రీవజ్రమివాచలే॥౨౫॥మమభుజబలవేగవేగితః పతతుశరోస్యమహాన్మహోరసి । వ్యపనయతుతనోశ్చజీవితం పతతుతతస్సమహీంవిఘూర్ణితః॥ఇతి శ్రీమదారణ్యకాండే - ద్వితీయస్సర్గః

రంఅతిదుఃఖం - తథాపితుర్వినాశాత్స్వరాజ్యహరణాదపి మేదుఃఖంనాస్తీత్యన్వయః॥ ౨౧ ॥ఇతీతి॥బాష్పశోకపరిప్లుతే నేత్రజలమనస్తాపాభ్యాంవ్యాప్తే క్రుద్ధః కైకేయీంప్రతి॥౨౨॥అనాథఇతి॥భూతానాం బ్రహ్మాదీనామపి నాథః పరమపురుషోపిత్వం - అనాథఇవ ప్రాకృతఇవ - కిమర్థంపరితప్యసే - సరామం లక్ష్మణందృష్ట్వేత్యారభ్య కిమర్థంపరితప్యసఇత్యంతస్యగ్రంథసందర్భస్య - వాస్తవార్థస్తు - సరామమితి - సఃవిరాధః రామంలక్ష్మణంవైదేహీంచదృష్ట్వాసంక్రుద్ధస్సన్ - సీతామభ్యధావత్ గృహీతుమితిశేషః - రామాదీన్ దృష్ట్వాతేజసాభిభూతో విరాధః స్వవృత్తాంతంకథయన్ తాన్ పృచ్ఛతి - సకృత్వేత్యాదిశ్లోకపంచకేన - తతఃసవిరాధః అంకేనామీపే ఆగత్యేతిశేషః - వైదేహీమనాదాయఅపక్రమ్యాబ్రవీత్ - రామలక్ష్మణావితిశేషః - యువామితి - సభార్యౌ సభార్యామార్యౌ క్షీణజీవితౌ క్షీణంజీవితమరణాంయాభ్యాం శరచాపాసిధారిణౌ సంతౌ - జటాచీరధరౌసంతౌ దండకారణ్యంప్రవిష్టౌ - యద్యపితాపసయోర్వాం ప్రమదయాసహవాసోయద్యపితథాపికథంపాపౌకథంమునివేషకౌతాదృశౌనభవతఇత్యర్థః - అత్రహేతుః అధర్మచారిణౌ అధర్మంచరతోభక్షయతో నాశయతఇతితథా ఏతాదృశవిశేషణవిశిష్టౌకౌయువాం - కించ - అహమితి - అహంవిరాధోనామరాక్షసః ఇదానీంమమపాపయోః పాపాభ్యాంహస్తాభ్యామితిశేషః - మునిమాంసానిభక్షయన్ సాయుధో వృధైరుధిరంపాస్యామీతిధియా దుర్గంవనంసంచరామి - కించభయా కాంత్యాఆర్యాశ్రేష్ఠాఇయంనారీ - యువయోః కాభవిష్యతీతి - తావబ్రవీదితిపూర్వేణసంబంధః - తస్యేతి - ఋషిమాంసానిభక్షయన్ చరామీత్యేవందుష్టంయథాతథా - విరాధస్యబ్రువతస్సతః సీతాప్రావేపత - తామితి - విరాధాంకేపిరాధస్యసమీపేప్రవేశితాంస్థితామిత్యర్థః - సీతాందృష్ట్వాపరిశుష్యతాముఖేనోపలక్షితః సీతాభీత్యేతిశేషః - అబ్రవీత్ పశ్యేతి - విరాధాంకేతత్సమీపేప్రవేశితాంస్థితాంయదభిప్రేతమిత్యాదివాక్యానిసీతాభీతినిమిత్తానిక్రోశనీప్రష్టవ్యాని - పరస్పర్శాత్ పరస్యరాక్షసస్యస్పర్శాత్ సమీపాగమనాదిత్యర్థః - బాష్పశోకపరిప్లుతే సీతాభీతినిమిత్తమితిభావః॥౨౩॥౨౫॥ మమేతి॥ భుజబలవేగవేగితః భుజబలస్యవేగేనవేగితః సంజాతవేగః సశరః మహీంమహ్యాంపతతువిరాధఇతిశేషః ॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయామారణ్యకాండవ్యాఖ్యాయాం - ద్వితీయస్సర్గః **

అథవిరాధానుగ్రహాయతదాక్రమణం తృతీయే-అథోవాచేత్యాది॥ పూరయన్-శబ్దేనేతి శేషః-ఆత్మానం యుష్మత్ స్వరూపం పృచ్ఛతే- మహ్యమితి శేషః- బ్రూతమితి లోణ్మధ్యమపురుషద్వివచనం-ప్రశ్నప్రకారమాహ-కావితి॥౧॥ తమితి॥ రాక్షసత్వేన ప్రకృత్యా జ్వలితాననమితి భయహేతూక్తిః. ఆత్మనస్సంబంధి ఇక్ష్వాకుకులము వాచేత్యన్వయః-ఇక్ష్వాకువంశ్యదశరథపుత్రావావాం పితృవచనాద్వనం గమిష్యావ ఇత్యువాచేత్యర్థః॥౨॥ అధర్మచారిణౌ పాపావితి పూర్వోక్తవిరాధవచనస్యోత్తరమాహ క్షత్రియావృత్తసంపన్నావితి॥ త్వామితి కస్య పుత్రః కింప్రభావ ఇతి జ్ఞాతుమిచ్ఛామీత్యర్థః- అహం వనమిదం దుర్గం విరాధో నామ రాక్షస ఇతి- నామజాత్యోః పూర్వముక్తత్వాన్న తద్విషయోయం ప్రశ్నః॥౨॥ క్షత్రియావితి॥ వనగోచరావితి బహువ్రీహిః॥ ౩ ॥ తమితి॥ హంతేతి స్వాభిప్రాయకీర్తనోద్యోగ జగర్వేణ-మమసత్త్వః- మే స్వరూపమితి శేషః-నిబోధేత్యువాచేత్యన్వయః॥౪॥ పుత్రః కిలేతి॥ విరాధః విగతారాధనః దురారాధ్య ఇత్యన్వర్థసంజ్ఞః- రాక్షసాః సజాతీయాః-సజాతీయైః కృతం నామేదం న తు మాతాపితృభ్యామితి భావః॥౫॥ తపసా చాపీతి॥ చాపి కించ-తపసా సాధనేన- బ్రహ్మణః ప్రసాదజా శస్త్రేణావధ్యతా అమారణీయతా ప్రాప్తా-అచ్ఛేద్యాభేద్యత్వంచ ప్రాప్తం- ప్రాణవియోజనహేతుఖండనవిదారణానర్హత్వంచ ప్రాప్తమిత్యర్థః॥౬॥ ఉత్సృజ్యేతి॥ అనపేక్షౌ అపేక్షాయాం మరణం ధ్రువమితి భావః-త్వరమాణౌ-మందగమనే మే మనశ్చలేదితి భావః-న వాం జీవితమాదదే-ఉత్తమప్రమదారత్నప్రాపణాదితి భావః॥౭॥ తమితి॥ తం ఏవం పరుషం వదంతం-పరుషవచనాదేవ హేతోః కోపసంరక్తలోచనః-వికృతాకారం వికృతాకారమపి-పాపే సీతాహరణే చేతో యస్య తం॥౮॥ క్షుద్రేతి॥ క్షుద్రహీనజాతే-ధిక్కారే హేతురయం-హీనార్థం-ఉత్తమాంగనాభిలాషరూపహీనప్రయోజనమితి యావత్ -మృత్యుం అన్వేషణహేతుం మరణం-సంప్రాప్స్యసే అన్వేషణం సఫలం భవిష్యతీత్యర్థః-తదా కించిదపేక్షయా గంతుముద్యుక్తం ప్రత్యాహ-తిష్ఠేతి- గమనం చ దుర్లభమిత్యాహ- నేతి. మే పురత ఇతి శేషః॥౯॥ తత ఇతి॥ రాక్షసం ప్రతి శరాన్-నిజఘాన అముంచత్ -హన హింసాగత్యోరితి ధాతుః॥౧౦॥ పునశ్శరాన్విశేషయన్నాహ-ధనుషేతి॥ జ్యారూపో గుణో రజ్జుః తద్వతా-మహావేగాన్-అత

(ఇత్యుక్త్వా లక్ష్మణః శ్రీమాన్ రాక్షసం ప్రహసన్నివ। కో భవాన్వనమభ్యేత్య చరిష్యసి యథాసుఖమ్)॥ అథోవాచ పునర్వాక్యం విరాధః పూరయన్వనమ్। ఆత్మానం పృచ్ఛతే బ్రూతం కౌ యువాం క్వ గమిష్యథః॥౧॥ తమువాచ తతో రామో రాక్షసం జ్వలితాననమ్। పృచ్ఛంతం సుమహాతేజా ఇక్ష్వాకుకులమాత్మనః॥౨॥ క్షత్రియావృత్తసంపన్నౌ విద్ధి నౌ వనగోచరౌ। త్వాం తు వేదితుమిచ్ఛావః కస్త్వం చరసి దండకాన్॥౩॥ తమువాచ విరాధస్తు రామం సత్యపరాక్రమమ్। హంత వక్ష్యామి తే రాజన్ నిబోధ మమ రాఘవ॥౪॥ పుత్రః కిల జయస్యాహం మమ మాతా శతహ్రదా। విరాధ ఇతి మామాహుః పృథివ్యాం సర్వరాక్షసాః॥౫॥ తపసా చాపి మే ప్రాప్తా బ్రహ్మణో హి ప్రసాదజా। శస్త్రేణావధ్యతా లోకేఽచ్ఛేద్యాభేద్యత్వమేవ చ॥౬॥ ఉత్సృజ్య ప్రమదామేనామనపేక్షౌ యథాగతమ్। త్వరమాణౌ పలాయేథాం న వాం జీవితమాదదే॥౭॥ తం రామః ప్రత్యువాచేదం కోపసంరక్తలోచనః। రాక్షసం వికృతాకారం విరాధం పాపచేతసమ్॥౮॥ క్షుద్ర ధిక్త్వాం తు హీనార్థం మృత్యుమన్వేషసే ధ్రువమ్। రణే సంప్రాప్స్యసే తిష్ఠ న మే జీవన్ గమిష్యసి॥౯॥ తతస్సజ్యం ధనుః కృత్వా రామస్సునిశితాన్ శరాన్। సుశీఘ్రమభిసంధాయ రాక్షసం నిజఘాన హ॥౧౦॥ ధనుషా జ్యాగుణవతా సప్త బాణాన్ముమోచ హ।

(ఇతీతి॥ ఉక్త్వా రామం ప్రతీతి శేషః-రాక్షసమబ్రవీదితి శేషః)॥ అథేతి॥ పూరయన్ శబ్దేనేతి శేషః-ఆత్మానం యుష్మత్స్వరూపం పృచ్ఛతే మహ్యం॥౧॥ తమితి॥ ఆత్మనః ఇక్ష్వాకుకులమిక్ష్వాకువంశప్రభవత్వం ఉవాచేత్యన్వయః॥౨॥౩॥ తమితి॥ హంతేతి మమ నిబోధ మమ వచనాన్మే స్వరూపమితి శేషః॥౪॥౫॥ తపసేతి॥ శస్త్రేణ యేన కేనాపి శస్త్రేణ శస్త్రబలేనాచ్ఛేద్యాభేద్యత్వం-ఛేదభేదాభ్యాం అవ్యథనీయత్వం తాభ్యాం వ్యథా నాస్తీత్యర్థః॥౬॥ ఉత్సృజ్యేతి॥ అనపేక్షౌ ప్రమదాశారహితౌ - వాం యువయోః॥ వస్తుతస్తు ఉత్సృజ్య మామితి శేషః-ప్రమదా మాం దాయేతి శేషః యథాగతం త్వరమాణౌ పలాయేథాం గచ్ఛేథాం- వాం యువయోః జీవితం ప్రాణసమం స్త్రీరత్నం - నాదదే ఇత్యువాచేతి పూర్వేణ సంబంధః॥౭॥౮॥ క్షుద్రేతి॥ రణే తిష్ఠ ధ్రువం ప్రాప్స్యసి-మృత్యుమిత్యనుషంగః మే మమ పురతః జీవన్ క్వ గమిష్యసీతి సంబంధః॥౯॥ తత ఇతి॥ శరానభిసంధాయ ధనుషీతి శేషః సుదీర్ఘమాకర్ణమాకృష్యేతి శేషః॥౧౦॥ ధనుషేతి॥ జ్యాగుణవతా జ్యాశబ్దవతా సుపర్ణానిలాభ్యాం తుల్యం గచ్ఛంతీతి తత

అత్ర తీర్థీయ వ్యాఖ్యానే సర్గాదిమ శ్లోకతయా వ్యాఖ్యాత ఇత్యుక్త్వేతి శ్లోకో బహుషు కోశేషు న దృశ్యతే గోవిందరాజీయేన న వ్యాఖ్యాతో నాపి పఠిగణితః.

ఏవసుపర్ణానిలాభ్యాంతుల్యంగచ్ఛంతీతితథోక్తాః॥౧౧॥తఇతి॥ బర్హిణవాససఇతిస్వార్థేఇనచ్-బర్హిణవాససఃబర్హపత్రాఇత్యర్థః- శోణితేనఆదిగ్ధాః ఈషల్లిప్తాః శీఘ్రగమాత్ పూర్వమేవశరీరాన్నిర్గమాదితిభావః-పావకోపమాఇతిభూస్థతృణాదిదహనాదగ్నిసామ్యసిద్ధిః॥౧౨॥ సఇతి॥ విద్ధఃబాణవేధజనితవేదనాతిశయవాన్-న్యస్యభూమావనిక్షిప్య॥౧౩॥సఇతి॥ మహాన్నాదఃప్రతిధ్వనిర్యస్మింస్తద్యథాభవతితథా.వినద్య-శక్రధ్వజోపమంతద్వదున్నతం - వ్యాత్తాననఃవివృతాస్యఃఅనేనప్రసారితజిహ్వాత్వంలక్ష్యతే-శూలోపమేయతాలాభాయ॥౧౪॥ అథేతి॥ అథసీతానిక్షేపానంతరం-యథేష్టంబాణమోచనార్హత్వాద్దీప్తంపూర్వబాణేభ్యస్తైజస్వినం-శరవర్షంశరసమూహం-ఉభాభ్యామపిమోచనీయత్వేహేతవఃరాక్షసఇత్యాదివిశేషణాని-కాలాంతకయమోపమే-కాలేసంహారకాలే-అంతకోనాశకోయోయమస్తత్తుల్యే॥౧౫॥ సఇతి॥ప్రహస్యకిమేతైర్మశకప్రాయైరితిహసిత్వా-అజృంభతగాత్రవినామమకరోత్ -బాణాఃకాయాత్కించిల్లగ్నాః-ఆశుగచ్ఛంతీత్యాశుగాః-ఆశుగాఅపీత్యర్థః-నిష్పేతుఃజగళుః॥౧౬॥స్పర్శాదితి॥ వరదానేనస్పర్శాత్సంబంధాత్ - ప్రాణాన్ ప్రాణవాయూన్-సంరోధ్యహృదయేసమూహ్య-బలంకృత్వేత్యర్థః॥౧౭॥తదితి॥ తత్ హస్తస్థం-గగనేజ్వలనఃఆకాశస్థాగ్నిః-తదుపమమిత్యభూతోపమా॥౧౮॥తదితి॥అశనినావజ్రేణ॥౧౯॥ తావితి॥ప్రహరతాం ప్రాహరతాం॥౨౦॥సఇతి॥అప్రకంప్యౌచాలయితుమప్యశక్యౌ-కింపునఃపరిగృహీతుమితికవిఃపరిహసతి - రౌద్రఃరౌద్రాకృతిః-అప్రకంప్యత్వేహేతుఃనరవ్యాఘ్రావితి-నరవ్యాఘ్రౌపురుషోత్తమౌ॥౨౧॥తస్యేతి॥ అభిప్రాయంవనాంతర్నయనేచ్ఛాం-వహతునౌప్రాపయతు-అనేనఆవాభ్యాంగంతవ్యేనపథావహతు అథవా-యథేచ్ఛతియేనమార్గేణగంతుమిచ్ఛతి-తథావహతు-ఉభయథాపినదోషఇతిభావః-తత్రహేతుమాహ-అయమితి- నఃవనమధ్యగమనేచ్ఛానామస్మాకం॥౨౨॥ సత్వితి॥అతిబలౌరామలక్ష్మణౌ-సముత్క్షిప్యబాలావివస్కంధగతౌచకార - తయోరిచ్ఛావశాదితిభావః॥౨౪॥౨౫॥ ఇమావపిస్వాభీష్టవనంప్రవిష్టావిత్యాశ

రుక్మపుంఖాన్మహావేగాన్సుపర్ణానిలతుల్యగాన్ ॥ ౧౧ ॥ తేశరీరంవిరాధస్యభిత్త్వాబర్హిణవాససః । నిపేతుశ్శోణితాదిగ్ధాధరణ్యాంపావకోపమాః॥౧౨॥సవిద్ధోన్యస్యవైదేహీంశూలముద్యమ్యరాక్షసః । అభ్యద్రవత్సుసంక్రుద్ధస్తదారామంసలక్ష్మణమ్॥౧౩॥సవినద్యమహానాదంశూలంశక్రధ్వజోపమమ్। ప్రగృహ్యాశోభతతదావ్యాత్తాననఇవాంతకః॥౧౪॥అథతౌభ్రాతరౌదీప్తంశరవర్షంవవర్షతుః।విరాధేరాక్షసేతస్మిన్కాలాంతకయమోపమే ॥ ౧౫॥ సప్రహస్యమహారౌద్రస్స్థిత్వాజృంభతరాక్షసః । జృంభమాణస్యతేబాణాఃకాయాన్నిష్పేతురాశుగాః॥౧౬॥ స్పర్శాత్తువరదానేనప్రాణాన్సంరోధ్యరాక్షసః । విరాధశ్శూలముద్యమ్యరాఘవావభ్యధావత॥౧౭॥ తచ్ఛూలంవజ్రసంకాశంగగనేజ్వలనోపమమ్। ద్వాభ్యాంశరాభ్యాంచిచ్ఛేదరామశ్శస్త్రభృతాంవరః॥౧౮॥తద్రామవిశిఖచ్ఛిన్నంశూలంతస్యకరాద్భువి। పపాతాశనినాచ్ఛిన్నంమేరోరివశిలాతలమ్॥౧౯॥ తౌఖడ్గౌక్షిప్రముద్యమ్యకృష్ణసర్పోపమౌశుభౌ । తూర్ణమాపతతస్తస్యతదాప్రహరతాంబలాత్॥౨౦ ॥ సవధ్యమానస్సుభృశంబాహుభ్యాంపరిరభ్యతౌ। అప్రకంప్యౌనరవ్యాఘ్రౌరౌద్రఃప్రస్థాతుమైచ్ఛత॥౨౧॥తస్యాభిప్రాయమాజ్ఞాయరామోలక్ష్మణమబ్రవీత్।వహత్వయమలంతావత్పథానేనతురాక్షసః * యథాచేచ్ఛతిసౌమిత్రేతథావహతురాక్షసః।అయమేవహినఃపంథాయేనయాతినిశాచరః॥ ౨౩ ॥ సతుస్వబలవీర్యేణసముత్క్షిప్యనిశాచరః।బాలావివస్కంధగతౌచకారాతిబలౌతతః॥౨౪॥తావారోప్యతతస్స్కంధంరాఘవౌరజనీచరః।విరాధోవినదన్ఘోరం

థా॥౧౧॥తఇతి॥బర్హిణవాససఃబర్హవాససఇతియావత్ -వాసఃపత్రం-శోణితాదిగ్ధాఃరక్తాలిప్తాః॥ ౧౨ ॥ సఇతి ॥ విద్ధస్తాడితఃవైదేహీంన్యస్య॥ వస్తుతస్తు-వైదేహీంన్యస్యసీతాసమీపమగత్వామహానాదంవినద్యకృత్వా॥౧౩॥౧౪॥ అథేతి॥ కాలాంతకయమోపమేకాలః అంతకఃయమశ్చేతిత్రయోమారణాధికారిణః - తత్ర కాలస్యాధికారోజీవితవిచ్ఛేదేఅంతకస్యప్రాణాపహారేయమస్యపుణ్యాపుణ్యవివేకఇతిభేదః॥౧౫॥సఇతి ॥ జృంభమాణస్యతనూభంగంకుర్వతఃకాయాన్నిష్పేతుః కాయంనిర్భిద్యనిష్పేతుఃఆశుగచ్ఛంతీత్యాశుగాస్సంతః॥౧౬॥స్పర్శాదితి॥వరదానేనస్పర్శాత్సంబంధాత్ - ప్రాణాన్సంరోధ్యబలార్థంహృదయే వాయూన్సమాహృత్య॥టీ॥వరదానేనఈశ్వరవరదానేన- తదుక్తం॥శ్లో॥విరాధోహాటకపురేవిధివన్మామపూజయత్ ।మదనుగ్రహవైశిష్ట్యాదవధ్యస్సురాసురైరితి॥ ౧౭॥ ౨౧॥ వహత్వితి ॥ అయమలంసుష్ఠువహతిఅనేనపథాగమనస్వేష్టంభవతి-యథాచేచ్ఛతియథాస్యగమనమిష్టంభవతి-తథావహతుగచ్ఛతు-కుతఏవమతఆహ-అయమేవేతి॥

మేనాహ-వనమితి॥ శివాః స్సృగాలవిశేషాః-తాభిర్యుతం వ్యాళమృగైః॥౭॥ దుష్టద్విపే శ్వాపదేచ వ్యాళః పుంసిశఠేపి చేతి బాణః - అత్ర సర్గే భగవతస్స్వయ త్తసకలప్రవృత్తికత్వం మహాభయ హేతావపి నిర్భయత్వం చదర్శితం॥ అస్మిన్ సర్గే షడ్వింశతిశ్లోకాః॥౨౬॥ ఇతి శ్రీ గోవిందరాజవిరచితే- శ్రీరామాయణభూషణే- రత్నమేఖలాఖ్యానే-ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే-తృతీయస్సర్గః. *************** అథపరమపురుషవహనఫలంవక్తుముపక్రమతే- హ్రియమాణావిత్యాది॥ చుక్రోశ-రామస్యాతిమానుషంచరిత్రమవగచ్ఛంత్యపి స్నేహాతిశయేన వ్యాకులారురోదేత్యర్థః॥౧౨॥ ఇతి॥ సత్యవాన్ సత్యవచనవాన్-శీలవాన్ సదాచారసంపన్నః-శుచిః ఋజుబుద్ధిః-ఎవంధైవం ప్రత్యాక్రుశ్య విరాధం ప్రత్యాహ-నూనమితి-వృకాః ఈహామృగాః॥౭॥ కోకస్త్వీహామృగో వృక ఇత్యమరః- శార్దూలామహావ్యాఘ్రాః-ద్వీపినః అల్పవ్యాఘ్రాః॥౩॥ వ్యాఘ్రో మృగారిశ్శార్దూలో హింసారుశ్చిత్రకీమృగాత్। మండశ్చాల్పస్స్వయంద్వీపీతి వైజయంతీ-నమస్తఇత్యేవం చుక్రోశేతి పూర్వేణాన్వయః॥౩॥౪॥ తస్యేతి॥ సవ్యమితి-నను విరాధాదానేకబంధాదానే చలక్ష్మణస్సవ్యం రామోదక్షిణం భుజమచ్ఛినదిత్యపి శేషేణోచ్యతే - కిమత్ర నియామకమితిచేత్ -ఉచ్యతే-సర్వదాలక్ష్మణో రామస్య దక్షిణపార్శ్వ ఏవతిష్ఠతి-అతో గృహ్ణన్ దక్షిణేన రామం సవ్యేన లక్ష్మణం చాగృహ్ణాదిత్యవిరోధః-తరసాబలేన ॥ ౫ ॥ సఇతి॥ సంవిగ్నః భీతః॥౬॥ ముష్టిభిరితి॥ బహువచనమావృత్త్యా-ఉద్యమ్యోద్యమ్య సూదయంతౌ ముష్ట్యాదికముద్ధృత్యోద్ధృత్య ప్రహరంతౌ - స్థండిలే భూతలే॥౭॥౮॥ తమితి॥ భయేష్వభయదః శాపాపాయకరణాయ ప్రసన్న ఇత్యుచ్యతే॥౯॥ తపసేతి॥ శస్త్రేణశస్త్రాదిభిః-నిఖనావహే భూమావానిక్షిపేమ ॥౧౦॥ తదితి॥ ప్రశ్రితం వినయాన్వితంయథాతథా ప్రావాచేత్యన్వయః॥౧౧॥ గామపాదస్పర్శేన ప్రత్యభిజానన్నాహ-హతఇత్యాది॥ త్వమేతి శేషః-పురుషర్షభః పురుషోత్తమస్త్వం రామ త్వేనావతీర్ణ ఇతి నజ్ఞాత ఇత్యర్థః॥౧౨॥ జ్ఞానప్రకారమాహ-కౌసల్యేతి॥ తాత సర్వలోకజనకత్వం కౌసల్యాయాస్సుప్రజాః-నిత్యమసిచ్ ప్రజామేధయోరిత్యసిచ్- ఇతివి

జగామాభిముఖో వనమ్॥౨౫॥ వనం మహామేఘనిభం ప్రవిష్టో ద్రుమైర్మహద్భిర్వివిధైరుపేతమ్। నానావిధైః పక్షిశతైర్విచిత్రం శివాయుతం వ్యాళమృగైర్వికీర్ణమ్॥౨౬॥ ఇతి శ్రీమదారణ్యకాండే - తృతీయస్సర్గః. ❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖

హ్రియమాణౌ తు తౌ దృష్ట్వా వైదేహీ రామలక్ష్మణౌ। ఉచ్చైస్స్వరేణ చుక్రోశ ప్రగృహ్య సుభుజా భుజౌ*॥౧॥ దాశరథీ రామస్సత్యవాంఛీలవాంచ్ఛుచిః। రక్షసా రౌద్రరూపేణ హ్రియతే సహలక్ష్మణః* మాం వృకా భక్షయిష్యంతి శార్దూలా ద్వీపినస్తథా। మాం హరోత్సృజ్య కాకుత్స్థౌ నమస్తే రాక్షసోత్తమ॥౩॥ తస్యాస్తద్వచనం శ్రుత్వా వైదేహ్యా రామలక్ష్మణౌ। వేగం ప్రచక్రతుర్వీరౌ వధే తస్య దురాత్మనః॥౪॥ తస్య రౌద్రస్య సౌమిత్రిర్బాహుం సవ్యం బభంజ హ। రామస్తు దక్షిణం బాహుం తరసా తస్య రక్షసః॥౫॥ స భగ్నబాహుస్సంవిగ్నో నిపపాతాశు రాక్షసః। ధరణ్యాం మేఘసంకాశో వజ్రభిన్న ఇవాచలః॥౬॥ ముష్టిభిర్జానుభిః పద్భిః సూదయంతౌ తు రాక్షసమ్। ఉద్యమ్యోద్యమ్య చాప్యేనం స్థండిలే నిష్పిపేషతుః॥౭॥ స విద్ధో బహుభిర్బాణైః ఖడ్గాభ్యాం చ పరిక్షతః। నిష్పిష్టో బహుధా భూమౌ న మమార స రాక్షసః॥౮॥ తం ప్రేక్ష్య రామస్సుభృశమవధ్యమచలోపమమ్। భయేష్వభయదశ్శ్రీమానిదం వచనమబ్రవీత్॥౯॥ తపసా పురుషవ్యాఘ్ర రాక్షసోయం న శక్యతే। శస్త్రేణ యుధి నిర్జేతుం రాక్షసం నిఖనావహే॥౧౦॥ తచ్ఛ్రుత్వా రాఘవేణోక్తం రాక్షసః ప్రశ్రితం వచః। ఇదం ప్రోవాచ కాకుత్స్థం విరాధః పురుషర్షభమ్॥౧౧॥ హతోస్మి పురుషవ్యాఘ్ర శక్రతుల్యబలే

వరిగృహ్యోపకైకేనపకైకమితి యావత్॥౨౨॥౨౩॥ సత్త్వేతి॥ సముత్క్షిప్య పరిగృహ్య స్కంధగతౌ చకార స్కంధమారోపయామాసేత్యర్థః॥౨౪॥ ఇతి శ్రీ మహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయామారణ్యకాండవ్యాఖ్యాయాం-తృతీయస్సర్గః.*********************************

హ్రియమాణావితి॥ ప్రగృహ్య ఉద్యమ్య-శార్దూలద్వీపిన ఇతి సబిందు వ్యాఘ్రా-కాకుత్స్థావుత్సృజ్య-మాంహర-తేనమ ఇత్యాద్యుక్తిః-రామలక్ష్మణయోః స్నేహాతిశయాదితి జ్ఞేయా॥౧॥౩॥ తస్యా ఇతి॥ వేగం త్వరాం॥౪॥౫॥ సఇతి॥ సంవిగ్నః బాహుభంగే నోద్విగ్నః॥౬॥ ౭॥ ముష్టిభిరితి॥ స్థండిలే భూప్రదేశే॥౮॥ తమితి॥ భయేష్వభయద ఇతి స్వశ్రవణస్మరణకీర్తనాదిసంవిదధతః పురుషస్య-సకలభయాపహారీ భవతి॥౯॥ తపసేతి॥ అయం తపోబలసంపన్నో యస్మాత్ అతః రాక్షసః యుధిశస్త్రైర్నిర్జేతుం న శక్యతే- కింతు నిఖనావహ ఇతి సంబంధః॥౧౧॥ మయాత్వితి- మోహాదజ్ఞానాత్ పురుషర్షభ పరమపురుష-పూర్వం త్వం మయా నజ్ఞాత ఇతి-తవసచ్ఛిన్నా

దితోసి-మహాభాగా శ్రీర్వైదేహీత్యవగతా-అయంచత్వదంశభూతో మహాయశాః త్వదనువర్తనజకీర్తిమాన్ లక్ష్మణ ఇతి విదితః॥౧౩॥ ఏతావత్పర్యంతం కుతో నజ్ఞాతవానసీత్యత్రాహ-అపీతి॥ అపిర్గర్హాయాం-కస్య కేన శాప ఇత్యత్రాహ-తుంబురురిత్యాది-అహమితి శేషః॥ ౧౪॥ ప్రసాద్యమాన ఇత్యాది ॥ ఉపకారస్మృత్యోపశ్లోకయతి-మహాయశా ఇతి-ప్రకృతిం స్వరూపం-శాపనిమిత్తమాహ-అనుపస్థీయమాన ఇతి-రంభాసక్తం మాం-అనుపస్థీయమానః అవసరేమయా అసేవ్యమానః అతఏవ సంక్రుద్ధః-రాజా అస్మత్స్వామీ-వైశ్రవణః-ఇతి ఉక్తప్రకారేణ రాక్షసో భవేతి వ్యాజహార- పునర్మయా ప్రసాద్యమాన ఇత్యబ్రవీచ్చ - ఉక్తప్రకారేణ శాపావసానం చోవాచేతి యోజనా ॥ ౧౫ ॥ తవేతి॥ స్వం భువనం స్వర్గలోకం - ఉపకారస్మృత్యా మంగళమాశాస్తే స్వస్తివ ఇతి ॥ ౧౬ ॥ వాచికకైంకర్యమాత నోతి-ఇత ఇతి ॥ ప్రతాపవాన్ మహాతపాః-అధికమర్ధం యస్య తదధ్యర్ధం- తచ్చ తద్యోజనం చ తస్మిన్ సార్ధయోజన ఇత్యర్థః - క్షిప్రం తదగ్నిప్రవేశాత్ పూర్వం - తేత్వత్తః - శ్రేయః బ్రహ్మలోకం-విధాస్యతి పాపయిష్యతి- యద్వా తే శ్రేయః నివాసస్థానప్రవేశనాదికం ॥ ౧౯ ॥ అవటఇతి ॥ అవటేశ్వభ్రే- కుశలీ ఆర్తత్రాణరూపకుశలయుక్తః-గతసత్త్వానాం గతాసూనాం॥ద్రవ్యాసువ్యవసాయేషు సత్త్వమస్త్రీ తు జంతుష్వి త్యమరః-ఏషః అవటప్రక్షేపః-అస్యధర్మస్య ఫలమాహ-అవట ఇతి॥ ౨౦॥ ఏవమితి॥ స్వర్గసంప్రాప్తః-సంప్రాప్తప్రాయ ఇత్యర్థః-ఖననానంతరం స్వర్గప్రాప్తేః॥ ౨౧॥ ౨౨॥ కుంజరస్యేత్యాది శ్లోకద్వయం॥ వైపుల్యం విధాయ నిమ్నతాం విధత్తే-ప్రదరః ఖన్యతామితి- ప్రకృష్టో దరః ప్రదరః॥ ౨౪॥ తత ఇతి॥ ఉత్తమం అతినిమ్నం-మహాత్మనః మహాకాయస్య॥ ౨౫॥ తమితి ॥ ముక్తకంఠం కంఠా

నవై। మయాతు పూర్వం త్వం మోహాన్న జ్ఞాతః పురుషర్షభ॥౧౨॥ కౌసల్యా సుప్రజా రామ తాతత్వం విదితో మయా। వైదేహీ చ మహాభాగా లక్ష్మణశ్చ మహాయశాః॥౧౩॥ అభిశాపాదహం ఘోరాం ప్రవిష్టో రాక్షసీం తనుమ్। తుంబురుర్నామ గంధర్వశ్శప్తో వైశ్రవణేన హ॥ ౧౪॥ ప్రసాద్యమానశ్చ మయా సోబ్రవీన్మాం మహాయశాః। యదా దాశరథీ రామస్త్వాం వధిష్యతి సంయుగే॥ తదా ప్రకృతిమాపన్నో భవాన్ స్వర్గం గమిష్యతి। ఇతి వైశ్రవణో రాజా రంభాసక్తం పురానఘ॥ అనుపస్థీయమానో మాం సంక్రుద్ధో వ్యాజహార హ॥౧౫॥ తవ ప్రసాదాన్ముక్తోహమభిశాపాత్సుదారుణాత్ ॥ భువనం స్వం గమిష్యామి స్వస్తి వోస్తు పరంతప॥౧౬॥ ఇతో వసతి ధర్మాత్మా శరభంగః ప్రతాపవాన్ ॥ అధ్యర్ధయోజనే తాత మహర్షిస్సూర్యసన్నిభః। తం క్షిప్రమభిగచ్ఛ త్వం స తే శ్రేయో విధాస్యతి॥౧౯॥ అవటే చాపి మాం రామ ప్రక్షిప్య కుశలీ వ్రజ। రక్షసాం గతసత్త్వానామేష ధర్మస్సనాతనః॥ అవటే యే నిధీయంతే తేషాం లోకాస్సనాతనాః॥ ౨౦॥ ఏవముక్త్వా తు కాకుత్స్థం విరాధశ్శరపీడితః ॥ బభూవ స్వర్గసంప్రాప్తో న్యస్తదేహో మహాబలః॥౨౧॥ తచ్ఛ్రుత్వా రాఘవో వాక్యం లక్ష్మణం వ్యాదిదేశ హ॥౨౨॥ కుంజరస్యేవ రౌద్రస్య రాక్షసస్యాస్య లక్ష్మణ। వనేస్మిన్ సుమహచ్ఛ్వభ్రం ఖన్యతాం రౌద్రకర్మణః ॥ ఇత్యుక్త్వా లక్ష్మణం రామః ప్రదరః ఖన్యతామితి। తస్థౌ విరాధమాక్రమ్య కంఠే పాదేన వీర్యవాన్॥ ౨౪॥ తతః ఖనిత్రమాదాయ లక్ష్మణశ్శ్వభ్రముత్తమమ్। అఖనత్పార్శ్వతస్తస్య విరాధస్య మహాత్మనః॥౨౫॥ తం ముక్తకంఠం నిష్పిష్య శంకుకర్ణం మహాస్వనమ్। విరాధం

నందజగన్మోహనశ్రీమూర్తిసంస్పర్శభాగధేయాత్పూర్వం- నిరవధికకరుణయా మదీయశాపవిమోచనాయ ఆవిర్భూత శ్రీరామస్త్వమితి మయా నజ్ఞాత ఇత్యర్థః ॥ (౧౨) కౌసల్యేతి-ఇదానీం స ఏవ పరమేశ్వరః-త్వం రామరూపేణావతీర్ణ ఇతి విదితః (౧౩) అభిశాపాదితి-తుంబురుర్నామ గంధర్వోహం వైశ్రవణేన శప్తః-తస్మాదభిశాపాద్రాక్షసీం తనుం ప్రవిష్ట ఇతి సంబంధః॥౧౪॥ యదేతి ॥ప్రకృతిం గాంధర్వీం తనుం॥ శాపకారణమాహ-అనుపస్థీయమానః అవసరేష్వసేవ్యమానః- అనుపస్థానే కారణమాహ - రంభాసక్తమితి-అతః క్రుద్ధస్సన్మాం రాక్షసో భవేతి వ్యాజహార-తతః ప్రసాద్యమాన ఇత్యువాచ- ఇతి యదా దాశరథీ రామ ఇత్యాది నాపూర్వోక్తం-శాపమోచనప్రకారమప్యువాచేత్యర్థః॥౧౫॥౧౬॥॥అధీతి॥ అధ్యర్ధయోజనే-అధికమర్ధం యస్య తదధ్యర్ధం తచ్చ తద్యోజనం చ-సార్ధయోజనమిత్యర్థః॥౧౭ ౧౯॥అవట ఇతి॥అవటే గర్తే॥౨౦॥ఏవమితి॥ స్వర్గసంప్రాప్తః స్వర్గం సమ్యక్ప్రాప్తుముపక్రాంతవాన్॥౨౧॥కుంజరస్యేతి॥ శ్వభ్రం గర్తః॥ ప్రదరః గర్తః - కుంజరస్యేత్యాది శ్లోకద్వయమేకం వాక్యం- హే లక్ష్మణ రాక్షసస్య శ్వభ్రం ఖన్యతామితి రామో లక్ష్మణముక్త్వా-అయం ప్రదరం ఖనతు- తావత్పర్యంతమహమేవంకరోమీతి- ప్రదరఖననావసరప్రదానాయ పాదేన విరాధం కంఠే ఆక్రమ్య తస్థావిత్యర్థః॥ ౨౪॥ ౨౫॥ తమితి॥ ముక్తకంఠం శ్రీరామచరణపీడనేన శిథిలీకృతకంఠం యద్వా రామ

క్రమణరహితం-అతఏవమహాస్వనం-శంకుకర్ణం శంకుః కీలం తత్సదృశకర్ణం-గర్దభాకారం వా॥ని॥ శంకుకర్ణో గర్దభోష్ట్రావితి బాణః॥ భైరవస్వనం భయంకర ప్రతిధ్వానం యథా భవతి తథా నదంతం-మహాస్వనమిత్యత్ర స్వభావోక్తిః-తిత్రోచ్చారణరూపకార్యోక్తిరితి భిదా ॥ ౨౬ ॥ సమస్తము కమేవార్థం వృత్తాంతరేణ సంగృహ్ణాతి-తమాహవ ఇత్యాదినా॥ సంయతి యుద్ధే స్థిరౌ॥ ౨౭॥ బిలప్రక్షేపనిమిత్తమాహ-అవధ్యతామితి॥ మహాసురస్య వత్రాద్యసురసదృశస్య- సమర్థ్యం అయమేవాస్య వధోపాయ ఇతి నిశ్చిత్య॥ ౨౮॥ న కేవలం స్వనిశ్చయః విరాధేన చానంతరం తథోక్తమిత్యాహ-స్వయమితి॥ కాననచారిణా రామేణ ప్రసహ్య బలాత్కృత్య-ఆత్మనో వధార్థం స్వయమీప్సితః-మృత్యుః బిలప్రవేశరూపవధోపాయః-న మే వధశ్శస్త్రకృతోభవేదిత్యుపాయాంతరం ప్రతిషిధ్య నివేదితః ఉక్త ఇతి యోజనా॥ ౨౯॥ తదేవేతి॥ రామేణ తద్భాషితమేవ నిశమ్య తస్య విరాధస్య-బిలప్రవేశనే మతిః కృతా-రామేణ బలేన బిలం ప్రవేశ్యమానేన రక్షసా- వనం వినాదితమితి యోజనా॥ ౩౦॥ ప్రహృష్టేతి ॥ ప్రహృష్టరూపౌ పులకితశరీరౌ-వస్తుతో హర్షశోకావనయోర్నస్తః కింతు తన్నటనమాత్రమితి ఇవశబ్దేన సూచయతి॥ ౩౧॥ తత ఇతి ॥ పత్నీసహితస్య రామస్య-తత్ర హితస్య పరతంత్రస్య లక్ష్మణస్య చోపమానమాహ-చంద్రదివాకరావివేతి॥ ౩౨॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే-శ్రీరామాయణభూషణే-ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే-చతుర్థస్సర్గః.************** ఏవం విరాధవనవాసిముముక్షుమునిజనశరణాగతేరానుషంగికఫలభూతం విరాధవధమభిధాయ ఖరాదివధఫల శరభంగాశ్రమవాసిమునిజనశరణాగతిం దర్శయిష్యన్ తదుచితసౌలభ్యదర్శనాయ శరభంగాశ్రమవనగమనం దర్శయతి పంచమే-హత్వేత్యాది॥ పరిష్వజ్య సమాశ్వాస్య చేతి - విరాధాంకస్పర్శజభయదుఃఖప్రీడాశాంత్యర్థమితి భావః(౧౫) కష్టం కృచ్ఛ్రం-గహనం వా- కృచ్ఛ్రగహనయోః కష ఇత్యనిణ్నిష్ఠా- అతఏవ దుర్గం విష

ప్రాక్షిపచ్ఛ్వభ్రే నదంతం భైరవస్వనమ్॥ ౨౬॥ తమాహవేనిర్జితమాశువిక్రమౌ స్థిరావుభౌ సంయతి రామలక్ష్మణౌ । ముదాన్వితౌ చిక్షిపతుర్భయావహం నదంతముత్క్షిప్య బలేన రాక్షసమ్॥ ౨౭॥ అవధ్యతాం ప్రేక్ష్య మహాసురస్య తౌ శితేన శస్త్రేణ తదా నరర్షభౌ । సమర్థ్యం చాత్యర్థవిశారదావుభౌ బిలే విరాధస్య వధం ప్రచక్రతుః॥ ౨౮॥ స్వయం విరాధేన హి మృత్యురాత్మనః ప్రసహ్య రామేణ వధార్థమీప్సితః । నివేదితః కాననచారిణా స్వయం న మే వధశ్శస్త్రకృతో భవేదితి॥ ౨౯॥ తదేవ రామేణ నిశమ్య భాషితం కృతా మతిస్తస్య బిలప్రవేశనే। బిలం చ రామేణ బలేన రక్షసా ప్రవేశ్యమానేన వనం వినాదితమ్॥ ౩౦॥ ప్రహృష్టరూపావివ రామలక్ష్మణౌ విరాధముర్వ్యాః ప్రదరే నిహత్య తౌ। ననందతుర్వీతభయౌ మహావనే శిలాభిరంతర్దధతుశ్చ రాక్షసమ్॥ ౩౧॥ తతస్తు తౌ కాంచనచిత్రకార్ముకౌ నిహత్య రక్షః పరిగృహ్య మైథిలీమ్ । విజహ్రతుస్తౌ ముదితౌ మహావనే దివిస్థితౌ చంద్రదివాకరావివ॥ ౩౨॥ ఇతి శ్రీమదారణ్యకాండే - చతుర్థస్సర్గః. **

హత్వా తు తం భీమబలం విరాధం రాక్షసం వనే । తతస్సీతాం పరిష్వజ్య సమాశ్వాస్య చ వీర్యవాన్ * అబ్రవీల్లక్ష్మణం రామో భ్రాతరం దీప్తతేజ

పాదేనత్యక్తకంఠం నిక్షిప్య నితరాం చాలయిత్వా ప్రాక్షిపత్ అపాతయమ్॥ ౨౬॥ తమాహవ ఇత్యాది॥ పూర్వస్య విస్తరః-నదంతమితి పరమేశ్వరేణ శ్రీరామేణ వధం ప్రాప్స్యతో ధన్యోహం ధన్యోహమితి హర్షేణ నాదం కుర్వంతమిత్యర్థః- సంయతి స్థిరౌ ఆహవే నిర్జితం తం బలేనోత్క్షిప్య చాలయిత్వా నిక్షిపతుః అపాతయతాం ౨౭॥ కస్మాదేవం ప్రచక్రతురిత్యత ఆహ - అసహ్యతామితి॥ మహాసురస్య శస్త్రేణాసహ్యతామవధ్యతాం ప్రేక్ష్య-అత్యర్థవిశారదావత్యంతకార్యవిశారదౌ- బిలే వధం సమర్థ్యం నిశ్చిత్య ప్రచక్రతుః॥ ౨౮॥ అతోయమేవాస్య వధోపాయ ఇతి కథం జ్ఞాతమిత్యత ఆహ॥ స్వయమితి॥ స్వయం ప్రసహ్య అవరుధ్య బిలే నిక్షిప్య కాననచారిణా రామేణ-వధార్థం న మే వధః శస్త్రకృతో భవేదితి - ఆత్మన ఈప్సితో మృత్యుర్విరాధేన స్వయం నివేదిత ఇతి సంబంధః-బిలప్రక్షేపార్థం శస్త్రవధం నిషిధ్య- ఈప్సితో బిలప్రక్షేపవధో విరాధేన స్వయం నివేదిత ఇత్యర్థః॥ ౨౯॥ ౩౧॥ తత ఇతి॥ చంద్రదివాకరావివ-ఉభావపి చంద్ర ఇవ కళాసంపన్నౌ - సూర్య ఇవ ప్రతాపసంపన్నౌ॥ ౩౨॥ టీ॥ సర్గఫలం స్కాందే॥ శ్లో॥ యో విరాధవధం నిత్యం శృణోతి శ్రావయేత వా । తస్య పాపాని సర్వాణి వినష్టాని న సంశయ ఇతి॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థకృతౌ - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయామారణ్యకాండవ్యాఖ్యాయాం - చతుర్థస్సర్గః. * * * * * * * * * * * * * * * * * * *

హత్వేతి॥ సీతాం పరిష్వజ్య సమాశ్వాస్య చేతి- విరాధాద్భీతామితి శేషః-కష్టం గహనం-దుర్గం విషమం-విశ్రమాయోగ్యం॥ ౩॥ తస్యేతి॥ తపసా భావితాత్మనః తప

మం-విశ్రమాయోగ్యమిత్యర్థః॥౨॥ఆశ్రమమితి॥ తస్యవిరాధోక్తస్య-దేవప్రభావస్య దేవతుల్యవైభవస్య-తపసాసాధనేన భావితాత్మనః సాక్షాత్కృతపరబ్రహ్మణః॥తపసా బ్రహ్మవిజిజ్ఞాసస్వేతిశ్రుతేః॥౩॥సమీపఇత్యాది॥ మహదద్భుతంమహైశ్వర్యభూతంకిమపివస్తు-విభ్రాజమానంవపుషా - భ్రాజమానవపుషమిత్యర్థః- వైశ్వానరాత్సూర్యవ్యతిరిక్తాత్తేజాంసి-సూర్యాదితేజస్సముదాయోపమమిత్యర్థః॥౪॥అవరుహ్యేతి॥తతఃకించిత్సమీపగమనానంతరం - రథోత్సంగాత్ రథతటాదవరుహ్యవసుధామసంస్పృశంతం-అభూమిస్పర్శస్య దేవస్వభావత్వాత్ -సకాశేసమీపే-విబుధానుగంవిబుధా అనుగాఃయస్యతం - విబుధేశ్వరమింద్రం దదర్శ॥౫॥ సుప్రభేతి॥సుప్రభాణ్యాభరణానియస్యతం - దేవం దేదీప్యమానం - విరజో నిర్మలమంబరంధర్తుంశీలమస్యాస్తీతివిరజోంబరధారిణం- తద్విధైఃఇంద్రతుల్యాకారైఃదదర్శేత్యనుషంగః॥౬॥హరిభిరితి॥హరిభిఃశ్యామైః-యద్వావాజిభిఃవేగవద్భిః-హరిభిఃఅశ్వైః-తస్యఇంద్రస్య॥ ౭॥ పాండురాభ్రస్యేవఘనాఅధికాప్రఖ్యాకాంతిర్యస్యతదితిశ్వేత్యేదృష్టాంతః-చంద్రమండలసన్నిభమితివృత్తతాయాం-చిత్రమాల్యైర్లంబమానకుసుమస్రగ్భిఃఉపశోభితం॥౮॥చామరేతి॥చామరవ్యజనే చామరరూపవ్యజనే-మహార్హే బహుమూల్యే-మూర్ధ్నితస్యేతిశేషః-అపశ్యదిత్యనుషంగః॥౯॥గంధర్వేతి॥ ఈడిరేతుష్టువుః-ఈడమానానపశ్యదిత్యర్థః॥౧౦॥ సహేత్యాదిసార్ధశ్లోకపకాన్వయః॥తత్రతదానీం-రామఇతిపదస్యావృత్తిః క్రియాభేదాత్ -అతోనపునరుక్తిః-ఉద్దిశ్యహస్తేననిర్దిశ్య- శరభంగేణసాకం వాసవేసంభాషమాణేసతి-తత్రసమయేరామశ్శతక్రతుందృష్ట్వాతదీయరథంరామఃలక్ష్మణాయఉద్దిశ్యప్రదర్శయన్ సన్ అథలక్ష్మణమబ్రవీదితియోజనా॥౧౨॥ అర్చిష్మంతమితి॥అర్చిష్మంతంసతేజస్కం-శ్రియాకాంత్యా॥౧౩॥యఇతి॥పురుహూతస్యయజ్ఞభిర్బహుశోహూతస్య-నఃఅస్మాభిః-ఇమేహరితవర్ణాఃహరయఃఅశ్వాః తే-యద్వాతఇమేశక్రస్యహరయఇత్యన్వయః॥౧౪॥ఇమేచేత్యాదిశ్లోకత్రయమేకంవాక్యం॥శతంశతమితి- ప్రతిదిశమితి శేషః- విస్తీర్ణవిపులోరస్కాః అత్యంతవిశాలోరస్కాః-శోణాంశువసనాఃరక్తకాంతియుక్తవస్త్రాః - ఏవంభూతాయఇమేతిష్ఠంతీత్యన్వయః- యేషాంసర్వేషామురోదేశేషు- హారాః- జ్వలనసన్నిభాఃఅ

సమ్ (౧౫)కష్టంవనమిదందుర్గంనచస్మవనగోచరాః ✱అభిగచ్ఛామహేశీఘ్రంశరభంగంతపోధనమ్॥౨॥ ఆశ్రమంశరభంగస్యరాఘవోభిజగామహ ✱ తస్యదేవప్రభావస్యతపసాభావితాత్మనః॥౩॥సమీపేశరభంగస్యదదర్శమహదద్భుతమ్✱విభ్రాజమానంవపుషాసూర్యవైశ్వానరోపమమ్॥౪॥అవరుహ్యరథోత్సంగాదాకాశేవిబుధానుగమ్ ✱ అసంస్పృశంతంవసుధాందదర్శవిబుధేశ్వరమ్॥౫॥సుప్రభాభరణందేవంవిరజోంబరధారిణమ్ ✱ తద్విధైరేవబహుభిఃపూజ్యమానంమహాత్మభిః॥౬॥ హరిభిర్వాజిభిర్యుక్తమంతరిక్షగతంరథమ్ ✱ దదర్శాదూరతస్తస్యతరుణాదిత్యసన్నిభమ్॥౭॥పాండురాభ్రఘనప్రఖ్యంచంద్రమండలసన్నిభమ్✱అపశ్యద్విమలంఛత్రంచిత్రమాల్యోపశోభితమ్॥౮॥ చామరవ్యజనేచాగ్ర్యే రుక్మదండేమహార్హణే ✱ గృహీతేవరనారీభ్యాంధూయమానేచమూర్ధని॥౯॥గంధర్వామరసిద్ధాశ్చబహవఃపరమర్షయః ✱ అంతరిక్షగతందేవంవాగ్భిరగ్ర్యాభిరీడిరే॥౧౦॥సహసంభాషమాణేతుశరభంగేణవాసవే ✱ దృష్ట్వాశతక్రతుంతత్రరామోలక్ష్మణమబ్రవీత్ ।రామోథరథముద్దిశ్యలక్ష్మణాయప్రదర్శయన్॥౧౨॥అర్చిష్మంతంశ్రియాజుష్టమద్భుతంపశ్యలక్ష్మణ। ప్రతపంతమివాదిత్యమంతరిక్షగతంరథమ్॥౧౩॥ యేహయాఃపురుహూతస్యపురాశక్రస్యనశ్శ్రుతాః। అంతరిక్షగతాదివ్యాస్తఇమేహరయోధ్రువమ్॥౧౪॥ఇమేచపురుషవ్యాఘ్రాయేతిష్ఠంత్యభితోరథమ్।శతంశతంకుండలినోయువానఃఖడ్గపాణయః ✱ విస్తీర్ణవిపులోరస్కాఃపరిఘాయతబాహవః। శోణాశ్మవసనాస్సర్వేవ్యాఘ్రాఇవదురాసదాః✱ఉ

సాసర్వేశ్వరాలోచనేనభావితోవాసితఆత్మాఅంతఃకరణంయస్యతథా॥౪॥ టీ॥ అవరుహ్యేతి ॥ ఆకాశేభూమేస్సమీపవర్తిని ॥ ౫ ॥ టీ ॥ తద్విధైరింద్రతుల్యైర్దేవైః ౭॥ పాండురేతి॥పాండురాభ్రఘనప్రఖ్యం - పాండురాభ్రస్యేవఘనాఅధికాప్రఖ్యాకాంతిర్యస్యతథా॥ ౮ ॥ చామరేతి ॥ చామరవ్యజనేవాలవ్యజనే ౯॥౧౨॥టీ॥ అర్చిష్మంతమితి॥ప్రతపంతమాదిత్యమివస్థితం॥౧౩॥యఇతి॥ పురుహూతస్య-పురుభూయిష్ఠంయథాభవతితథాయజ్ఞభిర్హూయతఇతి తథా-నఃఅస్మాభిః॥౧౪॥ఇమాఇతి॥అష్టదిక్ష్వితిశేషః-శతశబ్దోత్రానేకవాచీ✱ విస్తీర్ణేతి॥అతిశయేనవిశాలానిఉరాంసియేషాం-శోణాశ్మవసనాః-పద్మరాగసదృశవసనాః-శోణాంశువసనాఇతిపాఠేశోణాఅంశవోవసనానిచయేషాంతే॥టీ॥శోణాశ్వవసనాఇతిపాఠే-శోణాఅశ్వావసనానిచయేషాంతే॥౧౭॥ ఏతద్ధితి ॥ ఇమేదేవాఇదానీంయథా

గ్నివచ్ఛిఖిభాస్వరాః దృశ్యంతే-రూపమిత్యత్రాపి యే ఇత్యధ్యాహార్యం-పంచవింశతివర్షాః పరిమాణమస్య పంచవింశతివార్షికం తదస్య పరిమాణమితిఠక్-వర్షస్యాభవిష్యతీత్యుత్తరపదవృద్ధిః-ఏవంభూతం రూపం శరీరం యే బిభ్రతి-అదభ్యస్తాదిత్యదాదేశః-పంచవింశతివార్షికమితి యావనావస్థోచ్యతే కౌమారం స్యాత్పంచదశాద్యావనం తు తతః పరమిత్యుక్తేః। త ఇమే పురా ఇత్యధ్యాహార్యం॥౧౭॥ తత్ర యుక్తిమాహ-ఏతద్ధీతి॥ ఏతత్ పంచవింశతివార్షికం వయః శరీరావస్థా దేవానాం నిత్యదా భవతి-నిత్యదేతి నిపాతః-కిలేతి ప్రసిద్ధౌ-యథే మే వసనాభరణాదిభిః శ్చారుదర్శనాః-తథా కిల దేవా ఇతి యోజనా॥౧౮॥ ఇహైవేత్యాది॥ రథే ఇత్యనేన తద్ధాసీనం రామం దృష్ట్వా రథమారూఢ ఇత్యవగమ్యతే-యావత్ జానామి జ్ఞాస్యామి-యావత్పురానిపాతయోర్లడితి లట్-వ్యక్తం అనుమితిం వినా స్పష్టం-ప్రత్యక్షేణ జ్ఞాస్యామీత్యర్థః-విరహోఽపి స్తుతయాఽనువ్రజంతం లక్ష్మణం పునః ప్రవిశ్య జగామేత్యాహ-తమేవమితి॥౨౦॥ తత ఇతి॥ అనుప్రాప్య ఏకాంతవచనశ్రవణాయ సమీపమాగత్య వివిక్తే రహసి.వక్ష్యమాణస్యాతిగోప్యత్వాత్॥౨౧॥ ఇహోపయాతీత్యాది॥ అసౌ రామః-ఇహ మత్సమీపే-ఉపయాతి ఉపయాన్ సౌ యావతి కాలే మాం నాభిభాషతే తావత్స్వప్రతిజ్ఞాం నిష్ఠాం సమాప్తిం నయతు॥ ని॥ నిష్ఠానిష్పత్తినాశాంతా ఇత్యమరః-మయా అసంభాష్యమాణ ఏవ స్వప్రతిజ్ఞాం నిర్వర్తయతు మయా సంభాషణే స్యదేవత్వప్రకటనం స్యాదితి భావః-సంభాషణాభావేపి దర్శనమస్త్విత్యత ఆహ-తత ఇతి-తతః స్వప్రతిజ్ఞానిష్ఠానయనానంతరం మాం ద్రష్టుమర్హతి సమాం పశ్యతు(౨౨) భవాంస్తం పశ్యత్విత్యత్రాహ - జితవంతమితి॥ రావణం జితవంతం అత ఏవ కృతార్థం కృతదేవప్రయోజనం. ఇమమహం చిరాద్ద్రష్టా ద్రష్టాస్మి-దర్శనసంభాషణాభ్యాం దేవత్వప్రకటేకా హానిరిత్యత్రాహ కర్మేతి॥ యస్మాదనైర్దేవైర్దుష్కరం మహత్కర్మ రావణవధాదికం అనేన మానుషవేషేణ కర్తవ్యం తస్మాదిత్యర్థః॥౨౩॥ ఇతీతి॥ ఇతి ఉక్తప్రకారేణ తాపసం తాపసవేషం-మానయిత్వా బహుమాన్య-తం శరభంగమామంత్ర్య-హరియుక్తేన అశ్వయుక్తేన-రథేన దివం యయౌ॥౨౪॥ ప్రయాతేత్వితి॥ రామాగమనోద్యోగకాల ఏవేంద్రస్య ప్రయాతత్వాత్ -సపరిచ్ఛదం స్త్రీభ్రాతృరూపపరివారసహితం యథా భవతి తథా-అగ్నిహోత్రం వహ్నిం-ఉపాసీనం తత్ర ప్రవేశార్థముపతిష్ఠంతం శరభంగముపాగమత్॥౨౫॥ తస్యేతి॥ సమనుజ్ఞాతాః ఆసనాయకృతానుమతికాః-లబ్ధవాసాః మునితో లబ్ధాసనాః - తతో నిమంత్రితాః - సత్కృతాశ్చ సంతః ని షె

రోదేశేషు సర్వేషాం హి రాజ్వలనసన్నిభాః। రూపం బిభ్రతి సౌమిత్రే పంచవింశతివార్షికమ్॥౧౭॥ ఏతద్ధి కిల దేవానాం వయో భవతి నిత్యదా * యథే మే పురుషవ్యాఘ్ర దృశ్యంతే ప్రియదర్శనాః॥౧౮॥ ఇహైవ సహ వైదేహ్యా ముహూర్తం తిష్ఠ లక్ష్మణ। యావజ్జానామ్యహం వ్యక్తం క ఏష ద్యుతిమాన్రథే * తమేవముక్త్వా సౌమిత్రిమిహైవ స్థీయతామితి। అభిచక్రామ కాకుత్స్థః శరభంగాశ్రమం ప్రతి ॥ ౨౦ ॥ తతస్సమభిగచ్ఛంతం ప్రేక్ష్య రామం శచీపతిః। శరభంగమనుప్రాప్య వివిక్త ఇదమబ్రవీత్॥౨౧॥ ఇహోపయాత్యసౌ రామో యావన్మాం నాభిభాషతే। నిష్ఠాం నయతు తావత్తు తతో మాం ద్రష్టుమర్హతి(౨౨) జితవంతం కృతార్థం చ ద్రష్టాహమచిరాదిమమ్। కర్మ హ్యనేన కర్తవ్యం మహదన్యైస్సుదుష్కరమ్* నిష్పాదయిత్వా తత్కర్మ తతో మాం ద్రష్టుమర్హతి॥ ౨౩ ॥ ఇతి వజ్రీ తమామంత్ర్య మానయిత్వా చ తాపసమ్ * రథేన హరియుక్తేన యయౌ దివమరిందమః॥౨౪॥ ప్రయాతే తు సహస్రాక్షే రాఘవస్సపరిచ్ఛదమ్ * అగ్నిహోత్రముపాసీనం శరభంగముపాగమత్ ॥౨౫॥ తస్య పాదౌ చ సంగృహ్య

యాం దృశ్య్వ యస్య-ఇవ దృశ్యంతే - ఏతదేవ దేవానాం నిత్యదా వయో భవతీతి సంబంధః॥౧౮॥ ఇహైవేత్యాది శ్లోకద్వయమేకం వాక్యం ॥ హే లక్ష్మణ వైదేహ్యా సహ ఇహైవ తిష్ఠ-ఆవాసపిత్వా యాసాకమాగచ్ఛావ ఇత్యత ఆహ- యావదితి ॥ రథే రథసమీపే పక ఇతి యావజ్జానామి-తావత్పర్యంతమిహైవ స్థీయతామితి-తం సౌమిత్రిమేవముక్త్వా- రాఘవః శరభంగాశ్రమం ప్రతి స్వయమేవాభిచక్రామ-గంతుముపక్రాంత ఇతి సంబంధః॥౧౯॥౨౦॥ తత ఇతి ॥ శరభంగమనుజ్ఞాప్య-వక్ష్యమాణవచనశ్రవణే న శరభంగమంగీకార్య-వివిక్తే ఏకాంతే పరమరహస్యత్వాత్ ॥౨౧॥ ఇహోపయాతీతి॥ రామః ఇహోపయాతి-అసౌ యావన్మాం నాభిభాషతే - తావత్కర్మణో నిష్ఠాం నివృత్తిం నయతు-తతో మాం ద్రష్టుమర్హతి-మమాభిభాషణాత్పూర్వమేవ-అనేన రావణవధరూపం కర్మ కర్తవ్యం - తతో మాం ద్రష్టుమర్హతి- తదా ముఖితస్య పరమకటాక్షవీక్షణస్య స ఏవావసర ఇత్యర్థః(౨౨) జితవంతమితి॥ అనేనాన్యైః సుదుష్కరం-మహత్కర్మ రావణవధరూపం కర్మ కర్తవ్యం-కృతార్థం కృతదేవప్రయోజనం విజయినం ద్రష్టా ద్రక్ష్యామి-రావణవధానంతరం దృష్ట్వా కృతార్థో భవిష్యామీతి భావః॥౨౩॥౨౪॥ తస్యేతి ॥ రామస్తస్య పాదౌ సంగృహ్య

దుః॥ ౨౬॥ తత ఇతి॥ శరభంగ ప్రయాణానంతరం తద్ గమననిమిత్తం॥ ౨౭॥ కథంన్యవేదయదిత్యత్రాహ-మామితి ॥ సర్వేషాం వరందదాతీతి వరదః ఏష ఇంద్రః మాం బ్రహ్మలోకం నినీషతి నేతుమిచ్ఛతి-బ్రహ్మాజ్ఞయేతి శేషః ॥ ౨౮॥ తర్హి కిమర్థం న గతో౽సీత్యత్రాహ-అహమితి॥ హే నరవ్యాఘ్ర అదూరతో వర్తమానం మనసి సదా సన్నిహితం త్వాం-యోగతః జ్ఞాత్వా ప్రియాతిథిం త్వాం అదృష్ట్వా త్వదనుభవానందం విహాయ బ్రహ్మలోకం- ఆ బ్రహ్మభవనాల్లోకాః పునరావర్తిన ఇత్యుక్తలోకం న గచ్ఛామి ॥ ౨౯॥ తర్హి కేన సాధనేన కం లోకం గమిష్యసీత్యత్రాహ-త్వయేతి॥ ధార్మికేణ ధర్మస్వరూపేణ-స్వార్థరక్-మహాత్మనా సన్యాసంకల్పేన - త్వయా సమాగమ్య త్వత్సహాయేనైవ యోగ్యభూతం- దేవసేవితం- యత్ర పూర్వే సాధ్యాస్సంతి దేవా ఇత్యుక్తరీత్యా నిత్యసూరిసేవితం- త్రిదివం త్రిపాద్విభూతిం - బ్రహ్మలోకాదుత్కృష్టం-గమిష్యామి- బ్రహ్మలోకం న గచ్ఛామి త్రిదివం గమిష్యామీత్యనేనాయమర్థో౽వగమ్యతే॥ ౩౦॥ క్రమేణ తథాభూతః వ్యతిఅర్జితాః కర్మఫలాని ప్రథమమనుభవేత్యత ఆహ అక్షయా ఇతి ॥ బ్రాహ్మ్యః బ్రహ్మలోకభవాః-నాకపృష్ఠ్యాస్స్వర్గలోకభవాః-అక్షయాశ్చిరకాలస్థాయినః-యేలోకాః భోగభూమయః-మయా ఆర్జితాః తాన్ మామకాన్ ప్రతిగృహ్ణీష్వ-మత్కృతాని సర్వాణి సుకృతాని త్వదర్పితాని సంత్వితి భావః-సర్వత్రాతిథిసత్కారః ప్రాప్త ఇతీతి కౌతుకః-కర్మణాం భగవదర్పణం నావ ఫలసంగత్యాగకర్తృత్వత్యాగపూర్వకం భగవత్కైంకర్యతయానుష్ఠానం॥ తనిశ్లోకి॥ బ్రాహ్మ్యః బ్రహ్మలోకభవాభోగప్రదేశవిశేషాః- నాకపృష్ఠ్యాః స్వర్గలోకభవాభోగప్రదేశవిశేషాః-ఉభయత్ర దిగాతిభోగ్యోయదితియత్ . ప్రతిగృహ్ణీష్వ మామకానితి సర్వేశ్వరే ఫలసమర్పణాభిప్రాయేణోక్తం-అతిథిసత్కారవివక్షయా ప్రాప్తేతి-ఉత్తరత్ర మత్ప్రసాదాత్ భార్యస్త్వం విహరస్వ సలక్ష్మణ ఇతీదమపి ఫలసమర్పణాభిప్రాయమేవ(ర)॥ ౩౧॥ తదిదమంగీకుర్వన్ తస్య వాచికకైంకర్యం నియమయతి-అహమేవేతి॥ ఆహరిష్యామ్యేవ స్వీకరిష్యామ్యేవ· సర్వలోకాన్ త్వయా మయ్యర్పితాన్-ఇహ కాననే- ప్రదిష్టం త్వయా నిర్దిష్టం·ఆవాసం త్విచ్ఛామి·తుశబ్దేన త్వదభిమతదేశ ఏవ వాస ఇత్యుచ్యతే·సా కాశీతి నివాసీతి భువి సా మోక్ష్యతి నాధ్యాస్యత ఇత్యాదికమిహానుసంధేయం॥ తనిశ్లోకి॥ అహమేవాహరిష్యామి సంపాదయామి· ప్రదాస్యామీత్యర్థః॥ శ్రు॥ ఇష్టాపూర్తం బహుధా జాతం జాయమానం విశ్వం బిభర్తి భువనస్య నాభిరితి శ్రుతేః ॥ లభతే చ తతః కామాన్ మయైవ విహితానితి భగవదుక్తేశ్చ(ణ)॥ ౩౩॥ రాఘవేణేతి॥ మహాప్రాజ్ఞ ఇత్యనేన మృగరూపమారీచనిరసనం మనసి కృతవానితి సూచయతి॥ ౩౪॥ ఇహేతి ॥ ధార్మికః ధర్మచా

రామస్సీతా చ లక్ష్మణః । నివేదయామనుజ్ఞాతా లబ్ధవాసా నిమంత్రితాః॥ ౨౬॥ తతశ్శక్రే ప్రయాతే తం పర్యపృచ్ఛత్స రాఘవః। శరభంగశ్చ తత్సర్వం రాఘవాయ న్యవేదయత్ ॥ ౨౭॥ మామేష వరదో రామ బ్రహ్మలోకం నినీషతి * జితముగ్రేణ తపసా దుష్ప్రాపమకృతాత్మభిః॥ ౨౮ ॥ అహం జ్ఞాత్వా నరవ్యాఘ్ర వర్తమానమదూరతః * బ్రహ్మలోకం న గచ్ఛామి త్వామదృష్ట్వా ప్రియాతిథిమ్॥ ౨౯॥ త్వయాహం పురుషవ్యాఘ్ర ధార్మికేణ మహాత్మనా * సమాగమ్య గమిష్యామి త్రిదివం దేవసేవితమ్॥ ౩౦॥ అక్షయా నరశార్దూల మయా లోకా జితాశ్శుభాః । బ్రాహ్మ్యాశ్చ నాకపృష్ఠ్యాశ్చ ప్రతిగృహ్ణీష్వ మామకాన్॥ ౩౧॥ ఏవముక్తో నరవ్యాఘ్రస్సర్వశాస్త్రవిశారదః * ఋషిణా శరభంగేణ రాఘవో వాక్యమబ్రవీత్ ॥ ౩౨॥ అహమేవాహరిష్యామి సర్వలోకాన్మహామునే * ఆవాసం త్వహమిచ్ఛామి ప్రదిష్టమిహ కాననే॥ ౩౩॥ రాఘవేణైవముక్తస్తు శక్రతుల్యబలేన వై * శరభంగో

మహాత్మేతి-రామస్య స్వావతారత్వేపి-క్షత్రియరూపేణావతీర్ణత్వాద్యద్యదాచరతి శ్రేష్ఠ ఇతి న్యాయేన క్షత్రియమర్యాదాం ప్రవర్తయతీతి సూచితం॥ ౨౬॥ ౨౮॥ అహం జ్ఞాత్వేతి॥ హే నరవ్యాఘ్ర పురుషోత్తమ-అదూరతో వర్తమానం-బహుకాలం మనసా ధ్యాతం అద్య నామ మమ భాగ్యవశేన- బాహ్యేప్యదూరే వర్తమానం- ప్రియాతిథిం ప్రియా అతిథయో భక్తా యస్య తం త్వామదృష్ట్వా-బ్రహ్మలోకం న గచ్ఛామి న గమిష్యామీత్యర్థః॥ ౨౯॥ త్వయేతి॥ హే దేవ ధార్మికేణ భక్తసంరక్షణరూపధర్మశీలేన-మహతః మహాత్మనా మమ హార్దజగదాధారః ఆత్మా త్రిమూర్తిర్యస్య తత్త్వయా పరమపురుషేణ సమాగమ్య-త్రిదివం బ్రహ్మలోకం గమిష్యామి-అయం భావః-నిత్యనిరతిశయనిర్మలానందస్వరూపస్య భక్తజనపారిజాతస్య తవ దర్శనానందం విహాయ బ్రహ్మలోకే నకిమపి భోక్తవ్యమస్తి·తథాపి పూర్వమపి మయైవ శరీరాంతరైరనుభూతమపి బ్రహ్మలోకం-స్వబలప్రారబ్ధకర్మాణి మోగమిష్యామి కిం కర్తవ్యమితి॥ ౩౦॥ అక్షయా ఇతి॥ బ్రాహ్మ్యః బ్రహ్మలోకభవాః·భోగప్రదేశవిశేషాః·నాకపృష్ఠ్యాః స్వర్గలోకభవాః భోగప్రదేశవిశేషాః· ప్రతిగృహ్ణీష్వ మామకానితి సర్వేశ్వరే శ్రీరామే ఫలసమర్పణాభిప్రాయేణోక్తం· అతిథిసత్కారవివక్షయా ప్రాప్తేతి · అహమే

రీ-ధర్మాత్మా ధర్మబుద్ధిః-వసతిఅత్రారఇతి శేషః॥౩౫॥౩౬॥ఇమామితి॥ మందాకినీశబ్దఃపుణ్యనదీమాత్రే మునిభిరుపచర్యతే- అతఎవచిత్రకూటేప్యుక్తం-ప్రతిస్రోతామిత్యాదావర్థః - ప్రతిస్రోతసంకృత్యానుసృత్యవ్రజ-నద్యాంపూర్వవాహిన్యాంపురుషేణపశ్చిమాభిముఖతయాగమనే ప్రతిస్రోతస్త్వంభవతి- పుష్పోడుపవహాం-ఉడుపఃప్లవః-ఉడుపాకారపుష్పచయావహామిత్యర్థః-నదీంతత్రతత్రగమిష్యసీత్యనేనక్వచిన్నదీతీరేక్వచిద్వ్యవహితేచమార్గఇత్యుచ్యతే॥౩౭॥ ఏషపంథాఇతి॥ అనయోక్త్యాసుతీక్ష్ణాశ్రమమార్గో హస్తేననిర్దిశ్యతే - అథమునిస్స్వదేహత్యాగకాలేరామసన్నిధానమర్థయతేముహూర్తంపశ్యతాతమామితి - తాతసర్వలోకజనక ॥ ౩౮ ॥ తతఇతి ॥ మంత్రవిత్ -బ్రహ్మమేధమంత్రవిత్ శరభంగఃఅగ్నింసుసమాధాయపరిస్తరణాదిభిరలంకృత్య- ఆజ్యేనబ్రహ్మమేధమంత్రైర్హుత్వాహుతాశనంప్రవివేశ-అత్రవిధిః॥ యద్యుత్క్రాంతాదైవాప్త్వాబ్రహ్మమేధానలంవ్రజేత్ ।-నాభివక్త్రాత్మగానగ్నీనవరోప్యయథాస్థలం।సంస్కారమేవితి॥౩౯॥౪౧॥అథాస్యదేవయానమార్గేణబ్రహ్మలోకప్రాప్తిందర్శయతి-సచేత్యాదినా॥కుమారలక్షణముక్తంరత్నాకరే॥శ్లో॥ బాలోథపంచదశభిస్త్రింశద్భిస్తుకుమారకఇతి॥బ్రహ్మలోకం- తేర్చిషమభిసంభవంత్యర్చిషోహరహ్నఆపూర్యమాణపక్షమాపూర్యమాణపక్షాద్యాన్షడుదఙ్ఙేతిమాసాంస్తాన్మాసేభ్యస్సంవత్సరంసంవత్సరాదాదిత్యమాదిత్యాచ్చంద్రమసంచంద్రమసోవిద్యుతంతత్పురుషోమానవస్సఏనాన్బ్రహ్మగమయతీత్యుక్తంబ్రహ్మాత్మకంలోకం॥౪౩॥సఇతి ॥ అత్రపితామహశబ్దోపిసవిగ్రహపరమాత్మపరః-సర్వమిదంశరభంగస్యరామసాన్నిధ్యప్రతీక్షయావ్యజ్యతే-అస్మిన్సర్గేచతుశ్చత్వారింశచ్ఛ్లోకాః॥౪౪॥ ఇతిశ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే-రత్నమేఖలాఖ్యానే-ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే-పంచమస్సర్గః. ******************************
ఏవంఖరవధార్థిమునిజనశరణాగతింవక్తుంతదుపయోగితయారామస్యసమర్థకారుణికత్వముక్త్వాఅథతచ్ఛరణాగతింవక్తుముపక్రమతే-శరభంగఇత్యాది॥ శర

మహాప్రాజ్ఞఃపునరేవాబ్రవీద్వచః॥౩౪॥ఇహరామమహాతేజాస్సుతీక్ష్ణోనామధార్మికః *వసత్యరణ్యేధర్మాత్మాసతేశ్రేయోవిధాస్యతి॥౩౫ సుతీక్ష్ణమభిగచ్ఛత్వంశుచౌదేశేతపస్వినమ్ * రమణీయేవనోద్దేశేసతేవాసంవిధాస్యతి॥౩౬॥ ఇమాంమందాకినీంరామప్రతిస్రోతామనువ్రజ * నదీంపుష్పోడుపవహాంతత్రతత్రగమిష్యసి॥౩౭॥ఏషపంథానరవ్యాఘ్రముహూర్తంపశ్యతాతమామ్ * యావజ్జహామిగాత్రాణిజీర్ణాంత్వచమివోరగః॥౩౮॥తతోగ్నింసుసమాధాయహుత్వాచాజ్యేనమంత్రవిత్ * శరభంగోమహాతేజాఃప్రవివేశహుతాశనమ్॥ ౩౯ ॥తస్యరోమాణికేశాంశ్చదదాహాగ్నిర్మహాత్మనః * జీర్ణాంత్వచంతథాస్థీనియచ్చమాంసంసశోణితమ్ । రామస్తువిస్మితోభ్రాత్రాభార్యయాచసహాత్మవాన్॥ ౪౧॥సచపావకసంకాశఃకుమారస్సమపద్యత । ఉత్థాయాగ్నిచయాత్తస్మాచ్ఛరభంగోవ్యరోచత * సలోకానాహితాగ్నీనామృషీణాంచమహాత్మనామ్ । దేవానాంచవ్యతిక్రమ్యబ్రహ్మలోకంవ్యరోహత॥౪౩॥సపుణ్యకర్మాభవనేద్విజర్షభఃపితామహంసానుచరందదర్శహ । పితామహశ్చాపిసమీక్ష్యతంద్విజంననందసుస్వాగతమిత్యువాచహ ॥ ౪౪ ॥ ఇతిశ్రీమదారణ్యకాండే - పంచమస్సర్గః.

వాహరిష్యామీతిసమర్పితఫలస్వీకారోక్తిః-ప్రీతికార్థస్త్వహమేవసర్వాన్లోకానాహరిష్యామినతుత్వత్తఃప్రతిగృహీష్యామీతి - క్షత్రియస్యప్రతిగ్రహానర్హత్వాదిత్యభిప్రాయఃప్రదిష్టంప్రదర్శితంత్వయేతిశేషః॥౩౬॥ఇమామితి॥ప్రతిస్రోతామిత్యాబంతత్వమార్షంప్రతిస్రోతసంకృత్యాఅనువ్రజఅనుసృత్యగచ్ఛనద్యాంపూర్వవాహిన్యాంపురుషేణపశ్చిమాభిముఖగమనే ప్రతిస్రోతస్త్వంభవతి-పుష్పోడుపవహాంపుష్పవల్లఘూన్యుడుపానివహతీతతథా-యద్వాపుష్పప్రస్తరవహాం॥౩౭॥ఏషఇతి॥ తాతజగజ్జనకమాంపశ్య-అయంకృతార్థోభవల్విలికరుణాకటాక్షేణేతిశేషః-గాత్రాణిత్యవయవాభిప్రాయేణ॥శ్లో॥ వృద్ధశ్చక్రియాలుప్తః ప్రత్యాఖ్యాతభిషక్క్రియః॥ఆత్మానంఘాతయేద్యస్తుభృగ్వగ్న్యనశనాదిభిరితివచనాచ్ఛరభంగస్యాగ్నిప్రవేశఃసమంజసఇతి॥టీ॥ఫలస్తుతిః స్కాందే ॥ శ్లో ॥ శరభంగాశ్రమప్రాప్తపురుహూతసమాగమమ్।దర్శనంశరభంగస్యరఘునాథస్యపూజనమ్। శృణ్వంతోమరుతాంలోకంప్రాప్నువంతినసంశయఇతి॥ ౪౪॥ ఇతిశ్రీమహేశ్వరతీర్థకృతౌ - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయామారణ్యకాండవ్యాఖ్యాయాం-పంచమస్సర్గః .

శరభంగఇతి॥మునిసంఘః కాకుత్స్థంకకుత్స్థాన్వయేవతీర్ణం-జ్వలితతేజసంరామంరమంతేయోగినోనంతఇతిశ్రుతేః-పరబ్రహ్మాభ్యాగచ్ఛంత-ద్రష్టుంకించిదిష్ట

భంగేదివంయాతఇతికాలప్రదర్శనంసుతీక్ష్ణాదీనాంవిద్యమానత్వాత్-సమాగతాః సంమిళితాః॥౧॥వైఖానసాఇత్యాది॥ యేనఖాః తేవైఖానసాః- యేవాలాః తేవాలఖిల్యాఇత్యుక్తరీత్యాభగవన్నఖరోమజాతాఋషయః-సదాశరీరంసంప్రక్షాళయంతీతిసంప్రక్షాళాః-మరీచీశ్చంద్రసూర్యాదికిరణాః సదాపిబంతీతిమరీచిపాః సదాఅంతఃకిరణాః ప్రవేశయంతోవివృతాస్యాఇత్యర్థః - అశ్మభిరాత్మశరీరాణికుట్టంతీత్యశ్మకుట్టాః-పత్రాహారాఃపర్ణాశనాః(౨) దంతాపవోలూఖలంతదేషామస్తీతిదంతోలూఖలినః-దంతైరేవవ్రీహ్యాదితుషనిర్మోకంకృత్వాభక్షయంతఇత్యర్థః-ఉన్మజ్జకాః-శిరోమాత్రముద్ధృత్యసదాజలావగాఢాః-గాత్రమేవశయ్యాయేషాంతేగాత్రశయ్యాః-ఉరసిపృష్ఠేంసయోర్వాశిరఃకృత్వాశయానాఇత్యర్థః- అతోనస్థండిలశాయినఇత్యనేనపునరుక్తిః - అశయ్యాఃఅనవ్రగాత్రాఇత్యర్థః-అభ్రావకాశకాః-వర్షవాతాతపాదిష్వప్యనావృతదేశఏవవర్తమానాః(౩)సలిలాహారాఃసలిలమాత్రాహారాః-వాయుభక్షాఃవాయుమాత్రభక్షాః - ఆకాశేవృక్షాగ్రాదౌనిలీయంతఇత్యాకాశనిలయాః-స్థండిలేకుశాద్యాస్తృతభూతలేశేరతఇతిస్థండిలశాయినః(౪) వ్రతోపవాసినఃవ్రతోపవాసనిరతాఃసర్వాహారశూన్యాఇత్యర్థః-ఆర్ద్రపటవాససఃఆర్ద్రపటవసనశీలాఃసజపాఃసదాజపశీలాఃతపోనిత్యాఃస్వాధ్యాయమధీతేతపఏవతత్తప్యతేతపోహిస్వాధ్యాయఇత్యుక్తసదాస్వాధ్యాయపారాయణరూపతపోనిష్ఠాఃపంచతపోన్వితాఃగ్రీష్మేపంచాగ్నిమధ్యస్థాః(౫)బ్రాహ్మ్యాశ్రియాబ్రహ్మవిద్యానుష్ఠానజనితబ్రహ్మవర్చసేన-దృఢఃపరిపక్వఃయోగోయమనియమాద్యష్టాంగయోగోయేషాంతేదృఢయోగాః-సమాహితాఃయోగైకాగ్రచిత్తాః- ఏవంభూతాస్తాపసారామమభిజగ్మురిత్యన్వయః-మునివైవిధ్యోక్తిర్దర్శనీయత్వాయ-అత్రాభిజగ్మురిత్యనేనశరణాగతిరుక్తా॥౬॥అభిగమ్యేత్యాది(౭) ఇక్ష్వాకుకులస్యప్రధానఃపృథివ్యాశ్చనాథఃప్రథమేదృష్టాంతః

శరభంగేదివంయాతేమునిసంఘాస్సమాగతాః । అభ్యగచ్ఛంతకాకుత్స్థంరామంజ్వలితతేజసమ్॥౧॥ వైఖానసావాలఖిల్యాస్సంప్రక్షాళామరీచిపాః।అశ్మకుట్టాశ్చబహవఃపత్రాహారాశ్చధార్మికాః(౨)దంతోలూఖలినశ్చైవతథైవోన్మజ్జకాఃపరే।గాత్రశయ్యాఅశయ్యాశ్చతథైవాభ్రావకాశకాః(౩)మునయస్సలిలాహారావాయుభక్షాస్తథాపరే । ఆకాశనిలయాశ్చైవతథాస్థండిలశాయినః(౪)వ్రతోపవాసినోదాంతాస్తథార్ద్రపటవాససః । సజపాశ్చతపోనిత్యాస్తథాపంచతపోన్వితాః(౫)సర్వేబ్రాహ్మ్యాశ్రియాజుష్టాదృఢయోగాస్సమాహితాః।శరభంగాశ్రమేరామమభిజగ్ముశ్చతాపసాః॥౬॥అభిగమ్యచధర్మజ్ఞారామంధర్మభృతాంవరమ్।ఊచుఃపరమధర్మజ్ఞమృషిసంఘాస్సమాహితాః(౭) త్వమిక్ష్వాకుకుల

పయితుమితిశేషః-అయంభావఃస్వప్రకాశపరబ్రహ్మైవకకుత్స్థాన్వయేవతీర్ణఃసద్భాగ్యవశేనఅస్మద్దృష్టిగోచరోభూత్ -అతోస్మత్తపోదానాదికమద్యఫలితమితిదర్శనానందేనకృతార్థీభవితుంనిర్ధనస్యధనలాభేయథా-తద్వదానందనిర్భరామునిసంఘాః-నానాదిగ్భ్యఃసమాగతాఇతి(౧)వైఖానసాఇతి॥వైఖానసాదయస్తపోవిశేషలబ్ధసంజ్ఞాస్తాపసవిశేషాః-యద్వాబ్రహ్మణోనఖజాతావైఖానసాః కేశజాతావాలఖిల్యాః॥యేనఖాఃతేవైఖానసాః-యేవాలాఃతేవాలఖిల్యాఇతిశ్రుతేః-యద్వావిఖనసమునినాప్రోక్తంసూత్రమధికృత్యతన్మార్గానుసారిణోవైఖానసాః-వాలఖిల్యాస్తునవేన్నేలబ్ధేపూర్వసంచితత్యాగినః-సంప్రక్షాళాస్తుభగవతఃశ్రీపాదక్షాళనజాతామహర్షయఃయద్వాప్రత్యహంజీవనసాధనంసంపాద్యసర్వంవినియుజ్యవర్తంతేయేతేఅశ్వస్తనికాఃసంప్రక్షాళాఃమరీచిపాఃచంద్రికాపాయినః-అశ్మకుట్టాస్తుభక్షణార్థంప్రియంగ్వాదీనశ్మన్యేవకుట్టయంతీతితథా-పత్రాహారాఃజీర్ణపర్ణాశనాః(౩)యేవ్రీహ్యాదీన్దంతైఃఖండయిత్వాభక్షయంతితేదంతోలూఖలినః - ఉన్మజ్జకానామకంఠదఘ్నజలేస్థిత్వాతపఃకుర్వంతః-ఉన్మత్తకాఇతిపాఠే-ఉద్గతఃమత్తోమత్తత్వంయేషాంతేతథా-స్వార్థేకః(యద్వాజ్ఞానినోబాలోన్మత్తాఇవేతిస్మరణాత్తథా) గాత్రశయ్యాస్తుకేవలంస్థలేగాత్రైరేవయేశేరతేతే తథా-యేకదాచిదపినశేరతేతేఅశయ్యాః-అభ్రావకాశకాఃవర్షవాతాతపవర్షేషుకేవలమాకాశేఅసంవృతదేశేతపశ్చరంతితేతథా-అభ్యవకాశినఇతిపాఠేఅభ్యవకాశినఃజాగ్రత్స్వభావినః- ఆకాశనిలయాఃఆకాశఏవవాయుధారణబలేననిలీయంతేతథా-యేకుశాద్యావృతభూతలేశేరతేతేస్థండిలశాయినః(౪)వ్రతోపవాసినఃవ్రతోపవాసనిష్ఠాఃఆర్ద్రపటవాససఃఆర్ద్రపటఏవవాసఃఆచ్ఛాదనంయేషాంతేతథా-తపోనిత్యాః॥తపోహిస్వాధ్యాయఇతిశ్రుతేః-సదాఅధ్యయననిష్ఠాఇత్యర్థః-పంచతపోన్వితాఃపంచాగ్నిమధ్యేసమాచరితతపస్కాఇత్యర్థః॥౬॥ అభిగమ్యేతి॥రక్షఃపరిపీడితానాంస్వేషాంఅనన్యగతికత్వం,జగద్రక్షణాయావతీర్ణస్యశ్రీరామచంద్రస్యసర్వలోకశరణ్యత్వంచనిశ్చిత్యస్వరక్షణార్థంతస్యదయోత్పాదకానివాక్యానిమునయోవిజ్ఞా

దేవానామితి - యథా దేవేంద్ర ఇతి శక్రస్య నామ తథా రఘుపతిరితి తవ నామేత్యర్థః(౮) విశ్రుత ఇతి ॥ యశసా శరభఙ్గానుగ్రహకీర్త్యా- విక్రమేణ విరాధనిరసనేన చ-త్రిషులోకేషు భూర్భువస్స్వర్లోకేషు-విశ్రుతః ప్రసిద్ధః-పితృభక్తిస్త్వయి పుష్కలా-తద్వచనేన లబ్ధస్యాపి రాజ్యస్య త్యాగాత్ - సత్యం సత్యవచనం చ-త్వయి పుష్కలం-భరతప్రార్థనయాపి ప్రతిజ్ఞాతస్యాభఞ్జనాత్ -ధర్మశ్చ త్వయి పుష్కలః-శరభఙ్గానుగ్రహాత్ (౯) త్వామితి॥ ధర్మజ్ఞం ధర్మవత్సలమిత్యుక్తానువాదః- అర్థినో యాచకాస్తేషాం భావోర్థిత్వం-యాచ్ఞేత్యర్థః-సా చ రక్షోనిరసనవిషయా - తయా త్వాం కించిద్వక్ష్యామః తత్ క్షన్తుమర్హసి - అత ఏతయా త్వదనుగమనమేవ కార్యసాధనం-అత్యర్థం తిశయేన విజ్ఞాపనం తు క్షమస్వేత్యర్థః-ఏతేన ఉపాయత్వాధ్యవసాయ ఏవ చేతనస్య కృత్యం-ప్రార్థనం తు న కర్తవ్యం-హఠాత్కృతేపి క్షమాపణం కర్తవ్యమిత్యుక్తం భవతి(౧౦) స్వవిషయే రామేణ రక్షణం స్వాభావికమితి దర్శయిష్యన్తః ఔపాధికం లౌకికరాజరక్షణప్రకారం దర్శయన్తి - అధర్మస్త్విత్యాదినా॥ యః ప్రజాభ్యో బలిషడ్భాగం హరతి-హృత్వా చ తాః న రక్షతి-తస్య మహానధర్మః- బలిః కరః॥ ని॥ భాగధేయః కరో బలిరిత్యమరః - షష్ఠో భాగః షడ్భాగః-లుప్తపూరణో నిర్దేశః-బలిశ్చాసౌ షడ్భాగశ్చ బలిషడ్భాగః(౧౧) ఏవమరక్షణే ప్రత్యవాయముక్త్వా రక్షణే అభ్యుదయమాహుః యుఞ్జాన ఇతి - యుఞ్జానో యతమానః నిత్యయుక్తో నిత్యావహితః-సర్వాన్ స్వవిషయవాసినః స్వకీయాన్ ప్రాణానివ- ప్రాణైః ప్రాణేభ్యోపి - ఇష్టాన్ సుతానివ చ యో రక్షతి స మహీపతిః బహువార్షికీం బహుకాలస్థాయినీం-శాశ్వతీం అనువృత్తాం॥ ని॥ ముహుః పునఃపునశ్శశ్వదితి బాణః - భవార్థే -తతో జీవ -కీర్తిం ప్రాప్నోతి- బ్రహ్మణస్థానమాసాద్య తత్ర బ్రహ్మణా మహీయతే పూజ్యతే చ(౧౩) యస్తు కరప్రదానాసమర్థో మునిజనస్తద్రక్షణం కుత ఇత్యత్రాహ-యదితి॥ యద్ధర్మం-తత్ర ధర్మే-రాజ్ఞశ్చతుర్భాగః- చతుర్థాంశో

స్యాస్య పృథివ్యాశ్చ మహారథ । ప్రధానశ్చాసి నాథశ్చ దేవానాం మఘవానివ(౮) విశ్రుతస్త్రిషు లోకేషు యశసా విక్రమేణ చ । పితృభక్తిశ్చ సత్యం చ త్వయి ధర్మశ్చ పుష్కలః(౯) త్వామాసాద్య మహాత్మానం ధర్మజ్ఞం ధర్మవత్సలమ్। అర్థిత్వాన్నాథ వక్ష్యామస్తచ్చ నః క్షన్తుమర్హసి(౧౧) అధర్మస్తు మహాంస్తాత భవేత్తస్య మహీపతేః । యో హరేద్బలిషడ్భాగం న చ రక్షతి పుత్రవత్ (౧౧) యుఞ్జానస్స్వానివ ప్రాణాన్ ప్రాణైరిష్టాన్ సుతానివ । నిత్యయుక్తస్సదా రక్షన్ సర్వాన్ విషయవాసినః* ప్రాప్నోతి శాశ్వతీం రామ కీర్తిం స బహువార్షికీమ్। బ్రహ్మణస్థానమాసాద్య తత్ర చాపి మహీయతే (౧౩) యత్కరోతి పరం ధర్మం మునిర్మూలఫలాశనః । తత్ర రాజ్ఞశ్చతుర్భాగః ప్రజా ధర్మేణ రక్షతః (౧౪) సో

పయన్తి- శరభఙ్గాశ్రమే రామమిత్యాదినా-పరిపాలయ నస్సర్వాన్ రాక్షసేభ్యో నృపాత్మజేత్యన్తేన గ్రన్థసన్దర్భేణ॥ ఊచురితి ॥ సమాహితాః సావధానాః(౭) త్వమిత్యాదిశ్లోకద్వయస్య ప్రతీతికార్థః స్పష్టః- వస్తుతస్తు దేవానాం మఘవానివ-ఇక్ష్వాకుకులస్య ఇక్ష్వాకుకులమాత్రస్య పృథివ్యాశ్చ పృథివీమాత్రస్య చ ప్రధానో నాథస్త్వమితి కాకుః-కింతు జగద్ధారణపోషణకర్తా అత ఏవ నిరవధికేన యశసా విక్రమేణ చ త్రిషు లోకేషు సర్వలోకేషు విశ్రుతః సకలలోకాధీశ్వర ఇతి శేషః - తథాపి తు త్రియరూపేణావతీర్ణత్వాల్లోకశిక్షార్థం-త్వయి పితృవ్రతత్వం పిత్రర్థం వ్రతం యస్య పితృవ్రతః తస్య భావస్తత్త్వం పితృవచనపరిపాలనత్వమితి యావత్ - సత్యం సత్యవచనత్వం పుష్కలః అధికో ధర్మశ్చ త్వయ్యస్తీత్యర్థః(౯) త్వామితి ॥ ధర్మజ్ఞం శరణాగతరక్షణరూపం ధర్మం జానాతీతి తథోక్తం ధర్మవత్సలం తాదృశధర్మానుష్ఠానపరతం-త్వామాసాద్య శరణ్యత్వేన ప్రాప్య-అర్థిత్వాత్ -అర్థో రక్షణవిషయయాచ్ఞా తద్వన్తో ర్థినః తేషాం భావస్తత్త్వం- హే నాథ సర్వలోకప్రార్థనీయ వక్ష్యామః కించిద్విజ్ఞాపయిష్యామః-నః అస్మాకం తత్తు విజ్ఞాపనరూపాపరాధం క్షన్తుమర్హసి- యద్యపి సత్సు కార్యవతాం పుంసాం మల మేవాగ్రతస్థితమితి న్యాయేన-త్వయి శరణాగతిమాత్రమేవ కార్యసాధనం - తథాప్యత్యతిశయేన కించిదుచ్యతే- తత్త్వయా క్షన్తవ్యమితి భావః(౧౦)జగద్రక్షణాయావతీర్ణో రామో స్మాన పరక్షిష్యతీతి విజ్ఞాయాప్యత్యతిశయాల్లోకరీత్యనుసారేణ రాజధర్మం విజ్ఞాపయన్తి ॥ అధర్మ ఇతి॥ సర్వాన్విషయవాసిన ఇత్యుత్తరశ్లోకగతమపి సంబధ్యతే- తాన్ పుత్రవద్యో న రక్షతి- తేభ్యో బలిషడ్భాగం-బలిః కరః షష్ఠో భాగః షడ్భాగః స చాసౌ షడ్భాగశ్చ తం గృహ్ణాతి-తస్య మహానధర్మః(౧౧) ఏవమరక్షణే అనిష్టముక్త్వా రక్షణే అభ్యుదయమాహుః॥ యుఞ్జాన ఇతి శ్లోకద్వయేన॥ యుఞ్జానః ప్రజారక్షణే యతమానః- నిత్యయుక్తో నిత్యావహితః సర్వాన్ స్వవిషయవాసినః స్వకీయాన్ ప్రాణానివ- ప్రాణైః ప్రాణేభ్యోపి పఞ్చమ్యర్థే తృతీయా-ఇష్టాన్ సుతానివ- రక్షన్ స రాజా- ఐహికాముష్మికఫలం ప్రాప్నోతి (౧౩) రక్షకస్య రాజ్ఞః కిం

భవతి(౧౪)ఏవంభూతస్యాపి ప్రజారక్షకస్య ఫలముక్త్వా ధర్మానపేక్షయా రామేశరణాగతిరేవ రక్షణహేతురిత్యాహుః-సోయమిత్యాదినా॥సఃపూర్వోక్తవైఖానసాదిరూపః-బ్రాహ్మణాఃభూయిష్ఠాఃఅధికాఃయస్మిన్ సబ్రాహ్మణభూయిష్ఠః-క్షత్రియవైశ్యవానప్రస్థసంభవాత్ బ్రాహ్మణభూయిష్ఠఇత్యుక్తం-యద్వా బ్రాహ్మణాఃబ్రహ్మవిదః-తదధీతేతద్వేదేత్యణ్-వానప్రస్థానాంతృతీయాశ్రమిణాంగణః-త్వంనాథోయస్యాసౌత్వన్నాథఃఅనాథవత్ బాధ్యతే॥తనిశ్లోకి॥ సోయంబ్రాహ్మణభూయిష్ఠఇత్యనేనక్షత్రియవైశ్యవానప్రస్థాశ్చకేచిదిహసంతీతివ్యజ్యతే-యద్వా బ్రహ్మవిద్భూయిష్ఠః-బ్రాహ్మణత్వాదిపరమైకాంతిధర్మనిష్ఠఇత్యర్థః- అతఏవ-త్వన్నాథఇత్యేకంపదం-త్వమేవనాథోయస్యసః- తేనానన్యశేషత్వముక్తం-తస్యైవనాథనీయత్వేనానన్యసాధనత్వానన్యభోగ్యత్వేకథితే- అతఏవమహాన్ నిరతిశయమహిమయుక్తః-తథావిధోప్యనాథవదయంవధ్యతే-అస్మత్పరాభవోనాథనతేనురూపఇతిభావః(త౧౦)(౧౫)బాధామేవదర్శయంతి-ఏహీత్యాదినా॥ దూరేసమ్యక్ నదృశ్యతఇత్యతఏహిపశ్యేత్యుక్తం-భావితాత్మనాంధ్యాతాత్మనాం.బహుధాభేదనఛేదనభక్షణాదిభిః॥ తనిశ్లోకి॥ మునీనాంసర్వేశ్వరమననపరాణాం-భావితాత్మనాంనిదిధ్యాసననిష్ఠానాం - హతానాంశరీరాణిపశ్యేతికారుణ్యాతిశయోత్పాదనాయోక్తం- బహుధాహతానాంఅంగప్రత్యంగంశస్త్రభిన్నానామస్మాకంశరీరాణిపశ్యేతివ్యజ్యతే(త౧౧)(౧౬)హతానాంబహూనామిత్యుక్తంవివృణోతి-పంపేతి॥ అనుమందాకినీమపీతి - అనుర్లక్షణేకర్మప్రవచనీయః - మందాకినీంశరభంగాశ్రమవాహినీం-మందాకిన్యాస్తటవాసినామిత్యర్థః-కదనంహింసా(౧౭)శరీరాణ్యుపేక్ష్యతపస్యతాంకింహింసాభయేనేత్యాశంక్యనవయంస్వశరీరపీడాతోభీతాః కింతుమహత్సుగరీయస్సుక్రియమాణంకదనంనమృష్యామఇత్యాహుః-ఏవమితి-విప్రకారఃనికారం॥ని॥నికారోవిప్రకారస్స్యాదిత్యమరః- స్వజనపీడాదుస్సహేతిభావః(౧౮)తతఇతి॥ శరణార్థంరక్షణార్థం-సముపస్థితాఃప్రపన్నాః-గత్యర్థాకర్మకేత్యాదినాకర్తరిక్తః॥ తనిశ్లోకి॥ శరణ్యమితినిరుపపదేనసర్వలోకశరణ్యత్వముక్తం- తేనతదుపయుక్తగుణాఃస్వామిత్వాదయః-పూర్వఖండనారాయణపదోక్తాఃస్మారితాః-శరణార్థంఉపాయాంతరస్థానేనివేశయితుమిత్యర్థః- సముపాగతాఃవిశ్వాసాద్యంగసంపత్తిపూర్వకంరక్షాభరసమర్పణంకృతవంతః- నఃపరిపాలయేతిగోప్తృత్వవరణోక్తిః-ఉత్తరార్ధేనఅనిష్టనివృత్తిరూపఫలప్రార్థనాపర్యవసితా (త౧౨)

యం బ్రాహ్మణభూయిష్ఠో వానప్రస్థగణో మహాన్ । త్వన్నాథో నాథవద్రామ రాక్షసైర్బాధ్యతే భృశం (౧౫) ఏహి
పశ్యశరీరాణిమునీనాంభావితాత్మనామ్ । హతానాంరాక్షసైర్ఘోరైర్బహూనాంబహుధావనే (౧౬) పంపానదీనివాసానామను మం
దాకినీమపి ।చిత్రకూటాలయానాంచక్రియతేకదనంమహత్ (౧౭) ఏవంవయంనమృష్యామోవిప్రకారంతపస్వినామ్ । క్రియమాణంవనేఘోరంర
క్షోభిర్భీమకర్మభిః॥౧౮॥తతస్త్వాంశరణార్థంచశరణ్యంసముపస్థితాః।పరిపాలయనోరామవధ్యమానాన్నిశాచరైః(౧౯)పరాత్వత్తోగతిర్వీర

షడ్భాగముక్త్వా-ఇదానీంధర్మాదపిభాగప్రాప్తిప్రకారమాహుః॥యఇతి॥నను క్వచిత్ షష్ఠఃక్వచిద్ద్వితీయోభాగఉక్తః-అత్రచతుర్థోభాగోభణ్యతేతత్కథమితిచేదుచ్యతే - ఉపవాసిభిరాహారత్యాగాత్ షష్ఠోభాగః - రాజపరిపాలితదేశసంభూతఫలాశినోధర్మాచ్చతుర్థోభాగః-తదన్నపానపుష్టాంగజనస్యధర్మాత్ ద్వితీయోభాగః॥శ్లో॥యస్యాన్నపానపుష్టాంగఃకురుతేధర్మసంచయం-అన్నప్రదాతుస్తస్యార్ధంకర్తుశ్చార్ధంనసంశయఇతిస్మరణాత్ (౧౪) ఏవంరాజసాధారణధర్మప్రదర్శన-స్వకీయంవివక్షితమర్థంకథయతి॥సోయమిత్యాది॥ బ్రాహ్మణభూయిష్ఠఇత్యనేనక్షత్రవైశ్యవానప్రస్థాశ్చకేచిదిహసంతీతిగమ్యతే(యద్వా బ్రహ్మవిద్భూయిష్ఠః) త్వన్నాథఃత్వమేవనాథోయస్యసః (టీ) ఏతేనఅనన్యశేషత్వముక్తం- తస్యైవనాథనీయత్వేనఅనన్యసాధనత్వానన్యభోగ్యత్వేకథితేఅతఏవమహాన్ నిరతిశయమహిమయుక్తః)తీ॥తథావిధోప్యనాథవదయంవధ్యతే-అతోభక్తరక్షణోపేక్షానుచితేతిభావః(౧౫)ఏహీతి॥మునీనాంత్వన్మననశీలానాం-భావితాత్మనాంనిదిధ్యాసననిష్ఠానాంహతానాంశరీరాణిపశ్యేతి-కారుణ్యోత్పాదనాయోక్తం - బహుధాహతానామంగప్రత్యంగంశస్త్రభిన్నానామస్మాకంశరీరాణిపశ్యేతిచవ్యజ్యతే(౧౬)పంపేతి॥కదనంబాధా - క్రియతేరాక్షసైరితిశేషః(౧౭)ఏవమితి॥విప్రకారంబాధాం-నమృష్యామఃసోఢుమశక్తాః(౧౮) స్వానుభూతాంరక్షఃపీడామనాద్యనిగమయంతి-తతఇత్యాదిశ్లోకద్వయేన॥ ప్రాప్తిరితికార్థఃస్పష్టః । శరణ్యంసర్వలోకరక్షణసమర్థంత్వాంశరణార్థంరక్షణార్థంసముపస్థితాఃప్రాప్తాః - నఃకదాచిదపివ్యర్థీకృతయత్వమేవప్రతీక్షమాణాఃనాన్యమిత్యర్థః(౧౯)అనన్యగతికత్వేనసర్వాత్మనాత్వయైవరక్షణీయావయమితివిజ్ఞాపయంతి ॥పరేతి॥పృథివ్యామితిస

౧౯) పరేతి ॥ త్వత్తః పరా అన్యా గతిః ఉపాయః నోపపద్యతే-పృథివ్యామితి సర్వభువనోపలక్షణం-తథాచ శ్రుతిః॥ నాన్యః పంథా అయనాయ విద్యత ఇతి। ఇత్యాద్యు రితిపూర్వేణాన్వయః॥ తనిశ్లోకి॥ ఉత్తరఖండవివరణమాకించన్యమాహ-పరేతి॥ త్వత్తస్సిద్ధోపాయాత్పరా గతిః- యద్వా-నాన్యః పంథా అయనాయ విద్యత ఇతి శ్రుత్య ర్థం మనసికృత్యాహ-పరేతి॥ పృథివ్యాం నోపపద్యతే-యస్మాత్పరిమితం ఫలమిత్యాద్యుక్తబహుదోషదుష్టత్వాదితి భావః-నస్సర్వానితి ఆత్మాత్మీయసర్వసంగ్రహః-రా క్షసేభ్య ఇతి సర్వానిష్టోపలక్షణం(త౧౩) ॥౨౦॥ ఏతదితి॥ తపస్వినాం ప్రశస్తతపసాం-తాపసానాం మునీనాం(౨౧) నైవమితి॥ శరణాగతైః ఏవాజ్ఞాప్యోహం- పరిపాల యేత్యాదికం వక్తుం నార్హథ- కేవలేనాత్మకార్యేణ కేవలాత్మప్రయోజనత్వేన-రాక్షసైః క్రియమాణం భవతామిమం విప్రకారం - అపాక్రష్టుం నివర్తయితుం-మ యా వనం ప్రవేష్టవ్యం ప్రవిష్టం-తయోరేవ కృత్యక్తఫలధార్ఇతి కర్మణి తవ్యప్రత్యయః - స్వతో మత్ప్రయోజనరూపం భవద్విరోధినిరసనం కర్తుమేవేదం వనం ప్రవి ష్టోస్మీత్యర్థః. శేషభూతరక్షణస్య శేషి ప్రయోజనత్వాదితి భావః॥ తనిశ్లోకి॥ తపస్వినామతిశయేన విద్యమానతపసాం తాపసానామృషీణాం అజ్ఞాప్యోహమితి సౌలభ్య వ్యంజనం- కేవలేనేతి-రక్షోభిః క్రియమాణం భవతామిమం విప్రకారం అపాక్రష్టుం నిరాకర్తుమేవ వనం ప్రవేష్టవ్యమితి ప్రవిష్టమితి శేషః(త౧౫) (౨౨) పితృవాక్యపరి పాలనాయ వనం ప్రవిష్టోసీతి కిం వదంత్యాః కా గతిరిత్యత్రాహ-పితురితి॥ అహం భవతామర్థసిద్ధ్యర్థమాగతోస్మి-యదృచ్ఛయా దైవగత్యా పితుర్నిదేశకరః వనమి దం ప్రవిష్టోస్మి-పితృవాక్యకరణవ్యాజేన భవదర్థసిద్ధ్యర్థమేవాగతోస్మీతి భావః॥ తనిశ్లోకి॥ పితృవచనపరిపాలనం తు వ్యాజమాత్రమిత్యాహ-పితుస్త్వితి॥ భవతామే వార్థసిద్ధ్యర్థం యదృచ్ఛయా-న తు కర్మపారవశ్యేన(త౧౬)(౨౩)॥ తస్యేతి॥ భవతాం కార్యార్థమేవాగతస్య మే-వనేవాసో మహాఫలో భవిష్యతి॥ తనిశ్లోకి॥ తస్యేతి॥ తస్య భవతాం కార్యార్థమేవాగతస్య మే వనవాసస్తతస్వినాం మహాఫలః-అతః తపస్వినాం రణే శత్రూన్ హంతుమిచ్ఛామీతి యోజనీయం - మహాఫలం నామ అనిష్టనివృ త్తిపూర్వకేష్టప్రాప్తిరూపం(త౧౭)(౨౪) తదేవ ఫలమాహ-తపస్వినామితి॥ తపస్వినాం శత్రూన్ రణే హంతుమిచ్ఛామి ఇతీదం ప్రావాచేత్యన్వయః॥ ౨౫॥ దత్త్వేతి॥

పృథివ్యాం నోపపద్యతే ।పరిపాలయ నస్సర్వాన్ రాక్షసేభ్యో నృపాత్మజ॥౨౦॥ ఏతచ్ఛ్రుత్వా తు కాకుత్స్థస్తాపసానాం తపస్వినామ్ । ఇదం ప్రోవా చ ధర్మాత్మా సర్వానేవ తపస్వినః(౨౧) నైవమర్హథ మాం వక్తుమాజ్ఞాప్యోహం తపస్వినామ్। కేవలేనాత్మకార్యేణ ప్రవేష్టవ్యం మయా వనమ్ ✱ విప్ర కారమపాక్రష్టుం రాక్షసైర్భవతామిమమ్(౨౨) పితుస్తు నిర్దేశకరః ప్రవిష్టోహమిదం వనమ్ ✱ భవతామర్థసిద్ధ్యర్థమాగతోహం యదృచ్ఛ యా॥ ౨౩॥ తస్య మేయం వనేవాసో భవిష్యతి మహాఫలః (౨౪)తపస్వినాం రణే శత్రూన్ హంతుమిచ్ఛామి రాక్షసాన్ । పశ్యంతు వీర్యమృషయస్స భ్రాతుర్మే తపోధనాః॥ ౨౫ ॥దత్త్వాభయం చాపి తపోధనానాం ధర్మే ధృతాత్మా సహలక్ష్మణేన। తపోధనైశ్చాపి సభాజ్యవృత్తస్సుతీక్ష్ణమేవాభిజ

ర్వలోకోపలక్షణం-త్వత్తః పరా త్వదన్యా గతిః ఐహికాముష్మికసాధనం దేవతాంతరం నాస్తీత్యర్థః-తమేవం విద్వానమృత ఇహ భవతి నాన్యః పంథా విద్యతేయనాయే తి శ్రుతేః॥ ౨౦॥ ఏతదితి॥ తపస్వినాం అతిశయేన విద్యమానతపసాం తాపసానామృషీణాం(౨౧) శ్రీరామః ఋషీన్ ప్రత్యుత్తరమాహ- నైవమర్హథేత్యాదిశ్లోకచతుష్టయే న॥ ఆజ్ఞాప్యః ఆజ్ఞానువర్తీ- కేవలేన నిరుపాధికేన కార్యేణ-పితృవచనపరిపాలనరూపేణ ప్రయోజనేన హేతునా- అవశ్యం మయా వనం ప్రవేష్టవ్యమేవ-అయమేవ వనప్ర వేశో రాక్షసైః క్రియమాణం భవతామిమం విప్రకారమపాక్రష్టుమపి సంపన్న ఇతి అపేక్షితపదాధ్యాహారేణ యోజ్యం - ఉక్తశ్లోకార్థపవకవినాశ్లోకాంతరేణ వర్ణ్య తే-ఇయమపి శైలీ కవేః(౨౨)పితుస్త్వితి - అహం పితుర్నిర్దేశకరస్సన్ వనం ప్రవిష్టశ్చ - భవతామర్థసిద్ధ్యర్థం చాహమాగతః (౨౩) తస్యేతి ॥ హంతుమి చ్ఛామీతి యత్ -అతో మహాఫలో భవిష్యతీతి తపస్వినః ప్రావాచేతి పూర్వేణ సంబంధః ✱ వాస్తవార్థస్తు తపస్వినామహమాజ్ఞాప్యః భక్తాధీనత్వాదిత్యాశయః - కించ కేవలేన కార్యేణ స్వకారేణ మయా వనం ప్రవేష్టవ్యమితి కాకుః-కింతు రాక్షసం భవతాం విప్రకారమపాక్రష్టుమేవేతి సంబంధః - పితృవచనపరిపాలనాయాగతః స్వయమితి న శంకనీయం-తత్తు వ్యాజమాత్రమిత్యాహ॥ పితురితి॥ భవతామేవార్థసిద్ధ్యర్థం యదృచ్ఛయా న తు కర్మపారవశ్యేన-అతస్తస్య భవతాం దేవార్థమా గతస్య మే వనవాసః తపస్వినాం మహాఫలః- తపస్వినాం రణే శత్రూన్ హంతుమిచ్ఛామి-మహాఫలత్వం నామేష్టప్రాప్త్యనిష్టపరిహారరూపం ఇదానీం మునిస్థైర్యసిద్ధ్యర్థం రామః ప్రతిజానీతే పశ్యంత్వితి॥ ౨౫॥ దత్త్వేతి॥ వరం రాక్షసవధప్రతిజ్ఞారూపం-ఆర్యం పూజ్యం వృత్తం యస్యేత్యార్యవృత్తః॥ ౨౬॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థకృతౌ-శ్రీరా

అభయమితిచ్ఛేదః కృతాత్మా నిశ్చలమనాః తపోధనైః ఋషిభిశ్చ సభాజ్యవృత్తిః పూజ్యాచారః॥౨౫॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే శ్రీరామాయణభూషణే రత్నమేఖలాఖ్యానే ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే షష్ఠస్సర్గః. ****************** అథ సుతీక్ష్ణాభ్యర్థనయా మృగరూపమారీచాదిదుష్టరాక్షసనిరాసస్సప్తమే - రామస్త్విత్యాది॥ ఆశ్రమపదం ఉద్దిశ్యేతి శేషః - తైర్ద్విజైః వైఖానసాదిభిః॥౧॥ సఇతి॥ అదూరమితి చ్ఛేదః - పూర్వం శరభంగేన - ఇహ రామ మహాతేజా ఇతి సుతీక్ష్ణాశ్రమస్యాదూరతోక్తేః - నదీరితి బహువచనమేకస్యాపి మందాకిన్యాః బహుప్రదేశేష్వావృత్త్యా బహూదకాః విపులోదకాః నాతార్యత్వానుక్తేః - శైలం శైలసంబంధినం - కాననమిత్యనువాదాత్ - తస్యేదమిత్యణ్ - మహామేఘమివేతి శ్యామికాయాముపమా॥౨॥ విమలం పవిత్రం॥౨॥ తతఇతి॥ ద్రుమైః సతతం వ్యాప్తం - ఇక్ష్వాకువరౌ రాఘవావిత్యుభయథా ధైర్యమూలోక్తిః॥౩॥ తతఇతి॥ తదిత్యత్ర ప్రస్తుతస్య కాననస్య తచ్ఛబ్దేన పరామర్శః - ప్రథమం శైలస్య ప్రస్తుతత్వాత్తస్య కాననమపి ప్రస్తుతమేవేతి॥౩॥ ప్రవిష్టఇతి॥ చీరమాలయా వల్కలపజ్క్త్యా - పరిష్కృతం అలంకృతం॥౪॥ తత్రేతి॥ మలపంకజటాధరం నిత్యనిశ్చలతపోయోగేన వార్ధకేన వా మలపంకిజటానాం ధరం - విధివత్ క్రమవద్యథా భవతి తథా - అభాషత - మీలితనయనత్వేన స్వాభివాదనాపరిజ్ఞానాత్ భాషణం॥౫॥ రామోహమితి॥ మా అభివాదయంతం మాం అభివద ప్రత్యభివాదనం కురు - సత్యవిక్రమ అమోఘతపఃప్రభావ॥౬॥ ౭॥ స్వాగతమితి॥ సనాథఇవ సనాథఏవ - యద్వా సర్వదా త్వయా సనాథత్వేపి పామరాణాం సనాథత్వప్రతిభేదానీం జాతేత్యర్థః॥౮॥ స్వస్య మోక్షాపేక్షాం వ్యంజయతి - ప్రతీక్షమాణఇతి॥ త్వామేవ ప్రతీక్షమాణః ప్రతిపాలయన్ - త్వదాగమనం కాంక్షమాణ ఇత్యర్థః - దేవలోకం నారోహే - తస్యాంతరాయో మైత్రేయ దేవేంద్రత్వాదికం ఫలమితి - తస్య మోక్షవిరోధిత్వాదితి భావః॥౯॥ మదాగమనం కుతోవగతం తత్రాహ - చిత్రకూటమితి॥ చిత్రకూటముపాదాయ చిత్రకూటగమనమారభ్య - రాజ్యాత్ భ్రష్టః ప్రచ్యుత ఇతి - మేమయా శ్రుతోసి॥౧౦॥ స్వర్గారోహణస్యకః ప్రసంగ ఇత్యత్రాహ - ఇహేతి॥ ఉపయాతః శరభంగార్థమాగతః - మాముపాగమ్యాహ - తర్హి తాదృశమహాఫలం కిమితి త్యక్తవానసీత్యుక్తే తారతమ్యజ్ఞానాదితి భావః॥౧౧॥

గామవీరః॥౨౬॥ ఇతి శ్రీమదారణ్యకాండే - షష్ఠస్సర్గః. ****************** రామస్తు సహితో భ్రాత్రా సీతయా చ పరంతపః। సుతీక్ష్ణస్యాశ్రమపదం జగామ సహ తైర్ద్విజైః॥౧॥ స గత్వా దూరమధ్వానం నదీస్తీర్త్వా బహూదకాః। దదర్శ విపులం శైలం మహామేఘమివోన్నతమ్॥౨॥ తతస్తదిక్ష్వాకువరౌ సతతం వివిధైర్ద్రుమైః। కాననం తౌ వివిశతుస్సీతయా సహ రాఘవౌ॥౩॥ ప్రవిష్టస్తు వనం ఘోరం బహుపుష్పఫలద్రుమమ్। దదర్శాశ్రమమేకాంతే చీరమాలాపరిష్కృతమ్॥౪॥ తత్ర తాపసమాసీనం మలపంకజటాధరమ్। రామస్సుతీక్ష్ణం విధివత్తపోవృద్ధమభాషత॥౫॥ రామోహమస్మి భగవన్ భవంతం ద్రష్టుమాగతః। త్వం మాభివద ధర్మజ్ఞ మహర్షే సత్యవిక్రమ॥౬॥ స నిరీక్ష్య తతో వీరం రామం ధర్మభృతాం వరమ్। సమాశ్లిష్య చ బాహుభ్యామిదం వచనమబ్రవీత్॥౭॥ స్వాగతం ఖలు తే వీర రామ ధర్మభృతాం వర। ఆశ్రమోయం త్వయాక్రాంతస్సనాథఇవ సాంప్రతమ్॥౮॥ ప్రతీక్షమాణస్త్వామేవ నారోహేహం మహాయశః। దేవలోకమితో వీర దేహం త్యక్త్వా మహీతలే॥౯॥ చిత్రకూటముపాదాయ రాజ్యభ్రష్టోసి మే శ్రుతః॥౧౦॥ ఇహోపయాతః కాకుత్స్థ దేవరాజశ్శతక్రతుః * ఉపగమ్య చ మాం దేవో మహాదేవస్సురేశ్వరః। సర్వాన్ లోకాన్ జితాన్నాహ మమ పుణ్యేన కర్మ

మాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయామారణ్యకాండవ్యాఖ్యాయాం - షష్ఠస్సర్గః. ************ రామ ఇత్యాది॥ తైః పూర్వోక్తైః ద్విజైర్మునిభిః॥౧॥ ౨॥ తతఇతి॥ తదిత్యత్ర ప్రవిశ్య తు మహారణ్యమిత్యారభ్య - దండకారణ్యస్యైవ ప్రస్తుతత్వాత్తచ్ఛబ్దేన తదేవ పరామృశ్యతే - ద్రుమైస్సతతం సమ్యగ్వ్యాప్తం॥౩॥ ౪॥ తత్రేతి॥ మలపంకజటాధరం మలం నామోద్వర్తనాదిసంస్కారాభావాచ్ఛరీరజన్యం - పంకో నామ వనసంచారాచ్ఛరీరలగ్నమితి భేదః - విధివత్ జ్యేష్ఠకనిష్ఠభావానుసారేణ ఉపగమ్యేతి శేషః॥౫॥ రామోహమితి॥ సత్యవిక్రమ అక్షతతపస్స్వభావ॥౬॥ ౭॥ స్వాగతమితి॥ త్వయాక్రాంతః అధిష్ఠితః - అతఏవ సనాథఇవ స్వామిసహితఇవాభూదితి శేషః॥౮॥ ప్రతీక్షమాణ ఇత్యాది సార్ధశ్లోకస్య ప్రతీతికార్థః స్పష్టః - వస్తుతస్తు రావణవధార్థం రఘుకులే అవతీర్ణస్య తవ రాజ్యభ్రంశః చిత్రకూటముపాదాయ తవ చిత్రకూటప్రాప్తిమారభ్య - మే మయా శ్రుతః - అతఏవ తద్వధార్థం భవాన నేన మార్గేణాగమిష్యతీతి - త్వామేవ ప్రతీక్షమాణస్సన్ దేహం త్యక్త్వా ఇతో దేవలోకం నారోహే పరమపురుషస్య స్వరూపత్వ స్పర్శనస్య స్వర్గస్యాంతరాయత్వాదితి భావః॥౯॥ ౧౦॥ తేష్వితి॥ మత్ప్రసాదాత్తేషు విహరస్వ - వస్తుతస్తు మత్ప్రసాదాన్మయ్యనుగ్రహాత్ - తేషు విహరస్వేత్యపి

౧౪॥ భవానితి॥గౌతమేనగౌతమవంశ్యేన॥౧౫॥ఏవమితి॥ హర్షేణమహతాప్లుతః మోదమానుగ్రహేణపరమానందభరితః(౧౬)గుణముక్త్వాదోషమాహనిరసనీయత్వాభిప్రాయేణఇమమితి॥ ఆశ్రమంతపోవనం-అవిద్యమానంకుతోపిభయంయేషాంతేఅకుతోభయాస్సంతః - అటిత్వాఇతస్తతఃపరిప్లుత్య - లోభయిత్వాసమాధిభంగంజనయిత్వా-విచిత్రతరవేషైరితిశేషః-ప్రతిగచ్ఛంతిప్రతియాంతి-అత్రవనే-మృగేభ్యోన్యత్రమృగాన్వినానోన్యదోషోనభవేదితివిద్ధి - మృగప్రలోభనరూపదోషాదన్యోదోషోత్రనాస్తీత్యవేహీత్యర్థః-ఇతివాక్యమబ్రవీదితిపూర్వేణసంబంధః॥౧౭॥తచ్ఛ్రుత్వేతి॥ తత్ మృగభయవిషయకంవచనం-వికృష్యసశరంధనురితిసోత్సాహప్రకటనం-హన్యామితిప్రాప్తకాలేవిజ్ వధకాలేప్రాప్తేసకలమృగహననంకుర్యామిత్యర్థః-ప్రాప్తకాలశ్చతద్దర్శనకాలః(౨౦౪)తచ్చహననమిహస్థిత్వానకర్తుంశక్యమిత్యాహ-భవానితి॥ తత్రమృగసంఘవధవిషయే-భవాన్మయాఅభిషజ్యేతఅభిభూయేత-అభిపూర్వాత్ షంజేఃకర్మణిలిజ్॥ని॥అభిషంగఃపరిభవేసంగాక్రోశనయోరపీతిబాణః-తాదృశమృగహననేమయాత్వంకృతాపరాధోభవేః-ఆశ్రమసంబంధిత్వాదితిభావః- తతఃకిమిత్యత్రాహ - కింస్యాత్కృచ్ఛ్రతరంతతఇతి-తతఃభవదభితాపాత్ కృచ్ఛ్రతరంకష్టతరంకిం-నకిమపీత్యర్థః-తస్మాదేతస్మిన్నాశ్రమేచిరంతద్దర్శనపర్యంతం-వాసంనసమర్థయేనేచ్ఛామి- ఇహవాసేమృగసంఘపీడాంసోఢ్వాస్థాతవ్యంహత్వావస్థానేస్వాశ్రమమృగాణాంస్వసన్నిధౌహననేతవవైమనస్యంస్యాత్ తచ్చమమానిష్టం- అతోన్యత్రత్వదసన్నిధానేమృగాన్హనిష్యామీత్యర్థః-ఇత్యువాచేతిపూర్వేణాన్వయః॥౨౦౪॥తమితి॥వరదమిత్యనేనమునిస్తస్మైవానుజ్ఞాతవానితిగమ్యతే.సంధ్యాముపాగమత్ - సంధ్యాముద్దిశ్యసరస్తీరంగతవానిత్యర్థః-పశ్చిమాంసంధ్యామన్వాస్య-అత్యంతసంయోగేద్వితీయా-యావత్సంధ్యంజలతీరేజపన్ స్థిత్వేత్యర్థః-తత్రాశ్రమే-వాసమకల్పయదిత్యనేనప్రాతర్జిగమిషాజాతేతివ్యజ్యతే-అన్యత్రగత్వామృగనిరాసశ్చరావణంప్రతిమారీచానువాదాదవగంతవ్యః॥౨౩॥ తతఇతి॥ శుభంభక్ష్యపతా

తా॥౧౧॥ తేషుదేవర్షిజుష్టేషుజితేషుతపసామయా।మత్ప్రసాదాత్సభార్యస్త్వంవిహరస్వసలక్ష్మణః॥౧౨॥తముగ్రతపసాయుక్తంమహర్షింసత్యవాదినమ్।ప్రత్యువాచాత్మవాన్రామోబ్రహ్మాణమివకాశ్యపః॥౧౩॥అహమేవాహరిష్యామిస్వయంలోకాన్మహామునే।ఆవాసంత్వహమిచ్ఛామిప్రదిష్టమిహకాననే॥౧౪॥భవాన్సర్వత్రకుశలస్సర్వభూతహితేరతః।ఆఖ్యాతశ్శరభంగేనగౌతమేనమహాత్మనా॥౧౫॥ఏవముక్తస్తురామేణమహర్షిర్లోకవిశ్రుతః।అబ్రవీన్మధురంవాక్యంహర్షేణమహతాప్లుతః॥ అయమేవాశ్రమోరామగుణవాన్రమ్యతామిహ।ఋషిసంఘానుచరితస్సదామూలఫలాన్వితః॥౧౬॥ఇమమాశ్రమమాగమ్యమృగసంఘామహాయశః।అటిత్వాప్రతిగచ్ఛంతిలోభయిత్వాకుతోభయాః॥ నాన్యద్దోషంభవేదత్రమృగేభ్యోన్యత్రవిద్ధివై॥౧౭॥తచ్ఛ్రుత్వావచనంతస్యమహర్షేర్లక్ష్మణాగ్రజః॥ఉవాచవచనంధీరోవికృష్యసశరంధనుః।తానహంసుమహాభాగమృగసంఘాన్సమాగతాన్॥ హన్యాంనిశితధారేణశరేణాశనివర్చసా(౨౦౪) భవాంస్తత్రాభిషజ్యేతకింస్యాత్కృచ్ఛ్రతరంతతః॥ ఏతస్మిన్నాశ్రమేవాసంచిరంతునసమర్థయే॥౨౦౪॥తమేవముక్త్వావరదంరామస్సంధ్యాముపాగమత్॥అన్వాస్యపశ్చిమాంసంధ్యాంతత్రవాసమకల్పయత్।సుతీక్ష్ణస్యాశ్రమేరమ్యేసీతయాలక్ష్మణేనచ॥౨౩॥తతశ్శుభంతాపసభోజ్యమన్నంస్వయంసుతీక్ష్ణఃపురుషర్షభాభ్యామ్।తాభ్యాం

తాన్విశేషేణహరస్వేకుర్విితి-భగవతికర్మఫలసమర్పణబుద్ధ్యామునినోక్త౧౧॥౧౨॥౧౩॥ అహమేవేతి॥ ప్రాతీతికార్థఃస్పష్టః- వస్తుతస్తుభక్త్యాత్వదర్పితాన్లోకాన్అహమాహరిష్యామ్యేవేత్యర్థః-లౌకికదృష్ట్యాహ-ఆవాసమితి(౧౪)గౌతమేనతద్వంశజేనశరభంగేన-భవాన్కుశలఇత్యాఖ్యాతః(౧౫)ఇమమితి॥ లోభయిత్వామనసోలౌల్యంజనయిత్వా-రూపకాంతిగతిచేష్టావిశేషైఃసమాధిభంగంకృత్వేత్యర్థః॥ నాన్యదితి॥దోషంభయం-లింగవ్యత్యయఆర్షః- అత్రదండకారణ్యే(టీ)మృగేభ్యఇతిహేతుగర్భితంమృగరూపధారిణోరాక్షసాఏవాగత్యతపోభంగంకుర్వంతీత్యర్థః॥౧౭॥తచ్ఛ్రుత్వేతి॥తస్యవచనంశ్రుత్వా- విరోధనముద్వాచేత్యన్వయః-వికృష్యసశరంధనురిత్యస్యోత్తరేణసంబంధః- తానితి- హేమహాభాగఅహంధనుర్వికృష్యశరేణమృగసంఘాన్హన్యాంచేత్ - తత్రమృగవధేభవానభిషజ్యేతవిషాదంప్రాప్నుయాత్ తతోభవద్విషాదాన్మేకృచ్ఛ్రతరంకష్టతరంకింస్యాత్-నకిమపి-అతఃత్వదాశ్రమేహింసాంనకరిష్యామీతిభావః॥ ఏతస్మిన్నితి॥ తతఇత్యత్రాప్యనుషజ్యతే-తతఃకారణాదేవ-ఏకత్రచిరంవాసంనసమర్థయేనాంగీకరోమీతి(౨౦౪)సంధ్యాముపాగమత్ సంధ్యాముపాసితుముపాగతవానిత్యర్థః॥౨౩॥టీ॥తతఇ

సీతత్వేనపావనం-తాపసభోజ్యంఫలమూలాది.అన్నంఅదనీయం.స్వయంనతుశిష్యముఖేన. సుసత్కృత్యఅర్ఘ్యపాద్యాదినాసంపూజ్య.మహాత్మాతత్రపరమపురుషత్వజ్ఞానవాన్. సంధ్యాంనివృత్త్యసంధ్యాకర్మాణవసానే.రజనీమవేత్యదదౌరజనీభయ్యానుసారందదావిత్యర్థః. సీతాతురామభుక్తశేషంభుక్తవతీత్యాశయః॥౨౪॥

************ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే.శ్రీరామాయణభూషణే.రత్నమేఖలాఖ్యానే.అరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే.సప్తమస్సర్గః. ************

అథసుతీక్ష్ణానుజ్ఞయారామస్యాశ్రమమండలంప్రతిప్రస్థానమష్టమే॥రామస్త్విత్యాదినా॥పరిణామ్యఅతివాహ్య. ప్రభాతేఉషఃకాలే॥౧॥ ఉత్థాయేతి ॥ సహసీతయేత్యనేనపూర్వమేవసౌమిత్రిస్నాతఇతివ్యజ్యతే.ఉపాస్పృశత్ స్నాతవాన్ . స్నానాచాంత్యోరుపస్పర్శఇతిభాణః. సుశీతేనేత్యసౌదకవ్యావృత్తిః. ఉత్పలగంధినేత్యనేనతటాకస్నానంసూచ్యతే॥౨॥ అథేతి ॥ అగ్నిమిత్యేకవచనేనఏకాగ్నిత్వావగమాన్నత్రేతాగ్నిరిదానీమితిగమ్యతే. సురాన్ నారాయణం. సహపత్న్యావిశాలాక్ష్యానారాయణముపాగమదిత్యయోధ్యాకాండోక్తేః. పరివారాపేక్షయాబహువచనం - కాల్యంయథాకాలప్రాప్తంయథాతథాదేశానుగుణపూజాకథనాయతపస్విశరణఇత్యుక్తం. ఉదయంతంఉద్యంతం. అనేనహోమానంతరమాదిత్యోపస్థానోక్త్యాఅనుదితహోమపక్షసూచనాత్ కాత్యాయనసూత్రక్రమేణరాఘవాణామనుష్ఠానమితిగమ్యతే॥౩॥సుఖోషితాఇత్యాదిత్రిశ్లోక్యేకాన్వయా॥ ఆపృచ్ఛామఃఆపృచ్ఛామహే.పరస్మైపదమార్షం. అభ్యనుజ్ఞాతుమితిభావేతుమున్.త్వత్కర్తృకంగమనానుజ్ఞానంప్రార్థయామఃఇత్యర్థః. మునయస్సహవాసయోగ్యాఇత్యాహ.ధర్మనిత్యైరిత్యాది. ధర్మనిత్యైర్నిత్యధర్మైః. తపోభిర్దాంతైఃనిగృహీతేంద్రియైః. తపోహీంద్రియనిగ్రహహేతుః.విశిఖైఃవిగతజ్వాలైః॥ని॥అర్చిహేతిశ్శిఖాస్త్రియామిత్యమరః.గుప్తమహాపత్స్వైరిత్యర్థః॥ ౭ ॥ అవిషహ్యేత్యాది॥ సూర్యః.అపవహ్యేతపఃఅసహ్యతాపస్సన్.యావన్నాతివిరాజతేనాత్యంతముద్గచ్ఛతి.కథమివ. అమార్గేణాన్యాయేనాగతాంలక్ష్మీంఐశ్వర్యంప్రాప్య.అన్వయవర్జితఃసాధుసమాగమవర్జితోదుష్ప్రభురివావిషహ్యేతపఇత్యన్వయః- తావదిచ్ఛామహేగంతుమిత్యనేనరావణవధత్వరావ్యజ్యతే - అతోనహీనోపమా.

సుసత్కృత్యదదౌమహాత్మాసంధ్యానివృత్తౌరజనీమవేత్య ॥ ౨౪ ॥ ఇతిశ్రీమదారణ్యకాండే - సప్తమస్సర్గః ********************

రామస్తుసహసౌమిత్రిస్సుతీక్ష్ణేనాభిపూజితః పరిణామ్యనిశాంతత్రప్రభాతేప్రత్యబుధ్యత॥౧॥ ఉత్థాయతుయథాకాలంరాఘవస్సహసీతయా।
ఉపాస్పృశత్సుశీతేనజలేనోత్పలగంధినా॥౨॥అథతేగ్నింసురాంశ్చైవవైదేహీరామలక్ష్మణౌ ।కాల్యంవిధివదభ్యర్చ్యతపస్విశరణేవనే ✱ఉదయంతందినకరందృష్ట్వావిగతకల్మషాః ।సుతీక్ష్ణమభిగమ్యేదంశ్లక్ష్ణంవచనమబ్రువన్॥౪॥సుఖోషితాస్స్మభగవంస్త్వయాపూజ్యేనపూజితాః ।ఆపృచ్ఛామః
ప్రయాస్యామోమునయస్త్వరయంతినః ✱ త్వరామహేవయంద్రష్టుంకృత్స్నమాశ్రమమండలమ్ । ఋషీణాంపుణ్యశీలానాందండకారణ్యవాసినామ్ ✱ అభ్యనుజ్ఞాతుమిచ్ఛామస్సహైభిర్మునిపుంగవైః ।ధర్మనిత్యైస్తపోదాంతైర్విశిఖైరివపావకైః ॥౭॥ అవిషహ్యాతపోయావత్సూర్యోనాతివిరాజతే ।అమార్గేణాగతాంలక్ష్మీంప్రాప్యేవాన్వయవర్జితః ✱ తావదిచ్ఛామహేగంతుమిత్యుక్త్వాచరణౌమునేః । వవందేసహసౌమిత్రిస్సీతయాసహరాఘవః॥౯॥తౌసంస్పృశంతౌచరణావుత్థాప్యమునిపుంగవః ।గాఢమాలింగ్యసస్నేహమిదంవచనమబ్రవీత్ ✱ అరిష్టంగచ్ఛపంథానంరామసౌమిత్రిణాసహ।సీతయాచానయాసార్ధంఛాయయేవానువృత్తయా॥౧౧॥పశ్యాశ్రమపదంరమ్యందండకారణ్యవాసినామ్।ఏషాంతపస్వి

నా॥తాఖ్యామిత్యనేనసీతాయాశ్చసంగ్రహః॥౨౪॥ఇతిశ్రీమహేశ్వరతీర్థకృతౌ-శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయామారణ్యకాండవ్యాఖ్యాయాం-సప్తమస్సర్గః.
రామఇతి॥నిశాంపరిణామ్యగమయిత్వేత్యర్థః॥౧॥ఉత్థాయేతి॥ఉపాస్పృశత్ స్నాతవాన్॥౨॥౪॥టీ॥సుఖేతి॥ మునయస్త్వరయంతీమామిత్యనేనచిత్రకూటాదారభ్యమార్గప్రదర్శనవ్యాజేనపంచవటీప్రవేశపర్యంతంరామేణసహమునయస్సమాగతాఇతిగమ్యతే(౬) అభ్యనుజ్ఞాతుమిచ్ఛామఇతి ॥ త్వత్కర్తృకాంగమనానుజ్ఞాంప్రార్థయామఇత్యర్థః-ధర్మనిత్యైర్నిత్యధర్మపరైః . విశిఖైర్విధూమైః॥ ౭ ॥ అవిషహ్యేత్యాదిశ్లోకద్వయమేకంవాక్యం ॥ అమార్గేణాన్యాయేనాగతాంప్రాప్తాంలక్ష్మీంరాజ్యలక్ష్మీంప్రాప్య-అన్వయవర్జితఃదుష్కులజాతోదుష్ప్రభురివ-విషహ్యాతపఃఅవిషహ్యఆతపోయస్యసః.సూర్యః - యావన్నాతివిరాజతేనాతిజృంభతే-తావత్పూర్వంగంతుమిచ్ఛామఇత్యుక్త్వావవందఇత్యన్వయః(౧౧)టీ॥అరిష్టమితి॥అరిష్టంశుభం(౧౧)ఆశ్రమమితి॥జాతావేకవచనం(౧౧)శాంతపక్షిగణాన్

మాదోషోపి॥(౧౦)అరిష్టంఅనుపద్రవం-రిషె. స్త్రీషు సహేతి భావేనిస్తా- అనేనాపిరావణవిజయాభ్యనుజ్ఞాసూచ్యతే(౧౧)తపోవనపదార్థాఽకృతార్థయితుమాహ-పశ్యేత్యాది(౧౨)సప్రాజ్యేతి॥ ప్రాజ్యంఅదభ్రం॥ని॥ ప్రభూతంప్రచురం ప్రాజ్యమదభ్రంబహుళంబహ్వీత్యమరః(౧౩) కారండవోజలకుక్కుటః॥ని॥ మద్గుః కారండవః ప్లవఇత్యమరః(౧౪)రమణీయత్వాదినావిశేషయితుంపునరప్యాహ-రమణీయానీతి॥ మయూరాణామభిరుతానియేషుతాని-గమ్యతాంత్వయేతి శేషః- భవానితిరామఉచ్యతే-ఆశ్రమం- ప్రతీతి శేషః॥౧౬॥౧౭॥తతఇతి॥తతఃప్రస్థానోపక్రమానంతరం-విమలౌతతఇతి-తతఃధనురాదిదానానంతరమిత్యర్థః-తతశ్శుభతరేఇత్యాదినాఅయమర్థోఽవగమ్యతే-ఆశ్రమప్రవేశేకిమస్మాకమాయుధైరితిమన్యమానాసీతా ఆయుధానిమునిగృహేకుత్రచిన్నిహితవతీ- అథఅమార్గణేత్యాదిరామవాక్యేనఅరిష్టంగచ్ఛేత్యాదిమునివాక్యేనచతయోహృదయంవిదిత్వాస్వయమేవాదాయపునర్దత్తవతీతి-అతఏవోత్తరసర్గేస్వాశయంవక్ష్యతి॥౧౮॥ తతఃధనురాదిదానానంతరం-విమలౌసునిశితౌఖడ్గౌచదదావిత్యన్వయః॥౧౯॥౨౦॥ఇతిశ్రీగోవిందరాజవిరచితే- శ్రీరామాయణభూషణే-రత్నమేఖలాఖ్యానే-ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే-అష్టమస్సర్గః. ************ అథసీతావీరపత్నీత్వేనధనుర్ముష్టిగ్రహణవిశేషేణసాయుధతయాసన్నద్ధంపతిమాలోక్య యదిత్వంసాయుధోగాత్రుసభూయిష్ఠేదేశేప్రవిష్టస్స్యాః-తర్హితైస్సాకంవిరోధస్స్యాత్ - తేనావయోర్విశ్లేషస్స్యాత్ - తేనభవతోమహాన్ క్లేశస్స్యాత్ - అతోనిధాయాయుధంవనేస్మాభిర్గంతవ్యమిత్యాహనవమే-సుతీక్ష్ణేనేత్యాది॥అభ్యనుజ్ఞాతంఅరిష్టంగచ్ఛపంథానమితిరావణవధాభిప్రాయేణానుజ్ఞాతంహృద్యయాయుక్తియుక్తత్వేనహృదయంగమయాస్నిగ్ధయాస్నేహప్రవృత్తయా-అనేనవక్ష్యమాణవచనేస్నేహఏవమూలమిత్యుక్తం- రామేణఋషిభ్యఃప్రతిజ్ఞాకరణం రామప్రతిజ్ఞాయాఃదురావారత్వంచబహుశోదృష్టవత్యపిరాత్రుసైవైరభర్తుస్స్వవిరహాద్వారామహాన్ క్లేశోభవేదితిప్రేమాంధతయాతథోక్తవతీతిభావః॥౧॥ కింతదుక్తంతత్రాహ-అయంధర్మఇతి॥మహానయంధర్మఃత్వయానుష్ఠీయమానోమునిధర్మః-సుసూక్ష్మేణవిధినామార్గేణవిచారేణప్రాప్యతే-ధర్మకామైరితి శేషః- సూక్ష్మవిధిమేవాహ-నివృత్తేనేతి-ఇహవనే- కామజాత్ ఇచ్ఛాకృతాద్వ్యసనాన్నివృత్తేనపురుషేణాయంధర్మఃశక్యఃసంపాద్యః - వ్యసనమితిజాత్యేకవచనం॥౨॥ కింత

నాంవీరతపసాభావితాత్మనామ్(౧౨)సప్రాజ్యఫలమూలానిపుష్పితానివనానిచ । ప్రశస్తమృగయూథానిశాంతపక్షిగణానిచ (౧౩)ఫుల్లపంకజషండానిప్రసన్నసలిలానిచ ।కారండవవికీర్ణానితటాకానిసరాంసిచ(౧౪)ద్రక్ష్యసేదృష్టిరమ్యాణిగిరిప్రస్రవణానిచ । రమణీయాన్యరణ్యానిమయూరాభిరుతానిచ * గమ్యతాంవత్ససౌమిత్రేభవానపిచగచ్ఛతు । ఆగంతవ్యంత్వయాతాతపునరేవాశ్రమంమమ॥౧౬॥ఏవముక్తస్తథేత్యుక్త్వాకాకుత్స్థస్సహలక్ష్మణః। ప్రదక్షిణంమునింకృత్వాప్రస్థాతుముపచక్రమే॥౧౭॥తతశ్శుభతరేతూణీధనుషీచాయతేక్షణా ।దదౌసీతాతయోర్భ్రాత్రోఃఖడ్గౌచవిమలౌతతః॥౧౮॥ ఆబధ్యచశుభేతూణీచాపేచాదాయసస్వనే । నిష్క్రాంతావాశ్రమాద్గంతుముభౌతౌరామలక్ష్మణౌ॥౧౯॥శ్రీమంతౌరూపసంపన్నౌదీప్యమానౌస్వతేజసా । ప్రస్థితౌధృతచాపౌతౌసీతయాసహరాఘవౌ॥౨౦॥ఇతిశ్రీమదారణ్యకాండే - అష్టమస్సర్గః. *****

సుతీక్ష్ణేనాభ్యనుజ్ఞాతంప్రస్థితంరఘునందనమ్ ।హృద్యయాస్నిగ్ధయావాచాభర్తారమిదమబ్రవీత్ ॥౧॥అయంధర్మస్సుసూక్ష్మేణవిధినాప్రా

తి-పరస్పరవైరవిరహాదితిభావః(౧౨)॥టీ॥సుప్రాజ్యంసుసమృద్ధం(౧౩)టీ॥ కారండవఃజలకుక్కుటః॥౧౭॥తతఇతి॥త్సరుఃఖడ్గముష్టిః॥౨౦॥శ్రీమహేశతీర్థకృతౌ-శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాయామారణ్యకాండవ్యాఖ్యాయాం - అష్టమస్సర్గః. *************** సుతీక్ష్ణేనేతి॥సీతేతి శేషః-హృద్యయాహృదయంగమయా-స్నిగ్ధయాస్నేహప్రవృద్ధయా॥౧॥టీ॥ అథకేవలేనాత్మకార్యేణప్రవేష్టవ్యంవనంమయా । విప్రకారమపాకర్తుంరాత్రుసైర్భవతామిమమితిమునీనాంరాత్రుసవధప్రతిజ్ఞాంకుర్వాణంభర్తారంప్రతిసీతా-అహింసాపరమోధర్మఇతిన్యాయంమనసినిధాయహింసాంనివర్తయితుం లోకదృష్ట్యాతేనవక్తుమారభతే - యస్తుధర్మఇత్యాదినా॥తీ॥యస్త్వితి॥మహానుత్కృష్టఃయోధర్మః - సుతీక్ష్ణేనమునినావిధినాశాస్త్రోక్తప్రకారేణ ప్రాప్యతే-అయంధర్మః- ఇహలోకేకామజాద్వ్యసనాన్నివృత్తేనపురుషేణత్వమేతివాశక్యఃఆచరితుంశక్యఇతియోజనా-అయంధర్మస్సుసూక్ష్మేణేతిపాఠేతు-మహాన్మహాత్మాయద్యపిభవాన్- తథాపిసుసూక్ష్మేణవిధినాసూక్ష్మమార్గేణవిచారణేనసతి-అధర్మంప్రాప్యతే-అపేశ్ఛాందసఃశ్యన్వాకర్తరియగ్వాఛాందసః-అధర్మమేవప్రాప్నోతిభావానిత్యర్థః॥అయమధర్మస్తు

ద్వ్యసనంత త్రాహ- త్రీణ్యేవేతి॥అత్రలోకే-ఉతఅత్యర్థం-కామజానిరాగకృతాని-త్రీణ్యేవవ్యసనానిభవంతి-కానితానిత్రీణీత్యత్రాహ- మిథ్యావాక్యమిత్యాది-మిథ్యావాక్యంపరమకం-ప్రథమమిత్యర్థః-సర్వేభ్యోవ్యసనేభ్యః శ్రేష్ఠమిత్యర్థః-స్వార్థికః - తస్మాదపివ్యసనాత్ గురుతరావుభౌవ్యసనవిశేషౌ - తావాహపరదారేత్యాదినా-పరదారాభిగమనంపరదారాభిమర్శనం-వైరంవినారౌద్రతాహింసకతాచేతి॥ ౩ ॥ ఏవంసామాన్యేనవ్యసనరూపముక్త్వాప్రకృతేపరిహార్యత్వేనవక్తవ్యంవ్యసనందర్శయితుమితరపరిశేషమాహ-మిథ్యేత్యాదినా॥అత్రభూతభవిష్యతోర్వర్తమానస్యాంతర్భావః-కుతఇతి-పరేషాంసంబంధినీనాంస్త్రీణాం-ధర్మనాశనమధర్మకరంచ-అభిలాషణమభిలాషఃకుతః- అసంభావితఇత్యర్థః-ధర్మనాశనశబ్దేనగురుతరశబ్దోక్తాతిశయోదర్శితః-మిథ్యావాక్యమధర్మకరం- ఇదముభయకరమితిభావః(౪) కుతఇత్యాదినాపరదారాభిలాషఏవనాస్తికుతస్తదభిగమనమిత్యుక్తం- కాలత్రయేపితదభావఇతివిశేషయతి- తవేతి- మనుష్యేంద్రేతిహేతుగర్భంసంబోధనం-తవపరదారాభిలాషణమిదానీంనాస్తి-కదాచనతేతవనాభూత్ -హేరామ-ఏతత్ అభిలాషణం-తేక్వచిత్సుందరేష్వపిపరదారేషుమనసాసంకల్పేనాపినవిద్యతే-అనేనభవిష్యత్కాలేపినాస్తీత్యుక్తం-తథేతిసముచ్చయేచోవధారణే॥౫॥ఉక్తవ్యసనద్వయాభావేబహూన్హేతూన్దర్శయతి - స్వదారేత్యాదినా॥ హేనృపాత్మజత్వంనిత్యమేవస్వదారనిరతఃధర్మిష్ఠశ్చ - అతఏవసత్యసంధఃసత్యప్రతిజ్ఞః-తత్రనిదర్శనంపితుర్నిర్దేశకారకః ॥ ౬ ॥ ఉక్తానువాదపూర్వకంభర్తారంస్తౌతి-సత్యసంధేతి॥మహాభాగమహాధర్మశ్రీమన్ నిరవధికైశ్వర్య-లక్ష్మణపూర్వజవైరాగ్యేలక్ష్మణాదప్యధిక-త్వయిసత్యంప్రతిష్ఠితం-ధర్మశ్చప్రతిష్ఠితః- అన్యత్సర్వమైశ్వర్యవైరాగ్యాదికంచ-త్వయిప్రతిష్ఠితంసుస్థిరం॥ ౭ ॥తృతీయవ్యసనసద్భావంవక్తుముక్తవ్యసనద్వయాభావంస్వానుభవసిద్ధత్వేనద్రఢయతి - తచ్చేతి॥హేమహాబాహోజితేంద్రియైర్ధర్తుంశక్యంతత్పూర్వోక్తంధర్మిష్ఠత్వాదికంసర్వంతవవశ్యేంద్రియత్వంచజానామి-శుభదర్శనతత్సద్భావేతవదర్శనమేవప్రమాణం-రూపమేవాస్యైతన్మహిమానంవ్యాచష్టఇతిశ్రుతేః॥ ౮ ॥ ఏవంవ్యసనద్వయరహితేనత్వయాతృతీయవ్యసనమపికథంచిత్పరిహర్తవ్యమిత్యాశయేనాహ-

వృత్తేన తు శక్యోయం వ్యసనాత్కామజాదిహ ॥౨॥ త్రీణ్యేవ వ్యసనాన్యత్ర కామజాని భవంత్యుత । మిథ్యావాక్యం పరమకం తస్మాద్గురుతరావుభౌ * పరదారాభిగమనం వినా వైరం చ రౌద్రతా ॥౩॥ మిథ్యావాక్యం న తే భూతం న భవిష్యతి రాఘవ * కుతోభిలాషణం స్త్రీణాం పరేషాం ధర్మనాశనమ్ ॥౪॥ తవ నాస్తి మనుష్యేంద్ర న చాభూత్తే కదాచన * మనస్యపి తథా రామ న చైతద్విద్యతే క్వచిత్ ॥౫॥ స్వదారనిరతస్త్వం చ నిత్యమేవ నృపాత్మజ * ధర్మిష్ఠస్సత్యసంధశ్చ పితుర్నిర్దేశకారకః ॥ ౬ ॥ సత్యసంధ మహాభాగ శ్రీమన్ లక్ష్మణపూర్వజ * త్వయి ధర్మశ్చ సత్యం చ త్వయి సర్వం ప్రతిష్ఠితమ్ ॥ ౭ ॥ తచ్చ సర్వం మహాబాహో శక్యం ధర్తుం జితేంద్రియైః * తవ వశ్యేంద్రియత్వం చ జానామి శుభదర్శన ॥ ౮ ॥ తృతీయం యదిదం రౌద్రం పరప్రాణాభిహింసనమ్ * నిర్వైరం క్రియతే మోహాత్తచ్చ తే సముపస్థితమ్ ॥ ౯ ॥ ప్రతిజ్ఞాత

కామజాద్వ్యసనాన్నివృత్తేనత్వయాపరిహర్తుంశక్యఇత్యర్థః॥౨॥కింతత్కామజంవ్యసనకంకశ్చాధర్మఃయాభ్యాంనివర్తనీయోహమిత్యాకాంక్షాయామాహ॥త్రీణ్యేవేతి॥పరమంవ్యసనభూతం॥౩॥ఏవంవ్యసనత్రయంనిరూప్యప్రకృతేఅధర్మప్రాప్తిపరిహారాయపరిహార్యంవ్యసనంపరిశేషయితుమాహ- మిథ్యావాక్యమిత్యాదినాసార్ధచతుష్టయేన* హేరామకర్మనాశనంమిథ్యావాక్యంపరేషాంస్త్రీణామభిలాషణంచ- తేతవనభూతంనభవిష్యతి- కుతోవర్తమానకాలఇతిశేషః(౪)అతఏవతద్ధేతుకంపరదారాభిగమనంనాస్తీత్యాహ॥తవేతి॥ హేమనుష్యేంద్రఏతత్పరదారాభిగమనంతవనాస్తి-వర్తమానఇతిశేషః॥ తేతవనాభూత్ పూర్వమితిశేషః-కదాచిదపిభవిష్యత్కాలఇత్యర్థః-కింబహునా హేరామమనసితథాతాదృశప్రసంగః- క్వచిచ్చక్వచిదపినవిద్యతేభూతభవిష్యద్వర్తమానకాలేష్వపితవపరదారాభిగమనంనాస్తీత్యర్థః॥౫॥పరదారాభిగమనమిథ్యావచనయోరభావే-క్రమేణహేతుద్వయమాహ-స్వదారనిరతఇతి॥హేనృపాత్మజత్వంధర్మిష్ఠస్సన్ - నిత్యంస్వదారనిరతోసి-అనేనపరదారాభిగమనరాహిత్యేహేతురుక్తః-సత్యసంధస్సన్పితుర్నిర్దేశకారకోసి-అనేనమిథ్యావచనరాహిత్యేహేతురుక్తఇతిద్రష్టవ్యం- అతఏవత్వయిధర్మశ్చసత్యంచసర్వంప్రతిష్ఠితం॥ ౬ ॥ ౭ ॥ అనైర్యత్బద్ధుమప్యశక్యమేతత్సర్వంతవాస్తీతిజానామీత్యాహ ॥ తచ్చేతి ॥ అశక్యమితిచ్ఛేదః-అతోనతవవ్యసనద్వయప్రసక్తిరిత్యర్థః॥ ౮ ॥తృతీయవ్యసనప్రసక్త్యాతవాధర్మప్రాప్త్యైదిత్యతఆహ-తృతీయమితి ॥ యదిదంపరప్రాణాభిహింసనరూపంతృతీయంరౌద్రంఘో

తృతీయమితి ॥ నిర్వైరం యథా భవతి తథా పరప్రాణాభిహింసనరూపం-యదిదం రౌద్రం రౌద్రాఖ్యం తృతీయం-మహద్వ్యసనం పామరైః క్రియతే - తచ్చ తత్తు-తేన సముపస్థితం-త్వయా కర్తుముద్యుక్తమిత్యర్థః॥౯॥ కథముద్యుక్తమిత్యత్రాహ-ప్రతిజ్ఞాత ఇతి॥౧౦॥ న కేవలమృష్యభ్యర్థనయా ప్రతిజ్ఞాతం-ప్రథమసంకల్పశ్చ తవ తథైవేత్యాహ-ఏతన్నిమిత్తమితి॥ దండకా ఇతి విశ్రుతం వనం ప్రతి త్వం భ్రాత్రా సహ ధృతబాణశరాసనస్సన్ ప్రస్థితః- కేవలేనాత్మకార్యేణేత్యాదినా భవతైవోక్తత్వాదితి భావః॥౧౧॥ తతః కిమిత్యత్రాహ-తతస్త్వామితి ॥ ప్రస్థితం త్వాం దృష్ట్వా త్వద్వృత్తం సత్యప్రతిజ్ఞత్వస్వదారైకనిరతత్వాదికం చ దృష్ట్వా-తన్నిశ్శ్రేయసం తవ సౌఖ్యం హితం తత్సాధనం చ చింతయంత్యా మమ-మనశ్చింతాకులం-భవేద్వై భవత్యేవ హి- భవాన్ సత్యప్రతిజ్ఞత్వేన రక్షోవధాన్న నివర్తేత-నిర్వైరం పరహింసనం చ న కరోషి-యస్య కస్యచిద్వైరమూలస్య కరణే తదహమేవ స్యాం-మద్విరహం చ త్వమేకదారవ్రతనిరతో న సోఢుమర్హసి అతః కథమిదం సంపత్స్యత ఇతి భావః॥ ౧౨॥ తర్హి క ఉపాయస్తే ప్రతిభాతీత్యపేక్షాయాం రామపక్షస్యైవ స్వపక్షత్వాత్ తత్పక్షం స్థూణానిఖననన్యాయేన ద్రఢయితుం పక్షాంతరమాహ- నహీతి ॥ మమ మత్తః॥౧౩॥ త్వం హీతి॥ శరవ్యయం శరమోక్షం-కచ్చిదితి కామప్రవేదనే॥౧౪॥ తర్హి శరవ్యయం న కరోమీత్యత్రాహ-క్షత్రియాణామితి॥ క్షత్రియాణాం సమీపతః స్థితం ధనుః తేజోరూపం బలం భృశం-ఉచ్ఛ్రియ తే వర్ధయతి-హుతాశస్య సమీపతః స్థితానీంధనాని చ తేజోబలముచ్ఛ్రియంతే-దృష్టాంతాలంకారః॥౧౫॥ ఉక్తార్థే ఇతిహ్యమాహ-పురేత్యాది॥ రతమృగద్విజే సంతుష్టమృగపక్షికే-తపస్వీ కశ్చిదభవదిత్యన్వయః॥౧౬॥౧౭॥ తస్మిన్నితి॥ స ఇతి ఖడ్గః శేషణం - న్యాసవిధినా న్యాసప్రకారేణ॥ రాజచోరాదికభయాద్దాయాదానాం చ వంచనాత్ -స్థాప్యతే న్యస్యగృహే ద్రవ్యం న్యాసస్స పరికీర్తితః- ఇత్యుక్తో న్యాసః-తిష్ఠతః- తస్యేతి శేషః - చతుర్థ్యర్థే

త్వయా వీర దండకారణ్యవాసినామ్ ✱ ఋషీణాం రక్షణార్థాయ వధస్సంయతి రక్షసామ్ ॥ ౧౦ ॥ ఏతన్నిమిత్తం చ వనం దండకా ఇతి విశ్రుతమ్ ✱ ప్రస్థితస్త్వం సహ భ్రాత్రా ధృతబాణశరాసనః ॥ ౧౧ ॥ తతస్త్వాం ప్రస్థితం దృష్ట్వా మమ చింతాకులం మనః ✱ త్వద్వృత్తం చింతయంత్యా వై భవేన్నిశ్శ్రేయసం హితమ్॥౧౨॥ న హి మే రోచతే వీర గమనం దండకాన్ ప్రతి ✱ కారణం తత్ర వక్ష్యామి వదంత్యాః శ్రూయతాం మమ॥౧౩॥ త్వం హి బాణధనుష్పాణిర్భ్రాత్రా సహ వనం గతః ✱ దృష్ట్వా వనచరాన్ సర్వాన్ కచ్చిత్కుర్యాః శరవ్యయమ్॥ ౧౪ ॥ క్షత్రియాణాం చ హి ధనుర్హుతాశస్యేంధనాని చ ✱ సమీపతః స్థితం తేజో బలముచ్ఛ్రియతే భృశమ్॥౧౫॥ పురా కిల మహాబాహో తపస్వీ సత్యవాక్ఛుచిః ✱ కస్మింశ్చిదభవత్పుణ్యే వనే రతమృగద్విజే॥౧౬॥ తస్యైవ తపసో విఘ్నం కర్తుమింద్రశ్శచీపతిః ✱ ఖడ్గపాణిరథాగచ్ఛదాశ్రమం భటరూపధృత్ ॥౧౭॥ తస్మింస్తదాశ్రమపదే నిశితః ఖడ్గ ఉత్తమః ✱ స న్యాసవిధినా దత్తః పుణ్యే తపసి తిష్ఠతః॥ ౧౮॥ స తచ్ఛస్త్రమనుప్రాప్య న్యాసరక్షణతత్పరః ✱ వనే తం విచరత్యేవ రక్షన్ ప్రత్యయమాత్మనః॥౧౯॥ యత్ర గచ్ఛత్యుపాదాతుం మూలాని చ ఫలాని చ ✱ న వినా యాతి తం ఖడ్గం న్యాసరక్షణతత్పరః॥ ౨౦ ॥

నియంకరం వ్యసనమస్తి తచ్చ మోహాత్ వ్యతో నిర్వైరం క్రియతే తచ్చైతన్నిర్వైరం రౌద్రతారూపం అధర్మాంతరం తే సముపస్థితం॥౯॥ నను కథం తృతీయవ్యసనజనితాధర్మప్రాప్తిరిత్యత ఆహ- ప్రతిజ్ఞాత ఇతి॥ ౧౦॥ నను ప్రతిజ్ఞామాత్రేణాధర్మప్రాప్తిః కథమిత్యత ఆహ- ఏతదితి॥ ఏతన్నిమిత్తమేవ ప్రతిజ్ఞాతరక్షోవధార్థమేవ త్వం దండకా ఇతి విశ్రుతం ప్రసిద్ధం వనం-ధృతబాణశరాసనస్సన్ భ్రాత్రా సహ ప్రస్థితోసి యతః అతః ప్రాప్తమేతత్తృతీయం ప్రాప్తమిత్యర్థః (టీ) అత్ర దండకానాం జనపదవాచకత్వాద్బహువచనం పుంలింగతా చ-స హి పూర్వం జనపద శ్శుక్రశాపాద్వనమభవత్ ॥ ౧౧ ॥ తత ఇతి॥ తస్మాద్ధేతో రాక్షసవధార్థం ప్రస్థితం త్వాం దృష్ట్వా-త్వద్వృత్తం సత్యప్రతిజ్ఞాతలక్షణం చరిత్రం చ దృష్ట్వా నిశ్శ్రేయసం పరలోకసుఖం - హితం ఇహలోకే సుఖం - చింతయంత్యా మమ-మనశ్చింతాకులం భవేత్ భవతి॥౧౨॥ స్వాభిప్రాయమాహ-న హీతి॥ అరుచౌ హేతుమాహ- కారణమితి॥ మమ మత్సకాశాత్ ॥౧౩॥ త్వమితి॥ వనచరాన్ రాక్షసానుద్దిశ్య-శరవ్యయం కుర్యాః కచ్చిత్ కుర్యా ఏవ-తస్మాదేవ తృతీయవ్యసనప్రాప్తిస్తవేతి భావః॥౧౪॥ నను శరమోక్షమకృత్వైవ స్థాస్య ఇత్యాశంక్యాహ-క్షత్రియాణామితి॥ క్షత్రియాణాం సమీపే స్థితం ధనుః - క్షత్రియాణాం తేజో బలముచ్ఛ్రియ తే వర్ధయతే- స్థితానీతి బహువచనతయా యౌజ్యం ఇంధనాని హుతాశనస్య తేజో బలం తేజోరూపం బలం వర్ధయంతీతి యోజ్యం॥౧౫॥ వాసనాప్రాబల్యాదపరిహార్యోయం వ్యాపార ఇతి వస్తుమితిహాసమాహ-పురా కిలేతి॥౧౬॥౧౭॥ తస్మిన్నితి॥ స న్యాసవిధినా కాలాంతరే పునరాదానాయ రక్షణార్థం

స్థైవహి॥౧౮॥సఇతి॥ ఆత్మనః ప్రత్యయంవిశ్వాసస్థాపితంవస్తు॥ని॥ప్రత్యయోధీనకపటజ్ఞానవిశ్వాసహేతుష్విత్యమరః-రక్షన్నేవవిచరతివ్యచరత్॥౧౯॥ ఏతదేవోపపాదయతి-యత్రేతి॥౨౦॥నిత్యమితి॥పరివహన్ రక్షన్-రౌద్రీంహింసాపరాం-స్వాంశస్త్రధార్యసాధారణాం॥౨౧॥తతఇతి॥ రౌద్రేహింసారూపకర్మణి - అధర్మేణకర్శితః పీడితః-సంవాసాత్సంపర్కాత్॥౨౨॥ఏవమితి॥శస్త్రసంయోగకారణంపురావృత్తం-ఉక్తమితిశేషః-పురావృత్తఫలితమర్థమాహ-అగ్నిరితి- అగ్నిసంయోగోయథావస్తునోవికారహేతుః ఏవంశస్త్రసంయోగోపిశస్త్రిణోవికారహేతుర్భవతి - స్నేహాత్ - త్వద్విషయస్నేహాత్ -బహుమానాత్ మద్విషయత్వత్కృతబహుమానాత్ - స్మారయేభవద్విజ్ఞాతార్థమేవస్మారయామి-నశిక్షయేనాపూర్వమర్థముపదిశామి॥౨౩॥ నకథంచనేతి॥ గృహీతధనుషాత్వయా-వైరంవినారాక్షసాన్హంతుం.సారౌద్రీబుద్ధిః-కథంచనకేనాపిప్రకారేణ-నకార్యానకర్తుంయోగ్యా-త్వత్ప్రకృత్యననుగుణత్వాదితిభావః- ఇయంబుద్ధిర్మత్ప్రకృతేరప్యననుగుణేత్యాహ-అపరాధమితి-లోకాన్ ప్రాణినః॥తన్నిశ్లోకి॥అపరాధంవినేతినిరపరాధహననమేవాత్రప్రతిషిధ్యతే-నతుతపస్విషుసాపరాధరాక్షసహననంతేనసాపరాధంసమ్యగాలోచ్యతత్రాప్యపరాధతారతమ్యానోపాయాంతరాభావేహంతవ్యమితిభావః-లోకాన్హంతుమితి- అకుర్వంతోపిపాపానిశుచయఃపాపసంశ్రయాదిత్యుక్తన్యాయేనఏకాపరాధిలక్షీకరణేనప్రవృత్తేహననేఅనపరాధినామపిబాధాయథానభవతితథాకార్యమితీహార్థః(తగం)॥౨౪॥యద్యేవంతర్హిక్షత్రియధర్మోధనుర్ధారణంనిరవకాశంస్యాదిత్యాశంక్యాహ-క్షత్రియాణాంత్వితి॥వీరాణాంక్షత్రియాణాంధనుషాకార్యంకర్తవ్యం-వనేమునిరతాత్మనాం- ఆర్తానాంపీడితానాం-రక్షణంబాధకోత్సారణమిత్యేతావదేవ-తుఃరవధారణే॥౨౫॥ నసురక్షణార్థంవాధనుర్ధార్యమేవేత్యాశంక్యతదపనేదానీముచితం-కింతురాజ్యపాలనకాలఇత్యాహ క్వచేత్యాదినా॥ క్షత్రంక్షత్రధర్మః-కింశబ్దాభ్యాంగమ్యమానమర్థమాహవ్యావిద్ధమిదమితి-శస్త్రవనేక్షాత్రతపసీచపరస్పరవిరుద్ధమిదమస్మాభిర్నపూజ్యతాం-కింతుదేశధర్మస్తపోవనధర్మఃపూజ్యతాం-క్షాత్రశస్త్రవిహాయవనవాసతపశ్చరణేఏవక్రియతామిత్యర్థః॥౨౬॥ వ్యత్యయోవాకింనస్యా

స్యంశస్త్రంపరివహన్ క్రమేణసతపోధనః ✱ చకారరౌద్రీంస్వాంబుద్ధింత్యక్త్వాతపసినిశ్చయమ్॥ ౨౧॥ తతస్సరౌద్రేభిరతఃప్రమత్తోధర్మకర్శితః ✱ తస్యశస్త్రస్యసంవాసాజ్జగామనరకంమునిః॥ ౨౨॥ ఏవమేతత్పురావృత్తంశస్త్రసంయోగకారణమ్ ✱ అగ్నిసంయోగవద్ధేతుశ్శస్త్రసంయోగఉచ్యతే। స్నేహాచ్చబహుమానాచ్చస్మారయేత్వాంనశిక్షయే॥ ౨౩॥ నకథంచనసాకార్యాగృహీతధనుషాత్వయా। బుద్ధిర్వైరంవినాహంతుంరాక్షసాన్దండకాశ్రితాన్।అపరాధంవినాహంతుంలోకాన్వీరనకామయే॥ ౨౪॥ క్షత్రియాణాంతువీరాణాంవనేషునిరతాత్మనామ్ ✱ ధనుషాకార్యమేతావదార్తానామభిరక్షణమ్॥ ౨౫॥ క్వచశస్త్రంక్వచవనంక్వచక్షాత్రంతపఃక్వచ ✱ వ్యావిద్ధమిదమస్మాభిర్దేశధర్మస్తుపూజ్యతామ్॥
౨౬॥తదార్యకలుషాబుద్ధిర్జాయతేశస్త్రసేవనాత్ ✱ పునర్గత్వాత్వయోధ్యాయాంక్షత్రధర్మంచరిష్యసి॥ ౨౭॥ అక్షయాతుభవేత్ప్రీతిః

స్థాపనకర్మణేత్యర్థః॥౧౮॥సఇతి॥ ఆత్మనః ప్రత్యయంస్థాపితవస్తువిషయంవిశ్వాసమిత్యర్థః॥౧౯॥॥౨౧॥తతఇతి॥అధర్మకర్శితఃఅధర్మేణపీడితః - సంవాసాత్ధారణాత్॥౨౨॥అగ్నిసంయోగవద్ధేతుఃఅగ్నిసంయోగోయథావస్తునోవికారహేతుస్తద్వచ్ఛస్త్రసంయోగోపిశస్త్రిణోవికారహేతుర్భవతి- స్వధాష్ట్యం పరిహరతిస్నేహాదితి. స్నేహాత్త్వద్విషయస్నేహాత్ బహుమానాత్ భవత్కర్తృకాత్ అస్మద్విషయాత్ -స్మారయేభవద్విజ్ఞాతార్థమేవ - స్మారయామి - నత్వపూర్వముపదిశామీత్యర్థః॥౨౩॥ఉపసంహరతి- నేతి॥వైరంవినాహంతుంబుద్ధిర్నకార్యేతిసంబంధః ✱ ఇమమర్థంప్రపంచయతి-అపరాధంవినేతి॥ లోకాన్ ప్రాణినఃరాక్షసవధారంభఃశనైఃశనైరితరప్రాణివధబుద్ధ్యుత్పాదకోభవిష్యతీతిభావః॥౨౪॥ నన్వత్రమునిజనరక్షణార్థమేవఅనపరాధినామపివధోస్త్వితిసిద్ధాంతముపసృత్యాహ॥క్షత్రియాణామితి॥క్షత్రియాణాంక్షత్రధర్మోచితశిష్టరక్షణప్రవృత్తానాంతు-ఆర్తానాంస్వసన్నిధౌపీడ్యమానానాం- వనేనిరతాత్మనాంమునీనామభిరక్షణమితియత్ ఏతావదేవధనుషాకార్యంరాక్షసానాంభయంకృత్వా-మునీనాంరక్షణంకార్యం-నతురాక్షసానాంహింసనమితిభావః॥౨౫॥నాస్మాకంహింసాకర్మణ్యధికారఇత్యాహ-క్వచేతి॥శస్త్రంక్వచరాజ్యపాలకక్షత్రియధార్యంశస్త్రంక్వ-వనంక్వరాజ్యంత్యక్త్వాఇదానీమస్మాభిరాశ్రయమాణంవనంక్వ- క్షత్రియకృత్యహింసాలక్షణంకర్మక్వ-హింసారహితంతపశ్చక్వ- ఇదంవ్యావిద్ధంపరస్పరంవిరుద్ధం - అతోస్మాభిర్దేశధర్మఃతపోవనధర్మఃపూజ్యతాంసేవ్యతాం॥౨౬॥

దిత్యత్రాహ-తదా రౌ్యేతి॥తర్హి వర్ణధర్మోఽలుప్యేతేత్యత్రాహ-పునరితి॥౨౮॥తపోమాత్రకరణేఫలాంతరమప్యాహ-అత్రయేతి॥ యద్వా సర్వదాఽత్ర ధర్మం త్యక్త్వైవ మునివృత్తిరాశ్రియతామిత్యాహ-అత్రయేతి ॥ తుస్సముచ్చయే-అకలుషాబుద్ధిశ్చ తేభవేదిత్యర్థః-శ్వశ్రూశ్వశురయోః-కైకేయీదశరథయోః - శ్వశురశ్చశ్వశ్రూశ్చేత్యేకశేషాభావఆర్షః॥౨౯॥కేవలధర్మానుష్ఠానస్యసర్వశ్రేయోమూలత్వమాహ-ధర్మాదిత్యాదినా॥సర్వం-ముక్తిమపిజ్ఞానద్వారాలభత ఇత్యర్థః॥౩౦॥ ధర్మార్జనప్రకారమాహ-ఆత్మానమితి॥ నియమైః చాంద్రాయణాదివ్రతైః-ఆత్మానంశరీరం॥౩౧॥నిత్యమితి॥ త్రైలోక్యంత్రిలోకభవంపురుషార్థతత్సాధనతదంగకలాపం॥౩౨॥స్త్రీచాపలాదితి॥స్త్రీచాపలాత్ స్త్రీత్వప్రయుక్తచాపలాత్ - మేమయా.మాధిరేణవిచారస్యవిళంబో మాభూత్ ॥ అత్రసార్ధత్రయస్త్రింశచ్ఛ్లోకాః॥౩౩॥ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే- శ్రీరామాయణభూషణే-రత్నమేఖలాఖ్యానే-ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే-నవమస్సర్గః. *********************

ఏవంరామస్సత్యప్రతిజ్ఞః-నిశాచరంచరక్షోవధంనకరిష్యతి- తథాచమద్వియోగేనరక్షోవధేనభవితవ్యం-మద్విరహంచనసహిష్యతే-సంకటమిదముపస్థితమిత్యాకులచిత్తావైదేహీపతిప్రేమాంధారక్షోవధాన్నివర్తయితుముపక్రాంతా॥రామస్తుసీతావిరహంసోఢ్వాపితన్మూలవైరేణరక్షాంసినిహత్యప్రతిజ్ఞానిర్వోఢవ్యేతిసమాధత్తేదశమే-వాక్యమేతత్త్విత్యాది॥భర్తృభక్త్యేత్యనేనభర్తృప్రేమపారవశ్యేనపూర్వముక్తమితిజ్ఞాయతే- ధర్మేస్థితఇత్యనేనసీతావిరహక్లేశమంగీకృత్యాపిప్రతిశ్రుతనిర్వహణపరతాద్యోత్యతే - యద్యపిఖరవధపవదండకారణ్యవాసిభిరర్థితోరామేణప్రతిజ్ఞాతశ్చ - తథాపిఖరవధోరావణవధమూలమితిఖరవధద్వారారావణవధోప్యర్థితఏవేతిసీతయోక్తముపపన్నం॥౧॥ హితమితి॥స్నిగ్ధయాఅనురక్తయాకులంవ్యపదిశంత్యాస్వమహాకులీనత్వంప్రఖ్యాపయంత్యా-త్వయాసదృశంఅనురాగకులసదృశం-పి.తముక్తం-హితోక్తౌహేతుర్ధర్మజ్ఞఇతి- కులవ్యపదేశేహేతుర్జనకాత్మజఇతి॥౨॥కింత్వితి॥యదిమయాహితముక్తంతర్హితథైవక్రియతామితిచేత్తత్రవక్ష్యామి-తదేవాహ-త్వయైవేతి-క్షత్రియైర్ధార్యతేచాపోనార్తశబ్దోభవేదితీదంవచనంత్వయోక్తంఖలు - మునయశ్చార్తాఃతస్మాత్తద్వి

శ్వశ్రూశ్వశురయోర్మమ* యదిరాజ్యంపరిత్యజ్యభవేస్త్వంనిరతోమునిః॥౨౯॥ధర్మాదర్థఃప్రభవతిధర్మాత్ప్రభవతేసుఖమ్*ధర్మేణలభతేసర్వంధర్మసారమిదంజగత్ ॥౩౦॥ఆత్మానంనియమైస్తైస్తైఃకర్శయిత్వాప్రయత్నతః* ప్రాప్యతేనిపుణైర్ధర్మోనసుఖాల్లభ్యతేసుఖమ్॥ ౩౧॥ నిత్యంశుచిమతిస్సౌమ్యచరధర్మంతపోవనే*సర్వంహివిదితంతుభ్యంత్రైలోక్యమపితత్త్వతః॥౩౨॥స్త్రీచాపలాదేతదుదాహృతంమేధర్మంచవక్తుంతవకస్సమర్థః। విచార్యబుద్ధ్యాతుసహానుజేనయద్రోచతేతత్కురుమాచిరేణ॥౩౩॥ ఇతిశ్రీమదారణ్యకాండే - నవమస్సర్గః. **********

వాక్యమేతత్తువైదేహ్యావ్యాహృతంభర్తృభక్తయా। శ్రుత్వాధర్మేస్థితోరామఃప్రత్యువాచాథమైథిలీమ్॥౧॥హితముక్తంత్వయాదేవిస్నిగ్ధయాసదృశంవచః। కులంవ్యపదిశంత్యాచధర్మజ్ఞేజనకాత్మజే॥౨॥ కింతువక్ష్యామ్యహందేవిత్వయైవోక్తమిదంవచః। క్షత్రియైర్ధార్యతేచాపో

౨౯॥అత్రయేతి॥త్వంరాజ్యంపరిత్యజ్యమునిస్సన్నిరతఃఅహింసాయామితిశేషఃయదిభవేః-తర్హిమమశ్వశ్రూశ్వశురయోఃఅతుల్యాప్రీతిర్భవేత్ -వనవాసోచితధర్మానుష్ఠానే-శ్వశురస్యస్వర్గలాభజాప్రీతిః-పుత్రస్యయుద్ధాదిక్లేశరాహిత్యేన-శ్వశ్ర్వాఃకౌసల్యాయాఃప్రీతిరిత్యర్థః(టీ)యద్వాశ్వశ్రూశ్వశురయోఃకైకేయీదశరథయోఃఅతుల్యాప్రీతిర్భవేత్ -యదిరాజ్యంపరిత్యజ్యనిరతఃస్థిరోమునిర్భవేః॥౨౯॥అహింసాప్రధానంధర్మంప్రస్తౌతి- ధర్మాదిత్యాదినా- ధర్మాత్ అహింసాప్రధానధర్మాత్ (౩౦॥)నసుఖాల్లభ్యతేసుఖమితిసుఖాదిష్టానువర్తనాత్ సుఖంనలభ్యతేఅతోనరాక్షససంహారోద్యోగఃకర్తవ్యఇతిభావః॥౩౧॥ నిత్యమితి॥ ధర్మమహింసాలక్షణంత్రైలోక్యంత్రిలోకాంతర్వర్తిజనధర్మాధర్మాత్మకంవస్త్విత్యర్థఃతుభ్యంత్వయాతత్త్వతోవిదితమిత్యన్వయః॥౩౩॥ఇతిశ్రీమహేశ్వరతీర్థకృతౌ - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాయామారణ్యకాండటీకాయాం - నవమస్సర్గః. ❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖

వాక్యమితి॥ధర్మేస్థితఃమునిపరిపాలనాత్మకేధర్మేస్థితః॥౧॥హితమితి॥కులంవ్యపదిశంత్యా-క్షత్రియాణాంహివీరాణామిత్యాదినాక్షత్రియకులధర్మంప్రకాశయంత్యేత్యర్థః॥౨॥కిన్నిత్వితి॥హేదేవి-కిన్నువక్ష్యామి-కించిదపిమయానవక్తవ్యం-తత్కుతః త్వయైవోక్తమిదంవచః - కింతద్వచనమితిచేత్ ధనుషాకార్యమేతావదార్తానామభిరక్షణమితివచనంపూర్వసర్గేత్వయోక్తమితి-తద్వచనార్థమేవఅత్రరచనాభేదేనాహ-క్షత్రియైరితి ॥యద్వాకిన్నువక్ష్యామి-కించిన్నవక్తవ్యంమయా- క

రోధివధఃకర్తవ్యఏవేతిభావః॥ ౩ ॥ ననూక్తంవిరోధ్యుత్సారణేనార్తరక్షణంకర్తవ్యం-నతునిరపరాధవధఇత్యాశంక్యతేషాంశరణాగతత్వేనమత్ప్రియభూతత్వాత్తేష్వపరాధోమదపరాధఇత్యాశయేనాహ-మామిత్యాది॥అత్రత్యవిశేషణైరాత్మనశ్శరణాగతపక్షపాతంస్ఫోరయతి॥౪॥౫॥కాలేకాలఇతి॥ కాలేకాలే-సర్వకాలేష్విత్యర్థః॥౬॥తఇతి॥అభ్యవపద్యేతి-అనుగృహాణేత్యర్థః-లోణ్మధ్యమపురుషైకవచనం-ఆర్షంపరస్మైపదం-అభ్యవపత్తిఃఅనుగ్రహః॥౭॥ వచఇతి॥ చరణశుశ్రూషాంపాదవందనం॥౮॥ప్రసీదంత్వితి॥ప్రసీదంతుమదపచారంక్షమంతాం-హ్రీఃలజ్జా-అతులాఅధికా.తత్ర హేతుమాహ-యమితి- ఉపస్థైర్యైరభిగంతవ్యైః - ఉపస్థితఃఅభిగతః-కింకరోమీతిలోడర్థేలట్-కింకరవాణీత్యర్థః॥తనిశ్లోకి॥స్తోత్రాదినాచేతస్సంకోచనంహ్రీః-వీతరాగస్యస్తోత్రాదైశ్చేతస్సంకోచనం వ్రీడేతిలక్షణాత్ (తర్క)॥౯॥సర్వైరిత్యాది॥ అర్దితాఃపీడితాః-తత్ర తేభ్యః-రక్షత్వితి-అభ్యవపద్యేత్యత్ర సామాన్యేనానుగ్రహః ప్రార్థితః - ఇహతుతద్విశేషఃపృష్టైవిశేషఉక్తః(౧౧)నకేవలంపీడయంతి-యజ్ఞవిఘ్నంచకుర్వంతీత్యాహుః - హోమేతి - యజ్ఞవిఘ్నకరంహన్యామితిమద్బోధజననివర్తనాత్ కః పరోపరాధఇతిసీతాయైసూచయితుమిదమనూదితం-హోమకాలేష్వగ్నిహోత్రకాలేషు-పర్వకాలేషుదర్శపౌర్ణమాసాదియజ్ఞకాలేషు-ధర్షయంతిఅభిధావంతి(౧౨) గతింరక్షకం-మృగయమాణానాంఅన్వేషయతాం(౧౩)పరమశబ్దవ్యవచ్ఛేద్యందర్శయతి-కామమితి(౧౪)ఉక్తంవివృణోతి-బహ్వీతి(౧౫)ఉపసంహరతితదితి-త్వన్నాథాఇతిబహువ్రీహిః-ఇయంవాక్యముదాహృతేతిపూర్వేణాన్వయః॥౧౬॥మయేతి॥కాత్స్న్యేనపరిపాలనంరక్షోవధపర్యంతపరిపాలనంసంశ్రుతంప్రతిజ్ఞాతం- మదాశ్రి

నార్తశబ్దోభవేదితి॥౩॥ తేచార్తాదండకారణ్యమునయస్సంశితవ్రతాః॥మాంసీతేస్స్వయమాగమ్యశరణ్యాశ్శరణంగతాః॥౪॥వసంతోధర్మనిరతావనేమూలఫలాశనాః ।నలభంతేసుఖంభీతారాక్షసైఃక్రూరకర్మభిః॥౫॥కాలేకాలేచనిరతానియమైర్వివిధైర్వనే ।భక్ష్యంతేరాక్షసైర్భీమైర్నరమాంసోపజీవిభిః॥౬॥ తేభక్ష్యమాణామునయోదండకారణ్యవాసినః। అస్మానభ్యవపద్యేతిమామూచుర్ద్విజసత్తమాః॥ ౭॥మయాతువచనంశ్రుత్వాతేషామేవంముఖాచ్చ్యుతమ్।కృత్వావచనశుశ్రూషాంవాక్యమేతదుదాహృతమ్॥౮॥ప్రసీదంతుభవంతోమేహ్రీరేషాహిమమాతులా । యదీదృశైరహంవిప్రైరుపస్థేయైరుపస్థితః * కింకరోమీతిచమయావ్యాహృతంద్విజసన్నిధౌ॥ ౯ ॥ సర్వైరేతైస్సమాగమ్యవాగియంసముదాహృతా * రాక్షసైర్దండకారణ్యేబహుభిఃకామరూపిభిః * అర్దితాస్స్మదృఢంరామభవాన్నస్తత్రరక్షతు(౧౧)హోమకాలేషుసంప్రాప్తాఃపర్వకాలేషుచానఘ ।ధర్షయంతిసుదుర్ధర్షారాక్షసాఃపిశితాశనాః(౧౨)రాక్షసైర్ధర్షితానాంచతాపసానాంతపస్వినామ్ ।గతింమృగయమాణానాంభవాన్నఃపరమాగతిః(౧౩) కామంతపఃప్రభావేనశక్తాహంతునిశాచరాన్ ।చిరార్జితంతునేచ్ఛామస్తపఃఖండయితుంవయమ్(౧౪)బహువిఘ్నంతపోనిత్యందుశ్చరంచైవరాఘవ। తేనశాపంనముంచామోభక్ష్యమాణాశ్చరాక్షసైః(౧౫)తదర్ద్యమానాన్రక్షోభిర్దండకారణ్యవాసిభిః రక్షనస్త్వంసహభ్రాత్రాత్వన్నాథాహివయంవనే॥౧౬ ॥మయాచైతద్వచశ్శ్రుత్వాకార్త్స్న్యేనపరిపాలనమ్ । ఋషీణాందండకారణ్యేసం

తస్త్వయైవోక్తమిదంవచః-కింతద్వచనమితిచేత్ -క్షత్రియైర్ధార్యతేచాపోనార్తశబ్దోభవేదితి-ధనుషాకార్యమేతావదార్తనామభిరక్షణమితి పూర్వసర్గేయద్వ్యావచఃతదనేనస్మార్యతే-కింతువక్ష్యామీతిపాఠేత్వయాయదుక్తంతత్కరణీయం-కింతువిశేషోస్తి-శరణాగతపరిత్రాణంమయాప్రతిజ్ఞాతం- ఆర్తామునయశ్చమాంశరణాగతాఇత్యుపరిప్రతిపాదయిష్యతే-త్వయాప్యుక్తమేవేత్యాహ॥క్షత్రియైరితి॥౩॥తద్వచనస్యాయమవసరఇత్యాహ- తేచేతి॥సంశితవ్రతాఃసమ్యక్శితంతీక్ష్ణంవ్రతంయేషాంతేతథోక్తాః॥౪॥౬॥౭॥తఇతి॥అస్మానభ్యవపద్యతాత్రాయస్వ॥ ౭॥మయాత్వితి॥ తేషాంముఖాచ్చ్యుతంవచనం-త్రాయస్వేతివచనమిత్యర్థః॥కృత్వేతి॥వచనశుశ్రూషాంవచనానుష్ఠానలక్షణశుశ్రూషామిత్యర్థః-కృత్వామనసికృత్వేత్యర్థః-చరణశుశ్రూషామితిపాఠేపాదాభివందనమిత్యర్థః॥౮॥స్వోక్తవాక్యవిస్తారఃప్రసీదంత్వితి॥ ఈదృశైర్మహానుభావైరుపస్థేయైరుపాస్యైర్విప్రైరితి శేషః-అహముపస్థితఇతియజ్ఞరక్షణార్థంప్రార్థితఇతియత్ -ఏషామమహ్రీఃఅతఃప్రసీదంత్వితిసంబంధః॥ఏషామమహ్రీఃస్తోత్రాదినాచిత్తసంకోచోహ్రీశబ్దేనోచ్యతే-అతఃప్రసీదంత్వితిసంబంధః॥౯॥(౧౧) హోమేతి॥ధర్షయంతితిరస్కుర్వంతి(౧౨) రాక్షసైరితి॥గతింగమ్యతఇతిగతిఃశరణం(౧౩) కామమితి॥తపఃప్రభావేనత్వదుపాసనాత్మకతపఃప్రభావేన॥౧౬॥మయేతి॥ ఏతద్వచఃమునyుక్తంవచఃశ్రుత్వా-దండ

తద్విరోధినో మద్విరోధిత్వాత్ మద్భోజనవిఘాతకత్వాచ్చేత్యర్థః॥౧౭॥ సంశ్రుత్యేతి॥ జీవమానఃజీవన్-ప్రతిశ్రవంప్రతిజ్ఞాం-అన్యథాకర్తుంనశక్ష్యామి-తత్ర హేతుస్సత్యమిష్టమితి-సత్యంసత్యవచనం॥౧౮॥తద్వ్యోరేవ యోర్విశ్లేషోదుర్విషహస్స్యాత్తత్రాహ-అప్యహమితి॥ ఆత్మానంసర్వదా రక్షేద్దారైరపిధనైరపీత్యుక్తం జీవితమపిజహ్యాం। భ్రాతాస్వామీ ఆర్తిరాత్మన ఇత్యుక్తంలక్ష్మణమపిజహ్యాం। అథోవా ఏవఆత్మనఃయత్ప్రీత్యుక్తాంజహ్యామితికిమాశ్చర్యం- సంశ్రుత్యయస్మైకస్మైచిత్ యత్కించిత్ప్రతిజ్ఞాయతాం ప్రతిజ్ఞాంనజహ్యాం-బ్రాహ్మణేభ్యఃబ్రహ్మవిద్భ్యఃకృతాంప్రతిజ్ఞాంవిశేషతోనజహ్యాం॥తనిశ్లోకి॥ అప్యహంజీవితంజహ్యాంప్రాణాన్వాత్యక్ష్యామి-త్వాంవా-నజీవేయంతృణవదపివినా త్వామసి తేతృణామితి ప్రాణేభ్యోపిగరీయసీమిత్యుక్తాంత్వాంవాత్యజామి-సలక్ష్మణాం- అద్వైవాహంగమిష్యామిలక్ష్మణేనేత్యుక్తరీత్యాఅత్యంతవిశ్లేషాసహనప్రీతివిషయంలక్ష్మణంవాత్యజామి - నతుప్రతిజ్ఞాంత్యజామి (త.౨౦) ॥౧౯॥ తదితి॥ అనుక్తేనాపీతి- ఋషిభిరితిశేషః - ఉక్తరీత్యారక్షసాంమదపరాధిత్వేనతద్వధస్యమత్కార్యత్వాదితిభావః॥ ౨౦॥ ఏవంవదంత్యాస్తవహృదయంచజానామీత్యాహ- మమేతి॥ మమత్వయిస్నేహాత్ తవమయిసౌహార్దాచ్చోక్తం-పిరహౌవాదుస్సహౌవాభవిష్యతీత్యుక్తమిత్యర్థః-అనిష్టఃఅప్రియఃపురుషః॥౨౧॥సదృశమితి॥ తవఆత్మనఃసదృశం-తవకులస్యచానురూపమిదంవచఃధర్మప్రాధాన్యోక్తిస్తవత్కులానురూపా-కర్మణైవహిసంసిద్ధిమాస్థితా జనకాదయఇతిహిత్వత్కులపద్ధతిః। సాపరాధేష్వపినిరపరాధత్వోక్తిస్తవసదృశీ॥ పాపానాంవాశుభానాంవావధార్హాణాంప్లవంగమ। కార్యంకరుణమార్యేణనకశ్చిన్నాపరాధ్యతీతిహితవప్రకృతిః - తథాపిత్వంమే ప్రాణేభ్యోగరీయస్యపి-సధర్మచారిణీభవ-మయాయోధర్మస్సంకల్పితస్తత్రైవత్వయాపిసంకల్పయితవ్యమితిభావః॥౨౨॥ ఇత్యేవమితి॥ మహాత్మామహాధృతిః - ప్రియాంమైథిలరాజపుత్రీంఇతీతిఉక్తధర్మద్వయానువాదః॥౨౩॥ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే-శ్రీరామాయణభూషణే-రత్నమేఖలాఖ్యానే-ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే-దశమస్సర్గః. ************అథకర్మణిసాపాయానిరామసేవైకానిరపాయేతిదర్శయితుంమాండకర్ణివృత్తాంతప్రకటనపూర్వంసకలమునిజనాశ్రమమండలసంచరణమేకాదశే॥అగ్రతఇత్యాది॥ అనేనశ్లోకేనప్రణవార్థఉక్తః-తౌపశ్యమానావిత్యాదినానారాయణపదార్థః-మాండకర్ణివృత్తాంతేనమఇత్యస్యార్థః-తతఃపరంవిరోధినివృత్తిహ్యుచ్యతే-ఏవంమూలమంత్రార్థానుసంధానమేవపరమాగతిరిత్యుచ్యతే॥తనిశ్లోకి॥ అనేనశ్లోకేనప్రణవార్థఃప్రకాశితఇతిసంప్రదాయః - తత్రఅగ్రతఇతిఅవర్ణప్రాథమికత్వం-అగ్రతఃప్రయయావిత్యర్థప్రాథమ్యం-రామఇతిసత్తాసంపాదనరక్షణాదినారమయతీతికారణత్వేరక్షకత్వేచరమాసంబం

శ్రుతంజనకాత్మజే॥౧౭॥సంశ్రుత్యచనశక్ష్యామిజీవమానఃప్రతిశ్రవమ్। మునీనామన్యథాకర్తుంసత్యమిష్టంహిమేసదా॥౧౮॥అప్యహంజీవితంజహ్యాంత్వాంవాసీతేసలక్ష్మణామ్।నతుప్రతిజ్ఞాంసంశ్రుత్యబ్రాహ్మణేభ్యోవిశేషతః॥౧౯॥తదవశ్యంమయాకార్యమృషీణాంపరిపాలనమ్। అనుక్తేనాపివైదేహిప్రతిజ్ఞాయతుకింపునః॥౨౦॥ మమస్నేహాచ్చసౌహార్దాదిదముక్తంత్వయానఘే। పరితుష్టోస్మ్యహంసీతేనహ్యనిష్టోనుశిష్యతే॥౨౧॥ సదృశంచానురూపంచకులస్యతవచాత్మనః। సధర్మచారిణీమేత్వంప్రాణేభ్యోపిగరీయసీ॥౨౨॥ ఇత్యేవముక్త్వావచనంమహాత్మాసీతాంప్రియాం మైథిలరాజపుత్రీమ్। రామోధనుష్మాన్సహలక్ష్మణేనజగామరమ్యాణితపోవనాని॥౨౩॥ఇతిశ్రీమదారణ్యకాండే. దశమస్సర్గః. *********

అగ్రతఃప్రయయౌరామస్సీతామధ్యేసుమధ్యమా। పృష్ఠతస్తుధనుష్పాణిర్లక్ష్మణోనుజగామహ॥౧॥తౌపశ్యమానౌవివిధాన్శైలప్రస్థాన్వనాని

కారణత్వేఋషీణాంకార్యేన్వయేనపరిపాలనం-సంశ్రుతంప్రతిజ్ఞాతం॥ ౧౭ ॥ సంశ్రుత్యేతి॥జీవమానఃజీవన్ మునీనాంమునిభ్యఃప్రతిశ్రుతంసంశ్రుత్య. ప్రతిజ్ఞాంప్రతిజ్ఞాయ-అన్యథాకర్తుం- ప్రతిజ్ఞాతార్థమన్యథాకర్తుంఅనృతంకర్తుమిత్యర్థః-నశక్ష్యామినశక్తోస్మి-సత్యంసత్యవచనంమేమమఇష్టం॥౧౮॥౨౦॥ మమేతి॥ మయాతివిభక్తివ్యత్యయఆర్షః-సౌహార్దాత్ శోభనహృదయత్వాత్ -మయిస్నేహాత్ ప్రీతేరిత్యర్థః-నహ్యనిష్టోనుశిష్యతే-యస్మిన్యస్యప్రీతిర్నాస్తి- నాసావనుశిష్యతే-హితంనోపదిశ్యతఇత్యర్థః-నహ్యతుష్టఇతిపాఠేఅతుష్టఃతోషరహితఃఇష్టవ్యతిరిక్తఇతిపూర్వవదేవార్థః॥౨౧॥సదృశమితి॥ త్వయోక్తంవచనమిత్యనుషంగః - తవస్నేహస్యేతిశేషఃసదృశంతవకులస్యానురూపంచేత్యన్వయః॥ ౨౩॥ టీ॥ అప్యహంజీవితంజహ్యామితిశ్లోకస్యఫలస్తుతిః - ఏతచ్ఛ్రవణమాత్రేణరామాత్యంతికీతమాప్నుయాదితిస్కాందే॥౨౩॥ ఇతిశ్రీమహేశ్వరతీర్థకృతౌ - శ్రీరామాయణతత్వదీపికాయామారణ్యకాండటీకాయాం దశమస్సర్గః. *****************

ధిత్వేన శ్రీశత్వంచ-సుమధ్యమేతి ప్రణవద్వితీయవర్ణశ్చ-మధ్యఇతితస్యవర్ణద్వయమధ్యవర్తిత్వం-సీతానుధ్యేఇతిలక్ష్మ్యేఃపురుషకారత్వం.లక్ష్మణఇతి- మనజ్ఞానే ఇతిధాతోరసాధారణధర్మవత్త్వం-ధనుష్పాణిరితినిరంతరకైంకర్యవత్త్వం. అనుజగామేతిఅహంకారమమకారవిరహేణానుసరణం - పదాంతమకారేణప్రణవతృతీయవర్ణశ్చవ్యజ్యతఇతిసంక్షేపః-తౌపశ్యమానావిత్యాదినా నారాయణపరార్థఃప్రకాశితఇతిసంప్రదాయః(త-౨౧) ॥౧॥తావిత్యాది ॥ పశ్యమానౌపశ్యంతౌ - శైలప్రస్థాన్ శైలసానూని-సారసాన్ హంసవిశేషాన్ పులినంసైకతం-జలజైఃఖగైఃజలపక్షిభిః (౩) యూథబద్ధాన్ యూథతయాబద్ధాన్-సమూహీభూతానిత్యర్థః- పృషతాన్ బిందుమృగాన్-విషాణినఇతిమహిషాదివిశేషణం.నాగాన్ గజాన్ ॥౪॥ తేగత్వేతి॥ లంబమానేఅస్తమయోన్ముఖే-యోజనాయతంచతుర్దిశియోజనప్రమాణవిస్తారం-పద్మపుష్కరసంబాధంపద్మైఃపుష్కరైస్సపైశ్చ-సంబాధంనిబిడం॥౫॥ వాద్యభాండముఖాసర్వేకారండపుష్కరంస్మృతమితివిశ్వః - సారసైఃసారసో మైథునేకామీగోనర్దఃపుష్కరాహ్వాయఇత్యుక్తైః-హంసైఃరాజహంసైఃకాదంబైఃకాదంబఃకలహంసశ్చహంసస్స్యాద్ధూసరచ్ఛదఇత్యుక్తైః॥౬॥ ప్రసన్నసలిలఇతి॥ గీతేతి-గీతానిషడ్జాదిస్వరనిబద్ధప్రబంధాః వాదిత్రాణితతఘనసుషిరానద్ధభేదేనచతుర్విధాని తేషాంసర్ఘోషఃఅత్ర యాదవః · వాదిత్రంవాదితంవాద్యమాతోద్యంతచ్చతుర్విధం। తతంవీణాదికంవాద్యంతాళంతువితతంఘనం॥వంశాదికంతుసుషిరమానద్ధంమురజాదికమితి॥కశ్చనవాదయితా.నదృశ్యతేనాదృశ్యత॥౭॥ తతఇత్యాది॥ధర్మభృతంసహాగతేషుమునిష్వన్యతమంకథ్యతామిత్యేవం ప్రష్టుంసముపచక్రమఇత్యన్వయః॥౯॥ తేనేతి॥ ప్రభవంఉత్పత్తిం-కృత్స్నశంగీతవాదిత్రమూలంచేత్యర్థః॥౧౦॥ఇదమిత్యాది॥పంచాప్సరఃక్రీడాసాధనత్వాత్ పంచాప్సరోనామ-సార్వకాలికంసర్వకాలేభవంకాలాట్ఠఞ్ -ఉభయపదవృద్ధిః-సర్వస్మిన్నపికాలేఅఘువ్యదిత్యర్థః(౧౧)ఉక్తార్థేఇతిహాసమాహ-సహితేత్యాదినా-జలాశ్రయఃస్వనిర్మితతటాకజలావగాహః(౧౨)సాగ్నిపురోగమాఃఅగ్నినాపురస్సరేణసహితాః-క్రియాభేదాత్ సర్వశబ్దావృత్తిః(౧౩)అస్మాకంమధ్యే-సంవిగ్నమనసఃభీతమనస్కాః(౧౪)తత్రతదావిద్యుచ్చలితవర్చసఃవిద్యుత్ఇవతరళతేజసఃచలితవిద్యుద్వర్చసఇతిపాఠ।

నదీశ్చవివిధారమ్యాజగ్మతుస్సీతయాసహ ❋ సారసాంశ్చక్రవాకాంశ్చనదీపులినచారిణః। సరాంసిచసపద్మానియుక్తానిజలజైఃఖగైః(౩)యూథబద్ధాంశ్చపృషతాన్ మదోన్మత్తాన్విషాణినః।మహిషాంశ్చవరాహాంశ్చనాగాంశ్చద్రుమవైరిణః॥౪॥ తేగత్వాదూరమధ్వానంలంబమానేదివాకరే దదృశుస్సహితారమ్యంతటాకంయోజనాయతమ్❋పద్మపుష్కరసంబాధంగజయూథైరలంకృతమ్।సారసైర్హంసకాదంబైస్సంకులంజలచారిభిః॥౬॥ ప్రసన్నసలిలేరమ్యేతస్మిన్ సరసిశుశ్రువే। గీతవాదిత్రనిర్ఘోషోనతుకశ్చనదృశ్యతే॥౭॥ తతఃకౌతూహలాద్రామోలక్ష్మణశ్చమహాబలః మునింధర్మభృతంనామప్రష్టుంసముపచక్రమే ❋ ఇదమత్యద్భుతంశ్రుత్వాసర్వేషాంనోమహామునే। కౌతూహలంమహజ్జాతంకిమిదంసాధుకథ్యతామ్ ❋ వక్తవ్యంయదిచేద్విప్రనాతిగుహ్యమపిప్రభో॥౯॥ తేనైవముక్తోధర్మాత్మారాఘవేణమునిస్తదా ❋ ప్రభవంసరసఃకృత్స్నమాఖ్యాతుముపచక్రమే॥౧౦॥ఇదంపంచాప్సరోనామతటాకంసార్వకాలికమ్ ❋ నిర్మితంతపసారామమునినామాండకర్ణినా (౧౧) సహితేపేతపస్తీవ్రంమాండకర్ణిర్మహామునిః ❋ దశవర్షసహస్రాణివాయుభక్షోజలాశ్రయః(౧౨) తతఃప్రవ్యథితాస్సర్వేదేవాస్సాగ్నిపురోగమాః ❋ అబ్రువన్వచనంసర్వేపరస్పరసమాగతాః(౧౩)అస్మాకంకస్యచిత్ స్థానమేషప్రార్థయతేమునిః ❋ ఇతిసంవిగ్నమనసస్సర్వేతేత్రిదివౌకసః(౧౪)తత్రకర్తుంతపోవిఘ్నందేవైస్సర్వైర్నియోజితాః ❋ ప్రధానాప్సరసఃపంచవిద్యుచ్చలితవర్చసః(౧౫)అప్సరోభిస్తతస్తాభిర్మునిర్దృష్టపరావరః ❋ నీతోమ

౩ ॥ యూథబద్ధాన్ యూథతయాబద్ధాన్॥టీ॥పృషతాన్ బిందుమృగాన్ ॥౪॥❋ పద్మేతి॥పద్మపుష్కరసంబాధం-పద్మానాంరక్తపంకజానాంపుష్కరాణాంపుండరీకాణాం ॥ ని ॥ పుష్కరంపుండరీకమితినిఘంటుః-సంబాధఃసమ్మర్దోయస్మిన్తం॥౬॥ప్రసన్నేతి ॥ నతుకశ్చనదృశ్యతేగీతాదికర్తేత్యర్థః॥౭॥తతఇతి ॥ధర్మభృతంశరణాగతేష్వనుయాయిషుమునిష్వేకంమునిం॥౧౦॥ఇదమితి॥ పంచాప్సరసోయస్మిన్నివసంతి -తత్పంచాప్సరఇతితటాకనామ(౧౨)తతఇతి॥సర్వేప్రవ్యథితాఅభూవన్ సర్వేఅబ్రువన్నితిచ-సర్వశబ్దద్వయస్యనిర్వాహః-సాగ్నిపురోగమాఃఅగ్నినాపురోగమేనసహితాఃసాగ్నిపురోగమాః(౧౪)విద్యుచ్చలితవర్చసఃచలితవిద్యుద్వర్చసః- ప్రధానాప్సరసఃపంచేత్యనేనతత్పరిచారికాఅన్యాఅపిసంతీత్యవగమ్యతే (౧౫) దృష్టపరావరఃదృష్టౌపరావరౌజీవాత్మపరమాత్మానౌయేనసతథోక్తః-

ర్థః(౧౫)దృష్టపరావరఃదృష్టపరమాత్మజీవస్వరూపః(౧౬)తపోయోగాత్ తపోరూపోపాయాత్ యౌవనమాస్థితం॥ తి॥యోగస్సన్నహనోపాయధ్యానసంగతి యుక్తిష్విత్యమరః(౧౭)సంక్రీడమానానామితి-క్రీడోనుసంపరిభ్యశ్చేత్యాత్మనేపదం-భూషణోన్మిశ్రః భూషణఘోషోన్మిశ్రః వాదిత్రనిస్వనవిశేషణం- భూషణోన్మిశ్రో వాదిత్రనిస్వనోగీతశబ్దశ్చ శ్రూయతఇత్యన్వయః(౧౮) ఏతత్ పూర్వోక్తంవచనంఆశ్చర్యమితిప్రతిజగ్రాహశ్రుతవాన్॥౨౦॥ ఏవమితి॥ కథయమానస్యకథయమానేతస్మిన్మునౌ-కథయమానస్సఇతిపాఠే-ఏవంసంభాషమాణస్సరామః బ్రాహ్మ్యబ్రాహ్మణసంబంధిన్యా- లక్ష్మ్యాసమృద్ధ్యా- బ్రాహ్మణసంపూర్ణమిత్యర్థః - ఆశ్రమమండలందదర్శ-రాఘవఇత్యనుషంగః॥౨౧॥ప్రవిశ్యేతి॥ఆశ్రమమండలమిత్యనుషజ్యతే-సర్వైస్తదాశ్రమవాసిభిః -పూజ్యమానః స్వస్వాశ్రమేఅర్ఘ్యాదినాఅర్చ్యమానః॥౨౨॥ కియంతంకాలంతత్రోవాసేత్యపేక్షాయాంకాలపరిమాణంవక్తుంరామస్యాశ్రమవాసప్రకారందర్శయతి॥తథేత్యాదిశ్లోకద్వయేన॥తథాఉక్తప్రకారేణ-తస్మిన్నాశ్రమమండలే- సుఖముషిత్వాతత్రపూజ్యమానస్సరామఇత్యుక్తానువాదః-యేషాంసకాశేపూర్వముషితవాన్ తేషామాశ్రమాన్ - పర్యాయేణద్వితీయపర్యాయేణచజగామ - ఏవమాశ్రమవాసప్రకారః-ఏకవారంసర్వేషామాశ్రమాన్గత్వాపునరపితేషామేవాశ్రమాన్జగామేతివాక్యార్థః-మహాస్త్రవిదిత్యనేనతత్రత్యరాక్షసోపద్రవపరిహారాయపునర్గమనమితిసూచయతి-వక్ష్యతిహిమారీచః- తేనముక్తాస్త్రయోబాణా ఇత్యారభ్య-పరాక్రమజ్ఞోరామస్యశఠోదృష్టభయఃపురా। సముద్భ్రాంతస్తతోముక్తస్తావుభౌరాక్షసౌహతావితి॥ ఏతదర్థమేవసుతీక్ష్ణేనాత్రగమనమనుజ్ఞాతంఋషిభిఃకారితంచ॥౨౩॥పూర్వముషితవానిత్యుక్తవాసక్రమందర్శయతి॥క్వచిత్ పరిదశాన్మాసానేకంసంవత్సరంక్వచిత్ ।క్వచిచ్చచతురోమాసాన్పంచషట్చాపరాన్క్వచిత్ ॥అపరత్రాధికంమాసాదప్యర్ధమధికంక్వచిత్ । త్రీన్మాసానష్టమాసాంశ్చరాఘవోన్యవసత్సుఖమితి॥ రాఘవోరామః-క్వచిదాశ్రమేపరిదశాన్పరిగతాఃదశయేషాంతేపరిదశాః-సంఖ్యయావ్యయేత్యాదినాబహువ్రీహిసమాసః-బహువ్రీహౌసంఖ్యేయేడజబహుగణాదితిడచ్సమాసాంతః-తాన్మాసాన్ త్రయోదశమాసానిత్యర్థః-అత్యంతసంయోగేద్వితీయా-సుఖంయథాభవతితథాన్యవసత్ -క్వచిదాశ్రమేఏకంసంవత్సరంసుఖంన్యవసత్ -క్వచిదాశ్రమేచతురోమాసాన్సుఖంన్యవసత్ -క్వచిత్ పంచమాసాన్-క్వచిత్ షణ్మాసాన్-క్వచిదపరాన్షడ్భ్యోన్యాన్సప్తమాసాన్-సుఖంన్యవసత్ - పంచషట్చతథాక్వచిదితిపాఠే- త

దనవశ్యత్వంసురాణాంకార్యసిద్ధయే।త్వాష్ట్రైశ్చాప్సరసఃపంచమునేఃపత్నీత్వమాగతాః*తటాకేనిర్మితంతాసామస్మిన్నంతర్హితంగృహం(౧౬)
తత్రైవాప్సరసఃపంచనివసంత్యోయథాసుఖమ్ * రమయంతితపోయోగాన్మునింయౌవనమాస్థితమ్(౧౭)తాసాంసంక్రీడమానానామేషవాదిత్ర
నిస్స్వనః * శ్రూయతేభూషణోన్మిశ్రోగీతశబ్దోమనోహరః(౧౮)ఆశ్చర్యమితితస్యైతద్వచనంభావితాత్మనః * రాఘవఃప్రతిజగ్రాహసహ
భ్రాత్రామహాయశాః॥౨౦॥ఏవంకథయమానస్యదదర్శాశ్రమమండలమ్ * కుశచీరపరిక్షిప్తంబ్రాహ్మ్యాలక్ష్మ్యాసమావృతమ్॥౨౧॥ప్రవిశ్య
సహవైదేహ్యాలక్ష్మణేనచరాఘవః।ఉవాచమునిభిస్సర్వైః పూజ్యమానోమహాయశాః॥౨౨॥తథాతస్మిన్సకాకుత్స్థఃశ్రీమత్యాశ్రమమండలే।
* ఉషిత్వాతుసుఖంతత్రపూజ్యమానోమహర్షిభిః। జగామచాశ్రమాంస్తేషాంపర్యాయేణతపస్వినామ్ *యేషాముషితవాన్పూర్వంసకాశేస
మహాస్త్రవిత్॥౨౩॥క్వచిత్పరిదశాన్మాసానేకంసంవత్సరంక్వచిత్ * క్వచిచ్చచతురోమాసాన్పంచషట్చాపరాన్క్వచిత్ । అపరత్రాధికంమా

ద్వేబ్రహ్మణీవేదితవ్యే-పరంచైవాపరంచేతిశ్రుతేః-నిర్మితంతేనైవమునినాక్రీడార్థమితిశేషః(౧౭)తాసామితి॥ వాదిత్రాణాంనిస్వనోయస్మిన్సతథోక్తః-భూషణోన్మిశ్రఃభూషణస్వనోన్మిశ్రఃగీతశబ్దోవిశేష్యం-ప్రతిజగ్రాహశుశ్రావేత్యర్థః(౧౮)॥౨౧॥ఏవమితి॥కథయమానస్యకథయమానేసతి॥ ౨౧॥ప్రవిశ్యేతి॥ఆశ్రమమండలమిత్యనుషజ్యతే॥౨౨॥తథేత్యాదిశ్లోకద్వయమేకంవాక్యం॥తస్మిన్నాశ్రమమండలేఉషిత్వా-తత్రైవమహర్షిభిః పూజ్యమానఇతితచ్ఛబ్దద్వయస్యసంబంధః(౨౩)జగామేతి॥యేషాంమునీనాంసకాశే-ఆశ్రమేషుపూర్వంప్రథమంపర్యాయేణజగామఉషితవాంశ్చ- యేషామేవాశ్రమేఅనుగ్రహవిశేషేణపర్యాయాంతరేణాపి-తత్రైవపర్యాయేణజగామఉషితవాంశ్చేత్యర్థః॥టీ॥ పూర్వంశరభంగాశ్రమాత్ప్రభృతియేషాంమునీనాంసకాశేసమీపేఉషితవాన్ శరభంగాశ్రమాదితఃకృత్వాయైస్సహావసదిత్యర్థః॥౨౪॥క్వచిదితి॥పరిదశాన్పరిగతాదశపరిదశాఃతాన్దశసంఖ్యాకాన్మాసానిత్యర్థః యద్వాపరిదశాన్దశ

థాపునః క్వచిత్ షణ్మాసానిత్యర్థః- పరిదశానిత్యత్ర చతుర్దశమాసానిత్యర్థః - అపరత్రాశ్రమే మాసాదధికం సుఖంన్యవసత్ - అధికశబ్దేనాత్ర మాసచతుర్థాంశో వివక్షితః-ఏకమాసం మాసపాదం చేత్యర్థః-అపరత్రాధికం మాసమితిపాఠే-మాసం అధికం తత్పాదం చేత్యర్థః-అపిశబ్దస్సర్వత్ర మాసానుకర్షణార్థః-క్వచిదాశ్రమే అర్ధమధికం చన్యవసత్ పాదోనమాసమిత్యర్థః - తథాచైతదవ్యహితపూర్వాశ్రమవాసదినైర్ద్వౌమాసౌ సంవృత్తౌ - ఏకత్ర సపాదమాసః అపరత్ర పాదోనమాస ఇత్యాహత్య మాసద్వయసంభవాత్ -అధ్యర్ధమధికం క్వచిదితిపాఠే-అధ్యర్ధం అర్ధాధికం-అర్ధమాసాధికమిత్యర్థః - అధికం పూర్వోక్తపాదమాసాత్మకాధికం-తథాచ త్రిపాదమాసమిత్యర్థః-క్వచిత్త్రీన్మాసాన్న్యవసత్ -క్వచిదష్టమాసాన్న్యవసత్ - ఏవం షష్టిమాసాస్సిద్ధాః - కేచిదాసుః పరిదశాన్ దశాధికానితి వక్ష్యమాణే వ్యష్టసుస్థానేష్వన్వేతి.తథాచాయమర్థః-ఏకం సంవత్సరం క్వచిదిత్యత్ర ద్వావింశతిమాసానిత్యర్థః - క్వచిచ్చ చతురో మాసానిత్యత్ర చతుర్దశమాసానిత్యర్థః-పంచషట్చాపరాన్ క్వచిదిత్యత్ర క్వచిత్పంచదశమాసాన్ క్వచిత్ షోడశమాసానిత్యర్థః - అపరానధికం మాసాదప్యర్ధమధికం క్వచిదిత్యత్ర ప్రథమాధికశబ్దోర్ధమాసరూపాధికాంశపరః-తథాచ అపరాన్ పరిదశాన్ మాసాన్ అధికం చేత్యన్వయే అర్ధాధికదశమాసానిత్యర్థః - మాసాదప్యర్ధమిత్యాదేరయమర్థః- క్వచిత్పరిదశాన్ మాసాన్ తదుపరి మాసాదధికమర్ధమపి చేతి-తథాచ అర్ధాధికైకాదశమాసానిత్యర్థః-త్రీన్మాసానష్టమాసాంశ్చేత్యత్ర త్రయోదశమాసాన్ అష్టాదశమాసాంశ్చేత్యర్థః- తథాచ వింశత్యుత్తరశతమాసా లబ్ధా ఇతి - తస్మిన్పక్షే ప్రాథమికక్వచిత్పదమాసపదానర్థక్యం పూర్వగ్రంథవిరోధ ఇత్యాది ద్రష్టవ్యం ॥ ౨౬॥ తథాచాశ్రమమండలే దశసంవత్సరాస్సంవృత్తా ఇత్యాహ-తథా సంవసత ఇతి॥ ఇయమేవాశ్రమవాససంఖ్యా-పూర్వాపరసంఖ్యా తు కిష్కింధాకాండే వక్ష్యతే॥ ౨౭॥ పరివృత్యేతి॥ పరివృత్య ఏవమాశ్రమం సర్వం పరిక్రమ్య॥ ౩౦॥ అస్మిన్నితి॥ కథాః నానాకథాః-కథయతాం కథయత్సు(౩౧)తత్ర వనే-అగస్త్యమభివాదయితుమభిగచ్ఛేయమిత్యన్వయః(౩౩)మనోరథ ఇతి ॥ తం మునివరం-శుశ్రూషేయమితి యత్ ఏష మనోరథః అభిలాషో మే హృది పరివర్తత ఇత్యన్వయః- శుశ్రూషేయమితిపరస్మైపదమార్షం॥ ౩౫॥ అహమితి॥ అగస్త్యమభిగచ్ఛేత్యేతద్వక్తుకామోస్మీత్యన్వయః॥ ౩౭॥ యోజనానీతి॥ అస్మాదాశ్రమాద్దక్షిణేన- తథేతిహస్తేన నిర్దేశః-చత్వారి యోజనాని అభియాహీతి శేషః-తతః తత్ర-అగస్త్యభ్రాతురాశ్రమో వర్తతే-ఆశ్రమాద్దక్షిణే నేత్యత్ర ఏనపాద్వితీయేతి ద్వితీయాభావ ఆర్షః॥ ౩౮॥

సాదప్యర్ధమధికం క్వచిత్ * త్రీన్మాసానష్టమాసాంశ్చ రాఘవో న్యవసత్సుఖమ్॥ ౨౬॥ తథా సంవసతస్తస్య మునీనామాశ్రమేషు వై * రమతశ్చానుకూల్యేన యయుస్సంవత్సరా దశ॥ ౨౭॥ పరివృత్య చ ధర్మజ్ఞో రాఘవస్సహ సీతయా * సుతీక్ష్ణస్యాశ్రమం శ్రీమాన్ పునరేవాజగామ హ॥ ౨౮॥ స తమాశ్రమమాసాద్య మునిభిః ప్రతిపూజితః * తత్రాపి న్యవసద్రామః కంచిత్కాలమరిందమః॥ ౨౯॥ అథాశ్రమస్థో వినయాత్కదాచిత్తం మహామునిమ్ * ఉపాసీనస్స కాకుత్స్థస్సుతీక్ష్ణమిదమబ్రవీత్ ॥ ౩౦॥ అస్మిన్నరణ్యే భగవానగస్త్యో మునిసత్తమః * వసతీతి మయా నిత్యం కథాః కథయతాం శ్రుతమ్ ॥ న తు జానామి తం దేశం వనస్యాస్య మహత్తయా * కుత్రాశ్రమమిదం పుణ్యం మహర్షేస్తస్య ధీమతః(౩౨) ప్రసాదాత్తత్ర భవతస్సానుజస్సహ సీతయా * అగస్త్యమభిగచ్ఛేయమభివాదయితుం మునిమ్(౩౩) మనోరథో మహానేష హృది మే పరివర్తతే * యదహం తం మునివరం శుశ్రూషేయమపి స్వయమ్॥ ౩౪॥ ఇతి రామస్య స మునిశ్శ్రుత్వా ధర్మాత్మనో వచః * సుతీక్ష్ణః ప్రత్యువాచేదం ప్రీతో దశరథాత్మజమ్॥ ౩౫॥ అహమప్యేతదేవ త్వాం వక్తుకామస్సలక్ష్మణమ్ * అగస్త్యమభిగచ్ఛేతి సీతయా సహ రాఘవ । దిష్ట్యా త్విదానీమర్థేస్మిన్ స్వయమేవ బ్రవీషి మామ్ * అహమాఖ్యామి తే వత్స యత్రాగస్త్యో మహామునిః॥ ౩౬॥ యోజనాన్యాశ్రమాదస్మాత్తథా చత్వారి వై తతః * దక్షిణేన మహాన్ శ్రీమానగస్త్యభ్రాతురాశ్రమః॥ ౩౭॥ స్థలీప్రాయవనోద్దేశే పిప్పలీవనశోభితే * బహుపుష్పఫలే రమ్యే నానాశకుననాదితే । పద్మిన్యో వివిధాస్తత్ర ప్రసన్నసలిలాశ్శివాః * హం

సమీపాన్ ఏకాదశ నవ వేత్యర్థః॥ ౨౬॥ ౨౭॥ పరిసృత్యేతి॥ పరిసృత్య సర్వమున్యాశ్రమాన్ గత్వా॥ ౨౮॥ అథేతి॥ ఉపాసీనః ఉపసమీపే ఆసీనః॥ ౩౦॥ అస్మిన్నితి॥ కథయతాం సకాశాదితి శేషః(౩౩) మనోరథ ఇతి ॥ తం మునివరం స్వయమపి స్వయం శుశ్రూషేయమితి యత్ -ఏష మనోరథః హృది సంపరివర్తత ఇతి సంబంధః॥ ౩౪॥ యోజనానీతి॥ అస్మాదాశ్రమాద్దక్షిణేన చత్వారి యోజనాని యాహి- తతః పరం అగస్త్యభ్రాతురాశ్రమోస్తి॥ ౩౭॥ స్థలప్రాయే వనోద్దేశే పిప్పలీవనశోభిత ఇతి

స్థలీతి॥స్థలీప్రాయే స్థలీప్రచురే-కారండవాస్సారసాః-తత్రాగస్త్యభ్రాత్రాశ్రమే-రజనీంవ్యుష్యరాత్రిమతివాహ్య-వనషండస్యవనసమూహస్య-పార్శ్వతఃదక్షిణాందిశంఆస్థాయఉద్దిశ్య.నిర్వ్రణదేశే యోజనమంతరంయోజనావకాశంగత్వా అగస్త్యాశ్రమపదంగమ్యతామిత్యన్వయః॥౪౨॥౪౪॥ ఇతీతి॥ ఇతిఏవంప్రకారేణమునేస్సకాశాచ్ఛ్రుత్వా॥౪౫॥పశ్యన్నితి॥ అభ్రసన్నిభాన్ మేఘసన్నిభాన్-మార్గవశానుగాఃమార్గవశేనానుగమ్యమానాఃరామఇతిపూర్వశ్లోకాదనుకృష్యతే॥౪౬॥ఏతదితి॥నూనమితివితర్కే-యదాశ్రమపదందృశ్యతేఏతస్మనేర్యానమిత్యన్వయః॥౪౭॥ఉక్తార్థేహేతుమాహ-యథాహీతి॥ యథాహిమేపథిచిహ్నతయావనంశ్రుతంతథైవాస్యవనస్యఫలభారేణపుష్పభారేణచసన్నతాః ద్రుమాఃసహస్రశోమయాజ్ఞాతాః-జ్ఞాయమానావర్తంతే॥౪౮॥అసాధారణోపదిష్టలింగంచానుభూయతఇత్యాహ-పిప్పలీనామిత్యాది॥పక్వానాంపిప్పలీనామితి-తత్ఫలానామిత్యర్థః.కటుకస్యకటురసస్యఉదయోభివ్యక్తిరానుమానికీయేనసతథా- గంధఃఉపాగతః౫౦॥ఏతచ్చేతి॥కృష్ణాభ్రశిఖరోపమంనీలమేఘాగ్రోపమం॥౫౨॥వివిక్తేష్వితి॥వివిక్తేషుపూతేషు॥ని॥వివిక్తౌపూతవిజనావిత్యమరః। ఉపహారంపుష్పబలిం-స్వయమార్జితైః-సమిత్పుష్పకుశాదీనిశ్రోత్రియస్స్వయమాహరేదితిస్మరణాత్॥౫౩॥తదితి॥ నూనంనిశ్చయే॥ని॥నూనంతర్కేవినిశ్చయఇత్యమరః-(౫౪) మృత్యుంవాతాపిల్వలనిమిత్తంమరణం-హితకామ్యయాహితేచ్ఛయా- ఇయందిక్ దక్షిణాదిక్ శరణ్యాసంశ్రయితుంయోగ్యా॥౫౫॥అస్మిన్నర్థే ఆఖ్యాయికామాహ- ఇహేత్యాది

సకారండవాకీర్ణాశ్చక్రవాకోపశోభితాః। తత్త్రైకాంరజనీంవ్యుష్యప్రభాతేరామగమ్యతామ్ * దక్షిణాందిశమాస్థాయ వనషండస్యపార్శ్వతః।తత్రాగస్త్యాశ్రమపదంగత్వాయోజనమంతరమ్॥౪౨॥రమణీయేవనోద్దేశేబహుపాదపసంవృతే।రంస్యతేతత్రవైదేహీలక్ష్మణశ్చసహత్వయా॥
౪౩॥సహిరమ్యోవనోద్దేశోబహుపాదపసంకులః।యదిబుద్ధిఃకృతాద్రష్టుమగస్త్యంతంమహామునిమ్*అద్యైవగమనేబుద్ధింరోచయస్వమహాయశః
౪౪॥ఇతిరామోమునేశ్శ్రుత్వాసహభ్రాత్రాభివాద్యచ।ప్రతస్థేగస్త్యముద్దిశ్యసానుజస్సీతయాసహ॥౪౫॥ పశ్యన్వనానిరమ్యాణిపర్వతాంశ్చాభ్రసన్నిభాన్।సరాంసిసరితశ్చైవపథిమార్గవశానుగాః*సుతీక్ష్ణేనోపదిష్టేనగత్వాతేనపథాసుఖం। ఇదంపరమసంహృష్టోవాక్యంలక్ష్మణమబ్రవీత్॥
౪౬॥ఏతదేవాశ్రమపదంనూనంతస్యమహాత్మనః।అగస్త్యస్యమునేర్భ్రాతుర్దృశ్యతేపుణ్యకర్మణః॥౪౭॥యథాహిమేవనస్యాస్యజ్ఞాతాఃపథిసహస్రశః।సన్నతాఃఫలభారేణపుష్పభారేణచద్రుమాః॥౪౮॥పిప్పలీనాంచపక్వానాంవనాదస్మాదుపాగతః।గంధోయంపవనోత్క్షిప్తస్సహసాకటుకోదయః॥
౫౦॥తత్రతత్రచదృశ్యంతేసంక్షిప్తాఃకాష్ఠసంచయాః।లూనాశ్చపథిదృశ్యంతేదర్భావైడూర్యవర్చసః॥౫౧॥ ఏతచ్చవనమధ్యస్థంకృష్ణాభ్రశిఖరోపమం।పావకస్యాశ్రమస్థస్యధూమాగ్రంసంప్రదృశ్యతే॥౫౨॥వివిక్తేషుచతీర్థేషుకృతస్నానాద్విజాతయః।పుష్పోపహారంకుర్వంతికుసుమైస్స్వయమార్జితైః॥౫౩॥తత్సుతీక్ష్ణస్యవచనంయథాసౌమ్యమయాశ్రుతమ్।అగస్త్యస్యాశ్రమోభ్రాతుర్నూనమేషభవిష్యతి(౫౪)నిగృహ్యతపసామృత్యుంలోకానాంహితకామ్యయా।యస్యభ్రాత్రాకృతేయందిక్ఛరణ్యాపుణ్యకర్మణా॥౫౫॥ఇహైకదాకిలక్రూరోవాతాపిరపిచేల్వలః। భ్రాతరౌసహితావా

మార్గచిహ్నప్రదర్శనార్థముక్తం- స్థలప్రాయేస్థలం ప్రాయః ప్రాయేణయస్మిన్ తథా-పద్మిన్యఃసరస్యః॥టీ॥పిప్పలీనాంపిప్పలీలతానాంవనంతేనశోభితే(౪౧)దక్షిణామితి॥యోజనమంతరంగత్వాతత్రాగస్త్యాశ్రమపదంద్రక్ష్యసీతిశేషః॥౪౪॥ఇతీతి॥మునేఃశ్రుత్వావచనమితిశేషః॥౪౫॥౪౬॥ఏతదితి॥ఆశ్రమపదందృశ్యతేఖలుఏతదేవఅగస్త్యస్యభ్రాతురాశ్రమపదంనూనమితిసంబంధః॥౪౭॥కుతఇత్యాకాంక్షాయాంసుతీక్ష్ణోక్తమార్గచిహ్నానిప్రదర్శయతి॥ యథాహీతి॥అస్యఅగస్త్యభ్రాతుఃవనస్యసంబంధినోద్రుమాదృశ్యంతఇత్యుత్తరేణాన్వయః(౪౮)పిప్పలీనాంకటుకోదయఃకటుకస్యోదయః-అభివ్యక్తిర్యస్మిన్ సతథా- గంధోదృశ్యతఇతిశేషః॥౫౦॥తత్రతత్రేతి॥సంక్షిప్తాఃసమ్యక్ న్యస్తాః-బహుమార్గంస్థాపితాఇత్యర్థః-కాష్ఠసంచయాఃసమిత్సమూహాః॥౫౧॥ఏతదితి॥ కృష్ణేకృష్ణవర్ణేఅభ్రశిఖరేమేఘగిరిశిఖరేఉపమాయస్యతత్॥౫౨॥వివిక్తేష్వితి॥వివిక్తేషుపూతేషు-పుష్పోపహారంపుష్పబలిం॥౫౩॥తదితి॥యస్మాత్సుతీక్ష్ణస్యవచనంమయాయథాశ్రుతం-తస్మాత్ అగస్త్యభ్రాతురాశ్రమంభవిష్యతీతిసంబంధః(౫౪)నిగృహ్యేతి॥హితకామ్యయాహితేచ్ఛయా-లోకానాంవాతాపిల్వలనిమిత్తంమృత్యుం-తపసాతపోబలేననిగృహ్య-ఏనాశ్యదిగియంపుణ్యకర్మణా- శరణ్యాసంశ్రయితుంయోగ్యాకృతేతిసంబంధః॥ ౫౫ ॥ అత్రాఖ్యాయికామాహ॥ఇహేతి॥౫౬॥ధారయన్నితి॥ సంస్కృతం

నా॥౫౬॥ ధారయన్నితి॥ సంస్కృతంవ్యాకరణసంస్కారవతీంవాచంవదన్॥ ౫౭ ॥ భ్రాతరమితి॥ సంస్కృతం శ్రాద్ధోచితపాకసంస్కారసంస్కృతంకృత్వా-శాస్త్రదృష్టేనశ్రాద్ధకల్పావగతేన॥౫౮॥ తతఇతి॥భుక్తవతాంభుక్తవత్సు-వదన్నబ్రవీత్॥౫౯॥తతఇతి॥వినిష్పతద్వినిరపతత్॥౬౦॥మేషవన్నదన్మృతసంజీవనీవైభవాదుదరాంతరితి శేషః॥౬౦॥ బ్రాహ్మణానామితి॥ తైరితిబహువచనంపరివారాపేక్షయా-సంహత్యబహుశ ఇతియావత్॥౬౧॥ అగస్త్యేనేతి ॥ అనుభూయ శ్రాద్ధవరణాదికమనుభూయ॥౬౨॥ తతఇతి॥తతః శ్రాద్ధాంతే-సంపన్నమిత్యుక్త్వాతతోహస్తోదకంచదత్వా॥౬౪॥అథేతి॥ నిధనసంశ్రయం నాశవిషయం- ప్రధర్షయితుంహింసితుం॥౬౬॥సఇతి॥అనలకల్పేనఅగ్నిసదృశేన॥౬౭॥తస్యేతి॥ విప్రానుకంపయావిప్రేష్వనుకంపయా॥౬౯॥౭౦॥ సమ్యగితి॥ప్రతిగృహీతః ప్రత్యుద్గతః- ప్రాశ్యభుక్త్వా॥౭౧॥౭౨॥అభివాదయఇతి॥అత్రవర్ణాధిక్యమార్షం॥౭౩॥గమ్యతామితి॥యథోద్దిష్టేనసుతీక్ష్ణోక్తేన॥౭౪॥నివారానితి॥నివారాన్ జలకదంబాన్-వంజులాన్ వకుళాన్॥ని॥వకుళో వంజుళో శోకఇత్యమరః-తిమిశాన్ నేమివృక్షాన్-ధవాన్ చిరిబిల్వాన్ నక్తమాలాన్॥ని॥ కరంజస్స్యాన్నక్తమాలఃప్రకీర్యశ్చిరిబిల్వకఇతి వైజయంతీ-మధూకాన్ మధుద్రుమాఖ్యవృక్షాన్-తిందుకాన్ స్ఫూర్జకాఖ్యాన్ వృక్షాన్॥౭౫॥౭౬॥స్నిగ్ధేతి॥స్నిగ్ధపత్రాఃఆశ్రమవాసిభిఃరక్షితత్వేనసరసపత్రాఃతాంతాః

స్తాంబ్రాహ్మణఘ్నౌమహాసురౌ॥౫౬॥ధారయన్ బ్రాహ్మణంరూపమిల్వలస్సంస్కృతంవదన్ ।ఆమంత్రయతివిప్రాన్ స శ్రాద్ధముద్దిశ్యనిర్ఘృణః॥౫౭॥భ్రాతరంసంస్కృతంకృత్వాతతస్తంమేషరూపిణం।తాన్ ద్విజాన్ భోజయామాస శ్రాద్ధదృష్టేనకర్మణా॥౫౮॥ తతోభుక్తవతాం తేషాంవిప్రాణామిల్వలోబ్రవీత్ ।వాతాపేనిష్క్రమస్వేతిస్వరేణమహతావదన్॥౫౯॥తతోభ్రాతుర్వచశ్శ్రుత్వావాతాపిర్మేషవన్నదన్। భిత్వాభిత్వాశరీరాణిబ్రాహ్మణానాంవినిష్పతత్॥౬౦॥ బ్రాహ్మణానాంసహస్రాణితైరేవంకామరూపిభిః ।వినాశితానిసంహత్యనిత్యశఃపిశితాశనైః॥౬౧॥అగస్త్యేనతదాదేవైః ప్రార్థితేనమహర్షిణా । అనుభూయకిల శ్రాద్ధేభక్షితస్సమహాసురః॥౬౨॥తతస్సంపన్నమిత్యుక్త్వాదత్వాహస్తావసేచనమ్। భ్రాతరంనిష్క్రమస్వేతిచేల్వలస్సోభ్యభాషత॥౬౩॥సతంతథాభాషమాణం భ్రాతరంవిప్రఘాతినమ్ । అబ్రవీత్ప్రహసన్ధీమానగస్త్యోమునిసత్తమః॥౬౪॥కుతోనిష్క్రమితుంశక్తిర్మయాజీర్ణస్యరక్షసః ।భ్రాతుస్తేమేషరూపస్యగతస్యయమసాదనమ్॥౬౫॥అథతస్యవచశ్శ్రుత్వా భ్రాతుర్నిధనసంశ్రయమ్ । ప్రధర్షయితుమారేభేమునింక్రోధాన్నిశాచరః॥౬౬॥సోభిద్రవన్మునిశ్రేష్ఠంమునినాదీప్తతేజసా । చక్షుషానలకల్పేననిర్దగ్ధోనిధనంగతః॥౬౭॥తస్యాయమాశ్రమోభ్రాతుస్తటాకవనశోభితః ।విప్రానుకంపయాయేనకర్మేదందుష్కరంకృతమ్॥౬౮॥ఏవంకథయమానస్యతస్యసౌమిత్రిణాసహ ।రామస్యాస్తంగతస్సూర్యస్సంధ్యాకాలోభ్యవర్తత॥౬౯॥ఉపాస్యపశ్చిమాంసంధ్యాంసహభ్రాత్రాయథావిధి। ప్రవివేశాశ్రమపదంతమృషింసోభ్యవాదయత్॥ ౭౦॥ సమ్యక్ప్రతిగృహీతశ్చమునినాతేనరాఘవః ।న్యవసత్తాన్నిశామేకాం ప్రాశ్యమూలఫలానిచ॥౭౧॥తస్యాంరాత్ర్యాంవ్యతీతాయాంవిమలేసూర్యమండలే! భ్రాతరంతమగస్త్యస్యహ్యామంత్రయతరాఘవః॥౭౨॥అభివాదయేత్వాంభగవన్ సుఖమధ్యుషితోనిశామ్ । ఆమంత్రయేత్వాంగచ్ఛామిగురుంతేద్రష్టుమగ్రజమ్॥౭౩ ॥గమ్యతామితితేనోక్తోజగామరఘునందనః । యథోద్దిష్టేనమార్గేణవనంతచ్చావలోకయన్ ॥ ౭౪ ॥ నివారాన్పనసాంస్తాలాన్ తిమిశాన్వంజుళాన్ధవాన్ । చిరిబిల్వాన్మధూకాంశ్చబిల్వానపిచతిందుకాన్ * పుష్పితాన్పుష్పితాగ్రాభిర్లతాభిరనువేష్టితాన్ । దదర్శరామశ్శతశస్తత్రకాంతారపాదపాన్ * హస్తిహస్తైర్విమృదితాన్వానరైరుపశోభితాన్ । మత్తైశ్శకునిసంఘైశ్చశతశశ్చప్రణాదితాన్॥౭౫॥తతోబ్రవీత్సమీపస్థంరామోరాజీవలోచనః। పృష్ఠతోనుగతంవీరంలక్ష్మణంల

బ్రాహ్మణవదేవసంస్కృతభాషాంవదన్॥౫౭॥ భ్రాతరమితి॥తతఃనిమంత్రణానంతరం-వాతాపిం- భ్రాతాఇల్వలఃభోజయామాసేతిద్వికర్మకోధాతుః॥౫౮॥తతఇతి॥భుక్తవతాంసతాంతతఃభోజనానంతరం॥౫౯॥తతఇతి॥వినిష్పతత్ అడభావఆర్షః॥౬౦॥ బ్రాహ్మణానామితి॥ తైరితిబహువచనం-తయోఃపరిజనాభిప్రాయేణ॥౬౧॥అగస్త్యఇతి॥ ప్రార్థితోభూదితి శేషః తదనుతత్ప్రార్థనామంగీకృత్యభక్షితఃఅగస్త్యేనేతి శేషః ॥౬౨॥తతఇతి॥తతః శ్రాద్ధాంతే - సంపన్నంసమృద్ధం వేత్యుక్త్వాపృష్ట్వా-హస్తావసేచనం ఉత్తరాపోశనం దత్వా॥౬౩॥౬౪॥కుతఇతి॥జీర్ణస్యజీర్ణితస్య॥౬౫॥ అథేతి ॥ ప్రధర్షయితుంహింసితుం॥౬౬॥౬౭॥తస్యేతి॥తస్యఅగ

శాంతాః-యథా యేన ప్రకారేణ-తథా తేన ప్రకారేణ ఆశ్రమో నాతిదూరస్థ ఇతి మన్యే ॥ ౭౯ ॥ అగస్త్య ఇతి ॥ స్వేన కర్మణా విన్ధ్యస్తంభనరూపేణ అగస్త్య ఇతి విఖ్యాతః-అగం స్తంభయతీత్యగస్త్యః ఇతి వ్యుత్పత్తేః-పరిశ్రాన్తానాం శ్రమమపహన్తీతి పరిశ్రాన్తశ్రమాపహః-ప్రాజ్యైర్బహుభిర్ధూమైరాకులం వనం యస్య సః॥౮౧॥ తస్యేతి॥ త్రాసాత్ దృశ్యతే-న తు ప్రాచీనకాల ఇవోపభుజ్యతే॥౮౨॥ యదా ప్రభృతీతి॥ అగస్త్యాగమనాత్ ప్రభృతి. దిక్ అగస్త్యాశ్రమప్రదేశః - అన్యథా పూర్వోక్తవిరాధాదిరాక్షసోపద్రవో విరుద్ధ్యేత-యద్వా దిక్ సర్వాపి-విరాధాదయోఽప్యగస్త్యాగమనప్రభృతి మన్దోపద్రవా ఏవ-అశుచితాదశాయామేవ మునిమాంసభక్షణం-నిర్వైరాః వైరప్రవర్తనాశక్తాః-ప్రశాన్తాః ప్రశాన్తవద్వర్తమానాః- అత ఏవేయం దక్షిణా దిక్ నామ్నా భగవతోఽగస్త్యస్య దిగితి ప్రసిద్ధేత్యుచ్యతే॥౮౪॥ మార్గమితి॥ నిరతః ఉద్యుక్తః-వర్ధమాన ఇత్యర్థః-న వర్ధతే-అద్యాపీతి శేషః॥ ౮౬॥ ఏష ఇతి॥ సతాం హి తే సాధుః నిత్యరతశ్చ- శేషం చేతి- ప్రభో ఇత్యుక్తిః లక్ష్మణస్యాపి రాజపుత్రత్వాత్ - ప్రభోరితి పాఠే ప్రభోరగస్త్యస్య నియోగాదితి శేషః॥౮౭॥ అత్రేతి॥ దేవాః వక్ష్యమాణాః పూజ్యవ్యతిరిక్తాః ॥ ౮౯॥ నాత్రేతి॥ క్రూరః నిర్దయః॥ని॥ క్రూరౌ కఠిననిర్దయావిత్యమరః। శఠః గూఢవిప్రియకృత్ -నృశంసః ఘాతుకః- కామేన వృత్తం యస్య సః కామవృత్తః స్వైరవృత్తః-ఏష మునిః అగస్త్యః. తథావిధః మృషావాద్యాద్యనర్హః॥౯౦॥ అత్రేతి॥ దేవాః వక్ష్యమాణ బ్రహ్మాదిభిన్నాః-పతగైః గరుడజాతిభిః-ఆరాధయిష్ణవః ఆరాధయంతః. ఛాందస ఇష్ణు

క్ష్మివర్ధనమ్॥ ౭౮॥ స్నిగ్ధపత్రా యథా వృక్షా యథా శాంతా మృగద్విజాః । ఆశ్రమో నాతిదూరస్థో మహర్షేర్భావితాత్మనః॥ ౭౯॥ అగస్త్య ఇతి విఖ్యాతో లోకే స్వేనైవ కర్మణా ।ఆశ్రమో దృశ్యతే తస్య పరిశ్రాన్తశ్రమాపహః * ప్రాజ్యధూమాకులవనశ్చీరమాలాపరిష్కృతః।ప్రశాన్తమృగయూథశ్చ నానాశకునినాదితః॥౮౧॥ తస్యేదమాశ్రమపదం ప్రభావాద్యస్య రాక్షసైః ।దిగియం దక్షిణా త్రాసాద్దృశ్యతే నోపభుజ్యతే ॥౮౨॥ యదా ప్రభృతి చాక్రాన్తా దిగియం పుణ్యకర్మణా । తదా ప్రభృతి నిర్వైరాః ప్రశాన్తా రజనీచరాః * నామ్నా చేయం భగవతో దక్షిణా దిక్ప్రదక్షిణా । ప్రథితా త్రిషు లోకేషు దుర్ధర్షా క్రూరకర్మభిః॥౮౪॥ మార్గం నిరోద్ధుం నిరతో భాస్కరస్యాచలోత్తమః । నిదేశం పాలయన్యస్య విన్ధ్యశైలో న వర్ధతే * అయం దీర్ఘాయుషస్తస్య లోకే విశ్రుతకర్మణః ।అగస్త్యస్యాశ్రమః శ్రీమాన్వినీతజనసేవితః॥౮౬॥ ఏష లోకార్చితస్సాధుర్హితే నిత్యరతస్సతామ్ । అస్మానభిగతానేష శ్రేయసా యోజయిష్యతి * ఆరాధయిష్యామ్యత్రాహమగస్త్యం తం మహామునిమ్ । శేషం చ వనవాసస్య సౌమ్య వత్స్యామ్యహం ప్రభో॥౮౭॥ అత్ర దేవాస్సగంధర్వాస్సిద్ధాశ్చ పరమర్షయః । అగస్త్యం నియతాహారం సతతం పర్యుపాసతే॥ ౮౯ ॥ నాత్ర జీవేన్మృషావాదీ క్రూరో వా యది వా శఠః । నృశంసః కామవృత్తో వా మునిరేష తథావిధః॥ ౯౦ ॥అత్ర దేవాశ్చ యక్షాశ్చ నాగాశ్చ పతగైస్సహ। వసంతి నియతాహారా ధర్మమారాధయిష్ణవః॥౯౧॥అత్ర సిద్ధా మహాత్మానో విమానైస్సూర్యసన్నిభైః। త్యక్తదేహా నవైర్దేహైస్స్వర్యాతాః

స్త్యస్య॥౬౮॥ ఏవమితి॥ కథయమానస్య కథయతస్సతః॥౬౯॥౭౦॥ టీ॥ సమ్యగితి॥ ప్రతిగృహీతః ప్రతిపూజితః॥౭౧॥౭౪॥ నివారానితి॥ నివారో జలకదంబకః॥ ౭౭॥౭౮॥ స్నిగ్ధేతి॥ యథా స్నిగ్ధపత్రాః వృక్షాః-యథా మృగద్విజాః శాంతాః-అతః ఆశ్రమో నాతిదూరస్థ ఇతి సంబంధః॥ ౭౯॥ అగస్త్య ఇతి ॥ అగం విన్ధ్యపర్వతం స్యతి స్తంభయతీత్యగస్త్యః-స్యతేః స్త్యాదేశః- స్వేన కర్మణా స్తంభనరూపకర్మణా-పరిశ్రాన్తానాం శ్రమాపహః-ఆజ్యేతి ప్రాజ్యేతి పాఠద్వయం॥౮౦॥౮౧॥ తస్యేతి॥ తస్యేదమాశ్రమపదమితి పూర్వేణ యోజ్యం- ప్రభావాదితి-అస్య ప్రభావాద్ధ్రాక్షసైః న దృశ్యతే అస్య త్రాసాత్ నోపభుజ్యతే-స్వదేశత్వేన పరిగృహ్య నానుభూయత ఇత్యర్థః॥౮౨॥ యదేతి॥ నిర్వైరాః ప్రాణిషు వైరరహితాః వైరవర్తనాశక్తాః- ప్రశాన్తాః శాన్తవద్వర్తమానాః * నామ్నేతి॥ భగవతః అగస్త్యస్య నామ్నా నామగ్రహణేన-ఇయం దక్షిణా దిక్ -క్రూరకర్మభిః రక్షోభిః దుర్ధర్షా ధర్షయితుమశక్యా- ప్రదక్షిణా సజ్జనాభిగమ్యా చేతి-త్రిషు లోకేషు(అగస్త్య దిగితి) ప్రథితేతి సంబంధః॥౮౩॥౮౪॥ సామాన్యత ఉక్తమగస్త్యశబ్దార్థం వివృణోతి-మార్గమితి॥౮౫॥౮౬॥ ఏష ఇతి॥ శ్రేయసా యోజయిష్యతి-ఇంద్రోదీరితం శరభంగోక్తమర్థం మనసి నిధాయేదముక్తమిత్యనుసంధేయం * ఆరాధయిష్యామీతి- ప్రభోరగస్త్యస్య వాక్యాద్వనవాసస్య శేషమవశిష్టకాలం వత్స్యామి స్థాస్యామీతి సంబంధః॥ ౮౯ ॥ నాత్రేతి॥ క్రూరః నిర్దయః- గూఢవిప్రియకృచ్ఛఠః- నృశంసః ఘాతుకః॥ ౯౦ ॥ అత్రేతి॥ పతగా గరుడజాతయః॥౯౧॥ అత్రేతి॥ సిద్ధాః-తపస్సిద్ధాః నవైర్దేహైః దివ్యదేహైః॥

చ ॥౧౧॥అత్రేతి॥సిద్ధాస్తపస్సిద్ధాఃనవైఃదివ్యైః॥౧౨॥యత్నుత్వమితి॥భూతైః ప్రాణిభిః-దేవాఃబ్రహ్మాదయః-అగస్త్యోపాసనకృతనిత్యసాన్నిధ్యాదితిభావః-శుభైః సత్య-ర్మనిరతైః॥౧౩॥ఆగతాఇతి॥సీతయాసహప్రాప్తమిత్యన్వయః-అనేనరావణవధోద్యుక్తత్వంద్యోతయతి॥౧౪॥అత్రచతుర్నవతిశ్లోకాః॥ ఇతి శ్రీ గోవింద రాజవిరచితే- శ్రీరామాయణభూషణే-రత్నమేఖలాఖ్యానే-ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే-ఏకాదశస్సర్గః.**********************************

సప్రవిశ్యేత్యాది(౨)హితఃహితకారీ-అనుకూలఃప్రియకరఃప్రియహితకరత్వేహేతుఃభక్తఇతి-భక్తః ప్రీతిమార్గ-యదీతిసంభావనాయాం- అహంరామ శ్చతేశ్రుతోభవేదిత్యర్థః-అగ్రజత్వాదివిశేషణానిరామేణతుల్యప్రతిపత్తివారణాయ(౩)నివేద్యతాం-అస్మద్దర్శనేచ్ఛేతిశేషః-ఏతద్వాక్యమువాచేతిపూర్వేణాన్వయః॥ తేవయమిత్యస్మిన్ శ్లోకేయమితిగాయత్ర్యాఅష్టమాక్షరం-సప్తసహస్రసంఖ్యాకాశ్లోకాగతాః॥౪॥తస్యేతి॥అగ్నిశరణంఅగ్నిగృహం॥౫॥సఇతి॥అంజసాఆశు-యథోక్తమిత్యస్యఉవాచేత్యనేనాన్వయః-సంమతఃశిష్యేషుమాన్యత్వేనసంమతః॥౬॥ పుత్రావిత్యాది ॥ శుశ్రూషార్థం- సేవార్థంచేత్యర్థః-యదత్రేతి-అత్రఅస్మిన్రామేవిషయే-అనంతరంతదాగమనానంతరంయద్వక్తవ్యంతత్త్వంస్వభావప్రకారంఆజ్ఞాపయితుమర్హసి॥౭॥౮॥ దిష్ట్యేత్యాది॥దిష్ట్యాయ

పరమర్షయః॥౧౨॥యత్నుత్వమమరత్వంచరాజ్యానివివిధానిచ । అత్ర దేవాఃప్రయచ్ఛంతిభూతైరారాధితాశ్శుభైః॥౧౩॥ఆగతాఃస్మాశ్రమపదం సౌమిత్రేప్రవిశాగ్రతః । నివేదయేహమాంప్రాప్తమృషయేసీతయాసహ ॥ ౧౪ ॥ ఇతిశ్రీమదారణ్యకాండే - ఏకాదశస్సర్గః. *********

సప్రవిశ్యాశ్రమపదంలక్ష్మణోరాఘవానుజః । అగస్త్యశిష్యమాసాద్యవాక్యమేతదువాచహ * రాజాదశరథోనామజ్యేష్ఠస్తస్యసుతోబలీ। రామః ప్రాప్తోమునింద్రష్టుంభార్యయాసహసీతయా(౨)లక్ష్మణోనామతస్యాహంభ్రాతాత్వవరజోహితః।అనుకూలశ్చభక్తశ్చయదితేశ్రోత్రమాగతః(౩) తేవయంవనమత్యుగ్రంప్రవిష్టాఃపితృశాసనాత్ । ద్రష్టుమిచ్ఛామహేసర్వేభగవంతంనివేద్యతామ్॥౪॥తస్యతద్వచనంశ్రుత్వాలక్ష్మణస్యతపోధనః ।తథేత్యుక్త్వాగ్నిశరణంప్రవివేశనివేదితుమ్॥౫॥సప్రవిశ్యమునిశ్రేష్ఠంతపసాదుష్ప్రధర్షణమ్। కృతాంజలిరువాచేదంరామాగమనమంజసా * యథోక్తంలక్ష్మణేనైవశిష్యోగస్త్యస్యసమ్మతః॥౬॥పుత్రౌదశరథస్యేమౌరామోలక్ష్మణఏవచ * ప్రవిష్టావాశ్రమపదంసీతయాసహభార్యయా । ద్రష్టుంభవంతమాయాతౌశుశ్రూషార్థమరిందమ * యదత్రానంతరంతత్త్వమాజ్ఞాపయితుమర్హసి॥౭॥తతశ్శిష్యాదుపశ్రుత్య ప్రాప్తంరామంసలక్ష్మణమ్ * వైదేహీంచమహాభాగామిదంవచనమబ్రవీత్॥౮॥దిష్ట్యారామశ్చిరస్యాద్యద్రష్టుంమాంసముపాగతః * మనసాకాంక్షితంహ్యస్యమయాప్యాగమనంప్రతి।గమ్యతాంసత్కృతోరామస్సభార్యస్సహలక్ష్మణః * ప్రవేశ్యతాంసమీపంమేకించాసౌనప్రవే

౧౨॥యత్నుత్వమితి॥అత్రాశ్రమేదేవాః-భూతైఃప్రాణిభిఃకర్తృభిఃశుభైఃసత్కర్మభిరారాధితాఃసంతోరాజ్యాదీనిశీఘ్రంప్రయచ్ఛంతీతిసంబంధః॥౧౩॥౧౪॥*

********** ఇతిశ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాయామారణ్యకాండటీకాయాం - ఏకాదశస్సర్గః. ************

సఇతి(౨)హితఃశుభోదర్క-కారీ-అనుకూలఃతదిచ్ఛాకరణశీలః-భక్తఃపూజ్యవిషయకానురాగోభక్తిఃతద్వాన్ - యదితేశ్రోత్రమాగతః - యదిశబ్దఃసంభావనాయాం(౩)యమితిగాయత్ర్యాఅష్టమాక్షరంతేవయమితిశ్లోకస్థయమిత్యనేనతృతీయాక్షరేణసంగృహ్ణాతి॥ తేవయంవనమత్యుగ్రంప్రవిష్టాఃపితృశాసనాత్ ద్రష్టుమిచ్ఛామహేసర్వేభగవంతంనివేద్యతాం-భగవంతంద్రష్టుమిచ్ఛామహేఅయమర్థోమునయేనివేద్యతామితిసంబంధః॥౪॥ తస్యేతి॥ అగ్నిశరణంఅగ్నిశాలాంనివేదితుంనివేదయితుం॥౫॥సఇతి॥అంజసాశీఘ్రం॥౬॥౭॥తతఇతి॥ ప్రాప్తేతికార్థఃస్పష్టః॥ వస్తుతస్తు-అస్మత్కులదైవతంసీతాలక్ష్మణోపేతశ్రీరామఆగతఇతిశిష్యాదుపశ్రుత్యస్వయంశ్రవణానందమనుభూయ-పశ్చాదబ్రవీదిత్యర్థః॥౮॥దిష్ట్యేతి॥రామఃదిష్ట్యాదైవాత్ - చిరస్యచిరకాలస్య-అద్యద్రష్టుంమాంప్రతిసముపాగతః-హియస్మాత్ అస్యరామస్యాగమనం-మయాపిమనసాకాంక్షితమితియోజనా-వస్తుతస్తుమయాప్యంతరంగభూతయాలక్ష్మ్యాపి-యస్యాస్యవిష్ణోః-అకారోబ్రహ్మావిష్ణుశ్శేతినిఘంటుః।ఆగమసంజ్ఞానం-సర్వేగత్యర్థాజ్ఞానార్థాఇతి-మనసాకాంక్షితంహిమనసాకాంక్షితంఖలు- దృశ్యతేత్వగ్ర్యయాబుద్ధ్యాసూక్ష్మయాసూక్ష్మదర్శిభిరితిశ్రుతేః-సఏవసర్వలోకైకశరణ్యఃశ్రీరామఃభీషణామయపీడితస్యభిషగివ-చిరస్యచిరకాలస్యాద్యద్రష్టుంమాంప్రతిమాముద్దిశ్య-దిష్ట్యామద్భాగ్యవశేనసము

ప్రతీక్షయా- చిరస్య చిరాత్ ప్రతికాంక్షితమిత్యన్వయః-ప్రతీక్షాప్యాయాం-సత్కృతః సత్కారార్హః-కించాసౌ న ప్రవేశితః కుతో విళంబిత ఇత్యర్థః॥౧౧॥ ఏవముక్త ఇతి॥ అభివాద్యేతి-విళంబకరణాపచారనివృత్త్యర్థం వందనం-అత ఏవ సంభ్రాంత ఇతి వక్ష్యతి॥౧౨॥౧౪॥ తమితి॥ అగస్త్యేనోచ్యత ఇత్యగస్త్యవచనం - అగస్త్యోక్తమిత్యర్థః-సుసత్కృతం సవినయవాక్యేన బహుమతం॥౧౫॥ ప్రవివేశేతి ॥ ఆశ్రమం మునిగృహం॥౧౬॥ అయం తత్ర దేవపూజాగృహాణ్యపశ్యదిత్యాహ-స తత్రేత్యాది॥ తత్ర అగస్త్యగృహే- బ్రహ్మణః చతుర్ముఖస్య-అగ్నేః పావకస్య-తథైవచేతి నిపాతసముదాయస్సముచ్చయే-భగో దేవతావిశేషః-పాశహస్తస్యేత్యాదివిశేషణాని తత్ర మునేరగస్త్యస్య భక్తివిశేషద్యోతనార్థం-ఇమే బ్రహ్మాదయః పూర్వసర్గే ఫలప్రదత్వేనోక్తాః-అన్యే అగస్త్యోపాసకత్వేనోక్తాః-ఏతే బ్రహ్మాగ్నివిష్ణుమహేంద్రవివస్వత్సోమభగకుబేరధాతృవిధాతృవాయ్వనంతగాయత్రీవసువరుణకార్తికేయధర్మాఖ్యాస్సప్తదశ దేవాః- యోగాద్వై సప్తదశమిత్యనువాకోక్తసప్తదశాక్షరదేవతాః యాయజూకేన మునినా పూజార్థం ప్రతిష్ఠితా ఇతి బోధ్యం-అత్ర పూజ్యదైవతేషు రుద్రస్యానుపాదానాదపూజ్యత్వముక్తం-అధునాజనైః కైశ్చిత్ పూజ్యమానతా తు తామసశాస్త్రానురోధేనేతి బోధ్యం-నను విష్ణోస్స్థానం మహేశస్యేతి పాఠాత్ స్థానానుక్త్యసంభవ ఇతి చేత్-తదా పూర్వం రామేణ అగస్త్యం నియతాహారం సతతం పర్యుపాసత ఇత్యుక్త్వాపి స్థాననిర్దేశే ఉపాస్యోపాసకయోరుభయోరపి నిర్దేశో న విరుధ్యతే- యద్వా ఉపాసనం సమీపావస్థానం-నత్వారాధనం-ధర్మమారాధయిష్యవ ఇత్యుక్తేః ధర్మస్యారాధనం పరిపాలనమేవ॥౨౦॥ తత ఇతి॥ అభినిష్పతత్ అభ్యుత్థానం కృతవాన్ అడభావ ఆర్షః-మునీనామగ్రతః-స్థితమితి శేషః॥౨౧॥ అబ్రవీదిత్యాది॥ ఔదార్యేణ తేజోవిశేషరూపాన్న త్యేవ-ఇమమవగచ్ఛామి-అగస్త్యత్వేనేతి శేషః - ఇతి వచనమబ్రవీదిత్యన్వయః॥ ౨౩॥ ఏవమితి॥ అగస్త్యం-ఉద్దిశ్యేతి శేషః॥౨౪॥ అభివాద్యేతి॥ రామః అభివాద్య రామస్తస్థావిత్యన్వయః॥౨౫॥ ప్రతిజగ్రాహేతి॥ ప్రతిజగ్రాహ అతిథిత్వేనేతి శేషః-ఉశితః॥౧౧॥

ఏవముక్తస్తు మునినా ధర్మజ్ఞేన మహాత్మనా * అభివాద్యాబ్రవీచ్ఛిష్యస్తథేతి నియతాంజలిః॥ ౧౨॥ తతో నిష్క్రమ్య సంభ్రాంతశ్శిష్యో లక్ష్మణమబ్రవీత్ * క్వాసౌ రామో మునిం ద్రష్టుమేతు ప్రవిశతు స్వయమ్॥ ౧౩॥ తతో గత్వాశ్రమద్వారం శిష్యేణ సహ లక్ష్మణః * దర్శయామాస కాకుత్స్థం సీతాం చ జనకాత్మజామ్॥౧౪॥ తం శిష్యః ప్రశ్రితో వాక్యమగస్త్యవచనం బ్రువన్ * ప్రావేశయద్యథాన్యాయం సత్కారార్హం సుసత్కృతమ్॥౧౫॥ ప్రవివేశ తతో రామస్సీతయా సహ లక్ష్మణః * ప్రశాంతహరిణాకీర్ణమాశ్రమం హ్యవలోకయన్॥౧౬॥ స తత్ర బ్రహ్మణస్థానమగ్నేస్స్థానం తథైవ చ * విష్ణోస్స్థానం మహేంద్రస్య స్థానం చైవ వివస్వతః। సోమస్థానం భగస్థానం స్థానం కౌబేరమేవ చ * ధాతుర్విధాతుస్స్థానే చ వాయోస్స్థానం తథైవ చ। నాగరాజస్య చ స్థానమనంతస్య మహాత్మనః * స్థానం తథైవ గాయత్ర్యా వసూనాం స్థానమేవ చ। స్థానం చ పాశహస్తస్య వరుణస్య మహాత్మనః * కార్తికేయస్య చ స్థానం ధర్మస్థానం చ పశ్యతి॥౨౦॥ తతశ్శిష్యైః పరివృతో మునిరప్యభినిష్పతత్ * తం దదర్శాగ్రతో రామో మునీనాం దీప్తతేజసామ్॥ ౨౧॥ అబ్రవీద్వచనం వీరో లక్ష్మణం లక్ష్మివర్ధనమ్ * ఏష లక్ష్మణ నిష్క్రామత్యగస్త్యో భగవానృషిః। ఔదార్యేణావగచ్ఛామి నిధానం తపసామిమమ్॥ ౨౩॥ ఏవముక్త్వా మహాబాహురగస్త్యం సూర్యవర్చసమ్। జగ్రాహాపరమప్రీతస్తస్య పాదౌ పరంతపః॥ ౨౪॥ అభివాద్య తు ధర్మాత్మా తస్థౌ రామః కృతాంజలిః। సీతయా సహ వైదేహ్యా తదా రామస్సలక్ష్మణః॥ ౨౫॥ ప్రతిజగ్రాహ కాకుత్స్థమర్చయిత్వాసనోదకైః। కు

శలప్రశ్నముపాగతః-మమ పురత ఆవిర్భూత ఇత్యహో మమ భాగ్యం కిం వర్ణనీయమిత్యర్థః-ఏతదాత్మగతం॥ టీ॥ కించాసౌ న ప్రవేశిత ఇత్యత్ర కిమర్థం న ప్రవేశిత ఇత్యర్థః॥౧౧॥ ఏవమితి॥ తథేతి ఆనయిష్యామీత్యబ్రవీదిత్యర్థః-లక్ష్మణః కాకుత్స్థం దర్శయామాస శిష్యమితి శేషః-గతిబుద్ధీత్యాదినా ద్వికర్మకత్వం॥౧౨॥౧౪॥ తమితి॥ అగస్త్యవచనం బ్రువన్ అగస్త్యేనోక్తవాక్యం బ్రువన్॥౧౫॥౧౬॥ అగస్త్యాశ్రమాధిష్ఠితదేవతాస్థానాన్యాహ॥ స తత్రేత్యాదినా ॥ తత్రాగస్త్యాశ్రమే సః శ్రీరామః-బ్రహ్మాదిదేవతాస్థానాని పశ్యతీత్యన్వయః॥౨౦॥ తత ఇతి॥ అభినిష్పతత్ అభ్యుత్థానం కృతవాన్-మునీనామగ్రతః స్థితమితి శేషః-తమగస్త్యం దదర్శేత్యన్వయః॥౨౧॥ *॥ ఏష ఇతి॥ ఔదార్యేణ తేజోవిశేషజనితగాంభీర్యేణ-ఇమమగస్త్యమిత్యవగచ్ఛామి నిశ్చినోమీత్యర్థః॥ ౨౩॥ ౨౪॥ అభివాద్యేతి ॥ యోగరూఢిభేదేన రామశబ్దస్యాపౌనరుక్త్యం॥ ౨౫॥ ౨౬॥ అగ్నిం హుత్వేతి॥ ప్రథమమగ్నిం హుత్వా-వైశ్వదేవం కృత్వా-పశ్చాదర్ఘ్యం దానేన అతిథిం ప్రతిపూజ్య- బ్రాహ్మణాతిథిం పూజయిత్వా వా

దకానిపాద్యాని॥౨౬॥అగ్నిమితి॥తస్మిన్నాసీనే-అగ్నింహుత్వావైశ్వదేవంకృత్వా తేభ్యఃఅర్ఘ్యందత్వా- అతిథీన్ తాన్ ప్రతిపూజ్యఆచమనీయపుష్పాదిభిఃపూజయిత్వా-వానప్రస్థేనధర్మేణసిద్ధంభోజనంకందమూలాదికందదౌ॥౨౭॥ప్రథమమితి॥స్వయంప్రథమముపవిశ్యఆసీనంరామమువాచ(౨౮)అగ్నిమితి- అయంరామవ్యాజేనసీతాంప్రత్యుపదేశః-ధర్మకోవిదమిత్యుక్తస్యరామస్యహినేదంవక్తవ్యం-అతఏవసీతారావణంసత్కరిష్యతి-అన్యథాసముదాచరన్ హేతా మమతిథిసత్కారంచాకుర్వన్నిత్యర్థః-దుస్సాక్షీకూటసాక్షీ(౨౯½)భవాంస్తువిశిష్టాతిథిరిత్యాహ-రాజేతి-రాజపదేస్పష్టోర్థః-తత్వార్థస్తు- సర్వస్యలోకస్యభువనత్రయస్య-రాజాస్వామీ-పతింవిశ్వస్యేతిశ్రుతేః।అతఏవలోకస్యపూజనీయఃకర్మభిరారాధ్యః-ఇష్టాపూర్తంబహుధాజాతంజాయమానంవిశ్వంబిభర్తిభువనస్యనాభిరితిశ్రుతేః।మాన్యఃముక్తయేయోగిభిశ్చింత్యః-ప్రియాతిథిఃలౌకికాతిథిభ్యోవిలక్షణః-ఏవమువాచేతిపూర్వేణాన్వయః॥ ౩౦½ ॥ ఏవమితి॥పునఃఫలాదిదానంసీతాయాః(౩౧½)వైష్ణవమితి-పరశురామాత్ గృహీత్వావరుణహస్తేదత్తంరామేణ-తదేవవరుణఃఖరాదివధస్సన్నిహితఇత్యగస్త్యహస్తేనిక్షిప్తవానిత్యవగమ్యతే- వైష్ణవశబ్దప్రత్యభిజ్ఞానాత్ -బ్రహ్మదత్తఃబ్రహ్మణాదత్తః-అయమితి శేషః-తూణీ-ఇమావితిశేషః-మహారజతంసువర్ణం-తన్మయఃకోశఃఖడ్గపిధానంయస్యసఃమహారజతకోశః-బాలరామాయణేఐంద్రంశరాసనమితిఇంద్రదత్తత్వోక్తిశ్ఛత్రిన్యాయాత్ -ధనుషాధనురాదినా-శరంఖడ్గంచ-వైష్ణవానితి శేషః - వజ్రంవజ్రధరోయథేత్యనేనతావకంత్వమేవగృహాణేత్యుక్తం-ఏవముక్త్వాతతఃపునరేవఇత్యబ్రవీదిత్యన్వయః॥౩౬½॥౩౭½॥ ఇతిశ్రీ గోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే-రత్నమేఖలాఖ్యానే - ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే - ద్వాదశస్సర్గః.

శలప్రశ్నముక్త్వాచహ్యస్యతామితిచాబ్రవీత్॥౨౬॥అగ్నింహుత్వాప్రదాయార్ఘ్యమతిథీన్ప్రతిపూజ్యచ । వానప్రస్థేనధర్మేణసతేషాంభోజనందదౌ॥౨౭॥ప్రథమంచోపవిశ్యాథధర్మజ్ఞోమునిపుంగవః। ఉవాచరామమాసీనంప్రాంజలింధర్మకోవిదమ్(౨౮) అగ్నింహుత్వాప్రదాయార్ఘ్యమతిథింప్రతిపూజయేత్ ।అన్యథాఖలుకాకుత్స్థతపస్వీసముదాచరన్ * దుస్సాక్షీవపరేలోకేస్వానిమాంసానిభక్షయేత్ (౨౯½) రాజాసర్వస్యలోకస్యధర్మచారీమహారథః * పూజనీయశ్చమాన్యశ్చభవాన్ప్రాప్తఃప్రియాతిథిః॥౩౦½॥ఏవముక్త్వాఫలైర్మూలైఃపుష్పైరన్యైశ్చరాఘవమ్ * పూజయిత్వాయథాకామంపునరేవతతోబ్రవీత్ (౩౧½)ఇదందివ్యంమహచ్చాపంహేమరత్నవిభూషితమ్ * వైష్ణవంపురుషవ్యాఘ్రనిర్మితంవిశ్వకర్మణా। అమోఘస్సూర్యసంకాశోబ్రహ్మదత్తశ్శరోత్తమః*దత్తౌమమమహేంద్రేణతూణీచాక్షయసాయకౌ ।సంపూర్ణౌనిశితైర్బాణైర్జ్వలద్భిరివపావకైః * మహారజతకోశోయమసిర్హేమవిభూషితః । అనేనధనుషారామహత్వాసంఖ్యేమహాసురాన్ * ఆజహారశ్రియందీప్తాంపురావిష్ణుర్దివౌకసామ్ ।తద్ధనుస్తౌచతూణీశరంఖడ్గంచమానద * జయాయప్రతిగృహ్ణీష్వవజ్రంవజ్రధరోయథా॥౩౬½॥ ఏవముక్త్వామహాతేజాస్సమస్తంతద్వరాయుధమ్ * దత్వారామాయభగవానగస్త్యఃపునరబ్రవీత్ ॥౩౭½॥ఇతిశ్రీమదారణ్యకాండే - ద్వాదశస్సర్గః.****

నప్రస్థధర్మేణతేషామతిథీనాంభోజనందదావిత్యర్థః॥౨౭॥(౨౮)నను నిరపేక్షేణపూజనీయోనతుక్రియఃఅహంకిమర్థంపూజితఇత్యాశంకాయాంవానప్రస్థధర్మ ఇతిమయైవమనుష్ఠితంనాన్యథేతిసమాధిత్సురాహ॥అన్యథేతి॥తపస్వీవానప్రస్థః-అన్యథాసముదాచరన్-పూజ్యపూజాతిక్రమంకుర్వన్- పరేలోకేస్వానిమాంసానిభక్షయేత్ -కించదుస్సాక్షీకూటసాక్ష్యపిపరలోకేస్వానిమాంసానిభక్షయేత్ -అతఃప్రత్యవాయపరిహారాయత్వాంపూజయామీత్యర్థః(౨౯½)మమపూజ్యత్వంకథమిత్యతఆహ॥రాజేతి॥సర్వలోకస్యరాజాఅతఃపూజనీయశ్చమాన్యశ్చకించప్రియాతిథిశ్చసర్వసంప్రాప్తఃఅతఃపూజ్యతాతవేత్యర్థః - వస్తుతస్తుసర్వలోకస్యబ్రహ్మాండస్యరాజాప్రభుః-తథాపిధర్మచారీలోకశిక్షార్థంధర్మానాచరతీతితథా-మహారథఃమహాన్ మహాత్మాగరుడోరథోయస్యసఃతథోక్తః- కించపూజనీయస్సత్కర్మభిరారాధ్యఃమాన్యఃముక్తిసిద్ధయేమంతవ్యశ్చేతియోజనా॥౩౦½॥(౩౧½) ఇదమితి॥ హేమరత్నవిభూషితంహేమ్నారత్నైశ్చవిభూషితంబ్రహ్మణాదత్తోబ్రహ్మదత్తఃతదాఖ్యశ్చ(తూణీచదత్తావితి శేషః) మహారజతకోశఃహేమకోశః - వైష్ణవంత్వదీయంతద్ధనుఃపరశురామాద్గృహీత్వాదేవేషుతిష్ఠత్వితివరుణస్యదత్తం-ఖరాదివధఃప్రత్యాసన్నఇతిమత్వాఇంద్రేణాగస్త్యేనిహితమితివేదితవ్యం॥౩౬½॥ ౩౭½ ॥ ఇతిశ్రీమహేశ్వరతీర్థకృతౌ- శ్రీరామాయణతత్వదీపికాఖ్యా

పతాదృశస్థలే సర్గవిచ్ఛిత్తిర్నాస్తీతి ప్రతీయతే-కథాయాఅపర్యవసానాత్ - అథఖరవధాయాగస్త్యేనానుజ్ఞాతస్య రామస్య పంచవటీం ప్రతి ప్రయాణం త్రయోదశే-రామేత్యాది॥ తేఇత్యస్యలక్ష్మణేత్యత్రాప్యన్వయః॥౧॥అధ్వేతి॥అధ్వశ్రమేణమార్గాయాసేన ప్రచురః శ్రమః శ్రమజలంయేనసః ప్రచుర శ్రమఃఖేదఃవాంబాధతే-ఉత్కంఠతే విశ్రాంతిమభిలషతి-అనేనాస్యాశ్శ్రీమాతిశయఉచ్యతే-జనకాత్మజేతిసౌకుమార్యాతిశయోక్తిః॥ ౨॥ ఏషేతి॥ఏషాసుకుమార్యపి ప్రాజ్యదోషంబహుదోషంవనం ప్రాప్తాదుఃఖైర్నవిమానితానపరిభూతాచ.తత్ర హేతుర్భర్తృస్నేహప్రచోదితేతి-ఇహాఆశ్రమే॥౪॥ఏషాహీతి॥ ప్రకృతిఃస్వభావఃఆసృష్టేఃజగత్సృష్టిమారభ్య-సమస్థంసుస్థంప్రతి-విషమస్థందుర్దశాపన్నం॥౫॥ శతహ్రదానామితి॥ శతహ్రదానాంవిద్యుతాం-లోలత్వంచంచలత్వం-అనుగచ్ఛంతి- చంచలచిత్తత్వాదితిభావః-శస్త్రాణాంతీక్ష్ణతాం క్రౌర్యంఅనుగచ్ఛంతిబహుకాలాగతస్నేహబంధచ్ఛేదనాదితిభావః-గరుడానిలయోశ్శైఘ్ర్యంఅనుగచ్ఛంతి- అవిచారేణకార్యకరణాదితిభావః॥౬॥ఏవంలౌకికస్త్రీణాందుష్టస్వభావముక్త్వాసీతాయాస్తద్వైలక్షణ్యమాహ-ఇయంత్వితి॥ నకేవలందోషరహితాశ్లాఘ్యాసద్భిఃప్రశంసనీయాచ-వ్యపదేశ్యాపతివ్రతాస్వగ్రగణ్యా-ఏవంసీతాప్రశంసనంవక్ష్యమాణదేవబందీమోచనోత్సాహనాయ॥ ౭॥ అలంకృతోయమితి ॥ అయం దేశఃఆశ్రమప్రదేశః- యద్వాభూలోకఃవత్స్యసి-దశవర్షసహస్రాణిదశవర్షశతానిచ॥౮॥ఏవమితి॥ సంయతాంజలిఃబద్ధాంజలిః॥౯॥౧౦॥కింత్వితి॥ నిరతఃఏకాగ్రః॥౧౧॥ తతఇతి॥ ధ్యాత్వాభావికార్యోచితదేశంధ్యాత్వా-ధీరఃధీమాన్-నిశ్చితకార్యోచితదేశఇత్యర్థః-ధీరతరంఅతినిశ్చితంవచః॥౧౨॥ఇతఇతి॥పంచానాంవటానాంసమాహారః

రామ ప్రీతోస్మిభద్రం తేపరితుష్టోస్మిలక్ష్మణ ।అభివాదయితుంయన్మాం ప్రాప్తౌస్థస్సహసీతయా॥౧॥అధ్వశ్రమేణవాంఖేదోబాధతే ప్రచురశ్రమః।వ్యక్తముత్కంఠతేచాపిమైథిలీజనకాత్మజా॥౨॥ఏషాహిసుకుమారీచదుఃఖైశ్చనవిమానితా। ప్రాజ్యదోషంవనం ప్రాప్తాభర్తృస్నేహప్రచోదితా*యథైషారమతేరామఇహసీతాతథాకురు।దుష్కరంకృతవత్యేషావనేత్వామనుగచ్ఛతీ॥౪॥ఏషాహిప్రకృతిస్త్రీణామాసృష్టేరఘునందన। సమస్థమనురంజంతివిషమస్థంత్యజంతిచ॥౫॥శతహ్రదానాంలోలత్వంశస్త్రాణాంతీక్ష్ణతాంతథా।గరుడానిలయోశ్శైఘ్ర్యమనుగచ్ఛంతియోషితః॥౬॥ఇయంతుభవతోభార్యాదోషైరేతైర్వివర్జితా।శ్లాఘ్యాచవ్యపదేశ్యాచయథాదేవీహ్యరుంధతీ॥౭॥అలంకృతోయందేశశ్చయత్రసౌమిత్రిణాసహ। వైదేహ్యాచానయారామవత్స్యసిత్వమరిందమ॥౮॥ఏవముక్తస్సమునినారాఘవస్సంయతాంజలిః। ఉవాచప్రశ్రితంవాక్యమృషిందీప్తమివానలమ్॥౯॥ధన్యోస్మ్యనుగృహీతోస్మియస్యమేమునిపుంగవః।గుణైస్సభ్రాతృభార్యస్యవరదఃపరితుష్యతి॥౧౦॥కింతువ్యాదిశమేదేశంసోదకంబహుకాననమ్। యత్రాశ్రమపదంకృత్వావసేయంనిరతస్సుఖమ్॥౧౧॥తతోబ్రవీన్మునిశ్రేష్ఠశ్శ్రుత్వారామస్యతద్వచః।ధ్యాత్వాముహూర్తం

యామారణ్యకాండవ్యాఖ్యాయాం-ద్వాదశస్సర్గః. *********** రామప్రీతోస్మిలక్ష్మణపరితుష్టోస్మీతి శ్రీరామాగమననివేదననిమిత్తకఃపరితోషః-భగవద్విషయాప్రీతిర్భక్తిః॥౧॥అధ్వేతి॥అధ్వశ్రమేణమార్గశ్రమేణ-ఆగమనాదిప్రయుక్తస్వేదాదికార్యకృత్ ఖేదఃఖిన్నతా- వాంబాధతేకిమితి శేషః-ప్రచుర శ్రమఃమైథిలీమితి శేషః-వ్యక్తంబాధతఇతియోజ్యం-అతఏవమైథిలీఉత్కంఠతేఆకాంక్షతేక్వచిద్విశ్రాంతిమితి శేషః॥౨॥ఏషేతి॥ నవిమానితానపీడితా- ప్రాజ్యదోషంప్రచురదోషం దుష్కరమశక్యంకార్యంకృతవతీసతీ-త్వామధిగచ్ఛతీతిసంబంధః॥౪॥ ఏషేతి॥ ఆసృష్టేఃసృష్టిమారభ్యసమస్థంధనధాన్యాదియుక్తతయాసమ్యగవస్థితంపతిమనురంజంతిఅనురక్తాభవంతి-విషమస్థందరిద్రంపతిం॥౫॥ శతహ్రదానామితి॥ ఏకత్రానవస్థానాద్విద్యుతాంలోలత్వమనుగచ్ఛంతి-బహుకాలాగతస్నేహబంధచ్ఛేదేన-శస్త్రాణాంతీక్ష్ణతాం-అవిచారేణకార్యకరణాద్గరుడానిలయోః శైఘ్ర్యమనుగచ్ఛంతీత్యర్థః॥౬॥ఇయంత్వితి॥ సకలదోషరహితత్వేనగుణసంపత్త్యాచ - సద్భిఃప్రశంసనీయా-వ్యపదేశ్యాపతివ్రతాస్వగ్రగణ్యేత్యర్థః॥౭॥అలంకృతఇతి॥ ఆశ్రమోయమలంకృతోభవత్-యత్రయస్మిన్నాశ్రమేత్వంనివాసంకరిష్యసి-అధునికనివాసమాత్రకృతాలంకారమాత్రంనపర్యాప్తమిత్యర్థః-యద్వాత్వదాగమనమాత్రేణాయందేశఃస్వలంకృతోభవత్ ఇతఃపరంయత్రవత్స్యసి-సత్వలంకృతోభవిష్యతీతికిమువక్తవ్యమిత్యర్థః॥౮॥౯॥ధన్యఇతి॥మునిపుంగవఃభవానితి శేషః॥౧౦॥కింత్వితి॥ త్వదుక్తస్యసర్వార్థస్యాంగీకారేపి- కించిద్వక్తవ్యమప్యస్తీత్యర్థః॥ ౧౧॥తతఇతి॥ధ్యాత్వాముహూర్తమితి- భావికార్యనిశ్చయాయధ్యానం-ధ్యానేనాగామిసీతావియోగరూపకించిద్విఘ్నేపండ్రుష్ట్వాపి - భావివాంఛితరావణాదివధ

పంచవటీ-తద్యుక్తదేశో లక్షణయా పంచవటీత్యుచ్యతే-పంచవటీత్యభివిశ్రుతో దేశ ఇత్యన్వయః॥౧౮॥౧౯॥మమపితృవాక్యపరిపాలనప్రకారః కథం జ్ఞాత ఇత్యత్రాహ-విదిత ఇతి॥తపఃప్రభావేన పర్యాలోచనకరణనిమిత్తమాహ- స్నేహాదితి॥౧౭॥హృదయేతి॥ ఛందోభిప్రాయః॥ ని॥అభిప్రాయవశౌ ఛందావిత్యమరః - ఖరాదివధసంకల్ప ఇత్యర్థః-తపసా ఆలోచనేన తన్మూలత్వద్వచనభంగ్యా చేత్యర్థః-అలంకృతోయం దేశశ్చేతి మయేహవాసె ప్రస్తుతే-కింతు వ్యాదిశమే దేశమితి త్వదుక్త్యా చేత్యర్థః-అభిప్రాయవేదనకార్యమాహ-ఇహేతి-యస్మాత్త్వదభిప్రాయో మయావిదితః-అతో హేతోః ఇహ తపోవనే మయా సహవాసం-ప్రతిజ్ఞాయ అనుజ్ఞాయ-తదనంతరమేవ త్వం పంచవటీం గచ్ఛేతి బ్రూమి బ్రవీమి-అనిత్యమాగమశాసనమితి ఈడభావః॥౧౯॥ సహీత్యాది॥ ఆయుతః వ్యాప్తః-వివిక్తః విజనః॥౨౦॥ భవానితి॥పరిరక్షణే తాపసానామితి శేషః-అత్రపంచవట్యాశ్రమే॥౨౨॥ఏతదితి॥ ఉత్తరేణేతి- అస్యమధూకవనస్యన్యగ్రోధమభిగచ్ఛతా ఉత్తరేణమార్గేణ గంతవ్యం - ఇదం మధూకవనం గత్వా తదుత్తరేణ మార్గేణ గంతవ్యం-స మార్గోన్యగ్రోధం ప్రాపయతీత్యర్థః(౨౩)తతో న్యగ్రోధాత్పరతః- స్థలం నిర్వణప్రదేశం కించిదున్నతము పారుహ్యాగమనేకశ్చిత్పర్వతో దృశ్యతే-తస్యావిదూరతః పంచవటీతి విఖ్యాతః-పంచవటవత్త్వేన ప్రసిద్ధః-నిత్యపుష్పితకాననత్వేన జ్ఞాతుం యోగ్యశ్చాశ్రమో దృశ్యత ఇత్యర్థః॥౨౪॥అగస్త్యేనేతి॥సత్కృత్య ప్రదక్షిణనమస్కారాభ్యామితి శేషః॥౨౫॥౨౬॥గృహీతచాపావితి॥ విపక్తతూణౌ బద్ధతూణీరౌ - అకారాంతోపి తూణశబ్దః

ధర్మాత్మా ధీరో ధీరతరం వచః॥౧౩॥ఇతో ద్వియోజనే తాత బహుమూలఫలోదకః। దేశో బహుమృగశ్శ్రీమాన్ పంచవట్యభివిశ్రుతః * తత్ర గత్వాశ్రమపదం కృత్వా సౌమిత్రిణా సహ।రంస్యసే త్వం పితుర్వాక్యం యథోక్తమనుపాలయన్॥౧౪॥ కాలోయం గతభూయిష్ఠో యః కాలస్తవ రాఘవ।సమయో యో నరేంద్రేణ కృతో దశరథేన తే॥౧౫॥తీర్ణప్రతిజ్ఞః కాకుత్స్థ సుఖం రాజ్యే నివత్స్యసి। ధన్యస్తే జనకో రామ స రాజా రఘునందన * యస్త్వయా జ్యేష్ఠపుత్రేణ యయాతిరివ తారితః॥ ౧౬ ॥ విదితో హ్యేష వృత్తాంతో మమ సర్వస్తవానఘ * తపసశ్చ ప్రభావేన స్నేహాద్దశరథస్య చ॥౧౭॥ హృదయస్థశ్చ తే ఛందో విజ్ఞాతస్తపసా మయా * ఇహవాసం ప్రతిజ్ఞాయ మయా సహ తపోవనే। అతశ్చ త్వామహం బ్రూమి గచ్ఛ పంచవటీమితి ॥ ౧౮ ॥ స హి రమ్యో వనోద్దేశో మైథిలీ తత్ర రంస్యతే । స దేశశ్శ్లాఘనీయశ్చ నాతిదూరే చ రాఘవ * గోదావర్యాస్సమీపే చ మైథిలీ తత్ర రంస్యతే। ప్రాజ్యమూలఫలైశ్చైవ నానాద్విజగణాయుతః। వివిక్తశ్చ మహాబాహో పుణ్యో రమ్యస్తథైవ చ ॥ ౨౦ ॥ భవానపి సదారశ్చ శక్తశ్చ పరిరక్షణే । అపి చాత్ర వసన్ రామ తాపసాన్పాలయిష్యసి ॥ ౨౧ ॥ ఏతదాలక్ష్యతే వీర మధూకానాం మహద్వనం * ఉత్తరేణాస్య గంతవ్యం న్యగ్రోధమభిగచ్ఛతా (౨౨) తతస్స్థలముపారుహ్య పర్వతస్యావిదూరతః * ఖ్యాతః పంచవటీత్యేవ నిత్యపుష్పితకాననః ॥ ౨౩॥అగస్త్యేనైవముక్తస్తు రామస్సౌమిత్రిణా సహ * సత్కృత్యామంత్రయామాస తమృషిం సత్యవాదినమ్॥౨౪ ॥తౌ తు తేనాభ్యనుజ్ఞాతౌ కృతపాదాభివందనౌ * తదాశ్రమాత్పంచవటీం జగ్మతుస్సహ సీతయా॥౨౫ ॥గృహీతచాపౌ తు నరాధిపాత్మజౌ విషక్తతూణౌ సమరేష్వకాతరౌ । య

సీతా వా ప్త్యాదికార్యసిద్ధిదర్శనేన ధీరస్సన్-తం వచో బ్రవీత్ ॥౧౩॥ఇత ఇతి॥ పంచానాం వటానాం సమాహారః పంచవటీ- తదుపలక్షితత్వాత్పంచవటీత్యభివిశ్రుతః ప్రసిద్ధో దేశః॥౧౪॥౧౬॥విదిత ఇతి॥దశరథస్య స్నేహాత్ - కైకేయీ విషయ దశరథ స్నేహాత్ . తవ సర్వోపి వృత్తాంతః ప్రవృత్త ఇతి - మమ తపసః ప్రభావేన విదిత ఇత్యన్వయః-యద్వా మమ తపసః ప్రభావేన-దశరథస్య తవోపరి పరమస్నేహాచ్చ-తవ దశరథస్య చ వృత్తాంతః పితృవాక్యపరిపాలనాయ వనవాసవృత్తాంతః- దశరథ వృత్తాంతః కైకేయీ విషయ స్నేహాత్ -త్వత్ప్రేరణరూపః విదిత ఇత్యర్థః॥ ౧౭ ॥ హృదయస్థ ఇతి సార్ధశ్లోకమేకం వాక్యం- ఛందః పూర్వప్రతిజ్ఞాత రాక్షసవధరూపాభిప్రాయః(టీ)ఏకాంతవాసకౌతూహలవిధానాభిప్రాయో వా) స చ మయా తపసా విజ్ఞాతః-అత ఏవ హి మయా సహవాసం ప్రతిజ్ఞాయ అనుజ్ఞాయ-పంచవటీం గచ్ఛేతి బ్రూమి బ్రవీమి-అనిత్యమాగమశాసనమితి ఈడభావః॥౧౯॥౨౦॥భవానితి॥పరిరక్షణే తాపసానామితి శేషః-అత్ర పంచవట్యాశ్రమప వేత్యర్థః॥౨౨॥ఏతదితి॥ న్యగ్రోధం మార్గస్థం-అభిఉద్దిశ్య గచ్ఛతా త్వయా-అస్య మధూకవనస్యోత్తరేణ మార్గేణేతి శేషః-గంతవ్యమితి యోజనా(౨౩) తత ఇతి ॥ స్థలం నిర్వణం దేశం ఉపారుహ్య ప్రాప్య తతః పశ్చాత్ కస్యచిత్పర్వతస్యావిదూరతః సమీపే పంచవటీతి ఖ్యాతో దేశో స్తి-తం గచ్ఛేతి శేషః॥౨౪॥౨౬॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థకృతౌ - శ్రీరామా

ద్ధః-మహర్షిణాయథోపదిష్టేనపథేత్యన్వయః-సమాహితౌఏకాగ్రౌ॥అస్మిన్సర్గేసార్ధసప్తవింశతిశ్లోకాః॥ ౨౭౼॥ ఇతిశ్రీగోవిందరాజవిరచితే-శ్రీరామాయణభూషణే-రత్నమేఖలాఖ్యానే-ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే-త్రయోదశస్సర్గః. ************* అథగృధ్రరాజసమాగమశ్చతుర్దశే- అథపంచవటీమిత్యాది॥ ౧॥ తమితి॥వటస్థంఅగస్త్యోపదిష్టవటస్థం-పక్షిమితిఛాందససంయోగః- కోభవానితిబ్రువాణౌసంతౌరాక్షసంమేనాతే - రాక్షసంమత్వా కోభవానిత్యబ్రూతామిత్యర్థః॥౨॥సతావితి॥సౌమ్యయాసౌజన్యపరయా- ప్రీణయన్నివేతి-ఇవశబ్దఏవకారార్థః-ఆత్మనఇత్యం తేఇతికరణంజ్ఞేయం-ఆత్మనోరామస్య॥౩॥సతమితిస్పష్టం ౪॥ రామస్యేతి॥ద్విజఃఆత్మానంఆత్మనామ॥౫॥సోత్పత్తింకథయిష్యన్ప్రసంగాదదౌసర్వభూతసముద్భవమాహ-పూర్వకాలఇత్యాది॥౬॥కర్దమఇత్యాది॥ అరిష్టనేమిరితికాశ్యపవిశేషణం॥౯॥౧౦॥కాశ్యపఇతి॥తాసాందుహితౄణాంమధ్యే-సుమధ్యమాఃఅష్టౌకన్యాఃప్రతిజగ్రాహపర్యగ్రహీత్॥౧౧౼॥తాస్త్వితి॥ త్రైలోక్యభర్తౄన్త్రైలోక్యరక్షణక్షమాన్॥౧౨౼॥అదితిరితి॥ తన్మనాఃతద్వచనదత్తావధానాకాళికాచేత్యత్రచకారేణదనురప్యుచ్యతే- తన్మనాఇతిదితికాళికాదనూనామపివిశేషణం-చతస్రఃప్రౌఢపుత్రోత్పాదనమనసోభవన్చతస్రోనాభవన్నిత్యర్థః॥ ౧౩౼ ॥ భర్తృవచనాదరానాదరఫలేదర్శయతి - అదిత్యామిత్యాదినా॥ ద్వాదశాదిత్యాఃఅష్టౌవసవఃఏకాదశరుద్రాః-అశ్వినౌద్వౌ-ఏవంత్రయస్త్రింశత్॥౧౪౼॥దితిస్త్వితి॥తేషాందితిపుత్రాణాం॥౧౫౼॥౧౬౼॥తామ్రావంశంప్రపంచ

థోపదిష్టేనపథామహర్షిణాప్రజగ్మతుఃపంచవటీంసమాహితౌ॥ ౨౭౼॥ ఇతిశ్రీమదారణ్యకాండే - త్రయోదశస్సర్గః. *************

అథపంచవటీంగచ్ఛన్నంతరారఘునందనః।ఆససాదమహాకాయంగృధ్రంభీమపరాక్రమమ్॥౧॥తందృష్ట్వాతౌమహాభాగౌవటస్థంరామలక్ష్మణౌ మేనాతేరాక్షసంపక్షింబ్రువాణౌకోభవానితి॥౨॥సతౌమధురయావాచాసౌమ్యయాప్రీణయన్నివ।ఉవాచవత్సమాంవిద్ధివయస్యంపితురాత్మనః॥ ౩॥సతంపితృసఖంబుధ్వాపూజయామాసరాఘవః।సతస్యకులమవ్యగ్రమథపప్రచ్ఛనామచ॥౪॥రామస్యవచనంశ్రుత్వాసర్వభూతసముద్భవమ్। ఆచచక్షేద్విజస్తస్మైకులమాత్మానమేవచ॥౫॥పూర్వకాలేమహాబాహోయేప్రజాపతయోభవన్।తాన్మేనిగదతస్సర్వానాదితశ్శృణురాఘవ॥ ౬॥కర్దమఃప్రథమస్తేషాంవిక్రీతస్తదనంతరః।శేషశ్చసంశ్రయశ్చైవబహుపుత్రశ్చవీర్యవాన్*స్థాణుర్మరీచిరత్రిశ్చక్రతుశ్చైవమహాబలః।పులస్త్యశ్చాంగిరాశ్చైవప్రచేతాఃపులహస్తథా*దక్షోవివస్వానపరోరిష్టనేమిశ్చరాఘవ।కాశ్యపశ్చమహాతేజాస్తేషామాసీచ్చపశ్చిమః॥౯॥ప్రజాపతేస్తుదక్షస్యబభూవురితివిశ్రుతమ్।షష్టిర్దుహితరోరామయశస్విన్యోమహాయశః॥౧౦॥కాశ్యపఃప్రతిజగ్రాహతాసామష్టౌసుమధ్యమాః।అదితించదితించైవదనుమప్యథకాళికామ్ * తామ్రాంక్రోధవశాంచైవమనుంచాప్యనలామపి॥ ౧౧౼॥తాస్తుకన్యాస్తతఃప్రీతఃకాశ్యపఃపునరబ్రవీత్ * పుత్రాంస్త్రైలోక్యభర్తౄన్వైజనయిష్యథమత్సమాన్॥ ౧౨౼॥అదితిస్తన్మనారామదితిశ్చమనుజర్షభ * కాళికాచమహాబాహోశేషాస్త్వమనసోభవన్॥ ౧౩౼॥అదిత్యాంజజ్ఞిరేదేవాస్త్రయస్త్రింశదరిందమ * ఆదిత్యావసవోరుద్రాహ్యశ్వినౌచపరంతప॥ ౧౪౼॥దితిస్త్వజనయత్పుత్రాన్దైత్యాంస్తాతయశస్వినః * తేషామియంవసుమతీపురాసీత్సవనార్ణవా॥౧౫౼॥దనుస్త్వజనయత్పుత్రమశ్వగ్రీవమరిందమ * నరకంకాలకంచైవకాళికాపివ్యజాయత॥౧౬౼॥ క్రౌంచీంభాసీంతథాశ్యేనీంధృతరాష్ట్రీంతథాశుకీమ్* తామ్రాపిసుషువేకన్యాఃపంచైతాలోకవిశ్రుతాః॥ ౧౭౼॥ఉలూకాన్జనయత్క్రౌంచీభాసీభాసాన్వ్యజాయత * శ్యేనీశ్యేనాంశ్చగృధ్రాంశ్చవ్యజాయతసుతేజసః। ధృతరాష్ట్రీతుహంసాంశ్చకల

యణతత్త్వదీపికాఖ్యాయామారణ్యకాండవ్యాఖ్యాయాం-త్రయోదశస్సర్గః. ************** ౧॥ తమితి॥పక్షింపక్షిణం॥౨॥ సఇతి॥ ఆత్మనఃపితుః-శ్రీరామస్యతవపితురిత్యర్థః॥౩॥౪॥రామస్యేతి॥సర్వభూతసముద్భవమితిస్వోత్పత్తికథనార్థమిత్యర్థః॥టీ॥ సర్వభూతసముద్భవమితిరామస్యప్రత్యయార్థంస్వోత్పత్తికథనార్థమపీత్యర్థః॥౫॥(౮) కాశ్యపఇతి-అరిష్టనేమివిశేషణం(టీ) అనంతరోక్తోరిష్టనేమిఃకాశ్యపః తేషాంపశ్చిమశ్చాసీదిత్యర్థః॥౯॥౧౦॥కాశ్యపఇతి॥ననుదదౌసదశధర్మాయకాశ్యపాయత్రయోదశేతిశ్రూయతే-కథమష్టావిత్యుచ్యతే-సత్యంఅష్టావిత్యేకవారంవా-ఉపలక్షణమితివా- వైవస్వతమన్వంతరఇతివాద్రష్టవ్యం॥౧౧౼॥ తాఇతి॥ కన్యాఃభార్యాః॥౧౨॥అదితిరితి॥తన్మనాఃభర్తృపరాః-అదిత్యాదయస్తిస్రః-పతివాక్యంశ్రద్దధిరే-తత్ఫలప్రాప్యదితిః- శేషాస్త్వమనసోభవన్॥ ౧౩౼॥ అతఏవపతి

యతి-ఉలూకానిత్యాదినా॥జనయదిత్యత్ర ఆగమశాస్త్రస్యానిత్యతయానాడాగమః-అప్రసక్తవృత్తాంతానాదరప్రతిషేధాయమధ్యేభద్రంతఇత్యుక్తిః- సాభామినీతిధృతరాష్ట్రీవిశేషణం-శుకీతామ్రాపుత్రీ-విజజ్ఞే-ఏవమాదయోఽంతర్భావితణ్యర్థాశ్శబ్దాః॥౨౦॥దశేతి॥ క్రోధవశా కాశ్యపపత్నీ॥ ౨౧॥ అపత్యమితిజాత్యేకవచనం-సృమరాః(స్త్రీ)ణాం కేశసహాయోపయుక్తవిసీలదీర్ఘవాలామృగాః-చమరాఃచామరమృగాః-హరయఃసింహాః-మాతంగాఃగజాః(౨౨) గోలాంగూలాః- అత్యంతదీర్ఘలాంగూలాఃమర్కటజాతివిశేషాః-రోహిణ్యజనయద్గా వై ఇతిపాఠః- నాగాఃబహుఫణాస్సర్పాః-పన్నగాః కేవలసర్పాః॥౨౮॥మనురితి॥ మనుఃకాశ్యపపత్నీ-పుణ్యఫలాన్ చారుఫలాన్॥ని॥పుణ్యంతుచార్విత్యమరః। విషవృక్షనింబాదయోఽపిమహౌషధత్వేనపుణ్యఫలాఏవ- పిండఫలానితిపాఠే - పిండాకారఫలానిత్యర్థః- ప్రాయికంచైతదితిబోధ్యం॥౨౯॥ఏవం ప్రాసంగికంపరిసమాప్యస్వకులమవతారయతివినతాచేతి- అత్రకద్ర్వాఉపాదానంస్వప్రతిపక్షకులత్వేనేతికేచిత్ -వస్తుతస్తుధరణీధరశేషజనకత్వేనస్వకులతుల్యత్వంవక్తుంకద్రూర్నాగంసహస్రాస్యంవిజజ్ఞేధరణీధరమిత్యుక్తం - శ్యేనీపుత్రమితి - ఇయంచశ్యేనీపూర్వోక్తాయాఅన్యా-యద్వా కాశ్యపసుతాశ్యేనీమాతా- కాశ్యపస్యపంచమోఽరుణఃపితా-కాశ్యపప్రజాపతిఃకూటస్థఇతిస్వీయవంశప్రభావోనివేదితః- విధినిషేధయోస్తిర్యక్ష్వభావాన్నమాతృపుత్రయోరేకవంశ్యత్వాదిదోషః-అయంచసృష్టిక్రమోవైవస్వతమన్వంతరప్రకారః-అతోనపురాణాంతరవిరోధః॥౩౨॥ సోఽహమితి ॥వాససహాయఃవాసస్థలేసీతాయాఃరక్షణేసహాయఇత్యర్థః-యదీచ్ఛసి-ఉక్తార్థమితిశేషః-సహాయాపేక్షత్వేహేతుమాహఇదమితి- యాతే-మృగయార్థమితిశేషః

హంసాంశ్చ సర్వశః ✱ చక్రవాకాంశ్చభద్రం తేవిజజ్ఞేసాపిభామినీ।శుకీనతాంవిజజ్ఞేతునతాయావినతాసుతా॥౨౦॥దశక్రోధవశా రామ విజజ్ఞేహ్యాత్మసంభవాః। మృగీంచమృగమందాంచహరింభద్రమదామపి ✱ మాతంగీమపిశార్దూలీం శ్వేతాంచసురభింతథా। సర్వలక్షణసంపన్నాంసురసాంకద్రుకామపి॥౨౧॥అపత్యంతుమృగాస్సర్వేమృగ్యానరవరోత్తమ। ఋక్షాశ్చమృగమందాయాస్సృమరాశ్చమరాస్తథా ✱ హర్యాశ్చహరయోఽపత్యంవానరాశ్చతరస్వినః।తతస్త్విరావతీంనామజజ్ఞేభద్రమదాసుతామ్ ✱ తస్యాస్త్వైరావతఃపుత్రోలోకనాథోమహాగజః।మాతంగాస్త్వథమాతంగ్యాఅపత్యంమనుజర్షభ(౨౨) గోలాంగూలాంశ్చశార్దూలీవ్యాఘ్రాంశ్చాజనయత్సుతాన్! దిశాగజాంశ్చకాకుత్స్థశ్వేతాప్యజనయత్సుతాన్ ✱ తతోదుహితరౌరామసురభిర్ద్వేవ్యజాయత।రోహిణీంనామభద్రంతేగంధర్వీంచయశస్వినీమ్ ✱రోహిణ్యజనయద్గా వైగంధర్వీవాజినస్సుతాన్ ।సురసాజనయన్నాగాన్రామకద్రూస్తుపన్నగాన్॥౨౮॥మనుర్మనుష్యాన్జనయద్రామపుత్రాన్యశస్వినః। బ్రాహ్మణాన్క్షత్రియాన్వైశ్యాన్శూద్రాంశ్చమనుజర్షభ✱ సర్వాన్పుణ్యఫలాన్వృక్షాననలాపివ్యజాయత॥౨౯॥వినతాచశుకీపౌత్రీకద్రూశ్చసురసాస్వసా ✱ కద్రూర్నాగంసహస్రాస్యంవిజజ్ఞేధరణీధరమ్ । ద్వౌపుత్రౌవినతాయాస్తుగరుడోఽరుణఏవచ ✱ తస్మాజ్జాతోఽహమరుణాత్సంపాతిస్తుమమాగ్రజః। జటాయురితిమాంవిద్ధి శ్యేనీపుత్రమరిందమ॥౩౨॥సోఽహంవాససహాయస్తేభవిష్యామియదీచ్ఛసి।ఇదందుర్గంహికాంతారంమృగరాక్షససేవితమ్ ✱ సీతాంచతాతరక్షిష్యేత్వయియాతేసలక్ష్మణే॥౩౩॥జటాయుషంతంప్రతిపూజ్యరాఘవోముదాపరిష్వజ్యచసన్నతోఽభవత్।

విశ్వాసతారతమ్యాత్పుత్రతారతమ్యమపిజ్ఞాతమిత్యాహ॥అదిత్యామితి॥౧౪॥ ౨౨॥ అపత్యమితి॥సృమరాశ్చమరాస్తథా-యేషాంనీలవాలైఃకాంతాకచసాహాయ్యంక్రియతేతేసృమరాః-యేషాంశ్వేతవాలైఃదేవరాజాదివీజనంక్రియతేతేచమరాఃమహిషాకృతయః(౨౬)సురసేతి-నాగాఃబహుఫణాఃసర్పాఃయద్వామనుష్యాకారాఃఫణాలాంగూలయుక్తాఃనాగాః-తదన్యేపన్నగాః॥౨౮॥ ✱ సర్వాన్పిండఫలాన్వృక్షాన్పిండాకారఫలాన్॥ ౨౯॥వినతాచశుకీపౌత్రీకద్రూశ్చసురసాస్వసేతి-పూర్వోక్తాయావినతాయాఃపునఃకథనం-శుక్యాఃపౌత్రీవినతేతిస్వకులక్రమంవక్తుం-పునఃకద్రూగ్రహణం-తస్యాఃసంతతికథనాయ-అనేనప్రతిపక్షకులేనగరుడమహిమాతేన-స్వకులంప్రఖ్యాపితంభవతి-ఏషసృష్టిప్రకారోవైవస్వతమన్వంతరఇతివిజ్ఞేయం- శ్యేనీపుత్రమితి- ననుశ్యేనీశుక్యాతామ్రాయాఃపుత్రీశ్యేనీపుత్రస్తుకథంజటాయుః-అరుణస్యకథంశ్యేనీభార్యా-ఉచ్యతే - శ్యేనీసంతానపరంపరాపతితాకాచనశ్యేనీభవిష్యతీత్యదోషః- విధినిషేధయోర్మనుష్యాధికారత్వాన్నదోషఇతిజ్ఞేయం॥౩౨॥సోఽహమితి॥త్వయియాతే-ఆశ్రమాన్మృగయాప్రయోజనాయేతిశేషః॥ టీ॥ రామస్యప్రత్యయార్థంస్వస్యానూచానసంతతిముక్త్వా

షః॥౩౩॥జటాయుషమితి॥సన్నతౌ హేతుమాహపితుర్హీతి॥౩౪॥సతత్రేతి॥సీతాంతత్రపరిదాయ-రక్షణాయజటాయువశంకృత్వేత్యర్థః-యమాయత్వాపరిదదా
ష్యసావంతకాయత్వాపరిదదామ్యసావిత్యాదౌతథాప్రయోగాత్-శలభానివానలఇత్యనేనలీలయావిరోధ్యున్మూలనాభిప్రాయోవగమ్యతె॥౩౫॥ ఇతిశ్రీగోవిం
దరాజవిరచితె - శ్రీరామాయణభూషణె - రత్నమేఖలాఖ్యానే - ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే - చతుర్దశస్సర్గః. ***********************

అథశేషభూతస్యశేష్యభిమతకైంకర్యమేవకర్తవ్యమితిదర్శయతిపంచదశే॥తతఇత్యాది॥ సౌమిత్రిం-రామందశరథంవిద్ధీత్యాదిసుమిత్రానియోగేనరామకైంక
ర్యోద్యుక్తం-దీప్తతేజసం-కైంకర్యోచితదేశలాభేనసంతుష్టమిత్యర్థః-వ్యాళాఃదుష్టసర్పాః॥౧॥ఆగతాఇతి॥ యథోద్దిష్టంఅగస్త్యోక్తక్రమేణ-ఆగతాఃస్మ-యందే
శంమునిరబ్రవీత్ సోయంపంచవటీదేశఇత్యర్థః- సర్వతఇతి-సర్వతకాననేత్వయాదృష్టిశ్చార్యతాం-సర్వంకాననమవలోక్యతామిత్యర్థః - హిహేతౌ-అసీతి
త్వమిత్యర్థేనిపాతః- యస్మాత్త్వమాశ్రమోచితస్థలపరిజ్ఞానేనిపుణఃతస్మాత్క్వతరస్మిన్ప్రదేశేసర్వేషాంనస్సంమతఆశ్రమోభవతీతిసర్వత్రకాననేదృష్టిశ్చార్య
తామిత్యర్థః-సర్వసంమతత్వముపపాదయతి-రమతఇతి-త్వంరమసఇతిశేషః-అహంరమేఇతిశేషః-సర్వరతిహేతుమాహ- సన్నికృష్టేతి-తదేవవివృణోతి- వనేతి-
రామణ్యకంరమణీయతా-యోపధాద్గురూపోత్తమాద్వుఞితివుఞిప్రాప్తేఈకారలోపశ్ఛాందసఇతిబోధ్యం-వనస్యరమణీయతాచూతపున్నాగాదిమిశ్రత్వం-స్థల
స్యరమణీయతానిమ్నోన్నతత్వరహితకోమలసికతామయత్వం-సమిదితిజాతిరప్రాణినామిత్యేకవద్భావః-వనరామణ్యకంకుసుమాభిలాషిణ్యాస్సీతాయారతి
హేతుః-స్థలరామణ్యకంసుఖశయనాదికాంక్షిణోరామస్య-సన్నికృష్టసమిదాదిమత్త్వంశుశ్రూషమాణస్యసౌమిత్రేః॥౫॥ ఏవంస్వసౌఖ్యమప్యుక్తవతోరామస్య
వచనమసహమానస్సౌమిత్రిస్సీతాయాస్తవచయఃప్రదేశోరమణీయస్సఏవాజ్ఞప్తవ్యఃనతుమేసౌకర్యావహఇత్యాహ-ఏవమితి॥ సీతాసమక్షమితిపురుషకారసాన్ని
ధ్యోక్తిః-పరవానితి-పరవానస్మి-మమాస్మితావన్నభవతి-పారతంత్ర్యైకవేషామమాస్మితేతిభావః - కాకుత్స్థ- ఇదంచపారతంత్ర్యంనపరత్వావస్థా
యామేవ.కింత్వవతారావస్థాయామపీత్యర్థః-ఇదంచపారతంత్ర్యంకియత్కాలంతత్రాహ-త్వయివర్షశతంస్థితఇతి- శతశబ్దఆనంత్యవచనః - సార్వకాలికంపా
రతంత్ర్యమితిభావః-ఏవంపారతంత్ర్యస్యైవమత్స్వరూపత్వేనతదనుకూలతయాత్వయాఆజ్ఞాపనంకర్తవ్యమిత్యాహ-స్వయమితి- స్వయంరుచిరేదేశేతవై
వరమణీయేప్రదేశే-ఆశ్రమఃక్రియతామితిమాంవద॥తనిశ్లోకి॥ఏవముక్తః - త్వమహంచైవలక్ష్మణెతితవాపిసౌఖ్యకారిణికస్మింశ్చిద్దేశేపర్ణశాలాంకుర్వితిలక్ష్మణె
స్వాతంత్ర్యంనిక్షిప్యశ్రీరామేణోక్తే-మయిస్వాతంత్ర్యనిక్షేపకాలఏవరామోమాంత్యక్తవాన్-ఏతావత్పర్యంతంమమాజ్ఞానేనస్వరూపహానిఃకృతా - ఇతఃపరం
మమస్వరూపంనాశకశ్చనపదార్థోస్తికిమేత్యేవమవస్థాంతరంప్రాప్తవాన్-లక్ష్మణఃపారతంత్ర్యైకలక్షణః-సంయతాంజలిః- ఇదానీంతుశ్రీరామంప్రత్యంజలి
రేవమద్రక్షకః-అంజలెస్సర్వాభిమతసాధనత్వాదితిమత్వాకృతాంజలిస్సన్సీతాసమక్షంపురుషకారభూతాఃశ్రియస్సన్నిధౌకాకుత్స్థంప్రతిఇదంవచనమబ్రవీత్.

పితుర్హిశుశ్రావసఖిత్వమాత్మవాన్జటాయుషాసంకథితంపునఃపునః॥౩౪॥ సతత్రసీతాంపరిదాయమైథిలీంసహైవతేనాతిబలేనపక్షిణా। జ
గామతాంపంచవటీంసలక్ష్మణోరిపూన్దిధక్షన్శలభానివానలః॥౩౫॥ ఇతిశ్రీమదారణ్యకాండే-చతుర్దశస్సర్గః.*****************

తతఃపంచవటీంగత్వానానావ్యాళమృగాయుతామ్। ఉవాచభ్రాతరంరామస్సౌమిత్రిందీప్తతేజసమ్॥౧॥ఆగతాస్స్మయథోద్దిష్టమముందేశం
మహర్షిణా। అయంపంచవటీదేశస్సౌమ్యపుష్పితపాదపః*సర్వతశ్చార్యతాందృష్టిఃకాననేనిపుణోహ్యసి। ఆశ్రమఃకతరస్మిన్నోదేశేభవతిసమ్మ
తః * రమతేయత్రవైదేహీత్వమహంచైవలక్ష్మణ।తాదృశోదృశ్యతాందేశస్సన్నికృష్టజలాశయః*వనరామణ్యకంయత్రస్థలరామణ్యకంతథా।స
న్నికృష్టంచయత్రస్యాత్సమిత్పుష్పకుశోదకమ్॥౫॥ఏవముక్తస్తురామేణలక్ష్మణస్సంయతాంజలిః। సీతాసమక్షంకాకుత్స్థమిదంవచనమబ్రవీత్*

స్వకర్తవ్యంవదతి-సోహమితి॥౩౩॥౩౪॥సఇతి॥సీతాంపరిధాయపరివార్య॥౩౫॥ఇతిశ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం-శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయామా
రణ్యకాండవ్యాఖ్యాయాం-చతుర్దశస్సర్గః. ❋❋❋❋❋❋❋❋ ౧॥ఆగతాఇతి॥ యందేశంమునిరబ్రవీత్-యథోద్దిష్టంతందేశమాగతాఃస్మేత్యన్వయః*సర్వ
తఇతి॥సర్వతశ్చార్యతాంపశ్యేత్యర్థః-కాననేనిపుణోహ్యసి-ఆశ్రమోచితస్థలపరిజ్ఞానఇత్యర్థః * వనరామణ్యకంవనస్యరమణీయతా॥౨॥౩॥౪॥౫॥(౬)॥ టీ॥ పర

పతాన్యశముక్తవానితిబుధిష్టో నేతి- సీతాసమక్షమిత్యనేన కైంకర్యప్రతిసంబంధిత్వం ద్వయోత్తరఖండోక్తం లక్ష్మీవిశిష్టస్యైవేతివ్యంజితం॥ పరవానస్మి-మహాస్మి తాతవాస్మితావన్నభవతి-తత్పారతంత్ర్యం నకేనాప్యాకాంక్షితం-అతఏవభవతానదీయతే- లోకస్యభిన్నరుచిత్వాత్ -మయాపేక్షితమేవ.వర్షశతం - అత్ర శతశబ్దఆనంత్యవాచీ- తేనసార్వకాలికోక్తిః-పరవానస్మీతి సర్వదాపరవత్త్వప్రతీత్యాసర్వావస్థోక్తిః- క్రియతామితిమాంవదేతినిరుపపదక్రియాపదయోగాత్ స ర్వవిధకైంకర్యోపలక్షణం-పవంకైంకర్యరూపఫలప్రార్థనాద్వయోత్తరఖండోక్త్యావ్యంజితా(త-౨౨-౨౩)॥౭॥సుప్రీతఇతి॥ విమృశ్య-పర్యాలోచయన్ - దేశంకంచి దితిశేషః॥౮॥సతమితి॥ ఆక్రమ్యస్వీయత్వేనాభిమన్య-ఆశ్రమకర్మణిఆశ్రమనిమిత్తం-హస్తాకృతాంజలికౌస్వహస్తేనగృహీత్వాబ్రవీత్ - స్నేహాతిశయకృతానుభావోహస్తగ్రహణం॥౯॥అయమితి॥సమఃసమతలః-పుష్పితైఃసంజాతపుష్పైః-యథావత్ యథాయోగ్యం॥౧౦॥ ఇయమితి॥ ఆదిత్యసంకాశైఃఆదిత్యవికసితైః తద్వదుజ్జ్వలైర్వా-తుళసీకాననంయత్రయత్రపద్మవనానిచ । వసంతివైష్ణవాయత్రతత్రసన్నిహితోహరిరిత్యుక్తరీత్యానిత్యసన్నిహితహరిభిరితివా-సురభిగంధిభిఃసౌమ్యగంధయుక్తైః-గంధస్యేత్యాదినాఇకారోంతాదేశః॥సురభిర్మధుమాసేస్యాద్వసంతతాఽవపిత్రిషు।సౌమ్యేసుగంధౌ(స్త్రీ)ధేన్వామితిదర్పణః॥సర్వగంధస్సర్వరసఇత్యుక్తరీత్యాసురభిణాహరిణాగంధిభిఃగంధవద్భిరితివా-పద్మినీగోదావరీసమీపస్థాపుష్కరిణీ-పద్మయాశోభితాపద్మశోభితా- జ్యోత్స్నాదిత్వాచ్ఛందసోబహుళమితిహ్రస్వః-హరిసాన్నిధ్యేనతన్నిత్యానపాయిన్యాశ్రియాచయుక్తేత్యర్థః- అనేనశ్లోకేనదాసయోగ్యత్వముక్తం॥౧౧॥యథాఖ్యాతమిత్యాది॥ అగస్త్యేనయథాఖ్యాతంతథేయంగోదావరీదృశ్యతఇత్యనుషంగః॥౧౨॥ నాతిదూరేణచాసన్నఇతి॥ అస్యగోదావర్యాగిరిభిశ్చాన్వయః- కాకాక్షిన్యాయాత్ మృగేత్యాదిగిరివిశేషణం-మయూరనాదితాఃమయూరనాదయుక్తాః-ఇతచ్ ప్రత్యయః-ప్రాంశవఃఉన్నతాఃబహుకందరాఃవిపులగుహాః॥ ని ॥ దరీతుకందరోవా(స్త్రీ)దేవఖాతబిలేగుహేత్యమరః-పుష్పైఃవికసితపుష్పైః - అనుపసర్గాత్ ఫుల్లక్షీబకృశోల్లాఘాఇతినిపాతితః॥౧౪॥ సౌవర్ణైరితి॥ దేశేదేశేనానాదేశేవర్తమానైస్సువర్ణాదిసదృశైఃధాతుభిఃపరిణతత్వదశాసంక్రాంతైఃగైరికైః॥ని॥ధాతవోగిరిసంభవాఇత్యమరః- ఉపలక్షితాఃగజాఃపరమభక్తిభిః-ఉత్కృష్టరేఖాలంకారైః-గవాక్షితాస్సంజాతగవాక్షాఇవాభాంతి-గజానాంహిగవాక్షాకారాఃభక్తీఃకుర్వంతి॥౧౫॥ ప్రీత్యతిశయేనవనంవర్ణయతి-సాలైరిత్యాదినా॥సాలైఃసర్జకాఖ్యైర్వృక్షైః- తమాలైఃకాళస్కంధాఖ్యైః-ఖర్జూరైఃఖర్జూరవృక్షైః-పనసైఃఆమ్రకైఃరసాలభేదైఃనివారైఃజలకదంబైః - తిమిశైఃనేమిద్రుమైః - పున్నాగైఃతిలకైఃక్షురకవృక్షైః-గుల్మాఃజాతిప్రభృతయః-లతాఃమాధవీప్రభృతయః-స్పందనైఃతిమిశభేదైః-నీపైఃస్థలకదంబకైః పాణ్డుసైఃకరింజరాఖ్యైః-లికుచైః- ధవైః- అశ్వకర్ణైఃఖ

పరవానస్మికాకుత్స్థత్వయివర్షశతంస్థితే । స్వయంతురుచిరేదేశేక్రియతామితిమాంవద॥౭॥సుప్రీతస్తేనవాక్యేనలక్ష్మణస్యమహాత్మనః । విమృశ్య రోచయామాసదేశంసర్వగుణాన్వితమ్॥౮॥సతంరుచిరమాక్రమ్యదేశమాశ్రమకర్మణి।హస్తేగృహీత్వాహస్తేనరామస్సౌమిత్రిమబ్రవీత్ ॥౯॥అయందేశస్సమశ్శ్రీమాన్పుష్పితైస్తరుభిర్వృతః।ఇహాశ్రమపదంసౌమ్యయథావత్కర్తుమర్హసి॥౧౦॥ ఇయమాదిత్యసంకాశైఃపద్మైస్సురభిగంధిభిః।అదూరేదృశ్యతేరమ్యాపద్మినీపద్మసేవితా॥౧౧॥యథాఖ్యాతమగస్త్యేనమునినాభావితాత్మనా । ఇయంగోదావరీరమ్యాపుష్పితైస్తరుభిర్వృతా * హంసకారండవాకీర్ణాచక్రవాకోపశోభితా॥౧౨॥నాతిదూరేనచాసన్నేమృగయూథనిపీడితాః* మయూరనాదితారమ్యాఃప్రాంశవో బహుకందరాః।దృశ్యంతేగిరయస్సౌమ్యఫుల్లైస్తరుభిరావృతాః॥౧౪॥సౌవర్ణైరాజతైస్తామ్రైర్దేశేదేశేచధాతుభిః। గవాక్షితాఇవాభాంతిగజాః పరమభక్తిభిః॥౧౫॥సాలైస్తాలైస్తమాలైశ్చఖర్జూరపనసామ్రకైః।నివారైస్తిమిశైశ్చైవపున్నాగైశ్చోపశోభితాః*చూతైరశోకైస్తిలకైశ్చ

త్వదధీనఃవర్షశతమిత్యుపలక్షణం - ఏకాదశసహస్రాణివర్షాణీత్యర్థః॥౭॥౧౦॥ఇయమితి ॥ పద్మినీసరసీ-పద్మైఃరక్తపద్మైః-పద్మసేవితా- శ్వేతపద్మయుక్తాః ౧౧॥యథాఖ్యాతంతథేయంగోదావరీదృశ్యతఇత్యనుషంగః॥౧౨॥మృగయూథనిపీడితాఃమృగయూథైఃనిబిడాః-పానార్థమాగతైరితిశేషః*మయూరేతి॥ప్రాంశవఃఉన్నతాః-ఫుల్లైర్వికసితైః-దృశ్యంతఇతిసార్ధశ్లోకమేకంవాక్యం॥సౌవర్ణాదిధాతుభిరుపలక్షితాగిరయః- పరమభిత్తిభిఃనీలపీతాదివర్ణరచనాభిర్గవాక్షితాశ్చిత్రితాఃఅలంకృతాఇతియావత్ -గజాఇవాభాంతీత్యన్వయః॥౧౫॥సాలాదిపాటలాంతైస్తరుభిరావృతాస్సంతోగిరయోదృశ్యంతఇతిపూర్వేణాన్వయః ॥ టీ ॥ ఖ

ఖదిరైః-శమీభిః కింశుకైః-పలాశైః-పాటలైః- అత్రపూర్వశ్లోకాత్ గిరయోదృశ్యంత ఇత్యనుషక్తపదాభ్యామన్వయః॥౧౭॥ ఇదమితి॥ పుణ్యం పుణ్యప్రదం-మేధ్యం పవిత్రం- ఏతేన అస్మాభిస్సహాగతేన పక్షిణా జటాయుషా॥౧౯॥ ఏవమితి॥ పరవీరహా క్విప్ ఛాందసః-ఆశ్రమం అంగణాదివిస్తారవదాశ్రమప్రదేశం॥౨౦॥ పర్ణశాలామిత్యాది॥ తత్ర ఆశ్రమే-పర్ణశాలాం ఉటజం-సంఘాతమృత్తికాం-భిత్తీకృతమృత్తికామిత్యర్థః - మస్కరైః వేణుభిః- మస్కరమస్కరిణౌ వేణుపరివ్రాజకయోరితి నిపాతనాత్సాధుః-కృతవంశాం కృతగృహోర్ధ్వకాష్ఠాం॥ నిఘంటుః॥ వంశస్తు పృష్ఠాస్థి గృహోర్ధ్వకాష్ఠే వేణౌ గుణే కులఇతి వైజయంతీ॥ వేణుమయస్తంభోపరిప్రసారితతిర్యక్కాష్ఠామిత్యర్థః- శమీశాఖాభిరాస్తీర్య తిర్యగ్వేణూపరి శమీశాఖాభిరాస్తీర్య- దృఢపాశావపాశితాం దృఢవల్కలాదికృతపాశైరవపాశితాం సంజాతపాశాం-తిర్యగ్వంశైస్సహ శమీశాఖాః దృఢం బద్ధ్వేత్యర్థః- కుశకాశశరైః కుశాదిరూపైః పర్ణైః - సుపరిచ్ఛాదితాం సుశోభనం రమణీయం యథాతథా పరిచ్ఛాదితాం-పర్ణశాలారూపం నివాసం చకారేత్యన్వయః॥౨౩॥ సహసేతి॥ సఫలః-ఫలానిచాదాయేత్యర్థః॥౨౪॥ తతఇతి॥ పుష్పబలిం వాస్తుపూజాం-శాంతిం అభ్యుదయికీం క్రియాం-యథావిధి వాస్తుకల్పానుసారేణ॥౨౫॥ సతమితి॥ పర్ణశాలాయాం విషయే-హర్షమాహారయత్ సంతోషం ప్రాప్తవానిత్యర్థః॥౨౬॥ సుసంహృష్ట ఇతి॥ అతిస్నిగ్ధం చ గాఢం చేతి పరిష్వంగ క్రియావిశేషణం॥౨౭॥ ప్రీత ఇతి॥ హే ప్రభో సమర్థ త్వయా ఇదం మహత్కర్మ కృతం- అతస్తే ప్రీతోస్మి యన్నిమిత్తం యదాశ్రమనిర్మాణనిమిత్తం-ప్రదేయః పారితోషికోస్తి తన్నిమిత్తం మయా పరిష్వంగః కృతః-ఆశ్చర్యభూత పర్ణశాలానిర్మాణస్యోచితపారితోషికాంతరాభావాత్ పరిష్వంగమేవ దత్తవానస్మీత్యర్థః॥౨౮॥ భావజ్ఞేనేతి॥ భావజ్ఞేన మచ్చిత్తజ్ఞేన- సీతయా సహ రహసి స్థాతుం మమాస్థలం రచయేతి రామో న వదేత్ - కింతు మనసి కుర్యాదితి-తదపి జ్ఞాతవతేత్యర్థః- కృతజ్ఞేన చిరముపక్రాంతే దశరథేనస్వస్మిన్నాదరాతిశయాద్యైనక్రమేణ చంద్రతారాబలాలోచనపూర్వకం గృహం నిర్మాపితం తే

పక్షైః కేతకైరపి। పుష్పగుల్మలతోపేతైస్తైస్తైస్తరుభిరావృతాః* చందనైస్స్పందనైర్నీపైః పనసైర్లికుచైరపి। ధవాశ్వకర్ణఖదిరైశ్శమీకింశుకపాటలైః॥౧౭॥ ఇదం పుణ్యమిదం మేధ్యమిదం బహుమృగద్విజమ్। ఇహ వత్స్యామి సౌమిత్రే సార్ధమేతేన పక్షిణా॥౧౯॥ ఏవముక్తస్తు రామేణ లక్ష్మణః పరవీరహా। అచిరేణాశ్రమం భ్రాతుశ్చకార సుమహాబలః॥౨౦॥ పర్ణశాలాం సువిపులాం తత్ర సంఘాతమృత్తికామ్। సుస్తంభాం మస్కరైర్దీర్ఘైః కృతవంశాం సుశోభనామ్ * శమీశాఖాభిరాస్తీర్య దృఢపాశావపాశితామ్। కుశకాశశరైః పర్ణైస్సుపరిచ్ఛాదితాం తథా* సమీకృతతలాం రమ్యాం చకార లఘువిక్రమః। నివాసం రాఘవస్యార్థే ప్రేక్షణీయమనుత్తమమ్॥౨౩॥ సహ సాలక్ష్మణశ్శ్రీమాన్నదీం గోదావరీం తదా। స్నాత్వా పద్మాని చాదాయ సఫలః పునరాగతః॥౨౪॥ తతః పుష్పబలిం కృత్వా శాంతిం చ స యథావిధి। దర్శయామాస రామాయ తదాశ్రమపదం కృతమ్॥౨౫॥ స తం దృష్ట్వా కృతం సౌమ్యమాశ్రమం సీతయా సహ। రాఘవః పర్ణశాలాయాం హర్షమాహారయత్పరమ్॥ ౨౬॥ సుసంహృష్టః పరిష్వజ్య బాహుభ్యాం లక్ష్మణం తదా। అతిస్నిగ్ధం చ గాఢం చ వచనం చేదమబ్రవీత్॥౨౭॥ ప్రీతోస్మి తే మహత్కర్మ త్వయా కృతమిదం ప్రభో। ప్రదేయో యన్నిమిత్తస్తే పరిష్వంగో మయా కృతః॥౨౮॥ భావజ్ఞేన కృతజ్ఞేన ధర్మజ్ఞేన చ లక్ష్మణ। త్వయా పుత్రేణ ధర్మాత్మా న సంవృత్తః పితా మమ॥౨౯॥ ఏవం లక్ష్మణము

జూరః కంటకచ్ఛదః (ఈత) నీవారః స్థలకదంబః(౧౭)టీ॥ స్పందన స్తిమిశవిశేషః-పనసైర్లికుచైరితి పాఠః-ధవః ఖదిరః-అశ్వకర్ణ స్సర్జః(నల్లమద్ది) పాటలః(కలుగొట్టు) ౧౭॥ ఇదం స్థలమితి శేషః॥ ౨౦॥ పర్ణశాలామితి॥ సంఘాతమృత్తికాం-భిత్త్యాత్మనా సంఘాతా మృత్తికా యస్యాం తాం తథోక్తాం దీర్ఘైః మస్కరైః వేణుభిః కృతవంశాం ఆచ్ఛాదకతృణాదేర్ధారణార్థం పార్శ్వయోస్తిర్యక్ ప్రసారితైర్దీర్ఘైర్వేణుభిః కృతవంశాం ధారితవంశాదిసర్వాధేయకలాపామిత్యర్థః॥ లఘువిక్రమః అనలసగతిః॥ ౨౨॥ ౨౩॥ సహసేతి॥ గోదావరీం ప్రాప్యేతి శేషః-సఫలః ఫలసహితః॥ ౨౪॥ తతఇతి॥ పుష్పబలిం వాస్తుపూజాం-శాంతిమాభ్యుదయికీం క్రియాం॥ ౨౫॥ సఇతి॥ హర్షమాహారయత్ ప్రాప్తవాన్॥ ౨౬॥ సుసంహృష్టః రాఘవ ఇత్యనుషంగః-గాఢం పరిష్వజ్యాతిస్నిగ్ధం వచనమబ్రవీదిత్యన్వయః॥ ౨౭॥ ప్రీతోస్మీతి॥ ప్రభో లక్ష్మణ ప్రదేయో యన్నిమిత్తం తే పరిష్వంగః-మయా కృతః-యదాశ్రమనిర్మాణార్థం ప్రదేయః పారితోషికోస్తి - తన్నిమిత్తం పరిష్వంగ ఏవ మయా దత్తః కృతః ఇతో అన్యస్య ప్రదేయస్యాభావాదితి మయా కృతః దత్త ఇతి వా॥ ౨౮॥ భావజ్ఞేనేతి। భావజ్ఞః అభిప్రాయజ్ఞః- కృతజ్ఞః గృహనిర్మాణాదికృతజ్ఞః- ధర్మజ్ఞః సే

నక్రమేణతత్కృతప్రకారజ్ఞ ఇత్యర్థః - ధర్మజ్ఞేనస్వయంరాజపుత్రోపిస్వోచితస్థలమకృత్వా యథారామస్సంతుష్యతి తథైవమయాస్థాతవ్యమిత్యేవం విధధర్మజ్ఞేన· త్వయాపుత్రేణపున్నామ్నోనరకాత్త్రాయత ఇతిపుత్రః తతోమదభిమతాసిద్ధిరేవస్వస్యనిరయఇత్యభిమేనే. మదభిమతకరణేనతస్యనిరయనిస్తారకేణత్వయేత్యర్థః·ధర్మాత్మా. స్వయంయావజ్జీవంమదభీష్టమేవకృత్వాస్వచరమకాలేపిమదభిమతకరణాయత్వాంస్థాపితవాన్· పానీయశాలాప్రవర్తకవత్ ·మమపితానసంవృత్తః కింతుత్వమేవ· త్వస్మఖనపిత్రా మమసర్వాభిలషితపరిపూరణాత్ ·అహంసర్వంకరిష్యామీతిహిత్వయోక్తమితిభావః॥తనిశ్లోకే(౨౮)॥౨౯॥ఏవమితి॥వశీవిషయచాపలరహితః॥౩౦॥అత్రఏవం త్రింశచ్ఛ్లోకాః॥ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే శ్రీరామాయణభూషణేరత్నమేఖలాఖ్యానే ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే పంచదశస్సర్గః.

అథ భావిశూర్పణఖాదర్శనాద్యనర్థసూచకతయా హేమంతవర్ణనంప్రస్తౌతి · వసతఇత్యాది ॥ ఇష్టఃతపస్వినాంతపస్సాధనాయేష్టః రామస్యతుఖరాదిరాక్షసవధవిజయమూలశూర్పణఖాగమనహేతుతయేష్టః॥౧॥ సఇతి॥ప్రభాతాయాంవిరామోన్ముఖాయాం॥౨॥౩॥అయమితి॥యేనహేమంతేన॥౪॥నీహారేతి॥లోకోజనః· నీహారేణహిమేన·పరుషః పరుషత్వక్ ·సర్వత్రభవతీతిశేషః· స్వభావోక్తిరలంకారః· స్వభావోక్తిస్స్వభావస్యజాత్యాదిస్థస్యవర్ణనమితిలక్షణాత్॥౫॥ నవేతి॥ కాలే ఆగ్రయణకర్మానుష్ఠానకాలే-ఆగ్రయణంనామకశ్చిద్ధవిర్యజ్ఞో నూతనధాన్యభోజనస్యాదావనుష్ఠేయః-తదుక్తమాపస్తంబేన- నానిష్ట్వాగ్రయణేనాహితాగ్నిర్నవస్యధాన్యస్యాశ్నీయాద్వ్రీహీణాంయవానాంశ్యామాకానామగ్రేపాకస్యయజేతేతి। ఆగ్రయణరూపపూజాభిఃపితృదేవతా అభ్యర్చ్యకృతాగ్రయణాఃసతుకృతాగ్రయణప్రతినిధయఇత్యర్థః॥౬॥ ప్రాజ్యకామాఇతి॥ ప్రాజ్యకామాఃబహుళకామోద్రేకాః॥౭॥ ప్రాజ్యమదభ్రంబహుళమిత్యమరః । జనపదాఃజనపదస్థాః-

క్త్వాతురాఘవోలక్ష్మీవర్ధనః।తస్మిన్దేశేబహుమృగేన్యవసత్సుసుఖంవశీ॥౩౦॥కంచిత్కాలంసధర్మాత్మాసీతయాలక్ష్మణేనచ। అన్వాస్యమానోన్యవసత్స్వర్గలోకేయథామరః॥౩౧॥ఇతి శ్రీమదారణ్యకాండే - పంచదశస్సర్గః.

వసతస్తస్యతుసుఖంరాఘవస్యమహాత్మనః । శరద్వ్యపాయే హేమంతఋతురిష్టఃప్రవర్తతే॥ ౧ ॥ సకదాచిత్ప్రభాతాయాంశర్వర్యాంరఘునందనః। ప్రయయావభిషేకార్థంరమ్యాంగోదావరీంనదీమ్॥౨॥ప్రహ్వఃకలశహస్తస్తంసీతయాసహవీర్యవాన్।పృష్ఠతోనువ్రజన్భ్రాతాసౌమిత్రిరిదంవచః॥౩॥అయంసకాలస్సంప్రాప్తః ప్రియోయస్తేప్రియంవద।అలంకృతఇవాభాతియేనసంవత్సరశ్శుభః॥౪॥నీహారపరుషోలోకఃపృథివీసస్యశాలినీ।జలాన్యనుపభోగ్యానిసుభగోహవ్యవాహనః॥౫॥నవాగ్రయణపూజాభిరభ్యర్చ్యపితృదేవతాః।కృతాగ్రయణకాఃకాలేసంతోవిగతకల్మషాః॥౬॥ ప్రాజ్యకామాజనపదాస్సంపన్నతరగోరసాః।విచరంతిమహీపాలాయాత్రాస్థావిజిగీషవః॥౭॥సేవమానేదృఢంసూర్యేదిశమంతకసేవితాం

వాధర్మజ్ఞః-నాథేనపాలకేనత్వయా-మమపితానసంవృత్తఃనగతః-మద్దృష్ట్యాజీవితవానిత్యర్థః- పితాయథాపుత్రంపాలయతి-తద్వత్త్వమపిమాంపాలయసీతిభావః-త్వయాపుత్రేణేతిక్వచిత్పాఠః॥టీ॥భావజ్ఞానస్యప్రయోజనంస్వానుక్తసంభోగాదిస్థాననిర్మాణం॥౨౯॥౩౦॥౩౧॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయామారణ్యకాండవ్యాఖ్యాయాం- పంచదశస్సర్గః. ******************************

అథమునిః శూర్పణఖాగమనంవక్తుం-తత్కాలోద్దీపకంహేమంతంవర్ణయతి ॥ వసతఇతి॥రాఘవస్యవసతస్సతః శ్రీరామేపంచవట్యాంస్థితే సతీత్యర్థః-ఇష్టః కామినీనాంకామినామిష్టఇత్యర్థః-శరద్వ్యపాయే శరత్కాలేగతేసతి- హేమంతఋతుః-ఋత్వేకఇతిసంధ్యభావః॥౧॥టీ॥అభిషేకార్థంస్నానార్థం॥౨॥౩॥అయమితి ॥యేనహేమంతేన-సుపక్వసస్యాదిసంపన్నేనశుభస్సన్నయంసంవత్సరః-అలంకృతోయద్యపి-తథాపితవఅతిసుకుమారస్యప్రియఇవాభాతీకిమిత్యోజనా యద్వా యః హేమంతకాలః తేప్రియః-యేనహేమంతేనసంవత్సరశ్శుభస్సన్ అలంకృతఇవాభాతి-అయంకాలస్సంప్రాప్తఇతియోజనా॥౪॥ హేమంతధర్మాన్వర్ణయతి॥నీహారేతి ॥ లోకోజనః నీహారపరుషః- నీహారేణహిమేనపరుషః పరుషస్పర్శశరీరఇత్యర్థః-జలాన్యనుపభోగ్యాని- శైత్యాతిశయాత్ స్నానాద్యర్థమశక్యాని-సుభగఃఇష్టః॥౫॥నవేతి॥అగ్రయణంనామకశ్చిత్ హవిర్యజ్ఞః నవధాన్యభోజనస్యాదావనుష్ఠేయః- తేనాగ్రయణేనదేవాన్ సంతర్ప్య-పితౄన్కవ్యేనాపి సంతర్ప్యసంతోవిగతకల్మషాభవంతీత్యన్వయః- కృతాగ్రయణకాఇత్యనువాదః-కాలేశరత్కాలే॥౬॥ప్రాజ్యేతి॥ప్రాజ్యః ప్రభూతఃకామోయేషాంతేతథోక్తాః సర్వసస్యా

యాత్రాయాంయుద్ధయాత్రాయాంఆస్థాయేషాం తేయాత్రాస్థాః॥౭॥ సేవమానఇతి ॥ అంతకసేవితాం దక్షిణామిత్యర్థః-అత్రోత్ప్రేక్షాలంకారేణదక్షిణాదిక్ సతిలకేవప్రకాశతఇత్యుత్ప్రేక్షావ్యజ్యతే॥౮॥ ప్రకృత్యేతి॥ప్రకృత్యాస్వభావేనహిమకోశైఃఘనీభూతహిమైః-ఆఢ్యఃసంపూర్ణః-సాంప్రతందక్షిణాయనే-దూరసూర్యః-అతఏవహిమవాన్ అధికహిమః-భూమార్థేమతుప్-హిమవాన్గిరిః-యథార్థనామాభవతి-సువ్యక్తమిత్యుత్ప్రేక్షావ్యంజకం- నిరుక్తిశ్చాలంకారః - నిరుక్తిర్యోగతోనామ్నాంమత్వర్థత్వప్రకల్పనమితిలక్షణాత్ ॥౯॥ అత్యంతేతి॥ మధ్యాహ్నేస్పర్శతఃఉష్ణస్పర్శతః-సుఖాఃసుఖకరాః- అతఏవతదానీంఅత్యంతసుఖసంచారాః-సుభగాదిత్యాఃదర్శనయోగ్యాదిత్యాః-చ్ఛాయాసలిలదుర్భగాఃదుర్భగచ్ఛాయాసలిలాః-ఆహితాగ్న్యాదిత్వాత్పరనిపాతః - అతిశీతచ్ఛాయాసలిలాఇత్యర్థః-భవంతీతిశేషః-స్వభావోక్తిరలంకారః॥౧౦॥ మృద్వితి॥ మృదుసూర్యాఃఅక్రూరసూర్యాః - పటుశీతాః ప్రబలశీతాః - శూన్యారణ్యాఃఅరణ్యావనచరాః తైశ్శూన్యాః-ఆవరణరహితత్వేనశీతపీడితాఃనబహిస్సంచరంతీత్యర్థః - హిమధ్వస్తాఃహిమధ్వస్తజనవంతః-శైత్యేనపిండీభూతశరీరజనాఇత్యర్థః - అనేన రాత్రుస్సకృతసార్వత్రికపీడాద్యోతితా॥౧౧॥ నివృత్తేతి॥ నివృత్తాకాశశయనాఃనివృత్తచంద్రశాలాద్యనావృతప్రదేశశయనాః- పుష్యనీతాఃపుష్యనక్షత్రయుక్తాపౌర్ణమాసీపుష్యం తేననీతాః-తత్ప్రధానాఇత్యర్థః-యద్వాపుష్యఃపుష్యమాసః తేననీతాః-పుష్యమాససన్నిహితా ఇత్యర్థః-హిమారుణాఃహిమధూసరాః - శీతాః శీతవాతాః-వృద్ధతరాయామాఃచతుర్వింశతిఘటికాయుక్తత్వేనాతివృద్ధతరాఃవిస్తారాః త్రియామాఃరాత్రయః - దినాంతేఅర్ధయామస్యదినాదావర్ధయామస్యచదినశేషత్వాత్ -అనేనస్వర్గలోకోపద్రవఃతామసరాత్రుసవృద్ధిఃసజ్జనక్షయఃకల్యనుసారితాచోక్తాః-పుష్యఃకలిః॥౧౨॥ రవీతి॥ మందరశ్మిత్వేనసంక్రాంతంసంప్రవృత్తంసౌభాగ్యంభోగ్యత్వంయస్యసః-సూర్యేస్వసౌభాగ్యందత్తవానిత్యర్థః-తుషారైఃహిమశీకరైఃఅరుణంరక్తంమండలంయస్య - హిమశీకరావరణేనచం

విహీనతిలకేవస్త్రీనోత్తరాదిక్ప్రకాశతే॥౮॥ ప్రకృత్యాహిమకోశాఢ్యోదూరసూర్యశ్చసాంప్రతమ్ ।యథార్థనామాసువ్యక్తంహిమవాన్హిమవాన్గిరిః॥౯॥ అత్యంతసుఖసంచారామధ్యాహ్నేస్పర్శతస్సుఖాః।దివసాస్సుభగాదిత్యాశ్ఛాయాసలిలదుర్భగాః॥ ౧౦ ॥ మృదుసూర్యాస్సనీహారాఃపటుశీతాస్సమారుతాః। శూన్యారణ్యాహిమధ్వస్తాదివసాభాంతిసాంప్రతమ్॥౧౧॥ నివృత్తాకాశశయనాఃపుష్యనీతాహిమారుణాః।శీతావృద్ధతరాయామాస్త్రియామాయాంతిసాంప్రతమ్॥౧౨॥ రవిసంక్రాంతసౌభాగ్యస్తుషారారుణమండలః। నిశ్వాసాంధఇవాదర్శశ్చంద్రమాన

దిసంపన్నత్వాదితిభావః-సంపన్నతరగోరసాఃబహుళతరగోరసాః-జనపదాఃభవంతీతిశేషః॥౭ ॥ సేవమానఇతి॥అంతకసేవితాందిశం-దక్షిణాందిశం॥౮॥ ప్రకృత్యేతి॥ ప్రకృత్యాస్వభావేన-హిమకోశైఃఘనీభూతైఃహిమసమూహైరాఢ్యఃసమృద్ధః-దూరేసూర్యోయస్యసతథోక్తః॥౯॥ అత్యంతేతి॥అత్యంతంసుఖంసంచారోయేషాం తేతథోక్తాః-స్పర్శతస్సుఖాః-సుఖస్పర్శాఇత్యర్థః-తపాఇతియావత్ -సుభగాదిత్యాఃసుభగఃసుసేవ్యఃఆదిత్యోయేషు తేతథోక్తాః-ఛాయాసలిలదుర్భగాఃఛాయాశ్చసలిలానిచదుర్భగాన్యనిష్టానియేషు తేతథోక్తాః-దివసామధ్యాహ్నేఎవంవిధాభాంతీత్యుత్తరేణాన్వయః॥౧౦ ॥ మృదుసూర్యాఇతి ॥ మృదుసూర్యాఈషదుష్ణసూర్యాఃపటుశీతాఃప్రబలశీతాః-శూన్యారణ్యాః- హిమాలయపర్యంతం ప్రాణిసంచారవిరహాత్ -హిమధ్వస్తాఃహిమోపహతాః-శూన్యారణ్యపదసాన్నిధ్యాత్ హిమధ్వస్తాఇత్యనేనఅరణ్యప్రదేశవ్యాప్తహిమఉచ్యతే-మృదుసూర్యపదసాన్నిధ్యాత్ సనీహారాఇత్యనేనసూర్యమండలావారకహిమఉచ్యతఇత్యర్థః॥టీ॥ సనీహారాఇత్యుక్త్వాహిమధ్వస్తాఇతిపునర్వచనంహిమవాసరాఇతివిశేషణదర్శనార్థం॥౧౧॥ నివృత్తేతి॥నివృత్తానిఆకాశేఅనావృతప్రదేశేశయనానిభోగినాంపర్యంకాయాసుతాః-పుష్యనీతాఃపుష్యనక్షత్రేణనీతాఃప్రవర్తితాః-యేష్వదివసేషుపుష్యనక్షత్రంరాత్రికాలపరిమాణంబోధయతీత్యర్థః- అన్యేతుపుష్యనీతాఃపుష్యశబ్దేనపుష్యనక్షత్రయుక్తాపౌర్ణమాసీనీతాలక్ష్యతే-తథాచపుష్యనక్షత్రయుక్తాంపౌర్ణమాసీంనీతాఃగతాఃతదుపలక్షితాఇతియావత్ - కాదాచిత్కతయాభేదధీహేతురుపలక్షణమిత్యాహుఃయద్వాపుష్యనీతాఃపుష్యాఃపోష్యాః-గుణాభావఆర్షః-శీతనివారకోపచారైఃపోష్యాభోగినఇత్యర్థః - తైర్నీతాఃకృచ్ఛ్రేణగమితాః-త్రియామాః - హిమారుణాఃహిమధూసరాఃశీతాఃశీతస్పర్శమారుతసమేతాః- వృద్ధతరాయామాఃఅతిదైర్ఘ్యాః-త్రియామారాత్రయఃయాంతిగచ్ఛంతి॥౧౨॥ రవీతి ॥ రవిణాసంక్రాంతంసౌభాగ్యంసుభగత్వంయస్యసతథోక్తః- రవిహీనతస్మిన్కాలేసుభగోనచంద్రః - తుషారారుణమండలఃతుషారధూసరమం

ద్రసూర్యమండలయోరాధిక్యం ప్రత్యక్షసిద్ధం-నిశ్శ్వాసేనఅంధః అప్రకాశః ఆదర్శః దర్పణమివ-ఉపమాలంకారః- అనేనరావణాపహృతసర్వస్వస్య ఫలినాకృతేంద్రస్యావస్థోక్తా॥౧౩॥ జ్యోత్స్నేతి॥ జ్యోత్స్నా చంద్రికయాన్వితా రాత్రిః- తుషారమలినా సతీపౌర్ణమాస్యామపి నరాజతేనశోభతే - ఏవంభూతా సా ఆతపశ్యామా ఆతపాపహృతవర్ణా- సీతేవలక్ష్యతే-కింతుసీతావన్నశోభతే-వ్యతిరేకాలంకారః - వ్యతిరేకోవిశేషశ్చేదుపమానోపమేయయోరితితల్లక్షణం । అనేనసీతాయాభావిరావణాభిభవః తేనాపిసురనారీజనబందీమోక్షణార్థత్వేనాతిశయశ్చవ్యజ్యతే॥౧౪॥ ప్రకృత్యేతి॥ ప్రకృత్యా శీతళస్పర్శః-వాయోశ్శీతస్పర్శ ఏవస్వభావః- ఉష్ణస్పర్శస్త్వాగంతుకఇతిహృదయం-సాంప్రతం హేమంతే-హిమవిద్ధః హిమయుక్తః-కాలే ప్రాతఃకాలే ద్విగుణశీతళః ద్విరావృత్త్యా శీతళః॥ ని॥ అథోగుణః-రూపాదౌ సూదశింజిన్యోరావృత్తీంద్రియతంతుషు । సంధ్యాదావపిసత్త్వాదౌత్యాగాదావుపసర్జనఇతిరత్నమాలా ॥ పశ్చిమోవాయుః పశ్చిమదిగ్వాయుః- అనేనస్వభావతః కరుణాశీతళస్యఅవతారకాలేదేవప్రార్థనోత్తంభితకృపస్యపునరృష్యాశ్రమేద్విగుణితకరుణస్యరామస్యవ్యాపారస్సూచితః॥ ౧౫॥ బాష్పేతి॥ బాష్పైః ఊష్మభిః ఛన్నాని-యథాహూపోదకేభ్యోనిర్గచ్ఛంతోధూమాకారాబాష్పాః-అనేనరామసమాగమానంతరభావ్యాశ్రమసమృద్ధిరుచ్యతే -బాష్పశబ్దేనరామకృపోచ్యతే-యవేత్యాదినాతపస్సమృద్ధిః-నదద్భిరితివేదఘోషః॥౧౬॥ ఖర్జూరేతి॥ ఖర్జూరపుష్పాకృతిభిః తద్వత్ పిశంగవర్ణైః-శిరోభిః కణిశైః-కనకప్రభాః పరిపక్వనాళపత్రవత్త్వాత్కనకవర్ణాః-అనేనవృద్ధాఅపిజటాభరితశిరోభిస్త్వాం ప్రణమంతీతిద్యోతితం॥౧౭॥ మయూఖైరితి॥ హిమనీహారైః శీతళనీహారైః సంవృతాః తైః - అనేనబహుకాలంసమాగతోపిరాక్షసప్రభాభిభూతతేజస్కోమృదురివకిమర్థంవర్తసఇత్యర్థస్సూచ్యతే॥౧౮॥ అగ్రాహ్యేతి॥ పూర్వాహ్ణే అగ్రాహ్యవీర్యః-అగ్రాహ్యణ్యః చంద్రికాయమాణో వర్తతఇత్యర్థః-ఈషదర్థేవానజ్-అనుదరాకన్యేతివత్ -తదుక్తం॥ శ్లో॥ తత్సాదృశ్యమభావశ్చతదన్యత్వంతదల్పతా । అప్రాశస్త్యంవిరోధశ్చనఞర్థాష్షట్ ప్రకీర్తితాః ఇతి॥ మధ్యాహ్నే స్పర్శతః స్పర్శేన-సుఖః సుఖకరః-కించిత్సంరక్తః కించిదాపాండుశ్చ-అనేనాపిరాక్షసాక్రమేప్యపరాక్రమత్వమనుచితమితిగమ్యతే॥౧౯॥ అవశ్యాయేతి॥ అవశ్యాయః హిమం-శాద్వలః శష్పప్రచురాభూమిః-నడశాదాడ్డ్వలజితివలచ్ - అనేనరాక్షసాభిభవకృతమునిజనరోదనంరా

ప్రకాశతే॥౧౩॥ జ్యోత్స్నా తుషారమలినా పౌర్ణమాస్యాం న రాజతే । సీతేవ చాతపశ్యామా లక్ష్యతే న తు శోభతే॥౧౪॥ ప్రకృత్యా శీతళస్పర్శో హిమవిద్ధశ్చ సాంప్రతమ్। ప్రవాతి పశ్చిమో వాయుః కాలే ద్విగుణశీతళః॥౧౫॥ బాష్పచ్ఛన్నాన్యరణ్యాని యవగోధూమవంతి చ। శోభంతేఽభ్యుదితే సూర్యే నదద్భిః క్రౌంచసారసైః॥౧౬॥ ఖర్జూరపుష్పాకృతిభిశ్శిరోభిః పూర్ణతండులైః । శోభంతే కించిదానమ్రాశ్శాలయః కనకప్రభాః॥౧౭॥ మయూఖైరుపసర్పద్భిర్హిమనీహారసంవృతైః । దూరమభ్యుదితస్సూర్యశ్శశాంక ఇవ లక్ష్యతే॥౧౮॥ అగ్రాహ్యవీర్యః పూర్వాహ్ణే మధ్యాహ్నే స్పర్శతస్సుఖః। సంరక్తః కించిదాపాండురాతపశ్శోభతే క్షితౌ॥౧౯॥ అవశ్యాయనిపాతేన కించిత్ప్రక్లిన్నశాద్వలా। వనానాం శోభతే భూమిర్నివిష్టతరుణాతపా॥౨౦॥ స్పృశంస్తు విపులం శీతముదకం ద్విరదస్సుఖమ్। అత్యంతతృషితో వన్యః ప్రతిసంహరతే కరమ్॥౨౧॥ ఏతే హి సముపాసీనా విహగా జలచారిణః।

డలః- నిశ్శ్వాసాంధః నిశ్శ్వాసేనాంధో మలినః ఆదర్శో ముకురఇవ న ప్రకాశతే ॥ ౧౩ ॥ జ్యోత్స్నేతి ॥ తుషారమలినా జ్యోత్స్నా కౌముదీ ఆతపశ్యామా ఆతపేన వైవర్ణ్యం ప్రాప్తా సీతేవలక్ష్యతే దృశ్యతే - నతుశోభతే సీతేవ నశోభత ఇత్యర్థః ॥ ౧౪ ॥ ప్రకృత్యేతి ॥ ప్రకృత్యా స్వభావేనా శీతలస్పర్శః అశీతేత్యుపలక్షణమనుష్ణోపి ద్రష్టవ్యం - తథాచానుష్ణాశీతలస్పర్శ ఇత్యర్థః - కాలే ప్రాతఃకాలే - హిమవిద్ధస్సన్ - ద్విగుణశీతలః ప్రాతఃకాలభవత్వేన హిమవిద్ధత్వేన ద్విగుణశీతలత్వమితి భావః ॥ ౧౫ ॥ బాష్పేతి ॥ బాష్ప ఊష్మా తేన ఛన్నాని - ప్రాతఃకాలే కూపోదకాదిష్వివ వనాదష్వ్యూష్మా ప్రాదుర్భవతీత్యనుభవ ఏవ ప్రమాణం ॥ ౧౬ ॥ ఖర్జూరేతి ॥ ఖర్జూర పుష్పాకృతిభిః - పీతవర్ణైరిత్యర్థః - పూర్ణతండులైః వ్రీహిపూర్ణైః శిరోభిః మంజరీభిః - కించిదాలంబాః కించిన్నమ్రాః ॥౧౭॥ మయూఖైరితి॥ హిమనీహారసంవృతైః హిమబిందుసంవృతైః ఉపలక్షితః సూర్యః॥౧౮॥ అగ్రాహ్యేతి॥ పూర్వాహ్ణే ప్రాతఃకాలే-అగ్రాహ్యవీర్యః అత్రనఞీషదర్థే-అనుదరాకన్యేతివత్ -ఈషద్గ్రాహ్యంవీర్యమౌష్ణ్యం యస్య-స్పర్శతః సుఖః సుఖస్పర్శ ఇత్యర్థః-ఆపాండురీషత్పాండుః-కించిచ్ఛోభతే॥౧౯॥ అవశ్యాయేతి ॥ అవశ్యాయనిపాతేన హిమనిపాతేన - నివిష్టతరుణాతపా బాలాతపసమేతేత్యర్థః ॥ ౨౦ ॥ స్పృశన్నితి ॥ ప్రతిసంహరతే కరం ముస్పర్శశైత్య

మత్కృపా ప్రవృత్తిశ్శోచ్యతే॥౨౦॥స్పృశన్నితి॥ ప్రతిసంహరతే-అతిదుస్సహశైత్యవత్త్వాదితిభావః- అనేనేంద్రస్య రాజ్యభోగాభిలాషిణోపి తద్భోగభీరుత్వం సూచితం ॥ ౨౧ ॥ ఏతేహీతి ॥ సముపాసీనాఃజలమితి శేషః - అనేనమునీనాం సమాధిభంగోద్యోత్యతే-అప్రగల్భాఃఅధృష్టాః-ఆహవంయుద్ధం॥౨౨॥అవశ్యాయేతి ॥ అవశ్యాయఃహిమసలిలంసపవతమఃతేననద్ధాఃబద్ధాః - అనేననిశ్చలత్వంలక్ష్యతే - హిమక్లిన్నాహిలతానిశ్చలీభవంతి - నీహారఃఅజలవర్షీమహాహిమం - తదేవతమః తేనావృతాఃఅనేన ప్రచ్ఛాదనపటాచ్ఛన్నత్వంవ్యజ్యతే - విపుష్పాఇత్యనేననిమీలితాక్షత్వముక్తం- అనేనవనవాసినాందైన్యాతిశయఉక్తః-అత్రో(త్ప్రే)క్షాలంకారః॥౨౩॥బాష్పేతి॥రుతంశబ్దః-హిమార్ద్రవాలుకైఃహిమసిక్తసికతైః-అనేనాపిఋషిజనదైన్యమేవద్యోత్యతే॥౨౪॥తుషారేతి॥తుషారఃహిమం-అగ్రస్థమపినిర్మలశిలాతలస్థమపిరసవద్విషవత్ ॥ని॥రసోరాగేవిషేద్రవ్యేశృంగారాదౌపరాక్రమఇతిబాణః। శైత్యాతిశయేనవిషవదనుపాదేయంభవతీత్యర్థః- ఏతేనరాత్రుసప్రకోపాత్ భవతశ్చానుద్యోగాన్మునిమనోదుఃఖతంభవతీతిద్యోత్యతే॥౨౫॥జరేతి॥జరయాచిరప్రరూఢతయా-జర్ఝరితైఃవివర్ణైః- జీర్ణకేసరకర్ణికైః-శిథిలకింజల్కకర్ణికైః-పద్మైర్నభాంతి-స్పష్టంవ్యంగ్యం॥౨౬॥ఏవమృషిపీడాతిశయేపిరామస్యరాత్రుసవధానుద్యమముక్త్వాభరతస్యత్వదాగమనవ్యసనిత్వాత్తద్దర్శనకాలోపిసన్నిహితఇత్యాశయేనాహ-అస్మిన్నిత్యాదినా॥దుఃఖసమన్వితః-త్వద్విరహాదితి శేషః॥౨౭॥త్యక్త్వేతి॥రాజ్యంరాజత్వం-ప్రభుత్వమిత్యర్థః-మానం రాజపుత్రోహమిత్యభిమానం-భోగాన్ప్రక్చందనవనితాదీన్-బహూనిత్యపరిత్యాజ్యత్వముచ్యతే- తపస్వీతపస్విచిహ్నజటాదిమాన్-నియతాహారఃఫలమూలాద్యశనః-శీతఇత్యనేనావరణరాహిత్యముచ్యతే-మహీతలఇత్యనేనఖట్వాదిరాహిత్యం॥౨౮॥సోపీతి॥ వేళాం(ప్రా)ప్యేతి శేషః-ప్రకృతిభిరితి- ఉపభోక్తుంవ్యవస్యంతిపౌరావైధర్మవత్సలమితివక్ష్యమాణరీత్యాత్వద్భక్త్యాచభరతమనుసరంతీభిరిత్యర్థః॥౨౯॥అత్యంతేతి॥అత్యంతసుఖసంవృద్ధః-రాజ్ఞా ఉపలాలితత్వాత్ సుఖసంవృద్ధః-త్వయాపిలాలితత్వాదత్యంతసుఖసంవృద్ధః-సుకుమారఃభవతోపిదృష్ట్యైవేతుణాసహాసౌకుమార్యః-సుఖోచితః త్వయాసహవస్తుంయోగ్యః నతుత్వద్విరహో గాహనః కథంను-అశ్లాఘ్యమ్యేనమన్యతే-స్వస్యరామవిరహాభావేనశైత్యానుభవః-తస్యరామతాపాత్ ఉపతప్తోదకానద్యఇత్యుక్తరీత్యానదీనామపిరామవిరహేణోష్ణత్వాచ్ఛైత్యప్రసక్తిరేవనాస్తి-అపరరాత్రేషు-యథానవవైధవ్యాఃస్త్రియఃమనుష్యసంచారాత్ పూర్వమేవమనుష్యముఖమనవలోకయంత్యోగచ్ఛంతి - తథాయమపికైకేయీపుత్రోయంపతన్నిమిత్తపవాన(ర్థ)ఇతిజనావత్యంతతిభీత్యాఅపరరాత్రేష్వేవగచ్ఛతి-సరయూమవగాహతే-నిర్వేదాతిశయేనాతిత్వరితగామినీమవగాహంతిసలిలమప్రగల్భాఇవాహవమ్॥౨౨॥అవశ్యాయతమోనద్ధానీహారతమసావృతాః।ప్రసుప్తాఇవలక్ష్యంతేవిపుష్పావనరాజయః॥౨౩॥బాష్పసంఛన్నసలిలారుతవిజ్ఞేయసారసాః।హిమార్ద్రవాలుకైస్తీరైస్సరితోభాంతిసాంప్రతమ్॥౨౪॥తుషారపతనాచ్చైవమృదుత్వాద్భాస్కరస్యచ। శైత్యాదగాగ్రస్థమపిప్రాయేణరసవజ్జలమ్॥౨౫॥జరాజర్ఝరితైఃపద్మైశ్శీర్ణకేసరకర్ణికైః।నాళశేషైర్హిమధ్వస్తైర్నభాంతికమలాకరాః॥౨౬॥అస్మింస్తుపురుషవ్యాఘ్రఃకాలేదుఃఖసమన్వితః।తపశ్చరతిధర్మాత్మాత్వద్భక్త్యాభరతఃపురే॥౨౭॥త్యక్త్వారాజ్యంచమానంచభోగాంశ్చవివిధాన్బహూన్।తపస్వీనియతాహారశ్శేతేశీతేమహీతలే॥౨౮॥సోపివేళామిమాంనూనమభిషేకార్థముద్యతః। వృతః ప్రకృతిభిర్నిత్యంప్రయాతిసరయూంనదీమ్॥౨౯॥అత్యంతసుఖసంవృద్ధస్సుకుమారస్సుఖోచితః।కథన్న్వపరరాత్రేషుసరయూమవగాహతే॥౩౦॥పద్మపత్రేక్షణోవీరో

వత్త్వాదితిభావః ॥ ౨౧॥ఏతఇతి॥ సముపాసీనాఃసమ్యగ్జలసమీపముపాసీనాః(ప్రా)ప్తాః-జలచారిణోవిహంగాః॥టీ॥అప్రగల్భాఃశౌర్యరహితాః॥౨౨॥అవశ్యాయేతి ॥ అవశ్యాయరూపేణతమసానద్ధాఃసంకుచితపల్లవపుటాః - నీహారతమసావృతాః-ఉపరిపతత్ప్రాలేయరూపేణతిమిరేణసంఛన్నాః- స్వపతాంహిద్వేతమసీఆభ్యంతరంబాహ్యంచ - తత్రాభ్యంతరేణనిద్రాతమసాసంకుచితాః - బాహ్యేననిశాతమసాసంఛన్నాఃస్వపంతివనరాజయశ్చస్వేషుపత్రేష్వవశ్యాయతమస్సంకుచితపల్లవాఃఉపరిపతితనీహారతమసాసంఛన్నాఃప్రసుప్తాఇవలక్ష్యంతే ॥ ౨౩ ॥ ౨౪ ॥ తుషారేతి ॥ అగాధస్థమపిగంభీరస్థమపి - అగాగ్రస్థమితిపాఠేపర్వతాగ్రస్థమపీత్యర్థః-రసవత్ రుచికరం॥౨౫॥జరేతి॥ జరయాజర్ఝరితైఃశకలీకృతైఃపర్ణైఃపత్రైః - పుష్పదళైశ్చపలక్షితైః-పద్మైరితి శేషః - నభాంతీత్యన్వయః ॥౨౬॥ ౨౭॥౩౦॥పద్మపత్రేక్షతి॥నిమనరస్తనమాదరః-హ్రీనిషేధః- హ్రియానిషిద్ధకర్మజుగుప్సాత్పాదకతయాపరనారీవిషయేనిషేధశ్చతుమాదిం ద్రియనివర్తనంయ

పిసరయాంనిర్భయావగాహంతే-అవగాహంతేజలేనిమగ్నశ్చేన్మనుష్యాదాతవ్యోభవతి॥తనిశ్లోకి(౨౫)॥౩౦॥ పద్మేత్యాది॥నిరుదరఃఅతుందిలః-హ్రీనిషేధఃహ్రియా లజ్జయానిషేధః అకృత్యేభ్యోనివర్తనంయస్యసః. మధురఃమధురవాక్సుందరోవా-ఆర్యంజ్యేష్ఠంత్వాం-సర్వాత్మనాకరణత్రయేణశ్రితః॥౩౧॥జితఇతి॥స్వర్గఃరామప్రాప్త్యంతరాయభూతస్స్వర్గః-జితఃతిరస్కృతః-వనస్థమపిత్వాం-తాపస్యేతాపసకర్మవిషయేఅనువిధీయతేఅనుకరోతి-శ్యన్నార్షః॥౩౩॥ ఏవంప్రతిజ్ఞాతరాజ్యసవధైవిళంబఃకృతః-భరతక్లేశేనతత్రాపిశీఘ్రంగంతవ్యం-అతఃకిమత్రకృత్యమితిసూచయిత్వాసర్వస్యానర్థస్యమూలభూతాకైకేయీత్యాశయేనాహ- సపిత్ర్యమిత్యాదిశ్లోకద్వయేన॥పిత్ర్యంపితృస్వభావం-ద్విపదేయేషాంతేద్విపదాఃమనుష్యాః - అన్యథాకృతః- పితృస్వభావఏవానుకృతోనమాతృస్వభావఇత్యర్థః. భర్తేతి- సాధుశబ్దస్యభర్తరిభరతేచాన్వయః-తాదృశీతిపూర్వంకైకేయ్యుక్తస్మరణం॥౩౫॥ఇత్యేవమితి॥అనేనలక్ష్మణఃప్రత్యూషేరామస్యససీతస్యసరస్స్నానాదిక్లేశమాలోక్యసుదుఃఖితతయాకైకేయీంనిందితుముపక్రమ్యరఘుపతినిందాయాంక్రియమాణాయాంరామఃకుప్యేదితిప్రథమంహేమంతస్వభావంప్రస్తుత్యతత్ప్రసంగేనభరతముపక్షిప్యకైకేయీంనిందతిస్మేతిగమ్యతే. స్నేహాత్ రామస్నేహాత్-పరివాదంఅపవాదంఅసహన్-అసహమానః॥౩౬॥నతఇతి॥మధ్యమాసర్వదశరథపత్న్యపేక్షయా-కథంచనప్రసంగికకథాయామపి-మధ్యమాంబేతిస్వాభిమానద్యోతనాయ-ఇక్ష్వాకునాథస్యరాజనిస్వర్గంగతేఅస్మాసుచవనంగతేషుపూర్వతరాస్మత్కులమర్యాదాస్థాపకస్య॥తనిశ్లోకి॥తామేవతస్మిన్పురుషవ్యాఘ్రఇత్యాద్యుక్తాం-ఇక్ష్వాకునాథస్యఆస్ఫోటయంతిపితరఇత్యాదినాఇక్ష్వాకుభిఃప్రార్థనీయస్య-భరతస్య-పద్మపత్రేక్షణఇత్యాద్యుక్తసద్గుణభరితస్య(౨౬)॥౩౭॥ నిశ్చితేతి॥ వనవాసేనిశ్చితాదృఢవ్రతాపిమేబుద్ధిఃభరతస్నేహసంతప్తాసతీబాలిశీక్రియతే బాలబుద్ధిరివభవతి-అసంపూర్ణేపివనవాసకాలేతద్దర్శనేసంజాతకుతూహలాభవతీత్యర్థః॥౩౮॥ స్నేహమేవప్రకాశయతి-సంస్మరామీత్యాదినా॥ లోకేకైశ్చిదుక్తానివాక్యానిప్రియాణ్యపికర్ణకఠోరాణిభవంతీతితద్వ్యదాసాయాహమధురాణీతి-హృద్యానిహృదయాదనపేతాని- అమృతకల్పానిశుభోదర్కాణి-ఇదానీమపిమనఃప్రహ్లాదనాని॥తనిశ్లోకి॥వాక్యానిఅర్థపరిపూర్ణానిప్రియాణిశ్రవణప్రియాణి-మధురాణిమాధుర్యంసుకుమారతేత్యాద్యుక్తగుణవంతి- ఏవంశబ్దధర్మాననూక్త్వాఅర్థధర్మానాహ - హృద్యానీతి-హృద్యానిహృదయాహ్లాదజననాని-అమృతకల్పానిశర్కరామధ్వాదివదత్యంతభోగ్యాని-మనఃప్రహ్లాదనానివిజాతీయప్రత్య

శ్యామోనిరుదరోమహాన్।ధర్మజ్ఞస్సత్యవాదీచహ్రీనిషేధోజితేంద్రియః*ప్రియాభిభాషీమధురోదీర్ఘబాహురరిందమః॥సంత్యజ్యవివిధాన్భోగానార్యంసర్వాత్మనాశ్రితః॥౩౧॥జితస్స్వర్గస్తవభ్రాత్రాభరతేనమహాత్మనా।వనస్థమపితాపస్యేయస్త్వామనువిధీయతే॥౩౩॥నపిత్ర్యమనువర్తంతేమాతృకంద్విపదాఇతి।ఖ్యాతోలోకప్రవాదోయంభరతేనాన్యథాకృతః*భర్తాదశరథోయస్యాస్సాధుశ్చభరతస్సుతః।కథన్నుసాంబాకైకేయీతాదృశీక్రూరశీలినీ॥౩౫॥ఇత్యేవంలక్ష్మణేవాక్యంస్నేహాద్బ్రువతిధార్మికే।పరివాదంజనన్యాస్తమసహన్రాఘవోబ్రవీత్॥౩౬॥నతేంబామధ్యమాతాతగర్హితవ్యాకథంచన।తామేవేక్ష్వాకునాథస్యభరతస్యకథాంకురు॥౩౭॥నిశ్చితాపిహిమేబుద్ధిర్వనవాసేదృఢవ్రతా। భరతస్నేహసంతప్తాబాలిశీక్రియతేపునః॥౩౮॥సంస్మరామ్యస్యవాక్యానిప్రియాణిమధురాణిచ।హృద్యాన్యమృతకల్పానిమనఃప్రహ్లాదనానిచ॥౩౯॥కదాన్వహంస

స్యసః-తత్రహేతుఃజితేంద్రియఃమధురఃసుందరః॥సంత్యజ్యేతి-ఆర్యంజ్యేష్ఠంత్వాంవస్తుతస్తువివిధాన్భోగాన్సంత్యజ్య-సర్వాత్మనాశ్రవణాదిరూపనవవిధభక్త్యార్యంబ్రహ్మాదీనామపిపూజ్యంత్వామేవాశ్రితః॥౩౧॥జితఇతి ॥ స్వర్గో-జితఃసంపాదితః -వస్తుతస్తుతిరస్కృతః-స్వర్గస్యత్వద్భక్తేరంతరాయరూపత్వాదితిభావః-అతఏవవనస్థమపిత్వాం-తాపస్యేతాపసకృత్యేస్థిత్వా - అనువిధీయతేఅనుకరోతిసేవతఇత్యర్థః॥౩౩॥ నేతి॥పిత్ర్యంపితృస్వభావంద్విపదాఃమనుష్యాఃనానువర్తంతేఅపితుమాతృకంమాతృస్వభావమనువర్తంతఇతి-ఖ్యాతఃప్రసిద్ధోయంలోకప్రవాదః - భరతేనాన్యథాకృతః-మాతృకృతస్యానయస్యపరిహారాదితిభావః॥౩౪॥ ౩౫॥ఇతీతి ॥ స్నేహాత్ భరతవిషయస్నేహాత్ ॥౩౬॥ నేతి॥ కౌసల్యాసుమిత్రావ్యతిరిక్తమాత్రభిప్రాయేణకైకేయీమధ్యమేత్యుచ్యతే-అమధ్యమేతివాచ్ఛేదః-తామేవపూర్వోక్తామేవకురుకథయ॥౩౭॥నిశ్చితేతి ॥వనవాసేనిశ్చితానిశ్చయవతీ-దృఢవ్రతామేబుద్ధిఃభరతస్నేహసంతప్తాసతీబాలిశీక్రియతే-భరతస్యసుగుణాత్రేయస్యవిశ్లేషమసహమానాసతీచాంచల్యంప్రాప్నోతీతిభావః॥౩౮ ॥స్మరామీతి॥కైశ్చిదుచ్యమానానిప్రియాణ్యపివాక్యాని-కర్ణకఠోరాణిభవంతితన్నిరాసాయా

య మూలతయాఽఽనందైకజనకాని(౨౭)॥౩౯॥కదేతి॥భరతసాహిత్యాభావేనవిద్యమానాభ్యాంసీతాలక్ష్మణాభ్యామపివిరహితమాత్మానంమన్యతే-భరతస్నేహాతి శయప్రకారోఽయం॥తన్నిశ్లోకి॥రఘునందనశత్రుఘ్నేనత్వయాచసహితేనభరతేనకదాసమేష్యామిసంగతోభవిష్యామీతియోజనీయం-చకారేణసీతాసముచ్చయః యావదనురక్తమేళనేపిపకానురక్తవిరహేసర్వానురక్తవిరహఇవఆర్తిర్జాయతే-తస్యైకస్యాపమేళనేఅపూర్వసర్వసుహృజ్జనమేళనేఇవాతిహర్షోజాయతఇ తి - త్వయాచేతి-లక్ష్మణమేళనస్యసిద్ధేపిఅసిద్ధవత్కథనంభరతశత్రుఘ్నవిషయప్రేమాతిశయేనేతిభావః(౨౮)॥౪౦॥ఇత్యేవమితి॥ ఇత్యేవంవిలపన్-భరతస్నేహకృ తానిబహూనివాక్యానిజల్పన్నిత్యర్థః-అభిషేకంస్నానం॥౪౧॥తర్పయిత్వేతి॥ఋషితర్పణస్యాప్యుపలక్షణం-స్తువంతిస్మఉపతస్థిరే- మిత్రస్యేత్యాదిమంత్రైః సీతాత్వమంత్రేణ-దేవతాఃసంధ్యాదిదేవతాః॥౪౨॥కృతాభిషేకఇతి॥రుద్రస్యనందీత్యుపమయాదుష్ప్రధర్షణత్వముచ్యతే-రుద్రస్యాపిష్ణుర్భగవానివేశఇతినక్వ చిదపికోశేదృశ్యతే-కశ్చిద్దృశ్యతఇత్యాహ-తదాఽభూతోపమేతియుక్తమితిజ్ఞేయం॥౪౩॥ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - రత్నమేఖలా ఖ్యానే- ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే - షోడశస్సర్గః. ****************** ఏవంరామతపోవిశేషద్యోతనాయహేమంతంప్రథమప్రవృత్తముపవర్ణ్యాతత స్త్రిషుసంవత్సరేష్వతీతేషుకదాచిచ్చైత్రమాసేప్రసక్తంభావిసకలరాక్షసవధనిదానత్వేనశూర్పణఖావృత్తాంతముపక్షిపతిసప్తదశే-కృతాభిషేకఇత్యాది॥త తఃఅభిషేకానంతరభావికృత్యానంతరం-ఆశ్రమంతపోవనం॥౧॥తపోవనేమతేబ్రహ్మచర్యాదావాశ్రమోస్త్రియామితిబాణః॥౧॥ ఆశ్రమమితి॥పూర్వాహ్ణేభవం పౌర్వాహ్ణికం-బ్రహ్మయజ్ఞాది-నత్వగ్నికృత్యం-అనుదితహోమత్వేనతస్యసూర్యోపస్థానానంతరభావిత్వాభావాత్ -పర్ణశాలాముపాగమత్ -ఆశ్రమేపర్ణ శాలాతోబహిరేవకర్తవ్యమనుష్ఠాయవాసస్థానమగమదిత్యర్థః॥౨॥ఉవాసేతి॥కథాఃపురాణేతిహాసకథాః-చకార-ఉవాచేత్యర్థః-తథాచోక్తంధాతువృత్తౌ- క రోతిరభూతప్రాదుర్భావేవర్తతే-అస్మాన్నమితఃకురుపాదంజలేకురుయఃప్రథమశ్శకలఃపరాపతేత్ సస్వరుఃకార్యఃచోరంకారమాక్రోశతీత్యాదావవసాననిర్మ లీకరణోపాదానోచ్చారణాదౌప్రయోగాత్ -చోరంకారమిత్యత్రచోరశబ్దముచ్చార్యేత్యర్థః-నహ్యత్రచోరఃక్రియతే-అర్థనిర్దేశస్తూపలక్షణమితి॥౩॥ సరా మఇతి॥చిత్రయాచిత్రానక్షత్రేణ-చిత్రాపౌర్ణమాస్యామితిభావః॥౪॥తథేతి॥రామస్యాసీనస్యరామేఆసీనే॥౫॥రాక్షసీమృషిర్విశేషయతి- సేతి॥రామమాసా ద్యదదర్శ-రామందృష్ట్వాఆససాదేత్యర్థః-సమానకర్తృకత్వమాత్రేల్యప్॥౬॥సింహోరస్కమిత్యాది॥సింహోరస్కం-సింహశబ్దశ్శ్రేష్ఠవాచీ- విశాలోర

మేష్యామిభరతేనమహాత్మనా।శత్రుఘ్నేనచవీరేణత్వయాచరఘునందన॥౪౦॥ఇత్యేవంవిలపంస్తత్రప్రాప్యగోదావరీన్నదీమ్। చక్రేభిషేకం కాకుత్స్థస్సానుజస్సహసీతయా॥౪౧॥తర్పయిత్వాథసలిలైస్తైఃపితౄన్దైవతానిచ।స్తువంతిస్మోదితంసూర్యందేవతాశ్చసమాహితాః॥౪౨॥ కృ తాభిషేకస్సరరాజరామస్సీతాద్వితీయస్సహలక్ష్మణేన। కృతాభిషేకోగిరిరాజపుత్ర్యారుద్రస్సనందీభగవానివేశః॥ఇత్యారణ్యకాండేషోడశస్సర్గః

కృతాభిషేకోరామస్తుసీతాసౌమిత్రిరేవచ। తస్మాద్గోదావరీతీరాత్తతోజగ్ముస్స్వమాశ్రమమ్॥౧॥ఆశ్రమంతముపాగమ్యరాఘవస్సహలక్ష్మ ణః। కృత్వాపౌర్వాహ్ణికంకర్మపర్ణశాలాముపాగమత్॥౨॥ఉవాససుఖితస్తత్రపూజ్యమానోమహర్షిభిః। లక్ష్మణేనసహభ్రాత్రాచకా రవివిధాఃకథాః॥౩॥సరామఃపర్ణశాలాయామాసీనస్సహసీతయా। విరరాజమహాబాహుశ్చిత్రయాచంద్రమాఇవ॥ ౪ ॥ తథాసీనస్యరామస్య కథాసంసక్తచేతసః। తందేశంరాక్షసీకాచిదాజగామయదృచ్ఛయా॥౫॥సాతుశూర్పణఖానామదశగ్రీవస్యరాక్షసః।భగినీరామమాసాద్యదదర్శ త్రిదశోపమమ్॥౬॥సింహోరస్కంమహాబాహుంపద్మపత్రనిభేక్షణమ్। ఆజానుబాహుందీప్తాస్యమతీవప్రియదర్శనమ్*గజవిక్రాంతగమనంజ

క్షం-మధురాణి-హృద్యానిహృదయాదనపేతాని-హృదయప్రియత్వస్యతుప్రాగేవోక్తత్వాత్ -యద్వాహృద్యానిహృదయంగమాని - బంధనేచపాఽవితియత్, ప్రత్యయః వశ్యమంత్రవత్పరహృదయబంధనానీతియావత్ -మనఃప్రహ్లాదనాని-నితాంతసుఖకరాణి॥౩౯॥౪౩॥ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థకృతౌ శ్రీరామాయణతత్త్వ దీపికాఖ్యాయామారణ్యకాండవ్యాఖ్యాయాంషోడశస్సర్గః॥********కృతేతి॥తతఃఅవగాహనానంతరం॥౧॥ఆశ్రమమితి॥ పౌర్వాహ్ణికంప్రాతర్హోమాదికం॥ ౪॥తథేతి॥కథాసంసక్తచేతసఃసతఃయదృచ్ఛయా॥౫॥(౧౦)ప్రీతిరూపం-ఆసందప్రదరూపందారుణానిర్ఘృణా- తరుణంసఘృణం-దక్షిణంఋజుభాషిణం-

ణ-మిత్యర్థః-మహాసత్వంమహాబలం-పార్థివవ్యంజనాని రాజలక్షణాని-కామకృతమోహహేతవో విశేషణాని॥౯॥ తస్యాస్తస్మిన్మనః ప్రవృత్తిం మునిః పరిహసతి-సుముఖమిత్యాదినా॥వృత్తమధ్యం తనుమధ్యం-విరూపాక్షీ వికటనేత్రీ-సుకేశం స్నిగ్ధకేశం- ప్రీతిరూపం ప్రియరూపం - ప్రీయత ఇతి ప్రీతిః-విరూపా వికటరూపా - సుస్వరం స్నిగ్ధగంభీరస్వరం-తరుణం యువానం సౌమ్యం చేత్యర్థః-దారుణేతి ప్రతియోగినిర్దేశాత్ -దక్షిణం ఋజుభాషిణం-వామభాషిణీ వక్రభాషిణీ-న్యాయవృత్తం ఉచితాచారం-శరీరజో మన్మథః॥౧౨॥జటీతి॥తాపసరూపేణ జటీ-కాముకరూపేణ సభార్యః-క్షత్రియరూపేణ శరచాపధృత్ - రాక్షససేవితం - ఏతద్రూపాసహైస్సేవితమిత్యర్థః॥౧౩।౧౪॥ఏవమితి॥శూర్పణఖ్యేతి - ఛాందసో హ్రస్వః-తస్యా భావో-ఋజుబుద్ధితయా కుటిలేష్వప్యకుటిలబుద్ధితయా - ఆశ్రమస్థస్య తపోవనస్థస్య॥౧౫॥ఆసీదిత్యాది॥యవీయాన్ కనిష్ఠః-అనుసరణం వ్రతం యస్య సః(౧౬)వైదేహీ విదేహరాజపుత్రీ-మాతుః కైకేయ్యాః-యంత్రితః నియతః- చోదిత ఇతి యావత్ (౧౭)ధర్మకాంక్షీ పితృవాక్యపాలనరూపధర్మకాంక్షీ-ధర్మార్థం తపోరూపధర్మసిద్ధ్యర్థం-వనం వస్తుం యంత్రితస్సన్నిహాగత ఇత్యన్వయః- కాసీతి నామజాతిప్రశ్నః-కస్యేత్యపి త్రాదివిషయః ప్రశ్నః(౧౮)నహీతి-తావత్ కాత్స్న్యేన-మనోజ్ఞాంగీ న భవసి-మాం ప్రతి రాక్షసీతి ప్రతిభాసి-యద్వా రాక్షససేవిత ఇతి తద్వచనాత్ రాక్షసీత్వమిత్యాశంక్య పరిహరతి-మనోజ్ఞాంగీ త్వం రాక్షసీతి న ప్రతిభాసీతి-రామదర్శనకాలే తథారూపం కృతవతీ-కామరూపత్వాత్ - దుర్ముఖీత్యాదికం వా స్తవాభిప్రాయేణ మునినోక్తమితి జ్ఞేయం॥౨౦॥ సేతి॥తత్వార్థం పరమార్థం॥౨౧॥అహమితి॥కామరూపిణీ ఇతో ఽప్యధికరూపధారణే సమర్థా- సర్వభయంకరేతి వక్ష్యమాణరతిప్రతిబంధకనివారణక్షమతోక్తా॥౨౨॥ కాసీతి ప్రశ్నస్యోత్తరముక్త్వా కస్యేత్యస్య ప్రశ్నస్యోత్తరమాహ-రావణ ఇత్యాదినా(౨౩)కుంభకర్ణశ్చ మే భ్రాతేత్యన్వయః-విభీషణస్తు-తస్య విశేషోఽస్తి-సోఽపి మే భ్రాతేత్యర్థః-తం విశేషమాహ ధర్మాత్మేతి-ధర్మాత్మా ధర్మస్వభావః రాక్షసచేష్టితో న-జన్మనా రాక్షసో

టామండలధారిణమ్ । సుకుమారం మహాసత్వం పార్థివవ్యంజనాన్వితమ్ * రామమిందీవరశ్యామం కందర్పసదృశప్రభమ్ ।బభూవేంద్రోపమం దృష్ట్వా రాక్షసీ కామమోహితా ॥౯॥సుముఖం దుర్ముఖీ రామం వృత్తమధ్యం మహోదరీ । విశాలాక్షం విరూపాక్షీ సుకేశం తామ్రమూర్ధజా * ప్రీతిరూపం విరూపా సా సుస్వరం భైరవస్వరా । తరుణం దారుణా వృద్ధా దక్షిణం వామభాషిణీ * న్యాయవృత్తం సుదుర్వృత్తా ప్రియమప్రియదర్శనా శరీరజసమావిష్టా రాక్షసీ వాక్యమబ్రవీత్ ॥౧౨॥జటీ తాపసరూపేణ సభార్యశ్శరచాపధృత్ ।ఆగతస్త్వమిమం దేశం కథం రాక్షససేవితమ్ * కిమాగమనకృత్యం తే తత్వమాఖ్యాతుమర్హసి॥౧౩।౧౪॥ఏవముక్తస్తు రాక్షస్యా శూర్పణఖ్యా పరంతపః * ఋజుబుద్ధితయా సర్వమాఖ్యాతుముపచక్రమే । అనృతం న హి రామస్య కదాచిదపి సమ్మతమ్ * విశేషేణాశ్రమస్థస్య సమీపే స్త్రీజనస్య చ॥౧౫॥ఆసీద్దశరథో నామ రాజా త్రిదశవిక్రమః * తస్యాహమగ్రజః పుత్రో రామో నామ జనైశ్శ్రుతః । భ్రాతాయం లక్ష్మణో నామ యవీయాన్మామనువ్రతః(౧౬)ఇయం భార్యా చ వైదేహీ మమ సీతేతి విశ్రుతా।నియోగాత్తు నరేంద్రస్య పితుర్మాతుశ్చ యంత్రితః(౧౭)ధర్మార్థం ధర్మకాంక్షీ చ వనం వస్తుమిహాగతః।త్వాం తు వేదితుమిచ్ఛామి కథ్యతాం కాసి కస్య వా(౧౮)నహి తావన్మనోజ్ఞాంగీ రాక్షసీ ప్రతిభాసి మే । ఇహ వా కిన్నిమిత్తం త్వమాగతా బ్రూహి తత్వతః ॥ ౨౦ ॥ సాబ్రవీద్వచనం శ్రుత్వా రాక్షసీ మదనార్దితా । శ్రూయతాం రామ వక్ష్యామి తత్వార్థం వచనం మమ॥౨౧॥అహం శూర్పణఖా నామ రాక్షసీ కామరూపిణీ । అరణ్యం విచరామీదమేకా సర్వభయంకరా॥౨౨॥రావణో నామ మే భ్రాతా బలీయాన్రాక్షసేశ్వరః।వీరో విశ్రవసః పుత్రో యది తే శ్రోత్రమాగతః(౨౩) ప్రవృద్ధనిద్రశ్చ సదా కుంభకర్ణో మహాబలః । విభీషణస్తు ధర్మాత్మా న తు రాక్షసచేష్టితః(౨౪) ప్రఖ్యాతవీర్యౌ చ రణే భ్రాతరౌ ఖరదూషణౌ। తా

వామభాషిణీ వక్రోక్తిశీలా-న్యాయవృత్తం శాస్త్రవిహితాచారం-శరీరజసమావిష్టా మదనాకులా॥౧౨॥(౧౬)ఇయమితి॥నియోగాత్ ఆజ్ఞాబలాత్ - యంత్రితః ప్రచోదితః(౧౭)ధర్మార్థమితి॥ధర్మకాంక్షీ పితృవాక్యనిర్వహణరూపధర్మాభిలాషీ ధర్మార్థం తస్యైవ ధర్మస్య పరిపాలనాయ- కాసీతి నామధేయం - కస్యేతి జన్మాదినా సంబంధినీ॥౨౦॥౨౨॥(౨౪)తానహమితి॥తాన్ రావణాదీన్-సమతిక్రాంతా త్వదభిసరణే తన్నిమిత్తభయరహితేత్యర్థః- హే రామ త్వా త్వాం-పూర్వదర్శనాత్ప్రథమదర్శనమారభ్య-అపూర్వదర్శనాదితి పాఠే-అపూర్వదర్శనాత్ దేవదానవమనుష్యేష్వితః ప్రాగదృష్టదివ్యత్వరూపదర్శనాద్ధేతోః - త్వాంభ

పినరాక్షసవ్యాపారఇత్యర్థః(౨౮)ఏతద్దేశాగమనేనిమిత్తమాహప్రఖ్యాతేతి-ఖరదూషణౌజనస్థానస్థావితిశేషః-ఏవం(భ్రా)తృకథనేనరామస్యస్వపరిగ్రహేభీతిర్మా
భూదిత్యతఆహ-తానహమితి-అతిక్రాంతాఅతిక్రమ్యవర్తమానా-స్వచ్ఛందచారిణీత్యర్థః-త్వాత్వాం-పూర్వదర్శనాత్ ప్రథమదర్శనమారభ్య-అపూర్వదర్శనా
దితివాఘనః-దేవదానవమర్త్యేష్వితఃపూర్వమదృష్టత్వద్రూపదర్శనాద్ధేతోః-భావేనహృదయేన-రత్యాఖ్యభావేనవా-భర్తారంసముపేతాస్మితత్రహేతుఃపు
రుషోత్తమమితి(౨౫)సీతాయాంవిద్యమానాయాంకింత్వయేత్యతాహ-అహమితి-స్వచ్ఛందబలగామినీస్వేచ్ఛానుగుణబలగమనాచ (౨౬)సీతాంనిందతివికృ
తాచేతి-వికృతేతివిషమశరీరత్వముచ్యతే-కరాళాంవికృతాం॥ని॥కరాళోదంతురేతుంగేవిశాలేవికృతేపిచేతివైజయంతీ(౨౭)నిర్ణతంనిరతిశయేననతంనిమ్నము
దరంయస్యాస్సానిర్ణతోదరీ॥౨౮॥ఇతీతి॥తాంమదిరేక్షణాంమదయతిదర్పయతీతిమదిరంతాదృశమీక్షణంయస్యాస్తాం-మదదర్పశోభనయోరిత్యస్మాద్ధాతోఃఇషి
మదీత్యాదినాకిరచ్ ప్రత్యయః. అత్రసార్ధత్రింశచ్ఛ్లోకాః ॥ ౩౦ ॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - రత్నమేఖలాఖ్యానే- ఆరణ్యకాండ
వ్యాఖ్యానే. సప్తదశస్సర్గః. *************** అథఖరకోపహేతుశూర్పణఖావిరూపకరణమష్టాదశే-తతఇత్యాది॥తతఃతత్రపర్ణశాలాయాం. అ
థశూర్పణఖావచనానంతరం-స్వచ్ఛయాస్పష్టార్థయాశ్లక్ష్ణయామృద్వ్యా-కామఏవపాశఃతేనావపాశితాంసంజాతపాశాం-బద్ధామిత్యర్థః॥౧॥ కృతేతి॥ కృ
తదారఃస్వీకృతభార్యః-కరోతేరనేకార్థత్వాత్ - అస్మీత్యహమిత్యస్మిన్నర్థేనిపాతః - భవతీతిశూర్పణఖాయాస్సంబోధనం-ఇష్టాత్వేనత్యక్తుమనర్హేత్యాహద
యితేతి-తద్విధానాంతుల్యోనేకత్రదక్షిణఇత్యుక్తదక్షిణోభవేత్యాశంక్యాహత్వద్విధానామితి-సుదుఃఖాసుతరాందుఃఖకరీ-సపత్న్యాసహితాససపత్నీ-తస్యాభావ
స్ససపత్నతా-త్వతలోర్గుణవచనస్యేతిపుంవద్భావః-గుణత్వంచాస్యనశుక్లతాదివత్ కింతుకఠినత్వమిత్యాదివత్ ద్రవ్యత్వవ్యావృత్తిః-అతస్సపత్నీసాహిత్యరూపగు
ణవచనత్వాత్ పుంవద్భావః॥౨॥అనుజస్త్విత్యాది॥అకృతదారః-అసహకృతదారఇత్యర్థః-నవితథాపరిహాసకథాస్వపీత్యుక్తేః - అనృతంనోక్తపూర్వంమేనచవక్ష్యే
కదాచనేత్యుక్తేశ్చ అకృతదారఇతినార్థః(౩)అపూర్వీతి-పూర్వంభార్యాసుఖంజ్ఞాతమనేనపూర్వీ-పూర్వాదినిరితిఇనిః-నపూర్వీఅపూర్వీ -చిరాదజ్ఞాతభార్యాసు
నహంసమతిక్రాంతా రామత్వాపూర్వదర్శనాత్ *సముపేతాస్మిభావేనభర్తారంపురుషోత్తమమ్(౨౫) అహంప్రభావసంపన్నాస్వచ్ఛందబ
లగామినీ*చిరాయభవమేభర్తాసీతయాకింకరిష్యసి(౨౬)వికృతాచవిరూపాచనచేయంసదృశీతవ* అహమేవానురూపాతేభార్యారూపేణపశ్య
మామ్॥౨౭॥ఇమాంవిరూపామసతీంకరాళాంనిర్ణతోదరీమ్*అనేనతేసహభ్రాత్రా భక్షయిష్యామిమానుషీమ్ | తతఃపర్వతశృంగాణివనాని
వివిధానిచ*పశ్యన్ సహమయాకాంతదండకాన్విచరిష్యసి॥౨౮॥ఇత్యేవముక్తఃకాకుత్స్థఃప్రహస్యమదిరేక్షణామ్* ఇదంవచనమారేభేవక్తుంవా
క్యవిశారదః॥౩౦॥ఇతి శ్రీమదారణ్యకాండే-సప్తదశస్సర్గః॥**********తతశ్శూర్పణఖాంరామఃకామపాశావపాశితామ్|స్వచ్ఛయాశ్లక్ష్ణ
యావాచాస్మితపూర్వమథాబ్రవీత్॥౧॥కృతదారోస్మిభవతిభార్యేయందయితామమ| త్వద్విధానాంతునారీణాంసుదుఃఖాససపత్నతా॥౨॥అనుజ
స్త్వేషమేభ్రాతాశీలవాన్ప్రియదర్శనః|శ్రీమానకృతదారశ్చలక్ష్మణోనామవీర్యవాన్(౩) అపూర్వీభార్యయాచార్థీతరుణఃప్రియదర్శనః|అను
ర్తారంసముపేతాస్మీతిసంబంధః(౨౫)అహమితి॥ప్రభావసంపన్నా -ప్రకర్షేణభావేనశృంగారాఖ్యేనసంపన్నా-స్వచ్ఛందబలగామినీచ(౨౬)సీతాసౌందర్యదర్శ
నమోహితాపిజగన్మోహనదివ్యమంగళవిగ్రహశ్రీరామదర్శనజనితమదనాతురాఆత్మనఃశ్రీరామపరిగ్రహాయశూర్పణఖా- దేపీందూషయతి॥ వికృతేతి(౨౭)ని
ర్ణతోదరీంలంబోదరీం॥౨౮॥టీ॥మదిరేక్షణాంరక్తలోచనాం ॥ ౩౦ ॥ ఇతిమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం-శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాయామారణ్యకాండవ్యా
ఖ్యాయాం-సప్తదశస్సర్గః॥************ తాంత్వితి॥అవపాశితాంబద్ధాం-స్వేచ్ఛయాపరిహాసరూపమనోరథేన-అతఏవస్మితపూర్వమబ్రవీత్॥౧॥ కృతేతి॥
హేభవతిఅస్మీత్యహమర్థే-కృతదారఊఢభార్యః-భార్యాచేయంసన్నిహితేత్యర్థః॥౨॥గురుణాపిసమంహాస్యంకర్తవ్యంకుటిలంవినేతిన్యాయేన - భ్రాతృవిషయ
మపిపరిహాసంప్రయోజయన్-రామోలక్ష్మణవిషయత్వేనప్రవృత్త్యాభాసప్రత్యాయకైః-తాత్పర్యేణనివృత్తిప్రతిపాదకైఃశ్లిష్టశబ్దైరుత్తరమనుభాషతే - అనుజఇ
త్యాదినా॥శీలవత్ప్రియదర్శనత్వాదిగుణయుక్తః-ప్రియందర్శనంయస్యసః-అకృతదారఃఅనూఢభార్యశ్చ(౩) అపూర్వీభార్యయాచార్థీతిపాఠానుసారేణవ్యాఖ్యా

ఖత్రిస్యార్థః-అత ఏవ భార్యయాఽర్థీ ప్రయోజనవాన్-ఇదంవచనద్వయంస్వభార్యావిషయకాంతరాశయేన ప్రయుక్తం- అనురూపశ్చ తేభర్తేత్యత్ర అభర్తేతిచ్ఛేదేనాంతరాశయః-రూపస్యాస్యకుత్సితస్యరూపస్యేత్యర్థః(ర)విశాలాక్షీ-వక్రశతయావిశాలాక్షీత్వమపిగమ్యతే-అర్కప్రభా మేరుంయథాభజతి తథేత్యన్వయః-అర్కప్రభా మేరుంప్రాప్తాయథానివర్తతే.తథేత్యర్థః - ఏవంరామోదయాళుతయాస్వస్మిన్ కామమోహేనప్రాప్తాయాః(స్త్రియస్సహసాధిక్కారేణదుఃఖం మాభూదితిపరిహాసకథాంప్రవర్తయామాస ॥ ౫ ॥ ౭ ॥ ఏవమితి ॥ శూర్పఇవనఖాయస్యాస్సాశూర్పనఖీ-సంజ్ఞాయాఅవివక్షితత్వాత్స్వాంగాచ్చోపసర్జనాదసంయోగోపధాదితిఙీష్.అసంజ్ఞాత్వాదేవపూర్వపదాత్సంజ్ఞాయామితిణత్వాభావః॥౮॥కథమితి॥దాసస్యమేభార్యాభూత్వాకథందాసీభవితుమిచ్ఛసికస్యదాసస్త్వమిత్యతాహసోహమితి.అహమార్యేణజ్యేష్ఠేనభ్రాత్రాపరవాన్ నాథవాన్॥౯॥ దూరానాత్మోత్తమాః పరాఇత్యమరః।తస్యదాసోహమిత్యర్థః.అకమలవర్ణినీత్యపిఛేదః॥౯॥సమృద్ధార్థస్యేతి॥సిద్ధార్థాః సిద్ధనివృత్తిః.అర్థోఽభిధేయరైవస్తుప్రయోజననివృత్తిష్వితిత్యమరః। అముదితామలవర్ణినీత్యపి.యవీయసీకనిష్ఠాహీనా చ॥౧౦॥సీతాయాంవిద్యమానాయాంకథంమాంపరిగ్రహీష్యతీత్యత్రాహఏనామితి.ఏతాదృశావస్థాంత్వామేవపరిత్యజ్యసీతాంభజిష్యతీతిహాదోర్థః. అసతీంఅప్రశస్తామితిసీతాపక్షే.అతోనపురస్సూక్తికదోషః.కరాళాందంతురాం.నిర్ణతంనిరతిశయంఉదరంయస్యాస్తాం॥౧౧॥ కోహీతి॥విపరీతలక్షణా॥౧౨॥ఇతీతి॥ పరిహాసావిచక్షణాపరిహాసానభిజ్ఞా॥౧౩॥ సేతి॥పర్ణశాలాయామిత్యనేనలక్ష్మణోబహిరేవస్థితఇతిగమ్యతే॥౧౪॥ఏనామితి॥అవష్టభ్యఅవలంబ్య॥౧౫॥అద్యేతి॥పశ్యతస్తవత్వయిపశ్యతి-నిస్సపత్నానిష్ప్రతిబంధకా॥౧౬॥ఇతీతి॥అలాతసదృశేక్షణానిర్జ్వాలకాష్ఠాగ్నితుల్యేక్షణాఉల్కా-నిర్గతజ్వాలా - సాచోత్పాతకాలభావినీప్రకృ

రూపశ్చ తేభర్తారూపస్యచభవిష్యతి(ర) ఏనంభజవిశాలాక్షిభర్తారం భ్రాతరమ్మమ।అసపత్నావరారోహే మేరుమర్కప్రభాయథా॥౫ ॥ ఇతిరామేణసా ప్రోక్తారాక్షసీకామమోహితా।విసృజ్యరామంసహసాతతోలక్ష్మణమబ్రవీత్ ॥ ౬ ॥ అస్యరూపస్య తేయుక్తాభార్యాహంవరవర్ణిని।మయాసహసుఖంసర్వాన్ దండకాన్ విచరిష్యసి॥౭॥ఏవముక్తస్తుసౌమిత్రీ రాక్షస్యావాక్యకోవిదః। తతశ్శూర్పణఖాంస్మిత్వాలక్ష్మణోయుక్తమబ్రవీత్ ॥౮॥కథందాసస్యమేదాసీభార్యాభవితుమిచ్ఛసి।సోహమార్యేణపరవాన్ భ్రాత్రాకమలవర్ణిని॥౯॥సమృద్ధార్థస్యసిద్ధార్థాముదితామలవర్ణినీ।ఆర్యస్యత్వంవిశాలాక్షిభార్యాభవయవీయసీ॥౧౦॥ఏనాంవిరూపామసతీంకరాళాంనిర్ణతోదరీమ్ । భార్యాంవృద్ధాంపరిత్యజ్యత్వామేవైషభజిష్యతి॥౧౧॥ కోహిరూపమిదంశ్రేష్ఠంసంత్యజ్యవరవర్ణిని।మానుషీషువరారోహేకుర్యాద్భావంవిచక్షణః॥౧౨॥ఇతిసాలక్ష్మణేనోక్తాకరాళానిర్ణతోదరీ।మన్యతేతద్వచస్తథ్యంపరిహాసావిచక్షణా॥౧౩॥సారామంపర్ణశాలాయాముపవిష్టంపరంతపమ్। సీతయాసహదుర్ధర్షమబ్రవీత్కామమోహితా॥౧౪॥ఏనాంవిరూపామసతీంకరాళాంనిర్ణతోదరీమ్।వృద్ధాంభార్యామవష్టభ్యమాంనత్వంబహుమన్యసే ॥౧౫॥ అద్యే

యతే-పూర్వంభార్యాసుఖమనేనజ్ఞాతమితిపూర్వీ-సనభవతీత్యపూర్వీ-అతఏవభార్యయాఽర్థీప్రయోజనవాంశ్చఅపూర్వభార్యయాచార్థీతిపాఠే-అయమర్థః-అపూర్వానూతనాయాభార్యాతామేవార్థయతీత్యర్థః. సాచత్వమేవభవిష్యతీతి.పరిహాసానుకూలః. ప్రాతీతికోర్థః. అంతరాశయస్తు - అకృతదారః అకృతపరదారపరిగ్రహః.అసన్నిహితభార్యోవాఅపూర్వభార్యయాప్రథమభార్యయైవార్థీచరితార్థః-శీలవాన్ ఏకపత్నీవ్రతశీలః ప్రియదర్శనః-ప్రియేషుమిత్రేషుదర్శనందృష్టిర్యస్యసతథోక్తః-తేఅభర్తేతిచ్ఛేదః-అనురూపఃస్వభార్యానురూపఇతియావత్ -అస్యరూపస్యయోగ్యఇతిశేషః- భవిష్యతికాక్వాదరేణభవిష్యతీత్యర్థః యద్వాఅస్యరూపస్యానురూపోభవిష్యతీతికాకుః(ర)ఏనమితి॥భర్తారంమద్దాస్యకర్మణా-అస్మత్పోషకమిత్యంతరాశయః॥౮॥కథమితి ॥ ఆర్యేణపరవాన్ తదధీనః దాసస్యమేభార్యాసతీదాసీభవితుంకథమిచ్ఛసీతియోజనా ॥ ౯॥౧౦ ॥ గురుణాపిసమంహాస్యంకర్తవ్యంకుటిలంవినేతిన్యాయేనలక్ష్మణఃసీతాయామపిపరిహాసంప్రయుఙ్క్తే-ఏతామితి॥ ప్రాతీతికోర్థఃస్పష్టః-వస్తుతస్తువిరూపాంవిశేషరూపాంత్రిలోకసుందరీమిత్యర్థః-అసతీం-నవిద్యతేఅన్యాసతీయస్యాస్సాఅసతీ-పరమపతివ్రతేత్యర్థః-కరాళామున్నతాం॥౯॥కరాళోదంతురేతుంగేదారుణేపిచకథ్యతేఇతినిఘంటుః-నిర్ణతోదరీంనిర్ణతంనిమ్నముదరంయస్యాస్సాతాం- తనుమధ్యామిత్యర్థః-వృద్ధాంజ్ఞానశీలగుణవృద్ధామిత్యర్థః॥౧౧॥౧౬॥ఇతీతి॥అలాతముల్ముకంమహోల్కాః కూరగ్రహాః॥౧౭॥తామితి॥మృత్యుపాశప్రతిమాం - యమపా

తెవివక్షితా॥౧౭॥ తామితి॥ నిగృహ్యాహుంకారేణప్రతిషిధ్య॥౧౮॥ క్రూరైరితి॥ అనార్యైఃదుర్జనైః-కథంచిజ్జీవతీంశూర్పణఖాయాః క్రౌర్యమాలోక్యకథంచిత్ స్వాస్థ్యమాపన్నాం॥౧౯॥ ఇమామితి॥ పూర్వమేవవిరూపాం-పునర్విరూపయేతిభావః - ఏతావత్పర్యంతమపరాధాభావాత్తూష్ణీంస్థితం -[అద్యసీతాక్రమణవ్యాజేనేమాంవిరూపయేత్యర్థః॥౨౦॥ ఇత్యుక్తఇతి॥ తస్యాఃకర్ణనాసమిత్యన్వయః. ప్రాణ్యంగత్వాదేకవద్భావః . రామేబద్ధభావాయాఅపిశూర్పణఖాయాస్తదీయాపచారేణహానిర్జాతేత్యనుసంధేయం॥౨౧॥ నికృత్తేతి॥యథాగతంఆగతమార్గమనతిక్రమ్య-వనంప్రదుద్రావేతిసంబంధః॥౨౨॥ సేతి॥ శోణితోక్షితారక్తేనసిక్తా-నాదాన్ననాద-నాదాంశ్చకారేత్యర్థః-ఓదనపాకంపచతీతివత్ -ప్రావృషివర్షాకాలే॥౨౩॥ సావిక్షరంతీతి॥విక్షరంతీస్రవంతీ-రుధిరంరక్తం-ప్రగృహ్యఉద్యమ్య॥౨౪॥తతస్త్వితి॥తంరామవధ్యత్వేనప్రసిద్ధం-యథాశనిఃఅశనిరివ-గగనాత్ భూమావపపాత॥౨౫॥ఉత్తరసర్గార్థమేకేనసంగృహ్ణాతి-తతస్సభార్యమితి॥భయజో మోహోభయమోహః-నిస్సంజ్ఞతా- తేనమూర్ఛితావ్యాప్తా- రాఘవంవనమాగతంశశంస-ఆత్మవిరూపణంచసర్వంశశంస-సమూలంశశంసేత్యర్థః-ఖరస్య భగినీ-సపత్నమాతృపుత్రత్వాన్మాతృష్వసేయత్వాచ్చేతిపూర్వముపపాదితం॥౨౬॥ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే-శ్రీరామాయణభూషణే- రత్నమేఖలాఖ్యానే-ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే-అష్టాదశస్సర్గః. ****************** అథఖరవధమూలభూతఃఖరక్రోధఉచ్యతఏకోనవింశే- తామిత్యాది॥ భగినీంజ్యేష్ఠాం॥ ని॥అత్తికాభగినీజ్యేష్ఠేత్యమరః॥౧॥ఉత్తిష్ఠేతి॥ ప్రమోహోవిసంజ్ఞతా-సంభ్రమశ్చిత్తాప్రతిష్ఠా-ఏవంరూపాయథాభవసితథావిరూపితేత్యర్థః॥ ౨॥ ఉత్తరకాలఏవాపకర్తుర్మరణిష్టావాప్తిం సూచయన్పృచ్ఛతి-క ఇతి॥కృష్ణేత్యమోఘవిషత్వవ్యంజనాయ-ఆసీనం - నిశ్చలమిత్యర్థః-ఆశీషిదంష్ట్రాస్వియాంవిషంయస్యేతిసర్పవి

మాంభక్షయిష్యామిపశ్యతస్తవమానుషీమ్।త్వయాసహచరిష్యామినిస్సపత్నాయథాసుఖమ్ ॥ ౧౬॥ ఇత్యుక్త్వామృగశాబాక్షీమలాతసదృశేక్షణా।అభ్యధావత్సుసంక్రుద్ధామహోల్కా-రోహిణీమివ॥౧౭॥తాంమృత్యుపాశప్రతిమామాపతంతీంమహాబలః । నిగృహ్యరామఃకుపితస్తతోలక్ష్మణమబ్రవీత్ ॥౧౮॥క్రూరైరనార్యైస్సౌమిత్రేపరిహాసఃకథంచన।నకార్యఃపశ్యవైదేహీంకథంచిత్సౌమ్యజీవతీమ్॥౧౯॥ఇమాంవిరూపామసతీమతిమత్తాంమహోదరీమ్।రాక్షసీంపురుషవ్యాఘ్రవిరూపయితుమర్హసి॥౨౦॥ఇత్యుక్తోలక్ష్మణస్తస్యాఃక్రుద్ధోరామస్యపార్శ్వతః।ఉద్ధృత్యఖడ్గంచిచ్ఛేదకర్ణనాసమ్మహాబలః॥౨౧॥నికృత్తకర్ణనాసాతువిస్వరంసావినద్యచ।యథాగతంప్రదుద్రావఘోరాశూర్పణఖావనమ్॥ ౨౨॥సావిరూపామహాఘోరారాక్షసీశోణితోక్షితా।ననాదవివిధాన్నాదాన్యథాప్రావృషితోయదః॥౨౩॥సావిక్షరంతీరుధిరంబహుధాఘోరదర్శనా।ప్రగృహ్యబాహూగర్జంతీప్రవివేశమహావనమ్॥౨౪॥తతస్తుసారాక్షససంఘసంవృతంఖరంజనస్థానగతంవిరూపితా। ఉపేత్యతంభ్రాతరముగ్రదర్శనంపపాతభూమౌగగనాద్యథాశనిః॥౨౫॥తతస్సభార్యంభయమోహమూర్ఛితాసలక్ష్మణంరాఘవమాగతంవనమ్ । విరూపణంచాత్మనిశోణితోక్షితాశశంససర్వంభగినీఖరస్యసా॥౨౬॥ఇతి శ్రీమదారణ్యకాండే-అష్టాదశస్సర్గః. ❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖

తాంతథాపతితాందృష్ట్వావిరూపాంశోణితోక్షితామ్ । భగినీంక్రోధసంతప్తఃఖరఃపప్రచ్ఛరాక్షసః ॥ ౧ ॥ ఉత్తిష్ఠతావదాఖ్యాహిప్రమోహం జహిసంభ్రమమ్ । వ్యక్తమాఖ్యాహి కేనత్వమేవం రూపా విరూపితా ॥ ౨ ॥ కః కృష్ణసర్పమాసీన మాశీవిష మనాగసమ్ ।

శసదృశీం-నిగృహ్యప్రతిరుధ్య-జీవతీం-శూర్పణఖ్యాభీషణతామాలోక్య-కథంచిత్స్వాస్థ్యమాపన్నాం॥౧౮॥౨౦॥ ఇతీతి॥ కర్ణనాసమిత్యత్రప్రాణ్యంగత్వాదేకవద్భావః॥టీ॥కర్ణనాసమిత్యుపలక్షణం- స్తనోష్ఠమపీత్యర్థః-ప్రాణ్యంగత్వాదేకవద్భావః-ఉక్తంచభారతే-నికృత్తకర్ణనాసోష్ఠాంచకారరఘునందనఇతి॥ స్కాందే॥లక్ష్మణస్త్రాణమూర్ధాయకరవాలేనవీర్యవాన్।కర్ణౌస్తనౌనాసికాంచఅచ్ఛినద్రామశాసనాదితి॥౨౧॥౨౩॥సేతి॥ ప్రగృహ్యఉద్ధృత్య॥౨౪॥౨౫॥తతస్సభార్యామిత్యుత్తరసర్గార్థసంగ్రహశ్లోకః-భయమోహాభ్యాంమూర్ఛితావ్యాప్తా॥౨౬॥టీ॥సర్గఫలం॥శ్లో॥కర్ణనాసాపహారంచశ్రుణ్వతాంపతతామపి।నజాతుమానభంగస్స్యాద్రఘునాథప్రసాదతఇతిస్కాందే॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం-శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయామారణ్యకాండవ్యాఖ్యాయాం- అష్టాదశస్సర్గః॥**********౧॥ఉత్తిష్ఠేతి॥ప్రమోహంవిసంజ్ఞతాం-సంభ్రమంచిత్తచాంచల్యం॥౨॥౪॥ బలేతి॥అంతకసమాత్వం-కేనఇమామవస్థాంనీతా ప్రాపి

శేషణం-పృషోదరాదిత్వాత్సకారలోపః॥౨॥ఆశీరురగదంష్ట్రాయాం ప్రియవాక్యాభిషంగయోరితినిఘంటుః। ఈకారాంతోప్యాశీశబ్దోస్తి-తురతిన్యాఖ్యయతి-అభిసమాపన్న-ఆభిముఖ్యేనాగతమితిశ్రుప్రతీకారమూలం-అంగుళ్యగ్రేణలీలయేతిప్రభావానభిజ్ఞత్వోక్తిః-అనేనస్వస్యలీలయాసద్యఃప్రతీకారసామర్థ్యంద్యోతితం॥ 3 ॥ పునరపిస్వమహిమానం ప్రకటయన్ శూర్పణఖాంచాశ్వాసయన్ పృచ్ఛతి-కఃకాలేతి॥ యఃకంఠే-కాలపాశంమృత్యుపాశం-ఆసజ్య ఆబధ్య-నబుధ్యతే-ఉత్తరతః స్వమరణంనజానాతీత్యర్థః-యశ్చ-త్వాంఆసాద్య ప్రాప్య-ఉత్తమంవిషంకాలకూటం-పీతవాన్-సకఇత్యన్వయః - అత్ర ఆసాదనశబ్దేనవిరూపకరణముచ్యతే - త్వదాసాదనరూపంవిషమిత్యర్థః॥౪॥అథవిస్మయేనపృచ్ఛతి-బలేతి॥ ఇతోగతాత్వం కేనేమామవస్థాంనీతేత్యన్వయః॥౫॥ దేవేత్యాది॥నిర్ధారణేషష్ఠీ-దేవాదీనాంమధ్యే అయంఏతాదృశకార్యకర్తా-కఃఏవంవిరూపాంచకార॥౬॥ స్వనిశ్చయమాహ-నహీతి॥ అత్రతమిత్యధ్యాహార్యం- తస్యగర్వవిశేషద్యోతనాయ ఇంద్రస్యవిశేషణద్వయం॥౭॥ అద్యేతి॥ ప్రాణాంతస్యేతి శేషః-జీవితాంతకైః-శత్రుజీవితవినాశకరైఃమార్గణైఃబాణైః-సారసఃహంసవిశేషః॥౮॥నిహతస్యేతి॥ సంఖ్యే యుద్ధే శరసంకృత్తమర్మణఃబాణచ్ఛిన్నమర్మస్థలస్య-సఫేనం ప్రాణవాయునిర్గమనకాలికఫేనసహితం-రక్తంరక్తవర్ణం-అచిరప్రవృత్తత్వమనేనోచ్యతే - మేదినీ భూమిః॥౯॥ కస్యేతి॥ పత్రరథాఃపక్షిణః-కాయాత్ దేహాత్-ఉత్కృత్య ఉచ్ఛిద్య-సంగతాఃసంఘశస్సమవేతాః॥౧౦॥తమితి॥ మయాఆహవే-అపకృష్టం ఆకృష్టం ఇహేతియుద్ధసన్నిధానోక్తిః॥౧౧॥ఉపలభ్యేతి॥ఉపలభ్య ప్రాప్య-దుర్వినీతేనదుర్జనేన-విక్రమ్య శౌర్యంకృత్వా॥౧౨॥ ఇతీతి॥ విశేషతఃఅతిశయేన-క్రుద్ధస్య క్రోధస్య॥౧౩॥తరుణావిత్యాది॥ననువ్యక్తమాఖ్యాహి కేనత్వమేవంరూపావిరూపితేతిపృచ్ఛంతంఖరం ప్రతిపుత్రౌ దశరథస్యాస్తాం భ్రాతరౌ రామలక్ష్మణావిత్యేవోక్త్వైతరుణావిత్యాదినా-రామాదిసౌందర్యాదికంకిమర్థంకథయతీతిచేత్ అస్యావైరూప్యేజాతేపివైరాగ్యాజననాత్ రామమోహాతిశయేన భ్రాత్రాదిసన్నిధానేపిహృద్గతమేవోక్తవతీ. అనుకూలానాంప్రతికూలానాంచ రామందృష్టవతామయమేవస్వభావః అతఏవయాని రామః స్వచిహ్నానీతిపృష్టవతీంసీతాంప్రతిత్రిస్థిరస్త్రిప్రలంబశ్చేత్యవక్తవ్యే-రామఃకమలపత్రాక్షస్సర్వసత్త్వమనోహరఇత్యేవమాహహనుమాన్- యద్వాసుప్తప్రమత్తకుపితానాంభావజ్ఞానందృష్టమితిన్యాయేనక

తుదత్యభి సమాపన్నమంగుళ్యగ్రేణ లీలయా ॥ 3 ॥ కఃకాలపాశమాసజ్య కంఠేమోహాన్నజానతే । యస్త్వామద్య సమాసాద్య పీతవాన్విషముత్తమమ్ ॥ ౪ ॥ బలవిక్రమసంపన్నా కామగా కామరూపిణీ । ఇమామవస్థాంనీతా త్వం కేనాంతకసమాగతా ॥ ౫ ॥ దేవగంధర్వభూతానామృషీణాంచమహాత్మనామ్।కోయమేవంవిరూపాం త్వాంమహావీర్యశ్చకారహ॥౬॥ నహిపశ్యామ్యహంలోకే యఃకుర్యాన్మమవిప్రియమ్। అమరేషుసహస్రాక్షంమహేంద్రంపాకశాసనమ్॥౭॥అద్యాహంమార్గణైః ప్రాణానాదాస్యేజీవితాంతకైః।సలిలేక్షీరమాసక్తంనిష్పిబన్నివసారసః॥౮॥నిహతస్యమయాసంఖ్యేశరసంకృత్తమర్మణః।సఫేనంరుధిరంరక్తం మేదినీకస్యపాస్యతి॥౯॥ కస్యపత్రరథాఃకాయాన్మాంసముత్కృత్యసంగతాః।ప్రహృష్టాభక్షయిష్యంతినిహతస్యమయారణే॥౧౦॥తంనదేవానగంధర్వానపిశాచానరాక్షసాః। మయాపకృష్టంకృపణంశక్తాస్త్రాతుమిహాహవే॥౧౧॥ఉపలభ్యశనైస్సంజ్ఞాంతంమేశంసితుమర్హసి। యేనత్వందుర్వినీతేనవనేవిక్రమ్యనిర్జితా॥౧౨॥ ఇతిభ్రాతుర్వచశ్శ్రుత్వా క్రు

ద్ధస్య చ విశేషతః। తతశ్శూర్పణఖా వాక్యం సబాష్పమిదమబ్రవీత్।

... అత్రైతి శేషః॥టీ' బలమాత్మశక్తిఃవిక్రమఃపరాభిభవసామర్థ్యం॥౫॥ దేవేతి॥త్వం కేనవిరూపితాఏవంరూపాజాతేతి శేషః- వ్యక్తమాఖ్యాహికఇతిఅభి ... సమాపన్న అభితః సమ్యగాపన్నం క్షుధితమాశీవిషం-ఆశిషిదంష్ట్రాయాంవిషంయస్యసఃతం- కోవాతుదతీతి ప్రశ్నః-తత్తుల్యోయంత్వదవమానఇతిభావః- కః కాలే ... నజానతే జానీతే బహువచనమార్షం అముమపి ప్రశ్నః (౬) నహిపశ్యామీత్యంతమేకం వాక్యం · తత్రతమిత్యధ్యాహార్యం. అమరేష్వితి- అత్రమహేంద్రశబ్దోపి శేష్యం-పాకశాసనసహస్రాక్షశబ్దావిశేషణే-ఏతేషుషష్ఠ్యర్థే ద్వితీయా-యథామహేంద్రస్యేతిదృష్టాంతః- పాకంపాకాఖ్యం-వృత్రాసురభ్రాతరం శాసితవానితిపాకశాసనం-అంతరేణసహస్రాక్షంమహేంద్రంపాకశాసనమితిపాఠే-మహేంద్రమంతరేణఇంద్రంవినా - కఃమమపి ప్రియంకుర్యాత్ తంనహిపశ్యామీత్యన్వయః॥౭॥అద్యేతి॥సారసోహంసః॥౮॥నిహతస్యేతి॥రక్తంరక్తవర్ణంరుధిరం॥౯॥కస్యేతి॥పత్రరథాఃపక్షిణఃసంగతామిశ్రితాః॥౧౦॥తమితి॥మయాపకృష్టంఆక్రాంతంమయాసహకృతవిరోధమితియావత్ ॥౧౧॥ఉపలభ్యేతి॥విక్రమ్యశౌర్యంకృత్వా॥౧౩॥నతంపశ్యామ్యహంలోకేపరోక్షమపివానరః।స్వామిత్రో

ణాం నాశాపేక్షే. కేన ప్రయుక్తాకుపితా చ శూర్పణఖా హృద్గతమేవాహ-తరుణౌ- కామినీనాం ప్రథమాకర్షకం వయ ఏవహి- అత స్తదుచ్యతే. పరస్పరపరిహాసకరణే నో భయత్ర భాషా బాధా విశేషాద్ద్వివచనం-వయసాతుల్యత్వేపి రూపే కిం నయోస్తారతమ్యమస్తి- నేత్యాహ. రూపసంపన్నౌ- రూపం సౌందర్యం తేన సంపన్నౌ సమృద్ధౌ- ఇతరేషాం కామాదీనాం రూపమాభ్యాంభిక్షిత్వా సంపాదయితవ్యమితి మన్యమానావిత్యర్థః- యద్వా రూపసంపన్నౌ సంపన్నరూపౌ ఆహితాగ్న్యాదిత్వాత్పరనిపాతః- తేన దుష్పన్నః ప్రవృత్తః గుణాః గుణం తిష్ఠతీతి న్యాయం విహాయ-రూపదాక్షిణ్యసంపన్నః ప్రసూత ఇత్యుక్తరీత్యా ధర్మిణా సహైవోత్పన్నరూపావిత్యర్థః. వయో రూపసత్త్వేపి కిం కిఠినస్పర్శౌ- నేత్యాహ-సుకుమారౌ-పరుషతరభవచ్ఛరీరవన్న భవత్యనయోశ్శరీరం-కింతు పుష్పహాససుకుమారౌ-ఏవం సౌకుమార్యసత్త్వేపి రతిప్రియా త్యేకిం శ్రాంతౌ స్యాతాం- నేత్యాహ-మహాబలౌ- రామ స్తుసీతయా సార్ధం విజహార బహూన్యృతూనిత్యాద్యుక్తరీత్యానేకత్రతుషు విహరణేపి శ్రమలవరహితౌ ఏవం సయుబాయశో భాసుసంపన్నత్వేపి కిమవయవశోభాసు వైకల్యం నేత్యాహ-పుండరీకవిశాలాక్షౌ. సంరక్తనయనా ఘోరా ఇత్యుక్తరీత్యా త్వద్వృశనయనవన్నభవతి తన్నయనమిత్యర్థః. పుండరీకం సితాంభోజం- తమోగుణో ద్రేకేణనిద్రా కషాయితత్వం రజోగుణో ద్రేకేణ సంరక్తత్వం వా నాస్తి- కింతు సర్వదా సత్త్వప్రసన్ననయనావిత్యర్థః- న కేవలమేవావయవశోభాతిశయః-చీరకృష్ణాజినాంబరౌ-కిమివహి మధురాణాం మండనం నాకృతీనామిత్యుక్తరీత్యా వల్కలాజినధారణేప్యతి రమణీయౌ-యద్వా కో య మేవం మహావీర్య ఇతి భీతం ప్రతి తయోర్దుర్బలత్వముచ్యతే-తరుణౌ-ఊనషోడశవర్ష ఇత్యాద్యుక్తరీత్యాయుద్ధాయోగ్యౌ-యద్వా యౌవనే విషమైషి ణామిత్యాద్యుక్తరీత్యా విషయప్రావణ్యేన యుద్ధభీతౌ-రూపసంపన్నౌ - కన్యాకామయతే రూపమిత్యుక్తరీత్యా వనితాజనవశీకరణాయ శరీరముద్భాసయంతౌ. న పౌరుషసంపన్నౌ-సుకుమారౌ-శ్రీమత్పుత్రతయా సంపన్నసుకుమారౌ-అతో భవదాయుధప్రహారాసహౌ-మహాబలౌ-విపరీతలక్షణయా. ద్వావేతౌ దుర్బలౌ ససైన్యస్య భవతో న పర్యాప్తావిత్యర్థః- యద్వా సుకుమారతరాబలాసహితౌ. యుద్ధవిరోధికళత్రసహితత్వాన్న యుద్ధాపహౌ. పుండరీకవిశాలాక్షౌ- తయోర్యుద్ధసామర్థ్యంనాస్తి యద్వా రూపకరణానంతరం కింభవిష్యతీతి భీత్యా శుభ్రీభూతలోచనతయాచావగమ్యతే. చీరకృష్ణాజినాంబరౌ-పరిధానసంపాదనస్యాప్యశక్తౌ- తత్రాప్యేకరూపోత్తరీయరహితౌ-చీరకృష్ణాజినాంబరౌ. స్థావరతిర్యగ్భ్యాంయాచిత్వాలబ్ధాంబరేవిభాషౌ. యద్వా ఖరస్యపోత్సాహనాయ తయోర్దుర్బలాతిశయ ఉచ్యతే. తరుణావిత్యాది. తరుణౌ జయోత్సాహయోగ్యవయస్కౌ. రూపసంపన్నౌ సింహోదారసంహననౌ మహాబాహుమిత్యుక్తరీత్యా యుద్ధాభావేపి దర్శనమాత్రేణ పరహృదయకంపజనకశరీరౌ. సుకుమారౌ లీలయైవ సర్వసంహరణక్షమౌ. మహాబలౌ మనోబలబాహుబలోపాయబలసంపన్నౌ-పుండరీకవిశాలాక్షౌ. వైరిషు గౌరవబుద్ధిమూలక కాలుష్యరహితతయా విమలనేత్రౌ. అనేన శత్రుదర్శనకృత క్షోభరాహిత్యముచ్యతే-చీరకృష్ణాజినాంబరౌ. సదాబద్ధవసనతయా యుద్ధసన్నద్ధావిత్యర్థః. ఏవముత్తరత్రాపి యోజ్యం॥ తనిశ్లోకీ॥ ఏతత్పూర్త్వా వేతన్నామకావితి వక్తవ్యే సౌందర్యవర్ణనమస్యావై రూప్యప్రాప్తావపి వైరాగ్యోత్పత్త్యభావేన కామమోహితత్వాదవశాద్భ్రాతుస్సన్నిధావవాచ్యమపి హృద్గతమేవాహ - విషయాభినివేశవంతో హ్యనుకూలప్రతికూలవిచారమంతరేణ ప్రథమం యన్మనసి లగ్నం తదేవానువదంతి - యద్వా సర్వాణి రూపాణి విచిత్య ధీరః నామాని కృత్వేతి వత్ ప్రథమం రూపోదాహరణం. అథవా . సుప్తవత్తకుపితానాం భావజ్ఞానం దృష్టమితి కుపితత్వాద్భావజ్ఞానం ప్రకాశితం. యద్వా ఏవం రాక్షసా వాసవన ప్రవేశవిరూపకరణాభ్యాంతౌ బలిష్ఠావితి మా భైషీః కింతు మృదుప్రకృతికావిత్యుచ్యతే . యద్వా యౌవాకుమారఇత్యాది వేదాంతసిద్ధమూర్తిం రాక్షస్యాచ ష్టే . వ్యక్తమేష మహాయోగీ తిమిరాండోదరీవత్ . పరత్వంఖలు ముక్తి వేద్యం స్నేహస్తు దశరథాదిభిః కార్యః . తద్విశేషేణ రాక్షస్యాజాతం రఘునందనసౌందర్యవైలక్షణ్యమహిమ్నేతి జ్ఞేయం . ననురూపసంపన్నత్వ ప్రథమాంతరణత్వాదివిశేషణవిశిష్టే శ్రీరామే భావాను బంధకిలక్ష్మణేషు విరూపకరణస్వేషః. ఉభయోః ప్రాధాన్యేన గ్రహణం కథమితి చేత్ పరస్పరస్య సదృశావితి తారుణ్యాదిసామాన్యాత్ రామప్రత్యాఖ్యానే లక్ష్మణేపి భావబంధనాద్రామేణాపకర్ణనాసాచ్ఛేదాభ్యనుజ్ఞానేన ద్వేషసామ్యాచ్చ న దోషః. తాభ్యాముభాభ్యామిమామవస్థాం సంప్రాప్తైతివక్ష్యతి . కథం యా గపదేకస్యాద్వయోర్

ద్దస్య చ పి శేషతః। తస్య శ్శూర్పణఖా వాక్యం సబాష్పమిదమబ్రవీత్ ॥౧౩॥ తరుణౌ రూపసంపన్నౌ సుకుమారౌ మహాబలౌ। పుండరీకవిశాలాక్షౌ చీరకృ

పి నిరస్తాపి నోస్య కోపము దాహరేదిత్యుక్తైః . సర్వలోకస్పృహణీయస్య శ్రీరామస్య దివ్యరూపగుణానాం మిత్రామిత్రసాధారణ్యేన ఆనందకరత్వాత్తేన విహా

ర్భావబన్ధో జాతః· జ్యేష్ఠకనిష్ఠభావానుసన్ధానేపి నతారుణ్యవైషమ్యం. తేనోభయత్రైకథాభావబన్ధః· తారుణ్యైక్యేపి రూపవైషమ్యే అన్యథాభావబన్ధస్స్యా త్తచ్ఛ నేత్యాహ· రూపసంపన్నౌ లోకేమన్మథాదిభిః రూపాపేక్షయాయథా ప్రార్థనీయా భవేతాం తథారూపసమృద్ధౌ · ఏతదఙ్గప్రత్యఙ్గ ... యాం ఖలుమదనో రూపవాన్. రూపదాక్షిణ్యసంపన్నః ప్రసూత ఇత్యుక్తరీత్యా ఉత్పత్తిసిద్ధరూపసమృద్ధౌ నతు వయోపచితరూపసమృద్ధౌ ... ధ్యావిచార్య వాచా బ్రువతీత మేవేత్యేకాద్యశాతివ్యామోహజనకరూపసంపన్నౌ - సుకుమారౌ ఆలిఙ్గనేకాఠిన్యరహితావయవౌ పుష్పసముదాయాలిఙ్గనవత్ - అత ఏవ శిరీషపుష్పసామ్యం-సౌకుమార్యప్రయుక్తదౌర్బల్యం పరిహరతి-మహాబలావితి-బలమనుభవసామర్థ్యం- తేన-రామస్తు సీతయా సార్ధం విజహార బహూన్ మృతూనిత్యుక్తరీత్యా అనవరతకాన్తానుభవసంభవేపి బలహానిరాహిత్యముక్తం - ఏతేన రాక్షసజాతిప్రయుక్తకఠినప్రకృతియుక్తాయా అపిస్వస్యాస్సమరతిప్రదాన సామర్థ్యమాభిప్రేతం· స్త్రీణాం తు స్వానుభవవిశేషైః పురుషా జేతవ్యా ఇతిమనోరథః- తమతిక్రమ్య-స్వబలాధిక్యేన క్రీడాయాం స్త్రియం యోజయత సమహాబలః-పుణ్డరీకవిశాలాక్షౌ-అవయవానాం సౌన్దర్యం సమీపగమనే సమ్యక్ప్రకాశతే- నేత్రే తు దూరేస్ఫుటం ప్రకాశేతే- యద్వా పుణ్డరీకం సితామ్భోజం - అనేనస త్త్వగుణప్రచురతయా దృష్టిప్రసన్నతోచ్యతే-నతు మహాపురుషలక్షణోపయుక్తరక్తాన్తత్వం కనీనికానైల్యం చనివార్యతే - అథవా మనుష్యావతారేణ పరత్వగోపనేపి కస్యాంసం పుణ్డరీకాక్షమిత్యుక్తపుణ్డరీకాక్షత్వం ప్రకాశ్యత ఏవ- కించక్షీరసముద్రవత్ నేత్రవిశాలత్వగామ్భీర్యం కేనాపి నిశ్చితుమశక్యం- లోకరీత్యా పుణ్డరీకసామ్యముక్తం-వస్తుతస్తు-అదీర్ఘమాపైమధుమిత్యాద్యుక్తరీత్యా అనుపమమేవ అపిచబద్ధముక్తనిత్యాత్మకత్రివిధకోటిరుభయవిభూతిమేకప్రయత్నేన కటాక్షయితుం విశాలత్వం- మహాబలౌ పుణ్డరీకాక్షావితి బలం ప్రదర్శ్య భయం జనయిత్వా జితం తే పుణ్డరీకాక్షేతి స్తుతిప్రసన్ననేత్రతాం ప్రకాశయతి- సుకుమారౌ పుణ్డరీకవిశాలాక్షావితి నయనపుష్పబాణవత్త్వముక్తం- అరవిన్దస్య మదనబాణత్వాత్ - తేన శూర్పణఖామనోదారకత్వం వ్యజ్యతే-చీరకృష్ణాజినాంబరౌ ఆభరణరహితావేవ మాం వహ్న్యపీడితాం కృత్వా వ్యథయతః·ఇయమధికమనోజ్ఞావల్కలేనాపీత్యుక్తం హి కాళిదాసేన-అత శ్చీరకృష్ణాజినధారణేన తయోస్సౌన్దర్యం న్యూనతాం నైతి·కింతు తత్తారుణ్యాదిగుణసముదాయరంజితమిదం చీరం. రామశరీరసన్నికర్షేణ సర్వస్యాపి హృదయాకర్షకం సత్ -రూపం సంహననం లక్ష్మీం సౌకుమార్యం సువేషతాం। దదృశుర్విస్మితాకారా రామస్య వనవాసిన ఇతి స్వరూపధ్యానపరాణామిదమేవ హృదయగ్రాహకం భవతి- ద్వితీయయోజనాయాం తరుణౌ ఊనషోడశవర్షః - నయుద్ధయోగ్యతా మస్య పశ్యామీత్యాద్యుక్తరీత్యా యుద్ధాయోగ్యౌ - యద్వా విషయప్రవణౌ నతు యుద్ధప్రవణౌ - రూపసంపన్నౌ కన్యాకామయతేరూపమి ... పేణ వనితాజనానురాగజనకసౌన్దర్యవన్తౌ-నతు పౌరుషజ్ఞాపకపరాక్రమసంపన్నౌ - కేవలమాకారసున్దరౌ నత్వంతస్సారవన్తౌ - అత్ర హేతుః సుకుమారౌ శ్రీ ... రథయా శ్రమాసహౌ భవదీయరక్తలోచననిరీక్షణాసహౌ అత్యుగ్రభవదాయుధనిపాతం కథం సహేతాం - మహాబలౌ అత్యన్తాబలౌ స్త్రీనిమిత్తం రాజ్యత్యాగేన నిర్యోగ్యబలౌ దృష్టమేవ- యద్వా మహాతీరక్షణీయా అబలా యయోస్తౌ ప్రతిబన్ధకీభూతా అబలా చాస్తీత్యర్థః - పుణ్డరీకవిశాలాక్షౌ భావికార్యాపరిజ్ఞానేన కర్ణనాసచ్ఛేదః కృతః- ఇతః పరం కిం భవిష్యతీతి భయేన నిర్నిమేషణప్రఫుల్లనేత్రాద్వైన్యేన శీతాయమాననేత్రౌ వా-స్వస్థానసామర్థ్యపిజలాదపనీతపుణ్డరీకవదన్యత్ర సామర్థ్యం లోచనేన ప్రకాశితం-స్వయమశక్తత్వేపి ఐశ్వర్యాదిసంపత్త్యా ప్రబలో భవతః-సాచ నేత్యాహ- చీరకృష్ణాజినాంబరౌ-వస్త్రాభావేన దారుచర్మమృగచర్మచవసానౌ అతో ద్రవ్యసాధ్యసేనాసంపాదనం కథమిత్యర్థః-యద్వా ఆచ్ఛాదనమేకజాతీయమపిన - కింతు స్థావరేణైకం జఙ్గమేనైకం జమిత్యర్థః- తృతీయయోజనాయాం తు-తరుణౌ ఊనషోడశవర్ష ఇత్యుక్తరీత్యా అనతిబాలావనతివృద్ధౌ చ - యావ నేవిజిగీషూణామితివత్ యుద్ధేన హస్తకం డూనిరసనాక ర్తుమిచ్ఛన్తౌ· రూపసంపన్నౌ · వీరరసాభివ్యంజకసంహననవిశేషౌ సింహోరస్కం మహాబాహుమితివత్ సన్నివేశదర్శనేన శత్రవః పలాయన్తే ... తే నే నేతిప్యుక్తత్వాత్ రూపశబ్దో సాధారణనిరతిశయరూపవిశేషవాచీ· నావిజిత్య నివర్తన్త ఇతియశస్సైకభాజనమితి చ బాల్యాదారభ్య సుబాహుప్రభృతినిర

షాజినాంబరౌ *ఫలమూలాశనౌ దాన్తౌ తాపసౌ ధర్మచారిణౌ। పుత్రౌ దశరథస్యాస్తాం భ్రాతరౌ రామలక్ష్మణౌ॥ ౧౫॥ గన్ధర్వరాజప్రతిమాసా

... శూర్పణఖా త ... పగుణవర్ణనేన వా పరమసుఖమనుభవిష్యామీతి ధియా వర్ణయతి॥ తరుణావిత్యాదినా॥ ౧౫॥ దేవౌ వా మానుషౌ వా తౌ న తర్కయితుముత్సహే

సనైనైతావత్పర్యంతంప్రసిద్ధాపదానౌ - సుకుమారౌఅనాయాసేనశత్రునిరాసకౌపౌరుషదర్శనే హృదయగ్రాహిత్వవత్ రూపసౌకుమార్యయోరపి హృదయగ్రాహిత్వం·మహాబలౌ·సదేవగంధర్వమనుష్యపన్నగంజగత్సశైలంపరివర్తయామ్యహం-సాగరమేఖలాంమహీందహతికోపేనేత్యాద్యుక్తరీత్యాప్రసిద్ధబలయుక్తౌ బలశబ్దేనబాహుబలంమనోబలముపాయబలంచోచ్యతే- పుండరీకవిశాలాక్షౌ-అతిసంకటవనసంచారేప్యమ్లాననేత్రౌ·ఏతేనయుద్ధేఅశ్రమావితిజ్ఞాయతే· యుద్ధాదికాలేపిశత్రుష్వలక్ష్యబుద్ధ్యానేత్రవికారాదిరహితౌ-ప్రీతిః·ప్ఫురితేక్షణమితివత్ శత్రుదర్శనేప్యుత్తరోత్తరముత్సాహేనాతివిస్తృతనేత్రౌ-చీరకృష్ణాజినాంబరౌ-సర్వదాయుద్ధసన్నాహసూచకవస్త్రబంధాదియుక్తౌ-యద్వామృగయాశీలతయాతదుచితకృష్ణాజినదారుపటకంచుకధరౌ - సత్యేనలోకాన్జయతీత్యుక్తరీత్యాతదుచితవేషవ్యాపారవత్త్వం ప్రసిద్ధం - మహాబలావిత్యనేనఖరోక్తవీరాలాపానాదృత్యఅజేయత్వంసమర్థితమ్(౨౯) ||౧౫|| పునరపిహృదయేపరివర్తమానంతత్సౌందర్యమాహ-గంధర్వేతి॥ దేవావితి-యద్యపిదశరథసుతావితిశ్రుతం·తథాపితత్ప్రభావదర్శనేనతదసత్యమేవోక్తమితిమన్యఇతిభావః||౧౬||తరుణీతి|| తత్రఆశ్రమే||౧౭||తాభ్యామితి॥ప్రమదాం-అధికృత్యనిమిత్తీకృత్య·ఉభాభ్యాంసంభూయఐకమత్యంప్రాప్య·ఇమామవస్థాంనీతాస్మి· యథాఅనాథాఅసతీకులటాసీయతేతథానీతాస్మీతియోజనా||౧౮||తస్యాశ్చేతి||అనృజువృత్తాయాః కుటిలవృత్తాయాః-అనేనతత్ప్రేరణేనైవమాంతౌవిరూపితవంతావిత్యమన్యతేతిగమ్యతే - రణమూర్ధనిహతయోరిత్యన్వయః.సీతాయాఃరణమూర్ధనిగమనాసంభవాద్ధతాయాఇతివిపరిణామేనయుక్తః-అన్యథాఅశక్యత్వాద్రణమూర్ధనీత్యుక్తం||౧౯||అవశ్యకర్తవ్యత్వాయపునరప్యాహఏషఇతి||ప్రథమః శ్రేష్ఠః-కామఃఅభిలాషః-ప్రథమాప్రవరాదిమావితివైజయంతీ। తాతేతిపితృవజ్జ్యేష్ఠసంబోధనం||౨౦||ఇతీతి॥

థితవవ్యంజనాన్వితౌ। దేవౌవామానుషౌవాతౌనతర్కయితుముత్సహే॥౧౬॥తరుణీరూపసంపన్నాసర్వాభరణభూషితా। దృష్టాతత్రమయానారీ తయోర్మధ్యేసుమధ్యమా॥౧౭॥తాభ్యాముభాభ్యాంసంభూయ ప్రమదామధికృత్యతామ్ । ఇమామవస్థాంనీతాహంయథానాథాసతీతథా॥౧౮॥ తస్యాశ్చానృజువృత్తాయాస్తయోశ్చహతయోరహమ్ । సఫేనంపాతుమిచ్ఛామిరుధిరంరణమూర్ధని॥౧౯॥ ఏషమేప్రథమఃకామఃకృతస్తాతత్వయాభవేత్ ।తస్యాస్తయోశ్చరుధిరంపిబేయమహమాహవే॥౨౦॥ఇతితస్యాంబ్రువాణాయాంచతుర్దశమహాబలాన్ ।వ్యాదిదేశఖరఃక్రుద్ధోరాక్ష

ఇతి-యద్యపిదశరథసుతావితితత్ప్రకాశాదేవశ్రుతంతథాపితయోరమానుషచరిత్రైః-శ్రీరామలక్ష్మణౌదేవౌవామానుషౌవేతివిచారయితుంనిశ్చేతుంనసమర్థాస్మీత్యర్థః||౧౫||౧౭||తాభ్యామితి||తాంప్రమదామధికృత్యనిమిత్తీకృత్య-తాభ్యాముభాభ్యాంసంభూయ-ఏకేనకనీయసాఇమామవస్థాంనీతేతియోజనా||౧౮||తస్యాఇతి||రుధిరంపాతుమిచ్ఛామీత్యనేన-శ్రీరామవర్ణనేనస్వకాముకీత్వశంకాంఖరస్యనివర్తయతీతిజ్ఞేయం-తస్యాఃహతాయాఇతివిపరిణామఃఏషమేప్రథమఃకామఇతిపునర్వచనముత్కటేచ్ఛాద్యోతనాయేతినపునరుక్తిః-తస్యాశ్చానృజువృత్తాయాఇత్యాదిశ్లోకద్వయస్యవాస్తవార్థస్తు- రణమూర్ధనితయోః రామలక్ష్మణయోః· తృతీయార్థేషష్ఠీ-అనృజువృత్తాయాస్తస్యాఃత్వద్భగిన్యామమేతిశేషఃహతయోఃఛిన్నయోః-ద్వితీయార్థేషష్ఠీ-కర్ణనాసికేపశ్యేతిశేషః- అతఃఇతఃపరమహం-సఫేనమపిరుధిరం-పాతుమిచ్ఛామీతికామః-నేచ్ఛామ్యేవేత్యర్థః-ఆహవే - తయోస్త్వయంకృతోభవేద్యదిఅపకారఇతిశేషః - ఛిన్నకర్ణనాసాంమాందృష్ట్వాప్యుపేక్షసేయది-తదాత్యక్తాహారాదేహంత్యక్ష్యామీతిభావః||౨౦||ఇతితస్యాంబ్రువాణాయామిత్యారభ్యసర్గసమాప్తిపర్యంతస్యవాస్తర్థస్తు॥ ఇతితస్యామితి॥ తస్యాంబ్రువాణాయాంరామవృత్తాంతమితిశేషః-ఖరః॥శ్లో||తస్మాద్యఃక్రూరరూపేణదేహేనహరతామృతమ్ । విష్ణుర్దాశరథిర్భూత్వామోక్షయిష్యతిసుప్రతేతిశివశాపాద్రాక్షసత్వంప్రాప్తయాజ్ఞవల్క్యసుతఃచంద్రకాంతఇత్యర్థః-అతఏవశూర్పణఖాముఖాద్రామవృత్తాంతశ్రవణానంతరం-విష్ణుత్వేనజ్ఞాత్వా-సపరివారస్యస్వస్యరామహస్తాద్వధేచ్ఛుస్స్వభగినీప్రీతయఇవ- రామేణసహయుద్ధార్థంరాక్షసాన్వ్యాదిదేశేత్యర్థః-అస్మిన్నర్థేశేషధర్మేభీష్మయుధిష్ఠిరసంవాదకథానుసంధేయా-భీష్మః॥శ్లో||యాజ్ఞవల్క్యసుతారాజన్తత్రయోవైలోకవిశ్రుతాః। చంద్రకాంతమహామేధవిజయాబ్రాహ్మణోత్తమాః-ఖరశ్చదూషణశ్చైవత్రిశిరాబ్రహ్మవిత్తమాః। ఆసన్తేషాంచశిష్యాశ్చచతుర్దశసహస్రధేతి*అతఏవబాహ్యదృష్ట్యా-పరుషోక్తివత్ప్రతీయమానానితస్యవాక్యానిసౌమ్యరూపాణ్యేవతథావ్యాఖ్యాస్యామః(౨౨)తౌహత్వేతిశ్లోకద్వయమేకంవాక్యం||ప్రాతీతికార్థఃస్పష్టః-వస్తుతస్తుహేరాక్షసాః-ఇయంభగినీప్రమథ్యహుమరుధిరంపాస్యతి-అతస్తేషాం

చతుర్దశ శతే-చతుర్దశ సహస్రే ప్రత్యేతానిత్యర్థః॥౧౧॥మానుషావిత్యాది(౨౨)దుర్వృత్తాం-భగినీం వైరూప్యమూలత్వాత్ -అపావర్తితుం అనేతుం-తాం చేతి చకారేణ తావపీత్యుచ్యతే.ఆనయనప్రయోజనమాహ-ఇయంచేతి॥అస్యాఃఅయంమనోరథఃమమచాయమిష్టఃసంమతఇత్యర్థః-ప్రసహ్య హత్వా॥౨౪॥ఇతీతి॥తయోర్మార్గం ప్రదర్శయంత్యేతి శేషః-ఇయం ఖరేణ ప్రేరితాపి గతేతి బోధ్యం॥౨౫॥తతఇతి॥ప్రదరాః బాణాః-ప్రదరా భంగనారీరుగ్బాణాః ఇత్యమరః-తథాతీక్ష్ణప్రదరా అపీతి యోజ్యం-తమేనమిత్యన్వయః-ఉత్థితంరాక్షసా దృష్ట్వా అభిముఖముద్గతమితి రామవిశేషణం-ఉత్తరసర్గసంగ్రహోయం శ్లోకః॥ ౨౬ ॥ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే-శ్రీరామాయణభూషణే - రత్నమేఖలాఖ్యానే - ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే - ఏకోనవింశస్సర్గః. ******************************

అథచతుర్దశ రాక్షసవధో వింశే-తతశ్శూర్పణఖేత్యాది॥౧॥౩॥ముహూర్తమితి॥ ప్రత్యనంతరః ప్రత్యాసన్నః-రక్షక ఇతి యావత్ · అస్యాః పదవీం మార్గం గతానిత్యన్వయః॥౪॥వాక్యమితి॥ ప్రత్యపూజయత్ పరిపాలితవాన్॥౫॥రాఘవోపీతి॥చామీకరం స్వర్ణం॥౬॥స్వస్యకపటవేషత్వం పరిహరన్నాహ-పుత్రావిత్యాది॥ఆవాం కిమర్థముపహింసథ॥౮॥ప్రత్యుత యుష్మానేవాహం హంతుమాగత ఇత్యాహ-యుష్మానితి ॥ విప్రకారాన్ హింసకాన్-భవతాం ప్రథమప్రవృత్తిమాకాంక్షన్ స్థితోస్మీత్యర్థః॥౯॥తిష్ఠతైవేతి॥అత్రైవ-సంతుష్టాః-అభీతా ఇతి యావత్ -తిష్ఠత-నోపావర్తితుమర్హథేతి-మాపలాయధ్వమిత్యర్థః-యదివా ప్రాణైః అర్థః ప్రయోజనం- ప్రా

ణానంతకోపమాన్॥౧౧॥మానుషౌ శస్త్రసంపన్నౌ చీరకృష్ణాజినాంబరౌ। ప్రవిష్టౌ దండకారణ్యం ఘోరం ప్రమదయా సహ (౨౨) తౌ హత్వా తాం చ దుర్వృత్తావుపావర్తితుమర్హథ। ఇయం చ రుధిరం తేషాం భగినీ మమ పాస్యతి॥ మనోరథోయమిష్టోస్యా భగిన్యా మమ రాక్షసాః। శీఘ్రం సంపాద్యతాం తౌ చ ప్రమథ్య స్వేన తేజసా॥౨౪॥ఇతి ప్రతిసమాదిష్టా రాక్షసాస్తే చతుర్దశ। తత్ర జగ్ముస్తయా సార్ధం ఘనా వాతేరితా యథా॥౨౫॥ తతస్తు తే తం సముదగ్రతేజసం తథాపి తీక్ష్ణప్రదరా నిశాచరాః। న శేకురేనం సహసా ప్రమర్దితుం వనద్విపా దీప్తమివాగ్నిముత్థితమ్॥౨౬ ॥

********************* ఇతి శ్రీమదారణ్యకాండే - ఏకోనవింశస్సర్గః. *********************

తతశ్శూర్పణఖా ఘోరా రాఘవాశ్రమమాగతా। రక్షసామాచచక్షే తౌ భ్రాతరౌ సహ సీతయా॥౧॥ తే రామం పర్ణశాలాయాముపవిష్టం మహాబలమ్। దదృశుస్సీతయా సార్ధం వైదేహ్యా లక్ష్మణేన చ॥౨॥ తాన్ దృష్ట్వా రాఘవశ్శ్రీమానాగతాం తాం చ రాక్షసీమ్। అబ్రవీద్భ్రాతరం రామో లక్ష్మణం దీప్తతేజసమ్॥౩॥ముహూర్తం భవ సౌమిత్రే సీతాయాః ప్రత్యనంతరః। ఇమానస్యా వధిష్యామి పదవీమాగతానిహ॥౪॥వాక్యమేతత్తతశ్శ్రుత్వా రామస్య విదితాత్మనః। తథేతి లక్ష్మణో వాక్యం రామస్య ప్రత్యపూజయత్॥౫॥రాఘవోపి మహచ్చాపం చామీకరవిభూషితమ్। చకార సజ్యం ధర్మాత్మా తాని రక్షాంసి చాబ్రవీత్॥౬॥పుత్రౌ దశరథస్యావాం భ్రాతరౌ రామలక్ష్మణౌ। ప్రవిష్టౌ సీతయా సార్ధం దుశ్చరం దండకావనమ్॥ ఫలమూలాశనౌ దాంతౌ తాపసౌ ధర్మచారిణౌ। వసంతౌ దండకారణ్యే కిమర్థముపహింసథ॥౮॥యుష్మాన్ పాపాత్మకాన్ హంతుం విప్రకారాన్మహాహవే। ఋషీణాం తు నియోగేన ప్రాప్తోహం సశరాయుధః॥౯॥తిష్ఠతైవాత్ర సంతుష్టా నోపావర్తితుమర్హథ। యది ప్రాణైరిహార్థో వా నివ

సమీపం గత్వా-స్వతేజసా శీఘ్రం-తౌ రామలక్ష్మణౌ-దుర్వృత్తాం దుర్లభం వృత్తమాచారో యస్యాస్తాం సీతాం చ హత్వా జ్ఞాత్వా-హననహింసాగత్యోరితి ధాతోర్గత్యర్థస్య జ్ఞానార్థత్వాత్ -అపావర్తితుం ప్రతినివర్తితుమర్హథ-అయం మమ భగిన్యాః ఇష్టో మనోరథః॥౨౪॥ఇతీతి॥వాతేరితా వాయునున్నా మేఘా ఇవ జగ్మురితి సంబంధః॥౨౫॥౨౬॥ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం-శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయామారణ్యకాండవ్యాఖ్యాయాం-ఏకోనవింశస్సర్గః.***

తతఇతి॥ సహసీతయా వర్తమానావితి శేషః॥౧॥౩॥ముహూర్తమితి॥ ప్రత్యనంతరః ప్రత్యాసన్నః పాలక ఇతి యావత్ -అస్యాః పదవీం అస్యాః మార్గం-అస్యాః రక్షణార్థమాగతానిత్యర్థః॥॥౪॥౫॥రాఘవ ఇతి॥ చామీకరం సువర్ణం॥౬॥పుత్రావిత్యాది శ్లోకద్వయమేకం వాక్యం॥ దండకారణ్యం ప్రవిష్టౌ ఆవాం దండకారణ్యే వసంతౌ సంతౌ-కిమర్థముపహింసథ- మునీనితి శేషః॥౭॥౮॥తేషాం విచారే తవ కిం కార్యమిత్యత ఆహ-యుష్మానితి॥ విప్రకారాన్ మునివిప్రకారాన్-ఋషీణాం నియోగేన-యుష్మాన్ హంతుమేవ ప్రాప్త ఇతి సంబంధః॥౯॥తిష్ఠతేతి॥ హే సందుష్టాః అతిదుష్టాః-ఉపాసర్పితుం సమీపమాగంతుం నార్హథ - యద్యాగమిష్యథ తర్హి

ణాపేతాస్తిచేన్నివర్తధ్వమిత్యర్థః॥౧౦॥తస్యేతి॥ బ్రహ్మఘ్నః బ్రాహ్మణఘ్నః॥౧౧॥ క్రోధమిత్యాది॥౧౨॥ కాహీతి॥శక్తిః బలం-శక్తిర్బలే ప్రభావాదావితివిశ్వః-౧౩॥పరిఘైః గదాభేదైః-పట్టసైః అసిభేదైః॥౧౪॥ఇతీతి॥ తానిశూలపాణయ ఇతిపూర్వముక్తాని॥౧౫॥౧౬॥ తతఇతి॥ నారాచాన్ అఫలకాన్ బాణాన్ - శిలాశితాన్ శిలాస్వపిశితాన్-శిలానిర్భేదక్షమానిత్యర్థః-శాణోపలసన్నిఘృష్టానిత్యప్యాహుః॥౧౭॥గృహీత్వేతి॥లక్ష్యాన్ వేధ్యాన్- వజ్రానీత్యభూతోపమా॥౧౮॥ రుక్మపుంఖా ఇతి॥న్యమజ్జంత-న్యమజ్జంతచేత్యర్థః॥౧౯॥తఇతి॥వికృతాః విరూపాః-విగతాసవః విగతప్రాణాః॥౨౦॥తానితి॥ భైరవస్వనాన్ భయంకరశబ్దాన్॥౨౧॥ సేతి॥మహానాదం-నదంతీ-కుర్వంతీత్యర్థః-నిర్యాసః క్షతప్రసృతవృక్షరసః-సల్లకీ లతావిశేషః॥౨౩॥౨౪॥ పునస్సర్గార్థం సంక్షేపేణాహ-నిపాతితానితి॥ దృశ్య దృష్ట్వా॥౨౫॥ అస్మిన్సర్గే పంచవింశతిశ్లోకాః॥ ఇతిశ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - రత్నమేఖలాఖ్యానే - ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే - వింశస్సర్గః. ***

అథఖరప్రత్యాహననమేకవింశే-సపునరిత్యాది॥అనర్థార్థం సర్వరాక్షసవినాశార్థం॥౧॥౨॥భక్తా ఇతి॥భక్తాః విశ్వాసభాజః-హితాః హితపరాః నకుర్యురితిన- కిం

ర్తధ్వం నిశాచరాః॥౧౦॥తస్య తద్వచనం శ్రుత్వా రాక్షసాస్తే చతుర్దశ। ఊచుర్వాచం సుసంక్రుద్ధా బ్రహ్మఘ్నం శూలపాణయః॥౧౧॥ క్రోధముత్పాద్య నో భర్తుః ఖరస్య సుమహాత్మనః। త్వమేవ హాస్యసే ప్రాణానద్యాస్మాభిర్హతో యుధి॥౧౨॥ కా హి తే శక్తిరేకస్య బహూనాం రణమూర్ధని। అస్మాకమగ్రతః స్థాతుం కిం పునర్యోద్ధుమాహవే॥౧౩॥ ఏభిర్బాహుప్రయుక్తైర్నః పరిఘైశ్శూలపట్టసైః। ప్రాణాంస్త్యక్ష్యసి వీర్యం చ ధనుశ్చ కరపీడితమ్॥౧౪॥ ఇత్యేవముక్త్వా సంక్రుద్ధా రాక్షసాస్తే చతుర్దశ। చిక్షిపుస్తాని శూలాని రాఘవం ప్రతి దుర్జయమ్॥౧౫॥ తాని శూలాని కాకుత్స్థస్సమస్తాని చతుర్దశ। తావద్భిరేవ చిచ్ఛేద శరైః కాంచనభూషణైః॥౧౬॥ తతః పశ్చాన్మహాతేజా నారాచాన్ సూర్యసన్నిభాన్। జగ్రాహ పరమక్రుద్ధశ్చతుర్దశ శిలాశితాన్॥౧౭॥ గృహీత్వా ధనురాయమ్య లక్ష్యానుద్దిశ్య రాక్షసాన్। ముమోచ రాఘవో బాణాన్ వజ్రానివ శతక్రతుః॥౧౮॥ రుక్మపుంఖాశ్చ విశిఖా దీప్తా హేమవిభూషితాః। తే భిత్త్వా రక్షసాం వేగాద్వక్షాంసి రుధిరాప్లుతాః * వినిష్పేతుస్తదా భూమౌ న్యమజ్జంతాశనిస్వనాః॥౧౯॥ తే భిన్నహృదయా భూమౌ ఛిన్నమూలా ఇవ ద్రుమాః * నిపేతుశ్శోణితార్ద్రాంగా వికృతా విగతాసవః॥౨౦॥ తాన్ దృష్ట్వా పతితాన్ భూమౌ రాక్షసీ క్రోధమూర్ఛితా * పరిత్రస్తా పునస్తత్ర వ్యసృజద్భైరవస్వనాన్॥౨౧॥ సా నదంతీ పునర్నాదం జవాచ్ఛూర్పణఖా పునః * ఉపగమ్య ఖరం సా తు కించిత్సంశుష్కశోణితా। పపాత పునరేవార్తా సనిర్యాసేవ సల్లకీ॥౨౩॥ భ్రాతుస్సమీపే శోకార్తా ససర్జ నినదం ముహుః। సస్వరం ముముచే బాష్పం విషణ్ణవదనా తదా॥౨౪॥ నిపాతితాన్ దృశ్య రణే తు రాక్షసాన్ ప్రధావితా శూర్పణఖా పునస్తతః। వధం చ తేషాం నిఖిలేన రక్షసాం శశంస సర్వం భగినీ ఖరస్య సా॥౨౫॥ ఇతి శ్రీమదారణ్యకాండే - వింశస్సర్గః. ❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋

స పునః పతితాం దృష్ట్వా క్రోధాచ్ఛూర్పణఖాం ఖరః। ఉవాచ వ్యక్తయా వాచా తామనర్థార్థమాగతామ్॥౧॥ మయా త్విదానీం శూరాస్తే

హనిష్యామీత్యర్థః॥౧౦॥౧౧॥ క్రోధముత్పాద్యేత్యాదిశ్లోకత్రయస్య ప్రతీతికార్థః స్పష్టః॥వస్తుతస్తు॥ క్రోధేతి॥ సుమహాత్మనః సుమహానాత్మా శరీరం యస్య సః భర్తుః రాజ్ఞః-ఖరస్య క్రోధముత్పాద్య-త్వే ఏభిః రస్మాభిరితి-శుచైః హతస్తాడితో పిత్వం-ప్రాణాన్ సుమహాస్యస్యేవ-అత్ర హేతుః- కాహీతి- రణమూర్ధని ఏకస్య తే అగ్రతః స్థాతుం-బహూనామప్యస్మాకం కా శక్తిః శక్తిర్నాస్తి-తదా కిం పునః యోద్ధుమితి యోజనా- అతఏవ ఖరనిర్బంధేనాగతానామస్మాకమిత్యత్ర ప్యాకృష్యతే-పరిఘాదిభిరుపలక్షితానామస్మాకం ప్రాణాన్ వీర్యమిత్యాదిజాత్యేకవచనం-వీర్యాదికం చత్యక్ష్యసి-గర్భితణిచ్ - త్యాజయిష్యసి నసందేహః - అతఏవ హీతి సంబంధః.ఇతఃపరావృత్త్యగతానామస్మాకం-ఖరహస్తవధాద్వరం త్వద్ధస్తేనవధ ఇతిభావః॥౧౨॥౧౬॥తతఇతి॥శిలాశితాన్ శాణోపలేతీక్ష్ణీకృతాన్॥౧౭॥౧౮॥ గృహీత్వేతి॥ఆయమ్య కర్ణాంతమాకృష్య॥౧౯॥౨౧॥*ఉపగమ్యేతి॥సనిర్యాసా-వల్లరీ నిర్యాససహితా లతేవ॥టీ॥ కించిత్సంశుష్క-కించిదార్ద్ర శోణితం యస్యాస్సా సనిర్యాసా వల్లరీవ॥౨౩॥ ౨౪॥ నిపాతితానిత్యుత్తరసర్గసంగ్రహశ్లోకః॥౨౫॥ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యాయాం-వింశస్సర్గః సఇతి॥ అనర్థార్థం స్వకులస్యేతి శేషః॥౧॥౨॥భక్తాశ్చేతి॥భక్తాః అతఏవ మయ్యనురక్తాః- అతఏవ హితాః- అతఏవ మమ వచనం నకుర్యురితిన- కిం తు కుర్యురేవ-కిం

తుః కుర్యురేవేత్యర్థః॥౩॥కిమితి॥కిమేతదితివిస్మయే-యత్కృతే యస్యకృతే-కృతఇత్యవ్యయం-యన్నిమిత్తంలుఠసి - తస్యకారణం శ్రోతుమిచ్ఛామీత్యన్వయః॥౪॥అనాథవదితి॥విలపసీతి-కిమితిశేషః-వైక్లబ్యం కార్పణ్యం-ఇహమత్సమీపే॥౫॥ఇతీతి॥దుర్ధర్షా దుస్సాధ్యా॥౬॥ఖరోక్తమంగీకరోతి అస్మీత్యాదినా॥౭॥౧౦॥అహమస్మీతి॥సముద్విగ్నా భీతా-విషణ్ణా దుఃఖితా-సర్వతోభయదర్శినీ-సర్వత్ర రామప్రతిభాసవతీతి భావః॥౧౧॥విషాదేతి॥నక్రో గ్రాహః॥౧౨॥ క్రోధభీతిభ్యాం పూర్వోక్తమపి స్మృత్వా పునరాహ ఏతే చేతి॥౧౩॥మయీతి॥అనుక్రోశో దయా-శక్తిరితి తుల్యేతి శేషః॥౧౪॥ యదీతి॥ నిరపత్రపా నిర్లజ్జా-హృతకర్ణనాసాత్వాదితి భావః॥౧౫॥బుద్ధ్యేతి॥ప్రతిముఖే అగ్రే సబలస్స సైన్యః॥౧౬॥శూరమానీతి॥మిథ్యేతి-మిథ్యావచోభిరిత్యర్థః-ఆరోపితవిక్రమః కల్పితపరాక్రమః॥౧౭॥౧౮॥నిస్సత్త్వస్యేతి॥కీదృ

రాక్షసా రుధిరాశనాః । త్వత్ప్రియార్థం వినిర్దిష్టాః కిమర్థం రుద్యతే పునః॥౨॥భక్తాశ్చైవానురక్తాశ్చ హితాశ్చ మమ నిత్యశః । ఘ్నంతోఽపి న నిహంతవ్యా న నకుర్యుర్వచో మమ॥౩॥కిమేతచ్ఛ్రోతుమిచ్ఛామి కారణం యత్కృతే పునః । హా నాథేతి వినర్దంతీ సర్పవల్లుఠసి క్షితౌ॥౪॥ అనాథవద్విలపసి నాథే తు మయి సంస్థితే । ఉత్తిష్ఠోత్తిష్ఠ మా భైషీర్వైక్లబ్యం త్యజ్యతామిహ॥౫॥ఇత్యేవముక్తా దుర్ధర్షా ఖరేణ పరిసాంత్వితా । విసృజ్య నయనే సాస్రే ఖరం భ్రాతరమబ్రవీత్॥౬॥అస్మీదానీమహం ప్రాప్తా హృతశ్రవణనాసికా । శోణితౌఘపరిక్లిన్నా త్వయా చ పరిసాంత్వితా॥౭॥ ప్రేషితాశ్చ త్వయా వీర రాక్షసాస్తే చతుర్దశ । నిహంతుం రాఘవం క్రోధాన్మత్ప్రియార్థం సలక్ష్మణమ్॥౮॥ తే తు రామేణ సామర్షాః శూలపట్టసపాణయః । సమరే నిహతాస్సర్వే సాయకైర్మర్మభేదిభిః॥౯॥తాన్దృష్ట్వా పతితాన్భూమౌ క్షణేనైవ మహాబలాన్ । రామస్య చ మహత్కర్మ మహాంస్త్రాసోఽభవన్మమ॥౧౦॥ అహమస్మి సముద్విగ్నా విషణ్ణా చ నిశాచర । శరణం త్వాం పునః ప్రాప్తా సర్వతో భయదర్శినీ॥౧౧॥ విషాదనక్రాధ్యుషితే పరిత్రాసోర్మిమాలిని । కిం మాం న త్రాయసే మగ్నాం విపులే శోకసాగరే॥౧౨॥ఏతే చ నిహతా భూమౌ రామేణ నిశితైః శరైః । యేఽపి మే పదవీం ప్రాప్తా రాక్షసాః పిశితాశనాః॥౧౩॥ మయి తే యద్యనుక్రోశో యది రక్షస్సు తేషు చ । రామేణ యది శక్తిస్తే తేజో వాస్తి నిశాచర * దండకారణ్యనిలయం జహి రాక్షసకంటకమ్॥౧౪॥ యది రామం మమామిత్రం న త్వమద్య వధిష్యసి * తవ చైవాగ్రతః ప్రాణాంస్త్యక్ష్యామి నిరపత్రపా॥౧౫॥ బుద్ధ్యాహమనుపశ్యామి న త్వం రామస్య సంయుగే * స్థాతుం ప్రతిముఖే శక్తస్సబలశ్చ మహాత్మనః॥౧౬॥శూరమానీ న శూరస్త్వం మిథ్యారోపితవిక్రమః * మానుషౌ యౌ న శక్నోషి హంతుం తౌ రామలక్ష్మణౌ॥౧౭॥రామేణ యది శక్తిస్తే తేజో వాస్తి నిశాచర * దండకారణ్యనిలయం జహి తం కులపాంసన॥౧౮॥ నిస్సత్త్వస్యాల్పవీర్యస్య వాసస్తే కీదృశస్త్విహ * అపయాహి జనస్థానాత్త్వరితస్సహబాంధవః॥౧౯॥రామతేజోఽభిభూతో హి త్వం క్షిప్రం వినశిష్యసి * స హి తేజస్సమాయుక్తో రామో దశరథాత్మజః । భ్రాతా చాస్య మహావీర్యో యేన చాస్మి విరూపితా॥౨౦॥ఏవం విలప్య బహుశో రాక్షసీ ప్రథితోదరీ । క

తు తే-న నిహంతవ్యాః పరైర్హంతుమశక్యాః- ఘ్నంతోఽపి ఘాతుకా ఏవ-నిశ్చయే ద్వైఅపిశబ్దః॥౩॥ కిమేతదితి॥ కారణం శోకకారణం-యత్కృతే శోకనిమిత్తం॥౪॥ ౯॥ తానితి॥ రామస్య కర్మ చ-దృష్ట్వేత్యనుషజ్యతే॥౧౦॥అహమితి॥భీతా అత ఏవ సముద్విగ్నా కంపమానా-అత ఏవ విషణ్ణా దుఃఖితా-అత్ర హేతుః సర్వతోభయదర్శినీ సర్వత్ర శ్రీరామదర్శనాదితి భావః- రామేణేత్యాదిశ్లోకచతుష్టయస్య ప్రాతీతికార్థః స్పష్టః-వస్తుతస్తు- శూర్పణఖా రామం సన్నజహీతి - హితబుద్ధ్యా ఖరన్నివారయతి-రామేణేత్యాదినా-హే నిశాచర రామేణ- తే శక్తిః వీర్యం తేజో వాస్తి యది తథాపి అమిత్రఘ్నం దండకారణ్యనిలయం రామం త్వం న జహి-మా వధీః యది హానివ్యసితహితవాగ్రతోఽహం ప్రాణాంస్త్యక్ష్యామీతి సంబంధః-విచార్యమాణే తయోర్హానే నేతవ శక్తిరపి నాస్తీత్యాహ॥౧౧॥౧౫॥బుద్ధ్యేతి॥రామస్య ప్రతిముఖే అగ్రతః-స్థాతుం న శక్త ఇతి-బుద్ధ్యా పశ్యామి ఆలోచయామీతి సంబంధః-మహారణ ఇత్యుత్తరత్ర సంబంధః॥౧౬॥శూరేతి॥మహారణే యః మిథ్యారోపితవిక్రమః అత ఏవ శూరమానీ అత ఏవ న శూరః-అత ఏవ తౌ మానుషావపి హంతుం న శక్నోషీతి సంబంధః॥౧౭॥టీ॥కులపాంసన కులఘాతుక॥౧౮॥ * అపయాహి-అపసర్ప॥౧౯॥ఏవమసంగీకారే బాధకమాహ-రామ తేజ ఇతి॥౨౦॥ ౨౧॥ ఏవమితి॥ ప్రథితోదరీ విస్తృతోదరీ స్థూలోదరీతి యావత్॥౨౨॥ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరా

శఇతి-అత్యంతాయోగ్యఇత్యర్థః॥౧౯॥౨౧॥ఏవమితి॥వితతోదరీప్రహారార్థంవిస్తృతోదరీ-అత్రద్వావింశతిశ్లోకాః॥౨౨॥ఇతిశ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - రత్నమేఖలాఖ్యానే - ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే - ఏకవింశస్సర్గః. ********************************

అథఖరస్యయుద్ధోద్యోగః ... -ఏవమిత్యాది॥ ఆధర్షితఃఅవమానితః-ఖరఃదారుణః-ఖరతరంపరుషతరం॥౧॥తవేతి॥ లవణాంభఃలవణసముద్రాంభః - ఉత్థితంపర్వణ్యుచ్ఛ్రితం॥౨॥ ... ఆత్మదుశ్చరితైరేవహతస్సన్ అద్యప్రాణాన్విమోక్ష్యతి-తంరామంనగణయే॥౩॥ బాష్పఇతి॥ సంహ్రియతాంనివర్త్యతాం-సదనమేవసాదనం ... పరశ్వధేతి॥ పరశ్వధఃకుఠారః-మందప్రాణస్యఅల్పప్రాణస్యఉష్ణార్థమిదముక్తం. రక్తవర్ణత్వార్థంచ॥౫॥ సేతి॥ మాఖ్యాత్ అవ్యవస్థితచిత్తతయాపునఃప్రశశంస॥౬॥అముమర్థంవిశదయతి॥తయేతి॥౭॥ చతుర్దశేత్యాదిశ్లోకత్రయమేకంవాక్యం॥ చతుర్దశసహస్రాణిసంతీతిశేషః-ఘోరాణాంఘోరరూపాణాంలోకహింసావిహారాణాంజనవధైకలీలానాం-మహాస్యానాం-వికృతముఖానామితియావత్ -ఉదీర్ణానాంగర్వితానాం- సర్వోద్యోగంసర్వప్రకారైరుద్యోగం-సర్వాయుధవాహనాదిభిరుద్యోగమిత్యర్థః॥౧౦॥ఉపస్థాపయమేతి॥శక్తీఃఆయుధవిశేషాన్॥౧౧॥అగ్రఇతి॥పౌలస్త్యానాంపులస్త్యవంశ్యానా

రాభ్యాముదరంహత్వారురోదభృశదుఃఖితా॥౨౨॥ఇతి శ్రీమదారణ్యకాండే.ఏకవింశస్సర్గః. ****************************

ఏవమాధర్షితశ్శూరశ్శూర్పణఖ్యాఖరస్తదా। ఉవాచరక్షసాంమధ్యేఖరఃఖరతరంవచః॥౧॥తవావమానప్రభవఃక్రోధోయమతులోమమ।
నశక్యతేధారయితుంలవణాంభఇవోత్థితమ్॥౨॥నరామంగణయేవీర్యాన్మానుషంక్షీణజీవితమ్।ఆత్మదుశ్చరితైఃప్రాణాన్హతోయోద్యవిమోక్ష్యతి
౩॥ బాష్పస్సంహ్రియతామేవసంభ్రమశ్చవిముచ్యతామ్। అహంరామంసహభ్రాత్రానయామియమసాదనమ్॥౪॥పరశ్వధహతస్యాద్యమంద
ప్రాణస్యసంయుగే।రామస్యరుధిరంరక్తముష్ణంపాస్యసిరాక్షసి॥౫॥సాప్రహృష్టావచశ్శ్రుత్వాఖరస్యవదనాచ్చ్యుతమ్।ప్రశశంసపునర్మౌర్ఖ్యా
ద్భ్రాతరంరక్షసాంవరం॥౬॥తయాపరుషితఃపూర్వంపునరేవప్రశంసితః।అబ్రవీద్దూషణంనామఖరస్సేనాపతింతదా॥౭॥చతుర్దశసహస్రాణిమమ
చిత్తానువర్తినామ్। రక్షసాంభీమవేగానాంసమరేష్వనివర్తినామ్ * నీలజీమూతవర్ణానాంఘోరాణాంక్రూరకర్మణామ్।లోకహింసావిహా
రాణాంబలినాముగ్రతేజసామ్ * తేషాంశార్దూలదర్పాణాంమహాస్యానాంమహౌజసామ్। సర్వోద్యోగముదీర్ణానాంరక్షసాంసౌమ్యకార
య॥౧౦॥ఉపస్థాపయమేక్షిప్రంరథంసౌమ్యధనూంషిచ। శరాంశ్చిత్రాంశ్చఖడ్గాంశ్చశక్తీశ్చవివిధాశ్శితాః॥ ౧౧॥ అగ్రేనిర్యాతుమిచ్ఛామిపౌల

మాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయామారణ్యకాండవ్యాఖ్యాయాం - ఏకవింశస్సర్గః. ********************************

ఏవమితి॥ఆధర్షితఃకోపాదవమానితః-ఖరస్తీక్ష్ణగుణః॥౧॥తవేతి॥అత్మనీతిపదాధ్యాహారః-తథాచాత్మని-కోపోధారయితుంనశక్యతఇత్యన్వయః-, లవణాంభఇవోల్బణం-ప్రణమితిశేషః- ప్రణేనిక్షిప్తంలవణయుక్తమంభఇవధారయితుంనశక్యతఇత్యర్థః-ఉదితమితిపాఠేఉదితంన్యస్తం-ఉత్థితమితిపాఠే-ఉల్బణమితియావత్॥౨॥ నేతి॥ఆత్మదుశ్చరితైఃస్వకీయదుష్కృతైఃవిరూపకరణరూపైః॥౩॥బాష్పఇతి॥సంభ్రమఃభయం-తవావమానప్రభవఇత్యాదిశ్లోకచతుష్టయస్యవాస్తవార్థస్తు-తవావమానప్రభవఃత్వత్సంబంధ్యవమానోత్పన్నః- మయి- త్వయాకృతావమానప్రభవఇత్యర్థః-క్రోధఃధారయితుంనశక్యతే-కించమానుషంచవీర్యాత్ మచ్ఛౌర్యాత్-క్షీణజీవితంనగణయే-తమహంజేతుంనశక్నోమీత్యర్థః-సరామఏవ- ప్రాణాన్మదీయప్రాణాన్- మోక్ష్యతిమోక్షయిష్యతీత్యర్థః-అతః-హేదుర్భగే- ఆత్మదుశ్చరితైఃస్వాపచారవ్యాపారైః-అద్యఅయఃమచ్ఛ్రాభావహావిధిః-హతః-త్వన్నిమిత్తంమమైశ్వర్యం-క్షీణజీవితంచనష్టమితిభావః - ఇతఃపరంబాష్పస్సంహ్రియతాం-సంభ్రమశ్చవిముచ్యతాం.అహం- భ్రాత్రాసహరామంప్రతియామి-యమసాదనంచయామినసందేహఇత్యర్థః॥౪॥పరశ్వధేతి॥ తతఃపరంరామస్య-పరశ్వధహతస్యరామసంబంధిపరశ్వధేనహతస్యమందప్రాణస్య-భూతలేపతితస్యమమేతిశేషః హేరాక్షసిశోణితంపాస్యసీతిసంబంధః॥౫॥౬॥తయేతి॥ పునఃప్రశంసితఃత్వమేవసకలరక్షశ్శ్రేష్ఠఇత్యాది॥౭॥చతుర్దశేతి॥చతుర్దశసహస్రాణిసంతీతిశేషః॥౮(౯) తేషామితి॥ఉదీర్ణానాందృప్తానాం - సర్వోద్యోగంసర్వప్రకారేణోద్యోగంచతురంగబలసర్వాయుధసామగ్రీసహితత్వేనోద్యోగం-కారయేత్యన్వయః॥౧౦॥౧౧॥అగ్రఇతి॥వస్తుతస్తు-దుర్వినీతస్యదుష్టేఘాపనీతస్య-రామస్య- అ

మా॥ గో-రణకోవిదో హంగంతుమిచ్ఛామీత్యన్వయః-రామస్యరణజ్ఞత్వాత్ పౌలస్త్యానాంవధార్థమితిదైవీవాక్ భావిసూచనీ॥౧౨॥ఇతీతి॥ శబలైః నానావర్ణైః॥ ని॥శబలైతాశ్చకర్బురఇత్యమరః - మహారథంసదశ్వైర్యుక్తమాచచక్షుఇత్యన్వయః॥౧౩॥తమిత్యాది॥ తప్తకాంచనంపరిశుద్ధకాంచనం - అసంబాధంవిస్తీర్ణం-కూబరః యుగంధరః॥ని॥కూబరస్తుయుగంధరఇత్యమరః-మత్స్యైరిత్యాది- మంగళైః మంగళావహైః-అలంకారకరైరిత్యర్థః-కాంచనైః కాంచనవికారైః - ఇదంవిశేషణద్వయంమత్స్యాదిసర్వవిశేషణం-నిస్త్రింశః అసిః॥౧౬॥౧౮॥తతఇతి॥ రాక్షసంరాక్షససంబంధి॥౧౯॥ ముద్గరైరిత్యాది॥ ముద్గరః లోహమయగదా-పట్టసః పట్టయమితిద్రమిడనామయుక్తఆయుధవిశేషః-తోమరః వల్లయమితిద్రమిడనామయుక్తః-శక్తిః ఈట్టీతిద్రమిడనామకః-పరిఘః-కుండాకాతడీతిద్రమిడనామా - అతిమాత్రైః మహద్భిః-వజ్రైః అష్టాశ్రైరాయుధైః॥౨౨॥తాం స్త్వితి॥ కించిజ్జగామ- సేనాసంమర్దాదితిభావః-ఖరానుజ్ఞాభావాద్వా॥౨౩॥ తతఇతి॥ మతింసమ్మతిం-యాత్రాభిప్రాయమితియావత్॥౨౪॥సచోదితఇతి॥శబ్దేననేమిఘోషేణప్రదిశః విదిశః॥౨౫॥ప్రవృద్ధమన్యురితి॥మహాబలః జంఝూమారుతః॥ని॥జంఝూవాతోమహాబలఇతినిఘంటుః-తద్వాన్-అర్శఆద్యచ్ జంఝూమారుతప్రేరితఇత్యర్థః-మహానిలఇత్యపిపాఠః-అశ్మవర్షవాన్ అశ్మవర్షోద్యుక్తఇత్యర్థః-ఘనంఉపరితతమేఘం॥౨౬॥ ఇతిశ్రీగోవిందరాజవిరచితే-శ్రీరామాయణభూషణే-రత్నమేఖలాఖ్యానే-ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే - ద్వావింశస్సర్గః. ❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖

స్థ్యానాంమహాత్మనామ్। వధార్థందుర్వినీతస్యరామస్యరణకోవిదః॥ ౧౨॥ ఇతితస్యబ్రువాణస్యసూర్యవర్ణంమహారథమ్। సదశ్వైశ్శబలైర్యుక్తమాచచక్షేథదూషణః॥౧౩॥తంమేరుశిఖరాకారంతప్తకాంచనభూషణమ్। హేమచక్రమసంబాధంవైడూర్యమయకూబరమ్॥ మత్స్యైః పుష్పైర్ద్రుమైశ్శైలైశ్చంద్రసూర్యైశ్చకాంచనైః।మంగళైఃపక్షిసంఘైశ్చతారాభిరభిసంవృతమ్॥ధ్వజనిస్త్రింశసంపన్నంకింకిణీకవిరాజితమ్। సదశ్వయుక్తంసోమర్షాదారురోహఖరోరథమ్॥౧౬॥నిశామ్యతురథస్థంతంరాక్షసాభీమవిక్రమాః।తస్థుస్సంపరివార్యైనందూషణంచమహాబలమ్॥౧౭॥ఖరస్తుతాన్మహేష్వాసాన్ఘోరవర్మాయుధధ్వజాన్।నిర్యాతేత్యబ్రవీద్దృష్ట్వారథస్థస్సర్వరాక్షసాన్॥౧౮॥తతస్తద్రాక్షసంసైన్యంఘోరవర్మాయుధధ్వజమ్। నిర్జగామజనస్థానాన్మహానాదంమహాజవమ్॥౧౯॥ముద్గరైః పట్టసైశ్శూలైస్సుతీక్ష్ణైశ్చపరశ్వధైః।ఖడ్గైశ్చక్రైశ్చహస్తస్థైర్భ్రాజమానైశ్చతోమరైః॥ శక్తిభిః పరిఘైర్ఘోరైరతిమాత్రైశ్చకార్ముకైః।గదాసిముసలైర్వజ్రైర్గృహీతైర్భీమదర్శనైః॥ రాక్షసానాంసుఘోరాణాంసహస్రాణిచతుర్దశ।నిర్యాతానిజనస్థానాత్ఖరచిత్తానువర్తినామ్॥౨౨॥తాంస్త్వభిద్రవతోదృష్ట్వారాక్షసాన్భీమవిక్రమాన్। ఖరస్యాపిరథఃకించిజ్జగామతదనంతరమ్॥౨౩॥తతస్తాన్శబలానశ్వాంస్తప్తకాంచనభూషితాన్।ఖరస్యమతిమాజ్ఞాయసారథిస్సమచోదయత్॥౨౪॥సచోదితోరథశ్శీఘ్రంఖరస్యరిపుఘాతినః।శబ్దేనాపూరయామాసదిశశ్చప్రదిశస్తదా॥ ౨౫॥ప్రవృద్ధమన్యుస్తుఖరఃఖరస్వనోరిపోర్వధార్థంత్వరితోయథాంతకః। అచూచుదత్సారథిమున్నదన్ఘనంమహాబలోమేఘఇవాశ్మవర్షవాన్॥౨౬॥ఇతిశ్రీమదారణ్యకాండే - ద్వావింశస్సర్గః.

గో-పౌలస్త్యానాంరాక్షసానాంవధార్థంనిర్యాతుమిచ్ఛామీతిసంబంధః॥౧౨॥ఇతీతి॥శబలైశ్చిత్రవర్ణైః-రథముపస్థితమితిశేషః॥ ౧౩॥ తమితి॥ వైడూర్యమయౌకూబరౌ యుగంధరౌ యస్యసః-అసంబాధంసమ్మర్దరహితం(౧౪)మత్స్యైరితి॥ శోభార్థంవిరచితైః కాంచనైః స్వర్ణకలితైః-ఏతచ్చమత్స్యాదౌసర్వత్రయోజ్యం మంగళైరలంకారప్రయోజకైః-సర్వత్రవిచిత్రితైరితిశేషః॥ ధ్వజేతి॥అమర్షాత్క్రోధాదారురోహేతిపరాజయసూచనం-క్రోధః కార్యవిభంగాయేతిశకునశాస్త్రే॥టీ॥ధ్వజేతి॥నిస్త్రింశః ఖడ్గః॥౧౬॥నిశామ్యేతి॥రథస్థంఖరం-నిశామ్యదృష్ట్వా॥౧౭॥౧౮॥తతఇతి॥రక్షసామిదంరాక్షసం సైన్యం-నిర్జగామేతిసంబంధః॥౧౯॥ముద్గరైరిత్యాదిశ్లోకత్రయమేకంవాక్యం॥వజ్రైః వజ్రాయుధతుల్యైః-ముద్గరాదిభిరుపలక్షితానాంరాక్షసానాంచతుర్దశసహస్రాణినిర్యాతానీత్యన్వయః పునరప్యత్రరక్షసాంచతుర్దశసహస్రాణీత్యుక్తిః-పూర్వంఖరేణోక్తసంఖ్యాప్రదర్శనార్థమితిభావః॥టీ॥ముద్గరః లగుడః(స్థూలమైనగుండు)పట్టసః లోహదండః తీక్ష్ణధారఆయుధవిశేషః-తోమరః(ఈటె)౨౧॥౨౫॥ ప్రవృద్ధేతి॥ఉన్నదన్నుచ్చైర్నాదంకుర్వన్ అశ్మవర్షవాన్-మహాబలోమేఘః- ఉపరివిద్యమానంఘనంమేఘమివాచూచుదదిత్యన్వయః॥౨౬॥ఇతిశ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయామారణ్యకాండవ్యాఖ్యాయాం - ద్వావింశస్సర్గః. ❖❖❖❖

అథయుద్ధాయప్రయాతస్యఖరస్యఉత్పాతవర్ణనంత్రయోవింశే-తస్మిన్యాతఇత్యాది॥అశివంఅశుభావహం.శోణితోదకంరక్తవర్ణజలం- తుములఃసంకులః- గర్దభారుణఃగర్దభవద్ధూసరః॥౧॥ నిపేతురితి॥ నిపేతుఃస్ఖలితాః-రథయుక్తాఃరథేబద్ధాః-పుష్పచితేపుష్పైఃనిబిడే-యదృచ్ఛయాదైవగత్యా॥ ౨ ॥ సూర్యపరివేషమాహ-శ్యామమితి॥సర్వత్రశ్యామంపర్యంతేప్రాంతేరుధిరంరుధిరవర్ణం-అలాతచక్రప్రతిమమితిహ్రస్వత్వముచ్యతే- పరివేషణంపరివేషః - పరిగృహ్యపరితోవ్యాప్య॥౩॥ తతఇతి॥సముచ్ఛ్రితంఉన్నతం-ధ్వజముపాగమ్య-సమాక్రమ్యపరిక్రమ్యతస్థౌ॥౪॥జనస్థానేతి॥ ఖరస్వనాఃపరుషస్వనాః-విస్వరాన్ వికృతస్వరాన్ మాంసమదంతీతిమాంసాదాః॥౫॥వ్యాజహ్రురితి॥ప్రదీప్తాయాందిశిసూర్యసన్నిహితదిశీత్యర్థః-శివాఃసృగాలాః- ఘోరాఃజ్వాలముఖాః॥౬॥ప్రభిన్నేతి॥ ప్రభిన్నాఃఇంద్రచ్ఛిన్నపక్షాః-తోయశోణితధారిణఃశోణితతోయధారిణః-పరనిపాతః-అనాకాశంఅప్రకాశం ఛన్నమితియావత్. వలాహకాఃమేఘాః॥౭॥ బభూవేతి॥ ఉద్ధతంసాంద్రం॥౮॥క్షతజేతి॥ క్షతజార్ద్రసవర్ణాభా-క్షతజేనరక్తేనార్ద్రాంసిక్తంయత్ పటాదికంతత్తుల్యాభా.కాలంవినాస్వకాలంవినా-సంధ్యాబభౌ- మేఘేష్వితిశేషః॥ ఖరస్యేతి॥పూర్వంసూర్యాధిష్ఠితదిశిశివారుతముక్తం-అధునాఖరస్యాభిముఖముచ్యతే- ఘోరమృగాఃశ్వాపదాదయః- కంకాఃస్థూలకాయాః భయంకరాఃమృతపశునరాదిభక్షణశీలాఃపక్షివిశేషాః॥౯॥ సేనాభిముఖశివారుతమాహనిత్యేతి॥యుద్ధేనిత్యమశుభకరాఃఅశుభశంసినః- ఘోరనిదర్శనాఃఘోరఫలకనిదర్శనాః - శివాఃగోమాయవః॥ని॥స్త్రియాంశివాభూరిమాయగోమాయుమృగధూర్తకాఇత్యమరః-జ్వాలాముద్గిరంతీతిజ్వాలోద్గారీణితైః-ఆననైః-ఉపలక్షణేతృతీయా॥౧౦॥ కబంధఇతి॥పరిఘవత్ పరిఘాయుధవదాభాసతఇతిపరిఘాభాసః-కబంధఃశిరశ్శూన్యమనుష్యకాయః-భాస్కరాంతికేసూర్యసమీపే-దృశ్యతేఅదృశ్యత-తథోక్తంకామందకీయే॥ సూర్యదృష్టకబంధాదిరకస్మాన్మేఘవాహనఇతి-కబంధాకారమేఘఖండఇతియావత్ -మహానగ్రహోయస్యసమహాగ్రహః-స్వర్భానుఃరాహుః

తస్మిన్యాతేజనస్థానాదశివంశోణితోదకమ్।అభ్యవర్షన్మహామేఘస్తుములోగర్దభారుణః॥ ౧ ॥ నిపేతుస్తురగాస్తస్యరథయుక్తామహాజవాః। సమే పుష్పచితేదేశేరాజమార్గేయదృచ్ఛయా॥౨॥శ్యామంరుధిరపర్యంతంబభూవపరివేషణమ్ । అలాతచక్రప్రతిమంపరిగృహ్యదివాకరమ్॥౩॥తతోధ్వజముపాగమ్యహేమదండంసముచ్ఛ్రితమ్ ।సమాక్రమ్యమహాకాయస్తస్థౌగృధ్రస్సుదారుణః॥౪॥జనస్థానసమీపేతుసమాగమ్యఖరస్వనాః।విస్వరాన్వివిధాంశ్చక్రుర్మాంసాదామృగపక్షిణః॥౫॥ వ్యాజహ్రుశ్చప్రదీప్తాయాందిశిభైరవస్వనమ్ । అశివంయాతుధానానాంశివాఘోరామహాస్వనాః॥౬॥ప్రభిన్నగిరిసంకాశాస్తోయశోణితధారిణః ।ఆకాశంతదనాకాశంచక్రుర్భీమావలాహకాః॥౭॥ బభూవతిమిరంఘోరముద్ధతంరోమహర్షణమ్ । దిశోవావిదిశోవాపినచవ్యక్తంచకాశిరే॥౮॥క్షతజార్ద్రసవర్ణాభాసంధ్యాకాలంవినాబభౌ । ఖరస్యాభిముఖానేదుస్తదాఘోరాశ్శివాఃఖగాః * కంకగోమాయుగృధ్రాశ్చచుక్రుశుర్భయశంసినః॥౯॥ నిత్యాశుభకరాయుద్ధేశివాఘోరనిదర్శనాః* నేదుర్బలస్యాభిముఖంజ్వాలోద్గారిభిరాననైః॥౧౦॥కబంధఃపరిఘాభాసోదృశ్యతేభాస్కరాంతికే * జగ్రాహసూర్యంస్వర్భానురపర్వణిమహాగ్రహః॥ ౧౧ ॥ ప్రవాతిమారుతశ్శీ

తదితి॥ప్రయాతం-ణిచికర్మణిక్తః-తత్ బలం- సేనాయామిత్యర్థః-గర్దభారుణఃగర్దభఇవఅరుణోధూసరః॥౧॥నిపేతురితి॥పుష్పచితేపుష్పయుక్తే-రథయుక్తాఃరథేబద్ధాః-యదృచ్ఛయాదైవగత్యా॥౨॥శ్యామమితి॥రుధిరపర్యంతంరుధిరోరక్తవర్ణఃపర్యంతఃప్రాంతదేశోయస్యతత్ -అలాతచక్రప్రతిమమితి-తద్వద్వర్తులం ౩॥౪॥జనస్థానేతి॥విస్వరాన్ వికృతస్వరాన్॥౫॥వ్యాజహ్రురితి॥ప్రదీప్తాయాందిశిఉత్పాతవశాజ్జాజ్వల్యమానాయాం-శివాఃగోమాయవః-యాతుధానానాంరాక్షసానాంఅశివమమంగళసూచకంభైరవస్వనంవ్యాజహ్రురిత్యన్వయః॥౬॥ప్రభిన్నేతి॥ప్రభిన్నగిరిసంకాశాఃపరస్పరసంసక్తపర్వతసదృశాః- తోయశోణితధారిణఃతోయంశోణితమివధారయంతీతితథారక్తతుల్యంతోయంధారయంతీత్యర్థః-ఆకాశంఅనాకాశమవకాశం-చక్రుఃఆచ్ఛాదయామాసురిత్యర్థః॥౭॥ బభూవేతి॥ ఉద్ధతంసాంద్రం॥౮॥క్షతజేతి॥క్షతజార్ద్రసవర్ణాభారుధిరోక్షితేనవస్త్రేణసమానప్రభా-సంధ్యాకర్ణకాలంస్వకాలంవినా- ఖరస్యేతి- పూర్వందీప్తదిగాభిముఖ్యేనశివారుతాన్యుక్తాని-అధునాఖరాభిముఖ్యేనసైన్యాభిముఖ్యేనచేతిభేదాదపౌనరుక్త్యం ॥ టీ ॥ కంకఃశ్వేతగృధ్రః ॥ ౯ ॥ నిత్యేతి ॥ నిత్యమశుభకరాఃఅశుభశంసినః- ఘోరనిదర్శనాఃదుర్నిమిత్తదృష్టాంతభూతాః॥౧౦॥కబంధఇతి॥కబంధోధూమకేతుఃపరిఘాభాసఃపరిఘాయుధవిశేషః-తద్వద్భాసమానఇత్యర్థః॥టీ॥

అపర్వణి-ప్రతిపద్దర్శసంధిః పర్వ-తస్మాదన్యస్మిన్నపి కాలే. సూర్యం జగ్రాహ-తదాహ-వరాహమిహిరః-అపర్వణి తథా రాహుగ్రహణం చంద్రసూర్యయోరితి॥౧౧॥ ప్రవాతీతి॥ ప్రవాతి ప్రతికూలో వాతి-ఉత్పేతుః ప్రచకాశిరే-ఖద్యోతసప్రభాః జ్యోతిరింగణసమానకాంతయః॥౧౨॥ సంలీనేతి॥ సంలీనాః జలాంతర్గతాః- పుష్పఫలైర్వినా బభూవుః-గళితపుష్పాదికా బభూవురిత్యర్థః॥౧౩॥ ఉద్ధూతేతి॥ ఉద్ధూతః ఉత్క్షిప్తః-జలధరారుణః మేఘవద్ధూసరః-చీచీకూచీతిశబ్దానుకారః వాశ్యంత్యః శబ్దం కుర్వంత్యః॥౧౪॥ ఉల్కా ఇతి॥ ఉల్కానిర్ఘాతౌ జ్యోతిర్వాయువిశేషౌ-అత్ర వరాహమిహిరః॥ శ్లో॥ ఉల్కా-శిరసి విశాలా నిపతంతీ వర్ధతే తను ప్రభయా। పవనాభిహతా గగనాదవనౌ చ యదా సమాపతతి॥ భవతి తదా నిర్ఘాతస్స చ పాపో దీర్ఘఖగవిరుత ఇతి॥ ౧౫॥ ఖరస్యేతి॥ అవసజ్జత అవాసజ్జత- గద్గదకంఠతయా ప్రతిబద్ధోభూదిత్యర్థః॥ ౧౬॥ సాస్రేతి॥ రుజా పీడా॥ ని॥ స్త్రీరుగ్రుజా చోపతాపరోగవ్యాధిగదామయా ఇత్యమరః - మోహాత్ అజ్ఞానాత్ -నన్యవర్తత - ఏవమనేకదుర్నిమిత్తదర్శనేపి యుద్ధగమనాన్నన్యవర్తతేత్యర్థః॥౧౭॥ తానీతి॥ ఉత్థితాన్ ఉద్భూతాన్- రోమహర్షణాన్ రోమాంచకరాన్-భయజనకానిత్యర్థః. తదుక్తం సాహిత్యచింతామణౌ॥ శ్లో॥ ఉల్కానిపాతనిర్ఘాతవ్యాళవ్యాఘ్రాదిదర్శనైః। ఉత్పన్నస్సహసా చిత్తవిక్షోభస్త్రాస ఇష్యతే॥ నేత్రసంమీలనోత్కంపగాత్రసంకోచగద్గదైః। వైవర్ణ్యస్వేదరోమాంచస్తంభాద్యైరనుభావ్యత ఇతి॥ ప్రహసన్నిత్యనేన గర్వస్సూచ్యతే॥౧౮॥ తత్కార్యప్రతిజ్ఞామాహ-మహోత్పాతానితి॥ తథా చోక్తం చింతామణౌ॥ శ్లో॥ కులరూపవయోవిద్యాబలైశ్వర్యధనాదిభిః। యో భవేదాత్మనశ్శ్లాఘా స గర్వ ఇతి కథ్యతే॥ ఉద్ధ్రివావేతు ణావజ్ఞా ప్రతిజ్ఞాతిర్యవేదిహేతి॥ దుర్బలానివ పురుషాన్

గ్రస్తం నిష్ప్రభోభూద్దివాకరః * ఉత్పేతుశ్చ వినా రాత్రిం తారాః ఖద్యోతసప్రభాః॥౧౨॥ సంలీనమీనవిహగా నళిన్యశ్శుష్కపంకజాః * తస్మిన్ క్షణే
బభూవుశ్చ వినా పుష్పఫలైర్ద్రుమాః॥౧౩॥ ఉద్ధూతశ్చ వినా వాతం రేణుర్జలధరారుణః * చీచీకూచీతి వాశ్యంత్యో బభూవుస్తత్ర శారికాః॥ ౧౪॥
ఉల్కాశ్చాపి సనిర్ఘాతా నిపేతుర్ఘోరదర్శనాః * ప్రచచాల మహీ సర్వా సశైలవనకాననా॥౧౫॥ ఖరస్య చ రథస్థస్య నర్దమానస్య ధీమతః * ప్రా
కంపత భుజస్సవ్యస్స్వరశ్చాస్యావసజ్జత॥౧౬॥ సాస్రా సంపద్యతే దృష్టిః పశ్యమానస్య సర్వతః * లలాటే చ రుజా జాతా న చ మోహాన్న్యవర్తత॥
౧౭॥ తాన్ సమీక్ష్య మహోత్పాతానుత్థితాన్ రోమహర్షణాన్ * అబ్రవీద్రాక్షసాన్ సర్వాన్ ప్రహసన్ స ఖరస్తదా॥౧౮॥ మహోత్పా
తానిమాన్ సర్వానుత్థితాన్ ఘోరదర్శనాన్ * న చింతయామ్యహం వీర్యాద్బలవాన్ దుర్బలానివ॥౧౯॥ తారా అపి శరైస్తీక్ష్ణైః పాతయామి నభ
స్థలాత్ * మృత్యుం మరణధర్మేణ సంక్రుద్ధో యోజయామ్యహం॥ ౨౦॥ రాఘవం తం బలోత్సిక్తం భ్రాతరం చాస్య లక్ష్మణమ్ * అహత్వా సా

స్వర్భానుః రాహుః॥౧౧॥ ప్రవాతీతి॥ ప్రతికూల ఇతి శేషః * ఉత్పేతురితి॥ ఖద్యోతసప్రభాః ఖద్యోతసన్నిభాః- ఉత్పేతురుత్పన్నాః * తస్మిన్నితి॥ జలధరారుణః సంధ్యామేఘవదరుణ ఇత్యర్థః-చీచీకూచీత్యనుకరణశబ్దో వాశ్యంత్యః శబ్దం కుర్వంత్యః॥౧౫॥ ఖరస్యేతి॥ స్వరశ్చాస్యావసజ్జత-హీనస్స్వరోభూత్॥ ౧౬॥ సాస్రా దుర్నిమిత్తరూపాశ్రుసమేతా- సాస్రమితి పాఠే క్రియావిశేషణం రుజా వేదనా-తథాపీతి శేషః-నన్యవర్తత యుద్ధయాత్రాయా ఇతి శేషః॥౧౮॥ * మహోత్పాతానితి॥ దుర్బలాన్ జనానివ॥-౨౦॥ రాఘవమితి॥ బలోత్సిక్తం బలాధికం అహత్వా-ఉపావర్తితుం నోత్సహ ఇతి సంబంధః. వస్తుతస్తు- అహత్వా నోపావర్తితుముత్సహ ఇత్యనేన హత్వైవోపావర్తితుముత్సహ ఇత్యభిప్రాయః హంతుమసమర్థః-అతో నోపావర్తత ఇతి వ్యజ్యతే॥ టీ॥ నను రామస్య అమానుషచరిత్రం జ్ఞాత్వాయుద్ధాగమనవేళాయాం స్వస్య దుర్నిమిత్తాని దృష్ట్వా చ ఖరో నిర్భీకః ప్రహృష్టః కిమర్థమభూదిత్యాశంకాయాముచ్యతే-పురా తు యాజ్ఞవల్క్యాసుతాత్మవేనశస్త్రాః పునరనుగృహీతా రాత్రౌ సత్వమోహాయ- తే చ ఖరదూషణత్రిశిరసో బభూవుః. తచ్చాపనివృత్త్యర్థం శివస్త్రీగుణాత్మకేరామేస్వాం శంఖరాదివధకాలే న్యవేశయత్ - తస్మాచ్చాపవిముక్తిర్భవిష్యతీతి తద్వాసనావశాత్ ప్రమోదో జాత ఇత్యవిరోధః- శేషధర్మస్థభీష్మయుధిష్ఠిరసంవాదకథాత్రానుసంధేయా॥౨౧॥ యన్నిమిత్తమితి॥ యా శూర్పణఖా నిమిత్తం యస్య విపర్యయస్య స తథోక్తః-విపర్యయో నాశః-సా భగినీత్యర్థః-యన్నిమిత్తమితి-వస్తుతస్తు రామస్య లక్ష్మణస్య చ జయ ఇతి శేషః- మమ మ-విపర్యయః నాశశ్చ యన్నిమిత్తః యా శూర్పణఖా నిమిత్తం యస్య సః- సా భగినీ-తయోస్తాభ్యాం మృతస్య మమేతి శేషః. రుధిరం పీత్వా సకామాస్తు॥ ౨౨॥ ఏవం రామా

౨౦॥ రాఘవమితి॥ ఉక్త్వా కృత్వంగర్వితః॥౨౧॥౨౨॥ సమీయురితి॥ సమీయుః సంగతాః-సహితాః లోకహితపరాః పుణ్యకర్మణః పుణ్యకర్మాణః దీర్ఘా భావఆర్షః॥౨౮॥ స్వస్తీత్యాది॥ లోకానామభిసంగతా ఇతి-యేలోకానామభిసంగతాః అనుకూలాః తేభ్యోపిస్వస్త్యస్త్విత్యర్థః-జయతాంజయతు-ఆర్షమాత్మనేపదం- సంఖ్యేయుద్ధే-చక్రహస్తోవిష్ణుః వా ... సేనాం-గతాయుషాంగంతుముద్యుక్తాయుషాం-ఏతత్ స్వస్తీత్యాదివాక్యం - అన్యచ్చరాఘవజయవిషయకం వాక్యంబ్రువాణాః పరమర్షయః ... దేవతాశ్చజాతకౌతూహలాస్సంతః-రాక్షసానాంవాహినీందదృశురితిసంబంధః॥౩౦॥ రథేనేతి॥ వేగాత్ రథవేగాత్ -వినిస్సృతః గతః॥౩౧॥ శ్యేనేత్యాది॥ శ్యేనగామ్యాదయో ద్వాదశఖరామాత్యాః॥౩౩॥౩౪॥ సేతి॥ సమరాభికామాయుద్ధేప్సుః గ్రహాణాముంగారకాదీనాం॥౩౫॥ ఇతిశ్రీగోవిందరాజవిరచితే-శ్రీరామాయణభూషణే-రత్నమేఖలాఖ్యానే-అరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే- త్రయోవింశస్సర్గః. ❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖

అథరామస్యయుద్ధసన్నాహశ్చతుర్వింశే-ఆశ్రమమిత్యాది॥ ఔత్పాతికానితి స్వార్థేఠక్ ॥౧॥౨॥ ఇమానితి॥ సర్వభూతాపహారిణః సర్వభూతాపహారసూచకాన్-ప్రకృతేతు.సర్వరాక్షసాన్ సంహర్తుముద్యతానితియోజనా॥౩॥ అమీఇతి॥ రుధిరమయ్యోధారాః యేషాం తేరుధిరధారాః-ఖరస్వనాన్ ఘోరస్తనితాని-వివర్తం

యస్మై స్త్రిమ్మోప్నపావర్తితుముత్సహే॥౨౧॥ సకామాభగినీ మేస్తుపీత్వాతురుధిరంతయోః * యస్నిమిత్తస్తురామస్యలక్ష్మణస్యవిపర్యయః॥౨౨॥ నక్వచిత్ప్రాప్తపూర్వోమేసంయుగేష్వపరాజయః * యుష్మాకమేతత్ప్రత్యక్షంనానృతంకథయామ్యహమ్॥౨౩॥ దేవరాజమపి క్రుద్ధోమత్తైరావతయాయినమ్ * వజ్రహస్తంరణేహన్యాంకింపునస్తౌకుమానుషౌ॥౨౪॥ సాతస్యగర్జితంశ్రుత్వా రాక్షసస్యమహాచమూః * ప్రహర్షమతులంలేభేమృత్యుపాశావపాశితా॥౨౫॥ సమీయుశ్చమహాత్మానోయుద్ధదర్శనకాంక్షిణః * ఋషయోదేవగంధర్వాస్సిద్ధాశ్చసహచారణైః॥ సమేత్యచోచుస్సహితాస్తేన్యోన్యంపుణ్యకర్మణః॥౨౮॥ స్వస్తిగోబ్రాహ్మణేభ్యోస్తులోకానాంయేభిసంగతాః। జయతాంరాఘవస్సంఖ్యేపౌలస్త్యాన్ రజనీచరాన్ * చక్రహస్తోయథాయుద్ధేసర్వానసురపుంగవాన్। ఏతచ్చాన్యచ్చబహుశోబ్రువాణాః పరమర్షయః * జాతకౌతూహలాస్తత్రవిమానస్థాశ్చదేవతాః। దదృశుర్వాహినీం తేషాంరాక్షసానాంగతాయుషామ్॥౩౦॥ రథేనతుఖరోవేగాదుగ్రసైన్యోవినిస్సృతః। తందృష్ట్వా రాక్షసంభూయోరాక్షసాశ్చవినిస్సృతాః॥౩౧॥ శ్యేనగామీపృథుగ్రీవోయజ్ఞశత్రుర్విహంగమః। దుర్జయఃకరవీరాక్షఃపరుషఃకాలకార్ముకః * మేఘమాలీమహామాలీసర్పాస్యోరుధిరాశనః। ద్వాదశైతేమహావీర్యాః ప్రతస్థురభితఃఖరమ్॥౩౩॥ మహాకపాలస్స్థూలాక్షః ప్రమాథీత్రిశిరాస్తథా। చత్వారఏతేసేనాన్యోదూషణంపృష్ఠతోయయుః॥౩౪॥ సాభీమవేగాసమరాభికామామహాబలారాక్షసవీరసేనా। తౌరాజపుత్రౌసహసాభ్యుపేతామాలాగ్రహాణామివచంద్రసూర్యౌ॥౩౫॥ ఇతి శ్రీమదారణ్యకాండే - త్రయోవింశస్సర్గః. ❖ ❖ ❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖

ఆశ్రమంప్రతియాతేతుఖరేఖరపరాక్రమే। తానేవౌత్పాతికాన్ రామస్సహభ్రాత్రా దదర్శహ॥౧॥ తానుత్పాతాన్ మహాఘోరానుత్థితాన్ రోమహర్షణాన్। ప్రజానామహితాన్ దృష్ట్వా వాక్యంలక్ష్మణమబ్రవీత్॥౨॥ ఇమాన్ పశ్యమహాబాహోసర్వభూతాపహారిణః। సముత్థితాన్ మహోత్పాతాన్ సంహర్తుంసర్వరాక్షసాన్॥౩॥ అమీరుధిరధారాస్తువిసృజంతఃఖరస్వనాన్। వ్యోమ్నిమేఘావివర్తంతేపరుషాగర్ద

త్స్వపురణంనిశ్చిత్యాపి యుయుత్సుస్సన్-స్వసేనాధైర్యోత్పాదకానివాక్యాన్యాహ-నక్వచిదిత్యాదినా॥౨౩॥ దేవరాజమితి॥ కుమానుషౌ కుత్సితమానుషరూపేణావతీర్ణౌ-వినశ్యతః నాసత్యం॥౨౪॥ సాతస్యేతి॥ మృత్యుపాశావపాశితా అవపాశితా బద్ధా॥౨౫॥౩౧॥ శ్యేనేతి॥ శ్యేనగామ్యాదయోద్వాదశఖరామాత్యాః॥౩౨॥౩౫
******* ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీ రామాయణతత్వదీపికాఖ్యాయామారణ్యకాండవ్యాఖ్యాయాం - త్రయోవింశస్సర్గః. *******
ఆశ్రమమితి॥ ఔత్పాతికానుత్పాతాన్-స్వార్థేఠక్॥౧॥ తానితి॥ ప్రజానామహితాన్-అత్రప్రజాశబ్దేనప్రకృతత్వాద్రాక్షసా ఏవోచ్యంతే॥౨॥ ఇమానితి॥ సర్వభూతాపహారిణః సర్వరాక్షసవినాశసూచకానితియావత్॥౪॥ ఏవంరాక్షసానాందుర్నిమిత్తాన్యుక్త్వా-స్వస్య-జయసూచకానినిమిత్తాన్యాహ॥ సధూమాఇతి॥ మ

తే సంచరంతి॥౪॥సఘూమా ఇతి॥ ప్రతాపానలోద్యుక్తా ఇతి భావః-అతఏవ మమ యుద్ధాభినందినః-రుక్మపృష్ఠాని స్వర్ణమయపృష్ఠాని-చాపా నిధనూంషి॥ని॥ అథాస్త్రీ యాం ధనుశ్చాపౌ విత్యమరః- వివేష్టంతే చలంతి-యుద్ధసన్నద్ధాని భవంతీత్యర్థః-ఆత్మనశ్చాపద్వయం.లక్ష్మణస్యైకమితి బహువచనం॥౫॥యాదృశా ఇతి॥యాదృశాః ప్రసిద్ధాః-పూర్వం కృతసంవాదా ఇత్యర్థః-అగ్రతః అవ్యవహితోత్తరకాలే- నోఽభయమితి సువాక్॥౬॥ సంప్రహార ఇతి॥ సుమహాన్ సంప్రహారః యుద్ధం-బాహుః దక్షిణః.సన్నికర్షే అవ్యవహితోత్తరకాలే॥౭॥ స్వముఖప్రసాదాదేస్స్వయంద్రష్టుమశక్యత్వేన స్వసమానసుఖే లక్ష్మణే నిదర్శయతి॥సప్రభమితి॥ ముఖప్రసాదఫలం వ్యతిరేకముఖేనాహ-ఉద్యతానామితి॥౯॥౧౦॥అనాగతేతి॥ ఆపదం నిమిత్తవశాచ్ఛంకమానేన.శుభం ఆపత్పరిహారం ఇచ్ఛతా-విపశ్చితా దూరదర్శినా పురుషేణ-అనాగతవిధానం అనాగతస్య భావినోఽనర్థస్య - విధానం ప్రతివిధానం కర్తవ్యం॥౧౧॥తస్మాదితి॥గృహీత్వా రక్షిత్వేన గృహీత్వా- పాదపసంకులాం వృక్షావృతాం॥౧౨॥ అహమేవ యోత్స్యామీతి వక్తుముద్యతం ప్రత్యాహ-ప్రతికూలితుమితి॥ ఇదం వాక్యం ప్రతికూలితుం నేచ్ఛామి-మయా శాపితోఽసీతి వక్తవ్యే - మమ పాదాభ్యామిత్యుక్తిర్లక్ష్మణవ్యవహారానుసారేణ॥౧౩॥త్వన్నివర్తనం న త్వదశక్త్యా-కింతు మునిభ్యః ప్రతిజ్ఞాతానామేవ తద్వధః కర్తవ్య ఇత్యాశయేనాహ-త్వం హీతి॥ ౧౪॥ ఏవమితి॥ దుర్గాం అన్యైర్దురాసదాం॥౧౫॥ తస్మిన్నితి॥ హంతేతి హర్షే-నిర్యుక్తం-నిశ్చయేన ఉపాయశ్చింతిత ఇత్యర్థః॥ని॥ యోగస్సన్నహనోపాయధ్యానసంభారుణా॥౪॥

సధూమాశ్చ శరాస్సర్వే మమ యుద్ధాభినందితాః।రుక్మపృష్ఠాని చాపాని వివేష్టంతే చ లక్ష్మణ॥౫॥యాదృశా ఇహ కూజంతి పక్షిణో వనచారిణః।అగ్రతో నో భయం ప్రాప్తం సంశయో జీవితస్య చ॥౬॥సంప్రహారస్తు సుమహాన్ భవిష్యతి న సంశయః । అయమాఖ్యాతి మే బాహుస్స్ఫురమాణో ముహుర్ముహుః * సన్నికర్షే తు నశ్శూర జయం శత్రోః పరాజయమ్॥ ౭॥ సప్రభం చ ప్రసన్నం చ తవ వక్త్రం హి లక్ష్యతే * ఉద్యతానాం హి యుద్ధార్థం యేషాం భవతి లక్ష్మణ। నిష్ప్రభం వదనం తేషాం భవత్యాయుఃపరిక్షయః॥౯॥రక్షసాం నర్దతాం ఘోరశ్శ్రూయతే చ మహాధ్వనిః ।ఆహతానాం చ భేరీణాం రాక్షసైః క్రూరకర్మభిః॥౧౦॥అనాగతవిధానం తు కర్తవ్యం శుభమిచ్ఛతా । ఆపదం శంకమానేన పురుషేణ విపశ్చితా॥౧౧॥తస్మాద్గృహీత్వా వైదేహీం శరపాణిర్ధనుర్ధరః ।గుహామాశ్రయ శైలస్య దుర్గాం పాదపసంకులామ్॥౧౨॥ ప్రతికూలితుమిచ్ఛామి న హి వాక్యమిదం త్వయా ।శాపితో మమ పాదాభ్యాం గమ్యతాం వత్స మా చిరమ్॥౧౩॥త్వం హి శూరశ్చ బలవాన్ హన్యా హ్యేతాన్న సంశయః।స్వయం తు హంతుమిచ్ఛామి సర్వానేవ నిశాచరాన్॥౧౪॥ఏవముక్తస్తు రామేణ లక్ష్మణస్సహ సీతయా । శరానాదాయ చాపం చ గుహాం దుర్గాం సమాశ్రయత్॥౧౫॥తస్మిన్ ప్రవిష్టే తు గుహాం లక్ష్మణే సహ సీతయా ।హంత నిర్యుక్తమిత్యుక్త్వా రామః కవచమావిశత్॥౧౬॥స తేనాగ్నినికాశేన కవచేన విభూషితః। బభూవ రా

మయుద్ధాభినందితాః-యుద్ధే అభితో నంద ఆనందః ఏషాం సంజాత ఇతి తథోక్తాః - శ్రీరామగతో యుద్ధహర్షః- శరేషూపచర్యతే మమ యుద్ధహర్షసూచక ఇతి ఫలితార్థః-చాపాని వివేష్టంతే విశేషేణ వేష్టంతే అభిమంత్రితతత్తద్దేవతాసాన్నిధ్యాచ్చాపేషు స్వయమేవ శరాస్సంసక్తా భవంతీత్యర్థః॥౫॥యాదృశా ఇతి॥అగ్రతః అస్మాకం పురత ఇత్యర్థః-వనచారిణః-యాదృశాః-సౌమ్యాః పక్షిణః కూజంతి-తాదృశైస్సునిమిత్తైః - నోఽస్మాకం-అభయం ప్రాప్తం-చకారాదసురాణాం జీవితస్య సంశయశ్చ ప్రాప్త ఇత్యర్థః॥౬॥సంప్రహార ఇతి॥ సంప్రహారో రణః-స్వస్య జయసూచకం నిమిత్తాంతరం-దర్శయతి॥అయమితి॥ బాహుః కర్త్రా దక్షిణ ఇతి శేషః-సన్నికర్షే సమీపే॥౭॥న కేవలం మమైవ జయసూచకం-తవాప్యస్తీత్యాహ ॥ సప్రభమితి॥యుద్ధార్థముద్యతానాం-యేషామాయుఃక్షయో భవతి భవిష్యతి తేషాం వదనం నిష్ప్రభం భవతి నైవమస్మాకమితి భావః॥౧౦॥అనాగతేతి॥అనాగతస్య ఆగమిష్యతః అనిష్టస్యేత్యర్థః-ప్రతివిధానం-పరిహారః కేనేత్యత ఆహ॥ఆపదమితి॥౧౧॥తస్మాదితి॥ శైలస్య గుహాం ఆశ్రమం హిత్వేతి శేషః-దుర్గాం అన్యైర్గంతుమశక్యాం॥౧౨॥ప్రతికూలితుమితి॥ ఇదం వాక్యం-త్వయా ప్రతికూలితుం ప్రతికూలయితుం నేచ్ఛామి-మూలకర్తృకేషు తు ముని తియద్యపి-తథాపి-భోక్తుమనుజానాతీతివత్ క్వచిద్భిన్నకర్తృకేష్వపి తుమునిష్యతే - ప్రతికూలితమితి పాఠే త్వయా ప్రతికూలితం త్వత్కర్తృక ప్రాతికూల్యవద్వాక్యం నేచ్ఛామీత్యర్థః॥౧౩॥౧౫॥హంతేతి హర్షే- నిర్యుక్తం అస్మదుక్తం లక్ష్మణేన నిర్యుక్తం నితరాం యుక్తం కృతమిత్యుక్త్వా రామః కవచమావిశత్-ధృతవానిత్యర్థః॥౨౦॥స్వస్తీతి॥స్వస్తి గోబ్రాహ్మణేభ్య ఇతి-యే లోకానామభిసంగతాః-లోకపాలనాయాభిసంగతాః-ఉద్యుక్తాస్తేభ్యో బ్రాహ్మణేభ్యః-

గతియుక్తిప్సిత్యసురః-ఆవిశత్ ప్రావిశత్ -అధారయదిత్యర్థః॥౧౬॥ సతేనేతి॥ అత్రోపమాలంకారేణతుణేనరక్షఃక్షయోద్ధ్వస్యతే॥౧౭॥ ౧౮॥ తతోదేవా ఇత్యాది॥పూర్వ్వస్సర్గేసమాగమనముక్తం-అత్ర సన్నిధానం-చారణాః దేవజాతివిశేషాః-లోకే త్రైలోక్యే-బ్రహ్మర్షిసత్తమాః భృగ్వాదయః- పుణ్యకర్మణః పుణ్యకర్మాణః॥౨౦॥స్వస్తీత్యాది॥లోకానాం యేఽభిసంగతా ఇతి యే లోకానామభిసంగతాః అనుకూలాః-తేభ్యోఽపి స్వస్త్యస్త్విత్యర్థః-దేవాదయస్సమేత్య స్వస్తీత్యాద్యూచుః తపవైముక్త్వా కథం యుద్ధం భవిష్యతీత్యంతం పునః ప్రోచురితిసంబంధః ॥ ౨౩ ॥ ఇతీతి॥రాజర్షయః దేవత్వం ప్రాప్తాః-యద్వాప్వా నప్రసీభూతాః - సగణాః సపరికరాః॥౨౪॥ఆవిష్టమితి॥సంగ్రామశిరసి యుద్ధాగ్రే॥౨౫॥రూపమితి॥రామస్య రూపం రుద్రస్య రూపమివ బభూవ॥౨౬॥తతఇతి॥నిర్హ్రాదః శబ్దః-వర్మ కవచం- అనీకం సేనా॥౨౭॥ సింహనాదమిత్యాది॥అన్యోన్యమభిగర్జతాం-అహమేవ శత్రుం హనిష్యామీతి జల్పతామిత్యర్థః-విస్ఫారయతాం జ్యాశబ్దం కుర్వతాం-అభీక్ష్ణశః భృశం- జృంభతాం జృంభమాణానాం-ముదేనోద్గచ్ఛతామిత్యర్థః-విప్రఘుష్టస్వనానాం- ఘోషోగుంజానాఖ్యధ్వనివిశేషః॥ని॥ ఘోషోగుంజనముంజనే ఇతి వైజయంతీ- భావేనిష్ఠాత ద్రూపస్వనవతామిత్యర్థః॥౨౯॥ తేనేతి॥ శ్వాపదాః హింస్రా వ్యాఘ్రాదయః-యత్ర నిశ్శబ్దం శబ్దాభావః-అవ్యయం విభక్తీత్యాదినా అవ్యయీభావః- తం దేశం-దుద్రువురిత్యన్వయః-పృష్ఠతః పశ్చాద్భాగః॥౩౦॥తత్త్వితి॥సముపసర్పత సముపాసర్పత్ .గంభీరం ఇతరదుష్ప్రవేశం॥౩౧॥రామోఽపీతి॥ఉత్థితం ఉద్యుక్తం॥౩౨॥ వితత్యేతి॥ వితత్య కించిద్బాణవిసర్పణం కృత్వేత్యర్థః॥ని॥ వితతం సంహితస్యేషోః కించిదేవ విసర్పణమితి వైజయంతీ-తూణ్యోః పృష్ఠపార్శ్వద్వయబద్ధయోః-ఆహారయదిత్యనేనకరుణామూర్తిరప్యాశ్రితకంటకోద్ధారణాయ క్రోధమారోపయామాసేతి గమ్యతే-భీమం ధనురుద్ధృత్య తూణ్యోశ్శరాంశ్చోద్ధృత్య వితత్య సర్వరక్షసాం

మస్తిమిరే విధూమోఽగ్నిరివోత్థితః॥౧౬॥స చాపముద్యమ్య మహచ్ఛరానాదాయ వీర్యవాన్ । బభూవావస్థితస్తత్ర జ్యాస్వనైః పూరయన్ దిశః॥౧౭॥
తతో దేవాస్సగంధర్వాస్సిద్ధాశ్చ సహచారణైః । సమేయుశ్చ మహాత్మానో యుద్ధదర్శనకాంక్షిణః * ఋషయశ్చ మహాత్మానో లోకే బ్రహ్మర్షిసత్తమాః । సమేత్య చోచుస్సహితా అన్యోన్యం పుణ్యకర్మణః॥౨౦॥స్వస్తి గోబ్రాహ్మణేభ్యోఽస్తు లోకానాం యేఽభిసంగతాః । జయతాం రాఘవో యుద్ధే పౌలస్త్యాన్ రజనీచరాన్ * చక్రహస్తో యథా యుద్ధే సర్వానసురపుంగవాన్ । ఏవముక్త్వా పునః ప్రోచురాలోక్య చ పరస్పరమ్ * చతుర్దశ సహస్రాణి రక్షసాం భీమకర్మణామ్ । ఏకశ్చ రామో ధర్మాత్మా కథం యుద్ధం భవిష్యతి॥౨౩॥ఇతి రాజర్షయస్సిద్ధాస్సగణాశ్చ ద్విజర్షభాః । జాతకౌతూహలాస్తస్థుర్విమానస్థాశ్చ దేవతాః॥౨౪॥ఆవిష్టం తేజసా రామం సంగ్రామశిరసి స్థితమ్ । దృష్ట్వా సర్వాణి భూతాని భయాద్విప్రవ్యథిరే తదా॥౨౫॥రూపమప్రతిమం తస్య రామస్యాక్లిష్టకర్మణః । బభూవ రూపం క్రుద్ధస్య రుద్రస్యేవ మహాత్మనః॥౨౬॥తతో గంభీరనిర్హ్రాదం ఘోరవర్మాయుధధ్వజమ్ । అనీకం యాతుధానానాం సమంతాత్ప్రత్యదృశ్యత॥ ౨౭ ॥సింహనాదం విసృజతామన్యోన్యమభిగర్జతామ్ * చాపాని విస్ఫారయతాం జృంభతాం చాప్యభీక్ష్ణశః । విప్రఘుష్టస్వనానాం చ దుందుభీంశ్చాపి నిఘ్నతామ్ * తేషాం సుతుములశ్శబ్దః పూరయామాస తద్వనమ్॥౨౯॥ తేన శబ్దేన విత్రస్తాశ్శ్వాపదా వనచారిణః * దుద్రువుర్యత్ర నిశ్శబ్దం పృష్ఠతో నావలోకయన్॥౩౦॥ తత్త్వనీకం మహావేగం రామం సముపసర్పత * ధృతనానాప్రహరణం గంభీరం సాగరోపమమ్॥౩౧॥రామోఽపి చారయన్ చక్షుస్సర్వతో రణపండితః * దదర్శ ఖరసైన్యం తద్యుద్ధాభిముఖముత్థితమ్॥౩౨॥వితత

స్వస్త్యస్తు-క్షేమమస్తు-స్వస్తి గోబ్రాహ్మణానాం చేతి పాఠే-అర్థత్వాన్న చతుర్థీ-యే లోకానామభిసంగతాః- హవిర్ముఖేన అనుకూలా భవంతీత్యర్థః - తదుక్తం॥శ్లో॥అగ్నౌ ప్రాస్తాహుతిస్సమ్యగాదిత్యముపతిష్ఠతే।ఆదిత్యాజ్జాయతే వృష్టిః వృష్టేరన్నం తతః ప్రజా ఇతి * ॥టీ॥ చక్రహస్తో విష్ణుః॥ ౨౩ ॥ ౨౫ ॥ రూపమితి॥ రుద్రస్యేవ మహాత్మన ఇతి - జగత్సంహారణార్థముద్యుక్తస్య ప్రళయకాలరుద్రస్య రూపం యద్వత్ తద్వత్ ఖరాదివధార్థముద్యుక్తస్య రామస్య రూపమపి బభూవేత్యర్థః తదుక్తం స్కాందే॥ శ్లో ॥రుద్రతేజోవిలసితం దృష్ట్వా రామకళేబరం । శంఖం చ క్రంచ శూలం చ పినాకం ఖేటమేవ చ ॥ ఖట్వాంగం ఘంటాం చ డమరుం బాణపాశాంకుశం తథా । చాపం వజ్రం చ ఖడ్గం చ పరశుం త్రాసకారణం॥జయుః శ్రియం చ గంగాం చ దదృశుస్సిద్ధచారణా ఇతి॥౨౬॥౩౨॥వితత్యేతి॥ ధనుర్వితత్య-ఆరోప్య-కో

వధార్థం క్రోధమాహారయదిత్యన్వయః॥౩౩॥౩౪॥తస్యేతి॥దక్షస్యేతి క్రోధాతిశయమాత్రే దృష్టాంతః॥౩౫॥౩౬॥తదితి॥కవచసూర్యకిరణయోస్సామ్యం-నీలాభ్రాణాంరక్షసాంచ కార్ముకవత్త్వం ధ్వజవత్త్వం చ తుల్యం- మేఘే ఉత్పాత ధ్వజసంభవాత్. అత్ర సార్ధసప్తత్రింశచ్ఛ్లోకాః॥౩౭॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే- శ్రీరామాయణభూషణే-రత్నమేఖలాఖ్యానే-ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే-చతుర్వింశస్సర్గః. ************************************

తుములయుద్ధం పంచవింశే - అవష్టబ్ధేత్యాది॥ ధన్యత ఇతి ధనుః- ధనధాన్య ఇత్యస్మాద్ధాతోః భృమృశీఙ్ త్సరి త్సరితనిధని మిమసిజ్జిభ్య ఉః ఇత్యౌణాదిక సూత్రేణ ఉ ప్రత్యయః ధనుషా చ ధను ... ధనురివాజనివక్ర ఇతి కవికావ్యప్రయోగశ్చ॥౧॥తమితి॥చోద్యతామితి రథ ఇతి శేషః॥౨॥౩॥తం త్వితి॥నిష్పతితం యుద్ధోన్ముఖం- సచివాః శ్యేనగామ్యాదయః॥౪॥ స ఇతి॥లోహితాంగః అంగారకః॥౫॥తత ఇతి॥ అర్దయిత్వా పీడయిత్వా-మహానాదం ననాద-చకారేత్యర్థః॥౬॥తత స్తమితి॥ భీమధన్వానం-ధనుషశ్చేత్యనఙ్ సమాసాంతః-శస్త్రైః ఆయుధైః॥౭॥శస్త్రమాయుధలోహయోరిత్యమరః॥౮॥ ముద్గరైరితి॥ ముద్గరైః స్థూలగదాభిః- ప్రాసైః కుంతైః-రోషతత్పరాః క్రోధపరవశాః॥౮॥తత ఇతి॥ వలాహకసంకాశాః మేఘతుల్యాః-కూటం శృంగం-అభ్యధావంత అభిముఖ్యేనాధావంత॥౯॥ తే రామ ఇతి॥ శైలేంద్రమివేత్యుపమానేన రామస్య నిర్భీకత్వముక్తం॥౧౦॥స తైరిత్యాద్యర్ధమేకాన్వయం॥౧౧॥తానీతి॥విశిఖైః బాణైః.ప్రతిజగ్రాహ ప్రతిరురోధ-నద్యోఘాన్ నదీప్రవాహాన్॥౧౨॥

త్యచధనుర్భీమం తూణ్యాశ్చోద్ధృత్య సాయకాన్ * క్రోధమాహారయ త్తీవ్రం వధార్థం సర్వరక్షసామ్॥౩౩॥దుష్ప్రేక్షస్సోభవత్క్రుద్ధో యుగాంతాగ్నిరివజ్వలన్ * తం దృష్ట్వా తేజసావిష్టం ప్రాద్రవన్ వనదేవతాః॥౩౪॥తస్య క్రుద్ధస్య రూపం తు రామస్య దదృశే తదా * దక్షస్యేవ క్రతుం హంతుముద్యతస్య పినాకినః॥౩౫॥ఆవిష్టం తేజసా రామం సంగ్రామశిరసి స్థితమ్ * దృష్ట్వా సర్వాణి భూతాని భయార్తాని ప్రదుద్రువుః॥౩౬॥ తత్కార్ముకైరాభరణైర్ధ్వజైశ్చ తైర్వర్మభిశ్చాగ్నిసమానవర్ణైః। బభూవ సైన్యం పిశితాశనానాం సూర్యోదయే నీలమివాభ్రబృందమ్॥౩౭॥

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే ఆరణ్యకాండే-చతుర్వింశస్సర్గః. ************* అవష్టబ్ధధనుం రామం క్రుద్ధం చ రిపుఘాతినమ్। దదర్శాశ్రమమాగమ్య ఖరస్సహ పురస్సరైః॥౧॥ తం దృష్ట్వా సశరం చాపముద్యమ్య ఖరనిస్వనమ్। రామస్యాభిముఖం సూతం చోద్యతామిత్యచోదయత్॥౨॥స ఖరస్యాజ్ఞయా సూతస్తురగాన్ సమచోదయత్। యత్ర రామో మహాబాహురేకో ధున్వన్ స్థితో ధనుః॥౩॥తం తు నిష్పతితం దృష్ట్వా సర్వే తే రజనీచరాః। నర్దమానా మహానాదం సచివాః పర్యవారయన్॥౪॥ స తేషాం యాతుధానానాం మధ్యే రథగతః ఖరః। బభూవ మధ్యే తారాణాం లోహితాంగ ఇవోదితః॥౫॥ తతశ్శరసహస్రేణ రామమప్రతిమౌజసమ్। అర్దయిత్వా మహానాదం ననాద సమరే ఖరః॥౬॥తత స్తం భీమధన్వానం క్రుద్ధాస్సర్వే నిశాచరాః। రామం నానావిధైశ్శస్త్రైరభ్యవర్షంత దుర్జయమ్॥౭॥ ముద్గరైః పట్టసైశ్శూలైః ప్రాసైః ఖడ్గైః పరశ్వధైః। రాక్షసాస్సమరే రామం నిజఘ్నూ రోషతత్పరాః॥౮॥ తే వలాహకసంకాశా మహానాదా మహౌజసః। అభ్యధావంత కాకుత్స్థం రథైర్వాజిభిరేవ చ * గజైః పర్వతకూటాభై రామం యుద్ధే జిఘాంసవః॥౯॥ తే రామే శరవర్షాణి వ్యసృజన్ రక్షసాం గణాః * శైలేంద్రమివ ధారాభిర్వర్షమాణా వలాహకాః॥౧౦॥ స తైః పరివృతో ఘోరై రాఘవో రక్షసాం గణైః॥౧౧॥ తాని ముక్తాని శస్త్రాణి యాతుధానైస్స రాఘవః। ప్రతిజగ్రాహ విశిఖైర్నద్యోఘానివ సాగరః॥౧౨॥ స తైః ప్రహరణైర్ఘోరైర్భిన్నగాత్రో న వివ్యథే। రామః ప్రదీప్తైర్బహుభిర్వజ్రైరివ మహాబలః॥౧౩॥ స విద్ధః క్షతజాదిగ్ధస్సర్వగాత్రేషు రాఘవః। బభూవ రామస్సంధ్యా

ధమిని-క్రోధమాహారయత్ ప్రాప్తవాన్॥౩౩॥తమితి॥ తేజసావిష్టం అతిరౌద్రతేజసా సంపన్నమిత్యర్థః॥౩౭॥ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం-శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయామారణ్యకాండవ్యాఖ్యాయాం-చతుర్వింశస్సర్గః. ❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖

అవష్టబ్ధధనుం అవలంబితశరాసనం ధనుశ్శబ్ద ఉకారాంతోప్యస్తి॥౧॥౩॥తమితి॥సచివాః- శ్యేనగామ్యాదయః॥౪॥స ఇతి॥లోహితాంగో భౌమః॥౫॥౮॥త ఇతి॥ వలాహకాః మేఘాః॥౯॥౧౧॥తానీతి॥తాని శస్త్రాణి-స్వవిశిఖైః- ప్రతిజగ్రాహ-అవరురోధ॥౧౨॥ స ఇతి॥ వజ్రైరివ మహాచల ఇతి వ్యస్తైకదేశదృష్టాంతః- వజ్రైరివ ప్రసిద్ధైః

స తైరితి॥ వజ్రైః అశనిభిః॥౧౩॥ స విద్ధ ఇతి॥ క్షతజాదిగ్ధః రుధిరాదిప్తః॥౧౪॥ విషేదురితి॥ బహుభిస్సహస్రైశ్చతుర్దశసహస్రైః॥౧౫॥ తత ఇతి ॥ మండలీకృతకార్ముకః ఆకర్ణాకర్షణేన మండలాకారీకృతధనుః-విశిఖాన్ బాణాన్ అర్ధచంద్రాగ్రబాణాన్-ప్రథమం శతశః అనంతరం సహస్రశః ససర్జేతి యోజనా॥ ౧౬॥ దురావారానితి॥ దురావారాన్ వారయితుమశక్యాన్-దుర్విషహాన్ దుస్సహాన్-కాలదండోపమాన్ యమదండతుల్యాన్ - అజిహ్మగాన్ అవక్రగామినః అస్ఖలితలక్ష్యకానిత్యర్థః-కంకపత్రాన్ బాణాన్॥ ని॥ కంకపత్రశరమార్గణబాణా ఇతి హలాయుధః॥౧౭॥ తే శరా ఇతి॥ ప్రాణానాదదుః- అమారయన్నిత్యర్థః-కాలకృతాః- యమముక్తా ఇత్యర్థః॥౧౮॥ భిత్త్వేతి॥ రుధిరాప్లుతా ఇతి విశేషణం దీప్తాగ్న్యుపమానసిద్ధ్యర్థం॥౧౯॥ అసంఖ్యేయా ఇతి॥ సాయకాః బాణాః॥ ౨౦ ॥ తైరిత్యాద్యర్ధత్రయమేకం వాక్యం॥ వర్మాణి కవచాని॥౨౧॥ హయానితి॥ కాంచనసన్నాహాన్ కాంచనాభరణాన్-రథయుక్తాన్ రథబద్ధాన్-సగజారోహాన్ సనిషాదాన్- సాదినః అశ్వారోహాన్-సదనమేవ సాదనం-స్వార్థేఽణ్॥౨౩॥ తత ఇతి॥ నాలీకాః నాళమాత్రశరాః-నారాచాః ఆయసశరాః-వికర్ణినః కర్ణిశరాః-భీమమితి క్రియావిశేషణం ॥ ౨౪ తత్సైన్యమితి॥ రామేణ కర్తా బాణైః-అర్దితం పీడితం-తత్సైన్యం సుఖం దుఃఖనివృత్తిం-అగ్నినా అర్దితం శుష్కం వనమివ న లేభే॥౨౫॥ కేచిదితి॥ పరమాయుధానితి శూలాదివిశేషణం॥౨౬॥ తానీతి॥ ఆవార్య నివార్య-శిరోధరానితి పుల్లింగత్వమార్షం-శిరోధరాంశ్చిచ్ఛేద- ప్రాణాన్ జహారేతి క్రమః॥౨౭॥ త ఇతి॥ సుపర్ణో గరుడః తస్య వాతేన పక్షానిలేన విక్షిప్తాః ఉన్మూలితాః-జగత్యాం భువి॥ ౨౮॥ అవశిష్టా ఇతి॥ తత్ర సైన్యేషు-అవశిష్టాః హతావశిష్టాః-విషణ్ణాః దుఃఖితాః- శరణార్థం రక్షణార్థమితి యావత్॥౨౯॥ తానితి॥ ఆదాయ ఖరసమీపగమనాన్నివర్త్య-అంతకః రుద్రపరాజితో యమః॥ ౩౦॥ నివృత్తా ఇతి ॥ నివృత్తాః యుద్ధాన్నివృత్తాః దూషణరూపా

భైర్దివాకర ఇవావృతః॥౧౪॥ విషేదుర్దేవగంధర్వాస్సిద్ధాశ్చ పరమర్షయః। ఏకం సహస్రైర్బహుభిస్తదా దృష్ట్వా సమావృతమ్॥౧౫॥ తతో రామస్సుసంక్రుద్ధో మండలీకృతకార్ముకః। ససర్జ విశిఖాన్ బాణాన్ శతశోఽథ సహస్రశః॥౧౬॥ దురావారాన్ దుర్విషహాన్ కాలదండోపమాన్ రణే। ముమోచ లీలయా రామః కంకపత్రానజిహ్మగాన్॥౧౭॥ తే శరాశ్శత్రుసైన్యేషు ముక్తా రామేణ లీలయా। ఆదదూ రక్షసాం ప్రాణాన్ పాశాః కాలకృతా ఇవ॥౧౮॥ భిత్త్వా రాక్షసదేహాంస్తాంస్తే శరా రుధిరాప్లుతాః। అంతరిక్షగతా రేజుర్దీప్తాగ్నిసమతేజసః॥౧౯॥ అసంఖ్యేయాస్తు రామస్య సాయకాశ్చాపమండలాత్। వినిష్పేతురతీవోగ్రా రక్షఃప్రాణాపహారిణః॥౨౦॥ తైర్ధనూంషి ధ్వజాగ్రాణి వర్మాణి చ శిరాంసి చ। బాహూన్ సహస్తాభరణానూరూన్ కరికరోపమాన్ * చిచ్ఛేద రామస్సమరే శతశోఽథ సహస్రశః॥ ౨౧॥ హయాన్ కాంచనసన్నాహాన్ రథయుక్తాన్ ససారథీన్ * గజాంశ్చ సగజారోహాన్ సహయాన్ సాదినస్తథా। పదాతీన్ సమరే హత్వా హ్యనయద్యమసాదనమ్॥౨౩॥ తతో నాలీకనారాచైస్తీక్ష్ణాగ్రైశ్చ వికర్ణిభిః। భీమమార్తస్వరం చక్రుర్భిద్యమానా నిశాచరాః॥౨౪॥ తత్సైన్యం నిశితైర్బాణైరర్దితం మర్మభేదిభిః। రామేణ న సుఖం లేభే శుష్కం వనమివాగ్నినా॥౨౫॥ కేచిద్భీమబలాశ్శూరాశ్శూలాన్ ఖడ్గాన్ పరశ్వధాన్। రామస్యాభిముఖం గత్వా చిక్షిపుః పరమాయుధాన్॥ ౨౬ ॥ తాని బాణైర్మహాబాహుశ్శస్త్రాణ్యావార్య రాఘవః। జహార సమరే ప్రాణాంశ్చిచ్ఛేద చ శిరోధరాన్॥౨౭॥ తే ఛిన్నశిరసః పేతుశ్ఛిన్నవర్మశరాసనాః। సుపర్ణవాతవిక్షిప్తా జగత్యాం పాదపా యథా॥౨౮॥ అవశిష్టాశ్చ యే తత్ర విషణ్ణాశ్చ నిశాచరాః। ఖరమేవాభ్యధావంత శరణార్థం శరార్దితాః॥౨౯॥ తాన్ సర్వాన్ పునరాదాయ సమాశ్వాస్య చ దూషణః। అభ్యధావత కాకుత్స్థం క్రుద్ధో రుద్రమివాంతకః॥౩౦॥ నివృత్తాస్తు పునస్సర్వే దూషణాశ్రయసంశ్రి

అనయోపమయా శ్రీరామస్యానకదాచిదపి తత్కృతవ్యథేతి సూచ్యతే॥౧౩॥ స ఇతి॥ క్షతజం రక్తం॥౧౪॥౧౫॥ తత ఇతి॥ ససర్జేతి-విశిఖాన్-బాణాన్-బాణసంజ్ఞాన్ శరాన్॥ ని॥ బాణాస్తు గతపత్త్రిణ ఇతి వైజయంతీ॥౧౬॥ దురావారానితి॥ దురావారాన్ అశక్యనివారణాన్ దుర్విషహాన్ సోఢుమశక్యాన్-కంకపత్రాన్ కంకపత్రసంజ్ఞాన్-శరాన్-అజిహ్మగాన్ అకుటిలగతీన్-అస్ఖలితలక్ష్యానిత్యర్థః॥౧౭॥ ౨౧॥ హయానితి॥ కాంచనసన్నాహాన్-కాంచనపరికరాన్-సాదినః-తురగారూఢాన్॥౨౩॥ తత ఇతి॥ నాలీకా ముఖమాత్రాయసస్సంయుక్తాశ్శరాః- నారాచాః-సర్వతః ఆయసాః-వికర్ణినః-ఉగ్రాంకుశాః॥౨౪॥౨౬॥ తేషామితి॥ ఆవార్య నివార్య॥౨౭॥ ౩౦॥ నివృత్తా ఇతి॥ దూషణాశ్రయసంశ్రితాః-దూషణమేవ ఆశ్రయం రక్షితారం సంశ్రితాః॥౩౧॥౩౯॥ యుగపదితి॥ విస్తీర్ణా-విశేషాచ్ఛాదనా॥౪౦॥ నిహతా ఇతి॥ క్షీణాః-కంఠగ

శ్రయేణనిర్భయాస్సంతః-అభ్యధావంతఅభిముఖమాజగ్ముః. ప్రాయశోనష్టాయుధత్వాత్సాలతాలేత్యాద్యుక్తం॥3౧॥శూలేత్యాది॥శస్త్రవర్షాణి-శరభిన్నాయుధవర్షాణీత్యర్థః-సృజంతఇతి-ఆసన్నితి శేషః॥3౨॥తదితి॥ రామస్యరక్షసాంచ-తుములంసంకులంమహాఘోరం-అతఏవరోమహర్షణంభయాతిరేకేణరోమహర్షంచ జనకం-అతఏవాద్భుతంతద్యుద్ధంపునరపిబభూవ॥33౪॥తఇత్యర్థమేకంవాక్యం॥ 3౪॥ ఇదమనువదన్నాహ-తైశ్చేత్యాదిశ్లోకద్వయమేకంవాక్యం॥ మహాబలస్స రామఃదిశోవిదిశశ్చ-తైరావృతాఃదృష్ట్వా.భైరవంభయంకరంనాదంకృత్వా-రాక్షసేషురాక్షసనిమిత్తం-గాంధర్వమస్త్రంధనుషిసంయోజయతసమయోజయత్-శరవర్షాభివర్షిభిఃశరవర్షకారిభిరిత్యర్థః॥3౬॥ తతఇతి॥ చాపమండలాత్ సంహితగాంధర్వాస్త్రాత్-ఆకర్ణాకృష్టత్వేనమండలీకృతాచ్చాపాన్నిర్యయుః సమాగతైస్సైర్బాణైర్దశదిశః-సర్వాఃఅన్యానాః-అవార్యంత॥3౭॥నాదదానమితి॥రాక్షసాఃరామస్యశరాదానాకర్షణమోచనానినాపశ్యన్-కింతుస్వహింసనమేవాపశ్యన్నితిక్రియాప్రధానోనిర్దేశః-యద్యపిగాంధర్వాస్త్రప్రయోగేవిచిత్రబాణనిర్గమోస్తి-తదస్మిన్ శ్లోకేనోచ్యతే - కింతుతదనంతరశ్లోకేపికేవలశరమోక్షఇతిజ్ఞేయం॥3౮॥శరాంధకారమితి॥ అంధకారమితిక్లీబత్వమార్షం-ప్రవమన్ఉద్గిరన్॥3౯॥ యుగపచ్ఛరనిర్గమస్సముత్ప్రేక్ష్యతే-యుగపదితి॥పతమానైఃపతద్భిః-ఏకకాలేశరహతైఃఏకకాలేభూమావపతద్భిః-ఏకకాలేపతితైశ్చరాక్షసైః-వసుధావికీర్ణావ్యాప్తాభూదితియుగపచ్ఛరనిర్గమనకార్యోక్తిః॥౪౦॥ అథహింసావైచిత్ర్యమాహ - నిహతాఇతి ॥ నిహతాఃకేవలంప్రహతాః- పతితాః అశనిపాతఇవభయేనభూమౌపతితాః - క్షీణాఃకంఠగతప్రాణాః - భిన్నాఃద్విధాకృతాః - ఛిన్నాఃఖండితావయవాః - విదారితాఃనృసింహేనహిరణ్యవదానాభికంఠముద్భిన్నశరీరాః - తత్రతత్రేత్యనేనకశ్చిద్భిన్నఃకశ్చిద్విదారితః- పునఃకశ్చిత్ భిన్నఇత్యేవంవిచిత్రశవత్వముక్తం॥౪౧॥ విత్రవధందర్శయతి-సోష్ణీషైరిత్యాదినా॥ సోష్ణీషైఃశిరోవేష్టనవద్భిః-ఉత్తమాంగైః కేవలశిరోభిః-నానారూపవిభూషణైరిత్యూరుజానూనాంవిశేషణం-సాధోరుకైరూరుభిఃసకటకైర్జానుభిశ్చేత్యర్థః-అనేకశోభిన్నైరితిహయాదిత్రయవిశేషణం-విచ్ఛిన్నైరితిచామరాదిసర్వవిశేషణం-విచిత్రైరితిశూలాదివిశేషణం-నానావిధైరితిచామరాదివిశేషణం-పూర్వోక్తైశ్శైత్రైర్వికీర్ణా-అతఏవభయంకరాభూదితియోజనా- ఏతావతాగ్రంథేనరామశరప్రభావాతిశయోదర్శితః-అస్మిన్సర్గేపంచచత్వారింశచ్ఛ్లోకాః॥౪౫॥ఇతిశ్రీగోవిందరాజవిరచితే-శ్రీరామాయణభూషణే-రత్నమేఖలాఖ్యానేఅరణ్యకాం

తాః। రామమేవాభ్యధావంతసాలతాలశిలాయుధాః॥3౧॥శూలముద్గరహస్తాశ్చచాపహస్తామహాబలాః।సృజంతశ్శరవర్షాణిశస్త్రవర్షాణిసంయుగే ✱ ద్రుమవర్షాణిముంచంతశ్శిలావర్షాణిరాక్షసాః॥3౨॥తద్బభూవాద్భుతంయుద్ధంతుములంరోమహర్షణమ్ ✱ రామస్యచమహాఘోరంపునస్తేషాంచరక్షసామ్॥33౪॥ తేసమంతాదభిక్రుద్ధారాఘవంపునరభ్యయుః॥3౪॥తైశ్చసర్వాదిశోదృష్ట్వాప్రదిశశ్చసమావృతాః ।రాక్షసైరుద్యతప్రాసైశ్శరవర్షాభివర్షిభిః ✱ సకృత్వాభైరవంనాదమస్త్రంపరమభాస్వరమ్।సంయోజయతగాంధర్వంరాక్షసేషుమహాబలః॥3౬॥తతశ్శరసహస్రాణినిర్యయుశ్చాపమండలాత్।సర్వాదశదిశోబాణైరవార్యంతసమాగతైః॥3౭॥నాదదానంశరాన్ఘోరాన్నముంచంతంశిలీముఖాన్ వికర్షమాణంపశ్యంతిరాక్షసాస్తేశరార్దితాః॥3౮॥శరాంధకారమాకాశమావృణోత్సదివాకరమ్ । బభూవావస్థితోరామఃప్రవమన్నివతాన్శరాన్॥3౯॥యుగపత్పతమానైశ్చయుగపచ్చహతైర్భృశమ్ । యుగపత్పతితైశ్చైవవికీర్ణావసుధాభవత్ ॥ ౪౦॥ నిహతాఃపతితాఃక్షీణాశ్ఛిన్నాభిన్నావిదారితాః । తత్రతత్రస్మదృశ్యంతేరాక్షసాస్తేసహస్రశః॥౪౧ ॥సోష్ణీషైరుత్తమాంగైశ్చసాంగదైర్బాహుభిస్తథా। ఊరుభిర్జానుభిశ్ఛిన్నైర్నానారూపవిభూషణైః ✱ హయైశ్చద్విపముఖ్యైశ్చరథైర్భిన్నైరనేకశః। చామరైర్వ్యజనైశ్ఛత్రైర్ధ్వజైర్నానావిధైరపి ✱ రామస్యబాణాభిహతైర్విచిత్రైశ్శూలపట్టసైః ।ఖడ్గైఃఖండీకృతైః ప్రాసైర్వికీర్ణైశ్చపరశ్వధైః ✱ చూర్ణితాభిశ్శిలాభిశ్చశరైశ్చిత్రైరనేకశః। విచ్ఛిన్నైస్సమరేభూమిఃవికీర్ణాభూద్భయంకరా॥౪౫॥ ఇతిశ్రీమదారణ్యకాండే - పంచవింశస్సర్గః. ✱✱✱✱✱✱✱✱✱✱✱✱✱✱✱✱✱✱✱✱✱✱✱✱✱✱✱✱

తప్రాసాః-ద్విన్నాఃద్విధాభూతశరీరాః-భిన్నాః-ఖండితావయవాః॥౪౧॥సోష్ణీషైరితి॥సోష్ణీషైఃశిరోవేష్టనసహితైః॥౪౫॥ఇతిశ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయామారణ్యకాండవ్యాఖ్యాయాం - పంచవింశస్సర్గః.

టీవ్యాఖ్యానే-పంచవింశస్సర్గః. ************** అథదూషణప్రముఖసర్వసైన్యవినాశష్షడ్వింశే. దూషణస్త్విత్యాద్యర్ధత్రయమేకంవాక్యం - నిరీక్ష్యేతి-ఖిన్నశ్చేత్యర్థః-భీమవేగాన్-భయంకరధావనాన్-అతఏవదురాసదాన్-పంచసహస్రానిత్యనేనపంచసాహస్రీపూర్వంహతేతివ్యజ్యతే॥౧॥ తఇతి॥ తంరామం॥౨॥ సఇతి॥ ప్రాణహరంఅస్మాకమితిశేషః-ప్రతిజగ్రాహ ప్రతిరురోధ-ధర్మాత్మేత్యనేనకూటయోధిత్వవ్యుదాసః॥౩॥ ప్రతిగృహ్యేతి॥ నిమీలితఇవర్షభ ఇత్యనేనశరవర్షేపినిర్వ్యథత్వమనాయాసత్వంచద్యోత్యతే॥౪॥ తతఇతి॥ క్రోధసమావిష్టఇతి-రామఇతిశేషః-ప్రదీప్తఇవతేజసేతి- తేజోయుక్తత్వేనప్రదీప్తఇవస్థితఇత్యర్థః-సహదూషణందూషణసహితం-దూషణఃఖరస్యసేనాపతిః॥౫॥౬॥ తతఇతి॥ చతుర్భిరితి.శరైరిత్యనుషంగః॥౭॥ హత్వేతి॥ తద్రక్షఃదూషణం - వక్షసివివ్యాధేతిసంబంధః॥౮॥ సఇతి॥ పరితోహన్యతేనేనేతిపరిఘః-తంపట్టైఃబంధనైః-పరవసోక్షితంశత్రుమేదస్సిక్తం॥౯॥ హృన్మేదస్తువపావసేత్యమరః- వజ్రాశనిసమస్పర్శం వజ్రంవజ్రాఖ్యరత్నంఅశనిఃవజ్రాయుధం-తదుభయసదృశకాఠిన్యం-పరగోపురదారణంపరేషాంశత్రూణాంయత్ గోపురంపురద్వారంతస్యదారణంభేదకం॥౧౦॥ పురద్వారంతుగోపురమిత్యమరః॥౧౧-౧౨॥ తస్యేతి॥ అభిపతమానస్యఅభిపతతఃసహస్తాభరణావిత్యనేనశౌర్యబిరుదవత్త్వంలక్ష్యతే॥౧౩॥ భ్రష్టఇతి॥ రణమూర్ధనిఛిన్నహస్తస్య-తస్యదూషణస్య-భ్రష్టఃహస్తాచ్చ్యుతః-మహాకాయఃమహాప్రమాణః-పరిఘఃశక్రధ్వజఇవాగ్రతఃపపాతేత్యన్వయః॥౧౪॥ సఇతి॥ కరాభ్యాంసహపపాతేత్యన్వయః-మనస్వీధీరః॥౧౫॥ తమితి॥ అపూజయన్ అస్తువన్॥౧౬॥ ఏతస్మిన్నితి॥ త్రీనేవాహ-మహాకపాలఇతి - కఃకిమాయుధంగృహీత్వాభ్యద్రవదిత్యత్రాహ-మహాకపాలఇతి॥౧౭॥ దృష్ట్వేతి॥ శితైః శ్మాణోల్లీఢైః-ప్రతిజగ్రాహ. తేషుబాణానర్పయామాసేత్యర్థః-యథాగృహంప్రాప్తానతిథీనుపచారైఃప్రతిగృహ్ణాతి.

దూషణస్తుస్వకంసైన్యంహన్యమానంనిరీక్ష్యసః । సందిదేశమహాబాహుర్భీమవేగాన్నిశాచరాన్ * రాక్షసాన్పంచసాహస్రాన్సమరేష్వనివర్తినః॥౧॥ తేశూలైఃపట్టిశైఃఖడ్గైశ్శిలావర్షైర్ద్రుమైరపి * శరవర్షైరవిచ్ఛిన్నంవవృషుస్తంసమంతతః॥౨॥ సద్రుమాణాంశిలానాంచ వర్షంప్రాణహరంమహత్ * ప్రతిజగ్రాహధర్మాత్మారాఘవస్తీక్ష్ణసాయకైః॥౩॥ ప్రతిగృహ్యచతద్వర్షంనిమీలితఇవర్షభః * రామఃక్రోధంపరంలేభేవధార్థంసర్వరక్షసామ్॥౪॥ తతఃక్రోధసమావిష్టఃప్రదీప్తఇవతేజసా * శరైరవాకిరత్సైన్యంసర్వతస్సహదూషణమ్॥౫॥ తతస్సేనాపతిఃక్రుద్ధోదూషణశ్శత్రుదూషణః * శరైరశనికల్పైస్తంరాఘవంసమవాకిరత్॥౬॥ తతోరామస్సుసంక్రుద్ధఃక్షురేణాస్యమహద్ధనుః * చిచ్ఛేదసమరేవీరశ్చతుర్భిశ్చతురోహయాన్॥౭॥ హత్వాచాశ్వాన్శరైస్తీక్ష్ణైరర్ధచంద్రేణసారథేః * శిరోజహారతద్రక్షస్త్రిభిర్వివ్యాధవక్షసి॥౮॥ సచ్ఛిన్నధన్వావిరథోహతాశ్వోహతసారథిః * జగ్రాహగిరిశృంగాభంపరిఘంరోమహర్షణమ్ । వేష్టితంకాంచనైఃపట్టైర్దేవసైన్యప్రమర్దనమ్ * ఆయసైశ్శంకుభిస్తీక్ష్ణైఃకీర్ణంపరవసోక్షితమ్ । వజ్రాశనిసమస్పర్శంపరగోపురదారణమ్॥౧౧॥ తంమహోరగసంకాశంప్రగృహ్యపరిఘంరణే । దూషణోభ్యద్రవద్రామంక్రూరకర్మానిశాచరః॥౧౨॥ తస్యాభిపతమానస్యదూషణస్యసరాఘవః । ద్వాభ్యాంశరాభ్యాంచిచ్ఛేదసహస్తాభరణౌభుజౌ॥౧౩॥ భ్రష్టస్తస్యమహాకాయఃపపాతరణమూర్ధని । పరిఘశ్ఛిన్నహస్తస్యశక్రధ్వజఇవాగ్రతః॥౧౪॥ సకరాభ్యాంవికీర్ణాభ్యాంపపాతభువిదూషణః । విషాణాభ్యాంవిశీర్ణాభ్యాంమనస్వీవమహాగజః॥౧౫॥ తందృష్ట్వాపతితంభూమౌదూషణంనిహతంరణే । సాధుసాధ్వితికాకుత్స్థంసర్వభూతాన్యపూజయన్॥౧౬॥ ఏతస్మిన్నంతరేక్రుద్ధాస్త్రయస్సేనాగ్రయాయినః । సంహత్యాభ్యద్రవన్రామంమృత్యుపాశావపాశితాః * మహాకపాలస్స్థూలాక్షఃప్రమాథీచమహాబలః । మహాకపాలోవిపులంశూలముద్యమ్యరాక్షసః * స్థూలాక్షఃపట్టిసంగృహ్యప్రమాథీచపరశ్వధమ్॥౧౮॥

౧॥ తఇతి॥ తంరామం॥౨॥ సఇతి॥ సరాఘవఃప్రతిజగ్రాహ-అవరురోధ॥౩-౮॥ ఆయసైరితి॥ వజ్రాశనిసమస్పర్శం-వజ్రతియాత్యేవనప్రతిహన్యతఇతివజ్రం - అశ్నాతిశత్రుజీవితమిత్యశనిః-తదుభయసమస్పర్శం॥౧౧॥ పరవసోక్షితంశత్రువసాక్లిన్నంపరగోపురదారణం-సురపురద్వారభేదకం॥౧౩॥ భ్రష్టఇతి॥ ఛిన్నహస్తస్య-తస్యాగ్రతః-పరిఘఃపపాతేత్యనుషజ్యతే॥౧౫॥ తమితిఅపూజయన్నస్తువన్॥౧౬॥ ఏతస్మిన్నితి॥ సంహత్యమిళిత్వా - పంచసాహస్రైర్బాణైరిత్యధ్యాహార్యం॥౧౮॥

తథేత్యర్థః॥౧౯॥ ప్రతిజగ్రాహేత్యుక్తం వివృణోతి. మహాకపాలస్యేత్యాదినా॥ ప్రమమాథ చూర్ణీచకారేత్యర్థః - చూర్ణశరీరత్వేదృష్టాంతతయోక్తం విటపీతి॥ ౨౦౧॥౨౩౧॥ అయమితి హనద్ఘ్నత॥౨౪౧॥ సేనాధ్యక్షా నేవాహ- శ్యేనగామీత్యాదినా॥౨౮॥ తతఇతి॥ వజ్రం వజ్రమణిః- తేజస్వీ రామఇతి శేషః॥౨౯॥ తఇతి॥ సధూమాఇవేత్య నేనదహనోన్ముఖత్వం వ్యజ్యతఇత్యంగారావస్థావ్యావృత్తిః-వజ్రాణీవేతి-వజ్రమస్త్రియామిత్యుభయలింగోవజ్రశబ్దః॥౩౦॥ రక్షసామితి॥ కర్ణినా కర్ణాకారశరేణ॥౩౧॥ తైరితి॥ ఛిన్నం ఖండితం- భిన్నం విదారితం- ఆదిగ్ధాః ఆలిప్తాః॥౩౨॥ తైస్త్వితి॥ రణాగ్రపతితత్వాతిశయాత్కుశసామ్యోక్తిః॥౩౩॥ క్షణేనేతి॥ నిరయప్రఖ్యం నరకతుల్యం- మాంసశోణితైః కృతః కర్దమః పంకో యస్యతత్తథా॥౩౪॥ చతుర్దశేతి॥ మానుషేణ భుజు నాపదాతినా- వాహనరహితేనేత్యద్భుతోక్తిః॥౩౫॥ తస్యేత్యాది॥ సైన్యస్య యుద్ధప్రవృత్తస్య- అతో రామస్యాపి తత్రాంతర్భావః- ఖరాదిత్రయం- శేషః అవశిష్టాంశ ఇత్యర్థః- శేషాస్సర్వేరాక్షసాహతా ఇత్యన్వయః- మహాసత్త్వా ఇత్యాదివిశేషణైర్మహారథా ఏవహతాః - క్షుద్రాః కేచన భీరవో నహతా ఇతి గమ్యతే- అతఏవోత్తరసర్గే హతశేషా ఇతివక్ష్యతి- లక్ష్మణస్యాగ్రజేనేతి రామస్యవిష్ణ్వర్ధాంశభాక్త్వేనాధికబలత్వోక్తిః॥౩౬॥ తతస్త్వితి॥ భీమబలం భీమసైన్యం- ఉద్యతాశనిః ఉద్యతవజ్రః॥౩౭॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే- శ్రీరామాయణభూషణే- రత్నమేఖలాఖ్యానే- ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే- షడ్వింశస్సర్గః. ******************************

త్రిశిరశ్శిరసాం ఛేదదృష్టాం తేనస్వసేవినాం। దుఃఖత్రయనిహంతారం లక్ష్మణాగ్రజమాశ్రయే॥ ఖరంత్విత్యాది॥ వాహినీపతిః సేనాపతిః- సన్నిపత్య - సమీపమాగత్య

దృష్ట్వైవాపతతస్తూర్ణం రాఘవస్సాయకైశ్శితైః * తీక్ష్ణాగ్రైః ప్రతిజగ్రాహ సంప్రాప్తానతిథీనివ॥ ౧౯॥ మహాకపాలస్యశిరశ్ఛేదపరమేషుభిః * అసంఖ్యేయైస్తుబాణౌఘైః ప్రమమాథ ప్రమాథినమ్। సపపాతహతో భూమౌ విటపీవ మహాద్రుమః * స్థూలాక్షస్యాక్షిణీతీక్ష్ణైః పూరయామాససాయకైః॥ ౨౦॥ దూషణస్యానుగః పంచసాహస్రః కుపితః క్షణాత్ * బాణౌఘైః పంచసాహస్రైరనయద్యమసాదనమ్॥ ౨౨॥ దూషణం నిహతం దృష్ట్వా తస్యచైవపదానుగాః * వ్యాదిదేశ ఖరః క్రుద్ధస్సేనాధ్యక్షాన్మహాబలాన్ ॥ ౨౩॥ అయం వినిహతస్సంఖ్యే దూషణస్సపదానుగః * మహత్యా సేనయా సార్ధం యుద్ధ్వా రామం కుమానుషమ్। శస్త్రైర్నానావిధాకారైర్హనధ్వం సర్వరాక్షసాః * ఏవముక్త్వా ఖరః క్రుద్ధో రామమేవాభిదుద్రువే॥ ౨౪॥ శ్యేనగామీ పృథుగ్రీవో యజ్ఞశత్రుర్విహంగమః * దుర్జయః కరవీరాక్షః పరుషః కాలకార్ముకః। మేఘమాలీ మహామాలీ సర్పాస్యో రుధిరాశనః * ద్వాదశైతే మహావీర్యా బలాధ్యక్షాస్ససైనికాః। రామమేవాభ్యవర్తంత విసృజంతశ్శరోత్తమాన్॥ ౨౮॥ తతః పావకసంకాశైర్హేమవజ్రవిభూషితైః। జఘాన శేషం తేజస్వీ తస్యసైన్యస్యసాయకైః॥ ౨౯॥ తే రుక్మపుంఖా విశిఖాస్సధూమా ఇవపావకాః। నిజఘ్నుస్తాని రక్షాంసి వజ్రా ఇవ మహాద్రుమాన్॥ ౩౦॥ రక్షసాం తు శతం రామశ్శతేనైకేన కర్ణినా। సహస్రం చ సహస్రేణ జఘాన రణమూర్ధని॥ ౩౧॥ తైర్భిన్నవర్మాభరణాశ్ఛిన్నభిన్నశరాసనాః। నిపేతుశ్శోణితాదిగ్ధా ధరణ్యాం రజనీచరాః॥ ౩౨॥ తైర్ముక్తకేశైస్సమరే పతితైశ్శోణితోక్షితైః। ఆస్తీర్ణా వసుధా కృత్స్నా మహావేదిః కుశైరివ॥ ౩౩॥ క్షణేన తు మహాఘోరం వనం నిహతరాక్షసమ్। బభూవ నిరయప్రఖ్యం మాంసశోణితకర్దమమ్ ॥ ౩౪॥ చతుర్దశసహస్రాణి రక్షసాం భీమకర్మణామ్। హతాన్యేకేన రామేణ మానుషేణ పదాతినా॥ ౩౫॥ తస్య సైన్యస్య సర్వస్య ఖరశ్శేషో మహారథః। రాక్షసస్త్రిశిరాశ్చైవ రామశ్చ రిపుసూదనః * శేషా హతా మహాసత్త్వా రాక్షసా రణమూర్ధని। ఘోరా దుర్విషహాస్సర్వే లక్ష్మణస్యాగ్రజేన తే॥ ౩౬॥ తతస్తు తద్భీమబలం మహాహవే సమీక్ష్య రామేణ హతం బలీయసా। రథేన రామం మహతా ఖరస్తదా సమాససాదేంద్ర ఇవోద్యతాశనిః॥ ౩౭॥ ఇతి శ్రీమదారణ్యకాండే- షడ్వింశస్సర్గః. ************

ఖరం తు రామాభిముఖం ప్రయాంతం వాహినీపతిః। రాక్షసస్త్రిశిరా నామ స

తతఇతి॥ తేజస్వీ రామ ఇత్యనువజ్యతే॥౩౭॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం- శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయామారణ్యకాండవ్యాఖ్యాయాం- షడ్వింశస్సర్గః॥ ఖరమితి॥ సన్నిపత్య ఆగత్య॥౧॥౨॥ ప్రతిజానామీతి॥ ఆయుధమాలభేస్పృశామీతి॥౩॥ అహమితి॥ తస్యావధ్యత్వం జ్ఞాత్వాహ- ఏష వేతి. ప్రాశ్నికః యాపజయనిర్ణా

త్యర్థః॥౧॥మామితి॥ సాహసాత్ యుద్ధాభిముఖ్యలక్షణాత్ -వినిపాతితమితి-మయేతి శేషః॥౨॥ప్రతిజానామీతి॥ ఆలభేస్పృశామి- ప్రతిజ్ఞాప్రకారమాహ-యథేతి-సర్వరక్షసాంసర్వరక్షోభిః॥౩॥ అహం వేతి ॥ మృత్యుఃమారయితా-ప్రాశ్నికఃజయాపజయనిర్ణాయకః ॥ ౪ ॥ ప్రహృష్టఇతి॥ ప్రహృష్టేగర్విష్ఠే - సంయుగాయ యుద్ధంకర్తుం-క్రియార్థోపపదస్యకర్మణిస్థానినఇతిచతుర్థీ॥౫॥ఖరఇతి॥ మృత్యులోభాత్ మృత్యునాకృతోలోభోయుద్ధలోభస్తస్మాత్ -ప్రసాదితఃనివర్తితఇతి యావత్ -యుధ్యస్వయుద్ధంకురు-అనుజ్ఞాతఃఖరేణేతి శేషః-త్రిశిరా ఇతిసిద్ధం॥౬॥త్రిశిరాశ్చేతి॥ చకారోనసముచ్చయార్థః॥౭॥శరధారేతి॥శరాఏవధారాఃఆసారాః తాసాంసమూహాః-జలార్ద్రస్యేతి- దుందుభిశబ్దఃపుల్లింగః-భేరీస్త్రీదుందుభిఃపుమానిత్యుక్తేః-దుందుభేఃదుందుభినాదస్య-జలార్ద్రస్యేత్యనేనాస్యహీనస్వరత్వముక్తం॥౮॥ఆగచ్ఛంతమితి॥ ధనుషాసాయకాన్ విధూన్వన్ కంపయన్-ముంచన్నితియావత్॥౯॥సఇతి॥ సంప్రహారోయుద్ధం॥౧౦॥తతఇతి॥సంరబ్ధం-సకోపమిత్యర్థః - లోకేకశ్చిత్కుపితోపివచనేనకోపంనప్రకటయతి-అయంతుప్రకటయతీతిభావః॥౧౧॥అహోఇత్యాదివ్యంగ్యోక్తిః-విక్రమఃపరాభిభవనంతత్రశూరస్య-సమర్థస్యేత్యర్థః-ఈదృశమిత్యస్యైవవివరణంపుష్పైరివేత్యర్థం-లలాటేస్వలలాటే-లలాటేస్వల్పాపిక్షతిర్బాధికాభవతి- సాపినాస్తీతిసూచయితుంపుష్పతౌల్యంచాపగుణఃచాపమౌర్వీ-ఏవమితి-సంరబ్ధస్సన్నేవముక్త్వా క్రుద్ధోనిజఘానేత్యన్వయః॥౧౩॥చతుర్భిరితి॥సన్నతపర్వభిఃఋజుపర్వభిః-వాజినఃవేగవతః॥౧౪॥ అ

న్నివర్త్యేదమబ్రవీత్ ॥౧॥మాం నియోజయవిక్రాంతసన్నివర్తస్వసాహసాత్ ।పశ్యరామంమహాబాహుంసంయుగేవినిపాతితమ్॥౨॥ప్రతిజానామి తేసత్యమాయుధంచాహమాలభే । యథారామంవధిష్యామివధార్హంసర్వరక్షసామ్ ॥ ౩ ॥ అహంవాస్యరణేమృత్యురేషవాసమరేమమ । వినివృత్యరణోత్సాహాన్ముహూర్తంప్రాశ్నికోభవ॥౪॥ప్రహృష్టోవాహతేరామేజనస్థానంప్రయాస్యసి।మయివానిహతేరామంసంయుగాయోపయాస్యసి॥౫॥ఖరస్త్రిశిరసాతేనమృత్యులోభాత్ప్రసాదితః।గచ్ఛయుధ్యేత్యనుజ్ఞాతోరాఘవాభిముఖోయయౌ॥౬॥త్రిశిరాశ్చరథేనైవవాజియుక్తేనభాస్వతా।అభ్యద్రవద్రణేరామంత్రిశృంగఇవపర్వతః॥౭॥శరధారాసమూహాన్సమహామేఘఇవోత్సృజన్।వ్యసృజత్సదృశంనాదంజలార్ద్రస్యతుదుందుభేః॥౮॥ఆగచ్ఛంతంత్రిశిరసంరాక్షసంప్రేక్ష్యరాఘవః । ధనుషాప్రతిజగ్రాహవిధూన్వన్సాయకాన్శితాన్॥౯॥ససంప్రహారస్తుములోరామత్రిశిరసోర్మహాన్ ।బభూవాతీవబలినోస్సింహకుంజరయోరివ॥ ౧౦ ॥ తతస్త్రిశిరసాబాణైర్లలాటేతాడితస్త్రిభిః । అమర్షీకుపితోరామస్సంరబ్ధమిదమబ్రవీత్ ॥౧౧॥అహోవిక్రమశూరస్యరాక్షసస్యేదృశంబలమ్। పుష్పైరివశరైర్యస్యలలాటేఽస్మిపరిక్షతః *మమాపిప్రతిగృహ్ణీష్వశరాంశ్చాపగుణచ్యుతాన్ ।ఏవముక్త్వాతుసంరబ్ధశ్శరానాశీవిషోపమాన్ * త్రిశిరోవక్షసిక్రుద్ధోనిజఘానచతుర్దశ॥౧౩॥ చతుర్భిస్తురగానస్యశరైస్సన్నతపర్వభిః * న్యపాతయత తేజస్వీచతురస్తస్యవాజినః॥ ౧౪॥ అష్టభిస్సాయకైస్సూతంరథోపస్థాన్న్యపాతయత్ * రామశ్చిచ్ఛేద

యకః సప్తవింశే సర్గే-మాంనియోజయేత్యాదిసార్ధశ్లోకచతుష్టయస్యవాస్తవార్థస్తు- హేఖర-సంయుగేరామం చ-తేనవినిపాతితం సైన్యంచేతి శేషః-పశ్య- అతస్త్వం- సాహసాన్నివర్తస్వ-మాంనియోజయ-తర్హి-త్వంతంహనిష్యసికిం-తత్రాహ-ప్రతిజానామీత్యాది-సర్వరక్షసాం- వధార్హం-సర్వరక్షసాంహంతారమిత్యర్థః-రామం-యథావత్ -అహంప్రతిజానామి-సమ్యగ్జానామీత్యర్థః-అతః- తంవధిష్యామీతి - సర్వమాయుధమాలభే గ్రహీష్యామి కేవలమిత్యర్థః - హంతుంఅశక్యశ్చేత్ నేనకింతత్రాహ-అహమితి-అస్యరామస్య-అహంవా-రణేమృత్యుః-కింతు-ఏషవా-ఏషరామఏవ-సమరే-మమమృత్యుః-అతస్త్వం-ముహూర్తాత్సాహాద్వినివర్తస్వ-ముహూర్తంప్రాశ్నికోభవేతిసంబంధః-ప్రహృష్టఇతి- ప్రహృష్టోవాహతఇత్యత్ర -అహతఇతిచ్ఛేదః-రామే అహతేసతి-మేమయిచ-నిహతేసతి-ప్రహృష్టస్త్వం-రామంప్రతి-సంయుగాయోపయాస్యసి-అథవా జనస్థానంవా-ప్రయాస్యసీతిసంబంధః- ప్రసాదితఃప్రార్థితః-యుధ్యయుద్ధంకురుష్వ॥౬॥ త్రిశిరాపీతి॥త్రిశిరాపీత్యత్ర ఆకారలోపశ్ఛాందసః॥౭॥శరేతి॥వ్యసృజదితి-దుందుభేర్దుందుభినాదస్యసదృశంనాదం-వ్యసృజత్ అకరోత్ ॥౧౧॥అహోఇతి॥సోపహాసంవచనమీదృశం-విక్రమసదృశం-బలం-తస్యైవావిష్కరణం-పుష్పైరితి-పుష్పైఃస్వల్పాపీడాభవతి-త్వచ్ఛరైస్తాదృశపీడాపినాస్తీతిభావః॥౧౨॥౧౩॥చతుర్భిరితి॥సన్నతపర్వభిః-ఋజూకృతపర్వభిః-వాజినః- వేగవతఇతితురంగవిశేషణం॥౧౪॥ అష్టాభిరితి ॥ తస్యసూతంరథోపస్థాత్ రథోపరిభాగాన్న్యపాతయదితిసంబంధః॥

ష్టభిరితి ॥ రథోపస్థేరథోపరిభాగే॥౧౫॥తతఇతి॥ హతరథాత్ హతహయసారథికరథాత్ -హృదయేవక్షసి బిభేదేత్యన్వయః.జడఃనిశ్చేష్టః॥౧౬॥౧౭॥సఇతి॥ స్రాగ్వంపతితైః శిరోభిః హేతుభిఃస్వయంన్యపతత్ ॥౧౮॥హతశేషా ఇతి॥ ఖరసంశ్రయాః ఖరసేవకాః॥౨౦॥ ఇతిశ్రీగోవిందరాజవిరచితే- శ్రీరామాయణభూషణే-రత్నమేఖలాఖ్యానే-ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే - సప్తవింశస్సర్గః. ************ మహామోహసహాయస్యదర్పస్యాశ్రయనిగ్రహం । వ్యక్తుం ఖరోపకరణం హంతారంరామమాశ్రయే॥నిహతమిత్యాది॥నిహతందూషణందృష్ట్వా రామస్యవిక్రమంచదృష్ట్వాస్థితస్యఖరస్యత్రాసోభవదితియోజనా॥౧॥సదృష్ట్వేతి ॥ రక్షసాంసంబంధిరాక్షసం-త్రిశిరోదూషణౌ-హతావిత్యనుషంగః-బలంసైన్యం-హతభూయిష్ఠంహతప్రవరరాక్షసం-చతుర్దశసహస్రసంఖ్యాకాఃప్రధానాహతాః - అవశిష్టంసైన్యంప్రేక్ష్యేత్యర్థః-విమనాఃవిగతగర్వావష్టంభమనోయస్యసతథా॥౩॥ వికృష్యేతి ॥ బలవదత్యంతం-నారాచాన్ ॥ని॥ప్రత్యేకనాస్తనారాచాఇత్యాహ రః- రక్తభోజనానితి-రక్తదూషితత్వేనరక్తభోజనత్వవ్యపదేశః-ఆశీవిషానివసర్పానివస్థితాన్॥౪॥జ్యామితి॥శిక్షయాధనుర్వేదశిక్షాపాటవేన-జ్యాంవిధూన్వన్-అస్త్రాణిదర్శయన్ అస్త్రప్రయోగపాటవందర్శయన్నిత్యర్థః-సమరేశరైఃమార్గాన్నానాప్రకారాంశ్చకార॥౫॥ సఇతి ॥ సరామోపితందృష్ట్వాబాణైఃసుమహద్ధనుఃసర్వాదిశఃప్రదిశశ్చపూరయామాసేత్యన్వయః॥౬॥ససాయకైరితి॥సఃరామః-అవివరంనీరంధ్రం॥౭॥తదితి॥ పర్యాకాశంపరితస్స్థితమాకాశం-ఖరరామయోశ్చతుఃపార్శ్వవర్త్యాకాశమిత్యర్థః-సర్వతఃసర్వత్ర-అనాకాశంఅనవకాశం-బభూవ॥౮॥శరజాలేతి॥సంరంభాత్ కోపాత్ ॥ని॥ సంరంభస్సంభ్రమేకోపఇతి

బాణేనధ్వజంచాస్యసముచ్ఛ్రితమ్॥౧౫॥తతోహతరథాత్తస్మాదుత్పతంతంనిశాచరమ్ * బిభేదరామస్తంబాణైర్హృదయేసోభవజ్జడః॥౧౬॥సాయకైశ్చాప్రమేయాత్మాసామర్షస్తస్యరక్షసః * శిరాంస్యపాతయద్రామోవేగవద్భిస్త్రిభిశ్శితైః॥౧౭॥ సభూమౌరుధిరోద్గారీరామబాణాభిపీడితః * న్యపతత్పతితైఃపూర్వంస్వశిరోభిర్నిశాచరః॥౧౮॥హతశేషాస్తతోభగ్నారాక్షసాఃఖరసంశ్రయాః * ద్రవంతిస్మనతిష్ఠంతివ్యాఘ్రత్రస్తామృగాఇవ॥౧౯॥తాన్ఖరోద్రవతోదృష్ట్వానివర్త్యరుషితస్స్వయమ్ * రామమేవాభిదుద్రావరాహుశ్చంద్రమసంయథా॥౨౦॥ *

***************** ఇతిశ్రీమదారణ్యకాండే - సప్తవింశస్సర్గః. *****************

నిహతందూషణందృష్ట్వారణేత్రిశిరసాసహ ।ఖరస్యాప్యభవత్త్రాసోదృష్ట్వారామస్యవిక్రమమ్॥౧॥సదృష్ట్వారాక్షసంసైన్యమవిషహ్యంమహాబలః । హతమేకేనరామేణత్రిశిరోదూషణావపి * తద్బలంహతభూయిష్ఠంవిమనాఃప్రేక్ష్యరాక్షసః। ఆససాదఖరోరామంనముచిర్వాసవంయథా ॥౩॥వికృష్యబలవచ్చాపంనారాచాన్రక్తభోజనాన్ ।ఖరశ్చిక్షేపరామాయక్రుద్ధానాశీవిషానివ॥ ౪ ॥ జ్యాంవిధూన్వన్సుబహుశశ్శిక్షయాస్త్రాణిదర్శయన్ । చకారసమరేమార్గాన్శరైరథగతఃఖరః॥౫॥ససర్వాశ్చదిశోబాణైఃప్రదిశశ్చమహారథః ।పూరయామాసతందృష్ట్వారామోపిసుమహద్ధనుః॥౬॥ససాయకైర్దుర్విషహైస్సస్ఫులింగైరివాగ్నిభిః। నభశ్చకారావివరంపర్జన్యఇవవృష్టిభిః॥౭॥తద్బభూవశితైర్బాణైఃఖరరామవిసర్జితైః। పర్యాకాశమనాకాశంసర్వతశ్శరసంకులమ్॥౮॥ శరజాలావృతస్సూర్యోనతదాస్మప్రకాశతే। అన్యోన్యవధసంరంభాదుభయోస్సంప్రయుధ్యతోః ॥౯॥ తతోనాలీకనారాచైస్తీక్ష్ణాగ్రైశ్చవికర్ణిభిః। ఆజఘానఖరోరామంతోత్త్రైరివమహాద్విపమ్॥౧౦॥తంరథస్థంధనుష్పాణింరాక్షసంప

౧౫॥ తతఇతి॥ జడఃనిశ్చేష్టః॥౧౬॥౧౭॥సఇతి॥పూర్వం-పతితైః-శిరోభిః-హేతుభిః-స్వయంన్యపతత్ ॥౧౮॥హతేతి॥ఖరసంశ్రయాఃఖరసేవకాః॥టీ॥ ననుత్రిశిరోమహారథః- త్రిశిరాశ్చైవరామశ్చేత్యుక్తంకథమిదానీంహతశేషాఇత్యుచ్యతే-తత్రప్రధానేష్వత్రయోవశిష్టాఇతిమనేరభిప్రాయః॥౧౯॥ ౨౦॥ ఇతిశ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాయామారణ్యకాండవ్యాఖ్యాయాం - సప్తవింశస్సర్గః. ***************

౧॥సఇతి॥త్రిశిరోదూషణావపి- హతౌదృష్ట్వాత్రాసోభవదిత్యనుషజ్యతే(౨)తదితి॥హతభూయిష్ఠం-అల్పావశిష్టం॥౩॥ ౪॥ జ్యామితి ॥ శిక్షయాధనుర్విద్యాభ్యాసేన-మార్గాన్-శరసంఘాతప్రక్షేపణాదిప్రకారభేదాన్॥౫॥సఇతి॥సఖరః-బాణైర్దిశఃపూరయామాసేతియోజనా॥౬॥ సఇతి॥సరామః-సాయకైః- నభఃఅవివరంనీరంధ్రంచకారేతిసంబంధః॥౭॥తదితి॥పర్యాకాశం-పరితోవర్తమానమాకాశం-అనాకాశంనిరవకాశం-బభూవ-తత్రహేతుఃశరసంకులమితి॥౮॥శరేతి॥ ఉభయో

త్యమరః-ఉభయోశ్శరజాలావృత ఇత్యన్వయః॥౯॥ తత ఇతి॥ తోత్రైః గజశిక్షణయష్టిభిః॥ ౧౦॥ ౧౧॥ హంతారమితి ॥ ఖరః సర్వసైన్యహననపరిశ్రాంతమపి రామం-పౌరుషే పర్యవస్థితం మహాసత్త్వం మేనే-యద్వా ఉక్తవిశేషణం రామం పరిశ్రాంతం మేనే॥౧౨॥ తమితి॥ నోద్విజతే నాచలత్ - క్షుద్రమృగం శశం॥౧౩॥ తత ఇతి॥ పతంగ ఇత్యనేన అన్యస్య త్వా అనివృత్తిరుచ్యతే॥౧౪॥ తతోస్యేతి॥ ముష్టిదేశే ముష్టిబంధనసమీపప్రదేశే-మహాత్మన ఇత్యనేన ముష్టిదేశపతతో బాణస్య పరిహరణసామర్థ్యం వ్యజ్యతే-లాఘవం శైఘ్ర్యం-చిచ్ఛేద-రామస్య కించిచ్ఛ్రాంతత్వే నానవధానాదితి భావః॥౧౫॥ పాణిలాఘవమేవాహ-సపునరిత్యాదినా ॥ వర్మణి నిజఘాన అవదారయతి స్మ॥౧౬॥ తత ఇతి॥ ఆదిత్యవర్చస ఇత్యనేన కవచపతనానంతరం ప్రకాశమాన తేజో విశేష ఉచ్యతే॥౧౭॥౧౮॥ సశరైరితి ॥ అర్పితః సంయుక్తః - విధూమ ఇత్యనేన జ్వాలాధిక్యముచ్యతే॥౧౯॥ తత ఇతి॥ గంభీరనిర్హ్రాదం గంభీరధ్వనికం ధనుః-రిపోరంతాయ నాశాయ-సజ్యం చకారేత్యన్వయః॥౨౦॥ సుమహదితి॥ యత్తదతి ప్రసిద్ధ్యతిశయవాచీ-మహర్షిణా అగస్త్యేన-అతిసృష్టం దత్తం-సమభిధావత సమభ్యధావత్॥౨౧॥ తత ఇతి॥ సన్నతపర్వభిః ఋజుపర్వభిః॥౨౨॥ స ఇతి॥ దర్శనీయః రమ్యః- ఆజ్ఞయా శాపేన-ఉత్పన్నయేయం॥౨౩॥ తమితి॥ మాతంగం గజం-తోమరైః గజశిక్షాదండైః-చతుర్భిరిత్యత్ర వీప్సాబోధ్యా-బహుభిరిత్యనువాదాత్॥౨౪॥ ౨౫॥ సధనురితి॥ పరమేష్వాసః ఉత్కృష్టశరాసనః-అభిలక్షితాన్ ప్రసిద్ధాన్ ॥ ౨౬ ॥ షణ్ణాం వినియోగప్రకారమాహ-శిరసీత్యాదినా ॥ ద్వాభ్యామితి-బాహ్వోరితి-ఏకైకస్య బాహోరేకైకేనేత్యర్థః-చంద్రార్ధవక్త్రైః-అర్ధచంద్రాకారముఖైరిత్యర్థః॥౨౭॥ తత ఇతి॥ త్రయోదశ నారాచాన్ సమాదదే ఇత్యన్వయః- అంతిమపాదే త్రయోదశ శరాన్నితాన్ నితిపాలేము మోచేతి క్రియాధ్యాహార్యా॥౨౮॥ త్రయోదశానాం వినియోగమాహ-తతోస్యేత్యాదినా॥ ఛిత్త్వేత్యత్ర తత్ర స్థితా క్రియా సర్వత్ర సంబధ్యతే-త్రివేణుర్నామ రథముఖస్థో యుగాధారదండః-ప్రహసన్నివ-లీలయేత్యర్థః॥౩౦॥ ప్రభగ్నేతి॥ అవప్లుత్య రథాత్ సముల్లంఘ్య॥౩౨॥ తదితి॥ తత్పూర్వ

ర్యవస్థితమ్। సదృశుస్సర్వభూతాని పాశహస్తమివాంతకమ్॥౧౧॥ హంతారం సర్వసైన్యస్య పౌరుషే పర్యవస్థితం। పరిశ్రాంతం మహాసత్త్వం మేనే రామం ఖరస్తదా॥౧౨॥ తం సింహమివ విక్రాంతం సింహవిక్రాంతగామినమ్ । దృష్ట్వా నోద్విజతే రామస్సింహః క్షుద్రమృగం యథా॥౧౩॥ తతస్సూర్యనికాశేన రథేన మహతా ఖరః । ఆససాదరణే రామం పతంగ ఇవ పావకమ్॥౧౪॥ తతోస్య సశరం చాపం ముష్టిదేశే మహాత్మనః। ఖరశ్చిచ్ఛేద రామస్య దర్శయన్ పాణిలాఘవమ్॥౧౫॥ స పునస్త్వపరాన్ సప్తశరానాదాయ వర్మణి । నిజఘాన ఖరః క్రుద్ధశ్శక్రాశనిసమప్రభాన్॥౧౬॥ తతస్తత్ప్రహతం బాణైః ఖరముక్తైస్సుపర్వభిః । పపాత కవచం భూమౌ రామస్యాదిత్యవర్చసః॥౧౭॥ తతశ్శరసహస్రేణ రామమప్రతిమౌజసమ్ । అర్దయిత్వా మహానాదం ననాద సమరే ఖరః॥౧౮॥ స శరైరర్పితః క్రుద్ధస్సర్వగాత్రేషు రాఘవః । రరాజ సమరే రామో విధూమోగ్నిరివ జ్వలన్॥౧౯॥ తతో గంభీరనిర్హ్రాదం రామశ్శత్రునిబర్హణః । చకారాంతాయ స రిపోస్సజ్యమన్యన్మహద్ధనుః॥౨౦॥ సుమహద్వైష్ణవం యత్తదతిసృష్టం మహర్షిణా । వరం తద్ధనురుద్యమ్య ఖరం సమభిధావత॥౨౧॥ తతః కనకపుంఖైస్తు శరైస్సన్నతపర్వభిః । బిభేద రామస్సంక్రుద్ధః ఖరస్య సమరే ధ్వజమ్॥౨౨॥ స దర్శనీయో బహుధా వికీర్ణః కాంచనధ్వజః । జగామ ధరణీం సూర్యో దేవతానామివాజ్ఞయా॥౨౩॥ తం చతుర్భిః ఖరః క్రుద్ధో రామం గాత్రేషు మార్గణైః । వివ్యాధ యుధి మర్మజ్ఞో మాతంగమివ తోమరైః॥౨౪॥ స రామో బహుభిర్బాణైః ఖరకార్ముకనిస్సృతైః । విద్ధో రుధిరసిక్తాంగో బభూవ రుషితో భృశమ్॥౨౫॥ స ధనుర్ధన్వినాం శ్రేష్ఠః ప్రగృహ్య పరమాహవే । ముమోచ పరమేష్వాసః షట్ఛరానభిలక్షితాన్॥౨౬॥ శిరస్యేకేన బాణేన ద్వాభ్యాం బాహ్వోరథార్దయత్ । త్రిభిశ్చంద్రార్ధవక్త్రైశ్చ వక్షస్యభిజఘాన హ॥౨౭॥ తతః పశ్చాన్మహాతేజా నారాచాన్ భాస్కరోపమాన్ । జిఘాంసూ రాక్షసం క్రుద్ధస్త్రయోదశ సమాదదే॥౨౮॥ తతోస్య యుగమేకేన చతుర్భిశ్చతురో హయాన్ । షష్ఠేన తు శిరస్సంఖ్యే ఖరస్య రథసారథేః * త్రిభిస్త్రివేణుం బలవాన్ ద్వాభ్యామక్షం మహాబలః । ద్వాదశేన తు బాణేన ఖరస్య సశరం ధనుః * ఛిత్త్వా వజ్రనికాశేన రాఘవః ప్రహసన్నివ । త్రయోదశేనేంద్రసమో బిభేద

స్సంప్రముఖ్యతోస్సతోః॥౯॥౧౧॥ హంతారమితి॥ ఖరః-సర్వసైన్యహననేన-పరిశ్రాంతమపి రామం తథా పౌరుషే పర్యవస్థితం- మహాసత్త్వం మేనే ఇతి సంబంధః॥౧౨॥ తమితి॥ తం ఖరం-క్షుద్రమృగం-హరిణాదికం॥౧౩॥౧౫॥ స ఇతి॥ వర్మణి-కవచే॥౧౬॥౧౯॥ తత ఇతి॥ నిర్హ్రాదం శబ్దం॥ ౨౦॥ సుమహదితి॥ మహర్షిణా అగస్త్యేన - అతి

ఖరభఙ్గకర్మ-అపూజయన్ అస్తువన్-సమేత్య సమూహీభూయ-సమేతాః ఆగతాః॥ ౩౩॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే-శ్రీరామాయణభూషణే - రత్నమేఖలాఖ్యానే-ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే-అష్టావింశస్సర్గః. ************ అహంకారస్యహీనస్య వ్యక్తాంశ క్తిమివస్థితా.। గదాం ఖరస్యనిర్భిద్య రాజంతం రామమాశ్రయే-ఖరంత్విత్యాది॥ సర్వసాధనవైకల్యేన ఖరస్యానుకూల్యమపి భవేదితి తచ్ఛిత్తపరీక్షార్థమాహ-ఖరంత్విత్యాదినా॥ మృదుపూర్వం న్యాయావలంబనేనోక్తం-పరుషం మర్మోద్ఘాటనరూపం యత్॥ ౧॥ గజాశ్వేతి॥ తిష్ఠతా-అధిపతిత్వేన తిష్ఠతేత్యర్థః॥ ౨॥ మృదుపూర్వత్వసిద్ధయే లోకన్యాయమాహ- ఉద్వేజనీయ ఇతి॥ ఉద్వేజనీయః ఉద్వేజకః నృశంసః ఘాతుకః-ఏవంభూతో లోకానామీశ్వరోపి-న తిష్ఠతి న జీవేత్ -కిం పునస్త్వాదృశ ఇతి భావః॥ ౩॥ కర్మేతి॥ సర్వజన ఇతి - దయాళురపీతి భావః॥ ౪॥ లోభాదితి॥ లోభాత్ లబ్ధస్య త్యాగేఽపి తృష్ణయా-కామాత్ అపూర్వలాభేచ్ఛయా-నబుధ్యతే- న పశ్చాత్తాపం కరోతీత్యర్థః- భ్రష్టః ఐశ్వర్యాత్ భ్రష్టః తస్య కర్మణః-అంతం ఫలం-పశ్య అనుభవ-కథమివ-కరకాత్ బ్రాహ్మణీవ-కరకాః వర్షోపలాః॥ ౫॥ వర్షోపల స్తుకరక ఇత్యమరః- తాన త్తీతి కరకాత్. బ్రాహ్మణీ రక్తపుచ్ఛికా॥ ౫॥ బ్రాహ్మణీ రక్తపుచ్ఛికేతి నిఘంటుః-తస్యాస్తద్భక్షణం వినాశకమితి ప్రసిద్ధిః-యథా బ్రాహ్మణీ స్వమారకం కర్మ-స్వయమేవ కరోతి-తథా త్వమపీత్యర్థః॥ ౫॥ కిం పాపం మయాకృతమిత్యత్రాహ-వసత ఇతి॥ ౬॥ నను తర్హి కథం పాపినోఽపి బహవో జీవంతీత్యత్రాహ-న చిరమితి॥ కేవలపాపినో జన్మాంతరే ఫలం భుంజతే-క్రూరాః సుపుణ్యలేశేన ఐశ్వర్యం ప్రాప్యాపి-న చిరం తిష్ఠంతి శీఘ్రమేవ వినశ్యంతీత్యర్థః॥ ౭॥ అవశ్యమితి॥ పాపస్య కర్తా జంతుః-కాలే ప్రాప్తే అవశ్యం ఘోరం

భేదనం రేఖరమ్.౩౧॥ ప్రభగ్నధన్వా విరథో హతాశ్వో హతసారథిః। గదాపాణిరవప్లుత్య తస్థౌ భూమౌ ఖరస్తదా॥ ౩౨॥ తత్కర్మ రామస్య మహారథస్య సమేత్య దేవాశ్చ మహర్షయశ్చ। అపూజయన్ ప్రాంజలయః ప్రహృష్టాస్తదా విమానాగ్రగతాస్సమేతాః॥ ఇత్యారణ్యకాండే అష్టావింశస్సర్గః

ఖరం తు విరథం రామో గదాపాణిమవస్థితమ్। మృదుపూర్వం మహాతేజాః పరుషం వాక్యమబ్రవీత్॥ ౧॥ గజాశ్వరథసంబాధే బలే మహతి తిష్ఠతా। కృతం సుదారుణం కర్మ సర్వలోకజుగుప్సితమ్॥ ౨॥ ఉద్వేజనీయో భూతానాం నృశంసః పాపకర్మకృత్। త్రయాణామపి లోకానామీశ్వరోపి న తిష్ఠతి॥ ౩॥ కర్మ లోకవిరుద్ధం తు కుర్వాణం క్షణదాచర। తీక్ష్ణం సర్వజనో హంతి సర్పం దుష్టమివాగతమ్॥ ౪॥ లోభాత్పాపాని కుర్వాణః కామాద్వా యో న బుధ్యతే। భ్రష్టః పశ్యతి తస్యాంతం బ్రాహ్మణీ కరకాదివ॥ ౫॥ వసతో దండకారణ్యే తాపసాన్ ధర్మచారిణః। కిన్ను హత్వా మహాభాగాన్ ఫలం ప్రాప్స్యసి రాక్షస॥ ౬॥ న చిరం పాపకర్మాణః క్రూరా లోకజుగుప్సితాః। ఐశ్వర్యం ప్రాప్య తిష్ఠంతి శీర్ణమూలా ఇవ ద్రుమాః॥ ౭॥ అవశ్యం లభతే జంతుః ఫలం పాప

స్పష్టం దత్తం॥ ౨౫॥ స ఇతి॥ అభిలషితార్థశ్రేష్ఠాః॥ ౨౬॥ ౨౭॥ తత ఇతి॥ నారాచాః-అత్ర ప్రముమోచేతి క్రియా అధ్యాహార్యా॥ ౨౮॥ త్రయోదశబాణానాం సప్తసు యుగాదిలక్ష్యేషు-వినియోగమాహ-తత ఇతి॥ త్రివేణుర్నామ రథముఖస్థావయవవిశేషః- ఛిత్త్వేత్యుత్తరత్రస్థితా క్రియా సర్వత్ర సంబధ్యతే॥ ౩౦॥ ౩౨॥ తదితి॥ రామస్య-తత్కర్మ-సమేత్య- దృష్ట్వా-దేవాదయస్తం - అపూజయన్- నమస్కారస్తుత్యాదిభిరతోషయన్నిత్యర్థః॥ ౩౩॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయామారణ్యకాండవ్యాఖ్యాయాం - అష్టావింశస్సర్గః.

ఖరమితి॥ మృదుపూర్వం మృదూక్తిపూర్వం-పరుషం కర్కశోరమిత్యర్థః॥ ౧॥ గజేతి॥ బలే తిష్ఠతా బలవిషయస్వామిత్వేన తిష్ఠతా-త్వయేత్యర్థః॥ ౨॥ ఉద్వేజనీయ ఇతి॥ భూతానాముద్వేజనీయః-ఉద్వేజకః-నృశంసః ఘాతుకః-ఏవంవిధశ్చ-లోకానామీశ్వరః-ఇంద్రోపి న తిష్ఠతి చిరకాలమితి శేషః- కిం పునస్త్వానిత్యర్థః॥ ౩॥ ౪॥ లోభాదితి॥ అప్రాప్తస్య ప్రాప్త్యాశా కామః- ప్రాప్తపర్యాశా లోభః-తస్య పాపస్య అంతం-నాశరూపం-పరిపాకమితి యావత్ -పశ్యతి పాపఫలమనుభవతీత్యర్థః - కిమివ- బ్రాహ్మణీ-కరకాదివ-కరకా ఘనోపలః-తాన త్తీతి కరకాత్ -పుల్లింగో ప్యస్తి-బ్రాహ్మణీ రక్తపుచ్ఛికేవ-రక్తపుచ్ఛికాయాః కరకా విషమితి ప్రసిద్ధిః-రక్తపుచ్ఛికా ఘనోపలం నిగీర్య తేనైవ మ్రియతే-తద్వత్త్వమపి మయా వినశ్యసీత్యర్థః॥ టీ॥ రక్తపుచ్ఛికాయాః కరకా విషమితి ప్రసిద్ధిః - తథా చ కామలోభాభ్యాం పాపాని కుర్వాణో యః పాపఫలం న జానాతి-స తు కాలాంతరే దేహాద్భ్రష్టస్సన్ కామలోభాభ్యాం సంచితపాపస్య ఫలమనుభవతి - యథా రక్తపుచ్ఛికా స్వశరీరసౌఖ్యార్థం వర్షోపలం నిగీర్య తేనైవ మ్రియతే తద్వత్త్వమపి నశ్యసీతి భావః॥ ౫॥ ౬॥ నేతి॥ పాపకర్మాణః పూర్వపుణ్యేనైశ్వర్యం ప్రాప్యాపి న చిరం తిష్ఠంతి శీఘ్రమేవ నశ్యంతీత్యర్థః॥ ౭॥ అవ

దుఃఖరూపంఫలంలభతే-ఋతులక్షణేకాలే-పర్యాగతే ప్రాప్తే-ఆర్తవంత ర్తుద్భవంప్రాప్తంపుష్పమివ॥౮॥నచిరాదితి॥నచిరాదిత్యేకంపదం - అవిళంబేనేత్యర్థః-అత్రపురుషఇతి శేషః-పాపానాంఅత్యుత్కటానామిత్యర్థః॥౯॥ఏవంమృదుపూర్వముక్త్వా పరుషమాహ-పాపమిత్యాదినా॥ఆసాదితః ప్రాప్తః - ఆగమనేహేతుమాహ-రాజ్ఞేతి॥౧౦॥అద్యహీతి॥మయాముక్తాశ్శరాఃత్వాంవిదార్యనిపతిష్యంతిప్రవేక్ష్యంతి-యథాపన్నగాఃసర్పాఃవల్మీకంప్రవిశంతి-తథా॥౧౧॥యేత్వయేతి॥తాననుగమిష్యసీతి-పాపినామపిసమరేహతానాంస్వర్గసంభవాదితిభావః॥౧౨॥అద్యత్వామితి॥నిరయస్థంనరకసదృశం-దుఃఖం-భూమౌపతిత్వానుభవంతమిత్యర్థః॥౧౩॥ ప్రహరేతి॥ తాలఫలంయథేత్యనేనానాయాసోక్తిః॥౧౪॥౧౫॥ప్రాకృతానితి॥ఆత్మనాస్వయమేవ॥౧౬॥విక్రాంతాఇతి॥తేజసా ప్రతాపేన॥౧౭॥ప్రాకృతాఇతి॥ప్రాకృతాఃక్షుద్రాః-అకృతాత్మానఃఅప్రతిష్ఠితధృతయః-క్షుత్రియపాంసనాఃక్షత్రియాధమాః- నిరర్థకంనిష్ప్రయోజనంయథాతథా - వికత్థంతేశ్లాఘంతే॥౧౮॥కులమితి॥ కులంవ్యపదిశన్ ఆత్మనోమహాకులప్రసూతత్వంప్రకటయన్ కోవీరఃమృత్యుకాలేసంప్రాప్తే-అప్రస్తవేఅనవసరే-స్వయంస్తవమభిధాస్యతీత్యన్వయః॥౧౯॥సర్వథైవలఘుత్వం తేకత్థనేనవిదర్శితం-సువర్ణప్రతిరూపేణతప్తేనేవకుశాగ్నినేతి॥ తేకత్థనేనలఘుత్వమల్పత్వంసర్వథైవస్పష్టమేవవిదర్శితం-

స్యకర్మణః।ఘోరంపర్యాగతేకాలేద్రుమాఃపుష్పమివార్తవమ్॥౮॥నచిరాత్ప్రాప్యతేలోకేపాపానాంకర్మణాంఫలమ్।సవిషాణామివాన్నానాం
భుక్తానాంక్షణదాచర॥౯॥పాపమాచరతాంఘోరంలోకస్యాప్రియమిచ్ఛతామ్।అహమాసాదితోరాజ్ఞా ప్రాణాన్హంతుంనిశాచర॥౧౦॥ అద్య
హిత్వాంమయాముక్తాశ్శరాఃకాంచనభూషణాః।విదార్యాతిపతిష్యంతివల్మీకమివపన్నగాః॥౧౧॥యేత్వయాదండకారణ్యేభక్షితాధర్మచారిణః।తాన
ద్యనిహతస్సంఖ్యేససైన్యోనుగమిష్యసి॥౧౨॥అద్యత్వాంపతితంబాణైఃపశ్యంతుపరమర్షయః।నిరయస్థంవిమానస్థాయేత్వయాహింసితాఃపురా॥
౧౩॥ప్రహరత్వంయథాకామంకురుయత్నంకులాధమ।అద్యతేపాతయిష్యామిశిరస్తాలఫలంయథా॥౧౪॥ ఏవముక్తస్తురామేణక్రుద్ధస్సంరక్తలోచ
నః। ప్రత్యువాచఖరోరామంప్రహసన్క్రోధమూర్ఛితః॥ ౧౫॥ ప్రాకృతాన్రాక్షసాన్హత్వాయుద్ధేదశరథాత్మజ।ఆత్మనాకథమాత్మానమ
ప్రశస్యంప్రశంససి॥౧౬॥విక్రాంతాబలవంతోవాయేభవంతినరర్షభాః।కథయంతినతేకించిత్తేజసాస్వేనగర్వితాః॥౧౭॥ప్రాకృతాస్త్వకృతా
త్మానోలోకేక్షత్రియపాంసనాః।నిరర్థకంవికత్థంతేయథారామవికత్థసే॥౧౮॥కులంవ్యపదిశన్వీరస్సమరేకోభిధాస్యతి। మృత్యుకాలేహిసం
ప్రాప్తేస్వయమప్రస్తవేస్తవమ్॥౧౯॥సర్వథైవలఘుత్వంతేకత్థనేనవిదర్శితమ్।సువర్ణప్రతిరూపేణతప్తేనేవకుశాగ్నినా॥ ౨౦ ॥ నతుమామిహ

శ్యమితి॥పాపస్యకర్తా-కాలే-పాపఫలానుభవకాలే- ప్రాప్తే-అవశ్యం ఘోరందుఃఖరూపం-ఫలంలభతే-ఋతుకాలలక్షణే-కాలేప్రాప్తే-ఆర్తవంతర్తుద్భవంప్రయుక్తం-పుష్పమివ॥౮॥నచిరాదిత్యేకంపదం-అవిళంబేనేత్యర్థః॥౯॥పాపమితి॥రాజ్ఞాదశరథేనభరతేనవా-ఆసాదితః-నియుక్తః॥౧౦॥అద్యేతి॥ భిత్వాత్వద్వపురితి శేషః విదార్యభూమిమితి శేషః-అతిపతిష్యంతిభూమింభిత్వాగమిష్యంతీత్యర్థః॥౧౧॥యఇతి॥ యేధర్మచారిణఃతాననుగమిష్యతీత్యనేన-పాపినామపిస్వేనహతానాముత్తమలోకప్రాప్తిరస్తీత్యుక్తంభవతి(టీ)తదుక్తంస్కాందే।రామవిద్ధానిశిచరాబాణైర్మర్మసుతాడితాః।రామమాసాద్యసమరేసాయుజ్యపదవీంగతాఇతి॥౧౨॥అద్యేతి॥పతితంమర్దశాంప్రాప్యభుమౌపతితం(టీ) నిరయస్థందుర్దశాంప్రాప్తం॥౧౪॥౧౭॥ప్రాకృతాస్త్వితి॥అకృతాత్మానఃకల్మషచిత్తాః॥౧౮॥కులమితి॥కులంవ్యపదిశన్కులీనత్వంప్రకటయన్-మృత్యుకాలే-తత్తుల్యేసమరేసంప్రాప్తేసతి-అప్రస్తవే- స్తవంకోవాభిధాస్యతికోవాఆత్మప్రశంసాంకరోతీత్యర్థః॥౧౯॥సర్వథైవేతి॥సువర్ణప్రతిరూపేణసువర్ణసదృశేన-అగ్నినాఅగ్నివర్ణేన-అశ్మనాపాషాణేననతప్యతే-వస్త్వితి శేషః-సువర్ణవర్ణమశ్మానం-దృష్ట్వా- అయమంగారఇతిస్తుత్యా-వ్యపదిశంతి-తథాపితేనాగ్నినావస్తునతప్యతే-కింతుముఖ్యేనైవాగ్నినాతప్యతఇత్యర్థః- ఏతదుక్తంభవతిఅగ్నిబుద్ధ్యాఅగ్నివర్ణమశ్మానం - స్పృశతేపురుషాయానుపలభ్యమానోష్ణస్పర్శేనాశ్మనా-ఆత్మనోనగ్నిత్వంనామలఘుత్వంయథావిదర్శితంభవతి-తథాతేత్వయా-త్వాంవీరంమన్వానాయ- మహ్యంకత్థనేనాత్మప్రశంసయా-అవీరత్వంనామాత్మనోలఘుత్వం-విదర్శితమిత్యపేక్షితపదాధ్యాహారేణయోజనా- తప్తేనేవకుశాగ్నినేతిపాఠేత్వయమర్థః-కుశాగ్నినాసువర్ణశోధకాగ్నినాతప్తేనసువర్ణప్రతిరూపేణ [illegible]-లఘుత్వంకాష్ణ్యరూపంయథావిదర్శితంభవతి-తథాతేత్వయాకత్థనేనాత్మప్రశంసయా-లఘుత్వంనామాధీరత్వంప్రదర్శితంభవతీతి॥

యథా తస్తేన అత ఏవ సువర్ణసదృశేన-కుశాగ్నినా కుశదర్భమాత్రితేనాగ్నినా లఘుత్వం విదర్శ్యతే తద్వత్ - యథా తృణాగ్నిస్తపణతుల్యతయా భాసమానోపి జ్వలన్నప్యుత్తరకాలే దాహకార్యకరో న భవతి-తథా కత్థనేన వీరవత్ భాసమానోపి పురుషః ఉత్తరకాలే లఘురేవ భవిష్యతీత్యర్థః - శీఘ్రం జ్వలన్ తృణాగ్నిః యథా సద్యశ్శాంతో న దగ్ధుమీష్టే-తథా కత్థమానః పురుషః స్వకత్థనానురూపం కార్యం న కరోతీతి సిద్ధమితి॥౨౦॥ నన్వితి ॥ ఇహ తవ పురతః తిష్ఠంతం నిశ్చలతయా స్థితం - గదాధరం శత్రురక్తోక్షితగదావంతం మాం-సర్వనిర్వాహకం పర్వతమివాకంప్యం న పశ్యసి-అత ఏవైవం కత్థస ఇతి భావః॥౨౧॥ పర్యాప్త ఇతి॥ గదాపాణిరహం పాశహస్తోంతక ఇవ-తవ త్రయాణాం లోకానామపి ప్రాణాన్ హంతుం-పర్యాప్తః సమర్థ ఇతి యోజనా॥౨౨॥ కామమితి॥ త్వయి అత్యన్తం ... నివిషతి- కామం - యద్యపి బహు పారుష్యం వక్తవ్యమస్తి-తథాపి తన్న వక్ష్యామి-కుతః హి యస్మాత్ సవితా అస్తంగచ్ఛేత్ -తతః అస్తమయేన యుద్ధవిఘ్నో భవేత్ - యద్యపి స్వస్య రాత్రిర్బలావహైవ- తథాపి రాత్ర్యశక్తమనుష్యవధస్య న కాపి కీర్తిరితి ఖరహృదయం॥౨౩॥ చతుర్దశేతి॥ తే త్వయా-ఏవ ఇత్యవ్యవధానోక్తిః- తేషాం తద్బంధూనామిత్యర్థః- యద్వా తద్వధప్రతిక్రియాం కరిష్యామీత్యత్ర హృదయం॥౨౪॥ ఇతీతి॥ పరమాం గదః-గదాప్రహారసామర్థ్యవిరుదయుక్త ఇత్యర్థః-అశనిం వజ్రం॥౨౫॥ ఖరేతి॥ భస్మకృత్వా తత్సమీపమగాదిత్యన్వయః-సమీపత ఇతి సార్వవిభక్తికస్తసిః॥౨౬॥౨౭॥ సేతి॥ వ్యాలీ పన్నగీ॥౨౮॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే- శ్రీరామాయణభూషణే-రత్నమేఖలాఖ్యానే- అరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే-ఏకోనత్రింశస్సర్గః. ******************* నిరస్తనిఖిలాలంబమహంకారమివస్థితం। ఖరం నిహత్య సాధూనాం సుఖావహమహం భజే

తిష్ఠంతం పశ్యసి త్వం గదాధరమ్ । ధరాధరమివాకంప్యం పర్వతం ధాతుభిశ్చితమ్॥౨౧॥ పర్యాప్తోహం గదాపాణిర్హంతుం ప్రాణాన్ రణే తవ । త్రయాణామపి లోకానాం పాశహస్త ఇవాంతకః॥౨౨॥ కామం బహ్వపి వక్తవ్యం త్వయి వక్ష్యామి న త్వహమ్। అస్తం గచ్ఛేద్ధి సవితా యుద్ధవిఘ్నస్తతో భవేత్ ॥౨౩॥ చతుర్దశ సహస్రాణి రాక్షసానాం హతాని తే । త్వద్వినాశాత్కరోమ్యేష తేషామశ్రుప్రమార్జనమ్॥౨౪॥ ఇత్యుక్త్వా పరమక్రుద్ధస్తాం గదాం పరమాంగదః । ఖరశ్చిక్షేప రామాయ ప్రదీప్తామశనిం యథా॥౨౫॥ ఖరబాహుప్రముక్తా సా ప్రదీప్తా మహతీ గదా । భస్మవృక్షాంశ్చ గుల్మాంశ్చ కృత్వాగాత్తత్సమీపతః॥౨౬॥ తామాపతంతీం జ్వలితాం మృత్యుపాశోపమాం గదామ్ । అంతరిక్షగతాం రామశ్చిచ్ఛేద బహుధా శరైః॥౨౭॥ సా వికీర్ణా శరైర్భగ్నా పపాత ధరణీతలే । గదా మంత్రౌషధబలైర్వ్యాలీవ వినిపాతితా॥౨౮॥ ఇతి శ్రీమదారణ్యకాండే - ఏకోనత్రింశస్సర్గః. ******

౨౦॥ నన్వితి॥ మాం పశ్యసి నను-గదాధరమిత్యనేన-గదాయా అమోఘత్వం సూచ్యతే-ధరాధరమితి పర్వతవిశేషణం॥౨౧॥౨౨॥ కామమితి॥ యద్యపి త్వద్విషయే ఇతి శేషః బహు వక్తవ్యం పరుషవచనమస్తి-తథాప్యహం త్వయా సాకం న వక్ష్యామీతి శేషః-భవతో లఘుతరత్వాదితి భావః- హేత్వంతరమాహ॥ అస్తమితి॥౨౩॥ చతుర్దశేతి॥ తే త్వయా-హతాని తేషామశ్రుప్రమార్జనమితి- తేషాం హతబాంధవరాక్షసానామిత్యర్థః-ప్రాకృతా ఇత్యాదీనాం వాస్తవార్థస్తు ఆత్మానం ప్రశంససి-ఇహ మహాత్మనస్తవైతన్నయుక్తమితి భావః-విక్రాంతా ఇతి-యే నరర్షభాః-త్వాదృశమహాత్మానః తే ఏవం న కథయంతి- కేచిత్స్వతేజసా గర్వితాః కథయంతి-అతస్తవోచితం న భవతీతి భావః ॥ ప్రాకృతా ఇతి ॥ క్షత్రియపాంసనాః యథా నిరర్థకం వికత్థంతే - తథా త్వం వికత్థసే - తవ న యుక్తమితి భావః ॥ ఫలమితి॥ సమరే శత్రువధస్య మృత్యుకాలే సంప్రాప్తే సతి - స్తవం కో వాభిధాస్యతి - న కోపీత్యర్థః - సర్వథేతి-ఆత్మానమేవం భూషయసి యదితదా తవ లఘుమేవత్వం ప్రదర్శితం భవిష్యతి -అతస్తవైతన్న యుక్తమితి భావః . నన్వితి హే రామ - గదాధరం మాం పశ్యసి నను-ఏతాదృశగదాపాణిరహం పాశహస్తోంతక ఇవ . త్రయాణామపి లోకానాం ప్రాణాన్ హంతుం పర్యాప్తః యద్యపి తథాపి రణే తవ న పర్యాప్త ఇతి శేషః ॥ చతుర్దశేతి॥ రాక్షసానాం చతుర్దశ సహస్రాణి - తే త్వయా హతాని - తథా త్వన్నాశాత్ త్వత్ త్వత్తః నాశాత్ మన్నాశాత్ - త్వత్తో మన్నాశే సతీత్యర్థః - తేషాం తద్దారాదీనాం అశ్రుప్రమార్జనం కరోమీతి సంబంధః-త్వదితి- ఘాతయితుర్మమ మరణే తద్దారాణాం దుఃఖనివృత్తిర్భవతీతి భావః ॥ ౨౪ ॥ ఇతీతి ॥ ఇత్యుక్త్వా అశ్రుప్రమార్జనం కరోమీత్యుక్త్వేత్యర్థః రామాద్వధాకాంక్షీ సన్నితి శేషః -పరమక్రుద్ధః ఖరః గదాం రామాయ చిక్షేపేతి సంబంధః-పరమాంగదః- ప్రశస్తకేయూరః॥౨౫॥ ఖరేతి॥ అత ఏవ భస్మకృత్వా-తత్సమీపతః-రామసమీపమగాత్ ॥౨౬॥ ౨౮॥*** ******* ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయామారణ్యకాండవ్యాఖ్యాయాం - ఏకోనత్రింశస్సర్గః ********

జేతి భిత్త్వేత్యాది॥ ధర్మవత్సల ఇత్యనేన నిరాయుధవధోనుచిత ఇతి శ్రీరామోమన్యతేతి గమ్యతే- స్మయమానః-పరిహసన్నిత్యర్థః - సంరబ్ధం భ్రాంతమితి ఖరవిశేషణం॥౧॥ సంరంభస్సంభ్రమే కోపఇత్యమరః॥౧॥౨॥ ఏషేతి॥ అభిధానే వచసి ప్రగల్భస్య దృప్తస్య- ప్రత్యయఘాతినీతి వీప్సాయాం ప్రతీతిః - అరీనరీన్ ప్రత్యయఘాతినీ-గదా॥౩॥౪॥ నీచస్యేతి॥ నీచస్య కేవలవాచాటకత్వేన క్షుద్రస్య- క్షుద్రశీలస్య హీనస్వభావస్య-మిథ్యావృత్తస్య అసద్వృత్తస్య ॥౫॥ అద్యేతి॥ ఫేనబుద్బుదాభ్యాం భూషితం అలంకృతం-అనేనానూతనత్వముక్తం-విదారితస్య విదారితోదరస్య॥౬॥ పాంసురూషితేతి॥ రూషితం లిప్తం-స్రస్తం యథాతథా భువి న్యస్తం భుజద్వయం యేన- గాం భూమిం-సమాలింగ్యేత్యనేనా వాగ్భూతత్వముచ్యతే॥౭॥ ప్రవృద్ధేతి॥ ప్రవృద్ధనిద్రే దీర్ఘనిద్రే-అశరణ్యానాం ఋష్యాదీనామగతీనాం- శరణ్యాః సుఖావాసభూతాః॥౮॥ జనస్థాన ఇతి॥ హతస్థానే హతరాక్షసావస్థానసన్నివేశే-॥౯॥ అద్యేతి ॥ పూర్వమన్యభయావహాః రాక్షస్యః-అద్య మద్భయాత్ జనస్థానాత్ - విప్రసరిష్యంతి పలాయిష్యంతే॥౧౦॥ అద్యశోకేతి॥ యాసాం త్వమీదృశః పాపీ పతిః తాః పత్న్యః అనురూపకులాః- త్వత్సదృశదుర్వృత్తా ఇత్యర్థః॰ ఇతః పూర్వం శోకానభిజ్ఞా అపి అద్య శోకరసజ్ఞాః-నిరర్థకాః నిర్గతకామపురుషార్థాః భవిష్యంతి॥౧౧॥ ఈదృశ ఇత్యుక్తం వివృణోతి-నృశంసేతి॥ నృశంస ఘాతుక-నీచ వృత్తతో హీన-క్షుద్రాత్మన్ క్షుద్రబుద్ధే బ్రాహ్మణకంటక బ్రాహ్మణశత్రో-మునిభిః యత్కృతే యన్నిమిత్తం శంకితైస్సద్భిః అగ్నౌ హవిః పాత్యతే-హవిర్దానసమయేపి కిమేతదపహరిష్యంతీతి భీతా భవంతీత్యర్థః॥౧౨॥౧౩॥ దృఢమితి॥ అవలిప్తోసి గర్వితోసి-దృఢం నిశ్చితం తతః కారణాత్ -భయేషు భయకారణేషు సత్స్వపి నిర్భయోసి-వాచ్యం చావాచ్యం చ వాచ్యావాచ్యం ఏషాం చ విరోధశ్శాశ్వతిక ఇతి ద్వంద్వైకవద్భావః-తత్ మృత్యువశ్యస్త్వం న బుధ్యస ఇతి యోజనా॥౧౪॥ ఉక్తమర్థం విశిష్య దర్శయతి-కాలేతి॥ పరిక్షిప్తాః బద్ధాః-నిరస్తషడింద్రియాః నిరస్తషడింద్రియవ్యాపారాః॥౧౫॥ ఏవమితి॥ భ్రుకుటీం సంరుధ్య కృత్వేత్యర్థః- ప్రహరణస్యార్థే ఆయుధార్థం- సర్వతో వలోకయన్ సన్నపి దూరే మ

భిత్త్వా తు తాం గదాం బాణై రాఘవో ధర్మవత్సలః। స్మయమానః ఖరం వాక్యం సంరబ్ధమిదమబ్రవీత్ ॥౧॥ ఏతత్తే బలసర్వస్వం దర్శితం రాక్షసాధమ। శక్తిహీనతరో మత్తో వృథా త్వమవగర్జసి॥౨॥ ఏషా బాణవినిర్భిన్నా గదా భూమితలం గతా। అభిధానప్రగల్భస్య తవ ప్రత్యయఘాతినీ॥ ౩ ॥ యత్త్వయోక్తం వినష్టానామహమశ్రుప్రమార్జనమ్ । రాక్షసానాం కరోమీతి మిథ్యా తదపి తే వచః॥౪॥ నీచస్య క్షుద్రశీలస్య మిథ్యావృత్తస్య రక్షసః। ప్రాణానపహరిష్యామి గరుత్మానమృతం యథా॥౫॥ అద్య తే భిన్నకంఠస్య ఫేనబుద్బుదభూషితమ్। విదారితస్య మద్బాణైర్మహీ పాస్యతి శోణితమ్॥౬॥ పాంసురూషితసర్వాంగస్స్రస్తన్యస్తభుజద్వయః। స్వప్స్యసే గాం సమాలింగ్య దుర్లభాం ప్రమదామివ॥౭॥ ప్రవృద్ధనిద్రే శయితే త్వయి రాక్షసపాంసనే। భవిష్యంత్యశరణ్యానాం శరణ్యా దండకా ఇమే॥౮॥ జనస్థానే హతస్థానే తవ రాక్షస మచ్ఛరైః। నిర్భయా విచరిష్యంతి సర్వతో మునయో వనే॥౯॥ అద్య విప్రసరిష్యంతి రాక్షస్యో హతబాంధవాః। బాష్పార్ద్రవదనా దీనా భయాదన్యభయావహాః॥౧౦॥ అద్య శోకరసజ్ఞాస్తా భవిష్యంతి నిరర్థకాః। అనురూపకులాః పత్న్యో యాసాం త్వం పతిరీదృశః॥౧౧॥ నృశంస నీచ క్షుద్రాత్మన్ నిత్యం బ్రాహ్మణకంటక। యత్కృతే శంకితైరగ్నౌ మునిభిః పాత్యతే హవిః॥౧౨॥ తమేవమభిసంరబ్ధం బ్రువాణం రాఘవం రణే। ఖరో నిర్భర్త్సయామాస రోషాత్ఖరతరస్వనః॥౧౩॥ దృఢం ఖల్వవలిప్తోసి భయేష్వపి చ నిర్భయః। వాచ్యావాచ్యం తతో హి త్వం మృత్యువశ్యో న బుధ్యసే॥౧౪॥ కాలపాశపరిక్షిప్తా భవంతి పురుషా హి యే। కార్యాకార్యం న జానంతి తే నిరస్తషడింద్రియాః॥౧౫॥ ఏవముక్త్వా తతో రామం సంరుధ్య భ్రుకుటీం తతః। స దదర్శ మహాసాలమవిదూరే నిశాచరః * రణే ప్రహరణస్యార్థే సర్వతో హ్యవలోక

౨॥ ఏషేతి॥ అభిధానేతి అభిధానప్రగల్భస్య ప్రౌఢవాదదక్షస్య ప్రత్యయఘాతినీ విశ్వాసఘాతినీ॥ ౩ ॥ ౭॥ ప్రబద్ధేతి ॥ ప్రబద్ధనిద్రే ప్రకర్షేణ బద్ధా దీర్ఘభూతా నిద్రా యస్య తస్మిన్-శరణ్యానాం స్వతపోమహిమ్నా సర్వజనశరణ్యానాం మునీనాం శరణ్యా వాసయోగ్యా భవిష్యంతి॥౮॥ జనస్థాన ఇతి॥ హతస్థానే హతరాక్షససన్నివేశే॥౯॥ అద్యేతి॥ ప్రసరిష్యంతి జనస్థానాద్విద్రవిష్యంతీత్యర్థః॥౧౦॥ అద్యశోకేతి॥ నిరర్థకాః నిర్గతోర్థః కామాదిపురుషార్థో యాసాం తాః -అనురూపం త్వత్సదృశం కులం యాసాం తాః-అనురూపకులాః-పతిరీదృశః పాపకర్మేత్యర్థః॥౧౧॥ నృశంసేతి॥ యత్కృతే యన్నిమిత్తం శంకితైః-త్వద్విఘ్నం శంకితైః-మునిభిరగ్నౌ హవిః పాత్యతే క్షిప్యతే॥౧౨॥౧౪॥ కాలపాశేతి॥ కాలపాశపరిక్షిప్తాః-బద్ధాః-నిరస్తషడింద్రియాః - నిర్గతజ్ఞానేంద్రియాంతఃకరణవ్యాపారాః-తమేవమిత్యాదిశ్లోకత్రయస్య।పా.

హాసాలం సదశ్యేత్యన్వయః॥౧౬॥ సఇతి॥ దశనచ్ఛదంఅధరం. సందశ్యనిపీడ్య. అనేనసాలస్యదుర్గ్రహత్వముక్తం. బాహుభ్యామిత్యనేనసాలస్థౌల్యముక్తం. వినద్యేత్యాది నాజయాశోచ్యతే॥౧౭॥ తమితి॥ రోషమితి. సర్వసామగ్రీవిరహేప్యానుకూల్యలేశాభావాదితిభావః॥౧౮॥ జాతస్వేదఇతి॥ రోషాజ్జాతస్వేదః నతుశ్రమాత్. రక్తాంతలోచనః రక్తవర్ణాపాంగః॥౧౯॥ తస్యేతి॥ బాణాంతరాత్ బాణక్షతవివరాత్. ఫేనిలం ఫేనవత్. ప్రస్రవణస్య ప్రస్రవణాఖ్యస్య. పరిస్రవః ప్రవాహః॥౨౦॥ విహ్వలఇతి॥ విహ్వలఃవిక్లబః. రుధిరగంధేనోపలక్షితః॥౨౧॥ తమాపతంతమితి॥ సంరబ్ధం సంభ్రాంతం. ప్రతిపదం అస్త్రమోచనప్రతికూలం. తంఖరం. కించిదపాసర్పత్ పశ్చాదాగతః. తస్మాదపాసర్పదిత్యర్థః. అపసర్పణనిమిత్తమాహ. కృతాస్త్ర ఇతి. సంహితాస్త్రత్వాత్ అస్త్రమోచనావకాశలాభాయాపాసర్పదితిభావః. నిమిత్తాంతరమాహ. రుధిరాప్లుతమితి. తత్స్పర్శబీభత్సేనాపసర్పణమిత్యర్థః. యద్యపిరణేకించిదపసర్పణంశూరస్యాయుక్తం. తథాపిసర్వతోబలవతీహ్యన్యథానుపపత్తిరితిన్యాయేనాపసర్పణంవినాతత్సంహారహేత్వలాభాదపసర్పణంనదోషఇతిహృదయం॥ తనిశ్లోకి॥ సంరబ్ధంఅతిక్రుద్ధం. ఆపతంతం ఆయుధప్రసారణానవకాశతయాఅతిసన్నికృష్టమాగచ్ఛంతం. తత్రహేతుః. త్వరితవిక్రమఇతి. శస్త్రసంధానావకాశార్థంత్వరితవిక్రమతయాకించిదపాసర్పదిత్యర్థః. హేత్వంతరమాహ. రుధిరాప్లుతమితి. తద్దేహరుధిరస్యస్వస్మిన్సంశ్లేషాభవేదితిజుగుప్సయేత్యర్థః. ఇదమేవాభిప్రేత్యవేదాంతాచార్యైరుక్తం॥ శ్లో॥ క్వచిదతిసంకటవిషయేసుభటానామభిమతోయమపసర్పఇతి(౩౦)॥౨౩॥ తతఇతి॥ తతఃబాణపాతావసరలాభాత్. బ్రహ్మదండం బ్రహ్మచాపం॥౨౪॥ సతమితి॥ ధీమతాభావజ్ఞేనదత్తం. అగస్త్యముఖేనేతిశేషః॥౨౫॥ సవిముక్తఇతి॥ రామేణధనురాయమ్యకృష్ట్వావిముక్తఇత్యన్వయః॥౨౬॥ సఇతి॥ సఖరశ్శరాగ్నినాదహ్యమానస్సన్. రుద్రేణరుద్రనేత్రాగ్నినా॥

స తముత్పాటయామాస సందశ్య దశనచ్ఛదమ్ ॥ తం సముత్క్షిప్య బాహుభ్యాం వినద్య చ మహాబలః। రాముముద్దిశ్య చిక్షేప హతస్త్వమితి చాబ్రవీత్ ॥౧౭॥ తమాపతంతం బాణౌఘైశ్ఛిత్త్వా రామః ప్రతాపవాన్। రోషమాహారయత్తీవ్రం నిహంతుం సమరే ఖరమ్॥ ౧౮॥ జాతస్వేదస్తతో రామో రోషాద్రక్తాంతలోచనః। నిర్బిభేద సహస్రేణ బాణానాం సమరే ఖరమ్॥౧౯॥ తస్య బాణాంతరాద్రక్తం బహు సుస్రావ ఫేనిలమ్। గిరేః ప్రస్రవణస్యేవ తోయధారాపరిస్రవః॥౨౦॥ విహ్వలస్స కృతో బాణైః ఖరో రామేణ సంయుగే। మత్తో రుధిరగంధేన తమేవాభ్యద్రవద్ద్రుతమ్॥ ౨౧॥ తమాపతంతం సంరబ్ధం కృతాస్త్రో రుధిరాప్లుతమ్। అపాసర్పత్ప్రతిపదం కించిత్త్వరితవిక్రమః॥౨౩॥ తతః పావకసంకాశం వధాయ సమరే శరమ్। ఖరస్య రామో జగ్రాహ బ్రహ్మదండమివాపరమ్॥౨౪॥ స తం దత్తం మఘవతా సురరాజేన ధీమతా। సందధే చాపి ధర్మాత్మా ముమోచ చ ఖరం ప్రతి॥౨౫॥ స విముక్తో మహాబాణో నిర్ఘాతసమనిస్వనః। రామేణ ధనురాయమ్య ఖరస్యోరసి పాతయత్॥౨౬॥ స పపాత ఖరో భూమౌ దహ్యమానశ్శరాగ్నినా। రుద్రేణేవ

తీతికార్థః స్పష్టః. వస్తుతస్తు. ఏవంబ్రువాణం రామం. మృత్యువశ్యః ఖరః. హే రామ త్వం వాచ్యావాచ్యంనబుధ్యసఇతిదృఢమవలిప్తోసీతిచ. నిర్భర్త్సయామాసేతిసంబంధః. ఏవంనిర్భర్త్సనే హేతుమాహ. కాలపాశేతి. లోకేకాలపాశపరిక్షిప్తాఃపురుషాః. మహాత్మానమపినిర్భర్త్సయంత్యేవేతిభావః॥౧౫॥ ఏవమితి॥ భ్రుకుటింసంరుధ్య సన్నిబధ్య ॥ రణఇతి. ప్రహరణస్యార్థే ఆయుధస్యార్థే॥౧౬॥ సఇతి॥ దశనచ్ఛదంఅధరం ॥ తమితి. హతఇత్యబ్రవీత్. వస్తుతస్తు త్వంహతః. వయాజ్ఞాతఇత్యబ్రవీత్॥౧౭॥౧౮॥ జాతేతి॥ జాతస్వేదః రోషాదుత్పన్నస్వేదః॥౨౦॥ తస్యేతి॥ బాణాంతరాత్ బాణక్షతవివరాత్. ప్రస్రవణస్య ప్రస్రవణాఖ్యస్య. తోయధారాపరిస్రవః తోయధారాపరిస్రవణమివ॥౨౧॥ విహ్వలఇతి॥ విహ్వలః వికటః. రుధిరగంధేనోపలక్షితః॥౨౨॥ తమాపతంతమితి॥ సంరబ్ధమతిక్రుద్ధం. ఆపతంతం. బాణక్షేపణానవకాశతయాఅతిసన్నికృష్టం ఉపరిఆపతంతం. ఖరం దృష్ట్వేతిశేషః. కృతాస్త్రః శిక్షితాస్త్రః. రామః త్వరితవిక్రమః శస్త్రసంధానావకాశార్థంత్వరితపాదవిక్షేపస్సన్. ప్రతిపదం ప్రతిపంక్తిద్విగిత్యర్థః. కించిదపాసర్పత్ అపసృతవాన్. అపసర్పణే హేత్వంతరమాహ. రుధిరాప్లుతమితి. తద్దేహరుధిరస్యస్వస్మిన్సంశ్లేషజుగుప్సయేత్యర్థః. యద్వా. తంఖరంవర్జయిత్వా. ప్రతిపదం ప్రతిమార్గంఆగతేనైవమార్గేణాపాసర్పత్ అపాగచ్ఛత్. శరసంధానసౌకర్యార్థం. ద్విత్రాణిపదానికించిత్ పృష్ఠతోగతఇత్యర్థః. క్వచిదతిసంకటదేశకాలయోః వీరధురంధరాణామపిసమ్మతమిదమపసర్పణమితిభావః॥౨౩॥ తతఇతి॥ ఉద్యంతం బ్రహ్మదండం బ్రహ్మాస్త్రమివస్థితం॥౨౪॥ సఇతి॥ రామేణధనురాయమ్యకర్ణాంతమాకృష్య విముక్తః సబాణః. ఖరస్యోరస్యపాతయత్ అపతదిత్యర్థః॥౨౬॥ సఇతి॥ రుద్రేణేవేతి. ఇవశబ్దోవాక్యాలంకా

నాదగ్ధోంధకఇవ. శ్వేతారణ్యేయథా శ్వేతారణ్యఇవ · భూమావపాత॥౨౭॥సవృత్ర ఇవేతి ॥ సః రామబాణేనహతఃఖరః అమోఘబాణహతత్వజ్ఞాపనాయప్రథమోదృష్టాంతః · లీలయాహతత్వజ్ఞాపనాయద్వితీయః -సమర్థాధిష్ఠితత్వజ్ఞాపనాయతృతీయః-ఆర్ద్రాచ్ఛుష్కాచ్చావధ్యత్వంనముచేర్లబ్ధం- తదర్థంఫేనేనహతః-బలో వేతివాశబ్దఇవార్థః-వృత్రాదిత్రయమింద్రేణైవహతం॥౨౮॥తతఇతి॥పరమర్షయః బ్రహ్మర్షయః-సభాజ్యసంపూజ్య॥౨౯॥ఏతదర్థమితి॥ఏతదర్థం ఏతద్వధాయ॥౩౦॥ఇదముపపాదయతిఆనీతఇతి॥ఉపాయేనతత్తదాశ్రమదర్శనవ్యాజేన॥౩౧॥౩౨॥ఏతస్మిన్నిత్యాద్యర్థత్రయమేకాన్వయం॥౩౩౪॥రామంస్తువంతిఅర్థేత్యాదినా॥అర్ధాధికముహూర్తేనఘటికాత్రయేణ-దాక్ష్యంసర్వసంహారచాతుర్యం॥౩౬॥ఏతస్మిన్నితి॥అంతరేఅవసరే-గిరిదుర్గాత్ గిరిదుర్గప్రదేశాత్ -సుఖీరామపరాక్రమదర్శనజన్యసంతోషవాన్॥౩౭॥౩౮॥తందృష్ట్వాశత్రుహంతారంమహర్షీణాంసుఖావహం ।బభూవహృష్టావైదేహీభర్తారంపరిషస్వజే॥చతుర్దశసహస్రరక్షోభిరయమేకాకీకింకరిష్యతీత్యుద్విగ్నాసీతారామేణజితేవీరతారతమ్యాభిజ్ఞకులప్రసూతతయాసబహుమానంపరిషస్వజఇత్యాహ- తందృష్ట్వాపూర్వంమహాసమరేఅదృశ్యతయాస్థితంఇదానీందృష్ట్వా-తందృష్ట్వా- వీరవ్రణేనవిగళద్రుధిరేణరోమకూపోల్లసద్భిరపిఘర్మపయఃకణైః కోదండదండమవలంబ్య వినీయవర్మకించిత్పరిశ్రమభృతంప్రియమీక్షమాణా-ఇత్యుక్తప్రకారందృష్ట్వా-తందృష్ట్వా- లతోగ్రథితజటామండలేనదృఢబద్ధకక్ష్యతయాస్కంధావలంబితూణీరేణ-రణావసాననిర్వాపితకోపాగ్నితయాప్రసన్నవదనేనసీతాలక్ష్మణమార్గావలోకనేన-పునరపికిమాగమిష్యంతిరాక్షసాఇతిదత్తావధానేనచలక్షితందృష్ట్వా-తందృష్ట్వాపూర్వంవీరఇతిశ్రుతంఇదానీంనిర్వర్తితవీరకృత్యందృష్ట్వా-దర్శనప్రకారమాహ-శత్రుహంతారం-హననవ్యాపారేకర్మభావశ్శత్రూణాంస్వస్యతుకర్తృభావఏవ - హంతారం-హననవ్యాపారఏవదృష్టఃనతుశరసంధానాదివ్యాపారఇత్యర్థః-శత్రుపదేనదేవగంధర్వాదిసంఘసత్యపి-శత్రూనేవహతవానిత్యుచ్యతే-దుష్టనిగ్రహఉక్తః-శిష్టపరిపాలనమాహ-మహర్షీణాంసుఖావహం-మహర్షీణాంతపోలేశేనహంతుంసామర్థ్యేపిరక్షకస్వరూపస్యరక్ష్యభూతస్వస్వరూపస్యచహానిర్మాభూదితికేవలంరక్షకవ్యాపారప్రతీక్షాణాంరామప్రతిజ్ఞామేవావలోకయతాం-సుఖావహం- ఏహిపశ్యశరీరాణీత్యుక్తదుఃఖగంధంనివర్త్యసుఖస్యైవప్రాపకంబభూవ-బహుతరశత్రుగణాక్రమణాద్రామస్యైకాకితయాచపూర్వంసత్తారహితాసీతా-సంప్రతిసత్తాంలేభే-జగత్ప్రాణస్యరామస్యసత్తాలాభాత్ స్వ

వినిర్దగ్ధశ్శ్వేతారణ్యేయథాంధకః॥౨౭॥సవృత్రఇవవజ్రేణఫేనేనసముచిర్యథా।బలోవేంద్రాశనిహతోనిపపాతహతఃఖరః॥౨౮॥ తతోరాజర్షయస్సర్వే సంగతాఃపరమర్షయః।సభాజ్యముదితారామమిదంవచనమబ్రువన్॥౨౯॥ఏతదర్థంమహాతేజామహేంద్రఃపాకశాసనః।శరభంగాశ్రమంపుణ్యమాజగామపురందరః॥౩౦॥ఆనీతస్త్వమిమందేశముపాయేనమహర్షిభిః। ఏషాంవధార్థంక్రూరాణాంరక్షసాంపాపకర్మణామ్॥౩౧॥తదిదంనఃకృతంకార్యంత్వయాదశరథాత్మజ।సుఖంధర్మంచరిష్యంతిదండకేషుమహర్షయః॥౩౨॥ఏతస్మిన్నంతరేదేవాశ్చారణైస్సహసంగతాః। దుందుభీంశ్చాభినిఘ్నంతఃపుష్పవర్షంసమంతతః * రామస్యోపరిసంహృష్టావవృషుర్విస్మితాస్తదా॥౩౩౪॥ అర్ధాధికముహూర్తేనరామేణనిశితైశ్శరైః * చతుర్దశసహస్రాణిరక్షసాంభీమకర్మణామ్। ఖరదూషణముఖ్యానాంనిహతానిమహాహవే * అహోబతమహత్కర్మరామస్య విదితాత్మనః। అహోవీర్యమహోదాక్ష్యంవిష్ణోరివహిదృశ్యతే * ఇత్యేవముక్త్వాతేసర్వేయయుర్దేవాయథాగతమ్॥ ౩౬॥ ఏతస్మిన్నంతరేవీరోలక్ష్మణస్సహసీతయా *గిరిదుర్గాద్వినిష్క్రమ్యసంవివేశాశ్రమంసుఖీ॥౩౭॥తతోరామస్తువిజయీపూజ్యమానోమహర్షిభిః * ప్రవివేశాశ్రమంవీరోలక్ష్మణేనాభిపూజితః॥౩౮॥తందృష్ట్వాశత్రుహంతారంమహర్షీణాంసుఖావహమ్ * బభూవహృష్టావైదేహీభర్తారంపరిష

రేశ్వేతారణ్యంకావేరీసింధుసంగమనికటదేశః॥౨౭॥ సవృత్రఇతి ॥ బలోవేత్యత్రవాశబ్దఇవార్థే॥వి॥ఉపమాయాంవికల్పే వేత్యమరః॥౨౮॥టీ॥తతఇతి॥సభాజ్యంపూజ్యం॥౨౯॥ఏతదితి॥ఏతదర్థంఖరాదివధార్థం-శరభంగాశ్రమమితి-సుతీక్ష్ణాగస్త్యాశ్రమయోరప్యుపలక్షణం- హేశరభంగ-త్వంతావత్ జనస్థానసన్నికర్షాయరామంసుతీక్ష్ణాశ్రమంనయ-తతోమునయఃస్వస్వాశ్రమదర్శనాపదేశేన-ఖరసన్నికర్షంనయంత్వితివక్తుమగస్త్యహస్తే-ఆయుధానినిధాతుంచేత్యర్థః॥౩౦॥౩౩౪॥ అర్ధాధికే॥అర్ధాధికముహూర్తేనఘటికాత్రయేణేత్యర్థః*అహోఇతి॥దాక్ష్యంసామర్థ్యం॥౩౬॥తందృష్ట్వేతి॥ లేతుయావంతఏవాజౌతావాంస్తదధ్య

యమపి సత్తామవాప-ఆత్మా వై పురుషస్య దారా ఇత్యుక్తరీత్యా రామసత్తాలాభాత్ స్వస్యాపి సత్తాజాతేతి భావః-యద్వా భూః ప్రాప్తా విత్యస్మాత్ క్విబ్వ్యత్యయేన పరస్మై పదం-భర్తారం విజయినమాలోక్య-సరభసంగుహాంతరాదాగతేత్యర్థః-హృష్టా-సతిధర్మిణిధర్మా ఇతి న్యాయేన ధర్మిలాభానంతరం తద్ధర్మహర్షోభూదితర్థః-యద్వా ఆంతరప్రీత్యంకురోపమరోమాంచాంచితేత్యర్థః-ఏవం శౌర్యావలోకన ప్రీతత్వే హేతుమాహ-వైదేహీ- మిథిలాధిపతిర్వీర ఇత్యుక్తరీత్యా వీరకులప్రసూతత్వాదిత్యర్థః-భర్తారం పరిషస్వజే-తాదృశనిరవధిక ప్రేమభారభరితతయా స్వయమాలిలింగే-భర్తారం లోకభర్తారం-సర్వలోకమాతృత్వేన సర్వప్రజారక్షణం దృష్ట్వా-పరిషస్వజే-ఆయుధక్షతవ్రణేషు సుఖోష్ణాభ్యాం స్తనాభ్యాం స్పర్శ-పరిషస్వజే పర్యాప్తం సస్వజే-పశ్చాత్ పురస్తాత్ పార్శ్వతశ్చ పస్వజ ఇత్యర్థః -యద్యపి రణే అపలాయమానస్య పృష్ఠే శరపాతప్రసంగ ఏవ నాస్తి-తథాపి సర్వతస్సమావృత్య ఆయుధప్రయోగపాత్ పృష్ఠతోపి వ్రణసంభవః - బాణానాం సమ్యక్ క్షిప్తానాం పృష్ఠతో నిర్గమోపి సంభవతి-మహర్షీణాం సుఖావహం పరిషస్వజే- పుత్రవిషయే స్వభర్తో పకారకరణే పుత్రవాత్సల్యాత్ భర్తరి సంతుష్టా భార్యేవ ఋషిజనసంరక్షణేన ప్రీతా పరిషస్వజే-రామం వినా గుహాగతా సీతా-తతో నిర్గత్య నిరస్తసమస్తశత్రుం రామం పరిషస్వజ ఇత్యనేన హృదయగుహాగతో జీవః పరతంత్రః ఆచార్యముఖేన పరమశేషిణం దృష్ట్వా తేన సకలవిరోధివర్గనివృత్తిః తేత తతో నిర్గత్య నిత్యసూరిపరిషదాసీనం శేషిణమాసాద్య తద్భోగపరివాహః అనుబభూవేతి ధ్వన్యతే ॥ (తని శ్లో క(౩౧)॥౩౯॥ఉక్తమేవార్థం విశదం దర్శయతి ద్వాభ్యాం-ముదేత్యాది॥తనిశ్లో కీ॥రక్షోగణా హతానితి వీర్యగుణవివరణం- తత్ర రామం చైవావ్యథమితి- వీర్యలక్షణే స్వయమక్షత ఇతి విశేషవివరణం-రక్షోగణాహతా నిత్యనేన యః పరాజయతీతి లక్షణగత విశేష్యవివరణం(౩౨)॥౪౧॥ఇతి శ్రీ గోవిందరాజవిరచితే- శ్రీరామాయణభూషణే - రత్నమేఖలాఖ్యానే - ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే - త్రింశస్సర్గః. **

ఏవం శరణాగతిమంత్రవివరణరూపే శ్రీరామాయణే ఇయతా గ్రంథసందర్భేణ-ఉత్తరఖండార్థో వివృతః-అనుష్ఠానదశాయాం హి ప్రథమఖండార్థస్య ప్రాథమ్యం వ్యుత్పత్తిదశాయాంతూత్తరఖండార్థస్య-ఫలానుసారేణోపాయప్రవృత్తేః-అతో ద్వితీయఖండార్థః- ప్రథమం వివృతః-తత్ర బాలకాండే ప్రథమః పదార్థభూతపురుష

స్వజే॥౩౯॥ముదా పరమయా యుక్తా దృష్ట్వా రక్షోగణాన్ హతాన్ ॥ రామం చైవావ్యథం దృష్ట్వా తుతోష జనకాత్మజా ॥౪౦॥ తతస్తు తం రాక్షససంఘమర్దనం సభాజ్యమానం ముదితైర్మహర్షిభిః । పునః పరిష్వజ్య శశిప్రభాననా బభూవ హృష్టా జనకాత్మజా తదా ॥౪౧॥ ఇతి త్రింశస్సర్గః.**

శేష తైరిత్యుక్తరీత్యా- తాత్కాలిక స్వేచ్ఛాగృహీతచతుర్దశసహస్రదివ్యమంగళవిగ్రహవత్తయా - ప్రతిరాక్షసం ప్రత్యేకం రామ ఇవస్థితత్వాద్దృశ్యమానమితి తచ్ఛబ్దార్థః - యద్వా ఇంద్రాదిభిరపి సంభూయాప్రధృష్యా బలీయసశ్చతుర్దశసహస్రరాక్షసాన్ ఏక ఏవాధ్యధికముహూర్తేన-స్వయమక్షత ఏవ లీలయా సంహృత్య స్వపురస్థితం। రామజామాతరం ప్రాప్య స్త్రీయం పురుషవిగ్రహమిత్యాత్మనా అజ్ఞానాత్పూర్వం విప్రలబ్ధమితి వాతచ్ఛబ్దార్థః-తద్ధనూంషి ధ్వజాగ్రాణి వర్మాణి చ శిరాంసి చ। బాహూన్ సహస్తాభరణాన్ ఊరూన్ కరికరోపమాన్-ఛిచ్ఛేద సమరే రామః ఇత్యుక్తప్రకారేణ శత్రుహంతారం దృష్ట్వేత్యన్వయః-కించ పరిత్రాణాయ సాధూనాం వినాశాయ చ దుష్కృతాం । ధర్మసంస్థాపనార్థాయ సంభవామి యుగే యుగ ఇతి స్వప్రతిజ్ఞాం పరిపాలయన్నవతీర్య - అసతో రాక్షసాన్ హత్వా - సతాం మునీనాం జగన్మోహనదివ్యమంగళస్వమూర్తి సాక్షాత్కారేణ పరమానందం సంపాదితవానిత్యాహ - మహర్షీణాం సుఖావహమితి-కించ ఏవం విధం రామం దృష్ట్వా వైదేహీ బభూవ - స్వనిర్వాహరూపసత్తా సంపన్నా జాతేత్యర్థః - భూధాతోస్సత్తావాచకత్వాత్ - శ్రీరామస్య శత్రుమధ్యలీనతయా అసత్వప్రియత్వాత్ స్వస్యాప్యసత్త్వప్రియత్వం-అమన్యత-పూర్వం వైదేహీ- ఇదానీం స్వప్రాణేశ్వర శ్రీరామసత్తయా స్వసత్తాం నిష్పన్నేత్యమన్యత-ఆత్మా వై పురుషస్య దారా ఇతి నియమాదితి భావః-హృష్టా ప్రీతా పరిషస్వజే-ఆయుధవ్రణానాం స్తనోష్మణా పరిహారం కర్తుం గాఢమాలింగనం కృతవతీత్యర్థః॥౪౧॥ తత ఇతి ॥ సభాజ్యమానం పూజ్యమానం॥౪౧॥టీ॥సర్గఫలం స్కాందే॥శ్లో॥శ్రుత్వా శ్రీరామవిజయం పాపబంధాత్ ప్రముచ్యతే । తథైవ శృంఖలాబంధాదృణబంధాద్విముచ్యతే।శ్రుత్వా పుష్పవతీ నారీ తనయం వంశవర్ధనం । లభతే రాఘవేంద్రస్య ప్రసాదాత్కీర్తివర్ధనమితి ॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయామారణ్యకాండవ్యాఖ్యాయాం- త్రింశస్సర్గః. *

కారయోగోదర్శితః-అయోధ్యాకాండేద్వితీయపదార్థభూతసౌలభ్యాదిగుణయోగః-ఆరణ్యకాండేశూర్పణఖాగమనాత్ పూర్వభావివృత్తాంతేనచతుర్థ్యర్థభూతా కింకరవృత్తిరుక్తా-తతఃఖరవధాంతవృత్తాంతేన-చరమపదార్థభూతావిరోధినివృత్తిరితి-అథపూర్వఖండార్థఉచ్యతేశాస్త్రశేషేణ-తత్రచారణ్యకాండశేషేణవిభీషణస్యపురుషకారసాన్నిధ్యముచ్యతే-కిష్కింధాకాండేననారాయణపదార్థభూతంవాత్సల్యం-సుందరకాండేనచరణశబ్దోక్తదివ్యమంగళవిగ్రహవైశిష్ట్యం-రామఃకమలపత్రాక్షఇత్యాదినాతథోక్తేః-యుద్ధకాండేశరణాగతిః-ఉత్తరకాండేప్రపన్నచర్యేతిబోధ్యంఏవమానుషంగికమునిజనశరణాగతిఫలందేవశరణాగతికార్యరావణవధాంగత్వేనోక్త్వాఅథతన్నిమిత్తభూతసీతాపహారరూపబీజముపక్షిపతిత్వరమాణఇత్యాదినా॥సంహృత్యసకలంలోకంపునస్స్రష్టుంచయఃక్షమః। తమహంశిరసావందేజానకీప్రాణనాయకం॥త్వరమాణఃశూర్పణఖాగమనాపేక్షయేతిశేషః-అకంపనోరావణచారః-త్వరమాణోగత్వావేగేనాబ్రవీదిత్యన్వయః॥౧॥జనస్థానేతి॥కథంచిదితిస్త్రీవేషధారణేనేతిభావః-అతఏవశూర్పణఖావక్ష్యతి-ఏకాకథంచిన్ముక్తాహంపరిభూయమహాత్మనా। స్త్రీవధంశంకమానేనరాఘవేణమహాత్మనేతి॥తనిశ్లోకి॥లంకాయాజనస్థానంపురద్వారసదృశంఖలు-లంకాయారాజ్యంజనపదగ్రామాదిసంకులంకించిదపినాస్తిఖలు-ఏకాలంకా-తస్యారక్షభూతంజనస్థానమేకం-తస్యనాశాల్లంకాయాఅపావృతంద్వారంసంవృతం-రాజన్-తత్రైవసత్త్వాహానిఃఖలు-రాక్షసాః-రాక్షసరాజస్యతవతన్నాశేరాజత్వంనాశితంకిల-బహవః-ఏకద్విత్రినాశేపిహానిర్భవత్యేవ-కిముతబహూనాంనాశే-హతాఃమారితాఃనతుసప్రాణాః-సర్వరాక్షసనాశేఖరేణకింకృతమిత్యత్రాహ-ఖరశ్చేతి-చకారేణదూషణత్రిశిరసావుచ్యేతే-కథంచిదహమాగతః-స్త్రీవేషేణేతిభావః-స్త్రీవధంశంకమానేనఏకాకథంచిన్ముక్తాహమితిశూర్పణఖావాక్యానురోధాత్ (౩౩)॥౨॥ఏవమితి॥క్రుద్ధత్వంనారోపితమితిజ్ఞాపయితుంసంరక్తలోచనఇత్యుక్తం-కోపాతిరేకంద్యోతయన్నాహనిర్దహన్నివేతి॥౩॥కేనేతి॥పరాగతాఃఅసవఃప్రాణాఃయస్యతేనపరాసునేతిపరుషభాషణమాత్రం-గన్యతఇతిగతిఃస్థానం॥౪॥౫॥కాలస్యచాపీతి॥కాలఇత్యతోప్యుపపత్తిమాహమృత్యుమితి॥౬॥దహేయమితి ॥ ఆదిత్యపావకౌ-పరస్పరసాహాయ్యేనసంయుక్తావపీత్యర్థః-అతోనపునరుక్తిః॥౭॥తథేతి॥సందిగ్ధయాసందిగ్ధాక్షరయా-యాచతేఅయాచత-అభయమితిశేషః॥౮॥౧౧॥అకంపనవచఇతి॥నాగేంద్రః సర్వేంద్రః॥౧౨॥ససురేంద్రేణేతి॥సరామః-సురేంద్రేణామరైశ్చసంయుక్తస్సన్ జనస్థానముపయాతఃకచ్చిత్ - అన్యథాతస్యైతాదృశసామర్థ్యంనయుజ్యతఇతిభావః॥ ౧౩ ॥౧౪॥ఇంద్రాదిసహాయానపేక్ష్యరామఇత్యాశయేనాహరామోనామేత్యాదినా॥దివ్యాస్త్రగుణసంపన్నఃదివ్యాస్త్రకృతాతిశయయుక్తః॥౧౫॥ త-

త్వరమాణస్తతోగత్వాజనస్థానాదకంపనః। ప్రవిశ్యలంకాంవేగేనరావణంవాక్యమబ్రవీత్॥౧॥జనస్థానస్థితారాజన్ రాక్షసాబహవోహతాః। ఖరశ్చనిహతస్సంఖ్యేకథంచిదహమాగతః॥౨॥ఏవముక్తోదశగ్రీవఃక్రుద్ధస్సంరక్తలోచనః।అకంపనమువాచేదంనిర్దహన్నివచక్షుషా॥౩॥కేనరమ్యంజనస్థానంహతంమమపరాసునా।కోహిసర్వేషులోకేషుగతించాధిగమిష్యతి॥౪॥నహిమేవిప్రియంకృత్వాశక్యంమఘవతాసుఖమ్।ప్రాప్తుంవైశ్రవణేనాపినయమేననవిష్ణునా॥౫॥కాలస్యచాప్యహంకాలోదహేయమపిపావకమ్।మృత్యుంమరణధర్మేణసంయోజయితుముత్సహే॥౬॥దహేయమపిసంక్రుద్ధస్తేజసాదిత్యపావకౌ।వాతస్యతరసావేగంనిహంతుమహముత్సహే॥౭॥తథాక్రుద్ధందశగ్రీవంకృతాంజలిరకంపనః।భయాత్సందిగ్ధయావాచారావణంయాచతేభయమ్॥౮॥దశగ్రీవోభయంతస్మైప్రదదౌరక్షసాంవరః। సవిస్రబ్ధోబ్రవీద్వాక్యమసందిగ్ధమకంపనః॥౯॥పుత్రోదశరథస్యాస్తిసింహసంహననోయువా। రామోనామవృషస్కంధోవృత్తాయతమహాభుజః ॥ శ్యామఃపృథుయశాశ్శ్రీమానతుల్యబలవిక్రమః। హతంతేనజనస్థానంఖరశ్చసహదూషణః॥౧౧॥అకంపనవచశ్శ్రుత్వారావణోరాక్షసాధిపః।నాగేంద్రఇవనిశ్వస్యవచనంచేదమబ్రవీత్॥౧౨॥ససురేంద్రేణసంయుక్తోరామస్సర్వామరైస్సహ। ఉపయాతోజనస్థానంబ్రూహికచ్చిదకంపన॥౧౩॥రావణస్యపునర్వాక్యంనిశమ్యతదకంపనః।ఆచచక్షేబలంతస్యవిక్రమం

త్వరమాణఇతి॥శూర్పణఖాగమనాత్పూర్వమేవేతిశేషః॥౧॥జనస్థానేతి॥ఖరశ్చేతిచకారేణదూషణత్రిశిరసౌసంగృహీతౌ-కథంచిదహమాగతః-కేవలంప్రేక్షకతయాస్థితత్వాద్రామశరావిషయీకృతఇత్యర్థః॥౩॥ కేనేతి॥పరాసునాముమూర్షుణా-కఇతి-కః తేజసాగతింస్థితిం-స్వరూపంవా॥౪॥౭॥తథేతి॥ సందిగ్ధయావాచాసందిగ్ధాక్షరయావాచేత్యర్థః॥౯॥పుత్రఇతి॥సింహసంహననః॥సింహవదంగదార్ఢ్యోపేతోయస్సింహసంహననోహిసఇత్యమరః॥౧౧॥అకంపనఇతి॥నాగేంద్రఇవసర్ప

స్యేతి॥రక్తాక్షః రక్తరేఖాంచితనయనః-దుందుభిస్వనః దుందుభివత్ గంభీరస్వనః-సంయుక్తఇతి-వర్తతఇతి శేషః॥౧౭॥ నైవదేవాఇతి॥ సహాయార్థమాగతా ఇతి శేషః॥౧౮॥ శరాఇతి॥పంచాననాఃవిస్తృతాననాః-భూత్వా భక్షయంతి స్మేత్యుత్ప్రేక్షా॥౧౯॥యేనయేనేతి॥రాక్షసాఃభయకర్శితాఃభయపీడితాస్సంతో యేనయేనమార్గేణగచ్ఛంతి తేన తేనమార్గేణాగ్రతఃస్థితంరామమేవపశ్యంతిస్మ-అత్ర విశేషణసామర్థ్యాద్రామదర్శనంభయకృతమితివ్యజ్యతే॥తనిశ్లోకీ॥ యేనయేనమార్గేణేత్యర్థః-అథవా యేనయేనయద్యద్వస్త్వంతర్ధానసాధనత్వబుద్ధ్యాగచ్ఛంతి-తేన తేనతస్మిం తస్మిన్ వస్తుని రామమేవాగ్రతస్థితంపశ్యంతి - అత్ర ప్రతిరాక్షసం ఇచ్ఛాగృహీతదేహత్వంధ్వన్యతే(౩౪)॥౧౯॥౨౧॥అక్షేతి॥యథావృత్తం-పరమార్థభూతమిత్యర్థః॥౨౨॥అసాధ్యఇతి॥అసాధ్యఃఅగ్రాహ్యః॥తనిశ్లోకీ॥ శృణ్వితి॥ యథావృత్తంతత్కృతాతిమానుషకర్మాణతిక్రమేణ-యద్వా రామస్యవృత్తంఇతిహాసపురాణోక్తవృత్తాంతం- యథావత్ బలంపరాభిభవసామర్థ్యం పౌరుషం మహాపురుషకర్మ-కుపితఃమర్యాదోల్లంఘనవిషయనిగ్రహవాన్ రామఇతికోపస్యాపగిహార్యత్వంవ్యజ్యతే-విక్రమేణఅసాధ్యః-విక్రమే ప్రవృత్తేనివారయితుమశక్యఇత్యర్థః-అసాధ్యఇతినిరుపపదేన బ్రహ్మరుద్రేంద్రాదిభిరసాధ్యత్వంధ్వన్యతే-మహాయశాఃలోకే వేదేచ ప్రసిద్ధవిభవః-అనేనత్రివిక్రమావతారోవ్యజ్యతే-ఆపగాయాస్సుపూర్ణాయా వేగంపరిహరేదిత్యనేనభవిష్యత్కృష్ణావతారోభూతకృష్ణావతారోవావ్యజ్యతే। భయానకావర్తశతాకులానదీమార్గండదౌసింధురిహశ్రియఃపతేరితి శ్రీభాగవతోక్తేః అనేనమత్స్యావతారఇతి కేచిత్ (౩౫)॥౨౩॥సతారేతి॥గ్రహానవగ్రహాః-నక్షత్రాణిసప్తవింశతినక్షత్రాణి-తారాస్తదన్యజ్యోతీంషి-అవసాదయేత్ విశీర్ణంకుర్యాత్ -మజ్జంతీం సముద్రఇతి శేషః॥తనిశ్లోకీ॥సతారగ్రహనక్షత్రం-తారాఅశ్విన్యాదయఃగ్రహాస్సూర్యాదయః-తదితరాణినక్షత్రాణి - నభ

చమహాత్మనః॥౧౪॥ ఖరో నామ మహాతేజాః శ్రేష్ఠస్సర్వధనుష్మతామ్। దివ్యాస్త్రగుణసంపన్నః పురందరసమో యుధి॥౧౫॥ తస్యానురూపో బలవాన్ రక్తాక్షో దుందుభిస్వనః। కనీయాన్ లక్ష్మణో నామ భ్రాతా శశినిభాననః ॥ స తేన సహ సంయుక్తః పావకేనానిలో యథా। శ్రీమాన్ రాజవరస్తేన జనస్థానం నిపాతితమ్॥౧౭॥ నైవ దేవా మహాత్మానో నాత్ర కార్యా విచారణా॥౧౮॥ శరా రామేణ తూత్సృష్టా రుక్మపుంఖాః పతత్రిణః ॥ సర్పాః పంచాననా భూత్వా భక్షయంతి స్మ రాక్షసాన్॥౧౯॥ యేన యేన చ గచ్ఛంతి రాక్షసా భయకర్శితాః ॥ తేన తేన స్మ పశ్యంతి రామమేవాగ్రతః స్థితమ్॥౧౯॥ ఇత్థం వినాశితం తేన జనస్థానం తవానఘ॥౨౦॥ అకంపనవచశ్శ్రుత్వా రావణో వాక్యమబ్రవీత్ । జనస్థానం గమిష్యామి హంతుం రామం సలక్ష్మణమ్॥౨౧॥ అథైవముక్తే వచనే ప్రోవాచేదమకంపనః। శృణు రాజన్ యథావృత్తం రామస్య బలపౌరుషమ్॥౨౨॥ అసాధ్యః కుపితో రామో విక్రమేణ మహాయశాః। ఆపగాయాస్సుపూర్ణాయా వేగం పరిహరేచ్ఛరైః॥౨౩॥ సతారగ్రహనక్షత్రం నభశ్చాప్యవసాదయేత్ । అసౌ రామస్తు సీదంతీం శ్రీమానభ్యుద్ధరేన్మహీమ్॥

శ్రేష్ఠఇవ॥౧౧॥౧౭॥ నైవదేవామహాత్మానఇతి॥ఆయాతాఇతి శేషః॥౧౯॥యేనయేనేతి॥భయకర్శితాఃరాక్షసాః - స్వేషాంరాక్షసత్వగోపనార్థంయేనయేనరూపాంతరేణగచ్ఛంతి- తేన తేనపరిగృహీతరూపాంతరేణాగ్రతఃస్థితంరామమేవపశ్యంతియద్వాయేనయేనయద్యద్వస్త్వంతర్ధానసాధనత్వబుద్ధ్యా-గచ్ఛంతి- తేన తేనతస్మిన్ తస్మిన్ వస్తుని రామమేవపశ్యంతి- తత్తద్వస్తురామాకారమేవపశ్యంతీతి-యద్వా-మార్గేణేత్యధ్యాహారః యేనయేనమార్గేణరాక్షసాః-స్వత్రాణార్థం గచ్ఛంతిపలాయంతే- తేన తేనతత్రతత్రమార్గే రామంపశ్యంతీతి-అనేనప్రతిరాక్షసం స్వేచ్ఛాగృహీతదేహత్వంవ్యజ్యతే॥౧౯॥౨౧॥అథైవమితి॥శృణ్వితి- హే రాజన్ యథా రామస్యవృత్తం-తత్కృతాతిమానుషకర్మ-యద్వా రామస్యవృత్తంచరితం-యథాయథావత్ బలంపరాభిభవనసామర్థ్యం-పౌరుషం-మహాపురుషకర్మ-యథాయాదృశంతత్సర్వమితి శేషః-శృణ్వితియోజనా॥౨౨॥అసాధ్యఇతి॥కుపితఃమర్యాదోల్లంఘనవిషయనిగ్రహవాన్ రామఇతిరమయతీతివ్యుత్పత్త్యా కోపస్యాహార్యత్వంవ్యజ్యతే-విక్రమేణాసాధ్యః-విక్రమే ప్రవృత్తేనివారయితుమశక్యఇత్యర్థః-అసాధ్యఇత్యుపపదరహితేన-అసాధ్యశబ్దేన బ్రహ్మేంద్రాద్యసాధ్యత్వంప్రతీయతే-మహాయశాఃలోకే వేదేచప్రసిద్ధవిభవః-అనేనత్రివిక్రమావతారస్సూచ్యతే-ఆపగాయాఇతి-శరైర్జలైః-పూర్ణాయాః వేగంపరిహరేదిత్యనేనభవిష్యత్కృష్ణావతారస్సూచ్యతే॥౨౩॥సతారేతి॥నభశ్శబ్దేనలక్షణయా బ్రహ్మాండకోశఉచ్యతే-నభశ్చాప్యవసాదయేదిత్యనేనాపిత్రివిక్రమావతారధ్వనిః - తథాచశ్రుతిః - ద్యౌరస్య పాదయదుత్తరగ్ంసధస్థంవిచక్రమాణస్త్రేధోరుగాయఇతి-అసావితిసీదంతీంమజ్జంతీంమహీమభ్యుద్ధరేదితివరాహావతారస్సూచితః-శ్రీమానిత్యనే

శ్చాపీతితదధిష్ఠానాండకోశ ఉచ్యతే-తమప్యవసాదయేదిత్యనేనాపి త్రివిక్రమావతారధ్వనిః-తథాచ శ్రుతిః।యోఅస్య-భాయదుత్తరగ్ంసధస్థంవిచక్రమాణస్త్రేధోరుగాయఇతి - సీదంతీంమజ్జంతీంమహీంఅభ్యుద్ధరేత్ -అసావితివరాహావతారోవ్యజ్యతే-తాంవరాహోభూత్వాహరదితిశ్రుతేః-శ్రీమానిత్యవతారేషుసర్వత్రానువృత్తిర్లక్ష్మ్యాస్సూచ్యతే- అన్యేషుచావతారేషువిష్ణోరేషానపాయినీతిపరాశరవచనాత్ -శ్రీమానితిలక్ష్మీసమభివ్యాహారబలేనసంసారేమజ్జంతంచేతనమభ్యుద్ధరేదితిపరత్వాసాధారణలింగమోక్షప్రదత్వంవ్యంజితం· శ్రీమాన్ మహీమభ్యుద్ధరేదితిలక్ష్మ్యాస్సహకారిత్వశ్రవణేనసపత్నీద్వేషాభావోవ్యజ్యతే(౩౬)॥౨౮॥భిత్త్వేతి॥ విప్లావయేత్ సించేత్ -విధమేత్ దహేత్ -ధ్మాశబ్దాగ్నిసంయోగయోరితిధాతోర్లిజ్ధమాదేశః॥తనిశ్లోకి॥ భిత్త్వేతిసముద్రవేలాభేదేనలోకానాప్లావయేదితి సంకర్షణావతారోధ్వన్యతే-సముద్రస్యవేగమపివిధమేదితికరిష్యమాణసముద్రబంధనంవ్యజ్యతే - వాయుంవావిధమేదితిపృథివ్యాదిభూతోపలక్షణం-పృథివ్యప్సుప్రలీయతే-ఆపస్తేజసిలీయంతేఇత్యాద్యుక్తప్రకారేణప్రళయంకుర్యాదితిధ్వన్యతే-సంహృత్యేత్యనంతరమనువాదాత్ (౩౭)॥౨౯॥సంహృత్యేతి॥లోకాన్ భూరాదీన్ సంహృత్యపునస్స్రష్టుంశక్తః-ఇమాఃప్రజాశ్చసంహృత్యపునస్స్రష్టుంశక్తఇత్యర్థః॥తనిశ్లోకి॥పునస్సంహృత్యేత్యనేనపూర్వసంహారసృష్ట్యోరప్యేతత్కర్తృకత్వంవ్యజ్యతే-బభూవభూయశ్చయథామహాభాగభవిష్యతీతిప్రశ్నవత్ -లోకానితిబహువచనస్యాసంకోచేనసాండాన్సర్వాలోకావివక్షితాః-విక్రమేణసంకల్పమాత్రేణేత్యర్థః-ఏతస్యవాఅక్షరస్యేత్యాదిశ్రుతేః-మహాయశాఃషడ్గుణైశ్వర్యకృతప్రసిద్ధిః-శక్తఃఅనంతశక్తిమాన్-పరాస్యశక్తిరితిశ్రుతేః· ననునారాయణస్యఏకోహవై నారాయణఇత్యాదినాసృష్ట్యాదికర్తృత్వంశ్రూయతేకథమేతస్యేతితత్రాహ - సపురుషవ్యాఘ్రఇతి · సహిదేవైరుదీర్ణస్యేత్యాదినా సఏవాయంనారాయణోరామాత్మనావతీర్ణఇత్యుక్తత్వాత్ - స్రష్టుంపునరితిఅత్రాపిపునశ్శబ్దఃపూర్వసృష్టేరేతదధీనత్వవ్యంజకః ప్రజాఇతి ప్రకృతి సంసృష్టచేతనవర్గస్సమష్టికారణభూతఉచ్యతే(౩౮)॥౩౦॥నహీతి॥లోకేనసమూహేన॥తనిశ్లోకి॥రామఃవిక్రమైఃరంజనీయః·దశగ్రీవఅనితరసాధారణదశవదనత్వంఖలుతవావలేపహేతుః-రామరామానుజౌతుసహస్రశీర్షావితివ్యజ్యతే·త్వయాజేతుంయుధినశక్యః-అల్పశక్తిస్త్వంఅపరిమితానంతశక్తిమాన్ రామఃకథంజేతుంశక్యః·రక్షసాంనముచిహిరణ్యకశిపుశంబరబలిప్రభృతీనాంలోకేనజనేనకోమజ్జతోరణుకులాచలయోర్విశేషఇతిన్యాయసామ్యంద్యోతయితుంత్వయాలోకేనైత్యేకవచననిర్దేశః-జయస్యాత్యంతాసంభావనాంద్యోతయితుంస్వర్గః·పాపజనైరివేత్యుక్తం-ప్రసిద్ధైర్బహుభిరేకఃకథంజేతుమశక్యఇత్యత్రాహ-స్వర్గఃపాపజనైరివేతి(౩౯)॥౩౧॥ నతమితి॥మమమత్తః

౨౮॥భిత్త్వా వేలాంసముద్రస్యలోకానాప్లావయేద్విభుః। వేగంవాపిసముద్రస్యవాయుంవావిధమేచ్ఛరైః॥౨౯॥సంహృత్యవాపునర్లోకాన్ విక్రమేణమహాయశాః।శక్తస్సపురుషవ్యాఘ్రస్స్రష్టుంపునరపిప్రజాః॥౩౦॥నహిరామోదశగ్రీవశక్యోజేతుంత్వయాయుధి।రక్షసాంవాపిలోకేనస్వర్గః

నవరాహావతారేపిలక్ష్మ్యాఅనువృత్తిస్సూచితా-యద్వామహీశబ్దేనమహీస్థజనోలక్ష్యతేతథాచాయమర్థః - సంసారసముద్రేమజ్జంతంమహీస్థజనముద్ధర్తుంశక్తఇతి-పరమపురుషార్థరూపమోక్షప్రదఇత్యర్థః॥౨౮॥భిత్త్వేతి॥లోకానాప్లావయేదిత్యనేనసంహారకారణమపిశ్రీరామఏవేతిప్రతీయతే- వేగమితి- శరైఃసముద్రస్యవేగంవిధమేదిత్యనేనకరిష్యమాణసేతుబంధనంవ్యజ్యతే·వాయుమితి-పృథివ్యాదిభూతోపలక్షణం-పృథివ్యప్సుప్రలీయతే·ఆపస్తేజసిలీయంతేఇత్యాద్యుక్తప్రకారేణప్రళయంకుర్యాదితిధ్వన్యతే-సంహృత్యవేత్యనంతరమనువాదాత్॥౨౯॥పునస్సంహృత్యేత్యనేనపూర్వకల్పసంహారసృష్ట్యోరప్యేతత్కర్తృకత్వంవ్యజ్యతే-లోకానితిబహువచనేనసంహార్యాస్సర్వేపిలోకావివక్షితాః·విక్రమేణసంకల్పమాత్రేణేత్యర్థఃఏతస్యవాఅక్షరస్యేత్యాదిశ్రుతేః-మహాయశాఃషడ్గుణైశ్వర్యకృతప్రసిద్ధిః-శక్తఃఅనంతశక్తిమాన్- పరాస్యశక్తిర్వివిధైవశ్రూయతఇతిశ్రుతేః·నను-ఏకోహవై నారాయణఇత్యాదినానారాయణస్యసృష్టికర్తృత్వంవ్యజ్యతే·తత్కథంరామస్యసృష్టికర్తృత్వమిత్యతఆహ· సపురుషవ్యాఘ్రఇతి· సహిదేవైరుదీర్ణస్యరావణస్యవధార్థిభిరిత్యాదినాసఏవాయంనారాయణోరామాత్మనావతీర్ణఇత్యుక్తత్వాదితిభావః-స్రష్టుంపునరపీతిఅత్రాపిపునశ్శబ్దః-పూర్వసృష్టేస్తదధీనత్వద్యోతకః॥౩౦॥నహీతి॥దశగ్రీవేతిసంబోధనేనరామపదస్వారస్యాచ్చ·తవావలేపహేతుభూతంఅనన్యసాధారణందశవదనత్వంశ్రీరామస్యసహస్రశీర్షత్వంచవ్యజ్యతే·తథాచహస్తిమశకయోరివశ్రీరామస్యతవచాంతరం- అతస్త్వయారామోయుధిజేతుమశక్యః-అల్పశక్తిస్త్వం-అపరిమితానంతశక్తిమాన్రామఃకథంజేతుంశక్యఇతిభావః·రక్షసాంనముచిహిరణ్యకశిపుశంబరబలిప్రభృతీనాంలోకేనజనేనాపిజేతుంనశక్యఇత్యర్థః

ఏకమనాస్స్వవధానః॥తనిశ్లో॥ఇంద్రజితానిర్జితాశ్శక్రాదయోఽస్మత్సహాయాభవిష్యంతీత్యాశాంవారయతి-నతమితి- దేవాసురైరితిబహువచనేనసర్వజేషురగ్రహణే పునస్సర్వశబ్దఃభూతభవిష్యద్వర్తమానకాలీనేంద్రజాత్యాదిసముదాయవాచకః·అహంమన్యే.రాక్షసజాతిత్వేపిసుకృతపరిపాకవశేనశ్రీరామమహత్త్వవిషయంజ్ఞానముత్పన్నం.తవతు-ఆసురీంయోనిమాపన్నామూఢాజన్మనిజన్మనీతిశాస్త్రరీత్యామత్కర్మవశేననోత్పన్నమితి-ఇదంచాకంపనస్యపరత్వజ్ఞానంసనత్కుమారాదిభిఃపోక్తేతిహాసశ్రవణాదినావా-మాల్యవత్ప్రభృతిభిరుక్తసుమాలిమాలివధాదివృత్తాంతాదినావా· విశ్వరూపాదిదర్శనవత్ చతుర్దశసహస్రరాక్షసయుద్ధప్రతిరాక్షసంరామవిగ్రహభేదాదిప్రతిపత్త్యావాసంజాతమితివాఅకంపనాపదేశేనఋషిరేవపరత్వఖ్యాపనంకృతవానితివానకోపివిరోధః(౨౦)॥౨౮॥భార్యేతి॥శ్యామాయౌవనమధ్యస్థేత్యుత్పలః।సమంయథాతథావిభక్తాని నేత్రకర్ణాద్యంగానియస్యాస్సాతథోక్తా.స్త్రీరత్నంస్త్రీశ్రేష్ఠా.అస్తీతిశేషః॥౨౯॥నైవేతి॥దేవీదేవస్త్రీపుంయోగాదాఖ్యాయామితిఙీప్·ఏవముత్తరత్రాపి·అప్సరశ్శబ్దఏకవచనాంతోప్యస్తి-సీమంతినీస్త్రీ॥౩౦॥తస్యేతి॥మహావనేప్రమథ్యవిలోడ్య-యేనకేనాప్యుపాయేనరామంవంచయేత్యర్థః॥౩౧॥అరోచయతేతి॥చింతయిత్వా-రామోచ్చాటనోపాయమితిశేషః॥౩౨॥బాఢమితి॥బాఢమిత్యంగీకారే-కాల్యంప్రాతః॥౩౩॥అథేతి॥ఖరాఃఅ

పాపజనైరివ॥౨౭॥నతంవధ్యమహంమన్యే సర్వైర్దేవాసురైరపి।అయంతస్యవధోపాయస్తన్మమైకమనాశ్శృణు॥౨౮॥భార్యాతస్యోత్తమాలోకే
సీతానామసుమధ్యమా।శ్యామాసమవిభక్తాంగీస్త్రీరత్నంరత్నభూషితా॥౨౯॥నైవదేవీనగంధర్వీనాప్సరానాపిదానవీ।తుల్యాసీమంతినీతస్యామానుషీషుకుతోభవేత్॥౩౦॥తస్యాపహరభార్యాంత్వంప్రమథ్యతుమహావనే।సీతయారహితఃకామీరామోహాస్యతిజీవితమ్॥౩౧॥అరోచయతతద్వాక్యంరావణోరాక్షసాధిపః।చింతయిత్వామహాబాహురకంపనమువాచహ॥౩౨॥బాఢంకాల్యంగమిష్యామి హ్యేకస్సారథినాసహ। ఆనయిష్యామివై

జయస్యాసంభావనాంద్యోతయితుంస్వర్గఃపాపజనైరివేత్యుక్తం-ప్రసిద్ధైర్బహుభిరేకఃకథంజేతుమశక్యఇత్యతఆహ-స్వర్గఃపాపజనైరివేతి ॥ ౨౭॥ఇంద్రజితానిర్జితాఃశక్రాదయోఽస్మత్సహాయాభవిష్యంతీత్యాశంకాంవారయతినతమితి॥అహంమన్యఇతిరాక్షసజాతిమాపన్నస్యాపిమమాతీతానంత జన్మసుకృతపరిపాకేనశ్రీరామస్యరూపవిషయంజ్ఞానముత్పన్నమితి-యద్వాఅకంపనాపదేశేనభగవాన్వాల్మీకిరేవ.శ్రీరామస్యపరతత్త్వఖ్యాపనంకృతవానితివా-నకించిద్విరుద్ధం·అయమితి- మమసంబంధినంతంవధోపాయంమయోత్ప్రేక్షితంవధోపాయమిత్యర్థః॥౨౮॥భార్యేతి॥శ్యామాయౌవనమధ్యస్థా॥౨౯॥నైవేతి॥ దేవీదేవపత్నీగంధర్వీగంధర్వపత్నీ-పుంయోగాదాఖ్యాయామితిఙీప్॥౩౦॥తస్యేతి॥ప్రమథ్య-శ్రీరామంకేనచిదుపాయేనప్రలోభ్యతస్యభార్యాంప్రమథ్య-బలాత్కృత్వాపహర॥౩౧॥అరోచయతఅనుకూలత్వేనజ్ఞాతవాన్॥ చింతయిత్వేతి॥శ్రీరామస్యసీతయాసహావస్థానోపాయమితిశేషః-బాఢమితి.కాల్యంప్రాతః।అరోచయతతద్వాక్యమిత్యస్యవాస్తవార్థస్తు.అరోచయతేతిచింతయిత్వా అకంపనాద్రామవృత్తాంతశ్రవణానంతరం-చింతయిత్వా-త్రేతాముఖేశ్రీరామోవతరిష్యతీతి-సనత్కుమారవాక్యంస్మృత్వేత్యర్థః-శ్రీరామహస్తాన్మృత్యుమిచ్ఛన్ రావణః-తద్వాక్యం-తస్యఅకంపనస్యవాక్యంసీతామాహరేత్యేవంరూపంవచనమరోచయత-అనుకూలత్వేనాంగీచకారేతిసంబంధః-అస్మిన్నర్థేఉత్తరరామాయణోక్తా-సనత్కుమారరావణసంబంధినీ·అగస్త్యరామసంవాదరూపాకథానుసంధేయా-తథాహి-రామంప్రతిఅగస్త్యవచనం ॥ శ్లో॥ అథాపరాంకథాందివ్యాంశృణురాజన్పురాతనీం।యదర్థంరామవైదేహీరావణేనహృతాపురా॥పురాకృతయుగేరామ ప్రజాపతిసుతంప్రభుం। సనత్కుమారమాసీనంరావణోవాక్యమబ్రవీత్॥రావణః॥దైత్యదానవరక్షాంసియేమహాత్మాస్సురేరయః।కాంగతింప్రత్యపద్యంతే కేనతేహారిణాహతాః॥సనత్కుమారః॥ యేయేహతాశ్చక్రధరేణరాజన్ త్రైలోక్యనాథేనజనార్దనేన।తేతేగతాస్తంనిలయంనరేంద్రాఃక్రోధోపిదేవస్యవరేణతుల్యః॥శ్రుత్వాతతస్తద్వచనంనిశాచరస్సనత్కుమారస్యముఖాద్వినిర్గతం।[illegible]సబభూవవిస్మితఃకథంనుయాస్యామిహరింమహాహవే॥మునిః॥మనసశ్చేప్సితంయత్తేభవిష్యతితదాహవే। సుఖీభవమహాబాహోకాంచితత్కాలంప్రతీక్షతాం॥[illegible]సేద్రష్టుంయదిదంప్రష్టుమిచ్ఛసి।కథయిష్యామితేసర్వంశ్రూయతాంయదిరోచతే॥కృతేయుగేవ్యతీతేవైముఖేత్రేతాయుగస్యతు।హితార్థం[illegible]భపతిస్నృపవిగ్రహః॥ఇక్ష్వాకూణాంచయోరాజాభావ్యోదశరథోభువి।తస్యసూనుర్మహాతేజారామోనామభవిష్యతి॥ఏవంశ్రుత్వామహాబాహూరాక్షసేంద్రఃప్రతాపవాన్।త్వయాసహవిరోధేచ్ఛుశ్చింతయామాసరాఘవ॥సనత్కుమారాత్తద్వాక్యంచింతయానోముహుర్ముహుః। రావణోముము

శ్వేతగాః-తత్ర రూపను క్షిను శ్వేతా స్త్రీ అశ్వస్యర్ఘ్యస్సముత్పన్నా స్తస్మాదశ్వతరాఃఖగాః|ఖరరూతుస్వరా స్తీక్ష్ణాఃఖరశీలాఃఖరాం ప్రయఇతి||౩౪||సరథ ఇతి||
నక్షత్రపథే ఆకాశగః- సంచార్యమాణః ప్రేర్యమాణః||౩౫||సఇతి||తాటకేయం తాటకాపుత్రం-భక్ష్యభోజ్యైః పేయఖాద్యైః అమానుషైః మనుష్యలోకదుర్లభైః||
౩౬||తమితి||అర్థోప సంహితయా అర్థేన ప్రయోజనేన ఉపహితయా విశిష్టయా||౩౭||కచ్చిదితి|| హే రాజన్-లోకానాం రాక్షసలోకానాం-రాక్షసేశ్వర ఇతి సమభివ్యాహా
రాదయమర్థో లభ్యతే-సుకుశలం కచ్చిదితి సామాన్యేన ప్రశ్నః-అథ అథవా త్వం యతస్తూర్ణమిహాగతః - తతః కారణాత్ కించిదత్యాహితమస్తీత్యాశంకే-తద్విశిష్య
నజానే-మహతా ప్రయోజనం వినా భవతస్తూర్ణమాగమనం నోపపద్యత ఇతి భావః-యద్వా లోకానాం కచ్చిత్ సుకుశలం - అథ అథవా- తేషాం కుశలం నేత్యాశంకే-యత
స్త్వం తూర్ణమాగతః-నజానే-తద్విశిష్య నజానఇత్యర్థః||౩౮||ఏవముక్త ఇతి||తతః పశ్చాత్ తద్వాక్యాదనంతరం||౩౯||అరక్షు ఇతి||అరక్షుః అంతపాలః-ఉక్తముపపా
దయతి జనస్థానమిత్యాద్యర్థేన-జనస్థానశబ్దేన తత్ స్థో రక్షోగణో లక్ష్యతే-తత్ ప్రసిద్ధం-సాచివ్యం సాహాయ్యం-తస్య మేహృతస్వజనస్య మే||౪౦||౪౧||ఆఖ్యాతేత్యా
ద్యర్థత్రయమేకాన్వయం-యస్సీతాయాః ఆఖ్యాతా సమిత్రరూపశ్శత్రుః యశ్చ తామానయేత్యుపదేష్టా సః-త్వయా నిందితస్సన్ తిరస్కృతస్సన్ - త్వదైశ్వర్యం ననం
దతి-తావుభౌ బ్రూహీత్యర్థః-బ్రవీహీత్యత్ర ఈడాగమశ్ఛాందసః||౪౨||రక్షోలోకస్యేత్యాది||శృంగం ప్రాధాన్యం-శృంగం ప్రాధాన్యసామ్నోశ్చేత్యమరః|
ప్రోత్సాహయతి-సీతానయనం ప్రతీతి శేషః-సచ సఏవ||౪౩||ఆశీవిషేతి||ఆశీవిషః సర్పవిశేషః-ఉద్ధర్తుం ఉద్ధారయితుం-కఇతి శేషః- కేనకర్మణా సీతాపహారలక్షణక
ర్మణా- కాపథం కుమార్గం-ఋక్పూర్బ్ధూఃపథామానక్షే ఇతి సమాసాంతఅప్రత్యయః- ప్రతిపాదితః-ఉపదిష్టోసి-కర్మణా కేనేతి పాఠే- కేనపురుషేణ కేనకర్మణా కేనోపా

దేహిమిమాం హృష్టో మహాపురీమ్||౩౩||అథైవముక్త్వా ప్రయయౌ ఖరయుక్తేన రావణః|రథేనాదిత్యవర్ణేన దిశస్సర్వాః ప్రకాశయన్||౩౪||సరథో రా
క్షసేంద్రస్య నక్షత్రపథగో మహాన్ | సంచార్యమాణశ్శుశుభే జలదే చంద్రమా ఇవ||౩౫||సమారీచాశ్రమం ప్రాప్య తాటకేయముపాగమత్ |మా
రీచేనార్చితో రాజా భక్ష్యభోజ్యైరమానుషైః||౩౬||తం స్వయం పూజయిత్వా తు ఆసనేనోదకేన చ|అర్థోపహితయా వాచా మారీచో వాక్యమబ్ర
వీత్||౩౭||కచ్చిత్సుకుశలం రాజన్ లోకానాం రాక్షసేశ్వర | ఆశంకే నాథ జానే త్వం యతస్తూర్ణమిహాగతః||౩౮||ఏవముక్తో మహాతేజా మారీచేన స
రావణః | తతః పశ్చాదిదం వాక్యమబ్రవీద్వాక్యకోవిదః||౩౯||ఆరక్షో మే హతస్తాత రామేణాక్లిష్టకర్మణా |జనస్థానమవధ్యం తత్సర్వం యుధి నిపా
తితమ్ * తస్య మే కురు సాచివ్యం తస్య భార్యాపహరణే||౪౦||రాక్షసేంద్రవచశ్శ్రుత్వా మారీచో వాక్యమబ్రవీత్ ||౪౧ ||ఆఖ్యాతా కేన సీతా సామి
త్రరూపేణ శత్రుణా । త్వయా రాక్షసశార్దూల కోనానందతి నందితః * సీతామిహానయస్వేతి కో బ్రవీతి బ్రవీహి మే||౪౨||రక్షోలోకస్య సర్వ
స్య కశ్శృంగం ఛేత్తుమిచ్ఛతి * ప్రోత్సాహయతి కశ్చ త్వాం స హి శత్రురసంశయః||౪౩||ఆశీవిషముఖాద్దంష్ట్రముద్ధర్తుం చేచ్ఛతి త్వయా * కర్మ

దే మోహామ్యర్థార్థీ విచచార హ||ఎతదర్థం మహాబాహో రావణేన దురాత్మనా|సుతా జనకరాజస్య హృతా రామమహామతే|| లంకాయాం నీయయత్నేన మాతేవ పరిర
క్షితా-ఇత్యాదిఅతఏవ రావణస్య సీతారామభృత్యత్వేన తావుద్దిశ్య తేనవక్ష్యమాణాని బాహ్యదృష్ట్యా దుర్భాషణవత్ప్రతీయమానాన్యపి వాక్యాని - వస్తుతః స్తుతిపరా
ణ్యేవ-తథా తత్ర తత్ర వ్యాఖ్యాస్యామః||౩౩||౩౫||సఇతి||తాటకేయం మారీచం||౩౬|| తమితి || అర్థోపహితయా అర్థగంభీరయా||౩౭||కచ్చిదితి||అథజానఇతి ఛేదః హే
రాజన్ కచ్చిత్సుకుశలమితి సామాన్యప్రశ్నః- హే రాక్షసేశ్వర లోకానాం రాక్షసలోకానాం-కుశలం నేత్యాశంకే-అథ అథవా- త్వం-యతస్తూర్ణమిహాగతః-అతః కుశ
లం నైవజానే-మహత్ప్రయోజనం వినా భవదాగమనం నోపపద్యత ఇత్యర్థః||౩౯||ఆరక్షః అంతపాలః-ఖరాదిరిత్యర్థః-అతఏవ జనస్థానం హతం-నాశితం * తస్యేతి || సాచి
వ్యం సాహాయ్యం|| ౪౧||ఆఖ్యాతేతి||సాసీతా- కేన ఆఖ్యాతా-ఆహర్తవ్యేతి శేషః-ఆఖ్యాతా కథితేత్యర్థః త్వయా సామాదినా నందితః- కోవానానందతి స్వకీయశాత్యేనేతి
భావః-తాదృశః కో వా సీతామిహానయస్వేతి బ్రవీతి-తమపి బ్రవీహి బ్రూహి- నిందితఇతి పాఠే-నిందితస్త్వయా తిరస్కృతః - కో వా నానందతి-రాజ్యలక్ష్మీసంపన్నం-
త్వాం దృష్ట్వేతి శేషః త్వయా తిరస్కృతస్తావకమైశ్వర్యమసహమానస్సన్ - త్వయా సహాకృత్రిమమిత్రభావం ప్రాప్తస్సన్ - తవేదృశం బుద్ధిముపదిశతీతి భావః||
౪౨||రక్షు ఇతి||శృంగం ప్రాధాన్యమైశ్వర్యమితియావత్ ||౪౩||ఆశీవిషేతి||ఉద్ధర్తుముద్ధారయితుం * కాపథం కుమార్గం- ప్రతిపాదితః ప్రాపితః|| ౪౫ ||విశుద్ధేతి||

యేన కాపథం ప్రతిపాదితోఽసీత్యన్వయః- మూర్ధ్ని కేన ప్రహృతం కేన ప్రహారః కృతః-వృథైవ కేన దుఃఖముత్పాదితమిత్యర్థః ॥౪౫॥ రామే కిం గుణం దృష్ట్వైవం వదసీత్యాశంక్యాహ విశుద్ధేతి॥ అనేన రామస్య మత్తగజసమాధిరుచ్యతే-విశుద్ధవంశేఽభిజనః అభిజననం తదేవాగ్రహస్తో యస్య స తథా - ద్వయోరౌన్నత్యకరత్వసామ్యాద్రూపకం నిరూఢం- తేజోమదః తేజః ప్రతాప ఏవ మదో యస్య సః- తేజోమదయోర్దుర్ధర్షతాహేతుత్వసామ్యాద్రూపకోపపత్తిః .ఉపరితనపదేసంస్థితత్వసామ్యాద్రూపకం-సంస్థితౌ సమీచీనసంస్థానవంతౌ దోషౌ బాహూ ఏవ విషాణే యస్య సః-రాఘవ ఏవ గంధహస్తీ మదగజః-యస్య గంధమాత్రేణాన్యే గజాః పలాయంతే స గంధహస్తీత్యుచ్యతే ఉదీక్షితుమపి-ఇహాస్మిన్ దేశే కాలే చ న యుక్తః॥౪౬॥పునరప్యతిశయం వక్తుం రామస్య సింహసామ్యమాహ అసావితి ॥ రణాంతో రణాగ్రం తత్ర స్థితిర్నాసీరావస్థానం-సైవ సంధివాలో యస్య స తథా-సందధాతీతి సంధిః-ఉపసర్గే ఘోః కిరితి కిః-సంధిభూతః లోమసంఘభూత ఇత్యర్థః-వాలో లాంగూలం-యద్వా సంధిర్మధ్యః తద్గతో వాలో లాంగూలం యస్య స తథేతి వా-సింహస్య లాంగూలం క్రోధదశాయాం మధ్యోపరి ప్రదేశే వర్తత ఇతి ప్రసిద్ధిః - తస్య మృగాణాం గర్వహేతుత్వేన రణాగ్రస్థితిసామ్యం - విదగ్ధాని పటూని రక్షాంస్యేవ మృగాః తాన్ హంతీతి తథా- బ్రహ్మాదివ్యతిరిక్తేష్వప్యుపపదే ప్రయోగానుసారాత్ క్విప్-శరాంగపూర్ణః శరా ఏవాంగాని నఖాద్యవయవాః తైః పూర్ణః నిశితాసిరేవ దంష్ట్రా యస్య స తథా-నృసింహో నరశ్రేష్ఠః-సింహ ఇత్యపి వ్యజ్యతే - యద్వా నృసింహ ఏవ సింహ ఇత్యేకశేషః యద్వా విద్వాన్మాన సహంస ఇతివత్ శ్లిష్టరూపకం-యద్వా నృసింహో రామః-పురుషసింహ ఇతి వ్యంగ్యం ॥ ౪౭ ॥సింహాభిముఖగమనేఽపి దైవాద్దృష్టివైషమ్యాన్నివర్తితుం శక్యం-న తు రామాహవగమన ఇత్యాశయేన రామస్య పాతాళసామ్యమాహ చాపేతి ॥ చాప ఏవాపహారో గ్రాహో యస్మిన్ స తథా-గ్రాహోఽవహార ఇత్యమరః।అనేన పతనకాలపవ గ్రహణసామగ్ర్యుక్తా-భుజవేగః శరమోక్షణవేగః-స ఏవ పంకో యస్య స తథా-అనేన మజ్జనే నిర్గమాయోగ్యతోక్తా-శరా ఏవోర్మిమాలా తరంగపఙ్క్తిర్యస్య స తథా-అనేన మజ్జనసామగ్ర్యుక్తా-సుమహానాహవ ఏవౌఘో జలపూరో యస్య స తథా - అనేన దుస్తరత్వముక్తం-అతిఘోరా తేన కేనాసి కాపథం ప్రతిపాదితః । సుఖసుప్తస్య తే రాజన్ ప్రహృతం కేన మూర్ధని ॥ ౪౫ ॥ విశుద్ధవంశాభిజనాగ్రహస్తస్తేజోమదస్సంస్థితదోర్విషాణః । ఉదీక్షితుం రావణ నేహ యుక్తస్స సంయుగే రాఘవగంధహస్తీ॥ ౪౬ ॥అసౌ రణాంతస్థితిసంధివాలో విదగ్ధరక్షోమృగహా నృసింహః । సుప్తస్త్వయా బోధయితుం న యుక్తశ్శరాంగపూర్ణో నిశితాసిదంష్ట్రః॥౪౭॥చాపాపహారే భుజవేగపంకే శరోర్మిమాలే సుమహాహవౌఘే।న రామపాతాళముఖేఽతిఘోరే ప్రస్కందితుం రాక్షసరాజ యుక్తమ్॥౪౮॥ప్రసీద లంకేశ్వర రాక్షసేంద్ర లంకాం ప్రసన్నో భవ సాధు గచ్ఛ।త్వం స్వేషు దారేషు ర

విశుద్ధవంశేఽభిజనోఽభిజననమేవ-అగ్రహస్తో యస్య స తథా గజస్య యథా కరో భూషణం-తథా శ్రీరామచంద్రస్యాపి-సత్కులప్రసూతత్వం భూషణమితి భావః-తేజోమదః తేజః ప్రతాప ఏవ మదో యస్య సః-సమదస్యైవ గజస్య-శ్లాఘ్యతయా మదో యథా గజస్య భూషణం.తథా శ్రీరామచంద్రస్యాపి-మహావీరస్య ప్రతాప ఏవ భూషణమితి భావః-సంస్థితదోర్విషాణః-సంస్థితౌ సంస్థానవంతౌ-దివ్యలక్షణలక్షితౌ దోషౌ బాహూ ఏవ విషాణే యస్య స తథా-గజస్య శృంగద్వయమివ-శ్రీరామస్యాజానులంబిభుజగభోగాభబాహుద్వయం భూషణమితి భావః-రాఘవగంధహస్తీ-మత్తగజః- యస్య మదగంధేనాన్యే గజాః పలాయంతే స మదగంధహస్తీ ఇహ ఇదానీముదీక్షితుమపి న యుక్తః-కిముత యోద్ధుమితి భావః॥౪౬॥అసావితి॥రణాంతస్థితిసంధివాలః-రణాంతే సంగ్రామమధ్యే స్థితిరనపక్రమణమేవ సంధిః- అంగప్రత్యంగసంధిశ్చ వాలో యస్య స తథా-రణాంతస్థితిసంధిపాల ఇతి పాఠే రణాంతస్థిత్యా రణమధ్యావస్థానేన సంధీన్ ఛిద్రాణి పాలయతీతి తథా- విదగ్ధాః రణచతురాః యే ఖరాదిరాక్షసరూపాః మృగాః తాన్ హంతీతి తథా-శరాంగపూర్ణః శరైరేవ అంగైరవయవైః పూర్ణః-నిశితాసిస్తీక్ష్ణఖడ్గ ఏవ దంష్ట్రా యస్య సః-సుప్తః - పరద్రోహవిముఖతయా అవస్థానమేవ సుప్తత్వం రామపక్షే ద్రష్టవ్యం-సింహపక్షే తు సుప్తత్వం సనిద్రత్వం. నృసింహో నామ మనుష్యః దశరథతనయరూపేణ గృహీతలీలావిగ్రహః-శ్రీరామ ఏవ సింహః బోధయితుం న యుక్త ఇతి యోజనా॥౪౭॥చాపేతి॥చాప ఏవ అవహారో జలగ్రాహో యస్మిన్ ॥ని॥గ్రాహోఽవహార ఇత్యమరః-భుజయోర్వేగః -శరసంధానమోక్షణవిషయో వేగః-స ఏవ పంకో యస్మిన్ తస్మిన్- చాపస్య పరనిగ్రహపరతయా మకరసామ్యం దుస్తరత్వసామ్యేన భుజవేగస్య పంకసామ్యం శరోర్మిమాలే-శరా ఏవ ఊర్మిమాలాస్తరంగసమూహో యస్మిన్ స మహాబలౌఘః మహాబలమేవ ఓఘః ఆవర్తో యస్మిన్-తస్మిన్-మహాహవౌఘ ఇతి పాఠే-సుమహానాహవ ఏవ ల

రేరామ ఏవపాతాళంమహాబిలంతస్యముఖేమధ్యే-ప్రస్కందితుంపతితుంనయుక్తం॥౧౯॥ఏవంవస్తుస్థితిముక్త్వా ప్రేమాతిశయేనపునఃపునస్సాంత్వయతిప్రసీదేతి॥౨౦

********** ఇతిశ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - రత్నమేఖలాఖ్యానే - ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే - ఏకత్రింశస్సర్గః. **********

తపోబాహుబలోపేతంసర్వభూతభయంకరం।మోహానివృత్తిదుర్బుద్ధింరావణంసోస్తుమేముదే॥ తతశ్శూర్పణఖేత్యాది॥ శూర్పణఖేత్యాదిఆషాజీమాదిఃమహానాదమితిక్రియావిశేషణం॥౨॥ సేతి॥కృతంకర్మపర్యాప్తంకర్మ-పరమోద్విగ్నాఅత్యంతభీతా॥౩॥ సాదదర్శేత్యాది॥విమానాగ్రే పుష్పకవిమానాగ్రే - ఉపోపవిష్టం-ఉపోపేత్యేకనిపాతఃఉపవిష్టమిత్యర్థః-మరుద్భిః దేవైః-రుక్మవేదిగతంహిరణ్యేష్టకాచితవేదిగతం-తదుక్తమాపస్తంబేన-సావిత్రంస్వర్గకామశ్చిన్వీతపంచాశీతిశతంహిరణ్యేష్టకాఇత్యాదినా-ప్రభూతమాజ్యంయస్యతంప్రాజ్యం-ప్రభూతేనాజ్యేనవర్ధితమిత్యర్థః-అతఏవజ్వలంతం-విమర్దేషుయుద్ధేషు- వజ్రాశనికృతవ్రణమిత్యనేనతదవధ్యత్వముక్తం ఉద్ఘృష్టంఉల్లేఖనం.భావేక్తః- తేనజాతోయఃకిణఃతదంకితవక్షసం-వింశద్భుజంవింశతిభుజం-దర్శనీయపరిచ్ఛదందర్శనీయచ్ఛత్రచామరాదికం-స్నిగ్ధవైడూర్యైఃకాంతియుక్తవైడూర్యరత్నైఃఆభరణస్థైః-సంకాశంభాసమానం--సుభుజందీర్ఘవృత్తభుజం - విష్ణుచక్రనిపాతైరిత్యత్రతాడితమిత్యనుషజ్యతే-క్షోభణంక్షోభకర్తారం-యోక్తారంప్రయోక్తారం-యజ్ఞేతి-ఉచ్ఛేత్తారమిత్యత్రఉచ్ఛేత్తృత్వముక్తం-అత్రపరయజ్ఞధ్వంసకత్వం-భోగవతీంసర్పనగరీం-పరాజిత్య-బలాత్కృత్యేతియావత్ -నరవాహనంకుబేరం-నళినీంకుబేరస్యపుష్కరిణీం-నందనంవనంఇంద్రోద్యానం-దేవోద్యానానినందనవనాదన్యానిమస్యనిత్యంరామస్యభార్యోరమతాంవనేషు॥౧౯॥ఏవముక్తోదశగ్రీవోమారీచేనసరావణః।న్యవర్తతపురీంలంకాంవివేశచగృహోత్తమమ్॥౨౦

——✽********************** ఇతిశ్రీమదారణ్యకాండే-ఏకత్రింశస్సర్గః. **********************✽——

తతశ్శూర్పణఖాదృష్ట్వాసహస్రాణిచతుర్దశ। హతాన్యేకేనరామేణరక్షసాంభీమకర్మణామ్ * దూషణంచఖరంచైవహతంత్రిశిరసంరణే।దృష్ట్వాపునర్మహానాదంననాదజలదోయథా॥౨॥సాదృష్ట్వాకర్మరామస్యకృతమన్యైస్సుదుష్కరమ్।జగామపరమోద్విగ్నాలంకాంరావణపాలితామ్॥౩॥సాదదర్శవిమానాగ్రేరావణందీప్తతేజసమ్।ఉపోపవిష్టంసచివైర్మరుద్భిరివవాసవమ్*ఆసీనంసూర్యసంకాశేకాంచనేపరమాసనే।రుక్మవేదిగతంప్రాజ్యంజ్వలంతమివపావకమ్ * దేవగంధర్వభూతానామృషీణాంచమహాత్మనామ్।అజేయంసమరేశూరంవ్యాత్తాననమివాంతకమ్ * దేవాసురవిమర్దేషువజ్రాశనికృతవ్రణమ్।ఐరావతవిషాణాగ్రైరుద్ఘృష్టకిణవక్షసమ్* వింశద్భుజందశగ్రీవందర్శనీయపరిచ్ఛదమ్।విశాలవక్షసంవీరంరాజలక్షణశోభితమ్ * స్నిగ్ధవైడూర్యసంకాశంతప్తకాంచనకుండలమ్। సుభుజంశుక్లదశనంమహాస్యంపర్వతోపమమ్ విష్ణుచక్రనిపాతైశ్చశతశోదేవసంయుగే।అన్యైశ్శస్త్రప్రహారైశ్చమహాయుద్ధేషుతాడితమ్*ఆహతాంగంసమస్తైశ్చదేవప్రహరణైస్తథా। అక్షోభ్యాణాంసముద్రాణాంక్షోభణంక్షిప్రకారిణమ్ * క్షేప్తారంపర్వతేంద్రాణాంసురాణాంచప్రమర్దనమ్। ఉచ్ఛేత్తారంచధర్మాణాంపరదారాభిమర్శనమ్ * సర్వదివ్యాస్త్రయోక్తారంయజ్ఞవిఘ్నకరంసదా।పురీంభోగవతీంప్రాప్యపరాజిత్యచవాసుకిమ్ * తక్షకస్యప్రియాంభార్యాంపరాజిత్యజహారయః। కైలాసపర్వతంగత్వావిజిత్యనరవాహనమ్ * విమానంపుష్పకంతస్యకామగంవైజహారయః। వనంచైత్రరథందివ్యంనళినీంనందనంవనమ్ …

తుణయారణోత్సాహఏవఓఘః ప్రవాహోయస్మిన్ తస్మిన్నతిఘోరేదుష్ప్రవేశతయాభయంకరే-రామఏవపాతాళముఖఃసముద్రస్తస్మిన్ప్రస్కందితుంప్రవేష్టుంనయుక్తమిత్యన్వయః॥౧౯॥ప్రసీదేతి॥రావణోద్యుక్తమకార్యమవిలంబేననివర్తయితుంప్రసీదప్రసన్నోభవేతిపునఃపునరాహ॥౨౦॥ఇతిశ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం- శ్రీరామాయణతత్వదీపికాఖ్యాయామారణ్యకాండవ్యాఖ్యాయాం - ఏకత్రింశస్సర్గః. **********************************

౩॥సాదదర్శేతి॥విమానాగ్రేపుష్పకే *ఆసీనమితి॥రుక్మంహిరణ్యం-తన్మయీభిరిష్టకాభిశ్చితా వేదిః-రుక్మవేదిః తాంగతంప్రాప్తం-ప్రాజ్యంప్రభూతమాజ్యంయస్యతంప్రభూతేనాజ్యేనవర్ధితమిత్యర్థః* దేవాసురాణాంవిమర్దేషు-యుద్ధేషుఉత్కృష్టకిణవక్షసంఉత్కృష్టముల్లిఖితంతత్కిణయుక్తంవక్షోయస్యతం * వింశదితి దర్శనీయాఃపరిచ్ఛదాఃఛత్రచామరాదయోయస్యతం * స్నిగ్ధేతి ॥ స్నిగ్ధవైడూర్యసంకాశంస్నిగ్ధానికాంతియుక్తానివైడూర్యాణి ప్రాచుర్యేణయస్యాభరణేషుతే

ఉత్తిష్ఠంతౌ ఉద్యంతౌ-ఉపజహార స్రుగ్జాపకరణాని చకార-దేవదానవేతి-దేవాదిభిః కర్తృభిః-మృత్యుతః మృత్యోః-పఞ్చమ్యర్థే తసిః-అభయంభయాభావః అస్తి తిగ మ్యమానత్వాదప్రయోగః మనుష్యాద్దృ తే మనుష్యంవినా-మనుష్యాత్తుభయమస్తీత్యర్థః-మంత్రైరితి- అధ్వరేషు యాగేషు-హవిర్ధానేషు సోమాభిషవశాలాసు మంత్రైః ప్రాతరనువాకగ్రావస్తోత్రాదిభిః కరణైః-ద్విజాతిభిః కర్తృభిః-అభిషుతం తు రితం-సోమం-ఉపహంతి - హోమకాలే నాశయతీత్యర్థః- ఆప్తయజ్ఞ హరం ఆప్తాః దక్షిణాకాలం ప్రాప్తాః యజ్ఞాః హరతీతి తథా-కర్కశం నిర్దాక్షిణ్యం-నిరనుక్రోశం నిర్దయం-రావణం రావకం- సాదదర్శ మహాబలమిత్యుపసం హారః-అతో న సర్గాదిస్థేన దదర్శేతి పదేన పౌనరుక్త్యం॥౨౧-౪॥తమిత్యాది॥ కాలకాలం మృత్యోరపి మృత్యుం-ఉద్యతం ఉద్యుక్తం - పౌలస్త్యానాం కులనందయతీతి తథా॥౨౫॥ పునస్సర్గాంతే సంగ్రహశ్లోకః-తమితి॥ప్రదర్శయిత్వా-స్వకం వైరూప్యమితి శేషః-విరూపితేత్యుక్తేః-అభీతతయా సర్వపురుషేషు సర్వలోకే చ చారో స్యా అస్తీతి సా॥౨౬॥ ఇతి శ్రీ గోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - రత్నమేఖలాఖ్యానే - అరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే - ద్వాత్రింశస్సర్గః. *********

అమర్యాదో భృశంమూర్ఖో ఽవధ్యో యస్య నిశాచరః। తమహం నీతిసంపన్నం రఘునాథం సమాశ్రయే॥ తతశ్శూర్పణఖేత్యాది॥ దీనా రామపరిభూతత్వాత్ - స్వపరిభవ దర్శనేపి భ్రాతురనిశ్చలతయా సంక్రుద్ధా॥౧॥ ప్రమత్త ఇతి॥ కామభోగేషు స్వైరవృత్తః స్వతంత్రః సదా కామవశ ఇత్యర్థః-నిరంకుశః కామభోగ ఏవ నిష్ప్రతిబంధః- ఘోరం భయం-శృణ్వతా మపి భయంకరమిత్యర్థః బోద్ధవ్యం-చారముఖేనేతి శేషః॥౨॥ ఏవం కామవృత్తస్య సంభావితాం హానిం లోకరీత్యా దర్శయతి సక్తమిత్యా దినా॥ గ్రామ్యేషు మైథునాదిషు-కామవృత్తం యథేచ్ఛావ్యాపారం॥౩॥ స్వయమితి॥ కార్యాణి పాలనాదీని॥౪॥ అయుక్తచారమితి ॥ అయుక్తచారం అనియోజితచా

వ్యం నళినీం నందనం వనమ్ ॥ వినాశయతి యః క్రోధాద్దేవోద్యానాని వీర్యవాన్। చంద్రసూర్యౌ మహాభాగావుత్తిష్ఠంతౌ పరంతపౌ ॥ నివారయతి బా హుభ్యాం యశ్శైలశిఖరోపమః। దశవర్షసహస్రాణి తపస్తప్త్వా మహావనే ॥ పురా స్వయంభువే ధీరశ్శిరాంస్యుపజహార యః। దేవదానవగంధర్వ పిశాచపతగోరగైః ॥ అభయం యస్య సంగ్రామే మృత్యుతో మానుషాదృతే। మంత్రైరభిష్టుతం పుణ్యమధ్వరేషు ద్విజాతిభిః ॥ హవిర్ధానేషు య స్సోమముపహంతి మహాబలః। ప్రాప్తయజ్ఞహరం క్రూరం బ్రహ్మఘ్నం దుష్టచారిణమ్ ॥ కర్కశం నిరనుక్రోశం ప్రజానామహితే రతమ్। రావ ణం సర్వభూతానాం సర్వలోకభయావహమ్ ॥ రాక్షసీ భ్రాతరం క్రూరం సా దదర్శ మహాబలమ్॥౨౧-౪॥ తం దివ్యవస్త్రాభరణం దివ్యమాల్యోపశోభి తమ్ ॥ ఆసనే సూపవిష్టం చ కాలకాలమివోద్యతమ్। రాక్షసేంద్రం మహాభాగం పౌలస్త్యకులనందనమ్ ॥ రావణం శత్రుహంతారం మంత్రిభిః పరి వారితమ్। అభిగమ్యాబ్రవీద్వాక్యం రాక్షసీ భయవిహ్వలా॥౨౫॥ తమబ్రవీద్దీప్తవిశాలలోచనం ప్రదర్శయిత్వా భయమోహమూర్ఛితా। సుదా రుణం వాక్యమభీతచారిణీ మహాత్మనా శూర్పణఖా విరూపితా॥౨౬॥ ఇతి శ్రీమదారణ్యకాండే - ద్వాత్రింశస్సర్గః. ******************

తతశ్శూర్పణఖా దీనా రావణం లోకరావణమ్। అమాత్యమధ్యే సంక్రుద్ధా పరుషం వాక్యమబ్రవీత్ ॥౧॥ ప్రమత్తః కామభోగేషు స్వైరవృత్తో నిరంకుశః సముత్పన్నం భయం ఘోరం బోద్ధవ్యం నావబుధ్యసే॥౨॥ సక్తం గ్రామ్యేషు భోగేషు కామవృత్తం మహీపతిమ్। లుబ్ధం న బహుమన్యంతే శ్మశానాగ్నిమివ

ప్రజాః ॥౩॥

పాంసుకాశాః- ప్రభావిశేషాః యస్య తం॥ విమానమితి॥ వనమితి-నళినీం చైత్రరథవనమధ్యవర్తినీం సరసీమిత్యర్థః ॥ వినాశయతీతి॥ ఉత్తిష్ఠంతౌ ఉదయంతౌ ॥ పురేతి॥ శి రాంస్యుపజహార-స్రుగ్జాపకరణాని చకార- దేవదానవేతి-మానుషాదృతే - దేవాదిభిః కర్తృభిః - అస్య మృత్యుతో భయం మరణభయం- నాస్తీత్యర్థః మంత్రైరిత్యా ది-హవిర్ధానేషు సోమాభిషవశాలాసు మంత్రైః ప్రాతరనువాకగ్రావస్తోత్రాదిభిః - అభిష్టుతం సోమముపహంతి నాశయతి ప్రాప్తయజ్ఞహరం దక్షిణాకాల ప్రాప్తయజ్ఞహరమిత్యర్థః- ఆప్తయజ్ఞహరమితి పాఠే- ఆప్తపదస్య పర్యాప్తత్వమర్థః- సర్వభూతానాం రావణం - రావకం॥౨౧-౪॥ టీ॥ కాలస్యయమస్య కాలం కా లమివస్థితం॥౨౫॥ తమితి॥ ప్రదర్శయిత్వా స్వకం వైరూప్యమితి శేషః-అభీతచారిణీ భయరాహిత్యేన సర్వపురుషగామినీ॥౨౬॥ సర్గశ్రవణఫలం స్కాందే॥ శ్లో ॥ శ్రుత్వా దశగ్రీవగుణానువర్ణనం సర్గం విశిష్టం భవితా ధరిత్ర్యామితి॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీ రామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయామారణ్యకాండవ్యా ఖ్యాయాం - ద్వాత్రింశస్సర్గః. ****************** ౪॥ అయుక్తేతి ॥ అయుక్తచారం-అనియోజితచారం-దుర్దర్శం సంకటకార్యదశాయామస్యమా

రం-దుర్దర్శం ఉచితకాలేసభాయాం ప్రజాదర్శనప్రదానరహితం-అస్వాధీనం పత్న్యాదిపరతంత్రం-పరప్రత్యయనేయబుద్ధిం వా-ఏవం కేపివిశేషణద్వయం యోజ్యం అయుక్తశ్చారోయస్మిన్-స్వస్యసంచారకర్తురధీనోనభవతీత్యర్థః॥౫॥ యేనరక్షంతీతి॥విషయంస్వరాజ్యం-వృద్ధ్యా-వర్తమానయాపీతి శేషః॥౬॥ ఆత్మవద్భిరితి॥ ఆత్మవద్భిఃయత్నవద్భిః-త్వత్ప్రతీకారదక్షైర్వాధానైరిత్యర్థః-చపలఃవిషయచపలః॥౭॥ఉక్తమేవార్థంపునరపిప్రలపతిరావణస్యాగ్రహోత్పాదనాయ - త్వమిత్యాదినా॥బాలస్యేవస్వభావోవివేకశూన్యత్వంయస్యసతథా-బుద్ధిహీనఃవివేకహేతుబుద్ధిఃతయాహీనః॥౮॥యేషామితి॥స్వపరరాష్ట్రకార్యాకార్యజ్ఞాపకశ్చారః కోశోధనసమృద్ధిః-నయోనీతిః- ప్రాకృతైర్జనైః సాధారణైర్జనైః॥౯॥చారప్రయోజనమాహ యస్మాదితి॥౧౦॥ఏవంలోకరీత్యోక్త్వా రావణే ఉపసంహరతి అయుక్తేత్యాదినా॥జనస్థానంజనస్థానస్థం॥౧౧॥౧౨॥స్వజనవధాదపి దుస్సహంకార్యాంతరమాహ ఋషీణామితి॥౧౩॥త్వమితి॥లుబ్ధఃచారాదీనావశ్యకఃతాప్రదాతా॥౧౪ తీక్ష్ణమితి॥తీక్ష్ణంక్రూరం-శఠంగూఢవిప్రియకారిణం-వ్యసనేవ్యసనకాలే - సర్వభూతానిభృత్యామాత్యాదీని- నాభిధావంతితద్రక్షణాయనప్రవర్తంతే॥౧౫॥అతిమానినమితి॥అగ్రాహ్యంసద్భిరితి శేషః-ఆత్మనాస్వేనైవ బహుమానంప్రాప్తస్సోయమాత్మసంభావితఃతం-క్రోధినంఅస్థానేక్రోధవంతం-వ్యసనేవ్యసనకాలే- స్వజనోపి అమాత్యాదిరపి॥౧౬॥ నానుతిష్ఠతీతి॥భయేషుభయహేతుషు-నబిభేతి-సాశంకోనవర్తత ఇత్యర్థః॥౧౭॥ ౧౮ ॥ఉపభుక్తమితి॥ఉపభుక్తవస్త్రాదిదృష్టాంతఃపరేషామయోగ్యత్వప్రదర్శనాయ॥౧౯॥అప్రమత్తఇతి॥చిరంతిష్ఠతఇత్యత్రఆర్షమాత్మనేపదం॥౨౦॥నయనాభ్యామితి॥జాగర్తి-అప్రమత్తోభవతీత్యర్థః ॥ ౨౧॥ త్వ

ప్రజాః॥౩॥స్వయంకార్యాణియఃకాలే నానుతిష్ఠతిపార్థివః।సతువైసహరాజ్యేనతైశ్చకార్యైర్వినశ్యతి॥౪॥అయుక్తచారందుర్దర్శమస్వాధీనం నరాధిపమ్।వర్జయంతినరాదూరాన్నదీపంకమివద్విపాః॥౫॥యేనరక్షంతివిషయమస్వాధీనానరాధిపాః। తేనవృద్ధ్యాప్రకాశంతేగిరయస్సాగరేయథా॥౬॥ఆత్మవద్భిర్విగృహ్యత్వం దేవగంధర్వదానవైః।అయుక్తచారశ్చపలఃకథంరాజాభవిష్యసి॥ ౭ ॥త్వంతుబాలస్వభావశ్చబుద్ధిహీనశ్చరాక్షస। జ్ఞాతవ్యంతునజానీషేకథంరాజాభవిష్యసి॥౮॥యేషాంచారశ్చకోశశ్చనయశ్చజయతాంవర।అస్వాధీనానరేంద్రాణాంప్రాకృతైస్తేజనైస్సమాః॥ ౯॥యస్మాత్పశ్యంతిదూరస్థాన్సర్వానర్థాన్నరాధిపాః।చారేణతస్మాదుచ్యంతేరాజానోదీర్ఘచక్షుషః॥౧౦॥అయుక్తచారంమన్యేత్వాంప్రాకృతైస్సచివైర్వృతమ్। స్వజనంతుజనస్థానంహతంయోనావబుధ్యసే॥౧౧॥చతుర్దశసహస్రాణిరక్షసాంభీమకర్మణామ్।హతాన్యేకేనరామేణ ఖరశ్చసహదూషణః॥౧౨॥ఋషీణామభయందత్తంకృతక్షేమాశ్చదండకాః।ధర్షితంచజనస్థానంరామేణాక్లిష్టకర్మణా॥౧౩॥త్వంతులుబ్ధఃప్రమత్తశ్చపరాధీనశ్చరావణ। విషయేస్వేసముత్పన్నంభయంయోనావబుధ్యసే॥ ౧౪ ॥తీక్ష్ణమల్పప్రదాతారంప్రమత్తంగర్వితంశఠమ్ ।వ్యసనేసర్వభూతానినాభిధావంతిపార్థివమ్॥౧౫॥అతిమానినమగ్రాహ్యమాత్మసంభావితంనరమ్ । క్రోధినంవ్యసనేహంతిస్వజనోపిమహీపతిమ్ ॥ ౧౬॥ నానుతిష్ఠతికార్యాణిభయేషునబిభేతిచ।క్షిప్రంరాజ్యాచ్చ్యుతోదీనస్తృణైస్తుల్యోభవిష్యతి॥౧౭ ॥శుష్కైః కాష్ఠైర్భవేత్కార్యంలోష్టైరపిచపాంసుభిః।నతుస్థానాత్పరిభ్రష్టైఃకార్యంస్యాద్వసుధాధిపైః॥౧౮॥ఉపభుక్తంయథావాసస్స్రజోవామృదితాయథా।ఏవంరాజ్యాత్పరిభ్రష్టస్సమర్థోపి నిరర్థకః॥౧౯॥అప్రమత్తశ్చయోరాజాసర్వజ్ఞోవిజితేంద్రియః। కృతజ్ఞోధర్మశీలశ్చసరాజాతిష్ఠతేచిరమ్॥ ౨౦ ॥నయనాభ్యాంప్రసుప్తోపిజాగ

త్యాదీనాందర్శనాప్రదాతారంఅస్వాధీనంస్త్రీజితం॥౫॥యఇతి॥విషయందేశం-వృద్ధ్యా ఉదయేన-సాగరేగిరయఃమగ్నా ఇతి శేషః॥ ౬ ॥ ఆత్మవద్భిరితి॥ఆత్మవద్భిః ప్రశస్తధైర్యైః-విగృహ్యవిరోధంకృత్వా॥౭॥౮॥యేషామితి॥ ప్రాకృతైర్మూర్ఖైః॥౯॥చారఃదేశాంతరవర్తమానకార్యవక్తా॥౯॥౧౦॥౧౧॥౧౨॥౧౩॥త్వమితి॥ స్వేవిషయే స్వకీయేదేశే॥ ౧౪॥తీక్ష్ణంప్రత్యక్షదృశ్యమానం-శఠంగూఢవిప్రియకారిణం-గర్వితంసంజాతగర్వం-పార్థివం-సర్వభూతానిభృత్యాదిసర్వప్రజాఅపి-వ్యసనేవ్యసనకాలేనాభిధావంతి-తద్రక్షణాయనప్రవర్తంతే॥౧౫॥అతిమానినమితి॥అగ్రాహ్యంసద్భిరితి శేషః- ఆత్మసంభావితంఆత్మనాస్వేనైవబహుమానంప్రాప్తఃసోయమాత్మసంభావితఃతంక్రోధినంఅస్థానేక్రోధవంతం - వ్యసనేవ్యసనకాలేస్వజనోపిఅమాత్యాదిరపి॥౧౬॥౧౯॥అప్రమత్తఇతి॥సర్వజ్ఞః-స్వరాష్ట్రపరరాష్ట్రవృత్తాంతజ్ఞః॥ ౨౦

మితి॥యస్య తేయేనత్వయా అవిదితఇతిచ్ఛేదః॥౨౨॥సర్గార్థమేకేనసంగృహ్ణాతిపరేతి॥పరావమంతాశత్రుమాపేక్షావాన్-విషయేషుశబ్దాదిషు-సంగతఃసంగవాన్ నదేశకాలప్రవిభాగతత్త్వవిదిత్యేకంపదం-నగనైకాదివన్నసమాసః-దేశకాలభేదాతత్త్వజ్ఞఇత్యర్థః-గుణదోషనిశ్చయేవిషయే-అయుక్తబుద్ధిఃఅనియోజితబుద్ధిః-అప్రవృత్తబుద్ధిరిత్యర్థః-నచిరాత్ క్షిప్రం-విపత్స్యసే-ఆపదంప్రాప్స్యసీత్యర్థః॥౨౩॥౨౪॥ ఇతిశ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - రత్నమేఖలాఖ్యానే - ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే - త్రయస్త్రింశస్సర్గః. **************** పరగోష్ఠీప్రసిద్ధానాంగుణానామాకరోమహాన్ ।అనుజోయస్యసౌమిత్రిస్తమహంరామమాశ్రయే॥తతఇత్యాది॥సంక్రుద్ధఃశత్రువిషయేతీవక్రోధవాన్-కథంవీర్యఃకీదృశవీర్యః- యేనఖరదూషణత్రిశిరఃప్రభృతయోరాక్షసానిహతాస్తాదృశంతదీయమాయుధం-కింకింరూపం-ఇతిపరిపప్రచ్ఛేతిపూర్వేణాన్వయః॥౩॥ఇతీతిస్పష్టం॥౪॥రామానుజపరవశహృదయాపితదగ్రజకృతమహోపకారాస్వాదహేతుభూతంరామలావణ్యంసంగ్రహేణాభిధత్తేదీర్ఘబాహురిత్యాదినా॥౫॥శక్రేతి॥కనకాంగదంకనకమయపట్టబంధం॥౬॥నాదదానమితి॥అత్రాదానమోచనవికర్షణానిలక్ష్యంతే-వేగాతిశయేనాదానాదికంనపశ్యామికింతుహననమేవేతిభావః-అశ్మవృష్టిభిఃకరకామయవర్షైః॥౭॥రక్షసామిత్యాది॥అర్ధాధికముహూర్తేనఘటికాత్రయేణ-ససైన్యఃఖరోహతఇత్యర్థః॥౧౦॥స్త్రీవధంశంకమానేన- స్త్రీవధోభవిష్యతీతిశంకమానేనేత్యర్థః॥౧౧॥భ్రాతేతి॥అనురక్తఃఅనురాగవాన్-భక్తఃతత్పర్యభజనశీలః-దక్షిణోబాహురిత్యనేనసర్వకార్యధురంధరత్వముక్తం-ప్రాణత్వరూపణేననిరతిశయప్రేమాస్పదత్వంఅనురక్తఇత్యస్యదృష్టాంతోయం

తీనయచక్షుషా । వ్యక్తక్రోధప్రసాదశ్చసరాజాపూజ్యతేజనైః॥౨౧॥త్వంతురావణదుర్బుద్ధిర్గుణైరేతైర్వివర్జితః । యస్యతేవిదితశ్చారైరక్షసాంసుమహాన్వధః॥౨౨॥పరావమంతావిషయేషుసంగతోనదేశకాలప్రవిభాగతత్త్వవిత్ ।అయుక్తబుద్ధిర్గుణదోషనిశ్చయేవిపన్నరాజ్యోనచిరాద్విపత్స్యసే॥౨౩॥ ఇతిస్వదోషాన్పరికీర్తితాంస్తయాసమీక్ష్యబుద్ధ్యాక్షణదాచరేశ్వరః।ధనేనదర్పేణబలేనచాన్వితోవిచింతయామాసచిరంసరావణః॥౨౪॥ ఇతిశ్రీమదారణ్యకాండే - త్రయస్త్రింశస్సర్గః. ❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖

తతశ్శూర్పణఖాంక్రుద్ధాంబ్రువంతీంపరుషంవచః । అమాత్యమధ్యేసంక్రుద్ధఃపరిపప్రచ్ఛరావణః ॥౧॥ కశ్చరామఃకథంవీర్యఃకింరూపఃకింపరాక్రమః । కిమర్థందండకారణ్యంప్రవిష్టస్సుదురాసదమ్ ॥౨॥ ఆయుధంకించరామస్యనిహతాయేనరాక్షసాః । ఖరశ్చనిహతస్సంఖ్యేదూషణస్త్రిశిరాస్తథా ॥౩॥ఇత్యుక్తారాక్షసేంద్రేణరాక్షసీక్రోధమూర్ఛితా । తతోరామంయథాతత్త్వమాఖ్యాతుముపచక్రమే॥౪॥ దీర్ఘబాహుర్విశాలాక్షశ్చీరకృష్ణాజినాంబరః । కందర్పసమరూపశ్చరామోదశరథాత్మజః॥ ౫ ॥శక్రచాపనిభంచాపంవికృష్యకనకాంగదమ్ ।దీప్తాన్క్షిపతినారాచాన్సర్పానివమహావిషాన్॥౬॥ నాదదానంశరాన్ఘోరాన్నముంచంతంశిలీముఖాన్ । నకార్ముకంవికర్షంతంరామంపశ్యామిసంయుగే ॥౭॥ హన్యమానంతుతత్సైన్యంపశ్యామిశరవృష్టిభిః । ఇంద్రేణేవోత్తమంసస్యమాహతంత్వశ్మవృష్టిభిః॥౮॥రక్షసాంభీమరూపాణాంసహస్రాణిచతుర్దశ।నిహతానిశరైస్తీక్ష్ణైస్తేనైకేనపదాతినా ॥౯॥ అర్ధాధికముహూర్తేనఖరశ్చసహదూషణః।ఋషీణామభయందత్తంకృతక్షేమాశ్చదండకాః॥౧౦ ॥ఏకాకథంచిన్ముక్తాహంపరిభూయమహాత్మనా । స్త్రీవధంశంకమానేనరామేణవిదితాత్మనా॥౧౧ ॥భ్రాతాచాస్యమహాతేజాగుణతస్తుల్యవిక్రమః । అనురక్తశ్చభక్తశ్చలక్ష్మణోనామవీర్యవాన్ ॥౧౨॥ అమర్షీదుర్జయోజేతావిక్రాంతోబుద్ధిమాన్బలీ । రామస్యదక్షిణోబాహుర్నిత్యంప్రాణోబహిశ్చరః ॥

నయనాభ్యామితి॥వ్యక్తక్రోధప్రసాదశ్చవ్యక్తౌసార్థకత్వేనాభివ్యక్తౌక్రోధప్రసాదౌయస్యసఃతథోక్తః॥౨౧॥త్వమితి॥యస్యతేయేనత్వయాఅవిదితఃనజ్ఞాతఇత్యర్థః॥౨౨॥పరేతి॥నదేశకాలప్రవిభాగతత్త్వవిదితి-నగనైకాదివన్నసమాసః - నచిరాత్ క్షిప్రంవిపత్స్యసేఆపదంప్రాప్స్యసీత్యర్థః॥౨౩॥ఇతీతి ॥ విచింతయామాసేతి-మారీచఃసహాయస్స్యాదితి [illegible] - ఇయంభగినీతు-సమరంప్రోత్సాహయతి- కిమత్రకర్తవ్యమితిచింతయామాసేత్యర్థః ॥ ౨౪ ॥ ఇతిశ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయామారణ్యకాండవ్యాఖ్యాయాం - త్రయస్త్రింశస్సర్గః. **********************************

౫॥శక్రచాపనిభమితి॥కనకాంగదంకనకవలయభూషణమితిచాపవిశేషణం॥౬॥౭॥అర్ధాధికేతి॥సహదూషణఃఖరశ్చహతఇతిశేషః॥౯॥౧౧॥అమర్షీతి॥రామస్య

మితినపునరుక్తిః॥౧౩॥ రామస్యేతి॥ రామస్యప్రియా స్త్రీత్యన్వయః॥౧౪॥ తాంవర్ణయతి సేత్యాదినా॥ యశస్వినీఉక్తరూపాదిమత్త్వకీర్తిమతీ-వనస్యదేవతేవస్థితాశ్రీరివరాజతే-తప్తకాంచనవర్ణాభాతప్తకాంచనవర్ణతుల్యాఆభాయస్యాస్సా.వైదేహీవిదేహరాజేనపుత్రీకృతా॥౧౬॥ నైవదేవీతి॥ ఏవంరూపాదేవీచనదృష్టపూర్వా.గంధర్వీచనదృష్టపూర్వా.యక్షీచనదృష్టపూర్వా.కిన్నరీచనదృష్టపూర్వా- ఏవంరూపానారీమహీతలేపినదృష్టపూర్వాఇత్యన్వయః - ఉత్తరార్థేమహీతలఇత్యనేనపూర్వార్థేస్వర్గలోకఇతిసిద్ధం-దేవ్యాదీనాంతత్రైవవాససంభవాత్ - యద్వామహీతలఇతిసర్వలోకోపలక్షణం॥౧౭॥ యస్యేతి॥ పరిష్వంగంవినాభార్యాత్వేనస్థితాచేత్ - సఃసర్వేషులోకేషుసర్వానపిలోకాన్-అతిజీవేత్ -సర్వలోకోత్తీర్ణపరమసుఖమయజీవనఇత్యర్థః-పరిష్వంగాభావేపి- సదాసన్నిధానాదిసౌఖ్యాదితిభావః-భార్యాత్వంవినాపియంసకృత్ పరిష్వజేత్ సఃపురందరాదపిపురందరమపి-అతిజీవేత్ అతిశయ్యజీవేత్॥౧౮॥ సాసుశీలేతి॥ వపుశ్శ్లాఘ్యావపుషాశ్లాఘ్యా-సర్వానవద్యాంగీశ్వర్థః॥౧౯॥ తాంత్వితి॥ విస్తీర్ణజఘనాంవిశాలజఘనాం-తవచేత్యన్వయః॥౨౦-౨౧॥ రోచతఇతి॥ తేతుభ్యం-రుచ్యర్థానాంప్రీయమాణఇతిచతుర్థీ-నిర్విశంకేన - త్వయేతిశేషః॥౨౫॥ విజ్ఞాయేతి॥ ఆత్మశక్తింస్వబలం॥ నిశక్తిర్బలేప్రభావాదావితివిశ్వః-విజ్ఞాయపర్యాలోచ్య - బలాత్ పౌరుషేణ - సీతాభార్యార్థేహ్రియతాం॥ ౨౬॥ ఉక్తమర్థంసగర్వం తేపునస్సంగృహ్ణాతినిశమ్యేతి॥ ప్రతిపత్తుంజ్ఞాతుం॥౨౭॥ ఇతిశ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - రత్నమేఖలాఖ్యానే - ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే - చతుస్త్రింశస్సర్గః. ❈

యద్వాహనస్యమాహాత్మ్యంసర్వేషాంవిస్మయావహం ।అవతీర్ణంరఘోర్వంశేతమహంశ్ణుమాశ్రయే ॥తతశ్శూర్పణఖావాక్యమిత్యాది ॥ రోమహర్షణంభయోత్పాదకత్వేనరోమాంచకరం-సచివముఖేనకార్యంబుద్ధ్వా-తానభ్యనుజ్ఞాయవిసృజ్య॥౧॥ తదిత్యాదిశ్లోకద్వయమేకాన్వయం॥ అనుగమ్యస్వయమనుసంధాయ-

౧౩॥ రామస్యతువిశాలాక్షీపూర్ణేందుసదృశాననా। ధర్మపత్నీప్రియాభర్తుర్నిత్యంప్రియహితేరతా॥౧౪॥ సాసుకేశీసునాసోరుస్సురూపాచయశస్వినీ। దేవతేవవనస్యాస్యరాజతేశ్రీరివాపరా ✱ తప్తకాంచనవర్ణాభారక్తతుంగనఖీశుభా।సీతానామవరారోహావైదేహీతనుమధ్యమా॥౧౬॥ నైవదేవీనగంధర్వీనయక్షీనచకిన్నరీ। నైవంరూపామయానారీదృష్టపూర్వామహీతలే ॥ ౧౭ ॥ యస్యసీతాభవేద్భార్యాయంచహృష్టాపరిష్వజేత్ అతిజీవేత్ససర్వేషులోకేష్వపిపురందరాత్ ॥ ౧౮ ॥ సాసుశీలావపుశ్శ్లాఘ్యారూపేణాప్రతిమాభువి । తవానురూపాభార్యాస్యాత్త్వంచతస్యాస్తథాపతిః॥౧౯॥ తాంతువిస్తీర్ణజఘనాంపీనశ్రోణీపయోధరామ్ । భార్యార్థేచతవానేతుముద్యతాహంవరాననామ్ ✱ విరూపితాస్మిక్రూరేణలక్ష్మణేనమహాభుజ॥౨౦॥ తాంతుదృష్ట్వాద్యవైదేహీంపూర్ణచంద్రనిభాననామ్ ✱ మన్మథస్యశరాణాంవైత్వంవిధేయోభవిష్యసి॥౨౧॥ యదితస్యామభిప్రాయోభార్యార్థేతవజాయతే ✱ శీఘ్రముద్ధ్రియతాంపాదోజయార్థమిహదక్షిణః॥౨౨॥ కురుప్రియంతథాతేషాంరక్షసాంరాక్షసేశ్వర ✱ వధాత్తస్యనృశంసస్యరామస్యాశ్రమవాసినః॥౨౩॥ తంశరైర్నిశితైర్హత్వాలక్ష్మణంచమహారథమ్ ✱ హతనాథాంసుఖంసీతాంయథావదుపభోక్ష్యసి॥౨౪॥ రోచతేయదితేవాక్యంమమైతద్రాక్షసేశ్వర ✱ క్రియతాంనివిశంకేనవచనంమమరావణ॥౨౫॥ విజ్ఞాయేహాత్మశక్తించహ్రియతామబలాబలాత్ ✱ సీతాసర్వానవద్యాంగీభార్యార్థేరాక్షసేశ్వర॥౨౬॥ నిశమ్యరామేణశరైరజిహ్మగైర్హతాంజనస్థానగతాన్నిశాచరాన్ । ఖరంచబుద్ధ్వానిహతంచదూషణంత్వమద్యకృత్యంప్రతిపత్తుమర్హసి ॥౨౭॥ ఇతిశ్రీమదారణ్యకాండే - చతుస్త్రింశస్సర్గః.

తతశ్శూర్పణఖావాక్యంతచ్ఛ్రుత్వారోమహర్షణమ్ । సచివానభ్యనుజ్ఞాయకార్యంబుద్ధ్వాజగామసః ॥ ౧ ॥ తత్కార్యమనుగమ్యాథయథావ

దక్షిణోబాహురిత్యనేన - రామకార్యధురంధరత్వంప్రతీయతే - ప్రాణోబహిశ్చరఇత్యనేన- నిరతిశయప్రేమాస్పదత్వందర్శితం॥౧౭॥-౨౬॥ నిశమ్యేతి॥ ప్రతిపత్తుంజ్ఞాతుం॥౨౭॥ ఇతిశ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్వదీపికాఖ్యాయామారణ్యకాండవ్యాఖ్యాయాం . చతుస్త్రింశస్సర్గః . ❈❈❈❈

తతఇతి॥ శూర్పణఖావాక్యమితి-శూర్పంశోణితభాజనం- శూర్పేణశోణితభాజనేనయజ్ఞాదిసత్క్రియాంనఖయతివిదూషయతీతిశూర్పణఖానఖవిదూషణఇతిధాతుః-యద్వా-శూర్పాకారాణినఖానియస్యాస్సా- సచివముఖేనకార్యంబుద్ధ్వా- తానభ్యనుజ్ఞాయవిసృజ్య-జగామ-అంతఃపురమితిశేషః॥౧ ॥ తదితి॥ అథానంతరం-తత్కా-

పర్యాలోచ్యేత్యర్థః-యథావదుపలభ్య ఇదమిత్థమితినిశ్చిత్య - పునరపిదార్ఢ్యాయగుణదోష ప్రాబల్యదౌర్బల్యవిషయచింతాం నిర్ణయాత్మికాం దర్శయతి దోషాణాంచేతి-ఇదమత్ర సంప్రధార్యం- స్వేనచికీర్షితం సీతాపహారలక్షణంకార్యంకింపౌరుషేణసుకరంఆహోస్విచ్చౌర్యేణకర్తవ్యమితి - కతరస్మిన్పక్షే దోషాల్పత్వం గుణభూయస్త్వమితి-తత్ర పౌరుషేణకర్తుమశక్యం-ఖరాదియుద్ధే రామస్యాచింత్యపరాక్రమత్వేనశ్రుతత్వాత్ -ఉపాయపరికల్పితచౌర్యాశ్రయణే తాదాత్వికదోషానలక్ష్యంతే-సీతారహితేనతద్వ్యసనినా రామేణ కాపిహానిర్న సంభావ్యతే-తస్మాదయమేవపక్షస్సమ్యగితి-ఏవంనిశ్చిత్య ప్రావర్తతేత్యర్థః-స్థిరబుద్ధిః నిశ్చలబుద్ధిః-యానశాలాంఅశ్వశాలాం॥౩॥యానశాలామితి॥ప్రచ్ఛన్నఇతి- ప్రకాశశ్చేద్వృద్ధామందోదర్యాదయశ్చవారయిష్యంతీతిభావః - యద్వా పౌరుషంవిహాయచౌర్యమార్గాశ్రయణంలజ్జావహమితి ప్రచ్ఛన్నమార్గాశ్రయణం-యద్వాతత ఇత్యాది॥సచివాంస్తదానీంసభాస్థితాన్విసృజ్య-స్వయంకార్యంబుద్ధ్వేత్యర్థః అతఏవసచివైః పర్యాలోచనాభావాత్ ప్రచ్ఛన్నఇత్యుక్తం-అతఏవకుంభకర్ణాదిభిరుచ్యతే-సచివైరమంత్రయిత్వాకృతస్యకథమిదానీం ప్రతీకారఇతి -ఖరలక్షణం పూర్వముక్తం॥౪॥౭॥సశ్వేతవాలవ్యజనఇత్యాది॥విద్యుత్ స్థానేఆభరణాని- మేఘస్థానేరావణః.బలాకస్థానేఅలంకృతరథః॥౧౦॥సశైలమిత్యాది॥ సశైలంశైలసహితం-సాగరానూపంసముద్రతీరం-మంగళతోయాభిఃశుభజలాభిః.పద్మినీభిరితి-సమావృతమిత్యనుకర్షః-ఆఢకిఃసూపోపయుక్తధాన్యస్తంబః-సుపర్ణైర్గరుడైః అజైః అయోనిజైః-వైఖానసైః బ్రహ్మనఖజైః-యేనఖాస్తేవైఖానసాఇతిశ్రుతేః।మాషైఃమాషగోత్రజైః-వాలఖిల్యైః బ్రహ్మవాలజైః-యేవాలాస్తేవాలఖిల్యాఇతిశ్రుతేః- మరీచిపైఃరవికిరణపానవ్రతనిష్ఠైః-అమృతాశిభిః దేవైశ్చేతిశేషః-యద్వా ఋతామృతాఖ్యాంజీవేతేత్యుక్తాయాచితలబ్ధాశిభిః-ఋతముంఛశిలంప్రోక్తమమృతంస్యాదయాచితమితిమనుః।ప్లవాఃజలకుక్కుటాః-మండూకాఇత్యప్యాహుః వైడూర్యప్రస్తరం వైడూర్యమయాః ప్రస్తరాశ్శిలాఃయస్మింస్తం॥ని॥పాషాణప్రస్తరగావ్రో

దుపలభ్యచ । దోషాణాంచగుణానాంచ సంప్రధార్యబలాబలమ్ ॥ ఇతికర్తవ్యమిత్యేవకృత్వానిశ్చయమాత్మనః। స్థిరబుద్ధిస్తతోరమ్యాంయానశాలాంజగామహ॥ ౩ ॥యానశాలాంతతోగత్వా ప్రచ్ఛన్నోరాక్షసాధిపః । సూతంసంచోదయామాసరథస్సంయోజ్యతామితి॥౪ ॥ఏవముక్తఃక్షణేనైవసారథిర్లఘువిక్రమః । రథంసంయోజయామాసతస్యాభిమతముత్తమమ్॥౫॥ కాంచనంరథమాస్థాయకామగంరత్నభూషితమ్ । పిశాచవదనైర్యుక్తంఖరైఃకాంచనభూషణైః॥౬॥ మేఘప్రతిమనాదేనసతేనధనదానుజః। రాక్షసాధిపతిశ్శ్రీమాన్యయౌనదనదీపతిమ్॥౭॥సశ్వేతవాలవ్యజనః శ్వేతచ్ఛత్రోదశాననః।స్నిగ్ధవైడూర్యసంకాశస్తప్తకాంచనకుండలః॥వింశద్భుజోదశగ్రీవోదర్శనీయపరిచ్ఛదః।త్రిదశారిర్మునీంద్రఘ్నోదశశీర్షఇవాద్రిరాట్ ॥ కామగంరథమాస్థాయశుశుభేరాక్షసేశ్వరః।విద్యున్మండలవాన్మేఘస్సబలాకఇవాంబరే॥౧౦॥సశైలంసాగరానూపంవీర్యవానవలోకయన్ నానాపుష్పఫలైర్వృక్షైరనుకీర్ణంసహస్రశః॥శీతమంగళతోయాభిఃపద్మినీభిస్సమంతతః।విశాలైరాశ్రమపదైర్వేదిమద్భిస్సమావృతమ్॥కదళ్యాఢకిసంబాధంనాళికేరోపశోభితమ్ । సాలైస్తాలైస్తమాలైశ్చపుష్పితైస్తరుభిర్వృతమ్॥ నాగైస్సుపర్ణైర్గంధర్వైఃకిన్నరైశ్చసహస్రశః।అజై

ర్యంస్వయమనుగమ్యానుసంధాయ.పర్యాలోచ్యేత్యర్థః-తచ్చ యథావదుపలభ్య ఇదమిత్థమితినిశ్చిత్య -పునశ్చదార్ఢ్యాయగుణదోష ప్రాబల్యదౌర్బల్యవిషయచింతానిర్ణయాత్మాం దర్శయతి.దోషాణాంచేతి-ఇదమత్ర సంప్రధార్యం-స్వేనచికీర్షితంసీతాహరణలక్షణంకార్యం-కింపౌరుషేణసుకరం-అథవాచౌర్యేణకర్తవ్యమితి-కతరస్మిన్పక్షే దోషాల్పత్వంగుణభూయస్త్వమితి-తత్ర పౌరుషేణకర్తుంనశక్యం-ఖరాదియుద్ధేరామస్యాచింత్యపరాక్రమత్వేనశ్రుతత్వాత్ -ఉపాయపరికల్పితచౌర్యాశ్రయణే-తాత్కాలికదోషానలక్ష్యంతే-సీతారహితేరామే పశ్చాదపిహానిర్నసంభావ్యత ఇతిదోషాణాంగుణానాంచబలాబలంసంప్రధార్య ॥ ఇతీతి॥ఇతికర్తవ్యమిత్యేవాత్మనోనిశ్చయంకృత్వా-అయమేవపక్షస్సమ్యగితినిశ్చయంకృత్వేత్యర్థః-స్థిరబుద్ధిస్సన్తతోనంతరం-యానశాలాంజగామేత్యన్వయః॥౩॥యానశాలామితి॥ ప్రచ్ఛన్నంగూఢం- ప్రకాశంచేత్ వృద్ధావారయిష్యంతీత్యభిప్రాయః॥౪॥౭॥ ॥కామగమితి॥విద్యున్మండలస్థానే ఆభరణాని-మేఘస్థానేరావణః-బలాకస్థానే అలంకృతోరథఇతిజ్ఞేయం॥౧౦॥సశైలమితి॥సాగరానూపంసముద్రతీరప్రదేశం-అవలోకయన్-యయావితిశేషః(౧౦౪)సాగరానూపమేవవర్ణయతి-నానాపుష్పఫలైరిత్యాదిభిస్సిద్ధంసాగరతేజసేత్యంతేన॥ (టీ॥ఆఢకీఃతువరీ) నాగైరితి॥అజైః-అజోబ్రహ్మతత్పుత్రైః వైఖానసైః-ప్రసిద్ధైః-మాషైఃమాషసంజ్ఞైః-హంసేతి-ప్లవాఃసముద్రా

వలాశ్మానశ్శిలాదృషదిత్యమరః।తపసాజితలోకానాంపురుషాణాంవిమానానీత్యన్వయః·అభిసంపతన్ మార్గవశాత్ ప్రాప్నువన్-సశైలంనానాపుష్పఫలైర్వృక్షైరనుకీర్ణమిత్యారభ్యసాగరతేజసాస్నిగ్ధమిత్యంతవిశేషణవిశిష్టంసాగరానూపమవలోకయన్ పాండురత్వాదివిశేషణవిశిష్టానితపసాజితలోకానాంవిమానాన్యభిసంపతన్ గంధర్వాప్సరసోదదర్శేత్యన్వయః॥౨౦॥నిర్యాసరసమూలానామిత్యాదిసార్ధశ్లోకషట్క-మేకాన్వయం॥ నిర్యాసరసమూలానాంహింగురూపనిర్యాసరసయుక్తమూలానాంమూలాఖ్యౌషధీవిశేషాణాం-మూలకాఖ్యౌషధీమూలాద్ధింగురూపనిర్యాసఉత్పద్యంతఇతిప్రసిద్ధిః·వనానిఅకృత్రిమాణి-ఉపవనానికృత్రిమాణితకోలానాంగంధద్రవ్యాణాం-జాత్యానాంజాతిభవానాంఫలానాం-జాతిఫలానామిత్యర్థః·సుగంధినాం-ఉపవనసీత్యన్వయః-గుల్మానిస్తంబాన్-మరిచస్యమరీచస్య-సమూహానీతినపుంసకత్వమార్షం·శుష్యమాణాని·చిరసంగతత్వేనానా ద్రాణానీత్యర్థః-తీరతఃతీరే·శైల·నీతినపుంసకత్వమార్షం· తథా ప్రస్రవహ్రదశబ్దయోః- ప్రస్తరంసమూహం-నిచయంసమూహం-ప్రస్రవాణిప్రస్రవణాని-నిర్ఝరానిత్యర్థః- గాఢానినిబిడాని·ఏవంబహుధాసాగరానూపవర్ణనం·ఖరస్యబహుదూరమార్గగమనప్రయాసేనమారీచోపదేశానివర్త్యాధ్యవసాయవిశేషంవ్యంజయితుం॥౨౬॥ యస్యవాహనప్రభావోప్యపరిచ్ఛేద్యస్తేనరామేణవిరుణద్ధిరావణోమూఢఇతిపరిహాసన్నాహతత్రాపశ్యదిత్యాదినా-తాఃప్రసిద్ధాః॥౨౭॥యస్యేతి॥గరుడః-మహాకాయంమహాప్రమాణం-హస్తినంగజం·కచ్ఛపంచాదాయయస్యశాఖామాజగామేత్యన్వయః-భారేణబభంజనతుయుక్తైనేత్యర్థః-మహాగజకచ్ఛపవహనాత్ భారేణశాఖాభగ్నాభూదిత్యర్థః(౨౮)తత్రేతి-తత్రశాఖాయాఅధఃప్రదేశే-యేసంగతాః-మరీచిపాఃరవికిరణపానవ్రతాః-ధూమ్రాఃధూమపాః- తేషాందయార్థంశాఖాపాతేనపీడామాభూదితితదనుగ్రహార్థమిత్యర్థః-ఏకపాదేనఆదా

వైఖానసైర్మాషైర్వాలఖిల్యైర్మరీచిపైః॥అత్యంతనియతాహారైశ్శోభితంపరమర్షిభిః। జితకామైశ్చసిద్ధైశ్చచారణైరుపశోభితమ్ ॥ దివ్యాభరణమాల్యాభిర్దివ్యరూపాభిరావృతమ్। క్రీడారతివిధిజ్ఞాభిరప్సరోభిస్సహస్రశః॥ సేవితందేవపత్నీభిశ్శ్రీమతీభిశ్శ్రియావృతమ్।దేవదానవసంఘైశ్చచరితంత్వమృతాశిభిః ॥ హంసక్రౌంచప్లవాకీర్ణంసారసైస్సంప్రణాదితమ్।వైడూర్యప్రస్తరంరమ్యంస్నిగ్ధంసాగరతేజసా ॥పాండరాణివిశాలానిదివ్యమాల్యయుతానిచ।తూర్యగీతాభిజుష్టానివిమానానిసమంతతః॥తపసాజితలోకానాంకామగాన్యభిసంపతన్।గంధర్వాప్సరసశ్చైవదదర్శధనదానుజః॥౨౦॥నిర్యాసరసమూలానాంచందనానాంసహస్రశః।వనానిపశ్యన్ సౌమ్యానిఘ్రాణతృప్తికరాణిచ॥అగరూణాంచముఖ్యానాంవనాన్యుపవనానిచ। తక్కోలానాంచజాత్యానాంఫలానాంచసుగంధినామ్ ॥పుష్పాణిచతమాలస్యగుల్మానిమరిచస్యచ। ముక్తానాంచసమూహానిశుష్యమాణానితీరతః ॥ శంఖానాంప్రస్తరంచైవప్రవాళనిచయంతథా । కాంచనానిచశైలానిరాజతానిచసర్వశః ॥ ప్రస్రవాణిమనోజ్ఞానిప్రసన్నానిహ్రదానిచ। ధనధాన్యోపపన్నానిస్త్రీరత్నైశ్శోభితానిచ ॥హస్త్యశ్వరథగాఢానినగరాణ్యవలోకయన్ ।తంసమంసర్వతస్స్నిగ్ధంమృదుసంస్పర్శమారుతమ్॥అనూపంసింధురాజస్యదదర్శత్రిదివోపమమ్॥౨౬॥తత్రాపశ్యత్సమేఘాభంన్యగ్రోధమృషిభిర్వృతమ్ ॥ సమంతాద్యస్యతాశ్శాఖాశ్శతయోజనమాయతాః॥౨౭॥యస్యహస్తినమాదాయమహాకాయంచకచ్ఛపమ్॥భక్షార్థంగరుడశ్శాఖామాజగామమహాబలః।తస్యతాంసహసాశాఖాంభారేణపతగోత్తమః॥సుపర్ణఃపర్ణబహులాంబభంజచమహాబలః॥(౨౮)తత్రవైఖానసామాషావాలఖిల్యామరీచి

కాః - వైడూర్యాణ్యేవప్రస్తరాణిశిలాయస్మిన్ననూపే ॥ తపసేతి-అభిసంపతన్ మార్గవశాత్ప్రాప్నువన్-విమానానిగంధర్వాప్సరసశ్చదదర్శేతిసంబంధః॥౨౦ అగరూణామితి॥జాత్యానాంజాతిభవానాం॥పుష్పాణీతి॥సమూహానీత్యుత్తరత్రస్థితంపదం-మండూకప్లుత్యాత్రవినియోజ్యం-తీరతఃతీరే॥శంఖానామితి॥ప్రస్తరాన్ సమూహాన్ శైలానీత్యాదిషులింగవ్యత్యయఆర్షః ॥ ప్రస్రవాణిప్రవాహాన్ ॥।టీ।।స్నిగ్ధంనీరంధ్రం॥ ౨౬॥౨౭॥యస్యేతి॥గరుడోగజకచ్ఛపావాదాయాయస్యన్యగ్రోధస్యశాఖామాజగామేతిసంబంధః ॥ సుపర్ణఇతి(౨౮)తత్రేతి - తత్రభగ్నాయాఃశాఖాయాఃఅధః - ప్రజాపతేర్నఖజాతావైఖానసాఃవాలజాతాఃవాలఖిల్యాః - యేనఖాస్తేవైఖానసాః - యేవాలాస్తేవాలఖిల్యాఇతిశ్రుతేః - మాషాఃప్రాతిమాషవగోత్రజాఃమాషప్రమాణావా·అజాఃఅయోనిజాఃధూమపాః॥

య-అవప్లత్యేత్యర్థః-భక్షయిత్వా-ఆకాశపపేతేతి శేషః(౩౧౪)అమిషంగజకచ్ఛపరూపంమాంసం-నిషాదవిషయంనిషాదగ్రామం-శాఖయాహత్వా తానపిభక్షయిత్వా మహామునీన్ వైఖానసాదీన్-నిషాదవిషయస్థబ్రాహ్మణాన్ వా-తద్రక్షణార్థమేవతద్ధననమితిభావః-తాదృశశాఖారూపప్రహరణలాభేనతద్దైవమునిబాధకనిషాదదేశం సర్వంహత్వాశిష్టపాలనాద్దుష్టనిగ్రహాచ్చాతులంప్రహర్షం లేభఇతిభావః(౩౩) తేనైవభక్షణజన్యేనేత్యర్థః-అయోజాలానిఅయోనిర్మితజాలకాని-నిర్మథ్యధ్వంస యిత్వా-తదంతర్వర్తిరత్నమయంగృహంభిత్త్వా-తతఃతదంతరేగుప్తమమృతంమహేంద్రభవనాదాజహార(౩౪)సుపర్ణకృతలక్షణం-సుపర్ణేనగరుడేనకృతంభగ్నైక శాఖత్వరూపంలక్షణంచిహ్నంయస్య||౩౬||౩౭||తత్రేతి||కృష్ణాజినేత్యాదినా రామభక్తతయాజపితవైరాగ్యచిహ్నోక్తిః||౩౮||సరావణఇతి||సమాగమ్యమారీచం ప్రాప్య-సర్వకామైః సర్వభోగ్యవస్తుభిః-అర్చితోబభూవ||౩౯||౪౦||కచ్చిదితి||ఏవంతూర్ణంపకాశితయాశీఘ్రం||౪౧||ఏవమితి||ఇదంవక్ష్యమాణం||౪౨||***
****** ఇతి శ్రీ గోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - రత్నమేఖలాఖ్యానే - ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే - పంచత్రింశస్సర్గః. ******
మహాసమరమధ్యేపిగాంభీర్యంయస్యనిశ్చలం |తమహంశిరసావందేజానకీప్రాణవల్లభం || మారీచేత్యాది||భాషతఃభాషమాణస్య||౧||కథం వ్యంవత్యర్థఃపూర్వవృత్తంస్మారయతిజానీషఇత్యాదినాఅనువర్తినామిత్యంతమేకంవాక్యం||ఖరాదయశ్చతుర్దశసహస్రరాక్షసాంతాః - జనస్థానేనిత్యవాసంయథాతథావసంతీతి

పాః*అజాబభూవుర్ధర్మాశ్చ సంగతాఃపరమర్షయః| తేషాందయార్థంగరుడస్తాంశాఖాంశతయోజనామ్*జగామాదాయవేగేనతౌచోభౌగజకచ్ఛపౌ(౩౧౪)ఏకపాదేనధర్మాత్మాభక్షయిత్వాతదామిషమ్*నిషాదవిషయంహత్వాశాఖయాపతగోత్తమః|ప్రహర్షమతులంలేభేమోక్షయిత్వామహామునీన్(౩౩)సతేనైవప్రహర్షేణద్విగుణీకృతవిక్రమః। అమృతానయనార్థంవైచకారమతిమాన్మతిమ్ * అయోజాలానినిర్మథ్యభిత్త్వారత్నమయంగృహమ్ | మహేంద్రభవనాద్గుప్తమాజహారామృతంతతః (౩౪) తంమహర్షిగణైర్జుష్టంసుపర్ణకృతలక్షణమ్ | నామ్నాసుభద్రంన్యగ్రోధంచదదర్శధనదానుజః || ౩౬ || తంతుగత్వాపరంపారంసముద్రస్యనదీపతేః । దదర్శాశ్రమమేకాంతేరమ్యేపుణ్యేవనాంతరే||౩౭||తత్రకృష్ణాజినధరంజటావల్కలధారిణమ్ | దదర్శనియతాహారంమారీచంనామరాక్షసమ్||౩౮||సరావణస్సమాగమ్యవిధివత్తేనరక్షసా। మారీచేనార్చితోరాజాసర్వకామైరమానుషైః||౩౯||తంస్వయంపూజయిత్వాతుభోజనేనోదకేనచ|అర్థోపహితయావాచామారీచోవాక్యమబ్రవీత్ ||౪౦|| కచ్చిత్తేకుశలంరాజన్లంకాయాంరాక్షసేశ్వర | కేనార్థేనపునస్త్వంవైతూర్ణమేవమిహాగతః|| ౪౧||ఏవముక్తోమహాతేజామారీచేనసరావణః। తతఃపశ్చాదిదంవాక్యమబ్రవీద్వాక్యకోవిదః||౪౨|| ఇతిశ్రీమదారణ్యకాండే - పంచత్రింశస్సర్గః. **** **** *** ***** ****

మారీచశ్రూయతాంతాతవచనంమమభాషతః | ఆర్తోస్మిమమచార్తస్యభవాన్హిపరమాగతిః||౧||జానీషేత్వంజనస్థానేయథాభ్రాతాఖరోమమ । దూషణశ్చమహాబాహుస్స్వసాశూర్పణఖాచమే * త్రిశిరాశ్చమహాతేజారాక్షసఃపిశితాశనః । అన్యేచబహవశ్శూరాలబ్ధలక్షానిశాచరాః* వసంతిమన్నియోగేనరతివాసంచరాక్షసాః|బాధమానామహారణ్యేమునీన్వైధర్మచారిణః*చతుర్దశసహస్రాణిరక్షసాంభీమకర్మణామ్||

దవధూమపాయినఃపరమర్షయః-సంగతాబభూవుః-తేషామితి||తేషాంమునీనాందయార్థంశాఖాపాతేనతేషాంనాశోమాభూదిత్యనుగ్రహార్థం(౩౧౪) ఏకపాదేనతౌగజకచ్ఛపౌతాంశాఖాంచగృహీత్వాఅంతరిక్షఏవతదామిషంగజకచ్ఛపామిషంభక్షయిత్వాలయాశాఖయా - నిషాదవిషయంనిషాదదేశం -హత్వామునీంశ్చవధాన్మోక్షయిత్వా - అతులంప్రహర్షంలేభే(౩౩) తేనైవప్రహర్షేణఅభిమతభక్షణనిషాదనాశమునిజనరక్షణజనితసంతోషేణేత్యర్థః-అయోజాలానిఅయశ్శృంఖలనిర్మితానిజాలాని - రత్నమయగేహావరిపక్షిరాజప్రవేశపరిహారాయబద్ధానినిర్మథ్య -భిత్త్వారత్నగృహంచభిత్త్వా - అమృతమాజహారేత్యన్వయః ౩౪)తమితి-సుపర్ణకృతలక్షణంశాఖాభంగరూపంలక్షణంచిహ్నంయస్యతంతథోక్తం||౩౬||౪౧||తతఇతి||పశ్చాదిదముత్తరసర్గేవక్ష్యమాణం||౪౨||ఇతిశ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయామారణ్యకాండవ్యాఖ్యాయాం - పంచత్రింశస్సర్గః. ********************************
౧|| * త్రిశిరాఇతి||లబ్ధలక్షాఃలబ్ధావసరాఃప్రాప్తయుద్ధాత్సాహాఇతియావత్ * వసంతీతి||రతివాసంరత్వాప్రీత్యావాసోయస్మిన్కర్మణితత్తథోక్తం - చతుర్దశ

జానీష ఇత్యన్వయః-రతివాసమితిపాఠే-రత్యా ప్రీత్యా వాసో యస్మిన్కర్మణి తత్తథా॥౫॥ తేత్వితి॥ వసమానాః-తాచ్ఛీల్యే శానచ్-సంయుగే రామేణ సహ సంగతాః. రామేణ సహ యుద్ధం కుర్వన్నిత్యర్థః-పరం అత్యంతం-ఆయత్తాః సన్నద్ధాః-ప్రహరణం ఆయుధం॥౬॥ తేనేతి॥ అనుక్త్వా పరుషం కించిదిత్యనేన గాంభీర్యం వివక్షితం తే-వ్యాపారితం సంధాన మోక్షణ వ్యాపారవిశిష్టం కృతం-సంఖ్యే యుద్ధే॥ ని॥ యుద్ధమాయోధనమిత్యారభ్య పృథమాస్కందనం సంఖ్యమిత్యమరః॥ ౯॥ పిత్రేత్యాది॥ కర్కశః కఠినహృదయః॥౧౧॥ యేనేతి॥ సత్త్వం బలం-కేవలమాశ్రిత్య న తు ధర్మమిత్యర్థః॥ ని॥ సత్త్వం బలే చ జంతౌ చేతి విశ్వః - ఆనయిష్యామి ఆనేష్యామి-ఇడాగమః॥ ౧౩॥ త్వయేతి॥ భ్రాతృభిః కుంభకర్ణాదిభిః-సమగ్రాన్ సంపూర్ణాన్-నాభిచింతయే న గణయామి॥౧౪॥ తత్సహాయో భవేత్యాది॥ శృణు తత్ కిం మే త్వత్ర తదితి భిన్నం పదం-ప్రకృతే కార్యసాహాయ్యే యత్కర్మ కార్యం కర్తవ్యం తన్మమ వచనాచ్ఛృణ్వితి సంబంధః॥ ౧౭॥ సౌవర్ణ ఇతి॥ ప్రముఖే అగ్రే॥౧౮॥ త్వామితి॥ గృహ్యతామితి-అయమితి శేషః॥౧౯॥ తత ఇతి॥ తయోః రామలక్ష్మణయోః-అపాయే అపగమే సతి-శూన్యే ప్రదేశే-నిరాబాధః అప్రతిబంధః॥౨౦॥ తతః పశ్చాదిత్యాది॥ విప్రబుద్ధః నిశ్శం

శూరాణాం లబ్ధలక్షాణాం ఖరచిత్తానువర్తినామ్ ॥ ౫ ॥ తే త్విదానీం జనస్థానే వసమానా మహాబలాః । సంగతాః పరమాయత్తా రామేణ సహ సం యుగే ॥ నానాప్రహరణోపేతాః ఖరప్రముఖరాక్షసాః॥౬॥ తేన సంజాతరోషేణ రామేణ రణమూర్ధని ॥ అనుక్త్వా పరుషం కించిచ్ఛరైర్వ్యాపా రితం ధనుః । చతుర్దశ సహస్రాణి రక్షసాముగ్రతేజసామ్ ॥ నిహతాని శరైస్తీక్ష్ణైర్మానుషేణ పదాతినా ।ఖరశ్చ నిహతస్సంఖ్యే దూషణశ్చ నిపా తితః ॥ హతశ్చ త్రిశిరాశ్చాపి నిర్భయా దండకాః కృతాః॥ ౯ ॥ పిత్రా నిరస్తః క్రుద్ధేన సభార్యః క్షీణజీవితః॥ స హంతా తస్య సైన్యస్య రామః క్షత్రి యపాంసనః । దుశ్శీలః కర్కశస్తీక్ష్ణో మూర్ఖో లుబ్ధోఽజితేంద్రియః ॥ త్యక్తధర్మా హ్యధర్మాత్మా భూతానామహితే రతః॥౧౧ ॥ యేన వైరం వినా రణ్యే సత్త్వమాశ్రిత్య కేవలమ్ ॥ కర్ణనాసాపహరణాద్భగినీ మే విరూపితా । తస్య భార్యాం జనస్థానాత్సీతాం సురసుతోపమామ్ ॥ ఆనయిష్యామి వి క్రమ్య సహాయస్తత్ర మే భవ॥ ౧౩ ॥ త్వయా హ్యహం సహాయేన పార్శ్వస్థేన మహాబల ॥ భ్రాతృభిశ్చ సురాన్ యుద్ధే సమగ్రాన్నాభిచింతయే॥ ౧౪ ॥ తత్సహాయో భవ త్వం మే సమర్థో హ్యసి రాక్షస ॥ వీర్యే యుద్ధే చ దర్పే చ న హ్యస్తి సదృశస్తవ।ఉపాయజ్ఞో మహాన్ శూరస్సర్వమాయావి శారదః॥ ఏతదర్థం మహం ప్రాప్తస్త్వత్సమీపం నిశాచర।శృణు తత్కర్మ సాహాయ్యే యత్కార్యం వచనాన్మమ॥౧౭॥ సౌవర్ణస్త్వం మృగో భూత్వా చిత్రో రజతబిందుభిః । ఆశ్రమే తస్య రామస్య సీతాయాః ప్రముఖే చర॥౧౮॥ త్వాం తు నిస్సంశయం సీతా దృష్ట్వా తు మృగరూపిణమ్ ।గృహ్యతామితి భ ర్తారం లక్ష్మణం చాభిధాస్యతి॥ ౧౯॥ తతస్తయోరపాయే తు శూన్యే సీతాం యథాసుఖమ్।నిరాబాధో హరిష్యామి రాహుశ్చంద్రప్రభామివ॥౨౦॥ తతః

సహస్రాణి వసంతీత్యనుషజ్యతే॥౫॥ తేత్వితి॥ సంయుగే-రామేణ సహ సంగతాః- తేన సహ సమరం కామయమానా ఇత్యర్థః-వసమానాః వసంతః-పరమత్యర్థం-ఆయత్తాః సన్నద్ధాః॥౬॥ తేనేతి ॥ తేన రామేణ కించిదపి పరుషమనుక్త్వా ధనుః - శరైః శరమోక్షవ్యాపారైః-వ్యాపారితం సంజాతవ్యాపారం కృతం॥౭-౯॥ పిత్రేతి॥ పిత్రా నిరస్తః క్రుద్ధేనేత్యాది శ్లోకద్వయస్య ప్రాతీతికార్థః స్పష్టః-వస్తుతస్తు-క్రుద్ధేన పిత్రా నిరస్తః నిష్కాసితః కిం - కింతు కైకేయీ వరదాన మోహితేన పిత్రా ప్రార్థితః సన్ వనమాగతః-సభార్యః సభాయా మార్యః సభ్యః-క్షీణజీవితః కిం-కింతు తస్య ఖరస్య సైన్యస్య సంహర్తా-నుతః క్షత్రియపాంసనః-క్షత్రియాన్ పాతీతి క్షత్రియపః స చాసావంసనశ్చ శత్రునాశకః-అంస సమాఘాత ఇతి ధాతుః అత ఏవ అశీలః కిం-కింతు సద్వృత్తః-తథాపి కర్కశః కఠినః శత్రువిషయ ఇతి శేషః - తీక్ష్ణః కార్యేష్వనలసః-అత ఏవ అమూర్ఖః అలుబ్ధః-జితేంద్రియ ఇతి ఛేదః-త్యక్తధర్మః-త్యక్తాః విరుద్ధాః-ధర్మాః యేనేతి మధ్యమపదలోపి సమాసః-అత ఏవ అధర్మాత్మా కిం - కింతు ధార్మిక ఏవ-అత ఏవ భూతానామహితే-అరతః సర్వభూతదయాపర ఇత్యర్థః॥౧౧॥ యేనేతి॥ తస్య భార్యామితి-యథాశ్రుతార్థః స్పష్టః వస్తుతస్తు సనత్కుమారవచనాద్విష్ణురూపశ్రీరామాద్వధం ప్రాప్య-తత్పదం ప్రాప్తుం-తస్య భార్యామానయిష్యామి న తు ద్రోహబుద్ధ్యేతి భావః॥ టీ ॥ యేనేతి॥ సత్త్వం బలం ఆశ్రిత్య ప్రాప్య॥౧౩॥ త్వయేతి॥ త్వయా భ్రాతృభిశ్చ సహాయభూతైర్నాభిచింతయే న గణయామి॥టీ॥ సమగ్రాన్ సర్వాన్ సురాన్॥౧౪॥ శృణ్వితి॥ తదితి భిన్నం పదం ప్రకృతే కార్యసాహాయ్యే యత్కార్యం యత్కర్తవ్యం- తన్మే వచనాత్ శృణ్వితి సంబంధః॥౧౯॥ తత ఇతి॥ తయోరపాయే అపగమే సతి-శూన్యే ఇత్యత్రాశ్రమ ఇత్యనుషజ్యతే- నిరాబా

కః అంతరాత్మనా అంతస్థస్సదైర్యేణ॥౨౧॥ తస్యేతి॥ సః మారీచః - రామకథాం శ్రుత్వా పరిత్రస్తో బభూవ - తేన త్రాసేన తస్య వక్త్రం శుష్కం సమభవదిత్యన్వయః॥ ౨౨॥ భయకార్యాంతరమాహ ఓష్ఠావితి॥ శుష్కౌ ఓష్ఠౌ పరిలిహన్ సః - అనిమిషైః నిమేషరహితైః - నేత్రైః నేత్రవ్యాపారైః - మృతభూత ఇవ మృతజంతురివార్తస్సన్ రావణం సముదైక్షత॥ ౨౩॥ ఉత్తరసర్గార్థం సంగృహ్ణాతి స ఇతి॥ త్రస్తవిషణ్ణచేతాః భీతదుఃఖితమనాః - తత్ర హేతుః రామపరాక్రమజ్ఞ ఇతి - పూర్వం దండకారణ్యే యో రామపరాక్రమ ఆసీత్ తద్జ్ఞ ఇత్యర్థః - తస్మై రావణాయ - హితం అనపాయం - హితయోగే చేతి వార్తికేన చతుర్థీ॥ ౨౪॥ ఇతి శ్రీ గోవిందరాజవిరచితే - శ్రీ రామాయణభూషణే - రత్నమేఖలాఖ్యానే - ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే - షట్త్రింశస్సర్గః. ❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖ ❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖

సీతాపతిత్వసంభూతమప్రమేయం వహన్మహః। సమస్తాపాయరహితో రామో జయతు మేధనం॥ తచ్ఛ్రుత్వేత్యాది॥౧॥ సులభా ఇతి॥ సతతం ఆపత్స్వప్యపి - ప్రియవాదినః స్వామిహితాహితవిమర్శముపేక్ష్య కేవలం స్వప్రయోజనాయ యథేచ్ఛావాదశీలాః - పురుషాస్సులభాః రాజ్ఞః - అప్రియస్య తు అప్రియస్యాపి - తత్కాలే శ్రవణకటుతయా ప్రతీయమానస్యాపి - కాలాంతరే - పథ్యస్య హితస్య - శుభోదర్కస్యేత్యర్థః - వచనస్య - వక్తా భృత్యః - తథావిధవచనస్య శ్రోతా చ పథ్యభూతమిదం వచనమే దం హితమితి గ్రహీతా రాజా చ - దుర్లభః - అతో మయోచ్యమానమప్రియమివ స్థితమపి పరం హితమితి గృహాణేతి భావః॥ ౨॥ పథ్యవచనమేవాహ నూనమిత్యాదినా॥ అయుక్తచారః అనియోజితచారః - చపలతయా అయుక్తచారత్వాద్వా - తద్వీర్యం సమ్యక్ న జానాసీత్యర్థః॥ ౩॥ అథైవ నిగర్వత్య పునరాగమనానన్మానం న మే వచనం

పశ్చాత్సుఖం రామే భార్యాహరణకర్శితే। విస్రబ్ధం ప్రహరిష్యామి కృతార్థేనాంతరాత్మనా॥౨౧॥ తస్య రామకథాం శ్రుత్వా మారీచస్య మహాత్మనః। శుష్కం సమభవద్వక్త్రం పరిత్రస్తో బభూవ హ॥౨౨॥ ఓష్ఠౌ పరిలిహన్ శుష్కౌ నేత్రైరనిమిషైరివ। మృతభూత ఇవార్తస్తు రావణం సముదైక్షత ॥౨౩॥ స రావణం త్రస్తవిషణ్ణచేతా మహావనే రామపరాక్రమజ్ఞః। కృతాంజలిస్తత్త్వమువాచ వాక్యం హితం చ తస్మై హితమాత్మనశ్చ॥౨౪॥ *****

❖********************* ఇతి శ్రీమదారణ్యకాండే - షట్త్రింశస్సర్గః. *********************❖

తచ్ఛ్రుత్వా రాక్షసేంద్రస్య వాక్యం వాక్యవిశారదః। ప్రత్యువాచ మహాప్రాజ్ఞో మారీచో రాక్షసేశ్వరమ్॥౧॥ సులభాః పురుషా రాజన్ సతతం ప్రియవాదినః। అప్రియస్య తు పథ్యస్య వక్తా శ్రోతా చ దుర్లభః॥౨॥ న నూనం బుధ్యసే రామం మహావీర్యం గుణోన్నతమ్। అయుక్తచారశ్చపలో మహేంద్రవరుణోపమమ్॥౩॥ అపి స్వస్తి భవేత్తాత సర్వేషాం భువి రక్షసామ్। అపి రామో న సంక్రుద్ధః కుర్యాల్లోకమరాక్షసమ్॥౪॥ అపి తే జీవితాంతాయ నో

త్పన్నా జనకాత్మజా। అపి సీతానిమిత్తం చ న భవేద్వ్యసనం మహత్॥ ... థః - ప్రతిబంధరహితః॥ ౨౦॥ తత ఇతి॥ ప్రాతీతికో ర్థః స్పష్టః - వస్తుతస్తు - రామే భార్యాహరణకర్శితే రామపవేభః రామభస్య - ఆర్యా సీతా - తస్యాః ఆహరణం - తేన హేతునా కర్శితే నాశితే సతి - రామేణ మచ్ఛరీర ఇతి శేషః తతః కృతార్థేనాంతరాత్మనా ఉపలక్షితస్సన్ పశ్చాద్విస్రబ్ధం నిష్కళంకం - సుఖం పరమానందసుఖం మోక్షమితి యావత్ - ప్రహరిష్యామి ప్రకర్షేణాహరిష్యామి ప్రాప్స్యామీత్యర్థః - ఇదమాత్మగతం॥ ౨౧॥ తస్యేతి॥ రామకథాం శ్రుత్వా మారీచః పరిత్రస్తో బభూవ - తేన పరిత్రాసేన తస్య వక్త్రం శుష్కం సమభవదితి సంబంధః॥ ౨౨॥ ఓష్ఠావితి॥ నేత్రైః నేత్రవ్యాపారైః - మృతభూత ఇవ మృతసదృశః॥ టీ॥ నేత్రైః నేత్రవ్యాపారైః - అన్యథా బహువచనాయోగాత్॥ ౨౩॥ స ఇతి॥ త్రస్తవిషణ్ణచేతాః త్రస్తః విషణ్ణచేతాః ఖిన్నమానససంచారో యస్య - సః తః - రామపరాక్రమజ్ఞః॥ ౨౪॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యాయాం - షట్త్రింశస్సర్గః. * * * * * * * * * * * * * * * * * *

౧॥ సులభా ఇతి॥ సతతం ప్రియవాదినః - తత్కాలమధురవాక్యవక్తారః - పురుషాః సులభాః - భవంతీతి శేషః - లోకే - కేచిద్వంచకాః రాజసమీపవర్తినః - రాజ్ఞో భవిష్యదాపదం జ్ఞాత్వాపి - తన్నివృత్త్యుపాయమకథయిత్వా - తత్కాలప్రియవచనం కథయంతీతి భావః కింతు అప్రియస్య తత్కాలే అప్రియవత్ప్రతీయమానస్య శ్రవణకటుభూతస్యేత్యర్థః - పథ్యస్య కాలాంతరే పథ్యస్య - శుభోదర్కస్యేత్యర్థః - వచనస్యేతి శేషః - వక్తా దుర్లభః తాదృశో మంత్రీ దుర్లభ ఇత్యర్థః - అప్రియస్య చ పథ్యస్య వక్తా శ్రోతా చ - దుర్లభః - తస్మాన్మయోక్తమిదానీం కర్ణపరుషమపి - శుభోదర్కం వచనం - త్వయా శ్రోతవ్యమితి భావః॥ ౨॥ టీ॥ నేతి॥ అయుక్తచారః అహితోపదేష్టృచారః॥ ౩॥ అన్యథా తవానర్థో భవిష్యతీత్యాశయేనాహ॥ అపీతి॥ రక్షసాం స్వస్తి భవేదపి భవేత్కిం - న భవేదేవేత్యర్థః - రామో లోకానరా

శో॥ వ్యతీతినిశ్చిత్య రావణచాపలేన సంభావితానన ర్థానాహ-అపీత్యాదినా॥ అపిస్సంభావనాయాం-కాకుస్వరోపి ద్రష్టవ్యః - ఏవముత్తరవాక్యేష్వపి స్వరపర్యవసానే నార్థపరిచ్ఛేదః కార్యః-రక్షసాంసజాతీయానాంస్త్రీభవేదపి-ఆర్షీషష్ఠీ- అకార్యనివృత్త్యర్థం తాతేతి సంబోధనం॥౪॥౫॥ అపిత్వామితి॥ ఈశ్వరంస్వామినం-కామవృత్తంయథేచ్ఛవ్యాపారం-నిరంకుశం అమర్యాదం॥౬॥ త్వద్విధ ఇతి॥ య ఇత్యధ్యాహార్యం-పాపం దుష్టం మంత్రితం విచారో యస్య తం॥ ౭॥ పిత్రా నిరస్త ఇత్యాదినా పూర్వం రావణోక్తదూషణాని పరిహరతి నచేత్యాదినా॥ కౌసల్యానందివర్ధన ఇతి- ఆనందిరానందః-సర్వధాతుభ్య ఇన్నితి ఇః॥౮॥౯॥ వంచితమితి ॥ కైకేయ్యా వంచితం పితరం దృష్ట్వా తం సత్యవాదినం కరిష్యామీతి స్వయం ప్రవ్రజితః గతః-తాతేతి సాంత్వోక్తిః॥౧౦॥ వనగమనే హేత్వంతరమాహ కైకేయ్యా ఇతి॥ ప్రియస్య కామః కామనా స ఏవ అర్థో యస్మిన్ కర్మణి॥౧౧॥ న రామ ఇతి॥ అనృతమితి-అనృతం అసత్యం-దుశ్శ్రుతం వైపరీత్యేన శ్రుతం చ-భవాన్ వక్తుం నార్హసీత్యన్వయః ॥౧౨॥ రామ ఇతి॥ రామః-విగ్రహవాన్ మూర్తో ధర్మ ఏవ-తత్ర దోషసంభావనా కథంచిదపి న కార్యేతి భావః - యథా వాసవో దేవానాం నాయకస్తథా రామస్సర్వేషాం లోకానాం నాయక ఇత్యర్థః॥౧౩॥ కథమితి॥ స్వేన తేజసా పాతివ్రత్యవైభవేన - ప్రసభం బలాత్కృత్య ॥ ౧౪ ॥ శరార్చిషమితి॥ శరపదం ఖడ్గధారాయా అప్యుపలక్షణం-చాపఖడ్గేంధనమితి రూపణాత్ -సహసా సాహసేన॥౧౫॥ ధనురిత్యాదిశ్లోకద్వయమేకాన్వయం॥ ధనురేవ వ్యాదితదీప్తాస్యం- వ్యాదితం వివృతం- అత్యాసాదయితుం అత్యంతమాసన్నో భవితుం॥౧౬॥ అప్రమేయమితి॥ జనకాత్మజా యస్య యత్సంబంధినీ-తత్తేజః తస్య తేజః-అప్రమేయం అపరిచ్ఛేద్యం-శ్రద్ధయా దేవో దేవత్వమశ్నుత ఇత్యుక్తరీత్యా సీతాసంబంధేన రామస్యాతిశయ ఉక్తః వనే సావధానతయా రక్షణీయప్రదేశే-రామచాపాశ్రయామితి రామవైభవోక్తిః-ఉభయథాపి న హర్తుం శక్యేత్యర్థః-జనకాత్మజేతి కులప్రభావాదపి న హర్తుం శక్యేత్యర్థః॥౧౮॥౨౦॥ కిమితి ॥ వ్యర్థమిమముద్యమముద్యోగం కృత్వా తే కిం-కిం ఫలం ప్రాప్తవ్యమిత్యర్థః-త

త్స్నా జనకాత్మజా । అపి సీతానిమిత్తం చ న భవేద్వ్యసనం మమ॥ ౫ ॥ అపి త్వామీశ్వరం ప్రాప్య కామవృత్తం నిరంకుశమ్ । న వినశ్యేత్పురీ లంకా త్వయా సహ సరాక్షసా॥౬॥ త్వద్విధః కామవృత్తో హి దుశ్శీలః పాపమంత్రితః । ఆత్మానం స్వజనం రాష్ట్రం స రాజా హంతి దుర్మతిః॥ ౭॥ న చ పిత్రా పరిత్యక్తో నామర్యాదః కథంచన । న లుబ్ధో న చ దుశ్శీలో న చ క్షత్రియపాంసనః ॥ న చ ధర్మగుణైర్హీనః కౌసల్యానందివర్ధనః । న చ తీక్ష్ణో న చ భూతానాం సర్వేషాం మహితే రతః॥౯॥ వంచితం పితరం దృష్ట్వా కైకేయ్యా సత్యవాదినమ్। కరిష్యామీతి ధర్మాత్మా తాత ప్రవ్రజితో వనమ్॥౧౦॥ కైకేయ్యాః ప్రియకామార్థం పితుర్దశరథస్య చ । హిత్వా రాజ్యం చ భోగాంశ్చ ప్రవిష్టో దండకావనమ్॥౧౧॥ న రామః కర్కశస్తాత నావిద్వాన్నాజితేంద్రియః। అనృతం దుశ్శ్రుతం చైవ నైవ త్వం వక్తుమర్హసి॥ ౧౨ ॥ రామో విగ్రహవాన్ ధర్మస్సాధుస్సత్యపరాక్రమః । రాజా సర్వస్య లోకస్య దేవానామివ వాసవః॥౧౩॥ కథం త్వం తస్య వైదేహీం రక్షితాం స్వేన తేజసా । ఇచ్ఛసి ప్రసభం హర్తుం ప్రభామివ వివస్వతః॥౧౪॥ శరార్చిషమనాధృష్యం చాపఖడ్గేంధనం రణే । రామాగ్నిం సహసా దీప్తం న ప్రవేష్టుం త్వమర్హసి॥౧౫॥ ధనుర్వ్యాదితదీప్తాస్యం శరార్చిషమమర్షణమ్ । చాపపాశధరం వీరం శత్రుసైన్యప్రహారిణమ్॥ రాజ్యం సుఖం చ సంత్యజ్య జీవితం చేష్టమాత్మనః। నాత్యాసాదయితుం తాత రామాంతకమిహార్హసి॥౧౬॥ అప్రమేయం హి తత్తేజో యస్య సా జనకాత్మజా। న త్వం సమర్థస్తాం హర్తుం రామచాపాశ్రయాం వనే॥౧౭॥ తస్య సా నరసింహస్య సింహోరస్కస్య భామినీ । ప్రాణేభ్యోపి

తు సా న కుర్యాదపి న కుర్యాత్కిం-కుర్యాదేవ॥౪॥ అపీతి॥ జనకాత్మజా - తే - జీవితాంతాయ నోత్పన్నాపి - కింతు ఉత్పన్నైవ- సీతానిమిత్తం మహద్వ్యసనం న భవేదపి కిం - భవేదేవ॥౫॥ అపి త్వామితి॥ లంకాపురీ త్వాం ప్రాప్య - న వినశ్యేదపి కిం - వినశ్యేదేవేత్యర్థః॥౬॥౭॥ పూర్వం రామే రావణేనోక్తదూషణాని నిరాకరోతి-న చ పిత్రేత్యాది॥౮॥౯॥ వంచితమితి॥ సత్యవాదినం కరిష్యామీతి వనం ప్రవ్రజితః -స్వయమేవ గతః॥౧౦॥ కైకేయ్యా ఇతి ॥ కైకేయ్యాః ప్రియకామార్థం ప్రియమనోరథపూరణార్థం॥౧౧॥౧౩॥ కథమితి॥ స్వేన తేజసా-పాతివ్రత్యవైభవాదినా॥౧౪॥ శరార్చిషమితి॥ శరార్చిషం శరా ఏవ అర్చీంషి జ్వాలా యస్య తం - ఖడ్గచాపేంధనం ఖడ్గచాపశబ్దేన తద్వంతః శత్రవః కథ్యంతే- అర్శ ఆద్యచ్ - తథా ఖడ్గచాపధరాః శత్రవ ఏవేంధనాని దాహ్యవస్తూని యస్య తం - తథోక్తం॥౧౫॥ ధనురితి॥ ధనురేవ వ్యాదితదీప్తాస్యం-ధనురేవ వ్యాదితం సర్వసంహారాయ వివృతం దీప్తం జ్వాలాదీప్తం ఆస్యం యస్య తం-అమర్షణం క్రుద్ధం॥ ఆసాదయితుం ప్రాప్తుం- కీకృత్వా స్వరా జా

దంతందర్శనాంతం॥ ౨౧॥ న కేవలంజీవితం-సుఖాదికంచదుర్లభమిత్యాహ జీవితంచేతి॥ ౨౨॥ సఇత్యాదిసార్ధశ్లోకద్వయమేకాన్వయం ॥ సత్త్వమిత్యన్వయః తుమంసాధు॥ ౨౪॥ అథ నాస్వబుద్ధిందర్శయతి అహంత్వితి॥ యుక్తంయుక్తిసహితం॥ ౨౫॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే -రత్నమేఖలాఖ్యానే- ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే - సప్తత్రింశస్సర్గః. *************** ఆబాల్యసిద్ధసహజశౌర్యాదిగుణశేవధిః। రఘునాథో మమ ప్రీత్యై పరిస్ఫురతు సర్వతః॥ తద్గుణజాతంనయుక్త్యైకల్పయితోవ్యచ్యతే-కింత్వనుభవసిద్ధమిత్యాహ కదాచిదిత్యాదినా॥ సార్ధశ్లోకద్వయమేకాన్వయం-అహంవ్యచరమిత్యన్వయః- నాగో నాగజః-భయజననే హేతుమాహ నీలేత్యాదినా॥ ౨౪॥ విశ్వామిత్ర ఇతి॥ మదితి పంచమీ॥ ౩౪॥ అద్యేతి॥ పర్వకాలే యజ్ఞసుత్యాకాలే॥ ౪౪॥ ౫౪॥ బాలఇతి॥ ద్వాదశవర్షః ద్వాదశవర్షవయస్కః- కేచిత్తు ఇదంరావణబిభీషయోక్తంవస్తుత ఊనషోడశవర్ష ఇత్యుక్తమిత్యూచుః కామంభృశం-యత్సైన్యం-తదిత్యధ్యాహార్యం॥ ౬౪ ॥ ఇతీ॥ రామాదన్యత్ బలంసైన్యంతస్యనపర్యాప్తంనసమర్థం-దశరథస్య కోపో మాభూదితి సాంత్వయతి దేవతానామితి-ఆసీదితి- తవకృతంత్వయాకృతంకర్మ - త్రిలోకేలోకత్రయే-ఆర్షత్వాన్నఙీప్-విదితం ప్రసిద్ధం-యద్యపిమహత్సైన్యమస్తుతథాపితత్సర్వమిహతిష్ఠతు - ప్రకృతకార్యాసామర్థ్యాదితిభావః॥ ౧౧॥ ౧౨॥ తమితి ॥ రా

ప్రియతరా భార్యానిత్యమనువ్రతా॥ ౧౯॥ నసాధర్మయితుంశక్యా మైథిల్యోజస్వినః ప్రియా।దీప్తస్యేవహుతాశస్యశిఖాసీతాసుమధ్యమా॥ ౨౦॥ కిముద్యమమిమంవ్యర్థంకృత్వా తే రాక్షసాధిప।దృష్టశ్చేత్త్వంరణే తేనతదంతంతవజీవితమ్॥ ౨౧॥ జీవితంచసుఖంచైవరాజ్యంచైవసుదుర్లభమ్।యదీచ్ఛసిచిరంభోక్తుంమాకృథా రామవిప్రియం॥ ౨౨॥ సస్సర్వైస్సచివైస్సార్ధంవిభీషణపురోగమైః।మంత్రయిత్వాతుధర్మిష్ఠైఃకృత్వానిశ్చయమాత్మనః* దోషాణాంచగుణానాంచసంప్రధార్యబలాబలమ్ । ఆత్మనశ్చబలంజ్ఞాత్వా రాఘవస్యచతత్త్వతః * హితాహితంవినిశ్చిత్యక్షమంత్వంకర్తుమర్హసి ॥ ౨౪॥ అహంతుమన్యేతవనక్షమంరణే సమాగమం కోసలరాజసూనునా । ఇదంహిభూయశ్శృణువాక్యముత్తమంక్షమంచయుక్తంచనిశాచరేశ్వర॥ ౨౫ ॥ ఇతి శ్రీమదారణ్యకాండే - సప్తత్రింశస్సర్గః.❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋

కదాచిదప్యహంవీర్యాత్పర్యటన్పృథివీమిమామ్ । బలంనాగసహస్రస్యధారయన్పర్వతోపమః * నీలజీమూతసంకాశస్తప్తకాంచనకుండలః। భయంలోకస్యజనయన్కిరీటీపరిఘాయుధః* వ్యచరందండకారణ్యేఋషిమాంసానిభక్షయన్॥ ౨౪॥ విశ్వామిత్రోఽథధర్మాత్మా మద్విత్రస్తోమహామునిః * స్వయంగత్వాదశరథంనరేంద్రమిదమబ్రవీత్ ॥ ౩౪॥ అద్యరక్షతుమాంరామఃపర్వకాలేసమాహితః * మారీచాన్మేభయంఘోరంసముత్పన్నంనరేశ్వర॥ ౪౪॥ ఇత్యేవముక్తోధర్మాత్మా రాజాదశరథస్తదా * ప్రత్యువాచమహాభాగంవిశ్వామిత్రంమహామునిమ్॥ ౫౪॥ బాలోద్వాదశవర్షోఽయమకృతాస్త్రశ్చరాఘవః * కామంతుమమయత్సైన్యంమయాసహగమిష్యతి । బలేనచతురంగేణస్వయమేత్యనిశాచరాన్ * వధిష్యామిమునిశ్రేష్ఠశత్రూంస్తేమనసేప్సితాన్॥ ౬౪ ॥ ఇత్యేవముక్తస్సమునీ రాజానమిదమబ్రవీత్ * రామాన్నాన్యద్బలంలోకేపర్యాప్తంతస్యరక్షసః। దేవతానామపిభవాన్సమరేష్వభిపాలకః * ఆసీత్తవకృతంకర్మత్రిలోకేవిదితంనృప । కామమస్తుమహత్సైన్యంతిష్ఠత్విహపరంతప * బాలోఽప్యేషమహాతేజాస్సమర్థస్తస్యనిగ్రహే ।గమిష్యేరామమాదాయస్వస్తితేస్తుపరంతప॥ ౧౧॥ ఏవముక్త్వాతుసమునిస్తమాదాయనృపాత్మజమ్ । జగామపరమప్రీతోవిశ్వామిత్రస్స్వమాశ్రమమ్॥ ౧౨॥ తంతదాదండకారణ్యేయజ్ఞముద్దిశ్యదీక్షితమ్ । బభూవోపస్థితోరామశ్చిత్రంవిస్ఫారయన్ధనుః॥ ౧౩॥ అజాతవ్యం

జీనిసంత్యజేత్యర్థః॥ ౧౯॥ ౨౦॥ కిమితి॥ వ్యర్థమిమముద్యమంకృత్వా- తే-కిం-నకిమపిహితమిత్యర్థః-తదంతంతద్దర్శనావసానమిత్యర్థః॥ ౨౧॥ జీవితమిత్యర్ధంభిన్నంవాక్యం॥ ౨౨॥ ౨౫ ॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయామారణ్యకాండవ్యాఖ్యాయాంసప్తత్రింశస్సర్గః. ❋❋❋❋❋ ఇదానీంమారీచః రావణదుర్బుద్ధినివారణాయరామవైభవంవక్తుముపక్రమతే॥ కదాచిదితి॥ ౨౪॥ విశ్వామిత్ర ఇతి॥ మద్విత్రస్తః మన్నిమిత్తంవిత్రస్తః॥ ౩౪॥ అద్యేతి॥ పర్వకాలే యాగకాలే॥ ౪౪॥ ౫౪॥ బాలఇతి॥ అకృతాస్త్రః అనభ్యస్తాస్త్రః॥ టీ॥ బాలోద్వాదశవర్షోఽకృతాస్త్రశ్చేతి రావణబిభీషయోక్తం* కామమితి॥ సైన్యంకర్తృ॥ ౬౪॥* ఆసీదితి॥ కామమత్యంతం-మహత్సమర్థం-సైన్యమస్తు-తథాపితిష్ఠతు- తేనానుపయోగాదితిభావః॥ ౧౧॥ ౧౨॥ తమితి ॥ ఉపస్థితః తక్రతురక్షణార్థంసమీపంప్రాప్తస్సన్॥

షః చిత్రం ధనుః-విష్ఫారయన్ నయన్ సన్-ఉపస్థితః-రక్షసాయ సమీపం ప్రాప్తో బభూవేత్యర్థః॥౧౩॥ అజాతేత్యాదిశ్లోకద్వయమేకాన్వయం॥ అజాతవ్యంజనః అనుత్పన్నయావనలక్షణః-ఏకవస్త్రధరః-బ్రహ్మచర్యవ్రతే స్థిత ఇత్యర్థః-శిఖికులోచితశిఖాయుక్తః-బ్రీహ్యాదిత్వాదినిః-కనకమాలయేత్యుపలక్షణే తృతీయా-శోభయన్-మయూరకంఠచ్ఛాయయా వ్యాప్తం కుర్వన్నిత్యర్థః-ఉదితచంద్రోపి మయ్యేన విరోధినిరసనోద్యుక్తత్వం గమ్యతే-శతోఽరపి విగ్రహావర్ణ సమాకర్షకతయా॥ తనిశ్లోకి॥ శ్రీమాన్ అనపాయశ్రీకః-పద్మపత్రనిభేక్షణః రవికరవికసితపుండరీకదళాయతేక్షణః-ధన్వీ బాల్యోచితప్రశస్తధనుః(౪౧)తనిశ్లోకి॥ శోభయన్నితి॥ స్వేనస్వాసాధారణేన తేజసా దండకారణ్యం శోభయన్నితి మయూరగ్రీవాసదృశస్వకాంత్యా శ్యామారుణకాంతిం వర్ధయన్నిత్యాచార్యాః. తాదృశతేజోవత్త్వేప్యనుద్వేగదాయిత్వమాహ బాలచంద్ర ఇతి(౪౨)॥౧౫॥ తత ఇతి॥ ఆజగామేత్యుత్తమపురుషః॥౧౬॥౧౭॥ అవజానన్నితి-మోహాత్ అవజానన్ తిరస్కుర్వన్॥౧౮॥ తేనేతి॥ తేన రామేణ-బాణో ముక్తః మయి క్షిప్త ఇత్యర్థః॥౧౯॥ నేచ్ఛతేతి॥ నేచ్ఛతా అనిచ్ఛతా-నశబ్దస్య సుప్సుపేతి సమాసః-అనిచ్ఛాహేతుర్న జ్ఞాయతే స్వయం హంతుం సమర్థ ఏవేతి భావః-అచేతనః నిశ్చేష్టః-మూర్ఛితో వా॥ తనిశ్లోకి॥ నేచ్ఛతా అనిచ్ఛతా-ఏతచ్చరక్షణం కేవలకృపామూలం(౪౩)॥౨౦॥౨౧॥ ఏవమస్మీతి॥ నిపాతితాః హతాః॥౨౨॥౨౩॥ క్రీడేతి॥ క్రీడా లీలా-రతిః భోగః-తయోర్విధిః క్రమః-తద్జ్ఞానాం-తత్ర సక్తానామిత్యర్థః- సమాజః సభా-అనర్థం దుఃఖం-సంతాపః తత్కార్యం-ఆహరిష్యసి యత్నేన సంపాదయిష్యసి॥౨౪॥ హర్మ్యేతి॥ హర్మ్యాదిర్ధనినాం వాసః ప్రాసాదో దేవభూభుజామిత్యమరః। సంబాధాం నిబిడాం-రత్నవిభూషితాం-గృహద్వారాదౌ॥౨౫॥ త్వద్దోషేణ సకలరాక్షసక్షయో భవిష్యతీతి దర్శయిష్యన్ తదర్థమసత్సంగదోషం న్యాయారూఢముపవర్ణయతి అకుర్వంతోపీతి॥ శుచయః పరిశుద్ధాః-అపాపా ఇత్యర్థః పాపాన్యకుర్వంతోపి-పాపసంశ్రయాత్ పాపపురుషసంసర్గాత్-పరపాపైర్నశ్యంతి-యథా నాగహ్రదే సర్పహ్రదే-నాగనిగ్రహాయ ప్రవృత్తైర్మత్స్యా అపి

జనశ్శ్రీమాన్ పద్మపత్రనిభేక్షణః। ఏకవస్త్రధరో ధన్వీ శిఖీ కనకమాలయా॥ *శోభయన్ దండకారణ్యం దీప్తేన స్వేన తేజసా। అదృశ్యత తతో రామో బాలచంద్ర ఇవోదితః॥౧౫॥ తతోహం మేఘసంకాశస్తప్తకాంచనకుండలః। బలీ దత్తవరో దర్పాదాజగామ తదాశ్రమమ్॥౧౬॥ తేన దృష్టః ప్రవిష్టోహం సహసైవోద్యతాయుధః। మాం తు దృష్ట్వా ధనుస్సజ్యమసంభ్రాంతశ్చకార సః॥౧౭॥ అవజానన్నహం మోహాద్బాలోయమితి రాఘవమ్। విశ్వామిత్రస్య తాం వేదిమభ్యధావం కృతత్వరః॥౧౮॥ తేన ముక్తస్తతో బాణశ్శితశ్శత్రునిబర్హణః। తేనాహం త్వాహతః క్షిప్తస్సముద్రే శతయోజనే॥౧౯॥ నేచ్ఛతా తాత మాం హంతుం తదా వీరేణ రక్షితః। రామస్య శరవేగేన నిరస్తోహమచేతనః॥౨౦॥ పాతితోహం తదా తేన గంభీరే సాగరాంభసి। ప్రాప్య సంజ్ఞాం చిరాత్తాత లంకాం ప్రతిగతః పురీమ్॥౨౧॥ ఏవమస్మి తదా ముక్తస్సహాయాస్తు నిపాతితాః। అకృతాస్త్రేణ బాలేన రామేణాక్లిష్టకర్మణా॥౨౨॥ తన్మయా వార్యమాణస్త్వం యది రామేణ విగ్రహమ్। కరిష్యస్యాపదం ఘోరాం క్షిప్రం ప్రాప్స్యసి రావణ॥౨౩॥ క్రీడారతివిధిజ్ఞానాం సమాజోత్సవశాలినామ్। రక్షసాం చైవ సంతాపమనర్థం చాహరిష్యసి॥౨౪॥ హర్మ్యప్రాసాదసంబాధాం నానారత్నవిభూషితామ్। ద్రక్ష్యసి త్వం పురీం లంకాం వినష్టాం మైథిలీకృతే॥౨౫॥ అకుర్వంతోపి పాపాని శుచయః పాపసంశ్రయాత్। పరపాపైర్వినశ్యంతి మత్స్యా నాగహ్రదే యథా॥౨౬॥ దివ్యచందనదిగ్ధాంగాన్

౧౩॥ అజాతేతి॥ అజాతవ్యంజనః అనుత్పన్నశ్మశ్రుః-ఏకవస్త్రధరః బ్రహ్మచర్యే స్థితః-శిఖీ కాకపక్షధరః-కనకమాలయా ఉపలక్షితః॥ టీ॥ ధన్వీ బాల్యోచితధనుర్ధరః- కనకమాలయా బాల్యోచితవ్యాఘ్రనఖాదిఖచితకనకమాలయా ఉపలక్షితః॥ ౧౪॥ టీ॥ శోభయన్నితి॥ స్వేన స్వాసాధారణేన దీప్తేన దేదీప్యమానేన-దండకారణ్యం శోభయన్-తాదృశతేజస్విత్వేపి అనుద్వేగకారిత్వమాహ-బాలచంద్ర ఇతి॥౧౫॥ తత ఇతి॥ ఆజగామేత్యుత్తమపురుషరూపం-ఆగతోస్మీత్యర్థః॥౧౬॥౧౮॥ తేనేతి॥ తేన రామేణ-తేన బాణేన ఆహతోహం-శతయోజనపర్యంతే సముద్రే-క్షిప్తః॥౧౯॥ నేచ్ఛతేతి॥ నేచ్ఛతా అనిచ్ఛతా-ఏతచ్చరక్షణం కేవలకృపామూలం-రామస్యేతి-నిరస్తస్సన్ అచేతనోస్మి॥౨౦॥౨౧॥ టీ॥ ఏవమితి॥ సహాయాస్సహాయభూతా ఏతే సర్వే రామేణ నిపాతితాః॥౨౨॥౨౩॥ క్రీడేతి॥ ఆహరిష్యసి ప్రయత్నేన సంపాదయిష్యసి॥౨౪॥౨౫॥ అకుర్వంత ఇతి॥ పాపసంశ్రయాత్-పాపాత్మసంగతేః పరపాపైః పరేషాం పాపాత్మనాం పాపైర్నిమిత్తైః-నాగహ్రదే సర్పయుక్తహ్రదే- గరుడేన నాగనిగ్రహాస

తత్సహవాసాద్ధన్యం తేతద్వదిత్యర్థః॥౨౬॥దివ్యేతి॥తవదోషాత్తుతవదోషాదేవ॥౨౭॥హృతేతి॥హృతదారాన్ త్యక్తదారాన్-అశరణాన్ రక్షకరహితాన్॥౨౮॥శరజాలేతి॥ప్రదగ్ధభవనాంప్రకర్షేణదగ్ధగృహాం॥౨౯॥ఏవందృష్టదోషముపపాద్యాదృష్టదోషందర్శయతి-పరదారేతి॥పరిగ్రహాఃకళత్రైస్స్యాదితిశాశ్వతః - జాత్యభిప్రాయేణైకవచనంరామవిప్రియంరామాపరాధం॥౩౨॥నివార్యమాణఇతి॥ ప్రసహ్యబలాత్కృత్య-మామనాదృత్యేత్యర్థః-రామశరేణఆత్తంఆకృష్టంనాశితమితియావత్ - తాదృశంజీవితంయస్యసః॥౩౩॥ఇతిశ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే-రత్నమేఖలాఖ్యానే-ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే-అష్టత్రింశస్సర్గః. *

అపరాధవిహీనేషునాపరాధంకరోతియః।ధయాంశుంసర్వభూతేషుతమహంరామమాశ్రయే॥ఏవమిత్యాది॥ఇదానీమపిప్రౌఢావస్థాయామపి - యద్వృత్తంమద్విషయమభూత్ తత్ నిరుత్తరంశృణుష్వ - మధ్యేవాక్యవిచ్ఛేదాకరణేనశృణ్విత్యర్థః-యదుత్తరమితిపాఠేయత్ సర్వాంతోత్తరంతదతిరిక్తాసాధ్యంతదపిశృణ్విత్యర్థః॥ ౧ ॥ రాక్షసాభ్యామితి॥ తథాకృతః - ఉక్తరీత్యాప్రాణసంకటంప్రాపితోపి - అనిర్విణ్ణఃనిర్వేదరహితః - నిర్వేదోనిష్ఫలత్వధీః అప్రాప్తతద్విషయప్రవృత్తివైరాగ్యఇత్యర్థః॥ ౨ ॥ దీప్తజిహ్వఇత్యాది॥ విశేషణత్రయేణనిరపేక్షహననసాధనభూయస్త్వంవివక్ష్యతే॥ ౩ ॥ ౭ ॥ తాపసమిత్యాది॥ రామపరాక్రమంజానన్నపికథంతత్పరిభవాయోద్యుక్తఇత్యత్రాహ-తాపసోయమితి॥జ్ఞాత్వేతి॥తాపసత్వాదహింసాపరేణభవితవ్యమితివిశ్వస్యేత్యర్థః-ఏవంవిధదుర్వ్యాపారప్రయోజకంవైరస్మరణం.అకృతాఅప్రవర్తితాప్రజ్ఞాబుద్ధిర్యస్యసః॥౯॥౧౦॥తైబాణాఇతి॥సర్వేఇతిప్రయోగయాగపద్యార్థముక్తం-సన్నతపర్వణఃసన్న

దివ్యాభరణభూషితాన్।ద్రక్ష్యస్యభిహతాన్ భూమౌతవదోషాత్తురాక్షసాన్॥౨౭॥హృతదారాన్సదారాంశ్చదశవిద్రవతోదిశః।హతశేషానశరణాన్ద్రక్ష్యసిత్వంనిశాచరాన్॥౨౮॥శరజాలపరిక్షిప్తామగ్నిజ్వాలాసమావృతామ్।ప్రదగ్ధభవనాంలంకాంద్రక్ష్యసిత్వంనసంశయః॥౨౯॥పరదారాభిమర్శాత్తునాన్యత్పాపతరంమహత్ । ప్రమదానాంసహస్రాణితవరాజన్పరిగ్రహః *భవస్వదారనిరతస్స్వకులంరక్షరాక్షస । మానమృద్ధించరాజ్యంచజీవితంచేష్టమాత్మనః * కళత్రాణిచసౌమ్యానిమిత్రవర్గంతథైవచ । యదీచ్ఛసిచిరంభోక్తుంమాకృథారామవిప్రియమ్॥౩౨॥నివార్యమాణస్సుహృదామయాభృశంప్రసహ్యసీతాంయదిధర్షయిష్యసి । గమిష్యసిక్షీణబలస్సబాంధవోయమక్షయంరామశరాత్తజీవితః॥౩౩॥

———— ❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖ ఇతిశ్రీమదారణ్యకాండే-అష్టత్రింశస్సర్గః. ❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖ ————

ఏవమస్మితదాముక్తఃకథంచిత్తేనసంయుగే।ఇదానీమపియద్వృత్తంతచ్ఛృణుష్వనిరుత్తరమ్॥౧॥రాక్షసాభ్యామహంద్వాభ్యామనిర్విణ్ణస్తథాకృతః।సహితోమృగరూపాభ్యాంప్రవిష్టోదండకావనమ్॥౨॥దీప్తజిహ్వోమహాకాయస్తీక్ష్ణదంష్ట్రోమహాబలః। వ్యచరందండకారణ్యంమాంసభక్షోమహామృగః॥౩॥అగ్నిహోత్రేషుతీర్థేషుచైత్యవృక్షేషురావణ।అత్యంతఘోరోవ్యచరంతాపసాన్సంప్రధర్షయన్॥౪॥నిహత్యదండకారణ్యేతాపసాన్ధర్మచారిణః । రుధిరాణిపిబంస్తేషాంతథామాంసానిభక్షయన్॥౫॥ఋషిమాంసాశనఃక్రూరస్త్రాసయన్వనగోచరాన్।తథారుధిరమత్తోహంవిచరన్ధర్మదూషకః*ఆసాదయంతదారామంతాపసంధర్మచారిణమ్। వైదేహీంచమహాభాగాంలక్ష్మణంచమహారథమ్॥౭॥ తాపసంనియతాహారంసర్వభూతహితేరతమ్। సోహంవనగతంరామంపరిభూయమహాబలమ్ * తాపసోయమితిజ్ఞాత్వాపూర్వవైరమనుస్మరన్ । అభ్యధావంహిసంక్రుద్ధస్తీక్ష్ణశృంగోమృగాకృతిః*జిఘాంసురకృతప్రజ్ఞస్తంప్రహారమనుస్మరన్॥౯॥ తేనముక్తాస్త్రయోబాణాశ్శితాశ్శత్రునిబర్హణాః*

మయేయథామత్త్వాశ్చహన్యంతేతద్వదిత్యర్థః॥౨౬॥౨౭॥హృతదారానితి॥హృతదారాన్ పరిహృతదారాన్ త్యక్తదారానితియావత్॥౨౮॥౨౯॥పరేతి॥పరిగ్రహాఃజాత్యభిప్రాయేణైకవచనం॥౩౨॥౩౩॥ఇతిశ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం- శ్రీరామాయణతత్వదీపికాఖ్యాయామారణ్యకాండవ్యాఖ్యాయాం-అష్టత్రింశస్సర్గః.
ఏవమితి॥నిరంతరమితిపాఠేమధ్యేవాక్యవిచ్ఛేదాకరణేనేత్యర్థః॥౧॥రాక్షసాభ్యామితి॥అనిర్విణ్ణస్తథాకృతః - పూర్వంరామేణప్రాణసంకటంప్రాపితోప్యహమనిర్విణ్ణఃకృతః-పునరపిశ్రీరామనిరసనవిషయకప్రవృత్తౌనిష్ఫలత్వధీరహితఃకృతః-పునరపిశ్రీరామనిరసనాయప్రవృత్తోహమితియావత్ - యద్వాతథాకృతః-పూర్వంప్రాణసంకటంప్రాపితోపిఅహమనిర్విణ్ణః - అప్రాప్తరామవిషయప్రవృత్తివైరాగ్యః॥౨॥౭॥*టీ॥ తాపసోయమితిజ్ఞాత్వాతాపసవేషధార్యయంమాం

తపర్వాణః॥౧౧॥పరాక్రమజ్ఞ ఇతి॥దృష్టంభయంయేనశరేణసదృష్టభయః-ఉద్భ్రాన్తః పలాయ్యగతః-ముక్తఇతి-పలాయితేషు రామశరాప్రవృత్తేరితిభావః. రామస్యేతిపదంకాకాక్షిన్యాయాత్ పూర్వోత్తరపదయోరన్వేతి యతః యారామస్యశరః పురాదృష్టభయః-తతః రామః స్వపరాక్రమజ్ఞోహం సముద్భ్రాన్తస్సన్ ముక్తః-రామపరాక్రమజ్ఞౌ తావుభౌ రాక్షసౌ తుహతావిత్యన్వయః॥౧౨॥శరేణేతి॥ప్రవ్రాజితః కృతసకలదుర్వృత్తపరిత్యాగ ఇత్యర్థః. యుక్తః-ఉచితాచరణః- తాపసః తపోనిష్ఠః-సమాహితః నియతమనస్కః॥౧౩॥వృక్షేవృక్ష ఇతి॥హృదయాన్నాపయాతోసి దితూసర్వాను దృశ్యసే।రామభూతంజగదభూ(దా)మేరాజ్యంప్రశాసతీత్యాదావివశోకరాగభయాదిజనితనిరంతరసంతన్యమానచింతాసక్తస్యసాక్షాత్కారోపపత్తిః-భయస్యోత్తరోత్తరభూమికాభి(ప్రా)యేణదర్శనస్యాపృపృత్తరోత్తరదశేత్యనుసంధేయం॥తనిశ్లోకి॥చీరకృష్ణాజినాంబరమితిగృహీతధనుషమితిచశుభాశ్రయసంశీలనేపీతాంబరశంఖచ(క్రా)దియోగ ఇవజ్ఞానాలంబనయోగో వ్యజ్యతే(౪౪)॥౧౪॥ఏకస్యైవరామస్యప్రతివృక్షంగత్వాదృశ్యమానత్వముచ్యత ఇతిభ్రమంవారయతి-అపీతి॥ నకేవలంప్రతివృక్షం-కింతుసర్వత్రప్రదేశ ఇత్యాహ రామభూతమితి॥ తనిశ్లోకి॥(౪౫)॥ ౧౫॥ నేదంరామస్య మాయాకృతమిత్యాహ రామమేవేతి॥ రహితేరామరహితేప్రదేశే- నకేవలంజాగ్రద్దశాయామేవప్రతీతోయం - కింతుస్వప్నదశాయామపీత్యాహ దృష్ట్వేతి॥ ఉద్భ్రమామి - భ్రాన్తంప్రలాపం కరోమీత్యర్థః॥ తనిశ్లోకి॥(౪౬)॥ ౧౬॥నకేవలం దర్శనదశాయాంభీతికార్యం-శ్రవణదశాయామపీత్యాహ రకారాదీనీతి॥ కారప్రత్యయశ్ఛాందసః - రేఫాదీనియానిరత్నాదీనినామాని తేషామాద్యక్షరోచ్చారణే రామమేవాయమబ్రవీదితి(త్రా)సోజాయతే-ద్వితీయాక్షరోచ్చారణేశనైస్సనివర్తత ఇతిభావః॥౧౭॥౧౮॥రణ ఇతి॥ వైరనిర్యాతనంకర్తుమిచ్ఛసి తదారామేణరణేయుద్ధస్స్వ-యద్వాక్షమాంకురుఖరాదివధంసహస్వ-సర్వథాచౌర్యవ్యాపారోనకర్తవ్యఇతిభావః-హితంచాహనత ఇతి-రామకథా రామప్రసంగోపి- తేత్వయానకార్యా-యదిమాంద్రష్టుమిచ్ఛసి-జీవితుమిచ్ఛసీత ఇత్యర్థః॥౧౯॥లోకన్యాయమాహ బహవఇతి॥యుక్తాః సమ్యగాచారాః-ధర్మంఅనుష్ఠితాః అనుష్ఠితవంతః-సాధవోపిపరేషామపరాధేనవినష్టాః-అసత్సంసర్గదోషేణేత్యర్థః॥౨౦॥సామాన్యన్యాయంస్వవిషయేదర్శయతి సోహమితి॥ సోహంసాధుభూతోహంయత్తేక్షమంయత్త్వయాకర్తుంశక్యం-తత్ త్వమేవకురు-అహంత్వాత్వాం-నానుయామి - అనర్థస్యనిశ్చితత్వాదిత్యర్థః॥౨౧॥తత్ర హేతుమాహ రామశ్చేతి॥హిః

విక్రృష్యబలవచ్చాపంసుపర్ణానిలనిస్వనాః ॥ ౧౦ ॥ తేబాణావజ్రసంకాశాస్సుముక్తారక్తభోజనాః * ఆజగ్ముస్సహితాస్సర్వే త్రయస్సన్నతపర్వణః ॥ ౧౧ ॥ పరాక్రమజ్ఞో రామస్యశరోదృష్టభయః పురా * సముద్భ్రాన్తస్తతోముక్తస్తావుభౌ రాక్షసౌహతౌ ॥ ౧౨ ॥ శరేణముక్తోరామస్యకథంచిత్ప్రాప్యజీవితమ్ * ఇహప్రవ్రాజితో యుక్తస్తాపసోహంసమాహితః ॥ ౧౩ ॥ వృక్షేవృక్షేచ పశ్యామిచీరకృష్ణాజినాంబరమ్ * గృహీతధనుషంరామంపాశహస్తమివాంతకమ్॥౧౪॥అపిరామసహస్రాణిభీతః పశ్యామిరావణ * రామభూతమిదంసర్వమరణ్యంప్రతిభాతి మే ౧౫॥రామమేవహిపశ్యామిరహితేరాక్షసాధిప *దృష్ట్వాస్వప్నగతంరామముద్భ్రమామివిచేతనః॥౧౬॥రకారాదీనినామానిరామత్రస్తస్యరావణ * రత్నానిచరథాశ్చైవత్రాసంసంజనయంతి మే॥౧౭॥అహంతస్యప్రభావజ్ఞో నయుద్ధంతేనతేక్షమమ్* బలింవానముచింవాపిహన్యాద్ధిరఘునందనః॥౧౮॥రణేరామేణయుధ్యస్వక్షమాంవాకురురాక్షస *నతేరామకథాకార్యాయదిమాంద్రష్టుమిచ్ఛసి॥ ౧౯॥ బహవస్సాధవోలోకేయుక్తాధర్మమనుష్ఠితాః*పరేషామపరాధేనవినష్టాస్సపరిచ్ఛదాః॥౨౦॥సోహంతవాపరాధేనవినశ్యేయంనిశాచర*కురుయత్తేక్షమంతత్త్వమహంత్వా నానుయామిహ॥౨౧॥రామశ్చహిమహాతేజామహాసత్త్వోమహాబలః*అపిరాక్షసలోకస్యనభవేదంతకోహిసః॥౨౨॥యదిశూర్పణఖాహేతో

కింకరిష్యతీతిజ్ఞాత్వా * ॥టీ॥జఘ్నంసురితి॥తంప్రహారంపూర్వప్రహారం॥౧౦॥త ఇతి॥ * ఆజగ్మురితి॥సన్నతపర్వణ ఇతిప్రథమార్థేద్వితీయా॥౧౧॥౧౨॥ *ఇహేతి॥ప్రవ్రాజితః-కృతసకలదుష్కృతపరిత్యాగ ఇత్యర్థః॥౧౩॥౧౪॥రామమితి॥రహితే రామరహితేవన ఇత్యర్థః॥౧౬॥రకారాదీనీతి॥రకారాదిని రేఫాదీనీతియావత్॥ (టీ)కారప్రత్యయశ్ఛాందసః- తేషామాద్యోచ్చారణేరామమేవాయంబ్రవీతీతిసంత్రాసోజాయతే-తద్ద్వితీయాక్షరోచ్చారణేశనైస్సంత్రాసోపగచ్ఛతీతిభావః॥ ౧౭॥౧౮॥రణ ఇతి॥రామకథానకార్యా-నకథనీయానుస్మర్తవ్యేతి శేషః॥౧౯॥బహవ ఇతి॥యుక్తానియమితచిత్తాః-సపరిచ్ఛదాస్సపరివారాః॥౨౦॥ సోహమితి॥ *

ప్రసిద్ధౌ-అపిఃకామచారకరణే॥ని॥అపిస్సంభావనాప్రశ్నశంకాగర్హాసముచ్చయె-తథాయుక్తపదార్థేషుకామచారక్రియాసుచేతివిశ్వః॥ద్వితీయోపిశబ్దఃఅవధారణే॥౨౪॥ఖరవధేననాగ్రహఃకార్యఇత్యాహ-యదీతి॥సీతాపరిభవకరణేనశూర్పణఖావిరూపితా-ఖరశ్చాతివృత్తోరామస్యోపరిగత్వాప్రహారోద్యుక్తోరామేణహతః అత్రరామస్యవ్యతిక్రమఃకః-నకోపీత్యర్థః॥౨౮॥అవశ్యంవక్తవ్యమర్థంపునర్నిష్కృష్యదర్శయతి-ఇదమితి॥యథోచ్యమానంపరమార్థతఉచ్యమానం- నాభిపత్స్యసేనాంగీకరోషి॥౨౯॥ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - రత్నమేఖలాఖ్యానే - ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే - ఏకోనచత్వారింశస్సర్గః. ***

యస్యతత్త్వంసముద్దిష్టంనాభిజానంతిదుర్జనాః।తమహంశిరసావందేరఘునాథంగుణార్ణవం॥మారీచేనత్విత్యాది॥తుమునివర్తనసమర్థం-యుక్తంకార్యం-పథ్యం అనపాయం-హితంసుఖావహం॥౧॥తమితి॥అయుక్తంఅయుక్తార్థం॥౨॥యత్కిలేతి॥అయుక్తార్థంరాజచిత్తప్రతికూలత్వాదనుచితార్థం - ఉప్తంనిక్షిప్తం॥౩॥త్వదితి॥ రామస్యసంయుగేవిషయే-మాంభేత్తుం-సీతాపహరణోపాయాద్బుద్ధేర్మాంప్రవర్తయితుం-త్వద్వాక్యైర్నశక్యం- తత్రహేతుత్రయంపాపేత్యాది - పాపశీలత్వాన్మూర్ఖత్వాత్ విశేషతోమానుషత్వాచ్చ తేననాహంయోద్ధుమర్హః-కింతుతద్భార్యాపహరణమేవతదపకారాయప్రతిక్రియేతిభావః॥౪॥ మూర్ఖత్వముపపాదయతి-యఇతి॥ ప్రాకృతంఅసారం స్త్రీవాక్యం కైకేయీవాక్యం-ఏకపదేఉత్తరక్షణే- ప్రాణైఃప్రాణేభ్యః-ప్రియతరాత త్వాన్నాపహరణాదపివరంతత్ స్త్రీ

జనస్థానగతఃఖరః * అతివృత్తోహతఃపూర్వంరామేణాక్లిష్టకర్మణా।అత్ర బ్రూహియథాతత్త్వం కోరామస్యవ్యతిక్రమః॥౨౮॥హితంవచోబంధుహితార్థినామయాయథోచ్యమానంయదినాభిపత్స్యసే। సబాంధవస్త్యక్ష్యసిజీవితంరణేహతోద్యరామేణశరైరజిహ్మగైః ॥ ౨౯ ॥ ఇతి శ్రీమదారణ్యకాండే - ఏకోనచత్వారింశస్సర్గః. ***********మారీచేనతుతద్వాక్యంక్షమంయుక్తంనిశాచరః। ఉక్తోనప్రతిజగ్రాహమర్తుకామఇవౌషధమ్॥౧॥తంపథ్యహితవక్తారంమారీచంరాక్షసాధిపః। అబ్రవీత్పరుషంవాక్యమయుక్తంకాలచోదితః ॥ ౨ ॥ యత్కిలైతదయుక్తార్థం మారీచమయికథ్యతే।వాక్యంనిష్ఫలమత్యర్థముప్తంబీజమివోషరే॥౩॥త్వద్వాక్యైర్నతుమాంశక్యంభేత్తుంరామస్యసంయుగే। పాపశీలస్యమూర్ఖస్యమానుషస్యవిశేషతః॥౪॥యస్త్యక్త్వాసుహృదోరాజ్యంమాతరంపితరంతథా। స్త్రీవాక్యం ప్రాకృతం శ్రుత్వావనమేకపదేగతః * అవశ్యంతుమయాతస్యసంయుగేఖరఘాతినః। ప్రాణైఃప్రియతరాసీతాహర్తవ్యాతవసన్నిధౌ॥౬॥ ఏవంమేనిశ్చితాబుద్ధిర్హృదిమారీచవర్తతే। నవ్యా

ఘమంకురుసీతాహరణోపాయంకురు॥౨౧॥రామశ్చేతి॥మహాతేజాఃమహాపరాక్రమః-మహాసత్త్వఃమహత్సత్త్వంబుద్ధిబలంయస్యసమహాసత్త్వః-మహాబలఃబలంశరీరబలం-ఏకోహిశబ్దఃప్రసిద్ధౌ-అపరోవధారణే-రాక్షసలోకస్యాంతకోనభవేదపిహి-అంతకోభవేదేవేత్యర్థః॥౨౫॥యదీతి॥ అతివృత్తఃవృత్తమతిక్రాంతః-శూర్పణఖాహేతోఃసీతాహననప్రయత్నదోషవిరూపితశూర్పణఖాహేతోః-అతివృత్తఃశూర్పణఖావాక్యశ్రవణజనితరోషవశాద్రామహననార్థముద్యుక్తః ఖరఃహతః* అత్రరామస్యకోవ్యతిక్రమః-నకోపీత్యర్థః॥౨౮॥హితమితి॥నాభిపత్స్యసే-నాంగీకరిష్యసి॥౨౯॥టీ॥సర్గఫలశ్రుతిఃస్కాందే॥మారీచోక్తిముపశ్రుత్యగురుమార్గభవతిక్షితావితి॥ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయామారణ్యకాండవ్యాఖ్యాయాం- ఏకోనచత్వారింశస్సర్గః. *

మారీచేనేతి॥క్షమంనివర్తనసమర్థం-యుక్తంయుక్తియుక్తం-న్యాయ్యంవా॥టీ॥మర్తుకామఃఆసన్నమరణః॥౧॥తమితి॥పథ్యహితవక్తారంపథ్యంఅనపాయం- హితంసుఖావహం॥౨॥యదితి॥అయుక్తార్థంరాజప్రతికూలత్వాదనుచితార్థం॥౩॥త్వదితి॥పాపశీలత్వాదివిశేషణయుక్తస్య-రామస్య పౌరుషమితిశేషః- త్వద్వాక్యైరేవభేత్తుంమయానశక్యమితికాకుః॥టీ॥సంయుగేరామస్యపౌరుషంమయాభేత్తుంశక్యమేవేత్యర్థః॥౪॥యఇతి॥ ప్రాకృతమసారం-స్త్రీవాక్యంకైకేయీవాక్యం- ఏకపదేఏకపాదవిన్యాసేనైవఅతిత్వరయాగతఇత్యర్థః- ప్రాణైః ప్రాణేభ్యః-మారీచేనేత్యాదిహర్తవ్యాతవసన్నిధావిత్యంతస్యగ్రంథస్యనాస్తవార్థయమస్తిః-తద్వాక్యంసీతాంనాహరేతివాక్యంనజగ్రాహ-తంప్రతిపరుషవాక్యంచాబ్రవీత్ -తదేవాహ ॥ యదితి ॥హేమారీచమయిసీతాహరణకామఇత్యర్థః- అయుక్తార్థమయోగ్యార్థంవాక్యంనిష్ఫలంఇదంచేదుక్తమిత్యాహ - త్వదితి। మానుషస్యమూర్ఖస్యవిశేషతః- పాపశీలస్యద్వితీయార్థేషష్ఠీ-భేత్తుంశక్యం. రామస్యరామంతుమయాభేత్తుంనశక్యమితియదుక్తంత్వద్వాక్యైస్తత్సత్యమేవేత్యర్థః-కింతు-యఇతి-యఃపరమకరుణాశాలితయాప్రాకృతస్త్రీవాక్యమపిశ్రుత్వా-రాజ్యా

హరణమితి భావః-తవ సన్నిధౌ సతి హర్తవ్యా-త్వత్సన్నిధిముఖేన హర్తవ్యేత్యర్థః॥౬॥ ఏవమితి॥ నిశ్చితా నిశ్చయరూపా- సేంద్రైః- కింపునస్త్వయేతి భావః॥౭
అపిచాపృష్టోత్తర ప్రలాపస్తవాసంగత ఇత్యాహ దోషమితి॥ కార్యనిశ్చయే విషయే- కౌగుణదోషౌ- తత్సాధనే కావుపాయాపాయావితి పృష్టశ్చేదుత్తరం వక్తుమర్హసి-నాస్మాకం తజ్జిజ్ఞాసా-అతో నైవం వక్తుం యుక్తమిత్యర్థః॥౮॥ ప్రసంగాద్రాజసన్నిధౌ విజ్ఞాపనప్రక్రియాం దర్శయతి సంపృష్టేనేత్యాదినా॥ విపశ్చితా విదుషా రాజసేవాప్రకారజ్ఞేనేతి యావత్ -భూతిం ఐశ్వర్యం॥౯॥ ఏవం వక్తృగుణా ఉక్తాః-అథ వచనప్రకారమాహ వాక్యమితి॥ ఉపచారేణ యుక్తం బహుమానేన పురస్కృతం హితమప్యుపచారపూర్వం వక్తవ్యమిత్యర్థః॥౧౦॥ ప్రకారాంతరేణ న వక్తవ్యమిత్యాహ సావమర్దమితి॥ సావమర్దం తిరస్కారసహితం॥౧౧॥ పంచేతి॥ పంచరూపాణి-అగ్న్యాదిపంచకస్య యాని రూపాణి తాని ధారయంతీత్యర్థః॥౧౨॥ తాన్యేవాహ ఔష్ణ్యమితి॥ ఔష్ణ్యం తైక్ష్ణ్యం-సౌమ్యం ఆహ్లాదకరత్వం-దండం దుష్టనిగ్రహం మాన్యాః మనసా పూజ్యాః పూజ్యాః వాచా బహుమంతవ్యాః॥౧౩।౪॥ సామాన్యత ఉక్తమర్థం ప్రకృతే సంగమయతి॥ త్వంత్వితి॥ ధర్మం రాజధర్మం మోహం అజ్ఞానం దౌరాత్మ్యాత్ దౌర్జన్యాత్॥౧౪॥ తర్హి కథం మయా వక్తవ్యమిత్యత్రాహ గుణేతి॥ గుణదోషౌ ఆత్మని క్షేమం చ న పృచ్ఛామి- కింతు సంప్రతి మయా-తవ తుభ్యం మయోక్తమేతావత్॥౧౫॥ కింతదిత్యత్రాహ అస్మిన్నితి॥ కృత్యే కార్యే శృణ్వితి-సాహాయ్యే కరణీయే యత్కార్యం-తద్వచనం తద్విషయవచనం-శృణు॥౧౬॥ సౌవర్ణ ఇతి॥ ప్రముఖే అగ్రే॥౧౭॥ కింతస్య ప్రయోజనం తత్రాహ త్వామితి॥౧౮॥ అపక్రాంత ఇతి॥ అనురూపకం-స్వార్థే క ప్రత్యయః॥౨౦॥ తదితి॥ పదవీం మార్గం॥౨౧॥ అప

వర్తయితుం శక్యా సేంద్రైరపి సురాసురైః॥౭॥ దోషం గుణం వా సంపృష్టస్త్వమేవం వక్తుమర్హసి। అపాయం వాప్యుపాయం వా కార్యస్యాస్య వినిశ్చయే॥౮॥ సంపృష్టేన తు వక్తవ్యం సచివేన విపశ్చితా। ఉద్యతాంజలినా రాజ్ఞే య ఇచ్ఛేద్భూతిమాత్మనః॥౯॥ వాక్యమప్రతికూలం తు మృదుపూర్వం హితం శుభమ్। ఉపచారేణ యుక్తం చ వక్తవ్యో వసుధాధిపః॥౧౦॥ సావమర్దం తు యద్వాక్యం మారీచ హితముచ్యతే। నాభినందతి తద్రాజా మానార్హో మానవర్జితమ్॥౧౧॥ పంచరూపాణి రాజానో ధారయంత్యమితౌజసః। అగ్నేరింద్రస్య సోమస్య వరుణస్య యమస్య చ॥౧౨॥ ఔష్ణ్యం తథా విక్రమం చ సౌమ్యం దండం ప్రసన్నతామ్। ధారయంతి మహాత్మానో రాజానః క్షణదాచర॥ తస్మాత్సర్వాస్వవస్థాసు మాన్యాః పూజ్యాశ్చ పార్థివాః॥౧౩।౪॥ త్వం తు ధర్మమవిజ్ఞాయ కేవలం మోహమాస్థితః॥ అభ్యాగతం మాం దౌరాత్మ్యాత్పరుషం వక్తుమిచ్ఛసి॥ ౧౪॥ గుణదోషౌ న పృచ్ఛామి క్షేమం చాత్మని రాక్షస॥ మయోక్తం తవ చైతావత్సంప్రత్యమితవిక్రమ॥ ౧౫॥ అస్మింస్తు త్వం మహాకృత్యే సాహాయ్యం కర్తుమర్హసి॥ శృణు తత్కర్మ సాహాయ్యే యత్కార్యం వచనాన్మమ॥౧౬॥ సౌవర్ణస్త్వం మృగో భూత్వా చిత్రో రజతబిందుభిః॥ ఆశ్రమే తస్య రామస్య సీతాయాః ప్రముఖే చర। ప్రలోభయిత్వా వైదేహీం యథేష్టం గంతుమర్హసి॥౧౭॥ త్వాం తు మాయామృగం దృష్ట్వా కాంచనం జాతవిస్మయా। ఆనయైనమితి క్షిప్రం రామం వక్ష్యతి మైథిలీ॥౧౮॥ అపక్రాంతే తు కాకుత్స్థే దూరం యాత్వాప్యుదాహర। హా సీతే లక్ష్మణేత్యేవం రామవాక్యానురూపకమ్॥౨౦॥ తచ్ఛ్రుత్వా రామపదవీం సీతయా చ ప్రచోదితః। అనుగచ్ఛతి సంభ్రాంతస్సౌమిత్రిరపి సౌహృదాత్॥౨౧॥ అపక్రాంతే చ కాకుత్స్థే లక్ష్మణే చ యథాసుఖమ్। ఆనయి

దికం త్యక్త్వా వనం గతః-తస్య సీతా భార్యా త్వవశ్యం మయా-ఆహర్తవ్యేతి సంబంధః- సీతాపహరణాభావే స్వస్య రామహస్తాన్మరణం న భవిష్యతీతి హృద్గతం॥౬॥౭॥ దోషమితి॥ కార్యస్య-వినిశ్చయే విషయే-దోషం గుణం వా అపాయం వా ఉపాయం వా- సంపృష్టస్త్వేవం-ఉత్తరం వక్తుమర్హసి నాస్మాకం తజ్జిజ్ఞాసా అతో నైవం వక్తుం సుయుక్తమిత్యర్థః॥౮॥౯॥ వాక్యమితి॥ ఉపచారేణ యుక్తం బహుమానపురస్సరం॥౧౦॥ సావమర్దమితి॥ మానవర్జితం సన్మానశూన్యం -ప్రత్యుత సావమర్దం తిరస్కారసహితం॥౧౧॥ పంచరూపాణీతి॥ రూపాణి అంశాః-అగ్నేరౌష్ణ్యం తైక్ష్ణ్యం - సౌమ్యం శిశిరత్వం- ప్రకృతే దయార్ద్రచిత్తత్వమిత్యర్థః - దండం దుష్టనిగ్రహకారిత్వం॥౧౨॥౧౩।౪॥ త్వమితి॥ ధర్మం రాజధర్మం॥౧౪॥ గుణదోషావితి॥ గుణదోషౌ ఆత్మని చ కార్యాకార్యే క్షేమం యుక్తం వా త్వాం న పృచ్ఛామి కింతు ఏతావదేవ మయోక్తం॥౧౫॥ తత్కిమత ఆహ॥ అస్మిన్నితి॥ అస్మిన్ కార్యవిషయే-భవత్కృత్యం సాహాయ్యమేవ-న త్వాత్మని గుణదోషచింతనం - అతస్త్వం సాహాయ్యం కర్తుమర్హసీతి సంబంధః॥ శృణ్వితి॥ సాహాయ్యే నుమవచనాత్ -యత్కర్మ కార్యం తచ్ఛృణ్వితి సంబంధః॥౧౬॥౨౩॥ గచ్ఛేతి॥ శివం మనోహరం-మార్గం మృగరూపం-గచ్ఛ ప్రాప్య

క్రాన్తఇతి॥యథాసుఖంయత్నంవినా॥౨౨॥౨౩॥గచ్ఛేతి॥మార్గంమృగసంబంధిరూపం-శివంమనోహరం-గచ్ఛ ప్రాప్నుహి॥౨౪॥౨౫॥నచేదితి॥ బలాదపికరిష్యసి అనిచ్ఛతాపిత్వయాసర్వథాఅహమేతత్కార్యంకారయిష్యామీత్యర్థః-విపత్తేర్బాధకమాహరాజ్ఞ ఇతి॥౨౬॥కార్యకరణాకరణయోర్గుణదోషౌదర్శయతిఆసాద్యేతి॥తంరామం-ఆసాద్యమృగరూపేణప్రాప్య-జీవితస్యసంశయః-దైవాజ్జీవితంలభ్యేతాపి-మద్విరోధేతుజీవితహానిరేవస్యాత్ - ప్రతిగృహ్యనిశ్చిత్య-అత్రకార్యద్వయే-యత్తుపథ్యంతత్కురు-మదుక్తాకరణేఅవశ్యంహననమిత్యర్థః॥౨౭॥ఇతిశ్రీగోవిందరాజవిరచితే-శ్రీరామాయణభూషణే-రత్నమేఖలాఖ్యానే-ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే-చత్వారింశస్సర్గః. *************** యేనసర్వాత్మనాంవర్జ్యంప్రాతికూల్యంహితైషిణాం। సర్వలోకానుకూలంతమాశ్రయే రఘునాయకం॥ఆజ్ఞప్తఇత్యాది॥అరాజవత్ యదారామప్రాతికూల్యేప్రవృత్తస్తదైవరాజత్వంగతమితిమునేరాశయః-యద్వారాజవత్ రాజార్హం - తదర్హమిత్యర్థేవతిః యద్వారాజవదితిపూర్వసర్గోక్తమాధ్యస్థ్యంలక్ష్యతే - వాక్యంవాక్యార్థానుష్ఠానం - మృగరూపమాసాద్యత్వయాగంతవ్యమిత్యేవంరూపం ప్రతీత్యర్థః - యద్వాప్రతికూలవాక్యంఆజ్ఞప్తఃచోదితః - ఉక్తఇత్యర్థః॥౧॥కేనాయమితి॥వినాశఃవినాశోపాయః॥౨॥కఇతి॥సుఖనాత్వయా-అవస్థానమితిశేషః-మృత్యుద్వారంమృత్యుద్వారతుల్యమిదంకార్యం-ఉపాయతఃవ్యాజేన॥౩॥శత్రవఇతి॥బలీయసారామేణ-ఉపరుద్ధంఆక్రాన్తం - అతఏవవినశ్యంతంత్వామిచ్ఛంతి - త్వద్వినాశంరామవిరోధముఖేనేచ్ఛంతీత్యర్థః॥౪॥నకేవలంశత్రవః - తత్రాపికుద్రాఏవేదంకార్యమిచ్ఛంతీత్యాహకేనేతి ॥ స్వకృతేనత్వత్కృతాకృత్యేన॥౫॥

ష్యామివైదేహీంసహప్రాతుశ్శచీమివ॥౨౨॥ఏవంకృత్వాత్విదంకార్యంయథేష్టంగచ్ఛరాక్షస। రాజ్యస్యార్ధంప్రయచ్ఛామిమారీచతవసువ్రత ॥౨౩॥గచ్ఛసౌమ్యశివంమార్గంకార్యస్యాస్యవివృద్ధయే। అహంత్వానుగమిష్యామిసరథోదండకావనమ్ ॥ ౨౪ ॥ ప్రాప్యసీతామయుద్ధేనవంచయిత్వాతురాఘవమ్।లంకాంప్రతిగమిష్యామికృతకార్యస్సహత్వయా॥ ౨౫॥ నచేత్కరోషిమారీచహన్మిత్వామహమద్యవై।ఏతత్కార్యమవశ్యంమే బలాదపికరిష్యసి * రాజ్ఞోహిప్రతికూలస్థోనజాతుసుఖమేధతే ॥ ౨౬ ॥ ఆసాద్యతంజీవితసంశయస్తేమృత్యుర్ధ్రువోహ్యద్యమయావిరుధ్య।ఏతద్యథావత్ప్రతిగృహ్యబుద్ధ్యాయదత్రపథ్యంకురుతత్తథాత్వమ్॥౨౭॥ ఇతిశ్రీమదారణ్యకాండే - చత్వారింశస్సర్గః.**************

ఆజ్ఞప్తోరాజవద్వాక్యంప్రతికూలంనిశాచరః।అబ్రవీత్పరుషంవాక్యంమారీచోరాక్షసాధిపమ్॥౧॥ కేనాయముపదిష్టస్తేవినాశఃపాపకర్మణా ! సపుత్రస్యసరాష్ట్రస్యసామాత్యస్యనిశాచర॥౨॥కస్త్వయాసుఖినారాజన్నాభినందతిపాపకృత్ । కేనాయముపదిష్టస్తేమృత్యుద్వారముపాయతః॥౩॥ శత్రవస్తవసువ్యక్తంహీనవీర్యానిశాచరాః।ఇచ్ఛంతిత్వాంవినశ్యంతముపరుద్ధంబలీయసా॥౪॥ కేనేదముపదిష్టంతేక్షుద్రేణాహితవాదినా।యస్త్వా

హి ॥ ౨౪ ॥ ౨౫ ॥ నేతి ॥ బలాదపికరిష్యసి - అనిచ్ఛతాపిత్వయా - సర్వథాఅహమేతత్కార్యంకారయిష్యామీత్యర్థః * విపత్తేర్బాధకమాహరాజ్ఞఇతి ॥ ౨౬ ॥ ఆసాద్యేతి ॥ తంరామంఆసాద్యమృగరూపేణప్రాప్య - జీవితసంశయఃతవజీవితస్యసంశయః - హానిలాభౌసందిగ్ధౌ - పక్షేజీవితలాభోపిసంభావ్యతే - మద్విరోధేతుజీవితహానిర్నిశ్చితైవ - అతస్త్వంబుద్ధ్యానిశ్చిత్యయదుక్తంతత్కురుష్వ ॥ ౨౭ ॥ ఇతిశ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్వదీపికాఖ్యాయామారణ్యకాండవ్యాఖ్యాయాం - చత్వారింశస్సర్గః- *

ఆజ్ఞప్తఇతి॥రాజవద్రాజార్హం-వాక్యంవాక్యానుష్ఠానం-రామలక్ష్మణావపవాహ్యత్వయేత్థంకరణీయమిత్యేవంరూపంప్రతీత్యర్థః - రావణేనాజ్ఞప్తఃమారీచఃతస్యప్రతికూలంవాక్యమబ్రవీదితిసంబంధః-యద్వా-రాజవదితిశబ్దేనపూర్వసర్గోక్తంరావణగతమాధ్యస్థ్యంలక్ష్యతే - తదస్మిన్వాక్యేప్రవర్తకత్వేనఅస్తీతిరాజవదితియోజ్యం- యద్వారాజవత్ రాజేవవాక్యంవాక్యానుష్ఠానం - మృగరూపమాశ్రిత్యరామలక్ష్మణావపవాహ్యత్వయాయథేష్టంగంతవ్యమిత్యేవంరూపంప్రతికూలం-రావణేనాజ్ఞప్తఃచోదితోనిశాచరఃపరుషంవాక్యమబ్రవీత్ ॥౧॥౨॥కస్త్వయేతి॥త్వయాసుఖినాసతా-కః-పాపకృన్నాభినందతి* కేనేతి ॥ కేనపాపకారిణాఉపాయతఃఉపాయేనఅయముపదిష్టః-వినాశఇత్యనుషజ్యతేసఏవమృత్యుద్వారం॥౩॥శత్రవఇతి॥హీనవీర్యాః-తవశత్రవః-త్వాంబలీయాంసం ·బలీయసాత్వత్తోబలవత్తరేణఉపరుద్ధంవినశ్యంతంఇచ్ఛంతి-ఇదమాశ్చర్యమితిశేషః॥౪॥కేనేతి॥ఇదంసీతాహరణం·స్వకృతేనస్వనిమిత్తవినాశోపాయేనేత్యర్థః॥౫॥వధ్యాఇతి॥ఉత్పథంశా

వధ్యాఇతి॥యేఉత్పథంలోకశాస్త్రవిరుద్ధమార్గం - ఆరూఢంప్రవిష్టం - త్వాంననిగృహ్ణంతి - తస్మాన్మార్గాన్ననివర్తయంతి - తేసచివాః - వధ్యాఃవధార్హాః॥ ౬॥ఏతమపయుక్తత్వేనసచివకర్తవ్యందర్శయన్ప్రకృతేతదభావంచతుర్థపాదేనాహఅమాత్యైరితి॥కాపథంకుమార్గం- నిగ్రాహ్యఃనివర్తనీయః॥ ౭॥ధర్మమితి॥స్వామిప్రసాదాత్ స్వామినఃప్రసన్నభావాత్ -స్వామిసాద్గుణ్యాదిత్యర్థః॥౮॥విపర్యయఇతి॥విపర్యయేస్వామివైగుణ్యే-స్వామివైగుణ్యాన్నకేవలమమాత్యా ఏవనశ్యంతి - కింతుతదితరేపిజనాఇత్యాహవ్యసనమితి॥౯॥రాజమూలఇతి॥ఉక్తమర్థముపసంహరతితస్మాదితి॥౧౦॥రాజ్యమితి॥తీక్ష్ణేనరూక్షదండేన - ప్రతికూలేన ప్రజావిరుద్ధేన - అవినీతేనఇంద్రియజయరహితేన।వినయోహీంద్రియజయఇతికామందకః॥౧౧॥యఇతి॥తీక్ష్ణమంత్రాఃతీక్ష్ణోపాయప్రయోక్తారః- తేనస్వమంత్రగ్రాహిరాజ్ఞాసహ-విషమేనిమ్నోన్నతప్రదేశే-శీఘ్రగాస్తురగాః-మందసారథయఃఅపటుసారథయస్సంతః-యథాసారథినాసహనశ్యంతితథేత్యర్థః॥౧౨॥ఉత్తరశ్లోకవక్ష్యమాణస్యసామాన్యన్యాయందర్శయతిబహవఇతి॥సాధవోధర్మజ్ఞాః - యుక్తాఃనీతిమార్గనిష్ఠాః- ధర్మంఅనుష్ఠితాఃఅనుష్ఠితవంతః - గత్యర్థాకర్మకేత్యాదినాకర్తరిక్తః - సపరిచ్ఛదాఃసపరివారాః॥౧౩॥స్వామినేతి॥గోమాయునాక్రోష్ట్రా-సహిమేషఘాతుకఇతిప్రసిద్ధిః॥౧౪॥అవశ్యమితి॥కర్కశఃక్రూరబుద్ధిః॥౧౫॥తదిదమితి॥కాకతాలీయంయాదృచ్ఛికం- ఘోరంభయంకరమిదంకృత్యం - మయాఆసాదితం - తతోనాహంశోచ్యః- నహిప్రమాదవిపన్నశ్శోచ్యఇతిభావః ససైన్యస్త్వంవినశిష్యసీత్యత్రైవకృత్యేత్వంమేశోచనీయః-బుద్ధిపూర్వకారిత్వమేవహిశోచ్యఇతిభావః - యద్వాససైన్యోవినశిష్యసీతియత్ తదిదం కాకతాలీయంఘోరంకార్యంత్వయాఆసాదితంఅతైవమయాత్వంశోచనీయః - హంతదైవాన్మహానర్థోరాజ్ఞఉపస్థితఇతిశోచామీత్యర్థః॥౧౬॥త్వయివిద్యమానేమము

మిచ్ఛతినశ్యంతంస్వకృతేననిశాచర॥౫॥వధ్యాఃఖలునహన్యంతేసచివాస్తవరావణ।యేత్వాముత్పథమారూఢంననిగృహ్ణంతిసర్వశః॥౬॥అమాత్యైః

కామవృత్తోహిరాజాకాపథమాశ్రితః।నిగ్రాహ్యస్సర్వథాసద్భిర్ననిగ్రాహ్యోనిగృహ్యసే॥౭॥ధర్మమర్థంచకామంచయశశ్చజయతాంవర।

స్వామిప్రసాదాత్సచివాఃప్రాప్నువంతినిశాచర॥౮॥విపర్యయేతుతత్సర్వంవ్యర్థంభవతిరావణ।వ్యసనంస్వామివైగుణ్యాత్ప్రాప్నువంతీతరేజనాః॥

౯॥రాజమూలోహిధర్మశ్చజయశ్చజయతాంవర।తస్మాత్సర్వాస్వవస్థాసురక్షితవ్యానరాధిపాః॥౧౦॥ రాజ్యంపాలయితుంశక్యంనతీక్ష్ణేననిశాచర।

నచాపిప్రతికూలేననావినీతేనరాక్షస॥౧౧॥యేతీక్ష్ణమంత్రాస్సచివాభజ్యంతేసహతేనవై। విషమేతురగాశ్శీఘ్రామందసారథయోయథా॥౧౨॥

బహవస్సాధవోలోకేయుక్తాధర్మమనుష్ఠితాః । పరేషామపరాధేనవినష్టాస్సపరిచ్ఛదాః॥౧౩॥స్వామినాప్రతికూలేనప్రజాస్తీక్ష్ణేనరావణ।రక్ష్యమాణానవర్ధంతేమేషాగోమాయునాయథా॥ ౧౪॥అవశ్యంవినశిష్యంతిసర్వేరావణరాక్షసాః।యేషాంత్వంకర్కశోరాజాదుర్బుద్ధిరజితేంద్రియః॥ ౧౫॥

తదిదంకాకతాలీయంఘోరమాసాదితంమయా।అత్రకింశోచనీయస్త్వంససైన్యోవినశిష్యసి॥౧౬॥ మాంనిహత్యతురామస్తునచిరాత్త్వాంవధిష్యతి।

ప్రవిరుద్ధం·ఆరూఢమాపన్నం-త్వాంననిగృహ్ణంతిననివారయంతి·సర్వశఃసర్వోపాయైః· తేసచివాఃవధ్యాఇతిసంబంధః॥౬॥అమాత్యైరితి॥ నిగ్రాహ్యోనివర్తనీయః·ననిగృహ్యసేననివార్యసే॥ ౭॥ధర్మమితి॥స్వామిప్రసాదాత్ స్వామినఃప్రసన్నభావాత్ ·విపర్యయేస్వామ్యనుగ్రహాభావే·స్వామివైగుణ్యాత్ స్వామ్యుత్పథప్రవృత్తేః·స్వామివైగుణ్యాన్నకేవలమమాత్యాఏవవ్యసనంప్రాప్నువంతి·కింత్వితరజనాఅపీత్యర్థః॥౮-౯॥రాజమూలమితి॥ఉక్తమర్థంనిగమయతి·తస్మాదితి॥౧౦॥ రాజ్యమితి॥తీక్ష్ణేనక్రూరదండేనప్రతికూలేనసర్వజనవిరుద్ధేన॥౧౧॥యఇతి॥తీక్ష్ణమంత్రాఃతీక్ష్ణోపాయాఃతేనసహమంత్రగ్రాహిరాజ్ఞాసహ· మందసారథయః-అకుశలసారథయః॥టీ॥విషమేనిమ్నోన్నతేదేశే॥౧౨॥బహవఇతి॥సాధవఃధర్మజ్ఞాః·యుక్తాఃనీతిమార్గనిష్ఠాః·ధర్మమనుష్ఠితాఃఅనుష్ఠితవంతః · సపరిచ్ఛదాఃసపరిజనాః॥౧౩॥స్వామినేతి॥తీక్ష్ణేనతీక్ష్ణదండేన-స్వామినారక్ష్యమాణాఃప్రజాఃనవర్ధంతే·గోమాయునామృగఘాతుకమృగేణ॥ ౧౪ ॥ అవశ్యమితి ॥ కర్కశః క్రూరబుద్ధిః॥౧౫॥తదితి॥కాకతాలీయంయాదృచ్ఛికం·తదిదంఘోరం·రామకర్తృకవధరూపంమయా·ఆసాదితంప్రాప్తం·అత్రస్వహననవిషయే· కింకించిదపి·నవిచారణీయమితిశేషః· కింతుత్వమేవశోచనీయః·కుతః·యతఃససైన్యోవినశిష్యసి·అయంభావః·అహమేకఏవయాదృచ్ఛికేననిపాతేనవినశిష్యామిఅతోనాహంశోచ్యః ·నహిప్రమాదవిపన్నాఃశోచ్యంతే· త్వంతుబుద్ధిపూర్వమకార్యంకుర్వన్సబంధుపరివారోవినశిష్యసిఅతస్త్వమేవశోచనీయఇతి॥౧౬॥ మాంనిహత్యేతి ॥ నచిరాత్ క్షణాన్నైవ

కామానిరిత్యత్రాహ మామితి॥ నచిరాత్ క్షణేనైవ - అహంనశోచనీయ ఇత్యత్ర హేతుమాహ అనేనేతి - తవారిణా రామేణ - హతో మ్రియేయమితి యావత్ అనేనహే
తునా కృతకృత్యోస్మి - విశ్వామిత్రయాగసంరక్షణప్రభృతిఖరాదివధాంతాతిమానుషచారిత్రానుస్మృతికృతాసాధారణమహిమస్ఫూర్త్యా రాఘవం పరమపు
రుషం నిశ్చితవతో మమ తత్కరప్రాపితమరణస్య పరమపురుషార్థత్వాదితి భావః తథోక్తం నృసింహపురాణే॥ శ్లో॥ రామాదపి హి మర్తవ్యం మర్తవ్యం రావణాదపి। ఉ
భయోరపి మర్తవ్యే వరం రామాన్న రావణాదితి॥ యద్వా త్వత్తో నిరుపాధికవధాచ్ఛత్రుహస్తాద్వధో నిశ్శ్రేయస్కర ఇతి భావః॥ తనిశ్లోకి(౮౭)౧౭॥౧౮॥ ఉక్తమర్థం
న్యాయప్రదర్శనేన ప్రతిపాదయతి నివార్యమాణ ఇతి॥ హి హేతౌ - యస్మాత్ గతాయుషో నరాః హితం న గృహ్ణంతి తస్మాద్వాక్యమిదం - నమృష్యసే న సహసే - గతాయు
ష్ట్వాద్ధితం న గృహ్ణాసీత్యర్థః - పరేతకల్పాః ఆసన్నమరణాః - ఈషదసమాప్తౌ కల్పప్ప్రత్యయః॥ ౨౦॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూష
ణే - రత్నమేఖలాఖ్యానే - అరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే ఏకచత్వారింశస్సర్గః.****************** క్షణం క్షణార్ధమపి వా వియోగో యస్య దుఃఖదః। తమ
హం శిరసా వందే జానకీప్రాణవల్లభం॥ ఏవమిత్యాది - భయాత్ రావణాదధునైవ వధో భవిష్యతీతి భయాత్ ॥౧॥ దీన ఇత్యుక్తం దౌస్థ్యముపపాదయతి దృష్ట ఇత్యాదినా
యద్యహం తేన దృష్టః తదా మే జీవితం వినష్టమిత్యన్వయః॥౨॥ నహీతి॥ వర్తత ఇతి - యమదండహతస్య తే - ప్రతిరూపస్సదృశః అసౌ జనో వర్తతే - త్వమివాహమపి య
మదండహత ఇత్యర్థః॥౩॥౪॥ ప్రహృష్ట ఇతి॥ సుసంశ్లిష్టం దృఢం ॥౫॥ ఏతదితి ॥ శౌండీర్యం వీరత్వం - కృశృపృకటిపటిశౌండిభ్య ఈరన్నిత్యౌణాదికసూత్రేణ శౌండిగర్వ
ఇత్యస్మాదీరన్ ప్రత్యయః - శౌండీరో వీర ఇతి వృత్తికారః - శౌండీరస్త్యాగివీరయోరితి నిఘంటుః। తత్కర్మ తద్భావో వా శౌండీర్యం - గుణవచనత్వాత్ ష్యఞ్ - శౌండీ
ర్యయుక్తమేతత్తే భాషితం మచ్ఛందాదివ మదభిప్రాయాదివ భాషితం - మత్సదృశం భాషితమిత్యర్థః - పూర్వమన్యో యః కశ్చన నిశాచరోసి - విక్లబభాషణాత్ - ఇ
దానీం మారీచ ఇతి లోకప్రసిద్ధనామధేయానురూపవ్యాపారోసి స్వప్రకృతిం - ప్రాప్తోసీత్యర్థః॥౬॥ ఆరుహ్యతామితి॥ తథేతి సముచ్చయే - ఖరైర్యుక్తో రత్నవిభూషి
తశ్చేత్యర్థః॥ ౭॥౮॥ తత ఇతి॥ తస్మాత్ మారీచీయాత్ ॥౯॥ తథైవ రథారూఢౌ దేవ - సహైవ స్థితావిత్యర్థః - పత్తనాని నగరవిశేషాః - నగాః వృక్షాస్సంత్యేష్వితి నగరాణి-

అనేనకృతకృత్యోస్మి మ్రియే యదరిణా హతః॥౧౭॥ దర్శనాదేవ రామస్య హతం మామవధారయ। ఆత్మానం చ హతం విద్ధి హృత్వా సీతాం సబాంధవమ్॥
౧౮॥ ఆనయిష్యసి చేత్సీతామాశ్రమాత్సహితో మయా। నైవ త్వమసి నాహం చ నైవ లంకా న రాక్షసాః॥౧౯॥ నివార్యమాణస్తు మయా హితైషిణా న మృ
ష్యసే వాక్యమిదం నిశాచర। పరేతకల్పా హి గతాయుషో నరా హితం న గృహ్ణంతి సుహృద్భిరీరితమ్॥౨౦॥ ఇతి శ్రీమదారణ్యకాండే - ఏకచత్వారింశస్సర్గః

ఏవముక్త్వా తు వచనం మారీచో రావణం తతః। గచ్ఛావేత్యబ్రవీద్దీనో భయాద్రాత్రించర ప్రభోః॥౧॥ దృష్టశ్చాహం పునస్తేన శరచాపాసిధారిణా।
మద్వధోద్యతశస్త్రేణ వినష్టం జీవితం చ మే॥౨॥ నహి రామం పరాక్రమ్య జీవన్ ప్రతినివర్తతే। వర్తతే ప్రతిరూపోసౌ యమదండహతస్య తే॥౩॥ కింను
శక్యం మయా కర్తుమేవం త్వయి దురాత్మని। ఏష గచ్ఛామ్యహం తాత స్వస్తి తేస్తు నిశాచర॥౪॥ ప్రహృష్టస్త్వభవత్తేన వచనేన స రావణః। పరిష్వజ్య
సుసంశ్లిష్టమిదం వచనమబ్రవీత్॥౫॥ ఏతచ్ఛౌండీర్యయుక్తం తే మచ్ఛందాదివ భాషితమ్। ఇదానీమసి మారీచః పూర్వమన్యో నిశాచరః॥౬॥ ఆరుహ్య
తామయం శీఘ్రం ఖగో రత్నవిభూషితః। మయా సహ రథో యుక్తః పిశాచవదనైః ఖరైః॥౭॥ ప్రలోభయిత్వా వైదేహీం యథేష్టం గంతుమర్హసి।

వారిణా శ్రీరామేణ హతోహం మ్రియేయం - అనేన హేతునా కృతకృత్యోస్మి - విశ్వామిత్రయాగసంరక్షణమారభ్య ఖరాదివధాంతమమానుషశ్రీరామచరితమనుస్మృ
త్యాసాధారణమహిమస్ఫూర్త్యా రఘుపుంగవే పరమపురుషత్వమభిసంధాయ - తత్కరప్రాపితమరణస్య పరమపురుషార్థత్వాదితి భావః - తథాహి - నారసింహపు
రాణే॥ శ్లో॥ రామాదపి చ మర్తవ్యం మర్తవ్యం రావణాదపి। ఉభాభ్యామపి మర్తవ్యే వరం రామాన్న రావణాదితి॥౧౭॥౧౮॥ నివార్యమాణ ఇతి॥ పరేతకల్పాః ఆసన్నమర
ణాః - గతాయుషః క్షీణాయుషః (టీ) అతో గతాయుష్ట్వ్యస్త్వమపి హితం న గృహ్ణాసి॥౨౦॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయామా
రణ్యకాండవ్యాఖ్యాయాం - ఏకచత్వారింశస్సర్గః.**************** ఏవమితి॥ భయాద్రావణాదధునైవ మే నిర్భర విష్యతీతి త్రాసాద్గచ్ఛామీత్యబ్రవీత్॥౧॥
౪॥ ప్రహృష్ట ఇతి॥ సుసంశ్లిష్టం దృఢం ॥ ౫ ॥ ఏతదితి॥ శౌండీర్యం పౌరుషం - మచ్ఛందాదివ మమ మతసదృశముక్తం ఇదానీం మారీచోసి - స్వప్రకృతిం ప్రాప్తోసి - స్వా

ఉద్యానాకీర్ణపురాణీత్యర్థః-నగపాంసుపాండుభ్యశ్చేతిమత్వర్థీయోరప్రత్యయః-నగరపత్తనాదిలక్షణముక్తంవాస్తుశాస్త్రే ॥గ్రామశ్చనగరంచైవపత్తనంఖర్వటంపురం।ఖేటకంకుసుమంచైవశిబిరంరాజవాసికం॥ సేనాముఖమితిత్వేవందశధాకీర్తితంబుధైః ।విప్రాణాంచసభృత్యానాంవాసోగ్రామఇతీరితః ॥సఏవవిప్రైరాకీర్ణస్త్వగ్రహారఇతిస్మృతః । కుటుంబిభేదైర్భేదైః కోనత్రింశద్భిశ్చసమన్వితః॥ అనేకనారీసంబద్ధంనానాశిల్పిజనైర్వృతం।క్రయవిక్రయకైఃకీర్ణంసర్వదేవైస్సమన్వితం॥నగరంత్వితివిఖ్యాతంపత్తనంశృణుసాంప్రతం।ద్వీపాంతరాగతద్రవ్యక్రయవిక్రయకైర్యుతం ॥ పత్తనంత్వబ్ధితీరేస్యాత్తయోర్మిశ్రంతుఖర్వటం। క్రయవిక్రయకైర్యుక్తంనానాజాతిసమన్వితం॥తంతువాయసమాయుక్తంతత్పురంత్వితికథ్యతే।పత్తైరధిష్ఠితంయత్తత్ ఖేటకంపరికీర్తితం॥ తేషామేకాంతరేష్వేవవాసఃకుసుమముచ్యతఇత్యాదినా॥౧౦॥౧౧॥అవతీర్యేతి॥హస్తేగృహీత్వేత్యనేనావశ్యకత్వంద్యోత్యతే॥౧౨॥పతదితి॥యదర్థంయతార్థం-తత్ కార్యంక్రియతాం-ఆగమనప్రయోజననిర్వాహకంమృగరూపంభజస్వేత్యర్థః॥౧౩॥౧౪॥సంగ్రహేణోక్తంవివృణోతిసత్వీత్యాదినా॥అద్భుతంవిస్మయావహందర్శనంయస్యసతథా-మణిప్రవరఃఇంద్రనీలఃతత్తుల్యేశృంగాగ్రేయస్యసతథా-క్వచిత్ సితాక్వచిదసితాచముఖస్యాకృతిఃశోభారేఖాయస్య-వర్ణోవర్ణేనేతిసమానాధికరణసమాసః-అవయవద్వారేణసితాసితశబ్దౌసముదాయేవర్తమానౌసమానాధికరణౌభవతః-రక్తపద్మోత్పలముఖః - ముఖపుటయోరేకోరక్తపద్మవర్ణఃఅన్యస్తూత్పలవర్ణఇత్యర్థః-ఇంద్రనీలోత్పలశ్రవాః.శ్రవసోరింద్రనీలసాదృశ్యంనీలభాస్వరరూపేణ-ఉత్పలసాదృశ్యంరూపేణ-ఇంద్రనీలదళవదధరోయస్యసతథా కుందేతి-అస్యమృగరూపస్యకుందేందువజ్రసంకాశముదరమాసీత్.తస్మాత్తాదృశోదరఇతివిపరిణమయితవ్యం-అన్యథాపూర్వాపరవిరోధః-మధూకనిభపార్శ్వః-గుడపుష్పతుల్యవర్ణైకపార్శ్వః- పార్శ్వాంతరేహేమవర్ణస్యవక్ష్యమాణత్వాత్-పద్మకింజల్కసన్నిభఃఉక్తావయవవ్యతిరిక్తపృష్ఠసర్వప్రదేశేపద్మకేసరవర్ణః - సుసంహతః సుశ్లిష్టసంధిబంధః ఊర్ధ్వంపుచ్ఛోర్ధ్వపార్శ్వేఇంద్రాయుధసవర్ణేనఇంద్రధనుర్వన్నానావర్ణేన-పుచ్ఛేనోపలక్షితః-స్నిగ్ధవర్ణఇతిపూర్వోక్తసర్వవర్ణానాంస్నిగ్ధత్వంవిశేషణం-రత్నైఃరత్నాకారబిన్దుభిః-ఉపసంహరతిక్షణేనేతి-ప్రజ్వలయన్ ప్రకాశయన్-మృగోజాతఇతిపూర్వేణాన్వయః॥౧౫॥ మనోహరమిత్యాదిసార్థశ్లోకఏకాన్వయః॥ధాతుర్వర్ణః-శాద్వలాని-శాదాఃబాలతృణాని-శాదోజంబాలశష్పయోరిత్యమరః । తద్వంతిస్థలానిశాద్వలాని-నడశాదాద్వలజితివలచ్

తాంశూన్యేప్రసభంసీతామానయిష్యామిమైథిలీమ్॥౯॥తతోరావణమారీచౌవిమానమివతంరథమ్ । ఆరుహ్యయయతుశ్శీఘ్రంతస్మాదాశ్రమమండలాత్ ॥౯॥తథైవతత్రపశ్యంతౌపత్తనానివనానిచ।గిరీంశ్చసరితస్సర్వా రాష్ట్రాణినగరాణిచ॥౧౦॥సమేత్యదండకారణ్యంరాఘవస్యాశ్రమంతతః। దదర్శసహమారీచోరావణోరాక్షసాధిపః॥౧౧॥అవతీర్యరథాత్తస్మాత్తతఃకాంచనభూషణాత్ । హస్తేగృహీత్వామారీచంరావణోవాక్యమబ్రవీత్ ౧౨॥ఏతద్రామాశ్రమపదందృశ్యతేకదలీవృతమ్।క్రియతాంతత్సఖేశీఘ్రంయదర్థంవయమాగతాః॥౧౩॥సరావణవచశ్శ్రుత్వామారీచోరాక్షసస్తదా। మృగోభూత్వాశ్రమద్వారేరామస్యవిచచారహ॥౧౪॥సతురూపంసమాస్థాయమహదద్భుతదర్శనమ్।మణిప్రవరశృంగాగ్రస్సితాసితముఖాకృతిః*రక్తపద్మోత్పలముఖఇంద్రనీలోత్పలశ్రవాః।కించిదభ్యున్నతగ్రీవఇంద్రనీలదళాధరః*కుందేందువజ్రసంకాశముదరంచాస్యభాస్వరమ్। మధూకనిభపార్శ్వశ్చపద్మకింజల్కసన్నిభః * వైడూర్యసంకాశఖురస్తనుజంఘస్సుసంహతః । ఇంద్రాయుధసవర్ణేనపుచ్ఛేనోర్ధ్వంవిరాజతా * మనోహరస్నిగ్ధవర్ణోరత్నైర్నానావిధైర్వృతః । క్షణేనరాక్షసోజాతోమృగఃపరమశోభనః* వనంప్రజ్వలయన్రమ్యంరామాశ్రమపదంచతత్ ॥౧౫॥మనోహరందర్శనీయంరూపంకృత్వాసరాక్షసః * ప్రలోభనార్థంవైదేహ్యానానాధాతువిచిత్రితమ్। విచరన్గచ్ఛతేతస్మా

ర్ద్వమన్యః-అధైర్యావలంబనాదితిశేషః॥ ౭॥ప్రలోభయిత్వేతి॥శూన్యమితి॥శూన్యేరామలక్ష్మణరహితసమయే॥౧౪॥సత్వితి॥మణిప్రవరశృంగాగ్రఃమణిప్రవరాకారేఇంద్రనీలరత్నాకారేశృంగాగ్రేయస్యసః-సితాసితముఖాకృతిఃక్వచిత్సితాక్వచిదసితాచముఖస్యాకృతిర్యస్యసః*రక్తపద్మేతి॥రక్తపద్మోత్పలముఖఃముఖపుటయోర్మధ్యేపకః-రక్తపద్మవర్ణఃఅన్యఃనీలోత్పలవర్ణఃఇంద్రనీలోత్పలశ్రవాఃఇంద్రనీలమివఉత్పలమివశ్రవఃశ్రవణంయస్యసః*కుందేతి ॥మధూకనిభపార్శ్వఃమధూకపుష్పసదృశపార్శ్వద్వయః*వైడూర్యేతి॥సుసంహతఃశ్లిష్టసంధిబంధః॥౧౫॥ * ప్రలోభనార్థమితి ॥ శాద్వలానివిచరన్ భక్షయన్॥౨౧॥౨౨॥కదలీగృహకమితి॥కదలీవాటికాంస

ప్రత్యయః-విచరన్ భక్షయన్-చరగతిభక్షణయోః-గచ్ఛతేగచ్ఛతి॥౨౧॥రూపైర్ ఇతి॥విటపీ నామితిదీర్ఘశ్ఛాందసః॥కిసలయాన్ పల్లవాన్- పుల్లింగత్వమార్షం॥౨౨॥కదలీతి॥కదలీగృహకం కృత్రిమకదలీమయంగృహం-తదనంతరంకర్ణికారాన్ గత్వా-తతఃసీతాసందృశ్య తేస్మిన్నితిసీతాసందర్శనం-అధికరణేల్యుట్-సీతాసందర్శనయోగ్యస్థానమిత్యర్థః-తథేతిసముచ్చయే-తదపిగత్వామందగతిస్సన్ ఇత స్తతస్సమాశ్రయత్॥౨౩॥రాజీవేతి॥రాజీవచిత్రపృష్ఠః రాజీవకేసరవద్ధాశ్వర్ణకరపృష్ఠదేశః చిత్రత్వంపూర్వస్మాద్విశేషః-రామాశ్రమపదాభ్యాశే రామాశ్రమస్థానసమీపే॥౨౪॥పునర్గత్వేతి॥పునర్నివృత్తశ్చేత్యన్వయః-నివృత్యగమనముక్త్వాగత్వానివర్తనమాహగత్వేతి॥౨౫॥విక్రీడన్నితి॥ఏవంగమనాగమనాభ్యాంవిక్రీడన్ సన్ పునఃక్వచిత్తూష్ణీంనిషీదతి॥౨౬॥మృగయూథైరిత్యాది॥వినివృత్య సంచరన్॥౨౭॥సముద్వీక్ష్యేతి॥సమాఘ్రాయేతి-ఘ్రాణేనవిశేషంజానంతితిర్యంచఇతిప్రసిద్ధిః॥౨౮॥రాక్షసఇతి॥భావస్యకార్యస్య- ప్రచ్ఛాదనార్థంమృగవధేరతోపిమృగాన్నభక్షయతి కింతుసంస్పృశన్నాస్తే॥౨౯॥తస్మిన్నితి॥తతఃఆశ్రమాదభ్యవర్తతేత్యన్వయః॥౩౦॥కర్ణికారానితి॥మదిరం ఆనందజనకం ఈక్షణంయస్యాస్సామదిరేక్షణా-అనేనరుచిరాననేత్యనేనచవక్ష్యమాణకార్యోపయోగ్యుల్లాసోద్యోత్యతే॥౩౧॥అనర్హేతి॥అరణ్యవాసస్యానర్హేత్యనేనసన్నిహితవ్రతసమాప్తికాలత్వకథనాన్మృగగ్రహణత్వరాతిశయోద్యోత్యతే-రత్నమయం శ్రేష్ఠభూతం-స్వార్థేమయట్॥జాతౌజాతౌయద్రత్నంస్వజాతౌశ్రేష్ఠేపీత్యమరః॥ముక్తామణిశబ్దైనతత్తుల్యబిందుమత్త్వముక్తం॥౩౨॥సాతమితి॥రుచిరదంతోష్ఠీత్యనేనకుతుకానుభావఉక్తః-రూప్యంరజతం-ధాతవఃతామ్రగైరికాదయః-తత్తుల్యతనూరుహం॥ని॥ తనూరుహంరోమలోమేత్యమరః॥౩౩॥సచేతి॥దీపయన్ ప్రకాశయన్॥౩౪॥ ౩౫॥ఇతిశ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - రత్నమేఖలాఖ్యానే - ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే - ద్విచత్వారింశస్సర్గః. ************* సీతాయాస్స్వకనాథాయాఃపూరయిష్యన్ మనోరథమ్।మాయామృగంయోనుయయౌశ్రీరామంతముపాస్మహే॥సాతమిత్యాది-హైమరాజతవర్ణాభ్యామిత్యనేనద్వయోఃపార్శ్వయోర్వర్ణభేదఉచ్యతే-మృష్టంశుద్ధంహాటకంసువర్ణంతస్యవర్ణోస్యాఅస్తి

ఛ్ఛాద్వలానిసమంతతః॥౨౧॥రూపైర్బిందుశతైశ్చిత్రోభూత్వాసప్రియదర్శనః।విటపీనాంకిసలయాన్ భజ్వాదన్ విచచారహ॥౨౨॥కదలీగృహకంగత్వాకర్ణికారానితస్తతః।సమాశ్రయన్మందగతిస్సీతాసందర్శనంతథా॥౨౩॥రాజీవచిత్రపృష్ఠస్సవిరరాజమహామృగః।రామాశ్రమపదాభ్యాశే విచచారయథాసుఖమ్॥౨౪॥పునర్గత్వానివృత్తశ్చవిచచారమృగోత్తమః।గత్వాముహూర్తంత్వరయాపునఃప్రతినివర్తతే॥౨౫॥విక్రీడంశ్చక్వచిద్భూమౌపునరేవనిషీదతి। ఆశ్రమద్వారమాగమ్యమృగయూథానిగచ్ఛతి॥౨౬॥మృగయూథైరనుగతఃపునరేవనివర్తతే।సీతాదర్శనమాకాంక్షన్ రాక్షసోమృగతాంగతః * పరిభ్రమతిచిత్రాణిమండలానివినిష్పతన్॥ ౨౭॥ సముద్వీక్ష్యచతంసర్వేమృగాహ్యన్యేవనేచరాః * ఉపాగమ్యసమాఘ్రాయవిద్రవంతిదిశోదశ ॥ ౨౮॥ రాక్షసస్సోపితాన్వన్యాన్ మృగాన్ మృగవధేరతః * ప్రచ్ఛాదనార్థంభావస్యనభక్షయతిసంస్పృశన్॥౨౯॥తస్మిన్నేవతతఃకాలే వైదేహీశుభలోచనా *కుసుమాపచయవ్యగ్రాపాదపానభ్యవర్తత॥ ౩౦॥కర్ణికారానశోకాంశ్చచూతాంశ్చమదిరేక్షణా * కుసుమాన్యపచిన్వంతీచచారరుచిరాననా॥౩౧॥అనర్హారణ్యవాసస్యసాతంరత్నమయంమృగమ్ * ముక్తామణివిచిత్రాంగందదర్శపరమాంగనా॥ ౩౨ ॥సాతంరుచిరదంతోష్ఠీరూప్యధాతుతనూరుహమ్*విస్మయోత్ఫుల్లనయనాసస్నేహంసముదైక్షత ॥౩౩॥సచతాంరామదయితాంపశ్యన్మాయామయోమృగః * విచచారపునశ్చిత్రందీపయన్నివతద్వనమ్॥౩౪ ॥అదృష్టపూర్వంతందృష్ట్వానానారత్నమయంమృగమ్* విస్మయంపరమంసీతాజగామజనకాత్మజా॥౩౫॥ ఇతిశ్రీమదారణ్యకాండే - ద్విచత్వారింశస్సర్గః. ************** సాతంసంప్రేక్ష్య

మాశ్రయదితిచ్ఛేదః - సీతాసందర్శనంసీతాదర్శనయోగ్యస్థానంసమాశ్రయత్॥౨౩॥౨౬॥మృగయూథైరితి॥వినిష్పతన్ ఉత్ప్లుత్యధావన్॥౨౭॥ (టీ)సముద్వీక్ష్యేతి॥తిరశ్చాంతునామాఘ్రాణేనసజాతీయవిజాతీయజ్ఞానంసంభవతీతిప్రసిద్ధిః॥౨౮॥రాక్షసఇతి॥భావస్యరాక్షసత్వస్యఅపచయఃలవనం॥౨౯॥౩౨॥సేతి॥రూప్యధాతుతనూరుహంరూప్యంరజతం - ధాతవఃతామ్రగైరికాదయఃతైస్సదృశతనూరుహం॥౩౩॥౩౪॥(టీ)అదృష్టపూర్వమితి॥ నానారత్నమయంనానావిధరత్నకాంతిమయం॥౩౫॥ ఇతిశ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్వదీపికాఖ్యాయామారణ్యకాండవ్యాఖ్యాయాం . ద్విచత్వారింశస్సర్గః.***

తితథా॥౧॥స్వర్ణంసువర్ణంకనకంహిరణ్యంహేమహాటకమిత్యమరః-అభిచక్రందఉచ్చైరాహ్వయత్ - క్రదిఆహ్వానేరోదనేచేతిధాతుః-సాయుధమిత్యనేనాయుధేన సహాగంతవ్యమిత్యాహూతవతీతిగమ్యతే॥౨॥౪॥చరంతఇతి॥మృగయాంచరంతఃమృగయార్థంపర్యటంతోరాజానః - అనేనపాపేనమృగరూపోపాధినానిమిత్తేనహతాః॥౫॥అస్యేతి॥మాయాంవేత్తీతిమాయావిత్ -అస్యమాయైవమృగరూపంకృతంమృగాకారేణపరిణతం-భానుమత్ ప్రకాశవత్ -గంధర్వపురంనానావిధవిస్మయనీయాకారసంస్థానంక్షణభంగురమభ్రంతత్సన్నిభంతద్వద్విస్మయనీయమిత్యర్థః-జగత్యాంభూమౌ॥ ౭ ॥ఏవమితి॥కాకుత్స్థం-ప్రతివార్యనివర్త్య-ఉవాచ - రామమితిశేషః-తత్రహేతుశ్చర్మణేతి-హృతచేతనాహృతప్రజ్ఞా॥౮॥ఆర్యపుత్రేతి॥నోభవిష్యతినఃభవిష్యతి-నభవిష్యతీత్యపివాగ్దోషః॥౯॥ఇహేత్యాది॥సహితాఃసంఘీభూతాః-సృమరాఃవ్యాళమృగాః॥౧॥సృమరస్స్యాద్వ్యాళమృగఇతివైజయంతీ।చమరాఃచామరమృగాః-ఋక్షాఃభల్లూకాః-పృషతాఃబిందుమృగాః-కిన్నరాఃమృగవిశేషాః-నచాస్యేతి- తేజసావర్ణేన-క్షమయాఅత్వరయా-దీప్త్యాశరీరప్రకాశేన-యథాయంమృగోదృశ్యతేతథాతేజఆదిభిఃఅస్యసదృశోమృగోనదృష్టపూర్వః-పురాభావికాలేపినద్రక్ష్యతేతిశేషః॥౧॥స్యాత్ ప్రబంధేచిరాతీతేనికటాగామికేపురేత్యమరః॥౧౨॥నానావర్ణేతి॥సమాచితఃవ్యాప్తః-అవ్యగ్రంసమగ్రంయథాతథాశోభతే-శశిసన్నిభః - ఆనందకరత్వేనశశిసామ్యం॥ ౧౩ ॥ అహోఇతి॥రూపంవర్ణః - లక్ష్మీఃకాంతిః - ఉక్తానువాదపూర్వకంమనోహరత్వమాహ - మృగఇతి - అతోనపూర్వార్థేనగతార్థతా ॥ ౧౪ ॥ యదీతి-శ్లోకద్వయమేకాన్వయం ॥ తవగ్రహణంత్వత్కర్తృకగ్రహణం - కర్తరిషష్ఠీ - తదాఏషమృగః . ఆశ్చర్యభూతంఅస్మాకంవిస్మయావహంసత్వంభవతి-ఇదానీమితిశేషః-సమాప్తవనవాసానాంఅతఏవపునఃరాజ్యస్థానాంచనఃవిస్మయంజనయిష్యతి - కించఅంతఃపుర

సుశ్రోణీకుసుమాన్యపచిన్వతీ। హైమరాజతవర్ణాభ్యాంపార్శ్వాభ్యాముపశోభితమ్ ॥ ప్రహృష్టాచానవద్యాంగీమృష్టహాటకవర్ణినీ। భర్తారమభిచక్రందలక్ష్మణంచాపిసాయుధమ్॥౨॥తయాహూతౌనరవ్యాఘ్రౌవైదేహ్యారామలక్ష్మణౌ। వీక్షమాణౌతుతందేశంతదాదదృశతుర్మృగమ్ ॥ ౩
శంకమానస్తుతందృష్ట్వాలక్ష్మణోరామమబ్రవీత్ । తమేవైనమహంమన్యేమారీచంరాక్షసంమృగమ్॥ ౪ ॥చరంతోమృగయాంహృష్టాఃపాపేనోపాధినావనే। అనేననిహతారాజన్ రాజానఃకామరూపిణా॥౫॥అస్యమాయావిదోమాయామృగరూపమిదంకృతమ్।భానుమత్పురుషవ్యాఘ్ర గంధర్వపురసన్నిభమ్ ॥ మృగోహ్యేవంవిధోరత్నవిచిత్రోనాస్తిరాఘవ। జగత్యాంజగతీనాథమాయైషాహినసంశయః॥౭ ॥ఏవంబ్రువాణంకాకుత్స్థంప్రతివార్యశుచిస్మితా। ఉవాచసీతాసంహృష్టాచర్మణాహృతచేతనా॥౮॥ఆర్యపుత్రాభిరామోసౌమృగోహరతిమేమనః। ఆనయైనంమహాబాహోక్రీడార్థంనోభవిష్యతి॥౯॥ఇహాశ్రమపదేస్మాకంబహవఃపుణ్యదర్శనాః। మృగాశ్చరంతిసహితాస్సృమరాశ్చమరాస్తథా॥ఋక్షాఃపృషతసంఘాశ్చవానరాఃకిన్నరాస్తథా।విచరంతిమహాబాహోరూపశ్రేష్ఠామనోహరాః ॥ నచాస్యసదృశోరాజన్ దృష్టపూర్వోమృగఃపురా। తేజసాక్షమయాదీప్త్యాయథాయంమృగసత్తమః॥౧౨॥నానావర్ణవిచిత్రాంగోరత్నబిందుసమాచితః।ద్యోతయన్వనమవ్యగ్రంశోభతేశశిసన్నిభః॥౧౩॥
అహోరూపమహోలక్ష్మీస్స్వరసంపచ్చశోభనా। మృగోద్భుతోవిచిత్రాంగోహృదయంహరతీవమే॥ ౧౪ ॥యదిగ్రహణమభ్యేతిజీవన్నేవమృగస్తవ। ఆశ్చర్యభూతంభవతివిస్మయంజనయిష్యతి ॥ సమాప్తవనవాసానాంరాజ్యస్థానాంచనఃపునః। అంతఃపురవిభూషార్థోమృగఏషభవి

*ప్రహృష్టేతి॥మృష్టహాటకవర్ణినీ-మృష్టంపరిశుద్ధంహాటకంహేమతస్యవర్ణోస్తీతితథా॥౨॥౪॥చరంతఇతి॥మృగయాంచరంతఃమృగయార్థంపర్యటంతః - ఉపాధినామృగరూపోపాధినా॥౫॥అస్యేతి॥మాయావిదఃఅస్యయామాయాదృశ్యతే-అనయాఇదంమృగరూపంకృతం - అస్య - మాయామృగాకారేణపరిణతేత్యర్థః భానుమత్ప్రకాశసంపన్నం- గంధర్వపురసన్నిభం-గంధర్వపురంనామరమ్యభవనాకారవిశేషః-క్షణభంగురమభ్రం॥౬ ॥ ౭॥ఏవమితి॥కాకుత్స్థంలక్ష్మణం॥టీ॥ప్రతివార్యపరిహృత్య॥౮॥౯॥ఇహేతి॥సృమరచమరౌకృష్ణశుక్లపుచ్ఛాచామరమృగౌ ॥ నచేతి ॥ తేజసాగర్వేణ - క్షమయాఅత్వరయా - దీప్త్యాశరీరప్రకాశేన - ఏతైరుపలక్షితః-పురఃనికటే-అయంమృగోయథాయాదృశప్రకారః-అస్య-సదృశోమృగః-దృష్టపూర్వోనభవతీత్యన్వయః॥౧౨॥నానావర్ణేతి॥రత్నబిందుసమాచితఃరత్నబిందువ్యాప్తః॥౧౩॥౧౪॥యదీతి॥మృగోయదిజీవన్నేవతవగ్రహణమభ్యేతియదిగృహీతోభవేద్యది-తదానఃఆశ్చర్యభూతంభవతి-ఆశ్చర్యసత్వంభవతి-అతఃసర్వే

విభూషాస్థోపిభవిష్యతి॥౧౬॥భరస్యేతి॥ఆర్యపుత్రస్యతవశ్వశ్రూణాంమమశ్వశ్రూణాంచేతియోజనా-మృగరూపంప్రశస్తమృగః-ప్రశంసాయాంరూపప్ప్రత్యయః మృగస్యరూపంవా॥౧౭॥జీవతఃఅగ్రహణేపిప్రయోజనమాహజీవన్నితి॥అజినంచర్మ-రుచిరంప్రియం॥౧౮॥ ప్రియత్వమేవవివృణోతినిహతస్యేతి ॥ జాంబూనదమయత్వవిస్వర్ణసదృశత్వచి-శష్పబ్రస్యాంబాలతృణైఃకృతాయాంబ్రుస్యాం-మధ్యమపదలోపిసమాసః॥ని॥వ్రతినామాసనంబ్రసీత్యమరః । తస్యాంవినీతాయాంఆస్తృతాయాంఉక్తరూపత్వచిఉపాసితుంస్థాతుంఇచ్ఛామి-త్వయాసహేతిశేషః॥౧౯॥అథసవినయమాహకామవృత్తమితి॥ రౌద్రంఘోరం - ఇదంకామవృత్తంభర్తృప్రేరణరూపస్వేచ్ఛావ్యాపారః-స్త్రీణాంఅసదృశంఅయుక్తం-కైకేయీవత్ -తథాప్యస్యసత్వస్యతు-వపుషాపిలక్షణదేహేన-మమవిస్మయోజనితః - మమాత్యంతంకుతూహలంవర్తతే-అనయేతివక్తుమప్యయుక్తం-అతఃతవాపికుతూహలమస్తిచేత్తథాక్రియతామితిభావః -అనేనపూర్వమానయేతిప్రమాదాదుక్తస్యతుమాపణంకృతం॥౨౦॥నకేవలంస్త్రీపారవశ్యేనకృతవాక్-కింతుస్వవిస్మయేనాపీత్యాహతేనేత్యాదినా॥మణిప్రవరోనీలరత్నం.కాంచనవర్ణరోమత్వాత్ బాలసూర్యవర్ణత్వం-నక్షత్రపథఃఛాయాపథః-తత్తుల్యవర్చసా-నక్షత్రసదృశబిందూపలక్షితత్వాత్ -ఆగతంప్రాప్తం॥౨౧॥ఏవమిత్యాది॥రూపేణమృగేణ॥ని॥రూపంమృగేపివిజ్ఞేయమితిహలాయుధః॥౨౩॥పశ్యేతి॥సీతాస్పృహాయుక్తేతిభావః- తత్ర హేతుమాహరూపేతి-మృగేషుశ్రేష్ఠతయా-రూపేణశ్రేష్ఠతయావా - ఏషమృగఃఏతాదృశమృగః-అద్యవనవాసేనభవిష్యతినస్యేన్స్యతిదుర్లభఇత్యర్థః॥౨౪॥నకేవలమత్రదేశాంతరేపిదుర్లభమిత్యాహ-నవనఇతి॥నందనఇత్యుద్దేశఃకీర్తనంయస్యతస్మిన్వనే-చైత్రరథసంశ్రయేచైత్రరథాఖ్యే-వనేచనభవిష్యతీత్యనుషజ్యతే-పృథివ్యాంకుతోహేతోర్భవిష్యతి॥౨౫॥ ప్రతిలోమేతి॥ ప్రతిలోమాఃతిర్యగ్భూతాః-అనులోమాఃఅనుకూలాః-రోమరాజయశ్చమృగమాశ్రిత్యదృశ్యంతే-చిత్రాఃఆశ్చర్యభూతాః-కనకబిందవఃకనకవర్ణబిందవశ్చ-మృగమాశ్రిత్యశోభంతే॥౨౬॥పశ్యేతి॥శతహ్రదాంతటితం॥౨౭॥మసారేతి॥మసారఃఇంద్రనీలః-గల్లకర్కః చషకః॥ని॥గల్లకర్కశ్చానుతర్షశ్చతషకశ్చషకస్స్మృతఇతిహలాయుధః ।ఇంద్రనీలనిర్మితచషకాకారము

వ్యతి॥౧౬॥భరతస్యార్యపుత్రస్యశ్వశ్రూణాంమమచప్రభో । మృగరూపమిదంవ్యక్తంవిస్మయంజనయిష్యతి॥౧౭॥జీవన్నయదితేభ్యేతిగ్రహణంమృగసత్తమః । అజినంనరశార్దూలరుచిరంమేభవిష్యతి॥ ౧౮ ॥ నిహతస్యాస్యసత్వస్యజాంబూనదమయత్వచిశష్పబ్రస్యాంవినీతాయామిచ్ఛామ్యహముపాసితుమ్॥౧౯॥కామవృత్తమిదంరౌద్రంస్త్రీణామసదృశంమతమ్।వపుషాత్వస్యసత్వస్యవిస్మయోజనితోమమ॥౨౦॥ తేనకాంచనరూపేణమణిప్రవరశృంగిణా।తరుణాదిత్యవర్ణేననక్షత్రపథవర్చసా*బభూవరాఘవస్యాపిమనోవిస్మయమాగతమ్॥౨౧॥ ఏవంసీతావచశ్శ్రుత్వాతందృష్ట్వామృగమద్భుతమ్*లోభితస్తేనరూపేణసీతయాచప్రచోదితః । ఉవాచరాఘవోహృష్టోభ్రాతరంలక్ష్మణంవచః॥ ౨౩॥పశ్యలక్ష్మణవైదేహ్యాస్స్పృహాంమృగగతామిమామ్। రూపశ్రేష్ఠతయాహ్యేషమృగోద్యనభవిష్యతి॥౨౪॥నవనేనందనోద్దేశేనచైత్రరథసంశ్రయే ।కుతఃపృథివ్యాంసౌమిత్రేయోస్యకశ్చిత్సమోమృగః॥౨౫॥ప్రతిలోమానులోమాశ్చరుచిరారోమరాజయః । శోభంతేమృగమాశ్రిత్యచిత్రాఃకనకబిందుభిః॥ ౨౬ ॥పశ్యాస్యజృంభమాణస్యదీప్తామగ్నిశిఖోపమామ్ ।జిహ్వాంముఖాన్నిస్సరంతీంమేఘాదివశతహ్రదామ్॥౨౭॥మసారగల్లకర్కముఖశ్శంఖముక్తానిభోదరః । కస్యనా

మాంవిస్మయంజనయిష్యతీతిసంబంధః॥౧౭॥౧౮॥నిహతస్యేతి॥శష్పబ్రస్యాం-బాలతృణైఃపరికల్పితతాపసాసనేవినీతాయాంప్రసారితాయాంజాంబూనదమయత్వచిఉపాసితుంత్వత్సమీపేస్థాతుమిచ్ఛామీతియోజనా॥౧౯॥కామవృత్తమితి॥ఇదంకామవృత్తంకైకేయ్యాదివత్ స్వప్రయోజనాయభర్తృవియోజనరూపమిదంకృత్యంరౌద్రంక్రూరం-స్త్రీణాం-అసదృశమితియద్యపిమతంజ్ఞాతం-తథాప్యస్యవపుషా-మమవిస్మయోజాతఇత్యభిప్రాయేణవాక్యంపరిసమాపితవతీ॥ ౨౦ ॥ తేనేతి॥ కాంచనరూపేణకాంచనమృగేన॥ని॥రూపంమృగేపివిజ్ఞేయమితిహలాయుధః ॥ నక్షత్రపథవర్చసానక్షత్రసదృశవర్చసాబిందూపలక్షితత్వాత్ ఆగతంప్రాప్తంబభూవ॥౨౧॥౨౩॥పశ్యేతి॥రూపశ్రేష్ఠతయాఉపలక్షితఏషమృగోనభవిష్యతి॥(టీ)ఏతాదృశమృగోనక్వచిదపిసిధ్యతీత్యర్థః॥౨౪॥నేతి॥నందనోద్దేశేనందనమిత్యుద్దేశఃకీర్తనంయస్యతస్మిన్-చైత్రరథసంశ్రయేతదాఖ్యేవనే॥౨౫॥ప్రతిలోమేతి॥కనకబిందుభిశ్చిత్రరోమరాజయఇత్యన్వయః॥౨౬॥పశ్యేతి॥శతహ్రదాంవిద్యుతం॥౨౭॥మసారేతి॥ మసారగల్లకర్కముఖఃమసారఇంద్రనీలఃగల్లకర్కశ్చషకఃఇంద్రనీలనిర్మితచషకాకారాస్యసంపుటఇత్యర్థః - కస్యనామానిరూప్యస్సౌ - అనిరూప్యః -ఇదమిత్థమితి

ఖసంపుటఇత్యర్థః-అభిరూపఃసుందరః॥౨౮॥కస్యేతి॥రూపంమృగం -జాంబూనదమయమితిస్వార్థేమయట్ -నానారత్నమయంనానాబిందుప్రచురం॥౨౯॥ మాంసేతి॥ మాంసహేతోరపివినోదార్థంచరాజానోమృగాన్ఘ్నంతి-కింపునరేవంవిధవిచిత్రవస్తులాభహేతోరితిభావః॥౩౦॥ ఏతన్మృగరూపంమహద్ధనంఏతచ్చవనఏవసంభవతి·తస్మాదిదంవ్యవసాయేనస్వీకర్తవ్యమిత్యభిప్రాయేణాహధనానీతి॥మణిరత్నంమణిశ్రేష్ఠంసువర్ణంచమణిరత్నసువర్ణే తేయేషుస్తఇతిమణిరత్నసువర్ణినః·మణయస్సువర్ణానిచధాతుషుభవంతీతిప్రసిద్ధిః తథాభూతావివిధాధాతవశ్చధనానికరిముక్తాప్రభృతీనిచమహావనేవ్యవసాయేనమృగయోద్యోగేన-రాజభిఃవిచీయంతేసంగృహ్యంతే-యద్వాధనానివ్యవసాయేనమృగయోద్యోగేనమహావనేవిచీయంతే·ననుకుతోవనేధనసంగ్రహప్రసక్తిరిత్యత్రాహధాతవఇతి-యస్మాదుక్తరూపావివిధాధాతవస్సంతితస్మాదిత్యర్థః॥౩౧॥తత్సారమితి॥ తేషాంధనానాంసారంశ్రేష్ఠభూతమఖిలంధనంనృణాం-నిచయవర్ధనంకోశవర్ధనంభవేత్·కిమివశుక్రస్యమనసాచింతితంసంకల్పితంవస్తుజాతంతథైవా విర్భూయనిచయవర్ధనంయథా·తద్వదిత్యర్థః.యద్వానృణాంమనసాచింతితంవృథామనోరథకల్పితంసర్వంధనం-యథాశుక్రస్యకోశంపూరయతితథేత్యర్థః·తదుక్తముద్యోగపర్వణి॥శ్లో॥మనుష్యైర్భ్యస్సమాదత్తైశుక్రశ్చింతార్జితంధనమితి - యద్వానృణాంరాజాదిధనినాంకోశవర్ధనంతత్ వన్యంధనంసారంభవతి - జానపదధనాదపివన్యంధనంసారంఅతిప్రశస్తంభవతి-అపూర్వత్వాత్ - అతోనివృత్తవనవాసైరస్మాభిర్వనాదపూర్వధనతయాపురీంనేతుమయంగృహీతవ్యఇతిభావః॥౩౨॥అస్త్విదంఅథాపివిచార్యకార్యమితిచేత్తత్రాహ-అర్థీతి॥అర్థీఅసన్నిహితార్థాపేక్షీ-అర్థాచ్ఛాసన్నిహితఇతి ఇనిప్రత్యయః-సఃయేనఅర్థకృత్యేనఅర్థకార్యేణహేతునాఅవిచారయన్-సంవ్రజతిసమ్యగ్గచ్ఛతి-యద్వస్తుసౌందర్యజాతోపకారలోభేనపురుషస్తత్సాధనేవ్యగ్రఃప్రవర్తతేతమేవార్థంప్రాహుః-అర్థశాస్త్రజ్ఞాఃనీతిశాస్త్రజ్ఞాః-అర్థ్యాఃఅర్థాదనపేతాశ్చ-అర్థ్యోభిజ్ఞార్థశాలినోరిత్యజయః·ధర్మపథ్యర్థన్యాయాదనపేతఇతియత్ప్ర

మానిరూప్యోసౌనమనోలోభయేన్మృగః॥౨౮॥కస్యరూపమిదందృష్ట్వాజాంబూనదమయంప్రభో। నానారత్నమయందివ్యంనమనోవిస్మయంవ్రజేత్ *కింపునర్మైథిలీసీతాబాలానారీనవిస్మయేత్॥౨౯॥మాంసహేతోరపిమృగాన్విహారార్థంచధన్వినః। ఘ్నంతిలక్ష్మణరాజానోమృగయాయాంమహావనే॥౩౦॥ధనానివ్యవసాయేనవిచీయంతేమహావనే।ధాతవోవివిధాశ్చాపిమణిరత్నసువర్ణినః॥౩౧॥తత్సారమఖిలంనృణాంధనంనిచయవర్ధనమ్।మనసాచింతితంసర్వంయథాశుక్రస్యలక్ష్మణ॥౩౨॥అర్థీయేనార్థకృత్యేనసంవ్రజత్యవిచారయన్।తమర్థమర్థశాస్త్రజ్ఞాఃప్రాహురర్థ్యాశ్చల

నిరూపయితుమశక్యః॥౨౮॥౨౯॥మాంసహేతోరితి॥ కింపునరేవంవిధలాభార్థమితిభావః॥ టీ॥మాంసలాభహేతోరపివినోదార్థంచరాజానోమృగాన్సాధారణమృగాన్ఘ్నంతి - కింపునరేవంవిధరూపమితిభావః॥ ౩౦ ॥ఏతన్మృగరూపంమహాధనం - వనఏవసంభవతి - తస్మాదిదమత్యాదరేణసంగ్రాహ్యమిత్యాశయేనాహధనానీతి॥మణిరత్నసువర్ణినః - మణిరత్నంమణిశ్రేష్ఠంసువర్ణంచహేమయేషుధాతుషుసంభవంతితేతథోక్తాః-వజ్రాదిమణిసువర్ణరజతాద్యాకారాఃధాతవఃలక్షణయాగైరికాదిధాత్వాధారపర్వతప్రదేశాఇత్యర్థః - ధనానివిచిత్రమృగాదిరూపధనాని - వ్యవసాయేనఉద్యోగేన - వనే - విచీయంతేఅన్విష్యంతే - వనఇత్యుపలక్షణంయత్రక్వాపిస్థితంవస్తురాజ్ఞాసంగృహ్యతఇతిభావః॥౩౧॥తదితి॥తస్మాత్సారంశ్రేష్ఠమఖిలంధనంశాస్త్రావిరుద్ధోపాయేనసర్వదాసంపాదితంధనమిత్యర్థః - నిచయవర్ధనంకోశవర్ధనం - ఉద్యోగినంపురుషసింహముపైతిలక్ష్మీరితిన్యాయేన - శాస్త్రావిరుద్ధోపాయేనసంపాదితంద్రవ్యంరాజ్ఞాంకోశగృహంపూరయతీతిభావః - తత్రదృష్టాంతమాహ-మనసేతి-నృణాంమనుష్యాణాం-చింతితంసంకల్పితం - ధనంసర్వంతథైవావిర్భూతంసత్ - యథాశుక్రస్యనిచయవర్ధనంభవతి - తథైవేత్యర్థః - జనస్యసంకల్పితార్థాఃశుక్రస్యకోశంపూరయంతీతిప్రసిద్ధిః - యద్వాశుక్రస్యమనసాచింతితంసంకల్పితంసర్వధనంతథైవావిర్భూయయథాశుక్రస్యనిచయవర్ధనంభవతి॥౩౨॥ఏవమస్తుఅథాపివిచార్యకర్తవ్యమితిచేన్నేత్యాహ॥అర్థీతి॥అర్థయతేప్రార్థయతీత్యర్థీ - అపూర్వవస్తుకామఃపురుషఇత్యర్థః - అవిచారయన్నాలోచనామకుర్వన్ - యేనార్థకృత్యేన 'అర్థసాధనేనోద్యోగేన - సంవ్రజతిసమ్యగ్గచ్ఛతీత్యర్థః - అర్థ్యాః అర్థాదనపేతాః అర్థసంపాదనచతురాఇతియావత్ - అర్థశాస్త్రజ్ఞాస్తమేవార్థంప్రాహుః - యద్వస్తుసౌందర్యలోభేనపురుషఃతత్సాధనేవ్యగ్రఃప్రవర్తతే - సఏవార్థః -అయంచ

త్యయః-యస్యగుణస్సేతఃపురుషఃఅభినివిశతేసఏవార్థ ఇతినీతిశాస్త్రజ్ఞాఅర్థవంతశ్చాహుః-అయంచతథావిధఇతిభావః॥౩౩॥ఏవంప్రయత్నసంపాద్యంవస్త్వయమేవమృగఇత్యభిప్రాయేణాహ-ఏతస్యేతి॥మృగరత్నస్యమృగశ్రేష్ఠస్య-పరార్థ్యేశ్లాఘ్యే-కాంచనత్వచికాంచనసదృశత్వచి-పుల్లింగత్వమార్షం॥౩౪॥పరార్థ్యత్వంవివృణోతి నేతి॥కదల్యేవకాదలీ-మృగవిశేషః-తల్లక్షణముక్తంవైజయంత్యాం-కదలీతుబిలేశేతేమృదుసూక్ష్మేచ్ఛకర్బురైః।నీలాగ్రైర్లోమభిర్యుక్తాసావింశత్యంగులాయతా॥ ప్రియకీలోమభిర్యుక్తామృదుశ్చమసృణైర్ఘనైరితి॥ప్రవేణీఆస్తరణవిశేషః-మృగవిశేషోవా-అవిరేవఅవికః- అవేఃక ఇతిస్వార్థేకప్రత్యయః-అస్యేయమావికీ-తల్లోమనిర్మితాశాటీత్యర్థః-స్పర్శనేనమార్దవేన॥౩౫॥ఏషఇతి॥దివ్యఃశ్లాఘ్యః-నభశ్చరోమృగఃమృగశీర్షః-దివ్యౌశోభమానౌ ॥ ౩౬ ॥ఏవంసీతామతమంగీకృత్యప్రవృత్తిరుక్తా-అథలక్ష్మణమతమంగీకృత్యాహ-యదివేతి-మాయైషారాక్షసస్యేతియన్మాంవదసితథాయంయదివాభవేత్-ఏవమప్యస్యవధోమయాకార్యః॥౩౭॥హననేహేతుత్వేనతదీయదౌరాత్మ్యమావిష్కరోతి-ఏతేనేతి॥నృశంసేనమాతుకేన-అకృతాత్మనాదుష్టభావేన॥౩౮॥ఉత్థాయేతి ॥ ఉత్థాయప్రాదుర్భూయ॥౩౯॥పూర్వోక్తమపివాతాపివృత్తాంతంమారీచస్యమాయావ్యాపారేదృష్టాంతత్వేనాహపురస్తాదితి॥ పురస్తాత్ పూర్వస్మిన్కాలే-ఇహదండకారణ్యే అశ్వతరోనామగర్దభాదశ్వాయాముత్పన్నఇతివృత్తికారః॥ని॥గోఖరోశ్వతరోమతఇతిహలాయుధః- తత్స్వరూపముక్తంశాలిహోత్రేణ-ఖరరూపస్వరాస్త్రీఖరశీలాఃఖరాంఘ్రియఇతి-తామశ్వతరీంస్వగర్భోయథాహంతి-తథాయమపిగర్భస్థోద్విజాన్హంతి-అశ్వతరీవృశ్చికేత్యప్యాహుః॥౪౦॥సఇతి॥భక్షఃఆహారః॥౪౧॥సముత్థానఇతి॥సముత్థానేశ్రాద్ధాంతే-తద్రూపంరక్షోరూపం-ఉత్స్మయిత్వాఈషత్స్మిత్వా-ల్యబభావఆర్షః ॥ త్వయేతి ॥ అవిగణ్యఅవిచార్యపాపమితిశేషః-జీవలోకేభూలోకేజరాంజీర్ణతాం-ఇతివాతాపిమబ్రవీదితిపూర్వేణాన్వయః॥ ౪౩॥ తదితిరక్షశ్శబ్దాభిప్రాయేణనపుంసకత్వం-అతిమన్యేతఅతిక్రామేత్॥౪౪॥భవేదితి॥మాంగతఇతి-అగస్త్యోయథాఅజరూపంవాతాపింలోకహితార్థంనాశితవాన్- తథాహమపిమృగరూపమేనంహనిష్యామీత్యర్థః॥౪౫॥ ఇహేతి॥

త్మణ॥౩౩॥ఏతస్యమృగరత్నస్యపరార్థ్యేకాంచనత్వచి।ఉపవేక్ష్యతివైదేహీమయాసహసుమధ్యమా॥౩౪॥నకాదలీనప్రియకీనప్రవేణీనచావికీ।భవేదేతస్యసదృశీస్పర్శనేనేతిమేమతిః॥౩౫॥ఏషచైవమృగశ్శ్రీమాన్యశ్చదివ్యోనభశ్చరః। ఉభావేతౌమృగౌదివ్యౌతారామృగమహీమృగౌ॥౩౬॥యదివాయంతథాయన్మాంభవేద్వదసిలక్ష్మణ।మాయైషారాక్షసస్యేతికర్తవ్యోస్యవధోమయా॥౩౭॥ఏతేనహినృశంసేనమారీచేనాకృతాత్మనావనేవిచరతాపూర్వంహింసితామునిపుంగవాః॥ ౩౮ ॥ ఉత్థాయబహవోయేనమృగయాయాంజనాధిపాః । నిహతాఃపరమేష్వాసాస్తస్మాద్వధ్యస్త్వయంమృగః॥౩౯॥పురస్తాదిహవాతాపిఃపరిభూయతపస్వినః।ఉదరస్థోద్విజాన్హంతిస్వగర్భోశ్వతరీమివ॥౪౦॥సకదాచిచ్చిరాల్లోభాదాససాదమహామునిమ్ ।అగస్త్యంతేజసాయుక్తంభక్షస్తస్యబభూవహ ॥ ౪౧ ॥ సముత్థానేచతద్రూపంకర్తుకామంసమీక్ష్యతమ్।ఉత్స్మయిత్వాతుభగవాన్వాతాపిమిదమబ్రవీత్ * త్వయావిగణ్యవాతాపేపరిభూతాస్స్వతేజసా । జీవలోకేద్విజశ్రేష్ఠాస్తస్మాదసిజరాంగతః॥౪౩॥ఏవంతన్నభవేద్రక్షోవాతాపిరివలక్ష్మణ।మద్విధంయోతిమన్యేతధర్మనిత్యంజితేంద్రియమ్॥౪౪॥భవేద్ధతోయంవాతాపిరగస్త్యేనేవమాంగతః॥౪౫॥ఇహత్వంభ

మృగస్తథావిధఇతిభావః॥౩౩॥టీ॥ఏతస్యేతి॥పరార్థ్యేఅమూల్యే॥౩౪॥నకాదలీతి॥కదల్యేవకాదలీమృదూచ్ఛకర్బురనీలాగ్రరోమామృగవిశేషః- (నల్లచారలయిఱ్ఱి)ప్రియకీమృదూచ్చమసృణఘనరోమామృగవిశేషః-(బొట్లయిఱ్ఱి)ప్రియకీసుఖస్పర్శవ్యాఘ్రఇత్యన్యే- ప్రవేణీఆస్తరణంఆవికమువివాలనిర్మితఃకంబళవిశేషః(టీ) ఏతస్యమృగచర్మణః॥౩౫॥ఏషఇతి॥యశ్చదివ్యోనభశ్చరోమృగః - మృగశీర్షనక్షత్రం-ఏతావుభౌదివ్యౌదేవతార్హౌ- అమానుషౌవాశోభనావిత్యర్థః॥౩౬॥యదీతిమాయైషారాక్షసస్యేతియన్మాంవదసి-తథాయంయదిభవేదేవమప్యస్యవధఃకర్తవ్యఇత్యన్వయః॥౩౮॥ఉత్థాయేతి॥ఉత్థాయప్రాదుర్భూయ॥౩౯॥పూర్వోక్తమపివాతాపివృత్తాంతంమారీచస్యమాయావ్యాపారేదృష్టాంతత్వేనాహ॥ పురస్తాదితి॥పురస్తాత్పూర్వస్మిన్కాలే-ఇహదండకారణ్యే-స్వగర్భోశ్వతరీమివేతిఅశ్వతరీగర్దభాదశ్వాయాముత్పన్నా - తాంస్వగర్భఏవయథాహంతితద్వదయమపి - ఉదరస్థఃద్విజాన్హంతి॥౪౧॥సముత్థానఇతి॥సముత్థానేశ్రాద్ధాంతే తద్రూపంస్వకంరూపంఉత్స్మయిత్వాఈషత్స్మిత్వా * త్వయేతి॥అవిగణ్యఅవిచార్య - పాపమితిశేషః॥౪౩॥ఏవమితి॥ఏవంయోమద్విధమతిమన్యేత-తద్రక్షఃమారీచః- వాతా

సన్నద్ధః ధనుఃకవచాదిసన్నాహయుక్తః-యంత్రితః వ్యాక్షేపాంతరరహితః-అస్యామితి-అస్మాకంయత్కృత్యమావశ్యకం-తత్ సర్వమస్యామాయత్తం ఏతద్రక్షణ ప్రధానమిత్యర్థః-ఏతన్మూలతయా రావణవధాదికంకర్తవ్యం-ఇయంహిపూర్వం వేదవతీభావేతథాసంకల్పితవతీత్యపిసూచయతి॥౨౫॥ అహమితి॥యావద్గచ్ఛా మిగమిష్యామి-యావత్పురానిపాతయోరితిభవిష్యదర్థేలట్॥౨౬॥పశ్యేతి॥గతస్పృహాం ప్రాప్తస్పృహాం- ప్రధానయాప్రధానప్రయోజనభూతయా-నభవి ష్యతి-మరిష్యతీత్యర్థః-అత్రసీతాప్రార్థితమేవప్రధానప్రయోజనంఅన్యదానుషంగికమిత్యర్థః॥౨౭॥ అప్రమత్తేనేతి॥సీతయాహేతుభూతయా-ఆశ్రమస్థేన- త్వయా-అప్రమత్తేనభావ్యం-ఆశ్రమస్థో ప్రమత్తస్సన్ సీతారక్షణంకుర్విత్యర్థః-పృషతంమృగం॥౨౯॥ప్రదక్షిణేనేతి॥ ప్రదక్షిణేనఅత్యంతసమర్థేన-జటాయుషే తిసహార్థేతృతీయా-వృద్ధోయమితిజ్ఞాపకాత్-మైథిలీంపరిగృహ్యస్వవశీకృత్య-సర్వతశ్శంకితఏవప్రతిక్షణమతిశంక్యైవాప్రమత్తోభవేత్యన్వయః- అత్రపంచాశ చ్ఛ్లోకాః॥౩౦॥ ఇతిశ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - రత్నమేఖలాఖ్యానే - ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే - త్రిచత్వారింశస్సర్గః. *****
అజానన్నివయోమాయామృగంకార్యాంతరైకదృక్।అనుసృత్యజఘానాశుతంలీలామానుషంభజే॥అథమారీచవధః-తథాత్విత్యాది॥త్సరుఃఖడ్గముష్టిః॥౧॥ త్సరుఃఖ డ్గాదిముష్టిస్స్యాదిత్యమరః॥౧॥తతఇతి॥త్ర్యవనతంత్రిషుస్థలేష్వవనతం-శార్ఙ్గమిత్యర్థః-ఆత్మవిభూషణంఆత్మాలంకారం-కలాపాద్వౌతూణీరౌ॥౨॥కలాపో భూషణేబర్హేతూణీరేసంహతేపిచేత్యమరః॥౨॥తమితి॥వంచయానఃవంచయమానః-అనిత్యోముమాగమః-సందర్శనేదృష్టివిషయే-అభవత్స్థితః॥౩॥బద్ధేతి॥యతఃయ

వసన్నద్ధోయంత్రితోరక్షమైథిలీమ్ * అస్యామాయత్తమస్మాకంయత్కృత్యంరఘునందన॥౨౫॥అహమేనంవధిష్యామి గ్రహీష్యామ్యపివామృగ మ్ * యావద్గచ్ఛామిసౌమిత్రేమృగమానయితుంద్రుతమ్॥౨౬॥ పశ్యలక్ష్మణవైదేహీంమృగత్వచిగతస్పృహామ్ * త్వచాప్రధానయాహ్యేష మృగోద్యనభవిష్యతి॥౨౭॥అప్రమత్తేనతేభావ్యమాశ్రమస్థేనసీతయా * యావత్పృషతమేకేనసాయకేననిహన్మ్యహమ్।పృషతంచర్మఆదా యశీఘ్రమేష్యామిలక్ష్మణ॥౨౯॥ప్రదక్షిణేనాతిబలేనపక్షిణాజటాయుషాబుద్ధిమతాచలక్ష్మణ। భవాప్రమత్తఃపరిగృహ్యమైథిలీంప్రతిక్షణంసర్వత ఏవశంకితః॥౩౦॥ ఇతిశ్రీమదారణ్యకాండే - త్రిచత్వారింశస్సర్గః.**********తథాతుతంసమాదిశ్యభ్రాతరంరఘునందనః। బబంధాసింమ హాతేజాజాంబూనదమయత్సరుమ్॥౧॥తతస్త్ర్యవనతంచాపమాదాయాత్మవిభూషణమ్।ఆబధ్యచకలాపౌద్వౌజగామోదగ్రవిక్రమః॥౨॥తంవంచ యానోరాజేంద్రమాపతంతంనిరీక్ష్యవై।బభూవాంతర్హితస్త్రాసాత్పునస్సందర్శనేభవత్॥౩॥బద్ధాసిర్ధనురాదాయప్రదుద్రావయతోమృగః॥౪॥

పిరివనభవేత్కిమితికాకుః-వాతాపిరివమారీచోపివధార్హఏవేత్యర్థః-అతిమన్యేత-అతిక్రామేత్॥౨౨॥భవేదితి॥మామాం-గతఃప్రాప్తః-అయంమారీచః- అగ స్త్యేనవాతాపిరివహతోభవేదిత్యన్వయః॥౨౪॥ఇహేతి॥ సన్నద్ధఃధనుఃకవచాదిసన్నాహయుక్తోభవ - మైథిలీంయత్నతోరక్ష- కుతః - అస్యామితి - అస్మాకంయ త్కృత్యంతత్సర్వమస్యామాయత్తంసీతారక్షణార్థమిత్యర్థః॥౨౫॥తర్హిత్వయాకరణీయంకిమిత్యతఆహ॥అహమితి॥ అతఃకారణాత్ మృగమానయితుంయా వద్గచ్ఛామితావదిహసన్నద్ధోభవేతిపూర్వేణసంబంధః॥౨౬॥పశ్యేతి॥ప్రధానయాశ్రేష్ఠయాత్వచా-ఉపలక్షితఃఏషమృగోనభవిష్యతి - కింతురక్షోమాయైవయ ద్యపి-తథాపిమృగత్వచిగతస్పృహాం - గతాప్రాప్తాస్పృహాయస్యాస్తాంవైదేహీంపశ్యేత్యన్వయః. యద్వాపశ్యేతిమృగత్వచిగత స్పృహాంవైదేహీంపశ్యఅత ఏవప్రధానయాత్వచాహేతుభూతయాఏషమృగోనభవిష్యతిమరిష్యతీత్యర్థః - మృగత్వచిసీతేచ్ఛాయాంవిద్యమానత్వాన్మృగంహత్వాత్వచమేవానయిష్యామీ తిభావః॥౨౭॥అప్రమత్తేనేతి॥సీతయాహేతుభూతయాతేత్వయాఆశ్రమస్థేనాపి - త్వయాఅప్రమత్తేనభావ్యంఆశ్రమేఅప్రమత్తస్సన్ సీతాయారక్షణంకుర్వి త్యర్థః-పృషతంచర్మఆదాయేత్యత్రసంధ్యభావఆర్షః॥౨౮॥౨౯॥ప్రదక్షిణేనేతి॥ప్రదక్షిణేనప్రకర్షేణదక్షిణస్సమర్థః - తేనపక్షిణాజటాయుషాసహఅనుకూలే నేతివా-ప్రదక్షిణంసర్వతఏవసర్వదిగ్వర్తిరాక్షసాదిభ్యఇత్యర్థః-శంకితస్సన్ అప్రమత్తోభవేతిశేషః॥౩౦॥ఇతిశ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం శ్రీరామాయణ తత్త్వదీపికాఖ్యాయామారణ్యకాండవ్యాఖ్యాయాం- త్రిచత్వారింశస్సర్గః.********************తథేతి॥త్సరుఃఖడ్గముష్టిః(టీ)అసికంఠఇతియావత్॥౧॥ త్ర్యవనతంశార్ఙ్గమాత్మవిభూషణం-చాపస్యవీరాలంకారత్వాదితిభావః-కలాపౌతూణీరే-ఉదగ్రవిక్రమఃమృగజిఘృక్షయాత్వరితపదవిన్యాసః॥౨॥తమితి॥ సం

స్మిన్ప్రదేశే మృగో వర్తతే తత్ర ప్రదుద్రావ॥౩౺॥ తమిత్యాదిశ్లోకత్రయమేకం వాక్యం॥ రూపేణ శాంత్యా-అగ్రే ద్యోతమానమివస్థితం-ఇషోః పాతాత్ అతివృత్తం అతిక్రాంతం-శంకితమివేత్యన్వయః-ధనుష్పాణిం దృష్ట్వా శంకితమివేత్యనేన ధనుష్పాణిదర్శనాదన్యమృగాణామివాస్య శోకో న భవతీతి వశబ్దః ప్రయుజ్యతే-యద్వా రామాత్ భయం శంకమానం సత్ ఉత్పతంతమివస్థితం-వస్తుతస్తత్రాప్యదర్శనాదితి భావః-లోభయానం-హస్తప్రాప్తమివ దృశ్యమానమిత్యర్థః-దృశ్యమానమితి- కేషుచిద్దృశ్యమానం- కేషుచిదదృశ్యం-అతఏవ ఛిన్నాభ్రైస్సంవీతం వ్యాప్తం-చంద్రమండలమివస్థితం-శారదమితి మేఘశకలసంభావనార్థముక్తం॥౬॥ ముహూర్తాదితి॥ సమీపే ముహూర్తాత్ ముహూర్తేనాదదృశే-దూరాత్ దూరం ముహుః ప్రకాశతే-అతః ఏవం ఉక్తరీత్యా దర్శనాదర్శనాత్ దర్శనాదర్శనాభ్యాం- సుదూరమపాకర్షత ఆకృష్టవాన్॥౮॥ ఆసీదితి॥ వివశః కుతూహలపరవశః- మోహితః వంచితః॥౯॥ సఇతి॥ ఉన్మాదయామాసేతి-ఉన్మాదశ్చిత్తవిభ్రమః - బహుదూరాకర్షణేన చిత్తమోహం చకారేత్యర్థః॥౧౦॥౧౧॥ పునరేవేతి॥ భూయః అత్యర్థం కుపితో భూత్॥౧౩॥ సూర్యేత్యాదిశ్లోకద్వయమేకం వాక్యం॥౧౫॥ శరీరమితి॥ ప్రథమం మృగరూపస్య శరీరం వినిర్భిద్య తతః మారీచస్య హృదయం తదంతర్వర్తి స్వశరీరం బిభేద॥౧౬॥ తాలమాత్రమితి॥ తాలమాత్రం తాలప్రమాణం-ప్రమాణే ద్వయసజిత్యాదినా ప్రమాణే మాత్రచ్॥౧౭॥ మ్రియమాణ ఇతి॥ సీతా కేనోపాయేన లక్ష్మణమిహ ప్రస్థాపయేత్ - కేనోపాయేన రావణస్తాం హరేదితి దధ్యౌ చింతయామాస॥౧౮॥ స ఇతి॥ ప్రాప్తకా

తం స్మ పశ్యతి రూపేణ ద్యోతమానమివాగ్రతః * అవేక్ష్యావేక్ష్య ధావంతం ధనుష్పాణిం మహావనే । అతివృత్తమిషోః పాతాల్లోభమానం కదాచన * శంకితం తు సముద్భ్రాంతముత్పతంతమివాంబరే। దృశ్యమానమదృశ్యం చ వనోద్దేశేషు కేషుచిత్ * ఛిన్నాభ్రైరివ సంవీతం శారదం చంద్రమండలమ్ ౬॥ ముహూర్తాదేవ దదృశే ముహుర్దూరాత్ప్రకాశతే * దర్శనాదర్శనాదేవ సోఽపాకర్షత రాఘవమ్ । సుదూరమాశ్రమస్యాస్య మారీచో మృగతాం గతః॥౮॥ ఆసీత్క్రుద్ధస్తు కాకుత్స్థో వివశస్తేన మోహితః। అథావతస్థే సంభ్రాంతశ్ఛాయామాశ్రిత్య శాద్వలే॥౯॥ స తమున్మాదయామాస మృగరూపో నిశాచరః । మృగైః పరివృతో వన్యైరదూరాత్ప్రత్యదృశ్యత ॥ ౧౦ ॥ గ్రహీతుకామం దృష్ట్వైనం పునరేవాభ్యధావత । తత్క్షణాదేవ సంత్రాసాత్పునరంతర్హితోఽభవత్ ॥౧౧॥ పునరేవ తతో దూరాద్వృక్షషండాద్వినిస్సృతమ్ । దృష్ట్వా రామో మహాతేజాస్తం హంతుం కృతనిశ్చయః * భూయస్తు శరముద్ధృత్య కుపితస్తత్ర రాఘవః॥౧౩॥ సూర్యరశ్మిప్రతీకాశం జ్వలంతమరిమర్దనః * సంధాయ సుదృఢే చాపే వికృష్య బలవద్బలీ । తమేవ మృగముద్దిశ్య శ్వసంతమివ పన్నగమ్ * ముమోచ జ్వలితం దీప్తమస్త్రం బ్రహ్మవినిర్మితమ్॥౧౫॥ శరీరం మృగరూపస్య వినిర్భిద్య శరోత్తమః * మారీచస్యైవ హృదయం బిభేదాశనిసన్నిభః॥౧౬॥ తాలమాత్రమథోత్ప్లుత్య న్యపతత్స శరాతురః * వ్యనదద్భైరవం నాదం ధరణ్యామల్పజీవితః॥౧౭॥ మ్రియమాణస్తు మారీచో జహౌ తాం కృత్రిమాం తనుమ్ * స్మృత్వా తద్వచనం రక్షో దధ్యౌ కేన తు లక్ష్మణమ్ * ఇహ ప్రస్థాపయేత్సీతా తాం శూన్యే రావణో హరేత్ ॥౧౮॥ స ప్రాప్తకాలమాజ్ఞాయ చకార చ తతస్స్వరమ్ * సదృశం రాఘవస్యైవ హా సీతే లక్ష్మణేతి చ॥౧౯॥ తేన మర్మణి నిర్విద్ధః శరేణానుపమేన చ * మృగరూపం తు తం త్యక్త్వా రాక్షసం రూపమాత్మనః । చక్రే స సుమహాకాయో మారీచో జీవితం త్యజన్ ॥౨౦॥ తతో విచిత్రకేయూరస్సర్వాభరణభూషితః। హేమమాలీ మహాదంష్ట్రో రాక్షసోఽభూచ్ఛరాహతః॥౨౧॥ తం దృష్ట్వా పతితం భూమౌ రాక్షసం ఘోరదర్శనమ్ । రామో రుధిరసిక్తాంగం వేష్టమానం మ

దర్శనే భవత్ గృష్టివిషయోభవత్॥౩౺॥ తం స్మేత్యాదిశ్లోకత్రయమేకం వాక్యం॥ రూపేణ స్వరూపేణ - అగ్రతః అగ్రే ద్యోతమానమివ- ఇషోః పాతాదతివృత్తం అతిక్రాంతం-లోభమానం హస్తప్రాప్తమివ దృశ్యమానం * శంకితమితి॥ ఇవశబ్దస్య శంకితమిత్యనేన సంబంధః- ధనుష్పాణిం దృష్ట్వా అన్యమృగాణామివ అస్య శంకా నాస్తీతి భావః॥౬॥ అపాకర్షత ఉన్మాదయామాస-బహుదూరధావనేన చిత్తమోహం చకారేత్యర్థః॥౮॥౧౧॥ * భూయ ఇతి॥ భూయః అత్యర్థం కుపిత ఇత్యన్వయః॥ ౧౩॥ ౧౫॥ సదృశమితి॥ రూపమితి శేషః-మారీచస్య తదానీం రూపమన్యదీయం - హృదయం తు స్వీయమేవ-తథా చాయమర్థః- మృగరూపస్య సదృశం రూపం తత్పాస్య స్వకీయం రూపం భిత్త్వా- పశ్చాత్స్వకీయం హృదయం బిభేదేతి భావః॥౧౭॥ * స్మృత్వేతి॥ తాం మతిం రావణోక్తసీతాలక్ష్మణాహ్వానోపాయం స్మృత్వా కేనమత్కృతోపాయేనేతి శేషః-సీతా లక్ష్మణం ప్రేషయేత్ - తాం సీతాం శూన్యే రావణో హరేదితి దధ్యావితి యోజనా॥ టీ॥ తాం మతిం విశ్వామిత్రయాగే రామకృతవైరబుద్ధిం స్మృత్వా

లంకాలప్రాప్తం-కాలోచితమర్థంఆజ్ఞాయనిశ్చిత్య॥౧౮॥౨౧॥మారీచస్యైవేతి॥మాయైషేత్యత్రఇతికరణంబోధ్యం॥౨౩॥ హాసీతఇత్యాది॥హృష్టతనూరుహః భయాత్ పులకితఃఅభూదితి శేషః॥౨౪॥తత్రేతి॥విషాదజంవిషాదోత్థం-విషాదోద్భవవ్యలీత్యుత్పన్నం॥ ౨౬॥ రాక్షసమిత్యాది ॥ హత్వామరణానుకూలవ్యాపారంకృత్వా-తతస్తదుక్తంస్వరంశ్రుత్వాత్వరమాణోరామః-జనస్థానంజనస్థానస్థస్వాశ్రమముద్దిశ్యాభిముఖస్సర్గ - ససారయయా॰-అత్రసార్ధసప్తవింశతిశ్లోకాః॥౨౭॥

******* ఇతిశ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే · రత్నమేఖలాఖ్యానే - ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే · చతుశ్చత్వారింశస్సర్గః. *******

అస్థానేభయశంకిన్యాజానక్యాపిసుహృజ్జనమ్ ।ధిక్కృత్యచింతితంరామంనిత్యాపూర్వమహంభజే॥ఆర్తస్వరంత్విత్యాది॥భర్తుఃభర్తుస్స్వరస్య॥నహీతి॥హృదయంమనః-జీవితంప్రాణః-వాశబ్దస్సముచ్చయే-స్థానేస్వస్థానే-మోహోనజాయతఇతిభావః- శరణైషిణంరక్షకార్థినం-గోవృషమితిసామాన్యవిశేషయోఃప్రయోగఃకరికలభవత్ -ఇతిసీతాలక్ష్మణమువాచేతిసంబంధః॥౩॥నజగామేతి॥శాసనంఅప్రమత్తేనతేభావ్యమిత్యాద్యుక్తం॥౪॥సౌమిత్రఇతి॥మిత్రరూపేణోపలక్షితః-రూపేణమిత్రసదృశః-క్రియయాశత్రుతుల్యోసీత్యర్థః॥౫॥శాత్రవక్రియాందర్శయతి-ఇచ్ఛసీతి॥ఇచ్ఛాయాంహేతుమాహ-మత్కృతఇతి- మత్పరిగ్రహార్థమిత్యర్థః-దార్ఢ్యాయపునరాహలోభాదితి-లోభోమల్లాభేచ్ఛా॥౬॥౭॥ త్వద్రక్షణంవిహాయకథంగమిష్యామీత్యత్రాహకింహీతి ॥ యోరామఃప్రధానంయస్యసఃయత్ప్రధానఃత్వమిహాగతః-తస్మిన్నామే-సంశయంప్రాణసంశయమాపన్నేసతి-ఇహాశ్రమపదే-తిష్ఠంత్యామయాకింకార్యం-నకిమపీత్యర్థః॥౮॥౧౧॥అవహితలే

హీతలే * జగామమనసాసీతాంలక్ష్మణస్యవచఃస్మరన్॥౨౧॥మారీచస్యైవమాయైషాపూర్వోక్తంలక్ష్మణేనతు*తత్తథాహ్యభవచ్చాద్యమారీచోయంమయాహతః॥ ౨౩ ॥ హాసీతేలక్ష్మణేత్యేవమాక్రుశ్యచమహాస్వరమ్ * మమారరాక్షసస్సోయంశ్రుత్వాసీతాకథంభవేత్ । లక్ష్మణశ్చమహాబాహుః కామవస్థాంగమిష్యతి*ఇతిసంచింత్యధర్మాత్మారామోహృష్టతనూరుహః॥౨౪॥తత్రరామంభయంతీవ్రమావివేశవిషాదజమ్॥౨౬॥రాక్షసంమృగరూపంతంహత్వాశ్రుత్వాచతత్స్వరమ్। నిహత్యపృషతంచాన్యంమాంసమాదాయరాఘవః*త్వరమాణోజనస్థానంససారాభిముఖస్తదా॥౨౭॥ ఇతిశ్రీమదారణ్యకాండే - చతుశ్చత్వారింశస్సర్గః. ************************************

ఆర్తస్వరంతుతంభర్తుర్విజ్ఞాయసదృశంవనే। ఉవాచలక్ష్మణంసీతాగచ్ఛజానీహిరాఘవమ్ * నహిమేహృదయంస్థానేజీవితంవావతిష్ఠతి । క్రోశతఃపరమార్తస్యశ్రుతశ్శబ్దోమయాభృశమ్ * ఆక్రందమానంతువనేభ్రాతరంత్రాతుమర్హసి। తంక్షిప్రమభిధావత్వంభ్రాతరంశరణైషిణమ్ * రక్షసాంవశమాపన్నంసింహానామివగోవృషమ్॥౩॥నజగామతథోక్తస్తుభ్రాతురాజ్ఞాయశాసనమ్ * తమువాచతతస్తత్రకుపితాజనకాత్మజా॥౪॥సౌమిత్రేమిత్రరూపేణభ్రాతుస్త్వమసిశత్రువత్ * యస్త్వమస్యామవస్థాయాంభ్రాతరంనాభిపత్స్యసే॥ ౫॥ ఇచ్ఛసిత్వంవినశ్యంతంరామంలక్ష్మణమత్కృతే * లోభాత్తుత్వంమత్కృతేనానుగచ్ఛసిరాఘవమ్॥౬॥ వ్యసనంతేప్రియంమన్యేస్నేహోభ్రాతరినాస్తితే * తేనతిష్ఠసివిస్రబ్ధస్తమపశ్యన్మహాద్యుతిమ్॥ ౭॥ కింహిసంశయమాపన్నేతస్మిన్నిహమయాభవేత్ * కర్తవ్యమిహతిష్ఠంత్యాయత్ప్రధానస్త్వమాగతః॥౮॥ఇతిబ్రువాణాంవైదేహీంబాష్పశోకపరిప్లుతామ్ * అబ్రవీల్లక్ష్మణస్త్రస్తాంసీతాంమృగవధూమివ॥౯॥పన్నగాసురగంధ

వా॥౧౭॥టీ॥సఇతి ॥ రాఘవస్యసదృశంరామకంఠధ్వనిసదృశం॥౧౮॥౨౧॥మారీచస్యేతి॥ఏషామారీచస్యమాయేతిలక్ష్మణేనపూర్వంయదుక్తం-తత్తథైవాభవత్ యతఃమారీచఏవమయాహతః॥౨౩॥ * ఇతీతి॥హృష్టతనూరుహఃత్రాసాద్రోమాంచితతనురభవదితి శేషః ॥ ౨౬ ॥ జనస్థానమభిముఖఃజనస్థానమధ్యవర్తినిజాశ్రమముద్దిశ్యేత్యర్థః॥౨౭॥ఇతిశ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం-శ్రీరామాయణతత్వదీపికాఖ్యాయామారణ్యకాండవ్యాఖ్యాయాం-చతుశ్చత్వారింశస్సర్గః

౧॥౩॥జగామేతి॥భ్రాతురాజ్ఞాయశాసనమితి-అప్రమత్తేనతేభావ్యమిత్యాదిరూపం॥౪॥౫॥ఇచ్ఛసీతి॥మత్కృతేమదర్థం॥౬॥వ్యసనమితి॥విస్రబ్ధఃనిశ్చింతః॥౭॥త్వద్రక్షణంవిహాయకథంగమిష్యామీత్యత్రాహ॥కింహీతి॥యత్ప్రధానస్త్వమిహాగతఃయోరామఃప్రధానంయస్యసఃయత్ప్రధానస్తస్మిన్రామే-సంశయంప్రాణసంశయంఆపన్నేప్రాప్తేసతిఇహాశ్రమేతిష్ఠంత్యామయాకింకర్తవ్యంనకిమపి-మద్రక్షణేనప్రయోజనంనాస్తి - శ్రీరామంవినాఅహంక్షణమపినజీవిష్యామీతిభావః॥

ర్యఇతి॥ఏవముక్తప్రకారంపరుషభాషణం-రాఘవంవినా-స్థితాంత్వామిత్యన్వయః॥౧౩॥అనివార్యమితి॥సముద్యుక్తైఃసన్నాహవద్భిః సేశ్వరైః సేంద్రైః॥౧౪॥ హృదయమితి॥నివృతంనిర్దుఃఖం॥౧౫॥నచేతి॥తస్యరామస్య-నాయంస్వరః-అపితు కేనచిదన్యేనమాయయావిచిత్రశక్త్యాకృతః - వస్తుతస్తుమారీచస్యైవేయం మాయేత్యాహగంధర్వేతి-తస్యరక్షసఃమృగీభూతస్యరక్షసః-సస్వరః-మాయయాపేతయాస్త్రీత్వం- గంధర్వనగరప్రఖ్యాగంధర్వనగరతుల్యామాయాయద్వాసా మృగరూపం-గంధర్వనగరంనామ మేఘాదావారోపితం ప్రాసాదవనాదికం-తత్కదాచిద్దృశ్యతే-తద్యథావ్యామోహజనకంతథాచిత్రవస్తురూపాపరవ్యామోహ జనికాకాచిచ్ఛక్తిర్మాయయా-సాతస్యరక్షసఃమారీచస్యాస్తి-యయాముహ్యసీత్యర్థః-గంధర్వనగరం ప్రోక్తమింద్రజాలంమనీషిభిరిత్యప్యాహుః॥౧౬॥న్యాసే తి॥న్యాసభూతాసినిక్షేపరూపాసి-కేననిక్షిప్తేత్యతఆహరామేణమయిన్యస్తేతి॥౧౭॥కృతవైరాఇతి॥ఖరస్యస్వామినోనిధనాత్ జనస్థానేవధోయఃతంప్రతివయమేతై ర్నిశాచరైఃకృతవైరాః-ఏతేఅస్మాసువైరమాచరితవంతఇత్యర్థః॥౧౮॥కింతతఇత్యత్రాహ-రాక్షసాఇతి॥వాచోవిసృజంతిఅస్మన్మోహనార్థమితిశేషః॥౨౦॥ అనార్యేతి॥అనార్యదుశ్శీల-అకరుణారంభ-దయాప్రసక్తిరహిత-తత్రయుక్తిమాహ-రామస్యేతి- తేనఅనార్యత్వాదికారణేన-రామస్యవ్యసనందృష్ట్వాఏతానిపూర్వో క్తవచనానిప్రభాషసే॥౨౧॥నైతదితి॥ప్రచ్ఛన్నచారిషుత్వద్విధేషుసపత్నేషుపాపంభవేదితియత్ ఏతన్నచిత్రం-నృశంసత్వాదికమత్రహేతుత్వేనోపాత్తం॥౨౩ సుదుష్టఇతి॥ప్రయుక్తఃప్రేషితః॥౨౪॥తన్నసిధ్యతీతి॥పృథగ్జనంతుచ్ఛపురుషం॥౨౬॥ఇత్యుక్తఃపరుషంవాక్యమితి॥అప్రధానేదుహాదీనామితికర్మణ్యప్రధానేద్వి

ర్వైర్దేవమానుషరాక్షసైః * అశక్యస్తవవైదేహిభర్తా జేతుంనసంశయః॥ ౧౦॥ దేవిదేవమనుష్యేషుగంధర్వేషుపతత్రిషు * రాక్షసేషుపిశా చేషుకిన్నరేషుమృగేషుచ। దానవేషుచఘోరేషునసవిద్యేతశోభనే * యోరామంప్రతియుధ్యేతసమరేవాసవోపమమ్॥ ౧౨॥ అవధ్యస్సమ రేరామోనైవంత్వంవక్తుమర్హసి*నత్వామస్మిన్వనేహాతుముత్సహేరాఘవంవినా॥౧౩॥అనివార్యంబలంతస్యబలైర్బలవతామపి*త్రిభిర్లోకై కైస్సముద్యుక్తైస్సేశ్వరైరపిసామరైః॥౧౪॥హృదయంనివృతంతేస్తుసంతాపస్త్యజ్యతామయమ్*ఆగమిష్యతితేభర్తాశీఘ్రంహత్వామృగో త్తమమ్॥౧౫॥నచతస్యస్వరోవ్యక్తంమాయయాకేనచిత్కృతః*గంధర్వనగరప్రఖ్యామాయాసాతస్యరక్షసః॥ ౧౬॥న్యాసభూతాసివైదేహి న్యస్తామయిమహాత్మనా* రామేణత్వంవరారోహేనత్వాంత్యక్తుమిహోత్సహే॥౧౭॥కృతవైరాశ్చవైదేహివయమేతైర్నిశాచరైః*ఖరస్య నిధనాదేవజనస్థానవధంప్రతి॥౧౮॥రాక్షసావివిధావాచోవిసృజంతిమహావనే*హింసావిహారావైదేహినచింతయితుమర్హసి॥౧౯॥ లక్ష్మణేనైవ ముక్తాసాక్రుద్ధాసంరక్తలోచనా*అబ్రవీత్పరుషంవాక్యంలక్ష్మణంసత్యవాదినమ్॥౨౦॥అనార్యాకరుణారంభనృశంసకులపాంసన*అహంతవప్రి యంమన్యేరామస్యవ్యసనంమహత్।రామస్యవ్యసనందృష్ట్వాతేనైతానిప్రభాషసే॥౨౧॥నైతచ్చిత్రంసపత్నేషుపాపంలక్ష్మణయద్భవేత్।త్వద్వి ధేషునృశంసేషునిత్యంప్రచ్ఛన్నచారిషు॥౨౩॥సుదుష్టస్త్వంవనేరామమేకమేకోనుగచ్ఛసి।మమహేతోఃప్రతిచ్ఛన్నఃప్రయుక్తోభరతేనవా॥౨౪ తన్నసిధ్యతిసౌమిత్రేతవవాభరతస్యవా।కథమిందీవరశ్యామంపద్మపత్రనిభేక్షణమ్*ఉపసంశ్రిత్యభర్తారంకామయేయంపృథగ్జనమ్॥౨౫॥సమ క్షంతవసౌమిత్రేప్రాణాంస్త్యక్ష్యేనసంశయః*రామంవినాక్షణమపినహిజీవామిభూతలే॥౨౬॥ఇత్యుక్తఃపరుషంవాక్యంసీతయారోమహర్షణ

౧౫॥*గంధర్వనగరప్రఖ్యేతి॥గంధర్వనగరమింద్రజాలం-యద్వామేఘాదావారోపితం ప్రాసాదవనాదికం-తత్కదాచిద్దృశ్యతే-తద్యథావ్యామోహజనకం-ఏవం చిత్రవస్తురూపేణపరవ్యామోహజనికాకాచిచ్ఛక్తిర్మాయయా-సాతస్యరక్షసోమారీచస్యాస్తి-యయాముహ్యసీత్యర్థః॥౧౭॥కృతవైరాఇతి॥ జనస్థానవధంజనస్య తాకరణరూపంప్రతిఉద్దిశ్య-ఖరస్యనిధనాత్-సంహారాదారభ్యేత్యర్థః-ల్యబ్లోపేపంచమీ-హేకల్యాణివయమేతైర్నిశాచరైః-కృతవైరాః-అస్మాసువైరమాచరి తవంతఇత్యర్థః॥౧౮॥రాక్షసాఇతి॥తస్మాదేవ-హింసావిహారాహింసైవవిహారోయేషాంతేవివిధావాచోవిసృజంతి-ప్రబలానేకరక్షోయుద్ధేప్యప్రతిహతశక్తిసంప న్నస్యశ్రీరామస్యపురతఃస్థాతుమశక్తాః-మాయయావిమోహింసావిహారావివిధావాచోవిసృజంతీతిభావః॥౨౦॥అకార్యేతి॥ అకార్యకరణారంభఅకృత్యకరణోద్యు

తీయాః సీతాపారుష్యేణ ప్రతిపారుష్యాదిరాహిత్యంసూచయతివిజితేంద్రియఇతి॥౨౮॥ఉత్తరమితి ॥అప్రతిరూపంఅత్యంతానుచితం-విముక్తధర్మాఃపరిత్యక్తవి నయాదిధర్మాః.చపలాఃచంచలచిత్తాః - తీక్ష్ణాఃక్రూరహృదయాః భేదకరాఃపరస్పరస్నేహకార్యవిచ్ఛేదకరాః॥ ౩౦॥ఉపశృణ్వంత్వితి॥ మేసాక్షిభూతాఃవనేచ రాః న్యాయవాదీఅహం-త్వయాఅన్యాయంపరుషంయథాఉక్తఃతథాఉపశృణ్వంతు॥౩౧॥ధిక్త్వామితి॥ఉభసర్వతసోరిత్యాదినాధిగ్యోగేద్వితీయా॥౩౨॥౩౫॥ గోదావరీమిత్యాది॥ఆబంధిష్యేఉద్బంధనంకరిష్యామి-విషమేభృగ్వాదివిషమస్థలే-పాతేనేతి శేషః-స్పృశేస్పృశామి॥౩౬॥ఇతీతి॥అప్రశ్యవినింద్య॥౩౭॥తామితి॥ భర్తుర్భ్రాతరంనకించిదువాచేతి-ఆశ్వాసనవ్యాజేనగమనవిళంబంకరోతీతికోపేనేతి శేషః ॥ ౩౯॥తతస్త్వితి॥కించిదితి కోపమిశ్రత్వాత్ కించిత్ప్రణామః-బ హుశోన్వీక్షమాణఇతి-కథమేనామేకాకినీంత్యక్త్వాగమిష్యామీత్యనుశయేనబహుశోన్వీక్షణం-ఆత్మవాన్ ధైర్యవాన్-అస్మిన్సర్గేసార్ధచత్వారింశచ్ఛ్లోకాః॥ ౪౦॥

******* ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - రత్నమేఖలాఖ్యానే - ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే - పంచచత్వారింశస్సర్గః. *******

అథసీతాయాఃలక్ష్మణవిషయపరుషభాషణఫలందర్శయత్యేకాదశభిస్సర్గైః-రావణప్రలోభనమాహషట్చత్వారింశే-తయాపరుషమిత్యాది ॥వికాంక్షన్ అనిచ్ఛ న్నేవ-రామముద్దిశ్యప్రతస్థేనచిరాదివఅవిళంబితమేవ-ఇవశబ్దోవాక్యాలంకారఇతివా-యద్వానచిరాదివ-సీతాత్యాగాసహిష్ణుతయాపాదాపశ్చాదాకర్షతః-రా మప్రాప్తిత్వరాతుపురతఃకర్షతీతీవశబ్దస్యభావః॥౧॥ తదితి ॥ ఆస్థితఃఅవకాశంప్రతీక్షమాణస్థితోదశగ్రీవః - తదేవఅంతరంఅవకాశంఆసాద్యవై దేహింఅభిప

ణమ్ * అబ్రవీల్లక్ష్మణస్సీతాం ప్రాంజలిర్విజితేంద్రియః॥౨౮॥ఉత్తరన్నోత్సహేవక్తుం దైవతంభవతీమమ*వాక్యమప్రతిరూపంతునచిత్రంస్త్రీ షుమైథిలి।స్వభావస్త్వేషనారీణామేవంలోకేషుదృశ్యతే * విముక్తధర్మాశ్చపలాస్తీక్ష్ణాభేదకరాస్స్త్రియః । నసహేహీదృశంవాక్యంవైదేహి జనకాత్మజే* శ్రోత్రయోరుభయోర్మేద్యతప్తనారాచసన్నిభమ్॥౩౦॥ఉపశృణ్వంతుమేసర్వేసాక్షిభూతావనేచరాః* న్యాయవాదీయథా న్యాయముక్తోహంపరుషంత్వయా॥౩౧॥ధిక్త్వామద్యప్రణశ్యత్వంయన్మామేవంవిశంకసే*స్త్రీత్వందుష్టంస్వభావేనగురువాక్యేవ్యవస్థితమ్॥౩౨॥ గమిష్యేయత్రకాకుత్స్థస్స్వస్తితేస్తువరాననే * రక్షంతుత్వాంవిశాలాక్షిసమగ్రావనదేవతాః ॥ ౩౩॥ నిమిత్తానిహిఘోరాణియానిప్రా దుర్భవంతిమే * అపిత్వాంసహరామేణపశ్యేయంపునరాగతః॥౩౪॥ (నవేత్యేతన్నజానామివైదేహిజనకాత్మజే)*లక్ష్మణేనైవముక్తాసారుదంతీ జనకాత్మజా * ప్రత్యువాచతతోవాక్యంతీవ్రంబాష్పపరిప్లుతా॥౩౫॥గోదావరీంప్రవేక్ష్యామివినారామేణలక్ష్మణ * ఆబంధిష్యేథవాత్యక్ష్యేవి షమేదేహమాత్మనః।పిబామ్యహంవిషంతీక్ష్ణంప్రవేక్ష్యామిహుతాశనమ్* నత్వహంరాఘవాదన్యంపదాపిపురుషంస్పృశే॥౩౬॥ఇతిలక్ష్మణమాక్రు శ్యసీతాదుఃఖసమన్వితా * పాణిభ్యాంరుదతీదుఃఖాదుదరంప్రజఘాననహ॥ ౩౭॥ తామార్తరూపాంవిమనారుదంతీంసౌమిత్రిరాలోక్యవిశాలనే త్రామ్।ఆశ్వాసయామాసనచైవభర్తుస్తంభ్రాతరంకించిదువాచసీతా॥౩౯॥తతస్తుసీతామభివాద్యలక్ష్మణఃకృతాంజలిఃకించిదభిప్రణమ్యచ*అ న్వీక్షమాణోబహుశశ్చమైథిలీంజగామరామస్యసమీపమాత్మవాన్॥౪౦॥ ఇతి శ్రీమదారణ్యకాండే - పంచచత్వారింశస్సర్గః.*********

తయాపరుషముక్తస్తుకుపితోరాఘవానుజః । సవికాంక్షన్భృశంరామంప్రతస్థేనచిరాదివ॥ ౧ ॥తదాసాద్యదశగ్రీవఃక్షిప్రమంతరమాస్థితః ।

క్త॥౨౮॥ * విముక్తేతి॥తీక్ష్ణాఃక్రూరహృదయాః ॥ ౩౦ ॥ ఉపశృణ్వంత్వితి॥ మేవాక్యమితిశేషః-వనేచరాఃదేవాఃఅన్యాయంపరుషంత్వయోక్తః॥౩౧॥ ధిగితి॥ త్వంప్రణశ్యనాశంప్రాప్నుహి-యస్మాద్గురువాక్యేవ్యవస్థితంమామేవంవిశంకసే-అతఏవస్త్రీత్వంస్వభావేనదుష్టం॥౩౨॥ పూర్వంధిక్త్వామద్యప్రణశ్యేత్యుక్త్వా రామస్మరణేనతస్యాఃమంగళమాశాస్తేస్వస్తీత్యాదినా॥౩౩॥*అపిత్వామితి॥రామేణసహత్వాంపశ్యేయం-నవేత్యేతన్నజానామీతి-నిమిత్తానాంతాదృశత్వాదితి భావః॥౩౫॥*ఆబంధిష్యేఉద్బంధనంకరిష్యామీతి॥విషమేభృగ్వాదివిషమప్రదేశే॥౩౬॥౩౯॥తతఇతి॥ అభివాద్యనమస్కృత్యఅభిప్రణమ్యప్రహ్వీభూయఅన్వీక్ష మాణఃకథమేనాంరామేణవినాకృత్వాగమిష్యామీత్యాశయేనబహుశోనిరీక్షణం॥౪౦॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం-శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయా మారణ్యకాండవ్యాఖ్యాయాం-పంచచత్వారింశస్సర్గః.***********తయేతి॥నచిరాదివశీఘ్రమేవేత్యర్థః॥౧॥తదేతి॥అంతరంరామలక్ష్మణయోరపసరణరూప

క్రామ అభిముఖ్యేనాజగామ-పరివ్రాజకో భిక్షుః తస్య రూపం లింగం ధారయతీతి పరివ్రాజకరూపధృత్ ॥౨॥ పరివ్రాజకలింగాన్యాహ శ్లక్ష్ణేతి ॥ శిఖీ - అదంతత్వాభావేపి వ్రీహ్యాదిత్వాదినిః-ఛత్రీత్యత్ర వాక్యసంధేరనిత్యత్వేన యణభావః-ఉపానహీత్యత్ర ఇనిరార్షః-యష్టిః త్రిదండం-శిఖిత్వేనసాహచర్యాత్ - అత్రధర్మప్రధానజనకకులనందిన్యాః సీతాయా విశ్వాసాయ ధృతత్వాదిదమేవ యతిలింగమితి దర్శితం-తథాహాంగిరాః-యతేర్లింగం ప్రవక్ష్యామి యేనాసౌ లక్ష్యతే యతిః ॥ బ్రహ్మసూత్రం త్రిదండం చ వస్త్రం జంతునివారణం ॥ శిక్యం పాత్రం బ్రసీ చైవ కౌపీనం కటివేష్టనమ్ ॥ యస్యైతద్విద్యతే లింగం స యతిర్నేతరో యతిరితి ॥ పరివ్రాజకరూపేణేత్యనేన బ్రహ్మసూత్రాదికముక్తం-సముపాగమదితి ప్రతిపాద్యార్థభేదాత్ పునః పునః క్రియాపదప్రయోగః ॥౩॥ తామితి ॥ భ్రాతృభ్యాం రామలక్ష్మణాభ్యాం - మహత్తమ ఇత్యభూతోపమా-సంధ్యాయాం మహతస్తమసోఽసంభవాత్ ॥౪॥ తామితి ॥ గ్రహః అంగారకః శనైశ్చరో వా- స రోహిణీమివ భృశదారుణో రావణస్తామపశ్యత్ -యథా రోహిణ్యాః క్రూరగ్రహవీక్షణం లోకానర్థకరం తథా రావణస్య సీతావీక్షణమితి భావః ॥౫॥ దారుణత్వం ప్రకటయతి-తముగ్రేతి ॥౬॥ శీఘ్రస్రోతా ఇతి ॥ శీఘ్రస్రోతాః శీఘ్రప్రవాహా-వీక్షంతం వీక్షమాణం- స్తిమితమితి క్రియావిశేషణం ॥౭॥ రామస్యేతి ॥ రామస్యాంతరప్రేప్సుః విశ్లేషాన్వేషీ - తదంతరే తస్మిన్నవకాశే- ప్రథమం సీతాముద్దిశ్య గమనం-అథాశ్రమసమీపగమనం-తతః సీతాదర్శనం తతస్సన్నికర్షగమనమితి క్రమః ॥౮॥ అథాభిముఖగమనమాహ అభవ్య ఇతి ॥ అభవ్యః దుర్జనః-భవ్యరూపేణ సుజనరూపేణ-అనుశోచతీమితి-ఆగమశాసనస్యానిత్యత్వాన్నుమభావః ॥౯॥ స ఇతి ॥ పాపః అంతః పాపాత్మా-భవ్యరూపేణ బాహ్యకారేణోపలక్షితః ॥౧౦॥ శుభామిత్యాది ॥ బాష్పశోకాభిపీడితాం రామార్తస్వరశ్రవణేన బాహ్యాభ్యంతరాసౌస్థ్యవతీం- పీతకౌశేయం వస్త్రమితి పీతకౌశేయవాసినీం-ణిన్యంతాత్ ఙీప్ -అభ్యగచ్ఛత పూర్వస్మాదపి సన్నికర్షం ప్రాప్తః ॥౧౨॥ స ఇతి ॥ బ్రహ్మఘోషం ఉపనిషదమావర్తయేదిత్యుక్తపరివ్రాజకోచిత వేదఘోషం-ప్రశ్రితం వినయాన్వితం-రహితే విజనప్రదేశే ॥౧౩॥ తామితి ॥ లోకేషూత్తమాం స్త్రియమిత్యన్వయః-ప్రశ్రితం వాక్యమబ్రవీదిత్యస్యైవ వివరణం ప్రశశంసేతి ॥౧౪॥ కాత్వమితి ॥ కాంచనవర్ణాభే కాంచనవర్ణతుల్యవర్ణే-కమలానాం మాలాం బిభ్రతీ పద్మినీవ స్థితా-పద్మతుల్యముఖనయనపాణిపాదవిశిష్టత్వాదితి భావః ॥౧౫॥ హ్రీః

అభిచక్రామ వైదేహీం పరివ్రాజకరూపధృత్ ॥౨॥ శ్లక్ష్ణకాషాయసంవీతః శిఖీ ఛత్రీ ఉపానహీ । వామే చాంసేఽవసజ్యాథ శుభే యష్టికమండలూ ॥ పరివ్రాజకరూపేణ వైదేహీమన్వపద్యత ॥౩॥ తామాససాదాతిబలో భ్రాతృభ్యాం రహితాం వనే ॥ రహితాం చంద్రసూర్యాభ్యాం సంధ్యామివ మహత్తమః ॥౪॥ తామపశ్యత్తతో బాలాం రామపత్నీం యశస్వినీమ్ ॥ రోహిణీం శశినా హీనాం గ్రహవద్భృశదారుణః ॥౫॥ తముగ్రతేజఃకర్మాణం జనస్థానరుహా ద్రుమాః ॥ సమీక్ష్య న ప్రకంపంతే న ప్రవాతి చ మారుతః ॥౬॥ శీఘ్రస్రోతాశ్చ తం దృష్ట్వా వీక్షంతం రక్తలోచనమ్ ॥ స్తిమితం గంతుమారేభే భయాద్గోదావరీ నదీ ॥౭॥ రామస్య త్వంతరప్రేప్సుర్దశగ్రీవస్తదంతరే ॥ ఉపతస్థే చ వైదేహీం భిక్షురూపేణ రావణః ॥౮॥ అభవ్యో భవ్యరూపేణ భర్తారమనుశోచతీమ్ ॥ అభ్యవర్తత వైదేహీం చిత్రామివ శనైశ్చరః ॥౯॥ స పాపో భవ్యరూపేణ తృణైః కూప ఇవావృతః ॥ అతిష్ఠత్ప్రేక్ష్య వైదేహీం రామపత్నీం యశస్వినీమ్ ॥౧౦॥ శుభాం రుచిరదంతోష్ఠీం పూర్ణచంద్రనిభాననామ్ ॥ ఆసీనాం పర్ణశాలాయాం బాష్పశోకాభిపీడితామ్ ॥ స తాం పద్మపలాశాక్షీం పీతకౌశేయవాసినీమ్ ॥ అభ్యగచ్ఛత వైదేహీం దుష్టచేతా నిశాచరః ॥౧౨॥ స మన్మథశరావిష్టో బ్రహ్మఘోషముదీరయన్ ॥ అబ్రవీత్ప్రశ్రితం వాక్యం రహితే రాక్షసాధిపః ॥౧౩॥ తాముత్తమాం స్త్రియం లోకే పద్మహీనామివ శ్రియమ్ ॥ విభ్రాజమానాం వపుషా రావణః ప్రశశంస హ ॥౧౪॥ కా త్వం కాంచనవర్ణాభే పీతకౌశేయవాసిని ॥ కమలానాం శుభాం మాలాం పద్మినీవ హి బిభ్రతీ ॥౧౫॥ హ్రీః కీర్తిః శ్రీః శుభా లక్ష్మీరప్స

మవకాశమిత్యర్థః - అభిచక్రామ వైదేహీం - వైదేహీమన్వపద్యత-తామాససాదాతిబలః ఉపతస్థే స వైదేహీం- అభ్యగచ్ఛత వైదేహీమిత్యేతాః క్రియాః ప్రత్యేకప్తివిశేషవివక్షయా పునః పునః ప్రయుజ్యంతే ॥౨॥ టీ ॥ శ్లక్ష్ణేతి ॥ శిఖిత్వాదివిశేషణైః త్రిదండీతి వ్యజ్యతే-తదుక్తం భారతే-త్రిదండీ సకమండలురితి ॥౪॥ తామితి ॥ గ్రహవదంగారకాదివత్ - తదంతరే తస్మిన్నవకాశే ॥౮॥ అభవ్య ఇతి ॥ భవ్యరూపేణ సాధురూపేణోపలక్షితః ॥౧౦॥ శుభామితి ॥ బాష్పశోకాభిపీడితాం బాష్పైః శోకేన చ అభిపీడితాం ॥౧౨॥ స ఇతి ॥ బ్రహ్మఘోషం పరివ్రాజకవేషోచితం వేదఘోషం - రహితే రామలక్ష్మణాభ్యాం రహితే సమయే ॥౧౪॥ టీ ॥ కాత్వమిత్యాది ప్రశ్నత్రయం

తి॥హ్రీః-విష్ణుపత్నీ భూమిః-హ్రీశ్చ తే లక్ష్మీశ్చ పత్న్యావితి శ్రుతేః। శ్రీః కమలా-లక్ష్మీః కాంత్యధిష్ఠానదేవతా-రతిః మన్మథస్త్రీ-స్వైరచారిణీ స్వతంత్రా ॥౧౬॥ సమా ఇతి॥సమాః వైషమ్యరహితాః-శిఖరాణి అగ్రాణి ప్రశస్తాని సంతీతి శిఖరిణః-ప్రశంసాయామినిః కుందకుట్మలవత్ ప్రశస్తాగ్రా ఇత్యర్థః-స్నిగ్ధాః మసృణాః రక్తాంతే రక్తరేఖాయుక్తాంతే-జఘనం కటిపురోభాగః॥ని॥పశ్చాన్నితంబః స్త్రీకట్యాః క్లీబే తు జఘనం పురః ఇత్యమరః॥౧౮॥ఏతావితి॥ఉపచితౌ ఉన్నతౌ-వృత్తౌ వర్తులౌ-సంహతౌ అన్యోన్యసంశ్లిష్టౌ-సమ్యక్ ప్రకృష్టం వల్గితం చలనం యయోస్తౌ సంప్రవల్గితౌ గురుత్వేన త్వాభ్యాం కించిచ్చలంతౌ వివక్షితావిత్యర్థః-పీనోన్నతముఖౌ-క్వచిత్ స్తనయోః పీనత్వేఽప్యగ్రే నౌన్నత్యం పీనత్వం చ న స్తః-తథా న భవత ఇమౌ-కింతు పీనం ఉన్నతం చ ముఖం యయోస్తౌ-కాంతౌ కామ్యమానౌ-మణిప్రవేకాభరణౌ మణిప్రవేకాః మణిశ్రేష్ఠాః॥ని॥ప్రవేకానుత్తమోత్తమా ఇత్యమరః। తే మాలాత్మకాః ఆభరణం యయోస్తౌ-రుచిరౌ శోభమానౌ-సూక్ష్మతరకాశేయోత్తరీయచలనవశేన హారాద్యుత్థః ప్రకారో దురాత్మనా వర్ణ్యతే॥౧౯॥చారుస్మితే ఇతి॥చారవో దంతా యస్యాస్సా చారుదతీ-అగ్రాంతదంతస్య దత్రాదేశః- ఛందోవద్భావేన ఛందసి చేతి సూత్రేణ సమాసాంతో దంతస్య దత్రాదేశో వా-ఉగితశ్చేతి జీప్-సమా ఇత్యాదినా పూర్వోక్తస్య సామాన్యోక్తిరియం చారుస్మితత్వనిర్వాహాయ-విలాసోఽంభస్థానీయం-అతోనన్యా నోపమా॥౨౦॥కరాంతేతి॥కరాంతేన కరతలాంగుష్ఠప్రదేశినీచక్రమానేన మితం పరిచ్ఛిన్నం మధ్యం యస్యాస్సా-సంహతస్తనీతి- పూర్వం సంహతావిత్యుక్తకల్పేఽపి పునరుక్తిః దుర్లభలక్షణత్వవిస్మయేన॥౨౧॥నైవేతి॥ఏవం రూపా-దేవీ దేవస్త్రీ-దేవలోకేన దృష్టా- ఏవముత్తరత్రాపి యోజ్యం-నారీ మనుష్యస్త్రీ॥౨౨॥రూపమితి॥లోకేష్వగ్ర్యం శ్రేష్ఠం-రూపం లావణ్యం రూపాదీని కాంతారవాసశ్చ ఉన్మాదయంతి-పరస్పరవిరుద్ధత్వాత్ కిమత్ర తవాగమనమితి నిర్ణయబుద్ధిం న జనయంతీత్యర్థః॥౨౩॥ సేతి॥ప్రతిక్రామ ప్రతినివర్తస్వ-నిలయమితి శేషః-వస్తుం స్థాతుం॥౨౪॥ప్రాసాదాగ్రాణీతి॥సంపన్నాని సమృద్ధాని-ఆచరితుం సంచరితుం॥౨౫॥వరమితి॥వరం శ్రేష్ఠం మాల్యాది త్వద్యుక్తం తవ యోగ్యం మన్యే-న తు యాదృశ తాదృశం-ఏవముత్తరత్రాపి-యద్వా మాల్యాదికం త్వద్యుక్తం త్వత్సంబద్ధం సత్ వరం ప్రశస్తం భవతీతి మన్యే॥౨౬॥కా త్వమితి॥త్వం మే దేవతా దేవస్త్రీతి ప్రతిభాసి-తత్ర కా త్వం కిం రుద్రాణాం సంబంధినీ-ఉత మరుతాం - ఆహోస్విద్వసూనాం సంబంధినీ-వాకారస్సముచ్చయార్థః-తేన కిమాదిత్యానామిత్యపి సిద్ధ్యతి॥౨౭॥తత్రాపి సంశయనివృత్తిమాహ- నేహేతి॥౨౮॥భయహేత్వంతరమాహ ఇహేతి

రావా శుభాననే * భూతిర్వా త్వం వరారోహే రతిర్వా స్వైరచారిణీ ॥౧౬॥ సమాశ్శిఖరిణస్స్నిగ్ధాః పాండురా దశనాస్తవ * విశాలే విమలే నేత్రే రక్తాంతే కృష్ణతారకే। విశాలం జఘనం పీనమూరూ కరికరోపమౌ ॥౧౮॥ ఏతావుపచితౌ వృత్తౌ సంహతౌ సంప్రవల్గితౌ। పీనోన్నతముఖౌ కాంతౌ స్నిగ్ధతాలఫలోపమౌ * మణిప్రవేకాభరణౌ రుచిరౌ తే పయోధరౌ ॥౧౯॥ చారుస్మితే చారుదతి చారునేత్రే విలాసిని * మనో హరసి మే కాంతే నదీకూలమివాంభసా ॥౨౦॥ కరాంతమితమధ్యాసి సుకేశీ సంహతస్తనీ ॥౨౧॥ నైవ దేవీ న గంధర్వీ న యక్షీ న చ కిన్నరీ। నైవంరూపా మయా నారీ దృష్టపూర్వా మహీతలే ॥౨౨॥ రూపమగ్ర్యం చ లోకేషు సౌకుమార్యం వయశ్చ తే। ఇహ వాసశ్చ కాంతారే చిత్తమున్మాదయంతి మే ॥౨౩॥ సా ప్రతిక్రామ భద్రం తే న త్వం వస్తుమిహార్హసి। రాక్షసానామయం వాసో ఘోరాణాం కామరూపిణామ్ ॥౨౪॥ ప్రాసాదాగ్రాణి రమ్యాణి నగరోపవనాని చ। సంపన్నాని సుగంధీని యుక్తాన్యాచరితుం త్వయా ॥౨౫॥ వరం మాల్యం వరం భోజ్యం వరం వస్త్రం చ శోభనే। భర్తారం చ వరం మన్యే త్వద్యుక్తమసితేక్షణే ॥౨౬॥ కా త్వం భవసి రుద్రాణాం మరుతాం వా వరాననే। వసూనాం వా వరారోహే దేవతా ప్రతిభాసి మే ॥౨౭॥ నేహ గచ్ఛంతి గంధర్వా న దేవా న చ కిన్నరాః। రాక్షసానామయం వాసః కథం ను త్వమిహాగతా ॥౨౮॥ ఇహ శాఖామృగాస్సింహా ద్వీపివ్యాఘ్రమృగాస్తథా। ఋక్షాస్తరక్షవః కంకాః కథం తేభ్యో న

సహాసల్లాపార్థః-న త్వజ్ఞాతజ్ఞానార్థం॥౧౫॥హ్రీరితి॥హ్రీప్రభృతయో విష్ణుశక్తివిశేషాః॥౧౬॥ సమా ఇతి॥సమాః ఏకాకారాః శిఖరిణః శిఖరాణి అగ్రాణి ప్రశస్తాని సంతీతి తథా॥౧౮॥ * ॥టీ॥మణిప్రవేకః మణిశ్రేష్ఠః॥౧౯॥ * మనో హరసీతి॥నదీకర్త్రీ అంభసా కూలం స్వకూలమేవ॥౨౦॥కరాంతేతి॥ కరాంతమితమధ్యా ముష్టిగ్రాహ్యమధ్యా॥౨౨॥రూపమితి॥రూపాదీని త్రీణి చిత్తమున్మాదయంతి మనః క్షోభం జనయంతి॥౨౩॥ సేతి॥ప్రతిక్రామ నిర్యాహి॥౨౪॥ ప్రాసాదేతి॥సంపన్నాని రాజభోగ్యైరితి శేషః ॥ ౨౫ ॥వరమితి॥మాల్యాదీని త్వయా ఆచరితుముపభోక్తుం యుక్తానీతి పూర్వేణాన్వయః ॥ ౨౮ ॥టీ ॥ ఇహేతి॥ద్వీపినో బిందువ్యాఘ్రాః ॥

టీ॥ శాఖామృగాః వానరాః. ద్వీపంచర్మ తద్యోగాత్ ద్వీపినో బాలవ్యాఘ్రాః వ్యాఘ్రభిన్నా ఇతి వ్యాఘ్రాః ద్వీపవ్యపేతయా కించిన్మహాంతో మృగా - తరక్షవో వృకాద నాః మహావ్యాఘ్రాః - నబిభ్యసి నబిభేషి - కంకాః మాంసాదాః - భయంకరాకృతయః పక్షివిశేషాః॥ ౨౯॥ మదేతి॥ పంచమ్యర్థే షష్ఠీ - తరస్వినాం బలవతాం॥ ౩౦॥ కాసీతి॥ కాసి కిన్నామధేయాసి - కస్య సంబంధినీ - కుతః కస్మాద్దేశాదాగతాసి॥ ౩౧॥ ఇతీతి॥ ద్విజాతివేషేణ సన్న్యాసివేషేణ - హితం సహితం - సత్క్రియతే ఏభిరితి సత్కారాః పూజాద్రవ్యాణి తైః॥ ౩౨॥ ఉక్తం వివృణోతి ఉపనీయేతి॥ పాద్యేన పాదోదకేన - అభినిమంత్ర్య సత్కృత్య - తదా పాద్యప్రదానానంతరం - సిద్ధమిత్యేవాబ్రవీత్ పక్వాన్నం సిద్ధమిత్యబ్రవీత్॥ ౩౩॥ ఉక్తమర్థం సగ్రాంతశ్లోకాభ్యాం వివృణోతి॥ ద్విజాతీత్యాది॥ ద్విజాతివేషేణ సమాగతం - పాత్రం అలాబుప్రభృతి ష్వేకం - కుసుంభం మహారజనాఖ్య రంజకద్రవ్యవిశేషరక్తం వస్త్రం - తేన రక్తమితి ప్రాప్తస్యాణో లోప ఆర్షః - యద్వా కుసుంభః కమండలుః॥ ని॥ స్యాన్మహారజనే క్లీబం కుసుంభం కరకేపుమానిత్యమరః। తముభయధారిణం - అపాయే అపహరణే అనర్థకరణే వా దర్శనం బుద్ధిర్యస్య తం - అతఏవ ఉద్వేష్టుం భోజయితుమశక్యం తం సమీక్ష్య మైథిలీ - బ్రాహ్మణవత్ బ్రాహ్మణేన సదృశం యథా భవతి తథా - న్యమంత్రయత్ - బ్రాహ్మణాతిథివన్నిమంత్రితవతీత్యర్థః - యద్వా బ్రాహ్మణవత్ బ్రాహ్మణార్హం - తదర్హమితి వతిః - యద్వా మైథిలీ జనకకులజాతతయా తద్వ్యవహారపరిపాటీవిజ్ఞా తకపటవేషాపి సన్న్యాసివేషధారణమాత్రేణ - ఉద్వేష్టుం ద్వేషం కర్తుం అశక్యం తం న్యమంత్రయత్ - కాషాయదండమాత్రేణ యతిః పూజ్య ఇత్యసంశయ ఇతి వచనాదితి భావః॥ ౩౪॥ సత్కారప్రకారమాహ ఇయమితి॥ ఇయం బ్రసీ మునీనామాసనం ఆస్యతాం - త్వదర్థం సిద్ధం పక్వం ఇదం వనజాతం కందమూలఫలాదికం - ఇహ స్థలే - అవ్యగ్రముపభుజ్యతాం - ఇతికరణస్య ఉత్తరశ్లోకేనాన్వయః - నిమంత్ర్యమాణ ఇతి - ఇతి ప్రతిపూర్ణభాషిణీం సర్వం సంపన్నమిత్యతథ్యమేవ క్తవ్యం వచనం భాషమాణాం - ధృతం ధీరం యథా తథా - మనోవిశేషణం వా - తస్యాహరణే మనస్సమర్పయత్ - నిహితవాన్॥ ౩౫॥ తత ఇతి॥ సువేషం శోభనాకారం - ప్రతీక్షమాణా ప్రతిపాలయంతీ - వివీక్షమాణా వివిధమీక్షమాణా - హరితం శ్యామం॥ ౩౬॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరా

బిభ్యసి॥ ౨౯॥ మదాన్వితానాం ఘోరాణాం కుంజరాణాం తరస్వినామ్। కథమేకా మహారణ్యే న బిభేషి వరాననే॥ ౩౦॥ కాసి కస్య కుతశ్చ త్వం కిన్నిమిత్తం చ దండకాన్। ఏకా చరసి కల్యాణి ఘోరాన్ రాక్షససేవితాన్॥ ౩౧॥ ఇతి ప్రశస్తా వైదేహీ రావణేన దురాత్మనా। ద్విజాతివేషేణ హి తం దృష్ట్వా రావణమాగతమ్ * సర్వైరతిథిసత్కారైః పూజయామాస మైథిలీ॥ ౩౨॥ ఉపనీయాసనం పూర్వం పాద్యేనాభినిమంత్ర్య చ * అబ్రవీత్సిద్ధమిత్యేవ తదా తం సౌమ్యదర్శనమ్॥ ౩౩॥ ద్విజాతివేషేణ సమీక్ష్య మైథిలీ సమాగతం పాత్రకుసుంభధారిణమ్। అశక్యముద్వేష్టుముపాయదర్శనం న్యమంత్రయద్బ్రాహ్మణవత్తదాంగనా॥ ౩౪॥ ఇయం బ్రసీ బ్రాహ్మణ కామమాస్యతామిదం చ పాద్యం ప్రతిగృహ్యతామితి। ఇదం చ సిద్ధం వనజాతముత్తమం త్వదర్థమవ్యగ్రమిహోపభుజ్యతామ్ * నిమంత్ర్యమాణః ప్రతిపూర్ణభాషిణీం నరేంద్రపత్నీం ప్రసమీక్ష్య మైథిలీమ్। ప్రసహ్య తస్యా హరణే ధృతం మనస్సమర్పయత్స్వాత్మవధాయ రావణః॥ ౩౫॥ తతస్సువేషం మృగయాగతం పతిం ప్రతీక్షమాణా సహలక్ష్మణం తదా। వివీక్షమాణా హరితం దదర్శ తన్మహద్వనం నైవ తు రామలక్ష్మణౌ॥ ౩౬॥ ఇతి శ్రీమదారణ్యకాండే - షట్చత్వారింశస్సర్గః.

౩౧॥ ఇతీతి॥ ప్రశస్తా ప్రశంసితా॥ ౩౨॥ ఉపనీయేతి॥ ఆతిథ్యకరణేన అఘ్ర్యాద్యనంతరం పక్వాన్నం సిద్ధం భూతమిత్యాదిశబ్దైః బ్రూయాదితి శాస్త్రాత్ తథైవాబ్రవీదిత్యర్థః॥ ౩౩॥ ద్విజాతివేషేణేతి॥ పాత్రకుసుంభధారిణం పాత్రమలాబుప్రభృతి ష్వేకం - కుసుభం రక్తవస్త్రం కుసుంభశబ్దేన రక్తివర్ణలక్షణా వా - అపాయదర్శనమపాయే అపహరణే అనర్థకరణే వా దర్శనం బుద్ధిర్యస్య తం - ఉద్వేష్టుం భోజయితుం - యద్వా అతిథిత్వాద్ద్వేషం కర్తుమశక్యం - బ్రాహ్మణవత్ బ్రాహ్మణేన సదృశం యథా భవతి తథా న్యమంత్రయత్ - బ్రాహ్మణాతిథిమివ నిమంత్రితవతీత్యర్థః॥ ౩౪॥ ఇయమితి॥ బ్రసీయత్యాసనం సిద్ధం పక్వం - వనజాతం వనోద్భూతం కందమూలాది త్వదర్థముపకల్పితమితి శేషః (టీ) యతీనాం పూజనం కార్యం స్త్రియా వా పురుషేణ వేత్యుక్తత్వాత్సీతా తమపూజయదితి భావః * నిమంత్ర్యమాణ ఇతి॥ ప్రతిపూర్ణభాషిణీం సర్వమన్నం పక్వమితి భాషమాణాం॥ ౩౫॥ తత ఇతి॥ హరితం శ్యామం॥ టీ॥ తత ఇతి॥ హరితం దిశం - ఫలశ్రుతిః. స్కాందే - సీతారావణసంవాదం యే శృణ్వంతి నరోత్తమాః। న తేషాం పాపరాశిభ్యః పీడాలోకే భవిష్యతి॥ ౩౬॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం

రామాయణభూషణే - రత్నమేఖలాఖ్యానే - ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే - షట్చత్వారింశస్సర్గః. **

అథ మైథిలీ ఆర్జవేన స్వస్వరూపముక్త్వా రావణాన్ ఆర్జవదర్శనేన స్వపాతివ్రత్యానురూపం తముపాలభత - రావణేనేత్యాది॥ జిహీర్షతా హర్తుమిచ్ఛతా - తేన కాపట్యేన పృష్టాపి యతిచిహ్నం పురస్కృత్య స్వయాథాత్మ్యముక్తవతీతి భావః॥౧॥ యతివేషం ప్రత్యాత్మవంశం సాకిమర్థముక్తవతీత్యత ఆహ - బ్రాహ్మణశ్చేతి॥౨॥ కాసీత్యస్యోత్తరమాహ దుహితేతి॥ కస్యేత్యస్యోత్తరమాహ రామేతి॥౩॥ కుతశ్చేదిత్యాదేరుత్తరమాహ ఉషిత్వేత్యాదినా॥ వివాహానంతరం - ఇక్ష్వాకూణాం నివేశనే అయోధ్యాయాం ద్వాదశ సమాః ద్వాదశవత్సరానుషిత్వా - తత్ర సర్వకామసమృద్ధినీ - కామ్యంత ఇతి కామాః భోగోపకరణస్రక్చందనాదీని. తేషాం సమృద్ధం సమృద్ధిః - భావే నిష్ఠా - తద్వతీ సతీ. మానుషాన్ భోగాన్ రతిక్రీడాః - అగ్ర్యత్వాయ మానుషానిత్యుక్తం - వస్తుతస్స్వయం దివ్యభోగపరతయా మానుషానిత్యవశముక్తవతీ - యద్వా మానుషాన్ మనుష్యత్వేనావతీర్ణరామకృతాన్ భోగాన్ - అమానుషానితి వాచ్ఛేదః - మనుష్యదుర్లభాన్ దివ్యాన్ భోగానిత్యర్థః - భుంజానా అభవమితి శేషః - సర్వకామసమృద్ధిని ఇతి సప్తమ్యంతపాఠే - సర్వకామసమృద్ధిని ఇక్ష్వాకూణాం ఇక్ష్వాకువంశ్యస్య రామస్య - పూజాయాం బహువచనం. వ్రీడయా భర్తృనామాగ్రహణం. నివేశనే గృహే ద్వాదశ సమాః ద్వాదశవత్సరాన్ - అత్యంతసంయోగే ద్వితీయా - అమానుషాన్ భోగాన్ భుంజానా అనుభవంతీ సతీ ఉషిత్వా ఉషితవత్యస్మి - వ్యత్యయేన క్త్వాప్రత్యయః॥౪॥ తత ఇతి॥ రాజా దశరథః అమంత్రయత అకథయత్ - రాజమంత్రిభిః మంత్రిరాజైః - మంత్రిశ్రేష్ఠైరితి యావత్ - రాజదంతాదిత్వాత్ పరనిపాతః॥౫॥ తస్మిన్నితి॥ తస్మిన్ రామాభిషేచనే - సంభ్రియమాణే ఆరభ్యమాణే సతి - ఆర్యా పూజ్యా - మమ శ్వశ్రూరిత్యర్థః - సా ప్రసిద్ధా - కైకేయీ వరం యాచత అయాచత॥౬॥ కం వరం కమయాచతేత్యత్రాహ - ప్రతిగృహ్యేతి సార్ధశ్లోక ఏకాన్వయః॥ కైకేయీ - మే శ్వశురం స్వస్య భర్తారం - సత్యసంధం సత్యప్రతిజ్ఞం - నృపోత్తమం దశరథం - సుకృతేన ప్రతిగృహ్య ధర్మేణ శాపయిత్వా. యద్వా సుకృతేనోపకారేణ - ప్రతిగృహ్య వశీకృత్య - స్వకృతప్రాణప్రదానోపకారస్మరణేన రాజానం వశీకృత్యేత్యర్థః - మమ భర్తుః ప్రవ్రాజనం భరతస్యాభిషేచనమిత్యేవంరూపౌ ద్వౌ వరావయాచత॥౭॥ నాద్యేతి॥ పాస్య ఇత్యత్ర నేపదమార్షం - ఏషః అభిషేకః॥౮॥ ఇతీతి॥ మానదః బహుమానప్రదః - అన్వర్థైః అర్థానుగతైః - సంప్రయోజనైరితి యావత్ - ఉపభోగక్షమైరిత్యర్థః - అర్థైః సువర్ణరత్నాదిభిః - కైకేయీమయాచత - వరద్వయప్రతినిధిత్వేనైతానర్థాన్ ప్రతిగృహాణేతి ప్రార్థయామాసేత్యర్థః - సా తాం యాచ్ఞాం నచకార నాంగీచకార ॥౯॥ వస్తుతో మమ భర్తా ప్రవ్రాజనాయోగ్యః బాలత్వాత్ గుణవత్త్వాచ్చేత్యాహ మమ భర్తేతి ॥ పంచోత్తరా వింశతిః పంచవింశతిః - వయసా పంచవింశతివర్షాణ్యహా

రావణేన తు వైదేహీ తథా పృష్టా జిహీర్షతా। పరివ్రాజకలింగేన శశంసాత్మానమంగనా॥౧॥ బ్రాహ్మణశ్చాతిథిశ్చాయమనుక్తో హి శపేత మామ్। ఇతి ధ్యాత్వా ముహూర్తం తు సీతా వచనమబ్రవీత్॥౨॥ దుహితా జనకస్యాహం మైథిలస్య మహాత్మనః। సీతా నామ్నాస్మి భద్రం తే రామభార్యా ద్విజోత్తమ॥౩॥ ఉషిత్వా ద్వాదశ సమా ఇక్ష్వాకూణాం నివేశనే। భుంజానా మానుషాన్ భోగాన్ సర్వకామసమృద్ధినీ॥౪॥ తతస్త్రయోదశే వర్షే రాజామంత్రయత ప్రభుః। అభిషేచయితుం రామం సమేతో రాజమంత్రిభిః॥౫॥ తస్మిన్ సంభ్రియమాణే తు రాఘవస్యాభిషేచనే। కైకేయీ నామ భర్తారమార్యా సా యాచతే వరమ్॥౬॥ ప్రతిగృహ్య తు కైకేయీ శ్వశురం సుకృతేన మే। మమ ప్రవ్రాజనం భర్తుర్భరతస్యాభిషేచనమ్* ద్వావయాచత భర్తారం సత్యసంధం నృపోత్తమమ్॥౭॥ నాద్య భోక్ష్యే న చ స్వప్స్యే న పాస్యే చ కథంచన* ఏష మే జీవితస్యాంతో రామో యద్యభిషిచ్యతే ॥౮॥ ఇతి బ్రువాణాం కైకేయీం శ్వశురో మే స మానదః* అయాచతార్థైరన్వర్థైర్న చ యాచ్ఞాం చకార సా॥౯॥ మమ భర్తా మహాతేజా వయసా పం

మారణ్యకాండవ్యాఖ్యాయాం - షట్చత్వారింశస్సర్గః.******॥౫॥ తస్మిన్నితి॥ రాఘవస్యాభిషేకోపయుక్తసంభార ఇత్యర్థః - సంభ్రియమాణే సంపాద్యమానే కైకేయీ నామ మమార్యా పూజ్యా శ్వశ్రూః యాచతే అయాచత - అనార్యా యాచతే వరమితి క్వచిత్పాఠః॥౬॥ ప్రతిగృహ్యేతి॥ మే శ్వశురం సుకృతేన ధర్మేణ శాపయిత్వా అయాచత॥౭॥ ఇతీతి॥ అర్థైరన్వర్థైః అర్థైః సువర్ణరత్నాదిభిః - అన్వర్థైరనుగతార్థైః - సంప్రయోజనైః - ఉపభోగక్షమైరిత్యర్థః (టీ) యాచ్ఞాం - అంజలిం కర్త్రీం కైకేయీత్యాదిప్రార్థనాం॥౯॥ సకలదివ్యభోగానుభవకాలే కైకేయీవంచితరాజ్ఞా వయం ప్రేషితా ఇత్యాశయేనాహ॥ మమ భర్తేతి॥ భ ఇతి గాయత్ర్యాః నవమా

తితిపంచవింశకః-వింశతిత్రింశద్భ్యాం డ్వునసంజ్ఞాయామిత్యాహీనయోర్డ్వున్ ప్రత్యయః-సంఖ్యాపూర్వపదానాంతదంతగ్రహణమలుకీతితదంతవిధిః-పంచవింశ తివర్ష ఇత్యర్థః-వయఃపరిమాణం వనగమనకాలికం - మమజన్మనిసతివర్షాణ్యష్టాదశేతిగణ్యతే-రామస్యజన్మారభ్యద్వాదశైవ విశ్వామిత్రగమనం-తదనంత రంవై దేహ్యాసహనగరేద్వాదశవర్షాణివాసంకృతవాన్-తతఃపరంత్రయోదశైవవర్షేయావరాజ్యాభిషేకారంభః తతశ్చవనప్రవేశసమయేరామఃపంచవింశ తివర్షః-తతోమునీనామాశ్రమేషుదశవత్సరాః పంచవట్యాంత్రయఃవనవాసస్యచతుర్దశేవర్షేసీతాహరణం-సీతాయాశ్చభూగర్భాదావిర్భావానం తరంమిథిలాయాంషట్సంవత్సరాః-తతోవివాహానంతరమయోధ్యాయాంద్వాదశ-ఇత్యేవమష్టాదశవర్షాగతావనవాసారంభఇత్యుక్తం-విస్తరేణాయమర్థఃషో డశవర్షోఽయమిత్యత్రప్రత్యపాది-ఇదానీంతురామః-అష్టత్రింశద్వర్షః-మమత్వేకత్రింశద్వర్షాగతాః-ఇదానీంతుద్వాత్రింశోవర్షోవర్తతే - అస్మిన్శ్లోకే మమభర్తేత్యత్రభకారోగాయత్ర్యానవమాక్షరం-అష్టసహస్రశ్లోకాగతాః॥౧౦॥ఏవంవనవాసాయోగ్యంవయఇత్యుక్త్వాగుణవత్తయాప్రవ్రాజనానర్హ త్వమాహ.రామేతీతి॥గుణవాన్ సౌశీల్యవాన్॥౧౧॥ఏవంభూతస్యప్రవ్రాజనందశరథదోషకృతమిత్యాహకామార్తఇతి॥నాభ్యషేచయత్-కైకేయీసంమతింవి నేతిశేషః-తత్రహేతుః ప్రియకామార్థమితి-ప్రియకరణకామాయ-ప్రతిజ్ఞాతకైకేయీప్రియకరణనిర్వాహాయేత్యర్థః-తవప్రియంకరిష్యామీతిప్రథమప్రతిజ్ఞాకర ణే హేతుః కామార్తఇతి-కామార్తతయాప్రథమంతవయత్ప్రియంతత్కరిష్యామీతిప్రతిజ్ఞాయపశ్చాద్రామప్రవ్రాజనేతయావృతేప్రతిజ్ఞాభంగంకతుమశక్తః మోనాభ్యషేచయదిత్యర్థః॥౧౨॥అభిషేకాయేతి॥సామాన్యతఆహ్వానేనాభిషేకాయభవితుమర్హసీతిమదాహ్వానమిత్యాగతమిత్యర్థః- ధృతంధైర్యయుక్తమి తిక్రియావిశేషణం॥౧౩॥తవేత్యాదిశ్లోకద్వయమేకాన్వయం॥త్వద్విషయేపిత్రాసమాజ్ఞప్తంసమాజ్ఞాపనం-మమవాక్యతఃశృణు - ఇదంరాజ్యంభరతాయప్రదాత వ్యం-తదర్థంత్వయానవపంచచవర్షాణి-చతుర్దశవర్షాణీత్యర్థః-వనేవస్తవ్యం-తదర్థంప్రవ్రజ-అనృతాత్ ప్రతిజ్ఞాభంగరూపాత్॥౧౪॥తథేతి॥అకుతోభ యః రాజ్యత్యాగవనవాసాభ్యాంభయరహితః॥౧౫॥దృఢవ్రతఇత్యుక్తముపపాదయతిదద్యాదితి॥ధ్రువంనిశ్చలం-అనుత్తమంఅవశ్యపరిపాలనీయం॥ తనిశ్లోకి॥ ద

చవింశకః* అష్టాదశహివర్షాణిమమజన్మనిగణ్యతే॥౧౦॥ రామేతిప్రథితోలోకేగుణవాన్ సత్యవాన్ శుచిః*విశాలాక్షోమహాబాహుస్సర్వభూ తహితేరతః॥౧౧॥ కామార్తస్తుమహాతేజాఃపితాదశరథస్స్వయమ్*కైకేయ్యాః ప్రియకామార్థంతంరామంనాభ్యషేచయత్॥౧౨॥ అభిషే కాయతుపితుస్సమీపంరామమాగతమ్*కైకేయీమమభర్తారమిత్యువాచధృతంవచః॥౧౩॥తవపిత్రాసమాజ్ఞప్తంమమేదంశృణురాఘవ * భర తాయప్రదాతవ్యమిదంరాజ్యమకంటకమ్ । త్వయాహిఖలువస్తవ్యంనవవర్షాణిపంచచ * వనేప్రవ్రజకాకుత్స్థపితరంమోచయానృతాత్॥ ౧౪॥తథేత్యుక్త్వాచతాంరామః కైకేయీమకుతోభయః * చకారతద్వచస్తస్యామమభర్తాదృఢవ్రతః॥ ౧౫ ॥దద్యాన్నప్రతిగృహ్ణీయాత్స

తురంమమభర్తేత్యస్యశ్లోకస్యభఇత్యనేనతృతీయాక్షరేణసంగ్రహోతి* మమభర్తామహాతేజావయసాపంచవింశకః-అష్టాదశహివర్షాణిమమజన్మనిగణ్యతే -ప తద్వనప్రవేశసమయమధికృత్యోచ్యతే - వనప్రవేశసమయేమమభర్తావయసా పంచవింశకః పంచవింశతివార్షికః - మమజన్మని - తదానీంవర్షాణ్యష్టాద శగణ్యతేగణ్యంతే - వచనవ్యత్యయఆర్షః(టీ)నన్విదానీమేవరామఃపంచవింశతివర్షః దేవీచాష్టాదశవర్షేతికింనగృహ్యతఇతిచేత్ తదానీంతనవృత్తాంతస్యేదానీము చ్యమానత్వాదిదానీమష్టత్రింశద్వర్షత్వాద్దేవ్యాస్త్వేకత్రింశద్వర్షత్వాచ్చపంచవింశకశబ్దస్యనముఖ్యార్థస్వీకారః-తయోర్వయోగణనాక్రమస్త్వేవం-రామస్య త్రయోదశవర్షేపాణిగ్రహణంతదారభ్యాయోధ్యావాసోద్వాదశసంవత్సరాః-తతఃపంచవింశేవనవాసారంభః-తతస్సంవత్సరస్త్రమునీనామాశ్రమేషువై। ర మతశ్చాసమాప్త్యేనయయస్సంవత్సరాదశేత్యుక్త్వాస్మన్యాశ్రమేషుదశ-పంచవట్యాంత్రయః-తథాచరామస్యాష్టత్రింశద్వర్షాణీతిసిద్ధం . తస్మిన్నేవవర్షేసీ తావియోగశ్చ-తతశ్చైకోనచత్వారింశేపట్టాభిషేకఇతిగమ్యతే-దేవ్యాస్తుషష్ఠేపాణిగ్రహణం-సప్తమేఅయోధ్యాప్రవేశః.తదారభ్యాయోధ్యాయాంద్వాదశ సంవత్సరవాసః-తతశ్చైకోనవింశేవనవాసప్రారంభః-తతోమునీనామాశ్రమేషుదశ- పంచవట్యాం త్రయఃఇత్యేకత్రింశత్ -ద్వాత్రింశేరామవియోగోలంకా ప్రవేశశ్చ-త్రయస్త్రింశేరామేణసహపట్టాభిషేకఇతివివేకః॥౧౦॥౧౬॥దద్యాదితి॥అత్రదద్యాదిత్యనేనఅర్థినాంయావదపేక్షితంవస్తు-దదాతీత్యుక్తంభవతి- న

త్యాదిత్యనేన అర్థినాం యావదపేక్షితం దానం వివక్షితం-న ప్రతిగృహ్ణీయాదిత్యనేనావాప్తసమస్తకామత్వం వ్యజ్యతే ॥ ౧౭ ॥ తస్యేతి ॥ ద్వయోర్మాత్రోరపత్యం పుమాన్ వైమాత్రః అణ్ ప్రత్యయః-మాతురుత్సంఖ్యేత్యుదాదేశాభావ ఆర్షః-సురశ్వశురం చ ఛాందసం-అరిహేతి-ఛందోవద్భావాత్ బహుళం ఛందసీతి సూత్రేణ బ్రహ్మాదిభిన్నేష్వప్యుపపదే క్విప్-యద్వా అన్యేభ్యోపి దృశ్యత ఇత్యత్ర దృశిగ్రహణస్య విధ్యంతరోపసంగ్రహార్థత్వాద్వా క్విప్ ॥ ౧౮ ॥ స ఇతి ॥ మయా సహ అన్వగచ్ఛదిత్యన్వయః ॥ ౧౯ ॥ జటీతి ॥ తాపసరూపస్యానేకరూపత్వాజ్జటీతి విశేషయతి ॥ ౨౦ ॥ తే వయమితి ॥ కృతే ప్రయోజనాయ-క్రియతే సంపాద్యత ఇతి కృత్-సంపదాదిత్వాత్ క్విప్-గంభీరం దుష్ప్రవేశం-ఓజసా బలేన-ఓజో దీప్తౌ బల ఇత్యమరః ॥ ౨౧ ॥ సమాశ్వసేతి ॥ సమాశ్వస సమాశ్వసిహి-శ్రాంతిం కుర్విత్యర్థః వస్తుం స్థాతుం శక్యం-పవిత్రదేశత్వాదితి భావః-పుష్కలం సమగ్రం ॥ ౨౨ ॥ స త్వమితి ॥ స త్వం ఏవం సమాశ్వస్తస్త్వం-కులం గృహం-కులమన్వయసంఘాతగృహపర్యాశ్రమేష్వపీతి నిఘంటుః ॥ నను సన్న్యాసినం ప్రతి కులగోత్రగృహప్రశ్నోనుపపన్నః-ఏకాకితయారణ్యే సంచారశ్చ యతేర్ధర్మ ఏవ-అతో సంగత ఇతి ప్రతిభాతీతి చేత్-ఉచ్యతే పూర్వాశ్రమనామగోత్రప్రశ్నోయం-భిక్షార్థం గ్రామం ప్రవిశేదితి శ్రుత్యా భిక్షోర్గ్రామసమీపారణ్యేవ స్తవ్యం నతు గ్రామప్రసంగరహితే అరణ్య ఇతి కథం భవాన్ భిక్షుః ప్రజనరహితశ్చరసీతి ప్రశ్న ఉపపద్యతే ॥ ౨౩ ॥ ఏవమితి ॥ ఆత్మవైభవప్రకటనావసరప్రతీక్షకతయా తీవ్రం భ్రుకుటితీత్యుక్తం ॥ ౨౪ ॥ యేనేతి ॥ లోకాః జనాః ॥ ౨౫ ॥ త్వామితి ॥ కాంచనవర్ణాభాం స్వర్ణవర్ణతుల్యకాంతిం ॥ ౨౬ ॥ బహ్వీనామితి ॥ ఉత్తమస్త్రీణామితి నిర్ధారణే షష్ఠీ ॥ ౨౭ ॥ లంకేతి ॥ సముద్రమధ్యే వర్తమానేన గమూర్ధని గిరిశృంగప్రదేశే నివిష్టా కృతనివేశా-సాగరేణ సగరనిర్మితేన సముద్రేణ-పరిక్షిప్తా పరివృతా-పురీ మమాస్తీతి శేషః ॥ ౨౮ ॥ తత్రేతి ॥ వనేషు ఉ

త్యం బ్రూయాన్నచానృతమ్ * ఏతద్బ్రాహ్మణ రామస్య ధ్రువం వ్రతమనుత్తమమ్ ॥ ౧౭ ॥ తస్య భ్రాతా తు వైమాత్రో లక్ష్మణో నామ వీర్యవాన్ * రామస్య పురుషవ్యాఘ్రస్సహాయస్సమరేరిహా ॥ ౧౮ ॥ స భ్రాతా లక్ష్మణో నామ ధర్మచారీ దృఢవ్రతః * అన్వగచ్ఛద్ధనుష్పాణిః ప్రవ్రజంతం మయా సహ ॥ ౧౯ ॥ జటీ తాపసరూపేణ మయా సహ సహానుజః * ప్రవిష్టో దండకారణ్యం ధర్మనిత్యో జితేంద్రియః ॥ ౨౦ ॥ తే వయం ప్రచ్యుతా రాజ్యాత్కైకేయ్యాస్తు కృతే త్రయః * విచరామ ద్విజశ్రేష్ఠ వనం గంభీరమోజసా ॥ ౨౧ ॥ సమాశ్వస ముహూర్తం తు శక్యం వస్తుమిహ త్వయా * ఆగమిష్యతి మే భర్తా వన్యమాదాయ పుష్కలమ్ (రురూన్ గోధాన్ వరాహాంశ్చ హత్వాదాయామిషాన్ బహూన్) ॥ ౨౨ ॥ స త్వం నామ చ గోత్రం చ కులం చాచక్ష్వ తత్త్వతః * ఏకశ్చ దండకారణ్యే కిమర్థం చరసి ద్విజ ॥ ౨౩ ॥ ఏవం బ్రువంత్యాం సీతాయాం రామపత్న్యాం మహాబలః * ప్రత్యువాచోత్తరం తీవ్రం రావణో రాక్షసాధిపః ॥ ౨౪ ॥ యేన విత్రాసితా లోకాస్సదేవాసురపన్నగాః * అహం తు రావణో నామ సీతే రక్షోగణేశ్వరః ॥ ౨౫ ॥ త్వాం తు కాంచనవర్ణాభాం దృష్ట్వా కౌశేయవాసినీమ్ * రతిం స్వకేషు దారేషు నాధిగచ్ఛామ్యనిందితే ॥ ౨౬ ॥ బహ్వీనాముత్తమస్త్రీణామాహృతానామితస్తతః * సర్వాసామేవ భద్రం తే మమాగ్రమహిషీ భవ ॥ ౨౭ ॥ లంకా నామ సముద్రస్య మమ మధ్యే మహాపురీ * సాగరేణ పరిక్షిప్తా నివిష్టా నగమూర్ధని ॥ ౨౮ ॥ తత్ర సీతే మయా సార్ధం వనేషు విహరిష్యసి * న చారణ్యస్య వాసస్య స్పృహయిష్యసి భామిని ॥ ౨౯ ॥ పంచదాస్యస్సహస్రాణి సర్వాభరణ

ప్రతిగృహ్ణీయాదిత్యనేన అవాప్తసకలకామత్వం వ్యజ్యతే ॥ ౧౭ ॥ తస్యేతి ॥ వైమాత్రః ద్వయోర్మాత్రోరపత్యం సాపత్నికమాతుః పుత్ర ఇత్యర్థః ॥ ౨౦ ॥ తే ఇతి ॥ కైకేయ్యాః కృతే కైకేయీనిమిత్తం ॥ ౨౧ ॥ సమాశ్వసేతి ॥ సమాశ్వస సమాశ్వసిహి-విశ్రాంతిం కురు ॥ ౨౨ ॥ స త్వం నామ చ గోత్రం చ కులం చాచక్ష్వ తత్త్వత ఇతి ॥ అత్ర త్వదీయమితి శేషః-కులశబ్దేన మాతృకులం గోత్రశబ్దేన పితృకులముచ్యతే-కులం జనపదం వా ॥ ౨౩ ॥ త్వాం తు కాంచనవర్ణాంగీమిత్యాదిశ్లోకస్య ప్రాతీతికార్థః స్పష్టః వస్తుతస్తు-త్వాం మమేష్టదేవతామిత్యర్థః-దృష్ట్వా స్వకేషు పుత్రమిత్రాదిషు దారేషు చ-రతిమిచ్ఛాం-నాధిగచ్ఛామి-మమేష్టదేవతాయాస్తవ దర్శనేనానందపూర్ణోహం సర్వతో నివృత్తోస్మీతి భావః ॥ ౨౬ ॥ బహ్వీనామితి ॥ ఇతస్తతః ఆహృతానాముత్తమస్త్రీణాం సర్వాసాం మేమమ-యా అగ్రమహిషీ తస్యాశ్చ మమ చ ఈశ్వరీతి శేషః ॥ ౨౭ ॥ లంకేతి తత్రేతి శ్లోకద్వయమేకం వాక్యం-తత్ర లంకాయాం వనేషు విహరిష్యసి యది తదా అస్యారణ్యవాసస్య అరణ్యవాసం న స్పృహయిష్యసి ॥ ౨౯ ॥

ద్యానేషు-అరణ్యవాసస్యేతిచతుర్థ్యర్థే షష్ఠీ॥౨౯॥పంచేతి॥పంచసహస్రాణిదాస్యస్త్వాంపరిచరిష్యంతి॥౩౦॥రావణేనేతి॥తుల్యైస్సపూర్వోక్తోపచారవచనవిలక్షణవచనా॥౩౧॥మహాగిరిమితి॥మహేంద్రసదృశంపతిం. పతిత్వేస్వామిత్వేమహేంద్రతుల్యమిత్యర్థః -అనువ్రతాఅనుకూలం వ్రతంయస్యాస్సా-రామముద్దిశ్యానువ్రతా ॥౩౨॥ సర్వేతి॥న్యగ్రోధపరిమండలంవటవృక్షమివమహాపరిణాహం-యద్వాన్యగ్రోధవత్ బహుశాఖబంధుస్తోమం-తద్వత్ సర్వసమాశ్రయణీయమితివా-యద్వాకూపోదకంవటచ్ఛాయాయువతీనాం స్తనద్వయం-శీతకాలేభవత్యుష్ణముష్ణకాలేచశీతళమిత్యుక్తరీత్యాసర్వకాలేపిసర్వజనానుకూలమిత్యర్థః॥౩౩॥మహాబాహుమితి॥సింహవద్విక్రాంతంపరాక్రమయుక్తం-సగర్వమితియావత్ - తథాగచ్ఛతీతిసింహవిక్రాంతగామినం-సింహసంకాశంపరాక్రమేసింహతుల్యం-నృసింహంపురుషశ్రేష్ఠం॥౩౪॥పూర్ణేతి॥రాజవత్సంరాజకుమారం॥౩౫॥ఏవంస్వభర్తురతిశయముక్త్వాతస్యహీనత్వమాహ-త్వమిత్యాదినా॥ త్వంతుజంబుకః గోమాయుః-నిగీర్యాధ్యవసానం-తథాసింహీమిత్యత్రాపి-ఆదిత్యస్యప్రభేవరామస్యావినాభూతాహంత్వయాస్ప్రష్టుంనశక్యేత్యర్థః॥ ౩౬ ॥ పాదపానితి॥ఆసన్నమరణాఃవృక్షాన్ స్వర్ణమయాన్ పశ్యంతీతి ప్రసిద్ధిః-మందభాక్ మందభాగ్యః-యద్వామందంక్షీణంఆయురాదికంభజతీతిమందభాక్ - మదభిలాషయుక్తస్త్వంసద్యోమరిష్యసఇతిభావః॥౩౭॥క్షుధితస్యేతి॥సర్వాత్మనాఆదానస్యాశక్యత్వజ్ఞాపనాయవిశేషణాని-ఆశీవిషస్యసర్పస్య- చకారోద్రష్టవ్యః-క్షుధితస్యతరస్వినఇతిచాశీవిషస్యాపివిశేషణం-అత్రసదృశయోర్వాక్యార్థయోరైక్యారోపాన్నిదర్శనాలంకారః॥౩౮॥మందరమితి॥అత్ర పిర ఘుస్యభార్యాం త్వమిచ్ఛసీత్యనుషజ్యతే-స్వస్తిమాన్ సుఖితఇత్యర్థః॥౩౯॥అక్షీతి॥స్వాక్షిప్రమృజసిప్రకర్షేణమార్జనంకరోషి-లెక్షి లేహనంకరోషి-లిహ ఆస్వాదనే ఇత్యస్మాల్లుగ్వికరణస్థాద్ధాతోర్లటిమధ్యమపురుషైకవచనం-క్షురంతీక్ష్ణధారంశస్త్రం-అధిగంతుంప్రాప్తుం॥౪౦॥అవసజ్యేతిసార్ధశ్లోకపకాన్వయః॥అవసజ్యబద్ధ్వా

భూషితాః* సీతేపరిచరిష్యంతిభార్యాభవసిమేయది॥౩౦॥రావణేనైవముక్తాతుకుపితాజనకాత్మజా * ప్రత్యువాచానవద్యాంగీతమనాదృత్యరాక్షసమ్॥౩౧॥మహాగిరిమివాకంప్యంమహేంద్రసదృశంపతిమ్ * మహోదధిమివాక్షోభ్యమహంరామమనువ్రతా॥౩౨॥సర్వలక్షణసంపన్నంన్యగ్రోధపరిమండలమ్ * సత్యసంధంమహాభాగమహంరామమనువ్రతా॥౩౩॥మహాబాహుంమహోరస్కంసింహవిక్రాంతగామినమ్*నృసింహంసింహసంకాశమహంరామమనువ్రతా॥౩౪॥పూర్ణచంద్రాననంరామంరాజవత్సంజితేంద్రియమ్ * పృథుకీర్తింమహాత్మానమహంరామమనువ్రతా॥౩౫॥త్వంపునర్జంబుకస్సింహీంమామిచ్ఛసిసుదుర్లభామ్।నాహంశక్యాత్వయాస్ప్రష్టుమాదిత్యస్యప్రభాయథా॥ ౩౬ ॥పాదపాన్ కాంచనాన్నూనంబహూన్ పశ్యసిమందభాక్।రాఘవస్యప్రియాంభార్యాంయస్త్వమిచ్ఛసిరావణ॥౩౭॥క్షుధితస్యహిసింహస్యమృగశత్రోస్తరస్వినః*ఆశీవిషస్యవదనాద్దంష్ట్రామాదాతుమిచ్ఛసి॥ ౩౮ ॥ మందరంపర్వతశ్రేష్ఠంపాణినాహర్తుమిచ్ఛసి * కాలకూటంవిషంపీత్వాస్వస్తిమాన్ గంతుమిచ్ఛసి॥౩౯॥అక్షీసూచ్యాప్రమృజసిజిహ్వయాలేక్షిచక్షురమ్। రాఘవస్యప్రియాంభార్యాంయోధిగంతుంత్వమిచ్ఛసి॥౪౦॥అవసజ్యశిలాంకంఠేసముద్రంతర్తుమిచ్ఛసి * సూర్యాచంద్రమసౌచోభౌపాణిభ్యాంహర్తుమిచ్ఛసి।యోరామస్యప్రియాంభార్యాంప్రధర్షయితుమిచ్ఛసి॥౪౧॥అగ్నింప్రజ్వలితందృష్ట్వావస్త్రేణాహర్తుమిచ్ఛసి।కల్యాణవృత్తాంరామస్యయోభార్యాంహర్తుమిచ్ఛసి॥౪౨॥అయోముఖా

౨౯॥కించ-పంచేతి॥పంచసహస్రాణిదాస్యోమయాసార్ధంపరిచరిష్యంతితవేతి శేషః - తదాభార్యాభయాకాంత్యాఆర్యాశ్రేష్ఠాభవసీతిసంబంధః॥ ౩౦॥రావణేనేతి॥రావణేనపుత్రసదృశేనేతి శేషః - ఏవంప్రార్థనారూపముక్తాపిఅతితామసభక్తోరావణఃశ్రీరామవియోగంసంపాదయతీతికుపితాజనకాత్మజా ప్రత్యువాచేతిసంబంధః॥౩౧॥మహాగిరిమితి॥మహాగిరి మేరుఃఅకంప్యమప్రధృష్యం -రామమనువ్రతారామముద్దిశ్యానుసరణమేవ వ్రతంయస్యాస్సాతథోక్తా॥౩౨॥సర్వేతి॥న్యగ్రోధపరిమండలంన్యగ్రోధమివపరిణాహవంతం యద్వాబహుశాఖంన్యగ్రోధవత్ బహుబంధుజనస్తోమం॥౩౩॥మహాబాహుమితి ॥ సింహవిక్రాంతగామినంసింహఇవవిక్రాంతంగర్వయుక్తంగచ్ఛతీతిసింహవిక్రాంతగామీతంసింహసంకాశంపరాక్రమేసింహసదృశమితివివేకః॥౩౪॥౩౬॥పాదపానితి॥ మందభాక్ మందోభాగోభాగధేయంయస్యయద్వామందంక్షీణమాయురాదికంభజతీతితథోక్తః క్షీణదశాపన్నాయురాదికమిత్యర్థః కాంచనపాదపదర్శనంముమూర్షూ

అగ్నిమితి॥కల్యాణవృత్తాంశుభాచారాం॥౪౩॥అయోముఖానామితి॥అయోముఖానాంఅయోమయాగ్రాణాం-శూలానామగ్రేశూలాగ్రప్రజ్త్రీషు - సంచరితుమిచ్ఛసీత్యర్థః॥౪౪॥ఉక్తంరామోత్కృష్టత్వంరావణనికృష్టత్వంచసదృష్టాంతమాహయదంతరమిత్యాదినా॥సింహస్సృగాలయోః - సృగాలోవంచకః క్రోష్టేత్యమరః। యత్ అంతరంభేదః-తారతమ్యమితియావత్ -అంతరమవకాశావధిపరిధానాంతర్ధిభేదతాదర్థ్యే।ఛిద్రాత్మీయవినాబహిరవసరమధ్యేంతరాత్మనిచేత్యమరః।వనేజలేవిషయే।జీవనంభువనంవనమిత్యమరః॥స్యందినికా-స్యందితుంప్రస్రవితుంశీలమస్యాఅస్తీతిస్యందినికా-తాచ్ఛీల్యేణినిఃఅల్పార్థేకప్రత్యయః- కేణఇతిహ్రస్వః-క్షుద్రనదీస్యందినికా- సురాగ్ర్యం శ్రేష్ఠమద్యం-సౌవీరకంకాంచికం - ఆరనాళకసౌవీరకుల్మాషాభిషుతానిచ। అవంతీసోమధాన్యామ్లకుంజలానిచకాంచికమిత్యమరః॥౪౫॥యదితి॥కాంచనసీసలోహయోరిత్యత్రలోహశబ్దః ప్రత్యేకమభిసంబధ్యతే-కాంచనస్యాపినవలోహేషుపరిగణనాత్ - చందనవారిచందనపంకః-బిడాలోమార్జారః॥౪౬॥యదంతరమితి॥మద్గుఃజలవాయసః-సారసోహంసవిశేషః॥౪౭॥తస్మిన్నితి॥తస్మిన్రామేస్థితేసతి-జరాంజీర్ణతాం - మక్షికయాఅవగీర్ణంగ్రస్తం-వజ్రంహీరరత్నం-మక్షికయాతండులఖండభ్రాంత్యాగ్రస్తంహీరరత్నమిత్యర్థః-యథానజీర్ణంభవతి · యద్వామక్షికయాసహావగీర్ణంభుక్తంవజ్రంఆజ్యం·వజ్రోవాఆజ్యమితిశ్రుతేః।యథానజీర్ణంభవతీత్యర్థః·తథాఅహంత్వయాహృతాపితేజీర్ణతాం- నగమిష్యేనగమిష్యామి-ప్రత్యుతతవైవమరణంప్రాపయిష్యామీత్యర్థః॥౪౮॥ఇతీతి॥ఇతీవఉక్తప్రకారసదృశం·తద్వాక్యంసుధృష్టంయథాతథాఉక్త్వాసాసీతా-వాతోద్ధతావాతాహతాకదలీవ-గాత్రప్రకంపవ్యథితాశరీరకంపేనపీడితాబభూవ॥౪౯॥తామితి॥వేపమానాంకంపమానాం-ఉపలక్ష్యతత్కంపేనతద్భయముపలక్ష్య- భూయోభయజననేనఏషాస్వవశీకర్తుంశక్యేతిమత్వా · భయకారణార్థంభయోత్పాదనార్థం - స్వంస్వకీయం-కులాదికమాచచక్షే - కర్మపౌరుషం ॥ ౫౦ ॥ ఇతిశ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - రత్నమేఖలాఖ్యానే - ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే - సప్తచత్వారింశస్సర్గః. ************************************

ఏవంబ్రువంతీంసీతాంరావణోభర్త్సయతిఏవమిత్యాదినా ॥ సంరబ్ధఃకుపితః-సంభ్రమావిష్టోవా॥౧॥భ్రాతేతి॥వైశ్రవణస్యసపత్న్యమాతురపత్యంపుమాన్సాపత్నఃసాపత్నఏవసాపత్న్యః-స్వార్థేష్యఞ్ -యస్యేతి-యస్యసంబంధినోభయాత్ దేవాదయః - మృత్యోర్భీతాఃప్రజాఇవవిద్రవంతి - యేనేతి·ద్వ

నాంశూలానామగ్రేచరితుమిచ్ఛసి * రామస్యసదృశీంభార్యాంయోధిగంతుంత్వమిచ్ఛసి॥౪౪॥యదంతరంసింహస్సృగాలయోర్వనేయదంతరం స్యందినికాసముద్రయోః। సురాగ్ర్యసౌవీరకయోర్యదంతరంతదంతరంవైతవరాఘవస్యచ॥౪౫॥యదంతరంకాంచనసీసలోహయోర్యదంతరం చందనవారిపంకయోః।యదంతరంహస్తిబిడాలయోర్వనేతదంతరందాశరథేస్తవైవచ॥౪౬॥యదంతరంవాయసవైనతేయయోర్యదంతరంమద్గుమయూరయోరపి। యదంతరంసారసగృధ్రయోర్వనేతదంతరందాశరథేస్తవైవచ॥౪౭ ॥ తస్మింత్సహస్రాక్షసమప్రభావేరామేస్థితేకార్ముకబాణపాణౌ।హృతాపితేహంనజరాంగమిష్యేవజ్రంయథామక్షికయావగీర్ణమ్॥౪౮॥ఇతీవతద్వాక్యమదుష్టభావాసుధృష్టముక్త్వారజనీచరంతమ్ గాత్రప్రకంపవ్యథితాబభూవవాతోద్ధతాసాకదలీవతన్వీ॥౪౯॥తాంవేపమానాముపలక్ష్యసీతాంసరావణోమృత్యుసమప్రభావః।కులంబలంనామ చకర్మచస్వంసమాచచక్షేభయకారణార్థమ్॥౫౦॥ ఇతిశ్రీమదారణ్యకాండే - సప్తచత్వారింశస్సర్గః.****************

ఏవంబ్రువంత్యాంసీతాయాంసంరబ్ధఃపరుషంవచః। లలాటేభ్రుకుటింకృత్వారావణఃప్రత్యువాచహ ॥ ౧ ॥భ్రాతావైశ్రవణస్యాహంసాప

త్నాంలక్షణం॥౪౪॥యదితి॥స్యందినికాక్షుద్రనదీ-సురాగ్ర్యంసురాణామగ్ర్యంశ్రేష్ఠమమృతమిత్యర్థఃసౌవీరకమారనాళం॥౪౬॥యదితి॥మద్గుర్జలకాకః -సారసోహంసః॥తస్మిన్నితి॥జరాంజీర్ణావస్థాం-వజ్రంరత్నవిశేషఃఅవగీర్ణంగ్రస్తం - వజ్రఖండంతండులఖండమితిబుద్ధ్యాగ్రస్యతేతత్తస్యనాశాయభవతితద్వదిత్యర్థః-యద్వావజ్రమాజ్యం-వజ్రోవాఆజ్యమితిశ్రుతేః-మక్షికయాసహావగీర్ణంభుక్తమిత్యర్థః॥౪౯॥తామితి॥భయకారణార్థంభయోత్పాదనార్థం॥౫౦॥టీ॥ఫలశ్రుతిః·సార్ధశ్లోకే·యదంతరేత్యాదివాక్యశ్రవణాదఘనాశనమితి·॥ ఇతిశ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయామారణ్యకాండవ్యాఖ్యాయాం-సప్తచత్వారింశస్సర్గః. ************** ౧॥ * టీ॥పతగాఃగరుడాః దేవయోనివిశేషాః॥తీ॥యేనేతి॥ద్వంద్వమాసాదితః·కలహంప్రాప్తః*

యోమార్తాతో౽రపత్యందైవమాత్రః సపత్నీమాతృపుత్ర ఇత్యర్థః - కారణాంతరేకస్మింశ్చిత్ కారణావకాశే -ద్వంద్వంయుద్ధం ద్వంద్వంకలహయుగ్మయోరిత్యమరః॥ యదితి-స్వమధిష్ఠానం స్వాంపురీం-కైలాసమధ్యాస్తే- ప్రబలావష్టంభార్థమితిభావః- అధిశీఙ్ స్థాసాంకర్మేత్యధికరణస్యకర్మసంజ్ఞా - నరవాహనః కుబేరః యస్యేతి-తత్ ప్రసిద్ధం-కామేనగచ్ఛతీతికామగం-అధిష్ఠాతృకామానురూపంగచ్ఛతీత్యర్థః-యేనపుష్పకేన-విహాయసం ఆకాశం - ఏతాదృశవిశేషణవిశిష్టోయోరావణో నామరావణఇతి ప్రసిద్ధః సో౽హమితిపూర్వేణాన్వయః॥౬॥మమేతి॥విద్రవంతివిద్రవేయుః॥౭॥యత్రేతి॥ యత్రదేశే-తీవ్రాంశుశ్చతీక్ష్ణాంశురపిరవిః-మద్భయాత్ శిశిరాంశుః శీతళాంశుస్సంపద్యతే॥౮॥నిష్కంపేతి॥పత్రాణ్యపినచలంతీత్యర్థః॥౯॥మమేతి॥పారేపారసదృశేత్రికూటే-సముద్రస్యమధ్యేఇతిపూర్వముక్తత్వాత్ -యథేంద్రస్యామరావతీతథామమలంకాపురీఅసాధారణేత్యర్థః-అస్తీతిశేషః॥౧౦॥లంకాంవర్ణయతిప్రాకారేణేతి ॥ రజతమయత్వాత్ పాండురేణ-హేమమయ్యాఃకక్ష్యాఃహర్మ్యాంగణాదయోయస్యాస్సా - కక్ష్యాప్రకోష్ఠేహర్మ్యాదేః కాంచ్యాంమధ్యేభబంధనఇత్యమరః॥తోరణో౽బహిర్ద్వారం- సంబాధాసంకులా - తూర్యనాదేనవాద్యశబ్దేనవినాదితా - సర్వేకాలాయేషాంతానిసర్వకాలసంభవానీత్యర్థః - తాదృశానిఫలానియేషాంతైస్సర్వకాలఫలైః సంకులోద్యానైః వ్యాప్తోద్యానైఃశోభితా-ఏతాదృశీసాపురీరమ్యేత్యన్వయః॥౧౨॥తత్రేతి॥వసతీవసంతీ-అనిత్యమాగమశాసనమితినుమభావః-నారీణామితి-అధికగ్థేతిషష్ఠీ- మనస్వినీతత్సమాసక్తేత్యర్థః॥౧౩॥భుంజానేతి॥మానుషాన్ మనుష్యలోకసంభవాన్ దివ్యాన్ స్వర్గసంభవాన్ గతాయుషః-అల్పాయుషఇత్యర్థః-అనేనభుంజానామానుషాన్ భోగానితిపూర్వార్ధంసీతోక్తస్యపరిహారఉక్తః॥౧౪॥అథరామస్యస్వాపేక్షయా ఉక్తమతిశయం ప్రతివక్తి స్థాపయిత్వేత్యాదినా॥శ్లోకద్వయమేకాన్వయం ప్రియంపుత్రంభరతంరాజ్యేస్థాపయిత్వా-తతోరాజ్యాత్ ప్రవ్రాజితః జ్యేష్ఠత్వేపిప్రవ్రాజనాన్మందవీర్యత్వంసిద్ధమిత్యాహ తేనేతి- తేనమందవీర్యేణ-గతచేతసాకర్తవ్యాకర్తవ్యమూఢమనసా-తాపసేన-భగ్నాఃకృషేర్భాగవతాభవంతీతిన్యాయేనఅశూరేణ-తపస్వినాశోచ్యేన- అనేనఇతఃపరంరాజ్యంసాధయిష్యతీత్యాశానకర్తవ్యేత్యు

తోస్యవరవర్ణిని । రావణోనామభద్రంతేదశగ్రీవఃప్రతాపవాన్ * యస్యదేవాస్సగంధర్వాః పిశాచపతగోరగాః। విద్రవంతిభయాద్భీతామృత్యోరివసదా ప్రజాః * యేనవైశ్రవణోరాజాద్వైమాత్రః కారణాంతరే । ద్వంద్వమాసాదితః క్రోధాద్రణేవిక్రమ్యనిర్జితః * యద్భయార్తః పరిత్యజ్యస్వమధిష్ఠానమృద్ధిమత్ । కైలాసంపర్వతశ్రేష్ఠమధ్యాస్తేనరవాహనః * యస్యతత్పుష్పకంనామవిమానంకామగం శుభమ్।వీర్యాదేవార్జితంభద్రే యేనయామివిహాయసమ్॥౬॥మమసంజాతరోషస్యముఖందృష్ట్వైవమైథిలి। విద్రవంతిపరిత్రస్తాస్సురాశ్శక్రపురోగమాః ౭॥యత్రతిష్ఠామ్యహంతత్రమారుతోవాతిశంకితః।తీవ్రాంశుశ్శిశిరాంశుశ్చభయాత్సంపద్యతేరవిః॥౮॥నిష్కంపపత్రాస్తరవోనద్యశ్చస్తిమితోదకాః। భవంతియత్రయత్రాహంతిష్ఠామివిచరామిచ॥౯॥మమపారేసముద్రస్యలంకానామపురీశుభా। సంపూర్ణారాక్షసైర్ఘోరైర్యథేంద్రస్యామరావతీ॥౧౦॥ప్రాకారేణపరిక్షిప్తాపాండురేణవిరాజతా । హేమకక్ష్యాపురీరమ్యావైడూర్యమయతోరణా * హస్త్యశ్వరథసంబాధాతూర్యనాదవినాదితా।సర్వకాలఫలైర్వృక్షైస్సంకులోద్యానశోభితా॥౧౨॥తత్రత్వంవసతీసీతేరాజపుత్రిమయాసహ।నస్మరిష్యసినారీణాంమానుషీణాంమనస్విని॥౧౩॥భుంజానామానుషాన్ భోగాన్ దివ్యాంశ్చవరవర్ణిని ।నస్మరిష్యసిరామస్యమానుషస్యగతాయుషః॥౧౪॥స్థాపయిత్వాప్రియంపుత్రంరాజ్ఞాదశరథేనయః। మందవీర్యస్సుతోజ్యేష్ఠస్తతఃప్రస్థాపితో౽ప్యయమ్॥ ౧౫ ॥ తేనకింభ్రష్టరాజ్యేనరామేణగతచేతసా । కరిష్యసివి

యదితి॥స్వమధిష్ఠానంలంకాం॥౭॥తీవ్రాంశురితి॥తీవ్రకిరణో౽పిసూర్యోమద్భయాచ్ఛిశిరకిరణోభవతీతిభావః॥౮॥౧౦ ॥ ప్రాకారేణేతి ॥ పాండురేణశుభ్రేణప్రాకారేణరాజతేశోభతఇత్యర్థః॥౧౩॥టీ॥భుంజానేతి॥రామస్యేతికర్మణిషష్ఠీ॥ ౧౫ ॥ తేనేతి॥తాపసేనమునినాతపస్వినాశోచ్యేన*తత్రత్వంవసతీసీతేత్యారభ్యసేవథాగ్యౌనసః ప్రాప్తంభజస్వవరవర్ణినీత్యంతస్యగ్రంథసందర్భస్యప్రాప్తీతికార్థఃస్పష్టః-వస్తుతస్తు ॥ తత్రేతి॥తత్రలంకాయాంవసతీత్వంమయాభృత్యేనసమర్పితానితిశేషః-మానుషాన్ దివ్యాంశ్చభోగాన్ సహఏకదైవభుంజానాసతీ-మానుషీణాంనారీణామితిద్వితీయార్థేషష్ఠీ-నస్మరిష్యసి-కించతవమానుషస్యమనుష్యరూపేణావతీర్ణస్య-గతాయుషఃగతంప్రాప్తంఅంగీకృతమేకాదశసహస్రవత్సరాయుర్యేనతస్యరామస్యభగవతః శ్రీనారాయణసంబంధినఇతిశేషః నః అస్మాన్ స్మరిష్యసి*

క్తం ॥ ౧౬ ॥ సర్వేతి ॥ సర్వరాక్షసభర్తారం - త్వయా ప్రార్థనీయమిత్యర్థః స్వయం కామాత్ అర్థితయా ఇహాగతం - ప్రత్యాఖ్యాతుం నిరాకర్తుం స్వయమాగమనే హేతుర్మన్మథేతి ॥౧౭॥ ప్రత్యాఖ్యానఫలమాహ ప్రత్యాఖ్యాయేతి ॥ భీరురిత్యనేన రామాత్ భీతిః ప్రత్యాఖ్యానమూలమితి మమ మనః ఇతి వ్యజ్యతే-పరితాపం పశ్చాత్తాపం - పురూరవసం రాజానం - చరణేనాభిహత్య ఉర్వశీవ ఉరూన్ మహతో వశీకరోతీత్యుర్వశీ-వశ కాంతౌ - పృషోదరాదిత్వాదుకారలోపః- గౌరాదిత్వాత్ జీష్ - ఏవం హ్రస్వాదిస్తాలవ్యాంతశ్చ - తథాచ మాఘయమకం - దధత్యురోజద్వయముర్వశీతలం భువోగతేవ స్వయముర్వశీతలమితి । నారాయణస్య ఊరౌ వసతీతి వ్యుత్పత్తావపి పృషోదరాదిత్వాద్వర్ణలోపాదినా హ్రస్వాదిస్తాలవ్యాంత ఏవ యుక్తః - ఉర్వశీ కిల స్వయమేవ ప్రార్థయంతం పురూరవసం ప్రథమం నిరస్య పశ్చాత్తాపేన పునస్తమాగతేతి పౌరాణికీ కథా ॥౧౮॥ అంగుల్యేతి ॥ అంగుల్యా అంగులిబలేన-న సమః న సమబలః - సంప్రాప్తం మామితి శేషః ॥౧౯॥ ఏవమితి ॥ సంరక్తేతి కోపాతిశయో ద్యోత్యతే - రహితే నిర్జనే వనే - రాగం వివిక్తా ఇతి వర్ధయంతీ రీతి రాగజననౌచిత్యేపి పరుషమబ్రవీత్ -హంత సీతాయాః పాతివ్రత్యమేతదితి బుధిర్విస్మయతే ॥౨౦॥ కథమితి ॥ పుణ్యాత్మనః కుబేరస్య భ్రాతా సన్ కథం పాపకర్మణి ప్రవర్తసే ఇత్యర్థః ॥౨౧॥ అవశ్యమితి ॥ కర్కశః క్రూరః ॥౨౨॥ అపహృత్యేతి ॥ అపనీయస్థితస్య-తవేతి శేషః ॥౨౩॥ క్రోధాతిశయేనోక్తమేవ పునరాహ జీవేదితి ॥ అప్రతిరూపం అనుపమం రూపం యస్యాస్తాం-మాదృశీం - అశ్లీలత్వపరిహారాయ నమామి

శాలాక్షి తాపసేన తపస్వినా ॥ ౧౬ ॥ సర్వరాక్షసభర్తారం కామాత్స్వయమిహాగతమ్ । న మన్మథశరావిష్టం ప్రత్యాఖ్యాతుం త్వమర్హసి ॥౧౭॥ ప్రత్యాఖ్యాయ హి మాం భీరు పరితాపం గమిష్యసి । చరణేనాభిహత్యేవ పురూరవసమూర్వశీ ॥౧౮ ॥ అంగుల్యా న సమో రామో మమ యుద్ధే స మానుషః । తవ భాగ్యేన సంప్రాప్తం భజస్వ వరవర్ణిని ॥౧౯॥ ఏవముక్తా తు వైదేహీ క్రుద్ధా సంరక్తలోచనా । అబ్రవీత్పరుషం వాక్యం రహితే రాక్షసాధిపమ్ ॥౨౦ ॥ కథం వైశ్రవణం దేవం సర్వభూతనమస్కృతమ్ । భ్రాతరం వ్యపదిశ్య త్వమశుభం కర్తుమిచ్ఛసి ॥ ౨౧ ॥ అవశ్యం వినశిష్యంతి సర్వే రావణ రాక్షసాః । యేషాం త్వం కర్కశో రాజా దుర్బుద్ధిరజితేంద్రియః ॥ ౨౨ ॥ అపహృత్య శచీం భార్యాం శక్యమింద్రస్య జీవితుమ్ । న చ రామస్య భార్యాం మామపనీయాస్తి జీవితమ్ ॥ ౨౩ ॥ జీవేచ్చిరం వజ్రధరస్య హస్తాచ్ఛచీం ప్రధృష్యాప్రతిరూపరూపామ్ । న మాదృశీం రాక్షస దూషయిత్వా పీతామృతస్యాపి తవా

స్థాపయిత్వేతి ॥ యః మందవీర్యః-తమప్రియమపి పుత్రం భరతం-అంతర్యామి ప్రేరితేన రాజ్ఞా స్థాపయిత్వా-రాజ్య ఇతి శేషః - తతస్తేనైవ ప్రేరితేన రాజ్ఞా జ్యేష్ఠః శ్రీనారాయణః శ్రీరామః - జ్యేష్ఠః శ్రేష్ఠః ప్రజాపతిరితి సహస్రనామోక్తేః- సర్వరాక్షససంహారాయ వనం ప్రస్థాపితః * తేనేతి ॥ భ్రష్టరాజ్యేన భ్రష్టమరీణా రాజ్యం యేన తేన-గతచేతసా-మాయోపాధికస్యైశ్వరస్య శ్రీరామస్యాంతఃకరణాభావాద్గతచేతస్కత్వం-న తస్య కార్యం కరణం చ విద్యత ఇతి శ్రుతేః - తాపసేన తపస్వినా తాపసానామినస్తాపసేనః స చాసౌ తపస్వీ చ తేన శ్రీరామేణ సహ కరిష్యసి కిం-అయమస్మదీయ ఇతి విజ్ఞాపనామితి శేషః ॥ ౧౬ ॥ సర్వేతి ॥ సర్వరాక్షసభర్తారం ప్రతిశబ్ద ఇవార్థే-కామాత్తవ భృత్యోభవిష్యామీతి మనోరథాదాగతం మాం-మన్మథశరావిష్టం జనమివ స్వయం మమేష్టదేవతా త్వమాఖ్యాతుం వక్తుం నార్హసీత్యర్థః ॥ తిలకం ॥ రక్షరాక్షసభర్తారమితి ॥ రక్ష పాలయ ॥౧౭॥ ప్రత్యాఖ్యాయేతి ॥ కాముకం పురూరవసమూర్వశీ చరణేనాభిహత్య పశ్చాత్తాపమగమదితి యత్ తదయుక్తం- అకాముకం భృత్యం మాం మమ మాతృరూపా త్వం చరణేనాభిహత్య తిరస్కృత్యేత్యర్థః-పరితాపం గమిష్యసీత్యేతదయుక్తమిత్యర్థః ॥ ఉర్వశీ పురూరవసం చరణేనాభిహత్య పశ్చాత్తాపం గతేతి యథా పురాణేషు ప్రసిద్ధం తథా పశ్చాత్తాపం గమిష్యసి ॥౧౮॥ రామం వినాలం కాం ప్రత్యాగంతుమనిచ్ఛంతీం ప్రత్యాహ ॥ అంగుల్యేతి ॥ యుద్ధే యస్యాంగుల్యా సమః కోపి నాస్తి-కుతః యస్స రామః శ్రీనారాయణ ఏవ మానుషః మనుష్యరూపేణావతీర్ణః తం మమ భాగ్యేన తత్త్రైవ సంప్రాప్తం తవ పతిమితి శేషః . భజస్వేతి సంబంధః ॥ తిలకం ॥ అంగుల్యా న సమః అంగులీబలేనాపి తుల్యో న- అనేన మయా సీతాం రామః పునరానయిష్యతీతి న శంక్యమితి భావః- సంప్రాప్తం మామితి శేషః ॥ ౧౯ ॥ ఏవమితి ॥ రహితే రామలక్ష్మణాభ్యాం రహితే ప్రదేశే (తి)ష్ఠతేతి శేషః ॥౨౦॥ తి ॥ కీదృశవంశ్యస్యేదృశం కృత్యమనుచితమితి మిథ్యైవాన్యవంశం స్వవంశత్వేన కథయసీతి వ్యంగ్యం ॥౨౧॥ తి ॥ ఏవంభూతరాజ్ఞః ప్రజానాం సర్వథా నాశః మమ నయనే సర్వజీవితచ్ఛేద ఏవేతి భావః ॥౨౨॥౨౩॥ జీవేదితి ॥ అప్రతిరూపరూపాం అప్రతిరూపమనుపమం రూపం సౌందర్యం యస్యాస్తాం ॥ తి ॥ మోక్షః మృత్యోరితి శేషః-అతిమలినాంతఃకరణత్వాన్మోక్షో న జ్ఞానైకప్రాప్యస్తవ నాస్త్యేవేతి భావః ॥౨౪॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వర

త్యనుక్తిః - మోక్షుః - మరణాదితి శేషః-అమృతమపినత్వక్రతుణసమర్థమిత్యర్థః॥ ౨౪॥ ఇతిశ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే- రత్నమేఖలాఖ్యానే - ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే - అష్టచత్వారింశస్సర్గః. ************యశ్చింతనీయస్సతతమాపత్సుపరమాసుచ। నాన్యోస్తిచింతనీయస్తంసీతాపతిముపాస్మహే॥సీతాయాఇత్యాది॥హస్తేహస్తంసమాహత్యసంయోజ్య-అయంచకోపాకృతివిశేషః॥౧॥సఇత్యాదిశ్లోకత్రయమేకాన్వయం॥తతఃరూపకరణానంతరం - ఉన్మత్తయాత్వయేతి శేషః - వీర్యపరాక్రమాపూర్వోక్తావితి శేషః - ఉద్వహేయంఉద్ధరేయం- విభింద్యాంవిదారయేయం-మహద్వపురిత్యుక్తందర్శయతి కామేతి॥ ౪ ॥ అథసీతాపహారోపయోగిరూపాంతరపరిగ్రహమాహఏవమిత్యాదినా॥సూర్యకల్పేశిఖిప్రభేఇతి తేజస్విత్వోపమాద్వయం - హరిపర్యంతేపింగళవర్ణపర్యంతే - యమానిలేంద్రచంద్రార్కవిష్ణుసింహాంశువాజిషు। శుకాహికపిభేకేషుహరిర్నాకపిలేతిస్త్రీష్వి త్యమరః॥౫॥ సద్యఇతి॥ స్వంస్వాసాధారణం - కాలరూపాభంమృత్యుశరీరాభం - వైశ్రవణానుజఇత్యనేనజన్మకారణహేతుత్వేపిహంతాన్యతరస్య క్రౌర్యమిత్యుచ్యతే ॥ ౬ ॥సంరక్తేతి.సార్థశ్లోకఏకాన్వయః॥ శ్రీమాన్విచిత్రశక్తిసంపన్నః . క్షణదాచరఃసంరక్తనయనత్వాదివిశిష్టోబభూవ॥ ౭౹౮॥ఉక్తానువాదపూర్వకంక్రౌర్యాంతరమాహద్వాభ్యాం - సఇత్యాది॥పరివ్రాజకచ్ఛద్మపరివ్రాజకరూపం - పరివ్రాజకరూపేణపరివృతంమాంప్రేక్ష్యతస్థౌ-కిమేవంరూపంద్రుష్ట్వాపిమాంభజిష్యతీతిప్రత్యాశయేతిభావః॥౯౹॥ సఇతి ॥అసితకేశాంతాంనీలకేశాగ్రాం - కేశాగ్రేపైంగళ్యందుర్లక్షణంభాస్కరస్యప్రభామిత్యనేనదుష్ప్రసహత్వముచ్యతే - వసనేత్యాదినాదుస్త్యజత్వముచ్యతే॥౧౦౹॥త్రిస్తిమోక్షుః॥౨౪॥ ఇతిశ్రీమదారణ్యకాండే-అష్టచత్వారింశస్సర్గః.************సీతాయావచనంశ్రుత్వాదశగ్రీవఃప్రతాపవాన్। హస్తేహస్తంసమాహత్యచకారసుమహద్వపుః॥౧॥సమైథిలీంపునర్వాక్యంబభాషేచతతోభృశమ్। నోన్మత్తయాశ్రుతౌమన్యేమమవీర్యపరాక్రమౌ*ఉద్వహేయంభుజాభ్యాంతుమేదినీమంబరేస్థితః। ఆపిబేయంసముద్రంచహన్యాంమృత్యుంరణేస్థితః*అర్కంరుంధ్యాంశరైస్తీక్ష్ణైర్విభింద్యాంహిమహీతలమ్। కామరూపిణమున్మత్తేపశ్యమాంకామదంపతిమ్॥౪॥ఏవముక్తవతస్తస్యసూర్యకల్పేశిఖిప్రభే। క్రుద్ధస్యహరిపర్యంతేరక్తేనేత్రేబభూవతుః॥౫॥సద్యస్సౌమ్యంపరిత్యజ్యభిక్షురూపంచసమ్మతమ్।స్వంరూపంకాలరూపాభంభేజేవైశ్రవణానుజః॥౬॥సంరక్తనయనశ్శ్రీమాంస్తప్తకాంచనకుండలః క్రోధేనమహతావిష్టోనీలజీమూతసన్నిభః * దశాస్యఃకార్ముకీబాణీబభూవక్షణదాచరః॥౭౹॥ సపరివ్రాజకచ్ఛద్మమహాకాయోవిహాయతత్ * ప్రతిపద్యస్వకంరూపంరావణోరాక్షసాధిపః। సంరక్తనయనఃక్రోధాజ్జీమూతనిచయప్రభః * రక్తాంబరధరస్తస్థౌస్త్రీరత్నంప్రేక్ష్యమైథిలీమ్॥౯౹॥సతామసితకేశాంతాంభాస్కరస్యప్రభామివ * వసనాభరణోపేతాంమైథిలీంరావణోబ్రవీత్॥౧౦౹॥ త్రిషులోకేషువిఖ్యాతంయదిభర్తారమి

తీర్థవిరచితాయాం-శ్రీరామాయణతత్వదీపికాఖ్యాయామారణ్యకాండవ్యాఖ్యాయాం మష్టచత్వారింశస్సర్గః. ******************************

మహాపుణ్యస్యపరమభాగవతాగ్రగణ్యస్యశ్రీహనుమతోపిరూపాంతరస్వీకరణసమయే ఆగ్రహపూర్వకత్వస్యశ్రూయమాణత్వేన ఆగ్రహంవినా క్రూరరూపస్వీకారాయోగాద్రావణోపి దేవీనికటేకపటమనుచితమితిమత్వాదేవ్యైస్వరూపందర్శయితుంస్వసామర్థ్యప్రశంసాపూర్వకంనిజరూపంస్వీకరోతి ॥ సీతాయాఇత్యారభ్యవసనాభరణోపేతామిత్యంతస్యప్రకృతార్థఃస్పష్టః॥ వాస్తవార్థస్తు॥ వీర్యపరాక్రమౌవీర్యంసమరేఅభీరుత్వంపరాక్రమఃపరాభిభవసామర్థ్యం యోహమేతాదృశవిశేషణవిశిష్టఃతం - కామరూపిణంకామగతింపతింరక్షసామితి శేషఃమాంపశ్యేతిబభాషఇతిపూర్వేణసంబంధః॥ ౪ ॥ మహిమాదయఃస్త్రియైవహతాస్తథాకదాచిదేవసాహరణసమయేక్రౌర్యంకుర్యాదితిశంకయాక్రూరస్వీయమహద్రూపాంగీకారః - యద్వాకపటేనాపిశాంతస్వభావయతివేషధారిణాత్తదేవ్యస్వాభావ్యేనహరణేస్వస్యప్రతిబద్ధతాంద్రుష్ట్వాస్వరూపగ్రహణం - మమరావణస్యాపిఅయంవేషఃక్రౌర్యప్రతిబంధకఇత్యతశ్చ హస్తేహస్తాఘాతఇత్యతశ్చ బోధ్యం॥ నశ్రుతౌఅగ్రేవక్ష్యమాణావితి శేషః॥తావేవాహ-ఉద్వహేయమిత్యాది॥ ౪॥ ఏవమితి॥ అస్మిన్ శ్లోకేపూర్వశ్లోకస్థమున్మత్తఇతిపదమాకృష్యశ్లోకోయంయోజనీయః-తథాసత్యేవంయోజనా-ఏవముక్తవతోరావణస్యక్రుద్ధస్యఉన్మత్తేహరిపర్యంతే-హరిఃపింగళవర్ణః పర్యంతయోరుపాంతయోర్యయోస్తే - శిఖిప్రభేఅగ్నిసదృశేనేత్రేబభూవతుః॥తి॥హరిపర్యంతేశ్యామప్రాంతే॥౫॥ ౭౹॥పరివ్రాజకచ్ఛద్మమాయాత్మకంయతివేషం॥౯౹॥తి॥ భాస్కరస్య ప్రభామివతస్యాఅపిపర్యంతశ్యామ

ష్యతి॥వరారోహే వరజఘనే॥౧౧॥పునస్త్యాగశంకాం మా కార్షీరిత్యాహ మామితి॥క్వచిత్ - క్వాపీత్యర్థః॥౧౨॥ త్యజ్యతామితి సార్ధశ్లోకద్వయమేకాన్వయం॥ మానుషః మనుష్యరామవిషయః - భావః స్నేహబంధః - యఇతి - వ్యాళాహిం ప్రాః - తమితి పూర్వేణాన్వయః ॥ ౧౫ ॥ ఇతీత్యాదిసార్ధశ్లోకపంచకాన్వయః॥ ప్రియార్హాత్వే హేతుః ప్రియవాదినీమితి అత్ర మహార్ఘంతిష్ఠభూయస్సర్గరిష్యామీతి ప్రియభాషిణీం మైథిలీం - ఇత్యుక్త్వా ఏవంపరుషముక్త్వా - తత్ర హేతు సుదుష్టాత్మేతి - బుధః ఖే రోహిణీమివేత్యభూతోపమా - బుధః స్వపితృపత్నీత్వేన మాతరం- ఖే ఆకాశే- సుఖేన సంచరంతీం రోహిణీం యది గృహ్ణీయాత్ తత్తుల్యమిదం పాపమిత్యర్థః॥౧౬॥వామేనేతి॥శాపకృతదోషో భవిష్యతీతి మూర్ధజేషూరోర్వా శ్చ గ్రహణం॥౧౭॥తమితి॥గృహ్ణంతమిత్యర్థః॥ ౧౮ ॥సచేతి॥ సః పూర్వం గుప్తః

చ్ఛసి ✻ మామాశ్రయ వరారోహే తవాహం సదృశః పతిః॥౧౧॥మాం భజస్వ చిరాయ త్వమహం శ్లాఘ్యః ప్రియస్తవ ✻ నైవ చాహం క్వచిద్భద్రే కరి ష్యే తవ విప్రియమ్ ॥ ౧౨ ॥ త్యజ్యతాం మానుషో భావో మయి భావః ప్రణీయతామ్ ✻ రాజ్యాచ్చ్యుతమసిద్ధార్థం రామం పరిమితాయుషమ్ । కై ర్గుణైరనురక్తాసి మూఢే పండితమానిని ✻ యః స్త్రియా వచనాద్రాజ్యం విహాయ ససుహృజ్జనమ్।అస్మిన్వ్యాళానుచరితే వనే వసతి దుర్మతిః॥౧౫॥ ఇ త్యుక్త్వా మైథిలీం వాక్యం ప్రియార్హాం ప్రియవాదినీమ్।అభిగమ్య సుదుష్టాత్మా రాక్షసః కామమోహితః ✻ జగ్రాహ రావణస్సీతాం బుధః ఖే రోహి ణీమివ॥౧౬॥వామేన సీతాం పద్మాక్షీం మూర్ధజేషు కరేణ సః ✻ ఊర్వోస్తు దక్షిణేనైవ పరిజగ్రాహ పాణినా॥౧౭॥తం దృష్ట్వా మృత్యుసంకాశం తీక్ష్ణ దంష్ట్రం మహాభుజమ్ ✻ ప్రాద్రవన్గిరిసంకాశం భయార్తా వనదేవతాః ॥ ౧౮ ॥ స చ మాయామయో దివ్యః ఖరయుక్తః ఖరస్వనః ✻ ప్రత్యదృ

రూపతాఛాందోగ్యేఉక్తా॥౧౦॥త్రిషులోకేషు విఖ్యాతమిత్యాదిసార్ధచతుష్టయశ్లోకస్య ప్రాతీతికార్థః స్పష్టః॥ కుళకం ॥ వస్తుతస్తు భర్తారం శుశ్రూషాదినా స్వా మినం బిభర్తీతి భర్తా- భృత్య ఇత్యర్థః- పతిః రక్షసామితి శేషః- యద్యహం రక్షసాం పతిః తథాపి తవ సదృశః అనురూపః కిం. భృత్య ఇతి శేషః - అనురూపో భృత్యో న భవామి - తథాపి భృత్యమిచ్ఛసి యది- త్రిషు లోకేషు విఖ్యాతం యథా తథా- మామాశ్రయ భృత్యత్వేనాంగీకురు. కుతః- చిరాయ చిరకాలాదారభ్య - తవ శ్లాఘ్యః ప్రియః ప్రీణ యతి శుశ్రూషాదినా స్వామినమితి ప్రియో భృత్యః- జయ ఏవ రావణరూపేణోత్పన్నత్వాత్ -అతో మాం భృత్యమితి భజస్వ జానీహీత్యర్థః అత ఏవ- నైవాహమితి- మా నుషో భావస్త్యజ్యతాం- మనుష్య ఏవ రక్షణీయ ఇత్యభిప్రాయస్త్యజ్యతామిత్యర్థః- కింతు మూఢే పిపండితమానిని రాక్షసే భృత్యే మయి భావః ప్రణీయతాం అయం మ పి రక్షణీయ ఇత్యనుసంధీయతామిత్యర్థః - కించ రాజ్యాచ్చ్యుతం తుచ్ఛీకృతరాజ్యభోగమిత్యర్థః- కుతః అసిద్ధార్థం అశ్చాసౌ సిద్ధార్థశ్చ అసిద్ధార్థః అవాప్తసకలకామం విష్ణుమిత్యర్థః- పరిమితాయుషం పరిగతం త్యక్తం మితమల్పమాయుర్యేన తం- అపరిమితాయుషమిత్యర్థః ॥ కించ కైర్గుణైరనిర్వచనీయైర్గుణైరనంతకల్యాణగుణైరిత్య ర్థః- యుక్తమితి శేషః- అనురక్తాసి కుత ఏవం- దుర్మతిః దుష్టేష్వపి మతిః అనుగ్రహికా యస్య సః- అత్ర స్త్రియా వచనాత్సుహృజ్జనం రాజ్యం విహాయ- వనే వసతి - తాదృ శం త్వమనురక్తాసి యతః- అతస్సర్వోత్తమా లక్ష్మీస్త్వం -అత ఏవ మాం భృత్యత్వేనాంగీకుర్వితి తాత్పర్యమ్॥తి॥ మానుషో భావః మనుష్యరామవిషయకః స్నేహబంధః ॥ ౧౫ ॥ ఇతీతి॥ ప్రాతీతికార్థః స్పష్టః॥వస్తుతస్తు రావణః అన్యత్ర సుదుష్టాత్మా కామమోహితశ్చ యద్యపి- తథాప్యత్ర న తథా- అత ఏవ బుధః రోహిణీమివ జగ్రాహ - బు ధః స్వమాతరం యథా పూజార్థం గృహ్ణాతి- తథా రావణోపి సీతాం జగ్రాహ- స్వగృహే సంస్థాప్య స్వేష్టదేవతాబుద్ధ్యా పూజయితుమేవేత్యర్థః ॥ టీ ॥ జగ్రాహ రావణ స్సీతాం బుధః ఖే రోహిణీమివేతి- నన్వత్ర నళకూబరవేదవత్యాదిశాపాద్బలాత్కథం పరదారస్పర్శ ఇతి చేత్ సత్యం- రావణస్సీతాం సాక్షాన్న జగ్రాహ నస్పృష్టవాన్ - పరంతు జానుకేశాదిచ్ఛాయామేవ జగ్రాహ రాక్షసానాం ఛాయాగ్రాహిత్వాత్ -తదుక్తం స్కాందే॥ ఛాయాగ్రాహిత్వమప్యస్తి సర్వవిద్యావిశారదే। కేశఛా యాం పరామృశ్య జానుచ్ఛాయాం తథైవ చ । గృహీత్వా జానకీం హృష్టో లంకాం ప్రాయాత్స రావణః । సీతాపహరణం చైవ యే శృణ్వంతి నరోత్తమాః । న తేషామశు భం దేవి భవిష్యతి కదాచనేతి॥తి॥ ప్రియవాదినీం రావణాదన్యత్రేతి శేషః॥ సీతయా సద్యో మరణపర్యవసాయి శాపాదానంతు సమూలనాశనస్య వేదవత్యంశేన ప్రతిజ్ఞా తస్యర్షీణాం దేవానామగ్రే రామప్రతిజ్ఞాతస్య చ నిర్వాహాయ॥౧౬॥వామేనేతి॥మూర్ధజేషు కరేణ మూర్ధజాః శ్రేష్ఠాః ఇషవః యస్మిన్ తేన కరేణ దక్షిణేన వా మేన ఊర్వోః పాదయోః జగ్రాహ- పాదౌ గృహీత్వా లంకాం ప్రత్యాగంతవ్యమితి ప్రార్థితవానితి భావః॥ ౧౭॥ ౧౮ ॥ తత ఇతి ॥ స్పష్టార్థః- వస్తుతస్తు పరుషైః స్వ

మాయారుచయః అంతర్ధానాద్యర్హతయా ఆశ్చర్యమయః - ఖరయుక్తః అశ్వతరయుక్తః హేమాంగః స్వర్ణమయచక్రః - చక్రం హి రథాంగమిత్యుచ్యతే॥౧౯॥ తత ఇతి॥ అంకేన ఊరుభాగేన॥౨౦॥ సేతి॥ వనే దూరగతం రామముద్దిశ్య రామేతి విచుక్రోశ - క్రుశ ఆహ్వానే రోదనే చ ॥ ౨౧॥ తామితి॥ అకామాం విరాగిణీం - వివేష్టమానాం రథోపరిస్థలే లుఠంతీం ఆదాయ పునరంకేనాదాయ - ఉత్పపాత రథేన సహిత ఇతి శేషః॥౨౨॥ తత ఇతి॥ ఆతురా సా - మత్తేవ మదయుక్తేవ - భ్రాంతచిత్తా యథా భ్రాంతచిత్తేవ చ చుక్రోశ॥౨౩॥ హేతి॥ అమర్షిణా ఖరవధకృతామర్షవతా॥౨౪॥ జీవితమితి॥ ధర్మహేతోః ఆశ్రితసంరక్షణరూపధర్మహేతోః జీవితం సుఖమర్థాంశ్చ పరిత్యజన్ జీవితాదిపరిత్యాగశీలః॥౨౫॥ నన్వితి॥ నను నామేతి ప్రసిద్ధౌ - అవినీతానాం దుర్జనానాం - వినేతా శిక్షకః - పాపం పాపిష్ఠం - కథం న శాసి న శిక్షయసి॥౨౬॥ అశాసనే స్వయమేవ హేతుమున్నయతి నన్వితి॥ అవినీతస్య దుర్జనస్య - కర్మణః పాపస్య - సద్యః ఫలం న దృశ్యతే - కుతః - అత్ర ఫలదర్శనే - కాలోఽప్యంగీభవతి సహకారికారణం భవతి - అభూతతద్భావే చ్విః - పక్తయే పాకాయ॥౨౭॥ స ఇతి॥ సః త్వమిత్యర్థః వ్యసనం భ్రంశం - వ్యసనం విపది భ్రంశే ఇత్యమరః॥౨౮॥ వనే రాక్షసాదిభిర్హృతా భవేదితి మాం కైకేయీ వనం ప్రేషితవతీతి వైదేహ్యా హృదయే సర్వదా స్థితం - తదిదానీం సుప్తప్రమత్తకుపితానాం భావజ్ఞానం దృష్టమితి న్యాయేనోద్ఘాటయతి హంతేతి॥ అత్ర హేతుమాహ హ్రియ ఇతి ॥ ౨౯॥ అథ చిత్తవిభ్రమాతిరేకాదచేతనానపి రామాయాఖ్యాతేత్యభ్యర్థయతే ఆమంత్రయ ఇత్యాదిభిస్సప్తశ్లోకైః॥ ఆమంత్రయే సంబోధయామి - జనస్థానే - స్థితానితి శేషః - కర్ణికారాన్ పరివ్యాధాఖ్యాన్ పుష్పవృక్షాన్ రావణస్సీతాం హరతీతి యత్ ఏతచ్ఛీఘ్రం సర్వం కథయత - ఏవముత్తరత్రాపి యోజ్యం॥౩౦॥ మాల్యవంతమితి॥ మాల్యవంతం పుష్పవంతం - శిఖరిణం ప్రశస్తశిఖరం - ప్రస్రవణం ప్రస్రవణాఖ్యం॥౩౧॥ హంసేతి

శ్యత హేమాంగో రావణస్య మహారథః॥౧౯॥ తతస్తాం పరుషైర్వాక్యైర్భర్త్సయన్ స మహాస్వనః * అంకేనాదాయ వైదేహీం రథమారోపయత్తదా॥౨౦॥ సా గృహీతా విచుక్రోశ రావణేన యశస్వినీ * రామేతి సీతా దుఃఖార్తా రామం దూరగతం వనే॥౨౧॥ తామకామాం స కామార్తః పన్నగేంద్రవధూమివ * వివేష్టమానామాదాయ ఉత్పపాతాథ రావణః॥౨౨॥ తతస్సా రాక్షసేంద్రేణ హ్రియమాణా విహాయసా * భృశం చుక్రోశ మత్తేవ భ్రాంతచిత్తా యథాతురా॥౨౩॥ హా లక్ష్మణ మహాబాహో గురుచిత్తప్రసాదక * హ్రియమాణాం న జానీషే రక్షసా మామమర్షిణా ॥౨౪॥ జీవితం సుఖమర్థాంశ్చ ధర్మహేతోః పరిత్యజన్ * హ్రియమాణామధర్మేణ మాం రాఘవ న పశ్యసి॥౨౫॥ నను నామావినీతానాం వినేతాసి పరంతప * కథమేవంవిధం పాపం న త్వం శాసి హి రావణమ్॥౨౬॥ నను సద్యోఽవినీతస్య దృశ్యతే కర్మణః ఫలం * కాలోఽప్యంగీభవత్యత్ర సస్యానామివ పక్తయే॥౨౭॥ స కర్మ కృతవానేతత్ కాలోపహతచేతనః * జీవితాంతకరం ఘోరం రామాద్వ్యసనమాప్నుహి॥౨౮॥ హంతేదానీం సకామాస్తు కైకేయీ సహ బాంధవైః * హ్రియేయం ధర్మకామస్య ధర్మపత్నీ యశస్వినః॥౨౯॥ ఆమంత్రయే జనస్థానే కర్ణికారాన్ సుపుష్పితాన్ * క్షిప్రం రామాయ శంసధ్వం సీతాం హరతి రావణః ॥ ౩౦॥ మాల్యవంతం శిఖరిణం వందే ప్రస్రవణం గిరిమ్ * క్షిప్రం రామాయ శంసత్వం సీతాం హరతి రావణః॥ ౩౧॥ హంసం

కైర్యదిమాం భృత్యత్వేనాంగీకరోషి - తర్హి తవాగ్రతః ప్రాణాంస్త్యక్ష్యామీత్యాదివాక్యైర్భర్త్సయన్ భీతిముత్పాదయన్ రథమారోపయత్॥ తి॥ పరుషైః ఇతః పరం రామం ప్రత్యాశా త్యాజ్యేత్యేవమాదిభిః - అంకేన హస్తాంతరైరిత్యర్థః॥ ౨౦॥ సా గృహీతేత్యాదీనాం వాస్తవార్థే సీతయా దైన్యవత్ప్రతీయమానాని వాక్యాని సర్వాణి సీతయా లౌకికరీతిమనుసృత్యోక్తానీతి ద్రష్టవ్యాని॥ తి॥ అతిచుక్రోశేత్యాదితచ్ఛాయాయా అపి మనుష్యభావనార్థం॥౨౧॥ తి ॥ అకామాం విరాగిణీం విచేష్టమానాం తత ఆత్మానం మోచయితుం॥౨౨॥ టీ॥* భృశమితి॥ మత్తేవ - భ్రాంతచిత్తా యథా ఉన్మత్తచిత్తేవ ఆతురా అప్రకృతిస్థా భృశమత్యంతం చుక్రోశ॥ తి॥ అప్రియయథాభ్యాం సర్వచేష్టానాం నాట్యత్వం సూచితం॥౨౪॥ నన్వితి॥ వినీతోఽసి శిక్షకోఽసి॥ తి॥ నను నామేతి ప్రసిద్ధౌ - వినేతా శిక్షకః - న శాధి ప్రాప్తకాలం శాసనం న రోచయసి - హిర్వాక్యాలంకారే - శోకాతురత్వాద్వ్యాధికపదం న దోషాయ॥౨౬॥ తి॥ స్వయమేవ తత్ర హేతుమున్నయతి॥ నన్వితి॥ అవినీతస్య పురుషస్య అవినయరూపకర్మణః ఫలం సద్యో న దృశ్యతే - యతస్తత్ర కాలోఽప్యంగీభవతి సహకారికారణం భవతి - పక్తిః పాకః॥౨౭॥ తి॥ అధునా స్వేష్టం శాపమాహ॥ త్వమితి॥ వ్యసనం పుత్రపౌత్రాదినాశరూపం॥౨౮॥ తి॥ సకామా తుష్టా భవతు ఇతి శేషః॥౨౯॥ టీ॥ ఆమంత్రయే సంబోధయామి - సీతాం హరతి రావణ ఇత్యత్ర ఇతికరణం ద్రష్టవ్యం॥౩౦॥ టీ॥ మాల్యవంతమి

సంఘుష్టాఃహంసాస్సారసాశ్చయస్యాంసా హంససారససంఘుష్టా - కర్తరి క్తః-హంసకారండవాకీర్ణామితిశుద్ధః పాఠః॥౩౨॥ దైవతానీతి॥ తేభ్యోయుష్మభ్యమి తిశేషః॥ ౩౩॥ యానీత్యాదిశ్లోకద్వయమేకాన్వయం॥ సత్వానిజంతవః - ఉ తేతిసంబోధనే - సముచ్చయేవా - హ్రియమాణామితి - హ్రియమాణాం ప్రాణే భ్యోపిగరీయసీంప్రియాంమాం - సీతారావణేనహృతేతిభర్తుశ్శంసత - రావణాన్నభేతవ్యంతత్వంకథయతేతిభావః॥ ౩౪॥ కథనేకింప్రయోజనంతత్రాహవిది త్వేతి॥ భవదుక్తప్రకారేణమాంవిదిత్వా - అముత్రస్వర్గలోకేగతామపి - వైవస్వతహృతామపిమాంపరాక్రమ్యానేష్యతి - తస్మాదవశ్యంశంసతేతిభావః॥౩౬॥ సేతి॥ కరుణాఃదీనాః - తాత్కాలికహర్షంసూచయతిఆయతలోచనేతి॥౩౭॥ సాతమితి॥ సమాక్రందత్ - క్రందిఆహ్వానేరోదనేచ - దుఃఖోపహతయాదుఃఖగద్గద యా॥౩౮॥ జటాయోఇతి॥ ఆర్యేతిశ్వశురవత్ సంబోధనం-కరుణంయథాతథాహ్రియమాణాం॥ ౩౯॥ నేతి॥ అశక్యత్వేహేతుస్సత్వవానిత్యాదికం - జితకాశీజ యావహః-దుర్మతిఃకూటయోధీ॥౪౦॥ తద్ధీమయాకింకర్తవ్యంతత్రాహ. రామాయత్వితి॥ తత్ అస్యదుర్జయత్వేదేవహేతోః॥ ౪౧॥ ఇతిశ్రీగోవిందరా జవిరచితే-శ్రీరామాయణభూషణే-రత్నమేఖలాఖ్యానే-ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే-ఏకోనపంచాశస్సర్గః.

అథస్వామివిషయేదాసేనయావచ్ఛక్తిశేషవృత్తిరవశ్యంకర్తవ్యేత్యముమర్థంలోకేప్రవర్తయితుంజటాయువృత్తాంతముపక్షిపతిసర్గద్వయేన - అత్రప్రథమం జటాయుస్సాంత్వనభర్త్సనాభ్యాంరావణమనుకూలయితుమిచ్ఛతి - తంశబ్దమిత్యాది॥ అవసుప్తఃఈషత్సుప్తోజటాయుః · అథసీతావచనానంతరం-తంశబ్దంశుశ్రు వే - తతఃప్రథమంమహాశరీరతయారావణంనిరీక్ష్యసఃవైదేహీందదర్శ॥౧॥ తతఇతి॥ తీక్ష్ణతుండఃతీక్ష్ణముఖః॥ ని॥ వక్తావృక్షస్యవదనంతుండమిత్యమరః-శ్రీమాన్కైంక ర్యశ్రీసమృద్ధఃశుభాంరావణస్యశోభనావహాం॥ ౨॥ దశగ్రీవేతి॥ పురాణేసనాతనేధర్మే - దాస్యవృత్తావిత్యర్థః-స్థితఃతదేకపరాయణః - సత్యం-సత్యంజ్ఞానమ నంతంబ్రహ్మేత్యుక్తఃపరమాత్మాసంశ్రయఃఆలంబనంయస్యసః - భగవదేకోపాయనిష్ఠఇత్యర్థః· నామ్నాజటాయుర్నామజటాయురితిప్రసిద్ధః - తథాచవక్ష్య మాణసీతాపహరణంనయుక్తమితిభావః॥ ౩॥ స్వస్వరూపముక్త్వాస్వామిస్వరూపమాహ - రాజేతి॥ మహేంద్రవరుణోపమత్వమేకదేశసామ్యాత్ -స

సంసారససంఘుష్టాంవందేగోదావరీంనదీమ్✱క్షిప్రంరామాయశంసత్వంసీతాంహరతిరావణః॥౩౨॥ దైవతానిచయాన్యస్మిన్వనేవివిధపాదపే✱నమ స్కరోమ్యహంతేభ్యోభర్తుశ్శంసంతుమాంహృతామ్॥౩౩॥ యానికానిచిదప్యత్రసత్వానినివసంత్యుత✱సర్వాణిశరణంయామిమృగపక్షిగణానపి। హ్రియమాణాంప్రియాంభర్తుఃప్రాణేభ్యోపిగరీయసీమ్✱వివశాపహృతాసీతారావణేనేతిశంసత॥౩౪॥ విదిత్వామాంమహాబాహురముత్రాపిమ హాబలః✱ఆనేష్యతిపరాక్రమ్యవైవస్వతహృతామపి॥౩౬॥ సాతదాకరుణావాచోవిలపంతీసుదుఃఖితా✱వనస్పతిగతంగృధ్రందదర్శాయతలోచనా ౩౭॥ సాతముద్వీక్ష్యసుశ్రోణీరావణస్యవశంగతా ✱ సమాక్రందద్భయపరాదుఃఖోపహతయాగిరా॥ ౩౮॥ జటాయోపశ్యమామార్యహ్రియ మాణామనాథవత్ ✱అనేనరాక్షసేంద్రేణకరుణంపాపకర్మణా॥౩౯॥ నైషవారయితుంశక్యస్తవక్రూరోనిశాచరః ✱సత్వవాన్జితకాశీచసాయుధ శ్చైవదుర్మతిః॥౪౦॥ రామాయతుయథాతత్వంజటాయోహరణంమమ ✱ లక్ష్మణాయచతత్సర్వమాఖ్యాతవ్యమశేషతః॥౪౧॥ ఇతిశ్రీమదారణ్య కాండే. ఏకోనపంచాశస్సర్గః.✱✱✱✱✱✱✱✱✱✱✱✱✱✱తంశబ్దమవసుప్తస్తుజటాయురథశుశ్రువే। నిరీక్ష్యరావణంక్షిప్రంవైదేహీంచదదర్శసః॥౧॥ తతఃపర్వతకూటాభస్తీక్ష్ణతుండఃఖగోత్తమః। వనస్పతిగతశ్శ్రీమాన్వ్యాజహారశుభాంగిరమ్॥౨॥ దశగ్రీవస్థితోధర్మేపురాణేసత్యసంశ్రయః। జటా యుర్నామనామ్నాహంగృధ్రరాజోమహాబలః॥౩॥ రాజాసర్వస్యలోకస్యమహేంద్రవరుణోపమః। లోకానాంచహితేయుక్తోరామోదశరథా

త్యాది॥ మాల్యవంతంపుష్పవంతం-శిఖరిణంశృంగవంతం-ప్రస్రవణాఖ్యంగిరిం॥౩౪॥ టీ॥ అముత్రాపిపరలోకేపి॥౩౬॥ తి॥ గృధ్రంజటాయుషం॥ ౩౭॥ సాతమితి॥ ౩౯॥ టీ॥ నైవవారయితుంశక్యస్తుభ్యం-తుభ్యంత్వయా-జితకాశీజితేనజయేనకాశతఇతిజితకాశీ॥౪౧॥ ఇతిశ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం-శ్రీరామాయణ తత్వదీపికాఖ్యాయామారణ్యకాండవ్యాఖ్యాయాం-ఏకోనపంచాశస్సర్గః. ✱✱✱✱✱✱✱✱✱✱✱✱✱✱ తంశబ్దమితి॥ సుప్తోజటాయుః - అవబోధానంతరంతంశబ్దంశు శ్రావ-జటాయోపశ్యమామిత్యాద్యంతంతేనప్రబుద్ధఃపశ్చాదుత్తరవాక్యజాతంశుశ్రావేత్యర్థః॥౧॥ ౨॥ దశగ్రీవేతి॥ పురాణేసనాతనేధర్మే- సత్యసంశ్రయఃస

ర్వలోకస్య రాజా స్వామీ - భవతోపి స్వామీత్యర్థః ॥ ౪ ॥ తథా చ రాజదారాపహారో నయుక్త ఇత్యాహ తస్యేతి ॥ సహధర్మచారిణీ ధర్మపత్నీశబ్దార్థః ॥౫॥ మా భూత్తవ రామే స్వామిత్వబుద్ధిః మనుష్యమాత్రబుద్ధిం రాజబుద్ధిం వా కృత్వా సీతాం పరిహరేత్యాహ కథమితి ॥ రాజా భవానితి శేషః ॥ ౬ ॥ రాజత్వబుద్ధిస్తవ రామే మా భూత్ - తథాపి పరదారాభిమర్శనం న కార్యమిత్యాహ నివర్తయేతి ॥ పరదారాభిమర్శనాన్మతిం నివర్తయ - తద్విషయమతిం న కుర్విత్యర్థః - నీచత్వమేవాహ నేతి - ధీరః ధీమాన్ - తత్కర్మ న సమాచరేత్ - అస్య ధీరస్య యత్ కర్మ పరో విగర్హయేత్ నిందేత్ ॥ ౭ ॥ యథేత్యర్ధమేకం వాక్యం ॥ విపశ్చితా వివేకినా ॥ ౮ ॥ ధర్మమితి ॥ శిష్టాః సంతః రాజానః శాస్త్రేష్వనాగతమనుపదిష్టం ధర్మమర్థం కామం వా - న వ్యవస్యంతి నేచ్ఛంతీత్యర్థః - లోకే యథా తథా వా భవతు - రాజ్ఞస్తు సుతరాం నేదముచితమితి భావః ॥ ౯ ॥ న కేవలం స్వార్థం లోకానుగ్రహార్థం చేదం పరిహర్తవ్యమిత్యాహ - రాజేతి ॥ అత్ర ధర్మాదిశబ్దాః ధర్మాదిప్రవర్తకపరాః - ద్రవ్యాణామర్థానాముత్తమో నిధిరాశ్రయః - యస్మాదేవం · తస్మాత్ ధర్మః ధర్మాదిః - రాజమూలం యథా తథా ప్రవర్తతే · శుభః శుభాచారః పాపం వా రాజమూలం ప్రవర్తతే - రాజానుసారేణ లోకాః ధర్మాధర్మాదిషు ప్రవర్తంతే అతో రాజ్ఞా పాపం విహాయ ధర్మాదికమేవ కర్తవ్యమిత్యర్థః ॥ ౧౦ ॥ పరదారాభిమర్శనమైశ్వర్యాత్ భ్రంశకం చేత్యాహ - పాపస్వభావ ఇతి ॥ పాపం స్వభావః సహజధర్మో యస్య స పాపస్వభావః అత ఏవ చపలః విషయప్రవణః త్వం - దుష్కృతిః విమానం దేవాహం విమానమివ - ఐశ్వర్యమభి ఐశ్వర్యం ప్రతి - కథం సంప్రాప్తః యోగ్యః - ఏవం విషయచపలశ్చేదైశ్వర్యాత్ భ్రష్టో భవిష్యసీతి భావః ॥ ౧౧ ॥ ఏవం బహు సాంత్వనేపి సీతావిసర్జనాకరణాత్ భవాదృశే ఉపదేశో నిరర్థక ఇత్యాహ. కామమితి ॥ మోయస్య స్వభావః ఔత్పత్తికః - సధర్మః - కామం అత్యం

త్మజః ॥ ౪ ॥ తస్యైషా లోకనాథస్య ధర్మపత్నీ యశస్వినీ । సీతా నామ వరారోహా యాం త్వం హర్తుమిహేచ్ఛసి ॥ ౫ ॥ కథం రాజా స్థితో ధర్మే పరదారాన్ పరామృశేత్ । రక్షణీయా విశేషేణ రాజదారా మహాబల ॥ ౬ ॥ నివర్తయ మతిం నీచాం పరదారాభిమర్శనాత్ । న తత్సమాచరేద్ధీరో యత్పరోస్య విగర్హయేత్ ॥ ౭ ॥ యథాత్మనస్తథాన్యేషాం దారా రక్ష్యా విమర్శనాత్ ॥ ౮ ॥ ధర్మమర్థం చ కామం చ శిష్టాః శాస్త్రేష్వనాగతమ్ * వ్యవస్యంత్యను రాజానం ధర్మం పౌలస్త్యనందన ॥ ౯ ॥ రాజా ధర్మస్య కామస్య ద్రవ్యాణాం చోత్తమో నిధిః * ధర్మః శుభం వా పాపం వా రాజమూలం ప్రవర్తతే ॥ ౧౦ ॥ పాపస్వభావశ్చపలః కథం త్వం రక్షసాం వర * ఐశ్వర్యమభిసంప్రాప్తో విమానమివ దుష్కృతిః ॥ ౧౧ ॥ కామం స్వభావో యో యస్య న శక్యః పరిమా

ర్ష్టుమ్ ...

త్యావలంబీ ॥౩॥ రాజేతి ॥ సర్వలోకస్య రాజా రామ ఇత్యనేన త్వమపి రాజేతి భావః ॥౪॥ ధర్మపత్నీత్యనేన తద్ధరణే మహాపాపం సూచితం ॥౫॥ కథమితి ॥ రక్షణీయా విశేషేణ రాజదారా ఇత్యనేన రాజదారాపహరణస్య గురుతల్పసమత్వాదితి భావః ॥౬॥ నివర్తయేతి ॥ నీచాం నికృష్టాం - అస్య పురుషస్య పరః యత్కర్మ విగర్హయేత్ నిందేత్ - న తత్సమాచరేత్ ॥౭॥ యథేతి ॥ విమర్శనాత్ పరపురుషసంస్పర్శనాత్ రక్ష్యా ఇత్యన్వయః ॥౮॥ ధర్మమర్థమితి ॥ శాస్త్రేష్వనాగతమనవగతం రహస్యరూపతయా శాస్త్రపర్యాలోచనేపి అసూక్ష్మదృష్టీనాం దుర్బోధమిత్యర్థః ॥ ధర్మమర్థం చ కామం చ శిష్టాః రాజ్ఞో న్యే జనాః రాజానమనురాజానమనుసృత్య వ్యవస్యంతి కుర్వంతి - రాజ్ఞః సూక్ష్మధర్మాదిజ్ఞానసంపత్త్యా తాదృశం రాజానమనుసృత్య భూపోపదిష్టధర్మాదికం శాస్త్రేష్వస్ఫుటమపి ప్రజా ఆచరంతీతి భావః - తస్మాద్ధర్మోపదేశపరస్య రాజ్ఞస్తవ ధర్మప్రవృత్తిరనుచితేతి తాత్పర్యం - ఉపసంహరతి - ధర్మ ఇతి - హే పౌలస్త్యనందన తస్మాద్ధర్మస్సమాశ్రయణీయ ఇత్యపేక్షితపదాధ్యాహారేణ యోజనా * ధర్మమర్థం చ కామం చ శిష్టాః శాస్త్రేష్వనాగతం । న వ్యవస్యంతి రాజానో ధర్మః పౌలస్త్యనందన ఇతి పాఠే అయమర్థః - శిష్టాః సద్వృత్తయో రాజానః శాస్త్రేష్వనాగతం న వ్యవస్యంతి నేచ్ఛంతి - శాస్త్రవిరుద్ధం కామాదికం నేచ్ఛంతీత్యర్థః - తస్మాద్ధర్మస్సమాశ్రయణీయ ఇతి యోజనా ॥౯॥ ఏతదేవ ప్రపంచయతి - రాజా ధర్మస్యేతి ॥ ధర్మస్య కామస్య ద్రవ్యాణాం అర్థరూపపురుషార్థస్య నిధిః స్థానం - యతః అత ఏవ ధర్మః పుణ్యం పాపం శుభం యశః రాజమూలం ప్రవర్తతే - రాజా ధర్మశ్చ కామశ్చేతి పాఠే అయమర్థః - రాజైవ ద్రవ్యాణామర్థరూపపురుషార్థస్య నిధిః స్థానం యతః - అతః రాజా ధర్మశ్చ కామశ్చ భవతి - కుతః - ధర్మ ఇతి - ధర్మాదికం రాజమూలం ప్రవర్తతే అతో రాజా ధర్మశ్చ కామశ్చ భవతీతి యోజనా ॥౧౦॥ ఉక్తరాజధర్మహీనే త్వయి కథమైశ్వర్యం స్థితమితి విస్మయో జాయత ఇత్యాహ ॥ పాపస్వభావ ఇతి ॥ దుష్కృతిః విమానం స్వాయోగ్యం దేవయానమివ ॥ ౧౧ ॥ నను దుష్టః సమీచీనో వా స్వభావో దురతిక్రమః తత్ర దుష్టస్వభావానామపి ప్రాప్తమై

తం-పరిమార్జితుంనశక్యః-ఉపదేశేననివర్తయితుంనశక్యఇత్యర్థః-తథాహి-ఆర్యంసదుపదేశః దుష్టాత్మనాం-ఆలయేహృదయేచిరంనావసతినతిష్ఠతి॥౧౧॥శత్రుభార్యాపహరణంమమస్వభావఇత్యాశంక్యశాస్త్రవప్రసక్తిరత్రనాస్తీత్యాహ-విషయేవేతి॥విషయేరాజ్యే-యదానాపరాధ్యతితదాతస్యకథమపరాధ్యసి॥౧౨॥ఖరవధఏవమమాపరాధఇత్యాశంక్యాహ-ద్వాభ్యాం-యదీత్యాది॥వృత్తంమర్యాదామతిక్రాంతోతివృత్తః-అత్రహననవిషయే-యస్యేతి-తస్యేతిపూర్వశేషః॥౧౪॥ ప్రకృతముపసంహరతి-క్షిప్రమితి॥ అత్ర రామఇత్యధ్యాహార్యం-చక్షుషేత్యనేనదర్శనమాత్రేణవధోలక్ష్యతే-అశనిఃవజ్రం॥ ౧౫॥ సీతాగ్రహణమవశ్యంమృత్యుకరమిత్యాహ-సర్పమిత్యాది॥ఆశీవిషం-ఆశీవిషాఖ్యం-ప్రతిముక్తం-ఆముక్తం-యథావస్త్రబద్ధస్సర్పోవశ్యంనాశయతి తద్వదియంసీతాగృహీతాత్వాంనాశయిష్యతీతిభావః వ్యాజస్తుతిరలంకారః॥౧౬॥సభారఇతి॥భారఃభారద్రవ్యం-నావసాదయేత్ నపీడయేత్ - అనామయంవ్యాధ్యనుత్పాదకం-అత్రాపిపూర్వవద్వ్యాజస్తుతిః॥౧౭॥యదితి॥యత్కార్యంకృత్వాస్థితస్యనధర్మోభవేత్-కీర్తిఃఐశ్వర్యాదిజనితాప్రథావానభవేత్ -యశఃభోగిత్వకృతప్రథావానభవేత్ - ప్రత్యుతశరీరదుఃఖమేవభవేత్-తత్కర్మకస్సమాచరేత్-మూఢఏవాచరేత్-తథావిధకర్మకరణాద్భవాన్మూఢఏవేతిభావః ॥ ౧౮ ॥ మయివృద్ధత్వేనావమతింకృథాఇత్యాశయేనాహ-ద్వాభ్యాం-షష్టిరిత్యాది॥షష్టిర్వర్షసహస్రాణి-గతానీతిశేషః-జాతస్యేత్యనేనవయసాజీర్ణత్వముచ్యతే- రాజ్యంయథావత్ అనుతిష్ఠతఃపాలయతఇత్యనేనకర్మణాజీర్ణత్వముక్తం-అహంధనురాద్యుపకరణరహితః॥౨౦॥ఏతదేవదృష్టాంతముఖేనద్రఢయతి-నశక్తఇతి॥ మమపశ్యతఃమయిపశ్యతిసతి-సీతాంబలాద్ధర్తుంనశక్తః - నసమ

జితుమ్ * నహిదుష్టాత్మనామార్యమావసత్యాలయేచిరమ్॥౧౧॥విషయేవాపురేవాతేయదారామోమహాబలః * నాపరాధ్యతిధర్మాత్మాకథం
తస్యాపరాధ్యసి॥౧౨॥యదిశూర్పణఖాహేతోర్జనస్థానగతఃఖరః*అతివృత్తోహతఃపూర్వంరామేణాక్లిష్టకర్మణా। అత్రబ్రూహియథాతత్త్వం
కోరామస్యవ్యతిక్రమః *యస్యత్వంలోకనాథస్యభార్యాంహృత్వాగమిష్యసి॥౧౪॥క్షిప్రంవిసృజవైదేహీంమాత్వాంఘోరేణచక్షుషా*దహే
ద్దహనభూతేనవృత్రమింద్రాశనిర్యథా॥ ౧౫ ॥సర్పమాశీవిషంబద్ధ్వావస్త్రాంతేనావబుధ్యసే * గ్రీవాయాంప్రతిముక్తంచకాలపాశంనపశ్యసి
౧౬॥సభారస్సౌమ్యభర్తవ్యోయోనరంనావసాదయేత్ * తదన్నముపభోక్తవ్యంజీర్యతేయదనామయమ్॥ ౧౭ ॥యత్కృత్వానభవేద్ధర్మోనకీ
ర్తిర్నయశోభువి* శరీరస్యభవేత్ఖేదఃకస్తత్కర్మసమాచరేత్ ॥౧౮॥షష్టిర్వర్షసహస్రాణిమమజాతస్యరావణ*పితృపైతామహంరాజ్యంయ
థావదనుతిష్ఠతః। వృద్ధోహంత్వంయువాధన్వీసశరఃకవచీరథీ *తథాప్యాదాయవైదేహీంకుశలీనగమిష్యసి॥౨౦॥నశక్తస్త్వంబలాద్ధర్తుంవైదే

శ్వర్యంమర్నివారమేవేత్యతఆహ॥కామస్స్వభావఇతి॥స్వభావోదురతిక్రమోస్తు-దుష్టాత్మనామాలయేగృహే-ఆర్యమైశ్వర్యంచిరంచిరకాలం- నావసతినతిష్ఠతి-అయంభావః-సుకృతేసతైశ్వర్యప్రాప్తిః-సుకృతంచదుష్టాత్మనాక్రియమాణంప్రాయేణనిష్ఫలంభవతి-తవైతత్సంభావితం- యద్వాయస్యపురుషస్యయఃకామస్స్వభావస్తస్యసస్వభావః-పరిమార్జితుంనశక్యః-కుతః-నహీతి- హియస్మాద్దుష్టాత్మనామాలయేచిత్తేఆర్యంపూజ్యంపుణ్యమితియావత్ -చిరంచిరాయనావసతి-తస్మాత్ - ధర్మేణపాపమపనుదతీతిశ్రుత్యాకామాదిస్వభావనివృత్తికారణత్వేనబోధితస్యధర్మస్యపాపిస్వభావాత్పాపస్వభావోనశక్యఃపరిమార్జితుంకేనాపీత్యర్థః॥౧౧॥తి॥యదారామఃయస్మాద్రామఇత్యర్థః॥౧౨॥యదీతి॥ అతివృత్తఃఉచితమతిక్రమ్యజాయమానంవృత్తంయస్యసతథా॥తి॥ గమిష్యసీత్యత్రకాకుఃనజీవన్గమిష్యసీత్యర్థః॥౧౪॥క్షిప్రమితి॥ రామఇత్యధ్యాహారః త్వాందహనభూతేనచక్షుషామాదహేత్ అన్యథాదహేదిత్యర్థః॥౧౫॥౧౬॥సఇతి॥అనామయంరోగానుత్పాదకం॥౧౭॥యత్కృత్వేతి॥ యత్కర్మకృత్వాస్థితస్యపురుషస్యధర్మాదికంనభవతి-ప్రత్యుతఖేదఏవభవేత్ -తత్కర్మకస్సమాచరేత్ నకోపీత్యర్థః-యద్వాయత్కర్మకృత్వాస్థితస్యపురుషస్యధర్మాదికంనభవేత్ నాశంప్రాప్నుయాదిత్యర్థః-యత్కర్మకరణేనధర్మాదికంనాశంప్రాప్నుయాదితియావత్ - అపితుశరీరస్యఖేదఏవభవేత్ -తత్కర్మకస్సమాచరేత్ నకోపీత్యర్థః-కీర్తిర్విక్రమాదిజనితాప్రథా-యశఃసౌజన్యజనితాప్రథేతివివేకః॥౧౮॥షష్టిరితి॥గతానీతిశేషః-పితృపైతామహంపితృపితామహేభ్యఃసమాగతంరాజ్యంనఃదండకారణ్యమేవదండకారణ్యేపక్షిణామధిపతిరహమితిభావః॥తి॥ మేవైదేహీందశరథమిత్రత్వాన్మమస్నుషాంవైదేహీమాదాయనకుశలీగమిష్యసీత్యర్థః॥ ౨౦ ॥నశక్తఇతి ॥ శ్రుతీమిత్యత్రదీర్ఘశ్ఛాందసః - ననురాంపిబేదిత్యాదికాంధ్రివాంనిత్యంనిరపేక్షలక్ష

ర్థః-కథమివ- న్యాయసంసిద్ధైః న్యాయశాస్త్రసంసిద్ధైః-హేతుభిఃఅనుమానైః-ధ్రువాంనిశ్చలాం.అవిచాల్యప్రామాణ్యామితియావత్ - వేదశ్రుతిమివ-దీర్ఘా ఆర్షః-వేదయతీతి వేదః-స్వతః ప్రమాణభూతాం శ్రుతిమిత్యర్థః-యథా వేదవిదగ్రేసరేవశ్యతిసతి హైతుకైః న్యాయసిద్ధైర్హేతుభిః శ్రుతిఃఅన్యథాఅన్యపరా నేతుంనశక్య తేతద్వదితిభావః-అన్యపరార్థనాదాదివ్యావృత్త్యర్థో వేదశబ్దః.యథాతామన్యథాకుర్వన్స్వయమేవవినశ్యతినవేదశ్రుతేఃకాపిహానిః-ఏవంసీతామపహరంస్త్వమేవ నశిష్యసినతుసీతాయాఃకాపిహానిరిత్యాహూతం- యథావేదవిదగ్రేసరో వేదశ్రుతిమన్యథానీయమానామవలోకయన్తదసహమానోయావచ్ఛక్తినివర్తయతి తథాహమపిత్వయాబలాన్నీయమానామపిసీతాంయావచ్ఛక్తినివర్తయిష్యామీత్యర్థః ॥ ౨౧ ॥ యుధ్యస్వేతి॥యదిశూరోసిముహూర్తంతిష్ఠమాపలాయస్వ - మయాయుధ్యస్వ - యుద్ధేమయాహతస్త్వంపూర్వంరామేణహతఃఖరఇవభూమౌశయిష్యసే - యద్వాయదిశూరోసితదామయాయుధ్యస్వ - అథవారామాగమనపర్యంతంముహూర్తంతిష్ఠ - తేనహతశ్శయిష్యసఇతి - యద్వాయదిశూరోసిముహూర్తంతిష్ఠస్థిత్వా తేనయుధ్యస్వ॥౨౨॥నకేవలంస్వాపరాధప్రతీకారః కింతుదేవానాందానవానాంచసామాన్యమధిదైవతమిత్యుక్తస్యరామస్యస్వకీయాపరాధప్రతీకారోపిభవిష్యతీత్యాహఅసకృదితి ॥ ౨౩ ॥ ఏవముక్తేపిపునఃపలాయమానంప్రత్యాహకింన్వితి॥ కింనుశక్యంకింవాశక్యం - నశ్యసేఅదర్శనంప్రాప్స్యసి - తయోఃతాభ్యాం॥౨౪॥ తథాపిత్వాంనాహంగమయామీత్యాహనహీతి॥ జీవమానస్యమయిజీవతీత్యర్థః ॥ ౨౫ ॥ త్వయాకింకర్తుంశక్యమిత్యతాహఅవశ్యమితి ॥ జీవితేనాపిజీవితవ్యయేనాపి ॥ ౨౬ ॥ తిష్ఠతిష్ఠేతి ॥ యథాప్రాణం యథాబలం ॥ ౨౭ ॥ వృంతాదిత్యర్థమేకాన్వయం॥వృంతంప్రసవబంధనమిత్యమరః ॥ ౨౮ ॥ ఇతిశ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - రత్నమేఖలాఖ్యానే - ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే - పంచాశస్సర్గః. ********** అథస్వామికార్యాయప్రాణత్యాగమకరోజ్జటాయురిత్యాహ - ఇతీత్యాది॥౧॥సం

హీంమమపశ్యతః * హేతుభిర్న్యాయసంయుక్తైర్ధ్రువాంవేదశ్రుతీమివ॥౨౧॥యుధ్యస్వయదిశూరోసిముహూర్తంతిష్ఠరావణ * శయిష్య
సేహతోభూమౌయథాపూర్వంఖరస్తథా॥౨౨॥అసకృత్సంయుగేయేననిహతాదైత్యదానవాః *నచిరాచ్చీరవాసాస్త్వాంరామోయుధివధిష్యతి॥
౨౩॥కింనుశక్యంమయాహర్తుంగతౌదూరంనృపాత్మజౌ * క్షిప్రంత్వంనశ్యసేనీచతయోర్భీతోనసంశయః॥౨౪॥నహిమేజీవమానస్యనయిష్యసి
శుభామిమామ్ *సీతాంకమలపత్రాక్షీంరామస్యమహిషీంప్రియామ్॥౨౫॥అవశ్యంతుమయాకార్యంప్రియంతస్యమహాత్మనః *జీవితేనాపిరా
మస్యతథాదశరథస్యచ॥౨౬॥తిష్ఠతిష్ఠదశగ్రీవముహూర్తంపశ్యరావణ * యుద్ధాతిథ్యంప్రదాస్యామియథాప్రాణంనిశాచర॥౨౭॥వృంతాదివ
ఫలంత్వాంతుపాతయేయంరథోత్తమాత్ ॥ ౨౮ ॥ ఇతిశ్రీమదారణ్యకాండే - పంచాశస్సర్గః. ******************************
ఇత్యుక్తస్యయథాన్యాయంరావణస్యజటాయుషా । క్రుద్ధస్యాగ్నినిభాస్సర్వా రేజుర్వింశతిదృష్టయః॥౧॥సంరక్తనయనఃకోపాత్తప్తకాంచనకుం

డలః ... హింసిద్ధాంతి - సురాపేయా - ద్రవద్రవ్యత్వాత్ - క్షీరవదిత్యాదిన్యాయసంయుక్తైఃతర్కసహితైః హేతుభిర్హర్తుంబాధితుంపుమాన్నశక్నోతి - కింతు ... శ్రుత్యైవహేతవఃకాలాత్యయాపదిష్టాభవంతి-తథైవహేతుశక్తిసమానమాయాబలసంపన్నస్త్వం -త్రుటిసదృశీంసీతాం హర్తుంనశక్తః -కింతుతయైవనశ్యసీత్యర్థః ౨౧॥యుధ్యస్వేతి॥యదిశూరోసియుధ్యస్వ - అథవాముహూర్తంతిష్ఠ రామాగమనపర్యంతమిత్యర్థః॥౨౨॥రామపరాక్రమంవర్ణయతి॥అసకృదితి॥తి॥సంయుగే రామేణేతి శేషః నవధిష్యతిఅపితువధిష్యతీత్యర్థః - అనేనరామస్యేశ్వరత్వంవ్యంగ్యం॥౨౩॥రామఃకుతో నాస్తి తమానయేత్యత ఆహ కిమితి॥తావుభావపినృపాత్మజౌ దూరంగతౌఅతఏవాహర్తుమానేతుంకింనుశక్యం - కథంశక్యమిత్యర్థః - అతఏవతయోరాగమనశంకయాత్వంతయోస్సకాశాద్భీతఃక్షిప్రంనశ్యసేఅదర్శనా యపలాయసే-నసంశయఇత్యర్థః॥౨౪॥తథాపి॥నహీతి॥తి॥జీవమానస్యజీవతః - నయిష్యసి నేష్యసి॥౨౫॥కుతః - అవశ్యమితి॥౨౬॥తిష్ఠతిష్ఠేతి॥యథాప్రాణం యథాశక్తి॥ ౨౮ ॥ ఇతిశ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం . శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయామారణ్యకాండవ్యాఖ్యాయాం - పంచాశస్సర్గః. ******
ఇత్యుక్తస్యేత్యాది॥౧॥౨॥సప్రసిద్ధః - సంప్రహారఃసంప్రహరణం॥తి॥వాతోద్ధతయోర్వాతప్రవర్తితయోః॥౩॥తదితి॥ మాల్యవతోః . ద్వౌమాల్యవంతౌ ఏకోదం

రక్తనయన ఇతి॥ అమర్షణః అసహనః॥ ౨॥ స ఇతి॥ సః యద్ధ్యస్స్వేతి పూర్వం ప్రవర్తితః - సంప్రహారః యుద్ధం - వాతాభ్యాం ప్రతికూలవాయుభ్యాం - ఉద్ధతయోః ప్రేరితయోః - మేఘయోః సంప్రహారః సంఘట్టనమాత్రం॥ ౩॥ తదితి॥ సపక్షయోః పక్షసహితయోః - మాల్యవతోః మాల్యవన్నామానౌ ద్వౌ పర్వతౌ - ఏకో దండకారణ్యే పూర్వముక్తః - మాల్యవంతం శిఖరిణమిత - అన్యః కిష్కింధా సమీపే వర్తత ఇతి వక్ష్యమాణ వర్ణనే॥ ౪॥ తత ఇతి॥ నాళీకైః నాళమాత్రశరైః - నారాచైః ఆయసశరైః - వికర్ణిభిః అంకుశాగ్రశరైః॥ ౫॥ స ఇతి॥ పత్రరథేశ్వరః పక్షీశ్వరః - ప్రతిజగ్రాహ సేహే - రావణాస్త్రాణి రావణప్రయుక్తాస్త్రాణి॥ ౬॥ తస్యేతి॥ తస్య రావణస్య గాత్రే॥ ౭॥ అథేతి॥ మార్గణాన్ బాణాన్॥ ౮॥ స తైరితి॥ పూర్ణం ఆకర్ణకృష్టం యథా తథా ముక్తైః - అజిహ్మగైః ఋజుగామిభిః - నిశితైః శాణోల్లీఢైః - అత ఏవ తీక్ష్ణైః - ఘోరైః భయంకరైః - శిలీముఖైః శిలీ శల్యం ముఖే యేషాం తైః బాణైః - గృధ్రం బిభేద॥ ౯॥ స ఇతి॥ సమభిద్రవత్ సమభ్యద్రవత్॥ ౧౦॥ తత ఇతి॥ సశరం సంహితశరం॥ ౧౧॥ తత ఇతి క్రోధమూర్ఛితః క్రోధేన వ్యాప్తః॥ ౧౨॥ శరైరితి॥ ఆవారితః ఆసమంతాద్వ్యాప్తః కులాయం నీడం ప్రాప్తః పక్షీవ బభౌ॥ ౧౩॥ స ఇతి॥ తాని చ పక్షాభ్యాం విధూయ చరణాభ్యాం ధనుర్బభంజ చేత్యన్వయః॥ ౧౪॥ తచ్చేతి॥ శరావరం కవచం - పక్షాభ్యాం పక్షవాతేన - వ్యాధునోత్ ప్రచ్యావయత్॥ ౧౫॥ కాంచనేతి॥ కాంచనోరశ్ఛదాన్ స్వర్ణమయకవచయుక్తాన్॥ ౧౬॥ ఉరశ్ఛదః కంకటకో జాగరః కవచోస్త్రియామిత్యమరః - బలీ జటాయుః॥ ౧౬॥ వరమితి॥ త్రివేణుః యుగంధరః - కామం యథేచ్ఛం గచ్ఛతీతి కామగం॥ ౧౭॥ పూర్ణేతి॥ గ్రాహిభిః ఛత్రచామరాదిగ్రాహకైః - నందిగ్రహీత్యాదినా ణినిః॥ ౧౮॥ సారథేరితి॥ వ్యపాహరత్ ఖండితవాన్ - పునరిత్యనేన ధ

దలః। రాక్షసేంద్రో౽భిదుద్రావ పతగేంద్రమమర్షణః॥ ౨॥ స సంప్రహారస్తుములస్తయోస్తస్మిన్మహావనే। బభూవ వాతోద్ధతయోర్మేఘయోర్గగనే యథా॥ ౩॥ తద్బభూవాద్భుతం యుద్ధం గృధ్రరాక్షసయోస్తదా। సపక్షయోర్మాల్యవతోర్మహాపర్వతయోరివ॥ ౪॥ తతో నాళీకనారాచైస్తీక్ష్ణాగ్రైశ్చ వికర్ణిభిః। అభ్యవర్షన్మహాఘోరైర్గృధ్రరాజం మహాబలః॥ ౫॥ స తాని శరజాలాని గృధ్రః పత్రరథేశ్వరః। జటాయుః ప్రతిజగ్రాహ రావణాస్త్రాణి సంయుగే॥ ౬॥ తస్య తీక్ష్ణనఖాభ్యాం తు చరణాభ్యాం మహాబలః। చకార బహుధా గాత్రే వ్రణాన్పతగసత్తమః॥ ౭॥ అథ క్రోధాద్దశగ్రీవో జగ్రాహ దశ మార్గణాన్। మృత్యుదండనిభాన్ ఘోరాన్ శత్రుమర్దనకాంక్షయా॥ ౮॥ స తైర్బాణైర్మహావీర్యః పూర్ణముక్తైరజిహ్మగైః। బిభేద నిశితైస్తీక్ష్ణైర్గృధ్రం ఘోరైః శిలీముఖైః॥ ౯॥ స రాక్షసరథే పశ్యన్ జానకీం బాష్పలోచనామ్। అచింతయిత్వా తాన్బాణాన్ రాక్షసం సమభిద్రవత్॥ ౧౦॥ తతో౽స్య సశరం చాపం ముక్తామణివిభూషితమ్। చరణాభ్యాం మహాతేజా బభంజ పతగేశ్వరః॥ ౧౧॥ తతో౽న్యద్ధనురాదాయ రావణః క్రోధమూర్ఛితః। వవర్ష శరవర్షాణి శతశో౽థ సహస్రశః॥ ౧౨॥ శరైరావారితస్తస్య సంయుగే పతగేశ్వరః। కులాయముపసంప్రాప్తః పక్షీవ ప్రబభౌ తదా॥ ౧౩॥ స తాని శరవర్షాణి పక్షాభ్యాం చ విధూయ చ। చరణాభ్యాం మహాతేజా బభంజాస్య మహద్ధనుః॥ ౧౪॥ తచ్చాగ్నిసదృశం దీప్తం రావణస్య శరావరమ్। పక్షాభ్యాం స మహావీర్యో వ్యాధునోత్పతగేశ్వరః॥ ౧౫॥ కాంచనోరశ్ఛదాన్ దివ్యాన్ పిశాచవదనాన్ ఖరాన్। తాంశ్చాస్య జవసంపన్నాన్ జఘాన సమరే బలీ॥ ౧౬॥ వరం త్రివేణుసంపన్నం కామగం పావకార్చిషమ్। మణిహేమవిచిత్రాంగం బభంజ చ మహారథమ్॥ ౧౭॥ పూర్ణచంద్రప్రతీకాశం ఛత్రం చ వ్యజనైస్సహ। పాతయామాస వేగేన గ్రాహిభీ రాక్షసైస్సహ॥ ౧౮॥ సారథేశ్చాస్య వేగేన తుండేనైవ మహచ్ఛిరః। పునర్వ్యపాహరచ్ఛ్రీమాన్ పక్షిరాజో మహాబలః॥ ౧౯॥

దండకారణ్యే - అపరో మేరుపార్శ్వే॥ ౪॥ తత ఇతి॥ నాళీకైర్నాళమాత్రశరైః - నారాచైరాయసైః వికర్ణిభిః కర్ణిశరైః॥ ౫॥ స ఇతి॥ జగ్రాహ సేహే॥ ౬॥ ౮॥ స తైరితి॥ బాణాజిహ్మగశబ్దౌ గుణవచనౌ - బాణయంతి రోపయంతి శత్రుమితి బాణాః - అజిహ్మగా ఋజుగామినః - శిలీ శల్యం ముఖే యేషాం తే తథా తైః - నిశితైః శాణోల్లిఖితైః అత ఏవ తీక్ష్ణైః॥ ౯॥ ౧౨॥ శరైరితి॥ స జటాయుః - శరైరావారితః ఆచ్ఛాదితః కులాయం నీడం॥ ౧౩॥ ౧౪॥ తదితి॥ శరావరం కవచం - వ్యాధునోత్ పాతయామాస॥ తిశరాసనమితి పాఠే శరప్రక్షేపకారణం - తచ్చ ద్వితీయం ధనుశ్చ బభంజేత్యన్వయః వ్యాధునోత్ కంపయతి స్మ - రావణమితి శేషః॥ ౧౫॥ కాంచనేతి॥ ఉరశ్ఛదాన్ కవచయుక్తాన్॥ టీ॥ తాంశ్చాస్య జవసంపన్నాన్ సింహసదృశవేగయుక్తాన్॥ ౧౬॥ వరమితి॥ త్రివేణుః రథావయవవిశేషః॥ శి॥ త్రివేణుర్యుగంధరః॥ ౧౭॥ పూర్ణేతి॥ గ్రాహిభిః - ఛత్ర

త్రా దిఖండనంతుండే నేతిసూచ్యతే॥౧౯॥సఇతి॥ భగ్నధన్వా-ధనుషశ్ఛేత్యనజ్॥౨౦॥దృష్ట్వేతి॥అపూజయత్-మనసేతి శేషః॥౨౧॥పరీతి॥గృహ్యాగృహీత్వా॥౨౨॥ తమిత్యాదిసార్ధశ్లోక ఏకాన్వయః॥ సముత్పత్యఊర్ధ్వంగత్వా-సమభిద్రుత్యఅభిముఖంగత్వా-సమావార్యసమ్యగవరుధ్య॥౨౩-౨౪॥వజ్రేతి॥ వజ్రసంస్పర్శాఃవజ్రసమస్పర్శాఃబాణాఃయస్య॥౨౪॥ సమిత్రేతి॥ పీయతఇతిపానం-పానకరసాది-విషయుక్తంపానమితిమధ్యమపదలోపిసమాసః-యద్వావిషస్యపానంవిషపానం-ఏతత్సీతాహరణరూపంవిషపానంపిబసికరోషి-ఓదనపాకంపచతీతివత్ ప్రకృతేఃప్రత్యయోవస్థానమాత్రంప్రయోజనం॥౨౫॥ అనుబంధమితి॥ అనుబధ్యతఇత్యనుబంధఃఫలం-అవిచక్షణాఃఅసమర్థాః-కర్మణాంఆత్మనాక్రియమాణానాంఫలమజానంతశ్శీఘ్రం వినశ్యంతి-తత్రోదాహరణంభవానిత్యాహ-యథేతి॥ ౨౬॥ బద్ధఇతి॥ కాలపాశేనబద్ధస్త్వంక్వదేశేగతస్సన్-తస్యతస్మాత్కాలపాశాన్మోక్ష్యసే-సహానువర్తమానాద్బంధాత్కథంతేముక్తిర్భవిష్యతీత్యర్థః - సామిషంమాంససహితం-బడిశంమత్స్యబంధనం॥ని॥బడిశంమత్స్యబంధనమిత్యమరః - ఆమిషలోభేనగృహ్యాగృహీత్వా - జలజోమత్స్యోయథాదేశాంతరంగతోపినజీవతిబడిశాన్మోక్షణాత్-తద్వత్॥౨౭॥నహీతి॥ఆశ్రమకర్మకంత్వత్కర్తృకంధర్షణంపరిభవం-ఆశ్రమశబ్దేనఆశ్రమస్థాసీతోచ్యతే-మంచాఃక్రోశంతీతివత్॥౨౮॥ యథేతి॥లోకగర్హితంకర్మ-భీరుణాత్వయాయథాకృతం-తథా-తస్కరాచరితోమార్గః-తస్కరకృత్యతుల్యంత్వత్కృత్యమిత్యర్థః- తస్మాదేషమార్గః వీరనిషేవితోనభవతీత్యర్థః॥౨౯॥యుధ్యస్వేతి॥ పూర్వసర్గాంతేవ్యాఖ్యాతోయం॥౩౦॥పరేతేతి॥ పరేతకాలేమృత్యుకాలఇత్యర్థః-యత్కర్మ,యాదృశంకర్మ - పురుషఃఆత్మవినాశాయప్రతిపద్యతే ప్రాప్నోతి-అధర్మ్యం-అధర్మాదనపేతంతత్కర్మసీతాహరణరూపంప్రతిపన్నోసి - ఏతాదృశకర్మకరణాదవశ్యమపేక్షితంమృత్యుంప్రాప్స్యసీత్యర్థః॥౩౧॥పాపేతి॥ యస్యకర్మణఃపాపానుబంధఃపాపఫలసంబంధోభవతితత్కర్మ-లోకాధిపతిత్వాదివిశిష్టోపి కోనుకుర్వీత॥౩౨॥ఏవమితి॥పృష్ఠఇత్యనేనజటా

షీ రాజో మహాబలః॥౧౯॥సభగ్నధన్వావిరథోహతాశ్వోహతసారథిః। అంకేనాదాయవైదేహీంపపాతభువిరావణః॥౨౦॥దృష్ట్వానిపతితంభూమౌ రావణంభగ్నవాహనమ్। సాధుసాధ్వితిభూతానిగృధ్రరాజమపూజయన్॥౨౧॥పరిశ్రాంతంతుతందృష్ట్వాజరయాపక్షియూథపమ్। ఉత్పపాతపునర్హృష్టోమైథిలీంగృహ్యరావణః॥౨౨॥తంప్రహృష్టంనిధాయాంకేగచ్ఛంతంజనకాత్మజామ్। గృధ్రరాజస్సముత్పత్యసమభిద్రుత్యరావణమ్ * సమావార్యమహాతేజాజటాయురిదమబ్రవీత్॥౨౩॥ వజ్రసంస్పర్శబాణస్యభార్యాంరామస్యరావణ * అల్పబుద్ధేహరస్యేనాంవధాయఖలురక్షసామ్॥౨౪॥సమిత్రబంధుస్సామాత్యస్సబలస్సపరిచ్ఛదః*విషపానంపిబస్యేతత్పిపాసితఇవోదకమ్ ॥౨౫॥ అనుబంధమజానంతఃకర్మణామవిచక్షణాః*శీఘ్రమేవవినశ్యంతియథాత్వంవినశిష్యసి॥౨౬॥బద్ధస్త్వంకాలపాశేనక్వగతస్తస్యమోక్ష్యసే* వధాయబడిశంగృహ్యసామిషంజలజోయథా॥౨౭॥నహిజాతుదురాధర్షౌకాకుత్స్థౌతవరావణ*ధర్షణంచాశ్రమస్యాస్యక్షమిష్యేతేతురాఘవౌ॥౨౮॥ యథాత్వయాకృతంకర్మభీరుణాలోకగర్హితమ్*తస్కరాచరితోమార్గోనైషవీరనిషేవితః॥౨౯॥యుధ్యస్వయదిశూరోసిముహూర్తంతిష్ఠరావణ* శయిష్యసేహతోభూమౌయథాభ్రాతాఖరస్తథా॥౩౦॥పరేతకాలేపురుషోయత్కర్మప్రతిపద్యతే * వినాశాయాత్మనోధర్మ్యంప్రతిపన్నోసికర్మతత్॥౩౧॥పాపానుబంధోవైయస్యకర్మణఃకర్మకోనుతత్ *కుర్వీతలోకాధిపతిస్స్వయంభూర్భగవానపి॥ ౩౨ ॥ ఏవముక్త్వాశుభంవాక్యంజటాయు

చామరగ్రాహకైః॥౧౮॥౧౯॥తి॥అంకేనకటిభాగేన॥౨౦॥౨౩॥సమావార్యేతి॥సమావార్యోపరుధ్య॥౨౩॥౨౪॥సమిత్రేతి॥విషపానంఏతత్సీతాహరణరూపవిషపానంపిబసికరోషి-ప్రత్యయోవస్థానమాత్రంప్రయోజనమోదనపాకంపచతీతివత్ (టీ)విషపానంవిషరసమితివార్థః॥౨౫॥ అనుబంధమితి॥ అనుబధ్యతఇత్యనుబంధంకర్మఫలం॥౨౬॥ బద్ధఇతి॥తస్యతస్మాత్ పంచమ్యర్థేషష్ఠీ-కాలపాశాత్ క్వగతోమోక్ష్యసేబడిశంమత్స్యబంధనం॥టీ॥తస్యరామస్యపురతఇతి శేషః॥౨౭॥తి॥ నహీతి॥అస్యాశ్రమస్యతవధర్షణంత్వత్కృతమభిభవంనహిక్షమిష్యేతే॥౨౮॥యథేతి॥భీరుణాత్వయాలోకగర్హితంకర్మకృతమితి- యథాయతఃఏషఃవీరనిషేవితోమార్గోన-కింతుతస్కరాచరితః॥౨౯॥౩౦॥పరేతేతి॥పరేతకాలేమృత్యుకాలే-ప్రతిపద్యతేకరోతి-ప్రతిపన్నోసిప్రాప్తవానసి॥౩౧॥పాపానుబంధఇతి॥ యస్యకర్మణఃకర్తుః-పాపానుబంధఃపాపఫలసంబంధఃఅస్తీతి శేషః-కోనప్రాణీతత్కర్మకుర్వీత-నకోపీత్యర్థః॥౩౨॥తి॥పృష్ఠపశ్చాద్భాగే॥౩౩॥తమితి॥గజారోహమా

ముపమానాత్కృత్స్నానామపక్ష్యబలాయమానత్వంగమ్యతే ॥౩౩॥ తమితి ॥ తంగృహీత్వాబలాన్నివర్త్యాధిరూఢస్సన్ జటాయుః- గజారోహోపాయంతా-దుష్టవారణంపలాయితం-అంకుశైర్నిరుధ్య యథావిదారయతితథానఖైఃవిరరాద-స్యాదితిసంభావనాయాం॥౩౪॥ విరరాదేతి ॥ నఖపక్షముఖాయుధోగృధ్రః - అస్యరావణస్యపృష్ఠేనఖైస్సహతుండమర్పయన్ వ్యాపారయన్ సన్ విరరాద-వ్యదారయదిత్యర్థః- కేశాంశ్చోత్పాటయామాస॥౩౫॥సఇతి॥ అమర్షేణక్రోధేన-స్ఫురితోష్ఠః చలితోష్ఠః- ప్రాకంపత ప్రహారార్థంప్రదక్షిణం ప్రాచలదిత్యర్థః॥౩౬॥సఇతి॥ అంకేనఊరుభాగేన-జటాయుం-జటాయురిత్యకారాంతోప్యస్తి॥ ౩౭॥ జటాయురితి ॥ అభిక్రమ్యఅభితోగత్వా-అవసరంప్రతీక్ష్యేత్యర్థః-అస్యవామబాహూన్ .యైస్సీతాపరిష్వక్తాతానిత్యర్థః-వ్యపాహరత్ అచ్ఛినత్ ॥౩౮॥ సంభిన్నబాహోరితి ॥ సంభిన్నబాహోః-రావణాదితిశేషః-సద్యఏవేత్యాశ్లేషలోపేవృద్ధిః-అభవన్ ప్రాదురభవన్- విషజ్వాలేత్యుపమానవిశేషణాద్బాహూనాం సాయుధత్వంగమ్యతే॥౩౯॥ తతఇతి॥ అపాథయదతాడయత్ ॥౪౦॥తతఇతి॥సంగ్రామోయుద్ధం॥౪౧॥తస్యేతి॥వ్యాయచ్ఛమానస్యవ్యాయామంకుర్వతః- ఆజౌయమహానఇత్యాత్మనేపదం-శరీరాయాసజనకంకర్మవ్యాయామఉచ్యతఇతివాగ్భటః - యుద్ధంకుర్వతఇత్యర్థః-పార్శ్వేపక్షమూలే॥౪౨॥సఇతి॥అల్పజీవితః- ద్విత్రిక్షణావస్థానోచితప్రాణఇత్యర్థః॥౪౩॥తమితి॥క్షతజంశోణితం॥౪౪॥తమితి॥ నీలజీమూతనికాశకల్పంనీలమేఘప్రకాశతుల్యం-అగ్నిదావందావాగ్నిం॥౪౫॥తతఇతి॥ పరిష్వజ్యబాహుభ్యామితిశేషః॥౪౬॥ఇతి శ్రీ గోవిందరాజవిరచితే శ్రీరామాయణభూషణే రత్నమేఖలాఖ్యానే ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే ఏకపంచాశస్సర్గః.******

తస్యరక్షసః*నిపపాతభృశంపృష్ఠేదశగ్రీవస్యవీర్యవాన్॥౩౩॥ తంగృహీత్వానఖైస్తీక్ష్ణైర్విరరాదసమంతతః * అధిరూఢోగజారోహోయథాస్యాద్దుష్టవారణమ్॥౩౪॥విరరాదనఖైరస్యతుండంపృష్ఠేసమర్పయన్ * కేశాంశ్చోత్పాటయామాసనఖపక్షముఖాయుధః॥౩౫॥ సతథాగృధ్రరాజేనక్లిశ్యమానోముహుర్ముహుః*అమర్షస్ఫురితోష్ఠస్సన్ ప్రాకంపతసరావణః ॥౩౬॥ సపరిష్వజ్యవైదేహీంవామేనాంకేనరావణః* తలేనాభిజఘానాశుజటాయుంక్రోధమూర్ఛితః ॥౩౭॥ జటాయుస్తమభిక్రమ్యతుండేనాస్యఖగాధిపః * వామబాహూన్దశతదావ్యపాహరదరిందమః॥౩౮॥సంభిన్నబాహోస్సద్యైవబాహవస్సహసాభవన్ * విషజ్వాలావలీయుక్తావల్మీకాదివపన్నగాః॥౩౯॥ తతఃక్రోధాద్దశగ్రీవస్సీతాముత్సృజ్యరావణః*ముష్టిభ్యాంచరణాభ్యాంచగృధ్రరాజమపోథయత్॥౪౦॥తతోముహూర్తంసంగ్రామోబభూవాతులవీర్యయోః * రాక్షసానాంచముఖ్యస్యపక్షిణాంప్రవరస్యచ॥౪౧॥తస్యవ్యాయచ్ఛమానస్యరామస్యార్థేసరావణః।పక్షౌపార్శ్వౌచపాదౌచఖడ్గముద్ధృత్యసోచ్ఛినత్॥౪౨॥ సచ్ఛిన్నపక్షస్సహసారక్షసారౌద్రకర్మణా * నిపపాతహతోగృధ్రోధరణ్యామల్పజీవితః ॥౪౩॥ తంద్దృష్ట్వాపతితంభూమౌక్షతజార్ద్రంజటాయుషమ్*అభ్యధావతవైదేహీస్వబంధుమివదుఃఖితా॥౪౪॥తంనీలజీమూతనికాశకల్పంసుపాండురోరస్కముదారవీర్యమ్। దదర్శలంకాధిపతిఃపృథివ్యాంజటాయుషంశాంతమివాగ్నిదావమ్॥౪౫॥తతస్తుతంపత్రరథంమహీతలేనిపాతితంరావణవేగమర్దితమ్।పునఃపరిష్వజ్యశశిప్రభాననారురోదసీతాజనకాత్మజాతదా॥౪౬॥ ఇతి శ్రీమదారణ్యకాండే-ఏకపంచాశస్సర్గః. ******************************

యంతా-దుష్టవారణమధిరూఢోయథాస్యాత్ -యాదృశవ్యాపారవాన్స్యాత్ -తథాతంవ్యదారయత్ ॥౩౪॥ విరరాదేతి॥తుండంపృష్ఠేసమర్పయత్ తుండేనపృష్ఠంక్షతవాన్॥౩౬॥తి॥వైదేహీంసంపరిష్వజ్యపతనేపలాయనభియా॥౩౭॥తి॥జటాయురితి॥తంతలప్రహారమతిక్రమ్యసోఢ్వావ్యపాహరత్ యుగపద్దశాపితుండేనధృత్వాత్రోటితవాన్॥౩౮॥సంభిన్నబాహోఃకర్తితబాహోరపితస్యబాహవఃపునఃసహసాసమభవన్ వల్మీకాత్పన్నగాఇవ॥౪౧॥తస్యేతి॥వ్యాయచ్ఛమానస్యవ్యాయామంకుర్వతః-శరీరాయాసజనకంకర్మవ్యాయామఇత్యుచ్యతే-యుద్ధంకుర్వతఇత్యర్థః॥౪౨॥ తి ॥ అల్పజీవితఃఘటికామాత్రావస్థానోచితప్రాణః॥౪౪॥తమితి॥నీలజీమూతనికాశకల్పం-నీలజీమూతస్యనికాశః ప్రకాశఃతత్కల్పం-తత్సదృశప్రకాశమిత్యర్థః - అగ్నిదావంఅగ్నిశ్చాసౌదావశ్చేత్యగ్నిదావఃతం.కరికలభవత్పూర్వాన్వయవిశేషణమోస్సహప్రయోగః॥౪౬ ॥ టీ॥ సర్గఫలస్తుతిఃస్కాందే॥శ్రుత్వాఖగేశ్వరస్యాపిరక్షసామీశ్వరస్యచ। ఆయోధనమ్మృణాన్మర్త్యోభృత్యస్స్వామికృతార్థవేదితి॥ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం- శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయామారణ్యకాండవ్యాఖ్యాయాం-ఏకపంచాశస్సర్గః. ******

జటాయుష్యుద్ధకాలేపిస్పృష్టాయాస్సీతాయాః పునరపి రావణేనహరణప్రకారమాహ-తమిత్యాది ॥ రాఘవాశ్రమాదిత్యవధిత్వాత్పంచమీ॥౧॥ సాత్వితి ॥ రావణేనవినిహతం సమీక్ష్యేత్యన్వయః॥౨॥ విశేషాంతరంవక్తుంపునరనువదతి ఆలింగ్యేతి॥ కరాభ్యాంసంస్పృశ్యేత్యర్థః॥౩॥నిమిత్తమితి॥లక్షణానిఅక్షిస్పందనాదీని- తేషాంజ్ఞానం-శకునీనాంపింగళ్యాదీనాంస్వరస్యదర్శనంజ్ఞానం-నరాణాంసుఖదుఃఖేషునిమిత్తంజ్ఞాపకంప్రతిదృశ్యతే॥౪॥తతఃకిమిత్యత్రాహ-నూనమితి॥ హేరామఆత్మనోమద్వ్యసనంనజానాసికిమితికాకుః-జానాస్యేవ-యస్మాన్మదర్థంమదపహరణసూచనప్రయోజనముద్దిశ్యమృగపక్షిణఃకాకుత్స్థంత్వామభిధావంతినూనం- సంప్రతిమద్వ్యసనసూచకాఃమృగపక్షిణఃకాకుత్స్థమభిధావంతి - తేననిమిత్తేనమద్వ్యసనంజానాస్యేవేత్యర్థః॥౫॥వ్యసనమేవాహ-అయంహీతి ॥ అయంవిహంగమఃపాపచారేణరావణేనవినిహతశ్శేతే॥౬॥త్రాహీతి॥ శృణ్వతామంతికేయథాశృణ్వంతాంసమీపఇవ - దూరస్థితంరామంలక్ష్మణంచ - రామేతిలక్ష్మణేతిచసంబోధ్యఆక్రందత్ ॥౭॥తామితి॥ క్లిష్టమాల్యాభరణాంమృదితమాల్యాభరణాంతుణంవిక్రాంతఃఅభ్యధావతఅభ్యధావత్ ॥౮॥తామిత్యాదిద్వావేకాన్వయౌ॥ లతామివభూతలేవేష్టంతీంవేష్టమానాం॥౧౦॥ ప్రధర్షితాయామితి॥అమర్యాదంభిన్నసత్వప్రకృతికం-అంధేనగాఢేనతమసా- అజ్ఞానాంధకారేణ-తదాజగత్సర్వంసంవృతంవిమూఢంచాసీదిత్యర్థః॥౧౧॥నవాతీత్యర్ధమేకంవాక్యం॥౧౧½॥దృష్ట్వేతి॥పరామృష్టాంఅపహృతాం- దివ్యేనచక్షుషాజ్ఞానేన- దృష్ట్వాజ్ఞాత్వా- కార్యంబాలకాండేవిష్ణునాప్రతి

తమల్పజీవితంగృధ్రంస్ఫురంతంరాక్షసాధిపః। దదర్శభూమౌపతితంసమీపేరాఘవాశ్రమాత్ ॥౧॥ సాతుతారాధిపముఖీరావణేనసమీక్ష్యతమ్ ।
గృధ్రరాజంవినిహతంవిలలాపసుదుఃఖితా॥ ౨॥ ఆలింగ్యగృధ్రంనిహతంరావణేనబలీయసా । విలలాపసుదుఃఖార్తాసీతాశశినిభాననా॥౩॥నిమిత్తం
లక్షణజ్ఞానంశకునిస్వరదర్శనమ్ । అవశ్యంసుఖదుఃఖేషునరాణాంప్రతిదృశ్యతే॥ ౪ ॥ నూనంరామనజానాసిమహద్వ్యసనమాత్మనః । ధావంతినూ
నంకాకుత్స్థమదర్థంమృగపక్షిణః॥౫॥అయంహిపాపచారేణమాంత్రాతుమభిసంగతః । శేతేవినిహతోభూమౌమమభాగ్యాద్విహంగమః॥౬॥
త్రాహిమామద్యకాకుత్స్థలక్ష్మణేతివరాంగనా।సుసంత్రస్తాసమాక్రందచ్ఛృణ్వతాంతుయథాంతికే॥౭॥తాంక్లిష్టమాల్యాభరణాంవిలపంతీమనా
థవత్ । అభ్యధావతవైదేహీంరావణోరాక్షసాధిపః॥౮॥ తాంలతామివవేష్టంతీమాలింగంతీమ్మహాద్రుమాన్।ముంచముంచేతిబహుశఃప్రవదన్రా
క్షసాధిపః(౯)క్రోశంతీంరామరామేతిరామేణరహితాంవనే।జీవితాంతాయకేశేషుజగ్రాహాంతకసన్నిభః॥౧౦॥ప్రధర్షితాయాంసీతాయాం
బభూవసచరాచరమ్ । జగత్సర్వమమర్యాదంతమసాంధేనసంవృతమ్॥౧౧॥నవాతిమారుతస్తత్రనిష్ప్రభోభూద్దివాకరః॥౧౧½॥దృష్ట్వాసీతాంపరా
మృష్టాందీనాందివ్యేనచక్షుషా * కృతంకార్యమితిశ్రీమాన్వ్యాజహారపితామహః॥ ౧౨½॥ ప్రహృష్టావ్యథితాశ్చాసన్సర్వేతేపరమర్షయః*దృ

౧॥సాత్విత్యాది॥౨॥౩॥నిమిత్తమితి॥లక్షణజ్ఞానంలక్షణంఅక్షిస్పందనాదీనిలక్షణానితేషాంజ్ఞానం.శకునిస్వరదర్శనంపింగళ్యాదిపక్షిస్వరస్యదర్శనంజ్ఞానం- నరాణాం
సుఖదుఃఖేషునిమిత్తంజ్ఞాపకంకారణందృశ్యతేజ్ఞాపయతి॥ టీ॥ అన్యేతు-నిమిత్తంలక్షణంజ్ఞానమితిపాఠమంగీకృత్యఏవంవ్యాచక్షతే - నిమిత్తంగోమాయ్వాదికం-
లక్షణమంగస్పందనాదికం-జ్ఞానంయదృచ్ఛయాతథాప్రతిభాసః॥౪॥ఏవంమదపహరణరూపవ్యవసాయసూచకసామగ్ర్యంసత్యామపి - తద్వ్యవసాయజ్ఞానంనా
స్తీతిచిత్రమితిశ్రీరామంసీతాఉపాలభతే॥ననూనమితి॥ హేకాకుత్స్థఆత్మనోమమమహద్వ్యసనంనజానాసి-మదర్థంమదపహారసూచనరూపప్రయోజనముద్దిశ్య
మృగపక్షిణఃధావంతి-అశుభసూచకాస్సంతఃసంచరంతీత్యర్థః॥౫॥అయమితి॥ అయంవిహంగమోజటాయుః - మాంత్రాతుం-పాపచారేణ-రావణేనేతిశేషః - సంగ
తఃయుద్ధార్థంసంగతస్సన్వినిహతఃశేతఇత్యన్వయః॥౬॥త్రాహీతి॥శృణ్వతామంతికేజనాయథాసమాక్రందంతితథాసమాక్రందదితిసంబంధః ॥౭॥ తామితి॥క్లిష్టాని
పరిమృదితాని॥౮॥తామితి॥ తాన్ద్రుమాన్వేష్టంతీంవేష్టమానాంలతామివద్రుమాన్ఆలింగంతీంతాంజగ్రాహేత్యన్వయః(౯)॥౯॥ క్రోశంతీమితి ॥ జీవితాంతాయే
త్యనేనపరస్త్రీకేశస్పర్శోయస్యకస్యాపిజీవితాపహారీతిబోధితం॥౧౦॥ప్రధర్షితాయామితి॥అమర్యాదమితి॥అమర్యాదమతిక్రాంతనైసర్గికావస్థానం- అంధేనతమ
సాగాఢేనతమసా॥౧౧½॥దృష్ట్వేతి॥పరామృష్టామపహృతాం - దివ్యేనచక్షుషేత్యుత్తరశేషః - తథాచపితామహోబ్రహ్మాదివ్యేనచక్షుషాఆలోచ్యేతిశేషఃకా
ర్యందేవకార్యంకృతమితివ్యాజహారేత్యన్వయః॥౧౨½॥ప్రహృష్టాఇతిసార్ధశ్లోకమేకంవాక్యం॥ రావణవధరూపకార్యంనిష్పన్నమితిప్రహృష్టాః-సీతాయాస్త్రాతృ-ఋషి

జాతం కృతమితి వ్యాజహార- ప్రీత్యతిశయేన పురుషాంతరాసన్నిధావప్యుదాహరత్ ॥౧౩॥ ప్రహృష్టా ఇతి ॥ రావణవధస్య సిద్ధప్రాయత్వేన హర్షః- తాదాత్వికసీతాదశావలోకనేన వ్యథా -సీతాం పరామృష్టాం దృష్ట్వా యదృచ్ఛయా నైవ గత్వా రావణస్య ప్రాప్తం సన్నిహితం వినాశం చ బుద్ధ్వా వ్యథితాః ప్రహృష్టాశ్చాసన్నిత్యన్వయః ॥౧౪॥ సత్వితి ॥ తుశబ్దేన ఋష్యాదిభ్యో వ్యావృత్తిః ॥౧౫॥ తప్తేతి ॥ తప్తాభరణం-తప్తకాంచనాభరణం- తత్తుల్యవర్ణాంగీ విద్యుద్విశేషేణ ద్యోతమానా - సౌదామినీ తటిత్ -అనేన తటిద్యథా మేఘం క్షణం తిష్ఠతి తథా రావణే సీతేతి సూచితం ॥౧౬॥ ఉద్ధూతేనేతి ॥ అత్రాపి సీతాగ్రహణేన రావణస్య సంతాపో భవిష్యతీత్యలంకారేణ వస్తుధ్వనిః ॥౧౭॥ తస్యా ఇతి ॥ రావణమభ్యకీర్యంత - రావణాంకే పతితానీత్యర్థః- అత్ర రావణైశ్వర్యం తృణాద్విశీర్ణం భవిష్యతీతి వస్తునా వస్తుధ్వనిః ॥౧౮॥ తస్యా ఇతి ॥ ఆతపే మధ్యాహ్నే- ఆదిత్యరాగేణ తామ్రం అరుణమభ్రమివ బభౌ- అనేన రావణవినాశపిశునోత్పాతస్సూచితః ॥౧౯॥ తస్యాస్తదితి ॥ ఉపసర్గాచ్చేతి నాసికాశబ్దాంతాద్బహువ్రీహేరచ్ సమాసాంతః- నాసికాశబ్దస్య నసాదేశశ్చ- అత్ర సీతాయా ముఖవివర్ణతోక్త్యా ఖేదాతిశయ ఉచ్యతే ॥౨౦॥ అథత్వరితగమనసమాహ-బభౌ వేతి ॥ అత్ర ముఖమితి శేషః- జలదం భిత్త్వా ఉదితః ప్రకాశమానశ్చంద్ర ఇవ- మేఘరంధ్రే భాసమాన ఇత్యర్థః- అత్ర ప్రతిచంద్రదర్శనరూపోత్పాతస్సూచ్యతే - పద్మగర్భాభం- వికసితపద్మాభమిత్యర్థః- అవ్రణం నిర్దోషం ॥౨౧॥ శుక్లైరితి ॥ న శుశుభ ఇతి వక్ష్యమాణమనుషజ్యతే- రావణాంకగం సన్న శుశుభే- అననురూపత్వాదితి భావః ॥౨౨॥ రుదితమితి ॥ రుదితం రోదనవత్ -అత ఏవ వ్యపమృష్టాస్రం అనివృత్తాశ్రుకం- హాటకప్రభం హిరణ్యప్రభం ॥ ॥ హిరణ్యం హేమ హాటకమిత్యమరః - పూర్వం మనోజ్ఞం ముఖం ఇదానీం రుదితాదిమత్త్వాన్న శుశుభ ఇతి భావః ॥౨౩॥ రాక్షసేనేతి ॥ రాక్షసేన నిమిత్తేన సమాధూతం భయకంపితం ॥౨౪॥ సేతి ॥ రాక్షసాధిపమాశ్రితా సా సీతా నీలం మణిమాశ్రితా- కాంచనీ కాంచనమయీ- కాంచీ మేఖలేవ- శుశుభే- రజతమేవ నీలరత్నస్య పరభాగకరమితి ప్రసిద్ధిః - తేన కాంచనస్య నీలమణిశో [illegible] స్యాకరకత్వాత్ శుశుభ ఇతి వ్యతిరేకోక్త్యా న శుశుభ ఇత్యర్థః- నేత్యనుషంగో వా ॥౨౫॥ సేతి ॥ పద్మగౌరీ పద్మవత్పీతవర్ణా- అనేన సుకుమారవర్ణతోక్తా- తప్తభూష

ష్ట్వా సీతాం పరామృష్టాం దండకారణ్యవాసినః । రావణస్య వినాశం చ ప్రాప్తం బుద్ధ్వా యదృచ్ఛయా ॥ ౧౪ ॥ స తు తాం రామ రామేతి రుదంతీం లక్ష్మణేతి చ । జగామాదాయ చాకాశం రావణో రాక్షసేశ్వరః ॥౧౫॥ తప్తాభరణవర్ణాంగీ పీతకౌశేయవాసినీ । రరాజ రాజపుత్రీ తు విద్యుత్సౌదామినీ యథా ॥౧౬॥ ఉద్ధూతేన చ వస్త్రేణ తస్యాః పీతేన రావణః । అధికం ప్రతిబభ్రాజ గిరిర్దీప్త ఇవాగ్నినా ॥౧౭॥ తస్యాః పరమకల్యాణ్యాస్తామ్రాణి సురభీణి చ । పద్మపత్రాణి వైదేహ్యా అభ్యకీర్యంత రావణమ్ ॥౧౮॥ తస్యాః కౌశేయముద్ధూతమాకాశే కనకప్రభమ్ । బభౌ చాదిత్యరాగేణ తామ్రమభ్రమివాతపే ॥౧౯॥ తస్యాస్తత్సునసం వక్త్రమాకాశే రావణాంకగమ్ । న రరాజ వినా రామం వినాళమివ పంకజమ్ ॥౨౦॥ బభూవ జలదం నీలం భిత్త్వా చంద్ర ఇవోదితః । సులలాటం సుకేశాంతం పద్మగర్భాభమవ్రణమ్ ॥౨౧॥ శుక్లైః సువిమలైర్దంతైః ప్రభావద్భిరలంకృతమ్ । తస్యాస్తద్విమలం వక్త్రమాకాశే రావణాంకగమ్ ॥౨౨॥ రుదితం వ్యపమృష్టాస్రం చంద్రవత్ప్రియదర్శనమ్ । సునాసం చారుతామ్రోష్ఠమాకాశే హాటకప్రభమ్ ॥౨౩॥ రాక్షసేన సమాధూతం తస్యాస్తద్వదనం శుభమ్ । శుశుభే న వినా రామం దివా చంద్ర ఇవోదితః ॥౨౪॥ సా హేమవర్ణా నీలాంగం మైథిలీ రాక్షసాధిపమ్ । శుశుభే కాంచనీ కాంచీ నీలం మణిమివాశ్రితా ॥౨౫॥ సా పద్మగౌరీ హేమాభా రావణం జనకాత్మజా । విద్యుద్ఘనమివావిశ్య శుశుభే తప్తభూషణా ॥౨౬॥ తరుప్రవాళరక్తా సా నీలాంగం రా

కిం వ్యథాం దృష్ట్వా వ్యథితాశ్చాసన్ ॥౧౪॥౧౫॥ తప్తేతి ॥ విద్యుత్సౌదామినీ- సుదామా పర్వతవిశేషః రత్నాదిసహితః- తత్ర భవా విద్యుదతిస్ఫుటా భవతి- తద్వదిత్యర్థః ॥తి ॥ తప్తాభరణవర్ణాంగీ తప్తకాంచనాభరణసదృశవర్ణయుక్తాంగీ ॥౧౬॥ తి ॥ ఉద్ధూతేనేతి ॥ అగ్నినా దీప్తో గిరిరివేత్యనేన ఆసన్నభస్మతా సూచితా ॥౧౭॥ తస్యా ఇతి ॥ అభ్యకీర్యంత రావణం- పద్మపత్రాదికం రావణాంగే పతితమభూదిత్యర్థః ॥౧౮॥ తస్యా ఇతి ॥ ఆతపశబ్దః సంధ్యాకాలం లక్షయతి - తదానీం కనకప్రభం- ఆదిత్యరాగేణ తామ్రమభ్రమివ బభౌ ॥౧౯॥ తి ॥ తస్యా ఇతి ॥ వినాళమివ పంకజం శోకశుష్కత్వాత్ ॥౨౦॥ బభూవ జలదమిత్యాదిశ్లోకద్వయమేకం వాక్యం ॥ తస్యాః సీతాయాః రావణాంకగతం వక్త్రం- నీలం జలదం భిత్త్వా ఉత్థితః చంద్ర ఇవ బభావిత్యన్వయః ॥౨౨॥ రుదితేతి ॥ రుదితేన రోదనేన వ్యపమృష్టాస్రం అపమార్జితాశ్రుకం ॥౨౩॥ తి ॥ రాక్షసేనేతి ॥ తస్యాః వదనం దివోదితచంద్రవదపగతశోభమభవత్ ॥౨౪॥ తి ॥ సేతి ॥ శుశుభే శోభయతి స్మ నీలం గజమాశ్రితా కాంచనీ కాంచీవ ॥౨౫॥ సేతి ॥ పద్మగౌరీ రక్తపద్మారుణా- తప్తభూష

గాతపనీయభూషణా-విద్యుదివసీతా తస్మిన్ క్షణం స్థితాపి సౌహృదం నాకాంక్షతేత్యర్థః॥౨౬॥ తర్వితి॥ తరువిశేషప్రవాళవత్ రక్తాపీతవర్ణా- తేనరక్తం రాగావిత్యత్ర రాగశబ్దోహి వర్ణమాత్రే ప్రయుక్తః-కక్ష్యేవేతి-కక్ష్యా ఇభబంధనీ-యథా కక్ష్యా గజగతా గజం యంతుర్నిగ్రాహ్యం కరోతి తథేయం రావణం ప్రాప్యగామని గ్రాహ్యానుకరోదితి భావః॥౨౭॥ తస్యా ఇతి॥ సచపలః సవిద్యుత్ - యథా సగర్జితో మేఘ ఆశునిస్సారో భవిష్యతి తథేతి భావః॥౨౮॥ ఉత్తమేతి॥ ఉత్తమాంగాచ్ఛిరసః॥ ౨౯॥ సాత్వితి॥ సా పుష్పవృష్టిః రావణవేగేన రావణవేగజనితవాతేన-సమాధూతా పునర్దశగ్రీవమేవ-అభ్యవర్తత అభితః ప్రావర్తిష్ట-అనేన రావణస్యత్వరితగమనముక్తం॥౩౦॥ ఉక్తాం పుష్పవృష్టిం వర్ణయతి-అభ్యవర్తతేతి॥ ధారాపఙ్క్తిః॥౩౧॥ చరణాదితి॥ వామచరణాదిత్యర్థః-భ్రష్టం శిథిలం పపాత॥౩౨॥ తామితి॥ ఉత్పాతసూచికాం తాం మహోల్కాం॥౩౩॥ తస్యా ఇతి॥ భూషణాని ఉపాత్తనూపురాదిభిన్నాని॥౩౪॥ తస్యా ఇతి॥ భాతి భాతిస్మ॥౩౫॥ ఉత్పన్నేతి॥ రావణవేగోత్పన్నేత్యర్థః-వాతకంపితాగ్రత్వాత్ పక్షిగణరవవత్త్వాచ్చ విధూతాగ్రాః ఆశ్వాసనాయ చలితశిరసస్సంతః మా భైరితి వ్యాజహ్రురివ॥ ౩౬ ॥ నలిన్య ఇతి ॥ గతోచ్ఛ్వాసాం గతప్రాణాం-మూర్ఛితామితి యావత్ -తాదృశీం సఖీమివ మైథిలీం అనుఉద్దిశ్య-అశోచంత అశోచన్-ధ్వస్తకమలాః-కాంతిహీనా ఇత్యర్థః- త్రస్తాః భీతాః మీనాః మత్స్యాః జలేచరాః నక్రాదయశ్చ యాసు తాః-త్రస్తేత్యాదినా ఆకులనేత్రత్వాదికముచ్యతే॥౩౭॥ సమంతాదితి ॥ తదా వ్యాఘ్రాదయస్సమంతాన్నానాదేశాత్ -అభిసంపత్య ఆగత్య-రావణే రోషాచ్ఛాయానుసారిణస్సంతోన్వధావన్॥౩౮॥ జలేతి॥ జలప్రపాతరూపాణ్యస్రాణి ముఖేయేషాం తే - ఉచ్ఛ్రితబాహవః ఉన్న

తు సేశ్వరమ్। ప్రాశోభయత వైదేహీ గజం కక్ష్యేవ కాంచనీ॥౨౭॥ తస్యా భూషణఘోషేణ వైదేహ్యా రాక్షసాధిపః। బభౌ సచపలో నీలస్సఘోష ఇవ తోయదః॥౨౮॥ ఉత్తమాంగాచ్చ్యుతా తస్యాః పుష్పవృష్టిస్సమంతతః। సీతాయా హ్రియమాణాయాః పపాత ధరణీతలే॥౨౯॥ సా తు రావణవేగేన పుష్పవృష్టిస్సమంతతః। సమాధూతా దశగ్రీవం పునరేవాభ్యవర్తత॥౩౦॥ అభ్యవర్తత పుష్పాణాం ధారా వైశ్రవణానుజమ్। నక్షత్రమాలా విమలా మేరుం నగమివోన్నతమ్॥౩౧॥ చరణాన్నూపురం భ్రష్టం వైదేహ్యా రత్నభూషితమ్। విద్యున్మండలసంకాశం పపాత మధురస్వనమ్॥౩౨॥ తాం మహోల్కామివాకాశే దీప్యమానాం స్వతేజసా। జహారాకాశమావిశ్య సీతాం వైశ్రవణానుజః॥౩౩॥ తస్యాస్తాన్యగ్నివర్ణాని భూషణాని మహీతలే। సఘోషాణ్యవకీర్యంత క్షీణాస్తారా ఇవాంబరాత్॥౩౪॥ తస్యాస్స్తనాంతరాద్భ్రష్టో హారస్తారాధిపద్యుతిః। వైదేహ్యా నిపతన్భాతి గంగేవ గగనాచ్చ్యుతా॥౩౫॥ ఉత్పన్నవాతాభిహతా నానాద్విజగణాయుతాః। మా భైరితి విధూతాగ్రా వ్యాజహ్రురివ పాదపాః॥౩౬॥ నలిన్యో ధ్వస్తకమలాస్త్రస్తమీనజలేచరాః। సఖీమివ గతోచ్ఛ్వాసామన్వశోచంత మైథిలీమ్॥౩౭॥ సమంతాదభిసంపత్య సింహవ్యాఘ్రమృగద్విజాః। అన్వధావంస్తదా రోషాత్సీతాచ్ఛాయానుగామినః॥౩౮॥ జలప్రపాతాస్రముఖాః శృంగైరుచ్ఛ్రితబాహుభిః। సీతాయాం హ్రియమాణాయాం విక్రోశంతీవ పర్వతాః॥ ౩౯ ॥ హ్రి

గాతపనీయభూషణా॥౨౬॥౨౭॥ తి॥ బభూవ విమలో నీలః-అభూత్ సచపలో నీల ఇతి పాఠే చపలా విద్యుత్ తయా సహితో ఘోషవాన్ మేఘ ఇవాభూదిత్యర్థః॥౨౮॥ తి॥ ఉత్తమాంగాదితి॥ మాతస్త్వయా సంపాదితోస్మన్మనోరథ ఇతి హర్షాద్దైవైః క్రియమాణా పుష్పవృష్టిస్తదుత్తమాంగాచ్చ్యుతా తత్రాపి భూమావపాతేతి కతకః-వస్తుతో రావణసన్నిధౌ దేవానాం తథా వీర్యాసంభవాత్ ఉత్తమాంగే ధృతపుష్పాణాం తద్వేగేన తతశ్చ్యుతోత్తమాంగాచ్చ్యుతేత్యుక్తం - అత ఏవాగ్రే భూమౌ పుష్పయుతం మార్గం దృష్ట్వా రామో వక్ష్యతి-అభిజానామి పుష్పాణి తానీమానీహ లక్ష్మణ। అపినద్ధాని వైదేహ్యా మయా దత్తాని కానన ఇతి॥౨౯॥ సాత్వితి॥ సా పుష్పవృష్టిః-రావణవేగేన రావణగమనవేగజనితవాయువేగేన సమాధూతా-పునః దశగ్రీవమేవ అభ్యవర్తత-అభితః ప్రాప్యాతిష్ఠత్ ॥ ౩౧ ॥ తరుప్రవాళరక్తా తరుపల్లవారుణా-హేమవర్ణేతి యావత్ -తరుప్రవాళరత్నేతి పాఠే ప్రవాళసదృశరత్నా (౨౬) ॥౩౨॥ తి॥ తాం సీతామిత్యన్వయః - అత్ర ప్రకరణే వారంవారం వైశ్రవణానుజత్వోక్త్యా ఈదృశక్రియయా అత్యనౌచిత్యప్రదర్శనేన శీఘ్రఫలదత్వం సూచయతి॥౩౩॥ తి ॥ తస్యా ఇతి॥ క్షీణాః క్షీణపుణ్యాః తారాస్తారారూపావస్థితాః పుణ్యకృత ఇత్యర్థః॥ ౩౫॥ ఉత్పాతేతి॥ ఉత్పాతవాతాభిహతాః ఊర్ధ్వవాతాభిహతాః-ద్విజగణాయుతాః పక్షిగణయుక్తాః॥౩౬॥ నలిన్య ఇతి॥ గతోచ్ఛ్వాసాం మూర్ఛితాం సఖీమివ- గతోచ్ఛ్వాసాః సీతాదర్శనాదర్శనాత్ ప్రాప్తనిశ్శ్వాసాః నలిన్యః శోచంతి॥౩౭॥ సమంతాదితి॥ రోషాద్రావణవిషయరోషాత్ ॥౩౮॥ జలేతి॥ జలప్రపాతరూపాణ్యశ్రూణి జల

తబాహవః విక్రోశంతీవ వ్యాక్రోశన్నివ॥౩౯॥ హ్రియమాణాంత్వితి॥ శ్రీమార్గప్రాప్తవిషయశోకపవశ్రీః॥౪౦॥ నాస్తీతిసార్ధశ్లోకఏకాన్వయః॥ అనృశంసతాదయా-యత్రయస్మాత్-గణశఃసంఘశః-పర్యదేవయన్వ్యలపన్॥౪౧॥ విత్రస్తకాఇతి॥ స్వార్థేకః - మృగపోతకాఃమృగశాబాః - ఆవిలంకలుషం॥ ౪౨॥ సుప్రవేపితేత్యాదిశ్లోకద్వయమేకాన్వయం॥ తథావాచామగోచరందుఃఖం-ధరణీతలంబహువేష్టమానాంరామలక్ష్మణప్రత్యాశయేతిభావః ॥ ౪౪ ॥ సఇతి ॥ విప్రమృష్టంవిలులితంవిశేషకంయస్యాస్తాం॥ని॥తమాలపత్రతిలకచిత్రకాణివిశేషకమిత్యమరః - మనస్వినీందృఢమనసాం-పతివ్రతామిత్యర్థః ॥౪౫॥తతఇతి॥శుచిస్మితేతి భూతపూర్వాభిప్రాయేణ-స్వాభావికహసితత్వాద్వా-వివర్ణవక్త్రా బభూవేతి శేషః॥ ౪౬॥ ఇతిశ్రీగోవిందరాజవిరచితే శ్రీరామాయణభూషణే-రత్నమేఖలాఖ్యానే-ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే- ద్విపంచాశస్సర్గః.**

అథసీతారావణస్యచౌర్యనృత్యాదికంబహుశోనిందతి-ఖమిత్యాదినా॥దుఃఖితా.బభూవేతి శేషః-పరమోద్విగ్నాకంపితా.ఓష్ఠజీభయచలనయోరిత్యస్మాన్నిష్ఠా - వర్తినీవర్తమానా॥౧॥రోషేతి॥ రోషవద్రోదనమపిరక్తిమహేతుః॥౨॥నేతి॥నీచేతిసంబోధనం-నవ్యపత్రపసేనలజ్జసే-విరహితాం-రామలక్ష్మణాభ్యామితి శేషః॥౩॥ త్వయైవేతి॥హర్తుంమామితి శేషః-అపవాహితఃఅపనీతః-మృగరూపేణమాయయా-మాయారూపమృగేణేత్యర్థః॥౪॥ యఇతి॥పురాణోవృద్ధఇతివ్యంగ్యోక్తిః- అతివృద్ధంహత్వామూరోహమితిమన్యసఇతిభావః॥౫॥పరమమితి॥ పరమమితిసోల్లుంఠనంవచనం-అతినీచమిత్యర్థః-తత్రహేతుమాహ-విశ్రావ్యేతి-హియస్మాత్స్వనా

యమానాంతువైదేహీందృష్ట్వాదీనోదివాకరః।ప్రతిధ్వస్తప్రభశ్శ్రీమానాసీత్పాండరమండలః॥౪౦॥ నాస్తిధర్మఃకుతస్సత్యంనార్జవంనానృశంసతా।యత్రరామస్యవైదేహీంభార్యాంహరతిరావణః*ఇతిసర్వాణిభూతానిగణశఃపర్యదేవయన్॥౪౧॥విత్రస్తకాదీనముఖారురుదుర్మృగపోతకాః*ఉద్వీక్ష్యోద్వీక్ష్యనయనైరాస్రపాతావిలేక్షణాః॥౪౨॥సుప్రవేపితగాత్రాశ్చబభూవుర్వనదేవతాః* విక్రోశంతీందృఢంసీతాందృష్ట్వాదుఃఖంతథాగతామ్।తాంతులక్ష్మణరామేతి క్రోశంతీంమధురస్వరమ్*అవేక్షమాణాంబహుశోవైదేహీంధరణీతలమ్॥౪౪॥సతామాకులకేశాంతాంవిప్రమృష్టవిశేషకామ్*జహారాత్మవినాశాయదశగ్రీవోమనస్వినీమ్॥౪౫॥తతస్తుసాచారుదతీశుచిస్మితావినాకృతాబంధుజనేనమైథిలీ। అపశ్యతీరాఘవలక్ష్మణావుభౌవివర్ణవక్త్రాభయభారపీడితా ॥ ౪౬ ॥ ఇతిశ్రీమదారణ్యకాండే-ద్విపంచాశస్సర్గః.❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖

ఖముత్పతంతందృష్ట్వామైథిలీజనకాత్మజా।దుఃఖితాపరమోద్విగ్నాభయేమహతివర్తినీ॥ ౧ ॥ రోషరోదనతామ్రాక్షీభీమాక్షంరాక్షసాధిపమ్।రుదంతీకరుణంసీతాహ్రియమాణేదమబ్రవీత్॥౨॥నవ్యపత్రపసేనీచకర్మణానేనరావణ। జ్ఞాత్వావిరహితాంయన్మాంచోరయిత్వాపలాయసే॥౩॥త్వయైవనూనందుష్టాత్మన్భీరుణాహర్తుమిచ్ఛతా।మమాపవాహితోభర్తామృగరూపేణమాయయా ॥ ౪ ॥ యోహిమాముద్యతస్త్రాతుంసోఽప్యయంవినిపాతితః।గృధ్రరాజఃపురాణోసౌశ్వశురస్యసఖామమ॥౫॥పరమంఖలుతేవీర్యందృశ్యతేరాక్షసాధమ। విశ్రావ్యనామధేయంహియుద్ధేనా

ప్రవాహరూపాణ్యస్రాణిఅశ్రూణిముఖేషుయేషాంతేతథోక్తాః॥౩౯॥౪౦॥నాస్తీతి॥ నాస్తిఆర్జవంమనోవాక్కాయకర్మభిరజిహ్మం - అనృశంసతాదయా-యత్రయస్మాత్ ॥౪౧॥తి॥విత్రస్తకాః-స్వార్థేకః-మృగపోతకాఃమృగబాలకాః - విలక్షణైర్విగతలక్షణైఃవిగతశోభైరితియావత్ ॥౪౨॥ సుప్రవేపితేత్యాదిశ్లోకద్వయమేకంవాక్యం॥ధరణీతలమవేక్షమాణాం-రామలక్ష్మణాగమనకాంక్షయేతిభావః॥౪౪॥సఇతి॥విప్రమృష్టవిశేషకాం-విశేషకంతిలకం॥౪౫॥తతఇతి॥శుచిస్మితేతిభూతపూర్వగత్యా-బంధుజనేనశ్రీరామేణ-వినాకృతా-వివర్ణవక్త్రేత్యనంతరంబభూవేతిశేషః అత్రాలంకారవర్ణనందేవ్యావ్యథాతిశయప్రదర్శనార్థం ॥ ౪౬ ॥ ఇతిశ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం-శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయామారణ్యకాండవ్యాఖ్యాయాం- ద్విపంచాశస్సర్గః.**************************

తి॥అథసీతయాక్రియమాణపారుష్యఏవతాంహరతీత్యాహ-ఖమితి॥వర్తినీత్యనుష్పపిణినిరార్షః॥రోషరోదనాభ్యాంహేతుభ్యాంతామ్రాక్షీ॥౨॥ నవ్యపత్రపసఇతి॥అనేనకర్మణా-చౌర్యేణేత్యర్థః॥౩॥త్వయేతి॥మృగరూపేణపరిణతయామాయయా- మమభర్తాఅపవాహితఃఅన్యత్రనీతః॥౪॥యఇతి॥పురాణఃవృద్ధః · అతఏవాస్యవినిపాతఃతవవీర్యహేతుర్నభవతీతిభావః॥౫॥ పరమమితివ్యంగ్యోక్తిః-విశ్రావ్యత్వదీయంనామధేయంశ్రావయిత్వా-యుద్ధేనజితాస్మీతియోజనా॥టీ॥ యుద్ధేఽ

మథేయంవిశ్రావ్యఅహంరావణోస్మీతిస్వనామప్రఖ్యాప్య-యుద్ధేనాస్మ్యహంజితేతివ్యతిరేకోక్తిః-యద్వా తేపరమంఅవీర్యంక్లీబత్వం - హియస్మాద్యుద్ధేనజితా స్మి॥౬॥ ఈదృశమితి॥రహితేస్వామిరహితప్రదేశే-పరస్యస్త్రియాఃహరణరూపమీదృశం-గర్హితంనిందితంకర్మకృత్వాకథంనలజ్జసే॥ ౭॥కథయిష్యంతీతి॥ శౌండీర్యమానినఃతవకర్మకుత్సితంసునృశంసంఅధర్మిష్ఠంచకథయిష్యంతీత్యన్వయః॥ ౮ ॥ ధిగితి ॥ తదాహరణకాలేయచ్ఛౌర్యంసత్వంబలంచకథితవానసి-తద్ధిక్-ఉద్వహేయంభుజాభ్యాంతు మేదినీమంబరేస్థితఇత్యాదిత్వదుక్తమనృతప్రలపనమిత్యర్థః-కులాక్రోశకరంకులనిందాకరం॥౯॥కిమితి॥యత్ యదా-ఏవంజవేనైవధావసి-తదారామేణత్వయికింకర్తుంశక్యం-తర్హికదాశక్యమిత్యత ఆహ-ముహూర్తమితి-ముహూర్తమపిముహూర్తమేవ-తిష్ఠస్వతిష్ఠ- తదాజీవన్నప్రతియాస్యసి-మృతోభవిష్యసీత్యర్థః॥౧౦॥ఉక్తముపపాదయతి-నహీతి॥౧౧॥దర్శనప్రాప్తిమాత్రేణకథంజీవితుమశక్యత్వంతత్రాహ-నత్వమితి॥ ౧౨॥ అథకర్తవ్యముపదిశతి-సాధ్వితి॥అర్ధశ్లోకపకాన్వయః-ఆత్మనఃపథ్యంహితంసాధు-కృత్వావిచార్య-కృతిహినానార్థోధాతువృత్తికృతోక్తః - యథాఉరసికృత్వామనసికృత్వేతి-మాంసాధుసమ్యక్ ఆర్జవపూర్వకంముంచ॥౧౨॥అమోచనేబాధకమాహ-మదితి॥త్వంమాంయదినముంచసితదామమపతిః- మత్ప్రధర్షణేనమత్పరిభవేన - రుష్టస్సన్ భ్రాత్రాసహత్వద్వినాశాయయత్నంవిధాస్యతి ॥ ౧౩॥ అహమపిసఫలయత్నోభవిష్యామీత్యాశంక్యాహ యేనేతి॥ వ్యవసాయేన-భోగవ్యవసాయేనేత్యగ్రామ్యోక్తిః॥౧౪॥ నైరర్థక్యమేవాహ-నహీతి॥ఇదానీంకథంధారయసీత్యత్రపరిహారశ్చిరమితి॥౧౫॥ నేతి॥కించ-త్వమాత్మనఃశ్రేయఃప్రియం - పథ్యంహితం వా-నసమవేక్షసేనపర్యాలోచయసి-కింతుమృత్యుకాలేమర్త్యాయథావిపరీతానిసేవతేతథాత్వమపివిపరీతానిసేవసఇత్యర్థః ॥ ౧౬ ॥ ముమూర్షూణామితి ॥ త్వాంకంఠే- కాలపాశావపాశితంకాలపాశేనబద్ధం-పశ్యామి॥౧౭॥యథేతి॥ కించ- యేనప్రకారేణనబిభేషి తేనప్రకారేణమహీరుహాన్ హిరణ్మయాన్ సంపశ్యసీతి

స్మిజితాత్వయా॥౬॥ఈదృశంగర్హితంకర్మకథంకృత్వానలజ్జసే।స్త్రియాశ్చహరణంనీచరహితేనపరస్యచ॥ ౭ ॥కథయిష్యంతిలోకేషుపురుషాః కర్మకుత్సితమ్।సునృశంసమధర్మిష్ఠంతవశౌండీర్యమానినః॥౮॥ధిక్తేశౌర్యంచసత్వంచయత్త్వంకథితవాంస్తదా। కులాక్రోశకరంలోకేధిక్తేచారిత్రమీదృశమ్॥౯॥కింకర్తుంశక్యమేవంహియజ్జవేనైవధావసి।ముహూర్తమపితిష్ఠస్వనజీవన్ప్రతియాస్యసి ॥ ౧౦ ॥ నహిచక్షుఃపథంప్రాప్యతయోఃపార్థివపుత్రయోః।ససైన్యోపిసమర్థస్త్వంముహూర్తమపిజీవితుమ్॥౧౧॥నత్వంతయోశ్శరస్పర్శంసోఢుంశక్తఃకథంచన। వనేప్రజ్వలితస్యేవస్పర్శమగ్నేర్విహంగమః॥౧౨॥సాధుకుర్వాత్మనఃపథ్యంసాధుమాంముంచరావణ॥౧౨॥మత్ప్రధర్షణరుష్టోహిభ్రాత్రాసహపతిర్మమ * విధాస్యతివినాశాయత్వంమాంయదినముంచసి॥౧౩॥యేనత్వంవ్యవసాయేనబలాన్మాంహర్తుమిచ్ఛసి * వ్యవసాయస్సతేనీచభవిష్యతినిరర్థకః ౧౪॥ నహ్యహంతమపశ్యంతీభర్తారంవిబుధోపమమ్ * ఉత్సహేశత్రువశగాప్రాణాన్ధారయితుంచిరమ్ ॥ ౧౫॥ ననూనంచాత్మనఃపథ్యంశ్రేయోవాసమవేక్షసే * మృత్యుకాలేయథామర్త్యోవిపరీతానిసేవతే॥ ౧౬॥ ముమూర్షూణాంహిసర్వేషాంయత్పథ్యంతన్నరోచతే * పశ్యామ్యద్యహికంఠేత్వాంకాలపాశావపాశితమ్॥ ౧౭॥ యథాచాస్మిన్భయస్థానేనబిభేషిదశానన * వ్యక్తంహిరణ్మయాన్హిత్వంసంపశ్యసిమహీ

తిసప్తమ్యంతంపదం॥౬॥ఈదృశమితి॥గర్హితమితిఈదృశంపరస్త్రీహరణరూపంకర్మ-రహితేనపతిరహితేనకాలేనకృత్వాకథంనలజ్జసే॥ ౭॥తి॥ శౌండీర్యమానినః శూరమానినః-తాదృశస్యేదృశీలోకేనిందామరణాదప్యధికేతిభావః॥౮॥ధిగితి ॥ కులాక్రోశకరంకులనిందాకరం॥౯॥కింకర్తుమితి॥భయేనధావసీతియత్ - ఏవంకర్తుంశక్యంకిం-నశక్యమిత్యర్థః-శ్రీరామభయేనత్వయాపలాయనంక్రియతే-తదేతన్మయానివారయితుంనశక్యంస్త్రీత్వాదితిభావః- యద్వాఇహాభయేనధావసీతియత్ -ఏవంకర్తుంశక్యంకింనశక్యం-శక్త్యభిమానపలాయనయోరన్యోన్యవిరోధాదిత్యర్థః- ముహూర్తమపిముహూర్తమేవతిష్ఠస్వ - యదిశూరఇతిశేషః॥ ౧౦॥తి॥ తదేవోపపాదయతి-నహీతి॥౧౧॥౧౨॥సాధ్వితి॥ఆత్మనస్తవపథ్యంకురు-సాధుయత్సమీచీనమిత్యర్థః-కింతత్పథ్యమత ఆహ.సాధ్వితి-మాంముంచతత్సాధుత్వమిత్యర్థః॥౧౨॥మదితి॥విధాస్యతి-యత్నమితిశేషః॥౧౩॥తి॥యేనవ్యవసాయేనస్త్రీభోగవ్యవసాయేన॥౧౪॥ వ్యవసాయనైరర్థక్యమేవాహ-నహ్యహమితి॥౧౫॥ ననూనమితి॥పథ్యంసుఖోదర్కం-శ్రేయః-వాసంలంకారూపంనివాసంచనావేక్షసే-ఉభయంత్యక్తుమిచ్ఛసీత్యర్థః॥౧౬॥టీ॥ముమూర్షూణామితి॥ కాలపాశేనావ

మన్యఇతియోజనా॥౧౭॥నదీమితి॥రుధిరౌఘైః రక్తౌఘైస్సహానివహతి ప్రవహతీతితథా-అసిపత్రవనం అసిమయపత్రయుక్తవనమితినరకవిశేషస్యనామ-పశ్యసీతివర్తమానసామీప్యేవర్తమాననిర్దేశః॥౧౮॥పారదారికస్యాసాధారణనరకానుభవందర్శయతి-తప్తేతి॥ తప్తానిసద్యోగ్నినిష్టప్తానికాంచనమయానిపుష్పాణియస్యాస్తాం-స్వర్ణస్యతప్తత్వేతీవ్రోష్ణ్యంభవతి-వైడూర్యప్రవరాః వైడూర్యమణిశ్రేష్ఠమయాఃఛదాః పర్ణానియస్యాస్తాం-అత్రాపితప్తేతివిశేషణంబోధ్యం - శల్మలిం పారదారికాలింగ్యత్వేనయమలోకోత్పన్నాం-శల్మలివృక్షాకారస్థానాం-ద్రక్ష్యసే ద్రక్ష్యసి-ఆలింగితుమితిశేషః॥౨౦॥భవత్వేవంకాలాంతరే- సద్యోలబ్ధంహి సుఖమిత్యత్రాహ-నహీతి॥తస్యఅలీకమప్రియంకృత్వా॥ని॥అలీకంత్వప్రియేనృతఇత్యమరః - ధరితుంజీవితుం॥౨౧॥త్వామాదాయదేశాంతరంగమిష్యామి- తదానమేరామభయమిత్యత్రాహ-బద్ధఇతి॥భర్తురితిహేతౌపంచమీ-తస్మాద్ధేతోఃక్వగతస్సన్ శర్మలప్స్యసే-నక్వచిదపీత్యర్థః॥౨౨॥ కథంతస్యతాదృశీశక్తిరిత్యత్రాహద్వాభ్యాం-నిమేషేతి॥ నిమేషాంతరమాత్రేణనిమేషావకాశమాత్రేణ-భ్రాత్రావినా-ఏకాకినేత్యర్థః॥౨౪॥పతదితి॥పతచ్చాన్యచ్చవచనం - కరుణంపరుషంచయథాభవతితథావిలలాపపరిదేవనమకరోత్॥౨౫॥సీతోక్తంసర్వంపాపిష్ఠస్యతస్యసముగ్రఘోషతుల్యమాసీదిత్యాహ-తథేతి॥తథేతివాచామగోచరత్వోక్తిః విలాపపూర్వంకరుణంయథాతథాభాషిణీం-కరుణంచయథాతథావివేష్టంతీంవివేష్టమానాం-ఆగతగాత్రవేపథుంఉత్పన్నశరీరకంపాం॥౨౬॥ఇతిశ్రీగోవిందరాజవిరచితే శ్రీరామాయణభూషణే- రత్నమేఖలాఖ్యానే-ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే- త్రిపంచాశస్సర్గః. ******************************
అథసీతాయాఅశోకవనికాయాంస్థాపనమాహ-హ్రియమాణాత్విత్యాది॥ నాథంరక్షకం॥౧॥ తేషామిత్యాదిసార్ధశ్లోకఏకాన్వయః॥ఉత్తరీయంఉత్తరీయభూతంకౌశేయం-ఆభరణానికౌశేయేబద్ధ్వాముమోచేత్యర్థః.కిమర్థంముమోచేత్యత్రాహ-యదిరామాయశంసేయురితి-యదృచ్ఛయాదృష్టాయరామాయస్వస్యరావణాపహరణంకథయేయురితిప్రత్యాశయేత్యర్థః-ఆశంసావచనేలిజితిలిఙ్॥౨॥ వస్త్రమితి॥ సహభూషణంభూషణాంతరితంవస్త్రం-ఉత్సృజ్యఉన్ముచ్య-తత్ మధ్యేసీతయానిక్షిప్తమితియత్తత్కర్మ-సంభ్రమాత్సీతాపహారజనితక్షోభాత్ నబుద్ధవాన్-యదిబుధ్యేతగృహ్ణీయాదేవేతిభావః॥౩॥ పింగాక్షానితి॥ పింగాక్షాఃవానరాః-నరుహారు॥౧౭॥ నదీంవైతరణీంఘోరాంరుధిరౌఘనివాహినీమ్ * అసిపత్రవనంచైవభీమంపశ్యసిరావణ॥ ౧౮॥ తప్తకాంచనపుష్పాంచవైడూర్యప్రవరచ్ఛదామ్* ద్రక్ష్యసేశాల్మలింతీక్ష్ణామాయసైఃకంటకైశ్చితామ్॥౨౦॥నహిత్వమీదృశంకృత్వాతస్యాలీకంమహాత్మనః* ధరితుంశక్ష్యసిచిరంవిషంపీత్వేవనిర్ఘృణః॥౨౧॥బద్ధస్త్వంకాలపాశేనదుర్నివారేణరావణ*క్వగతోలప్స్యసేశర్మభర్తుర్మమమహాత్మనః॥౨౨॥ నిమేషాంతరమాత్రేణవినాభ్రాత్రామహావనే*రాక్షసానిహతాయేనసహస్రాణిచతుర్దశ।సకథంరాఘవోవీరస్సర్వాస్త్రకుశలోబలీ*నత్వాంహన్యాచ్ఛరైస్తీక్ష్ణైరిష్టభార్యాపహారిణమ్॥౨౪॥పతచ్చాన్యచ్చపరుషంవైదేహీరావణాంకగా*భయశోకసమావిష్టాకరుణంవిలలాపహ॥౨౫॥ తథాభృశార్తాంబహుచైవభాషిణీంవిలాపపూర్వంకరుణంచభామినీమ్।జహారపాపఃకరుణంవివేష్టతీంనృపాత్మజామాగతగాత్రవేపథుమ్॥౨౬॥ ఇతిశ్రీమదారణ్యకాండే-త్రిపంచాశస్సర్గః.************** హ్రియమాణాతువైదేహీకంచిన్నాథమపశ్యతీ।దదర్శగిరిశృంగస్థాన్పంచవానరపుంగవాన్॥౧॥ తేషాంమధ్యేవిశాలాక్షీకౌశేయంకనకప్రభమ్।ఉత్తరీయంవరారోహాశుభాన్యాభరణానిచ*ముమోచయదిరామాయశంసేయురితిమైథిలీ॥౨॥వస్త్రముత్సృజ్యతన్మధ్యేనిక్షిప్తంసహభూషణమ్*సంభ్రమాత్తుదశగ్రీవస్తత్కర్మనసబుద్ధవాన్ ॥౩॥ పింగాక్షాస్తాంవిశాలాక్షీంనేపాశితంబద్ధం॥౧౬॥తి॥యథేతి॥హిరణ్మయవృక్షదర్శనంమృత్యుచిహ్నంవైతరణ్యాదియాతనాస్థానం-పశ్యసీతివర్తమానసామీప్యేలట్॥౧౮॥తప్తేతి॥ శాల్మలీయాతనావృక్షః॥౨౦॥నహీతి॥నిర్ఘృణస్త్వంచిరంనతిష్ఠసీత్యన్వయః॥టీ॥అలీకంఅప్రియం॥తి॥ధరితుంధర్తుం-జీవితమితిశేషః॥౨౧॥బద్ధఇతి॥మమభర్తురిత్యనంతరంఅపరాధంకృత్వేతిశేషః॥౨౨॥తి॥నిమేషేతి॥భ్రాత్రావినాఏకాకినేతియావత్॥౨౪॥తి॥తథేతి॥ఆగతగాత్రవేపథుఃభారాతిశయాత్॥ ౨౬॥ ఇతిశ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం- శ్రీరామాయణతత్వదీపికాఖ్యాయామారణ్యకాండవ్యాఖ్యాయాం - త్రిపంచాశస్సర్గః-❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖
హ్రియమాణేతి॥నాథంరక్షకం॥౧॥ తేషామితి॥శంసేయురితిప్రత్యాశయేతిశేషః॥౨॥వస్త్రమితి॥తత్కర్మభూషణక్షేపణకర్మ॥తి॥ సంభ్రమాత్ సభయహరణ

కేవలంవానరాఃఅపితువానరర్షభాఃవానరశ్రేష్ఠాః-అనిమిషైరివనిమేషరహితైరివ- తథావిక్రోశంతీం-రామరామేతివిక్రోశంతీమిత్యర్థః॥ ౪॥ సచేతి ॥ పంపాం పంపావద్యాకాశం-లంకామభిముఖఇత్యనేనఏతావత్పర్యంతంరామాశ్రమదత్తదృష్టిర్గతః-తతస్స్వచ్ఛందంగతవానితిగమ్యతే - అతఏవసుసంహృష్టఇతివక్ష్యతే ॥ ౫॥ తామితి॥ఉత్సంగేనేత్యస్యఉభయత్రాప్యన్వయః-మృత్యుంమృత్యుహేతుభూతాం॥౬॥వనానీతి॥విహాయసాఆకాశమార్గేణ॥ ౭॥తిమీతి॥తిమయోమత్స్య విశేషాఃనక్రాఃగ్రాహాః తేషాంనికేతంవాసస్థానం-వరుణస్యఆలయంవాసఃశరణంప్రాప్యం-గత్వాప్రాప్య-క్రమేణసాగరంసమతీయాయ॥౮॥స॰ భ్రమాది తి ॥ సంభ్రమాత్ రావణదర్శనజక్షోభాత్ -పరివృత్తోర్మిః నివృత్తోర్మిః-రుద్ధమీనమహోరగఃబహిస్సంచారరహితమత్స్యసర్పః॥౯॥ అంతరిక్షేతి॥అంతరిక్షగతా శ్చారణాఃదశగ్రీవఃపతదంతఃపతత్సీతాపహరణావసానఇతివాచస్సృజుః-ఊచురిత్యర్థః-అంతరిక్షగతాస్సిద్ధాశ్చపతదంతోదశగ్రీవఇత్యబ్రువన్॥౧౦॥ సత్వితి॥ ఆత్మనఃరూపిణీంరూపవతీంమృత్యుమితిసీతావిశేషణం॥౧౧॥సఇతి ॥ సంరూఢాఃజనాకీర్ణాఃకక్ష్యాఃద్వారప్రకోష్ఠాఃతాభిఃబహుళంనిబిడం॥౧౨॥ తత్రేతి॥ తత్ర అంతఃపురేశోకమోహపరాయణాంశోకమోహపరతంత్రాం- నిదధేస్థాపితవాన్-మయఃస్త్రీపురాధిపతిః-మాయాంమాయామయీం - ఆశ్చర్యశక్తియుక్తామిత్య ర్థః-స్త్రీయంస్వయంప్రభాంబిలేయథానిదధేతథేత్యర్థః॥౧౩॥ అబ్రవీదితి॥ పిశాచీఃపిశాచ్యాకారాఃరాక్షసీః-యథేమాంస్త్రీవాపుమాన్వాఅసమ్మతఃఅననుజ్ఞా తఃనపశ్యేతతథాబ్రవీత్ -ఏనామన్యోనపశ్యేదిత్యబ్రవీదిత్యర్థః॥౧౪॥ ముక్తేతి॥ ఏషాయద్యదిచ్ఛేత్తత్తద్దేయం - యథామచ్ఛందతఃమదిచ్ఛానుసారేణ - యథామ

తైర్గిరనిమిషైరివ॰విక్రోశంతీంతథాసీతాందదృశుర్వానరర్షభాః॥౪॥సచపంపామతిక్రమ్యలంకామభిముఖఃపురీమ్ ॰ జగామరుదతీంగృహ్యవై దేహీంరాక్షసేశ్వరః॥౫॥తాంజహారసుసంహృష్టోరావణోమృత్యుమాత్మనః॰ఉత్సంగేనైవభుజగీంతీక్ష్ణదంష్ట్రాంమహావిషామ్॥ ౬॥ వనానిసరిత శ్శైలాన్సరాంసిచవిహాయసా॰సక్షిప్రంసమతీయాయశరశ్చాపాదివచ్యుతః॥ ౭॥తిమినక్రనికేతంతువరుణాలయమక్షయమ్॰ సరితాంశరణం గత్వాసమతీయాయసాగరమ్॥౮॥సంభ్రమాత్పరివృత్తోర్మీరుద్ధమీనమహోరగః॰వైదేహ్యాంహ్రియమాణాయాంబభూవవరుణాలయః॥౯॥ అంతరిక్షగతావాచస్ససృజుశ్చారణాస్తదా॰ఏతదంతోదశగ్రీవఇతిసిద్ధాస్తదాబ్రువన్॥౧౦॥సతుసీతాంవివేష్టంతీమంకేనాదాయరావణః॰ప్రవి వేశపురీంలంకాంరూపిణీంమృత్యుమాత్మనః॥౧౧॥సోఽభిగమ్యపురీంలంకాంసువిభక్తమహాపథామ్॰ సంరూఢకక్ష్యాబహుళంస్వమంతఃపురమావిశ త్॥౧౨॥తత్రతామసితాపాంగాంశోకమోహపరాయణామ్॰నిదధేరావణస్సీతాంమయోమాయామివాసురీమ్॥౧౩॥అబ్రవీచ్చదశగ్రీవఃపిశా చీర్ఘోరదర్శనాః॰యథానేమాంపుమాన్స్త్రీవాసీతాంపశ్యత్యసమ్మతః॥౧౪॥ముక్తామణిసువర్ణానివస్త్రాణ్యాభరణానిచ ॰ యద్యదిచ్ఛేత్తదే

జనితచిత్తక్షోభాత్ -అతిభారేణశిరసామధోముఖతయాచ॥౩॥౫॥తామితి॥మృత్యుంమృత్యుహేతుభూతాం॥తి॥సుసంహృష్టఃమృత్యోస్తత్వేనాజ్ఞానాత్ - కేచిత్తు లబ్ధంరామహస్తాన్మృత్యుద్వారమితిసంహృష్టఃవినాచోత్కటంపాపంపుణ్యాక్షయాభావేననమృత్యుస్సన్నిహితస్స్యాదితి తమోగుణావృతస్సర్వమాతర్యపి విరుద్ధశబ్ద వ్యవహారంకృతవానితివదంతి- తేషామేతత్సర్గాంతేవక్ష్యమాణంబభూవమోహాన్మదితఇత్యసంగతంస్యాత్ -తథా-ఆత్మానంబుద్ధివైక్లబ్యాత్కృతకృత్యమమన్యతే త్యుత్తరసర్గాచ్చేత్థమసంగతంస్యాత్ ॥౬॥వనానీతి॥విహాయసాఆకాశమార్గేణక్షిప్రంసమతీయాయేత్యన్వయః॥ ౭॥౮॥ సంభ్రమాదితి॥సంభ్రమాదకార్య జనితక్షోభాత్ -పరివృత్తోర్మిఃపరిభ్రమితోర్మిః॥౯॥అంతరిక్షేతి॥ఏతదంతఃఏతత్సీతాహరణంకర్మ అంతోవసానంయస్యసఃతథోక్తః॥౧౦॥తి ॥ సఇతి ॥ రూపిణీ మాత్మనోమృత్యుమిత్యన్వయః॥౧౧॥సఇతి॥సంరూఢకక్ష్యాబహుళంసంరూఢాబహుజనాకీర్ణాఃకక్ష్యాఃద్వారాణితైర్బహుళం॥ ౧౨॥తి॥మాయామివాసురీమి త్యనేనమాయారూపైవైషాసీతా-యాలంకామాగతేతిధ్వనితం-ముఖ్యమాతాత్వగ్నింప్రవిష్టేతిపూర్వమేవధ్వనితంఅతఏవరావణస్యవహనీయైషాజాతా-మాయయా త్వాదేవరావణస్యతదజ్ఞానం-పిశాచీఃరాక్షసీరితితీర్థః॥౧౩॥అబ్రవీదితి॥పిశాచీఃరాక్షసీః॰యథేతి॥అసమ్మతఃఅస్మదననుజ్ఞాతఃపుమాన్వా - అస్మదననుజ్ఞాతాస్త్రీ వా-యథాహైనాంనపశ్యేత్తథారక్షతేతిశేషః॥౧౪॥ముక్తేతి॥మచ్ఛందతఃమదనుజ్ఞాబలాత్॥౧౫॥తి॥అస్యాఅప్రియంచనవాచ్యమిత్యాహ-యాచేతి॥ తస్యాఃజీవి

హ్యందీయతే తద్వస్తైదేయమిత్యర్థః॥౧౫॥ యాచేతి॥జీవితంనప్రియం-మారయేయమిత్యర్థః॥౧౬॥తథేతి॥చింతయన్మహావీర్యౌరాక్షసౌదదర్శ-అపశ్యత్॥౧౭॥ సఇతి॥ వరదానేనబ్రహ్మవరదానేన-తానేతానిత్యన్వయః॥౧౮॥నానేతి॥ని॥ఆయుధంతు ప్రహరణమిత్యమరః - హతస్థానంశూన్యసన్నివేశం-ఖరాలయంభూతపూర్వం-పూర్వంఖరాలయమిత్యర్థః-భూతపూర్వే చరడితి నిర్దేశాత్సమాసః॥౨౦॥తత్రేతి॥ పౌరుషంబలం-నకేవలంసేతిబలమిత్యర్థః॥ ౨౧॥ పౌరుషబలాశ్రయణే హేతుమాహ-బలంహీతి॥యత్ బలంసైన్యంనివేశితంతద్ధతమిత్యన్వయః॥౨౨॥తత్రేతి॥తత్రవధనిమిత్తం-అమర్షాత్ అసహనాత్॥౨౩॥ నిర్యాతయితుమితి॥ నిర్యాతయితుంఅవసితుం॥౨౪॥తంత్వితి॥ శర్మసుఖం-ఉపలప్స్యామి ప్రాప్స్యామి॥౨౫॥జనేతి॥ ప్రవృత్తిర్వార్తా-రామఃకింకరోతీతితత్త్వతోవార్తామత్సకాశముపనేతవ్యేత్యర్థః॥౨౬॥అప్రమాదాదితి॥అవధానాదిత్యర్థః॥౨౭॥ఖరాదిస్థానేఅస్మాభిఃకథంస్థాతుంశక్యంతత్రాహ-యుష్మాకంచేతి॥౨౮॥తతఇతి॥మహార్థంమహాభిధేయంస్వతంమహార్థం-ప్రియంశ్లాఘారూపంవాక్యంఉపేత్యలబ్ధ్వా-రావణతఃస్తుతింప్రాప్యేత్యర్థః-యతోయత్రజనస్థానంతద్వనముద్దిశ్య ప్రతస్థిరే-అలక్ష్యదర్శనాఃవేగాతిశయేనదుష్ప్రేక్ష్యస్వరూపాః॥౨౯॥సర్గార్థంసంగృహ్యదర్శయతి తతస్త్వితి॥ఉపలభ్యదృష్ట్వా-సుసంప్రహృష్టఃకామవికారవాన్- పరిగృహ్యగృహీత్వా-రామేణవైరంప్రసజ్య ప్రాప్యాపి-మోహాన్మదితోబభూవ-అత్రత్రింశచ్ఛ్లోకాః॥౩౦॥ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే-శ్రీరామాయణభూషణే-రత్నమేఖలాఖ్యానే-

వాస్యాదేయంమచ్ఛందతో యథా॥౧౫॥యాచవక్ష్యతివైదేహీంవచనంకించిదప్రియమ్*అజ్ఞానాద్యదివాజ్ఞానాన్నతస్యాజీవితంప్రియమ్॥౧౬॥ తథోక్త్వారాక్షసీస్తాస్తురాక్షసేంద్రఃప్రతాపవాన్ *నిష్క్రమ్యాంతఃపురాత్తస్మాత్కింకృత్యమితిచింతయన్ । దదర్శాష్టౌమహావీర్యాన్రాక్షసాన్పిశితాశనాన్॥౧౭॥సతాన్దృష్ట్వామహావీర్యోవరదానేనమోహితః॥ఉవాచైతానిదంవాక్యంప్రశస్యబలవీర్యతః॥౧౮॥ నానాప్రహరణాఃక్షిప్రమితోగచ్ఛతసత్వరాః॥జనస్థానంహతస్థానంభూతపూర్వంఖరాలయమ్॥౨౦॥తత్రోష్యతాంజనస్థానేశూన్యేనిహతరాక్షసే। పౌరుషంబలమాశ్రిత్యత్రాసముత్సృజ్యదూరతః॥౨౧॥బలంహిసుమహద్యన్మేజనస్థానేనివేశితమ్ । సదూషణఖరంయుద్ధేహతంరామేణసాయకైః॥౨౨॥ తత్రక్రోధోమమాపూర్వోధైర్యస్యోపరివర్తతే । వైరంచసుమహజ్జాతంరామంప్రతిసుదారుణమ్॥౨౩॥నిర్యాతయితుమిచ్ఛామితచ్చవైరమహంరిపోః। నహిలప్స్యామ్యహంనిద్రామహత్వాసంయుగేరిపుమ్॥౨౪॥తంత్విదానీమహంహత్వాఖరదూషణఘాతినమ్। రామంశర్మోపలప్స్యామిధనంలబ్ధ్వేవనిర్ధనః॥౨౫॥జనస్థానేవసద్భిస్తుభవద్భీరామమాశ్రితా। ప్రవృత్తిరుపనేతవ్యాకింకరోతీతితత్త్వతః॥౨౬॥అప్రమాదాచ్చగంతవ్యంసర్వైరపినిశాచరైః।కర్తవ్యశ్చసదాయత్నోరాఘవస్యవధంప్రతి॥౨౭॥ యుష్మాకంచబలజ్ఞోహంబహుశోరణమూర్ధని।అతశ్చాస్మిన్జనస్థానేమయాయూయంనియోజితాః॥౨౮॥తతః ప్రియంవాక్యముపేత్యరాక్షసామహార్థమష్టావభివాద్యరావణమ్। విహాయలంకాంసహితాఃప్రతస్థిరేయతోజనస్థానమలక్ష్యదర్శనాః॥౨౯॥తతస్తుసీతాముపలభ్యరావణస్సుసంప్రహృష్టఃపరిగృహ్యమైథిలీమ్। ప్రసజ్యరామేణచవైరముత్తమంబభూవమోహాన్ముదితస్స.

తంనప్రియంతాంమారయామీత్యర్థః॥౧౬॥౧౭॥సఇతి॥ వరదానేనబ్రహ్మవరదానేన॥౧౮॥జనస్థానమితి॥ హతస్థానంశూన్యసన్నివేశంఖరాలయంభూతపూర్వంపూర్వంఖరాలయమిత్యర్థః॥౨౦॥౨౧॥తైతి॥ధైర్యస్యోపరి క్రోధః ధైర్యోపమర్దకః క్రోధఇత్యర్థః-తతఃఖరాదివధాన్నతుభీత్యానాపివృథాక్రోధఇత్యర్థః॥ ౨౩ ॥ నిర్యాతయితుంప్రత్యపకారేణాపనేతుం॥౨౫॥జనస్థానఇతి॥ప్రవృత్తిఃవార్తా॥తి॥ఉపనేతవ్యామమప్రాపణీయా॥౨౬॥౨౮॥తి॥ తతఇతి॥మహార్థంమహాన్అర్థోభిధేయంయస్యతత్ -యతఃయద్దిశిజనస్థానంతద్దిశీత్యర్థః-అలక్ష్యదర్శనాఃఅంతర్ధానవిద్యయా॥౨౯॥మహాప్రకరణార్థంసంగృహ్ణాతి॥ తతఇతి॥ ఉపలభ్యప్రాప్యగృహీత్వేత్యర్థః-పరిగృహ్యస్వగృహేఅవస్థాప్య-వైరంప్రసజ్యప్రాప్య- మోహాదవివేకాన్ముదితః ప్రీతోబభూవ-వస్తుతస్తురావణస్యశ్రీరామేణసహవైరంలోకదృష్ట్యాఅనర్థవత్ప్రతీయమానమపిసీతాహరణద్వారా శ్రీరామహస్తాత్స్వవధస్యేష్టతమత్వాద్రామేణవైరంప్రాప్యముముదఇతిభావః॥౩౦॥టీ॥సర్గశ్రవణఫలం - సీతాపహారమారభ్యలంకాయాంస్థాపనావధి। శ్రవణాచ్ఛాస్త్రవిహితాజ్యేష్ఠాదేవీవినశ్యతీతిస్కాందే॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపి-

ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే-చతుఃపంచాశస్సర్గః. ❋❋❋❋❋❋❋❋ పూర్వంస్వప్రభావకథనముఖేనప్రలోభనంకృతవాన్ - అథభోగోపకరణప్రదర్శనముఖేన రావణస్సీతాంప్రలోభయతిపంచపంచాశే॥సందిశ్యేత్యాది॥బుద్ధివైక్లబ్యాత్ బుద్ధిదౌర్బల్యాత్-అకృతబుద్ధిత్వాదిత్యర్థః॥౧॥ సఇతి॥ సమర్పితఃపీడితఇత్యర్థః-అభిత్వర్వన్ అభిత్వరమాణః॥౨॥సప్రవిశ్యేతి॥ వేశ్మఅంతఃపురం॥౩॥అశ్రుపూర్ణేత్యాదిశ్లోకత్రయమేకంవాక్యం॥అధోముఖమవనతంముఖంయస్యాస్తాం॥౪॥ స్యాదవాజ్యధోముఖఇత్యమరః - శోకభారాభిపీడితామధ్యేత్యశోకపరాందర్శయామాసేతిక్రియాభేదాదపునరుక్తిః-అవశాందర్శనమనిచ్ఛంతీం॥గృహంవర్ణయతిద్వాభ్యాం- హర్మ్యేత్యాది॥ హర్మ్యైః-ప్రాసాదైఃఉన్నతవిమానైశ్చ-సంబాధంనిబిడం-కాంచనైఃస్వర్ణమయైః-తాపనీయైఃతప్తస్వర్ణమయైః స్తంభైరుపలక్షితం॥౮॥ దివ్యేతి॥దివ్యదుందుభినిర్హ్రాదంనిర్హ్రాదవత్-అర్శఆద్యచ్-యద్వాదివ్యదుందుభేరివనిర్హ్రాదశ్శబ్దోయస్యతత్-ఆరోహణకాలేదుందుభివత్ ధ్వనతీతిభావః - తోరణోబహిర్ద్వారం-చిత్రంఆశ్చర్యభూతం॥౪॥ఆలేఖ్యాశ్చర్యయోశ్చిత్రమిత్యమరః-తయాసహారురోహతామాదాయారురోహేత్యర్థః॥౯॥వక్ష్యమాణభూభాగదర్శనసాధనాన్యాహ-దాంతకాఇతి॥దాంతకాఃదంతవికృతాః-తత్రసోపానమార్గే-గవాక్షాఆసన్. తదుపరిహేమమయైఃజాలైఃజాలకైః - ఆవృతాః ప్రాసాదపఙ్క్తయశ్చాసన్॥౧౦॥సుధేతి॥ సుధావలేపనేనమణిభిశ్చవిచిత్రాణి-భూమిభాగానీతిక్లీబత్వమార్షం-ప్రాదర్శయతప్రదర్శయామాస- తైర్గవాక్షైరితిశేషః॥౧౧॥దీర్ఘికాఇతి॥దీర్ఘికాఃవాప్యఃపుష్కరిణ్యఃజలమేవాహిప్రస్థితపుష్కరిణ్యః-ద్వితీయార్థేప్రథమా- పుష్కరాదిభ్యోదేశఇతిఇనిప్రత్యయః-శోకపరాయణామిత్యనేనతస్యాఅసహ్యత్వంద్యోత్యతే॥౧౨॥దర్శయిత్వేతి॥లోభితుంలోభయితుం-అంతర్భావితణ్యర్థోయం॥౧౩॥దశేతి॥ దశద్వావింశతిర్ద్వాత్రింశతోకోటయః - తేషాం

రాక్షసః॥౩౦॥ఇతి శ్రీమదారణ్యకాండే-చతుఃపంచాశస్సర్గః-❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋సందిశ్యరాక్షసాన్ ఘోరాన్ రావణోష్టౌమహాబలాన్। ఆత్మానం బుద్ధివైక్లబ్యాత్కృతకృత్యమమన్యత॥౧॥ సచింతయానోవైదేహీంకామబాణసమర్పితః। ప్రవివేశగృహంరమ్యంసీతాంద్రష్టుమభిత్వరన్॥౨॥స ప్రవిశ్యతుతద్వేశ్మ రావణోరాక్షసాధిపః।అపశ్యద్రాక్షసీమధ్యేసీతాంశోకపరాయణామ్॥౩॥అశ్రుపూర్ణముఖీందీనాంశోకభారాభిపీడితామ్।వాయువేగైరివాక్రాంతాంమజ్జంతీంనావమర్ణవే॥౪॥మృగయూథపరిభ్రష్టాంమృగీంశ్వభిరివావృతామ్। అధోముఖముఖీంసీతామభ్యేత్యచనిశాచరః ❋ తాంతుశోకపరాందీనామవశాంరాక్షసాధిపః। సబలాద్దర్శయామాసగృహందేవగృహోపమమ్ ❋ హర్మ్యప్రాసాదసంబాధంస్త్రీసహస్రనిషేవితమ్।నానాపక్షిగణైర్జుష్టంనానారత్నసమన్వితమ్❋ దాంతకైస్తాపనీయైశ్చస్ఫాటికైరాజతైరపివజ్రవైడూర్యచిత్రైశ్చస్తంభైర్దృష్టిమనోహరైః॥౮॥ దివ్యదుందుభినిర్హ్రాదంతప్తకాంచనతోరణమ్। సోపానంకాంచనంచిత్రమారురోహతయాసహ॥౯॥ దాంతకారాజతాశ్చైవగవాక్షాఃప్రియదర్శనాః।హేమజాలావృతాశ్చాసంస్తత్రప్రాసాదపఙ్క్తయః॥౧౦॥సుధామణివిచిత్రాణిభూమిభాగానిసర్వశః। దశగ్రీవస్స్వభవనేప్రాదర్శయతమైథిలీమ్॥౧౧॥ దీర్ఘికాఃపుష్కరిణ్యశ్చనానావృక్షసమన్వితాః। రావణోదర్శయామాససీతాంశోకపరాయణామ్॥౧౨॥దర్శయిత్వాతువైదేహ్యాఃకృత్స్నంతద్భవనోత్తమమ్।ఉవాచవాక్యంపాపాత్మాసీతాంలోభితుమిచ్ఛయా॥౧౩॥ దశరాక్షసకోట్యశ్చద్వావింశతిరథాపరాః। తేషాంప్రభురహంసీతే సర్వేషాంభీమకర్మణామ్॥౧౪॥ వర్జయిత్వాజరావృద్ధాన్ బాలాంశ్చరజనీచరాన్। సహస్ర

కాఖ్యాయామారణ్యకాండవ్యాఖ్యాయాం-చతుఃపంచాశస్సర్గః-❋❋❋❋❋❋❋❋సందిశ్యేతి॥బుద్ధివైక్లబ్యాత్ బుద్ధివైపరీత్యాత్॥౧॥౩॥అశ్రుపూర్ణేతి॥శోకేనావాయుస్థానే-అశ్రుపూర్ణవజలస్థానే-అనేనాశ్రువేగాతిశయఉక్తిః॥౪॥మృగయూథేతి॥ అధోముఖముఖీమధోముఖెఅధఃప్రదేశేముఖంయస్యాస్తాం - యద్వాఅధోముఖమవగతంముఖంయస్యాస్తాం॥౫॥స్యాదవాజ్యధోముఖఇత్యమరః॥ సబలాద్దర్శయామాసేత్యారభ్యతప్తకాంచనతోరణమిత్యంతమేకంవాక్యం - దాంతకైరిత్యాద్యుపలక్షణేతృతీయా-దంతైఃకృతైఃదాంతకైః-తాపనీయైఃసువర్ణకృతైః॥౯॥దాంతకాఇతి॥హేమజాలైఃహేమమయజాలకైః॥౧౦॥ సుధేతి॥ సుధామణివిచిత్రాణి-సుధాచూర్ణంతజ్జనకమణిభిఃముక్తామణిభిఃవిచిత్రాణి-భూమిభాగానికుట్టిమప్రదేశాన్॥౧౧॥దీర్ఘికాఇతి॥ దీర్ఘికాఃవాపీః పుష్కరిణ్యఃపుష్కరిణీఃపద్మయుతాఇత్యర్థః॥౧౨॥౩॥దర్శయిత్వేతి॥లోభితుంసామనిగ్రహాభ్యాంప్రలోభయితుం॥౧౩॥దశేతి॥ద్వాత్రింశతోకోటిసంఖ్యాఇత్యర్థః॥౧౪॥ సహస్రమితి॥ ఏకస్యము

ద్వాత్రింశత్కోటిరాక్షసానాం-గుణీభూతానామపి రాక్షసానాం తచ్ఛబ్దేన పరామర్శః॥౧౪॥ అథశబ్దానుశాసనం కేషాం శబ్దానామిత్యత్రాహ-వర్జయిత్వేతి॥ బాలవృద్ధానామితి-నామమైకస్య-పురస్సర ఇతి పురస్సరం పరిచారకజాతం-ఏకసహస్రమస్తి॥౧౫॥ యదిదమితి॥ మమ యదిదం రాజతంత్రం రాజపరికరః- తత్సర్వం త్వయి ప్రతిష్ఠితం త్వదధీనం-మమ జీవితం చ త్వదధీనం త్వయి ప్రతిష్ఠితం-త్వం మే మమ ప్రాణైః ప్రాణేభ్యః-గరీయసీ॥౧౬॥ బహూనామితి॥ అంతఃపురచారిణాం స్త్రీసహస్రాణాం మధ్యే యో సౌ మమ పరిగ్రహః-యా భార్యా ఇత్యర్థః- పరిగ్రహః కళత్రే స్యాదితి శాశ్వతః-నియతపుల్లింగః-జాత్యభిప్రాయేణైకవచనం-తాసామిత్యత్ర స్త్రీణామిత్యభిప్రాయేణ స్త్రీలింగనిర్దేశః-మమ భార్యా సతీ తాసామీశ్వరా స్వామినీ భవ-స్థేశభాసపిసకసో వరజితి వరచ్ -తతష్టాప్॥౧౭॥ సాధ్వితి॥ మమ వచో రోచయస్వ మదుక్తం స్వీకురు-ఇదం సాధు సమీచీనం- తేఽన్యయా బుద్ధ్యా కిం-రామవిషయా బుద్ధిర్మాభూదిత్యర్థః-తస్మాత్ -మా మాం-భజస్వ-అభితప్తస్య కామాభితప్తస్య-మే ప్రసాదం కర్తుమర్హసి-అర్హసి కిం-నార్హసీత్యపి ధ్వనిః॥౧౮॥ రామాగమనప్రసక్తిరేవ నాస్తీత్యాశయేనాహ - పరిక్షిప్తేతి॥ శతం సహస్రమయుతం సర్వమానంత్యవాచకమితి వచనాత్ సహస్రేణ అనేకరాక్షసైః-పరిక్షిప్తా పరివృతా ఇయం లంకా-శతయోజనా శతయోజనపరిమితా-తస్మాన్నేయం ధర్షయితుం శక్యా॥౧౯॥ మా భూత్పరస్య దుర్ధర్షతా-మమ పునర్వీర్యం శృణ్విత్యాహ-న దేవేష్వితి॥ మే వీర్యయస్స మో భవేత్ తం దేవేషు న పశ్యామి- యక్షేషు న పశ్యామి గంధర్వేషు న పశ్యామి-పక్షిషు న పశ్యామి॥౨౦॥ రాజ్యేతి॥ గతాయుషా-అల్పాయుషేత్యర్థః॥౨౧॥ భజస్వేతి॥ ఇహ భవనే॥౨౨॥ దర్శన ఇతి॥ రాఘవస్య దర్శనే బుద్ధిం మాకృథాః-తద్దర్శనం చ

మేక మేకస్య మమ కార్యపురస్సరమ్॥౧౫॥ యదిదం రాజతంత్రం మే త్వయి సర్వం ప్రతిష్ఠితమ్। జీవితం చ విశాలాక్షి త్వం మే ప్రాణైర్గరీయసీ॥౧౬॥ బహూనాం స్త్రీసహస్రాణాం మమ యో సౌ పరిగ్రహః। తాసాం త్వమీశ్వరా సీతే మమ భార్యా భవ ప్రియే॥౧౭॥ సాధు కిం తేఽన్యయా బుద్ధ్యా రోచయస్వ వచో మమ। భజస్వ మాభితప్తస్య ప్రసాదం కర్తుమర్హసి॥౧౮॥ పరిక్షిప్తా సముద్రేణ లంకేయం శతయోజనా । నేయం ధర్షయితుం శక్యా సేంద్రైరపి సురాసురైః॥౧౯॥ న దేవేషు న యక్షేషు న గంధర్వేషు పక్షిషు। అహం పశ్యామి లోకేషు యో మే వీర్యసమో భవేత్॥౨౦॥ రాజ్యభ్రష్టేన దీనేన తాపసేన గతాయుషా। కిం కరిష్యసి రామేణ మానుషేణాల్పతేజసా॥౨౧॥ భజస్వ సీతే మామేవ భర్తాహం సదృశస్తవ । యౌవనం హ్యధ్రువం భీరు రమస్వే

ఖ్యస్య తేషాం ముఖ్యస్యేత్యర్థః-మమ కార్యపురస్సరం కార్యసాధకమేకైకం సహస్రం భవతీతి శేషః . ఏకైకస్య కార్యసాధనాయ ఏకైకం సహస్రం నియోజయామీత్యర్థః॥౧౫॥ యదిదమితి॥ రాజతంత్రం రాజపరికరః- ప్రతిష్ఠితం త్వదధీనం-ప్రాణైః ప్రాణేభ్యః॥౧౬॥ బహ్వీనామితి॥ అంతఃపురసంచారిణీనాం స్త్రీణాం మధ్యే యో మమ పరిగ్రహః యా మమ భార్యా ఇత్యర్థః- పరిగ్రహో నియతపుల్లింగః అత్రాయం జాత్యేకవచనే యో సౌ పరిగ్రహ ఇతి నిర్దిశ్య తాసామితి స్త్రీలింగేన స్త్రీణాం నిర్దేశః-పరమార్థతః పరిగ్రహవాక్యానాం స్త్రీత్వాదితి జ్ఞేయం - మే మమ భార్యా సతీ - తాసామీశ్వరా స్వామినీ భవేత్యన్వయః-వస్తుతస్తు అభవ ప్రియే ఇతి చ్ఛేదః-మోతు ప్రియే-భార్యా భా ఆర్యేతి చ్ఛేదః-భా చిద్రూపిణీ ఆర్యా శ్రేష్ఠా త్వం మమ తాసాం చ ఈశ్వరా భవేతి యోజనా॥౧౭॥ సాధ్వితి॥ సాధు హితం మమ వచో రోచయస్వ అంగీకురు భజ మామితి శేషః-కామాభితప్తస్య మమ ప్రసాదం కర్తుమర్హసి-భజస్వ మాభితప్తస్యేత్యపి పాఠః - వస్తుతస్తు కామాభితప్తస్య కామేన త్వద్భృత్యో భవిష్యామీత్యేవం రూపేణ మనోరథేన అభితప్తస్యేత్యర్థః॥౧౮॥ తి॥ శతయోజనా భూమేరితి శేషః-అశక్యధర్షణత్వే పూర్వార్ధం హేతుః-ఏవం చ రామస్యాత్రాగమనమసంభావితమితి భావః॥౧౯॥౨౦॥ రాజ్యభ్రష్టేనేత్యాది శ్లోకద్వయస్య వాక్యార్థః స్పష్టః - వస్తుతస్తు-రాజ్యభ్రష్టేన రాజ్యాద్భ్రష్టా రిపవో యస్మాత్తేన-దీనేన తాపసేన గతాయుషేత్యంతమేకం పదం-దీనానామినః స్వామీ తాపసానామినః దీనేనశ్చాసౌ తాపసేనశ్చ దీనేనతాపసేనః తాదృశస్సన్- గతం ప్రాప్తమాయురేకాదశసహస్రవత్సరాత్మకం యేన తేన- దీనజనానాం తాపసానాం రక్షణార్థమవతీర్ణేనేత్యర్థః-మానుషేణ మనుష్యరూపేణావతీర్ణేన - అల్పతేజసా అల్పమితరేషాం తేజో యస్మాత్తేన* తమేవ భాంతమనుభాతి సర్వం తస్య భాసా సర్వమిదం విభాతీతి శ్రుతేః। రామేణ కిం మే తాదృశపరమపురుషముద్దిశ్య కిమర్థం విలాపః క్రియత ఇతి భావః॥ భజస్వేతి॥ మామే అవేతి చ్ఛేదః-యౌవనం యౌవనశబ్దేన సర్వావస్థా లక్ష్యంతే-తాభిస్సర్వమాయుర్లక్ష్యతే-తథా చ యతః మే మమ త్వత్సేవానుకూలం సర్వమాయురధ్రువం - భర్తా బిభర్తీతి శుశ్రూషాదినా స్వామినమితి భర్తా భృత్యః-సదృశః అనురూపః-యతస్తవాహమనురూపో భృత్యః అతో మాం భజస్వ భృత్యత్వేనాంగీకురు-అవరక్షుచ - తదర్థ

దుర్లభమిత్యర్థః-తదేవస్పష్టయతి-కాస్యేతి-అత్రఆగంతుంమానసికవ్యాపారోపినశక్యః-కింపునఃకాయికఇత్యర్థః-అశక్యత్వేదృష్టాంతమాహ-నశక్యఇతి॥విమలాం నిర్ధూమాం-శిఖాంజ్వాలాం॥౨౪॥త్రయాణామితి॥లోకానామితినిర్ధారణేషష్ఠీ॥౨౫॥లంకాయామితి॥త్వత్ప్రేష్యాఃత్వత్పరిచారకాః-భవిష్యంతీతిశేషః॥౨౬॥ అభిషేకేత్యర్ధమేకంవాక్యం॥అభిషేకోదకేనపట్టమహిషీత్వేనాభిషేకోదకేన-క్లిన్నాసిక్తా॥౨౭॥దుష్కృతమితి॥పురాపూర్వజన్మని-యద్దుష్కృతంకర్మాస్తి తత్ -వనవాసేనవనవాసక్లేశేన-దత్తఫలత్వాత్ గతంనష్టం॥౨౮॥ఇహేతి॥ భూషణానిచముఖ్యాని సేవస్వ-ధారయేత్యర్థః॥౨౯॥పుష్పకమిత్యాది॥ తరసాబలేన-విశాలంవేశనయోగ్యంవేశ్మాలచ్ఛంకటచావిత్యనేనశాలచ్ప్రత్యయః-అసంకోచన్యాయాద్వ్యవదుపవేష్టృసంభావనముపవేశార్హమిత్యర్థః॥ ౩౦॥ వదనమితి॥ సభ్రాజతినభాసతే॥౩౧॥ఏవమితి॥వదతీతిసతిసప్తమీ-పిధాయఆచ్ఛాద్య॥౩౨॥ధ్యాయంతీమితి॥ ఇవశబ్దోవధారణే-యద్వాఅస్వస్థామివ-భూతావిష్టామివేత్యర్థః॥

హామయాసహ॥౨౨॥దర్శనేమాకృథాబుద్ధింరాఘవస్యవరాననే। కాస్యశక్తిరిహాగంతుమపిసీతేమనోరథైః * నశక్యోవాయురాకాశేపాశైర్బద్ధుంమహాజవః।దీప్యమానస్యవాప్యగ్నేర్గ్రహీతుంవిమలాంశిఖామ్॥౨౪॥త్రయాణామపిలోకానాంనతంపశ్యామిశోభనే।విక్రమేణనయోద్యస్త్వాంమద్బాహుపరిపాలితామ్॥౨౫॥లంకాయాంసుమహద్రాజ్యమిదంత్వమనుపాలయ।త్వత్ప్రేష్యామద్విధాశ్చైవదేవాశ్చాపిచరాచరాః॥౨౬॥అభిషేకోదకక్లిన్నాతుష్టాచరమయస్వమామ్॥౨౭॥దుష్కృతంయత్పురాకర్మవనవాసేనతద్గతమ్*యశ్చతేసుకృతోధర్మస్తస్యేహఫలమాప్నుహి॥౨౮॥ఇహమాల్యానిసర్వాణిదివ్యగంధానిమైథిలి*భూషణానిచముఖ్యానిసేవస్వచమయాసహ ॥ ౨౯॥ పుష్పకంనామసుశ్రోణిభ్రాతుర్వైశ్రవణస్యమే*విమానంసూర్యసంకాశంతరసానిర్జితంమయా।విశాలంరమణీయంచతద్విమానమనుత్తమమ్*తత్రసీతేమయాసార్ధంవిహరస్వయథాసుఖమ్॥౩౦॥వదనంపద్మసంకాశమమలంచారుదర్శనమ్ * శోకార్తంతువరారోహేనభ్రాజతివరాననే॥౩౧॥ఏవంవదతితస్మిన్సావస్త్రాంతేనవరాంగనా*పిధాయేందునిభంసీతాముఖమశ్రూణ్యవర్తయత్॥౩౨॥ ధ్యాయంతీంతామివాస్వస్థాందీనాంచింతాహతప్రభామ్*ఉ

మిహలంకాయాంమయాసహరాజ్యలక్ష్మ్యాసహరమస్వ॥౨౧॥౨౨॥దర్శనఇత్యాదిశ్లోకత్రయస్యప్రతీతికార్థఃస్పష్టః॥వస్తుతస్తు - దర్శనఇతియథావాయుర్బద్ధుంనశక్యతే-అగ్నిశిఖాగ్రహీతుంయథానశక్యతే- ఏవంమనోరథైరపిఇహలంకాంప్రత్యాగంతుంకస్యశక్తిః-నకస్యాపి - రామంవినేతిశేషః-తథామద్బాహుపరిపాలితాంత్వాంమోహరేత్ తంనపశ్యామిరామంవినేతిశేషః।శ్రీరామశ్చేదాగంతుంశక్నుయాత్ -త్వామాహర్తుంచశక్నుయాత్ అతస్సఏవాగత్యత్వాంప్రాప్స్యతి-త్వంతుశ్రీరామంకదాద్రక్ష్యామీత్యుత్కంఠాంమాకుర్విత్యర్థః(౨౩)తి॥ యథావాయుర్బద్ధుమశక్యః.యథాచాగ్నిశిఖాగ్రహీతుమశక్యాః ·తథేహాగంతుమశక్యమిత్యర్థః॥౨౪॥౨౫॥లంకాయామిత్యారభ్యఅలంవ్రీడేనేత్యంతశ్లోకానాంప్రతీతికార్థఃస్పష్టః॥వస్తుతస్తు-కులదేవతాయైదేవ్యైరావణస్త్వాత్మాత్మీయసమర్పణంకరోతి-లంకాయామిత్యాదిశ్లోకద్వయేన-మద్విధాఇత్యనేనఆత్మసమర్పణం.లంకాయాంరాజ్యమనుపాలయేత్యనేనఆత్మీయసమర్పణమితిజ్ఞేయం॥ సుకృతఫలమపిసమర్పయతి।దుష్కృతమితి।వనవాసేనవనంజలం.జలమధ్యస్థలంకాద్వీపవాసినా-మయేతిశేషః-పురాయద్దుష్కృతంకర్మ-కృతమితితద్గతంనష్టం- మమేష్టదేవతాయాస్తవదర్శనమాత్రేణేతిశేషః-పురామయాసుకృతోయోధర్మఃతస్యఫలంతేతుభ్యంనివేదయామి-ఆప్నుహిగృహాణేత్యర్థః॥ఇహేతి॥ మయాసమర్పితానీతిశేషః-సహఏకదైవ॥పుష్పకమిత్యాదిశ్లోకద్వయమేకంవాక్యంతత్రపుష్పకేమయాసమర్పితేపుష్పకఇత్యర్థఃసార్ధం-సర్వసంపద్భిరితిశేషః - విహరస్వ॥అలంవ్రీడేనేతి॥వైదేహితేతవధర్మలోపకృతేనవ్రీడేనఅలం-వ్రీడామాభూదిత్యర్థః-కుతఇతిచేత్ ·దైవనిష్యందఃదైవనిపాతఃయస్సంబంధఃత్వామభిగమిష్యతి-సోయందైవనిష్యందఃఆవయోర్నిష్కారణఃసంబంధఇతియావత్ -ఆర్షఃఋషిదృష్టఃఅనాదిసిద్ధఇతియావత్ .వస్తుతస్తు-అలంవ్రీడేనేతి - భృత్యలక్షణవిషయేవ్రీడానోచితేత్యర్థఃకోవాధర్మలోపోభవిష్యతి-కుతఃయఃదైవనిష్యందఃఆవయోర్దైవేనసంపాదితదాసదాస్యభావఃఅయంసంబంధః·ఆర్షఃఅనాదిసిద్ధః- సఏవత్వామభిగమిష్యతినతునవీనః-అతోవ్రీడామాభూదిత్యర్థః(౨౬)॥తి॥అభిషేకఃశ్రమనివృత్తిద్వారాభోగాయస్నానంతదుదకేనక్లిన్నాఆర్ద్రాశ్రమాపనయనాత్తుష్టాచమాంరమయస్వ(౨౭)॥తి॥యత్పూర్వంసంచితంకించిద్దుష్కృతమాసీత్తద్వనవాసేనతద్గతదుఃఖేనగతంక్షీణం॥ఇహలంకాయాం-మదంగీకారాదితిశేషః(౩౨)తి॥శోకే

౩౩౹॥ అలమితి॥ హేవైదేహి-ధర్మలోపకృతేన వ్రీడేనాలం-వ్రీడామాభూదిత్యర్థః-నుతఇత్యత (త్రా) హ-ఆర్షఇతి-యోదైవనిష్యందః దైవకృతస్సంబంధః-త్వామభిగమిష్యతి-అయంసంబంధః-ఆర్షఃఋషిప్రోక్తః-నత్వధర్మ్యఇత్యర్థః-అత్ర నారదః॥ శ్లో॥ పరపూర్వాః (స్త్రి) యస్త్వన్యాస్సప్తప్రోక్తాస్స్వయంభువా। పునర్భూః (స్త్రి) విధాతాసాం స్వైరిణీతుచతుర్విధా॥ కన్యావాతుతయోనిర్వా పాణిగ్రహణదూషితా।పునర్భూః ప్రథమాప్రోక్తాపునస్సంస్కారకర్మణా॥ దేశధర్మానపేక్ష్య (స్త్రీ) గురుభిర్యాప్రదీయతే। ఉత్పన్నసాహసాన్యస్మై సాద్వితీయాప్రకీర్త్యతే॥ స్వ్యతేభర్తరితు (ప్రా) ప్తా దేవరాదీనపాస్యయా।ఉపగచ్ఛేత్పరంకామాత్సాతృతీయా ప్రకీర్తితా॥ (ప్రా) ప్తా దేశాద్ధనక్రీతాక్షుత్పిపాసాతురాచయా।తవాహమిత్యుపగతా సాచతుర్థీప్రకీర్తితేతి॥ ౩౪౹॥ ఏతావితి॥ తవేతి శేషః॥ ౩౫౹॥ ఇమాఇతి॥ శుష్యమాణేనఅనంగేనతప్యమానేనమయాఇమాఃశూన్యాఃనీచాఃవాచోభాషితాః-కుతః యస్మా (దా) వణః (స్త్రీ) న్న ప్రణమేతనప్రణమేత్-అదృష్టపూర్వత్వాత్ స్వస్యాపినీచోక్తిర్విస్మయావహాజాతేతిభావః॥ ౩౬౹॥ ఏవమితి॥ మన్యతేఅమన్యత॥ ౩౭౹॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే-శ్రీరామాయణభూషణే-రత్నమేఖలాఖ్యానే-ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే-పంచపంచాశస్సర్గః. *************** అథైతచ్ఛ్రుత్వాపరుషంభాషమాణాయాస్సీతాయాఃపునరశోకవనికానయనంషట్పంచాశే- సాతథేత్యాది॥ అంతరతోమధ్యే-పతివ్రతాయాఃపరపురుషంప్రత్యభిముఖతయాభాషణాయోగాత్॥ ౧॥ రాజేతి॥ ధర్మసేతుఃధర్మస్యసేతురివమర్యాదాస్థాపకఇత్యర్థః-అచలఃస్థిరః-పరిజ్ఞాతఃప్రసిద్ధః-కథమేతాదృశకులం (ప్రా) ప్తాతిచ రేదితిభావః॥ ౨॥ రామ ఇతి॥ సఃదశరథపుత్రః-దైవతంసర్వలోకానామితి శేషః-యఏవంభూతస్సమేపతిరితిరోజనా-కథమేవంభూతభర్తృకాతిచరేదితిభావః॥ ౩॥ ఇక్ష్వాకూణామితి॥ త్వద్వధార్థమేవ (భ్రా) (తా) సహఇక్ష్వాకుకులేవతీర్ణఇతిభావః-తథాచనమేత్వత్తోభయమితిభావః॥ ౪॥ తర్హికథమిదానీంసతూష్ణీంస్థితఇత్యాశంక్యాహ - ప్రత్యక్షమితి॥ ప్రత్యక్షంయథాతథాయదిధర్షితాస్యాంతదాత్వంహతస్సంగ్రామే

వాచవచనంపాపోరావణోరాక్షసేశ్వరః॥ ౩౩౹॥ అలంవ్రీడేనవైదేహిధర్మలోపకృతేనచ * ఆర్షోయందైవనిష్యందోయస్త్వామభిగమిష్యతి॥
౩౪౹॥ ఏతౌపాదౌమయాస్నిగ్ధౌశిరోభిఃపరిపీడితౌ * ప్రసాదంకురుమేక్షిప్రంవశ్యోదాసోహమస్మితే॥ ౩౫౹॥ ఇమాశ్శూన్యామయావాచశ్శుష్యమాణేనభాషితాః * నచాపిరావణఃకాంచిన్మూర్ధ్నా (స్త్రీ) ం ప్రణమేతహ॥ ౩౬౹॥ ఏవముక్త్వాదశగ్రీవోమైథిలీంజనకాత్మజామ్ * కృతాంతవశమాపన్నోమమేయమితిమన్యతే॥ ౩౭౹॥ ఇతి శ్రీమదారణ్యకాండే-పంచపంచాశస్సర్గః. ❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖

సాతథోక్తాతువైదేహీనిర్భయాశోకకర్శితా। తృణమంతరతఃకృత్వారావణంప్రత్యభాషత॥ ౧॥ రాజాదశరథోనామధర్మసేతురివాచలః। సత్యసంధఃపరిజ్ఞాతోయస్యపుత్రస్సరాఘవః॥ ౨॥ రామోనామసధర్మాత్మాత్రిషులోకేషువిశ్రుతః। దీర్ఘబాహుర్విశాలాక్షోదైవతంహిపతిర్మమ॥
౩॥ ఇక్ష్వాకూణాంకులేజాతస్సింహస్కంధోమహాద్యుతిః। లక్ష్మణేనసహ (భ్రా) (త్రా) యస్తే (ప్రా) ణాన్హరిష్యతి॥ ౪॥ ప్రత్యక్షంయద్యహంతస్యత్వ

నఅస్వస్థామివచింతయాహతప్రభామివధ్యాయంతీమివతామువాచేత్యన్వయః (౩౩౹)॥ తి॥ తూష్ణీమవస్థానాద్వ్రీడయాతూష్ణీంస్థితేతిమన్యమానఆహ-అలమితి॥ ధర్మలోపఃస్వభర్తృత్యాగపరాంగీకారరూపఃతత్కృతేన వ్రీడేనలజ్జయాలంమాస్త్విత్యర్థః-కుతస్త (త్రా) హ-ఆర్షఇతి - హేదేవిత్వామభిత్వాముద్దిశ్యమయాక్రియమాణోనిష్యందః స్నేహబంధఃప్రార్థనారూపఃయశ్చాగ్రే భవిష్యతిసోయమార్షఃఋషిదృష్టఏవ-శ్రుతియాణాముచితత్వేనవేదోక్తఏవ-బలాత్కారేణరాక్షసఇతివివాహస్మృత్యాగణనాత్-ఏవముక్తిరపితమోగుణప్రాధాన్యేనైవ- కన్యాయాబలాత్కారేణగ్రహణస్యైవరాక్షసవివాహపదార్థత్వాదితిబోధ్యం॥
౩౫౹॥ ఇమాఇతి॥ శూన్యాఃనీచాః-శుష్యమాణేనతప్యమానేనభాషితాఃఉక్తాః॥ ౩౬౹॥ ఏవమితి॥ మన్యతేఅమంస్త॥ తి॥ అత్రరసాభాసః॥ ౩౭౹॥ ఇతిశ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం-శ్రీరామాయణతత్వదీపికాఖ్యాయామారణ్యకాండవ్యాఖ్యాయాం-పంచపంచాశస్సర్గః- *****************************
సేతి॥ అంతరతఃకృత్వామధ్యేకృత్వా॥ తి॥ నిర్భయా-(స్త్రి) యోబలాదుపభోగేమూర్ధా తేనిపతిష్యతీత్యప్పరసోరావణంప్రతిశాపంచిత్తేనిధాయనిర్భయా-బలాత్కారేయోగవశాదదృశ్యాఅస్పృశ్యాచభవిష్యామీతిధియావానిర్భయా-తృణమంతరతఃకృత్వాసాక్షాత్పాపాత్మకపరపురుషసంభాషణజదోషపరిహారాయేతి శేషః॥ ౧॥
రాజేతి॥ పరిజ్ఞాతఃప్రసిద్ధః॥ లె॥ ధర్మసేతుః-ధర్మస్యసేతురివమర్యాదాప్రతిష్ఠాపకః॥ ౨॥ ౩॥ తి॥ ఇక్ష్వాకూణామితి॥ సకస్త (త్రా) హ-యఇతి॥ ౪॥ తి॥ శయితాశయనస్

యముద్దిశయితా- ప్రియమేధా ఇత్యర్థః॥౫॥యఇతి॥నిర్విషాః-నిర్వీర్యా ఇతి రాక్షసవక్తేః॥౬॥తస్యేతి॥ విధమిష్యంతిధ్మాస్యంతి-నిపాతయిష్యంతీత్యర్థః- గంగేత్యవిభక్తికనిర్దేశః-గంగాయా ఊర్మయ ఇత్యర్థః॥౭॥అసురైరితి॥త్వంసురాసురైరవధ్యోప్యవధ్యః-తథాపి తస్యరామస్యసుమహద్వైరం కోపముత్పాద్యస్థితస్త్వం జీవన్ సన్ తచ్ఛరపాతాన్న మోక్ష్యసే-నముక్తో భవిష్యసీత్యర్థః॥౮॥ సఇతి॥ సరాఘవః- తేజీవితశేషస్యఅంతకరః నాశంకర్తుం సమర్థః - తస్మాత్ యూపగతస్యపశోరివరామాపరాధినస్తవజీవితం దుర్లభం॥౯॥యదీతి॥హేరక్షః సరామః త్వాం రోషదీప్తేనచక్షుషా యదిపశ్యేత్ తదాత్వం నిర్దగ్ధస్సన్ సద్యః పరాభవం గచ్ఛేః- నిర్దగ్ధశబ్దేనాతీవపీడితత్వముచ్యతే॥౧౦॥యఇతి॥నభసః ఆకాశాత్ -పాతయేత్ నాశయేత వా అదర్శనం ప్రాపయేద్వా. సాగరమపిశోషయేత్ -సః సీతాం మోచయేదితి కిముత॥౧౧॥గతాయురితి॥త్వత్కృతేనపరదారాభిమర్శనరూపపాపేన-త్వం ఆయురాదిహీనోభవిష్యసి-లంకాచవైధవ్యసంయుక్తా అనాథత్వయుక్తాభవిష్యతి - ఆయుర్బలం యశోలక్ష్మీః పరదారాభిమర్శనాత్। సద్యఏవవినశ్యంతీతి స్మృతేః॥౧౨॥నతఇతి॥ యాహం వనేపతిపార్శ్వాత్ వినాభావం వియోగం నీతా - తస్యాం మయి తే ఇదం పాపం కర్మ సుఖోదర్కం నభవిష్యతి-కింతు దుఃఖోదర్కమేవ భవిష్యతీత్యర్థః॥౧౩॥సహీతి॥దైవతసంయుక్తః-దైవబలసంయుక్తః దీనస్తాపసోరామో మాం కింకరిష్యతీతిపూర్వం రావణేనోక్తస్యపరిహారోయం॥ ౧౪॥ సఇతి ॥ దర్పం మదం-ఉత్సేకం ఉల్లంఘ్యకార్యకారిత్వం-గాత్రైర్భ్య ఇత్యుక్తిర్దర్పాదీనాం దేహవిశిష్టగుణత్వాత్॥౧౫॥లోకన్యాయమాహ-యదేతి॥కాలచోదితో దైవకృతః-వినాశో యదాదృశ్యతే-సన్నిహితో భవతీత్యర్థః- తదాకార్యేకృత్యే-ప్రమాద్యంతివైపరీత్యం ప్రాప్నువంతి॥౧౬॥ఉక్తం లోకన్యాయం ప్రకృతే యోజయతి-మామితి॥ మాం ప్రధృష్య స్థితస్యతవ కాలోప్యయమేవవర్తమానఏవ-నతు చిరాయేత్యర్థః - ఆత్మనో రాక్ష

యాస్స్యాం ధర్షితా బలాత్ ।శయితా త్వం హతస్సంఖ్యే జనస్థానే యథా ఖరః॥౫॥ యఏతే రాక్షసాః ప్రోక్తా ఘోరరూపా మహాబలాః। రాఘవే నిర్విషాస్సర్వే సుపర్ణే పన్నగా యథా॥౬॥తస్య జ్యావిప్రముక్తాస్తే శరాః కాంచనభూషణాః। శరీరం విధమిష్యంతి గంగాకూలమివోర్మయః॥౭॥అసురైర్వా సురైర్వా త్వం యద్యవధ్యోసి రావణ।ఉత్పాద్య సుమహద్వైరం జీవంస్తస్య న మోక్ష్యసే॥౮॥స తే జీవితశేషస్య రాఘవోంతకరో బలీ। పశోర్యూపగతస్యేవ జీవితం తవ దుర్లభమ్॥౯॥యది పశ్యేత్స రామస్త్వాం రోషదీప్తేన చక్షుషా।రక్షస్త్వమద్య నిర్దగ్ధో గచ్ఛేస్సద్యః పరాభవమ్॥ ౧౦॥ యశ్చంద్రం నభసో భూమౌ పాతయేన్నాశయేత వా। సాగరం శోషయేద్వాపి స సీతాం మోచయేదిహ॥౧౧॥ గతాయుస్త్వం గతశ్రీకో గతసత్త్వో గతేంద్రియః। లంకా వైధవ్యసంయుక్తా త్వత్కృతేన భవిష్యతి॥ ౧౨ ॥ న తే పాపమిదం కర్మ సుఖోదర్కం భవిష్యతి । యాహం నీతా వినాభావం పతిపార్శ్వాత్త్వయా వనే॥౧౩॥సహి దైవతసంయుక్తో మమ భర్తా మహాద్యుతిః।నిర్భయో వీర్యమాశ్రిత్య శూన్యే వసతి దండకే॥౧౪॥ స తే దర్పం బలం వీర్యముత్సేకం చ తథావిధమ్।అపనేష్యతి గాత్రేభ్యశ్శరవర్షేణ సంయుగే॥౧౫॥యదా వినాశో భూతానాం దృశ్యతే కాలచోదితః। తదా కార్యే ప్రమాద్యంతి నరాః కాలవశం గతాః॥౧౬॥

కాలమృత్యోర్భూరితి శేషః॥౫॥తి॥పో ప్రోక్తాస్త్వయా మత్పురఇతి శేషః॥౬॥౭॥తి॥తస్య రామస్య వైరం క్రోధముత్పాద్య తత్సన్నిధిం ప్రాప్తః తతో జీవన్న మోక్ష్యసే - తస్యమనుష్యత్వాదితి భావః॥౮॥తి॥తదేవాహ-అంతకరః నాశకరః॥౯॥యదిపశ్యేదితి॥ రక్ష ఇతి రావణసంబోధనం- రామస్త్వాం రోషదీప్తేనచక్షుషా యదిపశ్యేత్ -తదైవ నిర్దగ్ధో భవేః-తదానపశ్యేద నిర్దగ్ధస్సన్ పరాభవం పలాయనం గచ్ఛేః॥౧౦॥తి॥యో రామః పాతయేదిత్యాదిశక్త్యర్థలిజ్ .యాచతపశత యోజనసముద్రమధ్యగా లంకా అగమ్యేతి బుద్ధిః సా వృథైవేత్యాహ- సాగరం శోషయేద్వాపి-వాశబ్దఏవార్థే- సఇహస్థితాం సీతాం మోచయేదేవేత్యర్థః॥ ౧౧ ॥ గతాయురితి-త్వత్కృతేనత్వన్నాశనిమిత్తేన-యద్వా త్వత్కృతే నాపరాధేనేతి శేషః॥౧౨॥యాహమిత్యాదిసార్ధశ్లోకద్వయమేకం వాక్యం ॥ యాహం నీతా యదహం నీతా అవివక్షితలింగవిశేషం హేతుమాత్రే పర్యవసాయి-ఏతత్పదం తయా హేతునేతి కేచిత్పూరయంతి- యద్వా యాహం త్వయా పతిపార్శ్వాద్వినాభావం వియోగం నీతా-తస్యాః మమ భర్తా-రామో దైవతసంయుక్తో దైవానుకూల్యవానిత్యర్థః. దేవరసంయుక్త ఇత్యపిపాఠః ॥ తి ॥ దేవరసంయుక్తో లక్ష్మణసంయుక్తః-సః ఖరాదిహంతా - దైవతసంయుక్త ఇతి పాఠే దైవానుకూల్యవానిత్యర్థః॥౧౪॥సఇతి॥దర్పం మదం ఉత్సేకముల్లంఘ్యకార్యకారిత్వం అతిశయం వా-బలం దేహశక్తిం చతురంగబలం వా॥ ౧౫॥తి॥ కార్యే ప్రమాద్యంతి ఉచితే కార్యే వైపరీత్యం ప్రాప్నువంతీత్యర్థః॥౧౬॥మాం ప్రధృష్యేతి॥ స్థితస్యేతి శేషః. స తే కాలః అయమేవ వర్తమాన ఏవ నతు చిరాయేత్యర్థః ॥

సానాముంతఃపురస్యచవధాయప్రాప్తః॥౧౭॥నశక్యాహమిత్యాదిశ్లోకద్వయమేకాన్వయం॥యజ్ఞోయజ్ఞపురుషః-తన్మధ్యస్థాగార్హపత్యాహవనీయమధ్యగతావే దిఃఐష్టికీమహావేదిః-స్రుగ్భాండమండితాస్రుగాద్యుపకరణాలంకృతా-ద్విజాతిమంత్రైఃఉద్ధననాదిమంత్రైః-పూతాశుద్ధా - యథాచండాలేనావమర్దితుంపా దేనాక్రమితుం-నశక్యానార్హా-తథాహంధర్మనిత్యస్యనిత్యధర్మస్య-యజ్ఞస్థానీయస్యధర్మపత్నీపతివ్రతా-త్వయాస్ప్రష్టుంనశక్యా॥౧౯॥క్రీడంతీతి॥నిత్యదానిత్యం నిత్యశబ్దస్యసవైకాదిష్వపాఠేప్యార్షోదాప్రత్యయః-సాప్రసిద్ధాతృణషండస్థంజలజనడాదితృణకదంబమధ్యస్థం-మద్గుకంజలకాకం॥౨౦॥ ఇదమితి॥నిస్సంజ్ఞంని శ్చేష్టం-బంధబధాన-ఖాదయస్వభక్షయ॥౨౧॥నత్విత్యర్థమేకంవాక్యం॥ ఆత్మనఃఉపక్రోశమపవాదం-పృథివ్యాందాతుంనశక్ష్యామి॥౨౨॥ఏవముక్త్వేతి॥ తత్రత ద్విషయే-క్రియాభేదాత్పునర్మైథిలీశబ్దప్రయోగః॥౨౩॥సీతాయాఇతి॥రోమహర్షణంక్రోధావహత్వాద్రోమాంచకరం-భయసందర్శనంభయోత్పాదకం॥ ౨౪॥ శృణ్విత్యాదిసార్ధశ్లోకపకాన్వయః॥ద్వాదశమాసానిత్యత్యంతసంయోగేద్వితీయా-ప్రతీక్షఇతి శేషః-ప్రాతరాశార్థం ప్రాతర్భక్షణార్థం-సూదాః పాచకాః॥ని॥సూదాఔదనికాగుణాఇత్యమరః - అత్రసీతాహరణంచైత్రమాసఇత్యవగంతవ్యం-సంవత్సరాంతేరావణవధకరణాత్ - తేనత్రివర్షాపంచవట్యాం రామస్థితఇతిగమ్యతే-హేమంతవర్ణనంతురామతపోవిశేషజ్ఞాపనాయ - నతుఋతుపూర్ణభాగమనజ్ఞాపనాయ॥౨౫॥ఇత్యుక్త్వేతి॥ శత్రూన్ రావయతి క్రోశయతీతిశ త్రురావణః॥౨౬॥శీఘ్రమితి॥వినేష్యధ్వంవినయధ్వం-వ్యత్యయేనస్యాదేశః॥౨౭॥వచనాదితి॥కృతప్రాంజలయః రావణవాక్యాంగీకారేకృతప్రకృష్టాంజలయః॥౨౮॥

లవశంగతాః॥౧౬॥మాంప్రధృష్యసతేకాలః ప్రాప్తోయంరాక్షసాధమ।ఆత్మనోరాక్షసానాంచవధాయాంతఃపురస్యచ॥౧౭॥నశక్యాయజ్ఞమధ్యస్థా వేదిఃస్రుగ్భాండమండితా।ద్విజాతిమంత్రపూతాచచండాలేనావమర్దితుమ్* తథాహంధర్మనిత్యస్యధర్మపత్నీపతివ్రతా।త్వయాస్ప్రష్టుంనశక్యా స్మిరాక్షసాధమపాపినా॥౧౯॥క్రీడంతీరాజహంసేనపద్మషండేషునిత్యదా।హంసీసాతృణషండస్థంకథంపశ్యేతమద్గుకం॥౨౦॥ఇదంశరీరంనిస్సంజ్ఞం బంధవాఖాదయస్వవా।నేదంశరీరంరక్ష్యంమేజీవితంవాపిరాక్షస॥౨౧॥నతుశక్ష్యామ్యుపక్రోశంపృథివ్యాందాతుమాత్మనః॥౨౨॥ఏవముక్త్వాతు వైదేహీక్రోధాత్సుపరుషంవచః*రావణంమైథిలీతత్రపునర్నోవాచకించన॥౨౩॥సీతాయావచనంశ్రుత్వాపరుషంరోమహర్షణమ్ *ప్రత్యు వాచతతస్సీతాంభయసందర్శనంవచః॥౨౪॥శృణుమైథిలిమద్వాక్యంమాసాన్ద్వాదశభామిని*కాలేనానేననాభ్యేషియదిమాంచారుహాసిని।తత స్త్వాంప్రాతరాశార్థంసూదాశ్ఛేత్స్యంతిలేశశః॥౨౫॥ఇత్యుక్త్వాపరుషంవాక్యంరావణశ్శత్రురావణః। రాక్షసీశ్చతతఃక్రుద్ధఇదంవచనమబ్రవీత్ ౨౬॥శీఘ్రమేవహిరాక్షస్యోవికృతాఘోరదర్శనాః।దర్పమస్యావినేష్యంతుమాంసశోణితభోజనాః॥౨౭॥వచనాదేవతాస్తస్యసుఘోరారాక్షసీ

౧౭॥టీ॥ నేతి॥ స్రుగ్భాండంస్రుగాదియాగోపకరణం · అవమర్దితుంస్ప్రష్టుం॥ తి॥ యజ్ఞమధ్యస్థాయజ్ఞశాలామధ్యస్థాస్రుగాదియజ్ఞోపకరణమండితా వేదిశ్చండా లేనావమర్దితుంస్ప్రష్టుంనశక్యాతథాత్వయాహమితియోజనా॥౧౮॥ ౧౯॥ క్రీడంతీతి॥మద్గుకంజలవాయసం॥౨౦॥తి॥ ఏవంనిర్భయోక్త్యాలోకానుసారేణపతివ్రతో చితంహేతుమాహ-ఇదమితి॥నిస్సంజ్ఞంస్వతోజడం॥౨౧॥ నేతి॥ ఉపక్రోశమపవాదం॥ తి॥ ఉపక్రోశంసీతాఅసతీజాతేతినిందాం - సుపరుషంసుతరాంపరుషం- అనేనప్రబంధేనరజస్తమోయుతానామీశ్వరాలాభోదర్శితః॥ ౨౩॥ తి॥ భయసందర్శనంభయోత్పాదకం॥౨౪॥శృణ్వితి॥ ద్వాదశమాసాన్ ప్రతీక్షఇతి శేషః- ప్రాతరాశార్థంప్రాతఃకాలాశనార్థం-సూదాఃపాచకాః- వస్తుతస్తుహేవైదేహిమేవాక్యంశృణుతత్కిం-ద్వాదశమాసాన్ద్వాదశమాసపర్యంతంప్రతీక్షఇతి శేషః-అనేనకాలేననాభ్యేషి-ద్వాదశమాసపర్యంతంభృత్యానుగ్రహార్థంఅత్రస్థాతుంనాంగీకరోషియదీత్యర్థః- తతస్త్వాముద్దిశ్యప్రాతరాశార్థంప్రాతఃప్రా తరేవాశార్థందిగ్భ్యఃఆశాసుస్థితగృధ్రాద్యర్థంసూదాఃమాంఛేత్స్యంతిమదాజ్ఞయైవేతి శేషః-దేవీమాంభృత్యత్వేననాంగీకరోతి - అహమితఃపరంజీవితుంనేచ్ఛా మి-మాంశస్త్రైశ్ఛిత్త్వాకాకగృధ్రాద్యర్థంప్రయచ్ఛధ్వమితిమమాజ్ఞయైవేతితాత్పర్యం॥తి॥ద్వాదశప్రతీక్షేఇతి శేషః-యత్తుపాద్మే-దశమాసాత్పరంసీతేయదిమాం నభజిష్యసి। తదాహన్మీత్యుక్తం-తత్పునస్సీతాసవిధగమనకాలికంవచఇతినవిరోధః॥నాభ్యేషిస్వారస్యేనేతి శేషః॥౨౫॥ఇతీతి॥క్రుద్ధస్సన్సీతాముక్త్వా॥తి॥ శత్రూన్ రావయతిక్రోశయతీతిశత్రురావణః॥౨౬॥శీఘ్రమితి॥ అస్యాఃదర్పంవినేష్యధ్వం-వస్తుతస్తు- హేరాక్షస్యఃమాంసశోణితభోజనాఃశీఘ్రమవిరూపాభూత్వాద

సఇతి ॥ చరణోత్కర్షైః చరణాఘాతైః-మేదినీంభువం-దారయన్నివభిందన్నివ-ప్రచాల్యగత్వా-ఉత్థాయవా-తాః ప్రోవాచ॥౨౯॥అశోకేతి ॥ యుష్మాభిఃపరివారితా-యుష్మాభిఃరక్ష్యతాం॥౩౦॥తత్రేతి॥ అత్యంతభయేనప్రాణవియోగోమాభూదితిపునస్సాంత్వైరిత్యుక్తం॥౩౧॥ఇతీతి॥ ప్రతిగృహ్యఆదాయ- సర్వేతి- సర్వస్మిన్నపికాలేఫలానియేషాంతేసర్వకాలఫలాః తైః-ఏవముత్తరత్రాపి-జగ్మురితిపూర్వేణాన్వయః॥౩౨॥సాత్వితి॥రాక్షసీత్యవిభక్తికనిర్దేశః-రాక్షసీనామిత్యర్థః॥౩౪ ॥ శోకేనేతి ॥ లభతేఅలభత॥౩౫॥నవిందతఇతి॥తత్రఅశోకవనికాయాం-దయితం ప్రాణవల్లభం-ననుసీతాలక్ష్మ్యవతారఇతిసిద్ధం-వక్ష్యతిహి-సీతాలక్ష్మీర్భవాన్విష్ణురితి-విష్ణుపురాణేచోక్తం-రాఘవత్వేభవత్సీతారుక్మిణీకృష్ణజన్మనీతి ॥ ఏవంభూతాంసీతాంసమరసీమనిజనితమూర్ఛాలక్ష్మణమప్యుద్ధర్తుమసమర్థోరావణఃకథంబలాత్కరోతిస్మ-వక్ష్యతిహి ॥ హిమవాన్మందరోమేరుఃత్రైలోక్యంవాసహామరైః । శక్యంభుజాభ్యాముద్ధర్తుంనసంఖ్యేభరతానుజఇతి॥ఉచ్యతే- వేదవతీరూపపూర్వజన్మనిదేవీతథాసంకల్పితవతీ-ఉక్తంహ్యుత్తరకాండే॥యస్మాత్తుధర్షితాచాహంత్వయాపాపాత్మనావనే । తస్మాత్తవవధార్థంవై ఉత్పత్స్యేహంమహీతలఇతి - దేవకార్యనిర్వాహాయచస్వయమేవస్వధర్షణమంగీచకార- ప్రజాయాంరూపవతితాయాంయథామాతా స్వయంతదుపరిపతతివాత్సల్యాతిశయేనతథారావణబందీకృతదేవస్త్రీరక్షణాయస్వయంతత్రస్వగమనమనుమతవతీ - వక్ష్యతిసుందరకాండే ॥ నాపహర్తుమహంశక్యాతస్యరామస్యధీమతః విధిస్తవవధార్థాయవిహితోనాత్రసంశయఇతి - తర్హిసీతా ప్రలాపాదికంకిమర్థంకృతవతీతిచేత్ -శృణు- పతివిరహేపతివ్రతయైవంవర్తితవ్యమితిలోకహితప్రవర్తనాయప్రలాపాదికమకరోదితి॥౩౬॥ఇతిశ్రీగోవిందరాజవిరచితే శ్రీరామాయణభూషణే రత్నమేఖలాఖ్యానే-ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే షట్పంచాశస్సర్గః ఏవమియతాగ్రంథసందర్భేణసీతాహరణవృత్తాంతముపవర్ణ్య అథరామస్యమృగానుసరణకథాశేషందర్శయితుమారభతే-రాక్షసమిత్యాది॥నివర్తతేన్యవర్తత॥

గణాః॥కృతప్రాంజలయోభూత్వా మైథిలీంపర్యవారయన్॥౨౮॥సతాఃప్రోవాచరాజాతురావణోఘోరదర్శనః॥ప్రచాల్యచరణోత్కర్షైర్దారయన్నివమేదినీం॥౨౯॥అశోకవనికామధ్యే మైథిలీనీయతామియమ్।తత్రేయంరక్ష్యతాంగూఢంయుష్మాభిఃపరివారితా॥౩౦॥తత్రైనాంతర్జనైర్ఘోరైః పునస్సాంత్వైశ్చ మైథిలీమ్। ఆనయధ్వంవశంసర్వావన్యాంగజవధూమివ॥౩౧॥ఇతిప్రతిసమాదిష్టారాక్షస్యోరావణేనతాః॥అశోకవనికాంజగ్ముర్మైథిలీంప్రతిగృహ్యతు ✽ సర్వకాలఫలైర్వృక్షైర్నానాపుష్పఫలైర్వృతామ్ । సర్వకాలమదైశ్చాపిద్విజైస్సముపసేవితామ్ ॥ ౩౩ ॥ సాతుశోకపరీతాంగీమైథిలీజనకాత్మజా । రాక్షసీవశమాపన్నావ్యాఘ్రీణాంహరిణీయథా ॥ ౩౪ ॥ శోకేనమహతాగ్రస్తామైథిలీజనకాత్మజా । నశర్మలభతేభీరుఃపాశబద్ధామృగీయథా ॥ ౩౫ ॥ నవిందతేతత్రతుశర్మమైథిలీవిరూపనేత్రాభిరతీవతర్జితా । పతింస్మరంతీదయితంచదైవతంవిచేతనాభూద్భయశోకపీడితా॥౩౬॥ ఇతిశ్రీమద్రామాయణే ఆరణ్యకాండే - షట్పంచాశస్సర్గః. ✽✽✽✽✽✽✽✽✽✽ రాక్షసంమృగరూపేణచరంతంకామరూపిణమ్ । నిహత్య

వర్ణంపినాతస్యాఃసమీపేఇష్యధ్వం- సేవార్థంస్థాతుమిచ్ఛతేత్యర్థః॥౨౭॥తి॥కృతప్రాంజలయోరావణంప్రతీతిశేషః॥౨౮॥సఇతి॥ప్రచాల్యఉత్థాయ - చరణోత్కర్షైఃచరణఘాతైః॥౨౯॥తి॥నీయతామితిప్రావాచేత్యన్వయః- పరివారితాక్షణమప్యవియుక్తారక్ష్యతామిత్యర్థః॥౩౦॥తత్రైనామితి॥ ఏనాంసీతాం-వస్తుతస్తుఘోరైస్తర్జనైః-వినేతిశేషః-పునఃపునఃసాంత్వైరేవవశమానయధ్వం॥ ౩౧ ॥ ✽ సర్వకామఫలైః కామ్యంతఇతికామాఃఅభిలషితపదార్థాఃసర్వకామాఏవఫలానియేషాంతేతథోక్తాః-సర్వకాలమదైఃసర్వకాలేష్వేకాకారమదైఃద్విజైఃపక్షిభిః॥౩౩॥సాతుశోకపరీతాంగీత్యాదిదేవ్యాఃదుఃఖేనప్రలాపవత్ ప్రతీయమానానివాక్యానిలోకరీతిమనుసృత్యోక్తానీతిద్రష్టవ్యాని॥౩౪॥తి॥శోకేనగ్రస్తేవఇతరజనప్రతారణాయనటవల్లోకరీత్యనుసరణమనయోర్లోకోయథావాస్తవమమన్యతతథైవకవిరపివర్ణయతి తత్ప్రతారణాయైవేతిమంతవ్యం॥౩౫॥౩౬॥సర్గశ్రవణఫలంస్కాందే॥ సీతారావణసంవాదంరాక్షసీనాంచతర్జనం । సీతాప్రత్యుక్తికథనంయేశృణ్వంతినరోత్తమాః । విధూతపాపాస్తేయాంతిబ్రహ్మలోకంసనాతనమితి ॥ ఇతిశ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయామారణ్యకాండవ్యాఖ్యాయాం-షట్పంచాశస్సర్గః. ✽✽✽✽✽✽✽✽✽✽✽✽✽✽✽ తి॥అథకపీరామవృత్తాంతమాహ-రాక్షసమితి॥౧॥ తస్యేతి॥సత్వమ్యర్థేషష్ఠీ-అస్యరామస్యగోమా

౧॥ తస్యేతి॥ ద్రష్టుకామస్య-తదర్థంత్వరమాణస్యేతిసంబంధః-గోమాయుః(క్రోష్టా-ఏకస్య గోమాయోఃపృష్ఠతః క్రూరస్వరకరణందుర్నిమిత్తమితిభావః॥౨॥స తస్యేతి॥ భయంకరత్వేనరోమహర్షణమిత్యుచ్యతే-పూర్వమేవమారీచస్వరేణ-పరిశంకితఃసంజాతశంకఃసరామః-తస్యగోమాయోఃస్వరంఆజ్ఞాయశ్రుత్వా చింతయామాస॥౩॥ చింతామేవాహ-అశుభమిత్యాదినా॥ గోమాయుః-యథాయేనప్రకారేణ-వాశ్యతేశబ్దాయతే-తేనప్రకారేణాశుభంమన్యే- అపిస్సంభావనా యాం॥౪॥ మారీచేనేత్యాదిశ్లోకద్వయమేకాన్వయం ॥ మృగరూపేణమారీచేన-మామకంమదీయం-స్వరంవిజ్ఞాయ-మామకంస్వరం-ఆలంబ్యఅనుసృత్య- విక్రుష్టం హాసీతేలక్ష్మణేత్యాహ్వానేనోద్ఘోషితంస్వరం - లక్ష్మణశ్శృణుయాద్యదితదాససౌమిత్రిర్మామకంస్వరంశ్రుత్వాతంస్వరంశ్రుతవత్యాతయాసీతయాచప్రేషి తస్సన్-ఇహదేశే-మత్సమీపం-ఏష్యతి॥౬॥ రాక్షసైరిత్యాదిశ్లోకద్వయమేకాన్వయం ॥ యద్యస్మాన్మారీచఃకాంచనఃమృగోభూత్వామామాశ్రమాద్వ్యపనీయ దూరంనీత్వామయాహతస్సన్ రాక్షసోభూత్ లక్ష్మణహతోస్మీతివాక్యంవ్యాజహారచ-తస్మాత్ క్వచిత్సహితైఃరాక్షసైస్సీతాయావధః-ఈప్సితః-నూనం॥౭॥అపీతి॥ జనస్థాననిమిత్తంజనస్థానవాసనిమిత్తేన-నిమిత్తకారణహేతూనాంసర్వాసామిష్టిః॥౯॥ నిమిత్తానీత్యాదిశ్లోకద్వయమేకాన్వయం॥గోమాయుఃస్వనంశ్రుత్వామృ గరూపేణరక్షసాఆత్మనఃఅపనయనాత్ ఆశ్రమాదపకర్షణాచ్చ-పరిశంకితస్సన్ జనస్థానంఆజగామ॥౧౧॥తమితి॥ సవ్యంకృత్వాఅప్రదక్షిణంకృత్వా-ఆసేదుః॥ ౧౨॥ తానీతి॥ త్వరితఃమానసికత్వరాసహితః-జవేనకాయికత్వరయా॥౧౩॥సత్వితి॥సీతాంలక్ష్మణంచచింతయన్నేవాజగామ॥౧౪॥తతఇత్యర్ధమేకంవాక్యం॥౧౫॥ తతఇ తి॥తతోదర్శనానంతరం-అవిదూరేసమీపే-సమియాయసంగతఃదుఃఖభాగినేత్యత్రసంపృచాదిసూత్రేణఘినుణ్ ప్రత్యయః॥౧౫॥సంజగర్హేఇతి॥విజనేస్వజ

రాక్షసంమృగరూపేణచరంతంకామరూపిణం। నిహత్యరామోమారీచంతూర్ణంపథినివర్తతే॥౧॥తస్యసంత్వరమాణస్యద్రష్టుకామస్యమైథిలీమ్।క్రూరస్వనోథగోమాయుర్విననాదాస్యపృష్ఠతః॥౨॥
సతస్యస్వరమాజ్ఞాయదారుణంరోమహర్షణమ్।చింతయామాసగోమాయోఃస్వరేణపరిశంకితః॥౩॥ అశుభంబతమన్యేహంగోమాయుర్వాశ్య
తేయథా।స్వస్తిస్యాదపివైదేహ్యారాక్షసైర్భక్షణంవినా॥౪॥మారీచేనతువిజ్ఞాయస్వరమాలంబ్యమామకమ్। విక్రుష్టంమృగరూపేణలక్ష్మణశ్శృణు
యాద్యది * ససౌమిత్రిస్స్వరంశ్రుత్వాతాంచహిత్వాచమైథిలీమ్। తయైవప్రహితఃక్షిప్రంమత్సకాశమిహైష్యతి॥౬॥ రాక్షసైస్సహితైర్నూనం
సీతాయాఈప్సితోవధః। కాంచనశ్చమృగోభూత్వావ్యపనీయాశ్రమాత్తుమామ్ * దూరంనీత్వాతుమారీచోరాక్షసోభూచ్ఛరాహతః। హాలక్ష్మ
ణహతోస్మీతియద్వాక్యంవ్యాజహారచ॥౮॥అపిస్వస్తిభవేత్తాభ్యాంరహితాభ్యాంమహావనే। జనస్థాననిమిత్తంహికృతవైరోస్మిరాక్షసైః॥౯॥నిమిత్తా
నిచఘోరాణిదృశ్యంతేద్యబహూనిచ। ఇత్యేవంచింతయన్రామశ్శ్రుత్వాగోమాయునిస్స్వనమ్ * ఆత్మనశ్చాపనయనాన్మృగరూపేణరక్షసా।
ఆజగామజనస్థానంరాఘవఃపరిశంకితః॥౧౧॥తందీనమనసోదీనమాసేదుర్మృగపక్షిణః। సవ్యంకృత్వామహాత్మానంఘోరాంశ్చసస్సృజుస్స్వరాన్॥
౧౨॥ తానిదృష్ట్వానిమిత్తానిమహాఘోరాణిరాఘవః। న్యవర్తతాథత్వరితోజవేనాశ్రమమాత్మనః॥౧౩ ॥సీతాంసతువరారోహాంలక్ష్మణంచమహా
బలమ్।ఆజగామజనస్థానంచింతయన్నేవరాఘవః॥౧౪॥తతోలక్ష్మణమాయాంతందదర్శవిగతప్రభం॥౧౫॥తతోవిదూరేరామేణసమియాయసలక్ష్మ

యఃశివా॥౨॥౩॥తి॥యథాభావ్యశుభంతథావాశతఇత్యర్థః వైదేహ్యావైదేహ్యారాక్షసైర్భక్షణంవినాతత్కర్తృకభక్షణాభావరూపంస్వస్తిస్యాదిత్యర్థః- అపిఃకా మప్రవేదనే॥౪॥మారీచేనేత్యాదిశ్లోకద్వయమేకంవాక్యం-మారీచఃమామకంస్వరమాలక్ష్య్యఅవధార్య-తేనావధారణేన-అనుకృతంవిజ్ఞాయ- మారీచేనఅనుక్రుష్టం- సీతేలక్ష్మణేతిచాహ్వానేనఉద్ఘోషితంస్వరం-లక్ష్మణఃశృణుయాద్యదిశ్రుత్వా-తయైవసీతయైవ-ప్రహితః-క్షిప్రమిహైష్యతీతిసంబంధః॥౬॥ రాక్షసైరిత్యాదిశ్లోకద్వ యమేకంవాక్యం॥యద్యస్మాన్మారీచఃకాంచనమృగోభూత్వామామాశ్రమాద్వ్యపనీయఆకృష్యదూరంనీత్వాహాలక్ష్మణహతోస్మీతివాక్యంవ్యాజహార-యస్మాత్ శరాహతఃశరేణహతస్సన్ రాక్షసోభూత్-తస్మాత్ సహితైఃసుత్రచిన్మిళితైఃరాక్షసైర్నూనంసీతాయావధఈప్సితఇత్యన్వయః॥౮॥ అపీతి॥ రహితాభ్యాంమయా వియుక్తాభ్యాం॥౯॥ * ఆత్మనఇతి ॥ అపనయనాదపసారణాత్పరిశంకితఇతిసంబంధః॥౧౧॥తమితి॥ సవ్యంకృత్వాఅప్రదక్షిణంకృత్వా॥౧౨॥న్యవర్తతేతి॥ త్వరితఃమానస సికత్వరాయుక్తః-జవేనశారీరజవేనఆత్మనఃఆశ్రమంప్రతిన్యవర్తతేతిసంబంధః॥౧౩॥సీతామితి॥సీతాంలక్ష్మణంచద్రష్టుమితిశేషః ॥ ౧౫॥ తతఇతి ॥ సమియాయ

నరహితే॥౧౬॥గృహీత్వేతి॥సవ్యంకరంగృహీత్వాలక్ష్మణమువాచ-కథం-పరుషంఅథమధురోదర్కం-మధురోత్తరం-ఆర్తిమత్ ఆర్తియుక్తంసర్వమిదం క్రియావిశేషణంఅహోఇత్యాదిపరుషం-లక్ష్మణేత్యాదిమధురం॥౧౭॥అహోఇతి- తేత్వయాకృత్యం వాచేత్యన్వయః॥౧౮॥నేతి॥ తేనాపి హేతునావినష్టావారాక్షసైర్భక్షితావా-ఉక్తార్థేహేతుమాహ-అశుభానీత్యర్ధేన-భూయిష్ఠంబహుళంయథాతథా॥౨౦॥అపీతి॥అపిః ప్రశ్నే-సామగ్ర్యంఅక్షతత్వం క్షేమమితియావత్ - హేలక్ష్మణేతిసంబంధః-సామగ్ర్యప్రాప్తిసంశయేకారణమాహయథేతి-ప్రదీప్తాందిశం-సూర్యాధిష్ఠితాతత్పూర్వద్వయదిశౌచప్రదీప్తా-తామభిముఖంవాశ్యంతేనదంతి తేనవాయసాదిపక్షిణాంశృగాలాదీనాంకృష్ణసారాదిమృగాణాంచసూర్యాధిష్ఠితదిశిమాజనందుఃఖసూచకమిత్యుక్తం॥౨౧॥ చింతాతిశయేనపునరప్యాహఅపిస్వస్తీతి॥ అర్ధమేకాన్వయం॥౨౨॥లక్ష్మణాయదర్శయతిఇదమితి॥మృగసన్నికాశంపూర్వార్ణంమృగవద్భాతం - ఇదంరక్షఃమహతా శ్రమేణ ఉపలక్షితంమాంప్రలోభ్యకథంచిద్ధతంకథంచిదిత్యనేనచిరంలక్ష్యపథాప్రాప్తిద్యోత్యతే-మృగత్వంమతోగతమిత్యత్రాహసఇతి-సః మ్రియమాణస్సన్ రాక్షసఏవాభూదిత్యర్థః॥౨౩॥ నిమిత్తాంతరేణాపిసీతాహానిమనుమినోతిమనశ్చేతి॥ఇహసీతావియోగవిషయేఅప్రహృష్టం-వికారంస్ఫురణం-నాస్తీతిఆశ్రమఇతిశేషః॥౨౪॥ఇతిశ్రీగోవిందరాజవిరచితే శ్రీరామాయణభూషణే - రత్నమేఖలాఖ్యానే. ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే - సప్తపంచాశస్సర్గః. ***********************************

అథసీతాప్రాప్తిసందేహకృతశోకప్రలాపోష్టపంచాశే - సదృష్ట్వేత్యాది ॥ శూన్యేవనేవైదేహీంవినాఆగతంవైదేహీంవిసృజ్యాగతంలక్ష్మణం - పర్యపృచ్ఛత ప

ణః * విషణ్ణస్సువిషణ్ణేనదుఃఖితోదుఃఖభాగినా॥ ౧౫॥ సంజగర్హాథతంభ్రాతా జ్యేష్ఠోలక్ష్మణమాగతమ్ * విహాయసీతాంవిజనేవనేరాక్షససేవితే॥౧౬॥గృహీత్వాచకరంసవ్యంలక్ష్మణంరఘునందనః * ఉవాచమధురోదర్కమిదంపరుషమార్తిమత్ ॥ ౧౭ ॥ అహోలక్ష్మణగర్హ్యంతేకృతంయత్త్వంవిహాయతామ్ * సీతామిహాగతస్సౌమ్యకచ్చిత్స్వస్తిభవేదిహ॥౧౮॥నమేస్తిసంశయోవీరసర్వథాజనకాత్మజా*వినష్టాభక్షితావాపిరాక్షసైర్వనచారిభిః॥అశుభాన్యేవభూయిష్ఠంయథాప్రాదుర్భవంతి మే॥౨౦॥అపిలక్ష్మణసీతాయాస్సామగ్ర్యంప్రాప్నుయావహే ।జీవంత్యాఃపురుషవ్యాఘ్రసుతాయాజనకస్యవై*యథావైమృగసంఘాశ్చగోమాయుశ్చైవభైరవమ్।వాశ్యంతేశకునాశ్చాపిప్రదీప్తామభితోదిశమ్॥౨౧॥అపిస్వస్తిభవేత్తస్యారాజపుత్ర్యామహాబల॥౨౨॥ఇదంహిరక్షోమృగసన్నికాశంప్రలోభ్యమాందూరమనుప్రయాంతమ్ । హతంకథంచిన్మహతాశ్రమేణసరాక్షసోభూన్మ్రియమాణఏవ॥౨౩॥మనశ్చమేదీనమిహాప్రహృష్టంచక్షుశ్చసవ్యంకురుతేవికారమ్ । అసంశయంలక్ష్మణనాస్తిసీతాహృతామృతావాపథివర్తతేవా॥౨౪॥ ఇతిశ్రీమదారణ్యకాండే-సప్తపంచాశస్సర్గః ❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖

సదృష్ట్వాలక్ష్మణందీనంశూన్యేదశరథాత్మజః । పర్యపృచ్ఛతధర్మాత్మావైదేహీమాగతంవినా॥౧॥ప్రస్థితందండకారణ్యంయామామనుజగామసంగతోభూత్ ॥౧౫॥సంజగర్హేతి॥ వనేసీతాంవిహాయాగతంలక్ష్మణంసంజగర్హేతిసంబంధః॥ ౧౬॥ తమేవార్థంప్రపంచయతి॥గృహీత్వేత్యాది॥ మధురోదర్కంసాంత్వోత్తరభాగంపరుషమార్తిమత్ -ఆదౌపరుషంఅహోలక్ష్మణేత్యాదిపరుషం- అపిలక్ష్మణేత్యాదిమధురం ॥ తి ॥ గర్హణమాహ-ఉవాచేతి॥మధురోదర్కంశబ్దతోమాధుర్యోత్తరం-అర్థతఃపరుషమిదంవక్ష్యమాణం-ఆర్తవదార్తాహమువాచ.యద్వామధురోదర్కంతాత్పర్యతోమధురం ఆపాతతఃపరుషం॥ ౧౭॥తి॥ తేకృతంత్వయాకృతం-కచ్చిత్స్వస్తిభవేదిహ-కళ్యాణంనసంభావ్యతఇత్యర్థః॥౧౮॥తి॥వినష్టాఅపహృతా-యథాప్రాదుర్భవంతి-వినష్టేత్యాదినిశ్చితం॥౨౦॥ అపీతి॥ సామగ్ర్యంక్షేమంఅనపహరణరూపం*సామగ్ర్యవాప్తిసంశయేకారణమాహ॥యథేతిసార్ధశ్లోకమేకంవాక్యం॥ప్రదీప్తామభితోదిశంసూర్యాధిష్ఠితాదిక్ప్రదీప్తా-తాందిశంఅభిముఖం-వాశ్యంతేనదంతి - అతఃరాజపుత్ర్యాఃస్వస్తిభవేదపికిమితిసంబంధః॥౨౨॥ ఇదమితి॥ మృగసన్నికాశంరక్షఃకథంజాతమతఆహ ॥ రాక్షసోభూన్మ్రియమాణఏవేతి॥౨౩॥ తి॥ సవ్యంవామం-వాస్తవమర్థమాహ-పథివర్తతేవా- మ్రియమాణావర్తతేవేత్యర్థః.ఇదంవస్తుతత్వముక్తం॥౨౪॥**

********** ఇతిశ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం-శ్రీరామాయణతత్వదీపికాఖ్యాయామారణ్యకాండవ్యాఖ్యాయాం-సప్తపంచాశస్సర్గః.*********

సఇతి॥శూన్యేవిజనేదేశే - వైదేహీంవినాగతంలక్ష్మణంపర్యపృచ్ఛదితిసంబంధః॥౧॥౨॥౩॥యామితి॥ క్వేతి- ప్రాణసహాయాయాప్రాణానాంసహాయాతాంవినా

ర్యపృచ్ఛత్ ॥౧॥ ప్రశ్నస్వరూపమాహ-ప్రస్థితమిత్యాదినా॥ దండకారణ్యం ప్రతి ప్రస్థితః॥౨॥ రాజ్యేతి॥ దుఃఖసహాయా సమానదుఃఖేత్యర్థః॥౩॥ యామితి॥ సురసుతా సురస్త్రీ॥౪॥ పతిత్వమితి॥ తపనీయం స్వర్ణం-ఇచ్ఛేయమిచ్ఛామి॥౫॥ కచ్చిదితి॥ ప్రాణైః ప్రాణేభ్యః-ప్రవ్రాజనం చతుర్దశవర్షవనవాసః- మిథ్యా అసత్యం. నభవిష్యతి కచ్చిత్ - చతుర్దశవర్షాసమాప్తావేవ సీతావియోగజం జీవవియోగం కిం ప్రాప్స్యసీత్యర్థః॥౬॥ సీతేతి॥ సీతానిమిత్తం సీతావినాశనిమిత్తం-త్వయి గతే- అయోధ్యామితి శేషః-సకామేత్యనేన రామస్య హృదయే కైకేయీ స్వవినాశార్థమేవ వనం ప్రేషితవతీతి సదా వర్తతే - తదిదానీం సుప్తప్రమత్తకుపితానాం భావజ్ఞానం దృష్టమితి న్యాయేన వ్యక్తీకృతం॥౭॥ సపుత్త్రేతి॥ తపస్వినీ శోచ్యా॥౮॥ యదీతి॥ వృత్తా పరేతా-సువృత్తా స్వాచారా॥౯॥ యదిమామితి॥ ప్రహసితా ప్రహసితముఖీ॥౧౦॥ బ్రూహీతి॥ యది జీవతి తదా బ్రూహి వద-వైదేహీ జీవతి వా న వా-న వేత్యస్య వివరణం త్వయీతి-ప్రమత్తే అనవహితే॥౧౧॥ సుకుమారీతి॥ దుఃఖం పశ్యతీతి దుఃఖదర్శినీ సా న భవతీత్యదుఃఖదర్శినీ-శోచతి అశోచత్ - వనవాస ఇతి శేషః-దుర్మనాః-చింతాకులేతి యావత్॥౧౨॥ సర్వథేతి॥ జిహ్మేన కపటేన-తవాపి అతిశూరస్యాపి॥౧౩॥ శ్రుతస్త్వితి॥ మమ స్వరేణ యస్మాదాగతః యస్మాత్ సః స్వరో వైదేహ్యా శ్రుతః- త్రస్తయా తయా త్వం ప్రేషితశ్చేతి శంక ఇతి యోజనా॥౧౪॥ సర్వథేతి॥ కష్టమేవాహ-ప్రతీతి-ప్రతికర్తుం మత్కృతాపకారస్య ప్రత్యపకారం కర్తుం అంతరం అవకాశో దత్తం॥౧౫॥ ప్రతికారమేవాహ-దుఃఖితా ఇతి॥ పిశితాశనత్వం నిహననే హేతుః॥౧౬॥ అహోఽస్మిన్నితి॥ సంధిరార్షః-ఈదృశం వ్యసనమపి జనం ప్రాప్తవ్యమితి శంకే॥౧౭॥ ఇతీతి॥ వరారోహామితి చింతాహేతుసౌందర్యాతిశయోక్తిః॥౧౮॥ విగర్హ

మా। క్వసా లక్ష్మణ వైదేహీ యాం హిత్వా త్వమిహాగతః॥౨॥ రాజ్యభ్రష్టస్య దీనస్య దండకాన్పరిధావతః। క్వసా దుఃఖసహాయా మే వైదేహీ తనుమధ్యమా॥౩॥ యాం వినా నోత్సహే వీర ముహూర్తమపి జీవితుమ్। క్వసా ప్రాణసహాయా మే సీతా సురసుతోపమా॥౪॥ పతిత్వమమరాణాం వా పృథివ్యాశ్చాపి లక్ష్మణ। తాం వినా తపనీయాభాం నేచ్ఛేయం జనకాత్మజామ్॥౫॥ కచ్చిజ్జీవతి వైదేహీ ప్రాణైః ప్రియతరా మమ। కచ్చిత్ప్రవ్రాజనం సౌమ్య న మే మిథ్యా భవిష్యతి॥౬॥ సీతానిమిత్తం సౌమిత్రే మృతే మయి గతే త్వయి। కచ్చిత్సకామా సుఖితా కైకేయీ సా భవిష్యతి॥౭॥ సపుత్త్రరాజ్యాం సిద్ధార్థాం మృతపుత్త్రా తపస్వినీ। ఉపస్థాస్యతి కౌసల్యా కచ్చిన్న సౌమ్య కైకయీమ్॥౮॥ యది జీవతి వైదేహీ గమిష్యామ్యాశ్రమం పునః। సువృత్తా యది వృత్తా సా ప్రాణాంస్త్యక్ష్యామి లక్ష్మణ॥౯॥ యది మామాశ్రమగతం వైదేహీ నాభిభాషతే। పునః ప్రహసితా సీతా వినశిష్యామి లక్ష్మణ॥౧౦॥ బ్రూహి లక్ష్మణ వైదేహీ యది జీవతి వా న వా। త్వయి ప్రమత్తే రక్షోభిర్భక్షితా వా తపస్వినీ॥౧౧॥ సుకుమారీ చ బాలా చ నిత్యం చాదుఃఖదర్శినీ। మద్వియోగేన వైదేహీ వ్యక్తం శోచతి దుర్మనాః॥౧౨॥ సర్వథా రక్షసా తేన జిహ్మేన సుదురాత్మనా। వదతా లక్ష్మణేత్యుచ్చైస్తవాపి జనితం భయమ్॥౧౩॥ శ్రుతస్తు శంకే వైదేహ్యా స స్వరస్సదృశో మమ। త్రస్తయా ప్రేషితస్త్వం చ ద్రష్టుం మాం శీఘ్రమాగతః॥౧౪॥ సర్వథా తు కృతం కష్టం సీతాముత్సృజతా వనే। ప్రతికర్తుం నృశంసానాం రక్షసాం దత్తమంతరమ్॥౧౫॥ దుఃఖితాః ఖరఘాతేన రాక్షసాః పిశితాశనాః। తైస్సీతా నిహతా ఘోరైర్భవిష్యతి న సంశయః॥౧౬॥ అహోఽస్మిన్ వ్యసనే మగ్నస్సర్వథా శత్రుసూదన। కిన్న్విదానీం కరిష్యామి శంకే ప్రాప్తవ్యమీదృశం॥౧౭॥ ఇతి సీతాం వరారోహాం చింతయన్నే

ప్రాణా అసహాయాః కథం తిష్ఠంతీత్యర్థః॥౪॥ తి॥ అమరాణాం పతిత్వమింద్రత్వం॥౫॥ కచ్చిదితి॥ ప్రాణైః ప్రాణేభ్యః॥ కచ్చిత్ ప్రవ్రాజనమితి॥ ప్రవ్రాజనం చతుర్దశవర్షవనవాసవ్రతధారణం మిథ్యా వితథం భవిష్యతి న కచ్చిత్ -వనవాసం యథోక్తం న సమాపయిష్యామి కచ్చిత్ -సీతాపాయే అసమాప్త ఏవ వనవాసే మమాపాయో భవిష్యతీత్యర్థః॥౬॥ సీతానిమిత్తమితి॥ సీతానిమిత్తం సీతావినాశనిమిత్తం-త్వయి గతే-అయోధ్యామితి శేషః॥౭॥ సపుత్త్రేతి॥ సౌమ్యేన వినయేన॥౮॥ యదీతి॥ సువృత్తా సద్వృత్తా సా సీతా వృత్తా మృతా యదీత్యర్థః॥౯॥ యదీతి॥ ప్రహసితా-ప్రకృష్టం సుందరం హసితం యస్యాస్సా॥౧౦॥ తి॥ ప్రమత్తే అనుచితకారిణి॥౧౧॥ ౧౨॥ సర్వథేతి॥ తవాపి శూరస్యాపి॥౧౩॥ శ్రుత ఇతి॥ స్వరశ్చ సదృశో మమేతి-మమ స్వరేణేతి శేషః-అత ఏవ త్రస్తయేతి॥౧౪॥ సర్వథేతి॥ ప్రతికర్తుం మత్కృతాపకారస్య ప్రత్యపకారం కర్తుం రక్షసామంతరమవకాశః దత్తం॥౧౫॥౧౬॥ తి॥ కిన్న్విదానీం కరిష్యామీతి శోకః- ఈదృశం దుఃఖం ప్రాప్తవ్యమవశ్యమనుభవితవ్యమితి శంకే ఇతి ధైర్యావలంబనముక్తిః॥౧౭॥ తి॥ జనస్థానం తస్మాదాశ్రమం॥౧౮॥ విగర్హమాణోఽనుజమిత్యాది శ్లోకద్వయేన- వక్ష్యమాణసర్గార్థస్య సంగ్రహః- ప్రతిశ్రయమాశ్రమం॥ పత

మాణఇత్యాదిశ్లోకద్వయమేకాన్వయం వక్ష్యమాణానేకసర్గార్థసంగ్రహరూపం॥ శ్రమాత్ బహుదూరధావనాత్ - ప్రతిశ్రయం స్వాశ్రమప్రదేశం- శూన్యం సీతారహితం- ప్రతిశ్రయమిత్యనుషజ్యతే-అనంతరం స్వాశ్రమం- సంప్రవిగాహ్య ప్రవిశ్య-తమపి శూన్యం సమీక్ష్యేతి శేషః- తదను సీతాయాః కాంశ్చిద్విహారదేశాననుసృత్య విచిత్య తానపి శూన్యాన్ సమీక్ష్య- తత్రత్యనివాసభూమౌ క్రీడాస్థానే - తదేతదితి తాదృశమేతాదృశమితి విహారవిశేషం స్మృత్వా ప్రహృష్టరోమా సర్వశోకేన వ్యథితో బభూవ॥ ౨౦॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే శ్రీరామాయణభూషణే రత్నమేఖలాఖ్యానే ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే-అష్టపంచాశస్సర్గః. ************

ఏవం సంగ్రహేణోక్తమర్థం పునర్విస్తరేణ వక్తుముపక్రమతే-అథేత్యాది॥ అంతరా మధ్యేమార్గం- దుఃఖార్దితమితి క్రియావిశేషణం - మారీచవధస్థానాత్ స్వాశ్రమం గచ్ఛన్ మధ్యే పప్రచ్ఛేత్యర్థః॥ ౧॥ తమితి॥ తం సౌమిత్రిమువాచ- తత్ర ప్రశ్నప్రకారమాహ- కిమర్థమితి॥ యదా తు త్వయా రక్షితాయాః కా హానిరితి విశ్వాసాత్ మయా విరహితా కృతా- తదా తాముపాస్య విహాయ-కిమర్థమాగతః॥ ౨॥ ఉవాచేత్యుక్తార్థమాహ-దృష్ట్వేతి॥ త్వాం దృష్ట్వా- పాపం సీతానిష్టరూపం శంకమానం- మే మమ- మనః వ్యథితమితి యత్ తత్సత్యం॥ ౩॥ ఏతచ్చ కథం నిశ్చీయత ఇత్యత్రాహ-స్ఫురత ఇతి॥ బాహుః సవ్య ఇత్యనుషజ్యతే- హృదయం పక్షోవద్ధ్యం ॥ ౪ ॥ ఏవమితి॥ భూయో దుఃఖేన బహుతరదుఃఖేన-సమావిష్టః పూర్వం సీతావచనాద్దుఃఖాక్రాంతః-సంప్రతి రామేణ త్వయా అకృత్యం కృతమిత్యుచ్యమానత్వాత్ భూయో దుఃఖసమావిష్టత్వం॥ ౫॥ నస్వయమితి॥ కామకారేణ స్వేచ్ఛాకరణేన-స్వయమిత్యస్య వివరణమిదం- ఉగ్రైః వచోభిరిత్యర్థసిద్ధం॥ ౬॥ ఆర్యేణేతి ॥ హా సీతే లక్ష్మణేతి పరిత్రాహీతి యద్వాక్యం-ఆర్యేణైవ భవతేవ- కేనచిత్ పరాక్రుష్టం ఆహ్వానపురస్సరం ఘోషితం-తత్ మైథిల్యాః శ్రుతిం గతం॥ ౭॥ సా తమితి ॥ తవ స్నేహేన త్వయి స్నేహేన॥

వరాఘవః। ఆజగామ జనస్థానం త్వరయా సహలక్ష్మణః॥ ౧౮॥ విగర్హమాణోఽనుజమార్తరూపం క్షుధా శ్రమాచ్చైవ పిపాసయా చ। వినిశ్శ్వసన్ శుష్కముఖో వివర్ణః ప్రతిశ్రయం ప్రాప్య సమీక్ష్య శూన్యమ్ ॥ స్వమాశ్రమం సంప్రవిగాహ్య వీరో విహారదేశాననుసృత్య కాంశ్చిత్ । ఏతత్తదిత్యేవ నివాసభూమౌ ప్రహృష్టరోమా వ్యథితో బభూవ॥ ౨౦॥ ఇతి శ్రీమదారణ్యకాండే- అష్టపంచాశస్సర్గః. ❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖

అథాశ్రమాదుపావృత్తమంతరా రఘునందనః । పరిపప్రచ్ఛ సౌమిత్రిం రామో దుఃఖార్దితం పునః॥ ౧॥ తమువాచ కిమర్థం త్వమాగతోఽపాస్య మైథిలీమ్। యదా సా తవ విశ్వాసాద్వనే విరహితా మయా॥ ౨॥ దృష్ట్వైవాభ్యాగతం త్వాం మే మైథిలీం త్యజ్య లక్ష్మణ। శంకమానం మహత్పాపం యత్సత్యం వ్యథితం మనః॥ ౩॥ స్ఫురతే నయనం సవ్యం బాహుశ్చ హృదయం చ మే। దృష్ట్వా లక్ష్మణ దూరే త్వాం సీతావిరహితం పథి॥ ౪॥ ఏవముక్తస్తు సౌమిత్రిర్లక్ష్మణశ్శుభలక్షణః। భూయో దుఃఖసమావిష్టో దుఃఖితం రామమబ్రవీత్ ॥ ౫॥ న స్వయం కామకారేణ తాం త్యక్త్వాహమిహాగతః। ప్రచోదితస్తయైవోగ్రైస్త్వత్సకాశమిహాగతః॥ ౬॥ ఆర్యేణేవ పరాక్రుష్టం హా సీతే లక్ష్మణేతి చ । పరిత్రాహీతి యద్వాక్యం మైథిల్యాస్తచ్ఛ్రుతిం గతమ్॥ ౭॥ సా తమార్తస్వరం శ్రుత్వా

తదితి॥ ఏతత్తదావయోర్నివాసస్థానమిత్యేవ వ్యథితో బభూవ॥ ౨౦॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం- శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యాయాం-అష్టపంచాశస్సర్గః. ************** తిలకవిస్తారేణ మార్గమధ్యకృతాం కథామాహ- అథేతి॥ ఉపావృత్తం సీతావచనాత్స్వసమీపం ప్రాప్తం- అంతరా మధ్యేమార్గం॥ ౧ ॥ తమితి ॥ ప్రష్టవ్యవక్తవ్యయోః ప్రష్టవ్యం తావదాహ-కిమర్థమితి॥ యదా యస్మాత్ సా సీతా- తవ విశ్వాసాత్ త్వయా రక్షితాయాః సీతాయాః కా హానిరితి విశ్వాసాదిత్యర్థః-మయా విరహితా కృతా తదా తాముపాస్య విహాయ కిమర్థమాగత ఇతి సంబంధః॥ ౨॥ వక్తవ్యమాహ దృష్ట్వేతి ॥ హే లక్ష్మణ మైథిలీం త్యజ్యాభ్యాగతం త్వాం దృష్ట్వా- మహత్పాపం సీతాహరణరూపం శంకమానం రాక్షసాః సీతామపహృతవంత ఇతి శంకాగ్రస్తమిత్యర్థః - మే మనో వ్యథితమితి యత్ తత్సత్యమితి యోజనా- యద్వా త్వాం దృష్ట్వా యన్మహత్పాపం సీతాహరణభక్షణాదిరూపం శంకమానం మనో వ్యథితం తత్పాపం సత్యమేవేత్యన్వయః॥ ౩॥ నను మదాగమనమాత్రేణ కుతః పాపశంకా తత్రాహ-స్ఫురత ఇతి॥ సవ్యం వామం॥ ౪॥ ఏవమితి॥ భూయ ఇతి పూర్వం సీతావచనాద్దుఃఖాక్రాంతః - ఇదానీమకృత్యం కృతమిత్యేతద్రూపరామవచనాత్ భూయో దుఃఖసమావిష్ట ఇత్యర్థః॥ ౫॥ నేతి॥ కామకారేణ స్వేచ్ఛయా- ఉగ్రైరవాచ్యైర్వాక్యైరితి శేషః॥ ౬॥ తథా ప్రచోదనే కారణమాహ- ఆర్యేణేతి॥ అత్ర చకారో భిన్నక్రమః - హా సీతే లక్ష్మణేతి పరిత్రాహీతి చ యద్వాక్యం ఆర్యేణ త్వయా పరాక్రుష్టమివాత్యంతముద్ఘోషితమివ తత్తు మైథిల్యాః శ్రుతింగ

౮ ॥ ప్రచోద్యమానేనేతి॥ త్వత్ప్రత్యయాన్వితం- త్వయి ప్రత్యయః దుర్ధర్షత్వదైన్యరాహిత్యవిషయో విశ్వాసః తేనాన్వితం - ఇదం వక్ష్యమాణలక్షణం వాక్యం మైథిలీ ప్రత్యుక్తా॥ ౯ ॥ నతదితి॥ నిర్వృతా సుఖితా- భవ. నాస్త్యేతత్ రామవాక్యత్వేన యచ్ఛంకితం ఏతత్ రామవాక్యం న భవతి॥ ౧౦॥ రామవచనత్వానుపపత్తిమాహ. విగర్హితమితి॥ విగర్హితం దైన్యావహత్వాన్మహాకులప్రసూతస్య నిందితం- నీచం అపత్రాస్త్రీసమాహ్వానస్య క్షుద్రకృత్యత్వాత్ కుత్సితం- వచనం- కథమభిధాస్యతి యస్త్రిదశానపి త్రాయేత్ -కథం సః సీతే త్రాహీతి వచనమభిధాస్యతి॥ ౧౧॥ కిమితి- కిన్నిమిత్తం కిమపి ప్రయోజనముద్దిశ్య- కేనాపి దుర్జనేన రాక్షసేన- మే భ్రాతుః స్వరం స్వరసదృశం స్వరం ఆలంబ్య అవలంబ్య- త్రాహి త్రాహీతి వాక్యం- ఈరితం ఉక్తం- శోభనే ఇతి సీతాసంబోధనం॥ ౧౨॥ విస్వరమితి॥ స్వరప్రకార ఏవ శోభనేఽపి నాయం రామస్వర ఇత్యర్థః॥ ౧౩॥ అలమిత్యాదిసార్ధశ్లోక ఏకాన్వయః॥ వైక్లబ్యం విక్లబత్వం విక్లబో విహ్వలస్తథేతి హలాయుధః। నిరుత్సుకా మత్ప్రస్థాపనోద్యోగరహితా భవ. నాస్తి న విద్యతే॥ ౧౪॥ నేత్యర్థమేకం వాక్యం॥ పూర్వమేకైకేనాజయ్యత్వముక్తం- సంప్రతి మిళితైరితి విశేషః॥ ౧౫॥ ఏవమితి॥ పరిమోహితచేతనా కలుషితబుద్ధిః॥ ౧౬॥ భావ ఇతి॥ భ్రాతరి వినష్టే సతి- మాం ప్రాప్తుం పాపః కుత్సితః భావః మయి- తవ త్వయా- నివేశిత ఏవ- త్వం చ మాం నావాప్స్యసి॥ ౧౭ ॥ సంకేతాదితి॥ భరతేన కృతాత్సంకేతాత్ కుత్రచిదవకాశే రామమవశ్యం హనిష్యామీత్యేవం రూపాత్ - రామం సమనుగచ్ఛసి న తు రామభక్త్యా అత్ర హేతుమాహ- క్రోశంతమితి - క్రోశంతమేనం - యథా నాభ్యవపద్యసే న ప్రాప్నోషి- తేన ప్రకారేణ సంకేతాదనుగచ్ఛసీత్యన్వయః॥ ౧౮॥ రిపురితి॥ అంతరప్రేప్సుః రంధ్రాన్వేషీ- యేన ప్రకారేణ ఏనమనుగచ్ఛసి తథా నాభిపద్యసే ఇత్యన్వయః॥ ౧౯॥ ఏవమితి॥ క్రోధాదితి కాకాక్షిన్యాయేనోభయత్రాన్వేతి॥ ౨౦॥ ఏవమితి॥ తాం వినా త్వమాగత ఇతి యత్తదుపక్రుతం అకృ

త్వా తవ స్నేహేన మైథిలీ। గచ్ఛ గచ్ఛేతి మామాహ రుదంతీ భయవిహ్వలా॥ ౮॥ ప్రచోద్యమానేన మయా గచ్ఛేతి బహుశస్తయా। ప్రత్యుక్తా మైథిలీ వాక్యమిదం త్వత్ప్రత్యయాన్వితమ్॥ ౯॥ న తత్పశ్యామ్యహం రక్షో యదస్య భయమావహేత్। నిర్వృతా భవ నాస్త్యేతత్కేనాప్యేవముదాహృతమ్॥ ౧౦॥ విగర్హితం చ నీచం చ కథమార్యోఽభిధాస్యతి। త్రాహీతి వచనం సీతే యస్త్రాయేత్త్రిదశానపి॥ ౧౧ ॥ కిన్నిమిత్తం తు కేనాపి భ్రాతురాలంబ్య మే స్వరమ్। రాక్షసేనేరితం వాక్యం త్రాహి త్రాహీతి శోభనే॥ ౧౨॥ విస్వరం వ్యాహృతం వాక్యం లక్ష్మణ త్రాహి మామితి। న భవత్యా వ్యథా కార్యా కునారీజనసేవితా॥ ౧౩॥ అలం వైక్లబ్యమాలంబ్య స్వస్థా భవ నిరుత్సుకా। న సోఽస్తి త్రిషు లోకేషు పుమాన్వై రాఘవం రణే* జాతో వా జాయమానో వా సంయుగే యః పరాజయేత్ ॥ ౧౪॥ న జయ్యో రాఘవో యుద్ధే దేవైః శక్రపురోగమైః॥ ౧౫॥ ఏవముక్తా తు వైదేహీ పరిమోహితచేతనా। ఉవాచాశ్రూణి ముంచంతీ దారుణం మామిదం వచః॥ ౧౬॥ భావో మయి తవాత్యర్థం పాప ఏవ నివేశితః। వినష్టే భ్రాతరి ప్రాప్తుం న చ త్వం మామవాప్స్యసి॥ ౧౭॥ సంకేతాద్భరతేన త్వం రామం సమనుగచ్ఛసి। క్రోశంతం హి యథాత్యర్థం నైనమభ్యవపద్యసే॥ ౧౮॥ రిపుః ప్రచ్ఛన్నచారీ త్వం మదర్థమనుగచ్ఛసి। రాఘవస్యాంతరప్రేప్సుస్తథైవం నాభిపద్యసే॥ ౧౯॥ ఏవముక్తో హి వైదేహ్యా సంరబ్ధో రక్తరోచనః। క్రోధాత్ప్రస్ఫురమాణోష్ఠ ఆశ్రమాదభినిర్గతః॥ ౨౦॥ ఏవం బ్రు

తమితి సంబంధః॥ ౭॥ ౮॥ ప్రచోద్యమానేనేతి॥ త్వత్ప్రత్యయాన్వితం - త్వయి ప్రత్యయః దుర్ధర్షత్వదైన్యరాహిత్యవిషయం ప్రామాణికం జ్ఞానం తేనాన్వితం వాక్యం మయా మైథిలీ ప్రత్యుక్తేతి సంబంధః॥ ౯॥ తస్యైవ వివరణం న తదిత్యాదినా ॥ నిర్వృతా దుఃఖరహితా భవ- కుతః ఏతద్వాక్యం అస్య రామస్య న భవతీత్యర్థః॥ ౧౦ ॥ కుతః॥ విగర్హితమితి॥ నీచం తుచ్ఛం విగర్హితం నిందితం- దైన్యావహత్వాదితి భావః॥ ౧౧॥ కిన్నిమిత్తమితి ॥ కిన్నిమిత్తం కిమపి నిమిత్తం యస్మిన్ కర్మణి తత్ ॥ ౧౨ ॥ ౧౩॥ అలమితి॥ వైక్లబ్యం విహ్వలత్వం- నిరుత్సుకా మదీయప్రస్థాపనోద్యోగరహితా॥ తి॥ వైక్లబ్యమాలంబ్యాలం- మాస్త్విత్యర్థః- పుమాన్ విద్యమాన ఇతి శేషః - యః పరాజయేదిత్యపకర్షః- జాయమాన ఇత్యనేన జనిష్యమాణ ఇత్యర్థకేన భావినోఽపి వారణం అతస్సంయుగే ఇత్యస్య న పౌనరుక్త్యం॥ ౧౫॥ ౧౬॥ భావ ఇతి ॥ వినష్టే భ్రాతరి ప్రాప్తుం- మామితి శేషః- పాపరూపో భావో మయి తవ త్వయా నివేశితః॥ ౧౭॥ సంకేతాదితి ॥ సంకేతాత్ శ్రీరామద్రోహవిషయాత్ రామమనుగచ్ఛసి- న తు రామభక్త్యా- కుతః క్రోశంతమితి॥ ౧౮॥ రిపురితి॥ అంతరప్రేప్సుః రంధ్రాన్వేషీ॥ ౧౯॥ ౨౦॥ ఏవమితి॥ సీతాప్రేరణయా మయి రాక్షససంహారసామర్థ్యాభావమాశంక్యాగతోఽసి వా- సీతాపరుషవాక్యైః తవ లోకగర్హితా భవిష్యతీతి వా- పరుషవాక్యసహనమాత్రేణ వా సమాగతోఽసీతి త్రేధా వికల్ప్య ఆద్యం పరాకరోతి॥ ఉపక్రుతమిత్యాది॥ ౨౧

త్వం॥ ౨౧॥ ఉక్తంవివృణోతి-జానన్నపీతి॥ ౨౨॥ అనేనేత్యుక్తంవిశదయతి- నహీతి॥ స్త్రియాఇత్యవివేకసంభావనాసూచనం - స్త్రీష్వపివిశేషజ్ఞాపనాయ క్రుద్ధాయా ఇతి-యస్త్వంక్రుద్ధాయాః స్త్రియాః పరుషంశ్రుత్వా ఇహాగతః-తస్యతే-మైథిలీంత్యక్త్వా యాసీతియత్తత్కర్మ-నపరితుష్యామి॥ ౨౩॥ సర్వథేతి ॥ నాకరోశ్శాసనం మమేతియత్తత్సర్వథా- తేఅపనీతంఅపనయః-క్రుద్ధయా స్త్రియాయత్కించిత్పరుషముక్తంచేత్తత్సోఢవ్యం - కథంచిదసహనేబహిరాగత్యాంతర్హితోభూత్వాత త్పరిపాలనంకర్తవ్యం- కేవలమాగమనంతవాపనీతిరేవేతిభావః॥ ౨౪॥ అపనీతిమేవోపపాదయితుంస్వరాన్యథాభావందర్శయతి-అసావిత్యాదిశ్లోకత్రయేణ॥ ౨౫॥ వి కృష్యేతి॥ పరిధాయసంధాయ-సలీలబాణేనలీలార్థబాణేన-మార్గంమృగసంబంధినీం-త్యజ్యత్యక్త్వా సవిక్లబస్వరః - కేయూరధరఃఅంగదధరః - ఆసీదిత్యనేనదూ రాతీతత్వంగమ్యతే॥ ౨౬॥ శరేతి॥ తదేతిచ్ఛేదః-సుదూరేసంశ్రవః శ్రవణంయస్యతం-మమస్వరంమత్స్వరసదృశంస్వరం-ఆలంబ్యఆశ్రిత్య-ఆర్తయాగిరాదీనయావా చా-శరాహతేనతేనైవ-తదాతస్మిన్కాలే-సుదారుణంతద్వచనముదాహృతం-యేనవచనేనమైథిలీంవిహాయఆగతోసి-అస్మిన్సర్గేసప్తవింశతిశ్లోకాః॥ ౨౭॥ ఇతిశ్రీ గోవిందరాజవిరచితే శ్రీరామాయణభూషణే రత్నమేఖలాఖ్యానే ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే ఏకోనషష్టితమస్సర్గః.**************************

ఏవమియతాప్రబంధేనసంభోగశృంగారోవర్ణితః- అథవిప్రలంభశృంగారమాసువేలారోహణాద్వర్ణయితుమారభతే- తదంగత్వేనరసాంతరాణిదర్శితాని - సం యుక్తయోస్తుసంభోగోవిప్రలంభోవియుక్తయోరితిలక్షణాత్ - తత్ర - అభిలాషమనస్సంగౌసంకల్పోగుణసంస్తుతిః ప్రద్వేషః । తాపాభిమతత్యాగావున్మాదో మూర్ఛనంచమృతిరిత్యుక్తవిప్రలంభావస్థాస్సప్తషష్టిసర్గాంతశాభిహాసర్గత్రయేణ- భృశమిత్యాది॥ ఆవ్రజమానస్యఆగచ్ఛతః-అధోవామంలోచనంవామనేత్రస్యాధః పక్ష్మ- ప్రాస్ఫురత్ -అధోవామదృశస్స్ఫురత్‌బహ్వనిష్టోభవేత్ పుమానితిలక్షణాత్ - స్వయమస్ఖలత్ -ప్రయాణకాలేస్ఖలనంకరోతీష్టస్యభంజనమితిప్రసిద్ధిః-వే

వాణంసౌమిత్రింరామస్సంతాపమోహితః । అబ్రవీద్దుఃఖితంసౌమ్య తాంవినాయత్త్వమాగతః॥ ౨౧ ॥ జానన్నపిసమర్థంమాంరక్షసాంవినివా రణే। అనేనక్రోధవాక్యేనమైథిల్యానిస్సృతోభవాన్॥ ౨౨ ॥ నహితేపరితుష్యామిత్యక్త్వా యద్యాసి మైథిలీమ్। క్రుద్ధాయాః పరుషంశ్రుత్వా తాంవి హాయత్వమాగతః॥ ౨౩॥ సర్వథాత్వపనీతంతే సీతయాయత్ప్రచోదితః। క్రోధస్యవశమాపన్నోనాకరోశ్శాసనంమమ॥ ౨౪ ॥ అసౌహిరాక్షసశ్శేతేశ రేణాభిహతోమయా । మృగరూపేణయేనాహమాశ్రమాదపవాహితః॥ ౨౫॥ వికృష్యచాపంపరిధాయసాయకంసలీలబాణేనచతాడితోమయా। మా ర్గీంతనుంత్యజ్యసవిక్లబస్వరోబభూవకేయూరధరస్సరాక్షసః॥ ౨౬ ॥ శరాహతేనైవతదార్తయాగిరాస్వరంమమాలంబ్యసుదూరసంశ్రవమ్। ఉ దాహృతంతద్వచనంసుదారుణంత్వమాగతోయేనవిహాయమైథిలీమ్॥ ౨౭॥ ఇతిశ్రీమదారణ్యకాండే-ఏకోనషష్టితమస్సర్గః. ❁❁❁❁❁❁❁❁❁

భృశమావ్రజమానస్యతస్యాధోవామలోచనమ్ । ప్రాస్ఫురచ్చాస్ఖలద్రామో వేపథుశ్చాప్యజాయత॥ ౧ ॥ ఉపాలక్ష్యనిమిత్తానిసోశుభానిము

జానన్నితి ॥ రక్షసాంవారణేసంహారఇత్యర్థః-సమర్థంమాంజానన్నపిత్వం - తాంసీతాంవినాఇహఆగతఇతియత్ - తద్దుష్కృతంకష్టంకృతమితియత్తచ్ఛబ్దాధ్యా హారేణయోజనా-ద్వితీయంపరాచష్టే - అనేనేతి - అనేనక్రోధవాక్యేనభావోమయినివేశితఃసంకేతాద్భరతేనేత్యాదిమైథిల్యాఃక్రోధవాక్యేనగర్హితోభవానిత్య త్రకాకుః॥ ౨౨॥ తృతీయందూషయతి-నహితఇతి॥ తేత్వత్తఃనపరితుష్యామి-యతఃయద్యస్మాత్ క్రుద్ధాయాఃస్త్రియాః- పరుషంపరుషవాక్యంశ్రుత్వాఆగతఇతిసంబం ధః-క్రుద్ధాఃస్త్రియఃకింకింనవదంతి-అతస్తాదృశీంత్యక్త్వాఆగతోసీతికృత్వా-త్వాంనపరితుష్యామీతిభావః॥ ౨౩॥ సర్వథేతి॥ అపనీతమవినయం- తేత్వయాకృతమితిశేషః సీతయేతి-యతఃసీతయాప్రచోదితస్సన్-క్రోధస్యవశమాగమ్యమమశాసనమాజ్ఞాంనాకరోః నాకార్షీః॥ ౨౪॥ మారీచవృత్తాంతమాహ- అసావితి॥ అపవాహితఃనీతః॥ ౨౫ ॥ వికృష్యేతి॥ సాయకంపరిధాయసంధాయమార్గీంమృగసంబంధినీం॥ ౨౬॥ శరాహతేనేతి॥ సుదూరసంశ్రవంసుదూరేపిసంశ్రవఃశ్రవణంయస్యతంస్వరం - మ త్స్వరసదృశస్వరమిత్యర్థః॥ ౨౭॥ టీ॥ సర్గశ్రవణఫలంస్కాందే॥ సీతామరుక్తికథనంలక్ష్మణస్యముఖాచ్ఛ్రుతం। శ్రుత్వానజాతుపీడాస్స్యాదభిశాపకృతేమహాదితి॥ ******* ఇతిశ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం- శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయామారణ్యకాండవ్యాఖ్యాయాం- ఏకోనషష్టితమస్సర్గః. *******

భృశమితి॥ అథఅనంతరం- ఆవ్రజమానస్యఆగచ్ఛతః- వామలోచనస్యాధఃపక్ష్మ-స్వయమస్ఖలత్ ॥ ౧॥ ఉపాలక్ష్యేతి॥ అశుభాన్యశుభసూచకాని॥ ౨ ॥ ౩ ॥ ఉద్విగ్నహృ

పథుఃకంపః॥౧॥ఉపాలక్ష్యేతి॥అశుభానిఅశుభసూచకాని॥౨॥ త్వరమాణఇతి॥లాలసఃసాభిలాషః-ఆవసథంగృహం॥ని॥స్థానావసథవాస్తుచేత్యమరః॥౩॥ ఉద్భ్రమన్నితిశ్లోకద్వయమేకాన్వయం॥ వేగేనఉద్భ్రమన్నివఉత్పతన్నివ-విక్షిపన్‌హస్తాదీనవయవానితస్తతఃక్షిపన్‌॥౪॥రుదంతమితిశ్లోకద్వయమేకాన్వయం॥ వృక్షైఃరుదంతమివస్థితం-హీనస్వరభృంగవత్త్వాదితిభావః - పుష్పాణిసీతయాపూర్వమపచితాని-ద్విజాఃపక్షిణః-మ్లానాఃపుష్పమృగద్విజాఃయస్మిన్‌తత్ తథోక్తం-శ్రియాకాంత్యావిహీనం-విధ్వస్తంవిశీర్ణం-రావణసన్న్యాసివేషదత్తత్వేనవిప్రకీర్ణాఃఅయథాస్థానస్థితాఃఅజినకుశాఃయస్మిన్‌తత్ తథా- గ్రహణకాలేసీతాయాఅవలంబితత్వేనవిప్రవిద్ధబృసీకటంవిపర్యస్తమున్యాసనాస్తరణం-శూన్యంసీతారహితం-విలలాపపర్యదేవయత్॥౭॥విలాపమాహద్వాభ్యాం-హృతేత్యాది॥ హృతాఅపహృతా-నష్టాయాదృచ్ఛికమదర్శనంగతా-నిలీనావినోదాయవ్యవహితా-అథవానిర్జనతయాభీరుస్సతీగూఢంవనమాగతా-పద్మినీంయాతా-స్నానార్థమితిశేషః- నదీంగతేత్యనంతరమితికరణంద్రష్టవ్యం॥౯॥యత్నాదితి॥ శోకాద్ధేతోః-ఉన్మత్తఇవలక్ష్యతే-అలక్ష్యతేత్యర్థః॥౧౦॥వృక్షాదితి॥నదాత్ పశ్చిమప్రవాహాత్ - శోకపంకార్ణవాప్లుతోబభూవ॥౧౧॥అథశోకమోహాతిరేకేణాచేతనేష్వపిచేతనబుద్ధ్యాతాన్ ప్రతిభాషతేఅపీత్యాదినా॥కదంబానికదంబపుష్పాణిప్రియాణియస్యాస్సాకదంబప్రియా-ప్రియాయామత్వాం-తాం-అపిఃప్రశ్నే-ఏవంప్రశ్నేపిప్రతివచనాదానమనాదరకృతమితిమత్వాహకదంబేతి-శుభాననామితిచిహ్నకీర్తనంకదంబప్రియేత్యనేనదర్శనసం

హుర్ముహుః । అపిక్షేమంనుసీతాయాఇతివైవ్యాజహారచ॥౨॥త్వరమాణోజగామాథసీతాదర్శనలాలసః ।శూన్యమావసథందృష్ట్వాబభూవోద్విగ్నమానసః॥౩॥ఉద్భ్రమన్నివవేగేనవిక్షిపన్రఘునందనః।తత్రతత్రోటజస్థానమభివీక్ష్యసమంతతః* దదర్శపర్ణశాలాంచరహితాంసీతయాతదా శ్రియావిరహితాంధ్వస్తాంహేమంతేపద్మినీమివ॥౫॥రుదంతమివవృక్షైశ్చమ్లానపుష్పమృగద్విజమ్। శ్రియావిహీనంవిధ్వస్తంసంత్యక్తవనదేవతమ్ *విప్రకీర్ణాజినకుశంవిప్రవిద్ధబృసీకటమ్।దృష్ట్వాశూన్యంనిజస్థానంవిలలాపపునఃపునః॥౭॥హృతామృతావానష్టావాభక్షితావాభవిష్యతి।నిలీనాప్యథవాభీరురథవావనమాశ్రితా*గతావిచేతుంపుష్పాణిఫలాన్యపిచవాపునః।అథవాపద్మినీంయాతాజలార్థంవానదీంగతా॥౯॥యత్నాన్మృగయమాణస్తునాససాదవనేప్రియామ్।శోకరక్తేక్షణశ్శోకాదున్మత్తఇవలక్ష్యతే॥౧౦॥వృక్షాద్వృక్షంప్రధావన్సగిరీంశ్చాద్రీన్నదాన్నదీమ్। బభూవవిలపన్రామశ్శోకపంకార్ణవాప్లుతః॥౧౧॥అపికాచిత్త్వయాదృష్టాసాకదంబప్రియాప్రియా।కదంబయదిజానీషేశంససీతాంశుభాననాం॥౧౨॥స్నిగ్ధపల్లవసం

తి॥ఉద్భ్రమన్నివ-ఉత్పతన్నివవిక్షిపన్‌హస్తాద్యవయవానితస్తతఃక్షిపన్‌॥౪॥తి॥రుదంతమిత్యాదేరాశ్రమోవిశేష్యః॥౭॥హృతేతి॥నష్టాఅదర్శనంగతా - నిలీనావినోదాయవ్యవహితా-నదీంగతేత్యత్రఇతిశబ్దమధ్యాహృత్యయత్నాన్మృగయమాణోనాససాదేతిసంబంధఃకార్యః॥౯॥ శోకేతి॥శోకరక్తేక్షణఃశోకాదున్మత్తఇవలక్ష్యతే-ఉన్మత్తఇవేత్యత్రఇవశబ్దోస్మిన్‌శ్లోకేసర్వత్రసంబంధనీయః - శోకరక్తేక్షణఇవశోకాదివప్రధావన్నివవిలపన్నివశోకార్ణవపరిప్లుతఇవలక్ష్యతఇతిసంబంధః నతువస్తుతస్తాదృశఃశ్రీరామఇత్యర్థః - అతఏవసీతాదీన్‌ప్రతివిలాపాదికం-సీతాన్వేషణసమయేసీతాముద్దిశ్యవృక్షమృగాదీన్‌ప్రతిప్రశ్నాదికంసర్వంశ్రీరామేణలోకశిక్షార్థంనటనంకృతమితిప్రదర్శయితుమేవ- సర్వజ్ఞేనభగవతాశ్రీవాల్మీకినాఉద్భ్రమన్నివఉన్మత్తఇవేత్యాదౌతత్రతత్రఇవశబ్దఃప్రయుక్తః· అతఏవశ్రీశుకోప్యాహ॥శ్లో॥ రక్షోధమేనవృకవద్విపినేసమక్షంవైదేహరాజదుహితర్యపయాపితాయామ్ । భ్రాత్రావనేకృపణవత్ప్రియయావియుక్తఃస్త్రీసంగినాంగతిమితిప్రథయంశ్చచార॥మర్త్యావతారస్త్విహమర్త్యశిక్షణంరక్షోవధాయైవనకేవలంవిభోః । కుతోన్యథాస్యాద్రమతస్స్వఆత్మన్‌సీతాకృతానివ్యసనానీశ్వరస్య। నవైసఆత్మాత్మవతామధీశ్వరశ్శక్తస్త్రిలోక్యాంభగవాన్‌వాసుదేవః-నస్త్రీకృతంకశ్మలమశ్నువీతనలక్ష్మణంచాపివిహాతుమిచ్ఛతీతి। తథాచసాంబేఉమాసంహితాయాందేవాన్‌ప్రతివిష్ణువచనం॥అహందాశరథిర్భూత్వాహన్మిరావణమాహవే-శ్రీమద్రామావతారేస్మిన్‌అజ్ఞవత్ప్రియతేమయా॥ తత్రశంకానకర్తవ్యాసర్వజ్ఞేనాపిమాయయా-మన్మాయామోహితంరక్షోమనుష్యంమామవేత్స్యతి- అన్యథాతస్యసాన్నానంనభవేత్యత్రకుత్రచిదితి - కించబహువిధదుఃఖప్రలాపస్యదేహాద్యాత్మబుద్ధిపూర్వకత్వాత్తద్బుద్ధేరజ్ఞానమూలకత్వాత్ -స్వకృతలీలాశ్రవణద్వారాసర్వలోకానాంముక్తిప్రదానాయ-నృపరూపేణావతీర్ణస్యసచ్చిదానందఘనవిగ్రహస్యపరమాత్మనశ్శ్రీరామస్య - భృగుశాపాదినాపిమాయాధిష్ఠాతుఃపరమేశ్వరస్యాజ్ఞానగంధోప్యస్తీతివక్తుమశక్యత్వాద్దేతద్విధవిలాపాదికంసర్వం

భావ నోపన్యస్తే॥౧౨॥స్నిగ్ధేతి॥స్నిగ్ధపల్లవసంకాశేత్యనేన కోమలాంగీత్వముక్తం-బిల్వోపమస్తనీత్యనేనపద్మినీజాతిరుక్తా-తదుక్తంరతిరహస్యే-పద్మినీలక్షణే॥ స్తనయుగమపియస్యాశ్శ్రీఫలశ్రీవిడంబీతి॥౧౩॥అథవేతి॥బిల్వేనానుక్తాఽయమత్రరాన్నకథయతీత్యర్జునవృక్షంపృచ్ఛతి-యది-జ్ఞాతంయదీత్యర్థః॥౧౪॥ప్రతివచనాదానే నాయంనజానాతీతిమత్వావృక్షాంతరేతద్జ్ఞానంభావయతికకుభఇతి॥కకుభోఽర్జునవిశేషః-సచస్త్రీణామూరుతుల్యోభవతి-అతఏవైవముచ్యతేకకుభోరుమితి-కేచిత్కరభోరుమితివదంతితత్ప్రకృతశైలీవిరుద్ధం-కదంబకదంబప్రియాం-బిల్వబిల్వోపమస్తనీత్యేవంహ్యుచ్యతే-జ్ఞానేహేతుమాహ-యథేతి-అనేనపరిచయసంభావనోక్తా జానాతికథంనకథయతీత్యర్థసిద్ధం-ఏవముత్తరత్రాపిశ్లోకేద్రష్టవ్యం॥౧౫॥భ్రమరైరితి॥ఉపసమీపేగీతః-కృతవేదఘోషఇతిధ్వన్యతే-యథాయేనప్రకారేణ-ఏవంభూతోద్రుమవరోయం-తేనప్రకారేణమన్యేఏషజానాతీతి॥౧౬॥అశోకేతి॥స్వవచనకరణాయస్తౌతిశోకాపనుదేతి-పచాద్యచ్.గుణాభావఆర్షః-త్వన్నామానంకురుఅశోకంకురు-సందర్శనేనజ్ఞాపనేన-శోకనివృత్త్యర్థంప్రియాంసందర్శయేత్యర్థః॥తన్నిరుక్తిః॥శోకోయస్మాన్నభవతిసఃఅశోకఇతివ్యుత్పత్తిమభిప్రేత్యశోకాపనుదేత్యుక్తిః-త్వన్నామానంశోకరహితమిత్యర్థః॥౧౭॥యదితాలేతి॥పక్వతాలేతిసంబంధోక్తిః॥౧౮॥యదీతి॥జంబుఅంబార్థనద్యోఃహ్రస్వఇతిహ్రస్వత్వం-ఏజ్ హ్రస్వాత్సంబుద్ధేరితిసులోపః-స్నిగ్ధత్వాకారేణజంబూఫలౌపమ్యం-విజానీషే-చిహ్నితఇతిశేషః॥౧౯॥అహోఇతి॥సుపుష్పైరితిధార్మికత్వోక్తిః॥౨౦॥చూతేతి॥శ్లోకద్వయమేకాన్వయం॥క్రియాభేదాద్రాముపదద్వయం-నీపఃకదంబః-కురవాఃకురవకాః-రామఃచూతాదీన్గత్వాదృష్ట్వాపృచ్ఛన్- అథావనేనసర్వత్రభ్రాంతఃక్వతభ్రమణః-రామఃఉన్మత్తఃచిత్తవిభ్రమవానివలక్ష్యతేఅలక్ష్యత॥౨౨॥ఇతివృక్షాన్పృష్ట్వామృగాన్పృచ్ఛతి-అథేతి॥వృక్షామాకథయంతు-త్వంతుకథయేత్యాశయేనాథవాశబ్దప్రయోగః-మృగశాబస్యమృగబాలస్యాక్షిణీఇవాక్షిణీయస్యాస్తాం-మృగస్యసీతాజ్ఞానేయోగ్యతామాహ-మృగేతి-మృగవద్విపిధంప్రేక్షితఇతిమృగవి

కాశాపీతకాశేయవాసినీ।శంసస్వయదివాదృష్టాబిల్వబిల్వోపమస్తనీ॥౧౩॥అథవార్జునశంసత్వంప్రియాంతామర్జునప్రియామ్। జనకస్యసుతాభీరుర్యదిజీవతివానవా॥౧౪॥కకుభఃకకుభోరూంతాంవ్యక్తంజానాతిమైథిలీమ్।యథాపల్లవపుష్పాఢ్యోభాతిహ్యేషవనస్పతిః॥౧౫॥ భ్రమరైరుపగీతశ్చయథాద్రుమవరోహ్యయమ్।ఏషవ్యక్తంవిజానాతితిలకస్తిలకప్రియామ్॥౧౬॥అశోకశోకాపనుదశోకోపహతచేతసమ్। త్వన్నామానంకురుక్షిప్రంప్రియాసందర్శనేనమామ్॥౧౭॥యదితాలత్వయాదృష్టాపక్వతాలఫలస్తనీ।కథయస్వవరారోహాంకారుణ్యంయదితేమయి॥౧౮॥యదిదృష్టాత్వయాసీతాజంబుజంబూఫలోపమామ్। ప్రియాంయదివిజానీషేనిశ్శంకంకథయస్వమే॥౧౯॥అహోత్వంకర్ణికారాద్యసుపుష్పైశ్శోభసేభృశమ్ కర్ణికారప్రియాంసాధ్వీంశంసదృష్టాప్రియాయది॥ ౨౦ ॥ చూతనీపమహాసాలాన్పనసాన్కురవాన్ధవాన్। దాడిమానసనాన్గత్వాదృష్ట్వారామోమహాయశాః*మల్లికామాధవీశ్చైవచంపకాన్కేతకీస్తథా।పృచ్ఛన్రామోవనేభ్రాంతఉన్మత్తఇవలక్ష్యతే॥౨౨॥ అథవామృగశాబాక్షీంమృగజానాసిమైథిలీమ్।మృగవిప్రేక్షణీకాంతామృగీభిస్సహితాభవేత్॥౨౩॥గజసాగజనాసోరూర్యదిదృష్టాత్వయాభవేత్। తాంమన్యేవిదితాంతుభ్యం

శ్రీరామేణలోకశిక్షార్థమేవకృతమితివేదితవ్యం-అన్యత్రాప్యేతాదృశస్థలేష్వేవమేవార్థోఽనుసంధేయః॥౧౧॥అపికాచిదితి॥ ౧౨॥ స్నిగ్ధపల్లవసంకాశేతి॥స్నిగ్ధపల్లవసంకాశాకోమలాంగీత్యర్థః॥౧౩॥అథవేతి॥అర్జునఃకరవీరః-అర్జునప్రియాంకరవీరపుష్పప్రియాం॥ని॥కరవీరస్తథార్జునఇతినిఘంటుః॥౧౪॥తి ॥ కకుభోరువకః-కకుభస్యబహిస్త్వచోతిశ్లక్ష్ణత్వాత్తద్వత్ శ్లక్ష్ణోరూం-తస్యజ్ఞాతృత్వోపపాదకంలతాపల్లవేత్యాది-తత్సంబంధంవినాకథమియతీసంపదస్యేతిభావః॥౧౫॥తి॥ఉపసమీపేగీతః-క్రియమాణఝుంకారఇత్యర్థః.తథాద్రుమవరోహ్యసీతిస్తౌతి-తతఉత్తరమలబ్ధ్వాన్యంప్రత్యాహ-ఏషఇతి-తత్ప్రియత్వాత్తద్జ్ఞేయత్వసంభావనా౧౬॥తి॥త్వన్నామానంఅశోకంకుర్విత్యర్థః-శోకాపనుదత్వాదేతత్కరణయోగ్యతా॥౧౭॥౧౮॥యదీతి॥స్నిగ్ధేనజంబూఫలౌపమ్యంనతువర్ణతః॥తి॥ నిశ్శంకంమరణాదికథనేపిశంకానకార్యేతిభావః॥౧౯॥౨౦॥చూతేతి॥దాడిమానాన్నమఃప్రచ్ఛేతిశేషః- అన్యథాఉత్తరత్రరామశబ్దోతిరిచ్యేత - యద్వాచూతేత్యాదిశ్లోకద్వయమేకంవాక్యం-తత్రైకోరామశబ్దోయౌగికః-అన్యస్తురూఢః-ఉన్మత్తఇవ-వస్తుతస్తునతూన్మత్తఇత్యర్థః॥౨౨॥అథవేతి॥మృగవిప్రేక్షణీ-మృగఇవవివిధంప్రేక్షతఇతితథాభవేత్-క్షేమితిశేషః॥౨౩॥తి॥ గజస్యవేత్తృత్వసంభావనాబీజంగజనాసోరుత్వం-యద్వాఉచ్చత్వాద్దూరదర్శిత్వం॥౨౪॥లీలాగతిసామాన్యలక్షణసంబంధమవకల్ప్య

ప్రేక్షణీ-సహితాభవేదితిసంభావనాయాంలిఙ్ ॥ ౨౩॥ గజేతి ॥ గజనాసోరూః కరికరోరూః సాత్వయాయదిదృష్టాభవేత్తదాఖ్యాహి॥౨౪॥శార్దూలేతి॥అత్రతుల్యగతిత్వరూపస్సంబంధోబోధ్యః-నతేభయంశూరస్యతవభయంనాస్తి-ఎతేనపూర్వోక్తాస్సర్వేభీత్యానప్రత్యూచురితిరామస్యాశయః॥౨౫॥పునరవస్థావిశేషందర్శయతి-కింధావసీతి॥ ప్రియేకిమర్థంధావసిధావంతీదృష్టాసినూనం-అథాదర్శనాదాహ వృక్షైరితి-ఇదంచపూర్వాపేక్షయాతిరిక్తందర్శనాంతరం॥౨౬॥౨౭॥ పీతేతి॥ అంతర్హితాపిపీతకౌశేయేనసూచితాసి-ఇదమపిప్రత్యయాంతరం-పునరపిప్రత్యయాంతరమాహ-ధావంత్యపీతి ॥ ౨౮ ॥ అథసర్వాత్మనాదర్శనాభావాత్ ప్రకారాంతరముత్ప్రేక్షతే-నైవేతి॥ అథవాసాత్రనైవవిద్యతే-కింతుహింసితా-అత్రహేతుమాహ-కృచ్ఛ్రమితి॥కృచ్ఛ్రందుఃఖంప్రాప్తం-మాంయథాయేనప్రకారేణ ఉపేక్షితుంనార్హతినూనం-తేనప్రకారేణహింసితైవనూనం॥౨౯॥పతదేవద్రఢయతి-వ్యక్తమితి॥౩౦॥వక్ష్యమాణదశామనుసంధాయప్రలపతి-నూనమితి॥పూర్ణచంద్రమివగ్రస్తం-రాహుగ్రస్తంపూర్ణచంద్రమివస్థితమిత్యర్థః-ఏవంభూతంముఖంనిష్ప్రభతాంగతంనూనమిత్యన్వయః॥౩౧॥సాహీతి॥గ్రైవేయకంకంఠభూషణం-యాఉక్తవిశేషణాగ్రీవాసాభక్షితాభవేదిత్యన్వయః॥౩౨॥ నూనమితి॥హస్తాభరణంకటకం॥ ౩౩॥ మయేతి ॥ భక్షణాయవిరహితాసీదితిపూర్వార్థేనాన్వయః-సార్థేనపథికసముదాయేన॥౩౪॥లక్ష్మణమామంత్ర్యపృచ్ఛతి-హాలక్ష్మణేతి॥పశ్యసిపశ్యసికిం- హాసీతఇతివక్తవ్యేహాసీతేతిసంధిరార్షః- ఇతికరణస్యసర్గారంభస్థేన విలలాపేత్యనేనాన్వయః॥౩౫॥ఇత్యేవమితిసార్ధశ్లోకఏకాన్వయః॥ప్రథమార్ధంపూర్వానువాదరూపం-క్వచిదధిష్ఠానసాదృశ్యాభావేపి - వేగాత్ శోకవేగాదేవఉద్భ్రమతేసీతాప్రతీతిరూపభ్రమంప్రాప్నోతి-క్వచిల్లతాదౌబలాత్సాదృశ్యబలాత్ విభ్రమతేతత్ప్రతీతిభ్రమంలభతే-మత్తఇవాభాతి - మత్తవత్పరిభ్రమతీత్యర్థః ॥ తన్నిశ్శ్లోకి॥౩౬॥సఇతి॥సుగమ్యానివనాని-గిరేరుద్భూతానిప్రస్రవణానిగిరిప్రస్రవణాని॥ని॥ఉత్సఃప్రస్రవణంవారీత్యమరః। అపరిసంస్థితఃఅప్రతిష్ఠితః॥౩౭॥ తథే

మాఖ్యాహివరవారణ॥౨౪॥శార్దూలయదిసాదృష్టాప్రియాచంద్రనిభాననా।మైథిలీమమవిస్రబ్ధంకథయస్వనతేభయమ్॥౨౫॥ కింధావసిప్రియేదూరందృష్టాసికమలేక్షణే।వృక్షైరాచ్ఛాద్యచాత్మానంకింమాంనప్రతిభాషసే॥౨౬॥తిష్ఠతిష్ఠవరారోహేనతేస్తికరుణామయి। నాత్యర్థంహాస్యశీలాసికిమర్థంమాముపేక్షసే॥౨౭॥పీతకౌశేయకేనాసిసూచితావరవర్ణిని।ధావంత్యపిమయాదృష్టాతిష్ఠయద్యస్తిసౌహృదమ్॥౨౮॥ నైవసానూనమథవాహింసితాచారుహాసినీ।కృచ్ఛ్రంప్రాప్తంనమాంనూనంయథోపేక్షితుమర్హతి॥౨౯॥ వ్యక్తంసాభక్షితాబాలారాక్షసైఃపిశితాశనైః।విభజ్యాంగానిసర్వాణిమయావిరహితాప్రియా॥౩౦॥నూనంతచ్ఛుభదంతోష్ఠంసునాసంచారుకుండలమ్। పూర్ణచంద్రనిభంగ్రస్తంముఖంనిష్ప్రభతాంగతం॥౩౧॥సాహిచంపకవర్ణాభాగ్రీవాగ్రైవేయశోభితా। కోమలావిలపంత్యాస్తుకాంతాయాభక్షితాశుభా॥౩౨॥నూనంవిక్షిప్యమాణౌతౌబాహూపల్లవకోమలౌ।భక్షితౌవేపమానాగ్రౌసహస్తాభరణాంగదౌ॥౩౩॥మయావిరహితాబాలారక్షసాంభక్షణాయవై।సార్థేనేవపరిత్యక్తాభక్షితాబహుబాంధవా॥౩౪॥హాలక్ష్మణమహాబాహోపశ్యసిత్వంప్రియాంక్వచిత్ ।హాప్రియేక్వగతాభద్రేహాసీతేతిపునఃపునః॥౩౫॥ ఇత్యేవంవిలపన్రామఃపరిధావన్వనాద్వనమ్।క్వచిదుద్భ్రమతేవేగాత్క్వచిద్విభ్రమతేబలాత్ *క్వచిన్మత్తఇవాభాతికాంతాన్వేషణతత్పరః॥౩౬॥సవ

శార్దూలంపృచ్ఛతిశార్దూలేతి॥౨౫॥తి॥అతివిరహవశాత్సర్వతస్తద్భ్రమావస్థాంనాటయతి-కిమితి॥౨౬॥తి॥నాత్యర్థంహాస్యశీలాసినాత్యంతంపరిహాసశీలాసి- కిమర్థమితిఇతఃపరమదర్శనేమ్మృతిర్మేప్రసక్తేతిభావః॥౨౭॥పీతేతి॥పీతకౌశేయకేనపీతాంబరేణసూచితాసీతిమోహాత్తత్ప్రతిభానం-నిరంతరకామినీభావనాయాంకాముకస్యకామినీసాక్షాత్కారఇతిప్రసిద్ధిః॥౨౮॥నైవేతి॥అథవాసానూనంనైవకింతుచారుహాసినీహింసితా-యద్యహింసితాతదాకృచ్ఛ్రప్రాప్తందుఃఖగతంమాం- యథాయేనకారణేననోపేక్షితుంఅర్హతినూనంనార్హత్యేవేత్యర్థః॥౨౯॥ఉక్తమేవార్థంప్రపంచయతి॥వ్యక్తమితి॥౩౦॥నూనమితి॥గ్రస్తంరక్షోభిరితిశేషః॥ ౩౧॥ సేతి॥గ్రైవేయకంకంఠభూషణం-భక్షితారాక్షసైరితిశేషః॥౩౨॥తి॥విక్షిప్యమాణౌఇతస్తతఃక్షిప్యమాణౌ॥౩౩॥మయేతి॥రక్షసాంభక్షణాయబాలాసీతామయావిరహితా-అతఏవబహుబాంధవా- సార్థేనపథికసంఘేనపరిత్యక్తాస్త్రీవభక్షితా-రాక్షసైరితిశేషః॥౩౪॥హాలక్ష్మణేతి॥విలలాపేతిశేషః - ఉత్తరత్రవిలపన్నిత్యనువాదాత్॥౩౫॥క్వచిదితి॥ఉద్భ్రమతేఉత్పతతి-విభ్రమతేవిధావతే- క్వచిదధిష్ఠానసాదృశ్యాభావేపి - శోకవేగాదేవసీతాప్రతీతిభ్రమః . క్వచిల్లతాసాదృశ్యప్రతీత్యాత

తి ॥ సరామః-తథాశ్వచిమద్ధ్యస్థిత ఇత్యాదిరీత్యా-విపులంవిశాలం-మహత్ నిరంతరంవనంగత్వా-సర్వంవనస్యసర్వప్రదేశం-పరీత్యపునఃపునస్సంచరిత్వా - అథమైథిలీంప్రతి మైథిలీలాభంప్రతి-అనిష్ఠితాశః అనివృత్తాశస్సన్ -పునరపిప్రియాయాయామార్గణేపరమంపరిశ్రమంచకార॥ ౩౮॥ ఇతిశ్రీగోవిందరాజవిరచితే శ్రీరామాయణభూషణే రత్నమేఖలాఖ్యానే-ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే షష్టితమస్సర్గః. ****************** అథరామస్యనవమీమవస్థాందర్శయత్యేకషష్టితమే-దృష్ట్వేత్యాదిశ్లోకద్వయమేకాన్వయం ॥ శూన్యంసీతారహితం-రహితాంసీతయేతి శేషః-విధ్వస్తాని-రావణాక్రాంతత్వాదితిభావః-సర్వశఃసర్వత్ర- తత్రవనప్రదేశే-వైదేహీంసంనిరీక్ష్యవిచిత్య - తత్రాదృష్ట్వా-పునరపిరామగ్రహణం క్రియాభేదాత్ -ప్రాక్రుశ్యసీతాముచ్చైరాహూయఉవాచ- భుజగ్రహణంశోకకృతవికారవిశేషః ప్రగృహ్యఉత్క్షిప్య॥ ౨॥ క్వేతి॥ క్వనుఅత్రవనేకుత్రప్రదేశేవర్తతే-కంవాదేశాంతరంగతా॥౩॥వృక్షేణేతి॥ఆచ్ఛాద్యస్వమితి శేషః-హసితుంఅంతర్హితాంమాంజ్ఞాతుమసమర్థోసీత్యేవంపరిహసితుం-అద్యశోకకాలే॥౪॥ యైరితి॥ క్రీడసే క్రీడసి-విశ్వస్తైఃచిరోపలాలనేనవిశ్వాసంప్రాప్తైః - మృగపోతకైః బాలమృగైః॥ ని॥ పోతఃపాకోర్భకోడింభ ఇత్యమరః- ధ్యాయంతిత్వామితి శేషః-కిమపిధ్యాయంతీతివా॥౫॥ సీతయేతి ॥ ఇదమర్ధమేకంవాక్యం॥౬॥ మృతమితి॥ పరలోకేస్వర్గే॥౭॥ కథమితిశ్లోకద్వయమేకాన్వయం ॥ ప్రతిజ్ఞాంచతుర్దశవర్షవనవాసప్రతిజ్ఞాం-సంశ్రుత్యఅంగీకృత్య - మయాఅభియోజితఃనియుక్తస్త్వం - తంకాలమపూరయిత్వాకథమాగతః-కామవృత్తంయథేష్టాచారం-అనార్యందుర్జనంమాం-ధిక్ త్వామితివక్ష్యతి-అహముపాలంభయోగ్యఏవకామవృత్తత్వాదితిభావః॥౯॥ వివశమిత్యాదిశ్లోకద్వయం ॥ వివశంఅస్వాధీనం-త్వత్పరతంత్రమిత్యర్థః-కరుణంయథాభవతితథాఉత్సృజ్య . త్యాగకాలేపితవదయాస్త్యేవేతిభావః . అన్యజుంకపటాచారం-మాం నోత్సృజసుమధ్యమే-ఇదంమదుత్సర్జనంత్వల్లక్షణస్యాననురూపమితిభావః-ఉత్సర్జనేకోదోషఇత్యత్రాహ త్వయేతి॥౧౦॥ఇత్యేవేతి॥ఏవంప్ర

నానినదీశ్శైలాన్గిరిప్రస్రవణానిచ * కాననానిచవేగేన భ్రమత్యపరిసంస్థితః॥ ౩౭॥ తథాసగత్వావిపులంమహద్వనంపరీత్యసర్వంత్వథమైథిలీంప్రతి।అనిష్ఠితాశస్సచకారమార్గణేపునఃప్రియాయాఃపరమంపరిశ్రమమ్॥౩౮॥ఇతిశ్రీమదారణ్యకాండే-షష్టితమస్సర్గః-***********

దృష్ట్వాశ్రమపదంశూన్యంరామోదశరథాత్మజః । రహితాంపర్ణశాలాంచవిధ్వస్తాన్యాసనానిచ * అదృష్ట్వాతత్రవైదేహీంసంనిరీక్ష్యచసర్వశః।ఉవాచరామః ప్రాక్రుశ్యప్రగృహ్యరుచిరౌభుజౌ॥౨॥ క్వనులక్ష్మణవైదేహీకంవాదేశమితోగతా । కేనాహృతావాసౌమిత్రేభక్షితాకేనవాప్రియా॥౩॥వృక్షేణావార్యయదిమాంసీతేహసితుమిచ్ఛసి।అలంతేహసితేనాద్యమాంభజస్వసుదుఃఖితమ్॥ ౪॥ యైస్సహక్రీడసేసీతేవిశ్వస్తైర్మృగపోతకైః।ఏతేహీనాస్త్వయాసౌమ్యేధ్యాయంత్యస్రావిలేక్షణాః॥౫॥సీతయారహితోహంవైనహిజీవామిలక్ష్మణ॥౬॥మృతంశోకేనమహతాసీతాహరణజేనమామ్ * పరలోకేమహారాజోనూనంద్రక్ష్యతిమేపితా॥౭॥కథంప్రతిజ్ఞాంసంశ్రుత్యమయాత్వమభియోజితః * అపూరయిత్వాతంకాలంమత్సకాశమిహాగతః । కామవృత్తమనార్యంమాంమృషావాదినమేవచ * ధిక్త్వామితిపరేలోకేవ్యక్తంవక్ష్యతిమేపితా॥ ౯॥ వివశంశోకసంతప్తందీనంభగ్నమనోరథమ్ * మామిహోత్సృజ్యకరుణంకీర్తిర్నరమివానృజుమ్। క్వగచ్ఛసివరారోహేమాంనోత్సృజసుమధ్యమే * త్వ

త్ప్రతీతిభ్రమ ఇతిజ్ఞేయం॥౩౬॥సఇతి॥ఉపరిసంస్థితఃఅస్వస్థఇత్యర్థః-పుష్పఫలాద్యుపేతానిసంచారయోగ్యానివనానివిషమాణితుకాననానీతిభేదః॥౩౭ ॥ తథేతి॥అనిష్ఠితాశఃఅనివృత్తమనోరథస్సన్నపి-ప్రియాయామార్గణే-పునరపిపరిశ్రమమాయాసంచకారఉద్యోగంచకారేత్యర్థః॥తి॥ఏతత్సర్వంలోకవ్యవహారనటనమిత్యుక్తమేవ-నత్వేతావతాభగవతితమోరజసోస్సంభావనేతిదిక్॥౩౮॥ఇతిశ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్వదీపికాఖ్యాయామారణ్యకాండవ్యాఖ్యాయాం-షష్టితమస్సర్గః॥******************దృష్ట్వేతి॥ ప్రాక్రుశ్య-సీతాముచ్చైరాహూయ॥తి॥ప్రసిద్ధానిఇతస్తతఃప్రక్షిప్తాని-ప్రాక్రుశ్యహాఇతిశబ్దంకృత్వా-బాహూప్రగృహ్యఉత్క్షిప్య॥౨॥తి॥తదేవాహ క్వేతి॥౩॥వృక్షేణేతి॥వృక్షేణావార్యాచ్ఛాద్య॥౪॥యైరితి॥ విశ్వస్తైఃచిరకాలసహవాసేనవిశ్వాసంప్రాప్తైః ధ్యాయంతిత్వామితి శేషః-ఆస్రావిలేక్షణాఃఅశ్రుకలుషనేత్రాః॥౫॥౬॥ కథమితి॥ప్రతిజ్ఞాంచతుర్దశవర్షవనవాసప్రతిజ్ఞామభియోజితఃనియుక్తః॥౮॥ ఏపునస్సీతాముద్దిశ్యప్రలపతి వివశమితి॥ అన్యజుంకపటసంచారిణం నరమివమాముత్సృజ్యక్వగచ్ఛసి-దృష్టైవాహ-మాం నోత్సృజ॥౧౦॥౧౧॥ అనాసాద

కారేణేత్యర్థః·లాలసః సాభిలాషః॥౧౧॥అనాసాదయమానమిత్యాదిసార్ధశ్లోక ఏకాన్వయః॥ అప్రాప్తవంతమిత్యర్థః·అత్యర్థంహితకామ్యయేత్యన్వయః॥౧౩॥మావిషాదమిత్యాది॥విషాదంమాకురు-అన్వేషణేయత్నంకుర్విత్యుభయత్రాన్వయః·అన్వేషణయోగ్యతామాహ-ఇదంహీతి॥బహుకందరైః కందరతుల్యలతాగృహైః·శోభితం॥౧౪॥ప్రియేతి ॥ ప్రియః కాననసంచారో యస్యాస్సా-వనోన్మత్తా చ-వనంజలం॥ని॥ జీవనంభువనంవనమిత్యమరః - వనేనవనదర్శనేన-ఉన్మాదవతీ - అతిప్రియసలిలేత్యర్థః-యథాక్రమంతత్కార్యమాహ-సేతి॥౧౫॥సరితమితి॥ వంజులో వేతసః సరితంస్నాతుకామాసంప్రాప్తాస్యాత్ -హాసకామాపరిహాసకామా-క్వచిద్వనేనిలీనాస్యాద్వా॥౧౬॥విత్రాసయితుకామేతి ॥ పూర్వంహాసార్థంగూఢేతిశంకా-అత్రవిత్రాసనార్థమితిభిదా·మాంత్వాంచజిజ్ఞాసమానా - అవరోధాన్వేషణాదిసామర్థ్యంజిజ్ఞాసమానేత్యర్థః॥౧౭॥తస్యాఇత్యర్ధంపృథక్ ॥ శ్రీమన్ భార్యావియోగలక్షణంతేనాస్తీతిభావః॥౧౭॥వనమితి॥ యదిమన్యసేయదీచ్ఛసి·తదావిచినువః-త్వంశోకేమనోమాకృథాః॥౧౮॥ఏవమితి॥ లక్ష్మణేనైవముక్తః-అతఏవసమాహితః కృతచిత్తసమాధానః-విచేతుంఅన్వేష్టుం॥౧౯॥ తావితి॥ వనానిస్వల్పానిమహాంతిచ.పుష్పాపచయవ్యగ్రాత్రసన్నిహితాభవేదితి-గిరీన్-విచిత్రధాతుసంగ్రహాసక్తాత్రభవేదితి-సరితః హంసకారండవాదిలలితపులినతయా తదవలోకనకుతుకినీభవేదితి-సరాంసిచఫుల్లకమలషండమండితతయాతద్విహారపరాత్రభవేదితి-నిఖిలేన- భావప్రధానోనిర్దేశః- కాత్స్న్యేన-విచిన్వానౌసీతానలబ్ధైరిత్యుక్తవ్యాపారౌనభవతః-తౌదశరథాత్మజౌ-నదృష్టేతితూష్ణీంతిష్ఠంతౌనభవతః మృదుప్రకృతికత్వాత్ -నైవతామభిజగ్మతురితివక్ష్యమాణమత్రాప్యనుషజ్యతే॥తన్నిశ్లోకీ॥౨౦॥తస్యేతి॥ తస్యశైలస్యప్రస్రవణగిరేః-సానూనిప్రస్థాన్-శిఖరాణిశృంగాణి॥౨౧॥ విచిత్యేతి॥ శైలంసర్వతః సర్వత్రశైలే-ఉభసర్వతసోరితిద్వితీయా-అంతేఇతికరణం॥౨౨॥తతఇతి॥దీప్తతేజసమితివక్ష్యమాణసీతాలాభహేతులక్షణోక్తిః॥౨౩॥ ప్రాప్స్యసీతి॥సీతాహర్తారంబుద్ధ్వేతి శేషః॥౨౪॥

యావిరహితశ్చాహం మోక్ష్యేజీవితమాత్మనః॥౧౦॥ ఇతీవవిలపన్రామస్సీతాదర్శనలాలసః * నదదర్శసుదుఃఖార్తోరాఘవోజనకాత్మజామ్ ॥ ౧౧॥అనాసాదయమానంతంసీతాందశరథాత్మజమ్ * పంకమాసాద్యవిపులంసీదంతమివకుంజరమ్। లక్ష్మణోరామమత్యర్థమువాచహితకామ్యయా॥౧౩॥మావిషాదంమహాబాహోకురుయత్నంమయాసహ । ఇదంచహివనంశూరబహుకందరశోభితమ్॥౧౪॥ప్రియకాననసంచారావనోన్మత్తాచమైథిలీ। సావనంవాప్రవిష్టాస్యాన్నళినీంవాసుపుష్పితామ్॥౧౫॥సరితంవాపిసంప్రాప్తామీనవంజుళసేవితామ్ । స్నాతుకామానిలీనాస్యాద్ధాసకామావనేక్వచిత్॥౧౬॥విత్రాసయితుకామావాలీనాస్యాత్కాననేక్వచిత్ ।జిజ్ఞాసమానావైదేహీత్వాంమాంచపురుషర్షభ ॥ ౧౭ ॥ తస్యాహ్యన్వేషణేశ్రీమన్ క్షిప్రమేవయతావహై॥౧౭॥ వనంసర్వంవిచినువోయత్రసాజనకాత్మజా* మన్యసేయదికాకుత్స్థమాస్మశోకేమనఃకృథాః॥౧౮॥ఏవముక్తస్తుసౌహార్దాల్లక్ష్మణేనసమాహితః*సహసౌమిత్రిణారామోవిచేతుముపచక్రమే॥౧౯॥ తౌవనానిగిరీంశ్చైవసరితశ్చసరాంసిచ*నిఖిలేనవిచిన్వానౌసీతాందశరథాత్మజౌ ॥ ౨౦ ॥ తస్యశైలస్యసానూనిగుహాశ్చశిఖరాణిచ*నిఖిలేనవిచిన్వానౌనైవతామభిజగ్మతుః॥ ౨౧॥విచిత్యసర్వతశ్శైలంరామోలక్ష్మణమబ్రవీత్ *నేహపశ్యామిసౌమిత్రేవైదేహీంపర్వతేశుభామ్॥౨౨॥తతోదుఃఖాభిసంతప్తోలక్ష్మణోవాక్యమబ్రవీత్ *విచరన్దండకారణ్యంభ్రాతరందీప్తతేజసమ్ ॥ ౨౩ ॥ ప్రాప్స్యసిత్వంమహాప్రాజ్ఞమైథిలీంజనకాత్మజామ్*యథావిష్ణుర్మహాబాహుర్బలింబద్ధ్వామహీమిమామ్॥౨౪॥ఏవముక్తస్తుసౌహార్దాల్లక్ష్మణేనసరాఘవః*ఉవాచదీనయావాచాదుఃఖాభిహతచేతనః ॥ ౨౫ ॥ వనంస

యమానమితి॥అనాసాదయమానమప్రాప్నువానం॥౧౩॥మావిషాదమితి॥కురుయత్నంఅన్వేషణఇతి శేషః॥౧౪॥ప్రియేతి ॥ ప్రియకాననసంచారా-ప్రియః కాననసంచారోయస్యాస్సా-వనోన్మత్తా-వనసంచారకోవిదా॥౧౫॥తి॥వంజులో వేతసః-సంభావనాయాంలిఙ్ ॥౧౬॥విత్రాసయితుకామేతి॥జిజ్ఞాసమానాజ్ఞాతుమిచ్ఛంతీ-మమాదర్శనేకథంస్యాతామితి శేషః॥తి॥విత్రాసయితుకామా-అస్మానితి శేషః॥౧౭॥వనమితి॥ హేకాకుత్స్థసీతాన్వేషణంసమీచీనంమన్యసేయది - తర్హివిచినువః॥౧౮॥తి॥విచేతుమన్వేష్టుం॥౨౦॥తస్యేతి॥తస్యశైలస్యప్రస్రవణనామ్నః॥౨౧॥౨౨॥తి॥నేహపశ్యామివైదేహీమిత్యుక్తేపిపునర్విలాపపరిహారాయలక్ష్మణోవదదిత్యాహ-తతఇతి॥౨౩॥తి॥దండకారణ్యంవిచరన్త్వంసీతాంప్రాప్స్యసి·తత్రదృష్టాంతోయథావిష్ణురితి॥౨౪॥౨౫॥తి॥ అస్తులక్ష్మణైవంకృతంకరణేనకిమిత్యా

పవమితి ॥ దుఃఖాభిహతచేతనః దుఃఖోపహతహృదయ ఇత్యర్థః ॥ ౨౫ ॥ వనమితి ॥ పద్మిన్య ఇత్యాదౌ సువిచితాః సువిచిత ఇతి విభక్తివిపరిణామః కార్యః ॥ ౨౬ ॥ నహీత్యర్థమేకం వాక్యం ॥ ౨౭ ॥ ఏవమితి ॥ విహ్వలః పరవశః ॥ ౨౮ ॥ సంతప్త ఇతి ॥ అవసన్నాంగః కృశాంగః గతబుద్ధిః నిస్సంజ్ఞః - విచేతనః నిశ్చేష్టః - అశీతం ఉష్ణం ఆయతం దీర్ఘమితి నిశ్వాసక్రియావిశేషణం ॥ ౨౯ ॥ బహుళమితి ॥ విచుక్రోశ ఉచ్చైస్స్వరేణాహూతవాన్ ॥ ౩౦ ॥ తమితి ॥ ప్రశ్రితం సవినయమితి క్రియావిశేషణం ప్రశ్రితాంజలిర్బద్ధాంజలిః ॥ ౩౧ ॥ అనాదృత్యేతి ॥ లక్ష్మణోష్ఠపుటాచ్చ్యుతం లక్ష్మణోక్తమిత్యర్థః - పునః ప్రాక్రోశత్ ఉద్ఘోషేణాహూతవాన్ ॥ ౩౨ ॥ అస్మిన్సర్గే ద్వాత్రింశచ్ఛ్లోకాః ॥ ఇతి శ్రీ గోవిందరాజవిరచితే - శ్రీ రామాయణభూషణే రత్నమేఖలాఖ్యానే ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే ఏకషష్టితమస్సర్గః. ***************************

అథ రామస్య ॥ దృఙ్మనస్సంగసంకల్పా జాగరః కృశతారతిః । హ్రీత్యాగోన్మాదమూర్ఛాంతా ఇత్యనంగదశా దశేత్యుక్తాస్వవస్థాస్వరతిం నామ షష్ఠీమవస్థాం ప్రదర్శయతి ద్విషష్టితమే - సీతామిత్యాది ॥ ధర్మాత్మా కామమోహపహతచేతన ఇత్యాభ్యాం ధర్మావిరుద్ధకామస్యానింద్యత్వముక్తం మహాబాహురిత్యార్ధ్వబాహుత్వముచ్యతే - కమలలోచన ఇత్యనేన సమధుపద్మసామ్యాదశ్రుకాలుష్యముచ్యతే - కామేన సీతావిప్రలంభజనితవ్యామోహేన ఉపహతా అప్రకృతిస్థా చేతనా చైతన్యం యస్య సతథా ॥ ౧ ॥ పశ్యన్నివేతి ॥ పురోవర్తిత్వాభావేన సీతామపశ్యన్నపి - మదనార్దితో మదనపరవశః - తాం పశ్యన్నివ సంబోధ్యోవాచ - తద్వాక్యం విలాపాశ్రయత్వే సమర్వచం - గద్గదకంఠత్వాదితి భావః - యద్వా విలాపసంబంధాదస్మాభిర్వక్తుమశక్యం - అనువదితుమశక్యమిత్యర్థః ॥ ౨ ॥ పశ్యన్నివేత్యుక్తముపపాదయతి - సాధైస్త్వమిత్యాదిపంచభిః - త్వం అశోకస్య శాఖాభిః పుష్పితతయా స్వర్ణసదృశీభిః - స్వయం పుష్పప్రియతయా స్వశరీరం మమ శోకవివర్ధనీ సతీ ఆవృణోషి - కిం తేనావరణేన మయా దృష్టత్వాదితి భావః ॥ ౩ ॥ కదలీతి ॥ కదలీకాండసదృశౌ కదలీదండతుల్యత్వేన కదళ్యా సంవృతావపి తే ఊరూ పశ్యామి - తేన తౌ - నిగూహితుం ఆచ్ఛాదితుం - నశక్తాసి - దృష్టస్యాచ్ఛాదనాసంభవాదితి భావః ॥ ౪ ॥ కర్ణికారేతి ॥ హసంతీ హాసార్థం - కర్ణికారవనం సేవసే ॥ ౫ ॥ పరిహాసేనేతి ॥ హే సీతే - పరిహాసేన కిం కిం ప్రయోజనం - హి యస్మాత్ పరిశ్రాంతస్య - మే మహ్యం సః పూర్వం ప్రియః అయం పరిహాసః - సాధు సమ్యక్ నరోచతే ॥ ౬ ॥ విశేషేణేతి ॥ శీలం స్వభావః - పరిహాసేన ప్రీణాతీతి పరిహాసప్రి

ర్వంసువిచితం పద్మిన్యః ఫుల్లపంకజాః ॥ గిరిశ్చాయం మహాప్రాజ్ఞ బహుకందరనిర్ఝరః ॥ ౨౫ ॥ నహి పశ్యామి వైదేహీం ప్రాణేభ్యోపి గరీయసీమ్ ॥

౨౬ ॥ ఏవం స విలపన్ రాజా సీతాహరణకర్శితః ॥ దీనశ్శోకసమావిష్టో ముహూర్తం విహ్వలోభవత్ ॥ ౨౭ ॥ సంతప్తో హ్యవసన్నాంగో గతబుద్ధిర్విచేతనః ।

నిషసాదాతురో దీనో నిశ్శ్వస్యాశీతమాయతమ్ ॥ ౨౮ ॥ బహుళం స తు నిశ్శ్వస్య రామో రాజీవలోచనః । హా ప్రియేతి విచుక్రోశ బహుశో బాష్పగద్గదః ॥

౩౦ ॥ తం తతస్సాంత్వయామాస లక్ష్మణః ప్రియబాంధవః । బహుప్రకారం ధర్మజ్ఞః ప్రశ్రితం ప్రశ్రితాంజలిః ॥ ౩౧ ॥ అనాదృత్య తు తద్వాక్యం లక్ష్మణోష్ఠపుటాచ్చ్యుతమ్ । అపశ్యంస్తాం ప్రియాం సీతాం ప్రాక్రోశత్స పునః పునః ॥ ౩౨ ॥ ఇతి శ్రీమదారణ్యకాండే - ఏకషష్టితమస్సర్గః - ***********

సీతామపశ్యన్ ధర్మాత్మా కామోపహతచేతనః । విలలాప మహాబాహూ రామః కమలలోచనః ॥ ౧ ॥ పశ్యన్నివ చ తాం సీతామపశ్యన్మదనార్దితః ।

ఉవాచ రాఘవో వాక్యం విలాపాశ్రయదుర్వచమ్ ॥ ౨ ॥ త్వమశోకస్య శాఖాభిః పుష్పప్రియతయా ప్రియే । ఆవృణోషి శరీరం తే మమ శోకవివర్ధనీ ॥ ౩

కదలీస్కంధసదృశౌ కదళ్యా సంవృతావుభౌ । ఊరూ పశ్యామి తే దేవి నాసి శక్తా నిగూహితుమ్ ॥ ౪ ॥ కర్ణికారవనం భద్రే హసంతీ దేవి సేవసే । అలం తే ప

రిహాసేన మమ బాధావహేన వై ॥ ౫ ॥ పరిహాసేన కిం సీతే పరిశ్రాంతస్య మే ప్రియే । అయం స పరిహాసోపి సాధు దేవి న రోచతే ॥ ౬ ॥ విశేషేణాశ్రమస్థానే

హ - వనమితి ॥ ౨౫ ॥ ౨౬ ॥ ఏవమితి ॥ విహ్వలః పరవశః ॥ ౨౭ ॥ సంతప్త ఇతి ॥ సంతప్తో హ్యవసన్నాంగ ఇత్యపి పాఠః - గతబుద్ధిః జ్ఞానశూన్యః - విచేతనః చేష్టారహితః ॥ ౨౮ ॥ ౨౯ ॥ హా ప్రియేతి ఇకారలోప ఆర్షః ॥ ౩౦ ॥ ౩౧ ॥ ప్రశ్రితో వినయోపేతః - ప్రశ్రితాంజలిర్బద్ధాంజలిః ॥ ౩౧ ॥ ౩౨ ॥ ఇతి శ్రీ మహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీ రామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయామారణ్యకాండవ్యాఖ్యాయాం ఏకషష్టితమస్సర్గః - ***************** సీతామితి ॥ కామోపహతచేతనః కామేన సీతావియోగజనితవ్యామోహేన - ఉపహతా అప్రకృతిస్థా చేతనా చైతన్యం యస్య సః ॥ ౧ ॥ పశ్యన్నివేతి ॥ పురోవర్తిత్వాభావేన సీతామపశ్యన్నపి మదనార్దితో మదనపరవశస్తాం పశ్యన్నివ సంబోధ్య విలాపాశ్రయత్వేన దుర్వచం గద్గదకంఠత్వాద్వక్తుమశక్యం విలాపసంబంధః ॥ ౨ ॥ ౩ ॥ తే తవ సీతాయాః ॥ ౩ ॥ కదలీతి ॥ కదలీస్కంధః కదలీకాండం ॥ ౪ ॥ ౫ ॥ తతోవనాంత

యం-ఇగుపథజ్ఞా ప్రీకిరఃక ఇతికః॥౬॥ఆగచ్ఛేత్యర్థమేకంవాక్యం॥౭॥సువ్యక్తమితి॥ హిహేతౌ-ఉపసంప్రైతిఉపేతుతఇత్యర్థః॥౮॥ఏతానీతి॥ శంసనప్రకారస్సా శ్రునేత్రాణీతి॥౯॥ హేతి॥మమమదీయె-అర్కేపృజ్యేలోకైరితి శేషః-సకామాస్స్వాభీష్టాస్మన్మరణసిద్ధేరితిభావః॥౧౦॥ సీతయేతి॥ సీతాంవినాగతత్వాచ్ఛూన్యం॥ ౧౧॥ నిర్వ్యర్యఇతి॥కాతరత్వంఅధీరత్వం-జీవితధారణాశక్తేరితిభావః॥౧౨॥ నివృత్తేతి॥ నివృత్తవనవాసస్సమాప్తవనవాసః - సమాప్తావృత్తఇత్యదఇతిశబ్దార్థ వే-నిరీక్షితుం-ప్రతివక్తుంసుతరామితిభావః॥౧౩॥విదేహేతి॥తయాసీతయా॥౧౪॥అథవేతి॥ భరతపాలితాం-సుసమృద్ధామపీత్యర్థః॥౧౫॥ మామితి ॥ కథంచనత్వ త్ర్యృతాశ్వాసనేనాపీత్యర్థః॥౧౬॥గాఢమితి॥ పాలయేతివాచ్యఇత్యన్వయః॥౧౭॥అంబేతి॥ ప్రథమోక్తిశ్లోకజాగ్రహాత్ ॥౧౮॥రక్షణీయేత్యర్థః॥సాకాస ల్యా॥౧౯॥సీతాయాశ్చేతి॥మమవినాశః-భావీతిశేషః॥౨౦॥ఇతీతి॥తయావినాకృతంవనముపగమ్యేత్యర్థః - సుకేశ్యేతివిలాపహేతుః- భయేనవికలముఖఃవివర్ణము ఖః-ఆతురఃతప్తశరీరః॥౨౧॥ఇతిశ్రీగోవిందరాజవిరచితే శ్రీరామాయణభూషణే రత్నమేఖలాఖ్యానే ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే ద్విషష్టితమస్సర్గః. ❋❋❋❋❋

అథతాపాఖ్యాంమదనావస్థాందర్శయతి త్రిషష్టితమే-సరాజపుత్రఇత్యాది ॥ కామేనప్రియాస్మరణజన్యేనశోకేనప్రియావిరహజన్యేన - భ్రాతరంభూయోవిషాద యన్ ఆర్తరూపఃపీడితశరీరః- తీవ్రంవిషాదంప్రవివేశ-స్వశోకలక్ష్మణశోకాభ్యాంఅధికతరంశోకంగతఇత్యర్థః॥౧॥సఇతి॥విపులేశోకేనిమగ్నః- లక్ష్మణశో

హాసోయంనప్రశస్యతే।అవగచ్ఛామితేశీలంపరిహాసప్రియంప్రియే॥౬॥ఆగచ్ఛత్వంవిశాలాక్షిశూన్యోయముటజస్తవ॥౭॥ సువ్యక్తంరాక్షసైస్సీ తాభక్షితానాహృతాపివా*నహిసావిలపంతంమాముపసంప్రైతిలక్ష్మణ॥౮॥ ఏతానిమృగయూథానిసాశ్రునేత్రాణిలక్ష్మణ*శంసంతీవహివై దేహీంభక్షితాంరజనీచరైః॥౯॥హాసమార్యేక్వయాతాసిహాసాధ్వివరవర్ణిని*హాసకామాత్వయాదేవీకైకయీసాభవిష్యతి॥ ౧౦॥సీతయా సహనిర్యాతోవినాసీతాముపాగతః*కథంనామప్రవేక్ష్యామిశూన్యమంతఃపురంపునః॥౧౧॥నిర్వ్యర్యఇతిలోకోమాంనిర్దయశ్చేతివక్ష్యతి*కాతర త్వంప్రకాశంహిసీతాపనయనేనమే॥౧౨॥నివృత్తవనవాసశ్చజనకంమిథిలాధిపమ్*కుశలంపరిపృచ్ఛంతంకథంశక్ష్యేనిరీక్షితుమ్॥ ౧౩॥విదేహరా జోనూనంమాందృష్ట్వావిరహితంతయా*సుతాస్నేహేనసంతప్తోమోహస్యవశమేష్యతి॥౧౪॥అథవానగమిష్యామిపురీంభరతపాలితామ్ * స్వ ర్గోపిసీతయాహీనశ్శూన్యఏవమతోమమ ॥ ౧౫ ॥ మామిహోత్సృజ్యహివనేగచ్ఛాయోధ్యాంపురీంశుభామ్*నత్వహంతాంవినాసీతాంజీవే యంహికథంచన॥౧౬॥గాఢమాశ్లిష్యభరతోవాచ్యోమద్వచనాత్త్వయా* అనుజ్ఞాతోసిరామేణపాలయేతివసుంధరామ్॥౧౭॥అంబాచమమకై కేయీసుమిత్రాచత్వయావిభో*కౌసల్యాచయథాన్యాయమభివాద్యామమాజ్ఞయా॥౧౮॥రక్షణీయాప్రయత్నేనభవతాసోక్తకారిణా॥౧౯॥ సీతాయాశ్చవినాశోయంమమచామిత్రకర్శన।విస్తరేణజనన్యామేవినివేద్యస్త్వయాభవేత్ ॥౨౦॥ ఇతివిలపతిరాఘవేసుదీనేవనముపగమ్యతయా వినాసుకేశ్యా।భయవికలముఖస్తులక్ష్మణోపివ్యథితమనాభృశమాతురోబభూవ॥౨౧॥ఇతిశ్రీమదారణ్యకాండే-ద్విషష్టితమస్సర్గః***********

సరాజపుత్రః ప్రియయావిహీనశ్శోకేనమోహేనచపీడ్యమానః।విషాదయన్భ్రాతరమార్తరూపోభూయోవిషాదంప్రవివేశతీవ్రమ్॥౧॥ సల

రంగచ్ఛతీతిభ్రమన్నాహ-కర్ణికారేతి॥౫॥౬॥తి॥పునర్భ్రమనివృత్త్యాహ-సువ్యక్తమితి॥ఉపసంప్రైతిహాసరసేనోపేతుసఇత్యర్థః॥౮॥తి॥భక్షితాంశంసంతీవ-త త్రబీజంసాశ్రునేత్రాణీతి॥౯॥౧౧॥నిర్వ్యర్యఇతి॥ కాతరత్వంఅధీరత్వం॥౧౨॥౧౩॥తి॥తయాసీతయావిరహితంహీనం ॥ వశమేష్యతీత్యనంతరం-తాతపవక్తృతా ర్థస్సతత్రైవవసతాదిత్యర్థమధికంకతకపాఠే-అస్యార్థః-తాతోదశరథఏవక్తృతార్థః-వసతాదితిలోట్వ్యత్యయేన- యతస్తత్రస్వర్గఏవవసతి - నతుజీవంతీకౌస ల్యేత్యర్థః॥౧౪॥తి॥పక్షాంతరమాహ త్తే-అథవేతి॥౧౫॥౨౦॥ఇతీతి॥భయవికలముఖఃభయేనవివర్ణముఖః॥౨౧॥ ఇతిశ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం-శ్రీరామాయ ణతత్త్వదీపికాఖ్యాయామారణ్యకాండవ్యాఖ్యాయాం-ద్విషష్టితమస్సర్గః-*************** సఇతి ॥ ఇష్టవియోగజఃశోకఃకామజచిత్తవివశత్వంమోహః॥౧॥ తి॥శోకవశేనఅభిపన్నంపీడితం.విపులేతిరామఇతిపాఠేఅతిశయితేశోకేఇత్యర్థః-వ్యసనానురూపంలోకస్యదుఃఖప్రసంగేఉచితం॥౨॥సముద్విగ్నఇతి ॥ శోకేనేతిసహా

కదర్శనజశోకేనవిపులేశోకేసీతాశోకే.నిమగ్నఃవ్యసనానురూపంలోకవద్దుఃఖప్రసంగోచితంఉష్ణంయథాతథావినిశ్వస్యరుదన్సశోకంవాక్యమువాచ॥౨॥నేతి॥ ద్వితీయోమద్విధోదుష్కృతకర్మకారీపాపకర్మకారీ.వసుంధరాయాంనాస్తీతిమన్యే-శోకేనేతి-మద్విధఇత్యాదినోక్తమనేనార్థేనస్పష్టీక్రియతే- పరంపరాయాః పరంపరారూపేణాగతఃశోకేనశోకఃశోకాచ్ఛోకః-హృదయంమనశ్చభిందన్మామేతి-మనోధిష్ఠానంహృదయం॥౩॥ఏవంశోకపారంపర్యేహేతుముత్ప్రేక్షతే-పూ ర్వమితి॥ పూర్వంపూర్వజన్మని-అభీప్సితాని ప్రార్థితాని-తత్రతేషుపాపేషు- విపాకఃకార్యోన్ముఖ్యం-ఆపతితఃప్రాప్తః॥౪॥దుఃఖానిపరిగణయతి-రాజ్యేతి॥ రా జ్యప్రణాశోరాజ్యభ్రంశః-స్వజనైఃబంధుభిః-సర్వాణీతిసామాన్యేనపుంసకం-శోకవేగంశోకరాశిం-ప్రవిచింతితానిస్మృతాని॥౫॥సర్వమితి॥ శూన్యంనిర్జనం - వన మేత్యస్థితస్యమమ-శరీరేశాంతం-శరీరక్లేశేనవిస్మృతమిత్యర్థః- ఉదీర్ణంఉద్రిక్తం-ప్రదీప్తాగ్నిఃపునఃకాష్ఠైరివ॥౬॥సేతి॥ మమసంబంధినీ.ఆర్యా-సారాక్షసేనకేనచి త్ బలాద్ధృతాసతీఖమాకాశముపేత్యభీరుతయా- సస్వరవిప్రలాపాసతీఉచ్చైర్ధ్వనియుక్తవిప్రలాపాసతీ-భయేనఅపస్వరంఅపగతనిజస్వరంయథాతథా - అ భీక్ష్ణమత్యర్థంఆక్రందితవతీఉద్ఘోషితవతీత్యుత్ప్రేక్షా॥౭॥ తావితి॥ లోహితస్యలోహితాఖ్యస్యఉత్తమచందనస్య-రక్తంతుచందనంవిద్యాల్లోహితంహరిచందన మితి॥ యద్వాకుంకుమాదినారక్తస్యఉత్తమచందనస్య.సదాఉచితౌయోగ్యౌ-వృత్తౌవర్తులౌ - మమప్రియాయాఃస్తనౌశోణితపంకదిగ్ధౌరాక్షసేనభక్షణాయవి శసనాదితిభావః-ఏవంభూతౌసంతౌనాభిభాతఃనప్రకాశేతే-వర్తమానసామీప్యేవర్తమానవత్ప్రయోగః- మమనాభిపాతఇతిపాఠాంతరే - ఏవమపిమమదేహ పాతోనజాయతఇత్యర్థః॥౮॥తదితి॥తత్ పూర్వమనుభూతం-శ్లక్ష్ణోమధురఃసువ్యక్తఃఅర్థవ్యక్తియుక్తఃమృదుఃఅపరుషఃప్రలాపోయస్యతత్॥౯॥తామితి॥హారపా శస్యహారమాలాయాః-సదోచితాయాః సువ్రతాయాఃమదన్యంస్ప్రష్టుమనిచ్ఛంత్యాః-మమప్రియాయాఃగ్రీవాం-శూన్యేఏకాంతే-విభిద్యరుధిరరూపాణిఅశనా

స లక్ష్మణంశోకవశాభిపన్నంశోకేనిమగ్నోవిపులేతురామః।ఉవాచవాక్యంవ్యసనానురూపముష్ణంవినిశ్వస్యరుదన్సశోకమ్॥౨॥ నమద్విధోదుష్కృ
తకర్మకారీమన్యేద్వితీయోస్తివసుంధరాయామ్।శోకేనశోకోహిపరంపరాయామామేతిభిందన్హృదయంమనశ్చ॥౩॥ పూర్వంమయానూనమ
భీప్సితానిపాపానికర్మాణ్యసకృత్కృతాని।తత్రాయమద్యాపతితోవిపాకోదుఃఖేనదుఃఖంయదహంవిశామి॥ ౪ ॥ రాజ్యప్రణాశస్స్వజనైర్వి
యోగఃపితుర్వినాశోజననీవియోగః।సర్వాణిమేలక్ష్మణశోకవేగమాపూరయంతిప్రవిచింత్యతాని॥౫॥ సర్వంతుదుఃఖంమమలక్ష్మణేదంశాంతంశరీరే
వనమేత్యశూన్యమ్।సీతావియోగాత్పునరప్యుదీర్ణంకాష్ఠైరివాగ్నిస్సహసాప్రదీప్తః॥ ౬ ॥ సానూనమార్యామమరాక్షసేనబలాద్ధృతాఖంసముపే
త్యభీరుః।అపస్వరంసస్వరవిప్రలాపాభయేనవిక్రందితవత్యభీక్ష్ణమ్॥౭॥తౌలోహితస్యప్రియదర్శనస్యసదోచితావుత్తమచందనస్య। వృత్తౌస్తనౌ
శోణితపంకదిగ్ధౌనూనంప్రియాయామమనాభిభాతః॥౮॥ తచ్ఛ్లక్ష్ణసువ్యక్తమృదుప్రలాపంతస్యాముఖంకుంచితకేశభారమ్।రక్షోవశంనూనముపా
గతాయానభ్రాజతేరాహుముఖేయథేందుః॥౯॥తాంహారపాశస్యసదోచితాయాగ్రీవాంప్రియాయామమసువ్రతాయాః। రక్షాంసినూనంపరి

ధేత్తృతీయాసహశబ్దప్రయోగేపివృద్ధోయూనేతినిపాతనాద్భవతి-పరంపరాయాఃపఙ్క్తేః - యద్వాపరంపరాకారేణశోకేనసహసచశోకోహృదయంమనశ్చ భిందన్మామేతి-మనసోధిష్ఠానంహృదయం॥౩॥పూర్వమితి॥ విపాకఃకర్మపరిపాకఃఫలమితియావత్ దుఃఖేనసహదుఃఖంవిశామిదుఃఖపరంపరామనుభవామీత్య ర్థః॥౪॥తాన్యేవదుఃఖానిపరిగణయతి- రాజ్యప్రణాశఇత్యాది॥ సర్వాణీతి-సామాన్యేననపుంసకలింగనిర్దేశఃశోకవేగమాపూరయంతిఇదానీంతనమితిశేషః॥ ౫॥ స ర్వమితి॥శూన్యంనిర్జనం-వనమిత్యాదిసర్వమిదందుఃఖంపూర్వోక్తరాజ్యభ్రంశాదిరూపం - సీతాసన్నిధానేనమమశరీరేశాంతంశరీరాయాసేనసీతాసాన్నిధ్యేన చసర్వందుఃఖంవిస్మృతమిత్యర్థః- అద్యసీతావియోగాత్పునరభ్యుదీర్ణముద్రిక్తంస్మృతమితియావత్॥౬॥ సారాక్షసేననూనంహృతా-తదాఖమాకాశంసము పేత్యప్రాప్యఅస్వరంవిస్వరంవిక్రందితవతీ-అపి-సంభావ్యతఏవమిత్యర్థః(అప్యస్వరమితిపఠిత్వాత్రవ్యాఖ్యాతం) ॥౭॥ తావితి॥ లోహితస్యలోహితాఖ్యస్యోత్త మచందనస్య * రక్తంతుచందనంవిద్యాల్లోహితంహరిచందనమితిధన్వంతరిః- ప్రియదర్శనస్యదర్శనీయస్య-సదాఉచితౌయోగ్యౌశోణితపంకదిగ్ధౌ-భక్షణాయరా క్షసేనవిశసనాదితిభావః॥౮॥తదితి॥శ్లక్ష్ణఃమధురఃప్రలాపోయస్యతత్॥౯॥తామితి॥హారపాశస్యహారమాలాయాఃపరిపీతవంతి- రుధిరమితిశేషః శూన్యేవిజనప్రదేశే

నిపానానివరిపీతవంతి-నూనం॥౧౦॥మయేతి॥ యావిజనేవనేమయావిహీనాసా-కురరీవక్రౌంచీవవినాదంముక్తవతీ- ఆయతకాంతనేత్రేత్యనేనతత్ర-లేమదాగమనమార్గవ్యగ్రతోక్తా॥౧౧॥అస్మిన్నితి॥ మయాసార్ధముదారశీలా-శిలాతలేపూర్వముపోపవిష్టా। కాంతస్మితాలక్ష్మణజాతహాసాత్వామాహసీతాబహువాక్యజాతం॥ పూర్వంగోదావర్యాంసీతయాసహసరసలీలావిహారోయస్మిన్కృతస్తస్మిన్ప్రదేశేగత్వాతద్దర్శనేనజాతపూర్వస్మరణోలక్ష్మణంప్రత్యాహ॥ అస్మిన్నేవం శూన్యతయాస్థితేప్రదేశేహిమయాపూర్వంనిధిలబ్ధః-మయాసార్ధం-ప్రణయధారాయామహంపండితమానీ - తాదృశోహమప్రథానోభవంతదీయవిదగ్ధవ్యవహారేషు-ఉదారశీలా-పూర్వంనగరవాసేశ్వశ్ర్వాదిసన్నిధానేనసంకుచితవిహారాస్థితా-సీతయాసార్ధమితిహ్యుక్తం-సాంప్రతంతుఏకాంతస్థలతయాసరసభోగేషుసర్వస్వదానంకృతవతీ-శిలాతలేపూర్వముపావిష్టా-గోదావరీసలిలేచిరంసలిలవిహారేప్రవృత్తేఖిన్నోరామఃప్రదేశాంతరేనిస్సరణాయోగాత్ కేనచిచ్ఛిలాతలమార్గేణనిర్గంతుమాలోకితవాన్ - సీతాతుస్మితజ్ఞాస్తుకౌసల్యాఇతిన్యాయేనకాంతస్యస్మితేనాతిశయమవగమ్యతంపునఃక్లేశయితుంతచ్ఛిలాతలంపూర్వమధిరూఢా ఉపావిష్టాతత్రయం యంకోణమవలంబ్యోత్థాతుమిచ్ఛతి తత్తదాక్రమ్యముఖసలిలమభిషించంతీస్థితా-వీప్సయైవమవగమ్యతే- కాంతస్మితా సహజమధురహాసవతీ-జాతహాసాస్వవిజయకృతహర్షేణసంజాతహాసా-త్వామాహ-ఇతఃపూర్వంకుత్రాపిపరాజయాభావాత్ - అధునాస్త్రీతోభిభవపరాజయాద్వ్రీడాలజ్జానవ్రవదనోభూత్ -తంవిహాయభ్రాతరంబహుధాప్రశంసంతంలక్ష్మణంప్రత్యుక్తవతీ-బహువాక్యజాతం- యువాంసంకల్పితంసర్వంనిర్వర్తితవంతౌహి-యువామతిబలపరాక్రమశాలినౌపురుషధౌరేయౌ-వయమబలాజనాః- యువాంమృగయాయైశత్రుహత్యాయైచాభియాతారః - వయంగృహాదనిర్గచ్ఛంత్యః-యువయోస్సంకల్పితంసర్వంకర్తుంశక్యం-యుష్మదగ్రజోజితవాన్హి-ఇత్యేవంబహుముఖంవచనమవోచత్॥తనిశ్లోకే॥౧౨॥ గోదావరీతి॥ నిత్యకాలంసర్వకాలం-అత్రగోదావర్యాంచింతయామి-తన్నయుక్తమితిశేషః॥౧౩॥పద్మేతి॥ అభిప్రయాతా-గోదావరీమితిశేషః-పంకజానీత్యత్రాప్యానేతుమిత్యనుషజ్యతే॥౧౪॥కామమితి॥అతిబిభేతిఅత్యంతంబిభేతి॥౧౫॥ఆదిత్యేతి॥ భోఇత్యాదిత్యస్యసంబోధనం- లోకస్యకృతాకృతేజానాతీతితథాసత్యానృతయోఃపుణ్యపాపయోఃకర్మణోఃసాక్షిన్-కర్మసాక్షీజగచ్చక్షురిత్యుక్తః। మమప్రియాక్వగతా-అథవాహృతాకేనచిదపహృతేతిశంసస్వశంస॥౧౬॥లోకేష్వితి॥ తేనిత్యంయన్నవిదితంతత్ -సర్వేష్వపిలోకేషునాస్తి-తస్మాచ్ఛంసేతి॥౧౭॥ఇతీవేతి॥ శోకవిధేయఃశోకపరవశః- కాలయుతంకాలోచితం-అదీనసత్త్వఃఅదీనధృతిః- ఏవమువాచే

పీతవంతివిభిద్యశూన్యైరుధిరాశనాని॥౧౦॥మయావిహీనావిజనేవనేయారక్షోభిరాహృత్యవికృష్యమాణా। నూనంవినాదంకురరీవదీనాసాముక్తవత్యాయతకాంతనేత్రా॥ ౧౧ ॥ అస్మిన్మయాసార్ధముదారశీలాశిలాతలేపూర్వముపోపవిష్టా। కాంతస్మితాలక్ష్మణజాతహాసాత్వామాహసీతాబహువాక్యజాతమ్॥౧౨॥గోదావరీయంసరితాంవరిష్ఠాప్రియాప్రియాయామమనిత్యకాలమ్। అప్యత్రగచ్ఛేదితిచింతయామినైకాకినీయాతిహిసాకదాచిత్॥ ౧౩ ॥ పద్మాననాపద్మవిశాలనేత్రాపద్మానివానేతుమభిప్రయాతా । తదప్యయుక్తంనహిసాకదాచిన్మయావినాగచ్ఛతిపంకజాని॥ ౧౪ కామంత్విదంపుష్పితవృక్షషండంనానావిధైఃపక్షిగణైరుపేతమ్।వనంప్రయాతానుతదప్యయుక్తమేకాకినీసాతిబిభేతిభీరుః॥౧౫॥ ఆదిత్యభోలోకకృతాకృతజ్ఞలోకస్యసత్యానృతకర్మసాక్షిన్।మమప్రియాసాక్వగతాహృతావాశంసస్వమేశోకవశస్యనిత్యమ్॥౧౬॥ లోకేషుసర్వేషుచనాస్తికించిద్యత్తేననిత్యంవిదితంభవేత్తత్।శంసస్వవాయోకులశాలినీంతాంహృతామృతావాపథివర్తతేవా॥౧౭॥ ఇతీవతంశోకవిధేయదేహంరామంవిసంజ్ఞంవిలపంతమేవమ్।ఉవాచసౌమిత్రిరదీనసత్త్వోన్యాయేస్థితఃకాలయుతంచవాక్యమ్॥౧౮॥ శోకంవిముంచార్యధృతింభజస్వసోత్సాహతా చా

౧౦॥౧౧॥తి॥ఉపోపవిష్టాసమీపావస్థితా-నిశ్శబ్దంస్మితం-ఈషత్సశబ్దోహాసః॥౧౨॥ తి॥ మమప్రియాయాఃనిత్యకాలంప్రియేత్యన్వయః-అత్రగోదావర్యామయాంచింతాఅసంగతేత్యాహ-నైకాకినీతి॥౧౩॥పద్మాననేతి।గచ్ఛతి-పంకజాన్యానేతుమితిశేషః॥౧౪॥తి॥అతిబిభేతిఅత్యంతంభీతాభవతి॥౧౫॥ ఆదిత్యేతి॥ లోకకృతాకృతజ్ఞలోకస్యకృతాకృతవ్యాపారజ్ఞ॥౧౬॥లోకేష్వితి॥హేవాయోలోకేషుయత్కించిదస్తుజాతమస్తి-తత్సర్వంతవవిదితంభవేత్ - తేనకారణేనతాంశంసస్వేత్యన్వయః॥౧౭॥ఇతీవేతి॥విసంజ్ఞమివ-విలపంతమిత్యర్థః-శోకవిధేయదేహం-శోకవిధేయఃశోకాధీనోదేహోయస్యసః-కాలయుతంకాలోచితం॥౧౮॥౧౯॥తి॥ నచింత

త్వన్వయః॥౧౮॥ శోకమితి॥ అస్యాస్సీతాయాః విమార్గణే అన్వేషణే॥౧౯॥ ఇతీవేతి॥ ఉదగ్రపౌరుషం శ్రేష్ఠపరాక్రమం-ఇతీవబ్రువంతం సౌమిత్రిం నచింతయామాస తద్వచనం నాదృతవానిత్యర్థః-ధృతించముక్త్వా॥౨౦॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే శ్రీరామాయణభూషణే రత్నమేఖలాఖ్యానే ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే త్రిషష్టితమస్సర్గః. ************అథ దివ్యానివిశేషైస్సీతాహరణనిశ్చయశ్చతుష్షష్టితమే-సదీనఇత్యాది॥ లోకేకశ్చిద్దీనోపిదీనాం వాచం నవ్యాహరతి॥ ఇదమర్థమేకం వాక్యం॥౫॥౧౫॥ ఏవమితి॥ లఘువిక్రమః త్వరితపదవిన్యాసః॥౨౫॥ తామితి॥ తీర్థవతీం అవతారవతీం॥౩॥ నేతి॥ క్రోశతః ఆహ్వయతః-మేమ త్తః నశృణోతి-సేతి శేషః॥౩౫॥ కన్న్వితి॥ వేదజానామి॥౪౫॥ లక్ష్మణస్యేతిశ్లోకః॥౫౫॥ సతామిత్యర్థమేకం వాక్యం॥౬॥ భూతానీతి॥ భూతానివన్యాని సత్త్వానిదృష్టాంతార్థమిదం యథా పూర్వం పృచ్ఛ్యమానానిభూతానినశశంసుః తథా గోదావరీచనశశంసేత్యర్థః॥౭॥ తతఇతి॥ స్వయం నశశంస భూతైః ప్రచోదితాపి నశశంసేత్యర్థః- అస్మత్ అస్మదర్థం-పంచమీ॥౮॥ అకథనే హేతుమాహ-రావణస్యేతి॥౯॥ నిరాశఇతి॥ నిరాశః కృతఇత్యన్వయః॥౧౦॥౧౧౫॥ యేతి॥ వన్యైనఫలాదినా॥౧౨౫॥ జ్ఞాతీతి॥ జ్ఞాతయశ్చతే పక్షా

స్తువిమార్గణేస్యాః। ఉత్సాహవంతో హినరానలోకేసీదంతి కర్మస్వతిదుష్కరేషు॥౧౯॥ ఇతీవ సౌమిత్రిముదగ్రపౌరుషం బ్రువంతమార్తోరఘు వంశవర్ధనః। నచింతయామాస ధృతిం విముక్తవాన్పునశ్చదుఃఖం మహదభ్యుపాగమత్॥౨౦॥ ఇతి శ్రీమదారణ్యకాండే-త్రిషష్టితమస్సర్గః-****

సదీనోదీనయావాచాలక్ష్మణంవాక్యమబ్రవీత్॥౫॥ శీఘ్రం లక్ష్మణజానీహిగత్వాగోదావరీం నదీమ్* అపిగోదావరీం సీతాపద్మాన్యానయితుం గతా॥౧౫॥ ఏవముక్తస్తురామేణ లక్ష్మణః పరవీరహా* నదీం గోదావరీం రమ్యాం జగామ లఘువిక్రమః॥౨౫॥ తాం లక్ష్మణస్తీర్థవతీం విచిత్వారామమబ్రవీత్॥౩॥ నైనాంపశ్యామి తీర్థేషు క్రోశతో నశృణోతి మే॥౩౫॥ కన్నుసాదేశమాపన్నా వైదేహీ క్లేశనాశినీ* నహ్యహం వేద తం దేశం యత్ర సా జనకాత్మజా॥౪౫॥ లక్ష్మణస్యవచశ్శ్రుత్వా దీనస్సంతాపమోహితః* రామస్సమభిచక్రామ స్వయం గోదావరీం నదీమ్॥౫౫॥ సతాముపస్థితో రామః క్వ సీతేత్యేవమబ్రవీత్॥౬॥ భూతానిరాక్షసేంద్రేణ వధార్హేణ హృతామితి। నతాం శశంసూ రామాయ తథా గోదావరీ నదీ॥౭॥ తతః ప్రచోదితాభూతైశ్శంసాస్మత్తాం ప్రియామితి। నతు సాభ్యవదత్సీతాం పృష్టా రామేణ శోచతా॥౮॥ రావణస్య చ తద్రూపం కర్మాణి చ దురాత్మనః। ధ్యాత్వా భయాత్తు వైదేహీం సానదీ నశశంస తామ్॥౯॥ నిరాశస్తు తయా నద్యా సీతాయా దర్శనే కృతః। ఉవాచ రామస్సౌమిత్రిం సీతాదర్శనకర్శితః॥౧౦॥ ఏషా గో

యామాస-లక్ష్మణోక్తం యుక్తమితి నవిచారయామాస-కింతు ధైర్యంత్యక్త్వా నైవ-అతఏవ పునర్దుఃఖం ప్రాప॥ ఏవం శోకకరణం చారద్వారా శ్రవణేన రావణస్యమనుష్యత్వబుద్ధిదార్ఢ్యపూర్వకం స్వవధ్యత్వసంపాదనాయేతి బోధ్యం-తదుక్తం బ్రహ్మాండపురాణే॥ స్త్రీపుమ్సలానుషంగాత్మా దేహో నాస్యవిజాయతే। కింతునిర్దోషచైతన్యం సుఖనిత్యం స్వకాంతనుం॥ ప్రకాశయతి సైవేయం జనిర్విష్ణోర్నచాపరా। తథాప్యసురమోహార్థం పరేషాం చక్వచిత్క్వచిత్॥ దుఃఖాజ్ఞానశ్రమాదీంశ్చదర్శయేచ్ఛుద్ధసద్గుణః। క్వప్రణాదిక్వచాజ్ఞానం స్వతంత్రాచింత్యసద్గుణే॥ మోహాభావాయ తేషాం తుదర్శయత్యానజో హరిరితి-ఏతేన రావణస్యైశ్వర్యత్వబుద్ధిప్రతిబంధేన మోహాభావోపి శోకఫలమిత్యుక్తం- ఏవం రావణద్వారా సీతాహరణమపి తత్ప్రాప్త్యాతిశయనాశేన వధ్యతాసంపాదనాయ - తథాచకేదారఖండే ఉక్తాఖ్యాయికా-మహతాతపసాలబ్ధబలో రావణస్తదధికతపోబలం వినా జేతుమశక్యో దేవాశ్చస్వయం తదధికం తపః కర్తుమక్షమా అత స్తేషాం కార్యమత్యంతానుచితసీతానురాగమోహానువృత్తిసంపాదనేన రావణస్య తపోవీర్యభ్రంశం సంపాద్య కర్తవ్యమితి లక్ష్మ్యా సహ విచార్య తదర్థం విష్ణుస్సీతయా బ్రహ్మవిద్యయా సహావతీర్ణ ఇతి॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం-శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయామారణ్యకాండవ్యాఖ్యాయాం-త్రిషష్టితమస్సర్గః ****************

సదీనఇత్యాది॥౧౫॥ లఘువిక్రమః అవిలంబితపదన్యాసః॥౨౫॥ తామితి॥ తీర్థవతీం జలావతరణయోగ్యస్థలవతీం యద్వా పుణ్యోదకవతీం॥౩॥ నైనామితి॥ ఏనాం సీతాం తీర్థేషు నపశ్యామి-క్రోశతః ఆహ్వయతః-మేమమ నశృణోతి వాక్యమితి శేషః॥౩౫॥ తి॥ క్లేశనాశినీ-సతిదర్శనఇతి భావః॥౫౫॥ తి॥ తాం గోదావరీం॥౬॥ తి॥ భూతానిఉక్రూపేణపృచ్ఛ్యమానాని-రాక్షసేంద్రేణహృతాం జ్ఞాత్వాపి - రక్షోభయాత్ రామాయ నశశంసుః - తథా గోదావరీచనశశంసేత్యర్థః ॥ ౭ ॥ తతఇతి ॥ సా గోదావరీ - భూతైః పంచమహాభూతైః - ప్రచోదితాపి నావదదిత్యన్వయః ॥ ౮ ॥ రావణస్యేతి ॥ సానదీ గోదావరీ॥ ౯ ॥ తి ॥ నద్యాం సీతామశంసు

స్వహోయార్చ్చ. తైర్విహీనస్య॥౧౩॥౧౪॥ తాంస్త్వితి॥ బాష్పసంరుద్ధయాదృశా-నిరీక్ష నిరీక్షమాణస్సన్-క్వసీతేత్యువాచ॥౧౬॥ ఏవమితి॥ ఉక్తాః పృష్టాః-నభస్స్థలం దర్శయంతః- ఆకాశావలోకనేంగితేన సీతాగమనమార్గం దర్శయంత ఇత్యర్థః ఉత్థితాః ప్రస్థితాః - ఆకాశమార్గేణ దక్షిణాం దిశం గతా సీతేత్యసూచయన్నితి భావః-అమునేవార్థం స్పష్టయతి-మైథిలీతి- హ్రియమాణా సా మైథిలీ-యాం దిశమన్వపద్యత ప్రాప- తేన మార్గేణ తయా దిశా ధావంతస్సంతః నరాధిపం నిరీక్షంతే॥ తనిశ్లోకి॥ అత్ర రామాశయాభిజ్ఞైర్మృగైస్సీతాగమనదిక్సూచకచేష్టాకరణాత్ సూక్ష్మాలంకారః - సూక్ష్మం పరాశయాభిజ్ఞైస్తరసాకృతచేష్టితమితిలక్షణాత్॥ ౧౮॥ యేనేతి॥ యేన కారణేన-మార్గం ఆకాశమార్గం-భూమిం దక్షిణాం భూమిం చ-నిరీక్షంతే స్మ పునశ్చ మార్గం దక్షిణమార్గం ఇచ్ఛంతి స్మ-గంతుమితి శేషః- తేన కారణేన మృగాః ఉపలక్షితాః గృహీతచేష్టార్థా ఆసన్॥౧౯॥ ఉక్తమనువదన్నాహ- తేషామితి॥ వచనసర్వస్వం తత్సదృశమింగితమిత్యర్థః-లక్షయామాస-మృగచేష్టార్థం వచనోక్తమివ జ్ఞాతవానిత్యర్థః. ఉవాచేత్యన్వయః ఆర్తవత్ ఆర్తమితి క్రియావిశేషణం- క్తవతు ప్రత్యయః॥౨౦॥ క్వేత్యాదిశ్లోకద్వయమేకాన్వయం-యథా యేన ప్రకారేణ దర్శయంతి తథా గచ్ఛావహై ఇత్యన్వయః-ఆర్షమాత్మనేపదం- నైరృతిం దక్షిణపశ్చిమాం రాక్షసాధిష్ఠితాం-తస్యాశ్చ దక్షిణైకదేశత్వాద్దక్షిణాం దిశమితి వ్యపదేశః-ఆగమః సీతాదర్శనోపాయః॥౨౨॥ బాధమితి॥ శ్రీమాన్ సీతాధిగమహేతుదర్శనశ్రీమాన్॥ ౨౩॥ ఏవమితి॥ ఏవం సాధ్వీత్యాద్యుక్తరీత్యా పుష్ప

దావరీ సౌమ్య కించిన్న ప్రతిభాషతే। కిన్ను లక్ష్మణ వక్ష్యామి సమేత్య జనకం వచః * మాతరం చైవ వైదేహ్యా వినా తామహమప్రియమ్॥౧౧॥ యా మే రాజ్యవిహీనస్య వనే వన్యేన జీవతః * సర్వం వ్యపనయచ్ఛోకం వైదేహీ క్వను సా గతా॥౧౨॥ జ్ఞాతిపక్షవిహీనస్య రాజపుత్రీమపశ్యతః * మన్యే దీర్ఘా భవిష్యంతి రాత్రయో మమ జాగ్రతః॥౧౩॥ మందాకినీం జనస్థానమిమం ప్రస్రవణం గిరిమ్ * సర్వాణ్యనుచరిష్యామి యది సీతా హి దృశ్యతే॥౧౪॥ ఏతే మృగా మహావీర్యా మామీక్షంతే ముహుర్ముహుః * వక్తుకామా ఇవ హి మే ఇంగితాన్యుపలక్షయే॥ ౧౫ ॥ తాంస్తు దృష్ట్వా నరవ్యాఘ్రో రాఘవః ప్రత్యువాచ హ * క్వ సీతేతి నిరీక్షన్వై బాష్పసంరుద్ధయా దృశా॥౧౬॥ ఏవముక్తా నరేంద్రేణ తే మృగాస్సహసోత్థితాః * దక్షిణాభిముఖాస్సర్వే దర్శయంతో నభస్స్థలమ్। మైథిలీ హ్రియమాణా సా దిశం యామన్వపద్యత * తేన మార్గేణ ధావంతో నిరీక్షంతే నరాధిపమ్॥౧౮॥ యేన మార్గం చ భూమిం చ నిరీక్షంతే స్మ తే మృగాః * పునశ్చ మార్గమిచ్ఛంతి లక్ష్మణేనోపలక్షితాః॥౧౯॥ తేషాం వచనసర్వస్వం లక్షయామాస చేంగితమ్ * ఉవాచ లక్ష్మణో జ్యేష్ఠం ధీమాన్ భ్రాతరమార్తవత్॥౨౦॥ క్వ సీతేతి త్వయా పృష్టా యథేమే సహసోత్థితాః * దర్శయంతి క్షితిం చైవ దక్షిణాం చ దిశం మృగాః। సాధు గచ్ఛావహై దేవ దిశమేతాం హి నైరృతిమ్ * యది స్యాదాగమః కశ్చిదార్యా వా సాధు లక్ష్యతే॥ ౨౨ ॥ బాఢమిత్యేవ కాకుత్స్థః ప్రస్థితో దక్షిణాం ది

త్యాం రామస్సీతాదర్శనే నిరాశః కృతః-ఇయం గోదావరీ దివ్యదేవతా న బ్రూతే-అతస్తద్దర్శనం దుర్లభమితి నిరాశోభూత్॥౧౦॥౧౧॥ తదేవాహ- ఏషేతి॥౧౩॥ మందాకినీమితి ॥ మందాకినీ నామ కాచిన్నదీ॥౧౪॥ ఏత ఇతి॥ మే మమ వక్తుకామా ఇవ- మైథిలీవృత్తాంతమితి శేషః-మామీక్షంతే కుతః యథా ఇంగితాని హృదయగతాభిప్రాయాన్ ఉపలక్షయే-మృగాణామితి శేషః॥౧౫॥ తానితి॥ నిరీక్షన్నితి మృగచేష్టాగ్రహణార్థం సూక్ష్మదృష్టిం కుర్వన్నిత్యర్థః॥౧౬॥ ఏవమిత్యాదిశ్లోకద్వయమేకం వాక్యం॥ అత్ర శ్లోకే యత్తచ్ఛబ్దావధ్యాహార్యౌ-అత్రైవమన్వయక్రమః-నరేంద్రేణ శ్రీరామేణ ఏవముక్తాః పృష్టాస్తే మృగాః సహసోత్థితా దక్షిణాభిముఖాస్సంతో నభస్స్థలం దర్శయంతస్సంతః హ్రియమాణా సా మైథిలీ - యేన మార్గేణ యాం దిశమన్వపద్యత - తస్యాం దిశి తేన మార్గేణ ధావంతో నరాధిపం నిరీక్షంత ఇత్యన్వయః॥౧౮॥ మృగకర్తృకనిరీక్షణేన కిమిత ఆహ॥ యేనేతి ॥ యేన కారణేన ఏతే మృగాః - మార్గం దక్షిణాం దిశం భూమిం చ దక్షిణదిగ్భూమిం చ నిరీక్షంతే పునశ్చ మార్గం దక్షిణాం దిశం ఇచ్ఛంతః గంతుమిచ్ఛంతః. తేన కారణేన తే మృగాః-లక్ష్మణేనోపలక్షితాః గృహీతచేష్టార్థాః అభవన్నితి శేషః-అయం చోపలక్షితశ్చేష్టార్థః - దక్షిణదిశి దూరే భూమౌ స్థాపితా సీతేతి-దక్షిణదిగ్ధావనదక్షిణభూనిరీక్షణాభ్యాం ద్యోత్యత ఇతి॥౧౯॥ మృగచేష్టాగ్రహణేన కిం జాతమత ఆహ॥ తేషామితి॥ వచనసర్వస్వం వచనసారమివ ఇంగితం చేష్టాభిప్రాయం లక్షయామాస-లక్ష్మణ ఇతి శేషః- యద్వా తేషాం వచనసర్వస్వం ఇంగితం. స్వయం లక్ష్మణో లక్షయామాస జ్ఞాతవాన్. పశ్చాత్ జ్యేష్ఠం భ్రాతరం ప్రతి- తేషామింగితం ఉవాచేత్యన్వయః॥౨౦॥ క్వేతి ॥ నైరృతిం దక్షిణాం దిశం * యదీతి॥ దక్షిణాశాగమనేన-ఆగమః సీతాజ్ఞాపక ఉపాయః-చిహ్నమితి యావత్

మార్గం పుష్పయుక్తమార్గం-మధ్యమపదలోపిసమాసః॥౨౮॥ తామితి॥ వీరః దర్శనోపాయమాత్రజ్ఞాతే తాం లబ్ధుం సమర్థః॥౨౯॥ అభిజానామీతి॥ తానీమాని పుష్పాణి మయా దత్తాని వైదేహ్యా కేశపాశే-పినద్ధాని బద్ధానీత్యభిజానామి॥౨౬॥ మన్యఇతి॥ అమ్లానీకరణాత్ సూర్యః-అనుత్క్షేపణాత్ వాయుః - ధారణాత్ భూమిశ్చ-రక్షంతీతి భావః॥౨౭॥ ఏవమితి॥ మహాబాహుమిత్యనేన బలవత్సహాయత్వం-పురుషర్షభ ఇత్యనేన స్వతః పరాక్రమశాలిత్వముక్తం-తథాపిధర్మాత్మా- సహసా గిరేరవినాశకరణాత్॥౨౮॥ కచ్చిదితి॥ రామా(స్త్రీ)॥ తనిశ్లోకి॥ క్షితిభృతాంనాథ పర్వతశ్రేష్ఠ-సర్వాంగసుందరీ ప్రత్యవయవశోభాయుక్తా- మయా విరహితా రామా-రమ్యే వనోద్దేశే త్వయా దృష్టా కచ్చిత్ -అస్యైవ ప్రశ్నస్యావృత్త్యా యోజనే ఇదమేవోత్తరం-క్షితిభృతాంనాథః త్రియ శ్రేష్ఠ-త్వయా పి విరహితా మయా దృష్టేతి కచ్చిత్ - కచ్చిత్కామప్రవేదనే - మయా దృష్టేతి దమేవ మమాప్యత్యంతాభిమతమిత్యర్థః - అత్ర ఏకస్యైవ వాక్యస్య ప్రశ్నోత్తరరూపత్వాచ్చిత్రాలంకారధ్వనిః కృతప్రశ్నోత్తరాభిన్నముత్తరం చిత్రముచ్యత ఇతిలక్షణాత్॥౨౯॥ అదర్శనాదాహ-క్రుద్ధఇతి॥ ఏకమర్ధం॥౩౦॥ తామితి॥ హేమవర్ణాం హేమప్రతిమాసదృశీం-హేమాభాం స్వర్ణతుల్యకాంతిం॥౩౧॥ ఏవమితి॥ శంసన్నివ ప్రతిధ్వనినా కథయన్నివ-స్వపృష్టస్యైవానువాదేనానాదరోక్తిం రామోమన్యతేతి భావః-తతః అనాదరోక్త్యా-రాఘవే పర్వతో-సీతాం నాదర్శయత-శిచక్షేత్యాత్మనేపదం॥ తనిశ్లోకి॥ శంసన్నివ ప్రతిశబ్దేన కథయన్నివ - అత్ర ప్రతిధ్వనివ్యపదేశేన రామం ప్రతి సీతాదర్శనకథనం వ్యజ్యతే-నాదర్శయతేతి రావణాద్భయం వ్యజ్యతే॥౩౨॥ తతఇతి॥ దాశరథిరితి హేతుగర్భం-శిలోచ్చయం పర్వతం॥ ఇదమర్ధమేకం॥౩౨॥ మమేతి శ్లోకః॥౩౩॥ ఇమామితి॥ ఇయమపి పృష్టా చేన్న వక్ష్యతీతిమత్వేతి భావః॥౩౪॥ ఏవమితి॥ నిష్క్రాంతం ప్రాదుర్భూతం-ఇతః పూర్వమదర్శనాదేవముక్తం-త్రస్తాయాః రావణాద్భీతాయాః రామకాంక్షిణ్యాః రామాశ్రమం ప్రయాతుముద్యుక్తాయాః-అతఏవ రాక్షసేనానువృత్తాయాః అనుగతాయాః- అతఏవేతస్తతోధావంత్యాః. దదర్శేత్యనువర్తతే॥

శమ్ * లక్ష్మణానుగతశ్శ్రీమాన్వీక్షమాణో వసుంధరామ్॥౨౩॥ ఏవం సంభాషమాణౌ తావన్యోన్యం భ్రాతరావుభౌ * వసుంధరాయాం పతితం పుష్పమార్గమపశ్యతామ్॥౨౪॥ తాం పుష్పవృష్టిం పతితాం దృష్ట్వా రామో మహీతలే * ఉవాచ లక్ష్మణం వీరో దుఃఖితో దుఃఖితం వచః॥౨౫॥ అభిజానామి పుష్పాణి తానీమానీహ లక్ష్మణ * పినద్ధానీహ వైదేహ్యా మయా దత్తాని కాననే॥ ౨౬॥ మన్యే సూర్యశ్చ వాయుశ్చ మేదినీ చ యశస్వినీ * అభిరక్షంతి పుష్పాణి ప్రకుర్వంతో మమ ప్రియమ్॥౨౭॥ ఏవముక్త్వా మహాబాహుం లక్ష్మణం పురుషర్షభః * ఉవాచ రామో ధర్మాత్మా గిరిం ప్రస్రవణాకులమ్॥౨౮॥ కచ్చిత్క్షితిభృతాం నాథ దృష్టా సర్వాంగసుందరీ * రామా రమ్యే వనోద్దేశే మయా విరహితా త్వయా॥౨౯॥ క్రుద్ధోబ్రవీద్గిరిం తత్ర సింహః క్షుద్రమృగం యథా॥౩౦॥ తాం హేమవర్ణాం హేమాభాం సీతాం దర్శయ పర్వత। యావత్సానూని సర్వాణి న తే విధ్వంసయామ్యహమ్॥ ౩౧॥ ఏవముక్తస్తు రామేణ పర్వతో మైథిలీం ప్రతి। శంసన్నివ తతస్సీతాం నాదర్శయత రాఘవే॥౩౨॥ తతో దాశరథీ రామ ఉవాచ చ శిలోచ్చయమ్॥ ౩౨॥ మమ బాణాగ్నినిర్దగ్ధో భస్మీభూతో భవిష్యసి * అసేవ్యస్సతతం చైవ నిస్తృణద్రుమపల్లవః॥౩౩॥ ఇమాం వా సరితం చాద్య శోషయిష్యామి లక్ష్మణ * యది నాఖ్యాతి మే సీతామార్యాం చంద్రనిభాననామ్॥౩౪॥ ఏవం సరుషితో రామో దిధక్షన్నివ చక్షుషా * దదర్శ భూమౌ నిష్క్రాంతం రాక్షసస్య పదం మహత్ త్రస్తాయా రామకాంక్షిణ్యాః ప్రధావంత్యా ఇతస్తతః * రాక్షసేనానువృత్తాయా మైథిల్యాశ్చ పదాన్యథ॥ ౩౫॥ స సమీక్ష్య పరిక్రాంతం సీతా

యది స్యాత్ సంభవేత్ -అథవా ఆర్యా సీతా వా లక్ష్యతే॥౨౨॥౨౩॥ ఏవమితి॥ పుష్పమార్గం-పుష్పచిహ్నితం మార్గం పుష్పపరంపరాం వా॥౨౪॥౨౫॥ అభిజానామీతి॥ అపినద్ధాని కేశపాశే బద్ధాని॥౨౬॥ మన్యఇతి॥ అమ్లాననేన సూర్యః అనపనయనేన వాయుః ధారణేన వసుంధరా ఏవం మత్ప్రియచికీర్షయా ఏతే పుష్పాణి రక్షంతీత్యర్థః॥౨౭॥౨౮॥ కచ్చిదితి॥ సర్వాంగసుందరీ ప్రత్యవయవశోభాయుక్తా॥౨౯॥ తూష్ణీం స్థితం ప్రతి క్రుద్ధ ఆహ- క్రుద్ధ ఇతి॥౩౦॥ తామితి॥ హేమాభామిత్యనేన లావణ్యాతిరేకః-హరిద్రాదౌ హేమవర్ణసద్భావేపి లావణ్యాభావాదుభయనిర్దేశః॥౩౧॥ ఏవమితి॥ అత్ర శంసన్నివేతి ప్రతిశబ్దేన కథయన్నివేత్యర్థః॥౩౨॥౩౩॥ ఇమామితి॥ ఇమాం సరితం గోదావరీం॥౩౪॥ ఏవమితి॥ దిధక్షన్నివ-సర్వం జగదితి శేషః-నిష్క్రాంతం ప్రవృత్తవిక్షేపం-మహదత్యాయతవిస్తృతమిత్యర్థః-పదం చరణన్యాసస్థానం దదర్శేత్యన్వయః॥౩౫॥ స ఇతి॥ రాక్షసస్య సీతాయాశ్చ-పరిక్రాంతం ప్రవృత్తం పదం సమీక్ష్య-భ్రాతరం శశంసేత్యన్వయః॥౩౬॥ పశ్యేతి॥ కనకబిందవః

౩౬-౭॥ ససమీక్ష్యేతి సార్ధశ్లోక ఏకాన్వయః ॥ పరిక్రాంతం పరిక్రమం. పదన్యాసమితియావత్ ॥౩౮॥ పశ్యేతి॥ కనకబిందవః స్వర్ణశకలాని॥౩౯॥ తప్తేతి॥ తప్తం స్వర్ణం॥౪౦॥ మన్యఇతి॥ ఇతిమన్యఇతియోజ్యం॥౪౧॥ తస్యాఇతి॥ తస్యానిమిత్తం-సుందోపసుందవత్ పరిగ్రహార్థమిత్యర్థః- వివదమానయోః వైమత్యం ప్రాప్తయోః- భాసనోపసంభాషేత్యాదినాఆత్మనేపదం॥౪౨॥ ముక్తేతి॥ ముక్తామణిమయంముక్తామణిప్రచురం॥౪౩॥ తరుణేతి॥ వైడూర్యగుళికాచితం వైడూర్యమణిఖచితం॥౪౪॥ ఛత్రమితి॥ సమ్యక్ శతధాభగ్నదండమిత్యన్వయః॥౪౫॥ కాంచనేతి॥ కాంచనమయాః ఉరశ్ఛదాః తనుత్రాణియేషాం తే-ఖరాః అశ్వతరాః- రాసభవిశేషావా॥౪౬॥ దీప్తేతి॥ ద్యుతిమత్త్వాదేవదీప్తపావకసంకాశః-సమరేనాయకసూచకోధ్వజస్సమరధ్వజః-అపవిద్ధః రథశ్చభగ్నఇతిసంబంధః-సాంగ్రామికః సమరోచితః॥ ౪౭॥ రథేతి ॥ రథస్యాక్షఆధారదండః-తన్మాత్రాః తద్వద్దీర్ఘప్రమాణాః-ప్రమాణేమాత్రచ్-విశిఖాః విగతశిఖాః-ముండాగ్రా ఇత్యర్థః-విగతఫలభాగా ఇతివా- అభిహితాః భగ్నాః- ప్రకీర్ణాః ఇతస్తతో విప్రకీర్ణాః॥౪౮॥ శరావరావితి॥ శరానావృణుత ఇతిశరావరౌ- ప్రతోదః తోత్రం-అభీశవో రశ్మయః॥ని॥ అభీశుః ప్రగ్రహోరశ్మావితి శాశ్వతః॥౪౯॥ కస్యేతి॥ ఉష్ణీషః శిరోవేష్టనం॥౫౦॥ పదవీతి॥ ఏషాపదవీమార్గః పురుషస్య - జఘనభాగనిమ్నత్వాద్వ్యభావాత్ - తత్రాపిరక్షసః పదవీవిషమరూపత్వాత్ -ఏవంచమమరాక్షసైస్సహఇదం వైరంశతగుణం సత్తేషాంజీవితమంతయతివినాశయతీతిజీవితాంతకం సంపన్నం-పశ్య- ఏతావత్పర్యంతం రాక్షసైస్త్రీవైరాకరణాత్తదపరాధస్సోఢః-సంప్రతితాన్ సమూలం నాశయిష్యామీతిభావః॥౫౧॥ సుఘోరేతి॥ మృతామారితా॥౫౨॥ అస్యామవస్థాయామరక్షకత్వాద్ధర్మోపిరో

యారాక్షసస్యచ*భగ్నంధనుశ్చతూణీచవికీర్ణంబహుధారథమ్। సంభ్రాంతహృదయోరామశ్శశంసభ్రాతరంప్రియమ్॥౩౮॥ పశ్యలక్ష్మణవైదేహ్యాశ్శీర్ణాః కనకబిందవః। భూషణానాంహిసౌమిత్రేమాల్యానివివిధానిచ॥౩౯॥ తప్తబిందునికాశైశ్చచిత్రైః క్షతజబిందుభిః। ఆవృతంపశ్యసౌమిత్రేసర్వతోధరణీతలమ్॥౪౦॥ మన్యేలక్ష్మణవైదేహీరాక్షసైఃకామరూపిభిః। భిత్వాభిత్వావిభక్తావాభక్షితావాభవిష్యతి॥౪౧॥ తస్యానిమిత్తంవైదేహ్యాద్వయోర్వివదమానయోః। బభూవయుద్ధంసౌమిత్రేఘోరంరాక్షసయోరిహ॥౪౨॥ ముక్తామణిమయంచేదంతపనీయవిభూషితమ్। ధరణ్యాంపతితంసౌమ్యకస్యభగ్నంమహద్ధనుః॥౪౩॥ తరుణాదిత్యసంకాశంవైడూర్యగుళికాచితమ్। విశీర్ణంపతితంభూమౌకవచంకస్యకాంచనమ్ ॥ ౪౪ ॥ ఛత్రంశతశలాకంచదివ్యమాల్యోపశోభితమ్। భగ్నదండమిదంకస్యభూమౌసమ్యఙ్నిపాతితమ్॥ ౪౫॥ కాంచనోరశ్ఛదాశ్చేమేపిశాచవదనాఃఖరాః। భీమరూపామహాకాయాఃకస్యవానిహతారణే॥౪౬॥ దీప్తపావకసంకాశోద్యుతిమాన్సమరధ్వజః। అపవిద్ధశ్చభగ్నశ్చకస్యసాంగ్రామికోరథః॥౪౭॥ రథాక్షమాత్రావిశిఖాస్తపనీయవిభూషణాః। కస్యేమేభిహతాబాణాఃప్రకీర్ణాఘోరకర్మణః॥౪౮॥ శరావరౌశరైఃపూర్ణౌవిధ్వస్తౌపశ్యలక్ష్మణ। ప్రతోదాభీశుహస్తోవైకస్యాయంసారథిర్హతః॥౪౯॥ కస్యేమౌపురుషవ్యాఘ్రశయాతేనిహతౌయుధి। చామరగ్రాహిణౌసౌమ్యసోష్ణీషమణికుండలౌ॥౫౦॥ పదవీపురుషస్యైషావ్యక్తంకస్యాపిరక్షసః। వైరంశతగుణంపశ్యమమేదంజీవితాంతకమ్॥౫౧॥ సుఘోరహృదయైస్సౌమ్యరాక్ష

కనకస్యభూషణస్యసంబంధినోబిందవఃశకలాని॥౩౯॥ తప్తేతి॥ తప్తబిందునికాశైః తపనీయబిందుతుల్యైః॥౪౦॥ తి ॥ మన్యఇతి॥ సీతాయాంవాఇమేరుధిరబిందవఃసీతానిమిత్తంసుందోపసుందవద్యుధ్యమానయోరక్షసోర్వేతివికల్పాలంకారః శ్లోకద్వయేనోక్తః॥౪౧॥ తస్యాఇతి॥ తస్యానిమిత్తంతస్యాఆహరణార్థమిత్యర్థః॥౪౨॥ ౪౩॥ తరుణేతి॥ వైడూర్యగుళికాచితం-వైడూర్యమణిభిరలంకృతమిత్యర్థః॥౪౪॥౪౫॥ కాంచనేతి॥ కాంచనోరశ్ఛదాః కాంచనమయతనుత్రాణవంతః॥౪౬॥ దీప్తేతి॥ ధ్వజః అపవిద్ధః ధ్వస్తః-రథోభగ్నఇత్యన్వయః॥౪౭॥ రథాక్షమాత్రాఇతి॥ విశిఖాః ముండాగ్రాః . ఖండితాగ్రాఇతియావత్ అపహతాః ధ్వస్తాః రథాక్షమాత్రాః.చతుశ్శతాంగుళపరిమితాః-తదుక్తంశిల్పిప్రశ్నే*అష్టాశీతిశతమీషాతిర్యగక్షశ్చతుశ్శతఇతి॥౪౮॥ శరావరావితి॥ శరావరౌతూణీరౌ-ప్రతోదాభీశుహస్తః- ప్రతోదః తోత్రంఅభీశవః ప్రగ్రహాః॥౪౯॥౫౦॥ పదవీతి॥ ఏషాపురుషస్యపదవీతత్రాపికస్యచిద్రక్షసఇత్యనేననిశ్చయాభావఉక్తః-అతఏవరాక్షసైస్సహజీవితాంతకంజీవితస్యాంతంకరోతీతితథా.రక్షసామేవేతిశేషః-శతగుణమత్యంతంమమవైరమాసీత్ -పశ్యేతిసంబంధః॥౫౧॥ వైరహేతుమాహ॥ సుఘోరహృదయైరితి॥ అతోవైరంపశ్యేతిపూ

షోజాత ఇత్యాహ-నధర్మ ఇతి॥ఇదమర్ధమేకం॥౫౨॥న కేవలంధర్మే -తత్ఫలప్రదదేవేషుచరోషోజాత ఇత్యాహ-భక్షితాయామితి॥కేవా-ఈశ్వరాఃమమఅప్రియంకర్తుంశక్తా ఇత్యన్వయః-ఆద్యోహిఃపాదపూరణే-ద్వితీయఃప్రసిద్ధౌ॥౫౩॥తర్హిదానీంకథమప్రియంతైఃకృతమిత్యత్రాహ-కర్తారమితి॥ లోకానాంకర్తారమపి-శూరమపిసంహారకరణసమర్థమపి-కరుణవేదినంకారుణ్యపరంపురుషం-సర్వభూతానిఅజ్ఞానాదవమన్యేరన్నాద్రియేరన్-లోకస్వభావోయమితిభావః॥ తనిశ్లోకి॥ అత్రలోకానాంకర్తారమితిజగత్సృష్టికర్తృత్వంశూరమితిసంహారకరణసామర్థ్యంచవ్యజ్యతే॥౫౪॥విశిష్యగర్వితాదేవాఃమాంనాద్రియేరన్నిత్యాహ - మృదుమితి॥ లోకహితేయుక్తంసక్తం-అతఏవమృదుంకోమలహృదయం.అతఏవకరుణవేదినం-దాంతంవిషయచాపలరహితం-మాంనిర్వీర్యంమన్యంతే-అజ్ఞత్వావిశేషాదితిభావః॥తనిశ్లోకి॥౫౫॥మామితి॥గుణఃకారుణ్యాదిః-మాంప్రాప్య-దోషస్సంవృత్తఃఅనిష్టసాధనత్వేనసంవృత్తః-తస్మాదస్మదవమానహేతుతయా- దోషరూపేణగుణేనకింప్రయోజనమిత్యర్థః-యద్వాసర్వభూతానాంరక్షసాంచనభవాయనాశాయ-గుణఃదోషస్సంవృత్తః-దయాంత్యక్త్వాక్రోధంకరిష్యామీత్యర్థః॥ తనిశ్లోకి॥ సర్వభూతానాంరాక్షసానుకూలతయాయానిభూతానిప్రవర్తంతే తేషాం - రక్షసాంచఅభవాయనాశాయ॥౫౬॥సంహృత్యేతి॥ యథాఉదితస్సూర్యః-శశిజ్యోత్స్నాంశీతళచంద్రచంద్రికాంసంహృత్యైవప్రకాశతే-తథామమతేజః-గుణాన్మృదుత్వాదీన్ - సంహృత్యైవనిరస్యైవ-ప్రకాశతే॥ తనిశ్లోకి॥ శశిజ్యోత్స్నామిత్యుపలక్షణం-ఉదితోమహాన్సూర్యఃఅనాయాసేనశశిజ్యోత్స్నాదీనితేజాంస్యపహృత్యయథాప్రకాశతే-తద్వన్మమతేజస్సకలవస్తుగుణాన్సంహృత్యప్రకాశతే॥౫౭॥దేవవిషయఃకోపస్తత్సంబంధిష్వపిప్రవర్తతామిత్యాహ-నైవేతి॥౫౮॥మమేతి॥ అస్త్రాణిబ్రహ్మాస్త్రాదీని-పశ్య-ఉత్తరక్షణఇతిశేషః-త్రైలోక్యచారిణాం-నిస్సంపాతంబాణప్రచారతోశక్యసంచారం॥ ౫౯॥ సన్నిరుద్ధేత్యాదిసార్ధశ్లోకద్వయమేకాన్వయం॥సన్నిరుద్ధఃగ్రహగణఃగ్రహగణసంచారఃయస్య-ఆవారితఃఆచ్ఛాదితః-విప్రణష్టానలమరుత్ నష్టాగ్నివాతం.భాస్కరద్యుతిసంవృతంసంవృతభాస్కరద్యుతి-ఆహితాగ్న్యాదిత్వాన్నిష్ఠాయాఃపరనిపాతః-కా-

సైఃకామరూపిభిఃహృతామృతావాసీతాసాభక్షితావాతపస్వినీ ॥ ౫౧ ॥ నధర్మస్త్రాయతేసీతాంహ్రియమాణాంమహావనే॥౫౨॥భక్షితాయాంహివైదేహ్యాంహృతాయామపిలక్ష్మణ* కేహిలోకేప్రియంకర్తుంశక్తాస్సౌమ్యమమేశ్వరాః॥౫౩॥కర్తారమపిలోకానాంశూరంకరుణవేదినమ్*అజ్ఞానాదవమన్యేరన్సర్వభూతానిలక్ష్మణ॥౫౪॥మృదుంలోకహితేయుక్తందాంతంకరుణవేదినమ్* నిర్వీర్యఇతిమన్యంతేనూనంమాంత్రిదశేశ్వరాః॥౫౫॥మాంప్రాప్యహిగుణోదోషస్సంవృత్తఃపశ్యలక్ష్మణ*అద్యైవసర్వభూతానాంరక్షసామభవాయచ॥౫౬॥ సంహృత్యైవశశిజ్యోత్స్నాంమహాన్సూర్యఇవోదితః*సంహృత్యైవగుణాన్సర్వాన్మమతేజఃప్రకాశతే॥౫౭॥నైవయక్షానగంధర్వానపిశాచానరాక్షసాః॥*కిన్నరావామనుష్యావాసుఖంప్రాప్స్యంతిలక్ష్మణ॥౫౮॥మమాస్త్రబాణసంపూర్ణమాకాశంపశ్యలక్ష్మణ*నిస్సంపాతంకరిష్యామిహ్యద్యత్రైలోక్యచారిణామ్॥౫౯॥సన్నిరుద్ధగ్రహగణమావారితనిశాకరమ్*విప్రణష్టానలమరుద్భాస్కరద్యుతిసంవృతమ్। వినిర్మథితశైలాగ్రంశుష్యమా-

ర్వేణసంబంధః-మమవైరంపశ్యేత్యాగ్రహోక్తిః॥౫౧॥ఆపత్సురక్షకోధర్మ ఇతిన్యాయోస్తి-సోప్యస్మిన్నవసరేనాస్తీత్యాహనధర్మ ఇతి ॥ ౫౨॥ దేవాశ్చరక్షంతీత్యేతదపినాస్తీత్యాహ॥భక్షితాయామితి॥ఈశ్వరాదేవాః కేవా-మమప్రియంకర్తుంశక్తాఃఆసక్తిమంతః- నకేపీత్యర్థః - దేవాదయోయదిమమప్రియంకర్తుంశక్తాః-తర్హిసీతాహరణాదేఃపూర్వమేవరక్షేరన్-తేతాదృశానభవంతీతిభావః॥౫౩॥అయంస్వయంకృతానర్థ ఇత్యభిప్రాయేణాహ॥కర్తారమితి॥ కరుణవేదినంకారుణ్యపరంలోకానాంకర్తారమపిసర్వభూతాని-అజ్ఞానాత్ తత్స్వభావాపరిజ్ఞానాదశక్తఇత్యవమన్యేరన్॥ ౫౪॥ అస్తుప్రకృతేకిమాయాతమతఆహ॥ మృదుమితి॥మృదుంమార్దవాదిధర్మయుక్తంమాం-త్రిదశేశ్వరాఃనిర్వీర్యంమన్యంతే-అజ్ఞత్వావిశేషాదితిభావః॥౫౫॥ మామితి॥ అతఏవమాంప్రాప్యగుణోపిమార్దవాదిగుణోపి-దోషఃఅనిష్టసాధనత్వేనసంవృత్తఇత్యర్థః-అతోమృదుత్వంవిసృజ్యఅతఃపరమేవంకరిష్యామీత్యాహ - అద్యైవేత్యాది॥౫౬॥ శశిజ్యోత్స్నాంచంద్రచంద్రికాం-సంహృత్యాభిభూయ-ఉదితోరవిరివ-సర్వగుణాన్ తేజాంసిసంహృత్యఅభిభూయమమతేజఃప్రతాపఃప్రకాశతఇత్యన్వయః॥౫౭॥తి॥ తదేవప్రపంచయతి. నైవేతి॥౫౮॥మమేతి॥నిస్సంపాతంనిస్సంచారం॥౫౯॥సన్నిరుద్ధేత్యాదిసార్ధశ్లోకద్వయమేకంవాక్యం॥ విప్రణష్టానలజలమరుద్భాస్కరసంయుతం-వి

లసాధ్యోధర్మః కాలధర్మః-వినాశః తేనకాలధర్మణా-అనిజాపర్ణః॥౬౨॥నతామితి॥తస్మాదస్మిన్ముహూర్తఇత్యుపస్కార్యం-కుశలినీం క్షేమయుక్తాం-అతతామిత్యర్థః ౬౩ ॥ నాకాశమితి॥గుణోమౌర్వీ॥౬౪॥అర్దితమితి॥అర్దితంహింసితం.సమాకులంసమ్యగవ్యగ్రం-అమర్యాదంత్యక్తస్వస్వప్రకృత్యవస్థానం॥౬౫॥ ఆకర్ణేతి॥ దు రావరైఃదుర్వారైః-జీవలోకంబ్రహ్మాండం॥౬౬॥మమేతి॥రోషప్రయుక్తానాంరోషసంప్రయుక్తానాంమమేతి శేషః-అతిదూరాతిగామినాం అతిదూరాతిపాతినాం ౬౭ ॥ నైవేతి॥నభవిష్యంతి-నశిష్యంతీత్యర్థః-పూర్వందుఃఖప్రాప్తిరేవోక్తా॥౬౮॥ దేవేతి॥బహుధాశకలీకృతా ఇత్యన్వయః॥ ౬౯॥ నిర్మర్యాదానితి ॥ నిర్మర్యాదాన్ స్వస్వవ్యవస్థారహితాన్-నదాస్యంతినదాస్యంతియది॥౭౦॥ హృతాంమృతాంవేత్యత్రసూచితమాహ - తథారూపామితి॥ జగత్సర్వం-సర్వంజనమిత్యర్థః-అన్యథా త్రైలోక్యమిత్యనేనపునరుక్తిఃసచరాచరమిత్యనువాదః॥౭౧॥ఇత్యుక్త్వేతిశ్లోకద్వయమేకాన్వయం॥నిష్పీడ్యదృఢముష్టిబలేనగృహీత్వా॥౭౩॥యథేత్యాదిసార్ధ శ్లోకః॥ విధిఃఅదృష్టంజరాదయోయథానప్రతిహన్యంతేతథాహంననివార్యః-అన్యేయథాశబ్దాఃపాదపూరణార్థాః- యద్వాబహువచనమవివక్షితం-ప్రతిహన్యతఇతి ప్రత్యేకమన్వయః॥తస్మిన్శ్లోకే॥అనేనఅప్రతిహతసంకల్పత్వంపరైరనభిభవనీయత్వంచకథితం-అత్రయథేతి పదావృత్త్యానప్రతిహన్యంతఇత్యప్రతిక్రియా స్వరూపావృత్తిః-దీపకాలంకారః॥౭౪॥ పురేతి ॥ పురేవమేచారుదతీంమాయామృగంప్రతిగమనాత్ పూర్వంకాంతంమాంప్రతీక్షమంమృగంగృహీత్వామహ్యందేహీతిహర్షేణయత్స్మితంకృతవతీతేనసహైవనదాస్యంతిచేత్-అనిందితాం-తామలబ్ధ్వాజగదుపసంహారంకరిష్యామిచేదపి-ఇదంనిందితమితినకేపివక్ష్యంతీతిభావః-వక్ష్యతేహి- యదిరామస్సముద్రాంతాంమేదినీంపరివర్తయేత్ - అస్యాహేతోర్విశాలాక్ష్యాయుక్తమిత్యేవమేమతిరితిసర్వజ్ఞేనహనుమతా ॥ చారుదతీమిత్యత్రఛందసీతిసూత్రేణదంతశబ్దస్యదత్రాదేశః-అగ్రాంతేతిసూత్రస్థచకారేణవాదత్రాదేశః-సీతాంఅయోనిజతయామత్తోప్యతిశయితాం - మైథిలీంవీరశ్రేష్ఠజనకచక్రవర్తి

ణజలాశయమ్॥ధ్వస్తద్రుమలతాగుల్మంవిప్రణాశితసాగరమ్।త్రైలోక్యంతుకరిష్యామిసంయుక్తంకాలధర్మణా॥౬౨॥నతాంకుశలినీంసీతాంప్రదాస్యంతిమమేశ్వరాః।అస్మిన్ముహూర్తేసౌమిత్రేమమద్రక్ష్యంతివిక్రమమ్॥౬౩॥నాకాశముత్పతిష్యంతిసర్వభూతానిలక్ష్మణ। మమచాపగుణోన్ముక్తైర్బాణజాలైర్నిరంతరమ్॥౬౪॥అర్దితంమమనారాచైర్ధ్వస్తభ్రాంతమృగద్విజమ్। సమాకులమమర్యాదంజగత్పశ్యాద్యలక్ష్మణ॥౬౫॥ఆకర్ణపూర్ణైరిషుభిర్జీవలోకందురావరైః।కరిష్యేమైథిలీహేతోరపిశాచమరాక్షసమ్॥౬౬॥ మమరోషప్రయుక్తానాంసాయకానాంబలంసురాః।ద్రక్ష్యంత్యద్యవిముక్తానామతిదూరాతిగామినామ్॥౬౭॥నైవదేవానదైతేయానపిశాచానరాక్షసాః। భవిష్యంతిమమక్రోధాత్త్రైలోక్యేవిప్రణాశితే॥౬౮॥దేవదానవయక్షాణాంలోకాయేరక్షసామపి।బహుధానభవిష్యంతిబాణౌఘైశ్శకలీకృతాః॥౬౯॥ నిర్మర్యాదానిమాన్లోకాన్కరిష్యామ్యద్యసాయకైః।హృతాంమృతాంవాసౌమిత్రేనదాస్యంతిమమేశ్వరాః॥౭౦॥తథారూపాంహివైదేహీంనదాస్యంతియదిప్రియామ్। నాశయామిజగత్సర్వంత్రైలోక్యంసచరాచరమ్ ॥ ౭౧ ॥ ఇత్యుక్త్వారోషతామ్రాక్షోరామోనిష్పీడ్యకార్ముకమ్। శరమాదాయసందీప్తంఘోరమాశీవిషోపమమ్॥సంధాయధనుషిశ్రీమాన్రామఃపరపురంజయః।యుగాంతాగ్నిరివక్రుద్ధఇదంవచనమబ్రవీత్ ॥ ౭౩॥యథాజరాయథామృత్యుర్యథాకాలోయథావిధిః।నిత్యంనప్రతిహన్యంతేసర్వభూతేషులక్ష్మణ॥తథాహంక్రోధసంయుక్తోననివార్యోస్మిసర్వథా॥౭౪॥పురేవమేచారుదతీమనిందితాం

ప్రణష్టాఃఅనలజలమరుతోయస్మిన్తత్తథాభాస్కరసంవృతంభాస్కరస్యసంవృతంసంవరణంయస్మిన్తత్ లీనభాస్కరమిత్యర్థః విప్రణష్టాఖిలమహద్భాస్కరద్యుతీత్యపిపాఠః-తస్యాయమర్థః-విప్రణష్టాఃఅఖిలమహతాంభాస్కరస్యచద్యుతయోయస్మిన్తత్ -అతఏవసంవృతం-తమసేతి శేషః-కాలకర్మణావినాశేనసంయుక్తంకరిష్యామీత్యన్వయః॥౬౨॥నతామిత్యత్రయదిశబ్దోధ్యాహార్యః॥౬౩॥నేతి॥నిరంతరంనీరంధ్రంఆకాశేనోత్పతిష్యంతీత్యన్వయః॥౬౪॥తి॥అమర్యాదంత్యక్తస్వస్వప్రకృత్యవస్థానం॥౬౫॥తి॥జీవలోకేనదురావరైఃదుర్నివారైః-దురావరశబ్దఃఖలంతః॥౬౬॥౬౭॥నైవేతి॥నభవిష్యంతీత్యర్థః॥౬౮॥౬౯॥నిర్మర్యాదానితి॥ నదాస్యంతీత్యత్రయదీత్యధ్యాహార్యం॥౭౦॥తి॥తథారూపాంయథాపూర్వస్వభావాం-అత్రనదాస్యంతీతిపౌనరుక్త్యంక్రోధాతిశయాన్నదోషాయ॥౭౧॥ఇతీతి॥నిష్పీడ్యదృఢముష్టిబంధేనగృహీత్వా॥౭౨॥౭౩॥యథేతి॥విధిఃదైవంనప్రతిహన్యంతేననివార్యంతే॥౭౪॥పురేతి॥పరివర్తయామినాశయామి॥౭౫॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వర

పుత్రీత్వేనమత్సదృశీం-సదేవేత్యాది-సర్వలోకస్యసంభూతమరణమేవకరిష్యామీతిభావః-పరివర్తయామి నాశయామి-అన్యథాకరిష్యామీతివా-అస్మిన్సర్గేసార్ధపంచసప్తతిశ్లోకాః॥౭౫॥ఇతిశ్రీగోవిందరాజవిరచితే శ్రీరామాయణభూషణే రత్నమేఖలాఖ్యానే ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే చతుష్షష్టితమస్సర్గః. *****

ఏవం జగదుపసంహారక్రోధకలుషం రామంలక్ష్మణస్సంధుక్షయతిపంచషష్టితమే-తప్యమానమిత్యాదిశ్లోకత్రయమేకాన్వయం॥ తప్యమానంతపంతం-తథాతప్యమానమిత్యనేనపూర్వోక్తజగదుపసంహారవాచస్తత్త్వకృతాఃనతుసంకల్పపూర్వా ఇత్యుచ్యతే-రామందృష్ట్వారామమబ్రవీదితిక్రియాభేదాన్నపునరుక్తిదోషః - అభవేవినాశే-యుక్తంఉద్యుక్తం-సంవర్తకంసంహారకం-అదృష్టపూర్వమితిక్రోధనక్రియావిశేషణం-పరిశుష్యతాలోకవినాశభయేనేతిభావః॥౩॥ పురేతి॥ క్రోధవశమాపన్నస్సన్-ప్రకృతింమృదుత్వాదినిజస్వభావం-నహాతుమర్హసి॥౪॥చంద్రఇతి॥లక్ష్మ్యాదికమేకైకస్యప్రతినియతం-త్వయితుఏతత్సర్వంచయశశ్చప్రతినియతమిత్యర్థః॥తనిశ్లోకి॥అత్రయశశ్శబ్దేన॥త్రు॥నతస్యైశేకశ్చనతస్యనామమహద్యశ ఇత్యాద్యుక్తనిస్సీమాభ్యధికత్వాదిగుణాః ప్రతినియతా ఇత్యుపలక్ష్యంతే॥౫॥మమదాంతతయైవైతాదృశీదశాజాతాఅధునాపియదిక్రోధోనస్యాత్ కోవామమవిత్రస్యేత్ - కథంచసీతాప్రాప్తిరిత్యాశంక్యాహ-ఏకస్యేతి॥ అర్ధత్రయమేకాన్వయం॥అయంభావః-ఏకోరథోదృశ్యతే-ఏకస్యైవపదంప్రతీయతే-తేనఏకఏవాపరాధీతినిశ్చీయతే-ఏకస్యచాపరాధేనసర్వాన్హంతుంనార్హసి - తర్హికోవాపరాధీత్యత్రాహ-నన్వితి॥ కేనప్రతిపక్షిణా-కస్యప్రయోజనస్యహేతోః-షష్ఠీహేతుప్రయోగఇతిషష్ఠీ-ప్రకృతాదన్యస్మాద్వానిమిత్తాదితినజానామి - తచ్చింతనీయమిత్యర్థః-సపరిచ్ఛదఃసపరికరః॥౬॥ఖురేతి॥ అశ్వానాంఖురైఃరథనేమిభిఃరథాగ్రైశ్చక్షతః-నివృత్తసంగ్రామః-దృశ్యతఇతిశేషః॥౭॥ ఏకస్యేతి॥ విమర్దఃసంప్రహారః - తత్రహేతుమాహ-నహీతి-వృత్తంసంక్రాంతం॥౮॥వక్తవ్యముక్త్వాప్రకృతమాహ-నైకస్యేతి॥ యుక్తదండాఃఅపరాధోచితశిక్షాప్రవర్తకాః - విశిష్యతవాయంధర్మ ఇత్యాహ-సదేతి-శరణ్యాఃశరణార్హాః-పరమాగతిఃపరమప్రాప్యః దేవాదికృతోయమపరాధోనేత్యాహ కోనన్వితి॥ తనిశ్లోకి॥౧౦॥సరితఇతి॥దీక్షితస్య

దిశంతిసీతాంయదినాద్యమైథిలీమ్। సదేవగంధర్వమనుష్యపన్నగంజగత్సశైలంపరివర్తయామ్యహమ్॥౭౫॥ఇత్యారణ్యకాండేచతుష్షష్టితమస్సర్గః

తప్యమానంతథారామంసీతాహరణకర్శితమ్।లోకానామభవేయుక్తంసాంవర్తకమివానలమ్ * వీక్షమాణంధనుస్సజ్యంనిశ్శ్వసంతంపునఃపునః।దగ్ధుకామంజగత్సర్వంయుగాంతేతుయథాహరమ్*అదృష్టపూర్వంసంక్రుద్ధందృష్ట్వారామంతులక్ష్మణః । అబ్రవీత్ప్రాంజలిర్వాక్యంముఖేనపరిశుష్యతా॥౩॥పురాభూత్వామృదుర్దాంతస్సర్వభూతహితేరతః।నక్రోధవశమాపన్నఃప్రకృతింహాతుమర్హసి॥౪॥ చంద్రేలక్ష్మీఃప్రభాసూర్యేగతిర్వాయౌభువిక్షమా।ఏతచ్చనియతంసర్వంత్వయిచానుత్తమంయశః॥౫॥ఏకస్యనాపరాధేనలోకాన్హంతుంత్వమర్హసి।నతుజానామికస్యాయంభగ్నస్సాంగ్రామికోరథః * కేనవాకస్యవాహేతోస్సాయుధస్సపరిచ్ఛదః॥౬॥ ఖురనేమిక్షతశ్చాయంసిక్తోరుధిరబిందుభిః * దేశోనివృత్తసంగ్రామస్సుఘోరఃపార్థివాత్మజ॥౭॥ ఏకస్యతువిమర్దోయంనద్వయోర్వదతాంవర * నహివృత్తంహిపశ్యామిబలస్యమహతఃపదమ్॥౮॥ నైకస్యతుకృతేలోకాన్వినాశయితుమర్హసి * యుక్తదండాహిమృదవఃప్రశాంతావసుధాధిపాః। సదాత్వంసర్వభూతానాం శరణ్యఃపరమాగ

తీర్థవిరచితాయాం-శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయామారణ్యకాండవ్యాఖ్యాయాం-చతుష్షష్టితమస్సర్గః- ****************************

తప్యమానమిత్యాది॥తప్యమానంతపంతంరామందృష్ట్వా-రామమబ్రవీదితిరామశబ్దద్వయస్యసంబంధః-అభవేనాశేయుక్తముద్యుక్తంసాంవర్తకంప్రళయకాలీనం ముఖేనపరిశుష్యతేతిలోకవినాశభయేనేతిభావః॥౩॥తి॥పురేతి॥ప్రకృతింసర్వభూతహితత్వరూపాం॥౪॥చంద్రఇతి॥లక్ష్మ్యాదికమేకైకస్యప్రతినియతం - త్వయిఏతచ్చసర్వంయశశ్చప్రతినియతమిత్యర్థః॥౫॥అస్తుప్రకృతేకిమాయాతమతఆహ॥ఏకస్యేతి॥నన్వేకస్యాపరాధఇతికథంజ్ఞాయతేఅతఆహ-నన్వితి ॥ నజానామ్యేవేత్యర్థః-యద్యప్యేకఇతివిశేషతోనజానామి-తథాపిభగ్నోరథస్త్వేకఇతికృత్వా-అయమేకఏవాస్మాకంఅపరాధీతిజానామీతిభావః॥౬॥ ఖురేతి ॥ ఉక్తవిశేషణవిశిష్టోదేశః-నివృత్తసంగ్రామఃనిష్పన్నసంగ్రామోదేశోదృశ్యతఇతిశేషః అతః॥౭॥ఏకస్యేతి॥ ఏకస్యరథికస్యేతిశేషః-నద్వయోఃరథికయోరితిశేషః- కుతః-నహీతి మహతఃబలస్యసైన్యస్యపదంస్థానంనపశ్యామీత్యర్థః॥౮॥ఉపసంహరతి॥నైకస్యేతి॥ఏకస్యకృతేఏకనాశనిమిత్తమిత్యర్థః - యుక్తదండాఃయథాపరాధదండాః ॥

ఉపక్రాంతయజ్ఞానుష్ఠానస్య-సాధవఃఋుత్విజః॥౧౧॥యేనేతి॥ పరమర్షిభిఃఏతద్వనస్థైః॥౧౨॥సముద్రమితి॥విచేష్యామఃఅన్వేషిష్యామః॥ ౧౩॥ దేవేతిస్ప ష్టం॥౧౪॥నచేదితి॥ ప్రాప్తశ్చతుర్థోపాయకాలోయస్మిన్కర్మణితత్తథా॥౧౫॥ఎతదేవస్పష్టయతి-శీలేనేతి॥ సముత్పాదయ- వివక్షితకార్యమితి శేషః-సముత్పా దయేతిపాఠేలోకానితి శేషః-ఎవంలక్ష్మణప్రసాదనేనరామకోపశాంతిప్రపంచనాద్రావణారాధితతత్పుతుపాతిరుద్రసంకల్పాద్రామకోపోభగ్నఇతివర్ణమూ ర్ఘఇత్యవగంతవ్యః॥౧౬॥ఇతిశ్రీగోవిందరాజవిరచితే శ్రీరామాయణభూషణే రత్నమేఖలాఖ్యానే ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే పంచషష్టితమస్సర్గః. ******* ఏవంలక్ష్మణోరామమాశ్వాస్యపునర్వక్తవ్యాంశంజ్ఞాపయతిషట్షష్టితమే-తంతథేత్యాదిశ్లోకద్వయమేకాన్వయం॥ పరిద్యూనంపరిదేవనంప్రాప్తం- పరిశోచంత మిత్యర్థః-ఛ్వోశ్శూఠనునాసికేచేత్యూఠ్ -దివోవిజిగీషాయామితినిష్ఠానత్వం-అచేతనంఅస్వస్థచిత్తంసంబోధయామాసజ్ఞాపయామాస- అభిపీడయన్ ఉపసంగృ హ్ణన్॥౨॥మహతేతి॥మహతాతపసాకాయక్లేశేనవ్రతోపవాసాదినా-మహతాచాపికర్మణాఅశ్వమేధపుత్రకామేష్టిప్రభృతికర్మణా-రాజ్ఞాదశరథేన-రాజాలో కస్యరంజనాత్-అనేనమంత్రద్రవ్యక్రియాలోపాభావేనాడికారిణాకృతత్వముచ్యతే-అమృతమివ-తద్వత్ భోగ్యత్వంయత్నసాధ్యత్వంచోచ్యతే-అమరైః - అనే కసురకృతయత్నఃపకేనకృతఇతిగమ్యతే॥౩॥తవేతి॥ ఎవకారేణఇతరపుత్రవ్యావృత్తిః-తవైవగుణైర్బద్ధఃత్వద్గుణైకపరవశఃమహీపతిఃరాజా- నతుజాతిమాత్రే ణరా జా- దేవత్వమాపన్నః-తత్రకింప్రమాణంతత్రాహ-భరతస్యేతి-భరతాదిత్యర్థః-పంచమ్యర్థేషష్ఠీ-తథైవమయోక్తమితి శేషః॥౪॥యదీతి॥ కాకుత్స్థేనైనాప్రా

ప్తిః* కోనుదారప్రణాశంతేసాధుమన్యేతరాఘవ॥౧౧॥సరితస్సాగరాశ్శైలాదేవగంధర్వదానవాః* నాలంతేవిప్రియంకర్తుందీక్షితస్యేవసా

ధవః॥౧౧॥యేనరాజన్హృతాసీతాతమన్వేషితుమర్హసి*మద్ద్వితీయోధనుష్పాణిస్సహాయైఃపరమర్షిభిః॥౧౨॥ సముద్రంచవిచేష్యామఃపర్వ

తాంశ్చవనానిచ*గుహాశ్చవివిధాఘోరానదీఃపద్మవనానిచ॥౧౩॥దేవగంధర్వలోకాంశ్చవిచేష్యామస్సమాహితాః*యావన్నాధిగమిష్యామస్త

వభార్యాపహారిణమ్॥౧౪॥నచేత్సామ్నాప్రదాస్యంతిపత్నీంతేత్రిదశేశ్వరాః* కోసలేంద్రతతఃపశ్చాత్ప్రాప్తకాలంకరిష్యసి॥౧౫॥ శీలేనసా

మ్నావినయేనసీతాంనయేనన ప్రాప్స్యసిచేన్నరేంద్ర। తతస్సముత్పాదయహేమపుంఖైర్మహేంద్రవజ్రప్రతిమైశ్శరౌఘైః॥౧౬॥ ******

****** శ్రీమదారణ్యకాండే-పంచషష్టితమస్సర్గః-******

తంతథాశోకసంతప్తంవిలపంతమనాథవత్। మోహేనమహతావిష్టంపరిద్యూనమచేతనమ్*తతస్సౌమిత్రిరాశ్వాస్యముహూర్తాదివలక్ష్మణః। రా

మంసంబోధయామాసచరణౌచాభిపీడయన్॥౨॥మహతాతపసారామమహతాచాపికర్మణా। రాజ్ఞాదశరథేనాసిలబ్ధోమృతమివామరైః॥౩॥ తవ

చైవగుణైర్బద్ధస్త్వద్వియోగాన్మహీపతిః। రాజాదేవత్వమాపన్నోభరతస్యయథాశ్రుతమ్॥౪॥యదిదుఃఖమిదంప్రాప్తంకాకుత్స్థనసహిష్య

సిత్వమ్॥

ఋదవఃఅకఠినాః॥౧౧॥సరితఇతి॥ తేతవనాలంనసమర్థాః-దీక్షితస్యప్రక్రాంతయజ్ఞానుష్ఠానస్య-సాధవఃజ్ఞానసంపన్నాఃఋుత్విజః- విప్రియంశాపాద్యపచారం కర్తుంనసమర్థాః-నైనంశప్తం-నాభిచరితమాగచ్ఛతీత్యాదిశ్రుతిబలాదితిభావః॥౧౧॥తి॥మద్ద్వితీయఃఅహంద్వితీయస్సహాయోయస్యసః॥౧౨॥తి॥ సముద్రా దిష్వాశ్రమేషువిచయనార్థంపరమర్షిభిస్సహాయైరిత్యుక్తం॥౧౪॥తి॥యద్యస్మద్విచయనేనాశక్తాతత్ప్రాప్తిస్స్యాత్-తతఃపరందేవాస్సర్వజ్ఞాయదితేపత్నీంపత్నీ వార్తాంనదాస్యంతితతఃపశ్చాత్ ప్రాప్తకాలంచతుర్థోపాయందండంతేషుకరిష్యసి॥తి॥కోసలేంద్రేతి॥ ప్రాప్తకాలం- ప్రాప్తశ్చతుర్థోపాయకాలోయ స్మిన్కర్మణితత్తథా॥౧౫॥తి॥శీలంసుచరిత్రం-సామసాధువాదః-వినయఃప్రశ్రయః-నయోనీతిః॥౧౬॥ఇతిశ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణత త్త్వదీపికాఖ్యాయామారణ్యకాండవ్యాఖ్యాయాం-పంచషష్టితమస్సర్గః-**************తమిత్యాది॥పరిద్యూనంపరిదేవనంప్రాప్తంశోచంతమిత్యర్థః* ది వోవిజిగీషాయామితినిష్ఠానత్వం-ఛ్వోశ్శూఠనునాసికేచేత్యూఠ్ - యద్వాపరిద్యూనంక్షీణం - అచేతనమస్వస్థచిత్తం॥తి॥ ఏవంక్రోధముపశమయ్యసహజప్రకృతి ప్రాప్తయేబోధయతిలక్ష్మణోరామం-తమితి॥పరిద్యూనంక్షీణం-అచేతనంఅస్వస్థచిత్తమివ-ముహూర్తాదివముహూర్తాదేవ॥ ౨॥ మహతేతి॥ తపసాపుత్రకామన యాకృతేనతపసాకర్మణాపుత్రకామేష్ట్యాదిరూపేణేత్యర్థః॥౩॥తవేతి॥దేవత్వమాపన్నఃస్వర్గంగతః-భరతస్యయథాశ్రుతం- ముఖాదితి శేషః- యథా యథావ

కృతత్వంమహాసత్వత్వంచసిద్ధం-సహిష్యతిసహిష్యతే॥౫॥ దుఃఖితఇతి ॥ ధక్ష్యతేధక్ష్యతి॥ ౬॥ప్రసంగాత్ దైవికావస్థానస్థావస్యేమహాంతోపి ప్రాప్నువంతీతిదృష్టాంతముఖేనప్రతిపాదయితుమాహ-లోకస్వభావఇత్యాదినా॥ఏషలోకస్వభావఇతివక్ష్యమాణేషుసర్వత్ర యోజ్యం-అనయః-అనయమూలందుఃఖమిత్యర్థః- తమఃఅజ్ఞానం-స్పృశత్ అస్పృశత్-సహిస్వర్గగతోపిఇంద్రేణాసూయాకలుషేణభవద్భార్యేకావా శ్రేష్ఠేతిపృష్టస్సత్యవాదితయాహమేవేత్యుక్తవానింద్రేణాత్మశ్లాఘీత్వంనస్వర్గార్హఇతిపాతితఇతిపురాణప్రసిద్ధిః-నహుషాత్మజఇత్యనేననహుషాసీతిరపివ్యజ్యతే-సచసప్తర్షీన్స్వవాహకాన్ శచీస్మరణేనసర్పసర్పేత్యుక్తవాన్ సర్పోభవేత్యగస్త్యశప్తశ్చిరం తథాభూతస్తస్థౌ ॥ ౭ ॥ మహర్షిరితి ॥ అహ్నైపుత్రశతంహతం - విశ్వామిత్రకోపేన యుగపత్పుత్రశతనాశదుఃఖమనుభూతమితిభావః ॥ ౮ ॥ యాచేతి॥ మాతాసర్వోపాదానత్వాత్ - దేవీదేవస్యవిష్ణోఃపత్నీ - అతఏవలోకనమస్కృతా - సత్యసంశ్రవేతి - త్వయైవహిపూర్వం మహ్యమేవముపదిష్టమితి భావః॥ ౯ ॥ యావితి ॥ ధర్మాధర్మప్రవర్తకౌ - సర్వధర్మసాక్షిత్వాత్ - నేత్రౌ నేతారౌ - కాలపరిచ్ఛేదాదిముఖేనజగతఃప్రవర్తకౌ ॥ ౧౦ ॥ నేత్రౌ నేతరిభేద్యవానితివిశ్వః - సర్వేషామర్థప్రకాశకత్వేననేత్రభూతౌవా - లింగవ్యత్యయశ్ఛాందసః - యత్రయయోఃసర్వంజగత్ ప్రతిష్ఠితం - యదధీనస్వరూపస్థితిప్రవృత్తికాస్సర్వే జనాఇత్యర్థః - సూర్యస్యవర్షహేతుత్వాత్ చంద్రస్యౌషధిహేతుత్వాచ్చేతిభావః- ఆదిత్యాజ్జాయతేవృష్టిస్తతోన్నమభిజాయతఇతివచనాత్ । గ్రహణంరాహుకేతుభ్యాంగ్రాసః॥౧౦॥కింబహునాసంగ్రహేణోచ్యతఇత్యాహ- సుమహాంతీతి ॥ సుమహాంతిభూతానిమాంధాతృనళప్రభృతిమహాజనాఅపి-సర్వభూతాదిదేహినఃసర్వభూతానిఆదిదేహాయాస్యేతితథా- సర్వభూతాంతర్యామిణఇత్యర్థః-దైవస్యపరమాత్మనః-పంచమ్యర్థేషష్ఠీ-నప్రముంచంతిసర్వేపితత్సంకల్పంనాతిక్రామంతీత్యర్థః॥౧౧॥ఉపసంహరతి-శక్రాదిష్వపీతి॥ నయానయౌతన్మూలసుఖదుఃఖే-అతోనత్వంశోచితుమర్హసీత్యర్థః॥౧౨॥ఉక్తంవివృణోతి-నష్టాయామపీతి॥ నార్హసేనార్హసి॥౧౩॥త్వద్విధాఇతి॥సత్యదర్శినఃయథార్థదర్శినః-కృ

సే! ప్రాకృతశ్చాల్పసత్వశ్చఇతరఃకస్సహిష్యతి॥౫॥దుఃఖితోహిభవాన్లోకాంస్తేజసాయదిధక్ష్యతే।ఆర్తాఃప్రజానరవ్యాఘ్రక్వనుయాస్యంతినిర్వృతిమ్॥౬॥లోకస్వభావఏవైషయయాతిర్నహుషాత్మజః।గతశ్శక్రేణసాలోక్యమనయస్తంతమస్స్పృశత్ ॥ ౭॥మహర్షిర్యోవసిష్ఠస్తుయః
పితుర్నఃపురోహితః।అహ్నైపుత్రశతంజజ్ఞేతథైవాస్యపునర్హతమ్॥౮॥యాచేయంజగతాంమాతా దేవీలోకనమస్కృతా।అస్యాశ్చచలనంభూమే
ర్దృశ్యతేసత్యసంశ్రవ॥౯॥యౌచధర్మౌజగతాంనేత్రౌయత్రసర్వంప్రతిష్ఠితమ్। ఆదిత్యచంద్రౌ గ్రహణమభ్యుపేతౌమహాబలౌ॥౧౦॥సుమహాం
త్యపిభూతానిదేవాశ్చపురుషర్షభ।నదైవస్యప్రముంచంతిసర్వభూతాదిదేహినః॥౧౧॥ శక్రాదిష్వపిదేవేషువర్తమానౌనయానయౌ । శ్రూ
యేతేనరశార్దూలనత్వంశోచితుమర్హసి॥౧౨॥నష్టాయామపివైదేహ్యాంహృతాయామపిచానఘ।శోచితుంనార్హసేవీరయథాన్యః ప్రాకృతస్త
థా॥౧౩॥త్వద్విధానహిశోచంతిసతతంసత్యదర్శినః।సుమహత్స్వపికృచ్ఛ్రేషురామానిర్విణ్ణదర్శనాః॥౧౪॥తత్వతోహినరశ్రేష్ఠబుద్ధ్యాసమనుచిం

త్ర్యతమిత్యన్వయః॥౪॥తి॥ఇతరఃకఇతి॥ యద్యదాచరతిశ్రేష్ఠస్తత్తదేవేతరోజనఇత్యుక్తేః - మర్త్యావతారస్త్విహమర్త్యశిక్షణమితిభాగవతోక్తరీత్యాలోకశిక్షణార్థమేవత్వదవతారాదితిభావః॥౫॥౬॥అన్యేపిమహాత్మానోదుఃఖంప్రాప్నువంతీతిదృష్టాంతముఖేనాహ॥లోకఇతి॥ఏషదుఃఖసంబంధః-లోకస్వభావఃలోకస్యజనస్యస్వభావః-స్వభావప్రాప్తఇతియావత్ -అనయఃస్వర్గభ్రంశరూపదుఃఖమిత్యర్థః-సమస్పృశత్ ప్రాప్తవానిత్యర్థః॥౭॥ మహర్షిరితి॥తథైవాస్యపునర్హతం-విశ్వామిత్రేణేతిభావః॥తి॥యోమహర్షిఃయఃపునర్నఃపితుఃపురోహితస్తస్యపుత్రశతంజజ్ఞేఅహ్నైఏకేనాహ్నాచపునర్విశ్వామిత్రేణహతం-పూర్వంసుఖోత్తరకాలికదుఃఖానంతరంసుఖంవ్యంగ్యతయోక్త్వాత్రసుఖానంతరందుఃఖముక్తం-ఏవంచమహతామప్యవశ్యంజాయమానేఈదృశేసుఖేదుఃఖేచసహామర్శోకాభావాదృశస్యోచితావితిభావః॥౮॥యాచేతి॥భూమేశ్చలనం-కదాచిదితిశేషః॥౯॥యావితి॥ధర్మౌధర్మప్రవర్తకౌ-నేత్రౌనేతారౌ - కాలపరిచ్ఛేదాదిముఖేనజగతాంప్రవర్తకౌ॥౧౦॥సుమహాంతీతి॥నదైవస్యప్రముంచంతి-సర్వభూతాదిదేహినోదేవస్యసర్వేశ్వరస్య-వశంనప్రముంచంతినాతిక్రామంతి॥౧౧॥శక్రాదిష్వితి॥నయానయౌతన్మూలాద్గానర్థౌ॥౧౨॥౧౩॥త్వద్విధాఇతి॥అనిర్విణ్ణదర్శనాః-విషాదరహితాంతఃకరణాఇత్యర్థః॥౧౪॥తత్వతఇతి॥ యతఃబుద్ధ్యాసూక్ష్మబుద్ధ్యాయు

శ్వో హృష్టమః ఖేషు-అనిర్విణ్ణం అపి నాశిదర్శనం కృత్వా కృత్యపి వే కోలాయేషాం తేతథా||౧౪||తత్త్వత ఇతి|| తత్త్వతో బుద్ధ్యా అబాధితబుద్ధ్యా-సమనుచింతయ-శుభాశుభే ఇతి శేషః-మహాప్రాజ్ఞాః బుద్ధ్యా తాత్కాలిక్యా యుక్తాస్సంతః-శుభాశుభే భావినీ విజానంతి||౧౫||ఇదానీం ఫలానుభవః పూర్వకర్మసాధ్యః అతస్తత్ర న శోచనీయమిత్యాహ-అదృష్టేతి|| అదృష్టగుణదోషాణాం ప్రత్యక్షతో ద్రష్టుమశక్యసుఖదుఃఖరూపగుణదోషాణాం-అధృతానాం పురా ఏవం కర్మకృతమితి నిశ్చేతుమశక్యానాం-తేషాం ప్రసిద్ధానాం-పూర్వకృతానామిత్యర్థః-కర్మణాం ఇష్టం ఫలం. క్రియామనుష్ఠానమంతరేణ న ప్రవర్తతే-పూర్వకర్మానుష్ఠానం వినా ఇదానీం ఫలం నోత్పద్యతే- అతః పూర్వకర్మఫలే ఇదానీం ప్రవృత్తే కాత్ర పరిదేవనేతి భావః||౧౬||త్వమేవేతి|| అన్వశాః అనుశాసితవానసి||౧౭||బుద్ధిశ్చేతి||దురన్వయా దుర్లభా- ప్రసుప్తం స్తిమితం-సంబోధయామి ఉత్థాపయామి||౧౮||దివ్యమితి||దివిభవం దివ్యం ప్రాణిజాతం దేవగంధర్వాదికం-తచ్చ సాత్త్వికం వధానర్హం మానుషం మనుష్యలోకోద్భవం బ్రాహ్మణాదికం-తదపి వధానర్హం-సర్వలోకసంహారసమర్థం ఆత్మనః పరాక్రమం చ-అవేక్ష్య విచార్య-ద్విషతామేవ వధే యతస్వ||౧౯||కిమితి||ఉద్ధర్తుం నాశయితుం ౨౦|| ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే శ్రీరామాయణభూషణే రత్నమేఖలాఖ్యానే ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే షట్షష్టితమస్సర్గః. ******************

అథ లక్ష్మణవాక్యప్రతిష్ఠాపితధైర్యో రామో యుద్ధభూమేర్దక్షిణతః కించిద్దూరే గృధ్రరాజం దృష్ట్వా రోదితి సప్తషష్టితమే-పూర్వజేనేత్యాది|| రాఘవః పూర్వజేన లక్ష్మణేనకనిష్ఠేన-సుభాషితం యుక్తియుక్తతయోక్తం వాక్యం-ఉక్తమాత్రస్తు ఉక్తమాత్రమేవ - జగ్రాహ బాలాదపి సుభాషితమితి స్మృతేః-స్వయముపదేష్టా కథమన్యోక్తం జగ్రాహేత్యత్రాహ-సారగ్రాహీతి-కథమస్య వాక్యస్య సారవత్త్వం తత్రాహ-మహాసారమితి||౧||సన్నిగృహ్యేతి స్పష్టం||౨||కిమితి|| పశ్యేయం పశ్యేవ||౩||తమితి సార్ధశ్లోక ఏకాన్వయః||౪||సంతీతి||ఇహ జనస్థానే-గిరిగతాని దుర్గాణి-గంతుమశక్యప్రదేశా ఇత్యర్థః- నిదరాః విదీర్ణపాషాణాః- కందరాణి పాషా

తయా|బుద్ధ్యా యుక్తా మహాప్రాజ్ఞా విజానంతి శుభాశుభే||౧౫||అదృష్టగుణదోషాణామధృతానాం చ కర్మణామ్| నాంతరేణ క్రియాం తేషాం ఫలమిష్టం ప్రవర్తతే||౧౬||త్వమేవ హి పురా రామ మామేవం బహుశోఽన్వశాః|అనుశిష్యాద్ధి కో ను త్వామపి సాక్షాద్బృహస్పతిః||౧౭||బుద్ధిశ్చ తే మహాప్రాజ్ఞ దేవైరపి దురన్వయా|శోకేనాభిప్రసుప్తం తే జ్ఞానం సంబోధయామ్యహమ్||౧౮||దివ్యం చ మానుషం చ త్వమాత్మనశ్చ పరాక్రమమ్ | ఇక్ష్వాకువృషభావేక్ష్య యతస్వ ద్విషతాం వధే||౧౯||కిం తే సర్వవినాశేన కృతేన పురుషర్షభ|తమేవ త్వం రిపుం పాపం విజ్ఞాయోద్ధర్తుమర్హసి||౨౦||*****

ఇతి శ్రీమదారణ్యకాండే-షట్షష్టితమస్సర్గః-************* పూర్వజోఽప్యుక్తమాత్రస్తు లక్ష్మణేన సుభాషితమ్ | సారగ్రాహీ మహాసారం ప్రతిజగ్రాహ రాఘవః||౧||సన్నిగృహ్య మహాబాహుః ప్రవృద్ధం కోపమాత్మనః|అవష్టభ్య ధనుశ్చిత్రం రామో లక్ష్మణమబ్రవీత్ ||౨|| కిం కరిష్యావహే వత్స క్వ వా గచ్ఛావ లక్ష్మణ|కేనోపాయేన పశ్యేయం సీతామితి విచింతయ|| ౩|| తం తథా పరితాపార్తం లక్ష్మణో రామమబ్రవీత్ |ఇదమేవ జనస్థా

న్తాజనా ఇత్యర్థః-శుభాశుభే జానంతి-అతస్త్వమపి బుద్ధ్యా తత్త్వతః-ఇదం దుఃఖం కథం మయా ప్రాప్తమితి-సమనుచింతయేతి సంబంధః-శుభాశుభే పుణ్యపాపే|| ౧౫|| లోకే సర్వేషామపి కర్మఫలమవశ్యంభావీత్యాహ||అదృష్టేతి||అదృష్టగుణదోషాణాం-అదృష్టాః శాస్త్రైకసమధిగమ్యతయా ప్రత్యక్షతో ద్రష్టుమశక్యాః గుణదోషాః సుఖదుఃఖరూపా యేషాం తేషాం-అత ఏవ అధ్రువాణాం అనిశ్చితఫలానాం - సత్కర్మాణ స్థానే దుఃఖమిత్యన్వయవ్యతిరేకసూచకప్రత్యక్షప్రమాణేనానిశ్చితఫలానామిత్యర్థః-కర్మణాం క్రియామంతరేణ అనుష్ఠానం వినా-ఇష్టం ఫలం సుఖం దుఃఖం చేత్యర్థః న ప్రవర్తతే-కారణం వినా కార్యానుత్పత్తేరిత్యాశయః తథా చానుష్ఠితస్య కర్మణః-శుభమశుభం వావశ్యం భోక్తవ్యమితి భావః||౧౬||త్వమేవేతి||అన్వశాః శిక్షితవానసి-అనుశిష్యాచ్ఛిక్షయేత్ ||౧౭||బుద్ధిశ్చేతి || తే బుద్ధిః దేవైరపి దురన్వయా అన్వేతుమనుగంతుమశక్యా-అతః శోకేన ప్రసుప్తమంతర్హితం-తే జ్ఞానం సంబోధయామీత్యన్వయః||౧౮||దివ్యం చేతి|| దివ్యః దేవగంధర్వాదిః వధానర్హః సాత్త్వికః పక్షో జ్ఞేయః-మానుషః మనుష్యలోకప్రభవో బ్రాహ్మణాదిరహింస్యో జనః-తం చ ఆత్మనస్తవ పరాక్రమం-సర్వలోకసంహారసమర్థం చావేక్ష్యాలోచ్య-ద్విషతాం వధ్యానామేవ వధే యతస్వ-సర్వత్ర అసంకోచేన పరాక్రమే కృతే- బ్రాహ్మణాదిసాధుబాధా భవేత్ -అతః అపరాధినమేవ జ్ఞాత్వా జహీతి భావః||౧౯||తి || కృతేన అనుష్ఠితేన||౨౦||ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం- శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయామారణ్యకాండవ్యాఖ్యాయాం-షట్షష్టితమస్సర్గః.*************

ణసంధయః గుహాః దేవఖాతబిలాని॥ఆవాసా ఇతి॥యుక్తః సన్నద్ధః॥౬॥త్వద్విధా ఇతి॥ నప్రకంపంతే-నచంచలచిత్తా భవంతీత్యర్థః॥౭॥ ఇతీతి॥ క్షురం క్షురప్రాఖ్యం-శరం-సీతాయా అదర్శనాత్ క్రోధః॥౮॥తత ఇతి॥కూటః శృంగం-మహాభాగం మహాభాగ్యం-స్వామ్యర్థే త్యక్తశరీరత్వాత్ -ద్విజోత్తమం పక్షిశ్రేష్ఠం॥ద్విః దంతవిప్రాండజా ద్విజా ఇత్యమరః - క్షతజం రుధిరం॥౯॥తమిత్యాది॥భక్షితా.రుధిరార్ద్రత్వాదితిభావః॥౧౦॥ గృధ్రేతి॥ గృధ్రస్య రూపమివ రూపం యస్య తత్తథా॥౧౧॥ ఏనమితి॥అర్ధమేకం వాక్యం॥అజిహ్మం అకుంఠం-అవక్రం వా గచ్ఛంతీత్యజిహ్మగాః తైః॥౧౨॥ఇతీతి॥ అభ్యపతత్ అభిముఖం గతః-సముద్భ్రాంతాం సముద్భ్రమయంతాం॥౧౩॥తమితి॥దశరథాత్మజమితి సంబంధోక్తిః॥౧౪॥యామితి॥ యథా మహౌషధ్యన్వేషిణః ప్రతివనమన్వేషంతే- తథా యాం మస్మిన్వి స్తీర్ణే వనేన్వేషసి - ఏవ్యగతావిత్యస్మాద్వ్యత్యయేన పరస్మైపదం - నిత్యం ప్రాణసమేత్యుక్తా సా దేవీ మమ ప్రాణాశ్చ ఉభయం రావణేన హృతం - మమ ప్రాణానాం హృతప్రాయత్వాత్ కృత్వా సీతాం రావణో హృతవానిత్యర్థః-ఖరవధాదినా రామబలం జ్ఞాత్వా వ్యస్థానే భయశంకితయా రామస్యాయుః ప్రార్థయతే-ఆయుష్మన్నితి॥౧౫॥త్వయేతి స్పష్టం॥౧౬॥ సీతామితి॥అభ్యవపన్నః ఆభిముఖ్యేన గతః- హ్రియమాణాం సీతామవలోక్య తదభిముఖమాగత ఇత్యర్థః- రావణశ్చ విధ్వంసితరథస్సన్ అత్ర ధరణీతలే పాతితః-రథాత్ భ్రంశిత ఇత్యర్థః॥౧౭॥ఏతదితి॥ భగ్నమేతద్ధనుః అస్య రావణస్య సంబంధి-ఏవముత్తరత్రాపి యోజ్యం-శరావరం వర్మ-తూణీరం వా॥౧౮॥అయంత్విత్యర్ధమేకం॥౧౯॥ పరిశ్రాంతస్యేతి॥వైదేహీం జనకేన సమ్యక్ పరిపోషితాం॥౨౦॥రక్షసేత్యర్ధమేకం॥౨౧॥రామ ఇతి ॥ తస్య గృధ్రస్య సంబంధినీం - సీతావిషయకథాం విజ్ఞాయ శ్రు

నం త్వమన్వేషితుమర్హసి ॥ రాక్షసైర్బహుభిః కీర్ణం నానాద్రుమలతాయుతమ్॥౪॥ సంతీహ గిరిదుర్గాణి నిర్దరాః కందరాణి చ ॥ గుహాశ్చ వివిధా ఘోరా నానామృగగణాకులాః॥ఆవాసాః కిన్నరాణాం చ గంధర్వభవనాని చ ॥ తాని యుక్తో మయా సార్ధం త్వమన్వేషితుమర్హసి॥౬॥త్వద్విధా బుద్ధిసంపన్నా మహాత్మానో నరర్షభ।ఆపత్సు న ప్రకంపంతే వాయువేగైరివాచలాః॥౭॥ఇత్యుక్తస్తద్వచః సర్వం విచచార సలక్ష్మణః।క్రుద్ధో రామశ్శరం ఘోరం సంధాయ ధనుషి క్షురమ్॥౮॥తతః పర్వతకూటాభం మహాభాగం ద్విజోత్తమమ్ ॥ దదర్శ పతితం భూమౌ క్షతజార్ద్రం జటాయుషమ్॥౯॥తం దృష్ట్వా గిరిశృంగాభం రామో లక్ష్మణమబ్రవీత్ ॥ అనేన సీతా వైదేహీ భక్షితా నాత్ర సంశయః॥౧౦॥గృధ్రరూపమిదం రక్షో వ్యక్తం భవతి కాననే ॥ భక్షయిత్వా విశాలాక్షీమాస్తే సీతాం యథాసుఖమ్॥౧౧॥ఏనం వధిష్యే దీప్తాస్యైర్ఘోరైర్బాణైరజిహ్మగైః॥ ౧౨॥ ఇత్యుక్త్వాభ్యపతద్గృధ్రం సంధాయ ధనుషి క్షురమ్।క్రుద్ధో రామస్సముద్రాంతాం కంపయన్నివ మేదినీమ్॥౧౩॥తం దీనం దీనయా వాచా సఫేనం రుధిరం వమన్। అభ్యభాషత పక్షీ తు రామం దశరథాత్మజమ్॥౧౪॥యామోషధిమివాయుష్మన్నన్వేషసి మహావనే।సా దేవీ మమ చ ప్రాణా రావణేనోభయం హృతమ్॥ ౧౫॥ త్వయా విరహితా దేవీ లక్ష్మణేన చ రాఘవ। హ్రియమాణా మయా దృష్టా రావణేన బలీయసా॥౧౬॥సీతామభ్యవపన్నోహం రావణశ్చ రణే మయా ॥ విధ్వంసితరథశ్చాత్ర పాతితో ధరణీతలే॥౧౭॥ఏతదస్య ధనుర్భగ్నమేతదస్య శరావరమ్।అయమస్య రథో రామ భగ్నస్సాంగ్రామికో మయా॥౧౮॥ అయం తు సారథిస్తస్య మత్పక్షనిహతో యుధి ॥ ౧౯ ॥ పరిశ్రాంతస్య మే పక్షౌ ఛిత్త్వా ఖడ్గేన రావణః ॥ సీతామాదాయ వైదేహీముత్పపాత విహాయసమ్ ॥ ౨౦ ॥ రక్షసా నిహతం పూర్వం న మాం హంతుం త్వమర్హసి॥౨౧॥రామస్తస్య తు విజ్ఞాయ బాష్పపూర్ణముఖస్తదా । ద్విగుణీకృతతాపార్తస్సీతా

పూర్వం జొపీతి॥ మహాసారం యుక్తియుక్తమిత్యర్థః॥౧॥౪॥సంతీతి॥నిర్దరాః శిలోద్భేదమార్గాః-కందరాణి దర్యః-గుహాః పాషాణసంధయః-యుక్తః సన్నద్ధః ॥ తి ॥ ఇహ జనస్థానే-గిరిగతాని దుర్గాణి గంతుమశక్యదేశాస్సంతీత్యర్థః-నిర్దరాః విదీర్ణపాషాణాః॥౬॥ ౭॥ఇతీతి॥క్షురం క్షురవన్నిశితం॥౧౧॥ఏనమితి॥వధిష్య ఇతి లక్ష్మణమబ్రవీదితి సంబంధః॥౧౪॥యామితి॥ ఓషధిం దివ్యౌషధిలతామివ॥౧౫॥సీతామితి॥సీతామభ్యవపన్నోహం సీతాం మోచయితుమభిగతవానస్మీత్యర్థః- తదా రావణః పాతితః॥౧౭॥ఏతదితి॥శరావరం కవచం॥౨౦॥రామ ఇతి॥తస్య జటాయుషః విజ్ఞాయ స్వరూపమితి శేషః॥ సీతాసక్తాం సీతావిషయాం కథాం శ్రుత్వేతి శేషః రామ ఇతి సార్ధశ్లోకమేకం వాక్యం-రామో రుదోదేత్యస్యాయమభిప్రాయః పరమేశ్వరస్య శ్రీరామస్య భక్తపక్షపాతిత్వేన భక్తం జటాయుషమాపన్నం దృష్ట్వా -పరమప్రీ

త్వా-ద్విగుణీకృతేనగృధ్రవధేనద్విరావర్తితేన-తాపేన-ఆర్తః పీడితః-అభూదితి శేషః॥౨౧॥గృధ్రేతి॥అవశః మూర్ఛితఇత్యర్థః-రురోద-క్రమాదితి శేషః॥౨౨॥ఏక
మితి॥ఏకం అసహాయం-ఏకాయ నేపక స్యమార్గే॥౭॥అయనంవర్త్మమార్గాధ్వేత్యమరః-ఏకపద్యామిత్యర్థః-సహాయరహితం- దయయా సంరక్షకపథికజనరహిత
మిత్యర్థః-దుర్గైఃఇతః పరమపి కేనచిత్ గంతుమశక్యే-ఇతిదుఃఖహేత్వతిరేకోక్తిః-నిశ్వసంతం-గృధ్రరాజమితి శేషః॥౨౩॥ రాజ్యాదితి॥ యద్యపి-నచాస్యమహతీంల
క్ష్మీంరాజ్యనాశోపకర్షతి-వనవాసోమహోదయఇతి-అభిమతతమతయా ప్రోక్తౌరాజ్యనాశవనవాసౌ- తథాపిసంప్రతిసీతావిశ్లేషకారిత్వాజ్జటాయువియోగఫ
లకత్వాచ్చతావేవానర్థకరౌజాతావిత్యాహ-రాజ్యాత్ భ్రంశః హస్తాల్లబ్ధరాజ్యస్యవిచ్యుతిః-వనేవాసః రాజ్యభ్రంశేపి రాజ్యేభిరుకవృత్త్యాపిస్థాతుంశక్యం-త
దపినలబ్ధం-సీతానష్టావనవాసేప్యభిమతజనవిశ్లేషాభావేసుఖేనావస్థాతుంశక్యం-తదపినాస్తి - హతోద్విజః అభిమతజనవిశ్లేషేపిబంధుజనసన్నిధౌశోకోనిర్యాపయి
తుంశక్యః సచనివృత్తః-ఈదృశీఏతాదృశదుఃఖపర్యవసాయినీ-మమఅలక్ష్మీః దౌర్భాగ్యం-పావకమపినిర్దహేత్సర్వవస్తుదాహకమపిదహేత్ - సదావిశ్లేషప్రసక్తి
శూన్యంలక్ష్మణమపివిశ్లేషయేదితిభావః॥తనిశ్లోకి॥౨౪॥సంపూర్ణమితి॥ ప్రతరేయంతాపశాంతయెప్ల వేయంచేత్॥౨౫॥నాస్తీతి॥వ్యసనంవాగురేవవ్యసనవాగురా॥
౭॥ వాగురామృగబంధినీత్యమరః॥౨౬॥అయమితి॥పితుర్వయస్యః సఖా॥౨౭॥ఇతీతి॥పితరీవస్నేహః పితృస్నేహః॥౨౮॥ నికృత్తేతి॥ రామః వాచంవిముచ్య - ఉక్త్వే
త్యర్థః॥అస్మిన్సర్గేఏకోనత్రింశచ్ఛ్లోకాః॥౨౯॥ఇతిశ్రీగోవిందరాజవిరచితే శ్రీరామాయణభూషణే రత్నమేఖలాఖ్యానే ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే సప్తషష్టి
తమస్సర్గః. ************** అథభగవతార్యార్థంత్యక్తశరీరస్యగృధ్రరాజస్య మోక్షపదప్రాపణమష్టషష్టితమే-రామఇత్యాది॥రౌద్రేణరావణేన- మి
త్రసంపన్నంసర్వజనమిత్రమిత్యర్థః-యద్వాపరనిపాతః-సంపన్నమిత్రం-అత్యంతరామవిషయసౌహార్దయుక్తమిత్యర్థః॥౧॥మమేతి॥ అర్థేష్వితినిమిత్తసప్తమీ.

సక్తాంప్రియాంకథామ్॥౨౧॥గృధ్రరాజంపరిష్వజ్యపరిత్యజ్యమహద్ధనుః। నిపపాతావశోభూమౌరురోదసహలక్ష్మణః॥౨౨॥ఏకమేకాయనేదుర్గే
నిశ్వసంతంకథంచన।సమీక్ష్యదుఃఖితతరోరామస్సౌమిత్రిమబ్రవీత్॥౨౩॥రాజ్యాద్భ్రంశోవనేవాసస్సీతానష్టాద్విజోహతః। ఈదృశీయంమమా
లక్ష్మీర్నిర్దహేదపిపావకమ్॥౨౪॥సంపూర్ణమపిచేదద్యప్రతరేయంమహోదధిమ్।సోపినూనంమమాలక్ష్మ్యా విశుష్యేత్సరితాంపతిః॥౨౫॥నా
స్త్యభాగ్యతరోలోకేమత్తోస్మిన్సచరాచరే। యేనేయంమహతీప్రాప్తామయావ్యసనవాగురా॥౨౬॥అయంపితృవయస్యోమేగృధ్రరాజోజరా
న్వితః। శేతేవినిహతోభూమౌమమభాగ్యవిపర్యయాత్॥౨౭॥ఇత్యేవముక్త్వాబహుశోరాఘవస్సహలక్ష్మణః।జటాయుషంచపస్పర్శపితృస్నేహం
నిదర్శయన్॥౨౮॥నికృత్తపక్షంరుధిరావసిక్తంసగృధ్రరాజంపరిరభ్యరామః।క్వమైథిలీప్రాణసమామమేతివిముచ్యవాచంనిపపాతభూమౌ॥౨౯

*********************** ఇతిశ్రీమదారణ్యకాండే - సప్తషష్టితమస్సర్గః. ***********************

రామస్సంప్రేక్ష్యతంగృధ్రంభువిరౌద్రేణపాతితమ్। సౌమిత్రింమిత్రసంపన్నమిదంవచనమబ్రవీత్॥౧॥మమాయంనూనమర్థేషుయతమానో

యాంసీతాంరావణేనహృతాంచశ్రుత్వా॥వ్యసనేషుమనుష్యాణాంభృశంభవతిదుఃఖితఇత్యుక్తేఃభక్తాపదందృష్ట్వారురోదేతిద్విగుణీకృతతాపార్తఃబభూవేతి శేషః
సీతాదర్శనజస్తాపః నిజభ___జటాయువధజనితతాపశ్చఏవంతాపస్యద్విగుణత్వం॥౨౨॥ఏకమితి॥దుర్గైలతాకంటకసంకీర్ణతయాకేనాపిప్రవేష్టుమశక్యేఏకాయనేఏ
కమార్గేపతిత్వేతి శేషః-కథంచననిశ్వసంతంమృతప్రాయమేకమసహాయం॥౨౩॥రాజ్యేతి॥నిర్దహేదపిపావకం-సకలవస్తుదాహకమపిదహేత్ -కిముతాన్యమి
త్యర్థః॥౨౪॥సంపూర్ణమితి॥మహోదధింప్రవిశేయంయది- సీతావిరహజనితతాపనివృత్త్యర్థమితి శేషః- సోపిసరితాంపతిః మమఅలక్ష్మ్యాః అభాగ్యాత్ విశు
ష్యేదిత్యర్థః॥౨౫॥ నేతి॥యేనాభాగ్యేన॥తి॥వాగురామృగబంధనజాలం॥౨౬॥తి॥పితుర్వయస్యస్సఖా॥౨౭॥ఇతీతి॥పితృస్నేహంపితరీవస్నేహం॥౨౮॥౨౯ ॥ ఇతిశ్రీ
మహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్వదీపికాఖ్యాయాం మారణ్యకాండవ్యాఖ్యాయాం - సప్తషష్టితమస్సర్గః.
తి ॥ రామఇతి ॥ రౌద్రేణరక్షసా - అనేనరక్షసాంతమః ప్రాధాన్యమేవేతిసూచితం - మిత్రసంపన్నంమిత్రత్వేనసంపన్నంసర్వజనేషుమైత్ర్యయుక్తం॥

మమప్రయోజనార్థమిత్యర్థః-సంఖ్యేయుద్ధే॥౨॥అయమితి॥అయం ప్రాణఃసూక్ష్మప్రాణః- స్వరహీనఃహీనస్వరః-విక్లబఃవిహ్వలః॥ ౩॥ జటాయోరితి॥ వ్యాహర్తుంవ్యాహర్తుం-వధంవధప్రకారం॥౪॥కిమితి॥కిన్నిమిత్తఃకింనిమిత్తంయస్యాసౌకిన్నిమిత్తః- కేనహేతునాఅహరదిత్యర్థః-కింభోగార్థం- ఉతఅపకారప్రతీకారార్థమిత్యర్థః- చరమపక్షేతత్స్వరూపంపృచ్ఛతి-తస్యేతి-యదిఅపరాధం॥౫॥కథమితి॥కథంకీదృశప్రకారం-కానివాక్యాని॥౬॥కథంవీర్యఇతి॥ తాతపితృతుల్య॥౭॥ తమితి॥ దీనాత్మాదీనమనాః-అతిసన్నయాఅతికార్శ్యంప్రాప్తయా॥౮॥కింకర్మేత్యస్యోత్తరమాహ-హృతాసేతి॥వాతైనదుర్దినేనచసంకులాం॥౯॥మేఘచ్ఛన్నేహ్నిదుర్దినమిత్యమరః - మాయయామహావాతంమేఘచ్ఛాదనంచోత్పాద్యహృతవానిత్యర్థః॥౯॥వధమాఖ్యాహీత్యస్యోత్తరమాహ-పరిశ్రాంతస్యేతి॥ యుద్ధపరిశ్రాంతస్యేత్యర్థః॥౧౦॥ప్రశ్నాంతరేప్రత్యుత్తరకథనాశక్తిమాహ-ఉపరుధ్యంతీతి॥ఉపరుధ్యంతిఉపరుధ్యంతే-మరణవేదనయాపీడ్యంతఇత్యర్థః-సౌవర్ణాః-శరణకాలేతథాప్రతీయంతఇతిప్రసిద్ధం-ఉశీరైఃలామజ్జకైఃకృతాఃకల్పితాఃమూర్ధజాఃకేశాఃయేషాంతేతథా॥౧౧॥కిమిహబహునోక్తేనసర్వథాసీతాపునర్లభ్యతఇత్యాహ-యేనేతి॥ యేనముహూర్తేననిమిత్తభూతేనరావణస్సీతామాదాయయాతిస్మ-తన్ముహూర్తబలేన- స్వామీధనస్వామీ-విప్రణష్టంధనంక్షిప్రంఅచిరేణపునఃప్రతిపద్యతేప్రాప్నోతి॥౧౨॥కోసౌముహూర్తఇత్యత్రాహ-విందఇతి॥ నష్టంధనంవిందతిలభతేఽస్మిన్నితివిందః- సరావణస్తునాబుధత్ నాబుధ్యత - వికరణవ్యత్యయశ్ఛాందసః-తస్మాత్ బడిశంగృహ్యగృహీత్వాఝషవత్ మత్స్యఇవ-వినశ్యతి-వర్తమానసామీప్యేవర్తమానవత్ ॥౯॥బడిశంమత్స్యబంధనమిత్యమరః॥౧౩౪॥ఫలిత

విహంగమః।రాక్షసేనహతస్సంఖ్యేప్రాణాంస్త్యక్ష్యతిదుస్త్యజాన్॥౨॥అయమస్యశరీరేస్మిన్ప్రాణోలక్ష్మణవిద్యతే। తథాహిస్వరహీనోయం విక్లబస్సముదీక్షతే॥౩॥ జటాయోయదిశక్నోషివాక్యంవ్యాహరితుంపునః। సీతామాఖ్యాహిభద్రంతేవధమాఖ్యాహిచాత్మనః॥౪॥కిన్నిమిత్తోహరత్సీతాంరావణస్తస్యకింమయా। అపరాధంతుయందృష్ట్వారావణేనహృతాప్రియా॥౫॥కథంతచ్చంద్రసంకాశంముఖమాసీన్మనోహరమ్। సీతయాకానిచోక్తానితస్మిన్కాలేద్విజోత్తమ॥౬॥కథంవీర్యఃకథంరూపఃకింకర్మాసచరాక్షసః। క్వచాస్యభవనంతాతబ్రూహిమేపరిపృచ్ఛతః॥౭॥తముద్వీక్ష్యాథదీనాత్మావిలపంతమనంతరమ్ ।వాచాతిసన్నయారామంజటాయురిదమబ్రవీత్॥౮॥హృతాసారాక్షసేంద్రేణరావణేనవిహాయసా।మాయామాస్థాయవిపులాంవాతదుర్దినసంకులామ్॥౯॥పరిశ్రాంతస్యమేతాతపక్షౌఛిత్త్వాసరాక్షసః। సీతామాదాయవైదేహీంప్రయాతోదక్షిణాందిశమ్॥౧౦॥ఉపరుధ్యంతిమేప్రాణాదృష్టిర్భ్రమతిరాఘవ।పశ్యామివృక్షాన్సౌవర్ణానుశీరకృతమూర్ధజాన్॥౧౧॥యేనయాతిముహూర్తేనసీతామాదాయరావణః।విప్రణష్టంధనంక్షిప్రంతత్స్వామీప్రతిపద్యతే॥౧౨॥విందోనామముహూర్తోఽయంసచకాకుత్స్థనాబుధత్ । త్వత్ప్రియాంజానకీంహృత్వారావణోరాక్షసేశ్వరః ✱ ఝషవద్బడిశంగృహ్యక్షిప్రమేవవినశ్యతి॥౧౩౪॥ నచత్వయావ్యథాకార్యాజనకస్యసుతాంప్రతి ✱ వైదేహ్యారంస్యసేక్షిప్రంహత్వాతంరాక్షసంరణే॥౧౪౪॥అసంమూఢస్యగృధ్రస్యరామంప్రత్యనుభాషతః ✱ ఆస్యాత్సుస్రావరుధిరంమ్రియమా

౧॥౨॥తి॥అయమితి॥తథా.అతిఖిన్నప్రాణఇవస్వరహీనోవిహ్వలేక్షణశ్చ॥౩॥తి॥వ్యాహరితుంవ్యాహర్తుం-వధంవధప్రకారం॥౪॥కిన్నిమిత్తఇతి॥కిన్నిమిత్తఃకింనిమిత్తంయస్యసః॥౫॥౭॥తమితి॥వాచాఅతిసన్నయాకృశయా॥౮॥హృతేతి॥వాతదుర్దినసంకులాంవాతైఃదుర్దినేనసంకులాం॥౯॥౧౦॥ఉపరుధ్యంతిసంక్షీయంతేఏకత్రసంక్షిప్యంతఇతివా-ఉశీరకృతమూర్ధజాన్నలదకృతాగ్రాన్-సౌవర్ణవృక్షదర్శనంమరణచిహ్నం-జ్యోతిశ్శాస్త్రప్రామాణ్యాత్॥౧౧॥తవసీతాప్రాప్తిరిత్యహంకథయామీత్యాహ॥యేనేతిద్వాభ్యాం॥యేనముహూర్తేనయస్మిన్ముహూర్తేరావణఃసీతామహార్షీదసౌముహూర్తోవిందోనామ-తత్ర నష్టంధనంస్వామీప్రతిపద్యతేతదేతత్సరావణోనాబుధత్ .సీతామోహితత్వాత్ -విందతేఅనేననష్టమితివిందః-విద్ల్ లాభఇతిధాతుఃసఏకాదశః-ముహూర్తలక్షణముక్తంపురాణే॥శ్లో॥రౌద్రఃశ్వేతశ్చమైత్రశ్చతథాసారభటఃస్మృతః।సావిత్రోవైశ్వదేవశ్చగాంధర్వఃకుతపస్తథా॥రౌహిణస్తిలకశ్చైవవిజయోనిరృతస్తథా।శంబరోవరుణశ్చైవభగఃపంచదశస్మృతాఃఇత్యేతేఅహ్నిముహూర్తాః-అత్రవిజయస్యైవనామాంతరంవిందఇతిజ్ఞేయం-యద్వా-విందఃగుళికః।నకేవలంముహూర్తమహిమ్నాసీతాప్రాప్తిః.అపిత్వదృష్టరూపరావణవినాశోపీత్యాహఝషవత్ మత్స్యవత్ -బడిశంమత్స్యబంధనం-వినశ్యతిసీతాపహర్తేతిశేషః॥ ౧౪౪॥ అసమ్మూఢస్యేతి॥ అసమ్మూఢ

మాహ-నచేతి॥౧౪॥అసంమూఢస్యేతి॥ఏతావత్పర్యంతమితి శేషః-అనుభాషతఃఉత్తరం భాషమాణస్య సామిషం మాంససహితం-రుధిరం॥ ౧౫॥ అథ రావణవంశం వక్తుముపక్రమతే పుత్ర ఇతి॥ సాక్షాత్ పుత్రః ఔరస ఇత్యర్థః- అస్యోత్తరార్ధం అధ్యాస్తే నగరీం లంకాం రావణో రాక్షసేశ్వర ఇతి బోధ్యం । ఉత్తరత్ర సంపాతివచనే ఇదమేవ పూర్వార్ధముపాదాయ అస్యోత్తరార్ధస్య కథనాదితి లోకాచార్యోక్తం-ఇత్యుక్త్వా ఏతావన్మాత్రముక్త్వా-భవనాదికథనాత్ పూర్వమిత్యర్థః-దుర్లభాన్ బ్రూహి బ్రూహీతి పృచ్ఛతే రామాయ సాకల్యేన విజ్ఞాపనపర్యంతం ప్రాణా న స్థితాః హంతేతి ఋషిః శోచతి॥౧౬॥ బ్రూహీతి॥ బ్రువాణస్య బ్రువాణే సతి- ప్రాణాః సూక్ష్మశరీరేంద్రియప్రాణసహిత ఆత్మేత్యర్థః॥౧౭॥ స ఇతి॥ నిక్షిప్య మరణవేదనయేతి భావః-విక్షిప్య విధూయ-పపాతేత్యుక్తిరౌపచారికీ॥ ౧౮॥ తమితి॥ తామ్రాక్షం-అథ స్మిరసన్తయా పతనజన్యక్షోభాత్ ॥౧౯॥బహూనీతి॥రక్షసాం వాసే దండకారణ్యే- బహూని వర్షాణి నిర్భయతయా సుఖం వసతా నేన పక్షిణా - విశీర్ణం దేహవిశరణం ప్రాప్తం.ఇహైవ సుఖం వసిత్వా ఇహైవ మృతమనేనేతి భావః-విశీర్ణమితి పాఠే-అత్రైవ వసతా అనేన అత్రైవ సుఖం విశీర్ణం అనుభూతమిత్యర్థః॥ ౨౦॥ ఏతదేవ వివృణోతి-అనేకేతి॥అనేకవార్షికః బహువయః ప్రాప్తః చిరకాలసముత్థితః చిరకాలసమభ్యుదయం ప్రాప్తః॥౨౧॥ పశ్యేతి॥ అనేన మోక్షప్రదానోచితం తదీయసుకృతవిశేషం దర్శయతి.సీతామభ్యవపన్నో మే ఉపకారీ సన్ హతః॥౨౨॥గృధ్రరాజ్యమితి॥గృధ్రరాజ్యం పరిత్యజ్యేతి ప్రాప్య భాసపరిత్యాగ ఉక్తః- మహాదితి స్వకీయేత్యర్థః రాజ్యవ్యావృత్తిః ఏకముఖత్వాత్ -మమేత్యాదినా ఉపాయానుష్ఠానోక్తిః - పతగేశ్వరః-పితుర్మరణాత్ ఇతఃపరమస్య పత్యా నాశిత్యసుఖం స్థాస్యామీతి స్థితో హం అయం తాతవన్మత్కృతే ప్రాణత్యాగం కృతవానితి భావః॥౨౩॥సర్వత్రేతి॥ సర్వజాతిష్వపీత్యర్థః-తిర్యగ్యోనిగతస్యాస్య కథమేతాదృశీ బుద్ధిరితి న మంతవ్యమితి భావః॥౨౪॥సీతేతి॥ మత్కృతే చ మత్కృత ఏవ-యథాస్య వినాశః ప్రాప్తః తథా సీతాహరణజం దుఃఖం - నాగతం న ప్రాప్తం-అత్ర వినాశశబ్దేన తజ్జం దుఃఖముచ్యతే॥౨౫॥అథ సంస్కారయోగ్యతామాహ. రాజేతి॥పూజ్యః పైతృకవిధినా అర్చనీయః-మాన్యః శ్లాఘ్యః॥ ౨౬॥ సౌమిత్ర ఇతి ॥ దిధక్షామి దగ్ధుమిచ్ఛామి-

ణస్య సామిషమ్॥౧౫॥పుత్రో విశ్రవసస్సాక్షాద్భ్రాతా వైశ్రవణస్య చ * ఇత్యుక్త్వా దుర్లభాన్ ప్రాణాన్ ముమోచ పతగేశ్వరః॥౧౬॥ బ్రూహి బ్రూహీతి రామస్య బ్రువాణస్య కృతాంజలేః* త్యక్త్వా శరీరం గృధ్రస్య జగ్ముః ప్రాణా విహాయసం॥౧౭॥స నిక్షిప్య శిరో భూమౌ ప్రసార్య చరణౌ తదా విక్షిప్య చ శరీరం స్వం పపాత ధరణీతలే॥౧౮॥తం గృధ్రం ప్రేక్ష్య తామ్రాక్షం గతాసుమచలోపమమ్ * రామస్సుబహుభిర్దుఃఖైర్దీనస్సౌమిత్రిమబ్రవీత్ ॥౧౯॥బహూని రక్షసాం వాసే వర్షాణి వసతా సుఖమ్ * అనేన దండకారణ్యే విశీర్ణమిహ పక్షిణా॥ ౨౦॥అనేకవార్షికో యస్తు చిరకాలసముత్థితః * సోయమద్య హతశ్శేతే కాలో హి దురతిక్రమః॥౨౧॥పశ్య లక్ష్మణ గృధ్రోయముపకారీ హతశ్చ మే * సీతామభ్యవపన్నో వై రావణేన బలీయసా॥౨౨॥ గృధ్రరాజ్యం పరిత్యజ్య పితృపైతామహం మహత్ * మమ హేతోరయం ప్రాణాన్ ముమోచ పతగేశ్వరః॥ ౨౩॥సర్వత్ర ఖలు దృశ్యంతే సాధవో ధర్మచారిణః * శూరాశ్శరణ్యాస్సౌమిత్రే తిర్యగ్యోనిగతేష్వపి॥౨౪॥సీతాహరణజం దుఃఖం న మే సౌమ్య తథాగతమ్ । యథా వినాశే గృధ్రస్య మత్కృతే చ పరంతప॥౨౫॥ రాజా దశరథశ్శ్రీమాన్ యథా మమ మహాయశాః * పూజనీయశ్చ మాన్యశ్చ తథాయం పతగేశ్వరః॥౨౬॥ సౌమిత్రే హర కాష్ఠాని నిర్మథిష్యామి పావకమ్ * గృధ్రరాజం దిధక్షామి మత్కృతే నిధనం గతమ్॥౨౭॥నాథం పతగలోకస్య చితామారోప్య రాఘవ

స్య-మృతిదశాయామపి భ్రాంతిరహితస్య-అనుభాషతః ఉత్తరం భాషమాణస్య॥౧౫॥ఇత్యుక్త్వా ఏతావన్మాత్రముక్త్వా. తద్వీర్యతద్భవనాదికథనాత్పూర్వమితి శేషః॥౧౭॥స ఇతి॥విక్షిప్య విధూయ॥౧౮॥౧౯॥బహూనీతి॥అనేన పక్షిణా ఇహ వనే విచీర్ణమనుభూతం విచరితమితి వా॥౨౦॥అస్మిన్ దండకారణ్యే బహూని వర్షాణి సుఖం వసతా అనేన పక్షిణా ఇహైవ దండకారణ్యే విశీర్ణం దేహవిశరణం ప్రాప్తం॥౨౦॥అనేకేతి॥ చిరకాలసముత్థితః చిరకాలమభ్యుదయం ప్రాప్తః॥౨౧॥ పశ్యేతి ॥ సీతామభ్యవపన్నః సీతాం మోచయితుమభిగతస్సన్-రావణేన హత ఇత్యన్వయః॥౨౨॥౨౩॥తే॥సర్వత్ర సర్వజాతిషు॥౨౪॥సీతాహరణజమితి॥ తథాఆగతమితి చ్ఛేదః-మత్కృతే చ మన్నిమిత్తమేవ గృధ్రస్య వినాశో యథా యాదృశమాగతం ప్రాప్తం- సీతాహరణజం దుఃఖం తథా తాదృశం న భవతీతి శేషః సీతాహరణదుఃఖాద్గృధ్రనాశదుఃఖమధికమితి భావః॥౨౫॥కుతః-రాజేతి॥పూజనీయః మాన్యః శ్లాఘనీయశ్చ॥౨౬॥సౌమిత్ర ఇతి॥దిధక్షామి దగ్ధుమిచ్ఛామి॥౨౭॥౨౮॥యాంగతిరితి శ్లోకద్వయమేకం వా

దహేస్సన్నంతాత్ ఘృత్వభసభానా॥౨౭॥ నాథమితి॥ చితాం కాష్ఠభారం॥౨౮॥ యా గతిరిత్యాదిశ్లోకద్వయమేకాన్వయం॥ గమ్యత ఇతి గతిః లోకః-యజ్ఞశీలానాం యజ్ఞశీలం సద్వృత్తం యేషాం తేతథా. సదా యజ్ఞానుష్ఠానపరాణాం గృహస్థానామిత్యర్థః- ఆహితాః పరితస్థాపితాః అగ్నయః పంచాగ్నయో యస్య స తథా - సర్వదా తపశ్శీలస్య వానప్రస్థస్యేత్యర్థః-అగ్న్యాధానస్య పూర్వస్మిన్నేవ సిద్ధత్వాత్ -పృథక్ఫలాభావాచ్చ-అపరావర్తినాం అరణ్యమియాత్ తతో న పునరేయాదిత్యుక్తానాం సన్న్యాసినామిత్యర్థః-రణాదపలాయితానామిత్యర్థో వర్ణనే జటాయోస్తాదృశత్వేన తత్ఫలస్య స్వతస్సిద్ధత్వేనానుజ్ఞాతవ్యత్వాభావాత్ - ముక్తానాం ధర్మప్రకరణే ఉక్త్యసంభవాత్ -భూమిప్రదాయినాం భూమిభోగత్యాగినాం- నైష్ఠికానామిత్యర్థః-తా గతీరితి యత్తదోర్నిత్యసంబంధాత్సిద్ధం- తా గతీః ప్రాజాపత్యం గృహస్థానాం బ్రాహ్మం సన్న్యాసినాం స్మృతమిత్యాద్యుక్తస్థానాని-యద్వా యజ్ఞదానతపస్సన్న్యాసినామిత్యర్థః-తేషాం యా యా గతిః శాస్త్రవిహితా- తాం మయా సంస్కృతో వ్రజ-మయా సమనుజ్ఞాతస్తు-అనుత్తమాన్ సర్వశ్రేష్ఠాన్ లోకాన్- అథ యదతః పరో దివో జ్యోతిర్దీప్యతే విశ్వతః పృష్ఠేషు సర్వతః పృష్ఠేష్వనుత్తమేషూత్తమేష్విత్యాదిశ్రుతిప్రసిద్ధాన్ విష్ణులోకాన్ గచ్ఛ-అవయవబహుత్వాద్బహువచనం - అన్యథా గతిశబ్దేన పౌనరుక్త్యం-అనన్వయశ్చ-సమనుజ్ఞాతస్సంస్కృతశ్చేతిపదద్వయానర్థక్యం చ- ననుమానుషభావం భావయతశ్శ్రీరామస్య కథం ముక్తిప్రదానం-తస్య పరత్వాసాధారణచిహ్నత్వాదితి చేత్ - సత్యేన లోకాన్ జయతీత్యుక్తరీత్యా స్వార్జితధర్మవిశేషేణ స్వాధీనసర్వలోకత్వావిరోధాత్ - కేచిత్తు మయా సంస్కృతస్తతో నుజ్ఞాతస్త్వం యజ్ఞశీలాదీనాం యా గతయః తాన్ లోకాన్ గచ్ఛ సర్వాం తేషాం వ్రజ - సోశ్నుతే సర్వాన్ కామాన్ సహ బ్రహ్మణా విపశ్చితేత్యుక్తరీత్యా ముక్తభోగం ప్రాప్నుహి- న చ నిర్హేతుకముక్తిప్రదానేతి ప్రసంగః స్వకార్యముద్దిశ్య ప్రాణత్యాగస్యైవ హేతుత్వాత్ - అత ఏవ నృసింహపురాణే॥ మత్కృతే నిధనం యస్మాత్త్వయా ప్రాప్తం ద్విజోత్తమ। తస్మాన్మమ ప్రసాదేన విష్ణులోకమవాప్స్యసీత్యుక్తం॥ కర్మణైవ హి సంసిద్ధిమాస్థితా జనకాదయ ఇతి హి కర్మణో ముక్తిహేతుత్వముక్తం॥ నాన్యః పంథా ఇతి శ్రుతిః పరమాత్మనోన్యత్ర సాక్షాన్ముక్తిహేతుత్వం నిషేధతి-తస్యైవ ప్రాధాన్యేన ప్రకృతత్వాదిత్యాహుః-యద్వా హే గృధ్రరాజ మహాసత్త్వ-మయా సంస్కృతస్త్వం మయానుజ్ఞాతో భూత్వా- అనుత్తమాన్ లోకాన్-మల్లోకానిత్యర్థః- గచ్ఛ ఆనుషంగికతయా యజ్ఞశీలాదీనాం యా యా గతయస్తా అపి గచ్ఛ-గమ్యత ఇతి గతిః లోకః - ఆహితాగ్నేః గార్హపత్యాహవనీయదక్షిణాగ్నినిరతస్య యా గతిః-అగ్నయో వై త్రయీ విద్యా - ఇత్యారభ్య తస్మాదగ్నీన్ పరమం వదంతీత్యాహితాగ్నిత్వస్యాపి పృథగ్ధర్మత్వశ్రవణాత్ - అపరావర్తినాం యుద్ధాదపరావర్తమానానాం-యా గతిః దృష్టాంతార్థమిదముక్తం జటాయోస్తాదృశత్వేన తత్ఫలస్యేదానీమదేయత్వాత్ - తిరశ్చాం యజ్ఞాద్యధికారాభావేన తత్ఫలమాత్రస్యాదేయత్వాత్ -యథా అపరావర్తినాం గతిం ప్రాప్స్యసి తథా యజ్ఞశీలాదీనాం లోకానపి బ్రహ్మప్రాప్తావసత్త్వాదికమివ ప్రాప్నుహీత్యర్థః-

ఇమం ధక్ష్యామి సౌమిత్రే హతం రౌద్రేణ రక్షసా॥౨౯॥ యా గతిర్యజ్ఞశీలానామాహితాగ్నేశ్చ యా గతిః* అపరావర్తినాం యా చ యా చ
భూమిప్రదాయినామ్। మయా త్వం సమనుజ్ఞాతో గచ్ఛ లోకాననుత్తమాన్ * గృధ్రరాజ మహాసత్త్వ సంస్కృతశ్చ మయా వ్రజ ॥ ౩౦ ॥

క్యం॥ గతిః గమ్యత ఇతి గతిః-లోక ఇత్యర్థః-యజ్ఞశీలాదీనాం లోకమార్గేణ అపరావర్తినాం పునరావృత్తిరహితానాం- ముక్తానాం లోకాన్-పూజాయాం బహువచనం లోకం వైకుంఠాఖ్యం వ్రజ ప్రాప్నుహీత్యర్థః-తిరశ్చాం కర్మానధికారాత్ అగ్నిసంస్కారానర్హత్వాచ్చ - ఉత్తమలోకాభావేపి మయా త్వం సమనుజ్ఞాతస్సన్ముక్తిం ప్రాప్నుహీత్యర్థః తదుక్తం నృసింహపురాణే॥ శ్లో॥ మత్కృతే మరణం యస్మాత్త్వయా ప్రాప్తం ద్విజోత్తమ। తస్మాన్మమ ప్రసాదేన విష్ణులోకమవాప్స్యసీతి॥ సుగ్రీవో హనుమాన్ ఋక్షో గజో గృధ్రో వణిక్పథ ఇతి ముక్తమధ్యపరిగణనాచ్చ జటాయుషో ముక్తిప్రాప్తిస్సిద్ధైవ గమ్యతే॥తి॥ అపరావర్తినాం సంగ్రామే ఇతి శేషః- గమ్యత ఇతి గతిర్లోకః-యజ్ఞశీలాదీనాం లోకాన్ క్రమేణ ప్రాప్య మదనుజ్ఞాతస్సన్-అనుత్తమాన్ యేభ్యః పరే ఉత్తమాన సంతి తాన్ లోకాన్ బ్రహ్మణో లోకాన్ క్రమముక్తిం గచ్ఛ - అనేన సంకల్పమాత్రాత్కర్మానధికృతతిరశ్చస్సాధనహీనస్యాపి తల్లోకదానేన భగవాన్ రామః స్వస్వరూపం శేషాయయా వృతజ్ఞాన ఇతి ప్రలపతాం ముఖం ధ్వస్తం-శోకాదితు నటనమిత్యుక్తమేవాసకృత్ -తదుక్తం-సంస్కారమకరోత్తస్యరామో బ్రహ్మవిధానతః। స్వపదం చ దదౌ తస్మై సోపి రామప్రసాదతః। హరేస్సామాన్యరూపేణ ప్రయయౌ పరమం పదమితి జటాయుషం ప్రక్రమ్య పాద్మే-ఏతేన తిరశ్చామపి స్నేహాదినా దాహాదియుక్తమితి ధ్వనితం-సారూప్యముక్తిలాభ

అస్మిన్ కల్పే భూమిప్రదాయినామిత్యస్య ప్రతీయమానార్థకత్వమేవ- వ్రజ ఏవం గచ్ఛ- యద్వా మయా ప్రథమం సంస్కృతః - అథ తృతీయేన జ్యోతిషా సంవిశస్వేత్యాదిమంత్రేణానుజ్ఞాతో మయా త్వం యజ్ఞాధికారిణాం లోకాన్ గచ్ఛ - బ్రహ్మమేధసంస్కారబలేన ప్రాప్నుహీత్యర్థః - ఇదం చ ఫలం సంస్కారోత్తరక్షణ ఏవానుతిష్ఠతీత్యుచ్యతే సంస్కృతో వ్రజేతి- గృధ్రరాజమహాసత్త్వ సంస్కృతశ్చ మహావ్రతేతిపాఠే- సంస్కృతశ్చ భవేతి వార్థః॥ తనిశ్లోకీ॥ గమ్యత ఇతి గతిలోకః- ఈదృశ్యాం కర్మాధికారాభావేపి అస్మత్కృతసంస్కారాణాం పరలోకాభావాత్త్వం మయా సంస్కృతస్సన్ మదనుజ్ఞయైవ అనుత్తమాన్ లోకాన్ గచ్ఛ - అపరావర్తినాం పునరావృత్తిరహితానాం ముక్తానామిత్యర్థః- న స పునరావర్తత ఇతి శ్రుతేః- లోకానితి పూజాయాం బహువచనం- యద్వా విశ్వతః పృష్ఠేషు సర్వతః పృష్ఠేష్వనుత్తమేషూత్తమేష్విత్యత్ర పరమవ్యోమస్థితావాంతరలోకాపేక్షయా బహువచననిర్దేశవదత్రాపి బహువచననిర్దేశః- యజ్ఞశీలానాం యజ్ఞశీలాదిలోకమార్గేణాపరావర్తినాం లోకం ప్రాప్నుహీత్యర్థః- తథా చ నృసింహపురాణే మత్కృతే మరణం యస్మాదిత్యాది- నను భగవతా రామేణ తిరశ్చో జటాయుషస్సంస్కారకరణం కథమితి చేత్ - న శూద్రా భగవద్భక్తా ఇత్యత్ర శూద్రశబ్దస్యోపలక్షణార్థత్వాద్భగవద్భక్తానాం సర్వప్రాణినాం మోక్షాధికారస్య గమ్యమానత్వాచ్చ యుక్తమేవేదమితి జ్ఞేయం - నన్వేవం సతి జటాయుషో మోక్షప్రదత్వాద్రామస్య పరమాత్మత్వం ప్రతీయతే - త్వం గతిః పరమా దేవేత్యాదినా బాలకాండే స హి దేవైరుదీర్ణస్యేత్యాదినా యుద్ధకాండే కాండే సీతా లక్ష్మీర్భవాన్ విష్ణురిత్యాదినా శ్రీభాగవతే చ శ్రీరామస్య పరమాత్మత్వం స్ఫుటముక్తం - ఏవం సమస్తకల్యాణగుణాకరస్య శ్రీమన్నారాయణస్య రావణాదివధరూపలోకహితార్థం స్వయమేవ దశరథభవనే వతీర్ణస్య సీతాముద్దిశ్య విలాపః కథమితి చేత్ -సత్యం- తథాపి న దోషః- వ్యసనేషు మనుష్యాణాం భృశం భవతి దుఃఖితః। నిశ్చితాపి హి మే బుద్ధిర్వనవాసే దృఢవ్రతా-భరతస్నేహసంతప్తా బాలిశీక్రియతే పునః - సీతాహరణజం దుఃఖం న మే సౌమ్య తథాగతం-యథా వినాశో గృధ్రస్య మత్కృతే చ పరంతపేత్యనేన ప్రకారేణ సర్వేశ్వరస్యాప్యాశ్రితవత్సలత్వాద్దుఃఖితానాశ్రితానాకలయ్య తద్దుఃఖేన స్వయమపి దుఃఖిత ఇవ భాతి - తేషాం దుఃఖమపనయతి చేతి ఋషేరభిప్రాయ ఇతి వేదితవ్యం - శుకాదయస్తు - మర్త్యావతారస్త్విహ మర్త్యశిక్షణం రక్షోవధాయైవ న కేవలం విభోరిత్యాదిప్రకారేణ శ్రీరామస్య దుఃఖాభావమేవ వర్ణయంతి - ఏవమన్యత్రాప్యేవంవిధవిషయే పరిహారో ద్రష్టవ్యః ॥ ౩౦ ॥ ఏవమితి ॥ దీప్తాం దీపనార్హాం స్వబంధుమివేత్యనేన మంత్రపూర్వకత్వం దాహస్యోచ్యతే॥ ౩౧॥ రామ ఇతి॥ మహారోహీన్ మహామృగాన్- తాన్ ద్విజమనుజటాయుముద్దిశ్య- హత్వా తస్తారపిండదానార్థం దర్భాన్ నాస్తృతవాన్॥ ౩౨॥ రోహీతి॥ ఉత్కృత్య ఉద్ధృత్య- పేశీకృత్య పిండీకృత్య-హరితశాద్వలే నవీనతృణాస్తృతప్రదేశే-శకునాయ పక్షిణే దదౌ॥ ౩౩॥ యత్తదితి- ప్రేతస్య మర్త్యస్య మనుష్యస్య- యత్తత్ ప్రసిద్ధం-మంత్రజాతం-స్వర్గగమనం స్వర్గగమ్యతే నేనేతి స్వర్గగమనం స్వర్గప్రాపకం వదంతి- పిత్ర్యం పితృదేవతాకం- తజ్జజాప- యామ్యసూక్తాదికం జజాపేత్యర్థః॥ ౩౪॥ తత ఇతి॥ చక్రతురితి-లక్ష్మణస్య కర్తృత్వం సహకారితయా - ఉదకం - ఉదకదానమిత్యర్థః-

ఏవముక్త్వా చితాం దీప్తామారోప్య పతగేశ్వరమ్ * దదాహ రామో ధర్మాత్మా స్వబంధుమివ దుఃఖితః॥ ౩౧॥ రామోథ సహసౌమిత్రిర్వనం గత్వా స వీర్యవాన్ * స్థూలాన్ హత్వా మహారోహీననుతస్తార తం ద్విజమ్॥ ౩౨॥ రోహిమాంసాని చోత్కృత్య పేశీకృత్య మహాయశాః * శకునాయ దదౌ రామో రమ్యే హరితశాద్వలే॥ ౩౩॥ యత్తత్ప్రేతస్య మర్త్యస్య కథయంతి ద్విజాతయః * తత్స్వర్గగమనం తస్య పిత్ర్యం రామో జజాప హ॥ ౩౪॥ తతో గోదావరీం గత్వా నదీం నరవరాత్మజౌ * ఉదకం చక్రతుస్తస్మై గృధ్రరాజాయ తావుభౌ॥ ౩౫॥ శాస్త్రదృష్టేన విధినా జలే గృధ్రాయ రాఘవౌ *

శ్లో. ప్ర. టీ-మయా మద్రూపేణ సామాన్యహరిరూపేణ॥ ౨౯॥ ౩౦॥ ౩౧॥ రామ ఇతి ॥ స్థూలాన్ హత్వా మహారోహీననుతస్తార తం ద్విజమితి ఈకారాంతత్వమార్షం మహారోహీన్ మహామృగాన్॥ కేసరీమృగము॥ హత్వా తం గృధ్రమనుద్దిశ్య తస్తార నిరవపత్ -దర్భాన్ నాస్తీర్య మాంసపిండప్రదానం కృతవానిత్యర్థః ॥ ౩౨ ॥ పత దేవ విశదయతి॥ రోహీతి॥ రోహిమాంసాని చోత్కృత్య ఉద్ధృత్య- పేశీకృత్య పిండీకృత్య- శకునాయ జటాయుషే పిండప్రదానాయ మహాశాస్త్రతే హరితశాద్వలే దదావిత్యన్వయః॥ ౩౩॥ యత్తదితి॥ స్వర్గగమనం గమ్యతే అనేనేతి గమనం గమనసాధనమిత్యర్థః స్వర్గగమనసాధనం యామ్యసూక్తం నారాయణసూక్తం చ జజాపేత్యర్థః- ఉదకం చక్రతుః- ఏతదనంతరం పిండదానాదికం ద్రష్టవ్యం॥ ౩౪॥ ౩౫॥ ఉక్తస్యైవార్థస్య స్నానపూర్వకత్వప్రదర్శనార్థం పునర్వచనం ॥ శాస్త్రదృష్టేనేత్యాది

౩౫॥ఉక్తస్యైవార్థస్య స్నానపూర్వకత్వవిధిపూర్వకత్వప్రదర్శనాయ పునరప్యాహ శాస్త్రేతి॥ తదా తౌ రాఘవౌ-శాస్త్రదృష్టేన విధినా - గృధ్రాయ గృధ్రముద్దిశ్య-జలే స్నాత్వా గృధ్రరాజాయోదకంచ క్రతురిత్యన్వయః - అయమత్ర క్రమః గృధ్రరాజం దగ్ధ్వా స్వర్గగమనం సూక్తం జప్త్వా గోదావరీం గత్వా స్నాత్వా ఉదకం దత్వా రోహిమాంసపిండం దదావితి-నను-వైదికోత్తమో రామః కథం హీనజాతిం తిర్యంచం వైదికేన కర్మణా సంస్కృతవాన్ మైవం - తస్యాత్యంత భక్తత్వేన జాతేరపగమాత్ -నశూద్రా భగవద్భక్తా విప్రా భాగవతాః స్మృతాః। సర్వవర్ణేషు తే శూద్రా యే హ్యభక్తా జనార్దనే ఇత్యుక్తేః॥ నచేదం వచనం అపశవో వా అన్యే గోఅశ్వేభ్య ఇతివత్ ప్రశంసాపరమితి వక్తుం శక్యం-బాధకాభావాత్ - బ్రాహ్మణత్వాదిజాతిర్హి శాస్త్రైకసమధిగమ్యా- నతు గోత్వాదివదాకృతిగమ్యా- యేన తత్తుల్యత్వమాశంక్యేత-అత ఏవ విశ్వామిత్రస్యాపి క్షత్రియత్వజాతిరపనీతా- ఉపనీతా చ బ్రాహ్మణత్వజాతిరిత్యుపపాదితం బాలకాండే-అయమర్థ ఉపపాదయిష్యతే చ శ్రమణీవృత్తాంతే-ఇదంచ ద్రౌపదీవివాహాదివదైతిహాసికవిలక్షణవ్యక్తివిశేషనియతమితి చ నాతిప్రసంగావకాశః॥౩౬॥ఉక్తమర్థమాదరాతిశయేన పునస్సంగృహ్ణాతి స ఇతి॥ రణే సీతానిమిత్తం దుష్కరం కర్మ ప్రాణవినాశపర్యంతం వ్యాపారం కృతవాన్ స గృధ్రరాజః రావణేన నిపాతితః మహర్షికల్పేన మహర్షితుల్యేన రామేణ సంస్కృతశ్చ తదా తదుత్తరక్షణ ఏవ పుణ్యాం పుణ్యఫలభూతాం-ఆత్మనశ్శుభాం సుఖావహాం-గతిం లోకం-జగామ॥౩౭॥కృతోదకావితి। ఇదం పిండదానస్యాప్యుపలక్షణం పక్షిసత్తమే స్థిరాం బుద్ధిం ప్రణిధాయ-సీతామవశ్యం ప్రాప్స్యసీత్యుక్తం తద్వచనం విశ్వస్యేత్యర్థః-సీతాధిగమే మనః ప్రవేశ్య వనం జగ్మతుః - సురేంద్రావిష్ణువాసవావివ స్థితావిత్యనేన సీతాన్వేషణం భావనామాత్రమితి సూచ్యతే - అస్మిన్ సర్గే సార్ధాష్టత్రింశచ్ఛ్లోకాః॥ ౩౮॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - రత్నమేఖలాఖ్యానే, ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే - అష్టషష్టితమస్సర్గః. ********************************
అథాయోముఖీవిరూపకరణపూర్వకం కబంధదర్శనమేకోనసప్తతితమే-కృత్వైవమిత్యాది॥ అవేక్షంతౌ అవేక్షమాణౌ పశ్చిమాం దక్షిణపశ్చిమామిత్యర్థః॥౧॥ తావితి॥దక్షిణాం దిశమితి-దక్షిణపశ్చిమాహ్యుభయథా వ్యవహర్తుం శక్యా-అవిప్రహతం అక్షుణ్ణం-ఐక్ష్వాకౌ-దాండినాయనేత్యాదిసూత్రే నిపాతితః - ప్రతిపేదతుః ప్రతిపేనాతే॥౨॥గుల్మైరిత్యాదిశ్లోకద్వయమేకాన్వయం॥ గుల్మైః కీచకప్రభృతిభిః-వృక్షైశ్చ ప్రవేష్టితం- లతాభిశ్చావృతం- దుర్గమం విషమం- గహనం దుష్ప్రవేశం-ఘోరదర్శనం-అత ఏవ సుభీమం-తత్ మహారణ్యం దండకారణ్యం-వ్యతిక్రమ్య అతీత్య-వ్యతియాతౌ గతౌ॥౪॥తతః పరమితి॥ తతః పరం గమనానంతరం- జనస్థానాత్ త్రి

స్నాత్వా తౌ గృధ్రరాజాయ ఉదకం చక్రతుస్తదా॥౩౬॥స గృధ్రరాజః కృతవాన్యశస్కరం సుదుష్కరం కర్మ రణే నిపాతితః। మహర్షికల్పేన

చ సంస్కృతస్తదా జగామ పుణ్యాం గతిమాత్మనశ్శుభామ్॥౩౭॥కృతోదకౌ తావపి పక్షిసత్తమే స్థిరాం చ బుద్ధిం ప్రణిధాయ జగ్మతుః। ప్రవేశ్య సీతాధి

గమే తతో మనో వనం సురేంద్రావివ విష్ణువాసవౌ ॥ ౩౮ ॥ ఇతి శ్రీమదారణ్యకాండే - అష్టషష్టితమస్సర్గః. ********************

కృత్వైవముదకం తస్మై ప్రస్థితౌ రామలక్ష్మణౌ। అవేక్షంతౌ వనే సీతాం పశ్చిమాం జగ్మతుర్దిశమ్॥౧॥తౌ దిశం దక్షిణాం గత్వా శరచాపాసిధారిణౌ

అవిప్రహతమైక్ష్వాకౌ పంథానం ప్రతిపేదతుః॥ ౨ ॥గుల్మైర్వృక్షైశ్చ బహుభిర్లతాభిశ్చ ప్రవేష్టితమ్ । ఆవృతం సర్వతో దుర్గం గహనం ఘోరదర్శ

నమ్ * వ్యతిక్రమ్య తు వేగేన వ్యాళసింహనిషేవితమ్ ।సుభీమం తన్మహారణ్యం వ్యతియాతౌ మహాబలౌ॥౪॥తతః పరం జనస్థానాత్ త్రిక్రోశం గమ్య రా

౩౬॥౩౭॥కృతోదకావితి॥పక్షిసత్తమే పితరి చేతి శేషః-స్థిరాం బుద్ధిం ప్రణిధాయ నిక్షిప్య కృతోదకౌ సంతౌ-తతోనంతరం సీతాధిగమే సీతా ప్రాప్తానిమిత్తే- మనః ప్రవేశ్య తౌ రామలక్ష్మణౌ సురేంద్రౌ సురాణామింద్రౌ విష్ణువాసనౌ ఉపేంద్రేంద్రావివ వనం జగ్మతురిత్యన్వయః॥టీ॥ సర్గశ్రవణఫలం స్కాందే-జటాయోస్సంస్కృతిం శ్రుత్వా స్వర్లోకం యాతి మానవ ఇతి॥ ౩౮॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం-శ్రీరామాయణతత్వదీపికాఖ్యాయామారణ్యకాండవ్యాఖ్యాయాం-అష్టషష్టితమస్సర్గః-***************కృత్వైవమిత్యాది॥తి॥పశ్చిమామిత్యత్రోత్తరత్ర శ్లోకే దక్షిణామిత్యుక్తేశ్చ నైరృతిం జగ్మతురితి లభ్యతే॥౧॥ తావితి॥ అవిప్రహతమక్షుణ్ణం పంథానం॥౨॥గుల్మైరితి॥గుల్మాః వంశేక్షుప్రభృతయః-తథా చ-గుల్మైర్వృక్షైశ్చ ఆవృతమాకీర్ణం లతాభిః ప్రవేష్టితం-దుర్గం విషమం - గహనంమ

క్రోశం-గమ్యగత్వా-క్రౌంచారణ్యాఖ్యంగహనంవనం-వివిశతుః॥౪॥గహనంకాననంవనమిత్యమరః॥౫॥నానేత్యాదిశ్లోకద్వయమేకాన్వయం॥ నానామేఘఘనప్రఖ్యంనానావర్ణమేఘసమూహసదృశం-ప్రహృష్టమివపుష్పోద్గమాదిభిస్సంతుష్టమివ-వ్యాళమృగైఃసర్పైఃమృగైశ్చతద్వనంక్రౌంచారణ్యం-తత్రతత్రవృక్షమూలేవిశ్రాంతైః ప్రతిష్ఠంతౌసంతౌ-విచిక్యతుఃమృగయామాసతుః॥౭॥తతఇత్యాదిశ్లోకత్రయమేకాన్వయం॥తతఃక్రౌంచారణ్యమతిక్రమ్య-మతంగాశ్రమంపూర్వేణమతంగాశ్రమపూర్వదిగ్భాగే.ఏనపాద్వితీయేతిద్వితీయా-త్రిక్రోశంగత్వా అంతరేమతంగాశ్రమక్రౌంచారణ్యయోర్మధ్యే - తద్వనంమతంగాశ్రమసంబంధికించిద్వనం-దృష్ట్వా-తత్రదరీందదృశాతేదదృశతుః-అత్రోపరిష్టాచ్ఛకర్తరిలిట్యాత్మనేపదమార్షం॥౧౦॥ఆసాద్యేత్యాది॥ తస్యావిదూరతఇత్యార్షస్సంధిః-మహారూపాంమహాశరీరాం॥౧౧॥సామాన్యతోదర్శనముక్త్వావిశేషతోదర్శనమాహద్వాభ్యాం-భయదామిత్యాది॥ ౧౩ ॥ సేతి ॥ రంస్యావహేత్యుక్త్వేత్యత్ర సంధిరార్షః-సమాలంబతహస్తేగృహీతవతీ॥౧౪॥ఉవాచేత్యర్ధం-ఉపగూహ్యఆలింగ్య॥౧౫॥అహమిత్యాదిసార్ధశ్లోకః॥ అయోముఖీత్యన్వర్థనామా - హాయోముఖీత్యపిపాఠః- తేలాభఃలాభభూతా-త్వముపిమమప్రియోసి-నాథేతి-ఆయుశ్శేషమిత్యత్యంతసంయోగేద్వితీయా॥ ౧౬॥ ఏవమితి ॥ కర్ణనాసేత్యత్రఏకవద్భావాభావఆర్షః-నాసాశబ్దస్యపుల్లింగతాచార్షీ॥౧౭॥కర్ణేతి॥ఏకవద్భావేసప్తమీ॥౧౮॥తస్యామితి॥గహనందుష్ప్రవేశం- వనంవిశంతౌవనమధ్యంగచ్ఛంతౌ-ఆసేదతుః

ఘనౌ । క్రౌంచారణ్యంవివిశతుర్గహనంతౌమహౌజసౌ॥౫॥నానామేఘఘనప్రఖ్యం ప్రహృష్టమివసర్వతః । నానాపక్షిగణైర్జుష్టంనానావ్యాళమృగైర్యుతమ్ * దిదృక్షమాణౌవైదేహీంతద్వనంతౌవిచిక్యతుః। తత్రతత్రావతిష్ఠంతౌసీతాహరణకర్శితౌ॥౭॥ తతఃపూర్వేణతౌగత్వాత్రిక్రోశంభ్రాతరౌతదా। క్రౌంచారణ్యమతిక్రమ్యమతంగాశ్రమమంతరా * దృష్ట్వాతుతద్వనంఘోరంబహుభీమమృగద్విజమ్ । నానాసత్వసమాకీర్ణంసర్వంగహనపాదపమ్ * దదృశాతేతుతౌతత్రదరీందశరథాత్మజౌ । పాతాళసమగంభీరాంతమసానిత్యసంవృతామ్॥౧౦॥ఆసాద్యతౌనరవ్యాఘ్రౌదర్యాస్తస్యావిదూరతః।దదృశాతేమహారూపాంరాక్షసీంవికృతాననామ్॥౧౧॥భయదామల్పసత్వానాంబీభత్సాంరౌద్రదర్శనామ్।లంబోదరీంతీక్ష్ణదంష్ట్రాంకరాళీంపరుషత్వచమ్ * భక్షయంతీంమృగాన్భీమాన్వికటాంముక్తమూర్ధజామ్। ప్రైక్షేతాంతౌతతస్తత్రభ్రాతరౌరామలక్ష్మణౌ॥౧౩॥ సాసమాసాద్యతౌవీరౌవ్రజంతంభ్రాతురగ్రతః । ఏహిరంస్యావహేత్యుక్త్వాసమాలంబతలక్ష్మణమ్॥౧౪॥ఉవాచచైనంవచనంసౌమిత్రిముపగూహ్యసా॥౧౫॥అహంత్వయోముఖీనామలబ్ధాతేత్వమసిప్రియః * నాథపర్వతకూటేషునదీనాంపులినేషుచ । ఆయుశ్శేషమిమంవీరత్వంమయాసహరంస్యసే॥౧౬॥ ఏవముక్తస్తుకుపితఃఖడ్గముద్ధృత్యలక్ష్మణః । కర్ణనాసాస్తనంతస్యానిచకర్తారిసూదనః॥౧౭॥ కర్ణనాసేనికృత్తేతువిస్వరంసావినద్యచ।యథాగతంప్రదుద్రావరాక్షసీభీమదర్శనా॥౧౮॥తస్యాంగతాయాంగహనంవిశంతౌవనమోజసా।ఆసేదతురమిత్రఘ్నౌభ్రాతరౌరామలక్ష్మణౌ॥౧౯॥లక్ష్మణస్తుమహాతేజాస్సత్వవాఞ్ఛీలవాఞ్ఛుచిః । అబ్రవీత్ప్రాంజలిర్వాక్యంభ్రాతరందీప్తతేజసమ్॥౨౦॥స్పందతే

ష్ప్రవేశంఏవంవిధంమహారణ్యంవ్యతియాతౌఅతిక్రమ్యగతౌ॥౪॥తి॥గమ్యగత్వాగహనందుష్ప్రవేశంక్రౌంచారణ్యంక్రౌంచారణ్యాఖ్యంగహనంవనమితినా॥౫॥ నానామేఘేతి॥ప్రహృష్టమివసర్వతః-వనగతపుష్పవికాసాదినాతద్గతమృగాదిహర్షేణచవనస్యప్రహృష్టత్వవ్యపదేశః॥ ౭॥ తతఃపూర్వేణేతి॥క్రౌంచారణ్యమతిక్రమ్య-అంతరాఅంతరప్రదేశే-మతంగాశ్రమంపూర్వేణ-త్రిక్రోశంగత్వేతిపదయోజనాంకృత్వా-మహద్వనమపశ్యతామితివాక్యశేషోనుసంధేయః-దృష్ట్వాతుతద్వనమిత్యుత్తరత్రానువాదాత్ *దృష్ట్వేతి॥గహనపాదపంనిబిడవృక్షం - తత్రైవనైదరీంగుహాంపాతాళసమగంభీరాం - రసాతలతుల్యాంఅతఏవగంభీరాంనిమ్నాం॥౧౦॥ఆసాద్యేతి॥తస్యాఃవిదూరతఃసమీపఇత్యర్థః॥౧౧॥భయదామితి॥ అల్పసత్వానాంభీరూణాంబీభత్సాంజుగుప్సితాం-కరాళీంతుంగశరీరాం॥౧౨॥కరాళో భీషణేతుంగఇతివిశ్వః-పరుషాకర్కశాత్వగ్యస్యాస్తాం-పరుషస్వనామితివాపాఠః-వికటామతిస్థూలాకారాం॥౧౩॥ సేతి॥ సమాలంబతగృహీతవతీ॥౧౪॥ ఉవాచేతి॥ తేత్వయాలబ్ధా-లాభస్తేత్వమసిప్రియఇతిక్వచిత్పాఠః * నాథేతి॥ఆయుశ్చిరంచిరమాయుః॥౧౬॥ఏవమితి॥ కర్ణనాసస్తనమితిప్రాణ్యంగత్వాదేకవద్భావః॥౧౭॥తి॥ కర్ణనాసేఇతిసప్తమీ॥౧౮॥తస్యామితి॥గహనందుష్ప్రవేశం॥౧౯॥ ౨౦॥స్పందతఇతి॥బాహుర్వామఇతిశేషః॥అనిష్టాన్యశుభసూచకాని॥౨౧॥తస్మాదితి॥ సజ్జీభవయత్తో భ

వక్ష్యమాణనిమిత్తానీతి శేషః॥౧౯॥లక్ష్మణస్త్వితి॥మహాతేజా ఇత్యాదీనతోక్తిః-సత్త్వవాన్ నిశ్చలమనస్కః-శీలవాన్ సద్వృత్తవాన్-శుచిః కాయశుద్ధియుక్తః - ఏభిర్విశేషణైః భ్రాతృభక్తిరుక్తా॥౨౦॥స్పందతఇతి॥బాహుః-వామ ఇతి శేషః-ఉద్విగ్నం కంపితం-అనిష్టాని అనిష్టసూచకాని॥౨౧॥తస్మాదితి॥ మమవచనమిత్యన్వయః-సంభ్రమం భయం॥౨౨॥ఏష ఇతి॥ వంచులకః కర్ణవాలాఖ్యః పక్షివిశేషః॥వి॥వంచులః కర్ణవాలస్స్యాదితి నిఘంటుః-వినదతి కూజతి॥౨౩॥ తయోరితి॥ ఏవం ఏతాదృశోక్తిపూర్వకం-అన్వేషతోః అన్వేషమాణయోః ప్రభంజన్ ప్రభంజయన్॥౨౪॥సంవేష్టితమితి॥మాతరిశ్వనా వాయునా-సంవేష్టితం పూరితం-అయముత్ప్రేక్షాపి శేషః శబ్దః పూర్వోక్తః-తస్య వనస్య సంబంధినిందివం ఆకాశం-ఆపూరయన్నివాభూత్॥౨౫॥ తమితి॥ తం కాంక్షమాణః కిమస్యోత్పత్తిమూలమితి జ్ఞాతుమిచ్ఛన్-గత్వేతి శేషః-కక్షే గుల్మే దదర్శ-దూరాదితి శేషః॥౨౬॥ఆసేదతురిత్యాదిసార్ధషట్ శ్లోకీ॥ ప్రముఖే అగ్రే-వివృద్ధం ఉన్నతం-అశిరోగ్రీవం అదృశ్యమానశిరోగ్రీవం-అత ఏవ కబంధం అన్వర్థకబంధనామకం-ఉదరేముఖం-అమూర్ధా మస్తకాత్ స్వాంగాదకామ ఇత్యలుక్-రోమభిరుపలక్షితం-నిచితైర్నిబిడైః- అగ్నిజ్వాలానికాశేన తత్సదృశేన-మహాపక్ష్మేణ మహాపక్ష్మణా-అదంతత్వమార్షం-విపులేన విస్తీర్ణేన-ఆయతేన దీర్ఘేణ ఉరసి-ఉరోంతర్గతశిరస్కత్వేన ఉరసి దృశ్యమానేన నేత్రేణేత్యర్థః- లేలిహానం పునఃపునర్జిహ్వయా లేహనం కుర్వంతం-మహాముఖం విపులాస్యరంధ్రం విక్షిపంతం వ్యాపారయంతం-యోజనమితి-అధ్వవాచిత్వాదత్యంతసంయోగే ద్వితీయా - ఆకర్షంతం ఆభిముఖ్యేన కర్షంతం-వికర్షంతం విశేషేణ కర్షంతం-మృగయూథపానితి మృగవిశేషణం-ప్రపన్నయోః సమీపం ప్రాప్తయోః॥౩౩॥ అథేతి సార్ధశ్లోకైకాన్వయః॥ అథ ఆసాదనానంతరం-సమభిక్రమ్య ఆభిముఖ్యేన గత్వా-క్రోశమాత్రే సమీపే. దదర్శతుః దదృశతుః- దారుణం భీమం అతిశయేన భీమం - భుజాభ్యాం

మే దృఢం బాహురుద్విగ్నమివ మే మనః। ప్రాయశశ్చాప్యనిష్టాని నిమిత్తాన్యుపలక్షయే॥౨౧॥తస్మాత్సజ్జీభవార్య త్వం కురుష్వ వచనం హితమ్। మమైవ హి నిమిత్తాని సద్యశ్శంసంతి సంభ్రమమ్॥౨౨॥ఏష వంచులకో నామ పక్షీ పరమదారుణః। ఆవయోర్విజయం యుద్ధే శంసన్నివ వినర్దతి॥౨౩॥తయోరన్వేషతోరేవం సర్వం తద్వనమోజసా। సంజజ్ఞే విపులశ్శబ్దః ప్రభంజన్నివ తద్వనమ్॥౨౪॥సంవేష్టితమివాత్యర్థం గగనం మాతరిశ్వనా। వనస్య తస్య శబ్దోఽభూద్దివమాపూరయన్నివ॥౨౫॥తం శబ్దం కాంక్షమాణస్తు రామః కక్షే సహానుజః। దదర్శ సుమహాకాయం రాక్షసం విపులోరసమ్॥౨౬॥ఆసేదతుస్తతస్తత్ర తావుభౌ ప్రముఖే స్థితమ్। వివృద్ధమశిరోగ్రీవం కబంధముదరేముఖమ్ * రోమభిర్నిచితైస్తీక్ష్ణైర్మహాగిరిమివోచ్ఛ్రితమ్। నీలమేఘనిభం

రౌద్రం మేఘస్తనితనిస్స్వనమ్ * అగ్నిజ్వాలానికాశేన లలాటస్థేన దీప్యతా। మహాపక్ష్మేణ పింగేన విపులేనాయతేన చ * ఏకేనోరసి ఘోరేణ నయనేనాశుదర్శినా। మహాదంష్ట్రోపపన్నం తం లేలిహానం మహాముఖమ్ * భక్షయంతం మహాఘోరానృక్షసింహమృగద్విపాన్। ఘోరౌ భుజౌ వికుర్వాణముభౌ యోజనమాయతౌ * కరాభ్యాం వివిధాన్ గృహ్య ఋక్షాన్ పక్షిగణాన్ మృగాన్। ఆకర్షంతం వికర్షంతమనేకాన్ మృగయూథపాన్ * స్థితమావృత్య పంథానం తయోర్భ్రాత్రోః ప్రపన్నయోః॥౩౩॥అథ తౌ సమభిక్రమ్య క్రోశమాత్రే దదర్శతుః * మహాంతం దారుణం భీమం కబంధం భుజసంవృతమ్। కబంధమివ సంస్థానాదతిఘోరప్రదర్శనమ్॥౩౪॥స మహాబాహురత్యర్థం ప్రసార్య విపులౌ భుజౌ। జగ్రాహ సహితావేవ రా

వసంభ్రమం భయం॥౨౨॥ఏష ఇతి॥ వంచులః కర్ణవాలః॥ ౨౩ ॥ తయోరితి సార్ధశ్లోకః॥ ఓజసా సామర్థ్యేన. తయోః రామలక్ష్మణయోః సర్వం తద్వనం ఏవముక్తరీత్యా అన్వేషతోస్సతోః తద్వనం ప్రభంజన్నివ మర్దయన్నివ. విపులః శబ్దః సంజజ్ఞే. ఆవిర్బభూవ. కీదృశం తద్వనం మాతరిశ్వనా వాయునాత్యర్థం వేష్టితం గగనమివ. మాతరిశ్వనాపూరితం గగనం ప్రభంజన్ యథా శబ్దః సంజాయతే. తథా తద్వనం ప్రభంజన్నివ శబ్దః సంజజ్ఞ ఇత్యర్థః॥ ౨౬ ॥ ఆసేదతురిత్యాదిసార్ధశ్లోకషట్కమేకం వాక్యం॥ వివృద్ధం వివృద్ధాకారం-అశిరోగ్రీవం అదృశ్యమానశిరోగ్రీవమిత్యర్థః-ఉరసి ఉరస్సమీపే నయనేనోపలక్షితం -కబంధస్య ఉదరముఖతయా లలాటస్థనేత్రమురస్సమీపే భవతీతి-ఉరస్సమీప ఇతి వ్యాఖ్యాయతే. భుజౌ వికుర్వాణం విక్షిపంతం. ఆకర్షంతం ఇష్టాన్ మృగానాభిముఖ్యేన-వికర్షంతమనిష్టాన్ మృగాన్ స్వస్మాచ్చంతం. ప్రపన్నయోః పంథానం ప్రాప్తయోః॥౩౩॥ అథేతి॥ సమభిక్రమ్య ఆభిముఖ్యేన గత్వా దదర్శతురితి పునర్గ్రహణం క్రోశమాత్ర ఇతి విశేషయితుం. భుజసంవృతం భుజా

గాః సంవృణోతీతిభుజసంవృతం-సంస్థానాత్ దేహస్థిత్యా-కబంధమివసర్వదాఅశిరస్క-త్వలక్షణకబంధవత్ స్థితం॥ ౩౪॥ సఇతి॥ సహితౌ-తావేవ-నైకమపిము క్త్వే త్యర్థః॥౩౫॥ఖడ్గినావితి॥ తిగ్మంఖరం తేజోయస్యతత్తథా-తాదృశవపుర్ధరౌ-వివశంపారవశ్యం-ప్రాప్తౌ॥౩౬॥తత్రేతి॥తత్రతస్యామవస్థాయాం- బాల్యాత్ బాలబుద్ధిత్వాత్ -రామవదప్రౌఢబుద్ధిత్వాదిత్యర్థః-అనాశ్రయత్వాత్ధైర్యానాలంబనాత్ -అతివివ్యథేఅత్యంతంఖిన్నోఽభూత్ -ఉవాచచ॥౩౭॥పశ్యేత్యాది॥రాక్షసస్యవశంగతత్వేనవివశమితియోజనా-వినిర్యుక్తఃవియుక్తః-ఏకస్యైవవివరణంమామితి-భూతబలింభూతస్యకబంధస్యబలిం॥ ౩౮ ॥ అధీత్యేకార్థం॥౩౯॥ప్రతిలభ్యేతి॥తత్రమహ్యాం॥౪౦॥లక్ష్మణేనేతిస్పష్టం॥౪౧॥ఏతస్మిన్నితి॥ ఏతస్మిన్నంతరేలక్ష్మణాశ్వాసనావసరే॥౪౨॥ కావితి॥భక్షౌఆహారౌ॥౪౩॥వదతమితి॥ఇహవనే వాంయువయోః కార్యంవదతం - లోణ్మధ్యమపురుషద్వివచనం- వామిహావనేకింకార్యంకింకర్తవ్యం-కిమర్థంకస్యప్రయోజనాయ-ఆగతౌ-నకిమప్యస్త్యత్ర వాం ప్రయోజనం-ప్రత్యుతాస్మత్ప్రయోజనమేవసిద్ధమిత్యాహ-ఇమమితి-ఇహతిష్ఠతఃమమేతి శేషః - క్షుధార్తస్యమమసంబంధినమిమందేశమనుప్రాప్తావిత్యనేనమత్కుక్షిప్రవృత్త్యర్థమేవవామాగమనమితిభావః॥౪౪॥ ఆగమనేఅవయోః కాహానిరిత్యత్రాహ-సబాణేతి॥౪౫॥ తస్యేతి॥ ముఖేన-ఉపలక్షితఇతి శేషః॥౪౬॥ కృచ్ఛ్రాదితి ॥ కృచ్ఛ్రాత్కృచ్ఛ్రతరం-రాజ్యభ్రంశవనవాససీతాహరణపర్యంతంప్రాప్యావస్థితయోఃపునశ్చ తాంప్రియామప్రాప్యైవఆవయోర్జీవితాంతాయ-దారుణంవ్యసనందుఃఖంప్రాప్తం॥౪౭॥అత్ర హేతుమాహ-కాలస్యేతి॥ సర్వభూతేష్వపికాలస్యవీర్యంసుమహత్ -అనర్గళమిత్యర్థః- త్వాంచమాంచమ

ఘునాపీడయన్బలాత్॥౩౫॥ఖడ్గినౌదృఢధన్వానౌతిగ్మతేజోవపుర్ధరౌ। భ్రాతరౌవివశంప్రాప్తౌకృష్యమాణౌమహాబలౌ॥౩౬॥తత్రధైర్యేణశూరస్తురాఘవోనైవవివ్యథే। బాల్యాదనాశ్రయత్వాచ్చలక్ష్మణస్త్వతివివ్యథే ॥ ఉవాచచవిషణ్ణస్సరాఘవంరాఘవానుజః॥౩౭॥పశ్యమాంవీర వివశంరాక్షసస్యవశంగతమ్ ॥ మయైకేనవినిర్యుక్తఃపరిముంచస్వరాఘవ। మాంహిభూతబలిందత్వాపలాయస్వయథాసుఖమ్॥౩౮॥అధిగంతాసివైదేహీమచిరేణేతిమేమతిః॥ ౩౯ ॥ ప్రతిలభ్యచకాకుత్స్థపితృపైతామహీంమహీమ్ ॥ తత్రమాంరామరాజ్యస్థఃస్మర్తుమర్హసిసర్వదా ॥౪౦॥లక్ష్మణేనైవముక్తస్తురామస్సౌమిత్రిమబ్రవీత్ ॥ మాస్మత్రాసంకృథావీరనహిత్వాదృగ్విషీదతి॥౪౧॥ ఏతస్మిన్నంతరేక్రూరోభ్రాతరౌరామలక్ష్మణౌ ॥ పప్రచ్ఛఘననిర్ఘోషఃకబంధోదానవోత్తమః॥౪౨॥ కౌయువాంవృషభస్కంధౌమహాఖడ్గధనుర్ధరౌ ॥ ఘోరందేశమిమంప్రాప్తౌమమభక్షావుపస్థితౌ॥౪౩॥వదతంకార్యమిహవాంకిమర్థంచాగతౌయువామ్ ॥ ఇమందేశమనుప్రాప్తౌక్షుధార్తస్యేహతిష్ఠతః॥ ౪౪ ॥సబాణచాపఖడ్గౌచతీక్ష్ణశృంగావివర్షభౌ ॥ మమాస్యమనుసంప్రాప్తౌదుర్లభంజీవితంపునః॥౪౫॥ తస్యతద్వచనంశ్రుత్వాకబంధస్యదురాత్మనః ॥ ఉవాచలక్ష్మణంరామోముఖేనపరిశుష్యతా॥౪౬ ॥ కృచ్ఛ్రాత్కృచ్ఛ్రతరంప్రాప్యదారుణంసత్యవిక్రమ ॥ వ్యసనంజీవితాంతాయప్రాప్తమప్రాప్యతాంప్రియామ్॥౪౭॥కాలస్యసుమహద్వీర్యంసర్వభూతేషులక్ష్మణ॥త్వాంచమాంచనరవ్యాఘ్రవ్యసనైఃపశ్యమోహితౌ॥౪౮ ॥

భ్యాంసంవృణోతీతిభుజసంవృతం॥౩౪॥౩౫॥తి॥ ఖడ్గినావితి॥ వివశంప్రాప్తౌబలాత్కర్షణంప్రాప్తౌ॥౩౬॥తత్రేతి॥అనాశ్రయత్వాత్ పరమాశ్రయరూపశ్రీరామస్యకబంధభుజావృతత్వాదనాశ్రయత్వోక్తిః॥౩౭॥ ॥ మయేతి॥వినిర్యుక్తఃవియుక్తః-పరిముంచస్వమామితి శేషః-ఏతస్యైవవివరణం-మామితి-భూతబలింభూతస్యకబంధస్యబలిం॥౩౮॥ అధిగంతేతి॥అధిగంతాప్రాప్స్యసి॥౪౧॥తి॥ఏతస్మిన్నంతరఇతి-లక్ష్మణవిషాదనివృత్తిఫలకరామాశ్వాసనసమయఇత్యర్థః॥౪౨॥తి॥ కావితి॥ దైవేనమమచాక్షుషౌ-దైవగత్యామమచక్షుర్గోచరౌ॥౪౩॥ వదతమితి॥ఇహవనే-వాంయువయోఃకార్యంవదతం-క్షుధార్తస్యమమసంబంధినమిమందేశంకిమర్థమాగతౌ॥౪౪॥౪౫॥తస్యేతి॥పరిశుష్యతాముఖేనోపలక్షితంలక్ష్మణం॥౪౬॥ కృచ్ఛ్రాదితి ॥ తాంప్రియామప్రాప్యదారుణంవ్యసనంప్రాప్యస్థితయోరావయోర్జీవితాంతాయకృచ్ఛ్రాత్కృచ్ఛ్రతరంవ్యసనంప్రాప్తమితిసంబంధః-సీతావిప్రణాశజనితదుఃఖాదప్యతిశయితమాధునికందుఃఖమితిభావః॥౪౭॥ కాలస్యేతి॥ సర్వంవాక్యంసావధారణమితిన్యాయేనాత్రఏవకారోద్రష్టవ్యః-అస్యార్థః సర్వభూతేషుమధ్యే-కాలస్యైవసుమహద్వీర్యం-అస్తీతి శేషః- యతః- త్వాంత్వాదృశం-మాంమాదృశంచవ్యసనైఃకాలకృతైరితి శేషః-మోహితౌపశ్యేత్యర్థః॥౪౮॥నాతీతి॥ దైవస్యకాలస్యసర్వభూతేషువిషయే - యద్వాసర్వభూతేషు

హాబలపరాక్రమావపివ్యసనే మోహితౌ కరోతి-పశ్య॥౧౯॥ఉక్తమర్థముపపాదయతి-నాతీతి ॥ సార్ధశ్లోక ఏకాన్వయః-వాలుకాసేతవః సికతామయసేతవః॥౨౦॥ ఇతీతి॥సౌమిత్రిందీనమవేక్ష్య స్వాంమతింఆత్మ నైవస్థిరామకరోత్ ॥ ౨౧॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే శ్రీరామాయణభూషణే రత్నమేఖలాఖ్యానే అరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే ఏకోనసప్తతితమస్సర్గః. ****************అథకబంధస్య బాహుచ్ఛేదేనపూర్వజన్మస్మృతిరుచ్యతే సప్తతితమే-తౌత్విత్యాది॥పరిక్షిప్తౌపరివేష్టితౌ॥౧॥తిష్ఠతఇతి॥క్షుధార్తంమాంద్రుష్ట్వాభీతౌకింనుతిష్ఠతః-వ్యర్థమేవ-నతుజీవితావత్పరిహారఇత్యర్థః · యతోగతచేతసౌయువాంమేదైవేనాహారార్థంసందిష్టౌ॥౨॥తచ్ఛ్రుత్వేతి॥కృతలక్షణఃకృతోద్యోగః॥౩॥త్వాంచేతి॥పురాఅదత్తే-ఆదాస్యతీత్యర్థః॥౪॥భీషణఇతి॥భుజయోరేవవిక్రమోయస్యసతథా-లోకంజనం· అతిజితంఅత్యంతజితం॥౫॥భుజచ్ఛేదనమాత్రంకర్తవ్యంనతుమారణమిత్యాహ-నిశ్చేష్టానామితి ॥ నిశ్చేష్టానాంప్రతికారాశక్తానాం-జగతీపతేః క్షత్రియస్య · క్రతుమ

నాతిభారోస్తిదైవస్యసర్వభూతేషులక్ష్మణ * శూరాశ్చబలవంతశ్చకృతాస్త్రాశ్చరణాజిరే। కాలాభిపన్నాస్సీదంతియథావాలుకసేతవః॥౨౦॥ఇతి బ్రువాణోదృఢసత్యవిక్రమోమహాయశాదాశరథిఃప్రతాపవాన్ । అవేక్ష్యసౌమిత్రిముదగ్రపౌరుషంస్థిరాంతదాస్వాంమతిమాత్మనాకరోత్ ॥౨౧॥ ఇతి శ్రీమదారణ్యకాండే . ఏకోనసప్తతితమస్సర్గః.❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖ తౌతుతత్రస్థితౌదృష్ట్వా భ్రాతరౌరామలక్ష్మణౌ । బాహుపాశపరిక్షిప్తౌకబంధోవాక్యమబ్రవీత్ ॥ ౧ ॥ తిష్ఠతఃకింనుమాందృష్ట్వాక్షుధార్తంక్షత్రియర్షభౌ । ఆహారార్థంతుసందిష్టౌదైవేనగతచేతసౌ॥ ౨ ॥తచ్ఛ్రుత్వాలక్ష్మణోవాక్యంప్రాప్తకాలంహితంతదా।ఉవాచార్తింసమాపన్నోవిక్రమేకృతలక్షణః॥౩॥ త్వాంచమాంచపురాతూర్ణమాదత్తేరాక్షసాధమః। తస్మాదసిభ్యామస్యాశుబాహూఛిందావహైగురూ ॥ ౪ ॥ భీషణోయంమహాకాయోరాక్షసోభుజవిక్రమః । లోకంహ్యతిజితంకృత్వాహ్యావాంహంతుమిహేచ్ఛతి॥౫॥నిశ్చేష్టానాంవధోరాజన్కుత్సితోజగతీపతేః। క్రతుమధ్యోపనీతానాంపశూనామివరాఘవ

సర్వభూతానాంసంహారఇతి శేషః. నాతిభారోస్తినప్రయాససాధ్యఇత్యర్థః-కుతః॥శూరాశ్చేతి॥సమహాబాహురిత్యారభ్యతస్యమాంరామ రాజ్యస్థఇత్యంతస్య వా· స్తవార్థేయమర్థః-సకబంధస్తేజగ్రాహయద్యపి-తథాపితౌవివశం- ఏవఇతినిపాతోవద్యపూరణార్థః-శం ప్రాప్తౌ-యద్వావివశం వేఃపక్షిణఃగరుత్మతఃవశం ప్రాప్తౌ-గరుడారూఢావిత్యర్థః - తౌసజగ్రాహేతిపూర్వేణసంబంధః-తత్రలక్ష్మణస్యమనువ్యనాట్యందర్శయతి-తత్రేతి-తుఇవార్థేపివ్యథఇవ - తదనురూపవచనాన్యాహ-పశ్యమామిత్యారభ్యతత్రమాంరామేత్యంతేన॥కావితి॥క్షుధార్తస్యభక్షావివ-మమాస్యంప్రతిసబాణచాపఖడ్గేనయదాసంప్రాప్తౌ- తదామమజీవితందుర్లభమితిసంబంధః॥తస్యేతి॥ పరిశుష్యతాముఖేనోపలక్షితస్యకబంధస్యవచనంశ్రుత్వా - కృచ్ఛ్రాత్కృచ్ఛ్రతరమిత్యాదేఃవాస్తవార్థః-దారుణంకృచ్ఛ్రతరం ప్రాప్యాపితాంప్రియాను ప్రాప్యజీవితాంతాయవ్యసనం ప్రాప్తమిత్యాదిలోకరీతిమనుసృత్యసీతాదర్శనవ్యాజేనోక్తిః॥ ౨౧॥ ఇతీతి ॥ దృఢసత్యవిక్రమఃదృఢఃఅచంచలఃసత్యఃస్వాభావికఃవిక్రమోయస్యసఃదాశరథిఃసౌమిత్రిమవేక్ష్యస్వాంస్వీయాంమతిమాత్మనాస్వయమేవస్థిరాంస్థైర్యయుక్తామకరోత్ ॥౨౧

********* ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం-శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయామారణ్యకాండవ్యాఖ్యాయాం-ఏకోనసప్తతితమస్సర్గః.******* తౌతుతత్రేత్యాది॥ బాహుపాశపరిక్షిప్తౌబాహుపాశావృతౌ॥౧॥ తిష్ఠతఇతి ॥ క్షుధార్తస్యమమ-దైవేనఆహారార్థంసందిష్టౌ-అతఃకిన్నుతిష్ఠతఇతితావబ్రవీదితి పూర్వేణసంబంధః-వస్తుతస్తు-తిష్ఠతఇతి॥ హేక్షత్రియర్షభౌ-యువాందైవేనఆహారార్థంసందిష్టౌకింమమేతి శేషః-గతచేతసౌకింతాదృశేనభవతః- అతఃక్షుధార్తంమాందృష్ట్వాకింతిష్ఠతః-గచ్ఛతమితి శేషః-ఇత్యబ్రవీదితిపూర్వేణసంబంధః॥ ౨॥ తదితి ॥ ఉవాచరామమితి శేషః- ప్రాప్తకాలంయుక్తంవిక్రమేకృతలక్షణఃఆహితలక్షణః-పరాక్రమసంపన్నఇతియావత్ ॥ని॥గుణైఃప్రతీతేతుకృతలక్షణాహితలక్షణావిత్యమరః॥౩॥తి॥త్వామితి॥ పురాఅదత్తే-ఆదాస్యతీత్యర్థః॥౪॥ భీషణఇతి॥భుజవిక్రమఃభుజయోర్విక్రమోయస్యసఃభీషణఇతి పాదపూరణార్థః-అప్యర్థేచాత్రహిశబ్దః-లోకమతిజితమత్యంతపరాజితంకృత్వా-తద్వదావామపిహంతుమిచ్ఛతి-అతోస్యబాహూఛిందావహైఇతిపూర్వేణసంబంధః॥ ౫॥ అస్యహననమేవయుక్తమిత్యాకాంక్షాయామాహ-నిశ్చేష్టానామితి ॥ నిశ్చేష్టానామకృతవిక్రమాణాం-వధఃకుత్సితఃఅయుక్తఇత్యర్థః-క్రతుమధ్యోపనీతానాంక్రతుమధ్యాదన్యత్రనీతానాంక్రతుబాహ్యానాంక్రత్వసంగభూతానామితియావత్ -వధఇవేతి ॥

ధ్యోపనీతానాం. నిశ్చేష్టానామిత్యస్మిన్నర్థే ప్రయుక్తం- యద్వా పర్యగ్నికృతానారణ్యానుత్సృజంత్యహింసాయై ఇత్యుక్తరీత్యా అశ్వమేధక్రతావుపనీతానామారణ్యపశూనాం వధః నుత్సృత ఏవ॥౬॥ఏతదితి॥ తయోరేతత్ సంజల్పితం శ్రుత్వా భక్షయితుమారభత్ -హస్తాభ్యామాకృష్టవానిత్యర్థః॥౮॥తత ఇతి॥సుసంహృష్టౌ- కదళీకాండవత్ సుఖచ్ఛేదనాదితి భావః॥౯॥దక్షిణ ఇతి॥దక్షిణస్సమర్థః.అసక్తంఅప్రతిబద్ధం యథా భవతి తథా- రామస్య దక్షిణపార్శ్వగమనం లక్ష్మణస్య- అతఉభయోర్దక్షిణసవ్యపార్శ్వప్రాప్తిః॥౧౦॥స ఇతి॥గాం భూమిం॥౧౧॥స నికృత్తావితి॥పూర్వముదత్తోత్తరత్వాత్ పునః ప్రశ్నః॥౧౨॥ఇతీతి॥ క్రియాభేదాత్ పునస్తచ్ఛబ్దః॥౧౩॥ అయమితి॥ఇక్ష్వాకునామాదిమఃదశరథపుత్రః-దాయాదౌ సుతబాంధవావిత్యమరః॥౧౪॥అస్యేతి॥ఇచ్ఛంతౌ-అన్వేషమాణావిత్యర్థః॥౧౫॥త్వంత్వితి॥విచేష్టసే- లుఠసీతి యావత్॥౧౬॥ఏవమితి॥ప్రీతః శాపమోక్షకాలప్రత్యభిజ్ఞానాత్ -తదింద్రవచనం ఉత్తరసర్గప్రతిపాద్యం॥౧౭॥స్వాగతమితి॥బాహ్వోర్బంధనయోర్మోస్తౌ బాహుబంధనౌ.అంసావిత్యర్థః॥౧౮॥విరూపమితి॥విరూపం విషమరూపం- యథా యేన ప్రకారేణ ప్రాప్తం తత్కారణం తత్త్వతస్తవ శంసతో మే సకాశాచ్ఛృణు-అస్మిన్ సర్గే అష్టాదశశ్లోకాః॥ఇతి శ్రీ గోవిందరాజవిరచితే-శ్రీరామాయణభూషణే-రత్నమేఖలాఖ్యానే-ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే-సప్తతితమస్సర్గః ********
అథ కబంధః స్వవృత్తాంతకథనపూర్వకం స్వశాపమోక్షాయ స్వశరీరదహనమర్థయతే ఏకసప్తతితమే-పురేత్యాదిసార్ధశ్లోక ఏకాన్వయః ॥ అచింత్యం అచింత్యవైభవం॥౧॥సోఽహమితి॥సుందరరూపోఽహం-రూపం శరీరం-లోకవిత్రాసనం మహ్రం.కృత్వా పరిగృహ్య తతస్తతః తత్ర తత్ర - ఋషీన్ త్రాసయామి అత్రాసయం॥

వ॥౭॥ఏతత్సంజల్పితం శ్రుత్వా తయోః క్రుద్ధస్తు రాక్షసః । విదార్యాస్యం తదా రౌద్రస్తౌ భక్షయితుమారభత్ ॥ ౮ ॥తతస్తౌ దేశకాలజ్ఞౌ ఖడ్గాభ్యామేవ రాఘవౌ । అచ్ఛిందతాం సుసంహృష్టౌ బాహూ తస్యాంసదేశతః॥౯ ॥దక్షిణో దక్షిణం బాహుమసక్తమసినా తతః । చిచ్ఛేద రామో వేగేన సవ్యం వీరస్తు లక్ష్మణః॥౧౦॥స పపాత మహాబాహుశ్ఛిన్నబాహుర్మహాస్వనః।ఖం చ గాం చ దిశశ్చైవ నాదయన్ జలదో యథా॥౧౧ ॥ స నికృత్తౌ భుజౌ దృష్ట్వా శోణితౌఘపరిప్లుతః। దీనః పప్రచ్ఛ తౌ వీరౌ కౌ యువామితి దానవః॥౧౨॥ఇతి తస్య బ్రువాణస్య లక్ష్మణః శుభలక్షణః।శశంస రాఘవం తస్య కబంధస్య మహాత్మనః॥౧౩॥అయమిక్ష్వాకుదాయాదో రామో నామ జనైః శ్రుతః।అస్యైవావరజం విద్ధి భ్రాతరం మాం చ లక్ష్మణం॥౧౪॥అస్య దేవప్రభావస్య వసతో విజనే వనే।రక్షసాపహృతా పత్నీ యామిచ్ఛంతావిహాగతౌ॥౧౫॥త్వం తు కో వా కిమర్థం వా కబంధసదృశో వనే। ఆస్యేనోరసి దీప్తేన భగ్నజంఘో విచేష్టసే॥౧౬॥ఏవముక్తః కబంధస్తు లక్ష్మణేనోత్తరం వచః। ఉవాచ పరమప్రీతస్తదింద్రవచనం స్మరన్॥ ౧౭ ॥ స్వాగతం వాం నరవ్యాఘ్రౌ దిష్ట్యా పశ్యామి చాప్యహమ్ । దిష్ట్యా చేమౌ నికృత్తౌ మే యువాభ్యాం బాహుబంధనౌ॥౧౮ ॥విరూపం యచ్చ మే రూపం ప్రాప్తం హ్యవినయాద్యథా। తన్మే శృణు నరవ్యాఘ్ర తత్త్వతః శంసతస్తవ॥౧౯ ॥ ఇతి శ్రీమదారణ్యకాండే- సప్తతితమస్సర్గః.

పురా రామ మహాబాహో మహాబలపరాక్రమ । రూపమాసీన్మమాచింత్యం త్రిషు లోకేషు విశ్రుతమ్ * యథా సోమస్య శక్రస్య సూర్యస్య చ యథా వపుః॥౧॥సోఽహం రూపమిదం కృత్వా లోకవిత్రాసనం మహత్ * ఋషీన్వనగతాన్ రామ త్రాసయామి తతస్తతః॥౨॥తతస్స్థూలశిరా నామ

౬॥తి॥ఏతదితి॥ తయోరేతత్సంజల్పనం శ్రుత్వేతి సంబంధః-భక్షయితుమారభత్ -హస్తాభ్యామాకృష్టవానిత్యర్థః॥౮॥తత ఇతి॥సుసంవిగ్నౌ భీతౌ-వస్తుతస్తు సుసంవిగ్నౌ కంపయుక్తౌ భుజౌ॥౯॥దక్షిణ ఇతి॥దక్షిణః సమర్థః.అసక్తమప్రతిబంధం యథా తథా॥౧౦॥తి॥స ఇతి॥గాం భువం॥౧౧॥తి॥స ఇతి॥కౌ యువామితి పప్రచ్ఛ. పూర్వమప్రాప్తోత్తరత్వాత్పునః ప్రశ్నః॥౧౧॥౧౨॥తి॥ అయమితి॥ఇక్ష్వాకుదాయాదః దశరథపుత్రః॥౧౩॥తి॥ అస్యేతి॥యామిచ్ఛంతౌ యామన్వేషయంతౌ॥౧౪॥ తి॥ త్వమితి॥ విచేష్టసే చేష్టమానస్తిష్ఠసి॥౧౫॥ఏవముక్త ఇతి॥ ఇంద్రవచనం- శ్రీరామేణ తవ బాహుచ్ఛేదనే కృతే తవ మోక్షో భవిష్యతీత్యేవంరూపం వచనం స్మరన్॥౧౬॥ స్వాగతమితి॥ బాహుబంధనౌ బాహుపాశౌ॥౧౮॥విరూపమితి॥ విరూపం వికృతం॥౧౯॥ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయామారణ్యకాండవ్యాఖ్యాయాం.సప్తతితమస్సర్గః ************** పురేతి॥తి॥అచింత్యం అచింత్యవైభవం॥౧॥సోఽహమితి ॥ సోఽహం పూర్వోక్తవిశేషణవిశిష్టోఽహం - ఇదం రూపమిదానీం విద్యమానరాక్షసరూపం కృత్వా॥౨॥తత ఇతి॥వివిధం విచిన్వన్ సంపాదయన్ స్థూలశిరా నామ ఋషిః-మహర్షిః-యాం శప్త్రా - అనేన రూపేణ ఇదానీం విద్యమానరాక్షసరూ

౨॥తత ఇతి॥ వివిధంవన్యం-సంచిన్వన్ స్థూలశిరాఃధర్షితః అపహృతవన్యః తేన కోపితశ్చ॥౩॥ తేనేతి॥ ఏవంవిధం మేరూపం ప్రేక్ష్య ఘోరశాపాభిధాయినా తేన ఋషిణా-నృశంసంగర్హితం-ఏతదేవరూపం తేఽస్త్విత్యహముక్తః॥౪॥ సఇతి॥ అభిశాపశబ్దేనతన్నిమిత్తంధర్షణం లక్ష్యతే - ధర్షణకృతస్యశాపస్యాంతోభవేదితిస మయా-యాచితః ప్రార్థితః-ఇతి హేతోః- తేనమయైవంయాచితేన-ఇదంవక్ష్యమాణంవచోభాషితం॥౫॥ తదేవాహ యదేతి॥౬॥ తహీకబంధరూప ప్రాప్తిః కేన హేతునేత్యత్రాహ శ్రియేతి॥ మామితి శేషః-ఏవంఏవంవిధం-రణాజిరే రణాంగణే॥౭॥ ఇంద్రేణయోద్ధుం తవకుతస్సామర్థ్యంతత్రాహ అహంహీతి॥ ఋషివత్ ఘోరాకారప్రాప్త్యనంతరం-ఉగ్రేణతపసా పితామహమతోషయం-స్వకులశత్రోరింద్రస్య జయాయేత్యర్థః-విభ్రమః అజ్ఞానం॥౮॥ తదేవాహ దీర్ఘమితి॥ ౯॥ తస్యేతి॥ శతపర్వణా శతధారేణ-సక్థినీ పృష్ఠాస్థిఫలకే-శరీరే మధ్యదేహే-ఉదరభాగే సక్థ్నోః ప్రవేశనం-ఉరోభాగే మూర్ధ్నః ప్రవేశనం-సంప్రవేశితమిత్యత్ర నపుంసకమనపుంసకేనేతి నపుంసకపరిశేషత్వం-ఏకవద్భావశ్చ॥౧౦॥ సఇతి॥ యాచ్యమానః మారయేతి ప్రార్థ్యమానః - యమసాదనం నానయత్ మృతిం న ప్రాపితవాన్-కుత ఇత్యత్రాహ పితామహేతి-తత్పూర్వోక్తం దీర్ఘమాయుర్విషయకం పితామహవచస్సత్యమస్త్వితి- మమ మహ్యం - అబ్రవీత్ -న త్వాం మారయామీత్యబ్రవీదిత్యర్థః॥౧౧॥ అనాహార ఇత్యాదిశ్లోకద్వయమేకాన్వయం॥ అనాహారస్సన్ సుదీర్ఘం కాలం కథం జీవితుం శక్తః భగ్నసక్థిశిరోముఖత్వేన అనాహారత్వే హేతుః-బాహూపాదాత్ ఆస్యం కల్పయత్॥౧౩॥ సోహమితి॥ సంకృష్య ఆకృష్య॥౧౪॥ సత్వితి॥ సమామిత్యనేన బలాత్కారో లక్ష్యతే॥౧౫॥ అనేనేతి॥ అనేనవపుషా

మహర్షిః కోపితో మయా * సంచిన్వన్వివిధంవన్యం రూపేణానేన ధర్షితః॥౩॥ తేనాహముక్తః ప్రేక్ష్యైవం ఘోరశాపాభిధాయినా * ఏతదేవ నృశంసం తే రూపమస్తు విగర్హితమ్॥౪॥ స మయా యాచితః క్రుద్ధశ్శాపస్యాంతో భవేదితి * అభిశాపకృతస్యేతి తేనేదం భాషితం వచః॥౫॥ యదా ఛిత్త్వా భుజౌ రామస్త్వాం దహేద్విజనే వనే * తదా త్వం ప్రాప్స్యసే రూపం స్వమేవ విపులం శుభమ్॥ ౬॥ శ్రియా విరాజితం పుత్రం దనోస్త్వం విద్ధి లక్ష్మణ * ఇంద్రకోపాదిదం రూపం ప్రాప్తమేవం రణాజిరే॥ ౭॥ అహం హి తపసోగ్రేణ పితామహమతోషయమ్ * దీర్ఘమాయుస్స మే ప్రాదాత్ తతో మాం విభ్రమోఽస్పృశత్॥౮॥ దీర్ఘమాయుర్మయా ప్రాప్తం కిం మే శక్రః కరిష్యతి * ఇత్యేవం బుద్ధిమాస్థాయ రణే శక్రమధర్షయమ్॥౯॥ తస్య బాహుప్రముక్తేన వజ్రేణ శతపర్వణా * సక్థినీ చైవ మూర్ధా చ శరీరే సంప్రవేశితమ్॥౧౦॥ స మయా యాచ్యమానస్సన్నానయద్యమసాదనమ్ * పితామహవచస్సత్యం తదస్త్వితి మమాబ్రవీత్॥ ౧౧॥ అనాహారః కథం శక్తో భగ్నసక్థిశిరోముఖః * వజ్రేణాభిహతః కాలం సుదీర్ఘమపి జీవితుమ్॥ ఏవముక్తస్తు మే శక్రో బాహూ యోజనమాయతౌ * ప్రాదాదాస్యం చ మే కుక్షౌ తీక్ష్ణదంష్ట్రమకల్పయత్॥ ౧౩॥ సోఽహం భుజాభ్యాం దీర్ఘాభ్యాం సంకృష్యాస్మిన్వనేచరాన్ * సింహద్విపమృగవ్యాఘ్రాన్ భక్షయామి సమంతతః॥౧౪॥ స తు మామబ్రవీదింద్రో యదా రామస్సలక్ష్మణః * ఛే

పేణ కరణేన ధర్షితః తిరస్కృతస్సన్-కుపితోఽభూదితి శేషః॥౩॥ తేనేతి॥ ఘోరశాపాభిధాయినా- ఘోరశాపభాషణశీలేన-ఋషిణా నృశంసం హింసాతుకం - విగర్హితం జుగుప్సితం ఏతద్రూపమేవ అస్త్వితి- తేనాహముక్త ఇతి సంబంధః॥౪॥ సఇత్యాదిశ్లోకద్వయమేకం వాక్యం॥ అభిశాపకృతస్య-అభిశాపశబ్దేనతన్నిమిత్తధర్షణం లక్ష్యతే-త్వత్కృతశాపస్యాంతో భవేదితి- స ఋషిర్మయా యాచితః ప్రార్థితస్సన్-యదా రామో భుజౌ ఛిత్త్వా త్వాం దహేత్ - తదా స్వం రూపం ప్రాప్స్యస ఇతి తేనవచో భాషితమితి ద్వితీయేతికరణస్య సంబంధః॥౬॥ శ్రియ ఇతి॥ శ్రియః శ్రియా విరాజితం దనోః పుత్రం విద్ధి- యద్వా దనోర్దనువంశజస్య-శ్రియః శ్రీనామ్నః పుత్రం విద్ధి మామితి శేషః॥ శ్లో॥ దనుర్నామ శ్రియః పుత్రః శాపాద్రాక్షసతాం గత ఇతి కిష్కింధాకాండే వక్ష్యమాణత్వాత్ * నను కబంధాకారత్వం త్వయా కథం ప్రాప్తమత ఆహ-ఇంద్రేతి॥ ౭॥ ఇంద్రకోపే కారణం వర్ణయతి-అహం హీతి ద్వాభ్యాం॥ విభ్రమో గర్వ ఇత్యర్థః-తదేవాహ-దీర్ఘమాయురితి॥౯॥ తస్యేతి॥ సక్థినీ ఊరూ॥ శతపర్వణా శతధారేణ-సక్థినీ ఇతి నాభ్యధోభాగోపలక్షణం-శరీరే శరీరమధ్యస్థే ఉదరభాగే॥౧౦॥ ఏవంభూతేన మరణం యాచ్యమానోఽపి తన్నాకరోత్ - కిమితి నాకరోత్తత్రాహ-పితామహేతి-తద్వచో దీర్ఘాయుర్దానరూపం॥౧౧॥ అనాహార ఇతి॥ వజ్రేణాత్వయాభిహతః జీవితుం కథం శక్త ఇత్యన్వయః॥ ౧౨॥ ఏవముక్తః అనాహారస్యాక్రియస్యక సంజీవనమిత్యుక్తః॥౧౩॥ సఇతి॥ వనేచరాన్ వనే సంచారవతః॥౧౪॥ అవశ్యమితి॥ దేహన్యాసకృతశ్రమః- వికృతదేహాత్యాగే కృతోద్యోగః - అవ

ఉపలక్షితోహంయద్యత్పశ్యామితస్యగ్రహణంరోచయే-నత్వభక్త్యబుద్ధ్యాకించిత్త్యజామీత్యర్థః॥౧౬॥అవశ్యమితి॥మహర్షివాక్యవిశ్వాసాత్ - అవశ్యంరా మోగ్రహణంసముపైష్యతీతిమన్యే-ఇమాంబుద్ధింపురస్కృత్యదేహన్యాసేకృతశ్రమోభవామివికృతదేహత్యాగేకృతోద్యోగోభవామి- దేహత్యాగేకృతబుద్ధి తయారామోవశ్యంగ్రహణముపైష్యతీతిసర్వగ్రహణంరోచయఇతిభావః॥౧౭॥ సత్వమితి॥రామత్వేయుక్తిమాహ-నాహమితి॥ ఏవంయథాతత్వంయథార్థమే వ-మహర్షిణోక్తం॥౧౮॥ అహమితి ॥ మతిసాచివ్యంబుద్ధిసాహాయ్యంకరిష్యామి.కించతద్విషయమేమిత్రంచోపదేక్ష్యామి- యువాభ్యామగ్నినాసంస్కృతశ్చేద్భ వేయం॥౧౯॥ఏవమితి॥ దనునాదనువంశ్యేన-ఔపచారికస్తద్వంశ్యేతచ్ఛబ్దః॥౨౦॥ రావణేనేతి ॥ జనస్థానాద్యథాసుఖంనిష్క్రాంతస్యనిర్గతస్యమేభార్యాహృ తా॥౨౧॥నామేతి॥ నామమాత్రంతుజానామి-ఆప్తవాక్యాదితిశేషః-నవిద్మహేఅహంమత్పరిజనాశ్చేత్యర్థః॥౨౨॥ శోకార్తానామితి ॥ ఉపకారేపరోపకారే-వ ర్తతాంప్రవర్తమానానాం-అస్మాకంవిషయేకారుణ్యంకర్తుం-సదృశంయుక్తం॥౨౩॥ఉపకారమేవాహ-కాష్ఠానీతి॥ కల్పితేసజ్జే-శ్వభ్రేఅవటే॥౨౪॥ సత్వమితి॥ కల్యాణంతత్వకథనరూపం॥౨౫॥ఏవమితి॥వక్తారమపిరాఘవంవక్తుంకుశలః॥౨౬॥దివ్యమితి॥మైథిలీం-తదపహర్తారంచేతిద్రష్టవ్యం- తర్హికింవామతిసాచివ్యంక రిష్యసీత్యత్రాహ-యఇతి-తర్హితంవాబ్రూహీత్యత్రాహ-దగ్ధఇతి॥౨౭॥ఇదమేవవ్యతిరేకముఖేనాహ-అదగ్ధస్యేతి॥౨౮॥కుతఇత్యత్రాహ-విజ్ఞానంహీతి ॥ వి జ్ఞానంఅతీంద్రియవిషయకం-స్వకృతేనపాపేనేతిశేషః॥౨౯॥ కింత్వితి॥ అవటేశ్వభ్రే-యథావిధి- యథాసమ్యక్ దగ్ధంభవతితథేత్యర్థః॥౩౦॥దగ్ధఇతి॥ న్యాయేన సమ్యక్త్వేన॥౩౧॥ తేనేతి॥న్యాయవృత్తేనసీతిమచ్చరిత్రేణ॥౩౨॥నహీతి॥కారణాంతరేభ్రాతృవిరోధరూపనిమిత్తాంతరే-అయంరావణమేవనజానాతి - సుగ్రీవం

త్వ్యతేసమరేబాహూతదాస్వర్గంగమిష్యసి॥౧౫॥అనేనవపుషారామవనేస్మిన్నాృపసత్తమ* యద్యత్పశ్యామిసర్వస్యగ్రహణంసాధురోచయే॥

౧౬॥అవశ్యంగ్రహణంరామోమన్యేహంసముపైష్యతి*ఇమాంబుద్ధింపురస్కృత్యదేహన్యాసకృతశ్రమః॥౧౭॥సత్వంరామోసిభద్రంతేనా హమన్యేనరాఘవ*శక్యోహంతుంయథాతత్వమేవముక్తంమహర్షిణా॥౧౮॥అహంహిమతిసాచివ్యంకరిష్యామినరర్షభ* మిత్రంచైవోపదే క్ష్యామియువాభ్యాంసంస్కృతోగ్నినా॥౧౯॥ఏవముక్తస్తుధర్మాత్మాదనునాతేనరాఘవః * ఇదంజగాదవచనంలక్ష్మణస్యోపశృణ్వతః॥౨౦॥ రావణేనహృతాభార్యామమసీతాయశస్వినీ*నిష్క్రాంతస్యజనస్థానాత్సహభ్రాత్రాయథాసుఖమ్॥౨౧॥ నామమాత్రంతుజానామినరూపంత స్యరక్షసః*నివాసంవాప్రభావంవావయంతస్యనవిద్మహే॥౨౨॥శోకార్తానామనాథానామేవంవిపరిధావతామ్*కారుణ్యంసదృశంకర్తుము పకారేచవర్తతామ్॥౨౩॥కాష్ఠాన్యాదాయశుష్కాణికాలేభగ్నానికుంజరైః * ధక్ష్యామస్త్వాంవయంవీరశ్వభ్రేమహతికల్పితే॥౨౪॥సత్వంసీ తాంసమాచక్ష్వయేనవాయత్రవాహృతా*కురుకల్యాణమత్యర్థంయదిజానాసితత్వతః ॥౨౫ ॥ ఏవముక్తస్తురామేణవాక్యందనురనుత్తమమ్* ప్రోవాచకుశలోవక్తుంవక్తారమపిరాఘవమ్॥౨౬॥దివ్యమస్తినమేజ్ఞానంనాభిజానామిమైథిలీమ్*యస్తాంజ్ఞాస్యతితంవక్ష్యేదగ్ధస్స్వంరూపమాస్థి తః॥౨౭॥అదగ్ధస్యహివిజ్ఞాతుంశక్తిరస్తినమేప్రభో*రాక్షసంతంమహావీర్యంసీతాయేనహృతాతవ॥౨౮॥ విజ్ఞానంహిమమభ్రష్టంశాపదోషేణ రాఘవ*స్వకృతేనమయాప్రాప్తంరూపంలోకవిగర్హితమ్॥౨౯॥ కింతుయావన్నయాత్యస్తంసవితాశ్రాంతవాహనః * తావన్మామవటేక్షి ప్త్వాదహరామయథావిధి॥౩౦॥దగ్ధస్త్వయాహమవటేన్యాయేనరఘునందన*వక్ష్యామితమహంవీరయస్తంజ్ఞాస్యతిరాక్షసమ్ ॥ ౩౧ ॥ తేనస ఖ్యంచకర్తవ్యంన్యాయవృత్తేనరాఘవ*కల్పయిష్యతితేప్రీతస్సాహాయ్యంలఘువిక్రమః ॥౩౨॥ నహితస్యాస్త్యవిజ్ఞాతంత్రిషులోకేషురాఘవ*

శ్యంరామోగ్రహణంసముపైష్యతీత్యహంమన్యేఇతిబుద్ధింపురస్కృత్యసర్వస్యగ్రహణంసాధురోచయఇతిపూర్వేణసంబంధః॥౧౭॥తి॥సర్వథాదాహోత్తరం బుద్ధిసహాయ్యంకరిష్యామిమిత్రంచోపదేక్ష్యామి॥౧౯॥ఏవమితి॥దనునాతద్వంశజేన॥౨౦॥తి॥నామమాత్రం-ఆప్తస్యజటాయుషోవాక్యాదితిభావః॥౨౨॥శోకార్తా నామిత్యాదిశ్లోకత్రయమేకంవాక్యం॥ ఉచితంకారుణ్యంకర్తుంవర్తతామస్మాకంసీతామాచక్ష్వ-కురుకల్యాణమితిసంబంధః॥ తదేవాహకాష్ఠానీతి॥ యద్వాశో కార్తానామితి॥ఉపకారేసతిసదృశంకారుణ్యంప్రత్యుపకారరూపంకారుణ్యంకర్తుంవర్తతాం॥తదేవాహ-కాష్ఠానీతి॥ కల్యాణంసీతావార్తాశ్రవణానందరూపం

తుజానాతి. కింతు తన్నామ న కథితవాన్ - దాహోత్తరం కథనే కుత్సితశరీరదహనే రామో వై మనస్యకుర్యాదితి॥ అస్మిన్సర్గే సార్ధత్రయస్త్రింశచ్ఛ్లోకాః ॥౩౩½॥
********** ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే శ్రీరామాయణభూషణే రత్నమేఖలాఖ్యానే అరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే ఏకసప్తతితమస్సర్గః. **********
అథ సంస్కృతః కబంధస్స్వరూపం ప్రత్యాప న్నో మిత్రముపదిశతి ద్విసప్తతితమే - ఏవముక్త్వావిత్యాది॥ ప్రదరం శ్వభ్రం - ఆసాద్య ప్రాప్య - కబంధమితి శేషః॥౧॥ లక్ష్మణస్త్వితి॥ మహోల్కాభిః నిర్గతజ్వాలకాష్ఠైః॥౨॥ తదితి॥ మేదసా మాంసేన - పచ్యమానస్య అభివృద్ధస్య - కబంధస్య శరీరం॥౩॥ సఇతి॥ అరజే నిర్మలే - అదంతత్వమార్షం॥౪॥ తతఇతి॥ చితాయా ఉత్పపాత - సర్వేషు ప్రత్యంగేష్వంగుల్యాదిష్వపి భూషణాని యస్య సతథా॥౫॥ విమానఇతి॥ హంసయుక్తఇత్యనేన రామదగ్ధతయా బ్రహ్మలోకప్రాప్తిస్సూచ్యతే - విరాజయన్ - అభూదితి శేషః॥౬॥ సఇతి॥ తత్త్వేన పరమార్థతః శృణ్వితి వాక్యమబ్రవీదితి సంబంధః॥౭॥ రామేతి॥ హే రామ లోకే షడ్యుక్తయస్సంతి - యుక్తయః ఉపాయాః - తే చ సంధివిగ్రహయానాసనద్వైధీభావసమాశ్రయాః - యాభిర్యుక్తిభిః - సర్వం రాజ్ఞాం కృత్యం విమృశ్యతే తాస్సంతీతి॥౮½॥ తతః కిమిత్యపేక్షాయాం సంధివిషయం దర్శయతి - పరిమృష్టఇతి॥ దశా నామ దౌస్థ్యరూపావస్థా - తస్యా అంతః పరిపాకః - తేన పరిమృష్టః సంస్పృష్టః పురుషః - దశాభాగేన దశాయాః భాగః పరిపాకలక్షణోంశో యస్య తేన - సేవ్యతే సంధీయతే - అస్తు ప్రకృతే కిమాయాతం తత్రాహ దశాభాగగతఇతి - హే రామ సలక్ష్మణ త్వం దశాభాగగతః దుర్దశాపన్నః - అతఏవ హీనశ్చ - కుతః - యత్కృతే యేన కారణేన - దారప్రధర్షణం నామ వ్యసనం ప్రాప్తం - తేన త్వం దశాభాగగతః॥౯॥ తతోపి కిమిత్య
సర్వాన్పరిసృతో లోకాన్పురాసౌ కారణాంతరే॥౩౩½॥ ఇతి శ్రీమదారణ్యకాండే - ఏకసప్తతితమస్సర్గః - *************************

ఏవముక్త్వాతు తౌ వీరౌ కబంధేన నరేశ్వరౌ। గిరిప్రదరమాసాద్య పావకం విససర్జతుః॥౧॥ లక్ష్మణస్తు మహోల్కాభిర్జ్వలితాభిస్సమంతతః। చితామాదీపయామాస సా ప్రజజ్వాల సర్వతః॥౨॥ తచ్ఛరీరం కబంధస్య ఘృతపిండోపమం మహత్। మేదసా పచ్యమానస్య మందం దహతి పావకః॥ ౩ ॥ స విధూయ చితామాశు విధూమోగ్నిరివోత్థితః। అరజే వాససీ బిభ్రన్మాల్యం దివ్యం మహాబలః॥ ౪ ॥ తతశ్చితాయా వేగేన భాస్వరో విమలాంబరః। ఉత్పపాతాశు సంహృష్టస్సర్వప్రత్యంగభూషణః॥౫॥ విమానే భాస్వరే తిష్ఠన్హంసయుక్తే యశస్కరే। ప్రభయా చ మహాతేజా దిశో దశ విరాజయన్॥౬॥ సోంతరిక్షగతో రామం కబంధో వాక్యమబ్రవీత్। శృణు రాఘవ తత్త్వేన యథా సీతామవాప్స్యసి॥౭॥ రామ షడ్యుక్తయో లోకే యాభిస్సర్వం విమృశ్యతే। పరిమృష్టో దశాంతేన దశాభాగేన సేవ్యతే*దశాభాగగతో హీనస్త్వం హి రామ సలక్ష్మణః। యత్కృతే వ్యసనం ప్రాప్తం త్వయా దారప్రధర్ష

౩౩½॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం అరణ్యకాండవ్యాఖ్యాయాం - ఏకసప్తతితమస్సర్గః - ❋❋❋❋❋❋❋❋❋
ఏవమితి॥ పావకం విససర్జతుః పావకముత్పాదితవంతావిత్యర్థః॥౧॥౨॥ తదితి॥ మేదసా పూర్ణస్యేతి శేషః - అతఏవ మందం దహతి॥౩॥ సఇతి॥ అరజే నిర్మలే॥౪॥ తతఇతి॥ సర్వప్రత్యంగభూషణః - సర్వేషు ప్రత్యంగేషు కరచరణాద్యవయవేషు భూషణాని యస్య సః॥౫॥౬॥ హంసయుక్తే - రామకృతసంస్కారప్రభావేణ పూర్వతపఃప్రభావేణ చైవం భూతం విమానం ప్రాప్తః॥౬॥౭॥ సఇతి॥ తత్త్వేన పరమార్థత ఉచ్యమానమితి శేషః॥౭॥ రామషడ్యుక్తయఇతి॥ హే రామ లోకే షడ్యుక్తయః - సంధివిగ్రహయానాసనద్వైధీభావసమాశ్రయా ఇతి షడ్యుక్తయః షడ్గుణాస్సంతి - యాభిర్యుక్తిభిః సర్వం వస్తుజాతం విమృశ్యతే విచార్యతే - న్యాయమార్గేణ విచారో విమర్శః - తత్ర న్యాయమార్గేణ విమర్శ్యకృతే హీనయోః పురుషయోః ద్వయోః సంశ్లేషో భవతీత్యాహ పరిమృష్టఇతి॥ దశాంతేన దశాశబ్దేన అత్ర దౌస్థ్యరూపా అవస్థా వివక్షితా తస్యా అంతః పరిపాకః తేన పరిమృష్టః సంస్పృష్టః పురుషః - దురవస్థామాపన్నః పురుష ఇత్యర్థః - దశాభాగేన - దశయా దౌస్థ్యరూపావస్థయా భాగః పరిపాకలక్షణాంశో యస్య తేన దశాభాగేన - దురవస్థామాపన్నేన పురుషేణ సేవ్యతే సంశ్లిష్యతే - సంధీయత ఇత్యర్థః*నన్వస్తు ప్రకృతే కిమాయాతం తత్రాహ॥ దశేతి॥ హే రామ సలక్ష్మణ త్వం హీనః - రాజ్యాదితి శేషః - అతఏవ దశాభాగగతః దురవస్థామాపన్న ఇత్యర్థః - అతః కిం తత్రాహ యత్కృతఇతి॥ యత్కృతే యస్మాత్కారణాదిత్యర్థః - త్వయా దారప్రధర్షణం తదూపం వ్యసనం ప్రాప్తం - తత్తస్మాత్ సమయా వక్ష్యమాణః త్వయా అవశ్యం సుహృన్మిత్రభూతః కార్యః కర్తవ్యః - క్షీణేన త్వయా క్షీణః సేవ్య ఇత్యాశయః॥ అవశ్యమిత్యత్ర హేతుమాహ॥ అకృత్వేతి॥ అకృత్వా తాదృశం పురుషం సుహృదమకృత్వేత్యర్థః తే తవ సిద్ధిం సీతాప్రాప్తిలక్షణాం న హి పశ్యామీతి యోజ

త్రా హ తదితి॥ దశాభాగేనత్వయాసః దశాభాగగతః కశ్చిత్సుహృత్ కార్యః-అవశ్యమిత్యత్ర హేతుమాహ-అకృత్వేతి- సుహృదం అకృత్వా అసంపాద్య - సిద్ధింసీతాలాభం-చింతయన్నపినపశ్యామి॥౧౦॥ సపునః క ఇత్యపేక్షాయామాహ-శ్రూయతామిత్యాది-శ్లోకద్వయమేకాన్వయం॥౧౧॥ సచత్వత్సదృశగుణకత్వాద్దశాభాగగతత్వాచ్చ తేమిత్రతామర్హతీత్యాహ త్రిభిః వానరేంద్ర ఇతి॥ తేజోవాన్ తేజస్వీ-ద్యుతిమాన్ కాంతిమాన్॥౧౩॥ శోకాపనోదనాయ లోకన్యాయమాహ- భవితవ్యమితిశ్లోకేన॥౧౪॥ గచ్ఛేత్యాదిసార్ధశ్లోకపకాన్వయః॥ ఇతోగత్వేత్యనువాదః-సమాగమ్యసుగ్రీవేణసంయుజ్య- అద్రోహాయపరస్పరద్రోహాభావాయ - విభావసౌ అగ్నౌదీప్యమానే సతి-అగ్నిసాక్షికమిత్యర్థః-తంసుగ్రీవం-వయస్యంకురు॥౧౫॥ సచేతి॥ సచసుగ్రీవః-తేత్వయానావమంతవ్యః - అయంతిర్యక్ కిమనేనేతి తస్మిన్నావమతిః కార్యా-తత్ర హేతుమాహ-కృతజ్ఞ ఇతి॥౧౬॥ శక్తావితి॥ తస్యసుగ్రీవస్య-చికీర్షితం యువాంకర్తుం శక్తౌ- అతస్సకృతార్థః కృతస్వప్రయోజనః-అకృతార్థః కరిష్యమాణస్వప్రయోజనో వాతవకృత్యంకరిష్యతి॥౧౮॥ సకస్యపుత్రః కుత్రతిష్ఠతీత్యత్రాహ-సఇతి॥ సంధిరార్షః- ఋక్షరజాస్తత్పితేత్యాహుః-పంపామటతితత్తీరేపర్యటతి-శంకితః వాలినిమిత్తమితిశేషః-కృతకిల్బిషః కృతవైరః॥౨౦॥ సఖ్యంచనకేవలమగ్నిసాక్షికం - కింత్వాయుధమపిసన్నిధాప్యకర్తవ్యమిత్యాహ

ఐమ్॥౯॥ తదవశ్యంత్వయాకార్యస్సుహృత్సుహృదాంవర। అకృత్వాహినతేసిద్ధిమహంపశ్యామిచింతయన్॥౧౦॥ శ్రూయతాంరామవక్ష్యామిసుగ్రీవోనామవానరః। భ్రాత్రా నిరస్తః క్రుద్ధేనవాలినాశక్రసూనునా*ఋశ్యమూకేగిరివరే పంపాపర్యంతశోభితే। నివసత్యాత్మవాన్వీరశ్చతుర్భిస్సహవానరైః॥౧౧॥ వానరేంద్రోమహావీర్యస్తేజోవానమితప్రభః। సత్యసంధోవినీతశ్చధృతిమాన్మతిమాన్మహాన్*దక్షః ప్రగల్భోద్యుతిమాన్మహాబలపరాక్రమః। భ్రాత్రా వివాసితోరామరాజ్యహేతోర్మహాబలః*సతేసహాయోమిత్రంచసీతాయాఃపరిమార్గణే। భవిష్యతిహితేరామమాచశోకేమనఃకృథాః॥౧౩॥ భవితవ్యంహియచ్చాపినతచ్ఛక్యమిహాన్యథా। కర్తుమిక్ష్వాకుశార్దూలకాలోహిదురతిక్రమః॥ ౧౪॥ గచ్ఛశీఘ్రమితోరామసుగ్రీవంతంమహాబలమ్। వయస్యంతంకురుక్షిప్రమితోగత్వాద్యరాఘవ*అద్రోహాయసమాగమ్యదీప్యమానేవిభావసౌ॥౧౫॥ సచతేనావమంతవ్యస్సుగ్రీవోవానరాధిపః*కృతజ్ఞః కామరూపీచసహాయార్థీచవీర్యవాన్॥౧౬॥ శక్తౌహ్యద్యయువాంకర్తుంకార్యంతస్యచికీర్షితమ్*కృతార్థోవాకృతార్థోవాకృత్యంతవకరిష్యతి॥౧౮॥ సఋక్షరజసః పుత్రః పంపామటతిశంకితః* భాస్కరస్యౌరసఃపుత్రోవాలినాకృతకిల్బిషః॥౨౦॥ సన్నిధాయాయుధంక్షిప్రమృశ్యమూకాలయంకపిమ్*కురురాఘవసత్యేనవయస్యంవనచారిణమ్॥౨౧॥ సహిస్థానానిసర్వాణికార్త్స్న్యేన కపికుంజరః*నరమాంసాశినాంలోకేనైపుణ్యాదధిగచ్ఛతి॥౨౨॥ నతస్యావిదితంలోకేకించిదస్తిహిరాఘవ * యావత్సూర్యః ప్రతపతిసహస్రాంశు

నా॥ యద్వాషడ్యుక్తయఇతి॥ తత్రయుక్తయః ప్రత్యక్షానుమానోపమానశబ్దార్థాపత్త్యభావప్రమాణాని-పార్థసారథిమిశ్రైః శాస్త్రదీపికాయాంయుక్తిశబ్దస్యప్రమాణపరతయావ్యాఖ్యాతత్వాత్ అస్యార్థః. హేరామలోకేషడ్యుక్తయః షట్ ప్రమాణానిసంతియాభిః ప్రత్యక్షాదిభిః సర్వంవస్తుపమృశ్యతేజ్ఞాప్యతే- అత్రసర్వప్రమాణైః క్షీణః పురుషః. క్షీణపురుషేణసేవ్యతఇతిఫలితార్థః-తత్రాన్వయవ్యతిరేకమూలంప్రత్యక్షందర్శయతి-దశాభాగగతోహీనస్త్వమితి॥ యత్కృతేవ్యసనంప్రాప్తంత్వయాదారప్రధర్షణమితిఅనుమానందర్శయతి-అకృత్వానహితేసిద్ధిమహంపశ్యామి చింతయన్నిత్యర్థాపత్తిందర్శయతి - వయస్యంతంకురుక్షిప్రమితోగత్వాద్యరాఘవేతిశబ్దప్రమాణందర్శయతి॥౧౦॥ ససుహృత్క ఇత్యపేక్షాయామాహ-శ్రూయతామితి॥ పర్యంతః ప్రదేశః॥౧౧॥ వానరేంద్ర ఇతి ॥ తేజోవాన్ ప్రతాపవాన్-అమితప్రభః అవిచ్ఛిన్నకాంతిః-ద్యుతిమాన్ జ్ఞానలక్షణాద్యుతిరస్యాస్తీతితథా॥౧౩॥ తి ॥ యద్భవితవ్యంరాజ్యభ్రంశదారాపహారాదిదుఃఖంతదన్యథాకర్తుంకేనాపినశక్యం-అతశ్శోకేమనోమాకృథాః॥౧౪॥*అద్రోహాయేతి॥ అద్రోహాయఅన్యోన్యక్షేమాయ-దీప్యమానేవిభావసౌ - తత్సన్నిధౌవయస్యంకుర్వితి సంబంధః॥౧౫॥ తి॥ తస్యతిర్యక్త్వాత్తదవమతిః కుతోనకార్యేత్యత్ర హేతుమాహ-కృతజ్ఞ ఇతి॥ ననుసకిమర్థంమయాసహమైత్రీంకుర్యాదిత్యతఆహ - సహాయార్థీతి॥౧౬॥ శక్తోస్యత్వతథాకర్తుంకార్యంతస్యచికీర్షితమితివాపాఠః-అద్యాపిక్షీణదశాయామపి- తథా- సీతాయథాగృహ్యేతతథా. తస్యతవచికీర్షితంకర్తుమిష్టంసీతాన్వేషణరూపంకర్తుంశక్తఇత్యన్వయః॥౧౮॥ సఇతి॥ పంపామటతిపంపాతీరేసంచరతి-కృతకిల్బిషఃకృతవైరః॥౨౦॥ సన్నిధాయేతి ॥ ఆయుధమగ్నింసన్నిధాప్య

త్యాహ-సన్నిధావితి॥ సత్యేనశపథేన॥ ౨౧॥ సహీతి॥ నరమాంసాశినాం రాక్షసానాం అధిగచ్ఛతి జ్ఞాస్యతి॥ ౨౨॥ నేతి॥ అధిగమిష్యతి జ్ఞాస్యతి॥ ౨౪॥ వానరాంశ్చేతి సార్ధశ్లోకః॥ శోచతీం శోచంతీం॥ ౨౬॥ సఇతి॥ ప్రవిశ్య రక్షాంసి నిహత్యేత్యన్వయః-అనిందితామితి సీతాయాశ్శుద్ధత్వప్రతిజ్ఞా॥ ౨౭॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే శ్రీరామాయణభూషణే రత్నమేఖలాఖ్యానే ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే- ద్విసప్తతితమస్సర్గః. *

అథకబంధస్సుగ్రీవస్థానమార్గం దర్శయిత్వా గత ఇత్యాహ త్రిసప్తతితమే- నిదర్శయిత్వేత్యాది॥ సీతాయాః ప్రతిపాదనే ప్రాపణేనిమిత్తే-నిదర్శయిత్వా ప్రదర్శ్య ఉక్త్వా చ ధుదసీతి క్త్వాప్రత్యయః పూర్వోక్తముపాయమితి శేషః॥ ౧॥ ఋశ్యమూకమార్గం సచిహ్నం దర్శయతి-ఏషఇతి॥ శివః శోభనః. శోభనత్వమేవాహ -యత్రేతి- ద్రుమాన్ విశేషయతి సార్ధద్వయేన- జంబ్విత్యాది-ప్రియాళాః ధనుఃపటాఖ్యావృక్షాః. ప్లక్షాః వటభేదాః-తిందుకాః స్ఫూర్జకాఖ్యావృక్షాః. ధన్వనాః- ధవాః నాగవృక్షాః నాగకేసరాః-తిలకాః కురకవృక్షాః- నక్తమాలకాః చిరిబిల్వాఖ్యాః - కరవీరాః ప్రతిహాసాఖ్యావృక్షాః-అగ్నిముఖ్యాః భల్లాతకీవృక్షాః-సురక్తాః రక్తచందనాః-పారిభద్రకాః నింబాః॥ ౪॥ తానితి॥ పాతయిత్వా నమయిత్వా- తాన్ ఆరుహ్య-అథవా భూమౌ తాన్ పాతయిత్వా వేత్యన్వయః॥ ౫॥ తదితి॥ తద్వనమతిక్రమ్య నందనప్రతిమమన్యద్వనం-పశ్యతమితి శేషః-ఉత్తరకురుసామ్యం సర్వకామసమృద్ధ్యా॥ ౬॥ తద్వనం వర్ణయతి త్రిభిః- సర్వేత్యాది॥ మధుపుష్పరసం స్రవంతీతి మధుస్రవాః. సర్వైః కామ్యమానాని ఫలాని యేషాం తే సర్వకామఫలాః-ఋతవః షడృతవః-వసంతీతి శేషః-చైత్రరథకుబేరోద్యానే-తత్ర వనే-మహావిటపధారిణః॥ ని॥ విస్తారోవిటపః స్త్రియామిత్యమరః॥ పాదపా ఇత్యనుషంగః-తత్ర మేఘపర్వతసన్నిభాః తత్ర విద్యమానాః మేఘపర్వతా ఇవస్థితా ఇత్యర్థః॥ ౯॥ చంక్రమంతావితి శ్లో

శురరిందమ (౨౩) సనదీర్విపులాశ్శైలాన్గిరిదుర్గాణి కందరాన్ * అన్వీక్ష్య వానరైస్సార్ధం పత్నీం తేధిగమిష్యతి॥ ౨౪॥ వానరాంశ్చ మహాకాయాన్ ప్రేషయిష్యతి రాఘవ * దిశో విచేతుం తాం సీతాం త్వద్వియోగేన శోచతీమ్। సజ్ఞాస్యతి వరారోహాం నిర్మలాం రావణాలయే॥ ౨౬॥ సమేరుశృంగాగ్రగతామనిందితాం ప్రవిశ్య పాతాళతలేపి వాశ్రితామ్। ప్లవంగమానాం ప్రవరస్తవప్రియాం నిహత్య రక్షాంసి పునః ప్రదాస్యతి॥ ౨౭॥ ఇతి శ్రీమదారణ్యకాండే-ద్విసప్తతితమస్సర్గః. * * * * * * * * * * * * నిదర్శయిత్వా రామాయ సీతాయాః ప్రతిపాదనే। వాక్యమన్వర్థమర్థజ్ఞః కబంధః పునరబ్రవీత్॥ ౧॥ ఏష రామ శివః పంథా యత్రైతే పుష్పితా ద్రుమాః। ప్రతీచీం దిశమాశ్రిత్య ప్రకాశంతే మనోరమాః * జంబూప్రియాళపనసప్లక్షన్యగ్రోధతిందుకాః। అశ్వత్థాః కర్ణికారాశ్చ చూతాశ్చాన్యే చ పాదపాః * ధన్వనా నాగవృక్షాశ్చ తిలకా నక్తమాలకాః। నీలాశోకాః కదంబాశ్చ కరవీరాశ్చ పుష్పితాః * అగ్నిముఖ్యా అశోకాశ్చ సురక్తాః పారిభద్రకాః॥ ౪॥ తానారుహ్యాథవా భూమౌ పాతయిత్వా చ తాన్బలాత్ * ఫలాన్యమృతకల్పాని భక్షయంతౌ గమిష్యథః॥ ౫॥ తదతిక్రమ్య కాకుత్స్థ వనం పుష్పితపాదపమ్ * నందనప్రతిమం చాన్యత్కురవో హ్యుత్తరా ఇవ॥ ౬॥ సర్వకామఫలా వృక్షాః పాదపాస్తు మధుస్రవాః * సర్వే చ ఋతవస్తత్ర వనే చైత్రరథే యథా। ఫలభారానతాస్తత్ర మహావిటపధారిణః * శోభంతే సర్వతస్తత్ర మేఘపర్వతసన్నిభాః। తానారుహ్యాథవా భూమౌ పాతయిత్వా యథాసుఖమ్ * ఫలాన్యమృతకల్పాని లక్ష్మణస్తే ప్రదాస్యతి॥ ౯॥ చంక్రమంతౌ వ

తేనాపి సత్యేన తం వయస్యం కుర్విత్యర్థః॥ ౨౧॥ సఇతి॥ అధిగచ్ఛతి అన్వేష్యతీత్యర్థః॥ ౨౨॥ ౨౩॥ సఇతి॥ అధిగమిష్యతి జ్ఞాస్యతి॥ ౨౪॥ ౨౫॥ వానరానితి॥ రావణాలయే శోచతీమితి సంబంధః-అనేన జ్ఞాయతే-సర్వదిక్షు రావణాలయాస్సంతి తత్ర కిందిక్స్థ రావణాలయ ఇతి జ్ఞాతుం సర్వదిగ్వచనం॥ ౨౬॥ తి॥ అనిందితాం నిర్మలాం. అనేన సీతాశుద్ధత్వం జ్ఞాపితం॥ ౨౭॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం శ్రీరామాయణతత్వదీపికాఖ్యాయామారణ్యకాండవ్యాఖ్యాయాం ద్విసప్తతితమస్సర్గః. ❋ ❋

నిదర్శయిత్వేతి॥ సీతాయాః ప్రతిపాదనే ప్రాపణే నిమిత్తే. నిదర్శయిత్వా. సుగ్రీవసఖ్యరూపం పూర్వోక్తముపాయమితి శేషః-పునర్వాక్యమబ్రవీదితి సంబంధః॥ ౧॥ తదేవాహ ఏషఇతి॥ ప్రియాళపనసేత్యాది॥ ప్రియాళః ధనుష్పటః (మొరడిచెట్టు) తిందుకః (తుమ్మిచెట్టు) అగ్నిముఖ్యః (జీడిచెట్టు) సురక్తః (రక్తచందనచెట్టు) పారిభద్రః మందారః॥ ౪॥ తానితి॥ పాతయిత్వా నమయిత్వా॥ ౬॥ సర్వేతి॥ సర్వకామఫలాః సర్వకామాః కామితాః పదార్థాః ఫలంతీతి తథా. చైత్రరథే దేవోద్యానే॥ ౭॥ ౯॥ చంక్రమంతావితి॥ చంక్రమంతౌ చరంతౌ అసంకటాం తరువ్యాగసంకీర్ణతయా అసంకుచితాం. అవిభ్రంశాం తటయోః భ్రంశరహితాం. సమతీర్థాం స

కద్వయమేకం వాక్యం॥ చంక్రమంతౌ చంక్రమాణౌ-పునఃపునర్గచ్ఛంతౌ-పుష్కరిణీం సరసీం-అశర్కరాం శర్కరారహితాం-అవిభ్రంశాం అశిథిలతటాం-సమతీర్థాం అవతారస్థలేతినిమ్నత్వాత్యగాధత్వరహితాం-సంజాతవాలూకాం అపంకతయా సంహతసికతాం-దీర్ఘ ఆర్షః॥౧౧౪॥ తత్రేతి॥ ప్లవాః మండూకాః-హంసభేదా వా-కురరాః క్రౌంచభేదాః-వల్గుస్వనాః రమ్యస్వనాః-సలిలగోచరాః సలిలచారిణః-గోచరస్సంచారః॥౧౨౪॥ నేతి॥ వధస్యాకోవిదాః వధమజానానాః-నోద్విజంతే న బిభ్యతి-ద్విజా ఇతి శేషః-తానిత్యనువాదాత్॥౧౩౪॥ రోహితానిత్యాదిశ్లోకద్వయం॥ రోహితాన్ పితృప్రియమత్స్యభేదాన్-వక్రతుండాన్ వక్రముఖమత్స్యాన్-నడమీనాన్-నడాఖ్యతృణవిశేషస్తంబసంచారశీలాన్ మత్స్యాన్-వరాన్ శ్రేష్ఠాన్-అయస్తప్తాన్ అయశ్శూలాగ్రప్రోతతయా పక్వాన్-కృశాశ్చ అనేకకంటకాశ్చ తేన భవంతీత్యకృశానేకకంటకాః-తాన్॥౧౫౪॥ భృశమిత్యాదిద్వావేకాన్వయౌ॥ పుష్పసంచయే పుష్పసమూహే-వర్తమానం అతఏవ సుగంధిః శివం పాపాపహం - సుఖశీతం-నాతిశీతమిత్యర్థః - అనామయం అవ్యాధికరమిత్యర్థః - ఏవంభూతం వారి పుష్కరపర్ణేన పద్మపత్రేణ పంపాయా ఉద్ధృత్య పాయయిష్యతి॥౧౬౪॥ స్థూలానిత్యాదిసార్ధశ్లోక ఏకాన్వయః॥ గిరిగుహాయాం శయ్యా యేషాం తాన్-రూపాన్వితాన్ సౌందర్యవతః॥౧౯॥ సాయాహ్న ఇతి॥ విటపీన్ విటపినః-ఇనిప్రత్యయస్య నలోప ఆర్షః-మాల్యధారిణః పుష్పధారిణః-పుష్పవికాసహేతుత్వాత్ సాయాహ్న ఇత్యుక్తం॥౨౦॥ సుమనోభిరితి॥ సుమనోభిః చితాన్ నిరంతరాన్ ఉత్పలాని ఇందీవరాణి-దృష్ట్వా శోకం విహాస్యసీత్యత్రాప్యనుషజ్యతే॥ ౨౧॥ నతానీతి ॥ ఆరోపయితా గృహీత్వా గ్రథితా-వనవిస్తారాత్పుష్పబాహుళ్యాచ్చ - తాని మ్లానతాం నయాంతి-న శీర్యంతి న శీర్యంతే-శీర్ణదళాని న భవంతీత్యర్థః-మతంగశిష్యప్రభావాద్వా అనారోపణం॥౨౨॥ అగ్రాహ్యత్వామ్లానత్వాదౌ నిమిత్తమాహ-మతంగేతి॥ సార్ధశ్లోకద్వయమేకాన్వయం॥ మతంగో నామ మహాప్రభావో మహర్షిః-తత్ర పంపాతీరే-సుష్ఠు సమాహితం సమాధిర్యేషాం తే తథా- వన్యమాహరతాం-అతఏవ భారాభితప్తానాం తానీతి విధేయాపేక్షయా నపుంసకత్వం-స్వేదబిందుసముత్థానీతి హేతుగర్భవిశేషణం- స్వేదబిందవో వాయునా వృక్షోపరి నీతాః

రాన్ దేశాన్ శైలాచ్ఛైలం వనాద్వనమ్ * తతః పుష్కరిణీం వీరౌ పంపాం నామ గమిష్యథః। అశర్కరామవిభ్రంశాం సమతీర్థామశైవలామ్ * రామ సంజాతవాలూకాం కమలోత్పలశాలినీమ్॥౧౧౪॥ తత్ర హంసాః ప్లవాః క్రౌంచాః కురరాశ్చైవ రాఘవ * వల్గుస్వనా నికూజంతి పంపాసలిలగోచరాః॥౧౨౪॥ నోద్విజంతే నరాన్ దృష్ట్వా వధస్యాకోవిదాశ్శుభాః * ఘృతపిండోపమాన్ స్థూలాంస్తాన్ ద్విజాన్ భక్షతుర్యువ్యథః॥౧౩౪॥ రోహితాన్వక్రతుండాంశ్చ నడమీనాంశ్చ రాఘవ * పంపాయామిషుభిర్మత్స్యాంస్తత్ర రామ వరాన్ హతాన్। నిస్త్వక్పక్షానయస్తప్తానకృశానేకకంటకాన్ * తవ భక్త్యా సమాయుక్తో లక్ష్మణస్సంప్రదాస్యతి॥౧౫౪॥ భృశం తే ఖాదతో మత్స్యాన్ పంపాయాః పుష్పసంచయే * పద్మగంధి శివం వారి సుఖశీతమనామయమ్। ఉద్ధృత్య స తదాక్లిష్టం రౌప్యస్ఫాటికసన్నిభమ్ * అసౌ పుష్కరపర్ణేన లక్ష్మణః పాయయిష్యతి ॥ ౧౬౪ ॥ స్థూలాన్ గిరిగుహాశయ్యాన్ వరాహాన్వనచారిణః * అపాం లోభాదుపావృత్తాన్ వృషభానివ నర్దతః। రూపాన్వితాంశ్చ పంపాయాం ద్రక్ష్యసి త్వం నరోత్తమ ॥ ౧౯ ॥ సాయాహ్నే విచరన్ రామ విటపీన్మాల్యధారిణః। శీతోదకం చ పంపాయా దృష్ట్వా శోకం విహాస్యసి॥ ౨౦ ॥ సుమనోభిశ్చితాంస్తత్ర తిలకాన్నక్తమాలకాన్। ఉత్పలాని చ ఫుల్లాని పంకజాని చ రాఘవ ॥ ౨౧ ॥ న తాని కశ్చిన్మాల్యాని తత్రారోపయితా నరః। న చ వై మ్లానతాం యాంతి న చ శీర్యంతి రాఘవ॥ ౨౨॥ మతంగశిష్యాస్తత్రాసన్నృషయస్సుసమాహితాః। తేషాం భారాభితప్తానాం వన్యమాహరతాం గురోః * యే ప్రపేతుర్మహీం తూర్ణం శ

మావతారప్రదేశాం॥౧౧౪॥ తత్రేతి॥ ప్లవాః(మరగాళ్లకొంగ)॥౧౨౪॥ నేతి॥ వధస్యాకోవిదా వధమజానానాః-క్రౌంచాః(పెగ్గొర్లు)॥౧౩౪॥ రోహితానితి॥ రోహితాః(గండుమీనులు) వక్రతుండః(చొఱమీను) నళమీనః(రొయ్యమీను) అయస్తప్తాన్ శూలప్రోతదగ్ధాన్- అకృశానేకకంటకాన్ కృశాః కృశవ తీక్ష్ణాః అనేకకంటకా యేషాం న విద్యంతే తే తథోక్తాః॥౧౫౪॥ భృశమితి॥ తే తాన్మత్స్యాన్ ఖాదతస్తే జలం పాయయిష్యతీతి సంబంధః॥౧౬౪॥ ౧౯ ॥ సాయాహ్న ఇత్యాదిశ్లోకద్వయమేకం వాక్యం॥ ఏతాన్ సర్వాన్ దృష్ట్వా-శోకం విహాస్యసీతి సంబంధః॥౨౧॥ నతానీతి॥ మాల్యాని పుష్పాణి ఆరోపయితా గృహీత్వా ధారయితా నాస్తి॥ ౨౨ ॥ అమ్లానత్వాదౌ కారణం దర్శయతి మతంగశిష్యా ఇతి॥ గురోః గుర్వర్థం-వన్యమాహరతాం- అతఏవ భారాభితప్తానాం వన్యపదార్థభారేణ శ్రాంతానామిత్యర్థః-తానీతి విధేయప్రాధాన్యాన్నపుం

మాల్యానిజాతానీత్యాశయః॥౨౪॥ తేషామితి॥ తేషాంమతంగశిష్యాణాంపరిచారిణీ-శ్రమణీసన్యాసినీ-శబరీతినామశబరీతిప్రసిద్ధా॥౨౫॥ త్వామితి॥ ధర్మేగురుపరిచరణధర్మే॥౨౬॥తతఇతి॥తత్ శబర్యావాసభూతం-గుహ్యంఇతరైరదర్శనీయం-పశ్యసిద్రక్ష్యసి॥౨౭॥ నతత్రేతి॥ తస్మిన్నేవవక్ష్యమాణఋశ్యమూకపర్వతేచ-వివిధాఃనాగాఃగజాఃసంతి-తథాపితమాశ్రమం-తత్రప్రదేశేస్థితాఃనాగాఃనాక్రమితుంశక్నువంతి-అనాక్రమణేహేతుమాహ-ఋషేరితి-తస్యపూర్వోక్తస్య-విధానాత్ నిర్మాణాత్-తత్కాననం-జాతమితిశేషః॥౨౮॥తస్మిన్నితి॥దేవారణ్యంచైత్రరథాది-నివృతఃనివృత్తదుఃఖఇత్యర్థః॥ ౩౦ ॥ ఏవమనుగ్రహార్థంశబర్యాశ్రమంగత్వాపునఃపంపాయాఃపురస్తాదృశ్యమూకోగంతవ్యఇత్యాహసార్ధశ్లోకేన. ఋశ్యేతి॥ ఋశ్యామృగవిశేషాఃమూకాఃనిశ్శబ్దాభవంతియస్మిన్సః ఋశ్యమూకః-సుదుఃఖమారోహణంయస్యసతథా-తత్రహేతుఃశిశునాగాభిరక్షితఇతి-అత్రనాగాఃగజాఏవ- వివిధాస్తత్రవైనాగాఇతిపూర్వముక్తత్వాత్ - ఉదారః ప్రశస్తః-పూర్వకాలేబ్రహ్మణాఉదారఃప్రశస్తోనిర్మితఃయత్రచిన్నిమిత్తేఅయంప్రశస్తోభవతీత్యనుగృహీతఇత్యర్థః॥౩౧॥ ప్రాశస్త్యమాహ.శయానఇతి॥౩౩॥అతిశయాంతరమాహ-యస్త్వితి॥౩౪॥తత్రాపీతి॥ శిశునాగానాంకలభానాం-తత్రాపీత్యత్రాపిశబ్దాత్ పంపాదికంసముచ్చీయతే-అనేనఋశ్యమూకస్యపంపాసామీప్యముక్తం॥౩౫॥సిక్తాఇతి॥సంహృత్యఅన్యోన్యంప్రహృత్య-రుధిరధారాభిస్సిక్తాః-అతఏవపృథక్ కీర్ణాఃచరంతి॥౩౬॥తఇతి॥ సంవిగాహంతేప్రవిశంతి

రీరాత్స్వేదబిందవః। తానిజాతానిమాల్యానిమునీనాంతపసాతదా ✱ స్వేదబిందుసముత్థానిననశ్యంతిరాఘవ॥౨౪॥తేషాంగతానామద్యాపిదృశ్యతేపరిచారిణీ ✱ శ్రమణీశబరీనామకాకుత్స్థచిరజీవినీ॥ ౨౫॥త్వాంతుధర్మేస్థితానిత్యంసర్వభూతనమస్కృతమ్ ✱ దృష్ట్వాదేవోపమంరామస్వర్గలోకంగమిష్యతి॥౨౬॥తతస్తద్రామపంపాయాస్తీరమాశ్రిత్యపశ్చిమమ్ ✱ ఆశ్రమస్థానమతులంగుహ్యంకాకుత్స్థపశ్యసి ॥ ౨౭॥ నతత్రాక్రమితుంనాగాశ్శక్నువంతితమాశ్రమమ్ ✱ వివిధాస్తత్రవైనాగావనేతస్మింశ్చపర్వతే। ఋషేస్తత్రమతంగస్యవిధానాత్తచ్చకాననమ్॥ ౨౮॥తస్మిన్నందనసంకాశేదేవారణ్యోపమేవనే।నానావిహగసంకీర్ణేరంస్యసేరామనిర్వృతః॥౩౦॥ఋశ్యమూకశ్చపంపాయాఃపురస్తాత్పుష్పితద్రుమః ✱ సుదుఃఖారోహణోనామశిశునాగాభిరక్షితః ✱ ఉదారోబ్రహ్మణాచైవపూర్వకాలేవినిర్మితః॥౩౧॥శయానఃపురుషోరామతస్యశైలస్యమూర్ధని ✱ యత్స్వప్నేలభతేవిత్తంతత్ప్రబుద్ధోధిగచ్ఛతి।నత్వేనంవిషమాచారఃపాపకర్మాధిరోహతి॥౩౩॥యస్తుతంవిషమాచారఃపాపకర్మాధిరోహతి।తత్రైవప్రహరంత్యేనంసుప్తమాదాయరాక్షసాః॥౩౪॥తత్రాపిశిశునాగానామాక్రందశ్శ్రూయతేమహాన్।క్రీడతాంరామపంపాయాంమతంగారణ్యవాసినామ్॥౩౫॥సిక్తారుధిరధారాభిస్సంహృత్యపరమద్విపాః।ప్రచరంతిపృథక్కీర్ణామేఘవర్ణాస్తరస్వినః॥౩౬॥తేతత్రపీత్వాపానీయంవిమలంశీతమవ్యయమ్।నివృతాస్సంవిగాహంతేవనానివనగోచరాః॥౩౭॥ఋక్షాంశ్చద్వీపినశ్చైవనీలకోమలకప్రభాన్। రురూ

సకలింగనిదేశః॥౨౪॥ తేషామితి॥గతానాంస్వర్గమితిశేషః- తేషాంమునీనాంపరిచారిణీ-శ్రమణీతాపసీశబరీనామాద్యాపిదృశ్యతఇత్యన్వయః-అపాపచారిణీతిభేదః॥౨౫॥త్వామితి॥తుఏవార్థేత్వామేవదృష్ట్వా-దేవోపమం-హేదేవ-ఉపమంఉపసమీపేమాలక్ష్మీఃయస్యతంవిష్ణుంత్వామిత్యర్థః-స్వర్గలోకంస్వర్గీయతఇతిస్వర్గఃస్వర్గశ్చాసౌలోకఃతంవైకుంఠమిత్యర్థః. కుతఃనిత్యంధర్మేఉపాసనాత్మకేస్థితా-విద్యయాదేవలోకఇతిశ్రుతేః॥౨౬॥తతఇతి॥గుహ్యంగూఢం॥౨౭॥ నేతి॥తదాశ్రమంశబర్యాశ్రమం-నాగాగజాః॥ నాగానాక్రమణస్యప్రసక్తిందర్శయతి॥వివిధాఇతి॥ సర్వతమాత్రేణనాగప్రసక్తావసత్యామపి-తదేకదేశేమతంగాశ్రమే-తదీయతపఃప్రభావేననాగానాంనసంచారఇతిభావః-విధానాన్నిర్మాణాత్॥ ౨౮ ॥ తస్మిన్నితి॥ దేవారణ్యోపమేచైత్రరథవనతుల్యే-యద్వాదేవానాంవిహారార్థవనాన్యుచ్యంతే॥౩౦॥ఋశ్యమూకఇతి॥ సుదుఃఖారోహణః- దుఃఖేనారోహణంయస్యసః-తత్రహేతుఃశిశునాగాభిరక్షితఃబాలసర్పైరధిష్ఠితః ✱ ఉదారోబ్రహ్మణాచైవపూర్వకాలేవినిర్మితఇతిపాఠః-ఉదారఃతథాఋశ్యమూకఃబ్రహ్మణాపూర్వకాలేవినిర్మితఇత్యన్వయః॥ ౩౧ ॥ఉక్తమౌదార్యంసమర్థయతి॥శయానఇతి॥అధిగచ్ఛతిప్రాప్నోతి॥సుదుఃఖారోహణత్వేహేత్వంతరమాహ॥నత్వేనమితి॥౩౩॥తి॥అన్యమప్యతిశయమాహయఇతి॥ తత్రైవపర్వతమూర్ధ్న్యేవ॥౩౪॥తత్రాపీతి॥శిశునాగానాంబాలగజాదీనాం-ఆక్రందఃధ్వనిఃతస్మిన్పర్వతేశ్రూయతే॥౩౫॥ సిక్తాఇతి॥ ద్విపాగజాః-సంహత్యాన్యోన్యమభిహత్యఅతఏవరుధిరధా

తి॥౩౭॥ ఋశ్యమూకం స్త్వితి॥ ద్వీపినః వ్యాఘ్రాః-నీలకోమళక ప్రభాః నీలరత్నవన్మనోజ్ఞప్రభాః. రురూః మృగవిశేషాః. అపేతాపజయాః జయశీలా నిత్యర్థః జయిష్యసీత్యత్ర సి॥౩౮॥ రామేతి॥ శిలా అపిధానమాచ్ఛాదనం యస్యాస్సా-అస్యాగుహాయాః ప్రవేశనం దుఃఖం దుఃఖకరం ఉన్నతస్థానస్థితత్వాదితి భావః॥౩౯॥ తస్యా ఇతి॥ మహాన్ విశాలః అస్తీతి శేషః. ఫలమూలాన్వితః ఫలమూలాన్వితతీరః॥౪౦॥ తస్యామితి॥ కదాచిత్ భూమావితి సిద్ధం॥౪౧॥ కబంధ ఇతి॥ అనుశాస్య ఉపదిశ్య. స్రగ్వీస్రగ్వీ-అస్మా యా మేధా స్రజో వినిరితి వినిప్రత్యయః-భాస్కరవర్ణాభః సూర్యప్రభాతుల్యప్రభః-ఖేవ్యరోచత-రామానుజ్ఞానార్థం ఖ ఉపతిష్ఠదిత్యర్థః ॥ ౪౨॥ తం త్వితి॥ ప్రస్థితౌ సంతౌ సుఖం వ్రజస్వ వ్రజ-ఇతి అంతికే ఊచతుః-అంతికే ప్రస్థితౌ-ఇతి కబంధసమీపమాగత్యోచతురిత్యర్థః॥౪౩॥ గమ్యతామితి॥ ప్రస్థితః స్వర్గమితి శేషః॥౪౪॥ ఉక్తమర్థం సర్గాంతే సంగృహ్ణాతి-స ఇతి॥ తత్పూర్వోక్తం రూపం శరీరం-రామం ప్రతి నిదర్శయన్-సఖ్యం కురుష్వ-సుగ్రీవేణేతి శేషః॥ అస్మిన్ సర్గే పంచచత్వారింశచ్ఛ్లోకాః॥౪౫॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే శ్రీరామాయణభూషణే రత్నమేఖలాఖ్యానే అరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే త్రిసప్తతితమస్సర్గః. *******

ఏవమేతావత్పర్యంతం భగవత్కైంకర్యతత్పరేదర్శితే-అథాచార్యాభిమాననిష్ఠాతత్పరేదర్శయతి చతుస్సప్తతితమే-తావిత్యాది॥ ప్రతీచీం దిశం-గృహ్య గృహీత్వా-కబంధేన దర్శితం పంపాయామార్గముద్దిశ్య-ప్రతస్థతుః ప్రతస్థాతే॥౧॥ తావితి॥ శైలేషు ఆచితాన్ ప్రరూఢాన్ అనేకాంశ్చ-క్షౌద్రకల్పఫలాన్ మధుతుల్యఫలయుక్తాన్-వీక్షంతౌ వీక్షమాణౌ॥౨॥ కృత్వేతి॥ వాసం-తస్యాం రాత్ర్యామితి శేషః-ఉపతస్థతుః ఉపతస్థాతే-ప్రాపతురిత్యర్థః-రాత్ర్యంత ఇతి శేషః॥౩॥ తౌ పుష్కరిణ్యా ఇతి॥

న పేతాపజయాన్ దృష్ట్వా శోకం జయిష్యసి॥౩౮॥ రామ తస్య తు శైలస్య మహతీ శోభతే గుహా। శిలాపిధానా కాకుత్స్థ దుఃఖం చాస్యాః ప్రవేశనమ్॥౩౯॥ తస్యా గుహాయాః ప్రాగ్ద్వారే మహాన్ శీతోదకో హ్రదః। ఫలమూలాన్వితో రమ్యో నానామృగసమావృతః॥౪౦॥ తస్యాం వసతి సుగ్రీవశ్చతుర్భిస్సహ వానరైః। కదాచిచ్ఛిఖరే తస్య పర్వతస్యావతిష్ఠతే॥౪౧॥ కబంధస్త్వనుశాస్యైవం తావుభౌ రామలక్ష్మణౌ। స్రగ్వీ భాస్వరవర్ణాభః ఖే వ్యరోచత వీర్యవాన్॥౪౨॥ తం తు ఖస్థం మహాభాగం కబంధం రామలక్ష్మణౌ। ప్రస్థితౌ త్వం వ్రజస్వేతి వాక్యమూచతురంతికే॥౪౩॥ గమ్యతాం కార్యసిద్ధ్యర్థమితి తావబ్రవీత్స చ। సుప్రీతౌ తావనుజ్ఞాప్య కబంధః ప్రస్థితస్తదా॥౪౪॥ స తత్కబంధః ప్రతిపద్య రూపం వృతశ్శ్రియా భాస్కరతుల్యదేహః। నిదర్శయన్ రామమవేక్ష్య ఖస్థస్సఖ్యం కురుష్వేతి తదాభ్యువాచ ॥ ౪౫॥ ఇతి శ్రీమదారణ్యకాండే - త్రిసప్తతితమస్సర్గః. ************

తౌ కబంధేన తం మార్గం పంపాయా దర్శితం వనే। ప్రతస్థతుర్దిశం గృహ్య ప్రతీచీం నృపవరాత్మజౌ ॥ ౧ ॥ తౌ శైలేష్వాచితానేకాన్ క్షౌద్రకల్పఫలాన్ ద్రుమాన్। వీక్షంతౌ జగ్మతుర్ద్రష్టుం సుగ్రీవం రామలక్ష్మణౌ॥౨॥ కృత్వా చ శైలపృష్ఠే తు తౌ వాసం రఘునందనౌ। పంపాయాః పశ్చిమం తీరం రాఘవావుపతస్థతుః॥౩॥ తౌ పుష్కరిణ్యాః పంపాయాస్తీరమాసాద్య పశ్చిమమ్। అపశ్యతాం తతస్తత్ర శబర్యా రమ్యమాశ్రమమ్॥౪॥ తౌ తమాశ్రమమాసాద్య ద్రుమైర్బహుభిరావృతమ్। సురమ్యమభివీక్షంతౌ శబరీమభ్యుపేయతుః॥౫॥ తౌ చ దృష్ట్వా తదా సిద్ధా సముత్థాయ కృతాంజలిః। రామస్య పా

రాభిః సిక్తాః-పృథక్కీర్ణాః సంచరంతీతి యోజనా॥౩౬॥౩౭॥ తి॥ ఋశ్యమూకనితి॥ నీలకోమలకప్రభాః నీలమణివత్కోమలకాంతీన్॥౩౮॥ ఋశ్యమూకస్యాసాధారణచిహ్నమాహ॥ రామేతి॥ శిలాపిధానేతి గుహానామేతి జ్ఞాతవ్యం॥ తి॥ శిలాపిధానేతి గుహానామేతి తీర్థః- విశేషణమిత్యన్యే॥౩౯॥౪౦॥ తి॥ తస్యాం గుహాయాం కదాచిత్పర్వతస్య శిఖరే పి తిష్ఠతి॥౪౨॥ తం త్వితి॥ అంతికాత్ -కబంధస్యేతి శేషః- ప్రస్థితౌ- వ్రజస్వేతి వాక్యమూచతురితి సంబంధః॥౪౪॥ స ఇతి పూర్వోక్తార్థస్య సంగ్రహః॥ నిదర్శయన్ మార్గాదికమితి యోజనా-ఋశ్యమూకస్యాసాధారణమితి శేషః-ఖస్థో రామమవేక్ష్యేతి కించిద్దూరం గత్వా పునః శ్రీరామమవేక్ష్య - ఆకాశే స్థిత్వా. సఖ్యం కురుష్వేత్యువాచేత్యన్వయః॥౪౫॥ టీ॥ సర్గశ్రవణఫలం స్కాందే॥ కబంధరామసంవాదం యే శృణ్వంతి సదాదరాత్ । విప్రావమానజనితస్తాపః క్షిప్రం వినశ్యతీతి ॥ ***

******* ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం- శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయామారణ్యకాండవ్యాఖ్యాయాం - త్రిసప్తతితమస్సర్గః. *******

తౌ కబంధేనేతి॥ ప్రతీచీం దిశం పరిగృహ్య కబంధేన దర్శితం పంపామార్గముద్దిశ్య ప్రతస్థతుః॥ తి॥ యః కబంధేన కథితస్తం మార్గం గృహీత్వా పంపాముద్దిశ్య ప్రతీచీం దిశమాస్థితౌ ప్రతస్థతుః॥౧॥ తావితి॥ క్షౌద్రకల్పఫలాన్-మాధుర్యేణ మధుతుల్యఫలాన్॥౨॥ కృత్వేతి॥ ఉపతస్థతుః ప్రాపతుః॥౩॥౪॥ తి॥ తావితి॥ తం శబర్యాశ్రమం॥౫॥

స్పష్టం॥౪॥తావితి॥ఆశ్రమమాసాద్యతమభివీక్షంతౌ॥౫॥తౌచేతిసార్ధశ్లోక ఏకాన్వయః॥సిద్ధాసిద్ధయోగా॥౬॥ తామిత్యాది॥ విఘ్నాఃతపోవిఘ్నాః కామాదయః-నియతఃనిగృహీతఃఆహారశ్చేత్యత్రాపినియతఇత్యనుషజ్యతే-తపోనానశనాత్ పరమితిశ్రుతేః॥ నియమాఃవ్రతాని-మనసస్సుఖంమనస్సంతోషః - చారుభాషిణీతి పార్థ్వసంబోధనప్రకారః-ఇతితామువాచేతిసంబంధః॥౯॥రామేణేతి॥రామాయప్రత్యుపస్థితేతితాదర్థ్యేచతుర్థీ॥౧౦॥అద్యేతి॥ తపస్సిద్ధిఃతపఃపరిపాకః-తప్తంతపః॥ ౧౧॥ అద్యమఇతి॥అద్యేత్యస్యార్థంవివృణోతి-త్వయీతి॥ దేవవరేవిష్ణౌ-అనేనశబర్యాఃపరమార్థజ్ఞానంవృత్తమితిసూచ్యతే॥౧౨॥ఏవముపచారవాదానుక్త్వాస్వప్రయోజనమాహ॥చక్షుషాతవసౌమ్యేనపూతాస్మిరఘునందన। గమిష్యామ్యక్షయాఁల్లోకాం స్త్వత్ప్రసాదాదరిందమేతి॥తవసౌమ్యేనచక్షుషానిర్హేతుకకటాక్షేణపూతాస్మి-అనేనపూర్వాఘవినాశఉక్తః-అరిందమేత్యనేనఉత్తరాఘాశ్లేషఉచ్యతే. త్వత్ప్రసాదాత్ ధాతుఃప్రసాదాన్మహిమానమాత్మనఇత్యుక్తత్వాదాచార్యప్రసాదోపబృంహితాత్త్వత్ప్రసాదాత్-అక్షయాఁల్లోకాన్గమిష్యామిపునరావృత్తిరహితంపరమపదంప్రాప్స్యామీత్యర్థః॥౧౩॥తర్హిత్వదాచార్యైరేవసహకిమర్థంనగతాసీత్యత్రాహ-చిత్రకూటమితి॥ తేమతంగశిష్యామదాచార్యాః॥౧౪॥తైరితి॥ధర్మజ్ఞైఃయోగరూపభగవత్ప్రాప్త్యుపాయాభావేప్యాచార్యప్రసాదకృతభగవత్ప్రసాదాత్ సద్గతిమియం ప్రాప్స్యతీత్యేతద్ధర్మజ్ఞైః-మహాభాగైఃభవిష్యద్వృత్తాంతజ్ఞానోచితభాగ్యవద్భిః-సుపుణ్యమిత్యాగమనార్హత్వముచ్యతే-సఇతి- ప్రతిగ్రహీతవ్యఃఆతిథ్యకరణేనసత్కరణీయః-దృష్ట్వాతేనదర్శనేననిమిత్తేన-అక్షయాఁల్లోకాన్గమిష్యసి-వరానితికైవల్యవ్యావృత్తిః- గమిష్యసీతితైరహముక్తేత్యన్వయః- అనేనఆచార్యశుశ్రూషణంభగవత్ప్రసాదద్వారామోక్షహేతురిత్యుక్తంభవతి॥౧౬॥ఆచార్యోక్తిశ్రద్ధామాత్మనస్సూచయతి-మయేతి॥తీరసంభవంవివిధంవన్యంసంచితం-వన్యశబ్దేనఫలమూలాదికముచ్యతే-వివిధమిత్యనేనఫలమూలాదిభేదఉచ్యతే-సంచితమిత్యనేనరామస్యచిత్రకూటాగమనాత్ ప్రభృతిసంపాదితత్వంఆదరేణగుప్తత్వంచ-తత్తత్ఫలజాతీయమాధుర్యంపరీక్ష్యస్థాపితమితిసంప్రదాయః॥౧౭॥ఏవమితి॥విజ్ఞానేవిషయే- అబహిష్కృతాంఅంత

డౌజగ్రాహలక్ష్మణస్యచధీమతః * పాద్యమాచమనీయంచ సర్వం ప్రాదాద్యథావిధి॥౯॥ తామువాచతతోరామశ్శ్రమణీంసంశితవ్రతామ్ * కచ్చిత్తేనిర్జితావిఘ్నాఃకచ్చిత్తేవర్ధతేతపః। కచ్చిత్తేనియతఃక్రోధఆహారశ్చతపోధనే * కచ్చిత్తేనియమాః ప్రాప్తాఃకచ్చిత్తేమనసస్సుఖమ్। కచ్చిత్తేగురుశుశ్రూషా సఫలాచారుభాషిణి॥౯॥రామేణతాపసీపృష్టాసాసిద్ధాసిద్ధసంమతా।శశంసశబరీవృద్ధారామాయప్రత్యుపస్థితా ॥ ౧౦ ॥ అద్యప్రాప్తాతపస్సిద్ధిస్తవసందర్శనాన్మయా।అద్యమేసఫలంతప్తంగురవశ్చసుపూజితాః॥౧౧॥అద్యమేసఫలంజన్మస్వర్గశ్చైవభవిష్యతి। త్వయిదేవవరేరామపూజితేపురుషర్షభ॥౧౨॥చక్షుషాతవసౌమ్యేనపూతాస్మిరఘునందన। గమిష్యామ్యక్షయాఁల్లోకాం స్త్వత్ప్రసాదాదరిందమ॥౧౩॥ చిత్రకూటంత్వయిప్రాప్తేవిమానైరతులప్రభైః॥ఇతస్తేదివమారూఢాయానహంపర్యచారిషమ్ ॥ ౧౪ ॥ తైశ్చాహముక్తాధర్మజ్ఞైర్మహాభాగైర్మహర్షిభిః॥ఆగమిష్యతితేరామస్సుపుణ్యమిమమాశ్రమమ్ * సతేప్రతిగ్రహీతవ్యస్సౌమిత్రిసహితోతిథిః। తంచదృష్ట్వావరాఁల్లోకానక్షయాంస్త్వంగమిష్యసి॥౧౬॥మయాతువివిధంవన్యంసంచితంపురుషర్షభ। తవార్థేపురుషవ్యాఘ్ర పంపాయాస్తీరసంభవమ్॥౧౭॥ఏవముక్తస్సధర్మా

తి॥తావితి॥సిద్ధాసిద్ధయోగా॥౬॥తి॥విఘ్నాస్తపోవిఘ్నాఃకామాదయః. క్రోధోనియతఃనిగృహీతః-ఆహారశ్చనియతఇత్యనుకర్షః॥౯॥రామేణేతి॥ ప్రత్యవస్థితా అభిముఖావస్థితా॥౧౦॥తి॥అద్యప్రాప్తాతపస్సిద్ధిరిత్యాదిఃశబర్యాఉపచారవత్పరమార్థదశావాదః॥౧౧॥తి॥అద్యేతి॥స్వర్గోబ్రహ్మలోకః॥౧౨॥తి॥చక్షుషేతి ॥ అక్షయాఁల్లోకాన్అపునరావృత్తికాన్బ్రహ్మలోకాన్॥౧౩॥తి॥చిత్రకూటమితి॥త్వదాసక్తివైభవమాత్రాదిత్యర్థః-ఇతఃఅస్మదాశ్రమాత్॥౧౪॥తి ॥ తైరితి॥ఆగమిష్యతి-అనుగ్రహాయేతిశేషః - తేత్వయా - తందృష్ట్వాఅస్మత్సేవాఫలభూతంతద్దర్శనంప్రాప్య అక్షయాఁల్లోకాన్బ్రహ్మలోకం · అవయవాభిప్రాయేణగుణాభిప్రాయేణవాబహువచనం॥౧౬॥తి॥ఏవముక్త్వాయతోహమతోమయాత్వదర్థంవన్యంసమ్యక్పరీక్ష్యమాధుర్యయుక్తంసంచితమిత్యర్థః· తముక్తంపాద్మేశబరీంప్రస్తుత్య॥ప్రత్యుద్గమ్యప్రణమ్యాథనివేశ్యకుశవిష్టరే-పాదప్రక్షాళనంకృత్వాతత్తోయంపాపనాశనం।శిరసాధార్యపీత్వాచవనైస్సైఃపుష్పైరథార్చయత్ ।ఫలానిచసువర్ణాఖమూలానిమధురాణిచ ।స్వయమాస్వాద్యమాధుర్యంపరీక్ష్యపరిభక్ష్యచ।పశ్చాన్నివేదయామాసరాఘవాభ్యాందృఢవ్రతా। ఫలాన్యాస్వాద్యకాకుత్స్థస్తస్యై

రంగభూతాం-జాత్యాహీనామప్యాచార్యప్రసాదలబ్ధబ్రహ్మజ్ఞానామితిభగవతాప్యాదరణీయతోక్తిః॥౧౭॥ దనోరితి॥ దనోస్సకాశాత్ దనుతఇత్యర్థః-పంచ మ్యర్థేసకాశశబ్దంప్రయుంజతే-తత్త్వేనయాథార్థ్యేన-తేమహాత్మనఃత్వత్సంబంధినోమహాత్మనః- మతంగస్యేత్యర్థః-మహాత్మనామితిపాఠే-త్వదాచార్యాణా మిత్యర్థః- శ్రుతంప్రభావంప్రత్యక్షంసంద్రష్టుమిచ్ఛామి-యదిమన్యసే-దర్శయితుమితిశేషః॥౧౮॥ఏతత్త్వితి॥వినిస్సృతంనిర్గతం॥౧౯॥పశ్యేతి॥ మేఘఘనప్రఖ్యం ఘనమేఘసదృశం-విశ్రుతంవనమితిశేషః॥ ౨౦॥ ఇహేతి ॥ భావితాత్మానఃచింతితాత్మానః- తేప్రసిద్ధాః- మేగురవః - మంత్రవన్మంత్రపూజితంమంత్రవతాంమం త్రైఃపూజితం-తీర్థంగంగాదిపుణ్యసలిలం-ఇహప్రదేశే-జుహవాంచక్రిరేఆహూతవంతః- మహోద్యతేఇత్యనేనమునిప్రభావశ్రవణేసంతోషవత్త్వంవ్యజ్యతే॥ ౨౧॥ ఇయమితి॥ ప్రత్యక్స్థలీప్రత్యక్ప్రదేశేస్థలీభూతా - ప్రాక్ప్రదేశే-పశ్చిమాభిముఖవిష్ణుస్థానత్వేనప్రత్యఙ్మిత్యర్థః- వేదిఃదేవపూజాస్థానం-ఇయంఅవలో కృతామితిశేషః-యత్రవేద్యాం. మేమయా-సుసత్కృతాస్తేగురవః-శ్రమాత్ వృద్ధతాకృతయాపుష్పధారణాశక్త్యా- ఉద్వేపిభిఃఉత్కంపిభిః- కరైః పుష్పోపహా రంపుష్పైరర్చనం-కుర్వంతిఅకుర్వన్-అత్రవేదిరితిజాత్యేకవచనం-ఉత్తరశ్లోకేబహువచనప్రయోగాత్ -బహూనాంబహువేదిసంభవాచ్చ॥౨౩॥ తేషామితి॥ తే షాంఅస్మదాచార్యాణాం-ప్రభావేనఅతులప్రభాఃఇమాఃవేద్యః-అద్యాపితేషామసన్నిధానేపి-సర్వాదిశఃద్యోతయంతిప్రకాశయంతి- అనేనఆచార్యాభివతోదేశ స్తదసన్నిధానేప్యద్యైశ్యఇత్యుక్తం॥౨౪॥పునర్వైభవాంతరమాహ-అశక్నువద్భిరితి॥ఉపవాసశ్రమేణఅలసైఃమందైః-అతఏవసప్తసాగరాన్గంతుమశక్నువద్భిః మేగురుభిః-చింతితేచింతితమాత్రే-అభ్యాగతాన్అభిముఖమాగతాన్-సప్తసాగరాన్పశ్య॥౨౫॥అద్భుతాంతరమాహ-కృతేతి॥ ఇహప్రదేశేసాగరప్రదేశే- కృతా భిషేకైఃకృతస్నానైః-తైర్గురుభిః.పాదపేషున్యస్తాఃఆర్ద్రవల్కలాః-అద్యాపినావశుష్యంతినశుష్కాభవంతి-తదంగసంపర్కవైభవాదితిభావః॥౨౬॥దేవేతి॥దే వకార్యాణిదేవార్చనానికుర్వద్భిఃతైఃకువలయైస్సహ-పుష్పైఃపుష్పాంతరైః-యానీమానిమాల్యానికృతాని-తానిమ్లానత్వంనోపయాంతి-భక్త్యతిశయేనసమర్పి తత్వాదితిభావః-ఏతావతాగ్రంథసందర్భేణగురుంప్రకాశయేద్ధీమానిత్యుక్తరీత్యాఆచార్యవైభవప్రకటనంకర్తవ్యమితిసూచితం॥౨౭॥ ఉపసంహరతి-కృత్స్నమి

త్యాశబర్యాశబరీమిదమ్। రాఘవః ప్రాహవిజ్ఞానేతాంనిత్యమబహిష్కృతామ్॥౧౭॥దనోస్సకాశాత్తత్త్వేనప్రభావంతేమహాత్మనః। శ్రుతంప్రత్య క్షమిచ్ఛామిసంద్రష్టుంయదిమన్యసే॥౧౮॥ఏతత్తువచనంశ్రుత్వారామవక్త్రాద్వినిస్సృతమ్ । శబరీదర్శయామాసతావుభౌతద్వనంమహత్॥౧౯॥ పశ్యమేఘఘనప్రఖ్యంమృగపక్షిసమాకులమ్ । మతంగవనమిత్యేవవిశ్రుతంరఘునందన॥ ౨౦ ॥ ఇహతేభావితాత్మానోగురవోమేమహావనే । జు హవాంచక్రిరేతీర్థంమంత్రవన్మంత్రపూజితమ్॥౨౧॥ ఇయంప్రత్యక్స్థలీవేదిర్యత్రతేమేసుసత్కృతాః । పుష్పోపహారంకుర్వంతిశ్రమాదుద్వేపి భిఃకరైః॥౨౨॥ తేషాంతపఃప్రభావేనపశ్యాద్యాపిరఘూద్వహ । ద్యోతయంతిదిశస్సర్వాఃశ్రియావేద్యోతులప్రభాః॥ ౨౩ ॥అశక్నువద్భిస్తైర్గంతు ముపవాసశ్రమాలసైః । చింతితేభ్యాగతాన్పశ్యసహితాన్సప్తసాగరాన్॥౨౪॥కృతాభిషేకైస్తైర్న్యస్తావల్కలాఃపాదపేష్విహ। అద్యాపినావ శుష్యంతిప్రదేశేరఘునందన॥౨౫॥దేవకార్యాణికుర్వద్భిర్యానీమానికృతానివై । పుష్పైఃకువలయైస్సార్ధంమ్లానత్వంనోపయాంతివై॥౨౬॥ కృ త్స్నంవనమిదందృష్టంశ్రోతవ్యంచశ్రుతంత్వయా।తదిచ్ఛామ్యభ్యనుజ్ఞాతాత్యక్ష్యామ్యేతత్కళేబరమ్॥ ౨౭ ॥ తేషామిచ్ఛామ్యహంగంతుంసమీపం

స్యైవముక్తింపరాందదావితి॥౧౭॥ఏవమితి॥విజ్ఞానేఅతీతానాగతజ్ఞానేఅబహిష్కృతాం॥౧౭॥దనోరితి॥మహాత్మనోదనోఃసకాశాత్ శ్రుతంతేతవగురూణాంప్రభా వంప్రత్యక్షంసంద్రష్టుంఇచ్ఛామియదిమన్యసేసందర్శయితుమితిశేషః॥౨౦॥పశ్యేతి॥మేఘఘనప్రఖ్యం మేఘవత్ ఘనాఅధికాప్రఖ్యాప్రభాయస్యతదితి॥౨౧॥ఇహే తి॥జుహవాంచక్రిరే-మంత్రవన్మంత్రపూజితం-మంత్రవతాంమునీనాంమంత్రైఃపూజితంపాలితంతీర్థంయజ్ఞం॥ని॥ తీర్థంమంత్రాద్యుపాధ్యాయయజ్ఞేష్వంభసిపావ కేఇతిరత్నాకరే॥౨౨॥ఇయమితి॥మేమయాసుసత్కృతాస్తేగురవః-శ్రమాదుపవాసశ్రమాత్ ఉద్వేపిభిఃకరైః- యత్రవేద్యాంపుష్పోపహారంపూజాంకుర్వంతిఅ కుర్వన్-సేయంప్రత్యక్ప్రతీచ్యాంస్థలంయస్యాస్సాతథాభవేదిత్యన్వయః॥౨౩॥౨౬॥దేవకార్యాణీతి॥ యానీమానికృతాని-మాల్యానీతిశేషః॥ ౨౭॥ తి॥ ఉపసంహ రతి-కృత్స్నమితి॥దృష్టంత్వయామయాదర్శితం-శ్రుతంత్వయామయాశ్రావితం-అభ్యనుజ్ఞాతాత్వయేతిశేషః-తత్తస్మాత్ ఏతత్కళేబరంత్యక్తుమిచ్ఛామి॥౨౮॥తి॥

తి ॥ అభ్యనుజ్ఞాతాత్వమేతి శేషః॥౨౭॥త్యక్త్వా కింకరిష్యసీత్యత్రాహ- తేషామితి॥సమీపంపాదమూలంగమిష్యామి-యానహంపర్యచారిషమిత్యన్వయః। తిలకః- అత్ర మఃఅయమితి శేషః-యేషామాశ్రమోయంయేషామహంచపరిచారిణీ- తేషాంసమీపంగంతుమిచ్ఛామీతిసంబంధః॥౨౯॥ ధర్మిష్ఠమితి ॥ వచఃఆచార్యవైభవప్రదర్శనాదిరూపం-తత్త్వతఃమాయాంవినా-ఆశ్చర్యమితిమత్వా॥౩౦॥అథశబరీమనోరథంపూరయతి- తామితి॥ సంశితవ్రతాం-ఆచార్యపరిచర్యానిష్ఠామిత్యర్థః-అర్చితః-తవగురువృత్తిసందర్శనేనైవేతి శేషః-భక్త్యావన్యసంపాదనమాత్రేణవా-అయమేవార్థస్సంక్షేపేశబర్యాపూజితస్సమ్యగిత్యుక్తః। కామంకామ్యమానంలోకం ॥ ౩౧॥ఇతీతిశ్లోకద్వయమేకాన్వయం ॥ జిహాసతీహాతుమిచ్ఛంతీ-స్వర్గమేవేత్యవ్యవధానంద్యోతయతి॥౩౩॥దివ్యేతిసార్థశ్లోకః॥తత్రస్వర్గగమనారంభే . విద్యుత్ విశేషేణద్యోతమానా-సౌదామినీతటిత్ ॥౩౪॥యత్రేతి॥ తేగురవః-సుకృతాత్మానఃసుకృతధైర్యవంతః-ఆత్మసమాధినాఅత్మవిషయయోగేన-ఏతత్సర్గవృత్తాంతేనమతంగశిష్యోపదిష్టసమాధికాశబరీగుర్వనుజ్ఞయారామాగమనపర్యంతంస్థిత్వాతతోరామానుజ్ఞయాస్వసమాధిబలేనస్వగురుగతంస్వర్గవిశేషంప్రాప్తేత్యవగమ్యతే-స్త్రియాఅపివిదురాదేరివయోగాధికారస్సంభవతి. తదంగయజ్ఞాదికర్మస్థానేగురుశుశ్రూషా - స్వర్గశ్చఆదౌఅక్షయానిత్యుక్త్వాపునరావృత్తిరహితంపరమపదమితిగమ్యతే-ఎవమేవాముత్రపుణ్యచితోలోకఃక్షీయతఇతిశ్రుత్యాకేవలస్వర్గస్యక్షయిత్వావగమాత్ - అస్మిన్సర్గేసార్ధపంచత్రింశచ్ఛ్లోకాః ॥

********* ఇతి శ్రీ గోవిందరాజవిరచితే శ్రీరామాయణభూషణే రత్నమేఖలాఖ్యానే ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే చతుస్సప్తతితమస్సర్గః. *********

అథపంపాగమనంపంచసప్తతితమే-దివంత్విత్యాది ॥ స్వేనతేజసా-ఉపలక్షితాయామితి శేషః॥౧॥సఇతి॥ఏకాగ్రంఏకచిత్తం॥౨॥దృష్టఇతి॥ బహ్వాశ్చర్యఃఅత్యద్భుతపుష్పఫలాదిసంపత్తిసకలతీర్థసమాగమాదినాఆశ్చర్యయుక్తః-విశ్వస్తాఃవిశ్వాసంప్రాప్తాః-పరస్పరహింసకత్వరహితాఃమృగాశ్శార్దూలాశ్చయస్మింస్తథా ౩ ॥ సప్తానామితి॥ఉపస్పృష్టంస్నాతం-అనేనపుణ్యతీర్థప్రాప్తౌస్నానశ్రాద్ధాదికంకర్తవ్యమిత్యుక్తం॥౪॥ ప్రణష్టమితి॥తత్తదశుభంప్రణష్టం- కల్యాణంశుభం-

భావితాత్మనామ్। మునీనామాశ్రమోయేషామహంచపరిచారిణీ॥౨౯॥ధర్మిష్ఠంతువచశ్శ్రుత్వారాఘవస్సహలక్ష్మణః । ప్రహర్షమతులంలేభేఆశ్చర్యమితితత్త్వతః॥౩౦॥తామువాచతతోరామశ్శ్రమణీంసంశితవ్రతామ్। అర్చితోహంత్వయాభక్త్యాగచ్ఛకామంయథాసుఖమ్॥౩౧॥ఇత్యుక్తాజటిలావృద్ధాచీరకృష్ణాజినాంబరా । తస్మిన్ముహూర్తేశబరీదేహంజీర్ణంజిహాసతీ ॥ అనుజ్ఞాతాతురామేణహుత్వాత్మానంహుతాశనే । జ్వలత్పావకసంకాశాస్వర్గమేవజగామసా॥౩౩॥దివ్యాభరణసంయుక్తాదివ్యమాల్యానులేపనా । దివ్యాంబరధరాతత్రబభూవప్రియదర్శనా ॥ విరాజయంతీతందేశంవిద్యుత్సౌదామినీయథా॥౩౪॥యత్రతేసుకృతాత్మానోవిహరంతిమహర్షయః ।తత్పుణ్యంశబరీస్థానంజగామాత్మసమాధినా॥

********* ఇతి శ్రీమదారణ్యకాండే- చతుస్సప్తతితమస్సర్గః. *********

దివంతుతస్యాంయాతాయాంశబర్యాంస్వేనతేజసా ।లక్ష్మణేనసహభ్రాత్రాచింతయామాసరాఘవః॥ ౧॥ సచింతయిత్వాధర్మాత్మాప్రభావంతంమహాత్మనామ్। హితకారిణమేకాగ్రంలక్ష్మణంరాఘవోబ్రవీత్ ॥౨॥దృష్టోయమాశ్రమస్సౌమ్యబహ్వాశ్చర్యఃకృతాత్మనామ్ । విశ్వస్తమృగశార్దూలోనానావిహగసేవితః॥౩॥సప్తానాంచసముద్రాణామేషుతీర్థేషులక్ష్మణ। ఉపస్పృష్టంచవిధివత్పితరశ్చాపితర్పితాః॥౪॥ప్రణష్టమశుభంతత్తత్కల్యాణంసముపస్థితమ్। తేనతత్త్వేనహృష్టంమేమనోలక్ష్మణసంప్రతి॥౫॥హృదయేహినరవ్యాఘ్రశుభమావిర్భవిష్యతి॥౬॥తదాగచ్ఛ

యేషాంమునీనామయమాశ్రమఃయేషాంచాహంపరిచారిణీ- తేషాంభావితాత్మనాంసదానుసంహితపరమాత్మనాంమునీనాంసమీపంగంతుమహమిచ్ఛామీతిచాబ్రవీత్ ॥౨౯॥తి॥ధర్మిష్ఠమితి॥శ్రుతార్థముద్దిశ్యేతి శేషః॥౩౦॥తి॥సంశితవ్రతాంతీక్ష్ణవ్రతాం॥౩౧॥తి॥ఆత్మానంహుతాశనేహుత్వా-స్వాచార్యోపదిష్టమార్గేణేత్యర్థః॥ స్వర్గంబ్రహ్మలోకమేవ॥౩౪॥తి॥యత్రబ్రహ్మలోకేతత్పుణ్యస్థానంశబరీఆత్మసమాధినా-బ్రహ్మసమాధినా-జగామ॥టీ॥సర్గశ్రవణఫలంస్కాందే॥ శబర్యాసత్కృతింశ్రుత్వాసాధ్వీనాంలోకగోభవేదితి॥౩౫॥ఇతిశ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాంశ్రీమదారణ్యకాండవ్యాఖ్యాయాంచతుస్సప్తతితమస్సర్గః. *******

౧ ॥ తి॥ సఇతి॥మహాత్మనాంప్రభావంశబర్యుక్తం॥౨॥దృష్టఇతి॥బహ్వాశ్చర్యఃబహూన్యాశ్చర్యాణియస్మిన్సః-కృతాత్మనాంశుద్ధచిత్తానాం॥ ౩॥ సప్తానామితి॥ [illegible]

తేనలఅసుభనివృత్తిపూర్వకశుభప్రాప్త్యా॥౫॥హృదయఇత్యర్థమేకం॥శుభంశుభస్మరణం॥౫॥ తదిత్యాదిశ్లోకద్వయం॥ అంశుమతస్సూర్యస్య॥౭॥అభీతి॥ మేసీతాయాఇత్యన్వయః॥౮॥ఏవమితి॥ధీరంకృతధైర్యమిత్యర్థః॥౯॥ఆశ్రమాదితి॥తతఃఅనంతరం-విశాంప్రజానాంపతిః-తతఃతత్రమార్గే-అభిభవతీత్యభిభూః - అభిభావకఇత్యర్థః-శత్రూణామిత్యర్థసిద్ధం- ప్రభురిత్యపిపాఠః॥౧౦॥ సదదర్శతతఃపుణ్యామిత్యాదిద్విశ్లోకా॥ ఉదారజనాఃశ్రేష్ఠజనాఃమునిప్రభృతయః-పానీయవాహినీంపానార్హశీతళస్వాదుజలవతీమిత్యర్థః - సౌగంధికైఃకల్హారైః-కువలయోత్పలైఃకువలయసమూహైః-కుథాచిత్రకంబళం-దదర్శ-దూరాదితిబోధ్యం-అగ్రఇత్యనువాదాత్॥౧౨॥సతామితి॥ఉదకవాహినీంతాందూరాదాసాద్య-మతంగసరసంనామ-మతంగసరసమితిప్రసిద్ధం-అనోశ్మాయస్సరసాంజాతిసంజ్ఞయోరితిటచ్ సమాసాంతః-హ్రదంపంపాసమీపస్థంసరః-సమవగాహతసస్నౌ-పుణ్యతీర్థత్వాదితిభావః॥ ౧౩॥ దూరతఃపంపాదర్శనమనువదన్ తత్తీరవనదర్శనమాహపద్భిః- అరవిందేత్యాది॥అరవిందరక్తాబ్జం-పద్మైఃసితపద్మైః- ఆమ్రవణంచూతవనం-బర్హిణోద్ఘుష్టంమయూరశబ్దః తేననాదితాంసంజాతనాదాం-తిలకైఃక్షురకవృక్షైఃబీజపూరైఃదాడిమైః-ధవైఃధవాఖ్యైర్వృక్షవిశేషైః-శుక్లద్రుమైఃఅర్జునవృక్షైః-కరవీరైఃప్రసిద్ధైః-పున్నాగైఃతుంగవృక్షైః- మాలతీతి-మాలతీగుల్మైః కుందగుల్మైశ్చేత్యన్వయః - భాండీరైఃవటైఃనిచులైఃవంజులైః-సప్తపర్ణైఃవిషమచ్ఛదవృక్షైః-అతిముక్తకైః నేమివృక్షైః భూషితాంశోభితాం - అతఏవప్రమదామివస్థితాం- సర్వతఃచతుర్దిక్ష్వపి కోయష్టికైఃటిట్టిభాఖ్యైఃపక్షివిశేషైః-శతపత్త్రైఃదార్వాఘాటైః-కీరకైఃశుకైః-అవ్యగ్రౌసుసమాహితౌవ్యాకులత్వరహితౌ ప్రత్యుత సావధానౌచేత్యర్థః॥ రాఘవౌఅరవిందోత్పలవతీమిత్యాదివిశేషితాంతిలకాదిభిర్వృక్షైర్భూషితాంఅతఏవప్రమదామివస్థితాంపంపాంసర్వతస్సమీక్షమాణౌ తతఃపుష్పాఢ్యంసర్వతోవిపులద్రుమంకోయష్టికాదిభిర్విహగైర్నాదితం అనైశ్చకునైశ్చయుతంసరసఃపంపాయాస్సంబంధితద్వనంచపశ్యంతావేవసంతౌ - అవ్యగ్రౌసుసమాహితౌచసంతౌ-తద్వనంజగ్మతురితిసంబంధః-అతోనవనశబ్దద్వయదోషః॥౧౯॥సమీపతఃపంపాదర్శనమాహ-సదదర్శేతి ॥ ౨౦॥ అథపంపాప్రాప్తి

గమిష్యావఃపంపాంతాం ప్రియదర్శనామ్ * ఋశ్యమూకోగిరిర్యత్ర నాతిదూరేప్రకాశతే।యస్మిన్వసతిధర్మాత్మాసుగ్రీవోంశుమతస్సుతః * నిత్యంవాలిభయాత్త్రస్తశ్చతుర్భిస్సహవానరైః॥౭॥అభిత్వరేచతంద్రష్టుంసుగ్రీవంవానరర్షభమ్ * తదధీనంహిమేసౌమ్యసీతాయాఃపరిమార్గణమ్॥౮॥ఏవంబ్రువాణంతంధీరంరామంసౌమిత్రిరబ్రవీత్ *గచ్ఛావత్వరితంతత్రమమాపిత్వరతేమనః॥౯॥ఆశ్రమాత్తుతతస్తస్మాన్నిష్క్రమ్యసవిశాంపతిః * ఆజగామతతఃపంపాంలక్ష్మణేనసహాభిభూః॥ ౧౦ ॥సదదర్శతతఃపుణ్యాముదారజనసేవితామ్ * నానాద్రుమలతాకీర్ణాంపంపాంపానీయవాహినీమ్। పద్మైస్సౌగంధికైస్తామ్రాంశుక్లాంకుముదమండలైః * నీలాంకువలయోద్ఘాటైర్బహువర్ణాంకుథామివ॥౧౨॥సతామాసాద్యవైరామోదూరాదుదకవాహినీమ్ * మతంగసరసంనామహ్రదంసమవగాహత॥౧౩॥ అరవిందోత్పలవతీంపద్మసౌగంధికాయుతామ్ * పుష్పితామ్రవణోపేతాంబర్హిణోద్ఘుష్టనాదితామ్। తిలకైర్బీజపూరైశ్చధవైశ్శుక్లద్రుమైస్తథా * పుష్పితైఃకరవీరైశ్చపున్నాగైశ్చసుపుష్పితైః। మాలతీకుందగుల్మైశ్చభాండీరైర్నిచులైస్తథా * అశోకైస్సప్తపర్ణైశ్చకేతకైరతిముక్తకైః। అన్యైశ్చవివిధైర్వృక్షైఃప్రమదామివభూషితామ్ * సమీక్షమాణౌపుష్పాఢ్యంసర్వతోవిపులద్రుమమ్ ।కోయష్టికైశ్చార్జునకైశ్శతపత్రైశ్చకీరకైః * ఏతైశ్చాన్యైశ్చవిహగైర్నాదితంతువనంమహత్ ।తతోజగ్మతురవ్యగ్రౌరాఘవౌసుసమాహితౌ * తద్వనంచైవసరసఃపశ్యంతౌశకునైర్యుతమ్॥౧౯॥ సదదర్శతతఃపంపాంశీతవారినిధింశుభామ్ * తిలకాశోకపున్నాగవకుళోద్దాలకాశినీమ్॥౨౦॥ సరామోవివిధాన్వృక్షాన్సరాంసివివిధానిచ * పశ్యన్కామాభిసంత

ప్తఃస్పృష్టంచవిధివత్ -శాస్త్రోక్తమార్గేణస్నాతమిత్యర్థః॥౫॥తి॥శుభంమిత్రలాభాది॥౫॥ * తదితి॥యత్రపంపాతీరే॥౭॥అభిత్వరఇతి॥ అభిత్వరేత్వరవానస్మి- త్వరితఇత్యర్థోపీదితిసంబంధః॥౧౦॥ * నీలామితి॥కువలయోద్ఘాటైఃఇందీవరసమూహైః॥౧౨॥తి॥మతంగసరసమిత్యకారాంతః - తచ్చపంపాయామేవప్రదేశభేదోగంగాయాంమణికర్ణికేవ॥౧౩॥తి॥అరవిందపద్మయోఃరక్తశ్వేతవిషయత్వేనభేదః * కోయష్టికాదయఃపక్షివిశేషాః॥౧౯॥ * తిలకేతి॥తిలకాదిభిఃకాశతేప్రకాశతఇతితథోక్తా॥౨౦॥తి॥ ఉపసంహరతి-ఇతీతి॥అనన్యచేతనః- నాస్త్యన్యత్రసీతాయాశ్చేతనంచిత్తంయస్యసః-నలినీభిర్మనోరమాంపంపాంమతంగసరసప్రదేశవర్తినీం

మాహ-స రామ ఇతి॥ పరమం ప్రహ్లాదం పంపాఖ్యం సరః॥ ౨౧౪॥ ప్రాప్త్యనంతరం పంపాం దృష్ట్వా లక్ష్మణం ప్రత్యాహ-పుష్పితేత్యాదిసార్ధశ్లోకద్వయం॥ సాలాః సర్జకవృక్షాః-చంపకాః చాంపేయవృక్షాః॥ ౨౬॥ అస్యా ఇతి॥ పూర్వోక్తః కబంధేనేతి శేషః॥ ౨౫॥ హరేరితి॥ హరేర్వానరస్య-తస్య ప్రసిద్ధస్య-తం ఋశ్యమూకం॥ ౨౬॥ సుగ్రీవమితి॥ అభిగచ్ఛేత్యనంతరమిత్యుక్త్వేతి శేషః-ఇతి వక్ష్యమాణప్రకారేణ సుగ్రీవమభిగచ్ఛేత్యుక్త్వా లక్ష్మణం పునరిత్యువాచేత్యన్వయః॥ ౨౭॥ రాజ్యేతి॥ రాజ్యభ్రష్టేన అత ఏవ దీనేన సర్వదైన్యపరిహారార్థం తస్యాం సీతాయామాసక్తచేతసా మయా- సీతాం వినా కథం జీవితుం శక్యం॥ ౨౮॥ ఇతీతి॥ అనన్యచేతసం స్వవాక్యశ్రవణే సావధానం-వివేశ-స్నానాయేతి శేషః-నలినీం సరసీం-శోకః దుఃఖం-విషాదః తత్కృతః కార్యకరణాపాటవరూపశరీరావసాదః-తాభ్యాం యంత్రితః నియమితః-తత్పరవశ ఇత్యర్థః॥ ౨౯॥ సర్గార్థం సంగృహ్ణాతి-తత ఇతి॥ సుదూరం సంక్రమః గమనం యస్య స తథా-దూరాదాగత ఇత్యర్థః-ప్రతికూలధన్వానం పథికజనప్రతికూలభూతమరుకాంతారం-కబంధవనమిత్యర్థః-క్రమేణ అనేకవిఘ్ననివృత్తిపూర్వకం గత్వా-శుభః శోభనః దర్శః దర్శనం యస్య-తాదృశం కాననం యస్యాస్తాం- అనేకే నానా జాతీయాః-బహవో వా - నానావిధాః నానా సంస్థానాః పక్షిణః శుకశారికాకోకిలప్రభృతయః తేషాం జాలకాని సమూహాః యస్యాం తాం - యద్వా అనేకాని నానావిధపక్షిజాలకాని యస్యాం తాం-కాననద్వారా పక్షిజాలవత్త్వం-తాదృశీం పంపాం దదర్శ-అస్మిన్ సర్గే త్రింశచ్ఛ్లోకాః-న్యూనాతిరేకసద్భావస్తు కోశేషు బహుధా దృశ్యతే॥ ౩౦॥

******* ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - రత్నమేఖలాఖ్యానే - ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే - పంచసప్తతితమస్సర్గః- *******

ఇత్థం కౌశికదివ్యవంశకలశీవారాశిరాకాశశీపాదాంభోజమరందభోగరసికశ్శ్రీమచ్ఛఠారేర్గురోః।
ఆలోక్యాఖిలదేశికోత్తమకృతవ్యాఖ్యానశైలీశ్చిరం వ్యాచఖ్యౌ తదరణ్యకాండమఖిలం గోవిందరాజాభిధః॥

❦ రామానుజీయాదివ్యాఖ్యానసహిత శ్రీగోవిందరాజీయే ఆరణ్యకాండస్సమాప్తః. ❦

ప్తోజగామ పరమం ప్రహ్లాదమ్॥ ౨౧౪॥ పుష్పితోపవనోపేతాం సాలచంపకశోభితామ్ ✱ షట్పదౌఘసమావిష్టాం శ్రీమతీమతులప్రభామ్। స్ఫటికోపమతోయాఢ్యాం శ్లక్ష్ణవాలుకసంతతామ్ ✱ స తాం దృష్ట్వా పునః పంపాం పద్మసౌగంధికైర్యుతామ్। ఇత్యువాచ తదా వాక్యం లక్ష్మణం సత్యవిక్రమః॥ ౨౬॥ అస్యాస్తీరే తు పూర్వోక్తః పర్వతో ధాతుమండితః। ఋశ్యమూక ఇతి ఖ్యాతః పుణ్యః పుష్పితపాదపః॥ ౨౫॥ హరేరృక్షరజో నామ్నః పుత్రస్తస్య మహాత్మనః। అధ్యాస్తే తం మహావీర్యస్సుగ్రీవ ఇతి విశ్రుతః॥ ౨౬॥ సుగ్రీవమభిగచ్ఛ త్వం వానరేంద్రం నరర్షభ। ఇత్యువాచ పునర్వాక్యం లక్ష్మణం సత్యవిక్రమమ్॥ ౨౭॥ రాజ్యభ్రష్టేన దీనేన తస్యామాసక్తచేతసా। కథం మయా వినా శక్యం సీతాం లక్ష్మణ జీవితుమ్॥ ౨౮॥ ఇత్యేవముక్త్వా మదనాభిపీడితస్స లక్ష్మణం వాక్యమనన్యచేతసమ్। వివేశ పంపాం నలినీం మనోరమాం రఘూత్తమశ్శోకవిషాదయంత్రితః॥ ౨౯॥ తతో మహద్వర్త్మ సుదూరసంక్రమం క్రమేణ గత్వా ప్రతికూలధన్వనమ్। దదర్శ పంపాం శుభదర్శకాననామనేకనానావిధపక్షిజాలకామ్॥ ౩౦॥ ఇత్యార్షే శ్రీమద్రామాయణే- ఆదికావ్యే - శ్రీమద్వాల్మీకీయే - చతుర్వింశత్సహస్రికాయాం సంహితాయాం - శ్రీమదారణ్యకాండే - పంచసప్తతితమస్సర్గః॥ ************

వివేశ॥ ౨౯॥ తతో మహదితి॥ దూరతః సంక్రమ్యత ఇతి దూరసంక్రమం-దూరతో గమ్యమానమిత్యర్థః- వర్త్మ గత్వా - వనం ప్రవిలోక్య పంపాం దదర్శేత్యన్వయః॥ తి॥ శుభదర్శః శుభదర్శనం కాననం యస్యాం తాం పంపాం దదర్శ॥ ౩౦॥ టీ॥ ఫలస్తుతిః స్కాందే। ఆరణ్యకాండమాహాత్మ్యం యే శృణ్వంతి మహీతలే। శ్రీరామస్య ప్రసాదేన విష్ణులోకం వ్రజంతి త ఇతి॥ ఇతి శ్రీపరమహంసపరివ్రాజకాచార్యశ్రీనారాయణతీర్థశిష్యశ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం-శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయామారణ్యకాండవ్యాఖ్యాయాం - పంచసప్తతితమస్సర్గః. **

మహేశతీర్థరచితా రామపాదసమర్పితా। టీకా త్వారణ్యకాండస్య సమాప్తా తత్త్వదీపికా॥

❦ తిలకాదివ్యాఖ్యానసహితతీర్థీయవ్యాఖ్యానే ఆరణ్యకాండస్సమాప్తః. ❦

శ్రీహయగ్రీవాయనమః.

శ్రీసీతాలక్ష్మణభరతశత్రుఘ్నహనుమత్సమేతశ్రీరామచంద్రపరబ్రహ్మణేనమః.

శ్రీరామాయణే - వ్యాఖ్యానచతుష్టయవిశిష్టే - కిష్కింధాకాండప్రారంభః.

రామానుజీయసహితగోవిందరాజీయవ్యాఖ్యా॥ శ్లో॥ క్వాహంమందమతిర్గభీరమధురంరామాయణంతత్రచ వ్యాఖ్యానేస్యపరిభ్రమన్నహమహో హాసాస్పదంధీమతామ్। కోభారోత్రమమస్వయంకులగురుఃకోదండపాణిఃకృపాపూరాపారోరచయత్యదస్సపదిమజ్జిహ్వాగ్రసింహాసనః ॥ శ్రీరామాయణరాజస్యసముద్యన్మణిమేఖలామ్। సారోద్ధారమిమంహారమర్పయిష్యామిసంప్రతి ॥ ఏవంపూర్వస్మిన్కాండేదీనజనసంరక్షణరూపోధర్మోనుష్ఠాపితః- అథకిష్కింధాకాండేమిత్రసంరక్షణరూపోధర్మోనుష్ఠాప్యతే - తథాపూర్వస్మిన్కాండేమోక్షప్రదత్వరూపంపరతత్వచిహ్నముపదర్శితం-అత్ర సంఖ్యేయకల్యాణగుణాకరత్వంప్రతిపాద్యతే-వస్తుతస్తుప్రథమేకాండేశ్రీమత్త్వంశ్రీమత్పదోదీరితముక్తం-ద్వితీయేసర్వజనవ్యామోహవిషయత్వోక్త్యానారాయణశబ్దార్థః తృతీయేపంచవటీవాసపర్యంతవృత్తాంతేనమునిజనకృతకైంకర్యోక్త్యాచతుర్థ్యర్థఉక్తః-ఖరాదివధవృత్తాంతేననమశ్శబ్దార్థఉక్తః - అథమారీచదర్శనవృత్తాంతమారభ్యచేతనోజ్జీవనప్రకారఃప్రదర్శ్యతే - తత్రమారీచదర్శనవృత్తాంతేనభగవన్నిత్యానుభవయోగ్యస్యచేతనస్యప్రాప్తవిషయప్రావణ్యం - తేనరావణరూపమహామోహాక్రమణం-జటాయువ్యాపారేణరావణానివృత్తికథనాత్ కేవలకర్మణాసంసారస్యానివర్త్యత్వం - లంకాప్రవేశేనసాంసారికశరీరప్రవేశః - ఏకాక్ష్యేకకర్ణిప్రభృతివ్యాపారైస్తాపత్రయాభిహతిః - రామాన్వేషణేనభగవతశ్చేతనోజ్జీవనోపాయచింతనంచోక్తమారణ్యకాండే - అథాచార్యముఖేనచేతనస్యస్వవిషయభక్త్యుత్పాదనకృతేతదన్వేషణముచ్యతేకిష్కింధాకాండే॥తత్రప్రథమేసర్గేనిత్యకైంకర్యపరనిత్యసూరిదర్శనేనపతత్తుల్యభోగస్యప్రాప్తౌజీవవర్గః కిమితినమాంప్రాప్తఇతిభగవతఃక్లేశాతిశయందర్శయతి-సఏకాకీనరమేతేతిహ్యుక్తం॥సతామిత్యాది॥పద్మోత్పలఝషైఃకమలేందీవరమత్స్యైః - ఆకులాం-తాంపంపాఖ్యాం-పుష్కరిణీంసరసీంగత్వా-ముఖనయనకటాక్షవత్త్యాఃకాంతాయాఃస్మారకత్వేనవ్యాకులేంద్రియఃమోహంప్రసాదంచప్రాప్తః-సరామః- తాదృశధైర్యవిశిష్టోపి-సౌమిత్రిసహితఃఆశ్వాసకాంతరంగపురుషసహితోపి-విలలాప॥తనిశ్లోకే॥పద్మేతిసీతాయాముఖానుస్మరణంఉత్పలేతినేత్రానుస్మరణం-ఝషేతినేత్రచాపల్యానుస్మరణం-సౌమిత్రేఇతితస్యదుఃఖావిష్కరణపాత్రత్వంచవ్యజ్యతే॥౧॥ఆకులేంద్రియఇత్యేతద్వివృణ్వన్నాహ॥తస్యేతి॥ దృష్ట్వైవస్థితస్యతస్య-ఇంద్రియాణిహర్షా,

సతాంపుష్కరిణీంగత్వాపద్మోత్పలఝషాకులామ్।రామస్సౌమిత్రిసహితోవిలలాపాకులేంద్రియః॥౧॥తస్యదృష్టవతోహర్షాదింద్రియాణిచకంపిరే। సకామవశమాపన్నస్సౌమిత్రిమిదమబ్రవీత్॥౨॥సౌమిత్రేశోభతేపంపావైడూర్యవిమలోదకా। ఫుల్లపద్మోత్పలవతీశోభితావివిధై

టీకాశిరోమణిసహితతీర్థీయవ్యాఖ్యా.

శ్రీమత్కిష్కింధాకాండేవ్యాఖ్యేయానివ్యాఖ్యాయంతే* సతామితి॥సఃవిరాధఖరత్రిశిరోదూషణకబంధాదీనామయత్నసంహారకత్వేనప్రసిద్ధపరాక్రమయుక్తఃశ్రీరామః-తాంచికీర్షితరావణవధోపయోగిసుగ్రీవాధిష్ఠితఋశ్యమూకసమీపవర్తినీం-పుష్కరిణీంపంపాం-ఆకులేంద్రియఃపుష్కరిణీదర్శనజనితసీతావిరహాశ్రకాతిశయేనక్షుభితసర్వేంద్రియస్సన్విలలాపపరిదేవయామాస ॥ టీకాశిరోమణిః ॥ అథపూర్వస్మిన్కాండేదండకాయాంసీతాసౌమిత్రిభ్యాంసహసంచరన్శ్రీరా

చ్చకంపిరే-చ్యుతానీత్యర్థః॥౨॥ ప్రలాపప్రకారమాహ॥ సౌమిత్రే ఇత్యాదినా॥ అనేనభక్తిద్రుతహృదయస్తత్సూచకముఖప్రసాదస్సపరికరః పురుష ఉచ్యతే ॥ ౩ ॥ సౌమిత్రే ఇతి॥ యత్ర కాననే సశిఖరా ఇవ ఉన్నతాగ్రశాఖాభిస్సశృంగా ఇవస్థితాః-అతఏవ శైలాభాః- అనేనభగవద్దయారసోపజీవిన ఆచార్యాః తదుపజీవినో౽ పివా సినశ్చోచ్యంతే - అత్రపరత్ర చాపీతిన్యాయేననిత్యవిభూతావపిశిష్యవత్త్వం సిద్ధం॥౪॥ మాంత్వితి ॥ భరతస్యదుఃఖేననగరాత్ బహిర్వర్తోపవాసాదినియమకృత దుఃఖేన- వైదేహ్యాః హరణేనచ పూర్వమేవసంతప్తం మాం-మాధవో వసంతః-తువిశేషేణ పీడయన్నివ భవతీత్యర్థః- వస్తుతః పీడాభావాదివశబ్దః-అనేనసంసారతోజ వస్యదుఃఖేన దుఃఖితత్వముక్తం॥౪॥ మాంత్విత్యాది॥ భరతస్యదుఃఖేన ప్రార్థనాభంగజనితభరతసంబంధిదుఃఖేన-వైదేహ్యాహరణేనచ-పూర్వమేవ శోకాభిసంతప్తం మాం-మాధవః-అధికం పీడయన్నివ-వర్తత ఇతి శేషః-ఇవశబ్దో వాక్యాలంకారే-ఆధయః పీడయంతి వై ఇతిపాఠే- వక్ష్యమాణవసంతవర్ణనస్వారస్యం నాస్తి ॥ ౫ ॥ సర్వేషు ముద్యత్స్వేషు సుఖం వసత్సు కిమర్థమేతే సంసారిణః క్లిశ్యంతీత్యభిప్రాయేణాహ-శోకార్తస్యేత్యాదినా॥ శోకార్తస్యాపి మయి శోకార్తే౽పి-శోభతే- వ్యర్థేయం శోభేతి భావః॥౬॥ శోకార్తస్యాపి మే పంపా శోభతే-దుఃఖితే మనసి సర్వమసహ్యమితిన్యాయేన సర్వాసహ్యతాపాదకశోకార్తస్యాపి మే-పంపా- అతి రమణీయతయా హృదయంగమా భవతీత్యర్థః॥౬॥ నళినైరితి ॥ అపిశబ్దేన కుముదాదికం సముచ్చీయతే-వ్యాళో౽జగరః సర్వవ్యాళాః పవానుచరాః తేఽస్యసంజాతా ఇతి సర్వవ్యాళానుచరితా-సర్వవ్యాళానుచరితత్వే౽పి నళినసంఛన్నత్వాదత్యర్థం శుభదర్శనా భవతీత్యర్థః- అనేనజ్ఞానినో౽యః కశ్చిద్దోషో౽పి న తస్య హేయతాపాదక ఇత్యుక్తం॥ శ్లో॥ తేషాం తేజోవిశేషేణ ప్రత్యవాయో న విద్యత ఇతిస్మృతేః॥౭॥ అధికమితి॥ ఏతదితిపరిసరప్రదేశమంగుళ్యా నిర్దిశతి-నీలపీతమితి-మయూరకంఠవర్ణ ఉచ్యతే-పరిస్తోమైః కుథైః॥ని॥ పరిస్తోమః కుథో ద్వయోరిత్యమరః॥ అనేన నానాగురుముఖలబ్ధజ్ఞానతయా భగవద్వాసయోగ్యః పురుష ఉచ్యతే॥౮॥ పుష్పితి॥ శిఖరాణివృక్షాగ్రాణి-సమంతతః సర్వత్ర ప్రదేశే-ఆమూలాగ్రం ఉపగూఢాని-శోభంతఇతి శేషః-అనేన గార్హస్థ్యే౽పి నిరవధిక బోధా ఉచ్యంతే॥౯॥ సుఖేతి॥ అనేన జనకాదివ దైశ్వర్యే సత్యపి భగవత్ జ్ఞానరత ఉచ్యతే॥౧౦॥ పశ్యేతి॥ తోయం సృజతాం తోయముచాం రూపాణీవేతి పూర్ణోపమా- అనేనపరోపదేశప్రవృత్తా ఆచార్యా ఉచ్యం

ద్రుమైః॥౩॥ సౌమిత్రే పశ్య పంపాయాః కాననం శుభదర్శనమ్। యత్ర రాజంతి శైలాభా ద్రుమాస్సశిఖరా ఇవ॥౪॥ మాం తు శోకాభిసంతప్తమాధవః పీడయన్నివ। భరతస్య చ దుఃఖేన వైదేహ్యా హరణేన చ॥౫॥ శోకార్తస్యాపి మే పంపా శోభతే చిత్రకాననా। వ్యవకీర్ణా బహువిధైః పుష్పైః శీతజలా శుభా॥౬॥ నళినైరపి సంఛన్నా హ్యత్యర్థం శుభదర్శనా। సర్వవ్యాళానుచరితా మృగద్విజసమాకులా॥౭॥ అధికం ప్రతిభాత్యేతన్నీలపీతం తు శాద్వలమ్। ద్రుమాణాం వివిధైః పుష్పైః పరిస్తోమైరివార్పితమ్॥౮॥ పుష్పభారసమృద్ధాని శిఖరాణి సమంతతః। లతాభిః పుష్పితాగ్రాభిరుపగూఢాని సర్వతః॥౯॥ సుఖానిలో౽యం సౌమిత్రే కాలః ప్రచురమన్మథః। గంధవాన్ సురభిర్మాసో జాతపుష్పఫలద్రుమః॥౧౦॥ పశ్య రూపాణి సౌమిత్రే వనానాం

మోదశముఖహృతాం సీతామన్వేష్టుకామో మార్గం స్వకరస్పర్శనముక్తపాపబంధేన కబంధేన సూచితసీతాసమాగమసాధనం సుగ్రీవసఖ్యం పేతుమానః తత్ప్రదర్శితేన పథా సంచరమాణః పంపామద్రాక్షీదిత్యుక్తం - ఇదానీమస్మిన్ కిష్కింధాకాండే తదేవసుగ్రీవసఖ్యం వక్తుమనాః ప్రసంగాత్పురుషార్థోపయోగాపేక్షితజనవియోగే కామోద్దీపకదర్శనేన చిత్తవిభ్రమో భవతీతి పంపావర్ణనముఖేన రామస్య చిత్తవిభ్రమం దర్శయితుముపక్రమతే॥ స తామితి॥౩॥ సౌమిత్రే ఇతి॥ పంపాయాః కాననం పంపాపరిసరవర్తికాననం - యత్ర కాననే సశిఖరా ఇవ ఉన్నతాగ్రశాఖాభిః సశృంగా ఇవ అతఏవ శైలాభాః॥౪॥ మాంత్విత్యాది॥ రాజ్యభ్రంశబంధువియోగాదినా పూర్వమేవ శోకాభిసంతప్తం మాం - భరతస్య చ దుఃఖేన ప్రార్థనాలాభజనితభరతసంబంధిదుఃఖేన వైదేహ్యాహరణేనచ - భూయోపి ... యః పీడయంతి వై పీడయంతి ఖలు - మాధవః పీడయన్నివేతిపాఠే అయమర్థః భరతస్య చ దుఃఖేన వైదేహ్యాహరణేనచ పూర్వమేవ శోకాభిసంతప్తం మాం మాధవః పీడ యన్నివ వర్తత ఇతి శేషః॥౬॥ నళినైరితి॥ సర్వవ్యాళానుచరితా సర్వాః బహుఫణాః తదన్యే వ్యాళాః * ॥ టీ ॥ వ్యాళాః స్వల్పఫణాః హింస్రమృగా వా॥౭॥ అధికమితి॥ పరిస్తోమాః కుథాః॥౮॥ పుష్పేతి ॥ శిఖరాణి ద్రుమాగ్రాణి సర్వతః సర్వస్థలం ॥ ౯ ॥ సుఖానిల ఇతి॥ అయం కాలః గంధవాన్ - అతఏవ సుఖానిలః అతఏవ ప్రచురమన్మథః అతి

తే॥౧౧॥ ప్రస్తరేష్వితి ॥ ప్రస్తరేషు పాషాణేషు-గాంభూమిం-ప్రస్తరభూమిమిత్యర్థః-అనేనకఠినహృదయేష్వపిదయావశాత్ జ్ఞానవర్షిణ ఉచ్యంతే॥౧౨॥ పతితైరితి ॥ పతమానైః పతద్భిః-అనేనసర్వగురుప్రేరణైకలీలస్సర్వాంతర్యామ్యుచ్యతే॥౧౩॥ విక్షిపన్నితి ॥ కుసుమోత్కరాః కుసుమోత్కటాః-విక్షిపన్ కంపయన్ - మారుతః-చలితస్థానైః స్వస్థానకుసుమోచ్చాలితైః షట్పదైః అనుగీయతే అనేనజ్ఞానీత్వాత్మైవమేమతమిత్యాత్మభూతజ్ఞానినాంభక్తివృద్ధయేభగవతిభువనవర్తిత్వం ఇమాంల్లోకాన్కామాన్నీకామరూప్యనుసంచరన్ ఏతత్సామగాయన్నాస్తేఇత్యుక్తరీత్యాతమనుగచ్ఛన్ భక్తలోకఉచ్యతే॥ రా॥ నీయతఇవపుష్పరసోత్కంఠయాస్తూయతఇవ-అనుగీయతఇతిపాఠేఅనుసృత్యగీయతఇత్యర్థః॥ ౧౪ ॥ మత్తేతి ॥ మత్తకోకిలసన్నాదైః ముఖవాద్యస్థానీయైః-పాదపాన్నర్తయన్ - శైలకందరనిష్క్రాంతతయాతన్నిష్క్రమణధ్వనియుక్తతయా-ప్రగీతఇవగాతుముపక్రాంతఇవ-ఆదికర్మణిక్తః కర్తరిచేతికర్తరినిష్ఠా- యద్వాపాదపాన్నర్తయన్నర్తయితుమివ-లక్షణహేత్వోరితిశతృప్రత్యయః-మత్తకోకిలసన్నాదైః ప్రగీతః ప్రహృష్టగీతస్సన్-శైలకందరాత్ నైపథ్యస్థానాన్నిష్క్రాంతః-అనేనవేదప్రవర్తనముఖేనలోకస్యభక్త్యుత్పాదనాయవైకుంఠాదవతీర్ణోభగవానిత్యుచ్యతే॥ రా ॥ అత్రవాయోర్నర్తకగాయకసాధర్మ్యముచ్యతే-నర్తయితుంముఖవాద్యస్థానీయైర్మత్తకోకిలసన్నాదైః పాదపాన్నర్తయన్నివ॥౧౫॥ తేనేతి ॥ విక్షిపతావివిధం ప్రేరయతా- పవనేనఅత్యర్థంసమంతతః సంసక్తశాఖాగ్రా అమీపాదపాః గ్రథితాః మాలావన్నిబద్ధాఇవభాంతి-అనేనభగవత్కృపయాపరస్పరమనురక్తాభాగవతాఉచ్యంతే॥౧౬॥ మందమారుతంవర్ణయతి- సపవఇతి ॥ స్పర్శనప్రత్యక్షత్వాదేవఇత్యుక్తిః-చందనశీతళః మలయగతచందనేనశీతళః-దక్షిణమారుతఇత్యర్థః-చందనవచ్ఛీతలోవా-గంధంపుష్పగంధం-పుణ్యంరమ్యం - సుఖసంస్పర్శఇత్యనేనమాంద్యముక్తం-ఏవంశైత్యమాంద్యసౌరభ్యవాన్-అతఏవశ్రమాపనయనః అనేనసర్వగంధస్సర్వరసఇత్యుక్తస్యభగవతోభక్తేషుసాన్నిధ్యముక్తం॥ రా॥ పూర్వశ్లోకేవిక్షిపతేతిపరితంవాయోస్తీవ్రగతిత్వంనివారయతి॥ సపవఇతి॥ అచతుర్విపయేత్వనిలేఏవఇతినిర్దేశస్తదానీతనానాసాంద్రపరాగదర్శనాత్ ॥ ౧౭॥ అమీఇతి ॥ అనేనభగవదనుభవబలాత్కారేణఏతత్సామగాయన్నాస్తఇత్యుక్తసామగానరసికాఉచ్యంతే॥౧౮॥ గిరీతి॥ గిరిప్రస్థేషు-నిజప్రస్థేష్విత్యర్థః-తత్రోత్పన్నైర్మహాద్రుమైః సంసక్తశిఖరాః పరస్పరసంశ్లిష్టాగ్రాః-శైలాభాంతి-మహాంతః పుష్పరాశయఇవభాంతీత్యర్థః-అనేనసర్వేషాంజ్ఞానినామేకకంఠత్వముక్తం॥ రా॥ గిరిప్రస్థేష్వితి ॥ అత్రావివక్షితసంబంధప్రస్థేష్విత్యర్థః - తత్రోత్పన్నైర్మహాద్రుమైస్సంసక్తశిఖరాఇతి సంబంధః - అనేన ద్రుమాణామానన్త్యంసూచితం ॥

పుష్పశాలినామ్ । సృజతాంపుష్పవర్షాణితోయంతోయముచామివ॥౧౧॥ ప్రస్తరేషుచరమ్యేషువివిధాః కాననద్రుమాః । వాయువేగప్రచలితాః పుష్పైరవకిరంతిగామ్॥౧౨॥ పతితైః పతమానైశ్చపాదపస్థైశ్చమారుతః । కుసుమైః పశ్యసౌమిత్రే క్రీడన్నివసమంతతః॥౧౩॥ విక్షిపన్వివిధాశ్శాఖానగానాంకుసుమోత్కరాః । మారుతశ్చలితస్థానైష్షట్పదైరనుగీయతే ॥ ౧౪ ॥ మత్తకోకిలసన్నాదైర్నర్తయన్నివపాదపాన్ । శైలకందరనిష్క్రాంతః ప్రగీతఇవచానిలః॥౧౫॥ తేనవిక్షిపతాత్యర్థంపవనేనసమంతతః । అమీసంసక్తశాఖాగ్రా గ్రథితాఇవపాదపాః॥౧౬॥ సఏషసుఖసంస్పర్శోవాతిచందనశీతలః । గంధమభ్యావహన్పుణ్యంశ్రమాపనయనోనిలః॥౧౭॥ అమీపవనవిక్షిప్తావినదంతీవపాదపాః । షట్పదైరనుకూజంతోవనేషుమధుగంధిషు॥ ౧౮॥ గిరిప్రస్థేషురమ్యేషుపుష్పవద్భిర్మనోహరైః । సంసక్తశిఖరాశ్శైలావిరాజంతేమహాద్రుమైః॥౧౯ ॥ పుష్పసంఛ

మన్మథోద్దీపకః కాలస్యగంధవత్వేహేతుః సురభిమాసః వసంతమాసఇత్యర్థః - కుతః జాతపుష్పఫలద్రుమః॥ టీ ॥ తోయముచాం అంబుదానాం॥౧౧ ॥ ప్రస్తరేషు శిలాతలేషు॥౧౩॥ నిక్షిపన్నితి ॥ కుసుమోత్కరాః కుసుమోత్కటాః చలితస్థానైః స్వస్థానకుసుమోచ్చాలితైః షట్పదైః మారుతః గీయతఇవ॥౧౪ ॥ మత్తేతి ॥ అత్రవాయోః నాటయితృగాయకసాధర్మ్యముచ్యతే - నర్తయితుం ముఖవాద్యస్థానీయైః మత్తకోకిలసన్నాదైః పాదపాన్నర్తయన్నివశైలకందరనిష్క్రాంతః ప్రగీతఇవ శైలకందరనిర్గతధ్వనియుక్తతయా గాతుముపక్రాంతఇవచభవత్యనిలఇత్యర్థః॥౧౫॥ టీ॥ విక్షిపతా ద్రుమాగ్రాణీతి శేషః॥౧౭॥ అమీఇతి॥ షట్పదైరనుకూజంతః వినదంతీవేతిసంబంధః ॥ ౧౮॥ ప్రస్తరేష్వితి॥ ప్రస్తరేషుపుష్పవద్భిర్ద్రుమైస్సంసక్తశిఖరాః శైలాః విరాజంతఇతిసంబంధః॥ టీ॥ ప్రస్తరేషూత్పన్నైర్ద్రుమైః ॥

౧౯ ॥ పుష్పేతి॥ మధుకరా ఏవ ఉత్తంసాః శిఖరాణి యేషాం తే॥ ని॥ పుంస్యుత్తంసావతంసౌ ద్వౌ కర్ణపూరేఽపి శేఖర ఇత్యమరః- పుష్పావృతశిఖోపరి నీలోష్ణీషధారిణస్సగీతి
కం నృత్యంత ఇవ భాంతీత్యర్థః- అనేన భగవద్భక్త్యానర్తనపరా గమ్యంతే॥ ౨౦ ॥ పుష్పితేతి॥ పుష్పితాగ్రాన్ పుష్పితోపరిప్రదేశాన్- అత ఏవ హాటకసంఛన్నాన్ పీతాం
బరాంశ్చ నరానివ పశ్య- పుష్పితాగ్రాః కర్ణికారాః సువర్ణవస్త్రాభరణవంత ఇవ భాంతీత్యర్థః- అనేన భగవత్సారూప్యం గతా ఉచ్యంతే ॥ ౨౧ ॥ ఏవమద్భుతేషు
సర్వేషు మదనుభవత్స్వపి మమ బద్ధా మాం దుఃఖీకుర్వంతీత్యాహ॥ అయమితి॥ ఇదానీం వసంతవర్ణనేన నగరనిర్గమమారభ్య త్రయోదశవత్సరా గతా ఇతి గమ్యంతే॥ ౨౨ ॥
ఏవం వసంతపుష్పసమృద్ధిం వర్ణయిత్వా తత్రైవోద్దీపనభూతపక్షిరవానాహ॥ మామిత్యాదినా॥ పూర్వార్ధం స్పష్టం- మాం శోకినం మాం హృష్టః కోకిలః- ప్రవదమా
నః ప్రవదన్- విజయఘోషం కుర్వన్ సన్- ఆహ్వయతి స్పర్ధత ఇవేతి- గమ్యోత్ప్రేక్షా - జ్ఞానైకవత్సలం మామపి జ్ఞాయ కేవలం కర్మతామాం స్పర్ధంత ఇతి భావః ॥
౨౩ ॥ ఏష ఇతి॥ నత్యూహకః కుక్కుటభేదః- వననిర్ఝరే ప్రణదన్నిత్యన్వయః- అనేన కేవలజపపరా ఉచ్యంతే - జ్ఞానభక్త్యోరేవ భగవతస్సద్యః ప్రీత్యావహత్వాత్ సాధ
నాంతరపరో నాతిప్రియ ఇతి రహస్యం- జ్ఞానీ త్వాత్మైవ మే మతం । భక్తిక్రీతో జనార్దన ఇత్యాదివచనాత్ ॥ ౨౪ ॥ కిమయం సర్వదేత్థం శోకావహః నేత్యాహ- శ్రుత్వే
తి॥ శ్రుత్వా ప్రముదితా ప్రియా - మామాహూయ పరమం ప్రకామం ప్రత్యనందత- నత్యూహరవాకర్ణనోద్దీపితా మామాహూయ వివిధం క్రీడారసమనుభూతవ
తీత్యర్థః - అనన్యప్రయోజనస్య జపః ప్రీత్యావహ ఇతి భావః॥ ౨౫ ॥ ఏవమితి స్పష్టం॥ ౨౬ ॥ విమిశ్రా ఇతి॥ విహగాః స్త్రియః- పుంభిః పుంవిహగైః విమిశ్రాః ఆశ్లిష్టాస్స
త్యః- ఆత్మవ్యూహాభినందితాః అనురూపేణ కాంతేన సహితాః సత్యేవం సజాతీయైః శ్లాఘితాః- భృంగరాజప్రముదితాః భృంగరాజఝుంకారశ్రవణసంతుష్టాః- తదుద్దీ
పనేన మధురస్వనాః రత్యౌత్సుక్యపూజితాః- వర్తంతే- ఏతాన్ పశ్యేతి శేషః- అనేనాచార్యపరతంత్రాస్సామగానపరా ఉచ్యంతే॥ ౨౭ ॥ నత్యూహేతి॥ విక్రందైః శబ్దైః స్వ
నంతి స్వనంతీవ- అనేన నానావిధభగవన్నామసంకీర్తనపరాశ్లాఘ్యంతే॥ ౨౮ ॥ అశోకేతి॥ షట్పదస్వననిస్స్వన ఇతి- అగ్నేర్నిస్స్వనవత్త్వం జ్వాలనావస్థాయాం దృష్టం- అ
నేన స్వపేక్షుజనకభక్తియుక్తా ఉచ్యంతే॥ ౨౯ ॥ న హీతి॥ ఏతేష్వేవం ముత్ప్రేక్షమపరతంత్రేషు సంసారిచేతనో దుఃఖమనుభవతీత్యేతన్మమాసహ్యమితి భావః॥ ౩౦ ॥ అ

న్నశిఖరా మారుతోత్క్షేపచంచలాః। అమీ మధుకరోత్తంసాః ప్రగీతా ఇవ పాదపాః॥ ౨౦ ॥ పుష్పితాగ్రాంస్తు పశ్యేమాన్ కర్ణికారాన్ సమంతతః
హాటకప్రతిసంఛన్నాన్ నరాన్ పీతాంబరానివ॥ ౨౧ ॥ అయం వసంతస్సౌమిత్రే నానావిహగనాదితః । సీతయా విప్రహీణస్య శోకసందీపనో మమ॥ ౨౨ ॥
మాం హి శోకసమాక్రాంతం సంతాపయతి మన్మథః । హృష్టః ప్రవదమానశ్చ మామాహ్వయతి కోకిలః॥ ౨౩ ॥ ఏష నత్యూహకో హృష్టో రమ్యే మాం వ
ననిర్ఝరే । ప్రణదన్మన్మథావిష్టం శోచయిష్యతి లక్ష్మణ॥ ౨౪ ॥ శ్రుత్వైతస్య పురా శబ్దమాశ్రమస్థా మమ ప్రియా । మామాహూయ ప్రముదితా
పరమం ప్రత్యనందత॥ ౨౫ ॥ ఏవం విచిత్రాః పతగా నానారావవిరావిణః । వృక్షగుల్మలతాః పశ్య సంపతంతి తతస్తతః॥ ౨౬ ॥ విమిశ్రా విహగాః పుంభిరా
త్మవ్యూహాభినందితాః । భృంగరాజప్రముదితాస్సౌమిత్రే మధురస్వరాః॥ ౨౭ ॥ నత్యూహరుతవిక్రందైః పుంస్కోకిలరుతైరపి । స్వనంతి పాదపా
శ్చేమే మమానంగప్రదీపనాః॥ ౨౮ ॥ అశోకస్తబకాంగారః షట్పదస్వననిస్స్వనః । మాం హి పల్లవతామ్రార్చిర్వసంతాగ్నిః ప్రధక్ష్యతి॥ ౨౯ ॥ న హి
తాం సూక్ష్మపక్ష్మాక్షీం సుకేశీం మృదుభాషిణీమ్ । అపశ్యతో మే సౌమిత్రే జీవితేఽస్తి ప్రయోజనమ్॥ ౩౦ ॥ అయం హి దయితస్తస్యాః కాలో రుచిరకాననః ।

౧౯ ॥ పుష్పేతి ॥ పుష్పసంఛన్నశిఖరాః పుష్పాలంకృతశాఖాః మారుతోత్క్షేపచంచలాః వాయుచలనేన చలనవంతః మధుకరోత్తంసాం మధుకరావతంసాః అమీ పాదపాః
ప్రగీతా ఇవ గాతుముపక్రాంతా ఇవేతి సంబంధః గాతుముపక్రాంతసాలంకారవిలాసపురుషా ఇవ స్థితా ఇత్యర్థః॥ మధుకరోత్కీర్ణా ఇతి వా పాఠః॥ ౨౧ ॥ టీ ॥ హాటక
ప్రతిసంఛన్నాన్ అత్ర హాటకశబ్దేన తన్మయాన్యాభరణాని॥ ౨౩ ॥ ఏష ఇతి॥ నత్యూహః జలకుక్కుటః॥ ౨౬ ॥ విమిశ్రా ఇతి ॥ భృంగరాజప్రముదితాః మధురస్వరాః ఆత్మ
వ్యూహాభినందితాః ఆత్మీయవ్యూహైరభినందితాః విహంగాః స్త్రీవిహంగాః పుంభిః పురుషవిహంగైః- విమిశ్రాః సంయుక్తాః పశ్యేతి పూర్వేణ సంబంధః ॥ ౨౭ ॥ దా
త్యూహేతి॥ దాత్యూహరుతవిక్రందైః దాత్యూహగదితవిరావైః॥ ౨౯ ॥ అశోకేతి॥ అగ్నేః స్వనవత్త్వం జ్వాలనావస్థాయాం సంభవతి॥ ౩౦ ॥ అయమితి॥ అయం కాలో మ

యమితి॥ అయం కాలో మమ దయితాయాః రుచిరోఽపి - ప్రియతరోఽపీత్యర్థః - యదీహేదానీం దయితా స్యాత్ తదాతీవ తుష్యేదితి భావః - కోకిలాకులసీమాంతః కోకిలరవాకులచతుస్సీమ ఇత్యర్థః॥ ౩౧ ॥ మన్మథేతి ॥ మన్మథాయాససంభూతః మదనపీడాజనితః - వసంతస్య గుణేన రామణీయకేన వర్ధితః - శోకాగ్నిః - ప్రధక్ష్యతి న తు చిరాత్ - ఇవ శబ్దో వాక్యాలంకారే॥ ౩౨ ॥ అపశ్యత ఇతి ॥ ఆత్మప్రభవః మన్మథః - భూయస్త్వం ప్రవృద్ధత్వం॥ ౩౩ ॥ అదృశ్యమానేతి॥ దృశ్యమానః - పుష్పాదిద్వారా - స్వేదసంసర్గదూషకః మలయమారుతద్వారా స్వేదసంబంధనివర్తకః - రతి(శ్రాం)తిహర ఇత్యర్థః॥ ౩౪ ॥ మాం హీతి॥ క్రూరః మన్మథోద్దీపకత్వాత్ - అత్ర చకారో ద్రష్టవ్యః॥ ౩౫ ॥ అమీ ఇతి॥ తతస్తతః తత్ర తత్ర ప్రదేశే - పవనోద్ధూతైః - అత ఏవ స్పష్టదృష్ట శుభ్రనాళజాలత్వాత్ స్ఫాటికైః గవాక్షైరివ స్థితైః - యద్వా స్ఫాటికైః స్ఫటికప్రధానైః చంద్రకపరంపరాయాస్తత్తుల్యత్వాదితి భావః - అనేన భగవత్కృపా ప్రవర్తిత వివిధకర్మపరా ఉచ్యంతే॥ రా॥ అమీ ఇతి॥ పక్షైర్బర్హైః - బర్హాణాం స్ఫాటికగవాక్షసామ్యం నర్తనావస్థాయాం అంతరాంతరా వితతోర్ధ్వశుభ్రనాళతయా॥ ౩౬ ॥ శిఖినీభిరితి॥ శిఖినీభిః మయూర(స్త్రీ)భిః - పరివృతాః - అత ఏవ మదమూర్ఛితాః మదవ్యాప్తాః ఏతే పూర్వశ్లోకోక్తా ఏతే శిఖినః - మన్మథాభిపరీతస్య పూర్వమేవ మన్మథాభివ్యాప్తస్య - మమ పునర్మన్మథవర్ధనాః - అన్యరతిదర్శనస్య ఉద్దీపనత్వాదితి భావః - స శిష్యభక్తదర్శనం మే సర్వత్ర భక్త్యుత్పాదనవ్యామోహం జనయతీత్యర్థః॥ ౩౭ ॥ పశ్యేత్యాది శ్లోకద్వయమేకాన్వయం॥ నృత్యంతం స్వయం లీలారసప్రవృత్తం భర్తారం ప్రతి మన్మథార్తా రత్యర్థం తమాక్రష్టుకామా - శిఖినీ ఉపనృత్యతి - తామేవ రామాం కాంతాం - మనసా ఉపధావతి - సమీపమాగంతుమిచ్ఛతీత్యర్థః - ఉపధావనం చ రత్యర్థమితి ద్యోతయతి - వితత్యేతి - రుతైః రతికూజితైః - ఉపలక్షితః - పక్షవిస్తారణం చ రత్యర్థవ్యాపారః - అపహసన్నివ - ప్రసన్నముఖ ఇత్యర్థః - యద్వా కాంతావిరహిణం మామపహసన్నివేత్యుత్ప్రేక్షా - అత్ర శిష్యాచార్యయోరన్యోన్య(ప్రా)వణ్యముచ్యతే॥ ౩౮ ॥ మయూరస్యేతి ॥ వనే - ఉపభోగయోగ్యే దేశే రావణేన సీతా హృతా - న తు నగర ఇతి హార్దో భావః - న హృతా అస్య భాగ్యవశాదితి భావః - తస్మాదిత్యాది - పతౌ దృశరమ్యదేశకాలే మధన్యాః కాంతాభిః క్రీడంతీతి భావః ॥ ౪౦ ॥ అముమేవాశయముద్ఘాటయతి - మమ త్వితి । వినా - సీతయేతి శేషః ॥ రా ॥ మమేతి ॥ వినా సీతయేతి శేషః - అస్య శ్లోకస్య మమాప్యేవమిత్యేతచ్ఛ్లోకానంతరావస్థానముచితం - వనమర్గవర్ణనప్రకరణస్వారస్యాత్ ॥ ౪౧ ॥ పశ్యేతి ॥ సమ్య(గ్రా)గః సంరాగః తం - కాంతానురాగమిత్యర్థః - తిర్యగ్యోనిగతేషు తిర్యగ్యోనిజాతే

కోకిలాకులసీమాంతో దయితాయా మమానఘ॥ ౩౧ ॥ మన్మథాయాససంభూతో వసంతగుణవర్ధితః । అయం మాం ధక్ష్యతి క్షిప్రం శోకాగ్నిర్నచిరాదివ॥ ౩౨ ॥ అపశ్యతస్తాం దయితాం పశ్యతో రుచిరద్రుమాన్ । మమాయమాత్మప్రభవో భూయస్త్వముపయాస్యతి॥ ౩౩ ॥ అదృశ్యమానా వైదేహీ శోకం వర్ధయతే మమ । దృశ్యమానో వసంతశ్చ స్వేదసంసర్గదూషకః॥ ౩౪ ॥ మాం హ్యద్య మృగశాబాక్షీ చింతాశోకబలాత్కృతమ్ । సంతాపయతి సౌమిత్రే క్రూరశ్చైత్రో వనానిలః॥ ౩౫ ॥ అమీ మయూరాశ్శోభంతే ప్రనృత్యంతస్తతస్తతః । స్వైః పక్షైః పవనోద్ధూతైర్గవాక్షైః స్ఫాటికైరివ॥ ౩౬ ॥ శిఖినీభిః పరివృతాస్త ఏతే మదమూర్ఛితాః । మన్మథాభిపరీతస్య మమ మన్మథవర్ధనాః॥ ౩౭ ॥ పశ్య లక్ష్మణ నృత్యంతం మయూరముపనృత్యతి । శిఖినీ మన్మథార్తైషా భర్తారం గిరిసానుషు * తామేవ మనసా రామాం మయూరోఽప్యుపధావతి । వితత్య రుచిరౌ పక్షౌ రుతైరపహసన్నివ ॥ ౩౮ ॥ మయూరస్య వనే నూనం రక్షసా న హృతా ప్రియా । తస్మాన్నృత్యతి రమ్యేషు వనేషు సహ కాంతయా॥ ౪౦ ॥ మమ త్వయం వినా వాసః పుష్పమాసే సుదుస్సహః ॥ ౪౧ ॥ పశ్య లక్ష్మణ సంరాగం తిర్యగ్యోనిగతేష్వపి * యదేషా శిఖినీ కామాద్భర్తారం రమతేఽంతికే॥ ౪౧ ॥ మమాప్యేవం విశాలాక్షీ జానకీ జాతసంభ్రమా*

మమ దయితాయాః దయితః ఇష్ట ఇతి సంబంధః॥ ౩౧ ॥ మన్మథాయాసేతి॥ నచిరాదివేత్యస్యోత్తరశ్లోకేన సంబంధః॥ మన్మథాయాససంభూతః మన్మథపీడాజనితః శోకః ప్రధక్ష్యతీతి సంబంధః॥ ౩౨ ॥ అపశ్యత ఇతి॥ నచిరాదివ ఇదానీమేవ ఆత్మప్రభవః కామః - భూయస్త్వం ప్రవృద్ధత్వముపయాస్యతీతి సంబంధః॥ ౩౩ ॥ అదృశ్యమానేతి॥ స్వేదసంసర్గశామకః వసంతస్య స్వేదశామకత్వం మలయానిలసాహచర్యాత్ ॥ టీ॥ స్వేదసంసర్గదూషకః స్వేదసంసర్గశామకః॥ ౩౪ ॥ టీ॥ చింతాశోకబలాత్కృతం సంతతస్మరణాద్దుఃఖపరవశమిత్యర్థః॥ ౩౬ ॥ శిఖినీభిరితి॥ ఏతే మయూరాః మదమూర్ఛితాః మదావిష్టాః॥ ౩౭ ॥ పశ్యేతి॥ మన్మథార్తా శిఖినీ గిరిసానుషు నృత్యంతం భర్తారం మయూరం ఉపనృత్యతి * తామితి॥ రామాం శిఖినీం రుతైః అపహసన్నివేత్యర్థః॥ ౩౮ ॥ మయూరస్యేతి శ్లోకాంతరం॥ టీ॥ మయూరస్యేతి శ్లోకానంతరం మమాప్యేవ

ష్ణు-యదేషేతి-లోకే స్త్రియం పుమాననువర్తతే నతు స్త్రీ పురుషం అతోతీవాస్యాః కామః-అహోవా వసంత వైభవ ఇతి భావః॥౧౧॥ మమాప్యేవమితి ॥ విశాలాక్షీమ దవలోకనవిస్ఫారితేక్షణా-జాతసంభ్రమా జాతత్వరా-యది నాపహృతా భవేత్ -తదా మామేవాభివర్తేత-అత్ర చాపలం నామ సంచారిభావః॥ ౧౨॥ పశ్యేతి ॥ శిశిరాత్యయే వసంతే-పుష్పభారసమృద్ధానాం పుష్పాణి-అమితాని పుష్పాణీత్యర్థః-సంసారిముఖం పశ్యతో మే జ్ఞానిలాభో కించిత్కర ఇవ భాతీత్యర్థః॥ రా॥ పుష్పభారేతి॥ సమం మధుకరోత్కరైరిత్యం తేన పుష్పభారాణాం మకరందనిర్భరత్వం సూచితమ్॥౧౩॥ ఉక్తమర్థం విశిష్య దర్శయతి॥ రుచిరాణ్యపీతి॥ అతిశ్రియా అత్యంతకాంత్యా రుచిరాణ్యపి అస్మదనుపయోజనాన్నిష్ఫలాని భవంతి నిర్భరమకరందభరితతయా మధుకరసమూహైస్సమం మహీం యాంతి॥౧౪॥ వదంతీతి ॥ శకునాః మమ కామోన్మాదకరాస్సంతః అన్యోన్యమాహ్వయంత ఇవ । కలం మధురం రావం వదంతి శబ్దం కుర్వంతీత్యర్థః - మమ కామోన్మాదకరణార్థం సంఘీభవితు మన్యోన్యమాహ్వయంత ఇవేత్యుత్ప్రేక్షా - అనేన స్వదయోత్తంభకజ్ఞానివ్యాపార ఉక్తః ॥ ౧౫ ॥ వసంత ఇతి ॥ శోచతి శోచేత్ ॥ ౧౬ ॥ గూఢదేశప్రాపణేన తద్దేశే వసంతప్రసంగాభావాన్న తస్యాశ్శోకప్రసక్తిరిత్యాశంక్య వసంతాభావేపి మాం వినా న జీవితం ధారయిష్యతీత్యాహ ॥ నూనమితి ॥ ౧౭ ॥ వసంతప్రాప్తిమంగీకృత్యాహ॥ అథ వేతి॥ రా॥ వసంతగుణోపలంభన పక్షే మదనాతురా పరైర్భర్త్సితా చ సా కామావస్థాం ప్రపద్యత ఇతి సంశయేనాహ॥ అథ వేతి॥ ౧౮॥ శ్యామేతి ॥ శ్యామా యా వనమధ్యస్థా॥౧౯॥ ఉక్తమర్థం సహేతుకం ద్రఢయతి॥ దృఢం హీతి॥ అస్యాం తె ఇతి కరణం ద్రష్టవ్యం-వర్తయితుం జీవితుం- నాలం న సమర్థా॥ రా॥ సాధ్వీ విరహం గతేతి చ విశేషణద్వయం హేతుగర్భితం॥౨౦॥ అత్ర హేతుమాహ॥ మయీతి॥ భావోనురాగః-తత్త్వతః ఏకతత్త్వతయా సర్వధా న చాస్య మాతా న పితా న చాన్యస్సైవహాద్విశిష్టా స్తిమయా సమో వేత్యుక్తప్రకారేణ-అనేన స్వస్య జీవసంబంధస్స్వాభావిక ఉక్తః॥౨౧॥ ఏవం వసంతోద్దీపనతాముక్త్వా మలయమారుతోద్దీపనతామాహ॥ ఏష ఇత్యాదినా॥ పుష్పవహః పుష్పగంధవహః-అనేన సౌరభ్యముక్తం-సుఖస్పర్శ ఇత్యనేన మాంద్యం- హిమావహః హిమత్వావహ ఇతి శైత్యం॥ ని॥ తుషారశ్శీతళశ్శీతో హిమస్సప్తాన్యలింగకా ఇత్యమరః। తాం విచింతయతః విరహిణ ఇత్యర్థః-పావకప్రతిమః-సంతాపకర ఇత్యర్థః॥ ౨౨॥ ఉక్తమర్థం వివృణోతి॥ సదేతి॥ ఆభ్యాం సంసారిణ్యకించిత్కరీ స్వదయా స్వస్యాప్యసహ్యేత్యుచ్యతే॥౨౩॥ మధ్యే యత్కించిదాశ్వసనం దృష్టమనువదతి ద్వాభ్యాం-తామితి॥ తదా ప్రథమదర్శనకాలె

మదనేనాభివర్తేత యది నాపహృతా భవేత్ ॥ ౧౨ ॥ పశ్య లక్ష్మణ పుష్పాణి నిష్ఫలాని భవంతి మే * పుష్పభారసమృద్ధానాం వనానాం శిశిరాత్యయే॥ ౧౩॥ రుచిరాణ్యపి పుష్పాణి పాదపానామతిశ్రియా * నిష్ఫలాని మహీం యాంతి సమం మధుకరోత్కరైః॥౧౪॥ వదంతి రావం ముదితాశ్శకునాస్సంఘశః కలమ్ * ఆహ్వయంత ఇవాన్యోన్యం కామోన్మాదకరా మమ॥౧౫ ॥ వసంతో యది తత్రాపి యత్ర మే వసతి ప్రియా * నూనం పరవశా సీతా సాపి శోచత్యహం యథా॥౧౬॥ నూనం న తు వసంతోయం దేశం స్పృశతి యత్ర సా * కథం హ్యసితపద్మాక్షీ వర్తయేత్సా మయా వినా॥౧౭॥ అథవా వర్తతే తత్ర వసంతో యత్ర మే ప్రియా * కిం కరిష్యతి సుశ్రోణీ సా తు నిర్భర్త్సితా పరైః॥ ౧౮ ॥ శ్యామా పద్మపలాశాక్షీ మృదుపూర్వాభిభాషిణీ * నూనం వసంతమాసాద్య పరిత్యక్ష్యతి జీవితమ్॥౧౯॥ దృఢం హి హృదయే బుద్ధిర్మమ సంప్రతి వర్తతే * నాలం వర్తయితుం సీతా సాధ్వీ మద్విరహం గతా॥౨౦॥ మయి భావస్తు వైదేహ్యాస్తత్త్వతో వినివేశితః * మమాపి భావస్సీతాయాం సర్వథా వినివేశితః॥౨౧॥ ఏష పుష్పవహో వాయుస్సుఖస్పర్శో హిమావహః* తాం విచింతయతః కాంతాం పావకప్రతిమో మమ॥౨౨॥ సదా సుఖమహం మన్యే యం పురా సహ సీతయా * మారుతస్స వినా సీతాం శోకం వర్ధయతే మమ॥౨౩॥ తాం వినా స విహంగో యః పక్షీ ప్రణదితస్తదా * వాయసః పాదపగతః ప్రహృష్టమభినర్దతి॥ ౨౪ ॥ ఏష

మితి శ్లోకః॥౧౬॥ నూనమితి॥ యత్ర సా తం దేశం-వసంతో న స్పృశతి నూనం- తథాపి మయా వినా కథం కాలం యాపయేదితి ఖిద్యతే-కథం హీతి॥౧౯॥ సంత్యక్ష్యతి జీవితమిత్యత్ర హేతుమాహ దృఢం హీతి॥ సీతా వర్తయితుం జీవితుం నాలం న సమర్థేతి - మమ హృదయే వర్తత ఇతి సంబంధః- సాధ్వీ మద్విరహం గతేతి చాజీవనహేతుద్వయం ద్రష్టవ్యం॥౨౨॥ సదేతి॥ యం మారుతం-పురా సీతయా సహ వర్తమానకాలే॥ ౨౩ ॥ తాం వినేతి॥ తదా పంచవట్యాం సీతయా సహ వర్తమానకాలే-వాయసః పక్షీ విహంగస్సన్ విహాయసా గచ్ఛన్-సంప్రణదితః పరుషం భాషితవాన్-ఇదానీం తాం వినా తయా విహీనావస్థాయాం పాదపగతః ప్రహృష్టమభినర్దతి-పూర్వమా కా

సీతాయాం వియోగపూర్వకాలేవా- వాయసః పక్షీ విహంగః ఆకాశగతస్సన్- యః ప్రణదితః పరుషం వాశితవాన్ సః ఇదానీం తాం వినా తద్విరహావస్థాయాం పాదపగతస్సన్ ప్రహృష్టం యథా తథా అభినర్దతి- పూర్వమాకాశగతస్సన్ పరుషనాదేన తద్విశ్లేషం సూచితవాన్- ఇదానీం పాదపగతస్సన్ ప్రహృష్టనాదేనాస్యాస్సంశ్లేషం సూచయతీత్యర్థః॥౫౪॥ ఏతదేవ వివృణోతి॥ ఏష ఇతి॥ తత్ర తదానీం- ప్రతిహారకః వియోజకస్సన్- అభ్యాం యాదృచ్ఛిక (ప్రా) సంగికసుకృతదర్శనముక్తం ॥౫౫॥ శృణ్వితి॥ అనేన పరమపదే జ్ఞానప్రధానే సామగాయినాం నిత్యముక్తానాం స్థితిరుక్తా॥ రా॥ పశ్యేతి॥ సన్నాదం పశ్య శబ్దం శృణ్విత్యర్థః॥౫౬॥ విక్షిప్తామితి ॥ పవనేన విక్షిప్తాం కంపితాం ప్రియామివ స్థితాం తిలకమంజరీం షట్పదః భృంగో భ్యేతి- అనేన భగవద్దయావిషయభూతస్యోత్తరక్షణే ద్వయ (ప్రా) ప్తిర్భవితేత్యుచ్యతే॥౫౭॥ కామినామితి ॥ కామినాం విరహిణాం- శోకవర్ధనః దుఃఖవర్ధనస్వభావః- స్వభావతో దుష్టప్రకృతిరిత్యర్థః- అశోకః పవనోత్క్షిప్తైః- వాయునా ప(త్రా)ణాం బహిశ్చాలితైః స్తబకైః మాం తర్జయన్నివస్థితః - త్వత్సంహారార్థమిమే తత్ప్రబాణాః పంచబాణేన స్థాపితా ఇతి భీషయన్నివస్థిత ఇత్యుత్ప్రేక్షా - సంసారిణముజ్జీవయంతం మాం జ్ఞానినో లజ్జితం కుర్వంతీత్యర్థః॥౫౮॥ పునరపి జ్ఞానినాం సమృద్ధిం దర్శయన్ వర్ణయతి- అమీ ఇత్యాదినా॥ కుసుమశాలినః అత ఏవ సాంగరాగాః- విభ్రమోత్సిక్తమనసః విలాసగర్వితమనసః- రాగిణ ఇతి యావత్ -నరా ఇవ భాంతి॥౫౯॥ సౌమిత్ర ఇతి స్పష్టం॥౬౦॥ ఇమానీతి ॥ నలినాని రక్తోత్పలాని- జలే తరుణసూర్యవత్ ప్రతితరంగం ప్రతిఫలితబాలసూర్యవత్ ॥౬౧॥ విరజాదృష్ట్యా పంపాం వర్ణయతి- ఏషేత్యాదిభిశ్చతుర్భిః॥ ని॥ సౌగంధికం తు కల్హారమిత్యమరః - శోభత ఇతి శేషః॥ రా॥ పంపాసౌగంధికాన్వితేతి పాఠః॥౬౨॥ జల ఇతి॥ పంకజైరభిసంవృతేత్యన్వయః॥౬౩॥ చక్రవాకేతి॥ చిత్రప్రస్థవనాంతరా చిత్రతీరవనపరిధానా- అంతరం పరిధానం॥౬౪॥ పవనేతి ॥ పవనాహితవేగాభిః పవనోత్పాదితవేగాభిః- తాడ్యమానానికశాభిస్తాడ్యమానానీవ॥౬౫॥ ఏవం పంపాదర్శనజకామోద్రేకమరత్యవస్థయా దర్శయతి॥ పద్మేతి॥ స ఏకాకీ నరమే తేతి వద్విరజాతీరవాసో మేనరో చత ఇతి లక్ష్మణాయాభివ్యనక్తి॥౬౬॥ అహో ఇతి ॥ వామత్వం వక్రత్వం-గతాం దూరగతాం- స్మారయిష్యతి స్మారయతి - కల్యాణతరవాదినీం శుభతరవచనశీలాం- మృగమాహరేతి చరమశ్రుతమేవ వాక్యమస్య హృదయే వర్తతే॥౬౭॥ శక్య ఇతి ॥ అద్యాగతః ఇదానీం వర్త

వై తత్ర వైదేహ్యా విహగః ప్రతిహారకః * పక్షీ మాం తు విశాలాక్ష్యాస్సమీపముపనేష్యతి॥౫౫॥ పశ్య లక్ష్మణ సన్నాదం వనే మదవివర్ధనమ్ * పుష్పితాగ్రేషు వృక్షేషు ద్విజానాముపకూజతామ్॥౫౬॥ విక్షిప్తాం పవనేనైతామసౌ తిలకమంజరీమ్ * షట్పదస్సహసాభ్యేతి మదోద్ధూతామివ ప్రియామ్॥౫౭॥ కామినామయమత్యంతమశోకశ్శోకవర్ధనః * స్తబకైః పవనోత్క్షిప్తైస్తర్జయన్నివ మాం స్థితః॥౫౮॥ అమీ లక్ష్మణ దృశ్యంతే చూతాః కుసుమశాలినః * విభ్రమోత్సిక్తమనసస్సాంగరాగా నరా ఇవ॥౫౯॥ సౌమిత్రే పశ్య పంపాయాశ్చిత్రాసు వనరాజిషు * కిన్నరా నరశార్దూల విచరంతి తతస్తతః॥౬౦॥ ఇమాని శుభగంధీని పశ్య లక్ష్మణ సర్వశః * నలినాని ప్రకాశంతే జలే తరుణసూర్యవత్ ॥౬౧॥ ఏషా ప్రసన్నసలిలా పద్మనీలోత్పలాయుతా * హంసకారండవాకీర్ణా పంపా సౌగంధికాన్వితా॥౬౨॥ జలే తరుణసూర్యాభైః షట్పదాహతకేసరైః * పంకజైశ్శోభతే పంపా సమంతాదభిసంవృతా॥౬౩॥ చక్రవాకయుతా నిత్యం చిత్రప్రస్థవనాంతరా * మాతంగమృగయూథైశ్చ శోభతే సలిలార్థిభిః॥౬౪॥ పవనాహితవేగాభిరూర్మిభిర్విమలేంభసి * పంకజాని విరాజంతే తాడ్యమానాని లక్ష్మణ॥౬౫॥ పద్మపత్రవిశాలాక్షీం సతతం పంకజప్రియామ్ * అపశ్యతో మే వైదేహీం జీవితం నాపిరోచతే॥౬౬॥ అహో కామస్య వామత్వం యో గతామపి దుర్లభామ్ * స్మారయిష్యతి కల్యాణీం కల్యాణతరవాదినీమ్॥౬౭॥ శక్యో ధారయితుం కామో భవేదద్యాగతో మయా * యది భూయో వసంతో మాం న హన్యాత్పుష్పితద్రుమః॥౬౮॥ యాని స్మ రమణీయాని తయా సహ

శగతస్సన్ పరుషనాదేన తస్యా విశ్లేషం సూచితవాన్ - ఇదానీం పాదపగతస్సన్ ప్రహృష్టనాదేన తస్యాః సంశ్లేషం సూచయతీత్యర్థః॥ టీ॥-సంప్రతి సీతాప్రాప్తిసూచకం శకునం వ్యతిరేకాన్వయముఖేనాహ- తాం వినేతి॥ [శేషం తీర్థీయవత్]॥౫౪॥ ఏతదేవ వివృణోతి ॥ ఏష ఇతి॥ ఏష ఖలు విహంగః విహాయసా గచ్ఛతీతి విహంగః- తత్ర తదానీం వైదేహ్యాః ప్రతిహారకః అపహారకః వియోజక ఇతి యావత్ - ఇదానీం తు స పక్షీ మాం తస్యాస్సమీపముపనేష్యతీతి సంబంధః॥౫౫॥ పశ్యేతి॥ సన్నాదం పశ్య శబ్దం శృణ్విత్యర్థః॥౫౬॥ పవనేతి॥ పవనాహతవేగాభిః పవనాహతిసంజాతవేగాభిరిత్యర్థః॥౬౬॥ అహో ఇతి॥ వామత్వం కుటిలత్వం॥౬౯॥ పద్మకోశేతి ॥ పద్మ

మానః-పుష్పితాః ద్రుమాః యేన సపుష్పితద్రుమః-సర్వధా కామోదుస్సహ ఇత్యుచ్యతే॥౬౯॥ భోగ్యస్యైవ సంతస్య కుతో బాధకత్వం తత్రాహ॥ యానీతి॥౬౯॥ పద్మేతి॥ నేత్రకోశాభ్యాం నేత్రదళాభ్యాం సీతానేత్రే స్మారయిత్వా సంతాపయంతీత్యర్థః॥౭॥ పద్మకోశపలాశాని పద్మముకుళపరిధళాని నేత్రకోశాభ్యాం నేత్రకోశశబ్దేన నేత్రపిధానభూతపక్ష్మప్రదేశ ఉచ్యతే॥౭౦॥ సర్వప్రాణినాం ప్రాణహేతుర్వాయురేవాస్మత్సర్వస్వాపహారం కురుత ఇత్యాహ-పద్మకేసరేతి॥ పద్మకేసరసంస్పృష్టః-ధూళీకరణం వాయుకార్యం - తథా చ సర్వప్రాణహేతురేవ సర్వధూళీకరణప్రవృత్తః- సర్వసంహారప్రవృత్త ఇత్యర్థః - యద్వా పద్మాపరహాత్ పద్మకేసరాణి ప్రతికూలాని సంతి వాయోస్సాహాయ్యం కుర్వంతి-పాదారుంతుదమేవ పంకజరజ ఇతి స్వజనసహజబాధకం కథన్నామ్నా స్మద్బాధకం - రాజసప్రకృతిత్వాదస్మానపి బాధితుముపక్రమతే- కేసరశబ్దేన తత్స్థరజసోత్ర వివక్షితత్వాత్ -కింజల్కనామానయనాయోగాత్ - ఏతన్మాలంకంటకి సంసర్గః-పద్మకేసరసంస్పృష్టః- నాయం వాతః-కింతు కేసరీ సింహ ఇత్యపి ధ్వనిః-యద్వా పద్మకేసరైస్సంస్పృష్టః- స్వయమేవ సంహారక్షమః తదుపరి సహాయః-యద్వా రూపవాన్ హ్యసహాయశూరః రూపరహితోయం కథం నసహాయమపేక్షేత- రూపవాన్ దృఢశరీర ఇత్యపి ధ్వనిః - వాయుర్బాధకశ్చేత్ త్వయా పూర్వమేవ పరిహృత్య వర్తితవ్యం తత్రాహ వృక్షాంతరవినిస్సృతః-దూరే దృష్ట్వా పరిహర్తుం శక్యతే-వృక్షషండే పూర్వమాత్మానం సంగోప్య స్థిత్వా ఝటితి వినిర్గతః - యద్వా యథా రాజకుమారస్సుకుమారైణ ఛాయామార్గేణాగచ్ఛతి తథాయమపీత్యర్థః - యద్వా మన్మథతాపేన విశ్రమాయ తరుచ్ఛాయమపి నాశ్రయితుం క్షమతే-యది తేహం బాధకః తర్హి దూరాదపసరేత్య త్రాహ-నిశ్శ్వాస ఇవ సీతాయాః-పూర్వపరిచితవదవభాసమానతయా పరిహర్తుమపి న శక్నోమి- యద్వా సీతానిశ్శ్వాసతుల్యతయా సా త్ర కిం వృక్షమూలే నిలీనా సమాగచ్ఛతీతి చాపలాతిశయేనాన్యత్ర నచలితుం శక్నోమి-సురభినిశ్శ్వసితే దదత తస్తృషామితి నిశ్శ్వాసస్య సౌరభ్యం కవిభిరుక్తం - యద్వా న కేవలమనిలస్సపరికర ఏవ బాధతే - కింతు స్మారకతయాపి-వాతి న కదాచిదాయాతి-సర్వదాయాతి-సకలమపి కాననం సవిలాసం చరతి-యద్వా-వాతి- వాగతిగంధనయోః-స్వార్జితగంధేన సర్వాన్ వరవశీకరోతి-ఏతాదృశ బాధకోపి న యః కశ్చిదిత్యాహ-వాయుః-సర్వోజ్జీవనహేతుః-యద్వా-భీషాస్మాద్వాతః పవత ఇతి మత్తో భీతో మాం భర్త్సయతి-బాధనప్రకారమాహ మనోహరః-అంతరమపి పదార్థమపహరతి-పద్మకేసరసంస్పృష్ట ఇత్యనేన శైత్యముక్తం వృక్షాంతరవినిస్సృత ఇత్యనేన మాంద్యం నిశ్శ్వాస ఇవ సీతాయా ఇతి సౌరభ్యం-యద్వా పద్మకేసరసంస్పృష్ట ఇత్యనేన చోరసమాధిరుచ్యతే-స్వస్వరూపాపరిజ్ఞానాయ భీరుజనభీషణాయ చ భస్మోద్ధూళితవదనస్సమాయాతి-వృక్షాంతరవినిస్సృతః-పథికానాం స్వసమీపాగమనపర్యంతం గూఢతయా స్థిత్వా తేషు సమీపమాగతేషు సపది సముత్తిష్ఠన్నివ భాతి - నిశ్శ్వాస ఇవ సీతాయాః చిరపరిచిత ఇవ సరససల్లాపవిశేషైః కస్త్వం గ్రామః కిం తేనామేతి సంభాషమాణ ఇవ స్థితః వాతి-ధనస్య హస్తగతి పర్యంతం నిస్స్పృహతయా తత స్తతః సంచరన్నివ స్థితః- వాయుః-చౌర్యం దృష్ట్వా కేనచిత్ గృహీతుముద్యుక్తశ్చేల్లాఘవేన హస్తగ్రహణానర్హః-మనోహరః-నాపాతతో పాహరత్ -అపితు సుగుప్తమపి-అనేన శైత్యకహరిదయా ప్రవాహ ఉపవర్ణ్యతే-పద్మకేసరసంస్పృష్టః-జ్యాయోస్సంజ్ఞా ఛందసారితి హ్రస్వః-పద్మాయాః కేసరైః తత్తుల్యానురాగైః సంస్పృష్టః-పురుషకారభూతలక్ష్మీప్రణయప్రవృత్త ఇత్యర్థః॥ శ్లో॥ పితేవ త్వత్ప్రియార్జననిపరిపూర్ణాగసి జనే హితస్రోతో వృత్త్యా భవతి చ కదాచిత్కలుషధీః। కిమేతన్నిర్దోషః క ఇహ జగతీతి త్వముచితైరుపాయైర్విస్మార్య స్వజనయసి మాతా తదసి నః-వృక్షాంతరవినిస్సృతః ఊర్ధ్వమూలమధశ్శాఖమశ్వత్థం ప్రాహురవ్యయమితి వృక్షత్వేనోక్త సంసారమండలే ప్రవృత్తః - నిశ్శ్వాస ఇవ సీతాయాః - స్త్రీప్రాయమితరత్సర్వమితి పరతంత్రయా స్త్రీతుల్యానాం లోకానాం ఆశ్వాసకోధారక శ్చేత్యర్థః - వాతి-అనవరతం ప్రవహతి - వాయుః సార్వత్రికః - మనోహరః మానసిక సకలకల్మషహరః ॥ [ద్రవిడోపనిషద్వ్యాఖ్యాకారైర్వ్యాఖ్యాతోయం శ్లోకః] ॥ ౭౧ ॥ అథవిరజాయా అర్వాక్ప్రదేశవర్తినాం రాజసతామససాత్త్విక భేదభిన్నానాం చేతనానాం స్వరూపం స్వకటాక్షః విషయభూతం దర్శయతి సౌమిత్ర ఇత్యాదినా ॥ దక్షిణ ఇత్యనేన పంపా దక్షిణతీరం క్రమేణ ప్రవిష్టమిత్యవగమ్యతే - అనేకకర్ణికారవర్ణనేన సత్యలోకాదిషు జృంభమాణా రాజసీ వృత్తిరుచ్యతే-యష్టింలతా॥౭౨॥ అధిక

భవంతి మే * తాన్యేవారమణీయాని జాయం తే మే తయా వినా ॥౬౯॥ పద్మకోశపలాశాని దృష్ట్వా దృష్టిర్హి మన్యతే * సీతాయా నేత్రకోశాభ్యాం సదృశానీతి లక్ష్మణ॥౭౦॥ పద్మకేసరసంస్పృష్టో వృక్షాంతరవినిస్సృతః * నిశ్శ్వాస ఇవ సీతాయా వాతి వాయుర్మనోహరః॥ ౭౧॥ సౌమిత్రే పశ్య

మితి॥ అనేనబహుశ్యమూకసమీపగమనం ద్యోతితం-రజోవర్ధనకలోకఉక్తః॥౭౫॥ గిరీతి॥ ప్రదీప్తాఃజ్వలితాః॥౭౮॥ పంపేత్యాదిసార్ధస ప్తశ్లోకాః॥ ఇమేఉపశోభం తఇత్యన్వయః - తమపరితృశ్యంతఇత్యన్వయః-సంసక్తాఃఅపరశాఖాః-మధుగంధినఇతిసర్వవిశేషణం- లింగవచనవిపరిణామఃకార్యః-ఏవంపుష్పితపదమపి-పంపాతీరరు హాఃఇమేమాలత్యాదయఃప సార్థాఃఉపశోభంతేఇత్యేకోన్వయః - మాలతీజాతిః - మల్లికాషండాఃమల్లికాసమూహాః-కరవీరాఃప్రసిద్ధాః -సిందువారాఃనిర్గుండ్యః-వాసంత్యఃముక్తైః క్రమిడనామకయక్తాసులతాసుపీతవర్ణపుష్పాఃలతాః - అత్రపీతాయాంవాసంతీహేమపుష్పికేతివైజయంతీ- మాధవ్యఃఅతిముక్తలతాః గంధేనపూర్ణాఃగంధపూర్ణాః-కుందానాంగుల్మాఃకతుళాఃకుందగుల్మాః-చిరిబిల్వాఃనక్తమాలాః-మధూకాఃమధుద్రుమాఖ్యావృక్షాః-వంజుళాఃవేతసాః-వకుళాః ప్రసిద్ధాః-తిలకాఃక్షురకాః-నాగవృక్షాఃనాగకేసరాః-నీపాఃజలకదంబాః-వరణాఃవరుణవృక్షాః-ఖర్జూరాఃప్రసిద్ధాః-పద్మకాఃపద్మపుణ్యాఖ్యావృక్షవిశేషాః - లోధ్రాఃశాబరవృక్షాఃసింహకేసరపింజరాః-సింహకేసరవర్ణాఇత్యర్థః-అంకోలాఃకోచకాఃకురంటాఃపీతవర్ణపుష్పామహాసహాఖ్యాగుల్మాః- పూర్ణకాఃశల్మలిభేదావృక్షవిశేషాః-పారిభద్రకాఃనింబాః-పాటలయఃఇకారాంతఆర్షః- కోవిదారాఃయుగపత్రకాఖ్యావృక్షాః-ముచుళిందాఃనారంగవృక్షాః- అర్జునాఃకకుభవృక్షాః-కేతకానిహేమవర్ణపుష్పాణి-పూర్వస్మాద్విశేషః-ఉద్దాలకాఃశ్లేష్మాతకవృక్షాః-శిరీషాఃకపీతనాఖ్యావృక్షాః-శింశుపాఃభస్మగర్భాఖ్యావృక్షాః ధవాఃధధురాఖ్యావృక్షవిశేషాః-కురవకాఃరక్తవర్ణపుష్పామహాసహాఖ్యగుల్మాః- రక్తపదంవిస్పష్టార్థం - తినిశాఃనేమిద్రుమాఃనక్తమాలాఃచిరిబిల్వభేదాః - చందనాఃప్రసిద్ధాః-స్పందనాఃవృక్షవిశేషాః॥౮౨॥ పుష్పితానితి॥ పంపాయాః-సంబంధినఇతిశేషః॥౮౩॥ వాతేతి॥ వాతవిక్షిప్తవిటపాఃవాయువిధూతశాఖాఃతితాళ్లాలికకాంతి విశేషోక్తిః-యథాసన్నాః-యథాసంస్పృష్టుంశక్యతేతథాఆసన్నాః-సమీపవర్తినఇత్యర్థః ఇయతాగ్రంథేనవిషయాంతరప్రవణాఃప్రాకృతాఃఉక్తాః॥౮౪॥ పాదపాత్పాదపమితి॥ కచ్ఛాత్కచ్ఛమిత్యపిజ్ఞేయం-నైకరసాస్వాదఃఅనేకమధురసికబళనేన-సంమోదితఃసంజాతసంమోదఇవ॥౮౫॥ కేచిదితి॥ పర్యాప్తకుసుమాఇత్యనేనముకుళాల్పత్వం-ముకుళసంవీతాఃముకుళైఃసమంతాద్వేష్టితాఇత్యనేనవికసితపుష్పస్వల్పత్వంచావగమ్యతే-శ్యామవర్ణాఃవృంతవర్ణేనేతిభావః - ఆ

శ్యపంపాయాదక్షిణేగిరిసానుని * పుష్పితాంకర్ణికారస్యయష్టింపరమశోభనామ్ ॥౭౨॥ అధికంశైలరాజోయంధాతుభిస్సువిభూషితః * విచిత్రంసృజతేరేణుంవాయువేగవిఘట్టితమ్॥౭౩॥ గిరిప్రస్థాస్తుసౌమిత్రేసర్వతస్సంప్రపుష్పితైః * నిష్పత్రైస్సర్వతోరమ్యైఃప్రదీప్తాఇవకింశుకైః॥౭౪॥ పంపాతీరరుహాశ్చేమేసంసక్తామధుగంధినః * మాలతీమల్లికాషండాఃకరవీరాశ్చపుష్పితాః। కేతక్యస్సిందువారాశ్చవాసంత్యశ్చసుపుష్పితాః * మాధవ్యోగంధపూర్ణాశ్చకుందగుల్మాశ్చసర్వశః। చిరిబిల్వామధూకాశ్చవంజుళావకుళాస్తథా * చంపకాస్తిలకాశ్చైవనాగవృక్షాస్సుపుష్పితాః। నీపాశ్చవరణాశ్చైవఖర్జూరాశ్చసుపుష్పితాః * పద్మకాశ్చోపశోభంతేనీలాశోకాశ్చపుష్పితాః। లోధ్రాశ్చగిరిపృష్ఠేషుసింహకేసరపింజరాః * అంకోలాశ్చకురంటాశ్చపూర్ణకాఃపారిభద్రకాః। చూతాఃపాటలయశ్చైవకోవిదారాశ్చపుష్పితాః * ముచుళిందార్జునాశ్చైవదృశ్యంతేగిరిసానుషు। కేతకోద్దాలకాశ్చైవశిరీషాశ్శింశుపాధవాః * శాల్మల్యఃకింశుకాశ్చైవరక్తాఃకురవకాస్తథా। తినిశానక్తమాలాశ్చచందనాస్స్పందనాస్తథా॥౮౨॥ పుష్పితాన్పుష్పితాగ్రాభిర్లతాభిఃపరివేష్టితాన్। ద్రుమాన్పశ్యేహసౌమిత్రేపంపాయారుచిరాన్బహూన్॥౮౩॥ వాతవిక్షిప్తవిటపాన్యథాసన్నాన్ద్రుమానిమాన్। లతాస్సమనువర్తంతేమత్తాఇవవరస్త్రియః॥౮౪॥ పాదపాత్పాదపంగచ్ఛన్శైలాచ్ఛైలంవనాద్వనమ్। వాతినైకరసాస్వాదసంమోదితఇవానిలః॥౮౫॥ కేచిత్పర్యాప్తకుసుమాఃపాదపామధుగంధినః। కేచిన్ముకుళసంవీతాశ్శ్యామవర్ణాఇవాబభుః॥౮౬॥ ఇదంమృష్టమిదంస్వాదుప్రఫుల్లమిదమిత్యపి। రాగమత్తోమధుకరఃకుసుమేష్వవలీయతే॥౮౭॥ సలీయ

పద్మకోశపలాశానిపద్మముకుళోపరిదళాని - నేత్రకోశాభ్యాంనేత్రకోశశబ్దేననేత్రపిధానభూతపక్ష్మప్రదేశాఉచ్యంతే॥౭౦॥ టీ॥ పద్మకేసరసంసృష్టఇత్యనేనసౌరభ్యముక్తం - వృక్షాంతరవినిస్సృతఇత్యనేనమాంద్యముక్తం॥౭౨॥ పాదపాత్పాదపమితి॥ నైకరసాస్వాదసమ్మోదితఇవఅనేకరసాస్వాదనేనజాతసమ్మోదఇవ॥౮౫॥ కేచిదితి॥ పర్యాప్తకుసుమాముకుళసంవీతాః - ఏతత్పుష్పముకుళప్రాచుర్యాభిప్రాయేణోక్తం॥౮౬॥ మధులిప్సయాపుష్పాత్పుష్పాంతరంగచ్ఛంతం

బభుః ఆభాంతి-లడర్థేలిట్॥౯౬॥ఇదమితి॥ మృష్టం రమ్యం-స్వాదురసవత్ రాగమత్తః-అభినవపుష్పకుతూహలాకులఇత్యర్థః-అవలీయ తేసక్తో భవతి॥౯౭॥మధులిప్సయాపుష్పాత్పుష్పాంతరంగచ్ఛంతంమధుకరంవిలోక్యోత్ప్రేక్షతే-ఇదమితి॥౯౭॥పునర్మధుకరస్యచాపలందర్శయతి॥నిలీయేతి॥నిలీయక్వచిత్పుష్పేక్షణమాత్రంస్థిత్వా-పుష్పాంతరేభూయసీమివమధుసమృద్ధిందృష్ట్వాతత్క్షణాదన్యత్రపుష్పేగచ్ఛతి-ఏవంసర్వత్రేతిజ్ఞాపయితుంపంపాతీరద్రుమేష్వితుక్తం॥౯౭॥ఇయమితి. ఇయంభూమిః-స్వయంనిపతితైః అతిసుకుమారైరిత్యర్థః-కుసుమసంఘాతైఃఉపస్తీర్ణావ్యాప్తాసతీ-శయనప్రస్తరైఃశయనాస్తరణైరివ-సుఖాకృతాసుఖావహాకృతా॥౯౮॥వివిధాఇతి॥నగసానుషువికీర్ణైఃవివిధైఃఇతస్తతస్స్వయంపతితైఃపుష్పైః-వివిధాఃప్రస్తరాఃకృతాఃహీత్యుత్ప్రేక్షా-వివిధాఇత్యస్యవివరణంపీతరక్తాఇతి-ఇదముపలక్షణం-నానావర్ణాఇత్యర్థః - క్వచిత్పీతవర్ణచంపకాదిపుష్పాణిపతితానిహేమమయపర్యంకఇవభవతి- క్వచిద్రక్తవర్ణకర్ణికారాదిపుష్పాణిపతితానిపట్టవస్త్రరచితతళిమానీవ-ఇత్యేవంనానావర్ణనానాశయ్యాఇవభాంతీతిభావః॥౯౯॥హిమాంతఇత్యర్థం॥ హిమాంతేవసంతే-వృక్షాణాంపుష్పసంభవంపుష్పసమృద్ధిః-వక్ష్యమాణస్యసంక్షేపేణోక్తిః॥౧౦౦॥హిమాంతేశిశిరాదావృక్షాణాంయఃపుష్పసంభవోస్తితం-అస్మిన్కాలేపశ్యేత్యర్థః॥౧౦౦॥ పుష్పితేతి॥ పుష్పమాసేవసంతే-సంఘర్షాత్ పుష్పితాఅమీతరవష్షట్పదనాదితాస్సంతఃపరస్పరమాహ్వయంతఇవ-యూయంవయమివనపుష్పితాఇత్యన్యోన్యంభృంగరవేణవ్యాజేనవదంతీవేత్యుత్ప్రేక్షా-అర్థత్రయమేకాన్వయంవా-ఆహ్వయంతఇవేత్యుక్త్వాకుసుమోత్తంసవిటపాఃపూర్వోక్తాస్తరవఃబహుఅధికంశోభంతఇతి॥౧౦౧॥ఏషఇతి॥ కామముద్దీపయన్-అన్యరతిదర్శనస్యఉద్దీపకత్వాదితిభావః॥౧౦౨॥మందాకిన్యాఇతి॥యదిదంపంపాయారూపంఏవంమందాకిన్యాశ్చమనోహరంరూపం-కథమేతత్సాదృశ్యంస్యాదిత్యత్రాహ-స్థానఇతి-మనోరమాఃజగతిఃఖ్యాతాస్తస్యాగుణాఃస్థానేయుక్తాః॥౧౦౩॥ యదీతి॥ ననుపరపురుషేణాపహృతాకథంరతయేప్రార్థ్యతేతత్రాహ సాధ్వీతి॥వసేమహి॥శ్లో॥భవాంస్తుసహవైదేహ్యాగిరిసానుషురంస్యతే। అహంసర్వంకరిష్యామిజాగ్రతఃస్వపతశ్చతఇత్యుక్తవతాత్వయాసహవసేమేత్యాశయేనబహువచనం-శక్రాయశక్రత్వాయ-ఐశ్వర్యైఇంద్రత్వస్యప్రాథమికత్వాత్తథోక్తం-రుచ్యర్థానాంప్రీయమాణఇతిచతుర్థీ- ఉత్తమంపురుషంప్రతినాసత్యముచ్యతఇత్యాశయేనరఘూత్తమేత్యుక్తిః॥౧౦౪॥యదిచేహవసేన్మయి-మయిమత్సమీపే॥౧౦౫॥ఉక్తార్థేహేతుమాహ॥నహీతి॥రమతఃరమమాణస్య-హియస్మాచ్చింతానభవేత్ - అయోధ్యాయాఅలాభకృతాచింతానస్యాత్-అన్యేషుశక్రత్వాదిషు - రహస్యేప్యేవంవిధమానుషత్వభావనానురూపంవచనంయోగినోబుధ్యేరన్నితి॥

పునరుత్పత్యసహసాన్యత్రగచ్ఛతి।మధులుబ్ధోమధుకరఃపంపాతీరద్రుమేష్వసౌ॥౯౭॥ఇయంకుసుమసంఘాతైరుపస్తీర్ణాసుఖాకృతా। స్వయంనిపతితైర్భూమిశ్శయనప్రస్తరైరివ॥౯౮॥వివిధావివిధైఃపుష్పైస్తైరేవనగసానుషు। వికీర్ణైఃపీతరక్తాహిసౌమిత్రేప్రస్తరాఃకృతాః॥౯౯॥హిమాంతేపశ్యసౌమిత్రేవృక్షాణాంపుష్పసంభవమ్॥౧౦౦॥ పుష్పమాసేహితరవస్సంఘర్షాదివపుష్పితాః * ఆహ్వయంతఇవాన్యోన్యంనగాష్షట్పదనాదితాః। కుసుమోత్తంసవిటపాశ్శోభంతేబహులక్ష్మణ॥౧౦౧॥ఏషకారండవఃపక్షీవిగాహ్యసలిలంశుభం। రమతేకాంతయాసార్ధంకామముద్దీపయన్మమ॥౧౦౨॥మందాకిన్యాస్తుయదిదంరూపమేవమ్మనోహరమ్। స్థానేజగతివిఖ్యాతాగుణాస్తస్యామనోరమాః॥౧౦౩॥ యదిదృశ్యేతసాసాధ్వీయదిచేహవసేమహి। స్పృహయేయంనశక్రాయనాయోధ్యాయైరఘూత్తమ॥౧౦౪॥ నహ్యేవంరమణీయేషుశాద్వలేషుతయాసహ। రమతోమేభ

మధుకరంవిలోక్యోత్ప్రేక్షతే॥ ఇదమితి॥టీ॥మృష్టంశోధితంనిర్దోషమిత్యర్థః-స్వాదుమధురం॥౯౭॥ఇయమితి॥ ఇయంభూమిఃశయనప్రస్తరైఃస్వయంనిపతితైః కుసుమసంఘాతైరుపస్తీర్ణా-అతఏవసుఖాకృతిః - ఇమాంపశ్యేతిపరేణసంబధ్యతే॥౯౮॥ వివిధాఇతి । నగసానుషువికీర్ణైఃవివిధైస్తైరేవపుష్పైః పీతరక్తాఃవివిధాః ప్రస్తరాఃకృతాఃహీత్యుత్ప్రేక్షా॥౯౯॥హిమాంతఇతి॥వృక్షాణాంపుష్పసంభవంపుష్పమాసేవసంతే-సంఘర్షాదేవపుష్పితాయేవృక్షాస్తానపిపశ్యేతిపూర్వేణసంబంధః॥౧౦౩॥మందాకిన్యాఇతి॥ మందాకిన్యాస్తత్ప్రసిద్ధరూపంఏవంమనోహరంయదిభవేత్ - తర్హితస్యాజగతివిఖ్యాతామనోహరాఃగుణాఃస్థానేయుక్తాఇతియోజనా॥ టీ॥మందాకిన్యాశ్చిత్రకూటపర్వతవర్తిన్యాః - స్థానేయుక్తాః॥తి॥యుక్తేద్వేసాంప్రతంస్థానఇత్యమరః-రూపమేతన్మనోహరమితిపాఠే- పంపాయాయదిదంమనోహరంరూపమస్తి - ఏతన్మందాకిన్యావిద్యతేచేత్తర్హితస్యాజగతివిఖ్యాతామనోహరాగుణాఃస్థానేయుక్తాఇతియోజనా॥౧౦౩॥ యదీతి॥ మయిమత్స

రా॥నహీతి॥నస్పృహాన్యేషు వాభవేదితిసమ్యక్-అన్యేషు బ్రహ్మలోకాదిషు॥౯౬॥అమీఇతి॥వినావర్తమానస్యేతి శేషః॥౯౭॥పశ్యేత్యాదిసార్ధశ్లోకః॥పుష్కరైః పద్మైః ఆయుతాం వ్యాప్తాం-కారండవాః జలకాకాః-ప్లవైః జలకుక్కుటైః-వరాహేతి-తీరఇతి శేషః॥౯౮॥అధికమిత్యర్థః॥విహంగమైః ఉక్తభిన్నైః॥౯౯॥ దీపయంతీతి॥స్మృత్వా వర్తమానస్యేతి శేషః॥౧౦౦॥పశ్యేతి॥పునస్తు వర్గః-విరహీకృతం-విరహిణమిత్యర్థః-మృగీభిః సహితాన్ మృగాన్ పశ్య-వైదేహ్యా పరిహీకృతం మాం పునః పశ్యేత్యన్వయః-ఏతేషు సకళత్రేషు సుఖం సంచరత్సు మమైకస్యాహో కష్టావస్థేతి భావః॥౯౯॥పునశ్శబ్దోప్యర్థే-మామపి పశ్యేతి సంబంధః॥౧౦౧॥వ్యథయంతీతి॥ సంచరంతః-మృగాదయ ఇతి శేషః॥౧౦౨॥పశ్యేయమిత్యర్థః॥ తతః తదా స్వస్తిశుభం॥౧౦౨॥జీవేయమితిస్పష్టం॥౧౦౩॥పద్మేతి॥పద్మకల్హారగంధవహమితిలక్షణయార్థః-ధన్యాః సకాంతాః-పది ప్రయోజనం త్వాచార్యా ఊచుః-పద్మంచ సౌగంధికంచ పద్మసౌగంధికే-తే వహతి ప్రాపయతీతి పద్మసౌగంధికవహం - అత్ర పద్మసౌగంధికయోర్వహనానుపపత్తేస్తద్గంధో లక్ష్యతే-లక్షణాయాశ్చ ప్రయోజనేన భవితవ్యం-యథా గంగాయాం ఘోష ఇత్యత్ర పావనత్వాది-తథాత్ర ప్రయోజనం యథా పద్మస్యైవ ఘ్రాణసమీపానయనేపి ఉపరిస్థితః పరిమళశ్శీతలో గృహ్యతే-నాంతఃస్థిత ఉష్ణమిశ్రః - తథాయం వాయురపి ఉపరిస్థశీతళపరిమళమాదాయ సమాగచ్ఛతీత్యర్థః - యద్వా పద్మకేసరసంస్పృష్ట ఇత్యనుక్తేః పద్మసౌగంధికోపరివర్తిపరిమళావహ ఇత్యర్థః-గుణగుణినోరభేదవివక్షయా పద్మసౌగంధికేత్యుక్తిః-ఉభయోక్త్యా నానాపుష్పగ్రథితమాలికాధారిణ ఇవ నానాపుష్పపరిమళం వహతీత్యుచ్యతే-శివం శుద్ధం-తథాచాన్యాసంస్పర్శితోక్త్యా ప్రాథమికమలయమారుత ఇత్యుచ్యతే - శోకవినాశనం-విరహిణో దక్షిణపవనశ్శోకవర్ధనః - నతు శోకవినాశనః- తథాచ జీవతో హి శోకం కుర్యాత్ జీవితాపాయకరణేన శోకధ్వంసభావాచ్ఛోకవినాశనం-ధన్యాః-ఏవంవిధే మలయానిలే వాతి సతి ప కాంతస్థలేషు న్వ్యపాశ్రయనపరాః కేచన సంతిహి సేవంతే-కదాసమాగమిష్యత్యయం పవన ఇత్యవసరప్రతీక్షా భవంతి సేవా హ్యవసరప్రతీక్షా-పంపోపవనమారుతం-ఆకరాదాగతాగ్నిమివస్థితం- సముద్రాదుత్థితబడబానలమివేత్యర్థః॥[ప్రత్యేకశ్లోకవ్యాఖ్యానేప్యయమేవాభిప్రాయ ఉక్తః]॥౧౦౪॥శ్యామేతి॥వివశా ప్రాణత్యాగేపి నస్వతంత్రేత్యర్థః॥౧౦౫॥కిన్న్వితి॥ సీతయా సహ మమ కుశలం పృష్ట ఇత్యర్థః॥౧౦౬॥యేతి॥మందం భాగ్యరహితం॥ని॥మూఢాల్పపటునిర్భాగ్యమందాస్స్యురిత్యమరః-సత్పథం పతివ్రతామార్గమాస్థాయ అనుగతేత్యన్వయః॥౧౦౭॥తయేతి॥ ధారయే జీవామి- విగతచేతసం వికల

వేద్మింతానస్పృహాన్యేషు వాభవేత్॥౯౬॥అమీహి వివిధైః పుష్పైస్తరవో రుచిరచ్ఛదాః। కాననేస్మిన్వినా కాంతాం చిత్తమున్మాదయంతి మే॥౯౭॥ పశ్య శీతజలాం చేమాం సౌమిత్రే పుష్కరాయుతామ్। చక్రవాకానుచరితాం కారండవనిషేవితామ్ * ప్లవైః క్రౌంచైశ్చ సంపూర్ణాం వరాహమృగసేవితామ్॥౯౮॥అధికం శోభతే పంపా వికూజద్భిర్విహంగమైః॥౯౯॥ దీపయంతీవ మే కామం వివిధా ముదితా ద్విజాః। శ్యామాం చంద్రముఖీం స్మృత్వా ప్రియాం పద్మనిభేక్షణామ్॥౧౦౦॥ పశ్య సానుషు చిత్రేషు మృగీభిస్సహితాన్ మృగాన్। మాం పునర్మృగశాబాక్ష్యా వైదేహ్యా విరహీకృతమ్॥౧౦౧॥వ్యథయంతీవ మే చిత్తం సంచరంతస్తతస్తతః॥అస్మిన్ సానుని రమ్యే హి మత్తద్విజగణాయుతే॥౧౦౨॥ పశ్యేయం యది తాం కాంతాం తతః స్వస్తి భవేన్మమ॥౧౦౨॥జీవేయం ఖలు సౌమిత్రే మయా సహ సుమధ్యమా * సేవతే యది వైదేహీ పంపాయాః పవనం సుఖమ్॥౧౦౩॥ పద్మసౌగంధికవహం శివం శోకవినాశనమ్ * ధన్యా లక్ష్మణ సేవంతే పంపోపవనమారుతమ్॥౧౦౪॥ శ్యామా పద్మపలాశాక్షీ ప్రియా విరహితా మయా * కథం ధారయతి ప్రాణాన్ వివశా జనకాత్మజా॥౧౦౫॥కిన్ను వక్ష్యామి రాజానం ధర్మజ్ఞం సత్యవాదినమ్ * సీతయా జనకం పృష్టః కుశలం జనసంసది॥౧౦౬॥ యా మామనుగతా మందం పిత్రా ప్రవ్రాజితం వనమ్ * సీతా సత్పథమాస్థాయ క్వను సా వర్తతే ప్రియా॥౧౦౭॥ తయా విహీనః కృపణః కథం లక్ష్మణ ధారయే * యా మామనుగతా రాజ్యాద్భ్రష్టం విగతచేతసం॥౧౦౮॥ తచ్చార్వంచితపక్ష్మాక్షం సుగంధి శుభమవ్రణం * అపశ్యతో ముఖం తస్యా

మీపే-శక్రాయ శక్రత్వాయ॥౯౫॥నహీతి॥అన్యేషు బ్రహ్మలోకాదిషు॥౯౯॥దీపయంతీతి॥ ప్రియాం స్మృత్వా స్థితస్య మే - కామం క్రమాః దీపయంతీతి సంబంధః॥౧౦౦॥పశ్యేతి॥ పునశ్శబ్దోప్యర్థే-మామపి పశ్యేతి సంబంధః॥౧౦౧॥వ్యథయంతీతి॥ సంచరంతః మృగా ఇతి శేషః॥౧౦౩॥ పద్మేతి॥ పద్మసౌగంధికవహం పద్మసౌరభవహం - ధన్యాస్సకాంతాః॥౧౦౪॥ కిన్న్వితి॥సీతయేతి సహార్థే తృతీయా - సీతయా సహితస్య తవ కుశలమితి పృష్టో హం జనకం కిం వక్ష్యామీతి సంబంధః॥౧౦౬॥

హృదయం॥౧౦౮॥తదితి॥అంచితపక్ష్మకం-అంచితానిపూజితాని-సిద్ధానీతియావత్-పక్ష్మాణియయోస్తే-అంచితపక్ష్మణీఅక్షిణీయస్యతత్-శుభంశోభమానం-అవ్రణం-నిర్దోషమిత్యర్థః-వ్రణకిణరహితంవా॥౧౦౯॥స్మితేతి॥ స్మితహాస్యాంతరయుతం-కాంతస్మితాలక్ష్మణజాతహాసేత్యుక్తరీత్యాస్మితేననైసర్గికస్మితేనహాస్యాంతరేణఆగంతుకహాస్యేనచయుక్తం-గుణవత్ స్వవచనాపేక్షయాఉత్కర్షవత్-మధురంహితంప్రియహితం- అతులం- ప్రియవాదీచభూతానామిత్యుక్తరామవచనమప్యస్యనసదృశమిత్యర్థః- సంసారాదుత్తీర్ణస్యచేతనస్య-పతత్సామగాయన్నాస్తఇత్యుక్తసామధ్వనింకదా శ్రోష్యామీతివ్యంజయతి॥౧౧౦॥ప్రాప్యేతి॥ స్వయందుఃఖంప్రాప్యస్థితాపిస్వదుఃఖమప్రకాశయంతీహర్షంభావయంతీ - సాధుమన్మథార్తినివర్తకంవచనమభ్యభాషత - పూర్వమితిశేషః- అనాదికాలంముక్తైంకర్యయోగ్యాజీవఇత్యర్థః॥౧౧౧॥కింన్వితి॥ పాస్నుషాక్వ - కథంకీదృక్ప్రకారేతిపృచ్ఛంతీంకౌసల్యాంకింవక్ష్యామి- అతిమనస్వినీమిత్యనేనయథార్థంవక్ష్యామిచేత్తదానీమేవవాత్సల్యాతిశయాన్నశ్యేదిత్యుచ్యతే॥౧౧౨॥ కిమత్రయుక్తంతత్రాహ-గచ్ఛేతి॥ ఋతేవినా॥రా॥నహ్యహంజీవితుంశక్తస్తామృతేజనకాత్మజామిత్యస్యానంతరంఇతిరామస్తువిలపన్నిత్యాదయఃకేచనశ్లోకాఃకతిపయకోశేషుదృశ్యంతే- తేబహుషుకోశేష్వదృష్టత్వాద్వాల్మీకిపాఠాప్రతీతేశ్చతైర్త్రిభిర్వ్యాఖ్యాతృభిరనాదృతాః॥ కథాసంగత్యుపపత్తేశ్చనవ్యాఖ్యాతాః॥౧౧౩॥ ఇతీతి॥ అవ్యయంయుక్తిభిరవినాశ్యం॥ ౧౧౪॥ సంస్తంభేతి॥సంస్తంభ-సంస్తంభస్వ-ధైర్యమవలంబస్వేత్యర్థః- అకలుషాత్మనాంసధైర్యహృదయానాం - ఈదృశానాంత్వాదృశానాం- మందాఅల్పా-కలుషితేత్యర్థః॥ ౧౧౫॥స్మృత్వేతి॥ వియోగజందుఃఖంభవతీత్యేతల్లోకవృత్తంస్మృత్వాతద్ధేతుభూతం ప్రియజనవిషయాతిస్నేహంత్యజేత్యర్థః - తత్రశ్లేషగర్భమర్థాంతరంన్యస్యతి - అతీతి - స్నేహఃప్రీతిః - తైలంచ - అతఃవాత్సల్యప్రవృత్తింవిహాయచేతనసంతరణోపాయంచింతయేత్యర్థః॥౧౧౬॥యదీతి॥ నభవిష్యతివినశిష్యతీత్యర్థః॥ ౧౧౭॥ ప్రవృత్తిరితి॥ప్రవృత్తిర్వార్తా॥౧౧౮॥ యదీతి॥ అదితేఃఇంద్రస్యమాతుః॥౧౧౯॥స్వాస్థ్యమితి॥ సాస్థ్యంధైర్యం- నష్టకార్యార్థైఃనష్టకార్యరూపప్రయోజనైఃపురుషైఃఅయత్నే

స్పీదతీవమే మనోమమ॥౧౦౯॥స్మితహాస్యాంతరయుతంగుణవన్మధురంహితం * వైదేహ్యావాక్యమతులంకదాశ్రోష్యామిలక్ష్మణ॥౧౧౦॥ప్రాప్య
దుఃఖంవనేశ్యామాసామాంమన్మథకర్శితం * నష్టదుఃఖేవహృష్టేవసాధ్వీసాధ్వభ్యభాషత॥౧౧౧॥కిన్నువక్ష్యామికౌసల్యామయోధ్యాయాంనృపాత్మజ * క్వసాస్నుషేతిపృచ్ఛంతీంకథంచాతిమనస్వినీం॥ ౧౧౨॥ గచ్ఛలక్ష్మణపశ్యత్వంభరతంభ్రాతృవత్సలం * నహ్యహంజీవితుంశక్తస్తామృతేజనకాత్మజాం॥౧౧౩॥ఇతిరామంమహాత్మానంవిలపంతమనాథవత్ * ఉవాచలక్ష్మణోభ్రాతావచనంయుక్తమవ్యయం॥౧౧౪॥సంస్తంభరామభద్రంతేమాశుచఃపురుషోత్తమ * నేదృశానాంమతిర్మందాభవత్యకలుషాత్మనాం॥౧౧౫॥ స్మృత్వావియోగజందుఃఖంత్యజస్నేహంప్రియేజనే*అతిస్నేహపరిష్వంగాద్వర్తిరార్ద్రాపిదహ్యతే॥౧౧౬॥యదిగచ్ఛతిపాతాళంతతోహ్యధికమేవవా*సర్వథారావణస్తావన్నభవిష్యతిరాఘవ॥౧౧౭॥ ప్రవృత్తిర్లభ్యతాంతావత్తస్యపాపస్యరక్షసః * తతోహాస్యతివాసీతాంనిధనంవాగమిష్యతి॥౧౧౮॥ యదియాత్యదితేర్గర్భం రావణస్సహసీతయా * తత్రాప్యేనంహనిష్యామినచేద్దాస్యతిమైథిలీం॥౧౧౯॥స్వాస్థ్యంభద్రంభజస్వార్యత్యజ్యతాంకృపణామతిః * అర్థో

టీ॥ తమేతి ॥ ధారయే-ప్రాణానితిశేషః॥౧౦౮॥తదితి॥అవ్రణంనిర్దోషం॥౧౦౯॥స్మితేతి॥ స్మితహాస్యాంతరయుతంప్రసన్నహాస్యవిశేషేణయుక్తంగుణవత్ ఉపచారవత్॥టీ॥స్మితేతి॥ స్మితహాస్యాంతరయుతంప్రసన్నహాస్యవిశేషేణయుక్తం - యద్వా-స్మితంమందహాసః-హాస్యంప్రకటహాసః - అంతరంఅవసరః -యథావసరంతద్యుక్తమిత్యర్థః - గుణవత్ ఉపచారవత్॥౧౧౦॥ టీ॥ ప్రాప్యేతి॥ శ్యామాసంపూర్ణయౌవనాఉపభోగయోగ్యేతియావత్ - మన్మథకర్శితంమన్మథపీడితం - అల్పకాలవిశ్లేషమప్యసహమానమిత్యర్థః - తథాపినష్టదుఃఖేవసామనోనుకూలంయథాభవతితథాఅభ్యభాషతఅభిముఖీభాషతే॥౧౧౧॥ కిన్న్వితి॥ సాస్నుషాకుత్రవర్తతే కథంచకింప్రకారేతిచపృచ్ఛంతీంకౌసల్యాంకిన్నువక్ష్యామి - యథావృత్తంవక్ష్యామిఅన్యద్వక్ష్యామివా- ఉభయమపివక్తుంనశక్యమితిభావః॥టీ. ఇదంమదీయందుఃఖంతావదాస్తాంవనవాసానంతరంగతేనమయాబంధువిషయప్రశ్నేపిమరుత్తరఇత్యాహ॥ కిన్న్వితి॥౧౧౩॥ఇతిరామమితి॥అవ్యయంయుక్తిభిఃఖండితుమశక్యం ॥ ౧౧౫ ॥ స్మృత్వేతి ॥ వియోగజందుఃఖంస్మృత్వాప్రియేజనేస్నేహంత్యజ-కుతః - అతిస్నేహేతి ॥ ౧౧౯ ॥స్వాస్థ్యమితి॥స్వా

నయుతాన్యభావేన॥ రా॥ స్వాస్థ్యంస్వభావావస్థానంధైర్యమితియావత్ ॥ ౧౨౦॥ అతోయత్నఃకర్తవ్యఇత్యాహ-ద్వాభ్యాముత్సాహఇత్యాదిభ్యాం॥ ౧౨౨॥ త్యజ్యతామితి ॥ కామేవృత్తోవ్యాపారోయస్యసతథాత్వం-పృష్ఠతఃసన్న్యస్య-తిరస్కృత్యేత్యర్థః-ఆత్మానం-కృతాత్మానంశిక్షితమనసం-మహాత్మానంమహాధై ర్యం- నావబుధ్యసే-తస్మాత్త్యజ్యతామిత్యన్వయః-కింవాత్సల్యేనతప్యతే-సాధుకారీసాధుర్భవతి - పాపకారీపాపీభవతీతిభవద్భిరేవకృతాంశాస్త్రమర్యాదాంకిం నావబుధ్యసఇత్యర్థః॥౧౨౩॥ఏవమితి॥అత్రశోక మోహశబ్దాభ్యాందయావాత్సల్యేఉచ్యేతే-తయోస్త్యాగోనామశాస్త్రమర్యాదానుసారేణచేతనరక్షణోద్యో గః॥౧౨౪॥సఇతి ॥ అభ్యతిక్రామత్ -అనిత్యత్వాదడభావః-పారిప్లవద్రుమాంచంచలద్రుమాం-అనేనభగవతఃసంసారిమండలాభిముఖ్యంసూచితం॥ ౧౨౫॥ స గార్థంపునస్సంగ్రహేణదర్శయతిద్వాభ్యాం-నిరీక్షమాణఇతి ॥ విచార్య-సీతామన్విష్యేత్యర్థః॥౧౨౬॥తంమత్తేతి॥మత్తగజవత్ విలాసేనగంతుంశీలమస్యాస్తీ తితథా-అనేనవనదుర్గప్రదేశేపినిర్భయసంచారిత్వముచ్యతే-అవ్యగ్రమనాఃఅచంచలచిత్తః-అప్రకంప్యరామవిషయప్రేమభారఇత్యర్థః - మహాత్మా-అప్రచ్యుత ధైర్యః-అప్రమత్తఃగమనసౌందర్యానుభవేప్యసక్తః-సః-రామేప్రమాదంమాకార్షీఃపుత్రభ్రాతరిగచ్ఛతీతిసుమిత్రయాసందిష్టః- లక్ష్మణఃకైంకర్యలక్ష్మీయుక్తః- తంసీతావియోగార్తం-గచ్ఛంతంమత్తమాతంగగామినమిత్యుక్తరీత్యాగమనచారుతయాసర్వాన్వశీకుర్వంతం-రాఘవం- ధర్మేణసంస్తంభేత్యాదిరాజనీతికథ నేన-బలేనతత్రాప్యేనంహనిష్యామీతిస్వబలకథనేనచ-రరక్షనిర్దుఃఖమకరోత్ ॥౧౨౭॥ అథసీతాప్రాప్తిబీజముపక్షిపతి॥తావితి॥ ఋశ్యమూకస్యఋశ్యమూకా ఖ్యపర్వతస్య-సమీపచారీసమీపసంచరణశీలః-వాలిభయాదితిశేషః-చరన్కదాచిత్పంపాంతేపర్యటన్-అద్భుతంయథాభవతితథాదర్శనీయౌ - శాఖామృగా ణాంవానరాణాం-అధిపఃసుగ్రీవః-తరస్వీబలవాన్-వితత్రాసేతత్రాస-వ్యత్యయేనాత్మనేపదం-భీతోభూత్ -నచిచేష్టచిచేష్టే-వ్యత్యయేనపరస్మైపదం - స్తబ్ధోభూదిత్య ర్థః॥౧౨౮॥సఇతి ॥ తత్రపంపావనే-విషాదచింతాభయహేతవఉత్తరసర్గేవ్యక్తీభవిష్యంతి॥౧౨౯॥నకేవలంసుగ్రీవఏవత్రస్తః-తత్సచివాఅపీత్యాహ॥తమితి॥ ఆశ్రమంమతంగాశ్రమం-పుణ్యంధర్మవర్ధకం-సుఖంసుఖకరం-శరణ్యం - మునిజనవాసయోగ్యం-సదైవవానరసేవితాంతం - వానరసేవితమధ్యమితిదుష్ప్రవేశ

హీనష్టకార్యార్థైర్నాయత్నేనాధిగమ్యతే॥౧౨౦॥ఉత్సాహోబలవానార్యనాస్త్యుత్సాహాత్పరంబలమ్ * సోత్సాహస్యాస్తిలోకేస్మిన్న కించిదపిదుర్లభమ్॥ఉత్సాహవంతఃపురుషానావసీదంతికర్మసు* ఉత్సాహమాత్రమాశ్రిత్యసీతాంప్రతిలభేమహి॥౧౨౨॥త్యజ్యతాంకామవృ త్తత్వంశోకంసన్న్యస్యపృష్ఠతః * మహాత్మానంకృతాత్మానమాత్మానంనావబుధ్యసే॥౧౨౩॥ ఏవంసంబోధితస్తత్రశోకోపహతచేతనః *న్య స్యశోకంచమోహంచతతోధైర్యముపాగమత్॥౧౨౪॥ సోభ్యతిక్రామదవ్యగ్రస్తామచింత్యపరాక్రమః *రామఃపంపాంసురుచిరాంరమ్యాపా రిప్లవద్రుమాం॥ ౧౨౫॥నిరీక్షమాణస్సహసామహాత్మా సర్వంవనంనిర్ఝరకందరాంశ్చ। ఉద్విగ్నచేతాస్సహలక్ష్మణేనవిచార్యదుఃఖోపహతః ప్రతస్థే॥ ౧౨౬॥ తంమత్తమాతంగవిలాసగామీగచ్ఛంతమవ్యగ్రమనామహాత్మా । సలక్ష్మణోరాఘవమప్రమత్తోరరక్షధర్మేణబలేనచైవ॥ ౧౨౭॥ తావృశ్యమూకస్యసమీపచారీచరన్దదర్శాద్భుతదర్శనీయౌ । శాఖామృగాణామధిపస్తరస్వీవితత్రసేనైవచిచేష్టకించిత్ ॥ ౧౨౮॥ స తౌమహాత్మాగజమందగామీశాఖామృగస్తత్రచిరంచరంతౌ । దృష్ట్వావిషాదంపరమంజగామచింతాపరీతోభయభారమగ్నః॥౧౨౯॥తమాశ్రమం

స్థ్యంధైర్యమిత్యర్థః * అథోర్హీతి॥నష్టకార్యార్థైఃనష్టకార్యరూపప్రయోజనైఃపురుషైఃనష్టధైర్యైఃపురుషైర్వా- అర్థఃప్రయోజనంఅయత్నేననాధిగ మ్యతే॥౧౨౨॥త్యజ్యతామితి॥ఆత్మానంకృతాత్మానంశిక్షితాంతఃకరణం-మహాత్మానంమహాధృతింపరమాత్మానంవా-కిన్నబుధ్యసఇత్యర్థః॥టీ॥త్యజ్యతామితి॥ కా మవృత్తత్వంమన్మథపరతంత్రత్వం॥౧౨౪॥సఇతి ॥ పారిప్లవద్రుమాంచంచలద్రుమాంతాంపంపామతిక్రామత్ అత్యక్రామత్ ॥౧౨౬॥తంమత్తేతి ॥ ధర్మేణబ లేనచ-సంస్తంభరామభద్రంతఇత్యాదిరాజనీతిరూపధర్మకథనేన-తత్రాప్యేనంహనిష్యామీత్యాదిస్వబలకథనేనచేత్యర్థః॥౧౨౭॥తావితి॥ శాఖామృగాణాంఅధిపః సుగ్రీవః-తౌరామలక్ష్మణౌదదర్శ-తతఃతస్యసుగ్రీవస్యచిత్తంవిభ్రాంతిమత్ బభూవేతిసంబంధః॥౧౨౯॥ తమితి॥ తమాశ్రమంమతంగశాపాత్ వాలినోదుష్ప్రవేశ త్వేనప్రసిద్ధంమతంగాశ్రమంహరయఃసుగ్రీవాదయః- త్రస్తాఃవాలిప్రేరితావితిబుద్ధ్యాభీతాః॥టీ॥తమితి॥తమాశ్రమంమతంగశాపాద్వాలినోదుష్ప్రవేశత్వేన

తో॥ శ్లో॥ తౌదృష్ట్వా-హరయః వానరాఃవిత్రస్తాః-మునివేషేణవాలిప్రేరితౌసమాగతావితిశంకయేతిభావః-హరయఃతౌదృష్ట్వాత్రస్తాస్సంతః - ఆశ్రమమభిజగ్మురిత్యన్వయః-అస్మిన్సర్గేసార్ధత్రింశదుత్తరశతశ్లోకాః॥౩౦॥తమితి॥తంమతంగశాపాద్వాలినోదుష్ప్రవేశత్వేనప్రసిద్ధం-హరయఃసుగ్రీవాదయః-బహువచనప్రయోగస్తుసచివాపేక్షయాపతదుపరితనసర్గేవ్యక్తీభవిష్యతి॥౧౩౦॥ఇతిశ్రీగోవిందరాజవిరచితే- శ్రీరామాయణభూషణే - ముక్తాహారాఖ్యానే- కిష్కింధాకాండవ్యాఖ్యానే - ప్రథమస్సర్గః.

అథసుగ్రీవేణహనుమత్ప్రేషణంద్వితీయే-తావిత్యాది॥మహాత్మానౌమహాశరీరౌ-భద్రాకృతీఇత్యర్థః-వరాయుధధరౌ-అతఏవవీరౌ॥౧॥ ఉద్విగ్నేతి॥ఉద్విగ్నహృదయఃభీతమనస్కః॥౨॥నైవేతి॥ స్థానేస్వస్థానే-నిశ్చలత్వఇతియావత్-వ్యవసాదదుఃఖితమభూత్॥౩॥చింతయిత్వేతి॥ధర్మేరాజధర్మేఆత్మామతిర్యస్యసధర్మాత్మా-చింతయిత్వాగురులాఘవంవిమృశ్యస్థానేపలాయనేచగురులాఘవంవిమృశ్యచ-పరమోద్విగ్నోభవత్॥౪॥తతఇతి॥ రామలక్ష్మణౌతత్స్వభావంశశంస॥౫॥ఏతావితి॥ ప్రణిహితౌచారౌ-ఛద్మనాఋషివేషవ్యాజేన॥౬॥తతఇతి॥జగ్ముః-సుగ్రీవవచనేహితత్వబుద్ధ్యేతిశేషః॥౭॥ తఇతి॥ అధిగమ్యనానాదిక్షుపలాయితాఃఏకత్రసమాగమ్య॥౮॥ఏకమితి॥పునరపిగిరేర్గిరింప్లవమానాః-గిరీణాంశిఖరాణ్యపిప్రకంపయంతః-ఏకాయనగతాఃక్రమేణైకస్థానగతాస్సంతః- ఏకంఏకాకినంసుగ్రీవముపతస్థిరఇత్యనుషంగః-ఏవమేకాయనగతా ఇతిపాఠే-ఏవంఉక్తరీత్యా-ఏకాయనగతాస్తేప్రకంపయంతోభవన్నితియోజనా॥౯॥ ఏవమితి॥ అపిశబ్దోభిన్నక్రమః-ఏవమేకాయనగతాఅపిపూర్వోక్తప్రకారేణైకస్థానగతాఅపిగిరీణాంశిఖరాణిప్రకంపయంతః - గిరేర్గిరింప్లవమానాః.జగ్మురితిశేషః - అత్రగిరిశబ్దోగిర్యేకదేశవాచీ ఏకమేకాయనగతా ఇతిపాఠే ఏవంపలాయనేనఏకాకినంయూథపవర్షభంసుగ్రీవమధిగమ్య- అతఏవఏకాయనగతా ఏకస్థానగతాఃపరివార్యోపతస్థిరఇతి

పుణ్యసుఖంశరణ్యంసదైవశాఖామృగసేవితాంతమ్ ।త్రస్తాశ్చదృష్ట్వాహరయోభిజగ్ముర్మహౌజసౌరాఘవలక్ష్మణౌతౌ ॥ ౧౩౦ ॥ ఇతిశ్రీమత్కిష్కింధాకాండే - ప్రథమస్సర్గః

తౌతుదృష్ట్వామహాత్మానౌ భ్రాతరౌరామలక్ష్మణౌ । వరాయుధధరౌవీరౌసుగ్రీవశ్శంకితోభవత్ ॥౧॥ఉద్విగ్నహృదయస్సర్వాదిశస్సమవలోకయన్ । నవ్యతిష్ఠతకస్మింశ్చిద్దేశేవానరపుంగవః॥౨॥నైవచక్రేమనస్స్థానేవీక్షమాణౌమహాబలౌ । కపేఃపరమభీతస్యచిత్తంవ్యవససాదహ॥ ౩॥ చింతయిత్వాసధర్మాత్మావిమృశ్యగురులాఘవమ్ । సుగ్రీవఃపరమోద్విగ్నస్సర్వైరనుచరైస్సహ॥౪॥తతస్ససచివేభ్యస్తుసుగ్రీవఃప్లవగాధిపః । శశంసపరమోద్విగ్నఃపశ్యంస్తౌరామలక్ష్మణౌ॥౫॥ఏతౌవనమిదందుర్గంవాలిప్రణిహితౌధ్రువమ్ । ఛద్మనాచీరవసనౌప్రచరంతావిహాగతౌ॥౬॥తతస్సుగ్రీవసచివాదృష్ట్వాపరమధన్వినౌ । జగ్ముర్గిరితటాత్తస్మాదన్యచ్ఛిఖరముత్తమమ్॥౭॥తేక్షిప్రమధిగమ్యాథయూథపాయూథపర్షభమ్ ।హరయోవానరశ్రేష్ఠంపరివార్యోపతస్థిరే॥౮॥ఏకమేకాయనగతాఃప్లవమానాగిరేర్గిరిమ్ । ప్రకంపయంతోవేగేనగిరీణాంశిఖరాణ్యపి॥౯॥తతశ్శాఖామృ

ప్రసిద్ధంమతంగాశ్రమం-హరయఃసుగ్రీవాదయఃత్రస్తాఃవాలిప్రేరితబుద్ధ్యాభీతాః-పుణ్యంపవిత్రం-సుఖంసుఖకరం-అనయోఃపదయోర్విశేషణసమాసఃఅయంశ్లోకః ఉత్తరసర్గార్థసంగ్రాహకః-ఏవమేవాన్యేష్వపురాణేషూపంపాదర్శనేనరామస్యకామార్తత్వంప్రతిపాదితం-అతఏవరామోవిరహభరేణభ్రమరాదీన్శశాపేత్యుక్తంస్కాందే॥శ్లో॥వైముఖ్యంగంధఫల్యాస్తుభ్రమరానశపత్ప్రభుః। కోకాన్నిశీథేవిశ్లేషంపికమన్యవివర్ధనం॥చందనంసర్పనిలయంవాయుంసర్వత్రనంతథా। జ్యోత్స్నాంకళంకసంఛన్నాంశశాపరఘునందనఇతి॥ ౧౩౦॥ ఇతిశ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం-శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - కిష్కింధాకాండవ్యాఖ్యాయాం- ప్రథమస్సర్గః. *************** టీ॥ నైవేతి ॥ తౌవీక్షమాణోమనఃస్థానేనచక్రేనస్థాపయామాసవ్యససాదత్కర్తవ్యతామూఢోభూదిత్యర్థః॥౩॥చింతయిత్వేతి॥ధర్మాత్మా- ధర్మేరాజధర్మేఆత్మామతిర్యస్యసతథోక్తః॥ని॥ఆత్మాయత్నోధృతిర్బుద్ధిరిత్యమరః-సుగ్రీవఃఅనుచరైర్మంత్రిభిస్సహచింతయిత్వా-గురులాఘవంవిమృశ్యఅవస్థానేపలాయనేచగురులాఘవంవిమృశ్య-పరమోద్విగ్నోభవదితిసంబంధః॥ ౯॥ ఏవమితి ॥ ఏవమేకాయనగతాఅపిపూర్వోక్తప్రకారేఏకస్థానగతాఅపి-గిరీణాంశిఖరాణిప్రకంపయంతఃగిరేఃగిరింప్లవమానాఃజగ్మురితిశేషః-ఏకమేకాయనగతాఇతిపాఠే- ఏకాకీభూయభయేనపలాయనం- ల

పూర్వేణసంబంధః॥౯॥తతఇతి॥దుర్గంగిరిః॥౧౦॥ఆప్లవంతఇతి ॥ ఆప్లవంతోయయుః-నతుమందంయయురిత్యర్థః॥౧౧॥తతఇతి॥పర్వతేంద్రంఋశ్యమూకం- పర్వం తపర్వతేషుతత్రతత్రగత్వాపునస్తమేవఋశ్యమూకంయయురిత్యర్థః॥రా॥పర్వతేంద్రంఋశ్యమూకైకదేశం॥ ౧౨॥ తతఇతి ॥ వాలికిల్బిషేణవాలికపటేనశంకితం-వాలినాప్రేషితావిమావితిశంకితమిత్యర్థః॥౧౩॥సంభ్రమఇతి॥ వాలికృతేవాలినిమిత్తం-సంభ్రమస్త్యజ్యతాం-మలయఇతిపర్వతమాత్రస్యనామ-అయంమలయఃఅయంపర్వతఃగిరివరః- ఋశ్యమూకఇత్యర్థః॥రా॥సంభ్రమఇతి ॥ మలయోయమృశ్యమూకావయవపర్వతః॥శ్లో॥ పర్వతాదృశ్యమూకాత్తుపుప్లువేయత్రరాఘవావితి-మలయస్యైవఋశ్యమూకశబ్దేనవక్ష్యమాణత్వాత్ ॥౧౪॥వాలీవేషాంతరధారీసమాగతఇతిభ్రమంవారయతి-యస్మాదిత్యాదినా॥యస్మాత్ వాలినఃక్రూరం క్రూరకర్మాణం॥౧౫॥యస్మాదితి॥పాపకర్మణః-అనుజభార్యాపహారిణః-భయంభయహేతుం॥౧౬॥అహోఇతి॥మతౌసమ్యగ్విచారే॥రా॥ మతౌసమ్యగ్విచారవిషయబుద్ధౌ ॥ ౧౭ ॥ బుద్ధీతి ॥ బుద్ధిఃసామాన్యతోజ్ఞానం-విశేషతోజ్ఞానంవిజ్ఞానం-ఇంగితంఅభిప్రాయసూచకోవ్యాపారః- సర్వంకార్యంఅబుద్ధింఅబుద్ధ్వాదికం॥౧౮॥సుగ్రీవఇతి ॥ తతశ్శుభతరంతద్వాక్యాదత్యంతశుభం॥౧౯॥దీర్ఘబాహూఇతి ॥ దీర్ఘౌబాహూయయోస్తౌ-దీర్ఘబాహూఇత్యేవంసర్వత్రసమాసః॥ ౨౦॥ వాలిప్రణిహితావితి॥వాలిప్రణిహితౌ-నాహంవాలీసమాగతఇతిబిభేమికింతుతత్ప్రేషితావితిమత్వేతిభావః - ఏతాదృశతదీయపురుషస్యకాప్రసక్తిస్తత్రాహ-రాజానఇతి-అత్రరాజవిషయే॥౨౧॥అరయశ్చేతి ॥ ఛన్నచారిణోరయఃమనుష్యేణశత్రుమతాజ్ఞేయాఃకుతఇత్యత్రాహ - విశ్వస్తానామితి - విశ్వస్తానాంశత్రూణాం-రంధ్రేషుప్రమాదేషుసత్సుస్వయమవిశ్వస్తాస్సంతఃప్రహరంతిహి॥౨౨॥కృత్యేష్వితి ॥ కృత్యేషుకర్తవ్యకార్యేషు-వాలీమేధావీదూరదర్శీ- స్వభావశ్చాయంరా

గాస్సర్వే ప్లవమానామహాబలాః। బభంజుశ్చనగాంస్తత్రపుష్పితాన్దుర్గసంశ్రితాన్॥౧౦॥ ఆప్లవంతోహరివరాస్సర్వతస్తంమహాగిరిమ్ । మృగమార్జారశార్దూలాంస్త్రాసయంతోయయుస్తదా॥౧౧॥తతస్సుగ్రీవసచివాఃపర్వతేంద్రంసమాశ్రితాః । సంగమ్యకపిముఖ్యేనసర్వేప్రాంజలయస్స్థితాః॥౧౨॥తతస్తంభయసంవిగ్నంవాలికిల్బిషశంకితమ్।ఉవాచహనుమాన్వాక్యంసుగ్రీవంవాక్యకోవిదః॥౧౩॥సంభ్రమస్త్యజ్యతామేషసర్వైర్వాలికృతేమహాన్ । మలయోయంగిరివరోభయంనేహాస్తివాలినః॥౧౪ ॥యస్మాదుద్విగ్నచేతాస్త్వంప్రద్రుతోహరిపుంగవ । తంక్రూరదర్శనంక్రూరంనేహపశ్యామివాలినమ్॥౧౫॥యస్మాత్తవభయంసౌమ్యపూర్వజాత్పాపకర్మణః । సనేహవాలీదుష్టాత్మానతేపశ్యామ్యహంభయం॥ ౧౬ ॥ అహోశాఖామృగత్వంతేవ్యక్తమేవప్లవంగమ । లఘుచిత్తతయాత్మానంనస్థాపయసియోమతౌ॥౧౭॥బుద్ధివిజ్ఞానసంపన్నఇంగితైస్సర్వమాచర । నహ్యబుద్ధింగతోరాజాసర్వభూతానిశాస్తిహి॥౧౮॥సుగ్రీవస్తుశుభంవాక్యంశ్రుత్వాసర్వంహనూమతః। తతశ్శుభతరంవాక్యంహనూమంతమువాచహ॥౧౯॥దీర్ఘబాహూవిశాలాక్షౌశరచాపాసిధారిణౌ । కస్యనస్యాద్భయందృష్ట్వాహ్యేతౌసురసుతోపమౌ॥ ౨౦ ॥వాలిప్రణిహితావేతౌశంకేహంపురుషోత్తమౌ । రాజానోబహుమిత్రాశ్చవిశ్వాసోనాత్రహిక్షమః॥౨౧ ॥అరయశ్చమనుష్యేణవిజ్ఞేయాశ్ఛన్నచారిణః । విశ్వస్తానామవిశ్వస్తాశ్ఛిద్రేషుప్రహరంతిహి॥౨౨॥కృత్యేషువాలీమేధావీరాజానోబహుదర్శనాః । భవంతిపరహంతారస్తేజ్ఞేయాఃప్రాకృతై

తఏవఏకంఏకాకినంయూథపర్షభంసుగ్రీవమభిగమ్య-అతఏవఏకాయనగతాఃపూర్వోక్తప్రకారేణఏకస్థానగతాః - యద్వాఏకాయనగతాఃఏకమార్గగతాః॥ ని ॥ అయనంవర్త్మమార్గాధ్వపంథానఇత్యమరః-సుగ్రీవేణఏకసుఖదుఃఖాహరయః-పరివార్యోపతస్థిరఇతిపూర్వేణసంబంధః॥౧౧॥తతఇతి॥ పర్వతేంద్రంఋశ్యమూకం॥౧౩॥సంభ్రమఇతి ॥ యఃఋశ్యమూకః॥టీ॥సంభ్రమఇతి ॥ సంభ్రమోభయం-మలయోఋశ్యమూకః-భయంనాస్తి- మతంగశాపాదస్యవాలినోదుష్ప్రవేశత్వాదితిభావః॥౧౪॥౧౬॥అహోఇతి॥మతౌసమ్యగ్విచారవిషయబుద్ధౌ॥౧౭॥బుద్ధీతి॥బుద్ధిఃసామాన్యతోజ్ఞానంవిజ్ఞానంవిశేషజ్ఞానం-ఇంగితమభిప్రాయసూచకోవ్యాపారః॥౧౯॥టీ॥దీర్ఘేతి॥సురసుతఃసురరాజఃతదుపమౌ॥ని॥పార్థివేతనయౌసుతఇత్యమరః॥౨౦॥వాలిప్రణిహితావితి॥ఏతౌశంకే-కుతః రాజానోబహుమిత్రాః రాజానోవేషాంతరధారిభిర్మిత్రైశ్శత్రూన్ఘాతయిష్యంతీతిభావః॥౨౧॥అరయశ్చేతి ॥ అరయోవిజ్ఞేయాఃశోధనీయాః-కుతఃఅవిశ్వస్తాఃఅవిశ్వసనీయాః- అరయఃవిశ్వస్తానాంఛిద్రేషుప్రహరంతి-విశ్వస్తానాంసంహారావకాశందృష్ట్వాతాన్ప్రహరంతీత్యర్థః॥టీ॥ తర్హికింకర్తవ్యమిత్యతఆహ ॥ అరయశ్చేతి ॥ విశ్వస్తా

జ్ఞామిత్యాహ-రాజానఇతి-రాజానఃబహుదర్శనాఃబహూపాయజ్ఞాః-పరహంతారోభవంతి-తే ప్రాకృతైఃదీనవేషధరైఃనరైః జ్ఞేయాః॥౨౩॥తావితి॥ ప్రాకృతేన ప్రాకృతవేషేణ-ఇంగితానాంభావసూచకకాయికవ్యాపారాణాం ప్రకారైరవాంతరభేదైఃరూపేణసౌమ్యాసౌమ్యలక్షణేన- వ్యాభాషణేనఅన్యోన్యసంభాషణేనచ-తౌజ్ఞేయౌ॥౨౪॥లక్షయస్వేతి॥యదిప్రహృష్టమనసౌయదిశుద్ధభావౌ-తదా ప్రశంసాభిఃతదనుకూలేంగితైశ్చపునఃపునఃవిశ్వాసయన్-మమైవాభిముఖంఅనుకూలంయథాభవతితథా-స్థిత్వాస్థాపయిత్వా-ధనుర్ధరౌధనుర్ధరతయాఅత్రవనేప్రవేశస్యప్రయోజనంపృచ్ఛ॥౨౬॥ శుద్ధేతి॥ యద్యేతౌశుద్ధాత్మానౌతదాపునరపిజానీహి-కింతేనేత్యత్రాహ-వ్యాభాషితైరితి-వాకారశ్చార్థః-అదుష్టతేతిచ్ఛేదః॥౨౮॥తావిత్యాది*రూపవ్యాభాషణేనచతయోర్భావంలక్షయస్వ- యదిప్రహృష్టమనసౌ ప్రశంసాభిరింగితైశ్చపునఃపునర్విశ్వాసయన్మమైవాభిముఖంయథాభవతితథాస్థిత్వాస్థాపయిత్వా-అస్యవనస్యప్రవేశస్యప్రయోజనంపృచ్ఛ - ధనుర్ధరావేతౌ శుద్ధాత్మానౌయది-తదానీమపిపూర్వోక్తప్రకారేణతౌమదీయాకృత్వాఆగమనప్రయోజనంజానీహి॥౨౭॥సుగ్రీవవచనంసమీచీనమమన్యతేత్యాహ॥ఇతీతి॥ ౨౮॥ తథేతి॥సంపూజ్యశ్లాఘయిత్వా-సుభీమస్యదురాసదస్యేత్యాభ్యాంసునీతిత్వంసూచితం-మహానుభావఃవేషాంతరధారణసమర్థః - సఃహనుమాన్-యత్రరామోలక్ష్మణశ్చతందేశంయయావిత్యన్వయః॥ ఇతి శ్రీ గోవిందరాజవిరచితే- శ్రీ రామాయణభూషణే-ముక్తాహారాఖ్యానే- కిష్కింధాకాండవ్యాఖ్యానే-ద్వితీయస్సర్గః

ప్రథమేసర్గేవైకుంఠవాసినోభగవతఃస్వీయేషుకేషాంచిత్ స్వపరత్వేవర్తమానేకేషాంచిద్ద్విషయాంతరప్రావణ్యమవలోక్య హూయమానమానసస్య దయావృత్తివిశేషఃప్రతిపాదితః-ద్వితీయేచేతనస్యభగవదపరాధదండభీతస్యతస్మిన్నాభిముఖ్యముక్తం-అథతల్లాభహేత్వాచార్యకృత్యందర్శయతితృతీయే - వచఇత్యాది॥౧॥కపీతి॥రూపాంతరపరిగ్రహసామర్థ్యముచ్యతేమారుతాత్మజఇతి- శఠబుద్ధితయావంచకబుద్ధితయా-భిక్షురూపంసన్న్యాసివేషం॥౧॥భిక్షుఃపరివ్రాట్ కర్మందీపారాశర్యపిమస్కరీత్యమరః॥౨॥తతఇతిసార్ధః॥వినీతవత్ -సవినయం- ఉపాగమ్య- ప్రణిపత్యనమస్కృత్య- శ్లక్ష్ణయాఅపరుషయా-సుమనోజ్ఞయాఅర్థతోతిరమ్యయా-వాచా-ఆబభాషేయథావత్పరమార్థతయాప్రశశంసచ-అత్రభిక్షురూపస్యహనుమతఃప్రణామాదన్యత్రాపిభిక్షోర్గృహస్థాదివిషయేప్రణా

నరైః॥౨౩॥తౌత్వయాప్రాకృతేనైవగత్వాజ్ఞేయౌప్లవంగమ।ఇంగితానాంప్రకారైశ్చరూపవ్యాభాషణేనచ॥౨౪॥లక్షయస్వతయోర్భావం ప్రహృష్టమనసౌయది। విశ్వాసయన్ప్రశంసాభిరింగితైశ్చపునఃపునః * మమైవాభిముఖంస్థిత్వాపృచ్ఛత్వంహరిపుంగవ।ప్రయోజనంప్రవేశస్య వనస్యాస్యధనుర్ధరౌ॥౨౬॥శుద్ధాత్మానౌయదిత్వేతౌజానీహిత్వంప్లవంగమ। వ్యాభాషితైర్వావిజ్ఞేయాస్యాద్దుష్టాదుష్టతాతయోః॥౨౭॥ఇత్యేవంకపిరాజేనసందిష్టోమారుతాత్మజః। చకారగమనేబుద్ధింయత్రతౌరామలక్ష్మణౌ॥౨౮॥ తథేతిసంపూజ్యవచస్తుతస్యతత్కపేస్సుభీమస్యదురాసదస్యచ। మహానుభావోహనుమాన్యయౌతదాసయత్రరామోతిబలశ్చలక్ష్మణః॥౨౯॥ఇతిశ్రీమత్కిష్కింధాకాండే - ద్వితీయస్సర్గః. ******

వచోవిజ్ఞాయహనుమాన్సుగ్రీవస్యమహాత్మనః।పర్వతాదృశ్యమూకాత్తుపుప్లువేయత్రరాఘవౌ॥౧॥ కపిరూపంపరిత్యజ్యహనుమాన్మారుతాత్మజః। భిక్షురూపంతతోభేజేశఠబుద్ధితయాకపిః॥౨॥తతస్సహనుమాన్వాచాశ్లక్ష్ణయాసుమనోజ్ఞయా। వినీతవదుపాగమ్యరాఘవౌప్రణిపత్యచ*

నాంఅమాయావినామితికర్మణిషష్ఠీ॥౨॥కృత్యేష్వితి॥ బహుదర్శనాఃఅనేకోపాయజ్ఞాః-ప్రాకృతైఃదీనవేషధారిభిః॥౨౩॥తావిత్యాదిశ్లోకచతుష్టయమేకంవాక్యం- ప్రాకృతేనైవ ప్రాకృతవేషధారిణైవ- ఇంగితానాంభావసూచకాదివ్యాపారాణాంప్రకారైఃభేదైః - రూపవ్యాభాషణేనరూపేణసౌమ్యాసౌమ్యరూపేణ వ్యాభాషణేనాన్యోన్యసంభాషణేనచతయోర్భావంలక్షయస్వ-యదిప్రహృష్టమనసౌ - తర్హిప్రశంసాభిరింగితైశ్చపునఃపునః విశ్వాసయన్మమైవాభిముఖంయథాతథాస్థిత్వాస్థాపయిత్వా-అస్యవనప్రవేశస్యప్రయోజనంపృచ్ఛ-ధనుర్ధరౌశుద్ధాత్మానౌయది-తదానీమపిపూర్వోక్తప్రకారేణతౌమదీయాకృత్వా - ఆగమనప్రయోజనంజానీహి - ఇంగితాదిభిర్భావపరిజ్ఞానేహేత్వంతరమాహవ్యాభాషితైర్వేతి-వ్యాభాషితైఃతాభ్యాంసహసంభాషణైః॥౨౮॥టీ॥ ఉత్తరసర్గార్థంసంగృహ్ణాతి॥తథేతి॥౨౯॥ఇతిశ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - కిష్కింధాకాండవ్యాఖ్యాయాం - ద్వితీయస్సర్గః. **

౧॥కపిరూపమితి॥శఠబుద్ధితయావంచకబుద్ధితయా॥టీ॥భిక్షురూపంనైష్ఠికబ్రహ్మచర్యరూపం॥౨॥ తతఇతి॥ నమస్కారోవిధృతభిక్షువేషఃరోధ ఇతిచేత్-హను

మాః కర్తవ్యా ఏవేతిజ్ఞాయతే - సన్న్యాసినో గృహస్థాదిప్రణామనిషేధవచనాన్యజ్ఞవిషయాణీతిమంతవ్యాని - యదిహి జ్ఞానాధికం దృష్ట్వా కర్మమాత్రేణాధికో౽పి యతిర్న ప్రణమేత్ - తర్హి వివిప్రాణాం జ్ఞానతో జ్యైష్ఠ్యమితి మనువచనం విరుద్ధ్యేత - నహి తత్ప్రణామనిషేధకం మనువచనం కించిద్దృశ్యతే - కింత్వనారభ్యాధీతమదృష్టాకరం యత్కించిద్యతిప్రణామనిషేధవచనం కింవదంతీసిద్ధం - తస్య చ విషయో౽జ్ఞగృహస్థాదిరూపః - యత్తు కైశ్చిదుక్తం - అత్యద్భుతరామలక్ష్మణరూపదర్శనసంజాతాతివిస్మయస్సన్నంగీకృతం భిక్షురూపం విస్మృత్య అవశః ప్రతిపేదిరే ఇతివత్ ప్రణనామేతి న విరోధ ఇతి - తన్న - ఉపక్రమవిరోధాత్ - ఇంగితవచనాదిభిః పరహృదయజ్ఞానార్థం హి ప్రేషితో౽యం - నహి తథా నియుక్తస్తు నిపుణమతిస్సచివధురంధరః స్వకార్యవిరోధకరం పరిగృహీతాకారవిరుద్ధమవిస్రంభహేతుత్వేన పురేంగితానావిష్కారహేతుభూతం కార్యం కుర్యాత్ - యదప్యుక్తం - రూపమేవాస్యైతన్మహిమానం వ్యాచష్ట ఇతి న్యాయేన దర్శనమాత్రేణైతౌ సుగ్రీవవిరోధినిరసనదక్షావితి నిశ్చిత్య పరిగృహీతవేషాంతరస్య స్వస్య చారత్వం ప్రకటయితుం నమస్కారం కృతవానితి న దోష ఇతి - తదపి న - తథా సతి సుగ్రీవో నామేత్యాదివక్ష్యమాణమేవ ప్రథమం కథయేత్ - కేచిత్తు భిక్షుర్బ్రహ్మచారీ - అతో న దోష ఇత్యాహుః - తన్న - తాదృశభిక్షుత్వస్య పూర్వమేవ సిద్ధత్వేన ఇదానీమపరిగ్రాహ్యత్వాత్ - అపరే తు - సర్వథా కపిరూపం పరిత్యజ్యేత్యుపక్రమాత్ ఉపరిష్టాత్ ప్రచ్ఛన్నతో వాక్యాత్ స్వమానుషరూపాంగీకారావశ్యంభావాత్ తద్రూపవిశిష్టం బ్రహ్మచర్యమేవాత్ర భిక్షుశబ్దేనోచ్యత ఇతి న విరోధ ఇత్యాహుః - అత్ర ఏతత్పక్షే తు పూర్వోక్తయా దిశా దూషణం చింత్యం ॥రా॥ తతస్స హనుమాన్ వాచా శ్లక్ష్ణయా సుమనోజ్ఞయేతి పాఠః - ప్రణిపత్యేతి - నమస్కారః పరిగృహీతభిక్షువేషవిరుద్ధ ఇతి చేత్ - అత్యద్భుతవస్తుదర్శనసంజాతాతివిస్మయస్సన్ అంగీకృతం భిక్షురూపం విస్మృత్య - అవశాః ప్రతిపేదిరే ఇతివత్ ప్రణనామేతి న విరోధః - యద్వా హనుమాన్ ॥ తి ॥ రూపమేవాస్యైతన్మహిమానం వ్యాచష్ట ఇతి న్యాయేన దర్శనమాత్రేణైతౌ సుగ్రీవవిరోధినిరసనదక్షమహిమానావితి జ్ఞాత్వా పరిగృహీతవేషాంతరస్య స్వస్య చారత్వం ప్రకటయితుం నమస్కారం కృతవానితి న దోషః - అత ఏవ హ్యుత్తరత్ర తయోః ప్రత్యుత్తరకథనాత్పూర్వమేవ సుగ్రీవస్వరూపం స్వస్య సుగ్రీవసచివత్వం భిక్షురూపప్రతిచ్ఛన్నత్వం సుగ్రీవస్య రామసఖ్యాభిలాషం చ కథితవాన్ - వస్తుతస్తు - త్రిదండాదిబాహ్యవేషధారణమాత్రేణ అపాకమూలరోమనిచితస్య సవాలస్య వానరరూపస్య ప్రతిచ్ఛన్నత్వాయోగాత్ స్మానుషశరీరపరిగ్రహపూర్వకమేవ బాహ్యస్య కస్యచిద్వేషస్య ధారణం వక్తవ్యం - అత ఏవ హి కపిరూపం పరిత్యజ్యేత్యుపక్రాంతం - తత్ర హనుమతస్స్వరూపేణ వటుత్వేపి మానుషరూపేణ వటుత్వమేవాత్ర ప్రకరణే భిక్షుశబ్దేనోచ్యత ఇతి న యతేర్గృహస్థవందనాపత్తిరితి - ఆబభాషే అభిముఖీచకార ॥౩॥ సంపూజ్యేతి ॥ కామతః భక్త్యా - పూర్వోక్తప్రశంసాభక్తిః కృతా - న తు కేవలపరీక్షా కృతేతి భావః ॥రా॥ *ఉవాచేతి ॥ కామతః సుగ్రీవోపదేశావిరుద్ధస్వేచ్ఛాతః ॥౪॥ రాజర్షీత్యాదిశ్లోకద్వయం ॥ మృగాన్ అన్యాన్ వనచారిణశ్చ త్రాసయంతౌ సమంతతః పంపాతీరరుహాన్ వృక్షాన్ వీక్షమాణౌ చ భవంతౌ - వరవర్ణినౌ స్నిగ్ధరూపవంతౌ - కర్మధారయాదపి మత్వర్థీయో దృష్టచరః - అత ఏవ రాజర్షిదేవప్రతిమౌ - సంశితవ్రతౌ తీక్ష్ణవ్రతౌ - అత ఏవ తాపసౌ తపస్వివేషభూతౌ - ఇదం దుర్గమం దేశం కథం ప్రాప్తౌ ॥రా॥ వరవర్ణినౌ - వర్ణో ప్రశస్తవర్ణౌ వరౌ చ తౌ వర్ణినౌ చేతి విగ్రహః ॥ శ్లో ॥ పంపాతీరరుహాన్ వృక్షాన్ వీక్షమాణౌ సమంతత ఇత్యంతస్య భవంతః కథం ప్రాప్తావిత్యనేన సంబంధః ॥౫॥ ఇమామిత్యాదిసార్ధశ్లోకత్రయమేకాన్వయం ॥ పంపాయాస్సరస్త్వేపి స్వల్పతయా పూర్వాపరప్రవాహవత్త్వేన నదీత్వమవిరుద్ధం - శోభయంతౌ - స్వతేజసేతి శేషః - సువర్ణాభౌ రామస్య శ్యామత్వేపి లక్ష్మణస్య పీతవర్ణత్వాచ్ఛత్రిన్యాయాత్ సువర్ణ

ఆబభాషే తదా వీరౌ యథావత్ప్రశశంస చ ॥౩॥ సంపూజ్య విధివద్వీరౌ హనుమాన్మారుతాత్మజః * ఉవాచ కామతో వాక్యం మృదు సత్యపరాక్రమౌ ॥౪॥ రాజర్షిదేవప్రతిమౌ తాపసౌ సంశితవ్రతౌ * దేశం కథమిమం ప్రాప్తౌ భవంతౌ వరవర్ణినౌ । త్రాసయంతౌ మృగగణానన్యాంశ్చ వనచారిణః * పంపాతీరరుహాన్వృక్షాన్వీక్షమాణౌ సమంతతః ॥౫॥ ఇమాం నదీం శుభజలాం శోభయంతౌ తపస్వినౌ * ధైర్యవంతౌ సువర్ణాభౌ కౌ యువాం

మాన్ - రూపమేవాస్యైతన్మహిమానం వ్యాచష్ట ఇతి న్యాయేన తయోర్దర్శనమాత్రేణైవ తౌ సుగ్రీవవిరోధినిరసనేక్షమావితి జ్ఞాత్వా గృహీతవేషాంతరస్య స్వచారత్వం ప్రకటయితుం ప్రణనామేతి న విరోధః ఆబభాషే అభిముఖీచకార ॥౩॥ *ఉవాచేతి ॥ కామతః సుగ్రీవోపదేశాద్విరుద్ధస్వేచ్ఛాతః ॥౪॥ *దేశం కథమిత్యాదిసార్ధశ్లోకమేకం వాక్యం - సమంతతో వీక్షమాణౌ కథం ప్రాప్తావితి సంబంధః ॥౫॥ ఇమాం నదీమిత్యారభ్య ద్యుతిమంతౌ నరర్షభావిత్యంతమేకం - పంపాసరసో నదీత్వవ్యపదేశస్తు

కాంతిత్వం - నిశ్శ్వసంతౌ వనసంచారాయాసాత్ - వరభుజౌ సుందరభుజౌ - హస్తిహస్తేత్యనేన దైర్ఘ్య పీవరత్వయోర్వక్ష్యమాణత్వాత్ - ఇమాః ప్రజాః పక్షిమృగాదీః - పీడయంతౌ - అపూర్వదర్శనేనపి ద్రావకావిత్యర్థః - సింహస్యేవ విప్రేక్షితం వీక్షణం యయోస్తౌ - సింహాతిబలవిక్రమా సింహాతిశాయిబలపరాక్రమౌ - శక్రచాపనిభే ఇంద్రధనుస్తుల్యే చాపే గృహీత్వా - శత్రుసూదనౌ శత్రుసంహారకౌ - నీలఖేదపరభాగతయా ధనుషా రాభరణత్వం శత్రుసంహారకత్వేనాయుధకోటిప్రవిష్టత్వం చ దర్శితమాభ్యాం విశేషణాభ్యాం - శ్రీమంతౌ కాంతిమంతౌ - రూపసంపన్నౌ సౌందర్యయుక్తౌ - వృషభశ్రేష్ఠవిక్రమౌ వృషభశ్రేష్ఠగమనౌ - ద్యుతిమంతౌ తేజస్వినౌ - తేజస్త్రియోర్భిన్నమితి న పునరుక్తిః - ఏవంభూతౌ యువాం కావిత్యన్వయః ॥౧౦॥ ప్రభయేత్యర్థం ॥ ౧౧ ॥ రాజ్యేత్యాది త్రయమేకాన్వయం ॥ అమరప్రఖ్యౌ దేవతుల్యపరాక్రమౌ - దేవలోకాదాగతౌ వీరావివ స్థితౌ యదృచ్ఛయా దైవాత్ - వసుంధరాం ప్రాప్తౌ - చంద్రసూర్యావివ స్థితౌ దేవరూపిణౌ దేవతుల్యరూపిణౌ - వీరౌ యువాం రాజ్యార్హావపి రాజ్యం త్యక్త్వా వీరౌ జటామండలధారిణావవిచ్ఛిన్నజటామండలధారిణౌ - భూత్వా - ఇహ దేశం వనదేశం - కథం కిమర్థం - ఆగతౌ సముస్తరాజలక్షణలక్షితయోర్యువయోః రాజ్యభోగ ఏవోచితః - నతు వనవాస ఇతి భావః ॥౧౩౪॥ ఆయతాశ్చేతి ॥ ఆయతాః ఆజానువిలంబినః - సువృత్తాః భుజగభోగవద్వృత్తాః - బాహవః రామస్య దక్షిణో బాహురితి లక్ష్మణస్య రామబాహుత్వాత్తద్బాహుభ్యాం బహువచనం - యద్వా హనుమతో భక్త్యేనతస్య చతుర్భుజవైపిణ దృశ్యో భవత్ - యద్వా ద్వయోర్బాహుచతుష్టయవత్త్వాద్బహువచనం - పరిఘోపమాః పరిఘగదావిశేషః తదుపమాః - స్వసౌందర్యానుభవపరాణాం సమస్తవిరోధి నివర్తనక్షమా ఇత్యర్థః - సర్వభూషణభూషార్హాః ఆభరణస్యాభరణమిత్యుక్తరీత్యా భూషణాన్యపి భూషయితుమర్హాః - కిమర్థం న విభూషితాః - ఇమాః భూషణైరలంకృత్య ఆభరణాభరణత్వం కిమితి న ప్రకాశితమిత్యర్థః - యద్వా దృష్టిదోషపరిహారాయ ఏతాదృశబాహుసౌందర్యమాచ్ఛాదయితవ్యం - తత్కిమర్థం నాచ్ఛాదితమితి భావః - యద్వా ఆభరణచ్ఛన్నసౌందర్యమేవాలమస్మద్వశీకరణాయ - అధికం నిరావరణసౌందర్యప్రదర్శనమితి భావః - యద్వా రాజకుమారాణాం క్షణమాత్రం తాంబూలాభావే మ్లానతావత్ క్షణమాత్రవిరహేపి స్థాతుమనర్హాః భూషాః కిమర్థం విశ్లేషితా ఇతి భావః - యద్వా ఏవంభూషణవిరహః కస్య నాశత్రో మూలఘాతా యేతి భావః - అనేన అప్రతిహతసంకల్పత్వేపి నిత్యసూరీన్ విహాయ చతుర్ధావతరణే కో హేతురిత్యుక్తం ॥ తనిశ్లోకి ॥ సర్వభూషణభూషార్హాః - సర్వేషాం భూషణానాం అంగదకేయూరాదీనాం భూషాయాం అలంకరణే అర్హాః - ఏతేన బాహూనాం సర్వభూషణాతీతకాంతిమత్త్వముక్తం - తమేవార్థం విశదయతి - ఆజానుదీర్ఘబాహుత్వమాయతత్వం - వృత్తానుపూర్వత్వం సువృత్తత్వం - పీవరదృఢసంస్థానత్వం పరిఘోపమత్వం - కిమర్థం న విభూషితాః - భూషణధారణేన ఏతేషాం భూషణాధికకాంతిమత్త్వం కిమర్థం న ప్రకాశితమిత్యభిప్రాయః [౪] ॥౧౪॥ ఉభావివి ॥ వింధ్యమేరువిభూషితామితి దృష్టాంతార్థః - యథా వింధ్యమేరూ భూరక్షకౌ తథా భవంతావపీ

చీరవాససౌ । నిశ్శ్వసంతౌ వరభుజౌ పీడయంతావిమాః ప్రజాః ॥ సింహవిప్రేక్షితౌ వీరౌ సింహాతిబలవిక్రమౌ । శక్రచాపనిభే చాపే గృహీత్వా శత్రుసూదనౌ ॥ శ్రీమంతౌ రూపసంపన్నౌ వృషభశ్రేష్ఠవిక్రమౌ । హస్తిహస్తోపమభుజౌ ద్యుతిమంతౌ నరర్షభౌ ॥౧౦॥ ప్రభయా పర్వతేంద్రోయం యువయోరవభాసితః ॥౧౧॥ రాజ్యార్హావమరప్రఖ్యౌ కథం దేశమిహాగతౌ ॥ పద్మపత్రేక్షణౌ వీరౌ జటామండలధారిణౌ ॥ ౧౨ ॥ అన్యోన్యసదృశౌ వీరౌ దేవలోకాదివాగతౌ ॥ యదృచ్ఛయేవ సంప్రాప్తౌ చంద్రసూర్యౌ వసుంధరామ్ ॥ ౧౩ ॥ విశాలవక్షసౌ వీరౌ మానుషౌ దేవరూపిణౌ ॥ సింహస్కంధౌ మహాసత్త్వౌ సమదావివ గోవృషౌ ॥ ౧౪ ॥ ఆయతాశ్చ సువృత్తాశ్చ బాహవః పరిఘోపమాః ॥ సర్వభూషణభూషార్హాః కిమర్థం న విభూషితాః

ఆయామవత్తరా - చాపే గృహీత్వేత్యస్య పీడయంతావిమాః ప్రజా ఇత్యనేన సంబంధః ॥ టీ ॥ సింహవిప్రేక్షితౌ - శత్రుభయంకరత్వాత్ ॥౧౦॥ రాజ్యార్హావితి ॥ అమరప్రఖ్యౌ పద్మపత్రేక్షణౌ రాజ్యార్హౌ వీరౌ యువాం జటామండలధారిణౌ సంతౌ ఇహారణ్యప్రదేశే కథమాగతౌ ॥ ౧౨ ॥ వనాగమనయోగ్యతా యువయోర్నాస్తీతి భావః ॥ అన్యోన్యసదృశావితి ॥ దేవలోకాదాగతౌ అన్యోన్యసదృశౌ వీరౌ - ఇహ యదృచ్ఛయా వసుంధరాం ప్రాప్తౌ చంద్రసూర్యావివ స్థితౌ - కథమిమం దేశమాగతావిత్యేకవాక్యానుషజ్యతే ॥౧౩॥ మహారాజదేవత్వలక్షణోభయాకారప్రతీతేర్వనాగమనసంభావితమిత్యాహ ॥ విశాలవక్షసావితి ॥ టీ ॥ కథం దేశమిహాగతావితి పునః పునః ప్రశ్నః - అత్యంతసౌకుమార్యాదిగుణవిశిష్టానాం దేశే కథం పద్భ్యామేవాగమనమితి విస్మయోనేతి భావః ॥౧౪॥ టీ ॥ యః కేంద్రస్య వక్త్రే ఇతి ఏక [illegible]

తి॥౧౫॥ఇమేఇతి॥ చిత్రేలోకేప తాదృశధనుషోరదర్శనాదద్భుతావహే-వజ్రఇత్యభూతోపమా॥౧౬॥సంపూర్ణా ఇతి॥ తూణాఇతిబహువచనం ఏకైకస్య పార్శ్వ ద్వయేపితూణీరద్వయసత్త్వాత్॥౧౭॥మహేతి॥ మహాప్రమాణావితిదీర్ఘత్వం-విస్తీర్ణావితివిశాలతా-తప్తహాటకం ద్రుతకనకం-నిర్ముక్తౌనిర్ముక్తత్వచౌ॥౧౮॥ ఏవమితి॥ పరిభాషంతంపునఃపునర్భాషమాణం-నాభిభాషథఃనాభిభాషేథే-వ్యత్యయఆర్షః॥౧౯॥ ఏవంస్వవాక్యస్య[illegible]వేనతూష్ణీంభూతౌ దృష్ట్వా స్వకార్యమావేదయ తిసుగ్రీవఇత్యాదినా॥వినికృతఃవంచితః॥౨౦॥ ప్రాప్తఇతి॥ మహాత్మనామహాబుద్ధినా॥౨౧॥యువాభ్యామితి॥విత్తంవిదేర్లోటిమధ్యమపురుషద్వివచనం- తథేక థంభిక్షురూపేత్యత్రాహ-భిక్షువితి॥౨౩॥ఏవమితి॥ నోవాచ-తద్వచనశ్రవణేచ్ఛయేతిభావః॥౨౪॥ఏతదితి॥ హనుమంతంస్తోతుంలక్ష్మణంప్రత్యుక్తిః॥౨౫॥సచివఇతి॥ ఉపాగతః-సఏవసచివద్వారేతిశేషః॥౨౬॥ తమితి॥ స్నేహయుక్తం-మయిసుగ్రీవేచప్రీతియుక్తమిత్యర్థః - అభ్యభాషఅభిభాషస్వ - అడాగమఃపరస్మైపదేఆ ర్షే-మంత్రిణాస్వామినోవచనంనీతిరితిసౌమిత్రింనియోజయతి॥౨౭॥అథచేతనోజ్జీవనస్యాచార్యముఖమంతరేణాసంభవాదాచార్యలాభందర్శయతి॥ నానృగ్వేదే త్యాదినా॥శ్లో॥ఆచార్యోవేదసంపన్నోవిష్ణుభక్తోవిమత్సరః। మంత్రజ్ఞోమంత్రభక్తశ్చసదామంత్రార్థదశ్శుచిః॥ గురుభక్తిసమాయుక్తఃపురాణజ్ఞోవిశేషతః। ఏవంలక్షణసంపన్నోగురురిత్యభిధీయతఇత్యుక్తమాచార్యలక్షణందర్శయతి - ఋగ్వేదేష్వవినీతస్యశిక్షితస్యావినయధారణ వేదనానిసర్వత్రవేదేషుయోజ్యాని - యద్వా ప్రతివర్ణంస్వరభూయస్త్వేనమనోనియమనేనసావధానోచ్చార్యత్వాదృగ్వేదవినీతస్యేత్యుక్తిః - ఏకైకానువాకేఅనువాకాంతరవాక్యసాంకర్యేణధా రణస్యదుష్కరత్వాద్యజుర్వేదధారిణఇత్యుక్తంఊహరహస్యాదిగర్భితగానవిశేషాణాందుర్విజ్ఞేయత్వాత్ సామవేదవిదుషఇతి- అథర్వణస్యాధ్యయనాదినియమా భావాదనుక్తిః ఏవంప్రభాషితుం-దేశకథనమిమాం ప్రాప్తావిత్యారభ్యఉక్తరీత్యావ్యక్తంవక్తుంనశక్యమితి-అనృగ్వేదవినీతస్యఏవంప్రభాషితుంనశక్యం-అయజు ర్వేదధారిణఏవంప్రభాషితుంనశక్యం - అసామవేదవిదుషః ఏవంప్రభాషితుం నశక్యమితిప్రత్యేకమన్వయః - ప్రత్యేకంనఞ్ ప్రయోగాత్ - దార్ఢ్యార్థంవ్య తిరేకముఖేనోక్తిః-అనృగ్వేదవినీతస్య.ఉభౌయోగ్యావహంమన్యేరక్షితుంపృథివీమిమామిత్యాదినోక్తసృష్టిస్థితిసంహారకర్తృత్వంవక్తుంనశక్యం-ఐతరేయకేహి

షితాః॥౧౪॥ఉభౌయోగ్యావహంమన్యేరక్షితుంపృథివీమిమామ్ * ససాగరవనాంకృత్స్నాంవింధ్యమేరువిభూషితామ్॥౧౫॥ ఇమేచధనుషీచిత్రే శ్లక్ష్ణేచిత్రానులేపనే * ప్రకాశేతేయథేంద్రస్యవజ్రేహేమవిభూషితే॥౧౬॥ సంపూర్ణానిశితైర్బాణైస్తూణాశ్చశుభదర్శనాః * జీవితాంత కరైర్ఘోరైశ్శ్వసద్భిరివపన్నగైః॥౧౭॥ మహాప్రమాణౌవిస్తీర్ణౌతప్తహాటకభూషితౌ * ఖడ్గావేతౌవిరాజేతేనిర్ముక్తావివపన్నగౌ॥౧౮॥ ఏవంమాంపరిభాషంతంకస్మాద్వైనాభిభాషథః॥౧౯॥సుగ్రీవోనామధర్మాత్మాకశ్చిద్వానరయూథపః।వీరోవినికృతోభ్రాత్రాజగద్భ్రమతిదుఃఖి తః॥౨౦॥ ప్రాప్తోహంప్రేషితస్తేనసుగ్రీవేణమహాత్మనా। రాజ్ఞావానరముఖ్యానాంహనూమాన్నామవానరః॥౨౧॥యువాభ్యాంసహధర్మా త్మాసుగ్రీవస్సఖ్యమిచ్ఛతి। తస్యమాంసచివంవిత్తంవానరంపవనాత్మజమ్ * భిక్షురూపప్రతిచ్ఛన్నంసుగ్రీవప్రియకామ్యయా। ఋశ్యమూ కాదిహప్రాప్తంకామగంకామరూపిణమ్॥౨౩॥ ఏవముక్త్వాతుహనుమాంస్తౌవీరౌరామలక్ష్మణౌ। వాక్యజ్ఞౌవాక్యకుశలఃపునర్నోవాచకించన॥ ౨౪॥ఏతచ్ఛ్రుత్వావచస్తస్యరామోలక్ష్మణమబ్రవీత్। ప్రహృష్టవదనశ్శ్రీమాన్భ్రాతరంపార్శ్వతస్స్థితమ్॥౨౫॥సచివోయంకపీంద్రస్యసుగ్రీ వస్యమహాత్మనః। తమేవకాంక్షమాణస్యమమాంతికముపాగతః॥౨౬॥తమభ్యభాషసౌమిత్రేసుగ్రీవసచివంకపిమ్।వాక్యజ్ఞంమధురైర్వాక్యైః స్నేహయుక్తమరిందమ॥౨౭॥ నానృగ్వేదవినీతస్యనాయజుర్వేదధారిణః। నాసామవేదవిదుషశ్శక్యమేవంప్రభాషితుమ్॥౨౮॥నూనంవ్యాకరణం

సిద్ధస్యాప్యుపమానత్వేనోపాత్తస్యవజ్రాయుధస్యఅనేకత్వకల్పనముపమేయానేకత్వనిబంధనమిత్యవిరుద్ధం॥౧౯॥ కస్యత్వంకస్త్వంకిమర్థమాగతఇత్యాకాంక్షా యామాహసుగ్రీవఇత్యాదినా॥టీ॥తూష్ణీంభూతౌరామలక్ష్మణౌభాషయితుంస్వస్వామినామధేయంకథయతి॥ సుగ్రీవఇత్యాది॥వినికృతఃతిరస్కృతః॥ ౨౦॥ టీ॥ ప్ర హృష్టవదనఃహనుమద్వచనస్యవివక్షితవాక్యానుకూలత్వాదితిభావః॥ ౨౭॥ నానృగ్వేదేతి॥అనృగ్వేదవినీతస్య అనృగ్వేదేనఋగ్వేదాదన్యేనవినీతస్యశిక్షితస్యఏవం ప్రభాషితుంనశక్యంఅయజుర్వేదధారిణఃయజుర్వేదధారణారహితస్యైవంప్రభాషితుంనశక్యంఅసామవేదవిదుషఃఅసామవేదజ్ఞస్యైవంభాషితుంనశక్యమిత్యను

బ్రహ్మవాఇదమేకఏవాగ్ర ఆసీదిత్యాదినాతథాత్వంప్రథమతఃప్రతిపాద్యతే-అయజుర్వేదధారిణః-మానుషౌదేవరూపిణావిత్యాదినా-అజాయమానోబహుధావిజాయతఇత్యుక్తావతారరహస్యంవక్తుంనశక్యం-అసామవేదవిదుషః-సువర్ణాభౌపద్మపత్రేక్షణావిత్యేవంభాషితుంనశక్యతే-ఛాందోగ్యేహి-అథయఏషోంతరాదిత్యే హిరణ్మయఃపురుషోదృశ్యతఇత్యారభ్యతస్యయథాకప్యాసంపుండరీకమేవమక్షిణీఇత్యామ్నాయతే॥ రా॥ నానృగ్వేదఇతి ॥ వినయధారణవేదనాసిప్రతివేదమస్య సంతీత్యుక్తంభవతి॥తనిశ్లో॥[౨౮]॥౨౯॥నకేవలంవేదాధ్యయనం-అంగాధ్యయనంచకృతమిత్యాహ॥ నూనమితి॥ తత్రహేతుమాహ-బహ్వితి-అపశబ్దితంఅపకృష్టంన శబ్దితం-అత్రాదౌయదీత్యధ్యాహార్యం-వ్యాకరణంశ్రుతం-అతోనాపశబ్దితం.కృత్స్నంశ్రుతంఅతోనకించిదపశబ్దితం - ప్రకృతిప్రత్యయసమాససంధ్యాదిషుకించిదపినాపభ్రంశితమిత్యర్థః-బహుధాశ్రుతం-ఏకవారశ్రవణేక్వచిదన్యథాభావోపిస్యాత్॥రా॥నకించిదపశబ్దితమిత్యనేనసంస్కృతభాషయైవవ్యవహృతవానిత్యవగమ్యతే॥౨౯॥శిక్షాచానేనశ్రుతేత్యాహచతుర్భిఃనముఖఇత్యాదిభిః-లోకేకేషాంచిద్వ్యవహారదశాయాంముఖాదిషుసర్వత్రయత్రకుత్రాపివావికారోదృశ్యతేనతథాత్రేతిభావః-దోషఃవికృతిః-నసంవిదితఇత్యనేనస్వేనసూక్ష్మమవలోకితమితిగమ్యతే-తదుక్తంశిక్షాయాం-గీతీశీఘ్రీశిరఃకంపీతథాలిఖితపాఠకః-అనర్థజ్ఞోల్పకంఠశ్చషడేతేపాఠకాధమాః॥ నశిరఃకంపయేద్గాత్రంభ్రువౌచాప్యక్షిణీతథా - తైలపూర్ణమివాత్మానంతత్తద్వర్ణంప్రయోజయేదితి ॥ ౩౦ ॥ ఏవముచ్చారణశక్తిరుక్తా - అథవాక్యప్రయోగచాతుర్యందర్శయతిఅవిస్తరమితి ॥ అవిస్తరంశబ్దప్రపంచరహితం- ప్రథనేవావశబ్దఇతిఘఞోనిషేధాత్ ఋదోరబిత్యప్ప్రత్యయః - అసందిగ్ధంపదవర్ణసందేహరహితం-అవిళంబితంవిళంబితత్వేస్వాశక్తిఃప్రకటితాస్యాత్-అద్రుతంద్రుతోచ్చారణేపరప్రత్యాయనంనస్యాత్ - ఉరస్థంమంద్రం-కంఠగంమధ్యమం-తాదృశంవాక్యంమధ్యమేస్వరేవర్తతే-నమంద్రంనమధ్యమం-నద్రుతంనవిళంబితంచేత్యర్థః - ఇదంచతుర్దశదోషాభావానాముపలక్షణం తథాహశిక్షాకారః॥శ్లో॥శంకితంభీతముద్ఘుష్టమవ్యక్తమనునాసికమ్ । కాకస్వరంశీర్షగతంతథాస్థానవివర్జితమ్ ॥ విస్వరంవిరసంచైవవిశ్లిష్టంవిషమాన్వితమ్ ॥ వ్యాకులంతాలుభిన్నంచపాఠదోషాశ్చతుర్దశేతి ॥ అన్యత్రాప్యుక్తం - ఉపాంశుదష్టంత్వరితంనిరస్తంవిళంబితంగద్గదితంప్రగీతమ్ । నిష్పీడితంగ్రస్తపదాక్షరంచవదేన్నదీనంనతుసానునాస్యమ్॥౩౧॥ఏవంపాఠదోషాఉక్తాః అథతద్గుణానాహ - సంస్కారేతి॥సంస్కారోవ్యాకరణకృతాశబ్దశుద్ధిః-వ్యక్తపదత్వమితియావత్ క్రమఃవర్ణానాంక్రమికతా-వ్యక్తాక్షరత్వమితియావత్ - కల్యాణీంఇతరగుణవతీం- హృదయహారిణీంమధురాం - వాణీంఉచ్చారయతిఉచ్చరతి-తదిదముక్తంశిక్షాయాం-మాధుర్యమక్షరవ్యక్తిఃపదచ్ఛేదస్తథాస్వరా।ధైర్యంలయసమత్వంచషడేతేపాఠగాగుణాఇతి॥౩౨॥మాధుర్యపరకాష్ఠామాహఅనయేతి॥చిత్రయాఆశ్చర్యావహయా - త్రిస్థానానిఉరఃకంఠశిరాంసి- వ్యజ్యంతేఏషువర్ణాఇతివ్యంజనాని - త్రిస్థానరూపవ్యంజనేషుతిష్ఠతీతితథా-తథాత్వంచనతదుత్పన్నత్వం- శిరస్యత్వస్యనిషిద్ధత్వాత్ - శీర్షగతంతథైతిహ్యుదాహృతం - కింతుఉదాత్తానుదాత్తస్వరితవత్త్వం- తథోక్తంశిక్షాయాం-అనుదాత్తోహృదిజ్ఞేయోమూర్ధ్న్యుదాత్తఉదాహృతః । స్వరితఃకంఠమూలీయఃపార్శ్వేస్యప్రచయస్యత్వితి॥నారాధ్యతేనతోష్యతే - కస్యేత్యస్యవివరణంఉద్యతాసేరరేరపీతి-ఉద్యతాసేః - ఛేత్తు

కృత్స్నమనేనబహుధాశ్రుతమ్ । బహువ్యాహరతానేననకించిదపశబ్దితమ్॥౨౯॥నముఖేనేత్రయోర్వాపిలలాటేచభ్రువోస్తథా । అన్యేష్వపిచ
గాత్రేషుదోషస్సంవిదితఃక్వచిత్ ॥౩౦॥అవిస్తరమసందిగ్ధమవిళంబితమద్రుతమ్ । ఉరస్థంకంఠగంవాక్యంవర్తతేమధ్యమేస్వరే॥౩౧॥సంస్కా-
రక్రమసంపన్నామద్రుతామవిళంబితామ్ । ఉచ్చారయతికల్యాణీంవాచంహృదయహారిణీమ్॥ ౩౨ ॥అనయాచిత్రయావాచాత్రిస్థానవ్యంజనస్థ
యా । కస్యనారాధ్యతేచిత్తముద్యతాసేరరేరపి॥౩౩॥ఏవంవిధోయస్యదూతోనభవేత్పార్థివస్యతు । సిద్ధ్యంతిహికథంతస్యకార్యాణాంగతయో

బంధః - అయమర్థః ప్రతివర్ణం స్వరభూయస్త్వేనసావధానేనోచ్చార్యమాణత్వాదృగ్వేదవినీతస్యేత్యుక్తిః - ఏకైకానువాకేఅనువాకాంతరవాక్యస్యసాంకర్యేణధారణస్యదుష్కరతాంద్యోతయితుంఅయజుర్వేదధారిణఇత్యుక్తం ఊహరహస్యాదిగర్భితగానవిశేషాణాం దుర్జ్ఞేయతామభిప్రేత్యాసామవేదవిదుషఇత్యుక్తం॥౨౮॥నూనమితి॥నకించిదపశబ్దితమిత్యనేనసంస్కృతభాషయైవవ్యవహృతవానితిగమ్యతే॥౩౦॥అవిస్తరమితి॥ అవిస్తరంశబ్దప్రపంచరహితంమధ్యమేస్వరేమోచ్చైర్నచనీచైః॥౩౧॥సంస్కారేతి॥సంస్కారక్రమసంపన్నాంవ్యుత్పత్తిసామగ్రీసంపన్నామిత్యర్థః॥టీ॥అద్రుతాంద్రుతోచ్చారణరహితామిత్యర్థః॥౩౨

ముద్ధృతా సేరిత్యతిహార్దతో క్తిః - అనేనహనుమదాదిభిః రామాదీనాం సంస్కృతభాషయైవవ్యవహార ఇతిగమ్యతే ॥ ౩౩ ॥ ఏవంహనుమతోవాక్యాత్తురీమభినంద్య బుద్ధిచాతుర్యమభినందతి॥ ఏవంవిధ ఇతి॥ ఏవంవిధః ఏవం ప్రష్టా-అస్మత్ప్రశంసావ్యాజేనకులగోత్రనామధేయరాజ్యత్యాగకారణాదీనాం ప్రష్టా-గతయస్సిద్ధయః॥౩౪॥ ఉక్తమర్థమన్వయముఖేనాపిదర్శయతి॥ఏవమితి॥దూతవాక్యప్రచోదితాః-దూతవాక్యమూలా ఏవసిద్ధ్యంతి-నప్రధానాపేక్షా ఇతిభావః॥ ౩౫॥ ఏవమితి ॥ వాక్యజ్ఞో వాక్యజ్ఞ మిత్యుక్త్వాయథార్థీత్యా హనుమతోక్తంతథైవ సౌమిత్రిణాపీత్యుచ్యతే॥౩౬॥ విదితా ఇతి ॥విద్వన్నితిహనుమత్సంబోధనం॥౩౭॥యథేతి ॥ అనేనఏతావత్ ఆచార్యాభిమాననిష్ఠః తేషాంకార్యంతద్వచనాదేవకరిష్యామీతిభగవతః ప్రతిజ్ఞాసూచితా ॥౩౮॥ తదితి॥ జయోపపత్త్యై వాలిజయోపపత్తినిమిత్తం ॥ ఇతిశ్రీగోవిందరాజవిరచితే-శ్రీరామాయణభూషణే-ముక్తాహారాఖ్యానే-కిష్కింధాకాండవ్యాఖ్యానే-తృతీయస్సర్గః ❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖

అథాచార్యముఖనచేతనలాభశ్చతుర్థే॥ తత ఇత్యాది ॥ మధురసంభాషం మధురభాషణం-తద్వచశ్శ్రుత్వా-కృత్యవాన్ కార్యవాన్ రామ ఇతిహేతోః-ప్రహృష్టస్సన్-సుగ్రీవం మనసాగతః- తమేవచావాంమార్గావ ఇతివచనాత్ రామస్యకృత్యవత్త్వజ్ఞానం॥౧॥మనసాగత ఇత్యేతద్దర్శయతి ॥ భవ్యఇతి ॥ యద్యస్మాదయంకృత్యవాన్ ప్రాప్తః-తస్మాత్ -మహాత్మనః మహాభాగ్యస్య-తస్యసుగ్రీవస్య-రాజ్యాగమః-భవ్యః భావీ-ఏతత్ కృత్యం రాజ్యాగమనరూపకార్యం-ఉపాగతం సమీపే ఆగతం-నిష్పన్నప్రాయమిత్యర్థః॥ ౨॥తత ఇతి॥అస్మిన్ శ్లోకే ప్లవగర్షభ ఇత్యత్రగకారో గాయత్ర్యాః దశమాక్షరం-నవసహస్రశ్లోకాగతాః॥౩॥ కిమర్థమితి॥ పంపాకాననేనపంపోపవనేనమండితం-వనందండకారణ్యం-దండకారణ్యేప్యేతత్ప్రదేశం కిమర్థమాగత ఇతిభావః-అనుజత్వమాకారసామ్యాత్తమభ్యభాషేతి నిరోజనాచ్చేతిజ్ఞేయం॥౪॥తస్యేతి ॥ మహాత్మత్వేనదశరథాత్మజత్వేనచాచచక్షు ఇత్యర్థః॥౫॥ తస్యేతి ॥ దశరథాత్మజం మహాత్మానమిత్యేతద్ద్వయమపివిధేయవిశేషణం ॥

నఘు॥౩౪॥ఏవంగుణగణైర్యుక్తాయస్యస్యుః కార్యసాధకాః । తస్యసిధ్యంతిసర్వార్థాః దూతవాక్యప్రచోదితాః॥ ౩౫॥ ఏవముక్తస్తుసౌమిత్రిస్సుగ్రీవసచివంకపిమ్ । అభ్యభాషతవాక్యజ్ఞో వాక్యజ్ఞంపవనాత్మజమ్॥ ౩౬॥ విదితానో గుణావిద్వన్ సుగ్రీవస్యమహాత్మనః । తమేవచావాంమార్గావస్సుగ్రీవం ప్లవగేశ్వరమ్॥౩౭॥ యథా బ్రవీషిహనుమన్ సుగ్రీవవచనాదిహ । తత్తథాహికరిష్యావో వచనాత్తవసత్తమ॥౩౮॥ తత్తస్యవాక్యంనిపుణంనిశమ్యప్రహృష్టరూపః పవనాత్మజఃకపిః । మనస్సమాధాయజయోపపత్త్యైసఖ్యంతదాకర్తుమియేషతాభ్యామ్ ॥ ౩౯ ॥ ఇతిశ్రీమత్కిష్కింధాకాండే - తృతీయస్సర్గః. ****************** తతః ప్రహృష్టో హనుమాన్ కృత్యవానితితద్వచః। శ్రుత్వామధురసంభాషంసుగ్రీవంమనసాగతః॥౧॥భవ్యో రాజ్యాగమస్తస్యసుగ్రీవస్యమహాత్మనః । యదయంకృత్యవాన్ప్రాప్తః కృత్యంచైతదుపాగతమ్॥౨॥ తతఃపరమసంహృష్టోహనుమాన్ ప్లవగర్షభః । ప్రత్యువాచతతోవాక్యం రామంవాక్యవిశారదః॥౩॥కిమర్థంత్వంవనంఘోరంపంపాకాననమండితం । ఆగతస్సానుజోదు

అనయేతి॥అనయాచిత్రయావిస్మయోత్పాదకయా- త్రిస్థానవ్యంజనస్థయా- త్రిస్థానేషుఉరఃకంఠశిరస్సువ్యంజనస్థయావ్యక్తతయాస్థితయేత్యర్థః॥౩౩॥టీ॥ ఏవమితి॥గతయోమార్గాః॥౩౬॥టీ॥ విదితా ఇతి॥విదితాః కబంధముఖేనేతిభావః॥౩౮॥తత్తస్యేతి॥జయోపపత్త్యైసుగ్రీవస్యశత్రుజయసిద్ధ్యై॥టీ॥ఫలశ్రుతిః॥శ్లో॥ సుగ్రీవో మారుతింతత్ర ప్రేషయామాసరాఘవమ్ । మారుతిప్రేషణంశ్రుత్వాసద్గురుంలభతేనరః । రామమారుతిసంవాదశ్రవణాద్రాజ్యమాప్నుయాదితిస్కాందే ॥౩౯॥
********* ఇతిశ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం-శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం-కిష్కింధాకాండవ్యాఖ్యాయాం-తృతీయస్సర్గః. *********

తత ఇతి ॥ హనుమాన్ మధురసంభాషం మధురభాషణంతద్వచః శ్రుత్వా-కృత్యవానితిసుగ్రీవేణకార్యవాన్ రామ ఇతిహృష్టః-సుగ్రీవం మనసాగతశ్చ-రామస్యకృత్యవత్త్వంతు-తమేవకాంక్షమాణస్య-తమేవచావాంమార్గావ ఇత్యేతాభ్యాంవాక్యాభ్యామవగతం॥౧॥ భవ్య ఇతి॥ అయంరామః కృత్యవాన్ సుగ్రీవేణకార్యవాన్ ప్రాప్తో యద్యస్మాత్ -తస్మాత్తస్యసుగ్రీవస్యరాజ్యాగమోభవ్యః భావీ-ఏతదితిషష్ఠీ-ఏతస్యరామస్యేత్యర్థః-కృత్యంచఉపాగతం-ఉపసమీపే ఆగతం నిష్పన్నప్రాయమితియావత్ ॥టీ॥యద్వా-ఏతస్యసుగ్రీవస్యరాజ్యప్రాప్తిరూపంకృత్యంసిద్ధమేవేత్యర్థః॥ ౨ ॥ తత ఇతి ॥ గ ఇతిగాయత్ర్యా దశమాక్షరం తతఃపరమితిశ్లోకస్యచతుర్దశాక్షరేణగ ఇత్యనేనగృహ్ణాతి॥శ్లో॥తతఃపరమసంహృష్టోహనుమాన్ ప్లవగర్షభః।ప్రత్యువాచతతోరామంవాక్యంవాక్యవిశారదః॥౩॥టీ॥ సామాన్య

౯॥నద్వేష్టేతి॥ సర్వేషుభూతేషుమధ్యేపితామహఇవశ్రేష్ఠఇత్యర్థః॥౧౦॥వీరఇతి॥ పుత్రాణాంపుత్రాణాంమధ్యే॥౧౧॥రాజ్యాదిత్యాది॥భార్యయేతి- ఐశ్వర్యభ్రంశదశాయామప్యనువర్తనద్యోతనాయదినక్షయఇత్యుక్తం॥ ౧౧ ॥ భార్యయేతి॥దివాకరప్రభయాదివాకరానుగమనస్యసాయంతనఏవసమ్యక్ప్రతీయమానత్వాద్దినక్షయపదోపాదానం॥౧౧॥ అహమితి॥ భవానస్యకఇత్యాకాంక్షాయామాహ-అస్యావరోభ్రాతాపతదభిప్రాయేణభ్రాతాస్మి-అహంతుగుణైర్దాస్యముపాగతఃగుణవశీకృతహృదయస్సన్ తస్యదాసోస్మి- యద్యపిపరవానస్మీత్యాదౌస్వరూపప్రయుక్తదాస్యముక్తం - తథాపిభోగ్యతాప్రకర్షాత్ గుణో త్తంభితంతద్దాస్యమితితదవిరోధోద్రష్టవ్యః-ఉపేత్యనేనసర్వదేశసర్వకాలసర్వావస్థోచితసర్వవిధకైంకర్యంప్రాప్తఇత్యుచ్యతే- ఇదమపికైంకర్యంతన్ముఖోల్లాసార్థంనతుమదర్థమిత్యాహ-కృతజ్ఞస్యబహుజ్ఞస్యేతి-అల్పమపికృతంబహుతయాజానతఇత్యర్థః.ఇదమపికైంకర్యంసహజమిత్యాశయేనాహ- నామ్నాలక్ష్మణోనామేతి- స్వనామతఃకైంకర్యలక్ష్మీసంపన్నఇతిప్రసిద్ధః * సుఖార్హస్యేత్యాదిశ్లోకద్వయమేకాన్వయం-యద్వాప్రథమశ్లోకస్యపూర్వేణాన్వయః- సహజత్వముపపాదయతి సమృద్ధిదశాయాంచదాస్యోక్త్యా సహజత్వముపపాదితం-సహజమేవకైంకర్యంగుణాస్తుతద్వర్ధకాఇతిభావః॥తనిశ్లోకి॥అస్యావరోభ్రాతా-అహంతుదాస్యంగతః-సర్వదేశసర్వకాలాదిషుఅవిశ్లేషేణకైంకర్యకారిత్వంద్యోతయితుముపపదం - సహజసిద్ధదాస్యవ్రతసంబంధినోపిభోగ్యతమత్వమాహ-గుణైరితి॥[౯]॥ ౧౩॥ రక్షసేతి॥ రహితేఆవాభ్యాంరహితేదేశే॥౧౪॥దనురితి ॥ దనుఃదనువంశజః.కబంధః-దితేఃపుత్రఃపుత్రప్రాయః తేనసుగ్రీవస్సమర్థఇత్యాఖ్యాతః॥౧౫॥అహమిత్యర్థః॥౧౬॥ పరత్వసౌశీల్యేదర్శయతి॥ఏషఇతి॥త్రైలోక్యనాథత్వమేవసుగ్రీవనాథత్వేచ్ఛాయాంహేతుః-పరత్వంవినాసౌశీల్యస్యాగుణత్వాత్ -ఇచ్ఛతీలప్స్యతేనవాస్వయమఖిలపతి-అపర్యనుయోజ్యాహిస్వతంత్రాఇతిభావః- చకారేణలభ్యాచేత్యుచ్యతే-అనుత్తమంపరత్వాపేక్షయాఅవతారప్రయుక్తాతిశయవత్ - లోకనాథఃసర్వలోకైర్యాచ్యమానఃసర్వస్వామీచ-నాథృనాథృయాచ్ఞోపతాపైశ్వర్యాశీష్షితిధాతుః॥తనిశ్లోకి॥అత్రసౌశీల్యమభివ్యనక్తి॥లోకనాథఇతినిరుపపదేనసకలలోకానాంనాథత్వంనాథనీయత్వంచవ్యంజితం-అనుత్తమంయశఇతిపూర్వాపేక్షయా-అవతారప్రయుక్తాతిశయితకీర్తిమత్త్వం - ఏవంవిధఃక్షుద్రీయసంజనంకథమర్థయతఇత్యత్రాహ-ఇచ్ఛతీతి-స్వతంత్రేచ్ఛయాతదర్థనంగుణాయైవేత్యర్థః॥[౭]॥౧౭॥తదేవసౌశీల్యంప్రకారాంతరేణాహ॥పితేతి॥శరణ్యఃప్రాప్యః-శరణంరక్షకం॥౧౮॥ శర

గణంనానావ్యాళమృగాయుతమ్॥౪॥తస్యతద్వచనంశ్రుత్వాలక్ష్మణోరామచోదితః। ఆచచక్షేమహాత్మానంరామందశరథాత్మజమ్॥౫॥రాజాదశరథోనామద్యుతిమాన్ధర్మవత్సలః। చాతుర్వర్ణ్యంస్వధర్మేణనిత్యమేవాభ్యపాలయత్॥౬॥నద్వేష్టావిద్యతేతస్యనచసద్వేష్టికంచన।సచసర్వేషుభూతేషుపితామహఇవాపరః॥అగ్నిష్టోమాదిభిర్యజ్ఞైరిష్టవానాప్తదక్షిణైః॥౭॥తస్యాయంపూర్వజఃపుత్రోరామోనామజనైశ్శ్రుతః॥శరణ్యస్సర్వభూతానాంపితుర్నిర్దేశపారగః॥ ౮ ॥వీరోదశరథస్యాయంపుత్రాణాంగుణవత్తమః * రాజలక్షణసంపన్నస్సంయుక్తోరాజసంపదా॥౯॥రాజ్యాద్భ్రష్టోవనేవస్తుంమయాసార్ధమిహాగతః * భార్యయాచమహాతేజాస్సీతయానుగతోవశీ। దినక్షయేమహాతేజాఃప్రభయేవదివాకరః॥౧౧॥అహమస్యావరోభ్రాతాగుణైర్దాస్యముపాగతః। కృతజ్ఞస్యబహుజ్ఞస్యలక్ష్మణోనామనామతః * సుఖార్హస్యమహార్హస్యసర్వభూతహితాత్మనః। ఐశ్వర్యేణచహీనస్యవనవాసాశ్రితస్యచ॥౧౩॥రక్షసాపహృతాభార్యారహితేకామరూపిణా। తచ్చనజ్ఞాయతేరక్షఃపత్నీయేనాస్యసాహృతా॥౧౪॥దనుర్నామశ్రియఃపుత్రశ్శాపాద్రాక్షసతాంగతః। ఆఖ్యాతస్తేనసుగ్రీవస్సమర్థోవానరర్షభః॥౧౫॥ సజ్ఞాస్యతిమహావీర్యస్తవభార్యాపహారిణమ్ । ఏవముక్త్వాదనుస్స్వర్గంభ్రాజమానోగతస్సుఖమ్ * ఏతత్తేసర్వమాఖ్యాతం యాథాతథ్యేనపృచ్ఛతః॥౧౬॥ అహంచైవహిరామశ్చసుగ్రీవంశరణంగతౌ ॥ ౧౭ ॥ ఏషదత్త్వాచవిత్తానిప్రాప్యచానుత్తమంయశః। లోకనాథఃపురాభూత్వాసుగ్రీవంనాథమిచ్ఛతి ॥ ౧౮ ॥ పితాయస్యపురాహ్యాసీచ్ఛరణ్యోధర్మవత్సలః। తస్యపుత్రశ్శరణ్యశ్చసుగ్రీవంశరణంగతః ॥ ౧౯ ॥ సర్వలో

కారణావగతకార్యవత్త్వంవిశేషతఃపృచ్ఛతి-కిమర్థమిత్యాదినా॥౫॥టీ॥విశ్వాసజననార్థంరామస్యకులశీలాదికమాదితఃకథయతి-రాజేత్యాదినా॥౬॥టీ॥ ఆప్తదక్షిణైఃపర్యాప్తదక్షిణైః॥౯॥టీ॥సీతాయాఃప్రభాసామ్యంసర్వావస్థాస్వపినిత్యసన్నిహితత్వాత్ ॥౧౩॥ రక్షసేతి ॥ రహితేఆవాభ్యాంరహితేదేశఇత్యర్థః॥౧౪॥ద

న్యాఇత్యుక్తంవిశేషయతి॥సర్వలోకస్యేతి ॥ గురుఃఅగ్రజః॥రా॥శరణ్యఃప్రాప్యఃశరణంరక్షకం॥౨౦॥యస్యప్రసాదఇతి॥ ఇమాఃప్రజాః-సతతంప్రసీదేయుఃతత్ప్రసాదలబ్ధసకలపురుషార్థతయాసర్వదాప్రసన్నచిత్తాభవేయుః - వానరేంద్రస్యస్వప్రసాద్యప్రజైకదేశక్షుద్రతరజనస్యప్రసాదమభికాంక్షతే - స్వతంత్రేచ్ఛస్యనియంతుమశక్యత్వాదితిభావః॥౨౧॥యేనేత్యాదిశ్లోకద్వయమేకాన్వయం॥ యేనసతతంసర్వగుణోపేతాస్సర్వోపచారోపేతాయథాభవంతితథాసదామానితాః వానరేంద్రంవనమాత్రప్రసిద్ధశాఖామృగమితిసౌశీల్యాతిశయధ్వనిః॥రా॥ యేనేతి॥ సతతమిత్యస్యసర్వగుణోపేతాఇత్యనేనసంబంధః-అన్యథాపునరుక్తిస్స్యాత్॥ ౨౩ ॥ శోకేతి॥శోకేనాభిభూతేశోకపరతంత్రే-శోకార్తేశోకపీడితే - కర్మపరతంత్రశోకాకులంస్వజనమాలోక్యస్వయంశోకాకులస్యాచార్యముఖంవినోభయశోకానుద్ధారాదితిభావః॥౨౪॥ఏవమితి॥ సాశ్రులోచనమితిరామదుఃఖదర్శనాద్దుఃఖిత్వముచ్యతే॥౨౫॥ ఈదృశా ఇతి ॥ ద్రష్టవ్యాఃఅన్వేషితవ్యాః॥రా॥దిష్ట్యాదర్శనమాగతాఇత్యనంతరంపఠ్యమానఇత్యేవముక్త్వేతిశ్లోకఃసీతాయాఃపరిమార్గణఇత్యస్యానంతరంద్రష్టవ్యః॥౨౬॥ సహీతి॥ వినికృతఃవంచితః॥౨౭॥కరిష్యతీతి॥పరిమార్గణేసాహాయ్యంకరిష్యతి-తతఃపరంభవతోరగ్రేకాశత్రుర్వాతేతిభావః॥౨౮॥ఇతీతి ॥ బభాషే-పునరపీతిశేషః॥౨౯॥ఏవమితి॥యథాన్యాయందూతానురూపం॥౩౦॥ కపిరితి॥ అయంహృష్టస్సన్యథాయథార్థంకథయతే-యథార్థకథనేహృష్టత్వంహేతుః. సీతాపరిమార్గణంకరిష్యతీతియథార్థమేవసోపి సుగ్రీవఃకృత్యవాన్ప్రాప్తఃజాతః-తస్మాత్ కృతకృత్యోసి॥రా॥అత్రేతికరణంద్రష్టవ్యం రాఘవ-సంప్రాప్తోయంకపిర్మారుతాత్మజోహృష్టః మద్వాక్యశ్రవణాత్సంజాతహర్షః - సోపిసుగ్రీవోపికృత్యవానితియథావత్ కథయతే అతఃకృతకృత్యోసీతియోజనా॥౩౧॥హృష్టపదసూచితంవివృణోతి॥ ప్రసన్నేతి॥ వక్ష్యతేవక్ష్యతి- అనృతంనవదేదిత్యర్థః॥రా॥హనూమదుక్తవాక్యస్యయాథార్థ్యంసమర్థయతే॥ప్రసన్నేతి॥౩౨॥తతఇతి॥హరిరాజాయవానరరాజాయ॥౩౩॥ఉక్తంవివృణోతి॥భిక్షువేతి॥౩౪॥సత్వితి॥విపులయశాఃసర్వదేవవరప్రసాదేనవిశాలకీర్తిః-కపిప్రవీరఃసుగ్రీవమపినియంతుంసమర్థః-అనేనభగవల్లాభఆచార్యాధీనఇత్యుక్తం॥ ౩౫ ॥ ఇతిశ్రీగోవిందరాజవిరచితే

కస్యధర్మాత్మాశరణ్యశ్శరణంపురా । గురుర్మేరాఘవస్సోయంసుగ్రీవంశరణంగతః ॥ ౨౦ ॥ యస్యప్రసాదే సతతంప్రసీదేయురిమాఃప్రజాః
సరామోవానరేంద్రస్యప్రసాదమభికాంక్షతే॥ ౨౧॥ యేనసర్వగుణోపేతాఃపృథివ్యాంసర్వపార్థివాః । మానితాస్సతతంరాజ్ఞాసదాదశరథేనవై * తస్యాయంపూర్వజఃపుత్రస్త్రిషులోకేషువిశ్రుతః । సుగ్రీవంవానరేంద్రంతురామశ్శరణమాగతః ॥ ౨౩ ॥శోకాభిభూతేరామేతుశోకార్తేశరణంగతే । కర్తుమర్హతిసుగ్రీవఃప్రసాదంహరియూథపః ॥ ౨౪ ॥ఏవంబ్రువాణంసౌమిత్రింకరుణంసాశ్రులోచనమ్ । హనుమాన్ప్రత్యువాచేదంవాక్యంవాక్యవిశారదః॥౨౫॥ఈదృశాబుద్ధిసంపన్నాజితక్రోధాజితేంద్రియాః । ద్రష్టవ్యావానరేంద్రేణదిష్ట్యాదర్శనమాగతాః ॥౨౬॥
సహిరాజ్యాత్పరిభ్రష్టఃకృతవైరశ్చవాలినా । హృతదారోవనేత్యక్తోభ్రాత్రావినికృతోభృశమ్॥౨౭॥కరిష్యతిససాహాయ్యంయువయోర్భాస్కరాత్మజః । సుగ్రీవస్సహచాస్మాభిస్సీతాయాఃపరిమార్గణే॥ ౨౮ ॥ఇత్యేవముక్త్వాహనుమాన్శ్లక్ష్ణంమధురయాగిరా । బభాషేసోభిగచ్ఛేమసుగ్రీవమితిరాఘవమ్॥౨౯॥ఏవంబ్రువాణంధర్మాత్మాహనుమంతంసలక్ష్మణః । ప్రతిపూజ్యయథాన్యాయమిదంప్రోవాచరాఘవమ్॥ ౩౦॥ కపిఃకథయతేహృష్టోయథాయంమారుతాత్మజః । కృత్యవాన్సోపిసంప్రాప్తఃకృతకృత్యోసిరాఘవ॥౩౧॥ప్రసన్నముఖవర్ణశ్చవ్యక్తంహృష్టశ్చభాషతే । నానృతంవక్ష్యతేవీరోహనుమాన్మారుతాత్మజః॥౩౨॥తతస్సతుమహాప్రాజ్ఞోహనుమాన్మారుతాత్మజః । జగామాదాయతౌవీరౌహరిరాజాయరాఘవౌ॥౩౩॥భిక్షురూపంపరిత్యజ్యవానరంరూపమాస్థితః । పృష్ఠమారోప్యతౌవీరౌజగామకపికుంజరః॥౩౪॥సతువిపులయశాఃకపిప్రవీరఃపవనసుతఃకృత

నరిత్యాదిసార్ధశ్లోకమేకంవాక్యం॥సజ్ఞాస్యతీతి॥తేనఆఖ్యాతఇతిసంబంధః॥౧౯॥సర్వలోకస్యేతి॥శరణ్యఃప్రాప్యఃశరణంరక్షకం॥ ౨౧ ॥ యేనేతి॥సతతంసర్వగుణోపేతాఃసదారాజ్ఞామానితాఇతిసంబంధః॥౨౩॥శోకాభిభూతఇతి॥శోకాభిభూతేశోకావిష్టే-శోకార్తేశోకపీడితే॥౩౦॥కపిరితి॥ హేరాఘవసంప్రాప్తోయంకపిః - హృష్టఃమద్వాక్యశ్రవణాత్సంజాతహర్షః - సోపిసుగ్రీవోపికృత్యవానితియథాకథయతేఅతఃకృతకృత్యోసీతియోజనా॥౩౫॥ఇతిశ్రీమహేశ్వరతీర్థ[illegible]

శ్రీరామాయణభూషణే-ముక్తాహారాఖ్యానే-కిష్కింధాకాండవ్యాఖ్యానే-చతుర్థస్సర్గః.❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖

అథపాపభీతస్యకర్మానురూపంఫలందిశతోభగవతోపిత్రస్తస్యఆచార్యముఖాత్ భగవద్గుణాన్ శ్రుత్వాతదేకోపాయనిష్ఠానూచ్యతేపంచమే ॥ ఋశ్యమూకాత్త్విత్యాది॥రామలక్ష్మణదర్శనభీతస్సుగ్రీవఃఋశ్యమూకాదుత్ప్లుత్యగహనంమలయాఖ్యమృశ్యమూకపర్యంతపర్వతంగతః-హనుమాన్ రామలక్ష్మణౌతత్రప్రతిష్ఠాప్యసుగ్రీవంతత్రానీతవానితిబోధ్యం॥౧॥ అయమితి॥అయంరామఃసంప్రాప్తః-అయంరామస్సత్యవిక్రమః-త్వచ్ఛత్రునిబర్హణక్షమఇత్యర్థః॥ రా॥ మహాప్రాజ్ఞోదృఢవిక్రమోయంసంప్రాప్తః - అయంరామస్సత్యవిక్రమఃతవశత్రునిరసనేదక్షఇతిభావః - ఏవంవాక్యభేదేనయోజనా అయంరామశబ్దయోఃపునరుక్తిపరిహారార్థా॥౨॥ఇక్ష్వాకూణామితి ॥ నిగదితఃప్రసిద్ధః॥౩॥తస్యేత్యాది॥౮॥సకృత్వేతి॥రాఘవం-ప్రాప్యేతిశేషః॥రా॥ హనుమద్వచనశ్రవణానంతరంసుగ్రీవస్యమానుషరూపపరిగ్రహాభిధానాత్ హనూమాన్ రామలక్ష్మణౌస్థలాంతరేనివేశ్యతదాగమనంసుగ్రీవాయన్యవేదయదిత్యవగమ్యతే ॥ ౧౧ ॥ రోచతఇతి ॥ మర్యాదావ్యవస్థా॥ రా॥మర్యాదాఅనుల్లంఘనీయావ్యవస్థా॥౧౨॥ఏతత్త్వితి॥రామఇతిశేషః॥౧౩॥హృద్యమిత్యర్థం॥పీడితందృఢం॥౧౩౪॥ మర్యాదాబధ్యతామితీవదతస్సుగ్రీవస్యాశయంవిదిత్వాచరతి॥తతఇతి॥భిక్షురూపంసంత్యజ్యేత్యనేనసుగ్రీవవిశ్వాసార్థం - తౌత్వయాప్రాకృతేనైవగత్వా జ్ఞేయావిత్యుక్తప్రకారేణ పునర్భిక్షురూపే

కృత్యవత్స్విహృష్టః॥గిరివరమురువిక్రమఃప్రయాతస్సశుభమతిస్సహరామలక్ష్మణాభ్యామ్॥౩౫॥ఇతి శ్రీమత్కిష్కింధాకాండే-చతుర్థస్సర్గః. *

ఋశ్యమూకాత్తుహనుమాన్ గత్వాతుమలయంగిరిమ్।ఆచచక్షేతదావీరౌకపిరాజాయరాఘవౌ॥౧॥ అయంరామోమహాప్రాజ్ఞస్సంప్రాప్తోదృఢవిక్రమః। లక్ష్మణేనసహభ్రాత్రారామోయంసత్యవిక్రమః॥౨॥ ఇక్ష్వాకూణాంకులేజాతోరామోదశరథాత్మజః। ధర్మేనిగదితశ్చైవపితుర్నిర్దేశపారగః॥౩॥తస్యాస్యవసతోరణ్యేనియతస్యమహాత్మనః। రావణేనహృతాభార్యాసత్వాంశరణమాగతః॥౪॥ రాజసూయాశ్వమేధైశ్చవహ్నిర్యేనాభితర్పితః। దక్షిణాశ్చతథోత్సృష్టాగావశ్శతసహస్రశః * తపసాసత్యవాక్యేనవసుధాయేనపాలితా। స్త్రీహేతోస్తస్యపుత్రోయం రామస్త్వాంశరణంగతః॥౬॥భవతాసఖ్యకామౌతౌభ్రాతరౌరామలక్ష్మణౌ। ప్రతిగృహ్యార్చయస్వైతౌపూజనీయతమావుభౌ॥౭॥ శ్రుత్వాహనుమతోవాక్యంసుగ్రీవోహృష్టమానసః। భయంచరాఘవాద్ఘోరంప్రజహౌవిగతజ్వరః॥౮॥సకృత్వామానుషంరూపంసుగ్రీవఃప్లవగర్షభః।దర్శనీయతమోభూత్వాప్రీత్యాప్రోవాచరాఘవమ్॥౯॥భవాన్ధర్మవినీతశ్చవిక్రాంతస్సర్వవత్సలః। ఆఖ్యాతావాయుపుత్రేణతత్వతోమేభవద్గుణాః॥ ౧౦॥తన్మమైవైషసత్కారోలాభశ్చైవోత్తమఃప్రభో। యత్త్వమిచ్ఛసిసౌహార్దంవానరేణమయాసహ॥౧౧॥ రోచతేయదివాసఖ్యంబాహురేషప్రసారితః। గృహ్యతాంపాణినాపాణిర్మర్యాదాబధ్యతాంధ్రువా॥౧౨॥ఏతత్తువచనంశ్రుత్వాసుగ్రీవేణసుభాషితమ్।సప్రహృష్టమనాహస్తంపీడయామాసపాణినా॥౧౩॥హృద్యంసౌహృదమాలంబ్యపర్యష్వజతపీడితమ్॥౧౩౪॥ తతోహనూమాన్సంత్యజ్యభిక్షురూపమరిందమః * కాష్ఠయోస్స్వేనరూపేణజనయామాసపావకమ్॥౧౪॥దీప్యమానంతతోవహ్నింపుష్పైరభ్యర్చ్యసత్కృతమ్ * తయోర్మధ్యేతుసుప్రీతోనిదధేసు

యాం - శ్రీరామాయణతత్వదీపికాఖ్యాయాం - కిష్కింధాకాండవ్యాఖ్యాయాం - చతుర్థస్సర్గః. ******************************

ఋశ్యమూకాదితి॥ఋశ్యమూకాత్ - మలయంగిరింగత్వా - ఋశ్యమూకప్రదేశాంతరస్యైవమలయగిరిరితినామ॥౧ ॥అయంరామఇతి॥భ్రాత్రాలక్ష్మణేనసహమహాప్రాజ్ఞః - దృఢవిక్రమోయంరామఃసంప్రాప్తః -అయంరామఃసత్యవిక్రమఃతవశత్రునిరసనదక్షఇత్యర్థః - ఏవంవాక్యభేదేనయోజనాతు- అయంరామశబ్దయోఃపునరుక్తిపరిహారార్థా॥౨॥ ॥భవతేతి॥ప్రతిగృహ్యప్రత్యుద్గమ్య॥౮॥సకృత్వేతి॥హనుమద్వచనశ్రవణానంతరంసుగ్రీవస్యమానుషరూపపరిగ్రహాభిధానాత్ -హనుమాన్ రామలక్ష్మణౌస్థలాంతరేనివేశ్యతయోరాగమనంసుగ్రీవాయనివేదితవానిత్యవగమ్యతే॥౯॥టీ॥భవానితి॥వినీతఃశిక్షితః॥౧౦ ॥టీ॥తదితి॥ వానరేణతిరశ్చాఅసమానేనేత్యర్థః-ఏవంవిధేనాపి॥౧౧॥రోచతఇతి॥ మర్యాదాహ్యనుల్లంఘనీయావ్యవస్థా॥టీ॥మయాసఖ్యమిచ్ఛసిచేత్ కరావలంబఃక్రియతామిత్యాహ॥రోచతఇతి॥౧౨॥౧౩॥హృద్యమితి॥పీడితందృఢంయథాతథా॥ ౧౩౪ ॥ తతఇతి ॥ భిక్షురూపంపరిత్యజ్యేత్యనేన - తౌత్వయాప్రాకృతేనైవగత్వాజ్ఞేయా

తైవ తదంతికంగత ఇత్యవగమ్యతే- స్వేనరూపేణ వానరరూపేణ-కాష్ఠయోః అరణిభూతశమీకాష్ఠయోః స ప్తమ్యంతం పదం॥౧౪॥ దీప్యమానమితి ॥ సత్కృతమిత్యభ్యర్చేత్యస్యానువాదః-తయోః రామసుగ్రీవయోః॥౧౫॥తతఇతి ॥ ప్రదక్షిణంచక్రతుః-అన్యోన్యంపాణింగృహీత్వేతి శేషః-ఉపాగతౌ అగ్నిసాక్షికమితి శేషః॥౧౬॥తతఇతి ॥ అభివీక్షంతౌ అభివీక్షమాణౌ॥౧౭॥త్వమితి॥ఏకంసమానం-త్వద్దుఃఖేనమమదుఃఖంభవతు-త్వత్సుఖేనమమసుఖంభవత్విత్యర్థః- అనేనపరసామ్యాపత్త్యభ్యర్థనంసూచితం॥౧౮॥తతఇతి॥ సరాఘవఇత్యనేనఏకాసనత్వముక్తం॥౨౦॥తతఇతి॥ప్రత్యువాచతదా రామమితిపాఠః॥౨౧॥రా॥అహమితి॥త్రస్తఃచలితః॥౨౨॥సోహమితి ॥ త్రస్తఃభీతఃఉత్తరోత్తరంభీతః-యద్వా వాలిత్రస్తోహమస్మిఏవనేఅభీతోవసామీత్యర్థః॥౨౩॥వాలినఇతి॥అభయంభయాభావంకురు-ఆర్త్యతిశయేనదార్ఢ్యాయపునరుచ్యతే కర్తుమిత్యర్ధేన-మేభయంయథానభవేత్తథాకర్తుమర్హసీత్యన్వయః॥౨౪॥ఏవముక్తఇతి ॥ ప్రహసన్నివకియన్మాత్రమేతదితిహసిత్వా-ఇవశబ్దోమందస్మితత్వే॥౨౬॥అమోఘాఇత్యాది॥కంకపత్రప్రతిచ్ఛన్నాఃకంకపత్రైర్బద్ధా ఇత్యర్థః॥౨౮॥తమితి॥అద్యపశ్యేత్యనేనక్రియారూపాటిత్యముక్తం॥౩౦॥తవేతి॥కురు-యతస్త్వేత్యర్థః-వైరిణంరిపుమితిద్విరుక్త్యావైరకృతంశాత్రవంనతుజాత్యేత్యుక్తం॥౩౧॥ప్రసంగాత్కపిరాహ ॥ సీతేతి ॥ సీతానేత్రంరాజీవోపమం-వాలినేత్రంహేమోపమంపింగాక్షత్వాత్ -రావణనేత్రాణిజ్వలనోపమాని-పురుషస్యవామనేత్రస్ఫురణమనర్థకరం-స్త్రియాస్తు

సమాహితః॥౧౫॥తతోగ్నిందీప్యమానంతౌచక్రతుశ్చప్రదక్షిణమ్ * సుగ్రీవోరాఘవశ్చైవవయస్యత్వముపాగతౌ॥౧౬॥తతస్సుప్రీతమనసౌతావుభౌహరిరాఘవౌ * అన్యోన్యమభివీక్షంతౌనతృప్తిముపజగ్మతుః॥౧౭॥త్వంవయస్యోసిమేహృద్యోహ్యేకందుఃఖంసుఖంచనౌ * సుగ్రీవోరాఘవంవాక్యమిత్యువాచప్రహృష్టవత్ ॥౧౮॥తతస్సపర్ణబహులాంభిత్వాశాఖాంసుపుష్పితామ్ * సాలస్యాస్తీర్యసుగ్రీవోనిషసాదసరాఘవః॥౧౯॥లక్ష్మణాయాథసంహృష్టోహనుమాన్ప్లవగర్షభః * శాఖాంచందనవృక్షస్యదదౌపరమపుష్పితామ్॥౨౦॥తతఃప్రహృష్టస్సుగ్రీవఃశ్లక్ష్ణంమధురయాగిరా * ప్రత్యువాచతదారామంహర్షవ్యాకులలోచనః॥౨౧॥అహంవినికృతోరామచరామీహభయార్దితః * హృతభార్యోవనేత్రస్తోదుర్గమేతదుపాశ్రితః॥౨౨॥సోహంత్రస్తోవనేభీతోవసామ్యుద్భ్రాంతచేతనః * వాలినానికృతోభ్రాత్రాకృతవైరశ్చరాఘవ॥౨౩॥వాలినోమేమహాభాగభయార్తస్యాభయంకురు * కర్తుమర్హసికాకుత్స్థభయంమేనభవేద్యథా॥౨౪॥ ఏవముక్తస్తుతేజస్వీధర్మజ్ఞోధర్మవత్సలః * ప్రత్యభాషతకాకుత్స్థస్సుగ్రీవంప్రహసన్నివ॥ ౨౫ ॥ఉపకారఫలంమిత్రంవిదితంమేమహాకపే * వాలినంతంవధిష్యామితవభార్యాపహారిణమ్॥౨౬॥అమోఘాస్సూర్యసంకాశామమైతేనిశితాశ్శరాః * తస్మిన్వాలినిదుర్వృత్తేనిపతిష్యంతివేగితాః । కంకపత్రప్రతిచ్ఛన్నామహేంద్రాశనిసన్నిభాః*తీక్ష్ణాగ్రాఋజుపర్వాణస్సరోషాభుజగాఇవ ॥ ౨౮ ॥ తమద్యవాలినంపశ్యక్రూరైరాశీవిషోపమైః * శరైర్వినిహతంభూమౌవికీర్ణమివపర్వతమ్॥ ౨౯ ॥సతుతద్వచనంశ్రుత్వారాఘవస్యాత్మనోహితమ్ * సుగ్రీవఃపరమప్రీతస్సుమహద్వాక్యమబ్రవీత్ ॥౩౦॥తవప్రసాదేననృసింహరాఘవప్రియాంచరాజ్యంచసమాప్నుయామహమ్।తథాకురుత్వంనరదేవవైరిణంయథానిహంస్యద్యరిపుంమమాగ్రజమ్॥౩౧॥సీతాకపీంద్రక్షణదాచరాణాంరాజీవహేమజ్వలనోపమాని। సుగ్రీవరామప్రణయప్రసంగేవామానినేత్రాణిసమంస్ఫురంతి॥ ౩౨ ॥ ఇతి శ్రీ

ప్లవంగమేతి-సుగ్రీవోక్తనిదేశకరణప్రతీత్యర్థం-సుగ్రీవస్యరామాగమననివేదనసమయేపునర్భిక్షురూపంగృహీతవానిత్యవగమ్యతే ॥ కాష్ఠయోరితిసప్తమ్యంతం॥టీ॥ అత్రహనుమతోపావకోత్పాదనంరామాభ్యనుజ్ఞయైవ-అగ్నిసాక్షికంస్నేహంకుర్వితికబంధేనోక్తత్వాత్ ॥౧౪॥దీప్యమానమితి ॥ తయోఃరామసుగ్రీవయోఃనిదధౌనిహితవాన్॥౧౮॥టీ॥సుగ్రీవఃస్వవృత్తాంతంవిజ్ఞాపయతి॥అహమిత్యాది॥ఇవశబ్దోవాక్యాలంకారే॥౨౨॥ సోహమితి ॥ త్రస్తఃచకితః॥౨౫॥ టీ॥ అథసుగ్రీవాభిమతంవాలివధంప్రతిజానీతే॥ఉపకారేతి॥౨౬॥అమోఘాఇతి ॥ వేగితాఃసంజాతవేగాః॥౩౧॥సీతేతి॥కపీంద్రోవాలీ-క్షణదాచరోరావణః-వామనేత్రస్ఫురణంపుంసాందుర్నిమిత్తం-స్త్రీణాంశుభకరమితిభావః॥౩౨॥ఇతిశ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం- శ్రీరామాయణతత్వదీపికాఖ్యాయాం-కిష్కింధాకాండవ్యాఖ్యాయాం.

శో భనమితినిమి త్తశాస్త్రవిదః॥౩౭॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే-శ్రీరామాయణభూషణే-ముక్తాహారాఖ్యానే-కిష్కింధాకాండవ్యాఖ్యానే-పంచమస్సర్గః ॥ ఏవం రామేణ వాలివధే ప్రతిజ్ఞాతే సుగ్రీవేణాపి రామకార్యసిద్ధిః ప్రతిజ్ఞాయతే షష్ఠే॥ పునరేవేత్యాది॥ రాఘవమితి నామ-సుగ్రీవ ఇతి శేషః॥౧॥ అయమితి॥ త్వం యస్మిన్నిమిత్తం వనమాగతః తదాఖ్యాతిస్మ॥ రా॥ ఆఖ్యాతి ఆఖ్యాతవాన్-వర్తమానసామీప్యే వర్తమానవద్వేతి భూతే లట్ ॥ ౧౨॥ లక్ష్మణేనేత్యాదిశ్లోకద్వయం॥ తేన పృథగ్రూపమవిజ్ఞాతేన॥౩॥ భార్యేతి॥ వియోజ్యసే త్యత్యుస్ సి-నష్టాం మధుకైటభాపహృతాం-వేదశ్రుతీం-శ్రూయత ఇతి శ్రుతిః శబ్దః-వేదరూపశ్రుతిమివ వేదగిరమివ-దీర్ఘ ఆర్షః॥ రా॥ నష్టాం వేదశ్రుతిం యథేతి-శ్రూయత ఇతి శ్రుతిరితి వ్యుత్పత్త్యా శ్రుతిత్వం వేదశాస్త్రాదిసాధారణం-తద్వ్యావృత్త్యర్థం వేదశ్రుతిమిత్యుక్తం॥౪॥ రసాతల ఇతి॥ వర్తంతీం వర్తమానాం॥౫॥ ఇదమిత్యాది ॥ జరయితుం ఆత్మసాత్కర్తుం-విషకృతం విషేణ పక్వం॥౭॥ త్యజ శోకమిత్యాది॥ అనుమానాత్ యోగ్యతయా- యా దృష్టా సా మైథిలీ న సంశయః-అనుమానాత్తు జానామీత్యస్యైవ వివరణమిదం॥ రా॥ మైథిలీత్యత్ర ఇతికరణం ద్రష్టవ్యం॥౯॥ ఆత్మనేతి॥ ఆత్మనా మయా పంచమం॥౧౦॥ తానీతి॥ ప్రత్యభిజ్ఞాతుం స్మర్తుం॥౧౧॥ రా॥ కిమర్థం ప్రవిశం బస ఇతి పాఠః॥౧౩॥ ఉత్తరీయమితి ॥ ఉత్తరీయమాభరణానిచ-ఉత్తరీయబద్ధానీత్యర్థః॥౧౬॥ హృదీతి॥ అలంకృతి-కిష్కింధాకాండే-పంచమస్సర్గః. ❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖

పునరేవాబ్రవీత్ప్రీతో రాఘవం రఘునందనమ్॥౧॥ అయమాఖ్యాతి మే రామ సచివో మంత్రిసత్తమః * హనుమాన్యన్నిమిత్తం త్వం నిర్జనం వనమాగతః॥౨॥ లక్ష్మణేన సహ భ్రాత్రా వసతశ్చ వనే తవ * రక్షసాపహృతా భార్యా మైథిలీ జనకాత్మజా । త్వయా వియుక్తా రుదతీ లక్ష్మణేన చ ధీమతా * అంతరప్రేప్సునా తేన హత్వా గృధ్రం జటాయుషమ్॥౩॥ భార్యావియోగజం దుఃఖమచిరాత్త్వం విమోక్ష్యసే* అహం తామానయిష్యామి నష్టాం వేదశ్రుతీమివ॥౪॥ రసాతలే వా వర్తంతీం వర్తంతీం వా నభస్తలే * అహమానీయ దాస్యామి తవ భార్యామరిందమ॥౫॥ ఇదం తథ్యం మమ వచస్త్వమవేహి చ రాఘవ * న శక్యా సా జరయితుమపి సేంద్రైస్సురాసురైః । తవ భార్యా మహాబాహో భక్ష్యం విషకృతం యథా॥౭॥ త్యజ శోకం మహాబాహో తాం కాంతామానయామి తే । అనుమానాత్తు జానామి మైథిలీ సా న సంశయః * హ్రియమాణా మయా దృష్టా రక్షసా క్రూరకర్మణా । క్రోశంతీ రామ రామేతి లక్ష్మణేతి చ విస్వరమ్ *స్ఫురంతీ రావణస్యాంకే పన్నగేంద్రవధూర్యథా॥౯॥ ఆత్మనా పంచమం మాం హి దృష్ట్వా శైలతటే స్థితమ్* ఉత్తరీయం తయా త్యక్తం శుభాన్యాభరణాని చ ॥ ౧౦॥ తాన్యస్మాభిర్గృహీతాని నిహితాని చ రాఘవ * ఆనయిష్యామ్యహం తాని ప్రత్యభిజ్ఞాతుమర్హసి॥౧౧॥ తమబ్రవీత్తతో రామస్సుగ్రీవం ప్రియవాదినమ్ * ఆనయస్వ సఖే శీఘ్రం కిమర్థం ప్రవిలంబసే॥౧౨॥ ఏవముక్తస్తు సుగ్రీవశ్శైలస్య గహనాం గుహామ్ * ప్రవివేశ తతశ్శీఘ్రం రాఘవప్రియకామ్యయా॥౧౩॥ ఉత్తరీయం గృహీత్వా తు శుభాన్యాభరణాని చ * ఇదం పశ్యేతి రామాయ దర్శయామాస వానరః॥౧౪॥ తతో గృహీత్వా తద్వాసశ్శుభాన్యాభరణాని చ * అభవద్బాష్పసంరుద్ధో నీహారేణేవ చంద్రమాః ॥౧౫॥ సీతాస్నేహప్రవృత్తేన స తు బాష్పేణ దూషితః* హా ప్రియేతి రుదన్ధైర్యముత్సృజ్య న్యపతత్క్షితౌ॥౧౬॥ హృది కృత్వా తు బహుశస్తమలంకారముత్తమమ్* నిశశ్వాస భృశం సర్పో బిలస్థ ఇవ రోషితః॥౧౭॥ అవిచ్ఛిన్నాశ్రువేగస్తు సౌమిత్రిం వీక్ష్య పార్శ్వతః * పరిదేవయితుం దీనం రామస్సముపచక్రమే॥

పంచమస్సర్గః. **************** పునరేవేత్యాది సార్ధశ్లోకమేకం వాక్యం॥ త్వం యస్మిన్నిమిత్తం వనమాగతః తదాఖ్యాతి ఆఖ్యాతవాన్॥౧॥ లక్ష్మణేనేత్యాదిశ్లోకద్వయమేకం వాక్యం ॥ భ్రాత్రా సహ వనే వసతస్తవాంతరప్రేప్సునా తవానవస్థానం ప్రాప్తుమిచ్ఛతా-రక్షసా రావణేన గృధ్రం హత్వా - త్వయా లక్ష్మణేన చ వియుక్తా వైదేహీ అపహృతా ఇతి హనుమానాఖ్యాతీత్యబ్రవీదితి పూర్వేణ సంబంధః॥౩॥ కించ-భార్యావియోగజమిత్యాది ॥ నష్టాం వేదశ్రుతీమితి-శ్రూయత ఇతి శ్రుతిరితి వ్యుత్పత్త్యా శ్రుతిశ్శబ్దశాస్త్రసాధారణం తద్వ్యావృత్త్యర్థం వేదశ్రుతీమిత్యుక్తం-మధుకైటభాభ్యాం పాతాళే గుప్తం వేదజాతం మత్స్యాకృతిర్హరిర్యథా ఆనీతవాన్-తద్వత్సీతామానయిష్యామీత్యర్థః॥౭॥ టీ॥ అనుమానాదితి ॥ రావణేన హృతా కాచిన్మయా దృష్టా ఋశ్యమూకస్థితేన-సా సీతా భవితుమర్హతీత్యనుమానప్రకారః॥౯॥ టీ॥ రావణహృతా సీతేత్యస్మిన్నర్థే జ్ఞాపకాంతరమస్తీత్యాహ॥ ఆత్మనేతి॥౧౦॥ టీ॥ నిహితాని నిగూఢాని-విధివద్రక్షితానీత్యర్థః॥౧౧॥ టీ॥ గహనాం మన్ప్ర

కారణమితిజాత్యేకవచనం-రోషితః సంజాతరోషః॥౧౬॥ అవిచ్ఛిన్నేతి॥ పరిదేవయితుం ప్రలపితుం-దీనమితి క్రియావిశేషణం॥౧౭॥ పశ్యేతి॥ శరీరాత్ అపనీయేతి శేషః ౧౮॥ శాద్వలిన్యామిత్యాది॥ అత్ర శాద్వలశబ్దేన హరితతృణాన్యుచ్యంతే-స్యాచ్ఛాద్వలశాద్వలః - తద్వత్యాం భూమావ్యృదుస్థలే ఉత్సృష్టత్వాత్ తథారూపం అవికల రూపం దృశ్యతే॥ రా॥ తథారూపం పూర్వం యథారూపం తథారూపం- అక్షతమితి యావత్ ॥౨౦॥ బ్రూహీతి॥ కం దేశం కాం దిశం ప్రతి- హ్రియంతీ- హ్రియమాణేత్య ర్థః- ప్రాణైః ప్రాణేభ్యః॥౨౩॥ క్వేత్యాది॥ అపావృతం ఉద్ఘాటితం యేన తత్ - క్వవసతీత్యన్వయః॥౨౪॥ మమేతి విషమవృత్తం॥ రా॥ అస్మిన్ సర్గే త్రింశచ్ఛ్లోకాః॥ మదయితత రేత్యయం శ్లోకో బహుషు కోశేషు న దృశ్యతే॥ ఇతి శ్రీ గోవిందరాజవిరచితే- శ్రీ రామాయణభూషణే-ముక్తాహారాఖ్యానే-కిష్కింధాకాండవ్యాఖ్యానే-షష్ఠస్సర్గః.

ఏవమాభరణదర్శనవ్యాజేన చేతనస్య యాదృచ్ఛిక ప్రాసంగిక సుకృతదర్శనేన తల్లాభత్వరా భగవత ఉచ్యతే సప్తమే॥ ఏవముక్త ఇత్యాది॥ బాష్పగద్గదః రామ బాష్పదర్శనేన స్వయమపి బాష్పగద్గదః-ఏకం దుఃఖం సుఖం చ నావిత్యస్య ప్రథమోదాహరణమిదం॥ ౧॥ నజాన ఇతి॥ దౌష్కులేయస్య-దుష్కులే భవో దౌష్కులేయః-దు ష్కులాత్ఢగితి ఢక్-తస్య పాపరక్షసః పరదారాపహరణరూపపాపకృతో రాక్షసస్య-నిలయం వాసస్థానం- సామర్థ్యం శక్తిం- విక్రమం వా-సర్వథా న జానే - కించిదపి న జానామీత్యర్థః-నన్విదం వక్ష్యమాణేన విరుధ్యతే-వక్ష్యతి వానర ప్రేషణావసరే॥ శ్లో॥ ద్వీపస్తస్యాపరే పారే శతయోజనమాయతః। అగమ్యో మానుషైర్దీప్తం మార్గధ్వం సమంతతః॥ సహి దేశస్తు వధ్యస్య రావణస్య దురాత్మనః। రాక్షసాధిపతేర్వాసస్సహస్రాక్షసమద్యుతేరితి॥ తత్ర రావణస్య నిలయ సామర్థ్య పరాక్ర మాస్సుగ్రీవేణ స్పష్టముపగతా ఇతి గమ్యతే-తథాపి స్వకార్యే ప్రథమం ప్రవర్తయితుమేవముక్తవాన్ సుగ్రీవః- అత ఏవ- బ్రూహి సుగ్రీవ కం దేశం హ్రియంతీ లక్షితా త్వయేత్యస్యాపి ప్రతివచనం నోక్తవాన్-కథం గమనదేశమపి న జానీయాత్ - య ఏవమాహ హ్రియమాణా మయా దృష్టేతి - నచైవమాదావేవ మిత్రద్రోహః కృత స్స్యాదితి వాచ్యం-దూరదర్శినా సుగ్రీవేణైవం మనసి కృతం-యది మయా రావణవృత్తాంతో మయా జ్ఞాత ఇత్యుక్తః స్యాత్ తదాతివ్యసనీ రామో మయం సీతాన్వేషణే ప్ర థమం మాం ప్రవర్తయేత్ -తచ్చాయుక్తం-వానరాణాం వాలివశంవదత్వేనాస్మదధీనత్వాభావాత్ -కథంచిత్ కేషాంచిద్వశీకరణేపి రావణేన కృతసఖ్యో వాలీ చాస్మ న్మనోరథానురూపాం ప్రవృత్తిం కథం సహేత-తథాచోభయకార్యభంగ ఇత్యజ్ఞానమభినీతవాన్ సుమతిస్సుగ్రీవః- నచైవం సతి వానర ప్రేషణకాలిక సుగ్రీవ వచనేన క థమివ రామో నాశంకతేతి వాచ్యం- తారోక్తలక్ష్మణవచన శ్రవణేన రామస్య నశంకావకాశః- పూర్వమయం న జానాతి పశ్చాత్తారావచనైర్జ్ఞాతవానితి రామస్యాపి

౧౭॥ పశ్య లక్ష్మణ వైదేహ్యా సంత్యక్తం హ్రియమాణయా * ఉత్తరీయమిదం భూమౌ శరీరాద్భూషణాని చ॥౧౮॥ శాద్వలిన్యాం ధ్రువం భూమ్యాం సీతయా హ్రియమాణయా * ఉత్సృష్టం భూషణమిదం తథారూపం హి దృశ్యతే॥ ౨౦॥ ఏవముక్తస్తు రామేణ లక్ష్మణో వాక్యమబ్రవీత్ * నాహం జానామి కేయూరే నాహం జానామి కుండలే। నూపురే త్వభిజానామి నిత్యం పాదాభివందనాత్ ॥ ౨౨ ॥ తతస్తు రాఘవో దీనస్సుగ్రీవమిదమబ్రవీత్ ॥

౨౨॥ బ్రూహి సుగ్రీవ కం దేశం హ్రియంతీ లక్షితా త్వయా * రక్షసా రౌద్రరూపేణ మమ ప్రాణైః ప్రియాప్రియా॥౨౩॥ క్వ వా వసతి తద్రక్షో మమ హ్వ్యసనదం మమ * యన్నిమిత్తమహం సర్వాన్నాశయిష్యామి రాక్షసాన్। హరతా మైథిలీం యేన మాం చ రోషయతా భృశమ్* ఆత్మనో జీవితాం తాయ మృత్యుద్వారమపావృతమ్॥౨౪॥ మమ దయితతరా హృతా వనాంతాద్రజనిచరేణ విమథ్య యేన సా। కథయ మమ రిపుం త్వమద్య వై ప్లవగపతే యమసాదనం నయామి॥౨౬॥ ఇతి శ్రీమత్కిష్కింధాకాండే - షష్ఠస్సర్గః **

ఏవముక్తస్తు సుగ్రీవో రామేణార్తేన వానరః। అబ్రవీత్ప్రాంజలిర్వాక్యం సబాష్పం బాష్పగద్గదః ॥ ౧ ॥ నజానే నిలయం తస్య సర్వథా పాపరక్ష

వేశాం॥౧౬॥ టీ॥ రోషితః సంజాతరోషః ॥ ౧౮॥ శాద్వలిన్యామితి॥ తథారూపం-పూర్వం యథారూపం అక్షతరూపమిత్యర్థః [టీ] మృదుప్రదేశపాతాదితి భావః ॥ ౨౨॥ టీ॥ కం దేశం-అత్యంతసంయోగే ద్వితీయా-కస్మిన్ దేశే లక్షితేత్యర్థః॥౨౬॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం-శ్రీ రామాయణతత్వదీపికాఖ్యాయాం-కి ష్కింధాకాండవ్యాఖ్యాయాం - షష్ఠస్సర్గః. ********************** ౧॥ నజాన ఇతి॥ సర్వథా న జానే-సర్వప్రకారేణ న జానే కించిజ్జానామీత్యర్థః- సీ తాన్వేషణార్థం హనుమదాదివానరప్రేషణసమయే॥ శ్లో॥ సహి దేశస్తు వధ్యస్య రావణస్య దురాత్మనః। రాక్షసాధిపతేర్వాసస్సహస్రాక్షసమద్యుతేరితి-రావణ

ప్రతిపత్తిర్భవేత్. ఏవంహ్యుహలక్ష్మణంప్రతితారా॥శ్లో॥శతకోటిసహస్రాణిలంకాయాంకిలరాక్షసాః। అయుతానిచషట్త్రింశత్సహస్రాణిశతానిచ॥ అహత్వాతాంశ్చదుర్ధర్షాన్రాక్షసాన్కామరూపిణః। నశక్యోరావణోహంతుంయేనసామైథిలీహృతేత్యాది॥కించకథంవాలోకాలోకపర్యంతంపర్యటతస్తదపరిజ్ఞానం - అతఏవహిరామబలసఖ్యసమయేదుందుభ్యాదిధర్షణకథనప్రసంగేవక్తవ్యమపిరావణజయవృత్తాంతంనోక్తవాన్- నన్వేవమిదానీంపరమార్థతోనవిజానాతిసుగ్రీవఃపశ్చాత్తారయాజ్ఞాతవానితికిన్నవికల్ప్యతఇతిచేన్న - తారాదర్శనాత్ప్రభృతికామపరవశేనసుగ్రీవేణతారయాసహరామకార్యపర్యాలోచనాప్రసక్తేః-యదిచసుగ్రీవఃసర్వథానజానీయాత్తదాసీతాక్రోశాదినాస్ఫుటమవగతాందిశంవదేదేవ-యచ్చప్రకైశ్చిదుక్తం-నిలయంనజానామీత్యస్యఇదానీంతదవస్థానదేశంనజానామీత్యర్థఇతి- తన్న - సర్వాత్మనారావణవృత్తాంతమపరిజ్ఞాయకియదపితత్స్వరూపజ్ఞానంభవత్వితితాత్పర్యేణక్వవావసతితత్రక్షఇతి పృష్టవంతంప్రతిజ్ఞాతాంశమాత్రమప్యనుక్త్వాఇదానీంతదవస్థానభూమింనజానామీత్యుత్తరస్యఫలత్వాపత్తేః - తద్వాసమాత్రజ్ఞానేతద్భంజనేసస్వయమేవేహాగమిష్యతీతిహి రామాభిప్రాయః-కించఇదానీంనిలయాపరిజ్ఞానేపిసామర్థ్యపరాక్రమావావక్తవ్యౌస్యాతాం-ఇతరదిశఃప్రతివానరాణాంప్రేషణంతాన్ప్రతిరావణస్సహవైదేహ్యామార్గితవ్యస్తతస్తతఇతివచనంచబహుకాలవిళంబేనయత్రకుత్రాపిసీతాంస్థాపయేదితిహేతోస్సంగచ్ఛతే-ఏతేనేదమపినిరస్తం - సర్వథాసర్వప్రకారేణాపితన్నిలయంనజానామీతివిశిష్టాభావోర్థః-తథాచాగ్రేకేనచిత్ప్రకారేణతన్నిలయజ్ఞానావిరోధఇతి-వానరాన్ప్రతియావన్మాత్రముచ్యతేతావదాదావపివక్తవ్యత్వాత్ యదపికేనచిదుక్తం-సంవత్సరపర్యంతంసీతాదుఃఖకరణాభావేరావణకృతశివపూజాఫలంనభవేదితిదైవప్రతిబంధవశాత్తదానీంసుగ్రీవస్యాజ్ఞానమితి- తత్తుచ్ఛం - దృష్టేసంభవత్యదృష్టకల్పనాయాఅన్యాయ్యత్వాత్ -సమ్యక్చపరదారధర్షణంశివపూజాఫలమితితస్మాద్యథోక్తఏవార్థోగ్రాహ్యః॥౨॥౩॥ రావణమితి॥ సగణం సపరివారం-రావణంహత్వాభవంతంపరితోష్యఆత్మపౌరుషంతథాకర్తాస్మి-యథాప్రీతోభవిష్యసీతిసంబంధః॥౪॥అలమిత్యాది॥ వైక్లబ్యందైన్యం॥౫॥ మయేతి॥ పరిత్యజేపరిత్యజామి॥౬॥ నాహమితి॥ ప్రాకృతఃహీనః-వినీతఃవృద్ధైస్సుశిక్షితః॥౭॥ బాష్పమితి॥ సత్త్వయుక్తానాంవ్యవసాయవతాం॥౮॥ద్రవ్యాసువ్యవసాయేషుసత్వమస్త్రీతుజంతుష్వితిత్యమరః-మర్యాదాంవ్యవస్థారూపాంధృతిం॥౯॥వ్యసనఇతి॥అర్థకృచ్ఛ్రేధననాశే॥౧౦॥ఏషఇతి॥ అంతరంఅవకాశం॥౧౩॥హితమితి॥బ్రూమిబ్రవీమి-వయస్యతాంమిత్రత్వం॥౧౪॥మధురమితి॥ ప్రమార్జయత్ -స్వార్థేణిచ్-అనిత్యమాగమశాసనమిత్యడభావః॥౧౫॥కర్తవ్యమితి॥అనురూపంమిత్రత్వానుసః॥

సామర్థ్యంవిక్రమంవాపిదౌష్కులేయస్యవాకులమ్॥౨॥సత్యంతేప్రతిజానామిత్యజశోకమరిందమ।కరిష్యామితథాయత్నంయథాప్రాప్స్యసిమైథిలీమ్॥౩॥రావణంసగణంహత్వాపరితోష్యాత్మపౌరుషమ్। తథాస్మికర్తానచిరాద్యథాప్రీతోభవిష్యసి॥౪॥అలంవైక్లబ్యమాలంబ్యధైర్యమాత్మగతంస్మర। త్వద్విధానామసదృశమీదృశంవిద్ధిలాఘవమ్॥౫॥ మయాపివ్యసనంప్రాప్తంభార్యాహరణజంమహత్। నచాహమేవంశోచామినచధైర్యంపరిత్యజే॥౬॥నాహంతామనుశోచామిప్రాకృతోవానరోపిసన్। మహాత్మాచవినీతశ్చకింపునర్ధృతిమాన్భవాన్॥౭॥బాష్పమాపతితంధైర్యాన్నిగ్రహీతుంత్వమర్హసి।మర్యాదాంసత్త్వయుక్తానాంధృతింనోత్స్రష్టుమర్హసి॥౮॥వ్యసనేవార్థకృచ్ఛ్రేవాభయేవాజీవితాంతకే।విమృశన్వైస్వయాబుద్ధ్యాధృతిమాన్నావసీదతి॥౯॥బాలిశస్తునరోనిత్యంవైక్లబ్యంయోనువర్తతే। సమజ్జత్యవశశ్శోకేభారాక్రాంతేవనౌర్జలే॥౧౦॥ఏషోంజలిర్మయాబద్ధఃప్రణయాత్త్వాంప్రసాదయే। పౌరుషంశ్రయశోకస్యనాంతరందాతుమర్హసి॥౧౧॥యేశోకమనువర్తంతేనతేషాంవిద్యతేసుఖమ్। తేజశ్చక్షీయతేతేషాంనత్వంశోచితుమర్హసి॥౧౨॥శోకేనాభిప్రపన్నస్యజీవితేచాపిసంశయః। సశోకంత్యజరాజేంద్రధైర్యమాశ్రయకేవలమ్॥౧౩॥హితంవయస్యభావేనబ్రూమినోపదిశామితే। వయస్యతాంపూజయన్మేనత్వంశోచితుమర్హసి॥౧౪॥మధురంసాంత్వితస్తేనసుగ్రీవేణసరాఘవః। ముఖమశ్రుపరిక్లిన్నంవస్త్రాంతేనప్రమార్జయత్॥౧౫॥ ప్రకృతిస్థస్తుకాకుత్స్థస్సుగ్రీవవచనాత్ప్రభుః। సంపరిష్వజ్యసుగ్రీ

వాఃసస్యసుగ్రీవావగతత్వప్రతీతేరేవంవ్యాఖ్యాతం॥టీ॥సామర్థ్యంశారీరంబలం-దౌష్కులేయస్య-దుష్కులాడ్ఢగితిఢక్ప్రత్యయః॥౩॥టీ॥సగణంసపరివారం॥౬॥టీ॥నాహంతామితి॥తాంగురుమాం॥౯॥టీ॥వ్యసనేవిపది-అర్థకృచ్ఛ్రేకార్యసంకటే॥౧౦॥టీ॥శ్రయఆశ్రయ-అంతరమవకాశం॥౧౪॥ మధురమితి॥ప్రమార్జయత్ -స్వార్థే

రూపం-యుక్తంశోకనివారణయోగ్యం-కృతం-ఉక్తమిత్యర్థః॥౧౯॥మయేతి॥ విస్రబ్ధేవస్నిగ్ధేవ॥౨౦॥మయేతి॥అభిమానాత్ శౌర్యాభిమానాత్-త్వయ్యభిమానా ద్వా-తత్త్వంయథార్థం॥౨౩॥ఏవమితి॥ఏకాంతసంపృక్తౌఏకాం తెరహసిసంపృక్తౌఏకాంతంనియతంయథాతథాసంయుక్తౌవా- అభాషతాం- వ్యత్యయేనపరస్మైపదం- అడభావశ్చ॥౨౪॥మహాభావస్యేతిస్పష్టం॥ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే- శ్రీరామాయణభూషణే-ముక్తాహారాఖ్యానే- కిష్కిన్ధాకాండవ్యాఖ్యానే-సప్తమస్సర్గః అథసుగ్రీవస్యస్వశోకమూలవిజ్ఞాపనముష్టమే॥పరితుష్టమిత్యాది॥౧॥సర్వథేతి॥ దేవతానామనుగ్రాహ్యఃదయనీయోభవం-యస్యమేభవాన్ సఖాసీత్-కీదృశస్స ఖాఉపపన్నగుణోపేతఃరాజయోగ్యశౌర్యవీర్యాదిసర్వగుణోపపన్నః॥౨॥శక్యమిత్యాదిచతుశ్చత్వారింశత్॥౩॥సోహమితి॥సభాజ్యఃపూజ్యః॥౫॥మహాత్మనామితి॥ భూయిష్ఠంఅతిశయేన-ఆత్మవతాంఆత్మజ్ఞానినాం॥౬॥రజతమితి॥ సాధూనాంమిత్రాణాంసాధవోమిత్రాణి॥౮॥ ధనత్యాగఇతి॥ తథావిధంస్వస్నేహసదృశస్నే హందృష్ట్వాస్థితస్య-వయస్యస్య-వయస్యార్థే- ధనత్యాగాదయఃప్రవర్తంతఇతియోజనా- అనయాసుగ్రీవవచనభంగ్యాఆవాభ్యామేవంవర్తితవ్యమితివ్యవస్థా ద్యోత్యతే॥౯॥తత్తథేతి॥ లక్ష్మ్యాకాంత్యా-వాసవస్యేవస్థితస్యలక్ష్మణస్యాగ్రతఇతిసంబంధః-అనేనోక్తార్థేలక్ష్మణానుమతిద్యోత్యతే॥౧౦॥లక్ష్మణస్తేజోవిశేషే ణవాసవసదృశఇత్యర్థః॥౧౦॥తతఇతి॥ స్థితంభూషణగ్రహణకాలాత్ప్రభృతితిష్ఠంతమిత్యర్థః- లోలంచతురపాతయదితి-సమీచీనశాఖాలాభార్థంసర్వత్రాన్వే

వమిదంవచనమబ్రవీత్॥౧౬॥కర్తవ్యంయద్వయస్యేనస్నిగ్ధేనచహితేనచ। అనురూపంచయుక్తంచకృతంసుగ్రీవతత్త్వయా॥ ౧౭॥ఏషచప్రకృతి స్థోహమనునీతస్త్వయాసఖే। దుర్లభోహీదృశోబంధురస్మిన్కాలేవిశేషతః॥౧౮॥కింతుయత్నస్త్వయాకార్యోమైథిల్యాఃపరిమార్గణే। రాక్ష సస్యచరౌద్రస్యరావణస్యదురాత్మనః॥౧౯॥మయాచయదనుష్ఠేయంవిస్రబ్ధేనతదుచ్యతామ్ ।వర్షాస్వివచసుక్షేత్రేసర్వంసంపద్యతేమయి॥౨౦ మయాచయదిదంవాక్యమభిమానాత్సమీరితమ్। తత్త్వయాహరిశార్దూలతత్త్వమిత్యుపధార్యతామ్॥ ౨౧॥ అనృతంనోక్తపూర్వంమేనచవక్ష్యేక దాచన। ఏతత్తేప్రతిజానామిసత్యేనైవచతేశపే॥౨౨॥తతఃప్రహృష్టస్సుగ్రీవోవానరైస్సచివైస్సహ। రాఘవస్యవచశ్శ్రుత్వాప్రతిజ్ఞాతంవిశేష తః॥౨౩॥ఏవమేకాంతసంపృక్తౌతతస్తౌనరవానరౌ। ఉభావన్యోన్యసదృశంసుఖందుఃఖంప్రభాషతామ్॥౨౪॥ మహానుభావస్యవచోనిశమ్యహరిర్న రాణామృషభస్యతస్య। కృతంసమేనేహరివీరముఖ్యస్తదాస్వకార్యంహృదయేనవిద్వాన్॥౨౫॥ఇతిశ్రీమత్కిష్కిన్ధాకాండే - సప్తమస్సర్గః॥*

పరితుష్టస్తుసుగ్రీవస్తేనవాక్యేనవానరః। లక్ష్మణస్యాగ్రతోరామమిదంవచనమబ్రవీత్॥౧॥సర్వథాహమనుగ్రాహ్యోదేవతానామసంశయః। ఉపపన్నగుణోపేతస్సఖాయస్యభవాన్మమ॥ ౨॥శక్యంఖలుభవేద్రామసహాయేనత్వయానఘ। సురరాజ్యమపిప్రాప్తుంస్వరాజ్యంకింపునఃప్ర భో॥౩॥సోహంసభాజ్యోబంధూనాంసుహృదాంచైవరాఘవ। యస్యాగ్నిసాక్షికంమిత్రంలబ్ధంరాఘవవంశజమ్॥ ౪ ॥అహమప్యనురూపస్తేవయ స్యోజ్ఞాస్యసిశనైః। నతువక్తుంసమర్థోహంస్వయమాత్మగతాన్గుణాన్॥౫॥మహాత్మనాంతుభూయిష్ఠంత్వద్విధానాంకృతాత్మనామ్ ।నిశ్చలా భవతిప్రీతిర్ధైర్యమాత్మవతామివ॥౬॥రజతంవాసువర్ణంవావస్త్రాణ్యాభరణానిచ। అవిభక్తానిసాధూనామవగచ్ఛంతిసాధవః॥౭ ॥ఆఢ్యోవాపిద రిద్రోవాదుఃఖితస్సుఖితోపివా। నిర్దోషోవాసదోషోవావయస్యఃపరమాగతిః॥౮॥ధనత్యాగస్సుఖత్యాగోదేహత్యాగోపివాపునః। వయస్యా ర్థేప్రవర్తంతేస్నేహందృష్ట్వాతథావిధమ్॥ ౯ ॥ తత్తథేత్యబ్రవీద్రామస్సుగ్రీవంప్రియవాదినమ్। లక్ష్మణస్యాగ్రతోలక్ష్మ్యావాసవస్యేవధీమ

ఆన్ అడభావఆర్షః॥౧౫॥ ప్రకృతిస్థఇతి॥ప్రకృతిస్థఃస్వభావస్థః-దుఃఖరహితఇత్యర్థః॥౨౦॥మయాచేతి॥ఇదంవాక్యంవాలినంవధిష్యామీతివాక్యం॥టీ॥అభిమానా త్త్వయిప్రణయాత్ ॥ ౨౩॥ ఏవమితి॥ప్రభాషతాం-అడభావఃపరస్మైపదమార్షం॥౨౪॥టీ॥స్వకార్యంవాలివధరూపకార్యం॥టీ॥ సర్గశ్రుతిఫలముక్తంస్కాందే॥శ్లో॥ రామసుగ్రీవసల్లాపంశ్రుత్వాదుఃఖాద్విముచ్యతఇతి॥౨౫॥ఇతిశ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం-శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం- కిష్కిన్ధాకాండవ్యాఖ్యా యాం-సప్తమస్సర్గః. ************* ౩ ॥ సోహమితి॥సభాజ్యఃపూజ్యఃభజనీయఇత్యర్థః॥౫॥టీ॥మహాత్మనాంవిమలాంతఃకరణానాం-ఆత్మవతాంప్రశ స్తబుద్ధీనాం॥౬॥టీ॥అవిభక్తానిస్వేనతుల్యాని॥౯॥తత్తథేతి ॥ లక్ష్మ్యాకాంతివిశేషేణయుక్తఃరామః-ఇవశబ్దోవాక్యాలంకారే-వాసవస్యవాసవసదృశస్యేత్యర్థః.

షయా మా సేత్యర్థః॥౧౧॥ సదదర్శేతి ॥ ఈషత్పత్రాఢ్యమితి-పల్లవప్రచురమిత్యర్థః॥౧౨॥ తస్యేతి॥పర్ణబహుళాం పల్లవబహుళాం॥రా॥ తస్యేతి ॥ ఆస్తీర్యేతిపునరాసనప్రదానకథనేనఅయంపరేద్యుర్వృత్తాంతఇత్యవగమ్యతే॥ ౧౩॥తావితి॥వినీతం-పకాసనేస్థితిమనంగీకుర్వంతమిత్యర్థః-ఉపవేశయత్ ॥ ౧౪ ॥ సుఖోపవిష్టమిత్యాదిశ్లోకద్వయమేకాన్వయం॥ద్వితీయరామపదమభిరామార్థకం-ప్రసన్నముదధింయథా-తద్వత్ ప్రసన్నంగంభీరమిత్యర్థః॥రా॥అత్రద్వితీయోరామశబ్దో భిరామవచనః-కిర్యాపశేషణంవా॥౧౮॥వాలినఇతి ॥ హేసర్వలోకాభయంకరవాలినఃసకాశాత్ భయార్తస్యమేమమాపిఅత్యంతభాగ్యహీనస్యాపి-ప్రసాదంకర్తుమర్హసి॥రా॥వాలినఇతి॥ సర్వలోకాభయంకరఅతఏవమమాప్యభయంకర-వాలినోభయార్తస్యమే-ప్రసాదంకర్తుమర్హసి-సఖిత్వేనమహ్యంవిశేషతఃప్రసాదఃకర్తవ్యఇత్యభిప్రాయః॥౧౯॥ ఏవమితి ॥ ప్రహసన్నివపూర్వమేవప్రతిజ్ఞాతేపిచాపలాతిశయాత్ పునః ప్రార్థయతఇతిమందస్మితవానిత్యర్థః॥౨౦॥ ఉపకారేతి॥అరిలక్షణమిత్యంతరంఅతఇత్యుపస్కార్యం॥౨౧॥ఇమేహీతి॥పత్రిణః-తిగ్మతేజసః క్రూరతేజసః-కార్తికేయవనోద్భూతాఃశరవణోద్భూతాః-కంకపత్రప్రతిచ్ఛన్నాఇతి ప... ఇత్యుక్తేపిశేష్యతే-మహేంద్రపదేనాశనేస్తత్సన్నిహితత్వాతిశయఉచ్యతే-ఇమేమేశరాఃమహావేగత్వాదివిశిష్టాహి-అతః- ఏతైశ్శరైర్వాలినంవినిహతంపశ్య ... బంధః॥౨౪॥రాఘవస్యేతి ॥ వాహినీపతిఃవానరసేనాధిపతిః॥౨౫॥రామేతి॥వయస్యఇతి-వయస్యఇతిచేత్యర్థః - త్వయిత్వత్సమీపే ॥౨౬॥ ఏతావదితి॥ఏతావదుక్త్వాపురాహంవాలినేత్యాదివక్తుకామస్తదుపోద్ఘాతత్వేన-దుఃఖమంతర్గతంయన్మేమనోహరతినిత్యశఇత్యేతావదుక్త్వా-శక్నోతిఅశక్నోత్ ॥రా॥అత్రపునశ్శబ్దోధ్యాహర్తవ్యః- ఏతావదుక్త్వావచనం-రామశోకాభిభూతోహమిత్యారభ్యమనోహరతినిత్యశఇత్యేతదంతంవచనజాతంపునరుక్త్వా-ఉచ్చైః॥౧౦॥

తతో రామం స్థితం దృష్ట్వా లక్ష్మణం చ మహాబలమ్ । సుగ్రీవస్సర్వతశ్చక్షుర్వనే లోలమపాతయత్ ॥౧౧॥ స దదర్శ తతస్సాలమవిదూరే హరీశ్వరః । సుపుష్పమీషత్పత్రాఢ్యం భ్రమరైరుపశోభితమ్॥౧౨॥ తస్యైకాం పర్ణబహుళాం భఙ్క్త్వా శాఖాం సుపుష్పితామ్ । సాలస్యాస్తీర్య సుగ్రీవో నిషసాద స రాఘవః॥౧౩॥ తావాసీనౌ తతో దృష్ట్వా హనుమానపి లక్ష్మణమ్। సాలశాఖాం సముత్పాట్య వినీతముపవేశయత్ ॥౧౪॥ సుఖోపవిష్టం రామం తు ప్రసన్నముదధిం యథా । ఫలపుష్పసమాకీర్ణే తస్మిన్గిరివరోత్తమే* తతః ప్రహృష్టస్సుగ్రీవశ్శ్లక్ష్ణం మధురయా గిరా। ఉవాచ ప్రణయాద్రామం హర్షవ్యాకులితాక్షరమ్॥౧౫॥ అహం వినికృతో భ్రాత్రా చరామ్యేష భయార్దితః । ఋశ్యమూకం గిరివరం హృతభార్యస్సుదుఃఖితః॥౧౬॥ సోహం త్రస్తో భయే మగ్నో వసామ్యుద్భ్రాంతచేతనః । వాలినా నికృతో భ్రాత్రా కృతవైరశ్చ రాఘవ॥౧౭॥ వాలినో మే భయార్తస్య సర్వలోకాభయంకర । మమాపి త్వమనాథస్య ప్రసాదం కర్తుమర్హసి॥౧౮॥ ఏవముక్తస్తు తేజస్వీ ధర్మజ్ఞో ధర్మవత్సలః। ప్రత్యువాచ స కాకుత్స్థస్సుగ్రీవం ప్రహసన్నివ॥౧౯॥ ఉపకారఫలం మిత్రమపకారోరిలక్షణమ్। అద్యైవ తం హనిష్యామి తవ భార్యాపహారిణమ్॥౨౦॥ ఇమే హి మే మహావేగాః పత్రిణస్తిగ్మతేజసః । కార్తికేయవనోద్భూతాశ్శరా హేమవిభూషితాః * కంకపత్రప్రతిచ్ఛన్నా మహేంద్రాశనిసన్నిభాః। సుపర్వాణస్సుతీక్ష్ణాగ్రాస్సరోషా భుజగా ఇవ * భ్రాతృసంజ్ఞమమిత్రం తే వాలినం కృతకిల్బిషమ్ । శరైర్వినిహతం పశ్య వికీర్ణమివ పర్వతమ్॥౨౪॥ రాఘవస్య వచశ్శ్రుత్వా సుగ్రీవో వాహినీపతిః । ప్రహర్షమతులం లేభే సాధు సాధ్వితి చాబ్రవీత్ ॥౨౫॥ రామ శోకాభిభూతోహం శోకార్తానాం భవాన్గతిః । వయస్య ఇతి కృత్వా హి త్వయ్యహం పరిదేవయే॥౨౬॥ త్వం హి పాణిప్రదానేన వయస్యో మేగ్నిసాక్షికమ్ । కృతః ప్రాణైర్బహుమతస్సత్యేనాపి శపామి తే॥౨౭॥ వయస్య ఇతి కృత్వా చ విస్రబ్ధం ప్రవదామ్యహమ్ । దుఃఖమంతర్గతం యన్మే మనో హరతి నిత్యశః॥౨౮॥ ఏతావదుక్త్వా వచనం బాష్పదూషితలోచన

లక్ష్మణస్యాగ్రతస్సుగ్రీవమబ్రవీదితిసంబంధః॥౧౦॥టీ॥అపాతయత్ ప్రసారితవాన్॥౧౧॥సదదర్శేతి ॥ ఈషత్పర్ణాఢ్యంపల్లవసంకులం॥౧౨॥తస్యేతి॥ శాఖామాస్తీర్యేతిపునరాసనప్రదానేనఅయంపరేద్యుర్వృత్తాంతఇత్యవగమ్యతే॥౧౪॥సుఖోపవిష్టమిత్యాదిశ్లోకద్వయమేకంవాక్యం ॥ అత్రద్వితీయోరామశబ్దోభిరామవాచకః॥౧౮॥టీ॥వాలినఇతిపంచమీ॥౨౧॥ఇమేహీతి ॥ పత్రిణఃప్రశస్తపత్రాః-కార్తికేయవనోద్భూతాఃశరవణోత్పన్నాః॥టీ॥సువర్వాణనిశితగ్రంథయః॥ ౨౮॥ ఏతావదితి॥అత్రపునశ్శబ్దోధ్యాహర్తవ్యః-ఏతావదుక్త్వావచనంరామశోకాభిభూతోహమిత్యారభ్యమనోహరతినిత్యశఇత్యేతదంతంవచనముక్త్వా - పునరుచ్చైఃబాష్పదూషి

ర్భాషితుంనశక్నోతీతిసంబంధః-శక్నోతీతిభూతేలట్॥౨౯॥బాష్పవేగమితి॥ రామసన్నిధావితి-మాంప్రత్యుపదిశ్య స్వయంనశక్నోతీతిరామోమన్యేతేతిభియా ధారయామాసేతిభావః॥౩౦॥పురాహమితి॥ స్వాద్రాజ్యాత్ యౌవరాజ్యాత్-నిర్ధూతఃనిరస్తః॥౩౨॥ హృతేతి॥బంధనేషుకారాగృహేషు॥ రా॥ బంధనేషు-బధ్యతేస్మిన్నితిబంధనంకారాగారం॥౩౪॥ శంకయేతి॥ ఏతయాశంకయా-వాలిప్రయుక్తత్వశంకయా - భీతఃనోపసర్పామినోపాసర్పం- భయేభయనిమిత్తే॥ రా॥ హేరాఘవ-అహం-త్వాముపిపరమకారుణికంత్వామపిదృష్ట్వాఏతయాశంకయావాలిప్రయుక్తత్వశంకయాభీతఃఅతఏవాహంనోపసర్పామి - భూతేలట్॥౩౫॥ కేవలమితి॥ కేవలంఅద్వితీయంయథాతథా॥౩౬॥కేవలత్వముపపాదయతి॥ఏతేహీతి॥గంతవ్యే-మయిగచ్ఛతీత్యర్థః॥౩౭॥ సంక్షేపఇత్యాదిద్వయం।తద్వినాశాదనంతరంమేదుఃఖంప్రణష్టంస్యాత్ మేసుఖంమేజీవితంచైవతద్వినాశనిబంధనమిత్యేషసంక్షేపఇత్యన్వయః॥ రా॥ సఖ్యకరణాదినాలబ్ధమపిసుఖాదికంనలబ్ధప్రాయమితిభావః॥౪౧॥ సుఖమితి॥ తవవైరస్యకారణంశ్రుత్వాబలాబలంసంప్రధార్యవైరకారణంవావైరంవాబలవదితివిచార్య - ఆనంతర్యంఅనంతరం-స్వార్థేష్యఞ్-తవసుఖంవిధాస్యామి-స్వల్పాపరాధేప్రబలవైరంతేనకృతంచేత్తమద్యైవహత్వాతవసుఖంవిధాస్యామి- అనల్పాపరాధేస్వల్పవైరంచేత్సమాధానముఖేనసుఖంవిధాస్యామీతిభావః॥రా॥సంప్రధార్యబలాబలంగుణదోషౌవిచార్యఆనంతర్యం అనంతరప్రాప్తంకర్మతవసుఖంయథాభవతితథావిధాస్యామిహివిధాస్యామ్యేవనిగృహ్య తనుగృహీతంవాతవాభిమతంకరిష్యామ్యేవేత్యర్థః॥౪౨॥అపరాధస్వల్పత్వపక్షఆహ-బలవానితి॥ప్రావృషివేగఃప్రావృడ్వేగః॥౪౩॥ వాలివైరస్వల్పత్వఆహ॥ హృష్టఇతి॥హృష్టఇత్యనేనవాలిహననానంతరంశోకంమాకుర్విత్యర్థః-క్రమేణతత్కాలేవత్యఇత్యత్రాహ-సృష్టఇతి-యదాబాణోవిసృష్టస్తదైవరిపుర్నష్టఇత్యవేహీత్యర్థః॥౪౫॥తతఇతి॥ లక్ష్మణాగ్రజఇతినిమిత్తసప్తమీ-తన్నిమిత్తమిత్యర్థః॥౪౬॥ఇతిశ్రీగోవిందరాజవిరచితే-కిష్కిన్ధాకాండవ్యాఖ్యానే-అష్టమస్సర్గః. ***

నః। బాష్పోపహతయా వాచా నోచ్చైశ్శక్నోతి భాషితుమ్॥౨౯॥ బాష్పవేగం తు సహసా నదీవేగమివాగతమ్। ధారయామాస ధైర్యేణ సుగ్రీవో రామసన్నిధౌ॥౩౦॥ సన్నిగృహ్య తు తం బాష్పం ప్రమృజ్య నయనే శుభే। వినిశ్శ్వస్య చ తేజస్వీ రాఘవం వాక్యమబ్రవీత్॥ ౩౧ ॥ పురాహం వాలినా రామ రాజ్యాత్స్వాదవరోపితః। పరుషాణి చ సంశ్రావ్య నిర్ధూతోఽస్మి బలీయసా ॥ ౩౨ ॥ హృతా భార్యా చ మే తేన ప్రాణేభ్యోఽపి గరీయసీ। సుహృదశ్చ మదీయా యే సంయతా బంధనేషు తే ॥ ౩౩ ॥ యత్నవాంశ్చ సుదుష్టాత్మా మద్వినాశాయ రాఘవ। బహుశస్తత్ప్రయుక్తాశ్చ వానరా నిహతా మయా ॥ ౩౪ ॥ శంకయా త్వేతయా చాహం దృష్ట్వా త్వామపి రాఘవ। నోపసర్పామ్యహం భీతో భయే సర్వే హి బిభ్యతి ॥ ౩౫ ॥ కేవలం హి సహాయా మే హనుమత్ప్రముఖాస్త్విమే। అతోఽహం ధారయామ్యద్య ప్రాణాన్ కృచ్ఛ్రగతోఽపి సన్॥ ౩౬॥ ఏతే హి కపయస్స్నిగ్ధా మాం రక్షంతి సమంతతః। సహ గచ్ఛంతి గంతవ్యే నిత్యం తిష్ఠంతి చ స్థితే॥౩౭॥ సంక్షేపస్త్వేష తే రామ కిముక్త్వా విస్తరం హి తే। స మే జ్యేష్ఠో రిపుర్భ్రాతా వాలీ విశ్రుతపౌరుషః * తద్వినాశాద్ధి మే దుఃఖం ప్రణష్టం స్యాదనంతరమ్। సుఖం మే జీవితం చైవ తద్వినాశనిబంధనమ్॥౩౯॥ ఏష మే రామ శోకాంతశ్శోకార్తేన నివేదితః। దుఃఖితస్సుఖితో వాపి సఖ్యుర్నిత్యం సఖా గతిః॥౪౦॥ శ్రుత్వైతద్వచనం రామస్సుగ్రీవమిదమబ్రవీత్। కింనిమిత్తమభూద్వైరం శ్రోతుమిచ్ఛామి తత్త్వతః॥౪౧॥ సుఖం హి కారణం శ్రుత్వా వైరస్య తవ వానర। ఆనంతర్యం విధాస్యామి సంప్రధార్య బలాబలమ్॥౪౨॥ బలవాన్హి మమామర్షశ్శ్రుత్వా త్వామవమానితమ్। వర్తతే హృదయోత్కంపీ ప్రావృడ్వేగ ఇవాంభసః॥౪౩॥ హృష్టః కథయ విస్రబ్ధో యావదారోప్యతే ధనుః। సృష్టశ్చ హి మయా బాణో నిరస్తశ్చ రిపుస్తవ॥౪౪॥ ఏవముక్తస్తు సుగ్రీవః కాకుత్స్థేన మహాత్మనా। ప్రహర్షమతులం లేభే చతుర్భిస్సహ వానరైః॥౪౫॥ తతః ప్రహృష్టవదనస్సుగ్రీవో లక్ష్మణాగ్రజే। వైరస్య కారణం తత్త్వమాఖ్యాతుముపచక్రమే॥౪౬॥ఇతి శ్రీమత్కిష్కిన్ధాకాండే - అష్టమస్సర్గః. *

తుంనశక్నోతి-నాశక్నోదితిసంబంధః॥౩౧॥టీ॥నిర్ధూతఃనిష్కాసితః॥౩౨॥సుహృదఇతి॥ బంధనేషుబధ్యంతేస్మిన్నితిబంధనంకారాగారంతత్రసంయతాఃబద్ధాః॥౩౪॥శంకయేతి॥ఏతయాశంకయావాలిప్రయుక్తత్వశంకయానోపసర్పామినోపాసర్పంభయేభయనిమిత్తే॥౩౫॥ టీ॥ తర్హికథంజీవసీత్యతఆహ- కేవలంహీతి॥ ౪౧॥సుఖంహీతి॥వైరస్యకారణంశ్రుత్వా-సంప్రధార్యబలాబలంగుణదోషౌవిచార్య-ఆనంతర్యంఅనంతరప్రాప్తంకర్మ- తవసుఖంయథాతథావిధాస్యామీత్యర్థః॥

అథవాల్యపరాధవృత్తాంతో నవమే॥ వాలీనామేత్యాదిషడ్వింశతిశ్లోకాః॥౧॥ పితరీతి॥ అయం జ్యేష్ఠః-అతః కపీనామీశ్వర ఇతి రాజ్యే కృతః స్థాపితః॥౨॥ రాజ్యమితి॥ పితృపైతామహం స్వపితుః ఋక్షరజసః పిత్రా బ్రహ్మణా తస్మై దత్తత్వాత్॥౩॥ మాయావీతి॥ దున్దుభేః పూర్వజః అగ్రజః-సుతః మయస్యేతి శేషః-వక్ష్యత్యుత్తరకాండే మయస్య మాయావీ ప్రథమస్తాత దున్దుభిస్తదనన్తరమితి- తేన మాయావినా-తస్య వాలినః-స్త్రీకృతం స్త్రీనిమిత్తం-మహద్వైరమాసీత్తత్పురా విశ్రుతం॥౪॥ సత్వితి॥ సుప్తజనే సుప్తః జనో యస్మిన్ రాత్ర్యాం శేషసుప్తజనః అర్ధరాత్ర ఇత్యర్థః॥౫॥ ప్రసుప్త ఇతి॥ భైరవస్వనం భైరవస్వనరూపం-నర్దితం గర్జితం॥౬॥ తస్మిన్నితి॥ ఉద్గచ్ఛతా ఉదయమానేన॥౧౦॥ స ఇతి॥ ఆసాద్య-బిలద్వారమితి శేషః॥౧౩॥ మయా త్వితి॥ యాచితః-సహ ప్రవేశనమితి శేషః-పద్భ్యాం స్వపదాభ్యాం- శ్లాఘహ్నుఙ్స్థాశపాం జ్ఞీప్స్యమాన ఇతి చతుర్థీ॥౧౪॥ తస్యేతి॥ తస్య ప్రవిష్టస్య తస్మిన్ ప్రవిష్టే సాగ్రః సంపూర్ణః-స కాలః సంవత్సరః-మమాపి సంవత్సరో గత ఇత్యర్థః॥౧౫॥ అహం త్వితి॥ అహం తం నష్టం జ్ఞాత్వా సాగ్రసంవత్సరమదృష్టం బుద్ధ్వా- స్నేహాదాగతసంభ్రమో భవం- భ్రాతరం చ న పశ్యామి నాపశ్యం-తతః మే మనః-పాపాశఙ్కి-తన్మరణాశఙ్కిజాతం॥౧౬॥ అథేతి॥ రక్తం రక్తవర్ణం॥౧౭॥ అహం త్వితి॥ చిహ్నైః మరణకాలికస్వరైః॥౧౮॥ గూహమానస్యేతి॥ తత్త్వం యథార్థం వాలిమరణం గూహమానస్య ప్రచ్ఛా

వాలీ నామ మమ భ్రాతా జ్యేష్ఠశ్శత్రునిషూదనః। పితుర్బహుమతో నిత్యం మమాపి చ తథా పురా॥౧॥ పితర్యుపరతేఽస్మాకం జ్యేష్ఠోఽయమితి మన్త్రిభిః। కపీనామీశ్వరో రాజ్యే కృతః పరమసమ్మతః॥౨॥ రాజ్యం ప్రశాసతస్తస్య పితృపైతామహం మహత్। అహం సర్వేషు కాలేషు ప్రణతః ప్రేష్యవత్ స్థితః॥౩॥ మాయావీ నామ తేజస్వీ పూర్వజో దున్దుభేస్సుతః। తేన తస్య మహద్వైరం స్త్రీకృతం విశ్రుతం పురా॥౪॥ స తు సుప్తజనే రాత్రౌ కిష్కిన్ధాద్వారమాగతః। నర్దతి స్మ సుసంరబ్ధో వాలినం చాహ్వయద్రణే॥౫॥ ప్రసుప్తస్తు మమ భ్రాతా నర్దితం భైరవస్వనమ్। శ్రుత్వా న మమృషే వాలీ నిష్పపాత జవాత్తదా॥౬॥ స తు వై నిస్సృతః క్రోధాత్తం హన్తుమసురోత్తమమ్। వార్యమాణస్తతః స్త్రీభిర్మయా చ ప్రణతాత్మనా॥౭॥ స తు నిర్ధూయ సర్వాన్నో నిర్జగామ మహాబలః। తతోఽహమపి సౌహార్దాన్నిస్సృతో వాలినా సహ॥౮॥ స తు మే భ్రాతరం దృష్ట్వా మాం చ దూరాదవస్థితమ్। అసురో జాతసంత్రాసః ప్రదుద్రావ తతో భృశమ్॥౯॥ తస్మిన్ ద్రవతి సంత్రస్తే హ్యావాం ద్రుతతరం గతౌ। ప్రకాశశ్చ కృతో మార్గశ్చన్ద్రేణోద్గచ్ఛతా తదా॥౧౦॥ స తృణైరావృతం దుర్గం ధరణ్యా వివరం మహత్। ప్రవివేశాసురో వేగాదావామాసాద్య విష్ఠితౌ॥౧౧॥ తం ప్రవిష్టం రిపుం దృష్ట్వా బిలం రోషవశం గతః। మామువాచ తదా వాలీ వచనం క్షుభితేన్ద్రియః॥౧౨॥ ఇహ త్వం తిష్ఠ సుగ్రీవ బిలద్వారి సమాహితః। యావదత్ర ప్రవిశ్యాహం నిహన్మి సహసా రిపుమ్॥౧౩॥ మయా త్వేతద్వచశ్శ్రుత్వా యాచితస్స పరన్తపః। శాపయిత్వా తు మాం పద్భ్యాం ప్రవివేశ బిలం మహత్॥౧౪॥ తస్య ప్రవిష్టస్య బిలం సాగ్రస్సంవత్సరో గతః। స్థితస్య చ మమ ద్వారి స కాలో వ్యత్యవర్తత॥౧౫॥ అహం తు నష్టం జ్ఞాత్వా తం స్నేహాదాగతసంభ్రమః। భ్రాతరం న చ పశ్యామి పాపశఙ్కి చ మే మనః॥౧౬॥ అథ దీర్ఘస్య కాలస్య బిలాత్తస్మాద్వినిస్సృతమ్। సఫేనం రుధిరం రక్తమహం దృష్ట్వా సుదుఃఖితః॥౧౭॥ నర్దతామసురాణాం చ ధ్వనిర్మే శ్రోత్రమాగతః। నిరస్తస్య చ సంగ్రామే క్రోశతో నిస్స్వనో గురోః॥౧౮॥ అహం త్వవగతో బుద్ధ్యా చిహ్నైస్తైర్భ్రాతరం హతమ్। పిధాయ చ బిలద్వారం శిలయా గిరిమాత్రయా॥ శోకార్తశ్చోదకం కృత్వా కిష్కిన్ధామాగతస్సఖే॥౧౯॥ గూహమానస్య మే

బన్ధః॥౨౩॥ టీ॥ విస్రబ్ధః నిర్విశఙ్కః॥౨౬॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం-శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం కిష్కిన్ధాకాండవ్యాఖ్యాయాం-అష్టమస్సర్గః.

౨॥ రాజ్యమితి॥ పితృపైతామహం ఋక్షరజసః పిత్రా బ్రహ్మణా తస్మై దత్తత్వాత్పైతామహత్వం॥ ౩॥ మాయావీతి॥ తస్య వాలినః స్త్రీకృతం స్త్రీనిమిత్తమిత్యర్థః॥౪॥ సత్వితి॥ సుప్తజనే రాత్రౌ భాగ ఇతి శేషః-రాత్రౌ సుప్తజనే భాగే అర్ధరాత్ర ఇత్యర్థః॥౬॥ టీ॥ ఉద్గచ్ఛతా ఉదయతా॥౧౦॥ టీ॥ ఆసాద్య వివరమిత్యనుషజ్యతే॥౧౩॥ మయేతి॥ యాచితః-వాలినా సహ బిలప్రవేశనమితి శేషః॥ టీ॥ శాపయిత్వా తు మాం పద్భ్యామితి॥ బిలద్వార్యేవ తిష్ఠామి నానువ్రజామీతి స్వపాదస్పర్శనపూర్వకం శపథం మాం కారయిత్వేత్యర్థః॥౧౪॥ తస్యేతి॥ స కాలః సంవత్సరావధికాలః॥౧౫॥ అహం త్వితి॥ అహం నష్టం జ్ఞాత్వా పూర్వోక్తసాగ్రసంవత్సరమదృష్ట్వా- స్నేహాదాగతసంభ్రమస్సన్-తం భ్రాతరం న పశ్యామి-తతో మే మనః పాపశఙ్కి మరణశఙ్కిజాతమిత్యర్థః॥౧౬॥ అతిదీర్ఘస్యేతి॥ రక్తమరుణం॥౧౭॥ టీ॥ గిరిమాత్రయా పర్వతప్రమా

దయతః- మేమత్తః-యత్నతఃబహుయత్నేన-స్వవిషయశాపాదినాశ్రుతమాసీత్ ॥ ౨౨ ॥ నిగ్రహేపీతి ॥ పాపంఅజ్ఞానకృతమితిసాంత్వనేపిధిక్కారణాత్ పాపిష్ఠం-తంప్రతినిగ్రహేసమర్థస్య-ప్రకృతిబలసంపన్నత్వాదితిభావః-యంత్రితానియమితా॥౨౩॥హత్వేతి ॥ ప్రవివేశపురమిత్యుక్త్యామంత్రిబంధనాదికంపురాద్బహిరితిజ్ఞేయం॥౨౫॥నత్వేతి॥మమక్రోధాన్మయికోపాత్ ॥ఇతిశ్రీగోవిందరాజవిరచితే-శ్రీరామాయణభూషణే-ముక్తాహారాఖ్యానే- కిష్కింధాకాండవ్యాఖ్యానే-నవమస్సర్గః*************అథవాలిదోషదర్శనేనరామస్యదృఢతరావాలివధప్రతిజ్ఞాదశమే॥తతఇత్యాది॥౧॥దిష్ట్యేతి॥ అనాథానందయతీత్యనాథనందనః॥౨॥త్వమేకోనాథనందనఇత్యత్రఅనాథేతిపదచ్ఛేదః॥౨॥ ఇదమితి॥ ఉద్యతంఅర్పితం-ప్రతీచ్ఛస్వప్రతీచ్ఛ॥౩॥ ఆర్తఇతి ॥ సంవత్సరంబిలద్వారిస్థితః-అహంచబిలద్వారిసముత్థితంశోణితందృష్ట్వాఆర్తశ్చాస్మి॥ ౪ ॥ శోకేతి ॥ శోకేనసంవిగ్నహృదయః-తద్బిలద్వారం - తథాత్వయాదృష్టప్రకారేణ - అపిధాయప్రచ్ఛాద్య - ప్రావిశం ॥ ౫ ॥ విషాదాదితి ॥ ఇహవిషాదాదాగతంమాందృష్ట్వా-విషాదాత్ రాజ్యనాశవిషాదాత్ ॥ ౬॥ త్వమేవేతి ॥ అహంయథాపురంపూర్వవద్యువరాజోభవామీత్యర్థః-రాజభావనియోగఃరాజత్వేనరాజ్యశాసనం ॥ ౯ ॥ బలాదితి ॥ శూన్యదేశజిగీషయారాజశూన్యదేశవరకరణేచ్ఛయా ॥ రా ॥ శూన్యదేశజిగీషయా-దేశస్యరాజశూన్యత్వాపనినీషయేత్యర్థః॥౧౦॥ స్నిగ్ధమితి॥ తత్తత్పరుషభాషణం-అశ్లీలతయాపిశివ్యనోక్తం॥౧౧॥ప్రకృతేరితి ॥ మాముద్దిశ్య

తత్వాంయత్నతోమంత్రిభిశ్శ్రుతమ్ * తతోహంతైస్సమాగమ్యసమ్మతైరభిషేచితః॥౨౦॥రాజ్యంప్రశాసతస్తస్యన్యాయతోమమరాఘవ * ఆజగామరిపుంహత్వావాలీతమసురోత్తమమ్॥౨౧॥అభిషిక్తంతుమాందృష్ట్వావాలీసంరక్తలోచనః * మదీయాన్మంత్రిణోబద్ధ్వాపరుషంవాక్యమబ్రవీత్ ॥౨౨॥నిగ్రహేపిసమర్థస్యతంపాపంప్రతిరాఘవ * నప్రావర్తతమేబుద్ధిర్భ్రాతృగౌరవయంత్రితా॥ ౨౩॥హత్వాశత్రుంసమేభ్రాతాప్రవివేశపురంతదా * మానయంస్తంమహాత్మానంయథావచ్చాభ్యవాదయమ్॥౨౪॥ఉక్తాశ్చనాశిషస్తేనసంతుష్టేనాంతరాత్మనా॥౨౫॥నత్వాపాదావహంతస్యమకుటేనాస్పృశంప్రభో । అపివాలీమమక్రోధాన్నప్రసాదంచకారసః॥ ఇతిశ్రీమత్కిష్కింధాకాండే-నవమస్సర్గః-

తతఃక్రోధసమావిష్టంసంరబ్ధంతముపాగతమ్ । అహంప్రసాదయాంచక్రేభ్రాతరంప్రియకామ్యయా॥౧॥దిష్ట్యాసికుశలీప్రాప్తోనిహతశ్చత్వయారిపుః । అనాథస్యహిమేనాథస్త్వమేకోనాథనందనః॥౨॥ఇదంబహుశలాకంతేపూర్ణచంద్రమివోదితమ్ । ఛత్రంసవాలవ్యజనంప్రతీచ్ఛస్వమయోద్యతమ్॥౩॥ఆర్తశ్చాథబిలద్వారిస్థితస్సంవత్సరంనృప । దృష్ట్వాహంశోణితంద్వారిబిలాచ్చాపిసముత్థితమ్॥౪॥ శోకసంవిగ్నహృదయోభృశంవ్యాకులితేంద్రియః ।అపిధాయబిలద్వారంశైలశృంగేణతత్తథా * తస్మాద్దేశాదపాక్రమ్యకిష్కింధాంప్రావిశంపునః॥౫॥విషాదాత్త్విహమాందృష్ట్వాపౌరైర్మంత్రిభిరేవచ * అభిషిక్తోనకామేనతన్మేత్వంక్షంతుమర్హసి॥ ౬॥ త్వమేవరాజామానార్హస్సదాచాహంయథాపురమ్ * రాజభావనియోగోయంమయాత్వద్విరహాత్కృతః॥ ౭॥సామాత్యపౌరనగరంస్థితంనిహతకంటకమ్ * న్యాసభూతమిదంరాజ్యంతవనిర్యాతయామ్యహమ్॥౮॥మాచరోషంకృథాస్సౌమ్యమయిశత్రునిబర్హణ * యాచేత్వాంశిరసారాజన్మయాబద్ధోయమంజలిః॥౯॥బలాదస్మిసమాగమ్యమంత్రిభిఃపురవాసిభిః * రాజభావేనియుక్తోహంశూన్యదేశజిగీషయా॥౧౦॥స్నిగ్ధమేవంబ్రువాణంమాంసతునిర్భర్త్స్యవానరః *ధిక్త్వామితిచమాముక్త్వాబహుతత్తదువాచహ॥౧౧॥ ప్రకృతీశ్చసమానీయమంత్రిణశ్చైవసంమతాన్ * మామాహసుహృదాంమధ్యేవాక్యంపరమ

యా॥౧౨॥గూహమానస్యేతి॥తత్త్వంవాలిమరణం॥౨౪॥టీ॥తథాపివాలీకాలుష్యంనజహాతీత్యాహ-ఉక్త్వాఇతి॥ ౨౬॥ ఇతిశ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం-శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం-కిష్కింధాకాండవ్యాఖ్యాయాం-నవమస్సర్గః.

౧ ॥ దిష్ట్యేతి॥త్వమేకోనాథనందనఇత్యత్రఅనాథనందనఇతిఛేదః॥౨॥టీ॥బహుశలాకంశతశలాకం॥౪॥శోకేతి॥అపిధాయతిరోధాయ॥౬॥త్వమేవేతి॥ మమరాజభావేరాజత్వే-త్వద్విరహాదయంనియోగఃకృతఇతిసంబంధః॥౭॥ సామాత్యేతి ॥ నిర్యాతయామిప్రత్యర్పయామి॥౯॥బలాదితి॥ శూన్యదేశజిగీషయాదేశస్యరాజశూన్యత్వాపనినీషయేత్యర్థః॥౧౧॥ప్రకృతీరితి॥మామాహమాముద్దిశ్యమంత్ర్యాదీన్ప్రత్యాహేత్యర్థః॥౧౨॥సత్వితి॥అనిర్వేదాదక్లేశాత్ నిహతః॥౨౦॥

ప్రకృత్యాదీనాం హేత్వర్థః॥౯॥మామపదిశ్యనాం త్ర్యైదీర్ఘ ప్రత్యాహ॥౧౯॥సత్త్వేతి॥అనిర్వేదాత్ అక్లేశాత్॥౨౦॥ తస్యేతి॥ భూతలేభూవివరే- స్తనతః॥ తత్పూర్వోక్తం-తస్యబిలం స్తనతఃతస్యఆస్యాత్ ప్రవృత్తేనరుధిరౌఘేణపూర్ణం సత్ దురాక్రమమాసీదితియోజనా॥౯॥భూతలేభువఃఅధస్తలే॥౧॥ అధస్స్వరూపయోరస్త్రీతలమిత్యమరః-తత్ ప్రసిద్ధం॥౨౧॥సూదయిత్వేతి॥ దుందుభేఃసుతం భ్రాతరమిత్యర్థః- యద్వానాయంమాయావీమయపుత్రః-కింతుదుందుభిపుత్రోన్యఇతిబోధ్యం-పూర్వజోదుందుభేస్సుతఇతిహిపూర్వమప్యుక్తం-పిహితమితిహేతుగర్భం-పిహితత్వాన్ముఖంనపశ్యామి॥౯॥అత్రైకస్తచ్ఛబ్దఃప్రసిద్ధపరః-నపశ్యామినాపశ్యం॥౨౨॥విక్రోశమానస్యేతి॥విక్రోశమానస్యఆహ్వయతః-క్రుశఆహ్వానేరోదనేచేతిధాతుః॥౨౩॥పాదేతి॥ తద్బిలం-విదారితంక్వచిత్సరంధ్రీకృతం-తేనపథారంధ్రమార్గేణ॥౨౪॥అత్రేతి॥ అత్రబిలే॥౨౬॥ తేనేతి॥ అపవిద్ధఃతాడితః॥౨౭॥ఋశ్యమూకమితి॥ కారణాంతరేమతంగశాపనిమిత్తేసతి- వాలినోదురాధర్షణందురాక్రమం॥౨౮॥ఏతదితి॥ వైరానుకథనంవైరకారణాఖ్యానం॥౨౯॥ వాలినఇతి ॥ వాలినఇతిపంచమీ॥౩౩॥ఆత్మానుమానాదితి॥ ఆత్మానుమానాత్ ఆత్మవత్సర్వభూ

మగర్హితమ్॥౧౪॥విదితంవోయథారాత్రౌ మాయావీసమహాసురః*మాంసమాహ్వయతక్రూరోయుద్ధకాంక్షీసుదుర్మతిః॥౧౫॥తస్యతద్వచనంశ్రుత్వానిస్సృతోహంనృపాలయాత్ *అనుయాతశ్చమాంతూర్ణమయంభ్రాతాసుదారుణః।సతుదృష్ట్వైవమాంరాత్రౌ సద్వితీయంమహాబలః

ప్రాద్రవద్భయసంత్రస్తోవీక్ష్యావాంతమనుద్రుతౌ। అనుద్రుతశ్చవేగేనప్రవివేశమహాబిలమ్॥౧౬॥తంప్రవిష్టంవిదిత్వాతుసుఘోరంసుమహద్బిలమ్। అయముక్తోథమేభ్రాతామయాతుక్రూరదర్శనః॥౧౭॥ అహత్వానాస్తిమేశక్తిఃప్రతిగంతుమితఃపురీమ్।బిలద్వారిప్రతీక్షత్వంయావదేనంనిహన్మ్యహమ్॥౧౮॥స్థితోయమితిమత్వాతుప్రవిష్టోహందురాసదమ్। తంచమేమార్గమాణస్యగతస్సంవత్సరస్తదా॥౧౯॥ సతుదృష్టోమయాశత్రురనిర్వేదాద్భయావహః। నిహతశ్చమయాతత్రసోసురోబంధుభిస్సహ॥౨౦॥ తస్యాస్యాత్తుప్రవృత్తేనరుధిరౌఘేణతద్బిలమ్। పూర్ణమాసీద్దురాక్రామంస్తనతస్తస్యభూతలే॥ ౨౧ ॥సూదయిత్వాతుతంశత్రుంవిక్రాంతందుందుభేస్సుతమ్। నిష్క్రామన్నైవపశ్యామిబిలస్యపిహితంముఖమ్॥౨౨॥విక్రోశమానస్యతుమేసుగ్రీవేతిపునఃపునః। యదాప్రతివచోనాస్తితతోహంభృశదుఃఖితః॥ ౨౩ ॥పాదప్రహారైస్తుమయాబహుభిస్తద్విదారితమ్। తతోహంతేననిష్క్రమ్యయథాపురముపాగతః॥౨౪॥అత్రానేనాస్మిసంరుద్ధోరాజ్యంప్రార్థయతాత్మనః। సుగ్రీవేణనృశంసేనవిస్మృత్యభ్రాతృసౌహృదమ్॥౨౫॥ఏవముక్త్వాతుమాంతత్రవస్త్రేణైకేనవానరః। నిర్వాసయామాసతదావాలీవిగతసాధ్వసః॥౨౬॥ తేనాహమపవిద్ధశ్చహృతదారశ్చరాఘవ। తద్భయాచ్చమహీకృత్స్నాక్రాంతేయంసవనార్ణవా॥౨౭॥ఋశ్యమూకంగిరివరంభార్యాహరణదుఃఖితః। ప్రవిష్టోస్మిదురాధర్షంవాలినఃకారణాంతరే॥ ౨౮॥ ఏతత్తేసర్వమాఖ్యాతంవైరానుకథనంమహత్। అనాగసామయాప్రాప్తంవ్యసనంపశ్యరాఘవ॥౨౯॥వాలినస్తుభయార్తస్యసర్వలోకాభయంకర।కర్తుమర్హసిమేవీరప్రసాదంతస్యనిగ్రహాత్॥౩౦॥ఏవముక్తస్తుతేజస్వీధర్మజ్ఞోధర్మసంహితమ్। వచనంవక్తుమారేభేసుగ్రీవంప్రహసన్నివ॥౩౧॥అమోఘాస్సూర్యసంకాశామమైతేనిశితాశ్శరాః।తస్మిన్వాలినిదుర్వృత్తేనిపతిష్యంతివేగితాః॥౩౨॥యావత్తంనాభిపశ్యామితవభార్యాపహారిణమ్। తావత్సజీవేత్పాపాత్మావాలీచారిత్రదూషకః॥౩౩॥ ఆత్మానుమానాత్పశ్యామిమ

తస్యేతి॥ భూతలేభువఃఅధస్తలే-తద్బిలంతత్ప్రసిద్ధంతద్బిలం-తస్యబిలంస్తనతస్తస్యరక్షసఃఆస్యాత్ ప్రవృత్తేనరుధిరౌఘేణపూర్ణం సద్దురాక్రామమాసీదితియోజనా॥౨౧॥సూదయిత్వేతి॥ అత్రైకస్తచ్ఛబ్దఃప్రసిద్ధపరః-బిలస్యముఖంనపశ్యామినాపశ్యం॥౨౩॥పాదప్రహారైరితి॥సఃబిలప్రదేశవిశేషః- తేనవిదారణకృతమార్గేణ-యథాశబ్దోవాక్యాలంకారే॥౨౪॥తత్రేతి॥ భ్రాతృసౌహృదంవిస్మృత్యాత్మనోరాజ్యంమార్గయతాసుగ్రీవేణ-తత్రబిలేసంరుద్ధోస్మీతియోజనా॥౨౫॥ ఏవమితి॥ నిర్వాసయామాసనిష్కాసయామాస॥౨౬॥ తేనేతి॥ అపవిద్ధఃత్యక్తః॥ ౨౭॥ఋశ్యమూకమితి ॥ కారణాంతరేమతంగశాపనిమిత్తేసతి - వాలినోదురాధర్షందుష్ప్రాపం॥౨౮॥ఏతదితి॥వైరానుకథనంవైరకారణాఖ్యానం॥౩౩॥ఆత్మేతి॥ ఆత్మానుమానాత్ -ఆత్మవత్సర్వభూతానీతిన్యాయాత్ -పుష్కలంసర్వం॥ టీ॥ పుష్కలం

తాస్యతి న్యాయాదిత్యర్థః. తారయిష్యామి-శోకసాగరాదితి శేషః ॥౩౫॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే-శ్రీరామాయణభూషణే-ముక్తాహారాఖ్యానే-కిష్కింధాకాండవ్యాఖ్యానే-దశమస్సర్గః. *************** అథసుగ్రీవో వాలివధక్షమం రామబలం పరీక్షితుకామస్తద్బలం దర్శయత్యేకాదశే ॥ రామస్యేత్యాది ॥ పూజయాంచక్రే-అంజలిబంధనాదినా-ప్రశశంస తుష్టావ ॥౧॥౨॥ వాలిన ఇతి ॥ పౌరుషం బలం-అనంతరం యత్కర్తవ్యం తద్విధత్స్వ ॥౩॥ సముద్రాదితి ॥ బ్రాహ్మేముహూర్త ఉత్థాయేతి బ్రాహ్మముహూర్తస్య సంధ్యాకర్మకాలత్వేన తస్మిన్నుత్థాయ అనుదితే సూర్యే సంధ్యాకర్మకరణార్థం పశ్చిమాత్సముద్రాత్పూర్వసముద్రం దక్షిణాత్సముద్రాదుత్తరం సముద్రం చ వ్యపగతక్లమస్సన్ క్రామతి ఇదం వ్యక్తముత్తరకాండే-తారః ॥ శ్లో ॥ చతుర్భ్యోపి సముద్రేభ్యస్సంధ్యామన్వాస్య రావణ । ఇమం ముహూర్తమాయాతి వాలీ తిష్ఠ ముహూర్తకమితి ॥ నను కథం చతుర్ష్వప్యేకసంధ్యాకరణం-ఉచ్యతే- ఏకస్మిన్ తటాకే పార్శ్వభేద ఇవ స్నానాచమనార్ఘ్యప్రదానజపానాం కర్తుం శక్యత్వాత్ ॥౪॥ సముద్రాదితి ॥ అనుదితే సూర్య ఇత్యుత్తరావధిరభిహితః-పూర్వావధిస్తు బ్రాహ్మే ముహూర్త ఉత్థాయేత్యనుష్ఠానాంగత్వేన విహితః కాలః-చతుస్సముద్రపరిభ్రమణస్యానుష్ఠానార్థత్వం ॥ శ్లో ॥ చతుర్భ్యోపి సముద్రేభ్యః సంధ్యామన్వాస్య రావణ ॥ ఇమం ముహూర్తమాయాతి వాలీ తిష్ఠ ముహూర్తకమిత్యుత్తర శ్రీరామాయణోక్తతారవచనాదవగమ్యతే ॥౪॥ అగ్రాణీతి ॥ కంతుకానీవేతి భావః ॥౫॥ బహవ ఇతి ॥ నక్షిబోత్సారణరీత్యేతి భావః-సారవంతః స్థిరాంశవంతః ॥౬॥ సారో బలే స్థిరాంశే చేత్యమరః ॥౭॥ మహిషో దుందుభిర్నామేతి ॥ కైలాసశిఖరప్రభః-తదాకార ఇత్యర్థః ॥౮॥ వీర్యోత్సేకేనేతి ॥ వీర్యోత్సేకేన వీర్యగర్వేణ-దుష్టాత్మా దుర్బుద్ధిః-అతిక్రమ్య జగామ-పూర్వకాలో న వివక్షితః-ఆక్రామన్ జగామేత్యర్థః ॥౯॥ తత ఇతి ॥ సముత్థాయ పురుషవేషేణోత్థాయ ॥౧౧॥ శైలరా

గ్నం త్వాం శోకసాగరే । త్వామహం తారయిష్యామి కామం ప్రాప్స్యసి పుష్కలమ్ ॥౩౪॥ తస్య తద్వచనం శ్రుత్వా రాఘవస్యాత్మనో హితమ్ । సుగ్రీవః పరమప్రీతస్సుమహద్వాక్యమబ్రవీత్ ॥౩౫॥ ఇతి శ్రీమత్కిష్కింధాకాండే-దశమస్సర్గః. ❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋

రామస్య వచనం శ్రుత్వా హర్షపౌరుషవర్ధనమ్ । సుగ్రీవః పూజయాంచక్రే రాఘవం ప్రశశంస చ ॥౧॥ అసంశయం ప్రజ్వలితైస్తీక్ష్ణైర్మర్మాతిగైశ్శరైః । త్వం దహేః కుపితో లోకాన్ యుగాంత ఇవ భాస్కరః ॥౨॥ వాలినః పౌరుషం యత్తద్యచ్చ వీర్యం ధృతిశ్చ యా । తన్మమైకమనాశ్శ్రుత్వా విధత్స్వ యదనంతరమ్ ॥౩॥ సముద్రాత్పశ్చిమాత్పూర్వం దక్షిణాదపి చోత్తరమ్ । క్రామత్యనుదితే సూర్యే వాలీ వ్యపగతక్లమః ॥౪॥ అగ్రాణ్యారుహ్య శైలానాం శిఖరాణి మహాంత్యపి । ఊర్ధ్వముత్క్షిప్య తరసా ప్రతిగృహ్ణాతి వీర్యవాన్ ॥౫॥ బహవస్సారవంతశ్చ వనేషు వివిధా ద్రుమాః । వాలినా తరసా భగ్నా బలం ప్రథయతాత్మనః ॥౬॥ మహిషో దుందుభిర్నామ కైలాసశిఖరప్రభః । బలం నాగసహస్రస్య ధారయామాస వీర్యవాన్ ॥౭॥ వీర్యోత్సేకేన దుష్టాత్మా వరదానాచ్చ మోహితః । జగామ సుమహాకాయస్సముద్రం సరితాం పతిమ్ * ఊర్మిమంతమతిక్రమ్య సాగరం రత్నసంచయమ్ । మహ్యం యుద్ధం ప్రయచ్ఛేతి తమువాచ మహార్ణవమ్ ॥౯॥ తతస్సముద్రో ధర్మాత్మా సముత్థాయ మహాబలః । అబ్రవీద్వచనం రాజన్నసురం కాలచోదితమ్ ॥౧౦॥ సమర్థో నాస్మి తే దాతుం యుద్ధం యుద్ధవిశారద । శ్రూయతాం చాభిధాస్యామి యస్తే యుద్ధం ప్రదాస్యతి ॥౧౧॥ శైలరాజో మహారణ్యే తపస్విశరణం పరమ్ । శంకరశ్వశురో నామ్నా హిమవానితి విశ్రుతః * గుహాప్రస్రవణోపేతో బహుకందరనిర్ఝరః । స సమర్థస్తవ ప్రీతిమతులాం కర్తుమాహవే

శ్రేష్ఠమిత్యర్థః ॥౩౫॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం-శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం-కిష్కింధాకాండవ్యాఖ్యాయాం-దశమస్సర్గః. *******

౧॥౨॥ టీ ॥ రామేణ బహుశః ప్రతిజ్ఞాతేపి వాలివధే శ్రీరామం తత్సామర్థ్యజిజ్ఞాసుం మత్వా స్వేన ప్రత్యక్షేణానుభూతం వాలిపౌరుషం జ్ఞాపయితుమాహ- వాలిన ఇతి ॥ వీర్యం శారీరం బలం-యత్ప్రసిద్ధం వాలిపరాక్రమాదికం తచ్ఛ్రుత్వా అనంతరం యత్కర్తవ్యం తద్విధత్స్వ ఇతి సంబంధః-తచ్ఛబ్ద ఏవ యోజనీయః-జ్ఞాతవ్యమేవ ప్రపంచయతి-యచ్ఛబ్దసమీపవర్తి తచ్ఛబ్దః పాదపూరణార్థః-ఉత్తరత్ర పునస్తచ్ఛబ్దశ్రవణాత్ ॥౩॥ సముద్రాదితి ॥ అనుదితే సూర్య ఇత్యుత్తరావధిరభిహితః పూర్వావధిస్తు బ్రాహ్మే ముహూర్తే-ఉత్థాయేత్యనుష్ఠానాంగత్వేన విహితః కాలః- చతుస్సముద్రపరిక్రమణస్యానుష్ఠానార్థత్వం ॥ శ్లో ॥ చతుర్భ్యోపి సముద్రేభ్యః

ణ ఇతి॥ పరంతపస్వి శరణం తపస్వినాం పరమావాసస్థానం-నిత్యనపుంసకం-ప్రస్రవణం నిర్ఝరః నిర్దరాః విదీర్ణపాషాణరంధ్రాణి॥౧౮॥యదీతి॥ త్వం యుద్ధాసమర్థో యది యది వా సమర్థోఽపి మద్భయాన్నిరుద్యమః ఉభయథాపి న త్వాం యోత్స్యామీత్యర్థః-యుయుత్సతః యోద్ధుమిచ్ఛతః॥౧౯॥ హిమవానితి॥ అనుక్తపూర్వం ఇతః పూర్వం కేనాప్యనుక్తం వాక్యం అత ఏవ క్రోధాత్॥౨౦॥స ఇతి॥ దాతుం సమర్థ ఇత్యన్వయః॥౨౫॥ తత ఇతి॥ తద్ద్వారం కిష్కింధాద్వారం-విషాణేన ఉల్లిఖన్ ఉద్భిందన్॥౨౭॥అంతఃపురగత ఇతి॥ సహస్త్రీభిః ఇతి మదాతిరేకాదితి భావః॥౨౮॥మితమితి॥వ్యక్తాన్యక్షరాణి యేషు తాని వ్యక్తాక్షరాణి పదాని యస్మిన్కర్మణి తద్వ్యక్తాక్షరపదమితి క్రియావిశేషణం-వనచారిణాం భల్లూకాదీనాం॥౩౧॥నత్వమితి॥ స్త్రీసన్నిధౌ వచనం-స్త్రీజనభ్రామకం వచనమిత్యర్థః॥౩౨॥అథ వేతి॥ఉదయః సూర్యోదయః-గృహ్యతాం అవధిత్వేన గృహ్యతాం॥౩౩॥దీయతామితి॥సంప్రదానం దేయద్రవ్యం. వానరాన్ బంధూన్ పరిష్వజ్య తేభ్యః సంప్రదానం దీయతాం-చరమకాలదానం దీయతామిత్యర్థః-సంసాదయ కంచిదపి కాలం సంగచ్ఛస్వ - ఆత్మసమం రాజానమిత్యర్థః-క్రీడస్వ క్రీడ-అద్యేతి శేషః-దర్పనాశనః-పశ్చాదితి శేషః॥౩౫॥మోహీతి॥మత్తం మధుపానాదినా మత్తం ప్రమత్తం అనవహితం రహితం ఆయుధాదిశూన్యం-త్వద్విధం త్వామివ స్త్రీమధ్యగతం - మదమోహితం మదనమోహితం - మోహ

వే॥౧౩॥తం భీత ఇతి విజ్ఞాయ సముద్రమసురోత్తమః। హిమవద్వనమాగచ్ఛచ్ఛరశ్చాపాదివ చ్యుతః॥౧౪॥తతస్తస్య గిరేశ్శ్వేతా గజేంద్రవిపులాశ్శిలాః। చిక్షేప బహుధా భూమౌ దుందుభిర్విననాద చ॥౧౫॥తతశ్శ్వేతాంబుదాకారస్సౌమ్యః ప్రీతికరాకృతిః। హిమవానబ్రవీద్వాక్యం స్వ ఏవ శిఖరే స్థితః॥౧౬॥క్లేష్టుమర్హసి మాం న త్వం దుందుభే ధర్మవత్సల। రణకర్మస్వకుశలస్తపస్విశరణం హ్యహమ్॥౧౭॥తస్య తద్వచనం శ్రుత్వా గిరిరాజస్య ధీమతః। ఉవాచ దుందుభిర్వాక్యం రోషాత్సంరక్తలోచనః॥౧౮॥యది యుద్ధేసమర్థస్త్వం మద్భయాద్వా నిరుద్యమః। తమాచక్ష్వ ప్రదద్యాన్మే యోఽద్య యుద్ధం యుయుత్సతః॥౧౯॥హిమవానబ్రవీద్వాక్యం శ్రుత్వా వాక్యవిశారదః। అనుక్తపూర్వం ధర్మాత్మా క్రోధాత్తమసురోత్తమమ్॥౨౦॥వాలీ నామ మహాప్రాజ్ఞశ్శక్రతుల్యపరాక్రమః। అధ్యాస్తే వానరశ్శ్రీమాన్ కిష్కింధామతులప్రభామ్॥౨౧॥స సమర్థో మహాప్రాజ్ఞస్తవ యుద్ధవిశారదః। ద్వంద్వయుద్ధం మహద్దాతుం నముచేరివ వాసవః॥ ౨౨ ॥తం శీఘ్రమభిగచ్ఛ త్వం యది యుద్ధమిహేచ్ఛసి। స హి దుర్ధర్షణో నిత్యం శూరస్సమరకర్మణి॥౨౩॥శ్రుత్వా హిమవతో వాక్యం క్రోధావిష్టస్స దుందుభిః। జగామ తాం పురీం తస్య కిష్కింధాం వాలినస్తదా * ధారయన్మాహిషం రూపం తీక్ష్ణశృంగో భయావహః। ప్రావృషీవ మహామేఘస్తోయపూర్ణో నభస్తలే॥౨౫॥తతస్తద్ద్వారమాగమ్య కిష్కింధాయా మహాబలః। ననర్ద కంపయన్ భూమిం దుందుభిర్దుందుభిర్యథా * సమీపస్థాన్ ద్రుమాన్ భంజన్ వసుధాం దారయన్ ఖురైః। విషాణేనోల్లిఖన్ దర్పాత్తద్ద్వారం ద్విరదో యథా॥౨౭॥అంతఃపురగతో వాలీ శ్రుత్వా శబ్దమమర్షణః। నిష్పపాత సహ స్త్రీభిస్తారాభిరివ చంద్రమాః॥౨౮॥ మితం వ్యక్తాక్షరపదం తమువాచ స దుందుభిమ్। హరీణామీశ్వరో వాలీ సర్వేషాం వనచారిణామ్॥౨౯॥ కిమర్థం నగరద్వారమిదం రుద్ధ్వా వినర్దసి। దుందుభే విదితో మేఽసి రక్ష ప్రాణాన్మహాబల॥౩౦॥తస్య తద్వచనం శ్రుత్వా వానరేంద్రస్య ధీమతః। ఉవాచ దుందుభిర్వాక్యం రోషాత్సంరక్తలోచనః॥౩౧॥న త్వం స్త్రీసన్నిధౌ వీర వచనం వక్తుమర్హసి। మమ యుద్ధం ప్రయచ్ఛాద్య తతో జ్ఞాస్యామి తే బలమ్॥ ౩౨ ॥అథవా ధారయిష్యామి క్రోధమద్య నిశామిమామ్। గృహ్యతాముదయః స్వైరం కామభోగేషు వానర॥౩౩॥దీయతాం సంప్రదానం చ పరిష్వజ్య చ వానరాన్। సర్వశాఖామృగేంద్రస్త్వం సంసాదయ సుహృజ్జనాన్ * సుదృష్టాం కురు కిష్కింధాం కురుష్వాత్మసమం పురే। క్రీడస్వ చ సహ స్త్రీభిరహం తే దర్పనాశనః॥ ౩౫॥యో హి మత్తం ప్రమత్తం వా సుప్తం వా రహితం భృశం

సంధ్యామన్వాస్య రావణ। ఇమం ముహూర్తమాయాతి వాలీ తిష్ఠ ముహూర్తకమితి ఉత్తరరామాయణోక్తతారవచనాదవగమ్యతే॥ ౩౨॥ అథవా ధారయిష్యామీతి॥ఉదయః సూర్యోదయః గృహ్యతాం అవధిత్వేన గృహ్యతాం-సూర్యోదయపర్యంతం స్త్ర్యాదిభోగాననుభవేతి భావః॥౩౩॥దీయతామితి॥సం[illegible] గచ్ఛస్వేతి॥ సంప్రదానం యుద్ధం॥౩౫॥మోహీమత్తమితి॥మత్తం మధుపానాదినా మత్తం-ప్రమత్తం అనవహితం - రహితం ఆయుధాదిరహితం - త్వద్విధం త్వామివ స్త్రీమధ్యగతం-మదమోహితం స్త్రీభోగార్థం మధుపానాత్ ఇతి కర్తవ్యతామూఢం॥౩౭॥మత్తోఽయమితి॥సంయుగే యద్యభీతోఽసి-అయం మత్త ఇతి మా వమంస్థాః -అయం మా[illegible]

న్యాత్సఃభూఃప్రాణహాగర్భవధకృత్ ॥రా॥మదమోహితం స్త్రీభోగార్థమధుపానమదాదితికర్తవ్యతామూఢం॥౩౬॥సఇతి ॥ మందంప్రహస్య- ధర్మాన్వితవాక్యత్వాదితి భావః- తావిసృజ్యాబ్రవీత్ ॥౩౭॥మత్తఇతి॥ సంయుగేయద్యభీతోసి-తదాఅయంమత్తఇతిమామంస్థాః-అయంమందః-అస్మిన్ సంప్రహారేయుద్ధే-వీరపానంసమర్థ్యతాంవీరపానంకృతమితిమన్యతాం-వీరపానంనామయుద్ధోపక్రమేఉత్సాహవర్ధనాయవీరైఃక్రియమాణంపానం॥౩౮॥తమేవమితి॥ ఉత్క్షిప్యఅంసయోరుపరివిన్యస్యపతత్కాంచనమాలాధారణకాలేయఃపురోయుద్ధాయాగచ్ఛతి-తస్యబలంసర్వంతవైవభవిష్యతీతిమహేంద్రేణదత్తామిత్యర్థః-వ్యవతిష్ఠతవ్యావతిష్ఠత॥౩౯॥విషాణయోరితి ॥ ఆవిధ్యతఅభ్రామయత్ ॥౪౦॥వాలీతి॥ వ్యాపాతయాంచక్రే భూమౌపాతయామాస.అథపాత్యతఃపాత్యమానస్య శ్రోత్రాభ్యాంరక్తంసుస్రావ శ్రోత్రమూలవిషాణపీడనాదితిభావః॥౪౧॥తయోరితి ॥ క్రోధసంరంభాత్ క్రోధవేగాత్ ॥౪౩॥పరస్పరమితి॥ఘ్నతోస్సతోః॥౪౫॥ యుద్ధఇతి॥ ప్రాణహారేతస్మిన్ యుద్ధేనిష్పిష్టోదుందుభిః-పంచత్వంభూతానాంపృథగ్భావం-మరణమితియావత్ -ఆగతః ప్రాప్తః-పపాత॥౪౬॥తమితి॥ తోలయిత్వాచాలయిత్వా-ఏకేనవేగేనఏకప్రయత్నేన॥౪౭॥తస్యేతి॥ వేగప్రవిద్ధస్య వేగేనక్షిప్తస్య॥౪౮॥తాందృష్ట్వేతి॥శోణితవిప్రుషఇతిపుల్లింగత్వమార్షం- తత్రశోణితబిందువిషయే- క్రుద్ధస్సన్ కోన్వయమితిచింతయామాస॥రా॥ తానితి॥శోణితరూపాఃవిప్రుషోయస్యేతివిగ్రహః॥౪౯॥ కోన్వయమిత్యేతద్వివృణోతి-యేనేతి॥స్పృష్టః-అంతర్భావితణ్యర్థః-దురాత్మాదుస్స్వభావః-అతఏవదుర్బుద్ధిః-అకృతాత్మాఅవశీకృతాంతఃకరణః-బాలిశఃమూర్ఖః॥రా॥ కోన్వయమిత్యత్రేతికరణంద్రష్టవ్యం-అయంఏతదకృత్యకారీ ॥౫౧ ॥ సత్వితి॥తపసాతపోమాహాత్మ్యేన॥౫౨॥ఇహేతి॥అప్రవేష్టవ్యం-నప్రవేష్టవ్యమిత్యర్థః-సంభగ్నాఇతి - ఆసురింతనుమిహాక్షిపతేత్యన్వయః॥రా॥ ఇహతేనాప్రవేష్టవ్యంప్రవిష్టస్యవధోభవేదిత్యతఃపరం-వనంమత్సంశ్రయం।సంభగ్నాః।సమంతాత్ ।ఆగమిష్యతి।యేచాస్య। నచతైరిహ। యదితే।వనేస్మిన్।పత్రాంకుర। దివసశ్చాస్య।బహువర్ష।తతస్తే।నిశ్చక్రముః। కింభవంతః।మత్సమీపం।తతస్తే।కారణం।శశంసుః। ఏతచ్ఛ్రుత్వా। సమహర్షిస్తదాసాద్యయాచతేస్మకృతాంజలిరితి

శమ్ । హన్యాత్స భూః ప్రాణహాలోకేత్వద్విధంమదమోహితమ్॥౩౬ ॥ సప్రహస్యాబ్రవీన్మందంక్రోధాత్తమసురోత్తమమ్ । విసృజ్యతాః స్త్రియః స్సర్వాస్తారాప్రభృతికాస్తదా॥౩౭॥మత్తోయమితిమామంస్థాయద్యభీతోసిసంయుగే ।మదోయంసంప్రహారేస్మిన్వీరపానంసమర్థ్యతామ్॥౩౮ తమేవముక్త్వాసంక్రుద్ధోమాలాముత్క్షిప్యకాంచనీమ్ । పిత్రాదత్తాంమహేంద్రేణయుద్ధాయవ్యవతిష్ఠత॥౩౯ ॥విషాణయోర్గృహీత్వాతందుందుభింగిరిసన్నిభమ్ । ఆవిధ్యతతదావాలీవినదన్కపికుంజరః॥౪౦॥వాలీవ్యాపాతయాంచక్రేననర్దచమహాస్వనమ్ । శ్రోత్రాభ్యామథరక్తంతుతస్యసుస్రావపాత్యతః॥౪౧॥తయోస్తుక్రోధసంరంభాత్పరస్పరజయైషిణోః ।యుద్ధంసమభవద్ఘోరందుందుభేర్వానరస్యచ॥౪౨॥అయుధ్యతతదావాలీశక్రతుల్యపరాక్రమః । ముష్టిభిర్జానుభిశ్చైవశిలాభిఃపాదపైస్తథా॥౪౩ ॥పరస్పరంఘ్నతోస్తత్రవానరాసురయోస్తదా । అసీదదసురోయుద్ధేశక్రసూనుర్వ్యవర్ధత॥౪౪॥వ్యాపారవీర్యధైర్యైశ్చపరిక్షీణంపరాక్రమైః ।తంతుదుందుభిముత్పాట్యధరణ్యామభ్యపాతయత్ ॥౪౫ ॥యుద్ధేప్రాణహరేతస్మిన్నిష్పిష్టోదుందుభిస్తదా । పపాతచమహాకాయఃక్షితౌపంచత్వమాగతః॥ ౪౬॥ తంతోలయిత్వాబాహుభ్యాంగతసత్వమచేతనమ్। చిక్షేపబలవాన్వాలీవేగేనైకేనయోజనమ్॥౪౭॥తస్యవేగప్రవిద్ధస్యవక్త్రాత్క్షతజబిందవః । ప్రపేతుర్మారుతోత్క్షిప్తామతంగస్యాశ్రమంప్రతి॥౪౮॥తాన్దృష్ట్వాపతితాంస్తస్యమునిశ్శోణితవిప్రుషః । క్రుద్ధస్తత్రమహాభాగశ్చింతయామాసకోన్వయమ్॥౪౯॥యేనాహంసహసాస్పృష్టశ్శోణితేనదురాత్మనా । కోయందురాత్మాదుర్బుద్ధిరకృతాత్మాచబాలిశః॥౫౦ ॥ ఇత్యుక్త్వాథవినిష్క్రమ్యదదర్శమునిపుంగవః। మహిషంపర్వతాకారంగతాసుంపతితంభువి॥౫౧॥సతువిజ్ఞాయతపసావానరేణకృతంహితత్ । ఉత్ససర్జమహాశాపంక్షేప్తారంవాలినంప్రతి॥౫౨॥ఇహతేనాప్రవేష్టవ్యం

స్మిన్ సంప్రహారేయుద్ధేవీరపానంసమర్థ్యతాం-వీరపానంకృతమితివిచార్యతాం-వీరపానంనామయుద్ధోపక్రమేఉత్సాహవర్ధనార్థం-వీరైఃక్రియమాణంపానం॥౩౮॥తమితి॥ఉత్క్షిప్యఅంసయోరుపరివిన్యస్య[టీ]యుద్ధశౌకర్యార్థం॥౪౦॥శ్రోత్రాభ్యామితి॥పాత్యతఃపాత్యమానస్య[టీ]వ్యాపాతయాంచక్రేహంతుమనాశ్చిక్షేపేత్యర్థః-స్రోతోభ్యఃఇంద్రియేభ్యః శ్రోత్రాభ్యామితివాపాఠః॥౪౩॥టీ॥అసీదత్ క్షీణబలోభూత్ ॥౪౬॥తమితి॥ఏకేనవేగేనఏకప్రయత్నేన॥౪౭॥ తానితి॥ కోన్వ

పాఠక్రమః।అన్యథాపాఠస్తు లేఖకప్రమాదకృతః॥౫౩॥సమంతాదితి ॥ సనభవిష్యతి-నశ్యతీత్యర్థః॥౫౪॥యే చేతి॥ తస్య వాలినః ॥ ౫౫ ॥ యదీతి ॥ అస్మిన్వనే-పత్రాంకురవినాశాయఫలమూలాభవాయచ-యదీహతిష్ఠంతీత్యన్వయః॥౫౬॥దివసఇతి॥అస్యశాపస్య-ఏకోయందివసోమర్యాదా-శ్వఃపరేద్యుఃయంద్రష్టాస్మి-సః శైలోభవిష్యతి॥౫౭॥తతస్త్వితి ॥ గిరంశాపం॥౫౮॥కింభవంతఇతి॥వనౌకసాంవానరేభ్యః॥౬౦॥తతస్తైకారణమితి॥కారణందుందుభిపతనం ॥ ౬౧ ॥ ఏతచ్ఛ్రుత్వేతి స్పష్టం॥౬౨॥మహర్షిరితి॥విహ్వలతాంగతఇతిజగామేతి శేషః॥౬౫॥ఏషఇతి॥అస్థినిచయః-శుష్కకాయఇతియావత్ ॥౬౬॥ఇమే చేతి॥విపులాః స్థూలాః-శాఖావలంబినః లంబితశాఖాః-శాఖావృతత్వేనదుర్జ్ఞేయలక్ష్యాఇత్యర్థః - యత్రసాలేషు-ఏకంసాలం-ఓజసా-నతుధనుషా - నిష్పత్రయితుంనిర్గతశరపత్రంకర్తుంఘటతే శక్నోతి-ఏకంసాలంభిత్వాశరోనిష్పత్రంయథాతథావృక్షాంతరాసక్తమూలంగచ్ఛతితథావేద్ధుంసమర్థఇత్యర్థః-ధనుర్వినాకేవలబాణేనఏకంసాలంవిధ్యతీత్యర్థః-యద్వా వేద్ధుంశక్తఃనతుకదాచిత్తథాకృతవానితిఘటతఇతిపదేనవ్యజ్యతే-ఏవముత్తరత్రాపియోజ్యం- యద్వాస్వజాతివిరుద్ధత్వేనయుద్ధేధనుర్గ్రహణాభావేపి లీలార్థంధనురస్తీతిధ్యేయం॥౬౭॥తథేతి ॥ కస్మిన్నితి-మహాత్రైనచతుస్సముద్రగమనేఉత్క్షిప్తపర్వతశిఖరగ్రహణేదుందుభికాయోత్క్షేపణేసాలభేదనేవేత్యర్థః ౬౮ ॥ తమితి ॥ పురావాలీఇమాన్సప్తసాలాన్వివ్యాధ - అథచఅనంతరమపిఏవమేకైకశః అసకృద్వివ్యాధేతి యోజనా - యద్వా సవాలీఏవంవిధానిమాన్సప్తసాలానేకైకశఃపురావివ్యాధఅనంతరమస్యసకృద్వివ్యాధ-రామఇతి-ఏషాంమధ్యేఏకంద్రుమంఏకేనబాణేనయదివిదారయేత్ - తదాతాదృశంవిక్రమందృష్ట్వా వాలినంనిహతంమన్యే-ఉద్యమ్యప్రక్షేప్తుమూర్ధ్వీకృత్య ద్వేధనుశ్శతేధనుశ్శతద్వయదూరం-ధనుర్నామచతుర్హస్తమానం॥ని॥కిష్కింధాస్థానదవటోహ స్తశ్చతుర్వింశతి

ప్రవిష్టస్యవధోభవేత్ । వనంమత్సంశ్రయంయేనదూషితంరుధిరస్రవైః * సంభగ్నాఃపాదపాశ్చేమే క్షిపతేహాసురీంతనుమ్ ॥ ౫౩॥సమంతాద్యోజనంపూర్ణమాశ్రమంమామకంయది * ఆగమిష్యతిదుర్బుద్ధిర్వ్యక్తంసనభవిష్యతి॥౫౪॥యేచాపిసచివాస్తస్యసంశ్రితామామకంవనమ్* నచతైరిహవస్తవ్యం శ్రుత్వాయాంతుయథాసుఖమ్॥౫౫॥యదితేపీహతిష్ఠంతిశపిష్యేతానపి ధ్రువమ్* వనేస్మిన్మామకేనిత్యంపుత్రవత్పరిరక్షితే పత్రాంకురవినాశాయఫలమూలాభవాయచ॥౫౬ ॥ దివసశ్చాస్యమర్యాదాయంద్రష్టాశ్వోస్మివానరమ్ । బహువర్షసహస్రాణిసవైశైలోభవిష్యతి॥౫౭॥తతస్తేవానరాశ్శ్రుత్వాగిరంమునిసమీరితామ్ । నిశ్చక్రముర్వనాత్తస్మాత్తాన్దృష్ట్వావాలిరబ్రవీత్ ॥౫౮ ॥కింభవంతస్సమస్తాశ్చమతంగవనవాసినః। మత్సమీపమనుప్రాప్తాఅపిస్వస్తివనౌకసామ్॥ ౬౦॥ తతస్తేకారణంసర్వంతదాశాపంచవాలినః । శశంసుర్వానరాస్సర్వేవాలినేహేమమాలినే॥౬౧॥ఏతచ్ఛ్రుత్వాతదావాలీవచనంవానరేరితమ్।సమహర్షింతదాసాద్యయాచతేస్మకృతాంజలిః॥౬౨॥మహర్షిస్తమనాదృత్యప్రవివేశాశ్రమంతదా। శాపధారణభీతస్తువాలీవిహ్వలతాంగతః॥౬౩॥తతశ్శాపభయాద్భీతఋశ్యమూకంమహాగిరిమ్ । ప్రవేష్టుంనేచ్ఛతిహరిర్ద్రష్టుంవాపినరేశ్వర॥౬౪॥తస్యాప్రవేశంజ్ఞాత్వాహమిదంరామమహావనమ్ । విచరామిసహామాత్యోవిషాదేనవివర్జితః॥౬౫॥ఏషోస్థినిచయస్తస్యదుందుభేస్సంప్రకాశతే । వీర్యోత్సేకాన్నిరస్తస్యగిరికూటోపమోమహాన్॥ ౬౬॥ ఇమేచవిపులాస్సాలాస్సప్తశాఖావలంబినః । యత్రైకంఘటతేవాలీనిష్పత్రయితుమోజసా॥ ౬౭ ॥ ఏతదస్యాసమంవీర్యంమయారామప్రకీర్తితమ్ । కథంతంవాలినంహంతుంసమరేశక్ష్యసేనృప॥౬౮॥ తథాబ్రువాణంసుగ్రీవంప్రహసన్లక్ష్మణోబ్రవీత్ । కస్మిన్కర్మణినిర్వృత్తేశ్రద్దధ్యావాలినోవధమ్॥౬౯॥తమువాచాథసుగ్రీవస్సప్తసాలానిమాన్పురా । ఏవమేకైకశోవాలీవివ్యాధాథసచాసకృత్ * రామోపిదారయేదేషాంబాణేనైకేనచేద్ద్రుమమ్ । వాలినంనిహతంమన్యేదృష్ట్వారామ

త్యత్రఇతికరణంద్రష్టవ్యం॥అయంపతదకృత్యకారీ॥౬౫॥ఏషఇతి॥అస్థినిచయఇతి-శుష్కకాయఇతియావత్ ॥టీ॥ ప్రాసంగికంపరిసమాప్యప్రకృతముపసంహరతి॥ఏషోస్థినిచయఇతి॥ ౬౬॥ ఇమే చేతి ॥ యత్రయేషుసాలేషు-ఏకంసాలంనిష్పత్రయితుంనిర్గతశరపత్రంకర్తుంఘటతేసమర్థోభవతి - ఏకంసాలంభిత్వాశరోనిష్పత్రంయథానిర్గచ్ఛతి-తథావేద్ధుంసమర్థఇత్యర్థః॥ ౬౮॥తమితి ॥ పురాసవాలీ-ఇమాన్పురతఃస్థితాన్సప్తసాలానేకైకశఃఏకమేకంవివ్యాధ - అథచఅనంతరంపవంపూర్వోక్తప్రకారేణఅసకృద్వివ్యాధేతిసంబంధః-ఏతేషుసాలేష్వేకంపూర్వంభిత్వా-తత్రఖానితంశరంసముద్ధృత్య - తస్మిన్రంధ్రేపునరన్యంశరంనిధాయ తథాపిసము

రంతులః। చతుర్హస్తోథ సుదర్శనో ధనుర్ధన్వంతరం యుగమితి వైజయంతీ - ఏవం సుగ్రీవ స్తమువాచేతి పూర్వేణాన్వయః॥ రా॥ ఉద్యమ్యాథ ప్రక్షిపేచ్చేదితిపాఠః॥ ౨౨॥ ఏవమవిశ్వాసకరణే సుహృద్ధర్మనాయోత్యాలోచ్య యథా రామః సంతుష్యతి తథా వదతి ఏవముక్త్వేత్యాదినా॥ ౨౬॥ ఉద్విగ్న ఇతి॥ ఉద్విగ్నః భీతః॥ ౨౯॥ నేత్యాది॥ కామమితి - వాణీ ఏకరూపం వచనం - ప్రమాణం బుద్ధిః - స్థైర్యం అచంచలతా - ఆకృతిర్వపుశ్చ భస్మచ్ఛన్నమనలమివ స్థితం - తే పరం తేజః కామం అలమితి సూచయంతి - అథాపి మే కాతర్యం జనితమితి పూర్వేణాన్వయః॥ రా॥ కామమితి॥ భస్మచ్ఛన్నమనలమివ స్థితం తేజ ఇతి సంబంధః॥ ౩౧॥ యదీతి॥ విక్రమే విషయే - ప్రత్యయం విశ్వాసం సమరే విషయే॥ ౩౩॥ ఏవమితి॥ సాంత్వమిత్యనేన ప్రత్యయప్రశ్నేన సుగ్రీవస్య దుఃఖిత్వం ద్యోత్యతే - పాదాంగుష్ఠేన అనుద్ధృతేన - తోలయిత్వా చాలయిత్వా॥ రా॥ రాఘవో దుందుభేః॥ తోలయిత్వా। అసురస్య। క్షిప్తం దృష్ట్వా। లక్ష్మణస్యాగ్రతో రామమిదం వచనమబ్రవీదితి పాఠక్రమః॥ పాదాంగుష్ఠేన చిక్షేప అనుద్ధృతపాదతలస్పర్శ అంగుష్ఠాగ్రేణ చిక్షేపేత్యర్థః॥ ౩౪॥ అసురస్యేతి॥ తనుం పూర్వాం పేతుః యాం స్వల్పం - కాయం శరీరం॥ ౩౫॥ కథంకమిత్యత్రాహ - లక్ష్మణస్యేతి॥ ౩౬॥ ఆర్ద్ర ఇతి॥ ఆర్ద్రః సరక్తః - ప్రత్యగ్రః యత్కించిత్ ప్రాణచేష్టాయుక్తః - లఘుత్వం సదృష్టాంతమాహ - తృణభూత ఇతి॥ రా॥ ప్రత్యగ్రః అభినవః॥ ౩౭॥ ఏవం ప్రక్షేపేప్యవైషమ్యముక్త్వా ప్రక్షేప్తృతారతమ్యమాహ - పరిశ్రాంతేనేతి॥ ఏవం ప్రహర్షేణ ఏవంవిధ ప్రహర్షవతా - నాత్రేతి - అత్ర దుందుభికాయక్షేపకర్మణి - తవ వాతస్య వా - అధికం బలమితి జ్ఞాతుం న శక్యం॥ ౩౯॥ పునస్సంగ్రహేణాహ - ఆర్ద్రమితి॥ ఆర్ద్రం శుష్కమిత్యేతత్సుమహత్ అంతరం తారతమ్యం యద్యస్మాదస్తి - అత స్తవ చ తస్య చ బలే

స్యవిక్రమమ్ * హతస్య మహిషస్యాస్థి పాదేనైకేన లక్ష్మణ। ఉద్యమ్యాథ ప్రక్షిపేచ్చేత్తరసా ద్వేధనుశ్శతే॥ ౨౨॥ ఏవముక్త్వా తు సుగ్రీవో రామం రక్తాంతలోచనమ్। ధ్యాత్వా ముహూర్తం కాకుత్స్థం పునరేవ వచోబ్రవీత్॥ ౨౩॥ శూరశ్చ శూరఘాతీ చ ప్రఖ్యాతబలపౌరుషః। బలవాన్వానరో వాలీ సంయుగేష్వపరాజితః॥ ౨౪॥ దృశ్యంతే చాస్య కర్మాణి దుష్కరాణి సురైరపి। యాని సంచింత్య భీతోహమృశ్యమూకం సమాశ్రితః॥ ౨౫॥ తమజయ్యమధృష్యం చ వానరేంద్రమమర్షణమ్। విచింతయన్న ముంచామి ఋశ్యమూకమహం త్విమమ్॥ ౨౬॥ ఉద్విగ్నశ్శంకితశ్చాపి విచరామి మహావనే। అనురక్తైస్సహామాత్యైః హనుమత్ప్రముఖైర్వరైః॥ ౨౭॥ ఉపలబ్ధం చ మే శ్లాఘ్యం సన్మిత్రం మిత్రవత్సల। త్వామహం పురుషవ్యాఘ్ర హిమవంతమివాశ్రితః॥ ౨౮॥ కింతు తస్య బలజ్ఞోహం దుర్భ్రాతుర్బలశాలినః। అప్రత్యక్షం తు మే వీర్యం సమరే తవ రాఘవ॥ ౨౯॥ నఖల్వహం త్వాం తులయే నావమన్యే న భీషయే। కర్మభిస్తస్య భీమైస్తు కాతర్యం జనితం మమ * కామం రాఘవ తే వాణీ ప్రమాణం ధైర్యమాకృతిః। సూచయంతి పరం తేజో భస్మచ్ఛన్నమివానలమ్॥ ౩౧॥ తస్య తద్వచనం శ్రుత్వా సుగ్రీవస్య మహాత్మనః। స్మితపూర్వమథో రామః ప్రత్యువాచ హరిం ప్రభుః॥ ౩౨॥ యది న ప్రత్యయోస్మాసు విక్రమే తవ వానర। ప్రత్యయం సమరే శ్లాఘ్యమహముత్పాదయామి తే॥ ౩౩॥ ఏవముక్త్వా తు సుగ్రీవం సాంత్వం లక్ష్మణపూర్వజః। రాఘవో దుందుభేః కాయం పాదాంగుష్ఠేన లీలయా * తోలయిత్వా మహాబాహుశ్చిక్షేప దశయోజనమ్॥ ౩౪॥ అసురస్య తనుం శుష్కం పాదాంగుష్ఠేన వీర్యవాన్ * క్షిప్తం దృష్ట్వా తతః కాయం సుగ్రీవః పునరబ్రవీత్॥ ౩౫॥ లక్ష్మణస్యాగ్రతో రామమిదం వచనమబ్రవీత్॥ ౩౬॥ ఆర్ద్రస్సమాంసః ప్రత్యగ్రః క్షిప్తః కాయః పురా సఖే। లఘుస్సంప్రతి నిర్మాంసస్తృణభూతశ్చ రాఘవ॥ ౩౭॥ పరిశ్రాంతేన మత్తేన భ్రాత్రా మే వాలినా తదా। క్షిప్తమేవం ప్రహర్షేణ భవతా రఘునందన * నాత్ర శక్యం బలం జ్ఞాతుం తవ వా తస్య వాధికమ్॥ ౩౯॥ ఆర్ద్రం శుష్కమితి హ్యేతత్సుమహద్రాఘవాంతరమ్ * స ఏవ సంశయస్తాత తవ తస్య చ యద్బలే॥ ౩౯॥ సాలమేకం వినిర్భింద్యా భవేద్వ్యక్తిర్బలాబలే॥ ౪౦॥ కృత్వేదం కార్ముకం సజ్యం హస్తిహస్తమివాతతమ్। ఆ

స్థిత్యేత థా అన్యం విధ్వా ఏవమసక్ృదేతాభిర్నిక్షిప్తవానితి వాక్యార్థః॥ ౨౯॥ టీ॥ మద్భ్రాత్రైవ వాలిమహత్త్వం వర్ణితం న తు త్వత్తో న్యూనత్వం స్యాత్పాదనాయేత్యాహ - నఖల్వితి॥ ౩౧॥ యదీతి॥ సమరే సమరవిషయే॥ ౩౩॥ రాఘవ ఇతి॥ పాదాంగుష్ఠేన లీలయా చిక్షేప - అనుద్ధృతపదచలనస్పర్శ అంగుష్ఠాగ్రేణ చిక్షేపేత్యర్థః॥ ౩౬॥ ఆర్ద్ర ఇతి॥ ప్రత్యగ్రః అభినవః * నాత్రేతి॥ అత్ర దుందుభికాయక్షేపే కృత్యేక్షత్వే॥ ౩౯॥ ఆర్ద్రమితి॥ స ఏవేతి తవ తస్య చ యత్ యః బలే సంశయః స ఏవ సంశయో న నివృత్తః [illegible]

యువయోర్బలతారతమ్యే-సపవసంశయో వర్తతే-సంశయోననివృత్తఇత్యర్థః॥౯౦॥సాలమితి॥నిర్భింద్యాఃభంజయ-వ్యక్తిః-విశేషజ్ఞానం॥౯౧॥పునర్నిర్భంధనకు పితోభవేదితి సాంత్వయతి-ఇమమితి॥ప్రహితః-ప్రేరితః-శరోవిదారయిష్యతి-విమర్శేనపునఃకిమర్థంప్రత్యయోత్పాదనమితివిమర్శేన-మమప్రియంకురుత్వత్పరీక్షార్థం॥ ౯౨ ॥ యథేతి॥ తేజస్సు తేజస్విషు-విక్రమే-స్థితానామితి శేషః-అస్మిన్సర్గే త్ర్యుత్తరనవతిశ్శ్లోకాః॥ ౯౩॥ ఇతిశ్రీగోవిందరాజవిరచితే-శ్రీరామాయణభూషణే-ముక్తాహారాఖ్యానే-కిష్కింధాకాండవ్యాఖ్యానే-ఏకాదశస్సర్గః. ❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋

అథప్రత్యయపూర్వకం వాలివధాయగమనంద్వాదశే - ఏతచ్చేత్యాది॥౨॥సవిసృష్టఇతి ॥సఃఏకసాలోద్దేశేన విసృష్టః-స్వర్ణపరిష్కృతః స్వర్ణపట్టాలంకృతః - అనేన సర్వోత్తమత్వముక్తం - సాలానితి -సప్తసాలాన్భిత్వా - గిరిప్రస్థే గిరిప్రస్థమార్గేణభూమింవివేశ - ఇత్థంహ్యుక్తమభియుక్తైః-సాలాంశ్చ సప్తసగిరీన్సరసాతలానితి। సంక్షేపేచ-గిరింరసాతలంచైవేతి। అన్యస్త్వపపాఠః॥౩॥ ప్రవిష్టఇతి॥ ధరాంభిత్వాప్రవిష్టస్సశరఃమహాజవత్వాన్ముహూర్తేన-నిష్పత్యనిర్గత్య-పునస్తాంతూణీంప్రవివేశ- మంత్రప్రభావేనాచేతనస్యాపిపునరాగమనం॥౪॥తానితి॥దృష్ట్వైవత్యనేనాల్పజ్ఞత్వాత్సుగ్రీవస్సాలానేవభిన్నాన్దదర్శ-సప్తభూమిప్రవేశంత్వహమేవధర్మవీర్యేణపశ్యామీతిభావః॥ ౫ ॥సఇతి॥ ససుగ్రీవఃపరమప్రీతస్సన్ రాఘవాయకృతాంజలిఃమూర్ధ్నాభూమావన్యపతత్ - శిరసాభూమింస్పృష్ట్వాప్రణనామేత్యర్థః - ప్రలంబీకృతభూషణఇత్యనేనఉదరస్పర్శఉక్తః - అనేనభగద్విషయేప్రణామప్రకారశ్శిక్షితోభవతి॥౬॥ప్రలంబగతభూష

కణపూర్ణమాయమ్యవిసృజస్వమహాశరమ్॥౯౦॥ఇమంహిసాలంప్రహితస్త్వయాశరోనసంశయోత్రాస్తివిదారయిష్యతి।అలంవిమర్శేనమమప్రియంధ్రువంకురుష్వరాజాత్మజశాపితోమయా॥౯౨॥యథాహితేజస్సురవిస్సదారవిర్యథాహిశైలోహిమవాన్మహాద్రిషు।యథాచతుష్పాత్సుచకేసరీవరస్తథానరాణామసివిక్రమేవరః ॥౯౩ ॥ ఇతిశ్రీమత్కిష్కింధాకాండే - ఏకాదశస్సర్గః. ************************

ఏతచ్చవచనంశ్రుత్వాసుగ్రీవేణసుభాషితమ్। ప్రత్యయార్థంమహాతేజారామోజగ్రాహకార్ముకమ్॥౧॥సగృహీత్వాధనుర్ఘోరంశరమేకంచమానదః। సాలముద్దిశ్యచిక్షేపజ్యాస్వనైఃపూరయన్దిశః॥౨॥సవిసృష్టోబలవతాబాణస్స్వర్ణపరిష్కృతః। భిత్వాసాలాన్గిరిప్రస్థేసప్తభూమింవివేశహ॥౩ ॥ప్రవిష్టశ్చముహూర్తేనధరాంభిత్వామహాజవః। నిష్పత్యచపునస్తూర్ణంస్వస్థానేప్రవివేశహి॥౪॥తాన్దృష్ట్వాసప్తనిర్భిన్నాన్సాలాన్వానరపుంగవః। రామస్యశరవేగేనవిస్మయంపరమంగతః॥౫॥సమూర్ధ్నాన్యపతద్భూమౌప్రలంబీకృతభూషణః। సుగ్రీవఃపరమప్రీతోరాఘవాయకృతాంజలిః॥౬॥ఇదంచోవాచధర్మజ్ఞంకర్మణాతేనహర్షితః। రామంసర్వాస్త్రవిదుషాంశ్రేష్ఠంశూరమవస్థితమ్॥౭॥సేం

ష॥౯౦॥కస్మిన్కర్మణికృతేతవమదీయబలాభివ్యక్తిర్భవిష్యతీత్యతఆహ॥ సాలమితి॥ ఏకంసాలంవినిర్భిద్య-బలాబలే-ప్రథమాద్వివచనం-వ్యక్తేభవేత్ భవేతామిత్యర్థః-ఏకసాలభేదనేకృతేత్వంబలాధికఇత్యహంజ్ఞాస్యామీత్యర్థః॥౯౧॥ఇమమితి॥త్వయాప్రహితఃక్షిప్తఃశరః-ఇమంసాలంవిదారయిష్యతి-అత్రఅస్మిన్నర్థేసంశయోన-త్వయివిమర్శేనత్వద్బలపరీక్షయాఅలం-మయాశాపితోసిరాజన్మమప్రియంకురుష్వేతిసంబంధః॥౯౨॥ యథాహీతి ॥ తేజస్సుతేజస్విషు॥౯౩॥టీ॥ సర్గఫలం॥ విద్యాబలందైవబలంజ్ఞానబంధుబలంతథా। సేనాబలంభవేత్తస్యవాలినోబలకీర్తనాదితిస్కాందే॥ ఇతిశ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం-శ్రీరామాయణతత్వదీపికాఖ్యాయాం-కిష్కింధాకాండవ్యాఖ్యాయాం-ఏకాదశస్సర్గః.❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋

టీ॥ప్రత్యయార్థంవిశ్వాసజననార్థం॥౧॥టీ॥మానంబహుమానందదాతీతిమానదః॥౨॥సవిసృష్టఇతి॥సఃఏకసాలోద్దేశేనవిసృష్టఃశరః-సప్తసాలాన్గిరిప్రస్థేచభిత్వాభూమింవివేశ-సప్తసాలాన్గిరిప్రస్థంపర్వతమపిభిత్వాభూమింవివేశేత్యర్థః॥ టీ॥ సఇతి ॥ సఃఏకసాలోద్దేశేనవిసృష్టశ్శరఃసప్తసాలాన్గిరిప్రస్థంచభిత్వాభూమిం వివేశ-సప్తసాలాన్భిత్వాగిరిప్రస్థంపర్వతమపిభిత్వాభూమింప్రవిశ్యతామపిభిత్వారసాతలంగత్వేతిద్రష్టవ్యం - గిరింరసాతలంచేత్యుక్తత్వాత్ - తథాచస్కాందే॥శ్లో॥సప్తభూమీస్సప్తగిరీన్సప్తసాలాన్మహాబలాన్।సబాణోవేగసంపన్నోభిత్వాతూణీరమావిశదితి॥౩॥ ప్రవిష్టఇతి॥ ప్రవిష్టఃశరోత్రామఃముహూర్తేనపునర్ధరాంభిత్వా - స్థానేతూణీరేపపాతేతియోజనా॥౪॥ సమూర్ధ్నేతి ॥ ప్రలంబగతభూషణః - ప్రలంబత్వంప్రాప్తభూషణః॥౧౨॥టీ॥ భ్రాతృగంధినంగం

ణః ప్రలంబత్వం ప్రాప్తభూషణ ఇత్యర్థః॥ ౧౧ ॥ తత ఇతి ॥ లక్ష్మణానుమతమితి క్రియావిశేషణం - భ్రాతృగంధినం భ్రాతృహింసకం - గంధనావక్షేపణేత్యత్ర తథా ప్రయోగాత్ - ఇతి రామస్సుగ్రీవం ప్రత్యువాచేతి పూర్వేణాన్వయః॥ ౧౩ ॥ సర్వ ఇతి॥ ఆత్మానం-స్వం స్వమిత్యర్థః॥ ౧౪ ॥ సుగ్రీవ ఇతి॥ హ్వానం ఆహ్వానం - గాఢం పరిహితః బలవృద్ధయే దృఢబద్ధపరిధానః॥ ౧౫ ॥ తమితి॥ భాస్కరోస్తతటాదివేతి - యథా సూర్యోస్తతటాదవతరన్ దృష్టరశ్మిర్భవతి - తథేదానీం కిష్కింధానిర్గమనం వాలినోల్పకాలేన నాశహేతురితి ద్యోతనార్థమస్తతటాదిత్యుక్తం - అస్మద్దేశోదయగిరిః ప్రదేశాంతరాపేక్షయా అస్తగిరిరిత్యుక్తమిత్యప్యాహుః॥ రా॥ భాస్కరోస్తతటాదివేతి॥ అస్మాకముదయపర్వతః సిద్ధపురవాసినామస్తగిరిరితి తదపేక్షయా అస్తతటాదిత్యుక్తం - ఉదయో యో లంకాయాం సోస్తమయస్సవితురేవ సిద్ధపుర ఇత్యార్యభటోక్తేః। ఏతచ్ఛ్లోకానంతరం॥ శ్లో॥ తతస్సుతుములం యుద్ధం వాలిసుగ్రీవయోరభూత్ । xx నే గ్రహయోర్ఘోరం బుధాంగారకయోరివ॥ తలైరశనికల్పైశ్చ వజ్రకల్పైశ్చ ముష్టిభిః । జఘ్నతుస్సమరేన్యోన్యం భ్రాతరౌ క్రోధమూర్ఛితావితి పాఠక్రమః॥ ౧౬ ॥ తతస్సుతుములమితి॥ బుధాంగారకాఖ్యయోర్గ్రహయోరివ॥ ౧౭ ॥ తలైరితి॥ అశనిః మేఘజ్యోతిః॥ ౧౮ ॥ తత ఇత్యాదిశ్లోకద్వయమేకాన్వయం ॥ ఉభావశ్వినౌ దేవావివ స్థితౌ తావుభౌ సముదీక్ష్య సుగ్రీవం వాలినం వాపి శేషతో యన్నావగచ్ఛత్ - తతః తస్మాత్ - రామశ్శరం మోక్తుం బుద్ధిం న కృతవానిత్యన్వయః॥ ౨౧ ॥ క్లాంత ఇతి॥ జర్ఝరీకృతః పరుషత్వకృతః॥ ౨౪ ॥ తమితి॥ వసుధామవలోకయన్నితి లజ్జానుభావః॥ ౨౫ ॥ ఆహ్వయస్వేతి॥ దర్శయిత్వా చ విక్రమమితి వ్యతిరేకోక్తిః - త్వయా కిం కృతం కిం చింతితమిత్యర్థః - కృతిరనేకార్థః॥ రా॥ ఆహ్వయస్వేతి॥ విక్రమం ద

ద్రానపి సురాన్సర్వాంస్త్వం బాణైః పురుషర్షభ । సమర్థస్సమరే హంతుం కిం పునర్వాలినం ప్రభో॥ ౮ ॥ యేన సప్త మహాసాలా గిరిర్భూమిశ్చ దారితాః । బాణేనైకేన కాకుత్స్థ స్థాతా తే కో రణాగ్రతః॥ ౯ ॥ అద్య మే విగతశ్శోకః ప్రీతిరద్య పరా మమ । సుహృదం త్వాం సమాసాద్య మహేంద్రవరుణోపమమ్ ॥ ౧౦ ॥ తమద్యైవ ప్రియార్థం మే వైరిణం భ్రాతృరూపిణమ్ । వాలినం జహి కాకుత్స్థ మయా బద్ధోయమంజలిః ॥ ౧౧ ॥ తతో రామః పరిష్వజ్య సుగ్రీవం ప్రియదర్శనమ్। ప్రత్యువాచ మహాప్రాజ్ఞో లక్ష్మణానుమతం వచః * అస్మాద్గచ్ఛామ కిష్కింధాం క్షిప్రం గచ్ఛ త్వమగ్రతః। గత్వా చాహ్వయ సుగ్రీవ వాలినం భ్రాతృగంధినం॥ ౧౩ ॥ సర్వే తే త్వరితం గత్వా కిష్కింధాం వాలినః పురీమ్ । వృక్షైరాత్మానమావృత్య వ్యతిష్ఠన్గహనే వనే॥ ౧౪ ॥ సుగ్రీవో వ్యనదద్ఘోరం వాలినో హ్వానకారణాత్ । గాఢం పరిహితో వేగాన్నాదైర్భిందన్నివాంబరమ్॥ ౧౫ ॥ తం శ్రుత్వా నినదం భ్రాతుః క్రుద్ధో వాలీ మహాబలః । నిశ్చక్రామ సుసంరబ్ధో భాస్కరోస్తతటాదివ॥ ౧౬ ॥ తతస్సుతుములం యుద్ధం వాలిసుగ్రీవయోరభూత్ । xx నే గ్రహయోర్ఘోరం బుధాంగారకయోరివ॥ ౧౭ ॥ తలైరశనికల్పైశ్చ వజ్రకల్పైశ్చ ముష్టిభిః। జఘ్నతుస్సమరేన్యోన్యం భ్రాతరౌ క్రోధమూర్ఛితౌ॥ ౧౮ ॥ తతో రామో ధనుష్పాణిస్తావుభౌ సముదీక్ష్య తు । అన్యోన్యసదృశౌ వీరావుభౌ దేవావివాశ్వినౌ * యన్నావగచ్ఛత్సుగ్రీవం వాలినం వాపి రాఘవః । తతో న కృతవాన్బుద్ధిం మోక్తుమంతకరం శరమ్॥ ౨౦ ॥ ఏతస్మిన్నంతరే భగ్నస్సుగ్రీవస్తేన వాలినా । అపశ్యన్రాఘవం నాథమృశ్యమూకం ప్రదుద్రువే॥ ౨౧ ॥ క్లాంతో రుధిరసిక్తాంగః ప్రహారైర్జర్ఝరీకృతః । వాలినాభిద్రుతః క్రోధాత్ప్రవివేశ మహావనమ్॥ ౨౨ ॥ తం ప్రవిష్టం వనం దృష్ట్వా వాలీ శాపభయార్దితః । ముక్తో హ్యసి త్వమిత్యుక్త్వా సన్నివృత్తో మహాద్యుతిః॥ ౨౩ ॥ రాఘవోపి సహ భ్రాత్రా సహ చైవ హనూమతా । తదేవ వనమాగచ్ఛత్సుగ్రీవో యత్ర వానరః॥ ౨౪ ॥ తం సమీక్ష్యాగతం రామం సుగ్రీవస్సహలక్ష్మణమ్ । హ్రీమాన్దీనమువాచేదం వసుధామవలోకయన్ ॥ ౨౫ ॥ ఆహ్వయస్వేతి మాముక్త్వా దర్శయిత్వా చ విక్రమమ్। వైరిణా ఘాతయిత్వా చ కిమిదానీం త్వయా కృతమ్॥ ౨౬ ॥ తామేవ వేలాం వక్తవ్యం త్వయా

థస్సంబంధః - భ్రాతృత్వమాత్రేణ సంబంధీ - న తు దానమానాదినేతి భావః॥ ౧౪ ॥ సుగ్రీవ ఇతి॥ గాఢం పరిహితః వాససా దృఢం సంవీతః॥ ౧౫ ॥ తమితి॥ భాస్కరః అస్తతటాదివ నిష్పపాత - మేరోరుత్తరవాసిన అధికృత్యేదముచ్యతే - అస్మాకమస్తమయపర్వతో మేరోరుత్తరపార్శ్వస్థానాముదయగిరిః - తేషామస్తగిరిరస్మాకముదయగిరిః - అతోస్తగిరేరపి భానోర్నిర్గమనం సంభవతి॥ టీ ॥ భాస్కరోస్తతటాదివ నిష్పపాత - మేరోరుత్తరవాసిన అధికృత్యేదముచ్యతే - అస్మాకమస్తమయపర్వతః మేరోరుత్తరపార్శ్వస్థానాముదయగిరిః తేషామస్తగిరిరస్మాకముదయగిరిరితి - అతోస్తగిరేరపి భానోర్నిర్గమనం సంభవతి॥ ౨౫ ॥ ఆహ్వయస్వేతి॥ విక్రమం సాలభే

ర్మయిత్వా సాలభేదనాదినేతి శేషః॥౨౬॥ తామేవ వేలామితి-అత్యంతసంయోగే ద్వితీయా-వాలినం జహి కాకుత్స్థేతి ప్రార్థనవేలాయామిత్యర్థః-తతః తథోక్తం చేత్ ॥రా॥ తామేవ వేలాం-వేలాయాం-వాలినం జహి కాకుత్స్థ మయాబద్ధోయమంజలిరితి ప్రార్థనావేలాయాం వాలినం న నిహన్మీతి వక్తవ్యం-కుతశ్శక్తేన త్వయా సన హన్యతే-తతో నాహమితో వ్రజ ఇతి వా పాఠః॥౨౭॥ తస్యేతి॥ కరుణం సదయమబ్రవీత్ ॥౨౮॥ సుగ్రీవేతి॥ యేన కారణేన న విసర్జితః తత్కారణం శ్రూయతాం శ్రుత్వా క్రోధశ్చ వ్యపనీయతామితి యోజనా॥రా॥ కారణం యేన। అలంకారేణ। త్వంచ। స్వరేణ। విక్రమేణ। తతోహం ఇతి పాఠక్రమః॥౨౯॥ అలంకారేణేతి॥ వేషేణ ఆకారేణ ప్రమాణేన ఔన్నత్యేన-గతేన గమనేన॥౩౦॥ స్వరేణేతి॥ వర్చసా తేజసా-ప్రేక్షితేన వీక్షణేన-వాక్యైః భాషణైః-వ్యక్తిం విశేషం-తత ఇతి-మోహితః సంజాత మోహః-విశేషానభిజ్ఞ ఇత్యర్థః॥౩౧॥ నోత్సృజామీత్యాది సార్ధశ్లోక ఏకాన్వయః-అంతే ఇతికరణం ద్రష్టవ్యం - ద్వయోరపి నౌ మయా మూలఘాతో నకృతస్స్యాదితి హి శరం నోత్సృష్టవానస్మీతి యోజనా-నను కాంచనమాలారూపో వాలినో విశేషోస్తి- సత్యం తస్మిన్దినే తన్నధృత్వాగతవానితి జ్ఞేయం-యద్యప్యత్ర సుత్త్వభోగచిహ్నే శ్రాంతత్వపురనిర్గతత్వాదికం వాల్యసాధారణమస్తి సమీపస్థా హనుమదాదయశ్చ ప్రష్టుం శక్యాః-స్వయం చ సూక్ష్మజ్ఞః-ప్రేక్షితజ్ఞాస్తు కోసలా ఇత్యుక్తేః తథాపి- త్వయా మయా చ కుంత్యా చేతి న్యాయేన సాధారణ్యం పరిహర్తుం దృష్ట హేతూన్కాంశ్చిదుక్త్వా న్యాయ ఇతి జ్ఞేయం॥౩౫॥ తస్మాదితి॥ మామాశంకీరితి-మాం మాం ప్రతి మాశంకీః శంకాం మా కురు-వ్యత్యయేన పరస్మైపదం॥౩౬॥ అభిజ్ఞానమితి॥ అభిజ్ఞానం చిహ్నం॥౩౭॥ గజపుష్పీమితి॥ గజపుష్పీం నాగపుష్పీం నామలతాం ॥ ౩౮॥ తత ఇతి॥ వ్యసర్జయత్-అమోచయత్ బద్ధవాన్॥౪౦॥ స తయేత్యాది-విపరీత ఇవేత్యాద్యుపరి విప్రియతే-స సంధ్య ఇవతోయద ఇతి-సుగ్రీవస్య హేమపింగళత్వాదితి భావః॥౪౧॥ అస్మిన్

రాఘవతత్త్వతః। వాలినం న నిహన్మీతి తతో నాహమితో వ్రజే॥౨౭॥ తస్య చైవం బ్రువాణస్య సుగ్రీవస్య మహాత్మనః। కరుణం దీనయా వాచా రాఘవః పునరబ్రవీత్ ॥౨౮॥ సుగ్రీవ శ్రూయతాం తాత క్రోధశ్చ వ్యపనీయతాం। కారణం యేన బాణోయం న మయా స విసర్జితః॥౨౯ ॥ అలంకారేణ వేషేణ ప్రమాణేన గతేన చ। త్వం చ సుగ్రీవ వాలీ చ సదృశౌ స్థః పరస్పరమ్॥౩౦॥ స్వరేణ వర్చసా చైవ ప్రేక్షితేన చ వానర। విక్రమేణ చ వాక్యైశ్చ వ్యక్తిం వాం నోపలక్షయే * తతోహం రూపసాదృశ్యాన్మోహితో వానరోత్తమ॥౩౧॥ నోత్సృజామి మహావేగం శరం శత్రునిబర్హణమ్ * జీవితాంతకరం ఘోరం సాదృశ్యాత్తు విశంకితః। మూలఘాతో న నౌ స్యాద్ధి ద్వయోరపి కృతో మయా ॥ ౩౩ ॥ త్వయి వీరే విపన్నే హి అజ్ఞానాల్లాఘవాన్మయా। మౌఢ్యం చ మమ బాల్యం చ ఖ్యాపితం స్యాత్ కపీశ్వర॥౩౪॥ దత్తాభయవధో నామ పాతకం మహదుచ్యతే ॥ ౩౪ ॥ అహం చ లక్ష్మణశ్చైవ సీతా చ వరవర్ణినీ * త్వదధీనా వయం సర్వే వనేస్మిన్శరణం భవాన్॥౩౫॥ తస్మాద్యుధ్యస్వ భూయస్త్వం మా మా శంకీశ్చ వానర * ఏతన్ముహూర్తే సుగ్రీవ పశ్య వాలినమాహవే। నిరస్తమిషుణైకేన వేష్టమానం మహీతలే॥ ౩౬ ॥ అభిజ్ఞానం కురుష్వ త్వమాత్మనో వానరేశ్వర। యేన త్వామభిజానీయాం ద్వంద్వయుద్ధముపాగతమ్॥౩౭॥ గజపుష్పీమిమాం ఫుల్లాముత్పాట్య శుభలక్షణామ్। కురు లక్ష్మణ కంఠేస్య సుగ్రీవస్య మహాత్మనః॥ ౩౮ ॥ తతో గిరితటే జాతాముత్పాట్య కుసుమాకులామ్। లక్ష్మణో గజపుష్పీం తాం తస్య కంఠే వ్యసర్జయత్ ॥౪౦ ॥ స తయా శుశుభే శ్రీమాన్లతయా కంఠసక్తయా। విపరీత ఇవాకాశే సూర్యో నక్షత్రమాలయా ॥ ౪౧ ॥ మాలయేవ బలాకానాం ససంధ్య ఇవ తోయదః। విభ్రాజమానో వపుషా రామవాక్యసమాహితః *

దనం॥౨౬॥ తామితి ॥ తామేవ వేలాం తస్యామేవ వేలాయాం-వాలినం జహి కాకుత్స్థ మయాబద్ధోయమంజలిరితి మత్ప్రార్థనవేళాయామిత్యర్థః॥౨౯॥ అలంకారేణేతి ॥ అలంకారేణ హారాద్యాభరణేన - వేషేణ సువర్ణాదికృతశోభయా (టీ) వర్చసా కాంత్యా॥౩౧॥ నోత్సృజామీత్యాది సార్ధశ్లోకమేకం వాక్యం ॥ అంతే ఇతికరణం ద్రష్టవ్యం-ద్వయోరపి నౌ మూలఘాతో న స్యాదితి హి శరం నోత్సృజామీతి సంబంధః - ఉత్సృజామి అభూమ్ తేలట్॥టీ॥ విపక్షే బాధకమాహ - మూలఘాత ఇతి॥ మూలం ఆవయోశ్శత్రునిబర్హణకశత్ర ప్రాప్తిలక్షణం॥౩౩॥ టీ॥ అవిమృశ్యకరణే-న కేవలం మూలఘాత ఏవ కింతు మహాననర్థప్రాప్తిస్స్యాదిత్యాహ- మౌఢ్యం చేత్యాదినా॥౩౭॥ గజపుష్పీ నాగపుష్పీ నామలతా॥టీ ॥ గజపుష్పీసంజ్ఞాం లతాం-కుందలతాం వా-శుభ జారుజాం దేవదారుద్రుమాశ్రితాం॥ ని॥ భద్రదారుద్రుకిలిమం-

న గే-సార్ధద్విచత్వారింశచ్ఛ్లోకాః॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే-శ్రీరామాయణభూషణే-ముక్తాహారాఖ్యానే-కిష్కింధాకాండవ్యాఖ్యానే-ద్వాదశస్సర్గః.**

అథపునఃకిష్కింధాప్రవేశస్త్రయోదశే-ఋశ్యమూకాదిత్యాది॥౧॥ అగ్రత ఇతి॥ సంహతగ్రీవః-నిబిడకంఠ ఇత్యర్థః-ఇదంస్వరూపకీర్తనం-గజపుష్పీబంధనేనవా॥౪॥ అథ కార్యసిద్ధిసూచకపదార్థానుభవవిశేషం దర్శయతి- తేవీక్షమాణా ఇత్యాదినా॥ కందరాణిగృహాకారగుహావిశేషాః-నిర్దరాణిస్ఫుటితశైలరంధ్రవిశేషాః-గుహాః దేవఖాతబిలాని-దరీః గుహావిశేషాః-ఆకోశకుడ్మలైః-ఈషద్వికసితముకుళైః-కారండః॥౭॥ కారండకోమహాపక్షీతి వైజయంతీ-సారసైః సరోనివాసైః శకునైరుపనాదితాన్ తటాకాన్ వ్యలోకయన్నితి పూర్వేణాన్వయః॥౮॥ కందరాణిగుహాశ్చైవ శైలాంస్తానివనానిచ। శిఖరాణిచముఖ్యానిదదృశుః ప్రియదర్శనా ఇతి బహుకోశేషు పాఠః। కందరాణి మందిరాకారాకారితశిలావివరవిశేషాః-గుహాదేవఖాతబిలాని-దరీః స్ఫుటితశైలరంధ్రవిశేషాః॥ వైడూర్యవిమలైర్వర్ణైః పద్మైశ్చాకోశకుడ్మలైః। శోభితాన్ సజలాన్ మార్గే తటాకాంశ్చ వ్యలోకయన్నితి పాఠః-అకోశకుడ్మలైః-అకోశైః వికసితైః కుడ్మలైః ముకుళైః॥౮॥ మృదుశష్పేతి॥ చరతఃస్థితాంశ్చాపశ్యన్॥౯॥ చరతస్సర్వతః పశ్యన్నితి పాఠః॥౯॥ తటాకవైరిణ ఇత్యాది॥ తటాకవైరిణః-కలుషీకరణాత్- ఏకచరాన్ ఏకాకినః- ద్విరదాః ద్విదంతా ఇతి చతుర్దంతవ్యావృత్తిః-గిరితటోత్కృష్టాన్ ఉల్లిఖితగిరితటాన్॥౧౦॥ తటాకవైరిణ ఇత్యాది॥ ద్విరదవారణశబ్దయోస్తత్తత్స్థలావస్థితవ్యక్తిభేదవాచకత్వేన నపౌనరుక్త్యం-గిరితటానుత్కర్షంతీతి గిరితటోత్కృష్టాః-తాన్-కర్తరి క్తః॥౧౨॥ తేషాంత్వితి॥ ద్రుమషండం వృక్షషండమయమితిలతాగుల్మవ్యావృత్తిః॥౧౩॥ ఏష ఇతి॥ మే

జగామ సహరామేణ కిష్కింధాం వాలిపాలితామ్॥౪౭॥ ఇతి శ్రీమత్కిష్కింధాకాండే - ద్వాదశస్సర్గః. ❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖

ఋశ్యమూకాత్స ధర్మాత్మా కిష్కింధాం లక్ష్మణాగ్రజః। జగామ సహసుగ్రీవో వాలివిక్రమపాలితామ్ ॥ ౧ ॥ సముద్యమ్య మహచ్చాపం రామః కాంచనభూషితమ్ । శరాంశ్చాదిత్యసంకాశాన్ గృహీత్వా రణసాధకాన్ ॥ ౨ ॥ అగ్రతస్తు యయౌ తస్య రాఘవస్య మహాత్మనః। సుగ్రీవస్సంహతగ్రీవో లక్ష్మణశ్చ మహాబలః * పృష్ఠతో హనుమాన్వీరో నలో నీలశ్చ వానరః। తారశ్చైవ మహాతేజా హరియూథపయూథపః ॥ ౪ ॥ తేవీక్షమాణా వృక్షాంశ్చ పుష్పభారావలంబినః। ప్రసన్నాంబువహాశ్చైవ సరితస్సాగరంగమాః * కందరాణిచ శైలాంశ్చ నిర్దరాణి గుహాస్తథా శిఖరాణిచ ముఖ్యాని దదృశుః ప్రియదర్శనాః * వైడూర్యవిమలైః పర్ణైః పద్మైశ్చాకోశకుడ్మలైః। శోభితాన్ సజలాన్ మార్గే తటాకాంశ్చ వ్యలోకయన్ * కారండైస్సారసైర్హంసైర్వంజులైర్జలకుక్కుటైః। చక్రవాకైస్తథాచాన్యైశ్శకునైరుపనాదితాన్॥౭॥ మృదుశష్పాంకురాహారాన్నిర్భయాన్వనగోచరాన్। చరతస్సర్వతోపశ్యన్ స్థలీషు హరిణాన్ స్థితాన్ ॥ ౯ ॥ తటాకవైరిణశ్చాపి శుక్లదంతవిభూషితాన్। ఘోరానేకచరాన్వన్యాన్ ద్విరదాన్ కూలఘాతినః * మత్తాన్గిరితటోత్కృష్టాన్పర్వతానివజంగమాన్। వారణాన్వారిదప్రఖ్యాన్ మహీరేణుసముక్షితాన్ * వనేవనచరాంశ్చాన్యాన్ ఖేచరాంశ్చ విహంగమాన్। పశ్యంతస్త్వరితాజగ్ముస్సుగ్రీవవశవర్తినః॥౧౨॥ తేషాంతుగచ్ఛతాం తత్ర త్వరితం రఘునందనః। ద్రుమషండం వనం దృష్ట్వా రామస్సుగ్రీవమబ్రవీత్ ॥౧౩॥ ఏష మేఘ ఇవాకాశే వృక్షషండః ప్రకాశతే। మేఘసంఘాతవిపులః పర్యంతకదలీవృతః ౧౪॥ కిమేతద్జ్ఞాతుమిచ్ఛామి సఖే కౌతూహలం హి మే। కౌతూహలాపనయనం కర్తుమిచ్ఛామ్యహం త్వయా॥౧౫॥ తస్య తద్వచనం శ్రుత్వా రాఘ

దేవదారుణీత్యమరః॥౪౭॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం-శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం-కిష్కింధాకాండవ్యాఖ్యాయాం ద్వాదశస్సర్గః.

౨॥టీ॥ అగ్రత ఇతి॥ సుగ్రీవః ప్రస్థానకాలే సంహతగ్రీవః పృథుకంధరః॥౪॥ * కందరాణీతి॥ కందరాణి మందిరాకారాకారితశిలావివరవిశేషాః-గుహాః దేవఖాతబిలాని-దరీః స్ఫుటితశైలరంధ్రవిశేషాః * వైడూర్యేతి * ఆకోశకుడ్మలైః అకోశైః వికసితైః కుడ్మలైః ముకుళైశ్చ * టీ॥ కారండః కారండవః-కన్నెలేడు-ఇతిభాషాయాం ప్రసిద్ధః-నామైకదేశేనామగ్రహణం - ఏతైరుపలక్షితాన్ స్తటాకాన్ పశ్యన్నిత్యన్వయః॥౯॥ తటాకవైరిణ ఇత్యాది। ద్విరదవారణశబ్దయోః తత్తత్స్థలావస్థితవ్యక్తిభేదవాచకత్వేన నపౌనరుక్త్యం-గిరితటోత్కృష్టాన్ గిరితటానుత్కర్షంతీతి తథా॥౧౫॥ టీ॥ గచ్ఛన్నేవేతి శత్రుప్రత్యయేన కార్యత్వరా సూచితా॥౧౩॥ టీ॥ స

ఘ ఇవేతి నీలవర్ణ ఉపమా॥౧౭॥ అత్రేత్యాది॥ సప్తరాత్రేతి॥ సప్తరాత్రకృతాహారా వాయునా సప్తరాత్రస్యైకవారం కృతాహారాః - సప్తభిర్వర్షశతైరిత్యన్వయః॥౧౯॥ తేషామిత్యాది ॥ విశంతీతి - యే మోహాదత్రాశ్రమే విశంతి న తే నివర్తంతే - కింతు తత్రైవ నశ్యంతీత్యర్థః॥౨౧॥ దివంగతాశ్శరీరాంతరేణ పునరత్రాగత్యాప్సరోభిః క్రీడంతీత్యాశయేనాహ విభూషణేత్యాదినా। భూషణరవేణ నృత్తముపలక్ష్యతే। సకలాక్షురా ఇతి గీతస్వనవిశేషణం - తూర్యశబ్దోఽత్ర గీతభిన్నవాద్యపరః॥౨౨॥ త్రేతేతి ॥ త్రేతాగ్నిదీపనే లింగమాహ - ధూమో హీతి - ఘనః నిబిడః॥౨౪॥ కుర్వితి॥ సముద్దిశ్య కించిత్ఫలముద్దిశ్య తేషాం ప్రణామం కురు॥౨౫॥ ప్రణమంతీతి ॥ శరీరేఽశుభం వ్యాధ్యాదికం॥౨౬॥ తతో రామ ఇతి॥ మహాత్మనః మహాత్మనః॥౨౭॥ అభివాద్యేతి॥ అనేన సర్వేషామభివాదనమనూద్యతే - అత్ర భ్రాతాభివాదనం నమస్కారః తేషాం పరోక్షత్వాత్ - అనేన సజ్జనప్రణామో విజయావహ ఇత్యయమర్థః సూచితః తదిదం ద్యోత్యతే ఉపరితనశ్లోకే ఉదితాగ్రతేజస ఇతి - ప్రణామేనేతి భావః॥౨౯॥ తత ఇతి సహాయుగపత్ ॥౩౦॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - ముక్తాహారాఖ్యానే - కిష్కింధాకాండవ్యాఖ్యానే - త్రయోదశస్సర్గః ********

అథ వాల్యాహ్వానభీతం సుగ్రీవం నిస్తారయతి రామశ్చతుర్దశే - సర్వ ఇత్యాది॥౧॥ తత ఇత్యాది॥ వాయువేగపురస్సరః వాయువేగాన్మేఘ అధికో ధ్వనిరితి ప్రసిద్ధిః యతః వాయువేగపురస్సరః గర్జన్మహామేఘ ఇవ స్థితః - పరివారైః పరివృతః సః నాదైరంబరం భిందన్నివ ఘోరం నినదం కృత్వా యుద్ధాయాహ్వయత్ వాలినమితి

వస్య మహాత్మనః । గచ్ఛన్నేవాచచక్షేఽథ సుగ్రీవస్తన్మహద్వనమ్॥౧౬॥ సత్ర రాఘవ విస్తీర్ణమాశ్రమం శ్రమనాశనమ్। ఉద్యానవనసంపన్నం స్వాదుమూలఫలోదకమ్॥౧౭॥ అత్ర సప్తజనా నామ మునయస్సంశితవ్రతాః। సప్తైవాసన్నధశ్శీర్షా నియతం జలశాయినః॥౧౮॥ సప్తరాత్రకృతాహారా వాయునా వనవాసినః। దివం వర్షశతైర్యాతాస్సప్తభిస్సకలేబరాః॥౧౯॥ తేషామేవం ప్రభావానాం ద్రుమప్రాకారసంవృతమ్। ఆశ్రమం సుదురాధర్షమపి సేంద్రైస్సురాసురైః॥౨౦॥ పక్షిణో వర్జయంత్యేతత్తథాన్యే వనచారిణః। విశంతి మోహాద్యేఽత్ర నివర్తంతే న తే పునః॥౨౧॥ విభూషణరవాస్తత్ర శ్రూయంతే సకలాక్షరాః। తూర్యగీతస్వనాశ్చాత్ర గంధో దివ్యశ్చ రాఘవ॥౨౨॥ త్రేతాగ్నయోఽపి దీప్యంతే ధూమో హ్యత్ర ప్రకాశతే। వేష్టయన్నివ వృక్షాగ్రాన్ కపోతాంగారుణో ఘనః॥౨౩॥ ఏతే వృక్షాః ప్రకాశంతే ధూమసంసక్తమస్తకాః। మేఘజాలప్రతిచ్ఛన్నా వైడూర్యగిరయో యథా॥౨౪॥ కురు ప్రణామం ధర్మాత్మంస్తాన్ సముద్దిశ్య రాఘవ। లక్ష్మణేన సహ భ్రాత్రా ప్రయతస్సంయతాంజలిః॥౨౫॥ ప్రణమంతి హి యే తేషాం మునీనాం భావితాత్మనామ్। న తేషామశుభం కించిచ్ఛరీరే రామ దృశ్యతే॥౨౬॥ తతో రామస్సహ భ్రాత్రా లక్ష్మణేన కృతాంజలిః। సముద్దిశ్య మహాత్మానస్తానృషీనభ్యవాదయత్॥౨౭॥ అభివాద్య తు ధర్మాత్మా రామో భ్రాతా చ లక్ష్మణః। సుగ్రీవో వానరాశ్చైవ జగ్ముస్సంహృష్టమానసాః॥౨౮॥ తే గత్వా దూరమధ్వానం తస్మాత్సప్తజనాశ్రమాత్। దదృశుస్తాం దురాధర్షాం కిష్కింధాం వాలిపాలితామ్॥౨౯॥ తతస్తు రామానుజరామవానరాః ప్రగృహ్య శస్త్రాణ్యుదితాగ్రతేజసః। పురీం సురేశాత్మజవీర్యపాలితాం వధాయ శత్రోః పునరాగతాస్సహ॥౩౦॥ ఇతి శ్రీమత్కిష్కింధాకాండే - త్రయోదశస్సర్గః. ❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖ సర్వే తే త్వరితం గత్వా కిష్కింధాం వాలిపాలితామ్। వృక్షైరాత్మానమావృత్య వ్యతిష్ఠన్గహనే వనే॥౧॥ విచార్య సర్వతో దృష్టిం కాననే కాననప్రియః। సుగ్రీవో విపులగ్రీవః క్రోధమాహారయద్భృశమ్॥౨॥ తతస్సునినదం ఘోరం కృత్వా యుద్ధాయ చాహ్వయత్। పరివారైః పరివృతో నాదైర్భిందన్నివాంబరమ్ * గర్జన్నివ మహామేఘో వాయువేగపురస్సరః॥౩॥ అథ బా

సప్తరాత్రకృతాహారాః - సప్తసు రాత్రిషు వాయునైవ కృతాహారా ఇతి యావత్ - సప్తరాత్రే సతి వాయునా కృతాహారా ఇతి వా॥౧౯॥ టీ॥ సకలాక్షరాః - కలాస్స్వరవ్యక్త మధురాణి అక్షరాణి వాక్యాని తత్సహితాః - గంధశ్చ - ప్రతీయత ఇతి శేషః॥ ౨౨॥ టీ॥ కపోతాంగారుణః - అరుణో ధూసరః తపసా దేవత్వం గతా అపి స్వసామర్థ్యేన స్వచ్ఛయా అమరగణాః పూర్వస్థానే విహరంతీతి భావః॥౨౬॥ తతో రామ ఇతి ॥ సముద్దిశ్య మహాత్మనః మహాత్మనః॥౩౦ ॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - కిష్కింధాకాండవ్యాఖ్యాయాం - త్రయోదశస్సర్గః. ********************************

శేషః॥౪౼॥హరీతి॥హరివాగురయాహరయఏవవాగురామృగగ్రహణపాశః-తయావ్యాప్తాం ఇతరదుష్ప్రవేశామిత్యర్థః-యద్వాహరివాగురయాహరిగ్రహైః-జాత్యేకవచనం॥ వి॥ వాగురామృగశాలికేతి వైజయంతీ॥ రా॥ హరివాగురయాశత్రుభూతవానరగ్రాహిణ్యావాగురయా-యద్వాశత్రుగ్రాహకత్వేనవానరాఏవవాగురాత్వేననిరూపితాః-తయా॥౫౼॥ప్రతిజ్ఞేతి॥ఆగతః-కాలఃఫలకాలః॥ రా॥లతాం కాలఇవాగతఇతిసమ్యక్-కాలోవసంతాదికాలః॥౭౼॥కృతాభిజ్ఞానచిహ్నఇత్యాది అభిజ్ఞాపకంచిహ్నంఅభిజ్ఞానచిహ్నం-కృతమభిజ్ఞానచిహ్నంయస్యసతథా-గజపుష్ప్యేవగజసాశబ్దః -యద్వాగజేనసమాఆహ్వాఆఖ్యాయస్యాస్సాగజసాహ్వా తయా-శోభసఇతి-అత్రాహుః-విపరీతేరాత్రౌ-సూర్యఃపూర్ణచంద్రః॥శ్లో॥పరీతంతుదివాప్రోక్తంవిపరీతంతుశర్వరీ। రాకామధ్యగతశ్చంద్రస్సూర్యఇత్యభిధీయతఇతివచనాత్।యద్వానక్షత్రమాలయావిపరీతఃవిశేషేణపరివృతః-సూర్యఇవచంద్రఇవ-అన్యశబ్దేనాన్యస్యాభిధానంకథమితిచేత్ - నహోసవాభవతీతి శ్రుతౌ అహ్నాం కేతుస్సూర్యఃచంద్రమాప్యాయకత్వాచ్చంద్రమాఇత్యుచ్యతే - తద్వచ్చంద్రోపిసూర్యకిరణానుప్రవేశాయత్తప్రకాశవిశేషవత్త్వాత్ సూర్యశబ్దేనాభిధీయతఇతి-యద్వావిశేషేణపరీతోవిపరీతః-నక్షత్రావృతస్సూర్యఇవేత్యభూతోపమా-విపరీతఇత్యనేనతాత్కాలికతేజోవత్త్వముచ్యతే-యద్వావిపరీతేవిపరీతకాలే-సూర్యోనక్షత్రమాలయేవానయాలతయాశోభసే-ఉత్పాతకాలేహిమధ్యాహ్నేనక్షత్రాణిదృశ్యంతఇత్యుచ్యతేజ్యోతిశ్శాస్త్రే॥శ్లో॥రాత్రావింద్రధనుర్దర్శేదివానక్షత్రదర్శనే।తద్రాష్ట్రనాథనాశస్స్యాదితిగర్గస్యభాషితమితి॥అతఃభావివాలివధరూపఫలానుసారేణ తేజసాజ్వలన్సుగ్రీవశ్శుభపుష్పావలీశోభమానగజపుష్పీమాలయాఉత్పాతకాలేనక్షత్రమాలయాసూర్యఇవబభావిత్యస్మదాచార్యోక్తం[అత్రాహురిత్యారభ్యసూర్యశబ్దేనాభిధీయత ఇత్యంతం గోవిందరాజోక్తమేవరామానుజీయేపిదృశ్యతే-విశేషస్త్వయం]॥రా॥చంద్రస్యసూర్యకిరణానుప్రవేశప్రకాశవత్త్వంవిష్ణుపురాణేప్రసిద్ధం॥శ్లో॥ క్షీణంసోమంసురైఃపీతమాప్యాయయతిదీప్తిమాన్। మైత్రేయైకకళంసంతంరశ్మినైకేనభాస్కరఇత్యాదీతి॥౯౼॥అద్యేతి॥ ప్రమోక్ష్యామిప్రమోచయిష్యామి.అనిత్త్వమార్షం॥౧౦౼॥ మమేతి॥ యావద్వేష్టతేవేష్టిష్యతే- యావత్పురానిపాతయోర్లడితిలట్॥౧౧౼॥యదీతి॥సవాలీదృష్టిపథంప్రాప్తస్సన్పునర్జీవన్యదివినివర్తతే-తతఃతదా- దోషేణోపలక్షితం-మామాంఆగచ్ఛేత్ -సద్యోమామాం-భవాన్గర్హేచ్చగర్హేతచ-యదిదృష్టమాత్రేణతంనహన్యాంతదామత్సమీపమాగచ్ఛ - మాంగర్హస్వచేత్య

లోకర్క్షసదృశోదృప్తసింహగతిస్తదా * దృష్ట్వారామంక్రియాదక్షంసుగ్రీవోవాక్యమబ్రవీత్ ॥౪౼॥హరివాగురయావ్యాప్తంతప్తకాంచనతోరణామ్ * ప్రాప్తాస్మధ్వజయంత్రాఢ్యాంకిష్కింధాంవాలినఃపురీమ్ ॥ ౫౼॥ ప్రతిజ్ఞాయాత్వయావీరకృతావాలివధేపురా * సఫలాంతాంకురుక్షిప్రంలతాంకాలఇవాగతః॥౬౼॥ఏవముక్తస్తుధర్మాత్మాసుగ్రీవేణసరాఘవః * తమథోవాచసుగ్రీవంవచనంశత్రుసూదనః॥౭౼॥ కృతాభిజ్ఞానచిహ్నస్త్వమనయాగజసాహ్వయా * లక్ష్మణేనసముత్పాట్యయైషాకంఠేకృతాతవ। శోభసేహ్యధికంవీరలతయాకంఠసక్తయా * విపరీతఇవాకాశేసూర్యోనక్షత్రమాలయా॥౯౼॥అద్యవాలిసముత్థంతేభయంవైరంచవానర *ఏకేనాహంప్రమోక్ష్యామిబాణమోక్షేణసంయుగే॥౧౦౼॥మమదర్శయసుగ్రీవవైరిణంభ్రాతృరూపిణమ్ * వాలీవినిహతోయావద్వనేపాంసుషువేష్టతే ॥ ౧౧౼ ॥ యదిదృష్టిపథంప్రాప్తోజీవన్సనివర్తతే * త

౪౼॥ హరీతి॥హరివాగురయాశత్రుభూతవానరగ్రాహిణ్యా-యద్వాశత్రుగ్రాహకత్వేనవానరాఏవవాగురాత్వేననిరూపితాఃతయావ్యాప్తాం॥౭౼॥ కృతేతి ॥ కృతాభిజ్ఞానచిహ్నః-కృతమభిజ్ఞానార్థంచిహ్నంయస్యేతితథా॥౯౼॥శోభసఇతి॥ఆకాశేనక్షత్రమాలయా-విపరీతోవిశేషేణపరీతఃపరివృతఃసూర్యఇవచంద్రఇవత్వంశోభసే - సువతిప్రేరయతీతిసూర్యఇతివ్యుత్పత్త్యానక్షత్రమండలపరివృతత్వవిశేషణేనచచంద్రఏవసూర్యశబ్దేనోచ్యతే - యద్వాఅభూతోపమేయం ఆకాశేనక్షత్రమాలయావిపరీతోవిశేషేణపరివృతఃసూర్యఇవత్వంశోభసే - యద్వావిపరీతఇతిసప్తమ్యంతంవిపరీతేరాత్రౌ - సూర్యఃపౌర్ణమాసీచంద్రః॥ శ్లో॥ పరీతంతుదివాప్రోక్తంవిపరీతంతుశర్వరీ।పౌర్ణమాసీగతశ్చంద్రఃసూర్యఇత్యభిధీయతఇతివచనాత్ - రాత్రావాకాశేపూర్ణచంద్రోనక్షత్రమాలయాయథాశోభతే - తథాకంఠసక్తమాలయాత్వంశోభసఇతి॥టీ॥ గజసాహ్వయాగజేనసమాఆహ్వాఆఖ్యాయస్యాస్సాకుండలతేతియావత్ -తయాకంఠసక్తమాలయాత్వంశోభసఇతి॥౯౼॥అద్యేతి॥ ప్రమోక్ష్యామిమోచయిష్యామీత్యర్థః॥ ౧౦౼ ॥యదీతి ॥ సఃవాలీదృష్టేఃపథందృష్టివిషయంప్రాప్తోయదిమమేతిశేషః-తర్హిజీవన్స

ర్థః॥ రా॥ యదిదృష్టిపథమితి॥ సయదిదృష్టిపథం ప్రాప్తః జీవన్ననివర్తతే-తతః భర్తా మాం దోషేణోపలక్షితం మాగచ్ఛేన్నావగచ్ఛేత్-సద్యో మాగ్ర హేచ్చ॥౧౩॥ అనృతమితి॥ మేమయా- తెమయా ఏకవచనస్యైత్యేత త్తృతీయాయామప్యార్షే దృశ్యతే- అతస్తద్విశేషణే పితృతీయా ప్రయోగః-ధర్మలోభపరీతేన-లోభో లబ్ధస్య త్యాగాసహిష్ణుతా-ధర్మహానేస్యసహిష్ణునేత్యర్థః॥౧౪॥ సఫలామితి॥ సంభ్రమం సంశయకృతచాంచల్యం పరాక్రమేణ ప్రతిజ్ఞాసఫలత్వకారణే దృష్టాంతమాహ ప్రసూతమితి-కళమం సస్యం॥౧౫॥ తదాహ్వానేతి॥ తత్తస్మాత్ ॥౧౬॥ జితేతి॥ జితేన జయేన కాశతే ప్రకాశత ఇతి జితకాశీ- తాచ్ఛీల్యే ణినిః - అసంగేన అవిళంబేన॥ రా॥ జితకాశీ జితశ్రమః॥౧౭॥ రిపూణామితి॥ స్త్రీ సమతుమిత్యనేన తదానీం సాయంకాల ఇత్యవగమ్యతే॥ శ్లో॥ ప్రాతర్మూత్రపురీషాభ్యాం మధ్యాహ్నే క్షుత్పిపాసయా। సాయంకామేన పీడ్యంతే జంతవో నిశినిద్రయేతి వచనాత్ ॥౧౮॥ తస్యేతి॥ హతప్రభాః భీతివికృతముఖకాంతయః- గావ ఇత్యనేన గవాం పురప్రవేశకాలసూచనాత్తత్కాలస్య సాయంతనత్వం గమ్యతే రాజదోషపరామృష్టాః రాజదోషేణ అరాజకత్వరూపదోషేణ-పరామృష్టాః పరైః పరపురుషైః ఆమృష్టాః కేశేషు గృహీతాః కులస్త్రియ ఇవ ఆకులాః గంతవ్యప్రదేశాభావేనాకులాః॥౨౦॥ తత ఇతి॥ ప్రతీతః నాదమోచనే ప్రసిద్ధః-సరిత్పతిర్వా సముద్ర ఇవ॥౨౨॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే శ్రీరామాయణభూషణే-ముక్తాహారాఖ్యానే- కిష్కింధాకాండవ్యాఖ్యానే - చతుర్దశస్సర్గః.

అథతారాబుద్ధిః పంచదశే-అథతస్యేత్యాది॥ మహాత్మనః మహాధైర్యస్య॥౧॥ శ్రుత్వేతి॥ స్థితస్యేతి శేషః- ఏకపదే ఏకస్మిన్నేవస్థానే- సద్య ఇత్యర్థః- ఆపతితః ఉత్పన్న ఇత్యర్థః॥౨॥ సత్వితి॥ రోషేణ పరీతాంగః వివరీతాంగః-వికృతవేష ఇత్యర్థః-అత ఏవ సంధ్యాతపప్రభః- కోపపావకయా వకితాననఇతి ప్రయోగాత్కోపరక్తదేహత్వాత్సం

తోదోషేణమాగచ్ఛేత్సద్యోగ్రహేచ్చమాభర్తా॥౧౨॥ ప్రత్యక్షం సప్తతేసాలా మయాబాణేన దారితాః * తేనావేహి బలేనాద్య వాలినం నిహతం మయా ॥౧౩॥ అనృతం నోక్తపూర్వం మే వీర కృచ్ఛ్రేపి తిష్ఠతా * ధర్మలోభపరీతేన నచ వక్ష్యే కథంచన ॥౧౪॥ సఫలాం చ కరిష్యామి ప్రతిజ్ఞాం జహి సంభ్రమమ్ * ప్రసూతం కళమం క్షేత్రే వర్షేణేవ శతక్రతుః॥౧౫॥ తదాహ్వాననిమిత్తం త్వం వాలినో హేమమాలినః * సుగ్రీవ కురు తం శబ్దం నిష్పతేద్యేన వానరః॥౧౬॥ జితకాశీ బలశ్లాఘీ త్వయా చాధర్షితః పురా * నిష్పతిష్యత్యసంగేన వాలీ స ప్రియసంయుగః॥౧౭॥ రిపూణాం ధర్షణం శూరా మర్షయంతి న సంయుగే * జానంతస్తు స్వకం వీర్యం స్త్రీసమక్షం విశేషతః ॥౧౮॥ స తు రామవచః శ్రుత్వా సుగ్రీవో హేమపింగళః * ననర్ద క్రూరనాదేన వినిర్భిందన్నివాంబరమ్॥౧౯॥ తస్య శబ్దేన విత్రస్తా గావో యాంతి హతప్రభాః * రాజదోషపరామృష్టాః కులస్త్రియ ఇవాకులాః॥౨౦॥ ద్రవంతి చ మృగాశ్శీఘ్రం భగ్నా ఇవ రణే హయాః * పతంతి చ ఖగా భూమౌ క్షీణపుణ్యా ఇవ గ్రహాః॥౨౧॥ తతస్స జీమూతగణప్రణాదో నాదం హ్యముంచత్త్వరయా ప్రతీతః। సూర్యాత్మజశ్శౌర్యవివృద్ధతేజాస్సరిత్పతిర్వానిలచంచలోర్మిః॥౨౨॥ ఇతి చతుర్దశస్సర్గః.*****

అథతస్య నినాదం తు సుగ్రీవస్య మహాత్మనః। శుశ్రావాంతఃపురగతో వాలీ భ్రాతురమర్షణః॥ ౧॥ శ్రుత్వా తు తస్య నినదం సర్వభూతప్ర

నివర్తతే తతః తదనంతరం-మాం దోషేణ ఉపేక్షారూపదోషేణ ఉపలక్షితం- భర్తా స్మాగమనం గచ్ఛేత్ నపశ్యేత్ సద్యో మాం గ్రహేచ్చేతి సంబంధః॥౧౨॥ ప్రత్యక్షమితి॥ యతః సాలా దారితాః- తతః కారణాదేవ బలేన ఉపలక్షితం వాలినం మయా హతం వేత్సి॥౧౩॥ అనృతమితి॥ మ ఇతి తృతీయార్థే షష్ఠీ - ధర్మలోభపరీతేన ధర్మత్యాగయుక్తేనేత్యర్థః- మయా-అనృతం నోక్తపూర్వమితి సంబంధః॥౧౪॥ టీ॥ సంభ్రమం భయం ప్రసూతముత్పన్నం మంకురాది॥౧౫॥ తదాహ్వానేతి॥ తత్తస్మాత్కారణాత్ -యేన శబ్దేన॥౧౬॥ జితకాశీతి॥ జితకాశీ జితేన జయేన కాశతే ప్రకాశత ఇతి తథా-అసంగేన అతిశీఘ్రం॥౧౯॥ తస్యేతి ॥ రాజదోషపరామృష్టాః రాజదోషవ్యాప్తాః- రాజాజ్ఞాభావే బలాధిక జారభీత్యాం కులస్త్రియో యథా నిష్ప్రభా యాంతి- తథా గావో యాంతీత్యర్థః॥౨౧॥ తత ఇతి॥ సరిత్పతిర్వేత్యత్ర వాశబ్ద ఇవార్థే- సరితః పతిరివ త్వరయా నాదం ముంచత్-ప్రతీతః ప్రసిద్ధః స సుగ్రీవః వివృద్ధతేజా అభవదితి శేషః॥౨౨॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం- శ్రీరామాయణతత్వదీపికాఖ్యాయాం-కిష్కింధాకాండవ్యాఖ్యాయాం-చతుర్దశస్సర్గః.

౧॥ టీ॥ అథేతి॥ ఏకపదే తత్కాలే॥ ని॥ ఏకం పదం స్యాత్తత్కాలే పదవ్యామేకపద్యపీతి విశ్వః॥ ౨॥ సత్వితి॥ సంధ్యాతపప్రభః సంధ్యాతపవత్పిశంగవర్ణః రోషపరీతాంగః అత ఏవ

ధ్యాతపప్రభత్వంకించ-ఉపరక్తః సమీపరక్తః-కృతపరివేషఇత్యర్థః-పరివేషయుక్తోపిహిసూర్యోనిష్ప్రభోదృశ్యతే-ఉపరక్తోరాహుగ్రస్తోవా॥౩॥సంధ్యాతపప్రభః సంధ్యాతపవత్పింగళవర్ణః సవాలీరోషపరీతాంగః-అతఏవోపరక్తఆదిత్యఇవసద్యోనిష్ప్రభతాంగతఇతిసంబంధః॥౩॥ వాలీతి॥దంష్ట్రాకరాళః దంష్ట్రాదంతురః॥ని॥కరాళో దంతురేతుంగఇత్యమరః-క్రోధాద్ధేతోః దీప్తాగ్నిసన్నిభః అతఏవోత్పతితపద్మఃవికసితరక్తోత్పలః-ఉత్పతితపద్మాభఇతిపాఠే ఉత్పతితాస్సోపరిప్రసృతాపద్మా నామాభాయస్మిన్ స ఇత్యర్థః - సమృణాళో హ్రదఇవ భాతిబభౌ ॥ ౪ ॥ వాలీతి ॥ దీప్తాగ్నిసన్నిభో వాలీ క్రోధాద్దంష్ట్రాకరాళః - ఉత్పతితపద్మాభః గజాదిభిరుద్ధృతపద్మాభః సమృణాళో హ్రదఇవభాతీతియోజనా-దంష్ట్రామృణాళస్థానీయా ॥ ౪ ॥ ౫ ॥ తంత్వితి॥పరిష్వజ్యస్వవచనశ్రవణాభిముఖ్యాయాలింగ్య స్నేహాత్ పరిష్వజ్యేత్యన్వయః-దర్శితసౌహృదాయథాభవతితథావాచేత్యర్థః-సంభ్రాంతాత్వరితా॥ని॥సంభ్రమస్త్వరేత్యమరః-హితోదర్కంహితఫలకం॥౬॥ సాధ్వితి॥కాల్యం ప్రాతః శయనాదుత్థితఃపురుషఃభుక్తాంస్రజమివ-నదీవేగమివఆగతంఅప్రతిబద్ధంక్రోధంసాధుని శ్చైవంత్యజ॥౭॥కాల్యమితి॥ కాల్యం ప్రాతఃకాలే ఏతేనయుద్ధంకరిష్యసి-తేనఫల్గుతాలాఘవంవా-శత్రుబాహుళ్యంశత్రుగౌరవంవానవిద్యతే-అతఃకిమర్థమద్యైవనిర్గచ్ఛసీత్యర్థః॥౮॥సహసానిర్గమేకోదోషఇత్యత్రాహ-సహసేతి॥౯॥ప్రథమంయుక్తిమాహ-పూర్వమిత్యాదిశ్లోకద్వయమేకాన్వయం-పూర్వమాపతితః-తేత్వయా - క్రోధాన్నిష్పత్యయోయుధినిరస్తః హన్యమానోదిశోగతశ్చసత్వామాహ్వయతే-పునరేత్యస్థితస్యతస్యైతదాహ్వానం-మేశంకాంసహాయసహితత్వశంకాం-జనయతీతియోజనా- ఇవశబ్దోవాక్యాలంకారే॥౧౦॥అవ్యయానామనేకార్థత్వాదవధారణేవా॥౧౧॥అవధారణేహేత్వంతరమప్యాహ-దర్పశ్చేతి॥నర్దతస్తస్యదర్పశ్చ-వ్యవసాయశ్చయత్నశ్చ - నినాదశ్చసంరంభశ్చయాదృశః అస్యఏతత్కారణమల్పంనభవతీతియోజనా॥౧౨॥ఫలితమాహ॥నాసహాయమితి॥అవష్టబ్ధసహాయశ్చ-పరిగృహీతసహాయఏవ-కుతః -ఏవః యమాశ్రిత్యగర్జతి-తాదృశగర్జనహేతుసహాయాశ్రితఏవఇత్యర్థః॥౧౩॥సహాయస్యాతిశయేకింమానమిత్యతఆహ - ప్రకృత్యేతి॥౧౪॥ నకేవలంయుక్త్యైవ॥

కంపనమ్। మదశ్చైకపదేనష్టః క్రోధశ్చాపతితోమహాన్॥౨॥సతురోషపరీతాంగో వాలీసంధ్యాతపప్రభః । ఉపరక్తఇవాదిత్యస్సద్యోనిష్ప్రభతాంగతః॥౩॥వాలీదంష్ట్రాకరాళస్తు క్రోధాద్దీప్తాగ్నిసన్నిభః।భాత్యుత్పతితపద్మాభస్సమృణాళఇవహ్రదః॥౪॥శబ్దందుర్మర్షణంశ్రుత్వానిష్పపాతతతోహరిః। వేగేనచరణన్యాసైర్దారయన్నివమేదినీమ్॥౫॥ తంతుతారాపరిష్వజ్యస్నేహాద్దర్శితసౌహృదా । ఉవాచత్రస్తసంభ్రాంతా హితోదర్కమిదంవచః॥౬॥ సాధుక్రోధమిమంవీరనదీవేగమివాగతమ్। శయనాదుత్థితఃకాల్యంత్యజభుక్తామివస్రజమ్॥౭॥ కాల్యమేతేనసంగ్రామంకరిష్యసిచవానర । వీరతేశత్రుబాహుళ్యంఫల్గుతావానవిద్యతే॥౮॥సహసాతవనిష్క్రామోమమతావన్నరోచతే। శ్రూయతాంచాభిధాస్యామియన్నిమిత్తంనివార్యసే॥౯॥పూర్వమాపతితఃక్రోధాత్సత్వామాహ్వయతేయుధి।నిష్పత్యచనిరస్తస్తేహన్యమానోదిశోగతః॥త్వయాతస్యనిరస్తస్యపీడితస్యవిశేషతః । ఇహైత్యపునరాహ్వానంశంకాంజనయతీవమే॥౧౧॥దర్పశ్చవ్యవసాయశ్చయాదృశస్తస్యనర్దతః । నినాదస్యాపిసంరంభోనైతదల్పంహికారణమ్॥౧౨॥నాసహాయమహంమన్యేసుగ్రీవంతమిహాగతమ్।అవష్టబ్ధసహాయశ్చయమాశ్రిత్యైషగర్జతి॥౧౩॥ప్రకృత్యానిపుణ

ఉపరక్తాదిత్యఇవసద్యోనిష్ప్రభతాంగతఇతిసంబంధః(టీ)అనేనభావ్యనర్థస్సూచ్యతే॥౩॥వాలీతి॥ఉత్పతితపద్మాభః గజాదిభిరుద్ధృతపద్మాభః-సమృణాళో హ్రదఇవభాతీతియోజనా-దంష్ట్రామృణాళస్థానీయాః-దీప్తాగ్నిసన్నిభత్వంకాలుష్యకషాయవర్ణప్రాకట్యాయ॥౫॥తమితి॥దర్శితసౌహృదాదర్శితసౌమనస్యా॥౬॥ సాధ్వితి ॥ శయనాదుత్థితఃపురుషః-భుక్తాంఅనుభూతాంస్రజంమాల్యంకాల్యంప్రాతఃకాలేయథాత్యజతి-తథా క్రోధంత్యజేతిసంబంధః॥౭॥కాల్యమితి॥కాల్యంప్రాతఃకాలే-తేతవఫల్గుతాలాఘవం - శత్రుబాహుళ్యంశత్రోఃబాహుళ్యంగౌరవంవానవిద్యతే- శత్రువిషయబలాబలవిషయశంకాతవనాస్తీతిభావః-యద్యప్యేవంతథాపి॥౮॥సహసేతిపూర్వమితిశ్లోకద్వయమేకంవాక్యం - పూర్వమాపతితఃఆగతఃతేత్వయా క్రోధాన్నిష్పత్యయోయుధినిరస్తఃహన్యమానోదిశోగతశ్చసఃత్వామాహ్వయతే - పునరేత్యస్థితస్యైతదాహ్వానంమమశంకాంసహాయవత్వశంకాంజనయతీవజనయత్యేవేతియోజనా॥౧౧ ॥దర్పశ్చేతి॥నర్దతఃతస్యదర్పశ్చవ్యవసాయఃయత్నశ్చనినాదస్యసంరంభశ్చయాదృశః - తాదృశస్యైతత్కారణమల్పంనభవతీతియోజనా॥౧౨॥నాసహాయమితి॥ అవష్టబ్ధసహాయశ్చపరిగృహీతసహా

ర్ణయఃవచనాచ్చేత్యాహ-పూర్వమితి॥వచోయత్ ప్రాసంగికంకథయతోంగదస్యవచఃమయాశ్రుతంతత్ హితంవచఃత్వాంప్రతివక్ష్యామి॥ రా ॥ పూర్వమేవమ యావీరశ్రుతంకథయతోవచః। అంగదస్యకుమారస్యవక్ష్యామిత్వాహితంవచఇతిపాఠః॥౧౫॥ అంగదఇతి ॥ వనాంతముపవనాంతమభి-నిర్గతఃవిహారార్థంగతః-ప్రవృత్తిర్వార్తా॥ ని॥ వార్తాప్రవృత్తిర్వృత్తాంతఇత్యమరః-తత్ర ఋశ్యమూకే-దురాసదావిత్యనంతరమితికరణంబోధ్యం- ప్రాప్తావితిప్రవృత్తిస్తేనకథితేతిసంబంధః॥ ౧౭ ॥ తౌకీదృశావిత్యపేక్షాయాంపకస్యస్వరూపకథనేనాన్యస్యస్వరూపమప్యర్థాదుక్తంభవతీతిమత్వాప్రధానభూతరామస్వరూపమాహ - తవేత్యాదినాశ్లోకత్రయేణ ॥ రామఃఉక్తవిశేషణవిశిష్టఇత్యన్వయః - తత్స్థితింసూచయంత్యాహ - నివాసేతి - యథాసుగ్రీవస్యసహాయః ఏవంమమాపికుతో నస్యాదిత్యత్రాహ - సాధూనామితి - స్వచ్ఛాయాపేక్షిణాం అనుకూలానాంనివాసవృక్షః - వృక్షఇత్యభేదాధ్యవసాయేనసర్వథాసాదృశ్యముచ్యతే - యథావృక్షఃప్రథమంతాపమపహృత్యపుష్పఫలప్రదానాదినా సర్వేంద్రియతర్పణః తథాయమిత్యర్థః - నివాసఇతివిశేషణేనకాదాచిత్కచ్ఛాయకతరువ్యావృత్తిః॥శ్లో వాసుదేవతరుచ్ఛాయానాతిశీతానఘర్మదా। నరకాంగారశమనీసాకిమర్థంనసేవ్యతఇత్యుక్తత్వాత్ -సుగ్రీవద్రోహకరణేననాస్మాకంసాధుత్వలేశఇత్యాశయః-సాధూనామేవం-ఆపన్నానాంతుపరాగతిఃయోగక్షేమంవహామీత్యుక్తరీత్యాఆశ్రితవిషమేఉపాయదశాప్రభృతిఫలపర్యంతసర్వకార్యకరఇత్యర్థః-తత్రాప్యార్తానాంసంశ్రయశ్చైవ-ఆశ్రితేష్వపిఆర్తానాంతుసర్వదాసమీచీనాశ్రయః-సర్వకార్యనిర్వాహకఇత్యర్థః-భవత్వేవం- మమాపికశ్చిదాశ్రయోభవిష్యతీత్యత్రాహ-యశసశ్చైకభాజనమితి-ఏవంవిధరక్షకోలోకేన్యోనాస్తీత్యర్థః-అత్ర॥శ్లో॥చతుర్విధాభజంతేమాంజనాస్సుకృతినోఽర్జున ।ఆర్తోజిజ్ఞాసురర్థార్థీజ్ఞానీచభరతర్షభేత్యుక్తాశ్చతుర్విధాధికారిణఉచ్యంతే- సాధూనాంజిజ్ఞాసూనాం-కైవల్యకామానామిత్యర్థః ఆపన్నానాంఅపూర్వైశ్వర్యకామానాం - ఆర్తానాంభ్రష్టైశ్వర్యకామానాం-యశసఃజ్ఞానీత్వాత్మైవమేమతమిత్యుక్తయశోయుక్తస్య - ఏకవచనేనతస్యసుదుర్లభత్వముక్తం - ఏకభాజనంఅద్వితీయాశ్రయః-యద్వాసాధూనాముపాసకానాం-ఆపన్నానాంసకృదేవప్రపన్నాయేత్యుక్తరీత్యాఈషత్ప్రపన్నానాంఆర్తానాంఆర్తప్రపన్నానాం॥ఆర్తోవాయదివాదృప్తఃపరేషాంశరణాగతఇతివక్ష్యమాణత్వాత్ । యశసశ్చైకభాజనమిత్యనేనఏవంభూతోన్యోనాస్తీత్యుచ్యతే-ఆశ్రితఫలప్రదానోపయోగిజ్ఞానసంపత్తిమాహజ్ఞానవిజ్ఞానసంపన్నఇతి-జ్ఞానంలౌకికజ్ఞానంవిజ్ఞానంశాస్త్రజన్యజ్ఞానంతాభ్యాంసంపన్నః-యద్వావిజ్ఞానేనధర్మభూతేనసంపన్నః - జ్ఞానంచాసౌవిజ్ఞానసంపన్నశ్చేతికర్మధారయఃజ్ఞానస్వరూపోజ్ఞానగుణకశ్చేత్యర్థః-జ్ఞానసంపత్తిముక్త్వానుష్ఠానసంపత్తిమాహనిదేశేనిరతఃపితురితి-ప్రధానత్వాత్పితృవచనపరిపాలనత్వముక్తం-ఇదముపలక్షణంధర్మాంతరాణాం-అనేనసౌలభ్యంచోక్తం-సమస్తకల్యాణగుణసమృద్ధిమాహగుణానామాకరఇతి.బహువచనేనాసంఖ్యేయత్వముక్తం-ఆకరఇత్యనేనగుణాతిరిక్తత్వంగుణినఉక్తం-మహానిత్యనేనగుణానామపృథక్సిద్ధవహంగుణిస్వరూపముచ్యతే- ధాతూనామిత్యనేనగుణానాంజ్ఞానశక్తిబలైశ్వర్యాదిభేదేననానావిధత్వముక్తం - శైలేంద్రోహిమవాన్-అనేనాప్రకంప్యత్వముక్తం॥ రా ॥స్వరక్షణేప్యశక్తస్యకోహేతుఃపరరక్షణఇతిన్యాయేనరాజ్యాద్వివాసి

శ్చైవబుద్ధిమాంశ్చైవవానరః। అపరీక్షితవీర్యేణసుగ్రీవస్సహనైష్యతి॥౧౪॥పూర్వమేవమయావీరశ్రుతంకథయతోవచః। అంగదస్యకుమారస్యవక్ష్యామిత్వాహితంవచః॥౧౫॥అంగదస్తుకుమారోయంవనాంతముపనిర్గతః। ప్రవృత్తిస్తేనకథితాచారైరాప్తైర్నివేదితా॥ ౧౬॥ అయోధ్యాధిపతేః పుత్రౌశూరౌసమరదుర్జయౌ। ఇక్ష్వాకూణాంకులేజాతౌప్రథితౌరామలక్ష్మణౌ * సుగ్రీవప్రియకామార్థంప్రాప్తౌతత్రదురాసదౌ ॥౧౭॥ తవభ్రాతుర్హివిఖ్యాతస్సహాయోరణకర్కశః * రామఃపరబలామర్దీయుగాంతాగ్నిరివోత్థితః। నివాసవృక్షస్సాధూనామాపన్నానాంపరాగతిః * ఆర్తానాంసంశ్రయశ్చైవయశసశ్చైకభాజనమ్। జ్ఞానవిజ్ఞానసంపన్నోనిదేశేనిరతఃపితుః * ధాతూనామివశైలేంద్రోగుణానామాక

యఏవ-కుతఃఏషఃయమాశ్రిత్యగర్జతిఅతఃససహాయఏవేత్యర్థః॥౧౪॥టీ॥అస్తుసోపిసహాయస్సుగ్రీవతుల్యఏవేత్యతఆహ॥అపరీక్షితేతి॥అపరీక్షితవీర్యేణసహాయేనేతిశేషః-అపరీక్షితంవీర్యంయస్యేతివిగ్రహః॥౧౫॥అంగదస్త్వితి॥చారైర్నివేదితాప్రవృత్తిఃవార్తా- తేనాంగదేనకథితేతిసంబంధః॥౧౬॥ప్రవృత్తిమేవాహ॥అయోధ్యాధిపతేరిత్యాదినా॥౧౭ ॥ స్వరక్షణేప్యశక్తస్యకోహేతుఃపరరక్షణఇతిన్యాయేన :రాజ్యాద్వివాసితోరామఃసుగ్రీవంకథంరక్షితుంశక్తః-శక్తోనాబలవంతం

తారామస్సుగ్రీవంకథంరక్షితుంశక్తః- శక్తోవాసదృశంమాంవిహాయదుర్బలంసుగ్రీవంకథమవలంబతఇత్యాశంకాయామాహ-తవభ్రాతురిత్యాదినా ॥ ఆర్తా-నాంనప్రైశ్వర్యకామానాం-జ్ఞానవిజ్ఞానసంపన్నః-జ్ఞానంబ్రహ్మవిషయకంజ్ఞానంవిజ్ఞానంశిల్పశాస్త్రయోర్జ్ఞానం॥ని॥ మోక్షేధీర్జ్ఞానమన్యత్ర విజ్ఞానంశిల్పశాస్త్రయోరిత్యమరః - యద్వాజ్ఞానంసామాన్యజ్ఞానంవిజ్ఞానంవిశేషజ్ఞానం॥తనిశ్లోకి॥ నివాసవృక్షస్సాధూనాం-సాధూనాంసంసారతాపతప్తానాంనివాసవృక్షఃవిశ్రమస్థానం॥శ్లో॥వాసుదేవతరుచ్ఛాయానాతిశీతానఘర్మదేత్యుక్తత్వాత్-సాధూనాంసాధవస్త్వభిగంతవ్యాఇత్యుక్త్యా అభిగంతవ్యతయాయేప్రసిద్ధాస్తేషామావాసవృక్షఃఅభిగంతవ్యస్థానం-సాధూనాంజ్ఞానినాంఆవాసవృక్షః ప్రాప్యదేశఇతిచ - ఆపన్నానాంఆకించన్యాత్సంగపురస్కారేణ శరణంగతానాందృప్తానాం సదాగతిఃఅపునరావృత్తిప్రాప్యస్థానం-అభ్యుపగమప్రారబ్ధసహిష్ణుతయాదేహస్థితికాలేపిగతిరితిచ- ఆర్తానాంప్రారబ్ధదేహేనార్దితానాంసంశ్రయఃఇతరవైలక్షణ్యేనాశ్రయణీయః-యద్వాసాధూనాంభగవత్ప్రాప్తికామానాంఆపన్నానాంకైవల్యనిష్ఠానాంఆర్తానామైశ్వర్యకామానాంఇతరవైలక్షణ్యేనాశ్రయణీయః- యశస్సశ్చయశసఏవనాయశసఃఏకభాజనంఅనితరసాధారణ్యేనాశ్రయః-సుప్రతిష్ఠితత్వపరిపూర్ణత్వాదిద్యోతనాయభాజనగ్రహణం- అత్రయశశ్శబ్దేనౌదార్యప్రతాపజనితకీర్తిర్లోకప్రసిద్ధా॥ శ్రు॥నతస్యేశేకశ్చనతస్యనామమహద్యశఇత్యుక్తవైదికప్రసిద్ధాచకీర్తిఃకథితా[౧౮]॥ ౧౯ ॥ తదితి ॥ రణకర్మసుదుర్జయోనేత్యన్వయః॥ ౨౧॥శూరేతి॥ తేఅభ్యసూచయితుం నేచ్ఛామి-త్వద్విషయేఅభ్యసూయాందోషావిష్కరణంకర్తుంకదాచిదపినేచ్ఛామీత్యర్థః - యద్వామయావక్ష్యమాణంహితత్వయాఅభ్యసూయయానకార్యేత్యర్థః॥౨౨॥యావరాజ్యేనేతి ॥ యావరాజ్యేనాభిషేచయ-యావరాజ్యేనోపలక్షితోయథాభవతితథాభిషించేత్యర్థః॥౨౩॥ నహీతి ॥ ప్రత్యనంతరంత్వదనంతరం-సమీపవర్తినంవాకురుష్వ॥౨౬॥ భ్రాతురిత్యర్థం ॥ ఆలంబఆలంబస్వ॥౨౭॥యదీతి॥ అవైషిజానాసి- ప్రయత్నేనబహుప్రయత్నేన॥౨౮॥స్వవచనాశ్రవణేబాధకంసూచయంత్యాహ-ప్రసీదేతి ॥ ప్రసీదత్యుక్తరోషాభవ-పథ్యంహితం-జల్పితంవచనం-భావేక్తః- శక్రసమానతేజసాశక్రతేజస్తుల్యతేజసా-అనేనవాలినోరామస్యాధిక్యముక్తం॥౩౦॥తదేతి ॥ తదావక్తవ్యకాలే-వాలినంప్రతీతిశేషః- భాషతేర్ద్వికర్మకత్వాత్-తస్యతస్మై-చతుర్థ్యర్థేషష్ఠీ-రుచ్యర్థానామితిహిస్మృతిః-వినాశకాలత్వేహేతుఃకాలాభిపన్నస్యేతి-మృత్యునాగృహీతస్యేత్యర్థః॥ ౩౧॥ ఇతిశ్రీగోవిందరాజవిరచితే- శ్రీరామాయణభూ

రోమహర్ష॥౨౦॥తత్త్వమంనవిరోద్ధస్తైసహతేనమహాత్మనా * దుర్జయేనాప్రమేయేనరామేణరణకర్మసు॥౨౧॥ శూరవక్ష్యామితేకించిన్నచేచ్ఛామ్యభ్యసూయితుమ్ * శ్రూయతాంక్రియతాంచైవతవవక్ష్యామియద్ధితమ్॥౨౨॥యావరాజ్యేనసుగ్రీవంతూర్ణంసాధ్వభిషేచయ*విగ్రహంమాకృథావీరభ్రాత్రారాజన్బలీయసా॥౨౩॥ అహంహితేక్షమంమన్యేతేనరామేణసౌహృదమ్*సుగ్రీవేణచసంప్రీతింవైరముత్సృజ్యదూరతః॥౨౪॥ లాలనీయోహితేభ్రాతాయవీయానేషవానరః * తత్రవాసన్నిహస్థోవాసర్వథాబంధురేవతే॥౨౫॥నహితేనసమంబంధుంభువివిద్యామికంచన * దానమానాదిసత్కారైఃకురుష్వప్రత్యనంతరమ్॥౨౬॥వైరమేతత్సముత్సృజ్యతవపార్శ్వేనతిష్ఠతు * సుగ్రీవోవిపులగ్రీవస్తవబంధుస్సదామతః॥౨౭॥భ్రాతుస్సౌహృదమాలంబనాన్యాగతిరిహాస్తితే॥౨౮॥యదితేమత్ప్రియంకార్యంయదిచావైషిమాంహితామ్ । యాచ్యమానఃప్రయత్నేనసాధువాక్యంకురుష్వమే॥౨౯॥ప్రసీదపథ్యంశృణుజల్పితంహిమేనరోషమేవానువిధాతుమర్హసి॥క్షమోహితేకోసలరాజసూనునానావిగ్రహశ్శక్రసమానతేజసా॥౩౦ ॥తదాహితాతారాహితమేవవాక్యంతంవాలినంపథ్యమిదంబభాషే । నరోచతేతద్వచనంహితస్యకాలాభిప

మాంవిహాయ - దుర్బలంసుగ్రీవంకథమవలంబతఇత్యాశంకాయామాహ॥తవభ్రాతురిత్యాదినా ॥ఆర్తానాంనప్రైశ్వర్యకామానాంజ్ఞానవిజ్ఞానసంపన్నః-జ్ఞానంబ్రహ్మవిషయకంవిజ్ఞానంశిల్పనైపుణ్యం॥౨౦॥టీ॥హితోపదేశకథనస్యఫలమాహ-తదితి ॥ నక్షమంఅయుక్తమిత్యర్థః॥౨౧॥ శూరేతి॥ తేఅభ్యసూయితుంనేచ్ఛామి-త్వద్విషయేఅభ్యసూయానక్రియతఇత్యర్థః॥టీ॥ తర్హికింకర్తవ్యమిత్యతఆహ॥శూరేతి ॥ అభ్యసూయితుందోషమావిష్కర్తుంనేచ్ఛామి॥౨౨॥దానమానేతి॥ ప్రత్యనంతరంత్వదనంతరభూతం॥౩౦॥తథాహీతి॥తస్యతస్మైనరోచతే॥టీ॥పథ్యంశుభోదర్కంహితంన్యాయ్యం-తస్యతస్మైనరోచతేహి॥౩౧॥ ఇతిశ్రీమహేశ్వ

వణే-ముక్తాహారాఖ్యానే-కిష్కింధాకాండవ్యాఖ్యానే-పంచదశస్సర్గః. **

అథవాలివధప్రసంగే-తామేవమిత్యాది॥౧॥౨॥అధర్షితానామితి॥ ధర్షణామర్షణంధర్షణస్యఆమర్షణంసహనమితివా-ధర్షణాయాఃతిరస్కారస్య మర్షణమితివార్థః॥౩॥సోఢుమితి॥సుగ్రీవస్యచసంరంభంహీనగ్రీవస్యగర్జతఇతి-హీనగ్రీవస్యేతిపరుషోక్తిః॥౪॥నచేతి॥పాపంనిరపరాధవధం॥౫॥నివర్తస్వేతి॥ నివర్తనేక్రియమాణేపి-భూయఃసౌహృదంసుహృత్కర్తవ్యం-హితోపదేశఇతియావత్-భక్తిఃకృతాప్రకాశితేత్యర్థః॥౬॥ప్రతియోత్స్యామీతి॥ సుగ్రీవంప్రతియోత్స్యామి॥౭॥సంప్రహారవ్యాకులేనత్వయాకథంతస్యప్రాణరక్షణంకర్తుంశక్యంతత్రాహ॥అహంహీతి॥ యథేప్సితంఈప్సితంతత్ప్రాణరక్షణమనతిక్రమ్య- ఆజౌయుద్ధేస్థితస్య॥౮॥నేతి॥గర్వితంగర్వం-ఆయస్తంఆయాసం-ప్రయత్నమితియావత్-సహిష్యతీతిపరస్మైపదమార్షం-సహాయత్వంబుద్ధిసాహాయ్యం॥౯॥రాజవేనమనోజవేన-యద్వాజయేనేతిపాఠః-జయాశిషేత్యర్థః-చోవధారణే॥౧౦॥తంత్వితి॥దక్షిణాస్వస్మిన్పరస్మింశ్చతుల్యహితా॥౧౧॥తతఇతి॥ మంత్రవత్ స్వస్త్యయనమంత్రవత్-మంత్రశ్చవైదికాదన్యఇతిజ్ఞేయః॥౧౩॥సనిశ్శ్వస్యేతి॥ చారయన్ప్రస్థితఇతిశేషః॥౧౪॥సదదర్శేతి॥సుసంవీతంవాససాసుష్ఠుపరివీతం-అవష్టబ్ధంయుయుత్సయాభూమిమాక్రమ్యస్థితం॥౧౫॥సతమితి॥పర్యవస్థితంసమీపేఅవస్థితం॥౧౬॥ సవాలీతి॥ కృతక్షణఃకృతోత్సవః-లబ్ధావసరోవా॥౧౭॥ నిర్వ్యాపారస్థితౌకాలవిశేషౌత్సవయోః

న్నస్యవినాశకాలే॥౩౧॥ఇతిశ్రీమత్కిష్కింధాకాండే- పంచదశస్సర్గః. ❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖

తామేవంబ్రువతీంతారాంతారాధిపనిభాననామ్। వాలీనిర్భర్త్సయామాసవచనంచేదమబ్రవీత్॥౧॥గర్జతోస్యచసంరంభంభ్రాతుశ్శత్రోర్విశేషతః। మర్షయిష్యామ్యహంకేనకారణేనవరాననే॥౨॥అధర్షితానాంశూరాణాంసమరేష్వనివర్తినామ్।ధర్షణామర్షణంభీరుమరణాదతిరిచ్యతే॥౩॥సోఢుంనచసమర్థోహంయుద్ధకామస్యసంయుగే। సుగ్రీవస్యచసంరంభంహీనగ్రీవస్యగర్జతః॥౪॥నచకార్యోవిషాదస్తేరాఘవంప్రతిమత్కృతే।ధర్మజ్ఞశ్చకృతజ్ఞశ్చకథంపాపంకరిష్యతి॥౫॥నివర్తస్వసహస్త్రీభిఃకథంభూయోనుగచ్ఛసి।సౌహృదందర్శితంతారేమయిభక్తిఃకృతాత్వయా॥౬॥ప్రతియోత్స్యామ్యహంగత్వాసుగ్రీవంజహిసంభ్రమమ్।దర్పమాత్రంవినేష్యామినచప్రాణైర్విమోక్ష్యతే॥౭॥అహంహ్యాజిస్థితస్యాస్యకరిష్యామియథేప్సితమ్।వృక్షైర్ముష్టిప్రహారైశ్చపీడితఃప్రతియాస్యతి॥౮॥నమేగర్వితమాయస్తంసహిష్యతిదురాత్మవాన్।కృతంతారేసహాయత్వంసౌహృదందర్శితంమయి॥౯॥శాపితాసిమమప్రాణైర్నివర్తస్వజయేనచ। అహంజిత్వానివర్తిష్యేతమహంభ్రాతరంరణే॥౧౦॥తంతుతారాపరిష్వజ్యవాలినంప్రియవాదినీ।చకారరుదతీమందందక్షిణాసాప్రదక్షిణమ్॥౧౧॥తతస్స్వస్త్యయనంకృత్వామంత్రవద్విజయైషిణీ।అంతఃపురంసహస్త్రీభిఃప్రవిష్టాశోకమోహితా॥౧౨॥ప్రవిష్టాయాంతుతారాయాంసహస్త్రీభిస్స్వమాలయమ్।నగరాన్నిర్యయౌక్రుద్ధోమహాసర్పఇవశ్వసన్॥౧౩॥సనిశ్శ్వస్యమహాతేజావాలీపరమరోషణః।సర్వతశ్చారయన్దృష్టింశత్రుదర్శనకాంక్షయా॥౧౪॥సదదర్శతతశ్శ్రీమాన్సుగ్రీవంహేమపింగళమ్।సుసంవీతమవష్టబ్ధందీప్యమానమివానలం॥౧౫॥సతందృష్ట్వామహావీర్యంసుగ్రీవంపర్యవస్థితమ్।గాఢంపరిదధేవాసోవాలీపరమ

రతీర్థవిరచితాయాం-శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం-కిష్కింధాకాండవ్యాఖ్యాయాం-పంచదశస్సర్గః.❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖

౧॥౨॥టీ॥ధర్షణామర్షణంధర్షణాయాస్తిరస్కారస్యమర్షణంసహనం॥౩॥టీ॥యుద్ధకాలేబంధోర్ధర్షణంవిశేషతఃసోఢుంనశక్యతఇత్యాహ ॥ సోఢుమితి ॥ ౪ ॥ నచేతి॥పాపంమద్వధరూపం॥టీ॥సుగ్రీవసహాయాద్రామాన్మమభయంమాశంకిష్ఠాఇత్యాహ॥నచేతి॥౫॥నివర్తస్వేతి॥ భూయఃపునఃకథంకిమర్థంఅనుగచ్ఛసి-మామనుసృత్యాగచ్ఛసీత్యర్థః॥౬॥ మహాయుద్ధేప్రవృత్తేసతిదర్పాపనయపూర్వకప్రాణసంరక్షణవ్యవస్థాకథంశక్యేతేత్యతఆహ॥అహంహీతి॥ అస్యసుగ్రీవస్యయథేప్సితంఈప్సితమనతిక్రమ్య-యావదపేక్షితమిత్యర్థః- కరిష్యామిఅతోవృక్షైఃముష్టిప్రహారైఃపీడితఃప్రతియాస్యతిపలాయిష్యతి॥౮॥ నేనేతి ॥ గర్వితంగర్వంఆయస్తంప్రయత్నంచ॥౯॥శాపితేతి॥శాపితాసి-జయేనమనోజయేన-యద్వాజయాశిషాజయాశిషంకృత్వానివర్తస్వేత్యర్థః॥౧౦॥అహమితి॥అహంజిత్వాఅహంనివర్తిష్యఇతిఅహంశబ్దద్వయస్యనిర్వాహః॥౧౩॥సనిశ్శ్వస్యేతి ॥ సర్వతోదృష్టించారయన్స్థితఇతిశేషః॥౧౪॥సదదర్శేతి॥సుసంవీతంవాససాసుష్ఠుపరివీతం-అవష్టబ్ధంయుయుత్స

క్షణఇత్యమరః॥ ౨౦ ॥ఏవమితి॥ పతతుమూర్ధనీత్యనంతరమితికరణం ద్రష్టవ్యం॥ ౨౧॥ తాడితఇతి॥ తేనవాలినా తాడితః-అతఏవసంక్రుద్ధః- వేగితః-సంజాతవేగః-పునఃప్ర హారాయేతి శేషః-అత్ర సుగ్రీవఇత్యధ్యాహార్యం-సోఽప్యేడః సనిర్ఝరః॥ ౨౩॥సత్వితి॥నాఃపోతః॥రా॥సత్వితి॥నౌసార్థః నౌసమూహః॥ ౨౪॥తావిత్యాది॥విక్రాంతౌవిక్ర మవంతౌ-భీమబలౌ చతౌవిక్రాంతౌ చేతికర్మధారయః-సుపర్ణసమవేగినౌగరుడవేగతుల్యవంతౌ-కర్మధారయాన్మత్వర్థీయః - చంద్రసూర్యావివపౌర్ణమాసీచంద్ర సూర్యావివ-ప్రవృద్ధావభూతామిత్యర్థః॥ ౨౫॥తతఇతి॥అవర్ధత-తేజసేతి శేషః-పరిహీయతేపర్యహీయతేత్యర్థః॥ ౨౬॥వాలినేతి॥లాఘవంశైఘ్ర్యం॥ని॥లఘుమాధు ర్యశీఘ్రయోరితినిఘంటుః॥ ౨౭॥వృక్షైరిత్యాది॥తయోర్యుద్ధమభూద్ఘోరమితిపాఠః॥ ౨౯॥తావితి॥యుధ్యేతాం-అయుధ్యేతాం-తర్జయానావితి-ఉభయత్ర ఆగమశా సనస్యానిత్యత్వాదడభావః మడభావశ్చ॥ ౩౦॥రా॥హీయమానమథోపశ్యత్సుగ్రీవంవానరేశ్వరం। వీక్షమాణందిశశ్చైవరాఘవస్సముహుర్ముహురితిపాఠః॥ ౩౧॥ తతోరామఇతి॥శరంవీక్షతే-వాలివధోచితంశరంపర్యాలోచయదిత్యర్థః॥రా॥ శరంచవీక్షతేవీరఇతిసమ్యక్॥ ౩౨॥ తతఇతి॥ కాలచక్రంయమస్యాయుధవిశేషః॥ ౩౩॥ తస్యేతి ॥ పత్రరథేశ్వరాః పక్షిశ్రేష్ఠాః॥ ౩౪॥ముక్తస్త్వితి॥వజ్రస్యేవనిర్ఘోషోయస్య-తథాప్రదీప్తాశనిసన్నిభః ప్రదీప్తవిద్యుత్తుల్యః॥ని॥ అశనిస్తద్వయోర్వజ్రే సౌదామిన్యామితిదర్పణః॥ ౩౫॥తతఇత్యాదిశ్లోకద్వయమేకాన్వయం ॥ ఉద్ధూతః పాతితః-ఆశ్వయుక్సమయే ఆశ్వయుక్సమయరూపే- మాసిపౌర్ణమాస్యాం - మ

రోపణః॥ ౧౯॥సవాలీగాఢసంవీతోముష్టిముద్యమ్యవీర్యవాన్। సుగ్రీవమేవాభిముఖోయయౌయోద్ధుంకృతక్షణః॥ ౧౭॥శ్లిష్టముష్టింసముద్యమ్యసంర బ్ధతరమాగతః। సుగ్రీవోఽపితముద్దిశ్యవాలినంహేమమాలినమ్॥ ౧౮॥తంవాలీక్రోధతామ్రాక్షస్సుగ్రీవంరణపండితమ్। ఆపతంతంమహావేగమిదంవచ నమబ్రవీత్॥ ౧౯॥ఏషముష్టిర్మయాబద్ధో గాఢస్సన్నిహితాంగులిః। మయావేగవిముక్తస్తేప్రాణానాదాయయాస్యతి॥ ౨౦ ॥ఏవముక్తస్తుసుగ్రీ వఃక్రుద్ధోవాలినమబ్రవీత్। తవైవచాహరన్ప్రాణాన్ముష్టిఃపతతుమూర్ధని॥ ౨౧॥తాడితస్తేనసంక్రుద్ధస్సమభిక్రమ్యవేగితః। అభవచ్ఛోణితోద్గా రీసోఽప్యేడఇవపర్వతః॥ ౨౨॥సుగ్రీవేణతునిస్సంగంసాలముత్పాట్యతేజసా। గాత్రేష్వభిహతోవాలీవజ్రేణేవమహాగిరిః॥ ౨౩ ॥సతువాలీప్రచలితస్సా లతాడనవిహ్వలః। గురుభారసమాక్రాంతాసార్థానౌరివసాగరే॥ ౨౪॥ తౌభీమబలవిక్రాంతౌసుపర్ణసమవేగినౌ। ప్రవృద్ధౌఘోరవపుషౌచం ద్రసూర్యావివాంబరే॥ పరస్పరమమిత్రఘ్నౌఛిద్రాన్వేషణతత్పరౌ॥ ౨౫ ॥ తతోవర్ధతవాలీతుబలవీర్యసమన్వితః॥ సూర్యపుత్రోమహావీ ర్యస్సుగ్రీవఃపరిహీయతే॥ ౨౬॥వాలినాభగ్నదర్పస్తుసుగ్రీవోమందవిక్రమః॥ వాలినంప్రతిసామర్షోదర్శయామాసలాఘవమ్॥ ౨౭ ॥వృక్షైస్స శాఖైస్సశిఖైర్వజ్రకోటినిభైర్నఖైః॥ ముష్టిభిర్జానుభిఃపద్భిర్బాహుభిశ్చపునఃపునః। తయోర్యుద్ధమభూద్ఘోరంవృత్రవాసవయోరివ॥ ౨౮ ॥ తౌశోణితాక్తౌయుధ్యేతాంవానరౌవనచారిణౌ। మేఘావివమహాశబ్దైస్తర్జయానౌపరస్పరమ్॥ ౩౦॥హీయమానమథోపశ్యత్సుగ్రీవంవానరేశ్వరం।

వీక్షమాణందిశశ్చైవరాఘవస్సముహుర్ముహుః ॥ ౩౧ ॥ తతోరామోమహాతేజాఆర్తందృష్ట్వాహరీశ్వరమ్। శరంచవీక్షతేవీరోవాలినోవధకార ణాత్॥ ౩౨॥తతోధనుషిసంధాయశరమాశీవిషోపమమ్। పూరయామాసతచ్చాపంకాలచక్రమివాంతకః॥ ౩౩ ॥తస్యజ్యాతలఘోషేణత్రస్తాఃపత్రర థేశ్వరాః। ప్రదుద్రువుర్మృగాశ్చైవయుగాంతఇవమోహితాః॥ ౩౪॥ముక్తస్తువజ్రనిర్ఘోషఃప్రదీప్తాశనిసన్నిభః। రాఘవేణమహాబాణోవా లివక్షసిపాతితః ॥ ౩౫ ॥ తతస్తేనమహాతేజావీర్యోత్సిక్తఃకపీశ్వరః। వేగేనాభిహతోవాలీనిపపాతమహీతలే॥ ఇంద్రధ్వజఇవోద్ధూతఃపౌర్ణమా

యాంభూమిమాక్రమ్యస్థితం॥ ౧౯॥సఇతి॥కృతక్షణఃకృతావసరః॥ ౨౦॥ఏవమితి॥మూర్ధ్నిముష్టిఃపతత్విత్యబ్రవీదితియోజనా॥ ౨౧॥ తాడితఇతి॥ తేనవాలినాసోఽప్యే డఇవసనిర్ఝరఇవ॥టీ॥సమతిక్రమ్య-ధీరసమయమితి శేషః-తథాచోక్తం॥శ్లో॥ ధీరఃప్రవర్తతేపూర్వంధికర్త్రాతదనంతరమ్। సమయోయందద్వంద్వయుద్ధఇతి॥ వేగి తఃసంజాతచలనః- తేనవాలినాసోఽప్యేడఇవసనిర్ఝరఇవ॥ ౨౩॥సత్వితి॥ సఃసార్థనౌఃసంఘసహితానౌరివ॥టీ॥సార్థఃవ్యాపారికాః॥ ౨౪॥తావితి॥ ప్రవృద్ధౌ-అభూ తామితి శేషః॥ ౨౬॥వాలినేతి ॥ లాఘవంయుద్ధశైఘ్ర్యం॥ ౨౭॥వృక్షైరిత్యాదిసార్ధశ్లోకమేకంవాక్యం॥టీ॥సశిఖైఃసాగ్రైః॥ ౩౫॥ఇంద్రధ్వజఇతి॥ గౌడదేశేకస్మిం

హితలేపాతితఇత్యన్వయః॥౩౭॥ఉక్తమర్థంవృత్తాంతరేణసంగృహ్ణాతి-నరోత్తమఇత్యాదిశ్లోకద్వయేన॥ కాలయుగాంతకోపమం-యుగాంతకాలోపమమిత్యర్థః-స్వార్థికప్రత్యయః- యుగాంతకాలోయుగాంతమృత్యుః-కాంచనరూప్యభూషితంపరభాగాయస్వర్ణరజతాభ్యామలంకృతం- సధూమమిత్యనేనజ్వాలోన్ముఖత్వముచ్యతేహరఃప్రళయేసంహర్తా-నన్వత్రఏకవచనాదేకేనబాణేనవాలీహతఇత్యుక్తం- ఇదంచఉత్తరత్రతారావాక్యేనరామేణప్రహితైరౌద్రైర్మార్గణైర్దూరపాతిభిరిత్యనేనబహుబాణహతత్వవచనేనవిరుధ్యతే-మైవంవ్యాకులవచనత్వాత్తస్య - యతఃతారాఏకబాణహతంశ్రుత్వాప్యేవమాహ-వక్ష్యతిహి- తంభార్యాబాణమోక్షేణరామదత్తేనసంయుగే। హతంప్లవగశార్దూలంతారాశుశ్రావవాలినమితి॥ స్వర్గోపక్రమేచ - నిజఘానచతైర్నంశరైస్తైర్కేనరాఘవఇత్యత్రఏకశబ్దఃప్రయుక్తః।ప్రతిజ్ఞాతంచరామేణతథావాలివధంప్రతీతిప్రతిజ్ఞానిర్వాహాయధర్మనాపివాలివధఃకృతః॥౩౯॥అస్మిన్సర్గేపకోనచత్వారింశచ్ఛ్లోకాః॥౭॥ వాలివక్షసిపాతితఇత్యతఃపరం-తతస్తేనమహాతేజాఇత్యయంశ్లోకః-తతఃపరంఇంద్రధ్వజఇవోద్ధూతఇతిశ్లోకః- తతఃపరంనరోత్తమః-అథోక్షితఇతిశ్లోకద్వయముక్తార్థనిగమనపరమ్॥

**********ఇతిశ్రీగోవిందరాజవిరచితే. శ్రీరామాయణభూషణే-ముక్తాహారాఖ్యానే-కిష్కింధాకాండవ్యాఖ్యానే-షోడశస్సర్గః.**********

అథరామంప్రతివాలినిందాసప్తదశే॥తతశ్శరేణేత్యాది॥ఆరంభణార్థోయమనువాదః॥౧॥సభూమావితి॥రశ్మిఃబంధనరజ్జుః॥౩॥భూమావితి॥ తేజఃప్రతాపః॥౪॥ ఉక్తైర్దేహమహా-శక్తిః॥౫॥సఇతి॥ హేమమయెంజీబభావఆర్షః॥౬॥తస్యేతి॥లక్ష్మీః తేజః॥౭॥తదస్త్రమితి॥ స్వర్గమార్గస్యప్రభావనం ప్రాపకం-భూప్రాప్తావిత్యస్మాల్లుట్-అతఏవపరమాంగతింఅవహత్-సంపాదయామాసేత్యర్థః॥౮॥ తంతదేత్యాదిచత్వారః॥సంఖ్యేయుద్ధే - తంవీరంరామంబహుమాన్యసాధుబాణంపాతితవానసీతిశ్లాఘయిత్వాసకృత్ప్రషితఇతిశనైః వేదనాతిశయాన్మందంవీక్షమాణంఇవశబ్దోవాక్యాలంకారేయయాతిమివ-కాలేనదైవేన॥౧౧॥ కాలస్యాపఃశదిష్టస్యాంమహీతలే। ఆశ్వయుక్సమయేమాసిగతశ్రీకోవిచేతనః॥౩౭॥నరోత్తమః కాలయుగాంతకోపమంశరోత్తమంకాంచనరూప్యభూషితమ్।ససర్జదీప్తంతమమిత్రమర్దనంసధూమమగ్నింముఖతోయథాహరః॥౩౮॥ అథోక్షితశ్శోణితతోయవిస్రవైస్సుపుష్పితాశోకఇవానలోద్గతః। విచేతనోవాసవసూనురాహవే విభ్రంశితేంద్రధ్వజవత్క్షితింగతః॥౩౯॥ ఇతిశ్రీమత్కిష్కింధాకాండే - షోడశస్సర్గః. ****************

తతశ్శరేణాభిహతోరామేణరణకర్కశః। పపాతసహసావాలీనికృత్తఇవపాదపః॥౧॥సభూమావ్యస్తసర్వాంగస్తప్తకాంచనభూషణః।అపతద్దేవరాజస్యముక్తరశ్మిరివధ్వజః॥౨॥తస్మిన్నిపతితేభూమౌవానరాణాంగణేశ్వరే। నష్టచంద్రమివవ్యోమనవ్యరాజతభూతలమ్॥౩॥భూమౌనిపతితస్యాపితస్యదేహంమహాత్మనః। నశ్రీర్జహాతినప్రాణానతేజోనపరాక్రమః॥౪॥శక్రదత్తావరామాలాకాంచనీవజ్రభూషితా। దధారహరిముఖ్యస్యప్రాణాంస్తేజశ్శ్రియంచసా॥౫॥సతయామాలయావీరోహైమయాహరియూథపః। సంధ్యానుగతపర్యంతఃపయోధరఇవాభవత్॥౬॥తస్యమాలాచదేహశ్చమర్మఘాతీచయశ్శరః। త్రిధేవరచితాలక్ష్మీఃపతితస్యాపిశోభతే॥౭॥తదస్త్రంతస్యవీరస్యస్వర్గమార్గప్రభావనమ్। రామబాణాసనక్షిప్తమావహత్పరమాంగతిమ్॥౮॥తంతదాపతితంసంఖ్యేగతార్చిషమివానలమ్। బహుమాన్యచతంవీరంవీక్షమాణంశనైరివ * యయాతిమివపుణ్యాంతే

శ్చిదుత్సవేఆశ్వయుక్పూర్ణమాస్యామింద్రముద్దిశ్యధ్వజంసంస్థాప్యఉత్సవానంతరంధ్వజంపాతయంతి-తద్వద్వాలీపాతితఇత్యర్థః॥౩౭॥టీ॥ఉక్తమేవార్థంశ్లోకద్వయేనసంగృహ్ణాతి॥నరోత్తమఇతి॥ కాలయుగాంతకోపమం-అంతయతీత్యంతకఃయుగానాంకృతత్రేతాదీనామంతకఃయుగాంతకఃకాలశ్చాసౌయుగాంతకశ్చేతిపిశేష్యస్యపూర్వపదఃకర్మధారయః-విశేషణవిశేష్యభావస్యకామచారత్వాత్.సఉపమాయస్యతం॥౩౮॥ అథోక్షితఇతిశ్లోకస్తూక్తార్థనిగమనపరః॥౩౯॥టీ॥ఫలశ్రుతిః స్కాందే॥ శ్లో॥గిరీణాంభేదనంచైవకిష్కింధాగమనంతథా। వాలిసుగ్రీవయోర్యుద్ధంశ్రుత్వావిజయపూర్వకం॥యుద్ధేవిజయమాప్నోతివాలినోవిజయంయథా॥ ********

❖❖❖❖❖ ఇతిశ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం.శ్రీరామాయణతత్వదీపికాఖ్యాయాం- కిష్కింధాకాండవ్యాఖ్యాయాం-పంచదశస్సర్గః. ❖❖❖❖❖

ఆరంభణార్థోయంసర్గాదౌతతశ్శరేణేత్యాదిపునరనువాదః॥౫॥ సతయేతి॥ సంధ్యానుగతపర్యంతఃసంధ్యారాగానుస్మృతప్రాంతదేశఇత్యర్థః-పయోధరఇవాభవత్॥౭॥తదితి॥స్వర్గమార్గఃప్రభవత్యస్మాదితిస్వర్గమార్గప్రభావనం-ఆవహత్ సంపాదయామాస[టీ]వాలినోముక్తిరభూదిత్యర్థః॥ ౧౨॥ టీ॥ వ్రస్రౌతెంప్స్వ

వోరితిదర్పణః। మహేంద్రమివదుస్సహంఆభిముఖ్యేనస్థాతుమశక్యం-సింహేతి-దీప్తాస్యందీప్తముఖం-హరిలోచనంకపిలనేత్రం||౧౨||తందృష్ట్వేతి ||ప్రశ్రితంవి నయాన్వితం||రా||తదస్త్రమితి || ఆవహత్ -సంపాదయామాసేత్యర్థః-ఏతదనంతరంతంతథాపతితమితిశ్లోకః-అతఃపరంయయాతిమివపుణ్యాంతఇతిశ్లోకః -అతఃప రంమహేంద్రమివేతిశ్లోకః - అతఃపరంసింహోరస్కమితిశ్లోకః - అతఃపరంతందృష్ట్వారాఘవంవాలీలక్ష్మణంచమహాబలం।అబ్రవీత్ప్రశ్రితంవాక్యంపరు షంధర్మసంహితమిత్యేవంపాఠక్రమస్సాధుః || ౧౩||ప్రశ్రితంవచనమాహ-త్వమిత్యాదినా||ప్రియదర్శనః ప్రియందర్శనంశాస్త్రంయస్యసః||ని||దర్శనందృశిశా స్త్రేశ్రీస్యాదితిదర్పణః పరాఙ్ముఖవధంపరయుద్ధాసక్తవధంగుణఃఉత్కర్షః-యుద్ధసంరబ్ధఃఅన్యయుద్ధపరాఙ్ముఖఇత్యర్థః||౧౪||రామ ఇతి||కరుణవేదీ కారుణ్యజ్ఞః-సా నుక్రోశఃసదయః-సమయజ్ఞఃఆచారజ్ఞః తేయశ ఇత్యన్వయః||౧౫||దమ ఇతి||శమశ్చిత్తప్రశాంతిస్స్యాద్దమఇంద్రియనిగ్రహః||౧౬||అభిజనమాభిజాత్యంసమాగతః - యుద్ధంకృతవానస్మీత్యర్థః||౧౭|| న మామితి||ప్రమత్తంయుద్ధపరవశం-అర్హతి-ఉక్తగుణోరామ ఇతి శేషః-అదర్శనేతవ-దర్శనేత్వేవమభూదితిభావః||౧౯||న త్వామితి||వినిహతాత్మానంవిశేషేణనిహతబుద్ధిం-ధర్మధ్వజంధర్మలింగం-వస్తుతోధర్మరహితమిత్యర్థః||రా||వినిహతాత్మానంగూఢాత్మానం||౨౦|| ఏతదేవ స్పష్టయతిసతామితి||ధర్మచ్ఛద్మాభిసంవృతంధర్మవ్యాజయుక్తం||౨౧||విషయ ఇతి || యదానాపకరోమియస్మాన్నాపాకరవం-త్వాంనావజానే-త్వయ్యవమా నంనాకరవమిత్యర్థః-తస్మాదకిల్బిషంమాంకిమర్థంహంసీతిసంబంధః -ఫలేత్వస్యశ్లోకస్యమామితిపూర్వేణసంబంధః||రా||అపకరోమీత్యాదౌభూతేలట్ ||తనిశ్లోకి అవిభావ్యంకలహనిమిత్తమిత్యాహ||విషయేదేశేపురేపట్టణేవాతేతుభ్యంనాపకరోమి-భూతేలట్-త్వాంనావజానేత్వయివిషయేఅవజ్ఞాంనాకరవంఆవయోస్సామం తత్వాద్యథావాత్సీమావివాదోవాజలవివాదోవాగోభూమ్యాదివివాదోవాకులగతవైరంవాస్వయంవరాదౌనార్యాదివిషయకవివాదోవానాస్తీతిభావః[౯]||౨౩|| లింగమితి||హేరాజన్ అధర్మసంహితంఅధర్మకృతంలింగమపి-తేఅస్తిదృశ్యతేచ-స్పష్టమవగమ్యతేచేత్యర్థః కుత ఇత్యత్రాహ క ఇతి||౨౪||రామేతి||అభవ్యః(శూ)

దేవలోకాత్పరిచ్యుతమ్।ఆదిత్యమివకాలేనయుగాంతేభువిపాతితమ్ * మహేంద్రమివదుర్ధర్షంమహేంద్రమివదుస్సహమ్।మహేంద్రపుత్రం
పతితంవాలినంహేమమాలినమ్ * సింహోరస్కంమహాబాహుందీప్తాస్యంహరిలోచనమ్ । లక్ష్మణానుగతోరామోదదర్శోపసర్పచ||౧౨||
తందృష్ట్వారాఘవంవాలీలక్ష్మణంచమహాబలమ్ । అబ్రవీత్ప్రశ్రితంవాక్యంపరుషంధర్మసంహితమ్||౧౩ ||త్వంనరాధిపతేఃపుత్రః ప్రథితఃప్రియద
ర్శనః । కులీనస్సత్వసంపన్నస్తేజస్వీచరితవ్రతః * పరాఙ్ముఖవధంకృత్వాకోనుప్రాప్తస్త్వయాగుణః।యదహంయుద్ధసంరబ్ధశ్శరేణోరసితాడి
తః||౧౪||రామఃకరుణవేదీచప్రజానాంచహితేరతః । సానుక్రోశోజితోత్సాహస్సమయజ్ఞోదృఢవ్రతః * ఇతితేసర్వభూతానికథయంతియశోభు
వి||౧౫||దమశ్శమఃక్షమాధర్మోధృతిస్సత్యంపరాక్రమః * పార్థివానాంగుణారాజన్ దండశ్చాప్యపరాధిషు|| ౧౬ || తాన్గుణాన్సంప్రధార్యా
హమగ్ర్యంచాభిజనంతవ * తారయాప్రతిషిద్ధోపిసుగ్రీవేణసమాగతః||౧౭||నమామన్యేనసంరబ్ధంప్రమత్తంయోద్ధుమర్హతి * ఇతిమేబుద్ధిరుత్ప
న్నాబభూవాదర్శనేతవ||౧౮||నత్వాంవినిహతాత్మానంధర్మధ్వజమధార్మికమ్ * జానేపాపసమాచారంతృణైఃకూపమివావృతమ్||౨౦||స
తాంవేషధరంపాపంప్రచ్ఛన్నమివపావకమ్ * నాహంత్వామభిజానామిధర్మచ్ఛద్మాభిసంవృతమ్||౨౧||విషయేవాపురేవాతేయదానాపకరో
మ్యహమ్ * నచత్వామవజానేచకస్మాత్త్వంహంస్యకిల్బిషమ్ । ఫలమూలాశనంనిత్యంవానరంవనగోచరమ్ * మామిహాప్రతియుధ్యంతమన్యేన
చసమాగతమ్||౨౩ ||లింగమప్యస్తితేరాజన్దృశ్యతేధర్మసంహితమ్ *కఃక్షత్రియకులేజాతశ్శ్రుతవాన్నష్టసంశయః।ధర్మలింగప్రతిచ్ఛన్నః

దుపదం-పరుషంనిష్ఠురార్థం-తథాపిధర్మసంహితంఅబ్రవీత్ ||౧౩||*పరాఙ్ముఖేతి || పరాఙ్ముఖవధంకృత్వా-పరాఙ్ముఖస్యఅన్యేనయుధ్యమానస్యమమవధంకృత్వే త్యర్థః-యుద్ధసంరబ్ధఃయుద్ధపరవశః||౧౪||రామ ఇతి||సమయజ్ఞఃఉచితానుచితసమయజ్ఞ ఇత్యర్థః||టీ|| కరుణవేదీవిచారాదిసామగ్రీసమేతస్సన్ ఆశ్రయార్తరక్ష త్వేనవేత్తీతికరుణవేదీ||౧౫||దమ ఇతి||దమఃఇంద్రియనిగ్రహఃశమశ్చిత్తప్రశాంతిః||౧౬||టీ||అభిజనంవంశం||౧౮|| నేతి || వినిహతాత్మానంగూఢాత్మానం||టీ||ధ ర్మధ్వజంధర్మలింగమాత్రధారిణం||౨౧||విషయే వేతిశ్లోకద్వయమేకంవాక్యం - విషయేదేశేయదాయస్మాత్కారణాత్ నాపకరోమి-త్వాంనావజానేచ-తస్మాదకి

రః-భవ్యరూపేణసౌమ్యరూపేణ-పరిధావసిచరసి॥౨౬॥సామేతి॥సామసాంత్వనం॥౨౭॥లోకేకస్యచిద్వధేఅపరాధస్తదర్థంలాభేచ్ఛావాహేతుర్భవతీత్యత్రనాద్య ఇత్యాహవయమితి॥పురుషఃమనుష్యః-అపితునరేశ్వరః॥తనిశ్లోకి॥ వయంవనచరాఃభవంతఃపురచరాఃవయంమృగాఃభవంతోమనుష్యాఃవయంమూలఫలాశనాఃయూ యంరాజాన్నభోజనాఃనరేశ్వరస్త్వంవయంపరిచారకాః [౧౧]॥౨౮॥ద్వితీయోపినేత్యాహభూమిరితి॥లోకేభూమ్యాదీనికలహేకారణానిభవంతి-తత్రఅన్యేషువా మదీయేషుఫలేషుతేకోలోభఃకింవిషయేచ్ఛావర్తతే॥౨౯॥నయశ్చేతి॥నయోనుగ్రహశ్చసద్రాజధర్మావినయోవిపరీతనయఃపురాజధర్మఇత్యేషారాజవృత్తిరసంకీ ర్ణాగ్రాహ్యేతథాచనృపాఃకామవృత్తయోనస్యుఃస్వేచ్ఛయానయోవినయశ్చనిగ్రహానుగ్రహశ్చరాజభిర్నకార్యాఇత్యర్థః॥౩౦॥త్వంత్వితి॥అనవస్థితఃఅమ ర్యాదః-రాజవృత్తైఃరాజచరితైఃహేతుభిఃసంకీర్ణః-సంకీర్ణరాజవృత్తఇత్యర్థః-శరాసనపరాయణఃయదృచ్ఛయాయంహంతుమిచ్ఛసితంహంసీత్యర్థః॥౩౧॥ అపచితిః పూజా-ధర్మశ్రద్ధానాస్తీత్యర్థః-అవస్థితావ్యవస్థాపరద్రవ్యాభిలాషేత్యర్థః-కామేచనవ్యవస్థేత్యాహఇంద్రియైరితి॥౩౨॥హత్వేతి॥మాంహత్వాస్థితఃత్వంజుగుప్సితంకర్మ కృత్వాసతాంసాధుకర్మకారిణాంమధ్యేకింవక్ష్యసి॥౩౩॥రాజహేతి॥పరివేత్తాజ్యేష్ఠేనూఢేదారపరిగ్రహకృత్॥ని॥పరివేత్తానుజోనూఢేజ్యేష్ఠేదారపరిగ్రహాదిత్యమ రః॥నిరయగామినఃనరకగామినః॥౩౪॥సూచకశ్చేతి॥సూచకఃపిశునః-కదర్యఃలుబ్ధః-గచ్ఛంతేగచ్ఛంతి॥౩౫॥కిమేవంనిందసిమృగయాయాంమృగవధస్యాదోషత్వాది త్యత్రాహఅధార్యమితి॥మృగచర్మవత్ మేచర్మనధార్యం-మేరోమాణిఊర్ణాదివన్నాస్తరణార్హాణి-మేఅస్థిచగజాస్థివత్ నస్పృశ్యం-మాంసానిచనభక్ష్యాణి - అతఃకిమర్థంమాంహతవానసి॥తనిశ్లోకి॥నధార్యంచర్మమేసద్భిః -మేచర్మవ్యాఘ్రాజినాదివన్నధారణయోగ్యం-రోమాణిచామరాదివన్నగ్రాహ్యాణి-అస్థి గజదంతాదికమివనగ్రాహ్యమ్ [౧౧]॥౩౬॥అభక్ష్యతాకుతఇత్యత్రాహపంచేతి॥శల్యకఃశ్వావిట్ గోధాశశఃకూర్మశ్చేతిపంచనఖాఃపంచభక్ష్యాః-పంచనఖే షుజంతుష్వేతేపంచైవభక్ష్యాఃనాన్యఇత్యర్థః-పరిసంఖ్యావిధిరయం-బ్రహ్మక్షత్రేణేత్యుపలక్షణం-త్రైవర్ణికేనేత్యర్థః-శలతీతిశల్యఃశలశ్వల్లఆశుగమనేఇత్యస్మా ద్ధాతోఃసానసివర్ణసివర్ణసితండులాంకుశచషాలేల్వలధిష్ణ్యశల్యాఇతినిపాతనాద్యత్ప్రత్యయఃతతఃస్వార్థేకః-యద్వాశల్యంశంకుః॥ని॥వాపుంసిశల్యంశంకుర్నైత్య మరః॥తత్సదృశానిరోమాణిశల్యానితద్వాన్శల్యః-అర్శఆద్యజంతఃతతస్స్వార్థేకః-శ్వానంవిధ్యతీతిశ్వావిధః-పచాద్యచ్ అన్యేషామపీతిదీర్ఘః-పృషోదరాదిత్వాడ్డకా

గ్రాం రంకర్మసమాచరేత్॥౨౫॥రామరాజకులేజాతోధర్మవానితివిశ్రుతః॥అభవ్యోభవ్యరూపేణకిమర్థంపరిధావసి॥౨౬॥సామదానంక్షమా ధర్మస్సత్యంధృతిపరాక్రమౌ। పార్థివానాంగుణారాజన్దండశ్చాప్యపరాధిషు॥౨౭॥వయంవనచరారామమృగామూలఫలాశనాః। ఏషాప్ర కృతిరస్మాకంపురుషస్త్వంనరేశ్వరః॥౨౮॥భూమిర్హిరణ్యంరూప్యంచవిగ్రహేకారణానిచ ।అత్రకస్తేవనేలోభోమదీయేషుఫలేషువా॥౨౯॥నయ శ్చవినయశ్చోభౌనిగ్రహానుగ్రహావపి। రాజవృత్తిరసంకీర్ణానన్నృపాఃకామవృత్తయః॥౩౦॥త్వంతుకామప్రధానశ్చకోపనశ్చానవస్థితః।రాజవృ త్తైశ్చసంకీర్ణశ్శరాసనపరాయణః॥౩౧॥నతేస్త్యపచితిర్ధర్మేనార్థేబుద్ధిరవస్థితా।ఇంద్రియైఃకామవృత్తస్సన్కృష్యసేమనుజేశ్వర॥౩౨॥హ త్వాబాణేనకాకుత్స్థమామిహానపరాధినమ్। కింవక్ష్యసిసతాంమధ్యేకర్మకృత్వాజుగుప్సితమ్॥౩౩॥రాజహాబ్రహ్మహాగోఘ్నశ్చోరఃప్రాణి వధేరతః। నాస్తికఃపరివేత్తాచసర్వేనిరయగామినః॥౩౪॥సూచకశ్చకదర్యశ్చమిత్రఘ్నోగురుతల్పగః। లోకంపాపాత్మనామేతేగచ్ఛంతేనాత్ర సంశయః॥౩౫॥అధార్యంచర్మమేసద్భిరోమాణ్యస్థిచవర్జితమ్। అభక్ష్యాణిచమాంసానిత్వద్విధైర్ధర్మచారిభిః॥౩౬॥పంచపంచనఖాభక్ష్యా

ల్బిషంమాంకస్మాద్ధంసీతిసంబంధః॥౨౫॥రామేతి॥అభవ్యఃఅవినీతః॥౨౭॥అపకారిషుదండఇత్యుక్తం-తాదృశాపకారిత్వంమయినాస్తీత్యత్రహేతుమాహ ॥వయమి తి॥వయంవనచరాఃభవంతఃపురచరాఃమృగావయంభవంతోమనుష్యాఃమూలఫలాశనావయంయూయంరాజాన్నభోజనాః- నరేశ్వరస్త్వంపరిచారకావయం - అ తోవైరప్రసక్తిర్నాస్తీతిభావః॥౨౯॥టీ॥త్వంతురాజధర్మవిలక్షితఇతివక్తుంరాజధర్మానాహ॥నయశ్చేతి॥వినయఃఇంద్రియజయః॥౩౧॥ నతేస్తీతి॥ కామవృత్త స్సన్నింద్రియైఃకృష్యసఇతిసంబంధః॥౩౩॥రాజహేతి॥ సూచకఃపిశునఃకదర్యఃలుబ్ధఃగచ్ఛంతేగచ్ఛంతి॥౩౫॥టీ॥ చర్మాద్యపేక్షయాహతఇత్యతఆహ- అధార్యమి తి॥౩౬॥పంచపంచేతి॥పంచపంచనఖాఃభక్ష్యాఃపంచనఖేషుపంచైవభక్ష్యాఇతినియమః-తానేవపరిగణయతి-శల్యకఇతి॥ శల్యవాన్శల్యః- అర్శఆదిత్వాదచ్ - శల్య

రః-ఇమావరాహావి శేషౌ॥౩౭॥ఉపసంహరతిచర్మ చేతి॥సోహంఅభక్ష్యపంచనఖాంతర్భూతోహం॥౩౮॥ ౩౯ ॥త్వయేతి॥పతినాపత్యా॥౪౦॥శఠఇతి ॥శఠః-గూఢవిప్రియ కృత్-నికృత్యాఅపకారేణజీవతీతి నైకృతికః-క్షుద్రఃక్షుద్రకర్మకారీ-మిథ్యాప్రశ్రితమానసఃమిథ్యాశాంతమనస్కః॥౪౧ ॥భిన్నేతి॥భిన్నాచారిత్రమేవకక్ష్యాఇవబంధనంయేనసతథా-సతాంధర్మాతివర్తినా-సతాంధర్మాఃపూర్వోక్తాస్సామదానసాపరాధిజనదండనాదయఃతానతీత్యవర్తతఇతితథాగజవిషయె అతిక్రాంతమర్యాదేనేత్యర్థః॥౪౨॥అశుభమితి॥ఈదృశంకృత్వా స్థితస్త్వంసద్భిః - ఈదృశంఅశుభత్వాదివిశిష్టంవక్ష్యసే-అశుభకారీత్యేవంవక్ష్యసీత్యర్థః॥౪౩॥అశుభమితి ॥చకారోప్యర్థే-వక్ష్యసేవక్ష్యసీత్యర్థః-ఆత్మనేపదమార్షం॥౪౩ ॥ ఉదాసీనేష్వితి ॥ అపకారిషురావణాదిషు ॥౪౪ ॥ దృశ్యమానస్తుయుధ్యేథాఇతిపాఠః॥౪౫ ॥ త్వయేతి ॥ అ

బ్రహ్మక్షత్రేణరాఘవ । శల్యకశ్శ్వావిధో గోధాశశఃకూర్మశ్చపంచమః ॥ ౩౭॥చర్మచాస్థిచమేరాజన్నస్పృశంతిమనీషిణః। అభక్ష్యాణిచ మాంసానిసోహంపంచనఖోహతః॥౩౮॥తారయావాక్యముక్తోహంసత్యంసర్వజ్ఞయాహితమ్ । తదతిక్రమ్యమోహేనకాలస్యవశమాగతః॥౩౯॥ త్వయానాథేనకాకుత్స్థనసనాథావసుంధరా । ప్రమదాశీలసంపన్నాధూర్తేనపతినాయథా॥౪౦॥శఠో నైకృతికఃక్షుద్రో మిథ్యాప్రశ్రితమానసః కథందశరథేనత్వంజాతఃపాపోమహాత్మనా॥ ౪౧॥భిన్నచారిత్రకక్ష్యేణసతాంధర్మాతివర్తినా । త్యక్తధర్మాంకుశేనాహంనిహతోరామహస్తినా॥౪౨॥అశుభంచాప్యయుక్తంచసతాంచైవవిగర్హితమ్ । వక్ష్యసేచేదృశంకృత్వాసద్భిస్సహసమాగతః॥౪౩॥ఉదాసీనేషుయోస్మాసువిక్రమస్తేప్రకాశితః।అపకారిషుతంరాజన్నహిపశ్యామివిక్రమమ్॥ ౪౪॥ దృశ్యమానస్తుయుధ్యేథామయాయదినృపాత్మజ । అద్యవైవస్వతందేవంపశ్యేస్త్వంనిహతోమయా॥౪౫॥త్వయాదృశ్యేనతురణేనిహతోహందురాసదః।ప్రసుప్తఃపన్నగేనేవనరఃపానవశంగతః ॥ ౪౬॥ మామేవయదిపూర్వం

ఏవశల్యకః-శుక్తికాకారశల్యావృతసర్వాంగోజంతువిశేషః- శ్వావిధఃకంటకాకారదీర్ఘరోమభిఃశ్వానంవిధ్యతీతిశ్వావిధః॥టీ॥ పంచనఖత్వాత్కథమయోగ్యమిత్యాశంక్యయోగ్యాన్పంచనఖాన్సంపరిచష్టే॥పంచేతి॥శల్యకః[ఏదు]శ్వావిధః(ముళ్లయేదు)॥౩౭॥చర్మచేతి॥సోహంఅభక్ష్యపంచనఖాంతర్భూతోహం॥ ౪౦॥శఠ ఇతి॥నైకృతికఃనికృత్యాపరాపకారేణజీవతీతినైకృతికః-క్షుద్రఃక్షుద్రకర్మకారీ-మిథ్యాప్రశ్రితమానసఃమిథ్యాప్రశాంతమానసః॥౪౨॥అశుభంచేతి॥చకారఃకిమిత్యర్థే కింవక్ష్యసే-వక్ష్యసి॥౪౫॥త్వయేతి॥అదృశ్యేనేతిచ్ఛేదః॥టీ॥ననువాలిసుగ్రీవయోర్యుద్ధేరామస్త్వదృశ్యోభూత్వాకథంవాలినంహతవానితిచేత్ -సత్యం॥శ్లో॥ఆహూయ వాలినంబ్రహ్మాదదౌవరమనుత్తమమ్।ప్రతీపవర్తినోభూయాదర్ధంబలమరిందమేతివరప్రదానాదాభిముఖ్యేననయుద్ధకరణం॥౪౫॥న్యస్తామితి॥శ్వేతామశ్వతరీమివమధుకైటభాభ్యాంపాతాళేనిరుద్ధాంశ్వేతాశ్వతరీరూపాంశ్రుతిం-హయగ్రీవోహరిర్యథాఆజహార-తద్వదానయేయమిత్యర్థః॥టీ॥ ఆనయేయమితి-నన్వేకర్తృత్వావాలినస్సీతానయనసామర్థ్యంజ్ఞాత్వావాలినాసఖ్యంరామేణకిమితినకృతమితిచేత్ తత్రసుగ్రీవంప్రతివాలివధస్యప్రతిజ్ఞాతత్వాద్ధేత్వంతరసద్భావాచ్చ- తథాచస్కాందే॥శ్లో॥అభయంవాలినేదత్తేప్రతిజ్ఞాపరిహీయతే। రావణస్యసఖావాలీరావణోపివ్రజేత్తుమామ్ । రావణస్యవధాభావాదవతారఫలంనహి॥౪౯॥ తందృష్ట్వారాఘవంవాలీలక్ష్మణంచమహాబలమిత్యారభ్యసర్గసమాప్తిపర్యంతస్యవాస్తవార్థోయమర్థః - వాలీశ్రీరామనిష్ఠురభాషణేప్రవృత్తోపి-వాలివాణీశ్రీరామమీశ్వరంమత్వాస్తౌతి॥దృష్ట్వేత్యాది॥ పరుషంబాహ్యదృష్ట్యాపరుషవత్ ప్రతీయమానం-వస్తుతఃప్రశ్రితంధర్మసంయుతంఅగర్వితంవాక్యమబ్రవీదిత్యన్వయః * తదేవాహ-పరాఙ్ముఖేత్యాది॥ పరాఙ్ముఖవధంపరాఙ్ముఖస్యవిషయలోలుపస్యమమవధంకృత్వా-త్వయాకోనుగుణఃనిర్వృత్తమశక్యఃసద్గుణః ప్రాప్తః యతఃయస్మాత్కారణాత్ యుద్ధసంరబ్ధోహంత్వత్కృతేనిధనంగతః - త్వత్కృతేత్వన్నిమిత్తంత్వయానిధనంగతఇత్యర్థః-అతోమయాపీతిశేషః-సుగుణఃప్రాప్తఇతియోజనా * రాజాత్వశాసత్పాపస్యతదవాప్నోతికిల్బిషమితివచనాత్ - మద్దండనేనతత్పరిహారరూపగుణస్త్వయాప్రాప్తః॥శ్లో॥ రాజభిర్ధృతదండాస్తుకృత్వాపాపానిమానవాః । నిర్మలాఃస్వర్గమాయాంతిసంతస్సుకృతినోయథేతివచనాత్ - మయాపినిష్కల్మషత్వరూపగుణఃప్రాప్తఇతిభావః * మమసుగ్రీవసఖ్యంశ్రుత్వాపియుద్ధాయాగత్యమయాకిమర్థంహతోసీత్యాశంక్య-సుగ్రీవహస్తవధాన్మమదైవాదుత్కృష్టముక్తికారణత్వాద్ధస్తవధోజాతఇత్యాహ ॥ కులీనఇత్యాదిశ్లోకపంచకేన॥ కులీనత్వాదితవగుణాన్శ్రుత్వా-శమదమాదిరాజధర్మమపివిచార్య-తవాగ్రేషుభిజనంచసంప్రధార్యయుద్ధాయనగంతవ్యమితితా

దృశ్యేనేతి శేషః॥౪౬॥మామేవేతి॥ఏతదర్థం మైథిల్యానయనార్థం-భవేత్ భవేయం - పురుషవ్యత్యయఆర్షః॥౪౭॥సుగ్రీవేతి॥యత్కృతే యస్య రావణస్య కృతే హతో
స్మి-తంకంఠే బద్ధ్వా తే ప్రదద్యామితి యోజనా-సుగ్రీవసఖ్యనిమిత్తభూతం మైథిల్యానయనంచ తారయా పూర్వం నివేదితమితి జ్ఞేయం॥ రా॥యద్యస్మాత్ రావణప్రధర్ష
ణలక్షణాత్ - కంఠే బధ్వా ప్రదద్యాం తేనిహతం రావణం రణ ఇత్యుక్త్యా అంగదహాక్యాన్య నువదంత్యా తారయా రావణవధపూర్వకం సీతా ప్రత్యాహరణార్థం రా
మసుగ్రీవేణసఖ్యం కృతవానిత్యుక్తమిత్యవగమ్యతే ॥౪౮॥ న్యస్తామితి ॥ శ్వేతామశ్వతరీమివ మధుకైటభాభ్యాం పాతాళే నిరుద్ధాం శ్వేతాశ్వతరరూపాం శ్రుతింహ

త్వమేతదర్థమచోదయః। మైథిలీమహమేకాహ్నా తవచానీతవాన్భవేత్ ॥౪౭॥ సుగ్రీవప్రియకామేన యత్కృతేస్మిహతస్త్వయా। కంఠే బద్ధ్వా ప్రద
ద్యాం తేనిహతం రావణం రణే॥౪౮॥న్యస్తాం సాగరతోయే వా పాతాళేవాపి మైథిలీమ్। ఆనయేయం తవాదేశాచ్ఛ్వేతామశ్వతరీమివ॥౪౯॥యుక్తం

రయా ప్రతిషిద్ధోపి-అన్యేన సంసక్తం వేద్ధుం నార్హసీతి తవాదర్శనే సతి మే బుద్ధిరుత్పన్నా బభూవేతి కృత్వా-సుగ్రీవేణ సమాగతః - తథాపి త్వం తు ప్రమత్తం మాం
హతవాన్ అతో మమ త్వద్ధస్తహననం మంగళం జాతమిత్యంతే వాక్యశేషేణ యోజనా * అత ఏవ త్వామేవం మన్య ఇత్యాహ ॥ నత్వామిత్యాదినా ॥ త్వాం వినిహితా
త్మత్వధర్మధ్వజత్వాధార్మికత్వపాపసమాచారత్వాదివిశేషణవిశిష్టం నజానే - కించ సతాం వేషధరత్వాదివిశేషణవిశిష్టంచ నజానామి - కింతు అపహతపాప్మ
త్వాదిగుణకమీశ్వరమేవ త్వాం జానామీత్యర్థః *నను అనపరాధిన స్తవ ఘాతుకస్య మమ మేశ్వరత్వం దోషరాహిత్యం వా కుత ఇత్యత ఆహ॥విషయ ఇత్యాదినా॥త్వమ
ప్యకిల్బిషం న హంసి॥ అహమపి-తే విషయే దేశేపురే వా యదా నాపకరోమి అపకారం న కృతవాన్-త్వాం నావజానేచ-తథాపి ఫలమూలాశినం వానరం-అప్రతియుధ్యం
తం అన్యేన సమాగతం మాం హంసి-తత్తస్మాత్ మయి దోషసద్భావాదేవేత్యర్థః - కించ త్రియకులేవతీర్య లోకానుగ్రహార్థం జగన్మర్యాదాం పాలయతః పరమ
కరుణాశాలిన స్తవ-సుత రామన్యాయాచరణం న సంభవిష్యతీత్యాశయేనాహ * ధర్మలింగేత్యాదిసార్ధశ్లోకేన - హే రామ రాజకులే జాతః ధర్మవానితి విశ్రుత
స్సన్-అర్థం ప్రయోజనముద్దిశ్య అభవ్యస్సన్ భవ్యరూపేణ పరిధావసి కిం క్రూరకర్మ సమాచరః కిం- ఉభయమపి తవన ఘటత ఇతి భావః * రాజనీతౌ విచార్యమా
ణాయాం మద్వధ స్తవ యుక్త ఏవేత్యాశయేనాహ॥సామదానమితి * అపకారిషు పాపిషు వైరబుద్ధ్యా హతవంతం మాం కథమేవం స్తౌషీత్యాశంక్య విచార్యమాణే తవ
మమ చ వైరప్రసక్తిరేవ నాస్తీత్యాశయేనాహ * వయమితి॥ కానితహి వైరకారణానీత్యాకాంక్షాయామాహ॥భూమిరితి-తవ మమ చ ఏతాదృశకారణాని న సంతీతి
భావః * కించ నయశ్చేతి ॥ నృపా అపి కామవృత్తయో న భవంతి కిము తేశ్వర స్త్వమితి భావః * రాగద్వేషాదియుక్తస్య ఇంద్రియపరవశస్య మర్త్యస్య మమ మేశ్వర
త్వం కుత ఇత్యాకాంక్షాయాం నిరుపాధికైశ్వర్యత్వమేవ ప్రతిపాదయతి॥త్వమిత్యాదిశ్లోకద్వయేన। తుకిమిత్యర్థే-మనుజేశ్వర మనుజశ్చాసావీశ్వరశ్చేతి తథా మనుష్య
రూపేణావతీర్ణేశ్వర ఇత్యర్థః-కామప్రధానః కామస్య ప్రధానః నిర్జితకామ ఇత్యర్థః- కోపనః శత్రుసంహారవిషయ ఇతి శేషః-తత్సంహారార్థమనవస్థితః తత్ర త
త్ర సంచరమాణః-రాజవృత్తైశ్చ సంకీర్ణః త్యక్తరాజధర్మ ఇత్యర్థః-వానప్రస్థధర్మయుక్తత్వాదితి భావః- తే ధర్మే సామాన్యధర్మేపి అపచితిః పూజా ఆదర ఇత్య
ర్థః-కాస్తి-మనుష్యాధికారత్వాచ్ఛాస్త్రస్యేతి భావః- తే బుద్ధిః అర్థేపి నావస్థితా లక్ష్మీపతిత్వాత్ - అత ఏవైతాదృశవిశేషణవిశిష్టస్త్వం కామవృత్తస్సన్ ఇంద్రియైః
కృష్యసే కిం-న కృష్యసే ఏవ-అత ఏవ త్వమీశ్వర ఇతి భావః * తథాప్యనపరాధిత్వద్వధజనితమత్కృతకర్మహం సతాం కిముత్తరం వక్ష్యామీత్యత ఆహ॥ హత్వేతి ॥
బాణేన అనపరాధినం మాం హత్వా-మత్కృతం కర్మకృత్వా-సతాం మధ్యే వక్ష్యసి కిం-కింతు అనపరాధినమేవ మాం హత్వా అత ఏవ సుకృతం కృత్వా సతాం మధ్యే వక్ష్య
సీత్యర్థః * కించ సాపరాధినో వానరస్య మమ వధేన తవ దోషశంకైవ నాస్తీత్యాశయేనాహ॥రాజహేత్యాదిశ్లోకద్వయేన॥ఏతాదృశానామేవ నరకః-అనపరాధినో మ
మ ఘాతుకస్య తవ తు నాస్తీతి భావః * కించ అనుపయోగిచర్మాదియుక్తమద్వధ పవమయి దోషసద్భావద్యోతక ఇత్యాశయేనాహ ॥ అధార్యం చర్మేత్యాదిశ్లోకత్ర
యేణ * తారయా నివారితోపి త్వద్ధస్తవధకాంక్షయైవ యుద్ధాయాగతోస్మీత్యాశయేనాహ - తారయేతి ॥ సర్వజ్ఞయాపి తారయా భర్తృమోహేనాహితముక్త
స్సన్-తదతిక్రమ్య కాలస్య ఈశ్వరస్య తవ వశం ప్రాప్తవత్త్వమాగతః-సత్యం న సందేహః * త్వయేతి॥విధర్మిణా పత్న్యా శీలసంపన్నా ప్రమదా యథా సనాథా - త
థా తాదృశనాథేన త్వయా పృథివీ సనాథా న -, కింతు దుష్టనిగ్రహాదిరూపపరమకల్యాణగుణనాథేన త్వయా సనాథేత్యర్థః * మమ కపటయుద్ధకరణహేతు నాశత్వా

యచ్ఛ్రీవఇవేత్యర్థః॥౪౯॥యుక్తమితి॥ రాజ్యార్థంసుగ్రీవోమాంహతవానిత్యేతద్యుక్తం-త్వంతుమాంహతవానిత్యేతత్త్వయుక్తమిత్యర్థః-జ్ఞాతేనామేవంవిధకృత్యస్యస్వాభావికత్వాదితిభావః॥౫౦॥కామమితి॥ లోకఃఏవంవిధేమరణరూపేకర్మణివినియుజ్యతే-జాతస్యమరణంస్వభావఇత్యర్థః- భవతాప్రాప్తంఅద్యశ్యయా ప్రహరణం- క్షమంచేత్ తత్రసాధూత్తరంచింత్యతామిత్యర్థః॥౫౧॥ఇతీతి॥ పరిశుష్యవక్త్రఃబహుభాషణక్లేశాదితిభావః॥౫౨॥ అస్మిన్సర్గే ద్విపంచాశచ్ఛ్లోకాః॥ఇతిశ్రీ గోవిందరాజవిరచితే-శ్రీరామాయణభూషణే-ముక్తాహారాఖ్యానే-కిష్కింధాకాండవ్యాఖ్యానే-సప్తదశస్సర్గః. ****************

యత్వప్రిప్న్నయా రాజ్యంసుగ్రీవస్స్వర్గతేమయి। అయుక్తంయదధర్మేణత్వయాహంనిహతోరణే॥౫౦॥కామమేవంవిధోలోకఃకాలేనవినియుజ్యతే। క్షమంచేద్భవతాప్రాప్తముత్తరంసాధుచింత్యతామ్॥౫౧॥ఇత్యేవముక్త్వాపరిశుష్కవక్త్రశ్శరాభిఘాతాద్వ్యథితోమహాత్మా। సమీక్ష్యరామంరవిసన్నికాశంతూష్ణీంబభూవామరరాజసూనుః॥౫౨॥ఇతిశ్రీమత్కిష్కింధాకాండే - సప్తదశస్సర్గః.*******************

దిగుణయుక్తత్వాదేతాదృశేనపృథివీసనాథాకథంభవతీత్యాశంక్యాహ॥ శరఇత్యాది॥ యతోమహాత్మనాదశరథేనత్వంజాతః-అతఃకారణగుణపూర్వకత్వాత్కార్యగుణస్యేతిన్యాయేనసకలకల్యాణగుణయుక్తస్త్వంకథంశఠః - కథంనైకృతికఃకథంపాపఇత్యేవంయోజనా - తాదృశోనభవసీతిభావః * ఈశ్వరేణత్వయానిహతోహంకృతార్థఇత్యాశయేనశ్రీరామేస్వతంత్రైశ్వర్యగుణాన్ ప్రకటయతి॥ భిన్నచారిత్రేత్యాది॥రామహస్తినానిహతోహంకృతార్థఇతిశేషః - రామస్యైశ్వరత్వాదేవభిన్నచారిత్రత్వాదియుక్తత్వమితిభావః * మయాహతస్యతవకథంకృతార్థత్వమితఆహ। అశుభమితి॥సమాగతఇత్యత్రసమాగతఇతిచ్ఛేదః॥అశుభమయుక్తంసతాంవిగర్హితంచమామితిశేషః-ఈదృశంకృత్వాపిత్యర్థః- సఃవాలీమామాంగతః-మత్పార్శ్వదత్వంప్రాప్తఇతి.త్వంసద్భిస్సహవత్స్యసే ఏతాదృశత్వప్రథనమేవమమకృతార్థత్వసూచకమితిభావః * నిరుపాధికకరుణావ్యాప్తసాగరస్యతవమహిమానంకోవావర్ణయితుంశక్తఇత్యాశయేనాహ॥ఉదాసీనేష్వితి॥హేరామఅపకారిష్వస్మాసు-త్వద్భక్తసుగ్రీవాయకృతాపకారఏవ- తస్మైకృతాపకారఇతికృత్వాఅపకారిష్విత్యుక్తిః-అస్మాస్వితిబహువచనంతారాంగదాద్యభిప్రాయేణ - ఏతాదృశాపకారిష్వస్మాసుతేయోవిక్రమః బ్రహ్మాదీనామపిదుర్లభః పాదారవిందవిన్యాసః ప్రకాశితః - పాదారవిందంప్రదర్శితమిత్యర్థః * ఉదాసీనేషుసర్వతోనివృత్తేషుముమక్షుషు తంవిక్రమంపాదారవిందవిన్యాసం నపశ్యామీతి యోజనా - అతోహం కృతకృత్యఇతిభావః - పాదారవిందప్రదర్శనంతు॥ శ్లో ॥ బహుమాన్యచతంవీరం వీక్షమాణంశనైరివ। ఉపయాతౌమహావీరౌ భ్రాతరౌ రామలక్ష్మణావిత్యుక్తేః - రామస్య పాదారవిందప్రదర్శనార్థమేవఆసన్నమరణవాలిసమీపాగమనమిత్యవగంతవ్యం * త్వయాదృశ్యమానఃత్వత్ప్రియోద్ధాజీవితుంనశక్నోతీతిశంకయా - అహమదృశ్యఏవత్వాంహతవానిత్యాశంకాయాంసత్యాంతథాత్వంత్వదన్యేష్వేవ-తవతునాస్తీత్యాశయేనాహ॥దృశ్యమానఇత్యాది॥యదిఃకిమిత్యర్థే- హేన్యపాత్మజఅద్యమయాదృశ్యమానస్త్వంయుధ్యేథాఅపి-మయాహతస్త్వంవైవస్వతందేవంపశ్యేఃకిం-నపశ్యేరిత్యర్థః- ఈశ్వరస్యతవమరణశంకానాస్తీతిభావః * సమతుంరామేణసహప్రతియుధ్యవాలీనిహతఇతికీర్తిర్మయానలబ్ధేతిదుఃఖితఆహ॥ త్వయాదృశ్యేనేతి॥ పాపవశంగతోహంఅదృశ్యేనత్వయానిహతఇతిసంబంధః * త్వదాజ్ఞాకరణరూపసేవాభాగ్యంమయానలబ్ధమిత్యాశయేనఖిద్యతి॥సుగ్రీవప్రియకామేనేత్యాది * పూర్వంరాజ్యస్థంసుగ్రీవంకిమర్థంనిష్కాసితవానిత్యతఆహ॥ యుక్తమితి అధర్మేణమన్నాశనిమిత్తబిలద్వారపిధానరూపాధర్మేణ - సుగ్రీవఃరాజ్యంప్రాప్నుయాదితియత్ - తదయుక్తం-అహంత్వయారణేనిహతః- ఇతఃపరంమయిస్వర్గతేసతిసుగ్రీవోరాజ్యంప్రాప్నుయాదితియత్ -తద్యుక్తమితిసంబంధః- అధర్మతోరాజ్యస్వీకారాన్నిష్కాసితఇతిభావః * ఏతాదృశంకిమర్థంహతవానస్మీతిచింతాక్రాంతంప్రత్యాహ- కామమితి॥ఏవంవిధోలోకఃక్షత్రియవృత్తిమార్గజనః-యద్వాలోకఏవంవిధశ్చేత్ మాదృశాధర్మచారిజనశ్చేదిత్యర్థః - కామంకాలేనవినియుజ్యతేఅతోహేతోఃరామభవతాప్రాప్తంమద్వధరూపంఉత్తరంఉత్తమంక్షమంయుక్తంఉత్తమంయథాతథాచింత్యతాం - మయాకృతపాపప్రాయశ్చిత్తరూపత్వాత్ మద్వధస్యయుక్తత్వముత్తమత్వంచేతిభావః॥ ౫౨॥ ఇతిశ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం-శ్రీరామాయణతత్వదీపికాఖ్యాయాం- కిష్కింధాకాండవ్యాఖ్యాయాం-సప్తదశస్సర్గః **************** ఇత్యుక్తఇత్యాది॥వాలినారామఃపరుషముక్తః-అధిక్షిప్తఇత్యాదేరయమాశయః-యద్యపి

అథ రామస్యోత్తరవాక్యమష్టాదశే. ఇత్యుక్తమిత్యాది॥ వాలినా ఇత్యుక్త ఇత్యన్వయః. విచేతసేత్యనేన పరుషవచనమజ్ఞానకృతమిత్యుచ్యతే॥ రా॥ ఇత్యుక్త ఇతి శ్లోకః స్వతంత్రం వాక్యం. అన్యథా రామశబ్దోతిరిచ్యతే॥౧॥ తమిత్యాదిద్వౌ. తదా పూర్వం అధిక్షిప్తో రామః ధర్మార్థగుణసంపన్నం అనుత్తమం యథా భవతి తథా - పశ్చాద్వాలినమబ్రవీదితి యోజనా॥ రా॥ తంనిష్ప్రభమిత్యాది॥ అధిక్షిప్తో రామః ధర్మార్థగుణసంపన్నమనుత్తమం యథా భవతి తథా వాలినమబ్రవీదితి సంబంధః॥ ౩॥ ధర్మమితి। సమయ ఆచారః॥ సమయాశ్శపథాచారకాలసిద్ధాంతసంవిద ఇత్యమరః। బాల్యాత్ అజ్ఞానాత్॥ తని శ్లోకః॥ ధర్మం వైదికపురుషార్థం - లౌకికం సమయం. లౌకికాచారం. తేన స్వయోరేకభార్యాత్వేపి మాస సంవత్సరాది ప్రతినియత కాలసంకేతః[౧౦]॥౪॥ అపృష్ట్వేతి॥ అపృష్ట్వా. ధర్మాదికమితి శేషః - వానరచాపల్యాత్ వానరత్వకృతచాపల్యాత్॥౫॥ ఇక్ష్వాకూణామితి॥ ఇయం జంబూద్వీపాత్మికా. లోకైకస్యదిత్ భూమేస్స్వత్వేపి శైలవనాదికమాక్రమ్యాన్యే భూమిం పీడయంతి తద్వారణాయ శైలేతి - కాననం మహారణ్యం మృగాదినిగ్రహానుగ్రహావపి - ఇక్ష్వాకూణామేవ కృత్యమితి శేషః॥ తని శ్లోకః। ఏవంచ యో వా పురే వా లేకలహనిమిత్తం నాస్తి త్వత్సోత్తరం - త్వమపభుక్తవనగిర్యుపవనపత్త్రనాన్యస్మదీయానీతి భవంతి కిం - జ్ఞాతభావోప్యస్తి - త్వం వయస్యశ్చ హృద్యో మే - పకంపుదుఃఖం సుఖం చ నాతి సుగ్రీవసఖస్య మమ భవాన్ జ్ఞాతిర్న భవతి కిం - తేనాహం ప్రతిషిద్ధశ్చ హృతదారశ్చ రాఘవేలిలేనమాం ప్రతినోక్తం కిం - వనే నిష్ఠాకేన వానరేణ కపిత్వాప్యవస్త్రస్య నిర్వాసితః కిం - సుగ్రీవగృహదారభూజలాదికం త్వయానగృహీతం కిం - స్త్రీపివాదశ్చ భ్రాతుర్వర్తసే బాధ్యమామిత్యనేనదర్శితః[౧౩] ౬॥ తామితి॥ తాం భూమిం॥ తని శ్లోకః॥ మమాతనవపరస్పరజ్ఞానపరిచయశ్చ నాస్తి మమాగృహమాగత్య నిరపరాధినం హతవానసీత్యుక్తేరిమాహ - తాం పాలయతి ధర్మాత్మేత్యాది॥ భ్రాతృప్రధానస్సస్థితో రాజత్వేనస్థితం త్వం సాపరాధ ఏవేత్యర్థః॥[౧౪]॥ ౭॥ నయశ్చేతి॥ నయో నీతిః - వినయశ్శిక్షా - తావుభౌ - సత్యం చ - యథాదృష్టః శాస్త్రవిహితః - విక్రమశ్చ ఏతత్సర్వం యస్మిన్ సుస్థితం దేశకాలవిత్ స భరతో రాజేతి యోజనా॥౮॥ తస్యేతి॥ ధర్మకృతాదేశాః ధర్మకృతనియోగాః - కథంకథనమిత్యతః - ఇత్యాహ తస్యేతి యోగ ఇత్యాహ - ప్రత్యయో మనో క్తం ధర్మపదం - ధర్మసంతానం ధర్మవృద్ధిం - యద్యపి భరతేన నాదేశః కృతః - తథాపి నేదం సత్యం - యథా కథంచిత్ భరతేన రాజ్యభరణస్య స్వీకృతత్వాత్ తదన్యేషాం తత్కులీనానాం తదాదిష్టత్వం సిద్ధమితి హృదయం - అత ఏవాయోధ్యాకాండే దర్శితం - త్వం రాజేతి॥౯॥

ఇత్యుక్తః ప్రశ్రితం వాక్యం ధర్మార్థసహితం హితమ్ । పరుషం వాలినా రామో నిహతేన విచేతసా ॥౧॥ తం నిష్ప్రభమివాదిత్యం ముక్తతోయమివాంబుదమ్। ఉక్తవాక్యం హరిశ్రేష్ఠముపశాంతమివానలమ్ ॥౨॥ ధర్మార్థగుణసంపన్నం హరీశ్వరమనుత్తమమ్। అధిక్షిప్తస్తదా రామః పశ్చాద్వాలినమబ్రవీత్ ॥౩॥ ధర్మమర్థం చ కామం చ సమయం చాపి లౌకికమ్ । అవిజ్ఞాయ కథం బాల్యాన్మామిహాద్య విగర్హసే ॥౪॥ అపృష్ట్వా బుద్ధిసంపన్నాన్ వృద్ధానాచార్యసమ్మతాన్ । సౌమ్య వానరచాపల్యాత్త్వం మాం వక్తుమిహేచ్ఛసి ॥౫॥ ఇక్ష్వాకూణామియం భూమిస్సశైలవనకాననా। మృగపక్షిమనుష్యాణాం నిగ్రహప్రగ్రహావపి॥౬॥ తాం పాలయతి ధర్మాత్మా భరతస్సత్యవాగృజుః । ధర్మకామార్థతత్త్వజ్ఞో నిగ్రహానుగ్రహే రతః॥౭॥ నయశ్చ వినయశ్చోభౌ యస్మిన్సత్యం చ సుస్థితమ్। విక్రమశ్చ యథాదృష్టస్స రాజా దేశకాలవిత్ ॥౮॥ తస్య ధర్మకృతాదేశా వయమన్యే చ పార్థివాః । చరామో వసుధాం కృత్స్నాం ధర్మసంతానమిచ్ఛవః॥౯॥ తస్మిన్నృపతిశార్దూలే భరతే ధర్మవత్సలే। పాలయత్యఖిలాం భూమిం కశ్చరేద్ధర్మనిగ్ర

వాలిమోహాపనోదనాయ శ్రీరామోక్తిర్వాలీతి. రామం పరుషముక్త్వా నిష్కృత్య - వాలినా రామః పరుషముక్తః అధిక్షిప్త ఇత్యాద్యుక్తిః - అత ఏవ శ్రీరామోపి వాలిపరుషోక్తిమనుసృత్యైవ ఉత్తరం వక్తి - ధర్మమర్థం చ కామం చేత్యాదినా॥ ఇత్యుక్త ఇతి॥ రామో వాలినా పరుషం వాక్యముక్త ఇతి సంబంధః॥౧॥ తం నిష్ప్రభమిత్యాది శ్లోకద్వయమేకం వాక్యం। అధిక్షిప్తో రామః - ధర్మార్థగుణసంపన్నమనుత్తమం యథా భవతి తథా వాలినమబ్రవీదితి సంబంధః॥౩॥ ధర్మమితి। సమయమాచారం॥ టీ॥ సమయాచారః సాంకేతికాచారః తం - బాల్యాత్ మౌఢ్యాత్ ॥౪॥ ఇక్ష్వాకూణామితి ॥ నిగ్రహానుగ్రహావపి ఇక్ష్వాకూణామేవేత్యర్థః॥ ౬॥ నయశ్చేతి॥ నయశ్చ వినయశ్చోభౌ సత్యం చ యథాదృష్టశ్శాస్త్రదృష్టః విక్రమశ్చ ఏతత్సర్వం యస్మిన్ సుస్థితం - దేశకాలవిభాగవిత్ స భరతో రాజేతి యోజనా॥౮॥ తస్యేతి॥ ధర్మకృతాదేశాః ధర్మ ఇత్యధర్మస్యాప్యుపలక్షణం - ధర్మాధర్మకృతనియోగాః ధర్మాధర్మవిచారార్థం నియుక్తా ఇత్యర్థః - ధర్మకృతాదేశా ఇతి చ పాఠః - ధర్మసంతానం ధర్మపరంపరాం॥ టీ॥

తస్మిన్నితి ॥ ధర్మనిగ్రహం ధర్మహానిం॥౧౦॥ తేవయమితి॥ ధర్మాద్విభ్రష్టం-జనానితి శేషః॥ ౧౧॥ త్వంత్వితి॥ సంక్లిష్టధర్మా-ధర్మవిలోపకృత్ - కర్మణాచవిగర్హితః ఇతి-అకృత్యకారీత్యర్థః॥౧౩॥ యవీయానితి॥ ఆత్మనఇతి త్రిష్వప్యన్వేతి-గుణోదితఇతిచ-తేత్రయఃపుత్రవచ్చింత్యాః-పుత్రశబ్దోత్రదృష్టాంతార్థః- యథాపుత్రే పుత్రవద్వర్తతే-తథాన్యేష్వపివర్తితవ్యమిత్యర్థః- పుత్రేపుత్రవద్వృత్తిర్నామనుసరణ్యక్ స్నేహః గగనంగగనాకారమితివత్ - ఏవంచిత్యత్రైకింప్రమాణంతత్రాహ-ధర్మశ్చేదితి - అత్రఅస్మిన్నర్థే-ధర్మఃకారణంవ్యవస్థాపకంచేత్ -యదిధర్మోనానువర్తనీయఃతదానైవంద్రష్టవ్యం - అనువర్తనీయశ్చేత్ అవశ్యమేవం ద్రష్టవ్యమితిచేద్వ్యబ్దస్యభావః॥౧౪॥ సూక్ష్మఇతి॥ సూక్ష్మఃఅతీంద్రియః-అతఏవసతామపిపరమదుర్జ్ఞేయః-కిముతభవాదృశస్యేతిభావః-యద్వాజనస్యధర్మాధర్మకరణంనకోపివేత్తుమర్హతి-తర్హికోవేత్తీత్యత్రాహ-హృదిస్థఇతి-సర్వభూతానాంహృదిస్థఃసర్వాంతర్యామీ-అలుక్ - ఆత్మాపరమాత్మాశుభాశుభంశుభాశుభకరణంవేత్తీత్యర్థః- సూక్ష్మంధర్మంపరమాత్మానాయావినాకోవేత్తుంశక్నుయాదితిభావః॥౧౫॥ త్వయాకథంనశక్యఇత్యాహ॥ చపలఇతి ॥ కింనుద్రక్ష్యసే-కింనుపశ్యసీత్యర్థః॥౧౫॥ వాలినస్సూక్ష్మధర్మపరిజ్ఞానాభావేహేతుమాహ॥ చపలఇతి॥౧౬॥ అహమితి॥ అస్యవచనస్యయవీయానాత్మనఇతిపూర్వోక్తవచనస్య॥ ౧౭॥ తదితి ॥ వర్తసివర్తసే॥౧౮॥ అస్యేతి॥ ధరమాణస్యజీవతంధారయతః-అనేనజీవతోభ్రాతుర్భార్యాభ్రాతృగామిహ్యా- మృతస్యతుగామిహ్యేతితత్కాలధర్మ ఇతిప్రతీయతే-అతఏవహివాలికోపిలంగమనానంతరంకరిష్యమాణస్యసుగ్రీవస్యతారాపరిగ్రహం రామోననిందతవాన్- అతఏవప్రాయోపవేశేంగదోప్యుక్తవాన్॥ శ్లో॥ భ్రాతుర్జ్యేష్ఠస్యయోభార్యాంజీవతోమహిషీంప్రియాం।ధర్మేణమాతరంయస్తుస్వీకరోతిజుగుప్సితమితి॥ [అత్ర రామానుజీయే గ్రీవయోర్నకశ్చిద్దోషః ఇత్యుక్తం]

హమ్॥౧౦॥ తేవయంమార్గవిభ్రష్టం స్వధర్మే పరమే స్థితాః । భరతాజ్ఞాం పురస్కృత్య నిగృహ్ణీమో యథావిధి॥౧౧॥ త్వంతు సంక్లిష్టధర్మా చ కర్మణా చ విగర్హితః । కామతంత్రప్రధానశ్చ న స్థితో రాజవర్త్మని॥౧౨॥ జ్యేష్ఠో భ్రాతా పితా చైవ యశ్చ విద్యాం ప్రయచ్ఛతి । త్రయస్తే పితరో జ్ఞేయా ధర్మే పథి హి వర్తినః॥౧౩॥ యవీయానాత్మనః పుత్రః శిష్యశ్చాపి గుణోదితః । పుత్రవత్తే త్రయశ్చింత్యా ధర్మశ్చేదత్ర కారణమ్॥౧౪॥ సూక్ష్మః పరమదుర్జ్ఞేయస్సతాం ధర్మః ప్లవంగమ । హృదిస్థస్సర్వభూతానామాత్మా వేద శుభాశుభమ్॥౧౫॥ చపలశ్చపలైస్సార్ధం వానరైరకృతాత్మభిః । జాత్యంధ ఇవ జాత్యంధైర్మంత్రయన్ద్రక్ష్యసే ను కిమ్॥౧౬॥ అహం తు వ్యక్తతామస్య వచనస్య బ్రవీమి తే । న హి మాం కేవలం రోషాత్త్వం విగర్హితుమర్హసి॥౧౭॥ తదేతత్కారణం పశ్య యదర్థం త్వం మయా హతః । భ్రాతుర్వర్తసి భార్యాయాం త్యక్త్వా ధర్మం సనాతనమ్॥౧౮॥ అస్య త్వం ధరమాణస్య సుగ్రీవస్య మహాత్మనః । రుమాయాం వర్తసే కామాత్స్నుషాయాం పాపకర్మకృత్॥౧౯॥ తద్వ్యతీతస్య తే ధర్మాత్కామవృత్తస్య వానర । భ్రాతృభార్యాభిమర్శేఽస్మిన్దండోఽయం ప్రతిపాదితః॥౨౦॥ న హి ధర్మవిరుద్ధస్య లోకవృత్తాదపేయుషః । దండాదన్యత్ర పశ్యామి నిగ్రహం హరియూథప॥౨౧॥ న హి తే మర్షయే పాపం క్షత్రియోఽహం కులోద్భవః॥౨౨॥ ఔరసీం భగినీం వాపి భార్యాం వాప్యనుజస్య యః * ప్రచరేత నరః

అస్తుభరతోరాజాతవకస్సంబంధఇత్యతఆహ॥ తస్మిన్నితి॥ తస్మిన్నితి॥ ధర్మనిగ్రహంధర్మనాశనం॥౧౧॥ టీ॰ అస్త్వేవంమయాకిమపరాద్ధమిత్యతఆహ॥ త్వమితి॥౧౩॥ యవీయానితి ॥ ధర్మఃకారణంవ్యవస్థాపకంప్రమాణం॥౧౪॥ సూక్ష్మఇతి ॥ హేప్లవంగమసర్వభూతానాంహృదిస్థఃఆత్మాపరమాత్మా- శుభాశుభంశుభాశుభహేతుధర్మాధర్మంవేదవేత్తి-నతుత్వాదృశఇత్యర్థః సూక్ష్మోధర్మఃసతామపిపరమదుర్జ్ఞేయః త్వాదృశస్యకిముతేతిభావః॥౧౫॥ వాలినోధర్మపరిజ్ఞానాభావేహేతుమాహ॥ చపలఇతి॥౧౬॥ అహమిత్యాది॥ అస్యవచనస్య-యవీయానాత్మనఃపుత్రఇతిపూర్వోక్తవచనస్యార్థంవ్యక్తంబ్రవీమీత్యర్థః॥ ౧౭ ॥ నను భ్రాతృభార్యావమర్శనంసుగ్రీవస్యాపిసమానమిత్యాశంక్య సుగ్రీవోమాయావినాబిలాంతర్గతయుద్ధేనత్వన్మరణంనిశ్చిత్యతారాయామనువర్తిష్ట-త్వంతుతజ్జీవనంజ్ఞాత్వాపిరుమాయాంవర్తసఇతివైషమ్యమస్తీత్యాహ ॥ అస్యత్వమితి॥ ధరమాణస్యప్రాణాన్ధారయతః-చరమాణస్యేతిపాఠేపిజీవతఇత్యర్థః - వాలినోబిలప్రవేశానంతరంసుగ్రీవస్యతారాపరిగ్రహోనాస్తీతి॥ శ్లో॥ భ్రాతుర్జ్యేష్ఠస్యయోభార్యాంజీవతోమహిషీంప్రియాం । ధర్మేణమాతరంయస్తుస్వీకరోతిజుగుప్సితమితిప్రాయోపవేశసమయేంగదవాక్యాదవగమ్యతే॥ ౨౧॥ ఔరసీమితి॥ ప్రచరేత్ గచ్ఛేత్ -తస్యవధఏవదండఃస్మృతఇతిసంబంధః॥౨౩॥ గురురితి॥ ధర్మవ్యతిక్రాంతంధ

౨౧॥ తథా హి — శిష్టైవకర్తవ్యా కింపునర్వధ ఇత్యర్థః॥ ఆహ॥ నహీతి॥ ౨౧॥ ఔరసీం పుత్రీం - ప్రచరేత గచ్ఛేత్ ॥ ౨౩॥ భరత స్తు మహీపాల ఇత్యుక్తం వివృణోతి॥ గురురితి॥ ధర్మ వ్యతిక్రమణం - పాలయన్ పరామృశన్ - గురుః భరతశ్చ నిగ్రహే పర్యవస్థితః. వయం చ తదాదేశం విధిం శాస్త్రం కృత్వా నియంతుం పర్యవస్థితాః అతః కథం శక్య ఉపేక్షితు మితి పూర్వేణ సంబంధః॥ రా॥ ధర్మవ్యతిక్రాంతం వ్యతిక్రాంతధర్మాణం॥ ౨౪॥ ఏవం నిరపరాధవధదోషశంకాయాః పరిహారముక్త్వా మామేవ యదిపూర్వం త్వమేత దర్థముచోదయ ఇత్యుక్తస్య పరిహారమాహ - సుగ్రీవేణేతి॥ మే సుగ్రీవేణ యత్సఖ్యం - తల్లక్ష్మణసఖ్యతుల్యం తద్వదపరిహార్యం - దారరాజ్యనిమిత్తం చ దారరాజ్యఫలకం చ స చ మే నిశ్శ్రేయసిరతశ్చ - అతః కథముపేక్షితుం శక్య ఇత్యన్వయః॥ ౨౫॥ హేత్వంతరమప్యాహ - ప్రతిజ్ఞా చేతి॥ తదా సఖ్యకరణకాలే - అనవేక్షితుం ఉపేక్షితుమితియావత్ ॥ ౨౬॥ తదితి॥ తత్తస్మాత్ ఉపేక్షితుమశక్యత్వాత్ - ఏభిః భ్రాతృభార్యాపహరణాదికారణైః తవ భ్రాతృభార్యావమర్శకస్య యచ్ఛాసనం కృతం తద్యుక్తం శాస్త్రవిహితమితి భవాననుమన్యతాం॥ [రామానుజీయతీర్థీయయోరాన్నత్ర భేదః]॥ ౨౭॥ పునర్హేత్వంతరాణి వక్తుం పీఠికామారచయతి - సర్వథేతి॥ ౨౮॥ వయస్యస్యాపీతి॥ శత్రువద్ధర్మమేవానుపశ్యతో వయస్యస్యాపి స్వమిత్రశత్రునిరసనం కర్తవ్యం - ధర్మమేవానుపశ్యతా త్వయాపి తత్కార్యం ఆత్మనిగ్రహరూపం శక్యం - ప్రాయశ్చిత్తత్వేనానుమంతుం యోగ్యమిత్యర్థః॥ రా॥ వయస్యస్యాపీత్యయం శ్లోకో బహుషు కోశేషు న దృష్టః॥ ౩౦॥ స్వేనావశ్యం హంతవ్యత్వే వాలినావశ్యమనుమంతవ్యత్వే చ సంవాదం దర్శయతి॥ శ్రూయత ఇతి॥ చారిత్రవత్సలౌ ఆచారైకపరౌ గృహీతౌ ధృతౌ - తత్ శ్లోకద్వయోక్తం॥ ౩౧॥ శ్లోకపఠతి - రాజభిరిత్యాదినా॥ ౩౨॥ శాసనే పరస్యాభ్యుదయముక్త్వా - అశాసనే రాజ్ఞోనభ్యుదయమాహ - శాసనాదితి॥ రాజ్ఞా శాసనే మోచనే వా స్తేనశ్చోరో ముచ్యత ఏవ పాపాత్ - పాపస్య పాపిష్ఠస్య శాసనాద్రాజా తత్ కిల్బి

కామాత్తస్య దండో వధస్స్మృతః॥ ౨౨॥ భరతస్తు మహీపాలో వయం త్వాదేశవర్తినః * త్వం తు ధర్మాదతిక్రాంతః కథం శక్య ఉపేక్షితుమ్॥ ౨౩॥ గురుర్ధర్మవ్యతిక్రాంతం ప్రాజ్ఞో ధర్మేణ పాలయన్ * భరతః కామవృత్తానాం నిగ్రహే పర్యవస్థితః॥ ౨౪॥ వయం తు భరతాదేశవిధిం కృత్వా హరీశ్వర * త్వద్విధాన్భిన్నమర్యాదాన్ నియంతుం పర్యవస్థితాః॥ ౨౫॥ సుగ్రీవేణ చ మే సఖ్యం లక్ష్మణేన యథా తథా । దారరాజ్యనిమిత్తం చ నిశ్శ్రేయసిరతస్స మే॥ ౨౬॥ ప్రతిజ్ఞా చ మయా దత్తా తదా వానరసన్నిధౌ * ప్రతిజ్ఞా చ కథం శక్యా మద్విధేనానవేక్షితుమ్॥ ౨౭॥ తదేభిః కారణైస్సర్వైర్మహద్భిర్ధర్మసంహితైః * శాసనం తవ యద్యుక్తం తద్భవాననుమన్యతామ్॥ ౨౮॥ సర్వథా ధర్మ ఇత్యేవ ద్రష్టవ్యస్తవ నిగ్రహః॥ ౨౯॥ వయస్యస్యాపి కర్తవ్యం ధర్మమేవానుపశ్యతః। శక్యం త్వయాపి తత్కార్యం ధర్మమేవానుపశ్యతా॥ ౩౦॥ శ్రూయతే మనునా గీతౌ శ్లోకౌ చారిత్రవత్సలౌ। గృహీతౌ ధర్మకుశలైస్తథా చరితం హరే॥ ౩౧॥ రాజభిర్ధృతదండాస్తు కృత్వా పాపాని మానవాః। నిర్మలాస్స్వర్గమాయాంతి సంతస్సుకృతినో యథా॥ ౩౨॥ శాసనాద్వా విమోక్షాద్వా స్తేనస్స్తేయాద్విముచ్యతే। రాజా త్వశాసన్పాపస్య తదవాప్నోతి కిల్బిషమ్॥ ౩౩॥ ఆర్యేణ మమ మాం

ర్మవ్యతిక్రమణం కృతవంతం - పాలయన్ పరామృశన్॥ ౨౪॥ వయమితి॥ భరతాదేశవిధిం - భరతాజ్ఞాకరణం॥ శ్లో॥ ఔరసీం భగినీం వాపి భార్యాం వాప్యనుజస్య యః। ప్రచరేత నరః కామాత్తస్య దండో వధః స్మృత ఇత్యుక్తప్రకారేణ మార్గవర్తిన స్తవ వధే - దుష్టనిగ్రహశిష్టపరిపాలకసార్వభౌమభరతస్యాజ్ఞాకారిణో మమ దోషో నాస్తీతి॥ ౨౫॥ ఏవం ఇక్ష్వాకూణామియం భూమిస్సశైలవనకాననేత్యారభ్య - వయం తు భరతాదేశవిధిం కృత్వా హరీశ్వరేత్యంతేన గ్రంథసందర్భేణోక్త్వా - సఖ్యుస్సుగ్రీవస్య ప్రియకరణహేతునాపి త్వద్వధే మమ దోషో నాస్తీత్యభిప్రాయేణాహ॥ సుగ్రీవేణేతి॥ దారరాజ్యనిమిత్తం దారరాజ్యే నిమిత్తే యస్య తత్ తథా సఖ్యం ఆసీదితి శేషః - తత్కార్యం మత ఆహ - స సుగ్రీవః మే నిశ్శ్రేయసకరః॥ ౨౬॥ కించ ప్రతిజ్ఞా చ కృతేత్యాహ - ప్రతిజ్ఞేతి॥ ౨౭॥ తదితి॥ తస్మాత్కారణసద్భావాత్ - ఏభిః కారణైః భ్రాతృభార్యాహరణభరతాజ్ఞాకరణసుగ్రీవసఖ్యకరణప్రతిజ్ఞాకరణరూపైరిత్యర్థః - తవ భ్రాతృభార్యావమర్శకస్య తవ యచ్ఛాసనం కృతం - తద్యుక్తం శాస్త్రవిహితమితి భవాననుమన్యతామితి యోజనా॥ ౨౯॥ వయస్యస్యాపీతి॥ ధర్మమేవానుపశ్యతో వయస్యస్యాపి సుగ్రీవస్యాపి కర్తవ్యం - మయా ప్రతిజ్ఞాతత్వద్వధరూపకార్యమితి శేషః - ధర్మమేవానుపశ్యతా త్వయాపి తత్కార్యమాత్మనిగ్రహరూపం శక్యం - ప్రాయశ్చిత్తత్వేనానుమంతుం యోగ్యం॥ ౩౦॥ శ్రూయత ఇతి॥ చారిత్రవత్సలౌ చారిత్రైకతత్పరౌ॥ ౩౧॥ త్వద్వధస్య త్వత్కృతపాపప్రాయశ్చిత్తరూపత్వాద్వ్యథా న కార్యేత్యాశయేనాహ - రాజభిరిత్యాదిశ్లోకద్వయేన॥ ౩౨॥ టీ॥ పాపస్య పాప

షంపాపమాప్నోతి॥౩౩॥నకేవలంవచనంఆచారశ్చాస్మిన్నర్థేఽస్తీత్యాహఆర్యేణేతి॥యథాత్వయాపాపంకృతంతథాశ్రమణేనకృపణకేనకేనచిత్పాపేకృతేమమఆర్యేణపృద్ధప్రపితామహేనమాంధాత్రా ఘోరంవ్యసనందండనం-ఈప్సితంప్రయుక్తమితియావత్॥౩౪॥అన్యైరపీతి॥ప్రమత్తైర్వసుధాధిపైర్వైశుభిః-అన్యైరపిజనైఃపాపంకృతం తేవసుధాధిపాఃవిగతానవధానాస్సంతఃకర్మపరామర్శవేళాయాంపాపినాంప్రాయశ్చిత్తంవధాదికంకుర్వంతి- తేనప్రాయశ్చిత్తేనతద్రజఃతత్పాపంశామ్యతిఅన్యాపీతిశేషః॥రా॥కుర్వంతిశామ్యతఇత్యేతదుభయమపిభూతార్థేలట్॥౩౫॥తదలమితి॥స్వవశేస్థితాఃనస్వతంత్రాఃశాస్త్రవశ్యాఇత్యర్థః-అనేనపరాఙ్ముఖవధస్యనోపత్వమపిపరిహృతం-ప్రాయశ్చిత్తస్యయథాకథంచిత్కర్తవ్యత్వాత్ -పంచమహాపాతకాదిప్రాయశ్చిత్తస్యమరణాంతికత్వాచ్ఛలాదేవహింసార్యంభవతినాన్యథా॥౩౬॥ఏవంసంధ్యోపాసనరాజ్యపాలనాదికంనియమేనానుతిష్ఠతోవాలినశ్శాస్త్రవశ్యత్వమవలంబ్యోక్తం-అథశాఖామృగత్వమవలంబ్యాహ- శృణుచేత్యాదినా ౩౭॥దృశ్యమానస్తుయుద్ధ్యమానోయాయదిన్నపాత్మజ॥అన్యవైవస్వతందేవంపశ్యేస్త్వంనిహతోమయేతి-త్వయాదృశ్యేనతురణేనిహతోహందురాసదః॥ప్రసుప్తఃపన్నగేవేనరఃపాపవశంగతఇతిచ ॥ వాలినాయదుక్తంతదుభయస్యోత్తరమాహనమేతత్రమనస్తాపఇతి॥ తత్రయమసదనప్రాపణోక్తిప్రచ్ఛన్నవేదనవిందోక్తివిషయే-మేనాన్యుర్నాస్తిశాఖామృగస్యతవాలక్ష్యత్వాదితిభావః-మనస్తాపాభావశ్చమృగపిషయేప్రచ్ఛన్నవేధనస్యరాజ్ఞాంస్వభావతయాదోషాభావాదితిభావః- తదేవోపపాదయతివాగురాభిరిత్యాదినా-కూటైఃకపటవ్యాపారైఃవిప్రద్రుతాఃశ్వస్తాఃయద్యపిప్రకృతేనసమాంసార్థితా-తథాపిపరాఙ్ముఖవధాన్నదోషఇతితాత్పర్యం॥రా॥విధ్యంతివిముఖాంశ్చాపీతిపాఠః॥ తనిశ్లోకి॥ వాగురాభిరనేకాభిఃకూటైశ్చవివిధైర్నరాఇతి-ప్రయోజనాంతరాభావేపిజనపదహింసాపరిహారార్థంనిఘ్నంతీతిభావః-విధ్యంతివిముఖాంశ్చపునచదోషోత్రవిద్యతే।యాంతిరాజర్షయశ్చాత్రమృగయాంధర్మకోవిదాః-తేనమృగయాసక్తిర్నదోషాయేతిసూచితం[౧౫]॥౪౧॥

ధాత్రా వ్యసనంఘోరమీప్సితమ్। శ్రమణేనకృతేపాపేయథాపాపంకృతంత్వయా॥౩౪॥అన్యైరపికృతంపాపంప్రమత్తైర్వసుధాధిపైః। ప్రాయశ్చిత్తంచకుర్వంతి తేనతచ్ఛామ్యతేరజః॥౩౫॥తదలంపరితాపేనధర్మతఃపరికల్పితః।వధోవానరశార్దూలనవయంస్వవశేస్థితాః॥౩౬॥శృణుచాప్యపరంభూయఃకారణంహరిపుంగవ। యచ్ఛ్రుత్వాహేతుమద్వీరనమన్యుంకర్తుమర్హసి॥౩౭॥నమేతత్రమనస్తాపోనమన్యుర్హరియూథప। వాగురాభిశ్చపాశైశ్చకూటైశ్చవివిధైర్నరాః * ప్రతిచ్ఛన్నాశ్చదృశ్యాశ్చగృహ్ణంతిసుబహూన్మృగాన్ । ప్రధావితాన్వావిత్రస్తాన్విస్రబ్ధాంశ్చాపినిష్ఠితాన్ * ప్రమత్తానప్రమత్తాన్వానరామాంసార్థినోభృశమ్। విధ్యంతివిముఖాంశ్చాపినచదోషోత్రవిద్యతే * యాంతిరాజర్షయశ్చాత్రమృగయాంధర్మకోవిదాః।తస్మాత్త్వంనిహతోయుద్ధేమయాబాణేనవానర * అయుధ్యన్ప్రతియుధ్యన్వాయస్మాచ్ఛాఖామృగోహ్యసి॥౪౧॥ దు

కారిణఃకిల్బిషంపురితం॥౩౩॥ఆర్యేణేతి॥యథాత్వయాపాపంకర్మకృతం-తథాశ్రమణేనకృపణేనపాపేకృతే- మమార్యేణమాంధాత్రాతస్మైశ్రమణే-ఘోరంవ్యసనందండనంఈప్సితంకాంక్షితంప్రయుక్తమితియావత్॥టీ॥కింవక్ష్యసీత్యస్యోత్తరత్వేనశిష్టాచారందర్శయతి-ఆర్యేణేతి॥౩౪॥అన్యైరపీతి॥ప్రమత్తైఃవసుధాధిపైఃహితుభిః - అన్యైరపిజనైఃపాపంకృతం-రాజసుప్రమత్తేషుఅన్యేపికేచిదేవంపాపంకృతవంతఇత్యర్థః - తేవసుధాధిపాఃపశ్చాత్ధర్మపరామర్శవేళాయాంగతప్రమాదాస్సంతః- పాపినాంప్రాయశ్చిత్తంవధబంధనాదికంకుర్వంతి- తేనప్రాయశ్చిత్తకరణేనతద్రజఃతత్పాపంశామ్యతే-కుర్వంతిశామ్యతఇత్యేతదుభయమపిభూతార్థేలట్॥౩౫॥తదలమితి॥స్వవశేనస్థితాఃశాస్త్రవశ్యాఇత్యర్థః॥ ౩౬ ॥ సంధ్యోపాసనరాజ్యపరిపాలనాదికంనియమేనానుష్ఠితవతోవాలినఃశాస్త్రవశ్యత్వమవలంబ్యోత్తరముక్తం- ఇదానీంశాఖామృగత్వమవలంబ్యాహ॥శృణుచాప్యపరమిత్యాది॥౩౭॥శ్లో॥దృశ్యమానస్తుయుధ్యేథామయాయదిన్నపాత్మజ।అద్యవైవస్వతందేవంపశ్యేస్త్వంనిహతోమయా॥త్వయాదృశ్యేనతురణేనిహతోహందురాసదః॥ వాలినాయదుక్తం-తదుభయస్యోత్తరమాహ॥ నహితత్రైతి ॥ తత్రయమసదనప్రాపణప్రచ్ఛన్నవేధనోక్తివిషయేమన్యుర్నాస్తి - శాఖామృగస్యతవాలక్ష్యత్వాదితిభావః-మనస్తాపశ్చన - మృగవిషయేప్రచ్ఛన్నవేధనస్యరాజ్ఞాంస్వభావతయాదోషాభావాదితిభావః॥ తదేవోపపాదయతి॥వాగురాభిరిత్యాదినా॥కూటైఃకపటోపాయైః॥ ౪౧ ॥ నాపిష్ఠుఃపృథివీపతేరిత్యస్మరణాత్ - దేవతారూపరా

పరపీడాకరో రాజ్ఞాం వ్యాపారో నిష్ఫల ఇత్యాశంక్య వ్రణచికిత్సాన్యాయేన సః శ్రేయస్కర ఏవేత్యాహ దుర్లభస్యేతి। జీవితస్య జీవనస్య ॥ ౪౨ ॥ తానితి ॥ నహింస్యాన్నోపీడయేత్ - తేష్వనిష్టకరత్వబుద్ధిం న కుర్యాదిత్యర్థః - నాక్రోశేన్న నిందేత్ - నాక్షిపేన్నోత్క్షిపేత్ సంభర్త్స్యేత్ - నా ప్రి[illegible] - [illegible] తత్ర హేతుమాహ దేవా ఇతి ॥ ఏతే పూర్వోక్తా రాజానః - దేవాః అష్టౌ లోకపాలాః ॥ శ్లో ॥ అష్టాభిర్లోకపాలానాం మాత్రాభిః కల్పితో నృప ఇతి వచనాత్ । వ నుష్యరూపేణ మనుష్యశరీరేణ - ఉపలక్షితాశ్చరంతి ॥ ౪౩ ॥ త్వంత్వితి ॥ పితృపైతామహే పితృపితామహప్రాప్తే - న స్వేవమపి కించిత్పరిహార్యం - పరంతను హతిం వాలి [illegible] హం మనాగపసర్పణమిత్యాద్యపవాదకరం ఛన్నవేధనం సమర్థోపికి ముర్థం కృతవాన్ - తదవహితమనాశ్శృణు - యది రామో వాలినః పురతస్తిష్ఠేత్ తదా విదితతదీయప్రభావతయా వాలీ ప్రహర్తుం నాభవేత్ - తదా తద్వధో నయుక్తః - ప్రతిజ్ఞా చ వ్యాహన్యేత - తద్ద్వారా తన్మిత్రం రావణో పి శరణం ప్రజేత్ - దేవకార్యం చ లుప్యేత్ - అతః ప్రచ్ఛన్నో వాలినమవధీత్ ॥ ౪౪ ॥ ఏవమితి ॥ ప్రవ్యథితః అజ్ఞానాద్రామమధిక్షిప్తవానస్మీత్యనుతప్తః ॥ ౪౫ ॥ యత్త్వమితి ॥ ప్రకృష్టే విషయే ॥ ౪౬ ॥ యదితి ॥ కర్తుం చింతయితుం ॥ ౪౭ ॥ త్వం హీతి ॥ దృష్టార్థశ్చాసౌ తత్త్వజ్ఞశ్చ దృష్టార్థతత్త్వజ్ఞః - యద్వా - జ్ఞః పండితః - దృష్టార్థతత్త్వశ్చాసౌ జ్ఞశ్చేతి సమాసః - కార్యకారణసిద్ధౌ - కార్యం దండనం - కారణం తద్ధేతుభూతం పాపం - తయోస్సిద్ధౌ పరిజ్ఞానే బుద్ధిః అంతఃకరణం ॥ ౪౮ ॥ మామపీతి ॥ అగతధర్మాణం కృత్యాకరణవంతం - వ్యతిక్రాంతపురస్కృతం పురస్కృతవ్యతిక్రమం అకృత్యకారిణమిత్యర్థః - వాచా పరిపాలయ - సర్వం మయా క్షాంతమితి వదేత్యర్థః ॥ ౪౯ ॥ కార్యాంతరమప్యర్థయతే న త్వేత్యాదినా ॥ నాత్మానం ప్రతిశోచే - త్వయా దత్తసద్గతికత్వాత్ - నాపి తారాదికాన్ ప్రతి - సుగ్రీవస్య విద్యమానత్వాత్ - పుత్రం అంగాదం గాత్రసంభవసీత్యుక్తిరీత్యా స్వానతిరిక్తం - గుణశ్రేష్ఠం పితృశుశ్రూషాదిగుణైః శ్రేష్ఠం - కనకాంగదం - దర్శనీయమిత్యర్థః ॥ ౫౧ ॥ సుగ్రీవే చేతి ॥ మతిం - తుల్యామితి శేషః ॥ ౫౪ ॥ యాత ఇతి ॥ వృత్తిః ప్రీతిరీతి యావత్ ॥ ౫౫ ॥ మద్దోషేతి ॥ నావమన్యేత పుత్రనిర్వాసనే నేతి భావః - అవస్థాతుం వ్యవస్థాపయితుం ॥ ౫౬ ॥ త్వయేతి ॥ ఉపాసితుం - మయేతి శేషః - న కేవలం మద్రాజ్యం - అన్యచ్చేత్యాహ -

లాభస్య చ ధర్మస్య జీవితస్య శుభస్య చ * రాజానో వానరశ్రేష్ఠ ప్రదాతారో న సంశయః ॥ ౪౨ ॥ తాన్న హింస్యాన్న చాక్రోశేన్నాక్షిపేన్నాప్రియం వదేత్ * దేవా మనుష్యరూపేణ చరంత్యేతే మహీతలే ॥ ౪౩ ॥ త్వం తు ధర్మమవిజ్ఞాయ కేవలం రోషమాస్థితః * ప్రదూషయసి మాం ధర్మే పితృపైతామహే స్థితమ్ ॥ ౪౪ ॥ ఏవముక్తస్తు రామేణ వాలీ ప్రవ్యథితో భృశమ్ * న దోషం రాఘవే దధ్యౌ ధర్మే ధిగతనిశ్చయః । ప్రత్యువాచ తతో రామం ప్రాంజలిర్వానరేశ్వరః ॥ ౪౫ ॥ యత్త్వమాత్థ నరశ్రేష్ఠ తదేవం నాత్ర సంశయః । ప్రతివక్తుం ప్రకృష్టే హి నాపకృష్టస్తు శక్నుయాత్ ॥ ౪౬ ॥ యదయుక్తం మయా పూర్వం ప్రమాదాదుక్తమప్రియమ్ । తత్రాపి ఖలు మే దోషం కర్తుం నార్హసి రాఘవ ॥ ౪౭ ॥ త్వం హి దృష్టార్థతత్త్వజ్ఞః ప్రజానాం చ హితే రతః । కార్యకారణసిద్ధౌ తే ప్రసన్నా బుద్ధిరవ్యయా ॥ ౪౯ ॥ మామప్యగతధర్మాణం వ్యతిక్రాంతపురస్కృతమ్ । ధర్మసంహితయా వాచా ధర్మజ్ఞ పరిపాలయ ॥ ౫౦ ॥ న త్వాత్మానమహం శోచే న తారాం న చ బాంధవాన్ । యథా పుత్రం గుణశ్రేష్ఠమంగదం కనకాంగదమ్ ॥ ౫౧ ॥ స మమాదర్శనాద్దీనో బాల్యాత్ప్రభృతి లాలితః । తటాక ఇవ పీతాంబురుపశోషం గమిష్యతి ॥ ౫౨ ॥ బాలశ్చాకృతబుద్ధిశ్చ ఏకపుత్రశ్చ మే ప్రియః । తారేయో రామ భవతా రక్షణీయో మహాబలః ॥ ౫౩ ॥ సుగ్రీవే చాంగదే చైవ విధత్స్వ మతిముత్తమామ్ । త్వం హి శాస్తా చ గోప్తా చ కార్యాకార్యవిధౌ స్థితః ॥ ౫౪ ॥ యా తే నరపతే వృత్తిర్భరతే లక్ష్మణే చ యా । సుగ్రీవే చాంగదే రాజంస్తాం త్వమాధాతుమర్హసి ॥ ౫౫ ॥ మద్దోషకృతదోషాం తాం యథా తారాం తపస్వినీమ్ । సుగ్రీవో

జ్ఞామధిక్షేప స్తవనయుక్త ఇత్యాశయేనాహ ॥ దుర్లభస్యేత్యాదిశ్లోకద్వయేన ॥ ౪౪ ॥ ఏవముక్త ఇతి ॥ ప్రవ్యథితః అజ్ఞానాత్ ధర్మాత్మానం త్వామధిక్షిప్తవానహమిత్యనుతప్తః ॥ ౪౫ ॥ యదితి ॥ ప్రకృష్టే శ్రేష్ఠే - సర్వజ్ఞ ఇత్యర్థః । అపకృష్టః కించిద్జ్ఞః ॥ ౪౭ ॥ త్వమితి ॥ దృష్టార్థశ్చాసౌ తత్త్వజ్ఞశ్చ దృష్టార్థతత్త్వజ్ఞః - కార్యకారణసిద్ధౌ - కార్యం దండనం కారణం తద్ధేతుభూతం పాపం - తయోః సిద్ధౌ పరిజ్ఞానే బుద్ధిరంతఃకరణం ప్రసన్నా నిర్మలా వైషమ్యరహితేత్యర్థః ॥ ౪౮ ॥ మామితి ॥ అపగతః ధర్మాణం కృత్యాకరణవంతం - వ్యతిక్రాంతపురస్కృతం పురస్కృతవ్యతిక్రాంతమకృత్యకారిణమిత్యర్థః - వాచా పరిపాలయ వక్ష్యమాణం తథా కరిష్యామీతి వాచాశ్వాసయేత్యర్థః ॥ ౫౫ ॥ మద్దోషేతి ॥ మద్దోషకృతదోషాం - సుగ్రీవాయ మత్కృతాపరాధేన కృతాపరాధాం - అవస్థాతుం అవస్థాపయితుం ॥ ౫౬ ॥ టీ ॥ వ్యక్తి[illegible]

శక్యమితి॥౫౮॥తమిత-తథాకిం న్యతః త్రాహ-త్వత్త ఇతి॥ఆకాంక్షన్ ఆకాంక్షమాణ ఇత్యర్థః॥౫౯॥సతమితి॥వ్యక్తదర్శనం విశదజ్ఞానం సామ సాంత్వనం॥౬౦॥న సంతాప ఇతి॥ఏతదర్థం పుత్రపాలనార్థం॥౬౧॥నవయమితి॥వయం న చింత్యాః అకృత్యకారిణ ఇతి శేషః-నాప్యాత్మా-నివృత్తపాపత్వాత్ -కుత ఇత్యత్రాహ-వయమితి భవద్విశేషేణ భవతోకృత్యరూపవిశేషేణ హేతునా-ధర్మతః ప్రాయశ్చిత్తరూపేధర్మే-సప్తమ్యర్థే తసిః-కృతనిశ్చయాః- అతో వయం న చింత్యా ఇత్యాదిపూర్వేణాన్వయః॥౬౧॥ఉక్తం వివృణోతి-దండ్య ఇతి॥ కార్యకారణసిద్ధార్థౌ దండ్యత్వదండయితృత్వాభ్యాం నిష్పన్నప్రయోజనావిత్యర్థః॥౬౨॥తదితి॥ధర్మదృష్టేన ధర్మశాస్త్రదృష్టేన వర్త్మనా దండసంయోగాత్ విగతకల్మషస్సన్-ధర్మ్యాం ధర్మాదనపేతాం-స్వాం ప్రకృతిం యథాస్థితశుద్ధస్వరూపం-గతః॥౬౩॥హిత్వేతి రేణాశ్వాసయతి-త్యజేతి॥విధానం విధిః-ప్రారబ్ధం కర్మేతి యావత్॥౬౪॥౬౫॥ఉక్తమర్థం సర్గాంతశ్లోకాభ్యాం పునస్సంగృహ్ణాతి-స తస్యేతి॥సమాహితం సమాధానరూపం॥౬౬॥శరేతి॥ ప్రదూషిత ఇతియత్ ఇదం మే అపచరితం-క్షమ క్షమస్వ॥ అస్మిన్సర్గే సార్ధసప్తషష్టిశ్లోకాః॥౬౭॥ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - ముక్తాహారాఖ్యానే - కిష్కింధాకాండవ్యాఖ్యానే - అష్టాదశస్సర్గః. **

నావమన్యేత తథావస్థాం కుమహార్హసి॥౫౬॥త్వయా హ్యనుగృహీతేన రాజ్యం శక్యముపాసితుమ్। త్వద్వశే వర్తమానేన తవ చిత్తానువర్తినా॥౫౭॥శక్యం దివం చార్జయితుం వసుధాం చాపి శాసితుమ్॥౫౮॥త్వత్తోహం వధమాకాంక్షన్వార్యమాణోపి తారయా*సుగ్రీవేణ సహ భ్రాత్రా ద్వంద్వయుద్ధముపాగతః॥౫౯॥ఇత్యుక్త్వా సన్నతో రామం విరరామ హరీశ్వరః॥౫౯॥ స తమాశ్వాసయద్రామో వాలినం వ్యక్తదర్శనమ్।సామసంపన్నయా వాచా ధర్మతత్త్వార్థయుక్తయా॥౬౦॥న సంతాపస్త్వయా కార్య ఏతదర్థం ప్లవంగమ॥౬౧॥న వయం భవతా చింత్యా నాప్యాత్మా హరిసత్తమ * వయం భవద్విశేషేణ ధర్మతః కృతనిశ్చయాః॥ ౬౧॥ దండ్యే యః పాతయేద్దండం దండ్యో యశ్చాపి దండ్యతే * కార్యకారణసిద్ధార్థావుభౌ తౌ నావసీదతః॥౬౨॥తద్భవాన్దండసంయోగాదస్మాద్విగతకల్మషః*గతస్స్వాం ప్రకృతిం ధర్మ్యాం ధర్మదృష్టేన వర్త్మనా॥౬౩॥ త్యజ శోకం చ మోహం చ భయం చ హృదయే స్థితమ్ * త్వయా విధానం హర్యగ్ర్య న శక్యమతివర్తితుమ్॥ ౬౪॥ యథా త్వయ్యంగదో నిత్యం వర్తతే వానరేశ్వర * తథా వర్తేత సుగ్రీవే మయి చాపి న సంశయః॥౬౫॥ స తస్య వాక్యం మధురం మహాత్మనస్సమాహితం ధర్మపథానువర్తినః। నిశమ్య రామస్య రణావమర్దినో వచస్సుయుక్తం నిజగాద వానరః॥౬౬॥ శరాభితప్తేన విచేతసా మయా ప్రదూషితస్త్వం యదజానతా ప్రభో। ఇదం మహేంద్రోపమభీమవిక్రమ ప్రసాదితస్త్వం క్షమ మే నరేశ్వర॥౬౭॥ఇతి శ్రీమత్కిష్కింధాకాండే - అష్టాదశస్సర్గః **

అభివ్యక్తసర్వేశ్వరస్వరూపజ్ఞానం॥౬౦॥నవయమితి॥వయం భవతా న చింత్యాః న విచార్యాః- పరాఙ్ముఖస్యైవ వధం ప్రచ్ఛన్నం కృత్వా-ఏవం పాపమార్జితవానిత్యుక్తపుణ్యమితి భవతా న విచార్యా ఇత్యర్థః - నాప్యాత్మా చింత్యః- భ్రాతృభార్యాహరణాదికం కృత్వా గతోహం - కిం భవిష్యామీతి త్వం చ త్వయా న విచార్యః - కుతః వయం భవద్విశేషేణ భవతో విశేషేణ-ధర్మతః ధర్మే కృతనిశ్చయాః - అస్య వధః కిం ధర్మ్యః ఉతాధర్మ్య ఇతి విశేషేణ విచార్య-ధర్మే నిశ్చయం కృతవంత ఇత్యర్థః యద్వా భవద్విశేషేణ భవదకృత్యవిశేషేణ హేతునా - ధర్మతః ప్రాయశ్చిత్తరూపధర్మే వయం కృతనిశ్చయాః అతో వయం భవతా అచింత్యాః అకృత్యం కృతవంత ఇతి న విచార్యాః-నాప్యాత్మా మమ పరలోకప్రతిబంధకమస్తీతి భవాన పి న విచార్య ఇత్యర్థః॥శ్లో॥రాజభిర్ధృతదండాస్తు కృత్వా పాపాని మానవాః।నిర్మలాస్స్వర్గమాయాంతి సంతస్సుకృతినో యథా॥ శాసనాద్వా విమోక్షాద్వా స్తేనస్స్తేయాద్విముచ్యతే - రాజా త్వశాసన్పాపస్య తదవాప్నోతి కిల్బిషమితి మనువచనానుసారేణ ఉభయోరపి దోషాభావ ఇతి భావః॥౬౧॥ఉక్తమేవార్థం వివృణోతి॥దండ్య ఇతి॥కార్యకారణసిద్ధార్థౌ - కార్యం దండనం కారణమపరాధః భావప్రధానోయం నిర్దేశః-దండ్యత్వదండయితృత్వాభ్యాం నిష్పన్నప్రయోజనావిత్యర్థః॥౬౨॥ తదితి॥తత్తస్మాత్కారణాత్ స్వాం ప్రకృతిం స్వకీయం పరిశుద్ధతాస్వభావం॥౬౩॥త్యజేతి॥విధానం విధిః॥౬౪॥ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం-కిష్కింధాకాండవ్యాఖ్యాయాం-అష్టాదశస్సర్గః.

తారాగమనమేకోనవింశే-సవానరమహారాజ ఇత్యాది॥ విశుతః విశేషేణ శుతః జీవితాం తే జీవితాంతకాలే॥౧॥ తీ౩॥ సాసపుత్రా ప్రియమితి॥ అప్రియమితిచ్ఛేదః వివిధాన్నానాకష్ట్యాత్-గిరిగహ్వరాద్గిరిగుహాతః-గుహారూపాహి కిష్కింధేత్యుక్తేః॥ రా॥ వివిధాద్విచిత్రాంతః ప్రదేశాత్ ॥౪॥ యెత్వేత్యాదిశ్లోకద్వయ మేకాన్వయం॥
౫॥ రా॥ సాదదర్శ తత్ర త్రస్తా హరీనాపతతో మృతమ్। యూథాధిపపరిభ్రష్టాన్మృగాన్నిహతయూథపానితి పాఠః ॥ ౬ ॥ పూర్వం సామాన్యతో౽పి దితవృత్తాంతా పివి
శేషజిజ్ఞాసయా పృచ్ఛతి తానితి॥ ౭॥ వానర ఇత్యాదిశ్లోకద్వయమేకాన్వయం॥ దుర్గతాః అగతికాః ॥ రాజ్యలాభాయ సుగ్రీవేణ వాలీ హతశ్చేద్భవతాం కిం భయమిత్య
ర్థః-మార్గణైరితి బహువచనం సంభావనయోక్తమ్॥ తీ॥ కపిపతాన్యృ ఇతి ॥ అవిక్లిష్టం సయుక్తికమితి యావత్ ॥౧౦॥ జీవపుత్రే ఇతి॥ అపుత్రా యాః లుప్తభర్తృనగ
రమితి భావః-నయతి-లోకాంతరమితి శేషః॥౧౧॥౧౨॥ అభిద్రుతమితి॥ విద్రుతం పూర్వం కిష్కింధాతో నిర్గతమిదం బలం ప్రసృతం ప్రకీర్ణం సత్ అభిద్రుతః కిష్కింధా
భిముఖేన ద్రుతం॥౧౩॥౧౪॥ అథ వేతి॥ హిరుచిరాననే-తే-ఇహ కిష్కింధాయాం. స్థానం అవస్థానం-అరుచిరం అనభిమతం-అత్ర స్థాతుం నరోచత ఇత్యర్థః-హియస్మాత్ కా
రణాత్ వానరాశ్శత్రుభూతాః-మగ్నాణి కిష్కింధాయాః దుష్ప్రవేశస్థలాని-ఆవిశంతి ఆక్రమిష్యంతి-అన్యాని-అస్మదావాసస్థలభిన్నానీత్యర్థః॥ ౧౫ ॥ అస్త్వాక్రమ
ణం తతః కిమిత్యత్రాహ-అభార్యా ఇతి॥ అభార్యాః భార్యావిరహితాః-సభార్యాః సమానభార్యాః-సాధారణభార్యా ఇత్యర్థః - యె వాలినా విప్రవాసితాః వనచారిణ
స్సంతి తేభ్యః పి ప్రయుక్తేభ్యః-స్వభార్యావిరహిభ్యః-లుబ్ధేభ్యః సాధారణభార్యాంతరాభిలాషిభ్యః - స్వేభ్యః జ్ఞాతిభ్యస్సుగ్రీవాదిభ్యః-నః అస్మాకం-అత్ర కిష్కిం
ధాస్థానే-తుములం నిరంతరం-భయం భవతి-అనేన భావిసుగ్రీవవ్యాపారస్సూచితః - రుచిరాననే ఇత్యాదిసంబోధనాత్తస్యాస్సహమరణసాహసం ద్యోత్యతే ॥ ౧౬ ॥

సవానరమహారాజశ్శయానశ్శరపీడితః। ప్రత్యుక్తో హేతుమద్వాక్యైర్నోత్తరం ప్రత్యపద్యత॥౧॥ అశ్మభిః ప్రవిభిన్నాంగః పాదపైరాహతో భృశం।
రామబాణేన చాక్రాంతో జీవితాంతే ముమోహ సః॥౨॥ తం భార్యా బాణమోక్షేణ రామదత్తేన సంయుగే। హతం ప్లవగశార్దూలం తారా శుశ్రావ
వాలినమ్॥౩॥ సా సపుత్రాప్రియం శ్రుత్వా వధం భర్తుస్సుదారుణమ్। నిష్పపాత భృశం త్రస్తా వివిధాద్గిరిగహ్వరాత్॥౪॥ యేత్వంగదపరీవారా వానరా
భీమవిక్రమాః। తే సకార్ముకమాలోక్య రామం త్రస్తాః ప్రదుద్రువుః॥౫॥ సాదదర్శ తతస్త్రస్తాన్ హరీనాపతతో భృశమ్। యూథాదివ పరిభ్రష్టాన్మృ
గాన్నిహతయూథపాన్॥౬॥ తానువాచ సమాసాద్య దుఃఖితాన్దుఃఖితా సతీ। రామవిత్రాసితాన్సర్వాననుబద్ధానివేషుభిః॥౭॥ వానరా రాజసింహ
స్య యస్య యూయం పురస్సరాః। తం విహాయ సుసంత్రస్తాః కస్మాద్ద్రవథ దుర్గతాః ॥ రాజ్యహేతోస్సచేద్భ్రాతా భ్రాత్రా రౌద్రేణ పాతితః। రామే
ణ ప్రహితై రౌద్రైర్మార్గణైర్దూరపాతిభిః॥౯॥ కపిపత్న్యా వచశ్శ్రుత్వా కపయః కామరూపిణః। ప్రాప్తకాలమవిక్లిష్టమూచుర్వచనమంగనామ్॥౧౦॥
జీవపుత్రే నివర్తస్వ పుత్రం రక్షస్వ చాంగదమ్। అంతకో రామరూపేణ హత్వా నయతి వాలినమ్॥ ౧౧ ॥ క్షిప్తాన్వృక్షాన్సమావిధ్య విపులాశ్చ శిలాస్త
థా। వాలీ వజ్రసమైర్బాణై రామేణ వినిపాతితః॥ ౧౨ ॥ అభిద్రుతమిదం సర్వం విద్రుతం ప్రసృతం బలమ్। అస్మిన్ప్లవగశార్దూలే హతే శక్రసమప్రభే॥
౧౩॥ రక్ష్యతాం నగరం శూరైరంగదశ్చాభిషిచ్యతామ్। పదస్థం వాలినః పుత్రం భజిష్యంతి ప్లవంగమాః॥౧౪॥ అథ వా రుచిరం స్థానమిహ తే రుచిరాననే।
ఆవిశంతి హి దుర్గాణి క్షిప్రమద్యైవ వానరాః॥౧౫॥ అభార్యాశ్చ సభార్యాశ్చ సంత్యత్ర వనచారిణః। లుబ్ధేభ్యో విప్రయుక్తేభ్యస్తేభ్యో నస్తుములం భయం॥

౧॥ టీ॥ ముమోహ ముమూర్ఛ॥౩॥ సేతి॥ వివిధాత్ విచిత్రాంతః ప్రదేశాత్ ॥౬॥ తానితి॥ ఇషుభిః అనుబద్ధానివ ఇషుభిః ప్రోతానివ ॥ ౭ ॥ * రాజ్యహేతోరిత్య
త్ర ఏకేనైవ బాణేన వాలిహననే సత్యపి వాలివిషయె బహుబాణప్రయోగసంభావనయా మార్గణైరితి బహువచననిర్దేశః॥౯॥ కపిపత్న్యా ఇతి॥ అవిక్లిష్టం అవిరూప్యం॥
౧౧॥ అభీతి॥ అభిద్రుతమితి॥ అభిద్రుతం కిష్కింధాభిముఖ్యేన ద్రుతం-విద్రుతం విధావితం-ప్రసృతం ప్రకీర్ణం॥౧౪॥ అథ వేతి ॥ తే తవ ఇహ కిష్కింధాయాం స్థానమవస్థా
నమరుచిరం అనభిమతం-హి యస్మాత్కారణాత్ వానరాః శత్రుభూతాః-దుర్గాణి కిష్కింధాదుష్ప్రవేశస్థలాని ఆవిశంతి ఆక్రమిష్యంతి॥ తీ॥ ఏవమకరణే బాధకమాహ॥
అథ వేతి॥౧౫॥ అత్రావస్థానే భయమవశ్యం భావీతి ప్రతిపాదయంతి॥ అభార్యా ఇతి॥ అభార్యాః భార్యావిరహితాః - సభార్యాశ్చ వాలినా విప్రకృతా యే వనచారిణః

అల్పేతి ॥ అల్పాంతరగతానాం కించిదవ కాశంప్రాప్తానాం - సంభాషణాయ కియన్మాత్రావ కాశం ప్రాప్తానామిత్యర్థః - ఆత్మనః ప్రతిరూపం స్వబుద్ధ్యనుగుణం ॥ యద్వా అంతరంబుద్ధిః అల్పబుద్ధీనామిత్యర్థః ॥ ౧౯ ॥ ఏవమితి ॥ బాహుభ్యాం-హస్తాభ్యామిత్యర్థః ॥ ౨౧ ॥ ఆవ్రజంతీత్యాది ॥ దానవేంద్రాణాంమాయావి ప్రభృతీనాం - వజ్రాణామిత్యత్ర ప్రయోగబాహుళ్యాపేక్షయాబహువచననిర్దేశః - మహావాతసమావిష్టంసమావిష్టమహావాతమివస్థితం-సమావేశః సంఘీభావః-యద్వా-సమావిష్టమితిభావేనిష్ఠా-మహావాతసమావేశమివస్థితం-పరాక్రాంతంపరాక్రమః-నర్దతాంమధ్యేభీమంనర్దంతం-శార్దూలేనసింహేన॥ని॥సింహోమృగేంద్రఃపంచాస్యోహర్యక్షః శ్వేతపింగళః । వ్యాఘ్రేశార్దూలౌ మహానాదశ్శార్దూలోతులవిక్రమఃఇతివైజయంతీ॥ యద్వా-అసంభావితత్వద్యోతనాయశార్దూలహింసితసింహమివేత్యభూతోపమా-అర్చితమితి- అత్ర భాగవతాద్యుక్తకాళీయనాగప్రహరణవేళాయాంబలిస్థానంచైత్యమున్మథితమిత్యవగంతవ్యమిత్యాహుః-సర్వలోకస్యసర్వలోకేన-అర్చితం- సపతాకంఅలంకృతమిత్యర్థః-సవేదికం శ్రమహరవేదికాసంపన్నం - ఏవంవర్తమానమపితత్ర నిగూఢనాగగ్రహణాయగరుడోన్మథితంచైత్యమివస్థితమిత్యర్థః-శౌర్యాదిసంపన్నోపి భ్రాతృభార్యాపహరణపాపవత్త్వేనహతఇత్యత్రదృష్టాంతోయం-అవష్టభ్యేతి ఊర్జితందృఢం-ధనురవష్టభ్యతిష్ఠంతం-అనేనాకర్షణకాకారఉచ్యతే - చకారేణతాదృశసంస్థానవిశేషేణాకర్షకతాకథ్యతే- భర్తారంహతవంతంరామంతత్సాహాయ్యకృతంతదనుజం తేనసంహారయితారంసుగ్రీవంచదదర్శ-శుభాతత్రశత్రుత్వబుద్ధింవిహాయశుభహృదయాబభూవ-నరామస్యదోషోస్తి-కింతువాలినఏవ - పానీయపానాయతటాకేఖాతేతత్రకంకేగుర్వీంశిలాంబద్ధ్వాపతిత్వామ్రియమాణస్స్వైవహి దోషః-అయమప్యనుకూలశ్చేత్ కథమేనంనరక్షేత్ - కించమమప్రాణాహిపాండవాఇత్యుక్తరీత్యాస్వప్రాణభూతేస్వాత్రితేహింసాంకుర్వంతంకథంమృష్యేత్ -అతఏవహిప్రథయయుద్ధేనహింసితవాన్- కింతుస్వాశ్రితాపరాధందృష్ట్వైవపునర్యుద్ధేవాలినంహతవానిత్యమన్యతేతిభావః॥రా ॥తిస్తారమితి॥వజ్రాణామితికింకరవజ్రాదిభేదవివక్షయాబహువచననిర్దేశః ప్రయోగబాహుళ్యాపేక్షయావా॥నర్దంతమితి॥నర్దతాంమధ్యేభీమంనర్దంతం-శూరంశూరేణపాతితమిత్యుభయోస్సమత్వాభిధానాదత్రశార్దూలశబ్దేనసింహఉచ్యతే॥ ౨౫ ॥తమిమమర్థంవ్యంజయన్నాహ-తానితి॥అతీత్యేతినాతిక్రమఉచ్యతే-సర్వేషాంసమీపస్థత్వాత్ -కింతుతత్రదోషబుద్ధిమకృత్వేత్యర్థః-భర్తారంసమాసాద్యేతి- ఉ

౧౬ ॥అల్పాంతరగతానాంతుశ్రుత్వావచనమంగనా । ఆత్మనఃప్రతిరూపంసాబభాషేచారుహాసినీ॥౧౭॥పుత్రేణమమకింకార్యంకింరాజ్యేనకిమాత్మనా । కపిసింహేమహాభాగేతస్మిన్భర్తరినశ్యతి॥౧౮॥పాదమూలంగమిష్యామితస్యైవాహంమహాత్మనః।యోసౌరామప్రయుక్తేనశరేణవినిపాతితః॥౧౯॥ఏవముక్త్వాప్రదుద్రావరుదంతీశోకకర్శితా । శిరశ్చోరశ్చబాహుభ్యాందుఃఖేనసమభిఘ్నతీ॥౨౦ ॥ఆవ్రజంతీదదర్శాథపతింనిపతితంభువి । హంతారందానవేంద్రాణాంసమరేష్వనివర్తినామ్॥ క్షేప్తారంపర్వతేంద్రాణాంవజ్రాణామివవాసవమ్।మహావాతసమావిష్టంమహామేఘౌఘనిస్స్వనమ్ ॥ శక్రతుల్యపరాక్రాంతంవృష్ట్వేవోపరతంఘనమ్ । నర్దంతంనర్దతాంభీమంశూరంశూరేణపాతితమ్ ॥ శార్దూలేనామిషస్యార్థేమృగరాజంయథాహతమ్ । అర్చితంసర్వలోకస్యసపతాకంసవేదికమ్ ॥ నాగహేతోస్సుపర్ణేనచైత్యమున్మథితంయథా।అవష్టభ్యచతిష్ఠంతందదర్శధనురుత్తమమ్ ॥ రామంరామానుజంచైవభర్తుశ్చైవానుజంశుభా॥౨౫॥తానతీత్యసమాసాద్యభర్తారంనిహతంరణే ॥ స

సంతి- తేభ్యఃవిప్రయుక్తేభ్యోలుబ్ధేభ్యఃస్వేభ్యఃసుగ్రీవాదిజ్ఞాతిభ్యః -నఃఅస్మాకంఅత్రకిష్కింధావస్థానేతుములంభయంభవతీతియోజనా॥౧౬॥అల్పేతి॥అల్పాంతరగతానాం నాతిదూరవర్తినాం - ఆత్మనఃప్రతిరూపంఆత్మానురూపం॥టీ॥అల్పాంతరగతానాంనాతిదూరవర్తినాంఏవంభయేనకించిద్భేదంప్రాప్తానామితివా॥౨౧ క్షేప్తారమితి॥వజ్రాణామితికింకరవజ్రాదిభేదవివక్షయాబహువచననిర్దేశఃమహావాతసమావిష్టం-భావేనిష్ఠా-మహావాతస్యేవసమావిష్టంసమావేశనంయస్యసతథోక్తఃతం-యుద్ధేమహావాతసదృశవేగమిత్యర్థః ॥ నర్దంతమితి॥నర్దతాంమధ్యేభీమంనర్దంతం ॥ శార్దూలేనసింహేన॥టీ॥ సింహోమృగేంద్రఃపంచాస్యోహర్యక్షఃశ్వేతపింగళః । వ్యాఘ్రేశార్దూలౌమహానాదశ్శార్దూలఇతివైజయంతీ॥అర్చితమితి॥సర్వలోకస్యసర్వలోకేనచైత్యమున్మథితం - యథాగరుడేనకాళీ

పసర్గేణ స్వప్నే నాయం హత ఇతి బుద్ధ్వా ప్రతిజ్ఞాప్యతే॥ ౨౬॥ సుప్తేతి॥ సందితం బద్ధం-మృత్యుదామభిః మృత్యుపాశైః-ఆసన్నప్రాణమిత్యర్థః॥ రా॥ సందితం బద్ధం॥ ని॥ బద్ధే సందానితం మూత ముద్రితం సందితం సితమిత్యమరః॥ ౨౭॥ తామితి॥ కష్టం విషాదం అత్యంతవిషాదమిత్యర్థః॥ ౨౮॥ ఇతి శ్రీ గోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - ముక్తాహారాఖ్యానే - కిష్కింధాకాండవ్యాఖ్యానే - ఏకోనవింశస్సర్గః. **

అథ తారా ప్రలాపావింశే-రామేత్యాదిసార్ధశ్లోకః॥ సా తారా-తం దృష్ట్వా పర్యష్వజత॥ ౧॥ ఇషుణేత్యాదిసార్ధః॥ రా॥ రామచాపేతి॥ ఏతదనంతరం సా సమాసాద్యేతి శ్లోకః కతిపయకోశేషు ప్రమాదాల్లిఖితో వర్తతే- అయం ఉపరి-దుర్లభం దర్శనం తస్య తవ వత్సభవిష్యతీత్యనంతరం ద్రష్టవ్యః-తారా ఉచ్చైస్స్వరాల తో నపునరుక్తిః॥ ౩॥ రణ ఇతి॥ అపురోభాగాం దోషదర్శనరహితాం అనపరాధామితి యావత్॥ ౬॥ వ్యక్తమితి॥ హే వీర అత్ర నిర్మితా కిష్కింధైవ అన్యా పురీ స్వర్గమార్గే త్వయా ధర్మతః ప్రవర్తితా-అతః ఖల్విమాం త్యక్త్వా గంతుముద్యతోసీతి భావః॥ ౭॥ యానీతి॥ అస్మాభిరితి ఇతరస్త్రీ పేక్షయా బహువచనం- అస్మాభిస్సహ త్వయా యాని విహృతాని విహారాః-కృతానీత్యధ్యాహారః- తేషాం త్వయా ఉపరమః విరామః కృతః॥ ౮॥ నిరానందేతి॥ అద్య నిరానందా నిరాశా కాలాంతరే ఆనందో భవిష్యతీత్యాశారహితాహం శోకసాగరే నిమగ్నా అస్మి తశేషః-పంచత్వం మరణం॥ ౯॥ హృదయమితి॥ మహ్యం మమ॥ రా॥ మహ్యం మమ-హృదయం సుస్థిరం మేయదితి చ పాఠః ౧౦॥ సుగ్రీవస్యేతి॥ వ్యుష్టిః ఫలం వ్యుష్టిః-ఫలే సమృద్ధౌ చేత్యమరః। వివాసిత ఇతి యత్తస్య వ్యుష్టిరిత్యన్వయః॥ ౧౧॥ నిశ్శ్రీయ సేతి॥ నిశ్శ్రీయస పరా శ్రయస్థా-మా॥ ౧౨॥

మీత్యువ్యధితా భూమావానం భ్రాంతా నిపపాత హ॥ ౨౬॥ సుప్తేవ పునరుత్థాయ ఆర్యపుత్రేతి క్రోశతీ * రురోద సా పతిం దృష్ట్వా సందితం మృత్యుదామభిః॥ ౨౭॥ తామవేక్ష్య తు సుగ్రీవః క్రోశంతీం కురరీమివ * విషాదమగమత్కష్టం దృష్ట్వా చాంగదమాగతమ్॥ ౨౮॥ ఇత్యేకోనవింశస్సర్గః. ***

రామచాపవిసృష్టేన శరేణాంతకరేణ తమ్। దృష్ట్వా వినిహతం భూమౌ తారా తారాధిపాననా * సా సమాసాద్య భర్తారం పర్యష్వజత భామినీ॥ ౧॥ ఇషుణాభిహతం దృష్ట్వా వాలినం కుంజరోపమమ్ * వానరేంద్రం మహేంద్రాభం శోకసంతప్తమానసా। తారా తరుమివోన్మూలం పర్యదేవయదాతురా॥ ౩॥ రణే దారుణవిక్రాంత ప్రవీర ప్లవతాం వర। కిం దీనామపురోభాగామద్య త్వం నాభిభాషసే॥ ౪॥ ఉత్తిష్ఠ హరిశార్దూల భజస్వ శయనోత్తమమ్। నైవంవిధాః శేరతే హి భూమౌ నృపతిసత్తమాః॥ ౫॥ అతీవ ఖలు తే కాంతా వసుధా వసుధాధిప। గతాసురపి యాం గాత్రైర్మాం విహాయ నిషేవసే॥ ౬॥ వ్యక్తమన్యా త్వయా వీర ధర్మతస్సంప్రవర్తితా। కిష్కింధేవ పురీ రమ్యా స్వర్గమార్గే వినిర్మితా॥ ౭॥ యాన్యస్మాభిస్త్వయా సార్ధం వనేషు మధుగంధిషు। విహృతాని త్వయా కాలే తేషాముపరమః కృతః॥ ౮॥ నిరానందా నిరాశాహం నిమగ్నా శోకసాగరే। త్వయి పంచత్వమాపన్నే మహాయూథపయూథపే॥ ౯॥ హృదయం సుస్థిరం మహ్యం దృష్ట్వా వినిహతం భువి। యన్న శోకాభిసంతప్తం స్ఫుటతే ద్య సహస్రధా॥ ౧౦॥ సుగ్రీవస్య త్వయా భార్యా హృతా స చ వివాసితః। యత్తు తస్య త్వయా వ్యుష్టిః ప్రాప్తేయం ప్లవగాధిప॥ ౧౧॥ నిశ్శ్రీయసపరా మోహాత్త్వయా చాహం విగర్హితా। యైషాబ్రువం హితం వాక్యం వానరేంద్ర హితైషిణీ॥ ౧౨॥ రూపయౌవనదృప్తానాం దక్షిణానాం చ మానద। నూనమప్సరసామార్య చిత్తా

యప్రహరణవేళాయాం బలిస్థానచైత్యమప్యుక్తమితి మిత్యవగంతవ్యం॥ ౨౬॥ సుప్తేతి॥ సందితం బద్ధం॥ టీ॥ కురరీ శారికా॥ ౨౮॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - కిష్కింధాకాండవ్యాఖ్యాయాం - ఏకోనవింశస్సర్గః. ❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖

రామేతి॥ తారా ఉచ్చైస్స్వరాలతో నపునరుక్తిః॥ ౩॥ రణ ఇతి॥ అపురోభాగాం దోషదర్శనరహితాం-అనపరాధామితి యావత్॥ ౬॥ తారా వసుధామాత్మనో పి ప్రియతమాం కాంతామభిధాయ-యుద్ధభూమౌ భోగస్థానగతాం పురీము త్ప్రేక్షతే॥ వ్యక్తమితి॥ హే వీర-ధర్మతః సంప్రవర్తతాధర్మేణ యుద్ధమాచరతా పరస్మై పదమోక్షం-స్వర్గమార్గే-వీర స్వర్గసాధనభూత రణభూమౌ-కిష్కింధేవ అన్యా రమ్యా పురీ నిర్మితా వ్యక్తం నూనం-నో చేత్ త్వం కథమత్ర శేష ఇతి భావః॥ ౭॥ యానీతి॥ ద్వితీయస్త్వయా శబ్దః ఉపరమః కృత ఇత్యనేన సంబధ్యతే॥ టీ॥ సంప్రతి స్వహృదయముపాలభతే॥ హృదయమితి॥ ౧౦॥ సుగ్రీవస్యేతి॥ సుగ్రీవస్య భార్యా త్వయా హృతా స వివాసితశ్చేతి యత్కర్మాస్తి-తస్యేయం వ్యుష్టిః ఫలం ప్రాప్తేతి యోజనా॥ ని॥ వ్యుష్టిః ఫలే సమృద్ధౌ చేత్యమరః॥ ౧౧॥ టీ॥ అహం చ నిరాకృతేత్యాహ॥ నిశ్శ్రే

రూపేతి॥దక్షిణానాంఅనుగతం త్రైకుశలానాం-ప్రమథిష్యసివశీకరిష్యసీతిభావః॥వీరస్వర్గసిద్ధిరితిభావః॥౧౩॥కాలఇతి॥వశంఅవపన్నఃప్రాప్తః॥౧౪॥వైధవ్యమితి॥అహంపూర్వంఅదుఃఖోపచితాఅకృపణాచసతీసంప్రతికృపణాభూత్వావైధవ్యంశోకకృతసంతాపంచవర్తయిష్యామిధారయిష్యామి॥౧౫॥లాలితఇతి॥మేమయాలాలితఃఅంగదఃపితృవ్యేపితృభ్రాతరి-క్రోధమూర్ఛితేసతి-కామవస్థాంవత్స్యతేవర్తయిష్యతినశ్యత్యేవేతిభావః॥౧౬॥కురుష్వేతి॥అనేనతదానీమంగదస్సమాగతఇతిద్యోత్యతే॥౧౭॥[అస్మిన్సర్గేద్వితీయశ్లోకతయాగోవిందరాజార్యవ్యాఖ్యాతస్యసాసమాసాద్యేతిశ్లోకస్య-దుర్లభందర్శనంతస్యతవవత్సభవిష్యతీత్యస్యానంతరపఠితవ్యతామంగీకృత్యవతారామానుజార్యేణకృతమిదంవ్యాఖ్యానం]॥రా॥సాసమాసాద్యేతి॥సాఅంగదంప్రతితథోక్తవతీ॥౧౮॥రామేణేతి॥మహత్అనైర్యరశక్యం-కర్మకృతం-ఆనృణ్యంచగతంప్రాప్తం-ప్రతిశ్రవేప్రతిజ్ఞావిషయే॥౧౯॥సుగ్రీవంప్రత్యాహ-సకామఇతి॥శస్తఃహింసితః॥౨౦॥వాలినంప్రత్యాహకిమితి॥౨౧॥తస్యాఇతి॥విలపితంవిలాపం॥రా॥పరిగృహ్యాంగదందీనందుఃఖార్తాఃపరిచుక్రుశురిత్యతఃపరంకిమంగదమితిశ్లోకః- తతఃపరంకిమప్రియమితిశ్లోకః - తతఃపరంయద్యప్రియమితిశ్లోకః-తతఃపరంతథాతుతారేతిసర్గాంతశ్లోకః॥౨౨॥కిమంగదమితి॥ సాంగదావీరావీర్యవంతౌబాహూయస్యసతథోక్తః-గుణసన్నికృష్టంగుణైఃప్రత్యాసన్నం-గుణైస్తవసదృశమిత్యర్థః- హేప్రియపుత్రేతిసంబుద్ధిః-ప్రియఃపుత్రోయస్యసః-ఇయంస్త్రీజనప్రలాపపరిపాటీ॥ ౨౪ ॥ యదీతి ॥ అసంప్రధార్యఅవిజ్ఞాయ॥౨౫॥తథాత్వితి॥ప్రాయముపోపవేష్టుం-ప్రాయోపవేశంకర్తుమిత్యర్థః- ప్రసముపోదఃపాదపూరణఇతిద్విర్వచనం- అత్రసర్గేశ్లోకవ్యత్యాసోలేఖకకృతఃఅస్మిన్సర్గేషడ్వింశతిశ్లోకాః॥రా॥అస్మిన్సర్గేపరిగృహ్యాంగదందీనందుఃఖార్తాఃపరిచుక్రుశురిత్యతఃపరం ఉపరితనసర్గస్థాఃహనుమద్వాక్యభూతాః గుణదోషకృతం

నిప్రమథిష్యసి॥౧౩॥కాలోనిస్సంశయోనూనంజీవితాంతకరస్తవ । బలాద్యేనావపన్నోసిసుగ్రీవస్యావశోవశమ్॥౧౪॥వైధవ్యంశోకసంతాపంకృపణంకృపణాసతీ । అదుఃఖోపచితాపూర్వంవర్తయిష్యామ్యనాథవత్ ॥౧౫॥ లాలితశ్చాంగదోవీరస్సుకుమారస్సుఖోచితః । వత్స్యతేకామవస్థాంమేపితృవ్యేక్రోధమూర్ఛితే॥౧౬॥కురుష్వపితరంపుత్రసుదృష్టంధర్మవత్సలమ్ । దుర్లభందర్శనంవత్సతవతస్యభవిష్యతి ॥౧౭॥ (సాసమాసాద్యభర్తారంపర్యష్వజతభామినీ।ఇషుణాభిహతందృష్ట్వావాలినంకుంజరోపమం]సమాశ్వాసయపుత్రంత్వంసందేశంసందిశస్వచ।మూర్ధ్నిచైనంసమాఘ్రాయప్రవాసంప్రస్థితోహ్యసి॥౧౮॥రామేణహిమహత్కర్మకృతంత్వామభినిఘ్నతా । ఆనృణ్యంచగతంతస్యసుగ్రీవస్యప్రతిశ్రవే ॥౧౯॥సకామోభవసుగ్రీవరుమాంత్వంప్రతిపత్స్యసే । భుంక్ష్వరాజ్యమనుద్విగ్నశ్శస్తోభ్రాతారిపుస్తవ ॥౨౦॥ కిమామేవంవిలపతీంప్రేమ్ణాత్వంనాభిభాషసే । ఇమాఃపశ్యవరాబహ్వీర్భార్యాస్తేవానరేశ్వర॥౨౧॥తస్యావిలపితంశ్రుత్వావానర్యస్సర్వతశ్చతాః। పరిగృహ్యాంగదందీనందుఃఖార్తాఃపరిచుక్రుశుః॥౨౨॥కిమంగదంసాంగదవీరబాహోవిహాయయాస్యద్యచిరప్రవాసమ్ । నయుక్తమేవంగుణసన్నికృష్టంవిహాయపుత్రంప్రియపుత్రగంతుమ్॥౨౩॥కిమప్రియంతేప్రియచారువేషమయాకృతంనాథసుతేనవాతే ।సహాంగదాంమాంసవిహాయవీరయత్ప్రస్థితోదీర్ఘమితఃప్రవాసమ్॥౨౪॥యద్యప్రియంకించిదసంప్రధార్యకృతంమయాస్యాత్తవదీర్ఘబాహో । క్షమస్వమేతద్ధరివంశనాథవ్రజామిమూర్ధ్నాతవవీరపా

యసేతి॥నిశ్శ్రేయసంకల్యాణంపరముద్దేశ్యంయస్యాస్సా॥౧౨॥రూపేతి॥ దక్షిణానాంసరళానాం-విదగ్ధానామితియావత్ ॥ ౧౩ ॥టీ॥ కాలఇతి ॥ బలాత్ సామర్థ్యాత్ యేనకాలేనకర్త్రా అవశఃఅస్వతంత్రఃసుగ్రీవస్యవశమధీనతాంఅవపన్నఃప్రాప్తః॥౧౪॥వైధవ్యమితి॥అదుఃఖోపచితా దుఃఖరహితేత్యర్థః॥ ౧౫ ॥లాలితఇతి॥మేమయాలాలితః॥౧౬॥కురుష్వేతి॥పితరంసుదృష్టంకురుష్వ-పితరంసమ్యక్పశ్యేత్యర్థః॥ టీ ॥పుత్రంప్రత్యాహకురుష్వేతి॥౧౭॥సమాశ్వాసయేతి ॥ యతఃప్రవాసంప్రస్థితోసిఅతఃమూర్ధ్నిఏనంసమాఘ్రాయ-పుత్రంసమాశ్వాసయ-సందేశంసందిశస్వేతిసంబంధః॥[టీకాశిరోమణికారమహేశతీర్థాభ్యామపి రామానుజార్యేణేవాత్రైవసాసమాసాద్యేతిశ్లోకోవ్యాఖ్యాతః]సాసమాసాద్యేతి॥సాఅంగదంప్రతితథోక్తవతీ॥టీ॥వాలినంప్రత్యాహ॥సమాశ్వాసయేతి॥౧౮॥టీ॥ సుగ్రీవస్యప్రతిశ్రవేప్రతిజ్ఞావిషయేఆనృణ్యంఅనృణత్వం॥౧౯॥సకామఇతి॥శస్తఃహింసితః॥౨౨॥కిమంగదమితి॥ సాంగదవీరబాహో - సాంగదౌవీరౌవీర్యవంతౌబాహూయస్యసతథోక్తః-గుణసన్నికృష్టంగుణైఃప్రత్యాసన్నం-స్వగుణైస్తవసదృశమిత్యర్థః॥౨౫॥తథాత్వితి॥ ప్రాయముపోపవేష్టుంప్రాయోపవేశంకర్తుం అనశనదీక్షాంక

జంతురిత్యాదయశ్చత్వారశ్శ్లోకాస్సర్గసాంకర్యంచ కేషుచిత్ కోశేషుదృశ్యంతే-ఏతల్లేఖకప్రమాదకృతమిత్యవగంతవ్యం॥ ౨౮ ॥ఇతిశ్రీగోవిందరాజవిరచితే-శ్రీరామాయణభూషణే - ముక్తాహారాఖ్యానే - కిష్కింధాకాండవ్యాఖ్యానే - వింశస్సర్గః. ❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖

అథహనుమత్సమాశ్వాసనమేకవింశే-తతఇత్యాది॥తారాంతారకాం॥౧॥గుణేతి॥జంతుఃగుణదోషకృతంజ్ఞానాజ్ఞానాభ్యాంకృతం-స్వకర్మఫలంస్వకర్మవాసనాహేతుర్యస్యతత్తథోక్తం-యత్ కర్మాస్తి-తత్తస్య-శుభాశుభంఫలభూతంసుఖదుఃఖం. ప్రేత్యలోకాంతరంప్రాప్య-అవ్యగ్రఃఏకాగ్రస్సన్- అవాప్నోతి-అత్రకృతంశుభాశుభరూపంకర్మలోకాంతరేఫలదానాయసహైవగచ్ఛతీత్యర్థః-సుగ్రీవేణాయంమారితఇతినమంతవ్యంకింతుస్వకర్మణైవహతః-నిమిత్తమాత్రంసుగ్రీవఇతిభావః॥౨॥నాయంశోచనీయఃస్వకర్మానురూపేణగతత్వాత్ -కింతుస్వాత్మైవశోచ్యః-కేనకర్మణాకంలోకంగమిష్యామీతి-తద్దర్శయతి-శోచ్యేతి॥ స్వయంశోచ్యాత్వంకంప్రతిశోచసి-స్వయందీనాకందీనంఅనుకంపసేదయసే-బుద్బుదోపమేజలబుద్బుదవదస్థిరే-దేహేనిమిత్తసప్తమీ-కస్యకోవానుశోచ్యోస్తి-సర్వేషామప్యస్థిరత్వావిశేషాత్ - స్వయంస్థిరఏవహ్యస్థిరంశోచేదితిభావః॥౩॥అంగదస్త్వితి॥ద్రష్టవ్యఃపరిపాలనీయః-ఆయత్యాంఉత్తరకాలే-సమర్థానివిహితాని॥౪॥ జానాసీతి॥అనియతామాగతింగతింఅస్థిరతామితియావత్ -శుభంఔర్ధ్వదైహికంఐహలౌకికంరోదనాదికం॥౫॥యస్మిన్నితి॥యస్మిన్విషయే-హరీత్యవిభక్తికనిర్దేశఃహరీణామిత్యర్థః-కృతాంశానికృతవిభాగాని -సంతివర్తయంతిజీవనంకుర్వంతిసోయందిష్టాంతందిష్టస్యదైవకల్పితకాలస్యఅంతంసమాప్తిం॥౬॥ కాలోదిష్టోప్యనేహాపీత్యమరః।బహూనాంస్వజనానాంజీవయిత్వాగతఃస్వసుకృతఫలంప్రాప్తుంగతః-అతస్సనశోచ్యఇతిభావః॥౭॥యదితి॥ న్యాయదృష్టార్థఃశాస్త్రదృష్టతత్త్వార్థఃసామదుఃఖితానాంస్వజనానాంసాత్వనం - దానంఅభీష్టార్థదానం-క్షమాతత్కృతాపరాధసహనం-ఏతాసుపరఃసక్తః - అయంధర్మజితాంస్వాధీనధర్మాధర్మకాణాం-భూమింలోకం-యత్ యస్మాత్ గతః-తస్మాన్నైనంశోచితుమర్హసి॥౮॥సర్వఇతి॥హరీణాంబుఋక్షాణాంచ-రాజ్యం-త్వత్సనాథంత్వయాసనాథం॥రా॥హర్యృక్ష

౯॥౨౫॥తథాతుతారాకరుణంరుదంతీభర్తుస్సమీపేసహవానరేభిః। వ్యవస్యతప్రాయముపోపవేష్టుమనింద్యవర్ణాభువియత్రవాలీ॥౨౮॥ఇతి శ్రీమత్కిష్కింధాకాండే -వింశస్సర్గః.✽✽❖

తతోనిపతితాంతారాంచ్యుతాంతారామివాంబరాత్ ।శనైరాశ్వాసయామాసహనుమాన్హరియూథపః॥౧॥గుణదోషకృతంజంతుస్స్వకర్మఫలహేతుకమ్। అవ్యగ్రస్తదవాప్నోతిసర్వంప్రేత్యశుభాశుభమ్॥౨॥శోచ్యాశోచసికంశోచ్యందీనందీనానుకంపసే। కస్యకోవానుశోచ్యోస్తిదేహేస్మిన్బుద్బుదోపమే॥౩॥అంగదస్తుకుమారోయంద్రష్టవ్యోజీవపుత్రయా ।ఆయత్యాంచవిధేయానిసమర్థాన్యస్యచింతయ॥౪॥జానాస్యనియతామేవంభూతానామాగతింగతిమ్ । తస్మాచ్ఛుభంహికర్తవ్యంపండితేనైహలౌకికమ్॥౫॥యస్మిన్హరిసహస్రాణిప్రయుతాన్యర్బుదానిచ।వర్తయంతికృతాంశానిసోయందిష్టాంతమాగతః॥౬॥ యదయంన్యాయదృష్టార్థస్సామదానక్షమాపరః । గతోధర్మజితాంభూమింనైనంశోచితుమర్హసి॥

ర్హమిత్యర్థః-వ్యవస్యతనిశ్చితవతీ॥౨౮॥ ఇతిశ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం- శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - కిష్కింధాకాండవ్యాఖ్యాయాం-వింశస్సర్గః.

౧॥గుణదోషకృతమితి॥జంతుఃస్వకర్మఫలహేతుకం- స్వకర్మఫలంవాసనాపరంపరయాహేతుఃయస్యతథోక్తం - గుణదోషకృతంజ్ఞానాజ్ఞానాభ్యాంయత్కర్మాస్తితత్ -తదిత్యవిభక్తికనిర్దేశోయం-తస్యశుభాశుభంఫలభూతంసుఖదుఃఖంప్రేత్య- అవ్యగ్రఃఅవాప్నోత్యేవేతియోజనా॥౨॥ఆశ్వాసనప్రకారమాహ ॥ గుణదోషకృతమితి॥సుకృతదుష్కృతఫలంసర్వథాసర్వైరనుభావ్యమిత్యర్థః॥౨॥శోచ్యేతి॥దీనమిత్యత్రాపికమితిసంబధ్యతే-అనుశోకఃఅనుబంధశోకః॥౩॥ సర్వప్రాణిశరీరాణామనిత్యతయాసర్వేషాంశోచ్యత్వేననకుత్రాపిశోకఃకార్యఇత్యాహ॥నశోచ్యేతి॥౩ అంగదస్త్వితి॥ఆయత్యాంఉత్తరకాలే-విధేయానికర్తవ్యానిసమర్థానిసప్రయోజకాని-అస్యఅంగదస్య॥౪॥జానాసీతి॥పండితేఇతిసంబుద్ధ్యంతమేతత్ -శుభంఔర్ధ్వదైహికంఐహలౌకికంరోదనాదికంనకర్తవ్యం॥౫॥ యస్మిన్నితి॥ యస్మిన్వర్తయంతిజీవనంకుర్వంతి-కృతాంశానికృతవిభాగాని-దిష్టాంతంపరికల్పితకాలాంతం-మరణమిత్యర్థః॥౬॥ యదయమితి॥ న్యాయదృష్టార్థఃన్యాయేన[illegible]

తపతిరాజ్యంచేతిపాఠః-అన్యథావక్ష్యమాణాంగదాభిషేకవచనవిరోధస్స్యాత్ ॥౮॥ తావిమావితి॥ తావిమౌశోకసంతాపౌశోకతత్కృతతాపౌ-శనైః క్రమేణ ప్రేరయనివర్తయ-భర్తృమరణశోకస్యసద్యోమస్త్యజత్వాదితిభావః॥ ౮॥ తావిమౌశోకసంతాపౌశనైః ప్రేరయభామినీతిపాఠః-ప్రేరయనివర్తయ-త్వయేతి-అంగదాభిషేచనంతారాదుఃఖశాంతయేదర్శితం॥౯॥ సంతతిశ్చేతి॥ సంతతిశ్చయథాదృష్టాయత్ప్రయోజనకస్సంతానోలబ్ధః-సాంప్రతమిదానీం- యచ్చకృత్యంకర్తుంయోగ్యంతత్సర్వం-రాజ్ఞఃక్రియతాం- ఏషనిశ్చయోస్యకాలస్యయోగ్యఇతిశేషః- నతుశోకఇతిభావః-పుత్రోత్పాదనఫలమౌర్ధ్వదైహికంక్రియతామిత్యర్థః॥ ౧౦॥ ఉక్తమర్థంవాచాదర్శయతి-సంస్కార్యఇతి॥ శాంతిందుఃఖశమం॥౧౧॥౧౨॥ అంగదేతి॥ అంగదప్రతిరూపాణాంఅంగదతుల్యానాంపుత్రాణాంసత్పుత్రాణాంశతంఏకతఃఏకత్రఏకతులాయామస్తు-హతస్యాప్యస్యగాత్రసంశ్లేషణంగాఢాలింగనంఏకతోస్తు-తయోర్మధ్యేభర్తృసంశ్లేషణమేవవరమిత్యర్థః॥ ౧౩॥ సంస్కార్యఇత్యస్యోత్తరమాహ-నచేతి॥ హరిరాజస్యనప్రభవామితస్యసంస్కారకరణేనసమర్థాస్మి -అంగదస్యవానప్రభవామీతస్యరాజ్యాభిషేకకరణేనప్రభవామీత్యర్థః॥౧౪॥ నహీతి॥ నాస్థేయానాదర్తవ్యా-నకర్తవ్యేత్యర్థః॥౧౫॥ నహీతి॥ పరత్రపరలోకే - ఇహఅస్మిన్లోకేశత్ర్వభిముఖతయాహతోభిముఖహతః-సచాసౌవీరశ్చతేనసేవితం॥౧౬॥ ఇతిశ్రీగోవిందరాజవిరచితే-శ్రీరామాయణభూషణే-ముక్తాహారాఖ్యానే-కిష్కిన్ధాకాండవ్యాఖ్యానే-ఏకవింశస్సర్గః*******

ఏవమమోఘరామశరాభిఘాతేనమోహసమావిష్టంవాలినంమృతంనిశ్చిత్యసంస్కారాదికరణాయత్వరమాణేహనుమతిదైవాత్కించిత్సమాశ్వస్తోవాలీకర్తవ్యభాగంనియచ్ఛతిద్వావింశే-వీక్షమాణఇత్యాది॥ మందాసుఃఅల్పప్రాణః॥౧॥ నన్వత్రవీక్షమాణఇత్యాదినావాలినోజీవనంప్రతీయతే- పూర్వసర్గేమరణోత్తరకాలీనసంస్కారాదివిధానంహనుమతాకథముచ్యతఇతిచేత్ -అమోఘరామబాణాభిఘాతేనమోహసమావిష్టంవాలినంమృతంనిశ్చిత్యతథోక్తవానితినదోషః॥

హసి॥౭॥ సర్వేహిహరిశార్దూలాఃపుత్రశ్చాయంతవాంగదః। ఇదంహర్యృక్షరాజ్యంచత్వత్సనాథమనిందితే॥౮॥ తావిమౌశోకసంతాపౌశనైః ప్రేరయభామిని। త్వయాపరిగృహీతోయమంగదశ్శాస్తుమేదినీమ్॥౯॥ సంతతిశ్చయథాదృష్టాకృత్యంయచ్చాపిసాంప్రతమ్। రాజ్ఞస్తత్క్రియతాం తావదేషకాలస్యనిశ్చయః॥౧౦॥ సంస్కార్యోహరిరాజశ్చఅంగదశ్చాభిషిచ్యతామ్। సింహాసనగతంపుత్రంపశ్యంతీశాంతిమేష్యసి॥౧౧॥ సాతస్య వచనంశ్రుత్వాభర్తృవ్యసనపీడితా। అబ్రవీదుత్తరంతారాహనుమంతమవస్థితమ్॥౧౨॥ అంగదప్రతిరూపాణాంపుత్రాణామేకతశ్శతమ్। హతస్యాప్యస్యవీరస్యగాత్రసంశ్లేషణంవరమ్॥౧౩॥ నచాహంహరిరాజస్యప్రభవామ్యంగదస్యవా। పితృవ్యస్తస్యసుగ్రీవస్సర్వకార్యేష్వనంతరః॥౧౪॥ నహ్యేషాబుద్ధిరాస్థేయాహనుమన్నంగదంప్రతి। పితాహిబంధుఃపుత్రస్యనమాతాహరిసత్తమ॥౧౫॥ నహిమమహరిరాజసంశ్రయాత్ క్షమతరమస్తిపరత్రచేహవా। అభిముఖహతవీరసేవితంశయనమిదంమమసేవితుంక్షమమ్॥ ఇతిశ్రీమత్కిష్కిన్ధాకాండే - ఏకవింశస్సర్గః.

వీక్షమాణస్తుమందాసుస్సర్వతోమందముచ్ఛ్వసన్। ఆదావేవతుసుగ్రీవందదర్శత్వాత్మజాగ్రతః॥౧॥ తంప్రాప్తవిజయంవాలీసుగ్రీవం

మార్గేణదృష్టార్థః దృష్టప్రయోజనఇత్యర్థః-ధర్మజితాంవశీకృతధర్మాణాంభూమింస్థానం॥౭॥ టీ॥ త్వత్సనాథంత్వయాసనాథం॥౮॥ తావిమావితి॥ తౌఇమౌహరిశార్దూలంఅంగదంప్రేరయనివర్తయదుఃఖాదితిశేషః॥౯॥ సంతతిరితి॥ సంతతిశ్చయథాదృష్టాయత్ ప్రయోజకసంతానోలబ్ధఇత్యర్థః-యత్కృత్యంసాంప్రతంయోగ్యం-తత్సర్వంరాజ్ఞఃక్రియతాం-ఏషనిశ్చయఃకర్తవ్యత్వేనవిహితోయంనిశ్చయః-కాలస్యవర్తమానకాలస్యసంబంధీత్యర్థః॥ ౧౦ ॥ సంతతిరిత్యాద్యుక్తమేవస్ఫుటయతి-సంస్కార్యఇతి॥౧౧॥ టీ॥ పతివ్రతాధర్మమనుస్మృత్యాహ-సాతస్యేతి॥౧౨॥ అంగదేతి॥ పుత్రాణామేకతఃశతంఏకంశతంభవత్వితిశేషః-తదపేక్షయాఅస్యగాత్రసంశ్లేషణంవరమిత్యర్థః॥౧౩॥ టీ॥ వానరరాజ్యాంగదయోరనాథత్వాత్త్వయాస్థాతవ్యమిత్యతఆహ॥ నచేతి॥ కస్తర్హినాథఇత్యతఆహ-పితృవ్యఇతి॥ అనంతరఃప్రత్యాసన్నః॥౧౪॥ ఏషాబుద్ధిఃఅంగదాభిలషితాబుద్ధిః-నాస్థేయానస్మరణీయాపితాసుగ్రీవః॥౧౫॥ టీ॥ స్వనిశ్చయంనిగమయతి-నహీతి ॥ ౧౬ ॥ ఇతిశ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాంశ్రీరామాయణతత్వదీపికాఖ్యాయాం - కిష్కిన్ధాకాండవ్యాఖ్యాయాం- ఏకవింశస్సర్గః. ***********************************

వీక్షమాణఇతి॥ సర్వతోవీక్షమాణఇత్యాదినా వాలిజీవస్యప్రతీయమానత్వేప్యమోఘరామబాణఘాతేనమరణస్యనిశ్చితత్వాత్ - పూర్వసర్గేసంస్కారోక్తిః

౧॥తమితి॥ఆభాష్య సంబోధ్య॥౨॥సుగ్రీవేతి॥కిల్బిషాత్ రాజ్యవివాసనదారహరణరూపకిల్బిషాద్ధేతోః-మాందోషేణగంతుందోషసహితంజ్ఞాతుంనార్హసి-కింతుభవిష్యేణభావిఫలేనహేతునాజాతేనబుద్ధిమోహేనబలాత్కృష్యమాణంమాంగంతుమర్హసి॥౩॥యుగపదితి॥ఆవయోఃభ్రాత్రోః-భ్రాతృయుక్తంభ్రాతృత్వప్రయుక్తంసౌహార్దం-సుఖంరాజ్యసుఖంచఏతదుభయందైవేనయుగపన్నవిహితం-మన్యేధ్రువం-అవ్యయమేతత్ తదిదందైవకృతంయుగపదవిధానం-అన్యథానహిఅన్యప్రకారంనభవతిహి॥౪॥ప్రతీతి॥ ప్రతిపద్య-పాలయేతిశేషః-యద్వాప్రతిపద్యప్రాప్నుహి-శ్వన్నంతోయం-యమక్షయంయమగృహం॥౫॥జీవితమితి ॥ అగర్హితంయశః-కేనాప్యవధ్యోవాలీతిప్రసిద్ధంయశః॥౬॥అస్యామితి ॥అస్యామవస్థాయాంచరమావస్థాయాంయద్వచోవక్ష్యామిఏతద్యద్యప్యసుకరంతథాప్యవశ్యంకర్తుమర్హసి-మదుక్తరీత్యారాజాభవేత్యర్థః॥౭॥సుఖార్హమితి॥వయసాబాలమప్యబాలిశంబాలబుద్ధిరహితం॥మమేతి॥ప్రాణైఃప్రాణేభ్యః- మమపుత్రంత్వంఔరసంపుత్రమివపశ్యేతిసంబంధః॥౮-౯॥మయేత్యాది॥అస్యఅంగదస్య-దాతా-వస్త్రాభరణాదీనామితిశేషః-సర్వతఃశత్రుభ్యః-పరిత్రాతా- భయేష్వభయదఃశత్రుపుత్రత్వేనస్థానాన్నిష్కా-సనాదిభయహేతుషువిషయేఽభయదః॥౧౦॥సుషేణేతి॥అర్థసూక్ష్మవినిశ్చయేసూక్ష్మార్థవినిశ్చయే-ఔత్పాతికేఉత్పాతవిషయజ్ఞానేచ- పరినిష్ఠితాసంజాతనిష్ఠా-సమర్థేతియావత్ ॥౧౩॥యదితి॥నపరివర్తతేనభవతీత్యర్థః॥౧౪॥రాఘవస్యచేతి॥విమానితః-రాఘవఇతిశేషః॥౧౫॥ఇమామితి॥సంప్రజహాత్య

ప్లవగేశ్వరః । ఆభాష్యవ్యక్తయావాచాసస్నేహమిదమబ్రవీత్ ॥౨॥సుగ్రీవదోషేణనమాంగంతుమర్హసికిల్బిషాత్ । కృష్యమాణంభవిష్యేణబుద్ధిమోహేనమాంబలాత్ ॥౩॥యుగపద్విహితంతాతనమన్యేసుఖమావయోః।సౌహార్దంభ్రాతృయుక్తంహితదిదంతాతనాన్యథా॥౪॥ప్రతిపద్యత్వమద్యైవరాజ్యమేషాంవనౌకసామ్ । మామప్యద్యైవగచ్ఛంతంవిద్ధివైవస్వతక్షయమ్॥౫॥జీవితంచహిరాజ్యంచశ్రియంచవిపులామిమామ్ । ప్రజహామ్యేషవైతూర్ణంమహచ్చాగర్హితంయశః॥౬ ॥అస్యాంత్వహమవస్థాయాంవీరవక్ష్యామియద్వచః । యద్యప్యసుకరంరాజన్కర్తుమేవతదర్హసి॥౭ ॥సుఖార్హంసుఖసంవృద్ధంబాలమేనమబాలిశమ్ । బాష్పపూర్ణముఖంపశ్యభూమౌపతితమంగదమ్ * మమప్రాణైఃప్రియతరంపుత్రంపుత్రమివౌరసమ్॥౮-౯ ॥మయాహీనమహీనార్థంసర్వతఃపరిపాలయ * త్వమేవాస్యహిదాతాచపరిత్రాతాచసర్వతః । భయేష్వభయదశ్చైవయథాహంప్లవగేశ్వర॥౧౦॥ఏషతారాత్మజశ్శ్రీమాంస్త్వయాతుల్యపరాక్రమః ।రక్షసాంతువధేతేషామగ్రతస్తేభవిష్యతి॥౧౧॥అనురూపాణికర్మాణివిక్రమ్యబలవాన్రణే । కరిష్యత్యేషతారేయస్తరస్వీతరుణోఽంగదః॥౧౨॥సుషేణదుహితాచేయమర్థసూక్ష్మవినిశ్చయే । ఔత్పాతికేచవివిధేసర్వతఃపరినిష్ఠితా॥౧౩॥యదేషాసాధ్వితిబ్రూయాత్ కార్యంతన్ముక్తసంశయమ్ । నహితారామతంకించిదన్యథాపరివర్తతే॥౧౪॥ రాఘవస్యచతేకార్యంకర్తవ్యమవిశంకయా । స్యాదధర్మోహ్యకరణేత్వాంచహింస్యాద్విమానితః ॥౧౫ ॥ ఇమాంచమాలామాధత్స్వదివ్యాంసుగ్రీవ

తిరాజఇతిహనుమదుక్తేర్నదోషః॥౧॥తమితి॥ఆభాష్యసంబోధ్య॥౨॥సుగ్రీవేతి॥కిల్బిషాత్ రాజ్యవివాసనదారాపహరణకిల్బిషాద్ధేతోః-మాందోషేణగంతుందోషసహితంజ్ఞాతుంనార్హసి-కింతుభవిష్యేణభావిఫలేనహేతునాజాతేనబుద్ధిమోహేన-బలాత్కృష్యమాణంమాంజ్ఞాతుమర్హసీతిసంబంధః॥౩॥యుగపదితి॥మన్యఇత్యేతదవ్యయం-యఃఆవయోఃభ్రాతృసౌహార్దంభ్రాతృత్వప్రయుక్తంసుఖంరాజ్యసుఖంచ-తదుభయందైవేనయుగపన్నవిహితంమన్యేధ్రువంతదిదందైవకృతంయుగపదవిధానం-అన్యథానహి-అన్యప్రకారంనభవతిహీతి॥౫॥జీవితమితి॥అగర్హితంయశఃవాలీకేనాప్యవధ్యోప్రధృష్యశ్చేతిప్రసిద్ధంయశః॥౭॥టీ॥ అబాలికంవివేకినం* మమేతి॥ప్రాణైఃప్రాణేభ్యః॥టీ॥సర్వతస్సర్వేష్వర్థేషుఅహీనార్థంపరిపాలయ - పూర్ణకామంకుర్విత్యర్థః॥౧౨॥సుషేణేతి॥ అర్థసూక్ష్మవినిశ్చయేసూక్ష్మజ్ఞేయకార్యనిశ్చయఇత్యర్థః-ఔత్పాతికేఉత్పాతోద్భవజ్ఞానఇత్యర్థః-సర్వతఃపరినిష్ఠితా-సర్వత్రచతురేత్యర్థః॥టీ॥సుషేణేతి॥ననుసముద్రసంజాతాయాస్తారాయాస్సుషేణదుహితృత్వంకథమితిచేత్-తత్రక్షీరాబ్ధిమథనసమయోత్పన్నాంతారాందృష్ట్వాసుషేణోవామంకరమగ్రహీత్-వాలీతుతారాయాదక్షిణంకరమగృహ్ణాత్ - తదాన్యోన్యంవివాదేసతిదేవైస్సుషేణదుహితృత్వంతారాయాఃవాలినోజాయాత్వంచనిశ్చితం-తదుక్తంస్కాందే॥శ్లో॥దేవైస్సుషేణకలహేపుత్రీప్రతిపాదితా।సుషేణోదుహితుస్తస్యాస్స్వయంవరమకల్పయత్ ॥ఇత్థమూర్ధాకపీంద్రేణతారాసర్వాంగసుందరీ।సుగ్రీవమేకదారాత్రౌరూపసాదృశ్యమోహితా॥ సా [illegible]

స్మృతే మయి-మృతే సతి శ్రీరిమాం కాంచనీం మాలాం సంప్రజహ్యాత్-తతః పూర్వమేవ మయి జీవతి గృహాణేతి భావః॥ రా॥ సంప్రజహ్యాః సంప్రజహి - శత్రూనితి శేషః॥౧౬॥ ఇత్యేతి॥ దీనః అభూదితి శేషః- గ్రహగ్రస్తః॥౧౭॥ తదితి॥ తత్తదనంతరం-శాంతః త్యక్తవైరః॥౧౮॥ తామితి॥ ప్రేత్యభావాయ మరణాయ-సంసిద్ధః కృతనిశ్చయః॥౧౯॥ దేశేతి॥ అద్య మత్ప్రయాణానంతరం- దేశకాలౌ భజస్వ-గత్యర్థానాం జ్ఞానార్థాః- దేశకాలౌ జానీహి- అస్మిన్దేశే అస్మిన్కాలే చ ఏవం వర్తితవ్యం ఏవం న వర్తితవ్యమితి వివేచయేత్యర్థః- ప్రియాప్రియే తు మమాణః ప్రభోః ప్రియవచనవదప్రియవచనమపి సోఢవ్యమిత్యర్థః- కాలే సుఖదుఃఖసహః-దుఃఖకాలే సుఖం సుఖకాలే దుఃఖం చ సహమాన ఇత్యర్థః- సుగ్రీవవశగో భవ సుగ్రీవపరతంత్రో భవ॥౨౦॥ ౨౧॥ మాస్యేతి॥ అస్య సుగ్రీవస్యామిత్రైర్గతం ప్రాప్తం పురుషం మా గచ్ఛేః- అస్య శత్రుమిత్రం న భజేరిత్యర్థః-శత్రుభిస్సహ చ మా గచ్ఛేః॥౨౨॥ న చేతి॥ అతిప్రణయః అతిస్నేహః-అప్రణయః స్నేహాభావశ్చ-అంతరదృగ్భవ-మధ్యమభావమవలంబస్వేత్యర్థః॥ ౨౩ ఇత్యేతి॥ వివృత్తాక్షః భ్రామితనేత్రః వివృతైః ప్రకాశితైః-అత ఏవ భీమైః-దశనైః దంతైరుపలక్షితః-ఉత్క్రాంతజీవితః ఉద్గతప్రాణః॥౨౪॥ తత ఇతి॥ పరిదేవయమానాః ఉదంత ఇత్యర్థః- ప్లవగపుంగవాః బలేన శ్రేష్ఠాః-పునశ్చ హరియూథపాః యూథస్య నిర్వోఢారః-వానరాః వానరజాతయః॥౨౫॥ పరిదేవనమేవాహ కిష్కింధేత్యాదినా శూన్యా శూన్యప్రాయా॥౨౬॥ యస్యేతి॥ వేగేన పరాక్రమేణ- కాననాని అరణ్యాని వనాని జలాని-సరాంసీత్యర్థః-పుష్పౌఘేణ అనుబధ్యంతే సంబధ్యంతే- సదా పుష్పితాని భవంతీత్యర్థః-తత్పుష్పానుబంధనం-అద్య తు వాలిమరణానంతరకాలే-యద్వా-వనాని తు దూరారణ్యాని- యస్మిన్వాలిని గచ్ఛతి సతి తదూరువేగేనాపి శేషేణ సర్వాణి వనాని పుష్పైస్సహానుగచ్ఛంతీత్యర్థః॥౨౭॥ యేనేతి॥ గోలభస్య గోలభాఖ్యస్య ఉపశామ్యతి ఉపాశామ్యత్ -భూతే లట్-దంష్ట్రాకరాళవాన్ కరాళదంష్ట్రావాన్

కాంచనీమ్ । ఉదారా శ్రీః స్థితా హ్యస్యాం సంప్రజహ్యాన్మృతే మయి॥౧౬॥ ఇత్యేవముక్తస్సుగ్రీవో వాలినా భ్రాతృసౌహృదాత్ । హర్షం త్యక్త్వా పునర్దీనో గ్రహగ్రస్త ఇవోడురాట్॥౧౭॥ తద్వాలివచనాచ్ఛాంతః కుర్వన్యుక్తమతంద్రితః । జగ్రాహ సోఽభ్యనుజ్ఞాతో మాలాం తాం చైవ కాంచనీమ్॥౧౮॥ తాం మాలాం కాంచనీం దత్త్వా వాలీ దృష్ట్వాత్మజం స్థితమ్ । సంసిద్ధః ప్రేత్యభావాయ స్నేహాదంగదమబ్రవీత్ ॥ ౧౯ ॥ దేశకాలౌ భజస్వాద్య క్షమమాణః ప్రియాప్రియే । సుఖదుఃఖసహః కాలే సుగ్రీవవశగో భవ॥౨౦॥ యథా హి త్వం మహాబాహో లాలితస్సతతం మయా । స తథా వర్తమానం త్వాం సుగ్రీవో బహు మంస్యతే॥౨౧॥ మాస్యామిత్రైర్గతం గచ్ఛేర్మా శత్రుభిరరిందమ । భర్తురర్థపరో దాంతస్సుగ్రీవవశగో భవ॥౨౨॥ న చాతిప్రణయః కార్యః కర్తవ్యోఽప్రణయశ్చ తే । ఉభయం హి మహాదోషం తస్మాదంతరదృగ్భవ॥౨౩॥ ఇత్యుక్త్వాథ వివృత్తాక్షశ్శరసంపీడితో భృశమ్। వివృతైర్దశనైర్భీమైర్బభూవోత్క్రాంతజీవితః॥౨౪॥ తతో విచుక్రుశుస్తత్ర వానరా హతయూథపాః । పరిదేవయమానాస్తే సర్వే ప్లవగపుంగవాః॥౨౫॥ కిష్కింధా హ్యద్య శూన్యాసీత్స్వర్గతే వానరాధిపే। ఉద్యానాని చ శూన్యాని పర్వతాః కాననాని చ॥❋॥ హతే ప్లవగశార్దూలే నిష్ప్రభా వానరాః కృతాః॥౨౬॥ యస్య వేగేన మహతా కాననాని వనాని చ❋ పుష్పౌఘేణానుబధ్యంతే కరిష్యతి తదద్య కః॥ ౨౭॥ యేన దత్తం మహద్యుద్ధం గంధర్వస్య మహాత్మనః॥❋॥ గోలభస్య మహాబాహోర్దశవర్షాణి పంచ చ। నైవ రాత్రౌ న దివసే తద్యుద్ధముపశామ్యతి ॥❋॥ తతస్తు షోడశే వర్షే గోలభో వినిపాతితః । హత్వా తం దుర్వినీతం తు వాలీ దంష్ట్రాకరాళవాన్॥❋॥ సర్వాభయకరోఽస్మాకం కథమేష నిపాతితః॥ ౨౮॥ హతే తు వీరే ప్లవగాధి

సకామా తారం తు రతివతీ ప్రభుమ్। నమమారో నిజాతాయాగమనం లోకగర్హితమితి॥౧౩॥ అత ఏవ-యదేషేతి॥ ౧౬॥ ఇత్యేవమితి॥ దీనః అభూదితి శేషః॥ ౧౭॥ తదితి॥ తత్తదనంతరం॥ టీ॥ శాంతః త్యక్తవైరః॥౧౮॥ తామితి॥ ప్రేత్యభావాయ సంసిద్ధః నిశ్చితమరణ ఇత్యర్థః॥౧౯॥ టీ॥ ప్రియాప్రియే అనుకూలప్రతికూలవ్యాపారౌ॥౨౦॥ మాస్యేతి॥ అస్య సుగ్రీవస్య అమిత్రైర్గతం సంసృష్టం పురుషం మా గచ్ఛ-శత్రుభిశ్చ సహ మా గచ్ఛ - అస్య అమిత్రానమిత్రసంబంధినశ్చ వర్జయేత్యర్థః॥౨౨॥ న చేతి॥ అంతరదృగ్భవ మధ్యమభావమవలంబస్వేత్యర్థః॥ టీ ॥ ఉపదేశ్యం రహస్యమాహ॥ న చేతి॥ అవసరజ్ఞానపురస్సరం మధ్యస్థభావమవలంబస్వేత్యర్థః ॥ ౨౬ ॥ యస్యేతి॥ యస్య మహతా వేగేన- కాననాని నిబిడారణ్యాని-వనాని విరళారణ్యాని-పుష్పౌఘైస్సహ-అనుబధ్యంతే అనుబద్ధాని క్రియంతే - తదద్య కః కరిష్యతి లఘుతరపుష్పౌఘైస్సహ గురుతరారణ్యవనానాం-స్వానుగమనమిదానీం కో వా కరిష్యతీత్యర్థః॥౨౭॥ యేనేతి॥ గోలభస్య గోలభాఖ్యస్య ఉపశామ్యతి భూతే లట్ ॥ టీ ॥ షోడశే

పరనిపాతః॥రా॥దంష్ట్రాకరాళ వాక్ భావప్రధానోనిర్దేశః-దంష్ట్రాభ్యాంకరాళవాక్॥౩౦॥హతఇతి॥శర్మసుఖం-సింహాయుతఇతి-సింహస్థానీయోరామః॥౩౧॥ తత స్త్వితి॥వ్యసనార్ణవేఆప్లుతామగ్నేతియావత్ ॥ఇతిశ్రీగోవిందరాజవిరచితే శ్రీరామాయణభూషణేముక్తాహారాఖ్యానే-కిష్కింధాకాండవ్యాఖ్యానే-ద్వావింశస్సర్గః

అథమరణానంతరంతారావిలాపప్రస్తావోవింశే-తతస్సముపజిఘ్రంతీత్యాది॥లోకాచ్చ్యుతంఅస్మాల్లోకాచ్చ్యుతం-స్వర్గతమిత్యర్థః॥౧॥ శేషఇతి॥ దుఃఖమిత్యేతత్ క్రియావిశేషణంసుదుఃఖసుతరాందుఃఖకరే॥౩॥సుగ్రీవస్యేతి ॥త్వంసుగ్రీవస్యతవబహుశఃకాందిశీకస్యవశంప్రాప్తః-సుగ్రీవఏవవిక్రాంతఇత్యేషః - విధిఃదైవవ్యాపారః-అహోఆశ్చర్యకరోభవతి॥౪॥ఋక్షవానరేతి॥కృచ్ఛ్రందుఃఖం॥౫॥ఇదమితి॥ యుధిహతోయత్రశేషే - ఇదంపురాత్వయానిహతారిపవో యత్రశాయితాఃతత్ వీరశయనమిత్యన్వయః-యుద్ధపరాయణస్యతవయుద్ధేనైవమరణంప్రాప్తంఖల్వితిభావః॥౬॥విశుద్ధసత్త్వాభిజనేతి॥కూటయుద్ధాభావాద్విశుద్ధబలసత్త్వ-లప్రసూతత్వాదభిజనశుద్ధిః॥రా॥ప్రియయుద్ధయుద్ధపరాయణ॥౭॥శూరాయేతి॥అప్రదాతవ్యత్వే హేతుమాహశూరభార్యామితి॥౮॥అవభగ్నాశ్చేతి॥గతిఃపతిశుశ్రూషేత్యర్థః-యద్వాగమ్యతఇతిగతిః-సుఖమిత్యర్థః॥౯॥అశ్మసారేతి॥అశ్మసారమయత్వే హేతుర్దృఢమితి॥౧౦॥హృదయభేదనే హేతుమాహ-సుహృదితి॥పంచత్వంమరణం॥౧౧॥౧౨॥స్వగాత్రేతి॥క్రిమేఃఇంద్రగోపస్యరాగఇవరాగోయస్మిన్ సక్రిమిరాగః-పరిస్తోమఃఆస్తరణంయస్మిన్ సతథా॥౧౩॥౧౪॥శ

పేతదాప్లవంగమాస్తత్రనశర్మలేభిరే । వనేచరాస్సింహయుతేమహావనేయథాహిగావోనిహతేగవాంపతౌ॥౩౧॥తతస్తుతారావ్యసనార్ణవాప్లుతామృతస్యభర్తుర్వదనంసమీక్ష్యసా । జగామభూమింపరిరభ్యవాలినంమహాద్రుమంఛిన్నమివాశ్రితాలతా॥౩౨॥ఇతిద్వావింశస్సర్గః.***

తతస్సముపజిఘ్రంతీకపిరాజస్యతన్ముఖం।పతింలోకాచ్చ్యుతంతారామృతంవచనమబ్రవీత్ ॥౧॥ శేషేత్వంవిషమేదుఃఖమకృత్వావచనంమమ । ఉపలోపచితేవీరసుదుఃఖేవసుధాతలే॥౨॥మత్తఃప్రియతరానూనంవానరేంద్రమహీతవ । శేషేహితాంపరిష్వజ్యమాంచనప్రతిభాషసే॥౩॥ సుగ్రీవస్యవశంప్రాప్తోవిధిరేషభవత్యహో । సుగ్రీవఏవవిక్రాంతోవీరసాహసికప్రియ॥౪॥ఋక్షవానరముఖ్యాస్త్వాంబలినంపర్యుపాసతే । ఏషాంవిలపితంకృచ్ఛ్రమంగదస్యచశోచతః * మమచేమాంగిరంశ్రుత్వాకింత్వంనప్రతిబుధ్యసే॥౫॥ఇదంతద్వీరశయనంయత్రశేషేహతోయుధి॥ * శాయితానిహతాయత్రత్వయైవరిపవఃపురా॥౬॥విశుద్ధసత్త్వాభిజనప్రియయుద్ధమమప్రియ * మామనాథాంవిహాయైకాంగతస్త్వమసిమానద ౭॥శూరాయనప్రదాతవ్యాకన్యాఖలువిపశ్చితా *శూరభార్యాంహతాంపశ్యసద్యోమాంవిధవాంకృతామ్॥౮॥అవభగ్నశ్చమేమానోభగ్నా మేశాశ్వతీగతిః * అగాధేచనిమగ్నాస్మివిపులేశోకసాగరే॥౯॥అశ్మసారమయంనూనమిదంమేహృదయందృఢమ్ * భర్తారంనిహతందృష్ట్వాయన్నాద్యశతధాగతమ్॥౧౦॥సుహృచ్చైవహిభర్తాచప్రకృత్యామమచప్రియః * ఆహవేచపరాక్రాంతశ్శూరఃపంచత్వమాగతః॥౧౧॥పతిహీనాతుయానారీకామంభవతుపుత్రిణీ * ధనధాన్యైస్సుపూర్ణాపివిధవేత్యుచ్యతేజనైః॥౧౨॥స్వగాత్రప్రభవేవీరశేషేరుధిరమండలే*క్రిమిరాగపరిస్తోమేచైవ్యశయనేయథా

మేహాడశే॥ తమితి॥దంష్ట్రాకరాళవాక్కరాళదంష్ట్రావానిత్యర్థః॥ ౩౨ ॥ ఇతిశ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - కిష్కింధాకాండవ్యాఖ్యాయాం - ద్వావింశస్సర్గః. ❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖

తతఇతి॥లోకాచ్చ్యుతంఅస్మాల్లోకాద్విభ్రశ్యలోకాంతరంప్రాప్తమిత్యర్థః॥(టీ)బంధుజనాద్విషయుక్తమితివా॥౧॥ శేషఇతి॥దుఃఖంయథాతథా-సుదుఃఖేసుతరాందుఃఖకరే॥౩॥టీ॥సుగ్రీవఏవవిక్రాంతోభవతీతియత్ ఏషవిధిరహో ఇత్యన్వయః॥ ౫॥ ఇదమితి॥యుధిహతోయత్రశేషే-పురాత్వయానిహతారిపవోయత్రశాయితాః-తదిదంవీరశయనమితియోజనా-యుద్ధపరాయణస్యతవయుద్ధేనైవమరణంప్రాప్తమితిభావః॥౮॥అవభగ్నఇతి॥ శాశ్వతీగతిః - గమ్యతఇతిగతిరితివ్యుత్పత్త్యాప్రాప్యభూతపతిశుశ్రూషాచ్యతే॥టీ॥మానఃత్వత్కృతశత్రుమహామిత్యేవంరూపః॥౧౦॥హృదయభేదనేహేతుమాహ॥సుహృదితి॥౧౧॥ పతిరహితాసైపిపుత్రిణ్యాత్వయా-ఏతాదృశశోకోనకార్యఇత్యతఆహ॥పతిహీనేతి॥౧౨॥స్వగాత్రేతి॥క్రిమిరాగోలాక్షారంజితఃపరిస్తోమఃకుథోయస్మిన్ తత్తథా॥ ని॥క్రిమిరాగంవదంత్యాల్లాక్షికంప్రియదర్శనమిత్యుత్పలమాలాయాం-యద్వాఇంద్రగోపక్రిమిరాగఇవరాగోయస్యసః క్రిమిరాగః క్రిమిరాగఃపరిస్తోమోయస్మిన్ శయనేతాదృశే

రేణేతి॥ వార్యామి-వారితాస్మీత్యర్థః॥౧౬॥ఉద్బర్హేతి॥ఉద్బర్హా ఉద్ధృతవాన్-నీలఃసుగ్రీవసేనాపతిః॥౧౭॥తస్యేతి॥నిష్కృష్యమాణస్యతస్యద్యుతిః-అస్తమస్తకసంరుద్ధఃఅస్తాద్రిశిఖరనిరుద్ధః-దినకరాదుద్గచ్ఛన్రశ్మిరివబభౌ-పూర్వశ్లోకోక్తసర్పసామ్యాపేక్షయాచశబ్దః॥౧౮॥ పేతురితి॥ వ్రణేభ్యఇతిబహువచనంపాశాధికరణన్యాయేనావయవబహుత్వాత్ - యద్వాశిలాపాదపప్రహారకృతవ్రణానిఏతావత్పర్యంతంశోణితనిర్గమశూన్యతయాస్థితాని - ఇదానీంశరవ్రణాచ్ఛోణితనిర్గమకాలేసర్వేభ్యోపిశోణితానిసుస్రువురిత్యర్థః - ఇదానీంరుధిరనిర్గమాదేతావత్పర్యంతంసర్వాత్మనా ప్రాణోనగతఇతిగమ్యతే॥౧౯॥౨౧॥అవస్థామితి॥పాపకర్మణాపాపరూపకర్మణా-సంప్రసక్తస్యేతిసంబంధః॥౨౨॥అభివాదయమానమితి॥త్వామభివాదయమానమిత్యన్వయః ॥రా ॥అభివాదయమానంత్వామితిపాఠః-అత్ర-ఉవాచతారేత్యనుషజ్యతే॥౨౫॥రా॥సింహేననిహతమితిపాఠః॥౨౬॥ఇష్ట్వేతి॥రామప్రహరణాంభస్యేవావభృథఇతివ్యస్తరూపకం॥౨౮॥రాజశ్రీరితి॥ శైలరాజంమేరుం-ఆవర్తమానస్యఅస్తంగచ్ఛతఇత్యర్థః॥౨౯॥నమఇతి॥పథ్యంహితంవచః-నకృతంనానుష్ఠితం॥౩౦॥ ఇతి శ్రీ గోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - ముక్తాహారాఖ్యానే - కిష్కింధాకాండవ్యాఖ్యానే - త్రయోవింశస్సర్గః. ***********************************

అథతారాప్రలాపశ్రవణదుఃఖితసుగ్రీవసమాశ్వాసనపూర్వకంతారాయారామేప్రతిపత్తిందర్శయతిచతుర్వింశే - తామిత్యాది ॥ అత్రువేగేనచ - దురాసదేన

గవరిష్ఠోమేత్వమాత్మశయనేయథా॥౧౩॥ రేణుశోణితసంవీతంగాత్రంతవసమంతతః * పరిరబ్ధుంనశక్నోమిభుజాభ్యాంప్లవగర్షభ॥౧౪ ॥కృతకృత్యోద్యసుగ్రీవోవైరేస్మిన్నతిదారుణే * యస్యరామవిముక్తేనహృతమేకేషుణాభయమ్ ॥ ౧౫ ॥ శరేణహృదిలగ్నేనగాత్రసంస్పర్శనేతవ * వార్యామిత్వాంనిరీక్షంతీత్వయిపంచత్వమాగతే॥౧౬॥ఉద్బర్హశరంనీలస్తస్యగాత్రగతంతదా * గిరిగహ్వరసంలీనందీప్తమాశీవిషంయథా ॥ ౧౭ ॥ తస్యనిష్కృష్యమాణస్యబాణస్యచబభౌద్యుతిః * అస్తమస్తకసంరుద్ధోరశ్మిర్దినకరాదివ॥౧౮॥ పేతుఃక్షతజధారాస్తువ్రణేభ్యస్తస్యసర్వశః* తామ్రగైరికసంపృక్తాధారాఇవధరాధరాత్ ॥౧౯॥అవకీర్ణంవిమార్జంతీభర్తారంరణరేణునా*అస్రైర్నయనజైశ్శూరంసిషేచాస్త్రసమాహతమ్॥౨౦॥రుధిరోక్షితసర్వాంగందృష్ట్వావినిహతంపతిమ్ * ఉవాచతారాపింగాక్షంపుత్రమంగదమంగనా॥౨౧॥ అవస్థాంపశ్చిమాంపశ్యపితుఃపుత్రసుదారుణామ్ * సంప్రసక్తస్యవైరస్యగతోంతఃపాపకర్మణా॥౨౨॥ బాలసూర్యోదయతనుంప్రయాంతంయమసాదనమ్ * అభివాదయరాజానంపితరంపుత్రమానదమ్॥౨౩॥ఏవముక్తస్సముత్థాయజగ్రాహచరణౌపితుః*భుజాభ్యాంపీనవృత్తాభ్యామంగదోహమితిబ్రువన్॥౨౪॥ అభివాదయమానంత్వామంగదంత్వంయథాపురా * దీర్ఘాయుర్భవపుత్రేతికిమర్థంనాభిభాషసే॥౨౫ ॥అహంపుత్రసహాయాంత్వాముపాసేగతచేతసమ్ * సింహేననిహతంసద్యోగౌస్సవత్సేవగోవృషమ్॥౨౬॥ ఇష్ట్వాసంగ్రామయజ్ఞేనరామప్రహరణాంభసి * అస్మిన్నవభృథేస్నాతఃకథంపత్న్యామయావినా॥౨౭॥యాదత్తాదేవరాజేనతవతుష్టేనసంయుగే * శాతకుంభమయీంమాలాంతాంతేపశ్యామినేహకిమ్॥౨౮॥రాజశ్రీర్నజహాతిత్వాంగతాసుమపిమానద *సూర్యస్యావర్తమానస్యశైలరాజమివప్రభా॥౨౯॥నమేవచఃపథ్యమిదంత్వయాకృతంనచాస్మిశక్తావినివారణేతవ । హతాసపుత్రాస్మిహతేనసంయుగేసహత్వయాశ్రీర్విజహాతిమామిహ॥౩౦॥ ఇతిశ్రీమత్కిష్కింధాకాండే- త్రయోవింశస్సర్గః

౧౪॥కృతకృత్యఇతి॥యస్యసుగ్రీవస్యఅస్మిన్నతిదారుణేవైరేసతి వాలినాసహేతిశేషః-రామవిముక్తేనైకేషుణాభయంహృతం-సఃఅద్యకృతకృత్యఇతియోజనా॥౧౫॥శరేణేతి॥త్వయిపంచత్వమాగతేసతి-త్వాంనిరీక్షంత్యహంతవసంస్పర్శనేవిషయేహృదిలగ్నేనశరేణవార్యామివారితాస్మీత్యన్వయః॥౧౭॥తస్యేతి॥ నిష్కృష్యమాణస్యతస్యబాణస్యద్యుతిః-అస్తమస్తకసంరుద్ధఃఅస్తాద్రిశిఖరసంరుద్ధోదినకరాదుద్గచ్ఛన్రశ్మిరివబభౌ॥౧౮॥ పేతురితి॥శరపాదపశిలాజనితవ్రణాపేక్షయావ్రణేభ్యఇతిబహువచనప్రయోగః॥౨౧॥అవస్థామితి॥పాపకర్మణాపాపరూపకర్మణా-సంప్రసక్తస్యప్రాప్తస్యవైరస్యాంతోగతః-వైరంసమాప్తమిత్యర్థః॥౨౮॥రాజశ్రీరితి॥శైలరాజంమేరుం-ఆవర్తమానస్యప్రదక్షిణంకుర్వతః॥టీ॥వీరశ్రీరితి॥శైలరాజంమేరుంఆవర్తమానస్యప్రదక్షిణంకుర్వతః -అవర్తమానస్యచేతిచ్ఛేదఃఅదృశ్యస్యేత్యర్థః॥౩౦॥ఇతిశ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం-శ్రీరామాయణతత్వదీపికాఖ్యాయాం-కిష్కింధాకాండవ్యాఖ్యాయాం - త్రయోవింశస్సర్గః

దుష్ప్రాపేణశోకమహార్ణవేనచ-అభిప్లుతాంవ్యాప్తాంతాంతారాంపశ్యన్-తేన భ్రాతుర్వధేనచ-తేపేదుఃఖితోభూత్ ॥౧॥సఇతి॥ముఖేనఉపలక్షితస్సః-పీత్వ్య- తారామితిశేషః॥౨॥సతమితి॥ఉదాత్తం శ్రేష్ఠం-లక్షణేనసులక్షణేనలక్షితాంగం॥౩॥యథేతి॥యథాప్రతిజ్ఞాతంప్రతిజ్ఞాతమనతిక్రమ్య-దృష్టఫలందృష్టరాజ్యఫలకం-కర్మ త్వయాకృతం-జీవితేనసహాస్థితేషుభోగేషుజీవితభోగేషుచ-మనోనివృత్తమిత్యర్థః॥౪॥అస్యామితి॥పురేపురస్థజనే-సంశయితేపితృమరణదుఃఖేనజీవతివానవేతిసంశయవిషయీభూతేసతి-రాజ్యేమనఃనరమతేరతింనప్రాప్నోతి॥౫॥క్రోధాదితి॥క్రోధాన్నిర్నిమిత్తనిర్వాసనకృతాత్-అమర్షాత్పరుషభాషణాక్షమయా-అతివిప్రధర్షాత్ అత్యంతమాక్రమణాచ్చ॥౬॥శ్రేయఇతి॥యథాతథాకథంచిత్-స్వవృత్త్యావానరజాత్యుచితవృత్త్యా-తస్మిన్ శైలముఖ్యే ఋశ్యమూకేనివాసఃశ్రేయస్కరః-ఇమంవాలినంనిహత్య త్రిదివస్యస్వర్గస్యలాభోపిన శ్రేయఇత్యర్థః॥౭॥నత్వామితి॥మహాత్మామహాస్వభావః-మతిమాన్ కర్తవ్యాకర్తవ్యవివేకశీలః అయంవాలీత్వాంనజిఘాంసామినమారయితుమిచ్ఛామి-చరయథేష్టంగచ్ఛేతిమాముపాచేతియత్-తద్వచఃతస్యైవఅనురూపంసదృశం- తద్బుద్ధిశీలతుల్యం - ఇదం భ్రాతృవధరూపంకర్మతుమేదురాత్మనోదుర్మతేరనురూపం॥౮॥భ్రాతేతి ॥ రాజ్యస్యభ్రాతృవధసాధ్యస్య - దుఃఖస్యవధానంతరభావిదుఃఖస్యచ - సారంఉత్కర్షంనచింతయన్ ఉభయోస్తారతమ్యమచింతయన్నిత్యర్థః ॥ ౯ ॥ మహాత్మేత్యుక్తంవిశదయతి - వధఇతి ॥ అస్యవాలినః స్వమాహాత్మ్యస్యస్వమహత్త్వస్య అవ్యతిక్రమాత్ అనతిక్రమణాత్-మేవధఃమన్నిధనంమతోనాసీత్ - మమతుబుద్ధిదౌరాత్మ్యాత్ బుద్ధేర్దుస్స్వభావాత్ ప్రాణహారీభ్రాతృవధకారీ-వ్యతిక్రమఃఅ

తాంచాశ్రువేగేనదురాసదేనత్వభిప్లుతాంశోకమహార్ణవేన । పశ్యంస్తదావాల్యనుజస్తరస్వీ భ్రాతుర్వధేనాప్రతిమేనతేపే॥౧ ॥సబాష్పపూర్ణేనముఖేనవీక్ష్యక్షణేననిర్విణ్ణమనామనస్వీ । జగామరామస్యశనైస్సమీపంభృత్యైర్వృతస్సంపరిదూయమానః॥౨॥సతంసమాసాద్య గృహీతచాపముదాత్తమాశీవిషతుల్యబాణమ్ । యశస్వినంలక్షణలక్షితాంగమవస్థితంరాఘవమిత్యువాచ॥౩॥యథాప్రతిజ్ఞాతమిదంనరేంద్రకృతం త్వయాదృష్టఫలంచకర్మ । మమాద్యభోగేషునరేంద్రపుత్రమనోనివృత్తంసహజీవితేన ॥ ౪ ॥ అస్యాంమహిష్యాంతుభృశంరుదంత్యాంపురేచవిక్రోశతిదుఃఖతప్తే । హతేగ్రజేసంశయితేంగదేచనరామరాజ్యేరమతేమనోమే॥౫॥క్రోధాదమర్షాదతివిప్రధర్షాత్ భ్రాతుర్వధోమేనుమతః పురస్తాత్ । హతేత్విదానీంహరియూథపేస్మిన్సుతీవ్రమిక్ష్వాకుకుమారతప్స్యే॥ ౬ ॥ శ్రేయోద్యమన్యేమమశైలముఖ్యేతస్మిన్నివాసశ్చిరమృశ్యమూకే । యథాతథావర్తయతస్స్వవృత్త్యానేమంనిహత్యత్రిదివస్యలాభః ॥౭ ॥ నత్వాంజిఘాంసామిచరేతియన్మామయంమహాత్మామతిమానువాచ । తస్యైవతద్రామవచోనురూపమిదంపునఃకర్మచమేనురూపమ్॥౮॥ భ్రాతాకథంనామమహాగుణస్యభ్రాతుర్వధంరాఘవరోచయేత। రాజ్యస్యదుఃఖస్యచవీరసారంనచింతయన్కామపురస్కృతస్సన్॥౯॥వధోహిమేమతోనాసీత్స్వమాహాత్మ్యావ్యతిక్రమాత్ । మమాసీద్బుద్ధిదౌరాత్మ్యాత్ప్రాణహారీవ్యతిక్రమః॥౧౦ ॥ ద్రుమశాఖావభగ్నోహంముహూర్తంపరినిష్టనన్ । సాంత్వయిత్వాత్వనేనోక్తోనపునఃకర్తుమర్హ

౧ ॥ సఇతి ॥ బాష్పపూర్ణేనముఖేనఉపలక్షితాంతారామితిశేషః॥౩॥యథేతి ॥దృష్టఫలందృష్టరాజ్యఫలంకర్మకృతం॥టీ॥ఇదంవాలివధరూపంకర్మయథాప్రతిజ్ఞాతంతథైవకృతం।తర్హితథైవరాజ్యమనుభూయతామిత్యాశంక్యాహ-మమాద్యేతి-మనోనరమతఇత్యన్వయః॥౪॥అస్యామితి॥సంశయితేపితుర్మరణదుఃఖేనజీవతివానవేతిసంశయవిషయభూతే॥౫॥టీ॥తర్హివాలివధప్రయత్నఃకిమర్థంకృతఇత్యాహ- క్రోధాదితి॥పురస్తాత్ ఆదౌఅతివిప్రధర్షాత్ అత్యంతతిరస్కారాత్తన్నిమిత్తాత్-అమర్షాదసహనాత్ తదుత్పన్నాత్క్రోధాత్ మనఃప్రజ్వలనాత్ భ్రాతుర్వధోమేనుమతఇత్యన్వయః -ఇదానీంతుసుతీవ్రంఅత్యంతంతప్స్యే-వైరస్యమరణాంతత్వాదితిభావః॥౬॥ శ్రేయఇతి॥స్వవృత్త్యావానరజాత్యుచితయాఇమంవాలినంగత్వా॥౭॥నత్వామితి॥ఇదంకర్మ భ్రాతృహననరూపంకర్మ॥టీ॥వాలినంప్రశంసన్ఆత్మానంనిందతి ॥ నత్వామితి॥౮॥ భ్రాతేతి॥ రాజ్యస్యదుఃఖస్యచసారంనచింతయన్ భ్రాతృవధాత్ ప్రాప్తస్యరాజ్యస్య భ్రాతృవధజనితదుఃఖస్యచోత్కర్షంనచింతయన్ -ఉభయోస్తారతమ్యంనచింతయన్నిత్యర్థః॥౯॥వధఇతి॥ మేమమవధఃమతఃసంమతఃనాసీత్ -వాలినఇతిశేషః-స్వమహాత్మ్యావ్యతిక్రమాత్ స్వమహాత్మ్యానుల్లంఘనాత్ - మమబుద్ధిదౌరాత్మ్యాత్ బుద్ధిమోహాత్ - ప్రాణహానివ్యతిక్రమఃవాలివధరూపఃఅన్యాయఆసీదిత్యర్థః॥౧౦॥ద్రుమేతి ॥సరిని

మర్యాదా ఆసీత్ ॥౧౧॥ మత్తో నాసీదిత్యుక్తం విశదయతి ద్రుమేతి ॥ పరినిష్టనత్ ఆర్తరవం కుర్వత్-న పునః కర్తుమర్హసి-యుద్ధమితి శేషః-అత్రేతికరణం ద్రష్టవ్యం ॥౧౨॥ అచింతనీయమితి ॥ అచింతనీయం-అపరిచ్ఛేద్యమిత్యర్థః-పరివర్జనీయం సాధుభిస్త్యక్తవ్యం-అనీప్సనీయం-అనభిలషణీయం-కదాచిదపి ఇచ్ఛాయా అయోగ్యమిత్యర్థః స్వనవేక్షణీయం సుతరామదర్శనీయం-జుగుప్సితమిత్యర్థః - త్వష్టుః పుత్రః త్వాష్ట్రః విశ్వరూపః-తం హత్వా ఇంద్రో మహాంతం పాప్మానమగమదితి కథా ॥౧౩॥ పాప్మానమితి ॥ ఇంద్రస్య పరమైశ్వర్యసంపన్నస్య పాప్మానం-మహ్యాదయః ఊషరఫేననిర్యాసబుద్బుదరూపేణ జగృహుః-ఖాతపూరణాదివరప్రదత్వాత్ - మమ తు శాఖామృగస్యకస్యాప్యనుపకారకస్య-పాప్మానం ప్రతిపత్తుం కించిద్వరం ప్రాప్తుమిచ్ఛన్ కో నామ తు మేత - గ్రహీతుమితి శేషః-యద్యపి విశ్వరూపాఖ్యాయుకాయాం త్వాష్ట్రశిరస్త్రయచ్ఛేదకృత బ్రహ్మహత్యా త్రితయం పృథివీవనస్పతిస్త్రియ ఏవ జగృహురిత్యుక్తం-తథాపి శాఖాంతరానురోధేన జలేనాపి కశ్చిదంశో గృహీత ఇత్యవగంతవ్యం ॥౧౪॥ నాహామీతి ॥ కులనాశయుక్తం కులనాశఫలకం వాలిపినాశేనాంగదాదేరజీవనాదితి భావః-ఏవంవిధం భ్రాతృవధరూపం కర్మ కృత్వా-ప్రజానాం సంమానం ప్రజాకర్తృక రాజసంమానం-నార్హామి-అత ఏవ యావద్రాజ్యమేవ నార్హామి-కుతో మహారాజ్యమితి భావః ॥౧౫॥ పాపస్యేతి ॥ క్షుద్రస్య దుష్టస్య-విగర్హితస్య విశేషేణ శిష్టైర్నిందితస్య-లోకాపకృతస్య సర్వలోకైస్త్యక్తస్య పాపస్య కర్తాస్మి-ఏతాదృశపాపస్యోత్తరపాపహేతుత్వజ్ఞాపనాయ తృచ్ప్రత్యయః- వృష్టేరుత్పన్నం అంబు వేగో యథా తాదృశః శోకో మాం నిమ్నమివాభివర్తతే-ఉభయత్రాప్యుపమావాచకప్రయోగో మహాశోకవినిబంధనేష్వస్త్యేవ ॥౧౬॥ సోదర్యేతి సోదర్యస్య భ్రాతుః ఘాత ఏవ అపరగాత్రవాలో అపరకాయపుచ్ఛో యస్య స తథా - సంతాప ఏవ హస్తాదీని యస్య స తథా వధాదపి సంతాపస్య ప్రాధాన్యాదూర్ధ్వకాయత్వరూపణం-వధప్రకారవైవిధ్యాత్ సంతాపవైవిధ్యాచ్చ నానావయవత్వేన రూపణం-ఏనోమయ ఇతి స్వార్థే మయట్-పాపమేవ హస్తీ-పనసాదృప్తత్వముత్కటత్వం-తస్య ప్రవృద్ధత్వం మహత్త్వం గజస్యోన్నతత్వం ॥౧౭॥ అంహో బత ఇదం నృవర అవిషహ్య నివర్తతే మే హృది సాధువృత్తమ్। వివర్ణమగ్నౌ పరితప్యమానం కిట్టం యథా రాఘవ జాతరూపం ॥ హే నృవర రాఘవ-మే హృది ఇదం సాధువృత్తం అంహః స్వేన సహ వర్తమానం పాపం-అవిషహ్య అసోఢ్వా-నివర్తతే నిర్గచ్ఛతి-కథమివ- వి

సి ॥౧౧॥ భ్రాతృత్వమార్యభావశ్చ ధర్మశ్చానేన రక్షితః। మయా క్రోధశ్చ కామశ్చ కపిత్వం చ ప్రదర్శితమ్ ॥౧౨॥ అచింతనీయం పరివర్జనీయమనీప్సనీయం స్వనవేక్షణీయమ్। ప్రాప్తోస్మి పాప్మానమిమం నరేంద్ర భ్రాతుర్వధాత్త్వాష్ట్రవధాదివేంద్రః ॥౧౩॥ పాప్మానమింద్రస్య మహీజలం చ వృక్షాశ్చ కామం జగృహుస్స్త్రియశ్చ। కో నామ పాప్మానమిమం క్షమేత శాఖామృగస్య ప్రతిపత్తుమిచ్ఛన్ ॥౧౪॥ నార్హామి సంమానమిమం ప్రజానాం న యౌవరాజ్యం కుత ఏవ రాజ్యమ్। అధర్మయుక్తం కులనాశయుక్తమేవంవిధం రాఘవ కర్మ కృత్వా ॥౧౫॥ పాపస్య కర్తాస్మి విగర్హితస్య క్షుద్రస్య లోకాపకృతస్య చైవ। శోకో మహాన్మామభివర్తతేయం వృష్టేర్యథా నిమ్నమివాంబువేగః ॥౧౬॥ సోదర్యఘాతాపరగాత్రవాలస్సంతాపహస్తాక్షిశిరోవిషాణః। ఏనోమయో మామభిహంతి హస్తీ దృప్తో నదీకూలమివ ప్రవృద్ధః ॥౧౭॥ అంహో బతేదం నృవరావిషహ్య నివర్తతే మే హృది సా

ష్టనత్ ఆర్తరవం ముంచన్నహం-న పునః కర్తుమర్హసీత్యనేన వాలినా ఉక్త ఇతి సంబంధః ॥౧౨॥ అచింతనీయమితి ॥ అచింతనీయం పాపచింతైరపి చింతితుమయోగ్యం-పరివర్జనీయం పాపకారిభిరపి దూరతస్త్యాజ్యం-అనీప్సనీయం పాపరుచిభిరప్యనాకాంక్షితవ్యం-స్వనవేక్షణీయం పాపదర్శిభిరప్యదర్శనీయం త్వాష్ట్రవధాత్ త్వష్టృపుత్రవధాత్ ॥౧౩॥ పాప్మానమితి ॥ ప్రతిహర్తుం పరిహర్తుం కో వా ఇచ్ఛేత్ -కో వా సహేతేతి సంబంధః ॥౧౪॥ నార్హామీతి ॥ ఏవంవిధం కర్మ భ్రాతృవధరూపం కృత్వా స్థితోహమితి శేషః-ప్రజానాం సమ్మానం ప్రతి నార్హామి-యౌవరాజ్యం ప్రతి నార్హామి కుతో రాజ్యం ప్రత్యర్హామీతి యోజనా ॥౧౫॥ పాపస్యేతి ॥ ఇవశబ్దస్తథార్థే-వృష్టేరంబువేగో యథా-తథా మహాన్ శోకో మామనువర్తతే ॥ టీ ॥ విగర్హితస్య నిషిద్ధస్య-క్షుద్రస్య జుగుప్సితస్య లోకావమతస్య లోకవిద్విష్టస్య ॥౧౬॥ టీ ॥ సోదర్యేతి ॥ ఏనోమయః పాపమయః ॥౧౭॥ నను పురాకృతసుకృతలబ్ధవివేకధైర్యాదినా శోకస్సోఢవ్య ఇత్యత ఆహ-అంహ ఇతి ॥ హే నృవర రాఘవ-మే హృది స్థితం సాధువృత్తం వివేకధైర్యరూపం సాధువృత్తం కర్తృ-ఇదమంహః భ్రాతృవధజనితం పాపఫలరూపం కర్మ అసోఢ్వా నివర్తతే - కథమివ- వివర్ణమత ఏవ అగ్నౌ పరితప్యమానం జాతరూపం కిట్టంబుద్బుదం శమలమితి యావత్ -అవిషహ్య పృథక్కృత్య యథా నివర్తతే-తథా అనేనాంహసా సహవర్తమానం మమ హృది యత్కించిత్పూర్వజాతం సాధువృత్తమస్తి తన్న

వర్ణం జాతరూపం అగ్నౌ పరితప్యమానం సత్ కిట్టం యథా ఋజీషాంశమవిషహ్య నివర్తతే-కిట్టాద్వియుజ్యత ఇత్యర్థః-బతేతి విషాదే॥౧౮॥మహాబలానామితి॥అపి చేతి స
ముచ్చయః పూర్వశ్లోకోక్తదోషాపేక్షయా-మన్నిమిత్తం మత్తో నిమిత్తాత్-అస్యాంగదస్య శోకతాపాత్ మహాబలానాం హరియూథపానాం ఇదం పరిదృశ్యమానం
కులం యూథం-అర్ధస్థితప్రాణమివ భవతీతి మన్యే-సజాతీయైః కులం యూథం తిరశ్చాం పున్నపుంసకమిత్యమరః॥౧౯॥సుత ఇతి॥సుజనః సౌజన్యవాన్-సువశ్యః సుతరాం వ
శ్యః-స్వాధీనస్సుతః-సులభ్యః లోకే సుఖేన లబ్ధుం యోగ్యః-అంగదేన తుల్యః పుత్రస్తు కుతో హేతోస్సులభ్యః-దుర్లభ ఇత్యర్థః- సోదరసన్నికర్షోపి దుర్లభ ఇత్యాహ
నచాపీతి-సన్నికర్షః సన్నిధానం ॥ ౨౦ ॥ అంగదో యది జీవేత్ తదా తారాపి జీవేత్ అన్యథా నేత్యాహ యదీతి॥౨౧॥అంగదమరణం నిశ్చిత్యాహ సోహమితి॥పుత్రేణ అంగ
దేన॥భ్రాతౄణామేకజాతానాం యద్యేకః పుత్రవాన్ భవేత్ । తేన పుత్రేణ తే సర్వే పుత్రిణో మనురబ్రవీదితి స్మృతిః-సఖ్యమితి- తన్మరణే మరణం హి స్నేహస్య ప
రాకాష్ఠా-నిదేశే త్వదాజ్ఞాయాం॥౨౨॥కృత్స్నమితి॥అప్రతీతే అప్రకాశే - మృత ఇతి యావత్ -మాం వినాపి త్వం సర్వం కార్యం-కర్తుం క్షమ ఇత్యర్థః॥౨౩॥ అథ రామ
స్యాశ్రితకార్యమేవ స్వకార్యం న తు స్వతః కించిదస్తి-అత ఏవ మమ శత్రుర్వాలీతి సుగ్రీవేణోక్తే తం నిహత్య తస్మిన్ నష్టే శోకముక్త్వా శోచతి స్వయమపి తథా శోచతి స్మేత్యా
హ ఇత్యేవమితి॥యద్వా సర్వేశ్వరస్య కుత్రచిద్విషయే ఆకారస్తత్సంతానపర్యంతః ఘంటాకర్ణమాలాకారాదిష్వివేత్యాహ- ఇత్యేవమితి ॥ రఘుప్రవీరేత్యనేన స్వ
స్యవానరేణ సంబంధాంతరప్రసక్తిర్నాస్తీత్యుచ్యతే-వాల్యనుజస్య ఆర్తస్య-వాల్యనుజే ఆర్తే సతీత్యర్థః-వచశ్శ్రుత్వా తద్వచనం చ శ్రుత్వా - సంజాతబాష్పః త
దార్తినిమిత్తకార్తిక ఇత్యర్థః-పరవీరహంతా ఆశ్రితవిరోధినిరసనశీలః-తాచ్ఛీల్యే తృచ్-సుగ్రీవవచనాత్ కృతవాలివధత్వేన తచ్ఛోచనాదశోచదిత్యర్థః-అనేన రా
మస్య క్రోధశోకావాశ్రితక్రోధశోకాయత్తావిత్యయమర్థస్సూచితః॥౨౪॥తస్మిన్నితి॥తస్మిన్ క్షణే తస్మిన్నవసరే అభీక్ష్ణం పునః పునః-అవేక్ష్యమాణః-తారయేతి శేషః-అనే
న తారాయాః రామవిషయమానుకూల్యముక్తం క్షితిక్షమావాన్ క్షితేర్యా దృశీ క్షమా తాదృశక్షమావాన్- క్షమావత్త్వభువనగోప్తృత్వగుణౌ తారయా చింతితౌ
కవీనోక్తౌ-రుదంతీమిత్యాదినా తారాయా ఆదయనీయతోక్తా - సముత్సుకః శోకాపనయనే కృతాదరః॥ ౨౫॥ రామాగమనమాలోక్య మంత్రిణస్తాముత్థాపయామాసు
రిత్యాహ తామితి॥౨౬॥సుసంవృతమితి॥పార్థివలక్షణైః రాజలక్షణైః-సుసంవృతం - అన్యూనతయా యుక్తమిత్యర్థః-చారు నేత్రం పుండరీకాక్షం-మృగశాబనేత్రా

ధువృత్తమ్।వివర్ణమగ్నౌ పరితప్యమానం కిట్టం యథా రాఘవ జాతరూపమ్॥౧౮॥మహాబలానాం హరియూథపానామిదం కులం రాఘవ మన్నిమిత్తమ్।
అస్యాంగదస్యాపి చ శోకతాపాదర్ధస్థితప్రాణమితీవ మన్యే॥ ౧౯ ॥ సుతస్సులభ్యస్సుజనస్సువశ్యః కుతస్సుపుత్రస్సదృశోంగదేన । నచాపి విద్యేత
స వీర దేశో యస్మిన్ భవేత్సోదరసన్నికర్షః॥౨౦ ॥యద్యంగదో వీరవరార్హ జీవేజ్జీవేచ్చ మాతా పరిపాలనార్థమ్ । వినా తు పుత్రం పరితాపదీనా తా
రా న జీవేదితి నిశ్చితం మే॥ ౨౧ ॥ సోహం ప్రవేక్ష్యామ్యతిదీప్తమగ్నిం భ్రాత్రా చ పుత్రేణ చ సఖ్యమిచ్ఛన్ । ఇమే విచేష్యంతి హరిప్రవీరాస్సీతాం నిదే
శే తవ వర్తమానాః ॥౨౨॥ కృత్స్నం తు తే సేత్స్యతి కార్యమేతన్మయ్యప్రతీతే మనుజేంద్రపుత్ర । కులస్య హంతారమజీవనార్హం రామానుజానీ
హి కృతాగసం మామ్॥౨౩॥ ఇత్యేవమార్తస్య రఘుప్రవీరశ్శ్రుత్వా వచో వాల్యనుజస్య తస్య । సంజాతబాష్పః పరవీరహంతా రామో ముహూర్తం
విమనా బభూవ ॥ ౨౪ ॥ తస్మిన్ క్షణేభీక్ష్ణమవేక్ష్యమాణః క్షితిక్షమావాన్ భువనస్య గోప్తా। రామో రుదంతీం వ్యసనే నిమగ్నాం సముత్సుకస్సోథ దద
ర్శ తారామ్ ॥౨౫॥ తాం చారునేత్రాం కపిసింహనాథం పతిం సమాశ్లిష్య తదా శయానామ్ । ఉత్థాపయామాసురదీనసత్త్వాం మంత్రిప్రధానాః క
పివీరపత్నీమ్॥౨౬॥సా విస్ఫురంతీ పరిరభ్యమాణా భర్తుస్సకాశాదపనీయమానా।దదర్శ రామం శరచాపపాణిం స్వతేజసా సూర్యమివ జ్వలంతమ్॥౨౭ ॥

తిష్ఠతి - యథా అగ్నౌ తప్యమానం కాంచనం కిట్టేన సహానతిష్ఠతి తద్వదిత్యర్థః॥౧౮ ॥మహాబలానామితి॥ అపి చేతి సముచ్చయః పూర్వశ్లోకోక్తదోషాపేక్షయా మన్ని
త్తం మత్తో నిమిత్తాత్ అస్యాంగదస్య శోకతాపాత్ మహాబలానాం హరియూథపానాం పరిదృశ్యమానం కులం యూథం అర్ధస్థితప్రాణమివ భవతీతి మన్యే॥౧౯॥టీ॥ పి
తృవియోగాదంగదేన స్వస్మై పుత్రః కథం సుసంపాదనీయ ఇత్యాహ॥సుత ఇతి॥సులభ్యః సుతమాత్రస్సులభ ఏవేత్యర్థః-కింతు సుజనః సువశ్యః-అంగదేన సదృశః పుత్రః కుతః
అతిదుర్లభ ఇత్యర్థః-కించ సోదరసంగః పుత్రాపి నాస్తీత్యాహ॥న చేతి॥౨౧॥టీ॥త్వయి విపన్నే మత్కార్యం కథం సిద్ధ్యేదిత్యత ఆహ ఇమ ఇతి॥౨౨॥తస్మిన్నితి॥తస్మిన్ క్షణే

విద్వానేవవిజానాతివిద్వజ్జనపరిశ్రమమితిన్యాయేనస్వయంచారునేత్రతయాతత్రైవప్రథమందృష్టిం న్యధాదితిభావః-అదృష్టపూర్వంఇతఃపూర్వంపత్న్యాప్యదృష్టచరం-భోగంవినాఅదృష్టమిత్యర్థః-పురుషప్రధానంపురుషోత్తమం-అయంసఇతివిజజ్ఞే-యఃపూర్వంభర్తారంహతవాన్సోయమితిజ్ఞాతవతీ-యద్వా-యఃపూర్వసంగ...చు...ః-యద్వా-యఃపూర్వంపుండరీకాక్షత్వాదిగుణవిశిష్టతయామహాజనేభ్యశ్శ్రుతః-సఏవాయమిత్యర్థః-అతఏవవక్ష్యతిత్వమప్రమేయశ్చేతి॥ తనిశ్లోకి[౧౬]।౨౮॥స్యేత్యాది॥వ్యసననివర్తనక్షమాగుణా ఉచ్యంతే-పరివిహ్వలంతీ-మూర్ఛంతీత్యర్థః॥౨౯॥సేతి॥రణోత్కటలక్షణేనఉత్కటలక్షణలబ్ధఃలక్షశ్శరవ్యంయస్యతథా ఏకేనశరేణ స్వభర్తారంహంతారమిత్యర్థః-తంరామం-శోకేనసంభ్రాంతఃఅయథాభూతఃశరీరభావఃశరీరకృతభావఃయస్యాస్సా-కపితేత్యర్థః - మనస్వినీమత్వా...ముహంతారంయాచ్ఛక్తిపరుషాణివదేయమితికృతాధ్యవసాయా- సమాసాద్యవిశుద్ధసత్త్వా రామసన్నిధిమాహాత్మ్యేననివృత్తకాలుష్యతయా సమున్మిషితశుద్ధసత్త్వా తారావాక్యమువాచ-పరుషభాషణోద్యుక్తమైవవాచాఅస్తౌషీదిత్యర్థః॥తనిశ్లోకి॥విశుద్ధసత్త్వాతత్సన్నిధిమాహాత్మ్యేనసమున్మిషితసత్త్వా-పరుషభాషణోద్యుక్తాపిసత్త్వనిష్పన్నపరమజ్ఞానతయానివృత్తకోపకలుషాసాంత్వముక్తవతీ[౧౬]॥౩౦॥ఏవంపురుషోత్తమత్వపుండరీకాక్షత్వాదిభిరనుసంహితంపరత్వంతారానుసంధత్తే-త్వమప్రమేయశ్చదురాసదశ్చజితేంద్రియశ్చోత్తమధార్మికశ్చ।అక్షయ్యకీర్తిశ్చవిచక్షణశ్చక్షితిక్షమావాన్ క్షతజోపమాక్షః॥త్వం-వక్ష్యమాణకల్యాణగుణానుగుణధర్మివైలక్షణ్యయుక్తః-అప్రమేయః-వేదాహమిత్యుపక్రమ్యమహాంతంకఇత్థావేదేతి వేదైరప్యపరిచ్ఛేద్యః-అప్రమేయః-సోఽంగవేదయదివానవేదేతి స్వేనాపిపరిచ్ఛిద్యజ్ఞాతుమశక్యః-త్వమప్రమేయః-ప్రత్యక్షగమ్యోఽపిమనసాదుర్విభావ్యస్వభావః-త్వమప్రమేయః-శరచాపధరోఽపిత్వంశంఖచక్రధరోసి-త్వమప్రమేయః-సౌలభ్యదశైవనపరిచ్ఛేత్తుంశక్యతే-త్వమప్రమేయః- పరికరరహితోఽపిప్రతాపాతిశయేననిరవధికపరికరపరిగతఇవదురవగాహోఽసీత్యేకవచనస్యభావః ఏవమంతఃకరణేనమప్యప్రాప్యోఽపికింబాహ్యకరణైస్సంప్రాప్యః నేత్యాహ-దురాసదశ్చమనసాపిదురాసదఃకథంప్రకారాంతరేణస్యాత్సదఇతిభావః-దురాసదశ్చమహాజనోయేనగతస్సపంథాఇత్యుక్తంసన్మార్గంవినాపథఃస్థలితేనదుష్ప్రాపఇత్యర్థః-దురాసదశ్చ- షద్ల్ విశరణగత్యవసాదనేష్వితిధాతుపాఠోక్తార్థత్రయమపితంత్రేణోచ్యతే- నిత్యత్వాన్నవిశరణార్హః-విభుత్వాన్నవిచాలనార్హః-నిత్యానందత్వాన్నావసాదమాపాదయితుంశక్యఇత్యర్థః-దురాసదశ్చ-వాలివధకపితానాంప్రతికారాయసన్నిధానమభిగంతుమశక్యఇత్యర్థః-దురాసదశ్చ-బాహ్యదృష్టిభిర్వ్యక్త్యాభాసైరప్రకంప్యవైభవఇత్యర్థః-ఏవమప్రమేయత్వమర్థపత్త్యాఖ్యాంపదదృష్ట్యాపిపరదారరాజ్యపరిగ్రహలుబ్ధఇత్యాహ- జితేంద్రియశ్చనిస్పృహతయాసుగ్రీవాయదత్తరాజ్యఇత్యర్థః -జితేంద్రియశ్చ - యఃకోఽపిపురుషఃకాంచిద్యోషితమాలక్ష్యనిర్వర్ణయతిత్వంతునతథా-నరామఃపరదారాన్వైచక్షుర్భ్యామపిపశ్యతీత్యుక్తేః। జితేంద్రియశ్చ -పశ్యత్యచక్షుస్సశృణోత్యకర్ణఃఅపాణిపాదోజవనోగ్రహీతేత్యాద్యుక్తరీత్యాసర్వేంద్రియైర్వినాసర్వంసర్వత్రసర్వదాజానన్నిత్యర్థః-జితేంద్రియః- మగ్రఃహంమనసాప్యనైర్యైరింద్రియైరపిదుర్జ్ఞేయైరిత్యుక్తరీత్యావాఙ్మనసాగోచరః-త్వంజితేంద్రియఃత్వమేవజితేంద్రియః - సర్వంవాక్యంసావధారణంఅబ్భక్షోవాయుభక్షఇతివత్॥శ్లో॥అహల్యాయైజారస్సురపతిరభూదాత్మతనయాంప్రజానాథోయాసీదభజతగురోరిందురబలామిత్యుక్తరీత్యాత్వద్వ్యతిరిక్తాస్సర్వేఽపివిషయచపలాః - త్వమేకోజితేంద్రియఇత్యర్థః-ఏవంవిరక్తోఽప్యయమస్థిరంసయాఅధార్మికఇతిమయాస్థితం- నతథేత్యాహ-ఉత్తమధార్మికశ్చ-స్వాశ్రితసంరక్షణార్థమేవంవిధవ్యాపారకారితయాపరమధార్మికః-స్వార్థకర్మకారీఅధమధార్మికః-స్వపరసాధారణకర్మకారీమధ్యమధార్మికః-పరార్థమేవప్రవర్తమానఉత్తమధార్మికః-యద్వా -వర్ణాశ్రమా

సుసంవృతంపార్థివలక్షణైశ్చతంచారునేత్రంమృగశాబనేత్రా। అదృష్టపూర్వంపురుషప్రధానమయంసకాకుత్స్థఇతిప్రజజ్ఞే॥౨౮॥ తస్యేంద్రకల్పస్యదురాసదస్యమహానుభావస్యసమీపమార్యా। ఆర్తాతితూర్ణంవ్యసనాభిపన్నాజగామతారాపరివిహ్వలంతీ ॥ ౨౯ ॥ సాతంసమాసాద్యవిశుద్ధసత్త్వాశోకేనసంభ్రాంతశరీరభావా। మనస్వినీవాక్యమువాచతారారామంరణోత్కటలబ్ధలక్షమ్॥౩౦॥ త్వమప్రమేయశ్చదు

వసరేసముత్సుకఃశోకాపనయనసముత్సుకః॥౨౭॥సుసంవృతమితి॥సావిస్ఫురంతీవ్యపనీయమానాతారా-ఉక్తవిశేషణవిశిష్టంతం-అయంసకాకుత్స్థఃఅంగదవాక్యాదవగతఃకాకుత్స్థఇతిప్రజజ్ఞఇతిసంబంధః॥౨౮॥సాతమితి॥రణోత్కటలబ్ధలక్ష్యం-రణోత్కటలక్షణముత్కటలక్షమేషాంతేతథోక్తాఃతైః-ప్రథమగణనాయాంపిసాగ్ర...

చారసమారాధ్యోధార్మికః-ఉత్తమధార్మికోభక్తిమార్గోభజనీయః-యద్వా-ఉత్తమధార్మికశ్శరణాగతసంరక్షకః యద్వా-ఉపాయోగురుదేవస్యాత్తేనానుగృహీతో బ్రహ్మలోకంగచ్ఛతీత్యుక్తధర్మవానుత్తమధార్మికః-యద్వా-ఆనృశంస్యంపరోధర్మఇత్యుక్తధర్మవాన్ ధార్మికః-స్వాశ్రితానామాపత్సుస్వవక్షోలక్షీకుర్వన్నుత్తమధార్మికః-యద్వా-ఆర్తసుగ్రీవరక్షణాద్ధార్మికః-అకృత్యకరణేననారకిణంవాలినంనిహత్యతస్యపూతత్వకరణాదుత్తమధార్మికః-ప్రచ్ఛన్నవేధితయానిరపరాధవధేనచకథమస్యధార్మికత్వమిత్యాశంక్యాహ-అక్షయ్యకీర్తిశ్చఆశ్రితాపరాధితయాతిర్యక్షుమృగయాన్యాయేనపరాఙ్ముఖవధస్యాదోషత్వాత్తిర్యగ్భిరాభిముఖ్యేనయుద్ధకరణస్య సార్వభౌమస్యావద్యావహత్వాచ్చతవకీర్తిర్నదూషయితుంశక్యేత్యర్థః-అక్షయ్యకీర్తిశ్చ - తస్యనామమహద్యశఇత్యుక్తరీత్యాపరత్వప్రధాయుక్తః-విచక్షణశ్చ-దూరదృష్టితయాయుక్తాయుక్తవిచారపూర్వకసర్వకార్యకృత్ - అతఏవహినిరపరాధవధోమాభూదితికదాచిద్వాలితఃపరాభవంప్రాపితవాన్-లక్ష్యవైపరీత్యపరిహారాయగజపుష్పీంధారితవాన్-ఏవంశత్రుసంహర్తాపిసపుత్రపౌత్రంసామాత్యంసమంత్రిజ్ఞాతిబాంధవం।హత్వేత్యుక్తరీత్యాఅంగదాదిష్వకించిత్కరతయాప్రశస్తక్షమావానసీత్యాహ-క్షితిక్షమావాన్-స్వాశ్రితాపరాధకారివిషయేతవసాన్వయవినాశకరణేప్రాప్తేపితత్క్షమణంతవాతిశ్లాఘ్యమిత్యర్థః-క్షితిక్షమావాన్-క్షమయాపృథివీసమఇత్యుక్తరీత్యాపంచాశత్కోటివిస్తీర్ణాయాఃపృథివ్యాయావతీక్షమాతావతీతవైకస్యాస్తీతిభావః- నిత్యయోగేమతుప్ - తేనకదాచిదప్యస్యాక్షమాప్రసంగోపినాస్తీతిద్యోత్యతే-క్షతజోపమాక్షః- వాలివిషయేకోపాతిశయేనాద్యాపిశోణీకృతనయనోపితదీయేషుక్షమావాన్ యద్వా-రక్తాస్యనేత్రపాణిః-త్రితామ్రఃఇత్యాదిసాముద్రికోక్తరీత్యారక్తాంతనేత్రః-రామోరక్తాంతలోచనఇతిహ్యుక్తిః।అత్రప్రతిపదంచకారప్రయోగఃఏకైకఏవగుణఃపరత్వేపర్యాప్తంలింగమితిద్యోతయితుం-క్షమావానిత్యత్రచకారాప్రయోగస్తురామేణక్షాంతమేవసర్వైరపిక్షాంతమేవఅతోన్యత్రాపిసంభవేననిరపేక్షత్వాభావాచ్చకారాప్రయోగః-క్షతజోపమాక్షఇత్యత్రతువిగ్రహగుణత్వేనభిన్నాధికరణత్వాత్ సముచ్చయాభావః-క్షతజోపమాక్షేతిసంబుద్ధ్యంతంవా - యద్వా-అప్రమేయఃఅనాశ్రితానాందుర్జ్ఞేయః-చకారాదాశ్రితానాంసుప్రమేయః- నాయమాత్మాప్రవచనేనలభ్యోనమేధయానబహునాశ్రుతేన।యమేవైషవృణుతేతేనలభ్యస్తస్యైషఆత్మావివృణుతేతనూంస్వామితిశ్రుతేః॥నమోనమోవాఙ్మనసాతిభూతయేనమోనమోవాఙ్మనసైకభూమయఇత్యుక్తేశ్చ। ఏవమనాశ్రితానాందురాసదోదుష్ప్రాపః-చకారాదాశ్రితానాంసులభః-జితేంద్రియఃచకారాదాశ్రితవిషయేచపలః-ఉత్తమధార్మికః-చకారాద్దూరీకృతాధర్మః- అక్షయ్యకీర్తిఃతదనురూపకృత్యశ్చశబ్దార్థః-విచక్షణఃచకారాదాశ్రితవిషయత్యాగాశక్తశ్చ-మిత్రభావేనసంప్రాప్తంనత్యజేయమిత్యశక్తిహ్యుచ్యతే-అత్రత్యచకారఃదేహళీదీపన్యాయేనోభయతాన్వేతి-తేనదయాదికంసముచ్చీయతే॥తనిశ్లో॥త్వమప్రమేయః - రావణదుందుభినిగ్రహీతారంవాలినంహత్వాఅకించిత్కుర్వన్నివస్థితస్త్వంవాలిభయప్రాప్తగిరివరస్యసుగ్రీవస్యాపిజయందత్తవాన్-శాపాయోద్యతాంమాంస్తోతుంఘటయితా-త్వమప్రమేయః- త్వత్స్వరూపమస్తత్స్వరూపంచవిచార్యస్తోతుముద్యుక్తాహంత్వమప్రమేయోవేదైరప్యపరిచ్ఛేద్యోసిఅతోహంకథంస్తోతుంశక్నోమి- త్వమప్రమేయఃపురతోవిద్యమానోప్యపరిచ్ఛేద్యశ్చక్షుషామనసాప్రమేయః - నచక్షుషాగృహ్యతేమనసాతువిశుద్ధేనేతిశ్రుతేః-త్వమప్రమేయఃధనుష్పాణిసులభస్త్వంశంఖచక్రగదాదిధరోనారాయణోసి-త్వమప్రమేయః పరత్వమపరిచ్ఛేద్యమితిస్థితంసౌలభ్యంచాపరిచ్ఛేద్యంజాతం-త్వమప్రమేయఃఏకాకీసన్నపిపరికరపరీతఇవాప్రధృష్యోసి-త్వమప్రమేయః-తాపసఇవస్థితోపివిరాధాదిదుష్టనిగ్రహంకృత్వాశిష్టాన్పరిపాలితవాన్*అత్రవ్యాఖ్యానేఉపన్యస్తానామర్థానాంప్రాయశోగోవిందరాజీయేనైవస్పష్టత్వాన్నాత్రశేషంలిఖితమితిజ్ఞేయం [౧౭]౩౦॥త్వమితి॥అనేనాప్రాకృతవిగ్రహవత్త్వముచ్యతే-సంహననేనసమీచీనావయవసంస్థానేనఉపపన్నఃయుక్తః-మనుష్యదేహాభ్యుదయంమానుషశరీరపరిగ్రహంవిహాయ-దివ్యేనదేహాభ్యుదయేనదేహశ్లాఘ్యేన-యుక్తః॥తనిశ్లో॥త్వమాత్తబాణాసనబాణపాణిర్మహాబలః -మహాబలత్వేహేతుమాహ-సంహననోపపన్నఇతి-మహావీర్యత్వనిమిత్తాంతస్సారాభివ్యంజకశరీరసంస్థానవిశేషఇత్యర్థః-అయంచప్రాకృతశరీరేషునసంభవతీత్యాహ మనుష్యేతి-మహారాజలక్షణశౌర్యా

రాసదశ్చజితేంద్రియశ్చోత్తమధార్మికశ్చ। అక్షయ్యకీర్తిశ్చవిచక్షణశ్చక్షితిక్షమావాన్ క్షతజోపమాక్షః॥౩౦॥త్వమాత్తబాణాసనబాణపాణి

రితిలక్ష్యత్వేనలబ్ధమిత్యర్థః॥టీ॥సంభ్రాంతశరీరభావాసంభ్రాంతౌవివశౌశరీరభావౌదేహాంతఃకరణేయస్యాస్సా ॥ ౩౧ ॥ త్వమితి॥ దివ్యేనదివిభవేనదేహాభ్యుదయే

దివ్యకాభివ్యంజకమనుష్యశరీరసంస్థానవిశేషేష్వపినైతాదృశ ఇతిద్యోతయితుమభ్యుదయపదప్రయోగః-దివ్యేన-త్రిపాదస్యామృతందివీత్యాదిప్రమాణసిద్ధాప్రాకృతలోకస్థితదివ్యమంగళవిగ్రహసన్నివేశేనేత్యర్థః(౧౮)॥ ౩౨ ॥ ఏవం రామస్యదివ్యతేజోవిశేషదర్శనేనవిస్మితా క్షణంవిస్మృతశోకాతదైవస్వభావంవర్ణయిత్వా స్వస్వప్రకృత్యనుసారేణప్రలపతియేనేత్యాదినా ॥ ౩౩ ॥ స్వర్గేపీతి॥ పద్మామలపత్రనేత్రోవాలీస్వర్గేపి అప్సరోభిస్సమేత్య తాస్సంప్రేక్ష్య చమామపశ్యన్ ఉచ్చావచతామ్రచూడాఃవివిధతామ్రకుసుమైఃకృతశేఖరాః-విచిత్రవేషాప్సరసఃనాభజిష్యత్ నభజిష్యతి-లృడర్థేలృఙ్॥౩౪॥ స్వర్గేపీతి॥ నగేంద్రస్యఋశ్యమూకస్య ౩౫॥ త్వంవేత్థేతి॥ కుమారఃయువా-తత్ వనితావిరహదుఃఖం-ప్రజానన్ త్వంమాంజహి-వాలీమమాదర్శనజందుఃఖంనభజేత॥ రా॥ త్వంవేత్థేతి॥ తత్త్వంప్రజానన్ జహిమాంనవాలీతిపాఠః॥ ౩౬॥ యచ్చాపీత్యాదిసార్ధశ్లోకః॥ మహ్యంస్త్రీఘాతదోషోనభవేదితిభవాన్ యన్మన్యేత తన్నయుక్తం- ఇయంతారాఅస్యవాలినఃఆత్మేతిమత్వామాంజహి- తేనతేస్త్రీవధఃస్త్రీవధదోషోనస్యాత్ -ఆత్మేత్యేతదుపపాదయతిశాస్త్రేతి॥ అథవా ఏషఆత్మనఃయత్పత్నీ -ఆత్మాహిదారాః-ఇత్యాదిరూపాత్ వివిధాత్ వేదాద్వేదరూపాత్ - శాస్త్రప్రయోగాదిత్యన్వయః॥ యద్వా వేదాత్ శాస్త్రప్రయోగాత్ -ధర్మశాస్త్రప్రయోగాచ్చేతివార్థః॥ రా॥ యచ్చాపిమన్యేత॥ ఆత్మేయమస్యేతి॥ శాస్త్రప్రయోగాత్ । దారప్రదానాత్ ఇతిపాఠక్రమః॥ ౩౭॥ సుకృతమప్యస్తీత్యాహ దారేతి॥ ౩౮॥ నకేవలంపాపనివృత్తిసుకృతే-ప్రాయత్తంచేదమిత్యాహ త్వంచాపీతి॥ విరహాతాదిత్యేతత్సుగ్రీవదుఃఖదుఃఖితరామహృదయానుసారేణోక్తం-త్వముత్తమధార్మికశ్చేతిపూర్వముక్తత్వాత్ ॥౩౯॥ ఆర్తామితి॥ అపనీయమానాంవాలినావంచితాం॥ ౪౧॥ హితవచనమేవాహ మావీరేతి॥ విమతింజీవితుంనశక్ష్యామీత్యాదివిరుద్ధమతిం - సర్వోలోకఃవిధాత్రాబ్రహ్మణావిహితోనిర్మితః-హిఃప్రసిద్ధౌ-తంసుఖదుఃఖయోగంచవిధాత్రాకృతమితిలోకఃపండితఃపామరశ్చాబ్రవీత్ ॥౪౨॥ వస్తుస్థితిశ్చైతదేత్యాహ త్రయఇతి॥ లోకాఃలోకస్థజ

మహాబలస్సంహననోపపన్నః॥ మనుష్యదేహాభ్యుదయంవిహాయదివ్యేనదేహాభ్యుదయేనయుక్తః॥ ౩౨॥ యేనైకబాణేనహతఃప్రియోమే తేనైవమాం
త్వంజహిసాయకేన । హతాగమిష్యామిసమీపమస్యనమామృతే రామరమేతవాలీ ॥౩౩॥ స్వర్గేపిపద్మామలపత్రనేత్రస్సమేత్యసంప్రేక్ష్యచమామ
పశ్యన్ । నహ్యేషఉచ్చావచతామ్రచూడావిచిత్రవేషాప్సరసోభజిష్యత్ ॥౩౪॥ స్వర్గేపిశోకంచవివర్ణతాంచమయావినాప్రాప్స్యతివీరవాలీ।
రమ్యేనగేంద్రస్యతటావకాశే విదేహకన్యారహితోయథాత్వమ్ ॥ ౩౫ ॥ త్వంవేత్థయావద్వనితావిహీనః ప్రాప్నోతిదుఃఖంపురుషఃకుమారః । త
త్త్వంప్రజానన్జహిమాంనవాలీదుఃఖంమమాదర్శనజంభజేత॥౩౬ ॥ యచ్చాపిమన్యేతభవాన్మహాత్మా స్త్రీఘాతదోషోనభవేత్తుమహ్యమ్ । ఆత్మే
యమస్యేతిచమాంజహిత్వం నస్త్రీవధస్స్యాన్మనుజేంద్రపుత్ర * శాస్త్రప్రయోగాద్వివిధాచ్చవేదాదాత్మాహ్యనన్యఃపురుషస్యదారాః॥ ౩౭ ॥
దారప్రదానాన్నహిదానమన్యత్ప్రదృశ్యతేజ్ఞానవతాంహిలోకే॥ ౩౮ ॥ త్వంచాపిమాంతస్యమమప్రియస్యప్రదాస్యసేధర్మమవేక్ష్యవీర । అనేన
దానేననలప్స్యసేత్వమధర్మయోగంమమవీరఘాతాత్ ॥౩౯ ॥ ఆర్తామనాథామపనీయమానామేవంవిధామర్హసిమాంనిహంతుమ్ । అహంహి
మాతంగవిలాసగామినాప్లవంగమానామృషభేణధీమతా * వినావరార్హోత్తమహేమమాలినాచిరంనశక్ష్యామినరేంద్రజీవితుమ్॥ ౪౦॥ ఇ
త్యేవముక్తస్తువిభుర్మహాత్మాతారాంసమాశ్వాస్యహితంబభాషే॥ ౪౧॥ మావీరభార్యేవిమతింకురుష్వలోకోహిసర్వోవిహితోవిధాత్రా ।తం
చైవసర్వంసుఖదుఃఖయోగంలోకోబ్రవీత్తేనకృతంవిధాత్రా॥ ౪౨ ॥ త్రయోహిలోకావిహితంవిధానంనాతిక్రమంతేవశగాహితస్య । ప్రీతింప

నసౌభాగ్యేన॥౩౩॥ స్వర్గఇతి॥ వాలీస్వర్గేపిఅప్సరోభిఃసమేత్య-తాఃసంప్రేక్ష్యచమామపశ్యన్-ఉచ్చావచతామ్రచూడాఃవివిధతామ్రకుసుమైఃకృతశేఖరాః-విచిత్రవేషాప్సరసోనాభజిష్యత్ నభజిష్యతీతిలృడర్థేలృఙ్ ॥౩౪॥ స్వర్గేపీతి॥ నగేంద్రస్యఋశ్యమూకస్య॥౩౫॥ త్వమితి॥ తత్ స్త్రీవియోగజదుఃఖం॥౩౬॥ యచ్చాపీతిసార్ధశ్లోకమేకంవాక్యం ॥ మహ్యంస్త్రీఘాతదోషోభవేదితిభవాన్మన్యేత- తస్యతవస్త్రీవధోనస్యాత్ -తత్రహేతుః-ఆత్మేయమితిఅస్యవాలినఃఇయంతారాఆత్మా-అథవాఏషఆత్మనోయత్పత్నీతిశ్రుతేః-మద్వధస్యవాలివధపర్యంతభావాన్నతవస్త్రీవధదోషశంకేతిభావః॥౩౭॥ నకేవలందోషాభావః- అపితుపుణ్యమప్యస్తీత్యాహ॥ దారప్రదానాదితి॥౪౧॥ మావీరేత్యాది॥ విమతింజీవితుంనశక్యఇతివిరుద్ధాంమతిం-సర్వలోకఃసర్వోపిజనఃవిధాత్రావిహితః-బ్రహ్మణానిర్మితోపి - తేనవి

నాః-విహితంవిధానం బ్రహ్మకల్పితంప్రకారంనాతిక్రమంతే-హియస్మాత్తస్యవశగాః-ప్రీతిమితి-తాంవాలిసంభోగసదృశభోగమితిద్యోతయన్నిత్యర్థః॥౪౩॥ ఆశ్వాసితేతి॥ప్రభావయుక్తేనఅంగదయౌవరాజ్యప్రదానసమర్థేన - పరంతపేనతద్విరోధినిరసనసమర్థేన-ఆశ్వాసితా - అతఏవధ్వనతాశబ్దాయమానేనముఖేనోపలక్షితా-సువేషరూపేత్యనేనసమాశ్వాసనకృతాంతరహర్షవత్త్వంసూచితం-స్వలంకారయుక్తశరీరేత్యర్థః॥౪౪॥ఇతిశ్రీగోవిందరాజవిరచితే-శ్రీరామాయణభూషణే - ముక్తాహారాఖ్యానే - కిష్కింధాకాండవ్యాఖ్యానే - చతుర్వింశస్సర్గః. **

అథరామస్సర్వసాంత్వనపూర్వకంవాలినస్సంస్కారంకారయతిపంచవింశే-సుగ్రీవమిత్యాది॥సాంగదమితిసుగ్రీవవిశేషణం - సమానశోకః తారాంగదాదిభిస్తుల్యశోకః॥౧॥ నేతి॥శోకపరితాపేనశోకకృతపరితాపేన-యుష్మదీయేనేతిశేషః- మృతోవాలీశ్రేయసానయుజ్యతే-అత్రవాలినివిషయః - అనంతరంమరణానంతరం-యత్ శ్రేయస్కరంకార్యంఔర్ధ్వదైహికరూపం-తత్సమాధాతుంకర్తుంఅర్హథ॥౨॥లోకేతి ॥లోకవృత్తంలోకాచారసిద్ధం- అతఏవసవైదికానుష్ఠేయంబాష్పమోక్షణం-వఃయుష్మాభిః-కృతం-బాష్పమోక్షణాదతిరిక్తంకిమపినయుష్మాభిఃకర్తుంశక్యమిత్యాహకాలాదితి-కాలాదుత్తరం - కాలంవినేత్యర్థః-కించిత్కర్మ-ఉత్కృష్టాసితుంకర్తుంనశక్యందేవాజ్ఞాముల్లంఘ్యస్వాతంత్ర్యేణకించిదపికర్మకర్తుంనశక్యమిత్యర్థః॥ రా ॥కాలాద్విహితాత్కాలాత్ ఉత్తరంఉత్తరస్మిన్కాలే! కాలాధ్వనోరత్యంతసంయోగేద్వితీయేతిద్వితీయా॥౩॥తదేతదుపపాదయతినియతిరితి॥నియమ్యతేనేనేతినియతిః-ఈశ్వరః-లోకేవిషయేకారణం-సర్వలోకకర్తృత్యర్థః-క్రియతఇతికర్మకార్యం-తస్యసాధనం.సహకారీత్యర్థః-సర్వభూతానాం-నియోగేషుప్రేరణేషు-నియతిఃకారణం-సర్వప్రవర్తకోపీశ్వరఇత్యర్థః- తేనవినాతృణాగ్రమపినచలతీతిన్యాయాత్ -ఈశ్వరపరతంత్రతయాలోకఃకర్మకరోతి - నతుస్వాతంత్ర్యేణేత్యర్థః॥౪॥ఏవమన్వయముఖేనఈశ్వరాధీనత్వముక్త్వావ్యతిరేకముఖేనదర్శయతినకర్తేతి॥కశ్చిత్పురుషఃకస్యచిత్కర్మణః-నకర్తానస్వాతంత్ర్యేణకర్తా-నియోగేకస్యచిత్ప్రేరణేచనేశ్వరః - కింతుస్వభావేవర్తతేస్వ

రాం ప్రాప్యసితాంతథైవపుత్రస్తుతే ప్రాప్స్యతియౌవరాజ్యమ్ * ధాత్రావిధానంవిహితంతథైతనశూరపత్న్యఃపరిదేవయంతి॥౪౩॥ఆశ్వాసితాతేనతురాఘవేణప్రభావయుక్తేనపరంతపేన * సావీరపత్నీధ్వనతాముఖేనసువేషరూపావిరరామతారా॥౪౪॥ఇతిచతుర్వింశస్సర్గః.***

సుగ్రీవంచైవతారాంచసాంగదంసహలక్ష్మణః। సమానశోకఃకాకుత్స్థస్సాంత్వయన్నిదమబ్రవీత్॥౧॥నశోకపరితాపేనశ్రేయసాయుజ్యతే మృతః। యదత్రానంతరంకార్యంతత్సమాధాతుమర్హథ॥౨॥లోకవృత్తమనుష్ఠేయంకృతంవోబాష్పమోక్షణమ్।నకాలాదుత్తరంకించిత్కర్మ శక్యముపాసితుమ్॥౩॥నియతిఃకారణంలోకేనియతిఃకర్మసాధనమ్ । నియతిస్సర్వభూతానాంనియోగేష్విహకారణమ్॥౪॥నకర్తాకస్యచిత్కశ్చి న్నియోగేచాపినేశ్వరః। స్వభావేవర్తతేలోకస్తస్యకాలఃపరాయణమ్॥౫॥నకాలఃకాలమత్యేతినకాలఃపరిహీయతే। స్వభావంచసమాసాద్యనక

ధాత్రాకృతంసర్వంచసుఖదుఃఖయోగమేవసుఖదుఃఖయుక్తమేవలోకోమన్వాదిరబ్రవీదితియోజనా॥ ౪౨ ॥ త్రయోపీతి॥లోకాఃలోకత్రయవాసినోజనాః-విహితంవిధానంకల్పితంప్రకారంతస్యవశగాఃవిధేర్వశగాఃనాతిక్రమంతే- బ్రహ్మాదయోపివిధికల్పితప్రకారముల్లంఘితుంనశక్నువంతి- కిముతమర్త్యాదయఇతిభావః॥టీ॥నకేవలమయమేవలోకోవిధాతృపరతంత్రఃకింతుసర్వేపిలోకాఇత్యాహ॥త్రయఇతి॥టీ॥మమాజ్ఞాకరణేనఫలమస్తీత్యాహ॥ప్రీతిమితి॥జీవతివాలినియాదృశీప్రీతిః తాదృశీమిత్యర్థః॥౪౩॥ఆశ్వాసితేతి॥ధ్వనతాముఖేనోపలక్షితా॥౪౪॥ఇతిమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం-కిష్కింధాకాండవ్యాఖ్యాయాంచతుర్వింశస్సర్గః.*

౨॥లోకవృత్తమితి॥బాష్పమోక్షణంకృతం-అలంలోకవృత్తం- పారలౌకికంకర్మానుష్ఠేయంకాలాద్విహితాత్ కాలాదుత్తరంఉత్తరస్మిన్కాలే-కించిత్కర్మకిమపికర్మ -ఉపాసితుంఅనుష్ఠాతుంనశక్యం-కాలస్యానుపాదేయత్వాదితిభావః॥౩॥కాలస్యప్రాధాన్యమేవోపపాదయతి॥నియతిఃకారణమిత్యాదినా॥ నియమ్యతేఅనయేతివ్యుత్పత్త్యానియతిఃకాలఃనియోగేషునియమనేషు॥ ౪ ॥ నకర్తేతి ॥ కస్యచిదపికశ్చిన్నకర్తా - నియోగేచనియమనేచ-కశ్చిదపిఈశ్వరఃస్వతంత్రోనభవతి-లోకఃస్వభావేకాలేవర్తతేపరతంత్రతయావర్తతే - అతస్తస్యకాలఃపరాయణం-ఇష్టప్రాపకత్వేనఅనిష్టనివారకత్వేనచపరమప్రాప్యమిత్యర్థః॥తీ॥కి ...మాకాలాదృష్టకల్పనయాప్రాణినఏవాన్యోన్యంకర్తారఃకారయితారశ్చభవంత్విత్యతఆహ॥ నకర్తేతి ॥ ౫ ॥ నకాలఇతి ॥కాలఃమహాకాలః-కాలంప్రాణినాంసు

భావాధీనోవర్తతేలోకః - తత్ర హేతుమాహతస్యేతి - కాలఃతస్యపరాయణంగతిః -అత్రస్వభావనియతికాలాదిశబ్దైరీశ్వరఏవాభిధీయతే - అన్యథానేకరాజ
త్వాపత్తైః-శ్వేతాశ్వతరశ్రుతిశ్చ-స్వభావమేకేకవయోవదంతీత్యాదికైవమాహ॥౫॥నకాలఇతి॥కాలఃఈశ్వరః-కాలంఆత్మానం- నాత్యేతినాతిక్రామతి- సస్వా
ధీనఏవనతులోకవత్ కస్యచిత్పరతంత్రః॥శ్రు॥నచాస్యకశ్చిజ్జనితానచాధిపఇతిశ్రుతేః। నకాలఃపరిహీయతేనసశ్యతి -ఇదముపలక్షణం-షడ్భావవికారరహితఇత్యర్థః
శ్లో॥అపక్షయవినాశాభ్యాంపరిణామర్ధిజన్మభిః।వర్జితశ్శక్యతేవక్తుంయస్సదాస్తీతికేవలమితిహ్యుక్తం॥ స్వస్మిన్భవతీతిస్వభావ-ఈశ్వరః-వాశబ్దోవధారణే -స్వ
భావమాసాద్యైవవర్తతేనతుకశ్చిత్తమతివర్తతే - నిరంకుశఃస్వతంత్రఃస్వకృతాంవ్యవస్థాంస్వయమపినాతివర్తతే-తత్పరతంత్రోనీశఃకిము తేతిభావః॥౬॥పు
నరపీశ్వరస్యస్వాతంత్ర్యముపపాదయతి-నకాలస్యేతి - కాలస్యేశ్వరస్య-బంధుత్వంనాస్తి-పక్షపాతోనాస్తీత్యర్థః-హేతుశ్చనాస్తివశీకరణోపాయశ్చనాస్తి-త
త్ప్రసాదంవినాస్వయత్నేనవశీకర్తుంనశక్యతఇత్యర్థః - నపరాక్రమఃతజ్జయహేతుపరాక్రమోపినాస్తి-పురుషపరాక్రమస్యసనఖిభేతీతిభావః - నమిత్రజ్ఞాతిసం
బంధఃనసుహృత్సగోత్రసంబంధః - అపరాధిషుదండధరత్వముక్తం॥ఏషసేతుర్విధరణఏషాంలోకానామసంభేదాయేతిశ్రుతేః। అతఃకారణమీశ్వరః-ఆత్మనోజీ
వస్య-నవశఃనపరతంత్రః-తత్తత్కర్మానుగుణమేవ-ఈశ్వరస్సర్వంవర్తయతీత్యర్థః॥౭॥తద్ధర్మనీశేనజంతునాకింకర్తవ్యంతత్రాహకింత్వితి॥సాధుసమ్యక్పశ్య
తా-శాస్త్రనిష్కర్షమవగచ్ఛతేత్యర్థః-కాలస్యఈశ్వరస్య-పరిణామఃచేతనకర్మానుగుణప్రవృత్తివిశేషఃద్రష్టవ్యః-ఈశ్వరకృతవ్యాపారేషునశోకఃకర్తవ్యః- య
ద్ధితంతత్కరిష్యతీతిస్థాతవ్యమితిభావః- ధర్మార్థకామాస్తుకాలక్రమేణఈశ్వరమర్యాదయాసమాహితాఃసమర్పితాభవంతి-ధర్మాదిషుయత్ప్రాప్తవ్యంతత్ప్రా
పయతీశ్వరఏవేతిభావః-అత్రనియతికాలస్వభావపదైఃవ్యామిశ్రతయోక్తిస్తదానీంరహస్యంవక్తుమనర్హత్వాదితిబోధ్యం॥౮॥ ఏవమర్థస్థితిముక్త్వాతాంప్రకృ
తేసంగమయతి-ఇతఇతి॥ స్వాంప్రకృతింగతఃమద్బాణవేధకృతప్రాయశ్చిత్తతయాస్వకీయంశుద్ధభావంప్రాప్తస్సన్-ప్లవగేశ్వరోవాలీ-ఇతఃఅస్మాల్లోకాత్ -ధర్మా
ర్థకామసంయోగైఃవిహితకాలానుష్ఠితధర్మార్థకామసంబంధైః-పవిత్రంక్రియాఫలంస్వర్గం-ప్రాప్తః-సామదానార్థసంయోగైరితిపాఠే- నీతిశాస్త్రా
నుష్ఠానైరిత్యర్థః॥౯॥ కేనస్వాంప్రకృతింప్రాప్తఇత్యపేక్షాయాముక్తంవిశదయతిస్వధర్మస్యచేతి ॥ స్వధర్మస్యసంయోగాత్స్వవిహితధర్మానుష్ఠానాత్ -

శ్చిదతివర్తతే॥౬॥నకాలస్యాస్తిబంధుత్వంనహేతుర్నపరాక్రమః। నమిత్రజ్ఞాతిసంబంధఃకారణంనాత్మనోవశః॥౭॥కింతుకాలపరిణామోద్రష్ట
వ్యస్సాధుపశ్యతా। ధర్మశ్చార్థశ్చకామశ్చకాలక్రమసమాహితాః॥౮॥ ఇతస్స్వాంప్రకృతింవాలీగతఃప్రాప్తఃక్రియాఫలమ్। ధర్మార్థకామ
సంయోగైఃపవిత్రంప్లవగేశ్వరః॥౯॥స్వధర్మస్యచసంయోగాజ్జితస్తేనమహాత్మనా।స్వర్గఃపరిగృహీతశ్చప్రాణానపరిరక్షతా॥౧౦॥ ఏషావై

ఖదుఃఖప్రాపకత్వేనదివసపక్షమాసత్వాదిరూపమహోపాధికంకాలం-నాత్యేతినాతిక్రామతి-యస్మిన్కాలేజంతునాసుఖందుఃఖంవాభోక్తవ్యంతమతిక్రమ్యకా
లాంతరేభోజయితుంనసమర్థఇత్యర్థః -నకాలఃపరిహీయతేనన్యూనతాంప్రాప్నోతి-స్వభావంకాలంసమాసాద్యకశ్చిన్నాతివర్తతే-వాశబ్దోవధారణే-నిరం
కుశఃస్వతంత్రఃకాలఃస్వకృతాంవ్యవస్థాంస్వయమపినాతిక్రామతి-తత్పరతంత్రోన్యఃకిముతేతిభావః॥౬॥ కాలఃకేనాపిహేతునావశీకర్తుంనశక్యఇత్యాహ॥నకా
లస్యేతి ॥కాలస్యపురుషేణసహవశీకరణహేతుభూతంబంధుత్వంనాస్తి - వశీకరణహేతుఃమిత్రజ్ఞాతిసంబంధోనాస్తి-నహేతుఃవశీకరణోపాయభూతఃపురుషకృ
తోపకారాదిర్నాస్తి-నపరాక్రమఃవశీకరణోపాయఃపురుషకృతఃపరాక్రమోపినాస్తి-అతఃకారణంసర్వకారణభూతఃకాలఃఆత్మనఃపురుషస్యవశోనభవతి-పురుషా
ధీనోనభవతి॥౭॥కింతర్హికర్తవ్యతఆహ॥కింత్వితి॥ సాధుపశ్యతాశ్రేయఃపశ్యతా - స్వాత్మహితంపశ్యతావివేకినేత్యర్థః - సర్వోపిలోకవ్యవహారఃకాలపరిణామోద్ర
ష్టవ్యః-స్వాపేక్షితహేతుభూతఃకాలపరిణామఃప్రతీక్షణీయః-ప్రతీక్షణీయత్వేహేతుమాహ॥ధర్మశ్చేతి॥ధర్మశ్చార్థశ్చకామశ్చకాలక్రమసమాహితాః-పూర్వా
హ్ణమధ్యాహ్నాపరాహ్ణకాలక్రమాయత్తాః-యస్మిన్కాలేయత్కర్మకర్తవ్యం-సకాలోనుల్లంఘనీయఇతిభావః॥౮॥ఇతఇతి॥స్వాంప్రకృతింగతః-మద్బాణకృతవధే
నకృతప్రాయశ్చిత్తతయాస్వకీయంశుద్ధభావంప్రాప్తః-సఃప్లవగేశ్వరోవాలీఇతఃఅస్మాల్లోకాత్ ధర్మార్థకామసంయోగైఃవిహితకాలానుష్ఠితధర్మార్థకా
మసంబంధైః-పవిత్రంక్రియాఫలంస్వర్గంప్రాప్తఇతియోజనా॥౯॥ స్వధర్మస్యచేతి ॥ స్వధర్మసంయోగాత్ స్వవిహితకర్మానుష్ఠానాత్ - స్వర్గార్జితః

రణే ప్రాణానపరిరక్ష తేత్యనేనశౌర్యకృతధర్మోఽప్యుక్తః -ఉభాభ్యాంజితఃపూర్వంస్వవశీకృతఃస్వర్గఃఇదానీంపరిగృహీతశ్చ॥౧౦॥ ఏషేతి॥హరియూథపఃయాం నియతింగతఃసానియతిర్గతిః శ్రేష్ఠా-తత్తస్మాత్కారణాత్ -పరితాపేనాలం-సద్గతిం ప్రాప్తం ప్రతిశోకోనకార్యః- ప్రాప్తకాలంఏతత్కాలోచితం-ఉపాస్యతాం అనుష్ఠీయతాం॥౧౧॥వచనాంతఇతి॥గతచేతసం-దుఃఖితమితియావత్॥౧౨॥కురుత్వమస్యేత్యర్ధమేకంవాక్యం॥౧౩॥తారేత్యాది॥వాలినోదహనం ప్రతితారాం గదాభ్యాంసహితస్సన్ - వాలిసంస్కారకారణాత్ వాలిసంస్కారార్థం - చందనాదీనికాష్ఠానిసమాజ్ఞాపయ -యచ్చాత్ర సమనంతరంమరణానంతరంయదానేతవ్యం తత్సర్వమంగదస్సమానయేదిత్యర్థః॥౧౬॥త్వమితి॥త్వరాగుణవతీ - అస్మిన్కాలేవిశేషతోయుక్తా॥౧౭॥సజ్జీభవంత్వితి॥యేనిహరిష్యంతి తేసజ్జీభవంత్వితి యోజనా -నిహారఃశవవహనం॥౧౮॥౧౯॥లక్ష్మణస్యేతి॥గుహాంకిష్కింధాం॥౨౦॥౨౧॥వానరైరిత్యాది॥భద్రాసనయుతాం రాజాసనయుక్తాం(రాజార్హాసన్నతా సనయుక్తామితిరామానుజార్యః)పక్షికర్మభిరాచిత్రాంకృత్రిమపక్షిభిస్సమంతాదాశ్చర్యభూతాం - క్రియతఇతికర్మ ప్రతికృతిః ద్రుమకర్మభిః ద్రుమప్రతికృతిభిఃవిభూషితాంఆచితాంచిత్రపత్తిభిఃచిత్రలేఖాభిః-పదాతిభిరిత్యేకే - ఆఘోషీధుః - సునివిష్టాంశోభనసన్నివేశవతీం- జాలవాతాయనావృతాంసూక్ష్మరంధ్రసమూహోజాలం - గోనయనాకృతిరంధ్రసమూహోగవాక్షం - తదావృతాం-సునియుక్తాంసుశ్లిష్టాం - సుకృతాంసుష్ఠుకృతాంయత్నేనకృతామిత్యర్థః-దారుపర్వతకోపేతాందారునిర్మితక్రీడాపర్వతయుక్తాం - చారుకర్మణాఉత్తేజనేనపరిష్కృతాంఅలంకృతాం - వరాభరణైఃహారైశ్చ-యుక్తామితిశేషః-గుహాగహనసంఛన్నాంకృత్రిమైర్గుహాగహనైః గుహాభిః కాననైశ్చసంఛన్నాం - పుష్పైషైః ముక్తకపుష్పనిచయైః ఆస్తరణార్థైః - సమభిచ్ఛన్నాంవ్యాప్తాం - ప

నియతిశ్శ్రేష్ఠాయాంగతోహరియూథపః।తదలంపరితాపేన ప్రాప్తకాలముపాస్యతామ్॥౧౧॥వచనాంతేతురామస్యలక్ష్మణఃపరవీరహా। అవదత్ప్రశ్రితంవాక్యంసుగ్రీవంగతచేతసమ్॥౧౨॥కురుత్వమస్యసుగ్రీవ ప్రేతకార్యమనంతరమ్॥౧౩॥తారాంగదాభ్యాంసహితోవాలినోదహనంప్రతి* సమాజ్ఞాపయకాష్ఠానిశుష్కాణిచబహూనిచ । చందనాదీనిదివ్యానివాలిసంస్కారకారణాత్ * సమాశ్వాసయచైనంత్వమంగదందీనచేతసమ్ । మాభూర్బాలిశబుద్ధిస్త్వంత్వదధీనమిదంపురమ్ * అంగదస్త్వానయేన్మాల్యంవస్త్రాణివివిధానిచ । ఘృతంతైలమథోగంధాన్యచ్చాత్రసమనంతరమ్॥౧౬॥త్వంతారశిబికాంశీఘ్రమాదాయాగచ్ఛసంభ్రమాత్। త్వరాయుక్తాగుణవతీహ్యస్మిన్కాలేవిశేషతః॥౧౭॥సజ్జీభవంతుప్లవగాశ్శిబికావహనోచితాః।సమర్థాబలినశ్చైవనిహరిష్యంతివాలినమ్॥౧౮॥ఏవముక్త్వాతుసుగ్రీవంసుమిత్రానందవర్ధనః।తస్థౌభ్రాతృసమీపస్థోలక్ష్మణః పరవీరహా॥౧౯॥లక్ష్మణస్యవచశ్శ్రుత్వాతారస్సంభ్రాంతమానసః। ప్రవివేశగుహాంశీఘ్రంశిబికాసక్తమానసః॥ ౨౦ ॥ఆదాయశిబికాంతారస్సతుపర్యాపతత్పునః॥౨౧॥వానరైరూహ్యమానాంతాంశూరైరుద్వహనోచితైః* దివ్యాంభద్రాసనయుతాంశిబికాంస్యందనోపమామ్ । పక్షికర్మభిరాచిత్రాంద్రుమకర్మవిభూషితామ్ * ఆచితాంచిత్రపత్తిభిస్సునివిష్టాంసమంతతః। విమానమివసిద్ధానాంజాలవాతాయనాన్వితామ్ * సునియుక్తాంవిశాలాంచసుకృతాంవిశ్వకర్మణా । దారుపర్వతకోపేతాంచారుకర్మపరిష్కృతామ్ * వరాభరణహారైశ్చచిత్రమాల్యోపశోభి

పూర్వంస్వవశీకృతఃఇదానీంయుద్ధే ప్రాణానపరిరక్షతాపరిగృహీతశ్చేతిసంబంధః॥౧౦॥ఏషేతి॥నియతిఃమృతిః- ప్రాప్తకాలంఏతత్కాలోచితం॥౧౩॥*సమాజ్ఞాపయేతి॥వాలిసంస్కారకారణాత్ కాష్ఠానిసమాజ్ఞాపయ-కాష్ఠానయనార్థంసమాజ్ఞాపయేత్యర్థః - వాలిసంస్కారకారణాత్ -అంగదంచసమాశ్వాసయేతిసంబంధః॥టీ॥గతచేతసంఇతికర్తవ్యతామూఢం - అనంతరంయదానేతవ్యంతదానయేతిసంబంధః॥౧౬॥త్వమితి॥సంభ్రమాత్ వేగాద్గుణవతీత్వరాఅస్మిన్కాలే విశేషతోయుక్తాహీతిసంబంధః॥౧౭॥సజ్జీభవంత్వితి॥యేనిర్హరిష్యంతి-తేసజ్జీభవంత్విత్యర్థః॥౨౧॥*దివ్యామితి॥భద్రాసనయుతాం రాజాసనయుక్తాం - పక్షికర్మభిరాచిత్రాంపక్షిప్రకృతికర్మభిరాసమంతాత్ విచిత్రాం- ద్రుమకర్మవిభూషితాంద్రుమప్రకృతిభిఃకర్మభిఃభూషితాం*ఆచితామితి॥చిత్రపత్తిభిఃచిత్రరూపపదాతిభిఃచిత్రరచనావిశేషైర్వా- చిత్రపఙ్క్తిభిరితివాపాఠః-సునివిష్టాంశోభనసన్నివేశాం - జాలవాతాయనాన్వితాంజాలైర్వాతాయనైరన్వితాం -సుద్వ్యోపరితిర్యగపక్షితఫలకనిర్మితవివిధసన్నివేశరంధ్రాణిజాలాని- వాతాయనానివాయుప్రవేశార్థగవాక్షాకారరంధ్రాణి॥*॥ సునియుక్తామితి॥సునియుక్తాంసుశ్లిష్టాం-దా

ద్భిరితి - చతుర్దిక్షుపుష్పసరోపేతత్వేప్యంతరాంతరాపద్మమాలాభిఃపద్మపఙ్క్తిభిర్యుక్తామిత్యర్థః ॥ ౨౮ ॥ ఈదృశీంశిబికామితిపునరుక్తిర్వ్యవహితానుస్మరణార్థా॥ రా॥ క్షిప్రం ప్రేతకార్యంవిధీయతామితిలక్ష్మణోద్దేశేనోక్తార్థస్యసుగ్రీవేణక్రియమాణత్వాల్లక్ష్మణేనసుగ్రీవోప్యాజ్ఞప్తఇత్యవగమ్యతే ॥ ౨౯ ॥ తతఇతి॥ తతఃలక్ష్మణం ప్రతివాలీనీయతామిత్యుక్తిశ్రవణానంతరమిత్యర్థః - యద్వా-లక్ష్మణం ప్రత్యుక్తిస్సుగ్రీవముద్దిశ్యైవేతిజ్ఞాత్వేత్యర్థః ॥ ౩౦ ॥ ఆరోప్యేతి॥ఆర్యస్యజ్యేష్ఠస్యదేహాదూర్ధ్వంకర్తవ్యంఔర్ధ్వదైహికంఉత్తరక్రియా - శిబికాసమనంతరంఆసందీసమీపే - అత్రైతికరణంద్రష్టవ్యం-ఇత్యాజ్ఞాపయదితిపూర్వేణసంబంధః॥రా॥మాల్యైర్వస్త్రైశ్చభూషితమితిపాఠః॥౩౧॥రాజ్ఞామితి॥ ఋద్ధివిశేషాఃఋద్ధివిశేషానురూపాః- యాదృశాఃఔర్ధ్వదైహికప్రకారాదృశ్యంతే-తాదృశమౌర్ధ్వదైహికంక్షిప్రంప్రాకుర్వన్॥రా॥రాజ్ఞామితి॥తాదృశంవాలినఃక్షిప్రంప్రాకుర్వన్నౌర్ధ్వదైహికమితిపాఠః॥౩౨ ॥ అంగదమితి ॥ తారప్రభృతయోవానరాఇతిసమ్యక్॥రా॥ అంగదంపరిగృహ్యాశుతారప్రభృతయస్తదా।క్రోశంతఃప్రయయుస్సర్వేవానరాహతబాంధవాఇతిపాఠః॥౩౩॥తతఇతిప్రణిహితాఃఆప్తాః॥రా॥ప్రణిహితాఃఅత్యంతాప్తాఇత్యర్థః॥౩౭॥అవరోప్యేతి ॥ వహనోచితాఃవాహకాః॥౪౨॥ఇమాస్తాఇతి॥విక్రృష్టంవిప్రకృష్టం-అధ్వానంపాదైరాగతాః॥౪౪॥ఇదానీమిత్యాది.

తామ్ । గుహాగహనసంఛన్నాంరక్తచందనరూషితామ్ ॥ పుష్పైశ్చైవసమభిచ్ఛన్నాంపద్మమాలాభిరేవచ ।తరుణాదిత్యవర్ణాభిర్భ్రాజమానాభిరావృతామ్॥౨౮॥ఈదృశీంశిబికాందృష్ట్వారామోలక్ష్మణమబ్రవీత్ । క్షిప్రంవినీయతాంవాలీప్రేతకార్యంవిధీయతామ్॥౨౯॥ తతోవాలినముద్యమ్యసుగ్రీవశ్శిబికాంతదా ।ఆరోపయతవిక్రోశన్నంగదేనసహైవతు॥ ౩౦॥ఆరోప్యశిబికాంచైవవాలినంగతజీవితమ్ ।అలంకారైశ్చవివిధైర్మాల్యైర్వస్త్రైశ్చభూషితమ్ ॥ ఆజ్ఞాపయత్తదారాజాసుగ్రీవఃప్లవగేశ్వరః । ఔర్ధ్వదైహికమార్యస్యక్రియతామనురూపతః ॥ విశ్రాణయంతోరత్నానివివిధానిబహూన్యపి । అగ్రతఃప్లవగాయాంతుశిబికాసమనంతరమ్॥౩౧॥రాజ్ఞామృద్ధివిశేషాహిదృశ్యంతేభువియాదృశాః । తాదృశంవాలినఃక్షిప్రంప్రాకుర్వన్నౌర్ధ్వదైహికమ్॥౩౨ ॥అంగదంపరిగృహ్యాశుతారప్రభృతయస్తదా । క్రోశంతఃప్రయయుస్సర్వేవానరాహతబాంధవాః॥ ౩౩॥తతఃప్రణిహితాస్సర్వావానర్యోస్యవశానుగాః । చుక్రుశుర్వీరవీరేతిభూయఃక్రోశంతితాస్స్త్రియః ॥౩౪॥తారాప్రభృతయస్సర్వావానర్యోహరియూథపాః।అనుజగ్ముర్హిభర్తారంక్రోశంత్యఃకరుణస్వనాః॥ ౩౫ ॥ తాసాంరుదితశబ్దేనవానరీణాంవనాంతరే । వనానిగిరయస్సర్వేవిక్రోశంతీవసర్వతః॥౩౬॥పులినేగిరినద్యాస్తువివిక్తేజలసంవృతే । చితాంచక్రుస్సుబహవోవానరాశ్శోకకర్శితాః॥౩౭ ॥ అవరోప్యతతస్స్కంధాచ్ఛిబికాంవహనోచితాః । తస్థురేకాంతమాశ్రిత్యసర్వేశోకసమన్వితాః॥౩౮॥తతస్తారాపతిందృష్ట్వాశిబికాతలశాయినమ్ । ఆరోప్యాంకేశిరస్తస్యవిలలాపసుదుఃఖితా॥౩౯॥హావానరమహారాజహానాథమమవత్సల । హామహార్హమహాబాహోహామమప్రియపశ్యమామ్ ॥ జనంనపశ్యసీమంత్వంకస్మాచ్ఛోకాభిపీడితమ్॥౪౦॥ ప్రహృష్టమివతేవక్త్రంగతాసోరపిమానద ॥ అస్తార్కసమవర్ణంచలక్ష్యతేజీవతోయథా॥౪౧॥ ఏషత్వాంరామరూపేణకాలఃకర్షతివానర ॥ యేనస్మవిధవాస్సర్వాఃకృతాఏకేషుణావనే॥౪౨॥ ఇమాస్తాస్తవరాజేంద్రవానర్యోవల్లభాస్సదా ॥ పాదైర్వికృష్టమధ్వానమాగతాఃకింనబుధ్యసే । తవేష్టాననునామైతాభార్యాశ్చంద్రనిభాననాః॥౪౩॥ ఇదానీంనేక్షసేకస్మాత్సుగ్రీవంప్లవగేశ్వరమ్ । ఏతేహిసచివారాజన్ తారప్రభృతయస్తవ ॥ పురవాసీజనశ్చాయంపరివార్యాసతేనఘ।విసర్జయైతాన్ప్లవగాన్యథోచితమరిందమ ॥ తతఃక్రీడామహేసర్వావనేషుమదనోత్కటాః॥౪౪॥ఏవంవిలపతీంతారాంపతిశోకపరిప్లుతామ్॥ఉత్థాపయంతిస్మతదావానర్యశ్శోకకర్శితాః॥

రుపర్వతకోపేతాందారునిర్మితక్రీడాపర్వతయుక్తాం ॥ వరేతి॥వరాభరణభాసైశ్వర్యయుక్తామితిశేషః - గుహాగహనసంఛన్నాంక్రీడార్థంనిర్మితదుష్ప్రవేశగుహాకారావరణనిబిడాం॥౩౦॥ఆజ్ఞాపయదిత్యస్మిన్శ్లోకేవిశ్రాణయంతఇతిశ్లోకేచఇతికరణంద్రష్టవ్యంవిశ్రాణయంతఃవికిరంతఃశ్లోకద్వయస్యాప్యాజ్ఞాపయదిత్యనేనసంబంధః॥౩౩॥తతఇతి॥ప్రణిహితాఃఅత్యంతాప్తాః॥౩౬॥టీ॥పులినఇతి॥వివిక్తేపూతే॥ని॥వివిక్తౌపూతవిజనావిత్యమరః॥౩౭॥టీ॥పునస్తారావిలాపమాహ॥ తతఇతి॥౪౨॥టీ॥విక్రృష్టందూరమిత్యర్థః॥౪౪॥ ॥ యథోచితంయథార్హం॥ ॥ తతఃక్రీడామహేసర్వావనేషుమదనోత్కటాఇత్యత్రఇతివిలలాపేతిశేషః॥౪౫॥టీ॥త

సుదనోత్కటాః ఉత్కటమదనాః॥౧౬॥ ఏవమితి॥ విలపతీం విలపంతీం॥౧౭॥ సుగ్రీవేణేతి॥ పితరం పితృశరీరం॥౧౮॥ తత ఇతి॥ అపసవ్యం అప్రదక్షిణం ॥౧౯॥ సంస్కృత్యేతి॥ వాలినం వాలిశరీరం - ఉదకం కర్తుం జలతర్పణం కర్తుం - నదీం కిష్కింధాసమీపవర్తినీం॥౨౦॥ తతస్త ఇతి॥ సుగ్రీవతారాసహితా ఇతి - తారయాప్యుదకదానం తుల్యాచారః॥౨౧॥ సుగ్రీవేణేతి ॥ అనేన రామస్సహైవాగత ఇత్యవగమ్యతే॥ రా॥ సమానశోకః కాకుత్స్థ ఇత్యనేన సమానదుఃఖదుఃఖత్వం సఖిత్వమిత్యేతత్ ప్రకటితం భవతి॥౨౨॥ తతస్త్వితి॥ ప్రకాశం ప్రసిద్ధం - ప్రదీప్య దగ్ధ్వా - హరిః సుగ్రీవః - అన్యే పురం ప్రవివిశురిత్యర్థసిద్ధం - యద్యపి తిర్యగధికరణరీత్యా తిరశ్చాం న శాస్త్రవిహితసంస్కారాధికారః - తథాపి దేవాంశసంభూతానాం తిర్యగవస్థామాత్రభాజాం వేదాధ్యయనసంయోగాద్దైవత్వత్ర జాతత్వాత్ సంస్కారార్హతాస్తీతి బోధ్యం॥౨౩॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే ముక్తాహారాఖ్యానే. కిష్కింధాకాండవ్యాఖ్యానే - పంచవింశస్సర్గః. ************

అథ సుగ్రీవాభిషేకష్షడ్వింశే - తత ఇత్యాది॥ క్లిన్నవాససం ఆర్ద్రవస్త్రం - సద్యస్స్నానాదితి భావః - శాఖామృగమహామాత్రాః వానరరూపా మంత్రిణః ॥౧॥ అభిగమ్యేతి॥ సర్వే సుగ్రీవాదయః॥౨॥౩॥ భవత్ప్రసాదాదితి॥ వానరాణాం రాజ్యమిత్యన్వయః॥౪॥౫॥ అతినిపుణతయా హనుమాన్ ప్రథమం సంగ్రహేణ విజ్ఞాప్య తచ్ఛృణ్వతి రామే పునర్విశదమాహ - స్నాత ఇతి॥౬॥ ఇమామితి॥ గిరిగుహాం కిష్కింధాం - వానరాణాం స్వామినా సంబంధం కురు - సుగ్రీవం వానరరాజం కుర్విత్యర్థః॥౧౧॥

౧౭॥ సుగ్రీవేణ తతస్సార్ధమంగదః పితరం రుదన్ * చితామారోపయామాస శోకేనాభిహతేంద్రియః॥౧౮॥ తతోఽగ్నిం విధివద్దత్వా సోఽపసవ్యం చకార హ * పితరం దీర్ఘమధ్వానం ప్రస్థితం వ్యాకులేంద్రియః॥౧౯॥ సంస్కృత్య వాలినం తే తు విధిపూర్వం ప్లవంగమాః * ఆజగ్మురుదకం కర్తుం నదీం శీతజలాం శివామ్॥౨౦॥ తతస్తే సహితాస్తత్ర హ్యంగదం స్థాప్య చాగ్రతః * సుగ్రీవతారాసహితాస్సిషిచుర్వాలినే జలమ్॥౨౧॥ సుగ్రీవేణైవ దీనేన దీనో భూత్వా మహాబలః * సమానశోకః కాకుత్స్థః ప్రేతకార్యాణ్యకారయత్ ॥౨౨॥ తతస్తం వాలినమగ్ర్యపౌరుషం ప్రకాశమిక్ష్వాకువరేషుణాహతమ్। ప్రదీప్య దీప్తాగ్నిసమౌజసం తదా సలక్ష్మణం రామముపేయివాన్హరిః॥౨౩॥ ఇతి శ్రీమత్కిష్కింధాకాండే - పంచవింశస్సర్గః. *

తతశ్శోకాభిసంతప్తం సుగ్రీవం క్లిన్నవాససమ్ । శాఖామృగమహామాత్రాః పరివార్యోపతస్థిరే॥౧॥ అభిగమ్య మహాబాహుం రామమక్లిష్టకారిణమ్। స్థితాః ప్రాంజలయస్సర్వే పితామహమివర్షయః॥౨॥ తతః కాంచనశైలాభస్తరుణార్కనిభాననః। అబ్రవీత్ప్రాంజలిర్వాక్యం హనూమాన్మారుతాత్మజః॥౩॥ భవత్ప్రసాదాత్సుగ్రీవః పితృపైతామహం మహత్ । వానరాణాం సుదుష్ప్రాపం ప్రాప్తో రాజ్యమిదం ప్రభో॥౪॥ భవతా సమనుజ్ఞాతః ప్రవిశ్య నగరం శుభమ్ । సంవిధాస్యతి కార్యాణి సర్వాణి ససుహృజ్జనః॥౫॥ స్నాతోఽయం వివిధైర్గంధైరౌషధైశ్చ యథావిధి । అర్చయిష్యతి రత్నైశ్చ మాల్యైశ్చ త్వాం విశేషతః॥౬॥ ఇమాం గిరిగుహాం రమ్యామభిగంతుమితోఽర్హసి। కురుష్వ స్వామిసంబంధం వానరాన్సంప్రహర్షయన్॥౭॥ ఏవముక్తో హనుమతా రాఘవః పరవీరహా। ప్రత్యువాచ హనూమంతం బుద్ధిమాన్వాక్యకోవిదః॥౮॥ చతుర్దశసమాస్సౌమ్య గ్రామం వా యది వా పురమ్। న ప్రవేక్ష్యామి హనుమన్ పితుర్నిర్దేశపాలకః॥౯॥ సుసమృద్ధాం గుహాం రమ్యాం సుగ్రీవో వానరర్షభః। ప్రవిష్టో విధివద్వీరః క్షిప్రం రాజ్యేఽభిషిచ్యతామ్॥౧౦॥ ఏవముక్త్వా హనూమంతం రామస్సుగ్రీవమబ్రవీత్ । వృత్తజ్ఞో వృత్తసంపన్నముదారబలవిక్రమమ్॥౧౧॥ ఇమమప్యంగదం వీరం యౌ

తత ఇతి॥ అపసవ్యమప్రదక్షిణం - దీర్ఘమధ్వానం ప్రస్థితం మృతం॥౨౦॥ టీ॥ సుగ్రీవేణేతి॥ సుగ్రీవేణైవాకారయత్ తత్ప్రాధాన్యేనైవాకారయదిత్యర్థః॥౨౨॥ టీ॥ రామాదేశాద్దేవకర్తవ్యకరణానంతరం పునస్తత్సమీపం జగామేత్యుక్తానువాదపూర్వకమాహ॥ తత ఇతి॥ ప్రకాశం ప్రభూతం ప్రదీప్య సంస్కృత్య॥౨౩॥ టీ॥ గతసర్గస్య ఫలం శ్రుతిః॥ శ్లో॥ తారాప్రలాపమాకర్ణ్య వాలినో నిధనం తథా । కపీంద్రసంస్కృతిం నారీ శ్రుత్వా హ్యవిధవా భవేత్ ॥ దీర్ఘాయుష్యం భవేత్పుంసాం పుత్రిణీ సంభవిష్యతీతి స్కాందే ॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - కిష్కింధాకాండవ్యాఖ్యాయాం - పంచవింశస్సర్గః. *******

తత ఇతి॥ శాఖామృగాః మహామాత్రాః వానరప్రధానాః॥౨॥ స్నాతః అభిషిక్తః॥ టీ॥ ఔషధైః అభిషేకద్రవ్యైః॥౬॥ ఇమామితి॥ గిరిగుహాం కిష్కింధాం - స్వామిసంబంధం వానరాణాం స్వామినా సహ సంబంధం కురుష్వ సుగ్రీవం వానరరాజానం కుర్విత్యర్థః॥౧౭॥ అస్తు భవదుక్తప్రకారేణాభిషేకాదికం - మత్ప్రార్థితః తు

ఇమమపీత్యాది.॥ భాజనం-యోగ్యమిత్యర్థః॥౧౨॥అస్త్వభిషేకః సీతాన్వేషణరావణవధాదికం ప్రత్యుద్యోగః క్రియతఇత్యాశంక్యాహ-పూర్వఇత్యాది॥ పూర్వ్యః వర్షా స్యాద్ వేత్యుయాం ప్రథమః ఃవర్షాః వర్షర్తుః॥ని॥స్త్రియాం ప్రావృట్ స్త్రియాంభూమ్నివర్షాఇత్యమరః॥తత్రభవో వార్షికః-ద్వౌద్వౌమార్గాదిమాసౌ స్యాదృతురితి శ్రావణభాద్రపదౌ వర్షర్తుః-తదేకదేశత్వాచ్ఛ్రావణో వార్షికఇత్యుచ్యతే-వర్షాభ్యష్ఠగిరితక్ ప్రత్యయః-వార్షికసంజ్ఞికాశ్చత్వారోమాసాఇతి-ఆశ్వయుజాషాఢాభ్యాంచతుస్త్వమితిజ్ఞేయం-ఛత్రిన్యాయాత్ - వర్షముఖత్వాద్వర్షానంతరకాలత్వాచ్చచత్వారోపియుద్ధయోగ్యానభవంతి॥ కశ్చిత్తు-పఞ్చైవమాసాఇతి శ్రుతిపక్షమాశ్రిత్యచత్వారోవార్షికామాసాఇత్యుక్తం-శ్రావణః ప్రథమోమాసఇత్యత్రాపిప్రథమః పక్షఇత్యర్థః - చత్వారోవార్షికామాసాగతావర్షశతోపమాఇత్యుపసంహారాదిత్యాహ॥౧౫॥కార్తికఇతి॥ కార్తికేమాసిసమనుప్రాప్తేసమీపంప్రాప్తే-ఆశ్వయుజాంతఇత్యర్థః - యతయతస్వ-సేనాసన్నహనంకురు-కార్తికశబ్దస్యఆశ్వయుజాంతపరత్వంస్వయమేవవక్ష్యతి- వయమాశ్వయుజేమాసిపింగాక్షప్రతిచోదితాఇతిప్రచోదనంసన్నహనంనతునిర్గమః-నిర్గమస్తుమార్గశీర్షే - స్వసంకేతితకార్తికాతిక్రమాదేవరామస్యసుగ్రీవేకోపాలక్ష్మణప్రేషణంచ-స్వయంప్రభాబిలనిర్గమనానంతరం క్రమాద్వాసంతికాద్దృష్ట్వైత్యేతద్వసంతపుష్పోద్గమోపక్రమభూతపత్రవిగళనహేతుఫాల్గునచైత్రయోర్వసంతత్వోక్త్యా - అయమత్రక్రమోనుసంధేయః-ఉత్తరస్యాదినాపూర్వస్యావధిర్జ్ఞానీయాదితిన్యాయేనఉత్తరస్యోత్తరస్యగ్రహణాత్ పూర్వపూర్వకాలసంఖ్యాజ్ఞాపనంవాల్మీకేశ్శైలీ-తథాచచైత్రేరామస్యసాకేతాన్నిర్గమః-అగస్త్యాశ్రమాగమనాత్పూర్వందశసంవత్సరాగతాఇత్యుక్తం- అథపంచవట్యాంవర్షత్రయానంతరంచైత్రేప్రాప్తేశూర్పణఖానాసికాచ్ఛేదనఖరవధాదికంకృతమిత్యవగమ్యతే-రావణేనచమారీచవచనాదినా-కించిద్విళంబ్యతస్మిన్నేవచైత్రేసీతాహృతా- సీతావిరహేణదూయమానస్యరామస్యవసంతవర్ణనేచైత్రవనానిలఇత్యుక్తేః లంకాయాంసీతాయాస్సంవత్సరవాసోక్తేశ్చ। పునఃఫాల్గునేహిరావణవధః - ఆషాఢేవాలివధః- శరదిసేనాసన్నహనం-మార్గశీర్షేవానరప్రస్థాపనం-స్వయంప్రభాబిలేబహుకాలయాపనం-కాలశ్చనోమహాన్యాతఇత్యుక్తేః। బహిర్నిర్గమనానంతరంఫాల్గునశుద్ధత్రయోదశ్యాంహనుమతస్సముద్రతరణం-చతుర్దశ్యాంపునరాగమనం-పౌర్ణమాస్యాందండయాత్రేత్యాది-అన్యద్యుద్ధకాండేవక్ష్యతే-సమయః సంకేతః॥౧౯॥ తతఇతి॥ప్రణమ్యేతి-మూర్ధ్నా ప్రణమ్యవసుధాయాంపతితాః-సమాహితాః అనన్యమనస్కాః॥౨౦॥సుగ్రీవఇతి॥భ్రాతురంతఃపురంప్రవివేశేతి- తారాంసంమాన్యస్వవశీకరణార్థమితిభావః॥౨౨॥తస్యేత్యాది॥ప్రరోహాః పల్లవాః-అనులేపనంకర్పూరాది-గంధాః అగరుప్రభృతయః-అక్షతం-జాతరూపం-అక్షతతండులంహరిద్రామిశ్రం

వరాజ్యేభిషేచయ ।జ్యేష్ఠస్యసమతోజ్యేష్ఠస్సదృశోవిక్రమేణతే * అంగదోయమదీనాత్మాయౌవరాజ్యస్యభాజనమ్॥౧౨॥పూర్వోయంవార్షికోమాసశ్శ్రావణస్సలిలాగమః * ప్రవృత్తాస్సౌమ్యచత్వారోమాసావార్షికసంజ్ఞికాః॥నాయముద్యోగసమయః ప్రవిశత్వంపురీంశుభామ్*అస్మిన్వత్స్యామ్యహంసౌమ్యపర్వతేసహలక్ష్మణః॥ఇయంగిరిగుహారమ్యావిశాలాయుక్తమారుతా * ప్రభూతసలిలాసౌమ్యప్రభూతకమలోత్పలా ౧౫॥కార్తికేసమనుప్రాప్తేత్వంరావణవధేయత * ఎషనస్సమయస్సౌమ్యప్రవిశత్వంస్వమాలయమ్।అభిషిక్తస్స్వరాజ్యేచసుహృదస్సంప్రహర్షయ॥౧౬॥ఇతిరామాభ్యనుజ్ఞాతస్సుగ్రీవోవానరాధిపః।ప్రవివేశపురీంరమ్యాంకిష్కింధాంవాలిపాలితామ్॥౧౭॥తంవానరసహస్రాణిప్రవిష్టంవానరేశ్వరమ్ * అభివాద్యప్రవిష్టానిసర్వతఃపర్యవారయన్॥౧౯॥తతః ప్రకృతయస్సర్వాదృష్ట్వాహరిగణేశ్వరమ్। ప్రణమ్యమూర్ధ్నాపతితావసుధాయాంసమాహితాః॥౨౦॥సుగ్రీవః ప్రకృతీస్సర్వాస్సంభాష్యోత్థాప్యవీర్యవాన్।భ్రాతురంతఃపురంసౌమ్యంప్రవివేశమహాబలః॥౨౧॥ప్రవిశ్యత్వభినిష్క్రాంతంసుగ్రీవంప్లవగేశ్వరమ్। అభ్యషించంతసుహృదస్సహస్రాక్షమివామరాః॥౨౨॥ తస్యపాండరమాజహ్రుశ్ఛత్రంహేమపరిష్కృ

యాసంపాదితః-సీతాన్వేషణరావణనిరసనోద్యోగోదైవకర్తవ్యఇతి-సుగ్రీవాభిప్రాయమాశంక్యాహపూర్వోయమిత్యాదినా॥టీ॥ ప్రవృత్తాః ప్రవర్తితుముక్రాంతాః॥౧౫॥టీ॥తర్హికదాయముద్యోగకాలఇత్యతఆహ-కార్తికఇతి॥౨౧॥టీ॥ప్రవిశ్యేతి॥ప్రవిశ్య-స్థితమితిశేషః॥౨౨॥*టీ॥శుక్లానీతి॥శ్వేతమనులేపనంకర్పూరద్రవః-ప్రియంగుః ఫలినీపుష్పం॥ని॥ప్రియంగుః ఫలినీఫలీత్యమరః(ప్రేంకణపుపువ్వు)యద్వా॥ని॥ప్రియంగుస్సిద్ధార్థసమేచేతివిశ్వప్రకాశః[గసగసాలు]*దధిచర్మేతి

ప్రియంగుః సూక్ష్మధాన్యవిశేషః-వారాహీవరాహచర్మవికృతీ-సుపాంసులుగిత్యాదినాపూర్వసవర్ణదీర్ఘః॥౨౬॥సమాలంభనమితి॥సమాలంభనంఅనులేపనవిశేషః-సమాలంభోవిలేపనమిత్యమరః। రోచనాంగోరోచనాం-సమనశ్శిలాం-శైలధాతువిశేషసంహితంతిలకసాధనంమనశ్శిలా॥౨౭॥తతస్తేవానరశ్రేష్ఠమిత్యారభ్యవసవోవాసవంయథేత్యంతమేకంవాక్యం॥యథాకాలంవిహితకాలమనతిక్రమ్య-యథావిధియథాక్రమం-ద్విజర్షభాః యాజనార్థమాహూతాః -సమిద్ధంజ్వలితం-జాతవేదసంఅగ్నిం-మంత్రవిదఃవానరపురోహితాః-హైమప్రతిష్ఠానే హేమమయపాదయుక్తే - వరాసనవిశేషణమేతత్ - నదీనదేభ్యస్తీర్థేభ్యస్సముద్రేభ్యశ్చఅపఃఆహృత్యఆనీయసంహృత్యసంమిశ్రీకృత్యతద్విమలంజలంకనకకుంభేషునిధాయ తేభ్యోవృషభశృంగాదిభిరుద్ధృత్యశాస్త్రదృష్టేనవిధినాక్రమేణ-మహర్షివిహితేనకల్పసూత్రవిహితేనచవిధినా-అభ్యషించంత॥౩౭॥అంగదఇతి॥సానుక్రోశాః-అంగదేసదయాః॥౩౮॥రామంచైవేతి॥తాదృశేసుగ్రీవాంగదాభిషేకరూపోత్సవే-వర్తతివర్తమానేసతి॥౩౯॥హృష్టేతి॥పతాకాధ్వజయోర్భేదఉక్తః॥౪౦॥నివేద్యేతి॥నివేద్య-రామసమీపమాగత్యనివేద్యేత్యర్థః॥౪౧॥ *

ఇతి శ్రీ గోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - ముక్తాహారాఖ్యానే - కిష్కింధాకాండవ్యాఖ్యానే - షడ్వింశస్సర్గః. ********************

తమ్। శుక్లేచవాలవ్యజనే హేమదండేయశస్కరే * తథాసర్వాణిరత్నానిసర్వబీజౌషధైరపి। సక్షీరాణాంచవృక్షాణాంప్రరోహాన్కుసుమానిచ * శుక్లానిచైవవస్త్రాణిశ్వేతంచైవానులేపనమ్।సుగంధీనిచమాల్యానిస్థలజాన్యంబుజానిచ * చందనానిచదివ్యానిగంధాంశ్చవివిధాన్బహూన్ అక్షతంజాతరూపంచప్రియంగుమధుసర్పిషీ * దధిచర్మచవైయాఘ్రంవారాహీంచాప్యుపానహౌ॥౨౬॥సమాలంభనమాదాయరోచనాంసమనశ్శిలామ్ * ఆజగ్ముస్తత్రముదితావరాఃకన్యాస్తుషోడశ॥౨౭॥తతస్తేవానరశ్రేష్ఠంయథాకాలంయథావిధి * రత్నైర్వస్త్రైశ్చభక్ష్యైశ్చతోషయిత్వాద్విజర్షభాన్ । తతఃకుశపరిస్తీర్ణంసమిద్ధంజాతవేదసమ్ * మంత్రపూతేనహవిషాహుత్వామంత్రవిదోజనాః।తతోహేమప్రతిష్ఠానేవరాస్తరణసంవృతే * ప్రాసాదశిఖరేరమ్యేచిత్రమాల్యోపశోభితే। ప్రాఙ్ముఖంవివిధైర్మంత్రైఃస్థాపయిత్వావరాసనే*నదీనదేభ్యస్సంహృత్యతీర్థేభ్యశ్చసమంతతః। ఆహృత్యచసముద్రేభ్యస్సర్వేభ్యోవానరర్షభాః * అపఃకనకకుంభేషునిధాయవిమలాశ్శుభాః।శుభైర్వృషభశృంగైశ్చకలశైశ్చాపికాంచనైః* శాస్త్రదృష్టేనవిధినామహర్షివిహితేనచ।గజోగవాక్షోగవయశ్శరభోగంధమాదనః*మైందశ్చద్వివిదశ్చైవహనుమాన్జాంబవాన్నళః। అభ్యషించంతసుగ్రీవంప్రసన్నేనసుగంధినా * సలిలేనసహస్రాక్షంవసవోవాసవంయథా।౩౫॥అభిషిక్తేతుసుగ్రీవేసర్వేవానరపుంగవాః * ప్రచుక్రుశుర్మహాత్మానోహృష్టాస్తత్రసహస్రశః॥౩౬॥రామస్యతువచఃకుర్వన్సుగ్రీవోహరిపుంగవః * అంగదంసంపరిష్వజ్యయౌవరాజ్యేభ్యషేచయత్॥౩౭॥అంగదేచాభిషిక్తేతుసానుక్రోశాఃప్లవంగమాః* సాధుసాధ్వితిసుగ్రీవంమహాత్మానోభ్యపూజయన్॥౩౮॥రామంచైవమహాత్మానంలక్ష్మణంచపునఃపునః * ప్రీతాశ్చతుష్టువుస్సర్వేతాదృశేతత్రవర్తతి॥౩౯॥ హృష్టపుష్టజనాకీర్ణాపతాకాధ్వజశోభితా * బభూవనగరీరమ్యాకిష్కింధాగిరిగహ్వరే॥౪౦॥నివేద్యరామాయతదామహాత్మనేమహాభిషేకంకపివాహినీపతిః। రుమాంచభార్యాంప్రతిలభ్యవీర్యవానవాపరాజ్యంత్రిదశాధిపోయథా॥౪౧॥ఇతిశ్రీమత్కిష్కింధాకాండే - షడ్వింశస్సర్గః.****************

సమాలంభనమను లేపనం॥౨౭॥తత స్తఇత్యాది-వసవోవాసవంయథేత్యంతమేకంవాక్యం-ద్విజర్షభాన్వానరజాతీయద్విజర్షభాన్॥తతఇతి॥హైమప్రతిష్ఠానే - వరాస్తరణసంవృతఇత్యేతదుభయంవరాసనవిశేషణం హేమప్రతిష్ఠానే హేమమయపీఠయుక్తే - నదీనదేభ్యఃతీర్థేభ్యః-సముద్రేభ్యశ్చఆహృత్యచ -సమ్మిళితాఃకృత్వా-విమలంజలంకనకకుంభేషునిధాయేతిసంబంధః*శాస్త్రదృష్టేనమహర్షివిహితేన-శాస్త్రంవేదఃమహర్షయఃమన్వాదయః॥౩౮॥రామమితి॥తాదృశేసుగ్రీవాంగదాభిషేకరూపమహోత్సవే-వర్తతివర్తమానేసతి॥౪౧॥టీ॥ఫలశ్రుతిఃస్కాందే॥శ్లో॥అభిషేకంచతారాయారుమాయాఃప్రాప్తిముత్తమాం।సుగ్రీవస్యసకాశ్రుత్వారాజ్యలాభంసగచ్ఛతీతి॥ఇతిశ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం- శ్రీరామాయణతత్వదీపికాఖ్యాయాం.కిష్కింధాకాండవ్యాఖ్యాయాం-షడ్వింశస...

అథ రామస్య కాంతవాససముద్భూతసీతావిరహశోకప్రశమనం లక్ష్మణకృతం క్రియతే సప్తవింశే-అభిషిక్త ఇత్యాది॥ శైలం శిలామయమితి వ్యుత్పత్తి లోభయము యగిరభ్యా వ్యాప్తః॥౪॥ కృత్వేతి॥ కాలయుక్తం తత్కాలోచితం॥౫॥ ఇయమితి॥ యుక్తమారుతా ఉచితమారుతా యావదపేక్షమారుతేత్యర్థః-వసావ-లోడుత్తమద్వివచనం-వర్షరాత్రమితి-అచ్ సమాసాంతఆర్షః-జాత్యేకవచనం-॥ ౬॥ గిరిశృంగమిత్యాది॥ కదంబాః అర్జునాః నదీసర్జాః॥ నానేతి॥ చారుకాంతం చిత్రలతావృతమితి పాఠః-కదంబార్జునసర్జైః కదంబాః నీపాః-అర్జునాః నదీసర్జాః.- సర్జాః సాలాః ॥ ౧౦॥ ఇయం చేతి॥ నాతిదూరే భవిష్యతీత్యనేన వర్షాకాలస్య ప్రవృత్తత్వాద్భావిజలసమృద్ధ్యా సమీపవర్తినీ భవిష్యతీత్యర్థః॥ ౧౧॥ ప్రాగితి॥ ప్రాగుదక్ప్రవణే దేశే వర్తమానా గుహా సాధు భవిష్యతి ప్రాగుదక్ప్రవణే దేశే వర్తమానత్వాభిధానాద్గుహాయా నైఋత్యభిముఖద్వారత్వముక్తం అతఏవ పౌరస్త్యవర్ష ప్రవేశాభావేన సాధుత్వముక్తం భవతి ఇయం పశ్చాదున్నతా పశ్చాద్భాగోన్నతా-అతఏవ పురోవాతనిరోధకత్వాన్నివాతా చ భవిష్యతి ॥౧౨॥ గుహాద్వారే చేతి॥ అస్మిన్ శ్లోకే వర్తత ఇతి శేషః॥౧౩॥ గిరిశృంగమిత్యాది॥ శ్వేతమివ రూప్యమివ॥౧౪॥ మరుస్వర్ణం రజితం రూప్యం ఖర్జూరం శ్వేతమిత్యమరః॥ అపరం అపరశృంగం పశ్యేతి పూర్వేణాన్వయః॥౧౫॥ ప్రాచీనవాహినీమిత్యాది॥ అతిముక్తకైః పుండ్రకైః-పద్మకైః పద్మసర్గాఖ్యవృక్షవిశేషైః-సరళైః యూపసరళైః తమిశైః స్యందనైః॥౧౬॥ తిమిశస్స్యందనో నేమిరిత్యమరః॥ ధవైః ధుంధురైః-హింతాలైః లతాంకురాఖ్యవృక్షైః॥౧౭॥

అభిషిక్తే తు సుగ్రీవే ప్రవిష్టే వానరే గుహామ్ । ఆజగామ సహ భ్రాత్రా రామః ప్రస్రవణం గిరిమ్ ✱ శార్దూలమృగసంఘుష్టం సింహైర్భీమరవైర్వృతమ్ । నానాగుల్మలతాగూఢం బహుపాదపసంకులమ్ ✱ ఋక్షవానరగోపుచ్ఛైర్మార్జారైశ్చ నిషేవితమ్ । మేఘరాశినిభం శైలం నిత్యం శుచిజలాశ్రయమ్॥ ౩॥ తస్య శైలస్య శిఖరే మహతీమాయతాం గుహామ్ । ప్రత్యగృహ్ణత వాసార్థం రామస్సౌమిత్రిణా సహ॥ ౪॥ కృత్వా చ సమయం సౌమ్యస్సుగ్రీవేణ సహానఘః । కాలయుక్తం మహద్వాక్యమువాచ రఘునందనః ✱ వినీతం భ్రాతరం భ్రాతా లక్ష్మణం లక్ష్మివర్ధనమ్॥ ౫॥ ఇయం గిరిగుహా రమ్యా విశాలా యుక్తమారుతా ✱ అస్యాం వసావ సౌమిత్రే వర్షరాత్రమరిందమ॥ ౬॥ గిరిశృంగమిదం రమ్యమున్నతం పార్థివాత్మజ ✱ శ్వేతాభిః కృష్ణతామ్రాభిశ్శిలాభిరుపశోభితమ్। నానాధాతుసమాకీర్ణం దరీనిర్ఝరశోభితమ్ ✱ వివిధైర్వృక్షషండైశ్చ చారుచిత్రలతావృతమ్ । నానావిహగసంఘుష్టం మయూరరవనాదితమ్ ✱ మాలతీకుందగుల్మైశ్చ సింధువారకురంటకైః । కదంబార్జునసర్జైశ్చ పుష్పితైరుపశోభితమ్॥ ౧౦॥ ఇయం చ నళినీ రమ్యా ఫుల్లపంకజమండితా । నాతిదూరే గుహాయా నౌ భవిష్యతి నృపాత్మజ॥ ౧౧॥ ప్రాగుదక్ప్రవణే దేశే గుహా సాధు భవిష్యతి। పశ్చాచ్చైవోన్నతా సౌమ్య నివాతేయం భవిష్యతి॥ ౧౨॥ గుహాద్వారే చ సౌమిత్రే శిలా సమతలా శుభా । శ్లక్ష్ణా చైవాయతా చైవ భిన్నాంజనచయోపమా॥ ౧౩॥ గిరిశృంగమిదం తాత పశ్య చోత్తరతశ్శుభమ్। భిన్నాంజనచయాకారమంభోధరమివోత్థితమ్ ✱ దక్షిణస్యామపి దిశి స్థితం శ్వేతమివాపరమ్। కైలాసశిఖరప్రఖ్యం నానాధాతువిభూషితమ్॥ ౧౪॥ ప్రాచీనవాహినీం చైవ నదీం భృశమకర్దమామ్। గుహాయాః పూర్వతః పశ్య త్రికూటే జాహ్నవీమివ ✱ చంపకైస్తిలకైస్తాలైస్తమాలైరతిముక్తకైః । పద్మకైస్సరళైశ్చైవ అశోకైశ్చైవ శోభితామ్ ✱ వానీరైస్తిమిశైశ్చైవ వకుళైః కేతకైర్ధవైః । హింతాలైస్తిరిటైర్నీపైర్వేత్రకైః కృతమాలకైః॥ ౧౭॥ తీరజైశ్శోభితా భాతి నానారూపైస్తతస్తతః । వసనాభరణోపేతా ప్రమదే

౩॥ ౪॥ కృత్వేతి॥ సమయం కృత్వా-శరది దండయాత్రేతి సంకేతం కృత్వేత్యర్థః - కాలయుక్తం తత్కాలోచితం॥ టీ॥ లక్ష్మివర్ధనమిత్యత్ర హ్రస్వశ్ఛాందసః॥ ౫॥ ఇయమితి॥ వర్షరాత్రం జాత్యేకవచనమేతత్ ॥ ౬॥ టీ॥ దరీ దర్దురః శోభితం దర్దురాః పాషాణసంధయః॥ ౧౦॥ అత్ర వసతోరావయోః సౌకర్యాతిశయో భవిష్యతీత్యాహ॥ ఇయం చేత్యాది॥ నళినీ పుష్కరిణీ గుహాయాః నాతిదూరే భవిష్యతి-వర్షాకాలస్య ప్రవృత్తత్వాత్ భావివారిపూరసమృద్ధ్యా గుహాసమీపవర్తినీ భవిష్యతీత్యర్థః॥ ౧౧॥ ప్రాగుదగితి॥ ప్రాగుదక్ప్రవణే దేశే వర్తమానా గుహా సాధు భవిష్యతి ప్రాగుదక్ప్రవణవర్తమానత్వాభిధానాత్ గుహాయా నైఋతిద్వారవత్త్వమవగమ్యతే-అతఏవ పౌరస్త్యవర్షప్రవేశాభావేన సాధుత్వముక్తం భవతి-ఇయం పశ్చాదున్నతా పశ్చాద్భాగోన్నతా-అతఏవ పురోవాతనిరోధకత్వాత్ నివాతా చ భవిష్యతి॥ ౧౩॥ ✱

అథస్యాల్లతాంకురః॥హింతాలస్తృణరాజశ్చేతివైజయంతీ-తిరిటైః-తిల్వవృక్షైః-తిరిటస్తిల్వమార్జనావిత్యమరః॥వేత్రకైరితిసమ్యక్॥౧౯॥శతశఇతి॥ఏకైకమనురక్తైః అన్యోన్యానురాగయుక్తైః॥౨౨॥పారిప్లవేతి॥పారిప్లవైఃజలోపరిసంచారిపక్షివిశేషైః॥౨౩॥పశ్యేతి॥సురచితాఇవమాలారూపేణ గ్రథితాఇవకకుభానాంఅర్జునవృక్షాణాం-దృశ్యంతే-పఙ్క్తయఇతిశేషః-మనసేవోదితాస్సనుమితి-మనసాసంకల్పేన-సమంయుగపత్ ఉదితాఇవస్థితాః॥౨౪॥అహోఇతి॥రంస్యావరంస్యావహై అతఃఅత్రగిరౌ-నివసావహైనివసావ॥౨౫॥అత్రవాసేక్రియమాణేకిష్కింధాచసమీపవర్తినీభవిష్యతీత్యాహఇతశ్చేతి॥౨౬॥గీతేతి॥ మృదంగాడంబరైస్సహనర్దతాంవానరాణాంనిఘోషఃశ్రూయతఇత్యన్వయః॥౨౭॥ఇతీతి॥తత్రగుహాయాం-కుంజఃలతాగృహం॥౨॥ఇత్యుక్త్వాన్యవసత్తత్రరాఘవస్సహలక్ష్మణఇతిపాఠః॥౨౯॥ సుసుఖపీతి॥బహుద్రవ్యేబహుపుష్పఫలాదిధనే॥౩౦॥ఉదయేతి॥ఉదయాభ్యుదయంఉదయపర్వతాదుద్గతం॥౩౧॥ తత్సముత్థేనేత్యాది॥లక్ష్మణోనునయన్వచఇతి పాఠః॥౩౪॥భవానితి॥ క్రియాపరఇత్యనేనకార్యసిద్ధిహేతుభూతపురుష్కారవత్త్వముక్తం-దైవపరాయణఇత్యనేనకార్యసిద్ధిహేతుభూతదేవతానిష్ఠతోక్తా॥౩౫॥న హీతి॥అవ్యవసితః-ధైర్యరహితఇత్యర్థః-రణేవిక్రమైర్హంతుంనసమర్థఇత్యన్వయః॥రామానుజీయం ॥నహీతి॥ విక్రమేజిహ్మకారిణంవిక్రమవిషయేధర్మకారిణం॥

వాభ్యలంకృతా॥౧౯॥శతశఃపక్షిసంఘైశ్చనానానాదైర్వినాదితా। ఏకైకమనురక్తైశ్చచక్రవాకైరలంకృతా * పుళినైరతిరమ్యైశ్చహంససారససేవితైః। ప్రహసంతీవభాత్యేషానారీసర్వవిభూషితా॥౨౧॥క్వచిన్నీలోత్పలచ్ఛన్నాభాతిరక్తోత్పలైఃక్వచిత్ । క్వచిదాభాతిశుక్లైశ్చదివ్యైః కుముదకుట్మలైః॥౨౨॥ పారిప్లవశతైర్జుష్టాబర్హిణక్రౌంచనాదితా। రమణీయానదీసౌమ్యమునిసంఘైర్నిషేవితా॥ ౨౩॥ పశ్యచందనవృక్షాణాంపఙ్క్తీస్సురచితాఇవ। కకుభానాంచదృశ్యంతేమనసేవోదితాస్సమమ్॥౨౪॥అహోసురమణీయోయందేశశ్శత్రునిషూదన ।దృఢంరంస్యావసౌమిత్రేసాధ్వత్రనివసావహై॥౨౫॥ఇతశ్చనాతిదూరేసాకిష్కింధాచిత్రకాననా। సుగ్రీవస్యపురీరమ్యాభవిష్యతినృపాత్మజ॥౨౬॥గీతవాదిత్రనిర్ఘోషఃశ్రూయతేజయతాంవర । నర్దతాంవానరాణాంచమృదంగాడంబరైస్సహ॥౨౭॥లబ్ధ్వాభార్యాంకపివరః ప్రాప్యరాజ్యంసుహృద్వృతః। ధ్రువంనందతిసుగ్రీవస్సంప్రాప్యమహతీంశ్రియమ్॥౨౮॥ఇత్యుక్త్వాన్యవసత్తత్రరాఘవస్సహలక్ష్మణః। బహుదృశ్యదరీకుంజేతస్మిన్ప్రస్రవణేగిరౌ॥౨౯॥సుసుఖేపిబహుద్రవ్యేతస్మిన్హిధరణీధరే । వసతస్తస్యరామస్యరతిరల్పాపినాభవత్ *హృతాంహిభార్యాంస్మరతః ప్రాణేభ్యోపిగరీయసీమ్॥౩౦॥ఉదయాభ్యుదితందృష్ట్వాశశాంకంచవిశేషతః * ఆవివేశనతంనిద్రానిశాసుశయనంగతమ్॥౩౧ ॥తత్సముత్థేనశోకేనబాష్పోపహతచేతసమ్ *తంశోచమానంకాకుత్స్థంనిత్యంశోకపరాయణమ్।తుల్యదుఃఖోబ్రవీద్భ్రాతాలక్ష్మణోనునయన్వచః॥౩౩॥అలంవీరవ్యథాంగత్వానత్వంశోచితుమర్హసి। శోచతోవ్యవసీదంతిసర్వార్థావిదితంహితే॥౩౪॥భవాన్క్రియాపరోలోకేభవాన్దైవపరాయణః। ఆస్తికోధర్మశీలశ్చవ్యవసాయీచరాఘవ॥౩౫॥నహ్యవ్యవసితశ్శత్రుంరాక్షసంతంవిశేషతః।సమర్థస్త్వంరణేహంతుంవిక్రమైర్జిహ్మకారిణమ్॥ ౩౬ ॥ సముఖన్మాలయ

దక్షిణస్యామితి॥శ్వేతమివరూప్యమివ॥ని॥శ్వేతంరూప్యేపీత్యమరః-అపరంశృంగంపశ్యేతిపూర్వేణసంబంధః॥౧౯॥శతశఇతి॥ ఏకైకమనురక్తైఃఅన్యోన్యానురాగయుక్తైః॥౨౨॥పారిప్లవేతి॥పారిప్లవశతైః పారిప్లవఃజలోపరిసంచారిపక్షివిశేషః॥౨౩॥పశ్యేతి॥చందనవృక్షాణాంకకుభానాపూంనుర్జునవృక్షాణాంచ దృశ్యంతే-పఙ్క్తయ ఇతివిశేషఃమనసేవోదితాఃసమంమనసాసంకల్పేనసమంయథాతథాఉదితాః తేషాంపఙ్క్తీఃపశ్యేతిసంబంధః౹టీ౹సమంమనసాఉదితాఇవపఙ్క్తౌచ్ఛ్రాయవిస్తారాఢ్యావామఇతిసంకల్ప్యఉత్థితాఇవేత్యుత్ప్రేక్షా॥౨౬॥గీతేతి॥గీతవాదిత్రనిర్ఘోషఃశ్రూయతే- మృదంగాడంబరైస్సహనర్దతాంవానరాణాంనిర్ఘోషశ్చశ్రూయతఇతి సంబంధః[టీ] ఆడంబరస్తూర్యరవఇతివిశ్వః॥౨౭॥ ఇత్యుక్త్వేతి॥తస్మిన్ప్రస్రవణేగిరౌతత్రగుహాయాంన్యవసదితిసంబంధః॥౩౦॥ఉదయేతి॥ఉదయాభ్యుదితం-ఉదయపర్వతాదుద్గతం॥౩౧॥టీ॥ తత్సముత్థేనసీతాస్మరణసముత్థేన॥౩౩॥అలమితి॥ శోచతఃపురుషస్య॥ ౩౪॥ భవానితి ॥ క్రియాపరఇత్యనేనకార్యసిద్ధిహేతుభూతపురుషకారత్వముచ్యతే౹టీ) దైవపరాయణఃభాగ్యసంపన్నః-ఉభయత్రహేతుః - ఆస్తికఇతి-వ్యవసాయీప్రశస్తోద్యోగః॥౩౫॥నహీతి ॥ విక్రమేజిహ్మకారిణంఃటీ

౩౭॥పృథివీమపీతి॥పరివర్తయితుంఅధరోత్తరంకర్తుం-అంగేతిసంబోధనం-పునరిత్యత్ర దీర్ఘాభావఆర్షః॥౩౮-౩౯॥అహంత్వితి॥దీప్తైఃజ్వలనకరైః-ఉద్బోధకైః-వాక్యైరితి శేషః॥౪౦॥౪౧॥వాచ్యమితి ॥ అనురక్తేనఅనురాగయుక్తేన-స్నిగ్ధేనతత్కాలోచితప్రియపరేణ-హితేనహితపరేణ - సత్యవిక్రమయుక్తేనఅమోఘవిక్రమయుక్తేన-యద్వాచ్యంతత్సర్వంత్వయోక్తమితిసంబంధః॥౪౪॥ఉపకారేణేతి ॥ తుశబ్దోవధారణే-ఉపకారేణయుక్తోవీరః ప్రతికారేణయుజ్యతఏవ-ప్రత్యుపకారంకరోత్యేవేత్యర్థః-అప్రతికృతఃఅకృతప్రత్యుపకారఃపురుషః-సత్త్వవతాంసాత్త్వికానాంమనః-హంతిపీడయతి-సాత్త్వికాస్తమజస్రంనిందంతీత్యర్థః-సజ్జనాపవాదభీతస్సుగ్రీవోస్మాకంప్రత్యుపకారంకరోత్యేవేతిభావః॥౪౫॥అథైవమితి॥ ప్రణిధాయ్యభావికార్యమాలోచ్య-దర్శనంమతం- ప్రణిధానేనదృష్టార్థమిత్యర్థః॥ ౪౬॥ యథోక్తమితి ॥ నచిరాత్ అవిళంబితం-జలానిప్రపాత్యంతేస్మిన్నితిజలప్రపాతోవర్షాకాలః - భవాన్ క్షమతాంత్వంక్షమస్వ- వర్షాకాలకృతవిరహవేదనాంమాకుర్విత్యర్థః-రిపునిగ్రహేధృతః‌ధైర్యయుక్తః॥ ౪౭॥ సుగ్రీవఃప్రత్యుపకారంకరోతువామావా-సద్యశ్శత్రువధఃకర్తవ్యఇతిపునస్సంజాతకోపంరామంప్రత్యాహ-నియమ్యేతి ॥ చతురోమాసాన్ ఆషాఢశ్రావణభాద్రపదాశ్వయుజాన్-శరత్కార్తికమాసః-శత్రువధేసముద్యమంఉత్సాహం-సంవర్ధయన్ అభివర్ధయన్- సముద్యతఇతిపాఠే-సంవర్తయన్ మృగరాజాదీన్నాశయన్॥౪౮॥సంవర్తయన్ కాలంయాపయన్॥౪౯॥ఇతిశ్రీగోవిందరాజవిరచితే-శ్రీరామాయణభూషణే-ముక్తాహారాఖ్యానే-కిష్కింధాకాండవ్యాఖ్యానే-సప్తవింశస్సర్గః. **

శోకంత్వంవ్యవసాయంస్థిరంకురు ।తతస్సపరివారంతంనిర్మూలంకురురాక్షసమ్॥౩౭॥పృథివీమపికాకుత్స్థససాగరవనాచలామ్।పరివర్తయితుంశక్తఃకిమంగపునరావణమ్॥౩౮॥శరత్కాలంప్రతీక్షస్వ ప్రావృట్కాలోయమాగతః । తతస్సరాష్ట్రంసగణంరావణంత్వంవధిష్యసి॥౩౯॥అహంతుఖలు తేవీర్యంప్రసుప్తంప్రతిబోధయే।దీప్తైరాహుతిభిఃకాలేభస్మచ్ఛన్నమివానలమ్॥౪౦॥లక్ష్మణస్యతుతద్వాక్యంప్రతిపూజ్యహితంశుభమ్ ।రాఘవస్సుహృదంస్నిగ్ధమిదంవచనమబ్రవీత్॥౪౧ ॥వాచ్యంయదనురక్తేనస్నిగ్ధేనచహితేనచ । సత్యవిక్రమయుక్తేనతదుక్తంలక్ష్మణత్వయా॥౪౨॥ఏషశోకఃపరిత్యక్తస్సర్వకార్యావసాదకః । విక్రమేష్వప్రతిహతం తేజఃప్రోత్సాహయామ్యహమ్॥౪౩॥ శరత్కాలంప్రతీక్షిష్యేస్థితోస్మివచనేతవ।సుగ్రీవస్యనదీనాంచప్రసాదమనుపాలయన్॥౪౪॥ఉపకారేణవీరస్తుప్రతికారేణయుజ్యతే।అకృతజ్ఞోప్రతికృతోహంతిసత్త్వవతాంమనః॥౪౫॥అథైవముక్తః ప్రణిధాయలక్ష్మణఃకృతాంజలిస్తత్ప్రతిపూజ్యభాషితమ్। ఉవాచరామంస్వభిరామదర్శనం ప్రదర్శయన్దర్శనమాత్మనశ్శుభమ్ ॥౪౬॥యథోక్తమేతత్తవసర్వమీప్సితంనరేంద్రకర్తానచిరాద్ధరీశ్వరః।శరత్ప్రతీక్షఃక్షమతామిమంభవాన్జలప్రపాతంరిపునిగ్రహేధృతః॥౪౭॥ నియమ్యకోపం ప్రతిపాల్యతాంశరత్ క్షమస్వమాసాంశ్చతురోమయాసహ । వసాచలేస్మిన్మృగరాజసేవితేసంవర్తయన్శత్రువధేసముద్యతః॥౪౮॥

***************** ఇతి శ్రీమత్కిష్కింధాకాండే - సప్తవింశస్సర్గః. *****************

లం[టీ]త్వంఅవ్యవసితఃఉద్యోగశూన్యఃశత్రుంహంతుంనసమర్థఇతియోజనా॥౩౭॥పృథివీమితి॥పరివర్తయితుంఅధరోత్తరయితుం॥౩౯॥అహంత్వితి॥అహంతుదీప్తైః దీపకైఃవాక్యైరితి శేషః॥౪౧॥వాచ్యమితి॥అనురక్తేనఅనురాగయుక్తేనస్నిగ్ధేనతత్కాలోచితప్రియపరేణహితేనఉదర్కహితైషిణా- సత్యవిక్రమయుక్తేనఅమోఘవిక్రమయుక్తేనయద్వాచ్యంతత్సర్వంత్వయోక్తమితిసంబంధః॥౪౪॥సుగ్రీవస్త్ర్వవశ్యమస్మాకంప్రత్యుపకారంకరిష్యతీత్యాశయేనాహ॥ఉపకారేణేతి॥తుశబ్దోవధారణేఉపకారేణయుక్తోవీరః - కేనచిత్కృతోపకారఃపురుషఇత్యర్థః॥ప్రతీకారేణయుజ్యతఏవప్రత్యుపకారంకరోత్యేవ - అకృతజ్ఞఃఅప్రతికృతః అకృతప్రత్యుపకారఇత్యర్థః సత్త్వవతాంపరమసాత్త్వికానాంమనః హంతిక్షోభయతి॥౪౫॥అథైవమితి॥దర్శనంమతం॥౪౬॥నచిరాత్ అచిరాత్ - కర్తాకరిష్యతి ॥౪౭॥ ననుసుగ్రీవః ప్రత్యుపకారంకరోతుమావా -అస్మత్కర్తవ్యంరావణశిరసనమధునైవకరిష్యామః - ఇతిక్రోధావిష్టంరామంపునరనునయన్ప్రత్యాహ॥నియమ్యకోపమితి॥ సంవర్తయన్ కాలంసమ్యక్ జ్ఞాపయన్॥టీ॥ప్రతిపాల్యతాంప్రతీక్ష్యతామ్॥౪౮॥ఇతిశ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం- శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - కిష్కింధాకాండవ్యాఖ్యాయాం-సప్తవింశస్సర్గః. **

అథ రామః స్వస్య శ్రీశవిశ్లేషాసహిష్ణుత్వమన్యాపదేశేన లక్ష్మణాయ ప్రదర్శయన్ వర్షర్తువర్ణనమారభతే అష్టావింశే- స తదేత్యాది ॥ యత్కించిద్విరోధినిరసనా శ్రీశసంరక్షణలాభేప్యసత్కల్పమేతన్మన్యమానః-మాల్యవతః పూర్వం ప్రస్రవణాఖ్యతయోక్తస్య గిరేః పృష్ఠే ఉపరి-వసన్-సర్వజనోజ్జీవనాయ సన్నిహిత ఇత్యర్థః ౧॥ అయమితి॥ సమయః సుగ్రీవస్య స్థానావధిత్వేన సంకేతితః-సోయం జలాగమః కాలః వర్షాకాలః-అద్య సంప్రాప్తః సంప్రవృత్తః॥ ౨॥ నవేతి॥ ద్యౌః భాస్కరస్య గభస్తిభిః కిరణైః సముద్రాణాం రసం పీత్వా నవమాసధృతం కార్తికాద్యాషాఢపర్యంతనవమాసధృతం రసాయనం షడ్రసానాం కారణం గర్భం జలం ప్రసూతే జనయతి భాస్కరస్య గభస్తిభిరిత్యనేన యాభిరాదిత్యస్తపతి రశ్మిభిస్తాభిః పర్జన్యో వర్షతీతి శ్రుతిస్సూచ్యతే। సముద్రాణాం రసమిత్యనేన హంసస్య క్షీరనీరవిభాగచాతుర్యవత్ నీరలవణవిభాగసామర్థ్యం ద్యోత్యతే-అత్ర ప్రస్తుతద్యోవర్షవృత్తాంతేనాప్రస్తుతస్యానేకనాయకాహితవీర్యగర్భం భస్త్రికాభిధృత్వా కాలే ప్రేమాస్పదసుతప్రసవకృద్వధూవృత్తాంతస్య ప్రతీతేః సమాసోక్తిరలంకారః-యది సీతా సన్నిహితా సాపీదానీం నవప్రసూతిస్స్యాదితి రామమనోరథో గమ్యతే॥ తన్నిశ్లోకి॥ [౧౯]॥ ౩॥ శక్యమితి ॥ మేఘాః ఏవ సోపానాని తేషాం పఙ్క్తిభిః అంబరం ఆరుహ్య-కుటజార్జునానాం వార్షికపుష్పాణాం మాలాభిః - దివాకరం అస్మత్కులగురుభూతసూర్యం అధ్యేసదా ధ్యేయం విష్ణుం-అలంకారప్రియో విష్ణురితి న్యాయేనాలంకర్తుం శక్యం-లింగసామాన్యే నపుంసకం- సహ పత్న్యా విశాలాక్ష్యా నారాయణముపాగమదిత్యుక్తరీత్యా సీతయా సహారాధనం నలబ్ధమిత్యుత్కంఠా ద్యోత్యతే॥ ౪॥ సంధ్యేతి॥ సంధ్యారాగోత్థితైః ఉత్థితసంధ్యారాగైః-ఆహితాగ్న్యాదిత్వాత్పరనిపాతః-వస్త్రఖండపక్షే ఉత్థితసంధ్యాతుల్యరాగైః-అత ఏవ తామ్రైః-అంతేషు ప్రాంతేషు-అధికపాండరైః. అత్యంతశుభ్రైః-స్నిగ్ధైః ఆర్ద్రైః అభ్రపటచ్ఛేదైః - అభ్రాణి మేఘా ఏవ పటచ్ఛేదాః వస్త్రఖండాః తైః-బద్ధవ్రణమివాంబరం భాతి-ఉపమాలంకారః॥ తన్నిశ్లోకి॥ అంబరస్య వ్రణసంబంధాసంభవాదతిశయోక్తిరలంకారః [౨౦]॥ ౫॥ మందేతి॥ మందమారుత ఏవ నిశ్వాసో యస్య స తథా-అనేన నిరంతరనిశ్వాసవత్త్వముచ్యతే-సంధ్యా సంధ్యారాగః-స ఏవ చందనం తేన రంజితం ఆలిప్తం-అనేన తాపశాంతికర శీతోపచార ఉక్తః-ఆపాండుజలదమిత్యనేన విరహపాండుతోక్తా-అత ఏవ కామాతురం-కాంతావిరహపీడితమివేత్యుత్ప్రేక్షారూపకానుప్రాణితా॥ తన్నిశ్లోకి॥ (౨౧)॥ ౬॥ ఏషేతి॥ ఘర్మేణ గ్రీష్మసంతాపేన-సీతాపక్షే విరహతాపేన-పరిక్లిష్టా నవవారిభిః పరిప్లుతా సిక్తా-సీతాపక్షే అశ్రుక్లిన్నా బాష్పం ఊష్మ అశ్రుజలం చ విముంచతి- ప్రథమజలనిపాతే హి భూమేరూష్మా సముదంచతి-శ్లేషోలంకారః॥ ౭॥ మేఘేతి॥ మేఘేత్యాదినా మాంద్యముక్తం-కల్హారేత్యాదినా శైత్యసౌరభ్యే- ఏవం గుణత్వాత్ వాతాః ఆదరాతిశయేన అంజలిభిః ఆచాయ పాతుం శక్యం-అతిశయోక్తిరలంకారః॥ తన్నిశ్లోకి॥ అంజలిభిః పాతుం శక్యమితి వాతావయవానామతిప్రశ్లిష్టావయవత్వమతిశీతలత్వం చ

స తదా వాలినం హత్వా సుగ్రీవమభిషిచ్య చ। వసన్మాల్యవతః పృష్ఠే రామో లక్ష్మణమబ్రవీత్ ॥౧॥ అయం స కాలస్సంప్రాప్తస్సమయోద్య జ
లాగమః। సంపశ్య త్వం నభో మేఘైః సంవృతం గిరిసన్నిభైః ॥ ౨॥ నవమాసధృతం గర్భం భాస్కరస్య గభస్తిభిః। పీత్వా రసం సముద్రాణాం ద్యౌః ప్ర
సూతే రసాయనమ్॥ ౩॥ శక్యమంబరమారుహ్య మేఘసోపానపఙ్క్తిభిః। కుటజార్జునమాలాభిరలంకర్తుం దివాకరమ్॥ ౪॥ సంధ్యారాగోత్థితైస్తామ్రై
రంతేష్వధికపాండరైః। స్నిగ్ధైరభ్రపటచ్ఛేదైర్బద్ధవ్రణమివాంబరమ్ ॥ ౫ ॥ మందమారుత నిశ్వాసం సంధ్యా చందన రంజితమ్।
ఆపాండు జలదం భాతి కామాతురమివాంబరమ్ ॥ ౬ ॥ ఏషా ఘర్మపరిక్లిష్టా నవవారిపరిప్లుతా । సీతేవ శోక సంతప్తా మహీ బాష్పం విముంచ

౧॥ అయమితి॥ సమయః సుగ్రీవావస్థానావధిత్వేన సంకేతితః సోయం కాలః-అద్య సంప్రాప్తః సంప్రవృత్తః॥ టీ॥ వర్షతోర్థమోర్విరహిభిర్దుస్సహా ఇతి హృది నిధాయ తల్లక్షణమాహ-అయమితి॥ ౨॥ నవమాసేతి॥ ద్యౌః భాస్కరస్య గభస్తిభిః కిరణైః సముద్రాణాం రసం పీత్వా-నవమాసభృతం-కార్తికాద్యాషాఢపర్యంతం నవమాసభృతం రసాయనం షడ్రసానాం కారణం గర్భం జలం ప్రసూత ఇతి యోజనా (టీ) యాభిరాదిత్యస్తపతి రశ్మిభిస్తాభిః పర్జన్యో వర్షతీతి శ్రుతిరత్రానుసంధేయా॥ ౪॥ సంధ్యారాగేతి॥ సంధ్యారాగోత్థితైః ఉత్థితసంధ్యారాగైః-అంతరాంతరా సముద్భిన్నసంధ్యారాగైరితి యావత్ -అత ఏవ తామ్రైః అంతేషు పర్యంతేష్వధికపాండురైః స్నిగ్ధైః కించిత్ జలరససంబంధైః-అభ్రపటచ్ఛేదైః-అభ్రాణ్యేవ పటచ్ఛేదాః తైః అంబరమాకాశం కర్తృ బద్ధవ్రణమివ [టీ] వ్రణగోపనాయ నిహితేన వస్త్రేణ చ్ఛేదాదినేత్యర్థః- ప్రతీయత ఇతి శేషః॥ ౫॥ టీ॥ మందమారుతేతి॥ నిశ్వాసనైరంతర్యం-సంధ్యా చందనేతి శీతోపచారః-ఆపాండురేతి విరహపాండుత్వం చోక్తం॥ ౬॥ ఏ

వ్యంజితం[౭౨]॥౮॥ఏషఇతి॥ ఫుల్లార్జునఇత్యనేనమాలాలంకృతత్వముచ్యతే- కేతకైరధివాసితఇత్యనేనచందనాదిమత్త్వంచసుగ్రీవస్యసూచ్యతే- శాంతారిరిత్యనేనశైలస్యనిస్తాపత్వముక్తం-బింబప్రతిబింబభావేనసామ్యప్రతిపాదనాదుపమాలంకారః॥ ౯ ॥ మేఘేతి॥ మేఘాఏవకృష్ణాజినాని- తేషాంధరాః.నీలవర్ణతయాంతద్రూపణం-శుభ్రత్వేనధారాయాఉపవీతత్వరూపణం - ధారానిర్ఝరధారాఃమారుతాపూరితగుహాఇత్యనేనశబ్దహేతువాయుమత్త్వముచ్యతే- ప్రాధీతాఃప్రకర్షేణాధ్యేతుముపక్రాంతాఃఆదికర్మణిక్తః రూపకానుప్రాణితఉపమాలంకారః॥౧౦॥కశాభిరితి॥ విద్యుద్భిరేవహైమీభిఃకశాభిః-వ్యస్తరూపకం- తాడితమివస్థితం- స్తనితమేవనిర్ఘోషోయస్యతత్ -అతఏవఅంతస్సవేదనమివాంబరంభాతి- కశాభిఘాతేనఉచ్చైరధీయానసఖేదమాణవకసామ్యముచ్యతే- ఉపమోత్ప్రేక్షారూపకాణామంగాంగిభావేనసంకరః॥తనిశ్లోకి॥ అంతస్స్తనితశబ్దేనప్రాధీయమానవేదానాంమాణవకానాంకశాఘాతజనితరుదితంగురూచ్చారణానుచ్చారణశబ్దమిశ్రమిత్యుచ్యతే[౭౩]॥౧౧॥నీలేతి॥ స్ఫురంతీచలంతీ-తపస్వినీశోచ్యా॥౧౨॥ఇమాఇతి॥ఘనైరనులిప్తాఇవస్థితాః-నష్టగ్రహనిశాకరాఃఅదృష్టసుక్రాదిగ్రహచంద్రాః-ణశఅదర్శనేఇత్యస్మాన్నిష్ఠా-యద్వానష్టగ్రహాఃగ్రహణరహితాః-అదృశ్యమానఇత్యర్థః - తాదృశశ్చంద్రోయాసుతాః - అతఏవప్రతిహతాఃఅజ్ఞాతప్రాచ్యుదీచ్యాదిదిశావిభాగాః-తాఇమాఃదిశః-మన్మథవతాంసస్త్రీకాణాం - హితాఃసుఖకరాః- విరహిణాంతుదుఃఖకరాఇత్యర్థః - యద్వామన్మథవతాంఅభిసారికజనానాం-హితాః॥౧౩॥క్వచిదిత్యాదిసార్ధశ్లోకఏకాన్వయః॥బాష్పాభిసంరుద్ధాన్ అభినవజలకణసేచనసముత్థనిదాఘోష్మసమావృతాన్- కాముకపక్షేఆనందబాష్పవతః-వర్షాగమేనసముత్సుకాన్ఆప్యాయితాన్-అన్యత్రస్త్రీసంగమసంతుష్టాన్-గిరిసానుషుపుష్పితాన్-అన్యత్రసహాసాన్ - అతఏవమమశోకాభిభూతస్యకామసందీపనాన్-అన్యరతిదర్శనస్యోద్దీపనత్వాదితిభావః- అనేనకేషుచిదస్మదీయేషుబ్రహ్మానుభవసంతుష్టేషుసత్సుకేషాంచిదస్మదనుభవాభావో మమాతీవదుస్సహఇత్యుక్తం॥౧౪॥అథభగవత్కటాక్షఫలమన్యాపదేశేనదర్శయతి-రజఇత్యాదినా॥రజఇత్యుపలక్షణం-రజస్తమసీప్రశాంతే - వాయుశబ్దేనసతతసంసారగతిర్జన్యఇత్యుచ్యతే-సహిమఃఇతిశీతళహృదయత్వంనిదాఘేత్యాదినాఆధ్యాత్మికాదితాపశాంతిః-యాత్రాసంసారగతిః - స్వదేశాన్స్వప్రాప్యభూతపరమపదం- స్వాభావార్థస్తుస్పష్టఏవ॥౧౫॥రజఇతి॥ సహిమఃసశీకరః - స్థితానివృత్తా-స్థితాయాంతిచసిద్ధవన్నిర్దేశఃవర్షాకాలేసంభావితత్వాత్కృతః॥ ౧౫ ॥ సంప్రస్థితాఇతి॥మానసవాసలుబ్ధాఃహంసాఃసంప్రస్థితాః-వర్షభీతతయాక్వచిల్లీనాఃపరమహంసాఖ్యానాంసన్న్యాసినాంచాతుర్మాస్యతయాసంచారనివృత్తిర్ద్యోత్యతే- చ

తి ॥ ౭ ॥ మేఘోదరవినిర్ముక్తాఃకల్హారసుఖశీతళాః । శక్యమంజలిభిఃపాతుంవాతాఃకేతకిగంధినః॥ ౮॥ ఏషఫుల్లార్జునశ్శైలఃకేతకైరధివాసితః । సుగ్రీవఇవశాంతారిర్ధారాభిరభిషిచ్యతే॥౯॥ మేఘకృష్ణాజినధరాధారాయజ్ఞోపవీతినః।మారుతాపూరితగుహాఃప్రాధీతాఇవపర్వతాః॥౧౦॥ కశాభిరివహైమీభిర్విద్యుద్భిరివతాడితమ్। అంతస్స్తనితనిర్ఘోషంసవేదనమివాంబరమ్॥౧౧॥నీలమేఘాశ్రితావిద్యుత్ స్ఫురంతీప్రతిభాతిమా। స్ఫురంతీరావణస్యాంకే వైదేహీవతపస్వినీ॥౧౨॥ఇమాస్తామన్మథవతాంహితాఃప్రతిహతాదిశః।అనులిప్తాఇవఘనైర్నష్టగ్రహనిశాకరాః॥౧౩॥ క్వచిద్బాష్పాభిసంరుద్ధాన్వర్షాగమసముత్సుకాన్।కుటజాన్పశ్యసౌమిత్రేపుష్పితాన్గిరిసానుషు * మమశోకాభిభూతస్యకామసందీపనాన్స్థితాన్ ॥ ౧౪ ॥ రజఃప్రశాంతంసహిమోద్యవాయుర్నిదాఘదోషప్రసరాఃప్రశాంతాః । స్థితాహియాత్రావసుధాధిపానాంప్రవాసినోయాంతినరాస్స్వదేశాన్॥ ౧౫॥ సంప్రస్థితామానసవాసలుబ్ధాఃప్రియాన్వితాఃసంప్రతిచక్రవాకాః। అభీక్ష్ణవర్షోదకవిక్షతేషుయానానిమార్గేషునసంపతంతి॥

ఘోదరేతి॥శక్యమంజలిభిపాతుమిత్యనేన-శైత్యమాంద్యసౌరభ్యభూయస్త్వాదాదరాతిశయేన-అంజలిభిరాదాయపాతుంశక్యతఇత్యుచ్యతే॥౯॥మేఘేతి॥ధారాయజ్ఞోపవీతినఃనిర్ఝరధారోపవీతినః-మారుతాపూరితగుహాఇత్యనేనశబ్దహేతుత్వముచ్యతే-ప్రాధీతాఇవఅధ్యేతుముపక్రాంతాఇవ॥౧౨॥ఇమాఇతి॥ఘనైరనులిప్తాఇవస్థితాః-నష్టగ్రహనిశాకరాఃఅతఏవప్రతిహతాఃప్రతిహతింప్రాప్తాఃఅపరిజ్ఞాతప్రాచ్యోదీచ్యాదివిభాగాఇత్యర్థః-తాఇమాదిశఃమన్మథవతాంమన్మథోత్సవవతాంసస్త్రీకాణామితియావత్ -హితాఃసుఖకరాః-విరహిణాంతుదుఃఖకరాఇతిభావః॥౧౩॥క్వచిదితి॥బాష్పాభిసంరుద్ధాన్నవవారిపరిప్లుతమహీసముద్గతోష్మణావృతత్వాత్॥౧౪॥రజఇతి॥సహిమఃసశీకరః-నిదాఘదోషాఊష్మస్వేదాదయః-స్థితానివృత్తా॥౧౫॥సంప్రస్థితాఇతి॥మానసవాసలుబ్ధాఃమానసేసరసివాసాయలుబ్ధాఃయా

త్రిమాకాః గామోత్రేణ ప్రియాసమన్వితా భవంతి-యానాసంపతనే హేతుఃఅభీక్ష్ణేతి-యానానిశకటరథాదీని- సంప్రస్థితా ఇత్యనేనకృతవైరాగ్యత్వముచ్యతే ప్రియాన్వితా ఇతిభగవద్భక్తిః-అభీక్ష్ణేత్యాదినాభగవత్కటాక్షేణనివృత్తకర్మత్వముచ్యతే॥౧౬॥ క్వచిదితి ॥ ప్రకీర్ణాంబుధరంప్రకీర్ణమేఘం - అతఏవక్వచిత్ప్రకాశంక్వచిదప్రకాశంనభఃక్వచిత్క్వచిత్ పర్వతసన్నిరుద్ధం-శాంతమహార్ణవస్యనిస్తరంగసముద్రస్య- రూపంస్వరూపమివభాతి- అనేనమందాజ్ఞానప్రకాశాప్రకాశంబ్రహ్మస్వరూపముచ్యతే॥ ౧౭॥ వ్యామిశ్రితమితి ॥ సర్జైఃఅసనవృక్షైఃకదంబవృక్షైశ్చవ్యామిశ్రితంసంమిళితం- పర్వతధాతుతామ్రమిత్యనేననదీనాంపర్వతాదుత్పత్తిరుక్తా-మయూరాణాంకేకాభిః కేకారవైఃఅనుప్రయాంతంఅనుస్యూతంనవంజలంవహంతిఅత్రసాత్త్వికరాజసజ్ఞానమిశ్రంభగవద్విషయానురాగయుక్తంభక్తిప్రేరితస్తుతిరవముఖరితపరిసరంహృదయంవహంతోభక్తాఃకథ్యంతే॥౧౮॥రసేతి॥రసాకులంమాధుర్యవ్యాప్తం-షట్పదసన్నికాశంభృంగవర్ణిలం-జంబుజంబ్వాఖ్యంఫలం॥ని॥జంబూ(స్త్రీ)జంబుజాంబవమిత్యమరః। ప్రకామంఅతిశయేనప్రభుజ్యతే-జనైరితశేషః-అనేకవర్ణంరక్తహరితాద్యనేకరూపం-ఆమ్రఫలంచూతఫలం-అనేనభగవత్కృపయాజీవఫలాభోగఉచ్యతే॥౧౯॥విద్యుదితి॥ నతుత్రమాలాస్థానీయాబలాకమాలా- శైలేంద్రస్యకూటానాంశృంగాణామాకృతేః సంస్థానస్యసన్నికాశాస్తుల్యాః-అనేనసర్వలోకప్రసిద్ధాఃసకలవావదూకాః వేదమార్గప్రతిష్ఠాపకాఉక్తాః॥౨౦॥ వర్షేతి॥నిర్వృష్టాఃవర్షుకాఃవలాహకాఃమేఘాఃయేషుతాని-కర్తరిక్తః-అత్రదివ్యదంపత్యోఃస్వకరోద్ధృతకుంభజలసిక్తాలవాలకలితోద్యానతుల్యాల్లోకాస్సర్వేభగవత్కృపావర్షేణసంపన్నార్థకామాఇత్యుచ్యతే ౨౧॥ సముద్వహంతఇతి॥గర్భ(స్త్రీ)జనాఃపర్వతమారోహంతఇవమహత్సుశృంగేషుపునఃపునర్విశ్రమ్యప్రయాంతిఅనేనహృదయమోదవహాః హరిమిత్యుక్తరీత్యాభగవద్ధ్యానేనయుక్తాఃవిశదజ్ఞానాఃసంతతస్తుతిశీలాఃపూర్వాఘోత్తరాఘక్లేశంక్రమేణోత్తీర్యపరాంకోటిమాపన్నాఃప్రతిపాద్యంతే॥౨౨॥ మేఘేతి ॥గర్భధారణార్థంమేఘమభికామయతఇతిమేఘాభికామాపరిసంపతంతీమేఘంప్రాప్తుమాగచ్ఛంతీత్యర్థః-సంమోదితాసంజాతసంమోదా - పుండరీకాణాంసితపద్మానాంవికారఃపౌండరీకీవరాచాసౌపౌండరీకీచేతికర్మధారయః-లంబారచితాలంబమానతయాకృతా - అనేనభగవంతంకాళమేఘశ్యామంప్రాప్తుంప్రవృత్తాభక్తిరూపాపన్నాధీర్భవతిసత్పురుషస్యేతిద్యోత్యతే ॥ ౨౩॥ బాలేతి ॥ బాలేంద్రకోపైఃఅంతరేషుచిత్రితేననానావర్ణీకృతేన- నవశాద్వలేనఉపలక్షితాభూమిఃశుకప్రభేణప్రాచుర్యేణశుకవర్ణేన-లాక్షోక్షితకంబలేనమధ్యమధ్యేలాక్షారసరంజితేనకంబలేననారీవభాతి - అత్రభగవత్కటాక్షవర్షేణకించిదుదంచితభక్తికాఉచ్యం

౧౬॥క్వచిత్ప్రకాశంక్వచిదప్రకాశంనభఃప్రకీర్ణాంబుధరంవిభాతి।క్వచిత్క్వచిత్పర్వతసన్నిరుద్ధంరూపంయథాశాంతమహార్ణవస్య॥౧౭॥ వ్యామిశ్రితంసర్జకదంబపుష్పైర్నవంజలంపర్వతధాతుతామ్రమ్। మయూరకేకాభిరనుప్రయాంతంశైలాపగాశ్శీఘ్రతరంవహంతి॥ ౧౮॥ రసాకులంషట్పదసన్నికాశంప్రభుజ్యతేజంబుఫలంప్రకామమ్।అనేకవర్ణంపవనావధూతంభూమౌపతత్యామ్రఫలంవిపక్వమ్॥ ౧౯ ॥విద్యుత్పతాకాస్సబలాకమాలాశ్శైలేంద్రకూటాకృతిసన్నికాశాః।గర్జంతిమేఘాస్సముదీర్ణనాదామత్తాగజేంద్రాఇవసంయుగస్థాః॥౨౦॥వర్షోదకాప్యాయితశాద్వలానిప్రవృత్తనృత్తోత్సవబర్హిణాని।వనానినిర్వృష్టవలాహకానిపశ్యాపరాహ్ణేష్వధికంవిభాంతి ॥౨౧॥ సముద్వహంతస్సలిలాతిభారంబలాకినోవారిధరానదంతః।మహత్సుశృంగేషుమహీధరాణాంవిశ్రమ్యవిశ్రమ్యపునఃప్రయాంతి ॥౨౨॥ మేఘాభికామాపరిసంపతంతీసంమోదితాభాతిబలాకపంక్తిః।వాతావధూతావరపౌండరీకీలంబేవమాలారచితాంబరస్య॥౨౩॥ బాలేంద్రకోపాంతరచిత్రితేనవిభాతిభూమిర్నవశాద్వలేన।గాత్రానువృత్తేనశుకప్రభేణనారీవలాక్షోక్షితకంబలేన ॥౨౪॥ నిద్రాశనైఃకేశవమభ్యుపైతిద్రుతంనదీసాగరమభ్యుపైతి। హృష్టాబలాకా

నానిరథశకటాదీని॥టీ॥నసంపతంతినభ్రమంతి॥౧౬॥క్వచిదితి॥శాంతమహార్ణవస్యనిస్తరంగజలధేః॥౧౭॥వ్యామిశ్రితమితి॥పర్వతధాతుతామ్రంపర్వతనిష్ఠధాతుసంబంధేనతామ్రంజలం-శైలాపగాఃకుద్రనద్యఃవహంతిప్రవహంతి॥౧౮॥సముద్వహంతఇతి॥బలాకినఃమేఘాఃసలిలాతిభారంసముద్వహంతః-అతఏవవారిధరాఃఅతఏవమహీధరాణాంశృంగేషువిశ్రమ్యప్రయాంతీతిసంబంధః టీ॥లోకేభారభృతామయంస్వభావఇతిభావః॥౨౨॥మేఘేతి॥ మేఘాభికామాగర్భధారణార్థంమేఘమభికామయతఇతితథాపౌండరీకీమాలేవశ్వేతపంకజమాలేవ॥౨౩॥బాలేంద్రేతి ॥ శుకప్రభేణలాక్షోక్షితే నేతివిశేషణద్వయేనకంబళస్యప్రాచు [illegible]

తే॥౨౪॥ నిద్రేతి ॥ ఆషాఢేస్వాపారంభః-శ్రావణే నిద్రాసక్తిరుచ్యతే-అత్రతుల్యయోగితాలంకారః-లోకే జీవనప్రవృత్త్యాహారే స్తదేకచిత్తత్వం శేషభూతానాం శేషిపారతంత్ర్యసిద్ధిశ్చద్యోతితా ॥ ౨౫॥ జాతా ఇతి॥ శిఖిభిః సంప్రనృత్తం యేషు తేతథోక్తాః-కదంబశబ్దేన కదంబపుష్పముచ్యతే-సకదంబపుష్పశాఖా ఇత్యర్థః-సస్యవనేన సస్యసమూహేన-అభిరామా రమ్యా-అనేన సర్వానుకూల్యముక్తం ॥ ౨౬॥ వహంతీతి॥ యథాసంఖ్యమలంకారః- ప్లవంగాః వానరాః సమాశ్వసంతి-ఏకత్రైవ బహుభక్ష్యలాభేన అచలచిత్తా భవంతీత్యర్థః॥ ౨౭॥ ప్రహర్షితా ఇతి ॥ హృష్టాః పూర్వమేవ సంతుష్టాః కేతకగంధమాఘ్రాయ ప్రహర్షితాః ప్రకర్షేణ సంతుష్టాః వననిర్ఝరేషు యః ప్రపాతశబ్దః పతనకృతశబ్దః తేనాకులితాః॥ ౨౮॥ ధారేతి॥ క్షణార్జితం తత్క్షణసంపాదితం-పుష్పరసేనావగాఢం ఉత్పన్నం మదం-ధారానిపాతైః అభిహన్యమానాః అతఏవ పుష్పం విహాయ కేవలం శాఖాసు లంబమానాః - షట్చరణాః భృంగాః - త్యజంతి - కదంబపుష్పరసబాహుళ్యాత్ క్షణేన మదః క్షణేన తద్ధానిశ్చ భవతీత్యర్థః॥ ౨౯॥ అంగారేతి ॥ అంగారచూర్ణానాం ఇంగాలచూర్ణానాం ఉత్కరైః స్సమూహైస్తుల్యాః అంగారచూర్ణోత్కరసన్నికాశాః తద్వన్నీలా ఇత్యర్థః॥ రా॥ అత్రాంగారశబ్దశ్శాంతాంగారవాచీ-అన్యథా షట్పదౌఘసామ్యం న స్యాత్ ॥ ౩౦॥ తటిదితి ॥ విద్యుత్పతాకా ఇతి శ్లోకోక్తమేవార్థమాదరాతిశయేన భంగ్యంతరేణోక్తవాన్॥ ౩౧॥ మార్గేతి॥ మార్గానుగః సన్మార్గచారీ- వేదమార్గానుసారీ దిగ్జయాయ ప్రవృత్తః ప్రతివాదిశబ్దం శ్రుత్వా వాదాహవకాంక్షీ ప్రతిసన్నివృత్తః-పురుషధౌరేయోత్ర గమ్యతే॥ ౩౨॥ క్వచిదితి॥ ప్రకృష్టం గీతం యేషాం తే ప్రగీతాః-ఏవముత్తరత్రాపి యోజ్యం - అనేకాశ్రయిణః గీతనృత్తమదాశ్రయిణః॥ ౩౩॥ కదంబేతి॥ కదంబైః సర్జైః బంధూకైః- కందళైః భూతాళపుష్పైశ్చ ఆఢ్యా మయూరాణాం మత్తాభిరుతైః ప్రనృత్తైశ్చ - ఆపానభూమిప్రతిమా మద్యపానస్థలీతుల్యా విభాతి- సాహి సంస్కారపుష్పాఢ్యా మద్యపూర్ణా ఉన్మాదనృత్తవత్పురుషయుక్తా చ భవతి॥ ౩౪॥ ముక్తేతి॥ వివర్ణచ్ఛదనాః వివిధవర్ణపక్షాః

ఘనమభ్యుపైతి కాంతా సకామా ప్రియమభ్యుపైతి॥ ౨౫॥ జాతా వనాంతాః శిఖిసంప్రనృత్తా జాతాః కదంబాస్సకదంబశాఖాః । జాతా వృషా గోషు సమానకామా జాతా మహీ సస్యవనాభిరామా॥ ౨౬॥ వహంతి వర్షంతి నదంతి భాంతి ధ్యాయంతి నృత్యంతి సమాశ్వసంతి । నద్యో ఘనా మత్తగజా వనాంతాః ప్రియావిహీనాశ్శిఖినః ప్లవంగాః॥ ౨౭॥ ప్రహర్షితాః కేతకపుష్పగంధమాఘ్రాయ హృష్టా వననిర్ఝరేషు । ప్రపాతశబ్దాకులితా గజేంద్రాస్సార్ధం మయూరైస్సమదా నదంతి॥ ౨౮॥ ధారానిపాతైరభిహన్యమానాః కదంబశాఖాసు విలంబమానాః । క్షణార్జితం పుష్పరసావగాఢం శనైర్మదం షట్చరణాస్త్యజంతి॥ ౨౯॥ అంగారచూర్ణోత్కరసన్నికాశైః ఫలైస్సువర్యాప్తరసైస్సమృద్ధైః । జంబూద్రుమాణాం ప్రవిభాంతి శాఖా నిలీయమానా ఇవ షట్పదౌఘైః॥ ౩౦॥ తటిత్పతాకాభిరలంకృతానాముదీర్ణగంభీరమహారవాణాం । విభాంతి రూపాణి బలాహకానాం రణోద్యతానామివ వారణానామ్॥ ౩౧॥ మార్గానుగశ్శైలవనానుసారీ సంప్రస్థితో మేఘరవం నిశమ్య । యుద్ధాభికామః ప్రతినాగశంకీ మత్తో గజేంద్రః ప్రతిసంనివృత్తః॥ ౩౨॥ క్వచిత్ప్రగీతా ఇవ షట్పదౌఘైః క్వచిత్ప్రనృత్తా ఇవ నీలకంఠైః । క్వచిత్ప్రమత్తా ఇవ వారణేంద్రైర్విభాంత్యనేకాశ్రయిణో వనాంతాః॥ ౩౩॥ కదంబసర్జార్జునకందళాఢ్యా వనాంతభూమిర్నవవారిపూర్ణా । మయూరమత్తాభిరుతప్రనృత్తైరాపానభూమిప్రతిమా విభాతి ॥ ౩౪॥ ముక్తాసకాశం సలిలం పతద్వై సునిర్మలం పత్రపుటేషు లగ్నమ్ । హృష్టా వివర్ణచ్ఛదనా విహంగాస్సురేంద్రదత్తం తృషితాః పిబంతి ॥ ౩౫॥ ష

త్వం మధ్యే మధ్యే లాక్షారసరంజితత్వం చోచ్యతే॥ ౨౫॥ జాతా ఇతి॥ శిఖిసు ప్రలాపాః శిఖినాం మయూరాణాం సుప్రలాపా యేషు తే తథోక్తాః- సకదంబశాఖాః కదంబపుష్పసహితశాఖాః॥ ౨౬॥ వహంతీతి॥ నద్యాదయో యథాక్రమం వహంతీత్యాదిక్రియాభిః సంబధ్యంతే॥ ౨౮॥ ధారేతి॥ ధారానిపాతైః-వర్షధారానిపాతైః - పుష్పరసైః పుష్పమకరందపానైరిత్యర్థః- అవగాఢం నిబిడం మదం త్యజంతీతి సంబంధః ॥ ౨౯॥ అంగారేతి ॥ అత్రాంగారశబ్దః శాంతాంగారవాచీ సమృద్ధైః ఫలైరుపలక్షితాః-జంబూద్రుమాణాం శాఖాః-ప్రతిభాంతీతి సంబంధః॥ ౩౧॥ మార్గానుగ ఇతి॥ స్వనివాసభూమిశైలవనానుసారీ- మార్గానుగః మార్గానుగమనేన సంప్రస్థితః పృష్ఠతో మేఘరవం నిశమ్య ప్రతినివృత్త ఇతి సంబంధః॥ ౩౨॥ క్వచిదితి ॥ అనేకాశ్రయిణః గీతనృత్తమదాశ్రయిణః॥ ౩౩॥ కదంబేతి॥ ఆపానభూమిః మధుపానస్థానం-తత్ర కదంబపుష్పాఢ్యం మధుపూర్ణం మత్తజనాభిరావం నృత్తయుక్తం చ-ఇయం వనాంతభూమిరపి వర్షాకాలసంభూతైః రక్తవర్ణైః కదంబాదిభిః పుష్పైరాఢ్యా

తకాః విహంగాః చాతకాః - సురేంద్రదత్తం దేవేంద్రదత్తం - చాతకాః భూస్థం జలం న పిబంతి - కింతు సద్యోవర్షదేవతాభూతేంద్రదత్తమేవ పిబంతీతి ప్రసిద్ధిః ॥౩౫॥ షట్పాదేతి ॥ షట్పాదాః భృంగా ఏవ తంత్రీ తస్యాః మధురాభిధానం మధురనాదః యస్మిన్ తత్ - ప్లవంగమోదీరితం మండూకనాద ఏవ కంఠతాళో యస్మిన్ తత్ - మేఘా ఏవ మృదంగాః మర్దళాః తేషాం నాదైః ఆవిష్కృతం ప్రకటీకృతం సంగీతం వనేషు ప్రవృత్తమివ సంబభూవేతి యోజనా ॥౩౬॥ క్వచిదితి ॥ సంగీతవిషయే కేచన నృత్యంతి కేచిద్గాయంతి కేచిత్ ప్రధానా అనుభవంతి తత్సర్వం వనే పిదర్శయతి - నృత్యంతో మయూరాః నర్తకస్థానీయాః నదంతో మయూరాః గాయకస్థానీయాః వృక్షాగ్రనిషణ్ణకాయాః మయూరాః అనుభవితృస్థానీయాః - అతస్తైస్సంగీతం ప్రవృత్తమివ ॥౩౭॥ స్వనైరితి ॥ ప్లవగాః మండూకాః - ఘనానాం స్వనైః చిరసన్నిరుద్ధాం చిరకాలవ్యాపారనిరోధికాం నిద్రాం విహాయ ప్రబుద్ధా ఇతి సంబంధః ॥౩౮॥ అథ నదీనాం స్వభర్తృసంగమమిచ్ఛంతీభిరుత్కటమన్మథాభిర్యువతిభిస్సామ్యముచ్యతే - సముద్వాహితచక్రవాకాః వారిపూరోన్నమితచక్రవాకాః - స్తనస్థానీయాః - అపవాహయిత్వేత్యేతన్నవోఢోచితలజ్జాతిలంఘనస్థానీయం - నవప్రాభృతపూర్ణభోగాః ప్రాభృతం ఫలాద్యుపహారః భోగశ్చందనకర్పూరకుసుమతాంబూలాదిః - స్వభర్తారం సముద్రం - ఉపోపయాంతి ఉపయాంతీత్యర్థః ॥౩౯॥ నీలేష్వితి ॥ దవాగ్నిదగ్ధేషు బద్ధమూలా దవాగ్నిదగ్ధాః శైలా ఇవ నీలేషు మేఘేషు సక్తా నవవారిపూర్ణాః నీలా మేఘాః ప్రవిభాంతి - బద్ధమూలత్వస్థానే నవవారిపూర్ణా ఇత్యుక్తం - ఉభయత్ర స్థాయిత్వమర్థః ॥౪౦॥ ప్రహృష్టేతి ॥ వనాంతరాణి వనమధ్యాని చరంతి - వనమధ్యేషు చరంతీత్యర్థః ॥౪౧॥ నవేతి ॥ కదంబకేసరాణాం హతత్వే హేతుర్నవానీ

ట్పాదతంత్రీమధురాభిధానం ప్లవంగమోదీరితకంఠతాళమ్ । ఆవిష్కృతం మేఘమృదంగనాదైర్వనేషు సంగీతమివ ప్రవృత్తమ్ ॥౩౬॥ క్వచిత్ప్రనృత్తైః క్వచిదున్నదద్భిః క్వచిచ్చ వృక్షాగ్రనిషణ్ణకాయైః । వ్యాలంబబర్హాభరణైర్మయూరైర్వనేషు సంగీతమివ ప్రవృత్తమ్ ॥౩౭॥ స్వనైర్ఘనానాం ప్లవగాః ప్రబుద్ధా విహాయ నిద్రాం చిరసన్నిరుద్ధామ్ । అనేకరూపాకృతివర్ణనాదా నవాంబుధారాభిహతా నదంతి ॥౩౮॥ నద్యస్సముద్వాహితచక్రవాకాస్తటాని శీర్ణాన్యపవాహయిత్వా । దృప్తా నవప్రాభృతపూర్ణభోగా ద్రుతం స్వభర్తారముపోపయాంతి ॥౩౯॥ నీలేషు నీలాః ప్రవిభాంతి సక్తా మేఘేషు మేఘా నవవారిపూర్ణాః । దవాగ్నిదగ్ధేషు దవాగ్నిదగ్ధాః శైలేషు శైలా ఇవ బద్ధమూలాః ॥౪౦॥ ప్రహృష్టసన్నాదితబర్హిణాని సశక్రగోపాకులశాద్వలాని । చరంతి నీపార్జునవాసితాని గజాస్సురమ్యాణి వనాంతరాణి ॥౪౧॥ నవాంబుధారాహతకేసరాణి ద్రుతం పరిత్యజ్య సరోరుహాణి । కదంబపుష్పాణి సకేసరాణి నవాని హృష్టా భ్రమరాః పతంతి ॥౪౨॥ మత్తా గజేంద్రా ముదితా గవేంద్రా వనేషు విశ్రాంతతరా

మధుసదృశవారిపూర్ణాశ్చ - మయూరనామ్నాం మత్తానాం అభిరుతైః ప్రన్నైశ్చ యుక్తేత్యాపానభూమిసాదృశ్యం ॥౩౪॥ ముక్తేతి ॥ వివర్ణచ్ఛదనాః వివిధవర్ణపక్షాః [illegible] ముక్తాభిః సమానః కాశః ప్రకాశో యస్య తత్తథోక్తం ॥౩౫॥ షడితి ॥ షట్పదతంత్రీ మధురాభిధానం షట్పదాః భ్రమరాః త ఏవ తంత్రీ తస్యాః మధురనాదో యస్మిన్ తత్ - ప్లవంగమోదీరితమేవ కంఠతాళో యస్మిన్ తత్ - మేఘమృదంగనాదైః ఆవిష్కృతం ప్రకటితం సంగీతం వనేషు ప్రవృత్తమివేతి సంబంధః - సంగీతవిషయే కేచిన్నృత్యంతి. కేచిద్గాయంతి - కేచిత్ ప్రధానా అనుభవంతి - తత్సర్వం వనే పి సంపాద్యతే ॥౩౬॥ క్వచిదితి ॥ నృత్యంతో మయూరాః నర్తకస్థానీయాః - వృక్షాగ్రనిషణ్ణ[illegible] అనుభ[illegible] స్థానీయాః - నదంతో మయూరాః మృదంగస్థానీయాః గాయకాశ్చ - అతః తైః సంగీతం ప్రవృత్తమివ ॥౩౭॥ టీ ॥ స్వనైరితి ॥ ప్లవగాః మండూకాః చిరసన్ని[illegible] సూర్యాంశునిద్రాం - విహాయ - ఘనస్వనైః ప్రబుద్ధాః పునర్జాతాః - అనేకాః కారణం యథా తథా నిరూప్యంతే జ్ఞాయంత ఇత్యనేకరూపా ఆకృతయః [illegible] వేశాః వర్ణా నీలపీతాదయో యేషాం తే నదంతీత్యర్థః ॥౩౮॥ స్వభర్తృసంగమమిచ్ఛంతీభిరుత్కటమన్మథావిష్టాభిర్యువతిభిః నద్య ఉపమీయంతే ॥ నద్య ఇతి ॥ సముద్వాహితచక్రవాకాః వారిపూరేణోన్నమితచక్రవాకాః స్తనస్థానీయాః తటాని శీర్ణాన్యపవాహయిత్వేత్యేతత్ వృద్ధపరిజనాతిక్రమస్థానీయం - నవోఢోచితలజ్జాతిలంఘనస్థానీయం వా అత ఏవ దృప్తాః యౌవనభరేణేతి భావః - నవప్రావృతపూర్ణభోగాః ప్రావృతం ఫలాద్యుపహారః భోగః చందనకర్పూరకుసుమతాంబూలాదిః - స్వభర్తారం సముద్రం ॥౩౯॥ నీలేష్వితి ॥ దవాగ్నిదగ్ధేషు శైలేషు బద్ధమూలాః దవాగ్నిదగ్ధాః శైలా ఇవ నీలేషు మేఘేషు సక్తా నవవారిపూర్ణాః నీలమేఘాః ప్రవిభాంతీత్యన్వయః ॥౪౦॥ ప్రమత్తేతి ॥ సశక్రగోపాకులశాద్వలాని ఇంద్రగోపాఖ్యకీటవిశేషప్రచురశాద్వలసమేతాని ॥౪౧॥ మత్తా ఇతి ॥ ప్రక్రీడిత ఇతి కోద్దరిని.

తి॥౨౨॥ మత్తా ఇతి॥ మృగేంద్రాః సింహాః. నగేంద్రాః పర్వతశ్రేష్ఠాః - రమ్యాః - పల్లవపుష్పాంకురాదిమత్త్వాదితి భావః - ప్రక్రీడిత ఇతి కర్తరి నిష్ఠా॥౨౩॥ మేఘా ఇతి॥ అపవాహయంతి పరివాహయంతి॥ రా॥ అపవాహయంతి వర్షంతి॥౨౪॥ వర్షేతి॥ వర్షప్రవేగాః - అతివేగా వృష్టయ ఇత్యర్థః - విపులాః నిరంతరాః - నద్యో జలైః విప్రతిపన్నమార్గాః విరుద్ధం ప్రాప్తమార్గాః॥౨౫॥ నరైరితి॥ అభిషిక్తాః నరేంద్రాః స్వాం శ్రియమివ అభిషిచ్యమానాః పర్వతాః - స్వం రూపం దర్శయంతి - నైర్మల్యాది నేతి భావః॥౨౬॥ ఘనేతి॥ తమోవిలిప్తా దిశః న ప్రకాశాః॥౨౭॥ మహాంతీతి॥ ప్రపాతైః నిర్ఝరైః॥౨౮॥ శైలేతి॥ శైలోత్తమానాం విపులాః ప్రపాతాః నిర్ఝరాః - శైలోపలప్రస్ఖలమానవేగాస్సంతః సన్నాదితబర్హిణాసు గుహాసు - వికీర్యంతః కీర్యమాణాః - హారా ఇవ అవభాంతి॥౨౯॥ శీఘ్రేతి॥ నిర్ధౌతాని నిర్మలీకృతాని శృంగోపతలాని శృంగసమీపతలాని యైస్తే తథా - గుహోత్సంగతలైః గుహామధ్యతలైః॥౩౦॥ సురతేతి॥ తోయధారాః మౌక్తికా ఇవ పతంతీతి స్వరూపోత్ప్రేక్షా॥౩౧॥ నిలీయమానైరితి॥ నిలీయమానైః నీడేషు గచ్ఛద్భిః॥౩౨॥ వృత్తేతి॥ వృత్తా నివృత్తా - అతో గ్రేగతా సేనా ప్రతినివృత్తా - సలిలేన వైరాణి సమీకృతాని - సలిలప్రతిరోధానాద్వైరాణి శాంతానీత్యర్థః - మార్గాశ్చ సమీకృతాః జలేన మార్గామార్గనివేకో నాసీదిత్యర్థః॥౩౩॥ మాసీతి॥ అనేన భాద్రపదో మాసస్సంప్రవృత్త

మృగేంద్రాః। రమ్యా నగేంద్రా నిభృతా నరేంద్రాః ప్రక్రీడితో వారిధరైస్సురేంద్రః॥౨౩॥ మేఘాస్సముద్భూతసముద్రనాదా మహాజలౌఘైర్గగనావలంబాః। నదీస్తటాకాని సరాంసి వాపీర్మహీం చ కృత్స్నామపవాహయంతి॥౨౪॥ వర్షప్రవేగా విపులాః పతంతి ప్రవాంతి వాతాస్సముదీర్ణఘోషాః। ప్రణష్టకూలాః ప్రవహంతి శీఘ్రం నద్యో జలైర్విప్రతిపన్నమార్గాః॥౨౫॥ నరైర్నరేంద్రా ఇవ పర్వతేంద్రాస్సురేంద్రదత్తైః పవనోపనీతైః। ఘనాంబుకుంభైరభిషిచ్యమానా రూపం శ్రియం స్వామివ దర్శయంతి॥౨౬॥ ఘనోపగూఢం గగనం న తారా న భాస్కరో దర్శనమభ్యుపైతి। నవైర్జలౌఘైర్ధరణీ వితృప్తా తమోవిలిప్తా న దిశః ప్రకాశాః॥౨౭॥ మహాంతి కూటాని మహీధరాణాం ధారాభిధౌతాన్యధికం విభాంతి। మహాప్రమాణైర్విపులైః ప్రపాతైర్ముక్తాకలాపైరివ లంబమానైః॥౨౮॥ శైలోపలప్రస్ఖలమానవేగాశ్శైలోత్తమానాం విపులాః ప్రపాతాః। గుహాసు సన్నాదితబర్హిణాసు హారా వికీర్యంత ఇవాభిభాంతి॥౨౯॥ శీఘ్రప్రవేగా విపులాః ప్రపాతా నిర్ధౌతశృంగోపతలా గిరీణామ్। ముక్తాకలాపప్రతిమాః పతంతో మహాగుహోత్సంగతలైర్ధ్రియంతే॥౩౦॥ సురతామర్దవిచ్ఛిన్నాః స్వర్గస్త్రీహారమౌక్తికాః। పతంతీవాకులా దిక్షు తోయధారాస్సమంతతః॥౩౧॥ నిలీయమానైర్విహగైర్నిమీలద్భిశ్చ పంకజైః। వికసంత్యా చ మాలత్యా గతోఽస్తం జ్ఞాయతే రవిః॥౩౨॥ వృత్తా యాత్రా నరేంద్రాణాం సేనా ప్రతినివర్తతే। వైరాణి చైవ మార్గాశ్చ సలిలేన సమీకృతాః॥౩౩॥ మాసి ప్రోష్ఠపదే బ్రహ్మ బ్రాహ్మణానాం వివక్షతామ్। అయమధ్యాయసమయ

ష్ఠా॥ టీ॥ నిభృతా నిశ్చలాః దండయాత్రాదివ్యాపారరహితా ఇత్యర్థః॥౨౩॥ మేఘా ఇతి॥ మేఘాః మహాజలౌఘైః నద్యాదీన్ అపవాహయంతి పరివాహయంతి॥౨౪॥ వర్షేతి॥ వర్షప్రవేగాః అతివేగా వృష్టయ ఇత్యర్థః - విపులాః నిరంతరాః విప్రతిపన్నమార్గాః విరుద్ధం ప్రాప్తమార్గాః॥౨౫॥ నరైరితి॥ నరైరభిషిచ్యమానా నరేంద్రాః స్వాం శ్రియం రాజ్యసంపదమివ ఘనాంబుకుంభైరభిషిచ్యమానాః పర్వతేంద్రాః రూపం స్వాకారం దర్శయంతి నైర్మల్యపి విధధాతుభూషితత్వం నానావిధపుష్పితవృక్షలతాద్యలంకృతత్వవిశిష్టం స్వాకారం దర్శయంతీత్యర్థః॥౨౭॥ మహాంతీతి॥ మహాంతి కూటాని శిఖరాణి ధారాభిర్ధౌతాని వర్షధారాభిః క్షాళితాని - ప్రపాతైః నిర్ఝరైః ఉపలక్షితాని భాంతీతి సంబంధః॥౨౮॥ శైలేతి॥ శైలోత్తమానాం విపులాః ప్రపాతాః నిర్ఝరాః శైలోపరిప్రస్ఖలమానవేగాస్సంతః - సన్నాదితబర్హిణాసు గుహాసు వికీర్యంతః వికీర్యమాణాః హారా ఇవాభిభాంతీతి యోజనా॥౩౦॥ టీ॥ స్వర్గస్త్రీహారమౌక్తికాః - మౌక్తికశబ్దః పుంలింగోప్యస్తి॥ ని॥ ముక్తాస్త్రీ మౌక్తికో స్త్రియామిత్యుక్తేః॥౩౧॥ టీ॥ నిలీయమానైః నీడేష్వితి శేషః - జ్ఞాయతే అనుమీయత ఇత్యర్థః॥౩౨॥ వృత్తేతి॥ నరేంద్రాణాం యాత్రా వృత్తా నివృత్తా - అతః పురః ప్రస్థితా సేనా ప్రతినివర్తతే - సలిలేన సమీకృతాః వృష్టిబాహుళ్యాన్మార్గా నిరుద్ధాః - అత ఏవ వైరాణ్యపి నిరుద్ధానీత్యర్థః॥౩౩॥ మాసీతి॥ వివక్షతాం అధ్యయనం కర్తుమిచ్ఛతాం అధ్యాయః అధ్యయనం తస్య సమయః॥ టీ॥ మాసీతి॥ ఉపస్థితోఽయం కాలః ప్రోష్ఠపదే మాసి భాద్రపదే - బ్రహ్మ వేదం వివక్షతాం సామగానాం బ్రాహ్మణానాం అధ్యాయో అధ్యయనంత

ఇతి సూచయతి - బ్రహ్మ వేదం-వివక్షతాంఅధ్యేతుమిచ్ఛతాం-అధ్యాయసమయః వేదారంభసమయః॥౫౪॥నివృత్తేతి॥నివృత్తంకర్మ యస్యతన్నివృత్తకర్మ-ఆయతనంగృహంయస్యసః నివృత్తకర్మాయతనః - ఉపరతసకలగృహోపకరణసంపాదనఇత్యర్థః-సంచితసంచయఃసంపాదితధననిచయః - ఆషాఢీంఆషాఢమాససమాప్తిపౌర్ణమాసీం - అభ్యుపగతః ప్రతాంగత్వేనస్వీకృతవాన్ -అనేనచత్వారోవార్షికామాసాఇతిపూర్వోక్తమాసానాంఆషాఢఃప్రాథమికఇతిసూచితం ౫౫॥నూనమితి॥అయోధ్యాయాఃఅయోధ్యావాసిజనస్య॥౫౬॥ఇమాఇతి॥వర్షాఇత్యత్యంతసంయోగేద్వితీయా॥౫౭॥అహంత్వితి॥అజితారిశ్చేత్యపిచ్ఛేదః-క్లిన్నంఆర్ద్రం॥౫౯॥శోకశ్చేతి॥మమశోకశ్చవిస్తీర్ణః-వర్షాశ్చభృశదుర్గమాఃఅత్యంతందురత్యయాః-రావణశ్చమహాన్శత్రుః-అతశ్చపతత్త్రితయంఅపారంచస్తరం-ప్రతిభాతి॥౬౦॥అయాత్రామితి॥అయాత్రాంరాజ్ఞామేతత్కాలోచితదండయాత్రాభావం - ప్రణతేచైవ-ఇదానీమేవసీతాన్వేషణరావణనిరసనోద్యోగఃకర్తవ్యఇతిప్రార్థనాపూర్వకంప్రహ్వీభూతేసత్యపీత్యర్థః॥౬౧॥అపిచేతి॥ఆత్మకార్యగరీయస్త్వాత్ అస్మత్ప్రయోజనస్యాతిమహత్త్వాత్ -అల్పయత్నేనఅల్పకాలేనచాసాధ్యత్వాదిత్యర్థః- వక్తుంనియోక్తుం నేచ్ఛామీతిభూతార్థేలట్॥రా॥ అపిచాతిపరిక్లిష్టశ్చిరాద్దారైస్సమాగతఇతి ప్రథమాంతపాఠేఇతికరణంద్రష్టవ్యమ్॥౬౨॥స్వయమితి॥కాలంశరత్కాలం॥౬౩॥ఉక్తోపపత్తిభిఃపూర్వసర్గోక్తం ద్యోతయతితస్మాదిత్యాదినా॥౬౪॥ఉపకారేణేతి॥అకృతజ్ఞఃకృతోపకారానభిజ్ఞఃపురుషః-అప్రతికృతఃప్రత్యుపకారమకుర్వన్-సత్త్వవతాంమహాత్మనాం-మనోహంతికోపయతి-వీరఃప్రత్యుపకారసమర్థః- ఉపకారేణహేతునాప్రతికారేణప్రత్యుపకారేణయుజ్యతేహియుజ్యతఏవ-సుగ్రీవోప్యేవంవిధత్వాత్ ప్రత్యుపకారంకరిష్యతీతిభావః-అనేనప్రత్యుపకారంకారయిత్వాలోకేప్రత్యుపకారధర్మంప్రవర్తయిష్యామీత్యాశ

ప్యామగానాముపస్థితః॥౫౪॥నివృత్తకర్మాయతనోనూనంసంచితసంచయః। ఆషాఢీమభ్యుపగతోభరతఃకోసలాధిపః॥౫౫॥నూనమాపూర్యమాణాయాస్సరయ్వావర్ధతేరయః।మాంసమీక్ష్యసమాయాంతమయోధ్యాయాఇవస్వనః॥౫౬॥ ఇమాస్స్ఫీతగుణావర్షాస్సుగ్రీవస్సుఖమశ్నుతే। విజితారిస్సదారశ్చరాజ్యేమహతిచస్థితః॥ ౫౭॥ అహంతుహృతదారశ్చరాజ్యాచ్చమహతశ్చ్యుతః। నదీకూలమివక్లిన్నమవసీదామిలక్ష్మణ॥౫౮॥శోకశ్చమమవిస్తీర్ణోవర్షాశ్చభృశదుర్గమాః। రావణశ్చమహాన్శత్రురపారంప్రతిభాతిమే॥ ౫౯॥అయాత్రాంచైవదృష్ట్వేమాంమార్గాంశ్చభృశదుర్గమాన్। ప్రణతేచైవసుగ్రీవేనమయాకించిదీరితమ్॥౬౦॥అపిచాతిపరిక్లిష్టంచిరాద్దారైస్సమాగతమ్। ఆత్మకార్యగరీయస్త్వాద్వక్తుంనేచ్ఛామివానరమ్॥ ౬౧॥స్వయమేవహివిశ్రమ్యజ్ఞాత్వాకాలముపాగతమ్। ఉపకారంచసుగ్రీవోవేత్స్యతేనాత్రసంశయః॥౬౨॥తస్మాత్కాలప్రతీక్షోహంస్థితోస్మిశుభలక్షణ।సుగ్రీవస్యనదీనాంచప్రసాదమనుపాలయన్॥౬౩॥ఉపకారేణవీరోహిప్రతికారేణయుజ్యతే। అకృతజ్ఞోప్రతికృతోహంతిసత్త్వవతాంమనః॥౬౪॥తమేవముక్తఃప్రణిధాయలక్ష్మణఃకృతాంజలిస్తత్ప్రతిపూజ్యభాషితమ్। ఉవాచరామంస్వభిరామదర్శ

స్యఅధ్యాపనస్యావాసమయః॥ ౫౪॥నివృత్తేతి॥నివృత్తకర్మాయతనఃనివృత్తంకర్మయస్యతత్ నివృత్తకర్మఆయతనంగృహంయస్యసతథోక్తః-ఉపరతగృహవ్యాపారఇత్యర్థః - ఆషాఢీంఆషాఢమాసపరిసమాప్తిపౌర్ణమాసీమభ్యుపగతఃవ్రతాంగత్వేనస్వీకృతవాన్తదుక్తమ్మహాభారతే॥ శ్లో॥ ఆషాఢేతుసితేపక్షేఏకాదశ్యాముపోషితః। చాతుర్మాస్యవ్రతంకుర్యాద్యత్కించిత్ ప్రయతోనరః॥వార్షికాంశ్చతురోమాసాన్వ్రతంకించిత్సమాపయేత్ ।అసంభవేతులాకేర్కేపికర్తవ్యంతత్ప్రయత్నతఇతి॥౫౬॥టీ॥ఇమాఇతి॥వర్షాఃవర్షాకాలాః॥౫౭॥టీ॥క్లిన్నంఆర్ద్రం॥౫౮॥శోకశ్చేతి॥ఇమాఃవర్షాఃవర్షాకాలః- రావణఃశోకశ్చేతి మేపతత్త్రితయంఅపారంప్రతిభాతి-దుర్నిస్తరంప్రతిభాతీత్యర్థః॥౫౯ ॥అయాత్రామితి ॥ అయాత్రాంరాజ్ఞామేతత్కాలోచితదండయాత్రాభావం- ప్రణతేచైవఇదానీమేవసీతాన్వేషణరావణహింసనోద్యోగఃకర్తవ్యఇతిప్రార్థనాపూర్వకంప్రహ్వీభూతే॥౬౦॥అపిచేతి ॥ ఆత్మకార్యగరీయస్త్వాత్ అస్మత్ప్రయోజనస్యాతిమహత్త్వాత్ -అల్పయత్నేనఅల్పకాలేనాసాధ్యత్వాదిత్యర్థః -వక్తుంనియోక్తుంనేచ్ఛామీతిభూతేలట్ - పరిక్లిష్టఃదారైస్సమాగతఇతిప్రథమాంతపాఠేఇతికరణంద్రష్టవ్యం టీ॥అనివారణీయమక్త్వంతరమాహ-అపిచేతి ॥ నను త్వత్కార్యస్యాల్పత్వాత్కిమనేనకాలవిళంబేనేత్యతఆహ-ఆత్మేతి॥౬౩॥ఉపకారేణేతి॥అకృతజ్ఞఃకృతోపకారానభిజ్ఞఃపురుషః-అప్రతికృతఃప్రత్యుపకారమకుర్వన్ -సత్త్వవతాంమహాత్మనాంమనోహంతికోపయతి-వీరఃప్రత్యుపకారకరణసమర్థఃఉపకారేణహేతునాప్ర

యః॥౬౮॥ అస్యరామవచనస్యపూర్వసర్గాంతోక్తరమాహ-తమితి॥ తంరామమిత్యన్వయః-దర్శనంమతం॥౬౫॥ యథోక్తమితి॥ కర్తాకరిష్యతిలుట్॥౬౬॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - ముక్తాహారాఖ్యానే - కిష్కింధాకాండవ్యాఖ్యానే - అష్టావింశస్సర్గః. ********************

అథహనుమాన్ రామభక్తోపిస్వస్వామ్యనుజ్ఞాభావేనతంధ్యాయన్ సుగ్రీవసమీపమవస్థితఃస్వస్వామినాసర్వస్వామిహితానుగుణంకార్యమారబ్ధవానిత్యాహైకోనత్రింశే - సమీక్ష్యేత్యాది హనుమాన్వాక్యమబ్రవీదిత్యంతమేకంవాక్యం॥ హనుమాన్ ఉక్తగుణవిశిష్టంవ్యోమ-ఉక్తగుణవిశిష్టంసుగ్రీవంచసమీక్ష్య- హరీశంప్రసాద్యహరీశ్వరముపాగమ్య - ప్రణయాద్వాక్యమబ్రవీదితిసంబంధః - విమలమిత్యాదినాసేనాసన్నాహస్యప్రాప్తకాలత్వముక్తం - సమృద్ధార్థమిత్యాదినాసమయాతిక్రమహేతవఃప్రదర్శ్యంతే-సమృద్ధార్థంసంపూర్ణరత్నవస్త్రాభరణాదికం-మందఃఅల్పఃధర్మార్థయోస్సంగ్రహఃసంపాదనంయస్యతం- ఏకాంతగతమానసంఏకస్మిన్ కామపురుషార్థేఅంతంనిశ్చయంగతంమానసంయస్యతథోక్తం- యద్వాఅసతాంకాముకానాంమార్గఃఏకాంతగతంఅత్యంతగతంమానసంయస్యసతథా॥ని॥ తీ వై ఏకాంతనితాంతానీత్యమరః। నిర్వృత్తకార్యంనిష్పన్నవాలివధరూపకార్యం - సిద్ధార్థంప్రాప్తరాజ్యం-అభిప్రేతాన్ ఈప్సితాన్ మనోరథాన్ రాజ్యప్రాప్త్యనంతరమేవకరిష్యామీతిసంకల్పవిషయీభూతానర్థాన్-తారాంచప్రాప్తవంతమితిసంబంధః - కృతార్థంనిష్పన్నధనం-మంత్రిణామనవేక్షకంమంత్రికృతకార్యాపరామర్శకం- ఉత్పన్నరాజ్యసందేశంనష్టరాజ్యనియమనం-కామవృత్తంకామవ్యాపారం- అవస్థితంకామవ్యాపారపరతంత్రతయావస్థితమిత్యర్థః - నిశ్చితార్థఃనిశ్చితకర్తవ్యః - అత్రహేతుఃఅర్థతత్త్వజ్ఞఇతి-కాలోచితధర్మఃకాలధర్మః-తద్విశేషవిత్ -వాక్యవిత్ తదుచితవ్యవహారవిత్ - హితంఉదర్కసుఖకరం - త

నంప్రదర్శయన్ దర్శనమాత్మనశ్శుభమ్॥౬౫॥ యథోక్తమేతత్తవసర్వమీప్సితంనరేంద్రకర్తానచిరాద్ధరీశ్వరః। శరత్ప్రతీక్షఃక్షమతామిమంభవాన్

జలప్రపాతంరిపునిగ్రహేధృతః॥౬౬॥ ఇతి శ్రీమత్కిష్కింధాకాండే - అష్టావింశస్సర్గః. ❈❈❈❈❈❈❈❈❈❈❈❈❈❈❈❈❈❈❈❈❈❈❈❈❈❈

సమీక్ష్యవిమలంవ్యోమగతవిద్యుద్వలాహకమ్। సారసారవసంఘుష్టంరమ్యజ్యోత్స్నానులేపనమ్ * సమృద్ధార్థంచసుగ్రీవంమందధర్మార్థసంగ్రహమ్। అత్యర్థమసతాంమార్గమేకాంతగతమానసమ్ * నివృత్తకార్యంసిద్ధార్థంప్రమదాభిరతంసదా। ప్రాప్తవంతమభిప్రేతాన్ సర్వానేవమనోరథాన్ * స్వాంచపత్నీమభిప్రేతాంతారాంచాపిసమీప్సితామ్। విహరంతమహోరాత్రంకృతార్థంవిగతజ్వరమ్ * క్రీడంతమివదేవేశంనందనేప్సరసాంగణైః॥ మంత్రిషున్యస్తకార్యంచమంత్రిణామనవేక్షకమ్ * ఉత్పన్నరాజ్యసందేహంకామవృత్తమవస్థితమ్। నిశ్చితార్థోర్థతత్త్వజ్ఞఃకాలధర్మవిశేషవిత్ * ప్రసాద్యవాక్యైర్మధురైర్హేతుమద్భిర్మనోరమైః। వాక్యవిద్వాక్యతత్త్వజ్ఞంహరీశంమారుతాత్మజః * హితంతత్త్వంచపథ్యంచసామధర్మార్థనీతిమత్। ప్రణయప్రీతిసంయుక్తంవిశ్వాసకృతనిశ్చయమ్ * హరీశ్వరముపాగమ్యహనుమాన్వా

టీకారేణయుజ్యతేహి-యుజ్యతఏవ - సుగ్రీవోప్యేవంవిధత్వాత్ ప్రత్యుపకారంకరోతీతిభావః॥౬౬॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం -శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - కిష్కింధాకాండవ్యాఖ్యాయాం - అష్టావింశస్సర్గః. **

సమీక్ష్యేత్యాది * సమృద్ధార్థంచేత్యాదినా కామవృత్తమవస్థితమిత్యంతేనోక్తవిశేషణవిశిష్టం సుగ్రీవంచసమీక్ష్య - మధురైఃవాక్యైఃహరీశ్వరంప్రసాద్యహరీశ్వరముపాగమ్యహనుమాన్ ప్రణయాద్వాక్యమబ్రవీదితిసంబంధః - మందధర్మార్థసంగ్రహంమందౌ స్వల్పౌధర్మార్థౌ సంగృహీతౌ తథాఏకాంతగతమానసంఏకస్మిన్నేవ కామపురుషార్థేఅంతంనిశ్చయం గతంమానసంయస్యసతథోక్తఃనివృత్తకార్యంనిష్పన్నవాలివధరూపకార్యంసిద్ధార్థంప్రాప్తరాజ్యం -అభిప్రేతాన్ ఈప్సితార్థాన్ మనోరథాన్ రాజ్యప్రాప్త్యనంతరమేవంకరిష్యామీతిమనోరథవిషయభూతానర్థాంశ్చ - సమీప్సితాంతారాంచాపిప్రాప్తవంతమితిసంబంధః-ఉత్పన్నరాజ్యసందేహఃఉత్పన్నఃనష్టఃరాజ్యసందేహోయస్యసతథోక్తః - స్వేనారక్షితస్యరాజ్యస్యకుశలంభవతివానవేతిశంకారహితమిత్యర్థః-హితంఉదర్కసుఖకరం-పథ్యంనీతిమార్గాదనపేతం-సామధర్మార్థనీతిమత్ సామచధర్మార్థనీతిశ్చసామధర్మార్థనీతి తదస్యాస్తీతితథావిశ్వాసకృతనిశ్చయంఆప్తవాక్యత్వవిశ్వాసేనకృతనిశ్చయం॥టీ॥ అథ త్రికాలవేదీహనుమాన్ సుగ్రీవస్యకిష్కింధాప్రస్థాపనసమయేరామానుజ్ఞాతంసమయమాస

త్వంయథార్థం - పథ్యంనీతిమార్గాదనపేతం - సామధర్మార్థనీతిమత్ సామచధర్మశ్చఅర్థశ్చనీతిశ్చసామధర్మార్థనీతి - తదస్యాస్తీతిసామధర్మార్థనీతిమత్ - ప్రణయప్రీతిసంయుక్తం - ప్రణయఃసమానవిషయస్నేహః ప్రీతిఃన్యూనవిషయః . విశ్వాసకృతనిశ్చయం - ఆప్తవాక్యత్వవిశ్వాసేవిషయేకృతనిశ్చయం॥ ౮॥ రాజ్యమితి॥ కాలీకులక్రమాగతా - శ్రీఃసంపత్ - అభివర్ధితా - అప్రతిద్వంద్వత్వాదితిభావః - మిత్రాణాంసంగ్రహఃతత్కార్యకరణం - శేషఃఅవశిష్టోభవతి - ఇదమేవవచనంప్రసాద్యవాక్యైరిత్యాదినాపూర్వంప్రశంసితం॥ ౯॥ మిత్రకార్యస్యావశ్యకర్తవ్యత్వమాహ - యోహీతి॥ కాలజ్ఞఃమిత్రసంగ్రహకాలజ్ఞఃతత్కాలాతిక్రమేవిపరీతంభవతీత్యర్థః - మిత్రేషువర్తతే - మిత్రార్థీ నోభవతీత్యర్థః॥ ౧౦॥ యస్యేతి॥ దండ్యతేఅనేనేతిదండఃసేనావిశేషః - ఆత్మాప్రభురిత్యర్థః - సమవేతానిసముదితాని - ఏకన్యూనత్వేమహాన్ రాజ్యహానిరితిభావః॥ రా॥ దండఃదండ్యతేఅనేనేతిదండఃసైన్యవిశేషః - తథాహకామందకః॥ శ్లో॥ పితృపైతామహోవంశసంభవోదత్తవేతనః। విఖ్యాతపౌరుషోజన్యేకుశలఃకుశలైర్వృతః॥ నానాప్రహరణోపేతోనానాయుద్ధవిశారదః। నానాయోధసమాకీర్ణోవిరాజితహయద్విపః॥ ప్రవాస్యచసుదుఃఖేషుయుద్ధేషుచకృతశ్రమః। అద్వైధ్యః క్షత్రియప్రాయోదండోదండవిదాంమతఇతి॥ ౧౧॥ తదితి॥ నిరత్యయఅవినాశినిపథి - సన్మార్గఇత్యర్థః - మిత్రార్థంమిత్రకార్యం అభినీతార్థం ప్రాపితప్రయోజనంయథాభవతితథా - యథావత్ యథాప్రతిజ్ఞమితియావత్॥ ౧౨॥ సంత్యజ్యేతి॥ సర్వకర్మాణిస్వభోగసాధనానిసంత్యజ్య - కృతోత్సాహస్సన్ సంభ్రమాత్ ఆదరాత్ మిత్రార్థేవిషయే - యఃఅనువర్తతేఅనుసృత్యతతయాతిష్ఠతి - సోనర్థైర్నావరుధ్యతేనసంబధ్యతే॥ ౧౩॥ ఏవంకర్తవ్యంమిత్రకార్యముచితకాలేకర్తవ్యమిత్యాహ - యస్త్వితి॥ కాలవ్యతీతేషుఅతిక్రాంతకాలేషు॥ ౧౪॥ యదిదమితి॥ హేవీర - నఃఅస్మాభిః - యదిదంమిత్రకార్యంకర్తవ్యం - ఏతత్ వైదేహ్యాఃపరిమార్గణంక్రియతామితిసంబంధః॥ రా॥ యదిదంవీరకార్యంనోమిత్రకార్యమరిందమ। తదిదంవీరకార్యంతేకాలాతీతమరిందమ॥ నచకాలమతీతంతేనివేదయతికాలవిదితిపాఠక్రమః॥ ౧౫॥ తదిదమితి॥ తేకార్యంత్వయాకర్తవ్యం - ఇదంమిత్రకార్యం॥ ౧౬॥ నచేతి॥ కాలవిత్ - రామఇతిశేషః - త్వరమాణఇత్యర్థంపూ

కృమబ్రవీత్॥ ౮॥ ప్రాప్తంరాజ్యంయశశ్చైవకాలీ శ్రీరభివర్ధితా * మిత్రాణాంసంగ్రహశ్శేషస్తంభవాన్కర్తుమర్హతి॥ ౯॥ యోహిమిత్రేషుకాలజ్ఞస్సతతంసాధువర్తతే * తస్యరాజ్యంచకీర్తిశ్చప్రతాపశ్చాభివర్ధతే॥ ౧౦॥ యస్యకోశశ్చదండశ్చమిత్రాణ్యాత్మాచభూమిప * సమవేతానిసర్వాణిసరాజ్యంమహదశ్నుతే॥ ౧౧॥ తద్భవాన్వృత్తసంపన్నస్థితఃపథినిరత్యయే * మిత్రార్థమభినీతార్థంయథావత్కర్తుమర్హతి॥ ౧౨॥ సంత్యజ్యసర్వకార్యాణిమిత్రార్థేయోనువర్తతే * సంభ్రమాద్ధికృతోత్సాహస్సోనర్థైర్నావరుధ్యతే॥ ౧౩॥ యస్తుకాలవ్యతీతేషుమిత్రకార్యేషువర్తతే * సకృత్వామహతోప్యర్థాన్నమిత్రార్థేనయుజ్యతే॥ ౧౪॥ యదిదంవీరకార్యంనోమిత్రకార్యమరిందమ। క్రియతాంరాఘవస్యైతద్వైదేహ్యాఃపరిమార్గణమ్॥ ౧౫॥ తదిదంవీరకార్యంతేకాలాతీతమరిందమ॥ ౧౬॥ నచకాలమతీతంతేనివేదయతికాలవిత్। త్వరమాణోపి

స్సన్సుగ్రీవంకామాసక్తంచాలోచ్యతచ్చిత్తానురంజనపురస్సరంసమయోచితంహితముపదిశతి - సమీక్ష్యేత్యాది॥ సారసైరాకులంసంఘుష్టంతత్త్వం ఘోషవత్స్నిగ్ధార్థం - ప్రణయఃప్రార్థనా - ప్రీతిఃస్నేహవిశేషః॥ ౮॥ యోహీతి॥ కాలజ్ఞఃప్రత్యుపకారకాలజ్ఞస్సన్ మిత్రేషుస్వోపకర్తృష్వితిశేషః - యఃసాధుయథాతథావర్తతే॥ టీ॥ మిత్రసంగ్రహస్యఆవశ్యకత్వమన్వయవ్యతిరేకాభ్యామాహ॥ యోహీతి॥ ౧౦॥ యస్యేతి॥ దండఃదండ్యతేఅనేనేతిదండఃసైన్యవిశేషః - తథాహకామందకః॥ అద్వైధ్యఃక్షత్రియప్రాయోదండోదండవిదాంమతఇతి॥ టీ॥ సమవేతాన్యన్యోన్యమనుకూలాని॥ ౧౧॥ తదితి॥ మిత్రార్థంమిత్రకార్యం - అభినీతార్థం ప్రాపితప్రయోజనంయథార్థవత్ యథాప్రతిజ్ఞమిత్యర్థః॥ ౧౩॥ యస్త్వితి॥ కాలవ్యతీతేషుఉచితకాలవిశేషాతిక్రాంతేషు (టీ) అకాలేకృతమకృతమేవేతిభావః॥ ౧౪॥ యదిదమితి॥ వీరఅరిందమనఃకార్యంఅస్మాభిఃకర్తవ్యంయదిదంమిత్రకార్యమస్తి - తదిదంవీరకార్యంరామకార్యం - అరిందమతేకాలాతీతంయుక్తకాలమతిక్రమ్యవర్తతఇత్యర్థః (టీ) అస్మిన్ శ్లోకేఅరిందమేతిద్విరుక్తిఃస్త్రీమధ్యగతేనసుగ్రీవేణహర్షపురస్సరంస్వోక్తమంగీకారయితుమితివేదితవ్యం॥ ౧౫॥ కథమహంనజ్ఞాతవానతఆహ - నచేతి॥ కాలవిత్ కాలజ్ఞాపకః - కర్తవ్యమేవాహ - క్రియతామితి॥ టీ॥ తర్హికార్యార్థీరామఏవజ్ఞాపయిష్యతీత్యతఆహ - నచేతి॥ ౧౬॥ రామః ప్రేరితైరస్మాభిఃకిమర్థంకర్తవ్యం - కర్తవ్యంచేదపికేనప్రకారేణకర్తవ్యమతఆహ॥ త్వరమాణఇత్యాదిశ్లోకద్వయేన - అప్రమేయస్యభావఃసులక్ష్మణః -

స్వేణాన్వేతి-కాలవిత్ ప్రాజ్ఞో రామః-త్వరమాణోపి సన్ వై దేహీసమానయనాయ త్వరమాణోపి సన్-నని వేదయతీతి సంబంధః॥౧౬॥కులస్యేతి॥ స్వయం చేతి-త్వమపి గుణైరప్రతిమ ఇత్యర్థః॥౧౭॥తస్యేతి॥ఆజ్ఞాపయితుం-వానరసేనామానేతుమితి శేషః॥౧౮॥ఇదానీం వానరానయనేపి కాలవ్యతిక్రమస్తుల్య ఇత్యాశంక్యాహ-నహీతి॥ చోదనాదృతే రామప్రేషణం వినా- కాలోనవ్యతీతోభవేత్ -రామచోదనానంతరం కార్యం క్రియతే చేత్తదా కాలాతిక్రమః- తచ్చోదనాత్పూర్వమస్మాభిః కార్యప్రవర్తనే-న కాలాతిక్రమదోష ఇతి భావః॥౧౯॥అకర్తురపీతి॥ అకర్తుః అనుపకర్తుః॥౨౦॥శక్తిమానపీతి॥ ప్రీతిం కర్తుం-ఆజ్ఞాయాం అజ్ఞాపనే.న సజ్జసే నోద్యోగం కరోషి॥౨౧॥ ప్రాణత్యాగేతి॥ ప్రాణత్యాగావిశంకేనేత్యనేన ఉపకారమహత్త్వం ద్యోతితం॥౨౬॥నాథస్త్వాదితి॥ కస్యచిదితి - అస్మాకం మధ్యే కస్యచిత్ గతిర్న సజ్జతే న మందీభవతి॥౨౭॥తదితి॥అప్రధృష్యాః కోట్యగ్రతః కోట్యధికాః-హరయః తే సంతి- తేషాం మధ్యే కః- తే కృతే త్వదర్థం-కింకరోమీతి శేషః-కుత్ర కుత్ర కార్యే-వ్యవసాయం కరోతు-తదాజ్ఞాపయ॥౩౦॥యథేతి॥సేనాగ్రణీః సేనాగ్రసరః- సేనానేత్రా నిత్యర్థః-తథా కురుతథా ఆజ్ఞాపయ॥౩౧॥యత్వేతి॥అంతపాలాః సే

పి సన్ప్రాజ్ఞస్తవ రాజన్వశానుగః॥ ౧౭ ॥ కులస్య హేతుస్స్ఫీతస్య దీర్ఘబంధుశ్చ రాఘవః।అప్రమేయప్రభావశ్చ స్వయంచాప్రతిమో గుణైః॥౧౮
తస్య త్వం కురు వై కార్యం పూర్వం తేన కృతం తవ । హరీశ్వర హరిశ్రేష్ఠానాజ్ఞాపయితుమర్హసి॥౧౯॥నహి తావద్భవేత్కాలో వ్యతీతశ్చోదనాదృతే
చోదితస్య హి కార్యస్య భవేత్కాలవ్యతిక్రమః॥ ౨౦ ॥అకర్తురపి కార్యస్య భవాన్కర్తా హరీశ్వర । కింపునః ప్రతికర్తుస్తే రాజ్యేన చ ధనేన చ॥౨౧॥శక్తి
మానసి విక్రాంతో వానరర్క్షగణేశ్వర । కర్తుం దాశరథేః ప్రీతిమాజ్ఞాయాం కిన్న సజ్జసే॥౨౨॥ కామం ఖలు శరైశ్శక్తస్సురాసురమహోరగాన్ । వ
శే దాశరథిః కర్తుం త్వత్ప్రతిజ్ఞాం తు కాంక్షతే॥౨౩॥ ప్రాణత్యాగావిశంకేన కృతం తేన తవ ప్రియమ్। తస్య మార్గామ వైదేహీం పృథివ్యామపి చాంబ
రే॥౨౪॥న దేవా న చ గంధర్వా నాసురా న మరుద్గణాః । న చ యక్షా భయం తస్య కుర్యుః కిముత రాక్షసాః॥౨౫॥తదేవం శక్తియుక్తస్య పూర్వం ప్రియకృత
స్తవ । రామస్యార్హసి పింగేశ కర్తుం సర్వాత్మనా ప్రియమ్॥౨౬ ॥ నాథస్త్వాదవనౌ నాప్సు గతిర్నోపరి చాంబరే । కస్యచిత్సజ్జతేస్మాకం కపీశ్వర తవాజ్ఞ
యా॥౨౭॥తదాజ్ఞాపయ కః కిం తే కృతే వసతు కుత్రచిత్ । హరయో హ్యప్రధృష్యాస్తే సంతి కోట్యగ్రతోనఘాః॥౨౮ ॥తస్య తద్వచనం శ్రుత్వా కాలే
సాధు నివేదితమ్।సుగ్రీవస్సత్త్వసంపన్నశ్చకార మతిముత్తమామ్॥౨౯॥స సందిదేశాభిమతం నీలం నిత్యకృతోద్యమమ్।దిక్షు సర్వాసు సర్వేషాం సైన్యా
నాముపసంగ్రహే॥౩౦॥యథా సేనా సమగ్రా మే యూథపాలాశ్చ సర్వశః। సమాగచ్ఛంత్యసంగేన తథా సేనాగ్రణీః కురు॥౩౧॥యే త్వంతపాలాః
ప్లవగాశ్శీఘ్రగా వ్యవసాయినః। సమానయంతు తే సైన్యం త్వరితం శాసనాన్మమ * స్వయం చానంతరం సైన్యం భవానేవానుపశ్యతు॥౩౨॥ త్రిపం

స్వయం గుణైరప్రతిమశ్చ రామః త్వరమాణోపి-తవ వశానుగః-అతః త్వాం న ప్రేరయతీతి శేషః॥టీ॥అని వేదనేపి త్వన్నిమిత్తానుసరణం స్వసామర్థ్యం చ కారణమిత్యభి
ప్రాయేణాహ-త్వరమాణ ఇత్యాదిశ్లోకద్వయమేకం వాక్యం॥౧౭॥తస్యేతి॥కించ తేన పూర్వం తవ కార్యం కృతం - తస్య కార్యం కురు-కర్తవ్యప్రకారమాహ।హరీశ్వ
రేతి॥౧౮॥ఇదానీం వానర ప్రేషణేపి కాలాత్యయదోష స్తదవస్థ ఏవేత్యాశంక్య నేత్యాహ॥నహీతి ॥ చోదితస్య కార్యస్య హి కాలవ్యతిక్రమో భవేత్ - కాలాత్యయే స
త్యపి చోదనానంతరం కృతస్య కార్యస్య కాలాత్యయదోషో భవేదిత్యర్థః- చోదనాదృతే ఆజ్ఞాం వినా క్రియమాణస్య కార్యస్య కాలస్తావద్వ్యతీతో న భవేత్ కాలాతిక్ర
మదోషో న భవేదేవ - అతో రామనియోగాత్పూర్వమేవ సీతాన్వేషణార్థం వానరానయనోద్యోగః కర్తవ్య ఇతి భావః॥౨౦॥అకర్తురితి ॥ అకర్తుః అపి అనుపకర్తుః
అపి కార్యస్య కర్తా-రాజ్యేన ధనేన చ ప్రతికర్తుః॥౨౧॥శక్తిమానితి ॥ ఆజ్ఞాయాం కిన్న సజ్జసే కిమర్థం విళంబసే॥౨౨॥టీ॥అనుద్యోగే కాంక్షీ తరిత్యత ఆహ- కామమితి॥త
థాపి శరణ్యాం త్వాం పాలయతీత్యాహ - త్వత్ప్రతిజ్ఞామితి॥౨౩॥టీ ॥కిం కృతం తేనేత్యత ఆహ ప్రాణత్యాగేతి॥ ప్రాణత్యాగావిశంకేన మహాబలినా వాలినా విరోధే స్వా
నిష్టశంకాపరిత్యాగేనేతి భావః॥౨౬॥నేతి॥అస్మాకం మధ్యే కస్యచిదపీతి సంబంధః ॥ టి ॥ అథ స్తాత్ పాతాళే అస్మాకం మధ్యే కస్యచిదపి న సజ్జత ఇతి సంబంధః॥౨౭॥తది
తి ॥అనఘాః అప్రధృష్యాః కోట్యగ్రతః కోట్యధికా హరయః తే సంతి హి - తేషాం మధ్యే కః తే కృతే త్వదర్థం కింకరోమీతి శేషః-కుత్ర చిత్కుత్ర వసతు తదాజ్ఞాపయేతి
యోజనా॥౩౦॥యథేతి ॥ సేనాగ్రణీః సేనాగ్రసరః తథా కురుత తథాజ్ఞాపయ - అసంగేన అవిళంబేన॥౩౧॥యత్వితి॥అంతపాలాః సేనాపర్యంతపాలకాః॥౩౨॥

నావర్యంతపాలకాః॥౩౫॥ త్రిపంచేతి ॥ త్రిపంచరాత్రాదూర్ధ్వం పంచదశరాత్రాదనంతరదివసే॥రా॥ త్రిపంచరాత్రాదూర్ధ్వం యః ప్రాప్నుయాదిహ వానర ఇతి పాఠే పంచదశరాత్రాదర్వాగేవ ఆగంతవ్యమితి భావః॥౩౬॥ హరీంశ్చేతి॥ వృద్ధాన్ జాంబవత్ప్రభృతీన్॥౩౭॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే- శ్రీరామాయణభూషణే-ముక్తాహారాఖ్యానే-కిష్కిన్ధాకాండవ్యాఖ్యానే-ఏకోనత్రింశస్సర్గః. **

అథ శరత్సమాగమేపి సుగ్రీవస్యానుద్యోగాద్రామకోపస్త్రింశే - గుహామిత్యాది ॥ సుగ్రీవే గుహాం ప్రవిష్టే వర్షరాత్రోషితో రామః కామశోకాభిపీడితస్సన్-క్రమేణ గగనే ఘనైర్విముక్తే-పాండురం నిర్మలం-గగనం దృష్ట్వా-పరమాతురః వర్షాకాలికశోకాదధికం శోకం ప్రాప్తస్సన్ మోహం ఏతావత్పర్యంతం కస్యచిదవధేర్విద్యమానతయా కథంచిద్ధృతవాన్-సంప్రతి తదభావాన్మోహ ఇత్యర్థః॥౩॥ సత్వితి॥ మనస్స్థామపి వైదేహీం చింతయామాస-పునఃపునర్విశేషతశ్చింతితవానిత్యర్థః॥రా॥ సత్వితి ॥ ముహూర్తాత్తు మతిమాన్ పునరితి-సమ్యక్ మనస్స్థామపి వైదేహీం చింతయామాస- చింత్యమానామపి వైదేహీం విశేషతశ్చింతయామాసేత్యర్థః-అస్మాచ్ఛ్లోకాత్పరతః- ఆసీనః పర్వతస్యాగ్ర ఇతి శ్లోకః-అస్మాచ్చ పరతః దృష్ట్వా చ విమలం వ్యోమేతి శ్లోకః-వ్యత్యాసస్తు లేఖకప్రమాదకృతః॥౪॥ ఆసీన ఇతి॥ మనసా జగామ-చింతయామాసేతి యావత్ ॥౫॥ దృష్ట్వా చ విమలమితి॥ గిరా స్వరేణ॥౬॥ సారసేతి॥ సారసారవసన్నాదైః సారసారావోత్థితధ్వనిభిః॥౭॥ పుష్పితానితి॥ పశ్యంతీ మద్విధృతయా ఇతస్తతో దృష్టిం నిక్షిపంతీ॥౮॥౯॥ నిస్స్వనమితి॥ పుండరీకవిశాలాక్షీ - చక్రవాకనినదశ్రవణస్యాసహ్యతయా నాయకాగమపథం సలీలమవలోకయంతీ

చరాత్రాదూర్ధ్వం యః ప్రాప్నుయాన్నేహ వానరః ॥ తస్య ప్రాణాంతికో దండో నాత్ర కార్యా విచారణా॥ ౩౬॥ హరీంశ్చ వృద్ధానుపయాతు సాంగదో భవాన్మమాజ్ఞామధికృత్య నిశ్చితామ్ । ఇతి వ్యవస్థాం హరిపుంగవేశ్వరో విధాయ వేశ్మ ప్రవివేశ వీర్యవాన్॥ ఇత్యేకోనత్రింశస్సర్గః. ❖❖❖—

గుహాం ప్రవిష్టే సుగ్రీవే విముక్తే గగనే ఘనైః। వర్షరాత్రోషితో రామః కామశోకాభిపీడితః ॥ పాండురం గగనం దృష్ట్వా విమలం చంద్రమండలమ్ । శారదీం రజనీం చైవ దృష్ట్వా జ్యోత్స్నానులేపనామ్ ॥ కామవృత్తం చ సుగ్రీవం నష్టాం చ జనకాత్మజామ్ । బుద్ధ్వా కాలమతీతం చ ముమోహ పరమాతురః॥౩॥ స తు సంజ్ఞాముపాగమ్య ముహూర్తాన్మతిమాన్నృపః। మనస్స్థామపి వైదేహీం చింతయామాస రాఘవః॥ ౪॥ ఆసీనః పర్వతస్యాగ్రే హేమధాతువిభూషితే। శారదం గగనం దృష్ట్వా జగామ మనసా ప్రియామ్॥౫॥ దృష్ట్వా చ విమలం వ్యోమ గతవిద్యుద్బలాహకమ్। సారసారవసంఘుష్టం విలలాపార్తయా గిరా॥౬॥ సారసారవసన్నాదైస్సారసారావనాదినీ। యాశ్రమే రమతే బాలా సాద్య మే రమతే కథమ్॥౭॥ పుష్పితాంశ్చాసనాన్ దృష్ట్వా కాంచనానివ నిర్మలాన్ । కథం సా రమతే బాలా పశ్యంతీ మామపశ్యతీ॥౮॥ యా పురా కలహంసానాం స్వరేణ కలభాషిణీ । బుధ్యతే చారుసర్వాంగీ సాద్య మే బుధ్యతే కథమ్॥౯॥ నిస్స్వనం చక్రవాకానాం నిశమ్య సహచారిణామ్। పుండరీకవిశాలాక్షీ కథమేషా భవిష్యతి॥ ౧౦॥ సరాంసి సరితో వాపీః కా

త్రిపంచేతి॥ త్రిపంచరాత్రాదూర్ధ్వం పంచదశరాత్రాదనంతరదివసే ఇహ న ప్రాప్నుయాత్ తస్య ప్రాణాంతికో దండ ఇతి యోజనా॥ శ్లో॥ త్రిపంచరాత్రాదూర్ధ్వం యః ప్రాప్నుయాదిహ వానర ఇతి పాఠే పంచదశరాత్రాదర్వాగేవాగంతవ్యమితి భావః (టీ) త్రిరావృత్తానాం పంచానాం రాత్రీణాం సమాహారస్త్రిపంచరాత్రం ॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం-శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం-కిష్కిన్ధాకాండవ్యాఖ్యాయాం- ఏకోనత్రింశస్సర్గః. ****************

గుహామితి॥ సుగ్రీవే విముక్త ఇత్యత్ర అవిముక్త ఇతి ఛేదః-సుగ్రీవే గుహాం కిష్కిన్ధాం ప్రవిష్టే-గగనే ఘనైరవిముక్తే ఆవృతే సతి-వర్షరాత్రోషితో రామః పాండురం గగనం దృష్ట్వా ముమోహేత్యుత్తరత్ర సంబంధః॥టీ॥ అథోక్తానువాదపూర్వకం రామస్య వృత్తాంతమాహ- గుహామితి॥౩॥ టీ॥ సత్వితి ॥ మనస్స్థామపి పరమప్రియాస్పదత్వేన నిత్యసన్నిహితామపి రాత్రౌ సగేహే కామవస్థామనుభవతీతి చింతయామాసేత్యర్థః॥౫॥ దృష్ట్వేతి॥ సారసారవసంఘుష్టం సారసానాం ఆరవైః సంఘుష్టం వ్యోమ దృష్ట్వేతి సంబంధః॥౬॥ సారసేతి॥ సారసారవసన్నాదైః సారసారవోత్థితధ్వనిభిః-యా మే బాలా ఆశ్రమే రమతే - సా అద్య రక్షోవశం ప్రాప్తా కథం రమతే।౭॥ పుష్పితానితి॥ పశ్యంతీ మద్విధృతయా ఇతస్తతః దృష్టిం విక్షిపంతీ॥౧౦॥ సరాంసీతి॥ సరాంసి కాననానిలతావృతగుల్మప్రదేశాన్॥౧౧॥ అపి తామితి॥ శరన్నిర

త్యర్థః-కథంభవిష్యతి-కథంసత్త్వాంధారయిష్యతీత్యర్థః॥౧౦॥సరాంసీతి॥వాపీఃకృత్రిమసరాంసి-కాననానిమహావనాని॥౧౧॥అపితామితి॥శరద్గుణనిరంతరఃశరద్గుణై స్సాధనైఃనిరంతరఃపూర్ణః-కామః-సౌకుమార్యాత్ మద్వియోగాచ్చ హేతోః-తాంభామినీం-దూరంఆమరణం-నపీడయేత్ -అపిస్సంభావనాయాం-పీడయేదేవేత్యర్థః॥౧౨॥ఏవమాదీతి॥ త్రిదశేశ్వరాత్ సలిలముద్దిశ్య-సారంగశ్చాతకఇవ-విలలాపేతిసంబంధః॥౧౩॥తతఇతి॥చంచూర్యకుటిలంచరిత్వా-ఫలాఖిలాపెణకుటిలమార్గేణచరిత్వా-నిత్యంకౌటిల్యేగతావితియఙ్॥౧౪॥కిమితి॥వశంగతేన-మనసేతిశేషః-పౌరుష్యంపౌరుషం-స్వార్థేష్యఞ్-అయంవర్తమానః-సమాధిఃచిత్తసమాధానం సదాతత్రతత్రకాలే-సంహ్రియతెసంపాద్యతే-అత్రఅస్మిన్కాలె-నివర్తితేనాత్రయోగేనకిం-అయంయదాసంహ్రియతెసమాధిరితిపాఠాంతరం-యదాయస్మిన్కాలే-అయంసమాధిఃచిత్తసమాధానం-సంహ్రియతెసంపాద్యతె-అత్రాస్మిన్కాలేనివర్తితేనయోగేనసన్నహనేనఉత్సాహేనకిమిత్యర్థః ॥ ౧౬ ॥ క్రియేతి॥క్రియాభియోగంకార్యోద్యోగం-మనసఃప్రసాదం-సమాధియోగాగతంధైర్యోపాయాభ్యామనుబద్ధం-కాలంచ-సహాయసామర్థ్యంసుగ్రీవాదిసహాయసామర్థ్యం స్వకర్మదేవతోపాసనాత్మకం-తదేవహేతుఃతంచ-హేతుంకురుష్వ-క్రియాభియోగాదికంసర్వంస్వకార్యసిద్ధౌహేతుంకురుష్వేత్యర్థః- అత్రప్రకరణేలక్ష్మణేనరామస్యాశ్రితరక్షణత్వరాసందీప్యతఇతిస్వాపదేశస్సులభః॥౧౭॥నజానకీతి॥ సులభాలబ్ధుమర్హా-అగ్నిచూడాంఅగ్నిజ్వాలాం॥౧౮॥సలక్షణమితి॥ రామః-అప్రధృష్యంయుక్తిభిరవిచాల్యం స్వభావజంస్వభావసిద్ధం-హితంఉదర్కసుఖకరం-పథ్యంతత్కాలసుఖకరం - నయప్రసక్తంరాజనీతియుక్తం-ససామసాంత్వయుక్తం ధర్మార్థసమాహితంచవాక్యముక్తవంతంసలక్షణంలక్ష్మణమువాచేతియోజనా - యద్వాఅప్రధృష్యత్వాదిపిశేషణవిశిష్టంవాక్యంరామఉవాచ-లక్ష్మణోక్తానువాదరూపత్వాద్రామవాక్యస్యాపితథాత్వమితిబోధ్యం॥౧౯॥ ఏతచ్ఛ్లోకోక్తాప్రధృష్యత్వాదిధర్మాణాంపూర్వోక్తలక్ష్మణవాక్యేష్వవిద్యమానత్వాదుపరిష్టాద్రా

ననానివనానిచ । తాంవినామృగశాబాక్షీంచరన్నాద్యసుఖంలభే॥౧౧॥అపితాంమద్వియోగాచ్చసౌకుమార్యాచ్చభామినీమ్।నదూరంపీడయేత్కా-మశ్శరద్గుణనిరంతరః॥౧౨॥ఏవమాదినరశ్రేష్ఠోవిలలాపనృపాత్మజః । విహంగఇవసారంగస్సలిలంత్రిదశేశ్వరాత్ ॥౧౩॥తతశ్చంచూర్య రమ్యేషుఫలార్థీగిరిసానుషు । దదర్శపర్యుపావృత్తోలక్ష్మీవాన్లక్ష్మణోగ్రజమ్॥౧౪॥తంచింతయాదుస్సహయాపరీతంవిసంజ్ఞమేకంవిజనేమనస్వీ। భ్రాతుర్విషాదాత్పరితాపదీనస్సమీక్ష్యసౌమిత్రిరువాచరామమ్॥౧౫॥కిమార్యకామస్యవశంగతేనకిమాత్మపౌరుష్యపరాభవేన । అయంసదాసంహ్రియతెసమాధిఃకిమత్రయోగేననివర్తితేన ॥౧౬॥ క్రియాభియోగంమనసఃప్రసాదంసమాధియోగానుగతంచకాలమ్ । సహాయసామర్థ్యమదీనసత్త్వస్స్వకర్మహేతుంచకురుష్వహేతుమ్॥౧౭॥నజానకీమానవవంశనాథత్వయాసనాథాసులభాపరేణ । నచాగ్నిచూడాంజ్వలితాముపేత్యనదహ్యతేవీరవరార్హకశ్చిత్ ॥౧౮॥సలక్షణంలక్ష్మణమప్రధృష్యంస్వభావజంవాక్యమువాచరామః । హితంచపథ్యంచనయప్రసక్తంససామధర్మార్థసమా

రః-శరద్గుణైస్సాధనైఃనిరంతరఃపూర్ణఃకామః - సౌకుమార్యాన్మద్వియోగాచ్చహేతోః - తాంభామినీందూరంఆమరణంనపీడయేదపి-అపిఃపదార్థసంభావనాయాంపీడయేదేవేత్యర్థః॥౧౨॥ఏవమితి॥త్రిదివేశ్వరాత్ సలిలముద్దిశ్యసారంగఇవచాతకఇవవిలలాపేతిసంబంధః॥౧౩॥తతఇతి॥సంచార్యకుటిలంచరిత్వాఫలాఖిలాపెణకుటిలమార్గేషుచరిత్వేత్యర్థః॥౧౪॥కిమితి॥ఆర్యయదాయస్మిన్కాలేసమాధిశ్చిత్తసమాధానంసంపాదనీయం-అత్రఅస్మిన్కాలేఅయంకింసంహ్రియతెకిమర్థంసంహ్రియతే - కామవశంగతేనకింకామవశంగమనేనకిం-ద్వితీయాయాఅలుగార్షః-ఆత్మపౌరుష్యపరాభవేనకిం-పౌరుషమేవపౌరుష్యం-నివర్తితేనయోగేనయోగఃసన్నహనంఉద్యోగఇత్యర్థఃకిమిత్యన్వయః(టీ)ధైర్యాలంబనేనఉద్యోగేకర్తవ్యేతత్పరిత్యాగేనకామపరతంత్రత్వాదికమయుక్తమితిభావః॥౧౬॥క్రియాభియోగమితి॥హేఅధికసత్త్వ క్రియాభియోగంకార్యోద్యోగంమనఃప్రసాదం-సమాధియోగానుగతంధైర్యోపాయాభ్యామనుబద్ధంకాలంచసుగ్రీవాదిసహాయసామర్థ్యంస్వకర్మహేతుంచస్వకర్మదేవతోపాసనాత్మకంతదేవహేతుఃతంచహేతుంకురుష్వ-క్రియాభియోగాదికంసర్వంస్వకార్యసిద్ధౌహేతుంకురుష్వేత్యర్థః॥౧౭॥నజానకీతి॥అగ్నిచూడాంఅగ్నిశిఖాం॥టీ॥త్వయైవసనాథానపరేణనాన్యేన-అగ్నిచూడాముపేత్యనదహ్యతేకశ్చిత్ - కింతుదహ్యతఏవేత్యర్థః॥౧౮॥సలక్షణమితి॥రామఃఅప్రధృష్యంయుక్తిభిరవిచాల్యంస్వభావజంస్వభావసిద్ధంహితంఉదర్కసుఖకరం పథ్యంతత్కాలసుఖకరంనయప్రసక్తంరాజనీతియుక్తంససామసాం

మేణలక్ష్మణోక్తస్యాస్యైవఅనూద్యమానత్వాదుక్తవంతమితిపదమధ్యాహర్తవ్యమ్॥౧౯॥ నిస్సంశయమితి ॥ కార్యంసీతాన్వేషణాదికం-నిస్సంశయంయథాభవతితథాఅవేక్షణీయం-తదనురూపంధైర్యంకర్తవ్యమిత్యర్థః-క్రియావిశేషఃఉత్సాహాదిః-అనువర్తితవ్యఃఅనువర్తితవ్యఏవ-హేకుమారప్రవృత్తస్యదురాసదస్య కార్యస్య-ఫలంసీతాప్రాప్తిరూపం-నచింత్యంననుచింత్యమేవ॥ ౨౦ ॥ ఏవంలక్ష్మణసమాశ్వాసనేనప్రతిష్ఠాపితధైర్యోపిసీతావిషయకామానువృత్త్యాపునశ్శరదంవర్ణయతి-అథేత్యాదినా॥౨౧॥తర్పయిత్వేతి॥నిర్వర్తయిత్వాపరిపక్వానికృత్వా-కృతకర్మాకృతకృత్యః॥౨౨॥ స్నిగ్ధేతి॥శైలద్రుమపురోగమాఃశైలద్రుమాణామగ్రేగచ్ఛంతః-అత్రప్రకరణేసర్వత్రవిషయేప్రవృత్తిః-రామావతారకృతాసూచ్యతే॥౨౪॥ జలగర్భాఇతి ॥ వృష్టికరావాతావృష్టివాతాః-పురోవాతాఇత్యర్థః॥ ౨౬॥అభివృష్టాఇతి॥చిత్రదీప్తిభిఃనానావర్ణకాంతిభిః॥ ౨౭॥ దర్శయంతీతి ॥ అనేనచిరకాలానువర్తనేనగురూణాంశిష్యేభ్యోరహస్యార్థప్రకాశనంసూచ్యతే॥ ౨౮॥ శాఖాస్వితి॥సప్తచ్ఛదానామశరత్సుప్వావృక్షాః-శరత్-స్త్రీ-శ్రియంస్వసమృద్ధిం-విభజ్యత్రేధావిభజ్య-సప్తచ్ఛదశాఖాదిషుప్రవృత్తా-సప్తచ్ఛదేషుపుష్పవికాసరూపా-శ్రీఃతారాదిప్రభాసునిర్మలరూపా-గజలీలాసుఉన్మత్తతారూపా॥౨౯॥సంప్రతీతి॥అనేకాశ్రయచిత్రశోభా-సితరక్తనీలపంకజాదిరూపానేకాశ్రయాశ్రయాచిత్రశోభానానావర్ణకాంతిః-శరత్కాలగుణోపనీతాశరత్కాలోత్కర్షేణప్రాపితా-లక్ష్మీఃసమృద్ధిః- సూర్యస్యాగ్రహస్తైఃప్రాథమికకిరణైః - హస్తశబ్దేనకరాలక్ష్యంతే-భగవత్కటాక్షబోధితేషుపురుషేషునానారూపసంవిత్ప్రకాశఉచ్యతే॥౩౦॥సప్తేతి॥అనుసారీఅనుసృత్యవర్తమానః- అవిచ్ఛేదేనైవప్రవర్తమానఇత్యర్థః-మత్తద్విపానాందర్పంకరోతి-మదవృద్ధిహేతుత్వాదితిభావః॥౩౧॥అభ్యాగతైరితి॥ మిథునతయాఅభిముఖ్యేనసంగతైః- చారుయథాతథావిశాలపక్షైః-హర్షేణవిస్తృతపక్షైరిత్యర్థః-క్రీడంతిహంసాస్సహచక్రవాకైః-హంసాశ్చక్రీడంతిచక్రవాకాశ్చక్రీడంతీత్యర్థః॥౩౨॥క్రీడంతిహంసాస్సహచక్రవా

హితంచ॥౧౯॥నిస్సంశయంకార్యమవేక్షితవ్యంక్రియావిశేషోహ్యనువర్తితవ్యః । నను ప్రవృత్తస్యదురాసదస్యకుమారకార్యస్యఫలంనచింత్యమ్ ॥
౨౦॥అథపద్మపలాశాక్షీంమైథిలీమనుచింతయన్।ఉవాచలక్ష్మణంరామోముఖేనపరిశుష్యతా॥౨౧॥తర్పయిత్వాసహస్రాక్షస్సలిలేనవసుంధరామ్।
నివర్తయిత్వాసస్యానికృతకర్మావ్యవస్థితః॥౨౨॥ స్నిగ్ధగంభీరనిర్ఘోషాః శైలద్రుమపురోగమాః । విసృజ్యసలిలంమేఘాఃపరిశ్రాంతానృపాత్మజ॥౨౩॥నీలోత్పలదళశ్యామాశ్శ్యామీకృత్వాదిశోదశ । విమదాఇవమాతంగాశ్శాంతవేగాఃపయోధరాః॥౨౪॥ జలగర్భామహావేగాఃకుటజార్జునగంధినః । చరిత్వావిరతాస్సౌమ్యవృష్టివాతాస్సముద్యతాః॥౨౫॥ఘనానాంవారణానాంచమయూరాణాంచలక్ష్మణ। నాదఃప్రస్రవణానాంచప్రశాంతస్సహసానఘ॥౨౬॥అభివృష్టామహామేఘైర్నిర్మలాశ్చిత్రసానవః । అనులిప్తాఇవాభాంతిగిరయశ్చిత్రదీప్తిభిః॥౨౭॥దర్శయంతిశరన్నద్యః పులినానిశనైశ్శనైః । నవసంగమసంవ్రీడాజఘనానీవయోషితః॥౨౮॥శాఖాసుసప్తచ్ఛదపాదపానాంప్రభాసుతారార్కనిశాకరాణామ్ ।లీలాసుచైవోత్తమవారణానాంశ్రియంవిభజ్యాద్యశరత్ప్రవృత్తా॥౨౯॥సంప్రత్యనేకాశ్రయచిత్రశోభాలక్ష్మీశ్శరత్కాలగుణోపనీతా ।సూర్యాగ్రహస్తప్రతిబోధితేషుపద్మాకరేష్వభ్యధికంవిభాతి॥౩౦॥సప్తచ్ఛదానాంకుసుమోపగంధీషట్పాదబృందైరనుగీయమానః । మత్తద్విపానాంపవనోనుసారీదర్పంవనేష్వభ్యధికంకరోతి॥౩౧॥అభ్యాగతైశ్చారువిశాలపక్షైస్సరఃప్రియైఃపద్మరజోవకీర్ణైః ।మహానదీనాంపులినోపయాతైఃక్రీడంతిహం

మవాదసహితంధర్మార్థసహితంచవాక్యముక్తవంతంలక్ష్మణంసలక్షణమువాచేత్యన్వయః॥౧౯॥నిస్సంశయమితి॥హేకుమారప్రవృత్తస్యదురాసదస్యకార్యస్యఫలంసీతాప్రాప్తిరూపంనచింత్యమితి-కింతుచింత్యమేవక్రియావిశేషఃఉత్సాహాదిఃసోపిఅనువర్తితవ్యోహిఅనువర్తితవ్యఏవకార్యంసీతాన్వేషణాదినిస్సంశయమవేక్షణీయంనిస్సంశయంయథాతథాకర్తవ్యమిత్యర్థః॥౨౧॥టీ॥ఉక్తిమేవాహ-తర్పయిత్వేతి॥నిర్వర్తయిత్వానిష్పాద్యపరిశ్రాంతాఉపరతాః॥౨౩॥టీ॥నీలేతి॥శ్యామీకృత్వాస్వసంబంధేనేత్యర్థః-శ్యామాతిభిన్నపదం-అన్యథాల్యబాదేశస్స్యాత్ ॥౨౮॥టీ॥శాఖాస్వితి॥ఏతేషదార్థాశ్శరదిఅతితరాంశోభంతఇతిభావః॥౨౯॥సంప్రతీతి॥సూర్యాగ్రపాదప్రతిబోధితేషుసూర్యస్యప్రథమప్రసృతకిరణవికసితేషు॥౩౦॥సప్తచ్ఛదానామితి॥కర్మణిషష్ఠీ- తాననుసారీఅనుసృత్యవర్తమానఃపవనఃమత్తద్వి

కైరితి-హంసచక్రవాకాః పరస్పరం వైరిణోపి శరద్గుణసంజాతహర్షపరవశాత్ వైరం విస్మృత్య విహరంతీనవిరోధః॥౩౨॥౩౩॥ నభ ఇతి ॥ గతోత్సవాః సప్తహర్షా ఇత్యర్థః-బభూవురితి శేషః॥౩౪॥ మనోజ్ఞగంధైరితి॥ ప్రియకైః బంధూకైః॥ని॥ సర్జకాసనబంధూకపుష్ప ప్రియకజీవకా ఇత్యమరః॥౩౫॥ ప్రియాన్వితానామితి॥ కుసుమోద్ధతానాం సప్తచ్ఛదకుసుమాఘ్రాణేన మత్తానాం-మదోత్కటానాం మదేన ఉద్భిన్నకటానాం॥౩౬॥ వ్యభ్రమితి ॥ వ్యభ్రం విగతమేఘం- శస్త్రవిధౌతవర్ణం విధౌతశస్త్రవర్ణం-కృశప్రవాహాని సంకుచితప్రవాహాని॥౩౭॥ సూర్యాతపేతి॥ చిరోద్ఘాటితసాంద్రరేణుః చిరాత్ ఈషత్ ఉత్పాదితనిబిడరేణుః- స్థూలరేణురిత్యర్థః-అన్యోన్యవైరామర్షాయుతానామిత్యత్ర వృత్తభంగ ఆర్షః-వైరం విరోధః-అమర్షః అసహిష్ణుతా-తాభ్యాం ఆయుతానాం ఆసమంతాద్యుతానాం-వైరామర్షపూర్ణానామిత్యర్థః॥౩౮॥ సూర్యాతపేతి॥ సముత్పాదితసాంద్రరేణురితి పాఠః-అన్యోన్యవైరామర్షాయుతానామిత్యత్ర వృత్తభంగ ఆర్షః- వైరం విరోధః-అమర్షః అసహిష్ణుతా-తాభ్యామాయుతానాం ఆసమంతాద్యుక్తానాం-వైరామర్షపూర్ణానామిత్యర్థః॥౩౮॥ శరద్గుణేతి ॥ రూపశోభాః శరీరశోభాః॥౩౯॥ సమన్మథమితి॥ కులాన్వితాః సజాతీయసమూహేనయుక్తాః॥౪౦॥ త్యక్త్వేతి॥ సారసౌఘైః హంససమూహైః॥౪౧॥ విత్రస్యేతి॥ మహారవైః విత్రస్యేతి సంబంధః భిన్నకటాః మదేనేతి శేషః॥౪౨॥ వ్యపేతేతి॥ సవాలుకాసు సికతాసు-ససారసా ఇతి పదచ్ఛేదః-రావవినాదితాసు నిజశబ్దేన సంజాతశబ్దాసు॥౪౩॥ నదీతి॥ నద్యశ్చ ఘన ప్రస్రవణాని చ తేషాం ఉదకానాం-ప్లవంగమానాం మండూకానాం॥౪౪॥ అనేకేతి॥ అనేకవర్ణాః కృష్ణపీతాదివర్ణాః-సువినష్టకాయాః అత్యంతకృశశరీరాః-నష్టాః లీనాః ౪౫ ॥ చంచదితి॥ చంచచ్చంద్రకరస్పర్శేన యో హర్షః తేన ఉన్మీలితతారకా నిర్మలనక్షత్రా-రాగవతీ ఆరుణ్యవతీ సంధ్యా-అంబరం ఆకాశం-స్వయం జహాతి- అత్ర

సాస్పృహచక్రవాకైః॥౩౨॥ మదప్రగల్భేషు చ వారణేషు గవాం సమూహేషు చ దర్పితేషు। ప్రసన్నతోయాసు చ నిమ్నగాసు విభాతి లక్ష్మీర్బహుధా విభక్తా॥౩౩॥ నభస్సమీక్ష్యాంబుధరైర్విముక్తం విముక్తబర్హాభరణా వనేషు। ప్రియాస్వసక్తా వినివృత్తశోభా గతోత్సవా ధ్యానపరా మయూరాః॥౩౪॥ మనోజ్ఞగంధైః ప్రియకైరనల్పైః పుష్పాతిభారావనతాగ్రశాఖైః। సువర్ణగౌరైర్నయనాభిరామైరుద్యోతితానీవ వనాంతరాణి॥౩౫॥ ప్రియాన్వితానాం నళినీప్రియాణాం వనేరతానాం కుసుమోద్ధతానామ్। మదోత్కటానాం మదలాలసానాం గజోత్తమానాం గతయోద్య మందాః॥౩౬॥ వ్యభ్రం నభశ్శస్త్రవిధౌతవర్ణం కృశప్రవాహాని నదీజలాని। కల్హారశీతాః పవనాః ప్రవాంతి తమోవిముక్తాశ్చ దిశః ప్రకాశాః॥౩౭॥ సూర్యాతపక్రామణనష్టపంకా భూమిస్సముత్పాదితసాంద్రరేణుః। అన్యోన్యవైరామర్షాయుతానాముద్యోగకాలోద్య నరాధిపానామ్॥౩౮॥ శరద్గుణాప్యాయితరూపశోభాః ప్రహర్షితాః పాంసుసముక్షితాంగాః। మదోత్కటాస్సంప్రతి యుద్ధలుబ్ధా వృషా గవాం మధ్యగతా నదంతి॥౩౯॥ సమన్మథం తీవ్రగతానురాగాః కులాన్వితా మందగతిం కరేణ్వః। మదాన్వితం సంపరివార్య యాంతం వనేషు భర్తారమనుప్రయాంతి॥౪౦॥ త్యక్త్వా వరాణ్యాత్మవిభూషణాని బర్హాణి తీరోపగతా నదీనామ్। నిర్భర్త్స్యమానా ఇవ సారసౌఘైః ప్రయాంతి దీనా విమదా మయూరాః॥౪౧॥ విత్రాస్య కారండవచక్రవాకాన్ మహారవైర్భిన్నకటా గజేంద్రాః। సరస్సు బద్ధాంబుజభూషణేషు విక్షోభ్య విక్షోభ్య జలం పిబంతి॥౪౨॥ వ్యపేతపంకాసు సవాలుకాసు ప్రసన్నతోయాసు సగోకులాసు। ససారసా రావవినాదితాసు నదీషు హృష్టా నిపతంతి హంసాః॥౪౩॥ నదీఘనప్రస్రవణోదకానామతిప్రవృద్ధానిలబర్హిణానామ్। ప్లవంగమానాం చ గతోత్సవానాం ధ్రుతం రవాస్సంప్రతి సంప్రహృష్టాః॥౪౪॥ అనేకవర్ణాస్సువినష్టకాయా నవోదితేష్వంబుధరేషు నష్టాః

షాం దర్పం కరోతీతి సంబంధః(టీ) ప్రతిగజమదగంధశంకాజనకత్వేనేతి భావః॥౩౪॥ మనోజ్ఞేతి॥ ప్రియకైః స్సర్జకైః॥౩౫॥ ప్రియాన్వితానామితి॥ కుసుమోద్ధతానాం సప్తచ్ఛదకుసుమాఘ్రాణేన మత్తానాం - మదోత్కటానాం మదేనోద్భిన్నకటానాం॥౩౬॥ వ్యభ్రమితి॥ శస్త్రవిధౌతవర్ణం ధౌతశస్త్రవర్ణం॥ ౩౭ ॥ సూర్యేతి॥ సముత్పాదితసాంద్రరేణురితి పాఠః॥టీ॥ అన్యోన్యేతి-అత్ర వృత్తభంగపరిహారాయ అమరుషేతి రేఫస్యోకారః పఠనీయః॥౩౮॥టీ ॥ శరద్గుణైః ప్రసన్నసలిలాదిభిరాప్యాయితా వర్ధితా రూపశోభా యేషాం తే తథోక్తాః॥౪౧॥టీ॥ విత్రాస్యేతి॥ విక్షోభ్య విక్షోభ్య పునః పునః ప్రసార్య॥౪౨॥ వ్యపేతేతి ॥ ససారసా రావవినాదితాసు ససారసాశ్చ తే హి మారావ వినాదితాశ్చేతి తథా తాసు-యద్వా ససారసాః రావవినాదితాస్వితిచ్ఛేదః॥౪౩॥ నదీతి ॥ ప్లవంగమానాం మండూకానాం॥ ౪॥టీ॥ అనేకే

కాంతకరస్పర్శేన హర్షవిస్ఫారితనేత్రకనీనికా ఉత్తేజితానురాగా స్వయమేవ రతయే అంబరం త్యజంతీ కాముకీ ప్రతీయత ఇతి సమాసోక్తిః - సంధ్యారాగః ప్రావరణశరద్యేవ భవతీత్యేవముక్తమ్॥౪౬॥ రాత్రిరితి ॥ శశాంకోదితసౌమ్యవక్త్రా ఉదితశశాంకరమ్యవక్త్రా - తారాగణోన్మీలితచారునేత్రా ఉన్మీలితతారాగణచారునేత్రా ॥౪౭॥ విపక్వేతి॥ భుక్త్వా ముఖాగ్రైర్గృహీత్వా మాలా నానావర్ణపుష్పమాలా॥౪౮॥ సుప్తైకహంసమితి॥ సుప్తైకహంసమిత్యనేన చంద్రస్థానే మహాహ్రదస్థమితి గాంభీర్యకృతనైర్మల్యాతిశయేన ఆకాశసామ్యాయ ఘనైర్విముక్తమితి పరిపూర్ణత్వాయోక్తమ్॥ తన్నిర్ణోకే॥ మహాహ్రదశబ్దేనాగాధత్వముక్తమ్ - తేనాతినీలాశ్రయస్థితయా హంసస్యాతిధావళ్యం ప్రకాశ్యతే[౪౯]॥౫౦॥ వేణ్వితి॥ వేణూనాం సుషిరవంశానాం స్వనేన వ్యంజితం యత్తూర్యం గీతవాద్యం తేన మిశ్రః ప్రత్యూషకాలానిలేన ప్రాతఃకాలవాయునా సంప్రవృద్ధః అభివృద్ధః సంమూర్ఛితః అభివ్యాప్తః గర్గరగోవృషాణాం గర్గరాణాం దధిమథనభాండానాం గవాం వృషాణాం చ శబ్దః - అన్యోన్యమాపూరయతీవ ప్రాతఃకాలికదధిమథనఘోషః వత్సోత్సుకానాం గవాం పుష్ట్యా కామాతురాణాం వృషాణాం చ శబ్దః - గోపాలవేణుస్వనైః ప్రాభాతికవాయుభిశ్చ వివృద్ధో జాయత ఇత్యర్థః॥౫౧॥ నవైరితి ॥ కుసుమైః ప్రభాసంత ఇతి కుసుమప్రభాసాః తైః - పటప్రకాశైః పటతుల్యైః - కాశైః శుభ్రపుష్పదర్భవిశేషైః నదీనాం కూలానితటాని స్త్రీణాం జఘనోపమా సూచ్యతే॥౫౨॥ వనేతి ॥ వనప్రచండాః నిరంకుశగతయః - మధుపానే శౌండాః ధూర్తాః - పద్మానామాసనానాం చ రేణుభిః గౌరాః - షట్చరణాః భృంగాః - వనేషు పవనానుయాత్రాం వాతానుగమనం - కుర్వంతి - పరిమళానుసారాదితి భావః॥౫౩॥ జలమితి ॥ ప్రభాసత ఇతి ప్రభాసం - వచాద్యచ్ - వికస్వరమిత్యర్థః - వర్షవ్యపనీతకాలం వర్షాత్యయకాలం - శరత్కాలమితి యావత్ ॥౫౪॥ మీనేతి॥ కామినీనాం వారస్త్రీణామిత్యర్థః॥౫౫॥ సచక్రవాకానీతి॥ చ

క్షుధార్దితా ఘోరవిషా బిలేభ్యశ్చిరోషితా విప్రసరంతి సర్వాః॥౪౫॥ చంచచ్చంద్రకరస్పర్శహర్షోన్మీలితతారకా । అహో రాగవతీ సంధ్యా జహాతి స్వయమంబరమ్॥౪౬॥ రాత్రిశ్శశాంకోదితసౌమ్యవక్త్రా తారాగణోన్మీలితచారునేత్రా । జ్యోత్స్నాంశుకప్రావరణా విభాతి నారీవ శుక్లాంశుకసంవృతాంగీ॥౪౭॥ విపక్వశాలిప్రసవాని భుక్త్వా ప్రహర్షితా సారసచారుపంక్తిః । నభస్సమాక్రామతి శీఘ్రవేగా వాతావధూతా గ్రథితేవ మాలా॥౪౮॥ సుప్తైకహంసం కుముదైరుపేతం మహాహ్రదస్థం సలిలం విభాతి। ఘనైర్విముక్తం నిశి పూర్ణచంద్రం తారాగణాకీర్ణమివాంతరిక్షమ్॥౪౯॥ ప్రకీర్ణహంసాకులమేఖలానాం ప్రబుద్ధపద్మోత్పలమాలినీనామ్। వాప్యుత్తమానామధికాద్య లక్ష్మీర్వరాంగనానామివ భూషితానామ్॥ ౫౦ ॥ వేణుస్వనవ్యంజితతూర్యమిశ్రః ప్రత్యూషకాలానిలసంప్రవృద్ధః। సంమూర్ఛితో గర్గరగోవృషాణామన్యోన్యమాపూరయతీవ శబ్దః॥౫౧॥ నవైర్నదీనాం కుసుమప్రభాసైర్వ్యాధూయమానైర్మృదుమారుతేన। ధౌతామలక్షౌమపటప్రకాశైః కూలాని కాశైరుపశోభితాని ॥ ౫౨ ॥ వనప్రచండా మధుపానశౌండాః ప్రియాన్వితాః షట్చరణాః ప్రహృష్టాః। వనేషు మత్తాః పవనానుయాత్రాం కుర్వంతి పద్మాసనరేణుగౌరాః॥౫౩॥ జలం ప్రసన్నం కుముదం ప్రభాసం క్రౌంచస్వనశ్శాలివనం విపక్వమ్। మృదుశ్చ వాయుర్విమలశ్చ చంద్రశ్శంసంతి వర్షవ్యపనీతకాలమ్॥౫౪॥ మీనోపసందర్శితమేఖలా

తి॥ అంబుధరేషు నవోదితేషు సత్సు సుతరాం నివిష్టాః సంకుచితాః కృతాః కాయా యేషాం తే - నష్టాః అదృశ్యమానాః సంచారాభావాదితి భావః॥౪౬॥ రాత్రిరితి ॥ శశాంకోదితసౌమ్యవక్త్రా ఉదితశశాంకసౌమ్యవక్త్రా॥౪౭॥ టీ॥ విపక్వేతి॥ గ్రథితా సూత్రప్రోతా మాలా స్రగివ॥౪౮॥ టీ॥ సుప్తేతి॥ బింబప్రతిబింబభావేన ప్రస్తుతైరుపమా॥౫౦॥ వేణుస్వనేతి॥ వేణుస్వనవ్యంజితతూర్యమిశ్రః వేణుస్వనవిశేషితవాద్యమిశ్రః - ప్రత్యూషకాలానిలసంప్రవృత్తః అనిలసంప్రయాతః అనిలసమాకృష్ట ఇత్యర్థః - సమ్మూర్ఛితః గర్గరగోవృషాణాం గర్గరాణాం దధిమంథనభాండానాం గోవృషాణాం వృషభాణాం చ శబ్దః - అన్యోన్యమాపూరయతీవ ప్రత్యూషకాలే ప్రబుద్ధా గోపాః గోష్ఠేషు వేణువాద్యాని వాదయంతి - గోప్యో గర్గరాంశ్చ మథ్నంతి - గోవృషాశ్చ నదంతి - తత్ర సముదితశబ్దః పవనేన ప్రథత ఇత్యర్థః ॥ టీ ॥ గర్గరీశబ్దస్య జీబభావశ్ఛాందసః - గర్గరీ మంథనీ భాండీపు మాన్ స్త్ర్యవిశేష కే ఇతి నిఘంటుః॥౫౧॥ నవైరితి॥ కుసుమప్రభాసైః కుసుమభాస్వరైః॥౫౨॥ వనేతి ॥ పవనానుయాత్రాం పవనానుగమనం పద్మాసనరేణుగౌరాః పద్మానామసనానాం బంధూకానాం చ రేణుభిర్గౌరాః ॥ టీ ॥ వనప్రచండాః వనసంచారసమర్థాః - మధుపానేన శౌండాః విఖ్యాతాః॥ నిమిత్తే శౌండోత్కటాక్షీబా ఇత్యమరః॥౫౩॥ జలమితి॥ వర్షవ్యపనీతకాలం శరత్కాలమితి యావత్ ॥౫౫॥ సచక్రవాకానీతి॥ చక్రవాకైః వలకాన్తాః - శో

క్రవాకశైవలకాశాః రోచనాపత్రలేఖావకుంఠనదుకూలస్థానీయాః॥౫౬॥ ప్రఫుల్లేతి॥ బాణాః బాణవృక్షాః- అసనాః సర్జకాః - గృహీతచాపేన ఉద్యతః ప్రయుక్తః చండవండః తీక్ష్ణదండనం యేన స తథా- యద్వా గృహీతచాపశ్చాసౌ ఉద్యతచండదండశ్చ- దండః శరవిశేషః॥ని॥ దండాదయః కాండభేదాః స్యురితి హలాయుధః॥ ప్రచండచారః ఉగ్రసంచారః॥౫౭॥ లోకమితి॥ లోకం జనం॥౫౮॥ ప్రసన్నేతి॥ కురరీభిః క్రౌంచీభిః- సలిలాశయాః సరాంసి॥౫౯॥ అసనా ఇతి॥ బంధుజీవాః శ్యామాశ్చ లతావిశేషాః॥౬౧॥ అన్యోన్యేతి॥ హే నృపాత్మజ- జిగీషూణాం పార్థివానామిత్యన్వయః॥ రా॥ అన్యోన్యేతి॥ జిగీషూణాం నృపాత్మజేతి పాఠః॥౬౨॥ ఇయమితి॥ యాత్రా ఉపస్థితేతి శేషః॥౬౩॥ చత్వార ఇతి॥ చత్వారః ఆషాఢాద్యాః- కేచిదాహుః శ్రావణాద్యా ఇతి - పూర్వోఽయం వార్షికౌ మాసౌ శ్రావణస్సలిలాగమ ఇత్యుపక్రమోక్తేః- ఆశ్వయుజకార్తికయోర్వర్షానువృత్త్యా వార్షికత్వం - కార్తికే సమనుప్రాప్తే త్వం రావణవధే యతేతి పూర్వోక్తవచనే తు కార్తికే సమనుప్రాప్త ఇత్యస్య సమాప్తే ఇత్యర్థ ఇత్యాహుః॥౬౫॥౬౬॥ అనాథ ఇత్యాది॥ సుగ్రీవస్య పరిభూత ఇతి క్తస్య చ వర్తమాన ఇతి షష్ఠీ- కృపాం న కురుత ఇత్యాదికం సుగ్రీవాభిమానమనుసృత్యోక్తం॥౬౯॥ త్వం ప్రవిశ్య చేత్యాది॥ శుభమితి- యః ఉదీరితం వాక్యం- సత్యేన పరిగృహ్ణాతి సత్యత్వేన స్వీకరోతి- యథోక్తమనుతిష్ఠతీత్యర్థః- మిత్రాణాం న భవంతి మిత్రాణాముపకారాయ న భవంతీత్యర్థః- అస్య శ్లోకస్యాంతే ఇతికరణం ద్రష్టవ్యం- ఇతి సుగ్రీవం బ్రూహీతి పూర్వేణ సంబంధః॥రా॥ శుభమితి॥ యో హి వాక్యము

నాం నదీవధూనాం గతయోఽద్య మందాః। కాంతోపభుక్తాలసగామినీనాం ప్రభాతకాలేష్వివ కామినీనామ్॥ ౫౫॥ సచక్రవాకాని సశైవలాని కాశైర్దుకూలైరివ సంవృతాని। సపత్రలేఖాని సరోచనాని వధూముఖానీవ నదీముఖాని॥౫౬॥ ప్రఫుల్లబాణాసనచిత్రితేషు ప్రహృష్టషట్పాదనికూజితేషు। గృహీతచాపోద్యతచండదండః ప్రచండచారోఽద్య వనేషు కామః॥౫౭॥ లోకం సువృష్ట్యా పరితోషయిత్వా నదీస్తటాకాని చ పూరయిత్వా। నిష్పన్నసస్యాం వసుధాం చ కృత్వా త్యక్త్వా నభస్తోయధరాః ప్రణష్టాః॥ ౫౮॥ ప్రసన్నసలిలాస్సౌమ్య కురరీభిర్వినాదితాః। చక్రవాకగణాకీర్ణా విభాంతి సలిలాశయాః॥౫౯॥ అసనాస్సప్తపర్ణాశ్చ కోవిదారాశ్చ పుష్పితాః। దృశ్యంతే బంధుజీవాశ్చ శ్యామాశ్చ గిరిసానుషు॥౬౦॥ హంససారసచక్రాహ్వైః కురరైశ్చ సమంతతః। పులినాన్యవకీర్ణాని నదీనాం పశ్య లక్ష్మణ॥౬౧॥ అన్యోన్యబద్ధవైరాణాం జిగీషూణాం నృపాత్మజ। ఉద్యోగసమయస్సౌమ్య పార్థివానాముపస్థితః॥౬౨॥ ఇయం సా ప్రథమా యాత్రా పార్థివానాం నృపాత్మజ। న చ పశ్యామి సుగ్రీవముద్యోగం వా తథావిధమ్॥౬౩॥ చత్వారో వార్షికా మాసా గతా వర్షశతోపమాః। మమ శోకాభిభూతస్య సౌమ్య సీతామపశ్యతః ॥ చక్రవాకీవ భర్తారం పృష్ఠతోఽనుగతా వనమ్। విషమం దండకారణ్యముద్యానమివ చాగతా॥౬౫॥ ప్రియావిహీనే దుఃఖార్తే హృతరాజ్యే వివాసితే। కృపాం న కురుతే రాజా సుగ్రీవో మయి లక్ష్మణ॥౬౬॥ అనాథో హృతరాజ్యోఽయం రావణేన చ ధర్షితః। దీనో దూరగృహః కామీ మాం చైవ శరణం గతః ॥ ఇత్యేతైః కారణైస్సౌమ్య సుగ్రీవస్య దురాత్మనః। అహం వానరరాజస్య పరిభూతః పరంతప॥౬౮॥ స కాలం పరిసంఖ్యాయ సీతాయాః పరిమార్గణే। కృతార్థస్సమయం కృత్వా దుర్మతిర్నావబుధ్యతే॥౬౯॥ త్వం ప్రవిశ్య చ కిష్కింధాం బ్రూహి వానరపుంగవమ్। మూర్ఖం గ్రామ్యసుఖే సక్తం సుగ్రీవం వచనాన్మమ ॥ అర్థినాముపపన్నానాం పూర్వం చాప్యుపకారిణామ్। ఆశాం సంశ్రుత్య యో హంతి స లోకే పురుషాధమః॥ శుభం వా యది వా పాపం యో హి వాక్యముదీరితమ్। సత్యేన పరిగృహ్ణాతి స వీరః పురుషోత్తమః ॥ కృతార్థా హ్యకృతార్థానాం మిత్రాణాం న భవంతి యే। తాన్మృతానపి క్రవ్యాదాః కృతఘ్నాన్నోపభుంజతే॥౭౩॥ నూనం కాం

చనాపత్రరేఖావకుంఠనదుకూలస్థానీయాః॥౫౬॥ ప్రఫుల్లేతి॥ గృహీతచాపోద్యతచండదండః- గృహీతచాపశ్చాసౌ ఉద్యతచండదండశ్చ- దండః శరవిశేషః- యద్వా గృహీతచాపేన ఉద్యతః ప్రయుక్తః చండదండః తీక్ష్ణదండనం యేన స తథోక్తః॥౬౨॥ ఇయమితి॥ యాత్రా ప్రథమా దండయాత్రా- ఉపస్థితేతి శేషః॥౬౩॥ చత్వార ఇత్యాది ॥ చక్రవాకీ భర్తారమివ- విషమం దండకారణ్యం ఉద్యానమివ- యా పృష్ఠతోఽనుగతా- తామపశ్యతో మే మాసా వర్షశతోపమా గతాః ॥ ఇత్యైరితి ॥ సుగ్రీవస్య సుగ్రీవేణ॥౬౯॥ ॥ శుభమితి॥ యేన ప్రకారేణ వాక్యముదీరితం- తేన ప్రకారేణ యః పరిగృహ్ణాతి నిష్పాదయతి- యో హి వాక్యముదీరితమితి చ పాఠః॥ కృతార్థా హీతి॥ కృతార్థా మిత్రాణాం న భవంతి- మిత్రాణాముపకారకా న భవంతీత్యర్థః- అస్య శ్లోకస్యాంతే ఇతికరణం ద్రష్టవ్యం ఇతి సుగ్రీవం బ్రూహీతి పూర్వేణ సంబంధః టీ॥ అథను

దీరితమితిపాఠః ౨౩॥ ౨౪॥ ఘోరమితి॥ నిర్ఘోషమివవజ్రస్యపునస్సంశ్రోతుమిచ్ఛతీతిపాఠః॥ ౨౫॥ కామమితి॥ వీరనృపాత్మజత్వత్సహాయస్యమేఏవంగతేసాలగిరిభూవిదళనాదిమఇత్థంప్రతిహతేపరాక్రమేకామంపరిజ్ఞాతేసత్యపి-అస్యసుగ్రీవస్యచింతాసమయవ్యతిక్రమేమామపిహానివ్యతీతివిచారఃనాభూదిత్యర్థః॥ ౨౬॥ యదర్థమితి॥ అయమారంభఃసఖ్యకరణవాలినిరసనరూపః-యదర్థంయస్మైసీతాన్వేషణప్రయోజనాయకృతః-సమయంతద్విషయసంకేతం-ప్లవగేశ్వరోనాభిజానాతీతిసంబంధః॥ ౨౭॥ వర్షేతి॥ వర్షాఏవసమయకాలఃసంకేతకాలఃతంవర్షాశబ్దేనచత్వారోమాసాఉపలక్ష్యంతే॥ ౨౮॥ సామాత్యేతి॥ సామాత్యపరిషత్సామాత్యబాంధవః ౨౯॥ ఉచ్యతామితి॥ మమరోషస్యయద్రూపంతత్సుగ్రీవఉచ్యతాం-ఏనమిదంవక్ష్యమాణంవచశ్చబ్రూయాః॥ ౩౦॥ నచేతి॥ హతోవాలీయేనపథాగతఃసపంథాః-పరలోకఇత్యర్థః-నసంకుచితఃనష్టఇత్యర్థః సమయేమర్యాదాయాంతిష్ఠ-వాలిపథంవాలిగతంమాగాః॥ ౩౧॥ ౩౨॥ తదేవమితి॥ కార్యేఏవంవిహితేఏవమవస్థితేసతి-యద్ధితంతత్ బ్రూహి-కాలవ్యతిక్రమః-మాభూదితిశేషః-అతఃత్వర త్వరస్వేతిసంబంధః॥ ౩౩॥ ఉక్తమర్థంపునస్సంక్షేపేణసర్గాంతేదర్శయతి-కురుష్వేతి॥ మయి-విషయే-ప్రతిశ్రుతంసత్యంకురు-శాశ్వతంధర్మమవేక్ష్యప్రతిశ్రుతకరణంఅక్షయోధర్మఇత్యవేక్ష్య॥ ౩౪॥ సఇతి॥ సఃలక్ష్మణః-హరీశ్వరేసుగ్రీవే-తీవ్రాంమతిం-నిగ్రహబుద్ధిమిత్యర్థః-లాలప్యమానంప్రలపంతం॥ ౩౫॥ ఇతిశ్రీగోవిందరాజవిరచితే-శ్రీరామాయణభూషణే-ముక్తాహారాఖ్యానే-కిష్కింధాకాండవ్యాఖ్యానే-త్రింశస్సర్గః.****

ఘనపృష్ఠస్యవికృష్టస్యమయారణే। ద్రష్టుమిచ్ఛతిచాపస్యరూపంవిద్యుద్గణోపమమ్॥ ౨౪॥ ఘోరంజ్యాతలనిర్ఘోషంక్రుద్ధస్యమమసంయుగే। నిర్ఘోషమివవజ్రస్యపునస్సంశ్రోతుమిచ్ఛతి॥ ౨౫॥ కామమేవంగతేప్యస్యపరిజ్ఞాతేపరాక్రమే। త్వత్సహాయస్యమేవీరనచింతాస్యాన్నృపాత్మజ॥ ౨౬॥ యదర్థమయమారంభఃకృతఃపరపురంజయ। సమయంనాభిజానాతికృతార్థఃప్లవగేశ్వరః॥ ౨౭॥ వర్షాసమయకాలంతుప్రతిజ్ఞాయహరీశ్వరః। వ్యతీతాంశ్చతురోమాసాన్విహరన్నావబుధ్యతే॥ ౨౮॥ సామాత్యపరిషత్క్రీడన్పానమేవోపసేవతే। శోకదీనేషునాస్మాసుసుగ్రీవఃకురుతేదయామ్॥ ౨౯॥ ఉచ్యతాంగచ్ఛసుగ్రీవస్త్వయావత్సమహాబల। మమరోషస్యయద్రూపంబ్రూయాశ్చైనమిదంవచః॥ ౩౦॥ నచసంకుచితఃపంథాయేనవాలీహతోగతః। సమయేతిష్ఠసుగ్రీవమావాలిపథమన్వగాః॥ ౩౧॥ ఏకఏవరణేవాలీశరేణనిహతోమయా। త్వాంతుసత్యాదతిక్రాంతంహనిష్యామిసబాంధవమ్॥ ౩౨॥ తదేవంవిహితేకార్యేయద్ధితంపురుషర్షభ। తత్తద్బ్రూహినరశ్రేష్ఠత్వరకాలవ్యతిక్రమః॥ ౩౩॥ కురుష్వసత్యంమయివానరేశ్వరప్రతిశ్రుతంధర్మమవేక్ష్యశాశ్వతమ్। మావాలినంప్రేత్యగతోయమక్షయంత్వమద్యపశ్యేర్మమచోదితైశ్శరైః॥ ౩౪॥ సపూర్వజంతీవ్రవివృద్ధకోపంలాలప్యమానంప్రసమీక్ష్యదీనమ్। చకారతీవ్రాంమతిముగ్రతేజాహరీశ్వరేమానవవంశనాథః॥ ౩౫॥ ఇతిశ్రీమత్కిష్కింధాకాండే-త్రింశస్సర్గః*

శ్రీరాముద్దిశ్యలక్ష్మణంసంబోధ్యాహ-నూనమితి॥ పునరితివాలివధకృతధనుర్ఘోషశ్రవణాపేక్షయోక్తం॥ ౨౫॥ కామమితి॥ వీరనృపాత్మజత్వత్సహాయస్యమే-ఏవంగతేసాలగిరిభూవిదళనాదిమఇత్థంప్రతిహతేపరాక్రమేకామంపరిజ్ఞాతేసత్యపి- అస్యసుగ్రీవస్యచింతానస్యాత్ సమయవ్యతిక్రమేపిహానివ్యతీతిపిచారోనాభూదిత్యర్థః-యద్వాసుగ్రీవవ్యామోహాతిశయంప్రతివిస్మయవచనమేతత్ ఏవంగతేత్వత్సహాయస్యమేపరాక్రమేకామంపరిజ్ఞాతేపిఅస్యసుగ్రీవస్యచింతామయిబుద్ధిర్నస్యాత్ నభవేత్ .అహోవిస్మయఇత్యర్థః॥ ౨౬॥ యదర్థమితి॥ అయమారంభఃసఖ్యకరణవాలినిరసనరూపః - యదర్థంయస్మైసీతాన్వేషణప్రయోజనాయకృతః-సమయంతద్విషయసంకేతంప్లవగేశ్వరోనాభిజానాతీతిసంబంధః॥ ౨౭॥ వర్షేతి॥ వర్షంతువర్షాకాలమేవసమయకాలంప్రతిజ్ఞాయఅవస్థాయసంకేతకాలంప్రతిజ్ఞాయేత్యర్థః॥ ౨౮॥ టీ॥ సామాత్యేతి॥ పీయతఇతిపానంమద్యం॥ ౨౯॥ ఉచ్యతామితి॥ మమరోషస్యయద్రూపంతత్సుగ్రీవస్యోచ్యతాం-ఇదంవక్ష్యమాణంవచశ్చైనంబ్రూయాఇతిసంబంధః॥ ౩౦॥ ౩౧॥ తదేవమితి॥ కార్యేఏవంవిహితేఏవమవస్థితేసతియద్ధితంతత్ బ్రూహి-కాలవ్యతిక్రమోమాభూదితి శేషః-అతఃత్వరేతిసంబంధః॥ ౩౩॥ కురుష్వేత్యస్యవ్యాసఃసంగ్రహేణసుగ్రీవమంతప్రసర్మనార్థం॥ ౩౪॥ తీవ్రాంమతింజిఘాంసామిత్యర్థః॥ ౩౫॥ ఇతిశ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం-శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం-కిష్కింధాకాండవ్యాఖ్యాయాం-త్రింశస్సర్గః. **

అథాంగదేనలక్ష్మణకోపకథనంసుగ్రీవాన్వైకత్రింశే-సకామినమితి॥ కామినంఅధికకామం- అతఏవదీనం-తథాప్యదీనసత్త్వం - ఏతేనవస్తుతఃఅదీనసత్త్వోపి
దైన్యంభావయతీతిగమ్యతే-శోకాభిపన్నంశోకంప్రాప్తం-సముదీర్ణకోపంఅభివృద్ధకోపం-అస్మిన్శ్లోకేనరదేవపుత్రమిత్యత్రదేకారోగాయత్ర్యాఏకాదశాక్షరం
దశసహస్రశ్లోకాగతాః॥౧॥ నేతి॥సాధువృత్తేసాధూనాంమిత్రసమానసుఖదుఃఖానాంసుహృదాంవృత్తేఆచారే-నస్థాస్యతి-కర్మఫలానుషంగాన్ అగ్నిసాక్షికసఖ్య
రూపకర్మణావాలినిరసనరాజ్యదారలాభరూపఫలానుబంధాన్నమంస్యతే-వానరరాజ్యలక్ష్మీంనభోక్ష్యతే- తథాహ్యస్యబుద్ధిఃనాభిక్రమతే అస్మత్ప్రియోజనా
భిముఖ్యేనవర్తతఇతియోజనా॥౨॥మతీతి ॥ మతిభ్రమాత్ బుద్ధివిపర్యాసాత్ - తవప్రసాదాప్రతికారబుద్ధిః ప్రసాదస్యరాజ్యప్రదానాదిరూపస్యఅప్రతికారబుద్ధిః
ప్రత్యుపకారబుద్ధిరహితః-అతఏవహతస్సుగ్రీవః-అగ్రజంవాలినంపశ్యతు-ఏవంవిగుణస్యతస్యరాజ్యంనదేయంవాలినమితిక్వచిత్పాఠః - తత్రవృత్తముపజాతిః॥౩॥
మతిక్షయాదితి॥హతోగ్రజంపశ్యతువీరవాలినమిత్యత్రవృత్తభంగఆర్షః॥౩॥ నేతి ॥ నధారయే-అకార్యకరణంకర్తుంనక్షమఇత్యర్థః - అసత్యంసత్యవచనరహి
తం-నరేంద్రపత్న్యాస్సీతాయాః-విచయంఅన్వేషణం॥౪॥తమితి ॥ మమహృదయవచనమాత్రేణఅయంతంహన్యాదేవేత్యనుతప్తోరామః ప్రాహస్మ- పరవీరహం
తా-నత్వస్మి శత్రుహంతా-స్వవేక్షితంసుష్ఠునిరూపితం॥౫॥సానునయంసప్రసాదం॥౫॥నహీతి॥పాపంమిత్రహననాధ్యవసాయరూపం - ఆర్యేణసమ్యగ్వివేకేన॥౬॥
నేదమితి॥ఇదంమిత్రహననాధ్యవసాయరూపంపాపం-పూర్వవృత్తంచసంగతంపూర్వకృతంసఖ్యరూపంబాంధవంచ॥౭॥ సామేతి ॥కాలపర్యయేకాలక్రమేవిషయే-
వ్యతీతంవ్యతిక్రాంతవంతం-సుగ్రీవం-రూక్షాణిపరుషాణి-పరివర్జయన్ -సామోపహితయాసాంత్వయుక్తయావాచా-వక్తుమర్హసి॥౮॥తతఇతి॥ప్రతిసంరబ్ధఃప్ర

సకామినందీనమదీనసత్త్వంశోకాభిపన్నంసముదీర్ణకోపమ్ । నరేంద్రసూనుర్నరదేవపుత్రంరామానుజఃపూర్వజమిత్యువాచ॥౧॥ నవానర
స్థాస్యతిసాధువృత్తేనమంస్యతేకర్మఫలానుషంగాన్।నభోక్ష్యతేవానరరాజ్యలక్ష్మీంతథాహినాభిక్రమతేస్యబుద్ధిః॥౨॥మతిక్షయాద్గ్రామ్యసుఖే
షుసక్తస్తవప్రసాదాప్రతికారబుద్ధిః । హతోగ్రజంపశ్యతువీరతస్యనరాజ్యమేవంవిగుణస్యదేయమ్॥౩॥ నధారయేకోపముదీర్ణవేగంనిహన్మిసు
గ్రీవమసత్యమద్య ।హరిప్రవీరైస్సహవాలిపుత్రోనరేంద్రపత్న్యావిచయంకరోతు॥౪॥ తమాత్తబాణాసనముత్పతంతంనివేదితార్థంరణచండ
కోపమ్।ఉవాచరామఃపరవీరహంతాస్వవేక్షితంసానునయంచవాక్యమ్॥౫॥నహివైత్వద్విధోలోకేపాపమేవంసమాచరేత్ ।పాపమార్యేణయోహ
హంతిసవీరఃపురుషోత్తమః॥౬॥నేదమద్యత్వయాగ్రాహ్యంసాధువృత్తేనలక్ష్మణ । తాంప్రీతిమనువర్తస్వపూర్వవృత్తంచసంగతమ్॥౭॥సామో
పహితయావాచారూక్షాణిపరివర్జయన్ । వక్తుమర్హసిసుగ్రీవంవ్యతీతంకాలపర్యయే॥౮॥సోగ్రజేనానుశిష్టార్థోయథావత్పురుషర్షభః।ప్రవి
వేశపురీంవీరోలక్ష్మణఃపరవీరహా॥౯॥తతశ్శుభమతిఃప్రాజ్ఞోభ్రాతుఃప్రియహితేరతః।లక్ష్మణఃప్రతిసంరబ్ధోజగామభవనంకపేః॥౧౦॥శక్రబాణాస

సకామినమితి ॥ గాయత్ర్యాః దేఇత్యేకాదశాక్షరం సకామినందీనమిత్యస్యశ్లోకస్యత్రింశాక్షరేణదేఇత్యనేనసంగృహ్ణాతి ॥ శ్లో ॥ సకామినందీనమదీనసత్త్వంశో
కాభిపన్నంసముదీర్ణకోపః।నరేంద్రసూనుర్నరదేవపుత్రంరామానుజఃపూర్వజమిత్యువాచ॥టీ॥దీనంవైవర్ణ్యాదియుక్తం॥౧॥నవానరఇతి॥సాధువృత్తేసాధూనాం
మిత్రసమానసుఖదుఃఖానాంసుహృదాంవృత్తేనస్థాస్యతి - కర్మఫలానుషంగాత్ అగ్నిసాక్షికసఖ్యరూపకర్మణాప్రాప్తవాలిసరసనరాజ్యదారరూపఫలానుబం
ధాద్దేతోః. నమంస్యతేఅస్మానితిశేషః-వానరరాజ్యలక్ష్మీంనభోక్ష్యతే-తథాహిఅస్యబుద్ధిర్నాభిక్రమతేఅస్మత్ప్రియోజనాభిముఖ్యేననవర్తతఇతియోజనా-అస్మా
నుపేక్ష్యఏతత్సర్వమనుభవితుంనార్హతీతిభావః॥టీ॥వానరరాజ్యలక్ష్మీంవాలిరాజ్యలక్ష్మీం॥౨॥ఏతదేవవిశదయతి-మతీతి॥టీ॥ తవప్రసాదేఉపకారేవిషయేఅప్రతికార
బుద్ధిఃప్రత్యుపకారబుద్ధిరహితః॥౩॥ నేతి॥విచయమన్వేషణం॥౪॥తమితి॥ నివేదితార్థంజ్ఞాపితప్రయోజనం-స్వవేక్షితంసుష్ఠునిరూపితం॥టీ॥ రామోలక్ష్మణాభిప్రా
యంవిజ్ఞాయచతుర్థోపాయనివారణపూర్వకంసానునయమాహ-తమితి॥౫॥నహీతి॥ పాపంమిత్రహననాధ్యవసాయరూపం-ఆర్యేణసమ్యగ్వివేకేన(టీ) యోహం
తినివారయతి॥౬॥ నేదమితి ॥ ఇదంమిత్రహననాధ్యవసాయరూపం-సాధువృత్తేనసాధుత్వేనపూర్వవృత్తంచసంగతంపూర్వకృతసఖ్యరూపబాంధవంచ॥ ౭॥ సామే
తి॥వ్యతీతంవ్యతిక్రాంతవంతం-కాలపర్యయేకాలక్రమవిషయే-వ్యతీతంకాలపర్యయమితిచపాఠః॥టీ॥రూక్షాణిపరుషవచనాని॥౮॥ సోగ్రజేనేత్యాదిశ్లోకద్వయంస్పష్టం

తినివృత్తహననాధ్యవసాయః॥౧౦॥సోగ్రజేనేత్యాదిశ్లోకద్వయోక్తంవిస్తరేణాహ-శక్రే త్యాదినా॥ ధనుఃప్రగృహ్యసానుమాన్పర్వతఇవస్థితః॥౧౧॥యథోక్తేతి॥ యథోక్తంరామోక్తమనతిక్రమ్యకరోతీతియథోక్తకారీ-లక్ష్మణః-వచనంసుగ్రీవంప్రతిస్వేనవక్తవ్యంవచనం-యథోక్తకారీతివిశేషణాద్రామోపదిష్టవచనమితిసిద్ధం ఉత్తరంచ-స్వవచనస్యసుగ్రీవేణవక్ష్యమాణముత్తరంచ-సోత్తరంస్వేనవక్ష్యమాణోత్తరసహితంమత్వాఆలోచ్య ప్రయయావిత్యన్వయః [illegible] ఏకపదంపార స్త్యపదందూరంత్యక్త్వాదూరేక్షిప్త్వా-అనేనద్రుతగమనంసూచితం-ద్రుతంగచ్ఛన్హిపురుషఃపురఃపాదందూరేక్షిపతి॥౧౪॥తామితి॥గిరిసంకటేనిబిడగిరిమధ్యే-అ నేనపూర్వోక్తగుహాశబ్దోవివృతః॥౧౬॥రా॥కిష్కింధాయాంబహిశ్చరానిత్యతఃపరం-తంద్దృష్ట్వావానరాస్సర్వేలక్ష్మణంపురుషర్షభమిత్యర్థంద్రష్టవ్యం॥౧౭॥తంద్దృ ష్ట్వేత్యాది.వానరాఃపూర్వోక్తాబహిశ్చరాః॥౧౮॥౨౬॥తతస్తఇతి॥ ప్రాకారపరిఘాంతరాన్నిష్క్రమ్యఆవిష్కృతంప్రకాశంయథాభవతితథాతస్థుః॥౨౭॥ సుగ్రీవస్యేతి॥ఆర్తంకామపీడితం॥ రా॥పూర్వజంచార్తమాత్మవానితిసమ్యక్॥౨౮॥సఇత్యాది॥బాణేతి॥ బాణశల్యంబాణాగ్రమేవస్ఫురంతీజిహ్వాయస్యసతథా-

నప్రఖ్యంధనుః కాలాంతకోపమః। ప్రగృహ్యగిరిశృంగాభంమందరస్సానుమానివ॥౧౧॥ యథోక్తకారీవచనముత్తరంచైవసోత్తరమ్। బృహస్పతి
సమోబుద్ధ్యామత్వారామానుజస్తథా * కామక్రోధసముత్థేనభ్రాతుఃకోపాగ్నినావృతః। ప్రభంజనఇవాప్రీతః ప్రయయాలక్ష్మణస్తదా *సా
లతాలాశ్వకర్ణాంశ్చతరసాపాతయన్బహూన్। పర్యస్యన్గిరికూటానిద్రుమానన్యాంశ్చవేగతః * శిలాశ్చశకలీకుర్వన్పద్భ్యాంగజఇవాశుగః।
దూరమేకపదంత్యక్త్వా యయౌకార్యవశాద్ద్రుతమ్ ॥ ౧౪ ॥ తామపశ్యద్బలాకీర్ణాం హరిరాజమహాపురీమ్ । దుర్గామిక్ష్వాకుశార్దూలః
కిష్కింధాంగిరిసంకటే॥౧౬॥రోషాత్ ప్రస్ఫురమాణోష్ఠస్సుగ్రీవంప్రతిలక్ష్మణః।దదర్శవానరాన్భీమాన్కిష్కింధాయా బహిశ్చరాన్ ॥ ౧౭ ॥
తంద్దృష్ట్వా వానరాస్సర్వే లక్ష్మణంపురుషర్షభమ్ । శైలశృంగాణి శతశఃప్రవృద్ధాంశ్చమహీరుహాన్ * జగృహుఃకుంజరప్రఖ్యావాన
రాఃపర్వతాంతరే ॥ ౧౮ ॥ తాన్గృహీతప్రహరణాన్హరీన్దృష్ట్వాతులక్ష్మణః * బభూవద్విగుణంక్రుద్ధోబహ్వింధనఇవానలః॥ ౧౯॥ తంతే
భయపరీతాంగాః క్రుద్ధందృష్ట్వాప్లవంగమాః * కాలమృత్యుయుగాంతాభంశతశోవిద్రుతాదిశః॥౨౦॥తతస్సుగ్రీవభవనంప్రవిశ్యహరిపుంగవాః *
క్రోధమాగమనంచైవలక్ష్మణస్యన్యవేదయన్॥౨౧॥తారయాసహితఃకామీసక్తఃకపివృషారహః * నతేషాంకపివీరాణాంశుశ్రావవచనంతదా॥
౨౨॥తతస్సచివసందిష్టాహరయోరోమహర్షణాః * గిరికుంజరమేఘాభానగర్యానిర్యయుస్తదా।నఖదంష్ట్రాయుధాఘోరాస్సర్వేవికృతదర్శనాః
* సర్వేశార్దూలదర్పాశ్చసర్వేచవికృతాననాః॥౨౩॥దశనాగబలాఃకేచిత్కేచిద్దశగుణోత్తరాః * కేచిన్నాగసహస్రస్యబభూవుస్తుల్యవిక్ర
మాః॥౨౪॥కృత్స్నాంహికపిభిర్వ్యాప్తాంద్రుమహస్తైర్మహాబలైః। అపశ్యల్లక్ష్మణఃక్రుద్ధఃకిష్కింధాంతాందురాసదామ్॥ ౨౫॥ తతస్తేహర
యస్సర్వేప్రాకారపరిఘాంతరాత్ । నిష్క్రమ్యోదగ్రసత్వాస్తుతస్థురావిష్కృతంతదా॥౨౬॥సుగ్రీవస్యప్రమాదంచపూర్వజంచార్తమాత్మ
వాన్ । బుద్ధ్వాకోపవశంవీరఃపునరేవజగామసః॥౨౭॥సదీర్ఘోష్ణమహోచ్ఛ్వాసఃకోపసంరక్తలోచనః। బభూవనరశార్దూలస్సధూమఇ

వాగ్నిస్యసంగ్రహః॥౯॥తతఇతి॥ ప్రతిసంరబ్ధః ప్రతినివృత్తహననాధ్యవసాయఇత్యర్థః॥౧౦॥టీ॥మందరోమందరాఖ్యఃసానుమాన్పర్వతఇవ॥ ౧౧ ॥ యథోక్తకారీ
తి॥వచనంసుగ్రీవంప్రతిస్వేనవక్తవ్యంవచనం-యథోక్తకారీతివిశేషణాదిదంవచనంరామోపదిష్టమితిమంతవ్యం-ఉత్తరంస్వవచనస్యసుగ్రీవేణవక్ష్యమాణంఉత్తరం
సోత్తరం-స్వేనవక్ష్యమాణేనోత్తరేణసహితంమత్వాఆలోచ్య * టీ॥ప్రభంజనఇవవాయురివ * సాలేతి॥పర్యస్యన్క్షిపన్ * శిలాశ్చేతి॥ దూరమేకపదంత్యక్త్వా
ఏకపదంపాశ్చాత్యంపాదంపురఃయథాతథాత్యక్త్వా.అనేనపారస్త్యపాదస్యదూరనిక్షేపస్సూచితః॥ ౨౬ ॥ తతఇతి ॥ ప్రాకారపరిఘాంతరాత్ నిష్క్రమ్యఆవి
ష్కృతంప్రకటంయథాతథాతస్థుః॥టీ॥ ప్రాకారపరిఘాంతరాత్ ప్రాకారపరిఘామధ్యవర్తిమార్గాత్ ॥౨౯॥బాణేతి॥బాణశల్యస్ఫురజ్జిహ్వఃబాణశల్యమేవస్ఫు
రంతీజిహ్వాయస్యసతథోక్తః - పంచాస్యఃపన్నగఇవబభూవేతిపూర్వేణసంబంధః॥టీ॥సాయకాసనంధనుఃతదేవభోగస్సర్వశరీరంతస్య॥౩౦॥టీ॥ తమితి॥ తా

సాయకాసనం ధనుః తదేవ భోగః ఫణా తద్వాన్-బభూవేతి పూర్వేణ సంబంధః॥౩౦॥౩౧॥ సోఽంగదమిత్యాది ॥ వత్స-అరిందమః ఏష రామానుజః త్వత్సకాశం ప్రాప్త ఇతి మమాగమనం సుగ్రీవః కథ్యతాం- భ్రాతృవ్యసనసంతప్తస్స లక్ష్మణః ద్వారి తిష్ఠతి-తస్య వాక్యే తవ యది రుచిః తర్హి-సాధుయుక్తం - తత్ప్రత్యుపగమనం వా అత్రైవ తస్యానయనం వా క్రియతాం-ఇత్యేతద్వాక్యముక్త్వా శీఘ్రమాగచ్ఛ ఇతి సోఽంగదం సందిదేశేతి సంబంధః॥ ౩౨॥ లక్ష్మణస్యేతి ॥ అయమాగత ఇత్యనంతరమితికరణం బోధ్యం॥౩౩॥ ఉక్తం విస్తృణాతి-అథేతి॥ రా॥ నిపత్య తూర్ణం న్యపతత్ స్తరస్వీ తతః కుమారశ్చరణావవందే ఇతి పాఠః॥ ౩౪॥ సంగృహ్యేతి॥ మాతుః పునరేవేత్యనేన మాతుః పృథగ్వందనముచ్యతే॥ రా॥ జగ్రాహ మాతుః పునరేవ పాదావిత్యత్ర పునశ్శబ్దః పితృనమస్కారాపేక్షయా ప్రయుక్తః॥౩౫॥ స ఇతి॥ మదమత్తః పానకృతమదమత్తః॥౩౬॥ తత ఇతి॥ కిలకిలేతి వానరాణాం శబ్ద ఉచ్యతే॥౩౭॥ త ఇతి॥ మహౌఘనిభం మహాప్రవాహతుల్యం-లక్ష్మణం-సమం యుగపత్ ॥౩౮॥ అథేతి॥ తేనైవ సమాగతౌ తదాహ్వానేన సమాగతౌ-మంత్రిణౌ ప్రశస్తమంత్రౌ-అర్థధర్మయోర్విషయే ఉచ్చావచం ప్రకృష్టం ప్రాప్తం లక్ష్మణం శశంసతుః॥౩౯॥ ప్రసాదయిత్వేత్యాది॥ సామనిశ్చితైః సాంత్వవిషయే నిశ్చితైః-ఊచతురితి శేషః॥ యస్యేతి॥ యస్య భీతాః యస్మాత్ భీతాః-వాక్యసారథిః-రామవాక్యప్రేరిత ఇత్యర్థః- కథమిదం దుర్గమేకః ప్రవిష్టవానిత్యత్రాహ - వ్యవసాయరథ ఇతి - ప్రతిపక్షు నిరాసాధ్యవసాయరథః - తస్య తస్మై - స్వసమయే స్వమర్యాదాయాం - సత్యప్రతిశ్రవ

పావకః॥౨౯॥ బాణశల్యస్ఫురజ్జిహ్వస్సాయకాసనభోగవాన్ । స్వతేజోవిషసంఘాతః పంచాస్య ఇవ పన్నగః॥ ౩౦ ॥ తం దీప్తమివ కాలాగ్నిం నాగేంద్రమివ కోపితమ్ । సమాసాద్యాంగదస్త్రాసాద్విషాదమగమద్భృశమ్ ॥౩౧॥ సోఽంగదో రోషతామ్రాక్షః సందిదేశ మహాయశాః ✻ సుగ్రీవః కథ్యతాం వత్స మమాగమనమిత్యుత । ఏష రామానుజః ప్రాప్తస్త్వత్సకాశమరిందమః ✻ భ్రాతుర్వ్యసనసంతప్తో ద్వారి తిష్ఠతి లక్ష్మణః । తస్య వాక్యే యది రుచిః క్రియతాం సాధు వానర ✻ ఇత్యుక్త్వా శీఘ్రమాగచ్ఛ వత్స వాక్యమరిందమ॥౩౨॥ లక్ష్మణస్య వచశ్శ్రుత్వా శోకావిష్టోఽంగదోఽబ్రవీత్ । పితుస్సమీపమాగమ్య సౌమిత్రిరయమాగతః॥౩౩॥ అథాంగదస్తస్య వచో నిశమ్య సంభ్రాంతభావః పరిదీనవక్త్రః। నిపత్య తూర్ణం న్యపతత్ స్తరస్వీ తతః కుమారశ్చరణావవందే॥౩౪॥ సంగృహ్య పాదౌ పితురగ్ర్యతేజా జగ్రాహ మాతుః పునరేవ పాదౌ । పాదౌ రుమాయాశ్చ నిపీడయిత్వా నివేదయామాస తతస్తమర్థమ్॥౩౫॥ స నిద్రామదసంవీతో వానరో న విబుద్ధవాన్ । బభూవ మదమత్తశ్చ మదనేన చ మోహితః॥౩౬॥ తతః కిలకిలాం చక్రుర్లక్ష్మణం ప్రేక్ష్య వానరాః। ప్రసాదయంతస్తం క్రుద్ధం భయమోహితచేతసః॥౩౭॥ తే మహౌఘనిభం దృష్ట్వా వజ్రాశనిసమస్వనం। సింహనాదం సమం చక్రుర్లక్ష్మణస్య సమీపతః॥౩౮॥ తేన శబ్దేన మహతా ప్రత్యబుధ్యత వానరః। మదవిహ్వలతామ్రాక్షో వ్యాకులస్రగ్విభూషణః॥౩౯॥ అథాంగదవచశ్శ్రుత్వా తేనైవ చ సమాగతౌ ✻ మంత్రిణౌ వానరేంద్రస్య సమ్మతౌ దారదర్శినౌ। ప్లక్షశ్చైవ ప్రభావశ్చ మంత్రిణావర్థధర్మయోః వక్తుముచ్చావచం ప్రాప్తం లక్ష్మణం తౌ శశంసతుః॥౪౦॥ ప్రసాదయిత్వా సుగ్రీవం వచనైస్సామనిశ్చితైః ✻ ఆసీనం పర్యుపాసీనౌ యథా శక్రం మరుత్పతిమ్। సత్యసంధౌ మహాభాగౌ భ్రాతరౌ రామలక్ష్మణౌ ✻ వయస్యభావం సంప్రాప్తౌ రాజ్యార్హౌ రాజ్యదాయినౌ । తయోరేకో ధనుష్పాణిర్ద్వారి తిష్ఠతి లక్ష్మణః ✻ యస్య భీతాః ప్రవేపంతో నాదాన్ముంచంతి వానరాః। స ఏష రాఘవభ్రాతా లక్ష్మణో వాక్యసారథిః ✻ వ్యవసాయరథః ప్రాప్తస్తస్య రామస్య శాసనాత్ । అయం చ దయితో రాజన్ తారాయాస్తనయోఽంగదః ✻ లక్ష్మణేన సకాశం తే ప్రేషితస్త్వరయానఘ । సోఽయం రోషపరీతాక్షో ద్వారి తిష్ఠతి వీర్యవాన్ ✻ వానరాన్వానరపతే చక్షుషా నిర్దహన్నివ । [illegible] స్య మూర్ధ్నా ప్రణమ్య త్వం సపుత్రస్సహబంధుభిః ✻ గచ్ఛ

శీఘ్రం మహారాజ రోషో హ్యద్యోపశామ్యతామ్-

సౌల్లక్ష్మణాగమనకాల ఏవ సుగ్రీవో మత్తో వర్తతే-అహమపి నాగతశ్చేదయం ధిక్కరిష్యతీతి భయాత్ -తం సమాసాద్య పాదం [illegible] విషాదమగమదిత్యన్వయః॥౩౧॥ టీ॥ అథ లక్ష్మణవృత్తాంతమాహ-తత ఇతి॥ తతః అంగదస్య సుగ్రీవసమీపగమనానంతరం- కిలకిలాం కపిజాతిప్రయుక్తశబ్దం॥౩౭॥ టీ॥ మహౌఘనిభం సముద్రనిభం॥౩౮॥ అథేత్యాది ॥ అంగదవచః శ్రుత్వా తేనైవ సమాగతౌ మంత్రిణౌ ఉచ్చావచం వక్తుం ప్రాప్తం లక్ష్మణం శశంసతురితి సంబంధః - దారదర్శినౌ అంతఃపుర ప్రవేశయోగ్యౌ॥౪౦॥ ప్రసాదయిత్వేత్యాది భవ సత్యప్రతిశ్రవ ఇత్యంతమేకం వాక్యం-అత్ర శశంసతురిత్యనుషజ్యతే ✻ యస్య భీతాః యస్మాత్ భీతాః [టీ] వాక్యసారథిః వా

వః సత్యప్రతిజ్ఞో భవ ॥ రా ॥ ప్రసాదయిత్వేత్యాది ॥ భవసత్యప్రతిశ్రవా ఇత్యంతమేకం వాక్యం-అత్ర శశంసతురిత్యనుషజ్యతే-యస్య భీతాః యస్మాత్ భీతాః రో షోహ్యస్య నివర్త్యతామితి పాఠః ॥ ౫౧ ॥ ఇతి శ్రీ గోవిందరాజవిరచితే- శ్రీరామాయణభూషణే-ముక్తాహారాఖ్యానే-కిష్కింధాకాండవ్యాఖ్యానే-ఏకత్రింశస్సర్గః అథహనుమతా హితోపదేశో ద్వాత్రింశే-అంగదస్యేత్యాది ॥ అంగదస్య ప్రాధాన్యాదంగదస్య వచశ్శ్రుత్వేత్యుక్తం- ఆసనం ముమోచ-భయేనాసనాదుదతిష్ఠది త్యర్థః ॥ ౧ ॥ సచివానితి ॥ మంత్రకుశలః మంత్రప్రయోగకుశలః ॥ ౨ ॥ సచివాన బ్రవీద్వాక్యమితి సమ్యక్ ॥ ౩ ॥ నమ ఇతి ॥ దుర్వ్యాహృతం పరుషభాషణం- మరనుష్ఠితం అపకారః-కించిదపి ॥ ౩ ॥ అసుహృద్భిరితి ॥ అసుహృద్భిః అశోభనహృదయైః ॥ ౪ ॥ అత్రేతి ॥ తావత్ ప్రథమం-యథావిధి యథాక్రమం-భావస్య చేష్టాయాః- నిశ్చయః అధ్యవసాయః ॥ ౫ ॥ నిజభయకృతమాసనచలనముపహస్నుతే-నఖల్వితి ॥ ౬ ॥ మిత్రస్యాస్థానకోపసంభావనాయాం లోకన్యాయమాహ-సర్వథేతి ॥ అల్పే-వైషమ్య ఇతి శేషః ॥ ౭ ॥ అత ఇతి ॥ మహాత్మనా రామేణ-మమ యదుపకృతం తన్మయా ప్రతికర్తుం నశక్యం-అతో నిమిత్తం అస్మాన్నిమిత్తాత్ - త్రస్తోహమితి సంబంధః ॥ ౮ ॥ సుగ్రీవే ణేతి ॥ తర్కేణ ఊహేన ॥ ౯ ॥ సర్వథేతి ॥ ఉపకారకృతం ఉపకారకారిణం ॥ ౧౦ ॥ ౧౫ ॥ ఆర్తస్యేతి ॥ పురుషాంతరాత్ లక్ష్మణాత్ -ఆగతమితి శేషః - అత్ర మర్షణీయత్వేబ

శీఘ్రం మహారాజ రోషోహ్యస్య నివర్త్యతామ్ । యదాహ రామో ధర్మాత్మా తత్కురుష్వ సమాహితః । రాజంస్తిష్ఠస్వ సమయే భవ సత్యప్రతిశ్రవః ॥ ౫౧ ॥ ఇతి శ్రీమత్కిష్కింధాకాండే - ఏకత్రింశస్సర్గః. ❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖

అంగదస్య వచశ్శ్రుత్వా సుగ్రీవస్సచివైస్సహ । లక్ష్మణం కుపితం శ్రుత్వా ముమోచాసనమాత్మవాన్ ॥ ౧ ॥ సచివాన బ్రవీద్వాక్యం నిశ్చిత్య గురులాఘవమ్ । మంత్రజ్ఞాన్మంత్రకుశలో మంత్రేషు పరినిష్ఠితాన్ ॥ ౨ ॥ న మే దుర్వ్యాహృతం కించిన్నాపి మే దురనుష్ఠితమ్ । లక్ష్మణో రాఘవభ్రాతా క్రుద్ధః కిమితి చింతయే ॥ ౩ ॥ అసుహృద్భిర్మమామిత్రైర్నిత్యమంతరదర్శిభిః । మమ దోషానసంభూతాన్ శ్రావితో రాఘవానుజః ॥ ౪ ॥ అత్ర తావద్యథాబుద్ధి సర్వైరేవ యథావిధి । భావస్య నిశ్చయస్తావద్విజ్ఞేయో నిపుణం శనైః ॥ ౫ ॥ నఖల్వస్తి మమ త్రాసో లక్ష్మణాన్నాపి రాఘవాత్ । మిత్రం త్వస్థానకుపితం జనయత్యేవ సంభ్రమమ్ ॥ ౬ ॥ సర్వథా సుకరం మిత్రం దుష్కరం పరిపాలనమ్ । అనిత్యత్వాచ్చ చిత్తానాం ప్రీతిరల్పేపి భిద్యతే ॥ ౭ ॥ అతో నిమిత్తం త్రస్తోహం రామేణ తు మహాత్మనా । యన్మమోపకృతం శక్యం ప్రతికర్తుం న తన్మయా ॥ ౮ ॥ సుగ్రీవేణైవముక్తస్తు హనుమాన్ హరిపుంగవః । ఉవాచ స్వేన తర్కేణ మధ్యే వానరమంత్రిణామ్ ॥ ౯ ॥ సర్వథా నైతదాశ్చర్యం యస్త్వం హరిగణేశ్వర । న విస్మరసి సుస్నిగ్ధముపకారకృతం శుభమ్ ॥ ౧౦ ॥ రాఘవేణ తు వీరేణ భయముత్సృజ్య దూరతః । త్వత్ప్రియార్థం హతో వాలీ శక్రతుల్యపరాక్రమః ॥ ౧౧ ॥ సర్వథా ప్రణయాత్క్రుద్ధో రాఘవో నాత్ర సంశయః । భ్రాతరం సంప్రహితవాన్ లక్ష్మణం లక్ష్మివర్ధనమ్ ॥ ౧౨ ॥ త్వం ప్రమత్తో న జానీషే కాలం కాలవిదాంవర । ఫుల్లసప్తచ్ఛదశ్యామా ప్రవృత్తా తు శరచ్ఛివా ॥ నిర్మలగ్రహనక్షత్రా ద్యౌః ప్రణష్టవలాహకా । ప్రసన్నాశ్చ దిశస్సర్వాస్సరితశ్చ సరాంసి చ ॥ ప్రాప్తముద్యోగకాలం తు నావైషి హరిపుంగవ । త్వం ప్రమత్త ఇతి వ్యక్తం లక్ష్మణోయమిహాగతః ॥ ౧౫ ॥ ఆర్తస్య హృతదారస్య పరుషం పురుషాంతరాత్ । వచనం మర్షణీయం తే రాఘవస్య మహా

క్య మేవ సారథివత్ ప్రవర్తకం యస్య సః ॥ ౫౧ ॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం- శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - కిష్కింధాకాండవ్యాఖ్యాయాం - ఏకత్రింశస్సర్గః. *********** అంగదస్యేతి ॥ అంగదస్య ప్రాధాన్యాదంగదవచః శ్రుత్వేత్యుక్తం ॥ ౧ ॥ సచివానితి ॥ మంత్రకుశలః మంత్రప్రయోగకుశలః ॥ టీ ॥ మంత్రేషు పరినిష్ఠితాః నీతిప్రయోగనిపుణా ఇత్యర్థః ॥ ౨ ॥ టీ ॥ లక్ష్మణక్రోధనిమిత్తాభావానాహ-నమ ఇతి ॥ మేమయేత్యర్థః ॥ ౩ ॥ అసుహృద్భిరితి ॥ అసుహృద్భిః అశోభనహృదయైః ॥ ౪ ॥ అత్రేతి ॥ తావత్ ప్రథమం భావః చేష్టా నిశ్చయః అధ్యవసాయః తావత్ సాకల్యేన ॥ ౬ ॥ మిత్రస్యాస్థానకోపసంభావనాయాం లోకన్యాయమాహ - సర్వథేతి ॥ అల్పేప్యపరాధే సతీతి శేషః ॥ టీ ॥ మైత్రీమాత్రం సుకరం తద్రక్షణం తు నశక్యమితి లోకన్యాయమాహ-సర్వథేతి ॥ ౭ ॥ అత ఇతి ॥ మహాత్మనా రామేణ యదుపకృతం-తత్తు మయా ప్రతికర్తుం నశక్యం-అతోస్మాన్నిమిత్తాత్ త్రస్తోహమితి సంబంధః ॥ ౮ ॥ సుగ్రీవేణేతి ॥ తర్కేణ ఊహేన ॥ ౯ ॥ టీ ॥ సర్వథేతి ॥ ఉపకారం న విస్మరసీతి యత్ నైతదాశ్చర్యం ॥ ౧౫ ॥ ఆర్తస్యేతి ॥ పురుషాంతరాత్ లక్ష్మణాత్ -ఆగతమితి శేషః ॥ ౧౭ ॥ మత్పరుషవచనేన త్వయా ఆగ్రహో న కార్య ఇత్యాశయేనాహ ॥ నియుక్తేతి ॥

మానో హి తవ ఉపన్యస్యంతే-హృతదారస్య పరుషవచనం మర్షణీయం-ఎవమార్తస్యేత్యాదౌ-రాఘవస్య మహాత్మనః పరమాత్మనస్సర్వస్వామిన ఇత్యర్థః ॥౧౯॥ యథాపరాధం ప్రాయశ్చిత్తం విదధాతి-కృతేతి ॥ కృతాపరాధస్యసతస్త్వారబ్ధాపరాధస్య-అపరాధారంభకాలే సానుతాపో యది లఘుప్రాయశ్చిత్తేన తదాతస్య పరిహారస్స్యాత్ -నతథాస్మాకం-కింతు నిశ్చయేన కృతాపరాధోసి-తేన అంజలింబద్ధ్వా లక్ష్మణస్య ప్రసాదనాదంతరేణ ప్రసాదనం వినా- అన్యత్ క్షమం అపరాధపరిహారక్షమం సాధనం నపశ్యామి॥శ్లో॥ అంజలిః పరమా ముద్రా క్షిప్రం దేవప్రసాదినీతి శాస్త్రాత్ -లక్ష్మణస్యేత్యనేన తదీయం ప్రత్యంజలిరేవ భగవదపచారపరిహారక ఇత్యుక్తం త్వదం స్త్రీ ముద్దిశ్యేతివత్ - తేఇత్యనేనాత్రాధికారినియమో నాస్తీత్యుచ్యతే-అంజలిమిత్యేకవచనేన సకృత్కరణమేవాలమిత్యుక్తం - బద్ధ్వేత్యనేన దేశకాలనియమాభావస్సూచితః-బద్ధ్వా లక్ష్మణస్య ప్రసాదనాదిత్యనేన క్షిప్రం దేవప్రసాదినీత్యస్యార్థ ఉక్తః॥ తనిశ్లోకి॥ లక్ష్మణజ్యాఘోషం శ్రుత్వా కృతకాపేయచేష్టేన సుగ్రీవేణ తాదృశావస్థాయాం కర్తవ్యం కిమితి ప్రశ్నే కృతే సుగ్రీవం ప్రతిహనుమానాహ - కృతాపరాధస్యేతి ॥ అపరాధారంభ ఏవానుతాపో యది లఘుప్రాయశ్చిత్తేన పరిహారస్స్యాత్ -ఇదానీం న తావన్మాత్రేణ పరిహర్తుం శక్యతే-కింతు సాంత్వనం కార్యం- తతశ్చాంజలిః కర్తవ్యా - అనేన భగవదపచారే తదీయప్రసాదనం ప్రాయశ్చిత్తమితి వ్యంజితం॥శ్లో॥ అనుతప్తస్తు తానేవ క్షామయేన్నాన్యథా శమః । భగవత్యపచారేపి సైషా శాంతిరనుత్తమేతి స్మరణాత్ (౨౫)౧౭॥ కిమేవం మాం ప్రతి హీనవృత్తముపదిష్టవానసీత్యత్రాహ-నియుక్తైరితి॥౧౮॥ కథమిదం హితం తత్రాహ-అభిక్రుద్ధ ఇతి॥౧౯॥ హితత్వాంతరమాహ-నసఇతి॥ ౨౦॥ అంజలిం బద్ధ్వేత్యుక్తం వివృణోతి- తస్యేతి॥ న స సమయే... ౨౧॥ నరామేతి ॥ సురేంద్రవర్చసః స రాఘవస్య స లక్ష్మణస్య - అస్య రామస్య-మానుషం బలం దివ్యాస్త్రాదిబలమంతరేణ కేవలం స్వాభావికం బలం - తేషు నోజ్ఞాస్యతి హి జానాత్యేవ-సాలగిరిభేదనాదౌ దృష్టచరత్వాదితి భావః॥ ౨౨॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజః రచితే-శ్రీరామాయణభూషణే - ముక్తాహారాఖ్యానే-కిష్కింధాకాండవ్యాఖ్యానే-ద్వాత్రింశస్సర్గః. ❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖ అథాంతఃపురం ప్రవిష్టస్య లక్ష్మణస్య తారయా ప్రసాదనం త్రయస్త్రింశే-అథేత్యాది॥ ప్రతిసమాదిష్టః ప్రత్యాహూతః-అంగదేనేతి శేషః॥ ౧॥ ౨॥ నిశ్శ్వసంతమితి॥

త్మనః॥౧౯॥ కృతాపరాధస్య హి తే నాన్యత్పశ్యామ్యహం క్షమమ్ । అంతరేణాంజలిం బద్ధ్వా లక్ష్మణస్య ప్రసాదనాత్ ॥౧౭॥ నియుక్తైర్మంత్రిభిర్వాచ్యోవశ్యం పార్థివో హితమ్ । అత ఏవ భయం త్యక్త్వా బ్రవీమ్యవధృతం వచః ॥౧౮॥ అభిక్రుద్ధస్సమర్థో హి చాపముద్యమ్య రాఘవః । స దేవాసురగంధర్వం వశే స్థాపయితుం జగత్ ॥౧౯॥ న స క్షమః కోపయితుం యః ప్రసాద్య పునర్భవేత్ । పూర్వోపకారం స్మరతా కృతజ్ఞేన విశేషతః ॥౨౦॥ తస్య మూర్ధ్నా ప్రణమ్య త్వం సపుత్రస్ససుహృజ్జనః । రాజం స్తిష్ఠ స్వసమయే భర్తుర్భార్యేవ తద్వశే ॥౨౧॥ న రామరామానుజశాసనం త్వయా కపీంద్రయుక్తం మనసాప్యపోహితుమ్ । మనో హి తే జ్ఞాస్యతి మానుషం బలం స రాఘవస్యాస్య సురేంద్రవర్చసః ॥౨౨॥ ఇతి శ్రీమత్కిష్కింధాకాండే-ద్వాత్రింశస్సర్గః ************************ అథ ప్రతిసమాదిష్టో లక్ష్మణః పరవీరహా । ప్రవివేశ గుహాం ఘోరాం కిష్కింధాం రామశాసనాత్ ॥౧॥ ద్వారస్థా హరయస్తత్ర మహాకాయా మహాబలాః । బభూవుర్లక్ష్మణం దృష్ట్వా సర్వే ప్రాంజలయస్స్థితాః ॥౨॥ నిశ్శ్వసంతం తు తం దృష్ట్వా క్రుద్ధం దశరథాత్మజమ్ । బభూవుర్హరయస్త్రస్తా న చైనం పర్యవారయన్ ॥౩॥ స తాం రత్నమయీం శ్రీమాన్ దివ్యాం పుష్పితకాననామ్ । రమ్యాం రత్నసమాకీర్ణాం దదర్శ మహతీం గుహామ్ ॥౪॥ హర్మ్యప్రాసాదసంబాధాం నానాపణ్యోపశోభితామ్ । సర్వకామఫలైర్వృక్షైః పుష్పితైరుపశోభి

పార్థివః రాజా-అవధృతం నిశ్చితం॥౧౮॥ టీ॥ ఉక్తానంగీకారే బాధకసూచనాయ రామసామర్థ్యమాహ-అభిక్రుద్ధ ఇతి॥ ౨౦ ॥ తస్యేతి ॥ తద్వశ ఇతి ప్రథమాంతపాఠస్సాధుః-స్వ స్థిత్యంతపాఠే స్వసమయ ఇత్యత్ర వర్తమాన ఇతి శేషః॥౨౧॥ నరామేతి॥ సురేంద్రవర్చసః స రాఘవస్య స లక్ష్మణస్య అస్య రామస్య - మానుషం బలం దివ్యాస్త్రాదిబలమంతరేణ కేవలం స్వాభావికం బలమిత్యర్థః- తేషు నోజ్ఞాస్యతి హి జానాత్యేవ- సాలగిరిభేదనాదౌ దృష్టచరత్వాదితి భావః[టీ] రామశాసనానభ్యుపగమే స్వాభావికబలమేవ తన్నియమనాయ పర్యాప్తమితి భావః॥ ౨౨॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం-శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం- కిష్కింధాకాండవ్యాఖ్యాయాం- ద్వాత్రింశస్సర్గః. ************* అథేతి॥ ప్రతిసమాదిష్టః పూర్వం ప్రేషితేనాంగదేన ప్రత్యేత్య సమాహూతః ॥౧॥ ౨॥ నిశ్శ్వసంతమితి

నచైనం పర్యవారయత్ భయేన లక్ష్మణముపగంతుం నాశక్నువన్నిత్యర్థః॥౩॥ సతామితి॥ రత్నమయీం రత్ననిర్మితాం - రత్నసమాకీర్ణాం ఆపణస్థరత్నైస్సమాకీర్ణాం-హర్మ్యాణి ధనికానాం వాసాః- ప్రాసాదాః దేవగృహాః-పద్మానాం జలేపటశేషాణాం-దదర్శేతి-గిరినద్యః గిరిణద్యః-వ్యత్యయేన ద్వితీయా॥ ౬॥ అంగదస్యేత్యాది॥ మహాసారాణి అతిదృఢాని॥౧౨॥ పాండురేణేతి॥ పాండురేణ సాలేన సుధాధవళిత ప్రాకారేణ-దివ్యపుష్పఫలైర్వృక్షైరిత్యనేనజ్ఞం ప్రదక్షిణస్యగృహస్య వృక్షా ఉచ్యంతే- పూర్వముక్తా వృక్షా భౌమా ఇత్యవగంతవ్యం-పూర్వం వానరేంద్రగృహం రమ్యమిత్యుక్త్వాపునరపి శేషణవ్యవధానేన సుగ్రీవస్య గృహం రమ్యమితి పునరభిగమనం-స్వరూపతో రమ్యం ఉక్తవిశేషణైశ్చ రమ్యమితి రమ్యపదద్వయనిర్వాహః-యద్వా వానరేంద్రగృహం వానరేంద్రయోః బుభుక్షురజోవాలినోః- గృహభూతం ఇదానీం సుగ్రీవస్యగృహం ప్రవివేశేతి సంబంధః॥౧౯॥ ప్రవిశన్నేవేతి॥ సః లక్ష్మణః-తతం వీణాదివాద్యజాతం- మధురస్వరం మధురశ్రుతియుక్తం-తంత్రీశబ్దేన తంత్రీధ్వని లక్ష్యతే-తన్త్రీపైగీతైస్సమాకీర్ణం-సమగీతపదాక్షరం సమతయాతం త్రీగీతసమతయాగీతానికం తైస్త్రీ ... నిపదాన్యక్షరాణి చ యస్య-యద్వా సమాని అన్యూనాతిరిక్తాని గీతసంబంధినిపదాన్యక్షరాణి చ యస్య॥ ౨౦॥ ౨౧॥ దృష్ట్వేతి॥ ఫలమాల్యకృతవ్యగ్రాః- ఫలమాల్యార్థం వ్యగ్రా ఇత్యర్థః-నానుదాత్తపరిచ్ఛదాః ఉత్కృష్టవస్త్రాభరణాదికాః॥ ౨౩॥ కూజితమితి॥ లజ్జితోభవత్ ఉపరిసురతద్యోతకత్వాదితి భావః॥౨౮॥ రోషేతి॥ రోషవేగప్రకుపితః రోషప్రవృద్ధః-ప్ర

తామ్ * దేవగంధర్వపుత్రైశ్చ వానరైః కామరూపిభిః। దివ్యమాల్యాంబరధరైశ్శోభితాం ప్రియదర్శనైః * చందనాగరుపద్మానాం గంధైస్సురభిగంధినామ్। మైరేయాణాం మధూనాం చ సంమోదితమహాపథామ్ * దదర్శ గిరినద్యశ్చ విమలాస్తత్ర రాఘవః॥ ౬ ॥ అంగదస్య గృహం రమ్యం మైందస్య ద్వివిదస్య చ * గవయస్య గవాక్షస్య గజస్య శరభస్య చ। విద్యున్మాలేశ్చ సంపాతేస్సూర్యాక్షస్య హనూమతః * వీరబాహోస్సుబాహోశ్చ నళస్య చ మహాత్మనః। కుముదస్య సుషేణస్య తారజాంబవతోస్తథా * దధివక్త్రస్య నీలస్య సుపాటల సునేత్రయోః। ఏతేషాం కపిముఖ్యానాం రాజమార్గే మహాత్మనామ్ * దదర్శ గృహముఖ్యాని మహాసారాణి లక్ష్మణః। పాండురాభ్రప్రకాశాని దివ్యమాల్యయుతాని చ * ప్రభూతధనధాన్యాని స్త్రీరత్నైశ్శోభితాని చ॥౧౨॥ పాండురేణ తు శైలేన పరిక్షిప్తం దురాసదమ్ * వానరేంద్రగృహం రమ్యం మహేంద్రసదనోపమమ్। శుక్లైః ప్రాసాదశిఖరైః కైలాసశిఖరోపమైః * సర్వకామఫలైర్వృక్షైః పుష్పితైరుపశోభితమ్। మహేంద్రదత్తైశ్శ్రీమద్భిర్నీలజీమూతసన్నిభైః। దివ్యపుష్పఫలైర్వృక్షైశ్శీతచ్ఛాయైర్మనోరమైః। హరిభిస్సంవృతద్వారం బలిభిశ్శస్త్రపాణిభిః * దివ్యమాల్యావృతం శుభ్రం తప్తకాంచనతోరణమ్। సుగ్రీవస్య గృహం రమ్యం ప్రవివేశ మహాబలః * అవార్యమాణస్సౌమిత్రిర్మహాభ్రమివ భాస్కరః॥౧౯॥ స సప్త కక్ష్యా ధర్మాత్మా నానాజనసమాకులాః * ప్రవిశ్య సుమహద్గుప్తం దదర్శాంతఃపురం మహత్। హైమరాజతపర్యంకైర్బహుభిశ్చ వరాసనైః * మహార్హాస్తరణోపేతైస్తత్ర తత్రోపశోభితమ్॥ ౧౯॥ ప్రవిశన్నేవ సతతం శుశ్రావ మధురస్వరమ్ * తంత్రీగీతసమాకీర్ణం సమగీతపదాక్షరమ్॥ ౨౦॥ బహ్వీశ్చ వివిధాకారా రూపయౌవనగర్వితాః * స్త్రియస్సుగ్రీవభవనే దదర్శ స మహాబలః॥ ౨౧॥ దృష్ట్వాభిజనసంపన్నాస్తత్ర మాల్యకృతస్రజః * ఫలమాల్యకృతవ్యగ్రా భూషణోత్తమభూషితాః। నాతృప్తాన్నాపి చావ్యగ్రాన్నానుదాత్తపరిచ్ఛదాన్ * సుగ్రీవానుచరాంశ్చాపి లక్షయామాస లక్ష్మణః॥ ౨౩॥ కూజితం నూపురాణాం చ కాంచీనాం నినదం తథా * సన్నిశమ్య తతశ్శ్రీమాన్ సౌమిత్రిర్లజ్జితోభవత్॥ ౨౮॥ రోషవేగప్రకుపితశ్శ్రుత్వా చాభరణస్వనమ్ * చకార

నచైనం పర్యవారయన్ భయేన లక్ష్మణం ఉపగంతుం భయేన నాశక్నువన్నిత్యర్థః॥౩॥ సతామితి॥ రత్నసమాకీర్ణాం-ఆపణస్థరత్నైస్సమాకీర్ణాం * చందనేతి॥ అత్ర పద్మశబ్దః ఆలేపనద్రవ్యవిశేషవాచీ॥టీ॥ మైరేయాణాం మిరాదేశజాతానాం * దదర్శేతి॥ గిరినద్యః గిరిభ్యః ప్రస్రుతా నదీరిత్యర్థః॥౧౨॥ పాండురేణేతి॥ పాండురేణ శైలేన పరిక్షిప్తం స్ఫటికశిలామయప్రాకారేణ పరివేష్టితం * సర్వేతి ॥ అత్ర వృక్షశబ్దః భౌమవృక్షవాచీ-ఉపరి దివ్యపుష్పఫలైర్వృక్షైరితి దివ్యవృక్షాభిధానాత్ ॥౧౬॥టీ॥ కక్ష్యాః ద్వారాంగణభూమయః॥౧౯॥టీ॥ ప్రవిశన్నితి ॥ తంత్రీశబ్దేన ధ్వనిర్లక్ష్యతే॥౨౧॥ దృష్ట్వేతి ॥ ఫలమాల్యకృతవ్యగ్రాః ఫలమాల్యార్థం వ్యగ్రా ఇత్యర్థః॥ నేతి ॥ నానుదాత్తపరిచ్ఛదాన్ నానుత్కృష్టవస్త్రాభరణాదికాన్॥౨౩॥టీ॥ లజ్జితోభవత్ అంతఃపురదర్శనాదితి భావః॥౨౮॥ రోషేతి ॥ రోషవేగప్రకుపితః రోషవేగేన

కోపశబ్దో హ్యభివృద్ధవాచీ॥౨౫॥ చారిత్రేణేతి॥ రామశోకసమన్వితః రామవిషయశోకసమన్వితః-ఏకాంతం స్త్రీప్రసంగరహితప్రదేశం॥౨౬॥ తేనేతి॥ సౌమిత్రిస్సంప్రాప్తఇత్యాగమనం విజ్ఞాయేతి సంబంధః-సంచచాలవరాసనాత్ లాంగూలచాలనమాల్యచ్ఛేదనాదికాపేయవ్యాపారాన్నకరోదిత్యర్థః॥౨౭॥౨౮॥ తతఇతి॥అవ్యగ్రః-కార్యాంశఇతి శేషః॥౩౦॥౩౫॥త్వయేతి॥ త్వయా సాంత్వైః ప్రసన్నేంద్రియమానసమితి సంబంధః-ఉపక్రాంతం ఉపాగతం॥౩౬॥ సేతి॥సాకాంతసంశ్లేషం వినాపిరమణీయగమనసౌందర్యా-ప్రస్ఖలంతీ సంశ్లేషకృతాయాసేనపదేపదం కృత్వా గచ్ఛంతీ-మదవిహ్వలాక్షీ-భోగసంవర్ధకమధుపానమదేనవిహ్వలనేత్రీ-ప్రలంబేకాంచీగుణహేమసూత్రేయస్యాస్సా ప్రలంబకాంచీగుణహేమసూత్రా-ఈషచ్ఛిథిలదుకూలతయాశయనేయథాస్థితాతథైవసమాగతేత్యర్థః-సలక్షణావ్యక్తైస్సంభోగలక్షణైస్సమాగతా-లక్ష్మణసన్నిధానంజగామ-కింమాతురపిగోప్యమస్తీత్యాగతా- నమితాంగయష్టిః ద్రవీభావావస్థాయాంనమితంనాఙ్గవమర్హతీ-అతఃనమ్రత్వైవయథానిరూపకంభవతితథాస్థితేత్యర్థః॥౩౭॥ సేతి॥యేనైవబాణేనహతఃప్రియోమేతేనైవమాంత్వంజహిసాయకేన।హతాగమిష్యామిసమీపమస్యనమాంవినాతే రామరమేతవాలీతియా రామంప్రత్యుక్తవతీ సేత్యర్థః-యద్వాసాస్వయమేవైనం ద్రష్టుమర్హసిభామినీతిసుగ్రీవేణోక్తాసా తారా-(శేషం వ్యాఖ్యానాంతరవత్)॥తనిశ్లోకి॥(౨౮)॥౩౮॥సతామితి॥ఉదాసీనతయాతత్కాంతినిర్వర్ణనానాదరతయా॥౩౯॥ సేతి॥ నరేంద్రసూనోఃధార్మికస్యలక్ష్మణస్యదృష్టిప్రసాదాద్ధేతోః-ప్రణయప్రగల్భం స్నేహధృష్టం॥౪౦॥కిమితి॥ చతురోమాసాన్ రాజపుత్రౌ విద్యుత్ స్తనితసాత్కృత్యస్వయంభోగప్రవణాస్థితా- తజ్జా

జ్యాస్వనంపీరోదిశశ్మద్వైనపూరయన్॥౨౫॥చారిత్రేణమహాబాహురపకృష్టస్సలక్ష్మణః * తస్థావేకాంతమాశ్రిత్యరామశోకసమన్వితః ॥౨౬॥

తేనచాపస్వనేనాథసుగ్రీవః ప్లవగాధిపః * విజ్ఞాయాగమనంత్రస్తస్సంచచాలవరాసనాత్ ।అంగదేనయథామహ్యంపురస్తాత్ప్రతివేదితమ్*సువ్యక్తమేషసంప్రాప్తస్సౌమిత్రిర్భ్రాతృవత్సలః॥౨౭॥అంగదేనసమాఖ్యాతంజ్యాస్వనేనచవానరః। బుబుధేలక్ష్మణంప్రాప్తంముఖంచాస్యవ్యశుష్యత॥౨౮॥తతస్తారాంహరిశ్రేష్ఠస్సుగ్రీవఃప్రియదర్శనామ్।ఉవాచహితమవ్యగ్రస్త్రాససంభ్రాంతమానసః॥౩౦॥కిన్నుతత్కారణంసుభ్రుప్రకృత్యామృదుమానసః।సరోషఇవసంప్రాప్తోయేనాయంరాఘవానుజః ॥౩౧॥ కింపశ్యసికుమారస్యరోషస్థానమనిందితే।నఖల్వకారణేకోపమాహరేన్నరసత్తమః॥౩౨॥యదస్యకృతమస్మాభిర్బుధ్యసేకించిదప్రియమ్।తద్బుద్ధ్యాసంప్రధార్యాశుక్షిప్రమర్హసిభాషితుమ్॥౩౩॥అథవాస్వయమేవైనంద్రష్టుమర్హసిభామినీ।వచనైస్సాంత్వయుక్తైశ్చప్రసాదయితుమర్హసి॥౩౪॥త్వద్దర్శనవిశుద్ధాత్మానసకోపంకరిష్యతి।నహిస్త్రీషుమహాత్మానఃక్వచిత్కుర్వంతిదారుణమ్॥౩౫॥త్వయాసాంత్వైరుపాక్రాంతంప్రసన్నేంద్రియమానసమ్।తతఃకమలపత్రాక్షంద్రక్ష్యామ్యహమరిందమమ్॥౩౬॥సాప్రస్ఖలంతీమదవిహ్వలాక్షీప్రలంబకాంచీగుణహేమసూత్రా।సలక్షణాలక్ష్మణసన్నిధానంజగామతారానమితాంగయష్టిః॥౩౭॥సతాంసమీక్ష్యైవహరీశపత్నీంతస్థావుదాసీనతయామహాత్మా।అవాఙ్ముఖోభూన్మనుజేంద్రపుత్రస్స్త్రీసన్నికర్షాద్వినివృత్తకోపః॥౩౮॥సాపానయోగాద్వినివృత్తలజ్జాదృష్టిప్రసాదాచ్చనరేంద్రసూనోః।ఉవాచతారాప్రణయప్రగల్భంవాక్యంమహార్థంపరిసాంత్వపూర్వమ్॥౩౯॥కింకోపమూలంమనుజేం

ప్రవృద్ధః॥౨౫॥చారిత్రేణేతి॥ రామకోపసమన్వితఃబుద్ధిస్థరామకోపఇత్యర్థః- చారిత్రేణాపకృష్టఃసచ్చరిత్రయుక్తతయాపరస్త్రీదర్శనేనస్త్రీనూపురశబ్దశ్రవణేనచలజ్జయాఉదాసీనస్సన్-ఏకాంతేస్థితవానితిభావః॥౩౧॥టీ॥కిమితి॥ కుమారస్యలక్ష్మణస్యరోషస్థానంరోషనిమిత్తం॥౩౨॥ యదితి॥ భాషితుమర్హసిమహ్యంవక్తుమర్హసీత్యర్థః॥౩౪॥టీ॥త్వదితి॥దారుణం క్రూరకర్మ-స్త్రీణాంకోపాలక్ష్యత్వాదితిభావః॥౩౫॥త్వయేతి॥ సాంత్వైః ప్రియవాక్యైః-ప్రసన్నేంద్రియమానసః-తతఉపక్రాంతం ఉపాగతంద్రక్ష్యామీతిసంబంధః॥౩౬॥ సేతి॥ అథవాస్వయమేవైనంద్రష్టుమర్హసిభామినీతిసుగ్రీవేణోక్తాసాతారాప్రస్ఖలంతీమదాలసతయాపదేపదేప్రస్ఖలంతీ-మదవిహ్వలాక్షీభోగసంవర్ధనమధుపానమదేన అలసచకితనేత్రా -ప్రలంబకాంచీగుణహేమసూత్రాకాంచీగుణఃరశనాప్రలంబేకాంచీగుణహేమసూత్రేయస్యాస్సాతథోక్తా-సలక్షణాపరిదృశ్యమానభోగచిహ్నా-నమితాంగయష్టిః స్తనభారేణకించిన్నమితాంగయష్టిః॥౩౭॥టీ ॥సఇతి ॥అవాఙ్ముఖం పరస్త్రీముఖావలోకస్యనిషిద్ధత్వాదితిభావః॥౩౮॥టీ॥ సేతి॥ దృష్టిప్రసాదాద్దృష్టేరవాక్ప్రసారాత్ ॥౩౯॥టీ॥ కిమితి॥ ఆసీదతిఆభిముఖ్యేనతిష్ఠతి - నిర్విశంకఃనిర్భ

సంత్యపి కిం కోపమూలమిత్యాహ తత్కృపారసవిశేషజ్ఞతయా-దృష్టిప్రసాదాదితిహ్యుక్తం-మనుజేంద్రపుత్ర- పష్టివర్షసహస్రాణి రాజ్యం పరిపాల్య ప్రజాప రాధం క్షాంతవతో దశరథస్య పుత్రస్త్వం అపరాధిజనానాం శిరశ్ఛేదనం కరిష్యామీతి సంప్రతిసమాగతోసి సమ్యం చిభవతో గతిః- కస్తేన సంతిష్ఠతి వాఙ్నిదేశే - యస్తే వాఙ్నిదేశేన తిష్ఠతి సః కః-అశాస్త్రప్రవశ్యస్య దృష్టే వస్తుని సపది చాపలం కృత్వా నివర్తితుమతుమస్యతిర్యగ్జనస్య చ్యుతాన్ స్వగాన్ స్వయమేవ దత్వా స్వాజ్ఞాం కుర్వంతం హింసితుమిచ్ఛసి-కఇత్యాది-దవాగ్నౌ పతన్ చపలశ్శలభః కిలేతి భావః-తద్వచ్చపలోయమిత్యేవం దృష్టాంతః-సంతిష్ఠతీత్యాద్యర్ధం పరస్మైపదం॥ తని శ్లో కి॥[౨౭] ॥౪౦॥ స ఇతి॥ అసంశయం నిస్సంశయం-అకుటిలమితి యావత్ - ప్రణయదృష్టార్థం స్నేహసందర్శిత ప్రయోజనం ॥ ౪౧॥ అతీవాయుక్తం తవ భర్తుర్విషయ ప్రావణ్యమిత్యాహ-కిమయమిత్యాదినా॥ యుక్తేస క్తే ఇతి సంబుద్ధిః-అయం కామవృత్త ఇతి వనం నావబుధ్యసే కిమితి సంబంధః॥ ౪౨॥ నచింతయతీతి ॥ రాజ్యార్థం రాజ్యరూపప్రయోజనం॥౪౩॥ స ఇతి॥ ప్రమాణం మర్యాదాం॥౪౪॥ నహీతి॥ ధర్మార్థసిద్ధ్యర్థం-యతమానస్యేతి శేషః॥౪౫॥ ధర్మేతి॥ కృతే ఉపకారవిషయే - అప్రతికుర్వతః మహాన్ ధర్మలోపో భవేత్ - ప్రత్యుపకారాకరణాద్గుణవతో మిత్రస్య నాశే సతి మహానర్థలోపో భవేత్ -చకారాత్కామలోపశ్చ॥ ౪౬॥ ఉక్తమర్థముపపాదయతి- మిత్రం హీతి॥ సత్యధర్మపరాయణం మిత్రం అర్థగుణశ్రేష్ఠం హి-అత్ర గుణశబ్దః కామవాచీ-అర్థకామయోర్మూలత్వాన్మిత్రం తాభ్యాం శ్రేష్ఠం హి- తాదృశం మిత్రం త్యజతా సుగ్రీవేణ తద్ద్వయం అర్థకామద్వయం-పరిత్యక్తం తు పరిత్యక్తమేవ-ధర్మే తు నవ్యవస్థితం-ధర్మోపి పరిత్యక్త ఇత్యర్థః॥౪౭॥ తదితి॥ తత్తస్మాత్ -కార్యతత్వజ్ఞ- కార్యే ధర్మార్థకామవిలోపహేతుభూతే మిత్రపరిత్యాగలక్షణే కార్యే-ఏవం ప్రస్తుతే సతి యదుత్తరం కార్యమస్మాభిః కార్యం కర్తవ్యం- తత్ ఉదాహర్తుం వక్తుం అర్హసి॥౪౮॥ సేతి॥ ధర్మార్థయోస్సమాధినా సంబంధేన యుక్తం-గతార్థేన ప్రయోజనయుక్తేన రేంద్రకార్యే విషయే విశ్వాసయుక్తం॥౪౯॥ నేతి ॥ నకోపకాలః- సు

ద్రపుత్ర కస్తేన సంతిష్ఠతి వాఙ్నిదేశే। కశ్శుష్కవృక్షం వనమాపతంతం దవాగ్నిమాసీదతి నిర్విశంకః॥౪౦॥ స తస్యా వచనం శ్రుత్వా సాంత్వపూర్వమశంకితమ్। భూయః ప్రణయదృష్టార్థం లక్ష్మణో వాక్యమబ్రవీత్॥౪౧॥ కిమయం కామవృత్తస్తే లుప్తధర్మార్థసంగ్రహః। భర్తా భర్తృహితే యుక్తే న చైనమవబుధ్యసే॥౪౨॥ నచింతయతి రాజ్యార్థం నాస్మాన్ శోకపరాయణాన్। సామాత్యపరిషత్తారే పానమేవోపసేవతే॥౪౩॥ స మాసాంశ్చతురః కృత్వా ప్రమాణం ప్లవగేశ్వరః। వ్యతీతాం స్తాన్మదవ్యగ్రో విహరన్నావబుధ్యతే ॥ ౪౪॥ నహి ధర్మార్థసిద్ధ్యర్థం పానమేవం ప్రశస్యతే। పానాదర్థశ్చ ధర్మశ్చ కామశ్చ పరిహీయతే॥౪౫॥ ధర్మలోపో మహాం స్తావత్కృతే హ్యప్రతికుర్వతః। అర్థలోపశ్చ మిత్రస్య నాశే గుణవతో మహాన్॥ ౪౬॥ మిత్రం హ్యర్థగుణశ్రేష్ఠం సత్యధర్మపరాయణమ్। తద్ద్వయం తు పరిత్యక్తం న తు ధర్మే వ్యవస్థితమ్॥౪౭॥ తదేవం ప్రస్తుతే కార్యే కార్యమస్మాభిరుత్తరమ్। యత్కార్యం కార్యతత్వజ్ఞే తదుదాహర్తుమర్హసి॥౪౮॥ సా తస్య ధర్మార్థసమాధియుక్తం నిశమ్య వాక్యం మధురస్వభావమ్। తారా గతార్థే మనుజేంద్రకార్యే విశ్వాసయుక్తం తమువాచ భూయః॥౪౯॥ న కోపకాలః క్షితిపాలపుత్ర న చాతికోపస్స్వజనే విధేయః। త్వదర్థకామస్య జనస్య తస్య ప్రమాదమప్యర్హసి వీర సోఢుమ్॥౫౦॥ కోపం కథం నామ గుణప్రకృష్టః కుమారకుర్యాదపకృష్టసత్వే। కస్త్వద్విధః కోపవశం

యః॥౪౦॥ స ఇతి॥ ప్రణయదృష్టార్థం ప్రకర్షేణ నయః ప్రణయః తేన దృష్టః అర్థః ప్రయోజనం యస్య తత్ ॥౪౧॥ కిమితి॥ అయం కామవృత్త ఇతి ఏనం నావబుధ్యసే కిమితి సంబంధః(టీ) భర్తృహితే యుక్తే ఇతి సంబోధనం॥౪౨॥ నేతి॥ రాజ్యార్థం రాజ్యప్రయోజనం॥౪౫॥ పానాదర్థశ్చేత్యాదినోక్తముపపాదయతి-ధర్మలోప ఇత్యాదినా॥ కృతే ఉపకారవిషయే అప్రతికుర్వతః ప్రత్యుపకారమకుర్వతః-మహాన్ ధర్మలోపో భవేత్ - ప్రత్యుపకారాకరణాత్ గుణవతో మిత్రస్య మిత్రత్వస్య నాశే సతి-మహానర్థలోపో భవేచ్చకారాత్కామలోపశ్చ॥౪౬॥ ఉక్తమేవార్థం విశదయతి॥ మిత్రం హీతి॥ సత్యధర్మపరాయణం మిత్రం అర్థగుణశ్రేష్ఠం-అత్ర గుణశబ్దః కామవాచీ అర్థకామాభ్యాం శ్రేష్ఠం హి-తాదృశం మిత్రం త్యజతా సుగ్రీవేణ-తద్ద్వయం అర్థకామద్వయం తు పరిత్యక్తమేవ-ధర్మే తు న వ్యవస్థితం ధర్మోపి పరిత్యక్త ఇత్యర్థః॥౪౭॥ తదితి॥ తత్తస్మాత్ హే కార్యతత్వజ్ఞే- కార్యే ధర్మార్థకామవిలోపహేతుభూతే మిత్రపరిత్యాగలక్షణే కార్యే ఏవం ప్రస్తుతే సతి-యదుత్తరం కార్యమస్మాభిః కార్యం కర్తవ్యం- తదుదాహర్తుమర్హసీతి యోజనా॥౪౮॥ సేతి॥ ధర్మార్థసమాధియుక్తం ధర్మార్థధైర్యసంపాదకమిత్యర్థః-గతార్థావగత ప్రయోజనా॥౪౯॥ నేతి॥ త్వదర్థకామస్య

శ్రీవస్య కామార్తత్వాదితి భావః-త్వదర్థకామస్యత్వత్ప్రయోజనపరస్య-జనస్యసుగ్రీవస్య॥౨౦॥ కోపమితి ॥ గుణప్రకృష్టః ఉత్కృష్టవీర్యగుణః-అపకృష్టసత్త్వే హీనబలే-సత్త్వావరుద్ధఃవ్యవసాయయుక్తః॥ ని॥ ద్రవ్యాసువ్యవసాయేషుసత్త్వమస్త్రీతుజంతుష్విత్యమరః।తపసశ్శాంతిరూపస్యప్రసూతిఃఉత్పత్తిస్థానం॥౨౧॥ మద్రోషమేవజానాసినతుతద్ధేతూనిత్యత్రాహ-జానామీతి॥హరివీరబంధోఃరామస్య-రోషంజానామి-రోషమమోఘస్వరూపంజానామీత్యర్థః-కార్యస్యచకాలసంగంఉద్యోగరూపకార్యస్యకాలవిళంబనంచజానామి-జానామికార్యంత్వయియత్కృతంనః-యత్ వాలివధరూపంకార్యం నఃఅస్మాకంకృతం - త్వయివిద్యమానంతదపిజానామి-యదత్రకార్యంఅస్మిన్నుపకారేఅస్మాభిర్యత్నేనాన్వేషణాదికంకర్తవ్యంతచ్చాపిజానామి॥౨౨॥తచ్చేతి॥ హేనరశ్రేష్ఠ-శరీరజస్యకామస్యబలం యథాఅవిషహ్యంతచ్చాపిజానామి-అద్యసుగ్రీవంయస్మిన్ జనేకామేనఅసక్తంఅనవరతం-అవబద్ధంజానామి-తంచస్త్రీజనంజానామీతియోజనా॥౨౩॥ లక్ష్మణసంరంభోపశమనాయస్వప్రాగల్భ్యేనలోకస్థితిందర్శయతి-నకామతంత్రేఇత్యాదినా ॥ త్వంయథాయేనప్రకారేణమన్యువశంప్రపన్నః తేనప్రకారేణ-కామతంత్రే రతిక్రీడాదౌ-తవబుద్ధిర్నాస్తి-కామతంత్రాభిజ్ఞశ్చేత్తాదృశంనద్విష్యాఇతిభావః-కింకామతంత్రప్రవణఃకిమపినజానాతీత్యత్రాహ-నదేశకాలావితి॥౨౪॥తమితి॥ మమసన్నికృష్టంసమీపస్థం-అతఏవకామవృత్తంకామవ్యాపారమితిక్రమేణయోజనా॥౨౫॥మహర్షయోపికామవశాః- కిముతపృథగ్జనఇత్యాహ- మహర్షయ ఇతి॥ధర్మతపసీఅభికామయంతఇతిధర్మతపోభికామాః-కామస్యాభిలాషస్యఅనుపశ్చాత్ కామోయేషాంతేకామానుకామాః- ప్రతిబద్ధమోహాఃనియతస్త్రీవ్యామోహాః॥౨౬॥ఇతీతి॥సఖేలంసలీలం॥రా॥ఇత్యేవమితి॥పునస్సఖేలమితిసమ్యక్॥౨౭॥౨౮॥తదితి॥చారిత్రంరక్షితంత్వయా-అంతఃపురస్త్ర్యవలోకనమనుచితమి

హీనగచ్ఛేత్సత్త్వావరుద్ధస్తపసఃప్రసూతిః॥౨౧॥ జానామిరోషంహరివీరబంధోర్జానామికార్యస్యచకాలసంగమ్। జానామికార్యంత్వయియ
త్కృతంనస్తచ్చాపిజానామియదత్రకార్యమ్॥౨౨॥తచ్చాపిజానామియథావిషహ్యంబలంనరశ్రేష్ఠశరీరజస్య। జానామియస్మింశ్చజనేవబద్ధంకా
మేనసుగ్రీవమసక్తమద్య॥౨౩॥నకామతంత్రేతవబుద్ధిరస్తిత్వంవైయథామన్యువశంప్రపన్నః। నదేశకాలౌహినచార్థధర్మావవేక్షతేకామర
తిర్మనుష్యః॥౨౪॥తంకామవృత్తంమమసన్నికృష్టంకామాభియోగాచ్చవిముక్తలజ్జమ్। క్షమస్వతావత్పరవీరహంతస్త్వద్భ్రాతరంవానరవం
శనాథమ్॥౨౫॥మహర్షయోధర్మతపోభికామాఃకామానుకామాఃప్రతిబద్ధమోహాః।అయంప్రకృత్యాచపలఃకపిస్తుకథంనసజ్జేతసుఖేషురాజా
౨౬॥ఇత్యేవముక్త్వావచనంమహార్థంసావానరీలక్ష్మణమప్రమేయమ్। పునస్సఖేలంమదవిహ్వలంచభర్తుర్హితంవాక్యమిదంబభాషే॥౨౭॥
ఉద్యోగస్తుచిరాజ్ఞప్తస్సుగ్రీవేణనరోత్తమ। కామస్యాపివిధేయేనతవార్థప్రతిసాధనే॥౨౮॥ఆగతాహిమహావీర్యాహరయఃకామరూపిణః। కో
టీశతసహస్రాణినానానగనివాసినః॥౨౯॥తదాగచ్ఛమహాబాహోచారిత్రంరక్షితంత్వయా।అచ్ఛలంమిత్రభావేనసతాందారావలోకనమ్॥

త్వాత్ ప్రయోజనపరస్య॥౨౦॥రోషమితి॥అపకృష్టసత్త్వే సత్త్వగుణహీనే-క్షుద్రఇత్యర్థః-సత్త్వావరుద్ధఃరజస్తమసోరననుప్రవేశాయసత్త్వగుణేననిరుద్ధః-తపసఃప్రసూతిః రుపశమరూపతపసఉత్పత్తిస్థానం॥టీ॥సత్త్వగుణేననిరుద్ధఃసత్త్వగుణప్రధానఇతియావత్॥౨౧॥అస్మద్దోషమేవనివారయంతీత్వంతద్ధేతుంనజానాసీత్యతఆహ॥ జానామీతి॥హరివీరబంధోఃరామస్యరోషంరోషస్వభావంజానామి-కార్యస్యఉద్యోగరూపకార్యస్యకాలసంగంకాలవిళంబంచజానామి-కార్యంత్వయియత్కృతంనఃయద్వాలివధరూపకార్యం - నోఽస్మాకంత్వయివిద్యమానంతదపిజానామి-యదత్రకార్యమస్మిన్నుపకారేఅస్మాభిర్యత్నేనాన్వేషణాదికంకర్తవ్యం-తచ్చాపిజానామి॥౨౨॥తచ్చేతి॥ హేనరశ్రేష్ఠశరీరజస్యకామస్యబలంయథాఅవిషహ్యం-తచ్చాపిజానామి-అద్యసుగ్రీవంయస్మిన్ జనేకామేనఅసక్తమనవరతమవబద్ధంజానామి-తంస్త్రీజనంజానామీతియోజనా॥౨౩॥లక్ష్మణసంరంభోపశమనార్థంస్వప్రాగల్భ్యేనసఖేలోక్తిమాహ॥ నకామతంత్రఇత్యాది॥ త్వంయథాయేనప్రకారేణమన్యువశంప్రపన్నః- తేనప్రకారేణమేవకామతంత్రేజలక్రీడాదౌతవబుద్ధిర్నాస్తి- కామతంత్రాభిజ్ఞశ్చేత్ తాదృశంనద్వేక్షీతిభావః- కామతంత్రప్రవణఃకిమపినజానాతీత్యాహ-నదేశకాలావితి॥౨౪॥టీ॥కించవిశేషతోరాజ్ఞఃకామాసక్తిర్నాశ్చర్యకారిణీత్యభిప్రాయేణాహ .మహర్షయఇతి॥కామమనుసృత్యకామయంతఇతికామానుకామాః॥౨౬॥టీ॥ఉద్యోగఇతి॥అర్థప్రతిసాధనేకార్యసాధనవిషయే॥౨౯॥తదితి॥ చారిత్రంరక్షితం-అంతఃపురస్త్ర్యవలోకనంఅనుచితమితిఅత్రైవతిష్ఠతాత్వ

తబహిరేవతిష్ఠ తాత్వయా సదాచారస్సమ్యగనుష్ఠితఇత్యర్థః- శరణాగతరక్షణాచారస్త్వయా సమ్యగనుష్ఠితఇతివా- అచ్ఛలంఅదోషావహం॥౨౦॥ తారయేత్యాదిశ్లోకచతుష్టయమేకంవాక్యం। సమావృతంపరివృతం- సంరబ్ధతరః కుపితతరః- అతఏవరక్తాక్షశ్చ॥౨౫॥ ఇతిశ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - ముక్తాహారాఖ్యానే - కిష్కింధాకాండవ్యాఖ్యానే - త్రయస్త్రింశస్సర్గః **

అథసుగ్రీవంప్రతిరామసందేశకథనంచతుస్త్రింశే- తమప్రతిహతమిత్యాది॥౧॥ క్రుద్ధమిత్యాది ॥మహేంద్రస్యధ్వజఇవఉత్పపాత- స్వలంకృతఇత్యుభయవిశేషణం రా॥ * ఉత్పపాతేతి॥ మహేంద్రస్యధ్వజో యథాస్వలంకృతః తథాస్వలంకృతోహరిశ్రేష్ఠః - సౌవర్ణమాసనంహిత్వా మహాధ్వజఇవోత్పపాతేతిసంబంధః॥౩॥ ఉత్పతంతమితి॥ అనూత్పేతుః పశ్చాదుత్పేతుః॥ రా॥ ఉత్పతంతమనూత్పేతురితిసమ్యక్॥౪॥ సంరక్తేతి ॥ సంరక్తనయనః- మదేనేతిశేషః॥౫॥౭॥ యస్త్వితి॥ అధర్మఇతిచ్ఛేదః॥౮॥ శతమితి॥ పురుషః అశ్వానృతే అశ్వవిషయానృతే- శతంహంతి- శతాశ్వహననదోషభాక్ భవేదిత్యర్థః- ఏవంగవానృతే గోవిషయానృతే- సహస్రంహంతి- సహస్రగోహననదోషభాక్ భవేత్ - పురుషానృతే ఆత్మానంస్వజనంహంతి- ఆత్మస్వజనహననదోషభాక్ భవేదిత్యర్థః- మహాపురుషరామవిషయానృతేతుసర్వహననదోషభాక్ భవేదితిభావః॥౯॥ పూర్వమితి॥ తన్మిత్రకార్యంనప్రతికరోతిపునర్నకరోతి॥౧౦॥ గీతోయమితి ॥ బ్రహ్మణాస్వాయంభువమనునా॥౧౧॥ బ్రహ్మఘ్నే చేతి ॥ ని

౨౦॥ తారయాచాభ్యనుజ్ఞాతస్త్వరయాచాపిచోదితః* ప్రవివేశమహాబాహురభ్యంతరమరిందమః। తతస్సుగ్రీవమాసీనంకాంచనేపరమాసనే* మహార్హాస్తరణోపేతే దదర్శాదిత్యసన్నిభమ్। దివ్యాభరణచిత్రాంగం దివ్యరూపం యశస్వినమ్* దివ్యమాల్యాంబరధరం మహేంద్రమివదుర్జయమ్॥ దివ్యాభరణమాల్యాభిః ప్రమదాభిస్సమావృతమ్* సంరబ్ధతరరక్తాక్షో బభూవాంతకసన్నిభః॥౨౪॥ రుమాంతువీరః పరిరభ్యగాఢంవరాసనస్థోవరహేమవర్ణః। దదర్శసౌమిత్రిమదీనసత్త్వం విశాలనేత్రస్సువిశాలనేత్రమ్॥౨౫॥ ఇతిశ్రీమద్రామాయణే - కిష్కింధాకాండే - త్రయస్త్రింశస్సర్గః**

తమప్రతిహతంక్రుద్ధం ప్రవిష్టంపురుషర్షభః। సుగ్రీవోలక్ష్మణందృష్ట్వా బభూవవ్యథితేంద్రియః॥౧॥ క్రుద్ధంనిశ్శ్వసమానంతం ప్రదీప్తమివతేజసా। భ్రాతుర్వ్యసనసంతప్తం దృష్ట్వాదశరథాత్మజమ్ * ఉత్పపాతహరిశ్రేష్ఠోహిత్వాసౌవర్ణమాసనమ్। మహాన్మహేంద్రస్యయథాస్వలంకృతఇవధ్వజః॥౩॥ ఉత్పతంతమనూత్పేతూ రుమాప్రభృతయస్స్త్రియః। సుగ్రీవంగగనేపూర్ణచంద్రంతారాగణాఇవ॥౪॥ సంరక్తనయనశ్శ్రీమాన్ విచచాలకృతాంజలిః। బభూవావస్థితస్తత్రకల్పవృక్షోమహానివ॥౫॥ రుమాద్వితీయంసుగ్రీవం నారీమధ్యగతంస్థితమ్। అబ్రవీల్లక్ష్మణఃక్రుద్ధస్సతారంశశినంయథా॥౬॥ సత్త్వాభిజనసంపన్నస్సానుక్రోశోజితేంద్రియః। కృతజ్ఞస్సత్యవాదీచరాజాలోకేమహీయతే॥౭॥ యస్తురాజాస్థితోధర్మే మిత్రాణాముపకారిణామ్। మిథ్యాప్రతిజ్ఞాంకురుతే కోనృశంసతరస్తతః॥౮॥ శతమశ్వానృతేహంతి సహస్రంతుగవానృతే। ఆత్మానంస్వజనంహంతిపురుషఃపురుషానృతే॥౯॥ పూర్వంకృతార్థోమిత్రాణాం నతత్ప్రతికరోతియః। కృతఘ్నస్సర్వభూతానాంసవధ్యఃప్లవగేశ్వర॥౧౦॥ గీతోయంబ్రహ్మణాశ్లోకస్సర్వలోకనమస్కృతః। దృష్ట్వాకృతఘ్నంక్రుద్ధేనతంనిబోధప్లవంగమ॥౧౧॥ బ్రహ్మఘ్నేచసురాపేచచోరేభగ్నవ్రతేతథా। నిష్కృతిర్విహి

యాసదాచారోరక్షితఇతిభావః- అచ్ఛలంఅదోషావహమిత్యర్థః॥౨౦॥ తారయాచేత్యాదిశ్లోకచతుష్టయమేకాన్వయం। ప్రమదాభిస్సమంతతఇత్యత్రప్రమదాభిఃసమమితిచ్ఛేదః- ప్రమదాభిస్సమంసుగ్రీవందదర్శ- తతఃసంరబ్ధతరరక్తాక్షోబభూవేతిసంబంధః॥ టీ॥ అరిందమఃఅరిషడ్వర్గజేతా॥౨౫॥ ఇతిశ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం- శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం- కిష్కింధాకాండవ్యాఖ్యాయాం- త్రయస్త్రింశస్సర్గః. ************************************

టీ॥ తమితి॥ లక్ష్మణస్తారయాప్రసాదితోపిక్రుద్ధోవర్తతేమమాపరాధేనేతిసుగ్రీవోవ్యథితేంద్రియోబభూవ॥౫॥ టీ॥ రుమాద్వితీయం- సత్యపిస్త్రీసమూహే ప్రాధాన్యాదేవముక్తం॥౬॥ యఇతి॥ యస్తురాజాస్థితోధర్మఇత్యత్రఅధర్మఇతిచ్ఛేదః॥౮॥ శతమితి॥ పురుషఃఅశ్వానృతేఅశ్వవిషయానృతేశతంహంతి- శతాశ్వహననదోషభాక్ భవేదిత్యర్థః- ఏవంగవానృతేగోవిషయానృతేసహస్రంహంతి- సహస్రగోహననదోషభాక్ భవేత్ - పురుషానృతేఆత్మానంస్వజనంహంతి - ఆత్మస్వజనహననదోషభాక్ భవేదిత్యర్థః- మహాపురుషరామవిషయానృతేతుసర్వహననదోషభాక్ భవేదితిభావః॥౯॥ అనృతవాదినోదోషమభిధాయకృతఘ్నస్యదోషమాహ॥

మత్కృతిః ప్రాయశ్చిత్తం॥౧౩॥నన్వితి॥కృతమిచ్ఛతా ఉపకారంస్మరతా॥ ౧౪ ॥సత్వమితి॥మండూకరావిణంమండూకగ్రహణార్థంమండూకవద్రౌతి-తమివవంచకంత్వాంనజానాతీత్యర్థః॥౧౫॥రామస్యసందిష్టంవాక్యమభిధాయప్రకృతకార్యోచితంస్వవాక్యమాహ-ననూనమితి॥ఇక్ష్వాకువరస్యకార్ముకచ్యుతాన్ బాణాన్ వజ్రసన్నిభాన్- నపశ్యసినా ద్రాక్షీః నూనం-తతో నావఃతస్మాత్ ఖలు-సుఖంనిషేవసే-సుఖీసన్ రామకార్యంమనసాపినా వేత్సి ఇతియోజనా॥రా॥నూనంత్వమితి॥ననూనమితివాపాఠః॥౧౭॥ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - ముక్తాహారాఖ్యానే - కిష్కింధాకాండవ్యాఖ్యానే- చతుస్త్రింశస్సర్గః. *

అథపునస్తారయాలక్ష్మణసాంత్వనంపంచత్రింశే-తథాబ్రువాణమిత్యాది॥౧॥నైవమితి॥వక్తవ్యఃపరుషమితి శేషః॥౨॥నైవేతి॥జిహ్మఃకుటిలః॥౩॥ ఉపకారమితి॥విస్మృతఇతికర్తరినిష్ఠా-అన్యైర్యద్దుష్కరంతం ఉపకారంవిస్మృతఇతియోజనా॥౬॥ఘృతాచ్యామితి॥ విశ్వామిత్రో ఘృతాచ్యామాసక్తోదశవర్షాణిఅహోమన్యతదినమమన్యత- ఘృతాచీశబ్దేనాత్ర మేనకైవోచ్యతే-మేనకాసంగస్యబాలకాండేభిధానాత్ ॥రా॥అత్రఘృతాచీశబ్దోమేనకాయానామాంతరం॥తాందదర్శమహాతేజా మేనకాంకుశికాత్మజఇత్యాదినాతస్యాంవసంత్యాంవర్షాణిపంచపంచచరాఘవేత్యం తేనవిశ్వామిత్రస్యమేనకాయాం దశవర్షాసక్తిర్బాలకాండేభిహితత్వాత్ ॥రా॥దేహేతి॥ దేహధర్మంగతస్యశరీరస్వభావంప్రాప్తస్య-కామంకామవర్తనం॥౯॥అపరాధమంగీకృత్యసాంత్వయిత్వాఇదానీంవిచార్యమాణేఅపరా

ధాసద్భిఃకృతఘ్నానాస్తినిష్కృతిః॥౧౨॥అనార్యస్త్వంకృతఘ్నశ్చమిథ్యావాదీచవానర।పూర్వంకృతార్థోరామస్యనతత్ప్రతికరోషియత్ ॥౧౩॥నను నామకృతార్థేనత్వయారామస్యవానర । సీతాయామార్గణేయత్నఃకర్తవ్యఃకృతమిచ్ఛతా॥౧౪॥సత్వంగ్రామ్యేషుభోగేషుసక్తోమిథ్యాప్రతిశ్రవః । నత్వాంరామోవిజానీతేసర్పంమండూకరావిణమ్॥౧౫॥మహాభాగేనరామేణపాపఃకరుణవేదినా ।హరీణాంప్రాపితోరాజ్యంత్వం దురాత్మామహాత్మనా॥౧౬॥కృతంచేన్నాభిజానీషేరామస్యాక్లిష్టకర్మణః।సద్యస్త్వంనిశితైర్బాణైర్హతోద్రక్ష్యసివాలినమ్॥౧౭॥నచసంకుచితఃపంథాయేనవాలీహతోగతః । సమయేతిష్ఠసుగ్రీవమావాలిపథమన్వగాః॥౧౮॥ నన్యూనమిక్ష్వాకువరస్యకార్ముకచ్యుతాన్శరాన్పశ్యసివజ్రసన్నిభాన్ । తతస్సుఖంనామనిషేవసేసుఖీనరామకార్యంమనసాప్యవేక్షసే॥౧౯॥ఇతి శ్రీమత్కిష్కింధాకాండే - చతుస్త్రింశస్సర్గః.********

తథాబ్రువాణంసౌమిత్రింప్రదీప్తమివతేజసా ।అబ్రవీల్లక్ష్మణంతారాతారాధిపనిభాననా॥౧॥నైవంలక్ష్మణవక్తవ్యోనాయంపరుషమర్హతి హరీణామీశ్వరశ్శ్రోతుంతవవక్త్రాద్విశేషతః॥౨॥నైవాకృతజ్ఞస్సుగ్రీవోనశఠోనాపిదారుణః । నైవానృతకథోవీరనజిహ్మశ్చకపీశ్వరః॥౩॥ ఉపకారంకృతంవీరోనాప్యయంవిస్మృతఃకపిః।రామేణవీరసుగ్రీవోయదన్యైర్దుష్కరంరణే॥౪॥రామప్రసాదాత్కీర్తించకపిరాజ్యంచశాశ్వతమ్।ప్రాప్తవానిహసుగ్రీవోరుమాంమాంచపరంతప ॥ ౫ ॥ సుదుఃఖంశయితఃపూర్వంప్రాప్యేదంసుఖముత్తమమ్ । ప్రాప్తకాలంనజానీతేవిశ్వామిత్రోయథామునిః ॥ ౬ ॥ ఘృతాచ్యాంకిలసంసక్తోదశవర్షాణిలక్ష్మణ ।అహోమన్యతధర్మాత్మావిశ్వామిత్రోమహామునిః॥౭॥సహిప్రాప్తంనజానీతేకాలంకాలవిదాంవరః । విశ్వామిత్రోమహాతేజాఃకింపునర్యఃపృథగ్జనః॥౮॥ దేహధర్మంగతస్యాస్యపరిశ్రాంతస్యలక్ష్మణ । అవితృప్తస్యకా

పూర్వమితి॥౧౦॥టీ॥ఉక్తేర్థేసమ్మతిమాహ-గీతఇత్యయంశ్లోకఃకృతఘ్నందృష్ట్వా బ్రహ్మణాగీతః-తంనిబోధేత్యన్వయః-నమస్కృతఃఅద్భుతఇత్యర్థః॥ ౧౩॥ కర్తవ్యంప్రత్యుపకారమాహ॥నన్వితి॥కృతమిచ్ఛతా ఉపకారంస్మరతా॥౧౪॥సత్వమితి॥సర్పంమండూకరావిణం-మండూకగ్రహణార్థంసర్పోమండూకవద్రౌతి-తమివవంచకంత్వాంనాజ్ఞాసీదిత్యర్థః॥౧౫॥రామసందిష్టంవాక్యమభిధాయప్రకృతకార్యోచితంస్వవాక్యమాహ-ననూనమితి ॥ ఇక్ష్వాకువరస్యకార్ముకాత్ చ్యుతాన్ బాణాన్ వజ్రసన్నిభాన్ నపశ్యసినాద్రాక్షీః - నూనంతతోనావఃతస్మాత్ ఖలుసుఖంనిషేవసే-సుఖీసన్ రామకార్యంమనసాపినావేత్సి ఇతియోజనా॥౧౯॥ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్వదీపికాఖ్యాయాం - కిష్కింధాకాండవ్యాఖ్యాయాం- చతుస్త్రింశస్సర్గః. ********************

౩॥టీ॥ఉపకారమితి॥అత్రయచ్ఛబ్దస్యఉక్తార్థమాత్రపరామర్శిత్వాన్నపుంసకత్వమవిరుద్ధం॥౬॥ఘృతాచ్యామితి॥అత్రఘృతాచీశబ్దోమేనకాయానామాంతరం॥టీ॥అహఃఏకదినంఅమన్యత-విషయాసక్త్యేతిభావః॥౭॥టీ॥సహీతి॥పృథగ్జనఃప్రాకృతస్తుచ్ఛఇత్యర్థః॥౮॥ దేహేతి॥ దేహధర్మంగతస్యశరీరస్వభావంప్రాప్త

ధఏవ నాస్తీత్యాహ-నచేతి॥నిశ్చయార్థం-నిశ్చయరూపమర్థం-సుగ్రీవాభిప్రాయమితియావత్ ॥౧౧॥ప్రసాదయఇతి॥సంరంభఃఅభినివేశః॥ ౧౨ ॥ రుమామితి॥ధనధాన్యేత్యత్రధనశబ్దోహస్తిరథాశ్వాదిపరః-వసుశబ్దోరత్నపరః॥౧౩॥సమానేష్యతీతి॥సమానేష్యతిఘటయిష్యతి-నిహత్వేత్యత్రల్యబభావఆర్షః॥౧౬॥ తేనశక్యాఇతి॥తే-నశక్యాఇతిచ్ఛేదః- తేరాక్షసాః-హంతుంనశక్యాః-రావణోపి శేషేణాసహాయేనసుగ్రీవేణహంతుంనశక్యః॥౧౭॥తర్హిరావణవృత్తాంతస్తదోప్యాఖ్యాయతామిత్యత్రాహఎవమితి॥ఆగమఃస్వయమాగమః-శ్రవాత్ శ్రవణాత్ - అత్రసుగ్రీవేణయుద్ధాయనిర్గమకాలేతారయాంగదోక్తంసుగ్రీవసఖ్యకరణంభిహితేప తాదృశోరావణః-సుగ్రీవోదుర్బలః-తంకథంరామోవలంబతఇతివాలినోక్తమితిజ్ఞేయం॥౧౯॥శ్రవాత్తస్మాద్బ్రవీమ్యహమితిపాఠః॥౨౦॥ కృతేతి ॥ అత్రసీతాన్వేషణకార్యవిషయే సుగ్రీవేణపురాత్వదాగమనాత్పూర్వమేవ-సంస్థావ్యవస్థా - త్రిపంచరాత్రాదూర్ధ్వంనాగంతవ్యమిత్యేవంరూపా-యథాయేనప్రకారేణకృతాతథా-అద్యఅస్మిన్దినే-తైరాగంతవ్యం॥౨౨॥తవహీతి॥హిశబ్దఃపాదపూరణే-సర్వాఃహరివరవనితాః-తవేదంముఖంనిరీక్ష్యప్రథమఃభయస్యశంకితాః- వాలివధజనిత

మేషుకామంతుంతుమర్హసి॥౯॥నచరోషవశంతాతగంతుమర్హసిలక్ష్మణ। నిశ్చయార్థమవిజ్ఞాయసహసాప్రాకృతోయథా॥౧౦॥సత్త్వయుక్తాహిపురుషాస్త్వద్విధాఃపురుషర్షభ। అవిమృశ్యనరోషస్యసహసాయాంతివశ్యతామ్॥ ౧౧॥ప్రసాదయేత్వాంధర్మజ్ఞసుగ్రీవార్థేసమాహితా। మహాన్రోషసముత్పన్నస్సంరంభస్త్యజ్యతామయమ్॥౧౨॥రుమాంమాంకపిరాజ్యంచధనధాన్యవసూనిచ।రామప్రియార్థంసుగ్రీవస్త్యజేదితిమతిర్మమ॥౧౩॥సమానేష్యతిసుగ్రీవస్సీతయాసహరాఘవమ్। శశాంకమివరోహిణ్యానిహత్వారావణంరణే॥౧౪॥శతకోటిసహస్రాణిలంకాయాంకిలరాక్షసాః।అయుతానిచషట్త్రింశత్సహస్రాణిశతానిచ* అహత్వాతాంశ్చదుర్ధర్షాన్రాక్షసాన్కామరూపిణః।నశక్యోరావణోహంతుంయేనసామైథిలీహృతా॥ ౧౬ ॥ తేనశక్యారణేహంతుమసహాయేనలక్ష్మణ। రావణఃక్రూరకర్మాచసుగ్రీవేణవిశేషతః॥౧౭॥ఏవమాఖ్యాతవాన్వాలీసహ్యభిజ్ఞోహరీశ్వరః।ఆగమస్తునమేవ్యక్తశ్శ్రవాత్తస్మాద్బ్రవీమ్యహమ్॥౧౮॥త్వత్సహాయనిమిత్తంవైప్రేషితాహరిపుంగవాః।ఆనేతుంవానరాన్యుద్ధేసుబహూన్హరియూథపాన్ * తాంశ్చప్రతీక్షమాణోయంవిక్రాంతాన్సుమహాబలాన్ । రాఘవస్యార్థసిద్ధ్యర్థంననిర్యాతిహరీశ్వరః॥౨౦॥కృతాతుసంస్థాసౌమిత్రేసుగ్రీవేణయథాపురా । అద్యతైర్వానరైస్సర్వైరాగంతవ్యంమహాబలైః॥౨౧॥ఋక్షకోటిసహస్రాణిగోలాంగూలశతానిచ। అద్యత్వాముపయాస్యంతిజహికోపమరిందమ* కోట్యోనేకాస్తుకాకుత్స్థకపీనాందీప్తతేజసామ్॥౨౨॥తవహిముఖ

స్యకామంకాముకఘ్నం॥౯॥అపరాధమంగీకృత్యసాంత్వయిత్వాఇదానీంవిచార్యమాణేఅపరాధఏవనాస్తీత్యాహ-నచేతి ॥ నిశ్చయార్థంనిశ్చయరూపమర్థంసుగ్రీవాభిప్రాయమితియావత్ ॥౧౦॥టీ॥సత్త్వేతి॥అవిమృశ్యఅవిచార్య॥౧౧॥టీ॥ప్రసాదయఇతి॥సంరంభఃసంభ్రమః॥౧౪॥టీ॥అధునైవరావణఃకింనహన్యతఇత్యతఆహశతకోటీత్యాది॥కిలేతివార్తాయాం॥౧౬॥ తేనేతి॥అత్రనకారోనుషజ్యతే- తేనరాక్షసవధేనవినారావణవధస్యాశక్యత్వేన- అసహాయేనసహాయరహితేనసుగ్రీవేణక్రూరకర్మారావణోపిశేషతోరణేహంతుంనశక్యశ్చనశక్యఏవేతియోజనా॥౧౭॥ఏవమాఖ్యాతవానితి॥ననుసహాయరహితేనసుగ్రీవేణరావణోహంతుంనశక్యఇతివ-ఛ్చపూర్వోక్తంరావణబలాదికంతారాయైవాలీకదాబ్రవీదితిచేత్-తారాముఖేనాంగదోక్తరామసుగ్రీవసఖ్యకరణవృత్తాంతశ్రవణానంతరమతిబలపరాక్రమరావణనిరసనవిషయేమాంవిహాయదుర్బలంసుగ్రీవంరామఃకథమవలంబతఇతి-తారాయాఃప్రత్యుత్తరత్వేనోక్తవానిత్యవగమ్యతే॥టీ॥పూర్వంసుగ్రీవోరావణంహత్వాసీతాంసమానేష్యతీత్యుక్తంఇదానీంసమర్థోరావణహననఇతితయైవోచ్యతే-ఏతత్పూర్వోత్తరవిరుద్ధమిత్యతఆహ-ఆగమఇతి ॥ఆగమస్సీతాప్రాప్తిలక్షణఃకార్యాగమస్సుగ్రీవేణభవిష్యతీతినవ్యక్తఃనస్ఫుటః - తర్హిరావణహననేసుగ్రీవోనిమిత్తమితికథంబ్రవీషీత్యతఆహ- శాపాదితి - తస్యరావణస్యకర్మప్రాప్తనాశకపిభిస్సహాయైఃరావణోనజీవ్యతీతి నందికేశ్వరశాపాదిత్యర్థః[శాపాత్తస్యబ్రవీమ్యహమిత్యస్యవ్యాఖ్యాతుఃపాఠః]॥౨౦॥కృతేతి॥హేసౌమిత్రేఅత్రసీతాన్వేషణకార్యవిషయే-సుగ్రీవేణపురాత్వదాగమనాత్పూర్వమేవ-సంస్థావ్యవస్థాత్రిపంచరాత్రాదూర్ధ్వమాగంతవ్యమిత్యేవంరూపా - యథాయేనప్రకారేణకృతా-తథాఅద్యఅస్మిన్దినేతైర్మహాబలైరాగంతవ్యమితియోజనా॥౨౨॥తవహీతి॥హరివరవనితాఃతవేదంముఖంనిరీక్ష్యప్రథమభయశంకితాఃవాలివ

భయశంకితాస్సత్యః రోషాద్ధేతోః-త్రుతజనమేనయనే-నిరీక్షమాణాః శాంతిం నయాంతిహీనయాం త్యేవ- ప్రథమభయస్యశంకితా ఇతికర్మణిషష్ఠీ-నలోకావ్యయేత్యా దినాషష్ఠీప్రతిషేధపితత్ప్రియోగ ఆర్షః॥ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే- శ్రీరామాయణభూషణే-ముక్తాహారాఖ్యానే-కిష్కింధాకాండవ్యాఖ్యానే-పంచత్రింశస్సర్గః.

అథలక్ష్మణసుగ్రీవసౌహృదభాషణం షట్త్రింశే॥ ఇత్యుక్తఇత్యాది॥౧॥ తస్మిన్నితి॥సుమహాత్మా ప్రసమితఆన్మహతఇత్యాకారాభావఆర్షః- క్లిన్నం ఆర్ద్రం॥ ౨॥సుమహత్ సుమహాంతం॥౩॥తతఇతి బహుగుణ బహువిధభోగప్రదం మహత్ దివ్యం॥౪॥ ప్రణష్టేతి॥ఇదంపూర్వోక్తం సర్వం॥౫॥క ఇతి॥ తాదృశం క్రమం ప్రతికర్తుం- తాదృశస్యవిక్రమస్యప్రతికర్తుం మిత్యర్థః॥౬॥సీతామితి॥ సహాయమాత్రేణమయేత్యుపలక్షణేతృతీయా-స్వయమేవార్థసాధకః అహంతుతస్యపరికరమాత్రమితిభావః॥౧౦॥యదీతి॥అతిక్రాంతం అతిక్రమణం-క్షమితవ్యంక్షంతవ్యం॥తనిశ్లోకి॥ఇదంకృతాపరాధస్యేతిపూర్వోపదిష్టర్థస్యానుష్ఠానం-కించిదితిఅధికాతిక్రమణస్యప్రసాదనేనానివర్త్యత్వం-యదీతిస్వల్పస్యాప్యసంభావనాచద్యోత్యతే-విశ్వాసాదితిబుద్ధిపూర్వాపరాధవ్యావృత్తిః - ప్రణయేనేతిఅతిక్రమస్యాభాసత్వం ప్రేష్యస్యేతిబుద్ధిపూర్వకవాస్తవాపరాధేపిక్షంతవ్యమితివ్యంజితం-క్షమితవ్యమిత్యుక్త్యాఅక్షమణేప్రత్యవాయోపివ్యంజితః-నకశ్చిన్నాపరాధ్యతీతివిశ్వాసస్థానక్షమిదంనిరీక్ష్యకోపాత్త్రతజనిభేనయనేనిరీక్షమాణాః॥హరివరవనితానయాంతిశాంతింప్రథమభయస్యహిశంకితాస్స్మసర్వాః॥ ౨౩౫॥ *****

——※*********************ఇతి శ్రీమత్కిష్కింధాకాండే - పంచత్రింశస్సర్గః*********************※——

ఇత్యుక్తస్తారయావాక్యంప్రశ్రితంధర్మసంహితమ్। మృదుస్వభావస్సౌమిత్రిః ప్రతిజగ్రాహతద్వచః॥౧॥తస్మిన్ప్రతిగృహీతేతువాక్యే హరిగణేశ్వరః।లక్ష్మణాత్సుమహత్త్రాసంవస్త్రంక్లిన్నమివాత్యజత్॥౨॥తతఃకంఠగతంమాల్యంచిత్రంబహుగుణంమహత్।విచ్ఛేదవిమదశ్చాసీత్సుగ్రీవోవానరేశ్వరః॥౩॥సలక్ష్మణంభీమబలంసర్వవానరసత్తమః। అబ్రవీత్ప్రశ్రితంవాక్యంసుగ్రీవస్సంప్రహర్షయన్॥ ౪॥ప్రణష్టాశ్రీశ్చకీర్తిశ్చకపిరాజ్యంచశాశ్వతమ్। రామప్రసాదాత్సౌమిత్రేపునః ప్రాప్తమిదంమయా॥౫॥కశ్శక్తస్తస్యదేవస్యఖ్యాతస్యస్వేనకర్మణా।తాదృశంవిక్రమంవీరప్రతికర్తుమరిందమ॥౬॥సీతాంప్రాప్స్యతిధర్మాత్మావధిష్యతిచరావణం।సహాయమాత్రేణమయారాఘవస్స్వేనతేజసా॥౭॥సహాయకృత్యంకింతస్యయేనసప్తమహాద్రుమాః। శైలశ్చవసుధాచైవబాణేనైకేనదారితాః॥౮॥ధనుర్విస్ఫారయాణస్యయస్యశబ్దేనలక్ష్మణ।సశైలాకంపితాభూమిస్సహాయైస్తస్యకిన్నువై॥౯॥ అనుయాత్రాంనరేంద్రస్యకరిష్యేహంనరర్షభ । గచ్ఛతోరావణంహంతుంవైరిణంసపురస్సరమ్॥౧౦॥యదికించిదతిక్రాంతంవిశ్వాసాత్ప్రణయేనవా। ప్రేష్యస్యక్షమితవ్యంమేనకశ్చిన్నాపరాధ్యతి॥ ౧౧॥ఇతితస్యబ్రువాణస్యసుగ్రీవస్యమహాత్మనః । అభవల్లక్ష్మణఃప్రీతఃప్రేమ్ణాచైనమువాచహ॥౧౨॥సర్వథాహిమమభ్రాతాసనాథోవానరేశ్వర। త్వయానాథేనసుగ్రీవప్రశ్రితేనవిశేషతః॥౧౩॥యస్తేప్రభావస్సుగ్రీవయచ్చతేశౌచమార్జవమ్। అర్హస్త్వంకపిరాజ్యస్యశ్రియంభోక్తుమనుత్తమామ్॥౧౪॥సహాయేనచసుగ్రీవత్వయారామఃప్రతాపవాన్। వధిష్యతిరణేశత్రూన్నచిరాన్నాత్రసంశయః॥౧౫॥ధర్మజ్ఞస్యకృతజ్ఞస్యసంగ్రామేష్వనివర్తినః। ఉపపన్నంచయుక్తంచసుగ్రీ

ధజనితశంకితాస్సత్యః రోషాద్ధేతోఃత్రుతజనమేనయనేనిరీక్షమాణాః- శాంతింనయాంతిహీనయాం త్యేవ- ప్రథమభయస్యేతికర్మణిషష్ఠీ॥౨౩౫॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - కిష్కింధాకాండవ్యాఖ్యాయాం-పంచత్రింశస్సర్గః.***************************

౧॥టీ॥తస్మిన్నితి॥స్నానానంతరంక్లిన్నమార్ద్రంవస్త్రమివ॥౨॥తతఇతి॥బహుగుణంబహువిధభోగప్రదం-మహత్ దివ్యం॥టీ॥విచ్ఛేదతత్యాజ-విమదః నేతిభావః॥౫॥కఇతి॥కఃశక్తః కోదక్షః॥౬॥సీతామితి॥సహాయమాత్రేణమయేతిఉపలక్షణేతృతీయా-స్వయమేవార్థసాధకః-అహంతుతస్యపరికరమాత్రమితిభావః॥౯॥ అన్వితి॥నరేంద్రస్యరామస్య-అనుఅనుసృత్యయాత్రాంకరిష్యే॥౧౦॥యదీతి॥అతిక్రాంతం అతిక్రమణం॥టీ॥ విశ్వాసాత్ ఆశ్రితమపరాధినమపినబాధతఇతిజ్ఞానాదిత్యర్థః - ప్రేష్యస్యపరిచారకస్యక్షమితవ్యం - తత్రహేతుమాహ-కశ్చిదితికశ్చిదపినాపరాధ్యతీతిన-పరిచారకేషుమధ్యేసర్వోప్యపరాధీ- తస్మాత్ క్షంతవ్యమితిభావః॥౧౩॥టీ॥యస్తేప్రభావస్సుగ్రీవయచ్చతేశౌచమార్జవమిత్యత్రతేనేత్యధ్యాహారః॥౧౫॥ధర్మజ్ఞస్యేతి॥ఉపపన్నమహార్హం-యుక్తంయుక్తియుక్తం॥౧౬॥దో

యపాత్రభూతస్య స్వల్పాపరాధత్వే అయమపరాధస్సర్వత్ర వర్జనీయ ఇతి భావః॥౧౫॥ ధర్మజ్ఞస్యేతి॥ ఉపపన్నం అర్థ్యం యుక్తం యుక్తియుక్తం॥౧౬॥ దోషజ్ఞ ఇతి॥ దోషజ్ఞః స్వదోషజ్ఞః లోకే హి సమర్థః పురుషః స్వదోషమపహ్నుతే నతు ప్రకాశయతి - నతథా త్వమితి భావః॥౧౯॥ స్వోక్తపరుషవాక్యానాం రామోక్తత్వశంకామాభూదితి స్వస్యైవోక్తత్వముపపాదయన్ స్వాపరాధం శమయతి - యచ్చేతి॥ భాషితం సీతోద్దేశేన శ్రవణాసహ్యం విలాపం॥ తన్నిష్ఠ్యే॥ శోకాభిభూతస్యేత్యనేన రామః స్వభావతః పరుషభాషణం నవక్తీతి వ్యజ్యతే - ఉచ్యమానోపి పరుషం నోత్తరం ప్రతిపద్యత ఇతి ప్రసిద్ధేరితి భావః - తాదృశస్య రామస్య భాషణం శ్రుత్వా మయా త్వముక్త ఇత్యనేన ఉక్తానువాదస్యాదోషత్వం వ్యంజితం - తచ్చేతి సూచనస్యాపి యద్యపి వేదిత్యనువాదితా ప్రయుక్తమిత్యర్థః - అత్రేదం వేదితవ్యం - కార్యాభిసంధిసద్భావే జాగ్రతి స్వామిన శ్రీరామస్య సన్నిధిం ప్రతిగంతవ్యత్వే రాం విస్మృత్య భోగప్రసంగసంగేనాన్యపరత్వాత్సమయాతిలంఘనాపరాధం కృతవతి మహారాజే - లక్ష్మణకోపవేగం నిరీక్ష్య మిత్రశ్రేష్ఠేన హనుమతా - కృతాపరాధస్య హి తేనాన్యం పశ్యామ్యహం క్షమం । అంతరేణాంజలిం బద్ధ్వా లక్ష్మణస్య ప్రసాదనాదితి మహారాజాయ హితోపదేశే కృతే సతి - మహారాజోపి ప్రబుద్ధ్వా - యదికించిదతిక్రాంతం విశ్వాసాత్ప్రణయేన వా। ప్రేష్యస్య క్షమితవ్యం మే న కశ్చిన్నాపరాధ్యతీతి కథనేన భగవద్విషయే కృతాపరాధే నాపి భాగవతక్షమాపణే కృతే సతి తన్ముఖేన భగవానపరాధాన్ క్షమయతే - తతో భగవదపచారరహితస్సర్గతత్ కైంకర్యయోగ్యో భవతీత్యేనమర్థం విశదీచకార - తదనంతరం - యచ్ఛోకాభిభూతస్య క్రోధాద్రామస్య భాషితం । మయా త్వం పరుషాణ్యుక్తస్తచ్చ త్వం క్షంతుమర్హసీతి లక్ష్మణస్తావదాత్మీయ పరుషవాక్యానాం శోకవివశరామక్రోధమవేత్య తదనురూపాణి వ్యాక్యాన్యుక్తానీతి సోపాధికత్వముపపాద్య - సోపాధికస్యాపరాధనివృత్తిర్యే సుమిత్రాత్మజస్సుగ్రీవం ప్రసాదయన్ సాపరాధేషు శ్రీవైష్ణవేషు పశ్చాత్తాపేన కృతప్రాయశ్చిత్తేష్వపరాధాన్నివృత్తేషు చ సత్సు సాపరాధదశాయాం స్వచరితానామపచారాణాం వ్యాజార్థం తే ప్రసాదనీయా ఇతి శాస్త్రార్థప్రకటనం కృతవానితి భావః ॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - ముక్తాహారాఖ్యానే - కిష్కిన్ధాకాండవ్యాఖ్యానే - షట్త్రింశస్సర్గః॥********************* అథ సర్వవానరసమానయనం సప్తత్రింశే॥ ఏవముక్త్వాది॥౧॥ మహేంద్రాదయపవపంచశైలాః - తరుశేతి - పశ్చిమాయాం దిశియే స్థితాః తేషు యే వానరాః స్థితా ఇతి యోజనా - అస్తగిరిపర్యంతపర్వతేష్విత్యర్థః - ఆదిత్యభవనే ఉదయగిరౌ - పద్మాః చందనవిశేషాః - మనశ్శిలాగుహావాసాః మనశ్శిలామయ గుహావాసాః మహారుణే మహారుణాఖ్యే యత్ర యచ్ఛబ్దో నాస్తి తత్ర ధ్యాహర్తవ్యః - సామేతి - కల్పైః ఉపాయైః స

వతవ భాషితమ్॥౧౬॥ దోషజ్ఞస్సతి సామర్థ్యే కో న్యో భాషితుమర్హతి । వర్జయిత్వా మమ జ్యేష్ఠం త్వాం చ వానరసత్తమ॥౧౭॥ సదృశశ్చాసి రామస్య విక్రమేణ బలేన చ । సహాయో దైవతైర్దత్తశ్చిరాయ హరిపుంగవ॥౧౮॥ కింతు శీఘ్రమితో వీర నిష్క్రమ త్వం మయా సహ । సాంత్వయస్వ వయస్యం త్వం భార్యాహరణకర్శితమ్॥౧౯॥ యచ్ఛోకాభిభూతస్య శ్రుత్వా రామస్య భాషితమ్ । మయా త్వం పరుషాణ్యుక్తస్తచ్చ త్వం క్షంతుమర్హసి॥౨౦॥ ఇతి శ్రీమత్కిష్కిన్ధాకాండే - షట్త్రింశస్సర్గః. ❀❀❀❀❀❀❀❀❀❀❀❀❀❀❀❀❀❀❀❀❀❀

ఏవముక్తస్తు సుగ్రీవో లక్ష్మణేన మహాత్మనా । హనుమంతం స్థితం పార్శ్వే సచివం త్విదమబ్రవీత్ ॥౧॥ మహేంద్ర హిమవద్వింధ్య కైలాసశిఖరేషు చ । మందరే పాండుశిఖరే పంచశైలేషు యే స్థితాః * తరుణాదిత్యవర్ణేషు భ్రాజమానేషు సర్వతః । పర్వతేషు సముద్రాంతే పశ్చిమాయాం తు యే దిశి * ఆదిత్యభవనే చైవ గిరౌ సంధ్యాభ్రసన్నిభే । పద్మాచలవనం భీమం సంశ్రితా హరిపుంగవాః * అంజనాంబుదసంకాశాః కుంజరప్రతిమౌజసః । అంజనే పర్వతే చైవ యే వసంతి ప్లవంగమాః * మనశ్శిలాగుహావాసా వానరాః కనకప్రభాః । మేరుపార్శ్వగతాశ్చైవ యే ధూమ్రగిరిసంశ్రితాః * తరు

ష్వితి॥ దోషజ్ఞః విద్వాన్॥ ని॥ విద్వాన్ విపశ్చిద్దోషజ్ఞ ఇత్యమరః॥౧౯॥ స్వోక్తపరుషవాక్యానాం రామోక్తత్వశంకామాభూదితి స్వస్యైవోక్తముపపాదయన్ స్వాపరాధం శమయతి॥ యచ్చేతి॥ రామస్య భాషితం సీతోద్దేశేన శ్రవణాసహ్యవిలాపం॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - కిష్కిన్ధాకాండవ్యాఖ్యాయాం - షట్త్రింశస్సర్గః
౧ ॥ మహేంద్రేతి ॥ పంచశైలేషు పరిగణితమహేంద్రాదిమందరాంతేషు * తరుణాదిత్యేతి ॥ అస్తమయపర్వతం పరితః సౌవర్ణాః షష్టిసహస్రాణి గిరయస్సంతి తేషు * ఆదిత్యభవన ఇతి॥ ఆదిత్యోస్మిన్ భవతి ప్రాదుర్భవతీత్యాదిత్యభవనం ఉదయాద్రిః [టీ] యే స్థితా ఇతి సంబంధః॥ పద్మాచలేతి ॥ పద్మాః చందనన్యక్షవిశేషః॥ టీ॥ ప

మానయతదర్థం ప్రేషయ॥ రా॥ మనశ్శిలాగుహావాసాఇతిసమ్యక్ ॥ ౯ ॥ ప్రేషితాఇతి॥ ప్రేషితదూతత్వరణార్థోక్తిఃస్వస్యప్రకృతకార్యేపూర్వమేవసావధాన తాంలక్ష్మణాయద్యోతయితుం॥౧౦॥యేప్రసక్తాఇతి॥దీర్ఘసూత్రాఃచిరక్రియాః-ఉద్యోగంకుర్వాణాఇవకాలయాపకాఇత్యర్థః॥౧౧॥ రా॥ అహోభిరితిహే తౌతృతీయా॥౧౨॥శతానీతి॥బహుసంఖ్యాభిధానంలక్ష్మణాయవానరాసంఖ్యేయత్వద్యోతనార్థం॥ రా ॥ ఆనైతృబహుసంఖ్యాభిధానమానేతవ్యానామసంఖ్యాత త్వంలక్ష్మణాయద్యోతయితుం॥౧౩॥౧౪॥తఇతి॥ గమ్యతఇతిగతిఃవాసస్థానం-పృథివ్యాంసర్వాన్ హరీన్ ఆనయంత్వితిసంబంధః॥౧౫॥౧౬॥ తేపదమితి॥ పతత్రిజ్యోతి రధ్వగాఃపక్షినక్షత్రమార్గగాస్సంతః-విష్ణువిక్రాంతంపదంఆకాశం-ప్రయాతాః॥౧౭॥౧౮॥రా॥ సుగ్రీవస్యాయయుశ్శ్రుత్వాసుగ్రీవభయదర్శినఇతిపాఠః॥౧౯॥ తతఇతి॥యత్రయేనహేతునారాఘవోవర్తతేతతఃతస్మాద్ధేతోః-తస్మాత్ గిరేఃఅంజనగిరేఃనిర్యయుః॥ ౨౦॥ ౨౪॥ క్షీరోదేతి ॥ అత్రాపతన్ ప్రుతమిత్యనుషజ్యతే- సంఖ్యానవిద్యతఇతి-ఉత్తరత్రసంఖ్యాకీర్తనంప్రధానాభిప్రాయేణ॥౨౫॥రా॥వనేభ్యోగహ్వరేభ్యశ్చసరిద్భ్యశ్చమహాజవేతిపాఠః॥౨౬॥యేత్వితి॥ తుశబ్దోహను

ణాదిత్యవర్ణాశ్చపర్వతేచమహారుణే। పిబంతోమధుమైరేయంభీమవేగాఃప్లవంగమాః * వనేషుచసురమ్యేషుసుగంధిషుమహత్సుచ। తాపసా నాంచరమ్యేషువనాంతేషుసమంతతః * తాంస్తాంస్త్వమానయక్షిప్రంపృథివ్యాంసర్వవానరాన్॥ ౮ ॥సామదానాదిభిస్సర్వైరాశుప్రేషయ వానరాన్॥౯॥ ప్రేషితాఃప్రథమంయేచమయాదూతామహాజనాః। త్వరణార్థంతుభూయస్త్వంహరీన్సంప్రేషయాపరాన్॥౧౦॥యేప్రసక్తా శ్చకామేషుదీర్ఘసూత్రాశ్చవానరాః।ఇహానయస్వతాన్సర్వాన్ శీఘ్రంతుమమశాసనాత్॥౧౧॥అహోభిర్దశభిర్యేహినాగచ్ఛంతిమమా జ్ఞయా।హంతవ్యాస్తేదురాత్మానోరాజశాసనదూషకాః॥౧౨॥శతాన్యథసహస్రాణాంకోట్యశ్చమమశాసనాత్।ప్రయాంతుకపిసింహానాంది శోమమనుతేస్థితాః॥౧౩॥మేఘపర్వతసంకాశాశ్ఛాదయంతఇవాంబరమ్। ఘోరరూపాఃకపిశ్రేష్ఠాయాంతుమచ్ఛాసనాదితః॥౧౪॥తేగతిజ్ఞాగ తింగత్వాపృథివ్యాంసర్వవానరాః।ఆనయంతుహరీన్సర్వాంస్త్వరితాశ్శాసనాన్మమ॥౧౫॥తస్యవానరరాజస్యశ్రుత్వావాయుసుతోవచః।దిక్షుస ర్వాసువిక్రాంతాన్ ప్రేషయామాసవానరాన్॥౧౬॥తేపదంవిష్ణువిక్రాంతంపతత్రిజ్యోతిరధ్వగాః। ప్రయాతాఃప్రహితారాజ్ఞాహరయస్త త్క్షణేనవై॥౧౭॥తేసముద్రేషుగిరిషువనేషుచసరస్సుచ।వానరావానరాన్సర్వాన్ రామహేతోరచోదయన్॥౧౮॥మృత్యుకాలోపమస్యాజ్ఞాంరా జరాజస్యవానరాః। సుగ్రీవస్యాయయుశ్శ్రుత్వాసుగ్రీవభయదర్శినః॥౧౯॥తతస్తేంజనసంకాశాగిరేస్తస్మాన్మహాజవాః। తిస్రఃకోట్యఃప్లవంగా నాంనిర్యయుర్యత్రరాఘవః॥౨౦॥అస్తంగచ్ఛతియత్రార్కస్తస్మిన్గిరివరేస్థితాః।తప్తహేమమహాభాసస్తస్మాత్కోట్యోదశచ్యుతాః॥౨౧॥కైలా సశిఖరేభ్యశ్చసింహకేసరవర్చసామ్। తతఃకోటిసహస్రాణివానరాణాముపాగమన్॥౨౨॥ఫలమూలేనజీవంతోహిమవంతముపాశ్రితాః। తేషాం కోటిసహస్రాణాంసహస్రంసమవర్తత॥౨౩॥అంగారకసమానానాంభీమానాంభీమకర్మణామ్। వింధ్యాద్వానరకోటీనాంసహస్రాణ్యప తన్ ద్రుతమ్॥౨౪॥క్షీరోదవేలానిలయాస్తమాలవనవాసినః। నారికేళాశనాశ్చైవతేషాంసంఖ్యానవిద్యతే॥౨౫॥ వనేభ్యోగహ్వరేభ్యశ్చసరిద్భ్యశ్చ మహాజవా। ఆగచ్ఛద్వానరీసేనాపిబంతీవదివాకరమ్॥౨౬॥యేతుత్వరయితుంయాతావానరాస్సర్వవానరాన్। తేవీరాహిమవచ్ఛైలందదృశు

లాశాఖ్యేవృక్షేవా॥౧౦॥యేప్రసక్తాఇతి॥దీర్ఘసూత్రాఃచిరక్రియాః-ఉద్యోగంకుర్వాణాఇవకాలయాపకాఇత్యర్థః॥౧౧॥౧౪॥ తఇతి॥గతింగమ్యతఇతిగతిఃని లయం-పృథివ్యాంసర్వాన్ హరీనానయంత్వితిసంబంధః॥౧౬॥ తేపదమితి॥హరయఃపతత్రిజ్యోతిరధ్వగాఃపక్షినక్షత్రమార్గగాః-విష్ణువిక్రాంతంపదమాకాశం -త త్క్షణేనప్రయాతాఇతిసంబంధః॥౧౮॥టీ॥అథదూతముఖేనసుగ్రీవాజ్ఞాశ్రవణానంతరంసర్వేపికపయస్సమాగతాఇత్యాహ॥మృత్యుకాలేతి॥ మృత్యుకాలోపమస్య ప్రళయకాలతుల్యస్య॥౧౯॥తతఇతి॥యేనహేతునారాఘవోవర్తతే-తస్మాద్ధేతోఃఅంజనసంకాశప్లవంగమానాంతిస్రఃకోట్యః- తస్మాద్గిరేరంజనగిరేఃనిర్యయురితి యోజనా॥౨౪॥క్షీరోదేతి॥అత్రఆపతన్ ద్రుతమిత్యనుషజ్యతే॥౨౬॥యేత్వితి॥యేతుత్వరయితుంయాతాఇత్యుక్తావానరాఃపూర్వంనీలేనప్రేషితాః-నతుహనుమతా

మత్త్వరితవానరవ్యావర్తకః-నీలేనపూర్వం ప్రేరితా ఇత్యర్థః- తేషామేవలక్ష్మణసన్నిధానేసమాగమనం-సద్యోహనుమత్ప్రేరితానాంతదసంభవాత్-తం ప్రసిద్ధం॥౩౭॥ఇతి శ్రీ గోవిందరాజవిరచితే- శ్రీరామాయణభూషణే-ముక్తాహారాఖ్యానే-కిష్కింధాకాండవ్యాఖ్యానే-సప్తత్రింశస్సర్గః.******************
అథరామేణసుగ్రీవసమాగమోష్టత్రింశే- ప్రతిగృహ్యేత్యాది॥ఉపాయనంఉపధాం॥౧॥౬॥ఏతేతి॥ఏతఆగచ్ఛత॥౮౫॥౧౦౫॥ ఇత్యుక్త్వేతి ॥ హరిభిఃవాహకహరిభిః.

స్తంమహాద్రుమమ్॥౨౭॥తస్మిన్గిరివరేరమ్యేయజ్ఞోమాహేశ్వరఃపురా। సర్వదేవమనస్తోషోబభౌదివ్యోమనోహరః॥౨౮॥ అన్ననిష్యందజాతాని మూలానిచఫలానిచ।అమృతాస్వాదకల్పానిదదృశుస్తత్రవానరాః॥౨౯॥తదన్నసంభవందివ్యంఫలమూలంమనోహరమ్ । యఃకశ్చిత్సకృదశ్నాతి మాసంభవతితర్పితః॥౩౦॥ తానిమూలానిదివ్యానిఫలానిచఫలాశనాః।ఔషధానిచదివ్యానిజగృహుర్హరియూథపాః॥౩౧॥ తస్మాచ్చయజ్ఞాయతనాత్పుష్పాణిసురభీణిచ । ఆనిన్యుర్వానరాగత్వాసుగ్రీవప్రియకారణాత్ ॥౩౨॥ తేతుసర్వేహరివరాఃపృథివ్యాంసర్వవానరాన్। సంచోదయిత్వాత్వరితాయూథానాంజగ్మురగ్రతః॥౩౩॥తేతుతేనముహూర్తేనయూథపాశ్శీఘ్రగామినః। కిష్కింధాంత్వరయాప్రాప్తాస్సుగ్రీవోయత్రవానరః। ౩౪॥ తేగృహీత్వౌషధీస్సర్వాఃఫలంమూలంచవానరాః।తంప్రతిగ్రాహయామాసుర్వచనంచేదమబ్రువన్ ॥ ౩౫ ॥ సర్వేపరిగతాశ్శైలాస్సముద్రాశ్చవనానిచ। పృథివ్యాంవానరాస్సర్వేశాసనాదుపయాంతితే॥౩౬॥ఏవంశ్రుత్వాతతోహృష్టస్సుగ్రీవఃప్లవగాధిపః।ప్రతిజగ్రాహతత్ప్రీతస్తేషాంసర్వముపాయనమ్॥ఇతిశ్రీమత్కిష్కింధాకాండే-సప్తత్రింశస్సర్గః.*************************************

ప్రతిగృహ్యచతత్సర్వముపాయనముపాహృతమ్।వానరాన్సాంత్వయిత్వాచసర్వానేవవ్యసర్జయత్ ॥౧॥విసర్జయిత్వాసహరీన్శూరాంస్తాన్కృతకర్మణః । మేనేకృతార్థమాత్మానంరాఘవంచమహాబలమ్॥౨॥సలక్ష్మణోభీమబలంసర్వవానరసత్తమమ్ ।అబ్రవీత్ప్రశ్రితంవాక్యంసుగ్రీవంసంప్రహర్షయన్ * కిష్కింధాయావినిష్క్రామయదితేసౌమ్యరోచతే॥౩॥తస్యతద్వచనంశ్రుత్వాలక్ష్మణస్యసుభాషితమ్*సుగ్రీవఃపరమప్రీతోవాక్యమేతదువాచహ॥౪॥ఏవంభవతుగచ్ఛావఃస్థేయంత్వచ్ఛాసనేమయా॥౫॥ తమేవముక్త్వాసుగ్రీవోలక్ష్మణంశుభలక్షణమ్ ।విసర్జయామాసతదాతారామన్యాశ్చయోషితః॥౬॥ఏతేత్యుచ్చైర్హరివరాన్సుగ్రీవస్సముదాహరత్ ॥ ౭॥తస్యతద్వచనంశ్రుత్వాహరయశ్శీఘ్రమాయయుః॥ ౮॥బద్ధాంజలిపుటాస్సర్వేయేస్యుస్స్త్రీదర్శనక్షమాః॥౯॥తానువాచతతఃప్రాప్తాన్రాజార్కసదృశప్రభః* ఉపస్థాపయతక్షిప్రంశిబికాంమమవానరాః॥౧౦॥శ్రుత్వాతువచనంతస్యహరయశ్శీఘ్రవిక్రమాః * సముపస్థాపయామాసుశ్శిబికాంప్రియదర్శనామ్॥౧౧॥తాముపస్థాపితాందృష్ట్వాశిబికాంవానరాధిపః * లక్ష్మణారుహ్యతాంశీఘ్రమితిసౌమిత్రిమబ్రవీత్ ॥ ౧౨॥ఇత్యుక్త్వాకాంచనంయానంసుగ్రీవస్సూర్యసన్నిభమ్ * బృహద్భిర్హరిభిర్యుక్తమారురోహసలక్ష్మణః॥౧౩॥పాండురేణాతపత్రేణధ్రియమాణేనమూర్ధని * శుక్లైశ్చవాలవ్యజనైర్ధూయమానైస్సమంతతః॥౧౪॥శంఖభేరీనినాదైశ్చహరిభిశ్చాభినందితః * నిర్యయౌప్రాప్యసుగ్రీవోరాజ్యశ్రియమనుత్తమామ్॥౧౫॥సవానరశతైస్తీక్ష్ణై

అయంనిశ్చయోపిశేషవాదితుశబ్దశ్రవణాత్ - లక్ష్మణసన్నిధౌతదానీంప్రేషితానాంతదానీమేవాగమనాసంభవాచ్చ ॥ ౨౮ ॥ అన్నేతి ॥ అన్ననిష్యందజాతాని హోమాద్రవ్యాజ్యాదీనిస్రవణాజ్జాతాని-తత్రయజ్ఞాయతనే॥౩౩॥తేత్వితి॥తేవానరాఃకారణార్థంగతాయూథపాః॥టీ॥తేత్వితి ॥ తేనముహూర్తేనసప్తమ్యర్థేతృతీయా॥౩౭॥ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్వదీపికాఖ్యాయాం - కిష్కింధాకాండవ్యాఖ్యాయాం - సప్తత్రింశస్సర్గః. ❋❋❋
టీ ॥ దూతాగమనానంతరంసుగ్రీవఃకిమకార్షీదిత్యతఆహ॥ప్రతిగృహ్యేతి॥ ౨ ॥ సలక్ష్మణఇతిసార్ధశ్లోకమేకంవాక్యం॥అత్రేతికరణంద్రష్టవ్యం॥౬॥ఏతేతి॥ ఏతఆగచ్ఛత॥౮౫॥౭॥టీ॥బద్ధేతి॥స్త్రీదర్శనక్షమాఃఅంతఃపురయువతిదర్శనయోగ్యావశీకృతేంద్రియాఇత్యర్థః॥౭౫॥టీ॥తానితి॥అర్కసదృశప్రభఇతిచ్ఛేదః-ఉపస్థాపయత ఆనయత॥౧౫॥టీ॥శ్రుత్వేతి॥శీఘ్రవిక్రమాఃసత్వరపాదవిన్యాసాః-రాజ్ఞాంకాలవిళంబస్యాసహిష్ణుత్వాదితిభావః ॥ ౧౦౫ ॥ ఇత్యుక్త్వేతి॥ హరిభిఃవాహకైః(టీ)యు

౧౧॥౧౫॥ ఆసాద్యేతి॥ తథాభవన్ కృతాంజలిపుటా అభవన్॥౧౬॥ రా॥ తటాకమివ తాం దృష్ట్వా రామః కుట్మలపంకజమితి పాఠః॥౧౭॥ పాదయోరితి॥ పూర్వం దూరాదంజలిః కృతా సంప్రతి సమీపే పాదయోః పతనం॥౧౮॥ ౨౧॥ అమిత్రాణామితి॥ త్రివర్గఫలభోక్తా యథాకాలం ధర్మార్థకామరూపఫలభోక్తా - అయథాకాలానుష్ఠానవైషమ్యం ద్యోతయతి తుశబ్దః - ధర్మేణ రాజధర్మేణ॥౨౨॥౨౪॥ ప్రణష్టేత్యాది సార్ధశ్లోకమేకం వాక్యం - దేవ త్వత్ప్రసాదాత్ తవ భ్రాతుః ప్రసాదాచ్చ కపిరాజ్యాదికం పునశ్చ ప్రాప్తం॥౨౫॥౨౬॥ ఏతదితి॥ ఆదాయ ఆహూయ॥౨౯॥ శతైరిత్యాది॥ అత్ర కేచిత్ పదమధ్యాహర్తవ్యం - కేచిత్ ప్లవంగమాః శతైః కపిశతైః ఆవృతా ఆగమిష్యంతి - కేచిచ్ఛతసహస్రైరావృతా ఆగమిష్యంతి - కేచిత్కోటిభిరావృతా ఆగమిష్యంతి - కేచిదయుతైరావృతా ఆగమిష్యంతి - కేచిచ్ఛంకుభిః - కేచిదర్బుదైః కేచిన్మధ్యైః కేచిదంత్యైరావృతా ఆగమిష్యంతి - కేచిద్ధరయః సముద్రైరావృతా ఆగమిష్యంతి - కేచిత్పరార్ధైరావృతా ఆగమిష్యంతీతి యోజనా - సంఖ్యాలక్షణముక్తం జ్యోతిశ్శాస్త్రే॥ శ్లో॥ ఏకం దశ శతమస్మాత్సహస్రమయుతం తతః పరం లక్షం। ప్రయుతం కోటిమథార్బుదమబ్జం ఖర్వం నిఖర్వం చ॥ తస్మాన్మహాసరోజం శంకుం సరితాంపతిం త్వంతం। మధ్యం పరార్ధమాహుర్యథోత్తరం దశగుణం తథా జ్ఞేయమితి॥ హరియూథపా ఇత్యేతత్ప్రథమాంతవిశేషణత్వేన సర్వత్ర సంబధ్యతే॥౩౧॥౩౩

బహుభిశ్శస్త్రపాణిభిః * పరికీర్ణో యయౌ తత్ర యత్ర రామో వ్యవస్థితః॥౧౪॥ స తం దేశమనుప్రాప్య శ్రేష్ఠం రామనిషేవితమ్ * అవాతరన్మహాతేజాశ్శిబికాయాస్స లక్ష్మణః॥౧౫॥ ఆసాద్య చ తతో రామం కృతాంజలిపుటోఽభవత్ * కృతాంజలౌ స్థితే తస్మిన్ వానరాశ్చాభవంస్తథా॥౧౬॥ తటాకమివ తద్దృష్ట్వా రామః కుట్మలపంకజమ్ * వానరాణాం మహత్సైన్యం సుగ్రీవే ప్రీతిమానభూత్॥౧౭॥ పాదయోః పతితం మూర్ధ్నా తముత్థాప్య హరీశ్వరమ్ * ప్రేమ్ణా చ బహుమానాచ్చ రాఘవః పరిషస్వజే॥౧౮॥ పరిష్వజ్య చ ధర్మాత్మా నిషీదేతి తతోఽబ్రవీత్॥౧౯॥ తం నిషణ్ణం తతో దృష్ట్వా క్షితౌ రామోఽబ్రవీద్వచః॥౧౯॥ ధర్మమర్థం చ కామం చ యస్తు కాలే నిషేవతే * విభజ్య సతతం వీర స రాజా హరిసత్తమ॥౨౦॥ హిత్వా ధర్మం తథార్థం చ కామం యస్తు నిషేవతే * స వృక్షాగ్రే యథా సుప్తః పతితః ప్రతిబుధ్యతే॥౨౧॥ అమిత్రాణాం వధే యుక్తో మిత్రాణాం సంగ్రహే రతః * త్రివర్గఫలభోక్తా తు రాజా ధర్మేణ యుజ్యతే॥౨౨॥ ఉద్యోగసమయస్త్వేష ప్రాప్తశ్శత్రువినాశన * సంచింత్యతాం హి పింగేశ హరిభిస్సహ మంత్రిభిః॥౨౩॥ ఏవముక్తస్తు సుగ్రీవో రామం వచనమబ్రవీత్॥౨౪॥ ప్రణష్టా శ్రీశ్చ కీర్తిశ్చ కపిరాజ్యం చ శాశ్వతమ్। త్వత్ప్రసాదాన్మహాబాహో పునః ప్రాప్తమిదం మయా * తవ దేవ ప్రసాదాచ్చ భ్రాతుశ్చ జయతాం వర॥౨౫॥ కృతం న ప్రతికుర్యాద్యః పురుషాణాం స దూషకః॥౨౬॥ ఏతే వానరముఖ్యాశ్చ శతశశ్శత్రుసూదన। ప్రాప్తాశ్చాదాయ బలినః పృథివ్యాం సర్వవానరాన్॥౨౭॥ ఋక్షాశ్చావహితాశ్శూరా గోలాంగూలాశ్చ రాఘవ। కాంతారవనదుర్గాణామభిజ్ఞా ఘోరదర్శనాః॥౨౮॥ దేవగంధర్వపుత్రాశ్చ వానరాః కామరూపిణః। స్వైస్స్వైః పరివృతాస్సైన్యైర్వర్తంతే పథి రాఘవ॥౨౯॥ శతైశ్శతసహస్రైశ్చ కోటిభిశ్చ ప్లవంగమాః। అయుతైశ్చావృతా వీర శంకుభిశ్చ పరంతప * అర్బుదైరర్బుదశతైర్మధ్యైశ్చాంత్యైశ్చ వానరాః। సముద్రైశ్చ పరార్ధైశ్చ హరయో హరియూథపాః * ఆగమిష్యంతి తే రాజన్ మహేంద్రసమవిక్రమాః॥౩౧॥ మేరు

క్తం అవలంబితం॥౧౩॥ టీ॥ స ఇతి॥ పరికీర్ణః పరివేష్టితః॥౧౫॥ ఆసాద్యేతి॥ తథా అభవన్ - కృతాంజలిపుటా అభూవన్॥౨౧॥ అమిత్రాణామితి॥ త్రివర్గఫలభోక్తా ధర్మార్థకామఫలానుష్ఠాతేత్యర్థః॥ అయథాకాలానుష్ఠానవైషమ్యద్యోతకస్తుశబ్దః ధర్మేణ రాజధర్మేణ॥౨౪॥ ప్రణష్టేతి సార్ధశ్లోకమేకం వాక్యం॥ హే దేవ త్వత్ప్రసాదాత్ తవ భ్రాతుః ప్రసాదాచ్చ - ఇదం రాజ్యాదికం పునః ప్రాప్తమితి సంబంధః॥౨౬॥ ఏత ఇతి॥ ఆదాయ ఆహూయ॥ టీ॥ స్వస్యోపకారవిస్మరణం నాస్తీతి ద్యోతయితుమాహ॥ ఏత ఇతి॥౨౯॥ శతైరిత్యాది॥ అత్ర కేచిత్పదమధ్యాహర్తవ్యం - కేచిత్ ప్లవంగమాః శతైః - కపిశతైః ఆవృతా ఆగమిష్యంతి కేచిత్సహస్రైరావృతాః - కేచిత్కోటిభిరావృతాః - కేచిదర్బుదైః - కేచిదర్బుదశతైః - కేచిన్మధ్యైః - కేచిదంత్యైః - కేచిత్సముద్రైః కేచిత్పరార్ధైరావృతా ఆగమిష్యంతీతి యోజనా॥ హరియూథపా ఇత్యేతత్ ప్రథమాంతవిశేషణత్వేన సర్వత్ర సంబధ్యతే - శతసహస్రం లక్షం శతలక్షం కోటిః అయుతం దశసహస్రం కోటిలక్షం శంకుః - శంకుసహస్రమర్బుదం - అర్బుదాద్దశగుణం మధ్యం - అస్మాద్దశగుణోఽంతః - అస్మాద్వింశతిగుణస్సముద్రః అస్మాత్ త్రింశద్గుణః పరార్ధః ॥ టీ॥ శతాదయః పరార్ధాంతాశ్శబ్దాస్సంఖ్యావాచకాః॥

తతఇతి ॥ ప్రబుద్ధనీలోత్పలతుల్యదర్శనః వికసితనీలోత్పలదర్శనీయవర్ణః ॥౩౮॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - ముక్తాహారాఖ్యానే - కిష్కింధాకాండవ్యాఖ్యానే - అష్టత్రింశస్సర్గః. *************** అథసర్వవానరసేనాసమాగమనమేకోనచత్వారింశే - ఇతిబ్రువాణమిత్యాది ॥౧॥ యదింద్రఇత్యాది ॥ త్వద్విధః త్వాదృశస్సత్పురుషః - మిత్రాణాం ప్రతికుర్యాత్ ప్రత్యుపకారంకుర్యాత్ - నతచ్చిత్రమితిసంబంధః - శోభనం ప్రత్యుపకారరూపం - సుహృత్ శోభనహృదయః ॥౫॥ జహారేతి ॥ ఇంద్రేణఈప్సితాం పౌలోమీంతత్పితుఃపులోమస్యానుమత్యా అనుహ్లాదోజహార - ఇంద్రస్తన్నుమంతారంపులోమంహత్వాతాంపునరానీయోదవహదితిపౌరాణికీకథాజ్ఞేయా ॥౭॥ ఏతస్మిన్నితి ॥ సమభివర్తత సమభ్యవర్తత - మూర్ఛతా వ్యాప్నువతా ॥౯॥ అథసేనాసముదాయవ్యాప్తిమాహ - తతఇతి ॥ తతఃరజోవ్యాప్త్యనంతరం ॥౧౦॥ నిమేషేతి ॥ తతః సేనాసముదాయవ్యాప్త్యనంతరం - నాదేయైః నదీతీరవనభవైః - పార్వతీయైః పర్వతోత్పన్నైః - వనచారిభిః - ఆవృతేతి

మందరసంకాశావింధ్యమేరుకృతాలయాః। తేత్వామభిగమిష్యంతి రాక్షసంయోసబాంధవమ్ । నిహత్యరావణంసంఖ్యేహ్యానయిష్యంతిమైథిలీమ్ ॥
౩౩॥ తతస్తముద్యోగమవేక్ష్యబుద్ధిమాన్ హరిప్రవీరస్యనిదేశవర్తినః। బభూవహర్షాద్వసుధాధిపాత్మజః ప్రబుద్ధనీలోత్పలతుల్యదర్శనః ॥౩౮॥ ఇతి శ్రీమత్కిష్కింధాకాండే అష్టత్రింశస్సర్గః ❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖ ఇతిబ్రువాణంసుగ్రీవంరామోధర్మభృతాంవరః। బాహుభ్యాంసంపరిష్వజ్యప్రత్యువాచకృతాంజలిమ్ ॥౧॥ యదింద్రోవర్షతేవర్షం నతచ్చిత్రంభవేత్క్వచిత్ । ఆదిత్యోవాసహస్రాంశుః కుర్యాద్వితిమిరంనభః * చంద్రమారశ్మిభిఃకుర్యాత్పృథివీంసౌమ్యనిర్మలామ్। త్వద్విధోవాపిమిత్రాణాం ప్రతికుర్యాత్పరంతప * ఏవంత్వయినతచ్చిత్రంభవేద్యత్సౌమ్యశోభనమ్। జానామ్యహంత్వాంసుగ్రీవసతతంప్రియవాదినమ్ * త్వత్సనాథస్సఖేసంఖ్యే జేతాస్మి సకలానరీన్ । త్వమేవమేసుహృన్మిత్రంసాహాయ్యంకర్తుమర్హసి ॥౫॥ జహారాత్మవినాశాయవైదేహీంరాక్షసాధమః। వంచయిత్వాతుపౌలోమీమనుహ్లాదోయథాశచీమ్ * నచిరాత్తంహనిష్యామిరావణంనిశితైశ్శరైః। పౌలోమ్యాః పితరందృప్తంశతక్రతురివాహవే ॥౭॥ ఏతస్మిన్నంతరేచైవరజస్సమభివర్తత। ఉష్ణాంతీవ్రాంసహస్రాంశోశ్ఛాదయద్గగనేప్రభామ్ * దిశఃపర్యాకులాశ్చాసన్ రజసాతేనమూర్ఛతా। చచాలచమహీసర్వా సశైలవనకాననా ॥౯॥ తతోనగేంద్రసంకాశైస్తీక్ష్ణదంష్ట్రైర్మహాబలైః। కృత్స్నాసంఛాదితాభూమిరసంఖ్యేయైఃప్లవంగమైః ॥౧౦॥ నిమేషాంతరమాత్రేణతతస్తైర్హరియూథపైః। కోటీశతపరీవారైః కామరూపిభిరావృతా * నాదేయైఃపార్వతీయైశ్చసాముద్రైశ్చమహాబలైః। హరిభిర్మేఘనిర్హ్రాదైరన్యైశ్చవనచారిభిః ॥౧౨॥ తరుణాదిత్యవర్ణైశ్చశశిగౌరైశ్చవానరైః। పద్మకేసరవర్ణైశ్చశ్వేతైర్మేరుకృతాలయైః * కోటీసహస్రైర్దశభిశ్శ్రీమాన్పరివృతస్తదా। వీరశ్శతవలిర్నామ

౩౩॥ తతఇతి ॥ ప్రబుద్ధనీలోత్పలతుల్యదర్శనః - వికసితనీలోత్పలవద్దర్శనీయవర్ణః ॥౩౮॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - కిష్కింధాకాండవ్యాఖ్యాయాం - అష్టత్రింశస్సర్గః. *************** ౧॥ * త్వద్విధఇతి ॥ త్వద్విధస్త్వాదృశః సత్పురుషః - మిత్రాణాం ప్రతికుర్యాత్ - ప్రత్యుపకారంకుర్యాత్ నతచ్చిత్రమితిసంబంధః * ఏతదితి ॥ హే సౌమ్య త్వయియచ్ఛోభనం ప్రత్యుపకారలక్షణంభవేత్ - ఏతత్ నచిత్రమితిసంబంధః * త్వదితి ॥ సుహృత్ శోభనహృదయః ॥ టీ ॥ వర్షతే - ఆత్మనేపదమార్షం - త్వద్విధః త్వాదృశః సత్పురుషః ప్రతికుర్యాన్నతచ్చిత్రమితిసంబంధః - యథేంద్రాదీనాం ప్రవర్షణాదిశీలత్వం నాశ్చర్యకరంతద్వత్త్వయ్యపిప్రత్యుపకారశీలత్వాదికంనవిస్మయావహమిత్యర్థః ॥౫॥ జహారేతి ॥ అత్రేంద్రేణేప్సితాం పౌలోమీం - తత్పితుఃపులోమస్యానుమత్యాతామనుహ్లాదోజహార - ఇంద్రస్తన్నుమంతారంపులోమంహత్వా - తతస్తాంప్రత్యానీతవానితిపౌరాణికీప్రసిద్ధిరనుసంధేయా ॥౭॥ టీ ॥ ఏతస్మిన్నితి ॥ ఏతస్మిన్నంతరే రామసుగ్రీవసల్లాపావసరే * దిశఇతి ॥ మూర్ఛతా వ్యాప్నువతా ॥౯॥ తతఇతి ॥ రజోవ్యాప్త్యనంతరం - అనేనశ్లోకేనసేనాసముదాయవ్యాప్తిరుచ్యతే ॥౧౦॥ నిమేషేతి ॥ తతః సేనాసముదాయవ్యాప్త్యనంతరం * నాదేయైరితి ॥ అన్యైశ్చవనచారిభిరావృతేతిపూర్వేణసంబంధః ॥ టీ ॥ నాదేయైః నదీజాతైః - నద్యాదిభ్యోఢక్ - పార్వతీయైః - పర్వతాద్భవైః - తతఆగతఇత్యణ్ ప్రత్యయః ॥౧౨॥ * టీ ॥ వానరమాత్రాగమనముక్త్వా ఇదానీంతత్సంఖ్యావిశిష్టకపివరాగమనమాహ - కోట్యాదినా ॥౧౪॥ తతఇతి ॥ శ్రా

పూర్వేణాన్వయః॥౧౪॥తతఇతి॥ తారాయాఃపితాసుషేణః॥౧౫॥తథేతి॥రుమాయాఃపితా తారః॥౧౬॥౨౦॥ మహాచలేతి॥ కోటిభిః కోటిసంఖ్యాకైః॥౨౧॥౨౩॥ దరీముఖశ్చేతి॥సుగ్రీవంసముపస్థితః ప్రాప్తః॥రా॥సుగ్రీవంసముపస్థితమితిపాఠః॥౨౪॥మైందశ్చేతి॥అదృశ్యతాంఅదృశ్యేతాం॥౨౭॥రుమణ్వానితి॥రుమణ్వాన్నామ విక్రాంతోవానరోవానరేశ్వరమాయయా॥౨౮॥౩౦॥తతఇతి॥ తారాద్యుతిఃనతుత్రతుల్యప్రభః- తారఃరుమాయాఃపితురన్యోయం॥రా॥ తతస్తారాద్యుతిస్తారో హరిర్భీమపరాక్రమఇతిపాఠః॥ ౩౪॥కైలాసేతి॥ కోటిసహస్రేణోపలక్షితైర్వానరైర్వృతఇతిసంబంధః॥౩౫॥నళఇతి॥ కోటిశతేనేత్యాద్యుపలక్షణేతృతీయా ౩౬॥౩౯॥ఆగతాఇతి॥పృథివ్యాంవిశిష్టాశ్చఅప్రాకృతాః- దేవయోనయఇత్యర్థః-సర్వవానరాశ్చప్రాకృతవానరాశ్చ-ఆగతాఏవ॥౩౯౪॥ ఆప్లవంతఇతి॥ ఆప్లవం

మవానరఃప్రత్యదృశ్యత॥౧౪॥తతఃకాంచనశైలాభస్తారాయావీర్యవాన్పితా ।అనేకైర్దశసాహస్రైః కోటిభిఃప్రత్యదృశ్యత॥౧౫॥తథాపరేణకో టీనాంసహస్రేణసమన్వితః । పితారుమాయాస్సంప్రాప్తస్సుగ్రీవశ్వశురోవిభుః॥౧౬॥పద్మకేసరసంకాశస్తరుణార్కనిభాననః । బుద్ధిమాన్వా నరశ్రేష్ఠస్సర్వవానరసత్తమః * అనీకైర్బహుసాహస్రైర్వానరాణాంసమన్వితః । పితాహనుమతశ్శ్రీమాన్కేసరీప్రత్యదృశ్యత॥౧౭॥గోలాం గూలమహారాజోగవాక్షోభీమవిక్రమః । వృతఃకోటిసహస్రేణవానరాణామదృశ్యత॥౧౮॥ఋక్షాణాంభీమవేగానాంధూమ్రశ్శత్రునిబర్హ ణః। వృతఃకోటిసహస్రాభ్యాంద్వాభ్యాంసమభివర్తత॥౨౦॥మహాచలనిభైర్ఘోరైఃపనసోనామయూథపః । ఆజగామమహావీర్యస్తిసృభిఃకో టిభిర్వృతః॥౨౧॥నీలాంజనచయాకారోనీలోనామాథయూథపః । అదృశ్యతమహాకాయఃకోటిభిర్దశభిర్వృతః ॥౨౨॥ తతఃకాంచనశైలాభోగవ యోనామయూథపః । ఆజగామమహావీర్యఃకోటిభిర్దశభిర్వృతః॥౨౩॥దరీముఖశ్చబలవాన్యూథపోభ్యాయయౌతదా ।వృతఃకోటిసహస్రేణ సుగ్రీవంసముపస్థితః॥౨౪॥మైందశ్చద్వివిదశ్చోభావశ్విపుత్రౌమహాబలౌ ।కోటికోటిసహస్రేణవానరాణామదృశ్యతామ్॥౨౫॥గజశ్చబలవాన్వీ రఃకోటిభిస్తిసృభిర్వృతః । ఆజగామమహాతేజాస్సుగ్రీవస్యసమీపతః॥౨౬॥ఋక్షరాజోమహాతేజాజాంబవాన్నామనామతః। కోటిభిర్దశ భిఃప్రాప్తస్సుగ్రీవస్యవశేస్థితః॥౨౭ ॥రుమణ్వాన్నామవిక్రాంతోవానరోవానరేశ్వరమ్।ఆయయౌబలవాంస్తూర్ణంకోటీశతసమావృతః॥౨౮ తతఃకోటిసహస్రాణాంసహస్రేణశతేనచ ।పృష్ఠతోనుగతఃప్రాప్తోహరిభిర్గంధమాదనః॥౨౯॥తతఃపద్మసహస్రేణవృతశ్శంకుశతేనచ।యువరా జోంగదఃప్రాప్తఃపితృతుల్యపరాక్రమః॥౩౦॥తతస్తారాద్యుతిస్తారోహరిర్భీమపరాక్రమః । పంచభిర్హరికోటీభిర్దూరతఃప్రత్యదృశ్యత॥౩౧॥ ఇంద్రజానుఃకపిర్వీరోయూథపఃప్రత్యదృశ్యత। ఏకాదశానాంకోటీనామీశ్వరస్తైశ్చసంవృతః॥౩౨॥తతోరంభస్త్వనుప్రాప్తస్తరుణాదిత్యసన్ని భః ।అయుతేనావృతశ్చైవసహస్రేణశతేనచ॥౩౩॥తతోయూథపతిర్వీరోదుర్ముఖోనామవానరః। ప్రత్యదృశ్యతకోటీభ్యాంద్వాభ్యాంపరివృతో బలీ॥౩౪॥కైలాసశిఖరాకారైర్వానరైర్భీమవిక్రమైః । వృతఃకోటిసహస్రేణహనుమాన్ప్రత్యదృశ్యత॥౩౫॥నళశ్చాపిమహావీర్యస్సంవృతోద్రు మవాసిభిః । కోటీశతేనసంప్రాప్తస్సహస్రేణశతేనచ॥౩౬॥తతోదధిముఖశ్శ్రీమాన్కోటిభిర్దశభిర్వృతః।సంప్రాప్తోభిమతస్తస్యసుగ్రీవస్య మహాత్మనః॥౩౭॥శరభఃకుముదోవహ్నిర్వానరోరంహపవచ।ఏతేచాన్యేచబహవోవానరాఃకామరూపిణః* ఆవృత్యపృథివీంసర్వాంపర్వతాంశ్చవ నానిచ ।యూథపాస్సమనుప్రాప్తాస్తేషాంసంఖ్యానవిద్యతే॥౩౯॥ఆగతాశ్చవిశిష్టాశ్చపృథివ్యాంసర్వవానరాః॥౩౯౪॥ఆప్లవంతఃప్లవంతశ్చగర్జం

రాయాఃపితాసుషేణః॥౧౫॥తథేతి॥ రుమాయాఃపితాతారః॥౨౦॥ మహాచలేతి॥ తిసృభిఃకోటిభిరుపలక్షితైఃమహాచలనిభైర్వానరైఃవృతఇతిసంబంధః॥ ౩౦॥ తత ఇతి॥తారఃరుమాపితురన్యఃకశ్చిత్ ॥౩౧॥టీ॥ఇంద్రేతి॥ తైఃఏకాదశకోటిసంఖ్యాకైఃకపిభిరిత్యర్థః॥౩౪॥ కైలాసేతి ॥ కోటిసహస్రేణఉపలక్షితైఃవానరైఃవృతఇ తిసంబంధః॥౩౫॥నలశ్చేతి॥కోటిశతేనసహస్రేణశతేనచేత్యుపలక్షణేతృతీయా॥౩౬॥౩౯॥ఆగతాఇతి॥ పృథివ్యాంవిశిష్టాశ్చసర్వేవానరాః - ఆగతాశ్చఆగతాఏవ॥ టీ॥పృథివ్యాంవిశిష్టాఃఅప్రాకృతాదేవయోనయః-సర్వవానరాఃప్రాకృతవానరాశ్చ॥౩౯౪॥ఆప్లవంతఇతి ॥ ఆప్లవంతఃఆసమంతాత్ప్లవంతఃలంఘయంతః॥ ౪౦౪॥

తఃలంఘయంతః-అభ్రగణాః మేఘగణాః॥౯॥సూర్యమభ్రగణాఇవేతిపాఠః॥౯౦౪॥కుర్వాణాఇతి॥ న్యవేదయన్-ఆత్మానమితి శేషః॥౪౧౪॥ అపరఇతి॥ సంయమ్యవ
స్త్రాదికంసంకుచితంకృత్వా-సన్నమ్యేతిచపాఠః॥౪౨౪॥సుగ్రీవేతి॥ సుగ్రీవః ప్రాంజలిస్త్వరితస్సన్ సర్వాన్ రామేనివేదయిత్వాస్థితఃతానబ్రవీచ్చ-తదేవాహ-
యథేతి-భోవానరేంద్రాఃపర్వతాదిషుస్వానిబలానియథాసుఖంనివేశయిత్వ బలజ్ఞోయూథపః-స్వంబలం-ప్రతిపత్తుంజ్ఞాతుం-ఈప్టేఈశోభవేత్ - లిఙర్థేలట్-
యద్వా రామేనివేదయిత్వాతదధీనంకృత్వా-అబ్రవీత్ తత్తస్వరూపమబ్రవీత్ -యథేతి- వానరేంద్రఇతిచపాఠః- సుగ్రీవఃబలంప్రతిపత్తుమీప్టేస్మ॥ ౪౪౪॥ ఇతిశ్రీ
గోవిందరాజవిరచితే-శ్రీరామాయణభూషణే-ముక్తాహారాఖ్యానే-కిష్కింధాకాండవ్యాఖ్యానే-ఏకోనచత్వారింశస్సర్గః.*********************
అథసీతాన్వేషణాయపూర్వస్యాందిశిసుగ్రీవేణవినతప్రేషణంచత్వారింశే-అథరాజేత్యాది॥౧॥ఆగతాఇతి॥మద్విషయవాసినఃమదవగతిదేశవాసినః॥ ౨॥ వివరో
యస్యయోజ్ఞాతస్తత్రశబ్దాదికేష్వపీత్యమరః।యద్వామద్రాజ్యవాసినః॥౨॥౩॥ ఖ్యాతేతి॥ ఖ్యాతకర్మాపదానాఃకర్మదూరలంఘనాదిక్రియా- అపదానంపూర్వ
వృత్తంవిస్మయనీయశత్రునిరసనంఖ్యాతేకర్మాపదానయేషాం తేతథా-కోట్యగ్రశఇతిబహుసంఖ్యోపలక్షణం॥౫॥నిదేశేతి॥గురుహితేస్వామిహితే॥౬॥ తఇమఇతి॥
బహుసాహస్రైర్భీమవిక్రమైరనీకైస్సహితాః-తఇమఇత్యంగుళ్యానిర్దేశః-ప్రాప్తకాలంకాలోచితం॥౭॥కామమితి॥ ఏషాంకార్యంఏభిఃకర్తవ్యం-మమవిదితం

తత్ప్లవంగమాః॥ అభ్యవర్తంతసుగ్రీవంసూర్యమభ్రగణాఇవ॥౪౦॥ కుర్వాణాబహుశబ్దాంశ్చప్రహృష్టాబాహుశాలినః శిరోభిర్వానరేంద్రా
యసుగ్రీవాయన్యవేదయన్॥౪౧॥అపరేవానరశ్రేష్ఠాస్సంయమ్యచయథోచితమ్॥ సుగ్రీవేణసమాగమ్యస్థితాఃప్రాంజలయస్తదా॥౪౨॥సుగ్రీ
వస్త్వరితోరామేసర్వాంస్తాన్వానరర్షభాన్॥నివేదయిత్వాధర్మజ్ఞఃస్థితఃప్రాంజలిరబ్రవీత్॥యథాసుఖంపర్వతనిర్ఝరేషువనేషుసర్వేషు
చవానరేంద్రాః। నివేశయిత్వావిధివద్బలానిబలంబలజ్ఞఃప్రతిపత్తుమీష్టే॥౪౪॥ఇతిశ్రీమత్కిష్కింధాకాండే-ఏకోనచత్వారింశస్సర్గః.***
అథరాజాసమృద్ధార్థస్సుగ్రీవఃప్లవగేశ్వరః। ఉవాచనరశార్దూలంరామంపరబలార్దనమ్॥౧॥ ఆగతావినివిష్టాశ్చబలినఃకామరూపిణః।
వానరావారణేంద్రాభాయేమద్విషయవాసినః॥౨॥తఇమేబహువిక్రాంతైర్హరిభిర్భీమవిక్రమైః। ఆగతావానరాఘోరాదైత్యదానవసన్ని
భాః॥౩॥ఖ్యాతకర్మాపదానాశ్చబలవంతోజితక్లమాః। పరాక్రమేషువిఖ్యాతావ్యవసాయేషుచోత్తమాః॥పృథివ్యంబుచరారామనానానగనివాసి
నః। కోట్యగ్రశఇమేప్రాప్తావానరాస్తవకింకరాః॥౫॥నిదేశవర్తినస్సర్వేసర్వేగురుహితేరతాః। అభిప్రేతమనుష్ఠాతుంతవశక్ష్యంత్యరిందమ॥
౬॥తఇమేబహుసాహస్రైరనీకైర్భీమవిక్రమైః। యన్మన్యసేనరవ్యాఘ్రప్రాప్తకాలంతదుచ్యతామ్॥త్వత్సైన్యంత్వద్వశేయుక్తమాజ్ఞాపయితు
మర్హసి॥౭॥కామమేషామిదంకార్యంవిదితంమమతత్త్వతః॥ తథాపితుయథాతత్త్వమాజ్ఞాపయితుమర్హసి॥౮॥ ఇతిబ్రువాణంసుగ్రీవంరామో
దశరథాత్మజః। బాహుభ్యాంసంపరిష్వజ్యఇదంవచనమబ్రవీత్॥౯॥జ్ఞాయతాంసౌమ్యవైదేహీయదిజీవతివానవా॥సచదేశోమహాప్రాజ్ఞయస్మి

కుర్వాణాఇతి॥ సుగ్రీవాయన్యవేదయన్-ఆత్మానమితి శేషః॥ ౪౧౪॥ అపరఇతి॥ సంయమ్యవస్త్రాదికంసంకుచితంకృత్వా॥౪౨౪॥ సుగ్రీవఇతి॥ సుగ్రీవఃప్రాంజలిఃత్వరి
తఃసర్వాన్వానరర్షభాన్రామేనివేదయిత్వాస్థితఃతానబ్రవీత్-భోవానరేంద్రాఃపర్వతనిర్ఝరేషువనేషు. స్వానిబలానియథాసుఖంనివేశయిత్వా - బలజ్ఞో
యూథపఃస్వంస్వంబలంప్రతిపత్తుంజ్ఞాతుమీష్టేఈశోభవేత్ -వ్యత్యయేనలిఙర్థేలట్॥౪౪౪॥ఇతిశ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం-శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యా
యాం-కిష్కింధాకాండవ్యాఖ్యాయాం-ఏకోనచత్వారింశస్సర్గః. **
టీ॥అథసుగ్రీవోరామాజ్ఞాపురస్సరమేవసీతాన్వేషణంకారయతుంతదనుజ్ఞాంప్రార్థయతేఅథేతి॥౧॥ఆగతాఇతి॥మద్విషయవాసినఃమదవగతదేశవాసినః-యద్వా
మద్రాజ్యవాసినః॥౩॥ ఖ్యాతేతి॥ ఖ్యాతకర్మాపదానాఃఅత్రకర్మశబ్దఃఅతిదూరలంఘనక్రియావాచీ- అపదానశబ్దఃపూర్వవృత్తాదివిస్మయనీయవీర్యశత్రునిరసన
రూపక్రియావాచీ * కోట్యగ్రశఇత్యేతద్బహుసంఖ్యోపలక్షణం॥౫॥నిదేశేతి॥ గురుహితేస్వామిహితే[టి]అభిప్రేతమభిలషితంకార్యం॥౬॥ తఇతి॥ ప్రాప్తకాలం
కాలోచితం॥౭॥కామమితి॥ఏషాంకార్యంఏభిఃకర్తవ్యంమమమయావిదితం[టి తథాపిత్వమాజ్ఞాపయితుమర్హసి-భవతస్సర్వస్వామిత్వాదితిభావః॥ ౧౧౪ ॥ నా-

మయా విదితం॥౧౨॥౧౩॥ సుహృద్ద్వితీయ ఇతి చ పాఠః॥౧౪॥౧౬॥ సోమేత్యాది॥ దేశేతి- కార్యాకార్యవిషయే- దేశకాలనయైః- దేశోచితనీతిభిః కాలోచితనీతిభిశ్చేత్యర్థః- దేశకాలానుగుణనయప్రవర్తనం కర్తవ్యమిత్యర్థః॥౧౮॥ నదీమిత్యాది రజతాకరామిత్యంతమేకం వాక్యం॥ ప్రాప్యేతి శేషః- తతస్తతస్సీతాం మృగయద్భిర్భవద్భిః భాగీరథ్యాదికం ప్రాప్య- ఏతత్పూర్వోక్తం సర్వం విచేతవ్యమితి సంబంధః- అత్రేదమవధేయం- శరావతీ నామ కాచిన్నదీ హిమవద్వింధ్యమధ్యదేశే వలయాకారేణ ప్రవహతి- తదపేక్షయా ప్రాచీదిగిదానీం విచేయత్వేనోచ్యతే- న తు కిష్కింధాపేక్షయా- నాపి మేర్వపేక్షయేతి- యామునం మహాగిరిం యమునాసంబంధినం పర్వతం - మహ్యాదయో దేశవిశేషాః- మాగధాన్ మగధదేశాన్ - మహాగ్రామాన్ మహాగ్రామయుక్తాన్- కోశకారాణాం రాజవిశేషాణాం॥౨౩॥ సముద్రమిత్యాది॥ సముద్రం అవగాఢాన్ ప్రవిష్టాన్ పర్వతాన్- మందరస్య ఆయతాం కోటిం చ సంశ్రితాః యే కర్ణప్రావరణాదయః ఏతేషామాలయాస్సర్వే విచేయా ఇతి సంబంధః- కాననౌకస ఇతి సంబోధనం- కర్ణప్రావరణాః ఆచ్ఛాదితకర్ణాః- నిష్కర్ణా ఇత్యర్థః- ఓష్ఠకర్ణాః యేషాం తే ఓష్ఠకర్ణకాః - లోహముఖాః లోహతుల్యముఖాః- కర్ణచూడాః యేషాం తే కర్ణచూడాః- ఆమమీనాశనా ఇతి పూర్వోక్తకిరాతా వ్యావర్త్యంతే- ద్వీపవాసినః ద్వీపాంతరేషు వసంతో మండరేషు వసంతీత్యర్థః- నరవ్యా

న్వసతి రావణః॥౧౦॥ అధిగమ్య తు వైదేహీం నిలయం రావణస్య చ * ప్రాప్తకాలం విధాస్యామి తస్మిన్కాలే సహ త్వయా॥౧౧॥ నాహమస్మిన్ప్రభుః కార్యే వానరేశ న లక్ష్మణః * త్వమస్య హేతుః కార్యస్య ప్రభుశ్చ ప్లవగేశ్వర॥౧౨॥ త్వమేవాజ్ఞాపయ విభో మమ కార్యవినిశ్చయమ్ * త్వం హి జానాసి యత్కార్యం మమ వీర న సంశయః॥౧౩॥ సుహృద్ద్వితీయో విక్రాంతః ప్రాజ్ఞః కాలవిశేషవిత్ * భవానస్మద్ధితే యుక్తస్సుకృతార్థోఽర్థవిత్తమః॥౧౪॥ ఏవముక్తస్తు సుగ్రీవో వినతం నామ యూథపమ్ * అబ్రవీద్రామసాన్నిధ్యే లక్ష్మణస్య చ ధీమతః॥ శైలాభం మేఘనిర్ఘోషమూర్జితం ప్లవగేశ్వరః॥౧౬॥ సోమసూర్యాత్మజైస్సార్ధం వానరైర్వానరోత్తమ। దేశకాలనయైర్యుక్తః కార్యాకార్యవినిశ్చయే * వృతశ్శతసహస్రేణ వానరాణాం తరస్వినామ్। అధిగచ్ఛ దిశం పూర్వాం సశైలవనకాననామ్ * తత్ర సీతాం చ వైదేహీం నిలయం రావణస్య చ। మార్గధ్వం గిరిశృంగేషు వనేషు చ నదీషు చ॥౧౮॥ నదీం భాగీరథీం రమ్యాం సరయూం కౌశికీం తథా। కాలిందీం యమునాం రమ్యాం యామునం చ మహాగిరిమ్ * సరస్వతీం చ సింధుం చ శోణం మణినిభోదకమ్। మహీం కాలమహీం చైవ శైలకాననశోభితామ్ * బ్రహ్మమాలాన్విదేహాంశ్చ మాలవాన్ కాశికోసలాన్। మాగధాంశ్చ మహాగ్రామాన్పుండ్రాన్వంగాంస్తథైవ చ * పత్తనం కోశకారాణాం భూమిం చ రజతాకరామ్। సర్వమేతద్విచేతవ్యం మార్గయద్భిస్తతస్తతః * రామస్య దయితాం భార్యాం సీతాం దశరథస్నుషామ్॥౨౩॥ సముద్రమవగాఢాంశ్చ పర్వతాన్పత్తనాని చ * మందరస్య చ యే కోటిం సంశ్రితాః కేచిదాయతామ్। కర్ణప్రావరణాశ్చైవ తథా చాప్యోష్ఠకర్ణకాః * ఘోరలోహముఖాశ్చైవ జవనాశ్చైకపాదకాః॥ అక్షయా బలవంతశ్చ పురుషాః పురుషాదకాః * కిరాతాః కర్ణచూడాశ్చ హేమాంగాః ప్రియదర్శనాః। ఆమమీనాశనాస్తత్ర కిరాతా ద్వీపవాసినః * అంతర్జలచరా ఘోరా నరవ్యాఘ్రా ఇతి శ్రుతాః। ఏతేషామాలయాస్సర్వే విచేయాః కాననౌకసః॥౨౮॥ గిరిభిర్యే చ గమ్యంతే ప్లవనేన ప్లవేన చ। రత్నవంతం యవద్వీపం సప్తరాజ్యోపశోభి

తమితి॥ అస్మిన్కార్యే వానరప్రేషణరూపకార్యే సుహృద్ద్వితీయః సుహృల్లక్ష్మణాపేక్షయా ద్వితీయత్వం- నదీం భాగీరథీమిత్యారభ్య భూమిం చ రజతాకరామిత్యంతేన ప్రాప్యేతి శేషః- తతః సీతాం మృగయద్భిర్భవద్భిః భాగీరథ్యాదికం ప్రాప్య- ఏతత్పూర్వోక్తం సర్వం విచేతవ్యమితి సంబంధః - నను మేరోః పూర్వదిగవస్థితోదయాచలపర్యంతమన్వేష్టుం ప్రేషితాన్వానరాన్ప్రతి- మేరోః దక్షిణదిగవస్థితభాగీరథ్యాదినదీపర్వతాద్యన్వేషణవిధానం కథముపపద్యత ఇతి చేత్ - హిమాచలవింధ్యమధ్యదేశవర్తిన్యా శరావత్యా అపేక్షయా ప్రాచ్యాదివిభాగో వివక్షితః- న తు మేర్వపేక్ష[illegible]స్వావస్థితమాల్యవదపేక్షయా వేతి న దోషః(టీ) మహీ కాలమహ్యౌ నద్యౌ - కోశకారాణాం స్వర్ణకారాణాం॥౨౩॥ సముద్రమితి॥ సముద్రమవగాఢాన్ ప్రవిష్టాన్ పర్వతాన్- పట్టణాని వనాని మందరస్య కోటిం చ యే సంశ్రితాః- ఏతేషామాలయాః సర్వే విచేతవ్యా ఇతి సంబంధః॥ ఏషామితి॥ కాననౌకస ఇతి సంబోధనం- కాననౌకస ఇతి చ పాఠః - నరవ్యాఘ్రాః నరాశ్చ తే వ్యాఘ్రాశ్చ నరరూపాః వ్యాఘ్రరూపా ఇత్యర్థః॥ టి, క. కర్ణావేవ ప్రావరణం యేషాం తే కర్ణప్రావరణాః- పర్ణ[illegible]కృతకంచుకాః- ఆమమీనాశనా[illegible] కిరాతా అల్పత్వేన[illegible]॥ ని॥ స్యాత్కి-

ఘ్రాః అర్ధనరరూపావ్యాఘ్రరూపాశ్చేత్యర్థః॥ ౨౮॥ ఏవం జంబూద్వీపాన్వేషణంవిధాయద్వీపాంతరాన్వేషణంవిధత్తే - గిరిభిరిత్యాదిరామపత్నీంయశస్వినీమిత్యంతమేకంవాక్యం॥ యేద్వీపాః గిరిభిర్గమ్యంతే-ప్లవనేనలంఘనేనచయేగమ్యంతే-ప్లవేనఉడుపేనయేగమ్యంతే-తాన్ద్వీపాన్ - సప్తరాజ్యోపశోభితంసప్తకోశోపశోభితం-యవద్వీపంచగచ్ఛత-తంయవద్వీపమతిక్రమ్యయశ్శిశిరోనామపర్వతః శృంగేణదివంస్పృశతితంగచ్ఛత - ఏతేషాంద్వీపాదీనాంగిరిదుర్గేషువనేషుచ-ప్రపాతేషునిర్ఝరేషుచ-రామపత్నీంమార్గధ్వమితిసంబంధః-యవద్వీపసువర్ణరూప్యకావపిలంకాద్వీపవత్ సముద్రాంతర్వర్తినౌద్వీపవిశేషౌ॥ ౩౧॥ ఏవంజంబూద్వీపంలవణసముద్రంచోక్త్వాప్లక్షద్వీపప్రదేశానాహ-తతఇత్యాదినా॥ సముద్రస్యపారంలవణసముద్రాపరపారస్థం-రక్తజలంఅగాధంశీఘ్రగామినంసిద్ధచారణసేవితం-శోణంశోణాఖ్యంనదంగత్వా-తస్యతీర్థేషుఅవతారేషు - వనేషుచవైదేహ్యాసహరావణోమార్గితవ్యః- కేవలంరావణంకేవలంసీతాంచదృష్ట్వానాగంతవ్యం-రావణహననాయసీతానయనాయచఉభావపిదృష్ట్వాఆగంతవ్యమితిభావః॥ ౩౩॥ ప్లక్షద్వీపపర్వతాదీనాహ-పర్వతేతి॥ నిష్కుటాఃఉద్యానవిశేషాః- అథేక్షుసముద్రద్వీపానాహ-తతఇతి॥ ౩౫॥ ఇక్షుసముద్రవిశేషంవక్తుమాహ-ఊర్మిమంతమిత్యర్థం॥ ఊర్మిమంతంసముద్రంఇక్షుసముద్రమిత్యర్థః-అభిగచ్ఛతేతిశేషః లవణేక్షుసురాసర్పిర్దధిదుగ్ధజలైస్సమమితిసముద్రక్రమః॥ ౩౫॥ ఇక్షుసముద్రస్యదుర్గమత్వందర్శయతి-తత్రేతి॥ తత్రఇక్షుసముద్రే॥ ౩౬॥ తమితి॥ తీర్థేనాభిగమ్యఉపాయేనాభిగమ్య॥ ని॥ తీర్థంమంత్రాద్యుపాధ్యాయశాస్త్రేష్వంభసిపావనే। పాత్రోపాయావతరణేష్వితివైజంతీ॥ ఛాయాగ్రాహిపరిహారేణగంతవ్యమిత్యర్థః-యద్వాతీర్థేనావతరణేనగంతవ్యంనాన్యేన-తేనచ్ఛాయాగ్రాహిపరిహారోభవిష్యతీతిభావః-తతోగతాఃఇక్షుసముద్రాన్నిర్గతాః-తాఃకూటశల్మలీం-లోహితంనామసాగరంమధుసముద్రంచద్రక్ష్యథ-గృహంచేతి-తత్రశల్మలిద్వీపే॥ ౩౮॥ తత్రేతి॥ తత్రమధుసముద్రే- సూర్యస్యోదయనంప్రతీత్యతఃపరంని

తమ్॥ సువర్ణరూప్యకంచైవసువర్ణాకరమండితమ్। యవద్వీపమతిక్రమ్యశిశిరోనామపర్వతః॥ దివంస్పృశతిశృంగేణదేవదానవసేవితః। ఏతేషాంగిరిదుర్గేషుప్రపాతేషువనేషుచ॥ మార్గధ్వంసహితాస్సర్వేరామపత్నీంయశస్వినీమ్॥ ౩౧॥ తతోరక్తజలంశోణమగాధంశీఘ్రగామినమ్॥ గత్వాపారంసముద్రస్యసిద్ధచారణసేవితమ్। తస్యతీర్థేషురమ్యేషువిచిత్రేషువనేషుచ॥ రావణస్సహవైదేహ్యామార్గితవ్యస్తతస్తతః॥ ౩౩॥ పర్వతప్రభవానద్యస్సురమ్యాబహునిష్కుటాః॥ మార్గితవ్యాదరీమంతఃపర్వతాశ్చవనానిచ। తతస్సముద్రద్వీపాంశ్చసుభీమాన్ద్రష్టుమర్హథ॥ ౩౫॥ ఊర్మిమంతంసముద్రంచక్రోశంతమనిలోద్ధతమ్॥ ౩౫॥ తత్రాసురామహాకాయాశ్ఛాయాంగృహ్ణంతినిత్యశః॥ బ్రహ్మణాసమనుజ్ఞాతాదీర్ఘకాలంబుభుక్షితాః॥ ౩౬॥ తంకాలమేఘప్రతిమంమహోరగనిషేవితమ్॥ అభిగమ్యమహానాదంతీర్థేనైవమహోదధిమ్। తతోరక్తజలంభీమంలోహితంనామసాగరమ్॥ గతాద్రక్ష్యథతాంచైవబృహతీంకూటశాల్మలీమ్। గృహంచవైనతేయస్యనానారత్నవిభూషితమ్॥ తత్రకైలాససంకాశంవిహితంవిశ్వకర్మణా॥ ౩౮॥ తత్రశైలనిభాభీమామందేహానామరాక్షసాః॥ శైలశృంగేషులంబంతేనానారూపాభయావహాః। తేపతం

రాత స్తుభూనింబేమ్లేచ్ఛేచాల్పతనావపీతివిశ్వః॥ ౨౮॥ గిరిభిర్యేచగమ్యంతఇత్యారభ్యరామపత్నీంయశస్వినీమిత్యంతమేకంవాక్యం-గిరిభిర్యేచగమ్యంతే-ప్లవనేనలంఘనేనచయేగమ్యంతే-ప్లవేనఉడుపేనచయేగమ్యంతే॥ రత్నవంతమితి॥ యవద్వీపంయవకోటిపర్యుపలక్షితద్వీపం-అస్తీతిశేషః-సప్తరాజ్యోపశోభితంసువర్ణరూప్యకంచయవద్వీపంచాతిక్రమ్యయఃశిశిరోనామపర్వతఃశృంగేణదివంస్పృశతి-ఏతేషాంగిరిదుర్గేషువనేషుచరామపత్నీంమార్గధ్వమితిసంబంధః - యవద్వీపసువర్ణరూప్యకావపిలంకాద్వీపాదివత్సముద్రాంతర్వర్తిద్వీపవిశేషౌ॥ ౩౧॥ తతఇత్యాదినాపర్వతాంశ్చవనానిచేత్యంతేనప్లక్షద్వీపప్రదేశాఉచ్యంతే - సముద్రస్యపారంలవణసముద్రపారస్థంరక్తజలమగాధంశీఘ్రగామినంసిద్ధచారణసేవితంశోణంశోణాఖ్యంనదంగత్వాతస్యతీర్థేషుఅవతరణప్రదేశేషువనేషుచ-వైదేహ్యాసహరావణోమార్గితవ్యఇతిసంబంధః-తతోనిత్యజలంభీమమితిపాఠేనిత్యజలమితితదస్యసంజ్ఞా॥ ౩౪॥ తతఇతి॥ సముద్రద్వీపాన్ ఇక్షుసముద్రస్థితద్వీపాన్॥ ౩౫॥ ఊర్మిమంతమితి॥ ఊర్మిమంతంఇక్షుసముద్రంతత్రేక్షుసముద్రే॥ ౩౬॥ తమితి॥ తమిక్షుసముద్రంతీర్థేనఉపాయేనాధిగమ్య॥ ని॥ తీర్థంమంత్రాద్యుపాయేనేతి[illegible]ఉపాయేనగమనంనామఛాయాగ్రాహిపరిహారేణగమనం॥ తతఇతి॥ తతోగతాఃతతఃఇక్షుసముద్రాద్గతాఃనిర్గతాఃతాంకూటశాల్మలింలోహితంనా

హతా ఇత్యర్థః-తతః పరం అభితప్తాశ్చేత్యర్థం-లంబంతే-వర్తంత ఇత్యర్థః-బ్రహ్మతేజోభిః గాయత్రీప్రభావైః॥౪౧॥ తతః పాండురేతి॥ అత్ర మధుసముద్రానంతరం సర్పిర్దధిసముద్రయోః కుశక్రౌంచద్వీపయోశ్చ వక్తవ్యత్వేపి తౌ విహాయ క్షీరోదప్రాప్త్యభిధానం తదుభయప్రాప్తిమంతరేణ క్షీరోదప్రాప్తేరసంభవాత్-అతః అనుక్తావపి తావుక్తావేవ సముద్రౌ ద్వీపౌ చేతి బోధ్యం-యద్వా లవణసముద్రం తన్మధ్యద్వీపాంశ్చోక్త్వా ప్లక్షద్వీపశాల్మలిద్వీపకుశద్వీపక్రౌంచద్వీపాన్ ఇక్షుసురాసర్పిర్దధిసముద్రాంశ్చ తంత్రేణ దర్శయతి-తతస్సముద్రద్వీపాంశ్చ సుభీమాన్ ద్రష్టుమర్హథేతి-తతః ఊర్మిమంతమిత్యాదినా ఇక్షుసముద్రస్య విశేషముక్త్వా-తతో రక్తజలమిత్యాదినా సురాసముద్రస్య స్వరూపముక్త్వా-తతశ్శాల్మలిద్వీపవృత్తాంతం ప్రదర్శ్య-అన్యత్ర విశేషాభావాత్ క్షీరసముద్రగమనం నిర్దిశతి-తతః పాండురమేఘాభమిత్యాదినా॥ ఊర్మిభిర్ముక్తాహారం ముక్తాహారయుక్తమివ స్థితం॥౪౩॥ తస్యేత్యాది॥ సరశ్చేతి॥ నామ్నా సుదర్శనం సర ఇత్యన్వయః॥ రా॥ సరశ్చేతి॥ నామ్నా సుదర్శనం నామ రాజహంససమాకులమితి పాఠః॥౪౫॥ క్షీరోదమితి ॥ జలోదం శుద్ధజలసముద్రం॥ రా॥ జలోదం సాగరశ్రేష్ఠమితి పాఠః-ఘృతోదం సాగరశ్రేష్ఠమితి పాఠస్తు లేఖకప్రమాదకృతః॥౪౬॥ తత్రేతి॥ తత్ర శుద్ధోదకే-కృతం నిక్షిప్తం-కోపజం ఔర్వకోపజం-హయముఖం తత్ప్రసిద్ధం-మహత్తేజః-వర్తత ఇతి శేషః-అస్య తేజసః-స చరాచరం మహావేగం-తత్ జలమితి శేషః-ఓదనమాహుః-సంహారవేళాయామింధనమాహురిత్యర్థః॥౪౮॥ తత్రేతి ॥ సమర్థానామపి బడబాముఖంతత్తేజో దృష్ట్వా విక్రోశతాం నాదశ్శ్రూయతే॥౪౯॥ స్వాదూదస్యేతి॥ స్వాదూదస్య శుద్ధజలసముద్రస్య-ఉత్తరదేశే అపరేపారే॥ రా॥ స్వాదూదస్యోత్తరే దేశ ఇతి పాఠః॥౫౦॥ రా॥ తత్ర చంద్రప్రతీకాశం పన్నగం ధరణీధరం। పద్మపత్రవిశాలాక్షం తతో ద్రక్ష్యథ వానరా ఇతి పాఠః॥౫౩॥ పూర్వస్యామితి॥ పూర్వస్యాం దిశి తన్నిర్మాణం కృతం-పూర్వదిగవధిత్వేన తాలరూపః కేతుః కల్పిత ఇత్యర్థః॥౫౩౪॥౫౫॥ తత్ర యోజనేతి ॥ తత్ర ఉదయపర్వతే కూటే॥౫౬॥ తత్ర పూర్వమితి॥ విష్ణుః త్రివిక్రమే

తిజలే నిత్యం సూర్యస్యోదయనం ప్రతి * నిహతా బ్రహ్మతేజోభిరహన్యహని రాక్షసాః। అభితప్తాశ్చ సూర్యేణ లంబంతే స్మ పునఃపునః॥౪౧॥ తతః పాండురమేఘాభం క్షీరోదం నామ సాగరమ్। గతా ద్రక్ష్యథ దుర్ధర్షా ముక్తాహారమివోర్మిభిః॥౪౩॥ తస్య మధ్యే మహాన్ శ్వేతఋషభో నామ పర్వతః। దివ్యగంధైః కుసుమితై రాజతైశ్చ నగైర్వృతః * సరశ్చ రాజతైః పద్మైర్జ్వలితైర్హేమకేసరైః। నామ్నా సుదర్శనం నామ రాజహంసైస్సమాకులమ్ * విబుధాశ్చారణా యక్షాః కిన్నరాస్సాప్సరోగణాః। హృష్టాస్సమభిగచ్ఛంతి నలినీం తాం రిరంసవః॥౪౫॥ క్షీరోదం సమతిక్రమ్య తతో ద్రక్ష్యథ వానరాః। జలోదం సాగరశ్రేష్ఠం సర్వభూతభయావహమ్॥౪౬॥ తత్ర తత్కోపజం తేజః కృతం హయముఖం మహత్। అస్యాహుస్తన్మహావేగమోదనం సచరాచరమ్॥౪౮॥ తత్ర విక్రోశతాం నాదో భూతానాం సాగరౌకసామ్। శ్రూయతే చ సమర్థానాం దృష్ట్వా తద్బడబాముఖమ్॥౪౯॥ స్వాదూదస్యోత్తరే దేశే యోజనాని త్రయోదశ। జాతరూపశిలో నామ మహాన్కనకపర్వతః॥౫౦ ॥ తత్ర చంద్రప్రతీకాశం పన్నగం ధరణీధరమ్। పద్మపత్రవిశాలాక్షం తతో ద్రక్ష్యథ వానరాః * ఆసీనం పర్వతస్యాగ్రే సర్వభూతనమస్కృతమ్। సహస్రశిరసం దేవమనంతం నీలవాససమ్॥౫౧॥ త్రిశిరాః కాంచనః కేతుస్తాలస్తస్య మహాత్మనః। స్థాపితః పర్వతస్యాగ్రే విరాజతి సవేదికః॥౫౩॥ పూర్వస్యాం దిశి నిర్మాణం కృతం తత్త్రిదశేశ్వరైః॥౫౪॥ తతః పరం హేమమయశ్శ్రీమానుదయపర్వతః * తస్య కోటిర్దివం స్పృష్ట్వా శతయోజనమాయతా। జాతరూపమయీ దివ్యా విరాజతి సవేదికా * సాలైస్తాలైస్త

... సాగరం మధుం సముద్రం చ ద్రక్ష్యథేతి సంబంధః॥ గృహమితి॥ తత్ర శాల్మలిద్వీపే॥౩౯॥ తత్రేతి॥ తత్ర మధుసముద్రే॥౪౦॥ నిహతా ఇతి॥ బ్రహ్మతేజోభిః గాయత్రీప్రభావైః * తతః పాండురమేఘాభం క్షీరోదం నామ సాగరమితి। లవణేక్షుసురాసర్పిర్దధిదుగ్ధజలైస్సమమిత్యుక్తప్రక్రియయా - మధుసముద్రానంతరం సర్పిర్దధిసముద్రావేవ ఖలు వక్తవ్యౌ-తౌ విహాయ క్షీరోదప్రాప్తేరభిధానాత్-తదుభయప్రాప్తిమంతరేణ క్షీరోదప్రాప్తేరసంభవాత్తదుభయప్రాప్తిరనుక్తాప్యుక్తేత్యవగంతవ్యా॥ టీ॥ బ్రహ్మతేజోభిర్గాయత్రీప్రభావైః - అత్ర-రక్షాంసి హవా పురోనువాక్యే ఇత్యనువాకార్థోనుసంధేయః॥౪౧॥౪౫॥ క్షీరోదమితి॥ జలోదం శుద్ధోదకం॥౪౬॥ తత్రేతి కోపజం ఔర్వకోపజం హయముఖం తన్మహత్తేజః- తత్ర శుద్ధోదకే కృతం నిక్షిప్తమితి సంబంధః-హయముఖం కృతం తత్తేజః తత్ర వర్తత ఇతి వా - అస్య తేజసః। స చరాచరం తజ్జలమితి శేషః। ఓదనమాహుః సంహారవేళాయామింధనమాహురిత్యర్థః॥౪౮॥ తత్రేతి॥ శ్రూయతే చ సమర్థానామిత్యత్ర చకారోప్యర్థః॥౫౦ ॥ ౫౩॥

త్రివిక్రమప్రస్తావే-తత్ర సౌమనసశృంగే-పూర్వంపదంకృత్వా-ద్వితీయంపదం-మేరోఃపశ్చిమదిగవధిభూతస్యసావర్ణేర్మేరోః-శిఖరేచకార-పూర్వపశ్చిమదిగవధిభూతయోరుదయాచలసావర్ణిమేర్వోర్విష్ణోఃపదవిన్యాసఃబలేఃకృత్స్నరాజ్యగ్రహణార్థః-భూమధ్యస్థమేరౌపదవిన్యాసేకృతే స త్రిమణంనలభ్యేత - వస్తుతస్తు-మేరోరేవశిఖరేద్వితీయంపదంన్యస్తం-మేరుశిఖరస్యస్వర్గత్వాత్-భూమావేకంస్వర్గేద్వితీయం-తృతీయంబ్రహ్మలోకఇతిపౌరాణికీగాథా॥౫౭॥ఉత్తరేణేతి ॥ దివాకరఃజంబూద్వీపముత్తరేణజంబూద్వీపోత్తరభాగే-పనపాద్వితీయోమేతిద్వితీయా-పరిక్రమ్యమహోచ్ఛ్రియంతత్ సౌమనసంశిఖరంప్రాప్యేతిశేషః- దృశ్యోభవతి-మేరోర్దక్షిణపార్శ్వవర్తినాందృశ్యోభవతీత్యర్థః॥౫౮॥ తత్రేతి ॥ వైఖానసాఃబ్రహ్మనఖోత్పన్నాః-వాలఖిల్యాబ్రహ్మరోమోత్పన్నాః-యేనఖాస్తేవైఖానసాః-యేవాలాస్తేవాలఖిల్యాఇతిశ్రుతేః॥౬౦॥అయమితి॥అయంఉదయపర్వతపార్శ్వస్థోద్వీపఃసుదర్శనోనామ- సుదర్శనసంజ్ఞాన్వర్థతామాహ - యస్యేతి- యస్యతేజసఃపురఃసన్నిధౌ-సర్వప్రాణభృతామపిచక్షుఃప్రకాశతేవిషయగ్రహణశక్తంభవతి-తత్తేజఃసూర్యాఖ్యంయస్మిన్ద్వీపేప్రకాశతే - అయంద్వీపస్సుదర్శనోనామేతియోజనా॥౬౧॥ శైలస్యేతి॥ శైలస్యఉదయశైలస్యేత్యర్థః॥౬౨॥౬౩॥పూర్వమితి॥హియస్మాదేతదుదయపర్వతః-ద్వారశబ్దాపేక్షయానపుంసకత్వం-పృథివ్యాఃభువనస్యచపూర్వంద్వారంకృతంప్రథమద్వారత్వేనబ్రహ్మణాసృష్ట్యాదౌకల్పితం. సూర్యస్యపరితోభ్రమణాయప్రథమం ఏతదుదయనంచకృతముదయస్థానంకల్పితం-తస్మాదేషాపూర్వాదిగుచ్యతే॥౬౪॥తస్యేత్యాది॥సమ్యగన్వేషణాయపునరుక్తిః॥౬౫॥తస్యశైలస్యపృష్ఠేష్వితిపాఠః॥౬౫॥ తతఇతి॥ త్రిదశావృతాత్రిదశాధిష్ఠితాఉదయాచలప్రదేశరూపా-తతఃపరంఉదయాద్రేఃపరం-అగమ్యా॥౬౬॥ఉపసంహరతి-శైలేష్వితి ॥ యేమయానోక్తాస్తేషుశైలేలాదిషువిచే

మాలైశ్చకర్ణికాగ్రైశ్చపుష్పితైః ।జాతరూపమయైర్దివ్యైశ్శోభతేసూర్యసన్నిభైః॥౫౬॥తత్రయోజనవిస్తారముచ్ఛ్రితందశయోజనమ్ ।శృంగంసౌమనసంనామజాతరూపమయంధ్రువం॥౫౭॥తత్రపూర్వంపదంకృత్వాపురావిష్ణుస్త్రివిక్రమే । ద్వితీయంశిఖరేమేరోశ్చకారపురుషోత్తమః ॥౫౮॥ఉత్తరేణపరిక్రమ్యజంబూద్వీపందివాకరః । దృశ్యోభవతిభూయిష్ఠంశిఖరంతన్మహోచ్ఛ్రియమ్॥౫౯॥తత్రవైఖానసానామవాలఖిల్యామహర్షయః । ప్రకాశమానాదృశ్యంతేసూర్యవర్ణాస్తపస్వినః॥౬౦॥అయంసుదర్శనోద్వీపఃపురోయస్యప్రకాశతే ।యస్మింస్తేజశ్చచక్షుశ్చసర్వప్రాణభృతామపి॥౬౧॥శైలస్యతస్యశృంగేషుకందరేషువనేషుచ ।రావణస్సహవైదేహ్యామార్గితవ్యస్తతస్తతః॥౬౨॥కాంచనస్యచశైలస్యసూర్యస్యచమహాత్మనః । ఆవిష్టాతేజసాసంధ్యాపూర్వారక్తాప్రకాశతే॥౬౩॥పూర్వమేతత్కృతంద్వారంపృథివ్యాభువనస్యచ ! సూర్యస్యోదయనంచైవపూర్వాహ్యేషాదిగుచ్యతే॥౬౪॥తస్యశైలస్యపృష్ఠేషునిర్ఝరేషుగుహాసుచ । రావణస్సహవైదేహ్యామార్గితవ్యస్తతస్తతః॥౬౫॥తతఃపరమగమ్యాస్యాద్దిక్పూర్వాత్రిదశావృతా । రహితాచంద్రసూర్యాభ్యామదృశ్యాతిమిరావృతా॥౬౬॥శైలేషుతేషుసర్వేషుకందరేషువనేషుచ।యేచనోక్తామయాదేశావిచేయాతేషుజానకీ॥౬౭॥ ఏతావద్వానరైశ్శక్యంగంతుంవానరపుంగవాః । అభాస్కరమమర్యాదంనజానీమస్తతఃపరమ్॥

పూర్వస్యామితి॥పూర్వస్యాందిశినిర్మాణంకృతంపూర్వదిగవధిత్వేనతాలరూపఃకేతుఃత్రిదశేశ్వరైఃకల్పితఇత్యర్థః॥౫౪॥౫౭॥ తత్రేతి ॥ తత్రకోట్యాంపూర్వంవిష్ణుఃత్రివిక్రమేత్రివిక్రమప్రస్తావేతత్రసౌమనసశృంగేపూర్వపదంకృత్వాద్వితీయపదంమేరోః పశ్చిమదిగవధిభూతస్యసావర్ణేర్నివాసమేరుశిఖరేచకారేతిసంబంధః॥౫౮॥ఉత్తరేణేతి॥అత్ర ప్రాప్యేత్యధ్యాహర్తవ్యం-దివాకరః అస్తమయానంతరంజంబూద్వీపముత్తరేణపరిక్రమ్య - మహోచ్ఛ్రియంతత్సౌమనసశిఖరంప్రాప్యభూయిష్ఠందృశ్యోభవతి - మేరోర్దక్షిణభాగవర్తినాందృశ్యోభవతీత్యర్థః॥౬౦॥అయమితి॥యస్యతేజసఃపురఃసన్నిధౌ-అయంసుదర్శనోద్వీపఃశోభనదర్శనోయంద్వీపఃప్రకాశతే॥ అయమితిశృంగగ్రాహికయానిర్దేశాత్ జంబూద్వీపఉచ్యతే- యద్వాసుదర్శనాకారత్వాత్సుదర్శనశబ్దేనజంబూద్వీపఉచ్యతే-సర్వప్రాణభృతాంచక్షుశ్చయస్యతేజసఃపురఃప్రకాశతే-తస్యశైలస్యశృంగేషుకందరేషుచవైదేహ్యాసహరావణోమార్గితవ్యఇతిసంబంధః॥౬౩॥పూర్వదిశోనిర్వచనమాహ-పూర్వమేతదితి॥ హియస్మాత్కారణాత్ పృథివ్యాభువనస్యచపూర్వద్వారంకృతం. ప్రథమద్వారంబ్రహ్మణాసృష్ట్యాదౌకల్పితం-సూర్యస్యపరితోభ్రమణాయప్రథమమేతదుదయనంచకృతంఉదయస్థానంకల్పితం-తస్మాదేషాపూర్వాదిగిత్యుచ్యతే॥౬౫॥ తతఇతి॥త్రిదశావృతాఇంద్రాదిదేవావృతా-తతఃపరముద

యా॥౬౭॥ఏతావదితి॥ అమర్యాదం(గా)మనగరాదిమర్యాదారహితం-కేవలాంధకారభూతమిత్యర్థః॥౬౮॥ ౭౦॥ మహేంద్రేతి॥ మహేంద్రకాంతాంఇంద్రప్రియాం-నిపుణేన నైపుణ్యేన॥౭౧॥ఇతి శ్రీ గోవిందరాజవిరచితే-శ్రీరామాయణభూషణే-ముక్తాహారాఖ్యానే-కిష్కింధాకాండవ్యాఖ్యానే- చత్వారింశస్సర్గః. ***
అథదక్షిణదిశి వానరప్రేషణమేకచత్వారింశే-తతః ప్రస్థాప్యేత్యాది॥అఖిలక్షితౌ దృష్టాపదానాన్॥౧॥నీలమిత్యాది॥అత్రోక్తసుషేణస్తారాపితురన్యః వేగవిక్రమసంపన్న స్సేషణే హేతుమాహ-విశేషవిదితి॥౩॥సందిదేశవిశేషవిదితిపాఠః॥౫॥తేషామగ్రేసరంచైవమహద్బలమసంగమితి-అసంగంఅవిళంబగామివేగవదితియావత్ -బలం సైన్యంఅగ్రేసరంఅగ్రచరం-విధాయ॥౬॥యేకేచనేతి॥తాన్ సముద్దేశాన్॥౭॥సహస్రశిరసమిత్యాది॥పూర్వవన్మధ్యదేశా పేక్షయావింధ్యస్యదక్షిణత్వవ్యపదేశః॥౯॥సహస్రశిరసమిత్యాదినాపూర్వభాగస్థాన్ దేశానుపదిశతి॥౧౦॥ తత్రసర్వమేవానుపశ్యేతేత్యంతేనవింధ్యస్యపశ్చిమభాగస్థాంస్తద్దక్షిణపార్శ్వస్థాంశ్చనదీనగరదేశానుపదిశతి-విదర్భానిత్యాదినాపూర్వభాగస్థాన్ దేశానుపదిశతి-నదీంగోదావరీమితి-దండకారణ్యవర్తిగోదావరీఖండమిత్యర్థః॥౧౫॥అయోముఖఇతి॥ అయోముఖః సహ్యః॥౧౮॥తతఇతి॥అప్సరోగణైః విహితాంపూజితామిత్యర్థః॥౧౫॥తస్యేతి॥తస్య ప్రసిద్ధస్య॥౧౬॥తామ్రపర్ణీం(గా)హజుష్టామితిపాఠః॥౧౮॥తతో

౬౮॥అభిగమ్యతు వైదేహీంనిలయంరావణస్యచ।మాసేపూర్ణేనివర్తధ్వముదయం ప్రాప్యపర్వతం॥౬౯॥ఊర్ధ్వంమాసాన్నవస్తవ్యంవసన్వధ్యో భవేన్మమ।సిద్ధార్థాస్సన్నివర్తధ్వమధిగమ్యచ మైథిలీమ్॥౭౦॥మహేంద్రకాంతాంవనషండమండితాందిశంచరిత్వానిపుణేనవానరాః । అవాప్య సీతాంరఘువంశజప్రియాంతతోనివృత్తాస్సుఖినోభవిష్యథ॥౭౧॥ఇతి శ్రీమత్కిష్కింధాకాండే - చత్వారింశస్సర్గః. ❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋

తతః ప్రస్థాప్యసుగ్రీవస్తన్మహద్వానరంబలమ్।దక్షిణాం ప్రేషయామాస వానరానభిలక్షితాన్॥౧॥నీలమగ్నిసుతంచైవహనుమంతంచవానరమ్ పితామహసుతంచైవజాంబవంతంమహాబలమ్*సుహోత్రంచశరారించశరగుల్మంతథైవచ।గజంగవాక్షంగవయంసుషేణంవృషభంతథా*మైందంచద్వివిదంచైవవిజయంగంధమాదనమ్।ఉల్కాముఖమసంగంచహుతాశనసుతావుభౌ* అంగదప్రముఖాన్వీరాన్ వీరఃకపిగణేశ్వరః। వేగవిక్రమసంపన్నాన్ సందిదేశవిశేషవిత్ ॥౫॥తేషామగ్రేసరంచైవమహద్బలమసంగమమ్ । విధాయహరివీరాణామాదిశద్దక్షిణాందిశమ్॥౬॥యేకేచనసముద్దేశాస్తస్యాందిశిసుదుర్గమాః।కపీశః కపిముఖ్యానాంస తేషాంతానుదాహరత్ ॥౭॥సహస్రశిరసంవింధ్యంనానాద్రుమలతాయుతమ్। నర్మదాంచనదీందుర్గాంమహోరగనిషేవితామ్*తతోగోదావరీంరమ్యాంకృష్ణవేణీంమహానదీమ్। వరదాంచమహాభాగాంమహోరగనిషేవితామ్ * మేఖలాముత్కలాంచైవదశార్ణనగరాణ్యపి । అశ్వవంతీమవంతీంచసర్వమేవానుపశ్యత॥౧౦॥ విదర్భానృషికాంశ్చైవరమ్యాన్మాహిషకానపి । తథావంగాన్కలింగాంశ్చకౌశికాంశ్చసమంతతః* అన్వీక్ష్యదండకారణ్యంసపర్వతనదీగుహమ్।నదీంగోదావరీంచైవసర్వమేవానుపశ్యత * తథైవాంధ్రాంశ్చపుండ్రాంశ్చచోళాన్పాండ్యాన్సకేరళాన్॥౧౫॥అయోముఖశ్చగంతవ్యఃపర్వతోధాతుమండితః* విచిత్రశిఖరశ్శ్రీమాంశ్చిత్రపుష్పితకాననః । సచందనవనోద్దేశోమార్గితవ్యోమహాగిరిః॥౧౮॥తతస్తామాపగాందివ్యాంప్రసన్నసలిలాంశివామ్ । తత్ర ద్రక్ష్యథకావేరీం

యాత్రేః పరంఅగమ్యేతిసంబంధః॥౬౭॥యే చేతి॥ఉక్తేష్వనుక్తప్రదేశాః నిపుణేన నైపుణ్యేన॥టీ॥అథాస్కరంసూర్యరహితంఅతఏవఅమర్యాదం॥ ౭౧ ॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం-శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం-కిష్కింధాకాండవ్యాఖ్యాయాం-చత్వారింశస్సర్గః. ************************
తతఇతి ॥ అభిలక్షితాన్ దృష్టాపదానాన్॥౧॥ నీలమిత్యాది॥ అత్రోక్తస్సుషేణస్తారాపితురన్యః॥౫॥టీ॥ తేషాంసహాయమాజ్ఞాపయతి- తేషామితి॥తేషాం నీలాదీనాం॥౬॥టీ॥ తత్రవిచేయప్రదేశానాహ-యేకేచనేతి॥౭॥సహస్రశిరసమిత్యాది॥పూర్వవత్ మధ్యదేశాపేక్షయావింధ్యాద్రేః దక్షిణదిక్త్వవ్యపదేశః ॥ టీ ॥ తదేవవివృణోతి-సహస్రశిరసమిత్యాది॥సహస్రశిఖరం॥టీ॥వరారోహాంమహాభాగాం-వరః ఆరోహో యస్యాస్తాం॥ని॥ఆరోహో దైర్ఘ్యంయస్యాస్తాం॥ని॥ఆరోహోదైర్ఘ్యమానయోరితివిశ్వః ॥ ౧౦ ॥ సహస్రశిరసమిత్యాదినా సర్వమేవానుపశ్యతేత్యంతేన వింధ్యస్యపశ్చిమభాగస్థాన్దక్షిణపార్శ్వస్థాంశ్చనదీనగరదేశానుపదిశ్య - విదర్భానిత్యాదినా

హేమమయమితి॥ పాండ్యానాంపాండ్యరాజానాం-యుక్తంయోగ్యం-కవాటంఅనేననగరంలక్ష్యతే-ముక్తాహారైర్మణిభిఃరత్నైశ్చభూషితం-తదుత్పత్తిదేశత్వాదితి భావః॥౧౯॥ అథమహేంద్రంవర్ణయతి-తతఇత్యాదినా॥ మార్గితవ్యావిశేషతఇత్యంతమేకాన్వయం॥ తతఃపాండ్యనగరాత్ సముద్రమాసాద్య-అర్థనిశ్చయంకర్తవ్యసముద్రలంఘనాద్యర్థనిశ్చయం-సంప్రధార్యకృత్వాఅగస్త్యేనతత్రసాగరేఅంతరేఅవకాశేనివేశితః - శ్రీమాన్పుష్పఫలాదిసమృద్ధిమాన్- శ్రీమాన్కాంతిమాన్-మహేంద్రోస్తి-తంపర్వతం-పర్వసుపర్వసుసముద్రస్నానాయాగచ్ఛతి-తస్యాపరేపారేఅంతరాళికతీరే-ద్వీపోస్తి- తంమార్గధ్వం- తత్రసర్వాత్మనాసర్వప్రయత్నేనవిశేషతస్సీతామార్గితవ్యేత్యర్థః॥ ౨౪॥ సహీతి॥ ఏవంరావణాలయావగమేపిఇతరదిక్షువానరప్రేషణంస్థానాంతరేసీతామాదాయ కింగచ్ఛేదితిశంకయేతిబోధ్యం॥౨౮॥ ననుపూర్వంనజానేనిలయంతస్యసర్వథాపాపరక్షసఇత్యుక్తం-సంప్రతిసహిదేశస్తువధ్యస్యరావణస్యదురాత్మనఇత్యుచ్యతే-అతోవిరుద్ధమిదమిత్యాశంక్యపరిహరతి-ఏవమితి॥ ఏవముక్తరీత్యా-సంశయాన్ సంశయవిషయభూతాన్ దేశాన్-నిస్సంశయాన్ సంశయావిషయీభూతాన్ - నిశ్చితసదసద్భావాన్కృత్వానష్టసంశయాస్సంతఃఅమితతేజసోనరేంద్రస్యపత్నీంమృగయధ్వం-యదృచ్ఛాదర్శనాపరిస్ఫుటజ్ఞాతమర్థంకథంనిశ్చయేనకథయామీతి నజానఇతిపూర్వముక్తం-ఇదానీంతథావిధమప్యర్థమన్వేషణగౌరవాయనిశ్చయేనబ్రవీమీతిభావః॥౨౬॥ తమతిక్రమ్యేతి॥ పరావరయోగే చేతిక్త్వాప్రత్యయః-

విహితామప్సరోగణైః॥౧౫॥తస్యాసీనంనగస్యాగ్రేమలయస్యమహౌజసమ్। ద్రక్ష్యథాదిత్యసంకాశమగస్త్యమృషిసత్తమమ్॥౧౬॥తతస్తేనాభ్యనుజ్ఞాతాః ప్రసన్నేనమహాత్మనా। తామ్రపర్ణీంగ్రాహజుష్టాంతరిష్యథమహానదీమ్॥౧౭॥సాచందనవనైర్దివ్యైః ప్రచ్ఛన్నాద్వీపశాలినీ। కాంతేవయువతిఃకాంతంసముద్రమవగాహతే॥౧౮॥తతోహేమమయందివ్యంముక్తామణివిభూషితం।యుక్తంకవాటంపాండ్యానాంగతా ద్రక్ష్యథవానరాః ॥ ౧౯ ॥ తతస్సముద్రమాసాద్యసంప్రధార్యార్థనిశ్చయః। అగస్త్యేనాంతరేతత్రసాగరేవినివేశితః * చిత్రనానానగశ్శ్రీమాన్మహేంద్రః పర్వతోత్తమః।జాతరూపమయశ్శ్రీమానవగాఢోమహార్ణవమ్ * నానావిధైర్నగైస్సర్వైర్లతాభిశ్చోపశోభితమ్। దేవర్షియక్షప్రవరైరప్సరోభిశ్చ సేవితమ్ * సిద్ధచారణసంఘైశ్చప్రకీర్ణంసుమనోహరమ్।తముపైతిసహస్రాక్షస్సదాపర్వసుపర్వసు * ద్వీపస్తస్యాపరేపారే శతయోజనమాయతః।అగమ్యోమానుషైర్దీప్తస్తంమార్గధ్వంసమంతతః * తత్రసర్వాత్మనాసీతామార్గితవ్యావిశేషతః॥౨౪॥సహిదేశస్తువధ్యస్య రావణస్యదురాత్మనః * రాక్షసాధిపతేర్వాసస్సహస్రాక్షసమద్యుతేః॥౨౫॥దక్షిణస్యసముద్రస్యమధ్యేతస్యతురాక్షసీ* అంగారకేతివిఖ్యాతా ఛాయామాక్షిప్యభోజినీ॥౨౬॥ఏవంనిస్సంశయాన్కృత్వాసంశయాన్నష్టసంశయాః* మృగయధ్వంనరేంద్రస్యపత్నీమమితతేజసః॥౨౭॥ తమతిక్రమ్యలక్ష్మీవాన్ సముద్రేశతయోజనే * గిరిఃపుష్పితకోనామసిద్ధచారణసేవితః।చంద్రసూర్యాంశుసంకాశస్సాగరాంబుసమావృతః* భ్రా

పూర్వభాగస్థాన్ దేశానుపదిశతి॥విదర్భానితి॥నదీంగోదావరీమితి ॥ అత్ర గోదావరీశబ్దేనదండకారణ్యవర్తిగోదావరీఖండఉచ్యతే (టీ) అతోనపునరుక్తిః॥౧౭॥ తతోహేమమయమితి॥కవాటంపాండ్యానాంనగరద్వారకవాటం॥౧౯॥తతఇతి॥అర్థనిశ్చయఃసంప్రధార్యఃభవద్భిరితిశేషః[టీ]దుర్గప్రదేశత్వాదితిభావః॥౨౦॥ అగస్త్యేనేతి॥అత్ర శ్రీశబ్దఃపుష్పఫలాదిసమృద్ధిపరఃద్వితీయశ్రీశబ్దఃశోభాపరః॥౨౩॥ద్వీపఇతి ॥ తస్యసముద్రస్యాపరేపారే-పరపారాతిరిక్తేఅంతరాకాళికేపారఇత్యర్థః॥౨౪॥సహీతి॥తస్యదేశస్యరావణసంబంధితయాసామాన్యేనైవాగతత్వేపి-సుదృఢాన్వేషణార్థంతందేశంతదీయత్వేననిశ్చిత్యోక్తవాన్॥టీ ॥ సహీతి॥ నజానేనిలయంతస్యసర్వథాపాపరక్షసఇత్యాదినాపూర్వంరావణనివాసాపరిజ్ఞానంప్రకటీకృతమిదానీమేతత్కథముచ్యతఇతిచేత్ -వాలివధాత్పూర్వమేవరావణనివాసస్థానముక్తంచేత్ వాలివధమకృత్వైవస్వయమేవరావణంహత్వాసీతామానేష్యతి - తతఃస్వస్యరాజ్యప్రాప్తిర్వాలివధశ్చనభవిష్యతీతిభియాతదానీంనోక్తం-ఇదానీంసర్వార్థపరిపూర్ణత్వాదుక్తవానిత్యవిరోధః-యద్వాయాదృచ్ఛికదర్శనాపరిస్ఫుటపరిజ్ఞాతమర్థంకథంనిశ్చయేనకథయామీతినజానఇతిపూర్వముక్తవాన్-ఇదానీంత్వపరిస్ఫుటజ్ఞాతమప్యర్థమన్వేషణగౌరవాయనిశ్చయేనబ్రవీమీతినిశ్చిత్యాకథయత్॥౨౫॥సముద్రేఅప్రమత్తైర్గంతవ్యమిత్యభిప్రాయేణతత్రత్యం బాధకమాహ-దక్షిణస్యేతి॥ ౨౬॥ఏవమితి॥ ఏవంనిస్సంశయాన్కృత్వాసంశయాన్నష్టసంశయాః - యథాసంశయితోరావణదేశోనిశ్చయేనాన్విష్యతే-ఏవంసంశ

ఏవంపూర్వ త్రాపరత్రచబోధ్యం॥౨౯॥తస్యైకమి॥ దక్షిణాయనఇతి శేషః॥౩౧॥తమతిక్రమ్యేత్యుదర్ధః ప్రాగిత్యాదిహేమదుర్ధర్షాః-సూర్యవాన్నామపర్వతః-వర్తతఇతి శేషః- దుర్విగాహేనాధ్వనాఉపలక్షితః-యోజనానిచతుర్దశ-పుష్పితకసూర్యవతోరంతరాళఇతి శేషః॥౩౨॥తతఇతి॥వరాణాంశ్రేష్ఠానామహార్హాణిబహుమూల్యాని-పరంతతఃపరందేశం॥౩౪॥౩౫॥అగస్త్యభవనంవిశేషయతి-తత్రయోజనేతి॥ శరణంగృహం॥ ౩౬॥ తత్రేత్యాది ॥ నిర్యాయఅగస్త్యభవనాన్నిర్గత్య॥౩౮॥తత్రేతి॥యేఅనంతరాఃఅవ్యవహితాదేశాః-తేమార్గితవ్యాఇతి శేషః॥౩౯॥తంచేతి॥తంచదేశమతిక్రమ్య - తస్మాద్దేశాత్ పరతఇత్యర్థః - ఋషభసంస్థితః ఋషభతుల్యసంస్థానః॥౪౦॥గోశీర్షకమితి॥గోశీర్షకంగోరోచనాసదృశవర్ణం-పద్మకంపద్మదళసవర్ణం-హరిశ్యామంతమాలదళవర్ణం-అగ్నిసమప్రభంఅగ్నిసదృశవర్ణం-ఏవంవిధందివ్యచందనం - యత్రోత్పద్యతే- సఋషభఃపర్వతోవర్తతఇతిపూర్వేణాన్వయః॥౪౧॥౪౨॥తతఇతి॥తతఃతస్మాత్ పురుషాత్ ప్రి

జతేవిపులైశ్శృంగైరంబరంవిలిఖన్నివ॥౨౯॥తస్యైకంకాంచనంశృంగంసేవతేయందివాకరః * శ్వేతంరాజతమేకంచసేవతేయంనిశాకరః। న తంకృతఘ్నాఃపశ్యంతినన్నృశంసానానాస్తికాః * ప్రణమ్యశిరసాశైలంతంవిమార్గతవానరాః॥౩౧॥తమతిక్రమ్యదుర్ధర్షాస్సూర్యవాన్నామపర్వతః * అధ్వనాదుర్విగాహేనయోజనానిచతుర్దశ॥౩౨॥ తతస్తమప్యతిక్రమ్యవైద్యుతోనామపర్వతః * సర్వకామఫలైర్వృక్షైస్సర్వకాలమనోహరైః॥తత్రభుక్త్వావరార్హాణిమూలానిచఫలానిచ * మధూనిపీత్వాముఖ్యానిపరంగచ్ఛతవానరాః॥౩౪॥ తత్రనేత్రమనఃకాంతఃకుంజరోనామపర్వతః * అగస్త్యభవనంయత్రనిర్మితంవిశ్వకర్మణా॥౩౫॥తత్రయోజనవిస్తారముచ్ఛ్రితందశయోజనమ్* శరణంకాంచనందివ్యంనానారత్నవిభూషితమ్॥౩౬॥తత్రభోగవతీనామసర్పాణామాలయాపురీ * విశాలకక్ష్యాదుర్ధర్షాసర్వతఃపరిరక్షితా।రక్షితాపన్నగైర్ఘోరైస్తీక్ష్ణదంష్ట్రైర్మహావిషైః * సర్పరాజోమహాఘోరోయస్యాంవసతివాసుకిః॥నిర్యాయమార్గితవ్యాచసాచభోగవతీపురీ॥౩౮॥ తత్రచానంతరాదేశాయేకేచనసుసంవృతాః॥౩౯॥తంచదేశమతిక్రమ్యమహానృషభసంస్థితః * సర్వరత్నమయశ్శ్రీమానృషభోనామపర్వతః॥ ౪౦॥ గోశీర్షకంపద్మకంచహరిశ్యామంచచందనమ్ * దివ్యముత్పద్యతేయత్రతచ్చైవాగ్నిసమప్రభమ్॥౪౧॥నతుతచ్చందనందృష్ట్వాస్ప్రష్టవ్యంచకదాచన * రోహితానామగంధర్వాఘోరారక్షంతితద్వనమ్।తత్రగంధర్వపతయఃపంచసూర్యసమప్రభాః * శైలూషోగ్రామణీశ్శిగ్రుశ్శుభ్రోబభ్రుస్తథైవచ॥౪౩॥రవిసోమాగ్నివపుషాంనివాసఃపుణ్యకర్మణామ్ * అంతేపృథివ్యాదుర్ధర్షాస్తత్రస్వర్గజితస్స్థితాః॥౪౪॥ తతఃపరంనవస్సేవ్యఃపితృలోకస్సుదారుణః * రాజధానీయమస్యైషాకష్టేనతమసావృతా॥౪౫॥ఏతావదేవయుష్మాభిర్వీరావానరపుంగవాః * శక్యంవిచేతుంగంతుంవానాతోగతిమతాంగతిః॥౪౬॥సర్వమేతత్సమాలోక్యయచ్చాన్యదపిదృశ్యతే * గతింవిదిత్వావైదేహ్యాస్సన్నివర్తితుమర్హథ॥౪౭॥యస్తుమాసాన్నివృత్తోగ్రేదృష్టాసీతేతివక్ష్యతి * మత్తుల్యవిభవోభోగైస్సుఖంసవిహరిష్యతి॥౪౮॥తతఃప్రియతరోనాస్తిమమప్రాణాద్విశేషతః * కృ

యోగసంశయితాగదేశాగనిస్సంశయాగకృత్వా - నిశ్చితసదసద్భావాగకృత్వానష్టసంశయాఃనరేంద్రపత్నీంమృగయధ్వం- యథాశంకాసద్భావేపిరావణేపిలంకాద్వీపేపినిశ్చయేనమృగ్యతే-ఏవంశంకాకారణవత్స్వన్యేష్వపిదేశేషునిశ్చయేనమృగయతేత్యర్థః॥౨౭॥తమితి॥ తమతిక్రమ్యలంకాద్వీపమతిక్రమ్య ॥ ౨౯॥ ౩౫॥అగస్త్యభవనమేవవిశినష్టి॥తత్రేతి॥తత్రకుంజరపర్వతే - యోజనవిస్తారంశతయోజనంశరణంగృహమితిసంబంధః * నిర్యాయేతి॥సాభోగవతీపురీమార్గితవ్యా-తస్యాఃనిర్యాయనిర్గత్య॥౩౮॥తత్రేతి॥తత్రయేకేచనసుసంవృతాఃఅనంతరదేశామార్గితవ్యాఇతిసంబంధః॥౩౯॥టీ॥తమితి ॥ ఋషభస్యేవసంస్థితిరవస్థానంయస్యేతివిగ్రహః॥౪౦॥గోశీర్షకమితి॥గోశీర్షకంగోరోచనాసదృశవర్ణం-పద్మకంపద్మదళసమానవర్ణం-హరికుంకుమసమానవర్ణంశ్యామంతమాలదళనిభంఅగ్నిసమప్రభంఅగ్నిసదృశవర్ణం(టీ)తచ్చందనంచయత్రోత్పద్యతఇతిసంబంధః॥౪౧॥టీ॥తత్రకాంచనకేతర్వ్యేత్యాహ-నత్వితి॥తత్రహేతుమాహ-రోహితాఇతి॥౪౩॥టీ॥రవీతి॥స్వర్గజితఃప్రాప్తస్వర్గాఇత్యర్థః॥౪౪॥టీ॥తతఇతి ॥ కష్టేనదుష్ప్రవేశేన॥౪౮॥తతఇతి॥తతఃప్రియతరోనాస్తి-తస్మాత్ప్రియతరో

యతరో నాస్తి-మమ ప్రాణాత్ విశేషతః-సః ప్రియతర ఇతి శేషః॥౪౯॥అమి తేతి॥ తదధిగుణం తదనుగుణం - పురుషార్థం పురుషవ్యాపారం-అత్ర సంయమినీపర్యంతమభిధానాత్ సప్తద్వీపసాగరగమనమర్థసిద్ధం - ఏవముత్తరసర్గయోరపి బోధ్యం-అత్ర సార్ధపంచాశచ్ఛ్లోకాః ॥౫౦॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే-శ్రీరామాయణభూషణే - ముక్తాహారాఖ్యానే-కిష్కింధాకాండవ్యాఖ్యానే - ఏకచత్వారింశస్సర్గః. ❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖

అథ పశ్చిమదిశి వానరనియోజనం ద్విచత్వారింశే - అథేత్యాది॥౧॥తారాయా ఇతి॥ ప్రాంజలిత్వాదికథనార్థమబ్రవీదితి అతో న పౌనరుక్త్యం॥౨॥మరీచిపుత్రమితి॥ మారీచపదమన్వర్థసంజ్ఞేతి ద్యోతయితుం మరీచిపుత్రమిత్యుక్తిః-మరీచిపుత్రాన్ మారీచానిత్యత్ర పితృనామ్నా-మారీచ ఇతి జ్యేష్ఠ ఉక్తః-మారీచా ఇతి తదనుజా ఉచ్యంతే-అర్చిర్మాల్యర్చిష్మతః॥౪॥౫॥సురాష్ట్రానిత్యాది॥పున్నాగేతి॥పున్నాగగహనం పున్నాగవనం-కుక్షిః మధ్యదేశవిశేషః-ఉద్దాలకాః వృక్షవిశేషాః కేతకషండాః కేతకవనాని-ప్రత్యక్స్రోతోగచ్ఛంతీతి ప్రత్యక్స్రోతోగమాః - శివాః పావనాః కాంతారాః మరుమార్గాః-తాన్ మార్గధ్వమితి పూర్వేణ సంబంధః॥౭॥తతస్థలీమిత్యాదిశ్లోకద్వయమేకాన్వయం। స్థల్యాదికం మార్గిత్వా తతః తస్మాద్దేశాత్ పశ్చిమసముద్రమాగమ్య తిమినక్రాయుతమక్షోభ్యం తం ద్రష్టుమర్హథ॥౯॥ తిమినక్రాయుతజలమక్షోభ్యమథ వానరా ఇతి పాఠః॥౧౦॥తత ఇతి॥కపయో భవదీయాః॥ ౧౧॥ తత్రేతి ॥ వేలాతటనివిష్టేషు వేలాయాం అంబువికృతౌ తటే చ స్థితేషు॥౧౨॥అబ్ధ్యంబువికృతౌ వేలా కాలమర్యాదయోరపీత్యమరః॥౧౩॥మురచీతి॥పూర్వస్యాం దిశ్యవంత్యన్యా-ఇయం చాన్యా-యత్ర ప్రవిష్టావన నైరంతర్యేణ లక్ష్యం తే-

తాపరాధో బహుశో మమ బంధుర్భవిష్యతి॥౪౯॥ అమితబలపరాక్రమా భవంతో విపులగుణేషు కులేషు చ ప్రసూతాః। మనుజపతిసుతాం యథా లభధ్వం తదధిగుణం పురుషార్థమారభధ్వమ్॥౫౦॥ఇతి శ్రీమత్కిష్కింధాకాండే-ఏకచత్వారింశస్సర్గః. ***************************

అథ ప్రస్థాప్య సుగ్రీవస్తాన్ హరీన్ దక్షిణాం దిశమ్। అబ్రవీన్మేఘసంకాశం సుషేణం నామ యూథపమ్॥ ౧॥ తారాయాః పితరం రాజా శ్వశురం భీమవిక్రమమ్।అబ్రవీత్ప్రాంజలిర్వాక్యమభిగమ్య ప్రణమ్య చ॥ ౨॥మహర్షిపుత్రం మారీచమర్చిష్మంతం మహాకపిమ్।వృతం కపివరైః శూరైర్మహేంద్రసదృశద్యుతిమ్ * బుద్ధివిక్రమసంపన్నం వైనతేయసమద్యుతిమ్।మరీచిపుత్రాన్ మారీచానర్చిర్మాలాన్మహాబలాన్ * ఋషిపుత్రాంశ్చ తాన్ సర్వాన్ ప్రతీచీమాదిశద్దిశమ్॥౪॥ ద్వాభ్యాం శతసహస్రాభ్యాం కపీనాం కపిసత్తమాః * సుషేణప్రముఖా యూయం వైదేహీం పరిమార్గత॥ ౫॥ సురాష్ట్రాన్ సహబాహ్లీకాన్ శూరాన్ భీమాంస్తథైవ చ * స్ఫీతాన్ జనపదాన్ రమ్యాన్ విపులాని పురాణి చ। పున్నాగగహనం కుక్షిం వకులోద్దాలకాకులమ్ * తథా కేతకషండాంశ్చ మార్గధ్వం హరియూథపాః।ప్రత్యక్స్రోతోగమాశ్చైవ నద్యశ్శీతజలాశ్శివాః* తాపసానామరణ్యాని కాంతారా గిరయశ్చ యే॥ ౭ ॥ తతస్స్థలీం మరుప్రాయామత్యుచ్ఛశిరసశ్శిలాః * గిరిజాలావృతాం దుర్గాం మార్గిత్వా పశ్చిమాం దిశమ్ । తతః పశ్చిమమాసాద్య సముద్రం ద్రష్టుమర్హథ * తిమినక్రాయుతజలమక్షోభ్యమథ వానరాః ॥ ౧౦ ॥ తతః కేతకషండేషు తమాలగహనేషు చ * కపయో విహరిష్యంతి నారికేళవనేషు చ ॥ ౧౧ ॥ తత్ర సీతాంచ మార్గధ్వం నిలయం రావణస్య చ । వేలాతటనివిష్టేషు పర్వతేషు వనేషు చ ॥ ౧౨ ॥ ౧౩ ॥ మురచీపత్తనం చైవ రమ్యం చైవ జటీపురమ్ * అవంతీమంగలోపాం చ తథా చాలక్షితం వనమ్ । రాష్ట్రాణి చ విశాలాని పత్తనాని తతస్తతః ॥

నాస్తి - మమ ప్రాణాద్విశేషతః స ప్రియతర ఇతి సంబంధః॥౪౯॥౫౦॥**

❖ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం-శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం-కిష్కింధాకాండవ్యాఖ్యాయాం- ఏకచత్వారింశస్సర్గః. ❖

టీ॥అథేతి ॥ ప్రస్థాప్య ప్రయాణోపదేశం కృత్వా - పూర్వోక్తసుషేణాదన్యస్సోఽపుత్రస్సుషేణ ఇతి వేదితవ్యం॥౧॥తారాయా ఇతి॥అబ్రవీదితి పునర్వచనం ప్రాంజలిత్వాభిగమనాదివిశేషకథనార్థం॥ ౨॥ మహర్షీతి ॥ మహర్షిపుత్రం మారీచం మహర్షేర్మరీచేః పుత్రం మారీచం॥౪॥౫॥ * పున్నాగగహనం కుక్షిమిత్యాదినా కేతుమాలప్రదేశానుపదిశతి॥పున్నాగేతి ॥ కుక్షిదేశవిశేషః - కాంతారగిరయశ్చ - ఏతానపి మార్గధ్వమితి పూర్వేణ సంబంధః॥౭॥౧౦॥ తతః కేతకషండేష్వితి॥కపయః భవదీయాః॥౧౧॥తత్రేతి॥పత్తనాని తతస్తత ఇత్యేతత్పర్యంతం మార్గధ్వమిత్యనుషజ్యతే॥౧౩॥టీ॥అవంతీం అంగలోపాం చేతి ద్వే నగర్యౌ॥౧౪॥* తత్రే

తవలక్ష్యం నామ-మార్గణ్య మిత్యనుషంగః॥౧౮॥సింధ్వితి ॥ సింధుర్నదవిశేషః-తత్రపశ్చిమదిశి-పత్త్రైర్గచ్ఛంతీతిపతగమాః-సపతగా ఇతిపి శేషణం-నీడానివృక్షాగ్రస్థస్వావాసస్థానాని-అతఏవమహాద్రుమ ఇతిపూర్వముక్తం॥౧౯॥తానీత్యాద్యర్ధత్రయం ॥ సమంతతస్తోయపూర్ణేఽస్మిన్ స్థలేయేగజాస్సంతిగిరిశృంగగతాశ్చయే తేగజాస్తానినీడానివిచరంతె-సింహానీడాశ్రయసానుషువిచరంతీత్యర్థః-బాధకస్థానగమనే హేతుమాహదృప్తా ఇతి॥౧౭॥తస్యేతి॥కపిభిఃభవద్భిరితి శేషః॥౧౮॥కోటిమితి॥తత్రసముద్రేగతాంపారియాత్రస్యకోటింశృంగం॥౨౦॥కోటింతత్రసముద్రస్యేతిపాఠః॥౧౯॥౨౦॥పావకార్చిఃప్రతీకాశా ఇత్యాది-నాత్యాసాదయితవ్యాః నాతిసమీపంప్రాప్తవ్యాః-నాదేయంనస్వీకార్యం - తహిఁతెగంధర్వా అస్మాన్ హనిష్యంతీత్యత్రాహతత్రేతి-యత్నఃఫలచాపలనివృత్త్యాయత్నఃకర్తవ్యః-విశాలత్వాదన్వేషణేయత్నోవా - నకించిద్భయం-కపిసంచారస్యవనమాత్రధర్మత్వాదితిభావః-అనువర్తతాంఅనువర్తమానాం॥౨౧॥నాదేయమితి॥నఆదేయమితిచ్ఛేదః- తేషాందురాసదత్వేతత్రకథంమార్గణంఘటతఇత్యాశంక్యాహ-తత్రేతి-హియస్మాత్కారణాత్ కపిత్వమనువర్తతాం ప్రాకృతకపిత్వమనువర్తమానానాంభవతాం తేభ్యోభయంన - తస్మాత్తత్రయత్నఃకర్తవ్యఃజానకీమార్గితవ్యా చేతిసంబంధః॥౨౨॥తత్రవైడూర్యేత్యాదిసార్ధశ్లోకపకాన్వయః॥ శ్రీమానితి యోజనానాంశతంసముచ్ఛ్రయథాభవతితథాసముదితఃసమున్నతః॥౨౫॥౨౬॥చతుర్భాగఇతి॥చతుర్భాగేచతుర్థభాగే - సముద్రస్యలవణసముద్రస్య॥౨౭॥తత్ర పంచజనమితి॥తత్రచక్రవత్పర్వతే-పురుషోత్తమోవిష్ణుః॥ని॥ శ్రీపతిఃపురుషోత్తమ ఇత్యమరః-చక్రరతుకంహయగ్రీవాఖ్యం దానవంహత్వాచక్రంపంచజనాఖ్యందానవంచహత్వాతదస్థిభూతంపాంచజన్యాఖ్యంశంఖంచజగ్రాహ-కృష్ణఃపంచజనంహత్వాపాంచజన్యంజగ్రాహేత్యుచ్యతె-తద్విష్ణ్వవతారేవ్యస్తీతిజ్ఞేయం॥౩౦॥

౧౮॥సింధుసాగరయోశ్చైవసంగమేతత్రపర్వతః।మహాన్సోమగిరిర్నామశతశృంగో మహాద్రుమః * తస్యప్రస్థేషురమ్యేషుసింహాఃపతగమాః స్థితాః।తిమిమత్స్యగజాంశ్చైవనీడాన్యారోపయంతి తే॥౧౯॥ తానినీడానిసింహానాంగిరిశృంగగతాశ్చయె । దృప్తాస్తృప్తాశ్చమాతంగాస్తోయదస్వననిస్స్వనాః * విచరంతివిశాలేఽస్మిన్ తోయపూర్ణేసమంతతః॥౨౦॥ తస్యశృంగందివస్పర్శంకాంచనంచిత్రపాదపమ్ * సర్వమాశువిచేతవ్యంకపిభిఃకామరూపిభిః॥౨౧॥ కోటింతత్రసముద్రేతుకాంచనీంశతయోజనామ్ * దుర్దర్శాంపారియాత్రస్యగత్వాద్రక్ష్యథవానరాః॥౨౨॥ కోట్యస్తత్రచతుర్వింశద్గంధర్వాణాంతరస్వినామ్ * వసంత్యగ్నినికాశానాంఘోరాణాంకామరూపిణామ్॥౨౩॥ పావకార్చిఃప్రతీకాశాస్సమవేతాస్సహస్రశః * నాత్యాసాదయితవ్యాస్తేవానరైర్భీమవిక్రమైః।నాదేయంచఫలంతస్మాద్దేశాత్కించిత్ప్లవంగమైః * దురాసదాహితేవీరాస్సత్త్వవంతోమహాబలాః।ఫలమూలానితేతత్రరక్షంతేభీమవిక్రమాః * తత్రయత్నశ్చకర్తవ్యోమార్గితవ్యాచజానకీ । నహితేభ్యోభయంకించిత్కపిత్వమనువర్తతామ్॥౨౪॥తత్రవైడూర్యవర్ణాభోవజ్రసంస్థానసంస్థితః। నానాద్రుమలతాకీర్ణోవజ్రోనామమహాగిరిః* శ్రీమాన్సముదితస్తత్రయోజనానాంశతంసమమ్॥౨౫॥ గుహాస్తత్రవిచేతవ్యాఃప్రయత్నేనప్లవంగమాః॥౨౬॥ చతుర్భాగేసముద్రస్యచక్రవాన్నామపర్వతః। తత్రచక్రంసహస్రారంనిర్మితంవిశ్వకర్మణా॥౨౭॥ తత్రపంచజనంహత్వాహయగ్రీవంచదానవమ్। ఆజహారతతశ్చక్రంశంఖంచపురుషోత్తమః॥౨౮॥తస్యసానుషుచిత్రేషువిశాలాసుగుహాసుచ।రావణస్సహవైదేహ్యామార్గితవ్యస్తతస్తతః॥౨౯॥ యోజనానాంతతష్షష్టిర్వరాహోనామ

తి॥పతగమాఃపత్త్రాభ్యాంగచ్ఛంతీతిపతగమాఃసపత్త్రా ఇత్యర్థః-సింహాః - తిమిమత్స్యగజాన్ నీడాన్యారోపయంతిస్వావాసస్థానానిప్రాపయంతి॥౧౯॥తానీతి॥సమంతతఃతోయపూర్ణే - అస్మిన్ స్థలేయేగజాస్సంతి - గిరిశృంగగతాశ్చయె తేగజాస్తానినీడానివిచరంతి- సింహనీడాశ్రయసానుషువిచరంతీత్యర్థః - బాధకబాహుల్యేపిసంచారాత్ -పర్వతస్యాతిరమణీయత్వమవగమ్యతే॥టీ॥జాతిప్రయుక్తవైరేస్సింహైర్బాధ్యమానాఅపిగజాస్తద్గిరింనజహంతీతిభావః॥౨౦॥౨౧॥కోటిమితి॥తత్రసముద్రేపారియాత్రస్యకోటింద్రక్ష్యథేతిసంబంధః॥౨౨॥*టీ॥నాదేయంఆదాతుమర్హంనభవతి*టి॥నహీతి॥ తేభ్యోగంధర్వేభ్యోభయంనాస్తి తేషాంరామకార్యసహాయత్వాదితిభావః॥౨౪॥తత్రవైడూర్యేత్యాదిసార్ధశ్లోకమేకంవాక్యం-యోజనానాంశతంసమంయథాతథాసముదితఃసమ్యగుత్పన్నః॥౨౫॥ చతుర్భాగఇతి ॥ చతుర్భాగే-సముద్రస్యలవణసముద్రస్య॥౨౭॥తత్రపంచజనమితి॥కస్మింశ్చిద్దేవాసురయుద్ధేవిష్ణోరవతారఃపురుషోత్తమః-పంచజనంహాయగ్రీవా

తత్ర(ప్రా)గితి॥ తత్రవరాహపర్వతే॥౩౨॥ తమతిక్రమ్యేతి॥ తమతిక్రమ్య-తస్మాత్పరత ఇత్యర్థః॥౩౩॥ తంగజాశ్చేతి॥ తేనశబ్దేనస్వశబ్దేన-దర్పితా గజాదయస్తంపర్వతమభిగర్జంతి॥౩౪॥ యస్మిన్నితి॥ హరిహయః శ్యామవర్ణాశ్వయుక్తః-రాజాభిషిక్తః రాజత్వేనాభిషిక్తః॥౩౮॥ వరమేవాహ- తేనైవమితి॥ ప్రభయారక్తాభవిష్యంతీత్యన్వయః॥౪౦॥ విశ్వేదేవా ఇతి॥ పశ్చిమాంసంధ్యాం-అత్యంతసంయోగే ద్వితీయా- మేరుసదృశత్వాన్మేరుం- మేరుమాగమ్య ఆదిత్యముపతిష్ఠంతి పూజయంతి- మంత్రకిరణాభావాత్పరస్మైపదం అస్తగిరిసమీపస్థసావర్ణి మేరోరభిధానాత్స్వైపి సముద్రద్వీపా మార్గితవ్యత్వేనోక్తాః॥రా॥ విశ్వేదేవా ఇతి॥ విశ్వేదేవాశ్చ వసవో మరుతశ్చ దివౌకసః-పశ్చిమాంసంధ్యాంఅస్మదపేక్షయా పశ్చిమసంధ్యాయాం ఉత్తరపర్వతం మేరుమాసాద్య వర్తమానమాదిత్యముపతిష్ఠంతి పూజయంతి మంత్రకరణాభావాత్పరస్మైపదం - అస్తగిరిసమీపస్థసావర్ణి మేరోరభిధానా తతఃపూర్వస్థా అనుక్తాస్సముద్రద్వీపాదయోపి మార్గితవ్యత్వేనోక్తా ఇత్యవగంతవ్యం॥౪౨॥రా॥ యోజనానాం సహస్రాణి దశ తాని దివాకర ఇతి పాఠః॥౪౩॥౪౯॥ ఏతావదితి॥ భాస్కరః రజనీక్షయే జీవలోకస్య ఏతావత్ ఉదయాస్తాదిమధ్యం వితిమిరం కృత్వా అస్తంగచ్ఛతీతి యో

మపర్వతః। సువర్ణశృంగస్సుశ్రీమానగాధో వరుణాలయః॥౩౦॥ తత్ర ప్రాగ్జ్యోతిషం నామ జాతరూపమయం పురమ్। యస్మిన్వసతి దుష్టాత్మా నరకో నామ దానవః॥౩౧॥ తత్ర సానుషు చిత్రేషు విశాలాసు గుహాసు చ। రావణస్సహ వైదేహ్యా మార్గితవ్యస్తతస్తతః॥౩౨॥ తమతిక్రమ్య శైలేంద్రం కాంచనాంతరనిర్దరః। పర్వతస్సర్వసౌవర్ణో ధారాప్రస్రవణాయుతః॥౩౩॥ తం గజాశ్చ వరాహాశ్చ సింహా వ్యాఘ్రాశ్చ సర్వతః। అభిగర్జంతి సతతం తేన శబ్దేన దర్పితాః॥౩౪॥ యస్మిన్హరిహయశ్శ్రీమాన్మహేంద్రః పాకశాసనః। అభిషిక్తస్సురై రాజా మేఘవాన్నామ పర్వతః॥౩౫॥ తమతిక్రమ్య శైలేంద్రం మహేంద్రపరిపాలితమ్। షష్టిం గిరిసహస్రాణి కాంచనాని గమిష్యథ * తరుణాదిత్యవర్ణాని భ్రాజమానాని సర్వతః। జాతరూపమయైర్వృక్షైశ్శోభితాని సుపుష్పితైః॥౩౭॥ తేషాం మధ్యే స్థితో రాజా మేరురుత్తరపర్వతః। ఆదిత్యేన ప్రసన్నేన శైలో దత్తవరః పురా॥౩౮॥ తేనైవముక్తశ్శైలేంద్రస్సర్వ ఏవ త్వదాశ్రయాః। మత్ప్రసాదాద్భవిష్యంతి దివా రాత్రౌ చ కాంచనాః * త్వయి యే చాపి వత్స్యంతి దేవగంధర్వదానవాః। తే భవిష్యంతి రక్తాశ్చ ప్రభయా కాంచనప్రభాః॥౪౦॥ విశ్వేదేవాశ్చ మరుతో వసవశ్చ దివౌకసః। ఆగమ్య పశ్చిమాం సంధ్యాం మేరుముత్తరపర్వతమ్ * ఆదిత్యముపతిష్ఠంతి తైశ్చ సూర్యోఽభిపూజితః। అదృశ్యస్సర్వభూతానామస్తం గచ్ఛతి పర్వతమ్॥౪౨॥ యోజనానాం సహస్రాణి దశ తాని దివాకరః। ముహూర్తార్ధేన తం శీఘ్రమభియాతి శిలోచ్చయమ్॥౪౩॥ శృంగే తస్య మహద్దివ్యం భవనం సూర్యసన్నిభమ్। ప్రాసాదగణసంబాధం విహితం విశ్వకర్మణా * శోభితం తరుభిశ్చిత్రైర్నానాపక్షిసమాకులైః। నికేతం పాశహస్తస్య వరుణస్య మహాత్మనః॥౪౫॥ అంతరా మేరుమస్తం చ తాలో దశశిరా మహాన్। జాతరూపమయశ్శ్రీమాన్భ్రాజతే చిత్రవేదికః॥౪౬॥ తేషు సర్వేషు దుర్గేషు సరస్సు చ సరిత్సు చ। రావణస్సహ వైదేహ్యా మార్గితవ్యస్తతస్తతః * యత్ర తిష్ఠతి ధర్మజ్ఞస్తపసా స్వేన భావితః। మేరుసావర్ణిరిత్యేవ ఖ్యాతో వై బ్రహ్మణా సమః॥౪౮॥ ప్రష్టవ్యో మేరుసావర్ణిర్మహర్షిస్సూర్యసన్నిభః। ప్రణమ్య శిరసా భూమౌ ప్రవృత్తిం మైథిలీం ప్రతి॥౪౯॥ ఏతావజ్జీవలోకస్య భాస్కరో రజనీక్షయే। కృత్వా వితిమిరం సర్వమస్తం గచ్ఛతి పర్వతమ్॥౫౦॥

ప క్ష్యం దానవం చ హత్వా సుదర్శన పాంచజన్యాజ(గా)హేతి పౌరాణికీ కథా॥౨౮॥౩౦॥ తత్ర ప్రాగ్జ్యోతిషమితి॥ తత్ర వరాహపర్వతే॥౩౧॥౩౨॥టీ॥ తమితి॥ కాంచనాః స్వర్ణవికారాః అంతరనిర్దరాః మధ్యపాషాణసంధయో యస్య సః॥౩౩॥ తంగజా ఇతి॥ తేన శబ్దేన స్వకీయధ్వన్యుత్పన్న ప్రతిధ్వనినాదర్పితాః గజాదయః తంపర్వతమభిగర్జంతి॥౩౫॥౩౭॥ తేనేతి॥ తేన ఆదిత్యేన॥౪౦॥ విశ్వేదేవా ఇతి॥ విశ్వేదేవాదయః పశ్చిమాం సంధ్యాం-అస్మదపేక్షయా ఉత్తరపర్వతం మేరుమాసాద్య- వర్తమానమాదిత్యముపతిష్ఠంతి పూజయంతి - అస్తగిరిసమీపస్థసావర్ణే మేరోరభిధానాత్ తతఃపూర్వస్థా అనుక్తసముద్రద్వీపాదయోపి మార్గితవ్యత్వేనోక్తా ఇత్యవగంతవ్యం॥౪౨॥ టీ॥ మేరుపర్వతాస్తాచలమధ్యదేశప్రమాణం సూర్యస్య గతేర్వేగంచాహ - యోజనానామితి॥ దివాకరస్తమస్తశిలోచ్చయామభిముఖం భూయ ముహూర్తార్ధేన యోజనానాం దశసహస్రాణి గచ్ఛతీతి సంబంధః- మేరోరస్తాచలస్య చాంతరమయుతమితి యావత్॥౪౫॥ అంతరేతి॥ అంతరా మేరుమస్తం చ సావర్ణి మేరోరస్తాచలస్య మధ్యే॥౪౬॥ * యత్ర తిష్ఠతీతి॥ యత్ర మేరౌ॥౪౮॥౪౯॥ ఏతావదితి॥ భాస్కరః రజనీక్షయే-జీవలోకస్య ఏతావత్సర్వముదయాస్తమయాంతమధ్యస్థం వి

జనా॥౫౭॥సహైవేతి॥ దిష్టకారిభిఃఆదిష్టకారిభిః॥౫॥శ్వశురోమేగమిష్యతీతిపాఠః॥౫౮॥ప్రమాణమేనంసంస్థాప్యపశ్యధ్వంపశ్చిమాందిశమితిపాఠః - ప్రమాణం వ్యవస్థాపకం-పశ్యధ్వంపశ్యత-ఆత్మనేపదమార్షం॥౫౯॥అతోన్యదితి॥ అస్యకార్యస్యసీతాన్వేషణరూపస్యఅన్యదపియద్ధితంభవేత్ దేశకాలార్థసంహితంతత్సం ప్రధార్యభవద్భిఃకార్యమిత్యన్వయః॥౬॥ అతోన్యదపియత్కార్యంకార్యస్యాస్యహితంభవేత్ - సంప్రధార్యంభవద్భిశ్చదేశకాలార్థసంహితమితిపాఠః॥ ౫౭ ॥ అత్రఅష్టపంచాశచ్ఛ్లోకాః॥ఇతిశ్రీగోవిందరాజవిరచితే- శ్రీరామాయణభూషణే-ముక్తాహారాఖ్యానే-కిష్కింధాకాండవ్యాఖ్యానే-ద్విచత్వారింశస్సర్గః.****
అథోత్తరదిశిశతవలిప్రేషణంత్రిచత్వారింశే-తతస్సందిశ్యేత్యాది॥౧॥వృతఇత్యాది॥హిమశైలావతంసకాంహిమశైలాలంకారాం॥౩॥ ప్రతిష్ఠస్వస్వమంత్రిభిరి తిసమ్యక్॥౪॥అస్మిన్నితి॥కృతార్థార్థాశ్చార్థవిదశ్చకృతార్థార్థవిదః తేషాంవరాః॥౫॥౯॥ఇమానీత్యాది॥ ఇమానివక్ష్యమాణాని-నద్యఃనదీః-తత్రేతి- భరతానాం ప్ర ప్రస్థాదిప్రదేశాన్-కురూన్దక్షిణకురూన్హిమవదంతాన్పునఃపునరన్విష్యపరిమార్గంత్వితిపూర్వేణసంబంధః॥౧౩॥లోధ్రేతి॥పద్మకాశ్చందనవిశేషాః- సాహచ

తావద్వానరైశ్శక్యంగంతుంవానరపుంగవాః । అభాస్కరమమర్యాదంనజానీమః స్తతఃపరమ్॥౫౧॥అధిగమ్యతువైదేహీంనిలయంరావణస్యచ।అ స్తపర్వతమాసాద్యపూర్ణేమాసేనివర్తత * ఊర్ధ్వంమాసాన్నవస్తవ్యంవసన్వధ్యోభవేన్మమ॥౫౨॥సహైవశూరోయుష్మాభిశ్శ్వశురోమేగ మిష్యతి* శ్రోతవ్యంసర్వమేతస్యభవద్భిర్దిష్టకారిభిః॥౫౩॥గురురేవమహాబాహుఃశ్వశురోమేమహాబలః*భవంతశ్చాపివిక్రాంతాఃప్రమాణం సర్వకర్మసు॥౫౪॥ప్రమాణమేనంసంస్థాప్యపశ్యధ్వంపశ్చిమాందిశమ్॥౫౫॥ దృష్టాయాంతునరేంద్రస్యపత్న్యామమితతేజసః । కృతకృత్యాభవి ష్యామఃకృతస్యప్రతికర్మణా॥౫౬॥అతోన్యదపియత్కించిత్కార్యస్యాస్యహితంభవేత్ । సంప్రధార్యభవద్భిశ్చదేశకాలార్థసంహితమ్॥౫౭॥ తతస్సుషేణప్రముఖాః ప్లవంగాస్సుగ్రీవవాక్యంనిపుణంనిశమ్య । ఆమంత్ర్యసర్వే ప్లవగాధిపంతేజగ్ముర్దిశంతాంవరుణాభిగుప్తామ్॥౫౮॥ ❈❈❈

———**********************ఇతిశ్రీమత్కిష్కింధాకాండే - ద్విచత్వారింశస్సర్గః. **********************———

తతస్సందిశ్యసుగ్రీవశ్శ్వశురంపశ్చిమాందిశమ్।వీరంశతవలింనామవానరంవానరర్షభః*ఉవాచరాజాధర్మజ్ఞస్సర్వవానరసత్తమమ్। వా క్యమాత్మహితంచైవరామస్యచహితంతథా॥౨॥వృతశ్శతసహస్రేణత్వద్విధానాంవనౌకసామ్ । వైవస్వతసుతైస్సార్థంప్రతిష్ఠస్వస్వమంత్రి భిః* దిశంహ్యుదీచీంవిక్రాంతాంహిమశైలావతంసకామ్।సర్వతఃపరిమార్గధ్వంరామపత్నీమనిందితామ్॥౪॥అస్మిన్కార్యేవినిర్వృత్తేకృతేదా శరథేఃప్రియే।ఋణాన్ముక్తాభవిష్యామఃకృతార్థార్థవిదాంవరాః॥౫॥కృతంహిప్రియమస్మాకంరాఘవేణమహాత్మనా।తస్యచేత్ ప్రతికారోస్తిస ఫలంజీవితంభవేత్॥౬॥అర్థినఃకార్యనిర్వృత్తిమకర్తురపియశ్చరేత్।తస్యస్యాత్సఫలంజన్మకింపునఃపూర్వకారిణః॥౭॥ఏతాంబుద్ధిమవస్థాయదృశ్య తేజానకీయథా। తథాభవద్భిఃకర్తవ్యమస్మత్ప్రియహితైషిభిః॥౮॥అయంహిసర్వభూతానాంమాన్యస్తునరసత్తమః।అస్మాసుచాగతప్రీతిరామఃప రపురంజయః॥౯॥ఇమానివనదుర్గాణినద్యశ్శైలాంతరాణిచ । భవంతఃపరిమార్గంతుబుద్ధివిక్రమసంపదా* తత్రమ్లేచ్ఛాన్పుళిందాంశ్చశూరసే నాంస్తథైవచ। ప్రస్థలాన్భరతాంశ్చైవకురూంశ్చసహమద్రకైః*కాంభోజాన్యవనాంశ్చైవశకానారట్టకానపి। బాహ్లీకాన్ఋషికాంశ్చైవపౌ

లిమిరంకృత్వా-అస్తంగచ్ఛతీతియోజనా॥౫౦॥౫౩॥* భవంతశ్చేతి॥సుషేణంప్రమాణంవ్యవస్థాపకం॥౫౪॥౫౬॥టీ॥అతఇత్యాది॥ అస్యరామస్యయత్కార్యం ప్రియమనుకూలంభవేత్తద్భవద్భిస్సంప్రధార్యకర్తవ్యమిత్యర్థః॥౫౭॥ఇతిశ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం-శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - కిష్కింధా కాండవ్యాఖ్యాయాం-ద్విచత్వారింశస్సర్గః. **************** ౧॥*టీ॥దిశమితి॥విక్రాంతాముదీచీం॥౩॥ అస్మిన్నితి॥ కృతార్థార్థవిదాంవరాఇత్యత్రస వర్ణదీర్ఘఆర్షః॥టీ॥సీతాన్వేషణస్యఫలమాహ-అస్మిన్నితి॥ అస్మిన్కార్యేసీతాన్వేషణకార్యే॥౬॥టీ॥ ప్రత్యుపకారాసంభవే [illegible] మిత్యన్యాయేనద్ర ఢయతి-అర్థినఇతి॥యఃపురుషః-అకర్తుఃపూర్వముపకారమకుర్వతోపి - అర్థినఃకార్యాపేక్షిణఃపురుషస్యకార్య [illegible] సఫలంస్యాత్ - పూర్వకారిణఃకింపునః॥౭॥౯॥ఇమానీతి॥ నద్యఃనదీః * తత్రేతి॥భరతానాం ప్రస్థహస్తినాపురప్రదేశాన్ - కురూన్ [illegible] ప్రదేశాన్మ్లేచ్ఛాదీన్ హిమవదం

ర్యాత్ ॥ ౧౩॥ లోధ్రపద్మకషండేష్విత్యత్ర పద్మకశబ్దోఽస్పందనవ్యతిరిక్తవృక్షవిశేషవాచీ అకారాంతవన ద్రవ్యభూతలోధ్రాదిసహపాఠాత్ ॥ ౧౬॥ తమతిక్రమ్యేతి॥ తం కాళం నామ మహాగిరిమతిక్రమ్య-తతః తస్మాత్-సుదర్శనం పర్వతం గంతుమర్హథ॥ ౧౭॥ తత ఇతి॥ పతగాలయః-పక్షిణాం వై విధ్యమాహ-నానాపక్షిసమాకీర్ణ ఇతి॥ ౧౮॥ తతో దేవసఖో నామ పర్వతః పర్వతాలయా ఇతి పాఠః-పర్వతాలయా ఇతి వానరాణాం సంబోధనం॥ ౧౯॥ తమితి॥ తమతిక్రమ్య తస్మాద్దేవసఖాఖ్యపర్వతాత్పరం-అపర్వతనదీవృక్షం శూన్యారణ్యస్థలం-వర్తత ఇతి శేషః॥ ౨౦॥ తం త్వితి ॥ కైలాసమితి- యద్యపి కైలాసో హిమవదేకదేశ ఇతి పురాణాంతరోక్తం-తథాపి తదవిరుద్ధం జ్ఞేయం-మధ్యే శూన్యప్రదేశేపి తావత్పర్యంతం హిమవానితి॥ ౨౧॥ తత్రేత్యాది॥ తత్ర కైలాసే-నళినీ మానసాఖ్యసరసీ॥ ౨౩॥ తత్రేతి॥ తత్ర కైలాసే॥ ౨౪॥ తస్యేతి॥ తస్య కైలాసస్య-పర్వతేషు పర్యంతపర్వతేషు॥ ౨౫॥ క్రౌంచం త్వితి॥ బిలం స్కందశక్తికృతం॥ ౨౬॥ ౨౮॥ క్రౌంచస్యేత్యాది॥ శిఖరం చ ప్రధానభూతం శిఖరం చ- అవృక్షం అవృక్షాఖ్యం ప్రత్యంతపర్వతం-విహగాలయం-మానసం మానసాఖ్యం గిరిం చ-నిరీక్ష్య- తే విచేతవ్యా ఇతి పూర్వేణ సంబంధః॥ ౨౯॥ నగతిరితి॥ తత్ర మానసాఖ్యపర్వతే-సానుప్రస్థభూధరః-సానవః ఉపత్యకాః- ప్రస్థా మధ్యతటాః-భూధరా అధిత్యకాః॥ ౩౦॥ క్రౌంచమితి॥ క్రౌంచం గిరిమతిక్రమ్య క్రౌంచగిరేః పరతః- మైనాకో నామ పర్వతః వర్తత ఇతి శేషః॥ ౩౧॥ మైనాకస్త్వితి॥ అశ్వముఖీనాం కింపురుషస్త్రీణాం॥ ౩౨॥ తం దేశమితి॥ ఆశ్రమం సిద్ధసేవితం-అస్తీతి శేషః॥ ౩౩॥ వంద్యా ఇతి॥ తపస్సిద్ధాః అణిమాదిసిద్ధియుక్తాః

రవాన్ ఘటం కర్ణాన్ * చీనాన్పరమచీనాంశ్చ నీహారాంశ్చ పునః పునః। అన్విష్య దరదాంశ్చైవ హిమవంతం తథైవ చ॥ ౧౩॥ లోధ్రపద్మకషండేషు దేవదారువనేషు చ। రావణస్సహ వైదేహ్యా మార్గితవ్యస్తతస్తతః॥ ౧౪॥ తతస్సోమాశ్రమం గత్వా దేవగంధర్వసేవితమ్। కాళం నామ మహాసానుం పర్వతం తం గమిష్యథ॥ ౧౫॥ మహత్సు తస్య శైలస్య నిర్దరేషు గుహాసు చ। విచిన్వత మహాభాగాం రామపత్నీం తతస్తతః॥ ౧౬॥ తమతిక్రమ్య శైలేంద్రం హేమగర్భం మహాగిరిమ్। తతస్సుదర్శనం నామ గంతుమర్హథ పర్వతమ్॥ ౧౭॥ తతో దేవసఖో నామ పర్వతః పతగాలయః। నానాపక్షిగణాకీర్ణో వివిధద్రుమభూషితః * తస్య కాననషండేషు నిర్ఝరేషు గుహాసు చ। రావణస్సహ వైదేహ్యా మార్గితవ్యస్తతస్తతః॥ ౧౯॥ తమతిక్రమ్య చాకాశం సర్వతశ్శతయోజనమ్। అపర్వతనదీవృక్షం సర్వసత్త్వవివర్జితమ్॥ ౨౦॥ తం తు శీఘ్రమతిక్రమ్య కాంతారం రోమహర్షణమ్। కైలాసం పాండురం శైలం ప్రాప్య హృష్టా భవిష్యథ॥ ౨౧॥ తత్ర పాండురమేఘాభం జాంబూనదపరిష్కృతమ్। కుబేరభవనం దివ్యం నిర్మితం విశ్వకర్మణా॥ * విశాలా నళినీ యత్ర ప్రభూతకమలోత్పలా। హంసకారండవాకీర్ణా హ్యప్సరోగణసేవితా॥ ౨౩॥ తత్ర వైశ్రవణో రాజా సర్వభూతనమస్కృతః। ధనదో రమతే శ్రీమాన్ గుహ్యకైస్సహ యక్షరాట్॥ ౨౪॥ తస్య చంద్రనికాశేషు పర్వతేషు గుహాసు చ। రావణస్సహ వైదేహ్యా మార్గితవ్యస్తతస్తతః ॥ ౨౫॥ క్రౌంచం తు గిరిమాసాద్య బిలం తస్య సుదుర్గమమ్। అప్రమత్తైః ప్రవేష్టవ్యం దుష్ప్రవేశం హి తత్స్మృతమ్॥ ౨౬॥ వసంతి హి మహాత్మానస్తత్ర సూర్యసమప్రభాః। దేవైరప్యర్చితాస్సమ్యగ్దేవరూపా మహర్షయః॥ ౨౭॥ క్రౌంచస్య తు గుహాశ్చాన్యాస్సానూని శిఖరాణి చ। నిర్దరాశ్చ నితంబాశ్చ విచేతవ్యాస్తతస్తతః॥ ౨౮॥ క్రౌంచస్య శిఖరం చాపి నిరీక్ష్య చ తతస్తతః। అవృక్షం కామశైలం చ మానసం విహగాలయమ్॥ ౨౯॥ న గతిస్తత్ర భూతానాం దేవదానవరక్షసామ్। స చ సర్వైర్విచేతవ్యస్ససానుప్రస్థభూధరః॥ ౩౦॥ క్రౌంచం గిరిమతిక్రమ్య మైనాకో నామ పర్వతః। మయస్య భవనం యత్ర దానవస్య స్వయం కృతమ్॥ ౩౧॥ మైనాకస్తు విచేతవ్యస్ససానుప్రస్థకంధరః। స్త్రీణామశ్వముఖీనాం చ నికేతాస్తత్ర తత్ర తు॥ ౩౨॥ తం దేశం సమతిక్రమ్య ఆశ్రమం సిద్ధ

తాన్ దేశాన్-పునః పునరన్విష్య పరిమార్గత ఇతి పూర్వేణ సంబంధః॥ ౧౭॥ తత ఇతి ॥ పర్వతాలయా ఇతి కపిసంబోధనం॥ ౧౯ ॥ తమితి॥ తమతిక్రమ్య- దేవసఖాఖ్యపర్వతాత్పరం-ఆకాశం శూన్యారణ్యస్థలం వర్తత ఇతి శేషః॥ ౨౧॥ * విశాలేతి॥ నళినీ మానసాఖ్యసరసీ॥ ౨౪॥ తస్యేతి ॥ తస్య కైలాసస్య పర్వతేషు పర్యంతపర్వతేషు॥ ౨౫॥ క్రౌంచమితి॥ బిలం స్కందశక్తికృతం రంధ్రం॥ ౨౬॥ క్రౌంచస్యేతి॥ క్రౌంచస్య శిఖరం ప్రధానభూతం శిఖరం చ అవృక్షం అవృక్షాఖ్యప్రత్యంతపర్వతం కామశైలం చ మానసం మానసాఖ్యగిరిం- తతో నిరీక్ష్య విచేతవ్యా ఇతి పూర్వేణ సంబంధః॥ ౨౯ ॥ నగతిరితి॥ తత్ర మానసాఖ్యపర్వతే సః మానసపర్వతః సానుః పర్వతపార్శ్వసమతలః- ప్రస్థస్తు విషమతలః॥ ౩౦॥ క్రౌంచమితి॥ క్రౌంచం గిరిమతిక్రమ్య క్రౌంచగిరేః పరం మైనాకో నామ పర్వతో వర్తత ఇతి శేషః॥ ౩౧॥ మైనాక ఇతి॥ స్త్రీణామశ్వముఖీనాం కిం-

ద్యష్టైశ్వర్యసిద్ధియుక్తాః॥రా॥ ప్రష్టవ్యా చాపి సీతాయాః ప్రవృత్తిర్వినయాన్వితైరితి పాఠః॥౩౪॥ ఔపవాహ్య ఇతి॥ ఔపవాహ్యః రాజార్హం వాహనం- రాజవాహస్త్వౌపవాహ్య ఇత్యమరః॥ ౩౬॥ అథ మహామేరుపర్యంతేళావృతప్రదేశానుపదిశతి-తత్సర ఇతి॥ ఉత్తరత్ర హిమవంతం చ మేరుం చ సముద్రం చ తథోత్తరమితి వక్ష్యమాణత్వాదత్ర మేరుకీర్తనప్రసక్తిరేవ నాస్తీతి న భ్రమితవ్యం- వ్యోమ-వర్తత ఇతి శేషః- వ్యోమ్నో నష్టచంద్రదివాకరాదిత్వం నియతమార్గవర్తినాం చంద్రసూర్యాదీనాం మేరునికటే కేంద్రసంచారాభావాత్ -తదుక్తం విష్ణుపురాణే॥శ్లో॥ యావత్పురస్తాత్తపతి తావత్పృష్ఠే చ పార్శ్వయోః। ఋతే హేమగిరేర్మేరోరుపరి బ్రహ్మణస్సభామితి॥౩౭॥గభస్తిభిరితి॥స దేశః అర్కస్య గభస్తిభిరివస్థితైః స్వయంప్రభైః స్వతస్సిద్ధజ్ఞానైః-తపస్సిద్ధైః ప్రకాశతే॥౩౮॥తంత్వితి॥ నిమ్నగా వర్తత ఇతి శేషః॥౩౯½॥ఉభయోరితి॥ తస్యాశ్శైలోదాయాః-ఉభయోస్తీరయోః కీచకా నామ వేణవస్సంతి- తే ఉభయతీరజాః కీచకాః అన్యోన్యసంగ్రథితతయా గమనసాధనభూతాస్సంతః సిద్ధాన్ పరం తీరం నయంతి ప్రత్యానయంతి చ॥రా॥ ఉభయోస్తీరయోస్తస్యాః కీచకా నామ వేణవః। తే నయంతి పరం తీరం సిద్ధాన్ ప్రత్యానయంతి చేతి పాఠః॥౩౯½॥ ఉత్తరా ఇతి॥ఉత్తరాః కురుసంజ్ఞికాః- దేశాః వర్తంత ఇతి శేషః-కృతపుణ్యానాం ప్రతిశ్రయాః ఆశ్రయభూతాః ఆవాసభూతాః॥౪౦॥ తతః ఇత్యాది॥ తతః కృతపుణ్యప్రతిశ్రయత్వాద్ధేతోః కృతపుణ్యభోగ్యభూమిత్వాత్ -ఉక్తవిశేషా నద్యస్సంతీతి భావః-పద్మినీభిః పద్మలతాభిః-కృతోదకాః పర్యాప్తోదకాః॥ని॥ యుగపర్యాప్తయోః కృతమిత్యమరః॥౪౧॥రక్తేతి॥రక్తేత్యవిభక్తికనిర్దేశః-రక్తైరుత్పలవనైః హిరణ్మయైరుత్పలవనైః- తరుణాదిత్యసదృశైరుత్పలవనైశ్చేత్యర్థః - తత్రాత్ర తేష్వితేషు కురుష్విత్యన్వయః॥౪౨॥మహార్హేతి॥మహార్హమణయో నీలరత్నాని-తత్తుల్యపత్రైః॥౪౩॥నిస్తులాభిరితి॥ నిస్తులాభిః వర్తులాభిః॥ని॥వర్తు

సేవితమ్। సిద్ధా వైఖానసాస్తత్ర వాలఖిల్యాశ్చ తాపసాః॥౩౩॥వంద్యాస్తే తు తపస్సిద్ధాస్తపసా వీతకల్మషాః। ప్రష్టవ్యా చాపి సీతాయాః ప్రవృత్తిర్వినయాన్వితైః॥౩౪॥ హేమపుష్కరసంఛన్నం తస్మిన్ వైఖానసం సరః। తరుణాదిత్యసంకాశైర్హంసైర్విచరితం శుభైః॥౩౫॥ఔపవాహ్యః కుబేరస్య సార్వభౌమ ఇతి స్మృతః। గజః పర్యేతి తం దేశం సదా సహ కరేణుభిః॥౩౬॥తత్సరస్సమతిక్రమ్య నష్టచంద్రదివాకరమ్। అనక్షత్రగణం వ్యోమ నిష్పయోదమనాదితమ్॥౩౭॥గభస్తిభిరివార్కస్య స తు దేశః ప్రకాశతే। విశ్రామ్యద్భిస్తపస్సిద్ధైర్దేవకల్పైః స్వయంప్రభైః॥౩౮॥ తం తు దేశమతిక్రమ్య శైలోదా నామ నిమ్నగా॥౩౮½॥ఉభయోస్తీరయోస్తస్యాః కీచకా నామ వేణవః * తే నయంతి పరం తీరం సిద్ధాన్ ప్రత్యానయంతి చ॥౩౯½॥ ఉత్తరాః కురవస్తత్ర కృతపుణ్యప్రతిశ్రయాః॥౪౦॥తతః కాంచనపద్మాభిః పద్మినీభిః కృతోదకాః। నీలవైడూర్యపత్రాభిర్నద్యస్తత్ర సహస్రశః॥౪౧॥ రక్తోత్పలవనైశ్చాత్ర మండితాశ్చ హిరణ్మయైః। తరుణాదిత్యసదృశైర్భాంతి తత్ర జలాశయాః॥౪౨॥మహార్హమణిపత్రైశ్చ కాంచనప్రభకేసరైః। నీలోత్పలవనైశ్చిత్రైస్స దేశస్సర్వతో వృతః॥౪౩॥నిస్తులాభిశ్చ ముక్తాభిర్మణిభిశ్చ మహాధనైః। ఉద్ధూతపులినాస్తత్ర జాతరూపైశ్చ నిమ్నగాః * సర్వ

పురుషయోషితాం॥౩౨॥తమితి॥ఆశ్రమం సిద్ధసేవితమస్తీతి శేషః॥౩౩॥వంద్యా ఇతి॥తపస్సిద్ధాః తపసా సిద్ధాః అణిమాద్యష్టైశ్వర్యసిద్ధియుక్తాః॥౩౪॥ ఔపవాహ్య ఇతి॥ ఔపవాహ్యః రాజవాహనం పర్యేతి అటతి॥౩౬॥తత్సర ఇతి॥వ్యోమ వర్తత ఇతి శేషః-వ్యోమ్నో నష్టచంద్రదివాకరత్వం నియతమార్గవర్తినాం చంద్రాదీనాం తత్ర సంచారాభావాత్॥౩౭॥తమిత్యాది సార్ధశ్లోకమేకం వాక్యం-ఉభయోస్తీరజాః కీచకాః-అన్యోన్యసంగ్రథితతయా గమనసాధనభూతాస్సంతః - సిద్ధాన్ పరం తీరం నయంతి-ప్రత్యానయంతి చేతి సంబంధః॥టీ॥ దేశం సిద్ధాశ్రమసరఃప్రాంతదేశం-తస్యాశ్శైలోదాయాః ఉభయోస్తీరయోః కీచకా నామ వేణవః సంతీతి శేషః॥ని॥ వేణవః కీచకాస్తే స్యుర్యే స్వనంత్యనిలోద్ధతా ఇత్యమరః॥౩౯½॥ఉత్తరా ఇతి॥ ఉత్తరకురుసంజ్ఞకాః తత్ర వర్తంత ఇతి శేషః- కృతపుణ్యప్రతిశ్రయాః - పుణ్యానాం ప్రతిశ్రయా ఆశ్రయభూతాః జ్యోతిష్టోమాదయః తే కృతా యైస్తైః కృతపుణ్యప్రతిశ్రయాః - [యద్వా కృతపుణ్యానాం సుకృతినాం ప్రతిశ్రయా ఇతి వా] తతః పుణ్యప్రతిశ్రయత్వాత్ - కాంచనపద్మాభాః పద్మినీభిః కృతోదరాశ్చ దివ్యసరసీభిః కృతజలక్రీడాదికాః॥ ౪౦½॥ నీలవైడూర్యేత్యాదినా ఉత్తరకురుదేశో వర్ణ్యతే॥టీ॥ నీలవైడూర్యాణి పత్రాణి చ యైస్తా రాధ్యాః నీలవైడూర్యపత్రాఢ్యాః॥౪౩॥ నిస్తులాభిరితి॥ నిస్తులాభిః వస్తులాభిః॥ని॥నిస్తులం వర్తులం వృత్తమిత్యమరః * సర్వరత్నమయైరితి॥ నగో

లంబి స్థలం వృత్తమిత్యమరః। మహార్హైః బహుమూల్యైః-ఉచ్ఛ్రితపులినాః ఉన్నతపులినాః-నిమ్నగాః భాంతీతి శేషః-రత్నేతి-నగోత్తమైః పర్వతశ్రేష్ఠైః - అవగాఢాః ప్రవిష్టా ఇతి నిమ్నగావిశేషణం॥౪౪॥ నిత్యపుష్పఫలా ఇతి॥ పత్రరథాకులాః పక్షిభిరాకులాః-సర్వకామాన్ సర్వాభీష్టాన్॥౪౫॥ నానాకారాణీతి॥ నానాకారాణి వాసాంసి ఫలంత్యన్యే నగోత్తమా ఇతి పాఠః-నగోత్తమా వృక్షశ్రేష్ఠాః॥౪౬॥ ముక్తేతి॥ సర్వర్తుసుఖసేవ్యాని హేమంతాద్యృతుష్వపి సుఖేన సేవితుం యోగ్యాని॥౪౭॥౪౮-౫౦॥ సర్వ ఇతి॥ సహయోషితః యోషిత్సహితాః॥ సహయోషిత ఇత్యేతదేకం పదం॥౫౧॥ గీతేతి॥ సోత్కృష్టహసితస్వనః ఉత్కృష్టహాసశబ్దసహితః॥౫౨॥ తత్రేతి॥ అసత్ప్రియః అవిద్యమానాంగనః-గుణాః సుఖాదయః॥౫౩॥ సమతిక్రమ్యేతి॥ పయసాం నిధిః లవణసముద్రః అస్తీతి శేషః॥౫౪॥ తత్రేతి॥ తత్ర లవణసముద్రే-మధ్యే మధ్యదేశే. యే దివం గతా ఇత్యనుషజ్యతే॥౫౫॥ స త్వితి॥ స దేశః విసూర్యోఽపి రాత్రౌ విగతసూర్యోఽపి- తస్య సోమగిరేర్భాసా ప్రకాశతే- కథమివ-సూర్యలక్ష్మ్యా అభివిజ్ఞేయః జ్ఞాతవ్యపదార్థః కో దేశః తపతా వివస్వతేవ॥౫౬॥ భగవానితి॥ విశ్వాత్మా విశ్వశరీరకః భగవాన్ షాడ్గుణ్యపరిపూర్ణో వాసుదేవః॥ శ్లో॥ ఏవమేవ మహాశబ్దో మైత్రేయ భగవానితి। పరమబ్రహ్మభూతస్య వాసుదేవస్య నాన్యగ ఇత్యుక్తేః॥ న చేదమపి శంభువిశేషణం- ఏకాదశాత్మకత్వవిరోధాత్ - న హి విశ్వాత్మకత్వమేకాదశాత్మకత్వం చైకత్ర సంభవతి - ఏకాదశాత్మకః ఏకాదశమూర్తిః- శంభుః రుద్రః-దేవేశో బ్రహ్మా- బ్రహ్మర్షిపరివారితస్తత్ర వసతి-ఇయం చ క్రియా సర్వత్రాపి సంబధ్యతే-యద్వా తత్ర కశ్చిత్ప్రకరణాభావాద్విష్ణురత్ర నోచ్యత ఇతి కథయేత్ -తర్హి రుద్రోఽపి నోచ్యతే-కథమితి చేత్ - శం భావయతీతి శంభురితి వ్యుత్పత్త్యా-శంభూ బ్రహ్మత్రిలోచనావితి కోశకారవచనాచ్చ సర్వాణ్యపి విశేషణాని బ్రహ్మపరాణి భవేయురితి॥౫౭॥ భగవానితి॥ విశ్వాత్మా విశ్వశరీరకః-భగవాన్ భగవచ్ఛబ్దేన షాడ్గుణ్యపరిపూర్ణో వాసుదేవోఽభిధీయతే - తత్ర తస్యైవ ముఖ్యత్వాత్ -తదుక్తం శ్రీవిష్ణుపురాణే - ఏవమేవ మహాశబ్దో భగవానితి సత్తమ పరమబ్రహ్మభూతస్య వాసుదేవస్య నాన్యగ ఇతి॥ ఏకాదశాత్మకః ఏకాదశమూర్తిః శంభుః దేవేశో బ్రహ్మా బ్రహ్మర్షిపరివారితస్తత్ర వసతి - వసతిక్రియా పూర్వత్రాపి

రత్నవద్భిశ్చిత్రైరవగాఢైర్నగోత్తమైః। జాతరూపమయైశ్చాపి హుతాశనసమప్రభైః॥౪౪॥ నిత్యపుష్పఫలాస్తత్ర నగాః పత్రరథాకులాః। దివ్యగంధరసస్పర్శాః సర్వకామాన్ స్రవంతి చ॥౪౫॥ నానాకారాణి వాసాంసి ఫలంత్యన్యే నగోత్తమాః॥౪౬॥ ముక్తావైదూర్యచిత్రాణి భూషణాని తథైవ చ * స్త్రీణాం చాప్యనురూపాణి పురుషాణాం తథైవ చ। సర్వర్తుసుఖసేవ్యాని ఫలంత్యన్యే నగోత్తమాః॥౪౭॥ మహార్హాణి విచిత్రాణి హైమాన్యన్యే నగోత్తమాః। శయనాని ప్రసూయంతే చిత్రాస్తరణవంతి చ॥౪౮॥ మనఃకాంతాని మాల్యాని ఫలంత్యత్రాపరే ద్రుమాః। పానాని చ మహార్హాణి భక్ష్యాణి వివిధాని చ॥౪౯॥ స్త్రియశ్చ గుణసంపన్నా రూపయౌవనలక్షితాః। గంధర్వాః కిన్నరాః సిద్ధా నాగా విద్యాధరాస్తథా * రమంతే సహితాస్తత్ర నారీభిర్భాస్కరప్రభాః॥౫౦॥ సర్వే సుకృతకర్మాణః సర్వే రతిపరాయణాః * సర్వే కామార్థసహితా వసంతి సహయోషితః॥౫౧॥ గీతవాదిత్రనిర్ఘోషః సోత్కృష్టహసితస్వనః * శ్రూయతే సతతం తత్ర సర్వభూతమనోహరః॥౫౨॥ తత్ర నాముదితః కశ్చిన్నాస్తి కశ్చిదసత్ప్రియః * అహన్యహని వర్ధంతే గుణాస్తత్ర మనోరమాః॥౫౩॥ సమతిక్రమ్య తం దేశముత్తరః పయసాం నిధిః॥౫౪॥ తత్ర సోమగిరిర్నామ మధ్యే హేమమయో మహాన్। ఇంద్రలోకగతా యే చ బ్రహ్మలోకగతాశ్చ యే * దేవాస్తం సమవేక్షంతే గిరిరాజం దివం గతాః॥౫౫॥ స తు దేశో విసూర్యోఽపి తస్య భాసా ప్రకాశతే * సూర్యలక్ష్మ్యాభివిజ్ఞేయస్తపతేవ వివస్వతా॥౫౬॥ భగవానపి విశ్వాత్మా శంభురేకాదశాత్మకః * బ్రహ్మా వసతి దేవేశో బ్రహ్మర్షిపరివారితః॥౫౭॥

త్తమైః పర్వతశ్రేష్ఠైః॥౪౪॥ నిత్యేతి॥ పత్రరథాః పక్షిణః॥౪౫॥ * స్త్రీణామితి॥ నగోత్తమాః వృక్షశ్రేష్ఠాః॥౪౭-౫౩॥ సమతిక్రమ్యేతి॥ ఉత్తరస్తోయసన్నిధిః ఉత్తరలవణసముద్రః అస్తీతి శేషః॥౫౪॥ తత్ర సోమగిరిరితి॥ తత్ర లవణసముద్రే మధ్యే మధ్యప్రదేశే॥౫౫॥ స త్వితి॥ స దేశో విసూర్యోఽపి రాత్రౌ విగతసూర్యోఽపి - విగతసూర్యకిరణోఽపీతి వా-తస్య సోమగిరేః భాసా ప్రకాశతే-కథమివ సూర్యలక్ష్మ్యాభివిజ్ఞేయః సూర్యప్రభయా విజ్ఞేయో దేశః - తపతా వివస్వతేవేతి యోజనా॥౫౬॥ భగవానిత్యాది॥ భగవానితి నారాయణ ఉచ్యతే - నామతశ్చ భగవచ్ఛబ్దేన ప్రతీయతే-అయమత్ర పదాన్వయః-విశ్వాత్మా భగవాన్ బ్రహ్మర్షిపరివారితస్తత్ర వసతి-ఏకాదశా

సంబధ్యతే-బ్రహ్మర్షిపరివారిత ఇత్యేతచ్ఛుభగవాన్ శంభురిత్యత్రాపి సంబధ్యతే-అన్యథా తస్య సన్నిహితబ్రహ్మమాత్రసంబంధే ఆద్యయోరేకైకవిశేషణత్వం తృతీయస్య ద్వివిశేషణత్వమితి వైరూప్యం స్యాత్॥౫౮॥ నకథంచనేతి॥ కురూణాముత్తరేణ-షష్ఠ్యపీత్యత ఇత్యేనపా యోగే షష్ఠీ- అన్యేషామపి శక్తివిశేషవిశిష్టదైత్యాదీనామపి-వః యుష్మాభిః-నగంతవ్యం॥౬౦॥ ఏతావదితి॥ ఏతావత్ ఉత్తరకురుదేశపర్యంతం-తతః పరం ఉత్తరకురుదేశాత్పరం- సముద్రద్వీపాదికం అభాస్కరమమర్యాదంచ ప్రదేశం నజానీమః-తతః పరస్య దేశస్య సవైర్గంతుమశక్యత్వేన మయాప్యనవగతత్వాదితి భావః॥౬౧॥ సర్వమేతదితి॥ యదన్యదపి నోక్తంచ తత్రాపి క్రియతాం మతిః-గమ్యత్వేనోక్తప్రదేశానాం యత్పార్శ్వాదికమనుక్తం తత్రాప్యన్వేషణే మతిః కర్తవ్యేత్యర్థః॥౬౨॥ తత ఇతి॥ తతః అన్వేషణానంతరం-విదేహజాదర్శనజేన కర్మణా దాశరథేర్మహత్ప్రియం కృతం భవిష్యతి-మమ చాపి తతః దాశరథిప్రియాత్ మహత్తరం ప్రియం కృతం భవిష్యతీతి యోజనా॥౬౩॥ తత ఇతి॥ భూతధరాః ప్రాణిభృతః ప్రాణిభిరుపజీవ్యా ఇతి యావత్॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే- శ్రీరామాయణభూషణే- ముక్తాహారాఖ్యానే - కిష్కింధాకాండవ్యాఖ్యానే-త్రిచత్వారింశస్సర్గః. **************** అథనిశ్చితకార్యసాధనసామర్థ్యాయ హనుమతే అంగులీయకదానం చతుశ్చత్వారింశే- విశేషేణేత్యాది॥ హనుమతి విషయే-అర్థః వక్ష్యమాణార్థం ఉక్తవాన్-విశేషార్థకథనే హేతుమాహ-సహీతి-అర్థసాధనే విషయే నిశ్చితార్థః॥౧॥ సవిశేషేణేతి॥ హనుమత్యర్థముక్తవాన్ నిక్షిప్తవాన్-ధాతూనామనేకార్థత్వాత్-సప్తమ్యధికరణవాచిపదసమభివ్యాహృతో వచిర్నిక్షేపే వర్తతే॥౧॥ సంగ్రహేణోక్తమర్థం విస్త

ర్షిపరివారితః॥౫౮॥ నకథంచన గంతవ్యం కురూణాముత్తరేణ వః * అన్యేషామపి భూతానాం నాతిక్రామతి వై గతిః । సహి సోమగిరిర్నామ దేవానామపి దుర్గమః * తమాలోక్య తతః క్షిప్రముపావర్తితుమర్హథ॥౬౦॥ ఏతావద్వానరైశ్శక్యం గంతుం వానరపుంగవాః * అభాస్కరమమర్యాదం నజానీమస్తతః పరమ్॥౬౧॥ సర్వమేతద్విచేతవ్యం యన్మయా పరికీర్తితమ్ * యదన్యదపి నోక్తంచ తత్రాపి క్రియతాం మతిః ॥౬౨॥ తతః కృతం దాశరథేర్మహత్ప్రియం మహత్తరం చాపి తతో మమ ప్రియమ్ । కృతం భవిష్యత్యనిలానలోపమా విదేహజాదర్శనజేన కర్మణా ॥౬౩॥ తతః కృతార్థాస్సహితాస్సబాంధవా మయార్చితాస్సర్వగుణైర్మనోరమైః। చరిష్యథోర్వీం ప్రతిశాంతశత్రవస్సహప్రియా భూతధరాః ప్లవంగమాః ॥౬౪॥ ఇతి శ్రీమత్కిష్కింధాకాండే-త్రిచత్వారింశస్సర్గః. ❁❁❁❁❁❁❁ సవిశేషేణ సుగ్రీవో హనుమత్యర్థముక్తవాన్। సహి తస్మిన్హరిశ్రేష్ఠే నిశ్చితార్థోఽర్థసాధనే॥౧॥ అబ్రవీచ్చ హనూమంతం విక్రాంతమనిలాత్మజమ్ । సుగ్రీవః పరమప్రీతః ప్రభుస్సర్వవనౌకసామ్ * నభూమౌ నాంతరి

త్మకః శంభుః బ్రహ్మర్షిపరివారితస్తత్ర వసతీతి యోజనా॥టీ॥ భగవానిత్యాది॥ భగవాన్ షడ్గుణైశ్వర్యసంపన్నః బ్రహ్మవేదాత్మకః శంభుశ్శివః- తత్ర వసతీత్యాశయః॥౫౮॥ నకథంచనేతి॥ వః యుష్మాభిః-అన్యేషామపి శక్తివిశేషవిశిష్టదైత్యాదీనామపి॥౬౦॥ ఏతావదితి॥ ఏతావత్ ఉత్తరకురుదేశపర్యంతం-తతః పరముత్తరకురుదేశాత్పరం సముద్రద్వీపాదికం అస్తి-అభాస్కరం తత్కిరణసంచారరహితం-అమర్యాదం అజ్ఞాతమర్యాదా ప్రదేశం నవిజానీమః-తతః పరస్య దేశస్య నవైర్గంతుమశక్యత్వేన మయాప్యనవగతత్వాదితి భావః॥౬౧॥ సర్వమితి॥ * యదన్యదపి నోక్తంచ తత్రాపి క్రియతాం మతిః-గమ్యత్వేనోక్తప్రదేశానాం యత్పార్శ్వాదికమనుక్తం తత్రాప్యన్వేషణే మతిః కర్తవ్యేత్యర్థః॥౬౨॥ తత ఇతి॥ తతః అన్వేషణానంతరం-విదేహజాదర్శనజేన కర్మణా దాశరథేః మహత్ప్రియం కృతం భవిష్యతి-మమాపి తతః దాశరథిప్రియాత్-మహత్తరం ప్రియం కృతం భవిష్యతీతి యోజనా॥౬౩॥ తత ఇతి॥ భూతధరాః ప్రాణభృద్ధరాః ప్రాణిభిరుపజీవ్యాస్సంతః-ఉర్వీంచరిష్యథేతి సంబంధః॥టీ॥ భూతధరామితి పాఠే ఉర్వీవిశేషణం॥౬౪॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం-శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం-కిష్కింధాకాండవ్యాఖ్యాయాం- త్రిచత్వారింశస్సర్గః **************** సవిశేషేణేతి॥ అర్థం ప్రయోజనముక్తవాన్నిక్షిప్తవానిత్యర్థః॥టీ॥ విశేషోపదేశస్తు అయం రామః శ్రీవిష్ణురిత్యేవంరూపో హి-తథోక్తం నృసింహపురాణే॥శ్లో॥ వాయుపుత్రసమీపం తు గత్వా తం వాక్యమబ్రవీత్ । శృణు మద్వచనం వీర హనుమన్మారుతాత్మజ। అయమిక్ష్వాకుదాయాదో రాజా రామః ప్రతాపవాన్। సర్వాత్మా సర్వలోకేశో విష్ణుర్మానుషరూపధృదితి-అత్ర హేతుమాహ-సహీతి-యస్మాత్కారణాత్సుగ్రీవః అర్థసాధనే విషయే తస్మిన్ హరిశ్రేష్ఠే-నిశ్చితార్థః. అయం భావః-సీతాన్వేషణాయ సర్వాస్వపి దిక్షు వానరాన్నియుజ్య హనుమతస్సర్వోత్తమత్వాత్ అనేనైవ కార్యసిద్ధిశ్చ

తేజసత్వ మని- అబ్రవీచ్చేత్యాదినా॥నభూమావితి॥భూమావాకాశాదౌ యస్ప్రతిపక్షు బహుళాయాం-అంతరిక్షే-నిరాలంబే మేఘాదిసంచారమార్గే- అంబరే వాతచక్రా క్రాంతప్రదేశే-అమరాలయే వ బలాధిష్ఠితే స్వర్గే- అప్సు తిర్యక్సంచారానర్హేసు వా గతిసంగం గతివిళంబం-నపశ్యామి- గతిః అప్రతిహతగతిః- తేజసేతి-భూతం జంతుః-తత్తస్మాత్కారణాత్ -తత్సీతాన్వేషణం-ఉపపాదయ సంపాదయ-త్వయ్యేవేతి-నయపండితేత్యనంతరమితికరణం బోధ్యం-ఇత్యబ్రవీదితిపూర్వేణాన్వయః ॥౭॥తత ఇతి॥తతఃసుగ్రీవవచనాత్ -హనూమతి- కార్యసమాసంగం కార్యవిషయాసక్తిం-అవగమ్య-అస్మిన్సుగ్రీవేణస్వకార్యభారోనిక్షిప్త ఇతిజ్ఞాత్వేత్యర్థః- స్వయమపి హనుమంతం కార్యసాధకం విదిత్వా చింతయామాస॥౮॥చింతాప్రకారమాహ-సర్వథేత్యాదినాశ్లోకద్వయేన-అంతే ఇతికరణం బోధ్యం-కార్యసాధనేవిషయేనిశ్చితార్థః నిశ్చితకార్యసాధకః-హనుమానపినిశ్చితార్థకరః-తదేవమితి-అస్య కార్యస్య ఫలోదయః అస్య సంబంధినీ కార్యసిద్ధిః- ధ్రువః నిశ్చితః॥౧౦॥తమితి॥వ్యవసాయోత్తరం వ్యవసాయేనోత్తరం శ్రేష్ఠం-కృతార్థస్సంవృత్త ఇవ-అమన్యతేతి శేషః॥౧౧॥దదావితి॥ రాజపుత్రః అభిజ్ఞానం అభిజ్ఞాయతే అనేనేత్యభిజ్ఞానం-నను- త్యక్తసకలధనస్య వనవృత్త్యా వర్తమానస్య కుతోంగుళీయకమితి చేత్ -ఇదమేకమేత త్కార్యార్థం రక్షితవాన్-అతఏవాంగుళీయముస్మృత్యేతినోక్తం-యద్వా రామనామాంకితమంగుళీయకం సీతాయాః కదాచిద్రావణాగమనాత్పూర్వం ప్రణయపరత్వేన రామేణస్వీకృతమితిబోధ్యం - యద్వా భార్యాస్నేహేన కనిష్ఠికాయాం సదా ముద్రికా ధార్యత ఇతి దేశాచారః యద్వా వివాహకాలే జనకేన దత్తమిదం వరాలంకారత్వేన । గృహీత్వా ప్రేక్షమాణా సా భర్తుః కరవిభూషణమిత్యుక్తేః॥ ౧౨॥ భవద్వచనమేవాలంకిమర్థ మేతద్దీయత ఇత్యత్రాహ-అనేనేతి॥ పశ్యతి ద్రక్ష్యతి॥౧౩॥హనుమంతం ప్రశంసతి-వ్యవసాయ ఇతి ॥ సత్త్వయుక్తో విక్రమః బలంచ విక్రమశ్చేత్యర్థః ॥౧౫॥సతదితి॥ప్రకర్షన్ నయన్-హరీణామిత్యత్ర దీర్ఘాభావ ఆర్షః॥ ౧౬॥ పునరపి గచ్ఛంతం ప్రతి రామవచనం-అతిబలేతి॥అతిబలేతి సంబుద్ధిః-హరివరవిక్రమః సింహవిక్రమః

త్రైవా నాంబరే నామరాలయే । నాప్సు వా గతిసంగం తే పశ్యామి హరిపుంగవ ॥౩॥ సాసురాస్సహగంధర్వాస్సనాగనరదేవతాః। విదితాస్సర్వలోకాస్తే ససాగరధరాధరాః ॥౪॥ గతిర్వేగశ్చ తేజశ్చ లాఘవం చ మహాకపే। పితుస్తే సదృశం వీర మారుతస్య మహౌజసః॥౫॥ తేజసా వాపి తే భూతం సమం భువి న విద్యతే । తద్యథా లభ్యతే సీతా తత్త్వమేవోపపాదయ ॥౬॥ త్వయ్యేవ హనుమన్నస్తి బలం బుద్ధిః పరాక్రమః। దేశకాలానువృత్తిశ్చ నయశ్చ నయపండిత ॥౭॥ తతః కార్యసమాసంగమవగమ్య హనూమతి । విదిత్వా హనుమంతం చ చింతయామాస రాఘవః ॥ ౮ ॥ సర్వథా నిశ్చితార్థోయం హనూమతి హరీశ్వరః। నిశ్చితార్థకరశ్చాపి హనుమాన్ కార్యసాధనే ॥౯॥ తదేవం ప్రస్థితస్యాస్య పరిజ్ఞాతస్య కర్మభిః । భర్త్రా పరిగృహీతస్య ధ్రువః కార్యఫలోదయః॥౧౦॥ తం సమీక్ష్య మహాతేజా వ్యవసాయోత్తరం హరిమ్ । కృతార్థ ఇవ సంవృత్తః ప్రహృష్టేంద్రియమానసః॥౧౧॥ దదౌ తస్య తతః ప్రీతః స్వనామాంకోపశోభితమ్ । అంగుళీయమభిజ్ఞానం రాజపుత్రః పరంతపః॥౧౨॥ అనేన త్వాం హరిశ్రేష్ఠ చిహ్నేన జనకాత్మజా। మత్సకాశాదనుప్రాప్తమనుద్విగ్నానుపశ్యతి॥౧౩॥ వ్యవసాయశ్చ తే వీర సత్త్వయుక్తశ్చ విక్రమః । సుగ్రీవస్య చ సందేశస్సిద్ధిం కథయతీవ మే॥౧౪॥ స తం గృహ్య హరిశ్రేష్ఠః స్థాప్య మూర్ధ్ని కృతాంజలిః । వందిత్వా చరణౌ చైవ ప్రస్థితః ప్లవగోత్తమః॥౧౫॥ స తత్ప్రకర్షన్ హరిణాం బలం మహద్బభూవ వీరః పవనాత్మ

విష్యతీతినిశ్చిత్యతత్ప్రశంసాపూర్వకం తం ప్రత్యర్థముక్తవానితి॥౧॥నభూమావితి॥అంతరిక్షే యత్ర మేఘసంచారప్రదేశే - అంబరే తదుపరి సిద్ధవిద్యాధరాదిసంచరణప్రదేశే-అమరాలయే స్వర్గే-ఏతదుపరితనలోకానామప్యుపలక్షణం॥ తేజసేతి॥భూతం సత్త్వం-తత్త్వమిత్యత్ర తదితిచ్ఛేదః-తత్తథా శబ్దార్థే-నయపండితేత్యత్రేతికరణం ద్రష్టవ్యం-అస్యాబ్రవీచ్చేతిపూర్వేణ సంబంధః॥౭॥తత ఇతి॥తతః సుగ్రీవవచనాత్ హనుమతి కార్యసమాసంగమవగమ్య-సుగ్రీవేణ హనుమతి కార్యభారో నివేశిత ఇతి బుద్ధ్వా హనుమంతం స్వయమేవ కార్యసాధకం విదిత్వా చ-రాఘవశ్చింతయామాస॥టీ॥అథ రామస్సుగ్రీవవచనైర్హనుమతో నదుర్లభమస్తీత్యాలోచ్య సమనంతరకర్తవ్యం చింతయతి॥తత ఇతి॥౮॥ చింతాప్రకారమాహ-సర్వథేత్యాదిశ్లోకద్వయేన॥కర్మభిః పరిజ్ఞాతస్య అస్య హనుమతః ఫలోదయ ఇత్యత్ర ఇతికరణం ద్రష్టవ్యం-ఏతస్య చింతయామాసేతి పూర్వేణ సంబంధః॥౧౦॥టీ॥తం సమీక్ష్యేతి॥ వ్యవసాయోత్తరముద్యోగప్రధానం॥౧౧॥దదావితి॥ అభిజ్ఞాయతేఽనేనేత్యభిజ్ఞానమంగుళీయకం॥౧౩॥అనుద్విగ్నానుపశ్యతీతి కథనం కథమిత్యాశంక్యాహ-వ్యవసాయ ఇతి॥ సిద్ధిం కథయతీవ మేఇత్యత్ర ఇత్యవదదిత్యధ్యాహర్తవ్యం॥౧౪॥స ఇతి॥ హ

ష్టవిక్రమ-సుగ్రీవతుల్యవిక్రమేతివా-శ్లోకాం తేఇతిరామో బ్రవీదిత్యధ్యాహార్యం॥౧౭॥ఇతి శ్రీ గోవిందరాజవిరచితే-శ్రీరామాయణభూషణే-ముక్తాహారాఖ్యానే-కిష్కింధాకాండవ్యాఖ్యానే-చతుశ్చత్వారింశస్సర్గః- **************** అథ ప్రేషితానాం వానరాణాం సన్నాహ ఉచ్యతే పంచచత్వారింశే-సర్వాంశ్చేత్యాది॥సర్వానాహూయతతస్సుస్థాన్ సంక్షుభూతాన్ ప్లవగానబ్రవీత్ -యద్వాసమ ఇతిచ్ఛేదః-సమస్సర్వత్రపక్షపాతరహితః-పతత్పూర్వోక్తంస్వాంస్వాం దిశంస్వాంశభూమండలం-ఏవంఅస్మదుక్తప్రకారేణఇత్యబ్రవీదితిసంబంధః॥౧౫॥తదితి॥శలభాఇతిబహుత్వమాత్రేదృష్టాంతః॥౨౫॥రామ ఇతి॥సీతాధిగమే సీతాధిగమని మిత్తం-కృతఃకృతసంకేతః॥౩౫॥ఉత్తరామితి॥ప్రతస్థే ప్రస్థాతుముద్యుక్తః-స్వర్గాం తే సుగ్రీవసన్నిధౌ సన్నాహకథనాత్॥౭॥తతఇతి॥ముమోదసుఖితస్సుఖమితి-పూర్వం రాజ్యలాభేనసుఖితో రాజా సుఖంయథాభవతి తథాముమోద ఉత్తరోత్తరంసుఖంప్రాపేత్యర్థః॥౮॥ఏవంసంబోధితాఇత్యాది॥ ఆనయిష్యామహ ఇత్యత్ర ఇతికరణంద్రష్టవ్యం-ఆనయిష్యామహ ఇతినదంతఇత్యన్వయః-నదంతఃశబ్దంకుర్వంతః-ఉన్నదంతఃపునస్సంతోషాతిశయేనఉచ్చైర్నదంతః- గర్జంతఃఆత్మశ్లాఘాంకుర్వంతః-క్ష్వేళంతఃసింహనాదంకుర్వంతః-వినదంతఃవివిధాన్ స్వీకృతాన్వానాదాన్కుర్వంతః-సంప్రతస్థిరఇతిపూర్వేణాన్వయః॥రా॥ముమోదసుఖితస్స్వయమిత్యతఃపరం ఏవంసంచోదితాస్సర్వే రాజ్ఞావానరయూథపాః।స్వాంస్వాందిశమభిప్రేత్యత్వరితాస్సంప్రతస్థిరే।ఆనయిష్యామహే సీతాంహనిష్యామశ్చ రావణమితిపాఠక్రమః-అత్రేతికరణంద్రష్టవ్యం-అస్యాభిప్రేత్యేత్యనేనసంబంధః॥౧౦॥అహమిత్యాదిసాగరానిత్యంతమేకాన్వయం॥రా॥తతఇతి॥భవద్భిస్స్థీయతామితిపాఠః ॥ ౧౩॥ అ

జః కపిః ।గతాంబుదేవ్యోమ్ని విశుద్ధమండలశ్శశీవనక్షత్రగణోపశోభితః॥౧౮॥అతిబలబలమాశ్రితస్తవాహం హరివరవిక్రమ విక్రమైరనల్పైః।పవనసుత యథాభిగమ్యతే సా జనకసుతా హనుమంస్తథా కురుష్వ॥౧౭॥ఇతి శ్రీమత్కిష్కింధాకాండే -చతుశ్చత్వారింశస్సర్గః.❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋

సర్వాంశ్చాహూయసుగ్రీవః ప్లవగాన్ ప్లవగర్షభః। సమస్తానబ్రవీద్భూయో రామకార్యార్థసిద్ధయే॥ ఏవమేతద్విచేతవ్యం యన్మయా పరికీర్తితమ్॥౧॥తముగ్రశాసనంభర్తుర్విజ్ఞాయహరిపుంగవాః॥శలభా ఇవ సంఛాద్య మేదినీం సంప్రతస్థిరే॥౨॥రామః ప్రస్రవణే తస్మిన్న్యవసత్సహలక్ష్మణః ॥ ప్రతీక్షమాణస్తం మాసం సీతాధిగమే కృతః ॥౩॥ఉత్తరాంతుదిశం రమ్యాం గిరిరాజసమావృతామ్॥ప్రతస్థే సహసా వీరో హరిశ్శతవలిస్తదా॥౪॥పూర్వాం దిశం ప్రతి యయౌ వినతో హరియూథపః॥౫॥తారాంగదాదిసహితః ప్లవగో మారుతాత్మజః। అగస్త్యచరితామాశాం దక్షిణాం హరియూథపః॥౬॥పశ్చిమాం తు భృశం ఘోరాం సుషేణః ప్లవగేశ్వరః। ప్రతస్థే హరిశార్దూలో దిశం వరుణపాలితామ్॥౭॥తతస్సర్వా దిశో రాజా చోదయిత్వా యథాతథమ్।కపిసేనాపతీన్ముఖ్యాన్ముమోద సుఖితస్సుఖమ్॥౮॥ఏవం సంబోధితాస్సర్వే రాజ్ఞా వానరయూథపాః।స్వాం స్వాం దిశమభిప్రేత్య త్వరితాస్సంప్రతస్థిరే ॥ఆనయిష్యామహే సీతాం హనిష్యామశ్చ రావణమ్। నదంతశ్చోన్నదంతశ్చ గర్జంతశ్చ ప్లవంగమాః॥ క్ష్వేళంతో ధావమానాశ్చ వినదంతో మహాబలాః॥౧౦॥ అహమేకో హనిష్యామి ప్రాప్తం రావణమాహవే ॥॥ తతశ్చోన్మథ్య సహసా హరిష్యే జనకాత్మజామ్। వేపమానాం శ్రమేణాద్య భవద్భిస్స్థీయతామితి॥ఏక ఏవాహరిష్యామి పాతాలాదపి జానకీమ్।విధమిష్యామ్యహం వృక్షాన్ పాతయిష్యామ్యహం గిరీన్॥ధరణీం దారయిష్యామి క్షోభయిష్యామి సాగరాన్॥౧౩॥అహం యోజనసంఖ్యాయాః ప్లవితా నాత్ర సంశయః॥ శతం యోజనసంఖ్యాయాశ్శతం సమధికం

రిణామిత్యత్ర నిష్ఠాభావ ఆర్షః॥౧౮॥అతిబలేతి॥ తథా కురుష్వేత్యనంతరం ఇతి చ రామో బ్రవీదిత్యధ్యాహర్తవ్యం॥టీ॥అతిబలేతి సంబోధనం ॥౧౭॥ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం-శ్రీరామాయణతత్వదీపికాఖ్యాయాం-కిష్కింధాకాండవ్యాఖ్యాయాం-చతుశ్చత్వారింశస్సర్గః . ***********************
౧॥టీ॥ వానరప్రస్థానమాహ-తదితి॥శలభోపమానేన వానరాణామసంఖ్యేయత్వముక్తం॥౨॥రామ ఇతి॥సీతాభ్యధిగమ ఇతి నిమిత్తసప్తమీ॥౮॥*ఆనయిష్యామహ ఇతి॥ అత్రేతికరణం ద్రష్టవ్యం-నదంతః నాదమాత్రం కుర్వంతః ఉన్నదంతః ఉచ్చైర్నదంతః గర్జంతః ఆత్మశ్లాఘాం కుర్వంతః క్ష్వేళంతః సింహనాదాన్కుర్వంతః-వినదంతః వికృతనాదాన్కుర్వంతః ॥ ౧౧ ॥ *అహమితి॥అహం యోజనసంఖ్యాయాః శతం ప్లవితా నాత్ర సంశయ ఇత్యేకస్య వచనం- యోజనసంఖ్యాయాః శతం సమధికమిత్యన్యస్య॥౧౫॥టీ॥ఇతి॥ఊచుశ్చ అత్ర చకారః ప్రస్థానవీరవానరయోస్సముచ్చయవాచకః ఉక్త్వా ప్రతస్థిర ఇత్యర్థః॥౧౭॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం-

హాం యోజనసంఖ్యయాశ్శతంప్లవితేత్యేకస్యైవ వనం యోజనసంఖ్యయాశ్శతం సమధికమిత్యన్యస్య-హిః ప్రసిద్ధా||౧౬|| ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - ముక్తాహారాఖ్యానే - కిష్కింధాకాండవ్యాఖ్యానే-పంచచత్వారింశస్సర్గః.*************************************

అథ రామాయ సుగ్రీవేణ స్వస్య సర్వభూమండలజ్ఞానమూలకథనం షట్చత్వారింశే - గతేష్విత్యాది||౧||సుగ్రీవస్త్వితి|| ప్రణతాత్మ వాక్ ప్రణతదేహవాక్||౨ యదేతి || కేచిదత్ర దుందుభిశబ్దేనఉపచారాన్మాయావ్యేవోచ్యతే-మాయావినోవృత్తాంతస్యానువాదాదిత్యాహుః-తన్న మహిషాకృతిమిత్యస్యవిరోధాత్ -తదావివేశ మహిషః-మహిషో వినశేదితిపునఃపునరుక్త్యైశ్చరామేణవిదితవృత్తాంతశ్చనవచనమర్హతి - తర్హి కథముపపత్తిరితిచేత్ -ఉచ్యతే - పూర్వం మాయావివృత్తాంతాభిధానాదత్ర మహిషవృత్తాంతాభిధానాచ్చ-తదానీముభావప్యాగతావితి వేదితవ్యం - తత్ర మహిషః కథంచిత్స్వాత్మానం గోపయిత్వా వాలినివిసర్గతే పునర్మత్తః కదాచిదాగత్య వాలినా హత ఇత్యవిరోధః -వక్ష్యత్యేవమన్యత్రాపి విషయే- రావణేన సీతోపహ్లవే ఉద్యుక్తే మందోదరీ ధాన్యమాలిన్యా నివారితేత్యేతత్త్రికాపూర్వముక్త్వా అన్యావానరసన్నిధావనువాదే-తస్మాదయమృషేః స్వభావ ఇతి బోధ్యం-పరికాలయతే పలాయయతి-కలతేర్మిజ్తో వృద్ధిరార్షః-తత్రాపి గుహాయామపి-తజ్జిఘాంసయా మలయం వివేశ||౪||తతోహమితి|| వినీతవత్ వినయయుక్తమితి క్రియావిశేషణం||౫||తతఇతి|| భ్రాతృశోకఏవవిషం తేన అర్దితః-అభవమితి శేషః||౬||అథేతి|| అహంగురుర్నిహత ఇతి కృతబుద్ధిః-అభవమితి శేషః-వినశేత్ వినశ్యేదిత్యర్థః||౮||మిత్రైశ్చేతి|| వసామి అవసం-దానవర్షభం మాయావినం||౯||తతోహమితి|| భయయంత్రితః భయపరవశః||౧౦||స ఇతి|| పరికాలయతే నిరకాసయత్||౧౧||తతోహమితి|| సానుబంధః సామాత్యః-నదీః పశ్యన్నహం ప్రధావిత ఇత్యన్వయః||౧౩||పూర్వాం

ప్యహమ్ | భూతలే సాగరే వాపి శైలేషు చ వనేషు చ * పాతాళస్యాపి వా మధ్యే న మమాచ్ఛిద్యతే గతిః|| ౧౫||ఇత్యేకైకం తదా తత్ర వానరా బలదర్పితాః * ఊచుశ్చ వచనం తత్ర హరిరాజస్య సన్నిధౌ||౧౬||ఇతి శ్రీమత్కిష్కింధాకాండే-పంచచత్వారింశస్సర్గః. ❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖

గతేషు వానరేంద్రేషు రామస్సుగ్రీవమబ్రవీత్ | కథం భవాన్విజానీతే సర్వం వై మండలం భువః||౧||సుగ్రీవస్తు తతో రామమువాచ ప్రణతాత్మవాన్||౧||శ్రూయతాం సర్వమాఖ్యాస్యే విస్తరేణ నరర్షభ||౨||యదా తు దుందుభిం నామ దానవం మహిషాకృతిమ్| పరికాలయతే వాలీ మలయం ప్రతిపర్వతమ్ * తదా వివేశ మహిషో మలయస్య గుహాం ప్రతి||౩||వివేశ వాలీ తత్రాపి మలయం తజ్జిఘాంసయా||౪||తతోహం తత్ర నిక్షిప్తో గుహాద్వారి వినీతవత్ | న చ నిష్క్రామతే వాలీ తదా సంవత్సరే గతే||౫||తతః క్షతజవేగేన ఆపుపూరే తదా బిలమ్ | తదహం విస్మితో దృష్ట్వా భ్రాతృశోకవిషార్దితః ౬||అథాహం కృతబుద్ధిస్తు సువ్యక్తం నిహతో గురుః||౬||శిలా పర్వతసంకాశా బిలద్వారి మయా కృతా * అశక్నువన్నిష్క్రమితుం మహిషో వినశేదితి|| ౭||తతోహమాగాం కిష్కింధాం నిరాశస్తస్య జీవితే * రాజ్యం చ సుమహత్ప్రాప్తం తారయా రుమయా సహ||౮||మిత్రైశ్చ సహితస్తత్ర వసామి విగతజ్వరః * ఆజగామ తతో వాలీ హత్వా తం దానవర్షభమ్||౯||తతోహమదదాం రాజ్యం గౌరవాద్భయయంత్రితః||౧౦||స మాం జిఘాంసుర్దుష్టాత్మా వాలీ ప్రవ్యథితేంద్రియః | పరికాలయతే క్రోధాద్ధావంతం దానవర్షభమ్||౧౧|| తతోహం వాలినా తేన సానుబంధః ప్రధావితః|నదీశ్చ వివిధాః పశ్యన్ వనాని నగరాణి చ||౧౨||ఆదర్శతలసంకాశా తతో వై పృథివీ మయా|అలాతచక్రప్రతిమా దృష్టా గోష్పదవత్తదా||౧౩||పూర్వాం దిశం తతో గత్వా ప

కిష్కింధాకాండవ్యాఖ్యాయాం-పంచచత్వారింశస్సర్గః. ❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖

గతేష్వితి||అత్ర త్రికరణం ద్రష్టవ్యం||౧||౨||యదేతి|| యదా తు దుందుభిర్నామేతి పూర్వోక్తమాయావివృత్తాంతస్యైవేదానీమనూద్యమానత్వాత్ అత్ర దుందుభిశబ్దేనాభేదోపచారాత్తత్పుత్రో మాయావ్యేవోచ్యతే||౩||వివేశేతి|| తత్రాపి గుహాయామపి-తజ్జిఘాంసయా మలయం మలయగుహాం వివేశేతి సంబంధః||౪||తతఇతి|| వినీతవత్ భృత్యవత్||౫||తతఇతి|| తద్రక్తపూర్ణం బిలం దృష్ట్వా-విస్మితః భ్రాతృశోకవిషార్దితశ్చాభూవమితి శేషః||౬||అథేతి || అథానంతరం గురుః వాలీ-సువ్యక్తం నిహత ఇతి గతబుద్ధిః ప్రాప్తబుద్ధిరాసమితి శేషః||౭||టీ|| శిలేతి || వినశేత్ వినశ్యేదిత్యర్థః||౮||మిత్రైరితి||వసామి-అవసం||౧౦||సమామితి||పరికాలయతే నిరకాసయత్||౧౧||టీ||తతఇతి||సానుబంధః సామాత్యః ||౧౨||టీ||ఆదర్శేతి || అలాతచక్రప్రతిమా అగ్నియుక్తకాష్ఠభ్రమణసమా-గైరికాదిధాతుచిత్రితచక్రవాళపరివృతత్వా

దిశమితి॥పశ్యామిఅపశ్యం-అప్సరసాఅప్సరసాం-పూర్వసవర్ణదీర్ఘః-వాలినాభిద్రుతఃపరికాలయమానోహంద్రుమాదికమపశ్యమితిపూర్వేణాన్వయః॥ రా॥పర్వతాంశ్చనదీరమ్యాఇతిపాఠస్సాధుః। ఉదయమిత్యాద్యర్థత్రయమేకంవాక్యం-ఏతదనంతరం-పునరావృత్యసహసాప్రస్థితోహంతదావిభో।పునరావర్తమానస్తువాలినాభిద్రుతో ద్రుతమితిపాఠః॥ ౧౫ ॥పునరిత్యాదిశ్లోకద్వయమేకాన్వయం॥ అస్యాఃపూర్వస్యాదిశఃపునరావృత్యప్రస్థితోస్మి-ఆవర్తమానోహంపునర్వాలినాభిద్రుతోస్మి-వింధ్యపాదపేత్యనేనకిష్కింధాయాదక్షిణతోపివింధ్యపర్వతశేషోస్తీతిగమ్యతే॥౧౯॥హిమవంతమితి॥అపశ్యమితిశేషః॥ ౨౦ ॥ యదేత్యాది॥ శరణంరక్షణం-నవిందంనావిందం-ఇదానీమిత్యాది - రాజన్అస్మిన్నాశ్రమమండలేవాలీప్రవిశేద్యదితదాస్యమూర్ధాశతధాభవేదితిమతంగేనపురాహరీశ్వరోయథాభిశప్తస్తథాఇదానీంమేస్మృతమితియోజనా-నిరుద్విగ్నఃనిర్భయఃభావేనిష్ఠా-ఇతిహనుమాన్వాక్యమబ్రవీదితిసంబంధః॥౨౩॥ తతఇతి॥ఆసాద్య- స్థితోహమితిశేషః॥౨౪ ఏవమితి॥అస్యఋశ్యమూకస్య-గుహాంసీతాభరణస్థానభూతాం॥ ౨౫ ॥ఇతిశ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - ముక్తాహారాఖ్యానే - కిష్కింధాకాండవ్యాఖ్యానే - షట్చత్వారింశస్సర్గః. ***************** అథదక్షిణేతరదిగ్గతవానరాగమనంసప్తచత్వారింశే-దర్శనార్థంత్విత్యాది॥ యథోక్తం-దేశం॥౧॥తదేవవివృణోతిసరాంసీత్యాదినా॥కక్షాన్గుల్మాన్-లతాగృహానిత్యర్థః-ఆకాశంవృక్షగుల్మాదిరహితప్రదేశంనదీదుర్గాన్నదీభిర్దుర్గమాన్॥ ౩॥ విచి

శ్యామి వివిధాన్ద్రుమాన్। పర్వతాంశ్చనదీ రమ్యాస్సరాంసివివిధానిచ * ఉదయంతత్రపశ్యామి పర్వతంధాతు మండితమ్। క్షీరోదం సాగరంచైవ నిత్యమప్సరసాలయమ్ * పరికాలయమానస్తు వాలినాభిద్రుతస్తదా ॥ ౧౫ ॥ పునరావృత్య సహసా ప్రస్థితోహం తదావిభో * పునరావర్తమానస్తువాలినాభిద్రుతోద్రుతమ్। దిశస్తస్యాస్తతోభూయః ప్రస్థితోదక్షిణాందిశమ్ * వింధ్యపాదపసంకీర్ణాం చందనద్రుమభూషితామ్ ॥ ౧౬ ॥ ద్రుమశైలాంస్తతఃపశ్యన్భూయోదక్షిణతోపరాన్ * పశ్చిమాంతుదిశంప్రాప్తోవాలినాసమభిద్రుతః। సంపశ్యన్వివిధాన్దేశానస్తంచగిరిసత్తమమ్ * ప్రాప్యచాస్తంగిరిశ్రేష్ఠముత్తరాంసంప్రధావితః। హిమవంతంచమేరుంచసముద్రంచతథోత్తరమ్ ॥ ౨౦॥యదానవిందంశరణంవాలినాసమభిద్రుతః। తదామాంబుద్ధిసంపన్నోహనుమాన్వాక్యమబ్రవీత్ * ఇదానీంమేస్మృతంరాజన్యథావాలీహరీశ్వరః। మతంగేనతదాశప్తోహ్యస్మిన్నాశ్రమమండలే * ప్రవిశేద్యదివైవాలీమూర్ధాస్యశతధాభవేత్। తత్రవాసస్సుఖోస్మాకంనిరుద్విగ్నోభవిష్యతి॥౨౩ ॥ తతఃపర్వతమాసాద్యఋశ్యమూకంనృపాత్మజ। నవివేశతదావాలీమతంగస్యభయాత్తదా॥౨౪॥ఏవంమయాతదారాజన్ప్రత్యక్షముపలక్షితమ్। పృథివీమండలంకృత్స్నంగుహామస్యాగతస్తతః॥౨౫॥ఇతిశ్రీమత్కిష్కింధాకాండే - షట్చత్వారింశస్సర్గః- ******

దర్శనార్థంతువైదేహ్యాస్సర్వతఃకపియూథపాః। వ్యాదిష్టాఃకపిరాజేనయథోక్తంజగ్మురంజసా॥౧॥సరాంసిసరితఃకక్షానాకాశంనగరాణిచ। నదీదుర్గాంస్తథాశైలాన్విచిన్వంతిసమంతతః॥౨॥సుగ్రీవేణసమాఖ్యాతాస్సర్వేవానరయూథపాః। ప్రదేశాన్ప్రవిచిన్వంతిసశైలవనకాననాన్॥౩॥విచిత్యదివసంసర్వేసీతాధిగమనేధృతాః। సమాయాంతిస్మమేదిన్యాంనిశాకాలేషువానరాః॥౪॥సర్వర్తుకాంశ్చదేశేషువానరాస్సఫలా

ద్భ్రమేరలాతచక్రసామ్యం॥౧౫॥*దిశఇతి॥ తస్యాఃపూర్వస్యాఃదిశఃపునరావర్తమానః * వింధ్యపాదపసంకీర్ణామితివిశేషణేనపునరావర్తనంవింధ్యమిత్యవగమ్యతే॥టీ॥వింధ్యపాదపసంకీర్ణాందక్షిణాందిశంప్రస్థితఇతిసంబంధః॥ ౧౯॥ప్రాప్యేతి॥ సంపశ్యన్నిత్యనుషజ్యతే-హిమవంతంచమేరుంచఉత్తరసముద్రంచసంపశ్యన్ఉత్తరాందిశంసంప్రధావితఇతిసంబంధః-హిమవంతంసంపశ్యన్నిత్యభిధానాత్ పశ్చిమదేశోపిహిమవత్పర్యంతంపునరావృత్య-ఉత్తరాందిశంప్రధావితఇత్యవగమ్యతే॥౨౦॥యదేతి ॥ యదాశరణంరక్షితారంనవిందంనావిందం-అడభావఆర్షః॥ ౨౧॥ ఇదానీమిత్యాదిసార్ధశ్లోకమేకంవాక్యం-రాజన్నస్మిన్నాశ్రమమండలేవాలీప్రవిశేద్యది-అస్యమూర్ధాశతధాభవేదితి-మతంగేనపురాహరీశ్వరోభిశప్తః - తత్ ఇదానీంమేస్మృతమితియోజనా॥౨౪॥ ఏవమితి॥గుహాంమతంగాశ్రమస్థఋశ్యమూకగుహాంసీతాభరణనిక్షేపస్థానభూతాం॥౨౫॥ఇతిశ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం-కిష్కింధాకాండవ్యాఖ్యాయాం - షట్చత్వారింశస్సర్గః. * టీ॥అథప్రస్థితానాంవానరాణాంవృత్తాంతమాహ-దర్శనార్థమితి॥౧॥సఇతి॥సరితఃకక్షాన్నదీకుంజాన్ - నదీదుర్గాన్నదీభిర్దుర్గమాన్ప్రదేశాన్॥౩॥టీ॥ విచి

త్యేతి॥ధృతాఃతత్పరాః॥౪॥విచిత్యేతిశ్లోకే కోక్తంవివృణోతిసర్వేతి॥సర్వర్తుకామాన్-కామ్యంతఇతికామాఃపుష్పఫలాదయః-సర్వర్తుసంభవఫలపుష్పాదియుక్తా నిత్యర్థః-సఫలాన్-వానరైరుపభుజ్యమానత్వేనసఫలాన్-ద్రుమానాసాద్య-సర్వేష్వహస్సుఏకమాసాంతర్గతసర్వదినేషు-రజనీంరజన్యామేవశయ్యాంచద్రుమః అనేనాహారవిశ్రమాదికమహస్సునాస్తీత్యవగమ్యతే॥౫॥తదితి॥తదహఃప్రస్థానదినంప్రథమంకృత్వా-తదారభ్యమాసేపూర్ణేసతి-నిరాశాఃసీతాన్వేషణేనిరుత్సాహాస్సంతః-కపిరాజేనసంగమ్యతస్మైస్వాగమనంనివేద్యేత్యర్థః-ప్రస్రవణంమాల్యవంతం-గతాః॥౬॥ఏవంసామాన్యేనవానరాగమనముక్త్వా ప్రత్యేకంచదర్శయతివిచిత్యేత్యాదినా॥సచివైఃసహాయభూతైః॥౭॥సుషేణఇతి॥ఉపచక్రమేఉపాగతః॥౯॥తమితి॥ప్రస్రవణపృష్ఠస్థంప్రస్రవణాగ్రస్థం-రామేణసహాసీనం- రామేణసహితమిత్యర్థః-వనానిదుర్గవనాని-గహనానిమహావనాని-సాగరాంతాస్సముద్రతీరాణి- లతావితతసంతతాఃలతాభిర్వితతావ్యాప్తాఃసంతతాఃనిరంతరాఇతి మహాగుల్మవిశేషణం-గహనేష్వితి-గహనేషుదుష్ప్రవేశేషు-నానాద్వీపేష్విత్యర్థః-దుర్గేషుదుఃఖేనగంతవ్యేషు-నిమ్నోన్నతేష్విత్యర్థః-అతిప్రమాణానిఅతిమాత్రశరీరాణి-విచితాని-కిమయంరావణఃఉతనేతిభావః-ఉదారసత్వః-శ్రేష్ఠసత్వోభిజనోవంశోయస్యఉదారసత్వాభిజనః-మహాబలవతఃపుత్రఇతిసీతాదర్శనే ప్రథమోహేతుః-మహాత్మామహాధైర్యఇతిద్వితీయః-దిశంత్విత్యాదినాతృతీయోహేతుః-ఇత్యబ్రువన్ వానరాఇతిపూర్వేణాన్వయః-అస్మిన్సర్గేచతుర్దశశ్లోకాః॥౧౪॥ఇతిశ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - ముక్తాహారాఖ్యానే - కిష్కింధాకాండవ్యాఖ్యానే - సప్తచత్వారింశస్సర్గః. ********

అథసీతాన్వేషణాయదక్షిణాందిశంగతానాం అసురనిరసనపర్యంతోవృత్తాంతోష్టచత్వారింశే - సహతారాంగదాభ్యామిత్యాది॥ ౧ ॥ సఇతి॥ పర్వతాగ్రాణ్ద్రుమాన్। ఆసాద్యరజనీంశయ్యాంచద్రుమస్సర్వేష్వహస్సుతే॥౫॥తదహఃప్రథమంకృత్వామాసేప్రస్రవణంగతాః।కపిరాజేనసంగమ్యనిరాశాఃకపియూథపాః॥౬॥ విచిత్యతుదిశంపూర్వాంయథోక్తాంసచివైస్సహ। అదృష్ట్వావినతస్సీతామాజగామమహాబలః ॥ ౭ ॥ ఉత్తరాంచదిశంసర్వాంవిచిత్యసమహాకపిః। ఆగతస్సహసైన్యేనవీరశ్శతవలిస్తదా ॥ ౮ ॥ సుషేణఃపశ్చిమామాశాం విచిత్యసహవానరైః। సమేత్యమాసేసంపూర్ణే సుగ్రీవముపచక్రమే ॥ ౯ ॥ తంప్రస్రవణపృష్ఠస్థంసమాసాద్యాభివాద్యచ। ఆసీనంసహరామేణ సుగ్రీవమిదమబ్రవన్ * విచితాః పర్వతాస్సర్వే వనానిగహనానిచ। నిమ్నగాస్సాగరాంతాశ్చ సర్వేజనపదాశ్చయే * గుహాశ్చవిచితాస్సర్వాస్త్వయాయాఃపరికీర్తితాః। విచితాశ్చమహాగుల్మాలతావితతసంతతాః*గహనేషుచదేశేషుదుర్గేషువిషమేషుచ। సత్వాన్యతిప్రమాణానివిచితానిహతానిచ * ఉదారసత్వాభిజనోమహాత్మాసమైథిలీంద్రక్ష్యతివానరేంద్రః।దిశంతుయామేవగతాతుసీతాతామాస్థితోవాయుసుతోహనూమాన్ ॥ ౧౪ ॥ ఇతిశ్రీమత్కిష్కింధాకాండే - సప్తచత్వారింశస్సర్గః.***సహతారాంగదాభ్యాంతుగత్వాసహనుమాన్కపిః। సుగ్రీవేణయథోద్దిష్టంతందేశముపచక్రమే॥౧॥సతుదూరముపాగమ్యసర్వైస్సైఃకపిసత్తమైః। విచినోతిస్మవింధ్యస్యగుహాశ్చగహనానిచ * పర్వతాగ్రాన్నదీదుర్గాన్సరాంసివి

త్యేతి॥ధృతాఃనియుక్తాః॥౪॥ సర్వర్తుకాంశ్చేతి॥ తేవానరాఃసర్వేష్వహస్సుదివసేషుసీతాంవిచిత్యసర్వర్తుకాన్సార్వకాలికపుష్పఫలయుక్తాన్సఫలాన్తత్తత్కాలీనఫలయుక్తాంశ్చద్రుమానాసాద్యఫలాదిభక్షణార్థం-రజనీంరజన్యాంశయ్యాంచద్రుమరితియోజనా-అనేనఆహారవిశ్రమాదికంఅహస్సునాస్తీత్యవగమ్యతే॥౫॥తదహఇతి॥ప్రస్థానవిశిష్టమహః-నిరాశాఅభవన్నితిశేషః॥టీ॥ఇదానీంతేషాంప్రతిప్రయాణమాహ-తదహఇతిసంగమ్యకపిరాజేన-వ్యాదిష్టాఇతిశేషః- ప్రస్థానదివసంప్రథమమాదింకృత్వా-మాసేసంపూర్ణఇతిశేషః-సీతాదర్శనాభావేననిరాశాస్సంతః-ప్రస్రవణమృశ్యమూకంగతాఃప్రాప్తాఇతిసంబంధః॥౬॥ప్రత్యేకస్యాగమనమాహ॥విచిత్యేత్యాది॥౯॥*విచితాశ్చేతి॥లతావితతసంతతాఃలతాభిర్వితతాఃసంతతాశ్చ-తిర్యగూర్ధ్వంచవ్యాప్తాఇత్యర్థః*॥టీ॥సత్వాన్యతిప్రమాణానిరావణభ్రాంత్యేతిభావః * తర్హికోవాసీతాంద్రక్ష్యతీత్యపేక్షాయామాహ-ఉదారేతి॥౧౪॥ ఇతిశ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్వదీపికాఖ్యాయాం - కిష్కింధాకాండవ్యాఖ్యాయాం - సప్తచత్వారింశస్సర్గః. ************ టీ॥ ఇతరదిక్ప్రస్థితవానరవృత్తాంతస్యాల్పత్వేనప్రసంగాదేవసంవర్ణ్యఇదానీందక్షిణదిక్ప్రస్థితవానరవృత్తాంతమాహ-సహేతి॥౧॥*పర్వతాగ్రాణీతి॥పర్వతాన్వింధ్యస్యప్రత్యంతపర్వతాన్గోమంతత్ర్యంబకాదీన్-ఘనసా

వింధ్యాగ్రప్రదేశాన్-పర్వతాన్ పర్యంతపర్వతాన్॥ రా॥ సత్విత్తి॥ విచిన్వోతిస్మ వింధ్యస్యేతిపాఠస్సాధుః॥౫॥ నిర్జనమిత్యాది॥ వంధ్యఫలాః ఫలైర్వంధ్యాః-నిష్ఫలా ఇత్యర్థః-స్నిగ్ధపత్రా ఇత్యాది-అత్రాపినసంతీత్యనుషజ్యత ఇతి కేచిత్ -తన్న-భ్రమరైశ్చాపివర్జితా ఇత్యస్యాననృయాత్ -కింతు భ్రమరైరప్యనుపభుక్తం స్థలపద్మినీ మాత్రమిత్యర్థః-సర్వేపిమహోత్తటాకాః స్థలపద్మినీత్వం గతా ఇతి భావః-అన్యం దేశం వివిశురితి పూర్వేణాన్వయః॥ రా॥ తే భక్షయంతో మూలాని ఫలాని వివిధాని చ।అన్వేషమాణా దుర్ధర్షా న్యవసంస్తత్ర తత్ర హ॥ సతు దేశో దురన్వేషో గుహాగహనవాన్మహాన్। నిర్జలం నిర్జనం శూన్యం గహనం రోమహర్షణం॥ త్యక్త్వా తు తం తదా దేశం సర్వే వై హరియూథపాః। తాదృశాన్యప్యరణ్యాని విచిత్య భృశపీడితాః॥ దేశమన్యం దురాధర్షం వివిశుశ్చాకుతోభయా ఇతి పాఠక్రమః॥ స్నిగ్ధపత్రా ఇత్యాదావపి నసంతీత్యనుషజ్యతే-భ్రమరైశ్చాపివర్జితా ఇతి పాఠః॥౧౧॥ దేశస్య తాదృశత్వే నిమిత్తమృషిరిత్యాహ కండురిత్యాదినా॥ ౧౨॥ తస్యేతి॥ తత్రవనే విషయే-జీవితాంతాయ తస్యనాశాయ కుపితః॥౧౩॥ తే నేతి॥ అశరణ్యం అనాశ్రయం అభవదితి శేషః॥ రా॥ తేనేతి॥ మృగపక్షివివర్జితమితి పాఠః॥౧౪॥ తస్యేతి॥ నదీనాం ప్రభవాని గిరిగణమధ్యప్రదేశాః॥౧౬॥ తే ప్రవిశ్యేతి॥ సురనిర్భయం సురేభ్యో నిర్భయం॥౧౭॥ తం దృష్ట్వేతి॥ గాఢం పరిహితాః దృఢం పరిహితవసనాః అభవన్॥౧౮॥ సోపీతి॥ సంహితం దృఢమిత్యర్థః॥ రా॥ తం దృష్ట్వేతి॥ గాఢం పరిహితాః దృఢం పరిహితవాససః-స్థితా ఇతి శేషః-దృష్ట్వా తాన్ సర్వతో పమానితి పాఠః-సోపి తాని త్యత్ర తచ్ఛబ్దస్య ఇత్యబ్రవీదిత్యనేన సంబంధః॥౨౦॥ పర్యస్తః పాతితః॥౨౧॥ తేపీతి॥ తస్మిన్నసురే నిరుచ్ఛ్వాసే-మృత ఇత్యర్థః-తస్మిన్నసురే రావణభ్రాంత్యా తత్సమీపవనే చిరమన్వేషితవం

పులాన్ ద్రుమాన్। వృక్షషండాంశ్చ వివిధాన్ పర్వతాన్ ఘనపాదపాన్॥౩॥ అన్వేషమాణాస్తే సర్వే వానరాస్సర్వతో దిశమ్। నసీతాం దదృశుర్వీరా మైథిలీం జనకాత్మజామ్॥౪॥ తే భక్షయంతో మూలాని ఫలాని వివిధాని చ।అన్వేషమాణా దుర్ధర్షా న్యవసంస్తత్ర తత్ర హ॥ ౫॥ సతు దేశో దురన్వేషో గుహాగహనవాన్మహాన్॥౬॥ నిర్జనం నిర్జలం శూన్యం గహనం రోమహర్షణమ్ * త్యక్త్వా తు తం తదా దేశం సర్వే వై హరియూథపాః। తాదృశాన్యప్యరణ్యాని విచిత్య భృశపీడితాః * దేశమన్యం దురాధర్షం వివిశుశ్చాకుతోభయాః। యత్ర వంధ్యఫలా వృక్షా విపుష్పాః పర్ణవర్జితాః * నిస్తోయాస్సరితో యత్ర మూలం యత్ర సుదుర్లభమ్। న సంతి మహిషా యత్ర న మృగా న చ హస్తినః * శార్దూలాః పక్షిణో వాపి యే చాన్యే వనగోచరాః। న యత్ర వృక్షా నౌషధ్యో న లతా నాపి వీరుధః॥ ౧౦॥ స్నిగ్ధపత్రాః స్థలే యత్ర పద్మిన్యః ఫుల్లపంకజాః। ప్రేక్షణీయాస్సుగంధాశ్చ భ్రమరైశ్చాపివర్జితాః॥ ౧౧॥ కండుర్నామ మహాభాగస్సత్యవాదీ తపోధనః। మహర్షిః పరమామర్షీ నియమైర్దుష్ప్రధర్షణః॥౧౨॥ తస్య తస్మిన్వనే పుత్రో బాలష్షోడశవార్షికః। ప్రణష్టో జీవితాంతాయ క్రుద్ధస్తత్ర మహామునిః॥౧౩॥ తేన ధర్మాత్మనా శప్తం కృత్స్నం తత్ర మహద్వనమ్। అశరణ్యం దురాధర్షం మృగపక్షివివర్జితమ్॥౧౪॥ తస్య తే కాననాంతాంశ్చ గిరీణాం కందరాణి చ। ప్రభవాని నదీనాం చ విచిన్వంతి సమాహితాః॥౧౫॥ తత్ర చాపి మహాత్మానో నాపశ్యన్ జనకాత్మజామ్। హర్తారం రావణం వాపి సుగ్రీవప్రియకారిణః॥౧౬॥ తే ప్రవిశ్యాశు తం భీమం లతాగుల్మసమావృతమ్। దదృశుః క్రూరకర్మాణమసురం సురనిర్భయమ్॥౧౭॥ తం దృష్ట్వా వానరా ఘోరం స్థితం శైలమివాపరమ్। గాఢం పరిహితాస్సర్వే దృష్ట్వా తాన్ పర్వతోపమాన్॥౧౮॥ సోపి తాన్వానరాన్ సర్వాన్నష్టాస్స్థేత్యబ్రవీద్బలీ। అభ్యధావత సంక్రుద్ధో ముష్టిముద్యమ్య సంహితమ్॥౧౯॥ తమాపతంతం సహసా వాలిపుత్రోఙ్గదస్తదా। రావణోయమితి జ్ఞాత్వా తలేనాభిజఘాన హ॥౨౦॥ స వాలిపుత్రాభిహతో వక్త్రాచ్ఛోణితముద్వమన్। అసురో న్యపతద్భూమౌ పర్యస్త ఇవ పర్వతః॥

దపానితి సర్వత్ర విశేషణం॥ టీ॥ సతు దేశ ఇత్యాది-సప్రసిద్ధో దేశః-అస్తీతి శేషః॥౬॥ తైః ప్రవిష్టం దేశం వర్ణయతి॥ యత్ర వంధ్యఫలేత్యాదినా॥ టీ॥ వంధ్యాన్యనుపభోగ్యాని ఫలాని యేషాం తే-ఓషధ్యో వ్రీహ్యాదయః॥౧౦॥ స్నిగ్ధపత్రా ఇత్యాదావపి నసంతీత్యనుషజ్యతే॥౧౧॥ తస్య దేశస్యోక్తరూపత్వే కారణమాహ॥ కండుర్నామేత్యాదినా॥౧౨॥ టీ॥ తస్యేతి॥ జీవితాంతాయ జీవితాంతకరాయ వనాయ క్రుద్ధ ఇత్యర్థః॥౧౪॥ తస్యేతి॥ తస్య దేశస్య నదీశబ్దేన నిస్తోయనదీప్రదేశా ఉచ్యంతే- నిస్తోయాః సరితో యత్రేతి పూర్వముభిధానాత్॥ టీ॥ తస్యేతి॥ ప్రభవాని ఉత్పత్తిస్థానాని॥౧౭॥ తం దృష్ట్వేతి॥ గాఢం పరిహితాః దృఢం పరిధానం కృతవంతః॥౧౯॥ తస్యేతి॥ అంగదః సంహతం ముష్టిముద్యమ్యాపతంతం తమయం రావణ ఇతి జ్ఞాత్వా తస్య మూర్ధ్ని తలేనాభిజఘానేతి సంబంధః॥౨౨॥ విదితమితి॥ అపరం పరం నభవతీత్యపరం-సన్నికృష్టమిత్య

తఇతిబోధ్యం॥౨౨॥ విచితంత్వితి॥అపరంఅనూరం-పరందూరాన్యముఖ్యేష్వితివై జయంతీ-గిరిగహ్వరంగిరిమధ్యప్రదేశః॥౨౩॥ తేపిచిత్యేతి॥వినిష్పత్యవినిర్గత్యసమాగతాఃసంఘీభూతాః-అస్మిన్సర్గే చతుర్వింశతిశ్లోకాః॥౨౪॥ఇతిశ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - ముక్తాహారాఖ్యానే -కిష్కింధాకాండవ్యాఖ్యానే - అష్టచత్వారింశస్సర్గః. **************** పునఃప్రదేశాంతరాన్వేషణమేకోనపంచాశే-అథాంగదఇత్యాది ॥ సహాయుగపత్ దాక్ష్యంఉత్సాహః-దక్షఉత్సాహఇత్యుక్తేః-మనసశ్చాపరాజయః-ధైర్యమిత్యర్థః-వనమేతత్ -విచీయతాంఅన్విష్యతాం-మీలనంనేత్రమీలనం- కర్తవ్యమకృత్వా తూష్ణీంభావఇత్యర్థః॥౫॥విచయప్రకారమేవాహ- ఖేదమితి॥విచిన్వతామితి-చినోతేర్లోటిప్రథమపురుషబహువచనేరూపం-విచీయతామితిపాఠే-యుష్మాభిరితిశేషః॥ ౧౦॥ అం

౨౧॥ తేపితస్మిన్నిరుచ్ఛ్వాసేవానరాజితకాశినః। వ్యచిన్వన్ ప్రాయశస్తత్ర సర్వంతద్గిరిగహ్వరమ్॥౨౨॥విచితంతుతతఃకృత్వా సర్వే తేకాననంపునః। అన్యదేవాపరంఘోరంవివిశుర్గిరిగహ్వరమ్॥౨౩॥తేవిచిత్యపునఃఖిన్నావినిష్పత్యసమాగతాః। ఏకాంతేవృక్షమూలేతుని షేదుర్దీనమానసాః॥౨౪॥ఇతిశ్రీమత్కిష్కింధాకాండే- అష్టచత్వారింశస్సర్గః.❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖

అథాంగదస్తదాసర్వాన్వానరానిదమబ్రవీత్। పరిశ్రాంతోమహాప్రాజ్ఞస్సమాశ్వాస్యశనైర్వచః ॥ వనానిగిరయోనద్యోదుర్గాణిగహనానిచ। దర్యోగిరిగుహాశ్చైవవిచితానస్సమంతతః ॥ తత్రతత్రసహాస్మాభిర్జానకీనచదృశ్యతే। తద్వారక్షోహృతాయేనసీతాసురసుతోపమా ॥ కాలశ్చనోమహాన్యాతస్సుగ్రీవశ్చోగ్రశాసనః।తస్మాద్భవంతస్సహితావిచిన్వంతుసమంతతః॥విహాయతంద్రీంశోకంచనిద్రాంచైవసముత్థితామ్। విచిన్వధ్వంయథాసీతాంపశ్యామోజనకాత్మజామ్ ॥ అనిర్వేదంచదాక్ష్యంచమనసశ్చాపరాజయః। కార్యసిద్ధికరాణ్యాహుస్తస్మాదేతద్బ్రవీమ్యహమ్ ॥ అద్యాపితద్వనందుర్గంవిచిన్వంతువనౌకసః।ఖేదంత్యక్త్వాపునస్సర్వైర్వనమేతద్విచీయతామ్॥ అవశ్యంక్రియమాణస్యదృశ్యతేకర్మణఃఫలమ్। అలంనిర్వేదమాగమ్యనహినోమీలనంక్షమమ్॥ సుగ్రీవఃకోపనోరాజాతీక్ష్ణదండశ్చవానరః। భేతవ్యంతస్యసతతంరామస్యచమహాత్మనః॥౯॥హితార్థమేతదుక్తంవఃక్రియతాంయదిరోచతే।ఉచ్యతాంవాక్షమంయన్నస్సర్వేషామేవవానరాః॥౧౦॥అంగదస్యవచశ్శ్రుత్వావచనంగంధమాదనః।ఉవాచావ్యక్తయావాచాపిపాసాశ్రమఖిన్నయా ॥ సదృశంఖలువోవాక్యమంగదోయదువాచహ।హితంచైవానుకూలంచక్రియతామస్యభాషితం ॥ పునర్మార్గామహేశైలాన్కందరాంశ్చదరీస్తథా। కాననానిచశూన్యానిగిరిప్రస్రవణానిచ॥యథోద్దిష్టానిసర్వాణిసుగ్రీవేణమహాత్మనా।విచిన్వంతువనంసర్వేగిరిదుర్గాణిసర్వశః॥ ౧౪॥తతస్సముత్థాయపునర్వానరాస్తేమహాబలాః। వింధ్యకాననసంకీర్ణాంవిచేరుర్దక్షిణాందిశమ్॥౧౫॥ తేశారదాభ్రప్రతిమంశ్రీమద్రజతపర్వతమ్। శృంగవంతందరీమంతమధిరుహ్యచవానరాః॥తత్రలోధ్రవనంరమ్యంసప్తపర్ణవనానిచ।వ్యచిన్వంస్తేహరివరాస్సీతాదర్శనకాంక్షిణః॥౧౭॥తస్యాగ్రమధిరూఢాస్తేశ్రాంతావిపులవిక్రమాః।నపశ్యంతిస్మవైదేహీంరామస్యమహిషీంప్రియామ్॥౧౮॥ తేతుదృష్టిగతంకృత్వాతంశైలంబహుకందరమ్। అవారోహంతహరయోవీక్షమాణాస్సమంతతః॥౧౯ ॥అవరుహ్యతతోభూమింశ్రాంతావి

ద్ధః॥౨౪॥ఇతిశ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్వదీపికాఖ్యాయాం - కిష్కింధాకాండవ్యాఖ్యాయాం - అష్టచత్వారింశస్సర్గః.*******

*తత్రతత్రేతి॥సహాస్మాభిరిత్యాత్మనిబహువచనం-అస్మాభిఃసహవిచితాని-యుష్మాభిరితిశేషః ॥ ॥టీ॥కాలశ్చేతి॥ సమయాతిక్రమేణమారయిష్యతీతిభావః ॥ తంద్రీంప్రమీలాంనిద్రాంనాలస్యమితియావత్ ॥ కింతత్కార్యసాధకమిత్యతఆహ-అనిర్వేదమితి-మనసశ్చాపరాజయఃమనోజయఇత్యర్థః ॥ ॥ టీ॥అద్యాపీతి ॥ హేవనౌకసఃఇదందుర్గంవనంఅద్యాపివిచిన్వంతు-భవంతఇతిశేషః-కథమితిచేత్ -ఖేదంత్యక్త్వాపునరేతద్వనంవిచీయతాం-భవద్భిరితిశేషః ॥ అవశ్యమితి॥ నిర్వేదమాగమ్యాలం-కుతఃమీలనంనేత్రైర్నిమీల్యావస్థానం-నిరుద్యోగతేతియావత్ -నఃఅస్మాకంనక్షమం ॥ ॥టీ॥ విచయనాభావేబాధాంసూచయతి - సుగ్రీవఇత్యాది-తస్యతస్మాదిత్యర్థః ॥ ॥టీ॥సదృశమితి॥అంగదఃయద్వాక్యముువాచతద్వాక్యంవోయుష్మాకంసదృశంఖలుసమ్మతంఖల్వితిసంబంధః ॥ ॥టీ॥యథోద్దిష్టానీతి॥విచిన్వంతుభవంతఇ

గదస్యేత్యాది॥ కందరాన్తర్భేదాః-విచిన్వంతువనంసర్వ ఇతి-భవంత ఇతి శేషః॥ ౨౨॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - ముక్తాహారాఖ్యానే - కిష్కిన్ధాకాండవ్యాఖ్యానే - ఏకోనపంచాశస్సర్గః. ❈❈❈❈❈❈❈❈❈❈ అథ ఋక్షబిలేస్వయంప్రభాదర్శనం పంచాశే-సహేత్యాది॥ సింహేతి- నగేంద్రస్య శార్దూలజుష్టేషు-వివమేషు విషమప్రదేశేషు శిలాః-మహాప్రస్రవణేషు సరితశ్చ విచినోతి స్మేతి పూర్వేణాన్వయః॥ ౨॥ ఆసేదురితి॥ కాలస్సుగ్రీవోక్తమాసః మాసః పూర్ణో బిలస్థానామిత్యుత్తరత్రాంగదవచనస్య బిలప్రవేశాన్మాసోగత ఇత్యర్థో వక్ష్యతే॥ ౩॥ నను విచేతవ్యప్రదేశేషు బహుషు కిమ్ మాసేనైవ కథమత్రైవ మాసం క్షపితవంత ఇత్యాశంక్యాహ-సహేతి॥ ౩౪॥ తత్రేతి॥ సంగమ్యేత్యధ్యాహార్యం-వాయుసుతః హనుమాన్-అన్యోన్యస్యావిదూరతః పరస్పరేణ సంగమ్య సర్వం పర్వతం విచినోతి స్మేతి సంబంధః॥ ౪౪॥ గజ ఇత్యాది॥ చకారాద్ధనూమాంశ్చ-గజాదయః గిరిజాలావృతాద్దేశాన్మార్గిత్వా- తతో దక్షిణాం దిశం విచిన్వంతః-తత్ర వివృతం విస్తృతం-బిలం దదృశురితి సంబంధః॥ ౭॥ దుర్గమిత్యాది॥ దానవేనమయేన-ఋక్షబిలం నామ ఋక్షబిలమితి ప్రసిద్ధం- మహాబిలం దదృశురితి పునరుక్తిర్గ్రన్థాంతరవిధానాయ॥ ౮॥ తత ఇతి॥ నిష్క్రామన్నిరక్రామన్॥ ౯॥ తతస్తదితి॥ దురతిక్రమం దుష్ప్రవేశం॥ ౧౦॥ సంజాతేతి॥ సంజాతపరిశంకాః కిమిదం పాతాళం ఉతాన్యన్మాయామయమితి సందిహానాః-అసంహృష్టాస్సంతః అభ్యపద్యన్నభ్యపద్యంత-నానేత్యాదిశ్లోకే బిలవిశేషణం॥ ౧౨॥ తత ఇతి॥ కాంతారేదుర్గమార్గే- వ

గతచేతసః। స్థిత్వా ముహూర్తం తత్రాథ వృక్షమూలముపాశ్రితాః॥ ౨౦॥ తే ముహూర్తం సమాశ్వస్తాః కించిద్భగ్నపరిశ్రమాః। పునరేవోద్యతాః కృత్స్నాం మార్గితుం దక్షిణాం దిశమ్॥ ౨౧॥ హనూమత్ప్రముఖాస్తే తు ప్రస్థితాః ప్లవగర్షభాః। వింధ్యమేవాదితస్తావద్విచేరుస్తే తతస్తతః॥ ౨౨॥

❈****************** ఇతి శ్రీమత్కిష్కిన్ధాకాండే - ఏకోనపంచాశస్సర్గః. ******************❈

సహ తారాంగదాభ్యాం తు సంగమ్య హనుమాన్కపిః। విచినోతి స్మ వింధ్యస్య గుహాశ్చ గహనాని చ॥ ౧॥ సింహశార్దూలజుష్టేషు శిలాశ్చ సరితస్తథా। విషమేషు నగేంద్రస్య మహాప్రస్రవణేషు చ॥ ౨॥ ఆసేదుస్తస్య శైలస్య కోటిం దక్షిణపశ్చిమామ్। తేషాం తత్రైవ వసతాం స కాలో వ్యత్యవర్తత॥ ౩॥ స హి దేశో దురన్వేషో గుహాగహనవాన్మహాన్॥ ౩౪॥ తత్ర వాయుసుతస్సర్వం విచినోతి స్మ పర్వతమ్ * పరస్పరేణ హనుమానన్యోన్యస్యావిదూరతః॥ ౪౪॥ గజో గవాక్షో గవయశ్శరభో గంధమాదనః * మైందశ్చ ద్వివిదశ్చైవ సుషేణో జాంబవాన్నళః। అంగదో యువరాజశ్చ తారశ్చ వనగోచరః * గిరిజాలావృతాన్దేశాన్మార్గిత్వా దక్షిణాం దిశమ్। విచిన్వంతస్తతస్తత్ర దదృశుర్వివృతం బిలమ్॥ ౭॥ దుర్గమృక్షబిలం నామ దానవేనాభిరక్షితమ్ * క్షుత్పిపాసాపరీతాశ్చ శ్రాంతాశ్చ సలిలార్థినః * అవకీర్ణం లతావృక్షైర్దదృశుస్తే మహాబిలమ్॥ ౮॥ తతః క్రౌంచాశ్చ హంసాశ్చ సారసాశ్చ వినిష్క్రమన్ * జలార్ద్రాశ్చక్రవాకాశ్చ రక్తాంగాః పద్మరేణుభిః॥ ౯॥ తతస్తద్బిలమాసాద్య సుగంధి దురతిక్రమమ్* విస్మయవ్యగ్రమనసో బభూవుర్వానరర్షభాః॥ ౧౦॥ సంజాతపరిశంకాస్తే తద్బిలం ప్లవగోత్తమాః * అభ్యపద్యన్త సంహృష్టాస్తేజోవంతో మహాబలాః। నానాసత్త్వసమాకీర్ణం దైత్యేంద్రనిలయోపమమ్ * దుర్దర్శమతిఘోరం చ దుర్విగాహం చ సర్వశః॥ ౧౨॥ తతః పర్వతకూటాభో హనుమాన్పవనాత్మజః * అబ్రవీ

తి శేషః॥ ౨౨॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - కిష్కిన్ధాకాండవ్యాఖ్యాయాం - ఏకోనపంచాశస్సర్గః. *** ౧॥ సింహేతి॥ నగేంద్రస్య సింహశార్దూలజుష్టేషు విషమేషు శిలాశ్చ మహాప్రస్రవణేషు సరితశ్చ విచినోతి స్మేతి పూర్వేణ సంబంధః ॥ ౨ ॥ ఆసేదురితి॥ స కాలః సుగ్రీవకల్పితో మాసరూపః వ్యత్యవర్తత వ్యతీతప్రాయ ఇత్యర్థః మాసః పూర్ణో బిలస్థానామిత్యుత్తరత్రాంగదేనాభిధానాత్ ॥ టీ॥ దక్షిణపశ్చిమాం దక్షిణపశ్చిమయోరంతరాళం నైరృతిమిత్యర్థః॥ ౩౪॥ టీ॥ తత్రేతి॥ తత్ర సంగమ్యేత్యధ్యాహార్యం-వాయుసుతః అన్యోన్యస్యావిదూరతః పరస్పరేణ సంగమ్య సర్వపర్వతం విచినోతి స్మేతి సంబంధః-సమంతతో వానరానవిదూరే స్థాపయిత్వా-సానుగహ్వరాదివిశిష్టం కృత్స్నం పర్వతం వాయుసుతో మహతా వేగేన విచితవానిత్యర్థః॥ ౭॥ దుర్గమిత్యాది సార్ధశ్లోకమేకం వాక్యం॥ దుర్గం దుర్గమం-దానవేన మయేన-బిలస్య విశిష్టతాం ద్యోతయితుం దదృశురితి పునరభిధానం॥ ౧౦ ॥ సంజాతపరిశంకా ఇత్యాదిశ్లోకద్వయమేకం వాక్యం॥ టీ॥ సంజాతపరిశంకాః-ఇదమేవ రావణస్థానమితి సంజాతా పరిశంకా ఊహా యేషాం తే తథోక్తాః॥ ౧౨॥ తత ఇతి॥ కాంతారవనకోటిదేశః కాంతారే దుర్గమార్గే-వ

నే కోవిదః సమర్థః॥ రా॥ తతః పర్వతకూటాభో హనుమాన్పవనాత్మజ ఇతి పాఠః॥ ౧౩॥ గిరీతి-గిరిజాలావృతాన్ దేశాన్ దక్షిణాం దిశం-తాదృశదేశరూపాం దక్షిణాం దిశమిత్యర్థః-నూనమితి-అస్తీతి శేషః॥ ౧౬॥ ఇత్యుక్త్వేతి॥ హనుమదుక్తప్రకారేణ సర్వే పునః క్త్వా వివిశుః-తిమిరావృతం దదృశుశ్చ- అచంద్రసూర్యం చంద్రసూర్యకిరణరహితం॥ ౧౭॥ నిశామ్యేతి॥ తస్మాన్నిర్గచ్ఛతః సింహాన్ తాంస్తాన్నానాప్రకారాన్-మృగపక్షిణశ్చ॥ ౧౮॥ న తేషామితి॥ వర్తతే తేషు అయత్నపూర్వం ప్రవర్తత ఇత్యర్థః॥ రా॥ తేజః ప్రభావః॥ తి॥ తేజః ప్రభా వేదిప్తా చేతి విశ్వః॥ ౧౯॥ తే ప్రవిష్టా ఇతి ॥ ప్రకాశం నిస్తమస్కం॥ ౨౦॥ సంగ్రహేణోక్తం ప్రపంచయతి-తతస్తస్మిన్నిత్యాదినా॥ అన్యోన్యం సంపరిష్వజ్య అన్యోన్యం హస్తావలంబనం కృత్వా॥ ౨౧॥ త ఇతి॥ పరిపేతుః జగ్ముః-కంచిత్కాలమిత్యత్యంతసంయోగే ద్వితీయా॥ ౨౨॥ తే కృశా ఇతి॥ ఆలోకం ప్రకాశం॥ ౨౩॥ ఆపీడైః శేఖరైః లతాభిశ్చ-ఉపశోభితానితి శేషః-హేమాభరణభూషితాన్ స్ఫలితహేమాభరణాన్ - పాదపాంశ్చ హిరణ్మయాన్ రజతమయాంశ్చ వృక్షాన్॥ ౨౭॥ నీలవైడూర్యేత్యాదిశ్లోకద్వయమేకాన్వయం॥ ఉక్తవిశేషణవిశిష్టాః పద్మినీః ఉక్తవిశేషణయుక్తా నలినీశ్చ దదృశురిత్యన్వయః - అతో న పునరుక్తిః॥ ౨౮॥ కాంచనానీత్యాది॥ హైమరాజతభౌమానీతి శేషః - గృహముఖ్యవిశేషణం వా॥ *॥ రా ॥ హైమరాజతభౌమాని హేమరజతమయభూప్రదేశాని ॥

ద్వానరాన్సర్వాన్కాంతారవనకోవిదః॥ ౧౩॥ గిరిజాలావృతాన్దేశాన్మార్గిత్వా దక్షిణాం దిశమ్ * వయం సర్వే పరిశ్రాంతా న చ పశ్యామ మైథిలీమ్ । అస్మాచ్చాపి బిలాద్ధంసాః క్రౌంచాశ్చ సహ సారసైః * జలార్ద్రాశ్చక్రవాకాశ్చ నిష్పతంతి స్మ సర్వతః । నూనం సలిలవానత్ర కూపో వా యది వా హ్రదః * తథా చేమే బిలద్వారే స్నిగ్ధాస్తిష్ఠంతి పాదపాః॥ ౧౬॥ ఇత్యుక్త్వా తద్బిలం సర్వే వివిశుస్తిమిరావృతమ్ * అచంద్రసూర్యం హరయో దదృశూ రోమహర్షణమ్॥ ౧౭॥ నిశామ్య తస్మాత్సింహాంశ్చ తాంస్తాంశ్చ మృగపక్షిణః * ప్రవిష్టా హరిశార్దూలా బిలం తిమిరసంవృతమ్॥ ౧౮॥ న తేషాం సజ్జతే చక్షుర్న తేజో న పరాక్రమః * వాయోరివ గతిస్తేషాం దృష్టిస్తమసి వర్తతే॥ ౧౯॥ తే ప్రవిష్టాస్తు వేగేన తద్బిలం కపికుంజరాః * ప్రకాశమభిరామం చ దదృశుర్దేశముత్తమమ్॥ ౨౦॥ తతస్తస్మిన్బిలే దుర్గే నానాపాదపసంకులే * అన్యోన్యం సంపరిష్వజ్య జగ్ముర్యోజనమంతరమ్॥ ౨౧॥ తే నష్టసంజ్ఞాస్తృషితాః సంభ్రాంతాః సలిలార్థినః * పరిపేతుర్బిలే తస్మిన్కంచిత్కాలమతంద్రితాః॥ ౨౨॥ తే కృశా దీనవదనాః పరిశ్రాంతాః ప్లవంగమాః * ఆలోకం దదృశుర్వీరా నిరాశా జీవితే తదా॥ ౨౩॥ తతస్తం దేశమాగమ్య సౌమ్యం వితిమిరం వనమ్ * దదృశుః కాంచనాన్వృక్షాన్దీప్తవైశ్వానరప్రభాన్ । సాలాంస్తాలాంశ్చ పున్నాగాన్కకుభాన్వంజులాన్ధవాన్ * చంపకాన్నాగవృక్షాంశ్చ కర్ణికారాంశ్చ పుష్పితాన్॥ ౨౫॥ స్తబకైః కాంచనైశ్చిత్రై రక్తైః కిసలయైస్తథా * ఆపీడైశ్చ లతాభిశ్చ హేమాభరణభూషితాన్ । తరుణాదిత్యసంకాశాన్వైడూర్యకృతవేదికాన్ * విభ్రాజమానాన్వపుషా పాదపాంశ్చ హిరణ్మయాన్॥ ౨౭॥ నీలవైడూర్యవర్ణాశ్చ పద్మినీః పతగావృతాః * మహద్భిః కాంచనైః పద్మైర్వృతా బాలార్కసన్నిభైః । జాతరూపమయైర్మత్స్యైర్మహద్భిశ్చ సకచ్ఛపైః * నలినీస్తత్ర దదృశుః ప్రసన్నసలిలావృతాః॥ ౨౮॥ కాంచనాని విమానాని రాజతాని తథైవ చ * తపనీయగవాక్షాణి ముక్తాజాలావృతాని చ । హైమరాజతభౌమాని వైడూర్యమణిమంతి చ * దదృశుస్తత్ర హరయో గృహముఖ్యా

నే చ కోవిదః॥ ౧౩॥ గిరిజాలేతి॥ దక్షిణాం దిశం దక్షిణస్యాం దిశీత్యర్థః ॥ ౧౬॥ ఇత్యుక్త ఇతి॥ ఇత్యుక్తే సతి సర్వే హరయః తద్బిలం వివిశుః॥ ౧౭॥ నిశామ్యేతి॥ హరిశార్దూలాః-తస్మాత్ బిలాత్ నిర్గచ్ఛతః సింహాదీన్ నిశామ్య దృష్ట్వా-తద్బిలం ప్రవిష్టా ఇతి యోజనా॥ ౧౮॥ న తేషామితి॥ తేజః ప్రభావః- తేజ ఆదితద్బిలస్థతమసి న ప్రవర్తత ఇత్యర్థః॥ టీ॥ కథమంధకారావృతబిలప్రవేశ ఇత్యత ఆహ-న తేషామితి॥ ౧౯॥ టీ॥ త ఇతి॥ ప్రకాశం తిమిరరహితం దేశం దూరాద్దదృశురిత్యర్థః॥ ౨౦॥ ఏవం సంగ్రహేణోక్తాన్ సప్రపంచమాహ॥ తతస్తస్మిన్నిత్యాదినా॥ అన్యోన్యం సంపరిష్వజ్య అన్యోన్యం హస్తావలంబనం కృత్వా॥ ౨౨॥ టీ॥ త ఇతి॥ ఆలోకం ప్రకాశవంతం దేశం- ఆలోకాదర్శనోద్యోతా ఇత్యమరః॥ ౨౩॥ స్తబకైరితి శ్లోకద్వయమేకం వాక్యం॥ ఆపీడైః శేఖరైః హేమాభరణభూషితాన్ ఫలితహేమాభరణాన్ హిరణ్మయాన్ రజతమయాన్- స్తబకాదిభిశ్చ యుక్తాన్ పాదపాన్ దదృశురితి పూర్వేణ సంబంధః॥ ౨౭॥ నీలవైడూర్యేత్యాదిశ్లోకద్వయమేకం వాక్యం- పతగావృతాః బాలార్కసన్నిభైః మహద్భిః కాంచనైః కాంచనమయైః పద్మైః వృతాః-నీలవైడూర్యవర్ణాః పద్మినీః సకచ్ఛపైః జాతరూపమయైః మత్స్యైర్వృతాః - ప్రసన్నసలిలావృతాః నలినీశ్చ దదృశు

౩౧½॥ * రా॥ మణికాంచనచిత్రాణిశయనాన్యాసనానిచేత్యతఃపరం- మహార్హాణిచపానానిమధూనిరసవంతిచ। దివ్యానామంబరాణాంచమహార్హాణాంచసంచయాన్।కంబళానాంచచిత్రాణామజినానాంచసంచయాన్।తత్రతత్రచవిన్యస్తాన్దీప్తాన్వైశ్వానరప్రభాన్।దదృశుర్వానరాశ్శుభ్రాన్జాతరూపస్యసంచయాన్-ఇత్యేవపాఠక్రమః॥౩౩½॥ హైమేత్యాది॥ శుభ్రాన్నిర్మలాన్॥౩౭½॥ తాందృష్ట్వేతి॥ వ్యవాతిష్ఠంతదూరేస్థితా ఇత్యర్థః॥ రా॥ తాందృష్ట్వాభృశసంత్రస్తా ఇతిపాఠః॥౪౦॥ రా॥ విస్మితాహరయస్తత్రవ్యవాతిష్ఠంతసర్వశ ఇత్యతఃపరం- పప్రచ్ఛహనుమాంస్తత్రకాసిత్వంకస్యవాబిలమిత్యర్ధం కేషుచిత్కోశేషుదృశ్యతే- తేనవినాపికథాసంగతేరవిరోధః॥౪౦½॥ పప్రచ్ఛేత్యర్ధస్యవివరణం-తతోహనూమానితి॥ అస్మిన్సర్గే సార్ధైకచత్వారింశచ్ఛ్లోకాః॥ ఇతిశ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే-ముక్తాహారాఖ్యానే-కిష్కింధాకాండవ్యాఖ్యానే-పంచాశస్సర్గః. **

అథస్వయంప్రభయాబుభుక్షుబిలవృత్తాంతోక్తిరేకపంచాశే-ఇత్యుక్త్వేత్యాది॥ పరిఖిన్నాః అధ్వశ్రమఖిన్నాః- క్షుత్పిపాసాపరిశ్రాంతత్వేపిపిపాసైవప్రవేశహేతురిత్యాశయేనోక్తంపిపాసితా ఇతి- భావాన్పదార్థాన్- ప్రవ్యథితాః కిమిదమసురాదిమాయేతిసంజాతవ్యథాః- నష్టచేతసః కర్తవ్యబుద్ధిరహితాః-మణిజాలావృతానిరత్నమయజాలకాని-జాలకగవాక్షయోర్భేదఉక్తః-ఆత్మానంత్వాం-అనుభావం ప్రభావం-కస్యచైతత్తపోబలంతచ్చేత్యర్థః॥౯½॥ మయోనామేతి॥ మయోనామ

నిసర్వశః॥౩౧½॥ పుష్పితాన్ఫలినోవృక్షాన్ప్రవాళమణిసన్నిభాన్ * కాంచనభ్రమరాంశ్చైవమధూనిచసమంతతః। మణికాంచనచిత్రాణిశయనాన్యాసనానిచ * మహార్హాణిచయానానిదదృశుస్తేసమంతతః॥౩౩½॥ హైమరాజతకాంస్యానాంభాజనానాంచసంచయాన్ * అగరూణాంచదివ్యానాంచందనానాంచసంచయాన్।శుచీన్యభ్యవహార్యాణిమూలానిచఫలానిచ * మహార్హాణిచపానానిమధూనిరసవంతిచ। దివ్యానామంబరాణాంచమహార్హాణాంచసంచయాన్ * కంబళానాంచచిత్రాణామజినానాంచసంచయాన్। తత్రతత్రచవిన్యస్తాన్దీప్తాన్వైశ్వానరప్రభాన్ * దదృశుర్వానరాశ్శుభ్రాన్జాతరూపస్యసంచయాన్॥౩౭½॥ తత్రతత్రవిచిన్వంతోబిలేతస్మిన్మహాబలాః * దదృశుర్వానరాశ్శూరాః స్త్రియంకాంచిదదూరతః॥౩౮½॥ తాందృష్ట్వాభృశసంత్రస్తాశ్చీరకృష్ణాజినాంబరామ్ * తాపసీంనియతాహారాంజ్వలంతీమివతేజసా। విస్మితాహరయస్తత్రవ్యవాతిష్ఠంతసర్వశః॥౪౦॥ పప్రచ్ఛహనుమాంస్తత్రకాసిత్వంకస్యవాబిలమ్॥౪౦½॥ తతోహనూమాన్గిరిసన్నికాశఃకృతాంజలిస్తామభివాద్యవృద్ధామ్। పప్రచ్ఛకాత్వంభవనంబిలంచరత్నానిచేమానివదస్వకస్య॥౪౧½॥ ఇతిశ్రీమత్కిష్కింధాకాండే - పంచాశస్సర్గః. ****

ఇత్యుక్త్వాహనుమాంస్తత్రపునఃకృష్ణాజినాంబరామ్। అబ్రవీత్తాంమహాభాగాంతాపసీంధర్మచారిణీమ్ * ఇదంప్రవిష్టాస్సహసాబిలంతిమిరసంవృతమ్।క్షుత్పిపాసాపరిశ్రాంతాఃపరిఖిన్నాశ్చసర్వశః * మహద్ధరణ్యావివరంప్రవిష్టాస్స్మపిపాసితాః। ఇమాంస్త్వేవంవిధాన్భావాన్విధానద్భుతోపమాన్ * దృష్ట్వావయంప్రవ్యథితాస్సంభ్రాంతానష్టచేతసః। కస్యైతేకాంచనావృక్షాస్తరుణాదిత్యసన్నిభాః * శుచీన్యభ్యవహార్యాణిమూలానిచఫలానిచ। కాంచనానివిమానానిరాజతానిగృహాణిచ * తపనీయగవాక్షాణిమణిజాలావృతానిచ। పుష్పితాఃఫలవంతశ్చపుణ్యాస్సురభిగంధినః * ఇమేజాంబూనదమయాఃపాదపాఃకస్యతేజసా। కాంచనానిచపద్మానిజాతానివిమలేజలే * కథంమత్స్యాశ్చసౌవర్ణాశ్చరంతిసహకచ్ఛపైః।ఆత్మనస్త్వనుభావాద్వాకస్యచైతత్తపోబలమ్ * అజానతాంనస్సర్వేషాంసర్వమాఖ్యాతుమర్హసి॥౮½॥ ఏవముక్తాహనుమతాతాపసీధర్మచారిణీ * ప్రత్యువాచహనూమంతంసర్వభూతహితేరతా॥౯½॥ మయోనామమహాతేజామాయావీదానవర్షభః * తేనేదంనిర్మితంసర్వంమా

రితియోజనా॥౩౧½॥ టీ॥ పుష్పితానితి॥ మధూనిపుష్పరసాః-మధుమద్యేపుష్పరసఇత్యమరః॥౩౩½॥ * టీ॥ పానాన్యుదకాని॥౩౭½॥ టీ॥ తామితి॥ సంత్రస్తాఃతదీయాతిరిక్తతేజోదర్శనేనేతిభావః॥౪౦½॥ టీ॥ తతఇతి॥ వదస్వవద ॥౪౧½॥ ఇతిశ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం -శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - కిష్కింధాకాండవ్యాఖ్యాయాం - పంచాశస్సర్గః. ❋❋❋❋❋❋❋❋ ॥* ఇమాంస్త్వితి॥ భావాన్పదార్థాన్॥ టీ ॥ వయంప్రవ్యథితాఃఅలౌకికవస్తుసందర్శనజనితభయేనేతిభావః* ॥ తీ॥ కథంమత్స్యాస్త్వితి॥ ఆత్మనస్త్వనుభావాత్ తవానుభావాదిత్యర్థః॥౯½॥ మయోనామేతి॥ మాయయావిచిత్రశక్త్యా॥౧౧½॥ సత్వామితి॥ [illegible]

త్రిపురాధిపతిస్త్రిపురేనష్టేస్వరక్షణార్థమిదంబిలంకృతవానితిమాత్స్యపురాణే త్రిపురదహనప్రస్తావేభిహితం- మాయయాపిచిత్రశక్త్యా - మాయాపీమాయాయుక్తః-దానవర్షభ ఇత్యనేన నాయమసురతక్షోమయ ఇతిసూచితం॥౧౩॥తమితి॥ తంస్వపుత్రీంమందోదరీంరావణాయదత్తవంతం- ఏకాంతే- హేమాయాంసక్తంవిదిత్వా ఈశః త్రైలోక్యాధిపతిః-అశనింవజ్రంగృహీత్వాజఘాన॥రా॥విక్రమ్యేతి॥గృహ్యగృహీత్వా॥ ౧౪॥ ఇదం చేతి॥ మయనాశానంతరం-ఇదంవనంబ్రహ్మణా హేమాయైదత్తం॥ ౧౫॥ సేదానీంబ్రహ్మసదనంగతేత్యాశయేనాహ-దుహితేతి॥ ౧౭॥ కిమితి॥కింకార్యంకింప్రయోజనంకస్యహేతోఃకస్మాత్ ప్రయోజనాత్॥౧౮॥అస్మిన్సర్గే సార్ధైకోనవింశతిశ్లోకాః॥౧౯॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే- శ్రీరామాయణభూషణే- ముక్తాహారాఖ్యానే - కిష్కింధాకాండవ్యాఖ్యానే-ఏకపంచాశస్సర్గః. ❁❁❁❁❁❁❁❁❁ అథహనుమతాస్వాగమనహేతురుచ్యతేద్విపంచాశే-అథేత్యాది॥౧॥౨॥ తస్యా ఇతి॥ ఆర్జవేనాకపటేన॥౫॥ వీర ఇతి॥ దక్షిణామాశాంయేనప్రస్థాపితాఃసరాజాస్తీతిపూర్వేణాన్వయః॥రా॥వీరస్తస్యసఖారాజ్ఞ ఇతిపాఠః * అగస్త్యచరితామాశాందక్షిణాం - యమరక్షితామిత్యస్యయేనప్రస్థాపితావయమిత్యనేనసంబంధః॥౮॥ రా॥విచిత్యేతి॥బుభుక్షితాఃపరిశ్రాంతావృక్షమూలముపాశ్రితా ఇతిపాఠః॥౧౨॥ తేషామితి॥ అనుమానముపాగ

యయాకాంచనంవనమ్॥౧౦॥పురాదానవముఖ్యానాంవిశ్వకర్మాబభూవహ * యేనేదంకాంచనందివ్యంనిర్మితంభవనోత్తమమ్॥ ౧౧॥ స తు వర్షసహస్రాణితపస్తప్త్వామహావనే * పితామహాద్వరంలేభేసర్వమౌశనసంధనమ్॥౧౨॥వనంవిధాయబలవాన్సర్వకామేశ్వరస్తదా* ఉవాససుఖితఃకాలంకంచిదస్మిన్మహావనే॥౧౩॥తమప్సరసిహేమాయాంసక్తందానవపుంగవమ్*విక్రమ్యైవాశనింగృహ్యజఘానేశఃపురందరః॥౧౪॥ ఇదంచబ్రహ్మణాదత్తంహేమాయైవనముత్తమమ్ * శాశ్వతాఃకామభోగాశ్చగృహంచేదంహిరణ్మయమ్॥ ౧౫॥ దుహితామేరుసావర్ణేరహంతస్యాస్స్వయంప్రభా * ఇదంరక్షామిభవనంహేమాయావానరోత్తమ॥౧౬॥ మమప్రియసఖీహేమానృత్తగీతవిశారదా * తయాదత్తవరాచాస్మిరక్షామిభవనోత్తమమ్॥౧౭॥కింకార్యంకస్యవాహేతోఃకాంతారాణిప్రపశ్యథ * కథంచేదంవనందుర్గంయుష్మాభిరుపలక్షితమ్॥౧౮॥ ఇమాన్యభ్యవహార్యాణిమూలానిచఫలానిచ * భుక్త్వాపీత్వాచపానీయంసర్వంమేవక్తుమర్హథ॥౧౯॥ ఇతికిష్కింధాకాండే-ఏకపంచాశస్సర్గః.*

అథతానబ్రవీత్సర్వాన్విశ్రాంతాన్హరిపుంగవాన్।ఇదంవచనమేకాగ్రాతాపసీధర్మచారిణీ॥౧॥వానరాయదివఃఖేదఃప్రణష్టఃఫలభక్షణాత్ । యదిచైతన్మయాశ్రావ్యంశ్రోతుమిచ్ఛామికథ్యతామ్॥౨॥తస్యాస్తద్వచనంశ్రుత్వాహనుమాన్మారుతాత్మజః।ఆర్జవేనయథాతత్త్వమాఖ్యాతుముపచక్రమే॥౩॥ రాజాసర్వస్యలోకస్యమహేంద్రవరుణోపమః। రామోదాశరథిశ్శ్రీమాన్ప్రవిష్టోదండకావనమ్ * లక్ష్మణేనసహభ్రాత్రావైదేహ్యాచాపిభార్యయా।తస్యభార్యాజనస్థానాద్రావణేనహృతాబలాత్॥౫॥వీరస్తస్యసఖారాజ్ఞస్సుగ్రీవోనామవానరః। రాజావానరముఖ్యానాంయేనప్రస్థాపితావయమ్ * అగస్త్యచరితామాశాందక్షిణాంయమరక్షితామ్॥ ౬॥ సహైభిర్వానరైర్ఘోరైరంగదప్రముఖైర్వయమ్ * రావణంసహితాస్సర్వే రాక్షసంకామరూపిణమ్।సీతయాసహవైదేహ్యామార్గధ్వమితిచోదితాః॥౮॥ విచిత్యతువయంసర్వేసమగ్రాందక్షిణాందిశమ్। బుభుక్షితాఃపరిశ్రాంతావృక్షమూలముపాశ్రితాః॥౯॥వివర్ణవదనాస్సర్వేసర్వేధ్యానపరాయణాః। నాధిగచ్ఛామహేపారంమగ్నాశ్చింతామహార్ణవే॥౧౦॥చారయంతస్తతశ్చక్షుర్దృష్టవంతోవయంబిలమ్। లతాపాదపసంఛన్నంతిమిరేణసమావృతమ్॥౧౧॥ అస్మాద్ధంసాజలక్లిన్నాఃపక్షైస్సలిల

నిర్మాణప్రతిపాదకశిల్పశాస్త్రజ్ఞానం-శిల్పస్యోశనసాప్రణీతత్వాత్తద్ధనత్వవ్యపదేశః॥౧౨॥టీ॥వనమితి॥విధాయసర్వంవనంకాంచనంకృత్వా॥౧౪॥ఇదమితి॥విచిత్రనిర్మాణసామర్థ్యగుణయోగాత్ అత్రబ్రహ్మశబ్దోదానవవిశ్వకర్మమయవాచీ॥౧౫॥టీ॥తర్హికిమర్థంత్వమత్రతిష్ఠసీత్యత ఆహ-దుహితేతి॥ తస్యాహేమాయా ఇతి సంబంధః॥౧౬॥మమేతి॥దత్తవరా-వరఃపరాప్రధృష్యత్వాదిరూపః॥టీ॥యువయోఃకస్సంబంధ ఇత్యత ఆహ-మమేతి॥ తథాపి సిద్ధసాధ్యంతవకిమిత్యత ఆహ-తయేతి॥౧౭॥టీ॥వానరాగమనంపృచ్ఛతి-కింకార్యమితి॥౧౯॥ఇతిశ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం-శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - కిష్కింధాకాండవ్యాఖ్యాయాం- ఏకపంచాశస్సర్గః. ************** ౧॥వానరా ఇతి॥మయాశ్రావ్యంమయాశ్రోతుంయోగ్యం॥౨॥*అగస్త్యచరితామితి॥దక్షిణామా

తం-జలచరసత్త్వదర్శనేనజలబుద్ధిర్జాతేత్యర్థః- యద్వా తేషామితిభర్తృకార్యత్వరాన్వితాస్సంతోగచ్ఛామః-బిలద్వారమితి శేషః-బిలం ప్రవిశామఇతిఅనుమానంఅంగీకరణం||౧౪||ఏతదితి||పరిద్యూనాఃపరిక్షీణాః||౧౬||ఏవమితి||౧౮|| సర్వేషామితిసంబంధసామాన్యేషష్ఠీ||ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే-ముక్తాహారాఖ్యానే-కిష్కింధాకాండవ్యాఖ్యానే-ద్విపంచాశస్సర్గః.********అథబిలాదుత్తీర్ణానాంవానరాణాంనిర్వేద త్రిపంచాశే-ఏవముక్త ఇత్యాది ౧||శరణమిత్యాది||బిలేచపరివర్తతామిత్యనేనబహుకాలంవానరైర్బిలేస్థితమితిగమ్యతే||౯||రా||వానరాస్తుమహాత్మానోహస్తరుద్ధముఖాస్తదా|నిమేషాంతరమాత్రేణబిలాదుత్తారితాస్తయేతిపాఠః||౧౦||తతఇతి||విషమాత్సంకటప్రదేశాత్ ||రా||ధర్మచారిణీయర్బిలాదుత్తారయామాసతాన్సమాశ్వాస్యఇదమబ్రవీదితిసంబంధః||౧౨||వింధ్యస్యేతి||పాదేదక్షిణపార్శ్వే-దక్షిణపశ్చిమకోటావిత్యర్థః-హిమవద్వింధ్యశైలాభ్యాం ప్రా యోవ్యాప్తావసుంధరేతి భేషజకల్పోక్తిః||౧౬||తత

విస్రవైః । కురరాస్సారసాశ్చైవనిష్పతంతిపతత్రిణః*సాధ్వత్ర ప్రవిశామేతిమయాతూక్తాః ప్లవంగమాః||౧౭|| తేషామపిహిసర్వేషామనుమానముపాగతమ్* గచ్ఛామప్రవిశామేతిభర్తృకార్యత్వరాన్వితాః||౧౩||తతోగాఢంనిపతితాగృహ్యహస్తౌపరస్పరమ్*ఇదంప్రవిష్టాస్సహసాబిలంతిమిరసంవృతమ్||౧౪||ఏతన్నఃకార్యమేతేనకృత్యేనవయమాగతాః *త్వాంచైవోపగతాస్సర్వేపరిద్యూనాబుభుక్షితాః||౧౫||ఆతిథ్యధర్మదత్తానిమూలానిఫలానిచ * అస్మాభిరుపభుక్తానిబుభుక్షాపరిపీడితైః||౧౬||యత్త్వయారక్షితాస్సర్వేమ్రియమాణాబుభుక్షయా* బ్రూహిప్రత్యుపకారార్థంకింతేకుర్వంతువానరాః||౧౭|| ఏవముక్తాతుసర్వజ్ఞావానరైస్తైస్స్వయంప్రభా * ప్రత్యువాచతతస్సర్వానిదంవానరయూథపాన్||౧౮||సర్వేషాంపరితుష్టాస్మివానరాణాంతరస్వినామ్*చరంత్యామమధర్మేణనకార్యమిహకేనచిత్ ||౧౯||ఇతిశ్రీమత్కిష్కింధాకాండే-ద్విపంచాశస్సర్గః ❖❖❖❖❖❖ ఏవముక్తశ్శుభంవాక్యంతాపస్యాధర్మసంహితమ్ । ఉవాచహనుమాన్వాక్యంతామనిందితచేష్టితామ్||౧||శరణంత్వాంప్రపన్నాస్మస్సర్వేవైధర్మచారిణి|యఃకృతస్సమయోస్మాకంసుగ్రీవేణమహాత్మనా*సచకాలోహ్యతిక్రాంతోవనేచహతివర్తతామ్|సాత్వమస్మాద్బిలాద్ఘోరాదుత్తారయితుమర్హసి * తస్మాత్సుగ్రీవవచనాదతిక్రాంతాన్గతాయుషః। త్రాతుమర్హసినస్సర్వాన్సుగ్రీవభయకర్శితాన్||౨||మహచ్చకార్యమస్మాభిఃకర్తవ్యంధర్మచారిణి । తచ్చాపినకృతంకార్యమస్మాభిరిహవాసిభిః||౪ ||ఏవముక్తాహనుమతాతాపసీవాక్యమబ్రవీత్ । జీవతాదుష్కరంమన్యేప్రవిష్టేననివర్తితుమ్*తపసస్తుప్రభావేననియమోపార్జితేనచ|సర్వానేవబిలాదస్మాదుద్ధరిష్యామివానరాన్*నిమీలయతచక్షూంషిసర్వేవానరపుంగవాః । నహినిష్క్రమితుంశక్యమనిమీలితలోచనైః||౮|| తతస్సంమీలితాస్సర్వేసుకుమారాంగులైఃకరైః| సహసాపిదధుర్దృష్టింహృష్టాగమనకాంక్షయా||౯||వానరాస్తుమహాత్మానోహస్తరుద్ధముఖాస్తదా|నిమేషాంతరమాత్రేణబిలాదుత్తారితాస్తయా||౧౦||తతస్తాన్వానరాన్సర్వాంస్తాపసీధర్మచారిణీ| నిస్సృతాన్విషమాత్తస్మాత్సమాశ్వాస్యేదమబ్రవీత్ ||౧౧||ఏషవింధ్యోగిరిశ్శ్రీమాన్నానాద్రుమలతాకులః। ఏషప్రస్రవణశ్శైలస్సాగరోయంమహోదధిః * స్వస్తివోస్తుగమిష్యామిభవనంవానరర్షభాః। ఇత్యుక్త్వాతద్బిలంశ్రీమత్ ప్రవివేశస్వయంప్రభా||౧౩||తతస్తేదదృశుర్ఘోరంసాగరంవరుణాలయమ్ । అపారమభిగర్జంతంఘోరైరూర్మిభిరావృతమ్||౧౪||మయస్యమాయావిహితంగిరిదుర్గంవిచిన్వతామ్ । తేషాంమాసోవ్యతిక్రాంతోయోరాజ్ఞాసమయఃకృతః||౧౫|| వింధ్యస్యతుగిరేఃపాదేసంప్రపుష్పి

శాం ప్రతియేన ప్రస్థాపితా వయమితిసంబంధః||టీ||యమరక్షితామిత్యనేనదుర్మత్వముక్తం||౧౭||తేషామితి || తేషామపిహిసర్వేషామనుమానముపాగతం- జలక్లిన్నపక్షినిర్గమరూపలింగదర్శనాద్బిలప్రవేశనమంగీకృతమిత్యర్థః||౧౩||టీ||తతఇతి||నిపతితాఃమిళితాః||౧౪||*త్వాంచేతి||పరిద్యూనాఃపరిక్షీణాః||౧౯||ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం-శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం-కిష్కింధాకాండవ్యాఖ్యాయాం-ద్విపంచాశస్సర్గః. ************************
౧౪ || మయస్యేతి||గిరిదుర్గంబుబిలం||౧౫||టీ||వింధ్యస్యేతి||చింతాంఅతఃపరంకింకుర్మఇత్యేవంరూపాం||౧౬||తతఃపుష్పాతిభారాగ్రాన్నితి || వాసంతికాన్ ప్ర

ఇతి ॥ పుష్పాతిభారాగ్రాః పుష్పైరతిభారాణి అగ్రాణి యేషాం తాః - వాసంతికాస్వసంతఫలినశ్చూతాదీన్ యే వసంతే ఫలంతి తే శిశిరే పుష్ప్యంతి - భయశంకితాః సుగ్రీవాద్భయవిషయశంకావంతః ॥ ౧౭ ॥ త ఇతి ॥ వసంతం అనుప్రాప్తం ప్రత్యాసన్నం - తదానీం హి శిశిరః - తథాహి - శరత్కాలాంతే మార్గశీర్షే మాసి సేనాం సన్నిధాప్య పౌషమాసమవధిం కృత్వా ప్రస్థాపితవాన్ - స పౌషో మాఘశ్చాతీతః ఫల్గున ఏవ ప్రవృత్త ఇతి - తేన వసంతః ప్రత్యాసన్న ఏవ - న ప్రాప్తః ॥ ౧౮ ॥ ౨౦ ॥ శాసనాదిత్యాది ॥ వయమాశ్వయుజే మాసీతి కాలసంఖ్యయా నియమితాః - వయం ఆశ్వయుజే మాసి హనుమచ్చోదితేన సుగ్రీవేణ పంచదశరాత్రసంఖ్యయా నియమ్య సమాహూతాః తతో మార్గశీర్షే లక్ష్మణచోదితేన తేన దశరాత్రసంఖ్యయా సమాహూతాః తతః సీతాన్వేషణే పౌషమాసమవధిం కృత్వా తేన ప్రేషితాః - ఏవమాశ్వయుజమాసమారభ్య కాలసంఖ్యావ్యవస్థితా నామస్మాకం కాలవిస్మరణం న యుక్తమిత్యర్థః - అన్యే త్వాహుః - ఆశ్వయుజే మాసి దశమ్యాముత్థితాయామితివత్ సామీపికాధికరణవివక్షయా సప్తమీ - తేన కార్తికే సమనుప్రాప్తే త్వం రావణవధే యత - ఇత్యుక్తకాలాతిక్రమణప్రయుక్తరామకోపదర్శనాత్ కార్తికాంతో వివక్షితః - సోఽపి చాతీతః సమార్గశీర్షావధిభూతమార్గశీర్షమాసః - అపి చేత్యాభ్యాం పదాభ్యాం తదనంతరభూతౌ పౌషమాఘౌ సముచ్చీయేతే - అతశ్చ ఫాల్గున ఏవ ప్రాప్త ఇతి భావ ఇత్యాహుః - అత ఉత్తరం కిం కార్యం ॥ ౨౧ ॥ భవంత ఇతి ॥ ప్రత్యయం విశ్వాసం - నీతిమార్గవిశారదాః ప్రగల్భాః నిసృష్టాః - దక్షా ఇతి యావత్ ॥ ౨౫ ॥ తస్మిన్నితి ॥ ప్రాయాయ అంతగమనాయ ఉపవేశనం శయనం ప్రాయోపవేశనం ॥ ౨౭ ॥ అప్రవృత్తావితి ॥ అప్రవృత్తౌ అవార్తాయాం ప్రాయోపవిశనమితి గుణాభావ ఆర్షః ॥ ౨౮ ॥ రా ॥ ధ్రువం నోహింతపాదపే ।

ఉపవిశ్య మహాత్మానశ్చింతామాపేదిరే తదా ॥ ౧౬ ॥ తతః పుష్పాతిభారాగ్రాంల్లతాశతసమావృతాన్ । ద్రుమాన్వాసంతికాన్దృష్ట్వా బభూవుర్భయశంకితాః ॥ ౧౭ ॥ తే వసంతమనుప్రాప్తం ప్రతిపద్య పరస్పరమ్ । నష్టసందేశకాలార్థా నిపేతుర్ధరణీతలే ॥ ౧౮ ॥ తతస్తాన్కపివృద్ధాంస్తు శిష్టాంశ్చైవ వనౌకసః । వాచా మధురయాభాష్య యథావదనుమాన్య చ ॥ ౧౯ ॥ స తు సింహవృషస్కంధః పీనాయతభుజః కపిః । యువరాజో మహాప్రాజ్ఞ అంగదో వాక్యమబ్రవీత్ ॥ ౨౦ ॥ శాసనాత్కపిరాజస్య వయం సర్వే వినిర్గతాః । మాసః పూర్ణో బిలస్థానాం హరయః కిన్న బుధ్యతే ॥ వయమాశ్వయుజే మాసి కాలసంఖ్యావ్యవస్థితాః । ప్రస్థితాస్సోఽపి చాతీతః కిమతః కార్యముత్తరమ్ ॥ ౨౨ ॥ భవంతః ప్రత్యయం ప్రాప్తా నీతిమార్గవిశారదాః । హితేష్వభిరతా భర్తుర్నిసృష్టాస్సర్వకర్మసు ॥ కర్మస్వప్రతిమాస్సర్వే దిక్షు విశ్రుతపౌరుషాః । మాం పురస్కృత్య నిర్యాతాః పింగాక్షప్రతిచోదితాః ॥ ఇదానీమకృతార్థానాం మర్తవ్యం నాత్ర సంశయః । హరిరాజస్య సందేశమకృత్వా కస్సుఖీ భవేత్ ॥ ౨౫ ॥ తస్మిన్నతీతే కాలే తు సుగ్రీవేణ కృతే స్వయమ్ । ప్రాయోపవేశనం యుక్తం సర్వేషాం చ వనౌకసామ్ ॥ ౨౬ ॥ తీక్ష్ణః ప్రకృత్యా సుగ్రీవస్స్వామిభావే వ్యవస్థితః । న క్షమిష్యతి నస్సర్వానప

రాధకృతో గతాన్ ।
మార్గావసంతకాలఫలినో ద్రుమాన్ చూతాదీన్ - యే వసంతే ఫలంతి - తే శిశిరాదౌ పుష్ణంతి హి ॥ ౧౭ ॥ తే వసంతమితి ॥ వసంతం ప్రాప్తం వసంతకాలం ప్రత్యాసన్నం - తదానీం శిశిరః కథం - తథాహి - శరత్కాలాంతే సుగ్రీవో మార్గశీర్షే సేనాం సన్నిపాత్య - పౌషమాసమవధిం దత్త్వా సీతాన్వేషణార్థమస్మాన్ ప్రస్థాపితవాన్ స పౌషో గతః - మాఘః ప్రవృత్త ఇతి - తేన వసంతః ప్రత్యాసన్న ఏవ న ప్రాప్త ఇతి మంతవ్యం ॥ ౧౮ ॥ టీ ॥ స త్వితి ॥ సింహవృషయోరివ స్కంధో యస్య స తథా ॥ ౨౦ ॥ శాసనాదితి ॥ బిలస్థానాం బిలే పరివర్తమానానాం - అస్మాకమవధిత్వేన సుగ్రీవపరికల్పితమాసః పూర్ణః కిం న బుధ్యతే భవద్భిర్న జ్ఞాయతే కిం - ఖేదంత్యక్త్వా పునరేతద్వనం వి చేయం భవద్భిరితి శేషః - ఇదానీం శిశిరతుల్యలింగభూతపుష్పదర్శనేన న జానీథ కిమితి భావః ॥ ౨౧ ॥ కాలస్యాతీతత్వముపపాదయన్నాహ - వయమితి ॥ వయమాశ్వయుజే మాసి హనుమచ్చోదితేన సుగ్రీవేణ త్రిపంచరాత్రసంఖ్యయా నియమ్య సమాహూతాః - తతో మార్గశీర్షే లక్ష్మణచోదితేన తేన దశరాత్రసంఖ్యయా సమాహూతాః - తతః సీతాన్వేషణే పౌషమాసమవధిం దత్త్వా తేన ప్రేషితాః - ఏవమాశ్వయుజమాసమారభ్య కాలసంఖ్యయా వ్యవస్థితానామస్మాకం - కాలవిస్మరణం న యుక్తమిత్యర్థః - యద్వా ఆశ్వయుజే మాసి దశమ్యాముత్థితాయామితివత్ సామీప్యాధికరణవివక్షయా సప్తమీ తేన కార్తికమాస ఉచ్యతే - కార్తికే సమనుప్రాప్తే త్వం రావణవధే యత - ఏష నస్సమయస్సౌమ్య ప్రవిశ త్వం స్వమాలయమిత్యుక్తకాలాతిక్రమప్రయుక్తరామకోపదర్శనాత్ కార్తికాంతో వివక్షితః - ప్రస్థితాః - సోఽపి చాతీతః - కిమతః కార్యముత్తరమిత్యత్ర అపి చేత్యనేన మార్గశీర్షావధిభూతమార్గశీర్షానంతరమాసస్సముచ్చీయతే ॥ ౨౨ ॥ భవంత ఇతి ॥ ప్రత్యయం విశ్వాసం ప్రాప్తాః ॥ ౨౪ ॥ తస్మా

సితా రాజా సర్వాన్ ప్రతిగతానితః। వధేనాప్రతిరూపేణ శ్రేయాన్మృత్యురిహైవనఇతిపాఠః॥ ౨౯॥ త్వాంయౌవరాజ్యేకృతవాన్సుగ్రీవఃకథంహింస్యాదిత్యత్రాహ-నచాహమితి॥౩౦॥ కిమితి॥ మేజీవితాంతరేజీవితావధౌ-వ్యసనంపశ్యద్భిస్సుహృద్భిఃకిం - సుహృదోమద్వ్యసనప్రదర్శనేనక్లేశయిత్వామమకింప్రయోజనమిత్యర్థః॥౩౨॥ఇహైవేతి॥ సీతామన్విష్య-తస్యాఃప్రవృత్తింవృత్తాంతముపలభ్య-వీరంతంగచ్ఛామః- నోచేదిహైవయమక్షయంయమగృహం - గమిష్యామః॥ ౩౭॥ శ్రుత్వేతి॥ అంగదస్యాప్యనుకూలంతారస్యవచనంశ్రుత్వేత్యన్వయః-విధానంకార్యంకర్మణిల్యుట్- అసక్తంఅవిళంబం - అస్మిన్సర్గేసార్ధైకోనచత్వారింశచ్ఛ్లోకాః॥౩౮॥ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే-శ్రీరామాయణభూషణే-ముక్తాహారాఖ్యానే- కిష్కింధాకాండవ్యాఖ్యానే-త్రిపంచాశస్సర్గః. ***********
అథహనుమతాఽంగదమతభేదనపూర్వకమంగదస్యసుగ్రీవసమీపగమనాయనియోజనంచతుఃపంచాశే-తథేత్యాది॥రాజ్యంహృతంమేనే-రాజ్యంకర్తుంసామర్థ్యమస్తీతి మేనఇత్యర్థః॥౧॥బుద్ధ్యేతి॥అష్టాంగయా॥శ్లో॥ గ్రహణంధారణంచైవస్మరణంప్రతిపాదనం। ఊహాపోహార్థవిజ్ఞానంతత్త్వజ్ఞానంచధీగుణాఇత్యుక్తాష్టాంగయుక్తయా-చతుర్బలసమన్వితంబాహుబలమనోబలోపాయబలబంధుబలయుక్తం-చతుర్దశగుణం॥శ్లో॥దేశకాలజ్ఞతాదార్ఢ్యంసర్వక్లేశసహిష్ణుతా। స

రాధకృతోఽగతాః॥౨౮॥అప్రవృత్తౌచసీతాయాఃపాపమేవకరిష్యతి। తస్మాత్క్షమమిహాద్యైవప్రాయోపవిశనంహినః॥౨౯॥త్యక్త్వాపుత్రాంశ్చ దారాంశ్చధనానిచగృహాణిచ। ధ్రువంనోహింసితారాజా సర్వాన్ప్రతిగతానితః * వధేనాప్రతిరూపేణశ్రేయాన్మృత్యురిహైవనః॥ ౨౯॥న చాహంయౌవరాజ్యేనసుగ్రీవేణాభిషేచితః * నరేంద్రేణాభిషిక్తోస్మిరామేణాక్లిష్టకర్మణా॥౩౦॥సపూర్వంబద్ధవైరోమాంరాజాదృష్ట్వావ్యతిక్రమమ్ * ఘాతయిష్యతిదండేనతీక్ష్ణేనకృతనిశ్చయః॥౩౧॥ కిం మేసుహృద్భిర్వ్యసనంపశ్యద్భిర్జీవితాంతరే * ఇహైవప్రాయమాసిష్యేపుణ్యే సాగరరోధసి॥౩౨॥ఏతచ్ఛ్రుత్వాకుమారేణయువరాజేనభాషితమ్। సర్వేతేవానరశ్రేష్ఠాఃకరుణంవాక్యమబ్రువన్॥౩౩॥తీక్ష్ణఃప్రకృత్యాసుగ్రీవఃప్రియారక్తశ్చరాఘవః * అదృష్టాయాంతువైదేహ్యాందృష్ట్వాచైవసమాగతాన్। రాఘవప్రియకామార్థంఘాతయిష్యత్యసంశయమ్* న క్షమంచాపరాద్ధానాంగమనంస్వామిపార్శ్వతః॥౩౫॥ఇహైవసీతామన్విష్యప్రవృత్తిముపలభ్యవా * నోచేద్గచ్ఛామతంవీరంగమిష్యామోయమక్షయమ్॥౩౬॥ప్లవంగమానాంతుభయార్దితానాంశ్రుత్వావచస్తారఇదంబభాషే। అలంవిషాదేనబిలంప్రవిశ్యవసామసర్వేయదిరోచతేవః * ఇదంహిమాయావిహితంసుదుర్గమంప్రభూతవృక్షోదకభోజ్యపేయకమ్। ఇహాస్తినోనైవభయంపురందరాన్నరాఘవాద్వానరరాజతోపివా॥ ౩౭॥ శ్రుత్వాంగదస్యాపివచోనుకూలమూచుశ్చసర్వేహరయఃప్రతీతాః। యథానహింస్యేమతథావిధానమసక్తమద్యైవవిధీయతాంనః॥౩౮॥
ఇతిశ్రీమత్కిష్కింధాకాండే - త్రిపంచాశస్సర్గః.❋❋❋❋❋తథాబ్రువతితారేతుతారాధిపతివర్చసి। అథమేనేహృతంరాజ్యంహనుమానంగదేనతత్॥౧॥బుద్ధ్యాహ్యష్టాంగయాయుక్తంచతుర్బలసమన్వితమ్। చతుర్దశగుణంమేనేహనుమాన్వాలినస్సుతమ్॥౨॥ ఆపూర్యమాణంశశ్వచ్చ

దితి॥ ప్రాయోపవిశనం-గుణాభావఆర్షః॥టీ॥అప్రవృత్తౌవార్తాభావేపాపంవధం- ప్రాయోపవిశనంఅనశనదీక్షా॥ని॥ప్రాయశ్చానశనేమృత్యావితికోశః * తత్రైవవధోభవిష్యత్యతఆహ-వధేనేతి-వధాదిత్యర్థః-అప్రతిరూపేణఅనర్హేణేత్యర్థః॥ ౨౯॥ పుత్రప్రీత్యాత్వాంయువరాజంకృతవాన్సుగ్రీవఃకథంహనిష్యతీత్యాశంక్యాహ॥నచాహమితి॥౩౧॥కిమ్మిఇతి॥ మెజీవితాంతరేజీవితావధౌవ్యసనంపశ్యద్భిఃసుహృద్భిఃకిం- సుహృదోమద్వ్యసనప్రదర్శనేనక్లేశయిత్వామమకింప్రయోజనమిత్యర్థః॥టీ॥బంధుష్వవిద్యమానేష్వప్రాయోపవేశనంనయుక్తమిత్యతఆహ-కిమ్మిఇతి॥౩౭॥ శ్రుత్వేతి॥ శ్రుత్వాంగదస్యాపివచోనుకూలం-అంగదస్యాప్యనుకూలంతారస్యవచనంశ్రుత్వేత్యర్థః(ప్రతీతాహృష్టాస్సంతః)అసక్తమవిలంబం॥ ౩౮ ॥ ఇతిశ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం కిష్కింధాకాండవ్యాఖ్యాయాం - త్రిపంచాశస్సర్గః. ************ తథేతి॥ రాజ్యంహృతంమేనే-రాజ్యంకర్తుంసామర్థ్యమస్తీతి మేనఇత్యర్థః॥టీ॥అథ మహాప్రాజ్ఞోహనుమాన్తారాదిమతస్యాప్రతిషిద్ధత్వాదంగదంతన్మతావలంబినమవగమ్యతస్యాశంసితంప్రతిషేధయతి-తథాబ్రువతీత్యాదినా॥౧॥సామర్థ్యమేవ ప్రతిపాదయతి॥బుద్ధ్యేహిత్యాదినా॥అష్టాంగయాఅష్టగుణయా- తేచగుణాః॥శుశ్రూషాశ్రవణంచైవగ్రహణంధారణంతథా-ఊహాపోహార్థవిజ్ఞానంతత్త్వజ్ఞా

ర్వవిజ్ఞానితా దాక్ష్యమూర్జస్సంవృతమంత్రతా ॥ అవిసంవాదితా శౌర్యం శక్తిజ్ఞత్వం కృతజ్ఞతా । శరణాగతవాత్సల్యమమర్షిత్వమచాపలమిత్యుక్త చతుర్దశగుణయుక్తం॥౨॥ఆపూర్యమాణమిత్యాది॥ తారస్యశుశ్రూషమాణం-నటస్యశృణోతీతివత్కారకశేషత్వాత్ షష్ఠీ-శుక్రస్యేవపురందరమితి-పురందరశబ్దసన్నిధానాదత్రశుక్రశబ్దో బృహస్పతిపరః- యద్వాకస్యాంచిదవస్థాయాంహితముపదిశతశ్శుక్రస్యవచనంపురందరశ్శ్రుతవానిత్యవగమ్యతే - గురోరివపురందరమిత్యక్షవిత్వాపరః-అభిసంధాతుంఅనుకూలయితుం॥౫॥సఇతి॥చతుర్ణాంసామాదీనాం- తృతీయంభేదం . సామదానంచ భేదశ్చదండశ్చేతియథాక్రమమితిక్రమనియమాత్ ౬॥ తేష్వితి॥కోపకూపఉపాయః కోపోపాయఃదండః-తత్సమన్వితైః॥౭॥త్వమితి॥పిత్రా పితుః॥౮॥ నిత్యమితి॥అజ్ఞాప్యంఅజ్ఞాపనం- భావేకృత్యప్రత్యయః - పుత్రదారాన్పుత్రదారైర్వినా రహితాః-త్వమేతికర్తరితృతీయా-అస్యఆజ్ఞాప్యమిత్యనేనసంబంధః॥౯॥ త్వామితి ॥ అయంజాంబవాన్నీలస్సుహోత్రశ్చఏతేత్వాంయథానానుయుంజేయుఃనానువర్తేరన్-తథాహమపినానువర్తేహి-తఇమేసర్వే సామాదిభిస్సుగ్రీవాదపకర్షితుంనశక్యాః॥౧౦॥ దండేననత్వయాశక్యాఇతిపాఠః॥ ౧౧॥ విగృహ్యాసనమితి॥బలీయసఃప్రబలస్య-దుర్బలేనసమంవిగృహ్యఆసనమవ్యవస్థానమపి-కర్తవ్యమాహుః-నతుదుర్బలస్యబలీయసా . తస్మాత్ ఆత్మరక్షాకరః-స్వక్షేమకామఇతియావత్ -దుర్బలఃబలీయసానవిగృహ్ణీతవిగృహ్య నాసీత॥౧౨॥స్వతోబలాభావేపిదుర్గబలమస్తీత్యాశంక్యాహయాంచేతి॥యామిమాంగుహాం

తేజోబలపరాక్రాంతైః । శశినంశుక్లపక్షాదౌవర్ధమానమివశ్రియా * బృహస్పతిసమంబుద్ధ్యావిక్రమేసదృశంపితుః। శుశ్రూషమాణంతారస్యశుక్రస్యేవపురందరమ్*భర్తురర్థేపరిశ్రాంతంసర్వశాస్త్రవిదాంవరమ్।అభిసంధాతుమారేభేహనుమానంగదంతతః॥౫॥సచతుర్ణాముపాయానాంతృతీయముపవర్ణయన్ । భేదయామాసతాన్సర్వాన్వానరాన్వాక్యసంపదా॥౬ ॥ తేషుసర్వేషుభిన్నేషుతతోభీషయదంగదమ్।భీషణైర్బహుభిర్వాక్యైః కోపోపాయసమన్వితైః॥౭॥త్వంసమర్థతరఃపిత్రా యుద్ధేతారేయవైధురమ్।దృఢంధారయితుంశక్తఃకపిరాజ్యంయథాపితా॥౮॥నిత్యమస్థిరచిత్తాహికపయోహరిపుంగవ। నాజ్ఞాప్యంవిషహిష్యంతిపుత్రదారాన్వినాత్వయా॥౯॥ త్వాంనైతేహ్యనుయుంజేయుఃప్రత్యక్షంప్రవదామితే।యథాయంజాంబవాన్నీలస్సుహోత్రశ్చమహాకపిః*నహ్యహంతఇమేసర్వేసామదానాదిభిర్గుణైః।దండేనవాత్వయాశక్యాస్సుగ్రీవాదపకర్షితుమ్॥౧౦॥విగృహ్యాసనమప్యాహుర్దుర్బలేనబలీయసః।ఆత్మరక్షాకరస్తస్మాన్నవిగృహ్ణీతదుర్బలః॥౧౧॥యాంచేమాంమన్యసేధాత్రీమేతద్బి

నంచధీగుణాఇతి - చతుర్బలసమన్వితంబాహుబలమనోబలోపాయబలబంధుబలసమన్వితం- యద్వాచతుర్విధబలానిసామాదయశ్చత్వారఉపాయాః - చతుర్దశగుణాస్తు॥శ్లో॥దేశకాలజ్ఞతాదార్ఢ్యంసర్వక్లేశసహిష్ణుతా।సర్వవిజ్ఞానితాదాక్ష్యమూర్జస్సంవృతమంత్రతా॥అవిసంవాదితాశౌర్యంశక్తిజ్ఞత్వంకృతజ్ఞతా-శరణాగతవాత్సల్యమమర్షిత్వమచాపలమిత్యుక్తచతుర్దశగుణయుక్తం॥౨॥* శుశ్రూషమాణమితి ॥ తారస్యశుశ్రూషమాణంవాక్యమితిశేషః(తారంశుశ్రూషమాణమిత్యర్థః) శుక్రస్యేవపురందరం-పురందరసన్నిధానాదత్రశుక్రశబ్దోబృహస్పతిపరః-యద్వాసకస్యాంచిదవస్థాయాంహితముపదిశతఃశుక్రస్యవచనంపురందరఃశ్రుతవానితిగమ్యతే * భర్తురితి ॥ అభిసంధాతుంసమాధాతుం(టీ)ఉక్తవిచారాన్నివర్తయితుమితియావత్॥౫॥సఇతి॥చతుర్ణాంసామాదీనాంమధ్యేతృతీయంభేదమనువర్ణయన్॥౬॥ తేష్వితి॥కోపోపాయసమన్వితైః కోపజన్యోపాయఃకోపోపాయఃదండఃతత్సమన్వితైః కోపోపాయాభ్యాంసమన్వితైరితివా॥౭॥ ॥టీ॥ త్వమితి॥పితుస్సుగ్రీవాత్ -యథాపితావాలీకపిరాజ్యంయుద్ధేధురంచదృఢంధారయితుంశక్త ఇతిసంబంధః॥౮॥ నాజ్ఞాప్యమితి॥అజ్ఞాప్యం అజ్ఞాపనం-పుత్రదారంపనాపుత్రదారైః విరహితాః-త్వయేతికర్తరితృతీయా-త్వయాఆజ్ఞాపనంనసహిష్యంతి॥టీ॥ తథాచేదేభిస్సహాస్మిన్బిలపవరాజ్యంకరిష్యామీత్యతఆహ- నిత్యమితి॥౯॥ త్వామితి॥ఏతేపుత్రదారాదీంస్త్యక్త్వా త్వాంనయుంజేయుఃనానువర్తేరన్నిత్యర్థః॥౯॥ఏతేనానుయుంజేయురిత్యుక్తంతానేవాహ॥యథేతి॥ యథాజాంబవాన్నీలఃసుహోత్రశ్చఏతేత్వాంనానుయుంజేయుః - తథాఅహమపినానువర్తఇతియోజనా॥ ౧౦॥దండేనేత్యర్థమేకంవాక్యం ॥ సుగ్రీవాత్ప్రరోక్తా హనుయయుఃదండేనసుగ్రీవాదపకర్ష్టుంనశక్యాః॥ ౧౧॥ నసుతథాప్యహమేకఏవసుగ్రీవేణవిగృహ్యస్థాస్యామీత్యతఆహ॥విగృహ్యేతి ॥ విగృహ్యాసనమపివిగృహ్యావస్థానమపిదుర్బలేనసహబలీయసఏవకర్తవ్యమాహుః-నతుదుర్బలస్యబలీయసా-తస్మాదాత్మరక్షాకరఃస్వక్షేమకారీదుర్బలఃబలీయసానవిగృహ్ణీతవిగృహ్యనాసీతేతియోజనా॥ ౧౨ ॥ స్వతోబలాభావేపి

ధాత్రీంరక్షకాంమన్యసే - ఏతద్బిలమితితారాచ్ఛ్రుతం-ఏతత్ ఋక్షబిలంవిదారణేవిషయే - లక్ష్మణబాణానామీషత్కార్యం-అయత్నసాధ్యమిత్యర్థః॥౧౩॥స్వల్పమితి॥ పురాబిలవాసినంమయముద్దిశ్యాశనింవజ్రంక్షిపతేంద్రేణ-స్వల్పంకృతంద్వారమాత్రంకృతంలక్ష్మణస్తునిశితైర్బాణైః పత్రపుటమివభింద్యాద్ధి॥౧౪॥లక్ష్మణస్యేతి॥ తద్విధాఃతాదృశాః - అపరిచ్ఛిన్నవైభవాఇతియావత్ - గిరీణామపిదారణాఃబిలస్యకిముతేతిభావః॥౧౫॥అవస్థానఇతి॥ అవస్థానేబిలే-యద్వా-విగృహ్యావస్థానేఆసిష్యసిస్థాస్యసి-విగృహ్యావస్థానంయదాధ్యవసిష్యసీత్యర్థః ॥ ౧౮ ॥ నచేతి ॥ లక్ష్మణసాయకాః-అపవృత్తంవృత్తహీనం-స్వకార్యాకరమిత్యర్థః - త్వాంనహింస్యురితినహింస్యురేవేత్యర్థః॥౧౯॥అస్మాభిరితి॥ఆనుపూర్వ్యాత్ క్రమప్రాప్తేః॥ ౨౨ ॥ ఇతిశ్రీగోవిందరాజవిరచితే-శ్రీరామాయణభూషణే- ముక్తాహారాఖ్యానే-కిష్కింధాకాండవ్యాఖ్యానే-చతుఃపంచాశస్సర్గః ***********అథహరీణాంప్రాయోపవేశఃపంచపంచాశే-శ్రుత్వేత్యాది॥౧॥స్థైర్యమితి॥ స్థైర్యంసిద్ధిబుద్ధితా ఆత్మమనశ్శౌచంఆత్మశుచిఃమనసశ్శౌచంఅంతఃకరణశుద్ధిశ్చేత్యర్థః-ధైర్యంగాంభీర్యం॥౨॥మనశ్శౌచాభావముపపాదయతి- భ్రాతురితి॥సకథంధర్మంజానీతఇతివక్ష్యమాణమాకృష్యతే-జీవతఇత్యనేనభ్రాతుర్మరణానంతరంతద్భార్యాపరిగ్రహఃకులధర్మఇత్యవగమ్యతే-ఆనృశంస్యాభావముపపాదయతి-యుద్ధాయేతి॥ యు

లమితిశ్రుతమ్। ఏతల్లక్ష్మణబాణానామీషత్కార్యంవిదారణే॥౧౩॥స్వల్పంహికృతమింద్రేణక్షిపతాహ్యశనింపురా । లక్ష్మణోనిశితైర్బాణైర్భిం ద్యాత్పత్రపుటంయథా॥౧౪॥లక్ష్మణస్యతునారాచాబహవస్సంతితద్విధాః। వజ్రాశనిసమస్పర్శాగిరీణామపిదారణాః॥౧౫॥అవస్థానేయదైవత్వమాసిష్యసిపరంతప।తదైవహరయస్సర్వేత్యక్ష్యంతికృతనిశ్చయాః॥౧౬॥స్మరంతఃపుత్రదారాణాంనిత్యోద్విగ్నాబుభుక్షితాః।ఖేదితాదుఃఖశయ్యాభిస్త్వాంకరిష్యంతిపృష్ఠతః॥౧౭॥సత్వంహీనస్సుహృద్భిశ్చహితకామైశ్చబంధుభిః । తృణాదపిభృశోద్విగ్నస్స్పందమానాద్భవిష్యసి॥౧౮॥నచజాతునహింస్యుస్త్వాంఘోరాలక్ష్మణసాయకాః । అపవృత్తంజిఘాంసంతోమహావేగాదురాసదాః॥౧౯॥అస్మాభిస్తుగతంసార్థంవినీతవదుపస్థితమ్। ఆనుపూర్వ్యాత్తుసుగ్రీవోరాజ్యేత్వాంస్థాపయిష్యతి॥౨౦॥ధర్మకామఃపితృవ్యస్తేప్రీతికామోదృఢవ్రతః । శుచిస్సత్యప్రతిజ్ఞశ్చనత్వాంజాతుజిఘాంసతి॥౨౧॥ప్రియకామశ్చతేమాతుస్తదర్థంచాస్యజీవితమ్ । తస్యాపత్యంచనాస్త్యన్యత్తస్మాదంగదగమ్యతామ్॥౨౨॥ ఇతిశ్రీమత్కిష్కింధాకాండే-చతుఃపంచాశస్సర్గః.*********శ్రుత్వాహనుమతోవాక్యంప్రశ్రితంధర్మసంహితమ్।స్వామిసత్కారసంయుక్తమంగదోవాక్యమబ్రవీత్॥౧॥స్థైర్యమాత్మమనశ్శౌచమానృశంస్యమథార్జవమ్। విక్రమశ్చైవధైర్యంచసుగ్రీవేనోపపద్యతే॥౨॥ భ్రాతుర్జ్యేష్ఠస్యయోభార్యాం జీవితోమహిషీంప్రియామ్ । ధర్మేణమాతరంయస్తుస్వీకరోతిజుగుప్సితః *కథంసధర్మంజానీతేయేనభ్రాత్రామహాత్మనా । యుద్ధాయాభిని

దుర్గబలమస్తీత్యాశంక్యపరిహరతి॥యాంచేతి॥యామిమాంగుహాంధాత్రీంరక్షిత్రీంమన్యసేఏతదృక్షబిలంఋక్షబిలమితిచతారాద్యతంఏతదృక్షబిలంవిదారణేవిదారణవిషయేలక్ష్మణబాణానామీషత్కార్యంఅయత్నసాధ్యమిత్యర్థః॥౧౩॥స్వల్పమితి॥ పురాబిలవాసినంమయముద్దిశ్యఅశనింక్షిపతేంద్రేణ-స్వల్పంకృతంద్వారమాత్రమేవకృతంనతుబిలభేదనం-లక్ష్మణస్తునిశితైర్బాణైఃపత్రపుటమివభింద్యాద్ధి॥౧౪॥టీ॥లక్ష్మణస్యతథావిధంసామర్థ్యంకథమిత్యతఆహలక్ష్మణస్యేతి॥తద్విధాఃబిలభేదకాః ౧౫॥అవస్థానఇతి ॥ అవస్థానేబిలే-యద్వాఅవస్థానేవిగృహ్యావస్థానేయథాఆసిష్యసిస్థాస్యసి- విగృహ్యావస్థానంయథాధ్యవసిష్యసీత్యర్థః ॥ ౧౬ ॥ టీ ॥ తతఃకిమిత్యతఆహ-సత్వమితి ॥ భయోద్విగ్నఃభయచలితః॥౧౮॥నచేతి॥లక్ష్మణసాయకాఃఅసంవృత్తంవృత్తహీనంస్వకార్యాకరమిత్యర్థఃత్వాంనహింస్యురితిన-హింస్యురేవేత్యర్థః॥టీ॥ నకేవలంభయమేవకింతుఅత్యంతహానిరపీత్యాహ-నచేతి॥ ఏతద్బిలంలక్ష్మణబాణానామేవాలక్ష్యంకిముతరామబాణానామిత్యభిప్రాయేణలక్ష్మణబాణగ్రహణం॥౧౯॥అస్మాభిరితి॥ఆనుపూర్వ్యాత్ క్రమప్రాప్తాత్॥టీ॥కిష్కింధాప్రవేశే - నతథాభవిష్యతీత్యాహ-అస్మాభిరితి॥౨౧॥౨౨॥ ఇతిశ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్వదీపికాఖ్యాయాం-కిష్కింధాకాండవ్యాఖ్యాయాం - చతుఃపంచాశస్సర్గః. ****************

౨॥ కథమితి ॥ భ్రాత్రా వాలినానియుక్తేన-త్వంబిలద్వారితిష్ఠ - అహమంతఃప్రవిశ్యయోత్స్యామీతి-యుద్ధాయఅభినియుక్తేనదురాత్మనాసుగ్రీవేణ- బిలస్య

ధా-శూ-ఘనియు_క్తేన-ద్వారాన్నిర్గతస్యశత్రోః యుద్ధాయవాలినానియు_క్తేనేత్యర్థః॥౪॥ఆర్జవాభావముపపాదయతి-సత్యాదితి॥ పాణిగృహీతఃపాణౌగృహీతః ॥౫॥కథంతర్హి సేనామానీతవాన్సుగ్రీవఇత్యాశంక్యాహ-లక్ష్మణస్యేతి॥నాధర్మభయభీరుణా-భయశబ్దోత్రభయహేతుపరః అధర్మరూపభయహేతోర్భీరుణాన చ-కింతులక్ష్మణస్యభయాత్-లక్ష్మణదండనిమి_త్తభయాదిత్యర్థః॥౭॥తవయావరాజ్యస్థాపనంకింవిస్మృతోసీత్యత్రాహ-రాజ్యఇతి॥ పుత్రఃజనిష్యమాణఃస్వపుత్రః॥ ౮॥భిన్నేతి॥భిన్నమంత్రఃప్రకాశితవిగృహ్యావస్థానమంత్రః-అపరాద్ధఃకృతాపరాధః-యద్వాపితృహింసనేనసంజాతాపరాధః॥౯॥ఉపాంశ్వితి॥ ఉపాంశుదండేనర హస్యదండరూపేణ-ఉపపాదయేత్ ప్రాపయేత్ ॥౧౦॥ బంధనాద్వావసాదాన్మ ఇతి॥ వేతిప్రసిద్ధౌ-బంధనరూపావసాదాత్ ॥౧౨॥అభివాదనేతి॥రాఘవౌకుశలంవా చ్యావిత్యనుషంగః॥౧౩॥అభివాదనపూర్వంతురాఘవౌబలశాలినౌ। అభివాదనపూర్వంతురాజాకుశలమేవచ ॥ వాచ్యస్తాతోయవీయాన్మేసుగ్రీవోవానరేశ్వరఇతి పాఠక్రమః॥౧౪॥ప్రకృత్యేతి॥తపస్వినీశోచనీయా॥౧౬॥తస్యసంవిశత_స్తస్మిన్సంవిశతి-సంవేశఃశయనం॥౧౮॥మతంతదితి॥ తత్ర వింధ్యే- ఉద_క్తీరంసముద్రస్యో త్తరతీరం-పతత్ ప్రాయోపవేశనం-తుమమితి-మత్వేతి శేషః॥౨౦॥రామస్యేత్యాది॥జనస్థానవధంజనస్థానస్థరక్షోవధంఆగతంభయం ప్రాయోపవేశరూపభయ యు_క్తేనబిలస్యపిహితంముఖమ్॥౪॥సత్యాత్పాణిగృహీతశ్చకృతకర్మామహాయశాః। విస్మృతోరాఘవోయేనసకస్యతుకృతంస్మరేత్ ॥౫॥లక్ష్మణ స్యభయాద్యేననాధర్మభయభీరుణా । ఆదిష్టామార్గితుంసీతాంధర్మమస్మిన్కథంభవేత్ ॥౬॥తస్మిన్పాపేకృతఘ్నేతుస్మృతిహీనేచలాత్మని। ఆ ర్యః కోవిశ్వాసేజ్జాతుతత్కులీనోజిజీవిషుః॥౭॥రాజ్యేపుత్రఃప్రతిష్ఠాప్యస్సగుణోనిర్గుణోపివా। కథంశత్రుకులీనంమాంసుగ్రీవోజీవయిష్యతి॥౮॥భి న్నమంత్రోపరాద్ధశ్చహీనశ_క్తిఃకథంహ్యహం।కిష్కిన్ధాం ప్రాప్యజీవేయమనాథఇవదుర్బలః॥౯॥ఉపాంశుదండేనహిమాంబంధనేనోపపాదయే త్ । శఠఃక్రూరోనృశంసశ్చసుగ్రీవోరాజ్యకారణాత్॥ ౧౦॥ బంధనాద్వావసాదాన్మే శ్రేయః ప్రాయోపవేశనమ్ । అనుజానీతమాంసర్వేగృ హంగచ్ఛంతువానరాః॥ ౧౧ ॥ అహంవఃప్రతిజానామినాగమిష్యామ్యహంపురీమ్ । ఇహైవప్రాయమాసిష్యే శ్రేయోమరణమేవమే ॥ ౧౨ ॥ అ భివాదనపూర్వంతురాఘవౌబలశాలినౌ । అభివాదనపూర్వంతురాజాకుశలమేవచ * వాచ్యస్తాతోయవీయాన్మేసుగ్రీవోవానరేశ్వరః॥౧౩॥ ఆ రోగ్యపూర్వంకుశలంవాచ్యామాతారుమాచమే * మాతరంచైవమేతారామాశ్వాసయితుమర్హథ॥ ౧౪ ॥ప్రకృత్యాప్రియపుత్రాసాసాను క్రోశాతపస్వినీ * వినష్టమిహమాంశ్రుత్వావ్యక్తంహాస్యతిజీవితమ్॥౧౫॥ఏతావదు_క్త్వావచనంవృద్ధాంస్తానభివాద్యచ*వివేశచాంగదోభూమౌ రుదన్దర్భేషుదుర్మనాః॥౧౬॥తస్యసంవిశత_స్తత్రరుదంతోవానరర్షభాః* నయనేభ్యఃప్రముముచురుష్ణంవైవారిదుఃఖితాః॥౧౭॥సుగ్రీవంచైవ నిందంతఃప్రశంసంతశ్చవాలినమ్ * పరివార్యాంగదంసర్వేవ్యవసన్ప్రాయమాసితుమ్॥౧౮॥మతంతద్వాలిపుత్రస్యవిజ్ఞాయప్లవగర్షభాః * ఉ పస్పృశ్యోదకంతత్రప్రాఙ్ముఖాస్సముపావిశన్।దక్షిణాగ్రేషుదర్భేషుఉద_క్తీరంసమాశ్రితాః*ముమూర్షవోహరిశ్రేష్ఠాఏతత్క్షమమితిస్మహ॥ ౨౦॥రామస్యవనవాసంచక్షయందశరథస్యచ * జనస్థానవధంచైవవధంచైవజటాయుషః।హరణంచైవవైదేహ్యావాలినశ్చవధంరణే*రామకోపం పంచవదతాంహరీణాంభయమాగతమ్॥౨౨॥సనంవిశద్భిర్బహుభిర్మహీధరోమహాద్రికూటప్రతిమైఃప్లవంగమైః। బభూవసన్నాదితనిర్ఝరాంత

ముఖంపిహితంఆచ్ఛాదితం(సకథంధర్మంజానీతఇతిసంబంధః)॥౪॥సత్యాదితి॥ పాణిగృహీతఃపాణౌగృహీతవాన్॥౫॥లక్ష్మణస్యేతి॥అధర్మభయభీరుణా-అధర్మ రూపంభయంహేతుఃతస్మాత్ భీరుణానాదిష్టాః-కింతులక్ష్మణస్యభయాదేవాదిష్టాః॥ టీ ॥ తర్హిసీతాగవేషణప్రయత్నఃకథమాకారీత్యతఆహ-లక్ష్మణస్యేతి॥౬॥టీ॥ తస్మిన్నితి॥స్మృతిహీనేపూర్వోపకారస్మరణశూన్యే॥౭॥౮॥భిన్నేతి॥ భిన్నమంత్రఃప్రకాశితవిగృహ్యావస్థానవిషయమంత్రః॥౯॥౧౬॥తస్యేతి-సమీపఇత్యర్థః॥౧౭॥ ౧౮॥మతమితి॥తత్రవింధ్యే * దక్షిణాగ్రేష్వితి॥ఉ_త్తరీయంసమాహితఇతికర్తరినిష్ఠా-ఉ_త్తరీయంవసితవంతఇత్యర్థః-ఉద_క్తీరంసమాశ్రితాఇతిచపాఠః॥౨౦॥ * రామేతి ॥ హరీణాంభయమాగతంసంపాతిరూపంభయనిమి_త్తంప్రాప్తం-ఏతచ్చానంతరసర్గాదౌస్పష్టీభవిష్యతి॥౨౨॥ భయనిమి_త్తాగమనేహేతుమాహ-స సంవిశద్భిరితి ॥ సన్నాదితనిర్ఝరాంతరత్వస్యభయనిమి_త్తసంపాత్యాగమనహేతుత్వాత్ ॥టీ॥నదద్భిస్సంపాతిదర్శనజనితభయేననాదంకుర్వద్భిః॥౨౩॥ఇతిశ్రీమ

నిమిత్తంచ-వదతాంవదత్సుచసమహీధరోభృశంసన్నాదితనిర్దరాంతరోబభూవేత్యుత్తరేణాన్వయః-అస్మిన్సర్గేసార్ధత్రయోవింశతిశ్లోకాః॥౨౩½॥ఇతిశ్రీగోవిందరాజవిరచితే-శ్రీరామాయణభూషణే-ముక్తాహారాఖ్యానే-కిష్కింధాకాండవ్యాఖ్యానే-పంచపంచాశస్సర్గః. **************************
అథసంపాతిసంవాదఃషట్పంచాశే-ఉపవిష్టాఇత్యాది॥ఉపచక్రమే ప్రారబ్ధముపక్రాంతః॥౧॥సంపాతిరిత్యాదిశ్లోకద్వయమేకాన్వయం॥౩॥విధిరితి॥ విధిఃదైవం-విధానేనయోగకేనసంపాదనేన-యథాయస్మాత్కారణాత్ ॥౪॥పరమితి॥ పరాణాంవానరాణాంమధ్యేమృతంమృతంపరంవానరంభక్షిష్యఇత్యేవంవచఉవాచేత్యన్వయః॥రా॥పరాణాంశ్రేష్ఠానాంవానరాణాంమధ్యేపరంవానరం మృతంమృతంమారయిత్వామారయిత్వాభక్షిష్యఇత్యేవంవచఉవాచేతిసంబంధః-పూర్వత్రహరీణాంభయమాగతమితివచనస్యపరత్రపశ్యసీతాపదేశేనేత్యాద్యంగదనిర్వేదవచనస్యచస్వయంమృతభక్షణేఅనుపపన్నత్వాన్మారయిత్వామారయిత్వేతివ్యాఖ్యాతం॥౫॥తస్యేతి॥ పరమాయస్తః-పరమోద్విగ్నఇత్యర్థః-అజ్ఞాతాఅచింతితా-స్నేహకారుణ్యయంత్రితాః స్నేహకారుణ్యాభ్యాంబద్ధాః అన్యోన్యస్యంప్రత్యేకంప్రత్యేకం-పరమాంగతిం-ముక్తిమిత్యర్థః-రామలక్ష్మణయోరిత్యాది-రామవనవాసమారభ్యప్రాయోపవేశపర్యంతంయదస్తితత్సర్వమిదంవికృతంకైకేయ్యావరదానేనకృతంహీతిసంబంధః-ఇత్యంగదోబ్రవీదితిసంబంధః(౬)రా॥ఇమందేశమనుప్రాప్తఇతిసమ్యక్(౭) రా॥హరిణామియమజ్ఞాతావిపత్తిరితిపాఠః॥ ౧౬½॥ తదసుఖమితి॥సమిత్యజ్ఞాస్వేత్యర్థః-జ్ఞానంచవచనశ్రవణంవానరాణాందర్శనంచ॥రా॥తదసుఖమితి॥ శ్రుత్వేతిశేషః-సగృధ్రరాడితిసమ్యక్-అన్యథావృత్తభంగస్స్యాత్.
రోభృశంనదద్భిర్జలదైరివోల్బణైః॥౨౩½॥ఇతిశ్రీమత్కిష్కింధాకాండే-పంచపంచాశస్సర్గః-❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋

ఉపవిష్టాస్తుతేసర్వేయస్మిన్ప్రాయంగిరిస్థలే । హరయోగృధ్రరాజశ్చతందేశముపక్రమే ॥ ౧ ॥ సంపాతిర్నామనామ్నాతుచిరంజీవీవిహంగమః ।
భ్రాతాజటాయుషశ్శ్రీమాన్ప్రఖ్యాతబలపౌరుషః ॥ కందరాదభినిష్క్రమ్యసవింధ్యస్యమహాగిరేః । ఉపవిష్టాన్హరీన్దృష్ట్వాహృష్టాత్మాగిరమబ్రవీత్ ॥ ౩ ॥ విధిఃకిలనరంలోకేవిధానేనానువర్తతే । యథాయంవిహితోభక్ష్యశ్చిరాన్మహ్యముపాగతః ॥ ౪ ॥ పరంపరాణాంభక్షిష్యేవానరాణాంమృతంమృతమ్ । ఉవాచేదంవచఃపక్షీ తాన్నిరీక్ష్య ప్లవంగమాన్ ॥ ౫ ॥ తస్య తద్వచనంశ్రుత్వా భక్ష్యలుబ్ధస్య పక్షిణః । అంగదఃపరపరమాయస్తోహనుమంతమథాబ్రవీత్ (౬) పశ్యగృధ్రాపదేశేనసాక్షాద్వైవస్వతోయమః । ఇమందేశమనుప్రాప్తోవానరాణాంవిపత్తయే
(౭) రామస్యనకృతంకార్యంరాజ్ఞోనచవచఃకృతమ్ । హరీణామియమజ్ఞాతావిపత్తిస్సహసాగతా (౮) వైదేహ్యాఃప్రియకామేనకృతంకర్మజటాయుషా । గృధ్రరాజేనయత్తత్రశ్రుతంవస్తదశేషతః(౯) తథాసర్వాణిభూతానితిర్యగ్యోనిగతాన్యపి । ప్రియంకుర్వంతిరామస్యత్యక్త్వాప్రాణాన్యథావయమ్* అన్యోన్యముపకుర్వంతిస్నేహకారుణ్యయంత్రితాః(౧౦½) తేనతస్యోపకారార్థంత్యజతాత్మానమాత్మనా* ప్రియంకృతంహిరామస్యధర్మజ్ఞేనజటాయుషా(౧౧½)రాఘవార్థేపరిశ్రాంతావయంసంత్యక్తజీవితాః*కాంతారాణిప్రపన్నాస్స్మనచపశ్యామమైథిలీం(౧౨½) ససుఖీ
హిశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం- కిష్కింధాకాండవ్యాఖ్యాయాంపంచపంచాశస్సర్గః. ❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋
౧॥* ॥౩॥విధిరితి॥విధిఃదైవంవిధానేనయోగక్షేమసంపాదనేన(నరంప్రాణినమనువర్తతే)యదాయస్మాత్కారణాత్ -మహ్యంవిహితోయంభక్ష్యఃవానరరూపఃచిరాదిహాగతఇతిసంబంధః॥౪॥పరమితి॥పరాణాంశ్రేష్ఠానాంవానరాణాంమధ్యేపరంముఖ్యంవానరంమృతంమృతంహత్వాహత్వాభక్షిష్యఇత్యేవంవచఉవాచేతిసంబంధః-అన్యథాస్వయంమృతభక్షణేపూర్వంవానరాణాంభయమాగతమితిసంపాతినిమిత్తభయాగమనవచనం - పశ్యగృధ్రాపదేశేనేతివక్ష్యమాణమంగదనిర్వేదవచనంచనోపపద్యతే- నహిస్వయంమృతభక్షిణఃపత్యుర్వదయోభయహేతవోభవంతి-కించక్షుధితఃతదానీమామిషార్థంనిర్గతస్సః- తేషాంస్వయంమరణంనాపేక్షతే-అతోహత్వాహత్వేతివ్యాఖ్యాతం॥౫॥తస్యేతి॥ పరమాయస్తఃపరమశ్రాంతః॥౬॥౭॥రామస్యేతి॥అజ్ఞాతావిపత్తిఃఅచింతితావిపత్ ॥౮॥తథేతిసార్ధశ్లోకమేకంవాక్యం॥స్నేహకారుణ్యయంత్రితాఃరామస్నేహకారుణ్యాభ్యాంనిబద్ధాః-వయంయథా-తథాఉపకుర్వంతిఉపకుర్వాణానితిర్యగ్యోనిగతాన్యపిసర్వాణ్యపిభూతాని-అన్యోన్యంప్రత్యేకంప్రత్యేకంరామస్యప్రియంకుర్వంతి ॥౧౦½॥ జటాయుషారామస్యప్రియంకృతమిత్యుక్తం-తదేవవివృణోతి॥ తేనేతి॥తస్యరామస్యఉపకా

కేషుచిత్కో- శేష్వస్యశ్లోకస్యానంతరంసర్గకరణందృశ్యతే- కేషుచిత్సూర్యాంశుదగ్ధపక్షత్వాదితిశ్లోకస్యానంతరందృశ్యతే- ప్రాయేణ- సర్గసమాప్తిద్యోతకవృత్తభేదసద్భావాత్ తదసుఖమితిశ్లోకానంతరంసర్గకరణముపపన్నమితిప్రతీయతే॥౧౯॥ఇతిశ్రీగోవిందరాజవిరచితే- శ్రీరామాయణభూషణే-ముక్తాహారాఖ్యానే - కిష్కింధాకాండవ్యాఖ్యానే - షట్పంచాశస్సర్గః. *

అథసంపాతిప్రశ్నోత్తరంసప్తపంచాశే-తత్త్విత్యాదిచతుర్ధశ్లోకః తీక్ష్ణతుండః తీక్ష్ణముఖః॥౧॥వక్త్రాద్విస్వేవదనంతుండమిత్యమరః॥౨॥కథమాసీజ్జనస్థానేయుద్ధంరాక్షసగృధ్రయోః సఖాదశరథఃకథమిత్యనువాదాత్ పూర్వమంగదేనోక్తమితిధ్యేయం॥౪॥శోకాదితి॥కర్మణాహింసాకర్మణా॥౮॥తఇతి॥రౌద్రీం అత్మత్యాగాధ్యవసాయరూపత్వేనక్రూరాం॥

గృధ్రరాజస్తురావణేనహతోరణే * ముక్తశ్చసుగ్రీవభయాద్గతశ్చపరమాంగతిమ్(౧౩) జటాయుషోవినాశేనరాజ్ఞోదశరథస్యచ* హరణేనచవైదేహ్యాస్సంశయంహరయోగతాః(౧౪) రామలక్ష్మణయోర్వాసఅరణ్యేసహసీతయా * రాఘవస్యచబాణేనవాలినశ్చతథావధః। రామకోపాదశేషాణాంరాక్షసానాంతథావధః* కైకేయ్యావరదానేనఇదంహివికృతంకృతమ్॥ ౧౬॥ తదసుఖమనుకీర్తితంవచోభువిపతితాంశ్చసమీక్ష్యవానరాన్।భృశచలితమతిర్మహామతిఃకృపణముదాహృతవాన్సగృధ్రరాట్॥౧౭॥ ఇతిశ్రీమత్కిష్కింధాకాండే-షట్పంచాశస్సర్గః- ❋❋❋❋❋

తతశ్ర్రుత్వాతదావాక్యమంగదస్యముఖోద్గతమ్। అబ్రవీద్వచనంగృధ్రస్తీక్ష్ణతుండోమహాస్వనః॥ ౧॥ కోయంగిరాఘోషయతిప్రాణైఃప్రియతమస్యమే। జటాయుషోవధంభ్రాతుఃకంపయన్నివమేమనః॥౨॥కథమాసీజ్జనస్థానేయుద్ధంరాక్షసగృధ్రయోః। నామధేయమిదంభ్రాతుశ్చిరస్యాద్యమయాశ్రుతమ్॥౩॥ఇచ్ఛేయంగిరిదుర్గాచ్చభవద్భిరవతారితుమ్॥౪॥యవీయసోగుణజ్ఞస్యశ్లాఘనీయస్యవిక్రమైః। అతిదీర్ఘస్యకాలస్యతుష్టోస్మిపరికీర్తనాత్॥౫॥తదిచ్ఛేయమహంశ్రోతుంవినాశంవానరర్షభాః। భ్రాతుర్జటాయుషస్తస్యజనస్థాననివాసినః॥౬॥ తస్యైవచమమభ్రాతుస్సఖాదశరథఃకథమ్। యస్యరామఃప్రియఃపుత్రోజ్యేష్ఠోగురుజనప్రియః॥౭॥సూర్యాంశుదగ్ధపక్షత్వాన్నశక్నోమ్యుపసర్పితుమ్।ఇచ్ఛేయంపర్వతాదస్మాదవతర్తుమరిందమాః॥౮॥శోకాద్భ్రష్టస్వరమపిశ్రుత్వాతేహరియూథపాః।శ్రద్దధుర్నైవతద్వాక్యంకర్మణాతస్యశంకితాః॥౯॥ తేప్రాయముపవిష్టాస్తుదృష్ట్వాగృధ్రంప్లవంగమాః। చక్రుర్బుద్ధింతదారౌద్రాంసర్వాన్నోభక్షయిష్యతి॥౧౦॥ సర్వథాప్రాయమాసీనాన్యదినోభక్షయిష్యతి * కృతకృత్యాభవిష్యామఃక్షిప్రంసిద్ధిమితోగతాః।ఏతాంబుద్ధింతతశ్చక్రుస్సర్వేతేవానరర్షభాః॥౧౧॥ అవతార్యగిరేః

రార్థం ఆత్మానంత్యజతాజటాయుషాప్రియంకృతమితిసంబంధః॥౧౧॥రాఘవార్థఇతి॥ సంత్యక్తజీవితాఃసంత్యక్తజీవితాశాః॥౧౨॥ససుఖఇతి॥సుగ్రీవభయాన్ముక్తఃసుగ్రీవస్యవనచరేశ్వరత్వేనవానరాణామివజటాయుషోపిసుగ్రీవనిమిత్తకంభయంసంభవిష్యతీత్యాలోచ్యైవముక్తమితిభావః॥౧౩॥జటాయుషఇతి॥ జటాయుషోవినాశేనదశరథస్యవినాశేనవైదేహ్యాహరణేనచహరయః - సంశయంప్రాణసంశయంగతాఇతియోజనా- జటాయుర్యదినవినశ్యేత్ సీతానాపహ్రియేత-దశరథోయదిజీవేత్ -రామాదీనాంవనాత్ప్రత్యానయనంసంభవేదితిభావః॥టీ॥జటాయుర్వైదేహ్యాఃకృతేరావణేనసహయుద్ధంకృత్వారామసన్నిధానమరణేనఉత్తమగతిభాగభూత్ -వయంతురామసమీపేనవసామఃసీతామపినపశ్యామః - అతోవృథాప్రాణాంస్త్యజామఇతిదుఃఖాతిశయోక్తిరితిజ్ఞేయం॥౧౪॥ ఉక్తహేతూనాంకారణమాహ - రామలక్ష్మణయోరిత్యాదినాశ్లోకద్వయేన॥రామాదీనాంవనవాసఃరాక్షసానాంఖరాదీనాంవాలినోవధశ్చ- ఇతీదంవికృతంకైకేయ్యావరదానేనకృతంహీతిసంబంధః - కైకేయీవరదానేనహేతునారామవనవాసమారభ్య-ప్రాయోపవేశపర్యంతంయదస్తి-తత్సర్వంప్రాప్తమితిభావః॥౧౬॥ తదసుఖమితి॥వచఃశ్రుత్వేతిశేషః॥టీ॥తదసుఖమితి॥వచఃభ్రాతృనిధనజ్ఞాపకంవచః - వానరాన్భువిపతితాంశ్చసమీక్ష్యజ్ఞాత్వాకృపణంభ్రాతృవధప్రకారప్రశ్నత్వాద్దీనంవచఇత్యనుషంగః-ఉదాహృతవాన్పృష్టవాన్॥ఇతిశ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం-శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం- కిష్కింధాకాండవ్యాఖ్యాయాంషట్పంచాశస్సర్గః.

౧॥౨॥కథమాసీజ్జనస్థానేయుద్ధం-సఖాదశరథఃకథమిత్యనువాదేనచతదుభయమప్యంగదేనపూర్వముక్తమిత్యవగంతవ్యం॥౪॥శోకాదితి॥ కర్మణాశంకితాః - మృతంమృతంచభక్షిష్యఇతిభక్షణకర్మప్రతిపాదకవాక్యేనభీతాః॥౮॥తఇతి॥రౌద్రాంబుద్ధిం-అత్మత్యాగాధ్యవసాయరూపత్వేనక్రూరాంమతిం॥౧౧॥మమేతి॥

రా॥౧౧౫॥ ఆర్యఃపితామహః ఆత్మజౌరసౌ ఓఘబలౌ ఓఘసంఖ్యాకపురుషబలౌ ఓఘసంఖ్యా చ పూర్వోక్తా॥౧౬॥ రామస్యేతి॥ రామస్య తు పితుర్మిత్రమితికథనాత్ మైత్రీప్రకారం తు న జానామీత్యుక్తం భవతి॥ రా॥ రామస్యేతి॥ మమ భ్రాతుస్సఖా దశరథః కథమితి మైత్రీప్రకారే పృష్టే మిత్రత్వమాత్రం వదతోంగదస్య మైత్రీప్రకారం న జానామీతి తాత్పర్యం॥౨౭॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - ముక్తాహారాఖ్యానే - కిష్కింధాకాండవ్యాఖ్యానే సప్తపంచాశస్సర్గః.

అథ సంపాతినా సీతాస్థానకథనమష్టపంచాశే - ఇత్యుక్త ఇత్యాది॥౧॥ యవీయానితి॥ ఆఖ్యాత-భూతేలోట్॥౩॥ పురేతి॥ పరస్పరవేగాతిశయఖ్యాపనపరావిత్యర్థః - ఆదిత్యముపయాతౌ సూర్యసమీపం గతౌ స్వః॥౪॥ ఆవృత్యేతి॥ ఆవృత్యా మండలగత్యా - స్మ శబ్దస్య అవసీదతీత్యనేన సంబంధః॥౫॥ తమితి॥ ఛాదయామాస ఆచ్ఛాదయం॥

శ్శృంగాత్ గృధ్రమహోంగదస్తదా॥౧౧॥ బభూవర్క్షరజా నామ వానరేంద్రః ప్రతాపవాన్ * మమార్యః పార్థివః పక్షిన్ ధార్మికస్తస్య చాత్మజౌ। సుగ్రీవశ్చైవ వాలీ చ పుత్రావోఘబలావుభౌ॥౧౩॥ లోకే విశ్రుతకర్మాభూద్రాజా వాలీ పితా మమ॥ ౧౪॥ రాజా కృత్స్నస్య జగత ఇక్ష్వాకూణాం మహారథః * రామో దాశరథిశ్శ్రీమాన్ ప్రవిష్టో దండకావనమ్। లక్ష్మణేన సహ భ్రాత్రా వైదేహ్యా చాపి భార్యయా * పితుర్నిదేశనిరతో ధర్మ్యం పంథానమాశ్రితః। తస్య భార్యా జనస్థానాద్రావణేన హృతా బలాత్॥౧౬॥ రామస్య తు పితుర్మిత్రం జటాయుర్నామ గృధ్రరాట్। దదర్శ సీతాం వైదేహీం హ్రియమాణాం విహాయసా॥ ౧౭ ॥ రావణం విరథం కృత్వా స్థాపయిత్వా చ మైథిలీమ్। పరిశ్రాంతశ్చ వృద్ధశ్చ రావణేన హతో రణే॥౧౮॥ ఏవం గృధ్రో హతస్తేన రావణేన బలీయసా। సంస్కృతశ్చాపి రామేణ గతశ్చ గతిముత్తమామ్॥౧౯॥ తతో మమ పితృవ్యేణ సుగ్రీవేణ మహాత్మనా। చకార రాఘవస్సఖ్యం సోవధీత్పితరం మమ * మమ పిత్రా విరుద్ధో హి సుగ్రీవస్సచివైస్సహ। నిహత్య వాలినం రామస్తతస్తమభిషేచయత్॥ ౨౧ ॥ స రాజ్యే స్థాపితస్తేన సుగ్రీవో వానరాధిపః। రాజా వానరముఖ్యానాం యేన ప్రస్థాపితా వయమ్॥౨౨॥ ఏవం రామప్రయుక్తాస్తు మార్గమాణాస్తతస్తతః। వైదేహీం నాధిగచ్ఛామో రాత్రౌ సూర్యప్రభామివ॥౨౩॥ తే వయం దండకారణ్యం విచిత్య సుసమాహితాః। అజ్ఞానాత్తు ప్రవిష్టాస్స్మ ధరణ్యా వివృతం బిలమ్॥౨౪॥ మయస్య మాయావిహితం తద్బిలం చ విచిన్వతామ్। వ్యతీతస్తత్ర నో మాసో యో రాజ్ఞా సమయః కృతః॥ ౨౫॥ తే వయం కపిరాజస్య సర్వే వచనకారిణః। కృతాం సంస్థామతిక్రాంతా భయాత్ప్రాయముపాస్మహే॥౨౬॥ క్రుద్ధే తస్మింస్తు కాకుత్స్థే సుగ్రీవే చ సలక్ష్మణే। గతానామపి సర్వేషాం తత్ర నో నాస్తి జీవితమ్॥౨౭॥ ఇతి శ్రీమత్కిష్కింధాకాండే సప్తపంచాశస్సర్గః. **************************

ఇత్యుక్తః కరుణం వాక్యం వానరైస్త్యక్తజీవితైః। సబాష్పో వానరాన్ గృధ్రః ప్రత్యువాచ మహాస్వనః॥౧॥ యవీయాన్మమ స భ్రాతా జటాయుర్నామ వానరాః। యమాఖ్యాత హతం యుద్ధే రావణేన బలీయసా॥౨॥ వృద్ధభావాదపక్షత్వాచ్ఛృణ్వంస్తదపి మర్షయే। న హి మే శక్తిరస్త్యద్య భ్రాతుర్వైరవిమోక్షణే॥౩॥ పురా వృత్రవధే వృత్తే పరస్పరజయైషిణౌ। ఆదిత్యముపయాతౌ స్వో జ్వలంతం రశ్మిమాలినమ్॥౪॥ ఆవృత్యాకాశమార్గేతు జవేన స్మ గతౌ భృశమ్। మధ్యం ప్రాప్తే దినకరే జటాయురవసీదతి॥౫॥ తమహం భ్రాతరం దృష్ట్వా సూర్యరశ్మిభిరర్దితమ్। పక్షాభ్యాం ఛాదయామాస స్నేహాత్పరమవిహ్వలః॥౬॥ నిర్దగ్ధపక్షః పతితో వింధ్యేహం వానరర్షభాః। అహమస్మిన్వసన్ భ్రాతుః ప్రవృత్తిం నోపలక్షయే॥౭॥ జటాయుష స్త్వేవముక్తో భ్రాత్రా సంపాతినా తదా। యువరాజో మహాప్రాజ్ఞః ప్రత్యువాచాంగదస్తదా॥౮॥ జటాయుషో యది భ్రాతా శ్రుతం తే గదితం మయా। ఆఖ్యాహి యది జానా

ఆర్యః పితామహః * సుగ్రీవ ఇతి॥ ఓఘబలౌ ఓఘసంఖ్యాకపురుషబలౌ (టీ) ఓఘస్సేనాసముదాయః * మమ పిత్రేతి॥ అభిషేచయత్ అభ్యషేచయత్॥౨౫॥ తే వయమితి॥ సంస్థాం వ్యవస్థాం (టీ) సంస్థాం మర్యాదాం॥ ౨౭॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం. కిష్కింధాకాండవ్యాఖ్యాయాం - సప్తపంచాశస్సర్గః. ❋❋❋❋❋

ఇతీతి॥ సబాష్పో వానరాన్ గృధ్ర ఇతి పాఠః - సబాష్పం ధారయన్ గృధ్ర ఇతి పాఠే క్రోధో రావణవిషయః॥౧॥౩॥ పురేతి - ఆదిత్యముపయాతౌ స్వః ఆదిత్యం ప్రాప్తౌ స్వ భూవ॥ టీ॥ అపక్షత్వే హేతుమాహ పురేతి॥ స్వః అభూవ॥౪॥ ఆవృత్యేతి॥ స్మ శబ్దస్య అవసీదతీత్యనేన సంబంధః॥౫॥ తమితి॥ ఛాదయామాస ఆచ్ఛాదయం॥౬॥ టీ॥ జటాయుష

గో॥అదీర్ఘదర్శినమితి॥అదీర్ఘదర్శనం ఆగామ్యనర్థానవేక్షకం॥౧౦॥జానామీతి॥వారుణాన్ లోకాన్ అతలవితలాదిలోకాన్-త్రైవిక్రమాన్ త్రివిక్రమమితానుపరితనలోకానిత్యర్థః-మహాసురవిమర్దాన్ దేవాసురసంగ్రామాన్॥రా॥త్రైవిక్రమాన్ త్రివిక్రమమితాన్-గోబలీవర్దన్యాయేన త్రివిక్రమశబ్ద ఉపరితనలోకమాత్రవాచీ॥౧౩॥తరుణీత్యాది॥అపవిధ్యంతీ ఛేదయంతీ॥౧౬॥రా॥సూర్యప్రభేతి॥తస్యాః ఉత్తమం కౌశేయం అసితే రాక్షసే శైలాగ్రే సూర్యప్రభేవ భాతి అంబుదఇవాసితే రాక్షసే విద్యుద్యథా తథా భాతీతి యోజనా॥౧౭॥పుత్ర ఇతి॥ అధ్యాస్తే-అధిశీఙ్ స్థానాంకర్మేతి నగర్యాః కర్మత్వం॥౨౪॥తత్రైవేతి॥ విక్రమధ్వం - వేః పాదవిహరణ ఇత్యాత్మనేపదం-జ్ఞానేన దివ్యజ్ఞానేన॥౨౫॥దూరస్థదర్శనం భవతః కుతో జాతం తత్రాహ ఆద్య ఇత్యాదినా॥ కులింగానాం భూమిప్రత్యాసన్నగగనచారిణాం ధాన్యజీవినః పక్షివిశేషాః కులింగాః యే చాన్యే ధాన్యజీవిన ఇతి వచనాత్-బలిభోజానాం కాకానాం॥౨౬॥భాసా ఇతి॥భాసాః జలవాయసాః॥ని॥భాసస్తు జలవాయస ఇతి నిఘంటుః శ్యేనాః పక్షివిశేషా ఇత్యప్యాహుః॥౨౭॥బలేత్యాది॥ వైనతేయాత్ గరుడాత్ నః అస్మాకం జన్మ ఉత్పత్తిః-తేన తస్య యా సప్తమీ గతిః సైవాస్మాకమపీత్యర్థః- నన్వారణ్యకాండే-ద్వౌపుత్రౌ వినతాయాస్తు గరుడోఽరుణ ఏవ చ। తస్మాజ్జాతోఽహమరుణాత్సంపాతిస్తు మమాగ్రజ ఇతి వచనేన జటాయుషోక్తేనేదం విరుద్ధమితి చేత్-న వైనతేయాదిత్యస్య వినతాపుత్రాదరుణాదిత్యర్థ ఇత్యదోషాత్ - వైనతేయగతిరిత్యత్ర వైనతేయయోరరుణగరుడయోర్గతిరిత్యర్థః - అనేన దివ్యజ్ఞానహేతుర్జన్మోక్తః

నిలయం తస్య రక్షసః॥తి॥అదీర్ఘదర్శినం తం వై రావణం రాక్షసాధిపమ్। అంతికే యది వా దూరే యది జానాసి శంస నః॥౧౦॥తతో బ్రవీన్మహాతేజా జ్యేష్ఠో భ్రాతా జటాయుషః।ఆత్మానురూపం వచనం వానరాన్ సంప్రహర్షయన్॥౧౧॥నిర్దగ్ధపక్షో గృధ్రోఽహం హీనవీర్యః ప్లవంగమాః। వాఙ్మాత్రేణ తు రామస్య కరిష్యే సాహ్యముత్తమమ్॥౧౨॥జానామి వారుణాన్ లోకాన్ విష్ణోస్త్రైవిక్రమానపి।మహాసురవిమర్దాన్వా హ్యమృతస్య చ మంథనమ్॥౧౩॥రామస్య యదిదం కార్యం కర్తవ్యం ప్రథమం మయా।జరయా చ హృతం తేజః ప్రాణాశ్చ శిథిలా మమ॥ ౧౪ ॥ తరుణీ రూపసంపన్నా సర్వాభరణభూషితా। హ్రియమాణా మయా దృష్టా రావణేన దురాత్మనా * క్రోశంతీ రామ రామేతి లక్ష్మణేతి చ భామినీ।భూషణాన్యపవిధ్యంతీ గాత్రాణి చ విధూన్వతీ॥౧౬॥ సూర్యప్రభేవ శైలాగ్రే తస్యాః కౌశేయముత్తమమ్। అసితే రాక్షసే భాతి యథా వా తటిదంబుదే॥౧౭॥తాం తు సీతామహం మన్యే రామస్య పరికీర్తనాత్। శ్రూయతాం మే కథయతో నిలయం తస్య రక్షసః॥౧౮॥పుత్రో విశ్రవసస్సాక్షాద్భ్రాతా వైశ్రవణస్య చ । అధ్యాస్తే నగరీం లంకాం రావణో నామ రాక్షసః॥౧౯॥ఇతో ద్వీపస్సముద్రస్య సంపూర్ణే శతయోజనే।తస్మిన్ లంకాపురీ రమ్యా నిర్మితా విశ్వకర్మణా* జాంబూనదమయైర్ద్వారైశ్చిత్రైః కాంచనవేదికైః। ప్రాకారేణార్కవర్ణేన మహతా సుసమావృతా॥౨౧॥తస్యాం వసతి వైదేహీ దీనా కౌశేయవాసినీ । రావణాంతఃపురే రుద్ధా రాక్షసీభిస్సురక్షితా॥౨౨॥జనకస్యాత్మజాం రాజ్ఞస్తత్ర ద్రక్ష్యథ మైథిలీమ్॥౨౩॥లంకాయామథ గుప్తాయాం సాగరేణ సమంతతః * సంప్రాప్య సాగరస్యాంతం సంపూర్ణం శతయోజనమ్। ఆసాద్య దక్షిణం తీరం తతో ద్రక్ష్యథ రావణమ్ ॥ ౨౪ ॥ తత్రైవ త్వరితాః క్షిప్రం విక్రమధ్వం ప్లవంగమాః।జ్ఞానేన ఖలు పశ్యామి దృష్ట్వా ప్రత్యాగమిష్యథ॥౨౫॥ఆద్యః పంథాః కులింగానాం యే చాన్యే ధాన్యజీవినః। ద్వితీయో బలిభోజానాం యే చ వృక్షఫలాశినః॥౨౬॥ భాసాస్తృతీయం గచ్ఛంతి క్రౌంచాశ్చ కురరైస్సహ। శ్యేనాశ్చతుర్థం గచ్ఛంతి గృధ్రా గచ్ఛంతి పంచమమ్॥ ౨౭ ॥ బలవీర్యోపపన్నా

తి॥యది భ్రాతా తవ హి రామదాసోసీత్యభిప్రాయః - మయా గదితం-తస్య భార్యాం జనస్థానాదిత్యాదినోక్తం॥తీ॥అదీర్ఘేతి॥అదీర్ఘదర్శనం ఆగామ్యనర్థానవేక్షకమిత్యర్థః॥౧౦॥జానామీతి ॥ వారుణాన్ లోకాన్ అతలాదిలోకాన్-త్రైవిక్రమాన్ త్రివిక్రమక్రమితాన్ ఊర్ధ్వాన్ లోకానిత్యర్థః-మహాసురవిమర్దాన్ దేవాసురసంగ్రామాన్॥టీ॥వక్ష్యమాణకర్మణి ప్రామాణికత్వసంపాదనాయ స్వజ్ఞానాతిశయమాహ-జానామీతి॥౧౩॥౧౯॥టీ॥ ఇతో ద్వీపః-అస్తీతి శేషః-తస్మిన్ ద్వీపే॥౨౪॥తత్రైవేతి॥విక్రమధ్వం గచ్ఛత-జ్ఞానేన దివ్యజ్ఞానేన॥౨౫॥ఏతాదృశదివ్యజ్ఞానం భవతః కథమభూదిత్యాకాంక్షాయాం-దివ్యావయమితి ప్రతిపాదయన్నాహ॥ ఆద్య ఇత్యాది-యే చాన్యే ధాన్యజీవిన ఇత్యభిధానాత్ కులింగాః భూప్రత్యాసన్నగగనచారిణః-ధాన్యజీవినః పక్షివిశేషాః॥టీ ॥ ఆద్య ఇతి ॥ఆకాశే సప్త పంథానః సంతి తేష్వాద్యః పంథాః కులింగానాం భూప్రత్యాసన్నగగనచారిణాం॥౨౬॥భాసా ఇతి ॥ భాసాః జలవాయసాః॥౨౭॥*వైనతేయాదితి॥వానరర్షభాః వైనతేయాన్...

ర్గతః క్తః॥ ౨౮॥ గర్హితమితి॥ యేనపిశితాశినా-గర్హితంకర్మ-సీతాపహరణరూపంకృతం-మే భ్రాతుర్హింసనేనచ తతోఽపి ప్రతీకార్యం తస్య వైరంకృతం ప్రతికృతంభవేత్ భవద్భిరితి శేషః - అయంశ్లోకః చరణయోధినామిత్యనంతరం నివేశనీయమిత్యాహుః॥ ౨౮॥ గర్హితంతుకృతంకర్మేత్యస్యశ్లోకస్య-వృత్తిశ్చరణయోధినామిత్యస్యా నంతరమవస్థానేకథాయామ్సుసంగతత్వాత్తత్రైవాయంద్రష్టవ్యః॥ ౨౯॥ నకేవలందివ్యజ్ఞానం-దివ్యచతురపస్తీత్యాహ-ఇహాస్థఇతిఅపిశబ్దోభిన్నక్రమఃచతురిత్య నేనసంబధ్యతే - సౌవర్ణమిత్యనేనవిశేషణేనాతిదూరదర్శిత్వముక్తం - ఆహారవీర్యేణచతుష్యాహారబలేనేత్యర్థః - నిసర్గేణసౌవర్ణత్వనిబంధనస్వభావేన॥ ౩౧॥ అస్మాకమితి॥ వృత్తిఃభక్ష్యగ్రహణం-చరణయోధినాంకుక్కుటానాం-పాదమూలేపాదవికీర్ణప్రదేశే-వృత్తిః-జీవనం॥ ౩౨॥ * ఏవంప్రాసంగికంపరిసమా ప్యప్రకృతమాహ-ఉపాయఇతి॥ గమిష్యథేత్యత్రకిష్కిన్ధామితిశేషః॥ ౩౩॥ సముద్రమితి-నేతుమిచ్ఛామి-మామితిశేషః-భవద్భిరితికరణేతృతీయా॥ ౩౪॥ తతఇత్యా ది॥ తీరందేశం-తీరప్రదేశమిత్యర్థః - తందేశంసంపాత్యావాసభూతందేశంపునఃప్రత్యానయిత్వాప్రవృత్తిందృత్తాంతం ఉపలభ్యతేవానరాఃహృష్టాబభూవుః॥ ౩౫॥ ఇతిశ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే-ముక్తాహారాఖ్యానే-కిష్కిన్ధాకాండవ్యాఖ్యానే-అష్టపంచాశస్సర్గః. ****************

తతస్తదమృతాస్వాదమిత్యారభ్యపంచసర్గాఃప్రక్షిప్తాః సర్వకోశేష్వదర్శనాత్ తాన్వినాపికథాసంఘట్టనాత్ -పూర్వోక్తార్థవిరోధస్ఫోరకత్వాచ్చ- తథా

నాంరూపయావనశాలినామ్। పక్షస్తుపంథాహంసానాంవైనతేయగతిఃపరా * వైనతేయాచ్చనోజన్మసర్వేషాంవానరర్షభాః॥ ౨౮॥ గర్హితం తుకృతంకర్మయేనస్మపిశితాశినా * ప్రతీకార్యంచమేతస్యవైరంభ్రాతృకృతంభవేత్॥ ౨౯॥ (౩౦) ఇహస్థోఽహంప్రపశ్యామిరావణంజానకీంత థా * అస్మాకమపిసౌవర్ణందివ్యంచక్షుర్బలంతథా। తస్మాదాహారవీర్యేణనిసర్గేణచవానరాః * ఆయోజనశతాత్సాగ్రాద్వయంపశ్యామ నిత్యశః॥ ౩౧॥ అస్మాకంవిహితావృత్తిర్నిసర్గేణచదూరతః * విహితాపాదమూలేతువృత్తిశ్చరణయోధినామ్॥ ౩౨॥ ఉపాయోదృశ్యతాంకశ్చి ల్లంఘనేలవణాంభసః * అభిగమ్యతువైదేహీంసమృద్ధార్థాగమిష్యథ॥ ౩౩॥ సముద్రంనేతుమిచ్ఛామిభవద్భిర్వరుణాలయమ్* ప్రదాస్యామ్యు దకంభ్రాతుస్స్వర్గతస్యమహాత్మనః॥ ౩౪॥ తతోనీత్వాతుతందేశంతీరంనదనదీపతేః * నిర్దగ్ధపక్షంసంపాతింవానరాస్సుమహౌజసః। పునఃప్ర త్యానయిత్వాచతందేశంపతగేశ్వరమ్*బభూవుర్వానరాహృష్టాఃప్రవృత్తిముపలభ్యతే॥ ౩౫॥ ఇతిశ్రీమత్కిష్కిన్ధాకాండే-అష్టపంచాశస్సర్గః.

తతస్తదమృతాస్వాదంగృధ్రరాజేనభాషితమ్। నిశమ్యముదితాహృష్టాస్తేవచఃప్లవగర్షభాః॥ ౧॥ జాంబవాన్వానరశ్రేష్ఠస్సహసర్వైఃప్లవంగమైః।

స్మ-వినతాపత్యానూరోరస్మాకముత్పత్తిః- సర్వేషాంఅస్మత్కులీనానాం-వైనతేయాచ్చనోజన్మేత్యనేనదివ్యజ్ఞానహేతుత్వంప్రతిపాదితం-గర్హితంతుకృతంక ర్మేత్యస్యశ్లోకస్యవృత్తిశ్చరణయోధినామిత్యస్యానంతరమవస్థానేకథాయామ్సుసంగతత్వాత్తత్రైవాయంద్రష్టవ్యః॥ ౨౯॥ నకేవలందివ్యజ్ఞానందివ్యచక్షురప్య స్తీత్యాహ॥ ఇహాస్థఇతి॥ అపిశబ్దోభిన్నక్రమఃచతురిత్యనేనసంబధ్యతే॥ సౌవర్ణమితివిశేషణంఅతిదూరదర్శిత్వద్యోతనార్థం-ఆహారవీర్యేణఆహారబలేన- నిసర్గే ణసౌవర్ణత్వనిబంధనస్వభావేన॥ ౩౧॥ అస్మాకమితి॥ వృత్తిర్భక్ష్యగ్రహణం-పాదమూలేపాదవికీర్ణప్రదేశేచరణయోధినాంకుక్కుటాదీనాం॥ ౩౧॥ భవతాంలంకా గమనోద్యోగోమమాప్యుపకారాయభవిష్యతీత్యాశయేనాహ॥ గర్హితమితి॥ యేనపిశితాశినారావణేనగర్హితంకర్మ-సీతాహరణరూపంకృతం-మయాభ్రాతుర్హ తోఃప్రతీకార్యంతస్యవైరంకృతంప్రతికృతంభవేత్ భవద్భిరితిశేషః(టీ)మయాకర్తవ్యోరావణవినాశోయుష్మాభిఃకర్తవ్యఇతిభావః॥ ౩౨॥ అతోలంఘనోపాయ శ్చింత్యతాం-అవశ్యంభావినికార్యసిద్ధిరిత్యాహ॥ ఉపాయఇతి॥ గమిష్యథ-కిష్కిన్ధాంప్రతీతిశేషః॥ ౩౩॥ సముద్రంనేతుమితి। మామితిశేషః- భవద్భిరిత్యత్రకరణేతృతీ యా॥ ౩౪॥ తతఇత్యాదిశ్లోకద్వయమేకంవాక్యం - వానరాఃపతగేశ్వరంసంపాతిం-నదనదీపతేఃతీరందేశంతీరప్రదేశంనీత్వా-పునఃతందేశంఆవాసభూతదేశంప్ర త్యానయిత్వా-ప్రవృత్తింసీతావృత్తాంతముపలభ్యతేవానరాహృష్టాబభూవురితిసంబంధః॥ ౩౫॥ ఇతిశ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం-శ్రీరామాయణతత్వదీపి కాఖ్యాయాం - కిష్కిన్ధాకాండవ్యాఖ్యాయాం - అష్టపంచాశస్సర్గః **

టీ॥ తతఇత్యాది॥ అమృతస్యేవఆస్వాదోయస్యతత్తథోక్తం-అమృతతుల్యమిత్యర్థః॥ ౧॥ అథజాంబవానాలూనపక్షఃకందరాంతర్గతస్సన్ సంపాతిః - దూరదృష్టసీతా

పి తే వ్యాఖ్యాస్యంతే-తత ఇత్యాది॥హృష్టాః-రోమాంచాంచితాః-బభూవురితి శేషః॥ రా॥ తతస్తదమృతాస్వాదమిత్యారభ్య అభిజిదభిముఖా దిశం యయుర్జనకసుతాపరిమార్గణోన్ముఖా ఇత్యంతాః పంచ సర్గాః కేషుచిత్కోశేషు న దృశ్యంతే- కేషుచిద్దృశ్యంతే - తత్ర పూర్వోక్తార్థవిరోధస్స్ఫురతి - తాన్యపి కథాపి సంగచ్ఛతే తథాపి స్థితస్య గతిశ్చింతనీయేతి న్యాయేన తే వ్యాఖ్యాయంతే॥౨॥ రా॥ అథ జాంబవాన్ల్మానపక్షః కందరాంతర్గతః స్సంపాతిః దూరనివృత్తం సీతాపహరణాదికం కేన ప్రకారేణావగతవానితి మత్వా విశేషతోఽవగంతుం పృచ్ఛతి - క్వ సీ తేత్యాదినా॥౩॥౪॥ రా॥ స హరీనితి॥ సీతాశ్రుతిసమాహితాః సీతావృత్తాంతశ్రవణేన సమాహితాః॥౫॥౯॥ రా॥ స ఇతి॥ క్షుధార్తస్య మమ- సమీపమితి శేషః॥౧౦॥ రా॥ సోఽహమభ్యవహారార్థీ-తి సమ్యక్॥౧౬॥౧౭॥ స యాత ఇతి॥ సభాజితః పూజితః॥౧౮॥ దిష్ట్యేతి॥ అసౌ సకళత్రః సరత్నవర్గః అతః కథంచిద్గతః అతస్తే స్వస్త్యాసీత్ అసంశయం-ఇతి మాం మహర్షయో బ్రువన్నితి యోజనా॥౧౯½॥ స చేతి॥ మే మయా- ప్రతివేదితః జ్ఞాతః- సు

భూతలాత్సహసోత్థాయ గృధ్రరాజమథాబ్రవీత్ ॥౨॥ క్వ సీతా కేన వా దృష్టా కో వా హరతి మైథిలీమ్। తదాఖ్యాతు భవాన్సర్వం గతిర్భవ వనౌకసామ్ ॥౩॥ కో దాశరథిబాణానాం వజ్రవేగనిపాతినామ్। స్వయం లక్ష్మణముక్తానాం న చింతయతి విక్రమమ్॥౪॥ స హరీన్ప్రీతిసంయుక్తాన్ సీతాశ్రుతిసమాహితాన్। పునరాశ్వాసయన్ప్రీత ఇదం వచనమబ్రవీత్ ॥౫॥ శ్రూయతామిహ వైదేహ్యా యథా మే హరణం శ్రుతమ్ । యేన చాపి మమాఖ్యాతం యత్ర వాయతలోచనా॥౬॥ అహమస్మిన్గిరౌ దుర్గే బహుయోజనమాయతే। చిరాన్నిపతితో వృద్ధః క్షీణప్రాణపరాక్రమః॥౭॥ తం మామేవంగతం పుత్రస్సుపార్శ్వో నామ నామతః। ఆహారేణ యథాకాలం బిభర్తి పతతాం వరః॥౮॥ తీక్ష్ణకామాస్తు గంధర్వాస్తీక్ష్ణకోపా భుజంగమాః। మృగాణాం తు భయం తీక్ష్ణం తతస్తీక్ష్ణక్షుధా వయమ్॥౯॥ స కదాచిత్ క్షుధార్తస్య మమాహారాభికాంక్షిణః। గతసూర్యేఽహని ప్రాప్తో మమ పుత్రో హ్యనామిషః॥౧౦॥ స మయా వృద్ధభావాచ్చ కోపాచ్చ పరిభర్త్సితః। క్షుత్పిపాసాపరీతేన కుమారః పతతాం వరః॥౧౧॥ స మామాహారసంరోధాత్పీడితం ప్రీతివర్ధనః। అనుమాన్య యథాతత్త్వమిదం వచనమబ్రవీత్ ॥౧౨॥ అహం తాత యథాకాలమామిషార్థీ ఖమాప్లుతః। మహేంద్రస్య గిరేర్ద్వారమావృత్య చ సమాస్థితః॥౧౩॥ తతస్సత్త్వసహస్రాణాం సాగరాంతరచారిణామ్। పంథానమేకోఽధ్యవసం సన్నిరోద్ధుమవాఙ్ముఖః॥ ౧౪॥ తత్ర కశ్చిన్మయా దృష్టస్సూర్యోదయసమప్రభామ్। స్త్రియమాదాయ గచ్ఛన్వై భిన్నాంజనచయప్రభః॥౧౫॥ సోఽహమభ్యవహారార్థీ తౌ దృష్ట్వా కృతనిశ్చయః। తేన సామ్నా వినీతేన పంథానమభియాచితః॥౧౬॥ న హి సామోపపన్నానాం ప్రహర్తా విద్యతే క్వచిత్ । నీచేష్వపి జనః కశ్చిత్కిమంగ బత మద్విధః॥౧౭॥ స యాతస్తేజసా వ్యోమ సంక్షిపన్నివ వేగతః । అథాహం ఖచరైర్భూతైరభిగమ్య సభాజితః॥౧౮॥ దిష్ట్యా జీవతి సీతేతి హ్యబ్రువన్మాం మహర్షయః। కథంచిత్సకళత్రోఽసౌ గతస్తే స్వస్త్యసంశయమ్॥౧౯॥ ఏవముక్తస్తతోఽహం తైస్సిద్ధైః పరమశోభనైః॥౧౯½॥ స చ మే రావణో రాజా రక్షసాం ప్రతివేదితః * హరేర్దాశరథేర్భార్యాం రామస్య జనకాత్మజామ్। భ్రష్టాభరణకౌశేయాం శోకవేగపరాజితామ్ * రామలక్ష్మణయోర్నామ క్రోశంతీం ముక్తమూర్ధజామ్॥౨౧½॥ ఏష కాలాత్యయస్తావదితి కాలవిదాం వరః * ఏతమర్థం సమగ్రం మే సుపార్శ్వః ప్రత్యవేదయత్ ॥౨౨½॥ తచ్ఛ్రుత్వాపి హి మే బుద్ధిర్నాసీ

హరణాదికం కేన ప్రకారేణావగతవానితి మత్వా-విశేషతోఽవగంతుం పునః పృచ్ఛతి॥ క్వ సీతేత్యాదినా॥౩॥౪॥ స హరీనితి॥ సీతాశ్రుతిసమాహితాః- సీతావృత్తాంతశ్రవణ ఏకాగ్రచిత్తా ఇత్యర్థః॥౫॥ టీ॥ శ్రూయతామితి॥ యత్ర దృష్టా యేన చాఖ్యాతం తత్సర్వం శ్రూయతామ్॥౯॥ స ఇతి॥ క్షుధార్తస్య మమ సమీపమితి శేషః॥ ౧౧॥ స మామితి॥ అనుమాన్య సంప్రార్థ్య (టీ) ఆహారసంరోధాదాహారాభావాత్ ॥౧౫॥ సోఽహమితి॥ కృతనిశ్చయః ఆహారో లబ్ధ ఇతి కృతనిశ్చయోఽహం తేన యాచితః (టీ) కృతనిశ్చయః-అభవమితి శేషః-తర్హి కిం నిమిత్తం నావధీరిత్యత ఆహ- తేనేతి॥౧౬॥ టీ॥ న హీతి॥ నీచేష్వపి వర్తమానః కశ్చిదపి జనః సామోపపన్నానాం ప్రహర్తా న విద్యతే మద్విధః కిము త-అంగేత్యామంత్రణే-బతేతి ఖేదే॥౧౭॥ అథాహమితి॥ ఖచరైః భూతైః సిద్ధచారణాదిభిః॥౧౮॥ దిష్ట్యేతి॥ అసౌ సకళత్రః సరత్నవస్తుః కథంచిద్గతో హి- హే తాత దిష్ట్యా జీవసి- తే అసంశయం స్వస్తీతి మాం మహర్షయో బ్రువన్నితి యోజనా॥౧౯॥ ఏవమితి॥ అహం తైరేవముక్తః॥౧౯½॥ స ఇతి॥ రామలక్ష్మణయోర్నామ క్రో

పార్శ్వవచనమిదం* ॥రా॥ భ్రష్టాభరణకాశేయామితిపాఠః॥ ౨౧౪॥ ఏవమితి॥ కాలాత్యయః కాలాతిక్రమహేతుః - రావణదర్శనమితిభావః॥ ౨౪॥ వాగితి॥ సర్వేషాం వఃయుష్మాకం-వాఙ్మతిభ్యాం ప్రియంకరిష్యామిహి- దాశరథేర్యత్కార్యంతన్మమైవ॥ ౨౭॥ తదితి॥ కాలసంగేన కాలవిళంబేన॥ ౨౯॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే- శ్రీరామాయణభూషణే- ముక్తాహారాఖ్యానే- కిష్కింధాకాండవ్యాఖ్యానే- ఏకోనషష్టితమస్సర్గః. ❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖...

తతఃకృతోదకమిత్యాది॥ ౧॥ తమితి॥ జనితప్రత్యయః-జనితవిశ్వాసోయథాభవతితథా బ్రవీదితియోజనా- వానరదర్శనరూపస్వకార్యతోజనితవిశ్వాసఇత్యర్థః॥ ౪॥ లబ్ధసంజ్ఞస్త్వితి ॥ విహ్వలన్నివమూర్ఛన్నివనిశ్చయః॥ ౫॥ రా॥ తతస్తుసాగరానిత్యత్ర సాగరమిత్యర్థః-వింధ్యప్రదేశపతితస్యసకలసాగరదర్శనస్యఅనుపపన్నత్వాత్ -మతిః ప్రత్యభిజ్ఞా॥ ౬॥ హృష్టేతి॥ అభూదితి శేషః॥ ౭॥ ఆసీదితి-భవత్ అభవత్ ॥ ౮॥ అష్టావితి॥ వర్షసహస్రాణి-గతానీతి శేషః॥ ౧౭॥ సౌమ్యేతి॥ వికలఏవవైకల్యం-

చిత్పరాక్రమే * అవత్కాహికథంపక్షీకర్మకించిదుపక్రమే॥ ౨౩॥ యత్తుశక్యంమయాకర్తుంవాగ్బుద్ధిగుణవర్తినా * శ్రూయతాంతత్ప్రవక్ష్యామిభవతాంపౌరుషాశ్రయమ్ ॥ ౨౪ ॥ వాఙ్మతిభ్యాంతుసర్వేషాంకరిష్యామి ప్రియంహివః * యద్ధిదాశరథేఃకార్యంమమతన్నాత్రసంశయః ॥ ౨౫॥ తేభవంతోమతిశ్రేష్ఠాబలవంతోమనస్వినః * ప్రేషితాఃకపిరాజేనదేవైరపిదురాసదాః॥ ౨౬॥ రామలక్ష్మణబాణాశ్చనిశితాఃకంకపత్రిణః* త్రయాణామపిలోకానాంపర్యాప్తాస్త్రాణనిగ్రహే ॥ ౨౭ ॥ కామంఖలుదశగ్రీవస్తేజోబలసమన్వితః * భవతాంతుసమర్థానాంనకించిదపిదుష్కరమ్॥ ౨౮॥ తదలంకాలసంగేనక్రియతాంబుద్ధినిశ్చయః * నహికర్మసుసజ్జంతేబుద్ధిమంతోభవద్విధాః॥ ౨౯॥ ఇతి శ్రీమద్రా-కిష్కింధాకాండే-ఏకోనషష్టితమస్సర్గః. *************** తతఃకృతోదకంస్నాతంతంగృధ్రంహరియూథపాః । ఉపవిష్టాగిరౌదుర్గేపరివార్యసమంతతః॥ ౧॥ తమంగదముపాసీనంతైస్సర్వైర్హరిభిర్వృతమ్ । జనితప్రత్యయోహర్షాత్సంపాతిఃపునరబ్రవీత్ ॥ ౨॥ కృత్వానిశ్శబ్దమేకాగ్రాశ్శృణ్వంతుహరయోమమ । తత్త్వంసంకీర్తయిష్యామియథాజానామిమైథిలీమ్॥ ౩॥ అస్యవింధ్యస్యశిఖరేపతితోస్మిపురావనే । సూర్యాతపపరీతాంగోనిర్దగ్ధస్సూర్యరశ్మిభిః॥ ౪॥ లబ్ధసంజ్ఞస్తుషడ్రాత్రాద్వివశోవిహ్వలన్నివ । వీక్షమాణోదిశస్సర్వానాభిజానామికించన॥ ౫॥ తతస్తుసాగరాన్శైలాన్నదీస్సర్వాస్సరాంసిచ । వనాన్యుదధివేలాంచసమీక్ష్యమతిరాగమత్ ॥ ౬॥ హృష్టపక్షిగణాకీర్ణఃకందరాంతరకూటవాన్ । దక్షిణస్యోదధేస్తీరేవింధ్యోయమితినిశ్చయః॥ ౭॥ ఆసీచ్చాత్రాశ్రమంపుణ్యంసురైరపిసుపూజితమ్। ఋషిర్నిశాకరోనామయస్మిన్నుగ్రతపాభవత్ ॥ ౮॥ అష్టౌవర్షసహస్రాణితేనాస్మిన్నృషిణావినా । వసతోమమ... ర్జ్ఞాస్స్వర్గతేతునిశాకరే॥ అవతీర్యచవింధ్యాగ్రాత్కృచ్ఛ్రేణవిషమాచ్ఛనైః। తీక్ష్ణదర్భాంవసుమ

శంతేంజనకాత్మజాంహర్తా-నరక్షసా... రాజ... రావణ ఇతి మేమయా ప్రతివేదితఇతిసంబంధః॥ ౨౧॥ టీ॥ ఏవమితి కాలాత్యయఃకాలాతిక్రమః- కాలాతిక్రమేఏవహేతురితిభావః॥ ౨౪॥ వాగితి॥ సర్వేషాంసర్వప్ర... నాం-వాఙ్మతిభ్యాం ప్రియంకరిష్యామిహి-దాశరథేఃవఃదాశరథిసంబంధినాంయుష్మాకంయత్కార్యం-తత్తుమమహిమమైవ-అత్రసంశయోనేతియోజనా॥ ౨౫॥ ...లక్ష్మణేతి॥ లోకానాంత్రాణనిగ్రహే- త్రాణేరక్షణేనిగ్రహేచ॥ ౨౭॥ కామమితి॥ నకించిదపిదుష్కరం-భవిష్యతీతి శేషః॥ ౨౮॥ తదితి॥ కాలసంగేన కాలవిళంబేన-భవిష్యదర్థజ్ఞాపనేనతేనబుద్ధ్యాప్రియంకృతంభవతీతి వేదితవ్యం॥ ౨౯॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం-కిష్కింధాకాండవ్యాఖ్యాయాం- ఏకోనషష్టితమస్సర్గః. ❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖

తతఇతి ॥ కృతోదకంజటాయుర్నిమిత్తంకృతపారలౌకికక్రియమిత్యర్థః-గృధ్రంపరివార్యఉపవిష్టాఇతిసంబంధః॥ ౧॥ తమితి॥ జనితప్రత్యయః - నిశాకరమునినోక్తప్రకారేణరామదూతవానరాగమనదర్శనాత్ -పక్షప్రరోహాచ్చనిశాకరోక్తార్థేజనితవిశ్వాసః॥ ౨॥ కృత్వేతి ॥ స్వవృత్తాంతకథనంసీతావృత్తాంతకథనోపయుక్తమితిద్యోతయితుంయథాజానామిమైథిలీమిత్యుక్తం॥ ౩॥ టీ॥ అస్యేతి॥ నిర్దగ్ధఃనిర్దగ్ధపక్షఃవివశఃశారీరపారవశ్యయుక్తః-విహ్వలోదీనః-ఇవశబ్దోవాక్యాలంకారే॥ ౪॥ ౫॥ తతస్త్వితి॥ సాగరాన్సాగరం-మతిఃప్రత్యభిజ్ఞా॥ ౬॥ తమేవాహ-హృష్టపక్షీతి॥ నిశ్చితఃనిశ్చితవాన్॥ ౭॥ ౮॥ అష్టావితి॥ నిశాకరేస్వర్గతేతేనఋషిణావినాఅస్మిన్గిరౌవసతోమమ-అష్టౌవర్షసహస్రాణివ్యతీతానీతి శేషః॥ ౯॥ ఋషేరవస్థానకాలేమమపతనానంతరంఋషిదర్శనప్రకారమాహ-అవతీర్యేత్యాది॥ ౧౦॥ టీ॥ త

చతుర్వర్గాదిత్వాత్ స్వార్థేష్యఞ్-తస్యభావో వైకల్యతా-వ్రణితా-సంజాతవ్రణా-తేనావగమ్యతఇత్యత్ర తఇతిభిన్నపదం- హేసౌమ్య తేరోమ్ణాం వైకల్యతాం దృష్ట్వా నావగమ్యతే-రోమవికలత్వహేతుః స్వరూపమితి శేషః-అగ్నిదగ్ధావితిదృశ్యేతే ఇతి శేషః వ్రణితేత్యత్ర దృశ్యత ఇతి శేషః॥ ౨౧॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే-ముక్తాహారాఖ్యానే-కిష్కింధాకాండవ్యాఖ్యానే-షష్టితమస్సర్గః. ********** తతస్తదిత్యాది॥౧॥౨॥అహమితి॥ పతితౌ ప్రాప్తౌ॥౯॥తీవ్రఇతి॥ మోహః చిత్తవిభ్రమః-మూర్ఛా ఇంద్రియైస్సహమనసఉపప్లవః-తమః అజ్ఞానం॥౧౦॥నదిగితి॥యామ్యేత్యాదికం దిగంతరాణాముపలక్షణం-నియతోలో

తీందుఃఖేనపునరాగతః॥౧౦॥తమృషిం ద్రష్టుకామోస్మి దుఃఖేనాభ్యాగతో భృశమ్। జటాయుషామయాచైవ బహుశోభిగతోహిసః॥౧౧॥ తస్యాశ్రమపదాభ్యాశే వవుర్వాతాస్సుగంధినః। వృక్షో నాపుష్పితః కశ్చిదఫలో వానవిద్యతే॥౧౨॥ఉపేత్యచాశ్రమం పుణ్యం వృక్షమూలముపాశ్రితః। ద్రష్టుకామః ప్రతీక్షేహం భగవంతం నిశాకరమ్॥౧౩॥అథాపశ్యమదూరస్థమృషింజ్వలితతేజసమ్। కృతాభిషేకం దుర్ధర్షముపావృత్తముదఙ్ముఖమ్॥౧౪॥ తమృక్షాస్సృమరావ్యాఘ్రాస్సింహా నాగాస్సరీసృపాః। పరివార్యోపగచ్ఛంతి ధాతారం ప్రాణినో యథా॥౧౫॥తతః ప్రాప్తమృషింజ్ఞాత్వా తానిసత్త్వాని వై యయుః। ప్రవిష్టే రాజని యథా సర్వం సామాత్యకం బలమ్॥౧౬॥ఋషిస్తు దృష్ట్వా మాం ప్రీతః ప్రవిష్టశ్చాశ్రమం పునః। ముహూర్తమాత్రాన్నిష్క్రమ్య తతః కార్యమపృచ్ఛత॥౧౭॥సౌమ్య వైకల్యతాం దృష్ట్వా రోమ్ణాం తే నావగమ్యతే। అగ్నిదగ్ధావిమౌపక్షౌ త్వక్చైవ వ్రణితా తవ॥౧౮॥గృధ్రౌ ద్వౌ దృష్టపూర్వౌ మే మాతరిశ్వసమౌజవే। గృధ్రాణాం చైవ రాజానౌ భ్రాతరౌ కామరూపిణౌ॥౧౯॥ జ్యేష్ఠోహి త్వం తు సంపాతే జటాయురనుజస్తవ। మానుషం రూపమాస్థాయ గృహ్ణీతాం చరణౌ మమ॥౨౦॥కిం తే వ్యాధిసముత్థానం పక్షయోః పతనం కథమ్। దండో వాయం కృతః కేన సర్వమాఖ్యాహి పృచ్ఛతః॥ ౨౧ ॥ ఇతి శ్రీమత్కిష్కింధాకాండే - షష్టితమస్సర్గః. ❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋

తతస్తద్దారుణం కర్మ దుష్కరం సాహసాత్కృతమ్। ఆచచక్షే మునేస్సర్వం సూర్యానుగమనం తదా॥౧॥భగవన్ వ్రణయుక్తత్వాల్లజ్జయా చాకులేంద్రియః। పరిశ్రాంతో న శక్నోమి వచనం ప్రతిభాషితుమ్॥౨॥అహం చైవ జటాయుశ్చ సంఘర్షాద్దర్పమోహితౌ। ఆకాశం పతితౌ వీరౌ జిజ్ఞాసంతౌ పరాక్రమమ్॥౩॥కైలాసశిఖరే బద్ధ్వా మునీనామగ్రతః పణమ్। రవిస్స్యాదనుయాతవ్యో యావదస్తం మహాగిరిమ్ ❋ అథావాం యుగపత్ప్రాప్తావపశ్యావ మహీతలే। రథచక్రప్రమాణాని నగరాణి పృథక్పృథక్॥౫॥క్వచిద్వాదిత్రఘోషాంశ్చ బ్రహ్మఘోషాంశ్చ శుశ్రువః। గాయంతీశ్చాంగనా బహ్వీః పశ్యావో రక్తవాససః॥౬॥తూర్ణముత్పత్య చాకాశమాదిత్యపథమాశ్రితౌ। ఆవామాలోకయావస్తద్వనం శాద్వలసన్నిభమ్॥౭॥ఉపలైరివ సంఛన్నా దృశ్యతే భూశ్శిలోచ్చయైః। ఆపగాభిశ్చ సంవీతా సూత్రైరివ వసుంధరా॥౮॥హిమవాంశ్చైవ వింధ్యశ్చ మేరుశ్చ సుమహాన్నగః। భూతలే సంప్రకాశంతే నాగా ఇవ జలాశయే॥౯॥తీవ్రస్స్వేదశ్చ ఖేదశ్చ భయం చాసీత్తదావయోః। సమావిశతి మోహశ్చ తమో మూర్ఛా చ దారు

మితి॥ దర్శనేనిమిత్తమాహ జటాయుషేతి॥బహుశఇత్యనేనపూర్వపరిచితిస్సూచ్యతే॥౧౪॥తమితి॥ ధాతారంపోషకం యయుః ప్రాపుః॥౧౭॥సౌమ్యేతి॥ హేసౌమ్య తేరోమ్ణాం వైకల్యతాం వికలత్వం దృష్ట్వా-నావగమ్యతే త్వత్స్వరూపమితి శేషః-రోమవికలత్వే హేతుః అగ్నిదగ్ధావితి॥౨౧॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం- శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం-కిష్కింధాకాండవ్యాఖ్యాయాం- షష్టితమస్సర్గః. ❋❋❋❋❋❋❋❋ ౧॥౨॥అహమితి॥ఆకాశంపతితౌ ప్రాప్తౌ(టీ)సంఘర్షాత్ మత్సరాత్॥౩॥కైలాసేతి॥పణబంధనప్రకారమాహ-రవిరితి॥యావదస్తంసమావిశతి॥టీ॥యావదస్తం మహాగిరిం అస్తాచలావధికమావాభ్యాం రవిరనుసృత్యయాతవ్యస్స్యాదిత్యేవంరూపం పణంబద్ధ్వా యుగపత్ ప్రాప్తౌ మహీతలే నగరాణ్యపశ్యావేతి సంబంధః॥ని॥ యావత్తావచ్చసాకల్యేఇత్యమరః - యావదస్తం యాతి తావత్పర్యంతమితి భావః॥౬॥టీ॥ తూర్ణమితి॥ తద్వనం స్థూలోన్నతవృక్షాధారత్వేన ప్రసిద్ధం వనం-శాద్వలస్యేవ సంస్థితిరవస్థానం యస్యతత్ - స్థూలోన్నతవృక్షనికరో హిత్యగణరూపేణ ప్రతీయత ఇత్యర్థః॥౯॥తీవ్రఇతి॥ మోహః చిత్తవిభ్రమః - అత్ర మూర్ఛానామ ఇంద్రియైస్సహమనసఉపప్లవః॥౧౦॥ నదిగితి॥ నియతస్థానవిశేషా

కః నియతసన్నివేశో లోకః-యుగాంతేఽగ్నినాదగ్ధోహతఇవ-అదృశ్యతేతి శేషః॥౧౧॥మనశ్చేత్యాది ॥ సంశ్రయంఆశ్రయభూతంచక్షురింద్రియంసన్నివర్త్య-స్వే స్వవిప్రయుజ్య-భూయోభృశంహతంమేమనః మహతాయత్నేనఅస్మిన్ చక్షుషిపునస్సంధాయమహతాయత్నేనభూయోఽరవిస్సమవలోకితఇతిసంబంధః॥రా॥ మనశ్చమేహతంభూయస్సన్నివర్త్యతుసంశ్రయమ్।యత్నేనమహతాహ్యస్మిన్ పునస్సంధాయచక్షుషి॥యత్నేనమహతాభూయోఽరవిస్సమవలోకిత ఇతిపాఠః॥౧౩॥ జటాయురితి ॥ నిపపాతమహీం-మహీంప్రతినిపపాతేత్యర్థః-పతంతందృష్ట్వా అహమాకాశాత్పూర్వాధిష్ఠితాకాశప్రదేశాత్ - ఆత్మానంతూర్ణంముక్త్వా- జటాయుషోరక్షణార్థంతదుపరిసత్వరమాగచ్ఛామిత్యర్థః॥ ౧౪॥ పక్షాభ్యామితి॥ ప్రమాదాత్సూర్యోఽధక్ష్యతీతిబుద్ధ్యవధానాభావాత్ ॥ ౧౭ ॥ ఇతి శ్రీ గోవిందరాజవిరచితే- శ్రీరామాయణభూషణే-ముక్తాహారాఖ్యానే-కిష్కింధాకాండవ్యాఖ్యానే- ఏకషష్టితమస్సర్గః. ************************************

ఏవముక్త్వేత్యాది॥౧॥౨॥౪॥అరణ్యమితి॥ అస్మిన్నర్థేఽరణ్యగమనే॥౬॥సా చేతి॥ కామ్యంతఇతికామైః అపేక్షణీయైః-ప్రలోభ్యంతీ ప్రలోభ్యమానా॥౭॥పరమాన్న

> ణా॥౧౦॥నదిగ్విజ్ఞాయతేయామ్యానాగ్నేయీనచవారుణీ। యుగాంతేనియతోలోకోహతోదగ్ధఇవాగ్నినా॥౧౧॥మనశ్చమేహతంభూయస్సన్నివర్త్యతుసంశ్రయమ్। యత్నేనమహతాహ్యస్మిన్ పునస్సంధాయచక్షుషి * యత్నేనమహతాభూయోఽరవిస్సమవలోకితః॥౧౨॥ తుల్యఃపృథ్వీప్రమాణేనభాస్కరః ప్రతిభాతినౌ॥౧౩॥ జటాయుర్మామనాపృచ్ఛ్యనిపపాతమహీంతతః। తందృష్ట్వాతూర్ణమాకాశాదాత్మానంముక్తవానహమ్॥౧౪॥పక్షాభ్యాంచమయాగుప్తోజటాయుర్న ప్రదహ్యతే। ప్రమాదాత్తత్రనిర్దగ్ధఃపతన్వాయుపథాదహమ్॥౧౫॥ ఆశంకేతంనిపతితంజనస్థానేజటాయుషమ్। అహంతుపతితోవింధ్యేదగ్ధపక్షోజడీకృతః॥ ౧౬ ॥రాజ్యేనహీనోభ్రాత్రా చపక్షాభ్యాంవిక్రమేణచ। సర్వథామర్తుమేవేచ్ఛన్ పతిష్యేశిఖరాద్గిరేః ॥ ౧౭ ॥ ఇతి శ్రీమత్కిష్కింధాకాండే . ఏకషష్టితమస్సర్గః. ❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖
>
> ఏవముక్త్వామునిశ్రేష్ఠమరుదందుఃఖితోభృశమ్ ।అథధ్యాత్వాముహూర్తంతుభగవానిదమబ్రవీత్ ॥౧॥పక్షౌచతేప్రపక్షౌచపునరన్యేభవిష్యతః। ప్రాణాశ్చచక్షుషీచైవవిక్రమశ్చబలంచతే॥౨॥పురాణేసుమహత్కార్యంభవిష్యతిమయాశ్రుతమ్।దృష్టంమేతపసాచైవశ్రుత్వాచవిదితంమమ॥౩॥రాజాదశరథోనామకశ్చిదిక్ష్వాకునందనః ।తస్యపుత్రోమహాతేజారామోనామభవిష్యతి॥౪॥అరణ్యంచసహభ్రాత్రాలక్ష్మణేనగమిష్యతి।అస్మిన్నర్థేనియుక్తస్సన్ పిత్రాసత్యపరాక్రమః॥౫॥నైరృతోరావణోనామతస్యభార్యాంహరిష్యతి ।రాక్షసేంద్రోజనస్థానాదవధ్యస్సురదానవైః॥౬॥సాచకామైః ప్రలోభ్యంతీభక్ష్యైర్భోజ్యైశ్చమైథిలీ ।నభోక్ష్యతిమహాభాగాదుఃఖమగ్నాయశస్వినీ ॥౭॥పరమాన్నంతువైదేహ్యాజ్ఞాత్వాదాస్యతివాసవః॥౭౧॥యదన్నమమృతప్రఖ్యంసురాణామపిదుర్లభమ్ * తదన్నంమైథిలీప్రాప్యవిజ్ఞాయేంద్రాదిదంత్వితి। అగ్రముద్ధృత్యరామాయభూతలేనిర్వపిష్యతి * యదిజీవతిమేభర్తాలక్ష్మణేనసహప్రభుః। దేవత్వంగచ్ఛతోర్వాపితయోరన్నమిదంత్వితి॥౧౦॥ఏష్యంత్యన్వేషకాస్తత్ర

యామ్యాదిక్ నవిజ్ఞాయతే-కిమివపూర్వంనియతఃనియతస్థానవిశేషః-యుగాంతేఽగ్నినాదగ్ధోహతోలోకఇవ॥౧౧॥మనఇతి॥ సంశ్రయంఅవలోకనాశ్రయభూతంచక్షురింద్రియం సన్నివర్త్య-స్వేనవిప్రయుజ్య-భూయోభృశంహతంమూఢంమేమనః-మహతాయత్నేనఅస్మిన్ చక్షుషిపునఃసంధాయ - మహతాయత్నేనభూయోఽరవిఃసమవలోకితఇతియోజనా॥౧౩॥ జటాయురితి ॥ జటాయుఃమహీంప్రతినిపపాత-తంపతంతందృష్ట్వా - ఆకాశాత్ పూర్వాధిష్ఠితాకాశప్రదేశాత్ ఆత్మానంతూర్ణంముక్త్వా-జటాయుషోరక్షణార్థంతదుపరిసత్వరమాగచ్ఛమిత్యర్థః॥౧౪॥ప్రమాదాదితి॥పక్షయోర్విస్తృతత్వే సూర్యోఽదహిష్యతీతిబుద్ధ్యభావాత్ ॥ ౧౭॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం- శ్రీరామాయణతత్వదీపికాఖ్యాయాం- కిష్కింధాకాండవ్యాఖ్యాయాం - ఏకషష్టితమస్సర్గః.❖❖❖❖❖❖❖

టీ॥ ఏవమితి॥ఏవంస్వవ్యాపారముక్త్వా ॥౧॥పక్షౌచేతి॥ప్రాణాదయశ్చభవిష్యంతీతివచనవ్యత్యయఃకర్తవ్యః॥టీ॥ ప్రపక్షౌ ప్రధానపక్షౌపూర్వవత్సర్వవ్యవహారసమర్థావిత్యర్థః॥౨॥ టీ॥పురాణఇతి॥పురాణేశాస్త్రరహస్యేశ్రుత్వాస్థితస్యమమతపసాచదృష్టమితిసంబంధః॥౬॥టీ॥సాచేతి॥కామ్యంతఇతికామాః అపేక్షణీయాః తైః ప్రలోభ్యంతీ॥౭॥టీ॥పరమాన్నమితి॥జ్ఞాత్వా అనశనామితి శేషః॥౭౧॥టీ॥యదితి॥ఇంద్రాదిదంత్వితివిజ్ఞానంప్రాప్తిప్రత్యయమహిమ్నేతిభావః- ప్రకారాంతరేణరావణా

మితి॥జ్ఞాత్వా-అనశనామితి శేషః॥౭౫॥౧౩॥త్వయాపీతి॥నృపపుత్రయోఃతత్ప్రియోజనంత్వయాపి కార్యంకర్తవ్యం-బ్రాహ్మణాదీనాంచ కార్యమితిసంబంధః॥౧౫॥
ఇతి శ్రీ గోవిందరాజవిరచితే-శ్రీరామాయణభూషణే- ముక్తాహారాఖ్యానే-కిష్కింధాకాండవ్యాఖ్యానే-ద్విషష్టితమస్సర్గః. * * * * * * * * * * **
ఏతైరిత్యాది॥౧॥రా॥కందరాత్తువిసర్పిత్వాపర్వతస్యాంశనైశ్శనైరితిపాఠః॥౨॥ అద్యత్వితి॥ పూర్వంనిశాకరమునిప్రయాణానంతరంఅష్టావర్షసహస్రాణివ్యతీ
తానీత్యుక్తత్వాత్-అతస్సాగ్రంవర్షశతంగతమిత్యేతదష్టవర్షసహస్రోపలక్షణం॥౩॥మహాప్రస్థానమితి॥వితర్కైఃవివిధవిచారైః॥౫॥రా॥బుద్ధ్వాతాచమయావీర్య

స్యారామదూతాఃప్లవంగమాః।ఆఖ్యేయారామమహిషీత్వయాతేభ్యోవిహంగమ॥౧౧॥సర్వథాహినగంతవ్యమీదృశఃక్వగమిష్యసి। దేశకాలౌ
ప్రతీక్షస్వపక్షౌత్వంప్రతిపత్స్యసే॥౧౨॥ నోత్సహేయమహంకర్తుమద్యైవత్వాంసపక్షకం। ఇహస్థస్త్వంతులోకానాంహితంకార్యంకరిష్యసి॥
౧౩॥త్వయాపిఖలుతత్కార్యంతయోశ్చనృపపుత్రయోః।బ్రాహ్మణానాంసురాణాంచమునీనాంవాసవస్యచ॥౧౪॥ఇచ్ఛామ్యహమపిద్రష్టుంభ్రాత
రౌరామలక్ష్మణౌ। నేచ్ఛేచిరంధారయితుంప్రాణాంస్త్యక్ష్యేకళేబరం * మహర్షిస్త్వబ్రవీదేవందృష్టతత్త్వార్థదర్శనః॥ ౧౫॥ * ఇతి శ్రీమ
త్కిష్కింధాకాండే - ద్విషష్టితమస్సర్గః॥ * * * * * * * * * * * * * * * ఏతైరన్యైశ్చబహుభిర్వాక్యైర్వాక్యవిదాంవరః। మాంప్రశ
స్యాభ్యనుజ్ఞాప్యప్రవిష్టస్స్వస్వనాశ్రమం॥ ౧ ॥ కందరాత్తువిసర్పిత్వాపర్వతస్యాంశనైశ్శనైః।అహంవింధ్యంసమారుహ్యభవతఃప్రతిపాల
యే॥౨॥అద్యత్వేతస్యకాలస్యసాగ్రం వర్షశతంగతమ్।దేశకాలప్రతీక్షోఽస్మిహృదికృత్వామునేర్వచః॥౩॥మహాప్రస్థానమాసాద్యస్వర్గతేతునిశా
కరే। మాంనిర్దహతిసంతాపోవితర్కైర్బహుభిర్వృతమ్॥ ౪ ॥ఉత్థితాంమరణేబుద్ధింమునివాక్యైర్నివర్తయే। బుద్ధిర్యాతేనమేదత్తాప్రాణా
నాంరక్షణాయతు * సామేపనయతేదుఃఖందీప్తేవాగ్నిశిఖాతమః॥౫॥బుధ్యతాచమయావీర్యంరావణస్యదురాత్మనః * పుత్రస్సంతర్జితోవాగ్భి
ర్నత్రాతామైథిలీకథమ్॥౬॥తస్యావిలపితంశ్రుత్వాతౌచసీతావినాకృతౌ * నమేదశరథస్నేహాత్పుత్రేణోత్పాదితంప్రియమ్॥౭॥తస్యత్వేవం
బ్రువాణస్యసంపాతేర్వానరైస్సహ * ఉత్పేతతుస్తదాపక్షౌసమక్షంవనచారిణామ్॥ ౮ ॥సదృష్ట్వాస్వాంతనుంపక్షైరుద్గతైరరుణచ్ఛదైః * ప్ర
హర్షమతులంలేభేవానరాంశ్చేదమబ్రవీత్ ॥ ౯ ॥ ఋషేర్నిశాకరస్యైవప్రభావాదమితాత్మనః * ఆదిత్యరశ్మినిర్దగ్ధౌపక్షౌమేపునరుత్థితౌ।
యౌవనేవర్తమానస్యమమాసీద్యఃపరాక్రమః * తమేవాద్యానుగచ్ఛామిబలంపౌరుషమేవచ।సర్వథాక్రియతాంయత్నస్సీతామధిగమిష్యథ *
పక్షలాభోమమాయంవస్సిద్ధిప్రత్యయకారకః॥౧౨॥ఇత్యుక్త్వాసహరీన్సర్వాన్సంపాతిఃపతగోత్తమః *ఉత్పపాతగిరేశ్శృంగాజ్జిజ్ఞాసుఃఖగమాం

గతంచేత్పరిహరతీతి తాత్పర్యం-అగ్రముద్ధృత్యభూతలేనిర్వపేద్యతీత్యనేనపతిప్రతాచారఉక్తః-భుక్తవత్యేవభుంజీయాదితిస్మరణాత్॥౧౧॥సర్వథేతి॥దేశకాల
ప్రతీక్షణస్యఫలమాహ-పక్షావితి॥౧౨॥టీ॥తవపక్షసంపాదనసామర్థ్యంకిమిదానీంనాస్తీత్యత్రాహ-నోత్సహేయమితి॥ అధునైవపక్షసంపాదనంమయాకృతంచే
త్తవాత్రావస్థానాసంభవాదిహస్థేనత్వయాకర్తవ్యంనసిద్ధ్యేదిత్యర్థః॥౧౩॥త్వయాపీతి॥నృపపుత్రయోస్తత్ప్రియోజనంత్వయాపికార్యంకర్తవ్యంబ్రాహ్మణాదీ
నాంచకర్తవ్యమితిసంబంధః॥ఇతిశ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం-శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం-కిష్కింధాకాండవ్యాఖ్యాయాంద్విషష్టితమస్సర్గః॥
౧॥౨॥అద్యత్వేతస్యేతి॥ పూర్వంనిశాకరమునిప్రయాణానంతరం-అష్టౌవర్షసహస్రాణిమమవ్యతీతానీత్యుక్తత్వాత్-ఇదానీంసాగ్రవర్షశతమిత్యేతదష్టవర్ష
సహస్రోపలక్షణం॥౩॥మహాప్రస్థానమితి॥వితర్కైః-వివిధవిచారైః॥టీ॥మహాప్రస్థానసంజ్ఞికంవ్రతం-వితర్కైర్వివిధవిచారైః-కదావానరాస్సమేష్యంతికదాపక్షా
దికంమమప్రాదుర్భవిష్యతీత్యేవంరూపవిచారః॥౫॥టీ॥బుధ్యతేతి॥ తస్యావిలపితంశ్రుత్వామైథిలీకథనత్రాతానగుప్తాఇతివాగ్భిస్సర్జితః॥౬॥టీ॥తస్యేతి॥పక్షా
విత్రపక్షయోరుపలక్షణం-అన్యథాఉత్తరత్రపక్షైరితిబహువచనాయోగాత్॥౮॥సదృష్ట్వేతి॥అరుణచ్ఛదైఃఅరుణబర్హిష్పత్రైః-అరుణప్రభైరితిపాఠః॥ ౧౧॥
టీ॥బలంపౌరాణమేవచ-పురాణమేవపౌరాణం-స్వార్థేఽణ్-పురాణేషుదివ్యానాంయాదృశంబలంశ్రూయతేతాదృశమితివా॥౧౪॥ అథపవనసమానవిక్రమాఇతి॥

మితిపాఠః॥౯౪॥ సదృష్ట్వేతి॥ అరుణచ్ఛదైః అరుణబర్హిష్పత్త్రైః॥౧౪౪॥ అథేతి॥ అభిజిదభిముఖాః అభిజిన్ముహూర్తప్రతీక్షకాః॥ ౧౫౪॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే శ్రీరామాయణభూషణే-ముక్తాహారాఖ్యానే-కిష్కింధాకాండవ్యాఖ్యానే-త్రిషష్టితమస్సర్గః.**********************************
ఏవం ప్రతిష్ఠాః పంచసర్గాగతాః-ఏవం కృతోదకం సంపాతిం స్వస్థానమానీయ ప్రకృతకార్యాయ వానరాగతా ఇత్యాహ-ఆఖ్యాతా ఇతి॥ సముత్పత్యేత్యాహ-ఏవం తత్ర లంఘనం కృత్వా సంగమ్య పునరన్యోన్యం సమేత్య-వినేదుః॥ ౧॥ సంపాతేరితి॥ హరయస్సంపాతేర్వచనం శ్రుత్వా సీతాదర్శనకాంక్షిణస్సంతః - రావణక్షయం రావణనిలయభూతం లంకాద్వీపముద్దిశ్య సాగరం తన్మార్గభూతం సాగరం-ఆజగ్మురితి సంబంధః॥ ౨॥ అభిక్రమ్యేతి॥ ప్రతిబింబమివ ప్రతినిధిమివ ఇదం తటపిశేషణం సర్వలోకస్థసమస్తవస్తుసంపూర్ణమిత్యర్థః॥ ౩॥ ప్రతిమానం ప్రతిబింబం ప్రతిమా ప్రతియాతనా ప్రతిచ్ఛాయా। ప్రతికృతిరర్చా పుంసి ప్రతినిధిరుపమోపమానం స్యాదిత్యమరః॥ ౩॥ దక్షిణస్యేతి॥ సన్నివేశం స్థానం॥ ౪॥ సత్త్వైరిత్యాది॥ విషాదేన విషాదకారణేన-విషాదోయం ప్రసహతే అభిభవతి-నసిద్ధ్యతీత్యనంతరం ఇతికరణం బోధ్యం

గతిమ్॥౧౩౪॥ తస్య తద్వచనం శ్రుత్వా ప్రీతిసంహృష్టమానసాః * బభూవుర్హరిశార్దూలా విక్రమాభ్యుదయోన్ముఖాః॥౧౪౪॥ అథ పవనసమానవిక్రమాః ప్లవగవరాః ప్రతిలబ్ధపౌరుషాః। అభిజిదభిముఖాం దిశం యయుర్జనకసుతాపరిమార్గణోన్ముఖాః॥౧౫౪॥ ఇతి శ్రీమత్కిష్కింధాకాండే- త్రిషష్టితమస్సర్గః. ❖❖❖❖❖❖❖ అఖ్యాతా గృధ్రరాజేన సముత్పత్య ప్లవంగమాః। సంగతాః ప్రీతిసంయుక్తా వినేదుస్సింహవిక్రమాః॥ ౧ ॥ సంపాతేర్వచనం శ్రుత్వా హరయో రావణక్షయమ్। హృష్టాస్సాగరమాజగ్ముస్సీతాదర్శనకాంక్షిణః॥ ౨॥ అభిక్రమ్య తు తం దేశం దదృశుర్భీమవిక్రమాః। కృత్స్నం లోకస్య మహతః ప్రతిబింబమివ స్థితమ్॥ ౩॥ దక్షిణస్య సముద్రస్య సమాసాద్యోత్తరాం దిశమ్। సన్నివేశం తతశ్చక్రుర్హరివీరా మహాబలాః॥ ౪॥ సత్త్వైర్మహద్భిర్వికృతైః క్రీడద్భిర్వివిధైర్జలే। వ్యాత్తాస్యైస్సుమహాకాయైరూర్మిభిశ్చ సమాకులమ్ * ప్రసుప్తమివ చాన్యత్ర క్రీడంతమివ చాన్యతః। క్వచిత్పర్వతమాత్రైశ్చ జలరాశిభిరావృతమ్ * సంకులం దానవేంద్రైశ్చ పాతాళతలవాసిభిః। రోమహర్షకరం దృష్ట్వా విషేదుః కపికుంజరాః॥ ౭॥ ఆకాశమివ దుష్పారం సాగరం ప్రేక్ష్య వానరాః। విషేదుస్సహసా సర్వే కథం కార్యమితి బ్రువన్॥ ౮ ॥ విషణ్ణాం వాహినీం దృష్ట్వా సాగరస్య నిరీక్షణాత్। ఆశ్వాసయామాస హరీన్భయార్తాన్హరిసత్తమః॥ ౯॥ తాన్విషాదేన మహతా విషణ్ణాన్వానరర్షభాన్। ఉవాచ మతిమాన్కాలే వాలిసూనుర్మహాబలః * న విషాదే మనః కార్యం విషాదో దోషవత్తమః। విషాదో హంతి పురుషం బాలం క్రుద్ధ ఇవోరగః * విషాదోయం ప్రసహతే విక్రమే పర్యుపస్థితే। తేజసా తస్య హీనస్య పురుషార్థో న సిద్ధ్యతి॥ ౧౨॥ తస్యాం రాత్ర్యాం వ్యతీతాయామంగదో వానరైస్సహ। హరివృద్ధైస్సమాగమ్య పునర్మంత్రమమంత్రయత్॥ ౧౩॥ సా వానరాణాం ధ్వజినీ పరివార్యాంగదం బభౌ। వాసవం పరివార్యేవ మరుతాం వాహినీ స్థితా॥ ౧౪॥ కోన్యస్తాం వానరీం సేనాం శక్తస్స్తంభయితుం భవేత్। అన్యత్ర వాలితనయాదన్యత్ర చ హనూమతః॥ ౧౫॥ తతస్తాన్హరివృద్ధాంశ్చ తచ్చ సైన్యమరిందమః। అనుమాన్యాంగదశ్శ్రీమాన్వాక్యమర్థవదబ్రవీత్॥ ౧౬॥ క ఇదానీం మహాతేజా లంఘయిష్యతి సాగరమ్। కః కరిష్యతి సుగ్రీవం సత్యసంధమరిందమమ్॥ ౧౭॥ కో వీరో యోజ

అభిజిదభిముఖాః అభిజిన్ముహూర్తప్రతీక్షకాః (టీ) సూర్యాచ్చతుర్థకం లగ్నమభిజిత్పరికీర్తితం। సర్వదోషహరం చైవ ప్రశస్తం శుభకర్మసు ఇతి జ్యోతిశ్శాస్త్రే॥ ౧౫॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం-శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం-కిష్కింధాకాండవ్యాఖ్యాయాం-త్రిషష్టితమస్సర్గః. *************
టీ॥ ఆఖ్యాతా ఇతి॥ సముత్పత్య ఉత్థాయ॥౧॥ సంపాతేరితి॥ హరయః సంపాతేర్వచనం శ్రుత్వా- సీతాదర్శనకాంక్షిణస్సంతః రావణక్షయం ప్రతి రావణనిలయభూతలంకాద్వీపముద్దిశ్య-సాగరం తన్మార్గభూతసముద్రమాజగ్మురితి సంబంధః॥౨॥ అభిక్రమ్యేతి॥ ప్రతిబింబమివ ప్రతిబింబాధారభూతాదర్శతలమివేత్యర్థః - తత్ర సాగరమిత్యనుకృష్యతే॥౩॥ దక్షిణస్యేతి॥ ఉత్తరాం దిశమిత్యత్ర దిక్ఛబ్దేన తీరం లక్ష్యతే-ఉత్తరం తటమితి సమ్యక్॥ ౭॥ ఆకాశమితి॥ (సముద్రలంఘనం కథం కర్తవ్యమితి) బ్రువన్ బ్రువంతః ఆర్షో వచనవ్యత్యయః॥౮॥౯॥ తానితి॥ విషాదేన విషాదకారణేన * విషాద ఇతి - యం విషాదో న సహతే యమభిభవతి-పురుషార్థో న సిద్ధ్యతీత్య

౧౫॥౨౨॥ పునరేవేత్యాది॥ సంగః ప్రతిహతిః- బ్రువధ్వమిత్యార్షో నిర్దేశః ॥ ౨౪॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే- శ్రీరామాయణభూషణే ముక్తాహారాఖ్యానే- కిష్కింధాకాండవ్యాఖ్యానే- చతుష్షష్టితమస్సర్గః. ************* తతోఽంగదవచ ఇత్యాది ॥ గతౌ గమనవిషయే- యద్యపి గజాదయో పి శతయోజనలంఘనశక్తాః- భూతలే సాగరే వాపి శైలేషు వననేషు చ। పాతాళస్యాపి మధ్యే వా నమమాచ్ఛిద్యతే గతిరితి- సుగ్రీవసన్నిధౌ వానరయూథపైః స్వస్వశక్తేః ఖ్యాపితత్వాత్ , నహి వో గమనే సంగః కదాచిత్కస్యచిత్క్వచిదితి పూర్వమంగదోక్తేశ్చ । తథాపి రావణాధిష్ఠితలంకాప్రవేశ సీతాన్వేషణాదికం దుష్కరమన్యేనేతి తత్సాధకహనుమత్ప్రోత్సాహనాయ తథోక్తవంత ఇతి ధ్యేయం॥ రా॥ స్వం స్వం గతౌ సముత్సాహమితి పాఠః * సుషేణో జాంబవాంస్తథేతి పాఠః॥౩॥ రా॥ గవయో వానరస్తత్ర వానరాంస్తానువాచ హేతి పాఠః॥౪॥ రా॥ శరభస్తానువాచాథ వానరాన్వానరర్షభ ఇతి పాఠః॥౭॥ రా॥ సుషేణస్తు కపిస్తత్ర ప్రోక్తవాన్కపిసత్తమ ఇతి పాఠః॥౯॥ తేషా

న శతం లంఘయేచ్చ ప్లవంగమాః । ఇమాంశ్చ యూథపాన్సర్వాన్మోక్షయేత్కో మహాభయాత్ ॥౧౮॥ కస్య ప్రభావాద్దారాంశ్చ పుత్రాంశ్చైవ గృహాణి చ । ఇతో నివృత్తాః పశ్యేమ సిద్ధార్థాస్సుఖినో వయమ్ ॥౧౯॥ కస్య ప్రసాదాద్రామం చ లక్ష్మణం చ మహాబలమ్ । అభిగచ్ఛేమ సంహృష్టాస్సుగ్రీవం చ మహాబలమ్ ॥౨౦॥ యది కశ్చిత్సమర్థో వస్సాగరప్లవనే హరిః । స దదాత్విహ నశ్శీఘ్రం పుణ్యామభయదక్షిణామ్ ॥౨౧॥ అంగదస్య వచశ్శ్రుత్వా న కశ్చిత్కించిదబ్రవీత్ । స్తిమితేవాభవత్సర్వా తత్ర సా హరివాహినీ ॥౨౨॥ పునరేవాంగదః ప్రాహ తాన్హరీన్హరిసత్తమః । సర్వే బలవతాం శ్రేష్ఠా భవంతో దృఢవిక్రమాః * వ్యపదేశ్యకులే జాతాః పూజితాశ్చాప్యభీక్ష్ణశః । నహి వో గమనే సంగః కదాచిత్కస్యచిత్క్వచిత్ * బ్రువధ్వం యస్య యా శక్తిః ప్లవనే ప్లవగర్షభాః ॥౨౪॥ ఇతి శ్రీమత్కిష్కింధాకాండే - చతుష్షష్టితమస్సర్గః. ****************************

తతోఽంగదవచశ్శ్రుత్వా సర్వే తే వానరోత్తమాః । స్వం స్వం గతౌ సముత్సాహమాహుస్తత్ర యథాక్రమమ్ * గజో గవాక్షో గవయశ్శరభో గంధమాదనః । మైందశ్చ ద్వివిదశ్చైవ సుషేణో జాంబవాంస్తథా ॥౨॥ ఆబభాషే గజస్తత్ర ప్లవేయం దశయోజనమ్ । గవాక్షో యోజనాన్యాహ గమిష్యామీతి వింశతిమ్ ॥౩॥ గవయో వానరస్తత్ర వానరాంస్తానువాచ హ । త్రింశతం తు గమిష్యామి యోజనానాం ప్లవంగమాః ॥౪॥ శరభస్తానువాచాథ వానరాన్వానరర్షభః । చత్వారింశద్గమిష్యామి యోజనానాం ప్లవంగమాః ॥౫॥ వానరస్తు మహాతేజా అబ్రవీద్గంధమాదనః । యోజనానాం గమిష్యామి పంచాశత్తు న సంశయః ॥౬॥ మైందస్తు వానరస్తత్ర వానరాంస్తానువాచ హ । యోజనానాం పరం షష్టిమహం ప్లవితుముత్సహే ॥౭॥ తతస్తత్ర మహాతేజా ద్వివిదః ప్రత్యభాషత । గమిష్యామి న సందేహస్సప్తతిం యోజనాన్యహమ్ ॥౮॥ సుషేణస్తు హరిశ్రేష్ఠః ప్రోక్తవాన్కపిసత్తమః । అశీతిం యోజ

తి ఇతికరణం ద్రష్టవ్యం- అస్య ఆశ్వాసయామాసేతి పూర్వేణ సంబంధః॥ ౨౦॥ టీ॥ యదీతి॥ అభయదక్షిణాం అహం యాస్యామీత్యేవం రూపాభయవచనమిత్యర్థః ॥ ౨౧॥ టీ॥ న కశ్చిత్కించిదబ్రవీత్ - నన్వమితయోజనదేశలంఘనసమర్థానాం వానరాణామసమర్థానామివ శతయోజనపరిమితసముద్రలంఘనప్రసంగే కథం తూష్ణీంభావ ఇతి చేత్ - అలంఘ్యశాసనసుగ్రీవనియమితకాలాతిక్రమేణచ్యుతధైర్యత్వాదప్రమేయరావణబలపరిజ్ఞానాచ్చేత్యవగంతవ్యం- తథాచోక్తం స్కాందే- నీలోంగదో హనూమాంశ్చ జాంబవానథ కేసరీ। సముద్రతీరమాగమ్య న శేకుస్స్పందితుం పదం। రావణస్య బలం జ్ఞాత్వా తీరే నదనదీపతేరితి॥ ౨౨॥ * నహి వ ఇతి॥ సంగః ప్రతిహతిః * బ్రువధ్వమితి ఛాందసః॥ ౨౪॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం- శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం కిష్కింధాకాండవ్యాఖ్యాయాం చతుష్షష్టితమస్సర్గః.

తత ఇతి॥ గతౌ గమనవిషయే- స్వం స్వం స్వకీయం స్వకీయం సముత్సాహమూచురితి సంబంధః॥ ౨॥ ఆబభాష ఇతి॥ ఆబభాషే గజస్తత్ర ప్లవేయం దశయోజనమిత్యాదినా గజాదీనాం దశయోజనమాత్ర విషయస్వస్వప్లవనశక్తికథనం నవాస్తవం॥ శ్లో॥ భూతలే సాగరే వాపి శైలేషు వననేషు చ- పాతాళస్యాపి వా మధ్యే నమమాచ్ఛిద్యతే గతిరితి సుగ్రీవసన్నిధౌ వానరయూథపైః స్వస్వశక్తేః ప్రఖ్యాపితత్వాత్ ॥ శ్లో॥ నహి వో గమనే సంగః కదాచిత్కస్యచిత్క్వచిత్ । బ్రువధ్వం యస్య యా శక్తిర్గమనే ప్లవగర్షభాః ఇత్యంగదేన- యూథపానాం ప్రతిసన్నిహితపూర్వసర్గాభిధానాచ్చ- తర్హి ప్లవేయం దశయోజనమిత్యాదినా కిమర్థం స్వస్వప్లవనశక్తిన్యూనతా ముక్తవంత ఇతి చేత్ - సత్యం అధికశక్తియుక్తా అప్యేతే రావణాధిష్ఠితలంకాప్రవేశః సీతాన్వేషణం చ దుష్కరమితి మత్వా తాదృశకార్యసాధకస్య వీరస్య హనూమతః ప్రోత్సాహనా

మితి॥ తేషాంకథయతాం తేషుకథయత్సుసత్సు॥౧౦॥౧౩౪॥నఖల్వి త్యాది॥ త్రయాణాంవిక్రమాణాంసమాహారస్త్రివిక్రమం (రా) త్రివిక్రమమా త్రాణ్వి క్రమా న్వ్క్షిషుమితి భావః॥౧౯౪॥జ్ఞాయతఇతి॥హర్యృక్షసత్తమేతి-ఋక్షత్వంవానరావాంతరజాతిః-అతస్సుగ్రీవాదేఃఋక్షరాజత్వమితి॥౨౧॥కామమితి॥ భవాన్ యోజనానాంశతంసహస్రంవాగంతుంప్రతినివర్తితుంచ కామంశక్తః-ఏవమిధిఃభృత్యైఃస్వామిప్రస్థాపనంనోచ్యతేనవిధీయతే॥౨౧॥తదేవవివృణోతి-నహీతి॥ ౨౨॥భవానితి॥కళత్రంగతఃశీయంవస్తు॥ * రా ॥ తస్మాత్కళత్రవత్తాతప్రతిపాల్యఇతిపాఠః॥౨౩౪॥రా॥గుణాఃపుష్పఫలోదయాఇతిసమ్యక్॥౩౦॥రా॥కో పేచహరిరీశ్వర

నానాంతుప్లవేయంప్లవగేశ్వరాః॥౯॥ తేషాంకథయతాంతత్రసర్వాంస్తాననుమాన్యచ।తతోవృద్ధతమస్తేషాంజాంబవాన్ప్రత్యభాషత॥౧౦॥ పూర్వమస్మాకమప్యాసీత్కశ్చిద్గతిపరాక్రమః। తేవయంవయసఃపారమనుప్రాప్తాస్స్మసాంప్రతమ్॥౧౧॥కింతునైవంగతేశక్యమిదంకార్యముపేక్షితుమ్। యదర్థంకపిరాజశ్చరామశ్చకృతనిశ్చయౌ॥ ౧౨ ॥సాంప్రతంకాలభేదేనయాగతిస్తాంనిబోధత। నవతింయోజనానాంతుగమిష్యామినసంశయః॥ ౧౩॥తాంస్తుసర్వాన్హరిశ్రేష్ఠాన్ జాంబవాన్పునరబ్రవీత్॥ ౧౩౪ ॥నఖల్వేతావదేవాసీద్గమనేమేపరాక్రమః * మయామహాబలేశ్చైవయజ్ఞేవిష్ణుస్సనాతనః। ప్రదక్షిణీకృతఃపూర్వంక్రమమాణస్త్రివిక్రమమ్॥౧౫॥సఇదానీమహంవృద్ధఃప్లవనేమందవిక్రమః।యౌవనేచతదాసీన్మే బలమప్రతిమంపరైః॥౧౬॥సంప్రత్యేతావతీంశక్తింగమనేతర్కయామ్యహమ్। నైతావతాచసంసిద్ధిఃకార్యస్యాస్యభవిష్యతి॥ ౧౭ ॥అథోత్తరముదారార్థమబ్రవీదంగదస్తదా। అనుమాన్యమహాప్రాజ్ఞంజాంబవంతంమహాకపిః॥ ౧౮॥అహమేతద్గమిష్యామియోజనానాంశతంమహత్। నివర్తనేతుమేశక్తిస్స్యాన్నవేతిననిశ్చితా॥౧౯॥తమువాచహరిశ్రేష్ఠంజాంబవాన్వాక్యకోవిదః॥౧౯౪॥జ్ఞాయతేగమనేశక్తిస్తవహర్యృక్షసత్తమ॥౨౦॥కామంశతంసహస్రంవానహ్యేషవిధిరుచ్యతే।యోజనానాంభవాన్శక్తోగంతుంప్రతినివర్తితుమ్॥౨౧॥నహిప్రేషయితాతాతస్వామీప్రేష్యఃకథంచన। భవతాయంజనస్సర్వఃప్రేష్యఃప్లవగసత్తమ॥౨౨॥భవాన్కళత్రమస్మాకంస్వామిభావేవ్యవస్థితః। స్వామీకళత్రంసైన్యస్యగతిరేషాపరంతప * తస్మాత్కళత్రవత్తాతప్రతిపాల్యస్సదాభవాన్॥ ౨౩౪ ॥అపిచైతస్యకార్యస్యభవాన్మూలమరిందమ * మూలమర్థస్యసంరక్ష్యమేషకార్యవిదాంనయః। మూలేహిసతిసిధ్యంతిగుణాఃపుష్పఫలోదయాః॥౨౫॥తద్భవానస్యకార్యస్యసాధనేసత్యవిక్రమః। బుద్ధివిక్రమసంపన్నోహేతురత్రపరంతప॥౨౬॥గురుశ్చగురుపుత్రశ్చత్వంహినఃకపిసత్తమ। భవంతమాశ్రిత్యవయంసమర్థాహ్యర్థసాధనే॥ ౨౭ ॥ఉక్తవాక్యంమహాప్రాజ్ఞంజాంబవంతంమహాకపిః। ప్రత్యువాచోత్తరంవాక్యంవాలిసూనురథాంగదః॥౨౮॥యదినాహంగమిష్యామినాన్యోవానరపుంగవః।పునఃఖల్విదమస్మాభిః కార్యంప్రాయోపవేశనమ్॥౨౯॥నహ్యకృత్వాహరిపతేస్సందేశంతస్యధీమతః। తత్రాపిగత్వాప్రాణానాంపశ్యామిపరిరక్షణమ్॥౩౦॥సహిప్రసా

ర్థంతథోక్తవంతఇతిసర్వంసమంజసం॥౮॥టీ॥చత్వారింశత్వంచాశచ్ఛబ్దయోర్ద్వితీయాన్తేప్రథమా॥౯॥ తేషామి... తేషాంకథయతాం తేషుకథయత్సు॥౧౦॥టీ॥ గతిపరాక్రమఃగత్యతిశయఇతియావత్-పారమంతం॥౧౧॥టీ॥తర్హిఉపేక్షణీయంకింనేత్యాహ-కింత్వితి-తత్రహేతుమాహ-యదర్థమితి॥ ౧౩౪॥* మయేతి॥త్రివిక్రమంత్రయాణాంవిక్రమాణాంపాదవిన్యాసానాంసమాహారస్త్రివిక్రమం-క్రమమాణఃసనాతనఃప్రభవిష్ణుః.పూర్వంమయాప్రదక్షిణీకృతఇతిసంబంధః- అనేనబ్రహ్మాండప్రదక్షిణముక్తంభవతి॥౧౯॥తమువాచహరిశ్రేష్ఠంజాంబవాన్వాక్యకోవిదః॥ హరిశ్రేష్ఠఇతి-జాంబవతోవ్యపదేశోహరిసాధర్మ్యాత్ అల్పాంతరం ఋక్షాణాంహరీణాంఅతఏవాసౌహర్యృక్షసత్తమేత్యంగదంసంబోధయతి-సజాతీయస్యహినిర్ధారణంభవతి-ననిర్ధారణఇతిషష్ఠీసమాసస్యనిషేధేపిజ్ఞాపనప్రయోగాత్సాధుత్వం-సప్తమీసమాసోవా॥౨౦॥కామమితి॥భవాన్ యోజనానాంశతంసహస్రంవాగంతుంప్రతినివర్తితుంకామంశక్తః-తథాపిఏవమిధిఃభృత్యైఃస్వామిప్రస్థాపనంనోచ్యతేనవిధీయతేహి॥౨౧॥తదేవవివృణోతి-నహీతి॥ హేతాతప్రేషయితాస్వామీ-కథంచనకేనప్రకారేణాపిప్రేష్యోనహి॥౨౨॥ భవానితి॥కళత్రంరక్షణీయంవస్తు(టీ)ఏషాగతిఃలోకస్థితిరిత్యర్థః॥౨౩౪॥అపిచేతి॥ ఏతస్యకార్యస్యసముద్రలంఘనస్యఅర్థస్యప్రయోజనస్య-ఉక్తార్థస్యార్థాంతరన్యాసేనాహ- మూలేహీతి-వృక్షస్యచేతిశేషః॥౨౫॥టీ॥యదీతి॥ నాన్యోగమిష్యంతీతివ్యత్యయః-గతిసామర్థ్యాభావాదిత్యర్థః॥౩౮॥ తతఃప్రతీతమితి॥ ప్రతీతంప్రఖ్యాతం॥టీ॥ సుఖోపవి

౧౫॥౨౨॥ పునరేవేత్యాది॥ సంగః॥ ప్రతిహతిః- బ్రువధ్వమిత్యార్షోనిర్దేశః ॥ ౨౪॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే- శ్రీరామాయణభూషణే ముక్తాహారాఖ్యానే-కిష్కింధాకాండవ్యాఖ్యానే-చతుష్షష్టితమస్సర్గః. ************ తతోంగదవచ ఇత్యాది ॥ గతౌ గమనవిషయే- యద్యపిగజాదయోపిశతయోజనలంఘనే శక్తాః- భూతలే సాగరే వాపి శైలేషు చ వనేషు చ। పాతాళస్యాపి మధ్యే వా నమమాచ్ఛిద్యతే గతిరితి-సుగ్రీవసన్నిధౌ వానరయూథపైః స్వస్వశక్తైః ఖ్యాపితత్వాత్ . న హి వో గమనే సంగః కదాచిత్కస్యచిత్క్వచిదితిపూర్వమంగదోక్తేశ్చ। తథాపి రావణాధిష్ఠితలంకాప్రవేశ సీతాన్వేషణాదికం దుష్కరమన్యేనేతి తత్సాధక హనుమత్ప్రోత్సాహనాయ తథోక్తవంత ఇతి ధ్యేయం॥ రా॥ స్వం స్వం గతౌ సముత్సాహమితి పాఠః * సుషేణో జాంబవాంస్తథేతిపాఠః॥౩॥ రా॥ గవయో వానరస్తత్ర వానరాంస్తానువాచ హేతి పాఠః॥౪॥ రా॥ శరభస్తానువాచాథ వానరాన్వానరర్షభ ఇతి పాఠః॥౮॥ రా॥ సుషేణస్తు కపిస్తత్ర ప్రోక్తవాన్ కపిసత్తమ ఇతిపాఠః॥౯॥ తేమా

నశతం లంఘయేచ్ఛ ప్లవంగమాః। ఇమాంశ్చ యూథపాన్సర్వాన్మోక్షయేత్కో మహాభయాత్ ॥౧౮॥ కస్య ప్రభావాద్దారాంశ్చ పుత్రాంశ్చైవ గృహాణి చ। ఇతో నివృత్తాః పశ్యేమ సిద్ధార్థాస్సుఖినో వయమ్॥౧౯॥ కస్య ప్రసాదాద్రామం చ లక్ష్మణం చ మహాబలమ్। అభిగచ్ఛేమ సంహృష్టాః సుగ్రీవం చ మహాబలమ్॥౨౦॥ యది కశ్చిత్సమర్థో వస్సాగరప్లవనే హరిః। స దదాత్విహ నశ్శీఘ్రం పుణ్యామభయదక్షిణామ్॥౨౧॥ అంగదస్య వచశ్శ్రుత్వా న కశ్చిత్కించిదబ్రవీత్ । స్తిమితేవాభవత్సర్వా తత్ర సా హరివాహినీ॥౨౨॥ పునరేవాంగదః ప్రాహ తాన్హరీన్హరిసత్తమః। సర్వే బలవతాం శ్రేష్ఠా భవంతో దృఢవిక్రమాః * వ్యపదేశ్యకులే జాతాః పూజితాశ్చాప్యభీక్ష్ణశః॥ న హి వో గమనే సంగః కదాచిత్కస్యచిత్క్వచిత్ * బ్రువధ్వం యస్య యా శక్తిః ప్లవనే ప్లవగర్షభాః ॥౨౪॥ ఇతి శ్రీమత్కిష్కింధాకాండే - చతుష్షష్టితమస్సర్గః. ****************************

తతోంగదవచశ్శ్రుత్వా సర్వే తే వానరోత్తమాః। స్వం స్వం గతౌ సముత్సాహమాహుస్తత్ర యథాక్రమమ్ *॥ గజో గవాక్షో గవయశ్శరభో గంధమాదనః। మైందశ్చ ద్వివిదశ్చైవ సుషేణో జాంబవాంస్తథా॥౨॥ ఆబభాషే గజస్తత్ర ప్లవేయం దశ యోజనమ్। గవాక్షో యోజనాన్యాహ గమిష్యామీతి వింశతిమ్॥౩॥ గవయో వానరస్తత్ర వానరాంస్తానువాచ హ। త్రింశతం తు గమిష్యామి యోజనానాం ప్లవంగమాః॥౪॥ శరభస్తానువాచాథ వానరాన్వానరర్షభః। చత్వారింశద్గమిష్యామి యోజనానాం ప్లవంగమాః॥౫॥ వానరస్తు మహాతేజా అబ్రవీద్గంధమాదనః। యోజనానాం గమిష్యామి పంచాశత్తు న సంశయః॥౬॥ మైందస్తు వానరస్తత్ర వానరాంస్తానువాచ హ। యోజనానాం పరం షష్టిమహం ప్లవితుముత్సహే ॥౭॥ తతస్తత్ర మహాతేజా ద్వివిదః ప్రత్యభాషత। గమిష్యామి న సందేహస్సప్తతిం యోజనాన్యహమ్॥౮॥ సుషేణస్తు హరిశ్రేష్ఠః ప్రోక్తవాన్కపిసత్తమః। అశీతిం యోజ

త్ర ఇతి కరణం ద్రష్టవ్యం-అస్య ఆశ్వాసయామాసేతి పూర్వేణ సంబంధః॥౨౦॥ టీ॥ యదీతి॥ అభయదక్షిణాం అహం యాస్యామీత్యేవంరూపాభయవచనమిత్యర్థః॥ ౨౧॥ టీ॥ న కశ్చిత్కించిదబ్రవీత్ - నన్వమితయోజనదేశలంఘనసమర్థవానరాణామసమర్థానామివ శతయోజనపరిమితసముద్రలంఘనప్రసంగే కథం తూష్ణీంభావ ఇతి చేత్ -అలంఘ్యశాసనసుగ్రీవనియమితకాలాతిక్రమేణ చ్యుతధైర్యత్వాదప్రమేయరావణబలపరిజ్ఞానాచ్చేత్యవగంతవ్యం- తథా చోక్తం స్కాందే- నీలోంగదో హనూమాంశ్చ జాంబవానథ కేసరీ। సముద్రతీరమాగమ్య న శేకుస్స్పందితుం పదం। రావణస్య బలం జ్ఞాత్వా తీరే నదనదీపతేరితి॥౨౨॥ * నహి వ ఇతి॥ సంగః ప్రతిహతిః* బ్రువధ్వమితి నిర్దేశశ్ఛాందసః॥౨౪॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం-శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం కిష్కింధాకాండవ్యాఖ్యాయాం చతుష్షష్టితమస్సర్గః.

తత ఇతి। గౌ గమనవిషయే- స్వం స్వం స్వకీయం స్వకీయం ఉత్సాహమూచురితి సంబంధః॥౧॥ ఆబభాష ఇతి॥ ఆబభాషే గజస్తత్ర ప్లవేయం దశ యోజనమిత్యాదినా గజాదీనాం యోజనమాత్రవిషయస్స్వస్వప్లవనశక్తికథనం న వాస్తవం॥ శ్లో॥ భూతలే సాగరే వాపి శైలేషు వనేషు చ- పాతాళస్యాపి వా మధ్యే న మమాచ్ఛిద్యతే గతిరితి-సుగ్రీవసన్నిధౌ వానరయూథపైః స్వస్వశక్తైః ప్రఖ్యాపితత్వాత్ ॥ శ్లో॥ న హి వో గమనే సంగః కదాచిత్కస్యచిత్క్వచిత్ । బ్రువధ్వం యస్య యా శక్తిర్గమనే ప్లవగర్షభాః ఇత్యంగదేన-యూథపానాం ప్రతిసన్నిహితపూర్వసద్భిధానాచ్చ-తర్హి ప్లవేయం దశ యోజనమిత్యాదినా కిమర్థం స్వస్వప్లవనశక్తిన్యూనతామిత్యుక్తవంత ఇతి చేత్ -సత్యం అధికశక్తియుక్తా అప్యేతే రావణాధిష్ఠితలంకాప్రవేశః సీతాన్వేషణం చ దుష్కరమితి మత్వా తాదృశకార్యసాధకస్య వీరస్య హనూమతః ప్రోత్సాహనా

మితి॥ తేషాంకథయతాం తేషుకథయత్సుసత్సు॥౧౦॥౧౩౫॥నఖల్విత్యాది॥ త్రయాణాంవిక్రమాణాంసమాహారస్త్రివిక్రమం (రా) త్రివిక్రమః పూర్వవిక్రమా న్వీక్షితుమితిభావః॥౧౯౫॥జ్ఞాయతఇతి॥హర్యృక్షసత్తమేతి-ఋక్షత్వంవానరావాంతరజాతిః-అతస్సుగ్రీవాదేఃఋక్షరాజత్వమితి॥౨౦॥కామమితి॥ భవాన్ యోజనానాంశతంసహస్రంవాగంతుంప్రతినివర్తితుంచకామంశక్తః-ఏవమపిధిఃభృత్యైఃస్వామిప్రస్థాపనంనోచ్యతేనవిధీయతే॥౨౧॥తదేవవివృణోతి-నహీతి॥ ౨౨॥భ వానితి॥కళత్రంగత్రుణీయంవస్తు॥ * రా ॥ తస్మాత్కళత్రవత్తాతప్రతిపాల్యఇతిపాఠః॥౨౩౫॥రా॥గుణాఃపుష్పఫలోదయాఇతిసమ్యక్॥౩౦॥రా॥కోపేచహరీశ్వర

నానాంతుప్లవయంప్లవగేశ్వరాః॥౯॥తేషాంకథయతాంతత్రసర్వాంస్తాననుమాన్యచ।తతోవృద్ధతమస్తేషాంజాంబవాన్ప్రత్యభాషత॥౧౦॥ పూర్వ మస్మాకమప్యాసీత్కశ్చిద్గతిపరాక్రమః। తేవయంవయసఃపారమనుప్రాప్తాస్మసాంప్రతమ్॥౧౧॥కింతునైవంగతేశక్యమిదంకార్యముపేక్షితుమ్। యదర్థంకపిరాజశ్చరామశ్చకృతనిశ్చయౌ॥ ౧౨ ॥సాంప్రతంకాలభేదేనయాంగతిస్తాంనిబోధత। నవతింయోజనానాంతుగమిష్యామినసంశయః॥ ౧౩॥తాంస్తుసర్వాన్హరిశ్రేష్ఠాన్ జాంబవాన్పునరబ్రవీత్॥ ౧౩౫ ॥నఖల్వేతావదేవాసీద్గమనేమేపరాక్రమః * మయామహాబలేశ్చైవయజ్ఞేవిష్ణు స్సనాతనః। ప్రదక్షిణీకృతఃపూర్వంక్రమమాణస్త్రివిక్రమమ్॥౧౪॥సఇదానీమహంవృద్ధఃప్లవనేమందవిక్రమః। యౌవనేచతదాసీన్మే బలమప్రతిమం పరైః॥౧౫॥సంప్రత్యేతావతీంశక్తింగమనేతర్కయామ్యహమ్। నైతావతాచసంసిద్ధిఃకార్యస్యాస్యభవిష్యతి॥ ౧౬ ॥అథోత్తరముదారార్థమ బ్రవీదంగదస్తదా। అనుమాన్యమహాప్రాజ్ఞంజాంబవంతంమహాకపిః॥ ౧౭॥అహమేతద్గమిష్యామియోజనానాంశతంమహత్। నివర్తనేతుమే శక్తిస్స్యాన్నవేతినిశ్చితా॥౧౮॥తమువాచహరిశ్రేష్ఠంజాంబవాన్వాక్యకోవిదః॥౧౯౫॥జ్ఞాయతేగమనేశక్తిస్తవహర్యృక్షసత్తమ॥౨౦॥కామం శతంసహస్రంవాన హ్యేషవిధిరుచ్యతే। యోజనానాంభవాన్శక్తోగంతుంప్రతినివర్తితుమ్॥౨౧॥నహిప్రేషయితాతాతస్వామీప్రేష్యఃకథంచన। భవతాయంజనస్సర్వఃప్రేష్యఃప్లవగసత్తమ॥౨౨॥భవాన్కళత్రమస్మాకంస్వామిభావేవ్యవస్థితః। స్వామీకళత్రంసైన్యస్యగతిరేషాపరంతప * త స్మాత్కళత్రవత్తాతప్రతిపాల్యస్సదాభవాన్॥ ౨౩౫ ॥అపిచైతస్యకార్యస్యభవాన్మూలమరిందమ * మూలమర్థస్యసంరక్ష్యమేషకార్యవిదాంన యః। మూలేహిసతిసిధ్యంతిగుణాఃపుష్పఫలోదయాః॥౨౪॥తద్భవానస్యకార్యస్యసాధనేసత్యవిక్రమః। బుద్ధివిక్రమసంపన్నోహేతురత్రపరంత ప॥౨౫॥గురుశ్చగురుపుత్రశ్చత్వంహినఃకపిసత్తమ। భవంతమాశ్రిత్యవయంసమర్థాహ్యర్థసాధనే ॥ ౨౬ ॥ఉక్తవాక్యంమహాప్రాజ్ఞంజాంబ వంతంమహాకపిః। ప్రత్యువాచోత్తరంవాక్యంవాలిసూనురథాంగదః॥౨౭॥యదినాహంగమిష్యామినాన్యోవానరపుంగవః। పునఃఖల్విదమస్మాభిః కార్యంప్రాయోపవేశనమ్॥౨౮॥నహ్యకృత్వాహరిపతేస్సందేశంతస్యధీమతః। తత్రాపిగత్వాప్రాణానాంపశ్యామిపరిరక్షణమ్॥౩౦॥సహిప్రసా

దేంతథోక్తవంతఇతిసర్వంసమంజసం॥౮॥టీ॥చత్వారింశత్పంచాశచ్ఛబ్దయోర్ద్వితీయాస్థేప్రథమా॥౯॥ తేషామితి॥ తేషాంకథయతాం తేషుకథయత్సు॥౧౦॥టీ॥ గతిపరాక్రమఃగత్యతిశయఇతియావత్-పారమంతం॥౧౧॥టీ॥తర్హిఉపేక్షణీయంకింనేత్యాహ-కింత్వితి-తత్రహేతుమాహ-యదర్థమితి॥ ౧౩౫॥* మయేతి॥ త్రి విక్రమంత్రయాణాంవిక్రమాణాంపాదవిన్యాసానాంసమాహారస్త్రివిక్రమం-క్రమమాణఃసనాతనఃప్రభవిష్ణుః.పూర్వంమయాప్రదక్షిణీకృతఇతిసంబంధః- అ నేనబ్రహ్మాండప్రదక్షిణముక్తంభవతి॥౧౯॥తమువాచహరిశ్రేష్ఠంజాంబవాన్వాక్యకోవిదః॥ హరిశ్రేష్ఠఇతి-జాంబవతోవ్యపదేశోహరిసాధర్మ్యాత్ అల్పాంతరం ఋక్షాణాంహరీణాంఅతఏవానహర్యృక్షసత్తమేత్యంగదంసంబోధయతి-సజాతీయస్యహినిర్ధారణంభవతి-ననిర్ధారణఇతిషష్ఠీసమాసస్యనిషేధేపిఋక్షస్య యోగా గాత్సాధుత్వం-సప్తమీసమాసోవా॥౨౦॥కామమితి॥భవాన్ యోజనానాంశతంసహస్రంవాగంతుంప్రతినివర్తితుంకామంశక్తః-తథాపిఏవమపిధిఃభృత్యైఃస్వా మిప్రస్థాపనంనోచ్యతేనవిధీయతేహి॥౨౧॥తదేవవివృణోతి-నహీతి॥హేతాతప్రేషయితాస్వామీ-కథంచనకేనప్రకారేణాపిప్రేష్యోనహి॥౨౨॥ భవానితి॥కళత్రం రక్షణీయంవస్తు(టీ)ఏషాగతిఃలోకస్థితిరిత్యర్థః॥౨౩౫॥అపిచేతి॥ ఏతస్యకార్యస్యసముద్రలంఘనస్యఅర్థస్యప్రయోజనస్య-ఉక్తార్థస్యాంతరన్యాసేనాహ- మూ లేహీతి-వృక్షస్యేతిశేషః॥౨౭॥టీ॥యదీతి॥ నాన్యోగమిష్యంతీతివ్యత్యయః-గతిసామర్థ్యాభావాదిత్యర్థః॥౩౮॥ తతఃప్రతీతమితి॥ ప్రతీతంప్రఖ్యాతం॥టీ॥ సుఖోపవి

ఇతిసమ్యక్ ॥౩౪॥ తతఇతి॥ ప్రతీతం ప్రఖ్యాతం॥ రా॥ తతః ప్రతీతం ప్లవతాం వరిష్ఠమితిపాఠః- ప్రతీతం ప్రఖ్యాతం॥౩౫॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే- శ్రీరామాయణభూషణే-ముక్తాహారాఖ్యానే- కిష్కింధాకాండవ్యాఖ్యానే- పంచషష్టితమస్సర్గః- ************ అనేకేత్యాది॥౩॥ అరిష్టనేమిన ఇతి॥ అరిష్టనేమినః కాశ్యపస్య- నకారాంతత్వమార్షం॥౪॥౫॥ పక్షయోరితి॥ అత్ర సమానపదమధ్యాహార్యం- విక్రమాదికం తేనగరుత్మతా సమానం- నావహీయ తేనన్యూనం భవతి- తే నేతి పంచమ్యర్థే తృతీయా వా॥౬॥ బలమితి॥ విశిష్టం శ్రేష్ఠం॥౭॥ అప్సరేతి నిర్దేశ ఆర్షః * రా॥ అభిశాపాదభూత్తాత వానరీ కామరూపిణీ। దుహితా వానరేంద్రస్య కుంజరస్య మహాత్మన ఇతి పాఠక్రమః॥౧౧॥ తస్యా ఇతి॥ రక్తదశం రక్తాగ్రం॥౧౪॥ స తామితి॥ తాం గతాత్మా తద్గతచిత్తః- తాం పర్యష్వజతేతి సంబంధః॥౧౭॥ న త్వామితి॥ న హింసామి పాతివ్రత్యాన్న ప్రచ్యావయామి- న కేవలం పాతివ్రత్యభంగాభావః శ్రేయోపి భవిష్యతీత్యాహ- వీర్యవానితి॥ రా॥ భవిష్యతి మయా సమ ఇత్యతః పరం- ఏవముక్త్వా- గుహాయాం-

దేహాత్యర్థం కో పేచ హరిరీశ్వరః। అతీత్య తస్య సందేశం వినాశో గమనే భవేత్ ॥౩౧॥ తద్యథా హ్యస్య కార్యస్య న భవత్యన్యథాగతిః। తద్భవానేవ దృష్టార్థః సంచింతయితుమర్హతి॥౩౨॥ సోంగదేన తదా వీరః ప్రత్యుక్తః ప్లవగర్షభః। జాంబవానుత్తరం వాక్యం ప్రోవాచేదం తతోంగదమ్ ॥ ౩౩ ॥ అస్య తే వీర కార్యస్య న కించిత్పరిహీయతే। ఏష సంచోదయామ్యేనం యః కార్యం సాధయిష్యతి ॥౩౪॥ తతః ప్రతీతం ప్లవతాం వరిష్ఠమేకాంతమాశ్రిత్య సుఖోపవిష్టమ్। సంచోదయామాస హరిప్రవీరో హరిప్రవీరం హనుమంతమేవ॥౩౫॥ ఇతి శ్రీమత్కిష్కింధాకాండే - పంచషష్టితమస్సర్గః. ****

అనేకశతసాహస్రీం విషణ్ణాం హరివాహినీమ్। జాంబవాన్సముదీక్ష్యైవం హనుమంతమథాబ్రవీత్ ॥౧॥ వీర వానరలోకస్య సర్వశాస్త్రవిశారద। తూష్ణీమేకాంతమాశ్రిత్య హనుమన్కిం న జల్పసి॥౨॥ హనుమన్హరిరాజస్య సుగ్రీవస్య సమో హ్యసి। రామలక్ష్మణయోశ్చాపి తేజసా చ బలేన చ॥౩॥ అరిష్టనేమినః పుత్రో వైనతేయో మహాబలః। గరుత్మానితి విఖ్యాత ఉత్తమస్సర్వపక్షిణామ్॥౪॥ బహుశో హి మయా దృష్టస్సాగరే స మహాబలః। భుజగానుద్ధరన్పక్షీ మహావేగో మహాయశాః॥౫॥ పక్షయోర్యద్బలం తస్య తావద్భుజబలం తవ। విక్రమశ్చాపి వేగశ్చ న తే తేనాపహీయతే॥౬॥ బలం బుద్ధిశ్చ తేజశ్చ సత్త్వం చ హరిపుంగవ। విశిష్టం సర్వభూతేషు కిమాత్మానం న బుధ్యసే ॥ ౭ ॥ అప్సరాప్సరసాం శ్రేష్ఠా విఖ్యాతా పుంజికస్థలా। అంజనేతి పరిఖ్యాతా పత్నీ కేసరిణో హరేః * విఖ్యాతా త్రిషు లోకేషు రూపేణాప్రతిమా భువి। అభిశాపాదభూత్తాత వానరీ కామరూపిణీ * దుహితా వానరేంద్రస్య కుంజరస్య మహాత్మనః॥౯॥ కపిత్వే చారుసర్వాంగీ కదాచిత్కామరూపిణీ * మానుషం విగ్రహం కృత్వా రూపయౌవనశాలినీ॥ విచిత్రమాల్యాభరణా మహార్హక్షౌమవాసినీ * అచరత్పర్వతస్యాగ్రే ప్రావృడంబుదసన్నిభే॥౧౧॥ తస్యా వస్త్రం విశాలాక్ష్యాః పీతం రక్తదశం శుభమ్ * స్థితాయాః పర్వతస్యాగ్రే మారుతోపహరచ్ఛనైః॥౧౨॥ స దదర్శ తతస్తస్యా వృత్తావూరూ సుసంహతౌ * స్తనౌ చ పీనౌ సహితౌ సుజాతం చారు చాననమ్ ॥౧౩॥ తాం విశాలాయతశ్రోణీం తనుమధ్యాం యశస్వినీమ్ * దృష్ట్వైవ శుభసర్వాంగీం పవనః కామమోహితః॥౧౪॥ స తాం భుజాభ్యాం దీర్ఘాభ్యాం పర్యష్వజత మారుతః * మన్మథావిష్టసర్వాంగో గతాత్మా తామనిందితామ్॥౧౫॥ సా తు తత్రైవ సంభ్రాంతా సువృత్తా వాక్యమబ్రవీత్ * ఏకపత్నీవ్రతమిదం కో నాశయితుమిచ్ఛతి॥౧౬॥ అంజనాయా వచశ్శ్రుత్వా మారుతః ప్రత్యభాషత॥౧౭॥ న త్వాం హింసామి సుశ్రోణి మా భూత్తే సుభగే భయం।

ష్టం- ప్రకృతకార్యస్య అనన్యసాధ్యత్వాత్త్వస్య సుకరత్వాచ్చేతి భావః॥౩౫॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం- శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - కిష్కింధాకాండవ్యాఖ్యాయాం- పంచషష్టితమస్సర్గః. ********* ౧॥౨॥౩॥ అరిష్టేతి॥ అరిష్టనేమినః అరిష్టనేమేః కాశ్యపస్య నకారాంతత్వమార్షం॥౪॥౫॥ పక్షయోరితి॥ విక్రమాదికం తేన గరుత్మతా సమానమితి శేషః- నావహీయ తేనన్యూనం భవతీత్యర్థః- యద్వా తే నేతి పంచమ్యర్థే తృతీయా॥౭॥ అప్సరాప్సరసామితి నిర్దేశ ఆర్షః॥౧౧॥ తస్యా ఇతి॥ రక్తదశం రక్తాగ్రం॥౧౪॥ స తామితి॥ తాం గతాత్మా తాం పర్యష్వజతేతి సంబంధః- సతీమితి వా పాఠః ॥౧౭॥ న త్వామితి ॥ త్వాం న హింసామి- పాతివ్రత్యాన్న చ్యావయామి మారుతోహం త్వాం పరిష్వజ్య గతోస్మీతి యత్ - అతస్తే భయం పాతివ్రత్యప్రచ్యుతినిమిత్తభయం మా భూదితి యోజనా * న కేవలం పాతివ్రత్యం

అభ్యుత్థితం - ఫలంచేతిజిఘృక్షుస్త్వమితిపాఠక్రమః-గుహాయాంమందరగుహాయాం॥౨౧॥శతానీతి॥ శతానిత్రీణ్యేతదనేకశతయోజనానాముపలక్షణం-బహుయోజనసాహస్రం క్రామత్యేషఇత్యుత్తరకాండేవక్ష్యమాణత్వాత్॥౨౩॥రా॥తతోహినామధేయం తేహనుమానితికీర్తితఇత్యనఃపరం-తతస్త్వాం-త్రైలోక్యేసంభ్రాంతాశ్చ- ప్రసాదయంతి-ప్రసాదితేచ-అశస్త్రవధ్యతాం-వజ్రస్యచ-సహస్రనేత్రః-స్వచ్ఛందతశ్చ-సత్వంకేసరిణః-మారుతస్యౌరసఃపుత్రస్తేజసా చాపితత్సమఇత్యేషపాఠక్రమః-అన్యస్తులేఖకప్రమాదకృతః॥౩౧॥త్రివిక్రమఇతి॥పృథివీత్యనేనాండకటాహమధ్యఉక్తః-తస్యాస్త్రిస్సప్తకృత్వఃక్రమణం-మధ్యప్రదేశే- యద్వా యావతీమహాబలిభూమిః తావతీపృథివ్యత్రవివక్షితా-తస్యాఃప్రదక్షిణందక్షిణహిఃప్రదేశేనసంగచ్ఛతే-యద్వాక్రమణానంతరంజాంబవాన్విజయఘోషణార్థంపృథివీమాత్రప్రదక్షిణంకృతవానితిప్రసిద్ధిః-అన్యత్సర్వమతిరోహితార్థం॥౩౭॥రా॥చకారరూపంమహదాత్మనస్తదేతిపాఠః॥౩౯॥ ఇతిశ్రీగోవిందరాజవిరచితే-శ్రీరామాయణభూషణే-ముక్తాహారాఖ్యానే-కిష్కింధాకాండవ్యాఖ్యానే-షట్షష్టితమస్సర్గః. ❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋

తందృష్ట్వేత్యాది॥ జృంభమాణంవర్ధమానం॥ రా॥ తందృష్ట్వాజృంభమాణంతే - వీర్యేణ- సహసా-వినేదుః-ప్రహృష్టాః-త్రివిక్రమకృతోత్సాహంనారాయణమి

మనసాప్సిగతోయత్త్వాంపరిష్వజ్యయశస్వినీమ్॥వీర్యవాన్బుద్ధిసంపన్నస్తవపుత్రోభవిష్యతి।మహాసత్వోమహాతేజామహాబలపరాక్రమః॥లంఘనేప్లవనేచైవభవిష్యతిమయాసమః॥౧౯॥ఏవముక్తాతతస్తుష్టాజననీతేమహాకపే॥గుహాయాంత్వాంమహాబాహోప్రజజ్ఞేప్లవగర్షభమ్॥౨౦॥అభ్యుత్థితంతతస్సూర్యంబాలోదృష్ట్వామహావనే॥ఫలంచేతిజిఘృక్షుస్త్వముత్ప్లుత్యాభ్యుద్గతోదివమ్॥౨౧॥శతానిత్రీణిగత్వాథయోజనానాంమహాకపే॥తేజసాతస్యనిర్ధూతోనవిషాదంగతస్తతః॥౨౨॥తావదాపతతస్తూర్ణమంతరిక్షంమహాకపే॥క్షిప్తమింద్రేణతేవజ్రంక్రోధావిష్టేనధీమతా॥౨౩॥తతశ్శైలాగ్రశిఖరేవామోహనురభజ్యత॥తతోహినామధేయంతేహనుమానితికీర్తితే॥౨౪॥తతస్త్వాంనిహతందృష్ట్వావాయుర్గంధవహస్స్వయం॥త్రైలోక్యేభృశసంక్రుద్ధోనవవౌవైప్రభంజనః॥౨౫॥సంభ్రాంతాశ్చసురాస్సర్వేత్రైలోక్యేక్షుభితేసతి।ప్రసాదయంతిసంక్రుద్ధంమారుతంభువనేశ్వరాః॥౨౬॥ప్రసాదితేచపవనేబ్రహ్మాతుభ్యంవరందదౌ॥అశస్త్రవధ్యతాంతాతసమరేసత్యవిక్రమ॥౨౭॥వజ్రస్యచనిపాతేనవిరుజంత్వాంసమీక్ష్యచ॥సహస్రనేత్రఃప్రీతాత్మాదదౌతేవరముత్తమమ్।స్వచ్ఛందతశ్చమరణంతేభూయాదితివైప్రభో॥౨౮॥సత్వంకేసరిణఃపుత్రఃక్షేత్రజోభీమవిక్రమః।మారుతస్యౌరసఃపుత్రస్తేజసాచాపితత్సమః॥౩౦॥త్వంహివాయుసుతోవత్సప్లవనేచాపితత్సమః।వయమద్యగతప్రాణాభవాన్నస్త్రాతుసాంప్రతమ్॥దాక్ష్యవిక్రమసంపన్నఃపక్షిరాజఇవాపరః॥౩౧॥త్రివిక్రమేమయాతాతసశైలవనకాననా॥త్రిస్సప్తకృత్వఃపృథివీపరిక్రాంతాప్రదక్షిణమ్॥౩౨॥తథాచౌషధయోస్మాభిస్సంచితాదేవశాసనాత్॥నిష్పన్నమమృతంయాభిస్తదాసీన్నోమహద్బలమ్॥౩౩॥ సఇదానీమహంవృద్ధఃపరిహీనపరాక్రమః॥ సాంప్రతంకాలమస్మాకంభవాన్సర్వగుణాన్వితః॥౩౪॥ తద్విజృంభస్వవిక్రాంతఃప్లవతాముత్తమోహ్యసి॥౩౫॥త్వద్వీర్యంద్రష్టుకామేయంసర్వావానరవాహినీ।ఉత్తిష్ఠహరిశార్దూలలంఘయస్వమహార్ణవమ్॥౩౬॥ పరాహిసర్వభూతానాంహనుమన్యాగతిస్తవ। విషణ్ణాహరయస్సర్వేహనూమన్కిముపేక్షసే॥విక్రమస్వమహావేగోవిష్ణుస్త్రీన్విక్రమానివ॥౩౭॥ తతస్తువైజాంబవతాప్రచోదితఃప్రతీతవేగఃపవనాత్మజఃకపిః। ప్రహర్షయంస్తాంహరివీరవాహినీంచకారరూపంమహదాత్మనస్తదా॥ ౩౯॥ ఇతిశ్రీమత్కిష్కింధాకాండే- షట్షష్టితమస్సర్గః. ❋❋❋❋తందృష్ట్వాజృంభమాణంతేక్రమితుంశతయోజనమ్। వీర్యేణాపూర్యమాణంచసహసావానరోత్తమమ్॥సహసా

గాభావః।శ్రేయోపిభవిష్యతీత్యాహ॥వీర్యవానితి॥౧౯॥ఏవముక్తేతి॥గుహాయాంమందరగుహాయాం॥౨౧॥శతానీతి॥శతానిత్రీణ్యేతదనేకయోజనసహస్రాణాముపలక్షణం-ఉత్తరశ్రీరామాయణే॥శ్లో॥ బహుయోజనసాహస్రంక్రామత్యేషతతోంబరం - పితుర్బలాచ్చబాల్యాచ్చ భాస్కరాభ్యాశమాగతఇతివక్ష్యమాణత్వాత్॥౩౯॥ఇతిశ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్వదీపికాఖ్యాయాం-కిష్కింధాకాండవ్యాఖ్యాయాం-షట్షష్టితమస్సర్గః.❋❋❋

॥౧॥అశోభతేతి॥అదీప్తమంబరీషమివస్థితంజృంభమాణస్యతస్యముఖం - విధూమఃపావకఇవఅశోభతేతిసంబంధః- అంబరీషోపమందీప్తమితిచపాఠః॥తీ॥అంబరీ

వప్రజాఇతిపాఠక్రమః-పశ్చాత్ శ్లోకానాం కేషుచిత్కోశేషుభ్రంశో లేఖకప్రమాదకృతః॥ ౬॥ అశోభతేతి॥ఆదీప్తమంబరీషమివస్థితంజృంభమాణస్యతస్యముఖంవి ధూమఃపావక ఇవ అశోభత-అంబరీషంభ్రాష్ట్రం-క్లీబేంబరీషం భ్రాష్ట్రో నేత్యమరః॥౮॥అరుజదిత్యాది॥అనిలఃగమనశీలః-అనప్రాణనఇత్యస్మాద్దాణాదిక ఇలప్రత్యయః శీఘ్రవేగస్యశీఘ్రాః వైనతేయాదయః తేషాం వేగఇవవేగో యస్యసః తస్య-తత్సామ్యమసహమానస్తతోప్యాధిక్యమాహ-శీఘ్రగస్యేతి-యద్వా-శీఘ్రవేగస్య॥ ౧౦॥ఉత్సహేయమితి॥విస్తీర్ణమితి మేరువిశేషణం-వానరసేనాభయనివృత్త్యర్థంస్వోత్కర్షమపిస్వయంనివేదయతి॥ ౧౩ ॥ పన్నగేతి॥పన్నగాశనంస్వోచితా హారలాభాయనిరవధికస్వాగ్రాసంపన్నం-యద్వా-ఆహారగ్రహణత్వరయాసర్వేషాంభయావహంపతంతంనతువర్తమానం-ఆకాశేస్వోచితక్షేత్రే - పక్షిసేవితఇ తిస్వపరికరసంపత్తిరుచ్యతే-వైనతేయంవినతాపుత్రం-అనేనకౌమారావస్థాయాంబలవేగోత్కర్షస్సూచ్యతే-అహంతస్యాపిప్రాణజాతుఃపుత్రః-పరిగంతుంపరి తోగంతుంప్రదక్షిణీకర్తుం-సహస్రశఃపకయత్నేనసహస్రశఃపరిగంతుంశక్తః-ఆబాల్యసిద్ధసామర్థ్యోస్మి॥౧౪॥ఉదయాదితి॥ఉదయాత్ ప్రస్థితంఉదయగిరేర్నిర్గ చ్ఛంతంఆదిత్యంస్వస్థానాత్ ప్రాప్య తేనసహగంతుం ప్రారభ్య-తతఃపూర్వమేవాస్తగిరిమాసాద్యానస్తమితంజ్వలంతంరశ్మిమాలినమాదిత్యమభిగంతుం ప్రత్యు ద్గంతుంసముత్సహే-జ్వలంతమిత్యనేనమధ్యాహ్నఏవాభిగమనంసూచ్యతే॥౧౫॥తతఇతి ॥తతఃసూర్యప్రత్యుద్గమనానంతరం- భూమిమసంస్పృశ్యతుత్రాప్యవిశ్ర మ్య-భీమేనమహతాప్రవేగేనప్రారబ్ధవేగేనైవపునరాగంతుంపునరప్యేకవారంసూర్యమభిగంతుముత్సహ ఇత్యర్థః-శతయోజనస్థానంలంకాంగంతుంకిము తేతిభా

శోకముత్సృజ్యప్రహర్షేణసమన్వితాః । వినేదుస్తుష్టువుశ్చాపిహనుమంతంమహాబలమ్॥ ౨॥ ప్రహృష్టావిస్మితాశ్చైవవీక్షంతేస్మసమంతతః। త్రివి క్రమకృతోత్సాహంనారాయణమివప్రజాః॥ ౩ ॥సంస్తూయమానోహనుమాన్వ్యవర్ధతమహాబలః। సమావిధ్యచలాంగూలంహర్షాచ్చబలమే యివాన్॥ ౪॥తస్యసంస్తూయమానస్యవృద్ధైర్వానరపుంగవైః। తేజసాపూర్యమాణస్యరూపమాసీదనుత్తమమ్॥ ౫॥ యథావిజృంభతేసింహోవిా వృద్ధోగిరిగహ్వరే ।మారుతస్యౌరసఃపుత్రస్తథాసంప్రతిజృంభతే॥ ౬॥అశోభతముఖంతస్యజృంభమాణస్యధీమతః ।అంబరీషమివాదీప్తంవిధూమ ఇవపావకః॥ ౭॥హరీణాముత్థితోమధ్యాత్సంప్రహృష్టతనూరుహః ।అభివాద్యహరీన్వృద్ధాన్హనుమానిదమబ్రవీత్ ॥౮॥అరుజత్పర్వతాగ్రాణిహుతాశనసఖోనిలః ।బలవానప్రమేయశ్చవాయురాకాశగోచరః ॥ తస్యాహంశీఘ్రవేగస్యశీఘ్రగస్యమహాత్మనః। మారుతస్యౌరసఃపుత్రఃప్లవనే నాస్తిమత్సమః॥ ౧౦॥ఉత్సహేయంహివిస్తీర్ణమాలిఖంతమివాంబరమ్ । మేరుంగిరిమసంగేనపరిగంతుంసహస్రశః॥ ౧౧॥ బాహువేగప్రణున్నేన సాగరేణాహముత్సహే ।సమాప్లావయితుంలోకంసపర్వతనదీహ్రదమ్॥ ౧౨॥ మమోరుజంఘవేగేనభవిష్యతిసముత్థితః । సముచ్ఛ్రితమహాగ్రాహస్సముద్రోవరుణాలయః॥ ౧౩॥పన్నగాశనమాకాశేపతంతంపక్షిసేవితే । వైనతేయమహంశక్తఃపరిగంతుంసహస్రశః॥ ౧౪ ॥ ఉదయాత్ప్రస్థితంవాపిజ్వలంతంరశ్మిమాలినమ్ । అనస్తమితమాదిత్యమభిగంతుంసముత్సహే॥ ౧౫॥తతోభూమిమసంస్పృశ్యపునరాగంతుముత్సహే।ప్రవేగేనైవ

షం భ్రాష్ట్రమివస్థితం॥౭॥ క్లీబేంబరీషం భ్రాష్ట్రో నేత్యమరః॥ ౭॥౮॥అరుజదిత్యాది- అనిలఃగమనశీలః ॥ తస్యేతి॥శీఘ్రవేగస్యశీఘ్రా వైనతేయాదయః తేషాం వేగఇ వవేగోయస్యతస్య- వేగవత్సామ్యమసహమానస్తతోప్యాధిక్యమాహ-శీఘ్రగస్యేతి ॥ శీఘ్రాత్పురతస్త్వరితంగచ్ఛతో వైనతేయాదీన్గచ్ఛతీతిశీఘ్రగః తస్య ౧౦॥ఉత్సహేయమితి ॥అసంగేనఅవిలంబేన॥టీ॥సంప్రతిహనుమాన్వీరవాదానాహ-ఉత్సహేయమితి॥అసంగేనావిలంబేనపరిగంతుంపరితఃప్రదక్షిణంకర్తుం॥౧౧॥ బాహువేగేతి॥ సమాప్లావయితుంసమ్యగాసమంతాత్ ప్లావయితుం॥౧౨॥టీ॥మమేతి॥ఊరూచజంఘేచఊరుజంఘంతస్యవేగేన-ప్రాణ్యంగత్వాదేకవద్భావః॥౧౩॥ పన్నగాశనమితి॥పక్షిసేవితేఆకాశేవైనతేయగతిఃపదేత్యక్తస్యపదేస్థితా - తతోధఃపతంతంపన్నగాశనంవైనతేయముపర్యధోభ్రమణేనసహస్రశఃపరిగంతుంశ క్తః-పన్నగాశనంపతంతమితిపదద్వయేనఆమిషార్థఃపవనవేగాతిశయఃసూచ్యతే॥ ౧౪॥ ఉదయాదితి॥ప్రస్థితంఉదయగిరేర్నిర్గచ్ఛంతమాదిత్యంస్వస్థానాత్ప్రాప్య- తేనసహగంతుం ప్రారభ్యతతఃపూర్వమేవాస్తగిరిమాసాద్యఅనస్తమితంజ్వలంతంరశ్మిమాలినంఅభిగంతుంప్రత్యుద్గంతుంసముత్సహఇత్యర్థః - జ్వలంతమి తివిశేషణేనఆదిత్యస్యాస్తగిరేఃప్రాచ్యాందూరవర్తిత్వంద్యోత్యతే॥౧౫॥తతఇతి ॥ తతస్సూర్యప్రత్యుద్గమనానంతరం-భూమిమసంస్పృశ్యతుత్రాప్యవిశ్రమ్య

వః॥౧౬॥ఉత్పతేయమితి॥ఆకాశగోచరాన్ గ్రహనక్షత్రాదీన్॥౧౭॥లతానామితి॥పుష్పమితిజాత్యేకవచనం(రా)వివిధమితివైవిధ్యాభిధానాత్ - అనుయాస్యంతి పుష్పాణీతిశేషః॥౧౯॥భవిష్యతీతి॥స్వాతేఃపంథాఃపరిపూర్ణతారాచ్ఛాయాపథః॥ ౨౨॥ వైనతేయస్యేతి॥మమయాశక్తిఃసామారుతస్యవైనతేయస్యవేతిసంబంధః॥౨౩॥రా॥సుపర్ణరాజానమిత్యత్రటజభావశ్ఛాందసః॥౨౪॥స్థాస్యామిఇతి॥ స్థాస్యామశ్చైకపాదేన-తథాసత్వరాఃస్మేత్యర్థః॥రా॥స్థాస్యామశ్చైకపాదేన-త్వద్గతాని-తతస్తు-నేయంమమ-ఇతిపాఠక్రమః-అనయోర్మధ్యేసవేగవానితిశ్లోకస్సర్గకరణంచలేఖకప్రమాదకృతం॥౩౬॥నేయమిత్యాది॥శిలాసంకటశాలినఃశిలాతుంగప్రదేశభూయిష్ఠస్య-సంకటోదంతురేతుంగేవిపదోగవిశేషయోరితివిశ్వః॥౩౭॥ రా॥ఏషువేగంకరిష్యామిమహేంద్రశిఖరేష్వహమిత్యతఃపరం-

మహతాభీమేనప్లవగర్షభాః॥౧౬॥ఉత్పతేయమతిక్రాంతుంసర్వానాకాశగోచరాన్॥౧౬॥సాగరంశోషయిష్యామిదారయిష్యామిమేదినీం * పర్వతాంశ్చూర్ణయిష్యామిప్లవమానఃప్లవంగమాః॥౧౭॥హరిష్యామ్యూరువేగేనప్లవమానోమహార్ణవం*లతానాంవివిధంపుష్పంపాదపానాంచసర్వశః।అనుయాస్యంతిమామద్యప్లవమానంవిహాయసా॥౧౯॥భవిష్యతిహిమేపంథాస్స్వాతేఃపంథాఇవాంబరే॥౧౯॥చరంతంఘోరమాకాశముత్పతిష్యంతమేవవా*ద్రక్ష్యంతినిపతంతంచసర్వభూతానివానరాః॥౨౦॥మహామేఘప్రతీకాశంమాంచద్రక్ష్యథవానరాః * దివమావృత్యగచ్ఛంతంగ్రసమానమివాంబరమ్॥౨౧॥విధమిష్యామిజీమూతాన్కంపయిష్యామిపర్వతాన్ *సాగరంక్షోభయిష్యామిప్లవమానస్సమాహితః॥౨౨॥వైనతేయస్యసాశక్తిర్మమయామారుతస్యవా॥౨౩॥ఋతేసుపర్ణరాజానంమారుతంవామహాజవమ్।నతద్భూతంప్రపశ్యామియన్మాంప్లుతమనువ్రజేత్॥౨౪॥నిమేషాంతరమాత్రేణనిరాలంబనమంబరమ్। సహసానిపతిష్యామిఘనాద్విద్యుదివోత్థితా॥౨౫॥ భవిష్యతిహిమేరూపంప్లవమానస్యసాగరే।విష్ణోఃప్రక్రమమాణస్యపురాత్రీన్విక్రమానివ॥౨౬॥బుద్ధ్యాచాహంప్రపశ్యామిమనశ్చేష్టాచమేతథా।అహంద్రక్ష్యామివైదేహీంప్రమోదధ్వంప్లవంగమాః॥౨౭॥మారుతస్యసమోవేగేగరుడస్యసమోజవే। అయుతంయోజనానాంతుగమిష్యామీతిమేమతిః॥౨౮॥వాసవస్యసవజ్రస్యబ్రహ్మణోవాస్వయంభువః।విక్రమ్యసహసాహస్తాదమృతంతదిహానయే * లంకాంవాపిసముత్క్షిప్యగచ్ఛేయమితిమేమతిః॥౨౯॥తమేవంవానరశ్రేష్ఠంగర్జంతమమితౌజసమ్ * ప్రహృష్టాహరయస్తత్రసముదైక్షంతవిస్మితాః॥౩౦॥ తస్యతద్వచనంశ్రుత్వాజ్ఞాతీనాంశోకనాశనమ్ * ఉవాచపరిసంహృష్టోజాంబవాన్హరిసత్తమమ్॥ ౩౧॥వీరకేసరిణఃపుత్రహనుమన్మారుతాత్మజ * జ్ఞాతీనాంవిపులశ్శోకస్త్వయాతాతవినాశితః॥౩౨॥ తవకల్యాణరుచయఃకపిముఖ్యాస్సమాగతాః * మంగళంకార్యసిద్ధ్యర్థంకరిష్యంతిసమాహితాః॥౩౩॥ ఋషీణాంచప్రసాదేనకపివృద్ధమతేనచ * గురూణాంచప్రసాదేనప్లవస్వత్వంమహార్ణవమ్॥౩౪॥స్థాస్యామశ్చైకపాదేనయావదాగమనంతవ*త్వద్గతానిచసర్వేషాంజీవితానివనౌకసామ్॥ ౩౫॥తతస్తుహరిశార్దూలస్తానువాచవనౌకసః॥౩౬॥నేయంమమమహీవేగంలంఘనేధారయిష్యతి।ఏతానీహనగస్యాస్యశిలాసంకటశాలినః*శి

ఖీమేనమహతావేగేనైవప్రారంభవేగేనైవపునరాగంతుముత్సహఇతిసంబంధః- శతయోజనాంతరితలంకాంగంతుంకిముతేతిభావః॥౧౬॥ఉత్పతేయమితి॥ఆకాశగోచరాన్ గ్రహనక్షత్రాదీన్॥౧౭॥హరిష్యామీతి॥పుష్పమిత్యేతజ్జాత్యేకవచనం॥౧౯॥భవిష్యతీతి॥స్వాతేఃపంథాఇవపరిపూర్ణతారాపథఇవ (టీ) పుష్పానుగతత్వాదితిభావః॥ ౨౨॥ వైనతేయస్యేతి ॥ మమయాశక్తిఃసావైనతేయస్యమారుతస్యవేతిసంబంధః-సుపర్ణరాజానమితిఛాందసః॥౨౪॥టీ ॥ నిమేషేతి ॥ ఉత్థితా ఉద్భూతా॥౨౬॥టీ॥నకేవలంపరాక్రమఃకింతుజ్ఞానసంపత్తిరప్యస్తీత్యాహ-బుద్ధ్యేతి॥౨౭ ॥ మారుతస్యేతి॥ వేగేమారుతస్యసమఃఅహమితిశేషః-అమితబలపరాక్రమశాలీహనుమానేవస్తుతఃస్వోక్తవిశేషణవిశిష్టోపి-దుఃఖసాగరమగ్నవానరవాహినీసంతోషార్థమేతాదృశాన్యుద్ధత్యవచనాన్యుక్తవాన్ ప్రహృష్టాహరయస్తత్రసముదైక్షంతవిస్మితాఇతివచనాత్ జ్ఞాతీనాంవిపులశ్శోకస్త్వయాతాతప్రణాశితఇతిజాంబవద్వచనాచ్చేత్యవగంతవ్యం॥౨౮॥టీ॥వాసవస్యేతి॥ సహసాబలేనసముత్క్షిప్యఉద్ధృత్యగచ్ఛేయంఖగచ్ఛేయమిత్యర్థః॥౩౦॥టీ॥తస్యేతి॥జ్ఞాతిశబ్దోత్రబంధుమాత్రపరః॥౩౨॥టీ॥కల్యాణీరుచిఃఛాయాయేషాంతేకల్యాణరుచయఃహితకాంక్షిణఇత్యర్థః-మంగళంమంగళానుశాసనం॥౩౬॥అమూనీతి॥శిలాసంకటశాలినఃశిలాతుంగప్రదేశభూయిష్ఠస్య॥వి॥సంకటోదంతురేతుంగఇతినిఘంటుః॥౩౭॥టీ॥ వి

నానాద్రుమవికీర్ణేషు-పతానిమమ-ప్లవతోధారయిష్యంతి-తతస్తం-ఇతిపాఠక్రమః॥౪౦॥వృతమిత్యాది॥ సలిలోత్పీడైః సలిలప్రవాహైః సంకులం ॥ రా ॥ నిత్యపుష్పఫలద్రుమమితిపాఠః * సలిలోత్పీడసంకులమితిసమ్యక్॥౪౫॥విత్రస్తమృగమాతంగఇత్యాది॥పానసంసర్గకర్కశైః పానసంసర్గదృప్తైః - కర్కశంకఠినం కూర్కరంకఠోరంనిష్ఠురందృఢమిత్యమరః - పానప్రవృత్త్యాదృఢాభినివేశైరిత్యర్థః-ఉద్ఘాతఃసమూహః॥౪౭॥ఋషిభిరితి॥సార్థహీనః-అభూదితి శేషః॥రా॥త్యజ్యమానశ్శిలోచ్చయఇతిపాఠః॥౪౯॥సఇతి॥ వేగసమాహితాత్మా వేగవిషయేసమర్పితమనాః-మనస్సమాధాయమనఃసమాహితంకృత్వా॥౫౦॥ ***********
******** ఇతిశ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - ముక్తాహారాఖ్యానే- కిష్కింధాకాండవ్యాఖ్యానే - సప్తషష్టితమస్సర్గః. ********
ఇత్థంశఠారిగురువర్యపదారవిందసేవారసాధిగతసర్వరహస్యబోధః। గోవిందరాజవిబుధఃప్రముదేబుధానాంకైష్కింధకాండవిషయాంవితతానటీకామ్॥
రా ॥ ఇతిశ్రీరామానుజీయే - కిష్కింధాకాండవ్యాఖ్యానే - సప్తషష్టితమస్సర్గః.

ఖరాణిమహేంద్రస్యశిరాంసిచమహాంతిచ॥౩౬॥ఏషువేగంకరిష్యామిమహేంద్రశిఖరేష్వహమ్* నానాద్రుమవికీర్ణేషుధాతునిష్యందశోభిషు॥౩౭॥ఏతానిమమనిష్పేషంపాదయోఃప్లవతాంవరాః * ప్లవతోధారయిష్యంతియోజనానామితశ్శతమ్॥౩౯॥ తతస్తంమారుతప్రఖ్యస్సహరిర్మారుతాత్మజః * ఆరురోహనగశ్రేష్ఠంమహేంద్రమరిమర్దనః॥౪౦॥వృతంనానావిధైర్వృక్షైర్మృగసేవితశాద్వలమ్ * లతాకుసుమసంబాధంనిత్యపుష్పఫలద్రుమమ్ ।సింహశార్దూలచరితంమత్తమాతంగసేవితమ్ * మత్తద్విజగణోద్ఘుష్టంసలిలోత్పీడసంకులమ్। మహద్భిరుచ్ఛ్రితంశృంగైర్మహేంద్రంసమహాబలః * విచచారహరిశ్రేష్ఠోమహేంద్రసమవిక్రమః॥౪౩॥పాదాభ్యాంపీడితస్తేనమహాశైలోమహాత్మనః * రరాజసింహాభిహతోమహాన్మత్తఇవద్విపః॥౪౪॥ముమోచసలిలోత్పీడాన్విప్రకీర్ణశిలోచ్చయః॥౪౫॥విత్రస్తమృగమాతంగఃప్రకంపితమహాద్రుమః। నాగగంధర్వమిథునైఃపానసంసర్గకర్కశైః * ఉత్పతద్భిశ్చవిహగైర్విద్యాధరగణైరపి । త్యజ్యమానమహాసానుస్సంనిలీనమహోరగః * చలశృంగశిలోద్ఘాతస్తదాభూత్సమహాగిరిః॥౪౬॥నిశ్శ్వసద్భిస్తదాతైస్తుభుజంగైరర్ధనిస్సృతైః* సపతాకఇవాభాతిసతదాధరణీధరః॥౪౭॥ఋషిభిస్త్రాససంభ్రాంతైస్త్యజ్యమానశ్శిలోచ్చయః * సీదన్మహతికాంతారేసార్థహీనఇవాధ్వగః॥ ౪౯॥ సవేగవాన్వేగసమాహితాత్మాహరిప్రవీరఃపరవీరహంతా।మనస్సమాధాయమహానుభావోజగామలంకాంమనసామనస్వీ॥౫౦॥ఇత్యార్షేశ్రీమద్రామాయణే-ఆదికావ్యేశ్రీమద్వాల్మీకీయేచతుర్వింశత్సహస్రికాయాంసంహితాయాం. శ్రీమత్కిష్కింధాకాండే-సప్తషష్టితమస్సర్గః. *****************************

ష్వితి॥ ధాతునిష్యందో ధాతురసః తేనశోభంతఇతితథోక్తేషు॥౪౦॥*సింహేతి॥సలిలోత్పీడసంకులంతత్రతత్రనిస్సృతనిర్ఝరసలిలసంకులం॥౪౪॥ముమోచేతి॥సలిలోత్పీడాన్ సలిలసమూహాన్॥౪౫॥విత్రస్తేతి॥పానసంసర్గకర్కశైఃపానసంసర్గదృప్తైఃపానప్రవృత్త్యాదృఢాభినివేశైరిత్యర్థః॥టీ॥చలశృంగశిలోద్ఘాతః-చలానాంశృంగాణాంశిలానాంచఉద్ఘాతాఆహతయోయస్మిన్సతథోక్తః॥౪౭॥ఋషిభిరితి ॥సార్థహీనఃసహాయహీనోఽధ్వగఃపథికఇవాభూదితి శేషః॥౪౯॥సవేగవానితి॥వేగసమాహితాత్మా వేగేగమనేసమ్యగాహితఃఅర్పితఃఆత్మాబుద్ధిర్యేన-మనఃసమాధాయమనస్సమాధానంకృత్వా॥౫౦॥ఇతిశ్రీ[illegible]పరమహంసపరివ్రాజకాచార్యశ్రీనారాయణతీర్థశిష్యశ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం-శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం-కిష్కింధాకాండవ్యాఖ్యాయాం [illegible] *
టీ॥ఇతిశ్రీమత్పరమహంసపరివ్రాజకాచార్యరామచంద్రానందసరస్వతీస్వామివిరచితే-శ్రీరామాయణటీకాశిరోమణౌ-కిష్కింధా[illegible]కాండే-[illegible]ః.
మహేశతీర్థరచితారామపాదసమర్పితా। కిష్కింధాకాండటీకేయంసమాప్తతత్త్వదీపికా ॥

శ్రీమత్కిష్కింధాకాండస్సమాప్తః.

శ్రీహయగ్రీవాయనమః.

శ్రీసీతాలక్ష్మణభరతశత్రుఘ్నహనుమత్సమేత శ్రీరామచంద్రపరబ్రహ్మణేనమః.

శ్రీ రామాయణే - వ్యాఖ్యానచతుష్టయవిశిష్టే - సుందరకాండప్రారంభః.

శ్రీగోవిందరాజీయమ్ * తత్త్వజ్ఞానసముచ్చయోఘనదయాసారస్యసారోమహాన్నిష్కర్షఃకమలానివాసచరణద్వంద్వానురాగస్మృతేః। అక్లేశఃపతి పాకపఙ్క్తిజగతామతుల్యపుణ్యావళేరస్మాకంనిధిరత్నయోవిజయతే శ్రీమాన్శఠారిర్గురుః ॥ శ్రీరామాయణభూషాయైప్రవృత్తోరామభక్తితః। వ్యాఖ్యాంసుందర కాండస్యతిలకంకలయామ్యహమ్ ॥ ఉక్తంపరత్వాసాధారణంసమస్తకల్యాణగుణాకరత్వంకిష్కింధాకాండే - అత్రసర్వసంహర్తృత్వముచ్యతే - వక్ష్యతిహి తత్ - బ్రహ్మాస్వయంభూరిత్యాదినా।యద్వా-పూర్వస్మిన్కాండేసర్వథామిత్రసంరక్షణంకార్యమిత్యుక్తం-అత్రదూతేనపతివ్రతయాచైవంవర్తితవ్యమిత్యర్థః ప్రతిపాద్యతే - యద్వాపూర్వత్రసర్వరక్షణప్రవృత్తస్యవిష్ణోరాచార్యరూపపురుషకారలాభఉక్తః - అధునాఆచార్యకృత్యముచ్యతే. తత్రప్రథమేసర్గేశిక్ష ణీయశిష్యాన్వేషణముపపాద్యతే।తతఇత్యాది ॥ తతఃజాంబవత్ప్రోత్సాహనానంతరం-చారణాఃసంఘచారిణోదేవగాయకాః-త్తైరాచరితేపథిఆకాశే- రావణనీ తాయాస్సీతాయాః-పదంస్థానం-అన్వేష్టుంఇయేష-శత్రుకర్శనఃతదన్వేషణవిరోధినిరసనసమర్థః-యద్వా- చారణాచరితేపథిగత్వాసీతాయాఃపదమన్వేష్టుమి యేష-యద్వా.యథాప్రాప్తమేవాన్వయః-ఆకాశేపిపదన్యాసాన్వేషణసమర్థోయమితిబుద్ధిచాతుర్యాతిశయఉచ్యతే-అనేనశిష్యస్థానాన్వేషణపరగురుస్వరూప ముచ్యతే-తతఃముద్రాప్రదానపూర్వకభగవదనుజ్ఞాలాభానంతరం- శత్రుకర్శనః॥ గుశబ్దస్త్వంధకారస్స్యాద్రుశబ్దస్తన్నిరోధకః।అంధకారనిరోధిత్వాద్గురురి త్యభిధీయతఇత్యుక్తరీత్యాఅజ్ఞాననివర్తనశీలోగురుః-చారయంతిఆచారయంతిధర్మానితిచారణాఃపూర్వాచార్యాః-త్తైరాచరితేపథి-మహాజనోయేనగతస్సపం థాఇత్యుక్తసదాచారే - స్థితఇతిశేషః-రావయతిఅసత్ప్రలాపాన్కారయతీతిరావణఃఅవివేకః - తేననీతాయాఃస్వవశంప్రాపితాయాః - సీతాయాఃఅనాదిభ గవత్పరతంత్రచేతనస్య - సీతాశబ్దేనాయోనిజత్వోక్తేఃస్త్రీలింగేనపారతంత్ర్యోక్తేశ్చ - స్త్రీప్రాయమితరత్సర్వమితిహ్యుక్తం-పదంస్థానంసంసారమండలం

హరిఃఓమ్ * తతోరావణనీతాయాస్సీతాయాశ్శత్రుకర్శనః। ఇయేషపదమన్వేష్టుంచారణాచరితేపథి ॥ ౧ ॥

మహేశతీర్థీయమ్ * శ్రీమత్సుందరకాండేవ్యాఖ్యేయానివ్యాక్రియంతే.

పూర్వస్మిన్కాండేజగామలంకాంమనసామనస్వీతిమనసాగమనముక్తం - ఇదానీంకాయేనాపిగమనంకర్తుమైచ్ఛదిత్యాహ - తతోరావణనీతాయాఇ త్యాదినా ॥ వణితిగాయత్ర్యాద్వాదశాక్షరంతతోరావణనీతాయాఇత్యస్యశ్లోకస్య చతుర్థాక్షరేణవఇత్యనేనసంగృహ్ణాతి ॥ తతోరావణనీతాయాస్సీతాయా శ్శత్రుకర్శనః। ఇయేషపదమన్వేష్టుంచారణాచరితేపథి ॥ అత్రగంతుమితిపదమధ్యాహర్తవ్యం - శత్రుకర్శనోహనుమాన్.- రావణనీతాయాఃరావణేనావ

అన్వేష్టుం - సాత్త్వికసంభాషణాదిచిహ్నం వా - తథోక్తం॥శ్లో॥విష్ణోః కటాక్షశ్చ ద్వేషఆభిముఖ్యంచ సాత్త్వికైః। సంభాషణం షడేతాని త్వాచార్యప్రాప్తిహేతవ ఇతి ॥ యద్వా - పదం వ్యవసాయమన్వేష్టుం - కస్యచేతనస్య భగవత్ప్రాప్త్యావధ్యవసాయ ఇత్యన్వేష్టుం - ఇయేష॥ని॥ పదం వ్యవసిత త్రాణస్థానలక్ష్మాంఘ్రివస్తుష్వితి వ్యాకరః। అత్రైకాదశసహస్రశ్లోకాగతాః - ద్వాదశసహస్రస్యాది మోయం శ్లోకః - అత్ర గాయత్ర్యాః ద్వాదశమక్షరం ప్రయుక్తం - తదవలోకనీయం విద్వద్భిః॥ ***

రామానుజీయం ॥ శ్రీమత్సుందరకాండే వ్యాఖ్యేయానివ్యాక్రియంతే పూర్వస్మిన్ కాండే మనసాగమనం కృతమిత్యుక్తం - ఇదానీం కాయేనాపి గమనం కర్తుమైచ్ఛదిత్యాశయేనాహ - తత ఇత్యాది॥ అత్ర గంతుమితి పదమధ్యాహర్తవ్యం - శత్రుకర్శనో హనుమాన్ రావణనీతాయాస్సీతాయాః - పదం నివాసస్థానం - అన్వేష్టుం చారణాచరితే పథి వత్మని గంతుమియేష ఇతి యోజనా॥ ౧ ॥ దుష్కరమితి ॥ నిష్ప్రతిద్వంద్వం యథా భవతి తథా దుష్కరం చికీర్షన్ సముదగ్రశిరోగ్రీవః సమున్నతశిరోగ్రీవః - గవాంపతిః వృషభః॥ రామానుజీయం ॥ దుష్కరమితి ॥ నిష్ప్రతిద్వంద్వం ప్రతిద్వంద్వాన్నిష్క్రాంతం - ప్రతిబంధకరహితమిత్యర్థః॥౨॥ అథేతి ॥ శాద్వలానాం సలిలకల్పత్వం వైడూర్యవర్ణతయా॥ రామానుజీయం॥ అథేతి॥ వైడూర్యవర్ణేషు హరితత్వసంవలితశౌక్ల్యవిశిష్టతయా వైడూర్యవర్ణత్వం శాద్వలానాం సలిలకల్పత్వం శైత్యమార్దవాదినా॥౩॥ ద్విజానితి॥ కేసరీవ బభావితి శేషః॥ రామానుజీయం॥ ద్విజానితి॥ కేసరీవ విచచారేతి పూర్వేణాన్వయః॥౪॥ నీలేతి॥ అత్ర యచ్ఛబ్దోధ్యాహార్యః - యదేవం విధం తలం తత్ర తిష్ఠన్నిత్యన్వయః - పత్రవర్ణైః పత్రశ్యామైః॥ ని॥ పలాశో హరితో హరిదితి హలాయుధః - సితాసితైః కల్మాషైః - స్వభావవిహితైః స్వతస్సిద్ధైః॥౭॥ ససూర్యాయేతి॥ స్వయంభువే చతుర్ముఖాయ - భూతేభ్యః దేవయోనిభ్యః॥౮॥ అంజలిమితి ॥ ఆత్మయోనయే స్వకారణభూతాయ - దక్షిణః సమర్థః - హనుమాన్ ప్రాఙ్ముఖస్సన్ ఆత్మయోనయే పవనాయ అంజలిం కృత్వా తతో దక్షిణాం దిశం గంతుం వవృధ ఇత్యన్వయః - హిః పాదపూరణే - అంజలిం ప్రాఙ్ముఖః కుర్వన్నితి పాఠస్త్వయుక్తః - శతృప్రత్యయేన ప్రాఙ్ముఖత్వవిశిష్టాంజలికరణ దక్షిణదిగ్గమనోద్యోగయోరైకకాలికత్వప్రతీత్యా విరోధాత్ - నహి ప్రాఙ్ముఖస్య

దుష్కరం నిష్ప్రతిద్వంద్వం చికీర్షన్ కర్మ వానరః। సముదగ్రశిరోగ్రీవో గవాంపతిరివాబభౌ॥౨॥ అథ వైడూర్యవర్ణేషు
శాద్వలేషు మహాబలః। ధీరస్సలిలకల్పేషు విచచార యథాసుఖమ్॥౩॥ ద్విజాన్విత్రాసయన్ధీమానురసా పాదపాన్హరన్।
మృగాంశ్చ సుబహూన్నిఘ్నన్ప్రవృద్ధ ఇవ కేసరీ॥౪॥ నీలలోహితమాంజిష్ఠపత్రవర్ణైస్సితాసితైః। స్వభావవిహితైశ్చి
త్రైర్ధాతుభిస్సమలంకృతమ్ * కామరూపిభిరావిష్టమభీక్ష్ణం సపరిచ్ఛదైః। యక్షకిన్నరగంధర్వైర్దేవకల్పైశ్చ పన్న
గైః * స తస్య గిరివర్యస్య తలే నాగవరాయుతే। తిష్ఠన్కపివరస్తత్ర హ్రదే నాగ ఇవాబభౌ॥౭॥ స సూర్యాయ మహేంద్రా
య పవనాయ స్వయంభువే। భూతేభ్యశ్చాంజలిం కృత్వా చకార గమనే మతిమ్॥౮॥ అంజలిం ప్రాఙ్ముఖః కుర్వన్ పవనాయా

హృతాయాః సీతాయాః పదం స్థానమన్వేష్టుం - చారణాచరితే పథి సురవత్మని గంతుమియేషేతి యోజనా ॥౧॥ దుష్కరమితి ॥ నిష్ప్రతిద్వంద్వం ప్రతిద్వంద్వాన్నిష్క్రాంతం - ప్రతిబంధకరహితమిత్యర్థః - కర్మ సముద్రలంఘనకర్మ - సముదగ్రశిరోగ్రీవః సముదగ్రే శిరోగ్రీవే యస్య స తథోక్తః - అత ఏవ గవాంపతిః వృషభ ఇవ బభౌ॥౨॥ అథేతి॥ వైడూర్యవర్ణేషు మరకతచ్ఛాయేషు సలిలకల్పేషు తద్వత్ శీతళేష్విత్యర్థః॥౩॥ ద్విజానితి॥ కేసరీవ విచచారేతి పూర్వేణ సంబంధః॥౪॥ నీలేత్యాదిసార్ధశ్లోకద్వయమేకం వాక్యం - అత్ర యచ్ఛబ్దోధ్యాహర్తవ్యః - నీలాదిపత్రసమానవర్ణైః - మాంజిష్ఠః పాటలః సితాసితైః కల్మషవర్ణైః స్వభావవిహితైః స్వభావసిద్ధైః చిత్రధాతుభిః సమలంకృతం - సపరిచ్ఛదైః సాలంకారైర్యక్షాదిభిరావిష్టం యత్ - తత్ర తలే తిష్ఠన్ బభౌ॥ ౭ ॥ అథేష్టదేవతాప్రార్థనాపూర్వకం యాత్రా...

వసతో దక్షిణదిగ్గమనోద్యోగో యుజ్యతే॥౯॥ ప్లవంగేతి॥ రామవృద్ధ్యర్థం రామప్రయోజనార్థం॥౧౦॥ నిష్ప్రమాణేతి॥ నిష్ప్రమాణశరీరః నిర్మర్యాదశరీరః - బాహుభ్యామిత్యుక్తిర్వానరస్య చతుర్భిస్సంచారాత్॥౧౧॥ సచచాలేతి॥ చాపీత్యేకమవ్యయమప్యర్థకం - అశాతయత్ అగచ్ఛత్ - స్వార్థే ణిచ్॥ రామానుజీయం॥ సచచాలేతి॥ అశాతయత్ - అపాతయదిత్యర్థః - అత్ర స్వచలః కర్తా॥౧౨॥ రామానుజీయం॥ తేనేతి॥ పుష్పౌఘేణేత్యత్ర కుసుమైః చేతిశేషః - పుష్పమయో యథా పుష్పమయ ఇవ॥౧౪॥ పీడ్యమాన ఇతి॥ రీతీ రేఖాః - కాంచనాంజనరజతగర్భాసు శిలాసు విదీర్యమాణాసు దృశ్యమానాస్తాస్తా భేదధారా ఇత్యర్థః॥౧౫॥ ముమోచేతి॥ సమనశ్శిలాః ధాతువిశేషసహితాః - మధ్యమేనార్చిషా మధ్యమయా జ్వాలయా - పార్శ్వజ్వాలాహీనధూమనివర్తకా॥౧౬॥ గిరిణేతి॥ వికృతైః వికృతిమద్భిః - దైన్యవ్యంజకైరిత్యర్థః॥౧౭॥ సఇతి॥ సత్త్వసన్నాదః భూతసన్నాదః॥౧౮॥ శిరోభిరితి॥ స్వస్తికం నామ ఫణోపరి దృశ్యమానార్ధచంద్రకం - దదంశురితి - దంశనం కోపవ్యాపారః॥౧౯॥ తా ఇతి॥ బిభిదుః భిన్నాః॥౨౦॥ యానీతి॥ అత్ర తానీత్యధ్యాహార్యం - శమితుం శమయితుం॥౨౧॥ భిద్యత ఇత్యర్థమేకం॥ ఉత్పేతురిత్యనుషజ్యతే॥౨౨॥ త్రస్తా ఇత్యాది సార్ధశ్లోకద్వయమేకాన్వయం॥ ఆసవభాజనం మద్యపాత్రం పాత్రాణి భోజనపాత్రాణి - ఆర్షభాణి చర్మాణి ఋషభచర్మపినద్ధాని ఖేటకాని -

త్మమానయే। తతోఽభివవృధే గంతుం దక్షిణో దక్షిణాం దిశమ్॥౯॥ ప్లవంగప్రవరైర్దృష్టః ప్లవనే కృతనిశ్చయః। వవృధే రామవృద్ధ్యర్థం సముద్ర ఇవ పర్వసు॥౧౦॥ నిష్ప్రమాణశరీరస్సన్ లిలంఘయిషురర్ణవమ్। బాహుభ్యాం పీడయామాస చరణాభ్యాం చ పర్వతమ్॥౧౧॥ స చచాలాచలశ్చాపి ముహూర్తం కపిపీడితః। తరూణాం పుష్పితాగ్రాణాం సర్వం పుష్పమశాతయత్॥౧౨॥ తేన పాదపముక్తేన పుష్పౌఘేణ సుగంధినా। సర్వతస్సంవృతశ్శైలో బభౌ పుష్పమయో యథా॥౧౩॥ తేన చోత్తమవీర్యేణ పీడ్యమానస్స పర్వతః। సలిలం సంప్రసుస్రావ మదం మత్త ఇవ ద్విపః॥౧౪॥ పీడ్యమానస్తు బలినా మహేంద్రస్తేన పర్వతః। రీతీర్నిర్వర్తయామాస కాంచనాంజనరాజతీః॥౧౫॥ ముమోచ చ శిలాశ్శైలో విశాలాస్సమనశ్శిలాః। మధ్యమేనార్చిషా జుష్టో ధూమరాజీరివానలః॥౧౬॥ గిరిణా పీడ్యమానేన పీడ్యమానాని సర్వతః। గుహావిష్టాని భూతాని వినేదుర్వికృతైస్స్వరైః॥౧౭॥ స మహాసత్త్వసన్నాదశ్శైలపీడానిమిత్తజః। పృథివీం పూరయామాస దిశశ్చోపవనాని చ॥౧౮॥ శిరోభిః పృథుభిస్సర్పా వ్యక్తస్వస్తికలక్షణైః। వమంతః పావకం ఘోరం దదంశుర్దశనైశ్శిలాః॥౧౯॥ తాస్తదా సవిషైర్దష్టాః కుపితైస్తైర్మహాశిలాః। జజ్వలుః పావకోద్దీప్తా బిభిదుశ్చ సహస్రధా॥౨౦॥ యాని చౌషధజాలాని తస్మిన్ జాతాని పర్వతే। విషఘ్నాన్యపి నాగానాం న శేకుశ్శమితుం విషమ్॥౨౧॥ భిద్యతేఽయం గిరిర్భూతైరితి మత్వా తపస్వినః॥౨౨॥ త్రస్తా విద్యాధరాస్తస్మాదుత్పేతుః స్త్రీగణైస్సహ * పానభూమిగతం హిత్వా హైమమాసవభాజనమ్। పాత్రాణి చ మహార్హాణి కరకాంశ్చ హిరణ్మయాన్ * లేహ్యానుచ్చావచాన్ భక్ష్యాన్ మాంసాని వివిధా

మారబ్ధేత్యాహ॥ ససూర్యాయేత్యాది॥౯॥ ప్లవంగేతి॥ రామవృద్ధ్యర్థం రామాభ్యుదయార్థం॥౧౧॥ సఇతి॥ ముహూర్తమల్పకాలం - అశాతయత్ అపాతయత్ ౧౪॥ రీతీరితి॥ మహేంద్రః కాంచనాంజనరాజతీః కాంచనాంజనరజతమయీః రీతీః పద్ధతీః - ధారా ఇత్యర్థః - నిర్వర్తయామాస ప్రాదుర్భావయామాసేత్యర్థః॥ ౧౫॥ ముమోచేతి॥ సమనశ్శిలాః ధాతువిశేషసహితాః - మధ్యమేనార్చిషా జుష్టః - కాళీ కరాళీ విస్ఫులింగినీ ధూమ్రవర్ణా విశ్వరుచి లోహితా మనోజవాభిధానాసు సప్తస్వగ్నిజిహ్వాసు - మధ్యమయా ధూమ్రాఖ్యయా విశిష్టః అగ్నిః ధూమరాజీరివ ధూమనిచయానివ శైలః పర్వతః శిలా ముమోచేతి సంబంధః॥౧౬॥ స ఇతి॥ మహాసత్త్వాః మహాజంతవః తేషాం సన్నాదః॥౧౮॥ శిరోభిరితి॥ శిరోభిరుపలక్షితాః - స్వస్తికః ఫణస్థనీలరేఖావిశేషః॥౨౦॥ యానీతి॥ శమితుం శమయితుం॥ ౨౧॥ భిద్యత ఇతి॥ భూతైః పృథివ్యాదిభిస్సహ॥ * ॥ లేహ్యానితి॥ ఆర్షభాణి ఋషభచర్మపినద్ధాని చర్మాణి ఫలకాని కనకత్సరూన్ ఖడ్గముష్టీన్॥౨౪॥ కృతేతి॥ కంఠగుణాః కంఠస్రజః

ప్సరః ముష్టిబంధనం॥ ౨౪॥ కృతేతి॥ కృతకంఠగుణాః కృతకంఠస్రజః క్షీబాః మత్తాః - రక్తాక్షాః మధుపానాత్ - పుష్కరాక్షాః - స్వభావతఇత్యర్థః॥ ౨౫॥ హారేతి॥ పారిహార్యం వలయం - తస్థుః తస్థుశ్చ॥ ౨౬॥ దర్శయంతఇతి॥ దర్శయంతః ప్రయోజయంతః - మహావిద్యాం అణిమాద్యష్టమహాసిద్ధిం - విద్యాధరమహర్షయః - విద్యాధరాః మహర్షయఇవేత్యుపమితసమాసః - ఉపమితంవ్యాఘ్రాదిభిః సామాన్యాప్రయోగఇత్యనుశాసనాత్ - విద్యాధరశ్రేష్ఠాఇత్యర్థః - విద్యాధరామహర్షయశ్చేతి ద్వంద్వసమాసోనయుక్తః - ఇతివిద్యాధరాశ్శ్రుత్వేత్యుపరితనశ్లోకేవిద్యాధరాణామేవోపాదానాత్॥ ౨౭॥ శుశ్రువురితి॥ సాపునరత్రాకాశస్థితిః - శుశ్రువుః - విద్యాధరాఇతిశేషః - ఇతివిద్యాధరాశ్శ్రుత్వేత్యుపసంహారాత్॥ ౨౮॥ రామానుజీయం॥ ఏషఇతి॥ తితీర్షతిమహావేగమితిక్రియాపిశేషణం॥ ౨౯॥ సముద్రంతితీర్షతీత్యుక్తం - తస్యప్రయోజనకథనాయోక్తమనువదతి॥ రామార్థమితి॥ ౩౧॥ అనుపూర్వ్యేణేతి॥ ఆనుపూర్వ్యేణవృత్తంక్రమేణవృత్తం॥ ౩౪॥ లంఘనోద్యోగకాలికావస్థాంవర్ణయతి॥ బాహూఇత్యాదినా॥ బాహూసంస్తంభయామాస - నిశ్చలీచకార - కట్యాంససాదశరీరంసంచుకోచేత్యర్థః - చరణౌసంచుకోచచ॥ రామానుజీయం॥ బాహూఇతి॥ సంస్తంభయామాసపర్వతోపరిదృఢవిన్యాసేననిష్పందీచకార - కట్యాంససాదకటిప్రదేశేకృశోబభూవ - చరణౌసంచుకోచచసంకోచయామాసచ॥ ౩౫॥ సంహృత్యేతి॥ సంహృత్యసంకోచ్య॥ రామానుజీయం॥ సంహృత్యేతి॥ వీర్యవాన్ వీర్యమావివేశేత్యభిధానాత్ - పూర్వంవిద్యమానమేవవీర్యంవిశేషతోధిష్ఠితవానిత్యవగమ్యతే. తేజస్సత్త్వయోరప్యేవంద్రష్టవ్యం - తేజఃపరాభిభవనసామర్థ్యం - సత్త్వంబలం - వీర్యంఆకాశాద్యభినిష్క్రమణసామర్థ్యం॥ ౩౬॥ మార్గమితి॥ ప్రా

ణిచ। ఆభరణానిచచర్మాణిఖడ్గాంశ్చకనకత్సరూన్॥ ౨౪॥ కృతకంఠగుణాః క్షీబారక్తమాల్యానులేపనాః। రక్తాక్షాః పుష్కరాక్షాశ్చగగనంప్రతిపేదిరే॥ ౨౫॥ హారనూపురకేయూరపారిహార్యధరాః స్త్రియః। విస్మితాస్సస్మితాస్తస్థురాకాశేరమణైస్సహ॥ ౨౬॥ దర్శయంతోమహావిద్యాంవిద్యాధరమహర్షయః। సహితాస్తస్థురాకాశేవీక్షాంచక్రుశ్చపర్వతమ్॥ ౨౭॥ శుశ్రువుశ్చతదాశబ్దమృషీణాంభావితాత్మనామ్ చారణానాంచసిద్ధానాంస్థితానాంవిమలేంబరే॥ ౨౮॥ ఏషపర్వతసంకాశోహనుమాన్మారుతాత్మజః। తితీర్షతిమహావేగంసముద్రంమకరాలయమ్॥ ౨౯॥ రామార్థంవానరార్థంచచికీర్షన్కర్మదుష్కరమ్। సముద్రస్యపరంపారందుష్ప్రాపంప్రాప్తుమిచ్ఛతి॥ ౩౦॥ ఇతివిద్యాధరాశ్శ్రుత్వావచస్తేషాంమహాత్మనామ్। తమప్రమేయందదృశుఃపర్వతేవానరర్షభమ్॥ ౩౧॥ దుధువేచసరోమాణిచకంపేచాచలోపమః। ననాదసుమహానాదంసుమహానివతోయదః॥ ౩౨॥ ఆనుపూర్వ్యేణవృత్తంచలాంగూలంరోమభిశ్చితమ్। ఉత్పతిష్యన్విచిక్షేపపక్షిరాజఇవోరగమ్॥ ౩౩॥ తస్యలాంగూలమావిద్ధమాత్తవేగస్యపృష్ఠతః। దదృశేగరుడేనేవహ్రియమాణోమహోరగః॥ ౩౪॥ బాహూసంస్తంభయామాసమహాపరిఘసన్నిభౌ। ససాదచకపిఃకట్యాంచరణౌసంచుకోచచ॥ ౩౫॥ సంహృత్యచభుజౌశ్రీమాంస్తథైవచశిరోధరామ్। తేజస్సత్త్వంతథావీర్యమావివేశసవీర్యవాన్॥ ౩౬॥ మార్గమాలోకయన్దూరాదూర్ధ్వంప్రణిహితేక్షణః। రురోధహృదయేప్రాణానాకాశమవలోకయన్॥ ౩౭॥ పద్భ్యాందృఢమవస్థానంకృత్వాసకపికుంజరః। నికుంచ్యకర్ణౌహనుమానుత్పతిష్యన్మహాబలః॥ వానరాన్వానరశ్రేష్ఠఇదం

క్షీబామత్తాః॥ ౨౫॥ హారేతి॥ పారిహార్యః వలయః॥ ని॥ ఆవాపకః పారిహార్యః కటకం వలయోస్త్రియామిత్యమరః॥ ౨౬॥ దర్శయంతఇతి॥ విద్యాధరమహర్షయః విద్యాధరశ్రేష్ఠాఇత్యర్థః - మహావిద్యాం అణిమాదిసిద్ధిం॥ ౨౭॥ శుశ్రువురితి॥ శబ్దః వాక్యం॥ ౨౮॥ తమేవాహ - ఏషఇత్యాది॥ ౨౯॥ రామార్థమితి॥ వానరార్థం తేషాంగామికార్యేతథాభిమానాత్॥ ౩౧॥ ఆనుపూర్వ్యాదితి॥ ఆనుపూర్వ్యాత్ వృత్తంలాంగూలంవిచిక్షేపేత్యన్వయః॥ ౩౩॥ తస్యేతి॥ ఆవిద్ధంభుగ్నం॥ ౩౪॥ బాహూఇతి॥ బాహూసంస్తంభయామాసపర్వతోపరిదృఢవిన్యాసేననిష్పందీచకార - ససాదచకపిఃకట్యామితికాయప్రసారణాత్ కటిప్రదేశేకృశోభూదిత్యర్థః - చరణౌసం

న్ ఉచ్ఛ్వాసరూపాన్ - ప్రాణనిరోధో వ్యోమోత్పతనార్థః॥౩౮॥ రామానుజీయం॥ యథేతి॥ రాఘవశరదృష్టాంతేన స్వస్యావిలంబత్వప్రతిహతత్వామోఘత్వాదికం సూచితవాన్॥౩౯॥ * నహీతి॥ హిశబ్దః పాదపూరణే॥౪౦॥*యదీతి॥ అకృతశ్రమః అప్రాప్తశ్రమః - రాక్షసరాజానమిత్యత్ర టజభావ ఆర్షః - ఆనయిష్యామి ఆనేష్యామి॥౪౪॥ సముత్పతతీతి॥ తస్మిన్ హనుమతి వేగాత్సముత్పతతి సతి - నగరోహిణః శైలరుహా వృక్షాః - విటపాన్ సంహృత్య ఆదాయ - సముత్పేతురిత్యర్థః॥౪౫॥ సంగ్రహేణోక్తం వివృణోతి॥ సమత్తేత్యాదినా॥ కోయష్టిమకః కోయష్టిః॥౪౬॥ తమితి॥ తమూరువేగేతి పాఠః - ఊరువేగేన ఉన్మథితాః సాలాః సాలవృక్షాః - అన్యే నగోత్తమాః అన్యే వృక్షశ్రేష్ఠాః - సైన్యాః సేనాయాం సమవేతాః పురుషాః॥ ని॥ సేనాయాం సమవేతా యే సైన్యాస్తే సైనికాశ్చ తే ఇత్యమరః॥౪౮॥౪౯॥ సారవంత ఇతి॥ సారవంతః స్థిరాంశవంతః॥ ని॥ సారో బలే స్థిరాంశే చేత్యమరః॥౫౦॥ సనానాకుసుమైరితి॥ మేఘసంకాశః సకపిరిత్యన్వయః - ఖద్యోతైః - రాత్రావితి శేషః॥౫౧॥ విముక్తా ఇతి॥ అవశీర్యంత అవాశీర్యంత - ఆగమశాసనస్యానిత్యత్వాదడభావః - స్థితవంత ఇత్యర్థః - నివృత్తాః బంధూననుగమ్య నివృత్తాః - సుహృత్పక్షే సలిల ఇతి సామీప్యే సప్తమీ - ఉదకాంతాత్ స్నిగ్ధో బంధుమనువ్రజేదిత్యుక్తేః॥ రామానుజీయం॥ విముక్తా ఇతి॥ తస్య వేగేన విముక్తాః దూరగమనహేతుభూత వేగేన హేతునా విముక్తాః గతసంబంధాః - అవశీర్యంత - ఆగమశాసనస్యానిత్యత్వాదడభావః - పుష్పాణి ముక్త్వా సలిలే అవశీర్యంత ఇత్యనేన ప్రస్థితేభ్యస్సుహృద్భ్యో నివృత్తానామశ్రుమోక్షణపూర్వకం శోకసాగరే నిమగ్నానాం సుహృదాం సమాధిర్వర్ణ్యతే॥౫౨॥ లఘుత్వేనేతి॥ లఘుత్వేనోపపన్నం లఘుత్వేన యుక్తం॥ రామానుజీయం॥ హనుమంతమనుద్రుతాస్సారవంతో వృక్షాః ప్రథమం సాగరే పతితాః - అల్పసారాస్తతో వ్యధికం గత్వా జలే విశీర్ణా ఇత్యుక్త్వా పుష్పాణ్యపతిలఘుత్వవత్త్వయా మహద్దూరం గత్వా పతితానీత్యాహ॥ లఘుత్వేనేతి॥౫౩॥ తారేత్యర్ధమేకం వాక్యం॥ తారాచితమివాకాశం ప్రబభౌ స మహార్ణవః॥౫౩॥ పుష్పౌఘేణేతి॥ అనుబద్ధేన

వచనమబ్రవీత్ * యథా రాఘవనిర్ముక్తశ్శరశ్శ్వసనవిక్రమః॥౩౯॥ గచ్ఛేత్తద్వద్గమిష్యామి లంకాం రావణపాలితామ్ * నహి ద్రక్ష్యామి యది తాం లంకాయాం జనకాత్మజామ్॥౪౦॥ అనేనైవ హి వేగేన గమిష్యామి సురాలయమ్ * యది వా త్రిదివే సీతాం న ద్రక్ష్యామ్యకృతశ్రమః॥౪౧॥ బద్ధ్వా రాక్షసరాజానమానయిష్యామి రావణం * సర్వథా కృతకార్యోఽహమేష్యామి సహ సీతయా॥౪౨॥ ఆనయిష్యామి వా లంకాం సముత్పాట్య సరావణామ్ * ఏవముక్త్వా తు హనుమాన్ వానరాన్వానరోత్తమః॥౪౩॥ ఉత్పపాతాథ వేగేన వేగవానవిచారయన్ * సుపర్ణమివ చాత్మానం మేనే స కపికుంజరః॥౪౪॥ సముత్పతతి తస్మింస్తు వేగాత్తే నగరోహిణః। సంహృత్య విటపాన్సర్వాన్ సముత్పేతుస్సమంతతః॥౪౫॥ స మత్తకోయష్టిమకాన్ పాదపాన్పుష్పశాలినః। ఉద్వహన్నూరువేగేన జగామ విమలేఽంబరే॥౪౬॥ ఊరువేగోద్ధతా వృక్షా ముహూర్తం కపిమన్వయుః। ప్రస్థితం దీర్ఘమధ్వానం స్వబంధుమివ బాంధవాః॥౪౭॥ తమూరువేగోన్మథితాస్సాలాశ్చాన్యే నగోత్తమాః। అనుజగ్ముర్హనూమంతం సైన్యా ఇవ మహీపతిమ్॥౪౮॥ సుపుష్పితాగ్రైర్బహుభిః పాదపైరన్వితః కపిః। హనుమాన్పర్వతాకారో బభూవాద్భుతదర్శనః॥౪౯॥ సారవంతోఽథ యే వృక్షా న్యమజ్జన్ లవణాంభసి। భయాదివ మహేంద్రస్య పర్వతా వరుణాలయే॥౫౦॥ స నానాకుసుమైః కీర్ణః కపిస్సాంకురకోరకైః। శుశుభే మేఘసంకాశః ఖద్యోతైరివ పర్వతః॥౫౧॥ విముక్తాస్తస్య వేగేన ముక్త్వా పుష్పాణి తే ద్రుమాః। అవశీర్యంత సలిలే నివృత్తాస్సుహృదో యథా॥౫౨॥ లఘుత్వేనోపపన్నం తద్విచిత్రం సాగరేఽపతత్। ద్రుమాణాం వివిధం పుష్పం కపివాయుసమీరితమ్॥౫౩॥ తారాశతమివాకాశం ప్రబభౌ స మహార్ణవః॥ పుష్పౌఘేణానుబద్ధేన నానావర్ణేన వానరః॥౫౪॥ బభౌ మేఘ ఇవాకాశే విద్యుద్గణవిభూషితః * తస్య వేగసమాధూతైః పుష్పైస్తోయమదృశ్యత॥

చుకోచ సంకోచయామాస॥౩౫॥ తేజ ఇతి॥ తేజః పరాభిభవసామర్థ్యం - సత్త్వం బలం॥౪౦॥*యదీతి॥ ఆనయిష్యామి ఆనేష్యామి॥౪౨॥౪౩॥౪౪॥ సముత్పతతీతి॥ సముత్పతతి హనూమతి సముద్రం ప్లవతి సతి - నగరోహిణః పర్వతస్థవృక్షాః విటపాన్ సంహృత్య సంక్షిప్య - వేగాత్ సముత్పేతురిత్యర్థః॥౪౯॥ సారవంత ఇతి॥ సారవంతః గురుత్వాతిశయయుక్తాః॥౫౧॥ విముక్తా ఇతి॥ తస్య హనుమతో వేగేన విముక్తాః ద్రుమాః పుష్పాణి ముక్త్వా సలిలే అవశీర్యంత - అడభావ ఆర్షః - సుహృదో యథేతి - బం

వ్యాప్తైన॥౫౪॥౫౫॥*రామానుజీయం॥తస్యేతి॥బాహ్వోః పంచశాఖత్వాత్ పంచాస్యపన్నగదృష్టాంతః॥౫౬॥*పిబన్నివేతి॥అర్ణవంపిబన్నివఆకాశంపిపాసురివే త్యాభ్యామస్యమహానుద్యోగస్సూచ్యతె - లంఘనవేగేనసహసాక్షీయమాణెసాగరవిస్తారెసపీయమానఇవభవతి. ఏవమంబరంచ-తతోతివేగేనగచ్ఛన్సమహార్ణ వంపిబన్నివబభౌ - తథాఆకాశమపీత్యాహుః॥రామానుజీయం॥పిబన్నివేతి ॥ సాగరప్రత్యాసన్నప్రదేశగమనవేళాయాంమహోదధింపిబన్నివబభౌ-తదుపరి గమనావస్థాయామాకాశంపిపాసురివదదృశే॥౫౭॥౫౮॥*పింగేఇతి ॥ పింగెపింగళవర్ణే-పింగాక్షాణాంవానరాణాంముఖ్యస్య-పరిమండలేమండలాకారె-చంద్ర సూర్యావిత్యభూతోపమా॥౫౯॥*ముఖమితి॥తత్సూర్యమండలం-సంధ్యాసూర్యమండలం॥౬౦॥*లాంగూలమితి॥సమావిద్ధంఉన్నతీకృతం॥౬౧॥౬౨॥*స్ఫిగ్దేశేనేతి॥ స్ఫిగ్దేశేనవాలమూలప్రదేశేన॥౬౩॥*తస్యేతి॥గర్జతిఅగర్జత్॥౬౪॥*ఖేయథేతి॥సానుబంధాసపుచ్ఛా-ఉల్కా-హిపుచ్ఛయుక్తానిపతతి॥రామానుజీయం॥ఖేయథేతి॥ ఉల్కాపాతోపమయారావణస్యభావ్యశుభంసూచ్యతె॥౬౫॥*పతదితి॥పతంగః సూర్యః-వ్యాయతోదీర్ఘః-ప్రవృద్ధఇవదీర్ఘఇవకక్ష్యాయాంబధ్యమానాయాంహి మాతంగోదీర్ఘోభవతి॥ రామానుజీయం ॥ పతదితి ॥ పతత్పతంగసంకాశః గచ్ఛత్సూర్యసదృశః వ్యాయతః కపిః బధ్యమానయాకక్ష్యయాప్రవృద్ధఃదీర్ఘభూతో మాతంగఇవశుశుభ ఇతియోజనా-కక్ష్యాఇభమధ్యబంధనం॥ని॥ కక్ష్యాప్రకోష్ఠేహర్మ్యాదేః కాంచ్యాంమధ్యేభబంధనఇత్యమరః॥౬౬॥*ఉపరిష్టాదితి॥ నార్ధజలావ గాఢేనాధోభాగేనవ్యోమావగాఢేనచోర్ధ్వభాగేనగచ్ఛతి - అయంచఉపరిగతశరీరేణాధోజలావగాఢచ్ఛాయయాచాసౌ కాకారస్సమారుతపూరితకటానౌరివాసీ త్॥౬౭॥*యంయమితి॥సోన్మాదఇవసముద్ధర్షఇవ -సముద్ధతజలఇత్యర్థః॥రామానుజీయం॥యమితి॥సోన్మాదఇవఅపస్మారీవ-భ్రమణఫేనజలోద్గమన క్రోశనా

౫౫॥తారాభిరభిరామాభిరుదితాభిరివాంబరమ్*తస్యాంబరగతౌబాహూదదృశాతేప్రసారితౌ॥౫౬॥పర్వతాగ్రాద్వినిష్క్రాంతౌపంచాస్యా వివపన్నగౌ * పిబన్నివబభౌచాపిసోర్మిజాలంమహార్ణవమ్॥౫౭॥ పిపాసురివచాకాశందదృశేసమహాకపిః * తస్యవిద్యుత్ప్రభాకారేవాయు మార్గానుసారిణః॥౫౮॥నయనేవిప్రకాశేతేపర్వతస్థావివానలౌ*పింగేపింగాక్షముఖ్యస్యబృహతీపరిమండలే॥౫౯॥చక్షుషీసంప్రకాశేతేచం ద్రసూర్యావివోదితౌ*ముఖంనాసికయాతస్యతామ్రయాతామ్రమాబభౌ॥౬౦॥సంధ్యయాసమభిస్పృష్టంయథాతత్సూర్యమండలం*లాం గూలంచసమావిద్ధంప్లవమానస్యశోభతే॥౬౧॥అంబరెవాయుపుత్రస్యశక్రధ్వజఇవోచ్ఛ్రితమ్*లాంగూలచక్రేణమహాన్ శుక్లదంష్ట్రోనిలాత్మ జః॥౬౨॥వ్యరోచతమహాప్రాజ్ఞః పరివేషీవభాస్కరః*స్ఫిగ్దేశేనాభితామ్రేణరరాజసమహాకపిః॥౬౩॥ మహతాదారితేనేవగిరిర్గైరికధాతు నా*తస్యవానరసింహస్యప్లవమానస్యసాగరమ్॥౬౪॥ కక్షాంతరగతోవాయుర్జీమూతఇవగర్జతి * ఖేయథానిపతంత్యుల్కాహ్యుత్తరాం తాద్వినిస్సృతా॥౬౫॥దృశ్యతేసానుబంధాచతథాసకపికుంజరః*పతత్పతంగసంకాశోవ్యాయతశ్శుశుభేకపిః॥౬౬॥ప్రవృద్ధఇవమాతంగః కక్ష్య యాబధ్యమానయా * ఉపరిష్టాచ్ఛరీరేణఛాయయాచావగాఢయా॥౬౭॥సాగరేమారుతావిష్టానౌరివాసీత్తదాకపిః*యంయందేశంసముద్ర స్యజగామసమహాకపిః॥౬౮॥ససతస్యోరువేగేనసోన్మాదఇవలక్ష్యతే*సాగరస్యోర్మిజాలానామురసాశైలవర్ష్మణామ్॥౬౯॥ అభిఘ్నంస్తుమ

ధుప్రస్థాపనార్థంగతాః సుహృదోబంధూన్ ప్రస్థాప్యయథానివర్తంతే-తథాద్రుమానివృత్తాఇత్యర్థః॥౫౬॥* పిబన్నివేతి॥అర్ణవసమీపగమనవేళాయాముదధింపిబ న్నివబభౌ-ఉపరిగమనావస్థాయాంఆకాశంపపాసురివదదృశే॥౫౮॥*పింగేఇతి॥పరిమండలేవర్తులాకారే॥౬౨॥*స్ఫిగ్దేశేనేతి॥స్ఫిగ్దేశేనవాలమూలప్రదేశేన॥౬౩॥* తస్యేతి॥గర్జఃజగర్జ॥౬౪॥*ఖఇతి॥సానుబంధాసూక్ష్మోల్కాసహితా॥౬౫॥*పతదితి॥పతత్పతంగసంకాశఃగచ్ఛత్సూర్యసదృశః-వ్యాయతః దీర్ఘాకారఃకపిః-బధ్యమా నయాకక్ష్యయాగజమధ్యబంధనరజ్జ్వా-ప్రవృద్ధఃదీర్ఘీభూతోమాతంగఇవశుశుభ ఇతియోజనా॥౬౬॥*ఉపరిష్టాదితి ॥ ఉపరిష్టాత్ స్థితశరీరేణావగాఢయాసాగరాం తః ప్రవిష్టయాచ్ఛాయయాప్రతిబింబేనచైకాకారస్సన్ సాగరాంతర్మగ్నమూలాబహిస్థోర్ధ్వభాగామారుతావిష్టావాయుప్రేరితానౌరివాసీదితియోజనా ॥౬౭॥ *యమితి॥సోన్మాదఇవసముద్రఃఅపస్మారీవలక్ష్యతె-భ్రమణఫేనజలోద్గమనఘోషాదిమత్త్వాదియముపమా॥౬౮॥*సాగరస్యేతి॥శైలవర్ష్మణాంశైలసదృశేన-ఉరసా

దివుత్ప్రాదియమువమా ॥ ౭౦ ॥ * సాగరస్యేతి॥ శైలవర్ష్మణాం శైలతుల్యానాం ॥ ని ॥ వర్ష్మ దేహప్రమాణయోరితిసజ్జనః ॥ రామానుజీయం ॥ సాగరస్యేతి॥ ఊర్మిజాలానామిత్యత్రనలో కావ్యయోరితిషష్ఠ్యానిషేధేపిఋషిప్రయోగాత్ సాధుత్వం- ఉరసా-ఉరశ్శబ్దేనఉరో వేగజనితోవాయుర్లక్ష్యతే॥ ౭౧॥* వికర్షన్నితి॥వికిరన్నివవిభజన్నివరోదసీద్యావాపృథివ్యౌ॥ ౭౧॥* మేర్వితి॥అతిక్రామత్ అత్యక్రామత్ ॥ ౭౨॥*తస్యేతి॥తస్యహనుమతః వేగేనఊరువా తేనసముద్ధూతంసముత్థాపితం-సజలదంజలం-జలదోజలంచోద్ధూతమిత్యర్థః॥రామానుజీయం॥తస్యేతి॥ తస్యవేగసముద్ధూతమితిపాఠః-జలంసజలదమిత్యనేనసముద్ధూతంజలంమేఘమండలపర్యంతమభూదిత్యవగమ్యతే॥ ౭౩॥*తిమీతి ॥ తిమయోమహామత్స్యాః-నక్రాః గ్రాహాః-ఝషాఃమకరాః-వివృతాఃజలవిభేదేనప్రకాశితాః॥ ౭౪॥ ౭౫ ॥*దశయోజనవిస్తీర్ణేతి ॥ ననుత్రింశద్యోజనాయతత్వేచతుర్థపదేపిలంకాప్రాప్తిస్స్యాత్ - మైనాకసంవాదసురసాసంవాదాదికంచవిరుధ్యేత-నహిబింబాదధికపరిమాణత్వంప్రతిబింబస్యసంభవతీతిశంకనీయం-ఛాయాశబ్దోహినాత్రప్రతిబింబపరఃకింత్వనాతపపరః-ప్రాతరేవహిసముద్రతరణముక్తం- తదాతస్యఛాయాసముద్రేతథాప్రమాణాదృశ్యతైవ॥ ౭౬॥* శ్వేతాభ్రేతి ॥ అభ్రఘనఃఅభ్రమూర్తిః॥రామానుజీయం॥ శ్వేతేతి॥శ్వేతాభ్రఘనరాజీవ- అత్రశ్వేతశబ్దేనస్వచ్ఛతోచ్యతే-ఘనశబ్దేనసాంద్రతా॥ని॥ఘనంనిరంతరంసాంద్రమిత్యమరః। నిర్మలాభ్రసాంద్రపఙ్క్తిరివేత్యర్థః॥ ౭౮॥*యేనేతి॥ద్రోణీకటాహః॥ ౭౯॥* ఆపాతఇతి॥ ఆపాతేమార్గే॥౮౦॥*తతాపేతి॥రామకార్యంసీతాన్వేషణంతదేవార్థఃప్రయోజనంతస్యసిద్ధయేలాభాయ-తిద్ధేతుభూతహనుమచ్ఛ్రమనివర్తనాయేత్యర్థః॥రామానుజీయం ॥ తతాపేతి॥సిషేవఇత్యనేనపుత్రత్వేపిరామకార్యప్రవృత్తత్వాత్ పూజ్యతైవద్యోత్యతే॥౮౫॥*నాగాఇతి॥రక్షాంసిదిక్పాలకరక్షస్సంబంధీని॥౮౬॥*

హా వేగః పుప్లువేసమహాకపిః*కపివాతశ్చబలవాన్ మేఘవాతశ్చనిస్సృతః॥ ౭౦॥సాగరంభీమనిర్ఘోషంకంపయామాసతుర్భృశమ్* వికర్షన్నూర్మిజాలానిబృహంతిలవణాంభసి॥ ౭౧॥పుప్లువేకపిశార్దూలోవికిరన్నివరోదసీ* మేరుమందరసంకాశానుద్ధతాన్సమహార్ణవే॥ ౭౨॥అతిక్రామన్మహావేగస్తరంగాన్గణయన్నివ*తస్యవెగసముద్ధూతంజలంసజలదంతదా॥ ౭౩॥ అంబరస్థంవిబభ్రాజశారదాభ్రమివాతతమ్ * తిమినక్రఝషాఃకూర్మాదృశ్యంతేవివృతాస్తదా॥ ౭౪॥వస్త్రాపకర్షణేనేవశరీరాణిశరీరిణాం*ప్లవమానంసమీక్ష్యాథభుజంగాస్సాగరాలయాః ॥ వ్యోమ్నితంకపిశార్దూలంసుపర్ణఇతిమేనిరే* దశయోజనవిస్తీర్ణాత్రింశద్యోజనమాయతా॥ ౭౬॥ఛాయావానరసింహస్యజలేచారుతరాభవత్ * శ్వేతాభ్రఘనరాజీవవాయుపుత్రానుగామినీ॥ ౭౭॥తస్యసాశుశుభేఛాయావితతాలవణాంభసి*శుశుభేసమహాతేజామహాకాయోమహాకపిః॥ ౭౮॥వాయుమార్గేనిరాలంబేపక్షవానివపర్వతః*యేనాసౌయాతిబలవాన్వేగేనకపికుంజరః॥ ౭౯॥ తేనమార్గేణసహసాద్రోణీకృతఇవార్ణవః * ఆపాతేపక్షిసంఘానాంపక్షిరాజఇవవ్రజన్॥౮౦॥హనుమాన్మేఘజాలానిప్రకర్షన్మారుతోయథా* పాండురారుణవర్ణానినీలమాంజిష్ఠకానిచ॥౮౧॥కపినాకృష్యమాణానిమహాభ్రాణిచకాశిరే * ప్రవిశన్నభ్రజాలానినిష్పతంశ్చపునఃపునః॥౮౨॥ ప్రచ్ఛన్నశ్చప్రకాశశ్చచంద్రమాఇవలక్ష్యతే*ప్లవమానంతుతందృష్ట్వాప్లవంగంత్వరితంతదా॥౮౩॥వవర్షుఃపుష్పవర్షాణిదేవగంధర్వదానవాః * తతాపనహితంసూర్యఃప్లవంతంవానరోత్తమమ్॥౮౪॥సిషేవేచతదావాయూ రామకార్యార్థసిద్ధయే।ఋషయస్తుష్టువుశ్చైనంప్లవమానంవిహాయసా ॥ ౮౫॥జగుశ్చదేవగంధర్వాఃప్రశంసంతోమహౌజసమ్।నాగాశ్చతుష్టువుర్యక్షారక్షాంసివిబుధాఃఖగాః॥౮౬॥ప్రేక్ష్యసర్వేకపివరంసహసావిగ

శబ్దేనఉరో వేగజనితవాయుర్లక్ష్యతే॥ ౭౦ ॥*వికర్షన్నితి॥వికిరన్నివరోదసీద్యావాపృథివ్యౌఊర్మిజాలానివికిరన్ విక్షిపన్నివపుప్లువఇతిసంబంధః॥ ౭౨॥*తస్యేతి॥ వెగసముత్థితం వేగే నోత్కర్షేణ-అతఏవాంబరస్థంఅతఏవసజలదంజలదసహచరంజలం-శారదాభ్రమివస్వయంచజలదవిశేషవత్ విబభ్రాజేత్యర్థః- వేగసముద్ధూతమిత్యపిపాఠః॥ ౭౩ ॥*తిమీతి॥శరీరాణిఅవయవాః॥ ౭౫॥* శ్వేతేతి॥ శ్వేతాభ్రఘనరాజీవ-అత్రశ్వేతశబ్దేనస్వచ్ఛతోచ్యతే-ఘనశబ్దేనసాంద్రతాతథాచనిర్మలాభ్రసాంద్రపఙ్క్తిరిత్యర్థః॥ ౭౯॥*ఆపాతఇతి॥ఆపతంతిసంచరంత్యస్మిన్నిత్యాపాతోమార్గః॥౮౦॥*తస్మిన్నితి॥సాగరఃసగరసంబంధీ- అతఏవఇక్ష్వాకుకులమానార్థీ

తస్మిన్నితి॥ మానార్థీ బహుమానార్థ-స్స్వయంసాగరత్వాదితిభావః॥౮౭॥ ✱సాహాయ్యమితి॥ సర్వవాచ్యః సర్వప్రకారేణనింద్యః-వివక్షతాంవక్తుమిచ్ఛతాం॥ రామానుజీయం॥ సాహాయ్యమితి॥ వివక్షతాంవక్తుమిచ్ఛతాం-వాగింద్రియవతామిత్యర్థః-సర్వవాచ్యోభవిష్యామి-సర్వనిందావాగ్విషయోభవిష్యామీత్యర్థః॥౮౮॥ ✱రామానుజీయం॥ అహమితి॥ నావసీదితుమర్హతీతిపాఠః॥౮౯॥ ✱రామానుజీయం॥ తథేతి॥ శేషంమార్గశేషం॥౯౦॥ ✱ఇతీతి॥ హిరణ్యనాభంహిరణ్యశృంగం-నాభిశబ్దోహ్యత్ర వాచీశృంగంచపర్వతస్యాత్యంత మేవ॥ స॥ నాభిరత్యంతకస్తూర్యోరితిదర్పణః॥౯౧॥ ✱త్వమితి॥ పరిఘః అర్గళం॥ నిః॥ పరిఘోముద్గరేర్గళఇతిదర్పణః॥౯౨॥ ✱పరిఘత్వమేవాహ॥ త్వమేషామితి॥౯౩॥ ✱తిర్యగితి॥ శక్తిః-అస్తీతిశేషః॥౯౪॥ ✱తస్యేతి॥ ఇక్ష్వాకోఃకులేవంశేవర్తతేఇతి ఇక్ష్వాకుకులవర్తీతస్య-పూజ్యతమాస్తవ-మత్సంబంధాదితిభావః-యద్వాత్వదుపకారకవాయుపుత్రముద్దిశ్య॥ రామానుజీయం॥ తస్యేతి॥ సాహాయ్యం సహాయకర్మ-సహకారిత్వమిత్యావత్ -బ్రాహ్మణాదిత్వాత్ష్యఞ్-మమఇక్ష్వాకవఃపూజ్యాహి. మద్వృద్ధిహేతుత్వాత్ తవపరంపూజ్యతమాః-సగరవివృద్ధమదంతఃప్రవేశసుఖావస్థానాదిఫలభోక్తృత్వాదితిభావః॥౯౬॥ ✱కుర్వితి॥ కార్యంప్రయోజనంవిశ్రాంత్యాది-కర్తవ్యంకార్యమకృతంసతాం-మన్యుంకోపం-ఉదీరయేత్ ప్రేరయేత్-ఉత్పాదయేత్॥౯౮॥ ✱చామీకరేతి॥ చామీకరమహానాభస్వర్ణమయమహాశృంగ॥౯౯॥ ✱కాకుత్స్థఇతి॥ కాకుత్స్థస్యానృశంస్యంరామస్యసీతావిషయాందయాం॥౧౦౦॥ ✱హిరణ్యనాభఇతి॥ నిశమ్య-వచనమితిశేషః॥౧౦౧॥౧౦౨॥ ✱శాతకుంభేతి॥ శాతకుంభనిభైఃస్వర్ణసదృశైః-ఆదిత్యోదయసంకాశైః. ఆదిత్యోదయతుల్యైరిత్యర్థః - శృంగైరుపలక్షితఃశృం

తస్మిన్ప్లవగశార్దూలేప్లవమానేహనూమతి॥౮౭॥ ఇక్ష్వాకుకులమానార్థీచింతయామాససాగరః✱సాహాయ్యంవానరేంద్రస్య యదినాహంహనూమతః॥౮౮॥ కరిష్యామిభవిష్యామిసర్వవాచ్యోవివక్షతామ్✱అహమిక్ష్వాకునాథేనసగరేణవివర్ధితః॥౮౯॥ ఇక్ష్వాకుసచివశ్చాయంనావసీదితుమర్హతి✱తథామయావిధాతవ్యంవిశ్రమేతయథాకపిః॥౯౦॥ శేషంచమయివిశ్రాంతస్సుఖేనాతిపతిష్యతి✱ ఇతికృత్వామతింసాధ్వీంసముద్రశ్ఛన్నమంభసి॥౯౧॥ హిరణ్యనాభంమైనాకమువాచగిరిసత్తమమ్✱త్వమిహాసురసంఘానాంపాతాళతలవాసినామ్॥౯౨॥ దేవరాజ్ఞాగిరిశ్రేష్ఠపరిఘస్సంనివేశితః✱త్వమేషాంజాతవీర్యాణాంపునరేవోత్పతిష్యతామ్॥౯౩॥ పాతాళస్యాప్రమేయస్యద్వారమావృత్యతిష్ఠసి॥✱॥ తిర్యగూర్ధ్వమధశ్చైవశక్తిస్తేశైలవర్ధితుమ్॥౯౪॥ తస్మాత్త్వాంచోదయామిత్వాముత్తిష్ఠగిరిసత్తమ॥ ✱ ॥ సఏషకపిశార్దూలస్త్వాముపర్యేతివీర్యవాన్॥౯౫॥ హనూమాన్రామకార్యార్థంభీమకర్మాఖమాప్లుతః॥ ✱ ॥ అస్యసాహ్యంమయాకార్యమిక్ష్వాకుకులవర్తినః॥౯౬॥ మమహీక్ష్వాకవఃపూజ్యాఃపరంపూజ్యతమాస్తవ॥✱॥ కురుసాచివ్యమస్మాకంననఃకార్యమతిక్రమేత్॥౯౭॥ కర్తవ్యమకృతంకార్యంసతాంమన్యుముదీరయేత్॥✱॥ సలిలాదూర్ధ్వముత్తిష్ఠతిష్ఠత్వేషకపిస్త్వయి॥౯౮॥ అస్మాకమతిథిశ్చైవపూజ్యశ్చప్లవతాంవరః॥ ✱॥ చామీకరమహానాభదేవగంధర్వసేవిత॥౯౯॥ హనుమాంస్త్వయివిశ్రాంతస్తతశ్శేషంగమిష్యతి॥ ✱ ॥ కాకుత్స్థస్యానృశంస్యంచ మైథిల్యాశ్చవివాసనమ్॥౧౦౦॥ శ్రమంచప్లవగేంద్రస్యసమీక్ష్యోత్థాతుమర్హసి॥ ✱॥ హిరణ్యనాభోమైనాకోనిశమ్యలవణాంభసః॥౧౦౧॥ ఉత్పపాతజలాత్తూర్ణంమహాద్రుమలతాయుతః॥ ✱ ॥ ససాగరజలంభిత్వాబభూవాభ్యుత్థితస్తదా॥౧౦౨॥ యథాజలధరంభిత్వాదీప్తరశ్మిర్దివాకరః॥

పూజార్థీ॥౮౭॥ ✱చింతాప్రకారమేవాహ॥ సాహాయ్యమితి॥ వివక్షతాంవక్తుమిచ్ఛతాం.వాగింద్రియవతామిత్యర్థః- సర్వవాచ్యఃసర్వనిందావాగ్విషయోభవిష్యామీత్యర్థః॥౮౮॥౮౯॥ ✱తథేతి॥ శేషంమార్గశేషం॥౯౦॥ ✱ఇతీతి॥ హిరణ్యనాభంహిరణ్యప్రధానం - హిరణ్మయమిత్యర్థః॥ ని॥ నాభిఃప్రధానేకస్తూర్యామితి విశ్వః॥౯౧॥ ✱త్వమితి॥ పరిఘస్సన్నివేశితఃఆయుధవిశేషత్వేనసన్నివేశితః-అనేనపక్షచ్ఛేదభయాత్సముద్రప్రవేశానంతరం-పాతాళస్థరాక్షసనిరోధార్థందేవరాజేనమైనాకఃస్థాపితఇత్యవగమ్యతే॥౯౩॥ ✱తిర్యగితి॥ వర్ధితుంశక్తిరస్తీతిశేషః॥౯౪॥ ✱సఏషఇతి॥ త్వాముపరితవోపరి॥౯౬॥ ✱కుర్వితి॥ అతఃసాచివ్యకరణాత్ -అస్మాకంకార్యంప్రయోజనంనాతిక్రమేత్ నలుప్యతామిత్యర్థః॥౯౭॥ కార్యాతిక్రమేఅరిష్టమాహ॥ కర్తవ్యమితి॥౯౮॥ ✱చామీకరేతి॥ చామీకరహిరణ్యాత్మక॥౧౦౦॥ ✱హిర

గాణిదర్శయామాసేతి యోజనా॥౧౦౪॥ *తప్తేతి॥ శస్త్రసంకాశం-నీలమిత్యర్థః॥ ౹॥ శస్త్రమాయుధలోహయోరితి విశ్వః॥౧౦౬॥ *తమితి॥ నిశ్చితః నిశ్చితవాన్ కర్తరినిష్ఠా॥౧౦౭॥ రామానుజీయం॥ సతమితి॥ జీమూతమివ మారుత ఇత్యనేన అనాయాసేన పర్వతం పాతితవానితి ద్యోత్యతే॥౧౦౮॥ *సఇతి॥ జహర్ష విసిష్మియే॥ రామానుజీయం॥ సతదేతి॥ జహర్ష చననంద చేతి పదద్వయేన కాయమనసోర్వికృతిరుచ్యతే అస్య వేగేన గ్లానిరాహిత్యం బుద్ధ్వా హృష్టమనా బభూవేత్యర్థః॥౧౦౯॥ *తమితి॥ ప్రీతః ప్రీతిద్యోతకవ్యాపారః॥ రామానుజీయం॥ తమితి॥ ప్రీతః సుఖితః-హృష్టమనాః ప్రసన్నమనాః॥౧౧౧॥ రామానుజీయం॥ దుష్కరమితి॥ విశ్రమస్వేతి శ్రమిరాత్మనేపదికశ్ఛాన్దసః తథాచోక్తం భట్టమల్లేన॥ శ్లో॥ విశ్రామ్యతీతి విశ్రాంతౌ క్వచిద్విశ్రమతేపి చేతి॥౧౧౩॥ కృతఇతి॥ కృతే ఉపకారే-త్వత్ప్రతికారార్థిత్వదాతిథ్యకరణాపేక్షిత్వాత్తస్య మానమర్హతీతి-త్వయా తత్కృతాతిథ్యపరిగ్రహ ఏవాస్య సంమానమిత్యర్థః॥౧౧౪॥ చోదనాప్రకారమాహ॥ యోజనానామితి॥ ప్రక్రమతామితి ప్రచోదిత ఇతి పూర్వేణాన్వయః॥ రామానుజీయం॥ త్వన్నిమిత్తమిత్యాదిశ్లోకద్వయమేకం వాక్యం॥ ఏష కపిః యోజనానాం శతం చాపి సమాప్లుతః సమాపతితుముపక్రాంతః - తవ సానుషు విశ్రాంతః- శేషం మార్గశేషం-ప్రక్రమతామితి త్వన్నిమిత్తం అహం అనేన సాగరేణ బహుమానాత్ ప్రచోదితః- అతః కపిశార్దూల త్వం తిష్ఠ మయి విశ్రమ్య గమ్యతామిత్యన్వయః॥౧౧౬॥ తదితి॥ తత్ప్రసిద్ధం-కందః కరహాటః-మూలం పాదః-తత్తస్మాత్॥౧౧౭॥ అస్మాకమితి॥ ప్రఖ్యాత ఇతి సంబంధవిశేషణం - మహాగుణానాం పరిగ్రహోయస్మింస్తథా॥ రామానుజీయం॥ హనుమతః పూజ్యతమత్వే హేత్వంతరం దర్శయతి॥ అస్మాకమపీతి సంబంధః॥ అతిథ్యతిథిమద్భావలక్షణః- మహాగుణపరిగ్ర

శ్మిర్దివాకరః * సమహాత్మా ముహూర్తేన పర్వతస్సలిలావృతః॥౧౦౩॥ దర్శయామాస శృంగాణి సాగరేణ నియోజితః* శాతకుంభమయైశ్శృంగైస్సకిన్నరమహోరగైః॥౧౦౪॥ ఆదిత్యోదయసంకాశై రాలిఖద్భిరివాంబరమ్ * తప్తజాంబూనదైశ్శృంగైః పర్వతస్య సముత్థితైః॥౧౦౫॥ ఆకాశం శస్త్రసంకాశమభవత్కాంచనప్రభమ్ * జాతరూపమయైశ్శృంగై ర్భ్రాజమానైస్స్వయంప్రభైః॥౧౦౬॥ ఆదిత్యశతసంకాశస్సోభవద్గిరిసత్తమః * తముత్థితమసంగేన హనుమానగ్రతస్స్థితమ్॥౧౦౭॥ మధ్యే లవణతోయస్య విఘ్నోయమితి నిశ్చితః * సతముచ్ఛ్రితమత్యర్థం మహావేగో మహాకపిః॥౧౦౮॥ ఉరసా పాతయామాస జీమూతమివ మారుతః * సతదా పాతితస్తేన కపినా పర్వతోత్తమః॥౧౦౯॥ బుద్ధ్వా తస్య కపేర్వేగం జహర్ష చననంద చ * తమాకాశగతం వీరమాకాశే సముపస్థితః॥౧౧౦॥ ప్రీతో హృష్టమనా వాక్యమబ్రవీత్పర్వతః కపిమ్ । మానుషం ధారయన్రూపమాత్మనశ్శిఖరే స్థితః॥౧౧౧॥ దుష్కరం కృతవాన్కర్మ త్వమిదం వానరోత్తమ । నిపత్య మమ శృంగేషు విశ్రమస్వ యథాసుఖమ్॥౧౧౨॥ రాఘవస్య కులే జాతై రుదధిః పరివర్ధితః। స త్వాం రామహితే యుక్తం ప్రత్యర్చయతి సాగరః॥౧౧౩॥ కృతే చ ప్రతికర్తవ్యమేష ధర్మస్సనాతనః। సోయం తత్ప్రతికారార్థీ త్వత్తస్సమ్మానమర్హతి॥౧౧౪॥ త్వన్నిమిత్తమనేనాహం బహుమానాత్ప్రచోదితః । తిష్ఠ త్వం కపిశార్దూల మయి విశ్రమ్య గమ్యతామ్ * యోజనానాం శతం చాపి కపిరేష సమాప్లుతః। తవ సానుషు విశ్రాంతశ్శేషం ప్రక్రమతామితి॥౧౧౬॥ తదిదం గంధవత్స్వాదు కందమూలఫలం బహు । తదాస్వాద్య హరిశ్రేష్ఠ విశ్రాంతోనుగమిష్యసి॥౧౧౭॥ అ

న్యా నాభ ఇతి॥ నిశమ్య-వచనమితి శేషః-ఆనృశంస్యం కృతజ్ఞత్వం॥౧౦౨॥ *సమహాత్మేత్యాదిశ్లోకద్వయమేకం వాక్యం॥ శాతకుంభమయైః శృంగైరుపలక్షితః॥౧౦౪॥ *తప్తేతి॥ శస్త్రసంకాశం శస్త్రశ్యామమాకాశం- కాంచనప్రభం కనకగౌరమాసీదిత్యర్థః॥౧౦౬॥ *తమితి॥ అసంగేన ఏకాకినా॥౧౦౭॥ *సఇతి॥ జహర్ష చననంద చేత్యనేన కాయమనసోర్వికృతిరుచ్యతే॥౧౧౩॥ కృతే చేతి॥ కృతే ఉపకారే సోయముదధిః-తత్ప్రతికారార్థీ తస్యోపకారస్య ప్రత్యుపకారార్థీ-త్వత్తః సమ్మానమర్హతీతి త్వత్సకాశాత్ త్వత్ప్రకారరూపాం పూజాం ప్రాప్తుం యోగ్యో భవతీత్యర్థః॥౧౧౪॥ త్వన్నిమిత్తమిత్యాదిశ్లోకద్వయమేకం వాక్యం॥ ఏష కపిః యోజనానాం శతం సమాప్లుతః సమాప్లవితుముపక్రాంతః శేషం మార్గశేషం ప్రక్రమతామితి॥ త్వన్నిమిత్తమనేన సాగరేణాహం బహుమానాత్ప్రచోదితః- అతః కపిశార్దూల త్వం తిష్ఠ-మయి విశ్రమ్య గమ్యతామిత్యన్వయః॥౧౧౬॥ తదితి॥ తత్ప్రసిద్ధం॥౧౧౭॥ అస్మాకమితి॥ మహాగుణపరిగ్రహః-మహాగుణేన వాయునా పరిగృహ్యత ఇతి తథా॥౧౧౯॥ అతిథిరితి॥ త్వాదృశో మ

హః-పరిగృహ్యత ఇతి పరిగ్రహః మహాగుణానాం సతాం పరిగ్రహః మహాగుణపరిగ్రహః॥౧౧౯॥ రామానుజీయం॥ అతిథిరితి॥ తాదృశో మహానితి పాఠః॥ ౧౨౦॥ రామానుజీయం॥ కించాతిథేస్తవ పూజాయాం కామ్యార్థసిద్ధిన ద్వయోరపి ప్రత్యుపకారసిద్ధిస్స్యాదిత్యాహ-త్వంహీత్యాదినా॥౧౨౨॥ సంబంధం వివృణోతి॥ పూర్వమిత్యాదినా॥ పక్షిణః పక్షవంతః-హిః పాదపూరణే॥౧౨౬॥ అస్మిన్నితి॥ సమగ్రః సమగ్రపక్షః-గుప్తసమగ్రపక్షశ్చ యథా భవామి తథా అభిరక్షితోస్మీత్యర్థః॥౧౨౯॥ రామానుజీయం॥ శ్రమమితి॥ మోక్షయ ముంచ-మోక్షు నిరసన ఇతి చౌరాదికో ధాతుః॥౧౩౦॥ ప్రీతోస్మీతి॥ కృతమాతిథ్యం-తవ దర్శనాదినైవేతి భావః-మన్యుః కోపః-మత్కృతా పూజా న గృహీతేతి కోపో నిరస్యతామిత్యర్థః- కార్యకాలః త్వరతే శీఘ్రం గచ్ఛేతి మాం ప్రేరయతి-అహశ్చాప్యతివర్తతే- అత్ర విళంబః క్రియతే చేదిదమహరేవాతివర్తత ఇత్యర్థః-ఇహ సముద్రే-అంతరే మధ్యే-మయా న స్థాతవ్యమితి వానరసన్నిధౌ ప్రతిజ్ఞా కృతా॥ రామానుజీయం॥ త్వరత ఇతి కార్యకాలకృతి॥ కార్యకరణయోగ్యః కాలః కార్యకాలః-త్వరతే త్వరయతి-అహశ్చాప్యతివర్తతే- లంకాద్వీపప్రవేశయోగ్యమహశ్చాతివర్తతే-ప్రతిజ్ఞా చేతి - యథా రాఘవనిర్ముక్తశ్శరశ్శ్వసనవిక్రమః। గచ్ఛేత్తద్వద్గమిష్యామి లంకాం రావణపాలితామితి ప్రతిజ్ఞా దత్తా-తస్మాదిహాంతరే న స్థాతవ్యం॥౧౩౨॥ ఇత్యుక్త్వేతి॥ ప్రహసన్నివ-ప్రసన్నముఖ ఇవేత్యర్థః॥ రామానుజీయం॥ ఇత్యుక్త్వేతి॥ ఆలభ్య స్పృష్ట్వా-ప్రహసన్నివేత్యత్ర ఇవశబ్దో హాసప్రకర్షస్య పారమార్థ్యపరః ప్రీతిసూచకః - మందస్మితం కుర్వన్నిత్యర్థః॥౧౩౩॥ రామానుజీయం॥ స ఇతి॥ ఉపపన్నాభిః రామకార్యసిద్ధ్యుచితాభిః॥౧౩౪॥ అథేతి॥ హిత్వా శైలమహార్ణవౌ మూర్తిమంతౌ తౌ హిత్వేత్యర్థః అనేన శైలవత్సముద్రో

స్మాకమపి సంబంధః కపిముఖ్య త్వయాఽస్తి వై। ప్రఖ్యాతస్త్రిషు లోకేషు మహాగుణపరిగ్రహః॥౧౧౮॥ వేగవంతః ప్లవంతో యే ప్లవగా మారుతాత్మజ। తేషాం ముఖ్యతమం మన్యే త్వామహం కపికుంజర॥౧౧౯॥ అతిథిః కిల పూజార్హః ప్రాకృతోఽపి విజానతా। ధర్మం జిజ్ఞాసమానేన కిం పునస్త్వాదృశో మహాన్॥౧౨౦॥ త్వం హి దేవవరిష్ఠస్య మారుతస్య మహాత్మనః। పుత్రస్తస్యైవ వేగేన సదృశః కపికుంజర॥౧౨౧॥ పూజితే త్వయి ధర్మజ్ఞ పూజాం ప్రాప్నోతి మారుతః। తస్మాత్త్వం పూజనీయో మే శృణు చాప్యత్ర కారణమ్॥౧౨౨॥ పూర్వం కృతయుగే తాత పర్వతాః పక్షిణోఽభవన్। తేఽపి జగ్ముర్దిశస్సర్వా గరుడానిలవేగినః॥౧౨౩॥ తతస్తేషు ప్రయాతేషు దేవసంఘాస్సహర్షిభిః। భూతాని చ భయం జగ్ముస్తేషాం పతనశంకయా॥౧౨౪॥ తతః క్రుద్ధస్సహస్రాక్షః పర్వతానాం శతక్రతుః। పక్షాంశ్చిచ్ఛేద వజ్రేణ తత్ర తత్ర సహస్రశః॥౧౨౫॥ స మాముపగతః క్రుద్ధో వజ్రముద్యమ్య దేవరాట్। తతోఽహం సహసా క్షిప్తః శ్వసనేన మహాత్మనా॥౧౨౬॥ అస్మిన్ లవణతోయే చ ప్రక్షిప్తః ప్లవగోత్తమ। గుప్తపక్షసమగ్రశ్చ తవ పిత్రాభిరక్షితః॥౧౨౭॥ తతోఽహం మానయామి త్వాం మాన్యో హి మమ మారుతః। త్వయా మే హ్యేష సంబంధః కపిముఖ్య మహాగుణః॥౧౨౮॥ అస్మిన్నేవంగతే కార్యే సాగరస్య మమైవ చ। ప్రీతిం ప్రీతమనాః కర్తుం త్వమర్హసి మహాకపే॥౧౨౯॥ శ్రమం మోక్షయ పూజాం చ గృహాణ కపిసత్తమ। ప్రీతిం చ బహుమన్యస్వ ప్రీతోఽస్మి తవ దర్శనాత్। ఏవముక్తః కపిశ్రేష్ఠస్తం నగోత్తమమబ్రవీత్॥౧౩౦॥ ప్రీతోఽస్మి కృతమాతిథ్యం మన్యురేషోఽపనీయతామ్ * త్వరతే కార్యకాలో మే అహశ్చాప్యతివర్తతే। ప్రతిజ్ఞా చ మయా దత్తా న స్థాతవ్యమిహాంతరే॥౧౩౨॥ ఇత్యుక్త్వా పాణినా శైలమాలభ్య హరిపుంగవః * జగామాకాశమావిశ్య వీర్యవాన్ ప్రహసన్నివ॥౧౩౩॥ స పర్వతసముద్రాభ్యాం బహుమానాదవేక్షితః। పూజితశ్చోపపన్నాభిరాశీర్భిరనిలాత్మజః॥౧౩౪॥ అథోర్ధ్వం దూరముత్పత్య హిత్వా శైలమహార్ణవౌ। పితుః పంథానమాస్థాయ జగామ విమలేఽంబరే॥౧౩౫॥ భూయశ్చోర్ధ్వగతిం ప్రాప్య గిరిం తమవలోకయన్। వాయుసూ

హానితి పాఠః॥౧౨౮॥ అస్మిన్నితి॥ ఏవంగతే ప్రాప్తే సతి-కార్యే ఉపకారరూపకార్యే ప్రీతిం కర్తుమర్హసి-పూజాస్వీకారేణేతి భావః॥౧౩౦॥ * ప్రీత ఇతి॥ మన్యుః పూజానంగీకారనిబంధనం దైన్యం * త్వరత ఇతి॥ కార్యకాలః లంకాప్రవేశకాలః-త్వరతే విళంబనసహతే॥౧౩౨॥ ఇతీతి॥ ఆలభ్య స్పృష్ట్వా-ప్రహసన్నివ ప్రసన్నముఖస్సన్॥౧౩౪॥ అథేతి॥ పితుః పంథానం వాయుమార్గం॥౧౩౫॥ తదితి॥ సముద్రలంఘనం ప్రథమం కర్మ-ద్వితీయం మైనాకగిరావవిశ్రమ్య గమనం॥౧౩౬॥ దేవతాశ్చేతి॥ వాస

పిమూర్తిమత్తయాత(త్రా)దృశ్యతేతిసూచితం॥౧౩౬॥తద్ద్వితీయమితి॥ద్వితీయంసముద్రలంఘనాపేక్షయాద్వితీయం-తత్పర్వతజయరూపకర్మ॥౧౩౭॥ రామానుజీయం॥ దేవతాశ్చేతి॥తస్యమైనాకస్య-కర్మణా దేవతాహృష్టా అభవన్ సహస్రాక్షశ్చహృష్టోభవదితివచనవిపరిణామేనసంబంధః॥౧౪౦॥సాహ్యమితి॥ భయేసతి-సముద్రలంఘనేస్యకింభవిష్యతీత్యస్మాకంభయేసతీత్యర్థః॥రామానుజీయం॥సాహ్యమితి॥సాహ్యంసహాయకర్మ- సహకారిత్వమితియావత్ -(బ్రా)హ్మణాదిత్వాత్ ష్యఞ్ - తేత్వయా-నిర్భయస్యభయేసతి-అతివిస్తృతసము(ద్రో)పర్యాకాశగమనేసముద్రపతనాదిభయనిమిత్తసంభావనాయామపినిర్భయస్య॥౧౪౩॥ రామానుజీయం॥ సఇతి॥ బభూవావస్థితస్తదా-తస్మిన్కాలేస్వస్థోభూదిత్యర్థః ప్రతిప్రయాణవేళాయామపిపర్వతేంద్రంసునాభంచసముపస్పృశ్యవీర్యవానితిమైనాకావస్థానాభిధానాత్ -సాగరంమైనాకాధిష్ఠితసాగరప్రదేశం॥౧౪౫॥రామానుజీయం॥అయమితి॥శ్రీమాన్- అత్రశ్రీశబ్దేనఅతిదూరసముద్రలంఘనేప్యపర్యుపరిబలాభివృద్ధిప్రయుక్తాసుషమోచ్యతే॥౧౫౩॥అన్యేతి ॥ అన్యకార్యవిషక్తస్యమారీచమృగగ్రహణవ్యాసక్తస్య॥ ౧౫౪॥ తస్యాఇతి॥ విషయవాసినీరామరాజ్యవాసినీ॥౧౫౬ ॥ ఏవమితి॥నాతివర్తేన్మాంమమాననమప్రవిశ్యనగచ్ఛేత్ -అతివర్తేదిత్యత్రపరస్మైపదమార్షం- అత్రఇతికరణంద్రష్టవ్యం - అబ్రవీన్నాతివర్తేన్మాం

నిర్జరాలంబేజగామవిమలేంబరే॥౧౩౬॥తద్ద్వితీయంహనుమతోదృష్ట్వాకర్మసుదుష్కరమ్ ।ప్రశశంసుస్సురాస్సర్వేసిద్ధాశ్చపరమర్షయః॥౧౩౭॥దేవతాశ్చాభవన్హృష్టాస్తత్రస్థాస్తస్యకర్మణా । కాంచనస్యసునాభస్యసహస్రాక్షశ్చవాసవః ॥౧౩౮ ॥ ఉవాచవచనంధీమాన్పరితోషాత్సగద్గదమ్ । సునాభంపర్వతశ్రేష్ఠంస్వయమేవశచీపతిః॥౧౩౯॥హిరణ్యనాభశైలేంద్రపరితుష్టోస్మితేభృశమ్ ।అభయంతేప్రయచ్ఛామితిష్ఠసౌమ్యయథాసుఖమ్॥౧౪౦॥సాహ్యంకృతంతేసుమహద్విక్రాంతస్యహనూమతః । క్రమతోయోజనశతంనిర్భయస్యభయేసతి॥౧౪౧॥రామస్యైషహిదూత్యేనయాతిదాశరథేర్హరిః।సత్క్రియాంకుర్వతాతస్యతోషితోస్మిదృఢంత్వయా॥౧౪౨ ॥ తతఃప్రహర్షమగమద్విపులంపర్వతోత్తమః । దేవతానాంపతింద్రృష్ట్వాపరితుష్టంశతక్రతుమ్॥౧౪౩॥సవైదత్తవరశ్శైలోబభూవావస్థితస్తదా ।హనుమాంశ్చముహూర్తేనవ్యతిచక్రామసాగరమ్॥౧౪౪ ॥తతోదేవాస్సగంధర్వాస్సిద్ధాశ్చపరమర్షయః । అబ్రువన్సూర్యసంకాశాంసురసాంనాగమాతరమ్॥౧౪౫ ॥ అయంవాతాత్మజఃశ్రీమాన్ప్లవతేసాగరోపరి। హనుమాన్నామతస్యత్వంముహూర్తంవిఘ్నమాచర ॥౧౪౬॥రాక్షసంరూపమాస్థాయసుఘోరంపర్వతోపమమ్।దంష్ట్రాకరాళంపింగాక్షంవక్త్రంకృత్వానభస్సమమ్॥౧౪౭ ॥ బలమిచ్ఛామహేజ్ఞాతుంభూయశ్చాస్యపరాక్రమమ్। త్వాంవిజేష్యత్యుపాయేనవిషాదంవాగమిష్యతి॥౧౪౮॥ఏవముక్తాతుసాదేవీదైవతైరభిసత్కృతా।సముద్రమధ్యేసురసాబిభ్రతీరాక్షసంవపుః॥౧౪౯॥వికృతంచవిరూపంచసర్వస్యచభయావహమ్।ప్లవమానంహనూమంతమావృత్యేదమువాచహ॥౧౫౦॥మమభక్షఃప్రదిష్టస్త్వమీశ్వరైర్వానరర్షభ।అహంత్వాంభక్షయిష్యామిప్రవిశేదంమమాననమ్॥౧౫౧॥ఏవముక్తస్సురసయాప్రాంజలిర్వానరర్షభః । ప్రహృష్టవదనశ్శ్రీమానిదంవచనమబ్రవీత్ ॥౧౫౨॥రామోదాశరథిర్నామప్రవిష్టోదండకావనమ్ । లక్ష్మణేనసహభ్రాత్రావైదేహ్యాచాపిభార్యయా॥౧౫౩ ॥అన్యకార్యవిషక్తస్యబద్ధవైరస్యరాక్షసైః । తస్యసీతాహృతాభార్యారావణేనయశస్వినీ ౧౫౪॥తస్యాస్సకాశందూతోహంగమిష్యేరామశాసనాత్ । కర్తుమర్హసిరామస్యసాహ్యంవిషయవాసిని॥ ౧౫౫॥ అథవామైథిలీందృష్ట్వారామంచాక్లిష్టకారిణమ్ । ఆగమిష్యామితేవక్త్రంసత్యంప్రతిశృణోమితే॥ ౧౫౬ ॥ ఏవముక్తాహనుమతాసురసాకామరూపిణీ । అబ్రవీ

వశ్చహృష్టఇతిసంబంధః॥౧౪౦॥సాహ్యమితి॥సాహ్యంసహకర్మ-సహకారిత్వమితియావత్ - తేతవ-మన్నిమిత్తభయేసత్యపినిర్భయస్యహనూమతఃసాహ్యంకృతం అతఃఅభయంప్రయచ్ఛామీతిసంబంధః॥౧౪౩॥హనూమానితి॥సాగరంమైనాకాధిష్ఠితసింధుప్రదేశం॥౧౪౭॥ త్వామితి ॥ త్వాముపాయేనవిజేష్యతివా-విషాదంవాగమిష్యతివేతిజ్ఞాతుమిచ్ఛామహఇతిసంబంధః॥౧౫౦॥మమేతి॥ ఈశ్వరైఃదైవతైః॥౧౫౩॥అన్యేతి॥ కార్యవిషక్తస్యమాయామృగవధప్రస్థితస్య॥౧౫౪॥ తస్యాఇ

కశ్చిద్దేవవరోమమేత్యస్యానంతరంతద్దృష్ట్వా వ్యాదితంవక్త్రంవాయుపుత్రస్సుబుద్ధిమానిత్యాదిశ్లోకా ద్రష్టవ్యాః - మధ్యేతం ప్రయాంతమిత్యాదయః కేచనశ్లోకాః ప్రక్షిప్తాః-అసంగతాశ్చ-శతయోజనాయతత్వేవానరైర్లంకావాసిభిశ్చజ్ఞాతస్స్యాదితివిరోధాత్-తథామే ప్రక్షిప్తశ్లోకాః॥తంప్రయాంతంసముద్వీక్ష్యసురసావాక్యమబ్రవీత్ ।బలంజిజ్ఞాసమానా వై నాగమాతా హనూమతః॥ ప్రవిశ్యవదనంమేద్యగంతవ్యంవానరోత్తమ।వరఏషపురాదత్తోమమధాత్రేతిసత్వరా॥ వ్యాదాయవిపులంవక్త్రంస్థితాసామారుతేఃపురః॥ఏవముక్తస్సురసయాక్రుద్ధోవానరపుంగవః॥ అబ్రవీత్కురువైవక్త్రంయేనమాంవిషహిష్యసే। ఇత్యుక్త్వాసురసాంక్రుద్ధోదశయోజనమాయతః॥ దశయోజనవిస్తారోబభూవహనుమాంస్తదా। తందృష్ట్వామేఘసంకాశందశయోజనమాయతం॥ చకారసురసాచాస్యంవింశద్యోజనమాయతం।హనూమాంస్తుతతఃక్రుద్ధస్త్రింశద్యోజనమాయతః॥చకారసురసావక్త్రంచత్వారింశత్తథోచ్ఛ్రితమ్।బభూవహనుమాన్వీరఃపంచాశద్యోజనోచ్ఛ్రితః॥ చకారసురసావక్త్రంషష్టియోజనమాయతం। తథైవహనుమాన్వీరస్సప్తతీయోజనోచ్ఛ్రితః॥ చకారసురసావక్త్రమశీతీయోజనోచ్ఛ్రితం। హనూమానచలప్రఖ్యోనవతీయోజనోచ్ఛ్రితః॥ చకారసురసావక్త్రంశతయోజనమాయతమితి॥ రామానుజీయం॥ దేవమాతాహనూమతఇత్యతఃపరం ప్రవిశ్యవదనంమేద్యగంతవ్యంవానరోత్తమ। వరఏషపురాదత్తోమమధాత్రేతిసత్వరేతిపాఠః॥ ఏవమితి॥ విషహిష్యసే అభిభవిష్యసి - గ్రసిష్యసీత్యర్థః - ఇత్యుక్త్వేతి॥ దశయోజనమాయతః - దశయోజనవిస్తారో బభూవహనుమానిత్యనేన దశయోజనవిస్తీర్ణా త్రింశద్యోజనమాయతా। ఛాయావానరసింహస్యేత్యుక్తచ్ఛాయోచితం పరిమాణాంతరం సురసాదర్శనాత్పూర్వం సంక్షిప్తవానిత్యవగమ్యతే - చకారసురసా చాస్యం వింశద్యోజన మాయతమిత్యతఃపరం హనుమాంస్తుతతఃక్రుద్ధస్త్రింశద్యోజన మాయతఇత్యాదిక్రమేణచకారసురసావక్త్రంశతయోజనమాయతమిత్యేషపాఠక్రమః - ఏతేశ్లోకాః కేషుచిత్కోశేషు లేఖకప్రమాదాత్పతితాః-సప్తతీయోజనోచ్ఛ్రితఇత్యాదౌదీర్ఘఆర్షః॥ ౧౫౭॥ ప్రకృతంవిలిఖ్యతే - తద్దృష్ట్వావ్యాదితంత్వాస్యంవాయుపుత్రస్సుబుద్ధిమాన్। సుసంక్షిప్యాత్మనఃకాయంబభూవాంగుష్ఠమాత్రకః॥రామానుజీయం॥తద్దృష్ట్వావ్యాదితంత్వాస్యమితి॥వ్యాదితంవ్యాత్తం-ఇడాగమస్త్వార్షః- అతివిస్తృతంవక్త్రంసూక్ష్మరూపేణప్రవిశ్యాక్లేశేననిర్గంతుమయంసమీచీనఃసమయఇతిజ్ఞానయోగాత్ సుబుద్ధిమానితివిశేషణం॥౧౫౮॥ప్రవిష్టోస్మీతి॥దక్షస్యాపత్యందాక్షాయణితత్త్వంచపూర్వంవరప్రదానకథనసమయేతద్వైవకథితమిత్యనువాదాత్ కల్ప్యతే॥రామానుజీయం॥ప్రవిష్టోస్మీహితి॥దాక్షాయణీత్యనువాదాత్ స్వవరప్రదానకథనసమ

న్నాతివర్తేతకశ్చిద్దేవవరోమమ॥౧౫౭॥[తంప్రయాంతంసముద్వీక్ష్యసురసావాక్యమబ్రవీత్। బలంజిజ్ఞాసమానా వై నాగమాతాహనూమతః। ప్రవిశ్యవదనంమేద్యగంతవ్యంవానరోత్తమ॥ వరఏషపురాదత్తోమమధాత్రేతిసత్వరా। వ్యాదాయవక్త్రంవిపులంస్థితాసామారుతేఃపురః॥ ఏవముక్తస్సురసయాక్రుద్ధోవానరపుంగవః। అబ్రవీత్కురువైవక్త్రంయేనమాంవిషహిష్యసే॥ ఇత్యుక్త్వాసురసాంక్రుద్ధోదశయోజనమాయతః। దశయోజనవిస్తారోబభూవహనుమాంస్తదా॥ తందృష్ట్వామేఘసంకాశందశయోజనమాయతమ్। చకారసురసాచాస్యంవింశద్యోజనమాయతమ్॥ హనూమాంస్తుతతఃక్రుద్ధస్త్రింశద్యోజనమాయతః॥చకారసురసావక్త్రంచత్వారింశత్తథోచ్ఛ్రితమ్। బభూవహనుమాన్వీరఃపంచాశద్యోజనోచ్ఛ్రితః॥ చకారసురసావక్త్రంషష్టియోజనమాయతమ్। తథైవహనుమాన్వీరస్సప్తతీయోజనోచ్ఛ్రితః॥ చకారసురసావక్త్రమశీతీయోజనాయతమ్। హనుమానచలప్రఖ్యోనవతీయోజనోచ్ఛ్రితః॥ చకారసురసావక్త్రంశతయోజనమాయతమ్]॥ తద్దృష్ట్వావ్యాదితంత్వాస్యంవాయుపుత్రస్సుబుద్ధిమాన్॥ దీర్ఘజిహ్వంసురసయాసుఘోరంనరకోపమమ్। సుసంక్షిప్యాత్మనఃకాయంబభూవాంగుష్ఠమాత్రకః॥౧౫౮॥సోభిపత్యాశుతద్వక్త్రంనిష్పత్యచమహాజవః। అంతరిక్షేస్థితశ్శ్రీమానిదంవచనమబ్రవీ

తి॥ విషయవాసిని రామరాజ్యవాసిని- త్రైలోక్యనాథత్వాద్రఘునాథస్యేతిభావః॥౧౫౭॥ఏవమితి॥ కశ్చిదపిజనఃనాతివర్తేత-మామితిశేషః-నాతివర్తేన్మామిత్యపిపాఠః॥౧౫౭॥అథవరదానంశ్రుత్వాపిజిగమిషంతంప్రత్యాహ॥తమితి॥ఏవమితి॥విషహిష్యసేఅభిభవిష్యసిగ్రసిష్యతీత్యర్థః*తద్దృష్ట్వేతి॥ సురసయావ్యాదితమా

నోహనుమంతముద్దిశ్యస్వకీయందాక్షాయణీత్వమపి తదైవకథితమిత్యవగంతవ్యం-సత్యంచాసీద్వరంతవ-త్వదాస్యంప్రవిశ్యనిర్గమనాత్ బ్రహ్మణాదత్తోవరస్సత్య ఆసీదిత్యర్థః-వరశబ్దస్యనపుంసకత్వమార్షం॥౧౬౧॥రామానుజీయం॥అర్థేతి॥సమానయస్వ సంగమయ॥౧౬౪॥ఆకాశగమనమతిదుష్కరమిత్యముమర్థంకథయితుంఆకాశస్వరూపంవర్ణయతే సేవితఇత్యాదినాశ్లోకసప్తకేన ॥ కైశికాచార్యైః కైశికేరాగవిశేషేఆచార్యైః - విద్యాధరవిశేషైరిత్యర్థః - వజ్రాశనిసమాఘాతైఃపావకైః వజ్రాశనిసమాఘాతైస్తుభిగ్జైఃపావకైః-హవ్యంవహతాదేవేభ్యో-హవ్యవహనార్థంగతేన-చిత్రభానునావహ్నినా-విశ్వేవిశ్వగతే-వ్యాపకఇత్యర్థః-దేవరాజగజాక్రాంతేఐరావతభిన్నదిగ్గజాక్రాంతే-వితానేవితానతుల్యే-వితతఇతివితానవిశేషణం॥రామానుజీయం॥సేవితఇతి॥కైశికాచార్యైఃకైశికంరాగపశేషఃతదాచార్యైఃతుంబురుప్రభృతిభిరిత్యర్థః-ఐరావతనిషేవితే-ఐరావతశబ్దఋజుదీర్ఘమింద్రధనురుచ్యతే- తేననిషేవితేయుక్తే॥॥ఇంద్రాయుధంత్వింద్రధనుస్తదేవఋజురోహితం । ఐరావతంచవిద్యుత్తుచంచలాచపలేతివైజయంతీ-వజ్రాశనిసమాఘాతైఃవజ్రాశన్యోస్సమఃతుల్యఃఆఘాతఃఅభిఘాతఃయేషాంతైః-వివిక్తఇతి-విశ్వే-విశతీతివిశ్వః-వ్యాపకఇత్యర్థః-వితానేఉల్లోచభూతే॥ ॥ అస్త్రీవితానముల్లోచఇత్యమరః-విద్యాధరగణైర్వరైరిత్యతఃపరం-జగామవాయుమార్గేతుగరుత్మానివమారుతిరితిపాఠక్రమః-ఉపరితుహనుమాన్ మేఘజాలానీత్యాదిసార్ధశ్లోకద్వయంప్రమాదాల్లిఖితంప్రదృశ్యమానస్సర్వత్రేతిపాఠః॥౧౭౩॥అద్యేతి॥దీర్ఘస్యకాలస్యదీర్ఘకాలేగతేసతి-అస్యఆశితాఅశిత్రీభుక్తవతీభవిష్యామి॥౧౭౪॥ఇతీతి॥సమాక్షిపత్ సమ్యగ్గృహీతవతీ॥౧౭౫॥సమాక్షిప్తఇతి॥పంగూకృతపరాక్రమః

త్॥౧౫౯॥ ప్రవిష్టోస్మిహితేవక్త్రందాక్షాయణినమోస్తుతే । గమిష్యేయత్రవైదేహీసత్యశ్చాసీద్వరస్తవ॥౧౬౦॥ తందృష్ట్వావదనాన్ముక్తంచంద్రంరాహుముఖాదివ।అబ్రవీత్సురసాదేవీస్వేనరూపేణవానరమ్॥౧౬౧॥అర్థసిద్ధ్యైహరిశ్రేష్ఠగచ్ఛసౌమ్యయథాసుఖమ్।సమానయస్వవైదేహీంరాఘవేణమహాత్మనా॥౧౬౨॥తత్తృతీయంహనుమతోదృష్ట్వాకర్మసుదుష్కరమ్।సాధుసాధ్వితిభూతానిప్రశశంసుస్తదాహరిమ్॥౧౬౩॥ససాగరమనాధృష్యమభ్యేత్యవరుణాలయమ్ । జగామాకాశమావిశ్యవేగేనగరుడోపమః॥ ౧౬౪॥ సేవితేవారిధారాభిఃపతగైశ్చనిషేవితే।చరితేకైశికాచార్యైరైరావతనిషేవితే ✱ సింహకుంజరశార్దూలపతగోరగవాహనైః । విమానైస్సంపతద్భిశ్చవిమలైస్సమలంకృతే ✱ వజ్రాశనిసమాఘాతైఃపావకైరుపశోభితే।కృతపుణ్యైర్మహాభాగైస్స్వర్గజిద్భిరలంకృతే ✱ వహతాహవ్యమత్యర్థంసేవితేచిత్రభానునా।గ్రహనక్షత్రచంద్రార్కతారాగణవిభూషితే ✱ మహర్షిగణగంధర్వనాగయక్షసమాకులే। వివిక్తేవిమలేవిశ్వేవిశ్వావసునిషేవితే ✱ దేవరాజగజాక్రాంతేచంద్రసూర్యపథేశివే। వితానేజీవలోకస్యవితతేబ్రహ్మనిర్మితే ✱ బహుశస్సేవితేవీరైర్విద్యాధరగణైర్వరైః।జగామవాయుమార్గేతుగరుత్మానివమారుతిః॥౧౭౧॥ప్రదృశ్యమానస్సర్వత్రహనుమాన్మారుతాత్మజః।భేజేంబరంనిరాలంబంలంబపక్షఇవాద్రిరాట్॥ ౧౭౨॥ ప్లవమానంతుతందృష్ట్వాసింహికానామరాక్షసీ । మనసాచింతయామాసప్రవృద్ధాకామరూపిణీ॥౧౭౩॥అద్యదీర్ఘస్యకాలస్యభవిష్యామ్యహమాశితా। ఇదంహిమేమహత్సత్త్వంచిరస్యవశమాగతమ్॥ ౧౭౪॥ ఇతిసంచింత్యమనసాఛాయామస్యసమాక్షిపత్॥౧౭౫॥ ఛాయాయాంగృహ్యమాణాయాంచింతయామాసవానరః॥౧౭౬॥ సమాక్షిప్తోస్మిసహసాపంగూకృతపరాక్రమః।ప్రతిలోమేనవాతేనమహానౌరివసాగరే॥౧౭౭॥తిర్యగూర్ధ్వమధశ్చైవవీక్షమాణస్తతఃకపిః।దదర్శసమహత్సత్త్వముత్థితంలవ

స్యం॥౧౬౧॥అర్థేతి॥సమానయసంయోజయ॥౧౬౨॥తదితి॥తృతీయంకర్మసురసావక్త్రాన్నిష్క్రమణం॥౧౬౪॥సేవితఇతి॥ కైశికాచార్యైఃకైశికంనృత్తాదితదాచార్యైస్తుంబురుప్రభృతిభిః-ఐరావతనిషేవితే - ఐరావతమితిఋజుదీర్ఘమింద్రధనురుచ్యతే ✱ వజ్రాశనిసమాఘాతైః వజ్రాశన్యోఃసమస్తుల్యఆఘాతోభిఘాతోయేషాంతైః-పావకైః ✱ ఆకాశస్యవికోణపంచాశదగ్నిసంబంధముక్త్వా-తత్ప్రధానభూతచిత్రభానుసంబంధమాహవహతేతి✱వివిక్తఇతి ॥ విశ్వేవిశ్వవ్యాపకేవిశ్వావసుఃగంధర్వరాజః॥౧౭౩॥అద్యేతి॥ఆశితాభుక్తవతీ-సమాక్షిపత్ జగ్రాహ॥౧౭౫॥తస్యేతి॥పాతాళాంబరసన్నిభంపాతాళవివరసదృశం॥౧౮౧॥ స

కుంఠితగతిః - ప్రతిలోమేన ప్రతికూలేన॥౧౭౭॥ఛాయాగ్రాహీతి॥ తదిదం ఛాయాగ్రాహికపిరాజేనకథితం నాత్ర సంశయ ఇతి యోజనా॥౧౮౦॥ఘనరాజీవేతి॥ సమభిద్రవత్ సమభ్యద్రవత్॥౧౮౧॥సదదర్శేతి॥కాయమాత్రం దేహప్రమాణం॥౧౮౨॥స ఇతి॥ముహుస్సంక్షిప్య సన్నికర్షానుగుణం సంకుచ్య॥౧౮౪॥తత ఇతి॥ తతః తేనరూపేణ-మనస్సంపాతవిక్రమః మనోవేగతుల్యగతిః॥రామానుజీయం ॥ తత ఇతి॥ అథ వానరః-మనస్సంపాతవిక్రమస్సన్ మనోగమనసమానగతిస్సన్-తీక్ష్ణైర్నఖైః తస్యాః మర్మాణ్యుత్కృత్య తతః ఆస్యాత్ వేగేనోత్పపాత ఆస్యపిధానాత్పూర్వమేవోత్పపాతేత్యర్థః॥౧౮౫॥ తామితి॥దృష్ట్వాదూరాదేవదర్శనేన-ధృత్యా అన్యనియమనజననధార్ఢ్యేన దాక్షిణ్యేన పాటవేన॥౧౮౬॥ హృతహృదితి॥విధురా ఆర్తా॥౧౮౭॥భీమమిత్యాది॥ అరిష్టం శుభం యథా భవతి తథా-యస్య సింహికారూపసత్త్వస్య -దృష్టిః ఆయతి తత్త్వ సూక్ష్మేక్షణం-మతిః అర్థతత్త్వనిశ్చయః-క్రియావత్త్వం దాక్ష్యం- యథా తవ తథా యస్య చత్వారి సంతి తత్త్వయా హతం - తాన్యేవ చత్వారి గ్రాహ్యధృతిరితి- యా ధృతిః స్వకర్మసు స్వానుకూల్యకార్యేషు నావసీదతి- యా దృష్టిర్నావసీదతి-యా మతిర్నావసీదతి-యద్దాక్ష్యం నావసీదతి-ఏతాని చత్వారి యస్య సంతి తత్త్వయా హతమితి యోజనా॥౧౮౯॥స ఇతి॥సంభావితః పూజితః-ప్రతిపన్నప్రయోజనః ప్రాక్ప్రతిభాసితకార్యసారః-స చ స్త్రీత్వే దోషే సమానేపి సురసాయాం జయప్రతిపత్తిః సింహికాయాం వధప్రతిపత్తిశ్చ॥౧౯౦॥ ప్రాప్తేతి॥ ప్రాప్తభూయిష్ఠపారః ప్రాప్తప్రాయతీరః॥౧౯౧॥దదర్శేతి॥మలయోపవనానిలం కామలయ ఇతి దక్షిణతీరే స్థితమలయః తస్యోపవనాని॥౧౯౨॥సాగరమితి॥సాగరస్య పత్నీనాం నదీనాం త్రికూటోత్పన్నానాం-ఆత్మానం స్వశరీరం-మతించ

కాంభసి॥౧౭౭॥తద్దృష్ట్వా చింతయామాస మారుతిర్వికృతాననమ్।కపిరాజేన కథితం సత్త్వమద్భుతదర్శనమ్। ఛాయాగ్రాహి మహావీర్యం తదిదం నాత్ర సంశయః॥౧౭౮॥స తాం బుద్ధ్వార్థతత్త్వేన సింహికాం మతిమాన్కపిః।వ్యవర్ధత మహాకాయః ప్రావృషీవ వలాహకః॥౧౭౯॥ తస్య సా కాయముద్వీక్ష్య వర్ధమానం మహాకపేః। వక్త్రం ప్రసారయామాస పాతాళాంతరసన్నిభమ్॥౧౮౦॥ ఘనరాజీవ గర్జంతీ వానరం సమభిద్రవత్॥౧౮౧॥సదదర్శ తతస్తస్యా వివృతం సుమహన్ముఖమ్। కాయమాత్రం చ మేధావీ మర్మాణి చ మహాకపిః॥౧౮౨॥ స తస్యా వివృతే వక్త్రే వజ్రసంహననః కపిః।సంక్షిప్య ముహురాత్మానం నిష్పపాత మహాబలః॥ ౧౮౩॥ ఆస్యే తస్యా నిమజ్జంతం దదృశుస్సిద్ధచారణాః। గ్రస్యమానం యథా చంద్రం పూర్ణం పర్వణి రాహుణా॥౧౮౪॥తతస్తస్యా నఖైస్తీక్ష్ణైర్మర్మాణ్యుత్కృత్య వానరః।ఉత్పపాతాథ వేగేన మనస్సంపాతవిక్రమః॥౧౮౫॥ తాం తు దృష్ట్వా చ ధృత్యా చ దాక్షిణ్యేన నిపాత్య చ।స కపిప్రవరో వేగాద్వవృధే పునరాత్మవాన్॥౧౮౬॥ హృతహృత్సా హనుమతా పపాత విధురాంభసి॥ ౧౮౭॥ తాం హతాం వానరేణాశు పతితాం వీక్ష్య సింహికామ్ * భూతాన్యాకాశచారీణి తమూచుః ప్లవగోత్తమమ్॥౧౮౮॥భీమమద్య కృతం కర్మ మహత్సత్త్వం త్వయా హతమ్ * సాధయార్థమభిప్రేతమరిష్టం ప్లవతాం వర। యస్య త్వేతాని చత్వారి వానరేంద్ర యథా తవ * ధృతిర్దృష్టిర్మతిర్దాక్ష్యం స్వకర్మసు న సీదతి॥౧౮౯॥స తైస్సంభావితః పూజ్యః ప్రతిపన్నప్రయోజనః * జగామాకాశమావిశ్య పన్నగాశనవత్కపిః॥౧౯౦॥ ప్రాప్తభూయిష్ఠపారస్తు సర్వతః ప్రతిలోకయన్ * యోజనానాం శతస్యాంతే వనరాజిం దదర్శ సః॥౧౯౧॥దదర్శ చ పతన్నేవ వివిధద్రుమభూషితమ్ * ద్వీపం శాఖామృగశ్రేష్ఠో మలయోపవనాని చ॥ ౧౯౨॥ సాగరం సాగరానూపం సాగరానూపజాన్ద్రుమాన్ * సాగరస్య చ పత్నీనాం ముఖాన్యప్యవిలోకయన్। స మహామేఘసంకాశం సమీక్ష్యాత్మా

దకర్మేతి ॥ కాయమాత్రం శరీరప్రమాణం-స్వశరీరకబళనపర్యాప్తమిత్యర్థః-ముఖం దదర్శ మర్మాణి ప్రాణస్థానాని సంక్షిప్య॥౧౮౪॥తత ఇతి॥ మనస్సంపాతవిక్రమః మనోగమనసమానగతిః॥౧౮౫॥ తామితి ॥ దృష్ట్వా సూక్ష్మదర్శనేన-ధృత్యా ధైర్యేణ-దాక్షిణ్యేన కౌశలేన-క్షిప్రకారిత్వేనేత్యర్థః- తస్యాః సంహారనైపుణ్యేన వా॥౧౮౬॥ హృతేతి॥సా సింహికా హృతహృత్ విదారితహృదయా-అత ఏవ విధురా విహ్వలా॥౧౮౭॥భీమమితి ॥ అరిష్టం శుభం॥౧౮౯॥ స ఇతి॥ ప్రతిపన్నప్రయోజనః ప్రాప్తప్రకృతకార్యః॥౧౯౦॥ ప్రాప్తేతి॥ ప్రాప్తం ప్రాప్తప్రాయం భూయిష్ఠపారం మహాతీరం యేన॥౧౯౧॥దదర్శేతి ॥ పతన్గచ్ఛన్- మలయః లంకాయామ

కార-మేనఇతియావత్ ॥౧౯౪॥కథంమేనఇత్యత్రాహ॥కాయవృద్ధిమితి॥౧౯౫॥తతఇతి॥పునఃప్రకృతిమాపేదేపునర్నిజాకారంప్రాప్తవాన్॥౧౯౬॥ ఉక్తంశరీరసంక్షేపంద్రష్టాంతార్థమనువదతి॥త్రమ్రమితి॥౧౯౭॥సచార్విత్రి॥ప్రతిపన్నరూపః ప్రతిపన్నస్వభావశరీరః-అభూదితిశేషః - సమీక్షితాత్మాసమీక్షితదేహః-సమవేక్షితార్థఃనిరూపితకార్యః - పూర్వోక్తోపసంహారశ్లోకపపః॥రామానుజీయం॥సచార్వితి॥పూర్వోక్తార్థసంగ్రహశ్లోకోయంచారునానావిధరూపధారీతత్తత్కార్యానుగుణ్యేనపరిగృహీతరమణీయస్థూలసూక్ష్మాదిరూపః-పరైఃసింహికాదిభిఃఅశక్యఃఅప్రధృష్యః-సఃపరంసముద్రతీరమాసాద్య-సమీక్షితాత్మాసమాలోకితాత్మప్రమాణస్వశరీరః-సమవేక్షితార్థఃసమాలోచితకార్యః-ప్రతిపన్నరూపఃఅంగీకృతనిజశరీరః-అభూదితిశేషః॥౧౯౮॥తతఇతి॥లంబస్యలంబమానస్యేవస్థితస్యఅవిజ్ఞాతాగ్రస్యేత్యర్థః - విచిత్రకూటేవివిధాశ్చర్యసమూహే॥ని॥కూటస్త్వస్త్రియాంపుంజపాలయోరితిదర్పణః-ఉద్దాలకాఃశ్లేష్మాతకాః॥౧౯౯॥వ్యథయన్మృగద్విజానిత్యాదివిశేషంవస్తుముక్తమర్థమనువదతి ॥ తతస్త్వితి॥సముద్రతీరంతీరోపర్యాకాశం - విధూయరూపంపూర్వరూపంవిహాయ - వృత్తముపజాతిః॥ ౨౦౧॥ అస్మిన్సర్గేసార్ధైకాధికద్విశతశ్లోకాః॥ఇతిశ్రీగోవిందరాజవిరచితే-శ్రీరామాయణభూషణే-శృంగారతిలకాఖ్యానే-సుందరకాండవ్యాఖ్యానే ప్రథమస్సర్గః॥ ససాగరమిత్యాది॥రామానుజీయం॥ త్రికూటశిఖరేలంకాంస్థితామితిపాఠః॥౩॥సముద్రలంఘనేకుతోగ్లానింనాధ్యగచ్ఛదిత్యత్రాహ॥శతానీతి॥ రామానుజీయం॥ప

నమాత్మవాన్ * నిరుంధంతమివాకాశంచకారమతిమాన్మతిమ్॥౧౯౪॥ కాయవృద్ధింప్రవేగంచమమదృష్ట్వైవరాక్షసాః* మయికౌతూహలంకుర్యురితిమేనేమహాకపిః ॥ ౧౯౫ ॥ తతశ్శరీరంసంక్షిప్యతన్మహీధరసన్నిభమ్ * పునఃప్రకృతిమాపేదేవీతమోహఇవాత్మవాన్ ॥ ౧౯౬॥త్రద్రూపమతిసంక్షిప్యహనుమాన్ప్రకృతౌస్థితః * త్రీన్క్రమానివవిక్రమ్యబలివీర్యహరోహరిః॥ ౧౯౭॥ సచారునానావిధరూపధారీపరంసమాసాద్యసముద్రతీరమ్।పరైరశక్యఃప్రతిపన్నరూపస్సమీక్షితాత్మాసమవేక్షితార్థః॥౧౯౮॥ తతస్సలంబస్యగిరేస్సమృద్ధేవిచిత్రకూటేనిపపాతకూటే । సకేతకోద్దాలకనాళికేరేమహాద్రికూటప్రతిమోమహాత్మా॥౧౯౯॥తతస్తుసంప్రాప్యసముద్రతీరంసమీక్ష్యలంకాంగిరివర్యమూర్ధ్ని।కపిస్తుతస్మిన్నిపపాతపర్వతేవిధూయరూపంవ్యథయన్మృగద్విజాన్॥ ౨౦౦॥ ససాగరందానవపన్నగాయుతంబలేనవిక్రమ్యమహోర్మిమాలినమ్ । నిపత్యతీరేచమహోదధేస్తదాదదర్శలంకామమరావతీమివ॥ ౨౦౧॥ ఇతిశ్రీమత్సుందరకాండే - ప్రథమస్సర్గః. ❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖

ససాగరమనాధృష్యమతిక్రమ్యమహాబలః । త్రికూటశిఖరేలంకాంస్థితాంస్వస్థోదదర్శహ॥ ౧॥ తతఃపాదపముక్తేనపుష్పవర్షేణవీర్యవాన్ । అభివృష్టస్థితస్తత్రబభౌపుష్పమయోయథా॥౨॥ యోజనానాంశతంశ్రీమాంస్తీర్త్వాప్యుత్తమవిక్రమః । అనిశ్శ్వసన్కపిస్తత్రనగ్లానిమధిగచ్ఛతి॥౩॥శతాన్యహంయోజనానాంక్రమేయంసుబహూన్యపి । కింపునస్సాగరస్యాంతంసంఖ్యాతంశతయోజనమ్॥౪॥స

మలయోనామగిరిః * మతింకర్తవ్యనిశ్చయం॥౧౯౪॥తామేవాహ- కాయవృద్ధిమిత్యాది॥కౌతూహలంఆశ్చర్యధియాదిదృక్షాం॥౧౯౫॥తతఇతి ॥ ప్రకృతింనిజాకారం-వీతమోహఃనివృత్తావిద్యః॥౧౯౬॥ఉక్తశరీరసంక్షేపంద్రష్టాంతకథనార్థంఅనువదతి॥త్రద్రూపమితి॥ ౧౯౭॥ సచార్వితి ॥ నానావిధరూపధారీ-పరైఃశత్రుభిఃఅశక్యఃఅప్రధృష్యః - సమీక్షితాత్మాసమాలోకితాత్మప్రమాణస్వశరీరః-సమవేక్షితార్థఃఆలోచితానంతరకార్యఃప్రతిపన్నరూపః అంగీకృతపృషదంశదేహఃఅభూదితిశేషః॥౧౯౮॥తతఇతి ॥ లంబస్యలంబాఖ్యస్యగిరేః- విచిత్రకూటేవిచిత్రాఃకూటాః అవాంతరశిఖరాణియస్మిన్తస్మిన్కూటేశృంగేపపాతేతిసంబంధః ॥ ౧౯౯॥ఉక్తార్థంపునఃశ్లోకద్వయేనాహ-తతస్త్విత్యాది॥౨౦౧॥ ఇతిశ్రీపరమహంసపరివ్రాజకాచార్యశ్రీనారాయణతీర్థశిష్యశ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం-శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం-సుందరకాండవ్యాఖ్యాయాం-ప్రథమస్సర్గః. ❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖

౧ ॥ తతఇతి॥ పుష్పమయోయథాపుష్పమయకపిరివేత్యర్థః॥౨॥యోజనానామితి ॥ అనిశ్శ్వసన్ శ్రమనిబంధనదీర్ఘనిశ్శ్వాసమముంచన్- తత్రలంఘనే

ముద్రలంఘనేనుతః శ్రమంనాధ్యగచ్ఛత్తత్రాహ॥ శతాన్యహమితి॥అహంసుబహూన్యపియోజనానాంశతానిక్రమేయం-శతయోజనసంఖ్యాకంసాగరస్యాంతం కింపునరితిఅమన్యతేతి శేషః॥౫॥ శాద్వలానీతి॥గండవంతిస్థూలోపలవంతి-నామైకదేశేనామగ్రహణేనగండశబ్దేనగండశైలఉచ్యతే॥ రామానుజీయం ॥ శాద్వలానీతి వనానిపర్వతస్థవనాని - గండవంతిస్థూలపాషాణవంతి-మధ్యేనమధ్యమార్గేణ-నగవంతిప్రశస్తవృక్షయుక్తాని॥౬॥రామానుజీయం ॥ శైలానితి॥ అత్రశైలశబ్దశ్శృంగపరః-లంబాఖ్యగిరేరుపరితనస్యోచ్యమానత్వాత్ ॥౭॥సఇతి॥సతస్మిన్నిత్యర్థేదదర్శేత్యపకృష్యతే॥రామానుజీయం॥సఇతి॥ తస్మిన్నచలేలంబగిరౌ-తిష్ఠన్ వనాన్యుపవనానిచదదర్శేత్యపకృష్యసంబంధనీయం-అన్యథాతచ్ఛబ్దోతిరిచ్యేత॥౭౫॥ రామానుజీయం॥సఇతి॥నగాగ్రేత్రికూటశిఖరే॥౮॥ సరళానితి॥యూపసరళాన్ కర్ణికారాన్పరివ్యాధాన్-ఖర్జూరాన్ కంటకచ్ఛదాన్-ప్రియాళాన్ ధనుఃపటాన్-ముచులిందాన్ జంబీరాన్ కుటజాన్ ప్రియంగూన్ ఫలినఃగంధపూర్ణాన్ నీపాన్ అసనాన్ కోవిదారాన్ చకరికాన్ - ఆక్రీడాన్ సర్వసాధారణక్రీడాస్థానాని - ఉద్యానానిరాజయోగ్యాని - సర్వర్తుఫలపుష్పైః సర్వర్తుషుఫలపుష్పాణ్యేషాం సంజాతానీతితైః ॥ ౧౩ ॥ సమాసాద్యేతి ॥ సమాసాద్య దదర్శేతిక్రియాభేదాల్లంకాపదావృత్తిః లక్ష్మీవాన్ జయహేతుకాంతిమాన్ - ఉత్పలానిపద్మవ్యతిరిక్తాని సరసిజాని - సీతాపహరణం అర్థః ప్రయోజనం యస్యతేన - సురక్షితత్వే హేతురయం విచరద్భిశ్చేత్యత్ర చకారో భిన్నక్రమః - రాక్షసైశ్చ సురక్షితాం - గ్రహసంకాశైఃనవగ్రహతుల్యైః పాండురాభిః సుధాలిప్తభూమికత్వాత్ సితాభిః - ప్రతోళీభిఃవీధీభిః - అట్టాలకాఃఅట్టాఃపతాకాధ్వజమాలి

తుర్వీర్యవతాంశ్రేష్ఠఃప్లవతామపిచోత్తమః। జగామవేగవాన్లంకాంలంఘయిత్వామహోదధిమ్॥౫॥శాద్వలానిచనీలానిగంధవంతివనాని చ। గండవంతిచమధ్యేనజగామనగవంతిచ॥౬॥శైలాంశ్చతరుసంఛన్నాన్ వనరాజీశ్చపుష్పితాః। అభిచక్రామతేజస్వీహనుమాన్ప్లవగర్షభః॥ ౭ ॥ సతస్మిన్నచలేతిష్ఠన్ వనాన్యుపవనానిచ॥ ౭౫॥ సనగాగ్రేచతాంలంకాందదర్శపవనాత్మజః॥౮॥సరళాన్కర్ణికారాంశ్చఖర్జూరాంశ్చసుపుష్పితాన్ । ప్రియాళాన్ముచులిందాంశ్చకుటజాన్కేతకానపి * ప్రియంగూన్గంధపూర్ణాంశ్చనీపాన్సప్తచ్ఛదాంస్తథా। అసనాన్కోవిదారాంశ్చకరవీరాంశ్చపుష్పితాన్ * పుష్పభారనిబద్ధాంశ్చతథాముకుళితానపి। పాదపాన్విహగాకీర్ణాన్ పవనాధూతమస్తకాన్ * హంసకారండవాకీర్ణావాపీఃపద్మోత్పలాయుతాః । ఆక్రీడాన్వివిధాన్రమ్యాన్ వివిధాంశ్చజలాశయాన్ * సంతతాన్వివిధైర్వృక్షైస్సర్వర్తుఫలపుష్పితైః । ఉద్యానానిచరమ్యాణిదదర్శకపికుంజరః॥౧౩॥సమాసాద్యచలక్ష్మీవాన్ లంకాంరావణపాలితామ్ । పరిఖాభిస్సపద్మాభిస్సోత్పలాభిరలంకృతామ్ * సీతాపహరణార్థేనరావణేనసురక్షితామ్। సమంతాద్విచరద్భిశ్చరాక్షసైరుగ్రధన్విభిః * కాంచనేనావృతాంరమ్యాంప్రాకారేణమహాపురీమ్। గ్రహైశ్చగ్రహసంకాశైశ్శారదాంబుదసన్నిభైః * పాండురాభిఃప్రతోళీభిరుచ్చాభిరభిసంవృతాం। అట్టాలకశతాకీర్ణాంపతాకాధ్వజమాలినీమ్ * తోరణైఃకాంచనైర్దివ్యైర్లతాపఙ్క్తివిచిత్రితైః। దదర్శహనుమాన్లంకాందివిదేవపురీమివ॥౧౮॥గిరిమూర్ధ్నిస్థితాంలంకాంపాండురైర్భవనైశ్శుభైః। దదర్శసకపిశ్రేష్ఠఃపురమాకాశగంయథా॥౧౯॥ పా

మిత్తే-నాధిగచ్ఛతినాధ్యగచ్ఛత్ ॥౩॥శతానీతి ॥ అహంసుబహూన్యపియోజనానాంశతానిక్రమేయం-శతయోజనంయథాతథాసంఖ్యాతంసాగరస్యాంతం-కింపునరిత్యమన్యతేతి శేషః ॥ ౫ ॥ శాద్వలానీతి ॥ గండవంతిస్థూలపాషాణవంతి - నగవంతితుంగగిరివంతి - శాద్వలానివనానిచపశ్యన్నితి శేషః - మధ్యేనమార్గేణజగామేతిసంబంధః ॥ ౭౫ ॥ సఇతి ॥ సనగాగ్రే శిఖరసహితే అచలే లంబగిరౌతిష్ఠన్ ॥ ౮ ॥ * హంసేతి ॥ ఆక్రీడాన్ రాజసంబంధిత్వేపిసాధారణోద్యానాని - ఉద్యానానిరాజ్ఞామసాధారణాని ॥ ౧౩ ॥ సమాసాద్యేతి ॥ లంకాంలంకాసమీపం * సీతాపహరణార్థేనసీతాపహరణహేతునా అపహృతద్రవ్యత్వేనహేతునాసురక్షితామిత్యర్థః * పాండురాభిరితి ॥ ప్రతోళ్యఃరథ్యాఃతాసాంపాండురత్వముచ్చత్వంచతత్రత్యసౌధసంబంధేన - అట్టాలకశతాకీర్ణాం - ప్రాకారదేశకూపరియుద్ధార్థం-పరికల్పితమంచవిశేషశతసంకులాం-మత్స్యాద్యాకారధ్వజాః-తతోన్యాఃపతాకాః - లతాపఙ్క్తయఃవిచిత్రరచనావిశేషాః - దదర్శహ

నీం - లతాదిరేఖావిచిత్రితపటవిశిష్టాఃపతాకాః-మత్స్యమకరాద్యాకారాధ్వజాః - హ్రీహ్యాదిత్యాదినిః-లతాపఙ్క్తయఃలతాకారరేఖాః ॥ ౨౦ ॥ వప్రేతి ॥ వప్రేత్యాదావపిదదర్శహనుమానితిపరిత్యనువర్తతే - వప్రం ప్రాకారమూలికః - ప్రాకారఃసాలః-విపులాంబుపరిఘారూపంనవాంబరంయస్యాస్సా-శతఘ్నీయంత్రవిశేషః - వతంసోఅవతంసః - వాగురిమతేనాల్లోపః వస్తుతోవిశ్వకర్మణానిర్మితాంవిచార్యమాణేకేనాపిమనసానిర్మితామివస్థితామిత్యుత్ప్రేక్షా ॥ రామానుజీయం ॥ వప్రేతి ॥ వప్రంచయః ప్రాకారాధారవేదికేతియావత్ ॥ ని ॥ స్యాచ్చయోవప్రమస్త్రియామిత్యమరః- ప్రాకారఃసాలః-విపులాంబునవాంబరాం-అత్రాంబుశబ్దేనపరిఘాంతర్గతజలముచ్యతే అట్టాలకాఃవతంసఃకర్ణాభరణంయస్యాస్సా-మనసాకృతమివస్థితాం-విశ్వకర్మణానిర్మితాం-లంకాందదర్శేత్యనుషజ్యతే ॥ ౨౧ ॥ ద్వారమితి ॥ ఉత్తరంద్వారమాసాద్యచింతయామాస-మనసానిరూపయామాసవైదేహీదర్శనోపాయమితిశేషః ॥ ౨౨ ॥ కైలాసేత్యాది ॥ డీయమానాంగచ్ఛంతీం-డీఙ్విహాయసాగతావిత్యస్మాచ్ఛానచ్ ॥ రామానుజీయం ॥ కైలాసేత్యాది ॥ ఆలిఖంతమితిలింగవ్యత్యయః - డీయమానామివఉద్గచ్ఛంతీమివ- డీయమానత్వాదివిశేషణవిశిష్టాయాః-తస్యాలంకాయాఃమహతీంగుప్తిం - సాగరంచ - రావణంఘోరంరిపుంచ- నిరీక్ష్యజ్ఞాత్వా - వానరశ్చింతయామాసేతిసంబంధః ॥ ౨౬ ॥ రామానుజీయం ॥ చింతాప్రకారమాహఆగత్యాపీత్యాదినా ॥ అత్రఅపిశబ్దేనదుస్తరసాగరలంఘనపూర్వకమాగమనమేవదుర్ఘటమితిసూచ్యతే ॥ ౨౭ ॥ రామానుజీయం ॥ నకేవలంవానరైరసాధ్యాకింతురామేణాప్యసాధ్యేత్యాహ ॥ ఇమామితి ॥ సఃసాలగిరిభూవిదళనాదిషుదృష్టపరాక్రమఇత్యర్థః ॥ ౨౮ ॥ రామానుజీయం ॥ అవకాశఇతి ॥ సాంత్వస్యావకాశాభావఃఆసురప్రకృతిత్వాత్ - దానస్యావకాశాభావఃఅర్థోపచితత్వాత్ - భేదస్యావకాశాభావః బలదర్పితత్వాత్ - యుద్ధస్యావకాశాభావఃబుద్ధిపరాక్రమయుక్తత్వాత్ ॥ ౨౯ ॥ రామానుజీయం ॥ చతుర్ణామితి ॥ గతిః ప్రాప్తిః-సంభావితేతిశేషః ॥ ౩౦ ॥ ఏవంవిచార్యనాయమేతద్వి

లితాంరాక్షసేంద్రేణనిర్మితాంవిశ్వకర్మణా । ప్లవమానామివాకాశేదదర్శహనుమాన్పురీమ్ ॥ ౨౦ ॥ వప్రప్రాకారజఘనాంవిపులాంబునవాంబరామ్ । శతఘ్నీశూలకేశాంతామట్టాలకవతంసకామ్ ✱ మనసేవకృతాంలంకాం నిర్మితాంవిశ్వకర్మణా ॥ ౨౧ ॥ ద్వారముత్తరమాసాద్యచింతయామాసవానరః ॥ ౨౨ ॥ కైలాసశిఖరప్రఖ్యామాలిఖంతీమివాంబరమ్ । డీయమానమివాకాశముచ్ఛ్రితైర్భవనోత్తమైః ✱ సంపూర్ణాంరాక్షసైర్ఘోరైర్నాగైర్భోగవతీమివ । అచింత్యాంసుకృతాంస్పష్టాం కుబేరాధ్యుషితాంపురా ✱ దంష్ట్రిభిర్బహుభిశ్శూరైశ్శూలపట్టసపాణిభిః । రక్షితాంరాక్షసైర్ఘోరైర్గుహామాశీవిషైరివ ✱ తస్యాశ్చమహతీంగుప్తింసాగరంచనిరీక్ష్యసః । రావణంచరిపుంఘోరంచింతయామాసవానరః ॥ ౨౬ ॥ ఆగత్యాపీహహరయోభవిష్యంతినిరర్థకాః । నహియుద్ధేనవైలంకాశక్యాజేతుంసురైరపి ॥ ౨౭ ॥ ఇమాంతువిషమాందుర్గాంలంకాంరావణపాలితామ్ । ప్రాప్యాపిసమహాబాహుఃకింకరిష్యతిరాఘవః ॥ ౨౮ ॥ అవకాశోనసాంత్వస్యరాక్షసేష్వభిగమ్యతే । నదానస్యనభేదస్యనైవయుద్ధస్యదృశ్యతే ॥ ౨౯ ॥ చతుర్ణామేవహిగతిర్వానరాణాంమహాత్మనామ్ । వాలిపుత్రస్యనీలస్యమమరాజ్ఞశ్చధీమతః ॥ ౩౦ ॥ యావజ్జానామివైదేహీంయదిజీవతివానవా । తత్రైవచింతయిష్యామిదృ

సుమార్గాలంకామితిపునర్దర్శనాభిధానంపిశేషాంతరవివక్షయాఉపమానాంతరవివక్షయాచ ॥ ౨౦ ॥ లంకాంస్త్రీత్వేననిరూపయతి ॥ వప్రేతి ॥ వప్రఃచయఃప్రాకారాధారవేదికేతియావత్ ॥ ని ॥ స్యాచ్చయోవప్రమస్త్రియామిత్యమరః - విపులాంబునవాంబరాంఅత్రాంబుశబ్దేనపరిఘాంతర్గతజలముచ్యతే - నిర్మితామిత్యత్రదదర్శేత్యనుషజ్యతే ॥ ౨౧ ॥ ద్వారమితి ॥ చింతయామాసలంకాకేనప్రదేశేనసుప్రవేశేతివిజ్ఞాతుమితిభావః ॥ ౨౨ ॥ కైలాసేతి ॥ డీయమానామివఆకాశంప్రత్యుద్గచ్ఛంతీమివస్థితాం-డీయమానత్వాదివిశేషణవిశిష్టాంలంకాం-తస్యాఃమహతీంగుప్తించసాగరంచనిరీక్ష్య- రావణంఘోరంరిపుంనిరీక్ష్యజ్ఞాత్వా - వానరఃచింతయామాసేతిసంబంధః ॥ ౨౬ ॥ చింతాప్రకారమేవాహ ॥ ఆగత్యాపీత్యాదినా ॥ ౨౮ ॥ అవకాశోనేతి ॥ అసురప్రకృత్యాఅర్థోపచయబలదర్పపరాక్రమసంపన్నత్వాత్సామాదీనామవకాశోనాస్తీతిభావః ॥ ౨౯ ॥ చతుర్ణామితి ॥ గతిః ప్రాప్తిః సంభావితేతిశేషః ॥ ౩౦ ॥ యావదితి ॥ జీవతివానవేతివైదేహీంజానామియావత్ జానామ్యేవ- యదిజీ

చారకాలఇత్యనుశేతే ॥ యావదితి॥యావత్ యదా - జీవతివానవేతివైదేహీంజానామితత్రైవకాలేతాంజనకాత్మజాందృష్ట్వాచింతయిష్యామి-యద్వాయావచ్ఛబ్దోవధారణే - జానామ్యేవజీవతివానవేతిజానామ్యేవ - యదిజీవతితదాతాంజనకాత్మజాందృష్ట్వా-తత్రైవతత్కాలఏవ-చింతయిష్యామీత్యన్వయః॥౩౧॥తతఇతి॥ చింతయామాస - వైదేహీదర్శనోపాయమితిశేషః॥౩౪॥ లక్ష్యాలక్ష్యేతి ॥ లక్ష్యశరీరత్వేరాక్షసాగృహ్ణీయుః-అలక్ష్యశరీరత్వేసర్వాలంకానవిచేతుంశక్యా - కృత్యంసాధయితుంప్రవేష్టుంకృత్యసాధనాయప్రవేష్టుంప్రాప్తకాలంయుక్తం॥౩౫॥ తామితి ॥ వినిశ్చిత్యసీతాన్వేషణప్రకారంవినిశ్చిత్య-ముహుర్ముహుస్తమేవచింతయామాసేత్యర్థః॥రామానుజీయం॥తామితి॥వినిశ్వస్యముహుర్ముహురిత్యనేనసముద్రలంఘనాదపిలంకాప్రవేశస్యదుష్కరత్వంద్యోత్యతే॥ ౩౭॥నవినశ్యేదితి॥ఏకశ్చపశ్యేయమితి॥అత్రాపికథమిత్యనుషంజనీయం-రహితేఏకాంతే॥రామానుజీయం॥రహితేజనరహితే॥౩౮॥ పండితేనముహుర్ముహుర్విచార్యకార్యాణికర్తవ్యాని-నతుపండితమానినాసకృద్విచార్యకర్తవ్యాని-తథాసతిదోషస్స్యాదిత్యాహ ॥ భూతాశ్చేతి ॥ భూతాశ్చార్థాఃసమ్యగుపాయప్రయోగాన్నిష్పన్నప్రాయాఅప్యర్థాః-విక్లబంఅధీరంఅవిమృశ్యకారిణం-దూతమాసాద్య-దేశకాలవిరోధితాస్సంతః-సూర్యోదయేతమోయథాతమఇవ-తద్దూతస్యావిమృశ్యకారిత్వేనసద్యఏవవిపద్యంతే-నశ్యంతీత్యర్థః॥౩౯॥న కేవలంకార్యహానిః- కింతుస్వామ్యాదీనాంబుద్ధిశూన్యతాపిస్యాదిత్యాహ ॥ అర్థేతి ॥ అత్రాపివిక్లబందూతమాసాద్యేత్యనువర్తతే - అర్థానర్థాంతరేఅర్థానర్థయోః ప్రయోజనసాధనయోఃకార్యాకార్యయోః అంతరేవిషయే - నిశ్చితారాజ్ఞాసచివైశ్చనిర్ణీతాబుద్ధిః - విక్లబందూతమాసాద్యనశోభతే-అనర్థకారిణీభవతీత్యర్థః - ఇదమేవసమర్థయతేఘాతయంతీతి॥౪౦॥ప్రాగుక్తదోషాస్స్వస్మిన్కథంనస్యురితిచింతయతి॥నవినశ్యేదితి॥కా

ష్ట్వాతాంజనకాత్మజామ్॥౩౧॥తతస్సచింతయామాసముహూర్తంకపికుంజరః ।గిరిశృంగేస్థితస్తస్మిన్రామస్యాభ్యుదయేరతః॥౩౨॥అనేనరూపేణమయానశక్యారక్షసాంపురీ । ప్రవేష్టుంరాక్షసైర్గుప్తాక్రూరైర్బలసమన్వితైః ॥ ౩౩ ॥ ఉగ్రౌజసోమహావీర్యాబలవంతశ్చరాక్షసాః। వంచనీయామయాసర్వేజానకీంపరిమార్గతా॥౩౪॥లక్ష్యాలక్ష్యేణరూపేణరాత్రౌలంకాపురీమయా।ప్రవేష్టుంప్రాప్తకాలంమేకృత్యంసాధయితుంమహత్ ॥ ౩౫ ॥ తాంపురీంతాదృశీందృష్ట్వాదురాధర్షాంసురాసురైః । హనుమాంశ్చింతయామాసవినిశ్వస్యముహుర్ముహుః॥౩౬॥ కేనోపాయేనపశ్యేయంమైథిలీంజనకాత్మజామ్ । అదృష్టోరాక్షసేంద్రేణరావణేనదురాత్మనా॥౩౭॥ నవినశ్యేత్కథంకార్యంరామస్యవిదితాత్మనః । ఏకామేకశ్చపశ్యేయంరహితేజనకాత్మజామ్॥ ౩౮॥ భూతాశ్చార్థావిపద్యంతేదేశకాలవిరోధితాః । విక్లబందూతమాసాద్యతమస్సూర్యోదయేయథా॥ ౩౯ ॥ అర్థానర్థాంతరేబుద్ధిర్నిశ్చితాపినశోభతే । ఘాతయంతిహికార్యాణిదూతాఃపండితమానినః॥౪౦॥నవినశ్యేత్కథంకార్యంవైక్లబ్యంనకథంభవేత్ । లంఘనంచసముద్రస్యకథంనువృథాభవేత్॥ ౪౧॥ మయిదృష్టేతురక్షోభి

వతి- తాంజనకాత్మజాందృష్ట్వా-తత్రైవతస్మిన్కాలఏవచింతయిష్యామీతియోజనా । యద్వాజీవతివాజీవతీతివైదేహీంనజానామియావత్ -నజానామ్యేవవా - ఉతయదిజీవతి- తాంజనకాత్మజాందృష్ట్వా-తత్రైవతస్మిన్కాలఏవచింతయిష్యామీత్యర్థః॥ ౩౪ ॥ లక్ష్యేతి ॥ లక్ష్యాలక్ష్యేణరూపేణసూక్ష్మశరీరేణ-మహత్కృత్యంసీతాన్వేషణరూపంప్రాప్తకాలంఉచితమితిచింతయామాసేతిపూర్వేణసంబంధః॥౩౫॥తామితి॥ తాందృష్ట్వాచింతయామాసేతిసంబంధః ॥ చింతాప్రకారమేవాహ॥ కేనేత్యాదినా॥తాంపురీమిత్యాదివిచిన్వన్భవనమిత్యంతస్యగ్రంథస్యహనుమాన్చింతయామాసేత్యనేనసంబంధః॥ ౩౬ ॥ కేనోపాయేనరావణేనాదృష్టస్సన్మైథిలీంపశ్యేయం॥౩౭॥కించరామస్యకార్యంకథంనవినశ్యేత్ -రహితేజనరహితేఏకఃఏకాంకథంపశ్యేయమితిచ॥౩౮॥భూతాశ్చేతి॥ భూతాశ్చార్థాఃనిష్పన్నాన్యపిప్రయోజనాని-విక్లబంఅవివేకినంఆసాద్య- దేశకాలవిరోధితాస్సంతఃవిపద్యంతేనశ్యంతీతిసంబంధః ॥ ౩౯ ॥ కించనకేవలంకార్యహానిఃకింతుస్వామ్యాదీనాంబుద్ధిశూన్యతాపిస్యాదిత్యాహ॥అర్థేతి॥అర్థానర్థాంతరేకార్యాకార్యవిషయే-నిశ్చితాపిస్వామినాసచివైస్సహనిశ్చితాపిబుద్ధిః -విక్లబందూతమాసాద్యేత్యనుకర్షః- నశోభతేఅకించిత్కరాభవతీత్యర్థః తస్మాత్ దూతదోషాదేవరాజ్ఞాంకార్యహానిరిత్యాహ-ఘాతయంతీతి॥౪౦॥ప్రాగుక్తదోషాఃస్వస్మిన్యథానస్యుః - తథాహ [illegible]

ర్యం రామకార్యం - కథం కేనోపాయేన - నవినశ్యేత్ - కిముద్యాపరాహ్ణపవలంకా ప్రవేష్టవ్యా - ఉత రాత్రౌ - కిము నైనైవ మహతా రూపేణ ప్రవేష్టవ్యా - ఉత హ్రస్వేన రూపేణేత్యర్థః - వైక్లబ్యం మమాపాండిత్యం కథం నభవేత్ ॥౪౧॥ అపరాహ్ణే ప్రవేశదోషమాహ ॥ మయీతి ॥ ౪౨॥ మహతా రూపేణ ప్రవేశం నిరాచష్టే ॥ నహీతి ॥ స్వేనరూపేణ స్వాభావికమహతా రూపేణ ॥౪౫॥ పరిశేషాద్రాత్రౌ హ్రస్వరూపేణైవ ప్రవేష్టవ్యమిత్యాహ ॥ తదహమితి ॥౪౭॥ సూర్యేతి ॥ స్వేన రూపేణ వృషదంశకమాత్రః బిడాలప్రమాణః ॥౪౯॥ ప్రదోషకాలేతి ॥ ప్రవివేశ ప్రవేష్టుముపక్రాంతః - చతుర్థే సర్గే ప్రవేశస్య వక్ష్యమాణత్వాత్ - లంకాదర్శనంతు త్రికూటదర్శనస్థిత్యా ॥ ౫౦ ॥ ప్రాసాదేత్యాది ॥ కాంచనరాజతైః స్తంభైః శాతకుంభమయైర్జాలైశ్చ ఉపలక్షితాం - గంధర్వనగరోపమామితి - గంధర్వనగరం నామ నానారత్నమయగోపురప్రాసాదాదియుక్తనగరాదివద్భాసమానమభ్రచిత్రం - తద్వదాశ్చర్యావహామిత్యర్థః - యథోక్తం - అనేకరత్నాకృతి ఖే విరాజతే పురం పతాకాధ్వజతోరణాన్వితం యదా తదాహుస్తిమనుష్యవాజినాం పిబత్యసృగ్భూరి రణే వసుంధరేతి ॥ సప్తభూమాష్టభూమైశ్చేతి - భూమిశబ్దేన ఆసనశయనాదియోగ్యం తలముచ్యతే - సప్తభూమయో యేషాం తే సప్తభూమాః - కృష్ణోదక్పాండుసంఖ్యాపూర్వాయా భూమేరజిష్యత ఇత్యచ్ సమాసాంతః ఏవమష్టభూమాః - సప్తభూమాదిశబ్దైన తాదృశాః ప్రాసాదవిశేషా ఉచ్యంతే - యద్వా ప్రాసాదైరితి శేషః - తైరుపలక్షితాం ॥ రామానుజీయం ॥ ప్రాసాదేతి ॥ అభ్రంలిఖత్వాతివిచిత్రత్వాభ్యాం గంధర్వనగరోపమ్యం - స్ఫటికసంకీర్ణైః కార్తస్వరవిభూషితైశ్చ తలైరుపలక్షితైః - సప్తభౌమాష్టభౌమాః - భూమిషు భవంతీతి భౌమాని స్థలాని - సప్తభౌమాని యేషాం తే సప్తభౌమాః - ఏవమష్టభౌమాః - సప్తభౌమాశ్చాష్టభౌమాశ్చ - తైః ప్రాసాదైరితి శేషః - తైరుపలక్షితాం పురీం దదర్శేతి యోజనా ॥ ౫౩ ॥ రామానుజీయం ॥ కాంచనానీతి ॥ రక్షసాం

రామస్యవిదితాత్మనః ॥ భవేద్వ్యర్థమిదం కార్యం రావణానర్థమిచ్ఛతః ॥ ౪౨ ॥ నహి శక్యం క్వచిత్ స్థాతుమవిజ్ఞాతేన రాక్షసైః । అపి రాక్షసరూపేణ కిముతాన్యేన కేనచిత్ ॥ ౪౩ ॥ వాయురప్యత్ర నజ్ఞాతశ్చరేదితి మతిర్మమ । నహ్యస్త్యవిదితం కించిద్రాక్షసానాం బలీయసామ్ ॥ ౪౪ ॥ ఇహాహం యది తిష్ఠామి స్వేన రూపేణ సంవృతః । వినాశముపయాస్యామి భర్తురర్థశ్చ హీయతే ॥ ౪౫ ॥ తదహం స్వేన రూపేణ రజన్యాం హ్రస్వతాం గతః । లంకామభిపతిష్యామి రాఘవస్యార్థసిద్ధయే ॥ ౪౬ ॥ రావణస్య పురీం రాత్రౌ ప్రవిశ్య సుదురాసదామ్ । విచిన్వన్ భవనం సర్వం ద్రక్ష్యామి జనకాత్మజామ్ ॥ ౪౭ ॥ ఇతి సంచింత్య హనుమాన్ సూర్యస్యాస్తమయం కపిః । ఆచకాంక్షే తదా వీరో వైదేహ్యా దర్శనోత్సుకః ॥ ౪౮ ॥ సూర్యే చాస్తంగతే రాత్రౌ దేహం సంక్షిప్య మారుతిః । వృషదంశకమాత్రస్సన్ బభూవాద్భుతదర్శనః ॥ ౪౯ ॥ ప్రదోషకాలే హనుమాంస్తూర్ణముత్ప్లుత్య వీర్యవాన్ । ప్రవివేశ పురీం రమ్యాం సువిభక్తమహాపథామ్ ॥ ౫౦ ॥ ప్రాసాదమాలావితతాం స్తంభైః కాంచనరాజతైః । శాతకుంభమయైర్జాలైర్గంధర్వనగరోపమామ్ * సప్తభౌమాష్టభౌమైశ్చ స దదర్శ మహాపురీమ్ । తలైస్స్ఫటికసంకీర్ణైః కార్తస్వరవిభూషితైః ॥ ౫౧ ॥ వైడూర్యమణిచిత్రైశ్చ ముక్తాజాలవిభూషితైః । తలైశ్శుశుభిరే తాని భవనాన్యత్ర రక్షసామ్ ॥ ౫౩ ॥ కాంచనాని విచిత్రాణి తోరణాని చ రక్షసామ్ । లంకాముద్ద్యోతయామాసుః సర్వతస్సమలంకృతామ్ ॥ ౫౪ ॥ అచింత్యామద్భుతాకారాం దృష్ట్వా లంకాం మహాకపిః । ఆసీ

మిత్యాహ ॥ నేతి ॥ కార్యం స్వామికార్యం - వైక్లబ్యం బుద్ధిహీనతాం - వైక్లబ్యమిత్యాదౌ స్వస్యేతి శేషః - తథా కర్తవ్యమితి శ్లోకశేషః ॥ ౪౧ ॥ ప్రస్తుతకార్యావిరోధాయ యావదస్తమయం స్వగోపనముచితమితి హృది నిధాయాహ ॥ మయి దృష్ట ఇత్యాదినా ॥ ౪౫ ॥ తదహమితి ॥ స్వేనరూపేణ వానరరూపేణ ॥ ౪౭ ॥ సూర్యే చేతి ॥ వృషదంశకమాత్రః వృషాన్ మూషకాన్ దశతీతి వృషదంశః మార్జారః ॥ ని ॥ ఓతుర్బిడాలో మార్జారః వృషదంశక ఆఖుభుగిత్యమరః ॥ ౪౯ ॥ ప్రదోషేతి ॥ ప్రదోషే ప్రవివేశ ప్రవేష్టుముపక్రాంతః ॥ శ్లో ॥ అద్వారేణ మహాబాహుః ప్రాకారమభిపుప్లువ ఇతి చతుర్థసర్గే సాక్షాత్ప్రవేశస్య వక్ష్యమాణత్వాత్ ॥ ౫౦ ॥ ప్రాసాదేతి ॥ స్తంభాదిభిరుపలక్షితాం * సప్తభౌమేతి ॥ భూమిషు భవంతీతి భౌమాని తలాని సప్తభౌమాని యేషాం తే తథా - ఏవమష్టభౌమాః తైః ప్రాసాదైరితి శేషః - వైరుపలక్షితాం పురీం స దదర్శేతి యోజనా ॥ ౫౩ ॥ కాంచనానీతి ॥ రక్షసాం తోరణాని రక్షోగృహస్థద్వారతోరణాని ॥ ౫౪ ॥ అచింత్యామితి ॥ విషణ్ణః లంకాయా దుర్ధర్షత్వాద్విషణ్ణః - అత్యద్భుతత్వా

తోరణానిరత్నోగృహద్వారస్థతోరణాని॥ ౫౪॥ అచింత్యేతి ॥ విషణ్ణోహృష్టశ్చేతి ॥ అచింత్యాదుష్ప్రాపైశేతిచవిషణ్ణః యతోద్భుతాకారాఅతోవిస్మయనీయతయా హృష్టః॥౫౫॥ సేతి॥ పూర్వశ్లోకేనాయమేకాన్వయః-సుధాధవళనిమ్నోన్నతవిమానాకారభవనమాలినీమిత్యర్థః॥ రామానుజీయం॥ సపాండురేత్యస్యదృష్టేతి పూర్వేణసంబంధః- పాండురోద్విద్ధవిమానమాలినీంసుధాధౌతోన్నతసప్తభూమగృహమాలినీం॥౫॥ విమానోస్త్రీదేవయానేసప్తభూమేచసద్మనీతివైజయంతీ ॥ ౫౬॥ఇదానీంచంద్రోదయకాలఇత్యాహ॥చంద్రోపీతి॥మధ్యగతః సన్నిధానాత్తారాగణమధ్యగతః-తారాగణైరితిసహయోగేతృతీయా-జ్యోత్స్నావితానేనలోకంవితత్యవ్యాప్య ఉత్తిష్ఠతేఆవిర్భవతిస్మ - ఉదోనూర్ధ్వకర్మణీత్యాత్మనేపదం ॥ రామానుజీయం॥చంద్ర ఇతి॥చంద్రోపినైకసహస్రరశ్మిఃజ్యోత్స్నావితానేనలోకంవితత్యం - అస్యసాచివ్యంకుర్వన్నివవిరాజన్ - మధ్యగతఃతారాగణైస్సహఉత్తిష్ఠతేప్రాదురభూదిత్యన్వయః - అత్రతిష్ఠతేఃపరస్మైపదిత్వాదుదోనూర్ధ్వకర్మణీత్యాత్మనేపదం - నైకసహస్రరశ్మిరిత్యత్రనఞర్థస్యనశబ్దస్యసుప్సుపేతిసమాసః - సాగరమైనాకదివాకరాదివచ్చంద్రోపిసాచివ్యంకుర్వన్ప్రాదురభూదిత్యపిశబ్దేనావగమ్యతే॥౫౭॥ రామానుజీయం ॥ శంఖప్రభమితి ॥ పోప్లూయమానంఉడ్డీయమానం॥ ౫౮ ॥ ఇతిశ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే-శృంగారతిలకాఖ్యానే-సుందరకాండవ్యాఖ్యానే-ద్వితీయస్సర్గః. **

సలంబేత్యాది ॥ లంబేలంబాఖ్యే-లంబశిఖరేలంబగిరిశిఖరే-ఇతిచాహుః-యద్వా-లంబేలంబమానఇవస్థితే - లంబశిఖరేత్రికూటశిఖరే - సత్త్వంవ్యవసాయం-ధైర్యమితియావత్ -వివేశప్రాప॥ రామానుజీయం॥పూర్వసర్గోక్తంలంకాప్రవేశోపక్రమంవిస్తరేణాహ ॥ సలంబశిఖరఇత్యాదినా ॥ సఃసాగరాల్లిశతరణేనప్రసిద్ధఃమహాసత్త్వఃసముద్రలంఘనాదావప్రతిహతశక్తిఃహనుమాన్లంబేలంబమానాకారే-లంబతోయదసన్నిభే - లంబశిఖరేలంబసర్వతశిఖరే - మేధావీతత్కాలోచితకర్తవ్యవిషయప్రజ్ఞాయుక్తస్సన్-సత్త్వమాస్థాయలంకాంప్రాప్తిమాత్రోపయుక్తలంఘనశక్తిమాస్థాయ-నిశివివేశేతిసంబంధః॥౧॥ శారదేత్యాది ॥ విటపావతీంఅళకాం-నిర్వ్యూహాముత్తవారణఃపాండురద్వారతోరణాం-పాండురేద్వారతోరణేయస్యాస్తాం-అభూదితిశేషః॥రామానుజీయం॥ సాగరేతి॥సాగరోపమనిఘోష

ద్విషణ్ణోహృష్టశ్చవైదేహ్యాదర్శనోత్సుకః॥౫౫॥ సపాండురోద్విద్ధవిమానమాలినీంమహార్హజాంబూనదజాలతోరణామ్ ।యశస్వినీంరావణబాహుపాలితాంక్షపాచరైర్భీమబలైస్సమావృతామ్ ॥౫౬॥ చంద్రోపిసాచివ్యమివాస్యకుర్వంస్తారాగణైర్మధ్యగతోవిరాజన్।
జ్యోత్స్నావితానేనవితత్యలోకముత్తిష్ఠతేనైకసహస్రరశ్మిః॥౫౭॥శంఖప్రభంక్షీరమృణాళవర్ణముద్గచ్ఛమానంవ్యవభాసమానమ్। దదర్శచంద్రంసహరిప్రవీరఃపోప్లూయమానంసరసీవహంసమ్॥౫౮॥ఇతిశ్రీమత్సుందరకాండే-ద్వితీయస్సర్గః.❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖

సలంబశిఖరేలంబేలంబతోయదసన్నిభే । సత్త్వమాస్థాయమేధావీహనూమాన్మారుతాత్మజః * నిశిలంకాంమహాసత్త్వోవివేశకపికుంజరః।రమ్యకాననతోయాఢ్యాంపురీంరావణపాలితామ్॥౨॥ శారదాంబుధరప్రఖ్యైర్భవనైరుపశోభితామ్ । సాగరోపమనిర్ఘోషాం సాగరానిలసేవితామ్ * సుపుష్టబలసంఘుష్టాంయథైవవిటపావతీమ్। చారుతోరణనిర్యూహాంపాండురద్వారతోరణామ్ * భుజగాచరితాంగుప్తాంశుభాంభోగవతీమివ। తాంసవిద్యుద్ఘనాకీర్ణాంజ్యోతిర్మార్గనిషేవితామ్॥ ౫॥ మందమారుతసంచారాంయథేంద్రస్యామ

త్ హృష్టశ్చ॥౫౫॥సఇతి ॥ పాండురోద్విద్ధవిమానమాలినీంధవళోన్నతసప్తభౌమప్రాసాదపఙ్క్తిమతీం॥౫౬॥చంద్రోపీతి ॥ జ్యోత్స్నావితానేనలోకాన్వితత్యవిస్తారీకృత్య-అస్యహనుమతఃమైనాకసింధువత్ సాచివ్యంకుర్వన్నివకుర్వన్నేవవిరాజన్ -మధ్యగతఃతారాగణమధ్యగతఃతారాగణైస్సహఉత్తిష్ఠతేప్రాదురభూదిత్యన్వయః॥ ౫౭॥చంద్రేతి॥పోప్లూయమానంభృశంప్లవమానం॥౫౮॥ ఇతిశ్రీమహేశతీర్థవిరచితాయాం-శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - సుందరకాండవ్యాఖ్యాయాం - ద్వితీయస్సర్గః. *

సఇతి ॥ లంబేలంబాకారేలంబశిఖరేలంబగిరిశృంగే - సత్త్వమాస్థాయబలమాస్థాయ॥౧ ॥ ౨॥ * సుపుష్టేతి॥విటపావతీంఅలకాపురీం-చావిరతి ॥ చారుతోర

షాంసాగరనిర్ఘోషసమనిర్ఘోషాం-విటపావతీంఅళకాం॥శ్లో॥కు.యః పుణ్యజనానాంస్యాదళకావిటపావతీతివచనాత్ - చారుతోరణనిర్యూహాంనిర్యూహైరుత్తవార ణః తోరణస్యనిర్యూహః తోరణనిర్యూహః చారుః తోరణనిర్యూహోయస్యాస్తాంపాండురద్వారతోరణాంపాండురేసుధాధవళితేద్వారతోరణేయస్యాస్తాం- శాతకుంభేనస్వర్ణవికారేణప్రాకారమభిపేదివానితి - ప్రాకారశబ్దేన ప్రాకారసమీపోలక్ష్యతే - అద్వారేణ మహాబాహుః ప్రాకారమభిపుప్లువఇత్యుపరి వక్ష్యమాణత్వాత్ ॥ ౭౫॥పునర్హర్షహేతూనాహ॥జాంబూనదమయైరిత్యాదినా॥జాంబూనదమయైర్ద్వారైరిత్యాదౌసహయోగేతృతీయా - వజ్రస్ఫటికముక్తాభిరిత్యత్రాపికృతవేదికైరితిసంబధ్యతే - రాజతామలపాండురైఃఅవయవైః స్ఫటికాంతరపాంసుభిః స్ఫటికమయాంగణపాంసుభిః సంజవనంచతుశ్శాలంవస్వౌకసారాఅళకా.యద్వా-వస్వౌకసారాపూర్వదిగవస్థితాశక్రపురీ॥శ్లో॥వస్వౌకసారాశక్రస్యపూర్వస్యాందిశివై పురీతిపురాణవచనాత్ ॥రామానుజీయం॥జాంబూనదమయైర్ద్వారైరిత్యుపలక్షణేతృతీయా-రాజహంసనిషేవితైరిత్యంతవిశేషణవిశిష్టైర్ద్వారైరుపలక్షితాంలంకాంనగరీంసమీక్ష్యేతిసంబంధః - వజ్రస్ఫటికముక్తా

భిః భూషితైరితిశేషః - తప్తహాటకనిర్యూహైః తప్తహేమమయమత్తవారణైః రాజతామలపాండురైః రజతమయామలపాండురోపరిప్రదేశైరిత్యర్థః- స్ఫాటికాంతరపాంసుభిః అంతరమవకాశః అంగణమితియావత్ -స్ఫాటికాఃఅంతరపాంసవోయేషాంతైః -చారుసంజవనోపేతైః రమణీయచతుశ్శాలోపేతైః॥ ని॥ సభాసంజవనంత్విదం- చతుశ్శాలమిత్యమరః- వస్వౌకసారాప్రతిమాంయథైవవిటపావతీమిత్యత్రాళకాసామ్యస్యపూర్వముక్తత్వాదత్రవస్వౌకసారాప్రతిమామితిపూర్వదిగవస్థితశక్రపురీసామ్యముచ్యతే॥శ్లో॥వస్వౌకసారాశక్రస్యయామ్యాసంయమనీతథా-పురీసుఖాజలేశస్యసోమస్యచవిభావతీతి శ్రీవిష్ణుపురాణవచనాత్ వస్వౌకసారాశబ్దస్యశక్రపురీవాచకత్వం॥౧౪॥ప్రసిద్ధేయమితి॥ఇయంలంకావిదితాభవేత్ ॥రామానుజీయం॥కుముదేతి॥ప్రసిద్ధాదుష్ప్రవేశత్వేనప్రసిద్ధేయంనగరీ కుముదాంగదయోఃమహాకపేస్సుషేణస్యాపిమైందద్వివిదయోరపిభూమిర్భవేద్విషయోభవేత్ ॥౧౫॥వివస్వతఇతి॥గతిస్తుసుగ్రీవస్యకుశపర్వణః కేతుమాలస్యమ

రావతీమ్ । శాతకుంభేనమహతా ప్రాకారేణాభిసంవృతామ్ * కింకిణీజాలఘోషాభిః పతాకాభిరలంకృతామ్ । ఆసాద్యసహసాహృష్టః ప్రాకారమభిపేదివాన్ *విస్మయావిష్టహృదయఃపురీమాలోక్యసర్వతః॥ ౭౫॥ జాంబూనదమయైర్ద్వారైర్వైడూర్యకృతవేదికైః * వజ్రస్ఫటికముక్తాభిర్మణికుట్టిమభూషితైః।తప్తహాటకనిర్యూహై రాజతామలపాండురైః * వైడూర్యకృతసోపానైః స్ఫాటికాంతరపాంసుభిః।చారుసంజవనోపేతైః ఖమివోత్పతితైశ్శుభైః* క్రౌంచబర్హిణసంఘుష్టై రాజహంసనిషేవితైః ।తూర్యాభరణనిర్ఘోషైస్సర్వతః ప్రతినాదితామ్*వస్వౌకసారాప్రతిమాంతాంవీక్ష్యనగరీంతతః।ఖమివోత్పతితుంకామాంజహర్షహనుమాన్కపిః॥ ౧౨॥ తాంసమీక్ష్యపురీంరమ్యాంరాక్షసాధిపతేశ్శుభామ్ । అనుత్తమామృద్ధియుతాంచింతయామాసవీర్యవాన్॥౧౩॥ నేయమన్యేననగరీశక్యాధర్షయితుంబలాత్ రక్షితారావణబలైరుద్యతాయుధధారిభిః॥౧౪॥కుముదాంగదయోర్వాపిసుషేణస్యమహాకపేః । ప్రసిద్ధేయంభవేద్భూమిర్మైందద్వివిదయోరపి॥౧౫॥వివస్వతస్తనూజస్యహరేశ్చకుశపర్వణః । ఋక్షస్యకేతుమాలస్యమమచైవగతిర్భవేత్ ॥౧౬॥ సమీక్ష్యతుమహాబాహూ

ణనిర్యూహాంనిర్యూహైరుత్తవారణాం - తోరణస్యనిర్యూహః తోరణనిర్యూహః -చారుస్తోరణనిర్యూహోయస్యాంతాంపాండురద్వారతోరణాంపాండురేసుధాధవళితేద్వారేతోరణంయస్యాంతాం॥ ౭౫॥ జాంబూనదమయైరితి ॥ జాంబూనదమయైర్ద్వారైరిత్యుపలక్షణేతృతీయా - రాజహంసనిషేవితైరిత్యంతవిశేషణవిశిష్టైఃద్వారైరుపలక్షితాంలంకానగరీంసమీక్ష్యహనుమాన్జహర్షేతిసంబంధః - వజ్రస్ఫటికముక్తాభిః భూషితైరితిశేషః - రాజతామలపాండురైః రజ

తమయామలపాండురోపరిప్రదేశైః చారుసంజవనోపేతైః కమణీయచతుశ్శాలోపేతైః॥ ని॥ సభాసంజవనంత్విదం-చతుశ్శాలమిత్యమరః-వస్వౌకసారాపూర్వదిశిస్థేంద్రపురీ॥ఖమితి॥ఉత్పతితుంకామాంఉత్పతితుమివస్థితాం॥౧౪॥అన్యేషామసాధ్యత్వేప్యేతేషాంసాధ్యేత్యాహ॥కుముదాంగదయోరితి॥ప్రసిద్ధాదుష్ప్రవేశత్వేన

మమైవభవేత్-పూర్వంనీలాదీనామేవగతిరుక్తా-అత్రత్వన్యేషామిత్యుక్తిశ్చింతాప్రకారవిశేషః॥రామానుజీయం॥వివస్వత ఇతి॥అత్ర ఇయమిత్యనుషజ్యతే-వివస్వతస్తనూజస్య కుశపర్వణోహరేశ్చ ఋక్షస్య కేతుమాలస్య మమ చైవగతిర్భవేత్ విషయో భవేత్-మమ చేతి పశ్చాన్నిర్దేశేన సర్వోత్తరేణాపి హనుమతాస్యానైచ్యమనుసంహితమిత్యవగమ్యతే॥౧౬॥రామానుజీయం॥సమీక్ష్యేతి॥విక్రాంతం విక్రమం-భావేనిష్ఠా- ప్రీతిమానభవత్-రామలక్ష్మణాభ్యామనాయాసేన జేతుంశక్యేతి మత్వా ప్రీతిమానభూదిత్యర్థః॥౧౭॥తామితి॥తాంరత్నేత్యత్ర దదర్శేత్యపకృష్యతే-నత్వేకం వాక్యం శ్లోకద్వయం తచ్ఛబ్దద్వయప్రయోగాత్పృథమేశ్లోకేస్త్రీసామ్యోక్తేశ్చ॥౧౮॥రామానుజీయం॥తామితి॥అత్ర దదర్శేత్యపకృష్యతే-యద్వా ఏకస్య తచ్ఛబ్దస్య ప్రసిద్ధిపరత్వేన శ్లోకద్వయమేకం వాక్యం॥౧౯॥ రామానుజీయం ॥ అథేతి ॥ స్వేనరూపేణ అధిదేవతారూపేణ ॥ ౨౦ ॥ రామానుజీయం ॥ పురస్తాదితి ॥ అతిష్ఠత - తస్మైస్వాత్మానం ప్రదర్శితవతీ - ప్రకాశనస్థేయాఖ్యయోశ్చేత్యాత్మనేపదం॥౨౧॥రామానుజీయం॥క ఇతి॥ తేతవ ప్రాణాః యావద్ధరంతి ధ్రియంతే-తావద్యత్తత్త్వం - తత్కథయస్వ కథయ-ధృఙ్ అవసానే- వికరణాదిప్రత్యయఆర్షః-యావత్ ప్రాణాన్ హరామి త ఇతి వా పాఠః॥౨౩॥నేతి॥ అభిగుప్తా సమావృతేత్యర్థః - అతోనరక్షితేత్యనేన పునరుక్తిః ॥ రామానుజీయం॥నశక్యమితి॥లింగసామాన్యేన నపుంసకం- తథాచోక్తం భగవతా భాష్యకారేణ - శ్వమాంసేనాపి శక్యం క్షుదుపహంతుమితి-రావణబలైః సమంతతః అభిగుప్తా సమంతతస్సంవృతా-అత ఏవ రక్షితా॥౨౪॥రామానుజీయం॥అహమితి॥ఆజ్ఞాప్రతీక్షా ఆజ్ఞానువర్తినీ॥౨౯॥రామానుజీయం॥అహం హి నగరీం లంకాం స్వయమేవ ప్లవంగ మేతి॥స్వయమేవ సర్వతః సర్వం పరిరక్షామీతి సంబంధః॥౩౦॥రామానుజీయం॥ద్రక్ష్యామీతి॥ఇత్యర్థం ఏతదర్థం॥౩౩॥వనానీతి॥ ఉపవనాని గ్రహోద్యానాని కాననాని హూ

రాఘవస్య పరాక్రమమ్ । లక్ష్మణస్య చ విక్రాంతమభవత్ప్రీతిమాన్కపిః॥౧౭॥ తాం రత్నవసనోపేతాం గోష్ఠాగారావతంసకామ్ । యంత్రాగారస్తనీమృద్ధాం ప్రమదామివ భూషితామ్ * తాం నష్టతిమిరాం దీప్తైర్భాస్వరైశ్చ మహాగృహైః । నగరీం రాక్షసేంద్రస్య దదర్శ స మహాకపిః॥౧౯॥అథ సా హరిశార్దూలం ప్రవిశంతం మహాబలమ్। నగరీ స్వేన రూపేణ దదర్శ పవనాత్మజమ్॥౨౦ ॥ సా తం హరివరం దృష్ట్వా లంకా రావణపాలితా । స్వయమేవోత్థితా తత్ర వికృతాననదర్శనా * పురస్తాత్కపివర్యస్య వాయుసూనోరతిష్ఠత । ముంచమానా మహానాదమబ్రవీత్పవనాత్మజమ్॥౨౨॥కస్త్వం కేన చ కార్యేణ ఇహ ప్రాప్తో వనాలయ । కథయస్వేహ యత్తత్త్వం యావత్ప్రాణా ధరంతి తే॥౨౩॥ నశక్యం ఖల్వియం లంకా ప్రవేష్టుం వానర త్వయా।రక్షితా రావణబలైరభిగుప్తా సమంతతః॥ ౨౪॥ అథ తామబ్రవీద్వీరో హనూమానగ్రతః స్థితామ్।కథయిష్యామి తే తత్త్వం యన్మాం త్వం పరిపృచ్ఛసి * కా త్వం విరూపనయనా పురద్వారేవతిష్ఠసి।కిమర్థం చాపి మాం రుద్ధ్వా నిర్భర్త్సయసి దారుణా॥౨౫॥హనుమద్వచనం శ్రుత్వా లంకా సా కామరూపిణీ।ఉవాచ వచనం క్రుద్ధా పరుషం పవనాత్మజమ్॥౨౬॥అహం రాక్షసరాజస్య రావణస్య మహాత్మనః। ఆజ్ఞాప్రతీక్షా దుర్ధర్షా రక్షామి నగరీమిమామ్॥౨౭ ॥ నశక్యా మామవజ్ఞాయ ప్రవేష్టుం నగరీ త్వయా। అద్య ప్రాణైః పరిత్యక్తః స్వప్స్యసే నిహతో మయా॥౨౯॥అహం హి నగరీం లంకాం స్వయమేవ ప్లవంగమ। సర్వతః పరిరక్షామి హ్యేతత్తే కథితం మయా ॥
౩౦॥లంకాయా వచనం శ్రుత్వా హనుమాన్మారుతాత్మజః। యత్నవాన్స హరిశ్శ్రేష్ఠః స్థితశ్శైల ఇవాపరః॥౩౧॥స తాం స్త్రీరూపవికృతాం దృష్ట్వా వానరపుంగవః। ఆబభాషేథ మేధావీ సత్త్వవాన్ ప్లవగర్షభః॥౩౨॥ద్రక్ష్యామి నగరీం లంకాం సాట్టప్రాకారతోరణాం ।ఇత్యర్థమిహ

ప్రసిద్ధేయం నగరీ- కుముదాంగదాదీనామపి భూమిః విషయః భవేత్ -వివస్వతస్తనూజస్య సుగ్రీవస్య కుశపర్వణః మమ చ గతిర్భవేద్గమ్యా భవేత్॥౧౬॥సమీక్ష్యేతి॥ విక్రాంతం విక్రమం- రామలక్ష్మణాభ్యామనాయాసేన జేతుం శక్యేతి మత్వా ప్రీతిమానభూదిత్యర్థః॥౧౭॥తాం రత్నేత్యాది శ్లోకద్వయమేకం వాక్యం- తత్రైకస్తచ్ఛబ్దః ప్రసిద్ధిపరః - అన్యః ప్రకృతపరామర్శీ॥౧౯॥అథేతి ॥ స్వేనరూపేణ అధిదేవతారూపేణ॥౨౦॥పురస్తాదితి॥అతిష్ఠత స్వాత్మానం ప్రకాశితవతీ॥౨౨॥కస్త్వమితి॥ తే తవ ప్రాణా యావద్ధరంతి ధ్రియంతే-తావత్ యత్తత్త్వం తత్కథయస్వ॥౨౩॥ అహమితి॥ ఆజ్ఞాప్రతీక్షా ఆజ్ఞానువర్తినీ॥౩౩॥వనానీతి ॥ ఉపవనానికృత్రిమవనా

స్యారణ్యాని॥౩౪॥తస్యేతి॥భూయఃఅతిశయేన-పరుషాక్షరమిత్యన్వయః॥౩౫॥మామితి॥శక్యమిత్యేతదవ్యయం-తదాహ కాళిదాసః॥శ్లో॥శక్యమరవిందసురభిఃకణవాహీమాలినీతరంగాణాం।అంగైరనంగతప్తైరవిరళమాలింగితుంపవనఇతి॥పురీరూపంవస్తుశక్యమితిశక్యపురో్యస్సామానాధికరణ్యంవా॥ ౩౬॥ తతఇతి ॥ యాస్యేయాస్యామి-ఇత్యువా చేతిసంబంధః॥౩౭॥తతఇతి॥వేగితాసంజాతవేగా॥౩౮॥తతఇతి॥సంవర్తయామాససంకోచయామాస॥౪౩॥ప్రసీదేతి॥సమయస్త్రీవధవర్జనవ్యవస్థాయాం-సత్త్వవంతఃధైర్యవంతః॥౪౪॥అహమితి॥అహంత్విత్యర్థంభిన్నంవాక్యంఏకవాక్యత్వేహంశబ్దస్యపునరుక్తిః॥౪౬॥ వరదానస్వరూపమాహ॥యదేతి॥అత్రరావణస్యదిగ్విజయేనందికేశ్వరాదిభిర్లంకాయాస్సద్యోవినాశశాపెదత్తేసా బ్రహ్మాణంగత్వా ప్రార్థయామాస-వినాశో మేమాభూదితి - సచతస్యై వరమదాత్ తవసద్యోవినాశోనభవిష్యతియదాతువానరస్త్వామభిభవిష్యతితదాతువినాశో భవిష్యతీతికథోన్నీయతే॥ ౫౦॥ ప్రవిశ్యేతి ॥ శాపోనందికేశ్వరాదికృతః-యదృచ్ఛయేత్య స్యగతఇతిసంబంధః-యదృచ్ఛయాత్రప్రాప్తస్త్వమిత్యర్థః॥రామానుజీయం॥ప్రవిశ్యేతి ॥ హరీశ్వరస్త్వంయదృచ్ఛయాస్వైరంవిమార్గే

సంప్రాప్తఃపరంకౌతూహలంహి మే॥౩౩ ॥ వనాన్యుపవనానీహలంకాయాఃకాననానిచ । సర్వతోగృహముఖ్యానిద్రష్టుమాగమనంహి మే॥౩౪॥తస్యతద్వచనంశ్రుత్వాలంకాసా కామరూపిణీ । భూయఏవపునర్వాక్యంబభాషెపరుషాక్షరమ్॥౩౫॥మామనిర్జిత్యదుర్బుద్ధేరాక్షసేశ్వరపాలితామ్।నశక్యమద్యతేద్రష్టుంపురీయంవానరాధమ॥౩౬॥తతస్సకపిశార్దూలస్తామువాచనిశాచరీమ్।దృష్ట్వాపురీమిమాంభద్రేపునర్యాస్యేయథాగతమ్॥౩౭ ॥ తతఃకృత్వామహానాదంసావైలంకాభయావహమ్। తలేనవానరశ్రేష్ఠంతాడయామాసవేగితా॥౩౮॥తతస్సకపిశార్దూలోలంకయాతాడితోభృశమ్ । ననాదసుమహానాదంవీర్యవాన్పవనాత్మజః॥౩౯॥ తతస్సంవర్తయామాసవామహస్తస్యసోంగుళీః।ముష్టినాభిజఘానైనాంహనూమాన్క్రోధమూర్ఛితః॥౪౦॥స్త్రీచేతిమన్యమానేననాతిక్రోధస్స్వయంకృతః॥౪౧॥సాతుతేనప్రహారేణవిహ్వలాంగీనిశాచరీ *పపాతసహసాభూమౌవికృతాననదర్శనా॥౪౨॥తతస్తుహనుమాన్ప్రాజ్ఞస్తాందృష్ట్వావినిపాతితామ్ *కృపాంచకారతేజస్వీమన్యమానఃస్త్రియంతుతాం॥౪౩॥తతోవైభృశసంవిగ్నాలంకాసాగద్గదాక్షరమ్*ఉవాచాగర్వితంవాక్యంహనుమంతంప్లవంగమమ్॥ ౪౪॥ప్రసీదసుమహాబాహోత్రాయస్వహరిసత్తమ * సమయేసౌమ్యతిష్ఠంతిసత్త్వవంతోమహాబలాః॥౪౫॥అహంతునగరీలంకాస్వయమేవప్లవంగమ*నిర్జితాహంత్వయావీరవిక్రమేణమహాబల॥౪౬ ॥ఇదంతుతథ్యంశ్రుణువైబ్రువంత్యామేహరీశ్వర *స్వయంభువాపురాదత్తంవరదానంయథామమ॥౪౭ ॥యదాత్వాంవానరఃకశ్చిద్విక్రమాద్వశమానయేత్ * తదాత్వయాహివిజ్ఞేయంరక్షసాంభయమాగతమ్॥౪౮॥సహిమేసమయస్సౌమ్యప్రాప్తోద్యతవదర్శనాత్ *స్వయంభువిహితస్సత్యోనతస్యాస్తివ్యతిక్రమః॥౪౯॥సీతానిమిత్తంరాజ్ఞస్తురావణస్యదురాత్మనః*రక్షసాంచైవసర్వేషాంవినాశస్సముపాగతః॥౫౦॥ తత్ప్రవిశ్యహరిశ్రేష్ఠపురీంరావణపాలితామ్*విధత్స్వసర్వకార్యాణియానియానీహవాంఛసి॥౫౧॥ప్రవిశ్యశాపోపహతాంహరీశ్వరశ్శుభాంపురీంరాక్షసముఖ్యపాలితామ్ ।

నివనానికుద్రాణి॥౩౪॥తస్యేతి॥భూయఃభృశంపరుషాక్షరంవాక్యంపునర్బభాషెఇతిసంబంధః॥౩౭॥తతఇతి ॥ వేగితాసంజాతవేగా॥౩౯॥తతఇతి ॥ అంగుళీఃసంవర్తయామాసముష్టిమాబబంధేత్యర్థః॥౪౦॥సాత్వితి॥వికృతాననదర్శనావికృతాననదృష్టిః॥౪౩॥ప్రసీదేతి ॥ సమయేస్త్రీనహంతవ్యేతివ్యవస్థాయాం॥౪౪॥మజ్జయత్వజ్ఞాపనాయస్వస్వరూపంతావదాహ॥అహంత్వితి॥అహంస్వయంసాక్షాత్ -లంకానగర్యేవలంకానగర్యధిష్ఠాత్రీదేవతైవఅధిష్ఠానదేవతాత్వాదేవాహందుర్జయేత్యర్థః॥౪౫॥తతఃకిమతఆహ॥నిర్జితేతి॥దుర్జయాప్యహంత్వయాబలాన్నిర్జితా - అతఃసత్యంసర్వేలంకాంతర్వర్తినోరాక్షసాఃనిర్జితా ఇతిభావః॥ ౪౫॥స్వనిర్జయేనరక్షసాంనిర్జితత్వప్రతిపాదనస్యకారణమాహ॥ఇదమిత్యాదినా॥వరదానందత్తంవరదానంకృతమిత్యర్థః॥౪౬॥వరస్వరూపమాహ॥యదేతి॥ అత్రరావణాధిక్షేపక్షుభితనందికేశ్వరశాపాత్ సద్యఃప్రాప్తోవినాశఃస్వయంభువరప్రసాదాత్ వానరాస్కందనపర్యంతంప్రతిబద్ధఇతికథానుసంధేయా ॥ ౫౦॥ప్రవిశ్యే

తిసంబంధః॥౫౧॥ఇతి శ్రీ గోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే- శృంగారతిలకాఖ్యానే - సుందరకాండవ్యాఖ్యానే- తృతీయస్సర్గః. ***********

సనిర్జిత్యేత్యాది॥అద్వారేణేత్య నేనలంకాపరిభవోరాక్షసైర్నజ్ఞాతుంశక్యఇతిద్యోత్యతే॥రామానుజీయం॥అద్వారేణేతి॥శ్లో॥గ్రామంవానగరంవాపిపత్తనంవాపరస్యహి।విశేషాత్సమయేసౌమ్యనద్వారేణవిశేన్నృపేత్యుక్తప్రకారేణఅద్వారేణప్రవిష్టవాన్॥౧॥ ప్రవిశ్యేతి॥చక్రఇతి-శత్రుదేశప్రవేశేప్రథమంసవ్యపాదఃకార్యః-సతుశత్రోర్మూర్ధ్నికృతోభవేదితిరాజశాస్త్రం-అనేనప్రథమంసవ్యపాదంలంకాయాంకృతవానిత్యర్థస్సిద్ధం- తదాహబృహస్పతిః॥శ్లో॥ప్రయాణకాలేచగృహప్రవేశేవివాహకాలేపిచదక్షిణాంఘ్రిం- కృత్వాగ్రతశ్శత్రుపురప్రవేశేవామంనిదధ్యాచ్చరణంనృపాలఇతి॥ రామానుజీయం॥ప్రవిశ్యేతి॥ప్రవిశ్యప్రవేష్టుముపక్రమ్యసవ్యంపాదంచక్రే అగ్రతఇతిశేషః॥శ్లో॥ప్రయాణకాలేచగృహప్రవేశేవివాహకాలేపిచదక్షిణాఘ్రిం-కృత్వాగ్రతశ్శత్రుపురప్రవేశేవామంనిదధ్యాచ్చరణంనృపాలఇతి- బృహస్పతివచనప్రకారేణసవ్యంపాదమగ్రతఃకృతవాన్-సఃఅగ్రతఃపాదః-శత్రూణాంమూర్ధ్నితుమూర్ధన్యేవకృతోభవతి- అగ్రతస్సవ్యపాదనిక్షేపేశత్రవఃపరాభూతాస్స్యురితిభావః॥౨॥రామానుజీయం॥ప్రవిష్టఇతి॥మహాపథంఆస్థాయగవ్యత్వేనావలంబ్యప్రవిష్టఇతిసంబంధః ॥౩॥ ౪॥హసితేతి॥తూర్యఘోషపురస్సరైఃహసితోత్కృష్టనినదైః - హసితానాముత్కృష్టస్వరైః - యుక్తేత్యర్థః- వజ్రాంకుశనికాశైఃవజ్రమంకుశోయస్యసఃవజ్రాంకుశః-ఐరావతః-తత్తుల్యైః-తద్వచ్ఛుభైరిత్యర్థః-వజ్రాంకుశతుల్యసంస్థానైర్వా-వజ్రజాలవిభూషితైః-వజ్రోరత్నవిశేషః- గృహమేఘైఃగృహశ్రేష్ఠైః - ఉపమితంవ్యాఘ్రాదిభిరిత్యుపమితసమాసః॥రామానుజీయం॥హసితోత్కృష్టనినదైఃహసితోచ్చధ్వనిభిఃనినదైశ్చఉపలక్షణేతృతీయాంతమేతత్ - గృహముఖ్యవిశేషణం-వజ్రాంకుశనికాశైఃవజ్రసంస్థానైరంకుశసంస్థానైశ్చ-వజ్రజాలవిభూషితైఃవజ్రాఖ్యరత్నాలంకృతైః-గృహముఖ్యైరితిపాఠః-గృహమేఘైరితిపాఠః-గృహమేఘైరితిపాఠేమేఘశబ్దశ్శ్రేష్ఠవాచీ॥౫॥ప్రజజ్వాలేత్యాది॥పద్మస్వస్తికసంస్థితైఃపద్మస్వస్తికనామభ్యాంసంస్థానవిశేషాభ్యాంసంస్థితైః-వర్ధమానగృహైఃవర్ధమాననామ్నాసంస్థానేనసంస్థితైఃగృహైః-తల్లక్షణానివరాహమిహిరసంహితాయాంవ్యక్తాని-విస్తరభయాన్నలిఖ్యంతే॥౬॥రామానుజీయం॥తామి

యదృచ్ఛయాత్వంజనకాత్మజాంసతీంవిమార్గసర్వత్రగతోయథాసుఖమ్॥౫౧॥ ఇతి శ్రీమత్సుందరకాండే - తృతీయస్సర్గః. * * *

సనిర్జిత్యపురీంశ్రేష్ఠాంలంకాంతాంకామరూపిణీమ్ । విక్రమేణమహాతేజాహనూమాన్కపిసత్తమః * అద్వారేణమహాబాహుః ప్రాకారమభిపుప్లువే॥౧॥ప్రవిశ్యనగరీంలంకాంకపిరాజహితంకరః * చక్రేథపాదంసవ్యంచశత్రూణాంసతుమూర్ధని॥౨॥ప్రవిష్టస్సత్వసంపన్నోనిశాయాంమారుతాత్మజః * సమహాపథమాస్థాయముక్తాపుష్పవిరాజితమ్ ॥ ౩॥ తతస్తుతాంపురీంలంకాంరమ్యామభియయౌకపిః॥౪ ॥హసితోత్కృష్టనినదైస్తూర్యఘోషపురస్సరైః । వజ్రాంకుశనికాశైశ్చవజ్రజాలవిభూషితైః * గృహమేఘైఃపురీరమ్యాబభాసేద్యౌరివాంబుదైః ॥ ౫॥ ప్రజజ్వాలతదాలంకారక్షోగణగృహైశ్శుభైః * సితాభ్రసదృశైశ్చిత్రైఃపద్మస్వస్తికసంస్థితైః। వర్ధమానగృహైశ్చాపిసర్వతస్సువిభూషితా॥౬॥తాంచిత్రమాల్యాభరణాంకపిరాజహితంకరః ।రాఘవార్థంచరన్శ్రీమాన్దదర్శచననందచ

తి ॥ యదృచ్ఛయాస్వైరం॥౫౧॥ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం-శ్రీరామాయణతత్వదీపికాఖ్యాయాం-సుందరకాండవ్యాఖ్యాయాం-తృతీయస్సర్గః.

* అద్వారేణేతి ॥ శత్రుస్థానమద్వారేణప్రవేష్టవ్యమితిశాస్త్రాదద్వారేణేత్యుక్తం॥౧॥ప్రవిశ్యేతి॥ప్రవేష్టుముపక్రమ్యసవ్యంపాదంచక్రే-అగ్ర ఇతి శేషః సఃఅగ్రతఃకృతఃసవ్యఃపాదఃశత్రూణాంమూర్ధన్యేవకృతోభవతిఅగ్రతఃసవ్యపాదనిక్షేపేశత్రవఃపరాభూతాస్స్యురితిభావః॥ ౨॥ ప్రవిష్టఇతి ॥ మహాపథమాస్థాయగమ్యత్వేనావలంబ్యప్రవిష్టః॥౪॥హసితేతి॥హసితానాముత్కృష్టనినదైఃఅట్టహాసైః-వజ్రాంకుశనికాశైఃవజ్రనికాశైరంకుశనికాశైశ్చ-గృహమేఘైఃగృహశ్రేష్ఠైః-గృహముఖ్యైరిత్యపిపాఠః॥౫॥ప్రజజ్వాలేతి॥ ప్రజజ్వాలప్రచకాశే - పద్మస్వస్తికసంస్థితైఃపద్మస్వస్తికనామభ్యాం సంస్థానవిశేషాభ్యాంసంస్థితైః వర్ధమానగృహైఃవర్ధమాననామ్నాసంస్థానేనసంస్థితైఃస్వస్తికాఖ్యగ్రహాః ఆకృత్యాచతురశ్రాః - చతుశ్శాలాఃచతుర్ద్వారాసర్వతోభద్రసంజ్ఞితాపశ్చిమద్వా

తి॥ శ్రీమాన్ - అత్ర శ్రీశబ్దేన స్వామికార్యకరణరూపసంపదుచ్యతే- దదర్శ చ స నందచమప్పి వేశ్మపిలంకామక్లేశేన ప్రవిశ్య సర్వతః పశ్యామి తస్మాద్రామసుగ్రీవయోర్మమ మనోరథసిద్ధిరవశ్యంభావినీతి ననందేత్యర్థః॥౮॥౯॥ శుశ్రావేతి॥ త్రిస్థానస్వరభూషితం- త్రిస్థానేషు ఉరఃకంఠశిరస్సు భవైస్స్వరైర్భూషితం తే చ మంద్రమధ్యతారాః॥౧౦॥ శుశ్రావ కాంచీనినదమిత్యాది॥ సోపాననినదాంశ్చ మణిహేమకృతానాం సోపానానాం నూపురాదితాడనేన యే నినాదాస్సంభవంతి తాన్-ఆస్ఫోటితనినాదాన్ వ్యత్యస్తకరతలాభ్యాం భుజాగ్రాస్ఫాలనశబ్దాన్ - క్ష్వేళితాన్ సింహనాదాన్॥౧౧॥ శుశ్రావ జపతామితి॥ మంత్రాన్ ఋగ్వేదాదీన్॥౧౨॥ స్వాధ్యాయనిరతాన్ బ్రహ్మభాగపాఠనిరతాన్॥౧౩॥ రాజమార్గమితి॥ మధ్యమే గుల్మే నగరమధ్యస్థితసైన్యసమాజే - చరాన్ స్వజనవృత్తాంతజిజ్ఞాసయా ప్రధానప్రేరితాన్ ప్రణిధీన్॥౧౪॥ దీక్షితానిత్యాది॥ గోజినాంబరధారిణః-వృషభచర్మరూపవస్త్రధారిణః-దర్భముష్టిప్రహరణాన్॥శ్లో॥యథా వజ్రం హరేః పాణౌ తథా విప్రకరే కుశ ఇతి స్మరణాదితి భావః-అగ్నికుండాయుధాన్ జయార్థం హోమశీలాన్-కూటముద్గరపాణీన్-కూటో నామాయసాకారకూటసదృశ ఆయుధవిశేషః॥ని॥కూటోస్త్రీపుంజమాయాద్రిశృంగామోఘనవేశ్మసు। ఫాలె బాణాంతరేదంభే భగ్నశృంగవృషే తు నా ఇతి శబ్దరత్నాకరే-ముద్గరో ద్రుఘణః॥ని॥ముద్గరో ద్రుఘణో ఘన ఇతి వైజయంతీ-కరాళాన్ భీమాన్॥ని॥కరాళో దంతురే తుంగే విశాలే వికృతేపి చేతి వాగురిః-భుగ్నవక్త్రాన్ కుటిలవక్త్రాన్॥ని॥ఆవిద్ధం కుటిలం భుగ్నమిత్యమరః-వికటాన్ విషమాంగాన్-శతఘ్నీ శతశంకురయోగదా॥ని॥అయఃకంటకసంఛన్నా శతఘ్నీ పరికీర్తితేతి వైజయంతీ-ముసలం ఆయసో రత్నిప్రమాణకో దండః॥ని॥ముసలం త్వాయసో దండో ధార్యో రత్నిప్రమాణక ఇతి శబ్దరత్నాకరే - పరిఘః దండవిశేషః నాతిదీర్ఘాతిహ్రస్వకానిత్యత్ర హకారోపరి ఋకారోచ్చారణం వృత్తభంగపరిహారాయ పవంధ్వజిన ఇతి వక్తవ్యే ధ్వజీనిత్యుక్తిశ్ఛందోభంగపరిహారాయైవ॥౧౯॥ శక్తీత్యాది॥పట్టసః తీక్ష్ణధారో లోహదండః॥ ని॥ పట్టసాయో దీర్ఘదండస్తీక్ష్ణధారః క్షురోపమః

౮॥ భవనాద్భవనం గచ్ఛన్ దదర్శ పవనాత్మజః। వివిధాకృతిరూపాణి భవనాని తతస్తతః॥౯॥ శుశ్రావ మధురం గీతం త్రిస్థానస్వరభూషితమ్।
స్త్రీణాం మదసమృద్ధానాం దివి చాప్సరసామివ॥౧౦॥ శుశ్రావ కాంచీనినదం నూపురాణాం చ నిస్స్వనమ్। సోపాననినదాంశ్చైవ భవనేషు మహాత్మనామ్ * ఆస్ఫోటితనినాదాంశ్చ క్ష్వేళితాంశ్చ తతస్తతః॥౧౧॥ శుశ్రావ జపతాం తత్ర మంత్రాన్ రక్షోగృహేషు వై॥౧౨॥ స్వాధ్యాయనిరతాంశ్చైవ యాతుధానాన్ దదర్శ సః। రావణస్తవసంయుక్తాన్ గర్జతో రాక్షసానపి॥౧౩॥ రాజమార్గం సమావృత్య స్థితం రక్షోబలం మహత్। దదర్శ మధ్యమే గుల్మే రావణస్య చరాన్ బహూన్॥౧౪॥ దీక్షితాన్ జటిలాన్ ముండాన్ గోజినాంబరవాససః। దర్భముష్టిప్రహరణానగ్నికుండాయుధాంస్తథా * కూటముద్గరపాణీంశ్చ దండాయుధధరానపి। ఏకాక్షానేకకర్ణాంశ్చ లంబోదరపయోధరాన్ * కరాళాన్ భుగ్నవక్త్రాంశ్చ వికటాన్ వామనాంస్తథా। ధన్వినః ఖడ్గినశ్చైవ శతఘ్నీముసలాయుధాన్ * పరిఘోత్తమహస్తాంశ్చ విచిత్రకవచోజ్జ్వలాన్ * నాతిస్థూలాన్ నాతికృశాన్ నాతిదీర్ఘాతిహ్రస్వకాన్ * నాతిగౌరాన్ నాతికృష్ణాన్ నాతికుబ్జాన్ న వామనాన్। విరూపాన్ బహురూపాంశ్చ సురూపాంశ్చ సువర్చసః * ధ్వజినః పతాకినశ్చైవ దదర్శ వివిధాయుధాన్॥ ౧౯॥ శక్తివృక్షాయుధాంశ్చైవ పట్టసాశనిధారిణః * క్షేప

రరహితా మధ్యావర్తా హయాననా। దక్షిణద్వారరహితా వర్ధమానా ధనప్రదా। ప్రాగ్ద్వారరహితా స్వస్తికాఖ్యా పుత్రధనప్రదేత్యుక్తైః-పద్మస్వస్తికవర్ధమానాఖ్యగ్రహైః ప్రభుగ్రహభేదా ఇత్యర్థః॥ ౯ ॥శుశ్రావేతి॥ త్రిస్థానస్వరభూషితం ఉరఃకంఠశిరస్థానత్రయోత్పన్నైః మంద్రమధ్యమతారకైః స్వరైః భూషితం॥౧౦॥ శుశ్రావేతి॥ సోపాననినదాన్ సోపానసంచరతాం తాజనమంజీరధ్వనీనిత్యర్థః-ఆస్ఫోటితనినాదాన్ హర్షోత్పన్నక్రియావిశేషజనితశబ్దాన్-క్ష్వేళితాన్ సింహనాదాన్॥
౧౩॥ రాజమార్గమితి॥ మధ్యమే గుల్మే నగరమధ్యస్థసైన్యసంఘే చరాన్ నగరవృత్తాంతనివేదకాన్ గూఢచారానిత్యర్థః॥౧౪॥ దీక్షితానితి॥ గోజినాంబరవాససః గోచర్మవాససః వివసనాశ్చ - దర్భముష్టిప్రహరణాన్ అనిష్టనివారకానుష్ఠానసాధనతయా దర్భముష్టినామాయుధత్వం అగ్నికుండాయుధాన్ కృత్యాద్యుత్పాదనద్వారా శత్రుమారకతయా అగ్నికుండానామాయుధత్వం వికటాన్ విషమాంగాన్॥౧౯॥ శక్తీతి॥ క్షేపణీ క్షేపణీయః॥౨౦॥ శక్తేతి॥ అరక్తం ఆసమంతాద్రక్తమిత్యారక్తం సై

పమ ఇతినిఘంటుః- ఔపణీకోపణీయః- వేషఃఅలంకారః-యథాస్వైరగతాన్ యథేష్టచారిణః॥౨౨॥శతేతి॥ శతసహస్రమేవశతసాహస్రం-స్వార్థేఅణ్ - ఆరక్షంగుల్మంఅంతఃపురాగ్రతఃఅంతర్నగరాగ్రతః-రక్షోధిపతినిర్దిష్టం-మధ్యమగుల్మభూతంరావణమూలబలందదర్శేత్యర్థః॥౨౩॥సతదేత్యాదిశ్లోకద్వయమేకాన్వయం॥సః కపిః-తత్ ఆరక్షం-దృష్ట్వా సఃరాక్షసేంద్రస్యగృహందదర్శేత్యన్వయః క్రియాభేదాత్తచ్ఛబ్దద్వయం॥౨౪॥త్రివిష్టపేత్యాది॥యానైఃశిబికాదిభిః- విమానైఃవ్యోమయానైః-హయగజైరిత్యత్రగజశబ్దఃద్విరదానాగజపరః-అతోనవారణైరిత్యనేనపునరుక్తిః-మృగపక్షిభిశ్చభూషితమిత్యన్వయః-రక్షిభిర్యాతుధానైర్గుప్తమితిసంబంధః-ఆవివేశజగామగృహప్రవేశస్యగూరేవక్ష్యమాణత్వాత్॥౨౫॥సహేమేతి॥హేమఅన్యత్రజాతంసువర్ణం-జంబూనదంజంబూనద్యాంజాతం-చక్రవాళంప్రాకారమండలంరావణాంతఃపురంరావణాంతర్నగరం॥ఇతిశ్రీగోవిందరాజవిరచితే-శ్రీరామాయణభూషణేశృంగారతిలకాఖ్యానేసుందరకాండవ్యాఖ్యానే-చతుర్థస్సర్గః

తతస్సమధ్యమిత్యాది॥ దివిఆకాశే-మధ్యంగతం - ఆకాశమధ్యగతమిత్యర్థః-లంకాప్రవేశేచంద్రోదయోక్తేః -రావణనగరప్రవేశేఅర్ధరాత్ర ఇతిసూచ్యతే - ఉత్తరశ్లోకేఅభియాంతమిత్యనేనాభిగమనముచ్యతే - దక్షిణాందిశంగచ్ఛతోభిముఖత్వాసంభవాత్ -కింతుగమనమాత్రం-స ప్తదశసర్గేపిప్రజగామనభశ్చంద్రఇతిప్రకర్షేణగమనవచనంనభోమధ్యాత్తత్త్వమాచష్టే-అంశుమంతమితిచంద్రఏవోచ్యతే-భానుమంతందీప్తిమంతం-వృషంశ్వేతం - అస్మిన్సర్గే షట్కాను ప్రాసః-నతుయమకంఅర్థభేదాభావాత్ - తదుక్తం,కావ్యప్రకాశే-భిన్నార్థానాంత్ర్యాదీనాంవర్ణానాంవివృత్తిర్యమకమితి॥౧॥లోకస్యేతి॥పాపానిదుఃఖాని॥౨॥యేతి॥భువిమందరోలక్ష్మీవాన్-ప్రదోషేషుసాగరఃతోయేషుపద్మం శ్రీమత్ -తద్వత్తదానీంచంద్రోవిశిష్టలక్ష్మీకోబభూవేత్యర్థః-అత్రాన్యస్యా

ణీపాశహస్తాంశ్చదదర్శసమహాకపిః।స్రగ్విణస్త్వనులిప్తాంశ్చవరాభరణభూషితాన్*నానావేషసమాయుక్తాన్యథాస్వైరగతాన్నృహాన్। తీక్ష్ణశూలధరాంశ్చైవవజ్రిణశ్చమహాబలాన్॥౨౨॥శతసాహస్రమవ్యగ్రమారక్షంమధ్యమంకపిః। రక్షోధిపతినిర్దిష్టందదర్శాంతఃపురాగ్రతః॥౨౩॥సతదాతద్గృహందృష్ట్వామహాహాటకతోరణమ్ ।రాక్షసేంద్రస్యవిఖ్యాతమద్రిమూర్ధ్నిప్రతిష్ఠితమ్ * పుండరీకావతంసాభిఃపరిఖాభిరలంకృతమ్। ప్రాకారావృతమత్యంతందదర్శసమహాకపిః॥౨౪॥త్రివిష్టపనిభందివ్యందివ్యనాదవినాదితమ్। వాజిహ్రేషితసంఘుష్టంనాదితంభూషణైస్తథా * రథైర్యానైర్విమానైశ్చతథాహయగజైశ్శుభైః। వారణైశ్చచతుర్దంతైశ్శ్వేతాభ్రనిచయోపమైః * భూషితంరుచిరద్వారంమత్తైశ్చమృగపక్షిభిః। రక్షితంసుమహావీర్యైర్యాతుధానైస్సహస్రశః*రాక్షసాధిపతేర్గుప్తమావివేశమహాకపిః॥ ౨౫॥ సహేమజాంబూనదచక్రవాళంమహార్హముక్తామణిభూషితాంతమ్। పరార్ధ్యకాలాగరుచందనాక్తంసరావణాంతఃపురమావివేశ।౨౬॥ ఇతిశ్రీమత్సుందరకాండే - చతుర్థస్సర్గః.* *

తతస్సమధ్యంగతమంశుమంతంజ్యోత్స్నావితానంమహదుద్వమంతమ్। దదర్శధీమాన్దివిభానుమంతంగోష్ఠేవృషంమత్తమివభ్రమంతమ్॥౧॥ లోకస్యపాపానివినాశయంతంమహోదధించాపిసమేధయంతమ్। భూతానిసర్వాణివిరాజయంతందదర్శశీతాంశుమథాభియాంతమ్॥౨॥ యాభాతిలక్ష్మీర్భువిమందరస్థాతథాప్రదోషేషుచసాగరస్థా। తథైవతోయేషుచపుష్కరస్థారరాజసాచారునిశాకర

స్యంఅంతఃపురాగ్రతఃరావణగృహస్యాగ్రతః॥౨౩॥సఇత్యాదిశ్లోకద్వయమేకంవాక్యం - ద్వితీయస్తచ్ఛబ్దఃప్రసిద్ధిపరః * రథైరితి॥యానైఃశిబికాదిభిః- ఆవివేశఆససాద-సాక్షాత్ప్రవేశస్యవక్ష్యమాణత్వాత్॥౨౫॥ సహేమేతి॥ సహేమేతిచ్ఛేదః హేమసహితః-జాంబూనదచక్రవాళసహితంస్వర్ణప్రాకారమండలయుక్తం-అంతఃపురంఅంతర్నగరం ఆవివేశ॥ఇతిశ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం-శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం- సుందరకాండవ్యాఖ్యాయాంచతుర్థస్సర్గః.

తఇతి॥ తతఃప్రవేశానంతరం-మధ్యంగతం-గగనస్యేతిశేషః - యద్వా తారామధ్యంగతంఅంశుమంతంచంద్రంభానుమంతందీప్తిమంతం॥౧॥ లోకస్యేతి॥ పాపశబ్దేనపాపఫలందుఃఖముచ్యతే - లోకాహ్లాదకత్వాచ్చంద్రస్యదుఃఖవినాశకరత్వం-యద్వాసూర్యచంద్రాదీనాంలోకపావనత్వాదితిభావః॥ ౨ ॥ యాభాతి

న్యత్ర సంబంధాన్మందరాదిలక్ష్మీరివాస్యలక్ష్మీరితిసాదృశ్యాపేక్షయా తదుపాన్నిదర్శనాలంకారః తదుక్తం కావ్యప్రకాశే నిదర్శనాయాం-అభిమాన్యవస్తుసంబంధఉపమా పరికల్పక ఇతి॥౩॥హంస ఇతి॥ రాజతపంజరస్థః గగనగర్భస్య జ్యోత్స్నాక్షాళితత్వాత్ -మందరకందరస్థః తస్య శ్వేతగిరిత్వాత్ గర్వితకుంజరస్థః నీలరూపస్య నభసఉ పర్యవస్థానాత్ -అత్ర పుష్టత్వాదీనాం సాధారణధర్మాణామనుపాదానాల్లుప్తోపమాలంకారః॥౪॥ స్థిత ఇతి॥ ప్రతిపూర్ణశృంగః ప్రతిపూర్ణకలః-అత్ర శృంగశబ్దస్య విషాణార్థత్వే దేపిబింబప్రతిబింబభావేనౌపమ్యం॥౫॥ వినష్టేతి॥ శీతాంబుహిమాంబు-తుషారాః పృషతాః - పంకః తమః వినష్టాః శీతాంబుతుషారా ఏవ పంకాః యస్మిన్ తథా॥ని॥ తుషారశ్శీకరే హిమ ఇత్యపి శ్వః-మహాగ్రహాణాం శుక్రబృహస్పత్యాదీనాం గ్రాహేణ గ్రహణేన ఆచ్ఛాదనేన వినష్టః పంకో మలం యస్య సః మహాగ్రహగ్రాహవినష్టపంకః-స్వతేజసా మహాగ్రహతిరస్కారేణ వ్యక్తనైర్మల్య ఇత్యర్థః-యద్వా- మహాగ్రహః సూర్యః తస్య గ్రాహేణ కిరణపరిగ్రహేణ వినష్టః వినాశితః పంకః తమః యేన సః తదా తరణికిరణసంక్రమణేన దేదీప్యమానమండల ఇత్యర్థః-తదుక్తం వరాహమిహిరేణ॥శ్లో॥ సలిలమయే శశిని రవేర్దీధితయో మూర్ఛితాస్తమో నైశం । క్షపయంతి దర్పణోదరనిహితా ఇవ మందిరస్యాంతరితి ॥ ప్రకాశలక్ష్మ్యాశ్రయనిర్మలాంకః తేజస్సమృద్ధియోగాత్ స్పష్టకళంకః అతిధవళే చంద్రే పరభాగయోగేన కళంకస్యాప్యౌజ్జ్వల్యం భవతీత్యర్థః-శశాంక ఇతి-భూచ్ఛాయామయశ్శశరూపః అంకః యస్య స తథా॥ శ్లో॥ లోకచ్ఛాయామయం లక్ష్మ తవాంకే శశసన్నిభమితి హరివంశోక్తేః-భగవాన్ మహాప్రభావవాన్॥౬॥ శిలేతి ॥ ప్రకాశః ప్రకాశమానః॥౭॥ ప్రకాశేతి॥ ప్రకాశేన చంద్రోదయేన నష్టః దోషః తిమిరం యస్మిన్ సః - ప్రవృద్ధః రక్షసాం పిశితాశానాం చ దోషః సంచారరూపో యస్మిన్ స తథా- రామాభిః అభిరామైః కాంతైశ్చ ఈరితః త్యక్తః చిత్తదోషః కోపాభిమానరూపః యస్మిన్- స్వర్గప్రకాశః స్వర్గతుల్యః-తద్వదానందావహ ఇత్యర్థః- భగవాన్ శ్రీమాన్॥ని॥ భగశ్శ్రీకామమాహాత్మ్యవీర్యయత్నార్క-కీర్తిషిత్యమరః - ప్రదోషః-గత ఇతి శేషః ॥౮॥

స్థా॥౩॥ హంసో యథా రాజతపంజరస్థః సింహో యథా మందరకందరస్థః। వీరో యథా గర్వితకుంజరస్థశ్చంద్రోఽపి బభ్రాజ తథాంబరస్థః ॥

౪ ॥ స్థితః కకుద్మానివ తీక్ష్ణశృంగో మహాచలశ్శ్వేత ఇవోచ్చశృంగః। హస్తీవ జాంబూనదబద్ధశృంగో రరాజ చంద్రః పరిపూర్ణశృంగః॥౫॥ వినష్టశీతాంబుతుషారపంకో మహాగ్రహగ్రాహవినష్టపంకః। ప్రకాశలక్ష్మ్యాశ్రయనిర్మలాంకో రరాజ చంద్రో భగవాన్ శశాంకః॥౬॥ శిలాతలం ప్రాప్య యథా మృగేంద్రో మహారణం ప్రాప్య యథా గజేంద్రః। రాజ్యం సమాసాద్య యథా నరేంద్రస్తథా ప్రకాశో విరరాజ చంద్రః

౭ ॥ ప్రకాశచంద్రోదయనష్టదోషః ప్రవృద్ధరక్షఃపిశితాశదోషః। రామాభిరామేరితచిత్తదోషః స్వర్గప్రకాశో భగవాన్ ప్రదోషః॥౮॥ తంత్రీస్వనాః కర్ణసుఖాః ప్రవృత్తాః స్వపంతి నార్యః పతిభిస్సువృత్తాః। నక్తంచరాశ్చాపి తథా ప్రవృత్తా విహర్తుమత్యద్భుతరౌద్రవృత్తాః ॥

౯ ॥ మత్తప్రమత్తాని సమాకులాని రథాశ్వభద్రాసనసంకులాని। వీరశ్రియా చాపి సమాకులాని దదర్శ ధీమాన్ స కపిః కులాని॥౧౦॥ పరస్పరం

తి ॥ యాలక్ష్మీః మందరాదిస్థా సేషు భాతి - సా లక్ష్మీః చారునిశాకరస్థా భాతీతి సంబంధః॥౪॥ స్థిత ఇతి॥ పరిపూర్ణశృంగః పరిపూర్ణకలః॥౫॥ వినష్టేతి॥ మహాగ్రహగ్రాహవినష్టపంకః-మహాగ్రహః సూర్యః తస్య గ్రాహేణ కిరణసంక్రమేణ వినష్టః వినాశితః పంకః తమో యేన స తథోక్తః - చంద్రస్య సూర్యకిరణసంక్రమణద్వారా తమోవినాశకత్వం-తదుక్తం॥శ్లో॥ సలిలమయే శశిని రవేర్దీధితయో మూర్ఛితాస్తమో నైశం । క్షపయంతి దర్పణోదరనిహితా ఇవ మందిరస్యాంతరితి ॥ వినష్టశీతాంబుతుషారపంకః శీతాంబు హిమం తస్య తుషారాః పృషతః త ఏవ పంకః మాలిన్యం - వినష్టః శీతాంబుతుషారపంకో యస్మిన్ స తథా - ఏతదపి సూర్యకిరణసంక్రమణాదిత్యవగంతవ్యం - ప్రకాశలక్ష్మ్యాశ్రయనిర్మలాంకః - ప్రకాశసమృద్ధ్యాశ్రయత్వాత్ సువ్యక్తచిహ్న ఇత్యర్థః॥౬ ॥ ౭॥ ప్రకాశేతి॥ ప్రకాశచంద్రోదయనష్టదోషః ప్రకాశచంద్రోదయేన నష్టః దోషః తిమిరరూపదోషో యస్య స తథా - ప్రవృద్ధరక్షఃపిశితాశదోషః - ప్రవృద్ధః రక్షసాం పిశితభక్షణరూపదోషో యస్మిన్ - పిశితభక్షణస్య దోషత్వమవిహితజనహింసాహేతుత్వాత్ - రామాభిరామేరితచిత్తదోషః రామాః కాంతాః అభిరామాః రమణాః - స్త్రీభిః కాంతైశ్చ ఈరితః నిరస్తః చిత్తదోషః ప్రణయకలహరూపో యేన స తథోక్తః స్వర్గప్రకాశః సీతాన్వేషణస్యానుకూలత్వేనానందహేతుతయా ప్రదోషకాలస్య స్వర్గసదృశత్వోక్తిః - అతఏవ భగ

తంత్రీతి ॥ స్పష్టం॥౯॥మత్తేతి॥మత్తాఃమధుమదక్షీబాః- ప్రమత్తాఃప్రస్తుతకార్యవిస్మారిణః-మత్తప్రమత్తజనయోగాత్ కులాన్యపితథోచ్యంతే- కులానిగృహాణి- సమాకులానిసమాకులజనాని-వీరశ్రియావీరలక్ష్మ్యా-వీరఇతిభిన్నపదంవాకపివిశేషణం॥౧౦॥పరస్పరంచేత్యాదిశ్లోకద్వయమేకాన్వయం॥ దదర్శేతిసంబధ్యతే-ఆక్షిపంతీత్యాదీనిశత్రంతానిరక్షాంసివిశేషణాని ఆక్షిపంతిఅపహసంతి-అధివిక్షిపంతిఅన్యోన్యస్యోపరిదధంతి - అధివిక్షిపంతిఅధికంముంచంతి- అధిక్షిపంతిభర్త్సయంతి. విక్షిపంతివివృణ్వంతి-చిత్రాణిరూపాణివివిధాన్ వేషాన్-విక్షిపంతివితన్వంతి- చాపానిచాపాన్-విక్షిపంతివిస్ఫారయంతి॥౧౨॥ దదర్శేతి ॥ సమాలభంత్యఃఅంగరాగేణానులింపంత్యః-సమాలపంత్యఇతిచపాఠః-సర్వత్రవ్యత్యయేనద్వితీయార్థే ప్రథమా॥ ౧౩॥ మహాగజైరితి ॥ సాపురీతిశేషః-సుసద్భిఃసుతరాంసద్భిః-వినిశ్వసద్భిఃయుద్ధయోగ్యవీరాలాభాత్ ॥౧౪॥బుద్ధీతి॥బుద్ధిప్రధానాన్ బుద్ధ్యాశ్రేష్ఠాన్-ప్రధానబుద్ధీన్వా-ఉత్తమబుద్ధీనిత్యర్థః-రుచిరాభిధానాన్ శోభనవ్యవహారాన్ సంశ్రద్దధానాన్ ఆస్తికాన్-నానావిధానాన్నానాకారాన్-రుచిరాభిధానాన్ హృద్యనామ్నః॥౧౫॥ననందేతి॥ఆత్మగుణానురూపాన్ ఆత్మగుణానురూపవ్యవహారాన్॥౧౬॥ తతఇతి ॥ వరాణాం శ్రేష్ఠానాంఅర్హాఃవరార్హాః-సువిశుద్ధభావాఃకాంతేషునిర్మలహృదయాఃమహానుభావాఃపాతివ్రత్యరూపమహాప్రభావాః-యద్వామహానుభావాఃఅనుభావాఃకటాక్షభుజక్షేపాదయః-సుప్రభావాఃశోభనవైభవాః॥౧౭॥శ్రియేతి ॥ ప్రమదోపగూఢాఃహర్షోపగూఢాః - విహంగాఃవిహంగీః॥౧౮॥అన్యాఇతి ॥ నివిష్టాఃఊఢాః-పాణిగృహీతాఇత్యర్థః॥ని॥నివేశశ్శిబిరోద్వాహన్యాసేష్వితివిశ్వః॥౧౯॥అప్రావృతాఇతి ॥ అప్రావృతాఃఅనవకుంఠితాః- కాం

చాధికమాక్షిపంతిభుజాంశ్చాపీనానధినిక్షిపంతి । మత్తప్రలాపానధికంక్షిపంతిమత్తానిచాన్యోన్యమధిక్షిపంతి * రక్షాంసివక్షాంసిచవిక్షిపంతిగాత్రాణికాంతాసుచవిక్షిపంతి।రూపాణిచిత్రాణిచవిక్షిపంతిదృఢానిచాపానిచవిక్షిపంతి॥౧౨॥ దదర్శకాంతాశ్చసమాలభంత్యస్తథాపరాస్తత్రపునస్స్వపంత్యః। సురూపవక్త్రాశ్చతథాహసంత్యఃక్రుద్ధాఃపరాశ్చాపివినిశ్వసంత్యః॥౧౩ ॥ మహాగజైశ్చాపితథానదద్భిస్సుపూజితైశ్చాపితథాసుసద్భిః। రరాజవీరైశ్చవినిశ్వసద్భిఃహ్రదోభుజంగైరివనిశ్వసద్భిః॥౧౪ ॥ బుద్ధిప్రధానాన్రుచిరాభిధానాన్సంశ్రద్దధానాన్జగతఃప్రధానాన్। నానావిధానాన్రుచిరాభిధానాన్దదర్శతస్యాంపురియాతుధానాన్ ॥ ౧౫॥ ననందదృష్ట్వాసచతాన్సురూపాన్నానాగుణానాత్మగుణానురూపాన్ ।విద్యోతమానాన్సతదానురూపాన్దదర్శకాంశ్చిచ్చపునర్విరూపాన్॥౧౬॥తతోవరార్హాస్సువిశుద్ధభావాస్తేషాంస్త్రియస్తత్రమహానుభావాః। ప్రియేషుపానేషుచసక్తభావాదదర్శతారాఇవసుప్రభావాః॥౧౭॥శ్రియాజ్వలంతీస్త్రపయోపగూఢానిశీథకాలేరమణోపగూఢాః। దదర్శకాశ్చిత్ప్రమదోపగూఢాయథావిహంగాఃకుసుమోపగూఢాః॥౧౮ ॥అన్యాఃపునర్హర్మ్యతలోపవిష్టాస్తత్రప్రియాంకేషుసుఖోపవిష్టాః।భర్తుఃప్రియాధర్మపరానివిష్టాదదర్శధీమాన్మదనాభివిష్టాః॥౧౯॥అప్రావృతాఃకాం

వాన్పూజ్యఃఆదరణీయఇతియావత్ - అత్రవిరరాజేత్యనుషజ్యతే॥౯॥మత్తేతి ॥ మత్తానిమదజనకద్రవ్యేణ-అతఏవప్రమత్తానిఅనవహితాని -ప్రమత్తజనయోగాత్ కులానిభవనాన్యపితథోచ్యంతే - భద్రాగజాః॥౧౦ ॥ పరస్పరంచేత్యాదిశ్లోకద్వయమేకంవాక్యం। ఆక్షిపంతీత్యాదిశత్రంతానిరక్షాంసీత్యస్యవిశేషణాని - ఆక్షిపంతిఆకర్షంతి.భుజానధినిక్షిపంతిఅన్యోన్యస్యోపరినిక్షిపంతి- మత్తప్రలాపానధికంక్షిపంతిఅధికంముంచంతి-భర్త్సయంతీత్యర్థః - అన్యోన్యమధిక్షిపంతితిరస్కుర్వంతి-రూపాణిచిత్రాణిచవిక్షిపంతివివిధాన్వేషాన్విదధంతి - చాపానివిక్షిపంతివిస్ఫారయంతి - వక్షాంసివిక్షిపంతివివృణ్వంతి.ఏతాదృశరక్షాంసికపిర్దదర్శేతిపూర్వక్రియయాసంబంధః॥౧౨॥దదర్శేతి॥ సమాలభంత్యఇత్యాదౌద్వితీయార్థే ప్రథమా-సమాలభంత్యఃచందనాదినాఅనులింపంత్యః॥ని॥సమాలంభోవిలేపనమిత్యమరః॥౧౩॥మహాగజైరితి॥రరాజపురీతి శేషః॥౧౪॥బుద్ధీతి॥రుచిరాభిధానాన్ రుచిరవచనాన్-అన్యత్రరుచిరనామధేయాన్-నానావిధానాన్నానావ్యాపారాన్॥౧౫॥ననందేతి॥ఆత్మగుణానురూపాన్ ఆత్మగుణానురూపవ్యాపారాన్॥౧౬॥తతఇతి ॥ వరార్హాఃశ్రేష్ఠభూషణానులేపనాదియోగ్యాః॥౧౭॥శ్రియేతి॥ ప్రమదోపగూఢాఃహర్షప్రాణాః-విహంగాఃవిహంగీరిత్యర్థః॥౧౮॥అన్యాఇతి॥నివిష్టాఃఊఢాఃపాణిగృహీతాఇత్యర్థః॥ని॥నివేశశ్శిబిరోద్వాహవిన్యాసేష్విత్యమరః

చనరాజీవవర్ణాః కనకరేఖాకారాః తపనీయవర్ణాః తప్తకాంచనవర్ణాః-శశలక్ష్మవర్ణాః-చంద్రపాండురాః కాంతప్రహీణాః విరహిణ్యః ॥౨౦॥ తతఇతి॥ ప్రియాన్ ప్రాప్యఅభిసృత్య - సుప్రీతియుక్తాః -మనోభిరామాః రామాః ప్రసమీక్ష్య గృహేషు రామాశ్చదదర్శ-అభిసారికాః కులపాలికాశ్చదదర్శేత్యర్థః ॥౨౧॥ చంద్రేతి ॥ వక్త్రనేత్రదర్శనం మానుషీత్వ రాక్షసీత్వవివేకార్థం ఆభరణదర్శనం స్వదృష్టసీతాభరణతుల్యాభరణదర్శనార్థం॥ రామానుజీయం ॥ చంద్రప్రకాశాశ్చ హీతి ॥ వక్త్రాణి అక్షిపక్ష్మాణి యాసాం తాః - డాబుభాభ్యామన్యతరస్యామితి డాప్ - సీతామన్వేషమాణస్య హనుమతః స్త్రీణాం ముఖనయనాదిదర్శనం మానుషీత్వ రాక్షసీత్వవిభాగపరిజ్ఞానార్థం - ఆభరణదర్శనం రామోక్తసీతాభరణస్వరూపనిరూపణార్థం - ఏతచ్చ ॥శ్లో॥ తాం సమీక్ష్య విశాలాక్షీం రాజపుత్రీమనిందితాం । తర్కయామాససీతేతి కారణైరుపపాదయన్ ॥ వైదేహ్యాయాని చాంగేషు తదా రామోన్వకీర్తయత్ । తాన్యాభరణజాలాని శాఖాశోభీన్యలక్షయదితి రాజపుత్రీత్వ విశాలాక్షీత్వాభరణదర్శనైః సీతాత్వనిర్ణయస్యోపరివక్ష్యమాణత్వాదవగమ్యతే ॥౨౨॥ నత్వితి ॥ పరమాభిజాతాం అత్యంతాభిరామాం-సాధుజాతాం సురూపాం - మనసాభిజాతాం - అయోనిజామిత్యర్థః ॥ రామానుజీయం ॥ నత్వితి ॥ సాధుజాతామిత్యేతల్లతావిశేషణం- మనసాభిజాతాం ॥ యస్మాత్తు ధర్షితా చాహమపాపా చాప్యనాథవత్ । తస్మాత్తవ వధార్థం వై ఉత్పత్స్యేహం ధ్రువం పునరిత్యుత్తరశ్రీరామాయణోక్తప్రకారేణ స్వసంకల్పేనావతీర్ణామిత్యర్థః ॥౨౩॥ సనాతనఇత్యాది ॥ సనాతనే అవిచ్ఛిన్నే - వర్త్మని పాతివ్రత్యధర్మే - రామే తు తేక్షణః అంతో నిశ్చయో యస్యాః తాం - శ్రీమత్సీతాచింతనశ్రీమత్ -విశిష్టాం ఉత్కృష్టాం ॥ ఉష్ణేతి ॥ సానుసృతాస్రకంఠీం అనుగతాస్రేణ అనుగతబాష్పేణ కంఠేన సహవర్తమానాం-పురా రామపార్శ్వావస్థానకాలే వరార్హోత్తమనిష్కకంఠీం - వరార్హః ఉత్తమశ్చ నిష్కః కంఠే యస్యాః తాం ఉరఃకంఠసంబంధిభూషణవిశేషో నిష్కః - అభిరక్తకంఠీం స్నిగ్ధకంఠీం ॥ అవ్యక్తేతి॥ అవ్యక్తరేఖాం అవ్యక్తస్వరూపాం చంద్రరేఖాం చంద్రకలామివ స్థితాం-అత్యంతకృశత్వే కాంతిహీనత్వే చ దృష్టాంతోయం పాంసుప్రదిగ్ధాం పాంసుకలుషితాం- హేమరేఖాం

చనరాజీవవర్ణాః కాశ్చిత్పరార్ధ్యాస్తపనీయవర్ణాః । పునశ్చ కాశ్చిచ్ఛశలక్ష్మవర్ణాః కాంతప్రహీణారుచిరాంగవర్ణాః ॥ ౨౦ ॥ తతః ప్రియాన్ప్రాప్య మనోభిరామాన్సుప్రీతియుక్తాః ప్రసమీక్ష్య రామాః । గృహేషు హృష్టాః పరమాభిరామా హరిప్రవీరస్స దదర్శ రామాః ॥ ౨౧ ॥ చంద్రప్రకాశాశ్చ హి వక్త్రమాలా వక్రాక్షిపక్ష్మాశ్చ సునేత్రమాలాః । విభూషణానాం చ దదర్శ మాలాః శతహ్రదానామివ చారుమాలాః ॥ ౨౨ ॥ న త్వేవ సీతాం పరమాభిజాతాం పథి స్థితే రాజకులే ప్రజాతామ్ । లతాం ప్రఫుల్లామివ సాధుజాతాం దదర్శ తన్వీం మనసాభిజాతామ్ ॥ ౨౩ ॥ సనాతనే వర్త్మని సన్నివిష్టాం రామేక్షణాం తాం మదనాభివిష్టామ్ । భర్తుర్మనశ్శ్రీమదనుప్రవిష్టాం స్త్రీభ్యో వరాభ్యశ్చ సదా విశిష్టామ్ ॥ ఉష్ణార్దితాం సానుసృతాస్రకంఠీం పురా వరార్హోత్తమనిష్కకంఠీమ్ । సుజాతపక్ష్మామభిరక్తకంఠీం వనే ప్రనృత్తామివ నీలకంఠీమ్ ॥ అవ్యక్తరేఖామివ

౧౯ ॥ అప్రావృతా ఇత్యాదిశ్లోకద్వయమేకం వాక్యం ॥ అత్ర దదర్శేతి క్రియాయాస్సర్వత్ర సంబంధః ఉత్తరీయరహితాః - కాంచనరాజీవవర్ణాః కనకరేఖాకారాః-తపనీయవర్ణాః తప్తస్వర్ణవర్ణాః- శశలక్ష్మవర్ణాః చంద్రవర్ణాః కాంతప్రహీణాః ప్రియవియుక్తాః రామాశ్చదదర్శ-తతః ప్రియాన్ ప్రసమీక్ష్య ప్రాప్య సుప్రీతియుక్తా రామాశ్చదదర్శ-గృహేషు హృష్టాః రామాశ్చదదర్శేతి సంబంధః-యద్వా ॥ తతఇతి ॥ సహరిప్రవీరః మనోభిరామాన్ ప్రియాన్ ప్రాప్య అభిసృత్య సుప్రీతియుక్తాః రామాః ప్రసమీక్ష్య గృహేషు హృష్టాః స్వగృహేషు రమణం ప్రాప్య హృష్టాః - పరమాభిరామాశ్చదదర్శేతి సంబంధః-పూర్వోక్తా నియతభర్తృకా అభిసారికాః సమభివ్యాహారాదుత్తరార్థేన స్వగృహప్రాప్తరమణా వారాంగనా ఉచ్యంతే ॥ ౨౨ ॥ నత్వితి ॥ సాధుజాతామిత్యేతల్లతావిశేషణం పరమాభిజాతాం అత్యంతాభిరూపాం - మనసాభిజాతాం అయోనిజాం ॥ ౨౩ ॥ సనాతనఇతి ॥ సనాతనే వర్త్మని అవిచ్ఛేదేన ప్రవృత్తే పాతివ్రత్యరూపమార్గే సన్నివిష్టాం సమ్యక్స్నిష్ఠాం ॥ ఉష్ణేతి ॥ ఉష్ణార్దితాం విరహతాపపీడితాం-అనుసృతాస్రేణ కంఠేన సహవర్తత ఇతి సానుసృతాస్రకంఠీం-నిష్కం ఉరోభూషణం [పతకము]. ॥ అవ్యక్తేతి ॥ అవ్యక్తరేఖాం అస్పష్టప్రకాశాం చంద్రరేఖాం చంద్రకలాం-పాంసుప్రవృత్తాం పాంసుదూషితాం- హేమరేఖాం స్వర్ణశలాకాం - క్షతప్రరూఢాం క్షతా

కనకశలాకామివస్థితాం-స్వతశ్శుద్ధస్వభావస్యఆగంతుకమాలిన్యేదృష్టాంతోయం-క్షతప్రరూఢాంక్షతేనప్రరూఢాంశోషధాదినాసమాహితాం-అంతశ్శల్యదోషవతీంబహిస్సమాహితాం-బాణరేఖాంబాణక్షతిమివస్థితాం-అంతర్వేదనాతిశయేదృష్టాంతోయం - వాయుప్రభగ్నామివమేఘలేఖాం-పునరసమాధేయశైథిల్యేదృష్టాంతోయం*సీతామితి॥ చిరస్యాపశ్యన్ చిరకాలంనిరీక్ష్యాప్యపశ్యన్-అచిరస్యఅచిరేణ-సపదీత్యర్థః-మందోముగ్ధఇవదుఃఖాభిహతోబభూవ॥ని॥ ముగ్ధోమందోవివర్ణశ్చేతిహలాయుధః॥౨౮॥ఇతిశ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే-శృంగారతిలకాఖ్యానే-సుందరకాండవ్యాఖ్యానే-పంచమస్సర్గః.❋❋❋❋❋❋

సనికామమిత్యాది ॥ విమానేషువిషణ్ణః-విమానేషుసీతామదృష్ట్వావిషణ్ణఇత్యర్థః - లాఘవేనవేగేన ॥రామానుజీయం॥సఇతి॥సఃలంకాయామన్విష్టాయామపివైదేహ్యాఅదర్శనేనవిషణ్ణః - కామరూపధృక్ విచచారపునర్లంకామితిసమ్యక్ -విచచారకపిర్లంకామితిపాఠేపివైదేహ్యాఅన్వేషణేనవిషణ్ణస్యహనుమతోన్వేషణకర్తృత్వాభిధానాత్ పునరన్వేషణంకృతవానిత్యయమర్థోలభ్యతే॥౧॥రామానుజీయం॥ ఆససాదాథలక్ష్మీవాన్ రాక్షసేంద్రనివేశనమితి॥రావణభవనంప్రవిష్టస్యహనుమతఃపునరపిరావణభవనప్రాప్త్యభిధానాన్మధ్యేలంకాన్వేషణాభిధానాచ్చపూర్వంరావణభవనంప్రవిష్టోహనుమాన్ తదానీంజాగ్రద్బహురక్షస్సంకీర్ణతయాసీతాన్వేషణావసరోయంనభవతీతిమత్వాతతోనిష్క్రమ్యపునర్లంకాంవిచిత్యరాక్షసేంద్రనివేశనమాససాదేత్యవగమ్యతే॥౨॥రక్షితమితి ॥చకాశే-జహర్షేత్యర్థః॥రామానుజీయం॥రక్షితమితి ॥ సమీక్షమాణోభవనంచకాశఇతి-భవనమితస్తతోనిరీక్షమాణస్సన్నర్కవర్ణప్రాకారభవనంతేజస్సంబంధాత్సప్రకాశోభూదిత్యర్థఃచకారకపికుంజరఇతివాపాఠః॥౩ ॥ రూప్యకేత్యాది ॥రూప్యకోపహితైఃరజతనిర్మితైః-కక్ష్యాభిఃప్రకోష్ఠైః అసంహార్యైఃఅవధ్యైఃస్యందనయాయిభిఃస్యందనవాహకైః - సింహవ్యాఘ్రతనుత్రాణైఃసింహవ్యాఘ్రచర్మపరివృతైరిత్యర్థః -మహారథసమావాపంమహారథానాంరక్షసామాకరం - మహారథమహాస్వనంమహతాంరథానాంమహాన్ స్వనఃయస్మిన్-, అంతపాలైఃబాహ్యరక్షిభిః - రాక్షసేంద్రనివేశనంరాక్షసేంద్రాఃరాక్షసశ్రేష్ఠాఃనివిశంతేసమీపేనివసంత్యస్మిన్నితిరాక్షసేంద్రనివేశనమిత్యర్థః - అన్యథావక్ష్యమాణవేశ్మపదేనపునరుక్తిస్స్యాత్ -సంప్రహ్రాదఃశబ్దః-సముద్రస్వనవన్నిస్వనతీతిసముద్రస్వననిస్వనం - పచాద్యచ్ తత్ ప్రసిద్ధం -రాజగుణసంపన్నంరాజోపచారైర్ధూపాదిభిస్సంపన్నం-అగరుచందనైరిత్యత్రాపిసంపన్నమితిసంబధ్యతే - పర్వసుహుతంహోమోయస్మిన్ తత్ పర్వహుతంసముద్రమివనిస్స్వనంనిశ్శబ్దం-రావణభీత్యాజనకోలాహలరహితమిత్యర్థః-సముద్రస్వనమితితుబాహ్యకక్ష్యావిషయా॥రామానుజీయం ॥ రూప్యకేతి॥రూప్యకోపహితైఃరజతవిహితైః-కక్ష్యాభిఃప్రకోష్ఠైః॥ని॥కక్ష్యాప్రకోష్ఠేహర్మ్యాదేరిత్యమరః*గజాస్థితైరితి॥మహా

చంద్రరేఖాంపాంసుప్రదిగ్ధామివహేమరేఖామ్ । క్షతప్రరూఢామివబాణరేఖాంవాయుప్రభిన్నామివమేఘరేఖామ్ * సీతామపశ్యన్మనుజేశ్వరస్యరామస్యపత్నీంవదతాంవరస్య । బభూవదుఃఖాభిహతశ్చిరస్యప్లవంగమోమందఇవాచిరస్య॥౨౮॥ఇతి-పంచమస్సర్గః. ❋❋

సనికామంవిమానేషువిషణ్ణఃకామరూపధృత్ । విచచారపునర్లంకాంలాఘవేనసమన్వితః॥ ౧॥ ఆససాదాథలక్ష్మీవాన్ రాక్షసేంద్రనివేశనమ్। ప్రాకారేణార్కవర్ణేనభాస్వరేణాభిసంవృతమ్॥౨॥రక్షితంరాక్షసైర్ఘోరైస్సింహైరివమహద్వనమ్। సమీక్షమాణోభవనంచకాశేకపికుంజరః॥౩॥రూప్యకోపహితైశ్చిత్రైస్తోరణైర్హేమభూషితైః । విచిత్రాభిశ్చకక్ష్యాభిర్ద్వారైశ్చరుచిరైర్వృతమ్ *

చసాప్రరూఢాచతాం-అంతర్వ్రణాంబహిశ్ఛాదితామిత్యర్థః-యద్వాక్షతేవ్రణేప్రరూఢాంప్రలీనాంబాణరేఖాంబాణశకలమిత్యర్థః * సీతామితి॥ చిరస్యాపశ్యన్ చిరమన్విష్యాప్యపశ్యన్ దుఃఖాభిభూతః - అచిరస్యసద్యఏవమందఇవమూఢ ఇవబభూవ ॥ ౨౮ ॥ ఇతిశ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్వదీపికాఖ్యాయాం - సుందరకాండవ్యాఖ్యాయాం - పంచమస్సర్గః. **

౧॥౨॥రక్షితమితి॥చకాశేవిస్మయాదుల్లలాసేత్యర్థః - చచారకపికుంజరఇతివాపాఠః॥౩॥రూప్యకేతి॥ రూప్యకోపహితైఃరజతనిర్మితైః-కక్ష్యాభిఃప్రకోష్ఠైః॥ ని ॥ కక్ష్యాప్రకోష్ఠేహర్మ్యాదేరిత్యమరః*గజాస్థితైరితి॥మహామాత్రైః ప్రధానైః॥ని॥మహామాత్రాఃప్రధానానీత్యమరః-అసంహార్యైఃఅవార్యైః*

మాత్రైః ప్రధానైః॥ ని॥ మహామాత్రాః ప్రధానానీత్యమరః-అసంహార్యైః సంహర్తుమశక్యైః - అవధ్యైరితియావత్ -సింహవ్యాఘ్రతనుత్రాణైః సింహవ్యాఘ్రచర్మతనుత్రాణైః-మహారథసమావాసం రథికవిశేషాణామావాసస్థానం మహారథసమావాపమితిపాఠేపి మహారథానాం రథికవిశేషాణాం ఆవాపం-ఆవాసభూతమిత్యర్థః - మహారథమహాసనం మహారథంచ తన్మహాసనంచ మహారథమహాసనం దృశ్యైః దర్శనీయైః పరమోదారైః అతిమహద్భిః॥ ని॥ ఉదారోదాత్తమహతోరిత్యమరః। అంతపాలైః బాహ్యరక్షకైః రాక్షసేంద్రనివేశనం - రాక్షసేంద్రాణాం నివేశనాని యస్మిన్ తత్ - సముద్రస్వననిస్స్వనం సముద్రస్వనయుక్తం రాజగుణసంపన్నం రాజగుణాశ్ఛత్రచామరాదయః తైస్సమృద్ధం నిత్యార్చితం గంధపుష్పాదిభిర్నిత్యమర్చితం - పర్వసుహుతం హోమో యస్మిన్ తత్పర్వహుతం రావణస్యాహితాగ్నిత్వాత్తద్గృహే పర్వసు దర్శపూర్ణమాసాది హోమసద్భావః - అస్యాహితాగ్నిత్వం యుద్ధకాండే ప్రసిద్ధం - పూజితం రాక్షసైస్సదా స్వామిగృహత్వాద్రాక్షసైస్సదా నమస్కృతం॥ ని॥ పూజా నమస్యాపచితిరిత్యమరః॥ నిత్యార్చితం సర్వసుఖమూర్జితమితి వా పాఠః - పర్వయుతమితి పాఠే పర్వశబ్దేనోత్సవ ఉచ్యతే * సముద్రమితి॥ సముద్రమివ నితరాం స్వనతీతి నిస్స్వనం-పచాద్యచ్॥ ౧౪॥ చచారేతి॥ రావణస్య రావణగృహస్య॥ రామానుజీయం॥ చచారేతి॥ తత్ర పూర్వోక్త ప్రాకారవేష్టితస్థలే - రావణస్య సమీపతః రావణభవనస్య సమీపతః॥ ౧౫॥ రామానుజీయం॥ గృహాద్గృహమితి॥ రాక్షసానాం రావణభ్రా

గజాస్థితైర్మహామాత్రైః శూరైశ్చ విగతశ్రమైః। ఉపస్థితమసంహార్యైర్హయైస్స్యందనయాయిభిః * సింహవ్యాఘ్రతనుత్రాణైర్దాంతకాంచనరాజతైః। ఘోషవద్భిర్విచిత్రైశ్చ సదా విచరితం రథైః * బహురత్నసమాకీర్ణం పరార్ధ్యాసనభాజనమ్। మహారథసమావాసం మహారథమహాసనమ్ * దృశ్యైశ్చ పరమోదారైస్తైస్తైశ్చ మృగపక్షిభిః। వివిధైర్బహుసాహస్రైః పరిపూర్ణం సమంతతః * వినీతైరంతపాలైశ్చ రక్షోభిశ్చ సురక్షితమ్। ముఖ్యాభిశ్చ వరస్త్రీభిః పరిపూర్ణం సమంతతః * ముదితప్రమదారత్నం రాక్షసేంద్రనివేశనమ్। వరాభరణసంహ్రాదైస్సముద్రస్వననిస్స్వనమ్ * తద్రాజగుణసంపన్నం ముఖ్యైశ్చాగరుచందనైః। మహాజనైస్సమాకీర్ణం సింహైరివ మహద్వనమ్ * భేరీమృదంగాభిరుతం శంఖఘోషవినాదితమ్। నిత్యార్చితం పర్వహుతం పూజితం రాక్షసైస్సదా * సముద్రమివ గంభీరం సముద్రమివ నిస్స్వనమ్। మహాత్మనో మహద్వేశ్మ మహారత్నపరిచ్ఛదమ్ * మహారత్నసమాకీర్ణం దదర్శ స మహాకపిః॥ ౧౩॥ విరాజమానం వపుషా గజాశ్వరథసంకులమ్ * లంకాభరణమిత్యేవ సోమన్యత మహాకపిః॥ ౧౪॥ చచార హనుమాంస్తత్ర రావణస్య సమీపతః॥ ౧౫॥ గృహాద్గృహం రాక్షసానాముద్యానాని చ వానరః। వీక్షమాణో హ్యసంత్రస్తః ప్రాసాదాంశ్చ చచార సః॥ ౧౬॥ అవప్లుత్య మహావేగః ప్రహస్తస్య నివేశనమ్। తతోన్యత్పుప్లువే వేశ్మ మహాపార్శ్వస్య వీర్యవాన్॥ ౧౭॥ అథ మేఘప్రతీకాశం కుంభకర్ణనివేశనమ్। విభీషణస్య చ తథా పుప్లువే స మహాకపిః॥ ౧౮॥ మహోదరస్య చ గృహం విరూపాక్షస్య చైవ హి। విద్యుజ్జిహ్వస్య భవనం విద్యున్మాలేస్తథైవ చ * వజ్రదంష్ట్రస్య చ తథా పుప్లువే స మహాకపిః॥ ౧౯॥ శుకస్య చ మహాతేజాస్సారణస్య చ ధీమతః * తథా చేంద్రజితో వేశ్మ జగామ హరియూథపః॥ ౨౦॥ జంబుమాలేస్సుమాలేశ్చ జగామ హరిసత్తమః * రశ్మికేతోశ్చ భవనం సూర్యశత్రోస్తథైవ చ॥ ౨౧॥ వజ్రకాయస్య చ తథా పుప్లువే స మహాకపిః * ధూమ్రాక్షస్య చ సంపాతేర్భవనం మారుతాత్మజః॥ ౨౨॥ విద్యుద్రూపస్య భీమస్య ఘనస్య విఘనస్య చ * శు

సింహవ్యాఘ్రతనుత్రాణైః తచ్చర్మనిర్మితవర్మభిరిత్యర్థః * బహ్వితి॥ మహారథసమావాసం మహారథానాం రథికవిశేషాణాం సమావాసం స్థానం-సమావాపమితి పాఠేప్యయమేవార్థః-మహారథంచ తన్మహాసనంచ మహారథమహాసనం * దృశ్యైరితి॥ దృశ్యైః దర్శనీయైః - పరమోదారైరతిమహద్భిః॥ ని॥ ఉదారోదాత్తమహతోరిత్యమరః * వినీతైరితి॥ అంతపాలైః బాహ్యరక్షకైః * ముదితేతి॥ రాక్షసేంద్రనివేశనం నివాసభూతం * తదితి॥ రాజగుణాః రాజోపచారాః తైః సంపన్నం * భేరీతి॥ నిత్యార్చితం గంధాదిభిః పర్వహుతం పర్వసు హుతం హోమో యస్మిన్ తత్ రావణస్యాహితాగ్నిత్వాత్॥ ౧౪॥ చచారేతి॥ రావణస్యస

త్ప్రకుమారారామాత్యాదీనాంగృహాత్ గృహం - ఉద్యానానిచచారేతియోజనా ॥ ౨౫॥ విద్యుద్రూపస్యేత్యాది ॥ విద్యుజ్జిహ్వేంద్రజిహ్వానామితిబహువచనం తన్నామ్నాంబహూనాంసత్త్వాత్ ॥౨౮॥ రావణస్యేతి॥ఉపశాయిన్యఃపర్యాయశాయినీః-రావణేశయానేజాగ్రతీరిత్యర్థః॥ ౨౯॥ రామానుజీయం॥దదర్శేతి॥గుల్మాన్ సేనాః॥ని॥గుల్మారుక్ స్తంభసేనాశ్చేత్యమరః॥౩౦॥రక్తానిత్యాది॥సితాన్ బద్ధాన్ షిఞ్ బంధనఇత్యస్మాత్ క్తః-హరీన్ అశ్వాన్-పరగజానారుజంతిపీడయంతీతిపరగజారుజాన్-క్షరతశ్చేతిశ్లోకఃపూర్వోక్తగజవిశేషకః-క్షరతఃకించిద్వర్షతః-స్రవన్మదత్వేదృష్టాంతః-స్రవతఃనిర్ఝరిణః॥౩౩॥ సహస్రమితి॥వాహినీః సేనాః-పదాతీనిత్యర్థః॥జాంబూనదం జంబూనదీప్రభవంస్వర్ణం- హేమ కేవలస్వర్ణం-ఉభయవిధస్వర్ణమయాభరణయుక్తాఇత్యర్థః॥ ౩౪॥ శిబికాఇత్యాది॥ దారుపర్వతకాన్ క్రీడాపర్వతకాన్ - కామస్యగృహకంరతిగృహం - దివాగృహకందివావినోదస్థానం-రావణస్యనివేశనఇతిపాఠః॥౩౬॥ సఇత్యాది ॥మయూరస్థానంక్రీడామయూరవిశ్రమస్థానంకపోతానామివమయూరాణామపిస్థానానిశిలాభిఃకల్ప్యంతఇతిప్రసిద్ధం-ధీరనిష్ఠితకర్మాంతంధీరైఃకృతకల్పకర్మకం - భూతపతేఃప్రమథాధిపస్య॥౩౯॥అర్చిభిరితి ॥ రశ్మిమాన్ సూర్యః॥౪౦॥మధ్వాసవేతి ॥ మధ్వాసవకృతక్లేదంమధ్వాసవైఃమధువికారమద్యైఃకృతక్లేదంకృతసేకం-

కనాసస్యవక్రస్యశఠస్యవికటస్యచ। బ్రహ్మకర్ణస్యదంష్ట్రస్యరోమశస్యచరక్షసః * యుద్ధోన్మత్తస్యమత్తస్యధ్వజగ్రీవస్యనాదినః। విద్యుజ్జిహ్వేంద్రజిహ్వానాంతథాహస్తిముఖస్యచ * కరాళస్యపిశాచస్యశోణితాక్షస్యచైవహి। క్రమమాణఃక్రమేణైవహనుమాన్మారుతాత్మజః * తేషుతేషుమహార్హేషుభవనేషుమహాయశాః। తేషామృద్ధిమతామృద్ధిందదర్శసమహాకపిః॥౨౭॥ సర్వేషాంసమతిక్రమ్యభవనానిసమంతతః। ఆససాదాథలక్ష్మీవాన్ రాక్షసేంద్రనివేశనమ్॥౨౮॥రావణస్యోపశాయిన్యోదదర్శహరిసత్తమః। విచరన్హరిశార్దూలోరాక్షసీర్వికృతేక్షణాః * శూలముద్గరహస్తాశ్చశక్తితోమరధారిణీః॥ ౨౯॥ దదర్శవివిధాన్గుల్మాంస్తస్యరక్షఃపతేర్గృహే * రాక్షసాంశ్చమహాకాయాన్నానాప్రహరణోద్యతాన్॥౩౦॥రక్తాన్శ్వేతాన్సితాంశ్చైవహరీంశ్చాపిమహాజవాన్ * కులీనాన్రూపసంపన్నాన్గజాన్పరగజారుజాన్। నిష్ఠితాన్గజశిక్షాయామైరావతసమాన్యుధి * నిహంతౄన్పరసైన్యానాంగృహేతస్మిన్దదర్శసః। క్షరతశ్చయథామేఘాన్స్రవతశ్చయథాగిరీన్* మేఘస్తనితనిర్ఘోషాన్దుర్ధర్షాన్సమరేపరైః॥౩౩॥సహస్రంవాహినీస్తత్రజాంబూనదపరిష్కృతాః * హేమజాలపరిచ్ఛన్నాస్తరుణాదిత్యసన్నిభాః। దదర్శరాక్షసేంద్రస్యరావణస్యనివేశనే ॥ ౩౪ ॥ శిబికావివిధాకారాస్సకపిర్మారుతాత్మజః। లతాగృహాణిచిత్రాణిచిత్రశాలాగృహాణిచ * క్రీడాగృహాణిచాన్యానిదారుపర్వతకానపి। కామస్యగృహకంరమ్యందివాగృహకమేవచ * దదర్శరాక్షసేంద్రస్యరావణస్యనివేశనే॥౩౬॥సమందరగిరిప్రఖ్యంమయూరస్థానసంకులమ్ * ధ్వజయష్టిభిరాకీర్ణందదర్శభవనోత్తమమ్।అనేకరత్నసంకీర్ణంనిధిజాలంసమంతతః* ధీరనిష్ఠితకర్మాంతంగృహంభూతపతేరివ॥౩౯॥ అర్చిభిశ్చాపిరత్నానాంతేజసారావణస్యచ * విరరాజాథతద్వేశ్మరశ్మిమానివరశ్మిభిః॥౪౦॥జాంబూనదమయాన్యేవశయనాన్యాసనానిచ*భాజనానిచముఖ్యా

మీపతఃరావణభవనస్యసమీపతః॥౨౫॥ * యుద్ధేతి॥విద్యుజ్జిహ్వేంద్రజిహ్వానామితిబహువచనమార్షం-యద్వాతన్నామానోబహవస్సంతి॥౨౮॥ రావణస్యేతి॥ఉపశాయిన్యఃసమీపశాయిన్యః॥౨౯॥దదర్శేతి॥గుల్మాన్ సేనాః॥ని॥గుల్మారుక్ స్తంభసేనాస్విత్యమరః॥౩౦॥రక్తానితి॥ హరీన్ అశ్వాన్ - కులీనాన్ పరగజారుజాన్ పరగజానాంభంజకాన్ నిష్ఠితాన్ గజశిక్షాయాంగజవిద్యాభ్యాసేశిక్షితాన్॥౩౪॥లతాగృహాణీతి॥చిత్రశాలాగృహాణిచిత్రశాలాయుక్తగృహాణి*దారుపర్వతకాన్ దారుమయక్రీడాపర్వతాన్-కామస్యగృహకంకామోద్దీపకంగృహందివాగృహకందివావిహారోచితచిత్రగృహం- మయూరస్థానానిక్రీడామయూరస్థానాని * ధీరనిష్ఠితకర్మాంతంనిష్ఠితానిష్ఠితవంతఃదృఢవ్రతాఃధీరాశ్చతేనిష్ఠితాశ్చధీరనిష్ఠితాః తేషాంకర్మతపోరూపంతస్యాంతఃఫలంమహాతపఃఫలమితియావత్ భూతపతేఃశివస్య॥౪౧॥మధ్వితి॥మధ్వాసవకృతక్లేదంమధ్వాసవైఃక్షౌద్రవికారమద్యైఃకృతద్రవం॥ నూపురాణామితి॥ ఘోషవద్భిఃనాదవిశేషయుక్తైఃఅనుక్తైరన్యై

ఘోషవద్భిః నాదవద్భిః - నాదశ్చ దీర్ఘశబ్దస్య విరామసమయసంభవో ధ్వనిః - వ్యూఢకక్ష్యం విశాలప్రకోష్ఠం॥౪౪॥ అస్మిన్సర్గే సార్ధచతుశ్చత్వారింశచ్ఛ్లోకాః ॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - శృంగారతిలకాఖ్యానే - సుందరకాండవ్యాఖ్యానే - షష్ఠస్సర్గః. ❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖

స వేశ్మజాలమిత్యాది ॥ వ్యాసక్తవైడూర్యసువర్ణజాలం వైడూర్యఘటితసువర్ణమయజాలకరంధ్రం॥౧॥ నివేశనానామితి ॥ నివేశనానాం శాలాః గృహాంతశ్శాలాః - ప్రధానైర్మహాకైశ్శంఖాయుధచాపైశ్శాలంతే ప్రకాశంత ఇతి ప్రధానశంఖాయుధచాపశాలాః - పచాద్యచ్ - వేశ్మాద్రిషు హర్మ్య ప్రాసాదాదిషు - చంద్రశాలాః శిరోగృహాణి॥ రామానుజీయం ॥ కక్ష్యా ఇతి॥ నానాభిధానికమాణీయాస్సంతాః నానాభిధకమాణః శాలాశ్చ నానావిధకర్మశాలాః - కక్ష్యాశ్చ నానావిధకర్మశాలా ఇత్యయం పాఠః - నివేశనానాం వివిధాశ్చ శాలా ఇతి పాఠే ప్రధానభవనానాం సంబంధినీః వివిధాశ్శాలా ఇత్యర్థః - ప్రధానశంఖాయుధచాపశాలాః ప్రధానైర్ముఖ్యైశ్శంఖైరాయుధైశ్చాపైశ్చ శాలంత ఇతి ప్రధానశంఖాయుధచాపశాలాః తాః - పచాద్యచ్ - వేశ్మన్యద్రయ ఇవ వేశ్మాద్రయః తేషు - వేశ్మాదిష్వితి పాఠే ఆదిశబ్దేన ప్రాసాదాదయ ఉచ్యంతే - చంద్రశాలాః శిరోగృహాణి॥౨॥ చంద్రశాలా శిరోగృహమిత్యమరః॥౨॥ గృహాణీతి॥ నానావసురాజితాని నానారత్నరాజితాని॥౩॥ తానీతి ॥ ప్రయత్నాభిసమాహితాని ప్రయత్నేన యథాయోగం స్థాపితాని - మయేనేతి విశ్వకర్మణా లక్ష్యతే మహీతలే నిర్మితాని - ఇవశబ్దేన మయస్య నిర్మాతృత్వవ్యాజమాత్రం - రావణప్రయత్నేనైవ నిర్మితానీత్యర్థః - యద్వా అన్యాని గృహాణి విశ్వకర్మనిర్మితాని - ఇమాని తు మయం వ్యాజీకృత్య స్వయముపాయప్రదర్శనముఖేన నిర్మితానీతి పూర్వగృహేభ్యో విశేష ఉచ్యతే॥౪॥ తదంతర్వర్తి పుష్పకవిమానం దర్శయతి॥ తత ఇతి॥ అప్రతిరూపరూపం అప్రతిమసౌందర్యం ప్రకీర్ణం దైవాచ్ఛాదితం - రజసా పుష్పరజసా - నారీప్రవేకైః నారీశ్రేష్ఠైః - ప్రవేకానుత్తమోత్తమా ఇత్యమరః - ఇవశబ్దో వాక్యాలంకారే అచ్యమానం సవైరీతి శేషః - హంసప్రవేకైర్వాహ్యమానం సుకృతాం పుణ్యకృతాం విమానమివ స్థితమిత్యన్వయః - యుక్తీకృత మేఘచిత్రం పుంజీకృత మేఘచిత్రం చిత్రమేఘసంఘాతసదృ

నిదదర్శ హరియూథపః॥౪౧॥ మథ్వా సవకృతక్లేదం మణిభాజనసంకులమ్ ✱ మనోరమమసంబాధం కుబేరభవనం యథా। నూపురాణాం చ ఘోషేణ కాంచీనాం నినదేన చ ✱ మృదంగతలఘోషైశ్చ ఘోషవద్భిర్వినాదితమ్। ప్రాసాదసంఘాతయుతం స్త్రీరత్నశతసంకులమ్ ✱ సువ్యూఢకక్ష్యం హనుమాన్ప్రవివేశ మహాగృహమ్॥౪౪॥ ఇతి శ్రీమత్సుందరకాండే - షష్ఠస్సర్గః. ❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖

స వేశ్మజాలం బలవాన్దదర్శ వ్యాసక్తవైడూర్యసువర్ణజాలమ్। యథా మహత్ప్రావృషి మేఘజాలం విద్యుత్పినద్ధం సవిహంగజాలమ్॥ ౧ ॥ నివేశనానాం వివిధాశ్చ శాలాః ప్రధానశంఖాయుధచాపశాలాః। మనోహరాశ్చాపి పునర్విశాలా దదర్శ వేశ్మాద్రిషు చంద్రశాలాః॥౨॥ గృహాణి నానావసురాజితాని దేవాసురైశ్చాపి సుపూజితాని। సర్వైశ్చ దోషైః పరివర్జితాని కపిర్దదర్శ స్వబలార్జితాని ॥ ౩ ॥ తాని ప్రయత్నాభిసమాహితాని మయేన సాక్షాదివ నిర్మితాని। మహీతలే సర్వగుణోత్తరాణి దదర్శ లంకాధిపతేర్గృహాణి॥ ౪॥ తతో దదర్శోచ్ఛ్రిత

శ్చ॥ ప్రాసాదేతి॥ సువ్యూఢకక్ష్యం సన్నివేశితప్రకోష్ఠం - వ్యూహః పద్మస్వస్తికాదిరచనావిశేషః॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - సుందరకాండవ్యాఖ్యాయాం - షష్ఠస్సర్గః. **

స వేశ్మేతి॥ వ్యాసక్తవైడూర్యసువర్ణజాలం ఖచితవైడూర్యస్వర్ణగవాక్షం - సవిహంగజాలమిత్యుపమేయేపి యోజ్యం॥౧॥ నివేశనానామితి ॥ నివేశనానాం గృహాణాం సంబంధినీః శాలాః అవాంతరగృహాణి ప్రధానశంఖాయుధచాపశాలాః ప్రధానైర్ముఖ్యైః శంఖాదిభిః శాల్యంత ఇతి పచాద్యచ్ - వేశ్మాద్రిషు వేశ్మాన్యద్రయ ఇవ తేషు చంద్రశాలాః శిరోగృహాణి - వేశ్మాదిష్వితి పాఠే ఆదిశబ్దేన ప్రాసాదాదయశ్చ లక్ష్యంతే॥౨॥ గృహాణీతి॥ స్వబలార్జితాని కుబేరమాక్రమ్యాహృతాని ౩॥ తానీతి ॥ ప్రయత్నాభిసమాహితాని ప్రయత్నేనాభితః సమ్యగాహితాని - యథాయోగం సంస్థాపితానీత్యర్థః - మయేన నిర్మితానీవ - విశ్వకర్మనిర్మితాన్యపి మయేన విచిత్రవిధానేన సమాహితత్వాత్ తేనైవ సాక్షాన్నిర్మితానీవేత్యర్థః ॥ ౪॥ అథ పుష్పకం వర్ణయతి ॥ తత ఇత్యాదినా॥ ఆత్మబలానురూపం ఆత్మనో ప్ర

శమిత్యర్థః-విమానరత్నంపుష్పకం॥రామానుజీయం॥వైశ్రవణంనిర్జిత్యగృహీతంపుష్పకంవర్ణ్యతేతతఇత్యాదినా॥తతఃగృహదర్శనానంతరం-ఆత్మబలానురూపంఆత్మనోప్రతిబలస్యసదృశం - గృహోత్తమమితిపుష్పకముచ్యతే - పుష్పకస్యాపిగృహలక్షణసద్భావాత్ - ఏతచ్చపుష్పాహ్వయమిత్యనేనవ్యక్తీభవిష్యతి - రజసాపుష్పరజసా * నారీతి॥ తటిద్భిరివస్థితైర్నారీప్రవేకైరంభోదవద్దీప్యమానమివస్థితమితిసంబంధః-నారీప్రవేకైఃనారీశ్రేష్ఠైః॥ని॥ప్రవేకానుత్తమోత్తమాఇత్యమరః॥అర్చ్యమానం- సర్వైరితిశేషః-హంసప్రవేకైఃఖేవాహ్యమానంసుకృతంవిమానమివేత్యన్వయః - వాహ్యమానంఊహ్యమానంఆర్షస్స్వార్థేణిచ్-అతఏవసంప్రసారణాభావః-యద్వా - హంసప్రవేకైర్వాహ్యమానం - స్వామినేతిశేషః* యథేతి॥యుక్తీకృతమేఘచిత్రం-సమూహీకృతనానావర్ణమేఘచిత్రమిత్యర్థః - విమానరత్నంపుష్పకం॥౮॥ మహీతి॥ యత్రేతిశేషః-యత్రవిమానే-పర్వతరాజిపూర్ణామహీకృతాచిత్రరూపేణలిఖితా - ఏవముత్తరత్రాపిబోధ్యం-అత్రపూర్వపూర్వంప్రత్యుత్తరోత్తరస్యవిశేషవత్త్వాదధికాలంకారః॥౯॥కృతానీతి॥అత్రాపియత్రేత్యధ్యాహార్యం-పుష్కరాణిపుష్కరిణ్యః॥౧౦॥ పుష్పేతి॥పుష్పాహ్వయంపుష్పకం - ఉచ్చమానంఅధికమానం - సర్వత్రదదర్శేత్యన్వయః॥౧౧॥కృతాశ్చేతి॥ యత్రేతిశేషః-నానావసుభిఃనానారత్నైః - జాత్యానురూపాఃజాత్యాసదృశాః - స్పష్టజాతిస్వభావాఇత్యర్థః॥౧౨॥ ప్రవాళేతి॥ ప్రవాళజాంబూనదకృతానిపుష్పాణిపక్షేషుయేషాంతే ప్రవాళజాంబూనదపుష్పపక్షాః - సలీలమావర్జితజిహ్మపక్షాఃసలీలమాలంబితవక్రపక్షాః-కామస్యపక్షాఇవకామస్యసహాయాఇవ॥౧౩॥ నియుజ్యమానాఇతి॥ నియుజ్యమానాఃస్వాయ

మేఘరూపంమనోహరంకాంచనచారురూపమ్। రక్షోధిపస్యాత్మబలానురూపంగృహోత్తమంహ్యప్రతిరూపరూపమ్ * మహీతలేస్వర్గమివప్రకీర్ణంశ్రియాజ్వలంతంబహురత్నకీర్ణమ్। నానాతరూణాంకుసుమావకీర్ణంగిరేరివాగ్రంరజసావకీర్ణమ్ * నారీప్రవేకైరివదీప్యమానంతటిద్భిరంభోదవదర్చ్యమానమ్। హంసప్రవేకైరివవాహ్యమానంశ్రియాయుతంఖేసుకృతంవిమానమ్ * యథానగాగ్రంబహుధాతుచిత్రంయథానభశ్చగ్రహచంద్రచిత్రమ్।దదర్శయుక్తీకృతమేఘచిత్రంవిమానరత్నంబహురత్నచిత్రం॥౮॥మహీకృతాపర్వతరాజిపూర్ణాశైలాఃకృతావృక్షవితానపూర్ణాః।వృక్షాఃకృతాఃపుష్పవితానపూర్ణాఃపుష్పంకృతంకేసరపత్రపూర్ణం॥౯॥ కృతానివేశ్మానిచపాండురాణితథాసుపుష్పాణ్యపిపుష్కరాణి।పునశ్చపద్మానిసకేసరాణిధన్యానిచిత్రాణితథావనాని॥౧౦॥పుష్పాహ్వయంనామవిరాజమానంరత్నప్రభాభిశ్చవివర్ధమానం।వేశ్మోత్తమానామపిచోచ్చమానంమహాకపిస్తత్రమహావిమానం॥౧౧॥ కృతాశ్చవైడూర్యమయావిహంగారూప్యప్రవాళైశ్చతథావిహంగాః।చిత్రాశ్చనానావసుభిర్భుజంగాజాత్యానురూపాస్తురగాశ్శుభాంగాః॥౧౨॥ప్రవాళజాంబూనదపుష్పపక్షాఃసలీలమావర్జితజిహ్మపక్షాః।కామస్యసాక్షాదివభాంతిపక్షాఃకృతావిహంగాస్సుముఖాస్సుపక్షాః॥౧౩॥నియుజ్యమానాస్తుగజాస్సు

తిబలస్యసదృశం - గృహోత్తమమితిపుష్పకముచ్యతే * మహీతలఇతి॥ బహురత్నకీర్ణంబహురత్నపూర్ణం-రజసాపుష్పరజసా * నారీతి॥తటిద్భిఃఅంభోదవత్ నారీప్రవేకైరివనారీశ్రేష్ఠైరేవ- ఇవఏవార్థే-దీప్యమానంఅర్చ్యమానంపూజ్యమానం - హంసప్రవేకైఃవాహ్యమానంసుకృతంవిమానమివేత్యన్వయః-వాహ్యమానంఊహ్యమానంస్వార్థేణిచ్ * యథేతి॥ యుక్తీకృతమేఘచిత్రంసమూహీకృతనానావర్ణమేఘవద్విచిత్రమిత్యర్థః యద్వా ఇంద్రచాపమిశ్రీకృతమేఘచిత్రంవిమానరత్నంపుష్పకం॥౮॥మహీత్యాది॥ యత్రేతిశేషః -దదర్శేత్యనుషజ్యతే-మహీకృతేత్యారభ్యపద్మినిపద్మహస్తేత్యంతమేకంవాక్యం-యత్రమహ్యాదయోలక్ష్యపదార్థాఃకృతాః - తత్ పుష్పాహ్వయంనామవిమానందదర్శేతిసంబంధః - యత్రపుష్పకేపర్వతరాజైఃపూర్ణామహీకృతాచిత్రరూపేణలిఖితా-తత్రశైలాదయోప్యేవంలిఖితాఇతిజ్ఞేయాః॥౧౦॥పుష్పాహ్వయమితి॥ వేశ్మోత్తమానామితిపంచమ్యర్థేషష్ఠీ- తేభ్యోప్యుచ్చమానంఉన్నతప్రమాణం॥౧౧॥తత్రకృత్రిమాఃపక్ష్యాదయశ్చసంతీత్యాహ॥కృతాశ్చేత్యాదినా॥జాత్యానురూపాఃజాతితురంగసదృశాః॥౧౨॥ప్రవాళేతి॥ప్రవాళజాంబూనదమయానిపుష్పాణిపక్షేషుయేషాంతేతథోక్తాః - సలీలమావర్జితజిహ్మపక్షాఃసలీలమావర్జితాఆకుంచితాః జిహ్మావక్రాఃపక్షాయేషాంతే - కామస్యపక్షాఃసహాయాః-కామోక్త

మేవాత్మానం నియోజయంతః-కర్మకర్తరియక్ - యత్రవిమానే-పద్మినిపద్మాకరే-స్వయమేవోత్పలపత్రాభిషేకకర్మణి ప్రవర్తమానాః-సుహస్తాః శోభనశుండాదండాః సకేసరాః కృతజలావగాహత్వేనాంగలగ్నకింజల్కాః ఉత్పలపత్రహస్తాః ఉత్పలపత్రవర్షిణః-గజాశ్చకృతాః తదభిషిచ్యమానా పద్మహస్తా అతఏవసుహస్తా లక్ష్మీశ్చకృతా బభూవేత్యర్థః॥ రామానుజీయం ॥ మహీత్యాది ॥ యత్రేతి శేషః-దదర్శేత్యనుషజ్యతే-మహీకృతేత్యారభ్య పద్మినిపద్మహస్తేత్యంతమేకం వాక్యం-యత్ర నుహ్యేదయో లక్ష్మ్యంతాః పదార్థాః కృతాః-తత్పుష్పాహ్వయం నామమహావిమానం దదర్శేతి సంబంధః-మహీకృతా మహీనిర్మితా - ఏవముత్తరత్రాపి కృతశబ్దార్థః-నేత్యోత్తమానామితి పంచమ్యర్థే షష్ఠీ- వేశ్మోత్తమేభ్యోప్యుచ్ఛ్రయమానం - యద్వా పూర్వంగృహోత్తమం హ్యాప్రతిరూపరూపమితి పుష్పకస్య గృహోత్తమత్వప్రతిపాదనేన సజాతీయత్వాన్నిర్ధారణే షష్ఠీ- తేషాం మధ్యే ఉచ్ఛ్రయమానం-ఉన్నతమితియావత్ -అపిచేతి నిపాతసముదాయో విశేషణాంతరసముచ్చయపరః జాత్యానురూపాః ఆరట్టజత్వవనాయుజత్వాదివిశిష్టాశ్వాకారసదృశాః - ప్రవాళజాంబూనదమయానిపుష్పాణి పక్షేషు యేషాం తేతథోక్తాః - సలీలమావర్జితజిహ్వపక్షాః సలీలమానమితవక్రపక్షాః- కామస్య సాక్షాత్పక్షాఇవ మదనస్య సాక్షాత్సహాయా ఇవ - కామోద్దీపకాః ఇతియావత్ - నియుజ్యమానాః స్వయమేవ వ్యాప్రియమాణాః-కర్మకర్తరియక్ -సకేసరాః పద్మాకరవిహారిగజాకారనిర్మాణాత్ సకేసరత్వం-పద్మినిపద్మాకరే॥ ౧౪॥ ఇతీవేతి ॥ ఇవశబ్దో వాక్యాలంకారే - తద్గృహం తస్యరావణస్య గృహం-సవిస్మయః-అభూదితి శేషః-నగం పర్వతమివస్థితం-శోభనం శోభమానం-చారుశోభనం చారుమంగళం - ఇతీవేత్యేకనిపాతో వా ప్రకారార్థః-ఇతీవ తద్గృహం అభిగమ్య అభిగత్య - అద్భుతదర్శనాత్పునశ్చాభిగమ్య సవిస్మయోఽభూదితి యోజనా- రుచిరావృత్తమిదం ॥ చతుర్గ్రహైరిహరుచిరాజభస్జగా ఇతిలక్షణాత్ ॥ రామానుజీయం॥ ఇతీవేతి ॥ ఇతీవశోభనం- ఇతీవేతి నిపాతసముదాయః ప్రకాశవాచీ॥ శ్లో॥ ప్రాసాదసంఘాతయుతం స్త్రీరత్నశతసంకులమ్ । సువ్యూఢకక్ష్యం హనుమాన్ ప్రవివేశ మహాగృహమిత్యుక్తప్రకారేణ రమణీయం ॥ చారుశోభనం చారుమంగళం-నగమివస్థితం తత్ గృహమభిగమ్య అభితోగత్వా-సవిస్మయః - అభూదితి శేషః-అభితశ్చరిత్వాపి సస్త్రీకరావణస్థితప్రదేశానధిగమాత్ సవిస్మయోఽభూదిత్యర్థః-హిమాత్యయే శీతకాలాత్యయే- వసంతకాలఇతియావత్ -చారుకందరం నగమివ పరమసుగంధి-సుందరం తద్గృహం-పునశ్చాభిగమ్య అభితోగత్వా-సవిస్మయోఽభూత్ -పరిచ్ఛేదానధిగమాదితి భావః ॥ ౧౫ ॥ తతఇతి॥ అదృశ్య అదృష్ట్వా ఋషినిపాతనాన్నఞ్ పూర్వేపిల్యప్ - సుదుఃఖితః అభూదితి శేషః-పతిగుణవేగనిర్జితాం భర్తృగుణజవేన వశీకృతాం॥ ౧౬॥ తతస్తదేతి ॥ బహువిధభావితాత్మనః బహువిధంయథాభవతి తథా చింతితాత్మనః-కృతాత్మనః నిశితబుద్ధేః-సువర్త్మనః సదాచారసంపన్నస్య- సుచక్షుషః దూరసూక్ష్మాదిదర్శనేషు అప్రతిహతనయనతేజసః-మహాత్మనః మహాధైర్యస్య॥ రామానుజీయం॥ తతస్తదేతి ॥ బహువిధభావితాత్మనః బహువిధభావితమనసః- బహువిధచింతాన్వితస్యేతియావత్ - కృతాత్మనః

హస్తాస్సకేసరాశ్చోత్పలపత్రహస్తాః। బభూవ దేవీ చ కృతా సుహస్తా లక్ష్మీస్తథా పద్మిని పద్మహస్తా॥ ౧౪॥ ఇతీవ తద్గృహమభిగమ్య శోభనం సవిస్మయో నగమివ చారుశోభనం। పునశ్చ తత్పరమసుగంధి సుందరం హిమాత్యయే నగమివ చారుకందరం॥ ౧౫॥ తతస్సతాం కపిరభిపత్య పూజితాం చరన్పురీం దశముఖబాహుపాలితాం। అదృశ్య తాం జనకసుతాం సుపూజితాం సుదుఃఖితః పతిగుణవేగనిర్జితాం॥ ౧౬॥ తతస్తదా బహువిధభావితా

పకాఇతియావత్ ॥ ౧౩॥ నియుజ్యమానాఇతి॥ నియుజ్యమానాః స్వయమేవ వ్యాప్రియమాణాః -యత్రకృత్రిమగజాస్సంతీతి శేషః-కర్మకర్తరియక్ -సకేసరాః పద్మాకరవిహారిగజాకారనిర్మాణాత్ సకేసరత్వాదికం-పద్మినిపద్మాకరే- పద్మహస్తా లక్ష్మీః యత్ర కృతా బభూవేతి శేషః॥ ౧౪॥ ఇతీవేతి॥ ఇతీవేతి నిపాతసముదాయః ప్రకాశవాచీ - ఇతిపూర్వోక్తప్రకారేణ రమణీయం-చారుశోభనం నగమివ పర్వతమివస్థితం-తద్గృహం రావణగృహం అభిగమ్య అభితోగత్వా సవిస్మయోఽభూదితి శేషః- అభితోగత్వాపి సస్త్రీకరావణావస్థితప్రదేశం నాగమమితి సవిస్మయోఽభూదిత్యర్థః - హిమాత్యయే వసంతకాలే చారుకందరం నగమివ - పరమసుగంధి సుందరం తద్గృహం పునశ్చాభిగమ్య అభితోగత్వా - సవిస్మయోఽభూత్ పరిచ్ఛేదానధిగమాదితి భావః॥ ౧౫ ॥ తతఇతి ॥ తాం పురీం చరన్ కపిః - పతిగుణవేగనిర్జితాం పతిగుణోత్కర్షవశీకృతాం జనకాత్మజాం అదృశ్య అదృష్ట్వా సుదుఃఖితోఽభూదితి శేషః॥ ౧౬ ॥ తతఇతి ॥ బహువిధభావితాత్మనః బహువిధచింతాన్వితచిత్తస్యేత్యర్థః-కృతాత్మనః

కృతప్రయత్నస్య॥ని॥ఆత్మా దేహధృతౌయత్నే స్వభావపరమాత్మనోరితి వైజయంతీ - సువర్త్మనః శోభననీతిమార్గవర్తినఇత్యర్థః- సుచక్షుషః సకృదాలోకనేనద్రష్టవ్యం- సర్వం కరతలామలకవత్సాక్షాత్కర్తుం క్షమస్య॥౧౭॥ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే- శ్రీరామాయణభూషణే- శృంగారతిలకాఖ్యానే - సుందరకాండవ్యాఖ్యానే - సప్తమస్సర్గః.

పూర్వోక్తవిమానవర్ణనం విస్తృణీతే-సతస్యేత్యాది॥ప్రతప్తజాంబూనదజాలకృత్రిమం నిష్టప్తస్వర్ణవిశేషకృతకృత్రిమగవాక్ష్యాదికం॥౧॥తదితి॥అప్రమేయాప్రతికారకృత్రిమం అపరిచ్ఛేద్యా ప్రతిక్రియకృత్రిమం-తత్ర హేతుమాహ-కృతం స్వయం సాధ్వితివిశ్వకర్మణా - స్వయం నిర్మాత్రా విశ్వకర్మణా ఇదం సాధుసుందరమితి శ్లాఘాపూర్వం కృతం-సర్వత్రా ప్రతిహతసంచారం చైతదిత్యాహ-దివంగతం ఆకాశంగతం- వాయుపథప్రతిష్ఠితం వాయుమార్గభూతాంతరిక్షస్థితం-మధ్యేభవనస్య సంస్థితమితి పూర్వముక్తత్వాత్ భూతలప్రత్యాసన్నాంతరిక్షస్థితమిత్యర్థః - ఆదిత్యపథస్యలక్ష్మవత్ -లక్ష్మలక్షణం వ్యావర్తకం-వ్యరాజత - ప్రచకాశ ఇత్యర్థః॥౨॥నతత్రేతి॥ తేవిశేషాః తద్విమానస్థితవిశేషాః-సురేష్వపి సురాలయేష్వపి॥౩॥తపస్సమాధానేత్యాది సంచశ్లోకీకులకం - సర్వత్ర దదర్శేతి సంబంధః-తపస్సమాధానపరాక్రమార్జితం తపస్సమాధానేన తపోనుష్ఠానేన పరాక్రమేణ చ ఆర్జితం-మనస్సమాధానవిచారచారిణం సమాధానమభిసంధానం-కర్మణి షైతత్ - విచారోవివిధాగతిః - మనోభిసంహితవివిధగతిచారిణం - అనేకసంస్థానవిశేషనిర్మితం అనేకైః సంస్థానవిశేషైః విమానగోపురాదిసన్నివేశైః నిర్మితం-తతస్తతస్తుల్యవిశేషదర్శనం తత్రతత్ర తుల్యం విశేషదర్శనం యస్మిన్॥౪॥ మనస్సమాధాయ మనఏకాగ్రీకృత్య-స్వయం మనస్వితియావత్ -దురావరం దుర్వారం - మహర్ద్ధినాం మహర్ధి

త్మనఃకృతాత్మనోజనకసుతాం సువర్త్మనః।అపశ్యతోభవదతిదుఃఖితం మనస్సుచక్షుషః ప్రవిచరతో మహాత్మనః॥౧౭॥ ఇతిసప్తమస్సర్గః

సతస్యమధ్యేభవనస్య సంస్థితం మహద్విమానం మణివజ్రచిత్రితమ్।ప్రతప్తజాంబూనదజాలకృత్రిమం దదర్శ వీరః పవనాత్మజః కపిః॥ ౧॥ తదప్రమేయాప్రతికారకృత్రిమం కృతం స్వయం సాధ్వితి విశ్వకర్మణా । దివంగతం వాయుపథప్రతిష్ఠితం వ్యరాజతాదిత్యపథస్యలక్ష్మవత్ ॥౨॥ నతత్ర కించిన్నకృతం ప్రయత్నతో నతత్ర కించిన్న మహార్హరత్నవత్ । నతేవిశేషానియతాస్సురేష్వపి నతత్ర కించిన్న మహావిశేషవత్ ॥౩॥తపస్సమాధానపరాక్రమార్జితం మనస్సమాధానవిచారచారిణమ్।అనేకసంస్థానవిశేషనిర్మితం తతస్తతస్తుల్యవిశేషదర్శనమ్॥౪॥ మనస్సమాధాయతుశీఘ్రగామినం దురావరం మారుతతుల్యగామినమ్। మహాత్మనాం పుణ్యకృతాం మహర్ధినాం యశస్వినామగ్ర్యముదా

కృతప్రయత్నస్య-సువర్త్మనః శోభననీతిమార్గవర్తినః - సుచక్షుషః సారసాక్షాత్కారసమర్థస్యేత్యర్థః ॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం- శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - సుందరకాండవ్యాఖ్యాయాం - సప్తమస్సర్గః. *

భూయః పుష్పకం వర్ణయతి ॥ సతస్యేత్యాదినా-జాంబూనదజాలకృత్రిమం - తప్తహేమగవాక్షాణాం కృత్రిమం నిర్మాణం యస్మిన్ తత్ ప్రతప్తజాంబూనదసమూహైః నిష్పన్నమితివా॥౧ ॥ తదితి॥అప్రమేయాప్రతికారకృత్రిమం - అపరిచ్ఛేద్యమప్రతికారమప్రతినిర్మాణం యథాభవతి తథానివృత్తం- కృతం స్వయం సాధ్వితి విశ్వకర్మణా - స్వయం సాధ్వితి కృతం - నిర్మాణవేళాయాం ప్రశంసాపూర్వకం కృతమిత్యర్థః - దివంగతం ఆకాశగతం-వాయుపథప్రతిష్ఠితం అంతరిక్షస్థితం - ఆదిత్యపథస్యలక్ష్మవత్ ఆదిత్యమార్గచిహ్నమివ॥౨॥నతత్రేతి॥నకృతమిత్యాదౌ నఞర్థస్య నశబ్దస్య సుప్సుపేతి సమాసః- తత్ర విమానే ప్రయత్నతో నకృతం అకృతం-సర్వమపి ప్రయత్నతః కృతమేవేత్యర్థః యే విశేషా రచనావిశేషాః తత్ర నియతాః ప్రతిష్ఠితాః- తే సురేష్వపి సురవిమానేష్వపి॥౩ ॥తపఇతి॥తపస్సమాధానంతపోనుష్ఠానం తేన చ పరాక్రమేణ చార్జితం-మనస్సమాధానవిచారచారిణం-సమాధీయంత ఇతి సమాధానాః మనసస్సమాధానాః మనోభిహితసంహితాః తేచ తే విచారా విషమా గార్గాః - తైః సంచరణశీలం-మనోభిలషితసర్వదేశగమనశీలమిత్యర్థః-యద్వా మనస్సమాధానేన మనోనైశ్చల్యేన యత్ర విచారః చింతా తత్ర చరణశీలం మనస్సంకల్పితదేశగమనశీలమిత్యర్థః - తతస్తతస్తుల్యవిశేషదర్శనం తుల్యానాం రమణీయత్వేన సదృశానాం విశేషాణాం దర్శనం యస్మిన్ తత్ - సర్వతోరమణీ

నాం-అపిమామంమామంకః గ్యాచ్ఛందోభంగంనకారయేదిత్యుక్తరీత్యావృత్తభంగభియాప్రాప్తో వ్యాకరణ-అర్యశ్రీమదాంఇంద్రాదీనాం॥౫॥విశేషమితి॥ విశేషమాలంబ్యః శేషసంస్థితంవి శేషంగృహీత్వావి శేషేణసంస్థితం-సవి శేషణవిశేషణసంస్థితమిత్యావత్-విశేషసంస్థా నవిశేషః స్థితమిత్యర్థః - కూటానాంవిచిత్రత్వబహుత్వేవి శేషణద్వయేన సూచయతి-విచిత్రేత్యాదినా॥ విచిత్రకూటం-శిఖరం గిరేర్యథా-కూటంఅవాంతరశృంగం శిఖరం ప్రధానశృంగమితి ప్రయోగాదవధార్యతే॥ ౬॥ వహంతీతి॥యంయత్-ఆహార్యవ్యత్యయః-మహాశనాః-మహాకాయా ఇత్యర్థః- వ్యోమచరాః వ్యోమచరసదృశసంస్థానాః - వివృత్తవిధ్వస్తవిశాలలోచనాః వివృత్తానివర్తులానివిధ్వస్తానిభుగ్నానివిశాలానిలోచనానియేషాం తేతథా-మహాజవాఃవహాజవా ఇవస్థితాః - భూతగణాః గోపురవాహకాఇవప్రతిమారూపేణస్థితాః-అన్యథా రావణాంతఃపురేపురుషసంచారాయోగాత్ కామగస్యవిమానస్యవహనాసంభవాచ్చ - యద్వాశిబికావాహకాఇవభూతగణాఅధోభాగేవహంతి-తద్వారేణైవకామగత్వమపి - చేతనప్రేరణంవినాఅచేతనసంచారస్యాత్యంతమనుచితత్వాచ్చ॥ రామానుజీయం॥వహంతీత్యనేనశ్లోకేనవిమానస్యరాత్రుసవాహ్యత్వం ప్రతీయతే - కామగస్యదివ్యస్యతన్నోపపద్యతే-ఏతద్విరోధపరిహారార్థంవహంతేత్యర్థతోఃరత్నకాయత్వస్వీకారోపినోపపద్యతే-అంతఃపురేనిర్ధ్యైఃమానరత్నకార్థంరాత్రుసావస్థానాయోగాత్ -అతోత్రసమాధానంవిద్వద్భిశ్చింత్యం॥౭॥వసంతేతి॥ ఉత్కరః సమూహః॥౮॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే-శ్రీరామాయణభూషణే-శృంగారతిలకాఖ్యానే-సుందరకాండవ్యాఖ్యానే-అష్టమస్సర్గః. **

తస్యేత్యాది॥ ఆలయవరిష్ఠస్యపుష్పకస్య॥ రామానుజీయం॥తస్యాలయవరిష్ఠస్య - సతస్యమధ్యేభవనస్యసంస్థితమిత్పుష్పకాధారత్వేనప్రసిద్ధస్యేహ శ్రేష్ఠస్య-భవనశ్రేష్ఠంపుష్పకాఖ్యం॥౧॥తద్భవనంకియత్ ప్రమాణమిత్యత్రాహ-అర్ధయోజనేతి॥౨॥ మార్గమాణ ఇతి॥ పర్యక్రామత్పుష్పకాదన్యత్రాపి పశ్చాద్వక్ష్యమాణత్వాత్॥ రామానుజీయం॥మార్గమాణఇతి॥ సర్వతఃపరిచక్రామ-రావణభవనపర్యంతప్రదేశేతద్భ్రమిత్వామారామాత్యాదిభవనేష్వపరితశ్చచారేత్యర్థః

మివాలయమ్॥౫॥ విశేషమాలంబ్యవిశేషసస్థితంవిచిత్రకూటంబహుకూటమండితమ్। మనోభిరామంశరదిందునిర్మలంవిచిత్రకూటంశిఖరంగిరేర్యథా॥౬॥వహంతియంకుండలశోభితాననామహాశనావ్యోమచరానిశాచరాః। వివృత్తవిధ్వస్తవిశాలలోచనామహాజవాభూతగణాస్సహస్రశః॥౭॥వసంతపుష్పోత్కరచారుదర్శనంవసంతమాసాదపికాంతదర్శనమ్। సపుష్పకంతత్రవిమానముత్తమందదర్శతద్వానరవీరసత్తమః॥౮॥ఇతి శ్రీమత్సుందరకాండే - అష్టమస్సర్గః. ***************** తస్యాలయవరిష్ఠస్యమధ్యేవిపులమాయతమ్। దదర్శభవనశ్రేష్ఠంహనుమాన్మారుతాత్మజః॥౧॥ అర్ధయోజనవిస్తీర్ణమాయతంయోజనంహితత్। భవనంరాక్షసేంద్రస్యబహుప్రాసాదసంకులమ్॥౨॥మార్గమాణస్తువైదేహీంసీతామాయతలోచనామ్। సర్వతఃపరిచక్రామహనుమానరిసూదనః॥౩॥ ఉత్తమంరా

యమిత్యర్థః॥౫॥మనఇతి॥మనఃసమాధాయస్వామిచిత్తంస్వహృదినిధాయస్వామిచిత్తంవిదిత్వేత్యావత్-మురావరంవర్ణివారం - మహర్ధినాంధీష్ణ్యభావఃధామదసః-అస్యశ్రీమదాంమహేంద్రాదీనామాలయంత్రివిష్టపమివస్థితమిత్యర్థః॥౫॥విశేషమితి॥ విశేషంవిశిష్టదిన్నరత్నదివస్తుజాతంఆలంబ్య-అవలంబ్య-విశేషసంస్థితందివ్యసంస్థానవిశేషేణావస్థితంబహుకూటమండితంబహుభిరవాంతరకూటైరలంకృతం-విచిత్రకూటంవిచిత్రశిఖరం॥౬॥వహంతీతి॥ మహద్దర్శనంయేషాంతే తథా-వివృత్తవిధ్వస్తవిశాలలోచనాః-వివృత్తానివిఘూర్ణితానివిధ్వస్తానివిపర్యస్తానివిశాలానిలోచనానియేషాంతే నిశాచరాః- వహంతీవవహంతీవ-ఇవశబ్దోత్రాధ్యాహార్యః-తథాచవిమానేవిరితనిశాచరాకారాఃప్రతిమాఃవహంతీవేత్యర్థః-తంవిమానందదర్శేత్యుత్తరేణసంబంధః - అన్యథా కామగమనస్యఅంతఃపురేవిద్యమానస్యరాత్రుసవహనరత్నయోరయోగాత్॥౭॥వసంతేతి॥వసంతపుష్పోత్కరచారుదర్శనం-వసంతకాలీనపుష్పసమూహచారుదర్శనం॥౮॥ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం సుందరకాండవ్యాఖ్యాయాం-అష్టమస్సర్గః. ******************************

౧॥ * తస్యేత్యాదిశ్లోకద్వయమేకంవాక్యం-తస్యాలయవరిష్ఠస్యపూర్వోక్తపుష్పకస్యమధ్యేభవనశ్రేష్ఠంభవనోత్తమంరాక్షసేంద్రస్యభవనందదర్శ

ర్థః-ఉత్తరశ్లోకే రావణగృహప్రాప్తేరభిధానాత్ ॥౩॥ ఉత్తమమితి ॥ రాక్షసేంద్రనివేశనంపుష్పకమధ్యస్థాలయాదన్యన్మాలస్థానం-రాక్షసీభిరిత్యాదిశ్లోకద్వయమా ఆససాదేతి సంబధ్యతే-రావణస్యనివేశనమితిపునరుపాదానమపూర్వవిశేషణవివక్షయా-నక్రః కుంభీరః-తిమింగిలః మహామత్స్యః-ఝషః కేవలమత్స్యః ॥౭॥ రామానుజీయం ॥ హనుమతా ప్రాప్తరావణభవనస్యరాక్షసభవనానాంచసర్వోత్తరతాందర్శయితుంతత్సమృద్ధిమనుసంధత్తే యాహివైశ్రవణఇత్యాదిశ్లోకద్వయేన ॥ వైశ్రవణేంద్రయోర్గ్రహణమితరదిక్పాలానాముపలక్షణం-రావణస్యగృహేసర్వాసత్యమేవానపాయినీత్యభిధానాత్ సర్వదిక్పాలానామైశ్వర్యమేకస్మిన్ రావణభవనేసర్వదావర్తతఇత్యవగమ్యతే ॥౮॥ రామానుజీయం ॥ యాచేతి ॥ తద్విశిష్టాతతోప్యధికా- రక్షోగృహేషురావణభ్రాతృపుత్రామాత్యాదిరాక్షసగృహేషు-అత్రఋద్ధిస్సర్వశబ్దేనాపి శేషితత్వాత్కుబేరాద్యేకైకదిక్పాలైశ్వర్యంరక్షసాంగృహేషుప్రత్యేకంవర్తతఇత్యర్థః ॥౯॥ తస్యహర్మ్యస్యేత్యాది ॥ పూర్వముక్తార్థస్యాపిపునరుపన్యాసః పుష్పకస్యమధ్యే రావణస్యనివాసభవనమన్యదస్తీత్యస్యార్థస్యస్పష్టీభావార్థం - నిర్యూహః మత్తవారణః ॥ రామానుజీయం ॥ తస్యేతి ॥ తస్యహర్మ్యస్యపూర్వోక్తపిశేషణవిశిష్టస్యరావణభవనస్య-బహునిర్యూహసంకీర్ణంనిర్యూహాః మత్తవారణాః * బ్రహ్మణోర్థఇత్యాది ॥ బ్రహ్మణోర్థేకృతం యత్కుబేరస్తపసాలేభేతద్విమానందదర్శేతిపూర్వేణసంబంధః ॥౧౦౪॥ కుబేరమిత్యాది ॥ ఈహామృగసమాయుక్తైః వృకప్రతికృతియుక్తైః- కార్తస్వరహిరణ్మయైః కార్తస్వరంసువర్ణంహిరణ్యంరజతం ॥౧౧॥ కృతాకృతంహేమరూప్యంహిరణ్యమభిధీయతఇతిరజతస్యాపిహిరణ్యత్వాభిధానాత్ ॥ జాలవాతాయనైః జాలానితిర్యగూర్ధ్వవిన్యస్తఫలకఘటితాని-వాతాయనానికేవలానిరంధ్రాణి-అర్థవైశద్యార్థమేకార్థశబ్దద్వయప్రయోగోవా-మహానీలాః సింహళద్వీపోద్భవనీలరత్నాని - మహార్ఘనైః మహామూల్యైః-నిస్తులాభిః సువృత్తాభిః-తలేన- నిర్మితేనేతిశేషః-ఆదిత్యతరుణోపమంతరుణాదిత్యోపమం- ఏతదంతేలేభేతద్రాక్షసేశ్వరఇతిసంబధ్యతే - అన్యథాకూటాగారైరిత్యనేనపునరుక్తిస్స్యాత్ ॥ రామానుజీయం ॥ కుబేరమిత్యారభ్యసర్వతస్సమలంకృతమిత్యంతమేకంవాక్యం ॥ అతోవక్ష్యమాణేనసహ

క్షసావాసంహనుమానవలోకయన్ । ఆససాదాథలక్ష్మీవాన్ రాక్షసేంద్రనివేశనమ్ * చతుర్విషాణైర్ద్విరదైస్త్రివిషాణైస్తథైవచ । ప
రిక్షిప్తమసంబాధంరక్ష్యమాణముదాయుధైః * రాక్షసీభిశ్చపత్నీభీ రావణస్యనివేశనమ్ । ఆహృతాభిశ్చవిక్రమ్యరాజకన్యాభిరావృతమ్ ॥
* తన్నక్రమకరాకీర్ణంతిమింగిలఝషాకులమ్ । వాయువేగసమాధూతంపన్నగైరివసాగరమ్ ॥౭॥ యాహివైశ్రవణేలక్ష్మీర్యాచేంద్రేహ
రివాహనే । సారావణగృహేసర్వానిత్యమేవానపాయినీ ॥౮॥ యాచరాజ్ఞః కుబేరస్యయమస్యవరుణస్యచ । తాదృశీతద్విశిష్టావాఋద్ధీరక్షో
గృహేష్విహ ॥౯॥ తస్యహర్మ్యస్యమధ్యస్థంవేశ్మచాన్యత్సునిర్మితమ్ । బహునిర్యూహసంకీర్ణందదర్శపవనాత్మజః * బ్రహ్మణోర్థే
కృతందివ్యందివియద్విశ్వకర్మణా । విమానంపుష్పకంనామసర్వరత్నవిభూషితమ్ * పరేణతపసాలేభేయత్కుబేరః పితామహాత్ ॥౧౦౪॥
కుబేరమోజసాజిత్వాలేభేతద్రాక్షసేశ్వరః * ఈహామృగసమాయుక్తైః కార్తస్వరహిరణ్మయైః । సుకృతైరాచితంస్తంభైః ప్రదీప్తమి
వచశ్రియా * మేరుమందరసంకాశైరుల్లిఖద్భిరివాంబరమ్ । కూటాగారైశ్శుభాకారైస్సర్వతస్సమలంకృతమ్ ॥౧౨॥ జ్వలనార్కప్రతీకాశం

తిసంబంధః ॥౬॥ మార్గమాణ ఇతి ॥ సీతాంమార్గమాణః సర్వతః పుష్పకాదన్యత్రసర్వత్రపరిచక్రామసంచారపుష్పకారోహణస్యోపరివక్ష్యమాణత్వాత్ ॥ ౩॥ ఉత్తమమిత్యాదిశ్లోకద్వయమేకంవాక్యం ॥ రాక్షసావాసమిత్యనేనసర్వోపజీవ్యత్వాత్సర్వరాక్షససాధారణత్వముక్తం - రాక్షసేంద్రనివేశనంరావణభవనం - పరిక్షిప్తంపరివేష్టితం ఉదాయుధైః రాక్షసైరితిశేషః * రాక్షసీభిరితి ॥ రావణస్యనివేశనంనివేశ్యంతేపరిగృహ్యంతేపత్న్యోయత్రేతినివేశనంరమణస్థానమిత్యర్థః-అపశ్యదితిశేషః-అతఏవపత్నీభిరావృతం ॥౮॥ యాచేత్యాదిశ్లోకద్వయేనరావణగృహసర్వరాక్షసగృహవర్తమానాంలక్ష్మీంఅనుసంధత్తే-యాలక్ష్మీః వైశ్రవణాదిషునిత్యానపాయినీసాసర్వాపిరావణగృహేసర్వరాక్షసగృహేషుచతాదృశీతద్విశిష్టాతతోప్యధికావేతిసంబంధః-లక్ష్మీః శోభాఋద్ధిః ఐశ్వర్యం ॥౯॥ తస్యహర్మ్యస్యేత్యాదిశ్లోకత్రయస్యపవనాత్మజః తద్విమానందదర్శేతిసంబంధః-నిర్యూహాః మత్తవారణాః ॥ ౧౨ ॥ ఈహామృగేతి ॥ ఈహామృగసమాయుక్తైరిత్యాదీనామారుర్ణ్సహా

టాగారశబ్దేనసోపానరుక్త్యం-ఈహామృగసమాయుక్తైః కృత్రిమవృకయుక్తైః-కార్తస్వరహిరణ్మయైఃసువర్ణరజతమయైః॥ని॥కృతాకృతం హేమరూప్యంహిరణ్యమభిధీయతఇతిరజతస్యాపిహిరణ్యత్వాభిధానాత్ ।జ్వలనార్కప్రతీకాశమిత్యారభ్యఆరురోహమహాకపిరిత్యంతమేకంవాక్యం ॥ జాలవాతాయనైర్యుక్తం-కుడ్యోపరిభాగేఅలంకారార్థంస్వస్తికసర్వతోభద్రాద్యాకారేణయత్నవత్తయాకృతంజాలం-వాయుసంచారార్థంకృతోగవాక్షో వాతాయనం-ఇంద్రనీలమహానీలేతి శ్లో॥క్షీరమధ్యేక్షిప్తేన్నీలంక్షీరంచేన్నీలతాంవ్రజేత్ ।ఇంద్రనీలమితిఖ్యాతమితిచాగస్త్యభాషితమితిరత్నశాస్త్రోక్తలక్షణమింద్రనీలం॥శ్లో॥సింహళాకరసంభూతా మహానీలాఇతస్మృతాఇత్యుక్తామహానీలాఇతితయోర్భేదః - విద్రుమేణమహార్ఘనైర్మణిభిఃనిస్తులాభిర్ముక్తాభిశ్చకరణైఃవిచిత్రేణతలేనాభివిరాజితమితిసంబంధః-ఆదిత్యతరుణోపమంతరుణాదిత్యోపమం-ఉపసర్జనస్యపరనిపాతఆర్షః॥౧౯॥తత్రస్థఇతి ॥ జిఘ్రత్ అజిఘ్రత్ ॥౨౧॥ తతస్తామిత్యాది ॥ దంతాంతరితరూపికాందంతైఃవ్యవహితరూపికాం-అంతరాంతరాకృతదంతఫలకామితియావత్ - సుబహుస్తంభభూషితాంఅవాంతరబహుస్తంభభూషితాం - సుబహుస్తంభభూషితైరితిపాఠే-సుబహుస్తంభైః స్తంభదార్ఢ్యకారిపట్టైరలంకృతామిత్యర్థః-అత్యుచ్చైఃఅత్యంతోన్నతైః-దివంఆకాశం-మహత్యాఆస్తరణేన-పృథివీలక్షణాంకయాసరిత్సముద్రగిరివనాదిభిఃపృథివీలక్షణైరంకితయా-కల్మాషీంశబళవర్ణాం - వసిష్ఠధేనుమివసర్వకామప్రదత్వేనకల్మాషీసాదృశ్యం- వర్ణస్యాపిప్రసాదినీంవర్ణోత్కర్షకరీమి

సుకృతంవిశ్వకర్మణా । హేమసోపానసంయుక్తంచారుప్రవరవేదికమ్ ॥ జాలవాతాయనైర్యుక్తంకాంచనైస్స్ఫాటికైరపి । ఇంద్రనీ
లమహానీలమణిప్రవరవేదికమ్ ॥ విద్రుమేణవిచిత్రేణమణిభిశ్చమహార్ఘనైః । నిస్తులాభిశ్చముక్తాభిస్తలేనాభివిరాజితమ్ ॥ చందనేనచర
క్తేనతపనీయనిభేనచ । సుపుణ్యగంధినాయుక్తమాదిత్యతరుణోపమమ్ ॥ కూటాగారైర్వరాకారైర్వివిధైస్సమలంకృతమ్ ।విమానంపుష్ప
కందివ్యమారురోహమహాకపిః ॥ ౧౯ ॥తత్రస్థస్సతదాగంధంపానభక్ష్యాన్నసంభవమ్ - దివ్యంసంమూర్ఛితంజిఘ్రద్రూపవంతమివానిల
మ్॥౨౦॥సగంధస్తంమహాసత్త్వంబంధుర్బంధుమివోత్తమమ్ । ఇతఏహీత్యువాచేవతత్రయత్రసరావణః॥ ౨౧ ॥ తతస్తాఃప్రస్థితశ్శాలాంద
దర్శమహతీంశుభామ్ । రావణస్యమనఃకాంతాంకాంతామివవరస్త్రియమ్ ॥ మణిసోపానవికృతాంహేమజాలవిభూషితామ్ । స్ఫాటి
కైరావృతతలాందంతాంతరితరూపికామ్॥ముక్తాభిశ్చప్రవాళైశ్చరూప్యచామీకరైరపి।విభూషితాంమణిస్తంభైస్సుబహుస్తంభభూషితా
మ్ ॥ సమైర్ఋజుభిరత్యుచ్చైస్సమంతాత్సువిభూషితైః । స్తంభైఃపక్షైరివాత్యుచ్చైర్దివంసంప్రస్థితామివ ॥ మహత్యాకుథయా
స్తీర్ణాంపృథివీలక్షణాంకయా । పృథివీమివవిస్తీర్ణాంసరాష్ట్రగృహమాలినీమ్ ॥ నాదితాంమత్తవిహగైర్దివ్యగంధాధివాసితామ్ । ప
రార్ధ్యాస్తరణోపేతాంరక్షోధిపనిషేవితామ్ ॥ ధూమ్రామగరుధూపేనవిమలాంహంసపాండురామ్ । చిత్రాంపుష్పోపహారేణకల్మా
షీమివసుప్రభామ్ ॥ మనస్సంహ్లాదజననీంవర్ణస్యాపిప్రసాదినీమ్ । తాంశోకనాశినీందివ్యాంశ్రియస్సంజననీమివ॥౨౯॥ ఇంద్రియాణీంద్రి

హాకపిరిత్యుత్తరేణసంబంధః-ఈహామృగాఃకృత్రిమమృగాః-కార్తస్వరహిరణ్మయైఃసువర్ణరజతమయైః- జాలవాతాయనైర్యుక్తంకుడ్యోపరిభాగే అలంకారార్థంస్వస్తికసర్వతోభద్రాద్యాకారేణాయామవత్తయాకృతంజాలంవాయుసంచారార్థం కృతోగవాక్షః వాతాయనంఇంద్రనీలః క్షీరస్యనైల్యప్రకాశోత్పాదకః మహానీలఃసింహళద్వీపాకరోద్భూతఃవిద్రుమేణమహార్ఘనైఃమణిభిఃనిస్తులాభిఃవర్తులాభిఃముక్తాభిశ్చకరణైఃవిచిత్రేణతలేనకుట్టిమేనవిరాజితమితిసంబంధః - ఆదిత్యతరుణోపమంతరుణాదిత్యోపమం॥౧౯॥తత్రస్థఇతి ॥ జిఘ్రత్ అజిఘ్రత్ రూపవంతమివానిలంఅరూపస్యవాయోఃగంధవద్రేణుభూయస్త్వాద్రూపవత్త్వోత్ప్రేక్షా ॥ ౨౧ ॥ తతస్తామిత్యారభ్య తాంశోకనాశినీందివ్యాంశ్రియస్సంజననీమివేత్యంతమేకంవాక్యం॥పక్షస్తచ్ఛబ్దఃప్రస్థితఇత్యనేనసంబధ్యతే- అపరోదదర్శేత్యనేనదంతాంతరితరూపికాందంతైరంతరితానిమధ్యేమధ్యేనిర్మితానిరూపాణియస్యాంతాం - సుబహుస్తంభభూషితామిత్యత్రబహుత్వవిధానాయస్తంభానువాదాన్నపౌనరుక్త్యం ॥ స్తంభైరితి॥ పక్షైరివస్థితైః స్తంభైర్దివంసంప్రస్థితామివేత్యుత్ప్రేక్షా- పృథివీలక్షణాంకయాసరిత్సముద్రగిరిరాష్ట్రాదిభిః పృథివీలక్షణైరంకితయా

త్యర్థః - తాం శోకనాశినీమితి - తతస్తామితి వర్తమానే పునస్తచ్ఛబ్దః ఉపసంహారార్థః ॥ తాం ప్రతి ప్రస్థితః దదర్శేతి వా సంబంధః ॥౨౯॥ ఇంద్రియాణీతి ॥ హనుమత ఇతి శేషః ౩౦॥ స్వర్గోఽయమితి ॥ సామాన్యతః స్వర్గోఽయం - తత్రాపి దేవలోకః - త్రయస్త్రింశద్దేవానాం లోకః తత్రాపీంద్రస్య పురీ అమరావతీ పరా సిద్ధిః బ్రహ్మణస్స్థానమి త్యుత్తరోత్కర్షః ॥౩౧॥ ప్రధ్యాయత ఇతి ప్రధ్యాయత ఇవ నిశ్చలతయా ప్రకృష్టధ్యానయుక్తానివ ధూర్తాన్ అక్షధూర్తాన్ దేవనేన ద్యూతేన ॥౩౨॥ దీపానామితి ॥ ప్రదీప్తా శాలా దగ్ధేతి - అభ్యమన్యత ॥౩౩॥ తత ఇత్యాది ॥ కుథాసీనం కుథశయితం - నానావర్ణాంబరస్రజమితి - హలంతస్య స్రక్ఛబ్దస్య వా గురుమః తేన టాబంతత్వాదజంతత్వోపపత్తిః ॥౩౫॥ తదితి ॥ నిశ్శబ్దాన్తరభూషణం నిశ్శబ్దవిశేషాణి భూషణాని యస్య - అథాంతరరంధ్రే వ్యపరవ్యవధానయోః ॥ అవకాశావసరయోరవసానే నార్థయోః విశేషమధ్యతాదర్థ్యేష్వితి దర్పణః ॥ అతినిద్రాపరవశత్వేన నిశ్చలాంగతయా నిశ్శబ్దభూషణమిత్యర్థః ॥౩౬॥ ప్రబుద్ధానీతి ॥ అత్ర వదనానీత్యనుషజ్యతే ॥ తాసాం వదనాని క్షపాక్షయే దివసే - పద్మానీవ ప్రబుద్ధాని భూత్వా రాత్రౌ పునస్సంవృతపత్రాణి సంకుంచితపత్రాణి పద్మానీవ బభుః ॥౩౮॥ ఇమానీతి ॥ ప్రార్థయంతి ప్రార్థయేరన్ - మధురసలుబ్ధతయా అత్ర పునః పునః పతేయురిత్యర్థః - వ్యత్యయేన పరస్మైపదం - అనుదాత్తత్వేనాత్మనేపదత్వాత్ - నియతం నూనం - ఉపపత్త్యా యుక్త్యా - ఉపపత్తిమేవాహ మేన ఇతి - తాని ముఖాని - గుణతః సౌరభాదిగుణైః - సలిలోద్భవైః పద్మైః ॥౪౦॥ తారాణామితి ॥ ప్రభా కాంతిః - వర్ణః రూపం ప్రసాదః ప్రసన్నతా ॥౪౪॥

యా హైర్ణ్యస్తుపంచపంచభిరుత్తమైః । తర్పయామాస మా తేవ తదా రావణపాలితా ॥౩౦॥ స్వర్గోఽయం దేవలోకోఽయమింద్రస్యేయం పురీ భవేత్ । సిద్ధిర్వేయం పరా హి స్యాదిత్యమన్యత మారుతిః ॥౩౧॥ ప్రధ్యాయత ఇవాపశ్యత్ప్రదీప్తాంస్తత్ర కాంచనాన్ । ధూర్తానివ మహాధూర్తైర్దేవనేన పరాజితాన్ ॥౩౨॥ దీపానాం చ ప్రకాశేన తేజసా రావణస్య చ । అర్చిర్భిర్భూషణానాం చ ప్రదీప్తేత్యభ్యమన్యత ॥౩౩॥ తతోఽపశ్యత్కుథాసీనం నానావర్ణాంబరస్రజమ్ । సహస్రం వరనారీణాం నానావేషవిభూషితమ్ ॥ * పరివృత్తేఽర్ధరాత్రే తు పాననిద్రావశంగతమ్ । క్రీడిత్వోపరతం రాత్రౌ సుష్వాప బలవత్తదా ॥౩౫॥ తత్ప్రసుప్తం విరురుచే నిశ్శబ్దాంతరభూషణమ్ । నిశ్శబ్దహంసభ్రమరం యథా పద్మవనం మహత్ ॥౩౬॥ తాసాం సంవృతదంతాని మీలితాక్షాణి మారుతిః । అపశ్యత్పద్మగంధీని వదనాని సుయోషితామ్ ॥౩౭॥ ప్రబుద్ధానీవ పద్మాని తాసాం భూత్వా క్షపాక్షయే । పునస్సంవృతపత్రాణి రాత్రావివ బభుస్తదా ॥౩౮॥ ఇమాని ముఖపద్మాని నియతం మత్తషట్పదాః । అంబుజానీవ ఫుల్లాని ప్రార్థయంతి పునః పునః ॥ * ఇతి చామన్యత శ్రీమానుపపత్త్యా మహాకపిః । మేనే హి గుణతస్తాని సమాని సలిలోద్భవైః ॥౪౦॥ సా తస్య శుశుభే శాలా తాభిః స్త్రీభిర్విరాజితా । శారదీవ ప్రసన్నా ద్యౌస్తారాభిరభిశోభితా ॥౪౧॥ స చ తాభిః పరివృతః శుశుభే రాక్షసాధిపః । యథా హ్యుడుపతిః శ్రీమాంస్తారాభిరభిసంవృతః ॥౪౨॥ యాశ్చ్యవంతేఽంబరాత్తారాః పుణ్యశేషసమావృతాః । ఇమాస్తాస్సంగతాః కృత్స్నా ఇతి మేనే హరిస్తదా ॥౪౩॥ తారాణామివ సువ్యక్తం మహతీనాం శుభార్చిషామ్ । ప్రభావర్ణప్రసాదాశ్చ విరేజుస్తత్ర యోషితామ్ ॥౪౪॥

తయా పరిస్తోమేన విశాలచిత్రరత్నకంబళేనేత్యర్థః - కల్మాషీమివ కల్మాషీశబ్దేన వసిష్ఠధేనురుచ్యతే - అనేన సర్వానందదాయినీ సూచ్యతే ॥౨౯॥ ఇంద్రియాణీతి ॥ హనుమత ఇతి శేషః - తర్పయామాస ఉక్తశాలేతి శేషః ॥౩౦॥ స్వర్గ ఇతి ॥ స్వర్గః పాతాళాది దేవలోకః వాయువరుణాదిలోకః ఇంద్రపురీ అమరావతీ - పరా సిద్ధిః ఉత్కృష్టసత్ఫలభూతో బ్రహ్మలోకః ॥౩౧॥ ప్రధ్యాయత ఇవ ధ్యాననిష్ఠానివ - ప్రత్యాయత ఇతి పాఠే - ఝడితి ప్రకాశసంభారాత్ - ప్రత్యాగచ్ఛత ఇవ స్థితాన్ కాంచనాన్ కాంచనస్తంభగతానిత్యర్థః - ధూర్తాన్ అక్షధూర్తాన్ దేవనేన ద్యూతేన - కవాటజాలైరితి ॥ కవాటజాలైః పథాముద్యమానేవ తా శాలా ప్రదీప్తేత్యభ్యమన్యతేతి సంబంధః - పరివృత్తే ప్రవృత్తే సతి నిశ్శబ్దాంతరభూషణం నిశ్శబ్దోదరాణి భూషణాని యస్య తత్ ॥౩౬॥ ప్రబుద్ధానీతి ॥ వదనానీత్యనుషజ్యతే - తాసాం వదనాని క్షపాక్షయే దివసే పద్మానీవ ప్రబుద్ధాని భూత్వా రాత్రౌ పునస్సంవృతపత్రాణి పద్మానీవ బభురిత్యన్వయః ॥౩౮॥ ఇమానీతి ॥ మత్తషట్పదాః ఇమాని ముఖపద్మాని ఫుల్లాన్యంబుజానీవ పునః పునః ప్రార్థయంతి ప్రార్థయేరన్ నియతం నూనం - ప్రార్థయంత ఇతి పాఠే ప్రార్థయమానా భవేయురితి శేషః - ఉపపత్త్యా యుక్త్యా ఇతి

వ్యావృత్తేతి॥పానవ్యాయామకాలేషుపానానంతరభావిరతివ్యాపారసమయేషు-వ్యావృత్తగురుపీనస్రక్ ప్రకీర్ణవరభూషణాః-విపర్యస్తగురుపీనస్రజః ప్రకీర్ణవరభూషణాశ్చ సత్యః - నిద్రాపహృతచేతసః విరేజుః॥౪౫॥వ్యావృత్తతిలకా ఇతి॥ వ్యావృత్తతిలకాః ఉన్మృష్టతిలకాః - ఉద్భ్రాంతనూపురాః స్వస్థానాదపస్థితనూపురాః॥౪౬॥ముక్తాహారేతి॥ముక్తాహారావృతాః ముక్తాహారైరావృతాః - ఛిన్నముక్తాహారా ఇత్యర్థః-వ్యావిద్ధరశనాదామాః ఛిన్నకాంచీగుణాః- కిశోర్యః ప్రథమవయస్కాః-బడబాః-వాహితాః మార్గశ్రమనివృత్త్యర్థం భూమౌ ప్రవేష్టనం కారితాః- సర్వత్ర రేజురిత్యన్వయః॥౪౭॥౪౮॥చంద్రాంశ్వితి॥ చంద్రాంశుకిరణాభాః-అంశుః సూర్యః॥౫॥అథాంశుస్స్యాన్మయూఖే సవితర్యపీతిదర్పణః। చంద్రసూర్యయోః కిరణానామాభేవాభా యేషాం తే తథా-ఉత్కటాః స్థూలాః॥౫౧॥ అథాసాం నదీసమాధిం దర్శయతి-కింకిణీతి॥కింకిణీజాలసంకోశాః కింకిణీజాలాన్యేవ సంకోశా ముకుళాని యాసాం తాః- ఏతత్ స్థానే సత్కోశ ఇతి పాఠాంతరదర్శనాత్సంకోశ శబ్దో ముకుళవాచీత్యవగమ్యతే-భావాః శృంగారచేష్టాః త ఎవ గ్రాహాః నక్రాః యాసాం తాః-సుప్తిదశాయామపి వాసనావశాద్భావాభివ్యంజకసంస్థానవత్త్వాద్భావగ్రాహా ఇత్యుక్తం-యశః స్త్రీరాః యశశ్శబ్దేన యశోహేతుభూతా పర్యంతప్రసృతప్రభోచ్యతే సైవ తీరం యాసాం తాః॥౫౨॥ మృదుష్వితి॥ సంస్థితాః లగ్నాః-భూషణరాజయః-భ్రమరాణీవ భ్రమరా ఇవ-వ్యత్యయ ఆర్షః-కాముకా ఇవ-బభూవుః॥ని॥ భ్రమరః కాముకే భృంగ ఇతి దర్పః। కేచిత్తు భూషణానీతి పాఠం కల్పయిత్వా భూషణరాజయః భూషణవిమర్దకృతరేఖాః-విస్రస్తభూషణానామపి కాసాంచిద్భూషణానీవ బభూవురిత్యర్థ ఇత్యాహుః॥౫౩॥మృదుష్వితి॥ భూషణరాజయః భూషణవిమర్దజనితరేఖాః-విస్రస్తభూషణానామపి కాసాంచిద్భూషణస్థానదేశే భూషణానీవ బభురిత్యర్థః॥ ౫౩ ॥ అంశ్వితి ॥ ముఖమారుతకంపితాః అంశుకాంతాః సూక్ష్మవస్త్రదశాః-ఉపర్యుపరి వక్త్రాణాం వక్త్రాణ్యుపర్యుపరి-ధిగుపర్యాదిషు త్రిషు ద్వితీయామ్రేడితాంతేష్వితి ద్వితీయా భావ ఆర్షః- వ్యాధూయంత ఇతి శేష

వ్యావృత్తగురుపీనస్రక్ప్రకీర్ణవరభూషణాః। పానవ్యాయామకాలేషు నిద్రాపహృతచేతసః॥ ౪౫ ॥ వ్యావృత్తతిలకాః కాశ్చిత్కాశ్చిదుద్భ్రాంతనూపురాః। పార్శ్వే గళితహారాశ్చ కాశ్చిత్పరమయోషితః॥౪౬॥ముక్తాహారావృతాశ్చాన్యాః కాశ్చిద్విస్రస్తవాససః। వ్యావిద్ధరశనాదామాః కిశోర్య ఇవ వాహితాః॥౪౭॥సుకుండలధరాశ్చాన్యా విచ్ఛిన్నమృదితస్రజః। గజేంద్రమృదితాః ఫుల్లా లతా ఇవ మహావనే॥౪౮॥ చంద్రాంశుకిరణాభాశ్చ హారాః కాసాంచిదుత్కటాః। హంసా ఇవ బభుస్సుప్తాః స్తనమధ్యేషు యోషితామ్॥౪౯॥అపరాసాం చ వైడూర్యాః కాదంబా ఇవ పక్షిణః। హేమసూత్రాణి చాన్యాసాం చక్రవాకా ఇవాభవన్॥౫౦॥హంసకారండవాకీర్ణాశ్చక్రవాకోపశోభితాః। ఆపగా ఇవ తా రేజుర్జఘనైః పుళినైరివ॥౫౧॥కింకిణీజాలసంకోశాస్తా హైమవిపులాంబుజాః। భావగ్రాహా యశస్తీరాస్సుప్తా నద్య ఇవాబభుః॥౫౨॥మృదుష్వంగేషు కాసాంచిత్కుచాగ్రేషు చ సంస్థితాః। బభూవుర్భూషణానీవ శుభా భూషణరాజయః॥౫౩॥అంశుకాంతాశ్చ కాసాంచిన్ముఖమారుతకంపితాః। ఉపర్యుపరి వక్త్రాణాం వ్యాధూయంతే పునః పునః॥౫౪॥తాః పతాకా ఇవోద్ధూతాః పత్నీనాం రుచిరప్రభాః। నానావర్ణసువర్ణానాం వక్త్రమూలేషు రేజిరే॥౫౫॥ వవల్గుశ్చాత్ర

త్యే వా మన్యత ఉత్ప్రేక్షితవాన్ ✱ తామేవాహ మేన ఇతి ॥ తాని ముఖాని గుణతః శైత్యసౌరభ్యాదిగుణైః సలిలోర్ధ్వవైరంబుజైః సమానిమే నేహాతియోజనా ॥౪౩॥ తారాణామితి ॥ ప్రభా దేహకాంతిః వర్ణః రూపం ప్రసాదః సౌజ్వల్యం ॥ ౪౪ ॥ వ్యావృత్తేతి ॥ పానవ్యాయామకాలేషు పానానంతరగీతనృత్తాదివ్యాపారకాలేషు వ్యావృత్తగురుపీనస్రక్ప్రకీర్ణవరభూషణాః వ్యావృత్తాః విపర్యస్తాః గురుపీనస్రజశ్చ ప్రకీర్ణవరభూషణాని చ యాసాం తాః తథాభూతా విరేజురితి పూర్వేణాన్వయః బంధః॥౪౫॥వ్యావృత్తేతి ॥ ఉద్భ్రాంతనూపురాః స్వస్థానానవస్థితనూపురాః వ్యావిద్ధరశనాదామాశ్చలత్కాంచీగుణాః కిశోర్యః బడబాః వాహితాః అధ్వశ్రమనివృత్త్యర్థం భూవేష్టనం కారితాః శ్లథబంధా భవంతి-తద్వదిత్యర్థః॥౪౭॥సుకుండలేతి॥అస్మిన్నపి రేజురిత్యనుషజ్యతే॥౪౮॥చంద్రేతి॥అంశవః సూక్ష్మరశ్మయః కిరణాః స్థూలరశ్మయః॥౫౧ ॥కింకిణీతి ॥ కింకిణీజాలాన్యేవ సంకోశాః ముకుళా యాసాం తాః - హైమాని హేమభూషణాన్యేవ విపులాన్యంబుజాని యాసాం తాః భావగ్రాహాః భావాః విలాసా ఏవ గ్రాహాః నక్రాదయో యాసాం తాః యశస్తీరాః లక్షణయా కాంతిరోధస ఇత్యర్థః॥౫౨॥ మృదుష్వితి ॥ భూషణరాజయః భూషణప్రమర్దనజనితరేఖాః విస్రస్తభూషణానామపి కాసాంచిద్భూషణస్థానరేఖాః భూషణానీవ బభూవురిత్యర్థః॥౫౪॥ తా ఇతి ॥తాః అంశుకాంతాః నానావర్ణసువర్ణానాం నానా

నార్హః-ఘనాతేః క్రాన్త్యాదిత్వాత్ ॥౫౪॥ తా ఇతి ॥ విధేయత్వాత్ స్త్రీలింగతా- నానావర్ణసువర్ణానాం నానావిధశోభనవర్ణానాం॥౫౫॥ వవల్గురితి॥ ఉపధానపరిసరేషు నమణిఖచితతయాలంబమానానికుండలాని మందంమందం చేలురిత్యర్థః॥౫౬॥ అత్యర్థమితి ॥ రావణే అత్యర్థం సక్తమనసః అస్వతంత్రాః పాననిద్రాపరవశాః తాః సపత్నీభిరాఘ్రాతముఖాః వరస్త్రియః తదాముఖాఘ్రాణసమయే సపత్నీనాం ప్రియమేవాచరన్ రావణో జిఘ్రతీతి బుద్ధ్యా స్వయమప్యజిఘ్రన్నిత్యర్థః - అథవా కథం సపత్న్యోఽపి సహస్వపంతీత్యాశంక్యాహ॥ అత్యర్థమితి॥౫౮॥ బాహూనితి॥ పారిహార్యో వలయః-అంశుకానిచ-ఉపనిధాయేత్యనుషజ్యతే॥ ౬౦ ॥ అన్యావక్షసీత్యాదిశ్లోకద్వయే శిశ్యిరే ఇత్యేతద్వచనవిపరిణామేన యథాయోగం సంబధ్యతే - ఉపనిధాయేతి చ॥ రా ॥ అన్యావక్షసీత్యాదిశ్లోకద్వయే శిశ్యిరే ఇత్యేతద్వచనవిపరిణామేనయథాయోగం సంబధ్యతే-ఉపనిధాయేతిచ॥౬౨॥ అన్యోన్యేతి॥ మాలేవ పుష్పమాలేవ-మత్తషట్పదస్థానీయాః కేశాః ॥ ౬౩ ॥ లతానామిత్యాదిశ్లోకద్వయమేకాన్వయం ॥ తద్రావణస్య స్త్రీవనం లతానాం వనమివాసీదితి సంబంధః-విశేషణాన్యుభయత్ర యోజ్యాని-వాయుసేవనాద్ధేతోః- అన్యోన్యమాలాగ్రథితం అన్యోన్యమాలారూపేణ గ్రథితం సుఖముఖమారుతసేవనాదన్యోన్యమాలాగ్రథితమితి స్త్రీపక్షే-సంసక్తకుసుమోచ్చయం- అన్యోన్యసంసక్తనీవీకం-సంసక్తకుసుమసమూహం చేత్యర్థః-వ్యతివేష్టితసుస్కంధం అన్యోన్యపరివేష్టితాంసం-అన్యోన్యపరివేష్టితప్రకాండంచ-అన్యోన్యం భ్రమరైశ్చికురైరాకులం-భ్రమరైః భృంగైరాకులంచ॥ ని॥ భ్రమరశ్చికురే భృంగ ఇతి విశ్వః॥ ౬౪॥ ఉచితేష్వితి॥ ఉచితేషు స్థానేషు స్థితానామపి భూషణానాం గాంబరస్రజాం సాధారణ్యాదేకతామాపన్నానామితి భావః-వివేకః సువ్యక్తమాధాతుం న శక్యః అన్యోన్యసంగ్రథితత్వేన సుప్తత్వాత్ ఇమా అస్యా భూషణాంగాంబరస్రజః ఇమా అపరస్యా ఇతి వివేకః కర్తుం న శక్య ఇత్యర్థః॥౬౫॥ రావణ ఇతి॥ సుఖసంవిష్టే సుఖసుప్తే-కాంచనాః కాంచనదీపస్తంభస్థాదీపాః అనిమిషాస్సంతః పైక్షంతేవ- అనేన రావణస్య జాగ్రద్దశాయాం దీపైరపి

కాసాంచిత్కుండలాని శుభార్చిషామ్ । ముఖమారుతసంసర్గాన్మందంమందం సుయోషితామ్॥౫౬ ॥ శర్కరాసవగంధైశ్చ ప్రకృత్యా సురభిస్సుఖః । తాసాం వదననిశ్వాసస్సిషేవే రావణం తదా॥౫౭ ॥ రావణాననశంకాశ్చ కాశ్చిద్రావణయోషితః । ముఖాని స్మ సపత్నీనాముపాజిఘ్రన్పునః పునః॥౫౮॥ అత్యర్థం సక్తమనసో రావణే తా వరస్త్రియః। అస్వతంత్రాస్సపత్నీనాం ప్రియమేవాచరం స్తదా॥౫౯॥ బాహూనుపనిధాయాన్యాః పారిహార్యవిభూషితాన్ । అంశుకాని చరమ్యాణి ప్రమదాస్తత్ర శిశ్యిరే ॥౬౦॥ అన్యా వక్షసి చాన్యస్యాస్తస్యాః కాశ్చిత్పునర్భుజమ్ । అపరా త్వంకమన్యస్యాస్తస్యాశ్చాప్యపరా భుజౌ * ఊరుపార్శ్వకటీపృష్ఠమన్యోన్యస్య సమాశ్రితాః। పరస్పరనివిష్టాంగ్యో మదస్నేహవశానుగాః॥౬౨॥ అన్యోన్యభుజసూత్రేణ స్త్రీమాలా గ్రథితా హి సా। మాలేవ గ్రథితా సూత్రే శుశుభే మత్తషట్పదా॥౬౩॥ లతానాం మాధవే మాసి ఫుల్లానాం వాయుసేవనాత్। అన్యోన్యమాలాగ్రథితం సంసక్తకుసుమోచ్చయమ్ * వ్యతివేష్టితసుస్కంధమన్యోన్యభ్రమరాకులమ్ । ఆసీద్వనమివోద్ధూతం స్త్రీవనం రావణస్య తత్ ॥౬౪॥ ఉచితేష్వపి సువ్యక్తం న తాసాం యోషితాం తదా । వివేకశ్శక్య ఆధాతుం భూషణాంగాంబరస్రజామ్॥౬౫॥ రావణే సుఖసంవిష్టే తాః

వర్ణాః సువర్ణాః శోభనవర్ణాః యాసాం తాః॥౫౫॥ నను తాః సపత్నీభిః కృతముఖాఘ్రాణం కథం సహంత ఇత్యత ఆహ॥ అత్యర్థమితి ॥ అస్వతంత్రాః రాగాంధాః రావణే అత్యర్థం సక్తమనసః తాః సపత్నీభిరాఘ్రాతముఖాః వరస్త్రియః తదాఘ్రాణసంపత్త్యః ప్రియమితిమత్వా సపత్నీనాం ప్రియమేవాచరన్- రాగాంధాః కిం కిం న కుర్వంతీతి భావః॥౫౯॥ బాహూనితి॥ పారిహార్యవిభూషితాన్ పారిహార్యః వలయః ఉపనిధాయ ఉపధానం కృత్వా॥౬౦॥ అన్యేత్యాదిశ్లోకద్వయే శిశ్యిర ఇత్యేతద్యథాయోగం వచనవిపరిణామేన ఉపనిధాయేతి పదం చ అనువర్తనీయం॥౬౧॥ అన్యోన్యేతి ॥ మాలేవ పుష్పమాలేవ-ఉపమేయే మత్తషట్పదస్థానీయాః కచభారాః॥౬౩॥ లతానామిత్యాదిశ్లోకద్వయమేకం వాక్యం-తద్రావణస్య స్త్రీవనం లతానాం వనమివాసీదితి సంబంధః - విశేషణాన్యుభయత్ర యోజ్యాని ॥ ౬౪ ॥ ఉచితేష్వితి ॥ తదా తాసాం యోషితాముచితేషు స్థానేషు స్థితానామపి భూషణాంగాంబరస్రజాం వివేకః సువ్యక్తమాధాతుం న శక్యః - అన్యోన్యసంగ్రథితత్వేన సుప్తత్వాత్ ఇమా అస్యా భూషణాంగాంబరస్రజః ఇమా అపరస్యా ఇతి వివేకః - కర్తుం న శక్య ఇత్యర్థః॥ ౬౫ ॥ రావణ ఇతి ॥ సుఖసంవిష్టే సతి కాంచనాః కాంచనస్తంభగతా దీపాః కర్తారః స్త్రీ

పితాః స్త్రియో నిశ్చలం ద్రష్టుమశక్యా ఇతిగమ్యతే॥౬౭॥అథసీతయైకయా అకామ్యత్వం వక్తుం సర్వస్త్రీకామ్యత్వమాహ॥రాజర్షీత్యాది నా శ్లోకత్రయేణ॥ తస్య కామవశంగతాః తం ప్రతియః కామః తస్య వశంగతాః-తం కామయిత్వా స్వయమేవాగతాస్తాః-నతు తేన కామయిత్వా హృతా ఇత్యర్థః॥౬౮॥హృతాశ్చ కాశ్చనస్త్రీ యం తేతత్ర కథమిత్యత్రాహ॥ యుద్ధేతి॥ తాసుహృతాసు తాసాం సంబంధిభిస్సహాయుద్ధంభవిష్యతీతియుద్ధం కామయిత్వా నేనహృతాః నతు తాః కామయిత్వాహృతాః ॥ ౬౯ ॥ అముమేవార్థం వివృణోతి ॥ నతత్రేతి ॥ తత్ర తాసు కాశ్చిదపి ప్రమదాః ప్రసహ్య వీర్యేణ నలబ్ధాః - కింతుస్వసంవాదేనైవేత్యర్థః - వీర్యోపపన్నేన రావణేన నలబ్ధాః అపితుగుణేన లబ్ధాః - అన్యకామా చ కాచి త్తత్ర నాస్తి-అన్యపూర్వా చ న- అన్యత్రాసక్తా చ న కాచిదిత్యర్థః॥ ౭౦ ॥ బభూవేతి ॥ రాఘవధర్మపత్నీ ఈదృశీయదిస్వయంవరాత్పూర్వమేవాస్యధర్మపత్నీ చేత్ -అస్య సుజాతం సుకృతం - ఇయమసాధ్వీబుద్ధిః కాపేయత్వప్రమాదకృతా నతు స్వయం తస్య బుద్ధిరితిద్యోతయితుం సాధుబుద్ధేరిత్యుక్తం - ఏవం ప్రమాదోపస్థితబుద్ధ్యా పశ్చాత్తాపో భూదిత్యాహ-పునశ్చసో చింతయామాదార్తరూపఇతి- యద్వా ఇమాః రాక్షసరాజభార్యాః యథా స్వభర్త్రా విశిష్టాస్సకలభోగయుక్తాశ్చ తథా రాఘవధర్మపత్నీ ఈదృశీ యది స్వభర్త్రా సహితా భోగయుక్తా చ యది- తదాస్య రావణస్య-సుజాతం శోభనం జన్మేతి-సాధుబుద్ధేః పరసమృద్ధిపరస్య హరీశ్వరస్య స్వయమాధిపత్యార్హస్య బుద్ధిర్బభూవ - అయం రావణః రాఘవధర్మపత్నీం యది ప్రత్యర్పయేత్తదాస్య శోభనం జన్మస్యాదితిబుద్ధిర్జాతేత్యర్థః॥రా॥బభూవేతి॥ ఇమా రాక్షసరాజభార్యాః యథా స్వభర్తృవిశిష్టాః - సకలభోగయుక్తాశ్చ రాఘవధర్మపత్నీ ఈదృశీ స్వభర్తృసహితా యదిఅస్య రావణస్య సుజాతమితిసాధుబుద్ధేర్హరీశ్వరస్య బుద్ధిర్బభూవ- అయం రావణః రాఘవధర్మపత్నీం యది ప్రత్యర్పయేత్ తదా అస్య జన్మశోభనం స్యాదితిసాధుబుద్ధేర్హరీశ్వరస్య బుద్ధిర్జాతేత్యర్థః ॥ తనిశ్లోకి ॥ రావణః స్వస్త్రీభిస్సహ యథా సంతతసంశ్లేషేణ తిష్ఠతి - ఏవం రామస్సీతయా సంశ్లేషేణ తిష్ఠతిచే

> స్త్రియో వివిధప్రభాః । జ్వలంతః కాంచనా దీపాః ప్రైక్షన్తానిమిషా ఇవ ॥ ౬౭ ॥ రాజర్షిపితృదైత్యానాం గంధర్వాణాం చ యోషితః । రాక్షసానాం చ యాః కన్యాస్తస్య కామవశంగతాః॥౬౮॥ యుద్ధకామేన తాస్సర్వా రావణేన హృతా స్త్రియః । సమదా మదనేనైవ మోహితాః కాశ్చిదాగతాః॥౬౯॥నతత్ర కాచిత్ప్రమదా ప్రసహ్య వీర్యోపపన్నేన గుణేన లబ్ధా । నచాన్యకామాపి నచాన్యపూర్వా వినావరార్హాం జనకాత్మజాం తాం॥౭౦॥న చాకులీనా నచ హీనరూపా నాదక్షిణా నానుపచారయుక్తా।భార్యాభవత్తస్య నహీనసత్త్వా నచాపి కాంతస్య న కామనీయా॥౭౧॥బభూవ బుద్ధిస్తు హరీశ్వ

యః కర్మ అనిమిషా ఇవ ప్రేక్షంతే-అనేన జాగ్రదవస్థాయాం దీపా అపినిశ్చలతయా ద్రష్టుమిచ్ఛంతీతిధ్వన్యతే॥౬౭॥రాజర్షీతి॥తస్య యోషితో భవన్నితి సంబంధః॥౬౮॥యుద్ధకామేనేతి॥ యుద్ధకామేన తా హృతాః ఆహృతాః- తాసుహృతాసు తాసాం బంధుభిస్సహ యుద్ధం భవిష్యతీతి యుద్ధం కామయిత్వా తేనాహృతాః నతు తాః కామయిత్వా॥౬౯॥ఏనమేవార్థం వివృణోతి - నతత్రేతి॥తత్ర ఆహృతాసు కాచిదపి ప్రమదా వీర్యోపపన్నేన రావణేన నలబ్ధా-కింతు గుణేన సౌందర్యాదిగుణేన లబ్ధా॥ ౭౦॥ బభూవేతి॥ఇమాః రాక్షసరాజభార్యాః యథా స్వభర్తృవిశిష్టాః సకలభోగయుక్తాః-తథా రాఘవధర్మపత్నీ ఈదృశీ స్వభర్తృసహితా యది- అస్య రావణస్య సుజాతం శోభనం ఇతి సాధుబుద్ధేః హరీశ్వరస్య హనుమతః బుద్ధిః బభూవ-అయం రావణః రాఘవధర్మపత్నీం యది ప్రత్యర్పయేత్ - తదా అస్య జన్మశోభనం స్యాదితి హరీశ్వరస్య బుద్ధిర్జాతేత్యర్థః-యద్వా రాఘవధర్మపత్నీ యథా రావణేన బలాదానీతా ఇమా రాక్షసరాజభార్యాస్తథా యది సుగ్రీవేణ బలాద్ధృతా యది- తదా హరీశ్వరస్య సుగ్రీవస్య సుజాతం హీతి సాధుబుద్ధేః సన్మంత్రిబుద్ధేః అస్య హనుమతః ఈదృశీ బుద్ధిర్బభూవేత్యన్వయః - యద్వా ఇమా రాక్షసరాజభార్యా యథా రావణేనాహృతా ఇత్యర్థః- రాఘవధర్మపత్నీ ఈదృశీ యది అనేనాహృతా యది-తదా అస్య రావణస్య సుజాతం కిం సమృద్ధ్యం భవిష్యతి కిం న భవిష్యత్యేవేతి హరీశ్వరస్య బుద్ధిర్బభూవ ॥ శ్లో ॥ మమదయితతరా హృతా వనాంతాద్రజనిచరేణ తదా విమథ్య సా। కథయ మమరిపుం తమద్య వై ప్లవగపతే యమసాదనం నయామీతి రామవాక్యాద్రావణస్య న సమృద్ధ్యం భవిష్యతీత్యర్థః- యద్వా ఇమా రాక్షసరాజభార్యాః యథా మయా దృష్టా ఇతి శేషః - రాఘవధర్మపత్నీ ఈదృశీ మయా దృష్టా యదీత్యర్థః - తదా అస్య మమ సుజాతం అస్య మమ జన్మ సఫలమితి హరీశ్వరస్య బుద్ధిర్బభూవ॥శ్లో॥యశ్చ మాసాన్నివృత్తోగ్రే దృష్టా సీతేతి వక్ష్యతి।మత్తుల్యవిభవో భోగైః సుఖం స విహరిష్యతి। తతః ప్రియతరో నాస్తి మమ ప్రా

రావణస్యైశ్వర్యమవిచ్ఛిన్నంస్యాత్ -సాధుబుద్ధేఃశత్రూణామపిహితమన్వేషయతః ॥ ౭౨ ॥ కించచింతాంతరమాహపునశ్చేతి ॥ అథసఃహనుమాన్-సీతాగుణతఃపాతివ్రత్యాదిగుణతః-ధ్రువంవిశిష్టాహి-అస్యాంఏతద్విషయే-మహాత్మామహాకులప్రసూతోపిఅయంలంకేశ్వరః- అనార్యకర్మఅపహరణరూపంకర్మ-కృతవాన్-కష్టమితిఆర్తరూపఃఅత్యంతమార్తః-ప్రశంసాయాంరూపప్-పునశ్చాభిచింతయత్ -వైదేహ్యాఃదృఢవ్రతత్వాత్పాతివ్రత్యభంగోనభవేదేవఅపితుమిథ్యాపవాదమేవోత్పాదితవానితిభృశందుఃఖితస్సన్ చింతితవానిత్యర్థః-యద్వాబభూవేత్యాది-రాక్షసరాజపత్నీవత్సీతాస్వభర్త్రాసంగతాచేత్సీతాపహరణంనకృతవాంశ్చేత్తదాస్యసుజాతమిత్యుక్తం- తత్రనిరతిశయసౌందర్యాదిశాలిన్యామైథిల్యాఃరక్షస్స్త్రీణాంసామ్యంచింతయతామయాహీనోపమాకృతేతిపశ్చాత్తాపయుక్తస్సన్ అచింతయత్ -హియస్మాత్సీతాగుణతఃవిశిష్టాఅతఃఆర్తస్స్వరూపస్సన్నచింతయత్ -మయాహీనోపమైవకృతేత్యచింతయత్ -అథఅథాపి-అస్యాంసీతాయాం- అనార్యకర్మధర్షణరూపంకర్మ-కృతవాన్-కష్టంసర్వమిదంలంకైశ్వర్యంభ్రష్టంభవిష్యతీత్యచింతచ్చేత్యర్థః - యద్వారాఘవధర్మపత్నీయథారావణేనబలాదానీతాతథారాక్షసరాజభార్యాఃబలాత్సుగ్రీవేణబందీకృతాశ్చేదస్యహరీశ్వరస్యసుగ్రీవస్యసుజాతంస్యాదితి-సాధుబుద్ధేఃసన్మంత్రిబుద్ధేః-అస్యహనుమతః - బుద్ధిర్బభూవేత్యర్థః యద్వాఇమారాక్షసరాజభార్యాఃయథారావణేనురక్తాః-ఈదృశీరాఘవధర్మపత్నీయదిఏవమనురక్తాచేత్ అస్యసుజాతమితిసాధుబుద్ధేరపిబుద్ధిర్బభూవ-ఐశ్వర్యాతిశయదర్శనవిస్మయాదితిభావః-అతఏవవక్ష్యతి-అహోవీర్యమిత్యాదినా-ఏవంహారాదుక్త్వానుశయితవానిత్యాహ-పునశ్చేతి - హియస్మాత్సీతా గుణతఃపాతివ్రత్యేనవిశిష్టాసర్వోత్కృష్టాఅతఃఆర్తరూపఃకింమయావ్యాహృతమిత్యనుతప్తస్సన్ - అస్యామనార్యకర్మకృతవానిత్యచింతయత్ -అస్మిన్సర్గేత్రిసప్తతిశ్లోకాః॥ ఇతిశ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - శృంగారతిలకాఖ్యానే - సుందరకాండవ్యాఖ్యానే - నవమస్సర్గః. ********************

రస్యయదీదృశీరాఘవధర్మపత్నీ।ఇమాయథారాక్షసరాజభార్యాస్సుజాతమస్యేతిహిసాధుబుద్ధేః॥ ౭౨ ॥పునశ్చసోచింతయదార్తరూపోధ్రువంవిశిష్టాగుణతోహిసీతా।అథాయమస్యాంకృతవాన్మహాత్మాలంకేశ్వరఃకష్టమనార్యకర్మ॥ ౭౩ ॥ఇతిశ్రీమత్సుందరకాండే - నవమస్సర్గః******

ణావిశేషతఇతి- సుగ్రీవవచనాత్ ప్రభోఃసుగ్రీవస్యప్రియసంపాదకత్వేన మమజన్మసఫలమితిభావః - యద్వాఇమారాక్షసరాజభార్యాః యథామయాదృష్టాః రాఘవధర్మపత్నీఈదృశీయదిదృష్టాయది-అస్యసీతాయా అదర్శనహేతునాసుగ్రీవరామాదిభయాత్ ప్రాయోపవేశనాద్యో ద్యుక్తాంగదాది వానరసమూహస్యేత్యర్థః - సుజాతమితిహరీశ్వరస్యబుద్ధిర్బభూవ॥శ్లో॥అప్రవృత్తౌచసీతాయాః పాపమేవకరిష్యతి-తస్మాత్ క్షమమిహాద్యైవ ప్రాయోపవిశనంహినః-త్యక్త్వాపుత్రాంశ్చదారాంశ్చధనానిచగృహాణిచేతి। సీతాదర్శనవ్యథితాంగదాదీనాంపునర్జీవితలాభాత్సుజాతమితిభావః - యద్వాఇమారాక్షసరాజభార్యాయథా జీవంతీత్యర్థః - రాఘవధర్మపత్నీ ఈదృశీజీవతియది తదాఅస్యరామస్యసుజాతమితిహరీశ్వరస్యబుద్ధిర్బభూవ - జ్ఞాయతాంసౌమ్యవైదేహీయదిజీవతివానవా - నహ్యహంజీవితుంశక్తస్తామృతేజనకాత్మజామితిసీతాజీవితసంశయవ్యథితస్యరామస్యసీతాజీవితనిశ్చయేసతి స్వజీవితలాభాత్సుజాతమితిభావః - యద్వాహేరాక్షసరాజఇమాఃస్త్రియోయథాభార్యాఃఏవంరాఘవధర్మపత్నీఈదృశీయదిఅస్యతవసర్వసంపత్సమృద్ధియుక్తపుత్రపౌత్రాదిసహితస్యాస్యతవేత్యర్థః సుజాతంహికింసమ్యగ్భవిష్యతికింనభవిష్యతీతిరావణస్యహితముపదేష్టవ్యమితి హరీశ్వరస్యబుద్ధిర్బభూవ॥శ్లో॥తద్భవాన్దృష్టధర్మార్థఃతపఃకృతపరిగ్రహః। పరదారాన్మహాప్రాజ్ఞ నోపరోద్ధుంత్వమర్హసీతిహితోపదేశస్యవక్ష్యమాణత్వాత్ । యద్వాఏతాసాంమధ్యేసీతానాస్తీతినిశ్చినోతి- బభూవేతి ॥ ఇమారాక్షసరాజభార్యాయథాయాదృగ్రూపవత్యఇత్యర్థః- యదికిమిత్యర్థే-రాఘవధర్మపత్నీఈదృశీకింఈదృగ్రూపవతీకిం - కింతుత్రిలోకసుందరీత్యర్థః -అతఏవాత్రనాస్తీతిశేషః-ఇత్యస్యహరీశ్వరస్యసుజాతంనిశ్చితంయథాతథాబుద్ధిర్బభూవ॥ ౭౨ ॥ చింతాంతరమాహ ॥ పునశ్చేతి ॥ సీతాగుణతఃపాతివ్రత్యాదిగుణతోధ్రువంవిశిష్టాహి అస్యామేతద్విషయే లంకేశ్వరః అనార్యకర్మఅపహరణరూపంకర్మకృతవాన్ కష్టమితిసమహాత్మాహనుమాన్ ఆర్తరూపస్సన్ పునశ్చాచింతయదితిసంబంధః॥ ౭౩ ॥ఇతిశ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్వదీపికాఖ్యాయాం - సుందరకాండవ్యాఖ్యాయాం - నవమస్సర్గః. ***************

తత్రదివ్యోపమమిత్యాది॥శయనాసనంశయనస్యాసనం-ఖట్వామిత్యర్థః॥దాంతేతి॥దాంతానిదంతవికారభూతాని -కాంచనానికాంచనమయానిచ-అతఏవచిత్రాణినానావర్ణానిఅంగానియేషాంతైః-ప్రాంతేదంతమయైఃతతఃపరంకాంచనమయైఃసర్వత్రవైడూర్యనిర్మితైరిత్యర్థః-మహార్థైఃమహామూల్యైః-వరాసనైఃశయనావరోహణకాలేవిశ్రమాయస్థాపితైః . ఉపపన్నం ఆవృతం ॥ రా ॥ తత్రేతి ॥ శయనాసనం అస్య తేస్మిన్నిత్యాసనంశయనాసనంపర్యంకాధారధిష్ణ్యమితియావత్ ॥ ౨ ॥ తస్యేతి ॥ ఏకతమేదేశే . శిరోభాగ ఇత్యర్థః ॥ రా ॥ తస్యేతి ॥ తస్యైకతమేదేశేపర్యంకాధారధిష్ణ్యస్యకస్మింశ్చిత్ప్రదేశే॥౩॥ఉక్తమేవపర్యంకంపునర్వర్ణయన్నాహజాతరూపేత్యాదినా॥చిత్రభానోఃసూర్యస్య- ఆవికాజినంఊర్ణాయుచర్మ- తేనపర్యంకస్యోపరిఫలకాసంధీయతే-వరమాల్యానాంఅశోకాతిరిక్తపుష్పాణాం॥రా॥తత్రైవప్రదేశేపరమాసనంచదదర్శేత్యాహ-జాతరూపపరిష్కృతమిత్యాదినాశ్లోకత్రయేణ॥పరమాసనంపర్యంకం-అస్మాచ్ఛ్లోకాత్ప్రాక్ తస్యచైకతమేదేశఇతిశ్లోకః- ఏతస్మాదనంతరంకేషుచిత్కోశేషులేఖకప్రమాదాల్లిఖితః-వరమాల్యానాంవరపుష్పాణాం॥౬॥తస్మిన్నిత్యాది॥మహారజతవాససం హేమచిత్రితవాససం-మహారజతం హేమ-మహారజనవాససమితిపాఠేకుసుంభరాగరంజితవస్త్రమిత్యర్థః -స

తత్రదివ్యోపమంముఖ్యంస్ఫాటికంరత్నభూషితమ్ । అవేక్షమాణోహనుమాన్దదర్శశయనాసనమ్ ॥ దాంతకాంచనచిత్రాంగైర్వైడూర్యైశ్చవరాసనైః। మహార్హాస్తరణోపేతైరుపపన్నంమహాధనైః॥౨॥ తస్యచైకతమేదేశేసోగ్ర్యమాలావిభూషితమ్ ।దదర్శపాండురంఛత్రంతారాధిపతిసన్నిభమ్॥౩॥ జాతరూపపరిష్కృతంచిత్రభానుసమప్రభమ్ ।అశోకమాలావితతందదర్శపరమాసనమ్ ॥ వాలవ్యజనహస్తాభిర్వీజ్యమానంసమంతతః । గంధైశ్చవివిధైర్జుష్టంవరధూపేనధూపితమ్ ॥ పరమాస్తరణాస్తీర్ణమావికాజినసంవృతమ్ । దామభిర్వరమాల్యానాంసమంతాదుపశోభితమ్॥౬॥ తస్మిన్జీమూతసంకాశంప్రదీప్తోత్తమకుండలమ్। లోహితాక్షంమహాబాహుంమహారజతవాససమ్ ॥ లోహితేనానులిప్తాంగంచందనేనసుగంధినా । సంధ్యారక్తమివాకాశేతోయదంసతటిద్గణమ్ ॥ వృతమాభరణైర్దివ్యైస్సురూపంకామరూపిణమ్। సవృక్షవనగుల్మాఢ్యంప్రసుప్తమివమందరమ్ ॥ క్రీడిత్వోపరతంరాత్రౌవరాభరణభూషితమ్ । ప్రియంరాక్షసకన్యానాంరాక్షసానాంసుఖావహమ్ ॥ పీత్వాప్యుపరతంచాపిదదర్శ

త॰తత్రేతిశ్లోకద్వయమేకంవాక్యం ॥ తత్ ప్రసిద్ధందివ్యోపమం ఇంద్రశయనోపమం అవేక్షమాణః ఇతస్తతోవలోకయన్- శయనాసనంశయనంచతదాసనంచశయనాసనంపర్యంకం-ఉభయోపకారాదుభయవ్యపదేశః-యద్వాఅస్యతేస్మిన్నిత్యాసనం-శయనస్యాసనంశయనాసనంశయనగృహమిత్యర్థః-వైడూర్యైర్వరాసనైఃఉపపన్నమభితఆవృతంశయనాసనందదర్శేతిసంబంధః॥తిలకం॥తత్రశాలాయాం- శయనాసనంపల్యంకప్రతిష్ఠాపనవేదికా ॥ తస్యైవవర్ణనం-దాంతేత్యాది-గజదంతమయానిస్వర్ణమయానిచచితానిచిత్రయుతానిఅంగానిపాదాదిరూపాణియేషాంతైఃమహార్హాస్తరణోపేతైఃబహుమూల్యాస్తరణయుక్తైఃవైడూర్యైరిత్యుపలక్షణం-వైడూర్యపద్మరాగాదినిర్మితైర్వరాసనైః-స్త్రీశయనపల్యంకైర్మహాధనైర్బహుమూల్యైరుపపన్నం॥౨॥తస్యేతి॥తస్యపర్యంకస్యఏకతమేదేశేశిరోభాగే॥౩॥అథాత్రరావణదర్శనాయపునఃపర్యంకదర్శనమాహ- జాతరూపేత్యాదిశ్లోకత్రయేణ॥జాతరూపపరిష్కృతంస్వర్ణనిర్మితం-గంధైర్జుష్టందివ్యగంధైరధివాసితం-ఆవికాజినసంవృతంఆవికాజినంఊర్ణాయుచర్మవరమాల్యానాంవరపుష్పాణాం॥౬॥పరమాసనంపల్యంకంతస్యైకదేశేదదర్శ-అశోకపుష్పమాలాయుక్తం-యద్వాయత్సన్నిధానేశోకాభావస్తాదృశపుష్పమాలాయుక్తంచిత్రభానురగ్నిః॥ వాలవ్యజనంచామరం-ననుసంభోగగృహేతతాపినిద్రాణస్యకథంవాలవ్యజనవీజనంకథంచహనూమతస్తాభిరదర్శనమితిచేన్న-యంత్రనిర్మితస్త్రీప్రతిమాదిభిఃతత్తత్పితత్సంభవాత్ ॥ఆవికాజినంఊర్ణాయుచర్మతద్ధిపరమమృదులం తేనసంవృతం-సంవృతపర్యంతప్రదేశంమాల్యంపుష్పం॥౬॥తస్మిన్నితి॥మహారజతవాససం హేమవిచిత్రితవసనం॥౭॥తస్మిన్ ప్రసుప్తమితిశేషః మహారజతంస్వర్ణంతత్తంతునిర్మితవాసోధారిణం-రావణస్యతటిత్ స్థానీయంసౌవర్ణంవాసః॥సవృక్షవనగుల్మాఢ్యంపుష్పసహితవృక్షవనగుల్మాఢ్యంమందరమివ

వృతువనగుల్మాఢ్యం సవృక్షైర్వనైః గుల్మైశ్చాఢ్యం-ప్రసుప్తం-నిశ్చలమిత్యర్థః॥౧౦౫॥౧.౨॥అథేతి॥అథఅపసర్పణానంతరం-ఆరోహణంసోపానం-ఆసాద్యఅధిరుహ్య వేదికాంతరంసోపానపర్వమధ్యం॥౨॥అథేతి॥ అథఅపసర్పణానంతరం-ఆరోహణమాసాద్య వేదికాంతరమాశ్రితః - సోపానమార్గేణాన్య వేదికామారూఢ ఇత్యర్థః॥౧౩॥శుశుభ ఇతి॥యస్యగంధేనాన్యేహస్తినోభీతాభవంతిసగంధహస్తీ-ప్రస్రవణం నిర్ఝరం॥౧౪॥కాంచనాంగదేత్యాది॥విక్షిప్తౌ ప్రసారితౌ-విష్ణుచక్రపరిక్షతౌ-విష్ణుః ఉపేంద్రః-సంగతౌ దేహానురూపౌ-సంహతౌ దృఢసంధిబంధౌ-విక్షిప్తౌ శయనే నిహితౌ-పంచాంగులిమత్తయా పంచశీర్షావిత్యుక్తం - ఏతదంతస్య దదర్శేత్యనేనాన్వయః-అత్ర ద్విభుజత్వైకముఖత్వోక్తిః స్త్రీణాం కామనీయత్వాయ ॥ ౧౮ ॥ శశక్షతజేత్యాది॥యథాపూర్వోక్తరావయితుం శీలమనయోరస్తీతి తథా-దదర్శేతి పునరభిధానం విశేషణాంతరవివక్షయా॥ ౭ ॥శశక్షతజకల్పేన శశరుధిరసదృశేన॥౨౧॥తాభ్యామితి॥పరిపూర్ణాభ్యాం-దీర్ఘవృత్తాభ్యామిత్యర్థః॥౨౨॥చూతేత్యాది॥నిశ్వాసస్య చూతాదిసురభిత్వం తదధివాసితరసావల్యాదిమధుసేవనాత్ - మృష్టాన్నరససంయుక్తః షడ్రసపదార్థగంధయుక్తః పానగంధపురస్సరః పీ

> సమహాకపిః॥౧౦౫॥ భాస్వరే శయనే వీరం ప్రసుప్తం రాక్షసాధిపమ్*నిశ్వసంతం యథా నాగం రావణం వానరర్షభః। ఆసాద్య పరమోద్విగ్నస్సోపాసర్పత్సుభీతవత్॥౧.౨॥అథారోహణమాసాద్య వేదికాంతరమాశ్రితః। సుప్తం రాక్షసశార్దూలం ప్రేక్షతే స్మ మహాకపిః॥౧౩॥శుశుభే రాక్షసేంద్రస్య స్వపతశ్శయనోత్తమమ్। గంధహస్తిని సంవిష్టే యథా ప్రస్రవణం మహత్॥ ౧౪ ॥ కాంచనాంగదసన్నద్ధౌ దదర్శ స మహాత్మనః। విక్షిప్తౌ రాక్షసేంద్రస్య భుజావింద్రధ్వజోపమౌ*ఐరావతవిషాణాగ్రైరాపీడనకృతవ్రణౌ। వజ్రోల్లిఖితపీనాంసౌ విష్ణుచక్రపరిక్షతౌ * పీనౌ సమసుజాతాంసౌ సంగతౌ బలసంయుతౌ । సులక్షణనఖాంగుష్ఠౌ స్వంగులీతలలక్షితౌ * సంగతౌ పరిఘాకారౌ వృత్తౌ కరికరోపమౌ । విక్షిప్తౌ శయనే శుభ్రే పంచశీర్షావివోరగౌ॥౧౮॥శశక్షతజకల్పేన సుశీతేన సుగంధినా।చందనేన పరార్ధ్యేన స్వనులిప్తౌ స్వలంకృతౌ*ఉత్తమస్త్రీవిమృదితౌ గంధోత్తమనిషేవితౌ । యక్షపన్నగగంధర్వదేవదానవరావిణౌ*దదర్శ స కపిస్తస్య బాహూ శయనసంస్థితౌ।మందరస్యాంతరే సుప్తౌ మహాహీ రుషితావివ॥౨౧॥తాభ్యాం స పరిపూర్ణాభ్యాం భుజాభ్యాం రాక్షసేశ్వరః।శుశుభేఽచలసంకాశశ్శృంగాభ్యామివ మందరః॥౨౨॥చూతపున్నాగసురభిర్వకుళోత్తమసంయుతః।మృష్టాన్నరససంయుక్తః పానగంధపురస్సరః *తస్య రాక్షససింహస్య నిశ్చక్రామ మహాముఖాత్ ।శయానస్య వినిశ్వాసః పూరయన్నివ తద్గృహమ్॥

స్థితం-బాహవో యస్య వృక్షాః నాసాదయో గుల్మాః॥ ౧౦౫ ॥ తి ॥యథా నాగం గజమివ నిశ్వసంతం రావణం ఆసాద్య ప్రాప్య పరమోద్విగ్నః అయం పాపీ దేవీం హృతవానిత్యేతత్సమీపే పవస్థానమనుచితమితి ఖిన్నచిత్తోపాసర్పత్సుభీతవత్ సుభీతో యథా భయహేతౌ పిశాచాదిసంముఖస్థాతుమశక్తోఽపసర్పతి తద్వత్॥ ౧.౨॥ అథేతి॥ ఆరోహణం సోపానం- వేదికాంతరం సోపానపర్వమధ్యం॥౧౩॥శుశుభ ఇతి॥ గంధహస్తిని యస్య గంధేన అన్యే గజా బిభ్యతి స గంధహస్తీ॥ తి ॥ మత్తగజేన నితరాం సంవిష్టం అధిష్ఠితం మహత్ప్రస్రవణమివ॥౧౪॥కాంచనేతి॥విక్షిప్తౌ దీర్ఘౌ * వజ్రోల్లిఖితపీనాంసౌ వజ్రేణ ఉల్లిఖితౌ క్షతౌ పీనాంసౌ యయోస్తౌ * పీనావితి ॥ సమౌ పరస్పరసదృశౌ-సంగతౌ దృఢసంధిబంధౌ-సంహతావితి పాఠేప్యయమేవార్థః-విక్షిప్తౌ ప్రసారితౌ-ఏతాదృశౌ బాహూ దదర్శేతి పూర్వేణ సంబంధః - దదర్శ స కపిరిత్యత్ర దదర్శేతి క్రియాపదావృత్తిర్విశేషణబాహుళ్యాత్ ॥తిలకం ॥మహాత్మనః మహాశరీరస్య-ఆపీడనే యుద్ధే కృతవ్రణౌ కృతవ్రణకిణౌ - వజ్రచక్రయోరవ్యసాధ్యత్వాత్త్యుక్తిరితి భావః॥స్వంగులీయకలక్షితౌ శోభనాంగులీయకభూషితౌ॥౧౮॥తిలకం॥శశస్య క్షతజం రక్తమతిలోహితవర్ణం ॥ఉత్తమస్త్రీణాం విమృదితం విమర్దనమాలింగనాదియయోస్తౌ॥దదర్శ అత్యాదరేణాపశ్యత్ -నాతః పునరుక్తిః మహాహీ మహాసర్పౌ॥౨౧॥తాభ్యామితి॥భుజాభ్యామితి ద్విభుజత్వం-మహాముఖాదితి వక్ష్యమాణనైకముఖత్వం చ రావణస్య కామరూపిత్వాత్సంగచ్ఛతే॥తిలకం॥అత్ర ద్విభుజత్వకథనాత్ యుద్ధాదికాల ఏవ వింశతిభుజత్వం దశశీర్షత్వం చ బోధ్యం॥౨౨॥చూతేతి॥నిశ్వాసస్య చూతాదిసురభిత్వం తదధివాసితవస్తుసేవనాదిద్వారా-మృష్టాన్నరససంయుక్తః షడ్రసపదార్థగంధోపేతః -పానగంధపురస్సరః పీయత ఇతి పానం మధు తద్గంధయుక్తః॥తి॥వకుళోత్తమసంయుతః ఉత్తమవకుళగంధయుతః అయం పురుషవిశేషస్య సనధర్మ ఇతి కతకః-పానం మధు- రాక్షసత్వాదేవ వామాచారేణ పూజాకరణా

యత ఇతి పానం మధు తద్గంధయుక్తః॥౨౮॥ముక్తామణీతి॥అపవృత్తేన స్థానాత్ కించిచ్చలితేన-అపవిద్ధేన పర్యస్తేన క్షౌమేణ ఉత్తరీయరూపేణ -విద్యుద్గణైరివ విద్యుత్సమూహైరివ-రావణం తస్య పత్నీశ్చ దదర్శేత్యన్వయః॥ రా॥ విరాజతా వక్షసేత్యుపలక్షణే తృతీయా-వక్షసా విరాజితమితి వా పాఠః॥ ౨౯-౩౦॥ రతిః పతే గృహ ఇతి పరశేషః॥౩౧॥నృత్తేతి॥రాజ్ఞః సేంద్రస్య భుజం అంకం గచ్ఛంతీతి రాజ్ఞః సేంద్రభుజాంకగాః-ఉత్సంగోపవేశనాలింగనాభ్యాం లాలితా ఇత్యర్థః-వరాభరణధారిణ్య ఇతి ద్వితీయార్థే ప్రథమా-నిషణ్ణాః శయానాః-దదృశ ఇత్యాత్మనేపదమార్షం॥౩౨॥వజ్రేతి॥శ్రవణాంతేష్వంగదదర్శనం బాహూనుపధాయ శయనాత్॥౩౩॥౩౪॥అంగహారైరితి॥అంగహారః నృత్తవిశేషః అంగవిక్షేపవిశేషః తథోక్తం భరతశాస్త్రే-అంగానాం యోగ్యదేశేషు హరణేన యథోచితం। అంగనిర్వర్తనీయత్వాదంగహార స్తథోచ్యత ఇత్యాది। కోమలైః సుకుమారైః-నృత్తశాలినీ సుషుప్త్యవస్థాయామపి వాసనాబలేన నృత్తసన్నివేశవిశిష్టాస్థితేత్యుచ్యతే॥౩౬॥కాచిద్వీణామితి॥మహానదీప్రకీర్ణా మహానదీప్రసృతా-నలినీ సమూలనాళదళం పద్మజాలకం-పోతం యానపాత్రం- వీణాం పరిష్వజ్య ప్రసుప్తా కాచిత్ నద్యాం ప్లవమానాయ ద్యదృచ్ఛయా పోతసంయుక్తా నలినీవ ప్రకాశత ఇత్యర్థః॥౩౭॥అన్యేతి॥మడ్డుకేన డమడ్డ ఇతి ద్రమిడనామయుక్తేన వాద్యవిశేషేణ॥౩౯॥కాచిద్వంశమితి॥వంశం వేణుం॥౪౦॥విపంచీమితి.

౨౮ ॥ముక్తామణివిచిత్రేణ కాంచనేన విరాజితమ్। మకుటేనాపవృత్తేన కుండలోజ్జ్వలితాననమ్ ॥ రక్తచందనదిగ్ధేన తథా హారేణ శోభినా। పీనాయతవిశాలేన వక్షసాభివిరాజితమ్ ॥ పాండరేణాపవిద్ధేన క్షౌమేణ క్షతజేక్షణమ్। మహార్హేణ సుసంవీతం పీతేనోత్తమవాససా॥ మాషరాశిప్రతీకాశం నిశ్శ్వసంతం భుజంగవత్। గాంగే మహతి తోయాంతే ప్రసుప్తమివ కుంజరమ్॥ చతుర్భిః కాంచనైర్దీపైర్దీప్యమానచతుర్దిశమ్। ప్రకాశీకృతసర్వాంగం మేఘం విద్యుద్గణైరివ ॥ పాదమూలగతాశ్చాపి దదర్శ సుమహాత్మనః। పత్నీస్స ప్రియభార్యస్య తస్య॥ రతిః పతేర్గృహే ॥ శశిప్రకాశవదనాశ్చారుకుండలభూషితాః। అమ్లానమాల్యాభరణా దదర్శ హరియూథపః॥౩౧॥ నృత్తవాదిత్రకుశలా రాజ్ఞః సేంద్రభుజాంకగాః। వరాభరణధారిణ్యో నిషణ్ణా దదృశే హరిః॥౩౨॥ వజ్రవైడూర్యగర్భాణి శ్రవణాంతేషు యోషితామ్। దదర్శ తాపనీయాని కుండలాన్యంగదాని చ॥౩౩॥ తాసాం చంద్రోపమైర్వక్త్రైశ్శుభైర్లలితకుండలైః। విరరాజ విమానం తన్నభస్తారాగణైరివ॥౩౪॥ మదవ్యాయామఖిన్నాస్తా రాజ్ఞః సేంద్రస్య యోషితః। తేషు తేష్వవకాశేషు ప్రసుప్తాస్తనుమధ్యమాః॥౩౫॥ అంగహారైస్తథైవాన్యా కోమలైర్నృత్తశాలినీ। విన్యస్తశుభసర్వాంగీ ప్రసుప్తా వరవర్ణినీ॥౩౬॥ కాచిద్వీణాం పరిష్వజ్య ప్రసుప్తా సంప్రకాశతే। మహానదీప్రకీర్ణేవ నలినీ పోతమాశ్రితా॥ ౩౭ ॥ అన్యా కక్షగతేనైవ మడ్డుకేనాసితేక్షణా। ప్రసుప్తా భామినీ భాతి బాలపుత్రేవ వత్సలా॥౩౮॥ పటహం చారుసర్వాంగీ పీడ్య శేతే శుభస్తనీ। చిరస్య రమణం లబ్ధ్వా పరిష్వజ్యేవ భామినీ॥౩౯ ॥ కాచిద్వంశం పరిష్వజ్య

న్మధుపానం॥౨౮॥ముక్తేతి॥అపవృత్తేన స్వస్థానాత్కించిచ్చలితేన ఉపలక్షితం ॥ రక్తేతి ॥ ఏతాదృశవక్షసా ఉపలక్షితం అపవిద్ధేన పర్యస్తేన క్షౌమేణ ఉత్తరీయతయా ధృతేన ఉపలక్షితం॥ చతుర్భిరితి॥విద్యుల్లతైరితి పాఠే లింగవ్యత్యయ ఆర్షః-విద్యుద్గణైరితి వా పాఠః-ఉక్తవిశేషణవిశిష్టం-రావణం తస్య పాదమూలగతాః పత్నీశ్చ దదర్శేతి సంబంధః॥రతిః పతే గృహ ఇతి పరశేషః॥తిలకం॥అపవృత్తేన నిద్రావశాత్పర్యస్తేన విరాజతా మకుటేన ఉపలక్షితం ॥శోభినా హారేణ శోభనహారవతా-వక్షసోపలక్షితం॥పాండురేణ క్షౌమేణ-పరిధానీయేన-కటేరధస్సంవీతం-పీతేనోత్తరీయేణ సుసంవీతమిత్యర్థః॥తోయాంతే తోయమధ్యే॥ కాంచనైః కాంచనస్తంభగైః చతుర్దిశం చతుర్దిక్షు దీప్యమానం-అత్యంతసందీపనాగే ద్వితీయా॥రతిః పతేర్గృహ ఇత్యుత్తరాన్వయి॥ అమ్లానమాల్యాభరణా దేవకన్యా ఇత్యర్థః॥౩౧॥నృత్తేతి॥రాజ్ఞః సేంద్రభుజాంకగాః-రాజ్ఞః సేంద్రస్య భుజావంకం చ గచ్ఛంతీతి తథా-వల్లభా ఇతి యావత్ -ధారిణ్యః ధారిణీః నిషణ్ణాః శయితాః॥౩౨॥తిలకం॥బాహూపధానత్వాదంగదానామపి శ్రవణాంతే దర్శనం బోధ్యం॥౩౩॥తిలకం॥విమానం మంచవిశేషః-పుష్పకమిత్యన్యే-విరాజత వ్యరాజత॥౩౪॥మదేతి॥మదవ్యాయామః మదాధిక్యం॥౩౫॥అంగహారైరితి॥అంగహారైః అంగవిక్షేపైః-నృత్తశాలినీతి విశేషణాత్ సుషుప్త్యవస్థాయామపి వాసనాబలేన నృత్తసన్నివేశవిశిష్టా స్థితేతి సూచయతి ॥ తిలకం ॥ విశేషేణ న్యస్తం శుభం యేషు తథాభూతాః తాదృశాని సర్వాణ్యంగాని యస్యాః॥ ౩౬ ॥ కాచిదితి॥మహానదీప్రకీర్ణా వను మహానద్యాం ప్లవమానా స్త్రీ నలినీ పోతం నలినీ సమూలనాళదళం పద్మజాలకం పోతం యుగ్యచ్ఛాయాగతం ప్లవమానాశ్రితవతీవ-వీణాం పరిష్వజ్య ప్రకాశత ఇతి సంబంధః॥తిలకం॥మహానదీ ప్రకీర్ణా మహానద్యాం ప్రకీర్ణపుష్పపత్రా-దై

విపంచీస ప్తతంత్రీ-ష ట్తంత్రీవీణా॥౪౧॥౪౨॥భుజేతి॥పణవేనమర్దళేన॥౪౩॥డిండిమమితి॥యథాపూర్వాత థైవాస క్తడిండిమా న్యాతండిండిమం-పరిగృహ్యపరిష్వజ్య-ప్రసుప్తా-కథమివ-తరుణంవత్సముపగూహ్యేవ-డిండిమఃపణవభేదః-యద్వాఅన్యాభామినీడిండిమంపరిగృహ్యావలంబ్యతథైవఆసక్తడిండిమాఆలింగితాన్యడిండిమాతరుణంరమణముపగూహ్యేవత్సంపుత్రంపరిగృహ్యేవప్రసుప్తా-యద్వాడిండిమంపరిగృహ్యవాదనార్థంపరిగృహ్యతథైవవాదనకాలఏవఆసక్తడిండిమాఅన్యా తరుణంవత్సంముపగూహ్యేవప్రసుప్తా॥౪౪॥ కాచిదితి॥ఆడంబరంతూర్యభేదం - భుజసంభోగపీడితం భుజపరిణాహపీడితం-భుజపరిశ్లేషపీడితంవా ॥ రా ॥ఆడంబరస్తూర్యభేదః-ఆడంబరస్సమారంభేగజగర్జితతూర్యయోరితివిశ్వః॥౪౫ ॥కలశీమితి॥అపవిధ్యపర్యస్య-అనేనసలిలసంబంధస్సూచ్యతే-పరిమార్జితాసలిలలవసంమార్జితా- అపవిద్ధకలశనిర్గళితగంధోదకసిక్తాకాచిత్ వసంతేమ్లానిపరిహారాయసలిలలవసముక్షితామాలేవబభావిత్యర్థః-పుష్పశబళత్వానకలశస్థజలస్యకుంకుమాదిరససిక్తత్వముచ్యతే-సర్వాభరణభూషితత్వంవా-ఇయంచరావణస్యకరకధారిణీతిగమ్యతే॥౪౬॥౪౭॥ఆతోద్యానీతి ॥ఆతోద్యాని-తతంవీణాదికంవాద్యమానద్ధంమురజాదికం। వంశాదికంతుసుషిరంకాంస్యంతాలాదికంఘనం।చతుర్విధమిదంవాద్యంవాదిత్రాతోద్యనామకమిత్యమరః॥౫౦॥ముక్తామణీత్యాది॥ కిమివగౌరీమిత్యత్రాహకనకవర్ణాంగీమితి॥ఇష్టాం-రావణస్యేతిశేషః॥౫౩॥హర్షేణేత్యర్థః॥హర్షేణయుక్తఃననందఉత్తరోత్తరమానందమవాపేత్యర్థః॥ రా॥

సుప్తాకమలలోచనా। రహఃప్రియతమంగృహ్య సకామేవచకామినీ॥ ౪౦॥విపంచీంపరిగృహ్యాన్యానియతానృత్తశాలినీ। నిద్రావశమనుప్రాప్తాసహకాంతేవభామినీ॥౪౧॥అన్యాకనకసంకాశైర్మృదుపీనైర్మనోరమైః।మృదంగంపరిపీడ్యాంగైఃప్రసుప్తామత్తలోచనా॥౪౨॥భుజపార్శ్వాంతరస్థేనకక్షగేనకృశోదరీ। పణవేనసహానింద్యాసుప్తామదకృతశ్రమా॥౪౩॥డిండిమంపరిగృహ్యాన్యాతథైవాసక్తడిండిమా।ప్రసుప్తాతరుణంవత్సముపగూహ్యేవభామినీ॥౪౪॥ కాచిదాడంబరంనారీభుజసంభోగపీడితమ్। కృత్వాకమలపత్రాక్షీప్రసుప్తామదమోహితా॥౪౫॥కలశీమపవిధ్యాన్యాప్రసుప్తాభాతిభామినీ। వసంతేపుష్పశబళామాలేవపరిమార్జితా॥ ౪౬॥పాణిభ్యాంచకుచౌకాచిత్సువర్ణకలశోపమౌ।ఉపగూహ్యాబలాసుప్తానిద్రాబలపరాజితా॥౪౭॥అన్యాకమలపత్రాక్షీపూర్ణేందుసదృశాననా।అన్యామాలింగ్యసుశ్రోణీంప్రసుప్తామదవిహ్వలా॥౪౮॥ఆతోద్యానివిచిత్రాణిపరిష్వజ్యవరస్త్రియః।నిపీడ్యచకుచైస్సుప్తాఃకామిన్యఃకాముకానివ॥౪౯॥తాసామేకాంతవిన్యస్తేశయానాంశయనేశుభే।దదర్శరూపసంపన్నామపరాంసకపిస్స్త్రియమ్॥౫౦॥ముక్తామణిసమాయుక్తైర్భూషణైస్సువిభూషితామ్।విభూషయంతీమివతత్స్వశ్రియాభవనోత్తమమ్*గౌరీంకనకవర్ణాభామిష్టామంతఃపురేశ్వరీమ్ । కపిర్మందోదరీంతత్రశయానాంచారురూపిణీమ్ * సతాందృష్ట్వామహాబాహుర్భూషితాంమారుతాత్మజః। త

వాత్సంగతంప్లవమాశ్రితాపద్మినీవపోతస్థానే అత్రవీణా॥౩౭॥తి॥మడ్డుకోవాద్యభేదః॥౩౮॥తి॥పీడ్యఆలింగ్యేత్యర్థః॥౪౦॥విపంచీమితి॥విపంచీంవీణాభేదం॥౪౨॥తి॥ మదకృతశ్రమామదవతీ-వాదనేనకృతశ్రమాచ॥౪౩॥డిండిమమితి॥పరిగృహ్యఅవలంబ్య.తథైవాసక్తడిండిమాఆలింగితాన్యడిండిమా - తరుణంరమణంవత్సంపుత్రంచపరిగృహ్యప్రసుప్తా॥తిలకం॥డిండిమంపరిగృహ్యఆలింగ్య-ఆసక్తడిండిమాపృష్ఠదేశసంబద్ధాన్యడిండిమా-తరుణంరమణం-వత్సంపుత్రంచపరిగృహ్యప్రసుప్తేవ॥౪౪ కాచిదితి॥ఆడంబరఃతూర్యభేదః-భుజసంయోగఃభుజసంశ్లేషః॥౪౫॥కలశీమితి ॥కలశీంసలిలసంభృతామిత్యర్థః· అపవిధ్యపర్యస్య-పరిమార్జితావిపర్యస్తస్వకీయకలశోదకార్ద్రీకృతశరీరానారీ.వసంతేమ్లానిపరిహారాయపరిమార్జితాజలసిక్తా-అతఏవపుష్పశబలాశబలపుష్పేత్యర్థః - మాలేవభాతీతిసంబంధః॥౪౭॥ఆతోద్యానీతి॥ఆతోద్యానితతానద్ధసుషిరకాంస్యనామకానిచతుర్విధవాద్యాని॥ని॥తతంవీణాదికంవాద్యమానద్ధమ్మురజాదికం। వంశాదికంతుసుషిరంకాంస్యంతాళాదికంఘనం॥చతుర్విధమిదంవాద్యంవాదిత్రాతోద్యనామకమిత్యమరః॥౪౯ ॥తి॥అథప్రధానమహిషీదర్శనం · తాసామితి-ఏకాంతవిన్యస్తే తాసాంశయనాత్పృథగ్విన్యస్తేతాంస్త్రియంవక్ష్యమాణగుణాంస్త్రియం॥౫౦॥ * గౌరీమితి॥గౌరీంహరిద్రాభాం-కిమివగౌరీమిత్యతఆహ॥కనకవర్ణాభామితి॥ తర్కయామాససీతేతిరూపయౌవనసంపదా.ఔచిత్యమనాలోచ్యరూపయౌవనసంపన్మాత్రదర్శనేనసీతేతివిచారితవానిత్యర్థః॥తి॥ఇష్టాం-రావణస్యాతిప్రియాం-అంతఃపురస్త్రీణామీశ్వరీం

హాస్త్రైణరోమాంచేన॥౫౩॥ తదేవోపపాదయతి ఆస్ఫోటయామాసేతి॥ చిక్రీడననర్తేతియావత్ - స్వాం ప్రకృతిం స్వస్వభావం చాపల్యం - అస్మిన్ సర్గే సార్ధచతుఃపం చాశచ్ఛ్లోకాః ॥౫౪॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - శృంగారతిలకాఖ్యానే - సుందరకాండవ్యాఖ్యానే - దశమస్సర్గః. ******

అవధూయేత్యాది॥ తాంబుద్ధింసంవోదర్యాంసీతాబుద్ధిం - అవస్థితోబభూవస్వస్థచిత్తోబభూవ॥౧॥ నరామేణేత్యాది॥ త్రిదశేష్వపీత్యనంతరం అన్యేయమిత్యర్థం - పానభూమావాతతో ... త్ర్యర్థః॥ రా॥ సీతాం ప్రతిమహాకపిరిత్యతఃపరం అన్యేయమిత్యర్థం ప్రమాదాల్లిఖితం - విద్యతే త్రిదశేష్వపీత్యతఃపరమస్యస్థానం॥ ౩౪॥ క్రీడితేనేత్యాద్యుపగ(స్త్రి)యఇత్యంతమేకంవాక్యం॥ దదర్శేత్యనుషజ్యతే - క్రీడితేన క్రీడయా - భావేనిష్ఠా - విప్రహతాః క్లాంతా ఇత్యర్థః - సంస్థితాః ఉపధానీకృత్యశయితాః సంవిష్టాః సుప్తాః॥ రా॥ అ... పునరపిపానభూమౌ(స్త్రీ)ణాంరావణస్యచదర్శనాభిధానాత్ తుణమస్య త(త్రా)న్విష్యపి శేషేణమార్గితుంపునః పానభూమ్యాదికం దృష్ట నాంత్యవగమ్యతే॥౫౪॥ తత్రసీతాయాఅదర్శనాత్పునరపి రావణస్థానమాగత్యదదర్శేత్యాహ - అంగనానామితి॥ రూపసల్లాపశీలేనస్వసౌందర్యవర్ణనశీలేన - రావణ విషయగు... శీలేనవా - యుక్తగీతార్థభాషిణా - యుక్తంఉపపన్నంగీతార్థంభాషితుంశీలమస్యేతియుక్తగీతార్థభాషీ - తేన - దేశకాలాభియుక్తేన దేశకా లాభిజ్ఞేనేత్యర్థః - అంగనానాంసహస్రేణ రతాభిరతసంసుప్తమిత్యన్వయః - రతశబ్దేన బాహ్యసురతముచ్యతే - అభిరతశబ్దేన కరణబంధాదికముచ్యతే - రతాభిరతశ్రాంతస్సన్ సంసుప్తస్సన్ తథా - స్నాత్వానులిప్తాదివత్సమాసః - క్రీడాఖేదేన సుప్తమిత్యర్థః - రావణమితిశేషః॥ ౬౫॥ ౭౫॥ సజ్ఞితి॥ పరికీర్ణః పరివృతః॥ ౯౫॥ సర్వకామైరితి॥ పానభూ

కర్ణయా... సీతేతరూ... యాపానసంపదా॥౫౩॥ హర్షేణమహతాయుక్తో నందహరియూథపః॥౫౪॥ ఆస్ఫోటయామాసచుచుంబపుచ్ఛంననం దచిక్రీడజగౌజగామ। స్తంభానరోహన్నిపపాతభూమౌనిదర్శయన్ స్వాంప్రకృతింకపీనామ్॥౫౪॥ ఇతి శ్రీమత్సుందరకాండే - దశమస్సర్గః.**

అవధూయచతాం బుద్ధిం బభూవావస్థితస్తదా। జగామచాపరాంచింతాంసీతాంప్రతిమహాకపిః॥౧॥ నరామేణవియుక్తాసాస్వప్తుమర్హతిభా మినీ। నభోక్తుంనాప్యలంకర్తుం నపానముపసేవితుమ్ ॥ నాన్యంనరముపస్థాతుం సురాణామపిచేశ్వరమ్ । నహిరామసమఃకశ్చిద్విద్యతేత్రిదశేష్వపి॥ అన్యేయమితినిశ్చిత్యపానభూమౌచచారసః॥౩౪॥ క్రీడితేనాపరాఃక్లాంతాగీతేనచతథాపరాః ॥ నృత్తేనచాపరాఃక్లాంతాః పానవిప్రహతాస్తథా। మురవేషుమృదంగేషుపీఠికాసుచసంస్థితాః ॥ తథాస్తరణముఖ్యేషుసంవిష్టాశ్చాపరాః(స్త్రి)యః॥ ౫౪ ॥ అంగనానాంసహస్రేణభూషితేనవిభూష ణైః ॥ రూపసల్లాపశీలేనయుక్తగీతార్థభాషిణా । దేశకాలాభియుక్తేనయుక్తవాక్యాభిధాయినా ॥ రతాభిరతసంసుప్తందదర్శహరియూథపః॥౭౪

... పిర్మందోదనింద దర్శేత్యన్వయః॥౫౩॥ తి॥ హర్షః ముఖవికాసాదిః - ఆనందోమానసః॥౫౪॥ సీతేతి వ్యామోహాత్తాపేయం ప్రదర్శితవానిత్యాహ ఆస్ఫోటయామాసే తి॥ జగౌహర్షాత్ మందగానం కృతవానిత్యర్థః॥ తి॥ ఆనందం కార్యద్వారాహ ఆస్ఫోటఃపుచ్ఛచుంబనాదిజాతిధర్మః జగామ స్తంభానిత్యనుకర్షః - సర్వాఅప్యేతాశ్చే ష్టాః ఉపాంశ్విత్తిబోధ్యం - ఏవంచేష్టాయాం హేతుః - స్వాంకపీనాం ప్రకృతింనిదర్శయన్నితి॥౫౪॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వ దీపికాఖ్యాయాం - సుందరకాండవ్యాఖ్యాయాం - దశమస్సర్గః. ***

అవధూయేతి॥ తాంబుద్ధింఅతస్మిన్తద్బుద్ధిం - అవస్థితఃస్వస్థచిత్తః ॥ తి ॥ అవధూయచతాంబుద్ధింసీతాసంభావనయాప్రవృత్తాంకాపేయవిషయాంబుద్ధింఅవధూయ త్యక్త్వాఅవస్థితః ... తాస్వభావేప్రతిష్ఠితః - సీతాంప్రతితద్విషయామితరామన్యాంచింతాంపూర్వచింతావిఘటితాం జగామ ॥ ౧ ॥ అవిచారాత్ కామైతాదృశీబుద్ధి ర్జాతేత్యాహ ... మేణేత్యాదిశ్లోకద్వయేన॥ తి॥ అన్యంనరంఉపస్థాతుమంగీకర్తుంనార్హతినాధ్యవస్యతి - తత్ర హేతుర్నహిరామేతి॥ యద్యేవమతోన్యేయమ నుభూతేతి ... పానభూ... పానశాలాయాంచచారపునస్సమ్యగన్వేషణాయేతిశేషః॥౩౪॥ పానభూమిమిత్యారభ్యదదర్శహరియూథపఇత్యంతమే కంవాక్యం॥ ... సంసుప్తమిత్యత్రవిశేష్యస్య నర వణమిత్యధ్యాహర్తవ్యం - తథాచహరియూథపః పానభూమించఉక్తవిశేషణవిశిష్టాః (స్త్రి)యశ్చ - అంగనాస హస్రేణసహ ... ర్శేః సంబంధః॥ క్రీడితేనేతి॥ క్రీడాదిభిరుపలక్షితాః - పానవిప్రహతాఃపానేనమత్తాః - సంవిష్టాఃసుప్తాః॥ రూపసల్లాపశీలేనస్వస్వసౌం దర్యవర్ణనస్వభావేనేత్యర్థః - యుక్తగీతార్థభాషిణా - యుక్తముపపన్నంయథాతథాగీతస్యభరతశాస్త్రస్యార్థంభాషితుంశీలమస్యేతితథాతేన - భరతశాస్త్రే

మేః పునర్దర్శనోక్తిస్తత్రత్యపదార్థకథనాయ||౧౦|| మృగాణామితి|| భాగశః పిండశః||౧౧|| రౌక్మేష్వితి|| మయూరాదిశబ్దాః మయూరాదివికారమాంసపరాః|| రా|| మయూరాన్ కుక్కుటానితిస్వరూపేణ నిర్దేశాత్తత్తదాకారవిశిష్టతయా తే పక్వా ఇత్యవగమ్యతే||౧౨|| వరాహేతి|| వార్ధ్రాణసాః ఛాగవిశేషాః - త్రిపిబంత్వింద్రియక్షీణం యూపస్యాగ్రచరం తథా| రక్తవర్ణం చ రాజేంద్ర ఛాగం వార్ధ్రాణసం విదురితి స్మృతేః|| పక్షివిశేష ఇత్యన్యే - ఖడ్గమృగ ఇత్యపరే|| ని|| వార్ధ్రాణసః ఖడ్గమృగ ఇతి హలాయుధః| దధిసౌవర్చలాయుతాన్ - దధిసౌవర్చలాభ్యాం సంస్కృతానిత్యర్థః - సౌవర్చలం రుచకాఖ్యో లవణవిశేషః|| ని|| సౌవర్చలే తు రుచకే ఇత్యమరః| శల్యాన్ శ్వావిధః ని|| శ్వావిత్తు శల్య ఇత్యమరః - మృగమయూరాదీనాం పునః కథనం ప్రదేశభేదాత్ ||౧౩|| క్రకరానితి|| క్రకరాన్ పక్షివిశేషాన్|| ని|| కృకణక్రకరౌ సమావిత్యమరః| సిద్ధాన్ పక్వాన్ - ఏకశల్యాన్ మత్స్యవిశేషాన్ - కృతనిష్ఠితాన్ పర్యాప్తపక్వాన్|| ని|| యుగపర్యాప్తయోః కృతమిత్యమరః||౧౪|| తథేత్యాది| ఆమ్లలవణోత్తంసైః ఆమ్లప్రధానైః లవణప్రధానైశ్చ - రాగషాడబైః రాగయుక్తైః షాడబైః - రాగః శ్వేతసర్షపః - రాగస్సిద్ధార్థకో జ్ఞేయ ఇతి సూదశాస్త్రం| షాడబాః షడ్రససంయోగకృతా భక్ష్యవిశేషాః - ప్రదీపేత్యన్యథోక్తం|| సితామధ్వాదిమధురో ద్రాక్షాదాడిమజో రసః| విరళశ్చేత్కృతో రాగస్సాంద్రశ్చేత్ షాడబః స్మృత ఇతి||౧౬|| బహుప్రకారైరిత్యా

తాం సోऽమధ్యే మహాబాహుశ్శుశుభే రాక్షసేశ్వరః * గోష్ఠే మహతి ముఖ్యానాం గవాం మధ్యే యథా వృషః||౮|| స రాక్షసేంద్రశ్శుశుభే తాభిః పరివృతస్స్వయమ్ * కరేణుభిర్యథారణ్యే పరికీర్ణో మహాద్విపః||౯|| సర్వకామైరుపేతాం చ పానభూమిం మహాత్మనః * దదర్శ హరిశార్దూలస్తస్య రక్షఃపతేర్గృహే||౧౦|| మృగాణాం మహిషాణాం చ వరాహాణాం చ భాగశః * తత్ర న్యస్తాని మాంసాని పానభూమౌ దదర్శ సః||౧౧|| రౌక్మేషు చ విశాలేషు భాజనేష్వర్ధభక్షితాన్ * దదర్శ హరిశార్దూలో మయూరాన్ కుక్కుటాంస్తథా||౧౨|| వరాహవార్ధ్రాణసకాన్ దధిసౌవర్చలాయుతాన్ * శల్యాన్ మృగమయూరాంశ్చ హనుమానన్వవైక్షత||౧౩|| క్రకరాన్ వివిధాన్ సిద్ధాంశ్చకోరానర్ధభక్షితాన్ * మహిషానేకశల్యాంశ్చ ఛాగాంశ్చ కృతనిష్ఠితాన్ | లేహ్యానుచ్చావచాన్ పేయాన్ భోజ్యాని వివిధాని చ||౧౪|| తథామ్లలవణోత్తంసైర్వివిధై రాగషాడబైః| హారనూపురకేయూరైరపవిద్ధైర్మహాధనైః * పానభాజనవిక్షిప్తైః ఫలైశ్చ వివిధైరపి |కృతపుష్పోపహారా భూరధికం పుష్యతి శ్రియమ్||౧౬|| తత్ర తత్ర చ విన్యస్తైస్సుశ్లిష్టై

ర్థః వ్యాఖ్యానచతురేణేత్యర్థః - దేశకాలాభియుక్తేన దేశకాలాభిజ్ఞేనేత్యర్థః - యుక్తవాక్యాభిధాయినా అవసరోచితభాషిణా * రతాభిరతసంసుప్తం రతాభిరతశ్చాసౌ సంసుప్తశ్చ తం - రతిశ్రాంత్యా సుప్తమిత్యర్థః|| తి|| అథ పానభూమౌ దర్శనప్రకారః - క్రీడితేన అక్షాదిక్రీడయా క్లాంతాస్స్త్రియః తథైవ నిద్రితా ఇతి శేషః. విప్రహతాః అతినిద్రితాః దనర్త్యేతి శేషః||౮|| స ఇతి|| పరికీర్ణః పరివేష్టితః||౯|| తి|| సస్త్రీకరావణగృహే పునస్సమ్యగన్విష్య పునర్బహిః పానభూమిమాగత్య విచినోతి - సర్వకామైరితి|| పూర్వం పన్నృత్యాదియుక్తతత్స్త్రీమాత్రదర్శనం ఇదానీం తస్యాః సర్వకామోపేతత్వదర్శనం||౧౦|| తి|| తదేవ ప్రపంచయతి - మృగాణామితి|| ౧౨|| వరాహేతి|| వరాహః సూకరః వార్ధ్రాణసః పక్షివిశేషః - కృష్ణగ్రీవో రక్తశిరాః శ్వేతపక్షో విహంగమః| స వై వార్ధ్రాణసః పక్షీ తి విష్ణుధర్మోక్తైః ఛాగవిశేషో వా || త్రిపిబంత్వింద్రియక్షీణం శ్వేతం వృద్ధమజాపతిం - వార్ధ్రాణసం చ తం ప్రాహుర్యాజ్ఞికాశ్శ్రాద్ధకర్మణీతి స్మరణాత్ - త్రిపిబః త్రిభిః ముఖేన కర్ణాభ్యాం చ పిబతీతి త్రిపిబం - ఖడ్గమృగో వా|| ని|| వార్ధ్రాణసః ఖడ్గమృగ ఇతి హలాయుధః - దధిసౌవర్చలాయుతాన్ - దధిసౌవర్చలాభ్యాం సంస్కృతానిత్యర్థః - సౌవర్చలం రుచకాఖ్యం లవణం|| ని || సౌవర్చలం స్యాద్రుచకమిత్యమరః - శల్యాన్ - శల్యః శ్వావిత్ ||౧౩|| క్రకరానితి|| క్రకరాన్ క్రకరాఖ్యపక్షివిశేషాన్ - కృసరానితి పాఠే తైలాదిమిశ్రితోదనాన్ - సిద్ధాన్ పక్వాన్ ఏకశల్యాన్ మత్స్యవిశేషాన్ - కృతనిష్ఠితాన్ కృతేన హింగుమరీచ్యాదినా నిష్ఠితాన్ నిష్పన్నాన్ పాకసంస్కారాదినా సంస్కృతానిత్యర్థః|| ౧౫ || తథేతి|| రాగషాడబైః శర్కరాక్షౌద్రద్రాక్షాదాడిమమధురద్రవ్యాణాం వికారాః - విరళరసా రాగాః - త ఏవ వస్త్రగళితాః సాంద్రాః షాడబాః తదుక్తం - సితామధ్వాదిమధురాగాః - గాస్తే స్వచ్ఛతాం గతాః | తే సాంద్రాః షాడబా లేహ్యాస్తే వస్త్రగళితా ఇతి - సితామధ్వాదిమధురో ద్రాక్షాదాడిమజో రసః || విరళశ్చేత్కృతో రాగస్సాంద్రశ్చేత్ షాడబః స్మృత ఇతి చ|| తి|| మహాధనైః బహుమూల్యైః||౧౬|| తత్ర తత్రేత్యాదిశ్లోకద్వయమేకం వాక్యం|| పానభూమిః తైః ప్రదీప్తైవోపలక్ష్యత ఇ|| సంబంధః తి|| సుశ్లిష్టైః సుష్ఠు కృతసంధిబంధైః|| ఉక్తైః సౌవర్ణరత్నమయశయనాసనైః - పానభూమిః ప్రదీప్తేవోపలక్ష్యతే||౧౭|| తి|| బహుప్రకారైః బహూపాపానఖాద్యైః అతఏ

తి॥ కుశలసంయుక్తైః సమర్థసూదసంయోజితైః (రా॥ కలశసంయుక్తైరితివా పాఠః) ఏవంభూతైర్మాంసైస్సహ దృష్టా ఇతి వక్ష్యమాణేనాన్వయః - దివ్యాః అమృతమథనోద్భూతవారుణీజాతీయాః - ప్రసన్నాః నిష్కల్మషాః - కృతసురాః కృత్రిమసురాః - కృత్రిమసురా ఏవాహ శర్కరేతి - శర్కరాసవాః శర్కరయా కృతాః - మాధ్వీకాః మధునా కృతాః పుష్పాసవాః పుష్పమకరందకృతాః ఫలాసవాః ఫలరసకృతాః - తథోక్తమర్ణవే - పానకం ద్రాక్షమాధూకం ఖార్జూరం తాళమైక్షవం। మధూత్థం శీధుమాధ్వీకం మైరేయం నారికేళజమితి॥ వాసచూర్ణైరధివాసచూర్ణైః సహ దృష్టాః హనుమతేతి శేషః బహుప్రకారైర్మాంసైస్సహ సురాః వాసచూర్ణైస్సహ హనుమతా తత్ర పానభూమౌ దృష్టా ఇతి సంబంధః - తైస్తైరిత్యాద్యుత్తరశేషః - తైస్తైర్మాంసవిశేషైస్సురావిశేషైర్వాసచూర్ణైశ్చ పృథక్పృథక్ సంతతేతి సంబంధః - బహుసంస్థితైః బహుసంస్థానైః హిరణ్మయైరితి అత్రాపి సంతతేతి పూర్వేణాన్వయః హిరణ్మయైః రజతమయైః॥ కృతాకృతం హేమరూప్యం హిరణ్యమభిధీయత ఇతి వచనాత్। తైస్తైః పృథక్పృథక్ సంతతా బహుసంస్థితైర్మాల్యైర్హిరణ్మయైః స్ఫాటికైరపి భాజనైస్సంతతా జాంబూనదమయైరన్యైః కరకైశ్చాభిసంవృతా భూమిశ్శుభ ఇతి సంబంధః॥ ౨౩ సోపశ్యదితి॥ శీధోః మద్యస్య॥ ౨౪॥ క్వచిదితి॥ పానాని పానపాత్రాణి॥ ౨౫॥ క్వచిద్భక్ష్యాణీత్యాదిని ద్రాబలపరాజితా ఇత్యంతమేకం వాక్యం॥ క్వచిత్ ప్రభిన్నైరిత్యాదిషు సహయోగే తృతీయా - హేతౌ తృతీయా వా - ప్రభిన్నత్వాదాలోళితత్వాచ్చ సంపృక్తమాల్యాని - మాల్యమిశ్రాణీత్యర్థః - పరస్పరమిత్యాదిపశ్యన్నైవ విచచారేతి పూర్వేణాన్వయః॥ ౨౯॥ తాసామితి॥ గాత్రజం గాత్రస్థం - మందమనిలం ప్రాప్యేవ అత్యర్థం న స్పందత ఇత్యన్వయః॥ ౩౦॥ చందనస్యేత్యాది॥ ఉద్వహన్ ప్రవవావిత్య

శ్చయనాసనైః। పానభూమిర్వినా వహ్నిం ప్రదీప్తేవోపలక్ష్యతే॥ ౧౯॥ బహుప్రకారైర్వివిధైర్వరసంస్కారసంస్కృతైః। మాంసైః కుశలసంయుక్తైః పానభూమిగతైః పృథక్ * దివ్యాః ప్రసన్నా వివిధాస్సురాః కృతసురా అపి। శర్కరాసవమాధ్వీకపుష్పాసవఫలాసవాః * వాసచూర్ణైశ్చ వివిధైర్దృష్టాస్తైస్తైః పృథక్పృథక్। సంతతా శుభభూమిర్మాల్యైశ్చ బహుసంస్థితైః * హిరణ్మయైశ్చ వివిధైర్భాజనైస్స్ఫాటికైరపి। జాంబూనదమయైశ్చాన్యైః కరకైరభిసంవృతా॥ ౨౨॥ రాజతేషు చ కుంభేషు జాంబూనదమయేషు చ। పానశ్రేష్ఠం తదా భూరి కపిస్తత్ర దదర్శ సః॥ ౨౩॥ సోపశ్యచ్ఛాతకుంభాని శీధోర్మణిమయాని చ। రాజతాని చ పూర్ణాని భాజనాని మహాకపిః॥ ౨౪॥ క్వచిదర్ధావశేషాణి క్వచిత్పీతాని సర్వశః। క్వచిన్నైవ ప్రపీతాని పానాని స దదర్శ హ॥ ౨౫॥ క్వచిద్భక్ష్యాంశ్చ వివిధాన్ క్వచిత్పానాని భాగశః। క్వచిదన్నావశేషాణి పశ్యన్వై విచచార హ * క్వచిత్ప్రభిన్నైః కరకైః క్వచిదాలోళితైర్ఘటైః। క్వచిత్సంపృక్తమాల్యాని జలాని చ ఫలాని చ * శయనాన్యత్ర నారీణాం శుభ్రాణి బహుధా పునః। పరస్పరం సమాశ్లిష్య కాశ్చిత్సుప్తా వరాంగనాః * కాశ్చిచ్చ వస్త్రమన్యస్యాస్స్వపంత్యాః పరిధాయ చ। ఆహృత్య చాబలాస్సుప్తా నిద్రాబలపరాజితాః॥ ౨౯॥ తాసాముచ్ఛ్వాసవాతేన వస్త్రం మాల్యం చ గాత్రజమ్। నాత్యర్థం స్పందతే చిత్రం ప్రాప్య మందమివానిలమ్॥ ౩౦॥ చందనస్య చ శీతస్య శీధోర్మ

వ॥ కైః వివిధరసవస్తుభిః వరసంస్కారైః శ్రేష్ఠసంస్కారకద్రవ్యయోగేన సంస్కృతైః॥ కుశలసంయుక్తైః నిపుణపాచకపక్వైర్మాంసైః॥ ౧౯॥ దివ్యా ఇతి॥ దివ్యాః సురాః సముద్రమథనోత్పన్నాః సురాః కృతసురాః కృత్రిమసురాః॥ తా ఏవాహ॥ శర్కరాసవేత్యాదినా - శర్కరాసవాః శర్కరయా కృతాః - మాధ్వీకాః మధునా కృతాః - మాధ్వీకా ఇతి పాఠే ద్రాక్షాఫలవికారా వా॥ ని॥ మృద్వీకా గోస్తనీ ద్రాక్షేత్యమరః॥ పుష్పాసవాః పుష్పమకరందకృతాః - ఫలాసవాః ఫలరసైః కృతాః - వాసచూర్ణైః అధివాసచూర్ణైః సుగంధిచూర్ణైరిత్యర్థః సహ ఉక్తసురా దృష్టాః కపినేతి శేషః॥ ౨౦॥ సంతతేత్యాది సార్ధశ్లోకమేకం వాక్యం॥ హిరణ్మయైః రజతమయైః మాల్యాదిభిః సంవృతా భూమిః శుభ ఇతి సంబంధః॥ తి॥ అథ భూవర్ణనం - బహుషు దేశేషు సంస్థితైర్మాల్యైః సంతతా వ్యాప్తా భూమిః శుభేత్యుచ్యమానవిశేషణైః - కరకైస్స్ఫటికైశ్చ సంతతా॥ ౨౩॥ స ఇతి॥ శీధోః మద్యస్య॥ ౨౪॥ తి॥ అర్ధావశేషాణి అర్ధావశిష్టపానాని పీతాని పీతాసవాని - నైవ ప్రపీతాని పూర్ణాసవాన్యేవ పానాని పానభాజనాని॥ ౨౫॥ క్వచిదితి॥ కరకైర్ఘటైరితి సహయోగే తృతీయా నిద్రాబలపరాజితా ఇత్యంతస్య పశ్యన్నైవ విచచారేతి పూర్వేణ సంబంధః॥ తి॥ భాగశః విభాగేన పానాని దదర్శ ఇదమముకమిదమముకమితి విభజ్య దదర్శేత్యర్థః॥ శూన్యాని బహుధా పునః - శూన్యాని పతిశూన్యాని - అత ఏవ పరస్పరం సమాశ్లిష్యేతి॥ ౨౯॥ తాసామితి॥ గాత్రజం గాత్రస్థం॥ ౩౦॥ చందనస్యేత్యాదినా॥ మారుతిః చందనాదేశ్చ స్నానానాం స్నానార్హచందనానాం ధూపానాం వివిధం గంధముద్వహన్ ప్రవవౌ అతఏవ

పక్ష్యతే ॥౩౦॥ రసానామితి ॥ రసాదీనాం సురభిర్గంధః విమానే మూర్ఛితః వ్యాప్తస్సన్ ప్రవవౌ చచార॥ రా॥ చందనస్యేత్యాది ॥ చందనస్య అనులేపనచందనస్య ధూపస్య గృహే ... సార్ద్రధూపస్య ... నాం చందనానాం స్నానార్హచందనానాం - ధూపానాం కేశాధివాసధూపానాం - మారుతః ఏతేషాం వివిధం గంధముద్వహన్ ప్రవవౌ. అతఏవ సురభిః ఘ్రాణతర్పణః గంధః - విమానే పుష్పకే మూర్ఛితః వ్యాప్త ఇతి సంబంధః॥ ౩౨ ॥ శ్యామా ఇతి ॥ అవదాతాః అవదాతాః - వాగురిమతేనాల్లోపః. తు భా ఇత్యర్థః ॥౩౩॥ తాసామితి ॥ చకారో ... త్యర్థకః - నిద్రా పరవశానాం సుప్తానాం తాసాం రూపం ప్రసుప్తానాం పద్మినీనాం రూపమివ రమ్యమాసీదిత్యర్థః ॥ ౩౪॥౩౫॥ నిరీక్షమాణ ఇత్యాది॥ ధర్మసాధ్వసశంకితః ధర్మలోపభయాచ్ఛంకితః - పరదారావరోధస్య పరదారరూపాంతఃపురస్య - నహీతి - మే దృష్టిః కదాచిదపి పరదారాణాం విషయవర్తినీ న హి. పరదారసంబంధివిషయపరా న ... త్యర్థః - తథాప్యయం పరదారపరిగ్రహః దృష్టః - ఇదమసంగతమిత్యర్థః ॥౩౮॥ తస్యేతి ॥ నిశ్చితైకాంతచిత్తస్య నియతైకరూపచిత్తస్య ॥ రా॥ తస్యేతి ॥ నిశ్చితైకాంతనియతం చిత్తం యస్య తస్య. యద్వా నియతైకచిత్తస్య ॥౩౯॥ కామమితి ॥ వైకృత్యం వికారః - ఉపపద్యతే ఉత్పద్యతే ॥ గా॥ విశ్వస్తాః విస్రబ్ధాః ॥౪౦॥ మన ఇతి ॥ శుభాశుభాస్వవస్థాసు - శుభకరణాశుభకరణేషు విషయే. ఇంద్రియాణాం ప్రవర్తనే మన ఏవ హేతుః - సువ్యవస్థితం - నతదభిలాషిజాతమిత్యర్థః ॥౪౧॥ నను పరదారదర్శనమపి పరిహరణీయం - తత్కిమర్థం కృతం తత్రాహ - నాన్యత్రేతి ॥ అన్యత్ర స్త్రీవ్యతిరిక్తే - సంపరిమార్గణే కర్తవ్యే స్త్రీష్వేవ హి స్త్రియో దృశ్యంతే ॥౪౨॥ యస్యేతి ॥ యోనిః జాతిః - సజాతీయ ఇత్యర్థః ॥౪౩॥ రా॥ తదితి ॥ తత్ తస్మాత్ ॥౪౪॥ దేవేతి ॥ అపశ్యత అపశ్యత్ ॥౪౫॥౪౬॥ సభూ

ధురస్య చ । వివిధస్య చ మాల్యస్య ధూపస్య వివిధస్య చ * బహుధా మారుతస్తత్ర గంధం వివిధముద్వహన్ ॥ ౩౧ ॥ రసానాం చందనానాం చ ధూపానాం
చైవ మూర్ఛితః * ప్రవవౌ సురభిర్గంధో విమానే పుష్పకే తదా ॥ ౩౨ ॥ శ్యామావదాతాస్తత్రాన్యాః కాశ్చిత్కృష్ణా వరాంగనాః * కాశ్చి
త్కాంచనవర్ణాంగ్యః ప్రమదా రాక్షసాలయే ॥ ౩౩ ॥ తాసాం నిద్రావశత్వాచ్చ మదనేన విమూర్ఛితమ్ * పద్మినీనాం ప్రసుప్తా
నాం రూపమాసీద్యథైవ హి ॥ ౩౪ ॥ ఏవం సర్వమశేషేణ రావణాంతఃపురం కపిః । దదర్శ సుమహాతేజా న దదర్శ చ జానకీమ్ ॥ ౩౫ ॥
నిరీక్షమాణశ్చ తదా తాః స్త్రియః స మహాకపిః * జగామ మహతీం చింతాం ధర్మసాధ్వసశంకితః । పరదారావరోధస్య ప్రసుప్తస్య నిరీక్ష
ణమ్ * ఇదం ఖలు మమాత్యర్థం ధర్మలోపం కరిష్యతి । న హి మే పరదారాణాం దృష్టిర్విషయవర్తినీ * అయం చాత్ర మయా దృష్టః పరదారపరిగ్ర
హః ॥ ౩౮ ॥ తస్య ప్రాదురభూచ్చింతా పునరన్యా మనస్వినః * నిశ్చితైకాంతచిత్తస్య కార్యనిశ్చయదర్శినీ ॥ ౩౯ ॥ కామం దృష్టా మయా సర్వా విశ్వ
స్తా రావణస్త్రియః * న హి మే మనసః కించిద్వైకృత్యముపపద్యతే ॥ ౪౦ ॥ మనో హి హేతుస్సర్వేషామింద్రియాణాం ప్రవర్తనే * శుభాశుభాస్వ
వస్థాసు తచ్చ మే సువ్యవస్థితమ్ ॥ ౪౧ ॥ నాన్యత్ర హి మయా శక్యా వైదేహీ పరిమార్గితుమ్ * స్త్రియో హి స్త్రీషు దృశ్యంతే సదా సంపరిమార్గణే ॥
౪౨ ॥ యస్య సత్త్వస్య యా యోనిస్తస్యాం తత్పరిమార్గ్యతే * న శక్యా ప్రమదా నష్టా మృగీషు పరిమార్గితుమ్ ॥ ౪౩ ॥ తదిదం మార్గితం తావచ్ఛుద్ధే
న మనసా మయా * రావణాంతఃపురం సర్వం దృశ్యతే న చ జానకీ ॥ ౪౪ ॥ దేవగంధర్వకన్యాశ్చ నాగకన్యాశ్చ వీర్యవాన్ * అవేక్షమాణో హనుమాన్నైవ
వాపశ్యత జానకీమ్ ॥ ౪౫ ॥ తామపశ్యన్కపిస్తత్ర పశ్యంశ్చాన్యా వరస్త్రియః * అపక్రమ్య తదా వీరః ప్రధ్యాతుముపచక్రమే ॥ ౪౬ ॥ సభూయ

సురభిః ఘ్రాణతర్పణః గంధః - విమానే మూర్ఛితః వ్యాప్త ఇతి సంబంధః ॥౩౨॥ శ్యామేతి ॥ రాక్షసాలయే సుప్తా ఇతి శేషః ॥ తి ॥ రాక్షసాలయే అంతరవర్త్యబహిః కక్ష్యాస్వపి సర్వత్ర ॥౩౩॥ తాసామితి ॥ నిద్రా పరవశత్వాత్ స్వపనేన మదనహేతుకరతత్వేన విమూర్ఛితం ... తం తాసాం రూపం పద్మినీనాం రూపం యథా రమణీయం - తథైవాసీదిత్యర్థః ॥ ౩౫ ॥ నిరీక్షమాణ ఇతి ॥ ధర్మసాధ్వసశంకితః ధర్మలోపభయాచ్ఛంకితః - పరదారపరిగ్రహః పరదారాపహరణపరిగ్రహః ॥ తి ॥ తతో నిరీక్షణానంతరం - నేత్రే తాభ్యః ... ననగ్నాం స్త్రియమీక్షేత ... ణాదితి శేషః ఇతి దేవాహ. ... మేతి - ధర్మలోపనిమిత్తం యత్సాధ్వసం భయం తేన శంకితో భీత ఇత్యర్థః ॥ ధర్మలోపం దర్శయతి - పరదారావరోధస్య దారశబ్దః స్త్రీపరః అన్యపుంస్త్రీ అవరోధశబ్దః స్వధర్మయుక్తకులస్త్రీవాచీ ప్రసుప్తస్యేత్యనేన నగ్నప్రాయత్వం - సూచితం - తత్ర మయా ఏవ స్నానాంగపత్యాసాత్ ॥ ౩౮ ॥ తస్యేతి ॥ నిశ్చితైకాంతచిత్తస్య నిశ్చయనియతచిత్తస్య ॥౩౯॥ కామమితి ॥ వైకృత్యం వికృతత్వం ॥౪౦॥ యస్యేతి ॥ యోని ... ॥౪౬॥ సభూయ

యస్తుపరమితి॥తత్ రావణాంతఃపురం॥ ఇతి శ్రీ గోవిందరాజవిరచితే శ్రీరామాయణభూషణే శృంగారతిలకాఖ్యానే సుందరకాండవ్యాఖ్యానే ఏకాదశస్సర్గః. ** సతస్యేత్యాది॥ నిశాగృహాన్ రాత్రినివాసయోగ్యగృహాన్-గృహాఃపుంసిచభూమ్న్యేవేతిపుల్లింగత్వం-పశ్యతిఅపశ్యత్ ॥౧॥సఇతి॥ యథాయస్మాత్కారణాత్ విచిన్వతో మే మైథిలీదర్శనం నైతి తస్మాత్ ప్రియ తేమమార-యద్వాఅథవా నేతివాక్యంపఠనీయం-తదాఅపశ్యన్నితి హేతుగర్భం- అదర్శనాన్మృతా వా - అథవాదర్శనం నైతి-కుత్రచిత్ గహనేప్రదేశేస్థితా వేత్యర్థః॥౨॥సేతి॥ ప్రతిదుష్టకర్మణాఅతిదుష్టకర్మణా-వీప్సాయాం ప్రతిః॥ని॥ప్రతిప్రతినిధౌవీప్సాలక్షణాదావిత్యమరః। పరే ఉత్కృష్టే-ఆర్యపథేసన్మార్గే॥౩॥విరూపేతి॥ విరూపాణిన్యూనాధికానిరూపాణిశరీరావయవాఃయాసాంతాః - వికృతాఃవికృతవేషాః - వివర్ణాఃనిస్తేజస్కాః - మహాననాఃఅతివిశాలముఖాః దీర్ఘాణివిరూపాణిదర్శనానిచక్షూంషియాసాంతాః- రాక్షసరాజయోషితఃరావణస్యాజ్ఞాకారిణ్యఃస్త్రియః॥౪॥సీతామితి॥ పౌరుషంశత్రువిషయపరాక్రమం-చిరంకాలంవిహృత్యఅతిక్రమ్యేత్యర్థః-ఏవంభూతస్యమేసుగ్రీవసమీపగాతత్సమీపగామినీ-గతిఃమార్గః-నాస్తి-సుగ్రీవసమీపగతిఃమమానోగ్యేత్యర్థః-తత్ర హేతుమాహ-సుతీక్ష్ణేతి-యతఇతిశేషః॥౬॥కిమితి॥కిన్న్వితిసామాన్యేననిర్వేదోక్తిః-విశేషతశ్చాహ- గత్వేతి ఇత్యుక్తఇతిశేషః-వదస్వేత్యుక్తఃకింప్రవక్ష్యామి-యద్వా కింత్వితిపాఠః-పూర్వవదర్థః త్రయమేకంవాక్యం॥ కింత్వితిపూర్వస్మాద్విశేషోక్తిః · మాంవానరాఃవదస్వేతివక్ష్యంతితచ్చఅదృష్ట్వా కింప్రవక్ష్యామీతియోజనా॥౭॥తర్హిఅత్రైవకాలవిళంబఃక్రియతాంతత్రాహ-ధ్రువమితి॥ కాలస్యవ్యతివర్తనేఅస్మదాగమనకాలేతీతే- ప్రాయముపైష్యంతి-జాంబవత్ప్రభృతయఇతిశేషః॥౮॥సామాన్యేననిర్వేదంప్రతివక్తి-కిం వేతి॥సముద్రలంఘనరూపంమహత్కర్మకృతవంతంమాంతేకింవక్ష్యంతికివా పివక్ష్యంతి· యద్వా మద్వృత్తాంతంప్రశంసన్ జాంబవాన్ తదుత్సాహకోంగదస్తదుపశృణ్వంతోన్యేచమాంకింవాజుగుప్సితంవక్ష్యంతి॥ని॥కింపృచ్ఛాయాంజుగుప్సనఇత్యమరః॥౯॥ కింమామితి॥ సముద్రస్యపారంతీరంగతంమాంవృద్ధోజాంబవాన్ కింవక్ష్యతిజుగుప్సితంవక్ష్యతి - జన్మప్రభృతిమత్పరాక్రమకథనేనప్రశస్యప్రేషయిత్వా జాంబవాన్

స్తుపరంశ్రీమాన్ మారుతిర్యత్నమాస్థితః * ఆపానభూమిముత్సృజ్యతద్విచేతుంప్రచక్రమే॥౪౭॥ ఇతి శ్రీమత్సుందరకాండే - ఏకాదశస్సర్గః. *

సతస్యమధ్యేభవనస్యమారుతిర్లతాగృహాంశ్చిత్రగృహాన్నిశాగృహాన్। జగామసీతాంప్రతిదర్శనోత్సుకో నచైవతాంపశ్యతిచారుదర్శనాం॥౧॥సచింతయామాసతతోమహాకపిఃప్రియామపశ్యన్రఘునందనస్యతామ్। ధ్రువంహిసీతామ్రియతేయథానమేవిచిన్వతోదర్శనమేతిమైథిలీ॥౨॥ సారాక్షసానాంప్రవరేణజానకీస్వశీలసంరక్షణతత్పరాసతీ। అనేననూనంప్రతిదుష్టకర్మణాహతాభవేదార్యపథేపరేస్థితా॥ ౩॥ విరూపరూపావికృతావివర్ణసోమహాననాదీర్ఘవిరూపదర్శనాః ।సమీక్ష్యసారాక్షసరాజయోషితోభయాద్వినష్టాజనకేశ్వరాత్మజా॥౪॥ సీతామదృష్ట్వాహ్యనవాప్యపౌరుషంవిహృత్యకాలంసహవానరైశ్చిరమ్। నమేస్తిసుగ్రీవసమీపగాగతిస్సుతీక్ష్ణదండోబలవాంశ్చవానరః॥ ౫ ॥దృష్టమంతఃపురంసర్వందృష్ట్వారావణయోషితః। నసీతాదృశ్యతేసాధ్వీవృథాజాతోమమశ్రమః॥౬॥కిన్నుమాంవానరాస్సర్వేగతంవక్ష్యంతిసంగతాః। గత్వాతత్రత్వయావీరకింకృతంతద్వదస్వనః॥అదృష్ట్వాకింప్రవక్ష్యామితామహంజనకాత్మజామ్॥౭॥ ధ్రువంప్రాయముపైష్యంతికాలస్యవ్యతివర్తనే॥౮॥ కింవావక్ష్య

రావణస్యగృహం॥౪౭॥ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం · శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - సుందరకాండవ్యాఖ్యాయాం· ఏకాదశస్సర్గః. **** సతస్యేతి॥నిశాగృహాన్ రాత్రినివాసయోగ్యాన్ గృహాన్ పశ్యతిఅపశ్యత్ ॥౧॥సఇతి॥ జానకీవిచిన్వతోమేదర్శనంయథాయస్మాన్నైతి- తథాతస్మాత్ ధ్రువంమ్రియతేమమారేతిసంబంధః॥౨॥ సేతి॥ స్వశీలసంరక్షణంపాతివ్రత్యసంరక్షణం-ప్రతిదుష్టకర్మణాఅతిదుష్టకర్మణా-ఆర్యపథేసన్మార్గే॥౩॥విరూపదర్శనాఃవిరూపాణిదర్శనానిచక్షూంషి-దీర్ఘాశ్చవిరూపదర్శనాశ్చతాస్తథోక్తాఃరాక్షసరాజయోషితఃరావణస్యాజ్ఞాకారిణీః॥౪॥సీతామితి॥సుగ్రీవసమీపగాగతిః-గమ్యతఇతిగతిర్మార్గఃసుగ్రీవసమీపసంబంధీమార్గో మేనాస్తిసుగ్రీవసమీపంప్రతినగంతవ్యమితిభావః॥౬॥మాస్తుతత్సమీపగమనంజాంబవదాదిసమీపగమనమపిదురంతమిత్యాహ॥కిన్నివత్యాది॥తద్వదస్వేత్యుక్తఇతిశేషః-తామదృష్ట్వాకింప్రవక్ష్యామీతిసంబంధః- నకిమపివక్తుంశక్యమిత్యర్థః ॥ ౭॥ తత్ర హేతుమాహ-ధ్రువమితి ॥ సీతానదృష్టేతివచనంశ్రుత్వా·ధ్రువంప్రాయోపవేశనేనప్రాణాంస్త్యక్ష్యంతీత్యర్థః॥౮॥హేత్వంతరమాహ॥ కిమితి॥ సముద్రస్యపారంతీరంగతంమాం · జాంబవాన్ కింకుత్సితంవ

మాం ప్రతిజుగుప్సితవాక్యోభవిష్యతి-సోంగదశ్చబిలప్రవేశనోద్యోగాన్మయావిఘటితోంగదశ్చజుగుప్సితవాక్యోభవిష్యతి-సమాగతావానరాశ్చ- సర్వథాకృతకార్యోహమేష్యామీతిమదుక్త్యాజనితవిశ్వాసావానరాశ్చజుగుప్సితవాక్యాభవిష్యంతీత్యర్థః॥ ౯॥ చిరంనిర్వేదే కార్యహానిస్స్యాదితిమత్వాఅనిర్వేదమవలంబతే - అనిర్వేదఇతి॥అనిర్వేదఉత్సాహః-తత్కృతంతత్ప్రయుక్తంయత్నం-చేష్టేకరోమీత్యర్థః-యత్కరోతి-జంతురితిసిద్ధం-జంతోస్సంబంధితత్సర్వంకర్మ- సఃఅనిర్వేదఎవసఫలంకరోతీత్యన్వయః॥౧౧॥భూయస్తావదిత్యాది॥ఆపానేతి-ఏతావిచితాఃఅథాపిపునర్విచేష్యామీత్యనుషజ్యతే- నిష్కుటాఃగృహారామాః - అంతరరథ్యాఃఅవాంతరవీథ్యః-భూమీతి-భూమిగృహాణి భూమిబిలగృహాణి-చైత్యగృహాణిచతుష్పథమండపాని - గృహాతిగృహాన్గృహానతీత్యదూరేస్వైరవిహారార్థంనిర్మితాన్గృహాన్॥౧౪॥ఉత్పతన్నిత్యాది॥ ఉత్పతన్నిపతన్పూర్వముచ్ఛ్రితస్థానాన్యధిరుహ్యతతోవరోహన్-అవఘాటయన్ పాటయన్- నిష్పతన్ నిర్గచ్ఛన్-ప్రపతన్నుత్పతన్ బిలగృహాదీనినీచస్థానానిప్రథమమధిరుహ్యతతస్సముద్గచ్ఛన్॥౧౬॥౧౭॥ ప్రాకారేతి॥ ప్రాకారాంతరరథ్యాః ప్రాకారమధ్యవర్తినీవీథ్యః-వేదికాశ్చైత్యసంశ్రయాఃచైత్యవృక్షమూలపీఠికాబంధాః॥౧౯॥౨౧॥ ప్రమథ్యేతి॥ప్రమథ్యప్రసహ్య - బలాద్ధృతానాగకన్యాఇత్యభిధానాదత్రబందీకృతానాంగ్రహణంపూర్వశ్లోకేఊఢానాంనాగకన్యానామిత్యపునరుక్తిః॥౨౨॥౨౪॥ఇతిశ్రీగోవిందరాజవిరచితే శ్రీరామాయణభూషణే శృంగారతిలకాఖ్యానే - సుందరకాండవ్యాఖ్యానే-

తివృద్ధశ్చజాంబవానంగదశ్చసః।గతంపారంసముద్రస్యవానరాశ్చసమాగతాః॥౯॥అనిర్వేదశ్శ్రియోమూలమనిర్వేదఃపరంసుఖమ్। అనిర్వేదోహిసతతంసర్వార్థేషుప్రవర్తకః*కరోతిసఫలంజంతోఃకర్మయత్తత్కరోతిసః।తస్మాదనిర్వేదకృతంయత్నంచేష్టేహముత్తమమ్॥౧౧॥భూయస్తావద్విచేష్యామిదేశాన్రావణపాలితాన్।ఆపానశాలావిచితాస్తథాపుష్పగృహాణిచ*చిత్రశాలాశ్చవిచితాభూయఃక్రీడాగృహాణిచ। నిష్కుటాంతరరథ్యాశ్చవిమానానిచసర్వశః*ఇతిసంచింత్యభూయోపివిచేతుముపచక్రమే।భూమీగృహాంశ్చైత్యగృహాన్గృహాతిగృహకానపి॥౧౪॥ఉత్పతన్నిపతంశ్చాపితిష్ఠన్గచ్ఛన్పునఃపునః।అపావృణ్వంశ్చద్వారాణికవాటాన్యవఘాటయన్*ప్రవిశన్నిష్పతంశ్చాపిప్రపతన్నుత్పతన్నపి।సర్వమప్యవకాశంసవిచచారమహాకపిః॥౧౬॥చతురంగుళమాత్రోపినావకాశస్సవిద్యతే।రావణాంతఃపురేతస్మిన్యంకపిర్నజగామసః ॥ ౧౭ ॥ ప్రాకారాంతరరథ్యాశ్చవేదికాశ్చైత్యసంశ్రయాః।దీర్ఘికాఃపుష్కరిణ్యశ్చసర్వంతేనావలోకితమ్॥౧౮॥రాక్షస్యోవివిధాకారావిరూపావికృతాస్తథా।దృష్టాహనుమతాతత్రనతుసాజనకాత్మజా॥౧౯॥రూపేణాప్రతిమాలోకేవరావిద్యాధరస్త్రియః।దృష్టాహనుమతాతత్రనతురాఘవనందినీ॥౨౦॥ నాగకన్యావరారోహాఃపూర్ణచంద్రనిభాననాః।దృష్టాహనుమతాతత్రనతుసీతాసుమధ్యమా॥౨౧॥ప్రమథ్యరాక్షసేంద్రేణనాగకన్యాబలాద్ధృతాః । దృష్టాహనుమతాతత్రనసాజనకనందినీ॥౨౨॥ సోపశ్యంస్తాంమహాబాహుఃపశ్యంశ్చాన్యావరస్త్రియః । విషసాదముహుర్ధీమాన్హనుమాన్మారుతాత్మజః॥౨౩॥ఉద్యోగంవానరేంద్రాణాంప్లవనంసాగరస్యచ।వ్యర్థంవీక్ష్యానిలసుతశ్చింతాంపునరుపాగమత్ ॥౨౪॥ అవతీర్యవిమానాచ్చహనుమాన్మా

ష్యతి-సోంగదఃకింకుత్సితంవక్ష్యతిసమాగతాఃసీతాన్వేషణార్థమాగతాఃకింకుత్సితంవక్ష్యంతీత్యర్థః॥ ౯॥ ఏవంక్షణమాత్రంనిర్విద్యపునరుత్సాహమవలంబ్యాహ-అనిర్వేదఇత్యాదినా॥అనిర్వేదఃఅలంబుద్ధిరాహిత్యం-ఉత్సాహఇత్యర్థః- అనిర్వేదకృతంఉత్సాహప్రయుక్తం॥౧౧॥ * చిత్రేతి ॥ నిష్కుటాగృహారామాః-తన్మధ్యగాఃపీథ్యః॥భూమీతి॥భూమీగృహాన్ భూబిలగృహాన్-చైత్యగృహాన్బుద్ధాయతనాని - గృహాతిగృహకానపిగృహానతీత్య అనతిదూరేస్వైరవిహారార్థంనిర్మితగృహాన్॥౧౪॥ఉత్పతన్నితి॥ఉత్పతన్ ఉన్నతమారుహ్య-నిపతన్ తతోవరోహన్-నిష్పతన్నిస్సరన్ బిలగృహేష్వవతరన్ ఉత్పతన్ పునస్తేభ్యఉద్గచ్ఛన్॥౧౬॥౧౭॥యంసకపిర్నజగామసతాదృశశ్చతురంగుళమాత్రోప్యవకాశోనవిద్యతే॥౧౭॥ ప్రాకారేతి॥ ప్రాకారాంతరరథ్యాఃప్రాకారాంతరమధ్యవర్తిమహావీథ్యః వేదికాశ్చైత్యసంశ్రయాఃచతుష్పథవర్తివృక్షాధారభూతవేదికాః॥౧౯॥తి॥రాఘవనందినీరామప్రియా॥౨౧॥ ప్రమథ్యేతి॥ప్రమథ్యనాగకన్యాబలాద్ధృతా ఇత్యనేనబందీకృతానాంగ్రహణం-పూర్వంతూఢానాంనాగకన్యానాంఅతోనపునరుక్తిః॥౨౨॥౨౪॥తి॥అవతీర్యవిమానాచ్చేతి-పునరారుహ్యావరుహ్యచేత్యర్థః-విమాన

ద్వాదశస్సర్గః. ************** విమానాదిత్యాది॥ఇదానీంవిమానాదవతరణోక్త్యాఽభ్యుత్థ్యవిమానమధిరూఢఇత్యవగమ్యతే- వేగవత్త్వేదృష్టాంతమాహ-విద్యుదితి॥౧॥సంపరిక్రమ్యేతి॥సంపరిక్రమ్యప్రాకారమితిశేషః-అబ్రవీత్ స్వయమితిశేషః॥౨॥భూయిష్ఠమితి॥లోళితా-బహుశోన్విష్టేత్యర్థః॥౩॥పల్వలానీత్యాది॥ సరితఃక్షుద్రనద్యః-అనూపవనాంతాఃజలప్రాయవనప్రదేశాః॥౪॥౫॥కిన్నువితి॥సీతాఅయోనిజా-వైదేహీజన్మభూమిప్రయుక్తాతిశయవతీ-మైథిలీఆచారప్రధానకులోత్పన్నవతీ-అథశబ్దస్సముచ్చయే-ఏవంభూతాజనకాత్మజాదుష్టచారిణంరావణంవివశాకామపరవశాసతీ-ఉపతిష్ఠేతకింను-నేత్యర్థః॥౬॥కిన్నువితి॥ సీతేత్యనేనాయోనిజత్వప్రయుక్తవైశిష్ట్యంద్యోత్యతే-అథశబ్దార్థోగుణసముచ్చయః-వైదేహీత్యనేనదేశసంబంధకృతవైశిష్ట్యం- మైథిలీత్యనేనసదాచారయుక్తసత్పురుషవాసభూతనగరసంబంధకృతవైశిష్ట్యం-జనకాత్మజేత్యనేనకర్మణైవహిసంసిద్ధిమాస్థితాజనకాదయఇతిప్రసిద్ధజనకసంబంధకృతవైశిష్ట్యం - ఏవంగుణవిశిష్టాదేవీదుష్టచారిణంరావణం-ఉపతిష్ఠేతకిను ప్రాప్నుయాత్కిం-ను-మిత్రత్వేనప్రాప్నుయాత్కిం-ను-నప్రాప్నుయాదేవేత్యర్థః-ఉపాద్దేవపూజాసంగతికరణమిత్రకరణపథిష్వితివక్తవ్యమిత్యాత్మనేపదం॥౭॥అథాస్యాఅదర్శనేహేతూనుత్ప్రేక్షతే-క్షిప్రమిత్యాదినా॥రామబాణానాంరామబాణేభ్యః॥౮॥అథవేతి॥ సాగరంప్రేత్యభీతంహృదయంసాగరేపతితమితిమన్యే-హృదయస్యభయస్థానత్వేనతన్మూలతయాతచ్ఛరీరంలక్ష్యతే॥౯॥రావణస్యేతి॥పీడితేనపీడనేన॥౧౦॥ఉపర్యుపరీతి॥ ఉపర్యుపరిసాగరం-సాగరస్యసన్నిహితోపరిప్రదేశే-ఉపర్యధ్యధసస్సామీప్యఇతిద్విర్వచనం-ధిగుపర్యాదిషుత్రిష్వితిద్వితీయా॥౧౧॥అహోఇతిఖేదే॥౧౨॥ అథవే

రుతాత్మజః।చింతాముపజగామాథశోకోపహతచేతనః॥౨౫॥ఇతిశ్రీమత్సుందరకాండే-ద్వాదశస్సర్గః. *************************

విమానాత్తుసుసంక్రమ్యప్రాకారంహరియూథపః। హనుమాన్వేగవానాసీద్యథావిద్యుద్ఘనాంతరే॥౧॥సంపరిక్రమ్యహనుమాన్రావణస్యనివేశనాత్ ।అదృష్ట్వాజానకీంసీతామబ్రవీద్వచనంకపిః॥౨॥భూయిష్ఠంలోళితాలంకారామస్యచరతాప్రియమ్ । నహిపశ్యామివైదేహీంసీతాంసర్వాంగశోభనామ్॥౩॥పల్వలానితటాకానిసరాంసిసరితస్తథా। నద్యోనూపవనాంతాశ్చదుర్గాశ్చధరణీధరాః * లోళితావసుధాసర్వానతుపశ్యామిజానకీమ్॥౪॥ఇహసంపాతినాసీతారావణస్యనివేశనే * ఆఖ్యాతాగృధ్రరాజేననచపశ్యామితామహమ్॥౫॥కిన్నుసీతాథవైదేహీమైథిలీజనకాత్మజా * ఉపతిష్ఠేతవివశారావణందుష్టచారిణమ్॥౬॥ క్షిప్రముత్పతతోమన్యేసీతామాదాయరక్షసః * బిభ్యతోరామబాణానామంతరాపతితాభవేత్॥౭॥ అథవాహ్రియమాణాయాఃపథిసిద్ధనిషేవితే * మన్యేపతితమార్యాయాహృదయంప్రేక్ష్యసాగరమ్॥౮॥రావణస్యోరువేగేనభుజాభ్యాంపీడితేనచ * తయాఽమన్యేవిశాలాక్ష్యాత్యక్తంజీవితమార్యయా॥౯॥ ఉపర్యుపరివానూనంసాగరంక్రమతస్తదా * వివేష్టమానాపతితాసముద్రేజనకాత్మజా॥౧౦॥అహోక్షుద్రేణవానేనరక్షంతీశీలమాత్మనః * అబంధుర్భక్షితాసీతారావణేనతపస్వినీ॥౧౧॥ అథవారాక్ష

ఏవైతత్సర్వదర్శనమితితత్త్వం॥ ఇతిశ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - సుందరకాండవ్యాఖ్యాయాం· ద్వాదశస్సర్గః. * విమానాదితి॥సవేగవాన్హనుమాన్విమానాత్ ప్రాకారంసంక్రమ్యఘనాంతరేవిద్యుదివాసీదిత్యన్వయః-అనేనాపమ్యేనప్రాకారఇంద్రనీలకృతఇత్యవగమ్యతే॥౧॥సమితి॥నివేశనాత్సంపరిక్రమ్య-ప్రాకారమితిశేషః॥౨॥భూయిష్ఠమితి॥ భూయిష్ఠంలోడితాబహుశోన్విష్టేత్యర్థః॥౩॥పల్వలానీతి॥సరితఃక్షుద్రనద్యః-అనూపవనాంతాఃజలప్రచురవనప్రదేశాః॥౪॥తి॥నన్వనుపలబ్ధిప్రమాణాదభావనిశ్చయఏవాస్త్విత్యతఆహ-ఇహేతి॥రావణనివేశనఏవాఖ్యాతా-తద్వచశ్చప్రమాణం- నతుదృశ్యతేత్రకిమిదమితి॥౫॥కిన్నువితి॥సీతేత్యనేనఅయోనిజత్వప్రయుక్తంవైశిష్ట్యంద్యోత్యతే-అథశబ్దశ్చార్థేగుణసముచ్చయపరః-వైదేహీత్యనేనదేశసంబంధకృతవైశిష్ట్యం·మైథిలీత్యనేనసదాచారయుక్తసత్పురుషావాసనగరసంబంధనిబంధనవైశిష్ట్యం - జనకాత్మజేత్యనేన - కర్మణైవహిసంసిద్ధిమాస్థితాజనకాదయఇతిప్రసిద్ధజనకసంబంధకృతవైశిష్ట్యం·ఏవంగుణవిశిష్టాదేవీ-దుష్టచారిణంరావణముపతిష్ఠేతకిన్ను-మిత్రత్వేనప్రాప్నుయాత్కిన్ను-నప్రాప్నుయాదేవేత్యర్థః॥౬॥అదర్శనేహేతూనాహ॥క్షిప్రమిత్యాదినా॥రామబాణానాంబాణేభ్యః॥౭॥తి॥రామపరోక్షంతథాభయాద్రోగాత్పథ్యంతరం·అథవేతి॥ హృదయంపతితంమనఉత్క్రాంతం-మనఉత్క్రమణస్యైవమరణత్వాత్॥౮॥రావణస్యేతి॥పీడితేనపీడనేన॥౯॥అథవేతి॥నిహింతాంభాగ్యహీనాస్థాపితాంమన్యే॥ ౧౫॥ఏవంపీడ్యమా

తి॥ దుష్టభావాభిః సాపత్న్యప్రయుక్తక్రోధాభిః॥౧౨॥౧౩॥ హారామేతి॥ న్యస్తదేహా త్యక్తదేహా. భవిష్యతి. భవేదిత్యర్థః॥౧౪॥ అథవేతి॥ నిహితా భూగృహాదౌ గూఢం స్థాపితా- లాలప్యతే ముహుర్ముహుః ప్రలపతి॥౧౫॥ ఏవం నిరుధ్యమానాపి సీతా రావణస్య వశం న వ్రజేదిత్యాహ జనకస్యేతి॥ కథం వ్రజేత్ - న వ్రజేదేవేత్యర్థః॥౧౬॥ నను కిం చింతయా గత్వా యథావృత్తం నివేద్యతామిత్యాశంక్య తదనుచితమిత్యాహ వినష్టేతి॥ వినష్టా భూగృహాదౌ స్థాపనేనాదర్శనం గతా - ణశ అదర్శన ఇతి ధాతోర్నిష్ఠా- ప్రణష్టా సముద్రపతనాదినా త్యక్తజీవితా- ఉపసర్గాదసమాసేపి ణోపదేశస్యేతి ణత్వం- మృతా రామవిరహదుఃఖాసహిష్ణుతయా స్వయం మృతా॥౧౭॥ నివేద్యమానే ఇతి॥ నివేద్యమానే వక్ష్యమాణో దోషస్స్యాత్ . దోషస్స్యాదనివేదనే యథావృత్తానివేదనే స్వామివంచనదోషస్స్యాత్ - విషమం పరస్పరవిరుద్ధం॥౧౮॥ అస్మిన్నితి॥ హనుమాన్ - అస్మిన్ కార్యే ఏవంగతే ఏవం విషమత్వం ప్రాప్తే సతి- కిం ప్రాప్తకాలం కాలోచితం- క్షమం సమర్థం చ భవేదితి. మతం పక్షం- భూయః ప్రవిచారయత్॥౧౯॥౨౦॥ పురుషార్థాభావమాహ మమేదమితి॥౨౧॥౨౨॥ నివేద్యమానే దోషస్స్యాదిత్యేతదుపపాదయతి గత్వేత్యాదినా॥ అప్రియమితిచ్ఛేదః॥౨౩॥ పరుషమితి॥ పరుషం శ్రవణకటుకం- దారుణం భయంకరం- క్రూరం ఉగ్రం తీక్ష్ణం అసహ్యం- ఇంద్రియతాపనం ఇంద్రియక్షోభకం. సీతానిమిత్తం సీతావిషయం॥౨౪॥ తంత్వితి॥ పంచత్వగతమానసం మరణే కృతనిశ్చయం॥౨౫॥౩౨॥ సాంత్వేనేతి॥ మానేన ప్రత్యుత్థానాదినా॥౩౩॥ నవనేష్వితి॥ నిరోధేషు గృహాదిసంవృతప్రదేశేషు॥౩౫॥

సేంద్రస్యాపత్నీభిరసితేక్షణా * అనుష్టా దుష్టభావాభిర్భక్షితా సా భవిష్యతి॥౧౨॥ సంపూర్ణచంద్రప్రతిమం పద్మపత్రనిభేక్షణమ్ * రామస్య ధ్యాయతీ వక్త్రం పంచత్వం కృపణా గతా॥౧౩॥ హా రామ లక్ష్మణేత్యేవం హా యోధ్యే చేతి మైథిలీ * విలప్య బహు వైదేహీ న్యస్తదేహా భవిష్యతి॥౧౪॥ అథవా నిహితా మన్యే రావణస్య నివేశనే * నూనం లాలప్యతే సీతా పంజరస్థేవ శారికా॥౧౫॥ జనకస్య సుతా సీతా రామపత్నీ సుమధ్యమా * కథముత్పలపత్రాక్షీ రావణస్య వశం వ్రజేత్॥౧౬॥ వినష్టా వా ప్రణష్టా వా మృతా వా జనకాత్మజా * రామస్య ప్రియభార్యస్య న నివేదయితుం క్షమమ్॥౧౭॥ నివేద్యమానే దోషస్స్యాద్దోషస్స్యాదనివేదనే * కథన్ను ఖలు కర్తవ్యం విషమం ప్రతిభాతి మే॥౧౮॥ అస్మిన్నేవంగతే కార్యే ప్రాప్తకాలం క్షమం చ కిమ్ * భవేదితి మతం భూయో హనుమాన్ప్రవిచారయత్॥౧౯॥ యది సీతామదృష్ట్వాహం వానరేంద్రపురీమితః * గమిష్యామి తతః కో మే పురుషార్థో భవిష్యతి॥౨౦॥ మమేదం లంఘనం వ్యర్థం సాగరస్య భవిష్యతి * ప్రవేశశ్చైవ లంకాయా రాక్షసానాం చ దర్శనమ్॥౨౧॥ కిం మాం వక్ష్యతి సుగ్రీవో హరయో వా సమాగతాః * కిష్కింధాం సమనుప్రాప్తం తౌ వా దశరథాత్మజౌ॥౨౨॥ గత్వా తు యది కాకుత్స్థం వక్ష్యామి పరమప్రియమ్ * న దృష్టేతి మయా సీతా తతస్త్యక్ష్యతి జీవితమ్॥౨౩॥ పరుషం దారుణం క్రూరం తీక్ష్ణమింద్రియతాపనమ్ * సీతానిమిత్తం దుర్వాక్యం శ్రుత్వా స న భవిష్యతి॥౨౪॥ తం తు కృచ్ఛ్రగతం దృష్ట్వా పంచత్వగతమానసమ్ * భృశానురక్తో మేధావీ న భవిష్యతి లక్ష్మణః॥౨౫॥ వినష్టౌ భ్రాతరౌ శ్రుత్వా భరతోపి మరిష్యతి * భరతం చ మృతం దృష్ట్వా శత్రుఘ్నో న భవిష్యతి॥౨౬॥ పుత్రాన్మృతాన్సమీక్ష్యాథ న భవిష్యంతి మాతరః * కౌసల్యా చ సుమిత్రా చ కైకేయీ చ న సంశయః॥౨౭॥ కృతజ్ఞస్సత్యసంధశ్చ సుగ్రీవః ప్లవగాధిపః * రామం తథా గతం దృష్ట్వా తతస్త్యక్ష్యతి జీవితమ్॥౨౮॥ దుర్మనా వ్యథితా దీనా నిరానందా తపస్వినీ * పీడితా భర్తృశోకేన రుమా త్యక్ష్యతి జీవితం॥౨౯॥ వాలిజేన తు దుఃఖేన పీడితా శోకకర్శితా * పంచత్వం చ గతే రాజ్ఞి తారాపి న భవిష్యతి॥౩౦॥ మాతాపిత్రోర్వినాశేన సుగ్రీవవ్యసనేన చ * కుమారోప్యంగదః కస్మాద్ధారయిష్యతి జీవితమ్॥౩౧॥ భర్తృజేన తు దుఃఖేన హ్య

నాపి సీతా రావణస్య వశం న వ్రజేదిత్యాహ జనకస్యేతి॥౧౬॥ నను కిమేతాదృశవిచారేణ- గత్వా యథావృత్తం నివేద్యతామిత్యత ఆహ॥ వినష్టేత్యాది॥ దృశ్యదేశమాయయా అదర్శనం వినాశః. అదృశ్యదేశే అవస్థాపనం ప్రణాశః. రామవిశ్లేషజనితదుఃఖేన స్వయం మృతా వా॥౧౭॥ నివేద్యమానే ఇతి॥ దోషో వక్ష్యమాణః. అనివేదనే యథావృత్తాంతాకథనే దోషః. స్వామివంచనకరణరూపః స్యాత్॥౧౮॥ అస్మిన్నితి॥ ప్రాప్తకాలం కాలోచితం- క్షమం సమర్థం కిం భవేత్ - ఇతి మతం పక్షం భూయః ప్రవిచారయత్ ప్రవ్యచారయత్॥౧౯॥౨౩॥ పరుషమితి॥ పరుషం కర్ణకఠోరం. దారుణం భయంకరం- క్రూరముగ్రం - తీక్ష్ణమసహ్యం. ఇంద్రియతాపనం ఇంద్రియక్షోభకం- స రామః॥౨౪॥ తమితి॥ పంచత్వగతమానసం మరణే కృతనిశ్చయం॥౩౩॥ నేతి॥ నిరోధేషు గృహాదిసంవృతప్రదేశేషు॥౩౭॥ మయూరేతి॥ ధరిష్యతే ప్రాణానితి శే

విషమితి ॥ ప్రచరిష్యంతికరిష్యంతీత్యర్థః-శస్త్రంశస్త్రపతనం॥౩౬॥ ఘోరమితి॥ఆరోదనంఆసమంతాద్రోదనం॥ ౩౯॥ హస్తేతి॥ హస్తాదానఃహస్తపతితభోజీ. ముఖాదానఃముఖపతితభోజీ-వృక్షమూలికఃవృక్షమూలవాసీ॥ ౪౦॥ సాగరానూపజఇతి ॥ బహుమూలఫలోదకఇతిస్వరూపకథనం - అరణీసుతంఅరణ్యుత్పన్నం॥ ౪౧॥ఉపవిష్టస్యేతి॥ఉపవిష్టస్యప్రాయోపవిష్టస్య-లింగినీంలింగంసన్న్యాసఃఅనశనంతద్వతీలింగినీతాం-సాధయిష్యతః-లింగినమితిక్వచిత్పాఠః- తత్రలింగంశరీరంతద్వాన్-లింగీఆత్మానంసాధయిష్యతః-శరీరాదాత్మానంమోచయిష్యతఇత్యర్థః-శ్వాపదానిశ్వాపదాఃవ్యాఘ్రాదయః॥౪౨॥నచైవమాత్మత్యాగేదోషఇత్యాహ-ఇదమితి॥నిర్యాణంమరణం-ఆపఃఅపః॥౪౩॥సుజాతేతి॥సుజాతమూలాఆదౌలంకాదిదేవతాజయేనశోభనప్రారంభా-సుభగాచంద్రోదయేనరమ్యా-కీర్తిమాలామకీర్తిమయమాలా-యశస్వినీహనుమతోలంకాప్రవేశరాత్రిరితిలోకేవిఖ్యాతా - చిరరాత్రీజాగరణేనదీర్ఘభూతారాత్రిః-ప్రభగ్నాసమాప్తా- ఏవంకల్యాణీయంరాత్రిఃసీతామపశ్యతోమేవ్యర్థైవజాతేత్యర్థః-కృదికారాదక్తినఇతిదీర్ఘః॥౪౪॥ఆత్మత్యాగాపేక్షయాతాపసభావఏవజ్యాయానిత్యాహ-తాపసఇతి॥వాశబ్దోవధారణే॥వా॥ వాస్యాద్వికల్పోపమయోరేవార్థేచసముచ్చయఇతివిశ్వః॥౪౫॥మాభూత్సుగ్రీవసమీపగమనం· అంగదాదిభిస్సంయుజ్యతామిత్యాశంక్యాహ- యదితఇతి॥౪౬॥వినాశఇతి॥బహవోదోషాఃపూర్వోక్తాస్సర్వవినాశాదయః- సంగమఃశ్రేయస్సంగమః॥౪౮॥ రావణమితి॥ప్రత్యాచీర్ణంప్రత్యాచరితం-ప్రతికృ

భిభూతావనౌకసః * శిరాంస్యభిహనిష్యంతితలైర్ముష్టిభిరేవచ॥౩౨॥సాంత్వేనానుప్రదానేనమానేనచయశస్వినా *లాలితాఃకపిరాజేనప్రాణాంస్త్యక్ష్యంతివానరాః ॥ ౩౩॥ నవనేషునశైలేషుననిరోధేషువాపునః * క్రీడామనుభవిష్యంతిసమేత్యకపికుంజరాః ॥ ౩౪॥ సపుత్రదారాస్సామాత్యాభర్తృవ్యసనపీడితాః * శైలాగ్రేభ్యఃపతిష్యంతిసమేత్యవిషమేషుచ॥ ౩౫॥విషముద్బంధనంవాపిప్రవేశంజ్వలనస్యవా * ఉపవాసమథోశస్త్రంప్రచరిష్యంతివానరాః॥౩౬॥ ఘోరమారోదనంమన్యేగతేమయిభవిష్యతి*ఇక్ష్వాకుకులనాశశ్చనాశశ్చైవవనౌకసామ్॥౩౭॥ సోహంనైవగమిష్యామికిష్కింధాంనగరీమితః * నచశక్ష్యామ్యహంద్రష్టుంసుగ్రీవంమైథిలీంవినా॥౩౮॥మయ్యగచ్ఛతిచేహస్థేధర్మాత్మానౌమహారథౌ * ఆశయాతౌధరిష్యేతేవానరాశ్చమనస్వినః॥ ౩౯॥ హస్తాదానోముఖాదానోనియతోవృక్షమూలికః * వానప్రస్థోభవిష్యామిహ్యదృష్ట్వాజనకాత్మజామ్॥౪౦॥సాగరానూపజేదేశేబహుమూలఫలోదకే * చితాంకృత్వాప్రవేక్ష్యామిసమిద్ధమరణీసుతమ్॥౪౧॥ఉపవిష్టస్యవాసమ్యగ్లింగినీంసాధయిష్యతః * శరీరంభక్షయిష్యంతివాయసాశ్శ్వాపదానిచ ॥ ౪౨॥ఇదంమహర్షిభిర్దృష్టంనిర్యాణమితిమేమతిః * సమ్యగాపఃప్రవేక్ష్యామినచేత్పశ్యామిజానకీమ్॥౪౩॥ సుజాతమూలాసుభగాకీర్తిమాలాయశస్వినీ * ప్రభగ్నాచిరరాత్రీయంమమసీతామపశ్యతః॥౪౪॥తాపసోవాభవిష్యామినియతోవృక్షమూలికః * నేతఃప్రతిగమిష్యామితామదృష్ట్వాసితేక్షణామ్॥౪౫॥ యదితఃప్రతిగచ్ఛామిసీతామనధిగమ్యతామ్ * అంగదస్సహతైస్సర్వైర్వానరైర్నభవిష్యతి॥౪౬॥వినాశేబహవోదోషాజీవన్భద్రాణిపశ్యతి * తస్మాత్ప్రాణాన్ధరిష్యామిధ్రువోజీవితసంగమః॥ ౪౭॥ఏవంబహువిధందుఃఖంమనసాధారయన్ముహుః * నాధ్యగచ్ఛత్తదాపారంశోకస్యకపికుంజరః॥౪౮॥రావణంవావధిష్యామిదశగ్రీవంమహా

మః॥౩౯॥హస్తేతి॥హస్తాదానఃహస్తపతితఫలపర్ణాద్యాశీ-ముఖాదానఃముఖపతితభోజీ-వృక్షమూలికఃవృక్షమూలవాసీ॥౪౦॥సాగరేతి॥అరణీసుతంఅగ్నిం॥౪౧॥ ఉపవిష్టస్యేతి॥ఉపవిష్టస్యప్రాయోపవిష్టస్య-లింగినంలింగశరీరమస్యాస్తీతిలింగీ- తంఆత్మానమిత్యర్థః-సాధయిష్యతఃశరీరాన్మోచయిష్యతః- శ్వాపదానిశ్వాపదాఃవ్యాఘ్రాదయః॥౪౨॥నచాత్మహత్యాదోషఇత్యాహ-ఇదమితి ॥నిర్యాణంమరణం-ఆపఃఅపః॥౪౩॥సుజాతేతి ॥ ఆదితఆరభ్యసీతాన్వేషణోపయుక్తతయాశోభనమూలా-సుభగాసీతాన్వేషణసౌకర్యాపాదకచంద్రికయామనోహరా- కీర్తిమాలాకీర్తనంకీర్తిఃసీతాన్వేషణసహకారిణీతిసర్వైఃక్రియమాణాకీర్తిరేవమాలాయస్యాస్సా-యశస్వినీహనుమల్లంకాప్రవేశరాత్రిరితిఖ్యాతిమతీ-చిరరాత్రిఃచిరకాలవిశిష్టరాత్రిః-దీర్ఘరాత్రిరితియావత్ - అనేనరామకార్యసహాయేచ్ఛయారాత్రిరపివర్ధితవతీత్యవగమ్యతే-సీతామపశ్యతోమమప్రభగ్నానిష్ఫలాజాతేత్యర్థః॥౪౪॥పూర్వోక్తయోఃతాపసపక్షమరణపక్షయోఃప్రథమంపక్షమవలంబ్యాహ॥తాపసఇత్యాదినా॥౪౬॥వినాశఇతి॥జీవితసంగమఃజీవితేసంగమఃశ్రేయస్సంగమఃధ్రువః॥౪౮॥కింద్వైన్యేనవిక్రమిష్యామీత్యాహ॥రావణమితి॥హృతాసీతాకా

తమితియావత్ ॥౪౮॥ రావణమితి॥ వాశబ్దోవధారణే-హృతాసీతా కామమస్తు యథాతథావాభవతు-రావణంవధిష్యామ్యేవ-వధేనకింభవిష్యతీత్యత్రాహ-ప్రత్యాచీర్ణంభవిష్యతీతి- ప్రత్యాచీర్ణంప్రత్యాచరణం-వైరనిర్యాతనమితియావత్ ॥౪౯॥ అథవేతి॥ పశుంపశుపతేరివేతి-పశుపతేఃఅగ్నేః-పశుంఛాగమివ- ఇమంపశుంపశుపతేతేఅద్యబధ్నామ్యగ్నఇతిశ్రుతేః। అనేనసుప్రాపత్వముక్తం॥౫౦॥ ఇతీతి॥ ప్రథమంచింతావిచారః- తతోధ్యానంజాతవ్యవిషయనిరంతరప్రత్యయః - తతశ్శోకః తేనదురంతచింతోచ్యతే॥౫౧॥చింతాప్రకారమాహ-యావదితి॥ ౫౨॥ యదిపూర్వమేవసంపాతివచనప్రామాణ్యేనరామోత్రానీయేత తదామహాన్ప్రమాదస్స్యాదిత్యాహ-సంపాతీతి॥౫౩॥జిత్వేతి॥సిద్ధింతపఃఫలం॥౫౭॥ సర్వాన్దేవాన్నమస్యంతిరామస్యార్థే యశస్వినఇత్యుక్తరీత్యాఅభిమతలాభత్వరయా సర్వాన్నమస్కరోతి-నమోస్త్వితి॥౫౯॥సతేభ్యస్త్విత్యాదిశ్లోకద్వయమేకాన్వయం॥నమస్కృత్యాలోకనరూపక్రియాభేదాత్తచ్ఛబ్దద్వయం-సనమస్కృత్యఅశోకవనికాంప్రతిఉద్దిశ్యసర్వాదిశస్సమాలోక్యఅశోకవనికాంపరిచ్ఛేత్తుం తస్యాస్సర్వాదిశోదృష్ట్వాతాంమనసాగత్వాఉత్తరంచింతయామాసేతి యోజనా-అశోకశబ్దస్సంక్షేపేవ్యాఖ్యాతః॥౬౧॥ధ్రువమితి॥రక్షోబహులారక్షకరాక్షసబహులా- వనాకులాజలావృతా-ద్రుమషండమండితావా - సర్వసంస్కారైః కర్షణతృణనిరసనాదిభిఃసంస్కృతాకృతాతిశయాధానా-అశోకవనికాధ్రువంచింత్యాభవిష్యతి-అవశ్యమన్వేషణీయాభవేదిత్యర్థః॥౬౨॥రక్షిణఇతి॥ అత్రఅశోకవనికాయాం-విహితాఃనియుక్తాః-సర్వాత్మాసర్వమాప్నోతీతి-సర్వాత్మావాయుః-సోపినాతిక్షోభంప్రవాతి-అతికంపనపూర్వకంనాత్రసంచరతీత్యర్థః॥౬౩॥ ఏవంభూతప్రదేశేభవతఃకథంగమనమిత్యాశంక్యాహ-సంక్షిప్తఇతి॥ మయా-అయమాత్మాదేహః-రామార్థేరామప్రయోజనసిద్ధ్యర్థం - రావణస్యచార్థేరావ

బలమ్ * కామమస్తుహృతాసీతాప్రత్యాచీర్ణంభవిష్యతి॥౪౯॥అథవైనంసముత్క్షిప్యఉపర్యుపరిసాగరమ్ * రామాయోపహరిష్యామిపశుంపశుపతేరివ॥౫౦॥ఇతిచింతాంసమాపన్నస్సీతామనధిగమ్యతామ్*ధ్యానశోకపరీతాత్మాచింతయామాసవానరః॥౫౧॥యావత్సీతాంహిపశ్యామిరామపత్నీంయశస్వినీమ్ * తావదేతాంపురీంలంకాంవిచినోమిపునఃపునః॥౫౨॥సంపాతివచనాచ్చాపిరామంయద్యానయామ్యహమ్* అపశ్యన్రాఘవోభార్యాంనిర్దహేత్సర్వవానరాన్॥౫౩॥ ఇహైవనియతాహారోవత్స్యామినియతేంద్రియః* నమత్కృతేవినశ్యేయుస్సర్వేతేనరవానరాః॥౫౪॥అశోకవనికాచేయందృశ్యతేయామహాద్రుమా * ఇమామధిగమిష్యామినహీయంవిచితామయా॥ ౫౫॥వసూన్రుద్రాంస్తథాదిత్యానశ్వినౌమరుతోపిచ *నమస్కృత్వాగమిష్యామిరక్షసాంశోకవర్ధనః॥౫౬॥జిత్వాతురాక్షసాన్సర్వానిక్ష్వాకుకులనందినీమ్ * సంప్రదాస్యామిరామాయయథాసిద్ధింతపస్వినే॥౫౭॥సముహూర్తమివధ్యాత్వాచింతావగ్రథితేంద్రియః * ఉదతిష్ఠన్మహాతేజాహనుమాన్మారుతాత్మజః॥౫౮॥నమోస్తురామాయసలక్ష్మణాయదేవ్యైచతస్యైజనకాత్మజాయై। నమోస్తురుద్రేంద్రయమానిలేభ్యోనమోస్తుచంద్రార్కమరుద్గణేభ్యః॥ ౫౯॥ సతేభ్యస్తునమస్కృత్యసుగ్రీవాయచమారుతిః * దిశస్సర్వాస్సమాలోక్యహ్యశోకవనికాంప్రతి ॥ సగత్వామనసాపూర్వమశోకవనికాంశుభామ్ * ఉత్తరంచింతయామాసవానరోమారుతాత్మజః॥౬౧॥ధ్రువంతురక్షోబహులాభవిష్యతివనాకులా *అశోకవనికాచింత్యాసర్వసంస్కారసంస్కృతా॥౬౨॥రక్షిణశ్చాత్రవిహితానూనంరక్షంతిపాదపాన్ * భగవానపిసర్వాత్మానాతిక్షోభంప్రవాతివై॥౬౩॥సంక్షిప్తోయంమయా

మమస్తుయథాతథావాభవతు-రావణంవధిష్యామ్యేవ- తేనకిం-ప్రత్యాచీర్ణంప్రత్యాచరణంవైరనిర్యాతనమితియావత్ ॥౪౯॥చింతాప్రకారమేవాహ-యావదితి॥ పర్యాయవిచినోమీతివలట్భవిష్యదర్థే॥౫౨॥సీతామదృష్ట్వైవసంపాతివచనాద్రామఃసమానీయేత-తదామహాననర్థోభవేదిత్యాహ - సంపాతీతి ॥ ౫౩ ॥ ఇహైవేతి॥వినశ్యేయుఃసీతామదృష్ట్వాతత్రమద్గమనానంతరమితిభావః॥౫౪॥ జిత్వేతి॥సిద్ధిమివతపఃఫలమివ॥౫౭॥ సఇతి ॥ చింతావిగ్రథితేంద్రియఃవ్యాకులేంద్రియః॥ ౫౯॥ సతేభ్యఇతి।సుగ్రీవాయచేత్యత్రనమశ్చక్రఇతికరోతేర్విపరిణామః।అశోకవనికాంగతఃమనసేతిశేషః- అశోకవనికాంప్రతీతిపాఠేసమాలోక్యదిత్యాలోకయతేర్విపరిణామః-అన్యథాతచ్ఛబ్దోతిరిచ్యతే॥౬౦॥సఇతి॥మనసాగత్వాగంతుంనిశ్చిత్యేత్యర్థః-ఉత్తరంఉత్తరకర్తవ్యం-వనాకులాకాననావృతా॥౬౨॥రక్షిణఇతి॥అత్రఅశోకవనికాయాంనిహితాఃనియుక్తాః-సర్వాత్మావాయుః॥౬౩॥సంక్షిప్తఇతి॥ రామార్థేరావణస్యచేతిగూఢవృత్త్యాసీతాదర్శనస్యాకాంక్షితత్వాత్ రావణ

ణాదృశ్యత్వార్థంచ-సంక్షిప్తఃఅల్పీకృతః.ఏవంమయాకార్యానుకూలోయత్నఃకృతః-కార్యసిద్ధింతుదేవావిధాస్యంతీత్యాహ-సిద్ధిమితి-సంవిధాస్యంతిదదత్విత్యర్థః॥౬౫॥ బ్రహ్మేత్యాది॥శర్వఃరుద్రః॥౬౬॥ఉక్తమర్థంపునస్సంగృహ్ణాహ-సిద్ధింసర్వాణిభూతానీతి॥ భూతానాంప్రభుఃఉక్తబ్రహ్మరుద్రాద్యధిపతిః-పరిశేషాద్విష్ణురిత్యవగమ్యతే-పంథాఃగోచరఃయేషాంతేపథిగోచరాఃమార్గవర్తినః॥౬౭॥తదితి॥తత్తస్మాత్కారణాత్-ఉన్నతానాసికాయస్యతదున్ననసం- ఉపసర్గాచ్చేతిసమాసాంతోచ్ప్రత్యయః-నసాదేశశ్చ-అవ్రణంఅనవద్యం-తత్ అభిజ్ఞాతత్వేనరామేణనివేదితం॥౬౮॥శుద్ధేణేతి॥ సుదారుణాలంకృతవేషధారిణాసుదారుణత్వేప్యపాతప్రసన్నవేషధారిణా॥ఇతిశ్రీగోవిందరాజవిరచితే శ్రీరామాయణభూషణే శృంగారతిలకాఖ్యానే సుందరకాండవ్యాఖ్యానే త్రయోదశస్సర్గః.*

సముహూర్తమిత్యాది॥ ఇవశబ్దోవాక్యాలంకారే- ప్రాకారంఅశోకవనికాప్రాకారం-తస్యవేశ్మనఃరావణస్యగృహాత్-అవప్లుతఃప్రాప్తః॥౧॥సత్వితి॥సంహృష్టసర్వాంగఃపులకితసర్వాంగః-వసంతాదౌ- పౌర్ణమాస్యామాసాంసంపాద్యేతిపక్షమనుసృత్యఫాల్గునపౌర్ణమాసీప్రపూర్వదినత్వేన వసంతాదావిత్యుక్తం-సాలాన్ సర్జాన్-భవ్యాన్ శుభానిత్యశోకవిశేషణం-యద్వాభవంరుద్రమర్హంతీతిభవ్యాః రుద్రప్రియపుష్పాః వృక్షవిశేషాః - ఉద్దాలకాన్ బహువారకాన్ నాగవృక్షాన్ నాగకేసరవృక్షాన్-కపిముఖాన్ మర్కటకాన్॥౩॥౪॥సప్రవిశ్యేత్యాది॥కాంచనైఃకాంచనమయైరివస్థితైః-చిత్రకాననాంచిత్రావాంతరవనాం- చంపకవనంచూతవనమిత్యేవంవిధవనవతీం-పుష్పాణ్యుపగచ్ఛంతీతిపుష్పోపగాఃపుష్పసంపన్నాఃతైఃఫలోపగైఃఫలసంపన్నైః॥ప్రహృష్టమనుజేకాలేవసంతే-వసంతస్య

త్వాచరామార్థేరావణస్యచ *సిద్ధింమేసంవిధాస్యంతిదేవాస్సర్షిగణాస్త్విహ॥౬౫॥బ్రహ్మాస్వయంభూర్భగవాన్ దేవాశ్చైవదిశంతుమే*
సిద్ధిమగ్నిశ్చవాయుశ్చపురుహూతశ్చవజ్రభృత్ ।వరుణఃపాశహస్తశ్చసోమాదిత్యౌతథైవచ * అశ్వినౌచమహాత్మానౌమరుతశ్శర్వఏవచ॥౬౬॥,
సిద్ధింసర్వాణిభూతానిభూతానాంచైవయఃప్రభుః * దాస్యంతిమమయేచాన్యేహ్యదృష్టాఃపథిగోచరాః॥౬౭॥తదున్ననసంపాండురదంతమవ్రణం
శుచిస్మితంపద్మపలాశలోచనమ్।ద్రక్ష్యేతదార్యావదనంకదాన్వహంప్రసన్నతారాధిపతుల్యదర్శనమ్॥౬౮॥శుద్ధేణపాపేననృశంసకర్మణాసుదా
రుణాలంకృతవేషధారిణా।బలాభిభూతాహ్యబలాతపస్వినీకథన్నుమేదృష్టిపథేద్యసాభవేత్ ॥౬౯॥ఇతిశ్రీమత్సుందరకాండే-త్రయోదశస్సర్గః.

సముహూర్తమివధ్యాత్వామనసాచాధిగమ్యతామ్। అవప్లుతోమహాతేజాఃప్రాకారంతస్యవేశ్మనః॥౧॥ సతుసంహృష్టసర్వాంగఃప్రాకార
స్థోమహాకపిః।పుష్పితాగ్రాన్వసంతాదౌదదర్శవివిధాన్ద్రుమాన్ * సాలానశోకాన్భవ్యాంశ్చచంపకాంశ్చసుపుష్పితాన్ ।ఉద్దాలకాన్నాగవృ
క్షాంశ్చూతాన్కపిముఖానపి॥౩॥అథామ్రవణసంఛన్నాంలతాశతసమావృతామ్।జ్యాముక్తఇవనారాచఃపుప్లువేవృక్షవాటికామ్॥౪॥ సప్రవిశ్యవిచి
త్రాంతాంవిహగైరభినాదితామ్ ।రాజతైఃకాంచనైశ్చైవపాదపైస్సర్వతోవృతామ్ * విహగైర్మృగసంఘైశ్చవిచిత్రాంచిత్రకాననామ్। ఉది
తాదిత్యసంకాశాందదర్శహనుమాన్కపిః * వృతాంనానావిధైర్వృక్షైఃపుష్పోపగఫలోపగైః। కోకిలైర్భృంగరాజైశ్చమత్తైర్నిత్యనిషేవితామ్
* ప్రహృష్టమనుజేకాలేమృగపక్షిసమాకులే।మత్తబర్హిణసంఘుష్టాంనానాద్విజగణాయుతామ్॥౮॥మార్గమాణోవరారోహాంరాజపుత్రీమనిం
దితామ్। సుఖప్రసుప్తాన్విహగాన్బోధయామాసవానరః॥౯॥ఉత్పతద్భిర్ద్విజగణైఃపక్షైస్సాలాస్సమాహతాః। అనేకవర్ణావివిధాముముచుః

దర్శనపరిహారార్థత్వాచ్చభయార్థత్వం॥౬౫॥సిద్ధిమితి॥దాస్యంతిదదతీత్యర్థః-పథిగోచరాఃదృష్టాఃఅదృష్టాశ్చయేతేసిద్ధిందాస్యంతు॥౬౭॥తదితి॥ సమున్నతానాసాయస్యతత్సమున్ననసం.అవ్రణమనవద్యం॥౬౮॥శుద్ధేణేతి॥సుదారుణత్వేప్యలంకృతవేషధారిణాప్రసన్నవేషధారిణారావణేనేతిశేషః ॥౬౯॥ ఇతిశ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - సుందరకాండవ్యాఖ్యాయాం- త్రయోదశస్సర్గః . ********************

సఇతి॥ తాంఅశోకవనికాంమనసాఅధిగమ్యతత్రమనోనిధాయేత్యర్థః-తస్యరావణస్యవేశ్మనఃవేశ్మప్రాకారాదిత్యర్థః-ప్రాకారంవనప్రాకారంఅవప్లుతఃప్రాప్తః॥౩॥అథేతి॥ఆమ్రవణంచూతవనం॥౪॥*విహగైరితి॥విచిత్రకాననాంచిత్రముఖంతాం*వృతామితి॥పుష్పోపగఫలోపగైఃపుష్పాణ్యుపగచ్ఛంతీతిపుష్పోపగాఃపుష్పసంపన్నాఃఏవంఫలోపగాః*ప్రహృష్టమనుజే॥ప్రహృష్టజనేకాలేవసంతాదావిత్యర్థః॥౯॥ఉత్పతద్భిరితి॥పుష్పవృష్టయఃపుష్పవృష్టీః॥౧౦॥నిర్ధూతేతి॥ధూర్తాఃఅక్షధూర్తాః॥౧౧

ప్రచురమస్మాకం ఖ్యాతిః ప్రత్యుష్టమనుజత్వం॥౯॥ ఉత్పతద్భిరితి॥ సాలాః వృక్షాః॥౧౧॥ అనోకహః కుటస్సాల ఇత్యమరః। పుష్పవృష్టయః పుష్పవృష్టిః॥౧౦॥౧౪॥ నిర్ధూతేతి॥ ధూతాః అతుధూతాః॥౧౫॥౧౬॥ విహంగేతి॥ స్కంధమాత్రాశ్రయాః పుష్పాదీనామనాశ్రయా ఇత్యర్థః - అతఏవ అగమాః అగమ్యాః - అసేవ్యా ఇత్యర్థః - నిర్ధూతాః కంపితాః॥ ౧౭ ॥ నిర్ధూతకేశీతి॥ మృదితవర్ణకా మృష్టాంగరాగా - అంగరాగస్సమాలంభో వర్ణకశ్చవిలేపనమిత్యుక్తేః। నిష్పీతశుభదంతోష్ఠీ నిష్పీతతయా శుభదంతతుల్యోష్ఠీ॥౧౮॥ మహాలతానామితి॥ లతానాం దామాని ప్రతానాని॥౨౦॥ సతత్రేత్యాది॥ నత్యూహాః దాత్యూహాః - సంతానకాః కల్పవృక్షాః తైస్సమావృతాః - ఘనాః నిబిడాః - నానాగుల్మావృతాశ్చతాః ఘనాశ్చేతి సమాసః - కరవీరకృతాంతరాః కరవీరైః కృతవిశేషాః॥౨౬॥ తత ఇత్యాది॥ జగతీలోకే రమ్యం - ఏతత్సదృశం రమ్యం కించిన్నాస్తీత్యర్థః - పర్వతం దదర్శేత్యన్వయః॥౨౭॥ శిలాగృహైరితి॥ జగతిపర్వతం - జగతీశబ్దస్య హ్రస్వభావ ఆర్షః - జగతీ భూమిః - మృదితియావత్ - తత్ప్రధానో జగతిపర్వత మిత్యుక్తం - యద్వా జగతిపర్వత ఇతి సంజ్ఞా॥౨౮॥ అథ నద్యాః కుపితయా నిర్గతయా సఖీసాంత్వనేన పునరాగతయా సామ్యం దర్శయతి - దదర్శేతి ॥ పునరావృత్తతోయాం వృక్షాగ్రప్రతిహత్యా పునః పర్వతాభిముఖతోయప్రవాహాం - ఉపమానే ఉపమేయే చాన్వయాయ దదర్శేతి పదద్వయం॥౩౧॥ తస్యేతి॥ తస్య

పుష్పవృష్టయః॥౧౦॥ పుష్పావకీర్ణశ్శుశుభే హనుమాన్మారుతాత్మజః। అశోకవనికామధ్యే యథా పుష్పమయో గిరిః॥ ౧౧॥ దిశస్సర్వాః ప్రధావంతం వృక్షషండగతం కపిమ్। దృష్ట్వా సర్వాణి భూతాని వసంత ఇతి మేనిరే॥౧౨॥ వృక్షేభ్యః పతితైః పుష్పైరవకీర్ణా పృథగ్విధైః। రరాజ వసుధా తత్ర ప్రమదేవ విభూషితా॥౧౩॥ తరస్వినా తే తరవస్తరసాభిప్రకంపితాః। కుసుమాని విచిత్రాణి ససృజుః కపినా తదా॥౧౪॥ నిర్ధూతపత్రశిఖరాశ్శీర్ణపుష్పఫలా ద్రుమాః। నిక్షిప్తవస్త్రాభరణా ధూర్తా ఇవ పరాజితాః॥౧౫॥ హనూమతా వేగవతా కంపితాస్తే నగోత్తమాః। పుష్పపర్ణఫలాన్యాశు ముముచుః పుష్పశాలినః॥౧౬॥ విహంగసంఘైర్హీనాస్తే స్కంధమాత్రాశ్రయా ద్రుమాః। బభూవురగమాస్సర్వే మారుతేనేవ నిర్ధూతాః॥౧౭॥ నిర్ధూతకేశీ యువతిర్యథా మృదితవర్ణకా। నిష్పీతశుభదంతోష్ఠీ నఖైర్దంతైశ్చ విక్షతా * తథా లాంగూలహస్తైశ్చ చరణాభ్యాం చ మర్దితా। బభూవాశోకవనికా ప్రభగ్నవరపాదపా॥౧౯॥ మహాలతానాం దామాని వ్యధమత్తరసా కపిః। యథా ప్రావృషి వింధ్యస్య మేఘజాలాని మారుతః॥ ౨౦॥ స తత్ర మణిభూమీశ్చ రాజతీశ్చ మనోరమాః। తథా కాంచనభూమీశ్చ దదర్శ విచరన్కపిః * వాపీశ్చ వివిధాకారాః పూర్ణాః పరమవారిణా। మహార్హైర్మణిసోపానైరుపపన్నాస్తతస్తతః * ముక్తాప్రవాళసికతాః స్ఫాటికాంతరకుట్టిమాః। కాంచనైస్తరుభిశ్చిత్రైస్తీరజైరుపశోభితాః * ఫుల్లపద్మోత్పలవనాశ్చక్రవాకోపకూజితాః। నత్యూహరుతసంఘుష్టా హంససారసనాదితాః * దీర్ఘాభిర్ద్రుమయుక్తాభిస్సరిద్భిశ్చ సమంతతః। అమృతోపమతోయాభిశ్శివాభిరుపసంస్కృతాః * లతాశతైరవతతాస్సంతానకుసుమావృతాః। నానాగుల్మావృతఘనాః కరవీరకృతాంతరాః ॥౨౬॥ తతోంబుధరసంకాశం ప్రవృద్ధశిఖరం గిరిమ్। విచిత్రకూటం కూటైశ్చ సర్వతః పరివారితమ్ * శిలాగృహైరవతతం నానావృక్షైస్సమావృతమ్। దదర్శ హరిశార్దూలో రమ్యం జగతిపర్వతమ్॥౨౮॥ దదర్శ చ నగాత్తస్మాన్నదీం నిపతితాం కపిః। అంకాదివ సముత్పత్య ప్రియస్య పతితాం ప్రియామ్ * జలే నిపతితాగ్రైశ్చ పాదపైరుపశోభితామ్। వార్యమాణామివ క్రుద్ధాం ప్రమదాం ప్రియబంధుభిః * పునరావృత్తతోయాం చ దదర్శ స మహాకపిః। ప్రసన్నామివ కాంత

విహంగేతి॥ స్కంధమాత్రాశ్రయాః స్కంధానామేవాశ్రయాః - నతు పత్రపుష్పాదీనాం - అతఏవాగమాః అగమ్యాః అసేవ్యా ఇతియావత్ - నిర్ధూతాః కంపితాః॥౧౭॥ నిర్ధూతేతి॥ మృదితవర్ణకా మృదితాంగరాగా॥౧౮॥ మహాలతానామితి॥ దామాని సమూహాన్॥ ౨౦ ॥ * వాపీరిత్యాదిసార్ధశ్లోకచతుష్టయమేకం వాక్యం - ఉక్తవిశేషణవిశిష్టా వాపీర్దదర్శేతి పూర్వేణాన్వయః * లతాశతైరితి॥ సంతానకుసుమావృతాః కల్పవృక్షకుసుమావృతాః - కరవీరకృతాంతరాః కరవీరైః కృతవిశేషాః॥ ౨౬॥ తత ఇతి॥ గిరిం క్రీడాపర్వతం తస్య విశేషణం జగతిపర్వతమితి - హ్రస్వ ఆర్షః - జగతీ భూమిః మృదితియావత్ తత్ప్రధానో జగతిపర్వత మిత్యుక్తిః॥౨౭॥ దదర్శేతి॥ నిపతితాం నిర్గతాం - అస్యా నద్యాః కుపితకాంతాసామ్యం సార్ధశ్లోకద్వయేనాహ॥ అంకాదితి॥ పతితాం క్రోధాన్నిర్గతాం - జలేనిపతితాగ్రైః పాదపైః ప్రియబంధుభిః వార్యమాణాం క్రుద్ధాం ప్రమదామివ ఉపశోభితాం - అతఏవ కాంతస్య ప్రసన్నాముత ఏవ పునరుపస్థితాం కాంతామివ పునరావృత్తతోయాం దదర్శేతి సంబంధః॥౩౧॥ త

పర్వతస్య.పద్మిన్యఃపద్మినీః-కృత్రిమాంక్రియయానిర్వర్తితాం-నిర్మితామిత్యర్థః॥౩౪॥యే కేచిదితి॥సచ్ఛత్రాః సవితానా ఇత్యర్థః-సవితర్దికాః సవేదికాః- సౌవర్ణవేదికాఃవితర్దికారోహణార్థంసువర్ణమయసోపానవేదికాయుక్తాః॥౩౫॥౩౯॥ తామితి॥ కాంచనైస్తరుగణైః-ఉపలక్షితాం-తాంశింశుపాం- కింకిణీశతనిర్ఘోషాంకింకిణ్యఃక్షుద్రఘంటికాఃతాసాంనిర్ఘోషోయస్యాః-యద్వాకింకిణీభిఃశతంఅనంతాఃనిర్ఘోషాయస్యాస్సాతాం॥ ౪౦॥ సపుష్పితాగ్రామిత్యాద్యాసర్గసమాప్త్యేకంవాక్యం॥ ఇతోద్రక్ష్యామిఇమామారుహ్యద్రక్ష్యామి- ల్యబ్లోపేపంచమీ-దురాత్మనఃరావణస్య-అథవేతిపక్షాంతరే.విచక్షణాతాపాపనోదనచతురా.అస్యవనస్యాశోకవనస్య. ఇహవనంనళినీపరిసరవర్తివనం.రామచింతానుకర్శితాసతీఎష్యతి-రామవిశ్లేషజనితతాపాపనోదనార్థమేతద్వనప్రదేశమాగమిష్యతీత్యర్థః-సాఆర్యేతిపదచ్ఛేదః-ఏష్యతేఏష్యతి-వనేచరాణాంస్పృహయాతేవనేచరేభ్యస్స్పృహయతే- సంధ్యాకాలేమనఃయస్యాస్సాసంధ్యాకాలమనాః - సంధ్యోపాసనతత్పరేత్యర్థః-సంధ్యార్థేఎష్యతి.ప్రతిదినమితిశేషః-పర్ణఘనైఃపర్ణసమూహైః. మహోత్సాహసహనుమాన్పుష్పితాగ్రత్వాదివిశిష్టాంతామారుహ్యఇ

స్యకాంతాంపునరుపస్థితామ్॥౩౧॥తస్యాదూరాత్పద్మిన్యోనానాద్విజగణాయుతాః। దదర్శహరిశార్దూలోహనుమాన్మారుతాత్మజః॥౩౨॥కృత్రిమాందీర్ఘికాంచాపిపూర్ణాంశీతేనవారిణా।మణిప్రవరసోపానాంముక్తాసికతశోభితామ్ ॥ వివిధైర్మృగసంఘైశ్చవిచిత్రాంచిత్రకాననాం। ప్రాసాదైస్సుమహద్భిశ్చనిర్మితైర్విశ్వకర్మణా ॥ కాననైఃకృత్రిమైశ్చాపిసర్వతస్సమలంకృతామ్॥౩౪॥ యేకేచిత్పాదపాస్తత్రపుష్పోపగఫలోపగాః ॥ సచ్ఛత్రాస్సవితర్దీకాస్సర్వేసౌవర్ణవేదికాః॥౩౫॥లతాప్రతానైర్బహుభిఃపర్ణైశ్చబహుభిర్వృతామ్ ॥ కాంచనీంశింశుపామేకాందదర్శహనుమాన్కపిః।వృతాంహేమమయీభిస్తువేదికాభిస్సమంతతః॥౩౭॥సోపశ్యద్భూమిభాగాంశ్చగర్తప్రస్రవణానిచ।సువర్ణవృక్షాన్పరాన్దదర్శశిఖిసన్నిభాన్॥౩౮॥తేషాంద్రుమాణాంప్రభయామేరోరివదివాకరః।అమన్యతతదావీరఃకాంచనోస్మీతివానరః॥౩౯॥తాంకాంచనైస్తరుగణైర్మారుతేనచవీజితామ్।కింకిణీశతనిర్ఘోషాందృష్ట్వావిస్మయమాగమత్॥౪౦॥సపుష్పితాగ్రాంరుచిరాంతరుణాంకురపల్లవామ్।తామారుహ్యమహాబాహుశ్శింశుపాంపర్ణసంవృతామ్ ॥ ఇతోద్రక్ష్యామివైదేహీంరామదర్శనలాలసామ్।ఇతశ్చేతశ్చదుఃఖార్తాంసంపతంతీంయదృచ్ఛయా ॥ అశోకవనికాచేయందృఢంరమ్యాదురాత్మనః। చంపకైశ్చందనైశ్చాపివకుళైశ్చవిభూషితా ॥ ఇయంచనళినీరమ్యాద్విజసంఘనిషేవితా। ఇమాంసారామమహిషీనూనమేష్యతిజానకీ ॥ సారామారామమహిషీరాఘవస్యప్రియాసతీ। వనసంచారకుశలానూనమేష్యతిజానకీ ॥ అథవామృగశాబాక్షీవనస్యాస్యవిచక్షణా। వనమేష్యతిసార్యేహరామచింతానుకర్శితా ॥ రామశోకాభిసంతప్తాసాదేవీవామలోచనా। వనవాసేరతానిత్యమేష్యతేవనచారిణీ ॥ వనేచరాణాంసతతంనూనంస్పృహయతేపురా। రామస్యదయితాభార్యాజనకస్యసుతాసతీ ॥ సంధ్యాకాలమనాశ్శ్యామాధ్రువమేష్యతిజానకీ।నదీంచేమాంశివజలాంసంధ్యార్థేవరవర్ణినీ ॥ తస్యాశ్చాప్యనురూపేయమశోకవనికాశుభా। శుభాయాపార్థివేంద్రస్యపత్నీరామస్యసమ్మతా ॥ యదిజీవతిసాదేవీతారాధిపనిభాననా। ఆగమిష్యతిసావశ్యమిమాంశివజలాంనదీమ్ ॥ ఏవంతుమత్వా

స్యేతి॥పద్మిన్యఃపద్మినీః॥౩౨॥కృత్రిమాందీర్ఘికామిత్యాదిసార్ధశ్లోకద్వయస్యదదర్శేతిపూర్వక్రియయాసంబంధః॥౩౪॥యేకేచిదితి॥సచ్ఛత్రా ఇత్యేతత్ శయనాసనాదీనామప్యుపలక్షణం-సవితర్దికాఃసౌవర్ణవేదికాశ్చేతిమహావేదికోపరికృతకాంచనవేదికాఆసన్నితిశేషః॥౩౫॥లతాప్రతానైరితిసార్ధశ్లోకమేకంవాక్యం ॥ ౩౮॥తేషామితి॥మేరోఃప్రభయేవద్రుమాణాంప్రభయా-కాంచనఃకాంచనమయోస్మీత్యమన్యత॥౩౯॥ తదితి॥ తరుగణైరుపలక్షితంతద్వనందృష్ట్వా॥౪౦॥సుపుష్పితాగ్రామితి॥శింశుపామారుహ్యవక్ష్యమాణమచింతయదితిశేషః॥౪౧॥చింతాప్రకారమేవాహ॥ఇతోద్రక్ష్యామీత్యాదినా॥అశోకవనికేతి॥చందనాదిభిర్భూషితారమ్యేయమశోకవనికా-దురాత్మనోరావణస్యరావణసంబంధినీ-దృఢంధ్రువం ॥ ఇయమితి॥ద్విజసంఘనిషేవితాఇయంచనళినీరమ్యా - సారామమహిషీఇమాంనళినీంనూనమేష్యతీతియోజనా ॥ సారామేతి॥వనసంచారకుశలారామమహిషీత్వాదుద్యానవనసంచారచతురేత్యర్థః ॥ అథవేతిపక్షాంతరే- వనస్యాస్యఅశోకవనస్యవిచక్షణావనసంబంధిసుఖానుభవచతురేత్యర్థః ॥ ఇహవనంనళినీపరిసరవర్తివనం.వనేచరాణాంస్పృహయతేకుశలమితిశేషః ॥ సంధ్యాకాలమనాఃసంధ్యాకాలేమ

తోద్రక్ష్యామీత్యారభ్య ఆగమిష్యతి సావశ్యమిమాం శివజలాం నదీమిత్యంతేనయః ప్రకార ఉక్తః ఏవముక్తప్రకారేణ ముక్త్వా మనుజేంద్రపత్నీం ప్రతీక్షమాణః అవేక్షమాణః - మార్గమాణః సుపుష్పితే పర్ణఘనే నిలీనశ్చ సన్ సర్వం దదర్శేత్యన్వయః॥౫౨॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే శ్రీరామాయణభూషణే శృంగారతిలకాఖ్యానే సుందరకాండవ్యాఖ్యానే చతుర్దశస్సర్గః. ************** సవీక్షమాణ ఇత్యాది॥ సః తత్రస్థః శింశుపాస్థః. మైథిలీం మార్గమాణః మైథిలీమార్గణార్థతోః - లక్షణహేత్వోః క్రియాయా ఇతి శానచ్ - వీక్షమాణః వివిధం చక్షుర్విక్షేపం మహీం చావేక్షమాణః - సర్వాం తామశోకవనికామన్వవైక్షతేత్యన్వయః॥౧॥ సంతానకలతాభిరిత్యాది॥ బహ్వాసనైః కుథైః ఆస్తరణైశ్చోపేతాం - భూమిగృహాణి బిలగృహాణి - సర్వర్తుకుసుమైః పాదపైః రమ్యామిత్యన్వయః - సూర్యోదయప్రభాం ఉద్యత్సూర్యప్రభాం - విహగైః నిష్పత్రశాఖాం క్రియమాణామివస్థితాం - యుగపత్పాతిపక్షిపక్షపిహితపత్రతయా పత్రరహితశాఖామివస్థితామిత్యర్థః - పుష్పావతంసకైః - చంచూపుటలగ్నపుష్పాలంకృతైరిత్యర్థః - ఆమూలేతి - ఆమూలం పుష్పైర్నిచితైః వ్యాప్తైః - పున్నాగాదౌ తథాదృష్టం - పుష్పభారః పుష్పసమూహః స ఏవాతిభారో యేషాం తైః - అశోకైరిత్యాదావుపలక్షణే తృతీయా - అశోకాదిభిరుపలక్షితాం సముదైక్షతేతి పూర్వేణాన్వయః॥౮॥౧౦॥ పునరశోకవనం వివిధోపమానదర్శనేన వర్ణయతి - నందనమిత్యాదినా శ్లోకచతుష్టయేన॥ ఉద్యానం అశోకవనం - అత్ర దదర్శేత్యపకృష్యతే - నందనం ఇంద్రక్రీడావనం - వివిధోద్యానం వివిధవృక్షషండం చైత్రర

హనుమాన్మహాత్మా ప్రతీక్షమాణో మనుజేంద్రపత్నీమ్ । అవేక్షమాణశ్చ దదర్శ సర్వం సుపుష్పితే పర్ణఘనే నిలీనః॥౫౨॥ ఇతి శ్రీమత్సుందరకాండే. చతుర్దశస్సర్గః. **************

స వీక్షమాణస్తత్రస్థో మార్గమాణశ్చ మైథిలీమ్ । అవేక్షమాణశ్చ మహీం సర్వాం తామన్వవైక్షత॥౧ సంతానకలతాభిశ్చ పాదపైరుపశోభితామ్ । దివ్యగంధరసోపేతాం సర్వతస్సమలంకృతామ్ * తాం స నందనసంకాశాం మృగపక్షిభిరావృతామ్ । హర్మ్యప్రాసాదసంబాధాం కోకిలాకులనిస్స్వనామ్ * కాంచనోత్పలపద్మాభిర్వాపీభిరుపశోభితామ్ । బహ్వాసనకుథోపేతాం బహుభూమిగృహాయుతామ్ * సర్వర్తుకుసుమైరమ్యాం ఫలవద్భిశ్చ పాదపైః । పుష్పితానామశోకానాం శ్రియా సూర్యోదయప్రభామ్ * ప్రదీప్తామివ తత్రస్థో మారుతిస్సముదైక్షత । నిష్పత్రశాఖాం విహగైః క్రియమాణామివాసకృత్ * వినిష్పతద్భిశ్శతశశ్చిత్రైః పుష్పావతంసకైః । ఆమూలపుష్పనిచితైరశోకైశ్శోకనాశనైః * పుష్పభారాతిభారైశ్చ స్పృశద్భిరివ మేదినీమ్ । కర్ణికారైః కుసుమితైః కింశుకైశ్చ సుపుష్పితైః॥౮॥ స దేశః ప్రభయా తేషాం ప్రదీప్త ఇవ సర్వతః॥౯॥ పున్నాగాస్సప్తపర్ణాశ్చ చంపకోద్దాలకాస్తథా * వివృద్ధమూలా బహవశ్శోభంతే స్మ సుపుష్పితాః । శాతకుంభనిభాః కేచిత్కే-చిదగ్నిశిఖోపమాః * నీలాంజననిభాః కేచిత్తత్రాశోకాస్సహస్రశః॥౧౧॥ నందనం వివిధోద్యానం చిత్రం చైత్రరథం యథా * అతివృత్తమివాచింత్యం

నో యస్యాః సా తథా - సంధ్యావందనతత్పరేత్యర్థః * ఏవమితి॥ పర్ణఘనే పర్ణసాంద్రే పూర్వోక్తశింశుపావృక్షే నిలీన అభూదితి శేషః॥౫౨॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్వదీపికాఖ్యాయాం - సుందరకాండవ్యాఖ్యాయాం - చతుర్దశస్సర్గః. ******************************

సవీక్షమాణ ఇతి॥ సః హనుమాన్ తత్రస్థః శింశుపాపర్ణఘనస్థః - శింశుపా తీక్ష్ణధారః (ఇరుగుడుమాను) మైథిలీం మార్గమాణః మైథిలీమార్గణార్థతోః - లక్షణహేత్వోః క్రియాయా ఇతి శానచ్ - వీక్షమాణః వివిధం చక్షుర్విక్షేపం మహీం చావేక్షమాణః మహీం ప్రత్యవేక్షణం కుర్వన్ సర్వాం తామశోకవనికామన్వవైక్షతేత్యన్వయః॥౧॥ * బహ్వేతి॥ బహ్వాసనకుథోపేతాం బహ్వాసనైః కుథైరాస్తరణైశ్చ ఉపేతాం - భూమిగృహాః భూబిలగృహాః * సర్వర్తుకుసుమైః సర్వర్తుషు కుసుమాని యేషు తైః పాదపైరుపలక్షితాం - సూర్యోదయప్రభాం ఉద్యత్సూర్యప్రభామిత్యర్థః * నిష్పత్రేతి॥ పుష్పావతంసకైః పుష్పాణ్యవతంసవత్ ప్రతీయమానాని యేషాం పక్షిణాం తైః యుగపత్పాతిబహుపక్షిపక్షపిహితపర్ణతయా పత్రరహితశాఖామివస్థితామిత్యర్థః - కించ ఆమూలపుష్పనిచితైః మూలాదారభ్య పుష్పపూర్ణైః * పుష్పభారః పుష్పసమూహః - కుసుమితైః కర్ణికారాదిభిరుపలక్షితాం అశోకవనికామన్వవైక్షతేతి పూర్వేణ సంబంధః॥౮॥ స ఇతి॥ తేషాం వృక్షాణాం ప్రదీప్త ఇవస్థిత ఇతి శేషః॥౯॥ పున్నాగా ఇత్యాది శ్లోకద్వయమేకం వాక్యం॥౧౦॥ అథ పునః ప్రకారాంతరేణాశోకవనం వర్ణయతి॥ నందనమిత్యాదినా॥ వివిధోద్యానం నానావిధావాంతరవనవిచిత్రం యన్నందనం ఇంద్రోద్యానం. చైత్రరథం కుబేరోద్యానం - తదుభయమతివృత్తమతిక్రాంతమివస్థితమిత్యర్థః - పుష్పజ్యోతిర్గణాయుతం పుష్పాణ్యేవ

శంసు చేన శ్రీరావనం-నంసనమతివృత్తమివ అతిక్రమ్య స్థితమివ-చైత్రరథం యథా చైత్రరథమివ చిత్రమిత్యన్వయః - ఆకాశసామ్యే సాధారణధర్మమాహ - పుష్పైరితి-ఏవం సాగరోపమ్యే పుష్పరత్నైరితి॥ ౧౫॥ అశోకవనికాయామిత్యాది॥ చైత్యప్రాసాదం చైత్యం బుద్ధమన్దిరం తదాకారం ప్రాసాదం - ప్రాంశుభావత్వాత్ దీర్ఘస్వభావత్వాత్ ॥ ౧౭॥ తత ఇత్యాది॥ మలినసంవీతాం మలినవస్త్రేణావృతాం-మలినై రఙ్గైస్సంవీతాం వా-శుక్లపక్షాదావిత్యనేన వర్ధిష్ణుత్వం ద్యోతితం - మన్దం ప్రఖ్యాయమానేన ఇదం తదితి కథంచిత్ ప్రత్యభిజ్ఞాయమానేన రూపేణోపలక్షితాం-పినద్ధామితి-మలినసంవీతత్వే ఉపమా-పినద్ధాం బద్ధాం- ఉత్తరీయరాహిత్యం ద్యోతయితుమేకేనేత్యుక్తిః-సపఙ్కాం భూమౌ విఘ్నవతీమివ స్థితాం-అనలఙ్కారాం పఙ్కం నివర్త్య అలఙ్కుర్వతో సన్నిధానాదలఙ్కారరహితాం- విపద్మామివ పద్మినీం రామాగమనే ప్రేక్ష్యమాణా శ్రమో నోత్పాదయితుమర్హతీత్యేవం మన్యమానాం-పద్మరహితాం సరసీమివ స్థితాం - గ్రహేణ క్రూరగ్రహేణ- ద్వితీయ ఇవశబ్దో వాక్యాలఙ్కారే - అశ్రుప్రవేతి - కృశాం దీనామితి పునఃపునరుక్తిః కార్శ్యదైన్యయోరతిశయప్రదర్శనాయ అత్ర ఉపవాసకృశాం కృశామనశనేనేత్యుక్త్యా పూర్వం కాండాంతే ఇన్ద్రదత్తపాయసాశనవృత్తాన్తః కల్పిత ఇతి తత్త్వైర్వోక్తం.నీలనాగాభయా కృష్ణసర్పతుల్యయా నీరదాపాయే శరది॥ త్రిశ్లోకీ॥ ౨౩॥ తామితి॥ ఉపపాదిభిః ఉపపాదనశీలైః-మన్దం ప్రఖ్యాయమానేనేత్యారభ్య సీతాం సమీక్ష్య ఉపపాదిభిః కారణైస్సీతేతి తర్కయామాసేత్యన్వయః॥ ౨౬॥ ఏవం లిఙ్గైస్సీతేతి ప్రత్యభిజ్ఞాయాపి తథా తర్కయామాసేత్యాహ- హ్రియమాణేతి॥ ఇతి తర్కయామాసేతి శేషః॥ ౨౭॥ పూర్ణచన్ద్రాననామిత్యారభ్య విద్యాం ప్రశిథిలామివేత్యన్తమేకం

దివ్యం రమ్యం శ్రియావృతమ్। ద్వితీయమివ చాకాశం పుష్పజ్యోతిర్గణాయుతమ్ ✻ పుష్పరత్నశతైశ్చిత్రం పఞ్చమం సాగరం యథా। సర్వర్తుపుష్పైర్నిచితం పాదపైర్మధుగన్ధిభిః ✻ నానానినాదైరుద్యానం రమ్యం మృగగణైర్ద్విజైః। అనేకగన్ధప్రవహం పుణ్యగన్ధం మనోరమమ్ ✻ శైలేన్ద్రమివ గన్ధాఢ్యం ద్వితీయం గన్ధమాదనమ్॥ ౧౫॥ అశోకవనికాయాం తు తస్యాం వానరపుఙ్గవః ✻ స దదర్శావిదూరస్థం చైత్యప్రాసాదముచ్ఛ్రితమ్। మధ్యే స్తమ్భసహస్రేణ స్థితం కైలాసపాణ్డురమ్ ✻ ప్రవాళకృతసోపానం తప్తకాఞ్చనవేదికమ్। ముష్ణన్తమివ చక్షూంషి ద్యోతమానమివ శ్రియా ✻ విమలం ప్రాంశుభావత్వాదుల్లిఖన్తమివామ్బరమ్॥ ౧౭॥ తతో మలినసంవీతాం రాక్షసీభిస్సమావృతామ్ ✻ ఉపవాసకృశాం దీనాం నిశ్శ్వసన్తీం పునఃపునః। దదర్శ శుక్లపక్షాదౌ చన్ద్రరేఖామివామలామ్ ✻ మన్దప్రఖ్యాయమానేన రూపేణ రుచిరప్రభామ్। పినద్ధాం ధూమజాలేన శిఖామివ విభావసోః ✻ పీతేనైకేన సంవీతాం క్లిష్టేనోత్తమవాససా। సపఙ్కామనలఙ్కారాం విపద్మామివ పద్మినీమ్ ✻ వ్రీళితాం దుఃఖసన్తప్తాం పరిమ్లానాం తపస్వినీమ్। గ్రహేణాఙ్గారకేణేవ పీడితామివ రోహిణీమ్ ✻ అశ్రుపూర్ణముఖీం దీనాం కృశామనశనేన చ। శోకధ్యానపరాం దీనాం నిత్యం దుఃఖపరాయణామ్ ✻ ప్రియం జనమపశ్యన్తీం పశ్యన్తీం రాక్షసీగణమ్। స్వగణేన మృగీం హీనాం శ్వగణాభివృతామివ ✻ నీలనాగాభయా వేణ్యా జఘనం గతయైకయా। నీలయా నీరదాపాయే వనరాజ్యా మహీమివ ✻ సుఖార్హాం దుఃఖసన్తప్తాం వ్యసనానామకోవిదామ్॥ ౨౩॥ తాం సమీక్ష్య విశాలాక్షీమధికం మలినాం కృశామ్ ✻ తర్కయామాస సీతేతి కారణైరుపపాదిభిః॥ ౨౬॥ హ్రియమాణా తదా తేన రక్షసా కామరూపిణా ✻ యథారూపా హి దృష్టా వై తథారూపేయమఙ్గనా॥ ౨౭॥ పూర్ణచన్ద్రాననాం సుభ్రూం చారువృత్తపయోధరామ్ ✻ కుర్వన్తీం ప్రభయా దేవీం సర్వా వితిమిరా

జ్యోతిర్గణాః నక్షత్రగణాః-ఉద్యానం అశోకవనం అపశ్యదితి శేషః॥ ౧౫॥ అశోకవనికాయామిత్యాదిశ్లోకత్రయమేకం వాక్యం-చైత్యప్రాసాదం బుద్ధాండాకారప్రాసాదం ప్రాంశుభావత్వాత్ ఉన్నతస్వరూపత్వాత్ ॥ ౧౭॥ తత ఇత్యారభ్య దుఃఖసన్తప్తాం వ్యసనానామకోవిదామిత్యన్తస్య గ్రన్థస్య దదర్శేతి క్రియయా సంబన్ధః-మలినసంవీతాం మలినవస్త్రోపేతాం మన్దప్రఖ్యాయమానేన ఇదం తదితి కథంచిదూహ్యమానేన రూపేణోపలక్షితాం క్లిష్టేన జీర్ణేన-నీలనాగాభయా కృష్ణసర్పతుల్యయా వనరాజ్యా ఉపలక్షితాం మహీమివ స్థితాం॥ ౨౩॥ తామితి॥ తాం పూర్వోక్తవిశేషణవిశిష్టాం- ఉపపాదిభిః ఉపపాదనశీలైః వక్ష్యమాణలిఙ్గైః సీతేతి తర్కయామాస సంశయితవానిత్యర్థః॥ ౨౬॥ కారణాన్యేవాహ॥ హ్రియమాణేతి॥ అతః సీతేయమితి తర్కయామాసేతి పూర్వేణ సంబన్ధః॥ ౨౭॥ కించ పూర్ణచన్ద్రేత్యాది॥ సుభ్రూం సుభ్రువం చన్ద్రప్రభామివేతి సర్వానన్దకరత్వముక్తం-భుజగేన్ద్రవధూమివేతి దుష్ప్రధర్షత్వం- శిఖామివ విభావసోరితి పాతివ్రత్యం-తాం ప్రసి

వాక్యం॥ సుభ్రూం సుభ్రువం ... ఆర్షః-కుర్వంతీమితి-దశమాసాన్తస్నానేనవినాపి ప్రభయా దిశః వితిమిరాః కుర్వన్తీమితి ప్రభాతిశయోక్తిః· సుప్రతిష్ఠితాం సుప్రతిష్ఠితపాదతలాం·నరాజతీం నరాజంతీం-తాం ప్రసిద్ధాం·స్మృతిం మన్వాద్యుక్తిం-సందిగ్ధాం సందిగ్ధార్థాం ఋద్ధిం సంపదం- నిపతితాం క్షీణాం-విహతాం అవిశ్వాసబహులాం- ప్రతిహతాం అలబ్ధకార్యాం· సోపసర్గాం సవిఘ్నాం సకలుషాం సకాలుష్యాం-భావప్రధానోనిర్దేశః·అభూతేన అసత్యేన-రామోపరోధవ్యథితాం రామప్రాప్తినిరోధేనవ్యథితాం·పునస్సీతాశబ్దోవ్యవహితానుస్మరణార్థః-ఆమ్నాయానాం వేదానాం·అయోగేన అసంబంధేన-ప్రశిథిలాం అప్రాప్తప్రతిష్ఠాం- విద్యాం వేదబాహ్యవిద్యాం యద్వా ఆమ్నాయానాం అభ్యాసానామభావేన ప్రశిథిలాం అస్థిరపదాం విద్యామివ సీతాం నిరీక్ష్య తస్య హనుమతో బుద్ధిస్సందిదిహే ఇత్యన్వయః కార్శ్యమాలిన్యాదినా తిరోహితరూపత్వాదితిభావః॥౩౮॥ దుఃఖేనేతి॥ సంస్కారః శబ్దవ్యుత్పత్తిః తేన హీనాం-అతఏవ వివక్షితాదర్థాంతరంగతాం విపరీతార్థామిత్యర్థః-సంస్కారహీనతయా ప్రతిపాదయిషితార్థం వక్తుమశక్నువంతీమ్ అవివక్షితమర్థం బోధయంతీం వాచమివ-సమ్యగ్వ్యుత్పత్త్యభావాదర్థాంతరంగతాం వ్యుత్పత్త్యనంతరం స్వార్థం ప్రతిపాదయంతీమివస్థితామిత్యర్థః॥౪౦॥ వైదేహ్యా ఇతి॥ శాఖాయాం శోభంత ఇతి శాఖాశోభీని-భర్తృవిరహకాలే భూషణధారణస్యానుచితత్వాత్ స్వాంగేభ్య ఉన్ముచ్య శాఖాయాం న్యస్తానీత్యర్థః-కర్ణవేష్టౌ కుండలే॥ ని॥ కర్ణికా తాళపత్రం స్యాత్ కుండలం కర్ణవేష్టనమితి సజ్జనః। శ్వదంష్ట్రౌ త్రికర్ణకాఖ్యౌ పుష్పాకారౌ కర్ణపార్శ్వభూషణవిశేషౌ॥ ని॥ త్రికర్ణకశ్శ్వదంష్ట్రశ్చేత్యభిధానరత్నమాలా। హస్తేషు హస్తావయవేషు-శ్యామాని విరహతాపోష్ణవశాచ్ఛ్యామీభూతాని - తథా చిరయుక్తత్వాత్ చిరధృతత్వాత్ -సంస్థానవంతి హస్తేషు తత్తదాభరణసంస్థానాని దృశ్యంత ఇత్యర్థః॥౪౨॥ తాన్యేవేత్యర్ధమేకం వాక్యం॥ ౪౩॥ తత్రేతి॥ తత్ర ఋశ్య

దిశః। తాం నీలకేశీం బింబోష్ఠీం సుమధ్యాం సుప్రతిష్ఠితామ్ * సీతాం పద్మపలాశాక్షీం మన్మథస్య రతిం యథా। ఇష్టాం సర్వస్య జగతః పూర్ణచంద్రప్రభామివ * భూమౌ సుతనుమాసీనాం నియతామివ తాపసీమ్। నిశ్శ్వాసబహులాం భీరుం భుజగేంద్రవధూమివ * శోకజాలేన మహతా వితతేన న రాజతీమ్। సంసక్తాం ధూమజాలేన శిఖామివ విభావసోః * తాం స్మృతీమివ సందిగ్ధామృద్ధిం నిపతితామివ। విహతామివ చ శ్రద్ధామాశాం ప్రతిహతామివ * సోపసర్గాం యథా సిద్ధిం బుద్ధిం సకలుషామివ। అభూతేనాపవాదేన కీర్తిం నిపతితామివ * రామోపరోధవ్యథితాం రక్షోహరణకర్శితామ్। అబలాం మృగశావాక్షీం వీక్షమాణాం తతస్తతః * బాష్పాంబుపరిపూర్ణేన కృష్ణవక్రాక్షిపక్ష్మణా। వదనేనాప్రసన్నేన నిశ్శ్వసంతీం పునః పునః * మలపంకధరాం దీనాం మండనార్హామమండితామ్। ప్రభాం నక్షత్రరాజస్య కాలమేఘైరివావృతామ్ * తస్య సందిదిహే బుద్ధిర్ముహుస్సీతాం నిరీక్ష్య తు। ఆమ్నాయానామయోగేన విద్యాం ప్రశిథిలామివ॥౩౮॥ దుఃఖేన బుబుధే సీతాం హనుమాననలంకృతామ్। సంస్కారేణ యథా హీనాం వాచమర్థాంతరంగతామ్॥౩౯॥ తాం సమీక్ష్య విశాలాక్షీం రాజపుత్రీమనిందితామ్। తర్కయామాస సీతేతి కారణైరుపపాదిభిః॥౪౦॥ వైదేహ్యా యాని చాంగేషు తదా రామోన్వకీర్తయత్। తాన్యాభరణజాలాని శాఖాశోభీన్యలక్షయత్ * సుకృతౌ కర్ణవేష్టౌ చ శ్వదంష్ట్రౌ చ సుసంస్థితౌ। మణివిద్రుమచిత్రాణి హస్తేష్వాభరణాని చ * శ్యామాని చిరయుక్తత్వాత్తథా సంస్థానవంతి చ॥౪౨॥ తాన్యేవైతాని మన్యేహం యాని రామోన్వకీర్తయత్॥౪౩॥ తత్ర యా

ధాం-స్మృతిః మన్వాదివాక్యం-దీర్ఘస్త్వార్షః-సందిగ్ధాం సందిగ్ధార్థాం-సోపసర్గాం సాంతరాయాం - సకలుషాం సకపటాం-అభూతేనాపవాదేన మిథ్యాపవాదేన - రామోపరోధవ్యథితాం రామప్రాప్తినిరోధేన వ్యథితాం-తస్య హనుమతః బుద్ధిః సందిదిహే- కార్శ్యమాలిన్యాదినా తిరోహితత్వాదితి భావః· ఆమ్నాయానామయోగేన అభ్యాసానామభావేన॥౩౮॥ దుఃఖేనేతి॥ దుఃఖేన కృచ్ఛ్రేణ-సంస్కారేణ యథా హీనాం వాచమర్థాంతరంగతాం · సంస్కారో వ్యుత్పత్తిః తయా హీనాం అతఏవ వివక్షితాదర్థాంతరంగతాం విపరీతార్థం బోధయంతీం-సమ్యక్ వ్యుత్పత్త్యభావదశాయామర్థాంతరంగతా వాగ్వ్యుత్పత్త్యనంతరం స్వార్థం ప్రదర్శయతి- తద్వత్ - సీతాం దుఃఖేన బుబుధ ఇత్యర్థః॥౩౯॥ తామితి॥ కారణైః లింగైః॥౪౦॥ తాన్యేవాహ॥ వైదేహ్యా ఇత్యాది॥ శాఖాశోభీని శాఖాయాం శోభంత ఇతి తథా-అనేన రామవిశ్లేషసమయే భూషణధారణస్యానుచితత్వాత్ - వైదేహ్యా భూషణాని స్వాంగేభ్య ఉన్ముచ్య శాఖాయాం న్యస్తానీత్యవగమ్యతే* సుకృతావితి॥ కర్ణవేష్టౌ కుండలే॥ ని॥ కుండలం కర్ణవేష్టనమిత్యమరః ॥ శ్వదంష్ట్రౌ త్రికర్ణాఖ్యకుసుమాకారకర్ణాభరణవిశేషౌ। త్రికర్ణకః శ్వదంష్ట్రశ్చేత్యభిధానరత్నమాలాయాం - హస్తేషు హస్తావయ

మూకే-యాన్యవహీనానిపతితానితాన్యహం నోపలక్షయే-అత్రేతిశేషః-అస్యాస్సీతాయాస్సకాశాద్యానినావహీనానినపతితానితానీమాని-తత్తుల్యత్వాత్ ॥౪౭॥ పీతమిత్యాది ॥ ప్లవంగమైఃసుగ్రీవాదిప్లవంగమైః-యదుత్తరీయందృష్టంయానిభూషణానిదృష్టానితానిసర్వాణ్యనయైవఅపవిద్ధానిపాతితాని-నగాసక్తమిత్యనేనపతనదశాయాముత్తరీయాగ్రంవృక్షేకించిత్సక్తమితిద్యోత్యతే॥౪౮॥ ఇదమితి॥ ఇతరత్ ఉత్సృష్టం-తదుత్తరీయంయథాయాదృశవర్ణయుక్తంయథా-శ్రీమత్ ఇదంఇదానీంధార్యమాణంతద్వర్ణంతథా శ్రీమత్ -నూనమితియోజనా॥౪౯॥ఇయమితి॥ యారామస్యప్రియాసతీమహిషీతిక్రత్వాప్రణష్టాపిఅస్యరామస్యమనసస్సకాశాత్ నప్రణశ్యతి-సదామనసాదృష్టాభవతీత్యర్థః-సాకనకవర్ణాంగీఇయం-మయాపరిదృశ్యమానేత్యర్థః॥౫౦॥ఇయంసేతి॥ రామఃకారుణ్యాదిభిశ్చతుర్భిఃయత్తప్యతేపరితప్యతే సేయం-కారుణ్యాదీనాంపరితాపహేతుత్వంవిభజ్యదర్శయతి(స్త్రీ)తి- ఆపత్కాలే(స్త్రీ)యోరక్షణీయాఃతన్నకృతమితికారుణ్యాత్పరితప్యతే-ఆనృశంస్యమక్రూరత్వం-ఆశ్రితసంరక్షణైకస్వభావత్వమితియావత్ -తస్మాత్ ఆశ్రితానరక్షితేతిపరితప్యతే - అర్ధోవాఏషఆత్మనోయత్పత్నీత్యుక్తరీత్యా ఆత్మార్థభూతాపత్నీనష్టేతిశోకేనపరితప్యతే- ప్రియానష్టేతిమదనేనపరితప్యతఇతియోజనా॥౫౦॥అథానయోరన్యోన్యాభిరూప్యానుగుణ్యమాహ-అస్యాఇతి॥ అస్యాఃసీతాయాః-రూపంశరీరం-అంగప్రత్యంగసౌష్ఠవంచ-యథాయథావిధం-తథావిధమేవరామస్యాపిరూపంఅంగప్రత్యంగసౌష్ఠవంచ-తథారామస్యరూపమంగప్రత్యంగసౌష్ఠవంచయథాయథావిధం-తథావిధమేవాస్యారూపమంగప్రత్యంగసౌష్ఠవంచ - అతఃఇయమసితేక్షణాతస్యయోగ్యేతిశేషః॥౫౧॥తథానయోరన్యోన్యస్యానురాగమాహ అస్యాఇతి ॥ అస్యాదేవ్యా మనః తస్మిన్రామేప్రతిష్ఠితం - తేన హేతునా ఇయం ముహూర్తమపి జీవతి - తస్యచమనోస్యాం ప్రతిష్ఠితం - తేనకారణేన సముహూర్తమపిజీవతి - తయోరన్యోన్యమనోనివేశనాభావేముహూర్తజీవనమపినఘటతఇతిభావః॥ ౫౨ ॥ మాల్యవతిశైలేరామస్యసీతావిరహక్లేశాతి

న్యవహీనానితాన్యహం నోపలక్షయే । యాన్యస్యానావహీనానితానీమానినసంశయః॥౪౭॥పీతంకనకపట్టాభం స్రస్తంతద్వసనంశుభమ్ । ఉత్తరీయంనగాసక్తంతదాదృష్టంప్లవంగమైః ✱ భూషణానిచముఖ్యానిదృష్టానిధరణీతలే । అనయైవాపవిద్ధానిస్వనవంతిమహాంతిచ॥౪౮॥ ఇదంచిరగృహీతత్వాద్వసనంక్లిష్టవత్తరమ్ ।తథాపినూనంతద్వర్ణంతథా శ్రీమద్యథేతరత్ ॥౪౯॥ఇయంకనకవర్ణాంగీ రామస్యమహిషీప్రియా । ప్రణష్టాపిసతీయాస్యమనసోనప్రణశ్యతి॥౫౦॥ ఇయంసాయత్కృతేరామశ్చతుర్భిఃపరితప్యతే । కారుణ్యేనానృశంస్యేనశోకేనమదనేనచ ✱ (స్త్రీ)ప్రణష్టేతికారుణ్యాదాశ్రితేత్యానృశంస్యతః ।పత్నీనష్టేతిశోకేనప్రియేతిమదనేనచ॥౫౦॥అస్యాదేవ్యాయథారూపమంగప్రత్యంగసౌష్ఠవమ్।రామస్యచయథారూపంతస్యేయమసితేక్షణా॥౫౧॥అస్యాదేవ్యామనస్తస్మింస్తస్యచాస్యాంప్రతిష్ఠితమ్ । తేనేయంసచధర్మాత్మాముహూర్తమపిజీవతి॥౫౨॥దు

వేషు-చిరయుక్తత్వాత్ చిరధృతత్వాత్ సంస్థానవంతిచిరమంగేష్వేవావస్థానవంతిచ॥౪౬॥తత్రేతి॥తత్రఋశ్యమూకేయాన్యాభరణానిఅవహీనానిపతితాని-యానినావహీనానితత్రనపతితాని-అస్యాఃసకాశాత్ తానీమానీతిసంబంధః॥౪౭॥పీతమితి॥స్రస్తమంతరిక్షాదుత్క్షిప్తం-నగాసక్తంవృక్షలగ్నంప్లవంగమైఃసుగ్రీవాదిభిః॥౪౮॥ఇదమితి॥చిరగృహీతత్వాత్ -చిరధృతత్వాత్ -ఇతరత్ స్రస్తముత్తరీయంయథాయాదృశవర్ణయుక్తంయథా-శ్రీమత్ -ఇదమిదానీంధార్యమాణంతథావర్ణం తథా-శ్రీమత్ -నూనమితియోజనా॥౪౯॥ఇయమితి॥ఇయంరామస్యప్రియాసతీమహిషీతిక్రత్వా-ప్రణష్టాపిఅస్యరామస్యమనసఃసకాశాత్ నప్రణశ్యతి - సదానుచింతయతీత్యర్థః॥౫౦॥ఇయమితి॥కారుణ్యాదిభిశ్చతుర్భిర్యత్కృతేపరితప్యతే సేయమితిసంబంధః-కారుణ్యాదీనాంపరితాపహేతుత్వంవిభజ్యదర్శయతి॥(స్త్రీ)తి॥(స్త్రీ)ప్రణష్టేతికారుణ్యాత్ -ఆపత్కాలే(స్త్రీ)యోరక్షణీయాఃతన్నకృతమితికారుణ్యాత్ పరితప్యతే-ఆశ్రితేత్యానృశంస్యతఃఆనృశంస్యమక్రూరత్వంఆశ్రితసంరక్షకస్వభావత్వమితియావత్ తస్మాదాశ్రితానరక్షితేతిపరితప్యతే-పత్నీనష్టేతిశోకేనఆత్మార్థభూతపత్నీనాశోజాతఇతిశోకేనపరితప్యతే-ప్రియేతిమదనేనచప్రియానష్టేతిమదనేనపరితప్యతఇతియోజనా॥౫౦॥అథసీతారామయోరన్యోన్యాభిరూప్యానుగుణ్యమాహ॥అస్యాఇతి ॥ అస్యాఃసీతాయాఃయథాయథావిధంరూపంఅంగప్రత్యంగసౌష్ఠవం- తథావిధమేవరామస్యాపిరూపం-రామస్యయథావిధంరూపంతథావిధమేవఅస్యారూపంఅతఃఇయమసితేక్షణాతస్యయోగ్యేతిశేషః॥ ౫౧ ॥ అథానయోరన్యోన్యానురాగమాహ॥అస్యాఇతి॥ అస్యాఃసీతాయాఃమనఃతస్మిన్రామేప్రతిష్ఠితం-తస్యచాస్యాంప్రతిష్ఠితం - తేనహేతునాఇయంసచజీవతీతిసంబంధః॥ ౫౨॥సీతావిరహేణరామస్యశరీరాకార్శ్యంప్రాణధారణంచవిచిత్రమిత్యాహ - దుష్కరమిత్యాదిశ్లోకద్వయేన॥ ముత్తరాశినీంవరారోహాం - వరారోహామత్తకా

శయంనిశోష్యహంతవస్థితిశ్యుఃకస్యాశ్చిత్ స్త్రియఃకృ లేకథమేవమభూదితివినింద్యపరిహసితవాక్ స్వయంపిరక్తతయా సంప్రత్యస్యాపై లక్షణ్యాతిశయదర్శనేన విశేషజ్ఞతయా ఏతద్విరహే రామస్య దేహధారణంసర్వాత్మనా అశక్యమిత్యాహ-దుష్కరమితి॥దుష్కరంకృతవాన్ రామఃఇమాంవియుజ్య సమాధానపరోరామః ప్రకామమశక్యంకృత్యమకరోత్ -హీనోయదనయా ప్రభుః-అనయావినా దేహంధృత్వావస్థిత ఇతియత్తదత్యంతమశక్యం-ప్రభుః గజాశ్వాదికంశిక్షయితుం రాజ్యంపాలయితుంచజానాతి-నప్రణయధారాయాంప్రథమాంశమపిభుక్తవాన్-ధారయత్యాత్మనోదేహం-కిమిదంయావచితంశరీరంధారయతిస్వస్యైవహి దేహోహ్యాయం-దేహంభోగాయతనంహీదం-నదుఃఖాయతనం-దిహఉపచయఇత్యస్మాద్ధాతోః ఇగుపధేత్యాదినాకః-తేనాయమర్థోలభ్యతే-సీతాశరీరస్యపరతంత్రతయాతత్తృప్తమయుక్తం-నతుస్వాధీనశరీరస్యధారణంయుక్తమితిభావః-విశేషజ్ఞేనాపికథమిదంత్యక్తుంశక్యంతత్రాహ-నశోకేనావసీదతి॥తనిశ్లోకి॥౫౩॥ ఉక్తమర్థంకించిద్విశేషాంతరేణదర్శయతి-దుష్కరంకురుతఇతి॥౫౪॥ఏవమితి॥ ఏవంద్రుష్ట్వామలినసంవీతత్వోపవాసకృశత్వశోకధ్యానపరాయణత్వాదిపతివ్రతాధర్మయుక్తాంసీతాందృష్ట్వాహృష్టస్సన్ - మనసారామంజగామసస్మార-తంప్రభుంబుద్ధిస్థంరామంప్రశశంసచ-పునః ప్రాప్త్యుపయుక్తపతివ్రతాధర్మనిష్ఠత్వదర్శనాత్ భాగ్యోత్తరోరామఇత్యస్తౌషీత్ -యద్వాపతాదృశసౌందర్యవతీంసీతాందృష్ట్వా ఏతద్విరహితస్యమహాన్శోకః ప్రాప్తః-అతఃయుక్తమేవకృతవాన్ రామఇత్యస్తౌషీత్॥౫౫॥ ***********

*********** ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే శ్రీరామాయణభూషణే శృంగారతిలకాఖ్యానే సుందరకాండవ్యాఖ్యానే పంచదశస్సర్గః. ***********

ప్రశస్యేత్యాది॥ ప్రశస్తవ్యాం ప్రశంసితవ్యాం-రామంసీతాంచప్రశస్యేతి-అస్యా దేవ్యా ఇత్యాదినోభయోరపిప్రశంసితత్వాత్ ॥౧॥సఇతి॥ సీతామాశ్రిత్యసీతాంవిషయీకృత్య॥౨॥ మాన్యేతి॥ గురువినీతస్యగురుభిశ్శిక్షితస్య-గురుప్రియా రామప్రియా-కాలోహిదురతిక్రమః-కాలోదురతిక్రమఏవేత్యయమర్థస్సిద్ధో భవతీత్యర్థః-హిశబ్దోవధారణే-అవ్యయానామనేకార్థత్వాత్ -జగద్రక్షకరామలక్ష్మణగుప్తాయాస్సీతాయాఅపియదీదృశందుఃఖంప్రాప్తంతదాకాలోదురతిక్రమఏవేతిభావః॥౩॥రామస్యేతి॥ వ్యవసాయజ్ఞాస్యయత్నంవిహాయతద్వ్యవసాయమేవప్రేక్షమాణా-ఏతద్వ్రతంమమ। అప్యహంజీవితంజహ్యామిత్యేవం రామవ్యవసాయంజానంతీత్యర్థః।లక్ష్మణస్యచధీమతః-రామేమాయామృగానుసారిణ్యపిమారీచోయమితితదానీమపినిశ్చితవతోలక్ష్మణస్య - యద్వా సర్వేశ్వరాదప్యాశ్రితసంరక్షణేసముద్యుక్తస్యనాత్యర్థంక్షుభ్యతే-అత్యర్థమితిక్షోభాభావవిశేషణంక్షోభవిశేషణత్వే యత్కించిత్క్షోభః ప్రాప్తస్స్యాత్ సత్తానాశకాలేప్రాప్తేపిక్షో

> దుష్కరంకృతవాన్రామో హీనోయదనయాప్రభుః। ధారయత్యాత్మనోదేహంనశోకేనావసీదతి॥౫౩॥దుష్కరంకురుతేరామోయఇమాంమత్తకాశినీమ్।సీతాంవినామహాబాహుర్ముహూర్తమపిజీవతి॥౫౪॥ఏవంసీతాంతదాదృష్ట్వాహృష్టఃపవనసంభవః। జగామమనసారామంప్రశశంసచతంప్రభుమ్॥౫౫॥ ఇతిశ్రీమత్సుందరకాండే - పంచదశస్సర్గః. ***************************************

> ప్రశస్యతుప్రశస్తవ్యాంసీతాంతాంహరిపుంగవః। గుణాభిరామంరామంచపునశ్చింతాపరోభవత్॥౧॥ సముహూర్తమివధ్యాత్వాబాష్పపర్యాకులేక్షణః।సీతామాశ్రిత్యతేజస్వీహనుమాన్విలలాపహ॥౨॥మాన్యాగురువినీతస్యలక్ష్మణస్యగురుప్రియా।యదిసీతాపిదుఃఖార్తాకాలోహిదురతిక్రమః॥౩॥రామస్యవ్యవసాయజ్ఞాలక్ష్మణస్యచధీమతః। నాత్యర్థంక్షుభ్యతేదేవీగంగేవజలదాగమే॥౪॥తుల్యశీలవయోవృత్తాంతుల్యాభిజనలక్ష

శీత్యమరః-రామగ్రహణంసీతాయాఅప్యుపలక్షణంసాపితంవినాజీవతీతిచిత్రమేవేత్యర్థః॥౫౪॥ఏవమితి॥ఏవంమలినసంవీతత్వోపవాసకృశత్వశోకధ్యానపరాయణత్వాపతివ్రతాదిధర్మయుక్తాంసీతాందృష్ట్వాహృష్టస్సన్ - మనసారామంజగామసస్మార-తంప్రభుంబుద్ధిస్థంరామంప్రశశంసచ-పునః ప్రాప్త్యుపయుక్తపతివ్రతాధర్మనిష్ఠత్వదర్శనాత్ -భాగ్యోత్తరోరామఇత్యస్తౌషీదితిభావః॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం-శ్రీరామాయణతత్వదీపికాఖ్యాయాం-సుందరకాండవ్యాఖ్యాయాం-పంచదశస్సర్గః.*********** ప్రశస్యేతి॥ ప్రశస్తవ్యాంప్రశంసితవ్యాం॥౧॥సఇతి॥సీతామాశ్రిత్యసీతాముద్దిశ్య॥౨॥మాన్యేతి॥గురువినీతస్యగురుభిఃశిక్షితస్య-గురుప్రియా రామప్రియా సీతాపియదిదుఃఖార్తా. కాలోదురతిక్రమోహి- సకలజగద్రక్షకరామలక్ష్మణగుప్తాయాః సీతాయాఈదృశందుఃఖంప్రాప్తంయతఃఅతఃకాలోదురతిక్రమఏవేత్యర్థః॥౩॥రామస్యేతి॥వ్యవసాయజ్ఞాఅభిప్రాయజ్ఞాపరాక్రమజ్ఞేత్యర్థః॥౪॥తుల్యేతి॥తుల్యశీలవయోవృత్తారామానురూపాపస్య

ఖలేశరహితేత్యర్థః- దేవీ రామేణ శిరసా వోఢవ్యా వల్లభ్యవతీ-గంగేవ జలదాగమే-క్షోభరహితా సత్యపి యథా గంగా నతుభ్యతి తథేత్యర్థః॥౪॥ తుల్యేతి॥ తుల్యశీలవయోవృత్తాం-శీలం స్వభావః-అస్యా దేవ్యాః పున స్తస్మిం స్తస్య చాస్యాం ప్రతిష్ఠితమితి ప్రక్రియయా తుల్యస్వభావాం తుల్యవయసాం- షోడశవార్షికస్య ద్వాదశవార్షికీ తుల్యా-అన్యథా వైరస్యాప త్తేః శాస్త్రవిరోధాచ్చ-అతఏవ విష్ణుః॥ వర్షైరేకగుణాం భార్యాముద్వహే త్త్రిగుణో వరః।ద్వ్యష్టవర్షోష్టవర్షాం వావయోమాత్రావరా చ యేతి॥తుల్యవృత్తాం-దోషో యద్యపి తస్య స్యాత్ సతామేతదగర్హితమితి రామవృత్తం-పాపానాం వా శుభానాం వా వధార్హాణాం ప్లవంగమ। కార్యం కరుణమార్యేణ నకశ్చిన్నాపరాధ్యతీత్యుక్తవత్యా స్సీతాయా వృత్తేన తుల్యం-తుల్యశబ్దో నురూపపరః-రామానురూపశీలవయశ్చరిత్రామిత్యర్థః-తుల్యాభిజనలక్షణాం-అభిజనః కులం.లక్షణం సాముద్రికం-సార్వభౌమలక్షణవతో భార్యయా యైస్సాముద్రికలక్షణై ర్భావ్యం తై ర్యుక్తామిత్యర్థః - ఎవంవిధత్వా ద్రాఘవో వై దేహీమర్హతి వైదేహీ రాఘవమర్హతి-లోకే సౌందర్యాదిమత స్సౌందర్యాదిసర్వసహితా నలభ్యతే-సౌందర్యాదిమత్త్వేన సౌందర్యాదిసర్వవాక్-అనయో స్తు సర్వం సంపన్నమితి విస్మయతే-అసితేక్షణేత్యధికవిశేషణదానా ద్రామాపేక్షయా సీతాయా నయనసౌందర్యమధికమిత్యుచ్యతే-అతఏవ రామో వక్ష్యతి - నజీవేయం క్షణమపి వినా తామసితేక్షణామితి॥తనిశ్లోకి॥౫॥౬॥అస్యా హేతోరితి॥ సర్వనామ్న స్తృతీయా చేతి షష్ఠీ-అనయా హేతునేత్యర్థః॥౭॥ ౧౦॥ ఐశ్వర్యమితి॥ అస్యాః నిమిత్తే-నిమిత్తకారణహేతుషు సర్వాసాం ప్రాయదర్శనమితి షష్ఠీ సప్తమ్యర్థే-అస్యాం నిమిత్తే సత్యామిత్యర్థః॥౧౧॥౧౨॥ యదీతి॥పరివర్తయేత్ అధరోత్తరాం కుర్యాత్-అస్యాః కృతే పతదర్థం జగచ్చాపి- న కేవలం మేదినీం-సర్వలోకానపి పరివర్తయేదిత్యర్థః॥తనిశ్లోకి॥౧౩॥ రాజ్యం వేతి॥ రాజ్యముత్కృష్టం వా సీతా ఉత్కృష్టా వా ఇతి విచార్యమాణ ఇతి శేషః-కలాం లేశం॥౧౪॥ఇయమితి॥ భర్తృదృఢవ్రతా-భర్తరి దృఢవ్రతా కేదారపాంసుభిః యజ్ఞక్షేత్రపాంసుభిః॥౧౬॥ విక్రాంతస్యేతి॥ ఆర్యశీలస్య శ్రేష్ఠస్వభావస్య॥౧౭॥౧౮॥ సర్వానితి॥సర్వాన్ భోగాన్-భుజ్యంత ఇతి భోగాః శుకశారికాకంచుకప్రభృతి భోగసాధనాని మాతృప్రభృతీంశ్చ పరిత్యజ్య పరిశేషేణ పునస్త్రాశాలేశం వినైవ త్యక్త్వా-అయం చ పరిత్యాగో న స్వవశేనేత్యాహ-భర్తృస్నేహబలాత్కృతా.అభిమతవిషయస్నేహో హి సేక స్తదితరమఖిలమపి త్యాజయతీహి - త్య

ణామ్ । రాఘవోఽర్హతి వైదేహీం తం చేయమసితేక్షణా॥౫॥ తాం దృష్ట్వా నవహేమాభాం లోకకాంతామివ శ్రియమ్ । జగామ మనసా రామం వచనం చేదమబ్రవీత్ ॥౬॥ అస్యా హేతోర్విశాలాక్ష్యా హతో వాలీ మహాబలః । రావణప్రతిమో వీర్యే కబంధశ్చ నిపాతితః॥౭॥ విరాధశ్చ హతస్సంఖ్యే రాక్షసో భీమవిక్రమః । వనే రామేణ విక్రమ్య మహేంద్రేణేవ శంబరః॥౮॥ చతుర్దశసహస్రాణి రక్షసాం భీమకర్మణామ్ । నిహతాని జనస్థానే శరై రగ్నిశిఖోపమైః॥౯॥ ఖరశ్చ నిహతస్సంఖ్యే త్రిశిరాశ్చ నిపాతితః । దూషణశ్చ మహాతేజా రామేణ విదితాత్మనా॥౧౦॥ ఐశ్వర్యం వానరాణాం చ దుర్లభం వాలిపాలితమ్ । అస్యా నిమిత్తే సుగ్రీవః ప్రాప్తవాన్ లోకసత్కృతమ్॥౧౧॥ సాగరశ్చ మయా క్రాంతః శ్రీమాన్నదనదీపతిః । అస్యా హేతోర్విశాలాక్ష్యాః పురీ చేయం నిరీక్షితా॥౧౨॥ యది రామస్సముద్రాంతాం మేదినీం పరివర్తయేత్ । అస్యాః కృతే జగచ్చాపి యుక్తమిత్యేవ మే మతిః॥౧౩॥ రాజ్యం వా త్రిషు లోకేషు సీతా వా జనకాత్మజా । త్రైలోక్యరాజ్యం సకలం సీతాయా నాప్నుయాత్కలామ్॥౧౪॥ ఇయం సా ధర్మశీలస్య మైథిలస్య మహాత్మనః । సుతా జనకరాజస్య సీతా భర్తృదృఢవ్రతా*ఉత్థితా మేదినీం భిత్త్వా క్షేత్రే హలముఖక్షతే । పద్మరేణునిభైః కీర్ణా శుభైః కేదారపాంసుభిః॥౧౬॥ విక్రాంతస్యార్యశీలస్య సంయుగేష్వనివర్తినః । స్నుషా దశరథస్యైషా జ్యేష్ఠా రాజ్ఞో యశస్వినీ॥౧౭॥ ధర్మజ్ఞస్య కృతజ్ఞస్య రామస్య విదితాత్మనః । ఇయం సా దయితా భార్యా రాక్షసీవశమాగతా॥౧౮॥ సర్వాన్ భోగాన్ పరిత్యజ్య భర్తృస్నేహబలాత్కృతా । అచింతయిత్వా దుఃఖాని ప్రవిష్టా నిర్జనం వనమ్*

భావవయశ్చరిత్రా-తుల్యాభిజనలక్షణా అభిజనం కులం లక్షణం సాముద్రికోక్తం॥౫॥౬॥ అస్యా ఇతి॥అస్యా హేతోః అనయా హేతునేత్యర్థః॥౧౦॥ఐశ్వర్యమితి॥అస్యా నిమిత్త ఇతి సప్తమ్యర్థే షష్ఠీ-అస్యాం నిమిత్తభూతాయాం సత్యామిత్యర్థః॥ ౧౨॥ రామః మేదినీం- కించ జగచ్చ సర్వలోకానపీత్యర్థః - అస్యాః కృతే సీతార్థం పరివర్తయేద్యది అధరోత్తరాం కుర్యాత్ సంహరేదిత్యర్థః-యుక్తమిత్యేవ మే మతిరితి సంబంధః॥౧౩॥ రాజ్యమితి॥ రాజ్యముత్కృష్టం వా. సీతా ఉత్కృష్టా వా ఇతి విచార్యమాణే సతీతి శేషః-కలాం లేశం॥౧౪॥ఇయమితి॥భర్తృదృఢవ్రతా॥౧౮॥సర్వానితి॥భర్తృస్నేహబలాత్కృతా భర్తుః స్నేహబలాజ్జీవతీత్యర్థః * సేయమితి ॥ యూథనాం

క్లైషుస్మరణాభావేపిగంతవ్యదేశీయదుఃఖంవాకింస్మరతి నేత్యాహ-అచింతయిత్వాదుఃఖాని - రామాతిరిక్తవస్త్వనుభవేపిదుఃఖానుభవసంభవనేతిభావః- ప్రవిష్టానిజనంవనం-భోగస్యైకాంతస్థలమితిహృదస్యాహృదిలగ్నమితిభావః-యాంతనాంతీప్రవేదనాం-అనర్థానామభాగినీ-ఆపదామనర్హేత్యర్థః॥ తనిశ్లోకి ॥ ౨౧ ॥ ఇమామితి॥ ప్రపాంపానీయశాలికాం॥ని॥ ప్రపాపానీయశాలికేత్యమరః॥౨౨॥౨౩॥ కామేతి ॥ కామ్యంతఇతికామాః - తేచతేభోగాశ్చస్రక్చందనాదయః తైః॥౨౪॥ నైషేతి॥ నైషాపశ్యతి రాక్షస్యః రాక్షసీర్నపశ్యతి నేమాన్ పుష్పఫలద్రుమాన్-రామవిరహక్లేశాతిశయేనరాక్షసీదర్శనవత్పుష్పఫలవతాంద్రుమాణామపి దర్శనమస్యాఅసహ్యమిత్యర్థః- ఏకస్థహృదయా-ఏకాగ్రచిత్తా-రామమేవానుపశ్యతి.ధ్యాయతీత్యర్థః- రామాగమనసంభావనావతీదిశోవలోకయతీతివార్థః. యద్వానిరంతరేణరామానుభవేనపరిసరవర్తినోపిపదార్థానదృష్టిపథంగచ్ఛతీత్యర్థః॥తనిశ్లోకి॥౨౫॥౨౬॥ ఇమామితి॥ అసితాః కేశాంతాః యస్యాస్తాం- కేశానామగ్రే నైల్యంస్త్రీణాందుర్లభం-అతస్తదేవాహ-అసితకేశాంతాం.సుడాకేశకావృతస్యాపివ్యామోహకరీం- శతపత్రనిభేక్షణాం- యద్యపీయమసితేక్షణాతథాపిసంస్థానవిశేషేఉపమేయ -కమలపత్రాక్షస్యాపివ్యామోహదాయినీం.సుఖార్హాంరామోత్సంగేస్థాతుమర్హాం. దుఃఖితాంరాక్షసీమధ్యస్థితాందృష్ట్వా - మమాపివ్యథితంమనః శాఖామృగస్యమమాపిమనోవ్యథితం-కిముతపరమదయాళో రామస్యేతిభావః - శోకహర్షయోరపదస్యమమాపిమనోవ్యథితం-కింపునఃకామినఇతివా॥౨౭॥౨౮॥హిమహతేతి॥ హిమహతేతివిశేషణేననళిన్యాఃపూర్వంబహుకాలశోభితత్వంసిద్ధం-తద్వన్నష్టశోభాద్వాదశవర్షంనిష్ప్రతిబంధంభోగాన్ భుంజానాయాఆగంతుకోపవిశ్లేషః- తేనహీనష్టశోభేత్యుక్తం-వ్యసనపరంపరయా-విరహాఇవసంశ్లేషోపిమధ్యేమధ్యేనాగత్యనివృత్తః-వ్యసనమేవనైరంతర్యేణవృత్తం-అతిపీడ్యమానా-అతిక్రమ్యపీడ్యమానా-ఆశ్రయానానురూపంవ్యసనమనుభవతీత్యర్థః-సహచరరహితేవచక్రవాకీలాభకాలమవగమ్యదుఃఖంసోఢుమసమర్థా- చక్రవాకీసామ్యేనాయమర్థోలభ్యతే-సాపి-రాత్రినిరామకాలంప్రబుధ్యదుఃఖంసోఢుమదక్షేతిప్రసిద్ధం-జనకసుతాఏవంవ్యసనంభవిష్యతీతిజ్ఞాత్వానసంవర్ధితా- కేవలంసుఖసంవర్ధితేత్యర్థః-కృపణాందశాంప్రపన్నా-పూర్వోక్తనళిన్యాదికంనోపమానంభవితుమర్హతి-కించిదుక్తిమాత్రం-వాఙ్మనసాపరిచ్ఛేద్యాందుర్దశాంప్రాప్తేత్యర్థః॥ తనిశ్లోకి॥౩౦॥అస్యాఇతి॥హిమవ్యపాయేనవసంతేన-నైకసహస్రరశ్మిరభ్యుత్థితః.మందరశ్మిఃసూర్యాపేక్షయామందకరః-చంద్రఇతియావత్ - శోకంజనయతీవ

సంతుష్టాఫలమూలేనభర్తృశుశ్రూషణేరతా । యాపరాంభజతేప్రీతింవనేపిభవనేయథా ॥ సేయంకనకవర్ణాంగీనిత్యంసుస్మితభాషిణీ।సహతే యాతనామేతామనర్థానామభాగినీ॥౨౧॥ఇమాంతుశీలసంపన్నాంద్రష్టుమర్హతిరాఘవః । రావణేనప్రమథితాంప్రపామివపిపాసితః॥౨౨॥ అస్యానూనంపునర్లాభాద్రాఘవఃప్రీతిమేష్యతి। రాజారాజ్యపరిభ్రష్టఃపునఃప్రాప్యేవమేదినీమ్॥౨౩॥కామభోగైఃపరిత్యక్తాహీనాబంధుజనేనచ ధారయత్యాత్మనోదేహంతత్సమాగమకాంక్షిణీ॥ ౨౪॥ నైషాపశ్యతిరాక్షస్యోనేమాన్పుష్పఫలద్రుమాన్ ।ఏకస్థహృదయానూనంరామమేవానుపశ్యతి॥౨౫॥భర్తానామపరంనార్యాభూషణంభూషణాదపి।ఏషాతురహితాతేనభూషణార్హానశోభతే॥౨౬॥దుష్కరంకురుతేరామోహీనోయదనయాప్రభుః ।ధారయత్యాత్మనోదేహంనదుఃఖేనావసీదతి॥౨౭॥ ఇమామసితకేశాంతాంశతపత్రనిభేక్షణామ్ । సుఖార్హాందుఃఖితాందృష్ట్వామమాపివ్యథితంమనః॥౨౮॥క్షితిక్షమాపుష్కరసన్నిభాక్షీయారక్షితారాఘవలక్ష్మణాభ్యామ్ । సారాక్షసీభిర్వికృతేక్షణాభిస్సంరక్ష్యతే సంప్రతివృక్షమూలే॥౨౯॥హిమహతనళినీవనష్టశోభావ్యసనపరంపరయాతిపీడ్యమానా । సహచరరహితేవచక్రవాకీ జనకసుతాకృపణాందశాంప్రపన్నా ॥ ౩౦॥అస్యాహిపుష్పావనతాగ్రశాఖాశ్శోకందృఢంవైజనయంత్యశోకాః । హిమవ్యపాయేనచమందరశ్మిరభ్యుత్థితోనైకసహస్రరశ్మిః॥౩౧॥ఇత్యేవ

తీవ్రవేదనాంఅనర్థానామభాగినీఆపదామనర్హా॥౨౧॥ఇమామితి॥ ప్రపాంపానీయశాలాం॥౨౩॥ కామేతి ॥ కామభోగైఃకామ్యంతఇతికామాః తేచతేభోగాః స్రక్చందనాదయః॥౨౪॥ నేతి॥రాక్షస్యఃరాక్షసీః-ఏకస్థహృదయాఏకాగ్రచిత్తా॥౨౬॥దుష్కరమితి॥ ప్రభుఃరామః అనయాహీనస్సన్ - ఆత్మనోదేహంధారయతి- శోకేననావసీదతీతిచయత్ -ఏతత్ దుష్కరంకురుతఇతిసంబంధః॥౨౭॥ఇమామితి॥మమాపి-కిముతపరమదయాళోరామస్యేతిభావః ॥ ౨౮ ॥ క్షితీతి ॥ క్షితిరివక్షమాతాంలబ్ధస్యాఃక్షితిక్షమా॥౩౦॥అస్యాఇతి॥అశోకాఃశోకంజనయంతి-హిమవ్యపాయేననైకసహస్రరశ్మిఃమందరశ్మిశ్చ అతీక్ష్ణరశ్మిఃశీతాంశురితియావత్. అభ్యుత్థిత

చనవిపరిణామేన సంబంధః॥౩౨॥ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే శ్రీరామాయణభూషణే శృంగారతిలకాఖ్యానే సుందరకాండవ్యాఖ్యానే షోడశస్సర్గః. *****
తతఇత్యాది॥ ప్రజగామ ప్రకర్షేణజగామ-ఆకాశపరభాగం ప్రాప్తఇత్యర్థః॥౧॥౨॥సఇతి॥శోకభారైర్న్యస్తామివ ఆక్రాంతామివస్థితాం - అతఏవభారైర్న్యస్తాం నావమివస్థితాం॥౩॥దిదృక్షమాణఇత్యాది॥ కర్ణౌ ప్రావరణే శిరసఆచ్ఛాదకౌ యస్యాస్సా కర్ణప్రావరణా తాం-శంకువత్ కర్ణౌయస్యాస్తాం శంకుకర్ణాం-మస్తకోచ్ఛ్వాసనాసికాం-ఊర్ధ్వముఖనాసికామిత్యర్థః-అతికాయోత్తమాంగీం-అత్ర అతికాయశబ్దేన మహత్త్వముచ్యతే-మహాశిరసామిత్యర్థః - ధ్వస్తకేశీం స్వల్పకేశీం-అకేశీం అనుత్పన్నకేశీం- కేశకంబళధారిణీం కంబళరూపకేశధారిణీం-లంబేకర్ణలలాటేయస్యాస్సా లంబకర్ణలలాటా తాం - చుబుకేఓష్ఠః యస్యాస్సా చుబుకోష్ఠీ తాం-హ్రస్వదీర్ఘాం-అధఃకాయే ఊర్ధ్వకాయే చక్వచిత్ హ్రస్వాం క్వచిద్దీర్ఘామిత్యర్థః-కుబ్జాం స్థగుమతీం-వికటాం స్థూలజంఘాం- కరాళాం దంతురాం॥ నిః॥కరాళో దంతురే తుంగ ఇత్యమరః। భుగ్నవక్త్రాం నిమ్నవక్త్రాం-వికృతాననాం- నాసికోష్ఠవిరహితాననామిత్యర్థః - ఏతదంతస్యపూర్వేణదదర్శేత్యనేనాన్వయః॥౮॥ వికృతా ఇత్యాదేరుత్తరేణదదర్శేత్యనేనాన్వయః-ఏతా ఏకాక్ష్యాదిరాక్షసీభ్యోన్యాః-వికృతాః వికృతవేషాః-నిఖాతశిరసః గాత్రాంతర్వర్తిశిరసః-హరికర్ణీః

మద్ధంకపిరన్వవేత్యసీతేయమిత్యేవనివిష్టబుద్ధిః। సంశ్రిత్యతస్మిన్నిషసాదవృక్షేబలీహరీణామృషభస్తరస్వీ ॥ఇతి శ్రీమత్సుందరకాండే షోడశస్సర్గః.

తతః కుముదషండాభో నిర్మలో నిర్మలం స్వయమ్। ప్రజగామ నభశ్చంద్రో హంసో నీలమివోదకమ్॥ ౧॥ సాచివ్యమివ కుర్వన్స ప్రభయా నిర్మలప్రభః। చంద్రమా రశ్మిభిః శీతైస్సిషేవే పవనాత్మజమ్॥౨॥ స దదర్శ తతస్సీతాం పూర్ణచంద్రనిభాననామ్ । శోకభారైరివ న్యస్తాం భారైర్నావమివాంభసి॥౩॥ దిదృక్షమాణో వైదేహీం హనుమాన్మారుతాత్మజః । స దదర్శావిదూరస్థా రాక్షసీర్ఘోరదర్శనాః * ఏకాక్షీమేకకర్ణాం చ కర్ణప్రావరణాం తథా। అకర్ణాం శంకుకర్ణాం చ మస్తకోచ్ఛ్వాసనాసికామ్ * అతికాయోత్తమాంగీం చ తనుదీర్ఘశిరోధరామ్। ధ్వస్తకేశీం తథాకేశీం కేశకంబళధారిణీమ్ * లంబకర్ణలలాటాం చ లంబోదరపయోధరామ్। లంబోష్ఠీం చుబుకోష్ఠీం చ లంబాస్యాం లంబజానుకామ్ * హ్రస్వాం దీర్ఘాం తథా కుబ్జాం వికటాం వామనాం తథా । కరాళాం భుగ్నవక్త్రాం చ పింగాక్షీం వికృతాననామ్॥ ౮ ॥ వికృతాః పింగళాః కాళీః క్రోధనాః కలహప్రియాః । కాలాయసమహాశూలకూటముద్గరధారిణీః * వరాహమృగశార్దూలమహిషాజశివాముఖీః ।గజోష్ట్రహయపాదీశ్చ నిఖాతశిరసోఽపరాః * ఏకహస్తైకపాదాశ్చ ఖరకర్ణ్యశ్వకర్ణికాః ।గోకర్ణీర్హస్తికర్ణీశ్చ హరికర్ణీస్తథాపరాః * అనాసా అతినాసాశ్చ తిర్యఙ్నాసా వినాసికాః ।గజసన్నిభనాసాశ్చ లలాటోచ్ఛ్వాసనాసికాః * హస్తిపాదా మహాపాదా గోపాదాః పాదచూడికాః ।అతిమాత్రశిరోగ్రీవా అతిమాత్రకుచోదరీః * అతిమాత్రాస్యనేత్రాశ్చ దీర్ఘజిహ్వానఖాస్తథా ।అజాముఖీర్హస్తిముఖీర్గోముఖీస్సూకరీముఖీః * హయోష్ట్రఖరవక్త్రాశ్చ రాక్షసీర్ఘోరదర్శనాః । శూల

స్సర్వశోకం జనయతీతి శేషః॥౩౧॥౩౨॥ఇత్యేవమితి॥సీతేయమిత్యేవ ఇయం సీతైవేతి జాతబుద్ధిః తామేవబుద్ధిం సంశ్రిత్య తతఃపరానుష్ఠేయచికీర్షయా తస్మిన్ శింశుపావృక్షే ఏవనిషసాద-తద్రాత్రిశేషం పరదినం చ స్థితఇత్యర్థః-ఏవం చ సరావణాంతఃపురాసర్వాపి లంకాయామాత్రయామేణ సముద్రలంఘనదినరాత్రావేవ విచితా-తుర్యయామే అశోకవనికాప్రవేశ ఇతి బోధ్యం॥౩౨॥ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం-శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం-సుందరకాండవ్యాఖ్యాయాం-షోడశస్సర్గః.
తతఇతి॥నభః ప్రజగామ-ఆకాశపరభాగం ప్రాప్తః॥౧॥తి॥ సాచివ్యమితి-సీతాదర్శనాదౌ ప్రభయా స్వకాంత్యా సాచివ్యమివ సాహాయ్యమివ-దివాక్వచిదేకాంతప్రదేశేస్థితత్వాన్నిద్రావ్యాకులత్వాచ్చ నసమ్యగ్రాక్షసీనాం సీతాయాశ్చ దర్శనం రాత్రౌ చంద్రోదయే సతి తు పునస్సమీపదేశే ఆగత్య స్థితస్య నవ్యక్తసర్వదర్శనం॥౨॥ సఇతి॥శోకభారైః న్యస్తామివ అధోనీతామివ-మజ్జమానామివేత్యర్థః॥ ౩॥ * అతికాయోత్తమాంగీం అతికాయం మహదుత్తమాంగం యస్యాస్తాం- తనుదీర్ఘశిరోధరాం స్థూలదీర్ఘకంఠీమిత్యర్థః- కేశకంబళధారిణీం-కంబళా ఇవ కేశాః కేశకంబళాః తాన్ ధారయితుం శీలమస్యేతి తథా * లంబకర్ణలలాటే యస్యాస్తాం-చుబుకోష్ఠీం చుబుకే ఓష్ఠం యస్యాస్తాం *హ్రస్వామితి॥ కుబ్జాం స్థగుమతీం-కరాళాం దంతురాం-పింగాక్షీమిత్యంతస్యపూర్వేణ సంబంధః॥౮॥ వికృతా ఇత్యాదిశ్లోకనవకమేకం వాక్యం॥నిఖాతశిరసః గాత్రాంతర్వర్తిశిరసః * పాదచూళికాః పాదే చూళా శిఖా యాసాం తాః- రాక్షసీర్వికృతాననా ఇత్యత్ర అపరాః

కపికేశీః-పాదేచూడికాయాసాంతాః పాదచూడికాః॥ని॥ శిఖాచూడా కేశపాశీత్యమరః- రాక్షసీర్వికృతాననాఇత్యత్ర పునఃరాక్షసీపదమవిస్మరణార్థం॥ ౧౯॥ తస్యాధస్తాదిత్యాది॥ లక్ష్మీవాన్ సీతాదర్శనజనితశోభాయుక్తః-చ్యుతాంస్థానాచ్చలితాం-చారిత్రవ్యపదేశాఢ్యాంపతివ్రతాధర్మాచరణఖ్యాతిసంపన్నాం-భర్తృదర్శనేనదుర్గతాందరిద్రాం-భర్తృదర్శనరహితామిత్యర్థః - భర్తృవాత్సల్యభూషణాం-వాత్సల్యపదమత్రస్నేహమాత్రవాచి-పయోదాం తేవపార్శ్వంతే- చంద్రరేఖాయాస్స్పష్టాస్పష్టత్వద్యోతనాయేదంవిశేషణం-అసంస్పర్శాత్ ఉద్వర్తనాదిసంస్కారరాహిత్యాత్ - అయుక్తాంఅనారోపితతంత్రీం- వల్లకీంవీణాం॥ ౨౨॥ సీతామిత్యాదిపరశేషః-రాక్షసీవశేఅయుక్తాంఅనవస్థితాం-తద్వచనాన్యశృణ్వంతీమిత్యర్థః-లతాంకుసుమితామివ-తథాదర్శనీయామిత్యర్థః॥ ౨౩॥ ౨౪॥ మలినేనేత్యాదిశ్లోకద్వయమేకంవాక్యం॥ ౨౫॥ తామిత్యాదిశ్లోకత్రయమేకంవాక్యం॥ క్షమాంక్షమామివస్థితాం-నిగీర్యాధ్యవసానాదభేదోక్తిః- తాందృష్ట్వా తాంప్రేక్ష్యేత్యనయోర్విశేషణవిశేష్యభేదాన్నపౌనరుక్త్యం. దూరప్రయుక్తస్యానుస్మరణార్థంవాపునరుక్తిః॥ ౩౦॥ హర్షజానీతి॥ రాఘవంనమశ్చక్రే -ఉపపదవిభక్త్యపేక్షయాకారకవిభక్తేర్బలీయస్త్వాన్నమస్కరోతిదేవానిత్యాదావివద్వితీయా॥ ౩౧॥ నమస్కృత్వేతి॥ సంవృతఃరాక్షస్యదర్శనాయశింశుపాపర్ణైర్గూఢో

లమ్బకర్ణశ్చ కర్ణప్రావరణాస్తథా । ... లమ్బోదరహస్తాశ్చ కోపధనాఃకలహప్రియాః ✱ కరాళాధూమ్రకేశీశ్చ రాక్షసీర్వికృతాననాః ।పిబంతీస్సతతంపానంసదామాంససురాప్రియాః ✱ మాంసశోణితదిగ్ధాంగీర్మాంసశోణితభోజనాః । తాదదర్శకపిశ్రేష్ఠోరోమహర్షణదర్శనాః ✱ స్కంధవంతముపాసీనాఃపరివార్యవనస్పతిమ్॥ ౧౯॥ తస్యాధస్తాచ్చ తాందేవీంరాజపుత్రీమనిందితామ్ ✱ లక్షయామాసలక్ష్మీవాన్ హనుమాన్జనకాత్మజామ్ ।నిష్ప్రభాంశోకసంతప్తాంమలసంకులమూర్ధజామ్ ✱ క్షీణపుణ్యాంచ్యుతాంభూమౌతారాంనిపతితామివ । చారిత్రవ్యపదేశాఢ్యాంభర్తృదర్శనదుర్గతామ్ ✱ భూషణైరుత్తమైర్హీనాం భర్తృవాత్సల్యభూషణామ్ ।రాక్షసాధిపసంరుద్ధాంబంధుభిశ్చవినాకృతామ్ ✱ వియూథాంసింహసంరుద్ధాంబద్ధాంగజవధూమివ ।చంద్రరేఖాంపయోదాంతేశారదాభ్రైరివావృతామ్ ✱ క్లిష్టరూపామసంస్పర్శాదయుక్తామివవల్లకీమ్॥ ౨౨॥ సీతాంభర్తృవశేయుక్తామయుక్తాంరాక్షసీవశే ✱ అశోకవనికామధ్యేశోకసాగరమాప్లుతామ్ । తాభిఃపరివృతాంతత్రసగ్రహామివరోహిణీమ్ ✱ దదర్శహనుమాన్దేవీంలతామకుసుమామివ॥ ౨౩॥ సామలేనచదిగ్ధాంగీవపుషాచాప్యలంకృతా ✱ మృణాలీపంకదిగ్ధేవవిభాతినవిభాతిచ॥ ౨౪ ॥మలినేనతువస్త్రేణపరిక్లిష్టేనభామినీమ్ ✱ సంవృతాంమృగశాబాక్షీందదర్శహనుమాన్కపిః । తాందేవీందీనవదనామదీనాంభర్తృతేజసా ✱ రక్షితాంస్వేనశీలేనసీతామసితలోచనామ్॥ ౨౫॥ తాందృష్ట్వాహనుమాన్సీతాంమృగశాబనిభేక్షణామ్ ✱ మృగకన్యామివత్రస్తాంవీక్షమాణాంసమంతతః ।దహంతీమివనిశ్వాసైర్వృక్షాన్పల్లవధారిణః✱ సంఘాతమివశోకానాందుఃఖస్యోర్మిమివోత్థితామ్ । తాంక్షమాంసువిభక్తాంగీంవినాభరణశోభినీమ్✱ ప్రహర్షమతులంలేభేమారుతిఃప్రేక్ష్యమైథిలీమ్॥ ౩౦॥ హర్షజానిచసోఽశ్రూణి తాందృష్ట్వామదిరేక్షణామ్ ✱ ముమోచహనుమాంస్తత్రనమశ్చక్రేచరాఘవమ్॥ ౩౧॥ నమస్కృత్వాసరామాయల

తిశేషఃఅతోనపౌనరుక్త్యం ॥ ౧౯ ॥ తస్యాధస్తాదిత్యాదిభ్యవల్లకీమి వేత్యంతమేకంవాక్యం ✱ క్షీణేతి॥ చ్యుతాందివఇతిశేషః - చారిత్రవ్యపదేశాఢ్యాంపాతివ్రత్యవ్రతసంపన్నాం-భర్తృదర్శనదుర్గతాంభర్తృదర్శనహీనాం ✱ వియూథామితి॥ పయోదాంతేవపార్శ్వంతే-అసంస్పర్శాత్ -ఉద్వర్తనాదిసంస్కారాభావాత్ - అయుక్తామనారోపితతంత్రీం॥ ౨౨॥ సీతామిత్యాదిశ్లోకద్వయమేకంవాక్యం-రక్షసాంవశేఅయుక్తాంఅయోగ్యాం - శోకసాగరమాప్లుతాంతత్రమగ్నాం . సగ్రహాంక్రూరగ్రహావిష్టాంలతామకుసుమామివఆభరణపరిహారాదితిభావః॥ ౨౩॥ సేతి॥ వపుషాలంకృతాస్వభావరమణీయేత్యర్థః-విభాతినవిభాతీత్యస్వభావసౌందర్యాదసంస్కారాచ్చేతిభావః అత్రతాంతామితితచ్ఛబ్దావృత్త్యాతత్తదవస్థాభేదస్యవర్ణితత్వాదపౌనరుక్త్యం॥ ౨౪॥ తి॥ భర్తృతేజసాభర్తృపరాక్రమానుసంధానేనఅదీనహృదయాం॥ ౨౫॥ తి॥ దుఃఖస్యదుఃఖసాగరస్యఅత్రాధేయేనాధారనిగరణం॥ క్షమాంకృశాం-వినాభరణశోభినీం-ఆభరణానుగ్రహమనపేక్ష్యైవస్వసౌందర్యేణశోభమానాం॥ ౩౦॥ తి॥ రాఘవంనమశ్చక్రే ఇతి-భగవతోరాఘవస్యానుగ్రహాదేవేయంమయాదృష్టేతిపునఃపునఃస్మృత్వానమస్కారః॥ ౩౧॥ తి॥ సంవృతోఽభవత్ రాక్షసీనాందర్శనపరిహారాయసూక్ష్మరూపమవలంబ్యవృక్షమూలసమీపశాఖాసునిలీనోఽభవత్ ॥ ౩౨॥ తి॥ అరోగమానః ॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం శ్రీ

భూత్ ॥౩౨॥ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే శ్రీరామాయణభూషణే శృంగారతిలకాఖ్యానే సుందరకాండవ్యాఖ్యానే సప్తదశస్సర్గః.****************
తథేత్యాది ॥ విప్రేక్షమాణస్యవిచిన్వతశ్చ-విప్రేక్షమాణేవిచిన్వతిచతస్మిన్నిత్యర్థః-యస్యచభావేనేత్యర్థేషష్ఠీ॥౧॥షడంగేతి॥ విరాత్రే అపరరాత్రే అహస్సర్వైకదేశసంఖ్యాతపుణ్యాచ్చరాత్రైరిత్యత్రచకారాదవ్యయాదుత్తరస్యరాత్రిశబ్దస్యసమాసాంతోఽచ్ ప్రత్యయః-బ్రహ్మరక్షసాం బ్రాహ్మణత్వవిశిష్టరక్షసాం-బ్రహ్మఘోషాన్ వేదఘోషాన్ ॥౨॥౪॥భృశమితి॥యుక్తః ప్రేరితః॥౫॥ సఇత్యాది ॥ వీథీః ఉద్యానవీథీః॥౯॥అంగనేతి॥మహేంద్రం దేవగంధర్వయోషితఇవ - వ్రజంతంతం అంగనాశతమాత్రం-అనువ్రజత్ అన్వవ్రజత్ ॥౧౦॥దీపికాఇతి॥తాలవృంతానివ్యజనాని॥౧౧॥కాంచనైరితి॥భృంగారైః కనకాలుకాభిః॥ని॥భృంగారః కనకాలుకేత్యమరః - మండలాగ్రాన్ అసివిశేషాన్॥ని॥మండలాగ్రో నతాగ్రక ఇతి వైజయంతీ। బృసీం ఆస్తరణం-గృహ్య గృహీత్వా॥౧౨॥కాచిదితి॥ పానస్యపూర్ణాం పీయత ఇ

త్మణాయచవీర్యవాన్ * సీతాదర్శనసంహృష్టో హనుమాన్సంవృతోఽభవత్ ॥౩౨॥ఇతి శ్రీమత్సుందరకాండే - సప్తదశస్సర్గః. ***********

తథావిప్రేక్షమాణస్య వనంపుష్పితపాదపమ్ ।విచిన్వతశ్చ వైదేహీం కించిచ్ఛేషా నిశాభవత్ ॥౧॥షడంగవేదవిదుషాం క్రతుప్రవరయాజినామ్।శు
శ్రావ బ్రహ్మఘోషాంశ్చ విరాత్రే బ్రహ్మరక్షసామ్॥ ౨ ॥అథమంగళవాదిత్రైః శబ్దైః శ్రోత్రమనోహరైః । ప్రాబుధ్యత మహాబాహుర్దశగ్రీవో మ
హాబలః॥౩॥విబుధ్య తు యథాకాలం రాక్షసేంద్రః ప్రతాపవాన్ । స్రస్తమాల్యాంబరధరో వైదేహీమన్వచింతయత్ ॥౪॥భృశం నియుక్తస్తస్యాం చ
మదనేన మదోత్కటః ।న స తం రాక్షసః కామం శశాకాత్మని గూహితుమ్॥౫॥స సర్వాభరణైర్యుక్తో బిభ్రచ్ఛ్రియమనుత్తమామ్ । తాం నగైర్బహు
భిర్జుష్టాం సర్వపుష్పఫలోపగైః * వృతాం పుష్కరిణీభిశ్చ నానాపుష్పోపశోభితామ్ ।సదామదైశ్చ విహగైర్విచిత్రాం పరమాద్భుతామ్ * ఈహా
మృగైశ్చ వివిధైర్జుష్టాం దృష్టిమనోహరైః । వీథీః సంప్రేక్షమాణశ్చ మణికాంచనతోరణాః * నానామృగగణాకీర్ణాం ఫలైః ప్రపతితైర్వృతామ్ ।
అశోకవనికామేవ ప్రావిశత్సంతతద్రుమామ్॥౯॥ అంగనాశతమాత్రం తు తం వ్రజంతమనువ్రజత్ । మహేంద్రమివ పౌలస్త్యం దేవగంధర్వయోషి
తః॥౧౦॥దీపికాః కాంచనీః కాశ్చిజ్జగృహుస్తత్ర యోషితః ।వాలవ్యజనహస్తాశ్చ తాలవృంతాని చాపరాః॥౧౧॥ కాంచనైరపి భృంగారైర్జహ్రుః సలి
లమగ్రతః।మండలాగ్రాన్ బృసీంశ్చైవ గృహ్యాన్యాః పృష్ఠతో యయుః ॥ ౧౨ ॥ కాచిద్రత్నమయీం స్థాలీం పూర్ణాం పానస్య భామినీ। దక్షిణా దక్షి

రామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం సుందరకాండవ్యాఖ్యాయాం సప్తదశస్సర్గః. **
తి ॥ తథేతి॥కించిచ్ఛేషా అపరయామమాత్రశేషా-విచిన్వతః తస్యాః స్వప్తదర్శనాయ రాక్షసీనిద్రారూపమవసరమన్వేషయతః॥౧॥షడంగేతి॥ షడంగాని శిక్షాదీని-విరాత్ర ఇతి విరాత్రిః విపర్యస్తా రాత్రిః అపరరాత్ర ఇత్యర్థః తస్మిన్ బ్రహ్మరక్షసాం బ్రాహ్మణత్వవిశిష్టరాక్షసానాం॥౨॥౩॥తే॥ నిద్రావశాదేవ స్రస్తమాల్యాంబరధరః ॥౪॥ భృశమితి॥నియుక్తః ప్రేరితః-వస్తుతస్తు మదనేనసత్యపి మదనోత్కటో న- అతఏవ తస్యాం సీతాయాం నియుక్తః నితరాం యుక్తః వినీత ఇత్యర్థః. అతఏవ రాక్షసః తం కామమాత్మని గూహితుం న శశాకేతి కాకుః॥౫॥భృశం నియుక్తః గాఢాభినివేశితచిత్తః-కామం కామవేగం-ఈదృశే మహత్యర్థే స్వాన్యథాయోజనం భ్రాంత్యైవ. రక్షసస్తమోగుణావిష్టస్య భగవన్మాయామోహితస్యాకృత్యేష్వేవ ప్రవృత్తేః తథా క్రియమాణం భగవద్ధ్యానమపి పాపభోగోత్తరం జన్మాంతరేఽత్తమఫలాయేతి బోధ్యం - అతఏవ బుభుక్షాశ్వమేధనామ్నా రాజ్ఞో దానస్తావకబుద్ధ్యాం త్రిః నయుష్మే వాజబంధవో నినిత్సుశ్చ నమర్త్యః। అవద్యమధిదీధరత్ -ఇతి- అస్యార్థః-వాజమిత్యన్ననామ-అన్నదానేన యే సర్వేషాం బంధవస్తేషాం సంబోధనం - హే వాజబంధవః-యుష్మే యుష్మాసు-అధిస్పష్టమర్థానువాదీ - నినిత్సుశ్చ నిందనేచ్ఛాశీలోఽపిమర్త్యః - అవద్యం న దీధరత్ న ధారయతి-భవదనుసంధానేనైవ నిష్పాపత్వాదితి-ఏవంచ భగవతో నిందావరుద్ధభావేన ధ్యానమపి నరకభోగోత్తరం జన్మాంతరే ఉత్తమఫలాయ-అతఏవాస్య మరణోత్తరం చతుర్థచతుర్యుగ్యాం చేదిరాజకులే జన్మ - చతుర్వింశతిచతుర్యుగ్యాం రామావతార ఇతి హరివంశోక్తేః - తావత్పర్యంతం చైతత్పాపఫలభోగ ఇత్యర్థాయాతమితి బోధ్యం॥౫॥*తి॥వీథీః అశోకవనికామార్గమనవీథీః॥౯॥అంగనేతి॥అనువ్రజత్ అడభావ ఆర్షః॥౧౦॥దీపికా ఇతి॥దీపికాః కాంచనీః కాంచనదండారోపితదీపికాః॥౧౧॥కాంచనైరితి॥కాంచనైః భృంగారైః కనకాలుకాభిః భృంగారాః మత్తారకుసుమసదృశజలపాత్రాణి - గృహ్య గృహీత్వా॥౧౨॥కాచిదితి॥పానేన

తిపానం మధుతస్యపూర్ణానాం తేనపూర్ణానాం-పూరణగుణేత్యాదినాసుహితార్థయోగేషష్ఠీసమాసనిషేధజ్ఞాపకాదత్రషష్ఠీ- స్థాలీంపాత్రం ॥ ౧౩ ॥ ౧౪॥ ౧౫॥ వ్యావిద్ధేతి ॥ వ్యావిద్ధాఃవ్యత్యస్తతయాన్యస్తాః-సమామృదితవర్ణకాఃసంమృష్టానులేపనాః॥ని॥అంగరాగస్సమాలంభోవర్ణకశ్చవిలేపనమితినిఘంటుః॥౧౭॥సచేతి॥మదేనాంచితాగతిర్యస్యసమదాంచితగతిః॥౧౯॥౨౦॥తంచేత్యాది॥ద్వారదేశంఅశోకవనద్వారదేశం-గంధతైలంగంధవాసితతైలం-సమతుంప్రత్యతుం- అపవిద్ధశరాసనంఅధృతశరాసనం-మథితామృతఫేనాభంమథితంతక్రంఅమృతంధారోష్ణం-తయోర్యత్ ఫేనంతదాభం॥ని॥ నిరంబుబోళంమథితంధారోష్ణంత్వమృతంపయఇత్యభయత్రవైజయంతీ। విముక్తంస్వస్థానాత్ప్రచలితం-అంగదేసక్తంవస్త్రంసలీలంయథాభవతితథా-అనుకర్షంతమిత్యన్వయః॥౨౪॥తమితి॥పత్రవిటపేపత్రవతివిటపే-లీనఃఛన్నః-పత్రపుష్పఘనావృతఃపత్రపుష్పసమూహావృతః-ఇవశబ్దోవాక్యాలంకారే. యద్వాదూరేసమాగతమపితేజసాసమీపేసంక్రాంతమివస్థితంతంనిధ్యాతుంద్రష్టుముపచక్రమే॥ని॥నిర్వర్ణనంతునిధ్యానందర్శనాలోకనేక్షణమిత్యమరః॥౨౫॥౨౬॥తాభిరితి॥ ప్రమదావనంఅంతఃపురోద్యానం॥౨౭॥క్షీబఇతి॥ క్షీబఃమత్తఃశంకుకర్ణః. గర్వేణస్తబ్ధకర్ణఇత్యర్థః॥౨౮॥౨౯॥రావణోయమితి॥ అవప్లుతఃఅవరూఢః-రావణచేష్టాస్సర్వాద్రష్టుంపూర్వస్థానాదధశ్శాఖాంసమాశ్రితఇత్యర్థః॥౩౦॥సఇతి॥సఃహనుమాన్-తథాపూర్వోక్తరీత్యాఉగ్రతేజాస్సన్నపితస్యరావణస్యతేజసానిర్ధూతస్సన్-పత్రగుహ్యాంతరేపత్రగూఢప్రదేశే-సంవృతోభవత్ గూఢోభవత్॥౩౧॥ఇతిశ్రీగోవిందరాజవిరచితే శ్రీరామాయణభూషణేశృంగారతిలకాఖ్యానే సుందరకాండవ్యాఖ్యానే అష్టాదశస్సర్గః ******

ణోనైవతదాజగామహపాణినా॥౧౩॥రాజహంసప్రతికాశంఛత్రంపూర్ణశశిప్రభమ్।సౌవర్ణదండమపరాగృహీత్వాపృష్ఠతోయయౌ॥౧౪॥నిద్రామదపరీతాక్ష్యోరావణస్యోత్తమాఃస్త్రియః। అనుజగ్ముఃపతింవీరంఘనంవిద్యుల్లతాఇవ॥౧౫॥వ్యావిద్ధహారకేయూరాస్సమామృదితవర్ణకాః। సమాగళితకేశాంతాస్సస్వేదవదనాస్తథా ✱ ఘూర్ణంత్యోమదశేషేణనిద్రయాచశుభాననాః। స్వేదక్లిష్టాంగకుసుమాస్సుమాల్యాకులమూర్ధజాః ✱ ప్రయాంతంనైఋతపతింనార్యోమదిరలోచనాః। బహుమానాచ్చకామాచ్చప్రియాభార్యాస్తమన్వయుః॥౧౮॥సచకామపరాధీనఃపతిస్తాసాంమహాబలః। సీతాసక్తమనామందోమదాంచితగతిర్బభౌ॥౧౯॥తతఃకాంచీనినాదంచనూపురాణాంచనిస్స్వనమ్। శుశ్రావపరమస్త్రీణాంసకపిర్మారుతాత్మజః॥౨౦॥ తంచాప్రతిమకర్మాణమచింత్యబలపౌరుషమ్। ద్వారదేశమనుప్రాప్తందదర్శహనుమాన్కపిః ✱ దీపికాభిరనేకాభిస్సమంతాదవభాసితమ్।గంధతైలావసిక్తాభిర్ధ్రియమాణాభిరగ్రతః ✱ కామదర్పమదైర్యుక్తంజిహ్మతామ్రాయతేక్షణమ్। సమక్షమివకందర్పమపవిద్ధశరాసనమ్✱మథితామృతఫేనాభమరజోవస్త్రముత్తమమ్।సలీలమనుకర్షంతంవిముక్తంసక్తమంగదే॥౨౪. తంపత్రవిటపేలీనఃపత్రపుష్పఘనావృతః। సమీపమివసంక్రాంతంనిధ్యాతుముపచక్రమే॥౨౫॥అవేక్షమాణస్తుతతోదదర్శకపికుంజరః।రూపయౌవనసంపన్నారావణస్యవరస్త్రియః॥౨౬॥తాభిఃపరివృతోరాజాసురూపాభిర్మహాయశాః।తన్మృగద్విజసంఘుష్టంప్రవిష్టఃప్రమదావనమ్॥౨౭॥క్షీబోవిచిత్రాభరణశ్శంకుకర్ణోమహాబలః। తేనవిశ్రవసఃపుత్రస్సదృష్టోరాక్షసాధిపః ✱ వృతఃపరమనారీభిస్తారాభిరివచంద్రమాః॥౨౮॥ తందదర్శమహాతేజాస్తేజోవంతంమహాకపిః॥౨౯॥రావణోయంమహాబాహురితిసంచింత్యవానరః।అవప్లుతోమహాతేజాహనుమాన్మారుతాత్మజః॥౩౦॥సతథాప్యుగ్రతేజాస్సన్నిర్ధూతస్తస్యతేజసా। పత్రగుహ్యాంతరేసక్తోహనుమాన్సంవృతోభవత్॥౩౧॥ సతామసితకేశాంతాంసుశ్రోణీంసంహతస్తనీమ్। దిదృక్షురసితాపాంగాముపావర్తతరావణః॥ ౩౨ ॥ ఇతిశ్రీమత్సుందరకాండే - అష్టాదశస్సర్గః. ❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖

పూర్ణాః॥౧౫॥ వ్యావిద్ధేతి॥సమామృదితవర్ణకాఃసమ్యగామృష్టాంగరాగాః॥౧౭॥౧౯॥మందోదుర్మతిః-మందంయథాతథాఅంచితాగతిర్యస్య॥౨౦॥ద్వారదేశంఅశోకవనికాప్రాకారదేశం ✱ కామేతి॥అపవిద్ధశరాసనంత్యక్తేక్షుచాపం-సమక్షంప్రత్యక్షంకందర్పమివస్థితం ✱ మథితేతి॥సలీలమనుకర్షంతమితిపాఠః-విముక్తంస్వస్థానాచ్చలితం ✱ తమితి॥పత్రవిటపేపత్రబహుళవిటపే-నిధ్యాతుమీక్షితుం॥౨౬॥తాభిరితి॥ ప్రమదావనంప్రమదానాంవనం॥౨౭॥క్షీబఇతి॥క్షీబోమత్తః॥౨౯॥రావణఇతి॥అవప్లుతఃరావణరూపచేష్టితావలోకనార్థమగ్రవిటపాదారూఢఇత్యర్థః॥౩౦॥సఇతి॥పత్రగుహ్యాంతరేపత్రగూఢప్రదేశే॥ ౩౧॥తి॥ ఉపావర్తతసమీపంప్రాప్తః॥

******* ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - సుందరకాండవ్యాఖ్యాయాం - అష్టాదశస్సర్గః. *******

తస్మిన్నిత్యాదిశ్లోకద్వయమేకాన్వయం ॥ తతః రావణాగమనానంతరం-తస్మిన్నేవకాలేతదాగమనానంతరకాలఏవ- భూషణోత్తమభూషితంరూపయౌవనసంపన్నంరావణం-తతోదృష్ట్వైవతత్రదూరదేశఏవదృష్ట్వా-ప్రావేపతేతిసంబంధః॥౨॥౩॥ దశగ్రీవస్త్విత్యాది ॥ మలమండనచిత్రాంగీంమలరూపమండనేనచిత్రాంగీం-మలావృతామప్యాశ్చర్యావహదేహామిత్యర్థః-మృణాలీపంకదిగ్ధేవేత్యత్రయేత్యధ్యాహార్యం॥౬॥సమీపమిత్యాది ॥ ఆవిష్టాంమణిమంత్రాద్యభిభూతాం - ధూప్యమానాంసంతప్యమానాం-ధూమఃకేతురివధూమకేతుః-కేతునాగ్రహేణేత్యర్థః- యద్వాగ్రహేణగ్రాహకేణఆచ్ఛాదకేనేతిధూమకేతుర్విశిష్యతే- వృత్తేతి - వృత్తందృఢంశీలంస్వభావోయస్యతత్ -తచ్చతత్ కులంచతస్మిన్-ఆచారవతిసమయాచారవతిధార్మికేయజ్ఞాదిధర్మప్రధానే-ఏవంభూతేకులేజాతాం-సంస్కారమాపన్నాంవివాహరూపసంస్కారమాపన్నాం-అతస్సంస్కారద్వారాదుష్కులేపునర్జాతామివస్థితాం-కుమారాణాముపనయనమివకుమారీణాంవివాహోహి ద్వితీయంజన్మ ॥ వైవాహికోవిధిఃస్త్రీణామౌపనాయనికఃస్మృతఇతిస్మృతేః॥ సన్నాంక్షీణాం-శ్రద్ధామివవిమానితాంఅవమానితామిత్యర్థః- అవమానేహికృతేఅవమంతరిశ్రద్ధామందీభవతి-పూజామివపరిక్షీణాం.స్వల్పపూజాద్రవ్యామిత్యర్థః- ప్రతిహతాంనిష్ఫలాం-ఆయతింధనలాభంవిధ్వస్తాంమందీభూతాంప్రతిహతాంఅననుష్ఠితాం దీప్తాందాహయుక్తాం-కాలేఉత్పాతకాలే-పూజామపహృతామివ-అత్రపూజాశబ్దేనపూజాద్రవ్యముచ్యతే-విధ్వస్తాంహిమాదిహతాం-తమోధ్వస్తాంతమస్సంవృతాం-ఉపక్షీణాంస్వల్పజలామిత్యర్థః-పరామృష్టాంశూద్రాదిభిరితిశేషః-ఉత్కృష్టపర్ణకమలాంఉద్ధృతపత్రకమలాం-విప్రావితాం-రోధోభంగాదినాఅస్య

తస్మిన్నేవతతఃకాలేరాజపుత్రీత్వనిందితా । రూపయౌవనసంపన్నంభూషణోత్తమభూషితమ్ * తతోదృష్ట్వైవవైదేహీరావణంరాక్షసాధిపమ్
ప్రావేపతవరారోహాప్రవాతేకదలీయథా॥౨॥ఆచ్ఛాద్యోదరమూరుభ్యాంబాహుభ్యాంచపయోధరౌ। ఉపవిష్టావిశాలాక్షీరుదంతీవరవర్ణినీ॥౩॥
దశగ్రీవస్తువైదేహీంరక్షితాంరాక్షసీగణైః। దదర్శసీతాందుఃఖార్తాంనావంసన్నామివార్ణవే * అసంవృతాయామాసీనాంధరణ్యాంసంశిత
వ్రతామ్।ఛిన్నాంప్రపతితాంభూమౌశాఖామివవనస్పతేః * మలమండనచిత్రాంగీంమండనార్హామమండితామ్ । మృణాలీపంకదిగ్ధేవవిభాతినవి
భాతిచ॥౬॥సమీపంరాజసింహస్యరామస్యవిదితాత్మనః । సంకల్పహయసంయుక్తైర్యాంతీమివమనోరథైః * శుష్యంతీంరుదతీమేకాంధ్యానశోకప
రాయణామ్।దుఃఖస్యాంతమపశ్యంతీంరామాంరామమనువ్రతామ్ * వేష్టమానాంతథావిష్టాంపన్నగేంద్రవధూమివ । ధూప్యమానాంగ్రహేణేవ
రోహిణీంధూమకేతునా * వృత్తశీలకులేజాతామాచారవతిధార్మికే।పునస్సంస్కారమాపన్నాంజాతామివచదుష్కులే * అభూతేనాపవాదేన
కీర్తింనిపతితామివ।ఆమ్నాయానామయోగేనవిద్యాంప్రశిథిలామివ * సన్నామివమహాకీర్తింశ్రద్ధామివవిమానితామ్।పూజామివపరిక్షీణామా
శాంప్రతిహతామివ * ఆయతీమివవిధ్వస్తామాజ్ఞాంప్రతిహతామివ । దీప్తామివదిశంకాలేపూజామపహృతామివ * పద్మినీమివవిధ్వస్తాంహతశూ
రాంచమూమివ। ప్రభామివతమోధ్వస్తాముపక్షీణామివాపగామ్ * వేదీమివపరామృష్టాంశాంతామగ్నిశిఖామివ । పౌర్ణమాసీమివనిశాంరాహు

తస్మిన్నిత్యాదిశ్లోకద్వయమేకంవాక్యం॥తస్మిన్నేవకాలేఆగమనకాలఏవ-తంరావణంతతోదృష్ట్వాతత్రదూరదేశఏవదృష్ట్వా తతఃదర్శనానంతరంప్రావేపతేతిసంబంధః॥౨॥౩॥రుదంతీఉపవిష్టాభూత్ ఖేతస్వభావోక్త్యాస్వభావోక్తిరలంకారః॥౩॥దశగ్రీవఇతి॥సన్నాంశీర్ణాంనావం * సంశితవ్రతాంఅతితీక్ష్ణవ్రతాం * మలమండనచితాంగీంమలమేవమండనంతేనచితాంగీంకర్బురగాత్రీంతాందదర్శేతిపూర్వేణసంబంధః॥౬॥సమీపమితి॥సంకల్పహయసంయుక్తైఃసంకల్పాఃఏవమేవంకరిష్యామీతివిచారాఃతఏవహయాఃతత్సంయుక్తైఃమనోరథైః-రామస్యసమీపంయాంతీంగతామివస్థితాం * ఆవిష్టాంమణిమంత్రాదిభిరభిభూషితాం-ధూప్యమానాంసంతప్యమానాం * వృత్తేతి॥వృత్తశీలకులేజాతాం-వృత్తంమర్యాదానుల్లంఘనం-శీలంసత్స్వభావఃఆచారవతివిహితకర్మానుష్ఠానవతి - దుష్కులేసంస్కారమాపన్నాందుష్కులేపాణిగ్రహణలక్షణంసంస్కారంప్రాప్తాంఅతఏవదుష్కులేపునర్జాతామివ-వివాహలక్షణంద్వితీయంజన్మగతాం-సత్కులప్రసూతాందుష్కులోఢామిత్యర్థః-స్త్రీణాంవివాహస్యఉపనయనస్థానత్వాత్ తదేవద్వితీయంజన్మేతిభావః*సన్నాంక్షీణాంవిమానితామనాదృతాం *ఆయతింఆగామిఫలందీప్తాందహ్యమానాంకాలేఉత్పాతకాలే * వేదీమివేతి॥పరామృష్టాంఅపవిత్రైరుపహతాం * ఉత్కృష్టపర్ణకమలాంఉద్ధృతపత్రపద్మాం *విప్రావితాంరోధోభం

నిగర్మితజలామిత్యర్థః - మృజయా - ఉద్వర్తనాద్యంగశోధనే - సుజాతాంగీం సుందరాంగీం - ఆలితాం బద్ధాం - అల్పాహారాం తపోధనామ్ [illegible] - యద్వా అల్పాహారాం మితభోజనీమిత్యర్థః స్త్రీలక్షణముచ్యతే - ఆయాచమానామితి - రఘుముఖ్యస్య కర్తుః - దశగ్రీవపరాభవం భావేన మనసా ఆయాచమానాం ప్రార్థయంతీమివ స్థితాం - సమీక్షమాణాం రక్షకం సమీక్షమాణాం - సుపక్ష్మేతి - అంతే తామ్రం మధ్యే శుక్లం చ యస్యా లోచనమిత్యుచ్యతే॥ ౨౩॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే శ్రీరామాయణభూషణే శృంగారతిలకాఖ్యానే సుందరకాండవ్యాఖ్యానే ఏకోనవింశస్సర్గః. ❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋

స తామిత్యాది॥ సాకారైః సేంగితైః॥ ఆకారో వింగితాకార ఇత్యమరః॥ న్యదర్శయత స్వాభిప్రాయమితి శేషః - సీతాయై స్వాభిప్రాయం ప్రకాశితవానిత్యర్థః॥ ౧॥ మాం దృష్ట్వేతి॥ అదర్శనం అదృశ్యత్వం॥ ౨॥ మాం దృష్ట్వా భీతిర్న కర్తవ్యేత్యాహ - కామయ ఇతి॥ ౩॥ అన్యచ్చ భయహేతవోఽత్ర న సంతీత్యాహ - నేహేతి॥ ౪॥ పరదారేచ్ఛాదోష ఇత్యాశంక్యాహ - స్వధర్మ ఇతి॥ సంప్రమథ్య బలాత్కృత్య - కామం అత్యంతం - యథా కామం యథేచ్ఛం॥ ౬॥ దేవీతి॥ ప్రణయస్వ స్నేహం కురు॥ ౭॥ ఏకవేణీతి॥

గ్రస్తేందుమండలామ్ * ఉత్కృష్టపర్ణకమలాం విత్రాసితవిహంగమామ్। హస్తిహస్తపరామృష్టామాకులాం పద్మినీమివ * పతిశోకాతురాం శుష్కాం నదీం విస్రావితామివ। పరయా మృజయా హీనాం కృష్ణపక్షనిశామివ * సుకుమారీం సుజాతాంగీం రత్నగర్భగృహోచితామ్। తప్యమానామివోష్ణేన మృణాలీమచిరోద్ధృతామ్ * గృహీతామాలితాం స్తంభే యూథపేన వినాకృతామ్। నిశ్శ్వసంతీం సుదుఃఖార్తాం గజరాజవధూమివ * ఏకయా దీర్ఘయా వేణ్యా శోభమానామయత్నతః। నీలయా నీరదాపాయే వనరాజ్యా మహీమివ * ఉపవాసేన శోకేన ధ్యానేన చ భయేన చ। పరిక్షీణాం కృశాం దీనామల్పాహారాం తపోధనామ్ * ఆయాచమానాం దుఃఖార్తాం ప్రాంజలిం దేవతామివ। భావేన రఘుముఖ్యస్య దశగ్రీవపరాభవమ్ * సమీక్షమాణాం రుదతీమనిందితాం సుపక్ష్మతామ్రాయతశుక్లలోచనామ్। అనువ్రతాం రామమతీవ మైథిలీం ప్రలోభయామాస వధాయ రావణః॥ ౨౩॥ ఇతి శ్రీమత్సుందరకాండే - ఏకోనవింశస్సర్గః. ❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋ స తాం పతివ్రతాం దీనాం నిరానందాం తపస్వినీమ్। సాకారైర్మధురైర్వాక్యైర్న్యదర్శయత రావణః॥ ౧॥ మాం దృష్ట్వా నాగనాసోరుగూహమానా స్తనోదరమ్। అదర్శనమివాత్మానం భయాన్నేతుం త్వమిచ్ఛసి॥ ౨॥ కామయే త్వాం విశాలాక్షి బహుమన్యస్వ మాం ప్రియే। సర్వాంగగుణసంపన్నే సర్వలోకమనోహరే॥ ౩॥ నేహ కేచిన్మనుష్యా వా రాక్షసాః కామరూపిణః। వ్యపసర్పతు తే సీతే భయం మత్తః సముత్థితమ్॥ ౪॥ స్వధర్మో రక్షసాం భీరు సర్వథైవ న సంశయః। గమనం వా పరస్త్రీణాం హరణం సంప్రమథ్య వా * ఏవం చైతదకామాం తు న త్వాం స్ప్రక్ష్యామి మైథిలి। కామం కామః శరీరే మే యథాకామం ప్రవర్తతామ్॥ ౬॥ దేవి నేహ భయం కార్యం మయి విశ్వసి

గాదినా నిర్జలీకృతాం - మృజయా ఉద్వర్తనాద్యంగపరిశోధనేన * ఆలితాం బద్ధాం * ఆయాచమానామితి॥ ప్రాంజలిం బద్ధాంజలిం - రఘుముఖ్యస్య కర్తుః దశగ్రీవవిషయకపరాభవం - భావేన మనసా దేవతామాయాచమానామివ ప్రార్థయంతీమివ స్థితేతి సంబంధః॥ ౨౩॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - సుందరకాండవ్యాఖ్యాయాం - ఏకోనవింశస్సర్గః. ❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋

స ఇతి॥ సాకారైః సాభిప్రాయైః - సేంగితైరిత్యర్థః - న్యదర్శయత స్వాభిప్రాయమితి శేషః॥ ౧॥ మామితి॥ అదర్శనం అదృశ్యత్వం భయాదివ నేతుం నాయయితుం - వస్తుతస్తు పుత్రసమభృత్యదర్శనపక్షే భయాదికం నోచితమితి భావః॥ ౨॥ కించ॥ కామయ ఇతి॥ వస్తుతస్తు త్వాం కామయే ఈశ్వరీత్వేనేతి శేషః - అతో మాం బహుమన్యస్వ॥ ౩॥ కించ॥ నేహేతి॥ మనుష్యా రాక్షసా వా త్వద్భయకర్తార ఇతి శేషః - వస్తుతస్తు [illegible] స్తవ నతు తాదృశభయశంకేతి భావః॥ ౪॥ యద్యపి పరదారాభిమర్శనః స్వధర్మః - తథాపి నాహం [illegible] కామయమానాం స్ప్రక్ష్యామి [illegible] హ స్వధర్మ ఇత్యాదిశ్లోకద్వయేన॥ [illegible] యథాకామం యథేచ్ఛం మే శరీరే కామః ఇతి వేతి శేషః - [illegible] వర్తతామితి భావః [illegible] స్వధర్మ ఇత్యాదిశ్లోకద్వయస్య వాస్తవార్థస్తు - కాముకః త్వం న విశ్వసనీయ ఇత్యత ఆహ - స్వధర్మ ఇత్యాది॥ యద్యపి రక్షసాం పరదారాహరణాది స్వధర్మః స్వభావః మే శరీరే కామః యథా కామం యథేచ్ఛం కామః ప్రవర్తతాం నామ మన్మథవికారోఽస్తు నామ - తథాపి [illegible] దేవతాం [illegible] యిన [illegible] ఇతి శేషః - అత ఏవ అకామాం [illegible] త్వాం కామపారహితాం - యద్వా అకామాం విష్ణుకామాం [illegible]

ఏక వేణీఅసీమంతితా వేణీ - ధరాశయ్యా భూశయనం- నౌపయికానియుక్తాని॥ని॥యుక్తమౌపయికమిత్యమరః॥౧౦॥స్త్రీరత్నమితి॥ మాం ప్రాప్య హితే-హిఃశబ్దఃప్రా రణే-అస్మాభిః వా- హే సువిగ్రహే మాం ప్రాప్యాపి కథమనర్హా స్యాః॥౧౧॥౧౨॥ త్వామితి॥ ఉపరతఃనివృత్తః- అత్ర లికరణాంద్రష్టవ్యం-ఉత్తరోత్తరం సాతిశయం రూపం సిసృక్షుర్విధాతా త్వాం సృష్ట్వా ఇతఃపరం సాతిశయం రూపం స్రష్టుం న శక్యత ఇతిధియాస్సృష్టేరుపరత ఇతి మన్య ఇత్యర్థః॥౧౩॥ త్వామితి॥ కఃఅతివర్తేత-నకామ యేతేత్యర్థః॥౧౪॥౧౫॥అసకృదితి ॥ విమృదితధ్వజాః భగ్నధ్వజాః- ప్రత్యనీకేషుశత్రుసమూహేష్వి॥౨౦॥ఇచ్ఛయేతి॥ ప్రతికర్మ అలంకారః॥ని॥ ప్రతికర్మ ప్రసాధనమిత్య

హి ప్రియే- ప్రణయస్వ చ తత్త్వేన మైవం భూః శోకలాలసా॥ ౭॥ ఏకవేణీ ధరాశయ్యా ధ్యానం మలినమంబరమ్ । అస్థానేఽప్యుపవాసశ్చ నైతాన్యౌపయి

కాని తే॥౮॥విచిత్రాణి చ మాల్యాని చందనాన్యగరూణి చ।వివిధాని చ వాసాంసి దివ్యాన్యాభరణాని చ * మహార్హాణి చ పానాని శయనాన్యాసనా

ని చ।గీతం నృత్తం చ వాద్యం చ లభ మాం ప్రాప్య మైథిలి॥౧౦॥స్త్రీరత్నమసి మైవం భూః కురు గాత్రేషు భూషణమ్। మాం ప్రాప్య హి కథం ను స్యాస్త్వ

మనర్హా సువిగ్రహే॥౧౧॥ఇదం తే చారు సంజాతం యౌవనం వ్యతివర్తతే । యదతీతం పునర్నైతి స్రోతః శీఘ్రమపామివ॥౧౨॥ త్వాం కృత్వోపరతో

మన్యే రూపకర్తా స విశ్వసృట్ ।న హి రూపోపమా త్వన్యా తవాస్తి శుభదర్శనే॥౧౩॥త్వాం సమాసాద్య వైదేహి రూపయౌవనశాలినీమ్। కః పుమానతి

వర్తేత సాక్షాదపి పితామహః॥౧౪॥యద్యత్పశ్యామి తే గాత్రం శీతాంశుసదృశాననే । తస్మింస్తస్మిన్ పృథుశ్రోణి చక్షుర్మమ నిబధ్యతే॥౧౫॥భవ

మైథిలి భార్యా మే మోహమేనం విసర్జయ।బహ్వీనాముత్తమస్త్రీణాం మమాగ్రమహిషీ భవ॥

౧౬॥ లోకేభ్యో యాని రత్నాని సంప్రమథ్యాహృతాని వై * తాని మే భీరు సర్వాణి రాజ్యం చైతదహం చ తే॥ ౧౭॥ విజిత్య పృథివీం సర్వాం నానా

నగరమాలినీమ్ * జనకాయ ప్రదాస్యామి తవ హేతోర్విలాసిని॥౧౮॥ నేహ పశ్యామి లోకేఽన్యం యో మే ప్రతిబలో భవేత్ * పశ్య మే సుమహద్వీర్య

మప్రతిద్వంద్వమాహవే॥౧౯॥అసకృత్సంయుగే భగ్నా మయా విమృదితధ్వజాః * అశక్తాః ప్రత్యనీకేషు స్థాతుం మమ సురాసురాః ॥ ౨౦॥ ఇచ్ఛ

యా క్రియతామద్య ప్రతికర్మ తవోత్తమమ్ * సప్రభాణ్యవసజ్యంతాం తవాంగే భూషణాని చ । సాధు పశ్యామి తే రూపం సంయుక్తం ప్రతికర్మ

వినాపూజాం కతుమపి భేమీతి శేషః॥౭॥ దేవీతి॥ప్రణయస్వ ప్రసీద॥౭॥ఏకేతి॥ధరాశయ్యా భూశయనం- నౌపయికాని నయుక్తాని॥౮॥విచిత్రాణీత్యాదిస్పష్టార్థః:

వస్తుతస్తు విచిత్రాణీత్యాదిశ్లోకద్వయమేకం వాక్యం॥మాం ప్రాప్య-భృత్యత్వేనేతి శేషః మాల్యాదీని లభ ప్రాప్నుహీతి సంబంధః॥౧౦॥స్త్రీరత్నమితి॥మాం ప్రాప్య

హి ప్రాప్యాపి-భూషణాదీనామనర్హా స్యా ఇతి సంబంధః॥౧౧॥ఇదమితి॥యదిదం తే సంజాతం యౌవనం-తత్ వ్యతివర్తతే అతిక్రమ్య గచ్ఛతి-అతీతం న పునరేతి-అతో

భుజ్యతాం భోగానితి శేషః-వస్తుతస్తు త్వత్ప్రాప్త్యభావాత్ మమ దీయమాయుః వ్యర్థం గచ్ఛతీతి ఖిద్యతి॥ఇదం తత ఇతి॥ తేతవ భృత్యస్య మమేతి శేషః- యౌవనం దాఢ్ర్యావస్థా-

యత్ యతో భృత్యస్య మమాయుః వ్యర్థం గచ్ఛతి-అతో మమ తవ ప్రాజార్థమనుజ్ఞాం దేహీతి శేషః॥౧౨॥రూపకర్తాదివ్యరూపస్రష్టా త్వాం కృత్వా నిర్మాయ ఉపరతో

దివ్యరూపనిర్మాణాద్విరత ఇతి మన్యే-ఉత్ప్రేక్షాయాం హేతుః-హి యతః తవ రూపోపమా నాస్తి యది పునస్సృజేత్ తదా రూపనిర్మాణేయత్తేత-నత థాపి తవోపమేత్యాశ

యః॥౧౩॥త్వామితి॥ నాతివర్తేత నకామయేత-కః పుమానతివర్తేతేతి పాఠే నాకామ్యేత క్రమేతేత్యర్థః-వస్తుతస్తు మమారాధనే తవ బుద్ధిః కథం స్యాదత ఆహ ॥త్వామితి ॥

త్వాం లక్ష్మీం సీతా లక్ష్మీర్భవాన్విష్ణురితి పక్ష్యమాణత్వాత్ సమాసాద్య సాక్షాత్పితామహః బ్రహ్మాపి నాతివర్తేత- అనారాధితుం న శక్నుయాత్ పుమాంస్తు కో వా అతి

వర్తేతేత్యర్థః॥౧౪॥ యద్యదితి ॥గాత్రం అవయవవిశేషం తస్మింస్తస్మిన్ అవయవవిశేషే-చక్షుర్నిబధ్యతే ఇష్టదేవతాయాః స్తవదర్శనస్య ముక్తిసాధకత్వాదితి భావః॥

౧౫॥భవేతి ప్రకృతార్థః స్పష్టః ।వస్తుతస్తు॥భవేతి॥ మైథిలి భార్యాభయాత్ కాంత్యా ఆర్యా శ్రేష్ఠా భవ- ఏతమ్మోహం మయి శత్రుత్వశంకాం విసర్జయ- మేమమ ఉత్తమ

స్త్రీణాం మమ యా అగ్రమహిషీ మందోదరీ-తస్యాశ్చ మమ చ భవ-ఈశ్వరీతి శేషః॥౧౬॥లోకేభ్య ఇత్యస్య వాస్తవార్థస్తు ఇష్టదేవతాయై దేవ్యై రావణస్సాత్త్వికత్యా

గసమర్పణం కరోతి॥లోకేభ్య ఇతి శ్లోకద్వయేన । అహమిత్యనేనాత్మసమర్పణం-రత్నానీత్యాదినాత్మీయసమర్పణమితి జ్ఞేయం॥౧౭॥ తి ॥ తవ హేతోస్త్వత్ప్రీత్య

ర్థం॥౧౮॥ ప్రతిబలో యుద్ధే జేతా॥౧౯॥ ప్రత్యనీకేషు శత్రుషు॥౨౦॥ ఇచ్ఛేతి ॥ వస్తుతస్తు మాం లక్ష్మీం సంబోధయతి త్యర్థః॥౨౧॥ప్రతికర్మణాయుక్తం తే రూపం పశ్యామి

మరః । అవసజ్యంతాంఅవ్యర్ణంతాం ప్రతికర్మణాసంయుక్తంపశ్యామిపశ్యేయం॥౨౨॥ ప్రతికర్మేతి॥దాక్షిణ్యేనసరళత్వేన-భుజ్క్ష్వఅనుభవ॥॥దక్షిణేసరళోదారావిత్యమరః॥౨౩॥యథేష్టమితి॥లలస్వ ప్రీతింకురు-లలఈప్సాయామితిధాతుః॥౨౪॥ఏవమాత్మానంప్రశస్యరామంనిందతికింకరిష్యసీత్యాదినా॥ నిక్షిప్తవిజయఃత్యక్తవిజయఇత్యర్థః-స్థండిలశాయీభూతలశాయీ॥౨౬॥నహీతి॥ వాశబ్దోవధారణే-ద్రష్టుమపి నోపలప్స్యతఏవేత్యర్థః- దర్శనమాత్రఫలమపిదర్శనంనప్రాప్స్యసీత్యర్థః-పురోగ్రే బలాకాయేషాంతేపురోబలాకాస్తైః-అనేన మేఘానామతివిపులతోచ్యతే-మహామేఘేష్వేవబలాకసంచారవర్ణనాత్॥౨౭॥రా॥ బుద్ధిమిత్యాది॥ బుద్ధింసంపదం-శ్రియంభాం-నహీతి-వాశబ్దోవధారణే-ద్రష్టుంవా నోపలప్స్యతఏవేత్యర్థః-పురోబలాకైరసితైరితివిశేషణాద్వర్షాసంబంధితాద్యోత్యతే-నచాపీతి-హిరణ్యకశిపుఃకీర్తిమింద్రహస్తగతామివేతివైధర్మ్యదృష్టాంతః-అత్రకీర్తిశబ్దేనభార్యాలక్ష్యతే-హిరణ్యకశిపురింద్రహస్తగతాంభార్యాంపునఃప్రాప్తవానిత్యేతచ్ఛ్రీభాగవతేప్రసిద్ధం-వ్యలుంపత్ రాజశిబిరమమరారాజ్యకాంక్షిణః - ఇంద్రస్తురాజమహిషీంమాతరంమమచాగ్రహీదిత్యాదిప్రహ్లాదవచనాత్॥౨౮॥౨౯॥౩౦॥అంతఃపురేతి॥ఐశ్వర్యం-అంతఃపురైశ్వర్యం-స్వామినీత్వంకురు ప్రాప్నుహీత్యర్థః॥౩౧॥౩౨॥యానీతి॥ భుజ్క్ష్వస్వాధీనంకురు॥౩౩॥౩౪॥

నా॥౨౨॥ప్రతికర్మాభిసంయుక్తాదాక్షిణ్యేనవరాననే। భుజ్క్ష్వభోగాన్యథాకామంపిబభీరురమస్వచ॥౨౩॥ యథేష్టంచప్రయచ్ఛత్వంపృథివీంవాధనానిచ।లలస్వమయివిస్రబ్ధాధృష్టమాజ్ఞాపయస్వచ ॥ మత్ప్రసాదాల్లలంత్యాశ్చలలంతాంబాంధవాస్తవ॥౨౪॥బుద్ధింమమానుపశ్యత్వంశ్రియంభద్రేయశశ్చమే॥౨౫॥కింకరిష్యసిరామేణసుభగేచీరవాససా। నిక్షిప్తవిజయోరామోగతశ్రీర్వనగోచరః ॥ వ్రతీస్థండిలశాయీచశంకేజీవతివానవా॥౨౬॥నహివైదేహిరామస్త్వాంద్రష్టుంవాప్యుపలప్స్యతే ॥ పురోబలాకైరసితైర్మేఘైర్జ్యోత్స్నామివావృతామ్॥౨౭॥నచాపిమమహస్తాత్త్వాంప్రాప్తుమర్హతిరాఘవః ॥ హిరణ్యకశిపుఃకీర్తిమింద్రహస్తగతామివ॥౨౮॥చారుస్మితేచారుదతిచారునేత్రేవిలాసిని ॥ మనోహరసిమేభీరుసుపర్ణఃపన్నగంయథా॥౨౯॥క్లిష్టకౌశేయవసనాంతన్వీమప్యనలంకృతామ్ ॥ త్వాందృష్ట్వాస్వేషుదారేషురతింనోపలభామ్యహమ్॥౩౦॥ అంతఃపురనివాసిన్యఃస్త్రియస్సర్వగుణాన్వితాః ॥ యావంత్యోమమసర్వాసామైశ్వర్యంకురుజానకి॥ ౩౧॥ మమహ్యసితకేశాంతేత్రైలోక్యప్రవరాఃస్త్రియః ॥ తాస్త్వాంపరిచరిష్యంతిశ్రియమప్సరసోయథా॥ ౩౨॥ యానివైశ్రవణేసుభ్రురత్నానిచధనానిచ ॥ తానిలోకాంశ్చసుశ్రోణిమాంచభుజ్క్ష్వయథాసుఖమ్॥౩౩॥నరామస్తపసాదేవినబలేననవిక్రమైః ॥ నధనేనమయాతుల్యస్తేజసాయశసాపివా॥౩౪॥ పిబవిహరర

భావితమత్రాలంకారః॥౨౨॥ప్రతికర్మేతి॥దాక్షిణ్యేనసుయీతిశేషః॥౨౩॥మత్ప్రసాదాదితి॥ లలంతాంరమంతాం-వస్తుతస్తుమత్ప్రసాదాత్ మయిప్రసాదోనుగ్రహఃతస్మాత్-తవలలంత్యాఃరమంత్యాఃసత్యాఃబాంధవాశ్చరమంతామితిసంబంధః॥౨౪॥బుద్ధిమిత్యాదీనాంవాస్తవార్థస్తు - సరామాహంతేఖిలసంపత్సమృద్ధిదామి-మాంరామేణసహసంయోజయేత్యాశంక్య-నాహంసంపదాద్యర్థీకింతుమోక్షకామీ-అతోయావన్మోక్షంత్వత్పాదాబ్జంనత్యజామీత్యభిప్రాయేణాహ-బుద్ధింమమేత్యాదిశ్లోకచతుష్టయేన॥ హేసుభగేమమబుద్ధ్యాదికంపశ్యనిక్షిప్తవిజయఃస్వతస్సిద్ధవిజయఇత్యర్థః-వనగోచరఃవనంజలంగోచరంనివాసస్థానంయస్యసఃనారాయణఇత్యర్థః-అతఏవగతశ్రీఃగతాప్రాప్తాశ్రీఃలక్ష్మీఃయేన-అతఏవవ్రతిభక్తసంరక్షణవ్రతశీలః-అతఏవపితృవాక్యపరిపాలనాయస్థండిలశాయీరామః-అచీరవాససేతిచ్ఛేదః-చీరవాసారహితేనపీతాంబరధారిణేత్యర్థః-ఏతాదృశేనతేనరామేణసహవాత్వంఇదానీంవిద్యమానైశ్వర్యాద్యపేక్షయాకిమపికరిష్యసీతిశంకేమన్యే-అతోజీవతిమయిసతీతిశేషః-రామస్త్వాంద్రష్టుమపినోపలప్స్యతేనచమమహస్తాత్త్వాంరాఘవఃప్రాప్తుమర్హతి-మద్వధానంతరంరామస్త్వాంద్రష్టుమప్యుపలప్స్యతేప్రాప్తుమప్యర్హతీతిభావః॥హిరణ్యకశిపుఃకీర్తిమింద్రహస్తగతామివేతివైధర్మ్యదృష్టాంతః-పురాకిలహిరణ్యకశిపోర్భార్యాంహృత్వానారదముఖేనప్రార్థితఃతస్మైపునఃప్రాదాదితిభాగవతేకథాస్తి-తథాచభార్యాహరణమేవకీర్తిహరణమితిభావః॥౨౯॥ క్లిష్టకౌశేయేత్యస్యవాస్తవార్థస్తుత్వాంమమేష్టదేవతాందృష్ట్వా స్వేషుధర్మేషుదారేషుచరతింనోపలభామి-ఇష్టదేవతాయాస్తవదర్శనమాత్రేణానందపూర్ణోహంసర్వతోనివృత్తోస్మీతిభావః॥౩౦॥అంతఃపురేతి॥ఐశ్వర్యం-ఆధిపత్యం॥౩౩॥నరామఇత్యస్యవాస్తవార్థస్తు॥రామఃతపఆదినామయాతుల్యోనభవతి - కింతునిరవధికపడ్గుణైశ్వర్యసంపన్నోభగవాన్ శ్రీరా

పిబేతి॥పిబమద్యమితి శేషః-విహారసంచరవిహారశబ్దస్యసంచారేప్రయోగాత్ ॥౩౫॥ ౩౬॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - శృంగారతిలకాఖ్యానే - సుందరకాండవ్యాఖ్యానే - వింశస్సర్గః ********************************** తస్యేత్యాది॥౧॥ దుఃఖార్తేత్యాది॥తృణమితి - రావణస్యసాక్షాత్సంభాషణానర్హత్వాత్తృణవ్యవధానకరణం-ప్రత్యువాచేతిపునరభిధానంవచనప్రకారవిశేషకథనార్థం-దుఃఖార్తాయాఅపి శుచిస్మితత్వాభిధానంవస్తుస్వభావేనసస్మితవత్ ప్రతీయమానత్వాత్ ॥తనిశ్లోకి॥ తృణమంతరతఃకృత్వేతి-పరపురుషముఖంనిరీక్ష్యవార్తానకర్తవ్యేతిమర్యాదయావా-తృణవదలక్షీకృత్యవా-అస్మద్వక్ష్యమాణవచనంతృణసమానమిత్యయంనలక్షీకరోతీతిబుద్ధ్యావా సశ్లాఘ్యస్సగుణీధన్యస్సకులీనస్సబుద్ధిమాన్ సశూరస్సచవిక్రాంతోయంత్వం దేవినిరీక్షసఇత్యుక్తకటాక్షపాతార్హోభవతీతివా-స్వామినాతృణమాదాయకాకాసురనిరాసవత్ - అనేనతృణేనైతస్యరాక్షసః కార్యఇతివా - అచేతనంచేతనంకృత్వాసంబోధనేనవాక్యంవదామీతిబుద్ధ్యావా-ఆసన్నస్యాస్యవ్యవధానేనభావ్యమితిబుద్ధ్యావా- పశుసమానస్యతవఇదమేవభోగ్యమితిబుద్ధ్యావా - రామవిరోధేనభవాన్సానుబంధోనశిష్యతీతితృణంఛిత్వానివేదనేఇతివాతృణామధ్యేస్థాపయిత్వా॥౨॥౩॥అకార్యమితి॥ ఏకఃపతిర్యస్యాస్సాఏకపత్నీతయా - నిత్యంసపత్న్యాదిష్వితిజేప్॥౪॥ఏవమితి॥పృష్ఠతఃకృత్వా-అనాదృత్యేత్యర్థః॥౫॥ నాహమితి ॥ సతీఅహంతవఔపయికీయుక్తాభార్యాన-కింతుపరిహార్యా-సాధూనాంసతాంధర్మంసాధుధర్మం-సాధూనాంవ్రతంసాధువ్రతం-సాధుసమ్యక్-చర॥౬॥ యథేతి ॥ ఆత్మానముపమాంకృత్వాయథాతవదారారక్ష్యాస్తథాన్యేషాందారారక్ష్యాః- తస్మాత్ స్వేషుదారేషురమ్యతాం॥౭॥అతుష్టమితి॥అతుష్టంఅతృప్తం-నికృతిప్రజ్ఞంనికృతౌశాఠ్యేప్రజ్ఞాయస్యతం-పరాభవం-ఆయురైశ్వర్యాదిక్షయరూపం॥౮॥ ఇహ

మస్వభుజ త్వభోగార్థధననిచయంప్రదిశామి మేదినీంచ ।మయిలలలలనేయథాసుఖంత్వంత్వయిచసమేత్యలలంతుబాంధవాస్తే॥౩౫॥కుసుమితతరుజాలసంతతాని భ్రమరయుతానిసముద్రతీరజాని।కనకవిమలహారభూషితాంగివిహరమయాసహభీరుకాననాని॥౩౬॥ఇతి శ్రీమత్సుందరకాండే వింశస్సర్గః. ******** తస్యతద్వచనంశ్రుత్వాసీతారౌద్రస్యరక్షసః।ఆర్తాదీనస్వరాదీనంప్రత్యువాచశనైర్వచః॥౧॥దుఃఖార్తారుదతీసీతా వేపమానాతపస్వినీ । చింతయంతీవరారోహాపతిమేవపతివ్రతా * తృణమంతరతఃకృత్వాప్రత్యువాచశుచిస్మితా॥ ౨॥నివర్తయమనోమత్తస్స్వజనేక్రియతాంమనః * నమాంప్రార్థయితుంయుక్తంసుసిద్ధిమివపాపకృత్ ॥౩॥ అకార్యంనమయాకార్యమేకపత్న్యావిగర్హితమ్ * కులంసంప్రాప్తయాపుణ్యంకులేమహతిజాతయా॥౪॥ ఏవముక్త్వాతువైదేహీరావణంతంయశస్వినీ * రాక్షసంపృష్ఠతఃకృత్వాభూయోవచనమబ్రవీత్ ॥౫॥నాహమౌపయికీభార్యాపరభార్యాసతీతవ *సాధుధర్మమవేక్షస్వసాధుసాధువ్రతంచర॥౬॥యథాతవతథాన్యేషాందారారక్ష్యానిశాచర * ఆత్మానముపమాంకృత్వాస్వేషుదారేషురమ్యతామ్॥౭॥ ॥అతుష్టంస్వేషుదారేషుచపలంచలితేంద్రియమ్ * నయంతినికృతిప్రజ్ఞంపర

మః మత్తోప్యధికఏవేతిభావః॥౩౪॥పిబేతి॥పిబమధ్వితి శేషః-మయిలలరమస్వ-వస్తుతస్తుమయిభృతేస్యతిలల॥ ౩౫॥ కుసుమితేతి॥మయాసహ-వస్తుతస్తుసహఏకదైవమయాసంవర్ధితానీతి శేషః-కాననానివిహర॥ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం.శ్రీరామాయణతత్వదీపికాఖ్యాయాం-సుందరకాండవ్యాఖ్యాయాం- వింశస్సర్గః తి॥తస్యేతి॥దీనమితిక్రియావిశేషణం॥౧॥దుఃఖార్తేత్యాది॥తృణమంతరతఃకృత్వా-రావణస్యసాక్షాత్సంభాషణానర్హత్వాత్ తృణవ్యవధానకరణం-ప్రత్యువాచేతిపునరభిధానంవచనప్రకారవిశేషకథనార్థం-శుచిస్మితేతివస్తుతఃస్వభావవర్ణనం॥౨॥నివర్తయేతి॥స్వజనేస్వీయభార్యాదిజనే-సిద్ధింముక్తిం॥౩॥అకార్యమితి॥ఏకపత్న్యా-ఏకఃపతిర్యస్యాస్తయామయాపతివ్రతయేత్యర్థః-కులంభర్తృకులంపుణ్యంపవిత్రం॥౪॥ఏవమితి॥పృష్ఠతఃకృత్వాపరావృత్యేత్యర్థః॥౫॥నాహమితి॥ పరభార్యాసతీపతివ్రతాహంఔపయికీయుక్తాభార్యాన-సాధూనాంధర్మంసాధుధర్మంసాధూనాంవ్రతంసాధువ్రతంవస్తుతస్తు॥నాహమితి॥అహంతవత్వయాభార్యాభర్తవ్యానకింతుపరభార్యాపరేణరామేణభార్యాభర్తవ్యా॥౬॥యథేతి॥యథాతవనిజదారాణాంశుద్ధిరిష్టా- ఏవమన్యేషామపీత్యాత్మదృష్టాంతాదేవనిశ్చిత్యత్వమపిపరదారనిస్పృహఃస్వదారనిరతోభవేత్యర్థః॥౭॥అతుష్టమితి॥అతుష్టంఅతృప్తం-నికృతిప్రజ్ఞంనికృతౌశాఠ్యేప్రజ్ఞాయస్యతం-పరాభవంఆయురైశ్వర్యాదిక్షయరూపం॥౮॥ఇహేత్యాదిశ్లోకద్వయమేకంవాక్యం॥ఇహసంతోనసంతివా-సతోవానానువర్తసే-విద్యమానానపితాన్ధర్మజిజ్ఞాసయానానువర్తసేవా

సంతఇతి॥ ఇహఅతివిశాలేపిమజ్జనసంఘలేదేశే-సంతః త్వామనర్థాన్నివారయంతః. నసంతివానసంతికింసంత్యేవ-శ్రీవిభీషణప్రభృతీనాంసంభవాన్నసంతీతిక థంవక్తుంశక్యం - సతోవానానువర్తసే-తద్విద్ధిప్రణిపాతేనపరిప్రశ్నేనసేవయా। ఉపదేక్ష్యంతితేజ్ఞానంజ్ఞానినస్తత్త్వదర్శిన ఇత్యుక్తరీత్యాప్రణిపాతమంతరేణ నతేఉపదిశంతి - త్వంచతత్వాదేషుకదాచిదపినప్రణతవానసి-కథమిదంభవతేజానాతీత్యాశంక్యాహ-తథాహీతి-తథాహివిపరీతాతేబుద్ధిః- తవబుద్ధిర్వైపరీత్యమేవ తవశిష్టాననువర్తనంసూచయతీత్యర్థః- పరబుద్ధేరప్రత్యక్షత్వాత్ కథంమదీయాబుద్ధిస్త్వయాజ్ఞాయతఇత్యత్రాహ-ఆచారవర్జితేతి-ఆచారవర్జితా- తవదు రనుష్ఠానమేవతవబుద్ధిందోతయతీతిభావః॥ తనిశ్లోకీ॥౯॥ వచఇతి॥ పూర్వశ్లోకేరావణస్యాభావఉపన్యస్తః-అనేనరాక్షసాభావవత్ ఉపన్యస్యతే - మిథ్యాప్రణీతా త్మామిథ్యాస్నిగ్ధాత్మా- స్నేహింతిభావయన్నివేతియావత్ - త్వంవిచక్షణైస్సాధుభిరుక్తంపథ్యంహితంవచః రాక్షసానామభావాయనప్రతిపద్యసేనాంగీకరోషివా రాక్షసేషుస్నేహంభావయన్ తద్వినాశమేవహృదికృత్వాసాధువచనంనశృణోషీత్యర్థః॥౧౦॥ స్వకృతైరితి॥ రావణాదీర్ఘదర్శినఇత్యత్రరావణేతిసంబుద్ధిః - నికృ తాఃత్యాయావంచితాః॥౧౨॥ శక్యేతి॥ అనేనరావణోక్తప్రలోభనానాముత్తరముచ్యతే-ఐశ్వర్యేణఅంతఃపురస్త్రీణామీశ్వరత్వేన- ధనేనఆభరణాదినావా - లో భయితుంవంచయితుం-అహంనశక్యా-అత్రహేతుమాహ-అనన్యేతి-అహంనిత్యానపాయినీ-రాఘవేణరఘుకులావతీర్ణేనవిష్ణునా-అనన్యాఅవిభక్తాయత్రయత్రక లేవిష్ణురవతరతితత్రతత్రావతీర్ణాలక్ష్మీరిత్యర్థః- తృతీయయాతత్పరతంత్రాచాస్మీతిద్యోత్యతే - నకేవలంతస్యపరతంత్రాహంప్రత్యుతతస్యాప్యతిశయావ హేతిదృష్టాంతేనద్యోతయతి- భాస్కరేణేతి- ప్రభాహిభాస్కరస్యాప్యతిశయమావహతి-తథైవహిమారీచోభవంతంప్రతినివేదితవాన్॥ అప్రమేయంహితత్తేజో యస్యసాజనకాత్మజేతి। కింతద్ధితవచనమపిమోహేనవిస్మృతోసీతితత్త్వమాహ॥౧౩॥ ఉపధాయేతి॥ లోకనాథస్యసర్వైర్బ్రహ్మాదిదేవగణైస్స్వస్వపదప్రాప్త యేనాథ్యమానస్యయాచ్యమానస్య-నాథృయాచ్ఞాయామితిధాతుః-తస్యరామస్య-సత్కృతంభుజం దక్షిణంభుజమిత్యర్థః-ఉపధాయఉపధానీకృత్య- తేనతత్పరిష్వ క్తత్వంగమ్యతే-ఏవంశ్లాఘనీయాహం-అన్యస్యతతోభోగంయాచమానస్య-కస్యచిదనామధేయస్యక్షుద్రస్యత్వాదృశఃభుజంఅసత్కృతంకథంనామోపధాస్యామి నకథంచిదపీత్యర్థః॥౧౪॥ అహమితి॥ అహంతుల్యశీలవయోవృత్తా- తస్యైవతుల్యశీలవయోవృత్తస్య-వసుధాపతేఃఔపయికీఉచితాభార్యా - హ్రీశ్చతేలక్ష్మీశ్చప త్న్యావితిభూమినాథస్యాహంలక్ష్మీదేవ్యుచితేతిహృదయం-కథమివ-వ్రతస్నాతస్యవేదవ్రతైఃస్నాతస్య-ధీరస్యధీమతఃబ్రాహ్మణస్యవిదితాత్మనఃఆత్మజ్ఞానవతః-వి

దారాఃపరాభవమ్॥౯॥ ఇహసంతోనవాసంతిసతోవానానువర్తసే * తథాహివిపరీతాతేబుద్ధిరాచారవర్జితా॥౯॥ వచోమిథ్యాప్రణీతాత్మాప థ్యముక్తంవిచక్షణైః * రాక్షసానామభావాయత్వంవానప్రతిపద్యసే॥౧౦॥ అకృతాత్మానమాసాద్యరాజానమనయేరతమ్ * సమృద్ధానివినశ్యంతి రాష్ట్రాణినగరాణిచ। తథేయంత్వాంసమాసాద్యలంకారత్నౌఘసంకులా * అపరాధాత్తవైకస్యనచిరాద్వినశిష్యతి॥౧౧॥ స్వకృతైర్హన్యమా నస్యరావణాదీర్ఘదర్శినః * అభినందంతిభూతానివినాశేపాపకర్మణః। ఏవంత్వాంపాపకర్మాణంవక్ష్యంతినికృతాజనాః * దిష్ట్యైతద్వ్యసనంప్రా ప్తోరౌద్రఇత్యేవహర్షితాః॥౧౨॥ శక్యాలోభయితుంనాహమైశ్వర్యేణధనేనవా * అనన్యారాఘవేణాహంభాస్కరేణప్రభాయథా॥౧౩॥ ఉ పధాయభుజంతస్యలోకనాథస్యసత్కృతమ్ * కథంనామోపధాస్యామిభుజమన్యస్యకస్యచిత్॥౧౪॥ అహమౌపయికీభార్యాతస్యైవవసుధాపతేః

మిథ్యాప్రణీతాత్మామిథ్యావినీతాత్మాత్వంవిచక్షణైఃవిద్వద్భిరుక్తంపథ్యంవచః రాక్షసానామభావాయ-నప్రతిపద్యసేనాంగీకరోషివా. తథాహిఅతఏవఖలుతవబు ద్ధిః-ఆచారవర్జితాసహితాచారవిముఖా-విపరీతానిషిద్ధాచారపరేతియోజనా॥౧౦॥ తి॥ ననుమయాసజ్జనోపదేశాస్వీకారేసతోరాక్షసనాశప్రసంగఇత్యత్రోత్తరం వక్తుంలోకస్థితిమాహ॥ అకృతేతి॥ అకృతాత్మానంసమపదేశాగాహిబుద్ధిం॥ తథైవేతిరాజాపరాధతోశేషప్రజానాశస్యలోకప్రసిద్ధత్వాదితిభావః॥౧౧॥ స్వకృ తైరితి॥ స్వకృతైరపరాధైః రావణేతిసంబోధనం-రౌద్రఃదిష్ట్యావ్యసనంప్రాప్తఇతివక్ష్యంతీతిసంబంధః॥౧౨॥ రావణోక్తప్రలోభనవాక్యానాముత్తరమాహ॥ శ క్యేతి॥ ఐశ్వర్యేణఅంతఃపురనియంతృత్వేన॥౧౩॥ ఉపధాయేతి॥ ఉపధాయశిరోపధానంకృత్వా॥౧౪॥ అహమితి॥ వ్రతస్నాతస్యవిద్యావ్రతస్నాతస్యవిద్యేవసాంగ వేదవిద్యేవ॥౧౫॥ సాధ్వితి॥ [illegible] నయసంగమయ-వనేవాసితయాసార్థంకరేణ్వేవగజాధిపమితి- వనేవాసితాంబద్ధాంకరేణుంగజాధిపేనసార్థమితివిశ్లే[illegible]

ద్యేవ మోగ్యా ఖ్యాసరూపవిద్యేవ||౧౮||పథిచోరంపానీయయాచకవద్రావణమర్థయతే-సాధ్వితి||సాధురావణ-మద్వియోగేనత్వత్తో క్రౌర్యమధికంజాతమిత్యభి ప్రాయః-ఏవముత్తర క్రౌర్యం ప్రతియాచనాత్ స్వస్యాతిశయోవ్యజ్యతే-రామేణసర్వాంగసుందరేణమాం-తస్యానన్యార్హాంతద్వియోగేజీవితంధారయితుమశక్తాం నచసేత్యాది||సమానయసంగమయ-తత్ర హేతుఃదుఃఖితామితి-కరేణ్వాగజవధ్వా-వాశితయాయావనంగతయా||వాశితాయువతిః ప్రోక్తాకళభఃకరిపోతకఇతివ చనాత్ ।యద్వావాసితయేతిపాఠః-వనేవాసితయాబద్ధయా-అత్రవిభక్తివ్యత్యాసఃకార్యః-వనేవాసితాంకరేణుంగజాధిపేనేవేతి-వస్తుతస్తుయథాన్యాసఏవాన్వే తి-రామేణసంగమనంనామరామాహ్వానం-నహిపునరపిరామస్థానంతేననేతుమీష్టే-కింత్వత్రరామమాహూయసమర్పణమేవఅతఏవకరేణ్వాగజాధిపమిత్యుక్తం ||౧౮||ఏవంరావణేజననీత్వప్రతిపత్తింవిహాయకానిచిదసంగతానిజల్పతిదేవీఖిన్నాసతీకోయమస్యస్వభావః-కథమస్యకోప్యుపదేష్టాసేత్స్యతీతిఇహసంతోనవాసం తీత్యాదినావిచింత్యదయావతీస్వయమేవోపదిశతి.మాతృత్వప్రయుక్తవాత్సల్యేనమిత్రమితి||రామంశరణంగచ్ఛేత్యుక్తేతస్నరావణస్సహితదుమార్ణనితయా- ఆ త్మసమృద్ధ్యనుసారేణమిత్రమిత్యాహ-కించశరణాగతంస్వస్యాధీనంమన్యతేదేవీదేవశ్చ- అతఏవరామోవత్స్యతిమిత్రభావేనసంప్రాప్తంనత్యజేయంకథంచనేతి। ఇయంచతథాహ-మిత్రమితి||రామఃమిత్రంకర్తుంయుక్తమిత్యర్థః-మిత్రశబ్దాపేక్షయాఔపయికమితినపుంసకనిర్దేశః-స్థానంపరీప్సతా.మార్గచోరస్యాపిభూమా పదానిస్థాపయిత్వాచౌర్యంకర్తవ్యం - తదాపియదిస్థానమభీప్సితంతర్హితమేవభజేత్యర్థః - శరణాగతిర్దైన్యాదపిమరణమేవవరమితియదిమన్యసేతదానీంతద్భజ నంకర్తవ్యమిత్యాహ-వధంచానిచ్ఛతాఘోరం-తవసమ్యక్స్మరణంనదాస్యతి-త్వాంసంస్థాస్యత్వత్సమతుంత్వత్సంతానజాతహింసిత్వాతతస్తేచిత్రవధంకరిష్యతి - తంయదినేచ్ఛసితదాప్రత్తవ్యఇత్యర్థః-త్వయాతత్ ప్రతికారావలోకనేనత్వయావశ్యంతచ్ఛరణాగతిఃకర్తవ్యా- ఏవంసరతుకఇత్యత్రకింప్రమాణంతత్రాహ-అ సౌ-నిరంతరప్రత్యయేనాస్యారామఃప్రత్యక్షఇవభాసతే - రావణస్యాపిమాయామృగానుసరణసమయేతదాకారదర్శనజభయేనవృక్షేవృక్షేచపశ్యామీత్యుక్తరీ త్యాపురస్థితఇవభాసతే-పురుషర్షభఃమత్కృతాపరాధేనకథంమామంగీకరిష్యతీత్యేవంత్వయానచింతనీయం- ఆనుకూల్యలేశేనసతిసర్వమపరాధంవిస్మరిష్యతి. పురుషధౌరేయత్వాత్.మిత్రకరణప్రకారమాహ-ప్రసాదయస్వేతి- త్వంచేత్యనేనాహమపిప్రసాదయిష్యామీతిసిద్ధంప్రయతోభూత్వామనఃకాలుష్యంత్యక్త్వే త్యర్థః-నిర్యాతయితుంప్రత్యర్పయితుం||తనిశ్లోకి||౨౦||ఏవమితి|| సంప్రదాయస్థితాయేతిశేషః|| ౨౨||వర్జయేదితి|| ఉత్సృష్టంఇంద్రముక్తంవజ్రంఅంతకశ్చత్వ ద్విధంవర్జయేత్-రాఘవస్త్వద్విధంనవర్జయేదితిసంబంధః||౨౩||రామస్యేతి|| మహాస్వనంమహానాదం-నాదోనామస్వరావయవవిశేషః||౨౪||ఇహేతి|| రా

ప్రతస్నాతస్యవిప్రస్యవిద్యేవవిదితాత్మనః||౧౮|| సాధురావణరామేణమాంసమానయదుఃఖితామ్ * వనేవాశితయాసార్థంకరేణ్వేవగజాధిపమ్||
||౧౯||మిత్రమౌపయికంకర్తుంరామస్స్థానంపరీప్సతా * వధంచానిచ్ఛతాఘోరంత్వయాసౌపురుషర్షభః। విదితస్సహిధర్మజ్ఞశ్శరణాగతవత్స
లః * తేనమైత్రీభవతుతేయదిజీవితుమిచ్ఛసి| ప్రసాదయస్వత్వంచైనంశరణాగతవత్సలమ్ * మాంచాస్మైప్రయతోభూత్వానిర్యాతయితుమర్హ
సి||౨౦||ఏవంహితేభవేత్స్వస్తిసంప్రదాయరఘూత్తమే * అన్యథాత్వంహికుర్వాణోవధంప్రాప్స్యసిరావణ||౨౧||వర్జయేద్వజ్రముత్సృష్టం
వర్జయేదంతకశ్చిరమ్ * త్వద్విధంతునసంక్రుద్ధోలోకనాథస్సరాఘవః||౨౩|| రామస్యధనుషశ్శబ్దంశ్రోష్యసిత్వంమహాస్వనమ్ * శతక్రతువిసృ
ష్టస్యనిర్ఘోషమశనేరివ||౨౪||ఇహశీఘ్రంసుపర్వాణోజ్వలితాస్యాఇవోరగాః * ఇషవోనిపతిష్యంతిరామలక్ష్మణలక్షణాః |రక్షాంసిపరినిఘ్నంతః

ణామేనయోజ్యం-అన్యథావిరోధాత్ ||౧౯||మిత్రమితి||స్థానంపరీప్సతాలంకావాసమిచ్ఛతేత్యర్థః- అథవా ఘోరంవధంబహువిధపీడాకరవధం-రామేణఅనిచ్ఛతా వాత్వయాపురుషర్షభోరామః-మిత్రంకర్తుమౌపయికంయోగ్యఇత్యర్థః||౧౯||సాపరాధంమాంశరణాగతత్వమాత్రేణకథంరక్షిష్యతీతిశంకానకర్తవ్యేత్యా హ||విదితఇతి||నిర్యాతయితుంప్రత్యర్పయితుం||౨౦||ఏవమితి||మామిత్యనువర్తతే-మాంరఘూత్తమేసంప్రదాయ-దత్వాస్థితాయేతిశేషః||౨౨||వర్జయేదితి ||ఉ త్సృష్టంఇంద్రముక్తంవజ్రంకర్తృ-త్వద్విధంవర్జయేత్.సంక్రుద్ధోరాఘవస్తునవర్జయేత్ ||౨౩||రామస్యేతి||మహాస్వనంమహానాదంనాదోనామకశ్చిచ్ఛబ్ద

మలక్ష్మణలక్షణాః-రామలక్ష్మణనామాంకాః-అసంపాతంఅనవకాశం॥ ౨౬॥ రాక్షసేంద్రమహాసర్పానితి ॥ రూపకోక్తమేవోపమయాప్యాహ-వైనతేయఇతి ॥ ౨౭॥ నచాపిమమహస్తాత్త్వాంప్రాప్తుమర్హతీత్యుక్తస్యోత్తరమాహ అపనేష్యతీతి॥౨౮॥జనస్థానఇతి॥ఏతత్ యుద్ధంవినాచౌర్యేణాపహరణం॥౨౯॥ఆశ్రమమితి ॥ గోచరంగతయోః బాహ్యదేశంగతయోః॥౩౦॥౩౧॥తస్యతఇతి॥తస్యతేఅసమర్థతయాచోరవృత్తేస్తవ-తాభ్యాంరామలక్ష్మణాభ్యాం-విగ్రహేసతియుద్ధేసతి-యుగగ్రహణంసంయుగేజయగ్రహణం-అస్థిరంఅసంభావితం-యద్వాయుగగ్రహణంయుద్ధారంభః-అస్థిరంఅధ్రువం - కింతుతాభ్యాంప్రసహ్యవధస్తేసిద్ధఇతిదృష్టాంతేనాహ-వృత్రస్యేవేతి- వృత్రస్యఏకస్యబాహుభ్యాంద్వాభ్యామింద్రస్యబాహుభ్యాంసహవిగ్రహేసతినిగ్రహఇవజయఇవ - వృత్రస్యైకేనబాహునా ఇంద్రస్యద్వయోర్బాహ్వోరివఏకేనత్వయాతయోర్ద్వయోర్జయోనశక్యఇత్యర్థః॥౩౨॥క్షిప్రమితి॥ సఃనాథఇతిపదచ్ఛేదః॥౩౩॥గిరింకుబేరస్యగతోపధాయవేతి ॥ అపధాయఅపక్రమ్య-కుబేరస్యగిరింకైలాసం॥ని॥కైలాసస్థానమళకేత్యపరః॥౩౪॥ఇతి శ్రీ గోవిందరాజవిరచితే శ్రీరామాయణభూషణే శృంగారతిలకాఖ్యానే సుందరకాండవ్యాఖ్యానే ఏకవింశస్సర్గః. *************** సీతాయాఇత్యాది॥౧॥సాంత్వయితాఅనునేతా॥౨॥సన్నియచ్ఛతీతి॥సంనియచ్ఛ

పుర్యామస్యాంసమంతతః * అసంపాతంకరిష్యంతిపతంతఃకంకవాససః॥౨౬॥ రాక్షసేంద్రమహాసర్పాన్ సరామగరుడోమహాన్ * ఉద్ధరిష్యతివేగేనవైనతేయఇవోరగాన్॥౨౭॥అపనేష్యతిమాంభర్తాత్వత్తశ్శీఘ్రమరిందమః * అసురేభ్యశ్శ్రియందీప్తాంవిష్ణుస్త్రిభిరివక్రమైః॥౨౮॥జనస్థానేహతస్థానేనిహతేరక్షసాంబలే * అశక్తేనత్వయారక్షఃకృతమేతదసాధువై॥౨౯॥ఆశ్రమంతుతయోశ్శూన్యంప్రవిశ్యనరసింహయోః *గోచరంగతయోర్భ్రాత్రోరపనీతాత్వయాధమ॥౩౦॥ నహిగంధముపాఘ్రాయరామలక్ష్మణయోస్త్వయా * శక్యంసందర్శనేస్థాతుంశునాశార్దూలయోరివ॥౩౧॥తస్యతేవిగ్రహేతాభ్యాంయుగగ్రహణమస్థిరమ్* వృత్రస్యేవేంద్రబాహుభ్యాంబాహోరేకస్యనిగ్రహః॥౩౨॥క్షిప్రంతవసనాథోమేరామస్సౌమిత్రిణాసహ॥*॥తోయమల్పమివాదిత్యః ప్రాణానాదాస్యతేశరైః॥ ౩౩॥ గిరింకుబేరస్యగతోపధాయవాసభాంగతోవావరుణస్యరాజ్ఞః। అసంశయందాశరథేర్నమోక్ష్యసేమహాద్రుమఃకాలహతోశనేరివ॥౩౪॥ ఇతి శ్రీమత్సుందరకాండే - ఏకవింశస్సర్గః. ****

సీతాయావచనంశ్రుత్వాపరుషంరాక్షసాధిపః। ప్రత్యువాచతతస్సీతాంవిప్రియంప్రియదర్శనామ్॥౧॥యథాయథాసాంత్వయితావశ్యఃస్త్రీ

ణాం॥౨౬॥ఇహేతి॥రామలక్ష్మణలక్షణాఃరామలక్ష్మణనామాంకాః-అసంపాతంఅనవకాశం॥ ౨౬॥ తి ॥ రాక్షసేంద్రరూపాన్ మహాసర్పాన్ ఉద్ధరణశైఘ్ర్యే ఉపమావైనతేయఇవేతి॥౨౭॥నచాపిమమహస్తాత్త్వాంప్రాప్తుమర్హతిరాఘవఇత్యస్యోత్తరమాహ- అపనేష్యతీతి॥౨౮॥జనస్థానఇతి॥ఏతత్ యుద్ధంవినాచౌర్యేణాపహరణం॥౨౯॥ఆశ్రమమితి॥గోచరంగతయోఃమాయామృగరూపమింద్రియార్థంగతయోః॥౩౦॥తి ॥యస్మాద్రామలక్ష్మణయోఃగంధముపాఘ్రాయశార్దూలయోస్సందర్శనేశునేవసమక్షంస్థాతుంత్వయానశక్యం॥౩౧॥తస్యేతి॥తస్యతేయుద్ధాసమర్థతయాచౌర్యవృత్తేఃతవ- తాభ్యాంరామలక్ష్మణాభ్యాంసహవిగ్రహేయుద్ధేసతి-యుగగ్రహణంయుద్ధజయఃఅస్థిరంఅధ్రువం-వృత్రస్యైకస్యబాహ్వోఃద్వాభ్యామింద్రస్యబాహుభ్యాంసహవిగ్రహేసతి-నిగ్రహఇవ- వృత్రస్యైకేనబాహునాఇంద్రస్యద్వయోర్బాహ్వోరివ-ఏకేనత్వయాతయోఃద్వయోఃజయోనశక్యఇత్యర్థః॥౩౨॥తి॥మేనాథఃసరామఇత్యన్వయః॥౩౩॥గిరిమితి॥కుబేరస్యగిరింగంధమాదనం-అపయాయఅపక్రమ్య-పురీమితిపాఠే-కుబేరస్యపురీమిత్యేతదుపరితనలోకానాముపలక్షణం- వరుణస్యసభామిత్యనేనఅధస్తనలోకానాముపలక్షణం-తత్త్వదృష్ట్యాఅపరుషవచనంతంరావణముద్దిశ్య - సీతయోక్తానాంపరుషవాక్యానామయమాశయః-రావణేనదేవీంప్రతితత్త్వదృష్ట్యాసౌమ్యరూపాణ్యేవవాక్యాన్యుక్తానియద్యపి-తథాపిబాహ్యదృష్ట్యాపరుషవాక్యవత్ -ప్రతీయమానత్వేన-దేవ్యపితత్త్వదృష్టింసంగోప్య-బాహ్యదృష్టిమనుసృత్యపరుషవాక్యైరేవతస్యోత్తరమాహేతి॥౩౪॥ఇతి శ్రీ మహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - సుందరకాండవ్యాఖ్యాయాం - ఏకవింశస్సర్గః- ********
సీతాయాఇత్యస్యవాస్తవార్థస్తు-రాక్షసాధిపఃసీతాయాఃపరుషం-అతఏవవిప్రియంవచనంశ్రుత్వాప్రత్యువాచేతిసంబంధః॥౧॥ యథేతి ॥ సాంత్వయితా అనునేతా-వశ్యఃవశంగతః॥౨॥సన్నియచ్ఛతీతి॥సన్నియచ్ఛతిసన్నిరుణద్ధి-ద్రవతఃధావతః-మార్గమితిచ్ఛేదః-వస్తుతస్తుయిష్టదేనతాయాం- సముత్థితఃకామఃఇచ్ఛా - సము

తిః రుణద్ధి- ద్రవతః ధావతః- అమార్గమితిచ్ఛేదః॥౩॥ వామ ఇతి॥ వామః ప్రతికూలః- మనుష్యాణాం ప్రాణినాం- అనుక్రోశః కృపా - పరిభవాదిప్రదానేన మనుష్యాణాం ప్రతికూలః కామః యస్మిన్ జనే నిబధ్యతే- తస్మింస్త్వనుక్రోశః స్నేహశ్చ జాయతే కిల- మిథ్యాప్రవ్రజితే కపటేన వన్యవృత్తిభాజి రామే రతాం సక్తాం॥౬॥ ఏవమితి॥ క్రోధసంరంభసంయుక్తః క్రోధప్రణయాభ్యాం సంయుక్తః॥౭॥ ద్వౌ మాసావితి॥ తే మయా యోఽవధిః కృతః మాసాః ద్వాదశ భామినీత్యారణ్యకాండోక్తే ద్వాదశమాసాత్మకోఽవధిః కల్పితః - అత్ర ద్వౌ మాసావవశిష్టౌ- తౌ ద్వౌ మాసౌ మే మయా- రక్షితవ్యౌ ప్రతీక్షణీయౌ- తతః తస్మాత్కారణాత్ -మమ శయనమారోహేత్యన్వయః- ప్రాతరాశార్థం- మాసద్వయాంతగతరాత్రిసమాప్త్యనంతరం హింసాయాం కాలవిళంబం వినా ప్రాతః కాలికాశనార్థమిత్యర్థః- ఆరభంతే ఆలభంతే- రలయోరభేదః॥ని॥ ఆలంభస్స్పర్శహింసయోరిత్యమరః । మహానసే పాకశాలాయాం॥౯॥౧౦॥ ఓష్ఠప్రకారైరితి ॥ ఓష్ఠప్రకారైః - రురుదిషతా మోష్ఠేషు భంగస్ఫురణాదయో మే వికారాస్తే ఓష్ఠప్రకారాః- ఓష్ఠభంగాదిరూపసంజ్ఞాదిభిరిత్యర్థః- ఏవం వక్త్రనేత్రైః వక్త్రనేత్రసంజ్ఞాదిభిరిత్యర్థః॥౧౧॥ తాభిరితి॥ వృత్తశౌండీర్యగర్వితం-వృ

ణాం తథా తథా । యథా యథా ప్రియం వక్తా పరిభూతస్తథా తథా ॥౨॥ సన్నియచ్ఛతి మే క్రోధం త్వయి కామస్సముత్థితః । ద్రవతో మార్గమాసాద్య హయానివ సుసారథిః॥ ౩ ॥ వామః కామో మనుష్యాణాం యస్మిన్ కిల నిబధ్యతే । జనే తస్మింస్త్వనుక్రోశస్స్నేహశ్చ కిల జాయతే * ఏతస్మాత్కారణాన్న త్వాం ఘాతయామి వరాననే । వధార్హామవమానార్హాం మిథ్యాప్రవ్రజితే రతాం॥౫॥ పరుషాణీహ వాక్యాని యాని యాని బ్రవీషి మామ్। తేషు తేషు వధో యుక్తస్తవ మైథిలి దారుణః॥౬॥ ఏవముక్త్వా తు వైదేహీం రావణో రాక్షసాధిపః । క్రోధసంరంభసంయుక్తస్సీతాముత్తరమబ్రవీత్ ॥ ౭॥ ద్వౌ మాసౌ రక్షితవ్యౌ మే యోఽవధిస్తే మయా కృతః । తతశ్శయనమారోహ మమ త్వం వరవర్ణిని * ఊర్ధ్వం ద్వాభ్యాం తు మాసాభ్యాం భర్తారం మామనిచ్ఛతీమ్ । మమ త్వాం ప్రాతరాశార్థమారభంతే మహానసే॥౯॥ తాం తర్జ్యమానాం సంప్రేక్ష్య రాక్షసేంద్రేణ జానకీమ్। దేవగంధర్వకన్యాస్తా విషేదుర్వికృతేక్షణాః॥౧౦॥ ఓష్ఠప్రకారైరపరా వక్త్రనేత్రైస్తథాపరాః । సీతామాశ్వాసయామాసుస్తర్జితాం తేన రక్షసా॥౧౧ ॥ తాభిరాశ్వాసితా సీతా రావణం రాక్షసాధిపమ్ । ఉవాచాత్మహితం వాక్యం వృత్తశౌండీర్యగర్వితమ్॥౧౨॥ నూనం న తే జనః కశ్చిదస్తి నిశ్శ్రేయసే స్థితః । నివా

త్వ న్నాభక్తిరిత్యర్థః- మే క్రోధం రాక్షసజాతేర్మమ సర్వదా విద్యమానం నైజం క్రోధం- క్రోధశబ్దేన కామక్రోధాద్యరిషడ్వర్గ ఉచ్యతే- తం నియచ్ఛతీతి సంబంధః॥౩॥ వామ ఇతి॥ మనుష్యాణాం వామః ప్రతికూలః యస్మిన్ జనే కామో నిబధ్యతే- తస్మిన్ జనే శిక్షణీయే తస్మిన్ జనే- అనుక్రోశశ్చ స్నేహశ్చ జాయతే కిలేతి యోజనా * ఏతస్మాదితి॥ మిథ్యాప్రవ్రజితే రతాం కపటవృత్తే రామే సక్తాం- ఏతస్మాదిత్యాదిశ్లోకద్వయస్య వాస్తవార్థస్తు - నను మద్వధోద్యుక్తః స్త్రీఘాతకశ్చ త్వం న సంభావ్య ఇత్యత్రాహ- ఏతస్మాదితి- ఏతస్మాత్కారణాత్ త్వద్భర్తృకారణాత్ - ప్రవ్రజితే మత్స్వామిని రామ ఇతి శేషః - రతాం త్వాం మమేష్టదేవతాం త్వాం న ఘాతయామ్యేవ- వధార్హామవమానార్హామపి స్త్రియం ఘాతయామీతి మిథ్యేతి సంబంధః॥౫॥ పరుషాణీతి॥ తవ మాం త్వదీయభృత్యం మామిత్యర్థః- యాని యాని పరుషవాక్యాని బ్రవీషి- తేషు తేషు తేభ్యస్తేభ్యః దారుణో వధో యుక్తః- మమేతి శేషః॥ ౭ ॥ ద్వౌ మాసావితి॥ తే మయా యోఽవధిః కృతః - శృణు మైథిలి మద్వాక్యం మాసాన్ ద్వాదశ భామినీత్యరణ్యకాండే - ద్వౌ మాసౌ తత్ర అవశిష్టౌ ద్వౌ మాసౌ - మే మయా రక్షితవ్యౌ పరిపాలనీయౌ - తతః తస్మాత్కారణాత్ మమ శయనమారోహేతి యోజనా- ఊర్ధ్వమితి- ప్రాతరాశార్థమిత్యత్ర- ప్రాతశ్శబ్దేన మాసద్వయసమాప్త్యనంతర ప్రాతఃకాల ఉచ్యతే॥ ఏవముక్త్వేత్యాదిశ్లోకత్రయస్య వాస్తవార్థస్తు- క్రోధసంరంభసంయుక్త ఇత్యనేన రాక్షసస్వభావో వర్ణితః- పతివియోగదుఃఖితాం నిద్రాహారరహితాం ప్రత్యాహ- ద్వౌ మాసావిత్యాదిశ్లోకద్వయేన - హే మే లక్ష్మి సీతే మయా యోఽవధిః కృతః- మాసాన్ ద్వాదశ భామిని ప్రతీక్షస్వేతి యః సమయః ప్రార్థితః- తన్మధ్యతః పరం రక్షితవ్యౌ ప్రతీక్షణీయౌ ద్వౌ మాసావేవ, ద్వాభ్యాం మాసాభ్యామూర్ధ్వం న- తతః తదనంతరం తే తవ భర్తారం అనిచ్ఛతీం మామనంగీకుర్వాణాం మమ మాం మదీయరాజ్యలక్ష్మీం చ ప్రాప్స్యసీతి శేషః - త్వాం ప్రార్థయ ఇతి శేషః- మమ మహానసే ప్రాతరాశార్థం ఆలభంతే పశూన్ తాన్ భక్షయేతి శేషః- శయనమారోహ శయనం కుర్విత్యర్థః॥ ౯॥ తామిత్యస్య వాస్తవార్థస్తు- తర్జ్యమానామితి- తా సాంతథా ప్రతీతేరితి భావః॥౧౦॥ ఓష్ఠేతి॥ ఓష్ఠప్రకారైః ఓష్ఠభంగాదిరూపసంజ్ఞాభిః- నేత్రవక్త్రైః వక్త్రనేత్రసంజ్ఞాభిః॥౧౧॥ తాభిరితి ॥

త్తంపాతివ్రత్యంతస్యశౌండీర్యంబలం-తేనగర్వితమితి క్రియావిశేషణం॥౧౨॥నూనమితి ॥ తేనిశ్రేయసేస్థితఃకశ్చిజ్జనఃనాస్తి - యఃఅస్మాద్విగర్హితాత్ కర్మణః
త్వాంనివారయతిసచాపినాస్తి-నూనమితియోజనా-తవేష్టప్రాపకఃఅనిష్టనివారకశ్చనాస్తీత్యర్థః॥౧౩॥౧౪॥ రాక్షసాధమేతి॥ తస్యమోక్ష్యసేతస్మాన్మోక్ష్యసే॥
౧౫॥ యథేతి॥యథామాతంగశ్శశశ్చ-సహితఃయుయుత్సాదినాసంగతః-తథాన్యోన్యసంగతోరామస్త్వంచ-అత్రరావణఃస్వస్యమాతంగసామ్యముక్తమితిభ్రా
మ్యేదితిపరిహరతి-తథేతి-తత్రగజఇవరామఃశశఇవత్వం॥౧౬॥సత్వమితి॥ ఇక్ష్వాకునాథంక్షిపన్ మాయామృగవ్యాజేనదూరంనిస్సారయన్-ఇహస్వజనేషు-నతావ
ముపగచ్ఛసి-యద్యుపగచ్ఛసితదాతత్ ప్రభావంవేత్స్యసీత్యర్థః॥౧౭॥౧౮॥అసందేశాదితి॥రామస్యభర్తుఃఅసందేశాత్ -అపకారిషుశపేథాఇతిసందేశాభావాత్
తపసఃపాతివ్రత్యరూపస్య-కుర్మికరోమి-ఉత్వవికరణప్రత్యయలోపావార్షౌభస్మాహార్హభస్మీకరణార్హ-తేజసాపాతివ్రత్యప్రభావేన॥తథిశ్లోకః॥౨౦॥ నేతి॥తస్య
రామస్యతస్మాద్ద్రామాత్ -విధిఃచౌర్యేణాపహరణంవిహితఃదైవేనేతిశేషః॥౨౧॥శూరేణేతి॥బలైస్సముదితేన-బలేనసర్వశ్రేష్ఠేనేత్యర్థః- అపోహ్యరామంవ్యాగ
చ్ఛద్మనాపవాహ్య॥౨౨॥సీతాయాఇతి॥ వివృత్యవివర్త్య॥౨౩॥నీలజీమూతేతి ॥ సింహస్యేవబలగమనేయస్యాసౌసింహసత్వగతిః - జిహ్వాగ్రంలోచనేచదీప్తానియ
స్యాసౌయందీప్తజిహ్వాగ్రలోచనఃకోపేనచలంఅగ్రంయస్యతత్ చలాగ్రంచతత్ మకుటంచతేనప్రాంశుఃదీర్ఘః-చిత్రమాల్యవత్త్వేపిరక్తమాల్యవత్త్వంతత్త్వా
చ్యాముక్తం-తప్తాంగదవిభూషణః-తప్తశబ్దేనతేజిష్ఠత్వముక్తం - మేచకేననీలేన-అమృతోత్పాదనద్ధేనఅమృతోత్పాదనార్థంనద్ధేన- తాభ్యాంప్రసిద్ధాభ్యాం॥౨౬॥
తరుణేత్యాది॥ అలంకృతత్వేకల్పకసామ్యం-భయంకరత్వేపునశ్చైత్యసామ్యం-చైత్యంశ్మశానవృక్షః-శ్మశానమంటపోవా - సీతాయాఅత్యంతభయంకరత్వజ్ఞాప

రయతియోనత్వాంకర్మణోస్మాద్విగర్హితాత్ ॥౧౩॥మాంహిధర్మాత్మనఃపత్నీంశచీమివశచీపతేః। త్వదన్యస్త్రిషులోకేషుప్రార్థయేన్మనసాపి
కః॥౧౪॥రాక్షసాధమరామస్యభార్యామమితతేజసః।ఉక్త్వానసియత్పాపంక్వగతస్తస్యమోక్ష్యసే॥౧౫॥యథాదృప్తశ్చమాతంగశ్శశశ్చసహి
తోవనే। తథాద్విరదవద్రామస్త్వంనీచశశవత్స్మృతః॥౧౬॥సత్వమిక్ష్వాకునాథంవైక్షిపన్నిహనలజ్జసే। చక్షుర్విషయంతస్యనతావదుపగ
చ్ఛసి॥౧౭॥ఇమేతేనయనేక్రూరేవిరూపేకృష్ణపింగళే।క్షితౌనపతితేకస్మాన్మామనార్యనిరీక్షతః॥౧౮॥తస్యధర్మాత్మనఃపత్నీంస్నుషాందశరథస్యచ।
కథంవ్యాహరతోమాంతేనజిహ్వావ్యవశీర్యతే॥౧౯॥అసందేశాత్తురామస్యతపసశ్చానుపాలనాత్ । నత్వాంకుర్మిదశగ్రీవభస్మభస్మార్హతేజ
సా॥౨౦॥నాపహర్తుమహంశక్యాత్వయారామస్యధీమతః। విధిస్తవవధార్థాయవిహితోనాత్రసంశయః॥ ౨౧ ॥ శూరేణధనదభ్రాత్రా బ
లైస్సముదితేనచ। అపోహ్యరామంకస్మాద్ధి దారచౌర్యంత్వయాకృతమ్ ॥ ౨౨ ॥ సీతాయావచనంశ్రుత్వా రావణోరాక్షసాధిపః। వివృత్య
నయనేక్రూరేజానకీమన్వవైక్షత ॥ ౨౩ ॥ నీలజీమూతసంకాశో మహాభుజశిరోధరః। సింహసత్వగతిశ్శ్రీమాన్ దీప్తజిహ్వాగ్రలోచనః *
చలాగ్రమకుటప్రాంశుశ్చిత్రమాల్యానులేపనః। రక్తమాల్యాంబరధరస్తప్తాంగదవిభూషణః * శ్రోణీసూత్రేణమహతా మేచకేనసుసం
వృతః। అమృతోత్పాదనద్ధేనభుజగేనేవమందరః * తాభ్యాంసపరిపూర్ణాభ్యాంభుజాభ్యాంరాక్షసేశ్వరః। శుశుభేచలసంకాశశ్శృంగా
భ్యామివమందరః ॥ ౨౬ ॥ తరుణాదిత్యవర్ణాభ్యాంకుండలాభ్యాంవిభూషితః। రక్తపల్లవపుష్పాభ్యామశోకాభ్యామివాచలః * సకల్పవృక్ష

వృత్తశౌండీర్యగర్వితం-వృత్తంపాతివ్రత్యం-శౌండీర్యంబలం-పాతివ్రత్యబలగర్వితమిత్యర్థః॥౧౨॥నూనమితి॥ తేతవశ్శ్రేయసేస్థితఃకశ్చిజ్జనోనాస్తి-యఃఅస్మా
ద్విగర్హితాత్కర్మణఃత్వాంనివారయతి-సచనాస్తి-నూనమితియోజనా-తవఇష్టప్రాపకఃఅనిష్టనివారకశ్చనాస్తీతిభావః॥ ౧౩॥తి॥ మనసాపికఃప్రార్థయేత్ - కిం
పునర్వచసేతిభావః॥౧౪॥ రాక్షసాధిపేతి॥తస్యతస్మాత్ ॥౧౫॥ తి ॥ దృప్తోమాతంగః- శశశ్చయదావనేద్వావాత్సహితౌయుయుత్సూభవతఃతయోశ్చశశోయథాతి
క్షుద్రస్తథాగామేణసంయుగేత్వంశశవత్ క్షుద్రఃరామోగజవదిత్యర్థః॥౧౬॥ సత్వమితి॥ ఉపగచ్ఛసివ్యక్తయోనభూతేలఙ్॥౧౯॥ అసందేశాదితి॥రామస్యఅసం
దేశాత్ -రామానుజ్ఞాభావాత్ -తపసఃపాతివ్రత్యతపసః- భస్మార్హభస్మీకరణార్హ-కుర్మికరోమి॥౨౦॥ నేతి॥రామస్యాహంరామసంబంధిన్యహం - విధిఃవధా
నముఃపహరణరూపం విహితఃదైవేనేతిశేషః॥౨౧॥శూరేణేతి॥అపోహ్యమాయామృగచ్ఛద్మనాఅన్యత్రనీత్వా॥౨౨॥ ౨౩ ॥ * శ్రోణీతి ॥ శ్రోణీసూత్రేణకటిసూత్రేణ

నాయ రావణవర్ణనంకృతం॥౩౦॥౩౧॥ఇత్యుక్త్వేత్యాది॥ప్రధానాప్రధానభూతేద్వేపకాక్ష్యౌ - అతోనపునరుక్తిః-అథవాఅక్షుంఇంద్రియం - ఏకాక్షీంఏకైకేంద్రియాం-శ్రోత్రనాసాదావేకమాత్రవతీమిత్యర్థః॥౩౫॥౩౬॥ప్రతిలోమేతి॥ప్రతిలోమానులోమైః ప్రతికూలానుకూలాచరణైః-సామదానాదిభేదనైః- సామదానముఖ్యైర్భేదైః-ప్రథమప్రయుక్తసామదానైరిత్యర్థః-ఆవర్జయతవశీకురుత॥౩౭॥౩౮॥ఉపగమ్యేతి॥ధాన్యమాలినీరావణస్యకనిష్ఠపత్నీ - ఇదంమందోదర్యాఅప్యుపలక్షణం-ఉత్తరత్రవానరాన్ ప్రతిహనుమద్వచనేతథావక్ష్యమాణత్వాత్॥౩౯॥౪౦॥ నూనమితి॥ అస్యాస్సీతాయాః అమరశ్రేష్ఠ బ్రహ్మాదివ్యాన్ భోగాన్నవిదధాతి-అస్యాదివ్యభోగేభాగ్యంనాస్తీత్యర్థః॥౪౧॥౪౨॥సగర్వార్థంసంగ్రహేణదర్శయతి-సఇతి॥౪౬॥ ఇతిశ్రీగోవిందరాజవిరచితే శ్రీరామాయణభూషణే శృంగారతిలకాఖ్యానే సుందరకాండవ్యాఖ్యానే ద్వావింశస్సర్గః. ************** ఇత్యుక్త్వేత్యాది॥౧॥౫॥ప్రజాపతీనామితి॥ మరీచిరత్ర్యఙ్గిరసౌ పులస్త్యః...

ప్రతిమోవసంతఇవమూర్తిమాన్ ।శ్మశానచైత్యప్రతిమోభూషితోపిభయంకరః *అవేక్షమాణో వైదేహీంకోపసంరక్తలోచనః ।ఉవాచరావణస్సీతాంభుజంగఇవనిశ్శ్వసన్॥౩౦॥అనయేనాభిసంపన్నమర్థహీనమనువ్రతే। నాశయామ్యహమద్యత్వాంసూర్యస్సంధ్యామివౌజసా॥౩౧॥ ఇత్యుక్త్వామైథిలీంరాజారావణశ్శత్రురావణః । సందిదేశతతస్సర్వారాక్షసీర్ఘోరదర్శనాః * ఏకాక్షీమేకకర్ణాంచకర్ణప్రావరణాంతథా । గోకర్ణీంహస్తికర్ణీంచలంబకర్ణీమకర్ణికామ్ * హస్తిపాద్యశ్వపాద్యౌచగోపాదీంపాదచూళికామ్ । ఏకాక్షీమేకపాదీంచపృథుపాదీమపాదికామ్ * అతిమాత్రశిరోగ్రీవామతిమాత్రకుచోదరీమ్ । అతిమాత్రాస్యనేత్రాంచదీర్ఘజిహ్వామజిహ్వికామ్ * అనాసికాంసింహముఖీంగోముఖీంసూకరీముఖీమ్॥౩౫॥యథామద్వశగాసీతాక్షిప్రంభవతిజానకీ * తథాకురుతరాక్షస్యస్సర్వాఃక్షిప్రంసమేత్యచ॥౩౬॥ ప్రతిలోమానులోమైశ్చసామదానాదిభేదనైః *ఆవర్జయతవైదేహీందండస్యోద్యమనేనచ॥౩౭॥ఇతిప్రతిసమాదిశ్యరాక్షసేంద్రఃపునఃపునః * కామమన్యుపరీతాత్మాజానకీంపర్యతర్జయత్॥౩౮॥ఉపగమ్యతతఃక్షిప్రంరాక్షసీధాన్యమాలినీ * పరిష్వజ్యదశగ్రీవమిదంవచనమబ్రవీత్॥౩౯॥ మయాక్రీడమహారాజసీతయాకింతవానయా * వివర్ణయాకృపణయామానుష్యారాక్షసేశ్వర॥౪౦॥నూనమస్యామహారాజనదివ్యాన్భోగసత్తమాన్॥ విదధాత్యమరశ్రేష్ఠస్తవబాహుబలార్జితాన్॥౪౧॥అకామాంకామయానస్యశరీరముపతప్యతే * ఇచ్ఛంతీంకామయానస్యప్రీతిర్భవతిశోభనా॥౪౨॥ఏవముక్తస్తురాక్షస్యాసముత్క్షిప్తస్తతోబలీ*ప్రహసన్మేఘసంకాశోరాక్షసస్సన్న్యవర్తత॥౪౩॥ ప్రస్థితస్సదశగ్రీవఃకంపయన్నివమేదినీమ్ * జ్వలద్భాస్కరవర్ణాభంప్రవివేశనివేశనమ్॥౪౪॥దేవగంధర్వకన్యాశ్చనాగకన్యాశ్చసర్వతః * పరివార్యదశగ్రీవంవివిశుస్తద్గృహోత్తమమ్॥౪౫॥సమైథిలీంధర్మపరామవస్థితాంప్రవేపమానాంపరిభర్త్స్యరావణః । విహాయసీతాంమదనేనమోహితస్స్వమేవవేశ్మప్రవివేశభాస్వరమ్॥౪౬॥ ఇతిశ్రీమత్సుందరకాండే - ద్వావింశస్సర్గః. ❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖

ఇత్యుక్త్వామైథిలీంరాజారావణశ్శత్రురావణః । సందిశ్యచతతస్సర్వారాక్షసీర్నిర్జగామహ॥౧॥ నిష్క్రాంతేరాక్షసేంద్రేతుపునరంతఃపురంగతే। రాక్షస్యోభీమరూపాస్తాస్సీతాంసమభిదుద్రువుః॥౨॥ తతస్సీతాముపాగమ్యరాక్షస్యఃక్రోధమూర్ఛితాః । పరంపరుషయావాచావైదేహీమిదమబ్రువన్॥

ఔన-మేచకేనఇంద్రనీలసదృశముఖత్వాన్మేచకత్వం॥౩౦॥అనయేతిశ్లోకః కేషుచిత్కోశేషునాస్తీతికృత్వానవ్యాఖ్యాతః॥ ౩౧॥ * ఏకాక్షీమితిద్విరుపాదానంవ్యక్తిభేదాత్॥౩౬॥ ప్రతిలోమేతి॥ప్రతిలోమానులోమైః ప్రతికూలానుకూలాచరణైః-సామదానాదిభేదనైః॥౩౭॥ మయేతి॥ అకృపణయేతచ్ఛేదః - అకృపణయాపతిప్రతయా-సీతయాకింకరిష్యసి-అమానుష్యేతిచ్ఛేదః-అమానుష్యాఅతఏవవివర్ణయామనుష్యభోగవిలక్షణయాఉత్తమవర్ణయేత్యర్థః-మయాసహక్రీడేతిసంబంధః ॥౪౦॥నూనమితి॥ భోగసత్తమాన్ఉత్తమభోగాన్॥౪౧॥ఏవమితి॥రాక్షస్యాధాన్యమాలిన్యా॥౪౩॥సఇతి॥మదనేనమోహితఇతితస్యస్వరూపకథనం॥౪౬॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం సుందరకాండవ్యాఖ్యాయాం ద్వావింశస్సర్గః. **********************

అస్మిన్సర్గద్వయేపివిద్యమానభార్యాశబ్దస్యవాస్తవార్థస్తు-భార్యాభర్తవ్యాభార్యాత్వంభర్తవ్యాత్వమిత్యర్థః॥తి॥శత్రూన్ రావయతిహాహాశబ్దంకారయతీతిశ

స్త్యః పులహః క్రతురితి షట్ ప్రజాపతయః - తేషాం చతుర్థః పులస్త్యః॥౬॥౧౨॥ ప్రియామితి॥ సర్వాసాం మధ్యే ప్రియాం బహుమతాం మహాభాగాం చ భార్యాం మందోదరీం త్యక్త్వా త్వాముపైష్యతి॥౧౩॥౧౪॥ యస్యేతి॥ యస్య యస్మాత్ తస్య న తిష్ఠసి తస్మై న తిష్ఠసే ప్రకాశనార్థే ప్యార్వత్వాత్ పరస్మైపదం పష్ఠీ చ॥౧౮॥ పుష్పవృష్టిమిత్యాది॥ శైలాశ్చ జలదాశ్చ పానీయం రావణః యదేచ్ఛతి తదా ముంచంతీతి విపరిణమ్యతే॥౨౦॥ సాధ్వితి॥ సాధు తే కథితం సాధు గృహాణేతి సాధుశబ్దద్వయస్య నిర్వాహః॥౨౧॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే శ్రీరామాయణభూషణే శృంగారతిలకాఖ్యానే సుందరకాండవ్యాఖ్యానే త్రయోవింశస్సర్గః.***********

తత ఇత్యాది॥౧॥౨॥ మానుషీతి॥ న త్వం జాతు భవిష్యసి - తస్యేతి శేషః - మానుషీతి హేతుగర్భం - మానుషీ త్వం మానుషం తమిచ్ఛసి ॥ ౩॥౬॥ యదిదమితి॥ కిల్బిషం పాపావహమిదమబ్రువన్॥౩॥ పౌలస్త్యస్య వరిష్ఠస్య రావణస్య మహాత్మనః। దశగ్రీవస్య భార్యాత్వం సీతే న బహుమన్యసే॥౪॥ తతస్త్వేకజటా నామ రాక్షసీ వాక్యమబ్రవీత్। ఆమంత్ర్య క్రోధతామ్రాక్షీ సీతాం కరతలోదరీమ్॥౫॥ ప్రజాపతీనాం షణ్ణాం తు చతుర్థో యః ప్రజాపతిః। మానసో బ్రహ్మణః పుత్రః పులస్త్య ఇతి విశ్రుతః॥౬॥ పులస్త్యస్య తు తేజస్వీ మహర్షిర్మానసస్సుతః। నామ్నా స విశ్రవా నామ ప్రజాపతిసమప్రభః॥౭॥ తస్య పుత్రో విశాలాక్షి రావణశ్శత్రురావణః। తస్య త్వం రాక్షసేంద్రస్య భార్యా భవితుమర్హసి॥౮॥ మయోక్తం చారుసర్వాంగి వాక్యం కిం నానుమన్యసే॥౯॥ తతో హరిజటా నామ రాక్షసీ వాక్యమబ్రవీత్ * వివర్త్య నయనే కోపాన్మార్జారసదృశేక్షణా॥౧౦॥ యేన దేవాస్త్రయస్త్రింశద్దేవరాజశ్చ నిర్జితాః * తస్య త్వం రాక్షసేంద్రస్య భార్యా భవితుమర్హసి॥౧౦॥ తతస్తు ప్రఘసా నామ రాక్షసీ క్రోధమూర్ఛితా * భర్త్సయంతీ తదా ఘోరమిదం వచనమబ్రవీత్॥౧౧॥ వీర్యోత్సిక్తస్య శూరస్య సంగ్రామేష్వనివర్తినః * బలినో వీర్యయుక్తస్య భార్యాత్వం కిం న లప్స్యసే॥౧౨॥ ప్రియాం బహుమతాం భార్యాం త్యక్త్వా రాజా మహాబలః * సర్వాసాం చ మహాభాగాం త్వాముపైష్యతి రావణః॥౧౩॥ సమృద్ధం స్త్రీసహస్రేణ నానారత్నోపశోభితమ్ * అంతఃపురం సముత్సృజ్య త్వాముపైష్యతి రావణః॥౧౪॥ అన్యా తు వికటా నామ రాక్షసీ వాక్యమబ్రవీత్ ॥ ౧౫ ॥ అసకృద్దేవతా యుద్ధే నాగగంధర్వదానవాః। నిర్జితాస్సమరే యేన స తే పార్శ్వముపాగతః॥౧౬॥ తస్య సర్వసమృద్ధస్య రావణస్య మహాత్మనః। కిమద్య రాక్షసేంద్రస్య భార్యాత్వం నేచ్ఛసే ధమే॥౧౭॥ తతస్తు దుర్ముఖీ నామ రాక్షసీ వాక్యమబ్రవీత్॥౧౮॥ యస్య సూర్యో న తపతి భీతో యస్య చ మారుతః * న వాతి స్మాయతాపాంగే కిం త్వం తస్య న తిష్ఠసి॥౧౯॥ పుష్పవృష్టిం చ తరవో ముముచుర్యస్య వై భయాత్ * శైలాశ్చ సుభ్రూః పానీయం జలదాశ్చ యదేచ్ఛతి। తస్య నైరృతరాజస్య రాజరాజస్య భామిని * కిం త్వం న కురుషే బుద్ధిం భార్యార్థే రావణస్య హి॥౨౦॥ సాధు తే తత్త్వతో దేవి కథితం సాధు భామిని *గృహాణ సుస్మితే వాక్యమన్యథా న భవిష్యసి ॥ ౨౧ ॥ ఇతి శ్రీమత్సుందరకాండే - త్రయోవింశస్సర్గః. ***************************

తతస్సీతాముపాగమ్య రాక్షస్యో వికృతాననాః। పరుషం పరుషా నార్యః ఊచుస్తాం వాక్యమప్రియమ్॥౧॥ కిం త్వమంతఃపురే సీతే సర్వభూతమనోహరే। మహార్హశయనోపేతే న వాసమనుమన్యసే॥౨॥ మానుషీ మానుషస్యైవ భార్యాత్వం బహుమన్యసే। ప్రత్యాహర మనో రామాన్నత్వం*

త్రరావణః॥౧॥౨॥తి॥ తతః పరం రావణగమనాదనంతరం - లోకోక్త్వా పరమితి॥౩॥తి॥ భార్యాత్వం భార్యాభావం - న బహుమన్యసే మోహాదితి శేషః॥౪॥ తి॥ తతస్సర్వసాధారణైతద్వాక్యప్రయోగోత్తరం ఏకజటా విశిష్యాబ్రవీత్ - కరతలోదరీం అతుందిలమధ్యామిత్యర్థః॥౫॥ ప్రజాపతీనామితి॥ మరీచిరత్ర్యంగిరసౌ పులస్త్యః పులహః క్రతురితి షట్ప్రజాపతయః - తేషాం చతుర్థః పులస్త్యః॥౬॥౭॥తి॥ తస్య పుత్ర ఇత్యనేన కులీనత్వం సూచితం॥౮॥ కింకిమర్థం॥౧౨॥ ప్రియామితి॥ సర్వాసాం మధ్యే బహుమతాం ప్రియాం భార్యాం మందోదరీమపి త్యక్త్వా త్వాముపైష్యతీతి సంబంధః॥౧౪॥ యస్యేతి॥ యస్య యస్మాత్ - తస్య న తిష్ఠసే, వశ ఇతి శేషః - తస్మై న తిష్ఠసే ఇతి వా॥౧౯॥౨౦॥ సాధ్వితి॥ సాధు కథితం సాధు గృహాణ చేతి సంబంధః ॥ ౨౧ ॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - సుందరకాండవ్యాఖ్యాయాం - త్రయోవింశస్సర్గః. ************** ౧॥౨॥ మానుషీతి॥ ప్రత్యాహర నివర్తయ - న త్వం జాతు భవిష్యసి - రామస్యేతి శేషః। మానుషీ

హం॥ ౭॥౯॥దీనో వేతి॥ సువర్చలేత్యాదిబహుదృష్టాంతప్రదర్శనంస్వస్యాఃపాతివ్రత్యదార్ఢ్యద్యోతనాయ॥౧౩॥అవాలీనఇతి॥ అవాలీనఃఛన్నః-రాక్షసీరక్షణాత్
రాక్షసీవాక్యాన్యశృణోదిత్యర్థః॥ ౧౪॥ తామభిక్రమ్యేత్యాది॥ నేయమర్హతీత్యత్రేతికరణంబోధ్యం-అస్యఊచురిత్యనేనసంబంధః॥౧౬॥ సంభర్త్స్యమానేతి॥
సాభర్త్స్యమానేతిపాఠే - భర్త్స్యమానోపగమనరూపక్రియాభేదాత్తచ్ఛబ్దద్వయం-తాంహనుమదధిష్ఠితాంశింశుపాం॥౧౯॥తతస్తాంవినతానామేతి॥ నిర్ణతోద
రీఉన్నతోదరీ॥౨౦॥సీతఇతి॥ అతికృతంఅతిమాత్రకృతం॥౨౧॥పరితుష్టాస్మీతి॥ మానుషోవిధిఃకృతఃమనుష్యజాత్యుచితపాతివ్రత్యప్రకటనంకృతం - ఏతావతాలమి

జాతుభవిష్యసి॥౩॥త్రైలోక్యవసుభోక్తారంరావణంరాక్షసేశ్వరమ్ ।భర్తారముపసంగమ్యవిహరస్వయథాసుఖమ్॥౪॥ మానుషీమానుషంతంతు
రామమిచ్ఛసిశోభనే। రాజ్యాద్భ్రష్టమసిద్ధార్థంవిక్లబంత్వమనిందితే॥౫॥రాక్షసీనాంవచశ్శ్రుత్వాసీతాపద్మనిభేక్షణా । నేత్రాభ్యామశ్రుపూ
ర్ణాభ్యామిదంవచనమబ్రవీత్॥౬॥యదిదంలోకవిద్విష్టముదాహరథసంగతాః । నైతన్మనసివాక్యంమేకిల్బిషంప్రతిభాతివః॥౭॥నమానుషీరాక్షస
స్యభార్యాభవితుమర్హతి ।కామంఖాదతమాంసర్వానకరిష్యామివోవచః॥౮॥దీనోవారాజ్యహీనోవాయోమేభర్తాసమెగురుః । తంనిత్యమ
నురక్తాస్మియథాసూర్యంసువర్చలా॥౯॥యథాశచీమహాభాగాశక్రంసముపతిష్ఠతి ।అరుంధతీవసిష్ఠంచరోహిణీశశినంయథా * లోపాముద్రాయ
థాగస్త్యంసుకన్యాచ్యవనంయథా ।సావిత్రీసత్యవంతంచకపిలంశ్రీమతీయథా * సౌదాసంమదయంతీవకేశినీసగరంయథా ।నైషధందమయంతీ
వభైమీపతిమనువ్రతా * తథాహమిక్ష్వాకువరంరామంపతిమనువ్రతా॥౧౨॥ సీతాయావచనంశ్రుత్వారాక్షస్యఃక్రోధమూర్ఛితాః * భర్త్స
యంతిస్మపరుషైర్వాక్యైరావణచోదితాః॥౧౩॥అవలీనస్సనిర్వాక్యోహనుమాన్శింశుపాద్రుమే*సీతాంసంతర్జయంతీస్తారాక్షసీరశృణోత్క
పిః॥౧౪॥తామభిక్రమ్యసంక్రుద్ధావేపమానాంసమంతతః * భృశంసంలిలిహుర్దీప్తాన్ప్రలంబాన్దశనచ్ఛదాన్ । ఊచుశ్చపరమక్రుద్ధాఃప్రగృహ్యా
శుపరశ్వధాన్ * నేయమర్హతిభర్తారంరావణంరాక్షసాధిపమ్॥ ౧౬॥సంభర్త్స్యమానాభీమాభీరాక్షసీభిర్వరాననా * సాబాష్పమపమా
ర్జంతీశింశుపాంతాముపాగమత్॥౧౭॥ తతస్తాంశింశుపాంసీతారాక్షసీభిస్సమావృతా * అభిగమ్యవిశాలాక్షీతస్థౌశోకపరిప్లుతా॥౧౮॥తాంకృ
శాందీనవదనాంమలినాంబరధారిణీమ్ * భర్త్సయాంచక్రిరేసీతాంరాక్షస్యస్తాంసమంతతః॥౧౯॥తతస్తాంవినతానామరాక్షసీభీమదర్శనా *
అబ్రవీత్కుపితాకారాకరాళానిర్ణతోదరీ॥౨౦॥సీతేపర్యాప్తమేతావద్భర్తుస్స్నేహోనిదర్శితః * సర్వత్రాతికృతంభద్రేవ్యసనాయో
పకల్పతే॥౨౧॥పరితుష్టాస్మిభద్రంతేమానుషస్తేకృతోవిధిః * మమాపితువచఃపథ్యంబ్రువంత్యాఃకురుమైథిలి॥౨౨॥ రావణంభజభర్తారంభర్తా
రంసర్వరక్షసామ్ * విక్రాంతంరూపవంతంచసురేశమివవాసవమ్ । దక్షిణంత్యాగశీలంచసర్వస్యప్రియదర్శనమ్॥౨౩॥ మానుషంకృపణంరామం

త్వస్యవాస్తవార్థస్తు-మానుషీత్వం-మానుషస్యమానుషావతారస్యరామస్యభార్యాత్వమనుమన్యసేతదయుక్తం- అతఃరామాత్ మనోనప్రత్యాహర- త్వంజాతు
భవిష్యసి-రామస్యేతి శేషః॥౩॥౪॥మానుషీతి॥ రాజ్యాత్ భ్రష్టంపితృవాక్యపరిపాలనాయత్యక్తరాజ్యమిత్యర్థః-అసిద్ధార్థంఅశ్వాసౌసిద్ధార్థశ్చఅసిద్ధార్థఃతం-సి
ద్ధసర్వప్రయోజనంవిష్ణుమిత్యర్థః-విక్లబందయాళుం॥రాక్షసీనామితి॥నేత్రాభ్యాముపలక్షితా॥౬॥యదితి॥కిల్బిషంకిల్బిషవిషయం॥౭॥ నేతి॥భార్యాభర్తవ్యా॥౯॥
తంనిత్యమిత్యాది ॥ అత్రాతిదుర్దశాస్వపిదృఢవ్రతత్వద్యోతనాయ-నానావిధానేకసాధ్వీదర్శనోపన్యాసఇత్యనుసంధేయం॥అవలీనఇతి॥ తర్జయంతీరశృణో
త్-రాక్షసీనాంతర్జనవాక్యాన్యశృణోదిత్యర్థః॥౧౫॥ఊచురితి॥ నేయమర్హతీత్యూచురితిసంబంధః॥౧౬॥ సేతి॥ సాభర్త్స్యమానాఅభూదితి శేషః॥౧౭॥ సేతి॥
సాతాంహనుమదధిష్ఠితాంశింశుపాముపాగమదితియోజనా॥౧౯॥తతఇతి॥నిర్ణతోదరీకృశోదరీ॥౨౦॥సీతేతి॥అతికృతంఅతిమాత్రాచరణం॥౨౧॥పరితుష్టేతి॥
మానుషోవిధిఃకృతఃమనుష్యజాత్యుచితపాతివ్రత్యప్రకటనంకృతం-కింతుఏతావతాఅలమిత్యర్థః॥వా॰ స్తవార్థస్తు॥పరితుష్టాస్మీత్యాదిశ్లోకత్రయంకుళకం- అస్యార్థః
హెమైథిలిమానుషంమనుష్యధర్మంభయంత్యక్త్వా-రావయతీతిరావణందశాననం-తథాపికృపణం- భర్తారంభ్రియతేతుశుశ్రూషాదినాస్వామినమితిభర్తాభృ
త్యఃతంఆశ్రయ-రావణంభృత్యత్వేనాంగీకుర్విత్యర్థః-విక్రాంతాదిగుణయుక్తంరామంచభజేతిసంబంధః॥౨౪॥ దివ్యేతి॥అద్యేతి-అగ్నేఃస్వాహేంద్రస్యశచీయ

త్యర్థః॥౨౨॥౨౫॥బహూనీతి॥ సోఢానిరావణేనేతి శేషః॥౨౯॥నచేతి-కాలపురస్సరం కాలానురూపం॥౩౦॥౩౩॥ భజేతి॥ ప్రీతిం రావణవిషయప్రీతిం-ప్రహర్షం కాలకృతమనోవికాసం॥౩౪॥అలమితి॥ ప్రీతిం స్నేహం-ప్రకర్షం ఆనందం - నిత్యదైన్యతాం నిత్యం దైన్యం యస్యాస్సా నిత్యదైన్యా తస్యాభావో నిత్యదైన్యతా తాం॥ ౩౭॥ఉత్పాట్యేతి॥ ఉత్పాట్య వా ఉత్పాట్యైవ॥౩౯॥ఇమామితి॥దౌహృదః ఇచ్ఛా॥౪౦॥యకృదితి-కుక్షిదక్షిణభాగస్థః కాలఖండాఖ్యో మాంసపిండో యకృత్॥ ని॥ స్యా యుః స్త్రియాం కాలఖండయకృతీ తు సమేఇ మే ఇత్యమరః। ప్లీహా తు గుల్మాఖ్యో వామభాగస్థో మాంసపిండవిశేషః - నకారాంతస్య ప్లీహన్ శబ్దస్య అకారాంతత్వమార్షం॥ని॥ ఆంత్రం పురీతద్గుల్మస్తు ప్లీహా పుంసీత్యమరః। ఉత్పీడం తస్యోపరిస్థితం మాంసం-హృదయం పద్మకోశప్రతీకాశం మాంసం-బంధనం తస్య ధారణమధో మాంసం

త్యక్త్వా రావణమాశ్రయ। దివ్యాంగరాగా వైదేహి దివ్యాభరణభూషితా ✱ అద్యప్రభృతి సర్వేషాం లోకానామీశ్వరీ భవ। అగ్నేస్స్వాహా యథా దేవీ శచీవేంద్రస్య శోభనే॥౨౬॥ కిం తే రామేణ వైదేహి కృపణేన గతాయుషా। ఏతదుక్తం చ మే వాక్యం యది త్వం న కరిష్యసి ✱ అస్మిన్ముహూర్తే సర్వాస్త్వాం భక్షయిష్యామహే వయమ్॥౨౭॥అన్యా తు వికటా నామ లంబమానపయోధరా ✱ అబ్రవీత్కుపితా సీతాం ముష్టిముద్యమ్య గర్జతీ॥౨౮॥ బహూన్యప్రియరూపాణి వచనాని సుదుర్మతే ✱ అనుక్రోశాన్మృదుత్వాచ్చ సోఢాని తవ మైథిలి॥౨౯॥ న చ నః కురుషే వాక్యం హితం కాలపురస్సరమ్॥౩౦॥ ఆనీతాసి సముద్రస్య పారమన్యైర్దురాసదమ్। రావణాంతఃపురం ఘోరం ప్రవిష్టా చాసి మైథిలి ✱ రావణస్య గృహే రుద్ధా మస్మాభిస్తు సురక్షితామ్। న త్వాం శక్తః పరిత్రాతుమపి సాక్షాత్పురందరః॥౩౨॥ కురుష్వ హితవాదిన్యా వచనం మమ మైథిలి। అలమశ్రుప్రపాతేన త్యజ శోకమనర్థకమ్॥౩౩॥ భజ ప్రీతిం ప్రహర్షం చ త్యజైతాం నిత్యదైన్యతామ్। సీతే రాక్షసరాజేన సహ క్రీడ యథాసుఖమ్॥౩౪॥ జానాసి హి యథా భీరు స్త్రీణాం యౌవనమధ్రువమ్। యావన్న తే వ్యతిక్రామేత్తావత్సుఖమవాప్నుహి॥౩౫॥ ఉద్యానాని చ రమ్యాణి పర్వతోపవనాని చ। సహ రాక్షసరాజేన చర త్వం మదిరేక్షణే॥౩౬॥ స్త్రీసహస్రాణి తే సప్త వశే స్థాస్యంతి సుందరి। రావణం భజ భర్తారం భర్తారం సర్వరక్షసామ్॥౩౭॥ ఉత్పాట్య వా తే హృదయం భక్షయిష్యామి మైథిలి। యది మే వ్యాహృతం వాక్యం న యథావత్కరిష్యసి॥౩౮॥ తతశ్చండోదరీ నామ రాక్షసీ క్రోధమూర్ఛితా। భ్రామయంతీ మహచ్ఛూలమిదం వచనమబ్రవీత్॥౩౯॥ ఇమాం హరిణలోలాక్షీం త్రాసోత్కంపిపయోధరామ్। రావణేన హృతాం దృష్ట్వా దౌహృదో మే మహానభూత్॥౪౦॥ యకృత్ప్లీహమథోత్పీడం హృదయం చ సబంధనమ్। ఆంత్రాణ్యపి తథా శీర్షం ఖాదేయమితి మే మతిః॥౪౧॥ తతస్తు ప్రఘసా నామ రాక్షసీ వాక్యమబ్రవీత్॥౪౨॥ కంఠమస్యా నృశంసాయాః పీడయామః కిమాస్యతే ✱ నివేద్యతాం తతో రాజ్ఞే మానుషీ సా మృతేతి హ। నాత్ర కశ్చన సందేహః ఖా

దత-తథా అద్య ప్రభృతి లోకానామీశ్వరీ భవేతి సంబంధః- దివ్యాంగరాగేత్యాది శ్లోకత్రయం కులకం - తస్యవాస్తవార్థస్తు- హే వైదేహి గతాయుషా ప్రాప్తాయుషా రామేణ సంగమో భవిష్యతీతి శేషః- తేత వకృపణేన-కార్పణ్యేనేత్యర్థః- కిం మాస్తు-అగ్నేః స్వాహా ఇంద్రస్య శచీ యథా-తథా అద్య ప్రభృతి దివ్యాంగరాగాదియుక్తా సతీ - సర్వేషామస్మదాదీనాం లోకానాం చేశ్వరీ భవ- మే మయా ఉక్తమేతద్వాక్యం న కరిష్యసి యది- తర్హి త్వాముద్దిశ్య అస్మిన్ముహూర్తే సర్వా వయం భక్షయిష్యామహే-విషమితి శేషః-సుదుర్మతే-వస్తుతస్తు-సుదుష్టే వ్యపి మతిః అనుగ్రాహికా యస్యాస్సా-కాలపురస్కృతం కాలోచితం॥౨౯॥ అనుక్రోశో దయా-మృదుత్వమల్పప్రమాణత్వం॥౨౯॥ కాలపురస్కృతం కాలోచితం నో వాక్యం న చ కురుషే నైత త్తే హితమితి శేషః॥౩౦॥౩౧॥ తుల్యమితి॥ తుల్యం సహేత్యర్థః- అలమశ్రునిపాతేనేత్యపి పాఠః- ప్రీతిం స్నేహం ప్రహర్షం ఆనందం నిత్యదైన్యతాం నిరంతరదైన్యత్వం॥౩౩॥ సీతేత్యస్య వాస్తవార్థస్తు - రాక్షసరాజేన యత్కృతం చిదుక్తమితి శేషః-సహ సహస్వ యథాసుఖం క్రీడ॥౩౪॥ తత్ర హేతుః జానాసీతి॥౩౫॥ ఉద్యానానీత్యస్య వాస్తవార్థస్తు-రాక్షసరాజేన సహ ఏకదా సంవర్తితానీతి శేషః-ఉద్యానాని చర రావణం భర్తారం భృత్యత్వేన భజ అంగీకురు ఇత్యర్థః॥౩౭॥ ఉత్పాట్య వా ఉత్పాట్యైవ॥౩౮॥✱ఇమామితి॥౪౦॥ దౌహృదః ఇచ్ఛా॥ యకృత్ప్లీహమిత్యాదినా॥ దౌహృదస్య స్వరూపం కథయతి-యకృన్నామ హృదయస్య దక్షిణభాగస్థో మాంసవిశేషః(గుండెలు) ప్లీహా తు హృది వామభాగస్థో మాంసవిశేషః॥ని॥ ఆంత్రం పురీతద్గుల్మస్తు ప్లీహా పుంస్యథ వస్నసే స్న్యసూరః - క్రోడా భుజాంతరం-వక్షః గోముఖాకృతిమాంసయుక్తమస్తి-హృదయోపరిస్థితమాంసవిశేషో వా - అథోత్పీడమితి

ఉత్కోటి-క్రోడమితిపాఠే-ఉత్కోటిక్రోడో హృదయస్య స్థానం-అంత్రం పురీతత్ ॥౪౩॥ తతస్త్వజాముఖీనామేత్యాది॥ పీలుకార్దమాం సఖండకార్ద- పేయం లేహ్యం చాస్యా ఉపదంశత్వేనోచ్యతే॥౪౫॥ తతశ్శూర్పణఖానామేత్యాది॥ నికుంభిలానామ లంకాయాః పశ్చిమద్వారప్రదేశవాసినీ భద్రకాళీ॥౪౬॥ ఏవమితి॥ రోదితి౯అరుదత్ ॥౪౭॥

********** ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే శ్రీరామాయణభూషణే శృంగారతిలకాఖ్యానే సుందరకాండవ్యాఖ్యానే చతుర్వింశస్సర్గః. **********

తథా తాసాం వదంతీనామిత్యాది ॥ తాసాం వదంతీనాం తాసు వదంతీషు॥౧॥ ఏవముక్తేతి॥ మనస్వినీ పాతివ్రత్యే దృఢమనాః॥౨॥ నమానుషీతి॥ ఖాదత భక్షయత॥౩॥ సా రాక్షసీతి ॥ శర్మ సుఖం॥౪॥ వేపత ఇతి॥ కోకైః ఈహామృగైః॥ని॥ కోకస్త్వీహామృగో వృక ఇత్యమరః॥౫॥ సాత్వితి॥ అశోకస్య హనుమదధిష్ఠితశింశుపాసన్నిహితస్య॥౬॥ సా స్నాపయంతీతి॥ అంతం అవధిం అధిగచ్ఛతి అధ్యగచ్ఛత్ ॥౭॥ సా వేపమానేతి॥ రాక్షసీనాం రాక్షసీభ్యః॥౮॥ తస్యా ఇతి॥ సీత మేతి వ్యత్యయేన షష్ఠ్యర్థే తృతీయా

దతేతి సవక్ష్యతి ॥ ౪౩ ॥ తతస్త్వజాముఖీనామ రాక్షసీవాక్యమబ్రవీత్ । విశస్యేమాం తతస్సర్వాస్సమాన్కురుత పీలుకాన్ * విభజామ తతస్సర్వా వివాదో మే న రోచతే । పేయమానీయతాం క్షిప్రం లేహ్యముచ్చావచం బహు॥ ౪౫ ॥ తతశ్శూర్పణఖానామ రాక్షసీవాక్యమబ్రవీత్ । అజాముఖ్యా యదుక్తం హి తదేవ మమ రోచతే*సురా చానీయతాం క్షిప్రం సర్వశోకవినాశినీ। మానుషం మాంసమాస్వాద్య నృత్యామోఽథ నికుంభిలామ్॥ ౪౬॥ ఏవం సంభర్త్స్యమానా సా సీతా సురసుతోపమా । రాక్షసీభిస్సుఘోరాభిర్ధైర్యముత్సృజ్య రోదితి॥ ఇతి శ్రీమత్సుందరకాండే- చతుర్వింశస్సర్గః.

తథా తాసాం వదంతీనాం పరుషం దారుణం బహు । రాక్షసీనామసౌమ్యానాం రురోద జనకాత్మజా॥౧॥ ఏవముక్తా తు వైదేహీ రాక్షసీభిర్మనస్వినీ। ఉవాచ పరమత్రస్తా బాష్పగద్గదయా గిరా॥౨॥ న మానుషీ రాక్షసస్య భార్యా భవితుమర్హతి। కామం ఖాదత మాం సర్వా న కరిష్యామి వో వచః॥౩॥ సా రాక్షసీమధ్యగతా సీతా సురసుతోపమా । న శర్మ లేభే దుఃఖార్తా రావణేన చ తర్జితా॥౪॥ వేపతే స్మాధికం సీతా విశంతీవాంగమాత్మనః। వనే యూథపరిభ్రష్టా మృగీ కోకైరివార్దితా॥౫॥ సా త్వశోకస్య విపులాం శాఖామాలంబ్య పుష్పితామ్ । చింతయామాస శోకేన భర్తారం భగ్నమానసా॥౬॥ సా స్నాపయంతీ విపులౌ స్తనౌ నేత్రజలస్రవైః। చింతయంతీ న శోకస్య తదాంతమధిగచ్ఛతి॥౭॥ సా వేపమానా పతితా ప్రవాతే కదలీ యథా। రాక్షసీనాం భ

పాఠే-ఉత్పీడం ప్లీహోపరిస్థితం మాంసం-హృదయం చ సబంధనం నాడీబంధనసహితం ముకుళాకారహృత్పద్మాఖ్యం మాంసవిశేషం॥౪౩॥ తత ఇతి॥ పిండకార్దమాం సఖండార్ద॥౪౫॥ * సురేతి॥ నికుంభిలా నామ లంకాయాః పశ్చిమభాగవర్తినీ కాచన శక్తిః॥౪౬॥ ఏవమితి ॥ రోదితి అరుదత్ సురసుతోపమా దేవకన్యకాసమా॥ (శ్రీ) సహస్రాణి తేసప్తేత్యారభ్య సర్గసమాప్తిపర్యంతస్య వాస్తవార్థస్తు- రావణం భర్తారం భజ భృత్యత్వేనాంగీకురు ఇత్యర్థః-ఉత్వా త్యేతి- హే మైథిలి తే తుభ్యం వ్యాహృతం వాక్యం-రావణం భృత్యత్వేనాంగీకుర్వితి వాక్యమిత్యర్థః - యథావన్న కరిష్యసి-యది మేము హృదయముత్పాట్య భక్షయిష్యామీతి సంబంధః సీతాముద్దిశ్యోక్తాని వికటాయాః పరుషవాక్యాని సహమానానాం చండోదరీప్రభృతీనాం- వివిధప్రలాపానాహ - తతః చండోదరీనామేత్యాది నాన్నృత్యామోఽద్య నికుంభిలామిత్యంతేన॥ తతశ్చండోదరీనామేత్యాది శ్లోకత్రయమేకం ॥ రావణేన హృతామిమాం సీతాం దృష్ట్వా- మే మమ దౌహృదః స్నేహః-అస్యాం భూదితి శేషః- ఏషాం పరుషం వదంత్యా వికటాయాః-యకృత్ప్లీహాదీని ఖాదేయమితి మే మతిరితి-చండోదరీ నామ రాక్షసీ వచనమబ్రవీదితి సంబంధః-తతస్తు ప్రఘసేత్యాది శ్లోకద్వయమేకం వాక్యం- నృశంసాయాః క్రూరాయాః అస్యా వికటాయాః కంఠం పీడయామః-అమానుషీమితి చ్ఛేదః- అమానుషీ వికటా నామ రాక్షసీ-తతస్త్వజాముఖీత్యాది శ్లోకద్వయమేకం వాక్యం-ఇతి ఇమాం వికటాం॥౪౭॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం-సుందరకాండవ్యాఖ్యాయాం- చతుర్వింశస్సర్గః.

తథా తాసామితి॥ ఉవాచేతి॥ మనస్వినీ పాతివ్రత్యే దృఢమనాః॥౨॥ నేతి॥ కామం యథేచ్ఛం సీతావిలాపస్య వాస్తవార్థస్తు శ్రీరామవియోగేన ఘోరరాక్షసపురస్థాపనేన విరూపరాక్షసీసమాగమేన చ వివిధప్రలాపాదికమితి జ్ఞేయం-అస్మిన్కాండే యత్ర యత్ర సీతాప్రలాపః- తత్ర తత్రైవమేవ ఊహనీయః ॥ ౪ ॥ వేపత ఇతి ॥ కోకైః వృకైః॥౫॥ సా త్వితి॥ అశోకస్య విపులాం శాఖామవలంబ్య-హనుమదధిష్ఠితశింశుపామూలం ప్రాప్తాయాస్సీతాయా అశోకశాఖాలంబనాభిధానాత్ - అశోకశాఖా శింశుపాశాఖాస్సంశ్లిష్టా వర్తంత ఇత్యవగమ్యతే॥౭॥ సేతి॥ రాక్షసీనాం రాక్షసీభ్యః॥౮॥ తస్యా ఇతి॥ వేపంత్యా సీతయేత్యత్ర షష్ఠ్యర్థే తృతీయా-పరిసర్పతి

పరిసర్పతీపరిసర్పంతీ-సమభావఆర్షః॥౯॥సానిశ్వసంతీతి॥దుఃఖార్తా రాక్షసీవచనశ్రవణజదుఃఖార్తా ఆర్తా రామవిరహార్తా॥౧౦॥ హారామేతి॥సుమిత్రేత్యత్ర సంబుద్ధావావఎకారాదేశాభావఆర్షః॥౧౧॥లోకప్రవాదఇత్యాదిశ్లోకద్వయమేకంవాక్యం॥ అకాలేఅప్రాప్తకాలే-దుర్లభఇత్యత్ర ఇతికరణంబోధ్యం- యత్ర యతః॥౧౩॥ ఏషేతి॥ తాసాంవదంతీనాం- తాసువదంతీషుసతీష్విత్యర్థః-అస్మాచ్ఛ్లోకాత్ పరంఏవముక్తేతిశ్లోకః-మనస్వినీతి-పాతివ్రత్యేదృఢమనాః - అతఃపరంసమా నుప్లేతిశ్లోకః నమానుప్లేతి-కామంఖాదతయథేచ్ఛంభక్షయత-అతఃపరంసారాక్షసీతిశ్లోకః.అతఃపరంవేపతఇతిశ్లోకః-కురంగైఃఈహామృగైః॥ ని॥ కురంక స్త్వీహామృ గోవృకఇత్యమరః। అతఃపరంసాత్వితిశ్లోకః-అశోకస్యవిపులాంశాఖామాలంబ్య.హనుమదధిష్ఠితశింశుపామూలంప్రాప్తాయాస్సీతాయా అశోకశాఖాలంబనాభి ధానాదశోకశింశుపాశాఖాః-పరస్పరంసంమిళితావర్తంతఇత్యవగమ్యతే- అతఃపరంసావేపమానేతిశ్లోకః-రాక్షసీనాంరాక్షసీభ్యః-అతఃపరంతస్యాఇతిశ్లోకః- వే పంత్యాసీతయేత్యత్రపష్ఠ్యర్థేతృతీయా - పరిసర్పతీపరిసర్పంతీ-సమభావఆర్షః-అతఃపరంసానిశ్వసంతీతిశ్లోకః.అతఃపరంహారామేతశ్లోకః - హాసుమిత్రేతేత్యత్రఏ కారాభావఆర్షః-అతఃపరంలోకప్రవాదఇత్యాదిశ్లోకద్వయమేకంవాక్యం - దుర్లభఇత్యత్రేతికరణంద్రష్టవ్యం-యత్రయతః-ఏవంపాఠక్రమః- కేషుచిత్కోశేషు వ్యుత్క్రమస్తు లేఖకప్రమాదకృతః॥౧౩॥ఏషేతి॥ పూర్ణాపదార్థైరితిశేషః॥౧౪॥౧౫॥మమధనంసర్వేషాంస్వంభవిష్యతీత్యాహ-తమితి॥తంబహవోన్యపకల్యా ణగుణాఃపుత్రస్యసంతి తఇతిప్రసిద్ధం-ఆత్మగుణానుక్త్వావిగ్రహగుణానాహపద్మదళపత్రాక్షం-దళతీతిదళం-వికసితపద్మాక్షమిత్యర్థః - యద్వాదళతీతిదళంగర్భ పత్రం.విస్పష్టార్థమేకార్థశబ్దద్వయంవా-సింహవిక్రాంతగామినంవిక్రాంతంవిక్రమఃగమనంతద్వత్ గచ్ఛతీతితథా॥౧౬॥౧౭॥ కీదృశంత్వితి॥ పురాజన్మాంతరే పూర్వజన్మని- ఘోరంసుదారుణం-అత్యంతఘోరమిత్యర్థః॥౧౮॥జీవితమితి॥రక్ష్యంత్యారక్ష్యమాణయా॥౧౯॥ధిగితి॥ పరవశ్యతాంభర్తృపరతంత్రతాం-పరస్వభూ తంశరీరంనస్వేచ్ఛయాత్యక్తుంశక్యమిత్యర్థః-ఆత్మచ్ఛందేనమదిచ్ఛయా॥ ౨౦॥ ఇతిశ్రీగోవిందరాజవిరచితే శ్రీరామాయణభూషణే శృంగారతిలకాఖ్యానే సుం దరకాండవ్యాఖ్యానే పంచవింశస్సర్గః. *

యత్రస్థావివర్ణవదనాభవత్॥౮॥తస్యాస్సాదీర్ఘవిపులా వేపంత్యాసీతయాతదా।దదృశేకంపినీవేణీవ్యాలీవపరిసర్పతీ॥౯॥సానిశ్వసంతీదుఃఖా ర్తాశోకోపహతచేతనా।ఆర్తావ్యసృజదశ్రూణిమైథిలీవిలలాపహ॥౧౦॥హారామేతిచదుఃఖార్తాహాపునర్లక్ష్మణేతిచ।హాశ్వశ్రుర్మమకౌస ల్యేహాసుమిత్రేతిభామిని॥౧౧॥లోకప్రవాదస్సత్యోయంపండితైస్సముదాహృతః।అకాలేదుర్లభోమృత్యుఃస్త్రియావాపురుషస్యవా*యత్రా హమేవంక్రూరాభీరాక్షసీభిరిహార్దితా।జీవామిహీనారామేణముహూర్తమపిదుఃఖితా॥౧౩॥ఏషాల్పపుణ్యాకృపణావినశిష్యామ్యనాథవత్।సము ద్రమధ్యేనౌఃపూర్ణావాయువేగైరివాహతా॥౧౪॥భర్తారంతమపశ్యంతీరాక్షసీవశమాగతా।సీదామిఖలుశోకేనకూలంతోయహతంయథా॥ ౧౫॥తంపద్మదళపత్రాక్షంసింహవిక్రాంతగామినమ్।ధన్యాఃపశ్యంతిమేనాథంకృతజ్ఞంప్రియవాదినమ్॥౧౬॥సర్వథాతేనహీనాయారామేణవి దితాత్మనా।తీక్ష్ణంవిషమివాస్వాద్యదుర్లభంమమజీవితమ్॥౧౭॥ కీదృశంతుమయాపాపంపురాజన్మాంతరేకృతమ్।యేనేదంప్రాప్యతేదుఃఖంమ యాఘోరంసుదారుణమ్॥౧౮॥జీవితంత్యక్తుమిచ్ఛామిశోకేనమహతావృతా।రాక్షసీభిశ్చరక్ష్యంత్యారామోనాసాద్యతేమయా॥౧౯॥ ధిగస్తుఖలు మానుష్యంధిగస్తుపరవశ్యతామ్।నశక్యంయత్పరిత్యక్తుమాత్మచ్ఛందేనజీవితమ్॥౨౦॥ఇతిశ్రీమత్సుందరకాండే - పంచవింశస్సర్గః. ********

రిసర్పంతీ॥౧౦॥హేతి॥ హేసుమిత్రేత్యత్రఎకారాభావఆర్షః॥౧౧॥ లోకప్రవాదఇత్యాదిశ్లోకద్వయమేకంవాక్యం - దుర్లభఇత్యత్రఇతికరణంద్రష్టవ్యం * య తః॥౧౩॥ఏషేతి॥పూర్ణాపదార్థైః॥౧౫॥తమితి॥పద్మదళపత్రాక్షందళతీతిదళంవికసితపద్మంతస్యపత్రమివాక్షం-వికసితపద్మపత్రాక్షమిత్యర్థః॥౧౬॥తి॥తీక్ష్ణంవి షంవత్సనాభాదికమాస్వాద్యస్థితస్యేవమమమేజీవితందుర్లభం॥౧౮॥జీవితమితి॥రక్ష్యంత్యారక్ష్యమాణయేత్యర్థః॥౧౯॥ధిగితి॥ఛందేనఇచ్ఛయా॥౨౦॥ఇతిశ్రీమహే శ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్వదీపికాఖ్యాయాం - సుందరకాండవ్యాఖ్యాయాం - పంచవింశస్సర్గః. ************************

ప్రసక్తేత్యాది॥ ఉన్మత్తేతి- ఉన్మత్తా చిత్తవిభ్రమవతీ-ఉన్మాదశ్చిత్తవిభ్రమః ఇత్యుక్తేః - ప్రమత్తా అనవధానా॥౧॥ ప్రమాదోఽనవధానతేత్యమరః। భ్రాంతచిత్తా అనవస్థితచిత్తా-ఉపావృత్తా శ్రమాపనోదనార్థం వేష్టితా-కిశోరీవ బడబేవ॥౨॥ రాఘవస్యేత్యాది॥ ప్రమత్తస్య అనవహితస్య॥౪॥ నహీతి॥ మే జీవితైర్జీవనైః-కోఽప్యర్థో నాస్తి- కేవలజీవితస్యానపేక్షితత్వేఽప్యర్థసహితత్వేన తదపేక్షా స్యాత్ - నేత్యాహ- నైవార్థైర్న చ భూషణైః-భూషణై రథైశ్చ సహితైర్జీవనైరర్థో నాస్తి-కుత ఇత్యత్రాహ వసంత్యా ఇతి-రాక్షసీమధ్యవాసాద్రామవిరహాచ్చ సర్వోపకరణసహితమపి జీవితం నాపేక్షితమిత్యర్థః॥౫॥౧౦॥ ప్రత్యాఖ్యాతమితి॥ ప్రత్యాఖ్యాతం ప్రత్యాఖ్యానం-భావే నిష్ఠా-ఆత్మానం స్వస్వరూపం॥౧౧॥ ఛిన్నేతి॥ ఛిన్నా ద్విఖండతయా కృతా-భిన్నా దళితా విభక్తా అవయవశః కృతా-దీప్తేవాగ్నౌ ప్రదీపితా వా॥౧౨॥ ఏవం పాతివ్రత్యదార్ఢ్యముక్త్వా రామస్యానాగమనే కారణాని బహుధాశంకతే ఖ్యాత ఇత్యాదినా॥ ప్రాజ్ఞః దోషవత్యపి గుణదర్శీ- న తేంబా మధ్యమామాతా గర్హితవ్యా కథంచనేత్యుక్తం-కృతజ్ఞః-కథంచిదుపకారేణ కృతేనైకేన తుష్యతీత్యుక్తరీత్యా స్వాశ్రితైః కృతం కించిత్కారం సర్వదా మనసి కుర్వన్నిత్యర్థః - సానుక్రోశః కించిత్కారకరణే భృశం భవతి దుఃఖిత ఇత్యుక్తరీత్యా తేషాం వ్యసనే సతి అతిదుఃఖితః - రాఘవః జనిత్వార్జితానాం గుణాంతరాణాముపసంగ్రహణక్షమం-సద్వృత్తః పరసమృద్ధ్యైకప్రయోజనః-ఖ్యాతః ఏవం శత్రుగోష్ఠ్యామపి ప్రసిద్ధః-నిరనుక్రోశః శంకే-అస్యామవస్థాయాం ముఖప్రదానాభావాన్నిశంసమాశంకే-మద్భాగ్యసంక్షయాత్ మద్భాగ్యవిపర్యయేణైవం వైపరీత్యం జాతం॥౧౩॥ ఏకమాత్రసహాయస్స కిం కరిష్యతీత్యత్రాహ- రాక్షసానామితి॥ జనస్థానే రక్షసాం చతుర్దశసహస్రాణి ఏకేన యేన రామేణ నిరస్తాని ఘాతితాని-సః నాభిపద్యతే న రక్షతి॥౧౪॥ ప్రబలో రావణః కథం నిరస్య ఇత్యత్రాహ-నిరుద్ధేతి॥ ౧౫ ॥ సామర్థ్యం నిదర్శయతి-విరాధ ఇతి॥౧౬॥ అస్తు రామస్సమర్థః-తథాపి సముద్రమధ్యస్థాం లంకాం దుష్ప్రధర్షేత్యాశంక్యాహ కామమితి॥ గతిరోధి గతిప్రతిబంధకం-

ప్రసక్తాశ్రుముఖీత్యేవం బ్రువంతీ జనకాత్మజా। అధోముఖముఖీ బాలా విలప్తుముపచక్రమే॥ * ఉన్మత్తేవ ప్రమత్తేవ భ్రాంతచిత్తేవ శోచతీ। ఉపావృత్తా కిశోరీవ వివేష్టంతీ మహీతలే॥౨॥ రాఘవస్య ప్రమత్తస్య రక్షసా కామరూపిణా। రావణేన ప్రమథ్యాహమానీతా క్రోశతీ బలాత్ * రాక్షసీవశమాపన్నా భర్త్స్యమానా సుదారుణమ్। చింతయంతీ సుదుఃఖార్తా నాహం జీవితుముత్సహే॥౪॥ నహి మే జీవితైరర్థో నైవార్థైర్న చ భూషణైః। వసంత్యా రాక్షసీమధ్యే వినా రామం మహారథమ్॥౫॥ అశ్మసారమిదం నూనమథవాప్యజరామరమ్। హృదయం మమ యేనేదం న దుఃఖేనావశీర్యతే॥౬॥ ధిఙ్మామనార్యామసతీం యాహం తేన వినా కృతా। ముహూర్తమపి రక్షామి జీవితం పాపజీవితా॥౭॥ కా చ మే జీవితే శ్రద్ధా సుఖే వా తం ప్రియం వినా। భర్తారం సాగరాంతాయా వసుధాయాః ప్రియంవదమ్॥౮॥ భిద్యతాం భక్ష్యతాం వాపి శరీరం విసృజామ్యహమ్। న చాప్యహం చిరం దుఃఖం సహేయం ప్రియవర్జితా॥౯॥ చరణేనాపి సవ్యేన న స్పృశేయం నిశాచరమ్। రావణం కిం పునరహం కామయేయం విగర్హితమ్॥౧౦॥ ప్రత్యాఖ్యాతం న జానాతి నాత్మానం నాత్మనః కులమ్। యో నృశంసస్వభావేన మాం ప్రార్థయితుమిచ్ఛతి॥౧౧॥ ఛిన్నా భిన్నా విభక్తా వా దీప్తే వాగ్నౌ ప్రదీపితా। రావణం నోపతిష్ఠేయం కిం ప్రలాపేన వశ్చిరమ్॥౧౨॥ ఖ్యాతః ప్రాజ్ఞః కృతజ్ఞశ్చ సానుక్రోశశ్చ రాఘవః। సద్వృత్తో నిరనుక్రోశః శంకే మద్భాగ్యసంక్షయాత్॥౧౩॥ రాక్షసానాం సహస్రాణి జనస్థానే చతుర్దశ। యేనైకేన నిరస్తాని స మాం కిం నాభిపద్యతే॥౧౪॥ నిరుద్ధా రావణేనాహమల్పవీర్యేణ రక్షసా। సమర్థః ఖలు మే భర్తా రావణం హంతుమాహవే॥౧౫॥ విరాధో దండకారణ్యే యేన రాక్షసపుంగవః। రణే రామేణ నిహతస్స మాం కిం నాభిపద్యతే॥౧౬॥ కామం మధ్యే సముద్రస్య లంకేయం దుష్ప్రధర్షణా। న తు రాఘవబాణానాం గతిరోధీహ విద్యతే॥౧౭॥ కిం ను తత్కారణం యేన రామో దృఢపరాక్రమః। రక్ష

తి॥ ప్రసక్తాని ప్రవృత్తాని అశ్రూణి ముఖే యస్యాస్సా ఏవం బ్రువంతీ వక్ష్యమాణరీత్యా బ్రువంతీ విలప్తుం విలపితుం॥౧॥ ఉన్మత్తేతి॥ ఉన్మత్తేవ భూతావిష్టేవ-ప్రమత్తేవ మదకరద్రవ్యసేవనాత్ ప్రకర్షేణ మత్తేవ- భ్రాంతచిత్తేవ వ్యామూఢచిత్తేవ ఉపావృత్తా కిశోరీవ శ్రమాపనోదనార్థం వేష్టితా బడబేవ॥౨॥ రాఘవస్యేతి॥ ప్రమత్తస్య అనవహితస్య॥౪॥ తి॥ అర్థైః ధనైః॥౫॥౬॥ తి॥ అసతీం అసతీవత్పరగృహస్థాం॥౭॥౧౦॥ ప్రత్యాఖ్యాతం నిరాకరణం॥౧౧॥ ఛిన్నేతి॥ ఛిన్నా లూనా-భిన్నా విదారితా-విభక్తా శీర్ణా॥౧౨॥ ఖ్యాత ఇతి॥ ప్రాజ్ఞత్వాదిగుణో రామః మద్భాగ్యసంక్షయాత్ నిరనుక్రోశ ఇతి శంక ఇతి సంబంధః॥౧౮॥ ఇహస్థామితి॥ మర్షయిష్యతీత్యత్ర కాకురనుసం

కించిదితి శేషః॥౧౭॥ఏతత్ఫలితమాహ-కింత్వితి॥౧౮॥ఇహేతి॥లక్ష్మణపూర్వజ ఇత్యనేన నిరనుక్రోశత్వాదిప్రసక్త్యభావస్సూచ్యతే-మర్షయిష్యతీత్యత్ర కాకురను సంధేయా॥౧౯॥ఇహాస్థిత్యజ్ఞానే హేతుమాహ-హృతేతి॥౨౦॥ప్రసంగాదాహ కృతమితి॥ అభ్యవపద్యతా రక్షతా-రావణద్వంద్వే రావణద్వంద్వయుద్ధే॥౨౧॥౨౩ తత ఇతి॥ అహం యథా ఏవం రుదతీ రుదంత్యస్మి-తథా నిహతనాథానాం రాక్షసీనాం గృహే గృహే- భూయః భూరి రుదంత్యః భవిష్యంతీత్యర్థః॥౨౪॥అన్విష్యేతి॥రక్ష సాం లంకాం అన్విష్య-కుర్యాత్-రిపునాశనమితి శేషః॥౨౫॥౨౬॥అచిరేణేతి॥దుష్ప్రస్థానః దుర్మార్గః-దురాచార ఇతియావత్॥౨౭॥యాదృశానీతి॥ అశుభాని అశుభసూచకాని-హతప్రభేత్యత్ర లంకేత్యనుకర్షః-లంకా అచిరేణ కాలేన హతప్రభా భవిష్యతీత్యత్ర యాదృశాని సూచకాని స్యుః- ఇహ లంకాయాం తాదృశాన్యశు భాని దృశ్యంత ఇత్యన్వయః॥౨౮॥నూనమితి॥ దుర్ధర్షేతి లంకావిశేషణం॥౨౯॥పుణ్యేతి॥ పుణ్యోత్సవేభ్యస్సముత్థా. నివృత్తపుణ్యోత్సవేత్యర్థః- సరాక్షసీ రాక్ష స్వయః॥౩౦॥౩౧॥సాంధకారేత్యాది॥యదీతి- సరామః రావణస్య నివేశనే మాం వర్తమానాం జానీయాద్యది తదా లంకా నిర్దగ్ధా భవిష్యతీతి పూర్వేణ సంబంధః॥ ౩౩॥ అనేనేతి॥సమయః ద్వాదశమాసాత్మకస్సంకేతః-తస్య కాలః ఆగతః సన్నిహితః-మాసద్వయమాత్రపరిశేషాదితి భావః॥౩౪॥ అకార్యమితి॥ పాపకారిణః మె

సాపహృతాం భార్యామిష్టాం నాభ్యవపద్యతే॥౧౮॥ఇహస్థాం మాం న జానీతే శంకే లక్ష్మణపూర్వజః । జానన్నపి హి తేజస్వీ ధర్షణం మర్షయిష్యతి॥
౧౯॥హృతేతి యోఽధిగత్వా మాం రాఘవాయ నివేదయేత్ । గృధ్రరాజోఽపి స రణే రావణేన నిపాతితః॥౨౦॥కృతం కర్మ మహత్తేన మాం తథాభ్యవప
ద్యతా।తిష్ఠతా రావణద్వంద్వే వృద్ధేనాపి జటాయుషా॥౨౧॥యది మామిహ జానీయాద్వర్తమానాం స రాఘవః।అద్య బాణైరభిక్రుద్ధః కుర్యాల్లోకమ
రాక్షసమ్*విధమేచ్చ పురీం లంకాం శోషయేచ్చ మహోదధిమ్।రావణస్య చ నీచస్య కీర్తిం నామ చ నాశయేత్॥౨౩॥తతో నిహతనాథానాం రాక్షసీ
నాం గృహే గృహే।యథాహమేవం రుదతీ తథా భూయో న సంశయః॥౨౪॥అన్విష్య రక్షసాం లంకాం కుర్యాద్రామస్సలక్ష్మణః। న హి తాభ్యాం రిపు
ర్దృష్టో ముహూర్తమపి జీవతి॥౨౫॥చితాధూమాకులపథా గృధ్రమండలసంకులా।అచిరేణ తు లంకేయం శ్మశానసదృశీ భవేత్॥౨౬॥ అచిరేణైవ కా
లేన ప్రాప్స్యామ్యేవ మనోరథమ్।దుష్ప్రస్థానోఽయమాఖ్యాతి సర్వేషాం వో విపర్యయమ్॥౨౭॥ యాదృశానీహ దృశ్యంతే లంకాయామశుభాని
వై।అచిరేణ తు కాలేన భవిష్యతి హతప్రభా॥౨౮॥నూనం లంకా హతే పాపే రావణే రాక్షసాధమే । శోషం యాస్యతి దుర్ధర్షా ప్రమదా విధవా యథా॥౨౯॥పుణ్యోత్సవసముత్థా చ నష్టభర్త్రీ సరాక్షసీ।భవిష్యతి పురీ లంకా నష్టభర్త్రీ యథాఙ్గనా॥౩౦॥ నూనం రాక్షసకన్యానాం రుదతీనాం గృ
హే గృహే। శ్రోష్యామి నచిరాదేవ దుఃఖార్తానామిహ ధ్వనిమ్॥౩౧॥సాంధకారా హతద్యోతా హతరాక్షసపుంగవా। భవిష్యతి పురీ లంకా నిర్దగ్ధా
రామసాయకైః*యది నామ స శూరో మాం రామో రక్తాంతలోచనః।జానీయాద్వర్తమానాం హి రావణస్య నివేశనే॥౩౩॥అనేన తు నృశంసేన రావ
ణేనాధమేన మే।సమయో యస్తు నిర్దిష్టస్తస్య కాలోఽయమాగతః॥౩౪॥అకార్యం యే న జానంతి నైరృతాః పాపకారిణః। అధర్మాత్తు మహో

ధేయా-తథా చ న సహిష్యతీత్యర్థః॥౨౦॥కృతమితి॥మాం తథాభ్యవపద్యతా మన్మోచనార్థమాగతేన-రావణద్వంద్వే రావణయుద్ధే॥౨౩॥తత ఇతి॥ యథాహమేవం రుద త్యస్మి తథా తాసాం గృహే గృహే రుదంత్యో రాక్షస్యో భూయో భూయిష్ఠం భవిష్యంతీత్యర్థః॥౨౪॥తి॥ననుజ్ఞానే ఖల్విదం సంభావ్యేత జ్ఞానమేవ దుర్లభం తత్రాహ అ న్విష్యేతి॥అచింత్యసామర్థ్యత్వాత్ దైవానుగ్రహాచ్చ లంకామప్యన్విష్య మాం జ్ఞాత్వా రక్షసాం కుర్యాత్ వినాశనమితి శేషః - వినాశస్యైవ తత్పరత్వమాహ నహీత్॥ ౨౫॥౨౬॥అచిరేణేతి॥కుతః దుష్ప్రస్థానః దుర్మార్గవర్తనం కర్తృ-విపర్యయమాఖ్యాతి॥౨౭॥తి॥యాదృశానీతి॥యాదృశాని దృశ్యంతే తైరేవ హతప్రభా భవిష్యతీతి జ్ఞాయత ఇత్యర్థః॥౨౮॥తి॥శోషం వైశ్వర్యాదేరితి శేషః॥౨౯॥౩౦॥తి॥ధ్వనిం రోదనశబ్దం-దుఃఖార్తానామితి వేతి చ పాఠః॥౩౧॥* యది నామేతి॥ సః రామః మాం రావణ స్య నివేశనే వర్తమానాం జానీయాద్యది-తర్హి లంకా రామసాయకైర్నిర్దగ్ధా భవిష్యతీతి పూర్వేణ సంబంధః॥౩౩॥తర్హి జితం త్వయేత్యాశంక్య-సత్యం-కింతు తేన గేవమాసు యం మాం కు ముఖ్యే త్యాహ॥అనేనేత్యాది శ్లోకత్రయేణ-సమయః మాసౌ ద్వాదశ భామినీత్యుక్త సమయః॥౩౪॥నను విభీషికా మాత్రమేతత్ కథం

నైఋతాః అధర్మార్థతోః అకార్యం న జానంతి తైర్నృశంసత్వాత్ సంభవిష్యతి॥౩౫॥ ఏతదేవ వివృణోతి నైతఇతి॥౩౬॥ యదీతి॥ పతినేతి వా భావఆర్షః॥౩౮॥ నాజానాదితి॥ జీవతీం జీవంతీం. ననుకుర్యాతాం కుర్యాతామేవ. తదాహ వామనః॥ సంభావ్యనిషేధనివర్తనే ద్వౌ ప్రతిషేధావితి॥౪౧॥ అథవేతి॥ ధర్మకామస్య తస్య రామానపేక్షిణ ఇత్యర్థః. మయా భార్యయా కోర్థః. పరమాత్మనః ఉత్కృష్టస్వభావస్య॥౪౨॥ దృశ్యమానఇతి॥ సౌహృదం నాస్త్యపశ్యతః అదృశ్యమానే ప్రీతిర్న భవతి. తస్మాదదృశ్యాయాం మయి రామస్య కిం ప్రీతిర్నాసీదిత్యర్థః. ఏవమాశంకితం ప్రతిషేధతి. నాశయంతీతి. కృతఘ్నాః ప్రథమముత్పన్నాం ప్రీతిం నాశయంతి. నతు రామో నాశయిష్యతి. మయి ప్రీతిమితి శేషః॥౪౩॥ కింన్వితి॥ నగుణాః దుష్కృతాని॥౪౪॥ శ్రేయఇతి॥ మర్తుమితి భావార్థే తుమున్. మరణమిత్యర్థః. మహాత్మనః రామాద్విహీనాయాః మహాత్మనా రామేణ హీనాయాః. తృతీయార్థే పంచమీ॥౪౫॥ అథవేతి॥ న్యస్తశస్త్రౌ సంవృత్తౌ కిమితి సంబంధః॥౪౬॥ అథవేతి॥ సాదితౌ హతౌ॥౪౭॥ సాహమితి॥ వర్తతి వర్తమానే॥౪౮॥ ధన్యాఇతి॥ మహాత్మానః మహాధైర్యాః. త్యక్తకిల్బిషాః త్యక్తపాపాః. జితాత్మానః జితాంతఃకరణాః. మహాభాగాః మహాభాగ్యాః॥౪౯॥ ప్రియాదితి॥ ప్రియాన్నసంభవేద్దుఃఖం. కింతు సుఖమేవ భవేదిత్యర్థః. ప్రియాత్ అనుకూలవస్తునః. అప్రియాత్ ప్రతికూలవస్తునః. అధికం భయం అధికం దుః

త్వాతో భవిష్యతి హి సాంప్రతమ్॥౩౫॥ నైతే ధర్మం విజానంతి రాక్షసాః పిశితాశనాః। ధ్రువం మాం ప్రాతరాశార్థే రాక్షసః కల్పయిష్యతి॥౩౬॥
సాహం కథం కరిష్యామి తం వినా ప్రియదర్శనమ్। రామం రక్తాంతనయనమపశ్యంతీ సుదుఃఖితా॥౩౭॥ యది కశ్చిత్ప్రదాతా మే విషస్యాద్య భవేదిహ। క్షిప్రం వైవస్వతం దేవం పశ్యేయం పతినా వినా॥౩౮॥ నాజానాజ్జీవతీం రామస్స మాం లక్ష్మణపూర్వజః। జానంతౌ తౌ న కుర్యాతాం నోర్వ్యాం హి మమ మార్గణమ్॥౩౯॥ నూనం మమైవ శోకేన స వీరో లక్ష్మణాగ్రజః। దేవలోకమితో యాతస్త్యక్త్వా దేహం మహీతలే॥౪౦॥ ధన్యా దేవాస్సగంధర్వాస్సిద్ధాశ్చ పరమర్షయః। మమ పశ్యంతి యే నాథం రామం రాజీవలోచనమ్॥౪౧॥ అథవా న హి తస్యార్థో ధర్మకామస్య ధీమతః। మయా రామస్య రాజర్షేర్భార్యయా పరమాత్మనః॥౪౨॥ దృశ్యమానే భవేత్ప్రీతిస్సౌహృదం నాస్త్యపశ్యతః। నాశయంతి కృతఘ్నాస్తు న రామో నాశయిష్యతి॥౪౩॥ కిన్ను మే న గుణాః కేచిత్కిం వా భాగ్యక్షయో మమ। యాహం సీదామి రామేణ హీనా ముఖ్యేన భామినీ॥౪౪॥ శ్రేయో మే జీవితాన్మర్తుం విహీనాయా మహాత్మనః। రామాదక్లిష్టచారిత్రాచ్ఛూరాచ్ఛత్రునిబర్హణాత్॥౪౫॥ అథవా న్యస్తశస్త్రౌ తౌ వనే మూలఫలాశినౌ। భ్రాతరౌ హి నరశ్రేష్ఠౌ సంవృత్తౌ వనగోచరౌ॥౪౬॥ అథవా రాక్షసేంద్రేణ రావణేన దురాత్మనా। ఛద్మనా సాదితౌ శూరౌ భ్రాతరౌ రామలక్ష్మణౌ॥౪౭॥ సాహమేవంగతే కాలే మర్తుమిచ్ఛామి సర్వథా। న చ మే విహితో మృత్యురస్మిన్దుఃఖేఽపి వర్తతి॥౪౮॥ ధన్యాః ఖలు మహాత్మానో మునయస్త్యక్తకిల్బిషాః। జితాత్మానో మహాభాగా యేషాం న స్తః ప్రియాప్రియే॥౪౯॥ ప్రియాన్న సంభవేద్దుఃఖమప్రియాదధికం భయమ్। తాభ్యాం హి యే వియుజ్యంతే నమస్తేషాం మహాత్మనామ్॥౫౦॥

కార్యం కరిష్యతీత్యత ఆహ॥ అకార్యమితి॥ యే పాపకారిణో నైఋతాః అధర్మార్థతోః అకార్యం న జానంతి. తైర్నృశంసత్వాతః మద్వధరూపమహానర్థః. సాంప్రతం భవిష్యతీతి॥౩౫॥ తదేవ వివృణోతి॥ నైతఇతి॥౩౬॥ తదేవం మహావీరస్య మయ్యనురక్తస్య రామస్య మమానన్వేషణే కారణం మజ్జీవనాపరిజ్ఞానం వా స్వస్య పత్నీత్వాత్ తాత్త్వికవైరాగ్యం వా. ప్రవాసదోషాన్మయి ప్రేమనాశో వా. మామకగుణహీనతా వా. మద్భాగ్యవిపర్యయో వేతి పంచ కారణాన్యుత్ప్రేక్షతే॥ నాజానాదిత్యాది శ్లోకపంచకేన. అథవా న హీత్యాది సార్ధశ్లోకమేకం వాక్యం॥ ధర్మకామస్య నతు కామపరస్య పరమాత్మనః ఆత్మారామస్యేత్యర్థః॥౪౨॥ అథ రామగుణాభిజ్ఞతయా ప్రేమనాశపక్షస్త్వత్రాసంభావిత ఇతి స్వయమేవాహ. దృశ్యమాన ఇతి॥ కేషాంచిద్దృశ్యమానే వస్తునీతి శేషః. సౌహృదం యథా భవతి తథా ప్రీతిర్భవేత్. అపశ్యతః అదృశ్యమానే సతి ప్రీతిర్న భవేత్. కుతః కృతఘ్నాః నాశయంతి ప్రీతిమితి శేషః. రామస్తు న నాశయతీతి సంబంధః. యద్వా సౌహృదం స్నేహం అపశ్యతః పుంసః దృశ్యమానేపి సుహృదీతి శేషః. ప్రీతిర్న భవేత్. కిముత అదృశ్యమానే. కుతః కృతఘ్నాః నాశయంతి సౌహృదమిత్యనుకర్షః. కృతజ్ఞో రామస్తు న నాశయతీతి సంబంధః॥౪౪॥ అథాస్య మదవస్థాయాం స్వకర్తవ్యమాహ॥ శ్రేయఇతి॥ మర్తుం శ్రేయః మరణమేవ శ్రేయ ఇత్యర్థః॥౪౮॥ ధన్యాఇతి॥ ప్రియాప్రియే ఇష్టానిష్టే॥౪౯॥ ప్రియాదితి॥ ప్రియాదభిమతాద్వస్తునః దుఃఖం న సంభవేత్ కింతు సుఖం భవేత్. అప్రియాదనభిమతాద్వస్తునః అధికం భయం భవేత్. తాభ్యాం ప్రియాప్రియరూపవిషయజన్యసుఖభయాభ్యాం

ఖం-తాభ్యాం ప్రియాప్రియాభ్యాం-నమస్తేషాం-తపవసర్వోత్తమా ఇత్యర్థః॥౨౦॥ సాహమితి॥ సాహంతద్విలక్షణాహం-కేవలప్రియపరేత్యర్థః - ప్రమేణత్యక్తా అప్రియం ప్రాప్తా- ప్రాణాంస్త్యక్ష్యామీత్యన్వయః॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే శ్రీరామాయణభూషణే శృంగారతిలకాఖ్యానే సుందరకాండవ్యాఖ్యానే షడ్వింశస్సర్గః ఇత్యుక్తా ఇత్యాది ॥ తత్ మరణాధ్యవసాయం॥౧॥ తత ఇత్యాది॥ ఏకార్థంపూర్వోక్తవచనైరేకాభిధేయం-అనర్థార్థంఅనర్థఫలకం- ఏకాద్యుక్త్యాదయఃపూర్వోక్తార్థమేవపరుషవచనంపునరబ్రువన్నిత్యర్థః-అద్యఅస్మిన్దినే-ఇదానీంఅస్మిన్ క్షణే-భక్షయిష్యంతీత్యబ్రువన్నితిపూర్వేణసంబంధః॥౩॥ సీతామిత్యాది ॥ త్రిజటావిభీషణపుత్రీ-శయానేత్యనేన స్వప్నవృత్తాంతకథనత్వరోచ్యతే॥౬॥ ఏవముక్తా ఇత్యాది ॥ నిశీత్యనంతరమితికరణం ద్రష్టవ్యం॥౭౫॥ తాసామితి॥ కాలేఉషఃకాలేయస్స్వప్నఃతత్సంశ్రితం॥౮౫॥ గజదంతమయీమితి॥ ఆగతఃలంకామితి శేషః॥౧౦॥౧౧౫॥ రాఘవశ్చేతి॥ మహాగజమారూఢ ఇతి-శిబికాత ఇతి శేషః-తథోక్తంస్వప్నాధ్యాయే- ఆరోహణంగోవృషకుంజరాణాంప్రాసాదశైలాగ్రవనస్పతీనాం । విష్ఠానులేపోరుదితంమృతంచస్వప్నేష్వగమ్యాగమనంచధన్యమితి॥ చచార-సీతాంప్రతీతి శేషః॥ ౧౨౫॥౧౩౫॥ తత స్తస్య నగస్యాగ్ర ఇతి॥ అత్ర ద్వాదశసహస్రశ్లోకాగతాః-త్రయోదశసహస్రాదిమోఽయంశ్లోకః-గాయత్ర్యాస్త్రయోదశమక్షరమత్ర బోధ్యం॥

సాహంత్యక్తా ప్రియాహేణ రామేణ విదితాత్మనా । ప్రాణాంస్త్యక్ష్యామి పాపస్య రావణస్య గతా వశమ్॥౨౧॥ ఇతి సుందరకాండే షడ్వింశస్సర్గః.

ఇత్యుక్తాస్సీతయా ఘోరా రాక్షస్యః క్రోధమూర్ఛితాః । కాశ్చిజ్జగ్ము స్తదాఖ్యాతుం రావణస్య తరస్వినః॥ ౧॥ తతస్సీతాముపాగమ్య రాక్షస్యో ఘోరదర్శనాః । పునః పరుషమేకార్థ మనర్థార్థమథాబ్రువన్ * అద్యేదానీం తవానార్యే సీతే పాపవినిశ్చయే । రాక్షస్యో భక్షయిష్యంతి మాంసమేతద్యథాసుఖమ్॥౩॥ సీతాం తాభిరనార్యాభిర్దృష్ట్వా సంతర్జితాం తదా । రాక్షసీ త్రిజటా వృద్ధా శయానా వాక్యమబ్రవీత్ * ఆత్మానం ఖాదతానార్యా న సీతాం భక్షయిష్యథ । జనకస్య సుతామిష్టాం స్నుషాం దశరథస్య చ * స్వప్నో హ్యద్య మయా దృష్టో దారుణో రోమహర్షణః । రాక్షసానామభావాయ భర్తురస్యా భవాయ చ॥౬॥ ఏవముక్తాస్త్రిజటయా రాక్షస్యః క్రోధమూర్ఛితాః । సర్వా ఏవాబ్రువన్భీతాస్త్రిజటాం తామిదం వచః * కథయస్వ త్వయా దృష్టః స్వప్నోఽయం కీదృశో నిశి॥౭౫॥ తాసాం శ్రుత్వా తు వచనం రాక్షసీనాం ముఖాచ్చ్యుతమ్ * ఉవాచ వచనం కాలే త్రిజటా స్వప్నసంశ్రితమ్॥౮౫॥ గజదంతమయీం దివ్యాం శిబికామంతరిక్షగామ్ * యుక్తాం హంససహస్రేణ స్వయమాస్థాయ రాఘవః । శుక్లమాల్యాంబరధరో లక్ష్మణేన సహాగతః ॥ ౧౦ ॥ స్వప్నే చాద్య మయా దృష్టా సీతా శుక్లాంబరావృతా । సాగరేణ పరిక్షిప్తం శ్వేతం పర్వతమాస్థితా * రామేణ సంగతా సీతా భాస్కరేణ ప్రభా యథా॥౧౧౫॥ రాఘవశ్చ మయా దృష్టశ్చతుర్దంతం మహాగజమ్ । ఆరూఢః శైలసంకాశం చచార సహలక్ష్మణః॥౧౨౫॥ తతస్తౌ నరశార్దూలౌ దీప్యమానౌ స్వతేజసా * శుక్లమాల్యాంబరధరౌ జానకీం పర్యుపస్థితౌ॥౧౩౫॥ తత స్తస్య నగస్యాగ్రే హ్యాకాశస్థస్య దంతినః * భర్త్రా పరిగృహీతస్య జానకీ స్కంధమాశ్రితా॥౧౪౫॥ భర్తురంకాత్సముత్పత్య తతః కమలలోచనా * చంద్రసూర్యౌ మయా దృష్టా పాణినా పరిమార్జతీ॥

మిత్యర్థః॥౨౧॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం- శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం-సుందరకాండవ్యాఖ్యాయాం-షడ్వింశస్సర్గః-*******
ఇత్యుక్తా ఇతి॥ తత్ మరణాధ్యవసాయం॥౧॥ తత ఇతి॥ ఏకార్థంఏకాభిధేయం-అనర్థంఅనర్థఫలకం* అద్యేతి॥ అద్యేదానీంఅద్యఅస్మిన్దినే ఇదానీమస్మిన్ క్షణే॥ అద్యేత్యస్య వాస్తవార్థస్తు॥ హేసీతే-పాపనిశ్చయే అనార్యే అపరాధే సతి-రాక్షస్యస్తవమాంసంభక్షయిష్యంతీతికాశ్చనరాక్షస్యః పరుషమబ్రువన్నితిపూర్వేణసంబంధః॥౩॥ * స్వప్న ఇతి॥ రాక్షసానామభావాయ వినాశాయ-భవాయ అభ్యుదయాయ॥౬॥ తా॥ పూర్వం క్రోధమూర్ఛితాః పశ్చాత్ త్రిజటావచనాద్భీతా ఇత్యర్థః॥౭౫॥ కాలే ప్రాతః కాలే స్వప్నసంశ్రితం ప్రాతః కాలదృష్టస్వప్నదృష్టార్థవిషయకం-అనేనస్వప్నస్యశీఘ్రఫలదత్వంసూచితం॥౮౫॥౧౦॥ తా॥ సాగరేణ క్షీరసాగరేణ పరిక్షిప్తమావృతం-సంగతా తత్రైవపర్వతఇతి శేషః.ఏతేన లంకాయామేవ రామస్య సీతాదర్శనంసూచితం॥౧౧౫॥౧౩౫॥ తత ఇతి॥ జానకీం పర్యుపస్థితౌ జానకీసమీపస్థితౌ-తస్య ఇతి గాయత్ర్యాస్త్రయోదశాక్షరం తత స్తస్యేత్యస్య శ్లోకస్య చతుర్థాక్షరేణస్య ఇత్యనేన సంగృహ్ణాతి తత స్తస్య నగస్యాగ్రే హ్యాకాశస్థస్య దంతినః-భర్త్రా పరిగృహీతస్య జానకీ స్కంధమాశ్రితా-తస్య నగస్య పూర్వోక్తస్య శ్వేతపర్వతస్యేత్యర్థః-భర్త్రా పరిగృహీతస్య రామేణాధిష్ఠితస్య॥౧౪౫॥ భర్తురంకాదితి॥ పర్వతాగ్రే

౧౪॥ భర్తురితి॥చంద్రసూర్యౌపాణినాపరిమార్జతీతి-అత్రస్వప్నాధ్యాయవచనం-ఆదిత్యమండలంవాతుచంద్రమండలమేవవా।స్వప్నేగృహ్ణాతిహస్తాభ్యాం రాజ్యంసంప్రాప్నుయాన్మహదితి॥౧౫॥౧౬॥అయమిహస్వప్నక్రమః-శిబికాస్థితోరామోదృష్టః-శ్వేతపర్వతస్థాసీతాచ-తతశ్శిబికాయాగజమారుహ్యలక్ష్మణేనసహపర్వతమభ్యేత్యతతస్సీతాంగజస్కంధేధిరోప్యలంకాయాఉపరిస్థిత్వాతాభ్యాంసహోష్ట్రవర్ణభయుక్తేనరథేనాగత్యస్వందేశంప్రతితాభ్యాం పుష్పకమధిరుహ్యాగతఇతి-అన్యేశ్లోకాఃప్రక్షిప్తాః-తేనతేనవ్యాఖ్యాతా ఇత్యాహుః - లక్ష్మణేనసహ భ్రాత్రేతి-ఏతత్పాదస్యానంతరంసీతయాసహవీర్యవాన్- ఆరుహ్యపుష్పకం దివ్యంవిమానంసూర్యసన్నిభమ్ । ఉత్తరాందిశమాలోక్యజగామపురుషోత్తమః॥ ఏవంస్వప్నేమయాదృష్టోరామోవిష్ణుపరాక్రమః। లక్ష్మణేనసహ భ్రాత్రా సీతయాసహభార్యయాఇతిపాఠక్రమః ॥ విమానేపుష్పకేస్థితఃపాండంత్రిభువనమిత్యారభ్యరామస్సత్యపరాక్రమఇత్యంతోగ్రంథఃప్రక్షిప్తః - ప్రకృతాసంగతశ్చ-విష్ణురేవస్వయంభూత్వేతి ప్రక్షిప్తవచనస్యవిష్ణుపరాక్రమఇత్యనేనవిరోధాత్ ॥౧౯॥౨౧॥రావణశ్చేతి॥ పిబన్నితి॥తైలసముక్షితఇత్యనేనతైలమిత్యుపస్థాప్యతే-కరవీరకృతస్రజఇత్యకారాంతత్వమార్షం-హలంతాద్వేత్యాపోవిధానాత్ స్రక్ఛబ్దస్యాబంతత్వేనవానిర్వాహః॥౨౨॥౩౦॥ ఏవంరావణవినాశసూచకముక్త్వా విభీషణస్యరాజ్యప్రాప్తిసూచకమాహ-ఏకస్తత్రమయాదృష్టశ్శ్వేతచ్ఛత్రఇత్యాదినా॥వైహాయసంవిమానం॥౩౩॥౩౮॥అపగచ్ఛతేతి॥ అపగచ్ఛతఅపసరత

౧౫॥తతస్తాభ్యాంకుమారాభ్యామాస్థితస్సగజోత్తమః * సీతయాచవిశాలాక్ష్యాలంకాయాఉపరిస్థితః॥౧౬॥ పాండురర్షభయుక్తేనరథేనాష్టయుజాస్వయమ్*ఇహోపయాతఃకాకుత్స్థస్సీతయాసహభార్యయా॥౧౭॥లక్ష్మణేనసహభ్రాత్రాసీతయాసహవీర్యవాన్*ఆరుహ్యపుష్పకందివ్యంవిమానంసూర్యసన్నిభమ్ * ఉత్తరాందిశమాలోక్యజగామపురుషోత్తమః॥౧౯॥ఏవంస్వప్నేమయాదృష్టోరామోవిష్ణుపరాక్రమః । లక్ష్మణేనసహ భ్రాత్రా సీతయాసహభార్యయా॥౨౦॥నహిరామోమహాతేజాశ్శక్యోజేతుంసురాసురైః । రాక్షసైర్వాపిచాన్యైర్వాస్వర్గఃపాపజనైరివ॥౨౧॥రావణశ్చమయాదృష్టఃక్షితౌతైలసముక్షితః । రక్తవాసాఃపిబన్మత్తఃకరవీరకృతస్రజః॥౨౨॥విమానాత్పుష్పకాదద్యరావణఃపతితోభువి ।కృష్యమాణఃస్త్రియాదృష్టోముండఃకృష్ణాంబరఃపునః॥౨౩॥రథేనఖరయుక్తేనరక్తమాల్యానులేపనః ।పిబంస్తైలంహసన్నృత్యన్భ్రాంతచిత్తాకులేంద్రియః * గర్దభేనయయౌశీఘ్రందక్షిణాందిశమాస్థితః॥ ౨౪॥పునరేవమయాదృష్టోరావణోరాక్షసేశ్వరః । పతితోవాక్శిరాభూమౌగర్దభాద్భయమోహితః॥౨౫॥సహసోత్థాయసంభ్రాంతోభయార్తోమదవిహ్వలః ॥ఉన్మత్తఇవదిగ్వాసాదుర్వాక్యంప్రలపన్బహు।దుర్గంధందుస్సహంఘోరంతిమిరంనరకోపమమ్ * మలపంకంప్రవిశ్యాశుమగ్నస్తత్రసరావణః॥౨౬॥కంఠేబద్ధ్వాదశగ్రీవంప్రమదారక్తవాసినీ * కాళీకర్దమలిప్తాంగీదిశంయామ్యాంప్రకర్షతి॥౨౭॥ఏవంతత్రమయాదృష్టఃకుంభకర్ణోనిశాచరః॥ ౨౮ ॥రావణస్యసుతాస్సర్వేదృష్టాస్తైలసముక్షితాః॥౨౯॥వరాహేణదశగ్రీవశ్శింశుమారేణచేంద్రజిత్ * ఉష్ట్రేణకుంభకర్ణశ్చప్రయాతోదక్షిణాందిశమ్॥౩౦॥ఏకస్తత్రమయాదృష్టశ్శ్వేతచ్ఛత్రోవిభీషణః * శుక్లమాల్యాంబరధరశ్శుక్లగంధానులేపనః । శంఖదుందుభినిర్ఘోషైర్నృత్తగీతైరలంకృతః * ఆరుహ్యశైలసంకాశం మేఘస్తనితనిస్స్వనమ్ ।చతుర్దంతంగజందివ్యమాస్తేతత్రవిభీషణః * చతుర్భిస్సచివైస్సార్ధంవైహాయసముపస్థితః॥౩౩॥సమాజశ్చమయాదృష్టోగీతవాదిత్రనిస్స్వనః * పిబతాంరక్తమాల్యానాంరక్షసాంరక్తవాససామ్॥ ౩౪ ॥ లంకాచేయంపురీరమ్యాసవాజిరథకుంజరా * సాగరేపతితాదృష్టాభగ్నగోపురతోరణా॥౩౫॥ లంకాదృష్టామయాస్వప్నేరావణేనాభిరక్షితా * దగ్ధారామస్యదూతేనవానరేణతరస్వినా॥౩౬॥పీత్వా

స్కంధేభర్తురంకేస్థిత్వా-తస్మాత్సముత్పత్యకాయమూర్ధ్వమాయమ్యేత్యర్థః॥౧౬॥పాండురర్షభేత్యాదిసార్ధశ్లోకత్రయమేకంవాక్యం॥తస్మిన్గజేలంకోపరిస్థితేరామఃసీతాలక్ష్మణాభ్యాంసహపాండురవృషభాష్టయుక్తేనరథేనాగత్య -పుష్పకారూఢస్తాభ్యాంసహఉత్తరాందిశంప్రస్థితోదృష్టఇతిసంబంధః-ఇహశైలారోహణాదీనాంశుభావేదకత్వం * ఆరోహణంగోవృషకుంజరాణామిత్యాదిశాస్త్రాదవగంతవ్యం॥౨౧॥ రావణశ్చేతి॥ కరవీరకృతస్రజఇత్యేతద్రథవిశేషణం॥౨౫॥తి॥మలానిపంకానియస్మిన్తత్తిమిరం॥ ౩౦ ॥ వైహాయసంఖేచరత్వం॥౩౩॥౩౬॥తి॥భస్మరూఢాయాంభస్మనారూఢాయాం॥౩౮॥తి॥ భక్షితాంయు

నశ్యధ్వం అదర్శనం ప్రాప్నుత ఆత్మనేపదమార్షం-సీతామాప-సీతామచిరేణాప్స్యతీత్యర్థః-సవైః రాక్షసైస్సార్ధం ఘాతయేత్-వక్ష్యతి సిద్ధం- అపగచ్ఛతనశ్యధ్వమిత్యుక్తైః రావణమిత్యధ్యాహారో వా॥౩౯॥ ప్రియామితి॥ నానుమంస్యతి న సహిష్యత ఇత్యర్థః॥౪౦॥ తదలమితి॥ అభియాచామ-అభయమితి శేషః॥౪౧॥౪౨॥ భర్త్సితామితి॥ కిం వివక్షయా అస్మాభిస్తదా భర్త్సితా కథం ప్రసన్నా భవిష్యతీతి వక్తుమిచ్ఛయా కిం-శంకా నకర్తవ్యేత్యర్థః॥౪౩॥ కుత ఇత్యత ఆహ-ప్రణిపాతప్రసన్నాహీతి॥౪౪॥ స్వప్నదర్శనకథనేన సీతాయాః శోభనం భావీత్యభిధాయ శరీరలక్షణప్రదర్శనేనాపి శుభం భావీత్యాహ- అపిచేతి॥ లక్షణం దుఃఖప్రాప్తిహేతుభూతం-రేఖోపరేఖాదికం॥౪౫॥ తర్హి కుతస్తాదృశదుఃఖానుభవ ఇత్యత్రాహ-ఛాయేతి॥ ఛాయావైగుణ్యమాత్రం-ఉపలక్షయ ఇత్యనుషజ్యతే-వైహాయసం విమానం-ఉపస్థితాం ప్రాప్తాం- దివ్యభోగార్హామితియావత్ అన్వయస్తు ఛాయావైగుణ్యమాత్రం తూపలక్షయే - అతః అదుఃఖార్హాం దివ్యభోగార్హామిమాం దుఃఖం ఉపస్థితమితి శంక ఇతి-అత్ర ఛాయావైగుణ్యం నామ కాంతివైకల్యం॥ని॥ ఛాయా త్వనాతపే కాంతావిత్యమరః॥ యద్వా ఛాయా త్రాణాతపః-తద్వైగుణ్యం తస్య విషమత్వం సర్వలక్షణలక్షితాయా అపి ఛాయావైగుణ్యమేతావద్దుఃఖకరమాసీదితి భావః॥౪౬॥ ఇదానీం రామవార్తాశ్రవణసూచకమాహ- నిమిత్తభూతమితి॥ చక్షురితి- అదక్షిణమిత్యేతదత్రాప్యనుషజ్యతే-హృషితో వా హృష్ట ఇవ-పులకిత ఇవ-పద్మపత్రమిత్యనేన రోగాదిదృష్టహేత్వంతరరాహిత్యముక్తం అకస్మాత్ దృష్టహేత్వంతరం వినా ॥౫౦॥ ఏవం దేహనిమిత్తముక్త్వా శకునమప్యాహ-పక్షీతి॥ పక్షీ పింగళికా- శాఖానిలయః ప్రహృష్టః-పునఃపునశ్చోత్తమసాంత్వవాదీ- భూయోభూయో మధురవాదీ- ఉత్తరోత్తరముత్తమసాంత్వస్వరవాదీ వా-సుస్వాగతాం శోభనబంధ్వాగమనమితి యావత్ ॥ని॥ బంధుస్స్వస్వజనాస్సమా ఇత్యమరః। వాచం స్వరముదీరయా

సైలం ప్రనృత్తాశ్చ ప్రహసంత్యో మహాస్వనాః ॥ లంకాయాం భస్మరూక్షాయాం ప్రవిష్టా రాక్షసస్త్రియః॥౩౭॥ కుంభకర్ణాదయశ్చేమే సర్వే రాక్షసపుంగవాః ॥ రక్తం నివసనం గృహ్య ప్రవిష్టా గోమయహ్రదే॥౩౮॥ అపగచ్ఛత నశ్యధ్వం సీతామాప స రాఘవః ॥ ఘాతయేత్పరమామర్షీ సర్వైస్సార్ధం హి రాక్షసైః॥౩౯॥ ప్రియాం బహుమతాం భార్యాం వనవాసమనువ్రతామ్॥ భర్త్సితాం తర్జితాం వాపి నానుమంస్యతి రాఘవః॥౪౦॥ తదలం క్రూరవాక్యైర్వస్సాంత్వమేవాభిధీయతామ్ ॥ అభియాచామ వైదేహీమేతద్ధి మమ రోచతే॥౪౧॥ యస్యామేవంవిధస్స్వప్నో దుఃఖితాయాం ప్రదృశ్యతే ॥ సా దుఃఖైర్వివిధైర్ముక్తా ప్రియం ప్రాప్నోత్యనుత్తమమ్॥౪౨॥ భర్త్సితామపి యాచధ్వం రాక్షస్యః కిం వివక్షయా ॥ రాఘవాద్ధి భయం ఘోరం రాక్షసానాముపస్థితమ్॥౪౩॥ ప్రణిపాతప్రసన్నా హి మైథిలీ జనకాత్మజా ॥ అలమేషా పరిత్రాతుం రాక్షస్యో మహతో భయాత్॥౪౪॥ అపి చాస్యా విశాలాక్ష్యా న కించిదుపలక్షయే॥ విరూపమపి చాంగేషు సుసూక్ష్మమపి లక్షణమ్॥౪౫॥ ఛాయావైగుణ్యమాత్రం తు శంకే దుఃఖముపస్థితం॥ అదుఃఖార్హామిమాం దేవీం వైహాయసముపస్థితామ్॥౪౬॥ అర్థసిద్ధిం తు వైదేహ్యాః పశ్యామ్యహముపస్థితామ్ ॥ రాక్షసేంద్రవినాశం చ విజయం రాఘవస్య చ ॥౪౭॥ నిమిత్తభూతమేతత్తు శ్రోతుమస్యా మహత్ప్రియమ్ ॥ దృశ్యతే చ స్ఫురచ్చక్షుః పద్మపత్రమివాయతమ్। ఈషచ్చ హృషితో వాస్యా దక్షిణాయా హ్యదక్షిణః ॥ అకస్మాదేవ వైదేహ్యా బాహురేకః ప్రకంపతే। కరేణుహస్తప్రతిమస్సవ్యశ్చోరురనుత్తమః ॥ వేపమానస్సూచ

ప్రత్యుత భర్త్సనాదిమతీం నానుమంస్యతి నానుమంస్యతే న తు మిష్యతే అతస్తత్క్రోధాద్వో ఘాతయేదితి భావః॥ ౪౦ ॥ తదలమితి॥ అభియాచామ-అభయమితి శేషః॥ ౪౧॥ భర్త్సితామితి॥ యాచధ్వం-అభయమితి శేషః-అభయవచనకారణమాహ రాఘవాదితి॥౪౩॥ న కేవలం స్వప్నదర్శనమేవాస్యాః శుభావేదకం-కింతు ప్రత్యక్షదర్శనమపి బహ్వస్తీత్యాహ సర్గసమాప్తేరాహ॥ అపిచేత్యాదినా॥ అంగేషు విరూపం లక్షణం నోపలక్షయ ఇతి సంబంధః॥౪౫॥ ఛాయేతి॥ ఛాయావైగుణ్యం కాంతివైకల్యం-వైవర్ణ్యమితి యావత్ -తావన్మాత్రముపలక్షయ ఇత్యనుకృష్యతే॥ ఏతావతైవ అదుఃఖార్హాం దుఃఖానర్హాం. ప్రత్యుత వైహాయసముపస్థితాం దివ్యభోగార్హాం ఇమాం ఇదం దుఃఖముపస్థితం ప్రాప్తమితి శంకే సున్య ఇత్యర్థః॥ అర్థసిద్ధిం ప్రయోజనసిద్ధిం కుత ఇత్యత ఆహ రాక్షసేంద్రేతి॥ రాక్షసేంద్రవినాశః రాఘవవిజయరూపం॥౪౭॥ నిమిత్తేతి॥ మహత్ప్రియం శ్రోతుం ఏతత్స్వప్నదర్శనం - అస్యా నిమిత్తభూతమితి సంబంధః॥౪౮॥ ఈషదితి॥ హృషితో వా హృషిత ఇవ॥ ౫౦॥ పక్షీతి॥ పక్షీ శాఖానిలయః శాఖాస్థసీడః ప్రహృష్టః ఉత్తమసాంత్వవాదీ ఉత్తమశాంతస్వరవాదీ సుస్వాగతాం సుష్ఠు శోభనమాగతమిత్యేవంరూపాం వాచముదీరయాన ఉన్నర్ - పునఃపున

నః-చోదయతీవ రామాగమనం కథయతీవ-యద్వా పూర్వోక్తరాఘవ ఏవ కర్మ-రాఘవముపపాదయతీ వేత్యర్థః-ఆచార్యాస్తు-పక్షౌ వస్యస్త ఇతి పక్షీ- గరుత్మాన్ భూమ్ని ప్రశంసాయాం చ మత్వర్థీయః-తదుక్తం - భూమనిందా ప్రశంసాసు నిత్యయోగేతిశాయనే । సంసర్గేస్తివివక్షాయాం భవంతిమతుబాదయః ఇతి ॥ తథాచ పక్షౌ విస్తార్య ప్రదక్షిణం సంచరన్-శాఖానిలయః కుసుమితపల్లవితశాఖాయాం నృథతరం స్థితః-ఆర్ద్రతరతరుభాగపరశాఖాత్వవ్యపదేశః- ప్రదక్షిణభ్రమణం ఆర్ద్ర శాఖావరోహణం దృఢతరావస్థానం చ శుభశంసీత్యర్థః- ప్రహృష్టః తత్ర ఫలభోజనాదినా సంతుష్టః పునఃపునశ్చోత్తమసాంత్వవాదీ ఉత్తరోత్తరం సాంత్వవచనం కుర్వన్నివస్థితః-మాశుచః సద్యస్సమాగమిష్యతి తే భర్తా నాయమవసరశ్శోకస్యఇత్యేవం సాంత్వయన్నివస్థితః-తమ్ ఉపరి సుస్వాగతాం వాచముదీరయానః-ఏతావన్మాత్రం న భవతి తస్య సంతాపాతిరేక ఇతి కథయన్నివస్థితః-విరహక్లిష్టాయాస్సుస్వాగతవచనం హి నామ ప్రతియోగినస్సంతాపాతిశయకథనమేవ ఉక్తం హి - తపతి తనుగాత్రి మదనస్త్వామనిశం మాం పునర్దహత్యేవ । గ్లపయతి యథా శశాంకం న తథా హి కుముద్వతీం దివస ఇతి ॥ పునఃపునశ్చోదయతీవ ప్రియాగమనే నిశ్చితే వజ్జ్నాలంకరణాదికం కిమర్థం న కరోషీత్యేవం సీతాం చోదయతీ వేత్యుత్ప్రేక్షా - హృష్టః నాయికాగమనకాలికహర్షస్స్వస్యైవేత్యేతద్వైలక్షణ్యం హృషితతనూరుహైస్సూచయన్నివస్థితః-ఇదం హి రామాయణముత్తమం కావ్యం-తథాహి-కావ్యం తావత్త్రివిధం-ఉత్తమం మధ్యమమధమం చేతి-యత్ర వాచ్యాతిశాయి వ్యంగ్యం తదుత్తమం స ఏవ ధ్వనిరిత్యుచ్యతే - యత్ర వాచ్యానతిశాయి వ్యంగ్యం తన్మధ్యమం కావ్యం- తదేవ గుణీభూతవ్యంగ్యమిత్యుచ్యతే- యత్ర వ్యంగ్యమేవ నాస్తి తదధమం - తదేవ చిత్రమిత్యుచ్యతే- వ్యంగ్యం చ పదగతం వాక్యగతం ప్రబంధగతం చేతి త్రివిధం భవతి-ఏతత్కాండరూపప్రబంధేనానాదిభగవత్సంబంధవతశ్చేతనస్యోజ్జీవనే ప్రవృత్తస్యాచార్యస్య ప్రవృత్తిరభివ్యజ్యతే-ఉక్తశ్చాయమర్థస్తతో రావణనీతాయా ఇతిశ్లోకే।అత్ర లంకాపదేన శరీరం ద్యోతితం-ఏకాక్షీప్రభృతయ ఇంద్రియాణి రావణకుంభకర్ణావహంకారమమకారౌ-ఇంద్రజిత్ప్రభృతయః కామక్రోధలోభమోహమదమాత్సర్యదంభాదయః-తాదృశలంకానిరుద్ధసీతాసదృశశ్చేతనః- తస్య భగవత్ జ్ఞానోపదేష్ట్రాచార్యతుల్యో మారుతిః-తాదృశాచార్యలక్షణమనేనశ్లోకేన సూచ్యతే-పక్షీ-పక్షిశబ్దేన గమనసాధనత్వాత్ జ్ఞానకర్మణీ ఉచ్యేతే. తదుక్తం- ఉభాభ్యామేవ పక్షాభ్యాం యథా ఖే పక్షిణాం గతిః । తథైవ జ్ఞానకర్మభ్యాం నియతా పరమా గతిరితి ॥ జ్ఞానకర్మణోరంగాంగిభావేనాత్ర సముచ్చయో వివక్షితః- బ్రాహ్మణా వివిదిషంతి యజ్ఞేన దానేన తపసానాశకేనేతి శ్రుతేః । అనేనాచార్యశబ్దనిర్వచనముక్తం-ఆచినోతి హి శాస్త్రార్థానాచారే స్థాపయత్యపి। స్వయమాచరతే యస్మాత్తస్మాదాచార్య ఉచ్యత ఇతి ॥ శాఖాశబ్దేన వేదశాఖా ఉచ్యంతే-నిలయశబ్దేన తదేకపరత్వం-త్యాగే ప్రత్యవాయశ్రవణాత్ -తదుక్తం శిక్షాయాం - అధీత్యాపి యో వేదం విముంచతి నరాధమః । భ్రూణహాసతు విజ్ఞేయో వియోనిమధిగచ్ఛతీతి ॥ కించ. నిలయ ఇత్యనేన తదర్థవిషయకశ్రవణమనననిధ్యాసనరూపతదనుష్ఠానాన్యుచ్యంతే-అనేనాచార్యలక్షణముక్తం-తథాహుః-ఆచార్యో వేదసంపన్నో విష్ణుభక్తో విమత్సరః । మంత్రజ్ఞో మంత్రభక్తశ్చ సదా మంత్రాశ్రయశ్శుచిః ॥ గురుభక్తిసమాయుక్తః పురాణజ్ఞో విశేషతః । ఏవం లక్షణసంపన్నో గురురిత్యభిధీయత ఇతి॥ ప్రహృష్టః సదా సంతుష్టహృదయః-అనేన సర్వదా సేవనీయత్వముక్తం-తథోక్తం. ఆహ్లాదశీతనేత్రాంబుః పులకీకృతగాత్రవాన్ । సదా పరగుణావిష్టో ద్రష్టవ్యస్సర్వదేహిభిరితి॥ పునఃపునశ్చోత్తమసాంత్వవాదీ-ఉత్తమః-ఉత్తమః పురుషస్త్వన్యః పరమాత్మేత్యుదాహృత ఇత్యుక్తః పరమాత్మా-తద్విషయం సాంత్వం శిష్యేభ్యో వదతీత్యుత్తమసాంత్వవాదీ- త్వం మే హం కుత స్తత్తదపి కుతః ఇదం వేదమూలప్రమాణాదేతచ్చానాదిసిద్ధాదనుభవవిభవాత్తర్హి సాక్రోశ ఏవ । క్వాక్రోశః కస్య గీతాదిషు మమ విదితః కోత్ర సాక్షీ సుధీస్స్యాద్ధంత త్వత్పక్షపాతీ స ఇతి నృకలహే మృగ్యమధ్యస్థవత్త్వమిత్యుక్తరీత్యా భగవతి మనుష్యాణాం కలహే-యమో వైవస్వతో రాజా యస్తవైష హృది స్థితః । తేన చేదవివాదస్తే మా గంగాం మా కురూన్ గమ ఇతి సాంత్వవాదశీల ఇత్యర్థః-పునఃపునరిత్యనేన కర్మకః కదాచిన్న ఫలితమిత్యేతావతా యథాకృషిం న పరిత్యజతి పునఃపునస్తత్రైవ ప్రవర్తతే - తదాచార్యోపి కదాచిత్ స్వవచనాశ్రవణేపి న నివర్తత ఇత్యుక్తం.అనేనాచార్యస్య భగవతోప్యతిశయ ఉక్తః-స హి పార్థాయ గీతాముపదిశ్య పునరాశ్వమేధికే తేన పూర్వోక్తమర్థం విస్మృత్య పునః

యాతి రాఘవం పురతః స్థితమ్॥ ౨౦౪॥ పక్షీ చ శాఖానిలయం ప్రవిష్టః పునఃపునశ్చోత్తమసాంత్వవాదీ। సుస్వాగతాం వాచముదీరయానః పునఃపునశ్చోద

-శ్చోదయతీవ శోభనమాగతం ప్రత్యుద్గచ్ఛేతి సీతాం పునఃపునః ప్రేరయతీ వేత్యర్థః ॥ ౨౦౫ ॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికా-

స్పృష్టేనాహంపన్యాన్నిత్యుక్తవాన్ - నూనమశ్రద్ధయా నోపిదుమేధాశ్వాపిపాండవేత్యాదినా - కించసుస్వాగతాంవాచముదీరయానఃసుష్టుసంప్రదాయావిచ్ఛేదోయథాతథాచార్యపరంపరయాస్వస్త్యాగతాంవాచంఅష్టాక్షరాదిమంత్రరాజరూపాంనిహితుకైర్వదయయాసముదీరయన్ - ఆచార్యాణాం సాపసావిత్యాభగవత్తఇతిగురుపరంపరయాఅనుసంధేయత్వమనేనసూచితం-పునఃపునశ్చోదయతీవ-ఉక్తార్థస్యానుష్ఠానాయచోదనాందర్శయతి - అన్యథాహ్యుపదేశోప్యనర్థక ఏవస్యాత్ -అతఏవాహురాచార్యాఃస్థాలిత్యేశాసితారమితి। హృష్టఃపతేనశిష్యశిక్షణంస్వప్రయోజనమాచార్యస్యేత్యుక్తం॥తనిశ్లోకే॥౫౧॥ ఇతి శ్రీ గోవిందరాజవిరచితే శ్రీరామాయణభూషణే శృంగారతిలకాఖ్యానే సుందరకాండవ్యాఖ్యానే సప్తవింశస్సర్గః. ❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖

సారాక్షసేంద్రస్యేత్యాది॥౧॥౨॥సత్యమితి॥ యత్రయేన-కించిజ్జీవామికుత్సితంజీవామి॥౪॥నన్వాత్మహననేమహాన్దోషస్స్యాదిత్యాశంక్యాహ-నైవేతి॥ దోషందోషః-అర్ధర్చాదిత్వాన్నపుంసకం-అత్రఆత్మహననే-కథమదోషఇత్యాశంక్యరావణకృతాన్మరణాదాత్మనైవమరణంశ్రేయఇత్యాహ-వధ్యేతి- అప్రియదర్శనస్యఅస్యరావణస్య-దుర్మరణత్వావిశేషేపిదుష్టరాక్షసేనమరణమతికష్టమితిభావః- తహీతదనుప్రవేశేనాత్మరక్ష్యతాం- సర్వతఃఆత్మానంగోపాయేదితిశ్రుతేరిత్యాశంక్యాహ-భావమితి-అస్యఅస్మిన్రావణే-భావంహృదయం-అనుప్రదాతుంనాలంనశక్తా-రామస్వత్వాదస్యనహ్యన్యస్యస్వమన్యస్మైదాతుమర్హతీతిభావః- అనర్హాశ్చాయంభావోన్యప్రదానస్యేత్యముమర్థందృష్టాంతముఖేనాహ-ద్విజఇతి-మంత్రంవేదం-అద్విజాయశూద్రాయ॥౫॥నూనమితి॥అనాగచ్ఛతి-మాసద్వయాదర్వాగితిశేషః-గర్భస్థజంతోః॥నద్విర్నిర్గమస్యగర్భస్థజంతోః-శల్యకృంతఃనాపితః॥౬॥దుఃఖమితి॥చిరాయదుఃఖితాయాః - మమద్వౌమాసౌవధస్యావధిభూతౌఅధిగమిష్యతః-ఇదందుఃఖంబత-కస్యదుఃఖమివ-రాజాపరాధాత్బద్ధస్యతథానిశాంతేవధ్యస్యతస్కరస్యేవదుఃఖం-యథేతిపాఠేఇవశబ్దోవాక్యాలంకారే॥౭॥ హారామేతి॥ యతీవహృష్టః॥౫౧॥ఇతిశ్రీమత్సుందరకాండే-సప్తవింశస్సర్గః.**

సారాక్షసేంద్రస్యవచోనిశమ్యతద్రావణస్యాప్రియమప్రియార్తా ।సీతావితత్రాసయథావనాంతేసింహాభిపన్నాగజరాజకన్యా ॥౧॥సారాక్షసీమధ్యగతాచభీరుర్వాగ్భిర్భృశంరావణతర్జితాచ।కాంతారమధ్యేవిజనేవిసృష్టాబాలేవకన్యావిలలాపసీతా ॥౨॥సత్యంబతేదంప్రవదంతిలోకేనాకాలమృత్యుర్భవతీతిసంతః।యత్రాహమేవంపరిభర్త్స్యమానాజీవామికించిత్క్షణమప్యపుణ్యా॥౩॥ సుఖాద్విహీనంబహుదుఃఖపూర్ణమిదంతునూనంహృదయంస్థిరంమే।విశీర్యతేయన్నసహస్రధాద్యవజ్రాహతంశృంగమివాచలస్య॥౪॥నైవాస్తిదోషంమమనూనమత్రవధ్యాహమస్యాప్రియదర్శనస్యభావంనచాస్యాహమనుప్రదాతుమలంద్విజోమంత్రమివాద్విజాయ॥౫॥నూనంమమాంగాన్యచిరాదనార్యశ్శస్త్రైశ్శితైశ్ఛేత్స్యతిరాక్షసేంద్రః।తస్మిన్ననాగచ్ఛతిలోకనాథేగర్భస్థజంతోరివశల్యకృంతః॥౬॥ దుఃఖంబతేదంమమదుఃఖితాయామాసౌచిరాయాధిగమిష్యతోద్వౌ।బద్ధస్యవధ్యస్యతథానిశాంతేరాజాపరాధాదివతస్కరస్య॥౭॥హారామహాలక్ష్మణహాసుమిత్రేహారామమాతస్సహమేజనన్యా। ఏషావిపద్యా

ఖ్యాయాం - సుందరకాండవ్యాఖ్యాయాం - సప్తవింశస్సర్గః. *

౧॥౨॥విసృష్టాబాలాకన్యేవమహాదుర్గతిత్వభవశాత్బాలకన్యాయాఃపరిత్యాగః॥౨॥సత్యమితి॥యత్రయతః॥౩॥౪॥ఆత్మహననేదోషస్స్యాదిత్యతఆహ॥ నైవేతి॥ అత్రఆత్మహననేదోషందోషఃనాస్తికుతఃవధ్యాహమితి॥ఆత్మహననాభావేపిమమరావణకర్తృకదుర్మరణస్యదుర్వారత్వాత్దోషోభావోక్తిరితిభావః నను మమారణాభావాయరావణానుకూలత్వంప్రాప్యతామతఆహ॥భావమితి॥భావంచిత్తంమంత్రంవేదం-అద్విజాయశూద్రాయ॥౫॥స్త్రీణాంవ్యభిచారాన్మరణమేవవరంకులాకీర్తికరఃనాపవాదాదీనామభావాదితిభావః-తథాస్యాత్మఘాతదోషస్యాతిదోషత్వాత్సాహసమయుక్తమిత్యాశంక్య-సత్యంపిచిత్రవధాద్బిభేమీత్యాశయేనాహ॥నూనమితి॥ లోకనాథేరామేఅనాగచ్ఛతిసతి-మాసద్వయాదర్వాగితిశేషః-గర్భస్థజంతోఃమృతస్యేతిశేషః-అంగానిశల్యకృంతఃనాపితఇవ- రాక్షసేంద్రఃమమజీవంత్యాఏవాంగానిఛేత్స్యతీతిసంబంధః॥౬॥దుఃఖమితి॥ చిరాయదుఃఖితాయామమ-ఇదమేవదుఃఖంయద్ద్వౌమాసావవధిభూతౌతావప్యాగమిష్యతః-బతేతి-రాజాపరాధాద్బద్ధస్యనిశాంతేప్రాతఃకాలేవధ్యస్యతస్కరస్యయథాయాదృక్దుఃఖం-తాదృఙ్మమాగతమిత్యర్థః॥౭॥హారామేతి॥ మూఢవాతామూఢోవాత్యయా

మూఢోవాత్యారూపోవాతోయస్యాస్సామూఢవాతా - వాత్యాహతేత్యర్థః - మూఢస్తంద్రితవాత్యయోరితివిశ్వః ॥ ౮ ॥ తరస్వినేతి॥ మృగస్యరూపంధారయతా - సత్త్వేనజంతునా - మమకారణాత్ మన్నిమిత్తంవిశస్తోహింసితో-ద్వావింహార్ణభావివ-ద్వావింహావివద్వావృషభావివేత్యర్థః - వైద్యుతేనఅశనినా ॥ ౯ ॥ నూనమితి॥లులుభేప్రలోభయామాస-యత్రయస్మిన్కాలే-విససర్జేతిస్రజేర్లిట్యుత్తమపురుషైకవచనం-రామానుజంలక్ష్మణపూర్వజంచపరస్పరస్యసదృశావిత్యుక్తపరస్పరసాదృశ్యాత్ బాల్యాత్ ప్రభృతిసుస్నిగ్ధతయాచపరస్పరనిరూపకభూతౌ॥౧౦॥౧౧॥అనన్యదైవత్వమితి॥ అనన్యదైవత్వం- ఆశ్రయణీయాదేవతాన్యాస్తీసారఋవ్యతీతిబుద్ధిర్మేనాస్తి-నారాయణముపాగమదిత్యత్రాప్యప్రాధాన్యేనసహపత్న్యేతిహ్యుక్తం- నారాయణమారాధయతోరామస్యపరిచారికాస్మీత్యర్థః- ఇయంతుమాచ - రావణపరుషాతురాణిరాత్రుసీనాంతర్జనభర్త్సనాదీనిరామవధురాలాపశ్రవణకుతూహలేనహ్యాహంయౌంతవతీ - భూమౌచశయ్యా-తవాంకేసముపావిశమిత్యేవంవిధభోగఃకదాచిదపికింనసేత్స్యతీత్యాశయాహిమయాభూమావాశయనంక్రియతేనియమశ్చధర్మే-రక్షకత్వధర్మోఽపితస్మిన్నేవేతిమనీషయాహిమయాస్థితం-నత్వాంకుర్మిందశగ్రీవభస్మభస్మాహా తేజసేత్యుక్తిరపితంద్రుష్ట్వైవ-పతివ్రతాత్వం - ఎతద్వ్రతంమమేత్యుక్తంవ్రతంవినామమకించిద్వ్రతంనాస్తీత్యర్థః-పత్యుర్వ్రతమేవవ్రతంయస్యాస్సాపతివ్రతా-తస్యాభావఃపతివ్రతాత్వం-విఫలంమమేదం-అమోఘమపిమోఘమాసీత్ - కస్యేవేతిచేత్తత్రాహ-కృతంకృతఘ్నేష్వివమానుషాణాం.ఆత్మానంమానుషంమన్యఇత్యుక్తరీత్యామానుషత్వంరామస్యాప్యస్తి- అతస్తదితరమానుషాణాంమధ్యేకృతఘ్నేషుకృతంకార్యమివ-అస్యకింమూలమితిచేత్ -మమేదం-తస్మిన్నకాచిన్న్యూనతా-మమైవదుష్కృతమత్రహేతుః॥తదిత్శ్లోకే॥౧౨॥౧౩॥ పితురితి॥ పితుర్నిదేశం అజ్ఞాం-నియమేనఅవిచ్ఛేదేనకృత్వా-చరితవ్రతఃచరితవన్యవృత్తివ్రతః-వనాన్నివృత్తశ్చసన్-స్త్రీభిస్తుమత్తోపివిలతుణాభిఃస్త్రీభిః-త్వంరంస్యసే-వీతభయఃగతవనవాసభయః-కృతార్థఃనిష్పన్నసర్వపురుషార్థః-మద్వినాశేనపునర్బర్హ్యోరూఢ్యారంస్యసఇతిభావః॥౧౪॥అహంత్వితి॥ త్వయిజాతకామా - అతఎవత్వయినిబద్ధభావానిబద్ధహృదయా-వినాశాయత్వయినిబద్ధభావేతిదుఃఖాతిరేకోక్తిః- తపఃఅనశనం- వ్రతంనియమం-అల్పభాగ్యాజన్మాంతరసుకృతరహితా- ఇదానీమనుష్ఠితానాంతపోవ్రతాదీనాంజన్మాంతరఫలదత్వేనమోఘత్వోక్తిః-అతఏవాల్పభాగ్యేత్యుక్తం॥౧౫॥ సాజీవితమితి ॥ వేశ్మనిరాక్షసస్య-ఎవంసమ్యజ్మరణకారీశస్త్రరస్యాస్వగృహేకథంలభ్యతఇతిభావః॥౧౬॥ఇతీవేత్యాది ॥ శోకేతి॥ వేణ్యుద్గ్రథనం వేణీబంధనం-యమస్యమూలంయమస్యసమీపం-అత్రేతికరణంబోధ్యం - ఇతిపిచింత్యనగోత్తమంశింశుపామాససాద-శింశుపాంతాముపాగమదితిపూర్వముక్తం- తస్యసామీప్యేనగమనమద్యోచ్యతే-పుష్పితంశుభసూచనం-యద్వాపుష్పితమాస

మ్యహమల్పభాగ్యామహార్ణవేనౌరివమూఢవాతా॥౮॥తరస్వినాధారయతామృగస్యసత్త్వేనరూపంమనుజేంద్రపుత్రౌ। నూనంవిశస్తామమకారణాత్తౌసింహర్షభౌద్వావివవైద్యుతేన॥౯॥ నూనంసకాలోమృగరూపధారీమామల్పభాగ్యాంలులుభేతదానీమ్। యత్రార్యపుత్రంవిససర్జమూఢా రామానుజంలక్ష్మణపూర్వజంచ ॥ ౧౦ ॥ హారామసత్యవ్రతదీర్ఘబాహోహాపూర్ణచంద్రప్రతిమానవక్త్ర। హాజీవలోకస్యహితఃప్రియశ్చవధ్యాంనమాంవేత్సిహిరాక్షసానామ్ ॥౧౧॥ అనన్యదైవత్వమియంక్షమాచభూమౌచశయ్యానియమశ్చధర్మే। పతివ్రతాత్వంవిఫలంమమేదంకృతంకృతఘ్నేష్వివమానుషాణామ్॥౧౨॥మోఘోహిధర్మశ్చరితోమయాయంతథైకపత్నీత్వమిదంనిరర్థమ్। యాత్వాంనపశ్యామికృశావివర్ణాహీనాత్వయాసంగమనేనిరాశా॥౧౩॥పితుర్నిదేశంనియమేనకృత్వావనాన్నివృత్తశ్చరితవ్రతశ్చ। స్త్రీభిస్తుమన్యేవిపులేక్షణాభిస్త్వంరంస్యసేవీతభయఃకృతార్థః॥౧౪॥అహంతురామత్వయిజాతకామాచిరంవినాశాయనిబద్ధభావా। మోఘంచరిత్వాథతపోవ్రతంచత్యక్ష్యామిధిగ్జీవితమల్పభాగ్యా॥౧౫॥సాజీవితంక్షిప్రమహంత్యజేయంవిషేణశస్త్రేణశితేనవాపి।విషస్యదాతానహిమేస్తికశ్చిచ్ఛస్త్రస్యవావేశ్మనిరాక్షసస్య॥౧౬॥ఇతీవదే

హోవాతోయస్యాస్సాతథా॥౮॥తరస్వినేతి॥ మృగస్యమాయామృగస్యరూపంధారయతాసత్త్వేనజంతునావైద్యుతేనవిద్యుదగ్నినా॥౯॥నూనమితి ॥ మృగరూపధారీకాలఃకర్తా-లులుభేలోభయామాస-యత్రయస్మిన్కాలేవిససర్జవ్యసృజం॥౧౦॥౧౧॥అనన్యదైవత్వమితి॥అనన్యదైవత్వంపత్యేకదేవతాత్వం - కృతముపకృతం॥౧౨॥శోకేతి॥శోకాభితప్తేత్యాదిసార్ధశ్లోకమేకంవాక్యం॥శోకాభితప్తాసీతాబహుధావిచింత్య- వేణ్యుద్గ్రథనం వేణీంగృహీత్వా వేణ్యుద్గ్రథనేన ఉద్గ్రథ్య ఉద్బంధనం

పాద-అగ్ని ప్రవేశంకుర్వంతీ వేత్యర్థః॥౧౮॥ఉపస్థితేత్యర్ధమేకంవాక్యం॥ నగస్యశాఖాంగృహీత్వా ఉపస్థితా॥౧౯॥ తస్యాస్త్వితి॥స్వంచకులంవిచింతయంత్యా ఇత్యనేనమస్మరణాత్ భీతత్వంవ్యజ్యతే-శోకానిమిత్తాని-శుభసూచకానీత్యర్థః- ధైర్యాజితానిఆర్జితధైర్యాణి-ధైర్యకరాణీత్యర్థః - లోకేప్రవరాణి-లోకేప్రసిద్ధానీత్యర్థః- ప్రవరంహిప్రసిద్ధంభవతి-ప్రాదుర్బభూవురిత్యన్వయః-పురాపిసిద్ధాన్యుపలక్షితానిపూర్వమపిఫలవ్యాప్తత్వేనదృష్టాని- తాన్యుత్తరసర్గేవివరిష్యతి ౨౦॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే శ్రీరామాయణభూషణే శృంగారతిలకాఖ్యానే సుందరకాండవ్యాఖ్యానే అష్టావింశస్సర్గః.**********************

తథాగతామిత్యాది॥ తథాగతాం-రహస్యంచప్రకాశంచేత్యుక్తరీత్యాసర్వంయథావత్యాతొత్య-ఏతవతోము నేరపితథాశబ్దప్రయోగాదిత్థమితిపరిచ్ఛిద్యవక్తుమశక్యముఃఖాం-తాంధర్మిస్వరూపాతిరిక్తయత్కించిదతిశయరహితాం-వ్యథితాం-ఆశంసాయాంభూతవచ్చేతినిష్ఠా- తథాచపూర్వోక్తంసర్వంధర్మిస్వరూపమాత్రం - ఇతఃపరమేవవ్యసనానిభవిష్యంతీతిమన్యమానాం-సమాద్వాదశత్రాహంరాఘవస్యనివేశనే। భుంజానామానుషాన్భోగాన్సర్వకామసమృద్ధినీత్యుక్తంభోగజాతంసర్వమకించిత్కరమాసీత్ -దుఃఖమేవనిరూపకమాసీత్ -అనిందితాంరామవిరహేయథాస్థాతవ్యంతథాస్థితాం - ఏవమనవస్థానేనిందితైవభవతి - వ్యపేతహర్షాం-హర్షఃపూర్వమస్యాంవసిత్వాగతఇతినజ్ఞాతామిత్యర్థః-వ్యపాభ్యాముపసర్గాభ్యాంతథాప్రతీయతే - పరిదీనమానసాంహస్తసమాగతేప్యాశ్రయరహితాం-పరీత్యనేనతథావగమ్యతే-శుభాంగుణాధికవిషయవిరహకృతవికృతిత్వేనతద్దశాయామేవనీరాజనాకర్తవ్యేత్యేవంస్థితాం.నిమిత్తానిశుభానిభేజిరేనిమిత్తానితస్యాఃశుభానిసూచయిత్వాస్వసత్తాంలేభిరే-నరంశ్రియాజుష్టమివోపజీవినఃఅర్థినోహిలక్ష్మీకటాక్షవద్విషయేకించిత్కృత్యస్యప్రయోజనంలభంతే-ఇమానిశుభానిలక్ష్మీవిషయేకించిత్కృత్యనిమిత్తస్వామిత్వంలేభిరఇత్యర్థః॥తనిశ్లోకి॥ ౧ ॥ శుభనిమిత్తాన్యేవాహ.తస్యాఇత్యాదినా॥అరాళంవక్రం-కృష్ణవిశాలశుక్లంకృష్ణైకనీనికాయాంకృష్ణంసర్వతోవిశాలంశుభ్రంచ-అభితామ్రం౦అభితస్తామ్రం-ప్రాంతరక్తమిత్యర్థః- ప్రాంతరక్తేచనేత్రేఇతిపద్మినీలక్షణాత్ ॥ ౨ ॥ ౩॥గజేంద్రేతి ॥ తయోఃసులక్షణవత్తయాప్రసిద్ధయోః-ఊరుఃవామఇత్యనువజ్యతే-సుజాతఃసుందరః ॥ ౪ ॥ శుభమితి॥ శిఖరాగ్రదత్యాఃవృత్తాగ్రదంతయుక్తాయాః॥ని॥శిఖరంనిస్తులంవృత్తమిత్యుత్పలమాలా । శిఖరందాడిమఫలబీజమిత్యన్యేనైఘంటుకాః-యద్వాశిఖరాకారాగ్రదంతాయాః- అగ్రాంతశుద్ధశుభ్రవృష

వీబహుధావిలప్యసర్వాత్మనారామమనుస్మరంతీ।ప్రవేపమానాపరిశుష్కవక్త్రానగోత్తమంపుష్పితమాససాద॥౧౭॥శోకాభితప్తాబహుధావిచింత్యసీతాథవేణ్యుద్గ్రథనంగృహీత్వా।ఉద్బధ్యవేణ్యుద్గ్రథనేనశీఘ్రమహంగమిష్యామియమస్యమూలమ్॥౧౮॥ఉపస్థితాసామృదుసర్వగాత్రీశాఖాంగృహీత్వాథనగస్యతస్య॥౧౯॥తస్యాస్తురామంప్రవిచింతయంత్యారామానుజంస్వంచకులంశుభాంగ్యాః॥శోకానిమిత్తానితథాబహూనిధైర్యార్జితానిప్రవరాణిలోకే।ప్రాదుర్నిమిత్తానితదాబభూవుఃపురాపిసిద్ధాన్యుపలక్షితాని॥౨౦॥ఇతిశ్రీమత్సుందరకాండేఅష్టావింశస్సర్గః- *****

తథాగతాంతాంవ్యథితామనిందితాంవ్యపేతహర్షాంపరిదీనమానసామ్।శుభాంనిమిత్తానిశుభానిభేజిరేనరంశ్రియాజుష్టమివోపజీవినః॥ ౧॥తస్యాశ్శుభంవామమరాళపక్ష్మరాజీవృతంశుక్లవిశాలకృష్ణమ్।ప్రాస్పందతైకంనయనంసుకేశ్యామీనాహతంపద్మమివాభితామ్రమ్॥౨॥భుజశ్చచార్వంచితపీనవృత్తఃపరార్ధ్యకాలాగరుచందనార్హః।అనుత్తమేనాధ్యుషితఃప్రియేణచిరేణవామస్సమవేపతాశు॥౩॥గజేంద్రహస్తప్రతిమశ్చపీనస్తయోర్ద్వయోస్సంహతయోస్సుజాతః।ప్రస్పందమానఃపునరూరురస్యారామంపురస్తాత్స్థితమాచచక్షే॥౪॥ శుభంపునర్హేమసమానవర్ణ

కృత్వా-యమస్యమూలంగమిష్యామీతి-నగస్యశాఖాంగృహీత్వాఉపస్థితాఅవస్థితేతిసంబంధః॥౧౯॥తస్యాఇతిసార్ధశ్లోకమేకంవాక్యం॥ శోకానిమిత్తానిశుభసూచకానీత్యర్థః-ధైర్యార్జితానిధైర్యసంపాదకానీత్యర్థః-పురాపిసిద్ధాన్యుపలక్షితానిపూర్వమపిలబ్ధసంవాదత్వేనదృష్టాని॥ ౨౦ ॥ఇతిశ్రీమన్మహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం- శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం-సుందరకాండవ్యాఖ్యాయాం- అష్టావింశస్సర్గః. ************************************

శి॥త థేతి॥ఉపసేవినఃసేవకాఃతఇవ॥౧॥తస్యాఇతి॥అరాళానాంవక్రాగ్రాణాంపక్ష్మణాంఅక్షిరోమ్ణాంరాజ్యాపఙ్క్త్యావృతం*పక్ష్మాక్షిలోమ్నికింజల్కే-ఇత్యమరః - వక్రంకృష్ణవిశాలశుక్లంమధ్యేకృష్ణంసర్వతోవిశాలంశుక్లంచఅభితస్తామ్రంఅభితామ్రం-ప్రాంతరక్తమిత్యర్థః॥౩॥గజేంద్రేతి॥ద్వయోర్మధ్యేఊరుః వామఇత్యను

వాహో భ్యశ్చే విదంత స్వదర్శనాత్ శేషః- వాసః వస్త్రం-పరిస్రంసతపర్యస్రంసత-అడఖావఆపర్ణః ఊరుకంపాదిరిభావః - స్థితాయాః శిష్టం త్యా ఇతి వస్త్రస్రంసనా
నుసనానన్తర్యోక్తిః-యద్వా వాసస్స్రంసనం కాంతాగమనసూచకమితిభావః-శిఖరదంత త్వేసాముద్రికం- స్నిగ్ధాస్సమానురూపాస్స్యుః పఙ్క్తయశ్శిఖరిణశ్శ్లక్ష్ణాః
దంతాభవంతియాసాంతాసాంపాదేజగత్సర్వమితి ॥ యాసాంశిఖరిణోదంతాదీర్ఘంజీవంతితాః స్త్రియ ఇతిచ॥౫॥ఏతైరితి॥అపరైః పూర్వోక్తశకునైః-సంబో
ధితా సద్యః కాంతాగమవార్తాభవిష్యతీతిబోధితా - వాతాతపక్లాంతంసమ్యగ్వాతాతపసంశోషితం-ప్రణష్టంభూమావదర్శనంగతం- యద్వా ప్రణష్టం ప్రకష్టే
ణకృశీభూతం-బీజంవర్షేణైవ ప్రతిసంజహర్ష-బీజస్య ప్రహర్షో నామ అంకురాదిభావేనస్థూలీభూయబహిర్నిర్గమః॥ ౬॥ తస్యా ఇతి ॥ స్వక్షిభ్రుశోభనాక్షిభ్రూ
యుక్తం- కేశాః అంతే యస్య తత్-కేశాంతం.ఉపరిభాగ ప్రకీర్ణాళకమిత్యర్థః-సితశుక్లదంష్ట్రం అత్యంతశుక్లదంతం-ఏకార్థః శబ్దద్వయప్రయోగోతిశయజ్ఞాపనా
య-యథాముగ్ధమనోజ్ఞ ఇతి-నీరంధ్రత్వేనసంసక్తశుక్లదంష్ట్రమితివార్థః-షిజ్ బంధన ఇత్యస్మాద్ధాతోర్నిష్ఠా॥౭॥సేతి॥వ్యపనీతతంద్రీ నిరస్తజాడ్యా-హర్షవివృద్ధస
త్త్వా హర్షవికసితచిత్తా శుక్లేశుక్లపక్షే॥౮॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే శ్రీరామాయణభూషణే శృంగారతిలకాఖ్యానే సుందరకాండవ్యాఖ్యానే ఏకోనత్రింశస్సర్గః.
హనుమానపీత్యాది ॥ విక్రాంతః పరాక్రమశాలీ-సీతాయాస్త్రిజటాయాశ్చ-సర్వంసర్వవృత్తాంతం-తర్జనంతర్జనవచనం॥౧॥ అవేక్షమాణ ఇతి ॥ చింతాం చింత
యామాసచింతాంచకార॥౨॥యామితి॥సర్వవానరాభిలషితోర్థో మయైకేనలబ్ధ ఇతివిస్మితవాన్॥౩॥చారేణేతి ॥ ఇదంవక్ష్యమాణం-తావత్ కార్త్స్న్యేన॥౪॥౫॥
యుక్తమితి ॥ సమాశ్వాసయితుం యుక్తం న్యాయ్యం॥౬॥అహమితి॥ఆశ్వాసయామి వర్తమానసామీప్యే వర్తమానవద్వేతి లట్॥౭॥౮॥ దోషవత్త్వముపపాదయ

మిావ ద్రజోధ్వస్తమివామలాక్ష్యాః । వాసస్థితాయాశ్శిఖరాగ్రదత్యాః కించిత్పరిస్రంసత చారుగాత్ర్యాః ॥ ౫ ॥ ఏతైర్నిమిత్తైరపరైశ్చసు
భ్రూస్సంబోధితా ప్రాగపి సాధుసిద్ధైః। వాతాతపక్లాంతమివ ప్రణష్టం వర్షేణ బీజం ప్రతిసంజహర్ష॥౬॥తస్యాః పునర్బింబఫలాధరోష్ఠం స్వక్షిభ్రు
కేశాంతమరాళపక్ష్మ। వక్త్రం బభాసే సితశుక్లదంష్ట్రం రాహోర్ముఖాచ్చంద్ర ఇవ ప్రముక్తః॥౭॥ సా వీతశోకా వ్యపనీతతంద్రీ శాంతజ్వరా హర్ష
వివృద్ధసత్త్వా। అశోభతార్యా వదనేన శుక్లే శీతాంశునా రాత్రిరివోదితేన॥౮॥ఇతి శ్రీమత్సుందరకాండే- ఏకోనత్రింశస్సర్గః. *************

హనుమానపి విక్రాంతస్సర్వం శుశ్రావ తత్త్వతః। సీతాయాస్త్రిజటాయాశ్చ రాక్షసీనాం చ తర్జనమ్॥ ౧॥ అవేక్షమాణస్తాం దేవీం దేవతామివ
నందనే। తతో బహువిధాం చింతాం చింతయామాస వానరః॥౨॥ యాం కపీనాం సహస్రాణి సుబహూన్యయుతాని చ । దిక్షు సర్వాసు మార్గంతే సే
యమాసాదితా మయా॥౩॥చారేణ తు సుయుక్తేన శత్రోశ్శక్తిమవేక్షతా। గూఢేన చరతా తావదవేక్షితమిదం మయా॥౪॥ రాక్షసానాం విశేషశ్చ పురీ
చేయమవేక్షితా। రాక్షసాధిపతేరస్య ప్రభావో రావణస్య చ॥౫॥యుక్తం తస్యాప్రమేయస్య సర్వసత్త్వదయావతః। సమాశ్వాసయితుం భార్యాం ప
తిదర్శనకాంక్షిణీమ్॥౬॥అహమాశ్వాసయామ్యేనాం పూర్ణచంద్రనిభాననామ్।అదృష్టదుఃఖాం దుఃఖార్తాం దుఃఖస్యాంతమగచ్ఛతీమ్॥ ౭ ॥ య
ద్యప్యహమిమాం దేవీం శోకోపహతచేతనామ్।అనాశ్వాస్య గమిష్యామి దోషవద్గమనం భవేత్ ॥౮॥ గతే హి మయి తత్రేయం రాజపుత్రీ యశస్వినీ। ప
రిత్రాణమవిందంతీ జానకీ జీవితం త్యజేత్ ॥౯॥మయా చ స మహాబాహుః పూర్ణచంద్రనిభాననః। సమాశ్వాసయితుం న్యాయ్యస్సీతాదర్శనలాలసః॥

వజ్యతే॥౪॥శుభమితి॥శిఖరాగ్రదంత్యాః శిఖరాకారాగ్రదంతాయాః- వాసః పరిస్రంసత పర్యస్రంసత॥ ౫ ॥ తి ॥సాధుసిద్ధైః సమ్యక్సంబంధిభిః సంవాదిభిరితి పూ
ర్వాంతరం॥౬॥తస్యా ఇతి॥సితశుక్లదంష్ట్రం పంక్తిబద్ధధవళదంతమిత్యర్థః॥౭॥ సేతి॥వ్యపనీతతంద్రీ నిరస్తజాడ్యా-హర్షవిబుద్ధసత్త్వా హర్షేణ వికసితచిత్తా సా సీతా
వదనేన కర్త్రా అశోభత-శుక్లే శుక్లపక్షే॥౮॥ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం- శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం-సుందరకాండవ్యాఖ్యాయాం - ఏకోన
త్రింశస్సర్గః.************* హనుమానితి॥విశ్రాంతః విగతవ్యాపారః సీతాయాస్త్రిజటాయాశ్చ సర్వం వృత్తాంతమితి శేషః॥౧॥అవేక్షమాణ ఇతి॥ చింతాం చిం
తయామాస చింతాం చకారేత్యర్థః॥౩॥చారేణేతి॥ఇదం వక్ష్యమాణం॥౪॥తి॥ రాక్షసానాం విశేషస్తారతమ్యమైశ్వర్యాదికృతం అస్య రావణస్య ప్రభావశ్చావేక్షితః॥
౫॥యుక్తమితి॥యుక్తం న్యాయ్యం॥౬॥అహమితి॥ఆశ్వాసయామి ఆశ్వాసయిష్యామి॥౭॥తి॥దోషవత్త్వా- ద్యహానిదోషవత్ ॥౮॥౯॥మయేతి ॥ సమాశ్వాసయితుం న్యా

తి-౫ తేహీతి॥౯॥మయేతి॥సమాశ్వాసయితుం న్యాయ్యః-సీతాసందేశకథనేనేతి శేషః॥౧౦॥౧౨॥రామశ్చేతి॥ సీతా బ్రవీద్వచ ఇత్యత్ర తేతి కరణం ద్రష్టవ్యం॥౧౩॥౧౪॥ యదిచేతి॥ భర్తారం సుగ్రీవం-వ్యర్థం అనాశ్వాస్య గమనే తదాగమనపర్యంతం దేవ్యాః ప్రాణానవస్థానాదితి భావః॥౧౫॥అంతరమితి॥ రాక్షసీనాం అంతరం అవకాశం విచ్ఛేదం వా-రాక్షస్యసన్నిధానసమయమిత్యర్థః॥౧౬॥అహంత్వితి॥అతితనుః అతిసూక్ష్మతనుః సంస్కృతాం ప్రయోగసౌష్ఠవలక్షణసంస్కారయుక్తాం॥౧౭॥గీర్వాణభాషయా వ్యవహారే దోషమాహ-యదీతి॥౧౮॥అథ మానుషభాషయా వ్యవహర్తవ్యత్వం నిశ్చినోతి॥అవశ్యమితి॥అత్ర వాక్యస్య మానుషత్వం కోసలదేశవర్తి మనుష్యసంబంధిత్వం వివక్షితం తాదృగ్వాక్యస్యైవ దేవీపరిచితత్వాత్ ॥౧౯॥ఏవం మానుషభాషయా వ్యవహర్తవ్యత్వం నిశ్చిత్య సంప్రతి తయాపి భాషయా నేన వానరరూపేణ పురస్థిత్వాభిభాషణే దోషం స్త్రీతి విచారయతి- సేయమితి॥౨౦॥తత ఇతి॥ జానమానా జానానా-ముమాగమ ఆర్షః॥౨౧॥౨౩॥గృహ్యేతి॥ ప్రశాఖాః ఉపశాఖాః-విపరిధావంతం మామితి శేషః॥౨౪॥౨౫॥త ఇతి॥ఉద్విగ్నకారిణః ఉద్వేగకారిణః॥౨౬॥సంరుద్ధ ఇతి ॥ తైః పరితః సంరుద్ధః-అత ఏవ రక్షసాం బలం- విధమ

౧౦॥నిశాచరీణాం ప్రత్యక్షమనర్హం చాపి భాషణమ్।కథన్ను ఖలు కర్తవ్యమిదం కృచ్ఛ్రగతో హ్యహమ్॥౧౧॥అనేన రాత్రిశేషేణ యది నాశ్వాస్యతే మయా।సర్వథా నాస్తి సందేహః పరిత్యక్ష్యతి జీవితమ్॥౧౨॥రామశ్చ యది పృచ్ఛేన్మాం కిం మాం సీతా బ్రవీద్వచః । కిమహం తం ప్రతి బ్రూయామసంభాష్య సుమధ్యమామ్॥౧౩॥సీతాసందేశరహితం మామితస్త్వరయా గతమ్।నిర్దహేదపి కాకుత్స్థః క్రుద్ధస్తీవ్రేణ చక్షుషా॥౧౪॥ యది చోద్యోజయిష్యామి భర్తారం రామకారణాత్ ।వ్యర్థమాగమనం తస్య ససైన్యస్య భవిష్యతి॥౧౫॥అంతరం త్వహమాసాద్య రాక్షసీనామిహ స్థితః। శనైరాశ్వాసయిష్యామి సంతాపబహుళామిమామ్॥౧౬॥అహం త్వతితనుశ్చైవ వానరశ్చ విశేషతః । వాచం చోదాహరిష్యామి మానుషీమిహ సంస్కృతామ్॥౧౭॥యది వాచం ప్రదాస్యామి ద్విజాతిరివ సంస్కృతామ్ । రావణం మన్యమానా మాం సీతా భీతా భవిష్యతి* వానరస్య విశేషేణ కథం స్యాదభిభాషణమ్॥౧౮॥అవశ్యమేవ వక్తవ్యం మానుషం వాక్యమర్థవత్ *మయా సాంత్వయితుం శక్యా నాన్యథేయమనిందితా॥౧౯॥సేయమాలోక్య మే రూపం జానకీ భాషితం తథా*రక్షోభిస్త్రాసితా పూర్వం భూయస్త్రాసం గమిష్యతి॥౨౦॥తతో జాతపరిత్రాసా శబ్దం కుర్యాన్మనస్వినీ* జానమానా విశాలాక్షీ రావణం కామరూపిణమ్॥౨౧॥సీతయా చ కృతే శబ్దే సహసా రాక్షసీగణః*నానాప్రహరణో ఘోరస్సమేయాదంతకోపమః॥౨౨॥ తతో మాం సంపరిక్షిప్య సర్వతో వికృతాననాః * వధే చ గ్రహణే చైవ కుర్యుర్యత్నం యథాబలమ్ ॥ ౨౩॥ గృహ్య శాఖాః ప్రశాఖాశ్చ స్కంధాంశ్చోత్తమశాఖినామ్ * దృష్ట్వా విపరిధావంతం భవేయుర్భయశంకితాః॥౨౪॥మమ రూపం చ సంప్రేక్ష్య వనే విచరతో మహత్ * రాక్షస్యో భయవిత్రస్తా భవేయుర్వికృతాననాః॥౨౫॥తతః కుర్యుస్సమాహ్వానం రాక్షస్యో రక్షసామపి * రాక్షసేంద్రనియుక్తానాం రాక్షసేంద్రనివేశనే॥ ౨౬॥ తే శూలశక్తినిస్త్రింశవివిధాయుధపాణయః * ఆపతేయుర్విమర్దేఽస్మిన్ వేగేనోద్విగ్నకారిణః॥ ౨౭॥ సంరుద్ధస్తైస్తు పరితో విధమన్ రక్షసాం బలమ్ * శక్నుయాం

య్యః సీతాసందేశకథనేనేతి శేషః॥౧౦॥తి॥సీతాసమాశ్వాసనం చ కష్టమిత్యాహ। నిశాచరీణామితి। తాసాం ప్రత్యక్షం సీతయా అభిభాషణమయుక్తం అయోగ్యం-అత ఇదం కార్యం కథం కర్తవ్యమిత్యేవం కృచ్ఛ్రగతోఽహమస్మి॥౧౧॥తి॥ కాలవిలంబశ్చ ఆశ్వాసనస్యాయుక్త ఇత్యాహ అనేనేతి॥౧౨॥రామశ్చేతి॥సీతా కిమబ్రవీదిత్యత్రేతికరణం ద్రష్టవ్యం॥౧౪॥యదిచేతి॥భర్తారం సుగ్రీవముద్యోజయిష్యామి ఉద్యోగం కరిష్యామి తస్య సుగ్రీవస్యాగమనం వ్యర్థం-తదాగమనపర్యంతం దేవ్యాః ప్రాణానవస్థానాదితి భావః॥౧౫॥అంతరమితి॥అంతరమవకాశం తాసామనవధానసమయమిత్యర్థః॥౧౬॥అహమితి॥అతితనుః సూక్ష్మః-సంస్కృతాం గీర్వాణీం ॥౧౭॥గీర్వాణభాషయా వ్యవహారే దోషమాశంక్య మానుషభాషయైవ వ్యవహర్తవ్యమితి నిశ్చినోతి॥యది వాచమిత్యాదిశ్లోకద్వయేన॥౧౯॥ మానుషభాషయా సంభాషణేఽపి దోషం ప్రతి విచారయతి॥ సేయమితి॥రూపం వానరరూపం-భాషితం మనుష్యరూపేణ భాషితం చ॥౨౧॥తత ఇతి॥జానమానా జానన్తీ నాశబ్దం ఆర్తరవం కుర్యాత్ ॥ ౨౩॥ గృహ్యేతి॥ ప్రశాఖాః ఉపశాఖాః॥౨౬॥త ఇతి॥ఉద్విగ్నకారిణః ఉద్వేగకారిణః॥౨౭॥ మామితి॥ మాం వా గృహ్ణీయుః మమ గ్రహణం భవేద్యది - ఇయం చ సీతా అగృహీ

ప్రహారక-అహంమహోదధేఃపరంపారం(ప్రా)ప్తుంనశక్నుయామిత్యన్వయః॥౨౮॥మామితి॥ అగృహీతార్థా-అవిదితరామసందేశార్థా॥౨౯॥౩౦॥ ఉద్దేశ ఇతి॥ ఉద్దేశే ప్రదేశే-నష్టమార్గే-అదృష్టమార్గే-ఉక్తవిశేషణఉద్దేశేవసతీత్యన్వయః॥౩౧॥విశస్తేవేతి॥సహాయఎవసాహాయ్యః-తం- కార్యసాధనే-సీతాదర్శననివేదనలక్షణకార్యసాధనే॥౩౨॥విమృశన్నితి॥ యోజనంలంఘయేతతంనపశ్యామీత్యన్వయః॥౩౩॥౩౪॥అసత్యానీతి॥అసత్యానిఅనిశ్చితజయాపజయాని - క్లేశస్తుభూయానితిభావః-తతోనైతన్మమమతమిత్యాహ-సంశయఇతి-సంశయఃసంశయితార్థః-సచసం(గ్రా)మః- అథాపితథాకరణేసఏవకార్యహంతాబుద్ధిహీనోనిందాభాజనంచేత్యాశయేనాహ-కశ్చేతి-(ప్రా)జ్ఞఃకఃససంశయంకార్యం-నిస్సంశయంనిర్విచారం-కుర్యాత్॥౩౫॥(ప్రా)ణత్యాగశ్చేతి॥ అనభిభాషణేరామసందేశానివేదనే-ఏషదోషఃపూర్వోక్తసీతాసం(త్రా)సాక్రోశతన్నిమిత్తగాత్రసాగహననాదిః-సీతాభిభాషణేవానరరూపేణపురస్థిత్వాభిభాషణే॥౩౬॥ భూతాశ్చేతి॥ భూతాశ్చార్థాఃనిష్పన్నార్థాః-విక్లబంఅవివేకినం-దూతమాసాద్య-దేశకాలవిరోధితాస్సంతఃసూర్యోదయేతమోయథావినశ్యతితథావినశ్యంతీతిసంబంధః॥౩౭॥ అర్థేతి॥ అత్రవిక్లబందూతమాసాద్యేత్యనుషజ్యతే-అర్థానర్థాంతరేకార్యాకార్యవిషయేనిశ్చితాపిస్వామినాసచివైస్సహనిశ్చితాపిబుద్ధిఃవిక్లబందూతమాసాద్యనశోభతే-అకించిత్కరాభవతీత్యర్థః-ఏతదేవోపపాదయతి-ఘాతయంతీతి॥౩౮॥(ప్రా)గుక్తాదూతదోషాస్స్వస్మిన్యథానస్యుస్తథాకర్తవ్యమిత్యాహ-నవినశ్యేదితి॥ కార్యంస్వామికార్యం-కథంకేనప్రకారేణ- నవినశ్యేత్ వైక్లబ్యం... కథంనభవేత్ - సముద్రలంఘనంకథంనవృథాభవేత్ తథాకర్తవ్యమితిశేషః॥ ౩౯॥కథమితి॥ అథసీతేత్యధ్యాహార్యం-హనుమానేవావాక్యం సీతా కథం కేనప్రకారేణశృణుయాత్కథంనోద్విజేతేతివిచార్య-మతిమాన్ప్రశస్తమతిః- మతింత

న్నతుసంప్రాప్తుంపరంపారంమహోదధేః॥౨౮॥ మాం చాగృహ్ణీయురాప్లుత్యబహవశ్శీఘ్రకారిణః * స్యాదియంచాగృహీతార్థామమచగ్రహణంభవేత్॥౨౯॥హింసాభిరుచయోహింస్యురిమాం వా జనకాత్మజామ్ * విపన్నంస్యాత్తతఃకార్యంరామసుగ్రీవయోరిదమ్॥౩౦॥ఉద్దేశేనష్టమార్గేస్మిన్(రా)క్షసైఃపరివారితే * సాగరేణపరిక్షిప్తేగుప్తేవసతిజానకీ॥౩౧॥ విశస్తేవాగృహీతేవారక్షోభిర్మయిసంయుగే * నాన్యంపశ్యామిరామస్యసాహాయ్యంకార్యసాధనే॥౩౨॥విమృశంశ్చనపశ్యామియోహతేమయివానరః*శతయోజనవిస్తీర్ణంలంఘయేతమహోదధిమ్॥౩౩॥ కామంహంతుంసమర్థోస్మిసహ(స్రా)ణ్యపిరక్షసామ్ * నతుశక్ష్యామిసం(ప్రా)ప్తుంపరంపారంమహోదధేః॥౩౪॥ అసత్యానిచయుద్ధానిసంశయోమేనరోచతే * కశ్చనిస్సంశయంకార్యంకుర్యాత్ప్రాజ్ఞస్ససంశయమ్॥౩౫॥(ప్రా)ణత్యాగశ్చవైదేహ్యాభవేదనభిభాషణే * ఏషదోషోమహాన్హిస్యాన్మమసీతాభిభాషణే॥౩౬॥భూతాశ్చార్థావినశ్యంతిదేశకాలవిరోధితాః * విక్లబందూతమాసాద్యతమస్సూర్యోదయేయథా॥౩౭॥ అర్థానర్థాంతరేబుద్ధిర్నిశ్చితాపినశోభతే * ఘాతయంతిహికార్యాణిదూతాఃపండితమానినః॥౩౮॥ నవినశ్యేత్కథంకార్యంవైక్లబ్యంనకథంభవేత్ * లంఘనంచసముద్రస్యకథన్నునవృథాభవేత్॥ ౩౯॥ కథన్నుఖలువాక్యంమేశృణుయాన్నోద్విజేతవా * ఇతిసంచింత్యహనుమాంశ్చకా

తార్థాస్యాత్-అవిదితరామవృత్తాంతాస్యాదితిసంబంధః॥౩౦॥ఉద్దేశఇతి॥ఉద్దేశేప్రదేశేనష్టమార్గేఅదృష్టమార్గే॥౩౧॥విశస్తఇతి॥ కార్యసాధనేసీతాదర్శననివేదనరూపకార్యకరణే॥౩౩॥కామమితి॥పారం(ప్రా)ప్తుంనశక్ష్యామి-యుద్ధ(శ్రా)ంతత్వాదితిభావః॥౩౪॥అసత్యానీతి॥అనిశ్చితజయాపజయానీత్యర్థః-సంశయఃసంశయితోర్థః-సంశయరూపకార్యకారీమూఢఇత్యాశయేనాహ॥కఇతి॥కః(ప్రా)జ్ఞఃససంశయంకార్యం-నిస్సంశయఃనిర్వికారస్సన్కుర్యాత్॥౩౫॥(ప్రా)ణేతి॥ప్రాగ్రోక్తజయాపజయయోఃసంశయరూపదోషః-అనభిభాషణేరామసందేశానివేదనే॥౩౬॥భూతాఇతి॥భూతాశ్చార్థాఃనిష్పన్నాఅప్యర్థాః-విక్లబంఅవివేకినం దూతమాసాద్య-దేశకాలవిరోధితాస్సంతఃవిపద్యంతేనశ్యంతి-అయుక్తదేశాయుక్తకాలప్రయుక్తత్వాదితిభావః॥౩౭॥అర్థానర్థాంతరఇతి॥ అర్థానర్థాంతరేకార్యాకార్యవిషయే-నిశ్చితాపిస్వామినాసచివైస్సహనిశ్చితాపిబుద్ధిః-తత్రవిక్లబందూతమాసాద్యేత్యనుషజ్యతే - నశోభతేఅకించిత్కరాభవతీత్యర్థః * ఏతదేవోపపాదయతిహీతి॥౩౮॥(ప్రా)గుక్తాదూతదోషాఃస్వస్మిన్యథానస్యుః-తథాకర్తవ్యమిత్యాహ॥నేతి॥కార్యంస్వామికార్యం- వైక్లబ్యంబుద్ధిహీనతామమకథంనభవేత్-సముద్రస్యలంఘనంకథన్నువృథానభవేత్-తథాకర్తవ్యమితిశేషః॥౩౯॥కథమితి॥ శృణుయాత్ సీతేతిశేషః * ఇతీతి॥ మతించకారసీతాసంభాషణోపా

తాం-ఆలోచితకర్తవ్యవిషయాం-చకారనిష్పాదయామాస॥౪౦॥ రామమితి॥ స్వబంధుంరామమనుకీర్తయన్-లక్షణహేత్వోరితిహేత్వర్థేశతృప్రత్యయః-నైనాముద్వేజయిష్యామి-ఏనాంమద్రూపప్రదర్శనమంతరేణరామస్యకీర్తనేనైవానుద్విగ్నాంకరిష్యామీత్యర్థః - తద్బంధుగతమానసాంసచాసౌబంధుశ్చతద్బంధుః రామఃతద్గతమానసాం॥౪౧॥౪౩॥ ఇతీతి॥ జగతిపతేరితిదీర్ఘాభావఆర్షః-జగాదేతివక్ష్యమాణసర్గార్థసంగ్రహః॥౪౪॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే శ్రీరామాయణభూషణే శృంగారతిలకాఖ్యానే సుందరకాండవ్యాఖ్యానే త్రింశస్సర్గః. ************* ఏవమిత్యాది॥ చింతాంచింతయిత్వాచింతాంకృత్వా-కర్తవ్యమర్థంనిశ్చిత్యేత్యర్థః-సంశ్రవేసమ్యక్శ్రూయతేఽస్మిన్నితిసంశ్రవఃసమీపం-సమీపేవ్యాజహార-యద్వాపార్శ్వేగేయేచమధురమితిసంశ్రవేశ్రవణేమధురం-జ్ఞానప్రసరణద్వారాణీంద్రియాణి-ఇంద్రియేభ్యోనిస్సృత్యవిషయాన్గృహీత్వాతదనంతరంహిరసోజాయతేలోకే-అత్రనతథా- యత్రశబ్దసంసర్గోజాయతేతత్రరసోజాయతఇత్యతిశయోక్తిః-మధురం జ్ఞానమపితద్ద్వారారసజనకం-వాక్యం-పూర్వాపరనిరూపణంవినాస్వయంరసజనకం- వైదేహ్యాః వైదేహీనిమిత్తం-కులానురోధేనదేహనిస్పృహాయాః దేహమపిదత్వారసావహత్వముచ్యతే॥౧॥ రాజేత్యాది॥ వితరణవిక్రమాదిజనితత్వేనకీర్తియశసోర్భేదోవగంతవ్యః పార్థివవ్యంజనైః రాజలక్షణైః॥౫॥౭॥ తస్యేతి॥ తస్యపితుర్వచనాద్వనంప్రవ్రాజితఃగతఃస్వార్థేణిచ్॥౮॥ తేనేతి॥ మృగయాంపరిధావతామృగయాముద్దిశ్యపరిధావతా- అనేనలీలయాఖరాదివధస్సూచ్యతే॥౯॥ జనస్థానేతి॥ జనస్థానవధంజనస్థానరక్షోవధం-అమర్షేణాపహృతాఅమర్షాపహృతా- మృగరూపేణమృగసౌందర్యేణప్రశస్తమృగేణవాప్ర

రమతిమాన్మతిమ్॥౧౦॥ రామమక్లిష్టకర్మాణంస్వబంధుమనుకీర్తయన్ * నైనాముద్వేజయిష్యామితద్బంధుగతమానసామ్॥ ౪౧॥ ఇక్ష్వాకూణాంవరిష్ఠస్యరామస్యవిదితాత్మనః * శుభానిధర్మయుక్తానివచనానిసమర్పయన్। శ్రావయిష్యామిసర్వాణిమధురాంప్రబ్రువన్గిరమ్ * శ్రద్ధాస్యతియథాహీయంతథాసర్వంసమాదధే॥౪౩॥ ఇతిసబహువిధంమహానుభావోజగతిపతేఃప్రమదామవేక్షమాణః। మధురమవితథంజగాదవాక్యంద్రుమవిటపాంతరమాస్థితోహనూమాన్॥ ౪౪॥ ఇతి శ్రీమత్సుందరకాండే - త్రింశస్సర్గః. **************************

ఏవంబహువిధాంచింతాంచింతయిత్వామహాకపిః। సంశ్రవేమధురంవాక్యంవైదేహ్యావ్యాజహారహ॥ ౧ ॥ రాజాదశరథోనామరథకుంజరవాజిమాన్। పుణ్యశీలోమహాకీర్తిఋజురాసీన్మహాయశాః * రాజర్షీణాంగుణశ్రేష్ఠస్తపసాచర్షిభిస్సమః। చక్రవర్తికులేజాతఃపురందరసమోబలే * అహింసారతిరక్షుద్రోఘృణీసత్యపరాక్రమః। ముఖ్యశ్చేక్ష్వాకువంశస్యలక్ష్మీవాన్లక్ష్మివర్ధనః * పార్థివవ్యంజనైర్యుక్తఃపృథుశ్రీఃపార్థివర్షభః। పృథివ్యాంచతురంతాయాంవిశ్రుతస్సుఖదస్సుఖీ॥౫॥ తస్యపుత్రఃప్రియోజ్యేష్ఠస్తారాధిపనిభాననః। రామోనామవిశేషజ్ఞశ్శ్రేష్ఠస్సర్వధనుష్మతామ్ * రక్షితాస్వస్యధర్మస్యస్వజనస్యచరక్షితా। రక్షితాజీవలోకస్యధర్మస్యచపరంతపః॥౭॥ తస్యసత్యాభిసంధస్యవృద్ధస్యవచనాత్పితుః। సభార్యస్సహచభ్రాత్రావీరఃప్రవ్రాజితోవనమ్॥౮॥ తేనతత్రమహారణ్యేమృగయాంపరిధావతా। రాక్షసానిహతాశ్శూరాబహవఃకామరూపిణః॥౯॥ జనస్థానవధంశ్రుత్వాహతౌచఖరదూషణౌ। తతస్త్వమర్షాపహృతాజానకీరావణేనతు * వంచయిత్వావనేరామంమృగరూపేణమాయయా॥౧౦॥ సమార్గమాణస్తాందేవీంరామస్సీతామనిందితాం * ఆససాదవనేమిత్రంసుగ్రీవంనామవానరమ్॥౧౧॥ తతస్సవాలినంహత్వారామఃప

యంనిశ్చితవానిత్యర్థః॥౪౦॥ తదేవాహ-రామమితి॥ స్వబంధుంస్వస్యాదేవ్యాఃబంధుంఅనుకీర్తయన్. హేతౌశతృప్రత్యయః-అనుకీర్తనాద్ధేతోః * నేతి॥ నైనాముద్వేజయిష్యామి-స్వరూపదర్శనమంతరేణరామసంకీర్తనేనైవఅనుద్విగ్నాంకరిష్యామీత్యర్థః - తద్బంధుగతమానసాంసచాసౌబంధుశ్చతద్బంధుఃరామఃతంగతంమానసంయస్యాస్సాతాం॥౪౩॥ ఇతీతి॥ జగతిపతేఃదీర్ఘాభావఆర్షః-జగాదమనసా॥౪౪॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం సుందరకాండవ్యాఖ్యాయాం త్రింశస్సర్గః. ************** ఏవమితి॥ చింతాంచింతయిత్వాచింతాంకృత్వా-కర్తవ్యమర్థంనిశ్చిత్యేత్యర్థః- సంశ్రవేసంశ్రవణేమధురం- వైదేహ్యాః వైదేహీనిమిత్తం-యద్వాసమ్యక్శ్రూయతేఽస్మిన్నితిసంశ్రవఃతస్మిన్సమీపదేశే - యత్రోక్తంసీతైవశృణుయాన్నాన్యేత్యర్థః॥౧॥ * పార్థివేతి॥ పార్థివవ్యంజనైఃపార్థివలక్షణైః॥౫॥౭॥ తస్యేతి॥ సత్యాభిసంధస్యసత్యసంకల్పస్య॥౯॥ వంచయిత్వేతి॥ మృగరూపేణప్రశస్తమృగరూపేణ

శంసాయాంరూపమ్॥౧౧॥౧౪॥యథారూపామితి ॥ యథారూపాంయాదృశశరీరాం-యథావర్ణాంయాదృశరూపాం-యథాలక్ష్మీంయాదృశకాంతిం-రాఘవస్యరాఘవాత్ ॥౧౫॥౧౬॥తతఇతి ॥ సుకేశీనీలసూక్ష్మకేశీ-వక్త్రిణ్ణఃపూర్వముక్తత్వాత్ ॥౧౭॥౧౮॥ సేతి॥పార్శ్వేఆకాశఃభూమించావేక్షమాణా- అధస్తాదిత్యనేనయథాభూమింభిత్వాకశ్చిన్నరఃరామనామానికీర్తయేత్తథాన్యత్రాపీత్యపినాసంభావనేత్యుచ్యతే-శింశుపావృక్షస్యాధస్తాత్తిర్యగూర్ధ్వమితివా-తమచింత్యబుద్ధిందదర్శ - తద్వపురవలోకనాత్ పూర్వంతస్యాహృదయమేవంపరిచ్ఛిత్తిస్మఇహలంకాయాంప్రవిశ్యావరోధారామమధ్యప్రవేశేనాయంనిపుణతరమతిరితినిశ్చితవతీత్యర్థః- పింగాధిపతేరమాత్యంస్వరవిశేషేణాయంవానరఃతత్రాపినస్వతంత్రః కింతుస్వసజాతీయస్యరాజ్ఞఃస్వచిదమాత్యోయంతద్రాజ్యకార్యమేతద్ధస్తగతమితినిశ్చితవతీ-వాతాత్మజం-రామప్రాణనహేతుభూతమత్వాత్ప్రాణనహేతుత్వేనసర్వప్రాణిప్రాణనహేతుత్వేనవాయుపుత్రోయమిత్యవగతవతీ - సూర్యమివోదయస్థం-రామదివాకరస్యోదయసూచకముదయగిరిస్థమరుణమివస్థితం-సూరఃసూర్యః॥ని॥సూరసూర్యార్యమాదిత్యద్వాదశాత్మదివాకరాఇత్యమరః।సూరసూతోరుణోనూరురిత్యుక్తేస్సూరస్యసంబంధీసూర్యః-దిగాదిత్వాద్యత్ -భవతాపసంబంధఃవిశేషఏవ-యద్వాసూర్యశబ్దేనతత్సంబంధ్యరుణోలక్ష్యతే- సూరోరుణేచసూర్యేచేతినిఘంటురస్త్రీత్యాహుః।బిచిత్యాదిత్రసూర్యోరుణః॥తనిశ్లోకః॥ఇతిశ్రీగోవిందరాజవిరచితే శ్రీరామాయణభూషణే శృంగారతిలకాఖ్యానే సుందరకాండవ్యాఖ్యానే ఏకత్రింశస్సర్గః. ************** తతశ్శాఖాంతరేలీనమిత్యాదిశ్లోకద్వయమేకాన్వయం ॥ దృష్ట్వాపూర్వంసామాన్యతోదృష్ట్వాభయాద్చలితమానసాసతీవిశేషతోదదర్శ- వేష్టితార్జునవస్త్రంవేష్టితధవళవస్త్రంతంపూర్వోక్తం॥౧॥౪॥రురోదేత్యర్థం-మందంరాత్కుస్యశ్శృత్వాకిమిదమితిపిచారయిష్యంతీతిభయేనేతిభావః॥౫॥౬॥ సేతి॥ వీక్షమాణావిచారయంతీదదర్శ . పునరనుకూలోయంస్యాదితిదదర్శేత్యర్థః-భుగ్నవక్త్రంవక్రముఖం - యథోక్తకారంఆ

రపురంజయః * ప్రాయచ్ఛత(-పి)రాజ్యంతత్సుగ్రీవాయమహాబలః॥౧౨॥ సుగ్రీవేణాపిసందిష్టాహరయఃకామరూపిణః * దిక్షుసర్వాసుతాందేవీంవిచిన్వంతిహస్రశః॥౧౩॥అహంసంపాతివచనాచ్ఛతయోజనమాయతమ్ * అస్యాహేతోర్విశాలాక్ష్యాస్సాగరంవేగవాన్ప్లుతః॥ ౧౪॥యథారూపాంయథావర్ణాంయథాలక్ష్మీంచనిశ్చితామ్ * అశ్రౌషంరాఘవస్యాహంసేయమాసాదితామయా॥౧౫॥విరరామైవముక్త్వాసౌవాచంవానరపుంగవః * జానకీచాపితచ్ఛ్రుత్వావిస్మయంపరమంగతా॥౧౬॥తతస్సావక్రకేశాంతాసుకేశీకేశసంవృతమ్ * ఉన్నమ్యవదనంభీరుశ్శింశుపావృక్షమైక్షత॥౧౭॥నిశమ్యసీతావచనంకపేశ్చదిశశ్చసర్వాఃప్రదిశశ్చవీక్ష్య।స్వయంప్రహర్షంపరమంజగామసర్వాత్మనారామమనుస్మరంతీ॥౧౮॥సాతిర్యగూర్ధ్వంచతథాప్యధస్తాన్నిరీక్షమాణాతమచింత్యబుద్ధిమ్ ।దదర్శపింగాధిపతేరమాత్యంవాతాత్మజంసూర్యమివోదయస్థమ్॥

********** ఇతిశ్రీమత్సుందరకాండే-ఏకత్రింశస్సర్గః. **********

తతశ్శాఖాంతరేలీనందృష్ట్వాచలితమానసా । వేష్టితార్జునవస్త్రంతంవిద్యుత్సంఘాతపింగళమ్ *సాదదర్శకపింతత్రప్రశ్రితంప్రియవాదినమ్। ఫుల్లాశోకోత్కరాభాసంతప్తచామీకరేక్షణమ్॥౨॥మైథిలీచింతయామాసవిస్మయంపరమంగతా ॥ ౨॥అహోభీమమిదంరూపంవానరస్యదురాసదమ్ * దుర్నిరీక్షమితిజ్ఞాత్వాపునరేవముమోహసా॥౩॥విలలాపభృశంసీతాకరుణంభయమోహితా *రామరామేతిదుఃఖార్తాలక్ష్మణేతిచభామినీ॥౪॥రురోదబహుధాసీతామందంమందస్వరాసతీ ॥ ౫ ॥ సాతందృష్ట్వాహరిశ్రేష్ఠంవినీతవదుపస్థితమ్। మైథిలీచింతయామాసస్వప్నోయమితిభామినీ॥౬॥సావీక్షమాణాపృథుభుగ్నవక్త్రంశాఖామృగేంద్రస్యయథోక్తకారమ్।దదర్శపింగాధిపతేరమాత్యంవాతాత్మజంబుద్ధిమతాంవరిష్ఠం

౧౪॥యథేతి॥యథారూపాంయాదృగ్రూపాం-యథావర్ణాంయాదృశవర్ణాం-యథాలక్ష్మీంయాదృశలక్ష్మీకాం-రాఘవస్యరాఘవాత్ అశ్రౌషం- వినిశ్చితంనూనం-సేయమాసాదితేత్యర్థః॥౧౫॥ఇతిశ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాంసుందరకాండవ్యాఖ్యాయాం ఏకత్రింశస్సర్గః. ** తతఇతి ।చలితమానసాఅభూదితిశేషః- వేష్టితార్జునవస్త్రంతంసంవేష్టితధవళవస్త్రస్వరూపం.యద్వావేష్టితంఅర్జునంధవళంవస్త్రంయస్యసః వేష్టితార్జునవస్త్రః తం॥౧॥ సేతి॥దదర్శ-విశేషతోదదర్శేత్యర్థః॥౬॥ సేతి ॥ వీక్షమాణాఇదంవాక్యంరాఘవస్యఃశ్రుతవత్యాఃకిమితిశంకయాపరితోవీక్షమాణేత్యర్థః- శాఖామృగేంద్ర

జ్ఞాకరం॥౭॥సాతమితి॥ విసంజ్ఞామూర్ఛితా-గతాసుకల్పామృత ప్రాయా-ఇవశబ్దో వాక్యాలంకారే-చిరేణ సంజ్ఞాం ప్రతిలభ్య-కాలేనైవ ప్రబోధకేన ప్రబుద్ధవత్యర్థః
వికృతవానరవేషదర్శనేన మూర్ఛితా పునఃకాలేన ప్రబుద్ధేత్యర్థః॥౮॥స్వప్న ఇతి॥స్వప్నే-స్వప్న స్థానే-స్వప్నే వానరదర్శనం బంధువినాశకరమితిభావః॥౯॥ఏవందర్శ
నస్య స్వప్నత్వం సంభావ్య పునరస్య ధాథ్యర్థమాహ-స్వప్నోపీతి॥ స్వప్నాభావే హేతుమాహ-నహిమే స్తినిద్రేతి-నిద్రాభావే హేతుశ్శోకేనేత్యాది-ఏవం ప్రతిబంధకే
ననిద్రాభావముక్త్వా సుఖరూపహేత్వభావాచ్చ ననిద్రేత్యాహ-సుఖంహీతి-ఇందుపూర్ణప్రతిమాననేనపూర్ణేందుప్రతిమాననేన॥౧౦॥రామేతి॥ సదైవబుద్ధ్యాపి
చింత్యతమేవ రామమేవ వాచాబ్రువతీ-తస్యానురూపాం విచింతితస్యాభివందనస్యానురూపాం కథాంతథాశృణోమితమర్థం కథార్థమేవ ప్రపశ్యామి-ఏవముక్తప్రకా
రేణజానామీత్యన్వయః-తదర్థామితిపాఠేయమర్థః-తస్యానురూపాం రామకీర్తనస్యానురూపాం-తదర్థాం సరామోర్థోభిధేయోయస్యాః తాం॥ ౧౧ ॥ ఉక్తమ
ర్థం వివృణోతి-అహంహీతి॥ ౧౨ ॥ మనోరథ ఇతి॥ ప్రథమం ఇదం రామనామకథయిత్ర దర్శనం మనోరథః అభిలాషమాత్రమితి చింతయామి- తథాపితథాచింతాయాం
సత్యామపి-బుద్ధ్యావితర్కయామి మనోరథో నభవతీతి విచారయామి-కింకారణమితిచేత్ తస్యమనోరథస్యరూపం నాస్తి - అయంవానరస్తు సువ్యక్తరూపశ్చమాం
వదతిచ-తస్మాన్మనోరథోనభవేదేవేత్యర్థః॥౧౩॥అనేనోక్తం సత్యమస్త్వితి దేవతాః ప్రార్థయతే నమ ఇతి॥హుతాశనాయచఅగ్నయేచ॥౧౪॥నమోస్త్వితి॥ హుతాశ
నాయచేతిసమ్యక్ అన్యథావృత్తభంగస్స్యాత్ ॥ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే శ్రీరామాయణభూషణే శృంగారతిలకాఖ్యానే సుందరకాండవ్యాఖ్యానే ద్వాత్రింశస్సర్గః
సోవతీర్యేత్యాది॥ సః రాక్షసీషు సుప్తాసు లబ్ధావసర ఇత్యర్థః-కృపణః సీతాదౌస్థ్యదర్శనేన దీనః-జానన్నపివైదేహ్యైవవాచయితుమబ్రవీత్ * ౧-౩॥ కిమర్థమితి॥

౭॥సాతం సమీక్ష్యైవ భృశం విసంజ్ఞా గతాసుకల్పేవ బభూవ సీతా। చిరేణ సంజ్ఞాం ప్రతిలభ్య భూయో విచింతయామాస విశాలనేత్రా ॥౮॥స్వప్నేమ
యాయం వికృతోద్య దృష్టశ్శాఖామృగశ్శాస్త్రగణైర్నిషిద్ధః। స్వస్త్యస్తు రామాయ సలక్ష్మణాయ తథా పితుర్మే జనకస్య రాజ్ఞః॥౯॥ స్వప్నోపి నాయంన
హి మేస్తి నిద్రా శోకేన దుఃఖేన చ పీడితాయాః। సుఖం హి మే నాస్తి యతోస్మి హీనా తేనేందుపూర్ణప్రతిమాననేన॥౧౦॥ రామేతి రామేతి సదైవ బు
ద్ధ్యా విచింత్య వాచా బ్రువతీ తమేవ। తస్యానురూపాం చ కథాం తమర్థమేవం ప్రపశ్యామి తథా శృణోమి॥౧౧॥ అహం హి తస్యాద్య మనోభవేన సంపీ
డితా తద్గత సర్వభావా। విచింతయంతీ సతతం తమేవ తథైవ పశ్యామి తథా శృణోమి॥ ౧౨ ॥మనోరథస్స్యాదితి చింతయామి తథాపి బుద్ధ్యా చ వితర్క
యామి। కింకారణం తస్య హి నాస్తి రూపం సువ్యక్తరూపశ్చ వదత్యయం మామ్॥౧౩॥ నమోస్తు వాచస్పతయే సవజ్రిణే స్వయంభువే చైవ హుతాశ
నాయ చ। అనేన చోక్తం యదిదం మమాగ్రతో వనౌకసా తచ్చ తథాస్తు నాన్యథా॥ ఇతి శ్రీమత్సుందరకాండే ద్వాత్రింశస్సర్గః- ************

సోవతీర్య ద్రుమాత్తస్మాద్విద్రుమప్రతిమాననః। వినీతవేషః కృపణః ప్రణిపత్యోపసృత్య చ * తామబ్రవీన్మహాతేజా హనూమాన్మారుతాత్మజః। శిర
స్యంజలిమాధాయ సీతాం మధురయా గిరా॥౨॥ కానుపద్మపలాశాక్షి క్లిష్టకౌశేయవాసిని। ద్రుమస్య శాఖామాలంబ్య తిష్ఠసి త్వమనిందితే॥౩॥ కిమర్థం

స్యసుగ్రీవస్య-యథోక్తకారం ఆజ్ఞాకరం॥౯॥స్వప్న ఇతి॥ఇందుపూర్ణప్రతిమాననేన పూర్ణేందుప్రతిమాననేన॥౧౦॥రామేతి॥ రామేతి సదైవబుద్ధ్యా విచింత్య-తమే
వ రామమేవ వాచా బ్రువతీ-తస్యానురూపాం చింతనస్య అభివందనస్య చ అనురూపాం కథాం తథాశృణోమి తమర్థం కథార్థం ఏవం ప్రపశ్యామి-ఏతదుక్తప్రకారేణైవ జా
నామీతి యోజనా॥౧౨॥ఉక్తమర్థం వివృణోతి-మనోరథస్స్యాదితి॥ బుద్ధ్యా చింతయామి-తథా వితర్కయామి మనోరథోనభవతీతి విచారయామి- కింకారణమితిచే
త్ తస్య మనోరథస్య రూపం రూప్యతే ప్రాప్యతే నేనేతి రూపం ప్రాపకం నాస్తిహి - కుతః అయంవానరః సువ్యక్తరూపశ్చ మాం వదతిచ - తస్మాన్మనోరథోనభవత్యేవే
త్యర్థః॥౧౪॥ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - సుందరకాండవ్యాఖ్యాయాం - ద్వాత్రింశస్సర్గః. ********
సఇతి॥కృపణః దీనః- సీతాదైన్యాత్ స్వయం కృపణ ఇత్యర్థః-అత్ర రాక్షసీనాం నిద్రాద్యాత్ -త్రిజటాస్వప్న శ్రవణజన్యభయానంతరమాశ్వత్థాయాస్సీతైకశ
రణత్వేనోపేక్షణాచ్చ-సీతాహనుమతోరయమ ప్రత్యూహస్సల్లాప ఇత్యనుసంధేయం.అస్యార్థస్య అష్టపంచాశ సర్గే అంగనాగ్రేహనుమతైవ - తతస్తాస్సహితా
స్సర్వా ఇత్యాదినా వక్ష్యమాణత్వాదితి॥౨॥అథలింగైర్దేవసీతేతి నిశ్చిత్యాపి-తయైవ వాచయితుమజానన్నివపృచ్ఛతి-కాన్విత్యాదినా-ఇయంత్వం కాసి॥౪॥సురాణామి

తవనేత్రాభ్యామానందాశ్రుయోగార్హాభ్యాం-కిమర్థంకస్యకులచ్ఛేదాయ- యద్వాకిమర్థంకించేతసికృత్వా- పుండరీకేత్యాది - హంతైతత్సౌందర్యం ప్రణయినా రామేణనదృష్టమాసీదితిభావః||తదిస్లోకే|| ౪ || సురాణామిత్యాదిషునిర్ధారణేషష్ఠీ-కాత్వంకస్యసంబంధినీత్యర్థః||౫||విప్రకీర్ణమివోదకమిత్యతఃపరంసురాణామితిశ్లోకః-అయముపరిప్రమాదాల్లిఖితః||౫|| ౭||కాత్వమితి||హేకల్యాణిత్వంకా-అనిందితలోచనేత్వంకాభవసీతియోజనా||౭|| కోపాద్వేతి || వసిష్ఠంకోపయిత్వేత్యత్రాపిపతితావిబుధాలయాదిత్యనుషజ్యతే - నాసీత్యత్రకాకురనుసంధేయా||౮|| కోన్వితి|| అముంలోకంగతం-యమితిశేషః- పరలోకంగతంయంపుత్రం పితరంభ్రాతరంభర్తారంవానుశోచసిసకఇత్యర్థః - గతాత్వమిత్యపిపాఠః-అస్మాత్ స్వర్గాదముంమనుష్యలోకంగతా-యాత్వమనుశోచసి- తస్యాస్తేకోవాపుత్రాదిరితియోజనా||౯||రోదనాదితి|| దేవీందేవస్త్రియం-సంజ్ఞావధారణాత్ సంజ్ఞాయ తైలనయోతిసంజ్ఞా లక్షణం-రాజలక్షణనిశ్చయాదిత్యర్థః||౧౦|| వ్యంజనానీతి|| వ్యంజనాని స్తనజఘనాదీని-లక్షణాని శుభావర్తరేఖాదిసాముద్రికలక్షణాని||౧౧||౧౨||యథేతి|| యథాయాదృశం||౧౩||సేతి|| ద్రుమాశ్రితం ద్రుమమూలాశ్రితం-సోవతీర్యేతి ద్రుమావతరణస్యపూర్వముక్తత్వాత్-యద్వాపూర్వమగ్రాదవతరణముక్తమితిజ్ఞేయం||౧౪||పృథివ్యామితి|| శత్రుసైన్యప్రతాపినఃశత్రుషుజీవత్సునమేశ్వశురోజీవితవాన్-సచేదిదానీంవర్తేతకథమహమేతాదృశీమవస్థాం ప్రాప్నుయామితిభావః||౧౫|| దుహితేతి|| సీతాచనామేత్యత్రనామశబ్దః ప్రసిద్ధౌ||౧౬||సమాఇతి||అహంఏతాదృశావస్థాఅహం-తత్రమమశ్వశురగృహేద్వాదశసమాఃద్వాదశసంవత్సరాన్- అత్యంతసంయోగేద్వితీయా - తేనావిచ్ఛిన్నైకరూపభోగభోక్తృత్వముచ్యతే-మానుషానిత్యనేననాత్మనోమానుషత్వంస్వాభావికమితిసూచ్యతే - భోగాన్ భుంజానాఅనుభవంతీ-కామ్యంతఇతికామాః భోగోపకరణానిస్రక్చందనాదీని- తేషాంసమృద్ధంసమృద్ధిః-భావేనిష్ఠా-తదస్యాఅస్తీతిసర్వకామసమృద్ధినీ-అతఇనితనావితిఇనిప్రత్యయః - అభవమితిశేషః||౧౭||

తవనేత్రాభ్యాంవారిస్రవతిశోకజమ్| పుండరీకపలాశాభ్యాంవిప్రకీర్ణమివోదకమ్||౪||సురాణామసురాణాంవానాగగంధర్వరక్షసామ్|యక్షాణాంకిన్నరాణాంవాకాత్వంభవసిశోభనే||౫||కాత్వంభవసిరుద్రాణాంమరుతాంవావరాననే|వసూనాంవావరారోహేదేవతాప్రతిభాసిమే||౬||కిన్నుచంద్రమసాహీనాపతితావిబుధాలయాత్ |రోహిణీజ్యోతిషాంశ్రేష్ఠాశ్రేష్ఠసర్వగుణాన్వితా||౭|| కాత్వంభవసికల్యాణిత్వమనిందితలోచనే||౮||కోపాద్వాయదివామోహాద్భర్తారమసితేక్షణే * వసిష్ఠంకోపయిత్వాత్వంనాసికల్యాణ్యరుంధతీ||౯||కోనుపుత్రఃపితాభ్రాతాభర్తావాతేసుమధ్యమే * అస్మాల్లోకాదముంలోకంగతంత్వమనుశోచసి||౧౦||రోదనాదతినిశ్శ్వాసాద్భూమిసంస్పర్శనాదపి *నత్వాందేవీమహంమన్యే రాజ్ఞస్సంజ్ఞావధారణాత్ ||౧౧||వ్యంజనానిచతేయానిలక్షణానిచలక్షయే *మహిషీభూమిపాలస్యరాజకన్యాసిమేమతా||౧౨||రావణేనజనస్థానాద్బలాదపహృతాయది * సీతాత్వమసిభద్రంతేతన్మమాచక్ష్వపృచ్ఛతః||౧౩||యథాహితవవైదైన్యంరూపంచాప్యతిమానుషమ్ * తపసాచాన్వితోవేషస్త్వంరామమహిషీధ్రువమ్||౧౪||సాతస్యవచనంశ్రుత్వారామకీర్తనహర్షితా * ఉవాచవాక్యంవైదేహీహనుమంతంద్రుమాశ్రితమ్||౧౫||పృథివ్యాంరాజసింహానాంముఖ్యస్యవిదితాత్మనః * స్నుషాదశరథస్యాహంశత్రుసైన్యప్రతాపినః||౧౬|| దుహితాజనకస్యాహంవైదేహస్యమహాత్మనః* సీతాచనామనామ్నాహంభార్యారామస్యధీమతః||౧౭||సమాద్వాదశతత్రాహంరాఘవస్యనివేశనే *భుంజానామానుషాన్భోగాన్సర్వకామసమృద్ధినీ||౧౮||తత్రత్రయోదశేవర్షేరాజ్యేనేక్ష్వాకునందనమ్ * అభిషేచయితుంరాజాసోపాధ్యాయఃప్రచక్రమే||౧౯||

తి || యక్షాణాంకిన్నరాణాం - కాత్వంభవసి - కస్యసంబంధినీభవసీత్యర్థః || ౭ || కేతి || కాత్వంభవసికల్యాణిత్వమనిందితలోచనే - హేకల్యాణిత్వంకా . అనిందితలోచనేత్వంకాభవసీతివాక్యభేదేనయుష్మచ్ఛబ్దప్రయోగఃతజ్జిజ్ఞాసాతిశయద్యోతనార్థః * వసిష్ఠంకోపయిత్వేత్యత్రపతితావిబుధాలయాదిత్యనుషంగః || ౯ || కోన్వితి || అముంలోకంపరలోకంగతంత్వంఅనుశోచసికిం-యంకంచనబంధుమితిశేషః||౧౦||వ్యంజనానీతి|| వ్యంజనానిసంస్థానవిశేషవిశిష్టతయాఉత్తమస్త్రీత్వవ్యంజకానిస్తనజఘనాదీని-లక్షణానిభాగ్యావేదనశుభరేఖాదీని||౧౨||యథేతి||యథాయాదృశం||౧౩|| సేతి|| ద్రుమాశ్రితంద్రుమమూలాశ్రితం-సోవతీర్యద్రుమాదితిపూర్వముక్తత్వాత్||౧౫||సీతాచనామేతినామశబ్దఃప్రసిద్ధౌ||౧౬||సమాఇతి|| సమాద్వాదశేత్యత్రస్యవసమితిశేషః|| ౧౮|| నపిబే

౧౮౹౹ తస్మిన్నితి॥సంభ్రియమాణేసంభారాన్ సంపాదయతిసతి-రాఘవస్యాభిషేచనే రామాభిషేకనిమిత్తం-దేవీమహిషీ॥౧౯౹౹నపిబేయమితి॥ భుజ్యతఇతిభోజనంఖాద్యం పేయంచ-రామోయద్యభిషిచ్యతేతదాసమసంబంధియత్ భోజనంతన్నపిబేయంనఖాదేయం-ఏషఃఅయమభిషేకః-జీవితస్యాంతశ్చ॥ ౨౦౹౹ యత్తదితి॥తత్పూర్వోక్తం-యద్వరదానరూపంవాక్యంతన్నవితథంకార్యంచేత్తదారామోవనంగచ్ఛతు॥ ౨౧౹౹ సఇతి॥ దేవ్యాస్సంబంధిస్వకృతంవరదానంస్మృత్వాకైకేయ్యాఃవచనంశ్రుత్వామమోహ॥౨౩౹౹సఇతి॥అభిషేకాత్పరంప్రియం-పితుర్వచనంవివాసయాచనారూపం-పూర్వంమనసాఆసాద్యఅంగీకృత్య- అథవాచాప్రతిగృహీతవాన్-మనఃపూర్వకమంగీకృతవానిత్యర్థః॥౨౪౹౹సఇతి॥ఉత్తరీయాణివాసాంసి-జనన్యైకౌసల్యాయై మాంసమాదిశత్ తన్నికటేత్వయాస్థాతవ్యమిత్యుక్తవానిత్యర్థః ॥ ౨౬౹౹ సాహమితి ॥ అగ్రతఃప్రస్థానేహేతుమాహ- నహీతి॥ ౨౭౹౹ ప్రాగేవేతి॥ ప్రాగేవ - యద్యపిరామానంతరమేవలక్ష్మణేనద్రుమచీరాదిస్వీకారః - తథాపితస్యత్వరాతిశయవ్యంజనాయతథోక్తిః - మహాభాగః అహంసర్వంకరిష్యామీతిప్రతిజ్ఞానుసారేణసర్వవిధకైంకర్యకరణోచితాభిషేకవిఘ్నహేతుభాగ్యసంపన్నః-సౌమిత్రిఃసృష్టస్త్వంవనవాసాయేత్యుక్తవత్యాఃగర్భేసంజాతః- మిత్రనందనఃసలక్ష్మణస్సర్వవిధకైంకర్యకరేత్యనుకూలైరభినందనీయః పూర్వజస్యేత్యాది-రామకైంకర్యానురూపత్వేనద్రుమచీరాదీనామలంకరణత్వమిత్యర్థః॥౨౮౹౹ తేవయమితి ॥ పురాదృష్టంపూర్వమదృష్టం-అత్రగంభీరశబ్దేనదుష్ప్రవేశత్వందర్శనశబ్దేనస్వరూపముచ్యతే॥౨౯౹౹౩౦౹౹ద్వావితి॥ద్వౌమాసౌద్విమాసరూపఃకాలః- మేజీవితానుగ్రహఃజీవితానుగ్రాహకః- జీవితధారణానుకూలఃకృతః-త్యక్ష్యామి-స్వయమేవేతిభావః॥౩౧౹౹ఇతి శ్రీ గోవిందరాజవిరచితే శ్రీరామాయణభూషణే శృంగారతిలకాఖ్యానే సుందరకాండవ్యాఖ్యానే త్రయస్త్రింశస్సర్గః. ************** తస్యాఇత్యాది॥దుఃఖాద్దుఃఖాభిభూతాయాఃఉత్తరోత్తరందుఃఖంప్రాప్తాయాః॥౧॥అహమితి॥తవదూతఃత్వాంప్రతి

తస్మిన్సంభ్రియమాణేతు రాఘవస్యాభిషేచనే * కైకేయీనామభర్తారం దేవీవచనమబ్రవీత్ ॥౧౯౹౹నపిబేయంనఖాదేయంప్రత్యహంమమభోజనమ్ * ఏషమేజీవితస్యాంతో రామోయద్యభిషిచ్యతే॥౨౦౹౹ యత్తదుక్తంత్వయావాక్యంప్రీత్యానృపతిసత్తమ * తచ్చేన్నవితథంకార్యంవనంగచ్ఛతు రాఘవః॥౨౧౹౹సరాజాసత్యవాగ్దేవ్యావరదానమనుస్మరన్ * ముమోహవచనంశ్రుత్వాకైకేయ్యాఃక్రూరమప్రియమ్ ॥౨౨౹౹తతస్తుస్థవిరోరాజాసత్యేధర్మేవ్యవస్థితః * జ్యేష్ఠంయశస్వినంపుత్రంరుదన్రాజ్యమయాచత॥౨౩౹౹ సపితుర్వచనంశ్రీమానభిషేకాత్పరంప్రియమ్ * మనసాపూర్వమాసాద్యవాచాప్రతిగృహీతవాన్॥౨౪౹౹దద్యాన్నప్రతిగృహ్ణీయాన్నబ్రూయాత్కించిదప్రియమ్ * అపిజీవితహేతోర్వారామస్సత్యపరాక్రమః॥౨౫౹౹సవిహాయోత్తరీయాణిమహార్హాణిమహాయశాః *విసృజ్యమనసారాజ్యంజనన్యైమాంసమాదిశత్ ॥౨౬౹౹సాహంతస్యాగ్రతస్తూర్ణంప్రస్థితావనచారిణీ * నహిమేతేనహీనాయావాసస్స్వర్గేఽపిరోచతే॥౨౭౹౹ ప్రాగేవతుమహాభాగస్సౌమిత్రిర్మిత్రనందనః* పూర్వజస్యానుయాత్రార్థే ద్రుమచీరైరలంకృతః॥ ౨౮౹౹ తేవయంభర్తురాదేశంబహుమాన్యదృఢవ్రతాః * ప్రవిష్టాఃస్మపురాదృష్టంవనంగంభీరదర్శనమ్॥౨౯౹౹వసతోదండకారణ్యేతస్యాహమమితౌజసః * రక్షసాపహృతాభార్యారావణేనదురాత్మనా॥౩౦౹౹ద్వౌమాసౌతేనమేకాలోజీవితానుగ్రహఃకృతః * ఊర్ధ్వంద్వాభ్యాంతుమాసాభ్యాంతతస్త్యక్ష్యామిజీవితమ్॥౩౧౹౹ఇతిశ్రీమత్సుందరకాండే - త్రయస్త్రింశస్సర్గః. ****

తస్యాస్తద్వచనంశ్రుత్వాహనుమాన్హరియూథపః । దుఃఖాద్దుఃఖాభిభూతాయాస్సాంత్వముత్తరమబ్రవీత్ ॥ ౧ ॥ అహంరామస్యసందేశాద్దేవిదూతస్తవాగతః । వైదేహికుశలీరామస్త్వాంచకౌశలమబ్రవీత్ ॥౨॥యోబ్రాహ్మమస్త్రంవేదాంశ్చ వేదవేదవిదాంవరః । సత్వాందాశరథీ

యమితి॥మమభోజనమిత్యత్రప్రథమార్థేషష్ఠీ॥ ౨౦౹౹యదితి॥వాక్యంత్వదుక్తంసర్వంకరిష్యామీతిశపథపూర్వకముక్తమిత్యర్థః॥ ౨౫౹౹సఇతి॥ఉత్తరీయాణివాసాంసీత్యర్థః॥ ౨౯౹౹ తేవయమితి॥పురాఅదృష్టమితిచ్ఛేదః॥౩౦౹౹ద్వావితి॥జీవితానుగ్రహఃజీవితాభ్యనుజ్ఞా-త్యక్ష్యామిజీవితంరావణేత్యాదికేసతీతిభావః॥౩౧౹౹ ** ******** ఇతిశ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం- శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం-సుందరకాండవ్యాఖ్యాయాం-త్రయస్త్రింశస్సర్గః. ********

తస్యాఇతి॥దుఃఖాద్దుఃఖాభిభూతాయాః-సంతతదుఃఖాభిభూతాయాఇత్యర్థః॥౧॥అహమితి॥తవాగతః-సమీపమితిశేషః॥౨॥తే॥బ్రాహ్మమస్త్రంయోవేద- అనేన

ప్రేషితో౽హం తతః॥౨॥ య ఇతి॥ వేదవేత్తి-వేదవిదాం వేదార్థజ్ఞానవతాం॥౪॥ సేతి॥ ప్రీతిసంహృష్టసర్వాంగీ ప్రీత్యా పులకితసర్వాంగీ॥౫॥ దుఃఖబాహుళ్యే౽పి రామదర్శనప్రత్యాశయాకృచ్ఛ్రేణ జీవన్త్యాః దేవ్యాః జీవనఫలస్య లబ్ధత్వాత్ తత్సంవాదినీం గాథాం స్తౌతి- కల్యాణీతి॥ కల్యాణీ సత్యా గాథా-మాం ప్రతిభాతి మాం ప్రతిభాతి - వర్షశతాదపీత్యం తే ఇతి కరణం బోధ్యం॥౬॥ తయేతి॥ తయా సీతయా-తస్మిన్ హనుమతి విషయే-అద్భుతా ప్రీతిరుత్పాదితా - పరస్పరేణేత్యాదికం వక్ష్యమాణస్య సర్గస్య సంగ్రహః॥౭॥ తస్యా ఇతి॥ ఉపచక్రమే గన్తుమితి శేషః. ప్రాపేతి వార్థః॥౮॥ యథా యథేతి॥ రావణం పరిశంకతే-రామకుశలకథనేన సంజాతరావణమాయాస్మరణా పునశ్శంకితవతీత్యర్థః॥౯॥ అహో ఇతి॥ మే మయా. అస్య పురతః యత్కథితం తత్ దుష్కృతం అనుచితం కృతం-ఇదం అనాలోచ్య కథనం ధిక్ - అహో ఇతి ఖేదే-ఖేదహేతుమాహ. రూపాన్తరమితి-వర్తత ఇతి శేషః॥౧౦॥ తామశోకస్యేతి॥ యద్యపి పూర్వం శింశుపాశాఖావలంబనముక్తం- తథాపి శింశుపాశాఖా అశోకసంవలితేతి క్వచిచ్ఛింశుపేత్యుచ్యతే క్వచిదశోక ఇతి-అతో న కశ్చిద్దోషః॥౧౧॥ హనుమానితి॥ భయవిత్రస్తా భయహేతునా విత్రస్తా॥౧౩॥ మాయామితి॥ మాయావీ స్వత ఏవ మాయావాన్. అస్మాయామేధాస్రజో వినిరితి విని ప్రత్యయః- ఇదానీం మాయాం ప్రవిష్టః ఆశ్రితః- స్వయం రావణస్సన్ మమ సంతాపముత్పాదయసీతి యదుత్పాదయసీతి యత్ -తత్సంతాపోత్పాదనం- తేన శోభనం తవాప్యభీష్టపరిహాసం తాన్ సా భవిష్యతీత్యర్థః॥౧౬॥ హనుమన్తం రావణమాశంక్య తజ్జనితమనః ప్రసాదమాలోచ్య

రామో దేవి కౌశలమబ్రవీత్ ॥౩॥ లక్ష్మణశ్చ మహాతేజా భర్తుస్తే౽నుచరః ప్రియః। కృతవాన్ శోకసంతప్తః శిరసా తే౽భివాదనమ్॥౪॥ సా తయోః కుశలం దేవీ నిశమ్య నరసింహయోః। ప్రీతిసంహృష్టసర్వాంగీ హనుమన్తమథాబ్రవీత్ ॥౫॥ కల్యాణీ బత గాథేయం లౌకికీ ప్రతిభాతి మా। ఏతి జీవన్తమానన్దో నరం వర్షశతాదపి॥౬॥ తయా సమాగతే తస్మిన్ ప్రీతిరుత్పాదితాద్భుతా। పరస్పరేణ చాలాపం విశ్వస్తౌ తౌ ప్రచక్రతుః॥౭॥ తస్యాస్తద్వచనం శ్రుత్వా హనుమాన్ మారుతాత్మజః। సీతాయాః శోకదీనాయాః సమీపముపచక్రమే॥౮॥ యథా యథా సమీపం స హనుమానుపసర్పతి। తథా తథా రావణం సా తం సీతా పరిశంకతే॥౯॥ అహో ధిగ్దుష్కృతమిదం కథితం హి యదస్య మే। రూపాన్తరముపాగమ్య స ఏవాయం హి రావణః॥ ౧౦॥ తామశోకస్య శాఖాం సా విముక్త్వా శోకకర్శితా। తస్యామేవానవద్యాంగీ ధరణ్యాం సముపావిశత్ ॥౧౧॥ హనుమానపి దుఃఖార్తాం తాం దృష్ట్వా భయమోహితామ్। అవన్దత మహాబాహుస్తతస్తాం జనకాత్మజామ్ * సా చైనం భయవిత్రస్తా భూయో నైవాభ్యుదైక్షత॥౧౨॥ తం దృష్ట్వా వన్దమానం తు సీతా శశినిభాననా * అబ్రవీద్దీర్ఘముచ్ఛ్వస్య వానరం మధురస్వరా॥ ౧౩ ॥ మాయాం ప్రవిష్టో మాయావీ యది త్వం రావణస్స్వయం * ఉత్పాదయసి మే భూయస్సంతాపం తన్న శోభనమ్॥౧౪॥ స్వం పరిత్యజ్య రూపం యః పరివ్రాజకరూపధృత్ * జనస్థానే మయా దృష్టస్త్వం స ఏవాసి రావణః॥౧౫॥ ఉపవాసకృశాం దీనాం కామరూప నిశాచర * సంతాపయసి మాం భూయస్సంతప్తాం తన్న శోభనమ్॥౧౬॥ అథవా నైతదేవం హి యన్మయా పరిశంకితమ్*

సర్వశాస్త్రపారగత్వముక్తం. తదస్త్రిస్వామినః బ్రహ్మణః సర్వజగత్సమష్టిత్వవత్ తదస్త్రిస్యాపి సర్వాస్త్రిసమష్టిత్వాత్ వేదాంశ్చేత్యనేన సర్వకర్మమార్గపారగత్వం వేదవిదాం వర ఇత్యనేన జ్ఞానమార్గపారగత్వముక్తం॥౩॥౪॥ సేతి॥ ప్రీతిసంహృష్టసర్వాంగీ పులకితసర్వగాత్రీ॥౫॥ జీవితహారిదుఃఖబాహుళ్యే౽పి- రామదర్శనప్రత్యాశయా కృచ్ఛ్రేణ జీవన్త్యా దేవ్యా జీవనఫలస్య లబ్ధత్వాత్ -తత్సంవాదినీం గాథాం స్తౌతి॥ కల్యాణీతి॥ జీవన్తం నరం-వర్షశతాదపి వర్షశతమతీత్య వా-ఆనన్ద ఏతీతి ఇయం లౌకికీ గాథా జనవార్తా-మాం మాం ప్రతి కల్యాణీ సత్యా గాథా ప్రతిభాతి బతేతి హర్షే॥౬॥ తయేతి॥ సమాగతే తస్మిన్ హనుమతి-తయా కల్యాణీ బతేత్యాదివదంత్యా దేవ్యా-అద్భుతా ప్రీతిరుత్పాదితేతి సంబన్ధః॥౭॥ తస్యా ఇతి॥ సమీపముపచక్రమే-గన్తుమితి శేషః॥౮॥౯॥ రామకుశలకథనేన సంజాతవిశ్వాసాపి-రావణమాయాబాహుళ్యం స్మృత్వా పునరవిశ్వసంత్యాహ॥ అహో ఇతి॥ మే అస్య పురతః యత్కథితం కథనం-తద్దుష్కృతం అనుచితం కృతం - ఇదమనాలోచ్య కథనం ధిక్ అహో ఇతి ఖేదే॥ ఖేదే హేతుమాహ॥ రూపాన్తరమితి॥ యః పూర్వం మాయయా మాముపాహరత్ -స ఏవాయం రావణః రూపాన్తరముపాగమ్య వర్తత ఇతి శేషః॥ ౧౦॥ తామితి॥ అశోకస్య అశోకవనస్థశింశుపావృక్షస్యేత్యర్థః॥౧౧॥ తామ్॥ తాం ధరణ్యాముపవిష్టాం అవన్దత నమస్కృతవాన్-ఏనం దృష్ట్వా భయసంత్రస్తా భూయః పునరేనం నాపశ్యత్॥౧౨॥౧౬॥ ఏవం రావణదౌరాత్మ్యాత్ హనుమన్తం రావణమాశంక్య-తద్దర్శనజనితమనః ప్రసాదమాలోచ్య- తాం శంకాం నిరాచష్టే॥ అథవేతి॥ మయా యత్స

తాం శంకాం నిరాచష్టే-అథేతి॥ మయా యత్ పరిశంకితం-ఏతన్నైవం హి నైవమేవ-కుత ఇత్యత ఆహ-మనస ఇతి॥ ౧౮॥ ౧౯॥ ఇహ రామదూతాగమనస్యాత్యంతాసంభావితమితి మత్వా పునర్బహుధాశంకతే అహో ఇత్యాదినా॥ ౨౦॥ స్వప్నేపీతి॥ స్వప్నేపి యద్యహం వీరం - రాక్షసీమధ్యవాసకృతం దుఃఖం స్వప్నే హ్యపనివర్తయితుం శక్యమితి వీర్యాతిశయోక్తిః-రాఘవం సహ లక్ష్మణం-విశ్లేషదశాయాముభయోర్దర్శనాత్ స్వప్నదర్శనేప్యుభయోర్దర్శనం భవేత్ -యద్వా తదాసీముభయోర్విశ్లేషాత్తత్ కింపరస్పరం సంయుక్తానవేత్యతిశంకతే - పశ్యేయం నావసీదేయం - ఏవముభయోస్స్వప్నే దర్శనేపి మహద్దుఃఖం నివర్తేతేతి - కథం చిజ్జీవితం ధారయేయం స్వప్నోపి మమ మత్సరీ మద్దర్శనం విజ్ఞాయ రామ ఇవ స్వప్నోపి మయి మాత్సర్యం కరోతి॥ ౨౧॥ ౨౨॥ ఏవం యథార్థం స్వప్నపక్షం నిరస్య పునశ్చతురో విభ్రమపక్షానుత్ప్రేక్షతే-కిన్ను స్యాదితి॥ చిత్తమోహః రామక్షేమవార్తాశ్రవణకుతూహలకందళితనిరంతరచింతాసంతతిపరిణతివిశేషరూపః కోపి మనసో భ్రమ ఇత్యర్థః అసత్యశ్లిష్టసంకల్పో వా-వాతగతిః ఉపవాసాదిప్రయుక్తధాతుక్షోభజో వాతవికారరూపో భ్రమః. తదధ్యారోపో వా-యథాత్వరూపస్య వా యోరుపాంసుపుంజరూపవిశేషాధ్యారోపః-ఉన్మాదజో వికారో వా ఉన్మాదో నామ విరహిణాం కశ్చిదవస్థావిశేషః-తజ్జో వికారో భ్రమః. మృగతృష్ణికా అన్యస్యాన్యరూపేణావభాసః-చిత్తమోహోన్మాదావప్రకృతిస్థప్రతిభాసవిశేషౌ-వాతగతిమృగతృష్ణికేతు ప్రకృతిస్థస్య॥ ౨౩॥ అనంతరోక్తచతుష్టయం నిరాకరోతి- అథవేత్యాదినా॥ అథవా అయం వానరతద్భాషణాదిప్రతిభాసః ఉన్మాదో న-మోహోప్యున్మాదలక్షణః-ఉన్మాదస్య లక్షణమివ లక్షణం యస్య సతథోక్తః అతః ఉన్మాదనిరాకరణేనైవ సోపి నిరాకృత ఇత్యర్థః-అనయోర్నిరాకరణమితరపక్షద్వయనిరాకరణస్యాప్యుపలక్షణం-కుత ఇత్యత ఆహ-సంబుధ్య ఇతి- అహం ఆత్మానమిమం వనౌకసం చాపి సంబుధ్యే సమ్యక్ జానామి॥ ౨౪॥ ఇత్యేవమితి॥ బలాబలం మోహత్వాదీనాం బలత్వం రావణత్వస్యాబలవత్త్వం చ॥ ౨౫॥ సీతాయా ఇతి॥ సంప్రహర్షయత్ సంప్రాహర్షయత్॥ ౨౬॥ ఆదిత్య ఇవ ఇమనసోపి మమ ప్రీతిరుత్పన్నా తవదర్శనాత్॥ ౧౮॥ యది రామస్య దూతస్త్వమాగతో భద్రమస్తు తే * పృచ్ఛామి త్వాం హరిశ్రేష్ఠ ప్రియా రామకథా హి మే। గుణాన్రామస్య కథయ ప్రియస్య మమ వానర * చిత్తం హరసి మే సౌమ్య నదీకూలం యథా రయః॥ ౧౯॥ అహో స్వప్నస్య సుఖతా యాహమేవం చిరాహృతా * ప్రేషితం నామ పశ్యామి రాఘవేణ వనౌకసమ్॥ ౨౦॥ స్వప్నేపి యద్యహం వీరం రాఘవం సహలక్ష్మణమ్ * పశ్యేయం నావసీదేయం స్వప్నోపి మమ మత్సరీ॥ ౨౧॥ నాహం స్వప్నమిమం మన్యే స్వప్నే దృష్ట్వా హి వానరమ్ * న శక్యోభ్యుదయః ప్రాప్తుం ప్రాప్తశ్చాభ్యుదయో మమ॥ ౨౨॥ కిన్ను స్యాచ్చిత్తమోహోయం భవేద్వాతగతిస్త్వియమ్ * ఉన్మాదజో వికారో వా స్యాదియం మృగతృష్ణికా॥ ౨౩॥ అథవా నాయమున్మాదో మోహోప్యున్మాదలక్షణః * సంబుధ్యే చాహమాత్మానమిమం చాపి వనౌకసమ్॥ ౨౪॥ ఇత్యేవం బహుధా సీతా సంప్రధార్య బలాబలమ్ రక్షసాం కామరూపత్వాన్మేనే తం రాక్షసాధిపమ్॥ ౨౫॥ ఏతాం బుద్ధిం తదా కృత్వా సీతా సా తనుమధ్యమా * న ప్రతివ్యాజహారాథ వానరం జనకాత్మజా॥ ౨౬॥ సీతాయాశ్చింతితం బుద్ధ్వా హనుమాన్మారుతాత్మజః * శ్రోత్రానుకూలైర్వచనైస్తదా తాం సంప్రహర్షయత్॥ ౨౭॥ ఆదిత్య ఇవ తే

రిశంకితం-ఏతన్నైవం హి నైవమేవ-కుతః మనస ఇతి॥ ౧౯॥ ఇహ రామదూతాగమనమత్యంతాసంభావితమితి మత్వా పునర్బహుధాశంకతే- అహో ఇత్యాదినా॥ ౨౨॥ ఏవం యథార్థస్వప్నపక్షం నిరస్య-పునశ్చతురో విభ్రమపక్షానుత్ప్రేక్షతే-కిన్నుస్యాదిత్యాది॥ చిత్తమోహః నిరంతరరామధ్యానజనితతత్ప్రేషితదూతదర్శనసంభాషణాదివిషయో భ్రమః-వాతగతిః ఉపవాసాదిప్రయుక్తధాతుక్షోభజాతవికారరూపో భ్రమ ఇత్యర్థః-ఉన్మాదజో వికారః ఉన్మాదో నామ విరహిణాం కశ్చిదవస్థావిశేషః-మృగతృష్ణికా సర్వశరీరిసాధారణో దేశకాలవిశేషజన్యశ్చాక్షుషో భ్రమ ఇత్యర్థః॥ ౨౩॥ బాధాగాహిత్వేన భ్రమచతుష్టయపక్షం నిరాచష్టే॥ అథవేతి॥ అయం వానరః తద్భాషణాదిప్రతిభాసః ఉన్మాదో న భవతి- మోహోప్యున్మాదలక్షణః-ఉన్మాదలక్షణమివ లక్షణం యస్య మోహస్య సతథోక్తః- అత ఉన్మాదనిరాకరణేనైవ మోహోపి నిరాకృతః- ఉన్మాదమోహయోర్నిరాకరణేన చిత్తమోహమృగతృష్ణికయోర్నిరాకరణం కృతమితి ద్రష్టవ్యం-సర్వేపి పక్షాః ఉన్మాదప్రాయా ఏవ-భ్రమత్వావిశేషాదితి భావః-కుతః అత ఆహ సంబుధ్య ఇతి॥ యతః అహమాత్మానం ఇమం వనౌకసం చాపి సంబుధ్యే సమ్యక్ జానామి-నిర్బాధం జానామీత్యర్థః॥ ౨౪॥ ఇత్యేవమితి॥ బలాబలం-బలం రక్షసాం కామరూపధారణం బలం-అబలం రామదూతస్యాపి వానరస్య తత్రాగమనాసామర్థ్యం అబలం సంప్రధార్యేత్యర్థః॥ ౨౫॥ సీ

త్యాది ॥ రాజేతి-కుబేరస్యసర్వలోకరాజత్వముక్తం- రాజాధిరాజాయప్రసహ్యసాహినేనమోవయంవైశ్రవణాయకుర్మహ ఇతి । సత్యమధురవాక్త్వంబృహస్పతేర్వాచస్పతిత్వాద్దేవ-రూపవాన్ సౌందర్యవాన్-సుభగఃరమణీయః-శ్రీమాన్ కాంతిమాన్-స్థానేక్రోధస్థానేక్రోధఃయస్యాస్థానక్రోధః- ప్రహర్తా క్రోధవిషయేప్రహర్తా-ఆదిత్యఇవేత్యాదినాఉక్తైర్నిశేషణైర్విశిష్టోరామఇతియోజ్యం॥౩౦॥ బాహుచ్ఛాయామిత్యాది॥ లోకఃమహాత్మనోయస్యబాహుచ్ఛాయాంఅవష్టబ్ధఃఆశ్రితః-తంమృగరూపేణప్రశస్తమృగేణహేతునా-ఆశ్రమపదాదపకృష్యశూన్యేయేనాపనీతాసితస్యరావణస్యయత్ఫలంమరణరూపం- తద్ద్రక్ష్యసీతియోజనా-యద్వాబాహుచ్ఛాయామవష్టబ్ధోయస్యలోకోమహాత్మనఃఅసావాదిత్యఇవతేజస్వీత్యేవంయోజనా॥౩౧-౪౦॥ నాహమితి ॥ వంచనార్థంపరిగృహీతవేషఇతిమాంయథావగచ్ఛసితథానాస్మీత్యర్థః॥ఇతిశ్రీగోవిందరాజవిరచితేశ్రీరామాయణభూషణేశృంగారతిలకాఖ్యానేసుందరకాండవ్యాఖ్యానేచతుస్త్రింశస్సర్గః.

తాంత్విత్యాది॥౧॥తనిశ్లోకి ॥ గురుకులవాసాయోగ్యానాంవానరాణాంవసిష్ఠశిష్యాణాంచఈదృశసమాగమఃకథం-జాతఃశాస్త్రశ్రవణ్యానామేవగురుకులవాసయోగ్యత్వాత్॥౨॥యానీతి ॥ లింగానిచిహ్నాని॥౩॥కీదృశమితి॥సంస్థానంఅవయవసన్నివేశః-రూపంఆకారః-వర్ణఃకాంతిర్వా॥౪॥౫॥ జానంతీత్యాది ॥ బతేత్యామంత్రణే-జానంతీత్వందిష్ట్యామాంపరిపృచ్ఛసీతిసంబంధః-లక్షితానిత్వయాదృష్టాని-మేమత్తః॥౬॥రామఇతి॥రామఃసర్వాంగసుందరః- కమలపత్రాక్షఃకాంతిప్రవాహే

జస్వీలోకకాంతశ్శశీయథా * రాజాసర్వస్యలోకస్యదేవోవైశ్రవణోయథా । విక్రమేణోపపన్నశ్చయథావిష్ణుర్మహాయశాః * సత్యవాదీమధురవాగ్దేవోవాచస్పతిర్యథా । రూపవాన్సుభగశ్శ్రీమాన్కందర్పఇవమూర్తిమాన్ * స్థానక్రోధఃప్రహర్తాచశ్రేష్ఠోలోకేమహారథః ॥౩౦॥బాహుచ్ఛాయామవష్టబ్ధోయస్యలోకోమహాత్మనః* అపకృష్యాశ్రమపదాన్మృగరూపేణరాఘవమ్।శూన్యేయేనాపనీతాసితస్యద్రక్ష్యసియత్ఫలమ్॥౩౧॥నచిరాద్రావణంసంఖ్యేయోవధిష్యతివీర్యవాన్। రోషప్రముక్తైరిషుభిర్జ్వలద్భిరివపావకైః * తేనాహంప్రేషితోదూతస్త్వత్సకాశమిహాగతః॥౩౩॥త్వద్వియోగేనదుఃఖార్తస్సత్వాంకౌశలమబ్రవీత్ * లక్ష్మణశ్చమహాతేజాస్సుమిత్రానందవర్ధనః ।అభివాద్యమహాబాహుస్సత్వాంకౌశలమబ్రవీత్॥౩౫॥రామస్యచసఖాదేవిసుగ్రీవోనామవానరఃరాజావానరముఖ్యానాంసత్వాంకౌశలమబ్రవీత్॥౩౬॥ నిత్యంస్మరతిరామస్త్వాంససుగ్రీవస్సలక్ష్మణః ।దిష్ట్యాజీవసివైదేహిరాక్షసీవశమాగతా॥౩౭॥నచిరాద్ద్రక్ష్యసేరామంలక్ష్మణంచమహాబలమ్ । మధ్యేవానరకోటీనాంసుగ్రీవంచామితౌజసమ్॥౩౮॥ అహంసుగ్రీవసచివోహనుమాన్నామవానరః।ప్రవిష్టోనగరీంలంకాంలంఘయిత్వామహోదధిమ్॥౩౯॥కృత్వామూర్ధ్నిపదన్యాసంరావణస్యదురాత్మనః । త్వాంద్రష్టుముపయాతోహంసమాశ్రిత్యపరాక్రమమ్॥౪౦॥నాహమస్మితథాదేవియథామామవగచ్ఛసి । విశంకాత్యజ్యతామేషా శ్రద్ధత్స్వవదతోమమ॥౪౧॥ఇతిశ్రీమత్సుందరకాండే - చతుస్త్రింశస్సర్గః. ****************

తాంతురామకథాంశ్రుత్వావైదేహీవానరర్షభాత్ । ఉవాచవచనంసాంత్వమిదంమధురయాగిరా॥౧॥క్వతేరామేణసంసర్గఃకథంజానాసిలక్ష్మణమ్ । వానరాణాంనరాణాంచకథమాసీత్సమాగమః॥౨॥యానిరామస్యలింగానిలక్ష్మణస్యచవానర ।తానిభూయస్సమాచక్ష్వనమాంశోకస్సమావిశేత్॥౩॥కీదృశంతస్యసంస్థానంరూపంరామస్యకీదృశమ్ ।కథమూరూకథంబాహూలక్ష్మణస్యచశంసమే॥౪॥ ఏవముక్తస్తువైదేహ్యాహనుమాన్మారుతాత్మజః ।తతోరామంయథాతత్వమాఖ్యాతుముపచక్రమే॥౫॥ జానంతీబతదిష్ట్యామాంవైదేహిపరిపృచ్ఛసి । భర్తుఃకమలపత్రాక్షిసం

స్థానేతి॥స్థానక్రోధఃస్థానేక్రోధనీయేవిషయేక్రోధోయస్యసః॥౩౦॥బాహ్వితి॥యస్యబాహుచ్ఛాయామవష్టబ్ధఃఆశ్రితోలోకః- తంరాఘవంమృగరూపేణఆశ్రమాదపకృష్య-శూన్యేయేనరావణేనాపనీతాసి-తస్యరావణస్యయత్ఫలంమరణరూపం-తత్ద్రక్ష్యసీతియోజనా॥౪౦॥నాహమస్మితథేతి ॥ నాహంమాయావీ-వానరోస్మీత్యర్థః ॥ ఇతిశ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్వదీపికాఖ్యాయాం - సుందరకాండవ్యాఖ్యాయాం - చతుస్త్రింశస్సర్గః. *********

తి॥తాంత్వితి॥ఆదిత్యఇవేత్యాదికాం॥౧॥౨॥యానీతి॥యానిలింగానిచిహ్నాని॥౩॥కీదృశమితి॥సంస్థానంఅవయవసన్నివేశః-రూపంఆకారః॥౫॥ జానంతీతి॥బతేత్యామం

ఆవర్తా ఇవ అత్యంతమాకర్షకనయనశోభః - తాదృశనయనసౌందర్యసీమాభూమిమాహ సర్వసత్త్వమనోహరః - తిర్యగ్జాతితయాపిటపాద్విటపంప్లవతో మమాపి చిత్తాపహారకః - అవిశేషజ్ఞస్యాపి మనోహర ఇత్యర్థః - రూపదాక్షిణ్యసంపన్నః రూపమిత్యేతద్విగ్రహగుణానాముపలక్షణం దాక్షిణ్యమిత్యాత్మగుణానాముపలక్షణం - దేహగుణైరాత్మగుణైశ్చాన్యూన ఇత్యర్థః - సంపన్నః ప్రసూతః - ఇదంసర్వంనాగంతుకంకింతుజౌత్పత్తికమిత్యర్థః - అత్యుత్కటంవదసి - కిమేవంవిధోపరోప్యస్తీన వేత్యపేక్షాయామాహ - జనకాత్మజ ఇతి - భవతీచ తాదృశీత్యర్థః॥ తనిశ్లోకి॥ రామస్సర్వాంగసుందర ఇత్యర్థః - కమలపత్రాక్షస్సౌందర్యప్రవాహమజ్జతామావర్తవదాకర్షకనయనశోభావాన్ - నయనశోభాయా అవధిః క ఇత్యపేక్షాయామాహ - సర్వసత్త్వమనోహర ఇతి - తిర్యగ్జాతీయత్వేన శాఖాచంక్రమణపరస్య వాతాత్మజస్యాపిమనోహరత్వేన సర్వజనమనోహరః - రూపధాక్షిణ్యసంపన్నః ప్రసూతః స్వాభావికానవధికదివ్యదేహగుణగణః జనకాత్మజేత్వమేవ తత్సదృశీతివక్తుంశక్యానాన్యేత్యర్థః యద్వా రమయతీతి రమంతే యోగిన ఇతిచ రామః - రామత్వమేవాహ - కమలపత్రాక్ష ఇతి - అథవా రామస్సౌందర్యప్రవాహభూతః - కమలపత్రాక్షః ప్రవాహే ఆవర్తమానస్త్రీనయనః తేన హృదయాకర్షకత్వంవ్యంజితం - తచ్చ సకలజంతుసాధారణమిత్యాహ - సర్వసత్త్వమనోహర ఇతి - తత్ర వానరజాతీయమచ్చిత్తాకర్షణమేవ ప్రమాణమితిధ్వన్యతే - స్వరూపవిగ్రహగుణైః సకలజంతుమనోహరత్వంజన్మసిద్ధమిత్యాహ - రూపదాక్షిణ్యసంపన్నః ప్రసూత ఇతి తర్హి ఏవంవిధః పుమాన్ విద్యతే కిమితిచేత్ నేత్యాహ - జనకాత్మజే ఇతి - తుల్యశీలేత్యాదినా భవత్యేవ ప్రసిద్ధా న పుమాన్ కశ్చిదితి భావః॥౮॥ సంగ్రహేణోక్తాన్ గుణాన్ వివృణోతి - తేజసేత్యాదినా - బ్రహ్మచర్యవ్రతే స్థితః గృహస్థస్యాస్య బ్రహ్మచర్యం నామ ఋతోరన్యత్ర స్త్రీసంగమత్యాగః - తదాహ మనుః - షోడశర్తుర్నిశాః స్త్రీణాం తస్మిన్ యుగ్మాసు సంవిశేత్ । బ్రహ్మచార్యేవ పర్వాణ్యాద్యాశ్చతస్రశ్చ వివర్జయేత్ ॥ ప్రచారజ్ఞః ప్రయోగజ్ఞః ఐహికాముష్మికాణాం కర్మణాం ప్రచారం గతిం హేతుఫలభావవ్యవస్థాం తత్త్వతో జానాతీత్యర్థ ఇత్యప్యాహుః - రాజవిద్యావినీతశ్చ - చతస్రో రాజవిద్యాః॥ ఆన్వీక్షికీ త్రయీ వార్తా దండనీతిశ్చ శాశ్వతీ। ఏతా విద్యాశ్చతస్రస్తు లోకసంస్థితిహేతవ ఇత్యుక్తాః తాసు వినీతః శిక్షితః - శ్రుతవాన్ అవధృతవాన్ - శీలసంపన్నః సదాచారసంపన్నః - పూర్వం యజ్ఞాదికర్మానుష్ఠాతృత్వముక్తమితి న పునరుక్తిః. వేదేషు యజుర్వ్యతిరిక్తవేదేషు - అనేనాస్య యజుర్వేదత్వం సూచితం - ఏవమాత్మగుణానభిధాయ విగ్రహగుణానాహ - విపులాంస ఇత్యాదినా - గూఢజత్రుః అస్పష్టభుజసంధ్యస్థిః సమః అన్యూనాతిరిక్తదేహప్రమాణః (౧౬) త్రిస్థిర ఇతి - త్రిషుస్థానేషు స్థిరః - తథోక్తం సాముద్రికే ॥ ఉరశ్చ మణిబంధశ్చ ముష్టిశ్చ నృప తేస్థిరా ఇతి। త్రిప్రలంబః త్రిషు ప్రలంబః - దీర్ఘస్థానం లక్ష్మణస్య చ *

యాని రామస్య చిహ్నాని లక్ష్మణస్య చ యాని వై । లక్షితాని విశాలాక్షి వదతశ్శృణు తాని మే॥ ౭॥ రామః కమలపత్రాక్షస్సర్వసత్త్వమనోహరః । రూపదాక్షిణ్యసంపన్నః ప్రసూతో జనకాత్మజే ।౮॥ తేజసాదిత్యసంకాశః క్షమయా పృథివీసమః । బృహస్పతిసమో బుద్ధ్యా యశసా వాసవోపమః * రక్షితా జీవలోకస్య స్వజనస్యాభిరక్షితా । రక్షితా స్వస్య వృత్తస్య ధర్మస్య చ పరంతపః * రామో భామిని లోకస్య చాతుర్వర్ణ్యస్య రక్షితా । మర్యాదానాం చ లోకస్య కర్తా కారయితా చ సః * అర్చిష్మానర్చితోత్యర్థం బ్రహ్మచర్యవ్రతే స్థితః । సాధూనాముపకారజ్ఞః ప్రచారజ్ఞశ్చ కర్మణామ్ * రాజవిద్యావినీతశ్చ బ్రాహ్మణానాముపాసితా । శ్రుతవాన్ శీలసంపన్నో వినీతశ్చ పరంతపః * యజుర్వేదవినీతశ్చ వేదవిద్భిస్సుపూజితః । ధనుర్వేదే చ వేదేషు వేదాంగేషు చ నిష్ఠితః * విపులాంసో మహాబాహుః కంబుగ్రీవశ్శుభాననః । గూఢజత్రుస్సుతామ్రాక్షో రామో దేవి జనైశ్శ్రుతః * దుందుభిస్వననిర్ఘోషస్స్నిగ్ధవర్ణః ప్రతాపవాన్ । సమస్సువిభక్తాంగో వర్ణం శ్యామం సమాశ్రితః (౧౬) త్రిస్థిరస్త్రిప్రలం

త్రిజటే - మాం రామదూత ఇతి జానంతీ సతీ - దిష్ట్యా మద్భాగ్యేన పరిపచ్ఛసీతి యోజనా * యానీతి॥ లక్షితాని త్వయా దృష్టాని - మే మత్తః॥ ౭॥ రామ ఇతి॥ రూపదాక్షిణ్యసంపన్నః రూపమిత్యేతద్విగ్రహగుణానాముపలక్షణం ప్రసూత ఇత్యనేన గుణానాముత్పత్తివిశిష్టత్వమవగమ్యతే * సంగ్రహేణోక్తాన్ గుణాన్ వివృణోతి॥ తేజసేత్యాదినా అర్చిష్మానితి॥ అర్చిత స్వద్భిరితి శేషః - బ్రహ్మచర్యవ్రతే నోదితః - తత్ర ప్రసిద్ధ ఇత్యర్థః - ప్రచారజ్ఞః ప్రయోగజ్ఞః * యజురితి॥ యజుర్వేదవినీతః తస్మిన్ రత ఇత్యర్థః * పూర్వమాత్మగుణానభిధాయ ఇదానీం విగ్రహగుణానాహ - విపులాంస ఇత్యాదినా * దుందుభీతి॥ సమః అన్యూనాతిరిక్తదేహప్రమాణః॥ త్రిస్థిర ఇత్యాది॥ త్రిస్థిరః త్రిషుస్థానేషు స్థిరః తదుక్తం * ఉరశ్చ మణిబంధశ్చ ముష్టిశ్చ నృప తే స్థిరా ఇతి - త్రిప్రలంబః తదుక్తం * ప్రలంబా యస్య సధనీ త్రయో భూ్రముష్క - బాహవ ఇతి - ముష్కౌ వృషణౌ

శ్రోం బాహుముష్క- స్తుచిగజీపీధనీనరఇతివచనాత్ ।అన్యత్రతుత్రయశ్చయస్యవిద్యంతే ప్రలంబా మేఢ్రబాహవఇతి-త్రిసమః త్రిషుసమః- కేశాగ్రంవృషణంజానుసమాయస్యసభూపతిరితివచనాత్ । త్రిషుచోన్నతః-తథాహవరాహమిహిరః - ఉన్నతకుక్షిః క్షితిపః పరిమండలోన్నతనాభయః క్షితిపాః । హృదయంన వెపనంపృథుసమోన్నతంమాంసళంచనృపతీనామితి ॥ త్రితామ్రః త్రిషుతామ్రః - శ్లిష్టాంగుళీరుచిరతామ్రనఖౌసుపార్ష్ణీపాదౌకరావపిసురక్తనఖాత్మరేఖావితివచనాత్ । నేత్రాంతనఖపాణ్యంఘ్రితలైస్తామ్రైస్త్రిభిస్సుఖీతిచ॥ త్రిషుస్నిగ్ధః-స్నిగ్ధాభవంతివైయేషాంపాదరేఖాశ్శిరోరుహాః। తథాలింగమణిస్తేషాంమహాభాగ్యంవినిర్దిశేదితిసాముద్రికవచనాత్ । త్రిషుగంభీరః-అత్రవరరుచిః-స్వరస్సత్వంచనాభిశ్చగంభీరశ్శస్యతేబుధైరితి ॥ బ్రాహ్మేతు-స్వరేగతౌచనాభౌచగంభీరస్త్రిషుశస్యతఇతి నిత్యశఇతిసర్వత్రవిశేషణీయం-తేనరోగాద్యుపాధికృతరాగాదినివృత్తిః॥తనిశ్లోకి॥(౧౭)త్రివలీవాన్-ఉదరేవలిత్రయవాన్-కంఠవలిత్రయవాన్వా-అత్రగర్గః- స్థిరాత్రిరేఖాసుభగోపపన్నాస్నిగ్ధాసుమాంసోపచితాసువృత్తా । నచాతిదీర్ఘాచతురంగులాచగ్రీవాసుదీర్ఘాభవతీహధన్యేతి ॥ త్ర్యవనతః త్రీణ్యవనతానినిమ్నానియస్యాసౌత్ర్యవనతః తానిస్తనచూచుకపాదరేఖాః-అత్రమిహిరః - పీనోపచితైర్నిమగ్నైః క్షితిపతయశ్చూచుకైస్తనైస్సుఖినః । స్నిగ్ధానిమ్నారేఖాధనినాంతద్వ్యత్యయేననిస్వానామితి॥చత్వారివ్యంగానిహ్రస్వానియస్యాసౌచతుర్వ్యంగః- అత్రవరరుచిః-గ్రీవాప్రజననంపృష్ఠంహ్రస్వంజంఘాచపూజ్యతఇతి ॥ యద్వాచత్వారోవ్యంగాః వికలాః యస్యసః చతుర్వ్యంగః- తేచసిరావికలః పాదః-రోమాంతరవికలోరోమకూపః-దైర్ఘ్యవికలోమేఢ్రః-మాంసవికలోవస్తిః-అత్రనారదః- పాదైః ప్రస్వేదరహితైస్సిరాహీనశ్చపార్థివః ఏకరోమాభవేద్రాజావిరోమాపండితోభవేత్ । త్రిరోమాచతురోమాచభవేద్భాగ్యవివర్జితః॥ సమపాదోపపిష్టస్యగుల్ఫంస్పృశతిమేహనం । యస్యేశ్వరంతంజానీయాత్సుఖినంచైవమానవం॥ నిర్మాంసస్సంహతోవస్తిః యేషాంతేసుఖభాగినఇతి॥త్రిశీర్షవాన్-త్రిఖిలతుశైర్యుక్తంశిరస్తదస్యాస్తీతిత్రిశీర్షవాన్- తానిలతుణాన్యావర్తాః-ఆవర్తత్రయరుచిరంయస్యశిరస్సక్షితిభృతాంనేతేతికథనాత్ । యద్వాత్రిప్రకారంస

> బశ్చ త్రిసమస్త్రిషుచోన్నతః। త్రితామ్రస్త్రిషుచస్నిగ్ధోగంభీరస్త్రిషునిత్యశః(౧౭(త్రివలీవాంస్త్ర్యవనతశ్చతుర్వ్యంగస్త్రిశీర్షవాన్ ।చతుష్క
> శశ్చతుర్లేఖశ్చతుష్కిష్కుశ్చతుస్సమః(౧౮)చతుర్దశసమద్వంద్వశ్చతుర్దంష్ట్రశ్చతుర్గతిః । మహోష్ఠహనునాసశ్చపంచస్నిగ్ధోష్టవంశ

త్రిసమః త్రిషుసమః తదుక్తం * కేశాగ్రంవృషణంజానుసమంయస్యసభూపతిరితి॥త్రిషుచోన్నతః-తదుక్తం * నాభ్యంతః కుక్షివక్షోభిరున్నతః క్షితిపోభవేదితి - త్రితామ్రః తదుక్తం * నేత్రాంతనఖపాణ్యంఘ్రితలైస్తామ్రైస్త్రిభిస్సుఖీతి-త్రిషుస్నిగ్ధః తదుక్తం * స్నిగ్ధాభవంతివైయేషాంపాదరేఖాశ్శిరోరుహాః - తథాలింగమణిస్తేషాంమహాభాగ్యంవినిర్దిశేదితిత్రిషుగంభీరః * స్వరేసత్వేచనాభౌచగంభీరస్త్రిషుశస్యతఇతి- త్రివలీవాన్ ఉదరేకంఠేవావలిత్రయవాన్ * స్థిరాత్రిరేఖాసుభగోపపన్నాస్నిగ్ధాసుమాంసోపచితాసువృత్తా। నచాతిదీర్ఘాచతురంగుళాచగ్రీవాచదీర్ఘాభవతీహధన్యేతి- త్ర్యవనతః త్రీణ్యవనతానినిమ్నానియస్యసః తదుక్తం- పీనోపచితైర్నిమగ్నైః క్షితిపతయః శ్చూచుకైః స్తనైః సుఖినః । స్నిగ్ధానిమ్నారేఖాధనినాంతద్వ్యత్యయేననిస్వానామితి॥చతుర్వ్యంగః చత్వారివ్యంగానిహ్రస్వానియస్యసః । గ్రీవాప్రజననంపృష్ఠంహ్రస్వంజంఘాచపూజ్యతఇతి॥త్రిశీర్షవాన్ త్ర్యావర్తయుక్తశీర్షవానిత్యర్థః తదుక్తం * ఆవర్తత్రయరుచిరంయస్యశిరః క్షితిభృతాంభవేన్నాదఇతిచతుష్కలః చతస్రః కలాశ్చత్వారోవేదాయస్యసః - అత్రకలాశబ్దేనతత్ప్రతిపాదకా అంగుష్ఠమూలగతాశ్చతస్రోరేఖాఉచ్యంతే-తదుక్తం * మూలేంగుష్ఠస్యవేదానాంచతస్రస్తిస్రపవవా ।ఏకాద్వేవాయథాయోగంరేఖాజ్ఞేయాద్విజన్మనామితి॥ చతుర్లేఖః లలాటేపాదయోః పాణ్యోః చతస్రోరేఖాయస్యసః * లలాటేయస్యదృశ్యంతేచతుస్త్రిద్వ్యేకరేఖకాః । శతద్వయంశతంషష్టిః తస్యాయుర్వింశతిస్తథేతి ॥ యస్యపాదతలేవజ్రధ్వజశంఖాంకుశోపమాః । రేఖాస్సస్యుక్షితీజాయంతేమనుజేంద్రంతమాదిశేదితి॥పాణ్యోశ్చతస్రోరేఖాశ్చయస్యతిష్ఠంత్యభంగురాఇతి ॥చతుష్కిష్కుః చత్వారః కిష్కవః ప్రమాణంయస్యసతథోక్తః-కిష్కుః చతుర్వింశత్యంగుళాత్మకోహస్తః * షణ్ణవత్యంగులోత్సేధోయః పుమాన్సదినాకసఇతి॥ చతుస్సమః-తదుక్తం * బాహుజానూరుజంఘాశ్చచత్వార్యథసమానిచేతి-చతుర్దశసమద్వంద్వః సమపరిమాణచతుర్దశాంగద్వంద్వయుక్తఇత్యర్థః-తదుక్తం*భ్రువౌనాసాపుటేనేత్రేకర్ణావోష్ఠౌచచూచుకే । కూర్పరౌమణిబంధౌచజానునీవృషణౌకటీ-కరౌపాదౌస్ఫిజౌయస్యసమాఃజ్ఞేయస్సభూపతిరితి(స్ఫిచౌపృష్ఠముల్లు) బ్రాహ్మేతు * కర్ణాక్షిభ్రూగండనాసా

సమవృత్తంఛత్రాకారంవిశాలంచశీర్షమస్యాస్తీతిత్రిశీర్షవాన్-అత్ర నారదః-సమవృత్తశిరాశ్చైవఛత్రాకారశిరాస్తథా। ఏకచ్ఛత్రాంమహీంభుఙ్క్తే-దీర్ఘమాయుశ్చవిందతి ॥ చతస్రఃకలాః వేదాఃయస్యసచతుష్కలః-అత్రశరీరలక్షణప్రకరణేకలాశబ్దస్తత్సూచకరేఖాపరః-అత్ర నందీ - మూలేంగుష్ఠస్య వేదానాంచతస్రస్తిస్రఃపవవా।ఏకాద్వేవాయథాయోగంరేఖాజ్ఞేయాద్విజన్మనామితి ॥ చతుర్లేఖఃలలాటేపాదయోః పాణ్యోశ్చ చతస్రోలేఖా రేఖాయస్యసచతుర్లేఖః - లలాటేయస్యదృశ్యంతే చతుస్త్రిద్వ్యేకరేఖికాః। శతద్వయంశతంషష్టిస్తస్యాయుర్వింశతిస్తథేతికాత్యాయనః ॥ యస్యపాదతలేవజ్రధ్వజశంఖాంకుశోపమాః। రేఖాస్సన్త్యకృత్రికాశంతేనానుజేంద్రంతమాదిశేదితినారదః ॥ పాణౌచతస్రోరేఖాశ్చయస్యేతిస్థంత్యభంగురాఇతిబ్రహ్మోచత్వారఃకిష్కవఃయస్యసచతుష్కిష్కుః - చతుర్వింశత్యంగులాత్మకోహస్తఃకిష్కుః- షణ్ణవత్యంగులోత్సేధఇత్యర్థః - షణ్ణవత్యంగులోత్సేధోయఃపుమాన్సదివాకరఇతిబ్రహ్మపురాణవచనం । చతుస్సమఃచత్వారస్సమాయస్యసచతుస్సమః- తేచబాహుజానూరుగండాః-తదుక్తంబ్రహ్మాండే-బాహుజానూరుగండాశ్చచత్వార్యథసమానిచేత్॥తన్నిశ్లోకే॥(౧౮) చతుర్దశసమద్వంద్వఃచతుర్దశసంఖ్యానిసమానిద్వంద్వానియస్యసః-తథాత్రసాముద్రికం॥ భ్రువౌనాసాపుటేనేత్రేకర్ణావోష్ఠౌచచూచుకే।కూర్పరౌమణిబంధౌచజానునీవృషణౌకటీ ॥ కరౌపాదౌస్ఫిజౌయస్యసమౌజ్ఞేయస్సభూపతిరితి॥చత్వారోదంష్ట్రాకారాదంతాయస్యసచతుర్దంష్ట్రః-తదాహమిహిరః-స్నిగ్ధాఘనాశ్చదశనాస్సుతీక్ష్ణదంష్ట్రాస్సమాశ్చశుభాఇతి । చతుర్గతిఃచతుర్ణాంసింహశార్దూలగజవృషభాణాంగతిరివగతిర్యస్యసః. గజసింహగతీవీరౌశార్దూలవృషభోపమావితిబాలకాండోక్తేః। మహోష్ఠహనునాసశ్చ-ఓష్ఠస్యమహత్త్వంబంధుజీవబింబఫలారుణమాంసలత్వం-హనోస్తుపరిపూర్ణమాంసలత్వం-నాసికాయాదీర్ఘతుంగత్వం-తథాచసంహితా-బంధుజీవకుసుమోపమోధరోమాంసలోరుచిరబింబరూపధృత్ । పూర్ణమాంసళహనుస్తుభూమిపస్తుంగతుండరుచిరాకృతిస్తథేతి॥తుండశబ్దేననాసికోచ్యతే - పంచస్నిగ్ధఃపంచస్నిగ్ధాఃఅవయవాఃయస్యసః- తేచవాక్యవస్త్రనఖలోమత్వచః- కేశనేత్రదంతత్వక్పాదతలానివా-అత్రవరరుచిః - చక్షుస్స్నేహేనసౌభాగ్యందంతస్నేహేనభోజనం । త్వచస్స్నేహేనశయనంపాదస్నేహేనవాహనమితి॥స్నిగ్ధనీలమృదుకుంచితాస్తథామూర్ధజాస్సుఖకరాస్సమంశిరఇతిమిహిరః । పూర్వంత్రిషుస్నిగ్ధఇత్యుక్తేఃఅత్రపంచస్నిగ్ధఇతీదంమతభేదమాశ్రిత్యోక్తం- అష్టవంశవాన్అష్టావంశాఃఆయతావయవాయస్యసః- ఆయతాష్టావయవఇత్యర్థః-అత్రసాముద్రికం-పృష్ఠవంశశ్శరీరంచహస్తపాదాంగులీకరౌ।నాసికాచతుష్కిష్కుశ్చప్రజనోయస్యచాయతాఇతి। ప్రజనస్యాయతత్వమాజానం॥తన్నిశ్లోకే॥(౧౯)దశపద్మఃదశపద్మాకారావయవాఃయస్యసఃదశపద్మఃముఖనేత్రాస్యజిహ్వోష్ఠతాలుస్తననఖాఃకరౌ । పాదౌచదశపద్మానిపద్మాకారాణియస్యచేత్॥దశబృహత్ దశబృహదవయవాయస్యసః- తేచ- ఉరశ్శిరోలలాటంచగ్రీవాబాహ్వంసనాభయః। పార్శ్వపృష్ఠస్వరాశ్చేతివిశాలాస్తేశుభప్రదాఇతిసాముద్రికం॥ బ్రాహ్మేతుశిరోలలాటేశ్రవణేగ్రీవావక్షశ్చహృత్తథా ।ఉదరంపాణిపాదౌచపృష్ఠందశబృహంతిచేత్॥ త్రిభిర్వ్యాప్తః ·త్రిభిర్వ్యాప్తిశ్చయస్య

వాన్(౧౯)దశపద్మోదశబృహత్త్రిభిర్వ్యాప్తోద్విశుక్లవాన్ ।షడున్నతోనవతనుస్త్రిభిర్వ్యాప్నోతిరాఘవః॥౨౦॥ సత్యధర్మపరశ్శ్రీమాన్సంగ్ర

దంతోష్ఠస్కంధజత్రుణీ। పాదౌకరౌస్తనావూరూస్ఫిచౌద్వంద్వాశ్చతుర్దశేతి ॥ సమాశ్చయస్యవిద్యంతేక్రమేణోపచితాస్తథేతి ॥చతుర్దంష్ట్రఃదంతపఙ్క్తిద్వయేప్రతిపార్శ్వంచతస్రశ్చతస్రోదంష్ట్రాదంతవిశేషాయస్యసతథోక్తః - యద్వాదంతపఙ్క్తిద్వయేపిమధ్యదంతచతుష్కమభితోద్వౌద్వౌదంతవిశేషౌదంష్ట్రాఅభిధీయంతే॥చతుర్గతిఃచతుర్ణాంసింహశార్దూలగజవృషభాణాంగతిరివగతిర్యస్యసః-మహోష్ఠహనునాసశ్చ-ఓష్ఠస్యమహత్త్వంబంధుజపాకుసుమబింబఫలారుణమాంసలత్వం-హనోస్తుపరిపూర్ణమాంసలోన్నతత్వం- నాసికాయాఃదీర్ఘోన్నతరుచిరపుటత్వం-తదుక్తం * బంధుజీవకుసుమోపమాధరోమాంసలోరుచిరబింబరూపధృత్ -పూర్ణమాంసలహనుస్తుభూమిపస్తుంగతుండరుచిరాకృతిస్తథేతి-తుండమితినాసికోచ్యతే- పంచస్నిగ్ధఃతదుక్తం * వాగ్వక్త్రనఖలోమానిత్వక్చేతి॥అష్టవంశవాన్అష్టవంశాఆయతాఅస్యసంతీత్యష్టవంశవాన్-తదుక్తం * బాహూచనలకౌచోరూజంఘేచేత్యష్టవంశకాఇతినలకాఅంగుళిః- దశపద్మఃదశపద్మాకారాఅవయవాయస్యసతథోక్తం*ముఖనేత్రాస్యజిహ్వోష్ఠతాలుస్తననఖాఃకరౌ।పాదౌచదశపద్మానిపద్మాకారాణియస్యచేత్॥ దశబృహత్ తదుక్తం * శిరోలలాటేశ్రవణేగ్రీవావక్షశ్చహృత్తథా ।ఉదరంపాణిపాదౌచపృష్ఠందశబృహంతిచేత్॥ త్రిభిర్వ్యాప్తఃతదుక్తం * త్రిభిర్వ్యాప్తశ్చయశ్చస్యాత్తేజసాయశసా

స్యా త్తేజసా యశసా శ్రియేతి బ్రాహ్మ్యాక్తరీత్యా త్రిభిర్వ్యాప్తః - ద్విశుక్లవాన్ ద్వౌ దంతనేత్రే శుక్లే యస్య సః ద్విశుక్లవాన్ - షడున్నతః - షట్ ఉన్నతా అవయవా యస్య సః - తే చ కక్షః కుక్షిశ్చ వక్షశ్చ ఘ్రాణస్కంధౌ లలాటికా । సర్వభూతేషు నిర్దిష్టా ఉన్నతాంగాశ్శుభప్రదా ఇతి వరరుచిః ॥ అత్ర మతభేదేనోక్తైర్న పునరుక్తిః - మతభేదశ్రవణం చ రామస్య సకలశాస్త్రోక్త మహాపురుషలక్షణపరిపూర్ణత్వద్యోతనాయ - నవతనుః నవ తనవస్సూక్ష్మా యస్య తాని చ - కేశశ్మశ్రునఖలోమత్వగంగులిపర్వశేఫో బుద్ధిదర్శనాని - సూక్ష్మాణ్యంగులిపర్వాణి కేశలోమనఖత్వచః । శేఫశ్చ యేషాం సూక్ష్మాణి తే నరా దీర్ఘజీవిన ఇతి వరరుచిః - త్రిభిర్వ్యాప్నోతి త్రిభిః పూర్వాహ్ణమధ్యాహ్నాపరాహ్ణైః కాలైః ధర్మార్థకామాన్ వ్యాప్నోతి అనుతిష్ఠతీతి - తదుక్తం బ్రాహ్మే - ధర్మార్థకామాః కాలేషు త్రిషు యస్య స్వనుష్ఠితా ఇతి ॥ తనిశ్లోకీ ॥(౨౦) సంగ్రహానుగ్రహ ఇతి - సంగ్రహ అర్జనం - అనుగ్రహః ఫలదానం ॥౨౧॥ భ్రాతా చ తస్యేతి ॥ ద్వైమాత్రః సపత్నీపుత్రః ॥ రా ॥ భ్రాతా చ తస్యేతి ॥ ద్వైమాత్రః ద్వయోర్మాత్రోరపత్యం పుమాన్ ద్వైమాత్రః - మాతురుత్సంఖ్యాసంభద్రపూర్వాయా ఇతి అణ్ ప్రత్యయః ఉకారాభావ ఆర్షః - సుమిత్రాపత్యస్య లక్ష్మణస్య ద్వైమాతురత్వం జన్మప్రభృతి రామవత్ కౌసల్యయా సంవర్ధితత్వాత్ ॥౨౨॥౨౩॥ తావేవేతి ॥ మృగపతిం సుగ్రీవం - పూర్వజేన వాలినా - అవరోపితం - రాజ్యాదితి శేషః ॥౨౪॥ రా ॥ వయం త్వితి ॥ పరిచర్య పరిచర్యాం కృత్వా - ఆస్మహే - తిష్ఠామ ఇత్యర్థః ॥౨౫॥ తత ఇతి ॥ పాణినావితి నాంతత్వమార్షం ॥౨౭॥౩౫॥ సత్సం

గ్రహానుగ్రహే రతః । దేశకాలవిభాగజ్ఞస్సర్వలోకప్రియంవదః ॥౨౧॥ భ్రాతా చ తస్య ద్వైమాత్రస్సౌమిత్రిరపరాజితః । అనురాగేణ రూపేణ గుణైశ్చైవ తథావిధః ॥౨౨॥ తావుభౌ నరశార్దూలౌ త్వద్దర్శనసముత్సుకౌ । విచిన్వంతౌ మహీం కృత్స్నామస్మాభిరభిసంగతౌ ॥ ౨౩ ॥ త్వామేవ మార్గమాణౌ తౌ విచరంతౌ వసుంధరామ్ । దదర్శతుర్మృగపతిం పూర్వజేనావరోపితమ్ * ఋశ్యమూకస్య పృష్ఠే తు బహుపాదపసంకులే । భ్రాతుర్భయార్తమాసీనం సుగ్రీవం ప్రియదర్శనమ్ ॥౨౪॥ వయం తు హరిరాజం తం సుగ్రీవం సత్యసంగరమ్ । పరిచర్యాస్మహే రాజ్యాత్పూర్వజేనావరోపితమ్ ॥౨౫॥ తతస్తౌ చీరవసనౌ ధనుః ప్రవరపాణినౌ । ఋశ్యమూకస్య శైలస్య రమ్యం దేశముపాగతౌ ॥౨౬॥ స తౌ దృష్ట్వా నరవ్యాఘ్రౌ ధన్వినౌ వానరర్షభః । అవప్లుతో గిరేస్తస్య శిఖరం భయమోహితః ॥౨౮॥ తతస్స శిఖరే తస్మిన్ వానరేంద్రో వ్యవస్థితః । తయోస్సమీపం మామేవ ప్రేషయామాస సత్వరమ్ ॥౨౯॥ తావహం పురుషవ్యాఘ్రౌ సుగ్రీవవచనాత్ప్రభూ । రూపలక్షణసంపన్నౌ కృతాంజలిరుపస్థితః ॥౩౦॥ తౌ పరిజ్ఞాతతత్త్వార్థౌ మయా ప్రీతిసమన్వితౌ । పృష్ఠమారోప్య తం దేశం ప్రాపితౌ పురుషర్షభౌ ॥౩౧॥ నివేదితౌ చ తత్త్వేన సుగ్రీవాయ మహాత్మనే । తయోరన్యోన్యసల్లాపాద్భృశం ప్రీతిరజాయత ॥౩౨॥ తతస్తౌ ప్రీతిసంపన్నౌ హరీశ్వరనరేశ్వరౌ । పరస్పరకృతాశ్వాసౌ కథయా పూర్వవృత్తయా ॥౩౩॥ తతస్స సాంత్వయామాస సుగ్రీవం లక్ష్మణాగ్రజః । స్త్రీహేతోర్వాలినా భ్రాత్రా నిరస్తమురుతేజసా ॥౩౪॥ తతస్త్వన్నాశజం శోకం రామస్యాక్లిష్టకర్మణః । లక్ష్మణో వానరేంద్రాయ సు

శ్రియేతి ॥ ద్విశుక్లవాన్ ద్వౌ శుక్లౌ శుద్ధౌ మాతృపితృవంశౌ యస్య సః - తదుక్తం ॥ ద్వౌ శుక్లౌ తు శుభౌ శుద్ధౌ వంశౌ మాతుః పితుస్తథేతి షడున్నతః - తదుక్తం - కక్షః కుక్షిశ్చ వక్షశ్చ ఘ్రాణస్కంధౌ లలాటికా । సర్వభూతేషు నిర్దిష్టా ఉన్నతాంగాశ్శుభప్రదా ఇతి ॥ నవతనుః నవసు స్థానేషు సూక్ష్మః - తదుక్తం - సూక్ష్మాణ్యంగులిపర్వాణి కేశరోమనఖత్వచః । శేఫశ్చ యేషాం సూక్ష్మాణి తే నరా దీర్ఘజీవినః ॥ అస్ఫుటితాగ్రం సూక్ష్మం శ్మశ్రు శుభం మృదు చ సతతం స్నిగ్ధం - సూక్ష్మదృక్ సూక్ష్మబుద్ధిశ్చ యో నరస్స సుఖీ భవేదితి ॥ త్రిభిర్వ్యాప్నోతీతి త్రిభిః పూర్వాహ్ణమధ్యాహ్నాపరాహ్ణకాలైః ధర్మార్థకామానవాప్నోతి అనుతిష్ఠతీతి త్రిభిర్వ్యాప్నోతి - బ్రాహ్మే ॥ ధర్మార్థకామాః కాలేషు త్రిషు యస్య స్వనుష్ఠితా ఇతి - నను త్రిసమః త్రిషు చోన్నతః త్రిషు స్నిగ్ధః త్రిభిర్వ్యాప్త ఇత్యుక్తం ప్రాక్ ఇహ తు చతుస్సమః షడున్నతః పంచస్నిగ్ధః త్రిభిర్వ్యాప్నోతీత్యుచ్యతే. సత్యం మతభేదమాశ్రిత్యోక్తత్వాదదోషః - అన్యేషామప్యేవంవిధానాం సకలశాస్త్రోక్త మహాపురుషలక్షణానాం ఏకః సకలగుణాకరో రామ ఏవ లక్ష్యమితి సూచనాయ * సత్యేతి ॥ సంగ్రహానుగ్రహ ఇతి - సంగ్రహం అర్జనం అనుగ్రహః ఫలదానం ॥ ౨౧॥ భ్రాతేతి ॥ ద్వైమాత్రః ద్వయోర్మాత్రోరపత్యం పుమాన్ ద్వైమాత్రః ॥౨౨॥ తి ॥ అస్మాభిస్సుగ్రీవమంత్రిభిరిత్యర్థః ॥౨౩॥ త్వామితి ॥ మృగపతిం సుగ్రీవం - అవరోపితం రాజాసనాదితి శేషః ॥౨౪॥ వయమితి ॥ పరిచర్యాస్మహే పరిచర్యాం కృత్వా ఆస్మహే - తిష్ఠామ ఇత్యర్థః ॥౨౫॥ తత ఇతి ॥ పాణినావిత్యత్ర ఇన్నంతత్వమార్షం ॥౨౬॥౪౦॥ పశ్యత ఇతి ॥ తాన్యాభరణాని శోకహు

త్వేతి ॥ అత్యర్థంనిష్ప్రభ ఇతి॥ఆత్మవ ద్రామస్యాపిదుఃఖహేతుశ్రవణాదితిభావః-యద్వా రామాపేక్షయాఅత్యంతనిష్ప్రభః. రామస్సీతావిరహేణనిష్ప్రభోభూత్-సుగ్రీవస్తుతయోస్సాహిత్యాదర్శనా ద్రామక్లేశదర్శనాచ్చాత్యర్థంనిష్ప్రభోభూత్ ॥౩౬॥తతఇత్యాది॥ ఆనీయహరియూథపాఇతి - పూర్వంసుగ్రీవేణానయనముక్తం-తద్ధరియూథపద్వారేత్యత్రోచ్యతే-గతింరావణస్థానం॥౩౭॥తానీతి॥దత్తాని-సుగ్రీవేణేతి శేషః-మయైవోపహృతాని-పూర్వంపతనకాలఇతి శేషః-ఇదానీం హరియూథపైరానీతత్వోక్తేః-స్వనవంతి-ఆకాశాత్పతనకాలే॥౩౯॥౪౧॥శయితమితి॥శయితంమూర్ఛితం॥౪౨॥తానీతి॥ సుగ్రీవేసన్న్యవేదయత్ - సుగ్రీవహస్తేన్యస్తవానిత్యర్థః॥౪౩॥సతవేతి ॥ అగ్నిపర్వతోనామ మేరుశిఖరవర్తీకశ్చిద్గిరిః-ఉక్తంచభారతే-అత్రమాల్యవతశ్శృంగేదృశ్యతేహవ్యవాట్సదా । నామ్నాసంవర్తకోనామకాలాగ్నిర్భరతర్షభేతి॥౫౦॥౫౧॥ననువానరాణాంనరాణాంచకథమాసీత్సమాగమఇతి ॥ వామదక్షిణహస్తవైపరీత్యవ్యజనానాంశాఖాయాశ్శాఖామాప్లుత్యజీవతాంతిరశ్చాంవసిష్ఠశిష్యతయానిరతిశయాచారసంపన్నయోశ్చక్రవర్తిపుత్రయోశ్చకథంసమాగమోజాతఇతిపృష్టం-తస్యకిముత్తరముక్తమిత్యత్రాహ-రామసుగ్రీవయోరితి ॥ రామసుగ్రీవయోరైక్యమేవంసమజాయత-ఎవమితిప్రత్యక్షనిర్దేశః- స్వానుజేవిద్యమానేపియథాహంసుగ్రీవదూతోంతఃపురకార్యసమాధానాయాగతఃతథాతయోరైక్యంమైత్రీజాతేత్యర్థః- యద్వాఏవంసమజాయతఅహమప్యేవందృష్టవాన్నయోర్యతామవగచ్ఛామీత్యర్థః॥ ౫౨ ॥ ౫౪॥ తతఇతి॥ సుగ్రీవవచనాత్తురాఃసుగ్రీవాజ్ఞాభీతాః-సుగ్రీవవచనానుగాఇతిచపాఠః॥౫౫॥అంగదఇతి ॥ త్రిభాగబలసంవృతః తృతీయాంశేనబలేనసైన్యేనసంవృతఇత్యర్థః-వృత్తివిషయేపూరణార్థత్వంసంఖ్యాశబ్దస్యేష్యతే॥౫౬॥తేషామితి॥ విప్రణష్టానాంబిలేఅదర్శనంగతానాం॥ ౫౭॥ తేవయమితి ॥ కాలస్యసుగ్రీవకల్పిత

గ్రీవాయన్న్యవేదయత్ ॥౩౫॥ సశ్రుత్వావానరేంద్రస్తులక్ష్మణేనేరితంవచః।తదాసీన్నిష్ప్రభోత్యర్థంగ్రహగ్రస్తఇవాంశుమాన్॥౩౬॥తతస్త్వద్గాత్రశోభీనిరక్షసా హ్రియమాణయా ।యాన్యాభరణజాలానిపాతితానిమహీతలే * తానిసర్వాణిరామాయఆనీయహరియూథపాః।సంహృష్టాదర్శయామాసుర్గతింతునవిదుస్తవ॥౩౭॥తానిరామాయదత్తానిమయైవోపహృతానిచ।స్వనవంత్యవకీర్ణానితస్మిన్విగతచేతసి॥౩౯॥ తాన్యంకేదర్శనీయానికృత్వాబహువిధంతవ। తేనదేవప్రకాశేనదేవేనపరిదేవితమ్॥౪౦॥పశ్యతస్తానిరుదతస్తామ్యతశ్చపునఃపునః। ప్రాదీపయన్దాశరథేస్తానిశోకహుతాశనమ్॥౪౧॥శయితంచచిరంతేనదుఃఖార్తేనమహాత్మనా।మయాపివివిధైర్వాక్యైఃకృచ్ఛ్రాదుత్థాపితఃపునః॥౪౨॥తానిదృష్ట్వామహాబాహుర్దర్శయిత్వాముహుర్ముహుః।రాఘవస్సహసౌమిత్రిస్సుగ్రీవేసన్న్యవేదయత్॥౪౩॥సతవాదర్శనాదార్యేరాఘవఃపరితప్యతే। మహతాజ్వలతానిత్యమగ్నినేవాగ్నిపర్వతః॥౪౪॥త్వత్కృతేతమనిద్రాచశోకశ్చింతాచరాఘవమ్। తాపయంతిమహాత్మానమగ్న్యగారమివాగ్నయః॥౪౫॥తవాదర్శనశోకేనరాఘవఃప్రవిచాల్యతే।మహతాభూమికంపేనమహానివశిలోచ్చయః॥ ౪౬॥ కాననానిసురమ్యాణినదీఃప్రస్రవణానిచ। చరన్నరతిమాప్నోతిత్వామపశ్యన్నృపాత్మజే॥౪౭॥సత్వాంమనుజశార్దూలఃక్షిప్రంప్రాప్స్యతిరాఘవః।సమిత్రబాంధవంహత్వారావణంజనకాత్మజే॥౪౮॥సహితౌరామసుగ్రీవావుభావకురుతాంతదా।సమయంవాలినంహంతుంతవచాన్వేషణంతదా॥౪౯॥తతస్తాభ్యాంకుమారాభ్యాంవీరాభ్యాంసహరీశ్వరః। కిష్కింధాంసముపాగమ్యవాలీయుద్ధేనిపాతితః॥౫౦॥తతోనిహత్యతరసారామోవాలినమాహవే।సర్వేషాంహరిసంఘానాంసుగ్రీవమకరోత్పతిమ్॥౫౧॥రామసుగ్రీవయోరైక్యందేవ్యేవంసమజాయత।హనుమంతంచమాంవిద్ధితయోర్దూతమిహాగతమ్॥౫౨॥స్వరాజ్యంప్రాప్యసుగ్రీవస్సమానీయహరీశ్వరాన్ ।త్వదర్థంప్రేషయామాసదిశోదశమహాబలాన్॥౫౩॥ఆదిష్టావానరేంద్రేణసుగ్రీవేణమహౌజసా । అద్రిరాజప్రతీకాశాస్సర్వతఃప్రస్థితామహీమ్॥౫౪॥తతస్తేమార్గమాణావైసుగ్రీవవచనాతురాః। చరంతివసుధాంకృత్స్నాంవయమన్యేచవానరాః॥౫౫॥ అంగదోనామలక్ష్మీవాన్వాలిసూనుర్మహాబలః।ప్రస్థితఃకపిశార్దూలస్త్రిభాగబలసంవృతః॥౫౬॥ తేషాంనోవిప్రణష్టానాంవింధ్యేపర్వతసత్తమే। భృ

తాశనం ప్రాపయన్నితిసంబంధః॥౪౩॥సతవేతి॥అగ్నిపర్వతఃఅగ్న్యావాసపర్వతః॥౫౪॥తతఇతి॥సుగ్రీవవచనాతురాఃసుగ్రీవాజ్ఞాభీతాఇత్యర్థః॥౫౬॥తేషామితి॥విప్రణష్టానాంబిలనిర్గమనమార్గాద్విభ్రష్టానామిత్యర్థః॥౫౭॥ తఇతి॥ కాలస్యసుగ్రీవకల్పితమాసరూపకాలస్య- కపిరాజస్యకపిరాజాత్ ॥ ౫౯ ॥ దృష్ట్వేత్యాదిసా

మాసస్య-కపిరాజస్యసుగ్రీవాత్ ॥౫౯॥ దృష్ట్వేత్యాదిశ్లోకద్వయమేకంవాక్యం॥ పరిదేవనకమాహ-తవేతి॥౬౧॥ తేషామితి॥ స్వామిసందేశాత్ మాసాదూర్ధ్వమనాగతానాంభయమిత్యేవంరూపాత్ - తేషాంకార్యహేతోః॥౬౨॥౬౪॥ వింధ్యాదితి॥ హృష్టాఃఉత్సాహవంతః-తుష్టాఃఆనందవంతః॥౬౭॥ అంగదప్రముఖాఇతి॥ వేలోపాంతం- వేలాసింధుపూరఃతస్యోపాంతం-వేలాంబుధేస్తీరవృద్ధ్యోఃకాలమర్యాదయోరపీతిదర్పణః॥ ౬౯॥ ౭౨॥ తంమామితి ॥ రామకృతోద్యోగంరామకృతోత్సాహం॥౭౩॥ కుశలీతి॥ గురోఃజ్యేష్ఠస్య-ఆరాధనేశుశ్రూషణేరతఃలక్ష్మణశ్చకుశలీ॥౭౫॥ మయేయమితి ॥ విచయైషిణాఅన్వేషణేచ్ఛునా॥౭౬॥ దిష్ట్యేతి॥ తవాభిగమశంసనాత్ త్వత్సమీపప్రాప్తికథనాత్॥౭౭॥౭౯॥ బుధ్యస్వపవనాత్మజమితి॥ పవనాత్మజత్వముక్తంతత్కథంవానరస్యేత్యపేక్షాయామాహ-మాల్యవానితి॥ గచ్ఛతిఅగచ్ఛత్॥౮౦॥ సచేతి॥ సఃగోకర్ణంగతః-దేవర్షిభిఃతత్రత్యైః-దిష్టఃనియుక్తః-శంబసాదనంతీర్థోపద్రవకారిణమసురంశంబసాదనాఖ్యం-ఉద్ధరత్ ఉదహరత్ - దేవర్షిప్రార్థనయాఅవధీదిత్యర్థః॥౮౧॥ తస్యేతి॥ హరిణఃహరేః కేసరిణః-క్షేత్రేపత్న్యాంఅంజనాయాం-జాతఃపితుర్దేశాంతరగమనకాలేజాతః-అనేనాన్యక్షే

శంశోకపరీతానామహోరాత్రగణాగతాః॥౫౭॥ తేవయంకార్యనైరాశ్యాత్కాలస్యాతిక్రమేణచ । భయాచ్చకపిరాజస్యప్రాణాంస్త్యక్తుం వ్యవస్థితాః॥౫౮॥ విచిత్యవనదుర్గాణిగిరిప్రస్రవణానిచ । అనాసాద్యపదందేవ్యాఃప్రాణాంస్త్యక్తుంసముద్యతాః॥౫౯॥ దృష్ట్వాప్రాయోపవిష్టాంశ్చసర్వాన్వానరపుంగవాన్ । భృశంశోకార్ణవేమగ్నఃపర్యదేవయదంగదః * తవనాశంచవైదేహివాలినశ్చవధంతథా । ప్రాయోపవేశమస్మాకంమరణంచజటాయుషః॥౬౧॥ తేషాంనస్స్వామిసందేశాన్నిరాశానాంముమూర్షతామ్ । కార్యహేతోరివాయాతశ్శకునిర్వీర్యవాన్మహాన్॥౬౨॥ గృధ్రరాజస్యసోదర్యస్సంపాతిర్నామగృధ్రరాట్ । శ్రుత్వాభ్రాతృవధంకోపాదిదంవచనమబ్రవీత్॥౬౩॥ యవీయాన్కేనమేభ్రాతాహతఃక్వచనిపాతితః । ఏతదాఖ్యాతుమిచ్ఛామిభవద్భిర్వానరోత్తమాః॥౬౪॥ అంగదోకథయత్తస్యజనస్థానేమహద్వధమ్ । రక్షసాభీమరూపేణత్వాముద్దిశ్యయథాతథమ్॥౬౫॥ జటాయుషోవధంశ్రుత్వాదుఃఖితస్సోరుణాత్మజః । త్వాంశశంసవరారోహేవసంతీంరావణాలయే॥౬౬॥ తస్యతద్వచనంశ్రుత్వాసంపాతేఃప్రీతివర్ధనమ్ । అంగదప్రముఖాస్తూర్ణంతతస్సంప్రస్థితావయమ్॥౬౭॥ వింధ్యాదుత్థాయసంప్రాప్తాస్సాగరస్యాంతముత్తరమ్ । త్వద్దర్శనకృతోత్సాహాహృష్టాస్తుష్టాఃప్లవంగమాః॥ ౬౮ ॥ అంగదప్రముఖాస్సర్వేవేలోపాంతముపస్థితాః । చింతాంజగ్ముఃపునర్భీతాస్త్వద్దర్శనసముత్సుకాః॥౬౯॥ అథాహంహరిసైన్యస్యసాగరంప్రేక్ష్యసీదతః । వ్యవధూయభయంతీవ్రంయోజనానాంశతంప్లుతః॥౭౦॥ లంకాచాపిమయారాత్రౌప్రవిష్టారాక్షసాకులా । రావణశ్చమయాదృష్టస్త్వంచశోకపరిప్లుతా॥౭౧॥ ఏతత్తేసర్వమాఖ్యాతంయథావృత్తమనిందితే । అభిభాషస్వమాందేవిదూతోదాశరథేరహమ్॥౭౨॥ తంమాంరామకృతోద్యోగంత్వన్నిమిత్తమిహాగతమ్ । సుగ్రీవసచివందేవిబుధ్యస్వపవనాత్మజమ్॥౭౩॥ కుశలీతవకాకుత్స్థస్సర్వశస్త్రభృతాంవరః । గురోరారాధనేయుక్తోలక్ష్మణశ్చసులక్షణః॥౭౪॥ తస్యవీర్యవతోదేవిభర్తుస్తవహితేరతః । అహమేకస్తుసంప్రాప్తస్సుగ్రీవవచనాదిహ॥౭౫॥ మయేయమసహాయేనచరతాకామరూపిణా । దక్షిణాదిగనుక్రాంతాత్వన్మార్గవిచయైషిణా॥౭౬॥ దిష్ట్యాహంహరిసైన్యానాంత్వన్నాశమనుశోచతామ్ । అపనేష్యామిసంతాపంతవాభిగమశంసనాత్॥౭౭॥ దిష్ట్యాహిమమనవ్యర్థందేవిసాగరలంఘనమ్ । ప్రాప్స్యామ్యహమిదందిష్ట్యాత్వద్దర్శనకృతంయశః॥౭౮॥ రాఘవశ్చమహావీర్యఃక్షిప్రంత్వామభిపత్స్యతే । సమిత్రబాంధవంహత్వారావణంరాక్షసాధిపమ్॥౭౯॥ మాల్యవాన్నామవైదేహిగిరీణాముత్తమోగిరిః । తతోగచ్ఛతిగోకర్ణంపర్వతంకేసరీహరిః॥౮౦॥ సచదేవర్షిభిర్దిష్టఃపితామమమహాకపిః । తీర్థే

మేకంవాక్యం ॥ అత్రద్వితీయాంతాన్దృష్ట్వాపర్యదేవయదితిసంబంధః ॥ ౬౧ ॥ తేషామితి ॥ స్వామిసందేశాత్ - మాసాదూర్ధ్వమనాగతానాంవధఏవేతిసుగ్రీవవచనాత్ -ముమూర్షతాంసతాం॥౭౬॥ దిష్ట్యాహమితి॥ తవాభిగమశంసనాత్ తవసమీపప్రాప్తిశంసనాత్ - తవాధిగమశంసనాదితిపాఠే తవదర్శనశంసనాత్॥౭౯॥ బుధ్యస్వపవనాత్మజమితిపవనాత్మజత్వంతవప్రతిపాదితం - వానరస్యతవపవనాత్మజత్వంకథమిత్యాకాంక్షాయామాహ- మాల్యవానిత్యాదినా ॥ గచ్ఛతిఅగచ్ఛత్ ॥౮౦॥ సఇతి॥ దిష్టఃఆదిష్టఃనియుక్తఃశంబసాదనఇతికశ్చనాసురఃఉద్ధరత్ ఉదహరత్ అవధీదిత్యర్థః॥౮౧॥ తస్యేతి॥ హరిణఃహరేః.నకారాంతత్వమార్షం.

తే కథమన్యైర్నోత్పాదనమితిశంకాపరాకృతా॥౨౨॥విశ్వాసార్థమితి॥ నయితా నేతా॥౨౩॥ఏవమితి॥అవగచ్ఛతిఅవాగచ్ఛత్॥౨౪॥౨౬॥౨౭॥ హనుమంతమితి॥ మన్యతేఅమన్యత॥౨౮॥ దేవీనియుక్తార్థకరణేస్వస్యశక్తిరస్తీతిద్యోతయితుంస్వమాహాత్మ్యమాహ-హతఇతి॥ తతఃఅసురవధోపకారాత్॥౨౯॥ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే శ్రీరామాయణభూషణే శృంగారతిలకాఖ్యానే సుందరకాండవ్యాఖ్యానే పంచత్రింశస్సర్గః.**

భూయఇత్యాది॥౧॥ ఇత్థంసందేశకథనాదినా దేవీంవిశ్వాస్యాభిజ్ఞానాంగుళీయకదానేనదృఢంవిశ్వాసయతి-వానరోహమిత్యాదినా॥ ౩॥ గృహీత్వేతి॥ గృహీత్వాదేశాంతరాదాగతంబంధుందృష్ట్వేవస్వయంగృహీతవతీ- ప్రేక్షమాణావర్తమానార్థేనశానచాదత్తదృష్టింనవిచాలితవతీత్యుచ్యతే - సాపూర్వంరావణత్వేనశంకితవతీ-భర్తుఃకరవిభూషణంపాణిగ్రహణకాలేహస్తస్పృష్టమాభరణం- కరవిభూషణమిత్యనేనభోగాతిశయాత్ ప్రణయకోపేప్రవృత్తేపరస్పరమాలోకనభాషణాదివిరహదశాయాంకాంక్షితేభావణేమానాతిశయేనమానేకృతేరామోంగుళీయకంభూషామాచ్ఛాదయతిస్మ - తదావ్యాజేనచ్యుతమంగుళీయకమితి సీతయాభిహితే ప్రణయకోపశైథిల్యాత్ పరస్పరసంశ్లేషోభూయోప్యభూత్ -ఏవంఘటకభూతంకరవిభూషణంభర్తారమివసంప్రాప్తా - అంగుళీయకదర్శనాత్తస్యకాంతస్యకరంస్మృతవతీతత్ స్మృత్వాబాహుంతత్స్మరణేనతద్విగ్రహంపవంభావనాప్రకర్షేణతంపురస్థితమివమత్వాతమాలింగితవతీజననీబుద్ధ్యామునిస్సంప్రాప్తేవేత్యాహజననీకృతభోగస్యావర్జ్యత్వాత్ -జానకీశోకహర్షాభ్యాంక్లిష్టమనోహరంపలేజాతా- ముదితాభవత్ - ఇయమిదానీంముదితాఉదరేకించభవిష్యతీతిన జానఇత్యాహహర్షిః॥తనిశ్లోకి॥౪॥౫॥తతఇతి॥ప్రియంకృత్వాసంమానంకృత్వా॥౬॥విక్రాంతస్త్వమితి॥ విక్రాంతఇత్యాదిపదత్రయేణతద్వ్యత్ క్రమేణజ్ఞానశక్తిబలదీపతేఃపున్యశంబసాదనముద్ధరత్॥౭౧॥తస్యాహంహరిణఃక్షేత్రేజాతోవాతేనమైథిలి।హనుమానితివిఖ్యాతోలోకేస్వేనైవకర్మణా॥౨౨॥

విశ్వాసార్థంతువైదేహిభర్తురుక్తామయాగుణాః।అచిరాద్రాఘవోదేవిత్వామితోనయితానఘ॥౨౩॥ఏవంవిశ్వాసితాసీతాహేతుభిశ్శోకకర్శితా।ఉపపన్నైరభిజ్ఞానైర్దూతంతమవగచ్ఛతి॥౨౪॥అతులంచగతాహర్షంప్రహర్షేణచజానకీ।నేత్రాభ్యాంవక్రపక్ష్మాభ్యాంముమోచానందజంజలమ్॥౨౫॥చారుతద్వదనంతస్యాస్తామ్రశుక్లాయతేక్షణమ్। అశోభతవిశాలాక్ష్యారాహుముక్తఇవోడురాట్॥౨౬॥ హనుమంతంకపింవ్యక్తంమన్యతేనాన్యథేతిసా॥౨౭॥అథోవాచహనూమాంస్తాముత్తరంప్రియదర్శనామ్॥౨౮॥ ఏతత్తేసర్వమాఖ్యాతంసమాశ్వసిహిమైథిలి। కింకరోమికథంవాతేరోచతేప్రతియామ్యహమ్॥౨౯॥హతేసురేసంయతిశంబసాదనేకపిప్రవీరేణమహర్షిచోదనాత్। తతోస్మివాయుప్రభవోహిమైథిలిప్రభావతస్తత్ప్రతిమశ్చవానరః॥ ఇతిశ్రీమత్సుందరకాండే - పంచత్రింశస్సర్గః. **

భూయఏవమహాతేజాహనుమాన్మారుతాత్మజః।అబ్రవీత్ప్రశ్రితంవాక్యంసీతాప్రత్యయకారణాత్॥౧॥వానరోహంమహాభాగేదూతోరామస్యధీమతః। రామనామాంకితంచేదంపశ్యదేవ్యంగుళీయకమ్ * ప్రత్యయార్థంతవానీతంతేనదత్తంమహాత్మనా। సమాశ్వసిహిభద్రంతేక్షీణదుఃఖఫలాహ్యసి॥౩॥గృహీత్వాప్రేక్షమాణాసాభర్తుఃకరవిభూషణమ్। భర్తారమివసంప్రాప్తాజానకీముదితాభవత్॥ ౪॥చారుతద్వదనంతస్యాస్తామ్రశుక్లాయతేక్షణమ్।అశోభతవిశాలాక్ష్యారాహుముక్తఇవోడురాట్॥ ౫॥తతస్సాహ్రీమతీబాలాభర్తృసందేశహర్షితా। పరితుష్టాప్రియంకృత్వాప్రశశంసమహాకపిమ్॥౬॥విక్రాంతస్త్వంసమర్థస్త్వంప్రాజ్ఞస్త్వంవానరోత్తమ।యేనేదంరాక్షసపదంత్వయైకేనప్రధర్షితమ్॥౭॥శత

కేసరిణఇత్యర్థః॥౨౨॥విశ్వాసార్థమితి॥నయితా నేతా॥౨౩॥ఏవమితి॥ అవగచ్ఛతిఅవాగచ్ఛత్॥౨౬॥ హనుమంతమితి॥మన్యతేఅమన్యత॥౨౮॥ దేవీనియుక్తార్థకరణేస్వస్యశక్తిరస్తీతిజ్ఞాపయితుం-స్వమాహాత్మ్యమాహ-హతేసురఇతి॥౨౯॥ ఇతిశ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం సుందరకాండవ్యాఖ్యాయాం పంచత్రింశస్సర్గః. ************** తి॥అథదృఢతరవిశ్వాసాయరామాంగుళీయకందాతుమాహ-భూయఇతి॥ప్రత్యయోవిశ్వాసః॥౧॥ సందేశకథనాదినాదేవీంవిశ్వాస్యఅభిజ్ఞానాంగుళీయకప్రదానేనాపిదృఢంవిశ్వాసయతి॥వానరోహమిత్యాదినా॥౩॥౫॥తతఇతి॥ప్రియంకృత్వా- ఆదరంకృత్వేత్యర్థః॥౬॥ తి॥విక్రాంతఃశూరఃసమర్థోదేశకాలోచితకృత్యచతురః- ప్రాజ్ఞఃసర్వశాస్త్రార్థవిషయకసర్వశాస్త్రార్థతత్త్వజ్ఞః-పదంస్థానం॥౭॥౮॥తి॥సంత్రాసస్సము

లాన్యవ్యంతే-ఇదంరాజ్ఞః సపదమితి ప్రజ్ఞోక్తా-త్వయైకేనేతిసామర్థ్యం-ప్రధర్షితమితివిక్రమః॥౭॥౮॥నహీతి॥ ప్రాకృతంతుద్రం-సంభ్రమః వ్యగ్రతా॥౯॥ అర్హసఇతి॥యద్యపీతినిపాతసముదాయోయస్మాదిత్యర్థే-అవ్యయానామనేకార్థత్వాత్॥౧౦॥౧౨॥ అథప్రణయరోషేణదూతసన్నిధౌ రామంగర్హతే కుశలీ తి॥ కాకుత్స్థః పరపరిభవాసహకులేజాతః-అనేనపరపరిభవపరిహారణీయః నస్వీయ ఇతినియమోస్తి కిం- కిన్ను సాగరమేఖలాంమహీందహతి-అత్ర కాకుత్స్థః దహతి కింనుదహతీత్యర్థః- సాగరమేఖలామితి విశేషణేన ద్రవద్రవ్యస్యైకేన కఠిన ద్రవ్యస్యచైకేన బాణేన భవితవ్యం కిం- సాగరసలిలమేవ తైలం కృత్వా మహీం దగ్ధుం సమర్థో నకిమిత్యర్థః- యద్వా స్వపత్నీం వా సురక్షిత పరిధానాంక రోతీతిభావః - అనాదికృతమర్యాదామహీకథందగ్ధుంశక్యేత్యత్రాహ-యుగాంతేతి-మహీమర్యాదాతన్నయనరాగపర్యంతైవేతిభావః- కింనసాగరమేఖలామిత్యపిపాఠః- కాకుత్స్థః కుశలీయదితదామహీంకింనదహతి-శక్తశ్చేద్దహత్యేవ-నదహతి- అతోనశక్త ఇత్యర్థః॥తనిశ్లోకి॥౧౩॥పక్షాంతరమాహ-అథవేతి॥౧౪॥కచ్చిదితి॥ నవ్యథితః నకృశః ఉత్తరాణి కార్యాణి ముక్త్వా ప్రీతిసాధకానికచ్చిత్కురుతే॥౧౫॥కచ్చిన్నదీనఇతి॥ నదీనః కచ్చిత్సంభ్రాంతస్సన్ కార్యేషు నముహ్యతి కచ్చిదిత్యన్వయః - పురుషకార్యాణిపురుషేణకర్తవ్యాని॥౧౬॥తాన్యేవాహ-ద్వివిధమితి॥ పరంతపో రామః మిత్రేషు విషయేసుహృత్సన్ ద్వివిధం సామదానరూపముపాయమపి సేవతే కచ్చిత్ -చకారేణామిత్రాస్సముచ్చీయంతే - అమిత్రేషు విషయే విజిగీషుస్సన్ త్రివిధోపాయం దానభేదదండాన్ సేవతే ప్రయుఙ్క్తే-కచ్చిత్ -సుహృత్సు కదాచిదపి భేదదండౌ నకార్యౌ- శత్రుషు నసామేతిభావః - యోజనాంతరే విజిగీషుసుహృత్పదయోః ప్రయోజనం మృగ్యం॥౧౭॥కచ్చిన్మిత్రాణీతి॥అభిగమ్యతే లభ్యతే మిత్రస్యకంచిదుపకారంకృత్వా స్వయముపకారం మిత్రాదపేక్షతే కచ్చిదిత్యర్థః-కల్యాణమిత్రః-పురస్కృతమిత్ర ఇత్యర్థః॥౧౮॥కచ్చిదాశాస్తీతి॥ ఆశాస్తి ఆశాస్తే-పురుషకారంస్వబలం-పక్షే కస్యానర్థహేతుత్వాదితిభావః॥౨౦॥సుఖానామితి॥అనూచితఇతిదీర్ఘ ఆర్షః

యోజనవిస్తీర్ణస్సాగరో మకరాలయః । విక్రమశ్లాఘనీయేన క్రమతా గోష్పదీకృతః॥౮॥నహి త్వాం ప్రాకృతంమన్యే వానరం వానరర్షభ । యస్య తే నాస్తి సంత్రాసో రావణాన్నాపి సంభ్రమః॥౯॥అర్హసే చ కపిశ్రేష్ఠ మయా సమభిభాషితుమ్।యద్యపి ప్రేషితస్తేన రామేణ విదితాత్మనా॥౧౦॥ ప్రేషయిష్యతి దుర్ధర్షో రామో నహ్యపరీక్షితమ్।పరాక్రమమవిజ్ఞాయ మత్సకాశం విశేషతః॥౧౧॥దిష్ట్యా చ కుశలీ రామో ధర్మాత్మా సత్యసంగరః। లక్ష్మణశ్చ మహాతేజాస్సుమిత్రానందవర్ధనః॥౧౨॥కుశలీ యది కాకుత్స్థః కిన్ను సాగరమేఖలామ్ ।మహీం దహతి కోపేన యుగాంతాగ్నిరివోత్థితః॥ ౧౩॥అథవా శక్తిమంతౌ తౌ సురాణామపి నిగ్రహే ।మమైవ తు న దుఃఖానామస్తి మన్యే విపర్యయః॥౧౪॥కచ్చిన్న వ్యథితో రామః కచ్చిన్న పరితప్యతే ।ఉత్తరాణి చ కార్యాణి కురుతే పురుషోత్తమః॥౧౫॥కచ్చిన్న దీనస్సంభ్రాంతః కార్యేషు చ న ముహ్యతి । కచ్చిత్పురుషకార్యాణి కురుతే నృపతేస్సుతః॥౧౬॥ ద్వివిధం త్రివిధోపాయముపాయమపి సేవతే ।విజిగీషుస్సుహృత్కచ్చిన్మిత్రేషు చ పరంతపః॥౧౭॥కచ్చిన్మిత్రాణి లభతే మిత్రైశ్చాప్యభిగమ్యతే।కచ్చిత్కల్యాణమిత్రశ్చ మిత్రైశ్చాపి పురస్కృతః॥౧౮॥కచ్చిదాశాస్తి దేవానాం ప్రసాదం పార్థివాత్మజః। కచ్చిత్పురుషకారం చ దైవం చ ప్రతిపద్యతే॥ ౧౯॥కచ్చిన్న విగతస్నేహః ప్రవాసాన్మయి రాఘవః ।కచ్చిన్మాం వ్యసనాదస్మాన్మోక్షయిష్యతి వానర॥౨౦॥ సుఖానాముచితో నిత్యమసుఖానామనౌచితః । దుఃఖముత్తరమాసాద్య కచ్చిద్రామో న సీదతి॥౨౧॥కౌసల్యాయాస్తథా కచ్చిత్సుమిత్రాయాస్తథైవ చ।అభీక్ష్ణం శ్రూయతే కచ్చిత్కుశలం భ

ద్రాది శేషః॥౯॥అర్హసఇతి॥యద్యపీత్యవధారణే-మయాసమభిభాషితుంఅర్హసేయద్యపి-అర్హస్యేవేత్యర్థః-కుతః విదితాత్మనా రామేణ ప్రేషితఇతిసంబంధః- యద్వా అప్యవధారణే-యదియస్మాత్ విదితాత్మనా రామేణ ప్రేషితః-తస్మాత్ మయా సమభిభాషితుమర్హస్యేవేతిసంబంధః॥౧౪॥ కచ్చిదితి॥ ఉత్తరాణిచకార్యాణిపురుషకారాః॥౧౫॥తి॥నదీనో నసంభ్రాంతఇత్యనుషంగః॥౧౬॥ద్వివిధమితి॥సుహృత్ పరంతపో రామః విజిగీషుస్సన్- త్రివిధోపాయం సామదానభేదరూపముపాయం- ఉపాయమపి దండోపాయమపి-మిత్రేషుచకారాదమిత్రేషుచ-ద్వివిధంయథాభవతితథా సేవతే కచ్చిత్ -మిత్రేషు సామదానే అమిత్రేషు భేదదండౌ చేత్యేవం విభజ్య ప్రయుఙ్క్తే-కచ్చిత్॥౧౭॥తి॥ మిత్రాణి లభతే స్వయత్నేన మిత్రైశ్చ స్వయత్నతోభిగమ్యతే కల్యాణమిత్రస్సామ్యమిత్రః మిత్రైః పురస్కృతో బహుమతః కచ్చిత్॥౧౮॥తి॥ఆశాస్తి ఆశాస్తే ప్రార్థయత ఇత్యర్థః॥౧౯॥౨౦॥సుఖానామితి॥అనుచిత ఏవ అనౌచితః- ఉత్తరం దుఃఖం ఉత్కృష్టం దుఃఖం॥౨౨॥మన్నిమిత్తే నేతి

ఉత్తరం ఉత్కృష్టం॥ రా॥ సుఖానామితి॥ అనుచితఏవానౌచితః- ప్రజ్ఞాదిభ్యశ్చేతిస్వార్థేఅణ్ ప్రత్యయః- ఉత్తరం దుఃఖం ఉత్కృష్టం దుఃఖం॥ ౨౧॥ తి॥ మన్నిమిత్తేనేతి॥ మన్నిమిత్తేనమయాహేతునా- అన్యమనాః కార్యాంతరాసక్తః॥ ౨౩॥ కచ్చిదక్షౌహిణీమితి॥ ధ్వజినీం సేనాం॥ ౨౭॥ కచ్చిన్నతదితి॥ హేమశబ్దేనతద్వర్ణ ఉచ్యతేఅభేదేన- హేమవత్స్పృహణీయమిత్యర్థః- మయావినేతిజలతుయస్థానం- శోకదీనమిత్యాతపస్థానం॥ తనిశ్లోకి॥ ౨౮॥ ధర్మాపదేశాదితి॥ ధర్మాపదేశాద్ధర్మోద్దేశార్థం- ధర్మముద్దిశ్యేత్యర్థః- యద్వాధర్మవ్యాజాద్ధేతోః- రాజ్యత్యాగాద్వ్యథానాసీత్ - అరణ్యసంచారాద్భీర్నాసీత్ - మత్పాదసంచారాచ్ఛోకోనాసీత్ - సఃతాదృశధైర్యయుక్తోరామోమద్విశ్లేషేపిహృదయేధైర్యం కరోతికచ్చిత్ ॥ ౨౯॥ ధైర్యాకరణేహేతుమాహ- నచాస్యేతి॥ ప్రవృత్తింమదానయనవార్తాం- ప్రణయరోషపక్షేపి మేషపితృవచనపరిపాలనాయవనం ప్రాప్తః- న- కింతుమమైవహింసాయైఇతిభావః ॥ రామస్యైవదోషః నమమేతిసీతయోక్తేవయమేవకింసమ్యక్ స్థితవంతః రామవిశ్లేషానంతరక్షణేనతనుస్త్యక్తాహీత్యేవంహనుమదాశయంజ్ఞాత్వాహ- నచాస్యేతి॥ రామస్యమాత్రాదయః అన్యోన్యబంధుశ్చ స్నేహాద్విశిష్టానభవంతి లోకేకస్యచిన్మాతాపితాభ్రాతేత్యేవంస్నేహావిస్మృత్వరోభవతి- నచైవంరామస్యమాత్రాదిషుసంభావితః- సర్వోపిమయ్యేకమార్గః కృతః- యావత్ప్రియస్యప్రవృత్తింశృణుయాంశృణోమి తావజ్జీవిష్యేయంజీవేయం - ఇచ్ఛాయాంఇష్యమాణప్రధానత్వాదిష్యమాణంజీవనమిహాభిధీయతే- రామఃనమాంసంరాఘవోభుజ్యేతి త్యుక్తరీత్యాభోజనంఅనిద్రస్సతతంరామఇతినిద్రాంచహిత్వాసముద్రంబధ్వాసమాగచ్ఛతాపాతేప్రప్రాంగతేతస్యాంభిన్నపానీయపాత్రాయాంసత్యామివమయినష్టాయాంనజీవేత్ - అతస్తదాగమనపర్యంతంమయాజీవితవ్యంపరతంత్రశరీరత్వాత్ - తదాగమనానంతరంమపియదిజీవిష్యామితదేత్థంవదేదితిభావః - ఏతావత్పర్యంతంవానరేతిసంబోధ్యసంప్రతిదూతేత్యాహ- రామవిషయప్రణయరోషస్యదూతపర్యంతంవ్యాపనాత్ - తేనప్రహితఃఖలుభవానపీతిభావః- ప్రణయరోషాభావపక్షేపి- నచాస్యేతి ॥ అస్యమాతాచాస్మిన్ స్నేహాత్ - మత్తః నవిశిష్టామయానసమాచ- యథాహమస్మిన్ స్నిగ్ధాతథానాన్యఇత్యర్థః- ఏతదేవోత్తరార్ధేనసమర్థయతి- తావదితి॥ ౩౦॥ ఇతీవేతి॥ ఇతీవ.పూర్వంకతిపయానర్థాన్ వివిచ్యోక్తవాన్- సంప్రతిప్రణయధారాసూక్ష్మవ్యపీనామపదంహితతఇతీవేత్యాహ- దేవీ- వల్లభాయావ్యవహారోబహిస్థానాంనప్రతిభాతిహి- వచనంమహార్థం- నకేవలంబహిస్థానాం- దేశికానామస్మాకమపీత్యర్థః- మహార్థమిత్యుక్తేః- తంవానరేంద్రం- సుగ్రీవస్యశేషత్వేభిషిక్తత్వేపిపారతంత్ర్యేహనుమానభిషిక్తఇత్యర్థః- మధురార్థం- మాధుర్యేణమధ్యేహనుమాన్నవస్తుమారభతేతిభావః - ఉక్త్వాసతదీయాశ్చయథాభివర్ణం తేతథోక్త్వా- శ్రోతుంపునస్తస్యవచోభిరామంస్వవచనానురూపోత్తరంశ్రోతుం- రామార్థయుక్తం రామప్రయోజనయుక్తం- రామరూపాభిరతస్యచ॥

మన్నిమిత్తేనమానార్హః కచ్చిచ్ఛోకేనరాఘవః । కచ్చిన్నాన్యమనారామః కచ్చిన్మాంతారయిష్యతి॥ ౨౩॥ కచ్చిదక్షౌహిణీంభీమాం భరతోభ్రాతృవత్సలః । ధ్వజినీంమంత్రిభిర్గుప్తాంప్రేషయిష్యతిమత్కృతే॥ ౨౪॥ వానరాధిపతిశ్శ్రీమాన్ సుగ్రీవః కచ్చిదేష్యతి । మత్కృతేహరిభిర్వీరైర్వృతోదంతనఖాయుధైః॥ ౨౫॥ కచ్చిచ్చలక్ష్మణశ్శూరస్సుమిత్రానందవర్ధనః । అస్త్రవిచ్ఛరజాలేనరాక్షసాన్విధమిష్యతి॥ ౨౬॥ రౌద్రేణకచ్చిదస్త్రేణజ్వలతానిహతంరణే । ద్రక్ష్యామ్యల్పేనకాలేనరావణంససుహృజ్జనమ్॥ ౨౭ ॥ కచ్చిన్నతద్ధేమసమానవర్ణంతస్యాననంపద్మసమానగంధి । మయావినాశుష్యతిశోకదీనంజలక్షయేపద్మమివాతపేన॥ ౨౮॥ ధర్మాపదేశాత్త్యజతశ్చరాజ్యంమాంచాప్యరణ్యంనయతఃపదాతిమ్। నాసీద్వ్యథాయస్యనభీర్నశోకః కచ్చిచ్చధైర్యంహృదయేకరోతి॥ ౨౯॥ నచాస్యమాతానపితాచనాన్యస్స్నేహాద్విశిష్టోస్తిమయాసమోవా । తావత్త్వహందూతజిజీవిషేయంయావత్ప్రవృత్తింశృణుయాంప్రియస్య॥ ౩౦॥ ఇతీవదేవీవచనంమహార్థంతంవానరేంద్రంమధురార్థముక్త్వా । శ్రోతుంపునస్తస్యవచో

శోకేనరాఘవఇతిపరితప్యతఇతిశేషః॥ ౨౭॥ కచ్చిదితి॥ హేమసమానవర్ణం హేమవర్ణవత్ స్పృహణీయవర్ణమిత్యర్థః॥ ౨౮॥ ధర్మాపదేశాదితి॥ ధర్మాపదేశాత్ధర్మోద్దేశేనధర్మముద్దిశ్యేతియావత్ - రాజ్యత్యాగాత్ వ్యథామనశ్చలనం- అరణ్యసంచారాద్భీతిః- సీతాపాదసంచారాచ్ఛోకఃయస్యనాస్తి- సఃహృదయేధైర్యం కరోతికచ్చిదితిసంబంధః॥ ౨౯॥ ఇదానీంధైర్యాకరణేకింకారణమిత్యాశంక్యమద్వియోగఏవకారణమిత్యాశయేనాహ॥ నచాస్యేతి॥ అస్యరామస్యఅస్మిన్ సమయేమాతాచస్నేహాన్మత్తోవిశిష్టాన- మయానసమాచ- యథాఅహమస్మితథాపితాచనభవతీత్యర్థః- అతఏవప్రవృత్తింమదానయనోద్యోగవార్తాం॥ ౩౦ ॥ ఇతీవేతి॥ రామా

ధేయముక్తంవా-విరరామ-స్వయంచిరభాషణాత్స్వామిన్యాంభాషమాణాయాంమధ్యేభృత్యేనోక్త్యయోగాచ్చతూష్ణీంభూతస్యావకాశప్రదానమకరోత్ - రామా-పారంపర్యంవినాసాక్షాద్వచస్సౌందర్యదర్శనంరామేణనలబ్ధంహీతిమునిఃఖిద్యతి॥తనిశ్లోకి॥౩౧॥ ౩౨॥ నత్వామితి ॥ రామః-నజీవేయంక్షణమపిపినాత్వామసితేక్షణామిత్యధ్యవసాయీకథంనాగచ్ఛేత్ -కమలలోచనే-త్వన్నయనసౌందర్యందర్పణతలేపికింనదృష్టవతీభవతీ- ఏతత్సౌందర్యవతీంకథంత్వాంపినాగతిస్థైత్ తేన అనేనహేతునా-ఆశుత్వాంనానయతి-శచీంపురందరఇవ-అనుహ్లాదహస్తగతాంశచీమింద్రఃకంచిత్కాలమవిజ్ఞాయజ్ఞానానంతరంయథాఆనీతవాంస్తథేతిభావః ॥ తనిశ్లోకి॥౩౩॥శ్రుత్వేతి॥మహ్యంమమ-వ్యత్యయేనషష్ఠ్యర్థేచతుర్థీ॥౩౪॥సముద్రంకథమతిక్రమిష్యతీత్యత్రాహ-విష్టంభయిత్వేతి ॥ విష్టంభయిత్వా-స్తబ్ధంకృత్వేత్యర్థః॥౩౫॥తత్రేతి॥స్థాస్యంతిప్రతిబంధకతయేతిశేషః॥౩౬॥గిరీణాంస్వజీవనస్థానత్వాత్స్వైశ్యపతి-మలయేనేతి॥దర్దురోనామమలయపరిసరవర్తీచందనప్రభవఃకశ్చిత్పర్వతః-యథేతి-తథాశపఇతిపూర్వేణాన్వయః॥౩౯॥క్షిప్రమితి॥నాకపృష్ఠోనామఇంద్రస్యాసాధారణస్వర్గస్థానవిశేషః॥౪౦॥ నమాంసమితి ॥ దృఙ్మనస్సంగసంకల్పజాగరాఃకృశతారతిః। హ్రీత్యాగోన్మాదమూర్ఛాంతాఇత్యనంగదశాదశేతి - దశావస్థాస్వరతిరనేనోచ్యతే - మాంసాద్యభోజనంఅరత్యా-తతఃపూర్వంతద్భోజనోక్తేః-వన్యంవనేభవంకందమూలాదికం-సువిహితంవానప్రస్థయోగ్యత్వేనవిహితం-భక్తంఅన్నం - పంచమంప్రాతస్సంగవమధ్యాహ్నపరాహ్ణసాయంరూపేషుకాలేషుపంచమకాలికం-శరీరధారణమాత్రోపయుక్తంభుఙ్క్త ఇత్యర్థః॥తనిశ్లోకి॥౪౧॥అథమనస్సంగావస్థామాహ-నైవేతి॥ దంశాస్తువనమక్షికాః-తాన్మశకాంశ్చేత్యనేనదంశమశకాపరిజ్ఞానముక్తం-కీటసరీసృపాణాంత్వుపరిశరీరంచరతామనివృత్తిరుచ్యతే-తత్రహేతుఃత్వద్గతేనాంతరాత్మనా-పరకాయప్రవిష్టస్యకథంత్యక్తశరీరవికృతిజ్ఞానం- తత్రస్థితఃఖలుతత్రత్యపీడాంజ్ఞాస్యతీతిభావః॥౪౨॥౪౩॥అథాస్యజాగరావస్థామాహ-అనిద్రఇతి॥ అనిద్రస్సతతంరామః - నిద్రయాభిరామంరామార్థయుక్తంవిరరామరామా॥౩౧॥సీతాయావచనంశ్రుత్వామారుతిర్భీమవిక్రమః। శిరస్యంజలిమాధాయవాక్యముత్తరమబ్రవీత్॥ నత్వామిహస్థాంజానీతేరామఃకమలలోచనే। తేనత్వాంనానయత్యాశుశచీమివపురందరః॥౩౩॥శ్రుత్వైవతువచోమహ్యంక్షిప్రమేష్యతిరాఘవః। చమూంప్రకర్షన్మహతీంహర్యృక్షగణసంకులామ్ ॥ ౩౪ ॥విష్టంభయిత్వాబాణౌఘైరక్షోభ్యంవరుణాలయమ్ । కరిష్యతిపురీంలంకాంకాకుత్స్థశ్శాంతరాక్షసామ్॥౩౫॥తత్రయద్యంతరామృత్యుర్యదిదేవాస్సహాసురాః। స్థాస్యంతిపథిరామస్యసతానపివధిష్యతి॥౩౬॥తవాదర్శనజేనార్యేశోకేనసపరిప్లుతః।నశర్మలభతేరామస్సింహార్దితఇవద్విపః॥౩౭॥మలయేనచవింధ్యేనమేరుణామందరేణచ। దర్దురేణచతేదేవిశపేమూలఫలేనచ* యథాసునయనంవల్గుబింబోష్ఠంచారుకుండలమ్ ।ముఖంద్రక్ష్యసిరామస్యపూర్ణచంద్రమివోదితమ్॥౩౯॥క్షిప్రంద్రక్ష్యసివైదేహిరామంప్రస్రవణేగిరౌ । శతక్రతుమివాసీనంనాకపృష్ఠస్యమూర్ధని॥౪౦॥నమాంసంరాఘవోభుఙ్క్తేనచాపిమధుసేవతే ।వన్యంసువిహితంనిత్యంభక్తమశ్నాతిపంచమమ్॥౪౧॥నైవదంశాన్నమశకాన్నకీటాన్నసరీసృపాన్ । రాఘవోపనయేద్గాత్రాత్త్వద్గతేనాంతరాత్మనా॥౪౨॥నిత్యంధ్యానపరోరామోనిత్యంశోకపరాయణః।నాన్యచ్చింతయతేకించిత్సతుకామవశంగతః॥౪౩॥అనిద్రస్సతతంరామస్సుప్తోపిచనరోత్తమః।సీతేతిమధురాంవాణీంవ్యాహ

రన్నయుక్తంరామఏవాభిధేయఃతదుక్తం॥౩౨॥నత్వామితి॥శచీంపురందరఇవేతి॥ అనుహ్లాదనీతాంశచీంపురందరఃకంచిత్కాలమవిజ్ఞాయ - తతోజ్ఞాత్వాయథా ఆనీతవాంస్తద్వదిత్యర్థః॥౩౩॥శ్రుత్వేతి॥మహ్యంమమ॥౩౪॥విష్టంభయిత్వేతి॥విష్టంభయిత్వాఅపవిధ్యేత్యర్థః॥౩౫॥తత్రేతి॥తత్రత్వదానయనరూపకార్యే - మృత్యుర్యదిఅంతరాపథిరామస్యస్థాస్యతి-దేవాయదిస్థాస్యంతి-విఘ్నకారిత్వేనేతిశేషః-తానపివధిష్యతీతియోజనా॥౩౬॥స్వోక్తార్థేదేవీవిశ్వాసార్థంస్వోపజీవ్యనివాసభూతమలయాదిపర్వతాన్ఫలమూలాదినాశపథంకరోతి॥దర్దురేణేతి॥దర్దురేణపర్వతేనయథారామస్యముఖంద్రక్ష్యసిఅస్మిన్నర్థేదర్దురాదినాశపేవిశ్వాసలయామీతిశ్లోకత్రయస్యసంబంధః॥౩౯॥క్షిప్రమితి॥నాగరాజస్యఐరావతస్య-నాకపృష్ఠస్యేతిపాఠేస్వర్గోపరీత్యర్థః॥౪౦॥నమాంసమితి॥వన్యంమూలఫలాదికం- సువిహితంపరిగ్రాహ్యత్వేనఆరణ్యకశాస్త్రచోదితం-భక్తంఅన్నం- పంచమంపంచానామన్నానాంపూరణం- వానప్రస్థాహిమూలఫలాదికంపంచధాకృత్వా-దేవపిత్రతిథిభూతేభ్యస్తద్భాగాన్దత్వా-పంచమంస్వయంభుంజతే- పంచమకాలసిద్ధంపంచమమితివా ప్రాతస్సంగవమధ్యాహ్నపరాహ్ణసాయాహ్నపంచమకాలేషుచతుర్భోజనకాలాన

సర్వదాకాలమేపాహార్యాపిసంతతమనిద్రో(భూత్ -సుప్తోపిచేత్యనేనపరగతార్థానుసంధానాభావఉచ్యతే-నరోత్తమః-అభిమతవిశ్లేషేతథావస్థానమేవహిపురుషోత్తమత్వస్యలక్షణమితిభావః.సీతేతి- అప్రాకృతసౌందర్యాద్యనుసంధానేనవాసనావశాద్విలపతి-మధురాంవాణీం- వాసనావశాద్విలపత్యపిశబ్దస్వభావాద్రసనాజలస్యందినీభవతీత్యర్థః - ప్రతిబుధ్యతే-క్లేశహీనదశావిగమాత్పునరపిబాధకోద్దీపనసందర్శనేనబాధాధార్హస్స్థితఇత్యర్థః॥౨౪॥ ౨౬॥ సార్థామేతి॥రామసద్భావాతిశంకయాంకశ్చిచ్ఛోకస్సీతాయాః- రామవిరహేణకశ్చిచ్ఛోకః-తత్రాద్యోహనుమదుక్త్యానివృత్తః- ద్వితీయస్తువర్తతఇత్యాహరామస్యశోకేనసమానశోకాతద్విరహకృతత్వేనతత్తుల్యశోకా-అధికశోకస్తునివృత్తఇతిభావః-యద్వారామసంకీర్తనేనవీతశోకాపినైవదంశాన్నమశకానిత్యాదిశ్రవణేనరామతుల్యశోకాప్రకాశాప్రకాశశరన్ముఖనిశేవాభూదిత్యర్థః॥ఇతిశ్రీగోవిందరాజవిరచితేశ్రీరామాయణభూషణేశృంగారతిలకాఖ్యానేసుందరకాండవ్యాఖ్యానేషట్త్రింశస్సర్గః
సీతేత్యాది॥౧॥ అమృతమితి॥ యచ్చనాన్యమనాఇత్యమృతత్వేహేతుః-యచ్చశోకపరాయణఇతివిషసంసృష్టత్వే॥తనిశ్లోకే ॥ ౨ ॥ రామవియోగోనస్వబుద్ధికృతఇత్యాహ-ఐశ్వర్యఇతి॥ కృతాంతఃదైవం॥౩॥విధిరితి॥విధిఃదైవం-అసంహార్యఃఅనివార్యః॥౪॥౭॥వర్తతఇతి॥ దశమోమాసఃదశమమాసాంతః॥౮॥విభీషణేనేతి॥నిర్యాతనంప్రత్యర్పణం॥౯॥౧౨॥ఉత్సాహఇతి॥లోకోత్తరేషుకార్యేషుస్థైర్యార్థప్రయత్నఉత్సాహః-పౌరుషంతాదృక్కార్యకరణం-సత్త్వంబలం-ఆనృశంస్యంఅక్రూ

రస్ప్రతిబుధ్యతే॥ ౨౪॥ దృష్ట్వాఫలంవాపుష్పంవాయద్వాన్యత్సుమనోహరమ్ । బహుశోహాప్రియేత్యేవంశ్వసంస్త్వామభిభాషతే॥౨౫॥ సదేవినిత్యంపరితప్యమానస్త్వామేవసీతేత్యభిభాషమాణః । ధృతవ్రతోరాజసుతోమహాత్మాతవైవలాభాయకృతప్రయత్నః॥౨౬॥సారామసంకీర్తనవీతశోకారామస్యశోకేనసమానశోకా । శరన్ముఖేసాంబుదశేషచంద్రానిశేవవైదేహసుతాబభూవ॥౨౭॥ఇతిశ్రీమత్సుందరకాండేషట్త్రింశస్సర్గః.

సీతాతద్వచనంశ్రుత్వాపూర్ణచంద్రనిభాననా। హనూమంతమువాచేదంధర్మార్థసహితంవచః॥౧॥ అమృతంవిషసంసృష్టంత్వయావానరభాషితమ్ । యచ్చనాన్యమనారామోయచ్చశోకపరాయణః॥౨॥ఐశ్వర్యేవాసువిస్తీర్ణేవ్యసనేవాసుదారుణే ।రజ్జ్వేవపురుషంబద్ధ్వాకృతాంతఃపరికర్షతి॥౩॥విధిర్నూనమసంహార్యఃప్రాణినాంప్లవగోత్తమ । సౌమిత్రింమాంచరామంచవ్యసనైఃపశ్యమోహితాన్॥౪॥ శోకస్యాస్యకదాపారంరాఘవోఽధిగమిష్యతి। ప్లవమానఃపరిశ్రాంతోహతనౌస్సాగరేయథా॥౫॥రాక్షసానాంవధంకృత్వాసూదయిత్వాచరావణమ్।లంకామున్మూలితాంకృత్వాకదాద్రక్ష్యతిమాంపతిః॥౬॥సవాచ్యస్సంత్వరస్వేతియావదేవనపూర్యతే। అయంసంవత్సరఃకాలస్తావద్ధిమమజీవితమ్॥౭॥ వర్తతేదశమోమాసోద్వౌతుశేషౌప్లవంగమ । రావణేననృశంసేనసమయోయఃకృతోమమ॥౮॥ విభీషణేనచభ్రాత్రామమనిర్యాతనంప్రతి। అనునీతఃప్రయత్నేననచతత్కురుతేమతిమ్॥౯॥మమప్రతిప్రదానంహిరావణస్యనరోచతే। రావణంమార్గతేసంఖ్యేమృత్యుఃకాలవశంగతమ్॥౧౦॥జ్యేష్ఠాకన్యానలానామవిభీషణసుతాకపే। తయామమేదమాఖ్యాతంమాత్రాప్రహితయాస్వయమ్॥౧౧ ॥అసంశయంహరిశ్రేష్ఠక్షిప్రంమాంప్రాప్స్యతేపతిః।అంతరాత్మాహిమేశుద్ధస్తస్మింశ్చబహవోగుణాః॥౧౨॥ఉత్సాహఃపౌరుషంసత్త్వమానృశంస్యంకృతజ్ఞతా।విక్రమశ్చప్రభావశ్చసంతివానర

తీర్థ - పంచమేకాలేభుక్త-ఇత్యర్థః-యద్వాషోడశారణ్యవాసినఇత్యుక్తవానప్రస్థభోజ్యస్యపంచమాంశంభుంక్తే--అనేనరామస్యాత్యల్పాహారతోక్తా॥౨౩॥అనిద్రఇతి॥అనిద్రఏవకథంచిత్సుప్తోపీతిసంబంధః॥౨౬॥ సారామేతి॥రామసంకీర్తనవీతశోకా-అనిద్రస్సతతంరామఇతిరామసంకీర్తనేనవీతశోకా-సమాంసంరాఘవోభుక్త-ఇత్యుక్తశోకేనహేతునాసమానశోకాసా-సాంబుదశేషఃచంద్రోయస్యాస్సాసాంబుదశేషచంద్రా-ప్రకాశాప్రకాశయుక్తానిశేవబభూవేత్యర్థః ॥

********* ఇతిశ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం సుందరకాండవ్యాఖ్యాయాం-షట్త్రింశస్సర్గః. *********

౧ ॥ తి॥ యచ్చఅనన్యమనాఇతివాక్యమాఖ్యాయతేతదమృతంయచ్చశోకపరాయణఇతివాక్యమాఖ్యాయతేతద్విషం॥౨॥ఐశ్వర్యఇతి॥కృతాంతఃదైవం॥౩॥ విధిరితి॥ అసంహార్యఃఅనివార్యః॥౮॥విభీషణేనేతి॥నిర్యాతనంప్రత్యర్పణం-తత్ నిర్యాతనంప్రతి॥౧౧॥అసంశయమితి॥పతిఃప్రాప్స్యతేకుతఃఅంతరాత్మేతి॥౧౨॥ గుణానేవా

రత్వం-కృతజ్ఞతా ఉపకారజ్ఞత్వం-విక్రమః శౌర్యం-ప్రభావః శక్తిః॥౧౩॥౧౪॥నసఇతి॥తులయితుంచాలయితుం॥౧౫॥౨౨॥త్వద్దర్శనేతి॥ నాకరాజస్యమూర్ధని నాకపృష్ఠసంజ్ఞస్యమూర్ధని- నగరాజస్యేతిపాఠే మేరోరిత్యర్థః॥౨౩॥పృష్ఠమితి॥మావికాంతుస్వమోపేక్షిష్ఠాః॥౨౪॥కథయంతీవేతి॥చంద్రేణకథయంతీవచంద్రేణభాషమాణేవతరేత్యన్వయః॥౨౫॥౨౬॥మైథిలీత్వితి॥ హర్షవిస్మితసర్వాంగీహర్షేణపులకితసర్వాంగీ॥౨౮॥ ౩౧॥ నమేజానాతిసత్వంవాప్రభావంవాసితేక్షణా। తస్మాత్పశ్యతువైదేహీయద్రూపంమమకామతఇతిపాఠః- అన్యథాపాఠేవక్ష్యమాణేనవిరోధస్స్యాత్॥౩౨॥ఇతిసంచింత్యేతి॥స్వరూపంస్వస్యశరీరం॥౩౩॥సతజేవాహ- సతస్మాదితి॥ అయంశ్లోకోవర్ధనార్థంవృక్షాదవరోహణందర్శయతిస్మ-అనేనసోవతీర్యద్రుమాదితిపూర్వంద్రుమాగ్రాత్సీతాసమీపస్థశాఖాయామవతరణముక్తం-అత్రభూమావితిబోధ్యం॥౩౪॥మేరుమందరేతి॥ అగ్రతోవ్యవతస్థే-సంభాషణాయవృక్షమూలగతోబభూవేత్యర్థః॥౩౫॥౩౬॥తదితి॥ అవస్థాప్యతాంని

రాఘవే॥౧౩॥చతుర్దశసహస్రాణిరాక్షసానాంజఘానయః।జనస్థానేవినాభ్రాత్రాశత్రుఃకస్తస్యనోద్విజేత్॥౧౪॥నసశక్యస్తులయితుంవ్యసనైఃపురుషర్షభః।అహంతస్యప్రభావజ్ఞాశక్రస్యేవపులోమజా॥౧౫॥శరజాలాంశుమాఞ్శూరఃకపేరామదివాకరః। శత్రురక్షోమయంతోయముపశోషంనయిష్యతి॥౧౬॥ఇతిసంజల్పమానాంతాంరామార్థేశోకకర్శితామ్। అశ్రుసంపూర్ణనయనామువాచవచనంకపిః॥౧౭॥శ్రుత్వైవతువచోమహ్యంక్షిప్రమేష్యతిరాఘవః।చమూంప్రకర్షన్మహతీంహర్యృక్షగణసంకులామ్॥౧౮॥అథవామోచయిష్యామిత్వామద్యైవవరాననే। అస్మాద్దుఃఖాదుపారోహమమపృష్ఠమనిందితే॥౧౯॥త్వాంతుపృష్ఠగతాంకృత్వాసంతరిష్యామిసాగరమ్। శక్తిరస్తిహిమేవోఢుంలంకామపిసరావణామ్॥౨౦॥అహంప్రస్రవణస్థాయరాఘవాయాద్యమైథిలి।ప్రాపయిష్యామిశక్రాయహవ్యంహుతమివానలః॥౨౧॥ద్రక్ష్యస్యద్యైవవైదేహిరాఘవంసహలక్ష్మణమ్।వ్యవసాయసమాయుక్తంవిష్ణుందైత్యవధేయథా॥౨౨॥త్వద్దర్శనకృతోత్సాహమాశ్రమస్థంమహాబలమ్। పురందరమివాసీనంనాకరాజస్యమూర్ధని॥౨౩॥పృష్ఠమారోహమేదేవిమావికాంక్షస్వశోభనే।యోగమన్విచ్ఛరామేణశశాంకేనేవరోహిణీ॥౨౪॥కథయంతీవచంద్రేణసూర్యేణచమహార్చిషా।మత్పృష్ఠమధిరుహ్యత్వంతరాకాశమహార్ణవౌ॥౨౫॥నహిమేసంప్రయాతస్యత్వామితోనయతోఙ్గనే।అనుగంతుంగతింశక్తాస్సర్వేలంకానివాసినః॥౨౬॥యథైవాహమిహప్రాప్తస్తథైవాహమసంశయః।యాస్యామిపశ్యవైదేహిత్వాముద్యమ్యవిహాయసం॥౨౭॥మైథిలీతుహరిశ్రేష్ఠాచ్ఛ్రుత్వావచనమద్భుతం।హర్షవిస్మితసర్వాంగీహనుమంతమథాబ్రవీత్॥౨౮॥హనుమన్దూరమధ్వానంకథంమాంవోఢుమిచ్ఛసి।తదేవఖలుతేమన్యేకపిత్వంహరియూథప॥౨౯॥కథంవాల్పశరీరస్త్వంమామితోనేతుమిచ్ఛసి।సకాశంమానవేంద్రస్యభర్తుర్మేప్లవగర్షభ॥౩౦॥సీతాయావచనంశ్రుత్వాహనుమాన్మారుతాత్మజః। చింతయామాసలక్ష్మీవాన్నవంపరిభవంకృతమ్॥౩౧॥నమేజానాతిసత్వంవాప్రభావంవాసితేక్షణా। తస్మాత్పశ్యతువైదేహీయద్రూపంమమకామతః॥౩౨॥ఇతిసంచింత్యహనుమాంస్తదాప్లవగసత్తమః।దర్శయామాసవైదేహ్యాస్స్వరూపమరిమర్దనః॥౩౩॥సతస్మాత్పాదపాద్ధీమానాప్లుత్యప్లవగర్షభః। తతోవర్ధితుమారేభేసీతాప్రత్యయకారణాత్॥౩౪॥మేరుమందరసంకాశోబభౌదీప్తానలప్రభః।అగ్రతోవ్యవతస్థేచసీతాయావానరోత్తమః॥౩౫॥హరిఃపర్వతసంకాశస్తామ్రవక్త్రోమహాబలః। వజ్రదంష్ట్రనఖోభీమోవైదే

హ-ఉత్సాహఇతి॥లోకోత్తరేషుకార్యేషుస్థేయాన్ప్రయత్నఃఉత్సాహఃపౌరుషంతాదృక్కార్యకరణం- సత్వంబలం - ఆనృశంస్యంఅక్రౌర్యం-విక్రమఃశౌర్యం-ప్రభావఃశక్తిః॥౧౩॥చతుర్దశేతి॥ తస్యతస్మాత్॥౧౪॥నేతి॥తులయితుంచలయితుం॥ ౧౯॥ సముద్రలంఘనపూర్వకందేవీప్రాపణేస్వస్యమహతీశక్తిరస్తీతిదేవీంవిశ్వాసయతిత్వాంహీతి॥౨౩॥పృష్ఠమితి॥మావికాంక్షస్వమోపేక్షిష్ఠాఇత్యర్థః॥౨౪॥కథయంతీతి॥మత్పృష్ఠమధిరుహ్య-మహార్చిషాచంద్రేణచసూర్యేణచకథయంతీవసంభాషమాణేవ-ఆకాశమహార్ణవౌతరేతిసంబంధః-తథాఅత్యున్నతపథాత్త్వాంగృహీత్వాగచ్ఛామీతిభావః॥౨౬॥ మైథిలీతి॥ హర్షవిస్మితసర్వాంగీహర్షేణపులకితసర్వాంగీత్యర్థః॥౩౩॥సఇతి॥పాదపాత్ పాదపమూలాత్ ఆప్లుత్యశరీరవర్ధనవేగకృతశాఖాభంగధ్వనినారాక్షసోజ్ఞాస్యంతీతిమత్వాఅన్యత్రాపసృత్యవానిత్యర్థః॥

శ్చలీక్రియతాం-విక్రాంతయోపేతయా॥౩౭॥౪౧॥జానామీతి॥సంప్రధార్యావిచారణీయా॥౪౨॥స్వప్రాపణే ప్రధానందోషంహృదికృత్వా ఆపాతతో దోషమాహ-అయుక్తమితి॥౪౩॥అహమితి॥ఉపర్యుపరిసాగరమితి-ఉపర్యధ్యధస్సామీప్యఇతిద్వివచనం-ధిగుపర్యాదిష్వితిద్వితీయా॥౪౪॥పతితేతి॥ యాదసాంజలజంతూనాం॥౪౫॥ నచేతి॥ కళత్రవతిరక్ష్యవతి-త్వయిసందేహస్స్యాత్ -మయిరక్ష్యాయాంత్వయివిపత్సందేహస్స్యాదిత్యర్థః॥౪౬॥ఏతదేవప్రపంచయతి- హ్రియమాణామిత్యాదినా॥౪౭॥తైరితి॥త్వంతైఃపరివృతోభవేః-కళత్రవాన్రక్ష్యవాన్-త్వంసంశయంప్రాప్తశ్చభవేరితియోజనా॥౪౮॥సాయుధాఇతి॥ సంయాతుంసమ్యగ్యోద్ధుం॥౪౯॥ పూర్వశ్లోకోక్తంసమర్థయతి-యుధ్యమానస్యేత్యాదినా॥౫౦॥అథేతి॥సాంపరాయేయుద్ధే॥౫౧॥అథవేతి॥విముఖస్య-యుద్ధపరవశస్యేత్యర్థః॥౫౨॥అథవేతి॥సంవృతేగూఢప్రదేశే॥౫౬॥రా॥అతోమమావస్థానంరామాయవిజ్ఞాప్యతేనసహాగమనేమచ్ఛ్రేయస్స్యాదిత్యాహ-త్వయాహీతి॥౫౭॥మ॥యితి॥తవరాజకులస్యానుగ్రహమిదమబ్రవీత్॥౩౬॥సపర్వతవనోద్దేశాంసాట్టప్రాకారతోరణామ్। లంకామిమాంససాథాంవానయితుంశక్తిరస్తిమే॥౩౭॥తదవస్థాప్యతాంబుద్ధిరలందేవివిక్రాంతయా।విశోకంకురువైదేహిరాఘవంసహలక్ష్మణమ్॥౩౮॥తంద్రృష్ట్వాభీమసంకాశమువాచజనకాత్మజా। పద్మపత్రవిశాలాక్షీమారుతస్యౌరసంసుతమ్॥౩౯॥తవసత్త్వంబలంచైవవిజానామిమహాకపే।వాయోరివగతించాపితేజశ్చాగ్నేరివాద్భుతమ్॥౪౦॥ ప్రాకృతోన్యఃకథంచేమాంభూమిమాగంతుమర్హతి। ఉదధేరప్రమేయస్యపారంవానరపుంగవ॥౪౧॥జానామిగమనేశక్తింనయనేచాపితేమమ। అవశ్యంసంప్రధార్యాశుకార్యసిద్ధిర్మహాత్మనః॥౪౨॥అయుక్తంతుకపిశ్రేష్ఠమమగంతుంత్వయానఘ। వాయువేగసవేగస్యవేగోమాంమోహయేత్తవ॥౪౩॥అహమాకాశమాపన్నాహ్యుపర్యుపరిసాగరమ్। ప్రపతేయంహితేపృష్ఠాద్భయాద్వేగేనగచ్ఛతః॥౪౪॥పతితాసాగరేచాహంతిమినక్రఝషాకులే। భవేయమాశువివశాయాదసామన్నముత్తమమ్॥౪౫॥నచశక్ష్యేత్వయాసార్ధంగంతుంశత్రువినాశన।కళత్రవతిసందేహస్త్వయ్యపిస్యాదసంశయః॥౪౬॥హ్రియమాణాంతుమాంద్రృష్ట్వారాక్షసాభీమవిక్రమాః।అనుగచ్ఛేయురాదిష్టారావణేనదురాత్మనా॥౪౭॥తైస్త్వంపరివృతశ్శూరైశ్శూలముద్గరపాణిభిః।భవేస్త్వంసంశయంప్రాప్తోమయావీరకళత్రవాన్॥౪౮॥సాయుధాబహవోవ్యోమ్నిరాక్షసాస్త్వంనిరాయుధః। కథంశక్ష్యసిసంయాతుంమాంచైవపరిరక్షితుమ్॥౪౯॥యుధ్యమానస్యరక్షోభిస్తవతైఃక్రూరకర్మభిః। ప్రపతేయంహితేపృష్ఠాద్భయార్తాకపిసత్తమ॥౫౦ ॥అథరక్షాంసిభీమానిమహాంతిబలవంతిచ।కథంచిత్సాంపరాయేత్వాంజయేయుఃకపిసత్తమ॥౫౧॥అథవాయుధ్యమానస్యపతేయంవిముఖస్యతే। పతితాంచగృహీత్వామాంనయేయుఃపాపరాక్షసాః॥౫౨॥మాంవాహరేయుస్త్వద్ధస్తాద్విశసేయురథాపివా। అవ్యవస్థౌహిద్రృశ్యేతేయుద్ధేజయపరాజయౌ॥౫౩॥అహంవాపివిపద్యేయంరక్షోభిరభితర్జితా।త్వత్ప్రయత్నోహరిశ్రేష్ఠభవేన్నిష్ఫలఏవతు॥౫౪॥ కామంత్వమసిపర్యాప్తోనిహంతుంసర్వరాక్షసాన్। రాఘవస్యయశోహీయేత్త్వయాశస్తైస్తురాక్షసైః॥ ౫౫ ॥అథవాదాయరక్షాంసిన్యసేయుస్సంవృతేహిమామ్। యత్రతేనాభిజానీయుర్హరయోనాపిరాఘవౌ * ఆరంభస్తుమదర్థోయంతతస్తవనిరర్థకః॥ ౫౬ ॥త్వయాహిసహరామస్యమహానాగమనేగుణః॥౫౭॥మ॥యుజీవిత

౩౮ ॥ మేర్విత్యి॥అగ్రతోవ్యవస్థేయోగ్యప్రదేశే॥౩౭॥తదితి॥విక్రాంతయోపేతయా-అశ్రద్ధయేత్యర్థః॥౪౩॥అహమితి॥ సాగరంసాగరోల్లంఘనముద్దిశ్యేత్యర్థః-ఉపర్యుపరివేగేనగచ్ఛతస్తేపృష్ఠాత్-ఆకాశమాపన్నాహంభయాత్ ప్రపతేయమితిసంబంధః॥౪౫॥ నచేతి॥ కళత్రవతిరక్ష్యద్రవ్యవతిత్వయ్యపిసందేహఃప్రాణసందేహః॥౪౭॥తైరితి॥ తైఃపరివృతోభవేః-సంశయంప్రాప్తోభవేరితివాక్యభేదేనయుష్మచ్ఛబ్దయోర్ద్విర్వాహః-కళత్రవాన్రక్ష్యభారవానిత్యర్థః॥౪౯॥తథాపిసాహసకరణంనకర్తవ్యమిత్యాశయేనాహ-యుధ్యమానస్యేత్యాదిశ్లోకద్వయేన॥౫౧॥తత్రపతనపక్షేఅనర్థమాహ-అథవేతి॥ తేపృష్ఠాదితిశేషః॥౫౨॥ పరాజయపక్షేఅత్యనర్థమాహ-మాంవేతి॥ పరాజయంసంభావయతి-అవ్యవస్థౌహీతి॥౫౩॥అథమాభూత్తాంపతనపరాజయౌ- రక్షస్తర్జనైరేవమేమరణంస్యాదిత్యాహ - అహంవేతి॥౫౪॥ఇదానీంహనుమతఃసర్వశక్తిమంగీకృత్యయుక్త్యంతరమాహ-కామమితి॥శస్తైఃనిహతైః॥౫౫॥పరాజయపక్షేదోషాంతరమాహ అథవేతి ॥ సంవృతేగూఢప్రదేశే * ఆరంభఃసముద్రలంఘనాదిప్రయత్నః॥౫౬॥కిముత్రహితమతఆహ-త్వయేతి॥౫౭॥ మమనాశాదర్శనయోర్న కేవలంత్వదారంభవైకల్యం - దురంతోను

వ రాజకులస్య॥౫౯॥౬౦॥యదహమితి॥అనీశా స్వయంకించిత్కర్తుమసమర్థా-వినాథావిగతస్వామికా-వివశావిచేష్టా॥౬౧॥౬౨॥శ్రుతాఇతి॥ప్రథమహిశబ్దోగుణప్రసిద్ధౌ-ద్వితీయోనిస్సమత్వప్రసిద్ధౌ॥౬౩॥౬౪॥సఇతి॥హర్షితాంహర్షమాసాదితాం-ఉత్తరోత్తరహర్షవతీమిత్యర్థః- అనయాభక్తితయాఉపాయాంతరంస్వరూపవిరుద్ధం-భగవత్ప్రాప్తౌసఏవోపాయఇతిదర్శితః॥౬౬॥ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే శ్రీరామాయణభూషణే శృంగారతిలకాఖ్యానే సుందరకాండవ్యాఖ్యానే సప్తత్రింశస్సర్గః. ************ తతస్సఇత్యాది॥తచ్ఛ్రుత్వా తేనవాక్యేనహర్షితఃవాక్యమువాచ॥౧॥యుక్తరూపమితి॥ యుక్తరూపం- యుక్తతరమిత్యర్థః- ప్రశంసాయాంరూపప్- ప్రాశస్త్యంచాత్రప్రకృత్యర్థవైశిష్ట్యం-స్త్రీస్వభావస్యభీరుత్వాదేః-సాధ్వీనాంపతివ్రతానాం-వినయస్యవృత్తస్య॥౨॥స్త్రీత్వమితి॥విస్తీర్ణాంమామధిష్ఠాయశతయోజనమాయతంసాగరం-వ్యతివర్తితుంతర్తుం- స్త్రీత్వంనసమర్థంహి-స్త్రీనసమర్థేత్యర్థః - యద్వా సాగరస్యశతయోజనంఆయతంవిస్తీర్ణాంచమామధిష్ఠాయాపి.స్త్రీత్వం-వ్యతివర్తితుంఅపగంతుం-నసమర్థంహి- సాగరస్యశతయోజనంయావత్తావదాయతంతథావిస్తీర్ణాంచమామధితిష్ఠం

మాయ త్తంరాఘవస్యమహాత్మనః। భ్రాతౄణాంచమహాబాహోస్తవరాజకులస్యచ॥౫౮॥ తౌనిరాశౌమదర్థేతుశోకసంతాపకర్శితౌ। సహసర్వర్క్షహరిభిస్త్యక్ష్యతఃప్రాణసంగ్రహమ్॥౫౯॥భర్తుర్భక్తింపురస్కృత్యరామాదన్యస్యవానర। నస్పృశామిశరీరంతుపుంసోవానరపుంగవ॥౬౦॥యదహంగాత్రసంస్పర్శంరావణస్యబలాద్గతా।అనీశాకింకరిష్యామివినాథావివశాసతీ॥౬౧॥యదిరామోదశగ్రీవమిహహత్వాసబాంధవమ్।మామితోగృహ్యగచ్ఛేతతత్తస్యసదృశంభవేత్॥౬౨॥శ్రుతాహిదృష్టాశ్చమయాపరాక్రమామహాత్మనస్తస్యరణావమర్దినః।నదేవగంధర్వభుజంగరాక్షసాభవంతిరామేణసమాహిసంయుగే॥౬౩॥సమీక్ష్యతంసంయతిచిత్రకార్ముకంమహాబలంవాసవతుల్యవిక్రమమ్। సలక్ష్మణంకోవిషహేతరాఘవంహుతాశనందీప్తమివానిలేరితమ్॥౬౪॥ సలక్ష్మణంరాఘవమాజిమర్దనందిశాగజంమత్తమివవ్యవస్థితమ్। సహేతకోవానరముఖ్యసంయుగేయుగాంతసూర్యప్రతిమంశరార్చిషమ్॥౬౫॥సమేహరిశ్రేష్ఠసలక్ష్మణంపతింసయూథపంక్షిప్రమిహోపపాదయ। చిరాయరామంప్రతిశోకకర్శితాంకురుష్వమాంవానరముఖ్యహర్షితామ్॥౬౬॥ ఇతి శ్రీమత్సుందరకాండే - సప్తత్రింశస్సర్గః. **************

తతస్సకపిశార్దూలస్తేనవాక్యేనహర్షితః।సీతామువాచతచ్ఛ్రుత్వావాక్యంవాక్యవిశారదః॥ ౧ ॥యుక్తరూపంత్వయాదేవిభాషితంశుభదర్శనే।సదృశంస్త్రీస్వభావస్యసాధ్వీనాంవినయస్యచ॥౨॥స్త్రీత్వంనతుసమర్థంహిసాగరంవ్యతివర్తితుమ్। మామధిష్ఠాయవిస్తీర్ణంశతయోజ

హానర్థఃస్యాదిత్యాశయేనాహ-మయీత్యాదినా॥రాఘవస్యజీవితంమయిఆయత్తంమజ్జీవితాధీనజీవితమిత్యర్థః-రాజకులస్యసుగ్రీవకులస్య॥౫౮॥ తావితి॥ప్రాణసంగ్రహంప్రాణసర్వస్వం॥౫౯॥ ననురావణాంగసంస్పర్శఃకథంస్యాదిత్యతఆహ - భర్తురితి॥ యస్మాత్కారణాత్-భర్తుర్భక్తింపురస్కృత్యభర్తృభక్త్యాలక్ష్మణఃప్రస్థాపితః-తస్మాత్ రావణస్యగాత్రసంస్పర్శంబలాద్గతేతిసంబంధః - హాసీతేలక్ష్మణేతిమారీచవాక్యంశ్రుత్వారామానర్థశంకయాభర్తృభక్త్యాలక్ష్మణప్రస్థాపనాత్ ప్రాప్తోయమనర్థోనకామకృతఇతిభావః-అనీశాస్వయంకించిత్కర్తుమశక్నువతీ-వివశావిచేష్టా-వినాథావిగతస్వామికా- అసన్నిహితనాథేత్యర్థః॥౬౧॥ అథసిద్ధాంతమావిష్కరోతి-యదీతి॥ రాక్షసవధరావణవధపూర్వకంమత్ ప్రాపణంరామస్యసదృశంఅన్యముఖేనమత్ప్రాపణమనుచితమితిభావః॥౬౨॥ నచాశక్తిచింతారామేకార్యేత్యాహ-శ్రుతాహీతి॥౬౪॥సఇతి॥ హరిశ్రేష్ఠసత్వంమేపతిమిహోపపాదయఇహానయేత్యర్థః-చిరాయచిరకాలంశోకకర్శితాం॥ ౬౬॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం శ్రీరామాయణతత్వదీపికాఖ్యాయాం సుందరకాండవ్యాఖ్యాయాం సప్తత్రింశస్సర్గః. **************************

౧ ॥ యుక్తరూపమితి॥యుక్తరూపంయుక్తతమం-ప్రశంసాయాంరూపప్ప్రత్యయః- స్త్రీస్వభావస్యభీరుత్వాదేః - సాధ్వీనాంత్వాదృశీనాంపతివ్రతానాంవినయస్యవృత్తస్యసదృశం॥౨॥సంక్షేపేణోక్తమర్థంశ్లోకద్వయేనవివృణోతి-స్త్రీత్వమిత్యాదినా॥విస్తీర్ణమపిమామధిష్ఠాయ - శతయోజనమాయతంసాగరంవ్యతివర్తితుంతర్తుం.స్త్రీత్వంనసమర్థంహి-స్త్రీనసమర్థేత్యర్థః- యద్వాస్త్రీత్వమిత్యత్రస్త్రీఇతిఛేదః- సమర్థమితిలింగవ్యత్యయఆర్షః - స్త్రీభూతాత్వంసాగరంవ్యతివర్తితుంనసమర్థాహీత్యర్థః - స్త్రీణాంభీరుస్వభావత్వాత్తత్తుభూషణమేవేతిభావః - సాగరస్యనివర్తితుమితిపాఠే సాగరస్యయాదృక్ఛతయోజనంతావదాయ

త్యాఅపితవప్త్రీత్వంభీరుత్వంనాపగచ్ఛతీత్యర్థః॥౩॥౫॥శ్రో ప్యతఇతి॥త్వయా చేష్టితంఉద్బంధనాదికం-భాషితంరావణంతృణీకృత్యభణితం-మమ ప్రత్యక్షతరత్వేనకథితంచ॥౬॥కారణైరితి॥బహుభిఃకారణైఃబహుభిరుపాయైః-స్నేహప్రసన్నమనసా స్నేహశిథిలమనసా॥౭॥లంకాయాఇతి॥ దుష్ప్రవేశలంకాప్రవేశేదుస్తరసాగరతరణేచమమశక్తిరస్తీతిజ్ఞాపయితుంఏవముక్తమిత్యర్థః॥౮॥ఇచ్ఛామీతి॥రఘుబంధునారఘువంశ్యేన ॥౯॥సగోత్రబాంధవజ్ఞాతిబంధుస్వస్వజనాస్సమా ఇత్యమరః॥ రఘువంశ్యేనాంబంధునా - తత్కార్యసంపాదకేనేత్యర్థః-సమానేతుంసంగమయితుం.ఇచ్ఛామిఇచ్ఛం॥౯॥యదీతి॥ ౧౦॥ఏవమితి॥ బాష్పప్రగ్రథితాక్షరంబాష్పవిఘ్నితాక్షరం-పరాంతవృత్తాంతస్మరణాత్ బాష్పః॥౧౧॥ఇదమిత్యాదిశ్లోకద్వయమేకాన్వయం॥ చిత్రకూటస్యపాదేచిత్రకూటపర్యంతపర్వతే- మందాకిన్యాఅదూరేసిద్ధారాశ్రితే ప్రాజ్యమూలఫలోదకేతస్మిన్దేశే-తాపసాశ్రమవాసిన్యాఃతాపసాశ్రమేవసంత్యామమ - ఇదంవక్ష్యమాణంశ్రేష్ఠమభిజ్ఞానంప్రియంప్రతిత్వంబ్రూయాఇతియోజనా॥౧౩॥రామాయసీతయావక్తవ్యంవచనంహనుమంతంప్రత్యుచ్యతైతస్యేత్యాది॥౧౪॥తతఇతి॥మాంససమాయుక్తఃమాంసప్రలుబ్ధః-అయుక్తకుశలాభ్యాంచేత్యత్ర ఆయుక్తశబ్దస్యతాత్పర్యపరతయా వ్యాఖ్యానాత్ -లోష్టంమృత్పిండం-పర్యతుండయత్పర్యఖండయత్ - స్తనాంతరఇతిశేషః-తుడితోదనఇత్యయంధాతుశ్ఛేదాదికః॥౧౫॥దారయన్నితి॥పరిలీయతెలంతర్హితోభవతిస్మబలిభోజనఃకాకః॥౧౬॥ఉత్కర్షంత్యామితి॥ఉత్కర్షంత్యాంచరశనాం - కా

జనమాయతమ్॥ ౩॥ ద్వితీయంకారణంయచ్చ బ్రవీషివినయాన్వితే । రామాదన్యస్యనార్హామిసంస్పర్శమితిజానకి ✱ ఏతత్తే దేవిసదృశంపత్న్యాస్తస్యమహాత్మనః । కాహ్యన్యాత్వామృతేదేవి బ్రూయాద్వచనమీదృశమ్॥ ౫॥ శ్రోష్యతేచైవకాకుత్స్థస్సర్వంనిరవశేషతః। చేష్టితంయత్త్వయాదేవిభాషితంమమచాగ్రతః॥౬॥ కారణైర్బహుభిర్దేవిరామప్రియచికీర్షయా । స్నేహప్రసన్నమనసామయైతత్సముదీరితమ్॥ ౭॥ లంకాయా దుష్ప్రవేశత్వాద్దుస్తరత్వాన్మహోదధేః । సామర్థ్యాదాత్మనశ్చైవమయైతత్సముదీరితమ్॥౮॥ఇచ్ఛామిత్వాంసమానేతుమద్యైవరఘుబంధునా । గురుస్నేహేనభక్త్యాచనాన్యథైతదుదాహృతమ్॥౯॥ యదినోత్సహసేయాతుంమయాసార్ధమనిందితే । అభిజ్ఞానంప్రయచ్ఛత్వంజానీయాద్రాఘవోహితత్ ॥౧౦॥ఏవముక్తాహనుమతాసీతాసురసుతోపమా।ఉవాచవచనంమందంబాష్పప్రగ్రథితాక్షరం॥౧౧॥ఇదంశ్రేష్ఠమభిజ్ఞానంబ్రూయాస్త్వంతుమమప్రియమ్ । శైలస్యచిత్రకూటస్యపాదేపూర్వోత్తరేపురా ✱ తాపసాశ్రమవాసిన్యాఃప్రాజ్యమూలఫలోదకే । తస్మిన్సిద్ధాశ్రమేదేశేమందాకిన్యాహ్యదూరతః॥ ౧౩ ॥తస్యోపవనషండేషునానాపుష్పసుగంధిషు । విహృత్యసలిలక్లిన్నాతవాంకేసముపావిశమ్॥ ౧౪ ॥ తతోమాంససమాయుక్తోవాయసఃపర్యతుండయత్ ।తమహంలోష్టముద్యమ్యవారయామిస్మవాయసమ్॥౧౫॥దారయన్సచమాంకాకస్తత్రైవపరిలీయతే।నచాప్యుపారమన్మాంసాద్భక్షార్థీబలిభోజనః॥ ౧౬ ॥ ఉత్కర్షంత్యాంచరశనాంక్రుద్ధాయాంమయిపక్షిణి । స్రస్యమానేచవసనేతతోదృష్టాత్వయాహ్యహమ్॥ ౧౭॥ త్వయాపహసితాచాహంక్రుద్ధాసంలజ్జితాతదా । భక్షగృధ్నేనకాకేనదారితాత్వాముపాగతా ✱ ఆసీనస్యచ

తంవిస్తీర్ణమపిమామధిష్ఠాయ-నివర్తయితుముపగంతుంస్త్రీత్వంనసమర్థంనసమర్థేతియోజనా॥౫॥శ్రోష్యతేచేతి॥ చేష్టితంఉద్బంధనాదికంమమాగ్రతఃభాషితం రావణంతృణీకృత్యకథితంచ॥౬॥కారణైరితి॥కారణైఃత్వద్దుఃఖహేతూన్దృష్ట్వేత్యర్థః॥ ౮॥ ఇచ్ఛామీతి ॥ రఘుబంధునారఘుసగోత్రేణరామేణ - త్వాంసమానేతుంసంగమయితుమిచ్ఛామీత్యుదాహృతం- ఏతత్ గురుస్నేహేనఅన్యథానేతిసంబంధః॥౧౦॥ ఇదమిత్యాదిశ్లోకద్వయమేకంవాక్యం॥ చిత్రకూటస్యపాదేచిత్రకూటస్యసమీపపర్వతే-పూర్వోత్తరేఈశాన్యకోణే-మందాకిన్యాహ్యదూరతఃసిద్ధాశ్రమేప్రాజ్యంబహు-బహుమూలఫలోదకేతస్మిన్దేశేవృత్తం - తాపసాశ్రమవాసిన్యామమఇదంవక్ష్యమాణంశ్రేష్ఠమభిజ్ఞానం- ప్రియంప్రతిత్వంబ్రూయాఇతియోజనా॥౧౩॥తస్యేతి॥ తవాంకేసముపావిశమితి- ననుహనుమంతముద్దిశ్యాభిజ్ఞానంవక్తుముపక్రాంతాదేవీరామంసంబోధ్యకిమర్థంకథయతీతిచేత్ -సత్యంమహ్యమభిజ్ఞానంవక్తుముపక్రాంతాత్వామేవాభిముఖీకృత్య-ఏవముత్తరంప్రాదాదితిహనుమతారామాయవాచయితుమితినదోషః॥౧౪॥తతఇతి॥పర్యతుండయత్పర్యఖండయత్ - స్తనాంతరఇతిశేషః॥౧౫॥౧౬॥ఉత్కర్షంత్యామితి॥పక్షిణావసనేస్రస్యమానేసతి-రశనాముత్కర్షంత్యాంఆకృష్యమాణాయాంమయి-క్రుద్ధాయాంసత్యాం-తతఃతదాత్వయాఅహందృష్టాస్మీతిసంబంధః॥౧౭॥భక్షగృధ్నేనేతి॥

కారోత్సారణార్థమితి శేషః॥౧౭॥త్వయేతి॥ భక్షగృధ్నేనభక్షలోలుపేన-దారితావిదారితా. త్వాముపాగతాపునరుత్సంగమావిశమిత్యేతాభ్యాం కాకోత్సారణార్థమంకాదుత్థానమనుధావనంచకృతందేవ్యేత్యవగమ్యతే॥౧౯॥ బాష్పేతి॥ రామాంకే కేవలంస్థితాస్మి-తదాకాకోమాంకించిదదారయత్ - తందృష్ట్వాతత్పలాయనార్థంస్వయమాయాసంకుర్వంతీంతదశక్త్యారుదంతీంమాం రామఃపరిహాసపూర్వకంసాంత్వితవానిత్యర్థః - అనేనస్వరక్షణేస్వయంప్రవృత్తశ్చేదీశ్వరఉపేక్షతేస్వయమప్రవృత్తౌసరక్షతీతిద్యోతితం॥౨౩॥ వాయసేనతతస్తేనబలవత్ క్లిశ్యమానయా । సమయాబోధితశ్శ్రీమాన్సుఖసుప్తఃపరంతపః॥ సఃనిఖిలలోకవిదితనిరతిశయసౌందర్యప్రసిద్ధః -మయాబోధితఃమయైవాహంహతా-స్వాపకాలికశ్రీవిశేషానుభవాత్ -లోకేకశ్చిత్సంచారదశాయాంసుందరఇవభాతిశయనేదుర్లభతునాదిభిర్దోషాద్దృశ్యంతే - నతథాయం-శ్రీమాన్స్వాపకాలికశ్రీరుచ్యతే-సుఖసుప్తఃతత్వానుగతైవహిసుప్తిరపి-పరంతపః - శయనమేవసకలశత్రునివర్తనక్షమమిత్యర్థః-సుప్తశ్శ్రీమాన్-లోకేస్థానగమనశయనాదిదశాయాంరూపవానివలక్ష్యతేకశ్చిత్ - సంశయనేప్రకాశితప్రచ్ఛన్నదోషతయాజుగుప్సితోభవతి - అయంతుశయనావస్థాయామేవ నీరాజనాకర్తవ్యాదృష్టిదోషపరిహారాయేత్యేవంస్థితః॥౨౪॥సమామితి॥వితున్నాందారితాం॥౨౫॥కేనేతి॥ పంచవక్త్రేణవ్యాత్తముఖేన-పచివిస్తారఇత్యస్మాత్పచాద్యచ్ -కార్యాతిశయద్యోతనార్థంవాపంచసంఖ్యాకవక్త్రత్వోక్తిః-నాగనాసోరునాగహస్తోరు-కుపితపంచవక్త్రక్రీడాసమంతవస్తనవిదారణమితిభావః॥౨౬॥౨౭॥ననువాయసమాత్రేకిమర్థమస్త్రంముక్తమిత్యాశంక్యాహ-పుత్రఃకిలేతి॥ఇదంరక్షణానంతరం తేనైవోక్తమితిజ్ఞేయం - కిలేతిప్రసిద్ధౌ-ఇంద్రపుత్రత్వేనప్రసిద్ధోజయంతఏవవాయసరూపేణాగతఇత్యాహుః-వాయసరూపోన్యఃపుత్రఇత్యప్యాహుః॥౨౯॥సదర్భమితి॥ సంస్తరాత్ ఆస్తరణాత్ -గృహ్యగృహీత్వా-అస్త్రేణఅస్త్రమంత్రేణ-యోజయత్ అయోజయత్ - అభిమంత్రితవానిత్యర్థః-ద్విజంకాకం॥౩౦॥౩౧॥అనుసృప్తఇతి ॥ అనుసృప్తఃఅనుసృతః-వివిధాంగతింవివిధంస్థానం-లోకకామఃలోకయిత్రకామః-రక్షకాపేక్షీత్యర్థః॥౩౨॥ భగవద్వ్యతిరిక్తాబాంధవాభాసానరక్షకాఇత్యాహ.సపిత్రేతి॥సఃపురుషకారభూతాయామపికృతాపరాధః-సఃఆర్ద్రాపరాధః-పిత్రాచపరిత్యక్తః - అస్త్రకృతిభీతతయాప్రథమంపితరంరక్షకంగతః - తేనత్రైలోక్యాధిపతినాచత్య

తే శ్రాంతాపునరుత్సంగమావిశమ్ । క్రుధ్యంతీచప్రహృష్టేనత్వయాహంపరిసాంత్వితా॥౧౯॥బాష్పపూర్ణముఖీమందంచక్షుషీపరిమార్జతీ । లక్షితాహంత్వయానాథవాయసేనప్రకోపితా॥౨౦॥పరిశ్రమాత్ప్రసుప్తాచరాఘవాంకేప్యహంచిరమ్ ।పర్యాయేణప్రసుప్తశ్చమమాంకేభరతాగ్రజః॥౨౧॥సతత్రపునరేవాథవాయసస్సముపాగమత్॥౨౨॥తతస్సుప్తప్రబుద్ధాంమాంరామస్యాంకాత్సముత్థితామ్✱వాయసస్సహసాగమ్యవిదదారస్తనాంతరే॥౨౨॥పునఃపునరథోత్పత్యవిదదారసమాంభృశమ్।తతస్సముక్షితోరామోముక్తైశ్శోణితబిందుభిః॥౨౩॥వాయసేనతతస్తేనబలవత్ క్లిశ్యమానయా ✱ సమయాబోధితశ్శ్రీమాన్సుఖసుప్తఃపరంతపః॥౨౪॥ సమాందృష్ట్వామహాబాహుర్వితున్నాంస్తనయోస్తదా ✱ ఆశీవిషఇవక్రుద్ధశ్శ్వసన్వాక్యమభాషత॥౨౫॥కేనతేనాగనాసోరువిక్షతంవైస్తనాంతరమ్ ✱ కఃక్రీడతిసరోషేణపంచవక్త్రేణభోగినా॥౨౬॥వీక్షమాణస్తతస్తంవైవాయసంసముదైక్షత✱నఖైస్సరుధిరైస్తీక్ష్ణైర్మామేవాభిముఖంస్థితమ్॥౨౭॥పుత్రఃకిలసశక్రస్యవాయసఃపతతాంవరః✱ధరాంతరగతశ్శీఘ్రంపవనస్యగతౌసమః॥౨౮॥తతస్తస్మిన్మహాబాహుఃకోపసంవర్తితేక్షణః✱వాయసేకృతవాన్క్రూరాంమతింమతిమతాంవరః॥౨౯॥సదర్భంసంస్తరాద్గృహ్యబ్రాహ్మేణాస్త్రేణయోజయత్ ✱సదీప్తఇవకాలాగ్నిర్జజ్వాలాభిముఖోద్విజమ్॥౩౦॥ సతంప్రదీప్తంచిక్షేపదర్భంతంవాయసంప్రతి ✱ తతస్తంవాయసందర్భస్సోంబరేనుజగామహ॥౩౧॥అనుసృప్తస్తదాకాకోజగామవివిధాంగతిమ్ ✱ లోకకామఇమంలో

క్షగృధ్నేనభక్షలోలుపేన-దారితావిదారితాత్వాముపాగతాపునరుత్సంగమావిశమిత్యేతాభ్యాంకాకోత్సారణార్థం అంకాదుత్థానమనుధావనంచదేవ్యాకృతమిత్యవగమ్యతే॥౨౧॥తి॥సతత్రేతి॥త్వయిస్వపతిమయిజాగ్రత్యామిత్యర్థః సుప్తప్రబుద్ధాంరాఘవాంకేసుప్త్వాతతఃప్రబుద్ధామతఏవరాఘవాంకాదుత్థితాంవాయసఃపునరాగమ్యస్తనాంతరేవిదదారవ్యలిఖత్॥౨౨॥౨౬॥తి॥వీక్షమాణఇతస్తతఃప్రాంతదేశమిత్యర్థః॥౨౭॥పుత్రఇతి॥ధరాంతరగతఃభూమింప్రాప్తః॥౨౮॥తి॥కోపసంవర్తితేవివర్తితేఈక్షణేయేనసః॥౨౯॥ సదర్భమితి ॥ దర్భంసంస్తరాత్ గృహ్యగృహీత్వాయోజయత్ అయోజయత్ ద్విజంకాకం॥ ౩౧॥ అను

క్తః-ఇంద్రో మహేంద్రస్సురనాయకో వేతితస్యాసమర్థత్వోక్తేః।పరిత్యక్తః త్యాగోపినాపాతతఃబుద్ధిపూర్వంత్యక్తః-త్యజేదేకంకులస్యార్థే గ్రామస్యార్థేకులం త్యజేదితిన్యాయాత్।యద్వాపరిత్యక్తః భార్యాపుత్రాదిభిస్సహత్యక్తః-చకారేణమాతాసముచ్చీయతే తేనకేవలంహితపరేణపిత్రాప్రియపరయామాత్రాచపరిత్యక్తః-సీతానారీజనస్యాస్యయోగక్షేమంవిధాస్యతీతిస్వరక్షకభూతాయామపిసాపరాధత్వాదితిభావః- పిత్రపేక్షయామాతుర్వాత్సల్యాతిశయాత్తామేవప్రథమంగచ్ఛతిస్మ-తతఃపితరంపిత్రాత్యాగవచనాన్మాత్రాత్యాగస్సిద్ధపవేతిచకారేణసూచితం-పితృభ్యాంత్యాగేపిబాంధవానత్యజంతి-కింపితరౌసర్వథాత్యక్షతఇతి తైరపిత్యక్తఇత్యాహసురైశ్చ-కస్యబిభ్యతిదేవాశ్చజాతరోషస్యసంయుగఇతిరామనయనేరక్తైతేపిబిభ్యతిహి - ఏవంపూర్వస్సజాతీయైస్త్యక్తత్వేపిపరిగృహ్ణాతి పక్షిరూపసజాతీయైఃకింత్యక్తఇత్యపేక్షాయాంతథేత్యాహచకారేణ-పక్షిణోపిప్రయాచంతేసర్వభూతానుకంపినమితిపక్షిణామపిశరణ్యత్వాత్ స్వనాయకగరుడస్వామిత్వాచ్చపక్షిభిరపిపరిత్యక్తః-సమహర్షిభిః-పిత్రాదిబంధూనామరక్షకత్వేపిఆనృశంస్యప్రధానామహర్షయోరక్షిష్యంతీతిగతః- తైరపిప్రకామందూరదర్శిభిఃపరిత్యక్తః- ఆనృశంస్యవిషయవ్యవస్థాస్తీతితైస్త్యక్తఇత్యర్థః - ఏతదంగీకారేవయమపిసంసర్గదోషేణనశ్యేమ-అస్మాభిస్త్యాగేనన్యగతికత్వాద్రామఏ నంస్వీకరిష్యతీతితైస్త్యక్తః- మహర్షిభిః-యోవిష్ణుంసతతంద్వేష్టితంవిద్యాదంత్యగేతసమితివిష్ణుద్వేషేణచండాలత్వాత్ చండాలఃపక్షిణాంకాకఇత్యుక్తేశ్చచండాల నాస్మద్వాటమాగచ్ఛేదితిత్యక్తః-ఎవంరక్షకాంతరాదర్శనాన్నష్టగజోఘటమప్యన్వేషతఇతి న్యాయేనస్వైరవివృతద్వారాన్సర్వాన్గృహాన్ గతఇత్యాహ త్రీన్లోకాన్ సంపరిక్రమ్య-పరిక్రమ్య-ఏతదేవనవకృత్వోగతః-సంపరిక్రమ్య- గృహస్థైరవిజ్ఞాతతయాకవాటమూలేష్వలీనశ్చేత్యర్థః - అపికదాచిత్ కృపైషాముత్పద్యేతేతిమత్వాపునఃపునర్గతఇత్యర్థః-అమునిష్కాస్యకవాటబంధనంసర్వైఃకృతమిత్యర్థః - తతఃకింకృతమిత్యత్రాహ తమేవశరణంగతః రక్షకత్వేనప్రాప్తాపేక్షయాహింసకత్వేనస్థితస్యముఖమేవశీతళమిత్యవస్థితః-అతస్తమేవశరణంగతః-యదివారావణస్స్వయమిత్థ్యేవంస్థితోహిరామఃతమేవసర్వలోకశరణ్యమేవ-తమేవదోషోయద్యపినత్యజేయమితిస్థితం-శరణంగతఃనివాసంగతః-నతూపాయతయాగతః-నివాసవృక్షస్సాధూనామిత్యుక్తేః॥౩౩॥ సతమితి॥సఃరక్షకైకస్వభావః-తంప్రాతికూల్యైకనిరతం-భూమౌనిపతితందేవజాతితయాభూమిమస్పృశన్నపిభూమౌపతితం - భూమావిత్యుపుత్రంపితరిశిశుమాణేసయథామాతుఃపాదయోఃపతతితథాపతత్ -శరణ్యఃసర్వావస్థాస్వపిశరణవరణార్హః- శరణాగతంఅనన్యగతికతయాస్వముపాగతం-వధార్హమపిరామసిద్ధాంతేనాపివధార్హం- కాకుత్స్థఃకృపయాపర్యపాలయత్-లోచితస్వభావేనరక్షితవాన్-కృపయాఅస్మదాద్యారబ్ధంకార్యంప్రబలకర్మణానసమాప్యతే- తథాతేనారబ్ధమపికృపయానపూర్యతఇతిభావః॥తనిశ్లోకి॥౩౪॥ నశర్మేత్యాది॥ పరిద్యూనంపరితప్తం-తదుచ్యతామిత్యనంతరంహినస్తుదక్షిణాక్షిత్వచ్ఛరఇత్యథసోబ్రవీదిత్యర్థమనుసంధేయం॥ రా॥ తదుచ్యతామితిప్రశ్నానంతరంహినస్తిస్మసదక్షిణమితివచనాదస్త్రలక్ష్యత్వేనదక్షిణాక్షిప్రదానపరంప్రతివచనంకాకేనకృతమిత్యవగమ్యతే॥౩౬॥ ౩౭॥ సరామామేతి॥దశరథాయస్వలోకస్థతయాపూర్వమేవమిత్రభూతాయ॥౩౮॥మత్కృతఇతి॥ సముదీరితంప్రయుక్తం-హరత్ అహరత్॥౩౯॥సఇతి॥సఃపరదుః

కంసర్వంవైవిచచారహ॥౩౨॥సపిత్రాచపరిత్యక్తస్సురైశ్చసమహర్షిభిః * త్రీన్లోకాన్సంపరిక్రమ్యతమేవశరణంగతః॥౩౩॥సతంనిపతితంభూమౌశరణ్యశ్శరణాగతమ్ * వధార్హమపికాకుత్స్థఃకృపయాపర్యపాలయత్॥ ౩౪॥ నశర్మలబ్ధ్వాలోకేషుతమేవశరణంగతః * పరిద్యూనంవిషణ్ణంచసతమాయాంతమబ్రవీత్ । మోఘంకర్తుంనశక్యంతుబ్రాహ్మమస్త్రంతదుచ్యతామ్॥౩౫॥హినస్తుదక్షిణాక్షిత్వచ్ఛరఇత్యథసోబ్రవీత్॥ ౩౬॥తతస్తస్యాక్షికాకస్యహినస్తిస్మసదక్షిణమ్॥౩౭॥దత్త్వాసదక్షిణంనేత్రంప్రాణేభ్యఃపరిరక్షితః॥౩౮॥ సరామాయనమస్కృత్వారాజ్ఞేదశరథాయచ * విసృష్టస్తేనవీరేణప్రతిపేదేస్వమాలయమ్॥౩౯॥మత్కృతేకాకమాత్రేతుబ్రహ్మాస్త్రంసముదీరితమ్ * కస్మాద్యోమాంహరత్త్వత్తః

సృష్టఇతి॥అనుసృష్టఃఅనుసృతఃలోకకామఃరక్షకజనాకాంక్షీ॥౩౨॥తి॥పిత్రాచపరిత్యక్తఃస్వర్గేపీతిశేషః- పిత్రేత్యుపలక్షణం బ్రహ్మేంద్రాదీనాం॥౩౩॥తి॥ పర్యపాలయత్ ప్రాణరక్షణేనేతిశేషః॥౩౪॥నశర్మేతి॥పరిద్యూనంపరితప్తం॥ మోఘమితి॥ఉచ్యతామితిప్రశ్నానంతరంహినస్తిస్మసదక్షిణమితివచనాదస్త్రలక్ష్యత్వేనదక్షిణాక్షి కాకేనదత్తమిత్యవగమ్యతే॥ ౩౮॥ ఎవంహనుమతేరామైకసంవేద్యమభిజ్ఞానమభిధాయ-దుఃఖావేశాద్రామమేవబుద్ధిస్థంసంబోధ్య- సోపాలంభంప్రార్థ

క్షంతుమర్హసీత్యాహ - సమహోత్సాహ ఇత్యుక్తవాన్ త్వం- మహోత్సాహః ఏతదనుష్ఠానపర్యంతం కుర్వన్- మయి అత్యంతదుఃఖితాయాం- కృపాం పరదుఃఖాసహిష్ణుత్వం- ప్రకాశయితుమర్హసి- నరోత్తమ- ఏవం న కరోషి చేత్తవ నరోత్తమత్వస్య హానిరేవ స్యాత్ - తస్మాదేతద్వచనమనుష్ఠానపర్యంతం కృత్వా మాం జీవయిత్వా తవ నరోత్తమత్వం పరిపాలయేతి భావః- అనాథా ఇవ అనాథేవ- ఆర్షో గుణాభావః- ఆనృశంస్యం పరో ధర్మః- తావారోపణానంతరం వేతనాభ్యర్థనవత్సంశ్లేషదశాయాం తవాత్యంతాభిమతో ధర్మః క ఇతి మయా పృష్టే పరదుఃఖం దృష్టం చేత్తదసహిష్ణుత్వమేవ పరమో ధర్మ ఇతి మమాభిమతం తథైవ మత్స్వభావ ఇతి త్వయా రహస్యోద్ఘాటనం కృతం - త్వత్త ఏవ- న తు నూతనముఖేన మయా శ్రుతః- ఇదం శ్రవణమాత్రపర్యవసాయి జాతం న త్వనుష్ఠానపర్యవసాయీతి రామం పృచ్ఛేతి భావః - ఏవం పృచ్ఛంత్యాస్సీతాయాః ప్రత్యుత్తరం దిశతో రామస్య చ కో అభిప్రాయ ఇతి చేదుచ్యతే - ఏతస్య సంశ్లేషస్య విచ్ఛేదో భవతి చేత్ - కిం కరిష్యామీతి కాతరతయా పృష్టవతీ - సోఽపి మద్విరహక్లేశేన త్వామ్యంతీం త్వాం న కదాచిదపి పశ్యేయమిత్యుక్తవాన్- అయమర్థః అప్యహం జీవితం జహ్యామితి శ్లోక ప్రఘట్టికాదాదర్శితః॥౪౧॥ జానామీతి॥ అపారపారం దురధిగమపారం- అసీమమిత్యర్థః- దురధిగమగుణసీమమిత్యర్థో వా॥ రా॥ జానామీతి ॥ అపారపారం- పారకర్మసమాప్తావితి ధాతోర్నిష్పన్నత్వాదత్ర పారశబ్దేన కర్మసమాప్తిరుచ్యతే- అపారాః పారాః కర్మసమాప్తయో యస్య స తథోక్తః- నిరవధికాపదాన ఇత్యర్థః॥౪౨॥౪౩॥ న నాగా ఇతి ॥ ప్రతిసమాధితుం ప్రతిబద్ధుం॥౪౪॥ తస్యేతి- సంభ్రమః భావవృత్తిః॥౪౫॥౪౬॥ యది తావితి॥ ఉపేక్షతః ఉపేక్షేతే- యది తౌ- సంగతావితి శేషః॥౪౭॥ మమైవేతి॥ సమర్థావిరోధివర్గము న్మూల్యమర్దక్షణానుగుణశక్తిమంతౌ- పరంతపౌ ఇతః పూర్వం ప్రతిపక్షనిర్దహనం కుర్వంతౌ- ఏవంభూతావపి- తౌ మాం ప్రాణపర్యంతరక్షణప్రవృత్త్యర్హదశాం ప్రాప్తాం మాం- నావేక్షేతే ఇతి యత్ నకటాక్షయత ఇతి యత్ .అస్య నిమిత్తం తయోర్వా మయి వా కించిద్భవితుమర్హతి- తత్ర తద్విషయే తాదృశనిమిత్తప్రసక్తిర్నాస్తి- సామర్థ్యపరంతపత్వాదిదర్శనాత్ -పరిశేషాన్మమైవ పాపం అస్య నిమిత్తం భవితుమర్హతి- యద్వా మమైవ ద్విషంతః పాపకృత్యామిత్యుక్తరీత్యా అన్యతో నాగతమిత్యర్థః- కించిత్ నహి వయం సర్వజ్ఞాః అస్మాభిరజ్ఞాతం కించిద్భవితుమర్హతి- మహత్ప్రారబ్ధఫలతయానుభవం వినా దుష్పరిహారం - అస్తి న సంశయః కార్యే సతి కారణే కిమస్తి సందేహః- యద్వా కించిత్ అనిర్వచనీయం- మహద్దుష్కృతమస్తీత్యనేన కిం త్వాపన్యత వైదేహ ఇత్యాదినోక్తో భగవదపచారః - ఉక్తం హి - కీదృశం తు మయా పాపం పురా దేహాంతరే కృతమితి। దేహాంతరే బాలశరీరే॥౪౮॥ వైదేహ్యా ఇతి॥ సాశ్రు యథా తథా భాషితం ఉక్తం॥ ౪౯॥ త్వచ్ఛోకేతి ॥ త్వచ్ఛోకవిముఖః త్వ

తుమసేతం మహీపతే॥౩౯॥ స కురుష్వ మహోత్సాహః కృపాం మయి నరర్షభ * త్వయా నాథవతీ నాథ హ్యనాథేవ హి దృశ్యతే। ఆనృశంస్యం పరో ధర్మస్త్వత్త ఏవ మయా శ్రుతః॥౪౧॥ జానామి త్వాం మహావీర్యం మహోత్సాహం మహాబలమ్। అపారపారమక్షోభ్యం గాంభీర్యాత్సాగరోపమమ్ * భర్తారం ససముద్రాయా ధరణ్యా వాసవోపమమ్॥౪౨॥ ఏవమస్త్రవిదాం శ్రేష్ఠః సత్యవాన్బలవానపి * కిమర్థమస్త్రం రక్షస్సు న యోజయతి రాఘవః॥౪౩॥ న నాగా నాపి గంధర్వా నాసురా న మరుద్గణాః * రామస్య సమరే వేగం శక్తాః ప్రతిసమాధితుమ్॥౪౪॥ తస్య వీర్యవతః కశ్చిద్యద్యస్తి మయి సంభ్రమః * కిమర్థం న శరైస్తీక్ష్ణైః క్షయం నయతి రాక్షసాన్॥౪౫॥ భ్రాతురాదేశమాదాయ లక్ష్మణో వా పరంతపః * కస్య హేతోర్న మాం వీరః పరిత్రాతి మహాబలః॥౪౬॥ యది తౌ పురుషవ్యాఘ్రౌ వాయ్వగ్నిసమతేజసౌ * సురాణామపి దుర్ధర్షౌ కిమర్థం మాముపేక్షతః॥౪౭॥ మమైవ దుష్కృతం కించిన్మహదస్తి న సంశయః * సమర్థావపి తౌ యన్మాం నావేక్షేతే పరంతపౌ॥౪౮॥ వైదేహ్యా వచనం శ్రుత్వా కరుణం సాశ్రు భాషితమ్। అథాబ్రవీన్మహాతేజా హనుమాన్మారుతాత్మజః॥౪౯॥ త్వచ్ఛోకవిముఖో రామో దేవి సత్యేన మే శపే * రామే దుఃఖాభిపన్నే చ లక్ష్మణః పరితప్యతే॥౫౦॥ కథంచిద్భవతీ దృష్టా న కాలః పరిశోచితుమ్॥౫౧॥ ఇమం ముహూర్తం దుఃఖానాం ద్రక్ష్యస్యంతమనిందితే। తావుభౌ పురుషవ్యాఘ్రౌ రా

యతే- మత్కృతే త్యాదిసార్ధచతుష్టయేన॥ యః త్వత్తో మామహరత్ - తం రావణం కస్మాత్ క్షమసే ఉపేక్షసే ఇత్యర్థః॥౩౯॥ స ఇతి॥ సత్త్వం ఆనృశంస్యం అక్రౌర్యం ॥౪౧॥ జానామీతి॥ అపారం దూరపారం అపారపృథగుణసీమాంతం॥౪౪॥ తస్యేతి॥ సంభ్రమః త్వరా॥౪౬॥ యది తావితి॥ సంగతావితి శేషః ఉపేక్షతః ఉపేక్షేతే॥౪౭॥ మమేతి॥ కించిత్ మహదపి॥౪౯॥ త్వదితి॥ త్వచ్ఛోకవిముఖః త్వద్విశ్లేషశోకేన స్వశరీరరక్షణేఽపరాఙ్ముఖః త్వద్దర్శనమనాయేత్యర్థః॥౫౦॥ కథంచిదితి॥ ఇమం ముహూర్తం

చ్ఛేనవిముఖః-విషయాంతరపరాఙ్ముఖః-ప్రత్యుతత్వయ్యేవదత్తచిత్తఇత్యర్థః॥౫౧॥ఇమమిత్యాది॥ఇమంముహూర్తంఅస్మిన్ముహూర్తే-సప్తమ్యర్థేద్వితీయా॥ ౫౭॥౫౫॥ కౌసల్యేతి॥ మనస్వినీలోకభర్తారంసుషువే-లోకేస్త్రియఃఇహలోకపరలోకయోఃస్వరక్షణార్థంపుత్రాన్సువతేనైవంమేశ్వశ్రూః - మనస్వినీవిపులమనస్కా-సర్వలోకరక్షకఃపుత్రోమేభవేదితివ్రతమనుష్ఠాయలోకోపకారాయపుత్రంసూతవతీ - ఏవంభూతఃకౌసల్యాసంకల్పఃకథంమోఘస్స్యాత్ - అహమత్రలోకే-నకిమంతభర్తా-తంమమార్థేసుఖంపృచ్ఛ - అస్మద్రక్షణంనమయాప్రార్థ్యంతచ్చింతాతస్యైవఅస్మత్త్వరాతువిళంబాసహిష్ణుతయా-తస్మాత్తత్సత్తాచేన్మద్రక్షణస్యనకాపిహానిః-అతస్తత్సత్తైవాస్మాభిరాశాస్యతే. తేనతస్యసుఖమస్తికిమితిత్వయాపృష్టమితివద- ఏవంచలోకవదస్మాభిశ్చతస్మాత్కించిదపేక్షితంచేత్ లోకైర్యత్కార్యంతత్ కార్యంమయాపికార్యమిత్యాహశిరసాచాభివాదయ-అహంతంశిరసాప్రణతవత్యస్మీతితమభివాదయ. ప్రణిపాతంకుర్విత్యర్థః-కథంనాయికానాయకంశిరసాప్రణమేదితిచేత్ ఆచారప్రధానజనకకులనందిన్యైవమనుష్ఠితమితి.కిమత్రప్రమాణంప్రష్టవ్యంప్రణయరోషైశైవమాహేతిచేన్నహనుమద్వచనేనతస్యశాంతత్వాత్ ననుమమార్థేమత్కార్యసిద్ధ్యర్థంతంప్రణమేత్యర్థః కింనస్యాదితిచేత్ -మమార్థఇత్యస్యోభయతాన్వయాత్ -పూర్వమత్రమయాపృష్టమితిపృచ్ఛేత్యర్థస్యావశ్యకత్వాదత్రాపిమయాప్రణతమితిప్రణమేత్యస్యస్వరసత్వాత్॥ తనిశ్లోకి॥ లోకేస్త్రియఃస్వజీవనదశాయాంపోషకంపరతోనిస్తారకంచపుత్రమభిలషంతి కౌసల్యాతువిపులమనస్కా-తయాసర్వలోకరక్షకంపుత్రంప్రార్థ్యవ్రతాచరణేనలబ్ధవతీ-తత్ప్రార్థనాఫలాకిం - అహంలోకశబ్దాంతర్భూతానభవామికిం-జలసమీపస్థితసస్యస్యశుష్కతావత్ సర్వావస్థాస్వప్యనుసృతాయామమరక్షణేతత్ప్రార్థనాసంకుచితాకిం-తంమమార్థేసుఖంపృచ్ఛ - మమరక్షణంనప్రార్థనీయంతస్యమనసితిష్ఠత్వేవ.కింతుత్వయాతస్యసుఖజననేనభావ్యం-తస్యావస్థానేఅస్మద్రక్షణంభవిష్యతీతిత దేవాశాస్యతే- శిరసాచాభివాదయ - అగ్నిసాక్షికంగృహీతపాణినాచరక్షణంకార్యంతన్నక్రియతే-ఇతరసాధారణ్యేనవారక్షణంక్రియతాం- తైర్యత్క్రియతేతన్మయాప్యభివాదనంక్రియతఇత్యస్మదర్థమభివాదనం-కురు॥౫౬॥స్రజశ్చేతి॥సంతీతిశేషః-స్రగాదయస్సంతిపృథివ్యాం-దుర్లభమైశ్వర్యమప్యస్తి-తథాపితరంమాతరంచైవసంమాన్యసుమిత్రాయేనసుప్రజాఃసఃరామమనుప్రవ్రజితః॥౫౭॥ఆనుకూల్యేనేతి॥ఆనుకూల్యేనభక్త్యేత్యర్థః॥౫౮॥సింహస్కంధఇతి॥ సమాచరన్పరిచరన్॥ ౬౧॥ వృద్ధోపసేవీత్యాది॥ యస్యాంధురియస్మిన్కార్యనిర్వాహఇత్యర్థః॥౬౩॥యమితి॥ఆర్యంశ్వశురందశరథం-నానుస్మరేత్ -పితృవత్సమ్యగ్రక్షకత్వాదితిభావః॥౬౪॥ యథాహేతి॥ రామః

జపుత్రౌ మహాబలౌ * త్వద్దర్శనకృతోత్సాహౌ లంకాం భస్మీకరిష్యతః॥౫౨॥హత్వా చ సమరే క్రూరం రావణం సహబాంధవమ్ * రాఘవస్త్వాం విశాలాక్షి నేష్యతి స్వాం పురీం ప్రతి॥౫౩॥ బ్రూహి యద్రాఘవో వాచ్యో లక్ష్మణశ్చ మహాబలః * సుగ్రీవో వాపి తేజస్వీ హరయోపి సమాగతాః॥౫౪॥ఇత్యుక్తవతి తస్మింశ్చ సీతా సురసుతోపమా * ఉవాచ శోకసంతప్తా హనుమంతం ప్లవంగమమ్॥ ౫౫ ॥కౌసల్యా లోకభర్తారం సుషువే యం మనస్వినీ * తం మమార్థే సుఖం పృచ్ఛ శిరసా చాభివాదయ॥౫౬॥ స్రజశ్చ సర్వరత్నాని ప్రియా యాశ్చ వరాంగనాః * ఐశ్వర్యం చ విశాలాయాం పృథివ్యామపి దుర్లభమ్॥ పితరం మాతరం చైవ సంమాన్యాభిప్రసాద్య చ * అనుప్రవ్రజితో రామం సుమిత్రా యేన సుప్రజాః॥౫౭॥ఆనుకూల్యేన ధర్మాత్మా త్యక్త్వా సుఖమనుత్తమమ్ * అనుగచ్ఛతి కాకుత్స్థం భ్రాతరం పాలయన్వనే॥ ౫౮ ॥సింహస్కంధో మహాబాహుర్మనస్వీ ప్రియదర్శనః * పితృవద్వర్తతే రామే మాతృవన్మాం సమాచరన్॥౬౦॥ హ్రియమాణాం తదా వీరో న తు మాం వేద లక్ష్మణః॥ ౬౧ ॥వృద్ధోపసేవీ లక్ష్మీవాన్ శక్తో న బహుభాషితా । రాజపుత్రః ప్రియః శ్రేష్ఠస్సదృశః శ్వశురస్య మే * మమ ప్రియతరో నిత్యం భ్రాతా రామస్య లక్ష్మణః । నియుక్తో ధురి యస్యాం తు తాముద్వహతి వీర్యవాన్॥౬౩॥యం దృష్ట్వా రాఘవో నైవ వృత్తమార్యమనుస్మరేత్ । స మమార్థాయ కుశలం వక్తవ్యో వచనాన్మమ * మృదుర్నిత్యం

అస్మిన్ముహూర్తే॥౫౬॥స్రజశ్చేత్యాది॥పృథివ్యామపిదుర్లభమిత్యత్రత్యక్త్వేత్యాకృష్యయోజ్యం-అనుప్రవ్రజితోరామమిత్యత్రసఇతిశేషః॥౫౮॥ సింహస్కంధఇతి॥సమాచరన్ ॥ ౬౧ ॥ నియుక్తేతి॥యస్యాంధురియంలక్ష్మణంనియుజ్యైవ- స్వయంతాంధురంరామఉద్వహతి॥౬౩॥యందృష్ట్వేతి॥రాఘవః - యందృష్ట్వామృతమపిగతంఆర్యందశరథంనానుస్మరేత్ -పితృవత్సమ్యగ్రక్షకత్వాత్ పితరంనస్మరతీతిభావః॥౬౪॥యథేతి॥మకిషభుయకరోభవేల్లక్ష్మణః- తథాకర్తవ్యమితి

యథాదుఃఖక్షయకరో భవేత్తథావక్తవ్యమిత్యర్థః-కార్యనిర్యోగే కార్యసంఘటనే-ప్రమాణంవ్యవస్థాపకః॥౬౫॥ రాఘవ ఇతి॥ త్వత్సమారంభాత్త్వదుత్సాహాత్ ॥౬౬॥ ఇదమిత్యాది ॥ ఊర్ధ్వంమాసాత్ -రావణకృతమాసద్వయావధిం నసహిష్య ఇతిభావః- నికృత్యావంచనేన-పాతాలాదివకౌశికీం-అత్రేతికరణంద్రష్టవ్యం-ఇదంచ బ్రూయా ఇతిపూర్వేణాన్వయః-కౌశికః ఇంద్రః-తత్సంబంధినీ శ్రీః కౌశికీ-తామివ-ఏవం బ్రహ్మపురాణే శ్రూయతే- పురావృత్రవధే బ్రహ్మహత్యాభిభూతంనిశ్శ్రీకమింద్రం భగవాన్నారాయణో దేవైస్సహవైష్ణవేనాశ్వమేధేన నిష్కల్మషంకృత్వా త్రైలోక్యరాజ్యేభిషిచ్య పురాతనీం పౌరందరీంశ్రియముపాహ్వయత్ -తతోశరీరవాక్యాద్గవాక్షతీర్థవర్తినీం తాముపశ్రుత్య స దేవదేవో దేవాశ్చ తత్ర జగ్ముః తతస్తాన్ దృష్ట్వా సా శ్రీః పాతాలం ప్రవివేశ -తత్ర ప్రవేష్టుమశక్నువంతో దేవాః పునరప్యశరీరవాక్యంయుష్మాసు సర్వలక్షణసంపన్నస్తాం ప్రతినేతుమర్హతీత్యుపశ్రుత్య తమేవపురుషోత్తమం ప్రార్థయామాసుః-స తత్ర ప్రవిశ్య పాతాలాత్తాం సముద్ధృత్య తైస్సహ శక్రాయ ప్రాదాదితి-మహాభారతే తు - ఉచథ్యస్య భార్యాం యము నాయాం గిస్నాంతీం వరుణో హృత్వా పాతాలమనయత్ - తాముచథ్యో నారదేనయాచిత్వా తామలబ్ధ్వా కుపితః-పాతాలహ్రదశోషణేన తామవాపేతి శ్రూయతే-సాకౌశికీతి కేచిత్కథయంతి॥౬౭॥౬౮॥ ప్రతిగృహ్యేతి॥ మణిరత్నం మణిశ్రేష్ఠం-అంగుళ్యా యోజయామాస-చూడామణేరధిష్ఠానస్యప్రష్ఠేయా కేశసరణిః తత్రాంగులిం ప్రావేశయదిత్యర్థః-ఏవం తస్యైయసీకిమంగులిరిత్యత్రాహ-నహీతి-అస్యహనుమతః భుజః నప్రాభవన్నస్థూలోభవత్ -నతదానీం సమహాకాయః భుజశ్చ నస్థూలః- తేనాంగులిస్తస్యైయసీత్యర్థః-ఏతేన దైవ్యప్రదర్శితం మహద్రూపం విహాయ పురప్రవేశకాలికం సూక్ష్మరూపమంగీకృతవానిత్యవగమ్యతే॥౭౦॥ మణిరత్నమితి ॥ ప్రణతః నమ్రగాత్రః॥౭౧॥౭౨॥ మణివరమితి॥ పవనావధూతముక్తః-మహావాతకంపితః తేనరహితశ్చేత్యర్థః. ప్రతిసంక్రమం ప్రతిప్రయాణం ప్రపేదే ప్రాప్తుముద్యుక్తః॥ అస్మిన్సర్గే సార్ధత్రిసప్తతిశ్లోకాః॥౭౩॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే శ్రీమద్రామాయణభూషణే శృంగారతిలకాఖ్యానే సుందరకాండవ్యాఖ్యానే అష్టత్రింశస్సర్గః.

శుచిదర్శః ప్రియో రామస్యలక్ష్మణః॥౬౪॥ యథాహి వానరశ్రేష్ఠ దుఃఖక్షయకరో భవేత్ * త్వమస్మిన్కార్యనిర్యోగే ప్రమాణం హరిసత్తమ॥౬౫॥ రాఘవస్త్వత్సమారంభాన్మయియత్నపరో భవేత్ ॥౬౬॥ ఇదం బ్రూయాశ్చ మే నాథం శూరం రామం పునఃపునః। జీవితం ధారయిష్యామి మాసం దశరథాత్మజ * ఊర్ధ్వం మాసాన్న జీవేయం సత్యేనాహం బ్రవీమి తే । రావణేనోపరుద్ధాం మాం నికృత్యా పాపకర్మణా * త్రాతుమర్హసి వీర త్వం పాతాలాదివ కౌశికీమ్॥౬౭॥ తతో వస్త్రగతం ముక్త్వా దివ్యం చూడామణిం శుభమ్ * ప్రదేయో రాఘవాయేతి సీతా హనుమతే దదౌ॥౬౮॥ ప్రతిగృహ్య తతో వీరో మణిరత్నమనుత్తమమ్ * అంగుళ్యా యోజయామాస నహ్యస్య ప్రాభవద్భుజః॥౬౯॥ మణిరత్నం కపివరః ప్రతిగృహ్యాభివాద్య చ సీతాం ప్రదక్షిణం కృత్వా ప్రణతః పార్శ్వతః స్థితః॥౭౦॥ హర్షేణ మహతా యుక్తస్సీతాదర్శనజేన సః* హృదయేన గతో రామం శరీరేణ తు విష్ఠితః ॥ ౭౧ ॥ మణివరముపగృహ్య తం మహార్హం జనకనృపాత్మజయా ధృతం ప్రభావాత్ । గిరిరివ పవనావధూతముక్తస్సుఖితమనాః ప్రతిసంక్రమం ప్రపేదే ॥ ౭౨ ॥ ఇతి శ్రీమత్సుందరకాండే - అష్టత్రింశస్సర్గః. **

శేషః * త్వమితి॥ త్వమేవ కార్యనిర్యోగే కార్యసంఘటనే ప్రమాణం వ్యవస్థాపకః యతః-అతః రాఘవః మయి యత్నపరో భవేదితి సంబంధః॥ ౬౬ ॥ * ఊర్ధ్వం మాసాన్న జీవేయమితి॥ రావణదత్తమాసద్వయావధిమపి న సహిష్య ఇతిభావః * రావణేనేతి ॥ నికృత్యా తిరస్కారేణ-పాతాలాదివ కౌశికీమితి-కౌశికీం దేవేంద్రస్య శ్రియం పురాకిల వృత్రవధాద్బ్రహ్మహత్యాభిభూతస్యేంద్రస్య లక్ష్మీం పాతాలప్రవిష్టాం-దేవప్రార్థితో భగవానాదినారాయణః పాతాలాదుద్ధృత్య- పునరింద్రాయ శ్రియం ప్రాయచ్ఛదితి పౌరాణికీ కథాత్రానుసంధేయా॥౬౭॥ ప్రతిగృహ్యేతి॥ మణిరత్నం మణిశ్రేష్ఠం-అంగుళ్యా యోజయామాస అంగుళ్యా దధార- చూడామణేరధిష్ఠానస్య హేమపుష్పస్య కేశప్రవేశార్థం యో రంధ్రః-తత్ర అంగులీం ప్రావేశయదిత్యర్థః- ననుతదానీం హనూమతః సూక్ష్మరూపత్వాత్తన్మణివివరే సూక్ష్మరూపభూతా సంజన మేవ సమంజసమత ఆహ-నహీతి ॥ అస్య హనుమతో భుజః సూక్ష్మోపి నప్రాభవన్నమాతిస్మ-తత్ర నప్రావిశదిత్యర్థః- నప్రాభవద్భుజ ఇతి ప్రతిషేధస్య ప్రసక్తిపూర్వకత్వాత్ -ప్రసక్తేస్సూక్ష్మరూపపవసంభవాత్ - భుజప్రతిషేధేన దైవ్యప్రదర్శితమాత్రం రూపం విహాయ సూక్ష్మరూపేణ స్థితవానిత్యవగమ్యతే॥ ౭౨ ॥ మణివరమితి॥ పవనావధూతముక్తః మహావాతకంపవిముక్తః ప్రతిసంక్రమం ప్రతిప్రయాణం-ప్రపేదే ప్రారభత॥౭౩॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం-

విందరాజవిరచితే శ్రీరామాయణభూషణే శృంగారతిలకాఖ్యానే సుందరకాండవ్యాఖ్యానే అష్టత్రింశస్సర్గః. ******************************
మణిమిత్యాది ॥ అభిజ్ఞాతంసమ్యక్ జ్ఞాతం॥౧॥మణింత్వితి॥త్రయాణామితిఅధికగర్ధదయేశాంకకర్మణీతిపష్ఠీ-వివాహకాలేశిరోమణిదాతృత్వాత్పి త్రోఃగృహీతృత్వా చ్చమమ స్మరణమితిభావః-పాణిగ్రహణోత్సవేమమశ్వశురాభ్యాంప్రథమంశిరోభూషణతయాఏవదత్తః-అతఃత్రీనస్మాకం యుగపత్ స్మరిష్యతీత్యర్థ ఇత్యాహ కశ్చి త్ -తదనుచితం-మణిరత్నమిదందత్తంవై దేహ్యాశ్శ్వశురేణ మే। వధూకాలేతథాబద్ధమధికంమూర్ధ్ని శోభతఇత్యుపరివక్ష్యమాణత్వాద్వివాహకాలేరామజనన్యా అనాగమనాచ్చ॥౨॥౩॥త్వమితి ॥ కార్యనిర్యోగే కార్యసంఘటనే-ప్రమాణంవ్యవస్థాపకః-చింతయతస్తస్య-తవేతిశేషః॥౪॥సతథేతి॥ఆవంద్యేతిపదచ్ఛేదః॥౫॥౬॥ కుశలమితి॥ బ్రూయాఇతి-ధర్మసంహితంధర్మసహితం-ధర్మపురస్సరంకుశలంబ్రూయాఇత్యర్థః॥౭॥యథేతి ॥ దుఃఖాంబుసంరోధాత్ అంబూనిసంరుధ్యంతేఅ నేనేత్యంబుసంరోధఃజలధిః-సమాధాతుంరామమనుకూలయితుం॥౯॥ జీవంతీమితి॥ జీవంతీంసంభావయతి-జీవంతీంకరోతీత్యర్థః-తత్తథాఅవ్యయమేతత్ - వచనస్య ప్రయోజనమాహ- వాచేతి-వాచాధర్మంవాచికధర్మం॥౧౦॥తమేవధర్మముపపాదయతిద్వాభ్యాం నిత్యమిత్యాది॥౧౧॥౧౨॥అప్యర్కమితి ॥ పర్జన్యంఇంద్రం-ప ర్జన్యౌరసదబ్దేంద్రావిత్యమరః॥౧౬॥ సహీతి॥త్వన్నిమిత్తఇతి-జయః భవిష్యతీతి శేషః॥౧౭॥తస్యేతి॥సమ్యక్ సోపపత్తికం-సత్యంపరమార్థం- సుభాషితం శ్రుతిమ ధురం॥౧౮॥వచనంచేదమబ్రవీదిత్యుక్తంవివృణోతి-తతస్తమితి॥భర్తృస్నేహాన్వితంఆత్మనియోభర్తుస్స్నేహస్తేనాన్వితం-స్వవిషయభర్తృస్నేహప్రకాశకమి

మణిందత్వాతతస్సీతాహనుమంతమథాబ్రవీత్ । అభిజ్ఞానమభిజ్ఞాతమేతద్రామస్యతత్వతః॥౧॥మణింతుదృష్ట్వారామోవై త్రయాణాంసం స్మరిష్యతి । వీరోజనన్యామమచరాజ్ఞోదశరథస్యచ॥౨॥ సభూయస్త్వంసముత్సాహేచోదితోహరిసత్తమ । అస్మిన్కార్యసమారంభేప్రచింతయ యదుత్తరమ్॥౩॥త్వమస్మిన్కార్యనిర్యోగేప్రమాణంహరిసత్తమ ।హనుమన్యత్నమాస్థాయదుఃఖక్షయకరోభవ * తస్యచింతయతోయత్నోదుఃఖ క్షయకరోభవేత్ ॥౪॥సతథేతిప్రతిజ్ఞాయమారుతిర్భీమవిక్రమః*శిరసావంద్యవైదేహీంగమనాయోపచక్రమే॥౫॥జ్ఞాత్వాసంప్రస్థితందేవీవాన రంమారుతాత్మజమ్ * బాష్పగద్గదయావాచామైథిలీవాక్యమబ్రవీత్ ॥౬॥కుశలంహనుమన్బ్రూయాస్సహితౌరామలక్ష్మణౌ *సుగ్రీవంచసహా మాత్యంవృద్ధాన్సర్వాంశ్చవానరాన్ ।బ్రూయాస్త్వంవానరశ్రేష్ఠకుశలంధర్మసంహితమ్॥౭॥ యథాసచమహాబాహుర్మాంతారయతిరా ఘవః । అస్మాద్దుఃఖాంబుసంరోధాత్త్వంసమాధాతుమర్హసి॥౮॥జీవంతీంమాంయథారామస్సంభావయతికీర్తిమాన్ । తత్తథాహనుమన్వాచ్యం వాచాధర్మమవాప్నుహి॥౧౦॥నిత్యముత్సాహయుక్తాశ్చవాచశ్శ్రుత్వాత్వయేరితాః ।వర్ధిష్యతేదాశరథేఃపౌరుషంమదవాప్తయే॥౧౧॥మత్సం దేశయుతావాచస్త్వత్తశ్శ్రుత్వైవరాఘవః ।పరాక్రమవిధింవీరోవిధివత్సంవిధాస్యతి॥౧౨॥సీతాయావచనంశ్రుత్వాహనుమాన్మారుతాత్మజః।శి రస్యంజలిమాధాయవాక్యముత్తరమబ్రవీత్ ॥౧౩॥క్షిప్రమేష్యతికాకుత్స్థోహర్యృక్షప్రవరైర్వృతః।యస్తేయుధి జిత్వారీన్ శోకంవ్యపనయిష్యతి॥ ౧౪॥నహిపశ్యామిమర్త్యేషునాసురేషుసురేషువా ।యస్తస్యక్షిపతోబాణాన్స్థాతుముత్సహతేగ్రతః॥౧౫॥అప్యర్కమపిపర్జన్యమపివైవస్వతం యమమ్।సహిసోఢుంరణేశక్తస్తవహేతోర్విశేషతః॥౧౬॥సహిసాగరపర్యంతాంమహీంశాసితుమీహతే ।త్వన్నిమిత్తోహిరామస్యజయోజనకనం దిని॥౧౭॥తస్యతద్వచనంశ్రుత్వాసమ్యక్సత్యంసుభాషితమ్ । జానకీబహుమేనేథవచనంచేదమబ్రవీత్ ॥౧౮॥తతస్తంప్రస్థితంసీతావీక్షమాణాపునః

శ్రీరామాయణతత్వదీపికాఖ్యాయాం సుందరకాండవ్యాఖ్యాయాం అష్టత్రింశస్సర్గః. **
మణిమితి ॥ మణిందత్వారామస్యపతదభిజ్ఞాతమభిజ్ఞానమిత్యబ్రవీదితిసంబంధః॥౧॥మణింత్వితి ॥ త్రయాణాంసంస్మరిష్యతి త్రయాణామితికర్మణిషష్ఠీ-పాణిగ్రహ ణకాలేమమజనన్యైఇమంమణిందశరథసన్నిధౌజనకహస్తాదాదాయ - శిరోభూషణతయామహ్యందత్తవతీ - అతోమమజనన్యాదశరథంజనకంమాంచస్మరిష్యతీత్యర్థః ॥ ౩ ॥ త్వమితి॥ కార్యనిర్యోగేకార్యసంఘటనే- ప్రమాణంవ్యవస్థాపకః॥౭॥యథేతి॥దుఃఖాంబుసంరోధాత్ అంబుసంరోధోజలధిః-దుఃఖసాగరాదిత్యర్థః-సమాధాతుం వక్తుమిత్యర్థః॥౯॥౧౧॥ తి ॥ ఉత్సాహమేవఆహ రెణపునరాహ-మత్సందేశయుతాఇతి॥౧౨॥తతఇతి॥ భర్తుఃస్నేహాన్వితంఆత్మనియోభర్తుఃస్నేహఃతేనాన్వితం- రా

తియావత్ -అనుమానయదన్వమానయత్ -వక్ష్యమాణోక్తిరూపంసంమానవచనమబ్రవీదిత్యర్థః॥౨౦॥తవేతి॥ దుఃఖాద్దుఃఖపరామృష్టాంపూర్వదుఃఖాదధికేనదుఃఖేనస్పృష్టాం-దీపయన్నివ-వర్ధయన్నివేత్యర్థః॥౨౩॥అయమితి॥ అయంవక్ష్యమాణఃతిష్ఠతీవ మూర్తీభూతఇత్యర్థః॥౨౪॥తదస్మిన్నితి॥ సమాధానంపరిహారం॥౨౭॥అహమేవసాధయిష్యామీత్యాశంక్యాహ కామమితి॥ హేపరవీరఘ్నత్వంఅస్యకార్యస్యసర్వరాక్షసవధపూర్వకమత్వాప్రణరూపస్య-పరిసాధనేకామంపర్యాప్తఃశక్తః-ఏవంచేత్ఫలోదయఃశక్తిసమృద్ధిః తేయశస్యఃతవయశస్కరః నతుమమేతిభావః॥౨౮॥తహీతవకింయశస్యమిత్యాకాంక్షాయామాహ-బలైరితి॥ జిత్యజిత్వా-మాంగృహీత్వేతిశేషః యాయాత్ -రామఇతిచశేషః॥౨౯॥ఏతన్నకేవలంమమరామస్యాపీత్యాహశరైరితి॥తన్నిశ్లోకి॥౩౦॥తదితి॥తస్యఅనురూపంవిక్రాంతంయథాభవేత్తథా-ఉపపాదయకురు॥౩౧॥తదర్థోపహితమితి॥అర్థోపహితంఅర్థయుక్తం-సహితంపరస్పరసంగతం- హేతుసంహితంయుక్తియుక్తం - శేషంపూర్వమనుక్తం-ఉత్తరంవాక్యమబ్రవీత్ ॥౩౨॥౩౪॥తస్యేతి॥మనస్సంకల్పసంపాతాఃమనోవ్యాపారతుల్యగమనాః-నసజ్జతేనవిళంబతే॥౩౬॥ ౩౭ ॥మద్విశిష్టాశ్చేతి॥ప్రత్యవరఃహీనః-పూర్వంచతుర్ణామేవాత్రగతిరితివిచారప్రకారమాత్రముక్తం-అత్రతుపరమార్థః- యద్యపిబలేహనుమానధికః-తథాపివేగేసుగ్రీవసన్నిహితానీలాద

> పునః। భర్తుస్స్నేహాన్వితంవాక్యంసౌహార్దాదనుమానయత్॥౨౧॥యదివామన్యసేవీరవసైకాహమరిందమ।కస్మింశ్చిత్సంవృతేదేశేవిశ్రాంతశ్శ్వోగమిష్యసి॥౨౦॥మమచేదల్పభాగ్యాయాస్సాన్నిధ్యాత్తవవానర।అస్యశోకస్యమహతోముహూర్తంమోక్షణంభవేత్॥౨౧॥గతేహిహరిశార్దూలపునరాగమనాయతు।ప్రాణానామపిసందేహోమమస్యాన్నసంశయః॥౨౨॥తవాదర్శనజశ్శోకోభూయోమాంపరితాపయేత్। దుఃఖాద్దుఃఖపరామృష్టాందీపయన్నివవానర॥ ౨౩ ॥ అయంచవీరసందేహస్తిష్ఠతీవమమాగ్రతః । సుమహాంస్త్వత్సహాయేషుహర్యృక్షేషుహరీశ్వర॥౨౪॥కథంనుఖలుదుష్పారంతరిష్యంతిమహోదధిమ్।తానిహర్యృక్షసైన్యానితౌవానరవరాత్మజౌ॥౨౫॥ త్రయాణామేవభూతానాంసాగరస్యాస్యలంఘనే।శక్తిస్స్యాద్వైనతేయస్యతవవామారుతస్యవా॥౨౬॥తదస్మిన్కార్యనిర్యోగేవీరైవందురతిక్రమే।కింపశ్యసిసమాధానంత్వంహికార్యవిదాంవరః॥౨౭॥కామమస్యత్వమేవైకఃకార్యస్యపరిసాధనే। పర్యాప్తఃపరవీరఘ్నయశస్యస్తేఫలోదయః॥౨౮॥బలైస్సమగ్రైర్యదిమాంరావణంజిత్యసంయుగే।విజయీస్వపురీంయాయాత్తత్తుమేస్యాద్యశస్కరమ్॥౨౯॥శరైస్తుసంకులాంకృత్వాలంకాంపరబలార్దనః।మాంనయేద్యదికాకుత్థ్సస్తత్తస్యసదృశంభవేత్॥౩౦॥తద్యథాతస్యవిక్రాంతమనురూపంమహాత్మనః।భవేదాహవశూరస్యతథాత్వముపపాదయ॥౩౧॥తదర్థోపహితంవాక్యంసహితంహేతుసంహితమ్।నిశమ్యహనుమాన్శేషంవాక్యముత్తరమబ్రవీత్॥౩౨॥దేవిహర్యృక్షసైన్యానామీశ్వరఃప్లవతాంవరః।సుగ్రీవస్సత్త్వసంపన్నస్తవార్థేకృతనిశ్చయః॥౩౩॥సవానరసహస్రాణాంకోటీభిరభిసంవృతః।క్షిప్రమేష్యతివైదేహిరాక్షసానాంనిబర్హణః॥౩౪॥తస్యవిక్రమసంపన్నాస్సత్త్వవంతోమహాబలాః।మనస్సంకల్పసంపాతానిదేశేహరయస్స్థితాః॥యేషాంనోపరినాధస్తాన్నతిర్యక్సజ్జతేగతిః। నచకర్మసుసీదంతిమహత్స్వమితతేజసః॥ ౩౬ ॥అసకృత్తైర్మహోత్సాహైస్ససాగరధరాధరా।ప్రదక్షిణీకృతాభూమిర్వాయుమార్గానుసారిభిః॥౩౭॥ మ

మస్యస్వవిషయస్నేహప్రకాశకమితియావత్ - వాక్యంపూర్వోక్తంహనుమతోవచనం- అనుమానయత్సమ్మానయంతీతిపూర్వేణసంబంధః॥౧౯॥యదీతి॥ ఏకాహంవస. తేనకిం.కస్మింశ్చిదితి-మమచేదితిశ్వోగమిష్యసిచేదిత్యర్థః॥౨౦॥తవేతి॥దుఃఖాద్దుఃఖపరామృష్టాంఅతిదుఃఖంప్రాప్తామిత్యర్థః. దుఃఖందుఃఖపరామృష్టామితిపాఠేమదుఃఖంమాందీపయత్ జ్వలయన్నివపరితాపయేదితిసంబంధః॥౨౩॥ అయమితి॥సందేహఃవక్ష్యమాణః-తిష్ఠతీవమమాగ్రతఃమూర్తీభూతఇతిశేషః॥ ౨౪ ॥ హర్యృక్షేషువిషయేసందేహమేవాహ-కథంన్విత్యాది॥౨౫॥తదితి॥కార్యనిర్యోగేకార్యసంఘటనే-సమాధానముపాయఇత్యర్థః॥౨౭॥ మాస్తురామాదీనామత్రాగమనంఅహమేవసర్వంసాధయిష్యామీత్యతఆహ- కామమితి॥అస్యకార్యస్యరావణాదివధపూర్వకమన్మోక్షణస్యకామంపర్యాప్తఃశక్తః-ఏవంచేత్ఫలోదయఃశక్తిసమృద్ధిః- తేతవైవయశస్కరః-నతుమమేతిభావః॥౨౮॥తహీతవకింయశస్కరమతఆహ-బలైరితి॥ మాంగృహీత్వేతిశేషః- యాయాద్రామఇతిశేషః॥౨౯॥ఏతద్రామస్యాపియశస్కరమిత్యాహ-శరైరితి॥౩౦॥తదితి॥విక్రాంతంవిక్రమః॥౩౧॥తదితి॥ అర్థోపహితంఅర్థయుక్తంపరస్పరంసంగతం-హేతుసంహితంయుక్తియుక్తం- శేషంప్రా

యస్య శ్వేతుల్యాపవేతి నాన్యతోత్యుక్తిః॥ తదిశ్లోకీ॥౩౮॥౩౯॥ తదలమితి॥ ఏకేనాత్వా తేనవికయత్నేన॥౪౦॥౪౧॥ తౌ హితి॥ విధమిప్యతః దహిష్యతః॥౪౩॥ తదితి॥ కాలకాంక్షిణీభవ-దివసగణనాయాం తత్పరాభవేత్యర్థః-నచిరాత్ అచిరాత్॥౪౪॥౪౬॥ ఏవమితి॥ పునరబ్రవీదితి-వాక్యార్థఘపునరుక్తిః॥౪౭॥౪౯॥ శైలాంబుదేతి॥ ద్రక్ష్యసీతి శేషః॥౫౦॥౫౧॥ మారుతః జాతి॥ మారుదః రోదనం మా కురు॥౫౨॥౫౩॥ నాస్మిన్నితి॥ మత్సంగమకాలమాత్రం మమరామేణసంగమకాలమాత్రం॥౫౪॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - శృంగారతిలకాఖ్యానే - సుందరకాండవ్యాఖ్యానే - ఏకోనచత్వారింశస్సర్గః. ***********************

శ్రుత్వేత్యాది॥౧॥ త్వామితి॥ అర్ధసంజాతసస్యా అర్ధోత్పన్నసస్యా॥౨॥౩॥ అభిజ్ఞానం చేతి॥ కాకస్యైకాక్షిశాతనీం క్షిప్తాం ఇషీకాం ఇషీకతృణరూపమభిజ్ఞానం పూర్వోక్తం-దద్యాః అన్యచ్చ వక్ష్యమాణమితి భావః-తదేవాహ మనఇతి-తిలకే పూర్వతిలకే ప్రణష్టే సతి-గండపార్శ్వే గండస్థలే గండశైలపార్శ్వే వా-మనశ్శిలాయాస్తి

ద్విశిష్టాశ్చ తుల్యాశ్చ సంతి తత్ర వనౌకసః॥ మత్తః ప్రత్యవరః కశ్చిన్నాస్తి సుగ్రీవసన్నిధౌ॥౩౭॥ అహం తావదిహ ప్రాప్తః కిం పునస్తే మహాబలాః। న హి ప్రకృష్టాః ప్రేష్యంతే ప్రేష్యంతే హీతరే జనాః॥౩౮॥ తదలం పరితాపేన దేవి శోకో వ్యపైతు తే। ఏకోత్పాతేన తే లంకామేష్యంతి హరియూథపాః॥౩౯॥ మమ పృష్ఠగతౌ తౌ చ చంద్రసూర్యావివోదితౌ। త్వత్సకాశం మహాసత్త్వౌ నృసింహావాగమిష్యతః॥౪౦॥ తౌ హి వీరౌ నరవరౌ సహితౌ రామలక్ష్మణౌ। ఆగమ్య నగరీం లంకాం సాయకైర్విధమిష్యతః॥౪౧॥ సగణం రావణం హత్వా రాఘవో రఘునందనః। త్వామాదాయ వరారోహే స్వపురం ప్రతి యాస్యతి॥౪౨॥ తదాశ్వసిహి భద్రం తే భవ త్వం కాలకాంక్షిణీ। నచిరాద్ద్రక్ష్యసే రామం ప్రజ్వలంతమివానలమ్॥౪౩॥ నిహతే రాక్షసేంద్రే చ సపుత్రామాత్యబాంధవే। త్వం సమేష్యసి రామేణ శశాంకేనేవ రోహిణీ॥౪౪॥ క్షిప్రం త్వం దేవి శోకస్య పారం యాస్యసి మైథిలి। రావణం చైవ రామేణ నిహతం ద్రక్ష్యసే చిరాత్॥౪౫॥ ఏవమాశ్వాస్య వైదేహీం హనుమాన్మారుతాత్మజః। గమనాయ మతిం కృత్వా వైదేహీం పునరబ్రవీత్॥౪౬॥ తమరిఘ్నం కృతాత్మానం క్షిప్రం ద్రక్ష్యసి రాఘవమ్। లక్ష్మణం చ ధనుష్పాణిం లంకాద్వారముపస్థితమ్॥౪౭॥ నఖదంష్ట్రాయుధాన్వీరాన్సింహశార్దూలవిక్రమాన్। వానరాన్వారణేంద్రాభాన్క్షిప్రం ద్రక్ష్యసి సంగతాన్॥౪౮॥ శైలాంబుదనికాశానాం లంకామలయసానుషు। నర్దతాం కపిముఖ్యానామార్యే యూథాన్యనేకశః॥౫౦॥ స తు మర్మణి ఘోరేణ తాడితో మన్మథేషుణా। న శర్మ లభతే రామః సింహార్దిత ఇవ ద్విపః॥౫౧॥ మా రుదో దేవి శోకేన మా భూత్తే మనసోఽప్రియమ్। శచీవ పత్యా శక్రేణ భర్త్రా నాథవతీ హ్యసి॥౫౨॥ రామాద్విశిష్టః కోఽన్యోఽస్తి కశ్చిత్సౌమిత్రిణా సమః। అగ్నిమారుతకల్పౌ తౌ భ్రాతరౌ తవ సంశ్రయౌ॥౫౩॥ నాస్మింశ్చిరం వత్స్యసి దేవి దేశే రక్షోగణైరధ్యుషితేఽతిరౌద్రే। న తే చిరాదాగమనం ప్రియస్య క్షమస్వ మత్సంగమకాలమాత్రమ్॥ ఇతి శ్రీమత్సుందరకాండే - ఏకోనచత్వారింశస్సర్గః. *********************************

శ్రుత్వా తు వచనం తస్య వాయుసూనోర్మహాత్మనః। ఉవాచాత్మహితం వాక్యం సీతా సురసుతోపమా॥౧॥ త్వాం దృష్ట్వా ప్రియవక్తారం సంప్రహృష్యామి వానర। అర్ధసంజాతసస్యేవ వృష్టిం ప్రాప్య వసుంధరా॥౨॥ యథా తం పురుషవ్యాఘ్రం గాత్రైః శోకాభికర్శితైః। సంస్పృశేయం సకామాహం తథా కురు దయాం మయి॥౩॥ అభిజ్ఞానం చ రామస్య దద్యా హరిగణోత్తమ। క్షిప్తామిషీకాం కాకస్య కోపాదేకాక్షిశాతనీమ్ ॥ మనశ్శిలాయాస్తి

గముక్తం॥౩౪॥ తస్యేతి॥ మనస్సంకల్పసంపాతాః-మనోవేగసదృశవేగవంత ఇత్యర్థః॥౩౯॥ తదితి॥ ఏకోత్పాతేన ఏకప్లుతేన॥౪౩॥ తదితి॥ కాలకాంక్షిణీ భవ- దివసగణనాయాం తత్పరా భవ॥౪౯॥ శైలాంబుదేత్యాది॥ యూథాన్యనేకశ ఇత్యత్ర ద్రక్ష్యసీత్యనుషంగః॥౫౩॥ నాస్మిన్నితి॥ మత్సంగమకాలమాత్రం మమ రామేణ సంగమకాలమాత్రమిత్యర్థః॥౫౪॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం సుందరకాండవ్యాఖ్యాయాం ఏకోనచత్వారింశస్సర్గః. ***

తి॥ ఆత్మహితం ఆత్మదుఃఖోద్ధారప్రయోజనం॥౧॥ తి॥ అర్ధసంజాతాని అర్ధవయస్కప్రాప్తాని - తతః పరం జలాభావాదాసన్నశోషాణి సస్యాని యస్యాస్సా యథా వృష్టిం ప్రాప్య సంపన్నసస్యా భవతి-తథా అహమపి ప్రాప్తజీవితనాశా అమృతోపమత్వద్దర్శనాత్ప్రత్యుజ్జీవితేతి భావః॥౨॥౩॥ అభిజ్ఞానాంతరం దాస్యామీత్యాహ॥ అభిజ్ఞానమిత్యాది॥ ఏకాక్షిశాతనీం క్షిప్తామిషీకాం ఇషీకామనుస్మర ఇతి॥ తిలకే ప్రణష్టే మనశ్శిలాయాస్తిలకస్త్వయా గండపార్శ్వే నివేశితః కిల- తం స్మర్తుమర్హ

లకః మనశ్శిలాకృతతిలకః-తత్ మనశ్శిలాతిలకనిర్మాణంస్మర్తుమర్హసి-ఇదమప్యభిజ్ఞానందద్యాఇతియోజనా॥౫॥౬॥ ఏషఇతి॥ ప్రహృష్యామీతి-అస్యచూడామణేస్త్వయాబహుశోలాలితత్వేనత్వత్స్మారకత్వాదితిభావః॥ ౭ ॥ ఏషనిర్యాతితఇతి॥ వారిసంభవః-రత్నంహిరత్నాకరేఉత్పద్యతే-అతఃపరంమాసాత్పరం॥౮-౯॥ ౧౦॥ ఘోరఇతి॥ విపజ్జంతంవిళంబమానం॥౧౧॥౧౨॥౧౩॥ కథంచిదితి॥ ఇమంముహూర్తంఅస్మిన్ముహూర్తే ॥ ౧౪॥౨౩ ॥ ఇమంచేతి॥ శివశ్చతేధ్యాస్తుహరిప్రవీరేతి-శివఃఅవ్యాహతఇత్యర్థః॥౨౪॥ సఇతి॥ అల్పావశేషంఅల్పావశిష్టం - ప్రసమీక్ష్యవిచార్య॥౨౫॥ ఇతిశ్రీగోవిందరాజవిరచితే-శ్రీరామాయణభూషణే-శృంగారతిలకాఖ్యానే -సుందరకాండవ్యాఖ్యానే-చత్వారింశస్సర్గః-**

సచేత్యాది॥ అల్పేతి-అభిగమ్యతువైదేహీంనిలయంరావణస్యచేత్యుక్తకార్యద్వయేసీతాదర్శనరూపంకార్యంజాతం - ఇదంకార్యంరావణనిలయపరిజ్ఞానరూపం-అ

లకోగండపార్శ్వేనివేశితః ।త్వయాప్రణష్టేతిలకేతంకిలస్మర్తుమర్హసి॥౫॥ సవీర్యవాన్కథంసీతాంహృతాంసమనుమన్యసే।వసంతంరక్షసాం

మధ్యేమహేంద్రవరుణోపమః॥౬॥ ఏషచూడామణిర్దివ్యోమయాసుపరిరక్షితః । ఏతందృష్ట్వాప్రహృష్యామివ్యసనేత్వామివానఘ॥౭॥ ఏషనిర్యా

తితశ్శ్రీమాన్మయాతేవారిసంభవః ।అతఃపరంనశక్ష్యామిజీవితుంశోకలాలసా॥౮॥ అసహ్యానిచదుఃఖానివాచశ్చహృదయచ్ఛిదః ।రాక్షసీనాంసు

ఘోరాణాంత్వత్కృతేమర్షయామ్యహమ్॥౯॥ ధారయిష్యామిమాసంతుజీవితంశత్రుసూదన। మాసాదూర్ధ్వంనజీవిష్యేత్వయాహీనానృపాత్మ

జ॥౧౦॥ ఘోరోరాక్షసరాజోయందృష్టిశ్చనసుఖామయి । త్వాంచశ్రుత్వావిపజ్జంతంనజీవేయమహంక్షణమ్॥౧౧॥ వైదేహ్యావచనంశ్రుత్వాకరు

ణంసాశ్రుభాషితమ్ ।అథాబ్రవీన్మహాతేజాహనుమాన్మారుతాత్మజః॥౧౨॥ త్వచ్ఛోకవిముఖోరామోదేవిసత్యేనతేశపే। రామేదుఃఖాభిభూతేతు

లక్ష్మణఃపరితప్యతే॥౧౩॥ కథంచిద్భవతీదృష్టానకాలఃపరిశోచితుమ్ ।ఇమంముహూర్తందుఃఖానామంతంద్రక్ష్యసిభామిని॥౧౪॥ తావుభౌపురుషవ్యా

ఘ్రౌరాజపుత్రావరిందమౌ। త్వద్దర్శనకృతోత్సాహౌలంకాంభస్మీకరిష్యతః॥౧౫॥ హత్వాతుసమరేక్రూరంరావణంసహబాంధవమ్। రాఘవౌ

త్వాంవిశాలాక్షిస్వాంపురీంప్రాపయిష్యతః॥౧౬॥ యత్తురామోవిజానీయాదభిజ్ఞానమనిందితే।ప్రీతిసంజననంతస్యభూయస్త్వందాతుమర్హసి॥

౧౭ ॥ సాబ్రవీద్దత్తమేవేతిమయాభిజ్ఞానముత్తమమ్ । ఏతదేవహిరామస్యదృష్ట్వామత్కేశభూషణమ్ * శ్రద్ధేయంహనుమన్వాక్యంతవవీరభవి

ష్యతి॥౧౮॥ సతంమణివరంగృహ్యశ్రీమాన్ప్లవగసత్తమః* ప్రణమ్యశిరసాదేవీంగమనాయోపచక్రమే॥౧౯॥ తముత్పాతకృతోత్సాహమవేక్ష్య

హరిపుంగవమ్ * వర్ధమానంమహావేగమువాచజనకాత్మజా । అశ్రుపూర్ణముఖీదీనాబాష్పగద్గదయాగిరా॥౨౦॥ హనుమన్సింహసంకాశౌభ్రా

తరౌరామలక్ష్మణౌ। సుగ్రీవంచసహామాత్యంసర్వాన్బ్రూయాహ్యనామయమ్॥౨౧॥ యథాచసమహాబాహుర్మాంతారయతిరాఘవః।అస్మాద్దుః

ఖాంబుసంరోధాత్త్వంసమాధాతుమర్హసి॥౨౨॥ ఇమంచతీవ్రంమమశోకవేగంరక్షోభిరేభిఃపరిభర్త్సనంచ ।బ్రూయాస్తురామస్యగతస్సమీపం

శివశ్చతేధ్వాస్తుహరిప్రవీర॥౨౩॥ సరాజపుత్ర్యాప్రతివేదితార్థఃకపిఃకృతార్థఃపరిహృష్టచేతాః । అల్పావశేషంప్రసమీక్ష్యకార్యందిశంహ్యు

దీచీంమనసాజగామ ॥ ౨౪ ॥ ఇతిశ్రీమత్సుందరకాండే - చత్వారింశస్సర్గః. ❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖

సచవాగ్భిఃప్రశస్తాభిర్గమిష్యన్పూజితస్తయా । తస్మాద్దేశాదపక్రమ్యచింతయామాసవానరః * అల్పశేషమిదంకార్యందృష్టేయమసితేక్షణా ...

మర్హసీత్యభిజ్ఞానంచరామస్యరామాయదత్తంభవతీతియోజనా॥౯॥ అసహ్యానీతి ॥ త్వత్కృతేత్వత్ప్రాప్త్యాశయా॥౧౦॥ ఘోరఇతి॥ విపద్యంతంక్లిశ్యంతం॥ ౧౩ ॥ కథంచిదితి॥ ఇమంముహూర్తంఅస్మిన్ముహూర్తే॥౧౯॥ తమితి॥ ఉత్పాతకృతోత్సాహంఉత్పాతేఉత్పతనేకృతోత్సాహం॥౨౪॥ సరాజపుత్ర్యేతి॥ అల్పశేషంఅల్పావశిష్టంప్రసమీక్ష్యవిచార్య॥౨౫॥ ఇతిశ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం సుందరకాండవ్యాఖ్యాయాం చత్వారింశస్సర్గః. ***

* చింతాప్రకారమాహ- అల్పశేషమిత్యాదికపీశ్వరాలయమిత్యంతేన॥ ద్వయమిహకార్యందేవీదర్శనంపరబలాదిపరిజ్ఞానంచేతి- తత్ర దేవీదర్శనస్య మహతఃప్రధా.

ల్పశేషం అల్పావశిష్టం-సాంతఃపురలంకాయాస్సమ్యక్ పరిజ్ఞాతత్వేపి రాక్షసబలాబలరావణహృదయాద్యపరిజ్ఞానాత్ కార్యస్యాల్పశేషత్వోక్తిః-ఇహ రాక్షసబలాబలరావణహృదయపరిజ్ఞానరూపకార్యే- త్రీనుపాయానతిక్రమ్య సామదానభేదానతిక్రమ్య-చతుర్థో లక్ష్యతే- సాధనతయా దండ ఏవ దృశ్యత ఇత్యర్థః-ఉపపత్తిపూర్వకమేతదేవ వివృణోతి నసామేతి-అనిత్యో విజయో యస్మాద్దృశ్యతే యుధ్యమానయోః । పరాజయశ్చ సం(గ్రా)మే తస్మాద్యుద్ధం విసర్జయేదితి యుద్ధస్యావ్యవస్థితఫలకత్వేపి సర్వం బలవతః పథ్యమితి న్యాయేన సర్వాతిశాయిబలపరాక్రమస్య మమ పరాజయప్రసంగ ఏవ నాస్తీత్యభి(ప్రా)యేణాహ పరాక్రమ ఇతి- మమ తు ఇహ రక్షోవిషయే- పరాక్రమ ఏవ రోచత ఇతి సంబంధః-అధిగమ్యతు వై దేహీం నిలయం రావణస్య చేత్యనుజ్ఞాతస్యాతిరిక్తకార్యకరణే దోషమాశంక్య పరిహరతి కార్యేతి - కార్యే విహితే కర్తవ్యే బహూని కార్యాణి-నహీతి అల్పస్యాపి కర్మణః ఏకో హేతుస్సాధకో న కిముత మహతః కర్మణ ఇతి భావః-బహుధా బహుభిర్హేతుభిః- పూర్వోక్తసమర్థనాయాహ ఇహైవేతి-అహమిహైవ-పరాత్మసంమర్దవిశేషతత్త్వవిత్ పరాత్మనోర్యుద్ధతారతమ్యతత్త్వవిత్ - కృతనిశ్చయః కృతబలాబలనిశ్చయస్సన్ యదిప్లవగేశ్వరాలయం వ్రజేయం-తతః భర్తృశాసనం సీతాదర్శన రావణనిలయసమ్యక్పరిజ్ఞానవిషయం శాసనం- తావత్సాకల్యేన-కృతం స్యాత్ - అన్యథా రాక్షసబలాబలం కీదృశమితి భ(ర్త్రా) పృష్టే నిరుత్తరస్స్యామితి భావః-కథన్న్వితి-యుద్ధం కథం సుఖాగతం సుఖేన (ప్రా)ప్తం భవేత్ తథా కర్తవ్యమిత్యర్థః- యుద్ధస్య ఫలమాహ-తథైవేత్యాదినా సార్ధశ్లోకేన-తథైవ ఖలు యుద్ధకరణే ఖలు- సః దశాననః- రణే ఆత్మబలం స్వపక్షబలం మాం చ- సారవత్ మానయేత్ పరిచ్ఛింద్యాత్ - బలప్రయాయినా సేనాన్యాసహావర్తత ఇతి సబలప్రయాయీ తం-తస్య హృదిస్థితం మతం సీతావిషయాధ్యవసాయం బలం చ మత్వా-సుఖేన ఇతః అస్మాత్ స్థానాత్ -పునః ప్రవ్రజిష్యామి- ఇదమి

ణా । త్రీనుపాయానతిక్రమ్య చతుర్థ ఇహ దృశ్యతే * న సామ రక్షస్సు గుణాయ కల్పతే న దానమర్థోపచితేషు యుజ్యతే। న భేదసాధ్యా బలదర్పితా
జనాః పరాక్రమస్త్వేవ మమేహ రోచతే * న చాస్య కార్యస్య పరాక్రమాదృతే వినిశ్చయః కశ్చిదిహోపపద్యతే। హతప్రవీరా హి రణే హి రాక్షసాః
కథంచిదీయుర్యదిహాద్య మార్దవమ్ * కార్యే కర్మణి నిర్దిష్టే యో బహూన్యపి సాధయేత్। పూర్వకార్యావిరోధేన స కార్యం కర్తుమర్హతి * న
హ్యేకస్సాధకో హేతుః స్వల్పస్యాపీహ కర్మణః । యో హ్యర్థం బహుధా వేద స సమర్థోర్థసాధనే * ఇహైవ తావత్కృతనిశ్చయో హ్యహం
యది వ్రజేయం ప్లవగేశ్వరాలయమ్ । పరాత్మసంమర్దవిశేషతత్త్వవిత్తతః కృతం స్యాన్మమ భర్తృశాసనమ్ * కథం ను ఖల్వద్య భవేత్సుఖాగతం ప్రస
హ్య యుద్ధం మమ రాక్షసైస్సహ తథైవ ఖల్వాత్మబలం చ సారవత్సంమానయేన్మాం చ రణే దశాననః * తతస్సమాసాద్య రణే దశాననం సమంత్రివర్గం స

నకృత్యస్య నిష్పన్నత్వాదితరస్య త్వానుషంగికత్వాదల్పశేషమిత్యభి(ప్రా)యః - తత్ర నిష్పన్నం సందర్శయతి-దృష్టేయమితి॥ఇతర నిష్పత్త్యా ఉపాయం నిర్ధారయతి॥ త్రీనితి॥ఇహ రాక్షసబలే రావణహృదయపరిజ్ఞానరూపే కార్యే-త్రీనుపాయాన్ సామదానభేదానతిక్రమ్య చతుర్థో దృశ్యతే-సాధనతయా దండో దృశ్యతే * ఉపపత్తిపూర్వకం ఏతదేవ వివృణోతి-నసామేతి॥ఋజుషు సామప్రయోగః ఫలాయ కల్పతే-నశఠేష్వితి త్వాశయేనాహ-రక్షస్స్వితి ॥ జయాపజయావవ్యవస్థితావిత్యాశంక్య-సర్వం బలవతః పథ్యమితివత్సర్వాతిశాయిబలపరాక్రమస్య మమ పరాజయప్రసంగ ఏవ నాస్తీత్యభి(ప్రా)యేణాహ - పరాక్రమ ఇతి * ఉక్తం సామాద్యుపాయముపసంహరతి-నచేతి॥వినిశ్చయః ఉపాయః-తథాపి పరాక్రమే కిం కారణమత ఆహ-హతేతి॥హతాః ప్రవీరాః ముఖ్యాః యేషాం తే హతప్రవీరాః-యతః కిల విషయవధశేషా మార్దవమీయుః-అతః పరాక్రమ ఏవ రోచత ఇత్యర్థః * అధిగమ్యతు వై దేహీం నిలయం రావణస్య చేత్యనుజ్ఞాతవ్యతిరిక్తకార్యకరణే దోషమాశంక్య పరిహరతి - కార్య ఇతి ॥ కార్యైకర్తవ్యైకర్మణి బహూని కార్యాణి * నహీతి ॥ స్వల్పస్యాపి కర్మణః- ఏకో హేతుః న సాధకో భవతి-కిముత మహతః కర్మణ ఇతి భావః॥యో హీతి॥ అర్థం కార్యం బహుధా బహూపాయసాధ్యం వేద॥ నను స్వామినా నిర్దిష్టసీతాదర్శనం కృతమేవ-అన్యత్తు సుగ్రీవసన్నిధౌ భవిష్యతీత్యత ఆహ-ఇహైవేతి॥ పరాత్మసంమర్దవిశేషతత్త్వవిదహం-పరస్య ఆత్మనశ్చ సంమర్దం యుద్ధతారతమ్యం తస్య తత్త్వవిత్ -కృతనిశ్చయః కృతబలాబలనిశ్చయస్సన్ యది ప్లవగేశ్వరాలయం వ్రజేయం - తతో మమ భర్తృశాసనం సీతాదర్శన రావణనిలయసమ్యక్పరిజ్ఞానవిషయం శాసనం తావత్సాకల్యేన కృతం స్యాత్ - అన్యథా రాక్షసబలాబలం కీదృశమితి భ(ర్త్రా) పృష్టో నిరుత్తరః స్యామితి భావః * కథన్న్వితి॥ యుద్ధం సుఖాగతం సుఖేన ప్రాప్తం భవేత్ -తథా కర్తవ్యమితి శేషః- యుద్ధస్య ఫలమాహ-తథైవేత్యాదినా సార్ధేన-తథైవ ఖలు

తి - నేత్రమనఃకాంతం - వర్తతఇతిశేషః - తతఇతి - సమాదేక్ష్యతినియోజయిష్యతి - ఇదంఅవ్యవహితోత్తరకాలికం - కపీశ్వరాలయమిత్యనంతరమితి కర
ణాంద్రష్టవ్యం-ఇతిచింతయామాసేత్యన్వయః॥౧౩॥తతఇతి॥తతః తేనచింతితేనహేతునా॥౧౪॥తతస్త్వితి॥ప్రమదావనంఅంతఃపురవనం- ప్రమదావనమంతఃపురోచి
తమిత్యమరః॥౧౫॥తద్వనమితి॥పర్వతాగ్రైః క్రీడాపర్వతాగ్రైః॥౧౬॥ రామానుజీయం ॥ నానాశకుంతవిరుతైః ప్రభిన్నైస్సలిలాశయైరిత్యతఃపరంతామ్రైఃకిసల
యైఃక్లాంతైఃక్లాంతద్రుమలతాయుతం।నబభౌతద్వనంతత్ర దావానలహతంయథేతిపాఠక్రమః॥౧౭॥ వ్యాకులావరణాఇతి ॥ వ్యాకులావరణాఃఆవరణాదుపఘ్నా
ద్వ్యాకులాః-విహ్వలాః స్త్రియఇవ॥౧౮॥ లతాగృహైరిత్యాది॥వ్యాళమృగైఃశ్వాపదాదిహింస్రమృగైః-నిర్ధూతైఃపీడితైః-గృహైః కేవలగృహైః॥౧౯॥ సేతి॥శో
చ్యతఇతిశోకః-ప్రతానంవితతః-అశోకంఅశోచ్యంలతాప్రతానంయస్యాస్సాఅశోకలతాప్రతానా- దశాస్యప్రమదావనస్యభోగవర్ధనేనరావణవనితార్థరక్షకస్య-
ప్రమదావనస్యఅంతఃపురోద్యానస్య-సావనస్థలీతృణగుల్మలతాదివిశిష్టప్రదేశః-కపేర్బలాద్ధివిహ్వలాలులితా-శోకలతాప్రతానాచజాతా-యద్వా-శోకలతాశ్శోకర
తాః-రలయోరభేదః-అప్పు-రితానాఃఅప్సుప్రతానాఃకమలకల్హారాదయోయస్యాంసాశోకలతాప్రతానా-మ్లానజలజేతియావత్-దశాస్యప్రమదావనస్యరావణప్ర
మదావనస్య-జ్యాపోస్సంజ్ఞాఛందసోర్బహుళమితిబహుళవచనాద్ధ్రస్వాభావః-దశాస్యప్రమదావనస్యవనస్థలీత్యత్రశిలాపుత్రకస్యశరీరమితివదుపచారాత్ షష్ఠీ
ప్రమదావనస్యసీతారూపప్రమదాపాలకస్యవనస్థలీకపేర్బలాద్విహ్వలా-శోకలతాప్రతానాచజాతా-అశోకలతేత్యుపలక్షణం॥౨౦॥సఇతి॥అర్థపతేః రాజ్ఞో రావ
ణస్య-మనసఃవ్యళీకంఅప్రియంపీడనంవా॥ని॥అళీకంత్వప్రియేకార్యవైలక్ష్యానృతపీడనఇతినిఘంటుః। యుయుత్సుఃరోద్ధుమిచ్ఛుః-తోరణంఉద్యానబహిర్ద్వారం॥

బలప్రయాయినమ్। హృదిస్థితంతస్యమతంబలంచవైసుఖేనమత్వాహమితఃపునర్వ్రజే ॥ ఇదమస్యనృశంసస్యనందనోపమముత్తమమ్। వనం
నేత్రమనఃకాంతంనానాద్రుమలతాయుతమ్ ॥ ఇదంవిధ్వంసయిష్యామిశుష్కంవనమివానలః। అస్మిన్భగ్నేతతఃకోపంకరిష్యతిదశాననః ॥ తతోమ
హత్సాశ్వమహారథద్విపంబలంసమాదేక్ష్యతిరాక్షసాధిపః। త్రిశూలకాలాయసపట్టసాయుధంతతోమహద్యుద్ధమిదంభవిష్యతి ॥ అహంతుతైస్సం
యతిచండవిక్రమైస్సమేత్యరక్షోభిరసహ్యవిక్రమః। నిహత్యతద్రావణచోదితంబలంసుఖంగమిష్యామికపీశ్వరాలయమ్ ॥ ౧౩ ॥తతోమారుతవ
త్క్రుద్ధోమారుతిర్భీమవిక్రమః। ఊరువేగేనమహతాద్రుమాన్క్షేప్తుమథారభత్ ॥౧౪॥తతస్తుహనుమాన్వీరోబభంజప్రమదావనమ్। మత్తద్విజస
మాఘుష్టంనానాద్రుమలతాయుతమ్॥౧౫॥తద్వనంమథితైర్వృక్షైర్భిన్నైశ్చసలిలాశయైః।చూర్ణితైఃపర్వతాగ్రైశ్చబభూవాప్రియదర్శనమ్
౧౬॥నానాశకుంతవిరుతైః ప్రభిన్నైస్సలిలాశయైః।తామ్రైఃకిసలయైఃక్లాంతైఃక్లాంతద్రుమలతాయుతమ్ ॥ నబభౌతద్వనంతత్రదావానలహతంయ
థా॥౧౭॥వ్యాకులావరణారేజుర్విహ్వలాఇవతాలతాః॥౧౮॥లతాగృహైశ్చిత్రగృహైశ్చనాశితైర్మహోరగైర్వ్యాళమృగైశ్చనిర్ధూతైశ్శిలా
గృహైరున్మథితైస్తథాగృహైః ప్రణష్టరూపంతదభూన్మహద్వనమ్॥౧౯॥ సావిహ్వలాశోకలతాప్రతానావనస్థలీశోకలతాప్రతానా।జాతాదశాస్య
ప్రమదావనస్యకపేర్బలాద్ధిప్రమదావనస్య॥౨౦॥సతస్యకృత్వార్థపతేర్మహాకపిర్మహద్వ్యళీకంమనసోమహాత్మనః। యుయుత్సురేకోబహు
భిర్మహాబలైశ్శ్రియాజ్వలన్తోరణమాస్థితఃకపిః॥౨౧॥ఇతి శ్రీమత్సుందరకాండే ఏకచత్వారింశస్సర్గః.******************************

ద్ధకరణైఖులు. దశాననః-ఆత్మబలంస్వపక్షబలంమాంచసారవత్ సమ్యానయేత్సమ్యక్పరిచ్ఛింద్యాత్ -సబలప్రయాయినంససైన్యంహృదిస్థితంమతంహృద్గతనిశ్చయం ॥
అహమితి ॥ కపీశ్వరాలయమిత్యత్రఇతిశబ్దోద్రష్టవ్యః-తస్యచింతయామాసేతిపూర్వేణసంబంధః॥౧౯॥ సావిహ్వలేతి॥ప్రమదావనస్యఅంతఃపురవిహారవనస్యేత్య
ర్థః॥ని॥స్యాదేతదేవప్రమదావనమంతఃపురోచితమిత్యమరః - జ్యాపోఃసంజ్ఞాఛందసోర్బహుళమితిబహుళగ్రహణాదనియతోహ్రస్వః - అతఏవ దశాస్యప్రమదా
వనస్యదశాస్యప్రమదానాంస్త్రీణాంభోగసంవర్ధనద్వారా అవనస్యరక్షకస్య- అశోకలతాప్రతానాఅశోకలతాసమూహావనస్థలీతృణగుల్మలతాజలాశయాదిభిః
స్థానభూమిః-కపేర్బలాత్ శోకలతాప్రతానాశోచ్యతఇతిశోకఃశోచ్యలతాప్రతానాజాతేతియోజనా॥౨౦॥సఇతి॥అర్థపతేఃరాజ్ఞోరావణస్య-వ్యళీకమప్రియం
॥౨౧॥ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం సుందరకాండవ్యాఖ్యాయాం-ఏకచత్వారింశస్సర్గః.

ని॥ తోరణో (స్త్రీ)బహిర్ద్వారమిత్యమరః॥ ఇతి శ్రీ గోవిందరాజవిరచితే శ్రీరామాయణభూషణే శృంగారతిలకాఖ్యానే సుందరకాండవ్యాఖ్యానే ఏకచత్వారింశస్సర్గః *
తతఃపక్షీత్యాది॥౧॥౪॥ తతస్తమిత్యాది ॥ ఉతశబ్దో వార్థే॥ ని॥ ఉతాప్యర్థవికల్పయోరిత్యమరః। సంవాదో వాకథంకృత ఇతి పప్రచ్ఛురితి పూర్వేణ సంబంధః- కః కిన్నా మకః- కస్య కస్య సంబంధిపురుషః- కుతః కస్మాద్దేశాదాగతః- కిన్నిమిత్తం కిం ప్రయోజనముద్దిశ్య- సంవాదం కింకృతవాన్ కిముద్దిశ్య కృతవాన్ - సర్వస్యాపి పప్రచ్ఛురితి పూర్వేణాన్వయః॥ ౭॥ అథాబ్రవీదిత్యాది॥ అయం యః యాదృశః- యద్వా కార్యం కరిష్యతి తద్యూయ మేవాభిజానీతేతి సంబంధః- నైనం జానామీతి- వివాహకాలే రతి సంప్రయోగే ప్రాణాత్యయే సర్వధనాపహారే। మిత్రస్య చార్థేప్యనృతం వదేయుః పంచానృతాన్యాహురపాతకానీతి స్మరణాదసత్యోక్తిః॥ ౧౦॥ వైదేహ్యా ఇతి॥ దిశః దిక్షు వనస్య పార్శ్వేష్విత్యర్థః- విద్రుతాః విలీనాః- నివేదితుం నివేదయితుం॥ ౧౧॥౧౫॥ తేనత్వితి॥ ప్రమృష్టం భగ్నమిత్యర్థః॥ ౧౬॥౧౯॥ తస్యేతి॥ హే ఉగ్రత్వం- ఆజ్ఞాతుం ఆజ్ఞాపయితుం॥ ౨౦॥ ౨౧॥ రాక్షసీనామితి॥ సంవర్తితే క్షణః పరివర్తితేక్షణః॥ ౨౩॥ ఆత్మన ఇతి॥ నామప్రసిద్ధా- కింకరానితి ప్రసిద్ధానిత్యర్థః॥ ౨౪॥ కింకరాణాం సంఖ్యాం

తతః పక్షినినాదేన వృక్షభంగస్వనేన చ। బభూవుస్త్రాససంభ్రాంతాస్సర్వే లంకానివాసినః॥ ౧॥ విద్రుతాశ్చ భయత్రస్తా వినేదుర్మృగపక్షిణః। ర క్షసాం చ నిమిత్తాని క్రూరాణి ప్రతిపేదిరే॥ ౨॥ తతో గతాయాం నిద్రాయాం రాక్షస్యో వికృతాననాః। తద్వనం దదృశుర్భగ్నం తం చ వీరం మహాకపిం ॥ ౩ ॥ స తా దృష్ట్వా మహాబాహుర్మహాసత్త్వో మహాబలః। చకార సుమహద్రూపం రాక్షసీనాం భయావహమ్॥ ౪॥ తతస్తం గిరిసంకాశమతికాయం మ హాబలమ్। రాక్షస్యో వానరం దృష్ట్వా పప్రచ్ఛుర్జనకాత్మజామ్ * కోఽయం కస్య కుతో వాయం కిన్నిమిత్తమిహాగతః। కథం త్వయా సహానేన సంవా దః కృత ఇత్యుత * ఆచక్ష్వ నో విశాలాక్షి మా భూత్తే సుభగే భయమ్। సంవాదమసితాపాంగే త్వయా కిం కృతవానయమ్॥ ౭ ॥ అథాబ్రవీత్తదా సా ధ్వీ సీతా సర్వాంగసుందరీ। రక్షసాం భీమరూపాణాం విజ్ఞానే మమ కా గతిః * యూయమేవాభిజానీత యోఽయం యద్వా కరిష్యతి। అహిరేవ హ్యహేః పాదాన్విజానాతి న సంశయః * అహమప్యస్య భీతాస్మి నైనం జానామి కోఽన్వయమ్। వేద్మి రాక్షసమేవైనం కామరూపిణమాగతమ్॥ ౧౦॥ వైదేహ్యా వ చనం శ్రుత్వా రాక్షస్యో విద్రుతా దిశః। స్థితాః కాశ్చిద్గతాః కాశ్చిద్రావణాయ నివేదితుమ్॥ ౧౧॥ రావణస్య సమీపే తు రాక్షస్యో వికృతాననాః। విరూ పం వానరం భీమమాఖ్యాతుముపచక్రముః॥ ౧౨॥ అశోకవనికామధ్యే రాజన్భీమవపుః కపిః। సీతయా కృతసంవాదస్తిష్ఠత్యమితవిక్రమః॥ ౧౩॥ న చ తం జానకీ సీతా హరిం హరిణలోచనా। అస్మాభిర్బహుధా పృష్టా నివేదయితుమిచ్ఛతి॥ ౧౪॥ వాసవస్య భవేద్దూతో దూతో వైశ్రవణస్య వా। ప్రేషితో వా పి రామేణ సీతాన్వేషణకాంక్షయా॥ ౧౫॥ తేన త్వద్భుతరూపేణ యత్తత్తవ మనోహరమ్। నానామృగగణాకీర్ణం ప్రమృష్టం ప్రమదావనమ్॥ ౧౬॥ న తత్ర కశ్చిదుద్దేశో యస్తేన న వినాశితః। యత్ర సా జానకీ సీతా స తేన న వినాశితః॥ ౧౭॥ జానకీరక్షణార్థం వా శ్రమాద్వా నోపలభ్యతే। అథవా కశ్శ్రమస్తస్య సైవ తేనాభిరక్షితా * చారుపల్లవపుష్పాఢ్యం యం సీతా స్వయమాస్థితా। ప్రవృద్ధశ్శింశుపావృక్షస్స చ తేనాభిరక్షితః॥ ౧౯॥ తస్యోగ్రరూప స్యోగ్ర త్వం దండమాజ్ఞాతుమర్హసి। సీతా సంభాషితా యేన తద్వనం చ వినాశితమ్॥ ౨౦॥ మనఃపరిగృహీతాం తాం తవ రక్షోగణేశ్వర। కస్సీతామభి భాషేత యో న స్యాత్త్యక్తజీవితః॥ ౨౧॥ రాక్షసీనాం వచశ్శ్రుత్వా రావణో రాక్షసేశ్వరః। హుతాగ్నిరివ జజ్వాల కోపసంవర్తితేక్షణః॥ ౨౨॥ త

౧॥ తి॥ ప్రతిపేదిరే ప్రాప్తాని॥ ౨॥ తి॥ గతాయాం నిద్రాయాం వనభంగధ్వనినేత్యర్థః॥ ౩॥ ౪॥ * కోఽయమితి॥ ఉతశబ్దో వార్థే- సంవాదో వాకథంకృత ఇతి పప్రచ్ఛురి తి పూర్వేణ సంబంధః * ఆచక్ష్వేతి॥ త్వయా సంవాదం కిం కృతవాన్ కిముద్దిశ్య సంవాదం కృతవాన్ ఆచక్ష్వేతి పప్రచ్ఛురితి పూర్వేణ సంబంధః॥ ౭॥ అథేతి॥ కా గతిః క ఉ పాయః * యూయమితి॥ యోఽయం యద్వా కరిష్యతి- తద్యూయమేవ జానీతేతి సంబంధః * అహమితి॥ అస్య అస్మాత్ భీతాస్మి॥ ౧౦॥ తి॥ వైదేహ్యా వచనం అజ్ఞాన ప్రతిపా దకం- అనేనాత్మత్రాణాదౌ నృషావాదో న దోషాయేతి ధ్వనితం- కాశ్చిద్విద్రుతాః కాశ్చిద్వృక్షం స్థితా ఏవ కాశ్చిద్రావణాయ నివేదితుం గతాః॥ ౧౧॥ ౧౩॥ తి॥ న నివేదయితుమి చ్ఛతి ప్రాయేణైయం తం జానాతీతి తాసామాశయః॥ ౧౬॥ న తత్రేతి॥ ఉద్దేశః ప్రదేశః॥ ౧౯॥ తస్యేతి॥ ఆజ్ఞాతుం ఆజ్ఞాపయితుం॥ ౨౦ ॥ సీతయా సహ సంభాషణస్య అపరా ధత్వం సాధయంతి- మనఃపరిగృహీతామితి॥ రాజపరిగ్రహసంభాషణం పుంసోఽపరాధ ఇతి భావః॥ ౨౪॥ వ్యాదిష్టాః కింకరాః యంత్ర ఇత్యత ఆహ- తేషామితి॥ నిర్యయురితి త్వా

నిర్దిశతి- తేషామితి॥౨౪½॥నిర్యయురితి॥సర్వ ఇతి విశేష్యం-కూటో నామ అయస్కారకూటసదృశ ఆయుధవిశేషః-ముద్గరః ద్రుఘణః॥౨౬॥తత ఇతి॥అవస్థితం యుద్ధాయ సన్నద్ధమిత్యర్థః॥౨౭॥ తే గదాభిరితి॥ పరిఘైః పరిఘపాతనైః-కాంచనాంగదైః కాంచనపట్టైః॥౨౮॥ ముద్గరైరితి ॥ పట్టసో నామ లోహదండః తీక్ష్ణధారః క్షురోపమ ఆయుధవిశేషః-అత్రేత్థంభూతలక్షణే తృతీయా- ప్రాసః కుంతః-తోమరః వల్లయమితి ద్రమిడనామయుక్తఆయుధవిశేషః ॥ ౨౯॥ హనుమానితి॥ శ్రీమానితి తాత్కాలికహర్షకృత కాంతిరుచ్యతే॥ ౩౦॥సఇతి॥ధృష్టమితి క్రియావిశేషణం॥౩౧॥తస్యేత్యాది॥సానునాదినా సప్రతిధ్వనినా- యద్వా అనునాదినః పర్వతగుహాదయః తత్సహితే న-యద్వా సానుషు ప్రతిధ్వనిం కుర్వతా -ఉచ్చైశ్చేదమఘోషయదితి-సహనుమానిత్యదంవక్ష్యమాణంవచనముచ్చైస్స్వరఘోషయత్॥౩౨॥ఘోషణవచనమాహ- జయతీత్యాది-అభిపాలితః వాలివధేన-అక్లిష్టకర్మణ ఇత్యనేన స్వదాస్యం న కర్మకృతం కింతు స్వరూపప్రయుక్తమిత్యుచ్యతే-ప్రతిబలం సమానబలం-ప్రహరతః రాక్షసానితి శేషః-ప్రహారమాత్రేణ వా హనుమద్విశేషణం-అర్దయిత్వేతి-మిషతాం పశ్యతాం- అనాదరే షష్ఠీ॥౩౬॥తస్యేతి॥సంధ్యామేఘమివేతి రక్తవర్ణత్వాత్॥౩౭॥స్వామిసందేశేతి ॥ తతస్తత ఇతి-అనేనాస్య సమీపం సహసా గంతుమశక్తా ఇత్యవగమ్యతే॥౩౮॥౩౯½॥సపన్నగమితి॥సపరిఘత్వమాత్రే దృష్టాంతః-పరిగృహ్య పరిఘమితి శేషః-స్ఫురంతం పన్నగమాదాయ వినతాసుత ఇవ స వీరో మారుతిః పరిఘం పరిగృహ్యాంబరే విచచారేతి సంబంధః॥౪౦½॥తత ఇతి॥ తస్మాత్ భయాన్ముక్తాః దూరస్థా ఇత్యర్థః॥

స్య క్రుద్ధస్య నేత్రాభ్యాం ప్రాపతన్నాస్రబిందవః । దీప్తాభ్యామివ దీపాభ్యాం సార్చిషస్స్నేహబిందవః॥ ౨౩ ॥ఆత్మనస్సదృశాంచ్ఛూరాన్కింకరాన్నామ రాక్షసాన్ । వ్యాదిదేశ మహాతేజా నిగ్రహార్థం హనూమతః॥౨౪॥ తేషామశీతిసాహస్రం కింకరాణాం తరస్వినామ్॥౨౪½॥నిర్యయుర్భవనాత్తస్మాత్కూటముద్గరపాణయః ॥ మహోదరా మహాదంష్ట్రా ఘోరరూపా మహాబలాః।యుద్ధాభిమనసస్సర్వే హనుమద్గ్రహణోన్ముఖాః॥౨౬॥ తే కపీంద్రం సమాసాద్య తోరణస్థమవస్థితమ్ ।అభిపేతుర్మహావేగాః పతంగా ఇవ పావకమ్॥ ౨౭॥ తే గదాభిర్విచిత్రాభిః పరిఘైః కాంచనాంగదైః। ఆజఘ్నుర్వానరశ్రేష్ఠం శరైశ్చాదిత్యసన్నిభైః॥ ౨౮॥ముద్గరైః పట్టిసైశ్శూలైః ప్రాసతోమరశక్తిభిః।పరివార్య హనూమంతం సహసా తస్థురగ్రతః॥ ౨౯॥ హనుమానపి తేజస్వీ శ్రీమాన్పర్వతసన్నిభః ।క్షితావావిధ్య లాంగూలం ననాద చ మహాస్వనమ్॥౩౦॥సభూత్వా సుమహాకాయో హనుమాన్మారుతాత్మజః। ధృష్టమాస్ఫోటయామాస లంకాం శబ్దేన పూరయన్॥౩౧॥తస్యాస్ఫోటితశబ్దేన మహతా సానునాదినా । పేతుర్విహంగా గగనాదుచ్చైశ్చేదమఘోషయత్॥౩౨॥జయత్యతిబలో రామో లక్ష్మణశ్చ మహాబలః।రాజా జయతి సుగ్రీవో రాఘవేణాభిపాలితః ॥ దాసోఽహం కోసలేంద్రస్య రామస్యాక్లిష్టకర్మణః ।హనుమాఞ్ఛత్రుసైన్యానాం నిహంతా మారుతాత్మజః ॥ న రావణసహస్రం మే యుద్ధే ప్రతిబలం భవేత్ ।శిలాభిస్తు ప్రహరతః పాదపైశ్చ సహస్రశః ॥ అర్దయిత్వా పురీం లంకామభివాద్య చ మైథిలీమ్ । సమృద్ధార్థో గమిష్యామి మిషతాం సర్వరక్షసామ్॥౩౬॥తస్య సన్నాదశబ్దేన తే భవన్భయశంకితాః ।దదృశుశ్చ హనూమంతం సంధ్యామేఘమివోన్నతమ్॥౩౭॥స్వామిసందేశనిశ్శంకాస్తతస్తే రాక్షసాః కపిమ్ । చిత్రైః ప్రహరణైర్భీమైరభిపేతుస్తతస్తతః॥౩౮॥స తైః పరివృతశ్శూరైః సర్వతస్స మహాబలః ।ఆససాదాయసం భీమం పరిఘం తోరణాశ్రితమ్ ॥౩౯॥సతం పరిఘమాదాయ జఘాన రజనీచరాన్॥౩౯½॥ సపన్నగమివాదాయ స్ఫురంతం వినతాసుతః ॥ విచచారాంబరే వీరః పరిగృహ్య చ మారుతిః॥ ౪౦½ ॥సహత్వా రాక్షసాన్వీరాన్కింకరాన్మారుతాత్మజః ॥ యుద్ధకాంక్షీ పునర్వీరస్తోరణం సముపాశ్రితః ॥ ౪౧½ ॥తతస్తస్మాద్భయాన్ముక్తాః కతిచిత్తత్ర రాక్షసాః ॥ నిహతాన్కింకరాన్సర్వాన్రావణాయ న్యవేదయన్॥౪౨½॥స రాక్షసానాం నిహతం మహద్బలం నిశమ్య రాజా పరివృత్తలోచనః । సమాదిదే

ద్యుత్తరశేషః॥ తే కపీంద్రమితి॥అవస్థితం యుద్ధాయ సన్నద్ధం॥౨౭॥తఇతి॥కాంచనాంగదైః కాంచనభూషణైః॥౩౧॥తస్యేతి॥ఆస్ఫోటితశబ్దేన త్స్వేళాశబ్దేన-సానునాదినా సప్రతిధ్వనినా-ఇన్నంతో బహువ్రీహిః-స్వస్యజయార్థం స్వామినం స్తౌతి-జయతీతి॥అర్దయిత్వేతి॥మిషతాం పశ్యతాం అనాదరే షష్ఠీ॥౩౬॥తస్యేతి॥సన్నాదశబ్దేన సన్నాదజనితశబ్దేన-ఆస్ఫోటితస్వనజనితప్రతిధ్వనినేత్యర్థః॥౩౭॥స్వామీతి॥ప్రహరణైరభిపేతుః ఆయుధైః ప్రాహరన్నిత్యర్థః॥౩౯½॥సపన్నగమితి॥పరిగృహ్యేత్యత్ర

౪౩॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే శ్రీరామాయణభూషణే శృంగారతిలకాఖ్యానే సుందరకాండవ్యాఖ్యానే ద్విచత్వారింశస్సర్గః. ****************
తతస్సకింకరానిత్యాది॥౧॥ వనమిత్యాది॥ ధ్వంసనఫలమాహ దర్శయన్బలమితి-బలదర్శనార్థమిత్యర్థః-ధ్వంసనప్రకారమాహ-చైత్యేతి- చైత్యం దేవాయతనంత
త్ప్రావః ప్రాసాదః చైత్యప్రాసాదః తం- ఆప్లుత్య తోరణాల్లంఘయిత్వా॥౨౹౩॥ హరిశ్రేష్ఠో హనుమాన్ మారుతాత్మజ ఇత్యస్యోత్తరశ్లోకేనాన్వయః॥ హరియూధ
పత్వే వ్యూహరిర్భవిష్యతీతి తద్వ్యావృత్త్యర్థం హరిశ్రేష్ఠ ఇత్యుక్తం- ప్రతిసూర్యః-ద్వితీయసూర్య ఇత్యర్థః-అనేన సూర్యోదయస్సూచితః॥౪॥ సంప్రధృష్యేతి॥ సంప్రధృ
ష్య ఆక్రమ్య- పారియాత్రో నామ కులపర్వతః॥౫॥౭॥ అస్త్రవిజ్జయతామిత్యాది॥ చైత్యస్థాన్ చైత్యపాలాన్॥౧౩॥౧౬॥ ప్రాసాదస్యేతి॥ పవనాత్మజః భ్రామయా
మాసేత్యన్వయః- శతధారం ధారాః కోటయః- వజ్రవత్ స్థితమిత్యర్థః- యద్వా శతధా అరమితి ఛేదః- అరం శీఘ్రం॥౧౮॥ ప్రాసాదస్యేతి॥ మహాంతస్య మహాగ్రస్య-అత్యు
న్నతశిఖరస్యేత్యర్థః- మహార్హస్యేతి వా పాఠః॥౧౭॥ తత్రేతి॥ అగ్నిస్సమభవత్ భ్రామితస్తంభైః స్తంభాంతరసంఘట్టనాదితి భావః॥౧౯॥ రాక్షసానాముత్సా

శౌ ప్రతిమం పరాక్రమే ప్రహస్తపుత్రం సమరే సుదుర్జయమ్॥౪౩॥ ఇతి శ్రీమత్సుందరకాండే - ద్విచత్వారింశస్సర్గః. **************

తతస్సకింకరాన్హత్వా హనుమాన్ధ్యానమాస్థితః॥ ౧ ॥ వనం భగ్నం మయా చైత్యప్రాసాదో న వినాశితః * తస్మాత్ప్రాసాదమప్యేవం భీమం విధ్వం
సయామ్యహమ్। ఇతి సంచింత్య మనసా హనుమాన్దర్శయన్బలమ్ * చైత్యప్రాసాదమాప్లుత్య మేరుశృంగమివోన్నతమ్। ఆరురోహ (॥) హరిశ్రేష్ఠో హను
మాన్మారుతాత్మజః * ఆరుహ్య గిరిసంకాశం ప్రాసాదం హరియూథపః। బభౌ స సుమహాతేజాః ప్రతిసూర్య ఇవోదితః॥౪॥ సంప్రధృష్య చ దుర్ధర్షం
చైత్యప్రాసాదముత్తమమ్। హనుమాన్ప్రజ్వలంల్లక్ష్మ్యా పారియాత్రోపమోఽభవత్॥౫॥ స భూత్వా సుమహాకాయః ప్రభావాన్మారుతాత్మజః। ధృ
ష్టమాస్ఫోటయామాస లంకాం శబ్దేన పూరయన్॥౬॥ తస్యాస్ఫోటితశబ్దేన మహతా శ్రోత్రఘాతినా। పేతుర్విహంగమాస్తత్ర చైత్యపాలాశ్చ మో
హితాః॥౭॥ అస్త్రవిజ్జయతాం రామో లక్ష్మణశ్చ మహాబలః। రాజా జయతి సుగ్రీవో రాఘవేణాభిపాలితః * దాసోఽహం కోసలేంద్రస్య రామస్యా
క్లిష్టకర్మణః। హనుమాన్శత్రుసైన్యానాం నిహంతా మారుతాత్మజః * న రావణసహస్రం మే యుద్ధే ప్రతిబలం భవేత్। శిలాభిస్తు ప్రహరతః పాద
పైశ్చ సహస్రశః * అర్దయిత్వా పురీం లంకామభివాద్య చ మైథిలీమ్। సమృద్ధార్థో గమిష్యామి మిషతాం సర్వరక్షసామ్ * ఏవముక్త్వా విమానస్థశ్చై
త్యస్థాన్హరియూథపః। ననాద భీమనిర్హ్రాదో రక్షసాం జనయన్భయమ్॥౧౨॥ తేన శబ్దేన మహతా చైత్యపాలాశ్శతం యయుః। గృహీత్వా వివిధాన
స్త్రాన్ప్రాసాన్ఖడ్గాన్పరశ్వధాన్ * విసృజంతో మహాకాయా మారుతిం పర్యవారయన్॥౧౩॥ తే గదాభిర్విచిత్రాభిః పరిఘైః కాంచనాంగదైః * ఆజఘ్ను
ర్వానరశ్రేష్ఠం బాణైశ్చాదిత్యసన్నిభైః॥౧౪॥ ఆవర్త ఇవ గంగాయాస్తోయస్య విపులో మహాన్ * పరిక్షిప్య హరిశ్రేష్ఠం స బభౌ రక్షసాం గణః॥౧౫॥ త
తో వాతాత్మజః క్రుద్ధో భీమరూపం సమాస్థితః॥ ౧౬॥ ప్రాసాదస్య మహాంతస్య స్తంభం హేమపరిష్కృతమ్। ఉత్పాటయిత్వా వేగేన హనుమాన్పవనా
త్మజః * తత స్తంభం భ్రామయామాస శతధారం మహాబలః॥౧౭॥ తత్ర చాగ్నిస్సమభవత్ప్రాసాదశ్చాప్యదహ్యత॥౧౮॥ దహ్యమానం తతో దృష్ట్వా ప్రా
సాదం హరియూథపః। స రాక్షసశతం హత్వా వజ్రేణేంద్ర ఇవాసురాన్ * అంతరిక్షే స్థితశ్శ్రీమానిదం వచనమబ్రవీత్॥౧౯॥ మాదృశానాం సహస్రా
ణి విసృష్టాని మహాత్మనామ్ * బలినాం వానరేంద్రాణాం సుగ్రీవవశవర్తినామ్॥౨౦॥ అటంతి వసుధాం కృత్స్నాం వయమన్యే చ వానరాః॥౨౧॥ దశనా

పరిఘుః కమా॥౪౩॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం సుందరకాండవ్యాఖ్యాయాం ద్విచత్వారింశస్సర్గః. *****
౦॥ అథ రావణసందిష్టసేనాంతరాగమనాత్పూర్వం తూష్ణీం స్థిత్వా న కించిత్ప్రయోజనమితి విచార్య ప్రాసాదభంగాది చికీర్షతి॥ తత ఇతి ధ్యానం విచారః చైత్యప్రాసా
దః రక్షఃకులదేవతాప్రాసాదః॥౧౫॥ తత ఇతి॥ వాతాత్మజః పవనాత్మజః-భీమరూపం సమాస్థితః ఆస్థితవాన్॥ ౧౬॥ ప్రాసాదస్యేతి॥ మహాంతస్య మహాగ్రస్య- అత్యు
న్నతశిఖరస్యేత్యర్థః- మహార్హస్యేతి చ పాఠః॥౧౭॥ తత్రేతి॥ తత్ర భ్రామితస్తంభైః స్తంభాంతరసంఘట్టనేన అగ్నిరభూదిత్యర్థః॥ ౧౯॥ రాక్షసహృదయాని విదార

ఘం గంకారయితుమాహ-మాదృశానామిత్యాది॥౨౦½॥౨౨॥ ఓఘబలాః ఓఘాఖ్యసంఖ్యాకబలాః॥౨౩॥౨౫½॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే శ్రీరామాయణభూషణే శృంగారతిలకాఖ్యానే సుందరకాండవ్యాఖ్యానే త్రిచత్వారింశస్సర్గః. ************** సందిష్ట ఇత్యాది॥ వివృత్తనయనః మండలీకృతనయనః-రుచిరసాయకం రుచిరసాయకాఢ్యం-విష్ఫారయానః విష్ఫారయమాణః-జ్యాకర్షణం కుర్వన్నిత్యర్థః-వజ్రాశనిసమస్వనమితి విష్ఫారణక్రియావిశేషణం॥ ౩॥ తస్యేతి॥ నభస్సమపూర్యత-దిశః ప్రదిశశ్చ సమపూర్యంతేతి విభక్తిపరిణామేనానుషంగః॥౪॥౫॥ తమితి॥ తోరణవిటంకం తోరణస్య కపోతపాలికా॥౬॥ కపోతపాలికాయాం తు విటంకం పున్నపుంసకమిత్యమరః। స్తంభోపరితిర్యఙ్నిహితదార్విత్యర్థః॥౬॥ అర్ధచంద్రేణేతి॥ ఏకేనేత్యేతదర్ధచంద్రస్యాపి విశేషణం- అర్ధచంద్రాకారాగ్రశరేణేత్యర్థః-కర్ణినా కర్ణవచ్ఛరేణ॥౭॥ తస్యేతి॥ అంబుజం రక్తపద్మం-భాస్కరరశ్మినావిద్ధం అతఏవ ఫుల్లమిత్యర్థః॥౮॥ తత్తస్యేతి॥ రక్తం స్వత ఏవ రక్తం-రక్తేన శోణితేన-మహాపద్మం రక్తోత్పలం-చందనబిందుభిః రక్తచందనబిందుభిః॥౯॥ చుకోపేత్యర్ధం॥ రాక్షసస్య రాక్షసవిషయో॥౯½॥౧౩॥ సాలమితి॥ పంచభిర్భుజ ఇత్యాది

గబలాః కేచిత్తే దిద్దశగుణోత్తరాః। కేచిన్నాగసహస్రస్య బభూవుస్తుల్యవిక్రమాః॥౨౨॥ సంతి చౌఘబలాః కేచిత్కేచిద్వాయుబలోపమాః। అప్రమేయబలాశ్చాన్యే తత్రాసన్హరియూథపాః॥౨౩॥ ఈదృగ్విధైస్తు హరిభిర్వృతో దంతనఖాయుధైః। శతైశ్శతసహస్రైశ్చ కోటీభిరయుతైరపి* ఆగమిష్యతి సుగ్రీవస్సర్వేషాం వో నిషూదనః॥౨౪½॥ నేయమస్తి పురీ లంకా న యూయం న చ రావణః* యస్మాదిక్ష్వాకునాథేన బద్ధం వైరం మహాత్మనా॥౨౫½॥ ఇతి శ్రీమత్సుందరకాండే-త్రిచత్వారింశస్సర్గః. ********** సందిష్టో రాక్షసేంద్రేణ ప్రహస్తస్య సుతో బలీ। జంబుమాలీ మహాదంష్ట్రో నిర్జగామ ధనుర్ధరః* రక్తమాల్యాంబరధరః స్రగ్వీ రుచిరకుండలః। మహాన్వివృత్తనయనశ్చండస్సమరదుర్జయః* ధనుశ్శక్రధనుః ప్రఖ్యం మహద్రుచిరసాయకమ్। విష్ఫారయాణో వేగేన వజ్రాశనిసమస్వనమ్॥ ౩ ॥ తస్య విష్ఫారఘోషేణ ధనుషో మహతా దిశః। ప్రదిశశ్చ నభశ్చైవ సహసా సమపూర్యత॥౪॥ రథేన ఖరయుక్తేన తమాగతముదీక్ష్య సః। హనుమాన్వేగసంపన్నో జహర్ష చ ననాద చ॥౫॥ తం తోరణవిటంకస్థం హనుమంతం మహాకపిమ్। జంబుమాలీ మహాబాహుర్వివ్యాధ నిశితైశ్శరైః॥౬॥ అర్ధచంద్రేణ వదనే శిరస్యేకేన కర్ణినా। బాహ్వోర్వివ్యాధ నారాచైర్దశభిస్తం కపీశ్వరమ్॥౭॥ తస్య తచ్ఛుశుభే తామ్రం శరేణాభిహతం ముఖమ్। శరదీవాంబుజం ఫుల్లం విద్ధం భాస్కరరశ్మినా॥౮॥ తత్తస్య రక్తం రక్తేన రంజితం శుశుభే ముఖమ్। యథాకాశే మహాపద్మం సిక్తం చందనబిందుభిః॥౯॥ చుకోప బాణాభిహతో రాక్షసస్య మహాకపిః॥౯½॥ తతః పార్శ్వేతివిపులాం దదర్శ మహతీం శిలామ్* తరసా తాం సముత్పాట్య చిక్షేప బలవద్బలీ॥౧౦½॥ తాం శరైర్దశభిః క్రుద్ధస్తాడయామాస రాక్షసః॥౧౧॥ విపన్నం కర్మ తద్దృష్ట్వా హనుమాంశ్చండవిక్రమః। సాలం విపులముత్పాట్య భ్రామయామాస వీర్యవాన్॥౧౨॥ భ్రామయంతం కపిం దృష్ట్వా సాలవృక్షం మహాబలమ్। చిక్షేప సుబహూన్బాణాన్ జంబుమాలీ మహాబలః॥౧౩॥ సాలం చతుర్భిశ్చిచ్ఛేద వానరం పంచభిర్భుజే। ఉరస్యేకేన బాణేన దశభిస్తు స్తనాంతరే॥౧౪॥ స శరైః పూరితతనుః క్రోధేన మహతా వృతః। తమేవ పరిఘం గృహ్య భ్రామయామాస వేగితః॥౧౫॥ అతివేగోఽతివేగేన భ్రామయిత్వా బలోత్కటః। పరిఘం పాతయామాస జంబుమాలేర్మహోరసి॥౧౬॥ తస్య చైవ శిరో నాస్తి న బాహూ న చ జానునీ। న ధనుర్న రథో నాశ్వాస్తత్రాదృశ్యంత నేషవః॥౧౭॥ స

యుక్తుమాహ.మాదృశానామిత్యాది॥౨౨॥ సంతి చేతి॥ ఓఘబలాః ఓఘసంఖ్యాసంఖ్యాతగజబలాః॥౨౫½॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం సుందరకాండవ్యాఖ్యాయాం త్రిచత్వారింశస్సర్గః. ❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋

* ధనురితి॥ విష్ఫారయానః విష్ఫారయమాణః॥౩॥ తస్యేతి॥ సమపూర్యత-దిగాదిసముదాయగోచరమేకవచనం॥౪॥ తి॥ జహర్ష స్వబలానురూపశత్రుప్రాప్త్యా॥౫॥ తమితి॥ తోరణవిటంకస్థం తోరణకపోతపాలికాస్థం- విటంకా నామ తోరణస్తంభయోరుపరితిర్యఙ్నిహితదారుః॥౬॥ తి॥ కర్ణీ-అంకుశాకారాగ్రశరవిశేషః॥౭॥ తస్యేతి॥ అంబుజం రక్తాంబుజం॥౮॥ తత్తస్యేతి॥ చందనబిందుభిః రక్తచందనబిందుభిః॥౯॥ తస్యేతి-నాశ్వాః రథేన ఖరయుక్తేనేత్యుక్తత్వాదశ్వశబ్దేన ఖరా ఉచ్యంతే॥౨౦॥**

వ్యత్యస్య ధ్యాపాఠః॥౧౪॥౧౯॥తస్యైవేతి॥ నాశ్వా ఇతి అశ్వశబ్దేనాత్ర ఖరాఉచ్యంతే-రథేనఖరయుక్తేనేతిపూర్వముక్తత్వాత్ ॥౨౦॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే శ్రీరామాయణభూషణే శృంగారతిలకాఖ్యానే సుందరకాండవ్యాఖ్యానే చతుశ్చత్వారింశస్సర్గః. ❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖

తత స్తఇత్యాది ॥ భవనాత్తస్మాత్ రావణభవనాత్సప్తార్చివర్చస ఇత్యత్ర సప్తార్చీతి ఇకారాంతత్వమార్షం-కృతాస్త్రాః శిక్షితాస్త్రాః అస్త్రవిదాం చ శ్రేష్ఠా ఇతి వా-జ్ఞానశిక్షయోర్భేదేఽప్యేషాం స్త ఇతి భావః-పరస్పరజయైషిణః ప్రత్యేకంహనుమజ్జయైషిణ ఇత్యర్థః- హేమజాలపరిక్షిప్తైః సువర్ణజాలవినిర్మితైః-స్వాసాధారణచిహ్నయుక్తంధ్వజం- కేవలచిత్రవస్త్రాలంకృతాపతాకా-తోయదస్వననిర్ఘోషైః తోయదస్వనతుల్యనిర్ఘోషవద్భిః॥౪॥౮॥సశరాన్ మోఘయామాస-యథాశరాస్స్వస్మిన్నపతంతి తథాచకారేత్యర్థః.రథవేగంచమోఘయామాసేత్యన్వయః - యథారథవేగాస్స్వప్రహారాయనభవంతితథాసముచరదిత్యర్థః॥౯॥౧౦॥సకృత్వేతి॥ వేగంసంహారోద్యోగం॥౧౧॥ తలేనేతి॥ పాదైః కాంశ్చిదితి బహువచనం-వానరాణాంద్విపాత్సుచతుష్పాత్సుచగ్రహణాత్ ॥౧౨॥౧౪॥ వినేదురితి॥నీడంధ్వజావయవవిశేషం॥౧౫॥ స్రవతేతి॥స్రవంత్యః నద్యః-వికృతంయథాతథానాదప్రతిధ్వానవతీబభూవ॥౧౬॥౧౭॥ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే శ్రీరామాయణభూషణే శృంగారతిలకాఖ్యానే సుందరకాండవ్యాఖ్యానే పంచచత్వారింశస్సర్గః.* *

హతస్తరసా తేనజంబుమాలీమహాబలః । పపాతనిహతో భూమౌ చూర్ణితాంగవిభూషణః॥౧౮॥ జంబుమాలించనిహతంకింకరాంశ్చమహాబలాన్ । చుక్రోధరావణశ్శ్రుత్వా కోపసంరక్తలోచనః॥౧౯॥ సరోషసంవర్తితతామ్రలోచనః ప్రహస్తపుత్రే నిహతే మహాబలే । అమాత్యపుత్రానతివీర్యవిక్రమాన్సమాదిదేశాశు నిశాచరేశ్వరః ॥ ౨౦ ॥ ఇతి శ్రీమత్సుందరకాండే - చతుశ్చత్వారింశస్సర్గః. *

తతస్తే రాక్షసేంద్రేణచోదితామంత్రిణస్సుతాః । నిర్యయుర్భవనాత్తస్మాత్సప్తసప్తార్చివర్చసః * మహాబలపరీవారాధనుష్మంతో మహాబలాః । కృతాస్త్రాస్త్రవిదాం శ్రేష్ఠాః పరస్పరజయైషిణః * హేమజాలపరిక్షిప్తైర్ధ్వజవద్భిః పతాకిభిః । తోయదస్వననిర్ఘోషైర్వాజియుక్తైర్మహారథైః * తప్తకాంచనచిత్రాణిచాపాన్యమితవిక్రమాః । విస్ఫారయంతస్సంహృష్టాస్తటిత్వంత ఇవాంబుదాః॥౪॥ జనన్యస్తుతతస్తేషాంవిదిత్వాకింకరాన్హతాన్ । బభూవుశ్శోకసంభ్రాంతాస్సబాంధవసుహృజ్జనాః॥౫॥ తేపరస్పరసంఘుష్టాస్తప్తకాంచనభూషణాః । అభిపేతుర్హనూమంతంతోరణస్థమవస్థితమ్॥౬॥ సృజంతో బాణవృష్టింతే రథగర్జితనిస్స్వనాః । వృష్టిమంత ఇవాంభోదా విచేరుర్నైరృతాంబుదాః ॥ ౭ ॥ అవకీర్ణస్తతస్తాభిర్హనుమాన్ శరవృష్టిభిః। అభవత్సంవృతాకారశ్శైలరాడివవృష్టిభిః॥౮॥ సశరాన్మోఘయామాసతేషామాశుచరః కపిః । రథవేగంచవీరాణాంవిచరన్విమలేంబరే॥ ౯॥సతైః క్రీడన్ధనుష్మద్భిర్వ్యోమ్నివీరః ప్రకాశతే. ధనుష్మద్భిర్యథామేఘైర్మారుతః ప్రభురంబరే॥౧౦॥సకృత్వానినదంఘోరంత్రాసయంస్తాంమహాచమూమ్ । చకారహనుమాన్వేగంతేషురక్షస్సువీర్యవాన్॥౧౧॥తలేనాభ్యహనత్కాంశ్చిత్పాదైః కాంశ్చిత్పరంతపః । ముష్టినాభ్యహనత్కాంశ్చిన్నఖైః కాంశ్చిద్వ్యదారయత్ ॥౧౨॥ ప్రమమాథోరసా కాంశ్చిదూరుభ్యామపరాన్కపిః । కేచిత్తస్యనినాదేనతత్రైవపతితాభువి॥౧౩॥తతస్తేష్వవసన్నేషుభూమౌనిపతితేషుచ। తత్సైన్యమగమత్సర్వందిశోదశభయార్దితమ్॥ ౧౪॥ వినేదుర్విస్వరంనాగానిపేతుర్భువివాజినః । భగ్ననీడధ్వజచ్ఛత్రైర్భూశ్చకీర్ణాభవద్రథైః॥౧౫॥స్రవతారుధిరేణాథస్రవంత్యోదర్శితాః పథి । వివిధైశ్చస్వనైర్లంకాననాదవికృతంతదా॥ ౧౬ ॥ సతాన్ప్రవృద్ధాన్వినిహత్యరాక్షసాన్మహాబలశ్చండపరాక్రమః కపిః। యుయుత్సురన్యైః పునరేవరాక్షసైస్తమేవవీరోఽభిజగామతోరణమ్ ॥ ౧౭ ॥ ఇతి శ్రీమత్సుందరకాండే - పంచచత్వారింశస్సర్గః. *

ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం శ్రీరామాయణతత్వదీపికాఖ్యాయాం సుందరకాండవ్యాఖ్యాయాం చతుశ్చత్వారింశస్సర్గః.

తత ఇతి ॥ సప్తార్చివర్చసః * మహాబలేతి॥కృతాస్త్రాస్త్రవిదాంశ్రేష్ఠాః కృతాస్త్రాణాంఅస్త్రవిదాంచశ్రేష్ఠాః - పరస్పరజయైషిణః అహమహమికయాపరస్పరోత్కృష్టాపేక్షిణ ఇత్యర్థః॥౧౪॥ వినేదురితి॥నీడోరథావయవవిశేషః॥ ౧౭ ॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం శ్రీరామాయణతత్వదీపికాఖ్యాయాం సుందరకాండ

హతానిత్యాది ॥ సంవృతాకారః అంతర్మనాః ఈషత్ చింతితాం॥౧॥ సఇతి॥౨॥౩॥ యాంతేత్యాది॥ ఇతివక్ష్యమాణప్రకారేణ-తమేవాహ - యత్నై రిత్యాదినా - యత్నైఃయతమానైః అప్రమత్తైరితియావత్ -యతేఃకర్తరి క్తః-సమాధేయంపరిహర్తవ్యం-దేశకాలవిరోధినం-దేశకాలవిరోధీత్యర్థః-మహద్వ్యాఖ్యాతం మన్యఇత్యనుష జ్యతే-ఇంద్రేణవాఅన్యైర్వేతి శేషః-వాశబ్దస్యవికల్పార్థస్యప్రయోగాత్ ॥౬॥ సనాగేతి॥ వ్యలీకంఅప్రియం॥౭॥ నావమాన్యోభవద్భిశ్చహరిర్ధీరపరాక్రమఇ తి ॥ అత్రత్రయోదశసహస్రశ్లోకాగతాః-అయంచతుర్దశసహస్రప్ర్యాదిః-ధీతిగాయత్ర్యాశ్చతుర్దశాక్షరం-నైవంతేషామితి-గతిః వేగః-రూపపరికల్పనయాథే ష్టరూపగ్రహణం-మహదితి-ఇత్థంమహత్వంకిమపికపిరూపంసత్ వ్యవస్థితమితిజ్ఞేయమిత్యర్థః॥౧౪॥౧౬॥ తతస్తమిత్యాది ॥ స్వతేజోరశ్మిమాలినంస్వతేజసా సూర్యం-రశ్మిమంతమివేత్యత్రఉపమా-అత్రరూపకమితిభిదా- తోరణస్థమితి- ఉత్సాహఃలోకోత్తరకార్యేషుస్థేయాన్ ప్రయత్నః - మహాసత్వం మహాధ్యవసా యం॥౧౧॥ ద్రవ్యాసువ్యవసాయేషుసత్వమస్త్రీతుజంతుష్విత్యమరః । ద్వితీయబలశబ్దశ్శక్తివచనః॥౧౧॥ బలంరూపేస్థిరిస్థౌల్యేశక్తిరేతశ్చమూషుచేతివైజయంతీ॥౧౭॥

హతాన్మంత్రిసుతాన్బుద్ధ్వా వానరేణమహాత్మనా । రావణస్సంవృతాకారశ్చకారమతిముత్తమామ్॥౧॥ సవిరూపాక్షయూపాక్షౌ దుర్ధరం చైవరాక్షసమ్ । ప్రఘసంభాసకర్ణంచపంచసేనాగ్రనాయకాన్ ॥ సందిదేశదశగ్రీవోవీరాన్నయవిశారదాన్ । హనుమద్గ్రహణవ్యగ్రాన్వా యువేగసమాన్యుధి॥౩॥ యాంతసేనాగ్రగాస్సర్వేమహాబలపరిగ్రహాః । సవాజిరథమాతంగాస్సకపిశ్శాస్యతామితి ॥ యత్నైశ్చఖలుభావ్యంస్యా త్తమాసాద్యవనాలయమ్ । కర్మచాపిసమాధేయందేశకాలవిరోధినమ్ ॥ నహ్యహంతంకపింమన్యేకర్మణాప్రతితర్కయన్ । సర్వథాతన్మహద్భూ తంమహాబలపరిగ్రహమ్ ॥ భవేదింద్రేణవాసృష్టమస్మదర్థంతపోబలాత్ ॥౬॥ సనాగయక్షగంధర్వాదేవాసురమహర్షయః ॥ యుష్మాభిస్సహి తైస్సర్వైర్మయాసహవినిర్జితాః । తైరవశ్యంవిధాతవ్యంవ్యలీకంకించిదేవనః ॥ తదేవనాత్రసందేహఃప్రసహ్యపరిగృహ్యతామ్॥౭॥ నావమా న్యోభవద్భిశ్చహరిర్ధీరపరాక్రమః ॥ దృష్టాహిహరయఃపూర్వంమయావిపులవిక్రమాః । వాలీచసహసుగ్రీవోజాంబవాంశ్చమహాబలః ॥ నీల స్సేనాపతిశ్చైవయేచాన్యేద్వివిదాదయః । నైవంతేషాంగతిర్భీమానతేజోనపరాక్రమః ॥ నమతిర్నబలోత్సాహౌనరూపపరికల్పనమ్ । మహత్స త్వమిదంజ్ఞేయంకపిరూపంవ్యవస్థితమ్ ॥ ప్రయత్నంమహదాస్థాయక్రియతామస్యనిగ్రహః । కామంలోకాస్త్రయస్సేంద్రాస్ససురాసురమాన వాః ॥ భవతామగ్రతస్స్థాతుంనపర్యాప్తారణాజిరే । తథాపితునయజ్ఞేనజయమాకాంక్షతారణే ॥ ఆత్మారక్ష్యఃప్రయత్నేనయుద్ధసిద్ధిర్హిచంచ లా॥౧౪॥ తేస్వామివచనంసర్వేప్రతిగృహ్యమహౌజసః ॥ సముత్పేతుర్మహావేగాహుతాశసమతేజసః ॥ రథైర్మత్తైశ్చమాతంగైర్వాజిభిశ్చ మహాజవైః ॥ శస్త్రైశ్చవివిధైస్తీక్ష్ణైస్సర్వైశ్చోపచితాబలైః ॥౧౬॥ తతస్తందదృశుర్వీరాదీప్యమానంమహాకపిమ్ ॥ రశ్మిమంతమివోద్యంతంస్వ

వ్యాఖ్యాయాం-పంచచత్వారింశస్సర్గః. ********** హతానితి॥ సంవృతాకారఃగూఢాకారః-అంతస్సంజాతశంకఇత్యర్థః- ఉత్తమాంమతింధైర్యం॥౧॥౩ యాంత్వితి ॥ ఇతీత్థంవక్ష్యమాణప్రకారేణకపిశ్శాస్యతాం-యత్నైఃయతమానైఃఅప్రమత్తైరితియావత్ -కించాత్రదేశకాలావిరుద్ధంకర్మకార్యమిత్యాహ-కర్మ చేతి - దేశకాలవిరోధినందేశకాలవిరోధీత్యర్థః-ఆర్షోలింగవిభక్తివ్యత్యయః - కర్మసమాధేయంపరిహర్తవ్యందేశకాలావిరోధినమితిపాఠేనసమాధేయం కర్త వ్యం ॥ అత్రహేతుమాహ-నహీతి-సర్వథేతి-ఇంద్రేణవేతివాశబ్దాదన్యేనవేత్యర్థః - అస్మదర్థంఅస్మన్నిగ్రహార్థం॥౪॥ యాంతసేనాగ్రగాఇతిపాఠః-యాతగచ్ఛత॥ ౬॥ అత్రహేతుః-సనాగేత్యాదిశ్లోకద్వయమేకంవాక్యం॥ పరిగృహ్యతాంకపిరితిశేషః॥ ౭॥ ధీఇతిగాయత్ర్యాశ్చతుర్దశాక్షరంనావమాన్యఇత్యస్యశ్లోకస్యప కాదశాక్షరేణధీఇత్యనేనసంగృహ్ణాతి - నావమాన్యోభవద్భిశ్చహరిర్ధీరపరాక్రమః। దృష్టాహిహరయఃపూర్వంమయావిపులవిక్రమాః ॥ నైవేతి- నైవతేషామి త్యాదౌసర్వత్రఈదృక్శబ్దోధ్యాహర్తవ్యః-తథాచేత్థంయోజనా- తేషాంవాల్యాదీనాంహనుమతోభీమాగతిః తేజఆదికంచయథాతథాఈదృక్నాస్తీతిసంబంధః - రూపపరికల్పనంయథేప్సితరూపపరిగ్రహణం॥౮॥ ప్రయత్నమిత్యాద్యర్ధంశ్లోకత్వం-కామంయద్యపీత్యర్థః-నయజ్ఞేననీతిజ్ఞేన-ఆత్మాస్వదేహః-యుద్ధసిద్ధిర్యుద్ధేజయః॥౧౪॥ ౧౬॥౮॥ సత్వంచిత్తం॥౧౭॥౯॥ దితియుసర్వాస్స్వవస్థితాః. ద్రా కతస్సు దానాగంతుంచకితాఇతిభావః॥౧౯॥ తస్వేతి ॥ తీక్ష్ణాఃముమర్ద్దిదః పీతముఖాఃపీతా నిశితా

౧౯॥ తస్యేతి॥ తీక్ష్ణాః క్రూరాః. శితాః నిశితాః. పీతముఖాః సమీచీనాయసనిర్మితత్వేన పీతరేఖాగ్రాః. ఉత్పలపత్రాభాః - ఉత్పలపత్రాణీవ యథా నిపాత్యంతే తథా నిపాతితా ఇత్యర్థః॥౨౨॥ సకపిరితి॥ వారయామాస - స్వవేగేన ప్రాపయామాసేత్యర్థః॥౨౩॥ అర్ద్యమాన ఇతి॥ కదనం యుద్ధం॥౨౪॥ సదూరమితి॥ విద్యుద్రాశిః అశనిః॥౨౫॥ తత ఇతి॥ కూబరః యుగంధరః॥౨౬॥౨౭॥ తయోరితి॥ వేగం వినిహత్య పరిహృత్య॥౨౯॥౩౭॥ తత ఇతి॥ ధ్వజినీపతీన్ సేనాపతీన్ - కృతక్షణః దత్తావసరః అభూదితి శేషః॥౩౯॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే శ్రీరామాయణభూషణే శృంగారతిలకాఖ్యానే సుందరకాండవ్యాఖ్యానే షట్చత్వారింశస్సర్గః॥ సేనాపతీనిత్యాది॥ సమీక్ష్య విజ్ఞాయ॥ రా॥ సేనాపతీనితి॥ సమీక్ష్య విజ్ఞాయ - ప్రసమైక్షతాగ్రత ఇతి పాఠః॥౧॥ సఇతి॥ ద్విజాతిముఖ్యైః హవిషా ఉదీరితః అభివర్ధితః పావక ఇవ॥

తేజోరశ్మిమాలినమ్। తోరణస్థం మహోత్సాహం మహాసత్త్వం మహాబలమ్ ॥ మహామతిం మహావేగం మహాకాయం మహాబలమ్ ॥ ౧౭॥ తం సమీక్ష్యైవ తే సర్వే దిక్షు సర్వాస్వవస్థితాః ॥ తైస్తైః ప్రహరణైర్భీమైరభిపేతుస్తతస్తతః ॥ ౧౮॥ తస్య పంచాయసాస్తీక్ష్ణాశ్శితాః పీతముఖాశ్శరాః ॥ శిరస్యుత్పలపత్రాభా దుర్ధరేణ నిపాతితాః॥౨౦॥ స తైః పంచభిరావిద్ధశ్శరైశ్శిరసి వానరః ॥ ఉత్పపాత నదన్ వ్యోమ్ని దిశో దశ వినాదయన్॥౨౧॥ తతస్తు దుర్ధరో వీరః సరథస్సజ్యకార్ముకః ॥ కిరన్ శరశతైస్తీక్ష్ణైరభిపేదే మహాబలః॥౨౨॥ స కపిర్వారయామాస తం వ్యోమ్ని శరవర్షిణమ్ ॥ వృష్టిమంతం పయోదాంతే పయోదమివ మారుతః॥౨౩॥ అర్ద్యమానస్తతస్తేన దుర్ధరేణానిలాత్మజః ॥ చకార కదనం భూయో వ్యవర్ధత చ వేగవాన్॥౨౪॥ స దూరం సహసోత్పత్య దుర్ధరస్య రథే హరిః ॥ నిపపాత మహావేగో విద్యుద్రాశిర్గిరావివ॥ ౨౫॥ తతస్స మథితాష్టాశ్వం రథం భగ్నాక్షకూబరమ్ ॥ విహాయ న్యపతద్భూమౌ దుర్ధరస్త్యక్తజీవితః॥౨౬॥ తం విరూపాక్షయూపాక్షౌ దృష్ట్వా నిపతితం భువి ॥ సంజాతరోషౌ దుర్ధర్షావుత్పేతతురరిందమౌ॥౨౭॥ స తాభ్యాం సహసోత్పత్య విష్ఠితో విమలేంబరే ॥ ముద్గరాభ్యాం మహాబాహుర్వక్షస్యభిహతః కపిః॥ ౨౮॥ తయోర్వేగవతోర్వేగం వినిహత్య మహాబలః ॥ నిపపాత పునర్భూమౌ సుపర్ణసమవిక్రమః॥౨౯॥ స సాలవృక్షమాసాద్య తముత్పాట్య చ వానరః ॥ తావుభౌ రాక్షసౌ వీరౌ జఘాన పవనాత్మజః॥౩౦॥ తతస్తాంస్త్రీన్ హతాన్ జ్ఞాత్వా వానరేణ తరస్వినా ॥ అభిపేదే మహావేగః ప్రసహ్య ప్రఘసో హరిమ్ ॥ భాసకర్ణశ్చ సంక్రుద్ధశ్శూలమాదాయ వీర్యవాన్ ॥ ఏకతః కపిశార్దూలం యశస్వినమవస్థితమ్॥౩౨॥ పట్టసేన శితాగ్రేణ ప్రఘసః ప్రత్యయోధయత్ ॥ భాసకర్ణశ్చ శూలేన రాక్షసః కపిసత్తమమ్॥౩౩॥ స తాభ్యాం విక్షతైర్గాత్రైరసృగ్దిగ్ధతనూరుహః ॥ అభవద్వానరః క్రుద్ధో బాలసూర్యసమప్రభః॥౩౪॥ సముత్పాట్య గిరేశ్శృంగం సమృగవ్యాళపాదపమ్ ॥ జఘాన హనుమాన్ వీరో రాక్షసౌ కపికుంజరః॥౩౫॥ తతస్తేష్వవసన్నేషు సేనాపతిషు పంచసు ॥ బలం తదవశేషం చ నాశయామాస వానరః॥౩౬॥ అశ్వైరశ్వాన్ గజైర్నాగాన్ యోధైర్యోధాన్ రథై రథాన్ ॥ స కపిర్నాశయామాస సహస్రాక్ష ఇవాసురాన్॥౩౭॥ హతైర్నాగైశ్చ తురగైర్భగ్నాక్షైశ్చ మహారథైః ॥ హతైశ్చ రాక్షసైర్భూమీ రుద్ధమార్గా సమంతతః॥౩౮॥ తతః కపిస్తాన్ ధ్వజినీపతీన్ రణే నిహత్య వీరాన్ సబలాన్ సవాహనాన్। సమీక్ష్య వీరః పరిగృహ్య తోరణం కృతక్షణః కాల ఇవ ప్రజాక్షయే॥౩౯॥ ఇతి శ్రీమద్రామాయణే సుందరకాండే - షట్చత్వారింశస్సర్గః. **************

సేనాపతీన్ పంచ స తు ప్రమాపితాన్ హనూమతా సానుచరాన్ సవాహనాన్। సమీక్ష్య రాజా సమరోద్ధతోన్ముఖం కుమారమక్షం ప్రసమైక్షతాగ్రతః॥౧॥ స తస్య దృష్ట్యర్పణసంప్రచోదితః ప్రతాపవాన్ కాంచనచిత్రకార్ముకః। సము

రాశిముఖానిశల్యాని యేషాం తే - తథా శత్రుశోణితరంజితా ఇత్యర్థః - ఉత్పలపత్రాభాః తద్వత్తీక్ష్ణాః॥౨౦॥ తే॥ కపిర్వ్యోమ్ని స్థిత్వా తం స్వనాదేన హుంకారాదిరూపేణ వారయామాస - పయోదాంతే జలదాత్యయే శరత్కాలాంతే॥౨౪॥ సదూరమితి॥ విద్యుద్రాశిః అశనిసంఘాతః. ఏకతః అవస్థితౌ విశ్వస్య యః ఏకత్ర స్థితావిత్యర్థః - విక్షతైః గాత్రైరుపలక్షితః॥౨౫॥౩౩॥ తౌ॥ తాభ్యాం కర్తృభ్యాం ముద్గరాభ్యాం కరణాభ్యాం అభిహతః॥౨౮॥ తత ఇతి॥ ధ్వజినీపతీన్ సేనాపతీన్ పరిగృహ్య ఆశ్రిత్య స్థిత ఇతి శేషః - కృతక్షణః లబ్ధావసరః॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం సుందరకాండవ్యాఖ్యాయాం షట్చత్వారింశస్సర్గః॥ తి॥ ప్రమాపితాన్ మారితాన్ - సమరోద్ధతోన్ముఖం సమరోద్ధతశ్చాసౌ సమరాయోన్ముఖశ్చ - తం - అక్షం సమక్షమవస్థితం అగ్రతః [illegible]

వక ఇవేత్యన్వయః॥౨॥౩॥తతో మహదిత్యనేనోక్తం విస్తరేణాహ-తత స్తపస్సంగ్రహేత్యాదినా ॥ తపస్సంగ్రహసంచయార్జితం తపోనుష్ఠానసమూహసంపాదితం-సమాహితం సజ్జీకృతం-అష్టాసినిబద్ధబంధురం అష్టాసిభిర్నిబద్ధం అతఏవ బంధురం సుందరం॥ని॥ బంధురం సుందరే నమ్ర ఇతి విశ్వః। యద్వా అష్టాసిభిర్నిబద్ధం బంధురం యస్య సతథా-బంధురం ఫలకాసంఘాట ఇత్యాహుః- అన్యే ఘంటా ఇత్యప్యాహుః-తదానీం అష్టాసిశ్చాసౌ నిబద్ధబంధురశ్చేతి సమాసః - యథాక్రమావేశితశక్తితోమరం పఙ్క్తితయా స్థాపితశక్తితోమరం-ప్రతిపూర్ణవస్తునా సమగ్రోపకరణేన-శరధనుఃకవచాదీన్యుపకరణాని- ప్రతిపూర్ణమస్తి నేతిపా. శిల అస్తి నాధనే నేత్యర్థః- హేమదామ్నా హేమమయాశ్వాదిబంధనరజ్జునా. శశిసూర్యవర్చసా-దామసు కించిత్సితవర్ణం కించిత్సూర్యవత్పీతవర్ణమిత్యర్థః- ప్రతిపూర్ణవస్తునా శశిసూర్యవర్చసా హేమదామ్నా చ విరాజమానమిత్యన్వయః-యద్వా క్వచిచ్ఛశివర్చసా క్వచిత్సూర్యవర్చసా చ విరాజమానమిత్యన్వయః - వితానాదిషు శశివర్చసా- హేమమయరథాంగేషు సూర్యవర్చసా- దివాకరాభమిత్యాకాశచారిత్వే దృష్టాంతః - అతో న తద్విప్రభమిత్యనేన పునరుక్తిః- తచ్ఛబ్దద్వయం చ పూర్వానుస్మరణార్థం ॥౬॥ సపూరయన్నితి॥ సః అక్షః-హిః ప్రసిద్ధౌ ॥౭॥ సతమితి॥ హరీక్షణః సింహప్రేక్షణః- ప్రజాక్షయే అవస్థితం ప్రాణినాశే ప్రవృత్తం - విస్మితశ్చాసౌ జాతసంభ్రమశ్చ విస్మితజాతసంభ్రమః॥౮॥ సతస్యేతి॥ విధారయన్ నిధారయన్ - విచారయన్నితి చ పాఠః॥౯॥౧౦॥రరాసేతి॥ నత తాపభానుమాన్ - సూర్యోదయః పూర్వం సూచి

> త్వపాతాథ సదస్యుదీరితో ద్విజాతిముఖ్యైర్హవిషేవ పావకః॥౨॥ తతో మహద్బాలదివాకరప్రభం ప్రతప్తజాంబూనదజాలసంతతమ్। రథం సమాస్థాయ యయౌ స వీర్యవాన్ మహాహరిం తం ప్రతి నైరృతర్షభః॥౩॥ తత స్తపస్సంగ్రహసంచయార్జితం ప్రతప్తజాంబూనదజాలశోభితమ్। పతాకినం రత్నవిభూషితధ్వజం మనోజవాష్టాశ్వవరైస్సుయోజితమ్ * సురాసురాధృష్యమసంగచారిణం రవిప్రభం వ్యోమచరం సమాహితమ్। సతూణమష్టాసినిబద్ధబంధురం యథాక్రమావేశితశక్తితోమరమ్ * విరాజమానం ప్రతిపూర్ణవస్తునా సహేమదామ్నా శశిసూర్యవర్చసా। దివాకరాభం రథమాస్థిత స్తతస్స నిర్జగామామరతుల్యవిక్రమః॥౬॥ సపూరయన్ ఖం చ మహీం చ సాచలాం తురంగమాతంగమహారథస్వనైః। బలైస్సమేతైస్స హి తోరణస్థితం సమర్థమాసీనముపాగమత్కపిమ్॥౭॥ స తం సమాసాద్య హరిం హరీక్షణో యుగాంతకాలాగ్నిమివ ప్రజాక్షయే। అవస్థితం విస్మితజాతసంభ్రమస్సమైక్షతాక్షో బహుమానచక్షుషా॥౮॥ స తస్య వేగం చ కపేర్మహాత్మనః పరాక్రమం చారిషు పార్థివాత్మజః। విధారయన్ స్వం చ బలం మహాబలో హిమక్షయే సూర్య ఇవాభివర్ధతే ॥ ౯ ॥ స జాతమన్యుః ప్రసమీక్ష్య విక్రమం స్థిరం స్థితస్సంయతి దుర్నివారణమ్। సమాహితాత్మా హనుమంతమాహవే ప్రచోదయామాస శరైస్త్రిభిశ్శితైః॥౧౦॥ తతః కపిం తం ప్రసమీక్ష్య గర్వితం జితశ్రమం శత్రుపరాజయోర్జితమ్। అవైక్షతాక్షస్సముదీర్ణమానసః స బాణపాణిః ప్రగృహీతకార్ముకః॥౧౧॥ స హేమనిష్కాంగదచారుకుండలః సమాససాదాశుపరాక్రమః కపిమ్। తయోర్బభూవాప్రతిమస్సమాగమస్సురాసురాణామపి సంభ్రమప్రదః॥౧౨॥ రరాస భూమిర్న తతాప భానుమాన్ వవౌ న వాయుః ప్రచచాల చాచలః। కపేః కుమారస్య చ వీక్ష్య సంయుగం ననాద చ ద్యౌరుదధిశ్చ చుక్షుభే॥౧౩॥ తతస్స వీరస్సుముఖాన్ పతత్రిణః సువర్ణపుంఖాన్ సవిషానివోరగాన్। సమాధిసంయోగవిమోక్ష

తత్త్వవిత్

తుతయుద్ధార్థమాజ్ఞాపయామాసేత్యర్థః॥౧॥ సతస్యేతి ॥ ద్విజాతిముఖ్యైర్హవిషా ఉదీరితః పావక ఇవేతి సంబంధః॥౨॥ తి॥ మహారథ ఇత్యన్వయః- జాంబూనదజాలేన తత్సమూహేన-సంతతం వ్యాప్తం॥౩॥ తతో మహదిత్యాదిశ్లోకోక్తమేవార్థం ప్రపంచయతి-తత స్తపఇత్యాదిశ్లోకత్రయేణ- తపస్సంగ్రహసంచయార్జితం తపోనుష్ఠానసమూహసంపాదితం * సు రేతి॥ సమాహితం సజ్జీకృతం- సతూణమితి- అష్టాసినిబద్ధబంధురం అష్టాభిరసిభిర్నిబద్ధం అతఏవ బంధురం సుందరం * విరాజమానమితి॥ పరిపూర్ణవస్తునా సమగ్రసమరోపకరణేన- సః అక్షః శశిసూర్యవర్చసా హేమదామ్నా- విరాజమానం రథమాస్థితో నిర్జగామేతి సంబంధః - దివాకరాభమిత్యాది పునర్వచనం రవిప్రభమిత్యస్యానుస్మరణార్థం॥౬॥ తి॥ తోరణస్థితం తోరణాశ్రయం ఆసీనముపవిష్టం॥౭॥ సతమితి॥ హరీక్షణః సింహదృష్టిః॥౮॥ తి॥ అభివర్ధత తేజసా అభ్యవర్ధతేత్యర్థః॥౯॥ స్థిరం స్థితః సః- ప్రసమీక్ష్య విక్రమం దర్శనీయపరాక్రమం- సంయతి రణే - దుఃఖం నివారణం యస్య తం- త్రిభిశ్శరైః ప్రచోదయామాస యుద్ధాయ ప్రేరయామాస॥౧౦॥ తత ఇతి॥౧౧॥ స ఇతి॥ ఆశుపరాక్రమః శీఘ్రపౌరుషః- సమాగమః సంప్రహారః॥౧౨॥ రరాసేతి॥ అక్షయుద్ధసమయే సూర్యోదయాభావాత్ ద్యౌ

తః-సఃనతతా పేత్యుచ్యతే॥౧౩॥ తతఇతి ॥సమాధిసంయోగవిమోక్షతత్వవిత్ -సమాధిఃలక్ష్యవేదనం-సంయోగఃశరసంధానం-విమోక్షఃతద్విసర్గః-తేషాంతత్వవిత్ యథార్థవిత్ ॥౧౪॥ సతైరితి॥ రక్తసిక్తత్వేదృష్టాంతోనవోదితేతి- శరాచితత్వేదృష్టాంతఆదిత్యఇవాంశుమాలికఇతి॥౧౫॥తతఇతి॥అపూర్వ్యతవ్యవర్ధత॥౧౬॥ సఇతి ॥ మందరాగ్రస్థఃమందిరోనామభూమధ్యపర్వతః-తదగ్రేమధ్యాహ్నేవర్తతఇత్యాగోవిన్దోక్తిః॥రా॥సఇతి॥మందరాగ్రస్థఃమందరోనామసాలగ్రామపర్వతోత్తరభాగేభారతఖండమధ్యేవర్తమానఃకశ్చనపర్వతః-తదగ్రస్థః· అనేనఉత్తరాయణేమధ్యాహ్నగతిత్వముక్తంభవతి॥౧౭॥తతస్సబాణాసనేతి॥బాణాసనచిత్రకార్ముకః-బాణాఃఅస్యంతేక్షిప్యంతేనేనేతిబాణాసనః- బాణవిమోక్షకచిత్రకార్ముకఇత్యర్థః॥రా॥తతఇతి.బాణాసనచిత్రకార్ముకఃబాణానామాసనంబాణాన్ క్షిపత్ చిత్రంచకార్ముకంయస్యసతథోక్తః-బాణాసనచక్రకార్ముకఇతిపాఠేబాణాన్ క్షిపచ్చక్రాకారంకార్ముకంయస్యసః॥౧౮॥౨౨॥సతానితి॥విమోక్షయన్ శరీరేఅసంయోజయన్ లాఘవాతిశయేనేతిభావః॥ ౨౩॥ తమితి॥ ఆస్తృణంతంఆచ్ఛాదయంతం-విశిఖైఃవివిధశిఖైః-చింతాంజగామ-కథమేతాదృశమేనంవధిష్యామీత్యేవం॥౨౪॥ఇదమేవోపపాదయతి-తతశ్శరైరిత్యాదినా॥౨౫॥౨౬॥ అయమితి॥అతిసహఃఅతిసోఢా-కర్మగుణోదయాత్ యుద్ధకర్మోత్కర్షాభివృద్ధేః॥౨౯

తత్వవిచ్ఛరానథత్రీన్కపిమూర్ధన్యపాతయత్ ॥౧౪॥ సతైశ్శరైర్మూర్ధ్నిసమంనిపాతితైఃక్షరన్నసృగ్దిగ్ధవివృత్తలోచనః ।నవోదితాదిత్యనిభశ్శరాంశుమాన్వ్యరాజతాదిత్యఇవాంశుమాలికః॥౧౫॥తతస్సపింగాధిపమంత్రిసత్తమస్సమీక్ష్యతంరాజవరాత్మజంరణే।ఉదగ్రచిత్రాయుధచిత్రకార్ముకంజహర్ష చాపూర్యత చాహవోన్ముఖః॥౧౬॥సమందరాగ్రస్థఇవాంశుమాలికోవివృద్ధకోపోబలవీర్యసంయుతః। కుమారమక్షంసబలంసవాహనందదాహనేత్రాగ్నిమరీచిభిస్తదా॥౧౭॥తతస్సబాణాసనచిత్రకార్ముకశ్శరప్రవర్షోయుధిరాక్షసాంబుదః। శరాన్ముమోచాశుహరీశ్వరాచలేవలాహకోవృష్టిమివాచలోత్తమే॥౧౮॥తతఃకపిస్తంరణచండవిక్రమంవివృద్ధతేజోబలవీర్యసంయుతమ్ । కుమారమక్షంప్రసమీక్ష్యసంయుగేననాదహర్షాద్ఘనతుల్యవిక్రమః॥ ౧౯॥ సబాలభావాద్యుధివీర్యదర్పితఃప్రవృద్ధమన్యుఃక్షతజోపమేక్షణః।సమాససాదాప్రతిమంకపింరణేగజోమహాకూపమివావృతంతృణైః॥౨౦॥సతేనబాణైఃప్రసభంనిపాతితైశ్చకారనాదంఘననాదనిస్స్వనః । సముత్పపాతాశునభస్సమారుతిర్భుజోరువిక్షేపణఘోరదర్శనః॥౨౧॥సముత్పతంతంసమభిద్రవద్బలీసరాక్షసానాంప్రవరఃప్రతాపవాన్ । రథీరథిశ్రేష్ఠతమఃకిరన్శరైఃపయోధరశ్శైలమివాశ్మవృష్టిభిః ॥ ౨౨ ॥సతాన్ శరాంస్తస్యహరిర్విమోక్షయన్చచారవీరఃపథివాయుసేవితే । శరాంతరేమారుతవద్వినిష్పతన్మనోజవస్సంయతిచండవిక్రమః॥౨౩॥తమాత్తబాణాసనమాహవోన్ముఖంఖమాస్తృణంతంవిశిఖైశ్శరోత్తమైః । అవైక్షతాక్షంబహుమానచక్షుషాజగామచింతాంచసమారుతాత్మజః॥౨౪॥ తతశ్శరైర్భిన్నభుజాంతరఃకపిఃకుమారవీరేణమహాత్మనానదన్ । మహాభుజఃకర్మవిశేషతత్వవిద్విచింతయామాసరణేపరాక్రమమ్॥౨౫॥ అబాలవద్బాలదివాకరప్రభఃకరోత్యయంకర్మమహన్మహాబలః । నచాస్యసర్వాహవకర్మశోభినఃప్రమాపణేమేమతిరత్రజాయతే॥౨౬॥అయంమహాత్మాచమహాంశ్చవీర్యతస్సమాహితశ్చాతిసహశ్చసంయుగే ।అసంశయంకర్మగుణోదయాదయంసనాగయక్షైర్మునిభిశ్చపూజి

శాంతరస్థోపిసూర్యః-ఏతత్ జ్ఞాత్వానతతాపేతిభావః॥౧౩॥ తతఇతి॥సమాధిసంయోగవిమోక్షతత్వవిత్ -సమాధిఃలక్ష్యదృష్టిఃసంయోగఃశరసంధానంవిమోక్షఃతద్విసర్గః తేషాంతత్వవిత్ తేషువిశారదఇత్యర్థః॥౧౪॥తి॥అసృగ్దిగ్ధశ్చాసౌవివృత్తనేత్రశ్చవివృత్తలోచనఇతిపాఠే-అవసరోచితచతురిత్యర్థః:నవోదితాదిత్యసన్నిభఃరక్తవర్ణఇత్యర్థః-శరాంశుమాన్ స్వమస్తకస్థశరరూపాంశుమాన్-అంశుమాలావానాదిత్యఇవవ్యరాజత॥౧౫॥తతఇతి॥అపూర్యతవ్యవర్ధత॥౧౬॥ సఇతి॥ మందరాగ్రస్థఃమందరాగ్రేమధ్యాహ్నకాలీనఃసూర్యఇత్యర్థః॥౧౭॥తతఇతి॥బాణాసనచిత్రకార్ముకఃబాణానామాసనంబాణాన్ క్షిపచ్చిత్రంకార్ముకంయస్యసతథోక్తః-బాణాసనచక్రకార్ముకఇత్యపిపాఠః॥౧౯॥తి॥తృణైరావృతంమహాకూపంగజపాతనార్థకృతగర్తం॥౨౦॥ తి॥ఘననాదనిస్స్వనఃమేఘశబ్దసదృశశబ్దః- భుజోరూర్వోర్విక్షేపణేనఘోరందర్శనంయస్యసః॥౨౧॥ తి॥ సమభిద్రవత్ అభ్యద్రవత్ ॥౨౨॥తి॥ శరాన్ విమోక్షయన్ వ్యర్థాన్ కుర్వన్ -తదుపాయశ్శరాంతరేతి ॥ ౨౩ ॥ తమితి॥ఆస్తృణంతంఆచ్ఛాదయంతం॥౨౪॥అబాలవదితి॥ ప్రమాపణేహననే॥౨౬॥అయమితి॥సమాహితఃఅవహితః-అతిసహఃఅతిసహిష్ణుః॥౨౯॥ ఇతీతి॥ స్వ

ఇతి ప్రవేగమితి॥ పరస్య శత్రోః ప్రవేగం-తరసా-యుక్తం ఆలోచయన్-స్వకర్మయోగం విధాయ యుద్ధక్రమం చ సంకల్ప్య-పూర్వమశ్వాన్ హత్వా తతో రథం భజ్ఞ్యామీతి నిశ్చిత్యేత్యర్థః॥ ౨౯॥ ఇతి ప్రవేగమితి॥ స్వకర్మయోగం విధాయ స్వకర్తవ్యం చింతాం కృత్వా-మతిం చ చక్రే స్వవధే మహాకపిరితి పాఠః॥ ౩౦॥ స తస్యేతి॥ వివర్తనే సవ్యాపసవ్యభ్రమణేపి-భారసహాన్ రథభారసహాన్॥ ౩౧॥ తత ఇతి॥ తలేనాభిహతః అత ఏవ పింగాధిపమంత్రినిర్జితః- హనుమతా నిర్జిత ఇత్యర్థః - ప్రభగ్ననీడః ప్రభగ్నరథాంగః-కూబరః యుగంధరః-వాజిరితి ఇకారాంతత్వమార్షం॥ ౩౨॥ స తమితి॥ మరుతామాలయముత్పత్య ఋషిరివ అభవదితి శేషః॥ ౩౩॥ ౩౪॥ స తమితి॥ గృహ్య ఇవేత్యత్ర గుణాభావ ఆర్షః॥ ౩౫॥ స భగ్నేతి॥ ప్రకీర్ణబంధనః ప్రవికీర్ణకట్యాదిబంధనః-ప్రభిన్నసంధిరితి సంధిబంధభంగస్యోక్తత్వాత్॥ ౩౬½॥ మహర్షిభిరితి॥ చక్రచరైః జ్యోతిశ్చక్రచరైః-నభశ్చక్రచరైర్వా॥ ౩౭½॥ ౩౮½॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే శ్రీరామాయణభూషణే శృంగారతిలకాఖ్యానే సుందరకాండవ్యాఖ్యానే సప్తచత్వారింశస్సర్గః. ************ తతస్స ఇత్యాది॥ మనస్సమాధాయ-ధైర్యం కృత్వేత్యర్థః॥ ౧॥ త్వమితి॥ అస్త్రవిత్ బ్రహ్మాస్త్రవిత్ - సంచితాస్త్రః సంచితాస్త్రవిశేషః॥ ౨॥ తవేతి॥ తవ అస్త్రబలమాసాద్య అసురాః-న-నశ్యంతీత్యర్థః॥ ౩॥ న కశ్చిదితి॥ త్రిషు లోకేషు తవ సంయుగే-న గతశ్రమః అప్రాప్తశ్రమః కశ్చి

తః॥ ౨౭॥ పరాక్రమోత్సాహవివృద్ధమానసస్సమీక్షతే మాం ప్రముఖాగతస్స్థితః। పరాక్రమో హ్యస్య మనాంసి కంపయేత్సురాసురాణామపి శీఘ్రగామినః॥ ౨౮॥ న ఖల్వయం నాభిభవేదుపేక్షితః పరాక్రమో హ్యస్య రణే వివర్ధతే। ప్రమాపణం త్వేవమమాస్య రోచతే న వర్ధమానోగ్నిరుపేక్షితుం క్షమః॥ ౨౯॥ ఇతి ప్రవేగం తు పరస్య తర్కయన్ స్వకర్మయోగం చ విధాయ వీర్యవాన్। చకార వేగం తు మహాబలస్తదా మతిం చ చక్రేస్య వధే మహాకపిః॥ ౩౦॥ స తస్య తానష్టహయాన్మహాజవాన్ సమాహితాన్ భారసహాన్వివర్తనే। జఘాన వీరః పథి వాయుసేవితే తలప్రహారైః పవనాత్మజః కపిః॥ ౩౧॥ తతస్తలేనాభిహతో మహారథః స తస్య పింగాధిపమంత్రినిర్జితః। ప్రభగ్ననీడః పరిముక్తకూబరః పపాత భూమౌ హతవాజిరంబరాత్॥ ౩౨॥ స తం పరిత్యజ్య మహారథో రథం సకార్ముకః ఖడ్గధరః ఖముత్పతన్। తపోభియోగాదృషిరుగ్రవీర్యవాన్విహాయ దేహం మరుతామివాలయమ్॥ ౩౩॥ తతః కపిస్తం విచరంతమంబరే పతత్రిరాజానిలసిద్ధసేవితే। సమేత్య తం మారుతతుల్యవిక్రమః క్రమేణ జగ్రాహ స పాదయోర్దృఢమ్॥ ౩౪॥ స తం సమావిధ్య సహస్రశః కపిర్మహోరగం గృహ్య ఇవాండజేశ్వరః। ముమోచ వేగాత్పితృతుల్యవిక్రమో మహీతలే సంయతి వానరోత్తమః॥ ౩౫॥ స భగ్నబాహూరుకటీశిరోధరః క్షరన్నసృఙ్నిర్మథితాస్థిలోచనః। స భగ్నసంధిః ప్రవికీర్ణబంధనో హతః క్షితౌ వాయుసుతేన రాక్షసః॥ ౩౬॥ మహాకపిర్భూమితలే నిపీడ్య తం చకార రక్షోధిపతేర్మహద్భయమ్॥ ౩౬½॥ మహర్షిభిశ్చక్రచరైర్మహావ్రతైస్సమేత్య భూతైశ్చ సయక్షపన్నగైః * సురైశ్చ సేంద్రైర్భృశజాతవిస్మయైర్హతే కుమారే స కపిర్నిరీక్షితః॥ ౩౭½॥ నిహత్య తం వజ్రిసుతోపమప్రభం కుమారమక్షం క్షతజోపమేక్షణమ్ * తమేవ వీరోభిజగామ తోరణం కృతక్షణః కాల ఇవ ప్రజాక్షయే॥ ౩౮½॥ ఇతి శ్రీమత్సుందరకాండే - సప్తచత్వారింశస్సర్గః. ************************

తతస్స రక్షోధిపతిర్మహాత్మా హనూమతాక్షే నిహతే కుమారే। మనస్సమాధాయ తదేంద్రకల్పం సమాదిదేశేంద్రజితం సరోషమ్॥ ౧॥ త్వమస్త్రవిచ్ఛస్త్రవిదాం వరిష్ఠస్సురాసురాణామపి శోకదాతా। సురేషు సేంద్రేషు చ దృష్టకర్మా పితామహారాధనసంచితాస్త్రః॥ ౨॥ తవాస్త్రబలమాసాద్య

మనోయోగం విధాయ స్వకర్తవ్యం చింతాం కృత్వా-పూర్వమశ్వాన్ హత్వా పశ్చాద్రథం భజ్ఞ్యామీతి నిశ్చిత్యేత్యర్థః॥ ౩౦॥ స తస్యేతి॥ వివర్తనే రథగతిషు సంచరణసమయే-హయాన్ జఘాన॥ ౩౧॥ తత ఇతి॥ ప్రభగ్ననీడః ప్రభగ్నరథగర్తః కూబరః యుగంధరః॥ ౩౨॥ స తమితి॥ మరుతామాలయముత్పత్య ఋషిరివ బభావేతి శేషః॥ ౩౪॥
తి॥ సమావిధ్య భ్రామయిత్వా-గృహ్య ఇవ అసంధిల్యబావామార్షం గృహీత్వేవేత్యర్థః॥ ౩౬½॥ మహర్షిభిరితి॥ చక్రచరైః జ్యోతిశ్చక్రవర్తిభిః॥ ౩౭½॥ వజ్రిసుతః ఇంద్రసుతః॥ ౩౮½॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం సుందరకాండవ్యాఖ్యాయాం సప్తచత్వారింశస్సర్గః. ********
తి॥ తత ఇతి॥ మనస్సమాధాయ పుత్రనాశఖిన్నమపి చేతో ధీరతయా అప్రకాశితభయం ప్రతిష్ఠాప్య॥ ౧॥ తి॥ పితామహారాధనేన సంచితాస్త్రః-ప్రాప్తబ్రహ్మాస్త్ర ఇత్యర్థః॥ ౨॥ తవేతి॥ తవ అస్త్రబలమాసాద్య అభిముఖ్యేన స్థిత్వా-సురేశ్వరః సమహర్షిభిః తాశ్చన శేకుః॥ ౩॥ నేతి॥ కశ్చిదపి న గతశ్రమో న- సర్వే ప్రాప్తశ్రమా ఇత్యర్థః॥ ౪½॥

న్న-సుప్తేతి సహాసః-సర్వే ప్రాప్తశ్రమా ఇత్యర్థః-హరిహయాదయోపి శ్రమం ప్రాప్నువంతీత్యర్థః॥౩౪॥ భుజవీర్యేతి॥ మతిసత్తమః-మతిశ్రేష్ఠ ఇత్యర్థః॥౪౪॥ నతేతి॥ సమరేషు కర్మణా పురుషకారేణ-తే అశక్యం నాస్తీత్యర్థః-తథా మతిపూర్వమంత్రణే వివేకపూర్వవిచారే అకార్యం అజ్ఞాతకార్యం - జ్ఞాతుమశక్యం కార్యం నాస్తీత్యర్థః-సంగ్రహేషు సంగృహ్యం తే భోగ్యతయా స్వీక్రియంతే భోక్తృభిరితి సంగ్రహాః లోకాః- తేషు త్రిష్వపి-యస్తవాస్త్రబలం శారీరం బలం చ న వేద స నాస్తి- సర్వలోకప్రఖ్యాతశస్త్రాస్త్రబలసంపన్నస్త్వమిత్యర్థః॥౫౪॥ మమానురూపమితి ॥ రణావమర్దే రణసంకటే-నిశ్చితార్థం నిశ్చితజయరూపార్థం- త్వాం ఆసాద్యాపి చింత్యమేను నశ్యతి మనం న గచ్ఛతి విషాదం న గచ్ఛతీత్యర్థః॥౬౪॥౭౪॥ నహీతి॥ త్వయి మేయస్సారః ఉత్కర్షప్రత్యయః - సః తేషు నాస్త్యేవ హీతి యోజనా॥౮॥ ఇదం హీతి॥ ఇదం కింకరాద్యక్షకుమారాంతమారకం-మతిమత్ ప్రశస్తమతియుక్తం-బలం శారీరం-ప్రభావం అంతశ్శక్తిం-పరాక్రమం పౌరుషం॥౧౦॥ బలేతి॥ శాంతశత్రౌ శమితశత్రౌ శత్రుశమనస్వభావ ఇతి యావత్ - వా దాంతశాం తేత్యాది నానిపాతనాణ్ణిలోప ఇడభావశ్చ-త్వయి సన్నికృష్టే కపేరాసన్నే సతి - యథా బలావమర్దః సేనాక్షయః శామ్యతి-తథా ఆత్మబలం పరంపరబలం చ-సమీక్ష్య సమారభస్వ-బలనాశాత్పూర్వమేవ శత్రుశాంతిం కుర్విత్యర్థః॥౧౧॥ నవీరేతి ॥ హేవీర-గణశో బిగణానాం శోచయితరి శోచ తేన్యర్థం తాత్రివ్ - ఏకదానేకప్రహర్తారీత్యర్థః-ఏవంభూతే హనుమతినిమిత్తే- సేనాః నావంతి న రక్షంతి- యుగపదనేకవినాశకే సేనా అప్రయోజికేత్యర్థః - అత స్సేనాభిస్సహ మా గచ్ఛేత్యర్థః-ఉపాయాంతరం ప్రతిషేధతి-నవజ్రమితి.అలసారం హనుమద్విషయే జీర్ణసారం-వజ్రం వజ్రాఖ్యమాయుధవిశేషం • ఆదాయ న విశ-తత్సమీపమితి శేషః-తత్ర హేతుమాహ నమారుతస్యేతి-అస్య గతిప్రమాణం మారుతస్య నాస్తి-మారుతాదప్యతిశయితగతిప్రమాణ ఇత్యర్థః - అతస్తరసా

నాసురా న మరుద్గణాః। న శేకుస్సమరే స్థాతుం సురేశ్వరసమాశ్రితాః॥౩॥ న కశ్చిత్త్రిషు లోకేషు సంయుగే న గతశ్రమః॥౩౪॥ భుజవీర్యాభిగుప్తశ్చ తపసా చాభిరక్షితః ✱ దేశకాలవిభాగజ్ఞస్త్వమేవ మతిసత్తమః॥౪౪॥ న తేస్త్యశక్యం సమరేషు కర్మణా న తేస్త్యకార్యం మతిపూర్వమంత్రణే। న సోస్తి కశ్చిత్త్రిషు సంగ్రహేషు వై న వేద యస్తేస్త్రబలం బలం చ తే॥౫౪॥ మమానురూపం తపసో బలం చ తే పరాక్రమశ్చాస్త్రబలం చ సంయుగే ✱ న త్వాం సమాసాద్య రణావమర్దే మనశ్శ్రమం గచ్ఛతి నిశ్చితార్థమ్॥౬౪॥ నిహతాః కింకరాస్సర్వే జంబుమాలీ చ రాక్షసః✱ అమాత్యపుత్రా వీరాశ్చ పంచ సేనాగ్రయాయినః। బలాని సుసమృద్ధాని సాశ్వనాగరథాని చ ✱ సహోదరస్తే దయితః కుమారోక్షశ్చ సూదితః॥౭౪॥ నహి తేష్వేవ మే సారో యస్త్వయ్యరినిషూదన॥౮॥ ఇదం హి దృష్ట్వా మతిమన్మహద్బలం కపేః ప్రభావం చ పరాక్రమం చ। త్వమాత్మనశ్చాపి సమీక్ష్య సారం కురుష్వ వేగం స్వబలానురూపమ్॥౧౦॥ బలావమర్దస్త్వయి సన్నికృష్టే యథా గతే శామ్యతి శాంతశత్రౌ। తథా సమీక్ష్యాత్మబలం పరం చ సమారభస్వాస్త్రవిదాం వరిష్ఠ॥౧౧॥

న తేస్తీతి॥ సమరేషు కర్మణా పరాక్రమేణ- తే అశక్యం నాస్తి.మతిపూర్వమంత్రణే బుద్ధిపూర్వకం విచారితే-అకార్యం అకార్యవిషయజ్ఞానం నాస్తి- భోక్తృభిః కర్తృణా సంగృహ్యంత ఇతి సంగ్రహా లోకాః తేషు త్రిషు. తే అస్త్రబలం స్వాభావికం బలం చ యో న వేద-స కశ్చిన్నాస్తి-సర్వే జానంతీత్యర్థః॥౫౪॥ మమేతి ॥ రణావమర్దే రణసంకటవిషయే-మనుమనశ్చ త్వాం సమాసాద్య చింతయిత్వా నిశ్చితార్థం నిశ్చితవిజయరూపప్రయోజనం సత్ శ్రమం విషాదం న గచ్ఛతీత్యర్థః॥౬౪॥తి॥ ప్రకృతమాహ-నిహతా ఇతి॥౭౪॥ నహీతి॥ అరినిషూదన త్వయి మే యః సారః ఉత్కర్షప్రత్యయః స తేషు నాస్త్యేవ హీతి యోజనా॥౮॥ ఇదమితి॥ ఇదం కింకరాద్యక్షకుమారాంతమారకం-మతిమత్ ప్రశస్తమతియుక్తం-బలం శారీరం-ప్రభావం మాహాత్మ్యం-పరాక్రమం పౌరుషం॥౧౦॥ బలేతి॥ అస్త్రవిదాం వరిష్ఠ శాంతశత్రౌ త్వయి గతే ఇతో నిర్గతే-సన్నికృష్టే హనుమత్సమీపం ప్రాప్తే సతి-బలావమర్దః సేనానాశః యథా శామ్యతి సేనాక్షయో యథా న స్యాత్ - తథా ఆత్మబలం పరం చ సమీక్ష్య సమారభస్వ - స్వసేనానాశాత్పూర్వమేవ శత్రుసంహారం కుర్విత్యర్థః॥ న చాయం సేనాభిర్జేతుం శక్య ఇత్యాహ-నవీరేతి॥ హే వీర గణశో బిగణాః శోచయతీతి గణశోకః హనుమాంస్తస్మిన్నిమిత్తే- సేనాః నావంతి న రక్షంతి-గణశోప్యవంతీతి వా తే సంఘశోపి నావంతి॥ తత్ర హేతుః- నేతి॥ మారుతస్య మారుతేః గతేః పరసేనాక్రమణార్థగమనస్య- ప్రమాణమియత్తా నాస్తి-మారుతేః సర్వదిగ్గమనశీలతయా కయా దిశా సమాగత్య సేనాః ప్రహరిష్యతీతి జ్ఞాయత ఇతి భావః- యద్వా అస్య హనుమతో గతేః ప్రమాణం మారుతస్యాపి నాస్తి తతోప్యధిక ఇత్యర్థః- కించ అగ్నికల్పః అగ్నిసదృశః అత ఏవ కరణేన ముష్ట్యాదినా హంతుం న శక్య ఇతి శేషః . అతః వజ్రం వజ్రాఖ్యమాయుధం ప్యాయు

యశ్చాకయాపిదిశాసమాగమ్యప్రహర్తారిన వజ్రంకించిత్కరమితిభావః - యదిసమీపమాగమిష్యతితదాముష్ట్యాదిభిర్దేవహంస్యత ఇత్యాశంక్యాహ నచేతి- అగ్నికల్పోహనుమాన్-కరణేనముష్ట్యాదినాహంతుంనశక్యః-అగ్నితుల్యేముష్ట్యాదిప్రహారాప్రవృత్తేరితిభావః॥౧౨॥తర్హికిం కర్తవ్యంతత్రాహ- తమితి ॥ తం పూర్వో క్తమర్థంఏవంసమ్యక్ ప్రసమీక్ష్యవిచార్య-స్వకర్మసామ్యాత్స్వకార్యసిద్ధ్యర్థం-ఫలస్యాపిహేతుత్వాత్పంచమీ-సామ్యంసమత్వంఅన్యూనాతిరిక్తత్వం- సమాహితాత్మాఏకాగ్రచిత్తః- దివ్యంధనుస్సంబంధి-అస్త్రవీర్యమస్త్రబలం-స్మరన్ వ్రజ-అస్త్రబలంవినాసనిగృహీతుమశక్యః- తేనతన్మంత్రంస్మరన్నేవగచ్ఛేతిభావః॥౧౩॥ నఖల్వితి॥ అహంత్వాంసంప్రేషయామీతియత్ ఇయంమతిఃన శ్రేష్ఠాఖలు- నోచితేత్యర్థః - ఇయంమతిఃత్వత్ప్రేషణవిషయామతిః- రాజధర్మాణాంరాజనీతిస్వరూపధర్మాణాం-క్షత్రస్యతదనుష్ఠాతుఃక్షత్రియస్యచమతాఉచితా - యద్యపిబాలస్యప్రేషణమనుచితంతథాపిస్వీయేషుసత్సుప్రధానగమనంనీతిశాస్త్రవిరుద్ధమితిత్వాంప్రేషయామీతిభావః॥౧౪॥ నానేతి ॥ నానాశస్త్రైః వైశారద్యంప్రహరణసామర్థ్యం-అవశ్యంబోద్ధవ్యం-స్మర్తవ్యమిత్యర్థః- రణేవిజయశ్చకామ్యః ప్రార్థనీయః-జయార్థంసర్వాణ్యస్త్రాణిస్మర్తవ్యానీత్యర్థః॥౧౫॥తతఇతి॥దక్షసుతప్రభావఃదక్షసుతాదేవాః-తథోక్తంవిష్ణుపురాణే ॥ మనసాత్వేవభూతాని పూర్వందక్షోఽసృజత్తథా। దేవానృషీన్సగంధర్వానురగాన్పక్షిణస్తథేతి॥౧౬॥తతస్తైరితి॥యుద్ధోద్ధతఃకృతోత్సాహఇతిపాఠః॥౧౭॥౧౮॥ సఇతి ॥ పక్షిరాజోపమతుల్యవేగైః పక్షిరాజోపమైఃఅన్యోన్యతుల్యవేగైశ్చ-వ్యాళైఃహింస్రపశుభిః-సింహైరితియావత్ -సింహాశ్చరక్షసాంవాహనానిభవంతి॥౧౯॥ సర్పహింస్రపశూవ్యాళావిత్యమరః ౧౯॥౨౦॥సతస్యేతి ॥ జ్యాస్వనమిత్యత్రజ్యాఇతిలుప్తషష్ఠీవిభక్తికంపృథక్పదం.కార్ముకస్యేత్యత్రస్వనమితివాధ్యాహారః॥౨౨॥తస్మింస్తతఇతి॥సంయతియుద్ధే.జా

నవీరసేనాగణశోచ్యవంతినవజ్రమాదాయవిశాలసారమ్। నమారుతస్యాస్యగతేఃప్రమాణంనచాగ్నికల్పఃకరణేనహంతుమ్॥౧౨॥తమేవమర్థంప్రసమీక్ష్యసమ్యక్ స్వకర్మసామ్యాద్ధిసమాహితాత్మా। స్మరంశ్చదివ్యంధనుషోఽస్త్రవీర్యంవ్రజాక్షతంకర్మసమారభస్వ॥౧౩॥నఖల్వియంమతిశ్శ్రేష్ఠాయత్త్వాంసంప్రేషయామ్యహమ్। ఇయంచరాజధర్మాణాంక్షత్రస్యచమతిర్మతా॥౧౪॥ నానాశస్త్రైశ్చసంగ్రామేవైశారద్యమరిందమ అవశ్యమేవబోద్ధవ్యంకామ్యశ్చవిజయోరణే॥౧౫॥తతఃపితుస్తద్వచనంనిశమ్యప్రదక్షిణందక్షసుతప్రభావః। చకారభర్తారమదీనసత్త్వోరణాయవీరఃప్రతిపన్నబుద్ధిః॥౧౬॥తతస్తైస్స్వగణైరిష్టైరింద్రజిత్ప్రతిపూజితః। యుద్ధోద్ధతఃకృతోత్సాహస్సంగ్రామంప్రత్యపద్యత॥౧౭॥ శ్రీమాన్పద్మపలాశాక్షోరాక్షసాధిపతేస్సుతః।నిర్జగామమహాతేజాస్సముద్రఇవపర్వసు॥౧౮॥సపక్షిరాజోపమతుల్యవేగైర్వ్యాళైశ్చతుర్భిస్సితతీక్ష్ణదంష్ట్రైః।రథంసమాయుక్తమసంగవేగంసమారురోహేంద్రజిదింద్రకల్పః॥౧౯॥సరథీధన్వినాంశ్రేష్ఠశ్శస్త్రజ్ఞోఽస్త్రవిదాంవరః।రథేనాభియయౌక్షిప్రంహనుమాన్యత్రసోఽభవత్॥౨౦॥సతస్యరథనిర్ఘోషంజ్యాస్వనంకార్ముకస్యచ। నిశమ్యహరివీరోఽసౌసంప్రహృష్టతరోఽభవత్॥౨౧॥సుమహచ్చాపమాదాయశితశల్యాంశ్చసాయకాన్।హనుమంతమభిప్రేత్యజగామరణపండితః॥౨౨॥తస్మింస్తతస్సంయతిజాతహర్షేరణాయనిర్గచ్ఛతిబాణపాణౌ। దిశశ్చసర్వాఃకలుషాబభూవుర్మృగాశ్చరౌద్రాబహుధావినేదుః॥౨౩॥సమాగతాస్తత్రతునాగయక్షామహర్షయశ్చక్రచరాశ్చసిద్ధాః। నభస్సమా

ధంఅలసారంకుంతితధారంతదాదాయనవిశ-రణంనప్రవిశ॥౧౨॥తర్హికింకర్తవ్యమిత్యతఆహ-తమేవమితి॥ తమర్థంపూర్వోక్తమర్థం ఏవంప్రసమీక్ష్యఉక్తప్రకారేణనిరూప్య-స్వకర్మసామ్యాత్ స్వకార్యార్జితాద్ధేతోః సమాహితాత్మా సమాహితమనాస్సన్-దివ్యమస్త్రవీర్యంధనుషశ్చవీర్యంస్మరన్- అక్షతంయథాభవతి తథాకర్మసమారభస్వ- వ్రజేతియోజనా॥౧౩॥నఖల్వితి॥అహంత్వాంప్రేషయామీతియత్ -ఇయంమతిర్న శ్రేష్ఠాఖలునోచితేత్యర్థః ఇయంమతిః [illegible] యామతిః రాజధర్మాణాంరాజనీతిరూపధర్మాణాంక్షత్రియస్యతదనుష్ఠాతుఃక్షత్రియస్యచమతాఉచితేత్యర్థః ॥ ౧౪ ॥ నానేతి ॥ హేఅరిందమ సంగ్రామే నానాశస్త్రైః వైశారద్యంసామర్థ్యం-తవాస్తీతిశేషః-అతఃఅవశ్యమేవబోద్ధవ్యం-రణేవిజయఃకామ్యఃప్రా ర్థనీయఏవ॥౧౫॥తతఇతి॥ దక్షసుతప్రభావఃదక్షసుతాదేవాః తత్సదృశప్రభావః॥౧౬॥తై॥ స్వగణైఃఇష్టైఃసభాస్థైఃరాక్షసైః-యుద్ధేఉద్ధతశ్చాసౌకృతోత్సాహశ్చ - సంప్రపద్యతసంప్రాపద్యత॥౧౭॥సఇతి ॥ పక్షిరాజోపమతుల్యవేగైః పక్షిరాజోపమైఃతుల్యవేగైఃఅన్యోన్యసమవేగైశ్చవ్యాళైఃహింస్రపశుభిః॥౨౩॥సమాగతాఇతి॥చక్రచరాఃజ్యోతిశ్చక్రసంచారిణః ॥ ౨౪ ॥ ఇంద్రజిత్

తహాషేః జాతోత్సాహో॥౨౩॥సమాగతా ఇతి॥ చక్రచరాః సంఘచారిణః॥౨౫॥ఇంద్రజిత్త్వితి॥తటిమార్జితనిస్వనం-అత్రతటిచ్ఛబ్దేనతత్సంఘాతోశనిరుచ్యతే- విద్యుత్సంఘాతనిస్వనమితిపూర్వముక్తత్వాత్ అశనివద్ఘృథనిస్వనమిత్యర్థః॥౨౬॥తతఇతి॥సురాసురేంద్రావివసమేతావిత్యన్వయః॥౨౭॥సతస్యేతి॥శరప్రవేగంవ్యహనత్ చచారచేత్యన్వయః॥౨౮॥రా॥తతఇతి॥సుపత్రిణఇతిపత్రిణః ప్రశస్తపత్రాః శోభనాశ్చ తేపత్రిణశ్చేతివిగ్రహః॥౨౯॥౩౦॥శరాణామితి॥అఖిలక్ష్యస్యలక్ష్యవేధనేప్రసిద్ధస్య-లక్ష్యసంగ్రహంలక్ష్యసంగ్రహణంలక్ష్యవిషయదృష్టిమితియావత్ - మోఘయన్ వితథయన్॥రా॥శరాణామితి॥ శరాణామంతరేష్వాశువ్యవర్తత మహాకపిరితిపాఠః-అఖిలక్ష్యస్యలక్ష్యవేధప్రసిద్ధస్య- మోఘయన్ వితథీకుర్వన్- మోహయన్నితిపాఠేవిపర్యాసయన్నిత్యర్థః-లక్ష్యసంగ్రహంలక్ష్యసంగ్రహణం- లక్ష్యవిషయదృష్టిమితియావత్ ॥౩౧॥శరాణామగ్రతఇతి॥సమభివర్తత సమభ్యవర్తత-ఉత్పపాతచేత్యన్వయః॥౩౨॥తావుభావితి॥మనోగ్రాహిమనఆకర్షకం॥౩౩॥ హనూమతఇతి॥అంతరంఛిద్రం॥౩౪॥తతస్త్వితి॥అమోఘేషుశరేషుసంపతత్స్వపిలక్ష్యేలక్ష్యభూతేహనుమతివిహన్యమానేస్వయంతేభ్యోవిముచ్యమానేసతి-హంతేర్గత్యర్థాత్కర్మకర్తరిలటశ్శానజాదేశః-సమాధిసంయోగసమాహితాత్మాసమ్యగాధీయతఇతిసమాధిఃలక్ష్యంతస్మిన్ సంయోగేశరసంధానేసమాహితాత్మాఅప్రమత్తచిత్తఃసమహాత్మాఇంద్రజిత్ -మహతీంచింతాంజగామ॥రా॥తతస్త్వితి॥అమోఘేషుశరేషుసంపతత్స్వపిలక్ష్యేలక్ష్యభూతేహనుమతి-విహన్యమానేస్వయమేవతేభ్యోవిముచ్యమానేసతి- హంతేర్గత్యర్థాత్ కర్మకర్తరిలటశ్శానజాదేశః - సమాధిసంయోగసమాహితాత్మా సమాధీయతఇతిసమాధిఃలక్ష్యంతస్మిన్ సంయోగేశరసంధానేచసమాహితాత్మాఅప్రమత్తచిత్తఃమహాత్మాసఇంద్రజిత్ -మహతీంచింతాంజగామేతియోజనా- శరేషుమోఘేష్వితిపాఠేసంపతత్సుశరేషుమోఘేషుసత్సు-లక్ష్యేలక్ష్యభూతేహనుమతి-విహన్యమానేచసతి-సఃచింతాంజగామేతిసంబంధః॥౩౫॥తతఇతి॥ అవధ్యతాంతస్యకపేస్సమీక్ష్యనిగ్రహార్థంకథంనివృత్యచపక్షిసంభావి నేమురుస్త్రైః పరమప్రహృష్టాః॥౨౪॥ఆయాంతంసరథందృష్ట్వాతూర్ణమింద్రజితంకపిః॥వినానాదమహానాదంవ్యవర్ధతచవేగవాన్

౨౫॥ఇంద్రజిత్తురథందివ్యమాస్థితశ్చిత్రకార్ముకః॥ధనుర్విస్ఫారయామాసతటిమూర్జితనిస్స్వనమ్॥౨౬॥ తతస్సమేతావతితీక్ష్ణవేగౌమహాబలౌతౌరణనిర్విశంకౌ ।కపిశ్చరక్షోధిపతేశ్చపుత్రస్సురాసురేంద్రావివబద్ధవైరౌ॥౨౭॥సతస్యవీరస్యమహారథస్యధనుష్మతస్సంయతిసంమతస్య । శరప్రవేగంవ్యహనత్ప్రవృద్ధశ్చచారమార్గేపితురప్రమేయే॥౨౮॥తతశ్శరానాయతతీక్ష్ణశల్యాన్ సుపత్రిణఃకాంచనచిత్రపుంఖాన్ । ముమోచవీరఃపరవీరహంతాసుసన్నతాన్వజ్రనిపాతవేగాన్ ॥ ౨౯ ॥ తతస్తుతత్స్యందననిస్స్వనంచమృదంగభేరీపటహస్వనంచ । వికృష్యమాణస్యచకార్ముకస్యనిశమ్యఘోషంపునరుత్పపాత॥౩౦॥శరాణామంతరేష్వాశువ్యవర్తతమహాకపిః ।హరిస్తస్యాభిలక్ష్యస్యమోఘయన్ లక్ష్యసంగ్రహమ్॥౩౧॥శరాణామగ్రతస్తస్యపునస్సమభివర్తత । ప్రసార్యహస్తౌహనుమానుత్పపాతానిలాత్మజః॥౩౨॥తావుభౌవేగసంపన్నౌరణకర్మవిశారదౌ । సర్వభూతమనోగ్రాహిచక్రతుర్యుద్ధముత్తమమ్॥౩౩॥హనూమతోవేదనరాక్షసోంతరంనమారుతిస్తస్యమహాత్మనోంతరమ్ ।పరస్పరంనిర్విషహౌబభూవతుస్సమేత్యతౌదేవసమానవిక్రమౌ॥౩౪॥తతస్తులక్ష్యేసవిహన్యమానేశరేష్వమోఘేషుచసంపతత్సు । జగామచింతాంమహతీంమహాత్మాసమాధిసంయోగసమాహితాత్మా॥౩౫॥ తతోమతింరాక్షసరాజసూనుశ్చకారతస్మిన్ హరివీరముఖ్యే।అవధ్యతాంతస్యకపేస్సమీక్ష్యకథంనిగచ్ఛేదితినిగ్రహార్థమ్॥౩౬॥తతఃపైతామహంవీరస్సోస్త్రమస్త్రవిదాంవరః ।సందధేసుమహాతేజాస్తంహరిప్రవరంప్రతి॥౩౭॥అవధ్యోయమితిజ్ఞాత్వాతమస్త్రే

తి॥తటిమూర్జితనిస్వనంతటిచ్ఛబ్దేనాశనిరుచ్యతే॥౨౮॥తతఇతి॥సుపత్రిణః ప్రశస్తపత్రాః॥౩౦॥శరాణామితి॥అఖిలక్ష్యస్యలక్ష్యవేధనప్రసిద్ధస్యతస్యఇంద్రజితఃలక్ష్యసంగ్రహంలక్ష్యసంగ్రహణంలక్ష్యవిషయదృష్టిమితియావత్ మోఘయన్ వితథీకుర్వన్- మోహయన్నితిపాఠేవిపర్యాసయన్ ప్రవర్ధతేతిసంబంధః॥౩౧॥తి॥అభివర్తత అభ్యవర్తతతతఃశరమార్గాత్ సమయేపునరుత్పపాత॥౩౩॥హనూమతఇతి॥అంతరంరంధ్రః॥౩౪॥తతస్త్వితి॥అమోఘేషుశరేషుసంపతత్స్వపి-లక్ష్యేలక్ష్యభూతేహనుమతివిహన్యమానేస్వయమేవశరేభ్యోవిముచ్యమానేసతిశరైరభిద్యమానేసతీత్యర్థః-హంతేర్గత్యర్థాత్కర్మకర్తరిలటశ్శానజాదేశః- సమాధిసంయోగసమాహితాత్మాసమాధీయతఇతిసమాధిఃలక్ష్యంతస్మిన్ సంయోగేశరసంధానేసమాహితాత్మాఅప్రమత్తచిత్తః-లక్ష్యసంధానశరసంధానదత్తచిత్తఇత్యర్థః- శరేషు

గచ్ఛేత్ నీచతాంగచ్ఛేదితిమతించకార॥౩౬॥౩౭॥అవధ్యోయమితి॥ నిజగ్రాహబబంధ॥౩౮॥౪౦॥తతఇతి॥బ్రహ్మాస్త్రమభిమంత్రితం-విజ్ఞాయేతి శేషః॥౪౧॥నమఇతి॥ లోకగురోఃప్రభావాత్ అస్యబంధస్యమోక్షణేమేశక్తిర్నాస్తీత్యేవంమత్వా-ఏవంవిహితఃఇంద్రజితాఅనేనప్రకారేణకృతః - ఆత్మయోనేరస్త్రబంధఃమయా అనువర్తితవ్యఇత్యన్వయః॥౪౨॥సఇతి॥ పితామహానుగ్రహంవిమోక్షహేతుభూతమనుగ్రహం॥౪౩॥అస్త్రేణేతి॥స్వస్యాదిత్యగ్రాసానంతరంపితామహమహేంద్రాభ్యామనిలేనచరక్షితత్వాన్నమేభయమిత్యర్థః॥౪౪॥గ్రహణఇతి॥గుణదర్శనఃగుణపర్యవసాయీ-సంవాదః॥౪౫॥౪౬॥ తతస్తమితి ॥ శణవల్కైః-శణత్వగ్భిః-సంహతైఃసజ్జీకృతైః-ద్రుమచీరైఃవల్కలైః॥౪౭॥ సఇతి॥రాక్షసేంద్రఃకౌతూహలాత్ మాంద్రష్టుంవ్యవస్యేదితినిశ్చితార్థఃస్సన్ బంధనాదికంరోచయామాసేతిసంబంధః॥౪౮॥అథేంద్రజిత్త్వితి॥ అన్యేనశణవల్కలాదినా-బద్ధఃఅస్త్రంనానువర్తతే.నాస్త్రేణబద్ధఇవవర్తతఇత్యర్థః- అహోఇతి - మంత్రగతిః బ్రహ్మాస్త్రమంత్రపద్ధతిః-నవిమృష్టానపర్యాలోచితేత్యర్థః-బంధాంతరేణసహానవస్థానరూపంబ్రహ్మాస్త్రస్వభావమనాలోచ్యశణబంధాదికంరాక్షసైఃకృతమితిభావః-అస్త్రేపి

ణాస్త్రతత్త్వవిత్ ।నిజగ్రాహమహాబాహుర్మారుతాత్మజమింద్రజిత్ ॥౩౮॥ తేనబద్ధస్తతోస్త్రేణరాక్షసేనసవానరః । అభవన్నిర్విచేష్టశ్చపపాత చమహీతలే॥౩౯॥తతోథబుద్ధ్వాసతదాస్త్రబంధంప్రభోఃప్రభావాద్విగతాత్మవేగః।పితామహానుగ్రహమాత్మనశ్చవిచింతయామాసహరిప్రవీరః॥ ౪౦॥తతస్స్వాయంభువైర్మంత్రైర్బ్రహ్మాస్త్రమభిమంత్రితమ్ । హనూమాంశ్చింతయామాసవరదానంపితామహాత్ ॥౪౧॥నమేస్త్రబంధస్య చశక్తిరస్తివిమోక్షణేలోకగురోః ప్రభావాత్ । ఇత్యేవమత్వావిహితోస్త్రబంధోమయాత్మయోనేరనువర్తితవ్యః॥౪౨॥సవీర్యమస్త్రస్యకపిర్వి చార్యపితామహానుగ్రహమాత్మనశ్చ । విమోక్షశక్తింపరిచింతయిత్వాపితామహాజ్ఞామనువర్తతేస్మ॥౪౩॥అస్త్రేణాపిహిబద్ధస్యభయంమమనజా యతే । పితామహమహేంద్రాభ్యాంరక్షితస్యానిలేనచ॥౪౪॥ గ్రహణేచాపిరక్షోభిర్మహాన్మేగుణదర్శనః।రాక్షసేంద్రేణసంవాదస్తస్మాద్గృహ్ణం తుమాంపరే॥ ౪౫ ॥సనిశ్చితార్థఃపరవీరహంతాసమీక్ష్యకారీవినివృత్తచేష్టః । పరైఃప్రసహ్యాభిగతైర్నిగృహ్యననాదతైస్తైఃపరిభర్త్స్యమానః॥ ౪౬॥తతస్తంరాక్షసాదృష్ట్వానిర్విచేష్టమరిందమమ్ ।బబంధుశ్శణవల్కైశ్చద్రుమచీరైశ్చసంహతైః॥ ౪౭ ॥సరోచయామాసపరైశ్చబంధనంప్రస హ్యవీరైరభినిగ్రహంచ ।కౌతూహలాన్మాంయదిరాక్షసేంద్రోద్రష్టుంవ్యవస్యేదితినిశ్చితార్థః॥౪౮॥సబద్ధస్తేనవల్కేనవిముక్తోస్త్రేణవీర్యవాన్ । అ స్త్రబంధస్సచాన్యంహినబంధమనువర్తతే॥౪౯॥ అథేంద్రజిత్తుద్రుమచీరబద్ధంవిచార్యవీరఃకపిసత్తమంతమ్ । విముక్తమస్త్రేణజగామచింతాంనా

మోఘేష్విత్యపిపాఠః॥౩౫॥తతఇతి॥రాక్షసరాజసూనుఃతస్యకపేఃఅవధ్యతాంసమీక్ష్యనిగ్రహార్థంబంధనార్థం-కథంనిగచ్ఛేత్ -నిశ్చేష్టాంగచ్ఛేత్ -ఇతితస్మిన్హరి వీరముఖ్యేమతించకారేతిసంబంధః॥౩౭॥అవధ్యఇతి॥నిజగ్రాహబబంధ॥౩౯॥తి॥సహనుమాన్స్వస్యతదస్త్రబంధంబ్రహ్మాస్త్రబంధంకృతంబుద్ధ్వాపిప్రభోర్బ్రహ్మ ణఃప్రభావాద్వరదానాత్ -విగతాల్పవేగః- విగతఃఅప్రాప్తఃఅల్పోపివేగఃపీడాయేనతాదృశఃఅభీతచిత్తఇతియావత్ -ఆత్మనఃపితామహానుగ్రహంముహూర్తమా త్రేణమదస్త్రనిరోధముక్తిరిత్యేవంరూపం॥౪౦॥తతఇతి ॥ బ్రహ్మాస్త్రమభిమంత్రితంవిదిత్వేతి శేషః॥౪౧॥ అథేంద్రజిదభిప్రాయానువాదపూర్వకం స్వకర్తవ్య మాహనమఇతి॥లోకగురోఃప్రభావాదస్యబంధస్యవిమోక్షణేమమశక్తిర్నాస్తి-ఇత్యేవంమత్వాఏవంవిహితఃఇంద్రజితాఅనేనప్రకారేణకృతః- తతఃఆత్మయోనే రస్త్రబంధః-మయాఅనువర్తితవ్యఇత్యన్వయః॥౪౨॥తి॥ విమోక్షణశక్తింముహూర్తానంతరభావినీం-తాంచింతయిత్వాముహూర్తమాత్రంపితామహాజ్ఞామనువ ర్తతేస్మ॥౪౩॥అస్త్రేణేతి॥ పితామహమహేంద్రాభ్యాంరక్షితస్యానిలేనచేత్యుక్తిఃఆదిత్యగ్రాసప్రవృత్త్యనంతరమితిజ్ఞేయం॥౪౫॥సఇతి॥సమీక్ష్యకారీ-విచార్యక రోతీతిసమీక్ష్యకారీ॥౪౬॥తతఇతి॥ శణవల్కైః-శణత్వగ్భిఃసంహతైఃత్రిగుణితైః॥౪౭॥సఇతి॥ సహనుమాన్రాక్షసేంద్రః కౌతూహలాన్మాంద్రష్టుంవ్యవస్యేదితిని శ్చితార్థస్సన్-బంధనాదికంరోచయామాసేతిసంబంధః॥౪౮॥తి ॥ అస్త్రబంధమోక్షోపితదైవాజాయతేత్యాహ-సఇతి॥వల్కలేనతజ్జన్యరజ్జ్వాబద్ధఃఅస్త్రేణతువి ముక్తః-కుతస్తత్రాహ-అస్త్రబంధోమంత్రబంధోన్యంబంధంనానువర్తతే-ఇతరబంధేనసహనతిష్ఠతి తస్మిన్సతిమంత్రబంధోనశ్యతీత్యర్థః॥౪౯॥అథేంద్రజిదితి ॥ ద్రు మచీరబద్ధం-అతఏవఅస్త్రేణవిముక్తంవిచార్య-అన్యేనశణవల్కలాదినాబద్ధోహనుమాన్అస్త్రమనువర్తతే-అస్త్రేణబద్ధఇవవర్తతే- ఇత్యపివిచార్య - చింతాంజగా

హతే బ్రహ్మాస్త్రే ప్రతిహతే-అన్యశస్త్రం న ప్రవర్తతే-న ప్రభవతీత్యర్థః-తదేవ బ్రహ్మాస్త్రం ప్రయుజ్యతామిత్యాశంక్యాహ-పునశ్చేతి-పునః న ప్రవర్తతే-ప్రయుక్తం బ్రహ్మాస్త్రం పునర్న ప్రభవతీత్యర్థః-సర్వ ఇత్యనంతరమితికరణం బోధ్యం-ఇతి చింతాం జగామేతి పూర్వేణ సంబంధః॥ ౫౧ ॥ అస్త్రేణేతి ॥ నావబుధ్యత నావధృతవాన్॥ ౫౫॥ ౫౭॥ అతీత్యేతి॥ పరిచారవృద్ధాన్ అమాత్యవృద్ధాన్॥ ౫౮-౬౧॥ యథాక్రమమితి॥ కార్యార్థం కర్తవ్యార్థం-అర్థస్య కర్తవ్యార్థస్య- మూలం నిమిత్తం-ప్రేషయితారమిత్యర్థః- అనయోః పృష్ట ఇత్యనేన సంబంధః-శ్లోకాంత ఇతికరణం బోధ్యం-వక్ష్యమాణసంగ్రహోయం॥ ౬౨॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే శ్రీరామాయణభూషణే శృంగారతిలకాఖ్యానే సుందరకాండవ్యాఖ్యానే అష్టచత్వారింశస్సర్గః ******************************

తతస్స ఇత్యాది ॥ కర్మణా తస్య విస్మితః-యుద్ధార్థం రావణేనాగంతవ్యమితి మయా యత్నః కృతః - స తు నీతిజ్ఞః ఆసనస్థ ఏవ ఇంద్రజిన్ముఖేన మాం నిబధ్యానీతవానిత్యానయనకర్మణా జాతవిస్మయ ఇత్యర్థః॥ ౧॥ భ్రాజమానమిత్యాది ॥ వజ్రసంయోగసంయుక్తైః వజ్రకీలనేన సంబద్ధైః-అత్ర భ్రాజమానమిత్యనుషజ్యతే- మహార్హేతి-భక్తిభిః పఙ్క్తిభిః-ఇత్థంభూతలక్షణే తృతీయా-యథా వస్త్రాదౌ భవంతి తథానులిప్త ఇత్యర్థః- పూర్ణచంద్రాభవక్త్రైః పూర్ణచంద్రతుల్యనాయకత్వేన-వ

స్యేన బద్ధో హ్యనువర్తతేఽస్త్రమ్ * అహో మహత్కర్మకృతం నిరర్థకం న రాక్షసైర్మంత్రగతిర్విమృష్టా । పునశ్చ నాస్త్రే విహతేఽస్త్రమన్యత్ప్రవర్తతే సంశయితాః స్మ సర్వే॥ ౫౧॥ అస్త్రేణ హనుమాన్ముక్తో నాత్మానమవబుధ్యత । కృష్యమాణస్తు రక్షోభిస్తైశ్చ బంధైర్నిపీడితః॥ ౫౨॥ హన్యమానస్తతః క్రూరై రాక్షసైః కాష్ఠముష్టిభిః । సమీపం రాక్షసేంద్రస్య ప్రాకృష్యత స వానరః॥ ౫౩॥ అథేంద్రజిత్తం ప్రసమీక్ష్య ముక్తమస్త్రేణ బద్ధం ద్రుమచీరసూత్రైః । వ్యదర్శయత్తత్ర మహాబలం తం హరిప్రవీరం సగణాయ రాజ్ఞే॥ ౫౪ ॥ తం మత్తమివ మాతంగం బద్ధం కపివరోత్తమమ్ । రాక్షసా రాక్షసేంద్రాయ రావణాయ న్యవేదయన్॥ ౫౫॥ కోయం కస్య కుతో వాత్ర కిం కార్యం కో వ్యపాశ్రయః । ఇతి రాక్షసవీరాణాం తత్ర సంజజ్ఞిరే కథాః॥ ౫౬॥ హన్యతాం దహ్యతాం వాపి భక్ష్యతామితి చాపరే । రాక్షసాస్తత్ర సంక్రుద్ధాః పరస్పరమథాబ్రువన్॥ ౫౭॥ అతీత్య మార్గం సహసా మహాత్మా స తత్ర రక్షోధిపపాదమూలే । దదర్శ రాజ్ఞః పరిచారవృద్ధాన్ గృహం మహారత్నవిభూషితం చ॥ ౫౮॥ స దదర్శ మహాతేజా రావణః కపిసత్తమమ్ । రక్షోభిర్వికృతాకారైః కృష్యమాణమితస్తతః॥ ౫౯॥ రాక్షసాధిపతిం చాపి దదర్శ కపిసత్తమః । తేజోబలసమాయుక్తం తపంతమివ భాస్కరమ్॥ ౬౦॥ స రోషసంవర్తితతామ్రదృష్టిర్దశాననస్తం కపిమన్వవేక్ష్య । అథోపవిష్టాన్కులశీలవృద్ధాన్ సమాదిశత్తం ప్రతి మంత్రిముఖ్యాన్॥ ౬౧॥ యథాక్రమం తైస్స కపిర్విపృష్టః కార్యార్థమర్థస్య చ మూలమాదౌ । నివేదయామాస హరీశ్వరస్య దూతస్సకాశాదహమాగతోఽస్మి॥ ఇతి శ్రీమత్సుందరకాండే-అష్టచత్వారింశస్సర్గః.

తతస్స కర్మణా తస్య విస్మితో భీమవిక్రమః । హనుమాన్ క్రోధతామ్రాక్షో రక్షోధిపమవైక్షత॥ ౧॥ భ్రాజమానం మహార్హేణ కాంచనేన విరాజతా । ముక్తాజాలావృతేనాథ మకుటేన మహాద్యుతిమ్ * వజ్రసంయోగసంయుక్తైర్మహార్హమణివిగ్రహైః । హైమైరాభరణైశ్చిత్రైర్మనసేవ ప్రకల్పితైః * మహార్హక్షౌమసంవీతం రక్తచందనరూషితమ్ । స్వనులిప్తం విచిత్రాభిర్వివిధాభిశ్చ భక్తిభిః * వివృతైర్దర్శనీయైశ్చ రక్తాక్షైర్భీ

మేతి సంబంధః * అథాత్మానముపాలభతే-అహో ఇతి॥ మహత్కర్మ బ్రహ్మాస్త్రేణ హనుమద్బంధనకర్మ- రాక్షసైర్నిరర్థకం కృతం - యతః మంత్రగతిః సకార్యా-బ్రహ్మాస్త్రమంత్రధారణమశక్యమిత్యర్థః - నచ పునః కరణం శక్యమిత్యాహ-పునశ్చేతి ॥ న ప్రవర్తతే-ప్రయుక్తం బ్రహ్మాస్త్రం పునర్న ప్రభవతీత్యర్థః - అతః సంశయితాః స్మ సర్వ ఇతి చింతాం జగామేతి పూర్వేణ సంబంధః ॥ ౫౫ ॥ కోయమితి ॥ అత్ర రావణపురే కో వ్యపాశ్రయః కో వా ఆశ్రయః॥ ౫౭॥ అతీత్యేతి॥ పరిచారవృద్ధాన్ అమాత్యవృద్ధాన్॥ ౬౧॥ యథాక్రమమితి॥ కార్యార్థం కర్తవ్యార్థం-అర్థస్య చ మూలం అర్థకారణం - కార్యం ప్రతి ప్రేషయితారమితి యావత్ -పృష్టస్సన్ సో తస్సకాశాదహమాగతోఽస్మీతి నివేదయామాసేతి సంబంధః॥ ౬౨॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం సుందరకాండవ్యాఖ్యాయాం అష్టచత్వారింశస్సర్గః. ****************తత ఇతి॥ కర్మణా తస్య విస్మితః స్వయం సింహాసనాదచలిత ఏవ బ్రహ్మాస్త్రేణ స్వబంధనకర్మణా విస్మిత ఇత్యర్థః॥ ౧॥ * వజ్రేతి ॥ వజ్రసంయోగసంయుక్తైః వజ్రకీలేన సంబద్ధైః-ఆభరణైః భ్రాజమానమిత్యనుషంగః * మహార్హేతి ॥ భక్తిభిః కస్తూర్యాదిరచనాభిః నేపథ్యైః * మంద్రైరితి ॥

త్ర్యాయకరత్నం-అధితోలగ్నముక్తామణిమండలం- కేయూరంభుజోపరిధార్యమాణమాభరణం- అంగదంబాహుమధ్యస్థాభరణం- మంత్రిభిః ప్రశస్తమంత్రైః- అతస్సుదివ్యైరిత్యపునరుక్తిః॥౧౪॥౧౬॥అహోరూపమిత్యాది॥యదీతి-అయంరావణకృతఃఅధర్మఃబలవాన్నస్యాద్యది-తదాయంరాక్షసేశ్వరః సశక్రస్యసురలోకస్యాపిరక్షితాస్యాత్-అస్యేతి- తేనకర్మభిఃకృతేనపూర్వోక్తేనాధర్మేణహేతునా॥౨౦॥ఇతిశ్రీ గోవిందరాజవిరచితే శ్రీరామాయణభూషణే శృంగారతిలకాఖ్యానే సుందరకాండవ్యాఖ్యానే ఏకోనపంచాశస్సర్గః. ************** తముద్వీక్ష్యేత్యాది॥బాణఃమహాబలిసుతః-అనేన తేనాపికించిత్ శప్తమితిగమ్యతే- అత్ర తత్కరణంద్రష్టవ్యం॥౩॥౪॥దురాత్మాపృచ్ఛ్యతామితి ॥ అస్యవివరణంకుతఇత్యాది-కుతఃకస్మాద్దేశాదాగతః-కింవాస్యకారణం-అస్యకఃప్రేరకః- మత్పురీం ప్రతి కిం

మదర్శనైః । దీప్తతీక్ష్ణమహాదంష్ట్రైః ప్రలంబదశనచ్ఛదైః * శిరోభిర్దశభిర్వీరం భ్రాజమానంమహౌజసమ్ । నానావ్యాళసమాకీర్ణైః శిఖరైరివసుందరమ్ * నీలాంజనచయప్రఖ్యంహారేణోరసిరాజతా । పూర్ణచంద్రాభవక్త్రేణసబలాకమివాంబుదమ్ * బాహుభిర్బద్ధకేయూరైశ్చందనోత్తమరూషితైః । భ్రాజమానాంగదైఃపీనైఃపంచశీర్షైరివోరగైః * మహతిస్ఫాటికేచిత్రేరత్నసంయోగసంస్కృతే । ఉత్తమాస్తరణాస్తీర్ణేసూపవిష్టంవరాసనే * అలంకృతాభిరత్యర్థంప్రమదాభిస్సమంతతః ।వాలవ్యజనహస్తాభిరారాత్సముపసేవితమ్ * దుర్ధరేణప్రహస్తేనమహాపార్శ్వేనరక్షసా ।మంత్రిభిర్మంత్రతత్వజ్ఞైర్నికుంభేనచమంత్రిణా* సుఖోపవిష్టంరక్షోభిశ్చతుర్భిర్బలదర్పితైః । కృత్స్నఃపరివృతోలోకశ్చతుర్భిరివసాగరైః * మంత్రిభిర్మంత్రతత్వజ్ఞైరన్యైశ్చశుభబుద్ధిభిః ।అన్వాస్యమానంరక్షోభిస్సురైరివసురేశ్వరమ్* అపశ్యద్రాక్షసపతింహనుమానతితేజసమ్ ।విష్ఠితంమేరుశిఖరేసతోయమివతోయదమ్॥౧౪॥సతైస్సంపీడ్యమానోపిరక్షోభిర్భీమవిక్రమైః ।విస్మయంపరమంగత్వారక్షోధిపమవైక్షత॥౧౫॥ భ్రాజమానంతతోదృష్ట్వాహనుమాన్రాక్షసేశ్వరమ్ । మనసాచింతయామాసతేజసాతస్యమోహితః॥౧౬॥ అహోరూపమహోధైర్యమహోసత్వమహోద్యుతిః ।అహోరాక్షసరాజస్యసర్వలక్షణయుక్తతా * యద్యధర్మోనబలవాన్స్యాదయంరాక్షసేశ్వరః । స్యాదయంసురలోకస్యసశక్రస్యాపిరక్షితా * అస్యక్రూరైర్నృశంసైశ్చకర్మభిర్లోకకుత్సితైః । తేనబిభ్యతిఖల్వస్మాల్లోకాస్సామరదానవాః * అయంహ్యుత్సహతేక్రుద్ధఃకర్తుమేకార్ణవంజగత్ । ఇతిచింతాంబహువిధామకరోన్మతిమాన్హరిః * దృష్ట్వా రాక్షసరాజస్యప్రభావమమితౌజసః ॥ ౨౦ ॥ ఇతిశ్రీమత్సుందరకాండే . ఏకోనపంచాశస్సర్గః. ********************************

తముద్వీక్ష్యమహాబాహుఃపింగాక్షంపురతస్థ్సితమ్। కోపేనమహతావిష్టోరావణోలోకరావణః*శంకాహతాత్మాదధ్యౌసకపీంద్రంతేజసావృతమ్ కిమేషభగవాన్నందీభవేత్సాక్షాదిహాగతః * యేనశప్తోస్మికైలాసేమయాసంచాలితేపురా । సోయంవానరమూర్తిస్స్యాత్కింస్విద్బాణోపివాసురః ॥ ౩ ॥ సరాజారోషతామ్రాక్షఃప్రహస్తంమంత్రిసత్తమమ్ । కాలయుక్తమువాచేదంవచోవిపులమర్థవత్ ॥ ౪ ॥ దురాత్మాపృచ్ఛ్యతామేషకుతఃకింవాస్యకారణమ్ । వనభంగేచకోస్యార్థోరాక్షసీనాంచతర్జనే * మత్పురీమప్రధృష్యాంవా గమనేకింప్రయోజనమ్ । ఆయోధనేవాకింకార్యం పృచ్ఛ్యతామేష దుర్మతిః ॥ ౬ ॥ రావణస్యవచశ్శ్రుత్వా ప్రహస్తోవాక్యమబ్రవీత్ । సమాశ్వసిహిభద్రంతే నభీః

మంత్రీబుద్ధిసహాయః. సచివఃకార్యసహాయః॥౧౪॥తి॥రక్షోధిపమవైక్షతనతురక్షఃకృతపీడామిత్యర్థః॥౧౫॥ ౧౬॥ * యద్యధర్మఇతి ॥ అయమధర్మఃరావణకృతోధర్మఃనస్యాద్యది-అయంరాక్షసేశ్వరఃబలవాన్స్యాత్ - సశక్రస్యసురలోకస్యరక్షితాపిస్యాదితిసంబంధః * అస్యేతి॥క్రూరైఃభీషణైఃనృశంసైఃపరద్రోహాచరణశీలైః తేనపూర్వోక్తేనాధర్మేణచ॥ఇతిశ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాంశ్రీరామాయణతత్వదీపికాఖ్యాయాం సుందరకాండవ్యాఖ్యాయాం ఏకోనపంచాశస్సర్గః.* [illegible] అసీదితిశేషః॥౧॥౨॥ తేజసావృతందృష్ట్వేతిశేషః-శంకాహతాత్మేత్యుక్త్వాంశంకామేవాహ-నందీవానరముఖఏషఃప్రమథగణాధిపః(౨) శప్తః-మన్ముఖసదృశముఖైః[illegible]వానరైర్భవిష్యతీతిశప్తః * సోయమితి॥బాణోబలిసుతః[illegible]సురఇతివధ్యాహిత్వాపూర్వేణసంబంధః॥౩॥౪॥ కాలయుక్తంకాలోచితం॥౪॥ దురాత్మే[illegible]

ఆయోధనేయుద్ధే-కింకార్యంకింప్రయోజనం॥౬॥ ౭॥యదితావత్త్వమింద్రేణేత్యాది॥ యదివైశ్రవణస్యేత్యాదేఃదూతోవిజయకాంక్షిణేత్యంతస్యతత్త్వమాఖ్యాహీతి పూర్వేణసంబంధః॥౯॥నహీత్యాది॥ అథవేతి-యన్నిమిత్తంకృత్వాతేప్రవేశఃతన్నిమిత్తంకథయస్వేతిపూర్వేణసంబంధః॥౧౧॥ఏవముక్తఇత్యాది॥రక్షోగణేశ్వరమిత్యనేనప్రస్తారంప్రహస్తంపృష్ఠతఃకృతవానితిగమ్యతే-ఏషావానరతా-రాక్షసేంద్రస్య-తవేతిశేషః-ప్రతియుద్ధాఃప్రతిప్రహృతాః-మయాపీతి- తవేవేత్యర్థః-తహీకథంబద్ధోసీత్యాశంక్యాహ-రాజానమితి-పీడితఃబద్ధస్సన్ అస్త్రైణవిముక్తః.హీశబ్దోవధారణే-బ్రహ్మాస్త్రస్యసాధనాంతరాసహత్వాదితిభావః-అస్తుసర్వమేతన్మద్దర్శనార్థం-మద్దర్శనంవాకిమర్థంతత్రాహ-కేనచిదితి॥౧౯॥ ఇతిశ్రీగోవిందరాజవిరచితే శ్రీరామాయణభూషణే శృంగారతిలకాఖ్యానే సుందరకాండవ్యాఖ్యానే పంచాశస్సర్గః. ************* తంసమీక్ష్యేత్యాది॥సమీక్షణోక్తిక్రియాభేదాత్తచ్ఛబ్దద్వయం॥౧॥అహమితి॥అహంరామదూతఏవ- సందేశస్తుసుగ్రీవస్యేతిభావః సుగ్రీవసందేశాత్సుగ్రీవసందేశాద్ధేతోః-సందేశప్రాపణార్థమిత్యర్థః॥౨॥ సందేశవాగ్వాచికంస్యాదిత్యమరః। ఇహలంకాయాంభ్రాతా భ్రాతృవద్ధితకరః-అబ్రవీత్ అప్రాక్షీత్ -యద్యపిసుగ్రీవేణనసందిష్టం-తథాపిదూతోక్తంసర్వంస్వామ్యుక్తమేవేత్యాశయేనోక్తం॥౨॥భ్రాతురితి॥సమాదేశంసందే

కార్యాత్వయాకపే॥౭॥యదితావత్త్వమింద్రేణప్రేషితోరావణాలయమ్। తత్త్వమాఖ్యాహిమాభూత్తేభయంవానరమోక్ష్యసే*యదివైశ్రవణస్యత్వంయమస్యవరుణస్యచ। చారరూపమిదంకృత్వాప్రవిష్టోనఃపురీమిమామ్ * విష్ణునాప్రేషితోవాపిదూతోవిజయకాంక్షిణా ॥ ౯॥ నహితేవానరంతేజోరూపమాత్రంతువానరమ్ * తత్త్వతఃకథయస్వాద్యతతోవానరమోక్ష్యసే। అనృతంవదతశ్చాపిదుర్లభంతవజీవితమ్ * అథవాయన్నిమిత్తంతేప్రవేశోరావణాలయే॥౧౧॥ఏవముక్తోహరిశ్రేష్ఠస్తదారక్షోగణేశ్వరమ్ * అబ్రవీన్నాస్మిశక్రస్యయమస్యవరుణస్యవా। ధనదేననమేసఖ్యంవిష్ణునానాస్మిచోదితః * జాతిరేవమమత్వేషావానరోహమిహాగతః। దర్శనేరాక్షసేంద్రస్యదుర్లభేతదిదంమయా * వనంరాక్షసరాజస్యదర్శనార్థేవినాశితమ్ ।తతస్తేరాక్షసాః ప్రాప్తాబలినోయుద్ధకాంక్షిణః * రక్షణార్థంతుదేహస్యప్రతియుద్ధామయారణే ।అస్త్రపాశైర్నశక్యోహంబద్ధుందేవాసురైరపి * పితామహాదేవవరోమమాప్యేషోభ్యుపాగతః । రాజానంద్రష్టుకామేనమయాస్త్రమనువర్తితమ్ * విముక్తోప్యహమస్త్రేణరాక్షసైస్త్వభిపీడితః। కేనచిద్రాజకార్యేణసంప్రాప్తోస్మితవాంతికమ్* దూతోహమితివిజ్ఞేయోరాఘవస్యామితౌజసః। శ్రూయతాంచాపివచనంమమపథ్యమిదంప్రభో॥౧౯॥ఇతిశ్రీమత్సుందరకాండే - పంచాశస్సర్గః. ❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖

తంసమీక్ష్యమహాసత్త్వంసత్త్వవాన్హరిసత్తమః ।వాక్యమర్థవదవ్యగ్రస్తమువాచదశాననమ్॥౧॥అహంసుగ్రీవసందేశాదిహప్రాప్తస్తవాలయం రాక్షసేంద్రహరీశస్త్వాంభ్రాతాకుశలమబ్రవీత్ ॥౨॥భ్రాతుశ్శృణుసమాదేశంసుగ్రీవస్యమహాత్మనః ।ధర్మార్థోపహితంవాక్యమిహచాముత్రచక్షమమ్॥౩॥రాజాదశరథోనామరథకుంజరవాజిమాన్ । పితేవబంధుర్లోకస్యసురేశ్వరసమద్యుతిః॥౪॥జ్యేష్ఠస్తస్యమహాబాహుఃపుత్రఃప్రియకరః ప్రభుః । పితుర్నిదేశాన్నిష్క్రాంతఃప్రవిష్టోదండకావనమ్ * లక్ష్మణేనసహభ్రాత్రా సీతయాచాపిభార్యయా । రామోనామమహాతేజా ధ

కస్మాద్దేశాదాగతఃకింవాస్యకారణంఅస్యకోవాప్రేషకః * మత్పురీమితి-ఉద్దిశ్యేతిశేషః॥ ౯ ॥ అథవేతి ॥ యన్నిమిత్తంకృత్వాతేప్రవేశఃతన్నిమిత్తంకథయస్వేతి పూర్వేణసంబంధః-అథవాయన్నిమిత్తస్తఇతిపాఠేబహువ్రీహిః * దర్శనఇతి॥ రాక్షసేంద్రస్యతవేతిశేషః-దర్శనేదుర్లభేసతిరాక్షసేంద్రస్యతవదర్శనార్థం- తదిదంవనంనాశితమితిసంబంధః*రక్షణార్థమితి॥ ప్రతియుద్ధాఃప్రహృతాః। ననుతవాస్త్రబంధాభావేకిమితిబ్రహ్మాస్త్రేణబద్ధోరాక్షసైఃపీడ్యసఇత్యతఆహ॥ రాజానమితి ॥ అస్త్రవిముక్తోపికార్యవశాద్బుద్ధిపూర్వకమేవాహమేభిఃపీడ్యేఏతన్మమాకించిత్కరమితిభావః ॥ ౧౯ ॥ ఇతిశ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - సుందరకాండవ్యాఖ్యాయాం - పంచాశస్సర్గః. ❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖

॥అథసుగ్రీవసందేశకథనవ్యాజేనసామదండాన్యతరవిషయత్వనిశ్చయాయన్యాయానుసారీనవేతిజిజ్ఞాసతి॥తమిత్యాది॥ ౧॥ అహమితి॥ వాలిరావణయోఃసఖిత్వసంబంధత్వాత్ భ్రాతృత్వం-కుశలమబ్రవీత్ అప్రాక్షీదిత్యర్థః॥ ౨ ॥భ్రాతురితి॥సమాదేశంసందేశరూపంవాక్యమితిసామానాధికరణ్యం॥ ౩ ॥ ననుకింతత్సుగ్రీవ

శరూపమితివాక్యవిశేషణం-ఇహఅస్మిఁల్లోకే-అముత్రపరలోకే-శుభంఅభ్యుదయసాధనం॥౩॥౪॥ధర్మ్యంధర్మాదనపేతం.ధర్మపథ్యర్థన్యాయాదనపేతఇతియత్ ప్రత్యయః॥౬॥౭॥సమార్గమాణఇతి॥సుగ్రీవేణ-సమేతిశేషః-యద్వాలోకేవక్తారఃస్వాత్మానమన్యమివనిర్దిశంత్యౌద్ధత్యాతిశయాత్ - యద్వాఅత్రానువాదాత్పూర్వంసుగ్రీవేణైవంవక్తవ్యమితిపఠితం.తథైవహనుమాన్పఠతీతిసమాదేశప్రాధాన్యాదన్యవాక్యమపితథోచ్యతఇతికేచిత్ ప్రాహుః-యద్వాసుగ్రీవసందేశస్యరామప్రయోజనపరత్వాత్సందేశోపయోగితయారామసుగ్రీవయోస్సఖ్యాదికందర్శయతి-రాజాదశరథఇత్యాదినా॥౮॥౧౧॥సఇతి॥ సత్యసంగరఃసత్యప్రతిజ్ఞః ని॥కర్బురేచప్రతిజ్ఞాజిసంవిదాపత్సుసంగరఇత్యమరః॥౧౨॥తామితి॥ అథశ్చోపరిచాంబరే-పాతాళేభూమావాకాశేచేత్యర్థః॥౧౩॥వైనతేయేతి॥అసంగగతయఇతి శీఘ్రత్వేహేతుః॥౧౪॥ అహంత్వితి॥ ఔరసస్సుతఃక్షేత్రజత్వవ్యావృత్తయేఔరసపదం-సీతాయాస్తుకృతేసీతాలాభాయ-తాందిదృక్షురితియోజ్యం॥౮॥ రావణహృదయపరిజ్ఞానార్థంతత్కాలోదితప్రతిభయాసుగ్రీవసందేశంకల్పయిత్వావదతిభ్రాతురితి॥ సమాదేశంసందేశం-సుగ్రీవసందేశస్యరామప్రయోజనపరత్వాత్సందేశోపయోగితయారామసుగ్రీవయోస్సఖ్యాదికంరాజాదశరథఇత్యారభ్యభ్రమతాచమయాదృష్టాగృహేతేజనకాత్మజేత్యంతేనప్రతిపాదయన్ తద్భవానిత్యాదినాకృత్వాసుఖమవాప్స్యయాదిత్యంతేనసుగ్రీవసందేశంవదతి-ధర్మ్యంధర్మాదనపేతం-ధర్మపథ్యర్థన్యాయాదనపేతఇతియత్ప్రత్యయః - సత్యసంగరః సత్యప్రతిజ్ఞః॥ని॥కర్బురేచప్రతిజ్ఞాజిసంవిదాపత్సుసంగరఇత్యమరః॥౯॥ఏవంసుగ్రీవసంబంధంప్రతిపాద్యసుగ్రీవసందేశంవదతి-తద్భవానిత్యాదినా॥దృష్టధర్మార్థఃశాస్త్రైర్విదితధర్మార్థస్వరూపఇత్యర్థః-తపఃకృతపరిగ్రహఃతపసివిషయేకృతస్వీకారః- యద్వాతపసాస్వయంకృతపరిగ్రహః - స్వారసికతపస్కఇతియావత్ - హేతుగర్భవిశేషణే॥౧౭॥నహీతి॥ధర్మవిరుద్ధేషుధర్మశాస్త్రవిరుద్ధేషు-ధర్మవిరుద్ధత్వేపియత్సఖ్యావహంతత్కార్యమిత్యత్రాహ-బహ్వపాయేష్వితి- బహుహానికరేష్విత్యర్థః-అపాయాఃకథంచిత్పరిహ్రియంతఇత్యాశంక్యాహ-మూలఘాతిష్వితి-స్వవినాశకరేష్విత్యర్థః- కర్మసుపరదారాపహారేషునసజ్జంతేనోద్యు

మ్యంపంథానమాశ్రితః॥౬॥తస్యభార్యావనేనష్టాసీతాపతిమనువ్రతా।వైదేహస్యసుతారాజ్ఞోజనకస్యమహాత్మనః॥౭॥సమార్గమాణస్తాందేవీం రాజపుత్రస్సహానుజః।ఋశ్యమూకమనుప్రాప్తస్సుగ్రీవేణసమాగతః॥౮॥తస్యతేనప్రతిజ్ఞాతంసీతాయాఃపరిమార్గణమ్। సుగ్రీవస్యాపిరామేణ హరిరాజ్యంనివేదితమ్॥౯॥తతస్తేనమృధేహత్వారాజపుత్రేణవాలినమ్।సుగ్రీవస్థాపితోరాజ్యేహర్యృక్షాణాంగణేశ్వరః॥౧౦॥ త్వయావిజ్ఞాతపూర్వశ్చవాలీవానరపుంగవః।రామేణనిహతస్సంఖ్యేశరేణైకేనవానరః॥౧౧॥ససీతామార్గణేవ్యగ్రస్సుగ్రీవస్సత్యసంగరః। హరీన్సంప్రేషయామాస దిశస్సర్వాహరీశ్వరః॥౧౨॥తాంహరీణాంసహస్రాణిశతానినియుతానిచ। దిక్షుసర్వాసుమార్గంతేహ్యధశ్చోపరిచాంబరే॥౧౩॥ వైనతేయసమాఃకేచిత్కేచిత్తత్రానిలోపమాః।అసంగగతయశ్శీఘ్రాహరివీరామహాబలాః॥౧౪॥అహంతుహనుమాన్నామమారుతస్యౌరసస్సుతః। సీతాయాస్తుకృతేతూర్ణంశతయోజనమాయతమ్ * సముద్రంలంఘయిత్వైవతాందిదృక్షురిహాగతః। భ్రమతాచమయాదృష్టాగృహేతేజనకాత్మజా॥౧౫॥తద్భవాన్దృష్టధర్మార్థస్తపఃకృతపరిగ్రహః। పరదారాన్మహాప్రాజ్ఞనోపరోద్ధుంత్వమర్హసి॥౧౭॥ నహిధర్మవిరుద్ధేషుబహ్వపాయేషుకర్మసు। మూలఘాతిషుసజ్జంతేబుద్ధిమంతోభవద్విధాః॥౧౮॥కశ్చలక్ష్మణముక్తానాంరామకోపానువర్తినామ్। శరాణామగ్రతస్స్థాతుంశక్తో

సందిష్టమిత్యాకాంక్షాయాంయన్మయోచ్యతేతదేవతదీయాశయేనహనుమాన్స్వయమేవసర్వంసందిశతి.రాజాదశరథఇత్యాదినాజానకీప్రతిదీయతామిత్యంతేన॥౧౦॥త్వయేతి॥ త్వయావిజ్ఞాతపూర్వశ్చవాలీతిపూర్వోక్తిః-సతేననిహతఇతి-రామోత్కర్షశ్చప్రతిపాదితఇతిజ్ఞేయం॥౧౪॥తా॥ త్వాందిదృక్షురిహాగతఇతిపాఠః-త్వాంసుగ్రీవభ్రాతరంరావణం-తస్మిన్దృష్టసర్వలోకవృత్తాంతజ్ఞఃససీతాగతింవక్ష్యతీతిసుగ్రీవేణోక్తత్వాత్త్వాందిదృక్షురిహాగతః దైవాత్త్వంగూహపరిగంగాపాతవత్ తవగృహేభ్రమతామయాజానకీదృష్టా॥౧౫॥తద్భవానితి॥దృష్టధర్మార్థఃధర్మార్థశాస్త్రపారదృశ్వా - తపఃకృతపరిగ్రహః కృతతపఃపరిగ్రహః- మహాతపస్సంపన్నఇత్యర్థః-యస్మాదేతాదృశస్త్వం-తస్మాత్పరదారానుపరోద్ధుంనార్హసీతియోజనా॥౧౭॥అనేనముముక్షాహానిరిత్యతఆహ-నహీతి॥ధర్మవిరుద్ధేష్వధర్మేష్విత్యర్థః-అధర్మఫలమాహ-బహ్వపాయేషుబహ్వనర్థేషు-ననుసర్వాపాయప్రతికారసమర్థస్యకిమియంవాచోయుక్తిఃతత్రాహమూలఘాతిషుమూలతోవినష్టఃకింప్ర

క్రోధవంత॥౧౮॥కశ్చేతి॥ రామకోపానువర్తినాం-రామకోపానుసారేణనిర్గతానామిత్యర్థః॥౧౯॥నచాపీతి॥ వ్యలీకంఅప్రియం॥౨౦॥ వ్యలీకంత్వప్రియేఽనృతఇత్యమరః॥౨౦॥తదితి॥తత్తస్మాత్-అధర్మావహత్వాత్ రామాపరాధస్యపరిహర్తవ్యత్వాచ్చ-త్రికాలహితంభూతభవిష్యద్వర్తమానకాలహితం- దారుణాధర్మస్యస్వపూర్వపురుషవినాశకత్వేనతత్పరిహారస్యభూతకాలహితత్వంమన్యస్వ-మత్వాప్రతిదీయతామితియోజ్యం॥౨౧॥ జానకీహరణేకింమానంతత్రాహ- దృష్టాహీతి॥ యత్సీతాదర్శనం-దుర్లభంఇతరవానరాలభ్యం-తల్లబ్ధం-తర్హిసానీయతామిత్యత్రాహ-ఉత్తరమితి-సీతాదర్శనోత్తరం - యచ్ఛేషంకర్మసీతానయనం-తత్రరాఘవోనిమిత్తం-ఆజ్ఞప్తస్యైవమయాకర్తవ్యత్వాదితిభావః॥౨౨॥ దృష్టయాపిమద్వశంవదయాసీతయారామఃకింకరిష్యతీత్యాశంక్యాహ- లక్షితేయమితి॥ తథేతివాచామగోచరత్వోక్తిః- నేయంతవవశ్యా-ప్రత్యుతపన్నగీవతవప్రాణహారిణీతిభావః॥౨౩॥ నేయమితి॥ ఓజసాఅమరపక్షేప్రతాపేన- అన్నపక్షేజాఠరాగ్నినా॥౨౪॥తపఃకృచ్ఛ్రలబ్ధమిష్టంమహజ్జీవనంవృథామానాశయేత్యాహ-తపఇతి॥ తపస్సంతాపఃతపశ్చర్యా-ఓదనపాకంపచతీతివన్నిర్దేశః-తేనలబ్ధః- పరిగృహ్యతఇతిపరిగ్రహఃఫలంధర్మపరిగ్రహఃధర్మఫలం-తాదృశోయోఽయమాత్మప్రాణపరిగ్రహఃఆత్మనఃప్రాణానాంచపరిగ్రహఃస్వీకారః- జీవనమితియావత్ - సనాశయితుం-నన్యాయ్యంనయుక్తం-అవ్యయమేతత్ -తపఃక్లేశలబ్ధంతద్వ్యతిరిక్తధర్మఫలభూతంచయజ్జీవనమాయుఃతన్నవినాశయేత్యర్థః- చకారాభావాదిత్థమేవయోజనా॥౨౫॥ సర్వావధ్యస్యేహమేకోఽయమాయుర్వినాశకఇత్యాశంక్యపరిహరతి - అవధ్యతామితి॥ తపోభిరార్జితాంసాసురైర్దేవైర్యాంఆత్మనోఽవధ్యతాంభవాన్సమనుపశ్యతి-తత్రాపిఅవధ్యతాయాంసత్యామపిఅయంవక్ష్యమాణః-హేతుఃభవద్వధహేతురస్తి-సమహాన్అపరిహార్యః॥౨౬॥తమేవహేతుమాహ- సుగ్రీవఇతి॥ నచరాక్షసఇతిపాఠస్సమ్యక్ - నచమానుషఇతిపాఠేప్రతిషేధప్రసక్తిరపినాస్తీత్యుచ్యతే - తృణభూతాహిమేసర్వేప్రాణినోమానుషాదయఇత్యుత్తరశ్రీ

దేవాసురేష్వపి॥౧౯॥నచాపిత్రిషులోకేషురాజన్విద్యేతకశ్చన । రాఘవస్యవ్యలీకంయఃకృత్వాసుఖమవాప్నుయాత్॥౨౦॥తత్త్రికాలహితంవాక్యంధర్మ్యమర్థానుబంధిచ ।మన్యస్వనరదేవాయజానకీప్రతిదీయతామ్॥౨౧॥దృష్టాహీయంమయాదేవీలబ్ధంయదిహదుర్లభమ్ । ఉత్తరంకర్మ యచ్ఛేషంనిమిత్తంతత్రరాఘవః॥౨౨॥లక్షితేయంమయాసీతాతథాశోకపరాయణా ।గృహ్యయాంనాభిజానాసిపంచాస్యామివపన్నగీమ్॥౨౩॥ నేయంజరయితుంశక్యాసాసురైరమరైరపి । విషసంసృష్టమత్యర్థంభుక్తమన్నమివౌజసా॥౨౪॥తపస్సంతాపలబ్ధస్తేయోఽయంధర్మపరిగ్రహః । నససనాశయితుంన్యాయ్యఆత్మప్రాణపరిగ్రహః॥౨౫॥అవధ్యతాంతపోభిర్యాంభవాన్సమనుపశ్యతి । ఆత్మనస్సాసురైర్దేవైర్హేతుస్తత్రాప్యయంమహాన్॥౨౬॥ సుగ్రీవోనహిదేవోఽయంనాసురోనచరాక్షసః । నదానవోనగంధర్వోనయక్షోనచపన్నగః * తస్మాత్ప్రాణపరిత్రాణంకథంరాజన్క-రి

తికరిష్యతీతిభావః॥౧౮॥ననుసర్వమూలఫలచ్ఛేదినోమేకోమూలచ్ఛేదీత్యతఆహ-కశ్చేత్యాది॥౧౯॥ నేతి॥వ్యలీకంఅపరాధం॥౨౦॥ తదితి॥త్రికాలహితంతద్వాక్యంసుగ్రీవోక్తం - త్రికాలహితంసీతానుపరోధేనపూర్వాపరాధనాశాత్ వర్తమానైశ్వర్యావిరోధాత్ భావిశుభహేతుత్వాచ్చత్రికాలహితం - ధర్మ్యంధర్మాదనపేతంఅర్థానుబంధిచమన్యస్వజానీహి-అతోనరదేవాయజానకీప్రతిదీయతామితిసంబంధః॥ ౨౧ ॥ నచసీతాత్రనాస్తీత్యపహ్నోతుంశక్యమిత్యాహ- దృష్టాహీతి॥ యత్సీతాదర్శనరూపంవస్తుదుర్లభం-సీతాన్వేషణప్రేషితైఃసర్వైరపివానరైఃప్రాప్తుమశక్యం - తదిహమయాలబ్ధంయావదాజ్ఞప్తంతావత్కృతం -ఉత్తరకర్తవ్యంతురామాయత్తమిత్యాహ-ఉత్తరమితి॥౨౨॥ లక్షితేతి॥ పంచాస్యాంపన్నగీమివయాంగృహ్యగృహీత్వానాభిజానాసి . తథాశోకపరాయణావాచామగోచరశోకతత్పరా-ఇయంసీతామయాలక్షితేతిసంబంధః- పరమపతివ్రతాసీతాశోకపరాయణాసతీలంకాయాంనిరుద్ధేతికృత్వాలంకావినఙ్క్ష్యతీతిభావః॥౨౩॥ ఓజసా ఆహారశక్తిబలేన ॥ ౨౪ ॥ తపఇతి ॥ తపస్సంతాపలబ్ధఃతపశ్చర్యాలబ్ధోయోఽయంధర్మపరిగ్రహఃఆత్మప్రాణపరిగ్రహః- ఆత్మప్రాణానాంపరిగ్రహఃసవాయుర్వర్ధకఇతియావత్ - నాశయితుంనన్యాయ్యఇతియోజనా ॥ ౨౫ ॥ పితామహవరావధ్యస్యమేకేయంభీషికేత్యాశంక్యాహ - అవధ్యతామితి ॥ తపోభిర్హేతుభిఃసాసురైర్దేవైరాత్మనోయామవధ్యతాంభవాన్సమనుపశ్యతి - తత్రాపియథాఅవధ్యత్వే-తథైవవధ్యత్వేపిఅయంహేతురితియోజనా- కోసౌహేతుస్తత్రాహ-సుగ్రీవఇత్యాది॥ యద్యపిమానుషాదవధ్యత్వంనప్రార్థితం-తథాప్యంగీకృత్యోత్తరమాహ-నచమానుషఇతి॥ నాసురోనచరాక్షసఇతిపాఠస్సమ్యక్ ఫలితమాహ

రామాయణేమనుష్యాదిభిరవధ్యత్వస్యాప్రార్థితత్వాత్-నచతిర్యంచఇతినప్రసజ్యచప్రతిషిధ్యతఇతిభావః-తస్మాత్సుగ్రీవాత్ ॥౨౭॥ననుకిము నేనోపదేశేన-కృతానిమయాపాపాని-తైశ్చావశ్యంఫలప్రదైర్భవితవ్యమిత్యాశంక్యాహ-నత్వితి ॥ తుశబ్దఉక్తశంకావ్యావర్తకః-ధర్మః ఉపసంహ్రియతేనేనేతిధర్మోపసంహారంధర్మఫలం-ఫలేనధర్మస్యోపసంహ్రియమాణత్వాత్-క్లీబత్వమార్షం-తత్ అధర్మఫలసంహితంనభవతి-కుతఇత్యత్రాహ-తదేవఫలమన్వేతీతి-ధర్మఫలమేవానువర్తతే-నన్వధర్మేచవిద్యమానేకథంతత్ఫలాననువృత్తిస్తత్రాహ-ధర్మశ్చాధర్మనాశనఇతి-చఉక్తశంకానివృత్త్యర్థః-పరోధిగతధర్మోజాగ్రత్కథమధర్మవార్త్తాపీత్యర్థః-ధర్మేణపాపమపనుదతీతిశ్రుతేః। యద్వావ్యత్యయోవాకిం నస్యాత్తత్రాహ-ధర్మశ్చేతి-చోవధారణే-ధర్మఏవాధర్మనాశనః-తథాశ్రుతేః-నత్వధర్మః-ప్రమాణాభావాదితిభావః-ననుయదిధర్మఅధర్మనాశనస్తర్హి-ప్రాథమికఏవధర్మః-ఆధునికానధర్మాన్నివర్తయేదిత్యాశంక్యాహ ప్రాప్తమితి - తావచ్ఛబ్దఃకార్త్స్న్యేవాచీ-కృత్స్నంధర్మఫలం-ఫలమస్యేతి-తథాచశీఘ్రంధర్మమాచరఅన్యథాసద్యస్తేవినాశోభవిష్యతీతిభావః-అత్రకర్తవ్యత్వేనవిధీయమానోధర్మస్సీతాప్రదానపూర్వకరామవిషయశరణాగతిరేవ-శూరస్యాశౌర్యప్రవృత్త్యాధర్మఫలంసర్వంక్షీణమితిహనుమతావగతమితిమంతవ్యం॥ ౨౯॥ మాభూద్ధర్మాపేక్షాకార్యోపస్థితిరవేక్ష్యతామిత్యాహ-జనస్థానేతి ॥ రామసుగ్రీవసఖ్యంచేతిపరోక్షనిర్దేశస్యగతిఃపూర్వముక్తా॥౩౦॥ కామమితి ॥ కామంఅత్యంతం-అహంసుగ్రీవః-తన్నాశనం-ఏతస్యరామస్య-నిశ్చయఃనిశ్చయవిషయః॥౩౧॥కథమిత్యత్రాహ-రామేణేతి॥ హర్యృక్షగణసన్నిధౌ. వృద్ధసభాయాంప్రతిజ్ఞాతమనతిక్రమణీయమితిభావః॥౩౨॥౩౩॥యామితి॥ కాళరాత్రీతికాచిచ్ఛక్తిరితివదంతి॥ని॥సమీచకాళరాత్రిశ్చభైరవీగణనాయికేత్యమరశేషః॥౩౪॥తదలమితి॥కాలపాశేనయమపాశే

వ్యసి॥౨౮॥నతుధర్మోపసంహారమధర్మఫలసంహితమ్ * తదేవఫలమన్వేతిధర్మశ్చాధర్మనాశనః। ప్రాప్తంధర్మఫలంతావద్భవతానాత్రసంశయః*ఫలమస్యాప్యధర్మస్యక్షిప్రమేవప్రపత్స్యసే॥౨౯॥జనస్థానవధంబుద్ధ్వాబుద్ధ్వావాలివధంతథా*రామసుగ్రీవసఖ్యంచబుధ్యస్వహితమాత్మనః॥౩౦॥కామంఖల్వహమప్యేకస్సవాజిరథకుంజరామ్* లంకాంనాశయితుంశక్తస్తస్యైషతునినిశ్చయః॥౩౧॥రామేణహిప్రతిజ్ఞాతంహర్యృక్షగణసన్నిధౌ*ఉత్సాదనమమిత్రాణాంసీతాయైస్తుప్రధర్షితా॥౩౨॥అపకుర్వన్హిరామస్యసాక్షాదపిపురందరః*నసుఖంప్రాప్నుయాదన్యఃకింపు

తస్మాదితి ॥ ౨౮ ॥ ననుమహతాపూర్వసంచితేనైవధర్మేణమమత్రాణంభవిష్యతీత్యాశంక్యరోగరాజ్యాదివత్ ధర్మాధర్మఫలయోఃసంభూయానుభవసిద్ధేరాత్మత్రాణసిద్ధిః-ఉతాధర్మబాధేనధర్మఫలానుభవశ్చేతిద్వేధావికల్ప్యద్వయస్యాసంభవమాహ ॥ నత్వితి॥ ధర్మోపసంహారంధర్మస్యఫలవినాశ్యత్వాత్ ధర్మఃఉపసంహ్రియతేనేనేతిధర్మోపసంహారంధర్మఫలంసుఖం-తత్ అధర్మఫలసంహితంనభవతి-అధర్మేణసహభోగ్యంనభవతీత్యర్థః- తీవ్రతపఃపరదారాపహరణభవదీయధర్మాధర్మఫలయోర్వధ్యత్వావధ్యత్వయోఃజీవనతదభావయోఃసహావస్థానవిరోధాత్ -రోగరాజ్యాదివత్ సంభూయానుభవోనసంభవతీతిభావః - ద్వితీయందూషయతి॥తదేవేతి॥తత్ ధర్మఫలమేవాన్వేతిధర్మఫలంధర్మఫలేనసహతిష్ఠతీతియావత్ -ధర్మోనాధర్మనాశనఃఅధర్మబాధేనధర్మఫలానుభవోనఘటతఇతిభావః-యద్వా-ననుయేభ్యోఅవధ్యత్వంనప్రార్థితం-తేభ్యోపిపూర్వోపార్జితోమహాసుకృతసంచయఏవరక్షిష్యతీత్యాశంక్య-ఏవంచేత్తుల్యన్యాయతయాత్వత్కృతఃఅధర్మనిచయోపిత్వాంనాశయిష్యతీత్యాహ॥నత్వితి॥ధర్మోపసంహారంధర్మస్యఫలవినాశ్యత్వాత్ ధర్మఃఉపసంహ్రియతేనేనేతిధర్మోపసంహారంధర్మఫలంసుఖం-తత్ అధర్మఫలసంహితంవిరుద్ధకారణకత్వాద్దుఃఖసంహితంనభవతీత్యర్థః-కింతుతదేవఫలమన్వేతి-సుఖమేవఫలత్వేనానువర్తతే- తుఃచార్థే-తేనఅధర్మఫలమపిధర్మఫలసహితంనభవతి-అధర్మఫలమేవఫలత్వేనానువర్తతఇతిలభ్యతే- నత్వధర్మేణధర్మోనాశయిష్యతీత్యాశంక్యాహ॥ధర్మశ్చేతి॥ అత్రనఞ్ అనువర్తతే-ధర్మఃఅధర్మనాశనోనభవతి-పూర్వకృతోధర్మఃఇదానీంకృతాధర్మనాశనోనభవతీత్యర్థః- చకారాదేవమధర్మోపిధర్మనాశనఃనభవతీతిలభ్యతే-ధర్మాధర్మావనుభవైకవినాశ్యావితిభావః- ననుమహతఃపుణ్యఫలానుభవస్యసమాప్త్యనంతరంఅధర్మఫలానుభవోభవిష్యతీత్యతాహ ప్రాప్తమితి॥ ధర్మఫలంతావత్ సాకల్యేనప్రాప్తంభుక్తం-అస్యాధర్మస్యసీతాహరణరూపస్య॥౨౯॥మానుషోరామఃకింమాంకరిష్యతీతిమాశంకేరిత్యాశయేనాహ॥జనస్థానేతి॥౩౦॥ కామమితి॥ ఏషతుమత్కర్తృకలంకావినాశస్తుతస్యరామస్యననిశ్చయఃనసమ్మతఇత్యర్థః॥౩౧॥కుతఇత్యఆహ ॥ రామేణేతి॥౩౨॥అతిబలశాలినోమే

న-అతస్సైతాంరామాయ దేహీతి హృదయం॥౩౫॥ సీతాయామితి॥ అట్టః అట్టాలః-ప్రతోళీకావీధికా॥౩౬॥ స్వానీతి॥ మంత్రీన్ మంత్రిణః ఇకారాంతత్వమార్షం ॥౩౭॥ సత్యమితి॥ రామదాసస్యేత్యనేన రామసామర్థ్యపరిజ్ఞానముక్తం-దూతస్యేత్యనేనహితోపదేశాధికారః. వానరస్యేతిమాధ్యస్థ్యం॥౩౮॥ సర్వానితి లోకాన్ భూరాదీన్-సభూతాన్ పృథివ్యప్తేజోవాయ్వాకాశరూపపంచమహాభూతయుక్తాన్- సచరాచరాన్ చతుర్ముఖద్వారాసృష్టజంగమాజంగమయుక్తాన్ - సంహృత్య ప్రళయావసానేరుద్రద్వారాస్వయంచసంహృత్యపునఃకల్పాదౌతథైవ-ధాతాయథాపూర్వమకల్పయదితిశ్రుత్యుక్తరీత్యాస్రష్టుంసమర్థః- తత్రప్రమాణమాహ-మహాయశాఇతి-నతస్యేశేకశ్చనతస్యనామమహద్యశఇతిహిశ్రుతిః। శ్రుతిస్మృతిషుతథాప్రసిద్ధఇత్యర్థః॥౩౯॥ రా॥ సర్వభూతేషుసర్వత్రసర్వకాలేషునాస్తిస ఇతిపాఠస్సాధుః॥౪౨॥౪౪॥ మాభూవన్ శక్తాస్సామాన్యదేవాః-ఈశ్వరాశ్శక్తాస్స్యురిత్యాశంక్యాహబ్రహ్మేతి॥ అత్రవిశేషణాంతరోపాదానంతేషాంసామర్థ్యవిశేషద్యోతనార్థం - ఏతత్ప్రకర్షత్వపరిహారాయవ్యుత్క్రమేణయోజనీయం-ఇంద్రః పరమైశ్వర్యవాన్-ఇదిపరమైశ్వర్యఇత్యస్మాద్ధాతోఃఋజ్రేంద్రాగ్రేత్యాదినానిపాతనాత్సాధుత్వం-త్రైలోక్యాధిపతిరపిత్రాతుంనశక్తఇత్యర్థః-తస్యత్రైలోక్యాధిపతిత్వేపిపరనిరసనసామర్థ్యాభావాదశక్తతేత్యత్రాహ మహేంద్ర ఇతి-వృత్రహననప్రసిద్ధసామర్థ్యోపినశక్తః-యోవృత్రమవధీదితి-తన్మహేంద్రస్యమహేంద్రత్వమితిశ్రౌతనిర్వచనం-స్వయంచతురోపిసహాయసంపత్త్యభావాన్నశక్తఇత్యత్రాహసురనాయకఇతి-స్వతుల్యత్రయస్త్రింశత్కోటిసురగణసహాయోపినశక్తఇత్యర్థః- మాభూత్క్షుద్రఇంద్రశ్శక్తః- సర్వసంహారకోరుద్రస్తుశక్తస్స్యాదిత్యత్రాహరుద్రఇతి-సంహారకాలేప్రజాఃరోదయతీతిరుద్రః-రోదేర్ణిలుక్ చేతిరప్రత్యయః- కాలవిశేషేసంహారకోపీదానీమప్రాప్తకాలత్వాదశక్తఇత్యత్రాహత్రినేత్రఇతి- నిటలనయనదహనజ్వాలావిలోపితమదనోపీత్యర్థః-కాకతాళీయత్వశంకావ్యుదాసాయాహత్రిపురాంతకఇతి- ప్రబలతరమహాసురసంహారకో

నష్టద్విడ్భోజనః॥౩౩॥ యాంసీతేత్యభిజానాసియేయంతిష్ఠతితేవశే ✱ కాళరాత్రీతితాంవిద్ధిసర్వలంకావినాశినీమ్॥౩౪॥ తదలంకాలపాశేనసీతావిగ్రహరూపిణా ✱ స్వయంస్కంధావసక్తేనక్షమమాత్మనిచింత్యతామ్॥౩౫॥ సీతాయాస్తపసాదగ్ధాంరామకోపప్రపీడితామ్ ✱ దహ్యమానామిమాంపశ్యపురీంసాట్టప్రతోళికామ్॥౩౬॥ స్వానిమిత్రాణిమంత్రీంశ్చజ్ఞాతీన్భ్రాతౄన్సుతాన్హితాన్ ✱ భోగాన్దారాంశ్చలంకాంచమావినాశముపానయ॥౩౭॥ సత్యంరాక్షసరాజేంద్రశృణుష్వవచనంమమ ✱ రామదాసస్యదూతస్యవానరస్యవిశేషతః॥౩౮॥ సర్వాన్లోకాన్సుసంహృత్యసభూతాన్సచరాచరాన్ ✱ పునరేవతథాస్రష్టుంశక్తోరామోమహాయశాః॥౩౯॥ దేవాసురనరేంద్రేషుయక్షరక్షోగణేషుచ ✱ విద్యాధరేషుసర్వేషుగంధర్వేషూరగేషుచ। సిద్ధేషుకిన్నరేంద్రేషుపతత్రిషుచసర్వతః✱ సర్వభూతేషుసర్వత్రసర్వకాలేషునాస్తిసః। యోరామంప్రతియుధ్యేతవిష్ణుతుల్యపరాక్రమమ్॥౪౨॥ సర్వలోకేశ్వరస్యైవంకృత్వావిప్రియముత్తమమ్। రామస్యరాజసింహస్యదుర్లభంతవజీవితమ్ ॥ ౪౩ ॥ దేవాశ్చదైత్యాశ్చనిశాచరేంద్రగంధర్వవిద్యాధరనాగయక్షాః। రామస్యలోకత్రయనాయకస్యస్థాతుంనశక్తాస్సమరేషుసర్వే ॥ ౪౪ ॥ బ్రహ్మాస్వయంభూశ్చతురాననోవారుద్రస్త్రినేత్రస్త్రిపురాంతకోవా। ఇంద్రోమహేంద్రస్సురనాయకోవాత్రాతుంనశక్తాయు

తాపహారేణరామాదిభిఃకిమిత్యతఆహ॥ అపకుర్వన్హీతి॥౩౩॥ తి॥ కాళరాత్రీమహాప్రలయకర్త్రీభగవతశ్శక్తిః॥౩౪॥ తి॥ విగ్రహశ్శరీరంస్కంధావసక్తేనస్కంధసంబద్ధకరణేనఆత్మని ఆత్మతాణె॥౩౫॥ సీతాయామితి॥ ప్రతోళికారథ్యా॥౩౬॥ స్వానీతి॥ మంత్రీన్మంత్రిణః॥ ౩౭॥ సత్యమితి ॥ రామదాసస్యేత్యాదివిశేషణత్రయేణస్వస్యరామసామర్థ్యపరిజ్ఞానం హితోపదేశాధికారం మాధ్యస్థ్యంచసూచితం ॥ ౪౪ ॥ బ్రహ్మేతి ॥ బ్రహ్మాస్వయంభూరిత్యాదివిశేషణాని తేషాంసామర్థ్యవిశేషద్యోతనార్థం ॥ ఇంద్రఃపరమైశ్వర్యవానింద్రః-ఇదిపరమైశ్వర్యఇతిధాతుః - యోవృత్రహాసమహేంద్రః ✱ మహాన్వా అయమభూద్యోవృత్రమవధీదితితన్మహేంద్రస్యమహేంద్రత్వమితిశ్రుతేః. త్రైలోక్యనియంతృత్వవృత్రహంతృత్వసర్వసురసంవృతత్వాదిధర్మవిశిష్టోవజ్రపాణిర్వా - రుద్రఃసంహారకాలేప్రజాఃసంహరన్రోదయతీతిరుద్రః-రుతంశబ్దంవేదాత్మానంబ్రహ్మణేకల్పాదౌరాతీతివారుద్రః - యద్వారుతానాదేనసకలంజగదిదంద్రావయతీతిరంజయతీతినాదాత్మకత్వాద్రుద్రః-యద్వారుతానాదేనప్రణవరూపేణవేదరూపేణవాదాపయతిఇష్టమర్థంగమయతీతివారుద్రఃయద్వారుతంసంసారదుఃఖందుఃఖహే

పిత్యర్థః-మాభూత్తస్యశక్తిః బ్రహ్మణః పుత్రాయ జ్యేష్ఠాయ శ్రేష్ఠాయేత్యుక్తరీత్యా రుద్రస్యాపి పితా బ్రహ్మాశక్తస్స్యాత్ తత్రాహ బ్రహ్మేతి- బృంహతీతి బ్రహ్మా- బృహేర్మనలోపశ్చేతి మనిన్-అమాగమోనకారలోపశ్చ-రుద్రపితాస్వయం కర్మవశ్యః కథం శక్నుయాత్ తత్రాహ స్వయంభూరితి-కర్మవశ్యత్వే పీతరసాధారణ్యే నానుత్పన్నః స్వయంభూః స్వయంభూత్వే పి సహాయసంపత్త్యభావాత్ - తత్రాహ చతురానన ఇతి-యుగపదేవసర్వవేదోచ్చారణసంపాదితాతిశయో పి నశక్తః- ప్రత్యేకనుశక్తత్వే పి కిం సంభూయాగతాశ్శక్నువంతీతి తత్రాహ నశక్తా ఇతి-బహువచనేనాయమర్థో లభ్యతే-వధమర్హతీతివధ్యః దండాదిత్వాద్యః- రామస్యవధ్యో రామవధ్యః తం- త్రాతుం నశక్తాః-స్థానవిన్నిగ్రహస్యచేత్యుచితవధార్హస్య త్రాతారః-యుధియుద్ధేన శక్తాః కింతు శరణంగత్వా త్రాతుం శక్తా ఇత్యర్థః అత్ర హిరణ్యగర్భస్సమవర్తతాగ్రే నసన్నచాసీచ్ఛివ ఏవకేవలః ఇంద్రో మాయాభిః పురురూప ఈయత ఇత్యవరదేవతాత్వేన ప్రసక్తాత్త్రికాదధికత్వముక్తం-రామ ఇత్యనేన వేదాంతోదితానాం సర్వబ్రహ్మాదిసామాన్యశబ్దానాం హిరణ్యగర్భశివేంద్రాదివిశేషశబ్దానాంచ వ్యక్తివిశేషపరత్వం వ్యంజితం- త్రాతృత్వేన ప్రసక్తప్రధానదేవతానిరాకరణప్రకరణే విష్ణోరనుపాదానాత్పరిశేష్యాద్రామ ఏవ విష్ణురితి ప్రతిపాదితం-అస్మాచ్ఛ్లోకాత్పరం స సౌష్ఠవేతిశ్లోకః- తస్యతద్వచనమితిశ్లోకస్తూత్తరసర్గాదిః-అత్ర సప్రమాదాల్లిఖితః తనిశ్లోకి ॥౪౬॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే శ్రీరామాయణభూషణే శృంగారతిలకాఖ్యానే సుందరకాండవ్యాఖ్యానే ఏకపంచాశస్సర్గః తస్యతద్వచనం శ్రుత్వేతి శ్లోకస్సర్గస్యప్రథమః ॥౧॥ వధ ఇతి। దౌత్యం దూతకర్మ-బ్రాహ్మణాదేరాకృతిగణత్వాత్ ష్యఞ్ - తం నివేదితవతః ఉక్తవతః - నానుమేనే వధమిత్యనువర్తనీయం-నివేదితమతౌ దూత్యమితి పాఠాంతరం- మన్యత ఇతిమతిః కార్యం-నివేదితమతౌ నివేదితకార్యం శే- యథార్థవాదిత్వేనావధ్యే హనుమతిదూత్యం-దూతసంబంధితయా రావణాదిష్టం వధం - దూతవణిగ్భ్యాం చేతి వక్తవ్యమితి భావకర్మణోర్ష్యఞ్ ప్రత్యయః అర్థానుగుణ్యాత్సంబంధమాత్రే గమయితవ్యః ॥౨॥ తమితి॥ తచ్చ కార్యం దూతవధరూపకార్యం- కార్యం అనంతరానుష్ఠేయం-కార్యవిధౌ కార్యకరణే-స్థితః నిశ్చితార్థః-సాధ్వసాధువివేకనిశ్చితకార్య ఇత్యర్థః ॥౩॥ నిశ్చితార్థ ఇతి ॥ అపూజ్యేతిచ్ఛేదః॥౪॥ రుమస్వేతి॥ పరావరజ్ఞః త్యాజ్యోపాదేయవివేకయుక్తాః॥౫॥ రాజేతి॥ ప్రమాపణం మారణం॥౬॥ ధర్మజ్ఞశ్చేతి॥ భూతానామధిరామవధ్యమ్ ॥ ౪౫ ॥ ససౌష్ఠవోపేత మదీనవాదినః కపేర్నిశమ్యాప్రతిమో ప్రియం వచః । దశాననః కోపవివృత్తలోచనస్సమాదిశత్తస్య వధం మహాకపేః ॥ ౪౬ ॥ ఇతి శ్రీమత్సుందరకాండే - ఏకపంచాశస్సర్గః. **

తస్యతద్వచనం శ్రుత్వా వానరస్య మహాత్మనః । ఆజ్ఞాపయద్వధం తస్య రావణః క్రోధమూర్ఛితః ॥౧॥ వధే తస్యసమాజ్ఞప్తే రావణేన దురాత్మనా। నివేదితవతో దౌత్యం నానుమేనే విభీషణః ॥౨॥ తం రక్షోధిపతిం క్రుద్ధం తచ్చ కార్యముపస్థితమ్ । విదిత్వా చింతయామాస కార్యం కార్యవిధౌ స్థితః ॥౩॥ నిశ్చితార్థస్తతస్సామ్నా పూజ్య శత్రుజిదగ్రజమ్ । ఉవాచ హితమత్యర్థం వాక్యం వాక్యవిశారదః ॥ ౪ ॥ క్షమస్వ రోషం త్యజ రాక్షసేంద్ర ప్రసీద మద్వాక్యమిదం శృణుష్వ । వధం న కుర్వంతి పరావరజ్ఞా దూతస్య సంతో వసుధాధిపేంద్రాః ॥ ౫ ॥ రాజధర్మవిరుద్ధం చ లోకవృత్తేశ్చ గర్హితమ్ ।

రుం ద్రావయతీతి రుద్రః-తదుక్తం ॥ రుద్దుఃఖం దుఃఖహేతుం వా తద్ద్రావయతి యః ప్రభుః- రుద్ర ఇత్యుచ్యతే తస్మాచ్ఛివః పరమకారణమితి- ఏవం వ్యుత్పత్తియుక్తరుద్రత్వేన శత్రుభస్మీకరణసమర్థఫాలలోచనయుక్తత్వ త్రిపురాంతకత్వాది ధర్మవిశిష్టో మహేశ్వరో వా - బ్రహ్మే బృంహతీతి బ్రహ్మా స్వయంభూః స్వయమేవ స్వతంత్రో భవతీతి పరతంత్ర ఇతి స్వయంభూః బృహత్త్వనిత్యత్వస్వతంత్రత్వ బహుముఖత్వ కార్యనిర్వాహకత్వాదిధర్మవిశిష్టో విరించిర్వా యుధి రామవధ్యం త్రాతుం నశక్తా ఇత్యర్థః ౪౬॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం-శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం-సుందరకాండవ్యాఖ్యాయాం-ఏకపంచాశస్సర్గః. ********

౧॥ వధ ఇతి॥ నివేదితమతౌ మన్యత ఇతి మతిః కార్యం- నివేదితస్వాగమనకార్యే హనుమతి-అనేన అస్య యథాదిష్టార్థవాదిత్వేన అనపరాధిత్వేన అవధ్యత్వముక్తం అతో నేష్టే విన మేనే దూత్యం దూతసంబంధినం రావణనిదిష్టం వధం నానుమేనే॥౨॥ తమితి॥ తచ్చ కార్యం దూతవధరూపం కార్యం-కార్యః ధౌకర్తవ్యవిధానే స్థితః- కార్యకరణే కృతనిశ్చయ ఇత్యర్థః॥౩॥ శత్రుజితం చ తమగ్రజం చ॥౪॥ క్షమస్వేతి॥ రోషం త్యజ-పరావరజ్ఞాః త్యాజ్యోపాదేయవివేకయుక్తాః॥౫॥ రాజేతి॥ ప్రమాపణం మారణం॥ ౬ ॥ లోకవృత్తేర్లోకవ్యవహారస్య- ప్రమాపణం వధః॥౭॥ కృతజ్ఞత్వే నాపకారిణ్యేవ వధో న్యాయ్యో నతాదృశేష్విత్ ॥౮॥ తాన్యశక్త ఇతిక్విబంతేబహువచనం-శత్రుపక్షిత్త్వం

తి నిర్ధారణే షష్ఠీ-భూతానాం మధ్యే॥౭॥గృహ్యంత ఇతి॥శాస్త్రవిపశ్చిత్త్వం-వివిధం పశ్యతీతి విపశ్చిత్ -తస్య భావః విపశ్చిత్త్వం-శాస్త్రవిషయే వివిధజ్ఞానోపేతత్వమితి యావత్ ॥౮॥ తస్మాదితి॥ దూతదండః దూతయోగ్యదండః॥౧౨॥ ప్రసీదేతి॥ సర్వేషు సర్వత్ర-సర్వదేశేషు సర్వజాతిష్విత్యర్థః॥౧౩॥ న కేవలం దూతోఽయం అతో దివధేన శత్రుశ్చ-తథా చ హంతవ్య ఇత్యాశంక్యాహ అసంశయమితి॥ దూతవధ్యాం దూతవధం-స్త్రియాం భావే క్యప్-హంతేర్వధాదేశ ఆర్షః॥౧౪॥ వైరూప్యమితి॥ లక్షణసన్నిపాతః దూతయోగ్యాంకనసంబంధః-నః అస్మాభిః॥౧౫॥ కథం చేతి॥ ధర్మార్థవినీతబుద్ధిః ధర్మార్థయోః శిక్షితబుద్ధిః-పరావరప్రత్యయనిశ్చితార్థః ఉత్కృష్టాపకృష్టపరిజ్ఞాననిశ్చితార్థః అస్మిన్విషయే ఇదం కార్యం పరం ఇదమవరమితి వివేకనిశ్చితకార్య ఇత్యర్థః-నియచ్ఛంతి నిగృహ్ణంతి-సత్త్వవంతః వ్యవసాయవంతః॥౧౬॥ న ధర్మవాద ఇతి॥ ధర్మవాదే ధర్మశాస్త్రే లోకవృత్తే లౌకికాచారే-శాస్త్రబుద్ధిగ్రహణేషు శాస్త్రశబ్దేన శాస్త్రార్థ ఉచ్యతే-శాస్త్రార్థజ్ఞానతద్ధారణేష్విత్యర్థః॥ ౧౭॥ న కేవలం దూతస్యావధః శాస్త్రవిరోధః గుణమపి న కంచిత్పశ్యామి- అతః ఏతత్ప్రేషకేష్వేవ వధరూపో దండః పాత్యతామిత్యాహ నచేత్యాది॥ సాధుర్వేతి సమర్పితః ప్రేషితః॥ ౧౯ ॥ అస్మిన్హతే సతి వృత్తాంతనివేదకాభావాద్రామలక్ష్మణయోరిహాగమనాభావేన తవ శత్రుక్షయో న స్యాత్ విముక్తే త్వస్మిన్ తన్నివేదితవృత్తాంతయోస్తయోరిహాగమనాదయత్నేన తవ శత్రునాశో భవేదిత్యభిప్రేత్యాహ అపి చేత్యాదినా-ఇహ పరం పారం ఇహ విద్యమానం మహోదధేః పరం పారం ఇదం దక్షిణకూలమిత్యర్థః॥౨౦॥ అస్మిన్వినష్ట ఇతి॥ దీర్ఘపథావరుద్ధౌ-దూరమార్గేణ నిరుద్ధగమనావిత్యర్థః-ఏతచ్ఛ్లోకానంతరం పరాక్రమోత్సాహమనస్వినాం చేతి శ్లోకః-తతో హితార్థేతి శ్లోకః- అ

తవ చాసదృశం వీర కపేరస్య ప్రమాపణమ్ ॥ ౬ ॥ ధర్మజ్ఞశ్చ కృతజ్ఞశ్చ రాజధర్మవిశారదః । పరావరజ్ఞో భూతానాం త్వమేవ పరమార్థవిత్ ॥ ౭ ॥ గృహ్యంతే యది రోషేణ త్వాదృశోఽపి విపశ్చితః । తతశ్శాస్త్రవిపశ్చిత్త్వం శ్రమ ఏవ హి కేవలమ్ ॥ ౮ ॥ తస్మాత్ప్రసీద శత్రుఘ్న రాక్షసేంద్ర దురాసద । యుక్తాయుక్తం వినిశ్చిత్య దూతదండో విధీయతామ్ ॥ ౯ ॥ విభీషణవచశ్శ్రుత్వా రావణో రాక్షసేశ్వరః । రోషేణ మహతావిష్టో వాక్యముత్తరమబ్రవీత్ ॥౧౦॥ న పాపానాం వధే పాపం విద్యతే శత్రుసూదన । తస్మాదేనం వధిష్యామి వానరం పాపచారిణమ్॥౧౧॥ అధర్మమూలం బహుదోషయుక్తమనార్యజుష్టం వచనం నిశమ్య । ఉవాచ వాక్యం పరమార్థతత్త్వం విభీషణో బుద్ధిమతాం వరిష్ఠః॥ ౧౨॥ ప్రసీద లంకేశ్వర రాక్షసేంద్ర ధర్మార్థయుక్తం వచనం శృణుష్వ । దూతానవధ్యాన్సమయేషు రాజన్సర్వేషు సర్వత్ర వదంతి సంతః॥౧౩॥ అసంశయం శత్రురయం ప్రవృద్ధః కృతం హ్యనేనాప్రియమప్రమేయమ్ । న దూతవధ్యాం ప్రవదంతి సంతో దూతస్య దృష్టా బహవో హి దండాః॥౧౪॥ వైరూప్యమంగేషు కశాభిఘాతో మౌండ్యం తథా లక్షణసన్నిపాతః । ఏతాన్హి దూతే ప్రవదంతి దండాన్వధస్తు దూతస్య న నః శ్రుతోఽపి॥౧౫॥ కథం చ ధర్మార్థవినీతబుద్ధిః పరావరప్రత్యయనిశ్చితార్థః । భవద్విధః కోపవశే హి తిష్ఠేత్కోపం నియచ్ఛంతి హి సత్త్వవంతః॥౧౬॥ న ధర్మవాదే న చ లోకవృత్తే న శాస్త్రబుద్ధిగ్రహణేషు చాపి । విద్యేత కశ్చిత్తవ వీర తుల్యస్త్వం హ్యుత్తమస్సర్వసురాసురాణామ్॥౧౭॥ న చాప్యస్య కపేర్ఘాతే కంచిత్పశ్యామ్యహం గుణమ్ । తేష్వయం పాత్యతాం దండో యైరయం ప్రేషితః కపిః * సాధుర్వా యది వాఽసాధుః పరైరేష సమర్పితః । బ్రువన్పరార్థం పరవాన్న దూతో వధమర్హతి॥౧౯॥ అపి చాస్మిన్హతే రాజన్నాన్యం పశ్యామి ఖేచరమ్ । ఇహ యః పునరాగచ్ఛేత్పరం పారం మహోదధేః * తస్మాన్నాస్య వధే యత్నః కార్యః పరపురంజయ । భవాన్సేంద్రేషు దేవేషు యత్నమాస్థాతుము

శాస్త్రపాండిత్యసంపాదనం- శ్రమః కేవలం శ్రమ ఏవ-వ్యర్థప్రయాస ఏవేత్యర్థః॥౮॥తి॥ దూతదండః దూతే విహితో దండః॥౯॥౧౦॥తి॥ పాపచారిణం రాజద్రోహిణం॥౧౧॥తి॥ అధర్మస్య మూలం అధర్మమూలం దోషః అపకీర్తిరూపః॥౧౨॥తి॥ సమయేషు స్వస్వామినియోగానుష్ఠానకాలేషు॥౧౩॥౧౪॥ వైరూప్యమితి॥ లక్షణసన్నిపాతః-దూతయోగ్యాంకనసంబంధః న నః శ్రుతోఽపి నోఽస్మాభిః న శ్రుతః॥౧౫॥ కథమితి॥ పరావరప్రత్యయనిశ్చితార్థః ఉత్కృష్టాపకృష్టజ్ఞానేన నిశ్చితకార్యః అస్మిన్విషయే ఇదం కార్యం పరం-ఇదమపరమితి వివేకేన నిశ్చితప్రయోజన ఇత్యర్థః-భవద్విధః త్వాదృశః-సత్త్వవంతః బలవంతః॥ ౧౬॥ న తు తవాన్యోపదేష్టవ్యాంశోఽస్తీత్యాహ న ధర్మవాద ఇతి॥౧౭॥తి॥ పరాక్రమోత్సాహమనస్వినాం చ-ఇత్థంవిధస్యామరదైత్యశత్రోరిత్యేతచ్ఛ్లోకద్వయం ప్రక్షిప్తమితి కతకః॥ న చాప్యస్య కపేరితి(౧౮)తి॥ సమర్పితః ప్రేషితః॥౧౯॥తి॥ నాన్యం పశ్యామి యో ఆగచ్ఛేదిత్యర్థః॥ ౨౦ ॥ తి ॥ నన్వస్మిన్హతేఽన్యస్యానాగమనే చ కామమతుష్టిః ఇష్టమేవేదం · తత్రాహ - అ

తతదేకదేశేనేతిశ్లోకః-అథనిశాచరాణామితిసర్గాంతశ్లోకః అయమేవపాఠక్రమస్సమీచీనః-అన్యేష్వత్రసర్గేశ్లోకాఃకల్పితాదృశ్యంతే॥ రా॥ అస్మిన్నితి॥ ఉద్యోజయేద్దీర్ఘపథావరుద్ధావిత్యతఃపరంపరాక్రమోత్సాహమనస్వినాంచేతిశ్లోకః తతఃపరంహితాశ్చేతిశ్లోకః తదనంతరంతదేకదేశేనేతి-తతోనిశాచరాణామితిసర్గాంతశ్లోకఃఅయమేవసమీచీనఃపాఠక్రమః॥౨॥౪॥ తదితి॥ తత్తస్మాత్కారణాత్-ఏకదేశేనేతిసహయోగేతృతీయా-బలస్యసైన్యస్య॥౬॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే శృంగారతిలకాఖ్యానే సుందరకాండవ్యాఖ్యానే ద్విపంచాశస్సర్గః. **

తస్యేత్యాది॥ దేశకాలహితందేశకాలోచితమితివిభీషణవచనవిశేషణం॥౧॥ సవ్యగుక్తమితి॥ దూతవధ్యాదూతవధః॥౨॥౩॥ తతఇతి॥ సమిత్రేతి-మిత్రాణిఆప్తాః - సమసుఖదుఃఖావా-సహాయావా-జ్ఞాతయఃభ్రాత్రాదయః బాంధవాఃసంబంధినః-సుహృజ్జనాఃస్నిగ్ధజనాః ॥౪॥ ఆజ్ఞాపయదితి ॥ ప్రదీప్తేనలాంగూలేనయుక్తోహనుమాన్సచత్వరంసర్వంపురం-పరిణీయతాంపరితోనీయతాం ఇత్యాజ్ఞాపయదిత్యన్వయః॥౫॥ రా॥ తస్యేతి॥ వేష్టయంతిస్మలాంగూలమితిపాఠః॥౬॥౭॥ లాంగూలేనేతి॥

హతేతి॥౧॥ అస్మిన్వినష్టేనహిదూతమన్యంపశ్యామియస్తౌనరరాజపుత్రౌ। యుద్ధాయయుద్ధప్రియదుర్వినీతావుద్యోజయేద్దీర్ఘపథావరుద్ధౌ॥౨॥ పరాక్రమోత్సాహమనస్వినాంచసురాసురాణామపిదుర్జయేన। త్వయామనోనందననైరృతానాంయుద్ధాయతిర్నాశయితుంనయుక్తా॥౩॥ హితాశ్చశూరాశ్చసమాహితాశ్చకులేషుజాతాశ్చమహాగుణేషు। మనస్వినశ్శస్త్రభృతాంవరిష్ఠాఃకోట్యగ్రతస్తేసుభృతాశ్చయోధాః॥౪॥ తదేకదేశేనబలస్యతావత్కేచిత్తవాదేశకృతోభియాంతు। తౌరాజపుత్రౌవినిగృహ్యమూఢౌపరేషుతేభావయితుంప్రభావమ్॥౫॥ నిశాచరాణామధిపానుజస్యవిభీషణస్యోత్తమవాక్యమిష్టమ్। జగ్రాహబుద్ధ్యాసురలోకశత్రుర్మహాబలోరాక్షసరాజముఖ్యః॥౬॥ ఇతిశ్రీమత్సుందరకాండే-ద్విపంచాశస్సర్గః. ************** తస్యతద్వచనంశ్రుత్వాదశగ్రీవోమహాబలః। దేశకాలహితంవాక్యంభ్రాతురుత్తరమబ్రవీత్॥౧॥ సమ్యగుక్తంహిభవతాదూతవధ్యావిగర్హితా। అవశ్యంతువధాదన్యఃక్రియతామస్యనిగ్రహః॥౨॥ కపీనాంకిలలాంగూలమిష్టంభవతిభూషణమ్। తదస్యదీప్యతాంశీఘ్రంతేనదగ్ధేనగచ్ఛతు॥౩॥ తతఃపశ్యంత్విమందీనమంగవైరూప్యకర్శితమ్। సమిత్రజ్ఞాతయస్సర్వేబాంధవాస్ససుహృజ్జనాః॥౪॥ ఆజ్ఞాపయద్రాక్షసేంద్రఃపురంసర్వంసచత్వరమ్। లాంగూలేనప్రదీప్తేనరక్షోభిఃపరిణీయతామ్॥౫॥ తస్యతద్వచనంశ్రుత్వారాక్షసాఃకోపకర్శితాః। వేష్టయంతిస్మలాంగూలంజీర్ణైఃకార్పాసకైఃపటైః॥౬॥ సంవేష్ట్యమానేలాంగూలేవ్యవర్ధతమహాకపిః। శుష్కమింధనమాసాద్యవనేష్వివహుతాశః॥౭॥

స్మిన్వినష్టఇతి॥ తౌరాజపుత్రౌద్వౌయఉద్యోజయేత్ తంనపశ్యామి- నను తదుద్యోగాభావోపిమమేష్టఏవ - నేత్యాహ- యుద్ధప్రియేతిసంబోధనేనరణపరాక్రమవిజయకీర్తేరతవేష్టేతిలతేఉభయపేతద్వినాశేన్యతఇత్యాశయః - రావణస్యరజఃప్రకృతిత్వాత్తత్ప్రకృత్యనుసారేణయుద్ధాదివ్యాపారేణప్రలోభనం- తత్ప్రియత్వార్థమేవదుర్వినీతావిత్యాద్యుక్తిః॥౧॥౨॥ మహావీరస్యతవనసురాపిభయశంకేత్యాశయేనాహ॥ పరాక్రమేత్యాదినా ॥ పరుషవక్తాయమవశ్యంహంతవ్యఇత్యతఆహ॥ సాధురితి॥ సమర్పితఃప్రేషితఃఅస్మిన్హతేసతివృత్తాంతనివేదకాభావాద్రామలక్ష్మణయోరిహాగమనాభావేన తవశత్రుక్షయోనస్యాత్ విముక్తేత్వస్మిన్ ఏతన్నివేదితవృత్తాంతయోస్తయోరిహాగమనాదయత్నేనతవశత్రునాశోభవేదిత్యాశయేనాహ॥ అపిచేత్యాది॥ ఇహపారంఇదంపారమిత్యర్థః ॥ తస్మాదితి॥ తస్మాత్త్వనరాగంతుకాభావాదిత్యర్థః-అత్రఅన్యస్యానాగమనేఏతద్ధననేవామమకాక్షతిరిత్యతఆహ-అస్మిన్నితి॥ యుద్ధప్రియస్యతవతయోరనాగమనమేవక్షతిరితిభావః॥౨॥౩॥ హితాశ్చేతి॥ సమాహితాఃదానమానాభ్యాంవశీకృతాఇత్యర్థః సుభృతాఃసమ్యగ్భృత్యాఃయోధాశ్చవర్తంతేఖల్వితిశేషః॥౪॥ తదితి॥ తత్తస్మాత్కారణాత్ బలస్యసైన్యస్యఏకదేశేనఏకాంశేనసహ-ఆదేశకృతఃఆజ్ఞాకారిణఃకేచిత్కతిచిద్భావయితుంప్రకాశయితుం॥౬॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం సుందరకాండవ్యాఖ్యాయాం ద్విపంచాశస్సర్గః. **

తి॥ తస్యవిభీషణస్య॥౧॥తి॥ దూతవధ్యాదూతవధః॥౨॥తి॥ దగ్ధేనలాంగూలేనోపలక్షితోగచ్ఛతు-స్వస్వామిసమీపమితిశేషః॥౩॥ తతఇతి ॥ మిత్రాణ్యాప్తాఃయేసమసుఖదుఃఖాఃజ్ఞాతయోభ్రాత్రాదయః-బాంధవాఃసంబంధినఃసుహృజ్జనాఃస్నిగ్ధజనాః॥౪॥తి॥ ఆజ్ఞాపయదితి॥ పరిణీయతామిత్యాజ్ఞాపయదితియోజనా॥ ౫॥ ౬॥ తి॥ శు

అపాతయత్ లాంగూలభ్రామణేనఅద్రావయదిత్యర్థః॥౮॥౯॥సభూయఇత్యాది॥ నమేశక్తాఃనమేపర్యాప్తాఇత్యర్థః·మమనిగ్రహేనసమర్థాఇతియావత్. యదీతి·భర్తృహితార్థాయరామహితార్థాయ·చరంతంప్రవర్తమానం·మామితిశేషః·భర్తృశాసనాత్ రావణశాసనాత్· యదిబధ్నంతితావతామేనిష్కృతిః ప్రతిక్రియానకృతా·ఇదంబంధనమకించిత్కరమితిభావః. సర్వేషామితి- రామస్యప్రీత్యర్థమిదంవిషహిష్యే · రావణాదివధస్యస్వేనైవకర్తవ్యత్వేనరామాభిమతత్వాద్రాక్షసానామహమీదృశంబంధనాకర్షణాదిరూపంపరిభవంసహిష్యఇతిభావః-రామస్యప్రీత్యర్థమిత్యత్రచ్ఛందోభంగఆర్షః·లంకేతి·లంకారాత్రౌ·దుర్గకర్మవిధానతఃదుర్గకర్మవిధానాద్ధేతోః·నహిసుదృష్టానైవసుదృష్టా-యద్వాదుర్గకర్మవిధానతః· నగరగుప్తివిశేషజ్ఞానపూర్వకమిత్యర్థః· నద్యృష్టేతి. హేతోర్మయాలంకాపునశ్చారయితవ్యాభవేత్·విచరిత్వాద్రష్టవ్యాభవేదిత్యర్థః· అయంచప్రాతఃకాలఃనతూషఃకాలః·ప్రాతఃకాలేపితథావ్యవహారోపపత్తేః· కామమితి·మనసఃశ్రమఇత్యనంతరమితికరణంబోధ్యం॥౧౫॥తతస్తఇతి॥సంవృతాకారంగూఢస్వభావం· మహాకపిమితిబుద్ధ్యామహత్త్వం · కపికుంజరమితిసజాతీయశ్రేష్ఠ్యం॥౧౬॥శంఖేతి॥స్వకర్మభిః ఆస్ఫోటనసింహనాదైరిత్యర్థః· తాంపురీంఘోషయంతఃఅత్యంతసంయోగేద్వితీయా·చారయంతిస్మ·తమితిశేషః॥౧౭॥ అన్వీయమానఇతి॥చారయామాసశోధయామాస॥౧౮॥అథేతి॥చత్వరాన్గృహబహిరంగణాని॥ ౨౦ ॥ వీథీశ్చేతి॥శృంగాటకానిచతుష్పథాని·రథ్యాఃమహావీథ్యః· ఉపరథ్యాఃఅ

నః॥౬॥తైలేనపరిషిచ్యాథతేగ్నింతత్రాభ్యపాతయన్॥౬॥లాంగూలేనప్రదీప్తేనరాక్షసాంస్తానపాతయత్ * రోషామర్షపరీతాత్మాబాలసూర్యసమాననః॥౭॥లాంగూలంసంప్రదీప్తంతుద్రష్టుంతస్యహనూమతః*సహస్త్రీబాలవృద్ధాశ్చజగ్ముఃప్రీతానిశాచరాః॥ ౮ ॥ సభూయస్సంగతైఃక్రూరైరాక్షసైర్హరిసత్తమః*నిబద్ధఃకృతవాన్వీరస్తత్కాలసదృశీంమతిమ్॥౧౦॥కామంఖలునమేశక్తానిబద్ధస్యాపిరాక్షసాః*ఛిత్వాపాశాన్సముత్పత్యహన్యామహమిమాన్పునః । యదిభర్తుర్హితార్థాయచరంతంభర్తృశాసనాత్ * బధ్నంత్యేతేదురాత్మానోనతుమేనిష్కృతిఃకృతా। సర్వేషామేవపర్యాప్తోరాక్షసానామహంయుధి*కింతురామస్యప్రీత్యర్థంవిషహిష్యేహమీదృశమ్ । లంకాచారయితవ్యావైపునరేవభవేదితి*రాత్రౌనహిసుదృష్టామేదుర్గకర్మవిధానతః।అవశ్యమేవద్రష్టవ్యామయాలంకానిశాక్షయే*కామంబద్ధస్యమేభూయఃపుచ్ఛస్యోద్దీపనేనచ। పీడాంకుర్వంతురక్షాంసినమేస్తిమనసశ్శ్రమః॥౧౫॥తతస్తేసంవృతాకారంసత్త్వవంతంమహాకపిమ్।పరిగృహ్యయయుర్హృష్టారాక్షసాఃకపికుంజరమ్ ౧౬॥శంఖభేరీనినాదైస్తంఘోషయంతస్స్వకర్మభిః।రాక్షసాఃక్రూరకర్మాణశ్చారయంతిస్మతాంపురీమ్॥౧౭॥అన్వీయమానోరక్షోభిర్యయౌసుఖమరిందమః।హనుమాంశ్చారయామాసరాక్షసానాంమహాపురీమ్॥౧౮॥అథాపశ్యద్విమానానివిచిత్రాణిమహాకపిః । సంవృతాన్భూమిభాగాంశ్చసువిభక్తాంశ్చచత్వరాన్*వీథీశ్చగృహసంబాధాఃకపిశ్శృంగాటకానిచ । తథారథ్యోపరథ్యాశ్చతథైవగృహకాంతరాన్* గ్రహాంశ్చమే

ష్కృతిరిత్యాఅరణ్యకాయథాశుష్కమింధనమాసాద్యహుతాశనముత్పాదయంతి-తథాజీర్ణపటవేష్టితలాంగూలంతైలేనపరిషిచ్యతత్రతేగ్నిముపపాదయన్- ఉదపాదయన్నిత్యర్థఇతికతకః - హుతాశనఇతిపాఠే-వృద్ధాదృష్టాంతోయం-ఉపపాదయన్నిత్యస్యసమయోజయన్నిత్యర్థఇత్యన్యే-తాన్బద్ధ్వానేతౄన్॥౭॥ ౮॥తి ॥ సంగతైర్మిళితైః రాక్షసైఃసభూయోనిబద్ధఇతిశేషః- బంధసంహారశక్తావపిసనోచితఇత్యచింతయదిత్యాహ కృతవానితి॥౧౦॥ కామమితి॥ నిబద్ధస్యాపిమేనశక్తాః- మమనిగ్రహేనసమర్థాఇత్యర్థః * యదీతి॥భర్తుఃస్వామినోరామస్య-భర్తృశాసనాద్రావణశాసనాత్ - నిష్కృతిఃప్రతిక్రియానకృతా - మయాకృతస్యకార్యస్య-బంధనమాత్రంప్రతిక్రియానభవతీతిభావః.సర్వేషామితి-సర్వేషాంహననఇతిశేషః-అహంపర్యాప్తఃరామస్యప్రీత్యర్థం ఈదృశంఅవమానంవిషహిష్యే · సర్వరాక్షససంహారస్యరామేణప్రతిజ్ఞాతత్వాదితిభావః·లంకేతి॥ దుర్గకర్మవిధానతఃవిధానాద్ధేతోఃరాత్రౌలంకానహిసుదృష్టా - అతోమేమయాలంకాపునశ్చారయితవ్యాభవేత్ శోధయితవ్యాభవేదితియోజనా - యద్వాదుర్గకర్మవిధానతఃనగరగుప్తివిశేషజ్ఞానపూర్వకమిత్యర్థః - అనేనఉషఃకాలఃసంప్రాప్తఇత్యవగమ్యతే * కామమితి॥మనసఃశ్రమమిత్యత్రచింతాసమాప్తిద్యోతకమితికరణంద్రష్టవ్యం॥౧౫॥౧౬॥ శంఖేతి॥ స్వకర్మభిఃఆస్ఫోటసింహనాదైః·తాంపురీంఘోషయంతఃతంచారయంతిస్మేతిసంబంధః॥౧౭॥అన్వీయమానఇతి॥ చారయామాసచోదయామాసేత్యర్థః॥౧౮॥అథేతి॥చత్వరాన్గృహబహిరంగణాని॥౨౦॥వీథీశ్చేతి॥గృహసంబా

వాంతరవీథీః గృహకాంతరాణి గృహకాణితు ద్రగృహాణి అంతరాణి ప్రచ్ఛన్నద్వారాణి · అంతర్ద్వారాణీత్యర్థః · తోరణో (స్త్రీ) బహిర్ద్వారం ప్రచ్ఛన్నద్వారమంతరమితి వైజయంతీ॥ అక్లీబత్వమార్షం॥౨౧॥ చత్వరేష్వితి॥ చత్వరేషు చతస్సృణాం రథ్యానాం సంభేదేషు· చతుష్కేషు చతుస్తంభమంటపేషు· చారపవచారికః స్వార్థికప్రత్యయః-ఆర్షోదీర్ఘః॥౨౨॥౨౩॥ దీప్యమానఇతి॥ శంసుః శశంసుః-ఆర్షోద్విర్వచనాభావః॥ ౨౪॥ యస్త్వయేతి ॥ పరిణీయ తేపరితోనీయతే॥౨౫॥ (శ్రు)త్వేతి॥ ఉపాగమత్ ఉపాసితవతీ॥౨౬॥ మంగళాభిముఖీతి॥ తస్యహనుమతః మంగళాభిముఖీ అదాహపరా-ప్రయతా శుద్ధిమతీ॥ ని ॥ పవిత్రః ప్రయతః పూతఇత్యమరః॥౨౭॥ యద్యస్తీతి॥ పతిశు(శ్రూ)షాదిపదం తత్ఫలపరం. శీతోభవ-తేనేతి శేషః-ఏకపత్నీత్వం పాతివ్రత్యం॥౨౮॥ యదికించిదితి॥ కించిదను(క్రో)శఇతి సమస్తంపదం-తస్యరామస్యభాగ్యశేషః ఇదానీం నిరంతరదుఃఖానుభవాత్ భాగ్యప్రసక్తిరేవ నాస్తీతి మన్యమానాయా ఇదం వచనం॥౨౯॥ మమపాతివ్రత్యం యదిహనుమాన్ జానాతి తదా శీతోభవేత్యాహ-యదిమామితి॥౩౦॥ యదిమాంతారయేదితి ॥ ముత్తారణే ఇదమేవజ్ఞాపకమితిభావః॥౩౧॥ తతఇతి॥ తతః సీతోపగమాత్ -కపేరనలః కపివాలాగ్నిః మృగశాబాక్ష్యాః సీతాయాః-శుభం శం సన్నివ ప్రదక్షిణశిఖో జజ్వాలేత్యన్వయః॥ ౩౨॥ హనుమదితి ॥ అనిలశ్చపుచ్ఛానలయుతోపి-(ప్రా)లేయానిలశీతళః హిమమారుతవచ్ఛీతళస్పర్శ-దేవ్యాః సీతాయాః-స్వాస్థ్యకరః సుఖకరః పవౌ- అస్మాత్పరం దహ్యమానేచలాంగూలఇతిశ్లోకః - అనయోశ్శ్లోకయోర్మధ్యే కేచనశ్లోకాః కతిపయకోశేషు దృశ్యంతే-బహుకోశేష్వదర్శనాదర్థాధిక్యాభావాచ్చ తేఅనాదరణీయాః॥ రా॥ హనుమజ్జనకఇతి ॥ అనిలః పుచ్ఛానలయుతోపి-(ప్రా)లేయానిలశీతళః హిమమారుతవచ్ఛీతళస్పర్శ-దేవ్యాః స్వాస్థ్యకరోవవావితి సంబంధః-అస్మాత్పరతః దహ్యమానేచలాంగూలఇతిశ్లోకః - అనయోశ్శ్లోకయోర్ద్వయోర్మధ్యే సరమావాక్యభూతాః కేచనశ్లోకాః-కతిపయకోశేషు దృశ్యంతే బహుకోశేష్వదర్శనాదర్థాచిత్యాభావాచ్చ తే అనాదరణీయాః॥౩౩॥౩౪॥ ప్రదీప్తఇతి॥ రు

ఘుసంకాశాః దదర్శ పవనాత్మజః॥౨౧॥ చత్వరేషు చతుష్కేషు రాజమార్గే తథైవచ * ఘోషయంతి కపిం సర్వే చారీక ఇతి రాక్షసాః॥ ౨౨ ॥ (స్త్రీ)బాలవృద్ధా నిర్జగ్ముస్తత్ర తత్ర కుతూహలాత్ * తం ప్రదీపితలాంగూలం హనుమంతం దిదృక్షవః॥౨౩॥ దీప్యమానే తతస్తస్య లాంగూలాగ్రే హనూమతః * రాక్షస్యస్తా విరూపాక్ష్యశ్శంసుర్దేవ్యాస్తదప్రియమ్॥౨౪॥ యస్త్వయా కృతసంవాదస్సీతే తామ్రముఖః కపిః * లాంగూలేన ప్రదీప్తేన సఏష పరిణీయతే॥౨౫॥ శ్రుత్వా తద్వచనం క్రూరమాత్మాపహరణోపమమ్ * వైదేహీ శోకసంతప్తా హుతాశనముపాగమత్ ॥౨౬॥ మంగళాభిముఖీ తస్య సా తదాసీన్మహాకపేః * ఉపతస్థే విశాలాక్షీ ప్రయతా హవ్యవాహనమ్॥౨౭॥ యద్యస్తి పతిశుశ్రూషా యద్యస్తి చరితం తపః * యదివాస్త్యేకపత్నీత్వం శీతోభవ హనూమతః॥౨౮॥ యదికశ్చిదనుక్రోశస్తస్య మయ్యస్తి ధీమతః * యదివా భాగ్యశేషో మే శీతోభవ హనూమతః ॥ ౨౯ ॥ యది మాం వృత్తసంపన్నాం తత్సమాగమలాలసామ్ * సవిజానాతి ధర్మాత్మా శీతోభవ హనూమతః॥౩౦॥ యదిమాం తారయేదార్యస్సుగ్రీవస్సత్యసంగరః * అస్మాద్దుఃఖాంబుసంరోధాచ్ఛీతోభవ హనూమతః॥౩౧॥ తతస్తీక్ష్ణార్చిరవ్యగ్రః ప్రదక్షిణశిఖోనలః * జజ్వాల మృగశాబాక్ష్యాశ్శంసన్నివ శివం కపేః॥౩౨॥ హనుమజ్జనకశ్చాపి పుచ్ఛానలయుతోనిలః * వవౌ స్వాస్థ్యకరో దేవ్యాః (ప్రా)లేయానిలశీతళః ॥ ౩౩ ॥ దహ్యమానే చ లాంగూలే చింతయామాస వానరః॥౩౪॥ ప్రదీప్తోగ్నిరయం కస్మాన్నమాం దహతి సర్వతః। దృశ్యతే చ మహాజ్వాలః కరోతి న చ మే రుజమ్ * శిశిరస్యేవ సంపాతో లాంగూ

ధాః గృహైః సంబాధాః నిబిడాః రథ్యాః శృంగాటకాని చతుష్పథాని-ఉపరథ్యాః తు ద్రవీథీః- చత్వరేషు చతస్సృణాం రథ్యానాం సంబంధేషు- చతుష్కేషు చతుస్తంభమంటపేషు చారఏవ చారీకః॥౨౩॥ దీప్యమానఇతి॥ శంసుః శశంసుః॥౨౪॥ యఇతి॥ పరిణీయతే పరితోనీయతే॥౨౫॥ శ్రుత్వేతి ॥ ఆత్మాపహరణోపమం తాదృగ్దుఃఖజనకమిత్యర్థః-హుతాశనముపాగమత్ ఉపాసితవతీ॥౨౬॥ మంగళేతి॥ ప్రయతా శుద్ధిమతీ యది ఏకపత్నీత్వం ఏకః పతిర్యస్యాస్సా ఏకపత్నీ తస్యాభావస్తత్త్వం-పాతివ్రత్యమిత్యర్థః॥౨౮॥ యదికశ్చిదితి॥ తస్యరామస్య॥౩౧॥ తతఇతి ॥ మృగశాబాక్ష్యాః సీతాయాః మహిమ్నేతి శేషః. అనలః పుచ్ఛానలః ప్రదక్షిణశిఖః ప్రదక్షిణాకారజ్వాలస్సన్-కపేః శివం శం సన్నివ జజ్వాలేతి సంబంధః ॥ ౩౨ ॥ కించ॥ హనుమదితి ॥ హనుమజ్జనకః అనిలః పుచ్ఛానిలయుతః హనుమత్పుచ్ఛానిలసంయుతోపి దేవ్యాః ప్రభావాదితి శేషః-కపేరిత్యనుకర్షః- (ప్రా)లేయానిలశీతలః హిమమారుతవచ్ఛీతలస్పర్శ స్వాస్థ్యకరః సుఖకరో వవావితి సంబంధః॥౩౩॥ దృశ్యతఇతి ॥ మేరు

జంపీడాఽశిశిరస్యేవ సంపాతః శిశిరస్య చందనోశీరాదేః- సంపాతః సంఘట్టఇవస్థితః అత్యంతశీతళ ఇత్యర్థః- ఏతేన హేతువిశేషంనపశ్యామీత్యుక్తం॥౩౫॥ హేతువిశేషాన్నిశ్చినోతి-అథవేత్యాదినా ॥ ప్లవతామయా- సరితాంపతౌ- అర్ణఘిసంజ్ఞాకార్యం- సముద్రమధ్యే- పర్వతః పర్వతరూపః - యదాశ్చర్యంఅద్భుతరూపంవస్తుదృష్టం- తద్వదిదమగ్నేశ్శైత్యంరామప్రభావాత్ సంజాతం- వ్యక్తం॥౩౬॥ ఏతదేవోపపాదయతి- యదీతి॥ సంభ్రమః త్వరా- కిమగ్నిర్నకరిష్యతి- సంభ్రమమితిశేషః రామార్థంమైనాకస్య సంభ్రమో యదిస్యాదగ్నేస్తాదృశస్సంభ్రమః కుతో నభవిష్యతీత్యర్థః॥ ౩౭॥ సీతాయా ఇతి॥ ఆనృశంస్యేనదయయా॥౩౮॥ భూయ ఇతి॥ సచింతయామాస- అనంతరకర్తవ్యమితిశేషః॥౩౯॥ చింతితమేవాహ- ఉత్పపాతేతి॥౩౯॥ పురద్వారమితి ॥ విభక్తరథ్యస్సంబాధంనివృత్తరథ్యస్సంచారం॥౪౦॥ స ఇతి॥ అవశాతయత్ అవాశాతయత్ -అచ్యావయదిత్యర్థః॥౪౧॥౪౩॥ సతానితి॥ నిహత్య నిహత్య- ల్యబభావ ఆర్షః- లాంగూలకృతార్చిర్మాలీ లాంగూలే కృతజ్వాలామాలః- అర్చిమాలీ తేజఃపుంజవానాదిత్య ఇవ- ప్రకాశత ప్రాకాశత- అనిత్యత్వాదడభావః- అర్చ్యతీకారాంతత్వమార్షం ॥ ౪౪॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే శ్రీరామాయణభూషణే శృంగారతిలకాఖ్యానే సుందరకాండవ్యాఖ్యానే త్రిపంచాశస్సర్గః. **********************************

వీక్షమాణ ఇత్యాది ॥ కృతమనోరథః పర్యాప్తమనోరథః॥౧॥౨॥ వనమితి ॥ బలైకదేశః సైన్యైకదేశః- క్షపితః నాశితః - దుర్గవినాశనం పురవినాశనం శేషం అవశిష్టం॥౩॥

లాంగే ప్రతిష్ఠితః॥౩౫॥ అథవా తదిదం వ్యక్తం యద్దృష్టం ప్లవతామయా*రామప్రభావాదాశ్చర్యం పర్వతస్సరితాంపతౌ ॥౩౬॥ యది తావత్సముద్రస్య మైనాకస్య చ ధీమతః*రామార్థం సంభ్రమస్తాదృక్కిమగ్నిర్నకరిష్యతి॥౩౭॥ సీతాయాశ్చానృశంస్యేన తేజసా రాఘవస్య చ*పితుశ్చ మమ సఖ్యేన నమాం దహతి పావకః॥౩౮॥ భూయస్స చింతయామాస ముహూర్తం కపికుంజరః॥౩౯॥ ఉత్పపాతాథ వేగేన ననాద చ మహాకపిః॥౩౯॥ పురద్వారం తతశ్శ్రీమాన్ శైలశృంగమివోన్నతమ్*విభక్తరథ్యస్సంబాధమాససాదానిలాత్మజః ॥ ౪౦ ॥ సభూత్వా శైలసంకాశః క్షణేన పునరాత్మవాన్*హ్రస్వతాం పరమాం ప్రాప్తో బంధనాన్యవశాతయత్ ॥౪౧॥ విముక్తశ్చాభవచ్ఛ్రీమాన్ పునః పర్వతసన్నిభః*వీక్షమాణశ్చ దదృశే పరిఘం తోరణాశ్రితమ్॥౪౨॥ సతం గృహ్య మహాబాహుః కాలాయసపరిష్కృతమ్*రక్షిణస్తాన్పునస్సర్వాన్ సూదయామాస మారుతిః॥౪౩॥ సతాన్నిహత్వా రణచండవిక్రమస్సమీక్షమాణః పునరేవ లంకామ్। ప్రదీప్తలాంగూలకృతార్చిమాలీ ప్రకాశతాదిత్య ఇవార్చిమాలీ॥౪౪॥ ఇతి శ్రీమత్సుందరకాండే - త్రిపంచాశస్సర్గః.********** వీక్షమాణస్తతో లంకాం కపిః కృతమనోరథః। వర్ధమానసముత్సాహః కార్యశేషమచింతయత్ ॥౧॥ కిన్ను ఖల్వవశిష్టం మే కర్తవ్యమిహ సాంప్రతమ్। యదేషాం రక్షసాం భూయస్సంతాపజననం భవేత్ ॥ ౨ ॥ వనం తావత్ప్రమథితం ప్రకృష్టా రాక్షసా హతాః। బలైకదేశః క్షపితశ్శేషం దుర్గవినాశనమ్॥౩॥ దుర్గే వినాశితే కర్మ భవేత్సుఖపరిశ్రమమ్ । అల్పయత్నేన కార్యేఽస్మిన్ మమ స్యాత్సఫలశ్శ్ర

జనకరోతి ప్రత్యుత శిశిరస్య సంపాత ఇవ హిమసంఘాత ఇవ వర్తతే- అత్ర హేతుం నపశ్యామీతి శేషః॥ ౩౫॥ హేతువిశేషాన్నిశ్చినోతి-అథేత్యాది ॥ ప్లవతామయా సరితాంపతౌ రామప్రభావాత్ పర్వతః పర్వతరూపమాశ్చర్యం యత్ యస్మాత్కారణాత్ దృష్టం- తస్మాత్కారణాత్ ఇదం అగ్నేః శైత్యమపి రామప్రభావాత్సంజాతం- వ్యక్తం నిశ్చితమితి యోజనా॥౩౬॥ కుత ఇత్యత ఆహ- యదీతి॥ సంభ్రమః త్వరా యది- తదా అగ్నిః కింకిమితి న కరిష్యతి శైత్యమితి శేషః॥౩౭॥ సీతాయా ఇతి॥ ఆనృశంస్యేన కృపయా॥౩౮॥ భూయ ఇతి॥ భూయః సః చింతయామాస అనంతరకర్తవ్యమితి శేషః॥౩౯॥ పురద్వారమితి॥ విభక్తరథ్యస్సంబాధం వియుక్తరథ్యస్సంచారమిత్యర్థః ౪౦॥ శైలసంకాశో మహోన్నతో భూత్వా - హ్రస్వతాం ప్రాప్త ఇత్యనేన దేహసౌక్ష్మ్యేన స్వయమేవ బంధగళనముక్తం ఏవం రీత్యా బంధనాన్యవశాతయత్ ॥౪౧॥ విముక్త్యనంతరం పునః పర్వతాకారో భవత్ ॥౪౩॥ స ఇతి॥ ప్రదీప్తలాంగూలకృతార్చిమాలీ పుచ్ఛావృతజ్వలన ఇత్యర్థః అత్ర రేఫాభావ ఆర్షః॥౪౪॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం సుందరకాండవ్యాఖ్యాయాం త్రిపంచాశస్సర్గః. ❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋❋

తి ॥ వీక్షమాణ ఇతి॥౧॥౨॥ యదేషాం భూయస్సంతాపజననం భవేత్ - తాదృశమవశిష్టం సాంప్రతం కర్తవ్యం కిమితి కార్యశేషమచింతయదిత్యర్థః॥౨॥ తదేవనిశ్చినోతి- శేషం దుర్గవినాశనమితి॥౩॥ దుర్గ ఇతి॥ కర్మ సముద్రలంఘనాదికం సుఖపరిశ్రమం సఫలప్రయాసం. నచాశక్యమేతదిత్యాహ- అల్పయత్నేనేతి॥ అస్మిన్ కార్యే దుర్గ

దుర్గ ఇతి॥ కర్మ పూర్వోక్తం వనభంగాదికం-సముద్రలంఘనం-దూత్యం వా-సుఖపరిశ్రమం సఫలాయాసం-శక్యమేతదిత్యాహ-అల్పయత్నేనేతి-అస్మిన్ కార్యే కృతే సతీతి శేషః॥౪॥ కేనోపాయేనేదం సుకరమిత్యాశంక్యతమాహ-యోహీతి॥ యః అగ్నిః-అతిశీతళతయా మమ హ్యుపకారం కృతవాన్-అస్య సంతర్పణం న్యాయ్యమిత్యర్థః॥౫॥ తత ఇత్యాది॥ అత్ర బంధవిస్రంసనాయ పూర్వం తనుసంకోచే కృతేపి కార్యార్థమగ్నివర్తిష్ణాపి తేతి బోధ్యం- సపిద్యుదివతోయద ఇతి సర్వత్ర అస్య సంచారే స్పష్టాంతః॥౯॥ వజ్రదంష్ట్రస్యేత్యాది సార్ధశ్లోకః॥౧౦॥ జంబుమాలేరిత్యర్థః॥౧౧॥ రశ్మికేతోరిత్యాది పంచశ్లోకీ-వర్జయిత్వేతి॥ ప్రతి వర్జయిత్వేతి సంబంధః॥౧౬॥ తేషు తేష్వితి॥ భవనేష్వితి గృహవిశేషణం సమృద్ధిమత్పరం-ఋద్ధిం మణిముక్తాప్రవాళాదికం॥౧౭.౧౮॥ తత ఇత్యాది॥ సర్వమంగళశోభితే సర్వమంగళద్రవ్యయుక్తే॥౨౦॥ శ్వసనేనేతి॥ పూర్వం రావణాదిభీతావగ్న్యనిలౌ-ఇదానీం రాక్షసక్షయం దేవబలోదయం చ ప్రత్యాసన్నం విదిత్వా నిశ్శంకావభూతామితి భావః॥౨౧॥౨౪॥ సంజజ్ఞ ఇత్యాది॥ స్వగృహస్య పరిత్రాణే భగ్నోత్సాహగతశ్రియామితి పాఠః-స్వగృహస్య పరిత్రాణే భగ్నోత్సాహోర్జితశ్రియామితి పాఠే-ఉత్సాహశ్చ ఊర్జితశ్రీశ్చ ఉత్సాహోర్జితశ్రియౌ భగ్నే ఉత్సాహోర్జితశ్రియౌ యేషామితి విగ్రహః - స్వగృహస్య పరిత్రాణే భగ్నోత్సాహానాం శ్రీమతాం

ఉ.

మః॥౪॥ యోహ్యయం మమ లాంగూలే దీప్యతే హవ్యవాహనః। అస్య సంతర్పణం న్యాయ్యం కర్తుమేభిర్గృహోత్తమైః॥౫॥ తతః ప్రదీప్తలాంగూలస్సవిద్యుదివ తోయదః। భవనాగ్రేషు లంకాయా విచచార మహాకపిః॥౬॥ గృహాద్గృహం రాక్షసానాముద్యానాని చ వానరః। వీక్షమాణో హ్యసంత్రస్తః ప్రాసాదాంశ్చ చచార సః॥౭॥ అవప్లుత్య మహావేగః ప్రహస్తస్య నివేశనమ్। అగ్నిం తత్ర స నిక్షిప్య శ్వసనేన సమో బలీ॥ తతోన్యత్పుప్లువే వేశ్మ మహాపార్శ్వస్య వీర్యవాన్। ముమోచ హనుమానగ్నిం కాలానలశిఖోపమమ్॥౯॥ వజ్రదంష్ట్రస్య చ తథా పుప్లువే స మహాకపిః। శుకస్య చ మహాతేజాస్సారణస్య చ ధీమతః॥ తథా చేంద్రజితో వేశ్మ దదాహ హరియూథపః॥౧౦॥ జంబుమాలేస్సుమాలేశ్చ దదాహ భవనం తతః॥౧౧॥ రశ్మికేతోశ్చ భవనం సూర్యశత్రోస్తథైవ చ। హ్రస్వకర్ణస్య దంష్ట్రస్య రోమశస్య చ రక్షసః॥ యుద్ధోన్మత్తస్య మత్తస్య ధ్వజగ్రీవస్య రక్షసః। విద్యుజ్జిహ్వస్య ఘోరస్య తథా హస్తిముఖస్య చ॥ కరాళస్య పిశాచస్య శోణితాక్షస్య చైవ హి। కుంభకర్ణస్య భవనం మకరాక్షస్య చైవ హి॥ యజ్ఞశత్రోశ్చ భవనం బ్రహ్మశత్రోస్తథైవ చ। నరాంతకస్య కుంభస్య నికుంభస్య దురాత్మనః॥ వర్జయిత్వా మహాతేజా విభీషణగృహం ప్రతి। క్రమమాణః క్రమేణైవ దదాహ హరిపుంగవః॥౧౬॥ తేషు తేషు మహార్హేషు భవనేషు మహాయశాః। గృహేష్వృద్ధిమతామృద్ధిం దదాహ స మహాకపిః॥౧౭॥ సర్వేషాం సమతిక్రమ్య రాక్షసేంద్రస్య వీర్యవాన్। ఆససాదాథ లక్ష్మీవాన్ రావణస్య నివేశనమ్॥౧౮॥ తతస్తస్మిన్గృహే ముఖ్యే నానారత్నవిభూషితే। మేరుమందరసంకాశే సర్వమంగళశోభితే॥ ప్రదీప్తమగ్నిముత్సృజ్య లాంగూలాగ్రే ప్రతిష్ఠితమ్। ననాద హనుమాన్వీరో యుగాంతజలదో యథా॥౨౦॥ శ్వసనేన చ సంయోగాదతివేగో మహాబలః। కాలాగ్నిరివ జజ్వాల ప్రావర్ధత హుతాశనః॥౨౧॥ ప్రదీప్తమగ్నిం పవనస్తేషు వేశ్మస్వచారయత్। అభూచ్ఛ్వసనసంయోగాదతివేగో హుతాశనః॥౨౨॥ తాని కాంచనజాలాని ముక్తామణిమయాని చ। భవనాన్యవశీర్యంత రత్నవంతి మహాంతి చ॥౨౩॥ తాని భగ్నవిమానాని నిపేతుర్వసుధాతలే। భవనానీవ సిద్ధానామంబరాత్పుణ్యసంక్షయే॥౨౪॥ సంజజ్ఞే తుములశ్శబ్దో రాక్షసానాం ప్రధావతామ్। స్వగృహస్య పరిత్రాణే భగ్నోత్సా

వినాశకార్యే కృతే సతీతి శేషః॥౪॥ కేనోపాయేన దుర్గవినాశనం స్యాత్ అత ఆహ యోహీతి॥ వర్జయిత్వేతి॥ విభీషణగృహం ప్రతి వర్జయిత్వేతి సంబంధః॥౫॥ తి॥ తోయదః సంధ్యాతోయదః హనూమతో రక్తవర్ణత్వాత్॥౬॥ తి॥ ఉద్యానాని గృహారామాః॥౭॥ తి॥ ప్రహస్తస్య ప్రధానమంత్రిత్వాదాదౌ తద్గృహే అగ్నిప్రక్షేపః ప్రథమం తత్సంభావనస్యోచితత్వాత్॥౯॥౧౩॥ భవనం దదాహేత్యనుకర్షః॥౧౫॥ తి॥ విభీషణేన స్వస్య వధతో రక్షణాద్విభీషణగృహం వర్జయిత్వా సర్వగృహాన్ క్రమమాణ ఇత్యన్వయః॥౧౬॥ తి॥ పూర్వం రావణాద్భీతోప్యగ్నిః-సీతాతేజస్సంబంధేన నిశ్శంకం దదాహేత్యుక్తం॥౧౭॥౨౦॥ శ్వసనేనేతి॥ పూర్వం రావణాదభీతావగ్న్యనిలౌ. ఇదానీం రాక్షసబలక్షయం దేవబలోదయం చ ప్రత్యాసన్నం విదిత్వా నిశ్శంకావభూతామితి భావః॥౨౧॥ తి॥ అచారయదితి హేతౌ యతశ్చారయతి స్మ తతశ్శ్వసనాద్ధేతోస్తాని వ్యశీర్యంతేత్యన్వయః॥౨౨॥౨౩॥ భగ్నవిమానాని భగ్నప్రాసాదాని॥౨౪॥ సంజజ్ఞ ఇతి॥ భగ్నోత్సాహోర్జితశ్రియాం భగ్నోత్సా

సుతాం రాక్షసానామితివార్థః - హాఇతి-నిపాతఏకాజనా జితిప్రకృతిభావః ॥ ౨౪ ॥ క్రందంత్య ఇతి ॥ కాశ్చిత్ స్త్రియః హర్మ్యేభ్యః పేతురితిసంబంధః - సుకేశవంశ్యానాం జననమాత్రేరుద్రేణ మాతృతుల్యత్వవరప్రదానేపితదితరేషు తదభావాత్ స్తనంధయధరత్వం - అన్యజాతీయాశ్చ రాక్షసాః స్తత్ర సంత్యేవ ॥ ౨౫ ॥ పతంత్య ఇతి ॥ అంబరాత్ పతంత్యః అభ్రేభ్యో మేఘేభ్యః పతంత్యః సౌదామిన్యః తటిత ఇవ - రేజిరే ॥ ౨౬ ॥ వజ్రేతి ॥ భవనానీతి పుల్లింగత్వమార్షం-ధాతూన్ సువర్ణాదీని॥ ధాతుస్తు గైరికే స్వర్ణే ఇతి దర్పణః । స్యందమానాన్ స్యందతః - అగ్నితప్తత్వేన ద్రవీభూతస్వర్ణాదీనిత్యర్థః ॥ ౨౮ ॥ నాగ్నిరితి ॥ కాష్ఠానాం తృణానాం చేతి సంబంధసామాన్యే షష్ఠీ- కాష్ఠైస్తృణైశ్చేత్యర్థః-పూరణగుణేత్యాదినా షష్ఠీ వా-అగ్నిః కాష్ఠైస్తృణైశ్చ న తృప్యతి-హరియూథపః అగ్నేః న తృప్యతి-అగ్నినా న తృప్యతి-అగ్నిప్రక్షేపణేన న తృప్యతీత్యర్థః-ఏవం వసుంధరా విశస్తానాం రాక్షసానాం విశస్తైః రాక్షసైః- న తృప్యతీతి యోజ్యం - అనేన రాక్షసశవాకీర్ణా భూరభూదిత్యర్థః॥ ౨౯॥ నాగ్నిరితి॥ తృణానాం చ యథా తథా హనుమాన్ రాక్షసేంద్రాణాం వధే కించిన్న తృప్యతి ॥ న హనూమద్విశస్తానాం రాక్షసానాం వసుంధరేతి పాఠః॥ ౨౯॥ క్వచిదితి॥ శిఖాః జ్వాలాః॥ ౩౦ ॥ హనూమతేతి॥ నను ఏతావత్పర్యంతమల్పబలతయాపితస్య హనుమతః కథమేతాదృశీశక్తిరిత్యత ఆహ రుద్రేణ త్రిపురం యథేతి-విష్ణురాత్మా భగవతో భవస్యామితతేజసః। తస్మాద్ధనుర్జ్యాసంస్పర్శం స విషేహే మహేశ్వర ఇత్యుక్తరీత్యా విష్ణ్వాప్యాయిత తేజసా రుద్రేణ త్రిపురం యథా దగ్ధం తథానేనేతి భావః॥ ౩౧॥ తత స్త్వితి॥ లంకాపురపర్వతాగ్రే లంకాపురాధార త్రికూటశిఖరే తద్వర్తిత్వాత్తస్యాస్తథా నిర్దేశః పర్వతాగ్రస్థలంకాపుర ఇతి పరనిపాతో వా-చూడావలయం జ్వాలాజాలమిత్యర్థః-తత్ ప్రసార్య విస్తార్య-ప్రదీప్తః విసృష్టః-గృహేష్వితి శేషః॥ ౩౨॥ యుగాంతేతి ॥ దివిస్పృక్ అభ్రంలిహః-హృద్యుభ్యాం జేరలుగ్వక్తవ్య ఇతి సప్తమ్యా అలుక్ -రక్షశ్శరీరాజ్యసమర్పితార్చిః రక్షశ్శరీరాణ్యేవాజ్యాని తైస్సమర్పితార్చిః ఉత్థాపితజ్వాలః॥ ౩౩॥ ఆదిత్యకోటీతి॥ సమాప్తాం నిశ్శేషాం-అశనిప్రరూఢైః అశనివన్నిష్ఠురైః - అండం బ్రహ్మాండం॥ ౩౪॥ తత్రేతి॥ అంబరాత్ అంబరపర్యంతం - కింశుకపుష్పచూడః తత్తుల్యశిఖః నిర్వాణధూమాకులరాజయః పూర్వపూర్వదగ్ధభవనాగ్నినిర్వాణసముత్థితధూమైః వ్యాప్తపంక్తయః అత ఏవ నీలోత్పలాభాః- నిర్వాణధూమానాం నీలవర్ణత్వా

హాటకాజితశ్రియామ్ * నూనమేషోఽగ్నిరాయాతః కపిరూపేణ హా ఇతి ॥ ౨౪॥ క్రందంత్యస్సహసా పేతుః స్తనంధయధరాః స్త్రియః * కాశ్చిదగ్నిపరీతేభ్యో హర్మ్యేభ్యో ముక్తమూర్ధజాః॥ ౨౫॥ పతంత్యో రేజిరే భ్రేభ్యస్సౌదామిన్య ఇవాంబరాత్ ॥ ౨౬॥ వజ్రవిద్రుమవైడూర్యముక్తారజతసంహితాన్ । విచిత్రాన్ భవనాద్ధాతూన్ స్యందమానాన్ దదర్శ సః॥ ౨౭॥ నాగ్నిస్తృప్యతి కాష్ఠానాం తృణానాం హరియూథపః। నాగ్నేర్నాపి విశస్తానాం రాక్షసానాం వసుంధరా॥ ౨౮॥ క్వచిత్కింశుకసంకాశాః క్వచిచ్ఛాల్మలిసన్నిభాః। క్వచిత్కుంకుమసంకాశాశ్శిఖా వహ్నేశ్చకాశిరే ॥ ౩౦ ॥ హనూమతా వేగవతా వానరేణ మహాత్మనా । లంకాపురం ప్రదగ్ధం తద్రుద్రేణ త్రిపురం యథా ॥ ౩౧॥ తతస్తు లంకాపురపర్వతాగ్రే సముత్థితో భీమపరాక్రమోఽగ్నిః। ప్రసార్య చూడావలయం ప్రదీప్తో హనూమతా వేగవతా విసృష్టః॥ ౩౨॥ యుగాంతకాలానలతుల్యవేగస్సమారుతోఽగ్నిర్వవృధే దివిస్పృక్ । విధూమరశ్మిర్భవనేషు సక్తో రక్షశ్శరీరాజ్యసమర్పితార్చిః॥ ౩౩॥ ఆదిత్యకోటీసదృశస్సుతేజా లంకాం సమస్తాం పరివార్య తిష్ఠన్ । శబ్దైరనేకైరశనిప్రరూ

హాటకార్జితశ్రియశ్చేతి విశేషణసమాసః * నూనమితి॥ స్తనంధయః శిశుః॥ తి॥ అభ్రేభ్యో మేఘేభ్యః॥ ౨౮॥ నాగ్నిరితి ॥ తృణానాం కాష్ఠానాం తృణైః కాష్ఠైరిత్యర్థః ॥ ౩౧॥ తత ఇతి॥ లంకాపురపర్వతాగ్రే లంకాపురాధారత్రికూటశిఖరే చూడావలయం జ్వాలాసమూహం-ప్రసార్య సముత్థితోఽగ్నిః విసృష్టః గృహేష్వితి శేషః భీమపరాక్రమః భయంకరవేగః॥ ౩౨॥ యుగాంతేతి॥ దివిస్పృక్ అభ్రంలిడిత్యర్థః- రక్షశ్శరీరాజ్యసమర్పితార్చిః రక్షశ్శరీరాణ్యేవాజ్యాని తైః సమర్పితార్చిః ఉత్థాపితజ్వాలః ॥ (సతామితి॥ వహ్నిః జ్వాలామాలాపరిక్షిప్తైః జ్వాలాసమూహానాం ప్రసారణైః లంకాం అత్యర్థమదహదితి సంబంధః- సహనుమాన్॥ సచేతి॥ సంక్రామన్ గచ్ఛన్ స ఇతి॥ లాంగూలోపసక్తోఽగ్నిః లాంగూలస్థితోఽగ్నిః మృత్యుగృహోన్ముక్త ఇవ తథా అతిభీకర ఇత్యర్థః॥ హుతాశనేతి॥ కాలోపహతేవ ప్రళయకాలోపహతేవ)॥ ౩౩॥ ఆదిత్యేతి శ్లోకద్వయమేకం వాక్యం అంబరాత్ అంబరపర్యంతం ప్రవృద్ధః కింశుకపుష్పచూడః తత్సమజ్వాలః - అగ్నిః హనూమద్విసృష్టోఽగ్నిః అశనిప్రరూఢైః అశనివన్నిష్ఠురైరనేకైః శబ్దైః - సమస్తాం నిశ్శేషాం లంకాం పరివార్య పరివేష్ట్య తిష్ఠన్ బ్రహ్మాండం భిందన్నివ మహాగ్నిః ప్రళయాగ్నిరివ ప్రబభౌ॥ ౩౪॥ తత్రేతి॥ [illegible]

ణభావః-అభ్రాః మేఘాః పుల్లింగత్వమార్షం॥౩౫॥ అథరక్షోవచనం వజ్రీత్యాది। మహేంద్రః వజ్రీత్యాదివిశేషణం సామర్థ్యవిశేషద్యోతనార్థం - ఉత్తరత్రా ప్యేవమేవగతిః-యమకాలయోర్మూర్తిభేదాన్నపునరుక్తిః రక్షోపసంహారకర ఇత్యత్ర ఆర్షస్సలోపః- ప్రకోపః ప్రకోపకృతమూర్తివిశేషః-కింవైష్ణవమితి-అత్రా ద్యో వాశబ్దోవధారణే-వాస్యాద్వికల్పోపమయో రేవార్థే చ సముచ్చయ ఇతి విశ్వః। ద్వితీయోవితర్కే-అనంతం త్రివిధపరిచ్ఛేదరహితం-అవ్యక్తం చక్షురాద్యగో చరం-అచింత్యం కేవలమనసోప్యవిషయం-ఏకం అద్వితీయం-యద్వైష్ణవంసు తేజః పూజ్యం ధామ- తదేవ స్వమాయయా స్వాసాధారణయాశ్చర్యశక్త్యా కపిరూపమే త్య సాంప్రతమాగతం వా ఇతి యోజనా- వైష్ణవమితి స్వార్థే అణ్ విష్ణుశరీరాంతర్వర్తీతి వార్థః-విశిష్టాః జ్ఞానాధికాః॥౩౯॥౪౦॥ హా తాతేతి॥ యుగపదేవశోకేదూ రాహ్వానే చ హాశబ్దో వర్తతే-హా జీవితమిత్యత్ర సంబుద్ధ్యలోప ఆర్షః-హాతమితి శేష ఇత్యన్యే- అభితస్సమయానికషాహా ప్రతియోగ ఇతి ద్వితీయా వా-దరిద్రైరశో చ్యత్వాద్విశినష్టి భోగయుతం సుపుణ్యమితి-సుఖాఢ్యం సుకృతైకఫలం చేత్యర్థః ఘోరతరః తీవ్రతరః అత ఏవ సుభీమః భయంకరః॥౪౧॥ హుతాశనేతి॥ పరివృత్తయోధాప రివృత్తభటా॥౪౨॥ ససంభ్రమేతి॥ హనుమాన్మహామనా ఇతి పాఠః-హనుమాన్మహాత్మేతి పాఠే విషమవృత్తం వా- స్వయంభుకోపోపహతాం- ప్రళయే భగవతా దగ్ధా మిత్యర్థః॥౪౩॥ భక్త్వేతి॥ రత్నశబ్దశ్శ్రేష్ఠవాచీ-తస్థౌ సంకల్పితకార్యస్య పరిసమాప్తత్వాదుపరతోద్యోగో భూదిత్యర్థః॥౪౪॥౪౫॥ స ఇతి॥ జగామ రామం మనసేతి- కృత కృత్యత్వాద్రామం గంతుమియేషేత్యర్థః॥౪౬॥ తతస్తతమితి॥ వరిష్ఠమితి-బలవత్తమమితి శేషః॥౪౭॥౪౮॥రా॥ స రాజసమహాకపిరిత్యతః పరం ఉత్తరసర్గాదిభూతో

దైఘ్యందన్నివాండం ప్రబభౌ మహాగ్నిః॥౩౪॥ తత్రాంబరాదగ్నిరతిప్రవృద్ధో రూక్షప్రభః కింశుకపుష్పచూడః। నిర్వాణధూమాకులరాజయశ్చనీ లోత్పలాభాః ప్రచకాశిరేభ్రాః॥౩౫॥ వజ్రీ మహేంద్రస్త్రిదశేశ్వరో వా సాక్షాద్యమో వా వరుణోనిలో వా। రుద్రోగ్నిరర్కో-ధనదశ్చ సోమో న వానరోయం స్వయమేవ కాలః * కింబ్రహ్మణస్సర్వపితామహస్య సర్వస్య ధాతుశ్చతురాననస్య। ఇహాగతో వానరరూపధారీ రక్షోపసంహారక రః ప్రకోపః * కిం వైష్ణవం వా కపిరూపమేత్య రక్షోవినాశాయ పరం సు తేజః। అనంతమవ్యక్తమచింత్యమేకం స్వమాయయా సాంప్రతమాగతం వా* ఇత్యేవమూచుర్బహవో విశిష్టా రక్షోగణాస్తత్ర సమేత్య సర్వే। సప్రాణిసంఘాం సగృహాం సవృక్షాం దగ్ధాం పురీం తాం సహసా సమీక్ష్య॥౩౯॥ తత స్తు లంకా సహసా ప్రదగ్ధా సరాక్షసా సాశ్వరథా సనాగా। సపక్షిసంఘా సమృగా సవృక్షా రురోద దీనా తుములం సశబ్దమ్॥౪౦॥ హా తాత హా పుత్రక కాంత మిత్ర హా జీవితం భోగయుతం సుపుణ్యమ్। రక్షోభిరేవం బహుధా బ్రువద్భిః శబ్దః కృతో ఘోరతరస్సుభీమః॥౪౧॥ హుతాశనజ్వాలసమావృతా సా హతప్రవీరా పరివృత్తయోధా। హనూమతః క్రోధబలాభిభూతా బభూవ శాపోపహతేవ లంకా॥౪౨॥ ససంభ్రమత్రస్తవిషణ్ణరాక్షసాం సముజ్జ్వ లజ్జ్వాలహుతాశనాంకితామ్। దదర్శ లంకాం హనుమాన్మహామనాః స్వయంభుకోపోపహతామివావనిమ్॥౪౩॥ భక్త్వా వనం పాదపరత్నసంకులం హత్వా తు రక్షాంసి మహాంతి సంయుగే। దగ్ధ్వా పురీం తాం గృహరత్నమాలినీం తస్థౌ హనూమాన్పవనాత్మజః కపిః॥౪౪॥ త్రికూటశృంగాగ్రతలే విచిత్రే ప్రతిష్ఠితో వానరరాజసింహః। ప్రదీప్తలాంగూలకృతార్చిమాలీ వ్యరాజతాదిత్య ఇవాంశుమాలీ॥౪౫॥ స రాక్షసాంస్తాన్సుబహూంశ్చ హత్వా వనం చ భక్త్వా బహుపాదపం తత్। విసృజ్య రక్షోభవనేషు చాగ్నిం జగామ రామం మనసా మహాత్మా॥౪౬॥ తతస్తు తం వానరవీరముఖ్యం మహాబలం మారు తతుల్యవేగమ్। మహామతిం వాయుసుతం వరిష్ఠం ప్రతుష్టువుర్దేవగణాశ్చ సర్వే॥౪౭॥ భక్త్వా వనం మహాతేజా హత్వా రక్షాంసి సంయుగే। దగ్ధ్వా

కులరాజయః పూర్వదగ్ధభవనాత్ నిర్వాణసమయోత్థితధూమైర్వ్యాకులపఙ్క్తయః అభ్రాః ప్రచకాశిర ఇతి సంబంధః-అభ్రా ఇతి పుల్లింగత్వమార్షం(౩౫)తి॥ వజ్రిత్వత్రిదశేశ్వరత్వవిశిష్టో మహేంద్ర ఇత్యర్థః-రౌద్రోగ్నిః రుద్రతృతీయనయనసంబంధ్యగ్నిః * కిం వైష్ణవమితి॥ అనంతం త్రివిధపరిచ్ఛేదరహితం అవ్యక్తం చక్షు రాద్యగోచరం-అచింత్యం మనసోవిషయం - ఏకమద్వితీయం - వైష్ణవం సు తేజః . స్వమాయయా శక్త్యా కపిరూపమేత్య రక్షోవినాశాయాగతం కిం వేతి యోజనా తి॥ విశిష్టా మహాబలాః ప్రహస్తాదయ ఇత్యర్థః-సమీక్ష్య ఇత్యేవమూచురిత్యన్వయః॥౩౯॥౪౦॥ తి॥ సుపుణ్యమతిశయేనార్జితం పుణ్యం ॥౪౧॥ హుతాశనేతి॥ పరివృత్త యోధా పరావృత్తభటా॥౪౩॥ భక్త్వేతి॥ తస్థౌ సంకల్పితకార్యస్య పరిసమాప్తత్వాదుపరతోద్యోగో భూదిత్యర్థః * లంకామితి॥ నిర్వాపయామాస లాంగూలా

లంకాంసమస్తాంసందీప్యేత్యయంశ్లోకః కేషుచిత్కోశేషుప్రమాదాల్లిఖితః॥౪౯॥౫౦॥ దేవాశ్చేతి॥పరాంమిత్యస్యవివరణంఅతుల్యరూపామితి॥అస్మిన్సర్గేఏకపంచాశచ్ఛ్లోకాః-తతోమహాత్మేతిశ్లోకస్సరాత్రుసానితిశ్లోకోక్తార్థకతయాబహుకోశేష్వదర్శనాచ్చప్రక్షిప్తః-బహుకోశేష్వేతత్సర్గసమాప్తివిపర్యయః ఉత్తరసర్గారంభవిపర్యయశ్చదృశ్యతే॥౫౧॥ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే శ్రీరామాయణభూషణే శృంగారతిలకాఖ్యానే సుందరకాండవ్యాఖ్యానే చతుఃపంచాశస్సర్గః. *****

లంకామిత్యాది॥లాంగూలాగ్నింసముద్రేనిర్వాపయామాసేత్యన్వయః॥౧-౨॥తస్యేతి॥కుత్సానిందా॥౩-౪॥ యదీతి॥జానక్యపియదిదగ్ధేత్యన్వయః॥౧౦॥ఈషత్కార్యమితి॥ఇదంకార్యంఅన్వేషణపూర్వకరావణనిలయపరిజ్ఞానసీతాదర్శనతన్నివేదనరూపంమహత్కార్యం-ఈషత్కార్యం-ఈషదవశిష్టకార్యం- అసమగ్రప్రాయమేవ కృతమాసీత్ - రామనివేదనమాత్రావశేషంకృతమాసీదిత్యర్థః-కింత్విదానీంక్రోధాభిభూతేనక్రోధాంధేనమయాతస్యకార్యస్య.మూలక్షయఃకృతఃనసంశయః - విఫలీకృతమిత్యర్థః॥౧౧॥సీతానాశేతత్తథైవ-సపవతుకుతఇత్యత్రాహవినష్టేతి॥౧౨॥యదీతి॥ విహతంయదిసీతానాశాద్వినష్టంయది- ప్రాణసన్న్యాసఃప్రాణ

లంకాపురీంరమ్యాంరరాజసమహాకపిః॥ ౪౮ ॥ తత్రదేవాస్సగంధర్వాస్సిద్ధాశ్చపరమర్షయః । దృష్ట్వాలంకాంప్రదగ్ధాంతాంవిస్మయంపరమంగతాః॥౪౯॥తందృష్ట్వావానరశ్రేష్ఠంహనుమంతంమహాకపిమ్।కాలాగ్నిరితిసంచింత్యసర్వభూతానితత్రసుః॥౫౦॥ దేవాశ్చసర్వేమునిపుంగవాశ్చ గంధర్వవిద్యాధరనాగయక్షాః।భూతానిసర్వాణిమహాంతితత్రజగ్ముఃపరాంప్రీతిమతుల్యరూపామ్॥౫౧॥ఇతిసుందరకాండే చతుఃపంచాశస్సర్గః.

లంకాంసమస్తాంసందీప్యలాంగూలాగ్నింమహాబలః।నిర్వాపయామాసతదాసముద్రేహరిసత్తమః॥౧॥ సందీప్యమానాంవిధ్వస్తాంత్రస్తరక్షోగణాంపురీమ్ । అవేక్ష్యహనుమాన్లంకాంచింతయామాసవానరః॥౨॥తస్యాభూత్సుమహాంస్త్రాసఃకుత్సాచాత్మన్యజాయత।లంకాంప్రదహతాకర్మ కింస్విత్కృతమిదంమయా॥౩॥ధన్యాస్తేపురుషశ్రేష్ఠాయేబుద్ధ్యాకోపముత్థితమ్ । నిరుంధంతిమహాత్మానోదీప్తమగ్నిమివాంభసా॥౪॥క్రుద్ధఃపాపంనకుర్యాత్కః క్రుద్ధోహన్యాద్గురూనపి । క్రుద్ధఃపరుషయావాచానరస్సాధూనధిక్షిపేత్ * వాచ్యావాచ్యంప్రకుపితోనవిజానాతికర్హిచిత్ । నాకార్యమస్తిక్రుద్ధస్యనావాచ్యంవిద్యతేక్వచిత్॥౬॥యస్సముత్పతితంక్రోధంక్షమయైవనిరస్యతి।యథోరగస్త్వచంజీర్ణాంసవైపురుషఉచ్యతే ౭ ॥ ధిగస్తుమాంసుదుర్బుద్ధింనిర్లజ్జంపాపకృత్తమమ్।అచింతయిత్వాతాంసీతామగ్నిదంస్వామిఘాతకమ్॥౮॥ యదిదగ్ధాత్వియంలంకానూనమార్యాపిజానకీ। దగ్ధాతేనమయాభర్తుర్హతంకార్యమజానతా॥౯॥యదర్థమయమారంభస్తత్కార్యమవసాదితమ్। మయాహిదహతాలంకాం నసీతాపరిరక్షితా॥౧౦॥ఈషత్కార్యమిదంకార్యంకృతమాసీన్నసంశయః।తస్యక్రోధాభిభూతేనమయామూలక్షయఃకృతః॥౧౧॥వినష్టాజానకీనూనంనహ్యదగ్ధఃప్రదృశ్యతే। లంకాయాంకశ్చిదుద్దేశస్సర్వాభస్మీకృతాపురీ॥౧౨॥యదితద్విహతంకార్యంమమప్రజ్ఞావిపర్యయాత్।ఇహైవప్రాణసన్న్యాసోమమాపిహ్యద్యరోచతే॥౧౩॥ కిమగ్నౌనిపతామ్యద్యఆహోస్విద్బడబాముఖే। శరీరమాహోసత్త్వానాందద్మిసాగరవాసినామ్॥

గ్నింశమయామాస॥౧-౨॥ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం సుందరకాండవ్యాఖ్యాయాం చతుఃపంచాశస్సర్గః. ****

౧ ॥ ౨ ॥ తి ॥ కుత్సాచాత్మన్యజాయతేత్యుక్తాంకుత్సామాహ - లంకామితి ॥ కింస్విత్కర్మకృతంకుత్సితమేవకృతమిత్యర్థః ॥ ౩ ॥ తి॥ ఉక్తంకుత్సితకార్యమూలంకోపఇతినిశ్చిత్యతద్రహితాన్స్తౌతి-ధన్యాఇతి॥ దుఃఖాతిశయాదేవమహాత్మపదపౌనరుక్త్యంనదోషాయ॥౪॥ తి॥ క్రుద్ధఃపాపంనకుర్యాద్యఇతిపాఠే.క్రుద్ధోయఃకశ్చిత్పాపంకుర్యాన్న-నఞ్ కాకుః-అపితుకుర్యాదేవఅకరణమశక్యమేవేత్యర్థః-తదేవదర్శయతి-క్రుద్ధోహన్యాదితి॥౫॥తి॥నజానాతీత్యేతదేవస్పష్టయతి- నాకార్యమితి॥క్రుద్ధస్యాకార్యమయుక్తబుద్ధ్యాకరణీయంనకించిదప్యస్తి-అతోగురుహననాద్యపికరోత్యేవేత్యర్థః॥౬-౭॥ యదీతి॥ యదిజానకీదగ్ధా-భర్తుఃకార్యంహతమితిసంబంధః॥౯॥తి॥ఏతదేవవివృణోతి-యదర్థమితి॥౧౦॥ఈషదితి॥ అన్వేషణపూర్వకరావణనిలయపరిజ్ఞానసీతాదర్శనతన్నివేదనరూపంమహత్కార్యం-ఈషత్కార్యంకృతమాసీత్ రామనివేదనమాత్రావశిష్టంయథాభవతితథాకృతమాసీదిత్యర్థః అతఃఇదానీంక్రోధాభిభూతేనమయాతస్యకార్యస్యమూలక్షయఃకృతఃనసంశయఇతియోజనా॥౧౧॥తి॥ననుసీతావినాశనిశ్చయస్తేకథంతత్రాహ-వినష్టేతి॥౧౨॥కిమితి॥దద్మిదదామి॥౧౪॥మమేతి ॥ అనవస్థితంఅవ్యవస్థితం॥౧౬॥ ధిగితి॥రాజసం

త్యాగః॥౧౩॥౧౫॥మయేతి॥కపిత్వంకాపేయం.అనవస్థితం-చాపలాత్మకమిత్యర్థః॥౧౬॥ధిగస్త్వితి॥రాజసంభావంరజోగుణనిబంధనచేష్టావిశేషం-అనీశంనియామకరహితం-స్వతంత్రమితియావత్.అనవస్థితంసర్వత్రస్వభావం.ఈశ్వరేణాపిరక్షణసమర్థేనాపి-రాగాత్ మాత్సర్యాత్ - రాగోసురాగేమాత్సర్యేరక్తవర్ణేకుసుంభకఇతియాదవః-యద్వారాగాత్ రజోగుణాత్.-ఆగ్రహాదితియావత్॥౧౭॥౨౧॥ఇతీతి॥నిమిత్తాన్యుపపేదిరే -శుభశంసినిమిత్తానిప్రాదుర్బభూవురిత్యర్థః॥౨౨॥ఏవంలోకదృష్ట్యానర్థమాశంక్యతత్త్వదృష్ట్యాసమాధత్తేఅథవేత్యాదినా॥నాగ్నిరగ్నౌప్రవర్తతే.అగ్నిరగ్నింనదహతీత్యర్థః॥౨౩॥౨౪॥ నూనమితి॥దహనకర్మాభస్మీకరణస్వభావః-యత్ప్రభావాదయంమాంనాదహత్ సతామేవకథందహతీత్యర్థః॥౨౫॥౩౦॥అహోఖల్విత్యాది॥ విస్మయోఽద్భుతఏవనఇతి॥అయంవిస్మయఃఅద్భుతఏవ-అద్భుతమాశ్చర్యంకల్యాణంచేత్యుణాదివృత్తిః॥యద్వావిస్మయఃఆశ్చర్యం-అద్భుతఃఅభూతపూర్వఇత్యర్థః అద్భుతఃఅద్భుతరసః-తస్యస్థాయీభావోవిస్మయఃతథాచఅద్భుతఏవఅద్భుతరసతాంప్రాప్తఏవ.మహానయంవిస్మయః.నవిస్మయమాత్రఇత్యర్థః॥౩౩॥సఇతి॥నిమిత్తైఃదక్షిణాక్షిస్పందాదిభిః దృష్టార్థైఃదృష్టఫలసం

౧౪॥కథంహిజీవతాశక్యోమయాద్రష్టుంహరీశ్వరః।తౌవాపురుషశార్దూలౌకార్యసర్వస్వఘాతినా॥౧౫॥మయాఖలుతదేవేదంరోషదోషాత్ప్రదర్శితమ్। ప్రథితంత్రిషులోకేషుకపిత్వమనవస్థితమ్॥౧౬॥ధిగస్తురాజసంభావమనీశమనవస్థితమ్। ఈశ్వరేణాపియద్రాగాన్మయాసీతానరక్షితా॥౧౭॥వినష్టాయాంతుసీతాయాంతావుభౌవినశిష్యతః।తయోర్వినాశేసుగ్రీవస్సబంధుర్వినశిష్యతి॥౧౮॥ ఏతదేవవచశ్శ్రుత్వాభరతోభ్రాతృవత్సలః।ధర్మాత్మాసహశత్రుఘ్నఃకథంశక్ష్యతిజీవితుమ్॥౧౯॥ఇక్ష్వాకువంశేధర్మిష్ఠేగతేనాశమసంశయమ్।భవిష్యంతిప్రజాస్సర్వాశ్శోకసంతాపపీడితాః॥౨౦॥తదహంభాగ్యరహితోలుప్తధర్మార్థసంగ్రహః।రోషదోషపరీతాత్మావ్యక్తంలోకవినాశనః॥౨౧॥ ఇతిచింతయతస్తస్యనిమిత్తాన్యుపపేదిరే।పూర్వమప్యుపలబ్ధానిసాక్షాత్పునరచింతయత్॥౨౨॥అథవాచారుసర్వాంగీరక్షితాస్వేనతేజసా। ననశిష్యతికల్యాణీనాగ్నిరగ్నౌప్రవర్తతే॥౨౩॥నహిధర్మాత్మనస్తస్యభార్యామమితతేజసః।స్వచారిత్రాభిగుప్తాంతాంస్ప్రష్టుమర్హతిపావకః॥ ౨౪ ॥నూనంరామప్రభావేనవైదేహ్యాస్సుకృతేనచ।యన్మాందహనకర్మాయంనాదహద్ధవ్యవాహనః॥౨౫॥త్రయాణాంభరతాదీనాంభ్రాతౄణాందేవతాచయా।రామస్యచమనఃకాంతాసాకథంవినశిష్యతి॥౨౬॥యద్వాదహనకర్మాయంసర్వత్రప్రభురవ్యయః। నమేదహతిలాంగూలంకథమార్యాంప్రధక్ష్యతి॥ ౨౭ ॥పునశ్చాచింతయత్తత్రహనుమాన్విస్మితస్తదా। హిరణ్యనాభస్యగిరేర్జలమధ్యేప్రదర్శనమ్॥౨౮॥తపసాసత్యవాక్యేనఅనన్యత్వాచ్చభర్తరి। అపిసానిర్దహేదగ్నింనతామగ్నిఃప్రధక్ష్యతి॥౨౯॥సతథాచింతయంస్తత్రదేవ్యాధర్మపరిగ్రహమ్। శుశ్రావహనుమాన్వాక్యంచారణానాంమహాత్మనామ్॥ ౩౦॥అహోఖలుకృతంకర్మదుష్కరంహిహనూమతా। అగ్నింవిసృజతాభీక్ష్ణంభీమంరాక్షసవేశ్మని * ప్రపలాయితరక్షస్త్రీబాలవృద్ధసమాకులా।జనకోలాహలాధ్మాతాక్రందంతీవాద్రికందరే * దగ్ధేయంనగరీసర్వాసాట్టప్రాకారతోరణా। జానకీనచదగ్ధేతి [illegible] వనః॥౩౩॥సనిమిత్తైశ్చదృష్టార్థైఃకారణైశ్చమహాగుణైః। ఋషివాక్యైశ్చహనుమానభవత్ప్రీతమానసః॥౩౪॥ తతఃకపిఃప్రాప్తమనోరథా[illegible]

భావంరజోగుణనిబంధనచేష్టావిశేషం-అనీశంనియామకరహితం-స్వతంత్రమితియావత్ - ఈశ్వరేణాపిరక్షణసమర్థేనాపిరాగాత్ మాత్సర్యాత్ - ఆగ్రహాదితియావత్॥౧౭॥తి॥ఉభౌరామలక్ష్మణౌ॥౨౧॥ఇతీతి॥నిమిత్తానిశుభశంసీనిఉపపేదిరేప్రాదుర్బభూవుః॥౨౨॥అథవేతి॥నాగ్నిరగ్నౌప్రవర్తతేఅగ్నిరగ్నింనదహతీత్యర్థః॥౨౪॥నూనమితి॥దహనకర్మాభస్మీకరణస్వభావఃఅయంహవ్యవాహనః-మాంతత్కింకరంమాంయత్ యతోనాదహత్ అతస్తాంద్రష్టుంనార్హతీతిపూర్వేణసంబంధః॥౨౫॥తి॥త్రయాణాంభరతలక్ష్మణశత్రుఘ్నానాందేవతాత్వాత్తస్యామగ్న్యప్రవృత్తీరామభయాచ్చేతిభావః॥౨౬॥తి॥సర్వత్రప్రభురపియత్సేవకత్వాన్మేలాంగూలంనదహతి-తతస్తాంకథంద్రక్ష్యతి॥౨౭॥దేవీప్రభావాత్సింధౌమధ్యేశ్రాంతినిమిత్తగిరిదర్శనహేతునాపిదేవీమగ్నిర్నదహతీత్యాహ-పునశ్చేతి॥౨౯॥సఇతి॥దేవ్యాధర్మపరిగ్రహంధర్మప్రభావమిత్యర్థః-చింతయన్హనుమాన్-చారణానాంవాక్యంశుశ్రావేతిసంబంధః * దగ్ధేతి॥ విస్మయఃఆశ్చర్యంఅద్భుతఃఅభూతపూర్వఇత్యర్థః॥౩౩॥సఇతి॥నిమిత్తైర్దక్షిణాక్షిస్పందనాదిభిః- కారణైఃసీతాపాతివ్రత్యరామప్రభావాదిభిః - ఋషివాక్యైఃచారణానాంవాక్యైరిత్యర్థః . దృష్టా

వాదైః - కారణైః సీతాపాతివ్రత్యరామప్రభావాదిభిః ఋషివాక్యైః చారణవాక్యైః॥౩౮॥ తత ఇతి॥ పూర్వం చారణవాక్యైః శ్రుత్వా పునః ప్రత్యక్షం దృష్ట్వా తతః ప్రతిప్రయాణాయ మతిం చకార. ప్రతియాస్యామీతి సంకల్పితవానిత్యర్థః॥౩౯॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే శ్రీరామాయణభూషణే శృంగారతిలకాఖ్యానే సుందరకాండవ్యాఖ్యానే పంచపంచాశస్సర్గః. *************** తత ఇత్యాది॥౧॥ తతస్తమితి॥ ప్రస్థితం ప్రస్థానోద్యుక్తం॥౨॥ వనభంగాక్షవధాదినా హనుమత్పరాక్రమం విజ్ఞాయ అసౌ రామాయ నివేదయేత్ స్వయమేవ సకలరాక్షససంహారపూర్వకం మమ నేతా మా భూదిత్యభిప్రాయేణాహ కామమితి॥ అస్య కార్యస్య సర్వరాక్షసవధపూర్వకమత్ప్రాపణరూపకార్యస్య - బలోదయః సత్త్వప్రకర్షః - సైన్యోత్థాపనం వా. తే యశస్యః యశస్కరః - నతు రామస్యేతి భావః॥౩॥ తథాహి రామస్య కిం యశస్కరమిత్యత ఆహ శరైరితి॥ తత్స్వపరాక్రమేణ మన్నయనం - తస్య కాకుత్స్థస్య - సదృశం - ఏతదేవ మమాభిలషితం అన్యథా మే కథం వీరపత్నీత్వమితి భావః॥ ౪ ॥ తచ్ఛ్రుత్వా ఆయత్తమేవేత్యాహ తద్యథేతి॥ విక్రాంతం విక్రమణం॥౫॥౬॥ తతస్స ఇతి॥ అరిష్టం అరిష్టాఖ్యం॥౯॥ అథైనం గిరిం చతుర్దశధోత్ప్రేక్షతే తుంగేత్యాదినా ॥ పద్మకాః పద్మవర్ణవృక్షాః - పరిధానాలేఖ్యస్థానీయతయా విశేషణమితి బోధ్యం - సపరిధానమివ స్థితమితి శేషః - ఉత్తరార్ధే సోత్తరీయతోత్ప్రేక్షణాత్ - బోధ్యమానమితి - శుభైః తరుణైః - కరైః - అంశుభిః హస్తైశ్చ - బోధ్యమానమివ స్థితం - తత్ర జ్ఞాపకమాహ ఉద్ధూతైరితి - ఉద్ధూతైః ఉద్గతైః లోచనైరివ స్థితైః ధాతుభిః ఉన్మిషంతం పశ్యంతమివ స్థితం - తోయౌఘనిస్స్వనైః గిరినదీఘోషైః - మంద్రైః గంభీరైః - ప్రాధీతమివ ప్రాధ్యేతుం ప్రవృత్తమివ - ఆదికర్మణి కర్తరి క్తః - అధీయానమివేత్యర్థః ప్రస్రవణస్వనైః పర్వతమూలాద్బహిః ప్రవహంతి జలాని ప్రస్రవణాని తేషాం స్వనైః - ప్రగీతమివ గాతుం ప్రవృత్తమివ - గాయంతమివేత్యర్థః - ఆదికర్మణి కర్తరి క్తః - దేవదారుభిరితి - ఊర్ధ్వబాహుమివేతి తపోవిశేష ఉచ్యతే - ప్రపాతజలనిర్ఘోషైః - ప్రపాతాః భృగవః - ప్రపాతస్తు తటో భృగురిత్యమరః। తేషాం జలాని - తేభ్యః పతంతో నిర్ఝరా

ర్థస్తామక్షతాం రాజసుతాం విదిత్వా। ప్రత్యక్షతస్తాం పునరేవ దృష్ట్వా ప్రతిప్రయాణాయ మతిం చకార॥౩౯॥ ఇతి శ్రీమత్సుందరకాండే - పంచపంచాశస్సర్గః

తతస్తు శింశుపామూలే జానకీం పర్యుపస్థితాం। అభివాద్యాబ్రవీద్దిష్ట్యా పశ్యామి త్వామిహాక్షతామ్॥౧॥ తతస్తం ప్రస్థితం సీతా వీక్షమాణా పునః పునః। భర్తృస్నేహాన్వితం వాక్యం హనుమంతమభాషత॥౨॥ కామమస్య త్వమేవైకః కార్యస్య పరిసాధనే। పర్యాప్తః పరవీరఘ్న యశస్యస్తే బలోదయః॥౩॥ శరైస్తు సంకులాం కృత్వా లంకాం పరబలార్దనః। మాం నయేద్యది కాకుత్స్థస్తత్తస్య సదృశం భవేత్॥౪॥ తద్యథా తస్య విక్రాంతమనురూపం మహాత్మనః। భవత్యాహవశూరస్య తథా త్వముపపాదయ॥౫॥ తదర్థోపహితం వాక్యం ప్రశ్రితం హేతుసంహితమ్। నిశమ్య హనుమాంస్తస్యా వాక్యముత్తరమబ్రవీత్॥౬॥ క్షిప్రమేష్యతి కాకుత్స్థో హర్యృక్షప్రవరైర్వృతః। యస్తే యుధి విజిత్యారీన్ శోకం వ్యపనయిష్యతి॥ ౭॥ ఏవమాశ్వాస్య వైదేహీం హనుమాన్మారుతాత్మజః। గమనాయ మతిం కృత్వా వైదేహీమభ్యవాదయత్ ॥౮॥ తతస్స కపిశార్దూలస్స్వామిసందర్శనోత్సుకః। ఆరురోహ గిరిశ్రేష్ఠమరిష్టమరిమర్దనః॥౯॥ తుంగపద్మకజుష్టాభిర్నీలాభిర్వనరాజిభిః। సోత్తరీయమివాంభోదైశ్శృంగాంతరవిలంబిభిః * బోధ్యమానమివ ప్రీత్యా దివాకరకరైశ్శుభైః। ఉన్మిషంతమివోద్ధూతైర్లోచనైరివ ధాతుభిః * తోయౌఘనిస్స్వనైర్మంద్రైః ప్రాధీతమివ పర్వతమ్। ప్ర

ర్థైః దృష్టఫలసంవాదైః॥౩౮॥ తత ఇతి॥ విదిత్వా పూర్వం చారణైర్విదిత్వా - పునః ప్రత్యక్షతో దృష్ట్వా - తతః ప్రతిప్రయాణాయ మతిం చకారేతి సంబంధః॥౩౯॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం సుందరకాండవ్యాఖ్యాయాం పంచపంచాశస్సర్గః. ************************ అభివాద్యేతి॥ హర్యృక్షైః ముఖ్యైః మహాబలః సుగ్రీవః కార్యనిర్బంధ కార్యసంకటే॥౨॥ కామమితి॥ అస్య కార్యస్య సర్వరాక్షససంహారపూర్వకమత్ప్రాపణరూపకార్యస్య పరిసాధనే త్వమేక ఏవ కామం పర్యాప్తః - తథాపి బలోదయః - తే తవైవ యశస్యః యశస్కరః - నతు రామస్యేతి శేషః॥౩॥ తథాహి రామస్య కిం యశస్కరమిత్యత ఆహ॥ శరైరితి॥౪॥ తదితి॥ విక్రాంతం విక్రమణం॥౫॥ తత ఇతి॥ అరిష్టం అరిష్టాఖ్యం పర్వతం॥ ౯ ॥ తుంగేత్యాది॥ పద్మకో వృక్షవిశేషః - సపరిధానమివ * బోధ్యమానమివ॥ ఉద్ధూతైః ఉద్గతైః * తోయేతి॥ ప్రాధీతమివ అధ్యేతుముపక్రాంతమివ కర్తరి క్తః - ప్రగీతం గాతుముపక్రాంతం - గాయంతమివేత్యర్థః - ప్రస్రవణస్వనైః పర్వత మూలాద్బహిః ప్రవహంతి జలాని ప్రస్రవణాని తేషాం స్వనైః * దేవేతి॥ ప్రపాతజలనిర్ఘోషైః - ప్రపాతా భృగవః తేషాం జలాని ...

రాఇత్యర్థః- తేషాంనిర్ఘోషైః.ప్రాక్రుష్టమివఆక్రోశంతమివ-పూర్వవత్ క్తః-శరదియేఘనాభవంతి తేశరద్ఘనాః- శరత్కాలపుష్పిణస్సప్తచ్ఛాదాదయః తైః భూభృత్రిభూతైః-జరయాకంపమానమివస్థితమిత్యర్థః-శరద్ఘనైరితిపాఠే బహువార్షికవృక్షైరిత్యర్థః-శరవణైరితివార్థః-తకారాంతోప్యస్తి- శరవణేజాతస్యకృపాచార్యస్యశారద్వతఇతినామదర్శనాత్-కీచకైః కీచకాఖ్యైర్వేణుభిః.తదాహామరః- వేణవఃకీచకాస్తేస్యుర్యేస్వనంత్యనిలోద్ధతాఇతి। ఆశీవిషోత్తమైఃనిశ్వసంతమివ సర్పశ్రేష్ఠనిశ్వాసైర్నిశ్వసంతమివ-అమర్షాత్ హనుమతి క్రోధాదిత్యర్థః-నీహారకృతగంభీరైః నీహారపూర్ణైః-గంభీరైశ్చ-గహ్వరైః గుహాభిః-ధ్యాననిరుద్ధేంద్రియస్థానీయైః-ధ్యాయంతమివస్థితం-నిరుద్ధేంద్రియద్వారాధ్యానారూఢమివస్థితమిత్యర్థః-మేఘపాదనిభైః మేఘావరోహనిభైః - పాదైః ప్రత్యంతపర్వతైః-ప్రక్రాంతమివగంతుముద్యుక్తమివ పూర్వవత్ క్తః-జృంభమాణమివగాత్రభంగంకుర్వాణమివ-అభ్రమాలిభిః మేఘమాలావద్భిః-బహుధాకీర్ణైః-హనుమత్పాదస్పర్శేనశిథిలైరిత్యర్థః-ధాతునిష్యందఃధాతుస్రావః-లతాపాదపానాంసంఘాతోయస్మిన్నితివ్యధికరణబహువ్రీహిః- రామదర్శనశీఘ్రేణరామదర్శనత్వరావతా॥౨౧॥ తేనేతి॥చూర్ణీకృతాస్సమశీర్యంత-యథాచూర్ణీకృతాభవంతితథాసమశీర్యంతేత్యర్థః॥౨౨॥సతమితి॥దక్షిణాత్ దక్షిణపారాత్ - ప్రార్థయన్గంతుమితి శేషః॥౨౩॥౨౪॥సమారుతఇతి॥సహరిశార్దూలఇతిసంబంధః-పితృతుల్యవేగవత్త్వంసూచయతిమారుతస్యేతి॥౨౫॥సతదేతి॥ తైర్భూతైః తత్రత్యజంతుభిః॥౨౬॥తస్యేతి॥రుగ్ణాఃశీర్ణాఇతియావత్-శక్రాయుధహతాఃవజ్రహతాః॥౨౭॥కందరాంతరేతి॥నభోభిందన్ నభోభిందన్నివ - మహత్త్వాయాంతాత్పర్యం॥౨౮॥ ప్రస్తేతి॥ ప్రస్తానివ్యావిద్ధానిచవసనానియాసాంతాః ప్రస్తవ్యావిద్ధవసనాః॥ ౨౯॥ అతిప్రమాణాఇతి॥ నిపీడితశిరోగ్రీవాః-శిథిలపతితశిలాతలైరితి శేషః॥

గీతమివవిస్పష్టైర్నానాప్రస్రవణస్వనైః * దేవదారుభిరత్యుచ్చైరూర్ధ్వబాహుమివస్థితమ్। ప్రపాతజలనిర్ఘోషైః ప్రాక్రుష్టమివసర్వతః * వేపమానమివశ్యామైః కంపమానైశ్శరద్ఘనైః। వేణుభిర్మారుతోద్ధూతైః కూజంతమివకీచకైః * నిశ్వసంతమివామర్షాద్ఘోరైరాశీవిషోత్తమైః। నీహారకృతగంభీరైర్ధ్యాయంతమివగహ్వరైః * మేఘపాదనిభైః పాదైః ప్రక్రాంతమివసర్వతః। జృంభమాణమివాకాశేశిఖరైరభ్రమాలిభిః * కూటైశ్చబహుధాకీర్ణైశ్శోభితంబహుకందరైః। సాలతాలాశ్వకర్ణైశ్చవంశైశ్చ బహుభిర్వృతమ్ * లతావితానైర్వితతైః పుష్పవద్భిరలంకృతమ్। నానామృగగణాకీర్ణంధాతునిష్యందభూషితమ్ * బహుప్రస్రవణోపేతంశిలాసంచయసంకటమ్। మహర్షియక్షగంధర్వకిన్నరోరగసేవితమ్ * లతాపాదపసంఘాతంసింహాధ్యుషితకందరమ్। వ్యాఘ్రసంఘసమాకీర్ణంస్వాదుమూలఫలద్రుమమ్ * తమారురోహహనుమాన్పర్వతంపవనాత్మజః। రామదర్శనశీఘ్రేణప్రహర్షేణాభిచోదితః॥ ౨౧ ॥ తేనపాదతలాక్రాంతారమ్యేషుగిరిసానుషు। సఘోషాస్సమశీర్యంతశిలాశ్చూర్ణీకృతాస్తతః॥౨౨॥సతమారుహ్యశైలేంద్రంవ్యవర్ధతమహాకపిః। దక్షిణాదుత్తరంపారంప్రార్థయన్లవణాంభసః॥౨౩ ॥అధిరుహ్యతతోవీరఃపర్వతంపవనాత్మజః। దదర్శసాగరంభీమంమీనోరగనిషేవితమ్॥౨౪॥సమారుతఇవాకాశంమారుతస్యాత్మసంభవః। ప్రపేదేహరిశార్దూలోదక్షిణాదుత్తరాందిశమ్॥౨౫॥సతదాపీడితస్తేనకపినాపర్వతోత్తమః। రరాససహతైర్భూతైః ప్రవిశన్వసుధాతలమ్ * కంపమానైశ్చశిఖరైః పతద్భిరపిచద్రుమైః॥౨౬॥తస్యోరువేగోన్మథితాఃపాదపాఃపుష్పశాలినః * నిపేతుర్భూతలేరుగ్ణాశ్శక్రాయుధహతాఇవ॥౨౭ ॥కందరాంతరసంస్థానాంపీడితానాంమహౌజసామ్ * సింహానాంనినదోభీమోనభోభిందన్సశుశ్రువే॥౨౮॥ స్రస్తవ్యావిద్ధవసనావ్యాకులీకృతభూషణాః * విద్యా

రాఇత్యర్థః- తేషాంనిర్ఘోషైః ఉత్కృష్టంక్రోశంతమివేత్యర్థః కర్తరి క్తః * వేపమానమితి॥శరదివనైః శరద్ఘనైః-సప్తపర్ణాదిశారదవృక్షసంఘైరిత్యర్థః * నిశ్వసంతమితి నీహారకృతానికృతనీహారాణినీహారరుద్ధానీత్యర్థః- తైర్గంభీరైశ్చగహ్వరైర్ధ్యాయంతమివ-నిరుద్ధేంద్రియద్వారాధ్యానారూఢమివస్థితమిత్యర్థః * మేఘేతి॥ మేఘపాదనిభైః పాదైః మేఘపాదాః మేఘప్రరోహాః-తేషాంనిభైః పాదైః ప్రత్యంతపర్వతైః-ప్రక్రాంతమివగచ్ఛంతమివజృంభమాణమివగాత్రభంగంకుర్వాణమివ-అభ్రమాలిభిః అభ్రంకషైః * లతేతి॥ధాతునిష్యందభూషితంధాతునిష్యందాః ధాతునిర్గమాః * బహ్వీతి॥శిలాసంచయసంకటంశిలాబాహుళ్యేనదుర్గం * తమితి॥రామదర్శనశీఘ్రేణఉత్కటేనదక్షిణాదుత్తరంపారంజిగమిషురితిశేషః॥౨౧॥ త్రస్తేతి॥త్రస్తేనత్రాసేనవ్యావిద్ధానివ్యత్యస్తానివసనానియా

౩౦½॥౩౧½॥సచేతి॥సవృక్షశిఖరోదగ్రః సవృక్షైఃశిఖరైఃఉదగ్రః శ్రేష్ఠః॥౩౨½॥౩౩½॥సఇతి॥కల్లోలాస్ఫాలవేలాంతంతరంగైరాస్ఫాల్యమానతీరోపాంతం॥ ౩౪½॥
************ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే-శ్రీరామాయణభూషణే-శృంగారతిలకాఖ్యానే-సుందరకాండవ్యాఖ్యానే-షట్పంచాశస్సర్గః.************
ఉత్పపాతనభోహరిరిత్యుక్తం-తల్లంఘనం రూపకేణ చతుర్భిర్వర్ణయతి సచంద్రేత్యాదినా॥ కారండవః జలకుక్కుటః-కాదంబః కలహంసః-కాదంబః కలహంసస్స్యాదిత్యమరః-అభ్రశైవాలశాద్వలం. మేఘస్యశైవాలత్వేన పర్యంతస్థశాద్వలత్వేనచ రూపణం-లోహితాంగః అంగారకః-సపవమహాగ్రహః మహాగ్రాహః యస్యతం ఐరావతస్యాభ్రమాతంగత్వేనాభ్రగామిత్వాత్తత్ర సంభవః-విలోలితం అవగాఢం · వాతసంఘాతజాతోర్మయ ఎవచంద్రాంశవః తైః శీతళజలవత్ భుజంగాదీనాం కమలోత్పలత్వేన రూపణం తత్తద్వర్ణభేదేన-అత్రగగనస్యార్ణవత్వేన చంద్రాదీనాం తదవయవకుముదాదిత్వేనచ రూపణాత్సావయవరూపకం-తస్యనారివేత్యుపమయా తిలతండులవత్సంసృష్టిః॥ ౪॥ అథతదేవోత్ప్రేక్షయా వర్ణయతి గ్రసమానఇవేత్యాదినా॥౬॥పాండరేతి॥ వ్యక్తావ్యక్తవాచిత్వేన అరుణశబ్దయోఃకథం చిదపునరుక్త్యమున్నేయం-యద్వా అరుణఃకృష్ణలోహితఇత్యమరశేషః।మహాభ్రాణిచకాశిరే-హనుమత్సంపర్కాదిత్యర్థః - అన్యథా వాజపేయశరద్వర్ణనవదభ్రవర్ణనస్యాసంగతత్వాపాతః హనుమతస్తైజస్విత్వేన మేఘానాం నానావర్ణత్వాపత్తిః సూర్యేందుసంపర్కవత్॥ ౭॥౮॥వివిధేతి॥వివిధేష్వభ్రఘనేషు మేఘసంఘాతేషు-ఆపన్నగోచరః ప్రాప్తవిషయః-లబ్ధమార్గ ఇతియావత్ ధవళాంబరః శుక్లవాసాః-దృశ్యాదృశ్యతనుః-మేఘాంతః ప్రవేశనిర్గమాభ్యామితిభావః-చం

ధర్వస్సముత్పేతుస్సహసాధరణీధరాత్ ॥౨౯½॥అతిప్రమాణాబలినోదీప్తజిహ్వామహావిషాః * నిపీడితశిరోగ్రీవావ్యవేష్టంత మహాహయః॥౩౦½॥ కిన్నరోరగగంధర్వయక్షవిద్యాధరాస్తదా * పీడితంతం నగవరంత్యక్త్వా గగనమాస్థితాః॥ ౩౧½ ॥సచభూమిధరశ్శ్రీమాన్బలినా తేనపీడితః * సవృక్షశిఖరోదగ్రః ప్రవివేశరసాతలమ్॥౩౨½॥దశయోజనవిస్తారస్త్రింశద్యోజనముచ్ఛ్రితః * ధరణ్యాం సమతాంయాతస్సబభూవధరాధరః॥ ౩౩½ ॥ సలిలం ఘయిషుర్భీమం సలీలం లవణార్ణవమ్ * కల్లోలాస్ఫాలవేలాంతముత్పపాతనభోహరిః॥౩౪½॥ఇతి శ్రీమత్సుందరకాండే-షట్పంచాశస్సర్గః.

సచంద్రకుముదం రమ్యం సార్కకారండవం శుభమ్ ।తిష్యశ్రవణకాదంబమభ్రశైవాలశాద్వలమ్॥౧॥పునర్వసుమహామీనం లోహితాంగమహాగ్రహమ్ । ఐరావతమహాద్వీపం స్వాతీహంసవిలోళితమ్ * వాతసంఘాతజాతోర్మిచంద్రాంశుశిశిరాంబుమత్ । భుజంగయక్షగంధర్వప్రబుద్ధకమలోత్పలమ్ * హనుమాన్మారుతగతిర్మహానౌరివసాగరమ్ ।అపారమపరిశ్రాంతః పుప్లువే గగనార్ణవమ్॥౪॥ గ్రసమానఇవాకాశం తారాధిపమివోల్లిఖన్ । హరన్నివసనక్షత్రం గగనం సార్కమండలమ్ * మారుతస్యాత్మజశ్శ్రీమాన్కపిర్వ్యోమచరో మహాన్ । హనుమాన్మేఘజాలాని వికర్షన్నివగచ్ఛతి॥౬॥పాండరారుణవర్ణాని నీలమాంజిష్ఠకానిచ । హరితారుణవర్ణాని మహాభ్రాణిచకాశిరే॥౭॥ ప్రవిశన్నభ్రజాలాని నిష్పతంశ్చపునః పునః । ప్రచ్ఛన్నశ్చప్రకాశశ్చచంద్రమా ఇవలక్ష్యతే॥౮॥వివిధాభ్రఘనాపన్నగోచరో ధవళాంబరః । దృశ్యాదృశ్యతనుర్వీరస్తదాచంద్రాయతేంబరే॥౯॥ తార్క్ష్యాయమాణో గగనే బభాసే వాయునందనః । దారయన్మేఘబృందాని నిష్పతంశ్చ పునః పునః * నదన్నాదేన మహతా మేఘస్వనసాంతాః॥౨౯½॥తి॥వ్యవేష్టంత కుండలీకృతశరీరా అజాయంత-వ్యచేష్టంతేతి పాఠే పీడయా అలుఠన్నిత్యర్థః॥౩౧½॥*సవృక్షేతి॥సవృక్షశిఖరోదగ్రః సవృక్షైఃశిఖరైఃఉదగ్రఃఉన్నతః*కల్లోలేతి॥కల్లోలాస్ఫాలవేలాంతం ఆస్ఫాల్యతఇత్యాస్ఫాలః కల్లోలానామాస్ఫాలో వేలాంతో యస్యతస్య॥౩౪½॥ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం శ్రీరామాయణతత్వదీపికాఖ్యాయాం సుందరకాండవ్యాఖ్యాయాం షట్పంచాశస్సర్గః.
లంఘనీయం గగనమర్ణవత్వేన నిరూపయతి॥ఆప్లుత్యేత్యాదినా। భుజంగయక్షగంధర్వా ఎవ ప్రబుద్ధకమలోత్పలాని యస్మింస్తత్॥సచంద్రేతి॥చంద్ర ఎవకుముదం-కారండవః జలపక్షివిశేషః-కాదంబః కలహంసః- లోహితాంగః అంగారకః-ఐరావతః ఇంద్రగజః-చంద్రాంశుశిశిరాంబుమత్ చంద్రాంశవ ఎవ శిశిరాంబు తదస్యాస్తీతి తద్వత్ -అత్రగగనస్యార్ణవత్వేన చంద్రాదీనాం తదవయవకుముదాదిత్వేనచ నిరూపణాత్ సావయవరూపకం॥౪॥తి॥తారాధిపముల్లిఖన్నివ నఖైరితి శేషః-హరన్నివగృహ్ణన్నివ॥౫॥౬॥తి॥మహాభ్రాణీత్యస్యకపినాకృష్యమాణానీతి శేషః॥౭॥౮॥ వివిధేతి॥వివిధాభ్రఘనాపన్నగోచరః వివిధేష్వభ్రఘనేషు మేఘసంఘాతేష్వాపన్నః

ద్రాయతే చంద్ర ఇవాచరతి॥౧౧॥ తార్క్ష్యాయమాణ ఇతి॥ తార్క్ష్య ఇవాచరన్ తార్క్ష్యాయమాణః- ఉభయతో పమానాదాచారే కర్తుః క్యజ్ సలోపశ్చేతి క్యజ్॥ ౧౨॥ పర్వతేంద్రమితి॥ సునాభం మైనాకం॥౧౩॥ స ఇతి॥ కించిదనుసంప్రాప్తః మైనాకాత్పరం కంచిత్ ప్రదేశం ప్రాప్తః॥౧౪॥౧౫॥ స తమితి॥ లాలసః సాభిలాషః తం దేశం సుహృదావాససమీపప్రదేశం॥౧౬॥ తస్యేతి॥ నానద్యమానస్య పునః పునర్భృశం నదత ఇత్యర్థః- ఫలతీవ దళతీవ॥౧౭॥ యే త్విత్యాది ॥ వాతనున్నస్య వాతసంఘట్టితస్య- ఘోషం ఊరువేగమితి- ఊరువేగజన్యం ఘోషమిత్యర్థః॥౧౯॥ తే దీనమనస ఇతి॥ అనిష్టశ్రవణశంకయేతి భావః॥౨౦॥౨౧॥౨౩॥ తస్యేతి ॥ నిశమ్య- జ్ఞాత్వేత్యర్థః- యద్వా దృష్ట్వా చేత్యధ్యాహార్యం- అన్యథా బాహూరువేగపదానన్వయాత్ ॥౨౪॥ సముత్పేతురిత్యుక్తం వివృణోతి తే నగాగ్రాదితి ॥ నగాగ్రాత్ వృక్షాగ్రాత్ -సముపద్యంత సంఘీభూతాః॥౨౫॥ త ఇతి॥ ప్రీతా ఇతి హేతుగర్భం విశేషణం - యథా మనుష్యాః దూరస్థస్వకీయానయనాయ వాసాంసి ధూన్వంతి తథా వానరాశ్చాన్యోన్యాహ్వానాయ పుష్పితశాఖాః గృహీత్వా- ప్రశాఖాః ప్రాగ్రశాఖాః సమావిధ్యంత పర్యభ్రామయన్॥౨౬॥౨౭॥ తమితి॥ అభ్రఘనసంకాశం అభ్రసమూహతుల్యం॥౨౮॥ తతస్త్వితి॥ నిపపాత నిర్భరమాక్రాంతవాన్॥౨౯॥ హర్షేణేతి॥ పపాతేతి॥ అచ్ఛిన్నపక్షస్య పాతాసంభవాచ్ఛిన్నపక్ష ఇత్యుక్తం॥౩౦॥

మహాస్వనః । ప్రవరాన్ రాక్షసాన్ హత్వా నామ విశ్రావ్య చాత్మనః * ఆకులాం నగరీం కృత్వా వ్యథయిత్వా చ రావణమ్ । అర్దయిత్వా బలం ఘోరం వైదేహీమభివాద్య చ * ఆజగామ మహాతేజాః పునర్మధ్యేన సాగరమ్॥౧౨॥ పర్వతేంద్రం సునాభం చ సముపస్పృశ్య వీర్యవాన్ * జ్యాముక్త ఇవ నారాచో మహావేగోభ్యుపాగతః॥౧౩॥ స కించిదనుసంప్రాప్తస్సమాలోక్య మహాగిరిమ్ * మహేంద్రం మేఘసంకాశం ననాద హరిపుంగవః॥౧౪॥ స పూరయామాస కపిర్దిశో దశ సమంతతః * నదన్నాదేన మహతా మేఘస్వనమహాస్వనః॥౧౫॥ స తం దేశమనుప్రాప్తస్సుహృద్దర్శనలాలసః * ననాద హరిశార్దూలో లాంగూలం చాప్యకంపయత్ ॥౧౬॥ తస్య నానద్యమానస్య సుపర్ణచరితే పథి * ఫలతీవాస్య ఘోషేణ గగనం సార్కమండలమ్॥౧౭॥ యే తు తత్రోత్తరే తీరే సముద్రస్య మహాబలాః * పూర్వం సంవిష్ఠితాః శూరా వాయుపుత్రదిదృక్షవః । మహతో వాయునున్నస్య తోయదస్యేవ గర్జితమ్ * శుశ్రువుస్తే తదా ఘోషమూరువేగం హనూమతః॥౧౯॥ తే దీనమనసస్సర్వే శుశ్రువుః కాననౌకసః * వానరేంద్రస్య నిర్ఘోషం పర్జన్యనినదోపమమ్॥౨౦॥ నిశమ్య నదతో నాదం వానరాస్తే సమంతతః * బభూవురుత్సుకాస్సర్వే సుహృద్దర్శనకాంక్షిణః॥ ౨౧॥ జాంబవాన్స హరిశ్రేష్ఠః ప్రీతిసంహృష్టమానసః * ఉపామంత్ర్య హరీన్సర్వానిదం వచనమబ్రవీత్ । సర్వథా కృతకార్యోసౌ హనూమాన్నాత్ర సంశయః * న హ్యస్యాకృతకార్యస్య నాద ఏవంవిధో భవేత్ ॥౨౩॥ తస్య బాహూరువేగం చ నినాదం చ మహాత్మనః * నిశమ్య హరయో హృష్టాస్సముత్పేతుస్తతస్తతః॥౨౪॥ తే నగాగ్రాన్నగాగ్రాణి శిఖరాచ్ఛిఖరాణి చ * ప్రహృష్టాస్సమపద్యంత హనూమంతం దిదృక్షవః॥౨౫॥ తే ప్రీతాః పాదపాగ్రేషు గృహ్య శాఖాస్సువిష్ఠితాః * వాసాంసీవ ప్రశాఖాశ్చ సమావిధ్యంత వానరాః॥౨౬॥ గిరిగహ్వరసంలీనో యథా గర్జతి మారుతః * ఏవం జగర్జ బలవాన్హనూమాన్మారుతాత్మజః॥౨౭॥ తమభ్రఘనసంకాశమాపతంతం మహాకపిమ్ * దృష్ట్వా తే వానరాస్సర్వే తస్థుః ప్రాంజలయస్తదా॥౨౮॥ తతస్తు వేగవాంస్తస్య గిరేర్గిరినిభః కపిః * నిపపాత మహేంద్రస్య శిఖరే పాదపాకులే॥౨౯॥ హర్షేణాపూర్యమాణోసౌ రమ్యే పర్వతనిర్ఝరే * ఛిన్నపక్ష ఇవాకా

ప్రాప్తః గోచరో మార్గో యేన సః- దృశ్యాదృశ్యతనుః మేఘాంతః ప్రవేశనిష్క్రమాభ్యామితి భావః॥౧౨॥ పర్వతేంద్రమితి॥ సునాభం మైనాకం॥౧౬॥ తస్యేతి॥ ఫలతీవ దళతీవ॥౧౭॥ తి॥ యే పూర్వం సంవిష్ఠితాః తే తోయదనిస్వనమివ ఊరువేగం తజ్జన్యం ఘోషం శుశ్రువురిత్యన్వయః॥౧౯॥ తి॥ వానరేంద్రస్య నిర్ఘోషం తదీయసింహనాదం ౨౦॥ తి॥ సుహృద్దర్శనకాంక్షిణః తేన శబ్దేన హనూమానేవైతీతి నిశ్చిత్య తద్దర్శనలాలసాః॥౨౩॥ తి॥ బాహూరువేగం తజ్జన్యశబ్దం నినాదం చ కంఠశబ్దం చ॥౨౪॥ నగాగ్రాత్ స్వాశ్రయాదూర్ధ్వదేశస్థాని నగాగ్రాణీత్యర్థః॥౨౫॥ తే ప్రీతా ఇతి॥ పాదపాగ్రేషు నిష్ఠితాః ప్రశాఖాః ప్రాగ్రశాఖాః వాసాంసీవ సమావిధ్యంత వ్యాధున్వన్॥ ౨౭॥ తమితి॥ అభ్రఘనసంకాశం మేఘసమూహసదృశం- అంచితాయతదీర్ఘాణి దీర్ఘశబ్దసన్నిధానాదాయతశబ్దేన స్థౌల్యముచ్యతే॥౨౮॥ తి॥ తతో గిరేః అరిష్టాఖ్యాద్రేః ప్లుతః కపిః- తస్య మహేంద్రస్య గిరేః శిఖరే నిపపాత అనేనావిశ్రమమాగమనం ధ్వనితం॥౨౯॥ తి॥ ఛిన్నపక్షో ధరణీధర ఇవాకాశాత్పాత హర్షేణాపూర్యమా

౩౨॥ ప్రహృష్టవదనా ఇతి॥ ప్రహృష్టవదనాః ప్రసన్నముఖాః ఆసన్నితి శేషః-అరోగం కుశలినమిత్యర్థః-ఉపాయనాని ఉపహారాః॥౩౩-౩౪॥ హనుమాం స్త్విత్యాది॥ కుమారమంగదం చేతి-స్వామిత్వాదితి భావః॥౩౮॥ తత ఇతి॥ భవత్ అభవత్-అనిత్యత్వాదడభావః॥౪౦॥ క్ష్వేళంతీతి॥ క్ష్వేళంతి సింహనాదం కుర్వంతి- నదంతి అవ్యక్తశబ్దం కుర్వంతి-గర్జంతి వృషభనాదం కుర్వంతి-కిలికిలాం స్వజాత్యుచితకిలికిలాశబ్దం॥౪౧॥ కేచిదితి॥ అంచితాయతదీర్ఘాణి - అత్ర దీర్ఘపదసన్నిధానాదాయతపదం స్థూలపరం-ప్రవివ్యధుః-లాంగూలానుద్ధృత్య భూమావతాడయన్నిత్యర్థః॥౪౨॥ అపరే చేతి॥ సంస్పృశంతి-ఆలింగంతీత్యర్థః॥౪౩॥౪౪॥ సత్త్వ ఇతి॥ అవప్లుత్య విస్తీర్ణమిత్యంగదేతరవ్యావృత్తిః - పునరాగత ఇత్యంగదవ్యావృత్తిః॥౪౫॥౪౬-౪౭॥౪౯॥౫౦॥ హనూమతేతి॥ కీర్తిమతేతి హనుమద్విశేషణం-యశస్వినేత్యంగదవిశేషణం- భృత్యకీర్త్యా స్వామినః కీర్తిః-అన్యథా పౌనరుక్త్యాత్ -యద్వా బుద్ధినుత్త్వజన్యా కీర్తిః-శౌర్యజన్యం యశః॥౫౧॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే-శృంగారతిలకాఖ్యానే - సుందరకాండవ్యాఖ్యానే - సప్తపంచాశస్సర్గః.****************** తతస్తస్యేత్యాది॥౧॥ తమితి॥ కార్యవృత్తాంతం కార్యవిషయ

శాత్పపాతధరణీధరః॥౩౦-౩౧॥ తతస్తేప్రీతమనసస్సర్వే వానరపుంగవాః * హనుమంతం మహాత్మానం పరివార్యోపతస్థిరే। పరివార్య చ తే సర్వే పరాం ప్రీతిముపాగతాః॥౩౨॥ ప్రహృష్టవదనాస్సర్వే తమరోగముపాగతమ్ ।ఉపాయనాని చాదాయ మూలాని చ ఫలాని చ * ప్రత్యర్చయన్హరిశ్రేష్ఠం హరయో మారుతాత్మజమ్॥ ౩౩,౩౪ ॥హనుమాంస్తు గురూన్వృద్ధాన్ జాంబవత్ప్రముఖాం స్తదా * కుమారమంగదం చైవ సోవందత మహాకపిః॥౩౮॥ స తాభ్యాం పూజితః పూజ్యః కపిభిశ్చ ప్రసాదితః * దృష్టా సీతేతి విక్రాంతస్సంక్షేపేణ న్యవేదయత్ ॥౩౯॥ నిషసాద చ హస్తేన గృహీత్వా వాలినస్సుతమ్* రమణీయే వనోద్దేశే మహేంద్రస్య గిరేస్తదా ।హనుమానబ్రవీద్ధృష్టస్తదా తాన్వానరర్షభాన్॥౩౭॥ అశోకవనికాసంస్థా దృష్టా సా జనకాత్మజా।రక్ష్యమాణా సుఘోరాభీ రాక్షసీభిరనిందితా * ఏకవేణీధరా బాలా రామదర్శనలాలసా ।ఉపవాసపరిశ్రాంతా జటిలా మలినా కృశా॥౩౮॥ తతో దృష్టేతి వచనం మహార్థమమృతోపమమ్ ।నిశమ్య మారుతేస్సర్వే ముదితా వానరాభవన్॥౪౦॥ క్ష్వేళంత్యన్యే నదంత్యన్యే గర్జంత్యన్యే మహాబలాః । చక్రుః కిలికిలామన్యే ప్రతిగర్జంతి చాపరే॥౪౧॥ కేచిదుచ్ఛ్రితలాంగూలాః ప్రహృష్టాః కపికుంజరాః ।అంచితాయతదీర్ఘాణి లాంగూలాని ప్రవివ్యధుః॥౪౨॥ అపరే చ హనూమంతం వానరా వారణోపమమ్ ।ఆప్లుత్య గిరిశృంగేభ్యస్సంస్పృశంతి స్మ హర్షితాః॥౪౩॥ ఉక్తవాక్యం హనూమంతమంగదస్తమథాబ్రవీత్ సర్వేషాం హరివీరాణాం మధ్యే వచనముత్తమమ్॥౪౪॥ సత్త్వే వీర్యే న తే కశ్చిత్సమో వానర విద్యతే ।యదవప్లుత్య విస్తీర్ణం సాగరం పునరాగతః॥౪౫॥ అహో స్వామిని తే భక్తిరహో వీర్యమహో ధృతిః ।దిష్ట్యా దృష్టా త్వయా దేవీ రామపత్నీ యశస్వినీ * దిష్ట్యా త్యక్ష్యతి కాకుత్స్థశ్శోకం సీతావియోగజమ్॥౪౬-౪౭॥ తతోంగదం హనూమంతం జాంబవంతం చ వానరాః * పరివార్య ప్రముదితా భేజిరే విపులాశ్శిలాః॥౪౮॥ శ్రోతుకామాస్సముద్రస్య లంఘనం వానరోత్తమాః * దర్శనం చాపి లంకాయాస్సీతాయా రావణస్య చ ।తస్థుః ప్రాంజలయస్సర్వే హనుమద్వదనోన్ముఖాః॥౪౯॥ తస్థౌ తత్రాంగదశ్శ్రీమాన్వానరైర్బహుభిర్వృతః ।ఉపాస్యమానో విబుధైర్దివి దేవపతిర్యథా॥౫౦॥ హనూమతా కీర్తిమతా యశస్వినా తథాంగదేనాంగదబద్ధబాహునా । ముదా తదాధ్యాసితమున్నతం మహన్మహీధరాగ్రం జ్వలితం శ్రియాభవత్॥౫౧॥ ఇతి శ్రీమత్సుందరకాండే - సప్తపంచాశస్సర్గః. ****

తతస్తస్య గిరేశ్శృంగే మహేంద్రస్య మహాబలాః।హనుమత్ప్రముఖాః ప్రీతిం హరయో జగ్ముర్ఉత్తమామ్॥౧॥ తం తతః ప్రీతిసంహృష్టః ప్రీతిమంతం

ణః పూర్యమాణహృదయః పర్వతనిర్ఘరైర్నిర్ఘర ప్రవర్తకైశ్శిఖరైరిత్యర్థ ఇత్యేకే-శ్రమనివృత్తయే జలఏవ పతితి ఇత్యన్యే॥౩౦॥౩౪॥తి॥ తాభ్యాం జాంబవదంగదాభ్యాం ప్రసాదితః- ప్రసన్నదృష్ట్యా కారితాత్మనిరీక్షణః॥౩౫॥౪౧॥తి॥ ఆయతాంచితదీర్ఘాణి ఆయామో విస్తారః స్థౌల్యమిత్యన్యే॥౪౨॥౪౫॥తి॥ అహో ఇతి॥ తవ స్వామిభక్త్యాదికమాశ్చర్యమిత్యర్థః॥౪౯॥తి॥ వివిధైర్దేవైరుపాస్యమాన ఇత్యర్థః॥౫౦॥ హనూమతేతి॥ యశస్వినేతి అంగదవిశేషణం అతో న పునరుక్తిః॥ ౫౧ ॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం సుందరకాండవ్యాఖ్యాయాం సప్తపంచాశస్సర్గః. **************************

వృత్తాంతం సీతాదర్శనవిషయవృత్తాంతం॥౨॥కథమితి॥కథం కేన ప్రకారేణ-కథంవృత్తః కీదృగ్వ్యాపారః॥౩॥తత్త్వత ఇతి॥తత్త్వకథనస్య ప్రయోజనమాహ శ్రుతార్థా ఇత్యాది॥౪॥యశ్చేతి॥తత్ర రామసన్నిధౌ యోఽర్థో వక్తవ్యః వక్తుమర్హః-యచ్చ రక్షితవ్యం గోప్తవ్యం తత్-ఆత్మవాన్ బుద్ధిమాన్-భవాన్ వ్యాకరోతు॥౫॥౬॥ప్రత్యక్షమేవేతి॥ఇదం నవక్తవ్యమేవేతి భావః-ఆప్లుతః ఆప్లుతోఽస్మి-పారం గంతుమితి శేషః-సమాహితః ఏకాగ్రః-ఇత్యేతద్భవతాం ప్రత్యక్షమేవేతి సంబంధః॥౭॥ గచ్ఛత ఇత్యాది॥విఘ్నరూపమివ-వస్తుతో నతథేతి భావః-పశ్యామీత్యాదౌ వ్యత్యయేన లట్-శిఖరం విఘ్నరూపమివాభవత్-తత్ పశ్యామీతి యోజనా॥౮॥స్థితమితి॥ మే నేఇతలిట్యుత్తమపురుషైకవచనం-పరోక్షత్వాద్యభావేపిచ్ఛాందసం-అమనిషీత్యర్థః॥౯॥ఉపసంగమ్యేతి॥ గమనదశాయాముపరిపాతయామాసేతి సూచితం వివృణోతి భేత్తవ్యోయమిత్యాదినా॥౯॥౧౦॥౧౧॥పితృవ్యం చేతి॥పితృవ్యత్వే హేతుమాహ సఖాయమితి-పితృసఖత్వాత్ పితృవ్యత్వవ్యపదేశ ఇత్యర్థః॥ ౧౨॥ పక్షవంత ఇతి॥ఛందతః యథేచ్ఛం॥౧౩॥౧౪॥అహంత్వితి॥ మోక్షణప్రకారమాహ ప్రక్షిప్తోస్మి మహార్ణవ ఇతి॥౧౫॥రామస్య చేతి॥సాహ్యే సాహాయ్యే - సాహాయ్యకరణే హేతుమాహ రామో ధర్మభృతాం శ్రేష్ఠ ఇతి॥౧౬॥ఏతచ్ఛ్రుత్వేతి॥ఉద్యతం ఉద్యుక్తం॥౧౭॥ తేనచేతి ॥ అనుజ్ఞాతః అస్మీతి శేషః వపుష్మతా పూర్వ-లవపుషా - మానుషేణ శరీరేణాంతర్హితః శైలేనతు శరీరేణ మహోదధౌ సాగరోపరి స్థిత ఇతి శేషః-సవై దత్తవరశ్శైలో బభూవావస్థితస్తథేతి ప్రథమసర్గోక్తేః। ప్రతిప్రయాణే

మహాకపిమ్ । జాంబవాన్ కార్యవృత్తాంతమపృచ్ఛదనిలాత్మజమ్॥౨॥కథం దృష్టా త్వయా దేవీ కథం వా తత్ర వర్తతే ।తస్యాం వా స కథం వృత్తః క్రూరకర్మా దశాననః॥౩॥తత్త్వతస్సర్వమేతన్నః ప్రబ్రూహి త్వం మహాకపే । శ్రుతార్థాశ్చింతయిష్యామో భూయః కార్యవినిశ్చయమ్॥౪॥యశ్చార్థస్తత్ర వక్తవ్యో గతైరస్మాభిరాత్మవాన్ । రక్షితవ్యం చ యత్తత్ర తద్భవాన్ వ్యాకరోతు నః॥౫॥స నియుక్తస్తతస్తేన సంప్రహృష్టతనూరుహః । ప్రణమ్య శిరసా దేవ్యై సీతాయై ప్రత్యభాషత॥౬॥ప్రత్యక్షమేవ భవతాం మహేంద్రాగ్రాత్ ఖమాప్లుతః ।ఉదధేర్దక్షిణం పారం కాంక్షమాణస్సమాహితః ॥౭॥గచ్ఛతశ్చ హి మే ఘోరం విఘ్నరూపమివాభవత్। కాంచనం శిఖరం దివ్యం పశ్యామి సుమనోహరమ్॥౮॥స్థితం పంథానమావృత్య మేనే విఘ్నం చ తం నగమ్॥౯॥ఉపసంగమ్య తం దివ్యం కాంచనం నగసత్తమమ్ ✱ కృతా మే మనసా బుద్ధిర్భేత్తవ్యోయం మయేతి చ॥౯॥ ప్రహతం చ మయా తస్య లాంగూలేన మహాగిరేః ✱ శిఖరం సూర్యసంకాశం వ్యశీర్యత సహస్రధా॥౧౦॥వ్యవసాయం చ తం బుద్ధ్వా స హోవాచ మహాగిరిః ✱ పుత్రేతి మధురాం వాణీం మనః ప్రహ్లాదయన్నివ॥౧౧॥పితృవ్యం చాపి మాం విద్ధి సఖాయం మాతరిశ్వనః ✱ మైనాకమితి విఖ్యాతం నివసంతం మహోదధౌ॥ ౧౨॥పక్షవంతః పురా పుత్ర బభూవుః పర్వతోత్తమాః ✱ ఛందతః పృథివీం చేరుర్బాధమానాస్సమంతతః॥౧౩॥శ్రుత్వా నగానాం చరితం మహేంద్రః పాకశాసనః✱ చిచ్ఛేద భగవాన్ పక్షాన్ వజ్రేణైషాం సహస్రశః॥౧౪॥అహం తు మోక్షితస్తస్మాత్ తవ పిత్రా మహాత్మనా ✱ మారుతేన తదా వత్స ప్రక్షిప్తోస్మి మహార్ణవే॥౧౫॥రామస్య చ మయా సాహ్యే వర్తితవ్యమరిందమ ✱ రామో ధర్మభృతాం శ్రేష్ఠో మహేంద్రసమవిక్రమః ॥ ౧౬॥ఏతచ్ఛ్రుత్వా వచస్తస్య మైనాకస్య మహాత్మనః ✱ కార్యమావేద్య తు గిరేరుద్యతం చ మనో మమ॥౧౭॥ తేన చాహమనుజ్ఞాతో మైనాకేన మహాత్మనా ✱ స చాప్యంతర్హితశ్శైలో మానుషేణ వపుష్మతా ।శరీరేణ మహాశైలశ్శైలేన చ మహోదధౌ॥౧౮॥ఉత్తమం జవమాస్థాయ శేషం పంథానమాస్థితః ।తతోహం సుచిరం కాలం వేగేనాభ్యగమం పథి॥౧౯॥తతః పశ్యామ్యహం దేవీం సురసాం నాగమాతరమ్।సముద్రమధ్యే సా దేవీ వచనం మామభాషత॥౨౦॥మమ భక్షః ప్రదిష్టస్త్వమమరైర్హరిసత్తమ । అతస్త్వాం భక్షయిష్యామి విహితస్త్వం చిరస్య మే॥౨౧॥ఏవముక్తస్సురసయా ప్రాంజలిః ప్రణతస్స్థితః । వివ

తి॥హనుమత్ప్రముఖాః పరస్పరం మిళితా ఇతి శేషః॥౧॥తి॥కార్యవిషయం వృత్తాంతం॥౨॥కథమితి॥దశాననః-కథంవృత్తః కీదృగ్వ్యాపారః॥౪॥ యశ్చేతి॥యత్ర రామసన్నిధౌ రక్షితవ్యం గోపనీయం-అవక్తవ్యమితి యావత్ ఆత్మవాన్ భవాన్॥౭॥గచ్ఛత ఇతి॥పశ్యామి అపశ్యం॥౮॥స్థితమితి॥ మేన ఇతి॥లిడుత్తమపురుషైకవచనం॥౧౦॥తి॥వ్యవసాయం స్వభేదనరూపం॥౧౨॥తి॥ఛందతః స్వేచ్ఛయేత్యర్థః॥౧౩॥తి॥చరితం ప్రజాబాధనరూపం॥౧౪॥✱తి॥ మోచనప్రకారమాహ మారుతేనేతి॥౧౫॥సాహ్యే సాహాయ్యే-తత్ర హేతుః ధర్మభృతాం శ్రేష్ఠ ఇత్యాది॥౧౬॥తి॥ఉద్యతం-అగ్రే చలితం(౧౭)స చేతి॥వపుష్మతా పూర్వ-ల్యవతా మానుషేణ శరీరేణాంతర్హితః శైలేన

చపర్వతేంద్రంసునాభంచసముపస్పృశ్యవీర్యవానిత్యుక్తం।హిరణ్యనాభంశైలేంద్రంకాంచనంపశ్యమైథిలీతిరామేణచోక్తం॥౧౯॥౨౫॥కథమితి॥ విషయేసతీ స్వరాజ్యేవసంతీ॥౨౬॥ఏవముక్తఇతి॥తతఇతి-అర్ధగుణవిస్తారః-అత్రార్ధశబ్దఃఏకదేశవాచీ-కించిదధికవిస్తారోభవమిత్యర్థః · ఏవమేవార్థః-ప్రథమసర్గోక్తశత యోజనవిస్తారస్తువిరుద్ధః తద్గ్రంథఃకల్పితశ్చేత్యుక్తం॥౨౮॥మత్ప్రమాణేతి॥వ్యాదితంవ్యాత్తం॥౨౯॥తద్దృష్ట్వేతి॥హ్రస్వత్వంవిశేషయతి-అంగుష్ఠమాత్రకఇతి॥ ౩౦॥౩౧॥అర్థసిద్ధ్యాఇతి॥సమానయసంయోజయ॥౩౨॥తతోహమితి॥సాధుసాధ్వీతిదీర్ఘశ్ఛాందసః॥౩౩॥౩౬॥అధోభాగేనేతి॥సలిలేశయాంసలిలేస్థితాం॥౩౭॥ ప్రహస్యేతి॥అవస్థితందృఢభూతం-అసంభ్రాంతంఅవ్యగ్రం॥ ౩౯॥బాఢమితి॥తస్యాఃఆస్యప్రమాణాదధికంయథాతథా- కాయంఆత్మదేహం · అపూరయంఅవర్ధ యంమయివృద్ధేసాప్యవర్ధిష్టేత్యర్థః॥౪౦॥నచేతి॥అయంకామరూపిణీమాం-సాధుసమ్యక్ -నబుబుధేనజ్ఞాతవతీ-మమాకృతంనికృతంమయాకృతాంనికృతింవా- నబు

ద్ధవదనోభూత్వా వాక్యంచేదముదీరయమ్॥౨౩॥రామోదాశరథిశ్శ్రీమాన్ప్రవిష్టోదండకావనమ్ । లక్ష్మణేనసహభ్రాత్రా సీతయాచపరంతపః॥ ౨౪॥తస్యసీతాహృతాభార్యారావణేనదురాత్మనా ।తస్యాస్సకాశందూతోహంగమిష్యేరామశాసనాత్॥ ౨౫ ॥కర్తుమర్హసిరామస్యసాహా య్యంవిషయేసతీ ।అథవామైథిలీందృష్ట్వారామంచాక్లిష్టకారిణమ్ ✱ ఆగమిష్యామితేవక్త్రంసత్యంప్రతిశృణోమితే॥౨౬॥ఏవముక్తామయాసాతు సురసాకామరూపిణీ ✱ అబ్రవీన్నాతివర్తేతకశ్చిదేషవరోమమ॥౨౭॥ఏవముక్తస్సురసయాదశయోజనమాయతః ✱ తతోర్ధగుణవిస్తారోబభూ వాహంక్షణేనతు॥౨౮॥మత్ప్రమాణానురూపంచవ్యాదితంతుముఖంతయా॥ ౨౯ ॥తద్దృష్ట్వావ్యాదితంచాస్యంహ్రస్వంహ్యకరవంవపుః ।తస్మిన్ముహూర్తేచపునర్బభూవాంగుష్ఠమాత్రకః॥౩౦॥అభిపత్యాశుతద్వక్త్రంనిర్గతోహంతతఃక్షణాత్ ।అబ్రవీత్సురసాదేవీస్వేనరూపేణమాంపునః॥ అర్థసిద్ధ్యైహరిశ్రేష్ఠగచ్ఛసౌమ్యయథాసుఖమ్ ।సమానయచవైదేహీంరాఘవేణమహాత్మనా ✱సుఖీభవమహాబాహోప్రీతాస్మితవవానర॥౩౨॥ తతోహంసాధుసాధ్వీతిసర్వభూతైఃప్రశంసితః ॥ ౩౩ ॥ తతోంతరిక్షంవిపులంప్లుతోహంగరుడోయథా । ఛాయామేనిగృహీతాచనచపశ్యామి కించన॥ ౩౪ ॥ సోహంవిగతవేగస్తుదిశోదశవిలోకయన్ । నకించిత్తత్రపశ్యామియేనమేపహృతాగతిః ॥ ౩౫ ॥ తతోమేబుద్ధిరుత్పన్నాకింనామగగ నేమమ । ఈదృశోవిఘ్నఉత్పన్నోరూపంయత్రనదృశ్యతే॥౩౬॥అధోభాగేనమేదృష్టిశ్శోచతాపాతితామయా ।తతోద్రాక్షమహంభీమాంరాక్ష సీంసలిలేశయామ్॥౩౭॥ప్రహస్యచమహానాదముక్తోహంభీమయాతయా।అవస్థితమసంభ్రాంతమిదంవాక్యమశోభనమ్॥౩౮॥క్వాసిగంతామహా కాయక్షుధితాయామమేప్సితః ।భక్షఃప్రీణయమేదేహంచిరమాహారవర్జితమ్॥౩౯॥బాఢమిత్యేవతాంవాణీంప్రత్యగృహ్ణామహంతతః ।ఆస్యప్ర మాణాదధికంతస్యాఃకాయమపూరయమ్✱తస్యాశ్చాస్యంమహద్భీమంవర్ధతేమమభక్షణే॥౪౦॥నచమాంసాతుబుబుధేమమవానికృతంకృతమ్॥ ౪౧॥తతోహంవిపులంరూపంసంక్షిప్యనిమిషాంతరాత్ ।తస్యాహృదయమాదాయప్రపతామినభస్స్థలమ్॥౪౨॥సావిసృష్టభుజాభీమాపపాతలవణాం

శిలారూపేణశరీరేణతుమహాబాహోదధౌసాగరోపరిస్థితఇతిశేషః॥౨౧॥మమేతి॥ప్రదిష్టఃదత్తః-విహితఃలబ్ధః॥౨౫॥తస్యాఇతి॥విషయేసతీవిషయవాసినీ॥౨౬॥తి॥ నాతివ ర్తేతనాతిక్రమేతమాంప్రాప్తోమదాహారతాంప్రాప్తోనగచ్ఛేదిత్యర్థః॥౨౭॥ ఏవమితి ॥ తతోర్ధగుణవిస్తారఃతతోదశయోజనాదర్ధస్యపంచయోజనస్యగుణఆవృ త్తిఃతద్విస్తారోదశయోజనవిస్తారః- ప్రథమసర్గేదశయోజనవిస్తారోక్త్యనుగుణ్యేనైవంవ్యాఖ్యాతం॥౨౯॥తి॥హ్రస్వంస్వశరీరమితిశేషః - తదేవాహ-అంగుష్ఠస మ్మితఇతిదేహఇతిశేషః॥౩౧॥అర్థేతి॥సమానయసంగమయ॥౩౨॥తతఇతి॥సాధుసాధ్వీత్యత్రదీర్ఘఆర్షః॥౩౩॥తతఇతి॥నపశ్యామినాపశ్యం॥౩౪॥తి॥ యేనగతిర్విహ తాతత్కించిన్నపశ్యామినాపశ్యమిత్యన్వయః॥౩౭॥తి॥అవస్థితంనిశ్చేష్టంతథాప్యసంభ్రాంతంభయహీనంమాంలక్షీకృత్యేదంవాక్యమహమముక్తఇత్యన్వయః॥౩౮॥తి॥ మమేప్సితోభక్షస్త్వమతోమెదేహంప్రీణయేత్యన్వయః॥౩౯॥ఆస్యేతి॥తస్యాఆస్యప్రమాణాదధికంకాయంఆత్మనఃకాయంఅపూరయం-వర్ధితవాన్ ॥౪౦॥ నచే తి॥సామాంనబుబుధే అయంకామరూపీతిమాంనజ్ఞాతవతీత్యర్థః॥మమకృతంవికృతం-సామయాకృతంవికారస్వరూపంవానబుబుధే॥౪౧ ॥ తద్విక్రుతంకిమిత్యతఆహ॥

బుద్ధేః॥౪౧॥నికృతిమేవదర్శయతితతోహమితి॥౪౨॥ సేతి॥విసృష్టభుజావిసృష్టసంధికభుజా॥౪౩॥శృణోమీతి॥హేత్యనంతరమితికరణంబోధ్యం॥౪౪॥తామితి॥ కృత్యమాత్యయికంస్మరన్-ప్రాణాంతికంతత్కార్యమవిచింతయన్నిత్యర్థః॥౪౫౹౪౬॥రా॥జిఘాంసంతీమిత్యాది॥ప్రవిశం ప్రావిశం॥౪౮౹౪౯॥భీతయేత్యాది॥భీతయాతయానార్యా-అశేషత ఇత్యనంతరమితికరణంద్రష్టవ్యం॥౫౦॥తత్రేతి॥సర్వరాత్రంసర్వాంరాత్రిం-అహస్సర్వేత్యాదినాసమాసాంతోచ్-అత్యంతసంయోగే ద్వితీయా॰ తత్రలంకాయాం-విచిన్వన్ అనంతరంరావణాంతఃపురమపిగతస్సన్ సుమధ్యమాంనాపశ్యం ॥ రా ॥ తత్రేతి॥సర్వరాత్రంసర్వాంరాత్రిం-అహస్సర్వైకదేశసంఖ్యాతపుణ్యాచ్చరాత్రేరిత్యచ్ ప్రత్యయః కాలాధ్వనోరత్యంతసంయోగ ఇతి ద్వితీయా.తత్రాహంమధ్యరాత్రే త్వితిపాఠస్సాధుః॥౫౧॥రా॥తత ఇతి ॥ ఉపలక్షయే ఉపాలక్షయం॥౫౨॥శోచతాచేతి॥విక్రుష్టేనవిప్రకృష్టేన-అతిదీర్ఘేణేతియావత్ ॥౫౩॥స ప్రాకారమితి॥బహుపాదపం-అనేకపాదపప్రమాణమితి ప్రాకారవిశేషణం॥౫౩౪॥అశోకేతి-శింశుపాపాదపః-అస్తీతిశేషః॥౫౪॥అదూరే శింశుపావృక్షాదిత్యాది॥శింశుపావృక్షాత్ శింశుపావృక్షస్య-శ్యామాంయౌవనమధ్యస్థాం-తదేకవాసస్సంవీతాంయేనవాససాహృతా తేనైకవాససాసంవీతాం-యద్వా. తేనతత్కాలదృష్టేనపూర్వదృష్టేనఏకేనవాససాసంవీతాం-వేషాంతరనిస్పృహామిత్యర్థః-మానసికత్వకాయికత్వభేదేనశోకసంతాపయోర్భేదః॥౫౬॥సామయేతి॥ఆమయఃఖేదః తేనసహావర్తతఇతిసామయా. మర్త్యవ్యేమరణే. కృత్యల్యుటోబహుళ

భసి। మయాపర్వతసంకాశోనికృత్తహృదయాసతీ॥౪౩॥ శృణోమిఖగతానాంచసిద్ధానాంచారణైస్సహ। రాక్షసీసింహికాభీమాక్షిప్రం హనుమతాహతా॥౪౪॥తాంహత్వాపునరేవాహంకృత్యమాత్యయికంస్మరన్। గత్వాచాహంమహాధ్వానంపశ్యామినగమండితమ్॥ దక్షిణంతీరముదధేర్లంకాయత్రచసాపురీ॥౪౫॥అస్తందినకరేయాతేరక్షసాంనిలయంపురమ్ ॥ ప్రవిష్టోహమవిజ్ఞాతోరక్షోభిర్భీమవిక్రమైః॥౪౬॥తత్రప్రవిశతశ్చాపికల్పాంతఘనసన్నిభా ॥ అట్టహాసంవిముంచంతీ నారీకాప్యుత్థితాపురః॥ ౪౭ ॥జిఘాంసంతీంతతస్తాంతుజ్వలదగ్నిశిరోరుహామ్ ॥ సవ్యముష్టిప్రహారేణపరాజిత్యసుభైరవామ్। ప్రదోషకాలే ప్రవిశం॥౪౮౹౪౯॥భీతయాహంతయోదితః ॥ అహంలంకాపురీవీరనిర్జితావిక్రమేణతే। యస్మాత్తస్మాద్విజేతాసిసర్వరక్షాంస్యశేషతః॥౫౦॥తత్రాహంసర్వరాత్రంతువిచిన్వన్ జనకాత్మజామ్।రావణాంతఃపురగతోనచాపశ్యంసుమధ్యమామ్॥౫౧॥తతస్సీతామపశ్యంస్తురావణస్యనివేశనే। శోకసాగరమాసాద్యనపారముపలక్షయే॥ ౫౨ ॥శోచతాచమయాదృష్టంప్రాకారేణసమావృతమ్॥ కాంచనేనవికృష్టేనగృహోపవనముత్తమమ్॥౫౩॥సప్రాకారమవప్లుత్యపశ్యామిబహుపాదపమ్॥౫౩౪॥ అశోకవనికామధ్యేశింశుపాపాదపోమహాన్ ॥ తమారుహ్యచపశ్యామికాంచనంకదళీవనమ్॥౫౪॥ అదూరేశింశుపావృక్షాత్పశ్యామివరవర్ణినీమ్ ॥ శ్యామాంకమలపత్రాక్షీముపవాసకృశాననామ్ ।తదేకవాసస్సంవీతాంరజోధ్వస్తశిరోరుహామ్ ॥ శోకసంతాపదీనాంగీంసీతాంభర్తృహితేస్థితామ్। రాక్షసీభిర్విరూపాభిఃక్రూరాభిరభిసంవృతామ్ ॥ మాంసశోణితభక్షాభిర్వ్యాఘ్రీభిర్హరిణీమివ॥ ౫౭ ॥సామయారాక్షసీమధ్యే తర్జ్యమానాముహుర్ముహుః ॥ ఏకవేణీధరాదీనాభర్తృచింతాపరాయణా। భూమిశయ్యావివర్ణాంగీపద్మినీవహిమాగమే ॥ రావణాద్వినివృత్తార్థామర్తవ్యకృతనిశ్చయా ।కథంచిన్మృగశాబాక్షీతూర్ణమాసాదితామయా॥౬౦॥తాందృష్ట్వాతాదృశీంనారీంరామపత్నీంయశస్వినీమ్।తత్రైవశింశుపావృక్షేపశ్యన్నహమవస్థితః॥

తతోహమితి॥హృదయమాదాయహృదయంనికృత్య-ప్రపతామి ప్రాపతం॥౪౨॥ సేతి॥విసృష్టభుజావిస్రంసితభుజా॥౪౩॥శృణోమీతి ॥ సింహికాహనుమతాహతేతిద్యుగతానాందేవానాంవచఃశృణోమీతిసంబంధః॥౪౪॥తామితి॥కృత్యంఆత్యయికం ప్రాణాంతికంకర్మచింతయన్నిత్యర్థః॥౪౭॥తి॥ మాంజిఘాంసంతీంజ్వలదగ్నితుల్యకేశపాశాం॥సవ్యేతి॥ప్రవిశం ప్రావిశం॥౫౦॥తత్రేతి॥సర్వరాత్రంసర్వాంరాత్రిం॰తత్రాహంమధ్యరాత్రే త్వితిపాఠఃసాధుః॥౫౧॥తత ఇతి॥ఉపలక్షయే ఉపాలక్షయం॥౫౨॥శోచతేతి॥విక్రుష్టేనవిప్రకృష్టేన-అతిదీర్ఘేణేతియావత్ ॥౫౩॥సఇతి॥బహుపాదపంగృహోపవనంగృహారామంద్రష్టుమితిసంబంధః॥౫౪॥ తదితి॥తదేకవాసస్సంవీతాం తేనతత్కాలదృష్టేనపూర్వధృతేనైవవాససాసంవీతాం(౫౬౹౫౭)తి॥ వ్యాఘ్రీభిఃపరివృతాంహరిణీమివతామపశ్యమితిసంబంధః-రాక్షసీమధ్యేతాభిరేవతర్జ్యమానాసాసదుఃఖామయాకథంచిదాసాదితేత్యన్వయః॥౫౭॥సామయేతి॥సామయా ఆమయసహితా దుఃఖసహితేత్యర్థః - అతస్తూర్ణమా

మితి సాధుః॥౬౦॥తాం దృష్ట్వేతి॥పర్యగ్రపరామృశత్॥౬౧॥౬౨॥తతోహమితి॥గహనే పర్ణగూఢప్రదేశే పర్ణేషు నిలీన ఇత్యర్థస్తాదర్థ్యోక్తేః॥౬౪॥రా॥తద్దృష్ట్వాథవరారోహా సీతా రక్షో మహాబలం। సంకుచ్యోరూ స్తనౌ పీనౌ బాహుభ్యాం పరిరభ్య చేతి పాఠః॥పరిరభ్య-విత(తా)నేతి శేషః॥౬౫॥విత్రస్తామితి॥పరమోద్విగ్నాం-అతివోద్భ్రాంతహృదయాం-తతస్తతః వీక్షమాణాం నానాదిక్షు వీక్షమాణాం-(త్రా)ణమిత్యనువజ్యతే-అవాక్ఛిరాః అవనతమూర్ధా-ప్రపతితః భూమావితి శేషః। ద్వౌమాసౌ అంతరమవధిః-తతః పాస్యామీతి యోజ్యం॥౬౭॥౬౮॥౭౦॥కించిద్వీర్యమితి॥ కించిద్వీర్యం కుత ఇత్య(త్రా)హ యో మామితి॥ భర్తురసన్నిధౌ తేన భ(ర్త్రా)అదృష్టస్య యో మామపహృత్యాగతః తస్యైవ-కించిద్వీర్యమితి యోజ్యం॥౭౧॥౭౨॥జానక్యేతి॥ ఘోరత్వ సిద్ధయే చితాస్థ ఇత్యుక్తం॥౭౩॥విపృత్యేతి॥ఆరబ్ధః- రావణ ఇతి శేషః హాహాకృతం-హా హీత్యేతత్కృతం॥౭౪॥(స్త్రీ)ణామితి॥సముత్పత్య-రావణసమీపం గత్వేతి శేషః-మండోదరీ మండనభూతోదరీ-మడిభూషాయామిత్యస్మాద్ధాతోః పచాద్యచ్-మందోదరీ వా-డడయోరభేదః-దంభో దాడిమమిత్యాదివత్ -యద్వా మందత్వం చాల్పత్వం-మూర్ధాల్పాపటునిర్భాగ్యా మందా ఇత్యమరః। మందోదరీత్యర్థః-మందా స్థూలపిపీలికేత్యాచక్షతే-తస్యా ఇవ కృశమస్యా ఉదరమిత్యర్థః-నను-పూర్వం ధాన్యమాలిన్యా ప్రతిషిద్ధ ఇత్యుక్తం-సంప్రతి మండోదర్యేత్యుచ్యతే-విప్రతిషిద్ధమిదం-మైవం-ఉభాభ్యామపి ప్రతిషిద్ధత్వే నాన్యతరోక్త్యావిరోధాత్ -మండోదర్యాదీనామపరిజ్ఞానం చ హనుమతస్తదీయవ్యవహారాత్॥౭౫॥౭౬॥ తత ఇతి॥తాభిః దేవకన్యాభిః-అనేన మండోదర్యాదివదన్యాసామపి నివారయితృత్వముక్తం॥౭౭॥యా ఇతి॥(క్రూ)రైః(క్రూ)రశబ్దైః-సుదారుణైః అర్థతోపి(క్రూ)రైః॥౭౮॥

౬౧॥తతో హలహలాశబ్దం కాంచీనూపురమిశ్రితమ్। శృణోమ్యధికగంభీరం రావణస్య నివేశనే॥౬౨॥తతోహం పరమోద్విగ్నస్స్వం రూపం ప్రతిసంహరన్। అహం తు శింశుపావృక్షే పక్షీవ గహనే స్థితః॥౬౩॥తతో రావణదారాశ్చ రావణశ్చ మహాబలః। తం దేశం సమనుప్రాప్తా యత్ర సీతాభవత్ స్థితా॥౬౪॥తం దృష్ట్వాథ వరారోహా సీతా రక్షోమహాబలమ్। సంకుచ్యోరూ స్తనౌ పీనౌ బాహుభ్యాం పరిరభ్య చ॥౬౫॥విత్రస్తాం పరమోద్విగ్నాం వీక్షమాణాం తతస్తతః। త్రాణం కించిదపశ్యంతీం వేపమానాం తపస్వినీమ్ * తామువాచ దశగ్రీవస్సీతాం పరమదుఃఖితామ్। అవాక్ఛిరాః ప్రపతితో బహుమన్యస్వ మామితి * యది చేత్త్వం తు దర్పాన్మాం నాభినందసి గర్వితే। ద్వౌ మాసావంతరం సీతే పాస్యామి రుధిరం తవ॥౬౭॥ఏతచ్ఛ్రుత్వా వచస్తస్య రావణస్య దురాత్మనః। ఉవాచ పరమక్రుద్ధా సీతా వచనముత్తమమ్॥౬౮॥రాక్షసాధమ రామస్య భార్యామమితతేజసః। ఇక్ష్వాకుకులనాథస్య స్నుషాం దశరథస్య చ * అవాచ్యం వదతో జిహ్వా కథం న పతితా తవ॥ ౭౦॥కించిద్వీర్యం తవానార్య యో మాం భర్తురసన్నిధౌ * అపహృత్యాగతః పాప తేనాదృష్టో మహాత్మనా॥౭౧॥న త్వం రామస్య సదృశో దాస్యే ప్యస్య న యుజ్యసే * యజ్ఞీయస్సత్యవాదీ చ రణశ్లాఘీ చ రాఘవః॥౭౨॥జానక్యా పరుషం వాక్యమేవముక్తో దశాననః * జజ్వాల సహసా కోపాచ్చితాస్థ ఇవ పావకః॥౭౩॥వివృత్య నయనే క్రూరే ముష్టిముద్యమ్య దక్షిణమ్ * మైథిలీం హంతుమారబ్ధస్స్త్రీభిర్హాహాకృతం తదా॥౭౪॥స్త్రీణాం మధ్యాత్సముత్పత్య తస్య భార్యా దురాత్మనః * వరా మండోదరీ నామ తయా స ప్రతిషేధితః॥౭౫॥ఉక్తశ్చ మధురాం వాణీం తయా స మదనార్దితః * సీతయా తవ కిం కార్యం మహేంద్రసమవిక్రమ। దేవగంధర్వకన్యాభిర్యక్షకన్యాభిరేవ చ * సార్ధం ప్రభో రమస్వేహ సీతయా కిం కరిష్యసి॥౭౬॥తతస్తాభిస్సమేతాభిర్నారీభిస్స మహాబలః * ప్రసాద్య సహసా నీతో భవనం స్వం నిశాచరః॥౭౭॥యాతే తస్మిన్దశగ్రీవే రాక్షస్యో వికృతాననాః * సీతాం నిర్భర్త్సయామాసుర్వాక్యైః క్రూరైస్సుదారుణైః॥౭౮॥తృణవద్భాషితం

సాధితామయేత్యనేన న పునరుక్తిః మర్తవ్యకృతనిశ్చయా మరణకృతనిశ్చయేత్యర్థః॥౬౧॥ తి॥ శృణోమి శ్రుతవాన్ రావణస్య నివేశనే తత్సమీపే యద్వా నివేశనే సీతాసమీపప్రవేశనకాలే॥౬౨॥తత ఇతి॥గహనే స్థితః అత్ర గహనశబ్దేన పర్ణసంహతిగూఢప్రదేశ ఉచ్యతే॥౬౪॥తమితి॥ పరిరభ్య విత(తా)నేతి శేషః॥౭౦॥ తి॥ తవ సన్నిధౌ అపహృత్య తేనాదిష్ట ఇతి లంకామాగతః అన్యథా తదైవ తే హననం స్యాదిత్యర్థః॥౭౧॥ తి॥ సాదృశ్యసంభావనాపి దూరాపాస్తేత్యాహ॥దాస్యేపీతి॥౭౪॥(స్త్రీ)ణామితి॥పూర్వం ధాన్యమాలిన్యా ప్రతిషిద్ధ ఇత్యుక్తం-ఇదానీం మండోదరీత్యభిధానాత్ -ఉభాభ్యామపీతి కల్పనీయం॥౭౮॥అలమస్మాస్వరి(త్రా)తుమితి॥ఇయం సీ

తృణవదితి॥ తృణవత్ గణయామాసేత్యన్వయః॥౭౦॥ వృథేతి॥ వృథాగర్జితనిశ్చేష్టాః వృథాగర్జితేన నివ్యాపారాః॥౭౧॥ తతస్తా ఇతి ॥ తూష్ణీం రతు తేతి రావణో క్తా ఇతి శేషః- పరిక్షిప్య పరివార్య॥౭౨॥ తాస్వితి॥ సుదుఃఖితా ప్రశుశోచ- ఉత్తరోత్తరం దుఃఖితవతీత్యర్థః॥౭౩॥౭౪॥ అలమస్మాత్పరిత్రాతుమితి ॥ అలంశబ్దో- అలం భూషణపర్యాప్తిశక్తివారణవాచకమిత్యమరః- పరిత్రాతుం ఏషేతి శేషః॥౭౫॥౭౬॥ అపరాధిజనప్రాణత్రాణే హేతుమాహ ప్రణిపాతేతి॥౭౭॥ తతఇతి॥ తతః త్రిజటావాక్యానంతరం- భర్తుర్విజయహర్షితా త్రిజటాకథితస్వప్నసూచితరామవిజయహర్షితా- తత్ త్రిజటాస్వప్నవాక్యం- శరణం హి వ ఇత్యత్రే తికరణం ద్రష్టవ్యం॥౭౮॥ తాం చాహమితి॥ నచ మే నిర్వృతం - కింతు దుఃఖితమిత్యర్థః॥౮౦॥ సంభాషణార్థమితి॥ విధిః ఉపాయః॥౮౧॥౮౨॥ తస్మై శంసితుమర్హసీత్యతః పరం- తస్యాస్తద్వచనం శ్రుత్వా హ్యహమప్యబ్రువం వచ ఇత్యర్థం ద్రష్టవ్యం- కేషుచిత్కోశేషు ప్రమాదాత్ పతితం॥౮౪॥౮౫॥ తదితి॥ త్వయాఽజ్ఞప్తమిచ్ఛామి- త్వత్కర్తృకమాజ్ఞాపనమిచ్ఛామీత్యర్థః- కింశబ్దః క్షేపే- రామలక్ష్మణయోః పార్శ్వం త్వాం నయామి- ఉత్తరం కిం- ఏవమేవం పదేత్యాజ్ఞాపనరూపముత్తరం కిమిత్యర్థః॥౮౭॥౧౦౧॥ ఇత్యుక్త్వేతి॥ వాచామాం సందిదేశేతి- స్వరామైకవేద్యం ప్రాగుక్తం కాకాసురవృత్తాంతం తిలకనిర్మాణాదికం చ సందిష్టవతీత్యర్థః॥౧౦౨॥ తతఇతి॥ పరిక్రామం

తాసాం గణయామాస జానకీ * గర్జితం చ తదా తాసాం సీతాం ప్రాప్య నిరర్థకమ్॥౭౦॥ వృథాగర్జితనిశ్చేష్టా రాక్షస్యః పిశితాశనాః * రావణాయ శశంసుస్తాః సీతాధ్యవసితం మహత్॥౭౧॥ తతస్తాస్సహితాస్సర్వా విహతాశా నిరుద్యమాః * పరిక్షిప్య సమంతాత్తాం నిద్రావశముపాగతాః॥౭౨॥ తాసు చైవ ప్రసుప్తాసు సీతా భర్తృహితే రతా। విలప్య కరుణం దీనా ప్రశుశోచ సుదుఃఖితా॥౭౩॥ తాసాం మధ్యాత్సముత్థాయ త్రిజటా వాక్యమబ్రవీత్ * ఆత్మానం ఖాదత క్షిప్రం న సీతా వినశిష్యతి। జనకస్యాత్మజా సాధ్వీ స్నుషా దశరథస్య చ * స్వప్నో హ్యద్య మయా దృష్టో దారుణో రోమహర్షణః। రక్షసాం చ వినాశాయ భర్తురస్యా జయాయ చ॥౭౪॥ అలమస్మాత్ పరిత్రాతుం రాఘవాద్రాక్షసీగణమ్। అభియాచామ వైదేహీమేతద్ధి మమ రోచతే॥౭౫॥ యస్యా హ్యేవంవిధస్స్వప్నో దుఃఖితాయాః ప్రదృశ్యతే। సా దుఃఖైర్వివిధైర్ముక్తా సుఖమాప్నోత్యనుత్తమమ్॥౭౬॥ ప్రణిపాతప్రసన్నా హి మైథిలీ జనకాత్మజా ॥౭౭॥ తతస్సా హ్రీమతీ బాలా భర్తుర్విజయహర్షితా * అవోచద్యది తత్తథ్యం భవేయం శరణం హి వః॥౭౮॥ తాం చాహం తాదృశీం దృష్ట్వా సీతాయా దారుణాం దశామ్ * చింతయామాస విక్రాంతో న చ మే నిర్వృతం మనః॥౮౦॥ సంభాషణార్థం చ మయా జానక్యాశ్చింతితో విధిః * ఇక్ష్వాకూణాం హి వంశస్తు తతో మమ పురస్కృతః॥౮౧॥ శ్రుత్వా తు గదితాం వాచం రాజర్షిగణపూజితామ్ * ప్రత్యభాషత మాం దేవీ బాష్పైః పిహితలోచనా॥౮౨॥ కస్త్వం కేన కథం చేహ ప్రాప్తో వానరపుంగవ * కా చ రామేణ తే ప్రీతిస్తన్మే శంసితుమర్హసి॥౮౩॥ తస్యాస్తద్వచనం శ్రుత్వా హ్యహమప్యబ్రువం వచః॥౮౪॥ దేవి రామస్య భర్తుస్తే సహాయో భీమవిక్రమః। సుగ్రీవో నామ విక్రాంతో వానరేంద్రో మహాబలః * తస్య మాం విద్ధి భృత్యం త్వం హనుమంతమిహాగతమ్॥౮౫॥ భర్త్రాహం ప్రేషితస్తుభ్యం రామేణాక్లిష్టకర్మణా॥౮౬॥ ఇదం చ పురుషవ్యాఘ్రః శ్రీమాన్ దాశరథిస్స్వయమ్। అంగులీయమభిజ్ఞానమదాత్తుభ్యం యశస్విని॥౮౭॥ తదిచ్ఛామి త్వయాఽజ్ఞప్తం దేవి కింకరవాణ్యహమ్। రామలక్ష్మణయోః పార్శ్వం నయామి త్వాం కిముత్తరమ్॥౮౮॥ ఏతచ్ఛ్రుత్వా విదిత్వా చ సీతా జనకనందినీ। ఆహ రావణముత్సాద్య రాఘవో మాం నయత్వితి॥౮౯॥ ప్రణమ్య శిరసా దేవీమహమార్యామనిందితామ్। రాఘవస్య మనోహ్లాదమభిజ్ఞానమయాచిషమ్॥౧౦౦॥ అథ మామబ్రవీత్సీతా గృహ్యతామయముత్తమః। మణిర్యేన మహాబాహూ రామస్త్వాం బహుమన్యతే॥౧౦౧॥ ఇత్యుక్త్వా తు వరారోహా మణిప్రవరమద్భుతమ్। ప్రాయచ్ఛత్పరమో

తేతి శేషః॥౭౭॥ తతఇతి ॥ తతః త్రిజటావాక్యానంతరం భర్తుర్విజయహర్షితా త్రిజటాకథితస్వప్నసూచితరామవిజయహర్షితా తత్ త్రిజటాస్వప్నవాక్యం తథ్యం యది- వః శరణం భవేయమిత్యవోచదితి సంబంధః॥౭౮॥ తామితి॥ చింతయామాసేతి లిడుత్తమపురుషైకవచనం॥౮౦॥ సంభాషణార్థమితి॥ మమ మయా స్తుతః॥౮౯॥ తదితి॥ త్వయాఽజ్ఞప్తమిచ్ఛామి త్వత్కర్తృకమాజ్ఞాపనమిచ్ఛామీత్యర్థః॥౧౦౧॥ ఇత్యుక్త్వేతి॥ వాచామాం సందిదేశ స్వరామైకవేద్యం ప్రాగుక్తకాకాసుర

పర్యక్రామం ఇహాభ్యుద్గతమానసః ఇహాభ్యుద్గతే ఇహాభ్యాగమనే మానసం యస్య స తథా॥౧౦౩॥ ఉక్తోహం పునరేవేదం నిశ్చిత్య మనసా తయేత్యాది॥ ఏతత్ ఉపయాసం-యద్యన్యథా భవేత్ -యది నోపేయాతామిత్యర్థః-తదా ద్వౌ మాసౌ మమ జీవితం-తతః పరం న జీవామీత్యర్థః - న మాం ద్రక్ష్యసి మాసద్వయాభ్యంతరే మాం న ద్రక్ష్యతి చేత్ -తదా మ్రియ ఇతి యోజ్యం-మాసశబ్దోత్ర పక్షపరః-పక్షౌ వై మాసావితి శ్రుతేః॥౧౦౬॥ తచ్ఛ్రుత్వేతి॥ ఉత్తరం అనంతరం - అనంతరం అనంతరకర్తవ్యం ఉత్తరకార్యమిత్యర్థః॥౧౦౭॥౧౧౩॥ రా॥ తేషామితి॥ శూలముద్గరపాణీనామిత్యత్ర దీర్ఘాభావ ఆర్షః॥౧౧౪॥ ౧౧౫॥ తత ఇతి॥ తతో మే బుద్ధిరుత్పన్నా వక్ష్యమాణకార్యవిషయేత్యర్థః-తాదృశం బుద్ధికార్యమాహ చైత్యేత్యాదినా. చైత్యప్రాసాదం నగరమధ్యస్థప్రాసాదం-లలామభూతః అలంకారభూతః॥౧౧౬॥౧౧౭॥ ౧౧౮॥ తచ్ఛ్రుత్వేతి॥ పదాతిబలసంపన్నాన్ పదాతిప్రభృతిసైన్యసంపన్నాన్॥౧౨౦॥౧౨౧॥౧౨౨॥ రా॥ సహసేతి॥ చమూసేనమిత్యత్ర ఇనంతత్వమార్షం॥

ద్విగ్నావాచా మాం సందిదేశ హ॥౧౦౨॥ తతస్తస్యై ప్రణమ్యాహం రాజపుత్ర్యై సమాహితః। ప్రదక్షిణం పరిక్రామమిహాభ్యుద్గతమానసః॥౧౦౩॥ ఉత్తరం పునరేవేదం నిశ్చిత్య మనసా తయా। హనుమన్మమవృత్తాంతం వక్తుమర్హసి రాఘవే ॥ యథా శ్రుత్వైవ న చిరాత్తావుభౌ రామలక్ష్మణౌ। సుగ్రీవసహితౌ వీరావుపేయాతాం తథా కురు ॥ యద్యన్యథా భవేదేతద్ద్వౌ మాసౌ జీవితం మమ। న మాం ద్రక్ష్యతి కాకుత్స్థో మ్రియే సాహమనాథవత్ ॥ ౧౦౬॥ తచ్ఛ్రుత్వా కరుణం వాక్యం క్రోధో మామభ్యవర్తత। ఉత్తరం చ మయా దృష్టం కార్యశేషమనంతరమ్॥౧౦౭॥ తతోవర్ధత మే కాయస్తదా పర్వతసన్నిభః। యుద్ధకాంక్షీ వనం తచ్చ వినాశయితుమారభే॥౧౦౮॥ తద్భగ్నం వనషండం తు భ్రాంతత్రస్తమృగద్విజమ్। ప్రతిబుద్ధా నిరీక్షంతే రాక్షస్యో వికృతాననాః॥౧౦౯॥ మాం చ దృష్ట్వా వనే తస్మిన్ సమాగమ్య తతస్తతః। తాః సమభ్యాగతాః క్షిప్రం రావణాయాచచక్షిరే॥౧౧౦॥ రాజన్వనమిదం దుర్గం తవ భగ్నం దురాత్మనా। వానరేణ హ్యవిజ్ఞాయ తవ వీర్యం మహాబల॥౧౧౧॥ దుర్బుద్ధేస్తస్య రాజేంద్ర తవ విప్రియకారిణః। వధమాజ్ఞాపయ క్షిప్రం యథాసౌ విలయం వ్రజేత్॥౧౧౨॥ తచ్ఛ్రుత్వా రాక్షసేంద్రేణ విసృష్టా భృశదుర్జయాః। రాక్షసాః కింకరా నామ రావణస్య మనోనుగాః॥౧౧౩॥ తేషామశీతిసాహస్రం శూలముద్గరపాణినామ్। మయా తస్మిన్వనోద్దేశే పరిఘేణ నిషూదితమ్॥౧౧౪॥ తేషాం తు హతశేషా యే తే గత్వా లఘువిక్రమాః। నిహతం చ మహత్సైన్యం రావణాయాచచక్షిరే॥౧౧౫॥ తతో మే బుద్ధిరుత్పన్నా చైత్యప్రాసాదమాక్రమమ్। తత్రస్థాన్రాక్షసాన్హత్వా శతం స్తంభేన వై పునః ॥ లలామభూతో లంకాయాస్స వై విధ్వంసితో మయా॥ ౧౧౬॥ తతః ప్రహస్తస్య సుతం జంబుమాలినమాదిశత్ ॥ రాక్షసైర్బహుభిస్సార్ధం ఘోరరూపైర్భయానకైః॥౧౧౭॥ తమహం బలసంపన్నం రాక్షసం రణకోవిదమ్॥ పరిఘేణాతిఘోరేణ సూదయామి సహానుగమ్॥౧౧౮॥ తచ్ఛ్రుత్వా రాక్షసేంద్రస్తు మంత్రిపుత్రాన్మహాబలాన్ ॥ పదాతిబలసంపన్నాన్ప్రేషయామాస రావణః। పరిఘేణైవ తాన్సర్వాన్నయామి యమసాదనమ్॥౧౨౦॥ మంత్రిపుత్రాన్హతాంఛ్రుత్వా సమరే లఘువిక్రమాన్। పంచ సేనాగ్రగాంఛూరాన్ప్రేషయామాస రావణః ॥ తానహం సహసైన్యాన్వై సర్వానేవాభ్యసూదయమ్॥౧౨౧॥ తతః పునర్దశగ్రీవః పుత్రమక్షం మహాబలమ్। బహుభీ రాక్షసైస్సార్ధం ప్రేషయామాస రావణః॥ ౧౨౨॥ తం తు మందోదరీపుత్రం కుమారం రణపండితమ్ ॥ సహసా ఖం సముత్క్రాంతం పాదయోశ్చ గృహీతవాన్ ॥ చర్మాసినం శతగుణం భ్రామయిత్వా వ్యపేషయమ్ ॥ ౧౨౪ ॥ తమక్షమాగతం భగ్నం నిశమ్య స దశాననః। తత ఇంద్రజితం నామ ద్వితీయం రావణస్సుతమ్ ॥ వ్యాదిదేశ సుసంక్రుద్ధో బలినం యుద్ధదుర్మదమ్॥౧౨౫॥ తచ్చాప్యహం బలం సర్వం తం చ రాక్షసపుంగవమ్ ॥ నష్టౌజసం రణే కృత్వా పరం హర్షముపాగమమ్॥౧౨౬॥

వృత్తాంతం తిలకనిర్మాయకం చ సందిష్టవతీత్యర్థః॥౧౦౨॥ తి॥ ఇహాభ్యుద్గతమానసః-ఇహాగంతుం నిశ్చితమానసః మమ వృత్తాంతం త్వయానుభూతం మద్విషయం రావణకృతసీవృత్తాంతం॥౧౦౩॥(౧౦౫) తి॥ యద్యస్మాదన్యథా అనాగమనే ద్వౌ మాసౌ మమ జీవితం భవేత్ -అనాథవత్ మ్రియే రాక్షసీకృతవధనేతి భావః॥ ౧౦౬॥ తి॥ ఉత్తరం కార్యశేషం లంకానాశనరూపం॥౧౦౯॥ తి॥ సమాగమ్య మిళిత్వా॥ ౧౧౩ ॥ తేషామితి॥ శూలముద్గరపాణీనామిత్యత్ర దీర్ఘాభావ ఆర్షః॥౧౨౪॥ తమితి॥ ద్వితీ

౧౨౪½॥ రా॥ తత ఇతి॥ ద్వితీయం ప్రేషితపుత్రా పేతు యాద్వితీయత్వం॥ ౧౨౫½॥ ౧౨౬½॥ ౧౨౭½॥ రా॥ రజ్జుభిరితి॥ అభిబధ్నంతి అభ్యబధ్నన్ ॥ ౧౩౧॥ అస్యాహమితి॥ అస్యాః సీతాయాః - విసంధి రార్షః॥ రా॥ అస్యా ఇతి॥ అస్యాహమిత్యత్ర అస్యా ఇతి పదచ్ఛేదః సంధి రార్షః॥ అహం ప్రాప్తః అహం హనుమానిత్యహం శబ్దద్వయస్యానిర్వాహః॥ ౧౩౩॥ సుగ్రీవశ్చేతి॥ ధర్మార్థకామసహితమితి - తత్ర ధర్మసాహిత్యాత్ హితం పరత్ర ఉపకారకం - అర్థసాహిత్యాత్ పథ్యం ఇహ ఉపకారకం చేత్యర్థః॥ ౧౩౪॥ సుగ్రీవశ్చేత్యాదినా సుగ్రీవోక్తం కించిదనూద్య సంప్రతి శేషం స్వయం వక్తా సన్నాహ వాలి నేతి॥ రా॥ వాలి నేతి॥ సుగ్రీవేణ మయేతి శేషః - చక్రే అగ్నిసాక్షికం సఖ్యమితి పాఠః॥ ౧౩౭॥ రా॥ తేనేతి॥ వానరాణాం మహారాజః కృతః - అహమితి శేషః॥ ౧౩౯॥ రా॥ తస్యేతి॥ తేన సాహాయ్యస్యాస్మాభిః కర్తవ్యత్వేన ప్రస్థాపితః - దూత ఇతి శేషః॥ ౧౪౦॥ రా॥ యావదితి॥ విధమంతి - యావత్పురానిపాతయోర్లట్ ఇతి లృడర్థే లట్ - వానరాణామితి - యే హి నిమంత్రితాః యుద్ధసాహాయ్యార్థమాహూతాః దేవతానాం సకాశం గచ్ఛంతి తేషాం వానరాణాం ప్రభావః పురా కేనన విదితః త్వయా విజ్ఞాత ఏవేతి భావః॥ ౧౪౨॥ ఇదం వచస్సుగ్రీవోక్తమేవ మయా ఉక్తమిత్యాహ

మహాతాపి మహాబాహుః ప్రత్యయేన మహాబలః * ప్రేషితో రావణేనైవ సహ వీరైర్మదోత్కటైః॥ ౧౨౬½॥ సోఽవిషహ్యం హి మాం బుద్ధ్వా స్వబలం చావమర్దితమ్। బ్రాహ్మేణాస్త్రేణ స తు మాం ప్రాబధ్నాచ్చాతివేగితః॥ ౧౨౭½॥ రజ్జుభిశ్చాభిబధ్నంతి తతో మాం తత్ర రాక్షసాః * రావణస్య సమీపం చ గృహీత్వా మాముపానయన్॥ ౧౨౮½॥ దృష్ట్వా సంభాషితశ్చాహం రావణేన దురాత్మనా * పృష్టశ్చ లంకాగమనం రాక్షసానాం చ తం వధమ్॥ ౧౩౦½॥ తత్సర్వం చ మయా తత్ర సీతార్థమితి జల్పితమ్ ॥ ౧౩౧ ॥ అస్యాహం దర్శనాకాంక్షీ ప్రాప్తస్త్వద్భవనం విభో। మారుతస్యౌరసః పుత్రో వానరో హనుమానహమ్ ॥ ౧౩౨ ॥ రామదూతం చ మాం విద్ధి సుగ్రీవసచివం కపిమ్। సోఽహం దూత్యేన రామస్య త్వత్సకాశమిహాగతః ॥ ౧౩౩ ॥ సుగ్రీవశ్చ మహాతేజాస్స త్వాం కుశలమబ్రవీత్। ధర్మార్థకామసహితం హితం పథ్యమువాచ చ॥ ౧౩౪ ॥ వసతో ఋశ్యమూకే మే పర్వతే విపులద్రుమే। రాఘవో రణవిక్రాంతో మిత్రత్వం సముపాగతః॥ ౧౩౫॥ తేన మే కథితం రాజ్ఞా భార్యా మే రక్షసా హృతా। తత్ర సాహాయ్యమస్మాకం కార్యం సర్వాత్మనా త్వయా ॥ ౧౩౬ ॥ మయా చ కథితం తస్మై వాలినశ్చ వధం ప్రతి। తత్ర సాహాయ్యహేతోర్మే సమయం కర్తుమర్హసి ॥ ౧౩౭ ॥ వాలినా హృతరాజ్యేన సుగ్రీవేణ మహాప్రభుః। చక్రేఽగ్నిసాక్షికం సఖ్యం రాఘవస్సహలక్ష్మణః॥ ౧౩౮॥ తేన వాలినముత్పాట్య శరేణైకేన సంయుగే। వానరాణాం మహారాజః కృతస్స ప్లవతాం ప్రభుః॥ ౧౩౯॥ తస్య సాహాయ్యమస్మాభిః కార్యం సర్వాత్మనా త్విహ। తేన ప్రస్థాపితస్తుభ్యం సమీపమిహ ధర్మతః॥ ౧౪౦॥ క్షిప్రమానీయతాం సీతా దీయతాం రాఘవాయ చ। యావన్న హరయో వీరా విధమంతి బలం తవ * వానరాణాం ప్రభావో హి న కేన విదితః పురా। దేవతానాం సకాశం చ యే గచ్ఛంతి నిమంత్రితాః॥ ౧౪౨॥ ఇతి వానరరాజస్త్వామాహేత్యభిహితో మయా। మామైక్షత తతః క్రుద్ధశ్చక్షుషా ప్రదహన్నివ॥ ౧౪౩॥ తేన వధ్యోఽహమాజ్ఞప్తో రక్షసా రౌద్రకర్మణా। మత్ప్రభావమవిజ్ఞాయ రావణేన దురాత్మనా॥ ౧౪౪॥ తతో విభీషణో నామ తస్య భ్రాతా మహామతిః। తేన రాక్షసరాజోఽసౌ యాచితో మమ కారణాత్ * నైవం రాక్షసశార్దూల త్యజ్యతామేష నిశ్చయః। రాజశాస్త్రవ్య

యం ప్రేషితపుత్రా పేతు యాద్వితీయం॥ ౧౨౭½॥ రజ్జుభిరితి॥ అభిబధ్నంతి అభ్యబధ్నన్॥ ౧౩౧॥ అస్యేతి॥ అస్యాహం దర్శనాకాంక్షీత్యత్ర సంధిరార్షః త్వద్భవనం ప్రాప్తోఽహం హనుమానిత్యహమిత్యస్య చ శబ్దద్వయస్యానిర్వాహః॥ ౧౩౩॥ సుగ్రీవ ఇతి॥ ధర్మకామార్థసహితం ధర్మసహితత్వాత్ హితం పరలోకోపయోగ్యార్థం కామయుక్తత్వాత్పథ్యం॥ ౧౩౪॥ వాలి నేతి॥ సుగ్రీవేణ మయేతి శేషః॥ ౧౩౭॥ తే నేతి॥ వానరాణాం మహారాజః కృతః అహమితి శేషః॥ ౧౩౯॥ తస్యేతి॥ తస్య రామస్య తేన సాహాయ్యస్య కర్తవ్యత్వేన ప్రస్థాపితః దూత ఇతి శేషః తుభ్యం తవ ధర్మతః కలహం వినేత్యర్థః॥ ౧౪౦॥ క్షిప్రమితి॥ సీతా దీయతాం - విపక్షబాధకమాహ॥ యావదితి॥ విధమంతి విధమిష్యంతి * లంకానాశనే వానరాణాం సామర్థ్యమస్తీత్యాశయేనాహ॥ వానరాణామితి॥ యే నిమంత్రితాః యుద్ధసాహాయ్యార్థమాహూతాః దేవతానాం సకాశం గచ్ఛంతి - తేషాం వానరాణాం ప్రభావః పురా త్వయా న విదితః న విజ్ఞాతో హీతి యోజనా॥ ౧౪౩॥ తే నేతి॥ మత్ప్రభావం వరదానలబ్ధావధ్యత్వరూపం॥ ౧౪౪ ॥ తత

శ్రుతిః॥౧౪౪॥తతఇత్యాది॥నైవమితి-కర్తవ్యమితి శేషః-రాజశాస్త్రంరాజధర్మశాస్త్రం- వేదితవ్యంవక్తవ్యమిత్యర్థః॥౧౫౦॥రాక్షసాఇత్యాది ॥యంత్రితస్యఆవృత స్య॥౧౫౧॥తతఇతి॥నగరద్వారమాగతాస్సంతఃరాజమార్గేఅఘోషయన్నితియోజనా॥౧౫౪॥పుచ్ఛేనచేతి॥అట్టంవలభిః॥౧౫౭॥అథాహమితి ॥ విస్మయోదంత భాషితాంభాషితవిస్మయోదంతాం-ఉక్తాద్భుతవార్తామిత్యర్థః-విస్మయవృత్తాంతవ్యవహృతామితివా॥౧౫౯॥తతఇతి॥ నిమిత్తైశ్చోపలక్షితా - శకునాదిభిశ్సూచి తానదగ్ధేతిజ్ఞాతేత్యర్థః॥౧౬౦॥దీప్యమానఇతి॥హృదయంప్రహృష్టం-ఆసీదితి శేషః-సురభిగంధినః-ఆసన్నితి శేషః॥౧౬౧॥తైరితి॥దృష్టార్థైఃదృష్టఫలైః- నిమిత్తైఃశకు నైః- కారణైః నేత్రస్ఫురణాదిభిః-మహాగుణైఃఫలవ్యాప్తైః-సిద్ధార్థైఃఅబాధితార్థైః.- తత్ర హేతుత్వేనఋషివదోపాదానం॥౧౬౨॥పునరిత్యర్ధమేకంవాక్యం॥వి సృష్టః ప్రేషితోస్మి॥౧౬౨॥తతఇతి॥తత్రలంకాసమీపే-సామీప్యేసప్తమీ-తత్రవర్తమానఅరిష్టంపర్వతం ॥౧౬౩॥ తతఇతి॥భవతోద్రష్టవానిహ-భవతఃయు ష్మాన్-ఇహసముద్రతీరే॥౧౬౪॥రాఘవస్యేతి॥భవతాంచైవతేజసా-భవదనుగ్రహేణేత్యర్థః - సుగ్రీవస్యచకార్యార్థంస్వామికార్యస్యావశ్యకర్తవ్యత్వాది తిభావః- కార్యార్థంకార్యవస్తు-క్లీబత్వమార్షం.అస్యానువాదవాక్యవిస్తరస్యప్రయోజనంవానరాణాంశ్రవణకుతూహలాతిశయప్రకాశనం॥౧౬౫॥ అస్మిన్స

పేతోహిమార్గస్సంసేవ్యతేత్వయా * దూతవధ్యానదృష్టాహిరాజశాస్త్రేషురాక్షస। దూతేనవేదితవ్యంచయథార్థంహితవాదినా *సుమహ త్యపరాధేపిదూతస్యాతులవిక్రమ।విరూపకరణందృష్టంనవధోస్తీతిశాస్త్రతః॥౧౪౭॥విభీషణేనైవముక్తోరావణస్సందిదేశతాన్। రాక్షసానేతదేవా స్యలాంగూలందహ్యతామితి॥౧౪౯॥తతస్తస్యవచశ్శ్రుత్వామమపుచ్ఛంసమంతతః।వేష్టితంశణవల్కైశ్చజీర్ణైఃకార్పాససంభవైః॥౧౫౦॥ రా క్షసాస్సిద్ధసన్నాహాస్తతస్తేచండవిక్రమాః । తదాదహ్యంతమేపుచ్ఛంనిఘ్నంతఃకాష్ఠముష్టిభిః* బద్ధస్యబహుభిఃపాశైర్యంత్రితస్యచరాక్షసైః॥ ౧౫౧॥తతస్తేరాక్షసాశ్శూరాబద్ధంమామగ్నిసంవృతమ్*అఘోషయన్రాజమార్గేనగరద్వారమాగతాః॥౧౫౨॥తతోహంసుమహద్రూపం సంక్షిప్యపునరాత్మనః*విమోచయిత్వాతంబంధంప్రకృతిస్థస్స్థితఃపునః।ఆయసంపరిఘంగృహ్యతానిరక్షాంస్యసూదయమ్ ॥ ౧౫౪॥తతస్తన్నగర ద్వారంవేగేనాప్లుతవానహమ్॥౧౫౪॥పుచ్ఛేనచప్రదీప్తేనతాంపురీంసాట్టగోపురామ్*దహామ్యహమసంభ్రాంతోయుగాంతాగ్నిరివప్రజాః।వినష్టా జానకీవ్యక్తంనహ్యదగ్ధఃప్రదృశ్యతే*లంకాయాంకశ్చిదుద్దేశస్సర్వాభస్మీకృతాపురీ।దహతాచమయాలంకాందగ్ధాసీతానసంశయః*రామస్య హిమహత్కార్యంమయేదంవితథీకృతమ్।ఇతిశోకసమావిష్టశ్చింతామహముపాగతః॥౧౫౭॥అథాహంవాచమశ్రౌషంచారణానాంశుభాక్షరామ్ *జానకీనచదగ్ధేతివిస్మయోదంతభాషితామ్॥౧౫౯॥తతోమేబుద్ధిరుత్పన్నాశ్రుత్వాతామద్భుతాంగిరమ్।అదగ్ధాజానకీత్యేవంనిమిత్తైశ్చోపలక్షితా॥ ౧౬౦॥దీప్యమానేతులాంగూలేనమాందహతిపావకః।హృదయంచప్రహృష్టంమేవాతాస్సురభిగంధినః॥౧౬౧॥తైర్నిమిత్తైశ్చదృష్టార్థైఃకారణైశ్చ మహాగుణైః।ఋషివాక్యైశ్చసిద్ధార్థైరభవంహృష్టమానసః॥౧౬౨॥పునర్దృష్ట్వాచవైదేహీంవిసృష్టశ్చతయాపునః॥౧౬౨॥ తతఃపర్వతమా సాద్యతత్రారిష్టమహంపునః। ప్రతిప్లవనమారేభేయుష్మద్దర్శనకాంక్షయా॥౧౬౩॥తతఃపవనచంద్రార్కసిద్ధగంధర్వసేవితమ్*పంథానమహమా క్రమ్యభవతోదృష్టవానిహ॥౧౬౪॥రాఘవస్యప్రభావేనభవతాంచైవతేజసా*సుగ్రీవస్యచకార్యార్థంమయాసర్వమనుష్ఠితమ్ ॥౧౬౫॥ ఏత త్సర్వంమయాతత్రయథావదుపపాదితమ్*అత్రయన్నకృతంశేషంతత్సర్వంక్రియతామితి॥౧౬౬॥ఇతిశ్రీమత్సుందరకాండే-అష్టపంచాశస్సర్గః

ఇత్యాదిశ్లోకత్రయమేకంవాక్యం॥శాస్త్రేష్విదూతవధ్యానదృష్టా-విరూపకరణంతాడనంవాశాస్త్రతః దృష్టమితి-రాక్షసరాజారావణః తేనవిభీషణేనయాచితఇతిసం బంధః॥౧౫౦॥*బద్ధస్యేతి॥యంత్రితస్యనిరుద్ధస్య॥౧౫౭ ॥ అథేతి ॥ విస్మయోదంతభాషితాంవిస్మయవృత్తాంతవిషయవ్యవహారాం- విస్మయోదంతభాషిణామితివా పాఠః॥ ౧౫౯॥తి॥నిమిత్తైఃశుభసూచకైః॥౧౬౦॥తి॥నిమిత్తాన్యాహదీప్యమానఇత్యాది॥౧౬౧॥తి॥దృష్టార్థైఃదృష్టసంవాదైః మహాగుణైఃకారణైఃమత్ప్రవృత్తికార ణైః సీతారామరూపైః॥౧౬౨॥తతఇతి॥ఆలేభే-బిడుత్తమపురుషైకవచనం॥౧౬౩॥తతఇతి॥అహంపంథానమాక్రమ్యభవతోగృష్టవానిహేతిపాఠఃఅన్యథాహంశబ్ద

గేఽసార్ధషట్పష్ట్యుత్తరశతశ్లోకాః॥౧౬౬॥ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే-శ్రీరామాయణభూషణే-శృంగారతిలకాఖ్యానే-సుందరకాండవ్యాఖ్యానే- అష్టపంచాశస్సర్గః.********************ఏతదితి॥ తదేతదాఖ్యాయఉత్తరంవచనంవక్తుముపచక్రామేత్యన్వయః॥౧॥అథసంప్రత్యేవ రావణంజిత్వా సీతయా సహైవాస్మాభిః ప్రతియాతవ్యమితిహృదినిధాయాహ- సఫలఇతి॥ సంభ్రమః త్వరా-ఉత్సాహఇతియావత్-కుతస్సాఫల్యమిత్యాశంక్య సీతాపాతివ్రత్యోపలంబాదిత్యాహ-శీలమితి-శీలంవృత్తం-పాతివ్రత్యమితియావత్ -అహంతుప్రాగేవతదేకశరణఇత్యాహమమచేతి-ప్రవణంప్రహ్వంతత్పరమితియావత్ -సీతాచరిత్రస్యనకించిదసాధ్యమస్తీతిభావః॥౨॥తర్హితందురాత్మానంరావణంస్పృశంతమేవకిమితినాదహదిత్యాశంక్యతస్యాపితపస్సంపత్తిసద్భావాదిత్యాహతపసేత్యాదినా॥యద్వా రావణతపఃకథనద్వారాసీతాయాఃపాతివ్రత్యాతిశయమాహ॥తపసేత్యాదినా॥తపసాఅతిప్రవృద్ధఇత్యన్వయః. కోపప్రసాదాభ్యాంసర్వలోకనిగ్రహానుగ్రహసమర్థోఽసౌ రావణస్సర్వథామహాతపస్సంపన్నః.అతఏవసీతాస్పర్శేప్యవినాశితఇత్యర్థః॥౩॥ తర్హిసీతాశీలందుర్బలమస్మాకంకిముపకరిష్యతీత్యాశంక్య నేత్యాహ-నతదితి॥ సీతాశీలమేవబలీయస్త్వాదుపకరిష్యతీత్యర్థః-క్రోధకలుషీకృతేతివచనాద్భర్తృముఖేనవైరనిర్యాతనంవీరపత్నీధర్మః- అన్యథామహాలాఘవంభర్తురిత్యద్యాపి పారతంత్ర్యపాలనాయతాదృక్క్రోధాకరణాద్రావణోజీవతీతిగమ్యతే -ఏతదేవోక్తంప్రాక్ - అసందేశాత్తురామస్యతపసశ్చానుపాలనాత్ । నత్వాంకుర్మిదశగ్రీవభస్మభస్మార్హతేజసేతి॥౪॥ ఏవంస్థితేయుష్మదనుమత్యాభృత్యవిజయోపిస్వామినఏవేతికృత్వాసీతారామపదావలంబాదహమేవరావణంనిర్జిత్య సీతాపురస్కారైణైవరాఘవౌద్రక్ష్యామీత్యాహజాంబవదితి॥౬॥నచాశక్తిశంకాకార్యేతిబహుధాప్రపంచయన్నాహఅహమిత్యాదినా॥ ౮॥ బ్రాహ్మమిత్యాది

ఏతదాఖ్యాయతత్సర్వంహనుమాన్మారుతాత్మజః।భూయస్సముపచక్రామవచనంవక్తుముత్తరమ్॥౧॥ సఫలోరాఘవోద్యోగస్సుగ్రీవస్యచసంభ్రమః । శీలమాసాద్యసీతాయామమచప్రవణంమనః॥౨॥తపసాధారయేల్లోకాన్క్రుద్ధోవానిర్దహేదపి । సర్వథాతిప్రవృద్ధోసౌరావణోరాక్షసాధిపః ॥ తస్యతాంస్పృశతోగాత్రంతపసానవినాశితమ్॥౩॥నతదగ్నిశిఖాకుర్యాత్సంస్పృష్టాపాణినాసతీ ॥ జనకస్యాత్మజాకుర్యాద్యత్క్రోధకలుషీకృతా॥౪॥జాంబవత్ప్రముఖాన్సర్వాననుజ్ఞాప్యమహాహరీన్ ॥ అస్మిన్నేవంగతేకార్యేభవతాంచనివేదితే ।న్యాయ్యంస్మసహవైదేహ్యాద్రష్టుంతౌపార్థివాత్మజౌ॥౬॥అహమేకోపిపర్యాప్తస్సరాక్షసగణాంపురీమ్ । తాంలంకాంతరసాహంతుంరావణంచమహాబలమ్ ॥ కింపునస్సహితోవీరైర్బలవద్భిఃకృతాత్మభిః ।కృతాస్త్రైఃప్లవగైశ్శూరైర్భవద్భిర్విజయైషిభిః॥౮॥అహంతురావణంయుద్ధేససైన్యంసపురస్సరమ్ । సహపుత్రానరుక్త్యాత్ ॥౧౬౬॥ఇతిశ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం-శ్రీరామాయణతత్వదీపికాఖ్యాయాం-సుందరకాండవ్యాఖ్యాయాం-అష్టపంచాశస్సర్గః. ***

౧॥సఫలఇతి॥సంభ్రమఃత్వరా-ఉత్సాహఇత్యర్థః-కుతఃసాఫల్యమిత్యాశంక్యసీతాపాతివ్రత్యాదిత్యాహ॥శీలమితి॥శీలంసద్వృత్తం-పాతివ్రత్యమితియావత్ ఆసాద్యదృష్ట్వేత్యర్థః-మమమనఃప్రవణంప్రహ్వంఅభూదితిశేషః-సీతాపాతివ్రత్యస్యనకించిదసాధ్యమస్తీతిమమనిశ్చయోభూదితిభావః॥౨॥ తర్హిదురాత్మానంరావణంకిమితినాదహదిత్యాశంక్య-తస్యాపితపస్సంపత్తిమత్త్వాదిత్యాహ- తపసేతిసార్ధశ్లోకేన.సర్వథాసౌతపసాఅతిప్రవృద్ధః - కోపప్రసాదాభ్యాంసర్వలోకనిగ్రహానుగ్రహసమర్థోఽసౌరావణోమహాతపస్సంపన్నఇత్యర్థః-అతఏవతాంసీతాంస్పృశతోపి-తస్యగాత్రంతపసానవినాశితమితిసంబంధః॥౩॥తర్హిసీతాశీలందుర్బలమస్మాకంకిముపకరిష్యతీత్యాశంక్యదుర్బలంనభవతీత్యాహనతదితి॥జనకస్యాత్మజాక్రోధకలుషీకృతాసతీయత్కుర్యాత్ -పాణినాస్పృష్టాఅగ్నిశిఖానకుర్యాదితిసంబంధః-క్రోధకలుషీకృతేతివిశేషణాత్ -భర్తృముఖేనవైరనిర్యాతనంవీరపత్నీధర్మః-అన్యథామహల్లాఘవంభర్తురిత్యద్యాపిభర్తృవీర్యపరిపాలనాయతాదృక్క్రోధాకరణాత్ రావణోజీవతి-అతఏవప్రాక్-అసందేశాత్తురామస్యేత్యుక్తమితిభావః॥ ౪॥భృత్యజయోపిస్వామినఏవేతికృత్వా - సీతాపాతివ్రత్యమహిమ్నారావణంవయమేవజిత్వాదేవ్యాసహరాఘవౌద్రక్ష్యామఇత్యాహ॥జాంబవత్ ప్రముఖానితి॥అస్మిన్కార్యేఏవంగతేభవతాంనివేదితేసతి - జాంబవత్ప్రముఖాన్సర్వాననుజ్ఞాప్యవైదేహ్యాసహతౌపార్థివాత్మజౌద్రష్టుంన్యాయ్యంస్మేతిసంబంధః-జాంబవదాదయోయద్యనుజానీయుః - తదారాక్షసాన్హత్వా-దేవ్యాసహైవరామసమీపంగమిష్యామఇతిభావః॥౬॥నచాశక్తిశంకాకార్యేత్యాహ॥అహమేకోపీత్యాది॥౭॥కృతాస్త్రైఃదేవాంశత్వాదస్త్రప్రయోగసమర్థైః॥౮

అభ్యనుజ్ఞాతః అభ్యనుజ్ఞానాత్ -పంచమ్యా స్తసిః- మేవిక్రమః- తం రావణం- రుణద్ధి- హంతీత్యర్థః॥౧౧॥౧౨॥సాగరోపీత్యాది॥అతియాత్ -ఆప్లవం ప్రాప్స్యత్వం॥ ౧౩॥ సర్వేతి॥పూర్వకాః- తేషామితి శేషః॥౨౧॥మయైవేతి॥ దగ్ధత్వేప్యంగారావస్థాభవతి- సాపినాస్తీత్యాహభస్మీకృతేతి॥౨౨॥ నామవిశ్రావణమేవాహజయతీతి॥జయతి సర్వోత్కర్షేణవర్తతే-తదుక్తంహరిణా-జయిజయాభిభవయోరారాద్యర్థేసావకర్మకః ।ఉత్కర్షప్రాప్తిరాద్యార్థో ద్వితీయేర్థేసకర్మకఇతి॥౨౪॥అథసీతామదర్శ ఇమర్శేపిసంప్రత్యసౌసమానేతవ్యేత్యాశయేనతద్దశాందర్శయతిఅశోకేత్యాదినా॥౨౬॥పతివ్రతాచేత్యాది॥పౌలోమీవపురందరఇతి-నహుషని ర్బంధఇతిభావః॥౨౮॥ సామయేత్యాది॥ప్రమదావనేఅశోకవనికాయాం- వినివృత్తాగ్రాత్యక్తప్రయోజనా- రావణప్రలోభనవాక్యైరవశీకృతేత్యర్థః- సర్వమర్థం రామోద్యోగాదికం- దర్శితాబోధితా॥౩౩॥నియతఇతి॥సముదాచారః- చారిత్రమితియావత్ - నన్వేవంమాహాత్మ్యసీతాస్వయమేవరాణంకిమితినహంతీత్యాశం

క్యంవధిష్యామిసపుత్రబాంధవంయుధి॥బ్రాహ్మమైంద్రంచరౌద్రంచవాయవ్యంవారుణంతథా।యదిశక్రజితోస్త్రాణిదుర్నిరీక్షాణిసంయుగే * తాన్యహంవిధమిష్యామినిహనిష్యామిరాక్షసాన్।భవతామభ్యనుజ్ఞాతోవిక్రమోమేరుణద్ధితమ్॥౧౧॥మయాతులావిసృష్టాహిశైలవృష్టిర్నిరంతరా। దేవానపిరణేహన్యాత్కిం పునస్తాన్నిశాచరాన్॥౧౨॥సాగరోప్యతియాద్వేలాంమందరః ప్రచలేదపి।నజాంబవంతంసమరేకంపయేదరివాహినీ॥౧౩ సర్వరాక్షససంఘానాంరాక్షసాయేచపూర్వకాః।అలమేకోవినాశాయవీరోవాలిసుతఃకపిః॥౧౪॥పనసస్యోరువేగేననీలస్యచమహాత్మనః।మందరో ప్యవశీర్యేతకింపునర్యుధిరాక్షసాః॥౧౫॥సదేవాసురయక్షేషుగంధర్వోరగపక్షిషు।మైందస్యప్రతియోద్ధారంశంసతద్ద్వివిదస్యవా॥౧౬॥ అశ్విపు త్రౌమహాభాగావేతౌప్లవగసత్తమౌ।ఏతయోఃప్రతియోద్ధారంనపశ్యామిరణాజిరే॥౧౭॥పితామహవరోత్సేకాత్పరమందర్పమాస్థితౌ। అమృత ప్రాశినావేతౌసర్వవానరసత్తమౌ॥౧౮॥అశ్వినోర్మాననార్థంహిసర్వలోకపితామహః।సర్వావధ్యత్వమతులమనయోర్దత్తవాన్పురా॥౧౯ వరోత్సేకేనమత్తౌచప్రమథ్యమహతీంచమూమ్।సురాణామమృతంవీరౌపీతవంతౌప్లవంగమౌ॥౨౦॥ ఏతావేవహిసంక్రుద్ధౌసవాజిరథకుంజరామ్। లంకాంనాశయితుంశక్తౌసర్వేతిష్ఠంతువానరాః॥౨౧॥ మయైవనిహతాలంకాదగ్ధాభస్మీకృతాపునః। రాజమార్గేషుసర్వత్ర నామవిశ్రావితంమ యా॥౨౨॥జయత్యతిబలోరామోలక్ష్మణశ్చమహాబలః।రాజాజయతిసుగ్రీవోరాఘవేణాభిపాలితః * అహంకోసలరాజస్యదాసఃపవనసంభవః। హనుమానితిసర్వత్రనామవిశ్రావితంమయా॥౨౪॥అశోకవనికామధ్యేరావణస్యదురాత్మనః।అధస్తాచ్ఛింశుపావృక్షేసాధ్వీకరుణమాస్థితా * రా క్షసీభిఃపరివృతాశోకసంతాపకర్శితా। మేఘలేఖాపరివృతాచంద్రలేఖేవనిష్ప్రభా * అచింతయంతీవైదేహీరావణంబలదర్పితమ్॥౨౬॥పతివ్రతా చసుశ్రోణీఅవష్టబ్ధాచజానకీ * అనురక్తాహివైదేహీరామంసర్వాత్మనాశుభా।అనన్యచిత్తారామేచపౌలోమీవపురందరే॥౨౮॥తదేకవాససస్సం వీతారజోధ్వస్తాతథైవచ।శోకసంతాపదీనాంగీసీతాభర్తృహితేరతా॥౨౯॥ సామయారాక్షసీమధ్యేతర్జ్యమానాముహుర్ముహుః।రాక్షసీభి ర్విరూపాభిర్దృష్టాహిప్రమదావనే * ఏకవేణీధరాదీనాభర్తృచింతాపరాయణా।అధశ్శయ్యావివర్ణాంగీపద్మినీవహిమాగమే * రావణాద్వినివృత్తార్థామర్తవ్యకృతనిశ్చయా।కథంచిన్మృగశాబాక్షీవిశ్వాసముపపాదితా * తతస్సంభాషితాచైవసర్వమర్థంచదర్శితా। రామసుగ్రీవస ఖ్యంచశ్రుత్వాప్రీతిముపాగతా॥౩౩॥నియతస్సముదాచారోభక్తిర్భర్తరిచోత్తమా।యన్నహంతిదశగ్రీవంసమహాత్మాకృతాగసమ్ * నిమిత్త

* భవతామితి॥అభ్యనుజ్ఞాతః అభ్యనుజ్ఞానాదిత్యర్థః- మేవిక్రమఃతంఇంద్రజితంరుణద్ధివారయతి ఆక్రమతీత్యర్థః భవతామనుజ్ఞయాఇంద్రజితమపివధిష్యామీతి భావః॥౧౨॥ఇదానీంసర్వేపిభవంతస్తద్వధేసమర్థాఇత్యాహసాగరోపీతి॥౧౩॥సర్వేతి॥యేచపూర్వజాః తేషామపీతిశేషః॥౨౧॥మయేతి॥నామవిశ్రావితంసు గ్రీవాదేరితిశేషః॥౨౨॥తదేవాహ॥జయతీతి॥౨౪॥సీతాదర్శావిమర్శేపి సంప్రతిసాసమానేతవ్యేత్యాశయేనతద్దశాంవర్ణయతి అశోకవనికేత్యాది * అచింత యంతీతి॥అవష్టబ్ధానిరుద్ధా- పౌలోమీవపురందరఇతినహుషబద్ధాపీతిభావః * రావణాదితి॥రావణాద్వినివృత్తార్థావినివృత్తఃఅర్థఃప్రయోజనంయస్యాస్సా- రావణ ప్రలోభనవాక్యైరవశీకృతేత్యర్థః * తతఇతి॥దర్శితాజ్ఞాపితేత్యర్థః॥౩౩॥నియతఇతి॥నియతఃసముదాచారఃవృథపాతివ్రత్యం- భర్తరిదృఢభక్తిర్మాభూత్ దశగ్రీవం

క్ష్యాహాయన్న హంతీతి॥దశగ్రీవంనహంతీతియత్ తత్ర కారణం-సదశాననః-మహాత్మా మహానుభావః-శాపనిబంధనదుర్మరణాభావాదితిభావః - అతస్తస్యవధేరా మస్తురామఏవ-నిమిత్తమాత్రంభవిష్యతి-తథాతస్యోత్కర్షాత్ -సీతాతునిమిత్తకారణమితి శేషః-భర్తైవవైరనిర్యాతనంవీరపత్నీధర్మః-అన్యథాభర్తుర్మహ ల్లాఘవమితి-సుగ్రీవయోనస్వయంహంతినత్వసామర్థ్యాదితిభావః॥౩౫॥ఫలితముపసంహరతిఏవమితి॥ఉపపద్యతాంఅనుష్ఠీయతాం-అస్మిన్సర్గేసార్ధపట్త్రింశ చ్ఛ్లోకాః॥౩౬॥ఇతిశ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - శృంగారతిలకాఖ్యానే - సుందరకాండవ్యాఖ్యానే - ఏకోనషష్టితమస్సర్గః. ****** తస్యేత్యాది॥౧॥అయుక్తంత్వితి॥వానరాఇతిసంబోధనం॥౧॥౫॥అథజాంబవానంగదవాక్యంబహుమన్యమానస్సుహృద్భావేనప్రతిషేధతినతావదితి॥ అత్రమాఃఅయు క్తాన-కింతుయుక్తైవేత్యర్థః-యద్యపిసమ్యగుక్తం-సమర్థైశ్చాపిరామాజ్ఞానుసారేణకర్తవ్యం-నస్వాతంత్ర్యేణేత్యర్థః-అస్మిన్సర్గేసార్ధపట్ఛ్లోకాః॥౬॥ ** ********* ఇతిశ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - శృంగారతిలకాఖ్యానే - సుందరకాండవ్యాఖ్యానే - షష్టితమస్సర్గః. ********* తతఇత్యాది॥౧॥ ప్రీతిమంతఇత్యాది॥సభాజ్యమానంసంపూజ్యమానం-వహంతఇవదృష్టిభిరితి-ప్రీతిపూర్వకానిమిషదర్శనాద్దృష్టిష్వారోప్యనయంతఇవేత్యుత్ప్రేక్షా అర్థనివృత్తింఅర్థసిద్ధిం-సమాధాయనిశ్చిత్య-సంకల్ప్యవా-సమృద్ధార్థాఃసిద్ధకార్యాః - కర్మసిద్ధిభిః కార్యసిద్ధిభిః - ఉన్నతాఃఇతరేభ్యఉత్కృష్టాః - రామప్రతీ

మాత్రంరామస్తువధేతస్యభవిష్యతి॥౩౪॥సాప్రకృత్యైవతన్వంగీతద్వియోగాచ్చకర్శితా * ప్రతిపత్త్వాదశీలస్యవిద్యేవతనుతాంగతా॥౩౫॥ఏ వమాస్తేమహాభాగాసీతాశోకపరాయణా * యదత్రప్రతికర్తవ్యంతత్సర్వముపపద్యతామ్॥౩౬॥ఇతిశ్రీమత్సుందరకాండే-ఏకోనషష్టితమస్సర్గః.

తస్యతద్వచనంశ్రుత్వావాలిసూనురభాషత॥౧॥ అయుక్తంతువినాదేవీందృష్టవద్భిశ్చవానరాః*సమీపంగంతుమస్మాభీ రాఘవస్యమహాత్మనః॥ ౧౪॥దృష్టాదేవీనచానీతాఇతితత్రనివేదనమ్ * అయుక్తమివపశ్యామిభవద్భిఃఖ్యాతవిక్రమైః॥౭॥నహినఃప్లవనేకశ్చిన్నాపికశ్చిత్పరాక్రమే * తు ల్యస్సామరదైత్యేషులోకేషుహరిసత్తమాః॥౩॥ తేష్వేవంహతవీరేషురాక్షసేషుహనూమతా * కిమన్యదత్రకర్తవ్యంగృహీత్వాయామజాన కీమ్॥౪॥తమేవంకృతసంకల్పంజాంబవాన్హరిసత్తమః*ఉవాచపరమప్రీతోవాక్యమర్థవదర్థవిత్॥౫॥నతావదేషామతిరక్షమానోయథాభవా న్పశ్యతిరాజపుత్ర । యథాతురామస్యమతిర్నివిష్టాతథాభవాన్పశ్యతుకార్యసిద్ధిమ్ ॥ ౬॥ ఇతిశ్రీమత్సుందరకాండే - షష్టితమస్సర్గః. ****

తతోజాంబవతోవాక్యమగృహ్ణంతవనౌకసః ।అంగదప్రముఖావీరాహనుమాంశ్చమహాకపిః॥౧॥ప్రీతిమంతస్తతస్సర్వేవాయుపుత్రపురస్సరాః । మహేంద్రాద్రింపరిత్యజ్యపుప్లువుఃప్లవగర్షభాః * మేరుమందరసంకాశామత్తాఇవమహాగజాః । ఛాదయంతఇవాకాశంమహాకాయామహాబ లాః * సభాజ్యమానంభూతైస్తమాత్మవంతంమహాబలమ్ ।హనుమంతంమహావేగంవహంతఇవదృష్టిభిః* రాఘవేచార్థనిర్వృత్తింకర్తుంచపరమం యశః । సమాధాయసమృద్ధార్థాఃకర్మసిద్ధిభిరున్నతాః* ప్రియాఖ్యానోన్ముఖాస్సర్వేసర్వేయుద్ధాభినందినః । సర్వేరామప్రతీకారేనిశ్చితా

నహంతీతియత్ -అతఃసదశాననోమహాత్మాశాపనిబంధనదుర్మరణాభావాదితిభావః * దేవ్యాతస్యవధాకరణేహేతుమాహ॥నిమిత్తమాత్రమితి॥తుశబ్దోవధారణే- నిమిత్తమాత్రంసీతేతిశేషః-తస్యవధేరామఏవభవిష్యతి॥ఇతిశ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం సుందరకాండ వ్యాఖ్యాయాం- ఏకోనషష్టితమస్సర్గః. *********** ౧॥దృష్టేతి॥ దృష్టాదేవీనచానీతేతిభవద్భిర్నివేదితుంనయుక్తమివపశ్యామీతిసంబంధః॥౩॥ తేష్వితి॥ హనూమతాతే షురాక్షసేషుహతశేషేషుసత్సు-అత్రరాక్షసేషుఅన్యత్ కింకర్తవ్యంనకిమపి-కింతుజానకీంగృహీత్వాయామేతిసంబంధః॥౫॥జాంబవానంగదస్యమతంబహుమా న్యసుహృద్భావేననివర్తయతినతావదితి॥హేరాజపుత్రయథాభవాన్పశ్యతి-ఏషామతిఃనః అస్మాకంఅక్షమానఅయుక్తాన-కింతుయుక్తైవ-తథాపియథారామస్యమతి ర్నివిష్టాఅవస్థితా-తథాభవాన్కార్యసిద్ధింపశ్యత్వితిసంబంధః॥ ౬॥ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - సుందరకాండ వ్యాఖ్యాయాం - షష్టితమస్సర్గః. *************** ॥తి॥అగృహ్ణంతయుక్తియుక్తత్వేనామన్యంత॥౧॥తి॥పుప్లువుఃప్లవంతోజగ్ముః(౨) తి॥ ఆకాశంఛాదయంత ఇవేత్యుత్ప్రేక్షా(౩)సభాజ్యమానమితి॥సభాజ్యమానంపూజ్యమానం-వహంతఇవదృష్టిభిరితిప్రీతిపూర్వకానిమిషదర్శనాత్ -దృష్టీనాంవాహకత్వోత్ప్రేక్షా * రా

కారే రామప్రత్యుపకారే పుష్పపురితిపూర్వేణసంబంధః॥౯॥౭॥యత్తన్మధువనమిత్యాది॥పరమోత్కటాఃపరమోత్సుకాః॥౧౦॥తతఇతి॥ మధుపింగళాః మధువత్పింగళవర్ణాఃవానరాః॥౧౧॥తతఃకుమారఇతి॥అనుమాన్యఅనుమతింకారయిత్వా-నిసర్గం విసర్జనం-అనుమతిమితియావత్॥౧౨॥తతశ్చేతి॥పూర్వమేవసీతాదర్శనాత్ప్రహృష్టాఃతతఃమధువనభంగేఅంగదేనానుమతాస్సంతస్తతోముదితాః-తత్ప్రేరితాః ప్రనృత్యంతోభవన్॥రా॥ముదితాశ్చతతశ్చేతిపాఠః॥౧౩॥మధువనభంగాభ్యనుజ్ఞానకృతంవానరహర్షవికారమేవవర్ణయతిసర్గశేషేణ॥గాయంతికేచిత్ ప్రణమంతికేచిన్నృత్యంతికేచిత్ ప్రహసంతికేచిత్ - పతంతికేచిద్విచరంతికేచిత్ప్లవంతికేచిత్ ప్రలపంతికేచిదితిపాఠః॥ ప్రణమంతిఅవాక్శిరసఃపతంతి-పతంతఊర్ధ్వపాదాఃపృష్ఠేనపతంతి॥౧౭॥సమాకులమితి॥ మధుప్రపానోత్కటసత్త్వచేష్టం-మత్తచిత్తచేష్టం॥రా॥మధుప్రపానోత్కటసత్త్వచేష్టమితిసమ్యక్॥౨౨॥నఖైరితి॥నిర్విషయం-నిర్గతమధుమూలాదిభోగ్యవస్తుకంచక్రురిత్యర్థః(రా)ఇయంసంగ్రహోక్తిః॥౨౩॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - శృంగారతిలకాఖ్యానే - సుందరకాండవ్యాఖ్యానే - ఏకషష్టితమస్సర్గః. **********

థామనస్వినః॥౯॥ప్లవమానాఃఖమాప్లుత్యతతస్తేకాననౌకసః ।నందనోపమమాసేదుర్వనంద్రుమలతాయుతమ్॥ ౭ ॥యత్తన్మధువనంనామసుగ్రీవస్యాభిరక్షితమ్ ।అధృష్యంసర్వభూతానాంసర్వభూతమనోహరమ్ * యద్రక్షతిమహావీర్యస్సదాదధిముఖఃకపిః । మాతులఃకపిముఖ్యస్యసుగ్రీవస్యమహాత్మనః * తేతద్వనముపాగమ్యబభూవుఃపరమోత్కటాః । వానరావానరేంద్రస్యమనఃకాంతతమంమహత్॥౧౦॥తతస్తేవానరాహృష్టాదృష్ట్వామధువనంమహత్ ।కుమారమభ్యయాచంతమధూనిమధుపింగళాః॥౧౧॥తతఃకుమారస్తాన్వృద్ధాన్జాంబవత్ప్రముఖాన్కపీన్ । అనుమాన్యదదౌతేషాంనిసర్గంమధుభక్షణే॥౧౨॥తతశ్చానుమతాస్సర్వేసంప్రహృష్టావనౌకసః । ముదితాఃప్రేరితాశ్చాపిప్రనృత్యంతోభవంస్తతః॥ ౧౩ ॥ గాయంతికేచిత్ప్రణమంతికేచిన్నృత్యంతికేచిత్ప్రహసంతికేచిత్ ।పతంతికేచిద్విచరంతికేచిత్ ప్లవంతికేచిత్ప్రలపంతికేచిత్ ॥౧౪॥పరస్పరంకేచిదుపాశ్రయంతేపరస్పరంకేచిదుపాక్రమంతే। పరస్పరంకేచిదుపబ్రువంతేపరస్పరంకేచిదుపారమంతే॥౧౫॥ద్రుమాద్ద్రుమంకేచిదభిద్రవంతేక్షితౌనగాగ్రాన్నిపతంతికేచిత్ ।మహీతలాత్కేచిదుదీర్ణవేగామహాద్రుమాగ్రాణ్యభిసంపతంతి॥౧౬॥గాయంతమన్యఃప్రహసన్నుపైతిహసంతమన్యఃప్రరుదన్నుపైతి।రుదంతమన్యఃప్రణుదన్నుపైతినుదంతమన్యఃప్రణదన్నుపైతి॥౧౭॥సమాకులంతత్కపిసైన్యమాసీన్మధుప్రపానోత్కటసత్త్వచేష్టమ్।నచాత్రకశ్చిన్నబభూవమత్తోనచాత్రకశ్చిన్నబభూవతృప్తః॥౧౮॥తతోవనంతత్పరిభక్ష్యమాణంద్రుమాంశ్చవిధ్వంసితపత్రపుష్పాన్ ।సమీక్ష్యకోపాద్దధివక్త్రనామానివారయామాసకపిఃకపీంస్తాన్॥౧౯॥సతైఃప్రవృద్ధైఃపరిభర్త్స్యమానోవనస్యగోప్తాహరివీరవృద్ధః।చకారభూయోమతిముగ్రతేజావనస్యరక్షాంప్రతివానరేభ్యః॥౨౦॥ఉవాచకాంశ్చిత్పరుషాణిధృష్టమసక్తమన్యాంశ్చతలైర్జఘాన। సమేత్యకైశ్చిత్కలహంచకారతథైవసామ్నోపజగామకాంశ్చిత్॥౨౧॥సతైర్మదాత్సంపరివార్యవాక్యైర్బలాచ్చతేనప్రతివార్యమాణైః । ప్రధర్షితస్త్యక్తభయైస్సమేత్యప్రకృష్యతేచాప్యనవేక్ష్యదోషమ్॥౨౨॥నఖైస్తుదంతోదశనైర్దశంతస్తలైశ్చపాదైశ్చసమాపయంతః।మదాత్కపింతంకపయస్సమగ్రామహావనంనిర్విషయంచచక్రుః॥౨౩

ధువఇతి॥అర్థనివృత్తింకార్యసిద్ధింసమాధాయనిశ్చిత్య-పుష్పపురితిపూర్వేణసంబంధః * ప్రియాఖ్యానేతి॥రామప్రతీకారేరామస్యప్రత్యుపకారే(౯)తి॥వనంసుగ్రీవస్యమధువనం * తఇతి॥పరమోత్కటాఃపరమోత్సుకాః॥౧౦॥ తతఇతి॥మధుపింగళాఃమధువత్పింగళవర్ణాః॥౧౧॥తతఇతి॥అనుమాన్యఅనుమతింకారయిత్వానిసర్గమనుజ్ఞామిత్యర్థః॥౧౨॥తి॥అనుమతాఃమధుపానాదౌకృతానుమతికాః-హర్షముదోర్బాహ్యాభ్యంతరకృతోభేదః॥౧౩॥తి॥తత్రబాహ్యమానందసూచకమాహ॥ గాయంతీతి॥౧౭॥సమాకులమితి॥మధుప్రపానోత్కటసత్త్వచేష్టంమధుప్రపానేనఉత్కటసత్త్వచేష్టం-మత్తచిత్తచేష్టమిత్యర్థః॥౧౧॥సతైరితి॥ తేనదధిముఖేనబలాచ్చప్రతివార్యమాణైస్త్యక్తభయైఃసమేత్యసంపరివార్యమదాద్వాక్యైఃప్రధర్షణదోషమనవేక్ష్యప్రకృష్యతఇతిసంబంధః॥౨౨॥నఖైరితి॥నిర్విషయంచక్రుఃనిర్గతమధుఫలాదిభోజ్యంచక్రురిత్యర్థః॥ ౨౩॥ ఇతిశ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - సుందరకాండవ్యాఖ్యాయాం - ఏకషష్టితమస్సర్గః. ***

తానిత్యాది ॥ తాన్ దధిముఖకలహవ్యాకులితాన్ - అన్యేతు తానువాచేత్యాదినాపూర్వసర్గోక్తం సంక్షేపేణానూద్య ఉపరిగచ్ఛతీత్యాచక్షతే - అపరేతు సర్గశేషం కేచిచ్ఛ్లోకాః పతితా ఇత్యాహుః ॥౧౨॥ శ్రుత్వేత్యాది॥ అంగేతి సంబోధనే నిపాతః ॥౩౨॥ అంగదస్యేతి ॥ అంగదస్య స్వామినః ముఖాద్వచనం హనుమదుక్తం శ్రుత్వా ॥౪౨॥ పూజయిత్వేతి॥ జగ్ముర్మధువనమితి ప్రదేశభేదవివక్షయా - యద్వా దధిముఖనివారణేనభీతానాం హనుమదంగదాభ్యాం పునరనుజ్ఞాపనేన పునర్జగ్మురిత్యర్థః ॥౫౨॥ త ఇతి॥ వీర్యతః బలాత్ - అతిసర్గాదంగదాభ్యనుజ్ఞానాత్. దృష్ట్వా శ్రుత్వా చ మైథిలీం - దర్శనశ్రవణాభ్యాంచ హేతునా - వనపాలానాక్రమ్య ఆక్షిప్య ॥ ౭ ॥ ఉత్పత్యేతి॥ సక్తాన్ వనపాలనేరతాన్ ॥౮॥ మధూనీతి॥ మధూని మధుపటలాని - ద్రోణమాత్రాణి ద్రోణప్రమాణాని ఆఢకప్రమాణాని - ఘ్నంతిస్మ పీతావశిష్టాని మధుపటలాని భిందంతిస్మ ॥౯॥ కేచిదితి॥ అపవిధ్యంతి అవక్షిపంతి - మధూచ్ఛిష్టేన సిక్థకేన ॥౧౦॥ మధూచ్ఛిష్టంతు సిక్థకమిత్యమరః । ఉత్కటాః మత్తాః ॥౧౧॥ ఉన్మత్తభూతా ఇతి॥ హృష్టవత్ - హర్షయుక్తమితి క్రియావిశేషణం - హృష్టాహర్షమితి వార్థః - క్షిపంతి ఉత్క్షిప్య పాతయంతి - స్ఖలంతి - పాదేనను దంతీత్యర్థః ॥౧౨॥ కేచిదితి ॥ క్ష్వేళాం సింహనాదం ॥ క్ష్వేళా తు సింహనాదస్స్యాదిత్యమరః । కూజంతి పక్షివచ్ఛబ్దాయంతే ॥౧౩॥ కృత్వేతి॥ అన్యే అవాచ్యం కించిత్ గ్రామ్యం కర్మ కృత్వా హసంతి - ఇతర త్తద్విలక్షణం గ్రామ్యం కర్మ కేచిత్కుర్వంతి - కేచిదన్యత్ గ్రామ్యం కర్మ కృత్వా అస్మాభిరిదం కృతమితి - వదంతి ఉచ్చారయంతి - కేచిదితరద్బుధ్యంతి - ఏవం కరిష్యామీతి సంకల్పయంతీత్యర్థః ॥౧౫॥ జానుభిరితి ॥ జానుభిః ప్రకృష్టాః - జానూన్యవలంబ్య కృష్టా ఇత్యర్థః - దేవమార్గం అపానద్వారం - దేవశబ్దో వాయువాచీ - ఉపనిషది వాయు

———✽********************* ఇతి శ్రీ మత్సుందరకాండే - ఏకషష్టితమస్సర్గః - *********************✽———

తానువాచ హరిశ్రేష్ఠో హనుమాన్వానరర్షభః । అవ్యగ్రమనసో యూయం మధు సేవత వానరాః ॥ అహమావారయిష్యామి యుష్మాకం పరిపంథినః ॥౧॥ శ్రుత్వా హనుమతో వాక్యం హరీణాం ప్రవరోఽంగదః ॥ ప్రత్యువాచ ప్రసన్నాత్మా పిబంతు హరయో మధు । అవశ్యం కృతకార్యస్య వాక్యం హనుమతో మయా ॥ అకార్యమపి కర్తవ్యం కిమంగ పునరీదృశమ్ ॥౩॥ అంగదస్య ముఖాచ్ఛ్రుత్వా వచనం వానరర్షభాః ॥ సాధు సాధ్వితి సంహృష్టా వానరాః ప్రత్యపూజయన్ ॥౪॥ పూజయిత్వాంగదం సర్వే వానరా వానరర్షభమ్ ॥ జగ్ముర్మధువనం యత్ర నదీ వేగా ఇవ ద్రుతమ్ ॥౫॥ తే ప్రవిష్టా మధువనం పాలానాక్రమ్య వీర్యతః ॥ అతిసర్గాచ్చ పటవో దృష్ట్వా శ్రుత్వా చ మైథిలీమ్ । పపుస్సర్వే మధు తదా రసవత్ఫలమాదదుః ॥ ౭॥ ఉత్పత్య చ తతస్సర్వే వనపాలాన్ సమాగతాన్ । తాడయంతిస్మ శతశస్సక్తాన్మధువనే తదా ॥౮॥ మధూని ద్రోణమాత్రాణి బాహుభిః పరిగృహ్య తే । పిబంతి సహితాస్సర్వే నిఘ్నంతిస్మ తథాపరే ॥౯॥ కేచిత్పీత్వాపవిధ్యంతి మధూని మధుపింగళాః । మధూచ్ఛిష్టేన కేచిచ్చ జఘ్నురన్యోన్యముత్కటాః ॥౧౦॥ అపరే వృక్షమూలేతు శాఖాం గృహ్య వ్యవస్థితాః । అత్యర్థం చ మదగ్లానాః పర్ణాన్యాస్తీర్య శేరతే ॥౧౧॥ ఉన్మత్తభూతాః ప్లవగా మధుమత్తాశ్చ హృష్టవత్ । క్షిపంతి చ తదాన్యోన్యం స్ఖలంతి చ తథాపరే ॥౧౨॥ కేచిత్ క్ష్వేళాం ప్రకుర్వంతి కేచిత్కూజంతి హృష్టవత్ । హరయో మధునా మత్తాః కేచిత్సుప్తా మహీతలే ॥౧౩॥ కృత్వా కేచిద్ధసంత్యన్యే కేచిత్కుర్వంతి చేతరత్ । కృత్వా కేచిద్వదంత్యన్యే కేచిద్బుధ్యంతి చేతరత్ ॥౧౪॥ యేప్యత్ర మధుపాలాస్స్యుః ప్రేష్యా దధిముఖస్య తు । తేపి తైర్వానరైర్భీమైః ప్రతిషిద్ధా దిశో గతాః ॥౧౫॥ జానుభిస్తు ప్రకృష్టాశ్చ దేవమార్గం ప్రదర్శితాః । అబ్రువన్పరమోద్విగ్నా గత్వా దధి

తి ॥ పునరుక్తమేవ విస్తరేణాహ. తానితి ॥౧౨॥ శ్రుత్వేతి ॥ పిబంత్వితి - ప్రత్యువాచేతి సంబంధః ॥౪౨॥ జగ్ముర్మధువనమితి పునర్వచనం ప్రదేశభేదవివక్షయేతి ద్రష్టవ్యం ॥౫౨॥ త ఇతి॥ తే ప్రవిష్టాః పటవః సమర్థాః హరయః మైథిలీం దృష్ట్వా స్వవర్గస్థహనుమద్దర్శనేన సర్వే హృష్టవంతః - శ్రుత్వా హనుమన్ముఖేన - అతిసర్గాదంగదాభ్యనుజ్ఞానాత్ మధువనం ప్రవిష్టాః వీర్యతః బలాత్పాలానాక్రమ్య - మధుపపుః రసవత్ఫలమాదదురితి యోజనా ॥ ౭॥ తి॥ మధువనే సక్తాన్ మధుభక్షణార్థం లగ్నాన్ ॥౮॥ మధూనీతి॥ మధుపటలాని. ఘ్నంతి భిందంతి - హృష్టవత్ హృష్టాః ॥౯॥ కేచిదితి॥ మధూని మధుపటలాని - అపవిధ్యంతి క్షిపంతి ॥౧౦॥౧౧॥ ఉన్మత్తేతి. ॥ మధుమత్తాః - అతఏవ ఉన్మత్తభూతాః ఉన్మత్తసదృశా ఇత్యర్థః హృష్టవత్ హృష్టాః ॥౧౩॥ కృత్వేతి॥ అద్య కించిదవాచ్యం కర్మ కృత్వా హసంతి కేచిదితరత్ గ్రామ్యకర్మ కుర్వంతి కేచిత్ అన్యత్కర్మ కృత్వా తద్వదంతి - కేచిత్ అన్యత్కర్మ బుధ్యంతి - మనసా సంకల్పయంతి ॥౧౫॥ జానుభిరితి॥ ప్రకృష్టాః ప్రహృతా ఇత్యర్థః - దేవమార్గం అపానం దర్శితాః ॥౧౬॥ తి॥ తాన్సర్వసం

లోకే దేవలోకశబ్దప్రయోగాత్-దర్శితాః దర్శనం కారితాః-దృశేరుపసంఖ్యానాదణికర్తుః కర్మత్వం-ణ్యంతాత్కర్తుశ్చ కర్మణ ఇతి తస్యైవాభిధేయత్వంచ॥౧౮॥ ఇహేతి ॥ గచ్ఛామ ఇతి తైస్సాహిత్యేన బహువచనం-ఆత్మని బహువచనం వా॥౩౩॥ స ఇతి॥ గతాయుష ఇత్యధిక్షేపవచనం॥౩౪॥ వధ్యా హ్యేత ఇతి॥ అమర్షప్రభవః అక్షమాజన్యః-రోషస్య తజ్జన్యత్వంచ యో యస్మైన సహతే తత్తస్మై క్రుధ్యతీతి ప్రసిద్ధం॥౩౬॥ నిమేషాంతరేతి॥ నిమేషాంతరమాత్రేణ నిమేషావకాశమాత్రేణ - వనాలయః వానరః॥౩౭॥ రామం చేతి॥ సమప్రతిష్ఠాం సమతలాం-జగతీం భూమిం॥౩౮॥ అస్మిన్ సర్గే చత్వారింశచ్ఛ్లోకాః॥౪౦॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే శ్రీరామాయణభూషణే శృంగారతిలకాఖ్యానే సుందరకాండవ్యాఖ్యానే ద్విషష్టితమస్సర్గః.

తత ఇత్యాది ॥ ఉద్విగ్నహృదయః భీతహృదయః-మాతులస్యాపి పాదపతనం స్వామిత్వానుసారేణ॥౩॥ నైవేతి॥ న నిసృష్టపూర్వం యథేచ్ఛభోగాయ న దత్తపూర్వం॥

ముఖం వచః॥౧౬॥ హనూమతా దత్తవరైర్హతం మధువనం బలాత్ । వయంచ జానుభిః కృష్టా దేవమార్గం చ దర్శితాః॥౧౭॥ తతో దధిముఖః క్రుద్ధో వనపస్తత్ర వానరః । హతం మధువనం శ్రుత్వా సాంత్వయామాస తాన్ హరీన్॥ ౧౮ ॥ ఇహాగచ్ఛత గచ్ఛామో వానరాన్ బలదర్పితాన్ । బలేన వారయిష్యామో మధు భక్షయతో వయమ్॥౧౯॥ శ్రుత్వా దధిముఖస్యేదం వచనం వానరర్షభాః । పునర్వీరా మధువనం తేనైవ సహసా యయుః॥౨౦॥ మధ్యే చైషాం దధిముఖః ప్రగృహ్య తరసా తరుమ్ । సమభ్యధావద్వేగేన తే చ సర్వే ప్లవంగమాః॥ ౨౧ ॥ తే శిలాః పాదపాంశ్చాపి పర్వతాంశ్చాపి వానరాః । గృహీత్వాభ్యగమన్ క్రుద్ధా యత్ర తే కపికుంజరాః॥౨౨॥ తే స్వామివచనం వీరా హృదయేష్వవసజ్య తత్ । త్వరయా హ్యభ్యధావంత సాలతాలశిలాయుధాః॥౨౩॥ వృక్షస్థాంశ్చ తలస్థాంశ్చ వానరాన్ బలదర్పితాన్ । అభ్యక్రామంస్తతో వీరాః పాలాస్తత్ర సహస్రశః॥౨౪॥ అథ దృష్ట్వా దధిముఖం క్రుద్ధం వానరపుంగవాః । అభ్యధావంత వేగేన హనుమత్ప్రముఖాస్తదా॥౨౫॥ తం సవృక్షం మహాబాహుమాపతంతం మహాబలమ్ । ఆర్యకం ప్రాహరత్తత్ర బాహుభ్యాం కుపితోఽంగదః॥౨౬॥ మదాంధశ్చ న వేదైనమార్యకోఽయం మమేతి సః । అథైనం నిష్పిపేషాశు వేగవద్వసుధాతలే॥౨౭॥ స భగ్నబాహూరుభుజో విహ్వలః శోణితోక్షితః । ముమోహ సహసా వీరో ముహూర్తం కపికుంజరః॥౨౮॥ స సమాశ్వస్య సహసా సంక్రుద్ధో రాజమాతులః । వానరాన్ వారయామాస దండేన మధుమోహితాన్॥ ౨౯॥ స కథంచిద్విముక్తస్తైర్వానరైర్వానరర్షభః । ఉవాచైకాంతమాశ్రిత్య భృత్యాన్ స్వాన్ సముపాగతాన్॥౩౦॥ ఏతే తిష్ఠంతు గచ్ఛామో భర్తా నో యత్ర వానరః । సుగ్రీవో విపులగ్రీవః సహ రామేణ తిష్ఠతి॥ ౩౧ ॥ సర్వం చైవాంగదే దోషం శ్రావయిష్యామి పార్థివే । అమర్షీ వచనం శ్రుత్వా ఘాతయిష్యతి వానరాన్॥౩౨॥ ఇష్టం మధువనం హ్యేతత్సుగ్రీవస్య మహాత్మనః । పితృపైతామహం దివ్యం దేవైరపి దురాసదమ్॥౩౩॥ స వానరానిమాన్ సర్వాన్ మధులుబ్ధాన్ గతాయుషః । ఘాతయిష్యతి దండేన సుగ్రీవస్ససుహృజ్జనాన్॥౩౪॥ వధ్యా హ్యేతే దురాత్మానో నృపాజ్ఞాపరిభావినః । అమర్షప్రభవో రోషః సఫలో నో భవిష్యతి॥౩౫॥ ఏవముక్త్వా దధిముఖో వనపాలాన్ మహాబలః । జగామ సహసోత్పత్య వనపాలైస్సమన్వితః॥౩౬॥ నిమేషాంతరమాత్రేణ స హి ప్రాప్తో వనాలయః । సహస్రాంశుసుతో ధీమాన్ సుగ్రీవో యత్ర వానరః॥౩౭॥ రామం చ లక్ష్మణం చైవ దృష్ట్వా సుగ్రీవమేవ చ । సమప్రతిష్ఠాం జగతీమాకాశాన్నిపపాత హ॥౩౮॥ సన్నిపత్య మహావీర్యస్సర్వైస్తైః పరివారితః । హరిర్దధిముఖః పాలైః పాలానాం పరమేశ్వరః ॥ స దీనవదనో భూత్వా కృత్వా శిరసి చాంజలిమ్ । సుగ్రీవస్యాశుభౌ మూర్ధ్నా చరణౌ ప్రత్యపీడయత్ ॥ ౪౦ ॥ ఇతి శ్రీమత్సుందరకాండే - ద్విషష్టితమస్సర్గః. *

తతో మూర్ధ్నా నిపతితం వానరం వానరర్షభః । దృష్ట్వైవోద్విగ్నహృదయో వాక్యమేతదువాచ హ॥౧॥ ఉత్తిష్ఠోత్తిష్ఠ కస్మాత్త్వం పాదయోః ప

బంధినః పాలాన్॥౧౮॥ ౨౬॥ తి॥ ఆర్యకః సుగ్రీవమాతులత్వాత్పూజ్యః॥౩౦॥ తి॥ భర్తా రాజా॥౩౪॥ వధ్యా ఇతి॥ అమర్షప్రభవః అక్షమాజన్యః॥౩౭॥ రామమితి॥ సమప్రతిష్ఠాం సమాస్పదాం సమతలాం జగతీం భువం॥౪౦॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం సుందరకాండవ్యాఖ్యాయాం ద్విషష్టితమస్సర్గః. ************ ౧॥౩॥ నైవేతి॥ నిసృష్టపూర్వం సర్వేషాం యథేచ్ఛభోగాయ పూర్వం త్యక్తం న భవతి॥౪॥ ఏభిరితి॥ అచింతయిత్వా ఇమాః న విగణ

వానరైః అంగదప్రముఖైః-అన్యథాసుగ్రీవవాక్యేఅంగదానువాదవిరోధాత్ -భక్షితమితి వనైకదేశమధుపటలవిషయం॥౪॥ఏభిరితి॥ అచింతయిత్వా అగణయ్య- మధూనీతిఫలానాముపలక్షణం-భక్షయంతిపిబంతిచేత్యుక్తైః-యద్వామధూన్యేవభక్షయంతి-భక్షవత్కుర్వంతీత్యర్థః॥౫॥ శిష్టమితి॥ శిష్టంఅవశిష్టంమధుపటలం- అత్రమధువనే-అపవిధ్యంతిధ్వంసయంతి-భక్షయంతిమధుపటలమిత్యర్థః॥౬॥ఇమేహీతి॥హిశబ్దఃపాదపూరణే - సంప్రధర్షణచిహ్నస్యదృశ్యమానత్వాభిప్రాయేణప్రసిద్ధిపరో వా॥౧౩॥ఆర్యేత్యాది॥ అంగదప్రముఖైరితి-అత్రవిశిష్యానువాదాద్దధిముఖవాక్యేవానరపుంగవైరిత్యత్రాపి విశేషణపరత్వం బోధ్యం॥౧౪॥ నైషామితి॥వనంప్రమథితంభగ్నం-ధర్షితంఆక్రాంతం-మధుచభక్షితంయథాయేనప్రకారేణ-ఏషామకృతకృత్యానామీదృశఉపక్రమోనస్యాదితిమన్యఇతి యోజనా॥౧౬॥ కృతకృత్యత్వంవిశేషయతి-వనమిత్యాదినా॥౨౨॥నచేతి॥ వనమితి-మధువనధర్షణమేవసీతాదర్శనేలింగమితిభావః- దత్తవరందివ్యమిత్యనేనఋక్షరజసే బ్రహ్మణాదత్తమిత్యవగమ్యతే॥౨౫॥ శ్రుత్వేతి॥ ద్వితీయసుగ్రీవశబ్దస్యశోభనగ్రీవఇత్యవయవార్థోవివక్షితః-క్రియాభేదేనాపునరుక్తిర్వా॥౨౭॥ఇచ్ఛామీతి॥హనుమత్ప్రధానానాం హ

తతోమమ। అభయంతేభవేద్వీరసర్వమేవాభిధీయతామ్॥౨॥సతువిశ్వాసితస్తేనసుగ్రీవేణమహాత్మనా।ఉత్థాయసుమహాప్రాజ్ఞోవాక్యందధిముఖోబ్రవీత్॥౩॥నైవర్క్షరజసా రాజన్నత్వయానాపివాలినా।వనంనిసృష్టపూర్వంహిభక్షితంతచ్చవానరైః॥౪॥ఏభిః ప్రధర్షితాశ్చైవవానరావనరక్షిభిః। మధూన్యచింతయిత్వేమాన్భక్షయంతిపిబంతిచ॥౫॥శిష్టమత్రాపవిధ్యంతిభక్షయంతితథాపరే।నివార్యమాణాస్తేసర్వేభ్రువౌవైదర్శయంతిహి॥౬॥ఇమేహిసంరబ్ధతరాస్తథాతైస్సంప్రధర్షితాః॥వారయంతోవనాత్తస్మాత్క్రుద్ధైర్వానరపుంగవైః॥౭॥తతస్తైర్బహుభిర్వీరైర్వానరైర్వానరర్షభ।సంరక్తనయనైఃక్రోధాద్ధరయఃప్రవిచాలితాః॥౮॥ పాణిభిర్నిహతాఃకేచిత్కేచిజ్జానుభిరాహతాః। ప్రకృష్టాశ్చయథాకామందేవమార్గంచదర్శితాః॥౯॥ఏవమేతేహతాశ్శూరాస్త్వయితిష్ఠతిభర్తరి। కృత్స్నంమధువనంచైవప్రకామంతైఃప్రభక్ష్యతే॥౧౦॥ఏవంవిజ్ఞాప్యమానంతంసుగ్రీవంవానరర్షభమ్। అపృచ్ఛత్తమ్మహాప్రాజ్ఞోలక్ష్మణఃపరవీరహా॥౧౧॥కిమయంవానరోరాజన్వనపఃప్రత్యుపస్థితః। కంచార్థమభినిర్దిశ్యదుఃఖితోవాక్యమబ్రవీత్॥౧౨॥ఏవముక్తస్తుసుగ్రీవోలక్ష్మణేనమహాత్మనా। లక్ష్మణంప్రత్యువాచేదంవాక్యంవాక్యవిశారదః॥౧౩॥ ఆర్యలక్ష్మణసంప్రాహవీరోదధిముఖఃకపిః। అంగదప్రముఖైర్వీరైర్భక్షితంమధువానరైః * విచిత్యదక్షిణామాశామాగతైర్హరిపుంగవైః॥౧౪॥ నైషామకృతకృత్యానామీదృశస్స్యాదుపక్రమః*ఆగతైశ్చప్రమథితంయథామధువనంహితైః।ధర్షితంచవనంకృత్స్నముపయుక్తంచవానరైః॥౧౫॥వనంయదాభిపన్నాస్తేసాధితంకర్మవానరైః। దృష్టాదేవీనసందేహోనచాన్యేనహనూమతా * నహ్యన్యస్సాధనేహేతుఃకర్మణోస్యహనూమతః॥౧౬॥ కార్యసిద్ధిర్మతిశ్చైవతస్మిన్వానరపుంగవే * వ్యవసాయశ్చవీర్యంచశ్రుతంచాపిప్రతిష్ఠితమ్॥౧౭॥ జాంబవాన్యత్రనేతాస్యాదంగదశ్చమహాబలః। హనుమాంశ్చాప్యధిష్ఠాతానతస్యగతిరన్యథా॥౧౮॥ అంగదప్రముఖైర్వీరైర్హతంమధువనంకిల * వారయంతశ్చసహితాస్తథాజానుభిరాహతాః।ఏతదర్థమయంప్రాప్తోవక్తుంమధురవాగిహ * నామ్నాదధిముఖోనామహరిః ప్రఖ్యాతవిక్రమః॥౨౦॥దృష్టాసీతామహాబాహోసౌమిత్రేపశ్యతత్త్వతః * అభిగమ్యతథాసర్వేపిబంతిమధువానరాః॥౨౧॥నచాప్యదృష్ట్వావైదేహీంవిశ్రుతాఃపురుషర్షభ * వనందత్తవరందివ్యంధర్షయేయుర్వనౌకసః॥౨౨॥ తతఃప్రహృష్టోధర్మాత్మాలక్ష్మణస్సహరాఘవః * శ్రుత్వాకర్ణసుఖాంవాణీంసుగ్రీవవదనాచ్చ్యుతామ్। ప్రాహృష్యతభృశంరామోలక్ష్మణశ్చమహాబలః॥౨౪॥శ్రుత్వాదధిముఖస్యేదంసుగ్రీవస్తుప్రహృష్యచ।వనపాలంపునర్వాక్యంసుగ్రీవఃప్ర

య్యభక్షయంతిపిబంతి-ఫలానిభక్షయంతి-మధుపిబంతీత్యర్థః॥౬॥ ఇమేహీతి॥ఇమేమద్భృత్యాః॥౧౦॥ అపృచ్ఛతేతి॥ సహైవవసతోలక్ష్మణస్యకంచార్థమభినిర్దిశ్య దుఃఖితోవాక్యమబ్రవీదితిప్రశ్నకరణాత్ -దధిముఖేనవనభంగాదికంస్వజాత్యుచితభాషయోక్తమిత్యవగంతవ్యం-ఉపాంశూక్తమితివాద్రష్టవ్యం॥౧౬॥ వనమితి॥ అభిపన్నాః ప్రాప్తాః॥ఆగతైరితి॥ఉపయుక్తంభుక్తం॥౨౫॥ శ్రుత్వేతి॥అత్రద్వితీయసుగ్రీవశబ్దఃశోభనగ్రీవపరః॥౨౭॥ఇచ్ఛామీతి॥సీతాధిగమప్రయత్నంసీతాధిగమే

సుమత్ప్రియమఖ్యాన్కృతార్థాన్కృతకృత్యాన్-ప్రయత్నం ప్రయాసం- తేభ్యః శ్రోతుమిచ్ఛామీత్యన్వయః॥ ౨౦॥ అథ ప్రత్యుపకారార్థం సుగ్రీవస్యోద్యోగసాఫల్యదర్శనాత్ భృశంననందేత్యాహ ॥ ప్రీతిస్ఫీతాక్షౌ సంప్రహృష్టౌ కుమారౌ దృష్ట్వా సిద్ధార్థౌ వానరాణాంచ రాజా । అంగైస్సంహృష్టైః కర్మసిద్ధిం విదిత్వా బాహ్వోరాసన్నాం సోతిమాత్రం ననంద ॥ ప్రీత్యాసంతోషేణ-సంప్రహృష్టౌ-రోమాంచితౌ శేషః-హృషితరోమాణావిత్యర్థః-హృషేర్లోమస్వితి వికల్పాదిడభావః.ఏవంఅంగైస్సంహృష్టైరిత్యత్రాపి ద్రష్టవ్యం-కర్మసిద్ధిం బాహ్వోరాసన్నాం హస్తప్రాప్తాం విదిత్వా-నిశ్చిత్యేత్యర్థః-జాగతం వైశ్వదేవీవృత్తం-పంచాశ్వైశ్ఛిన్నావైశ్వదేవీ మమాయావితి లక్షణాత్ -అస్మిన్సర్గే ఏకోనత్రింశచ్ఛ్లోకాః॥౨౯॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే శ్రీరామాయణభూషణే శృంగారతిలకాఖ్యానే సుందరకాండవ్యాఖ్యానే త్రిషష్టితమస్సర్గః. ************* సుగ్రీవేణేత్యాది ॥ సహితైః స్నేహాతిరేకేణాన్యోన్యం యుక్తైః-వానరైస్సహితైరితి పాఠః॥౩॥ స ప్రవిష్ట ఇతి॥ విమదానిత్యత్ర హేతుమాహ- మేహమానానితి. మేహమానాన్ మేహయతః-మూత్రయత ఇత్యర్థః-ఏతేన మూత్రణాన్మధూని జీర్ణానీతి గమ్యతే-అత ఏవ విమదత్వం-మధూనిచ ఉదకానిచ మధూదకమితి ద్వంద్వైకవద్భావః . ఉదకానిచాత్ర అనుపానత్వేన పీతాని- తదాహ బాహటః - అనుపానం హిమం వారి యవగోధూమయోర్హితం । దధ్ని మద్యే విషే క్షౌద్రే కోష్ణం పిష్టమయేషు చేతి॥౪॥ స తానితి॥ కరపుటాంజలిం కరతలయోరంజలిం-సమ్యక్సంయుక్తకరతలాంజలిమిత్యర్థః॥౫॥ సౌమ్యేతి ॥ ఏభిః వానరైః అభివారితః అభివారితోసీతియత్ -అత్ర రోషో న కర్తవ్యః-భవంత ఇతి పూజాయాం బహువచనం- న చ హనుమదాదికమాదాయ బహువచనం-ఉత్తరశ్లోకే పియువరాజస్త్వమిత్యుక్తేః । అజ్ఞానాత్క్రోధాత్ -అజ్ఞానప్రయుక్తక్రోధాదిత్యర్థః అభివారితమితిపాఠే లింగవ్యత్యయ ఆర్షః- కేచిత్తు అజ్ఞానాత్క్రోధాచ్చ భవంతః ప్రతిషేధితా ఇత్యేతత్ .పరివారితం పరివారణం ప్రతిరోషో న కర్తవ్య ఇతి యోజయంతి॥ ౬ ॥ క్రోధాద్వారణకృతే కుతో రోషో న కర్తవ్యస్స్యాదిత్యాశంక్య క్రోధస్యాజ్ఞానకృతత్వాదిత్యాహ-యువరాజ ఇతి॥ దోషః నివారణరూపాపరాధః॥ ౭॥ ఆఖ్యాతం హీతి॥ ఉపయాతం ఆగమనం॥౧౧॥ శంక ఇతి॥ అయం వృత్తాంతః అస్మదా

త్యభావత॥౨౮॥ ప్రీతోస్మి సోహం యద్భుక్తం వనం తైః కృతకర్మభిః । మర్షితం మర్షణీయం చ చేష్టితం కృతకర్మణామ్॥౨౭॥ ఇచ్ఛామి శీఘ్రం హనుమత్ప్రధానాన్ శాఖామృగాంస్తాన్ మృగరాజదర్పాన్ । ద్రష్టుం కృతార్థాన్ సహ రాఘవాభ్యాం శ్రోతుం చ సీతాధిగమే ప్రయత్నమ్॥౨౮॥ ప్రీతిస్ఫీతాక్షౌ సంప్రహృష్టౌ కుమారౌ దృష్ట్వా సిద్ధార్థౌ వానరాణాం చ రాజా । అంగైస్సంహృష్టైః కర్మసిద్ధిం విదిత్వా బాహ్వోరాసన్నాం సోతిమాత్రం ననంద ॥ ౨౯ ॥ ఇతి శ్రీమత్సుందరకాండే - త్రిషష్టితమస్సర్గః. *********************************

సుగ్రీవేణైవముక్తస్తు హృష్టో దధిముఖః కపిః । రాఘవం లక్ష్మణం చైవ సుగ్రీవం చాభ్యవాదయత్ * స ప్రణమ్య చ సుగ్రీవం రాఘవౌ చ మహాబలౌ । వానరైస్సహితైశ్శూరైర్దివమేవోత్పపాత హ॥౨॥ స యథైవాగతః పూర్వం తథైవ త్వరితం గతః । నిపత్య గగనాద్భూమౌ తద్వనం ప్రవివేశ హ॥౩॥ స ప్రవిష్టో మధువనం దదర్శ హరియూథపాన్ । విమదానుత్థితాన్ సర్వాన్ మేహమానాన్ మధూదకమ్॥౪॥ స తానుపాగమద్వీరో బద్ధ్వా కరపుటాంజలిమ్। ఉవాచ వచనం శ్లక్ష్ణమిదం హృష్టవదంగదమ్॥ ౫॥ సౌమ్య రోషో న కర్తవ్యో యదేభిరభివారితః । అజ్ఞానాద్రక్షిభిః క్రోధాద్భవంతః ప్రతిషేధితాః॥౬॥ యువరాజస్త్వమీశశ్చ వనస్యాస్య మహాబల । మౌర్ఖ్యాత్పూర్వం కృతో దోషస్తం భవాన్ క్షంతుమర్హతి॥ ౭ ॥ ఆఖ్యాతం హి మయా గత్వా పితృవ్య

కృతప్రయత్నం చ శ్రోతుమిచ్ఛామీతి సంబంధః॥౨౮॥ అథ రామప్రత్యుపకారార్థం సుగ్రీవస్యోద్యోగసాఫల్యదర్శనాత్ భృశం ననందేత్యాహ- ప్రీతీతి॥ ప్రీతిస్ఫీతాక్షౌ ప్రీత్యా సంతోషేణ వికసితనేత్రౌ సంప్రహృష్టౌ పులకితగాత్రౌ- సంప్రహృష్టైః పులకితైః అంగైరుపలక్షితః కర్మసిద్ధిం కార్యసిద్ధిం బాహ్వోరాసన్నాం హస్తప్రాప్తాం విదిత్వా నిశ్చిత్య॥౨౯॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం సుందరకాండవ్యాఖ్యాయాం త్రిషష్టితమస్సర్గః. *******
౧॥౩॥ స ప్రవిష్ట ఇతి॥ విమదత్వే హేతుమాహ- మేహమానాన్మధూదకమితి మేహమానాన్ మూత్రయతః ఏతేన మూత్రణాన్మధూనాం జీర్ణతా విజ్ఞేయా- అతో విమదాన్ మధూనిచోదకానిచ మధూదకమితి ద్వంద్వైకవద్భావః-ఉదకానిచానుపానత్వేన పీతానీతి ద్రష్టవ్యం॥౪॥౫॥ సౌమ్యేతి ॥ హే సౌమ్య ఏభిరజ్ఞానాత్క్రోధాచ్చ భవంతః ప్రతిషేధితా ఇతి యత్ -ఏతత్పరివారితం పరితో వారణం ప్రతిరోషో న కర్తవ్య ఇతి యోజనా॥౬॥౭॥ రోషః కృతో మయేత్యధ్యాహారః ఇతి శేషః॥౧౧॥ ౧౨॥ శంకే దధిముఖ స్వపరాన్న్యత్యాగ

గమనవృత్తాంతః॥౧౨॥ పీత్వేతి॥ కిం శేషం-న కించిదవశిష్టమిత్యర్థః-కింతు మే గురుస్సుగ్రీవో యత్ర వర్తతే తత్ర గమనమేవ శేషమిత్యర్థః - కిం శేషం గమనం తచ్చ సుగ్రీవో యత్ర మే గురురితి పాఠే. అస్మాకం గమనం కిం శేషం కించిచ్ఛేషం-తచ్చ గమనశేషం చ సుగ్రీవో యత్ర తత్ర గమనమితి సంబంధః॥ ౧౩॥ వినయపూర్వకం సర్వసంమేళనం సమర్థయతే-సర్వ ఇతి॥ తథాస్మి కర్తా-ఆహ్వానం కరిష్యామీత్యర్థః-కర్తవ్యే కార్యే-భవద్భిః అహం పరవాన్ - భవద్భిర్యథా నియుక్తం తథా కరిష్యామి - గంతవ్యమిత్యుక్తే గమిష్యామః స్థాతవ్యమిత్యుక్తే స్థాస్యామీత్యర్థః॥౧౪॥ యువరాజత్వాత్ భవానేవ కర్తవ్యాకర్తవ్యనియంతేత్యత ఆహ- నాజ్ఞాపయితుమితి॥ ఈశః స్వతంత్రః కృతకర్మాణః కృతోపకారాః-యూయం మయా-ధర్షయితుం అనాదర్తుం-పరతంత్రీకర్తుమితి యావత్ -అయుక్తం అయుక్తా ఇత్యర్థః-ఆర్షమవ్యయమేతత్ -శక్యమితివత్సామాన్యోపక్రమాన్నపుంసకైకత్వనిర్దేశ ఇత్యప్యాహుః॥౧౬॥ ఏవమితి॥ అహమితి మన్యతే-గర్విష్ఠో భవతీతి యావత్॥౧౭॥ తవ చేతి॥ సన్నతిః వినయః॥౧౮॥ సర్వే వయమితి॥ కృతక్షణాః కృతావసరాః. అవసరప్రతీక్షా ఇతి యావత్॥౨౦॥ ఏవం త్వితి॥ బాఢమిత్యంగీకారే-ఇతిశబ్దః కాకాక్షిన్యాయేన పూర్వాపరయోరన్వేతి - ఏవం తేషాం వదతాం తేషు వదత్సు-అంగదః బాఢమితి ప్రత్యభాషత-గచ్ఛామ ఇత్యుక్త్వాపి ఉత్పపాత॥౨౧॥ ఉత్పతంతమితి॥ నిరాకాశం నిరవకాశం॥౨౨॥ తేంబరమితి॥ అత్ర జగ్మురిత్యధ్యాహార్యం॥౨౪॥ నేతి॥ వినిపాతితే విఘ్నితే॥౨౬॥ యద్యపి అకృతకృత్యానాం అకృతకార్యాణాం-ఈదృశః మధువనభంగరూపః- ఉపక్రమః ఉద్యోగః-యు

స్యతవానఘ। ఇహోపయాతం సర్వేషామేతేషాం వనచారిణామ్॥౮॥ స త్వదాగమనం శ్రుత్వా సహైభిర్హరియూథపైః। ప్రహృష్టో న తు రుష్టోఽసౌ వనం శ్రుత్వా ప్రధర్షితమ్॥౯॥ ప్రహృష్టో మాం పితృవ్యస్తే సుగ్రీవో వానరేశ్వరః। శీఘ్రం ప్రేషయ సర్వాంస్తానితి హోవాచ పార్థివః॥౧౦॥ శ్రుత్వా దధిముఖస్యేదం వచనం శ్లక్ష్ణమఙ్గదః। అబ్రవీత్తాన్ హరిశ్రేష్ఠో వాక్యం వాక్యవిశారదః॥౧౧॥ శఙ్కే శ్రుతోఽయం వృత్తాన్తో రామేణ హరియూథపాః। తత్ క్షమం నేహ నః స్థాతుం కృతే కార్యే పరన్తపాః॥౧౨॥ పీత్వా మధు యథాకామం విశ్రాన్తా వనచారిణః। కిం శేషం గమనం తత్ర సుగ్రీవో యత్ర మే గురుః॥౧౩॥ సర్వే యథా మాం వక్ష్యన్తి సమేత్య హరియూథపాః। తథాస్మి కర్తా కర్తవ్యే భవద్భిః పరవానహమ్॥౧౪॥ నాజ్ఞాపయితుమీశోఽహం యువరాజోఽస్మి యద్యపి। అయుక్తం కృతకర్మాణో యూయం ధర్షయితుం మయా॥౧౫॥ బ్రువతశ్చాఙ్గదస్యైవం శ్రుత్వా వచనమవ్యయమ్। ప్రహృష్టమనసో వాక్యమిదమూచుర్వనౌకసః॥౧౬॥ ఏవం వక్ష్యతి కో రాజన్ ప్రభుః సన్ వానరర్షభ। ఐశ్వర్యమదమత్తో హి సర్వోఽహమితి మన్యతే॥౧౭॥ తవ చేదం సుసదృశం వాక్యం నాన్యస్య కస్యచిత్। సన్నతిర్హి తవాఖ్యాతి భవిష్యచ్ఛుభయోగ్యతామ్॥౧౮॥ సర్వే వయమపి ప్రాప్తాస్తత్ర గన్తుం కృతక్షణాః। స యత్ర హరివీరాణాం సుగ్రీవః పతిరవ్యయః॥౧౯॥ త్వయా హ్యనుక్తైర్హరిభిర్నైవ శక్యం పదాత్పదమ్। క్వచిద్గన్తుం హరిశ్రేష్ఠ బ్రూమః సత్యమిదం తు తే॥౨౦॥ ఏవం తు వదతాం తేషామఙ్గదః ప్రత్యభాషత। బాఢం గచ్ఛామ ఇత్యుక్త్వా ఖముత్పేతుర్మహాబలాః॥౨౧॥ ఉత్పతన్తమనూత్పేతుః సర్వే తే హరియూథపాః। కృత్వాకాశం నిరాకాశం యన్త్రోత్క్షిప్తా ఇవాచలాః॥౨౨॥ తేఽమ్బరం సహసోత్పత్య వేగవన్తః ప్లవఙ్గమాః। వినదన్తో మహానాదం ఘనా వాతేరితా యథా॥౨౩॥ అఙ్గదే హ్యననుప్రాప్తే సుగ్రీవో వానరాధిపః। ఉవాచ శోకోపహతం రామం కమలలోచనమ్॥౨౪॥ సమాశ్వసిహి భద్రం తే దృష్టా దేవీ న సంశయః। నాగన్తుమిహ శక్యం తైరతీతే సమయే హి నః॥౨౫॥ న మత్సకాశమాగచ్ఛేత్కృత్యే హి వినిపాతితే। యువరాజో మహాబాహుః ప్లవ

గమనాత్॥౧౨॥ కిం శేషమితి॥ కిం శేషం న కిమపి శిష్టమిత్యర్థః-గమనం కర్తవ్యమితి శేషః॥౧౪॥ నాజ్ఞాపయితుమితి॥ అయుక్తమిత్యేతదవ్యయం - అయుక్తా అనర్హా ఇత్యర్థః-ధర్షయితుం నియంతుం॥౧౬॥ సన్నతిరితి॥ సన్నతిః వినయః నమ్రతా-భవిష్యతీం శుభయోగ్యతాం భావినీం భాగ్యోన్నతిమాఖ్యాతి సూచయతి॥౧౮॥ ...తి॥ అత్ర దేశే ప్రాప్తా వయం యత్ర సుగ్రీవస్తత్ర గంతుం కృతక్షణాః కృతోత్సాహాః॥౧౯॥ ౨౦॥ ఏవమితి॥ ఏవం వదతాం తేషాం పురతః అంగదో బాఢమిత్యభ్యభాషత- మహాబలాస్తే గచ్ఛామ ఇత్యుక్త్వా ఖముత్పేతురితి యోజనా॥౨౧॥ ఉత్పతంతమితి॥ ఉత్పతంతమంగదం-నిరాకాశం నిరవకాశం॥ ౨౨॥ తేంగదమిత్యాదిసార్ధశ్లోకమేకం వాక్యం-తే వానరాః అంగదం హనూమంతం చ పురతః కృత్వా అంబరం సహసోత్పత్య జగ్మురితి శేషః॥౨౩॥ అంగద ఇతి॥ అంగదే సమనుప్రాప్తే సుగ్రీవో వానరేశ్వర ఉవాచేతి అంగదాగ్రమనాత్ప్రాగితి ద్రష్టవ్యం-అగమనస్య వక్ష్యమాణత్వాదితి భావః॥౨౬॥ నను మధువనధర్షణమాత్రేణ కథం కార్యసిద్ధిః కాపేయాదినాపి సంభవాదిత్యాశంక్య సత్యం అ

దిష్ట్యా తత్రాంగదో దీనవదనత్వాదివిశిష్టో భవేత్॥౨౭॥పితృపైతామహమితి॥పితా చాసౌ పితామహశ్చ-పిత్రా బ్రహ్మణా ఋక్షరజసే దత్తం పితృపైతామహం-ప్లవగేశ్వరః అంగదః॥౨౮॥కౌసల్యేతి॥ హేరామ-కౌసల్యా సుప్రజాః సుప్రజావతీ-నిత్యమసిచ్ ప్రజామేధయోరిత్యసిచ్ ప్రత్యయః-ఏవం దేవ్యవస్థానజ్ఞానేన భవతస్సత్త్వాలాభాదిదానీం కౌసల్యా సుప్రజావతీ-అభూదితి శేషః॥౩౦॥జాంబవానితి॥యత్ర కార్యే-నేతా మంత్రీ-బలేశ్వరః సేనాపతిః అధిష్ఠాతా-సంరక్షక ఇత్యర్థః-తస్య కార్యస్య గతిః సిద్ధిః-అన్యథా విపరీతా. న భవేత్-సంప్రతి చింతాసంయుక్తో మాభూః॥౩౧॥తత ఇత్యాది॥ సిద్ధిం కథయతామివ-ఉత్సాహేనేతి శేషః॥౩౩॥తత ఇతి॥ఆయతాంచితలాంగూలః-ఆయతః దీర్ఘీకృతః-అంచితః మాల్యవచ్ఛృంగే సమాస్థాపితః॥౩౪॥తఇతి॥ ప్రహృష్టాః సంజాతపులకాః॥౩౬॥హనుమాంశ్చేతి॥ నియతామితి-అక్షతత్వేప్యనియతత్వే వైయర్థ్యం-నియతత్వేపి క్షతత్వే చ తథా-అతః ఆవశ్యకముభయం సంగృహ్ణ దర్శయతి॥అస్మిన్సర్గే సార్ధైకోనచత్వారింశచ్ఛ్లోకాః॥౩౯॥

********** ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే శ్రీరామాయణభూషణే శృంగారతిలకాఖ్యానే సుందరకాండవ్యాఖ్యానే చతుష్షష్టితమస్సర్గః. **********

తత ఇతి॥ ప్రవృత్తిం వార్తాం॥౧॥రావణేతి॥రోధం నిరోధం-యశ్చాయం సమయః కృతః- మాసద్వయాదూర్ధ్వం హనిష్యామీతి యస్సంకేతో రావణేన కృత ఇత్యర్థః-

తాం ప్రవరోంగదః॥౨౬॥యద్యప్యకృతకృత్యానామీదృశస్స్యాదుపక్రమః। భవేత్స దీనవదనో భ్రాంతవిప్లుతమానసః॥౨౭॥పితృపైతామహం చైతత్పూర్వకైరభిరక్షితమ్। న మే మధువనం హన్యాదహృష్టః ప్లవగేశ్వరః॥౨౮॥కౌసల్యా సుప్రజా రామ సమాశ్వసిహి సువ్రత॥౨౯॥దృష్టా దేవీ న సందేహో న చాన్యేన హనూమతా * న హ్యన్యః కర్మణో హేతుస్సాధనేస్య హనూమతః॥౨౯॥హనూమతి హి సిద్ధిశ్చ మతిశ్చ మతిసత్తమ * వ్యవసాయశ్చ వీర్యం చ సూర్యే తేజ ఇవ ధ్రువమ్॥౩౦॥జాంబవాన్యత్ర నేతా స్యాదంగదశ్చ బలేశ్వరః * హనుమాంశ్చాప్యధిష్ఠాతా న తస్య గతిరన్యథా। మాభూశ్చింతాసమాయుక్తస్సంప్రత్యమితవిక్రమ॥౩౧॥ తతః కిలకిలాశబ్దం శుశ్రావాసన్నమంబరే। హనుమత్కర్మదృప్తానాం నర్దతాం కాననౌకసామ్ * కిష్కింధాముపయాతానాం సిద్ధిం కథయతామివ॥౩౩॥ తతశ్శ్రుత్వా నినాదం తం కపీనాం కపిసత్తమః * ఆయతాంచితలాంగూలస్సోభవద్ధృష్టమానసః॥౩౪॥ఆజగ్ముస్తేపి హరయో రామదర్శనకాంక్షిణః * అంగదం పురతః కృత్వా హనూమంతం చ వానరమ్॥ ౩౫॥ తేంగదప్రముఖా వీరాః ప్రహృష్టాశ్చ ముదాన్వితాః * నిపేతుర్హరిరాజస్య సమీపే రాఘవస్య చ॥౩౬॥హనుమాంశ్చ మహాబాహుః ప్రణమ్య శిరసా తతః * నియతామక్షతాం దేవీం రాఘవాయ న్యవేదయత్॥౩౭॥నిశ్చితార్థస్తతస్తస్మిన్సుగ్రీవః పవనాత్మజే * లక్ష్మణః ప్రీతిమాన్ప్రీతం బహుమానాదవైక్షత॥౩౮॥ప్రీత్యా చ రమమాణోథ రాఘవః పరవీరహా। బహుమానేన మహతా హనుమంతమవైక్షత॥౩౯॥ఇతి శ్రీమత్సుందరకాండే-చతుష్షష్టితమస్సర్గః. *

తతః ప్రస్రవణం శైలం తే గత్వా చిత్రకాననమ్। ప్రణమ్య శిరసా రామం లక్ష్మణం చ మహాబలమ్ * యువరాజం పురస్కృత్య సుగ్రీవమభివాద్య చ। ప్రవృత్తిమథ సీతాయాః ప్రవక్తుముపచక్రముః॥౨॥రావణాంతఃపురే రోధం రాక్షసీభిశ్చ తర్జనమ్। రామే సమనురాగం చ యశ్చాయం సమయః కృతః * ఏతదాఖ్యాంతి తే సర్వే హరయో రామసన్నిధౌ॥౩॥వైదేహీమక్షతాం శ్రుత్వా రామస్తూత్తరమబ్రవీత్॥ ౪॥ క్వ సీతా వర్తతే దేవీ కథం చ మయి వర్తతే। ఏతన్మే సర్వమాఖ్యాత వైదేహీం ప్రతి వానరాః॥౫॥రామస్య గదితం శ్రుత్వా హరయో రామసన్నిధౌ। చోదయంతి హనూమంతం సీతా

న్యేషాం తాదృశత్వేపి-అంగదస్త్వనైతాదృశ ఇత్యాశయేనాహ॥యద్యపీత్యాది శ్లోకద్వయేన॥అకృతకృత్యానాం అన్యేషాం వానరాణాం-ఈదృశ ఉపక్రమః మధువనభంగహర్షవ్యాపారో యద్యపి స్యాత్-తథాపి తత్ర అంగదస్తు దీనవదనో భ్రాంతవిప్లుతమానసశ్చ భవేత్- కుతః పితృపైతామహం పితృపితామహపరంపరాగతం మే మధువనం-జనకాత్మజామదృష్ట్వా న హన్యాత్॥౨౮॥కౌసల్యేతి॥ హేరామ కౌసల్యా సుప్రజాః - సీతాయాః స్థితిపరిజ్ఞానేన భవతః సత్త్వాలాభాత్ ఇదానీం కౌసల్యా సుపుత్రవత్యభూదితి భావః॥౩౦॥తి॥అధిష్ఠాతా కార్యకరణోద్యోగవాన్॥౩౩॥ఆయతాంచితలాంగూల ఇతి స్వభావోక్త్యలంకారః॥౩౬॥ హనూమానితి॥నియతాం పతివ్రతసంపన్నాం॥౩౮॥ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం- శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం-సుందరకాండవ్యాఖ్యాయాం- చతుష్షష్టితమస్సర్గః. *

౧॥రావణాంతఃపుర ఇతి॥సమయః మాసద్వయావధిరూపసమయః-తం చేతి శేషః॥౫॥తి॥చోదయంతి ప్రేరయంతి స్మ॥౬॥తి॥సీతాయై ప్రణమ్య తాం దిశం ప్రతి ప్రణమ్యేత్యర్థః

మాసశబ్దః పక్షపర ఇత్యుక్తం ప్రాక్ - తమితి శేషః॥౬॥ శ్రుత్వేత్యాది॥ ప్రణామశ్చ సీతాయాః స్మరణకృత ఇతి బోధ్యం- సీతాదర్శనం యథేతి- యేన ప్రకారేణ సీతాదర్శనం జాతం తేన ప్రకారేణోవాచేత్యన్వయః॥౭॥ సముద్రమితి॥ దిదృక్షయా నతు శ్రోతుమిచ్ఛయా- మార్గమాణ ఇత్యర్థః॥ ౮॥ తత్రేతి॥ తత్ర లంఘనే కృతే సతి॥౯॥ తత్ర దృష్టేతి॥ హే రామ- రామా సీతా. త్వయి మనోరథం స్వాభిలాషం- సన్న్యస్య జీవంతీ- త్వదభిలాషేణ ధృతజీవితేత్యర్థః॥౧౦॥ దుఃఖమిత్యర్ధం ॥ ఆసాద్యతే ఆసీదతి- ఆహార్యత్ ॥౧౨॥ రావణాంతఃపుర ఇత్యాది ॥ ఏకవేణీధరా- త్రిధా విభాగం వినా బద్ధః కేశపాశః ఏకవేణీత్యుచ్యతే- అధశ్శయ్యా స్థండిలశాయినీ- మర్తవ్యే మరణే కృతనిశ్చయా॥౧౪॥ తత ఇతి॥ సర్వమర్థం చ దర్శితా సుగ్రీవసఖ్యప్రభృతి సర్వమర్థం చ బోధితా ॥ ౧౬॥ నియత ఇతి ॥ సముదాచారః పరపురుషాచింతకత్వాదిః- త్వయి భక్తిశ్చ- వర్తత ఇతి శేషః- తపసా అనశనేన॥౧౭॥ అభిజ్ఞానమితి ॥ అభిజ్ఞానం చిహ్నభూతం వాక్యం ॥ తవాంతికే పూర్వం యథా యేన ప్రకారేణ జాతం తథా దత్తమిత్యర్థః- తదేవ దర్శయతి. చిత్రకూట ఇతి- సదస్యవక్తవ్యత్వాత్ సూచనోక్తిః॥ ౧౮॥ విజ్ఞాప్యశ్చేతి ॥ అఖిలేనేతి- రావణాగమనాదికమిత్యర్థః॥౨౦॥ అయం చాస్మా ఇత్యాది॥ సుగ్రీవస్యోపశృణ్వతః సుగ్రీవే సమీపే శృణ్వతి సతి- ఏవమేష చూడామణిరిత్యాది రక్షసాం వశమాగతేత్యంత వక్ష్యమాణప్రకారేణ- వచనాని రామం ప్రతి మయోక్తవచనాని- బ్రువతా త్వయా- అయం మణిరిత్యర్థః- ప్రదాతవ్యః॥ ౨౪॥ ఇతి మామితి॥ మృగీవోత్ఫుల్లలోచనా త్రాసాతిశయాదితి భావః॥ ౨౫॥ ఏతదేవేతి॥ సంతీర్యతే అనేనేతి సంతారః సేతుః॥ ౨౬॥ తావితి॥ పూర్వవదైక్ష్వ దేవీవృత్తం- సముద్రతరణ సురసానిరసనాదికం అక్షవధలంకాదహనాదికం సజాతీయేభ్యః పూర్వముక్తమపి ప్రభుసన్నిధావాత్మశ్లాఘాయాం పర్యవస్యేదితి నోక్తమితి ధ్యేయం- స్వవృత్తాంతం సర్వమాఖ్యాతవానితి సామాన్యేన వక్తుం యుక్తత్వేపి అంగదసన్నిధౌ ప్ర

వృత్తాంతకోవిదమ్॥౬॥ శ్రుత్వా తు వచనం తేషాం హనుమాన్మారుతాత్మజః। ప్రణమ్య శిరసా దేవ్యై సీతాయై తాం దిశం ప్రతి * ఉవాచ వాక్యం వాక్యజ్ఞః సీతాయా దర్శనం యథా॥౭॥ సముద్రం లంఘయిత్వాహం శతయోజనమాయతమ్ * అగచ్ఛం జానకీం సీతాం మార్గమాణో దిదృక్షయా॥౮॥ తత్ర లంకేతి నగరీ రావణస్య దురాత్మనః * దక్షిణస్య సముద్రస్య తీరే వసతి దక్షిణే॥౯॥ తత్ర దృష్టా మయా సీతా రావణాంతఃపురే సతీ * సన్న్యస్య త్వయి జీవంతీ రామా రామ మనోరథమ్॥౧౦॥ దృష్టా మే రాక్షసీమధ్యే తర్జ్యమానా ముహుర్ముహుః * రాక్షసీభిర్విరూపాభీ రక్షితా ప్రమదావనే ॥౧౧॥ దుఃఖమాసాద్యతే దేవీ తథా దుఃఖోచితా సతీ॥౧౨॥ రావణాంతఃపురే రుద్ధా రాక్షసీభిస్సురక్షితా। ఏకవేణీధరా దీనా త్వయి చింతాపరాయణా * అధశ్శయ్యా వివర్ణాంగీ పద్మినీవ హిమాగమే। రావణాద్వినివృత్తార్థా మర్తవ్యకృతనిశ్చయా * దేవీ కథంచిత్కాకుత్స్థ త్వన్మనా మార్గితా మయా ౧౪॥ ఇక్ష్వాకువంశవిఖ్యాతిం శనైః కీర్తయతానఘ * సా మయా నరశార్దూల విశ్వాసముపపాదితా॥ ౧౫॥ తతస్సంభాషితా దేవీ సర్వమర్థం చ దర్శితా * రామసుగ్రీవసఖ్యం చ శ్రుత్వా ప్రీతిముపాగతా॥౧౬॥ నియతస్సముదాచారో భక్తిశ్చాస్యాస్తథా త్వయి ॥ ఏవం మయా మహాభాగా దృష్టా జనకనందినీ। ఉగ్రేణ తపసా యుక్తా త్వద్భక్త్యా పురుషర్షభ॥౧౭॥ అభిజ్ఞానం చ మే దత్తం యథావృత్తం తవాంతికే। చిత్రకూటే మహాప్రాజ్ఞ వాయసం ప్రతి రాఘవ॥౧౮॥ విజ్ఞాప్యశ్చ నరవ్యాఘ్రో రామో వాయుసుత త్వయా। అఖిలేనేహ యద్దృష్టమితి మామాహ జానకీ॥౨౦॥ అయం చాస్మై ప్రదాతవ్యో యత్నాత్సుపరిరక్షితః। బ్రువతా వచనాన్యేవం సుగ్రీవస్యోపశృణ్వతః * ఏష చూడామణిశ్శ్రీమాన్మయా సుపరిరక్షితః। మనశ్శిలాయాస్తిలకో గండపార్శ్వే నివేశితః * త్వయా ప్రణష్టే తిలకే తం కిల స్మర్తుమర్హసి। ఏష నిర్యాతితశ్శ్రీమాన్మయా తే వారిసంభవః * ఏతం దృష్ట్వా ప్రమోదిష్యే వ్యసనే త్వామివానఘ। జీవితం ధారయిష్యామి మాసం దశరథాత్మజ * ఊర్ధ్వం మాసాన్న జీవేయం రక్షసాం వశమాగతా॥౨౪॥ ఇతి మామబ్రవీత్సీతా కృశాంగీ ధర్మచారిణీ। రావణాంతఃపురే రుద్ధా మృగీవోత్ఫుల్లలోచనా॥ ౨౫॥ ఏతదేవ మయాఖ్యాతం సర్వం రాఘవ యద్యథా * సర్వథా

కథనః॥ ఉవాచేతి॥ సీతాయా దర్శనం యథా యేన ప్రకారేణ జాతం- తత్పరం వాక్యమువాచేత్యర్థః॥౭॥ తి॥ దేవ్యా దిదృక్షయా తాం మార్గమాణోऽగచ్ఛం॥౮॥ తత్ర సీతే ॥ హే రామ త్వయి మనోరథం సన్న్యస్య సమ్యఙ్న్యస్య- జీవంతీ ధృతప్రాణా * అధ ఇతి॥ అధశ్శయ్యా స్థండిలశయనా॥౧౪॥ తత ఇతి॥ సర్వమర్థం చ దర్శితా జ్ఞాపితా॥౨౦॥ * ఏష ఇతి॥ నిర్యాతితః ప్రేషితః వారిసంభవో మణిః * ఏతమితి॥ ఏతమంగులీయకం॥౨౪॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయ

పంచమం గోప్యక శేషగోపనార్థం ఆత్మనః ప్రపంచనం అకథనీయాకథనార్థం చేతి జ్ఞేయం - అస్మిన్సర్గే సార్ధసప్తవింశతిశ్లోకాః ॥ ౨౭½ ॥ ఇతి శ్రీ గోవిందరాజవిరచితే శ్రీ రామాయణభూషణే శృంగారతిలకాఖ్యానే సుందరకాండవ్యాఖ్యానే పంచషష్టితమస్సర్గః. ****************************

ఏవమిత్యాది ॥ ౧ ॥ ౨ ॥ యథైవేతి ॥ యథా వత్సలా వత్సే - స్నేహవతీ ధేనుః - వత్సస్య స్నేహాద్వత్సవిషయకస్నేహాత్ - ప్రవత్యేవ ద్రవత్యేవ. తథా మణిరత్నస్య మణిశ్రేష్ఠస్య దర్శనాన్మమ హృదయం ద్రవతి ॥ ౩ ॥ మణేరాగతిమాహ - మణిరత్నమితి ॥ మే శ్వశురేణ జనకేన - వధూకాలే వధూప్రతిగ్రహకాలే వివాహకాల ఇత్యర్థః - యథా శోభతే తథా బద్ధమిత్యన్వయః ॥ ౪ ॥ జనకేనాపి కుత స్తల్లబ్ధం తత్రాహ అయం హీతి ॥ ౫ ॥ మణిం తు దృష్ట్వా రామో వై త్రయాణాం సంస్మరిష్యతీతి సీతరామాభిప్రాయేణ స్మరతి. ఇమమితి ॥ ఇమం దృష్ట్వా - తాతస్య దశరథస్య - వై దేహస్య జనకస్య - దర్శనమత్యావగతః ప్రాప్తోస్మి - తదా తాభ్యాం తస్యా మూర్ధ్ని బద్ధత్వాదితి భావః - ఇహ వైదేహ గ్రహణం సీతా జనన్యా అప్యుపలక్షణం - సీతా వాక్యే వీగో జనన్యా మమ చేత్యుక్తేః ॥ తత్ర త్రయాణాం సంస్మరిష్యతీతి త్రయగ్రహణం బహువచనాత్ ఉపలక్షణం - ఇహ వై దేహస్యాపి స్మరణోక్తేః ॥ ౬ ॥ ౭ ॥ ఇతస్త్విత్ ॥ ఆగతం మణిమిత్యన్వయః ॥ ౯ ॥ ౧౦ ॥ కథమితి ॥ భీరుభీరుః అత్యన్తభీరుః ॥ ౧౨ ॥ ౧౩ ॥ కిమాహేతి ॥ తత్త్వతః ॥ సంక్షేపేణ నకించిత్

సాగరజలే సంతారః ప్రవిధీయతామ్ ॥ ౨౬ ॥ తౌ జాతాశ్వాసౌ రాజపుత్రౌ విదిత్వా తచ్చాభిజ్ఞానం రాఘవాయ ప్రదాయ । దేవ్యా చాఖ్యాతం సర్వమేవానుపూర్వ్యాద్వాచా సంపూర్ణం వాయుపుత్రశ్శశంస ॥ ౨౭ ॥ ఇతి శ్రీమత్సుందరకాండే పంచషష్టితమస్సర్గః. ****************

ఏవముక్తో హనుమతా రామో దశరథాత్మజః । తం మణిం హృదయే కృత్వా ప్రరురోద సలక్ష్మణః ॥ ౧ ॥ తం తు దృష్ట్వా మణిశ్రేష్ఠం రాఘవశ్శోకకర్శితః । నేత్రాభ్యామశ్రుపూర్ణాభ్యాం సుగ్రీవమిదమబ్రవీత్ ॥ ౨ ॥ యథైవ ధేనుః స్రవతి స్నేహాద్వత్సస్య వత్సలా । తథా మమాపి హృదయం మణిరత్నస్య దర్శనాత్ ॥ ౩ ॥ మణిరత్నమిదం దత్తం వైదేహ్యాశ్శ్వశురేణ మే । వధూకాలే యథా బద్ధమధికం మూర్ధ్ని శోభతే ॥ ౪ ॥ అయం హి జలసంభూతో మణిస్సజ్జనపూజితః । యజ్ఞే పరమతుష్టేన దత్తశ్శక్రేణ ధీమతా ॥ ౫ ॥ ఇమం దృష్ట్వా మణిశ్రేష్ఠం యథా తాతస్య దర్శనమ్ । అద్యాస్మ్యవగతస్సౌమ్య వైదేహస్య తథా విభోః ॥ ౬ ॥ అయం హి శోభతే తస్యాః ప్రియాయా మూర్ధ్ని మే మణిః । అస్యాద్య దర్శనేనాహం ప్రాప్తాం తామివ చింతయే ॥ ౭ ॥ కిమాహ సీతా వైదేహీ బ్రూహి సౌమ్య పునః పునః । పిపాసుమివ తోయేన సించంతీ వాక్యవారిణా ॥ ౮ ॥ ఇతస్తు కిం దుఃఖతరం యదిమం వారిసంభవమ్ । మణిం పశ్యామి సౌమిత్రే వైదేహీమాగతం వినా ॥ ౯ ॥ చిరం జీవతి వైదేహీ యది మాసం ధరిష్యతి । క్షణం సౌమ్య న జీవేయం వినా తామసితేక్షణామ్ ॥ ౧౦ ॥ నయ మామపి తం దేశం యత్ర దృష్టా మమ ప్రియా । న తిష్ఠేయం క్షణమపి ప్రవృత్తిముపలభ్య చ ॥ ౧౧ ॥ కథం సా మమ సుశ్రోణీ భీరుభీరుస్సతీ సదా । భయావహానాం ఘోరాణాం మధ్యే తిష్ఠతి రక్షసామ్ ॥ ౧౨ ॥ శారదస్తిమిరోన్ముక్తో నూనం చంద్ర ఇవాంబుదైః । ఆవృతం వదనం తస్యా న విరాజతి రాక్షసైః ॥ ౧౩ ॥ కిమాహ సీతా హనుమంస్తత్త్వతః కథయాద్య మే । ఏతేన ఖలు జీవిష్యే భేషజేనాతురో యథా ॥ ౧౪ ॥ మధురా మధురాలాపా కిమాహ మమ భామినీ । మద్విహీనా వరారోహా

తత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - సుందరకాండవ్యాఖ్యాయాం - పంచషష్టితమస్సర్గః- ***

౧ ॥ తమితి ॥ నేత్రాభ్యాం అశ్రుపూర్ణాభ్యాం ఉపలక్షితః ॥ ౨ ॥ యథైవేతి ॥ స్రవతి ద్రవతి - వత్సస్యేత్యత్ర పిబదర్శనాదితి సంబధ్యతే హృదయమిత్యత్రాపి స్నేహాత్ ద్రవతీతి సంబంధః ॥ ౩ ॥ అథ సీతాయా మణేరాగతిమాహ ॥ మణిరత్నమితి ॥ మే శ్వశురేణ జనకరాజేన వధూకాలే వివాహకాలే వైదేహ్యా మూర్ధ్ని శోభతే ఇతి సంబంధః ॥ ౪ ॥ జనకస్యాపి కుత ఆగమో మణేః ఆహ ॥ అయం హీతి ॥ ౫ ॥ ౬ ॥ తథాతి తథా సీతాదర్శనే అవగతః ప్రాప్త ఇవ తథా తాతస్య దశరథస్య ప్రాప్తః తద్వైదేహస్య జనకస్య చ తాన్ తస్య స్మరణం తథా వై దేహస్య రాజ్ఞో జనకస్య సపత్నీకస్య దర్శనం ప్రాప్త ఇత్యర్థః ॥ ౮ ॥ మణిమితి ॥ వైదేహీం వినా ఆగతం మణిం పశ్యామీతి సంబంధః ॥ ౯ ॥ వైదేహీం వినా ఆగతం మణిం పశ్యామి ఇతః కిం దుఃఖతరం ॥ ౯ ॥ యదిమాసం ధరిష్యతి జీవిష్యతి తదా చిరం జీవతి జీవిష్యతీత్యర్థః తాం వినా యథాహం న జీవేయం తథా మాం వినా సాపి న జీవిష్యతీత్యర్థః ॥ ౧౦ ॥ ప్రవృత్తిముపలభ్య క్షణమపి న తిష్ఠేయం స్థాతుం న శక్యమిత్యర్థః ॥ ౧౧ ॥ భీరుభీరుః - అత్యంతం భీరుః ॥ ౧౨ ॥ అంబుదైరావృతస్తిమిరోన్ముక్తః శారదశ్చంద్ర ఇవ తస్యా వదనం న రాజతి ॥ ౧౩ ॥ ఏతేన తద్వాక్యశ్రవణరూపేణ ॥ ౧౪ ॥ మధురా మధురాకారా ॥ ౧౫ ॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీ రామాయణ

గోపనీయమితి భావః॥౧౪॥మధురేతి॥మధురాసుందరీ-మధురాలాపా-యేనతద్వచనానువాదేపిభవద్వచనంమధురంభవతీత్యర్థః॥౧౫॥ ఇతి శ్రీ గోవిందరాజవిరచితే శ్రీ రామాయణభూషణే శృంగారతిలకాఖ్యానే సుందరకాండవ్యాఖ్యానే షట్షష్టితమస్సర్గః. ❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖❖

ఏవమిత్యాది॥౧॥౨॥పూర్వంసంకుచితంవిస్తృణీతే-సుఖత్యాదినా॥ ఉభావపిపర్యాయేణసుప్తావితిత్వయాసార్ధమిత్యుక్తం॥౬॥తాంత్విత్యాది॥ దారితాంవిదారితాం॥౮॥౧౮॥నసాగాఇతి॥ప్రతిసమాసితుంప్రతిముఖంస్థాతుం॥౧౯॥౨౪॥త్వచ్ఛోకేతి॥త్వచ్ఛోకవిముఖఃత్వచ్ఛోకేనకార్యాంతరవిముఖః॥౨౫॥౨౭॥ హత్వే

హనుమన్నథయస్వ మే॥౧౫॥ఇతి శ్రీమత్సుందరకాండే - షట్షష్టితమస్సర్గః॥ *************** ఏవముక్తస్తుహనుమాన్రాఘవేణమహాత్మనా।సీతాయాభాషితంసర్వంన్యవేదయతరాఘవే॥౧॥ ఇదముక్తవతీదేవీజానకీపురుషర్షభ । పూర్వవృత్తమభిజ్ఞానంచిత్రకూటేయథాతథమ్॥౨॥సుఖసుప్తాత్వయాసార్ధంజానకీపూర్వముత్థితా।వాయసస్సహసోత్పత్యవిరరాదస్తనాంతరే॥౩॥ పర్యాయేణచసుప్తస్త్వందేవ్యంకేభరతాగ్రజ।పునశ్చకిలపక్షీసదేవ్యాజనయతివ్యథామ్॥౪॥పునఃపునరుపాగమ్యవిరరాదభృశంకిల । తతస్త్వంబోధితస్తస్యాశ్శోణితేనసముత్థితః॥౫॥వాయసేనచతేనైవసతతంబాధ్యమానయా।బోధితఃకిలదేవ్యాత్వంసుఖసుప్తఃపరంతప॥౬॥ తాంతుదృష్ట్వామహాబాహోదారితాంచస్తనాంతరే।ఆశీవిషఇవక్రుద్ధోనిశ్వసన్నభ్యభాషథాః*నఖాగ్రైః కేనతేభీరుదారితంతుస్తనాంతరమ్।కఃక్రీడతిసరోషేణపంచవక్త్రేణభోగినా॥౮॥నిరీక్షమాణస్సహసావాయసంసమవైక్షథాః।నఖైస్సరుధిరైస్తీక్ష్ణైస్తామేవాభిముఖంస్థితమ్॥౯॥సుతఃకిలసశక్రస్యవాయసఃపతతాంవరః।ధరాంతరచరశ్శీఘ్రంపవనస్యగతౌసమః॥౧౦॥తతస్తస్మిన్మహాబాహోకోపసంవర్తితేక్షణః।వాయసేత్వంకృథాఃక్రూరాంమతింమతిమతాంవర॥ ౧౧॥ సదర్భంసంస్తరాద్గృహ్యబ్రహ్మాస్త్రేణహ్యయోజయః । సదీప్తఇవకాలాగ్నిర్జజ్వాలాభిముఖఃఖగమ్॥౧౨॥ క్షిప్తవాంస్త్వంప్రదీప్తంహిదర్భంతంవాయసంప్రతి।తతస్తువాయసందీప్తస్సదర్భోనుజగామహ॥ ౧౩॥ సపిత్రాచపరిత్యక్తస్సురైశ్చసమహర్షిభిః । త్రీఁల్లోకాన్సంపరిక్రమ్యత్రాతారంనాధిగచ్ఛతి॥౧౪॥పునరేవాగతస్త్రస్తస్త్వత్సకాశమరిందమ॥౧౫॥సతంనిపతితంభూమౌశరణ్యశ్శరణాగతమ్*వధార్హమపికాకుత్స్థకృపయాపర్యపాలయః॥౧౬॥ మోఘమస్త్రంనశక్యంతుకర్తుమిత్యేవరాఘవ।భవాంస్తస్యాక్షికాకస్యహినస్తిస్మసదక్షిణమ్॥౧౭॥ రామత్వాంసనమస్కృత్యరాజ్ఞేదశరథాయచ*విసృష్టస్తుతదాకాకఃప్రతిపేదేస్వమాలయమ్॥౧౮॥ఏవమస్త్రవిదాంశ్రేష్ఠస్సత్త్వవాంఛీలవానపి * కిమర్థమస్త్రంరక్షస్సునయోజయతిరాఘవః॥౧౯॥ననాగానాపిగంధర్వానాసురానమరుద్గణాః*నచసర్వేరణేశక్తారామంప్రతిసమాసితుమ్॥ ౨౦॥ తస్యవీర్యవతఃకశ్చిద్యద్యస్తిమయిసంభ్రమః*క్షిప్రంసునిశితైర్బాణైర్హన్యతాంయుధిరావణః॥౨౧॥ భ్రాతురాదేశమాజ్ఞాయలక్ష్మణోవాపరంతపః*సకిమర్థంనరవరోనమాంరక్షతిరాఘవః॥౨౨॥శక్తౌతౌపురుషవ్యాఘ్రౌవాయ్వగ్నిసమతేజసౌ*సురాణామపిదుర్ధర్షౌకిమర్థంమామపేక్షతః॥౨౩॥మమైవదుష్కృతంకించిన్మహదస్తినసంశయః*సమర్థావపిహితౌయన్మాంనావేక్షేతేపరంతపౌ॥ ౨౪॥వైదేహ్యావచనంశ్రుత్వాకరుణంసాశ్రుభాషితమ్*పునరప్యహమార్యాంతామిదంవచనమబ్రువమ్ ॥ ౨౫ ॥ త్వచ్ఛోకవిముఖోరామోదేవిసత్యేనతేశపే*రామేదుఃఖాభి

తత్త్వదీపికాఖ్యాయాం • సుందరకాండవ్యాఖ్యాయాం • షట్షష్టితమస్సర్గః. **

౨౪॥ త్వదితి॥త్వచ్ఛోకవిముఖఃత్వచ్ఛోకేనకార్యాంతరవిముఖః॥ ౨౫॥ తి ॥ భవతీమయాదృష్టాఅతఃపరంపరిశోచితుంనకాలస్తవయోగ్యఇతిశేషః - చిరంలంకా

తి ॥ నయతే నేష్యతే-వర్తమానసామీప్యే వర్తమానవత్ ప్రయోగః॥ ౨౮॥ ౨౯॥ సాభివీక్ష్యదిశ ఇతి॥ దిగవలోకనం రాక్షసోఽదృష్ట్వా రావణాయ వక్ష్యతీతి భయే న. వేణ్యుద్గ్రథిత ఇతి వేణ్యుద్గ్రథనం- వేణీధార్యమిత్యర్థః-ముక్త్వా వస్త్రాద్ధితివస్త్రాంచలేన గ్రథితం మణిం ముక్త్వా తతః దదావిత్యర్థః॥ ౩౦॥ ౩౭॥ అస్మిన్ సర్గే సార్ధ సప్తత్రింశచ్ఛ్లోకాః॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే శ్రీరామాయణభూషణే శృంగారతిలకాఖ్యానే సుందరకాండవ్యాఖ్యానే సప్తషష్టితమస్సర్గః. ******

అథేత్యాది ॥ హేనరవ్యాఘ్ర తవ స్నేహాత్ -మయీతి శేషః-సౌహార్దాత్ సుహృద్భావాత్ -ఆ ప్తత్వాదితియావత్ - అనుమాన్య సంమాన్య ఉత్తరం తతః పరం- ఉత్తరం కార్యం వా-పునర్దేవ్యాహముక్త ఇత్యన్వయః-ససంభ్రమః గమనత్వరాన్విత ఇత్యర్థః॥ ౧॥ ౨॥ యది వేత్యాది ॥ శోకవిపాకస్య- శోకవృద్ధేరిత్యర్థః॥ ౪॥ ౫॥

భూతే తు లక్ష్మణః పరితప్యతే॥ ౨౫॥ కథంచిద్భవతీ దృష్టా న కాలః పరిశోచితుమ్ * అస్మిన్ముహూర్తే దుఃఖానామంతం ద్రక్ష్యసి భామిని॥ ౨౬॥ తావుభౌ నరశార్దూలౌ రాజపుత్రావనిందితౌ * త్వద్దర్శనకృతోత్సాహౌ లంకాం భస్మీకరిష్యతః॥ ౨౭॥ హత్వా చ సమరే క్రూరం రావణం సహబాంధవమ్ * రాఘవస్త్వాం వరారోహే స్వాం పురీం నయతే ధ్రువమ్॥ ౨౮॥ యత్తు రామో విజానీయాదభిజ్ఞానమనిందితే। ప్రీతిసంజననం తస్య ప్రదాతుం త్వమిహార్హసి॥ ౨౯॥ సాభివీక్ష్య దిశస్సర్వా వేణ్యుద్గ్రథనముత్తమమ్ * ముక్త్వా వస్త్రాద్దదౌ మహ్యం మణిమేతం మహాబల॥ ౩౦॥ ప్రతిగృహ్య మణిం దివ్యం తవ హేతో రఘూద్వహ * శిరసా తాం ప్రణమ్యార్యామహమాగమనే త్వరే॥ ౩౧॥ గమనే చ కృతోత్సాహమవేక్ష్య వరవర్ణినీ * వివర్ధమానం చ హి మామువాచ జనకాత్మజా॥ ౩౨॥ అశ్రుపూర్ణముఖీ దీనా బాష్పసందిగ్ధభాషిణీ * మమోత్పతనసంభ్రాంతా శోకవేగసమాహతా ॥ ౩౩॥ హనుమన్సింహసంకాశావుభౌ తౌ రామలక్ష్మణౌ * సుగ్రీవం చ సహామాత్యం సర్వాన్ బ్రూయా హ్యనామయమ్॥ ౩౪॥ యథా చ స మహాబాహుర్మాం తారయతి రాఘవః * అస్మాద్దుఃఖాంబుసంరోధాత్త్వం సమాధాతుమర్హసి॥ ౩౫॥ ఇమం చ తీవ్రం మమ శోకవేగం రక్షోభిరేభిః పరిభర్త్సనం చ * బ్రూయాస్తు రామస్య గతస్సమీపం శివశ్చ తేఽధ్వాస్తు హరిప్రవీర॥ ౩౬॥ ఏతత్తవార్యా నృపరాజసింహ సీతా వచః ప్రాహ విషాదపూర్వమ్। ఏతచ్చ బుద్ధ్వా గదితం మయా త్వం శ్రద్ధత్స్వ సీతాం కుశలాం సమగ్రామ్॥ ౩౭॥ ఇతి శ్రీమత్సుందరకాండే-సప్తషష్టితమస్సర్గః. * * * * * * * * * * *

అథాహముత్తరం దేవ్యా పునరుక్తస్ససంభ్రమః। తవ స్నేహాన్నరవ్యాఘ్ర సౌహార్దాదనుమాన్య వై ॥ ౧॥ ఏవం బహువిధం వాచ్యో రామో దాశరథిస్త్వయా। యథా మామాప్నుయాచ్ఛీఘ్రం హత్వా రావణమాహవే॥ ౨॥ యది వా మన్యసే వీర వసైకాహమరిందమ । కస్మింశ్చిత్సంవృతే దేశే విశ్రాంతశ్శ్వో గమిష్యసి * మమ చాప్యల్పభాగ్యాయాస్సాన్నిధ్యాత్తవ వీర్యవన్ ।అస్య శోకవిపాకస్య ముహూర్తం స్యాద్విమోక్షణమ్॥ ౪ ॥ గతేహి

యాం అసి శుంన కాలో యోగ్య ఇతి-ఇమం ముహూర్తం అస్మిన్నేవ ముహూర్తే ఇత్యర్థః॥ ౨౬ ॥ ౨౯ ॥ సాసమీక్ష్యేతి ॥ వేణ్యుద్గ్రథితం శిరసి కటిపయ కేశరచిత వేణ్యుద్గ్రథితం-వస్త్రాన్ముక్త్వా వస్త్రాంత గ్రథితమున్ముచ్య దదావిత్యర్థః॥ ౩౦॥ తి॥ త్వరే త్వరావాన్ జాత ఇత్యర్థః॥ ౩౧॥ తి ॥ వివర్ధమానం సముద్రతరణాయేతి శేషః ॥ ౩౭ ॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం సుందరకాండవ్యాఖ్యాయాం సప్తషష్టితమస్సర్గః. **************

అథేతి ॥ హేనరవ్యాఘ్ర తవ స్నేహాత్ -మయీతి శేషః-సౌహృదాత్ సుహృద్భావాత్ ఆ ప్తత్వాదితియావత్ - అనుమాన్య సంమాన్య చ ఉత్తరం తతః పరం ఉత్తరం కార్యం వా పునః పునర్దేవ్యా ససంభ్రమః గమనత్వరాన్వితః-అహముక్త ఇత్యన్వయః॥ ౧॥ కిముక్తం తదాహ-ఏవమిత్యాది॥ ౨॥ యదీత్యాదిశ్లోకద్వయమేకం వాక్యం ॥ హే వీర యది వా మన్యసే ఏకాహం వస-తావతా కిమాయాతమత ఆహ-కస్మింశ్చిదితి - అరిందమ కస్మింశ్చిత్సంవృతే దేశే విశ్రాంతః శ్వో గమిష్యసి చేత్ -తవ సాన్నిధ్యా దల్పభాగ్యాయా మమ-అస్య మహతః శోకవిపాకస్య శోకరూపస్య పాపపరిణామస్య ఫలస్యేత్యర్థః- ముహూర్తం విమోక్షణం స్యాదితి యోజనా॥ ౪॥ గతే హీతి॥ పున

ప్రాణానామపి సందేహో మమ స్యాన్నాత్ర సంశయ ఇత్యతః పరం-తవాదర్శనజశ్శోక ఇతి శ్లోకః-అతః పరం-అయం చ వీర సందేహ ఇతి శ్లోకః - కేషుచిత్కోశేష్వ శ్లోకద్వయం ప్రమాదాత్పతితం ॥౯॥ తదస్మిన్నితి ॥ కార్యనిర్యోగే కార్యగతౌ-దురతిక్రమే దుర్నివహే ॥౧౦॥౨౨॥ తదలమితి ॥ మన్యుః దైన్యం ॥౨౩॥ మన్యుర్దైన్యక్రతౌ స్త్రీత్యమరః ॥౨౩॥ ౨౯॥ తతో మయేతి ॥ తవశోకేనాపి నైవ సంశానిత్యాదిమదుక్త్యా(శ్రు) తేన-తదా మమ పురస్తాదభిపీడితా-అదీనభాషిణా మయా-శివాభిః ఇష్టా

త్వయి విక్రాంతే పునరాగమనాయ వై । ప్రాణానామపి సందే-హో మమ స్యాన్నాత్ర సంశయః ॥౫॥ తవాదర్శనజశ్శోకో భూయో మాం పరితాపయేత్ । దుఃఖాద్దుఃఖపరాభూతాం దుర్గతాం దుఃఖభాగినీమ్ ॥౬॥ అయం చ వీర సందేహస్తిష్ఠతీవ మమాగ్రతః । సుమహాంస్త్వత్సహాయేషు హర్యృక్షేషు హరీశ్వర ॥౭॥ కథం ను ఖలు దుష్పారం తరిష్యంతి మహోదధిమ్ । తాని హర్యృక్షసైన్యాని తౌ వా నరవరాత్మజౌ ॥౮॥ త్రయాణామేవ భూతానాం సాగరస్యాస్య లంఘనే । శక్తిస్స్యాద్వైనతేయస్య తవ వా మారుతస్య వా ॥౯॥ తదస్మిన్కార్యనిర్యోగే వీరైవం దురతిక్రమే । కిం పశ్యసి సమాధానం బ్రూహి కార్యవిదాం వర ॥౧౦॥ కామమస్య త్వమేవైకః కార్యస్య పరిసాధనే । పర్యాప్తః పరవీరఘ్న యశస్యస్తే ఫలోదయః ॥౧౧॥ బలైస్సమగ్రైర్యది మాం హత్వా రావణమాహవే । విజయీ స్వాం పురీం రామో నయేత్తత్స్యాద్యశస్కరమ్ ॥౧౨॥ యథాహం తస్య వీరస్య వనాదుపధినా హృతా । రక్షసా తద్భయాదేవ తథా నార్హతి రాఘవః ॥౧౩॥ బలైస్తు సంకులాం కృత్వా లంకాం పరబలార్దనః । మాం నయేద్యది కాకుత్స్థస్తత్తస్య సదృశం భవేత్ ॥౧౪॥ తద్యథా తస్య విక్రాంతమనురూపం మహాత్మనః । భవత్యాహవశూరస్య తథా త్వముపపాదయ ॥౧౫॥ తదర్థోపహితం వాక్యం ప్రశ్రితం హేతుసంహితమ్ । నిశమ్యాహం తతశ్శేషం వాక్యముత్తరమబ్రువమ్ ॥౧౬॥ దేవి హర్యృక్షసైన్యానామీశ్వరః ప్లవతాం వరః । సుగ్రీవస్సత్త్వసంపన్నస్త్వదర్థే కృతనిశ్చయః ॥౧౭॥ తస్య విక్రమసంపన్నాస్సత్త్వవంతో మహాబలాః । మనస్సంకల్పసంపాతా నిదేశే హరయస్స్థితాః ॥౧౮॥ యేషాం నోపరి నాధస్తాన్న తిర్యక్సజ్జతే గతిః । న చ కర్మసు సీదంతి మహత్స్వమితతేజసః ॥౧౯॥ అసకృత్తైర్మహాభాగైర్వానరైర్బలదర్పితైః । ప్రదక్షిణీకృతా భూమిర్వాయుమార్గానుసారిభిః ॥౨౦॥ మద్విశిష్టాశ్చ తుల్యాశ్చ సంతి తత్ర వనౌకసః । మత్తః ప్రత్యవరః కశ్చిన్నాస్తి సుగ్రీవసన్నిధౌ ॥౨౧॥ అహం తావదిహ ప్రాప్తః కిం పునస్తే మహాబలాః । న హి ప్రకృష్టాః ప్రేష్యంతే ప్రేష్యంతే హీతరే జనాః ॥౨౨॥ తదలం పరితాపేన దేవి మన్యుర్వ్యపైతు తే । ఏకోత్పాతేన వై లంకామేష్యంతి హరియూథపాః ॥౨౩॥ మమ పృష్ఠగతౌ తౌ చ చంద్రసూర్యావివోదితౌ । త్వత్సకాశం మహాభాగే నృసింహావాగమిష్యతః ॥౨౪॥ అరిఘ్నం సింహసంకాశం క్షిప్రం ద్రక్ష్యసి రాఘవమ్ । లక్ష్మణం చ ధనుష్పాణిం లంకాద్వారముపస్థితమ్ ॥౨౫॥ నఖదంష్ట్రాయుధాన్వీరాన్సింహశార్దూలవిక్రమాన్ । వానరాన్వారణేంద్రాభాన్క్షిప్రం ద్రక్ష్యసి సంగతాన్ ॥౨౬॥ శైలాంబుదనికాశానాం లంకామలయసానుషు । నర్దతాం కపిముఖ్యానామచిరాచ్ఛ్రోష్యసి స్వనమ్ ॥౨౭॥ నివృత్తవనవాసం చ త్వయా సార్ధమరిందమమ్ । అభిషిక్తమయోధ్యాయాం క్షిప్రం ద్రక్ష్యసి రాఘవమ్ ॥౨౮॥ తతో మయా వా

రాగమనాయ ప్రతీక్షమాణాయా మమ- ప్రాణానామపి సందేహః స్యాదితి సంబంధః ॥౧౦॥ ౧౧॥ యద్యపి త్వమేవ పర్యాప్తః సకలరాక్షసవధపూర్వం మన్మోచన ఇతి శే షః-తథాపి ఈదృశో బలోదయస్తవైవ యశస్యో యశోవర్ధకః స్యాత్ ॥౧౧॥ ॥ యది తు రామో రావణం హత్వా మాం నయేత్ - తదా తన్నయనం తస్య యశస్కరం స్యాత్ ॥౧౨॥ తదలమితి ॥ మన్యుః దైన్యం ॥౨౩॥ తత ఇతి ॥ తవ శోకేనాపి నైవ దంశానిత్యాది పూర్వముక్తయా మదుక్త్యా(శ్రు) తేన తద్వాచ్ఛోకేనాపి మమ పురతస్తదాభిపీడి తా- అదీనభాషిణా మయా శివాభిరిష్టాభిః వాగ్భిరభిప్రసాదితా-శాంతిం దుఃఖనివృత్తిం జగామ జనకాత్మజా ॥౨౯॥ ఇతి శ్రీమత్పరమహంస పరివ్రాజకాచార్య శ్రీ నారా

భిఃవాగ్భిః - అభిప్రసాదితా - శాంతిందుఃఖనివృత్తిం - జగామ॥ ౨౯॥ ఇతిశ్రీగోవిందరాజవిరచితే శ్రీరామాయణభూషణే శృంగారతిలకాఖ్యానే సుందరకాండవ్యాఖ్యానే - అష్టషష్టితమస్సర్గః.

ఇత్థంకౌశికవంశమౌక్తికమణిర్గోవిందరాజాభిధోవాత్స్యశ్రీశఠకోపదేశికపదద్వంద్వైకసేవారతః। పూర్వాచార్యకృతావిలోక్యవివిధావ్యాఖ్యాముహుర్జానకీకాంతస్యప్రతిమాజ్ఞయైవతిలకంసౌందర్యకాండేవ్యధాత్ ॥

రామానుజీయాదివ్యాఖ్యానసహితశ్రీగోవిందరాజీయవ్యాఖ్యానేసుందరకాండస్సమాప్తః.

గ్భిరదీనభాషిణాశివాభిరిష్టాభిరభిప్రసాదితా। జగామశాంతింమమమైథిలాత్మజాతవాపిశోకేనతదాభిపీడితా ॥ ౨౯ ॥ ఇత్యార్షేశ్రీమద్రామాయణేఆదికావ్యేవాల్మీకీయేచతుర్వింశత్సహస్రికాయాంసంహితాయాంశ్రీమత్సుందరకాండేఅష్టషష్టితమస్సర్గః.

యణతీర్థశిష్యశ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం-శ్రీరామాయణతత్వదీపికాఖ్యాయాం-సుందరకాండవ్యాఖ్యాయాం-అష్టషష్టితమస్సర్గః.

మహేశతీర్థరచితారామపాదసమర్పితా। వ్యాఖ్యాసుందరకాండస్యసమాప్తాతత్వదీపికా॥

తిలకాదివ్యాఖ్యానసహితశ్రీమహేశతీర్థీయవ్యాఖ్యానేసుందరకాండస్సమాప్తః.

ADARSHA CENTRAL LIBRARY
H.O. Malleswaram,
BANGALORE-560 055.
Acc No.
Call No.
Date of Accession.